ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМЫТУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*
Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*
Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*
Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*
Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

XI том
М - О

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нұргелді Уәли

Томның редакторы
А. Фазылжанова

Сөздікті құрастырушылар:
Ж.Манкеева (майқарағай – мезгіл), **Р.Шойбеков** (майдан – мақұлдық), **Қ.Күдеринова** (мақұлдық – маңайында), **А.Фазылжанова** (мастан – мәкүрк), **С.Бизақов** (мезгілдес – мүше[1]), **Ә.Жүнісбек** (мүше[2] – образдық), **Р.Шойбеков** (мілік – нақты), **Қ.Күдеринова** (нақтыла – нашақорлық), **А.Жаңабекова** (нашар – некелі), **А.Фазылжанова** (некелік – нығыздау), **А.Үдербаев** (нығыздық – образдық), **Ғ.Қалиев** (образдылық – орт).

Арнаулы редакциялық топ:
А.Жаңабекова, О.Жұбаева, Қ.Күдеринова (жауапты шығарушы), **А.Үдербаев** (жауапты шығарушы), **А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 11-том / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011.
11-том. – М–О. – 752 б.

ISBN 978-601-7293-22-2

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің он бірінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-22-2 (Т. 11)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2009
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	**И и**	**Р р**	**Ш ш**
Ә ә	**Й й**	**С с**	**Щ щ**
Б б	**К к**	**Т т**	**Ъ ъ**
В в	**Қ қ**	**У у**	**Ы ы**
Г г	**Л л**	**Ұ ұ**	**І і**
Ғ ғ	**М м**	**Ү ү**	**Ь ь**
Д д	**Н н**	**Ф ф**	**Э э**
Е е	**Ң ң**	**Х х**	**Ю ю**
Ё ё	**О о**	**Ҳ h**	**Я я**
Ж ж	**Ө ө**	**Ц ц**	
З з	**П п**	**Ч ч**	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц. – авиациялық
а л ғ ы с. – алғыс сөз
а н а т. – анатомиялық
а н т р. – антропологиялық
а ң ш. – аңшылық
а р х е о л. – археологиялық
а с т р. – астрономиялық
а у ы л ш а р. – ауылшаруашылық
а у ы с. – ауыспалы мағына
а ф р и к а. – африка тілдері
ә д е б. – әдебиеттану
ә л е у м. – әлеуметтік
ә с к. – әскери
б а ғ. т е р. – бағалы терілер
б а л а т і л і – бала тіліне тән сөзқолданыс
б а т а. – бата
б е й н. – бейнелі сөзқолданыс
б е й п і л. – бейпіл сөз
б и о л. – биологиялық
б и о х и м. – биохимиялық
б о т. – ботаникалық
в е т. – ветеринарлық
г е о г р. – географиялық
г е о л. – геологиялық
г е о м. – геометриялық
г е о ф и з. – геофизикалық
г и д р. – гидрологиялық
д и п л. – дипломатиялық
д і н и. – діни
е г і н. – егіншілік
е л і к. – еліктеуіш сөз
е р к е л е т у. – еркелету
е с к і к і т. – ескі кітаби
е с і м. – есімдік
е т. – етістік
ж а ғ ы м с ы з. – жағымсыз
ж а қ т ы р м а у. – жақтырмау
ж а ң а. – жаңа сөз
ж е р г. – жергілікті сөз
з а ң. – заң
з а т. – зат есім
з е р г. – зергерлік
з о о л. – зоологиялық
и н ф. – информатикалық
к ә с. – кәсіби сөз
к е к е с і н. – кекесін

к е л е м е ж. – келемеж
к е н. – кен ісі
к о н т е к с т. – контекстік мағына
к ө л і к. – көлік қатынасы
к ө н е. – көнерген сөз
к ө т е р. – көтеріңкі стиль
к і т. – кітаби стиль
қ а р а п. – қарапайым сөз
қ а р ғ. – қарғыс сөз
қ а р ж ы. – қаржы термині
қ о ғ.-ә л е у м. – қоғамдық-әлеуметтік
қ о ғ.-с а я с и. – қоғамдық-саяси
қ о л ө н е р. – қолөнер
қ ұ қ ы қ. – құқықтық
қ ұ р. – құрылыс
л и н г в. – лингвистикалық
м а қ т а ш а р. – мақташаруашылық
м а л ш а р. – малшаруашылық
м а т. – математикалық
м е д. – медициналық
м е н с і н б е у. – менсінбеу
м е т а л л. – металлургиялық
м и н. – минералогиялық
м и ф. – мифологиялық
м о д. – модаль сөз
м у з. – музыкалық
м ы с қ ы л. – мысқыл
о д. – одағай
о й ы н. – ойын
ө н е р. – өнертану
ө с. – өсімдік
п е д. – педагогикалық
п о л и г р. – полиграфиялық
п о э т. – поэтикалық
п с и х. – психологиялық
р е н і ш. – реніш
р е с м и. – ресми
с а н. – сан есім
с а я с и. – саяси
с а я т. – саятшылық
с ә у л е т. – сәулет өнері
с и р е к. – сирек қолданылатын сөз
с о в е т. – советизм
с ө й л. – сөйлеу
с п о р т. – спорт
с т а т. – статистикалық
с у ш а р. – сушаруашылық
с ү й с і н у. – сүйсіну
с ы н. – сын есім
т а б у. – табу сөз
т а м а қ. – тамақ өнеркәсібі
т а р. – тарихи
т е а т р. – театртану
т е р м. – термин
т е х. – техникалық
т о қ ы м а. – тоқыма
т ү й е ш а р. – түйешаруашылық
т і л е к. – тілек сөз
ү с т. – үстеу
ш ы л. – шылау
ф и з. – физикалық
ф и з и о л. – физиологиялық
ф и л о л. – филологиялық
ф и л о с. – философиялық
ф о л ь к. – фольклор
х и м. – химиялық
ш а х м. – шахмат термині
э к о л. – экологиялық
э к о н. – экономикалық
э к с п р. – экспрессивті
э м о ц. – эмоциялық
э н е р г. – энергетикалық
э п о с. – эпостық
э т н. – этнографиялық
ағыл. – ағылшын тілі
ар. – араб тілі
голл. – голланд тілі
грек. – грек тілі
жапон. – жапон тілі
исп. – испан тілі
итал. – итальян тілі
қыт. – қытай тілі
лат. – латын тілі
малай. – малай тілі
моңғ. – моңғол тілі
нем. – неміс тілі
порт. – португал тілі
поляк. – поляк тілі
ор. – орыс тілі
тат. – татар тілі
франц. – француз тілі
эфиоп. – эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

[ ] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.

< > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.

[_ _ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.

≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.

// грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

МАЙҚАРАҒАЙ з а т. ө с. <лат. adies> *Бойында майы көп, жанғанда маздап жанатын қарағай тұқымдасына жататын көпжылдық мәңгі жасыл ағаш.* Қылқан жапырақты өсімдіктердің – көдімгі қарағайдың, балқарағайдың, *м а й қ а р а ғ а й д ы ң,* самырсынның, шыршаның т.б. жапырақ тақтасы ине тәрізді болып келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МАЙҚАРАЛЫ с ы н. *Майқарасы көп, майқара өскен (жер).* Ақша боз мұнда болмас Арқадағы, Қаз мамыр Қараой бойы *м а й қ а р а л ы.* Айдарқұм, қоңыр бұйрат майшағырлы, Бұлдыр шың бұйырғынды сайсалалы (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

МАЙҚОР с ы н. *Майды жақсы көретін (адам).* Осыншама *м а й қ о р* бола ма? (Ауызекі).

МАЙҚОСПА з а т. т а м а қ. *Дәм беру үшін қамырға қосылған сүт, май, жұмыртқа т.б.*

Майқоспа қамыр. т а м а қ. *Сүт, май, жұмыртқа қосылып ашытылған қою немесе сұйық қамыр.*

Майқоспа нан өнімдері. т а м а қ. *Қамырына 5-20% май, 10-25% қант және жұмыртқа қосылатын жоғары немесе бірінші сұрыпты ұннан пісірілетін майда нан өнімдері. М а й қ о с п а н а н ө н і м д е р і н е* қарапайым майқоспа бірінші сұрыпты бидай ұнына 7% май, 10% қант және жұмыртқа қосып пісіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАЙҚУРАЙ з а т. ө с. *Сазды, көгалды жерде өсетін құрай.* Арасан, дәрі, асыл тас, Алатаудың жырасы Мақта, кендір, *м а й қ у р а й.* Өнерлі егіз ұясы (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАЙҚҰБЫР з а т. т е х. *Майды жіберуге арналған құбыр, құрылғы.*

МАЙҚҰМАР[1] з а т. ж е р г. *Түйенің тұмауратып ауруы.* Түйем *м а й қ ұ м а р м е н* ауырып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЙҚҰМАР[2] с ы н. *Майды жақсы көретін, майжегіш. М а й қ ұ м а р* болып алды (Ауызекі).

МАЙҚЫШҚЫЛДЫ: майқышқылды бактериялар. т а м а қ. *Қантты ашытып май және сірке қышқылын, газдар және т.б. өнімдер түзетін бактериялар.*

МАЙЛА= е т. **1.** *Бір затқа май жағу.* Жүген *м а й л а п,* ер сайлап, Жанталасқан жас жігіт (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). Смат екі күннің ішінде біздің арбаны қолынан келгенінше жөндеп, тіпті білігіне шейін *м а й л а п,* зырылдатып қойыпты (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). **2.** *Үйдің іші-сыртын сылақпен сылау, әкпен әктеу.* Айғанымға қолғабыс беріп, үш бөлмелі шым үйдің төбесін, қабырғасын *м а й л а ғ а н* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жапырайған жер үйлерін алдақашан *м а й л а п,* пештерін қайта салып алғанмен, аулаға тігілген киіз үйлерінде отыр (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). **3.** а у ы с. жағымсыз. *Ауызбастырық беріп, сөзін қойғызу, паралау.* Сол төренің кеңірдегін келістіріп бір *м а й л а с а ң,* айтқаныңды екі етсе маған кел (З.Жәкенов, Таң самалы). Қап, кім көрінгеннің аузын *м а й л а п,* көмейін тығындайтын болды-ау (С.Жүнісов, Жапанда.).

Құйрығын майлады. э т н. *Жолы болды, бақыт әкелді деп ырым қылды.* Жануар, өзі де есік пен төрдей екен. Енді мұның *қ ұ й р ы ғ ы н м а й л а й с ы ң б а?* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Майлағыш шприц. т е х. *Піспегі бар цилиндр іспетті, үйкелістегі денелерді майлауға пайдаланатын құрылым.*

Майлайтын майлар. т е х. *Механизмдердің үйкелетін бөлшектерін майлауға арналған, мұнайдың өңделген өнімдері немесе әртүрлі синтетикалық материалдар.*

МАЙЛАҚЫЛАН= е т. *Құнарлану, көрікте ну.* Қара сайдың бойы бірте-бірте *м а й л а қ ы л а н а* түсті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МАЙЛАН= е т. **1.** *Май жағылу, май жиналу.* Көптен *м а й л а н б а й* тот басқан есік топсасы сақырлай-сұқырлай ашылды (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2.** *Қоң жию, семіру.* Құйымшағы *м а й л а н ғ а н* қойлар төзімді, қыстығүні басқа қойлардан берік болған (М.Ермеков, Қазақст.). Жемде ғана тұрған семіз сәйгүлік аттары *м а й л а н ы п* кеткен болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қанжығаң майлана берсін [майлансын]. т і л е к. *Табысқа кенел, олжалы бол деген мағынадағы тілек сөз. Қ а н ж ы ғ а ң м а й л а н а б е р с і н* , шырақ! Қара жерде қасқыр соққан жүйрік боз жүгірісінен танбасын! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қанжығасы майланды. а) *Аңға шыққан адамға олжа ілікті.* Үш қостың бар адамы бүгін мынау арқардың өзі келіп өлгенін соншалық жақсы ырым көрісті. Бүгін *қ а н ж ы ғ а м а й л а н а й ы н* деп тұр екен десті (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Олжаға кенелді, табыс түсті. Қ а н ж ы ғ а с ы м а й л а н ы п,* табысы тәуір болған жылдары өзінен асып, көрші жаррлы-жақыбайларға да қайырымы тиіп жүрді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Іші майланды. *Әл-ауқаты артты, тұрмысы жақсарды.* – Ит басына іркіт төгілген заман ғой, – деді Қожахмет күрсініп, – тың игерілгелі алдымен, *і ш і м а й л а н ғ а н* адам Серғали еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

МАЙЛАНДЫР= е т. **1.** *Майлы еткізу, май жаққызу.* **2.** а у ы с. *Азық-түлікпен мол етіп толтыру, қамтамасыз ету.* Шөлдерді су апарып қандырыпты, Сәулетті, сәнді үйлерді салдырыпты. Кедейдің кебежесін *м а й л а н д ы р ы п,* Есінен ескі байды тандырыпты (Пернедегі термелер).

Аузын майландырды. а) *Тамаққа бір тойдырды.* ә) *Пара берді.* Жіберсең *а у з ы н б і р а қ м а й л а н д ы р ы п* Жіберер өкімдікке айналдырып (Қ.Исалин, Ұшқын).

МАЙЛАНДЫРУ *Майландыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЛАНУ *Майлан етістігінің қимыл атауы; май жиналу.* Қойдың қоңдылығын арттыруды көздеген ол тәжірибе кезінде организмнің *м а й л а н у* процесін басқаратын тізгін барын аңғарады (Т.Сүлейменов, Қиял.).

МАЙЛАС= е т. *Бірге майлау.* Ақ білегін түріп, ақ балтыры жалтылдап Ақзейнеп Айғанымға үй *м а й л а с ы п* жүрді (Ж.Молдағалиев, Самал).

МАЙЛАСУ *Майлас етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЛАТ= е т. с ө й л. *Әктеу, әк жағу.* Колхоз орталығынан сұрап алған бормен Ажар үйінің іші-сыртын *м а й л а т т ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

МАЙЛАТҚЫЗ= е т. *Майлаттыру.*

МАЙЛАТҚЫЗУ *Майлатқыз етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЛАТТЫР= е т. *Май жаққызу.* Сол күннің ертеңіне-ақ көрші деревнядағы сағат зергеріне шапқылап бардым да, тазалаттырып, *м а й л а т т ы р ы п* алтын бауын салбыратып төс қалтаға бастым ғой келіп (С.Шаймерденов, Өмір.).

МАЙЛАТТЫРУ *Майлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЛАТУ *Майлат етістігінің қимыл атауы; әктету.* Тазалық сақтау, үйлерді *м а й л а т у...* деген секілді ұсақ-түйек жұмыс бар (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

МАЙЛАУ *Майла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Май жағу. М а й л а у ы* келіспеген жаман қау арбаның төрт доңғалағы төрт жаққа қарай қиралаңдап, қиюы қаша бастаған (М.Дүйсенов, Мейман.). Сатып алған жылқының «құйрығын *м а й л а у»* әдеті бар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** т е х н. *Жанасатын тетіктер арасындағы үйкелісті азайтатын зат жағу.*

Майлау жүйесі. т е х. *Үйкеліс беттерін майлайтын материалдарды әперу, оларды майлау құрылымдарының жиынтығы.*

Майлау төлке. т е х. *Үйкелмейтін бетке май беру төлкесі.*

МАЙЛАУЛЫ с ы н. *Майланған, майлап қойылған.* Бұлардың құйрықтары *м а й л а у л ы* келеді, жылпылдап ұстатпайды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

МАЙЛАУСЫЗ с ы н. *Майланбаған, май жағылмаған. М а й л а у с ы з* сықырлаған ағаш арба, Көк шолақ мықшыңдайды зорға тартып. Шаңырағын таңып алып жүк үстіне, Мырқымбай көсемсініп барады алда! (Б.Майлин, Шығ.).

МАЙЛАУШЫ з а т. *Бір нәрсені майлайтын адам, майлау ісін істеуші.*

МАЙЛАУЫТ с ы н. *Майбатпақтанған, батпағы былқылдап езілген.* Жазғы жер жібігенде кейбір жер былқылдап, асты *м а й л а у ы т* тартпа болып жатады екен (С.Бегалин, Шығ.)// *Майбатпақтанған, батпағы былқылдап езілген жер.* Бірақ бұл *м а й л а у ы т* жазда кеберсіп қурайды екен де, соған қарағанда негізгі мый емес (С.Бегалин, Шығ.).

МАЙЛЫ с ы н. **1.** *Майы мол, майы көп.* Қой сүті қою, *м а й л ы* болады (М.Ермеков, Қазақст.). Қоңыр домбыра алдарына дастарқан жайылып, *м а й л ы* қуырдақ пен қызыл күрең шай келгенде барып тыным алды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Буы бұрқырап алдарына *м а й л ы* сорпа да келе қалды (Н.Ғабдуллин, Алғашқы.). **2**. а у ы с. *Құнарлы, жұғымды, шүйгін.* Жер кезген, желмаямен Асан қайғы Қаратау жер екен деп жанға жайлы. Көтерсе ат сауыры жетер ме ед, Суы бал, жері шүйгін, шөбі *м а й л ы,* (Пернедегі термелер). Бұл үшеуі қара шұғадай *м а й л ы* топырақты сайдың жағасындағы бір адырдың үстіне кеп тоқтады (І.Есенберлин, Қаһар). Туырыла жыртылған тың дала, сол даланың *м а й л ы* қара топырағын уыстап қартаң қазақ тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** а у ы с. *Мол, берекелі.* Өріс малды, дастарқан *м а й л ы* (Мақал-нама).

Майлы айран. т а м а қ. *Қаймақпен ұйытылған табиғи сүт.*

Майлы бояулар. қ ұ р. *Әліпмай негізінде дайындалған бояулар. М а й л ы б о я у л а р* құрылыста және суретшілік өнерінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Сәулет.). *М а й л ы б о я у* алғаш рет Х ғасырда шыққан, бірақ ол кезде оны ешкім пайдалана қоймаған (Е.Каменева, Кемпірқосақ.).

Майлы дақылдар. т а м а қ. *Тұқымында, дәнінде майдың мөлшері көп болатын, кенеуі жоғары май алу үшін өсірілетін дақылдар. М а й л ы д а қ ы л д а р* тұқымдарының сапалық көрсеткіштеріне олардың түсі мен иісі, ылғалдылығы, қоспалар мөлшері, май мөлшері мен сапасы жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Майлы дәндерді майдалау. т а м а қ. *Қауыздалған дәндердің әртүрлі тәсілдермен майдаланып, майынан бөлінуі.*

Майлы екшегіш. т е х. *Майлауынан, майынан қоспаларды бөліп алу екшегі.*

Майлы күнжара. т а м а қ. *Майлы дақылдарды өңдеу кезінде алынатын өнім; бағалы мал азығы.*

Майлы күйедей жұғады [жабысады]. *Жабысып қалмайды, ұстаған жерінен айырылмайды.* Бұл әлі онша асқынған ауру емес, бірақ бір күні іштегі жара жарылып, құртын сыртқа шашқанда *м а й л ы к ц й е д е й ж ц г а д ы* (З.Шашкин, Доктор.). Есіңде болсын, әйел затына батыл болмай ештеңе өндірмейсің. Жасқанбасаң, өзіңді еркін ұстап, *м а й л ы к ц й е д е й ж а б ы с а* түссең ғана дегеніңе жетесің (М.Иманжанов, Көк белес.).

Майлы қасықтай [қасықша] жылпылдады. ж а ғ ы м с ы з. *Іші-бауырына кірді.* – Бүлк етпе, жаным Күмісбек, – деп жылтыр ағасы кейінгі сөздерін де *м а й л ы қ а с ы қ т а й ж ы л п ы л д а т ы п* әкетті (Ғ.Сланов, Асау арна.). – Оның үстіне біздің ағай саған жаңа киім сатып алып береді, – деп Жираф *м а й л ы қ а с ы қ ш а ж ы л п ы л д а д ы* (Б.Тоқтаров, Тауда.).

Майлы құрт. з а т. э т н. *Майын алмай жасаған құрт.*

Майлы қышқылдар. к е н. *Тотықты кендерді флотациялауда жинағыш реагенттер ретінде қолданылатын қышқылдар. М а й л ы қ ы ш қ ы л д а р* әлсіз қышқылдарға жатады, демек молекулалары суда иондарға аз диссоциацияланады (жинағыш қасиет тек иондарда болады) (Қаз. тілі термин. Кен.).

Майлы сүзгіш. к е н. *Шаңды ауа майға шыланған әртүрлі заттар (металл не фарфор сақиналар, металл жоңқасы, әйнек талшықтар және т.б.) қабатынан, шаң осы заттардың бетіне жабысып қалып қоятындай болып өткізілетін аппарат. М а й л ы с ц з г і ш* шыланба бетті ауатазалағыштарға жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Майлы ішектей [шектей] айналдырды. *Қыр соңынан қалмай басын айналдырды.* Байбосын *м а й л ы і ш е к т е й а й н а л д ы р ы п* келе жатқан бұйра шашты жақтырмады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Ол бірте-бірте бойын үйретіп алған соң мені *м а й л ы ш е к т е й а й н а л д ы р ы п* үйден шықпай қойды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Іші майлы. а) *Күйлі, қоңды, семіз.* Кең қоныс, қыстаулар көп, жері жайлы, Мал күйлі, төлі аман, *і ш і м а й л ы.* Аралап барлық малды Бабаш пенен Асқаным әлі есімде Борамбайды (Д.Еркімбеков, Шығ.). ә) *Ауқатты, әлді.* Халима апай тыққан алтыны көп, *і ш і м а й л ы* кемпір (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Алдымызда Қызылту совхозы. Сырты жұпыны болса да, *і ш і м а й л ы* совхоз (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

МАЙЛЫҚ з а т. *Майлы нәрсені сүртетін орамал.* Қарап жіберсе аузы *м а й л ы қ п е н* таңылы, қолдары артына қайырулы шалқасынан екі бүктеліп қыз жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ет жейтін болса жұрттың бәрі бір орамалмен, бір *м а й л ы қ п е н* қолдарын, ауыздарын сүртіседі, бәрі жабыла бір табақтан ет жейді, бір аяқтан сорпа ішеді, есік жақта отырған бала-шағаға ет асатады (М.Дулатов, Шығ.). // *Күнделікті қара шаруаға сырттан киетін (киім).* Қап-қара күйе, батпақ жалаңаш етіне *м а й л ы қ* шапан киген, тұтқыштай мантышы, ұзын сирақты лағманшы гүж-гүж етеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бәрі де өзі секілді *м а й л ы қ* киімді, мылтық-қару асынып жүрген формалары көп әскерлерден айырып алғысыз (С.Шәріпов, Бекболат). // *Май сүртетін.* Алдына *м а й л ы қ* орамал жайып, отқа көмген нанды әкеліп турады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Майлығы мен сулығы бір. *Үй шаруасына салақ (әйел туралы).* ≈ *М а й л ы ғ ы м е н с у л ы ғ ы б і р* әйел.

Майлығы мен сулығына бірдей. *Үйге де, түзге де, қалаға да, ауылға да бірдей; бес аспап (адам).* Ебейсін сонан бері жас жігіттің қасынан бір елі қалған жоқ, әрі басшы, әрі қосшы есебінде *м а й л ы ғ ы м е н с у л ы ғ ы н а б і р д е й* жарап жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МАЙЛЫЛАУ с ы н. *Майы көптеу, семіздеу.* Күлшебай тамақ үстінде сампылдап болса да, өз есесін жіберген жоқ. Еттің жұмсақтау, *м а й л ы л а у* жерлерін саусағымен тіміскілеп теріп алып қарпып асады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

МАЙЛЫЛЫҚ з а т. *Майы көп болушылық; майдың мөлшерін білдіретін көрсеткіш.* Әдетте сиыр сүтінің *м а й л ы л ы ғ ы* қаншалық көп болса, оның тығыздығы да соншалық төмен болады (С.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Е.В. Большакованың зерттеуіне қарағанда, арқар-меринос қойы сүтінің *м а й л ы л ы ғ ы* – бірінші айда 6,1 процент, екіншіде – 7,5 процент, үшіншіде 10 процент болып, ай сайын көбейіп отырған (Ә.Есенжолов, Қаз. қойы). Балықтың *м а й л ы л ы қ* мөлшерінің өзгеруі денедегі судың өзгеруі есебінен болады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

МАЙЛЫРАҚ с ы н. *Майы көбірек, молдау.* Тончин мен Зенкевич тамақ таси жүріп, сорпаның қоюынан, ботқаның *м а й л ы р а ғ ы н а н* өздеріне мол етіп, жымқырып алып қалады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

МАЙ-МАЙ с ы н. *Үсті-басы майға былғанған.* Киімі *м а й-м а й* тракторист үйге кіріп келді (Ауызекі).

МАЙМАҚ с ы н. **1.** *Аяғы қисық, талтақ.* Алматы қаласындағы хирургиялық балалар ауруханасында 21 баланы бір айлығында зерттегенде бес баланың аузы жырық, басы үлкен,

екі баланың аяғы *м а й м а қ,* көзі қыли екен (З.Сырғабаева, Токсоплазм.). **2.** *Маймаңдаған, маймаң-маймаң еткен.* Мал дегенде жалғыз сұр есегі бар. Оның да аяғы *м а й м а қ,* артқы екі тірсегі қақтығыса-қақтығыса шиедей қан болады да жүреді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Имек мұрын, қамыт аяқ Жамекең *м а й м а қ* құла биені таңдапты (М.Мырзақұлов, Өмір.). **3.** м е д. *Ағзаға дәрумен жетіспеуден болған ауру саладары, қисық аяқ.* **4.** а у ы с. *Мінезі жұмсақ, тым кішіпейіл.* Ауылнайдың әйелі оның өзінен де өткен майда, *м а й м а қ,* майысқақ (М.Тиесов, Әңгім.).

Аяғы маймақ тартты. *Қорғаншақтады, кібіртіктеді.* Қартаң тартқан адамнан от азаймақ, От азайса, әр істің басы тайғақ. Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып, Жолың тайғақ, *а я ғ ы ң т а р т а р м а й м а қ* (Абай, Тол. жин.).

Маймақ басты. *Қисық басты, қисаңдай жүрді.* Альбин *м а й м а қ б а с ы п* буфетіне кетті (Қ.Исабаев, Жолдас.).

Маймақ бота. к ə с. *Аяғының білезік буыны ішке не сыртқа қарай айналып біткен бота.* Амандығымның қолы *м а й м а қ б о т а* сияқты бір олай, бір бұлай кетеді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап.).

МАЙМАҚТАН= е т. *Аяқ сүйегінің қисаюы.* Рахит ауруы балаға қаз тұрып жүрген кезінде жабысса, оның аяғы *м а й м а қ т а н ы п* бітеді (Ғ.Қыдырниязов, Шопан).

МАЙМАҚТАНУ *Маймақтан етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМАҚТАУ с ы н. *Аздап қисықтау, қисайған.* Баланың аяғының басын ішіне алып, *м а й м а қ т а у* басып бара жатқанын көргенде көзім қарауытып, жүрегім шанышты (Т.Әбдіков, Ақиқат). Жиренайғыр бір ізді – ылғи мінер жақ алдыңғы аяғы сəл *м а й м а қ т а у* ізді басып отырады (Ж.Нəжімеденов, Кішкентай).

МАЙМАҚТЫҚ з а т. *Аяқтың қисайып бітуі, бұраланған тұруы.* Менің атымның буынын суық ұстады ма, жоқ туыстағы *м а й м а қ т ы қ* па, артқы аяғы шеңберленіп, жылқыға ере қоймады (С.Бегалин, Жас бұтақ).

МАЙМАЛАҢДА= е т. **1.** *Қисаланған, қисаңдау.* Бостай поштаның дауысын есіте сала бала *м а й м а л а ң д а й* жүгіріп алдынан шықты (Тұлпар). Өзі *м а й м а л а ң д а п* сыртқа беттеп барады (М.Қаназов, Жер кіндігі). **2.** а у ы с . *Бəйек болу, құрдай жорғалау.* Бүрісіп баратқан соң бəрі күйіп, Себелеп сасқанынан суды құйып, Анықтап алып қолға қарамастан: –Міне, – деп *м а й м а л а ң д а п ,* басты иіп (Т. Ізтілеуов, Рүстем.). – Кімсің? – деп түрегелді, көтеріп бас, Жам үшін екі көзден ағызып жас. Мысықтай *м а й м а л а ң д а п* жетіп келіп: – Мұхарап болам, – деді, – мен хасылқас (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

МАЙМАЛАҢДАУ *Маймаланда етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМАҢ е л і к. *Қисайып, теңселе, ақсап басқан жүрісті бейнелейтін сөз.*

Маймаң қақты. а) *Қимылына көз ілеспеді, жорғалады.* Күйшінің қошаметке көңілі тасып, Бес бармақ *м а й м а ң қ а қ т ы* перне басып (І.Жансүгіров, Шығ.). Жортқанда нəзік үндер *м а й м а ң қ а ғ ы п,* көпшілік тыңдаушы еді-ау жайраң қағып, Қос шекті шымши шертіп секірткенде, Шабақтай шолпылдаған қайраңда ағып (К.Райбаев, Жаңа толғау). ə) *Бəйек болды, құрдай жорғалады.* – Қазір қызым, қазір, – деп саудагер *м а й м а ң қ а қ т ы* (Ə.Əбішев, Найзағай). Бұл кезде жасқанбайды малай байдан, Қасарғансып *қ а қ п а й д ы* бай да *м а й м а ң* (Д.Еркінбеков, Шығ.).

МАЙМАҢДА=ет.**1.** *Маймаңқағу,ырғатылу, теңселу.* Терезе алдынан тасырлай шауып жас балалар өтті. *М а й м а ң д а й* басып манағы қаздар қайтты жолмен (С.Баязитов, Айдарлы.). Екінші сандықты белі сынардай *м а й м а ң д а п,* Нұрыш жардан зорға көтеріп шығарып, арбаға салды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құрдай жорғалау, бəйек қағу.* Бай мысықша *м а й м а ң д а п,* аяғын ұшынан басып жүріп, Деевке үлкен бір дүкенге яки бəсеке сауданың залына ұқсаған алпамсадай кең үйдің ішін түгел аралатып келді (М.Қаратаев, Далада.). «Дарбазаның» мына дəуі тым сəнденіп кеткен екен, бірдеңе сұрай келгенде осылай *м а й м а ң д а п,* тілінің майын осылай ағызатын (Ə.Əбішев, Ғаламат).

МАЙМАҢДАТ= *Маймаң қаққызу, құрдай жорғалату.* Игілік алдында бүрсеңі қағатын Қажекең мына топқа *м а й м а ң д а т ы п* барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Пəленшеке, түгеншеке деп *м а й м а ң д а т ы п* бетімен жіберген (Ж.Нəжімеденов, Кішкентай).

МАЙМАҢДАТУ *Маймаңдат етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМАҢДАУ *Маймаңда етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМИ= е т. *Қисаю, майысу, бүгілу.* Арғымақтың алдыңғы аяқтарының тіктігі қаққан қазықтай, артқы аяғының тірсектері жолбарыстың тірсегіне ұқсап *м а й м и ы п* жатыр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сол бір сəтте аяқтары өрмекшінің сирағындай *м а й м и ы п* осы биенің үстіне отырып алған шайтан бейнесін Əмина көзінің алдына келтірген (А.Жағанова, Еркежан).

МАЙМИТ= е т. *Қисайту, майыстыру.* Сəлделі кісі ернін анда-санда бір қимылдатып, ұзақ отырып, жұрттың қары талған кезде

алақандарын *м а й м и т ы п* әкеп бетін сыйпады (С.Мұқанов, Ботагөз). Сонда мен бірдеңе айтуға тілім келмей: – Әh! Әh?! – деп титтей саусағымды *м а й м и т а* шошайтып, жылан жатқан жерді көрсете берсем керек (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МАЙМИТУ *Маймит етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМИЮ *Майми етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМӨҢКЕ з а т. *Жанға тимей, турасын айтпай, жұмсартып, сыпайылап айтылған сөз.* Соғыс кезі *м а й м ө ң к е н і* білмейді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). – «Сыбыр-күбір» ескі дертті, *м а й м ө ң к е н і* қойып, қарсы болсаң ашық айт, қане қайсысың, – деп Сұлтанмахмұт төртеуінің жүзіне кезек қадала қарап өткен еді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Жантас жасы кіші бола тұрса да, сәлем бермей, «сен» деп сұрақ қойғанда, жанжалға шақырып немесе *м а й м ө ң к е* күтіп тұрғанын Ботақара жақсы түсінді (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

МАЙМӨҢКЕЛЕ= е т. *Турасын айтпай, тұспалдау; тұлкі бұлаңға салып жағымпаздану.* Отымен кіріп, күлімен шығып, *м а й м ө ң к е л е п* жүрген Әукен анау (С.Досымов, Директор). – Енді міне, Қайратты бастық қойдық, – деп толық семіз жігітті таныстырды Майский *м а й м ө ң к е л е п* (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

МАЙМӨҢКЕЛЕТ= е т. *Ашық сөзден, істен қашырту.* Қарсы болады-ау деген адамдардың көбі *м а й м ө ң к е л е т е* бастады («Лен. жас»).

МАЙМӨҢКЕЛЕТУ *Маймөңкелет етістігінің қимыл атауы.*

МАЙМӨҢКЕЛЕУ *Маймөңкеле етістігінің қимыл атауы.* Мықтының алдында қаймығу, *м а й м ө ң к е л е у,* аярсу жоқ Нұрланда («Қаз. әдеб.»).

МАЙ-МҰЙ з а т. с ө й л. *Май-пай, оны-мұны.* Ұсталықта да екі адам. Бірі ұста, екіншісі оның көмекшісі, *м а й-м ұ й* да соның қолында болады (Қ.Исабаев, Өткелде). Мал азығымен бірге өздеріне де әртүрлі *м а й-м ұ й,* шай-пай деген сияқты әр алуан керектеріңді ала келеміз (М.Әуезов, Өскен өркен).

МАЙМҰН [ир. ميمون] з а т. к ө н е. ***Маймыл.*** *М а й м ұ н* елі бұларды тауып алып, Аяқ-қолын бекітіп алып жүрді (Қисса-дастан.).

МАЙМЫЛ [ир. ميمون] з а т. **1.** з о о л. <лат. simiae> *Приматтар отрядына жататын жылы климатты жерде мекендейтін сүтқоректі жануар. М а й м ы л д а р* адам тәрізді маймылдар отряд тармағын құрайды (ҚСӘ). *М а й м ы л д а р д ы ң* Оңтүстік және Орталық Америкада мекендейтін кең танау, Азия мен Африкада тараған тар танау маймылдар деген екі тобы бар (ҚСӘ). Алыстағы Индияның қалың жынысты ормандары, сарқыраған сулары, бұтақтан-бұтаққа секірген *м а й м ы л д а р ы* көгілдір экраннан тізбек-тізбегімен өтіп жатыр (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). **2.** *Дене құрылысы адамға ұқсас, денесін тұқ басқан жануар, мешін.* Көрсеқызар маймылдан ілгері ме, Түбін көрмей қызықпақ білгені ме? Адам қайтсе, сүйтемін дейді *м а й м ы л,* Мен де болам деп жүргені ме? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не дауыс екен деп есім шығып, далаға шықсам, шаhардың іші толған *м а й м ы л* (Қаз. ертег.). **3.** а у ы с. *Біреуге еліктегіш адам.* Қазтай бір отырған *м а й м ы л* десе болады, жанындағы кісі не істесе, соны істеп отыратын жаман әдеті бар (Ауызекі).

МАЙМЫЛДЫҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Адамда болатын еліктегіштік сияқты жағымсыз қасиет; маймылға тән қасиет.* Маймылдікі – *м а й м ы л д ы қ.* Еске аламыз жай күліп. Одан да асып түсетін Шіркіндікі қай қылық?! (Ш.Смаханұлы, Кездік).

МАЙМЫЛША ү с т. *Маймылға ұқсап, маймыл сияқтанып.* Арқанмен *м а й м ы л ш а* өрмелеп жоғары көтерілдім (Н.Серәлиев, Ақбөпе). Аяғын ұшынан басып, даяшы *м а й м ы л ш а* маймаңдап қызмет істеп жүр (Д.Әбілев, Баянауыл.).

МАЙОНЕЗ [франц. mayonnaise] з а т. т а м а қ. **1.** *Жұмыртқаның сары уызынан, қышадан, күнбағыс майынан, сірке суынан жасалған қоспа. М а й о н е з д і ң* түрін әртүрлі тұздық құйып өзгертуге болады (Келіншектер.). **2.** *Пісірілген балық немесе тауық етіне дәмдеуіштер, көкөніс қосып қайнатып, қоюланған сорпа қосып дайындалған тағам.*

МАЙОР [лат. major] з а т. ә с к. *Капитан мен подполковник дәрежесінің аралығындағы әскери атақ. М а й о р* Поляков маған өте жаны ашыған көзбен кінәлай қарады (Б.Момышұлы, Москва.). Жақсы білгенді жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырыннан бір қаққанға сатады. Тек *м а й о р д ы ң* күлгені керек деп, көті ашылса да, қам жемейді (Абай, Тол. жин.).

МАЙПАЗ с ы н. *Жұмсақ, биязы.* – Сен бір тамаша ой айтып едің, – деді ол Бәкенге өзінің жорға, *м а й п а з* сөзіне салып сылдырап (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

МАЙПАЗДА= е т. с ө й л. *Мәнерлеу, әдемілеу, бипаздау.* – Биші деп ана баланы айт, қалай *м а й п а з д а й* жорғалайды! – деп айызы қана сыңқ ете қалды (С.Баязитов, Алтын кілт). Бектас

бүгін де жарқылдай күліп, тізе түйістіре отырған Қадырға қарап, *м а й п а з д а п* сөйлей берді (Қ.Жүсіпов, Бір әйел.). Маңғаздана сөйлеп, *м а й п а з д а й с ы ң* да отырасың (М.Иманжанов, Менің махабб.).

МАЙПАЗДАН= е т. с ө й л. ***Бипаздану***. *М а й п а з д а н ы п* басады, Болғансып жүр салмақты.Әлдекімді тосады, Әлдеқайда бармақшы (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

МАЙПАЗДАНУ *Майпаздан етістігінің қимыл атауы.*

МАЙПАЗДАУ *Майпазда етістігінің қимыл атауы.*

МАЙПАЛАУ з а т. **1**. *Күріш не тарыдан майын көп қылып жасаған ботқа. М а й п а л а у д а н* жей отыр (Ғ.Орманов, Сәт сапары). **2**. а у ы с. *Олжа, табыс. М а й п а л а у* ақшаны қолға алып, ес-түсін білмей, санауға кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙПАҢ е л і к. **1.** *Ебедейсіз, толық адамның, жұмсақ заттың қысқа қозғалысын бейнелейтін сөз.* **2.** а у ы с. *Биязы, жұмсақ.* – Пәлі, Қарағұлдың *м а й п а ң* мақамы ғой мынау, – деп Ғылман Сейілханға сұрана көз тігеді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Майпаң басты. а) *Теңселіп жай қозғалды.* Бір тұстан бық-бықтап, *м а й п а ң б а с ы п* бір топ үйрек те осы қораға төтелеп кеп қалды (Ғ.Сланов, Домбыра.). ә) *Жағымпазданды, көлгірсіді.* Олардан қатты бұйрықтар мен қатал сөздер қалып, *м а й п а ң б а с қ а н* жорғалық, сызылып тұратын сыпайылық түрлері шығыпты (Ж.Сайн, Жол үсті.).

МАЙПАҢДА= е т. **1.** *Ырғалып теңселу, майпаң қағу, байпаңдау.* Тең басып төрт аяғын *м а й п а ң д а ғ а н,* Теңселме жорға қандай, пай-пай жалған. Сал-сері жорға ақын мінетін ат, Үстінде көл тұрса да шайқалмаған (Т.Молдабаев, Жүрегім.). Оңай әже ана қаздай *м а й п а ң д а п* немересіне қарай жүгіре басып, жете алмай келеді (С.Ғаббасов, Өскен ұя). **2.** *Жорғалау, лыпылдау.* Манадан иіріп шалып, шекіп тастап отырған майысқақ саусақтар енді жүрдек *м а й п а ң д а п,* екпіндеп, арындай жөнеледі (К.Ахметбеков, Сый орамал). Қобыздан мұңды дауыс сорғалады, *М а й п а ң д а п* ә дегенде жорғалады; Біресе асау тайдай ойнақ салды, Біресе сары нардай ырғалады (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Біреудің асты-үстіне түсіп жағымпаздану, жағыну, бәйек қағу.* Бастықтар алдында *м а й п а ң д а п,* ол да уәде үстінде уәдені жаудырып қала берді (А.Байтанаев, Асан). Неліктен құнсыз болып жаралғансың, *М а й п а ң д а п* ашық сөзге бара алмайсың. Әркімге жалтақ қағып жағынасың, Әртіс боп, әрі алдайсың, әрі арбайсың (Ж.Өмірбеков, Ана.).

МАЙПАҢДАТ= ет. *Жорғалату, байпаңдату.* Тигеннен соң қолға тізгін, Қоюшы ма еді *м а й п а ң д а т п а й!* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

МАЙПАҢДАТУ *Майпаңдат етістігінің қимыл атауы.*

МАЙПАҢДАУ *Майпаңда етістігінің қимыл атауы.* – О, Құдайдан безгеннің *м а й п а ң д а у ы н,* – деді Әймен, – жылан көзі адамның арғы-бергісінен өтерлік (А.Жұмаділдин, Сең.).

МАЙРАМПАЗ з а т. с ө й л. *Сайқымазақ, күлдіргіш.* Бұл жұмыс па? Жоқ, *м а й р а м п а з д а р д ы ң* ойнағы ма? (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қырқада қырық-отыз қойды жайып жүрген шалға жолықты. Тонын теріс айналдырған шал бақан аяғынан айырылған *м а й р а м п а з ғ а* ұқсап тұрды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МАЙРАМПАЗДЫҚ з а т. с ө й л. *Сайқымазақтық, күлдіргіштік.* Ал бұлар егер үшеу болса, анау-мынау цирктен табыла бермейтін *м а й р а м п а з д ы қ т ы ң* қилы-қилы иіріміне қарқ болдым дей бер (А.Сүлейменов, Бесін).

МАЙРЫҚ с ы н. *Иілгіш, икемді.* Адам қолы епті, *м а й р ы қ,* үлкен бармағы місе тұтпайды, тамақты құралмен, қарумен табатын болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙРЫЛ= е т. с ө й л. ***Майырыл***. Наркескен жүзі *м а й р ы л ы п,* Намыстан жандар оққа ұшқан. Қанаты ердің қайрылып, Балауса гүлдер от құшқан («Қаз. әдеб.»). Шабуын таппай ерте *м а й р ы л ғ а н* болат балтасың-ау сен де (Д.Досжанов, Дария).

МАЙРЫЛУ *Майрыл етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСА з а т. *Шөбі қаулап өскен, көгалды жер.* Жұпардай аңқыған *м а й с а с ы н а* бауырымды төсеп қанша жатсам да тоймаймын дейтін еді ол осы туған жерінен алыста жүргенде (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Ен жайлау, ерке қоныс – жасыл *м а й с а* Тұрағы төрт түліктің әуелден-ақ (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). Мамық түн *м а й с а ғ а* кеп дамылдаған, Құс жолы көк белдеуін сағымдаған. Әйелдің үздік-создық әуеніне, жігіт даусы қосылды мамырлаған (М.Мақатаев, Шығ.).

МАЙСАҚТАН= ет. жерг. *Майлану, шайырлану.* Шуаш иісі әлі кете қоймай ұйысыңқырап қалған жүн *м а й с а қ т а н а* тұтқырланып, Үндеместің арық саусақтарының арасынан үлбірей төгіліп бара жатады (К.Оразалин, Көктем.).

МАЙСАҚТАНУ *Майсақтан етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСАЛМА з а т. т а м а қ. *Етсіз пісірілген қамырға күйдірілген сарымай не қуырылған ет пен пияз қосып дайындаған тағам.*

МАЙСАЛЫ с ы н. *Майсасы көп, көгалды.* Осы бір көк *м а й с а л ы* алаң, мына ақ қайың көзіме ыстық көрінеді (С.Омаров, Өмір.). Есілдің даласы *м а й с а л ы* Күнді де орманға батырған (Т.Исмаилов, Есіл). Жасыл *м а й с а л ы* тегіс жерді адымдап Айбар жүрді (З.Қабдолов, Ұшқын).

Майсалы жайылым. *Көк шөп, мал өріс.* Күндердің бірінде сол көжек тамақтану үшін кең далаға, *м а й с а л ы ж а й ы л ы м ғ а* шығыпты (Ертегілер).

МАЙСАҢ[1] с ы н. ж е р г. *Май сіңген, майлы.* Түйе жүнінің *м а й с а ң,* жұққыш кірі сары бөз көйлектің белдіктен төменгі алдын тоң май төгілгендей қоп-қоңыр ғып тастапты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Мойнынан, тамағынан шұбырған тер тамшылары *м а й с а ң* терісіне тайып жығылып, домалап-домалап түседі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

МАЙСАҢ[2] с ы н. **1.** *Майсалы, көгалды.* Кілем – гүлдер *М а й с а ң* белдер үстінде жорға жырың жігіт болып билесін (Қ.Бекхожин, Дала.). Оның бер жағы бала *м а й с а ң,* жазық ойпат (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). **2.** а у ы с. *Жанға жайлы, жұмсақ.* Баппен басталған *м а й с а ң* әуез баппен өрлеп келеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Қайта жұмды кірпігін. Рахат. Терең-терең тыныстап, қыздың алма төсі діріл қақты. Бір *м а й с а ң* әсерде (К.Ахметбеков, Ақдала). **3.** а у ы с. *Бірқалыпты, жайлы.* Көк бестінің су төгілмес *м а й с а ң* жорғасына мәз болып, жолда жалғыз келе жатырмын (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

МАЙСАҢДА= е т. ж е р г. **1.** *Жүйткіту, екпіндету, жорғалату.* Пай-пай, тақымында ойнаған жүйрігің жалын желге желпіп, елбең қағып, есіле *м а й с а ң д а п* келе жатса, сен бесіктегі балғындай тербелесің ғой (З.Қабдолов, Жалын). **2.** а у ы с. *Жалбақтау, жайраңдау.* Мәймөңкелеп алдымда, *М а й с а ң д а м а* інішегім, Жалбаңдама жанымда, Жарбаңдаудың біл шегін (С.Сейітов, Бетпебет). Мыналарды *м а й с а ң д а п,* қошеметпен қарсы алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

МАЙСАҢДАТ= е т. *Жорғалату, екіндету.* Өзі күйді неше түрлі қағысқа салып, *м а й с а ң д а т ы п* тұрып ойнайды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

МАЙСАҢДАТУ *Майсаңдат етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСАҢДАУ *Майсаңда етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСАУЫТ з а т. т е х. *Бөлшектердің үйкелісетін беттеріне майлау майларын жеткізетін құрылғы.*

Майлайтын майсауыт. т е х. *Майлау материалын қысыммен жеткізетін майсауыт.*

МАЙСҮЗГІ з а т. т е х. *Майды смоладан, әртүрлі механикалық бөлшектерден т.б. қоспалардан тазартуға арналған құрылғы. М а й с ү з г і* іштен жанатын двигательдің майлау жүйесінде, металл кескіш станоктарда пайдаланылады (ҚСЭ). *М а й с ү з г і н і ң* пластинасы – саңылаулы, алмастырылмасы қағаз сүзгілі және центрден тепкіш күш әсерлеріне негізделген түрлері бар (ҚСЭ).

МАЙСЫЗ с ы н. **1.** *Майы жоқ, майы болмаған.* Етсіз, *м а й с ы з,* сүтсіз, жылы киімсіз тіршілік қайда? (Ж.Тілеков, Қайнар). **2.** *Майланбаған, май жағылмаған.* Құлағы ортасынан қақа айырылған ағаш күрек ырғалғанда, *м а й с ы з* арбадай сықыр-сықыр етіп, үйді басына көтергендей болады (Б.Майлин, Шығ.).

МАЙСЫЗДАН= е т. *Майы азаю, майын жоғалту.*

МАЙСЫЗДАНДЫР= е т. *Майдан арылту.* Басты кір сабынмен жумау керек. Оның құрамындағы сілті шашты өте *м а й с ы з д а н д ы р ы п* жібереді (О.Сейкетова, Тері ауру.).

МАЙСЫЗДАНДЫРУ[1] з а т. х и м. *Желімдеу, сырлау және гальваникалық т.б. процестер жүргізбес бұрын заттың бетін майлардан және басқа да майтекті заттардан тазалауға арналған технологиялық өңдеу.* Металл бетіндегі майларды сабындандыратын, басқаша айтқанда, оларды ыдыратып сабынға айналдыратын сілті көмегімен химиялық *м а й с ы з д а н д ы р у* жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Химия). Сонымен қатар электролиздік *м а й с ы з д а н д ы р у* әдістері болады (Қаз. тілі термин. Химия).

МАЙСЫЗДАНДЫРУ[2] х и м. *Майсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСЫЗДАНУ[1] з а т. **1.** т е х. *Желімдеу, сырлау және гальваникалық т.б. процестер жүргізбес бұрын заттың бетін майлардан және басқа да май текті заттардан тазалауға арналған технологиялық өңдеу.* **2.** х и м. *Металл бетіндегі майларды ыдырататын сілті және электролиздік әдіс арқылы сабындандыру әдісі.*

МАЙСЫЗДАНУ[2] *Майсыздан етістігінің қимыл атауы.*

МАЙСЫЗДАУ с ы н. *Майы аздау, майы жоқтау.*

МАЙСЫЙЫМДЫЛЫҚ з а т. х и м. *Пигменттер мен толтырғыштарды майлау үшін соларға жұғатын май мөлшерінің минималды қажеттігін жуықтап бағалауға арналған техникалық сипаттама.*

МАЙСЫРА= е т. *Майды қажетсіну, май жегісі келу.* Айтжаннан бұрын күзетші кілтипанды біле қойды. – Мынауың *м а й с ы р а п* тұр ғой, әке, – деді («Лен. жас»).

МАЙСЫРАУ *Майсыра етістігінің қимыл атауы.*

МАЙТАБАН[1] з а т. з о о л. <лат. torus> *Тұяқтың артқы жағында орналасқан, пішіні жастық тәріздес серпімді тері туындысы.* Құрылысы жағынан *м а й т а б а н* эпидермистен, дермадан және шел қабаттарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *М а й т а б а н* – сезім мүшесі, ондағы май ұлпасы серпімділік қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

МАЙТАБАН[2] з а т. а ң ш. *Қасқырдың семіріп, табанын май басқан кезі; оны аулауға қолайлы қазан, қараша айларына сәйкес мезгіл.* Қазақтың аңшылық салтында әрбір аңның жүні, еті мен терісінің жетілуіне, өсіп толуына, аулау әдістерінің ыңғайына қарай қалыптасқан маусым болады, *м а й т а б а н* сондай кезең (ҚСЭ). Семірген қасқырдың қалың маймен сірескен табаны қатты жүгіруге бөгет жасайды, сол кезде, яғни *м а й т а б а н д а* қасқырды атпен қуып соғып алады (ҚСЭ).

МАЙТАЛМАН с ы н. **1.** *Сөзге жүйрік, тілге шебер, сегіз қырлы, бір сырлы (өнер иесі, адам).* Өлеңді әрі ауызша, әрі жазып шығарған *м а й т а л м а н* жүйрік ақын Иса Байзақов, артына «Құралай сұлу», «Алтай аясында», «Ақбөпе» секілді тамаша дастандар қалдырды (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Байтақ елдің түкпір-түкпірінен *м а й т а л м а н* домбырашылар мен қобызшыларды жинап, ұлт аспаптары оркестрін құрды (С.Мыңжасарова, Замандас.). Жасы сексеннен асқан *м а й т а л м а н* өнер иесі қартты Мұқаң қатты сыйлайтын (К.Оразалин, Абай.). **2.** а у ы с. *Қу, жылпос, алаяқ.* Бұл ірі молда, әрі қажы, әрі законшыл, «дамолла, уа канта, уа мәшhүр атуахат» деген сықылды, білмейтіні жоқ, талайдың құйрығын қарға шанышқан, өз құйрығын бір ұстатпайтын, бір *м а й т а л м а н* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Еңбек майталманы. *Еңбек озыты, асқан шебер.* Айталық Гаганова, марқұм Нұрмолла Алдабергенов, Жазылбек Қуанышбаев секілді қаншама *е ң б е к м а й т а л м а н д а р ы* бар (Абзал жандар).

МАЙТАЛМАНДЫҚ з а т. *Асқан шеберлік, өнерпаздық.* Ол өзінің туып-өскен ортасына белгілі шешен тілді Шаншарлар дәстүрін бойына сақтап, сахнада да сол *м а й т а л м а н д ы қ* өнерін ортаға салумен, сан алуан рольдерді сапалы түрде орындап шыққан-ды (М.Майшекин, Қалибек Қуанышбаев).

МАЙТАМЫР з а т. ө с. <лат. symphytum> *Айлауықтар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. М а й т а м ы р д ы ң* гүлшоғырын қызғылт немесе ақ түсті гүлдер құрайды (ҚҰЭ). Дәрілік *м а й т а м ы р л а р д ы ң* тамырында алкалоидтар және илік заттар болады (ҚҰЭ).

МАЙТҰНДЫРҒЫШ з а т. т е х. *Сұйық майды тұндыруға арналған мәшинеңің картеріндегі үлкен сұйық қойма.*

МАЙТҰРАҚТЫЛЫҚ з а т. т е х. *Май әсеріне төзімді болатын материалдардың қабілеті.*

МАЙТҮБІТ з а т. с а я т. *Тоғыз жастағы бүркіт.*

МАЙҰНТАҚ з а т. т е х. *Қою консистенциялы заттардың қоспасы.*

Алмазды майұнтақ. т е х. *Синтетикалық алмастар негізіндегі жеткізу майұнтағы.*

Әрлеуіш майұнтақ. т е х. *Тетіктердің беттерін әрлеуге арналған жеткізу майұнтағы.*

Жеткізе өңдейтін майұнтақ. т е х. *Ұсақ түйіршікті қажақтың (электрокорунд, кремний карбиды, бор карбиды) және қою консистенциялы майлар қоспасы, құралдарды және тетіктерді жеткізуге арналған майұнтақ.*

МАЙХАНА з а т. *Мейрамхана.* Уәделі күн келгенде хан *м а й х а н а с ы н* тастап, анада Жәнібек жетелеткен күліңкөкке мініп, қосындарды аралады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МАЙША з а т. *Желкен.* Сол-ақ екен теңіз тулап, таудай-таудай қара толқын теңізді салды талқыға, Долы дауыл буырқанып, ұстаудан шыққан аңдай ұлып, Кеменің кенеп *м а й ш а л а р ы н* сатырлатты, қиратты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙШАБАҚ з а т. з о о л. <лат. clupeidae> *Майшабақ тәріздiлер отрядына жататын сүйекті балықтардың бір тұқымдасы. М а й ш а б а қ т ы ң* етінің құрамындағы майы жыл бойына өзгеріп отырады: күзге қарай балық семіріп, оның етіндегі майдың мөлшері 20%-дан 30%-ға дейін жетеді, ал көктемде уылдырық шашарда небәрі 4% болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Салыстыра кетсек, бекіре – 50, сазан – 45, жайын – 40, норвег *м а й ш а б а ғ ы* – 10 жыл жасайды («Алматы ақшамы»). Қайсыбір суы тайыз сайсаланың ерінбей сүзіп алып *м а й ш а б а ғ ы н,* Әдейі жібереді өзенге әкеп, Жүйткіген арнасында жайсаң ағын (М.Құрманалин, Мөлдір.).

Майшабақ тәріздiлер. з о о л. <лат. clupeiformes> *Сүйекті балықтар класының нағыз сүйекті балықтар тобының отряды. М а й ш а б а қ т ә р і з д і л е р д і ң* денесінің екі бүйірі қысыңқы, оған циклоидты қабыршықтары бос бекігендіктен оңай алынады (ҚҰЭ). *М а й ш а б а қ т ә р і з д і л е р д і ң* ішінде теңізде, тұщы суда тіршілік ететіндері және өрістегіш түрлері де кездеседі (ҚҰЭ).

МАЙШАҒЫР з а т. ж е р г. *Бұтақсыз, жапырақсыз шөптің түрі. М а й ш а ғ ы р* шөпті жылқы ғана жейді, басқа мал жемейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЙШАҒЫРЛЫ с ы н. *Майшағыр өскен.* Ақша боз мұнда болмас Арқадағы Қаз мамыр Қара ой бойы майқаралы Айдарқұм, қоңыр бұйрат *м а й ш а ғ ы р л ы* Бұлдыр шың бұйырғыды сай-салалы (Н.Ахметбеков, Амангелді).

МАЙШАМ з а т. *Маймен жанатын шам.* Мұрат ауық-ауық тың-тыңдап, аяқ жағында жерге шөгіп тұрған *м а й ш а м н ы ң* өлеусіреген сәулесіне ауық-ауық көз тастады (Ә.Әбішев, Замана.).

МАЙШЕЛПЕК з а т. *Оңай олжа, арзан дүние.* Осы жолы қол ұшын бір беріп жібер, мұндай *м а й ш е л п е к* кездесе бермес (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Значит, мысал үшін айтқанда, шалқаннан жатып жейтін *м а й ш е л п е к* керек болған саған (С.Омаров, Өмір.).

МАЙШӨП з а т. ж е р г. *Жусан сияқты бұршікті шөп.* Қойдың жақсы қорегі *м а й ш ө п* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЙШОҚЫРАҚ з а т. *Шабыстың жай, бірқалыпты емес баяу түрі.*

МАЙШҰРҚАН з а т. э т н. *Ұлттық тағамның ет, май, өкпе, бүйрек пен дәнді дақылды қосып пісірген түрі.* Семіз ет, құйрық май, бүйрек, өкпе ұсақтап туралып, сарымсақ қосылып, тұздалып, бұрышталып, қазанда пісіріледі де, тары-талқанын салып, езілген құрт құйып әзірленген тағамды *м а й ш ұ р қ а н* деп атайды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

МАЙШЫ з а т. *Май жинайтын, май таситын кісі.* Біздің ауылға ол *м а й ш ы н ы ң* арбасына міниіп келді (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Бос арбаға пар өгіз жеккен *м а й ш ы* шал күн төбеге келгенде Түлкілі жазығына жетеді (З.Ақышев, Жесірлер).

МАЙШЫЛ с ы н. *Майжегіш, майқұмар.* *М а й ш ы л ы н* қара бұл неменің! Тышқанмен тұқымың бір ғой (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

МАЙЫҚ= е т. *Майлану, майы жиналу.* *М а й ы қ қ а н* қой сүтінің сары қаймағы қалың екен (А.Сүлейменов, Бесін).

МАЙЫП [ар. معيوب]: **майып болды**. *Мертікті, кемтар болды, зақым көрді.* Бөкені де түсінуге болады, ол қазір әлдеқалай *м а й ы п б о л а р м ы н* деп өз басынан қорқып тұрған жоқ-ау, бүкіл бір елдің намысын ойлап тұр (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Құтылды қалың қолдан ерлі-зайып, Зорығып талай тұлпар *б о л д ы м а й ы п* , Солдаттар аты жүрмей келді қайтып, Жеткізбей кетті десті болып ғайып (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Майып қылды [етті]. *Зақымдады, кемтар жасады, мүгедек етті.* – Сенің әлің жетпейді. Бір жеріңді *м а й ы п қ ы л а с ы ң,* – деп Аманды шешесі шырылдап жібермеді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Абайсызда көлігін *м а й ы п е т с е,* өзінің де аман қалмасы айдай анық-тын (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

МАЙЫР= е т. **1.** *Құралдың жүзін бір затқа ұрып майыстыру, жапыру.* Баранчуктың әкесі балта жүзін *м а й ы р а р* емен кездігін кеше аямай көрсетіп еді, мана тағы байқады (А.Сүлейменов, Бесін). – Кенжем, шалғыға тиісе көрме. Жазатайым жүзін *м а й ы р ы п* алсаң, көкең ренжір, – деп қоятын жеңгей («Қаз. әдеб.»). Қараның оғын қайырған, Баранның оғын *м а й ы р ғ а н,* Болат найза өтпеген Еш сауыт бұған жетпеген (Манас). **2.** а у ы с. *Бетін қайтару, тауын шағу, тежеу.* Космоста істі тындырып, Қос батыр қонды жеріме! Дүшпанның көңілін *м а й ы р ы п* Әкелді мақтан еліме («Қазақст. мект.»). Бірден қиялының қанатын *м а й ы р ы п,* топшысын қайырды (С.Еркебаев, Жолдар.).

МАЙЫРУ *Майыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЫРЫЛ= е т. *Жүзі қайырылып, майысып қалу.* Шын болат тасқа шапсаң шыңдалады, жасық жерге салсаң да, *м а й ы р ы л а д ы* (Ж.Мусин, Қанат.). Мылтық қалған шаншылып, Қылыш қалған *м а й ы р ы л ы п,* Оқтар жатыр шашылып, Иесінен айырылып (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

МАЙЫРЫЛУ *Майырыл етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЫРЫЛТ= е т. **1.** *Жүзін майыстыру.* **2.** а у ы с. *Бетін қайтарып тастау.* Ол енді Таутанға қоқан-лоқы көрсете, тауын шағып, *м а й ы р ы л т а* жасытып тастағысы келді (Ж.Тілеков, Қайнар).

МАЙЫРЫЛТУ *Майырылт етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЫС= е т. **1.** *Заттың ауыр салмақтан т.б. әсерден қабысып, бір жаққа қисаюы, иілуі я ішке қарай жапырылуы.* Бүйірі *м а й ы с қ а н* сары самауыр әлі ызылдап тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қабырғаң сынбапты, сәл ұшы ішіне қарай *м а й ы с ы п т ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Сыпайылық көрсету, ізеттік жасау, сызылу.* Генерал дегендер менің ұғымымда зілді, қатал, ызғарлы болса керек-ті, ал мынау дегенің жұмсақ мінез, *м а й ы с ы п* тұрған жылы жүз жан (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). – Шешең сені шақырмапты ғой, – деп ақ сұр әйел жорта *м а й ы с т ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бұл жолы ол апрельдің ауасындай жібіп қалыпты, «сіз» деп сызылып, «біз» деп *м а й ы с а д ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

МАЙЫСҚАҚ с ы н. *Иілгіш, солқылдақ, серпімді.* Семіз малдың сүйегі май сіңген сарғыштау, шытынамайтын *м а й ы с қ а қ* келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Шеңгел мен жыңғылдай емес, *м а й ы с қ а қ* тобылғы бірден сынбай бұратыла береді (Т.Ахтанов, Боран).

Қазақ халқы сабауды жол талдың *м а й ы с қ а қ* бұтағынан жасайды (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

МАЙЫСҚАҚТЫҚ з а т. **1.** *Майысқыштық, иілгіштік.* Қайырғазы Рамазанов машина әйнегін сытырлата соққан жаңбырға, жол жиегіндегі иіліп сәлем бергендей көк талдардың *м а й ы с қ а қ т ы ғ ы н а...* қарап-қарап қойып үнсіз отыр (Береке бастауы). Клетка қабықшасының физикалық қасиеттеріне оның серпімділік, жұмсақтық, қаттылық, морттық, *м а й ы с қ а қ т ы қ,* мықтылық және т.б. қасиеттері жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** а у ы с. *Сыпайылық, сыпайыгершілік.* Біреудің сезімділігін есептегенде беттің түсіне, еріннің, қабақтың ішкі түріне, етіне, *м а й ы с қ а қ т ы ғ ы н а* назар саламыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙЫСҚЫШ с ы н. **1.** *Майысқақ, иілгіш.* Алюмин ыдыстар әрі жеңіл, әрі мықты келеді. Бірақ *м а й ы с қ ы ш,* байқап ұстамаса болмайды (Шопан сырласы). Сосын машинаның өзі оралымсыз, кейбір бөлшектері сынғыш, *м а й ы с қ ы ш* еді (Х.Ерғалиев, Октябрь.). **2.** а у ы с. *Тез бейімделгіш, әсерге тез түскіш.* Бақшаға ексек, қызғалдақ қуармаса, таза бұлақ лай болып суалмаса, *м а й ы с қ ы ш* шартарапқа жас табиғат. Жарар еді жамандыққа бұралмаса (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙЫСТЫР= е т. *Өткір нәрсенің жүзін қайыру, қатты нәрсені күшпен ию, жапыру.* Сексеуілдің бұтағын *м а й ы с т ы р а й ы н* десең, морт етіп сына қалады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Қайыра сілтемек болғанда Қатпа жалаңаш қолымен қылышты ұстай алып, *м а й ы с т ы р ы п* жіберді (А.Жұмаділдин, Сең.).

МАЙЫСТЫРУ *Майыстыр етістігінің қимыл атауы.* Денені созу не *м а й ы с т ы р у* үшін де күш жұмсау керек (К.Әбдіғапаров,.. Қызық. физ.).

МАЙЫСТЫРЫЛ=е т. *Күшпен иілдіріп, формасының өзгертілуі.* Аң кеп соқтыққан кезде *м а й ы с т ы р ы л ғ а н* шыбық ытып кетіп, тордың аузы жабыла қояды екен (Камбоджа ертег.).

МАЙЫСТЫРЫЛУ *Майыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

МАЙЫСУ *Майыс етістігінің қимыл атауы.* Бірі үлкен, бірі кіші доғаны алайық, кіші доғаның *м а й ы с у ы* – қисықтығы үлкен доғадан артық (К.Әбдіғапаров,.. Қызық. физ.).

МАКАКА [лат. macaca] з а т. з о о л. *Мартышкалар тұқымдасының туысына жататын, дене тұрқы 40-75 см, құйрығы ұзынды-қысқалы болатын тар танаулы маймыл түрі.* Магот пен лапундер немесе доңызқұйрықты *м а к а к а* халықаралық «Қызыл кітапқа» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

МАКАРОН [итал. maccheroni] з а т. т а м а қ. *Түтік сияқты ішін қуыс етіп жасап кептірген қамыркеспе.* Нанның иленген жұмсағынан, *м а к а р о н н а н,* жомнан, шала піскен картоптан түйіршіктер жасап жем орнына қолданады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Соғыстан кейінгі жылдары Украинада былғары аяққиім, трикотаж, тігін, тоқыма жібек, нан, *м а к а р о н,* консерв, кондитер, ет-сүт өнеркәсібі кең көлемде өркендетілді («Лен. жас»).

МАКЕТ [франц. maquette] з а т. **1.** *Бір нәрсенің алдын ала кішірейтіп істелген үлгісі, жобасы (театрдағы қойылымдарды декорациялауда, полиграфияда, сәулет өнері мен құрылыс ісінде).* Анатомия бұрышында адамның скелеті, түрлі схемалар мен *м а к е т т е р* жинақталды («Қазақст. мект.»). Колхоз председателі бізге келешек ауылдың *м а к е т і н* көрсетіп, өмірімен таныстырды («Қаз. әдеб.»). Оқушылар зор ынтамен элеватордың, торшердің, машинаның және ракета мен космодромның *м а к е т і н* жасап, оған есептер құрастырды («Қазақст. мект.»). **2.** ә с к. *Нақты қаруды істен шығару немесе оның әрекетін қиындатуға арналған қарудың (мыс., оқтұмсық) құрамдас бөлігі немесе оның жүйесінің көшірмесі. М а к е т* муляж шабуылдаушыға қарудың өзі секілді болып көрінуі керек (мыс., реактивті ұшақтардан шығатын жалын қозғалтқыштың түтініне көзделетін жылу ракеталарын дұрыс бағыттан ауытқыту үшін қызмет етеді) (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАКЕТТЕ= е т. *Бір нәрсенің макетін жасау.*

МАКЕТТЕУ *Макетте етістігінің қимыл атауы.*

МАКЕТШІ з а т. п о л и г р. *Макет жасаушы адам.* Риза болсын *м а к е т ш і.* – Өлшеп жаз, бірақ тезірек (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Жас *м а к е т ш і* күледі, Көзінде үміт оты бар. Теңіздей тулап жүрегі, Қатарға ертең қосылар (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

МАКИНТОШ [лат. makintosh] з а т. *Су өтпейтін, резина тектес матадан (осы матаны ойлап тапқан шотланд химигі Макинтоштың атымен аталған) істелген жұқа, жеңіл пальто.* Ақылбек жеңіл киінген еді, үстінде қара көк *м а к и н т о ш ы* ғана бар болатын (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.). Үстінде *м а к и н т о ш,* басында қара шляпасы бар таныс адам есік көзінде ұшыраса кетті («Қаз. әдеб.»).

МАККАРТИЗМ з а т. с а я с и. *XX ғасырдың 50-жылдарындағы Америкадағы ілгерішіл қозғалысқа қарсы бағытталған реакцияшыл билік саясаты.*

МАКЛЕР [нем. Makler] з а т. э к о н. ***Делдал*** *(сауда және биржалық келісімдер жасағанда арада жүретін кәсіби тұлға).* Ол базарға ең алдымен келген астықты саудагер, алыпсатар, *м а к л е р д е н* бұрын сөйлесіп, тура Капланның қорасына әкеліп төктіреді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАКЛЕРИАТ з а т. э к о н. *Мәміле жасасу кезінде делдалдық және өкілдік міндеттер атқаратын маклерлерден тұратын биржа қызметі. М а к л е р и а т т ы* аға маклер басқарады, ол биржаның барлық маклерлерінің қызметін бақылайды және баға белгілеу комиссиясына міндетті түрде кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика).

МАКЛЕРЛІК з а т. э к о н. *Маклер кәсібі, биржа мәмілесіндегі делдалдық.*

МАКРО... [грек. makros] *Шет тілінен енген күрделі сөздердің «үлкен», «ірі» деген ұғымдарды білдіретін алдыңғы құрамбөлігі.*

МАКРОАНЫҚТАМА з а т. и н ф. <ағыл. macro model> *Басқарумен макрогенератор макрокоманданың макрокеңеюін тудыратын бағдарлама.*

Макроанықтамалар кітапханасы. и н ф. <ағыл. macrodefinition libary> *Макроанықтамалары бар кітапхана. М а к р о а н ы қ т а м л а р к і а т п х а н а с ы н* тиісті макрокомандаларды тарату процесінде макрокеңейтуді құруға ассемблер пайдаланады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МАКРОАССЕМБЛЕР [ағыл. macroassembler] з а т. и н ф. *Макрокоманданы анықтау және шақыру мүмкіндігі бар ассемблерлік бағдарлама; макрокомандаларды анықтау мен пайдалану құралдарын қамтитын ассемблер тілінен аударғыш; базалық тіл ассемблер болып саналатын макропроцессор.*

МАКРОБАҒДАРЛАМА з а т. и н ф. <ағыл. macro program> *Макроанықтамалар, макрошақырулар немесе шартты макрооперациялау құралдары қолданылатын бағдарлама.*

МАКРОБАҒДАРЛАМАЛАУ з а т. и н ф. <ағыл. macroprogramming> *Макроқұралдарды қолдана отырып бағдарламалау.*

МАКРОБАСҚАРУ з а т. и н ф. <ағыл. macro control> *Модульдік деңгейде, оның жеке құрауыштарын емес, тұтастай күрделі жүйені басқару.*

МАКРОБӨЛШЕК з а т. х и м. **1.** *Тәртібі әлі де классикалық механиканың заңдарымен өрнектелетін ең кіші материялық нысана.* **2.** *Материялық ағынның элементі. М а к р о б ө л ш е к т і* зерттегенде ағынның орта статистикалық қасиеттері туралы тұтас қорытынды жасауға болады (Қаз. тілі термин. Химия).

МАКРОЖҮЙЕ з а т. и н ф. <ағыл. macro system> *Макротіл мен макрогенераторды енгізу есебінен ассемблер тілінде бағдарламалау жүйесін кеңейту.*

МАКРОДЕНЕ з а т. х и м. *Құрамында иондық функционалдық топтары бар макромолекулалар.*

МАКРОКЕҢЕЙТУ з а т. и н ф. <ағыл. macro expansion> *Макрокеңейтудің басқаруымен макрокоманданы өңдеу кезінде макрогенератормен тудырылатын және макрокоманданың орнына бағдарламаға қойылатын сөйлемдердің тізбегі.*

МАКРОКИНЕТИКА з а т. х и м. *Химиялық өзгерістердің тасымалдау процестерімен өзара байланысын қарастыратын химиялық кинетиканың бөлімі.*

МАКРОКОМАНДА з а т. и н ф. <ағыл. macro instruction, macro> **1.** *Бағдарлама құрамындағы жиі пайдаланылатын командалар, процедуралар блогын ұсынатын команда.* Компилятор *м а к р о к о м а н д а л а р д ы ң* орнына осы блокқа кіретін командаларды орналастырады (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Шартты түрдегі бір жаңа команда рөлін атқаратын және сақталатын бірнеше пернелер комбинациясы М а к р о к о м а н д а* бекітілгеннен кейін, пернені бір ғана басумен орындалатын командалар тізбегі. (Қаз. тілі термин. Информатика).

Макрокоманданы кеңейту. и н ф. <ағыл. macro instruction extension> *Команданы оның мнемоникалық кодтық жазбасына дейін ассемблермен кеңейту.*

МАКРОКОСМОС [грек. makros – ұзын, үлкен, kosmos – ғарыш] з а т. ф и л о с. *Ежелгі адам және әлем туралы натурфилософиялық тұжырымдаманың бірі.*

МАКРОКРИСТАЛДЫҚ: макрокристалдық құрылым. г е о л. *Түйірлері көзбен көрінетін шөгінді таужыныстардың құрылымы.*

МАКРОҚҰРАЛ з а т. и н ф. <ағыл. makrofacility> *Макротіл құралдары және макроөңдіруді жасақтайтын кез келген құрал.*

МАКРОМАРКЕТИНГ [грек. makros – ұзын, үлкен, ағыл. marketing – базар] з а т. э к о н. *Кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметін басқарудың маркетинг қағидаттарына негізделген жүйесі. М а к р о м а р к е т и н г - т е* мемлекеттік органдардың экономикалық тұтқалар мен ынталандырмалар жүйесі (несие, салық, инвестициялық т.б. саясат) пайдаланылатын рынок саласындағы қызметі, сондай-ақ коммерциялық емес органдардың қызметі қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МАКРОМОЛЕКУЛА [грек. makros – ұзын, үлкен, новолат. molecula – химиялық бөлшек] з а т. х и м. *Өте көп атомдардың не атом*

топтарының бір-бірімен химиялық байланысуы нәтижесінде түзілген полимердің молекуласы.

МАКРООРТА з а т. ә л е у м. *Ұйымның (кәсіпорынның, фирманың, компанияның) қызметіне елеулі ықпал ететін демографиялық, экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени т.б. түрткі жайттардың жиынтығы.*

МАКРОПАРАМЕТР [ағыл. macro parameter] з а т. и н ф. *Макрокоманданы пайдалану кезінде мәнін программист телитін макрокоманда операнды өрісіндегі символдық параметр.*

МАКРОПРОЦЕССОР [ағыл. macroprocessor] з а т. и н ф. *Тәуелсіз немесе кейбір бағдарламалау жүйесінің құрамына кіретін әрі макротілден белгілі бір базалық тілге аударғыш.*

МАКРОПСИЯ [грек. makros – үлкен, opsis – көру] з а т. п е д. *Алыс заттардың көзге үлкен болып көрінуі. М а к р о п с и я* мидың төбе-желке бөлігіндегі көру талшығына зақым келуден, көз бұлшық еттерінің қысқарып не үлкейіп кетуінен пайда болатын құбылыс (Қаз. тілі термин. Педагогика).

МАКРОСЕМЬЯ з а т. л и н г в. *Туыстас тілдердің ірі шоғыры, тобы.* Әр нәсілге тән болған сол диалектілер кенінен әр бөлек *м а к р о с е м ь я л а р ғ а* топтасатын тілдердің әуелгі ұйытқысына да айналған еді («Жас Алаш»).

МАКРОСҰРАНЫМ з а т. э к о н. *Іріленділірілген тауар топтамаларына немесе жалпы барлық тауарларға ұсынылатын сұраныс.*

МАКРОТАЛДАУ з а т. х и м. *Заттардың әжептәуір көп мөлшерінде (0,5-1 г) қолданылатын химиялық талдау.*

МАКРОТІЛ з а т. и н ф. <ағыл. macro language> *Макрокомандаларды анықтау мен пайдалану құралдарын қамтитын тіл.*

МАКРОФАГТАР з а т. б и о л. <ағыл. macro – ұзын, үлкен, phagos – жегіш> *Жануарлар ағзасындағы мезенхим туыстас жасушалар М а к р о ф а г т а р* антиденелерді түзуге белсене қатысады, оларды өз елегінен өткізіп, тиімді етіп, лейкоциттерге береді (Қаз. тілі термин. Биология).

МАКРОЭВОЛЮЦИЯ [ағыл. macro – ұзын, үлкен, лат. evolutio – эволюция, даму] з а т. б и о л. *Тарихи тұрғыдан өте ұзақ уақыт аралығында түрлерден де жоғарырақ тұрған систематикалық топтардың (туыс, отряд т.б.) пайда болуындағы эволюциялық процесс.*

МАКРОЭКОНОМИКА [ағыл. macro – ұзын, үлкен, грек. oikonomike – экономика] з а т. э к о н. **1.** *Экономиканы тұтас алып зерттейтін ғылым саласы.* **2.** *Экономиканың аса маңызды құрамдас жиынтығы.*

МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. э к о н. *Макроэкономикаға тән, макроэкономикаға қатысты. М а к р о э к о н о м и к а л ы қ* реттеу– елдің экономикалық жүйесін тұрақты да бағдарлы түрде дамыту мақсатында жиынтық сұраным мен ұсынымға мемлекеттік ықпал ету жолымен осы жүйені реттеу (Қаз. тілі термин. Экономика).

Макроэкономикалық үлгі. э к о н. *Елдің ұлттық шаруашылығының біртұтас шаруашылық ретінде жұмыс істеуін бейнелейтін экономикалық-математикалық үлгі.*

МАКРОЭЛЕМЕНТТЕР з а т. х и м. *Өсімдіктерге, басқа да тіршілік иелеріне өте қажет және едәуір мөлшерде болатын химиялық элементтер немесе олардың тотығы. М а к р о э л е м е н т т е р* – өсімдіктердің толық қоректенуіне көп мөлшерде қажет химиялық элементтер (Қаз. тілі термин. Химия). *М а к р о э л е м е н т т е р г е:* азот, фосфор, күкірт, калий, магний, кальций, көміртек, оттек, сутек т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Химия).

МАКРОЭНЕРГИЯЛЫҚ: макроэнергиялық қосылыстар. х и м. *Энергияға бай, ыдырағанда көп энергия бөліп шығаратын биоорганикалық қосылыстар.*

МАКСИМУМ [лат. maximum] з а т. **1.** *Ең көп, ең жоғарғы, барынша мол шама.* Қатынастар теориясын дамыта келіп, ол қатынастар теңсіздігі арқылы *м а к с и м у м ы н,* минимумын зерттейді (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз). **2.** м а т. *Функцияның ең үлкен мәні.* **3.** ф и з. *Атмосфералық қысымның ең жоғары нүктесі.*

МАКУЛАТУРА [лат. maculare] з а т. *Қағаз фабрикаларында қайта өңделетін шикізат есебінде пайдаланылатын, қолдану мерзімі біткен қағаз, картон бұйымдары және полиграфиялық өндіріс қалдықтары.* Бір тонна *м а к у л а т у р а* 4 м ағашты үнемдеуге жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Суреттердің негізгі тақырыптары – оқушылардың темір қалдықтарын, *м а к у л а т у р а н ы* жинап, төлдерді қамқорлыққа алып баптауы т.б. («Қазақст. мект.»). Қағаз шығару үшін целлюлозаға ағаш массасы, жартылай шұберекті масса, қағаз *м а к у л а т у р а с ы* қосылады (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

МАҚАЛ [ар. مقال] з а т. **1.** *Түйінді ойды білдіретін ықшамды, ырғақты нақыл сөз. М а қ а л* – сөздің атасы, Уәде – ердің опасы (Мақал-нама). Қазақта «су атасы – бұлақ, сөз атасы – құлақ, жол атасы – тұяқ» деген *м а қ а л* бар (С.Мұқанов, Саяхат.). **2.** ә д е б. *Халық поэзиясының жанрлық түрі, түйінді ойды білдіретін, тура мағынасына орай астарлы*

мағына да бере алатын, үлгі-өнеге ретінде айтылатын ықшамды нақыл сөз. М а қ а л қоғамдық өмірдің сан алуан құбылыстарын кеңінен қамтиды, тақырыбы мейлінше бай, жанжақты келеді (Әдебиеттану термин.). *М а қ а л д ы ң* танымдық, тәрбиелік мәні зор (Әдебиеттану термин.).

Мақал болып қалды. *Нақыл сөзге, түйінді ойға айналды, ел есінде сөз түрінде қалды.* Көкенай тағы көнбей жатып алды, Бітім болмай неше күн жүрт сандалды. «Қалқаман мен Мамырдың дауындай» деп, *М а қ а л б о л ы п* бұл елге сонан *қ а л д ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚАЛА [ар. مقاله] з а т. **1.** *Белгілі бір газетте, журналда жарияланатын ғылыми, публицистикалық, көлемі шағын шығарма.* Көп кешікпей Мұқаң газет бетіне өзінің қазіргі поэзия туралы ойларын ортаға салған үлкен *мақаласын* жазды (С.Мәуленов, Үркер). Кешікпей «Правдада» «Талас өлкесінің ерлері» деген көлемді *м а қ а л а* шықты (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Соғыстан соңғы кезде менің «Жауынгер тұлғасы», «Бір түннің тарихы» деген әскери әңгімелерімнің жинағы, жекелеген әңгімелер, өлеңдер мен көптеген *м а қ а л а л а р* пайда болды (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** и н ф. <ағыл. article> *Интернет желісінде жаңалықтар тобының хабарламасы. М а қ а л а* мәліметтер нысандарын сипаттау формасы (Қаз. тілі термин. Информатика.) **3.** ж у р. *Журналистика жанрларының негізгілерінің бірі. М а қ а л а н ы ң* жалпы ерекшелігі – мәні бар құбылысты саралау (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ғылыми мақала. *Деректер мен мәліметтерді талдап, ғылыми мәселелер төңірегінде ой қорытатын мақала.*

Сын мақала. *Белгілі бір көркем шығармаға, яки ғылыми еңбекке талдау жасап ой қорытатын, бағалауыштық сипаттағы мақала.*

Сөздік мақала. *Әліпби тәртібімен берілген атау сөз бен этимологиялық, грамматикалық, стильдік белгілер қойылып, сөз мағынасына берілген анықтамалар мен көркем әдебиеттен алынған дәйектеме материалдарды қамтитын лұғаттық мақала.*

МАҚАЛДА= е т. *Сөйлеген сөзде мақал келтіріп сөйлеу, әдемілеп, тақпақтап көркем сөйлеу.* «Жаңа жол» колхозына келгеніне көп бола қоймаған Кемелбеков әншейінде «Шанаңды – жазда, арбаңды – қыста сайла» деп *м а қ а л д а й* сөйлегенде тілінің майын тамызады (М.Рашев, Бетің қисық.). *М а қ а л д а ғ а н* мақтау сөз Жетпей қоймас түбіне. Шын сұрасам бересің, Күндізіңді түніне (С.Дөнентаев, Шығ.). Шал ұлының тым ақылгөйсіп, *м а қ а л д а ғ а н ы н* ұнатпай қалды (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

МАҚАЛДАТ= е т. *Мақалды орынды қолданып сөйлеу.* Бекеш *м а қ а л д а т ы п,* мәтелдетіп сыбап ала жөнелгенде, біз шаңына ілеспейтін едік (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

МАҚАЛДАТУ *Мақалдат етістігінің қимыл атауы.* «Сәуледе» біздің замандасымыз туралы жазылған болса, оның ескі билерше *м а қ а л д а т у ы* қисынсыз болар еді («Қаз. әдеб.»).

МАҚАЛДАУ *Мақалда етістігінің қимыл атауы.* – Қартамыстығы да бар-ау, *м а қ а л д а у ы н* қарашы, – деп бәріміз де күлдік (Ж.Орманбаев, Тұзақталған.).

МАҚАЛКЕШТІК з а т. э к с п р. *Орынды, орынсыз мақал айтып сөйлеуге бейімділік.* Осылардың, әйтеуір, марқасқа болмасын, екі иығына екі кісі мінгендей еңгезерлігін жаратпайды; елінен өзі қол үзіп, елімен өзі ат құйрығын, ойға қалмай, оп-оңай, кесісіп кеткесін бе, осылардың әлгіндей *м а қ а л к е ш т і г і н* жаратпайды (А.Сүлейменов, Бесін).

МАҚАЛ-МӘТЕЛ з а т. *Мақал және мәтел.* Қазақтың *м а қ а л-м ә т е л д е р і н і ң* жинағы қанша рет шығып жатса да, оларға деген сұраныс қоғамда азайған емес («Ана тілі»).

МАҚАЛШЫЛ с ы н. *Мақалға үйір, мақалдағыш.* Мақанның *м а қ а л ш ы л* екенін балалар да біліпті (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Мәруа келгелі өзі шамадан тыс ақылды, *м а қ а л ш ы л* боп кетті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

МАҚАМ [ар. مقام] з а т. **1.** *Мәнеріне, нақышына келген әуезді ұн, жағымды дауыс, әуен.* Сапар зор даусын көтере өзіне ғана тән өзгеше бір *м а қ а м м е н* өлеңді оқи жөнелді (F.Мұстафин, Дауыл.). Ілияс ағаның ән салғанын бірінші естуім еді. *М а қ а м ы н,* нәшін, сазын келтіре, күңіренте айтады екен (Е.Өмірзақов, Ұстаз.). Намаз емесау, ұшы-қиыры жоқ дастан айтып отырғандай ма, әйтеуір үні зарлы, бұрынғыдай емес, *м а қ а м ы* сай-сүйегіңді сырқыратқандай екен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **2.** а у ы с. *Көңіл күй, ықылас.* Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан келгенінше достық *м а қ а м ы н д а* болмақ (Абай, Тол. жин.).

МАҚАМДА= е т. *Мақамына келтіру, ырғағына салу.* Жаппаға Нұрғали мен Хамза кіргенде молдалар *м а қ а м д а п* жаназа оқып отыр екен (С.Санбаев, Аруана). Үні не деген сұлу, *м а қ а м д а п* созып әндеткенде адамның құйқа тамырын шымырлатқандай күмбір-күмбір етеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Көксақал қонақ ас қайырды, сосын ұзақ *м а қ а м д а п* бата қылды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

МАҚАМДАТ= е т. *Мақамына келтіріп оқу.* Шәкірттер дабырлап әндетіп, *м а қ а м д а т ы п,* саңғырлаған үнмен намаз оқып отыр (М.Әуезов, Индия очерк.).

МАҚАМДАТУ *Мақамдат етістігінің қимыл атауы.*

МАҚАМДАУ *Мақамда етістігінің қимыл атауы.*

МАҚАМДЫ с ы н. *Нақышына келген, мақамға сай, әуенді.* Бекет апасының тақпақтай жөнелген *м а қ а м д ы* үніне қызығып, басын көтеріп алды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Шәриман қарттың қоңыр *м а қ а м д ы* даусын ашық естідім (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

МАҚАМШЫЛ с ы н. *Мақамдап сөйлей білетін.* Европаның өнші артистеріндей, Ислам дүниесінде де атаққа шыққан талай *м а қ а м ш ы л д а р* болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қажымұрат ту сиырды быт-шыт бұтарлап, белін жазғанда *м а қ а м ш ы л* молда да, шөже шалдар да бөлініп-бөлініп жеті ошақты иемденіп алыпты (Қ.Исқақов, Түйық).

МАҚАР с ы н. с ө й л. *Тапал бойлы, қортық.* Үйректің балапанындай бірінен-бірі аумайтын *м а қ а р* адамдар бойжеткен қыз Мақпалдың сымбатына қарап, қызығып... кереуетті етектей барып, көрпеге жайғасты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Жәпекеңнің соқасын *м а қ а р* өгіздер мықшия тартып барады (З.Иманбаев, Дала.). Бұл аңдар сұрша ғана *м а қ а р* екен, Ғайратлы һәм хәйләлі шақар екен. Арыстанды қарап тұрып масқаралап, Бұл күнде жазирада жатыр екен (М.Дулатов, Шығ.).

МАҚАРЛАУ с ы н. *Тапалдау, қортықтау. М а қ а р л а у* бойлы, қырқылжың, салпы ерін, үлкен ауыз, өңсіз, құбақан кісі – Танабайдың ауылдасы, ақылдасы Әбділде деген қазақ (С.Сейфуллин, Әңгім.).

МАҚАРЛЫҚ з а т. *Аласа бойлылық, тапалдық.*

МАҚАУ с ы н. **1.** *Сөйлеу қабілетінен айырылған, тілі жоқ, мылқау.* Қазір де тілі жоқ, *м а қ а у* Ыбанын алдына алып, баласының мағынасыз уілдеп, ыңыранған үнімен қосылып, Ақан әлдебір әуезді ыңылдап отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). Жұрт оны *м а қ а у* болған соң, құлағы да керең деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2**. а у ы с. *Бір нәрседен жөнді хабары жоқ, түйсіксіз (адам).* Талайды жасаған қарт болса да, егіннен түк хабары жоқ *м а қ а у* болуы да ғажап емес (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Айналада болып жатқан істі көрмейтін нағыз *м а қ а у* сенсің, сөйте тұрып жасы үлкен адамды «мақау» дейсің, – деп келіп астан-кестеңі шықсын (Қ.Шыңғысова, Бетпе-бет). **3.** а у ы с. *Шектеулі, икемсіз, байлаулы, олақ.* Не жазам, япырмау, Қол шорқақ, тіл *м а қ а у* (Абай, Тол. жин.).

МАҚАУЛАН= е т. *Бірдеңені білсе де, білмегенсу, сезсе де, сезбегендей болу.* – Қойшы, әй қыз, *м а қ а у л а н б а й.* Қыз емеспісің, түсінбейсің бе? Тоқа оқуға жүргелі жатыр. Сенімен сөз байласысып кеткісі келеді, – деді де Ағиба есікке қарай жүре берді (Б.Домбаев, Ғашықтық.).

МАҚАУЛАНУ *Мақаулан етістігінің қимыл атауы*

МАҚАУЛАУ с ы н. *Тілінің аздап мүкістігі бар.* Жас кезінде *м а қ а у л а у* болған, соның салдарынан шолақ тіл атанып кеткен жігіт шын өз есімін ести тұра аңырып қалды (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

МАҚАУЛЫҚ з а т. *Мақау болғандық, тілі анық еместік.*

МАҚАУПЕС с ы н. ж е р г. **1.** *Адам денесі шіріп ауыратын науқас, қатерлі ауру.* **2.** а у ы с. *Жындысүрей, жындыкеш.* Рәуіш пен Сара Ырыспекті *м а қ а у п е с к е* есептеп, өздері орысша сөйлесіп, шаруаларын сөз қыла бастады (Ғ.Сланов, Жанартау).

МАҚАУПЕСТЕУ с ы н. ж е р г. *Жындыкештеу, мақаулау.* Қыз-келіншектердің орнына үсті-бастарына ескі-құсқы шекпен, шапан, жаман-жұман бөріктер киген жалаңаяқ қозышы, қойшы түрінде *м а қ а у п е с т е у* жеткіншектер пайда болған (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

МАҚЛҰҚ [ар. مخلوق] з а т. **1.** *Жан-жануар, жәндіктің жекелеген өкілі.* Әрбір *м а қ л ұ қ қ а* Құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Ақыл-парасат деңгейі төмен, топас (адам).* Кезбейін десе, Қамар секілді қарашығының әйтеуір суреті адам. *М а қ л ұ қ қ а* қосақталып, өмір бойы іріп-шіріп жылаумен күні өтуіне көзі жетіп ойлағанда іші-бауыры елжіреп күйіп кете жаздаушы еді (С.Торайғыров, Қамар сұлу). **3.** а у ы с. *Тірі жан иесі, жаратылған пенде.* Адам баласы өзімшіл ғой. Құдайдың жаратқан *м а қ л ұ ғ ы* бәрі өзімшіл ғой. Бәрі де өзім ғана болсам екен, толсам екен деп ойлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚЛҰҚАТ [ар. مخلوقات] з а т. е с к і к і т. **1.** *Бүкіл жан-жануар, жәндік біткен.* Сүлейменнің ордасына келді. Олардың жолына барлық *м а қ л ұ қ а т т а р ы н* шығарып, қарсы алды (Мың бір түн). **2.** з о о л. <лат. fauna> *Белгілі бір аумақта мекендейтін немесе жер тарихының белгілі бір кезеңінде тіршілік еткен барлық жануарлар түрлерінің жиынтығы.* Бұлай болса бұл дүниадағы зат *м а қ л ұ қ а т т ы ң* бәрін де ең әуелі барлыққа келтіруге һеч кімнің жәрдеміне мұқтаж емес бір иенің барлығына һеч шек шүбаһ жоқ болса керек (Ы.Алтынсарин, Шариат-

ислам). Ежелгі вавилондықтар жыландардың, бүйілердің, құрттардың т.с с. *м а қ л ы қ а т т а р д ы ң* жын тектес иелері болады. Олар сол иелерінің өмірімен шығады деп долбарлаған (М.Исқақов, Соқыр сенім.).

МАҚЛҰҚАТЫ з а т. қ о л ө н е р. *Хайуанаттар тақырыбындағы ою-өрнектер. М а қ л ұ қ а т ы* – қазақ ою-өрнегіндегі аңтабы сарыны (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта).

МАҚПАЛ [ир. مخمل] с ы н. **1.** *Тығыз тоқылған тұкті әрі жұмсақ, қалың мата, барқыт.* Кереует тұсына қамысты көлге су ішуге келген киіктің суреті салынған *м а қ п а л* кілем ұсталған (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Фариданың тірсек жең, кең тігілген жасыл *м а қ п а л* кемзалы ерекше көрік беріп тұрғандай (А.Лекеров, Қырда.). Кіреберістегі оң жақ бұрышта киім ілетін үлкен шкаф, есікке қызыл *м а қ п а л* перде ұсталған (Н.Әбуталиев, Жаңарған.). **2**. а у ы с. *Жұмсақ, майда.* Әкем сөзіне Қаныш *м а қ п а л* даусын көтере күліп алды (Т.Оразов, Қаныш). Жыртылып тасталған *м а қ п а л* топырақты, бүйра толқын төсінде жамырай қарқылдап қара қарғалар да жүр (Ә.Қалмырзаев, Ар). Ақ жамылған ақ ару даланы қара түн *м а қ п а л* шымылдығымен қымтап-ақ тұр (С.Еркебаев, Жол.). **3**. а у ы с. *Мақпал секілді.* Сіз ақырын зияратқа бас иіп, *м а қ п а л* қара шашыңызбен аялап, Ақ мәруәр қабыр тасын жапқанда, жасырынып бір періште қабырға, Бейне келген тәрізді боп көрінер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚПАЛДАЙ с ы н. *Жұмсақ, майда.* Ризық-несібемізді сенен теріп жеп келеміз деп қара *м а қ п а л д а й* топырақты саусақтарынан сусытты (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Қалғанда арамызда бес-алты адым, Мен дағы сүйгенімді шын таныдым. Келші деп, құшақ жая бергенімде *М а қ п а л д а й* ақ саусағын берді жаным (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Аспанда күннің нұры, *м а қ п а л д а й* жердің түрі. Қуаныш шал мен жанда, қыс шыққан өлмей тірі (М.Дулатов, Шығ.).

МАҚПАЛДАН= е т. *Жұмсару, майдалану, барқыттану.* Шөгіскен Жоңғар асқар қатпарланып, Қия құз, мұсатыр мұз жақпарланып, Емес пе көк ала бас ақ бураллар, Оралған шудалары *м а қ п а л д а н ы п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАҚПАЛДАНУ *Мақпалдан етістігінің қимыл атауы.*

МАҚРҰМ [ар. محروم] с ы н. *Құр алақан, жұрдай, бос.* Адамдықары жоқ, батылдықтан *м а қ р ұ м* қалған тоғышарлар ара түсудің орнына, міз бақпай сырттай бақылаушы болып тұра берді (Қ.Әміров, Революция.). – Дүниенің басқа қызығынан *м а қ р ұ м* етсеңіз де, ілтифаттан, достықтан қалдыра көрмеңіз, Қырмызы, – деп жымыңдады Сман (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Бұл *м а қ р ұ м* қалмағыма кім жазалы, Қолымды кеш сермесем өстер ме едім (Абай, Тол. жин.).

МАҚСАРЫ з а т. ө с. т а м а қ. <лат. carthamnus> *Күрделігүлділер тұқымдас біржылдық және көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы; майлы дақыл.* Тұқымында 60% шамасында *м а қ с а р ы* майы, жапырақтарында қызыл және сары боғыштар бар. Аршылған тұқымынан алынған май тамаққа пайдаланылады, аршылмаған тұқымының майы мөлдір, сарғаймайтын әліпмай өндіруде, сабын және линолеум жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАҚСАТ [ар. مقصد] з а т. **1.** *Белгілі бір нысанаға жету жолында қойылған міндет, нысана.* Осыларды өнер деп өлсе сенбе, онан басқа өнер көп іздегенге. Өкінішің өлімнен қиын болар, *м а қ с а т ы м* не деп ойлар кез келгенде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біздің зерттеу жұмысымыздың ең басты *м а қ с а т ы* – зерттеліп отырған сорттарға неғұрлым сай келетін ұластырушылар таңдап алу еді (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). **2**. *Тілек, арман, мұрат.* Сондықтан бір *м а қ с а т ы м* – өлең жазу, оқуменен бірге іздеп қоса қазу (С.Торайғыров, Шығ.). **3.** п е д. *Алда орындалатын әрекет нәтижесінің айқын бейнесі.* Адамның алдына қойған *м а қ с а т ы* әрдайым дәлелді себептерден, яғни түрткілерден тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **4.** п с и х. *Ойлау процесі нәтижесінде алдын ала болжау арқылы туатын мұрат, ішкі қозғаушы күш.* Мақсатқа жету үшін әртүрлі іс-әрекеттер мен қимылдар жасалады. *М а қ с а т т ы ң* мынадай түрлері бар: а) нақтылы мақсат – іс-әрекеттің тікелей нәтижесі, заттың бейнесі; ә) абстракті мақсат – талаптану, яғни жалпыға бірдей игілікті көксеп армандау және соған жету үшін қызмет ету (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мақсат градиенті. п е д. *Мақсатқа дейінгі «психологиялық қашықтыққа» байланысты іс-әрекет мотивациясы күшінің өзгеруі. М а қ с а т г р а д и е н т і* қалаулы мақсаттың жақындауына орай мотивация мен белсенділіктің артуымен сипатталады. «Жағымды» мақсатқа жақындау градиенті және «жағымсыз» мақсаттан қашқақтау градиенті сараланады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мақсат етті [қойды]. *Алда орындауға тиісті әрекет ретінде көздеді, алдына мақсат қып қойды.* Мысалы, мектеп бітіретін оқушы жоғары оқу орнына түсуді *м а қ с а т е т е д і* дейік. Мұның осы *м а қ с а т т ы* алдына *қ о ю ы н а* оның рухани-мәдени қажеті түрткі болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Мен олардың бәрімен емес, біреуімен ғана достығын айтуды *м а қ с а т* еттім (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Мақсат көрді. *Міндет санады.* Сондықтан бұрынғыдай құрылтайға қарамай, өзін-өзі билемек болған жұрттар автономиясын жарияла жіберуді *мақсат көрді* (М.Дулатов, Шығ.).

Мақсатқа жетті. *Ойлағанын орындады, ойындағысын жүзеге асырды.* Менің ойымша, басты бір берген соң қайтпасқа керек, қатып қалу керек. Адам туыстығы арқасында ғана *мақсатқа жетеді* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мақсатқа талпынушылық. п е д. *Алға қойған мақсатын қайткен күнде де орындап шығудан, бастаған істі нәтижелі етіп тындырудан көрінетін ұнамды қасиет. Мақсатқа талпынушылық* ұстанған бағытына, бет алысына, танымы мен сеніміне, асыл арманына қалтқысыз сене білетін адамдарда жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мақсаттар базасы. и н ф. *Сараптау жүйесінің ретін анықтайтын, жүйені әрекетке итермелейтін тұрткі қасиеттерін іске асыруды жасақтайтын және пәндік саланың мақсаттық сипаты туралы ақпараты бар сараптау жүйесінің құраушысы.*

Мақсат іздеді. *Іздену, талаптанды.* Байладым белді бекем буайын деп, жүректі адалдықпен жуайын деп. Талпынған *мақсат іздеп*, мақрұм қалмас, Адамдық ғылым жолын қуайын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚСАТКЕРЛІК з а т. **1.** *Мақсат қойғыштық, арманшылдық.* Нағымбектің ең еліктегіш жастық шағында мұғалім әкесінің тәрбиесінде болуы оның алдағы өмірінің *мақсаткерлікпен* өрбуіне игі әсер етпей қалмаған-ды («Мәдениет және тұрмыс»). Сонымен бірге олар өздерінің қайта құру ісін барлық жерде бірдей батыл әрі *мақсаткерлікпен* жүзеге асыруға дайын екендіктерін білдіретініне сенімді едім (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). **2.** п е д. *Алға қойған мақсатын қайткен күнде де орындап шығудан көрінетін жақсы қасиет. Мақсаткерлік* – алған беттен қайтпайтын күшті ерік-жігері бар кісінің сапасы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Адамның *мақсаткерлік* қуаты, үміт-арманы, алға қарай ілгерілеу талабы неғұрлым пәрменді әрі биік болса, оның қабілеті, таланты да жоғары, өміршең болып келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАҚСАТ-МІНДЕТ з а т. *Мақсат пен міндет.* Әрекет барысында түрткілер мен *мақсат-міндеттер* өзара байланысты, бірбірімен алмасып, өзгеріске түсіп отырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАҚСАТСЫЗ с ы н. *Алға қойған мұраты жоқ, мәнсіз, арман-мүддесіз, қалай болса солай. Мақсатсыз* адам – қанатсыз құспен тең (Мақал). Бар *мақсатсыз* тәртібі жоқ нәрсе әлемде. Ол меңіреу күш емес байқасаң, Пән айтты ғой деп сенбе «Сезіміміз заттан жаралды» – деген сөз мүлде арам-ды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адам баласын жақсы тәрбиелеу керек дейміз. Жақсы тәрбиенің мақсаты не болмақ? Әр нәрсенің бір көздеген мақсаты болу керек. *Мақсатсыз* іс болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚСАТСЫЗДЫҚ з а т. *Мақсаты жоқтық, мақсат қоймағандық.*

МАҚСАТТАН= е т. *Алға мұрат қою, талаптану, ұмтылу.*

МАҚСАТТАНУ *Мақсаттан етістігінің қимыл атауы. Мақсаттану* (психология да) – адамның өткендегі тәжірибесіне сүйеніп, белгілі іс-әрекет (қабылдау, ойлау, белгілі бір мақсатқа бағытталған қимыл-әрекет) орындауға әзір болуы, көңіл күйінің бір нәрсені қабылдауға бейімділігі (ҚСӘ).

МАҚСАТТАС с ы н. *Пікірлес, ниеттес, мақсаты бір.* Талай мәселені бірге ойласып, бірге ақылдасып шешіп жүрген *мақсаттас* жандар (Өнегелі өмір). Біздің *мақсаттас* адамдарымыздың жүрегі достық, содан туатын жақсылық сезімдеріне жомарт (С.Хайдаров, Құрыш.). Ендеше, сіз бен біз жұмыс бабындағы *мақсаттас* жолдастар да, тағдырлас достар да емеспіз бе? (Ж.Тілеков, От кешу).

МАҚСАТТЫ с ы н. *Белгіленген, нысанаға алған, мақсат еткен.* Вокзал маңына көзіміз үйреніп алғаннан кейін Үмітбай екеуміз *мақсатты* жерімізге жетудің жайын ақылдастық (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бір-екі ауыз сөз қағысқаннан кейін, *мақсатты* әңгімесін Мадияр бастады (С.Омаров, Өмір.). Құбылған әлем жарысы, Ақылды жанның табысы Басында-ақ онда ақыл мол *мақсатты* ретпен әр ісі, Тереңнен ойла аңғар да, Көресің шырақ сен мені, Көрсін деп бүйткен кім сені? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мақсатты басқару. э к о н. *Тәуелсіз төрт кезеңнен тұратын процесс, олар: мақсаттардың айқын да қысқа тұжырымдамасын жасау; оларға қол жеткізудің нақты жоспарларын жасау; жұмыстың сапасы мен нәтижелерін ұдайы бақылауға алу; жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу үшін түзету шараларын қолданып отыру.*

Мақсатты жазба. и н ф. а) *Іздестіру сұранысының шарттарын қанағаттандыратын жазба.* ә) *Ізделетін жазба.*

Мақсатты комитет. э к о н. *Белгілі бір мақсатқа жету үшін құрылған уақытша топ.*

Мақсатты қарыз. э к о н. *Мемлекеттік қарыздардың бір түрі. Мақсатты қарыздан* таратудан алынған қаражат оларды шығару

кезінде ескертілген белгілі бір мақсаттарға жұмсалады; (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Мақсатты маркетинг. э к о н. *Кәсіпорынның маркетингілік қызметінің түрі; бүкіл рынокқа емес, оның арнайы зерттеу. М а қ с а т т ы м а р к е т и н г* рынокты буындарға бөлу негізінде күні бұрын таңдап алынатын жекелеген бөліктеріне (буындарына) бағытталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Мақсатты рынок. э к о н. *Сатушы маркетингілік күш-жігерді жұмылдырмақ ниетте болған сатып алушылар тобы.* Өйткені *м а қ с а т т ы р ы н о к* – жалпы рынoктың буыны, оны иемдену кәсіпорын үшін белгілі бір сәтте неғұрлым тиімді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *М а қ с а т т ы р ы н о к т ы* таңдау әдісін, әдетте, бөліктеу (сегменттеу) деп атайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Мақсатты тізім. инф. *Қатынастық санауда – жаңа қатынасты бейнелейтін атрибуттар тізімін анықтайтын, альфа-өрнек түрінде ұсынылған сұраныс құрылмасының бірінші бөлігі.*

МАҚСАТТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Мақсат қоя білушілік, ниеттестік, тілектестік.* Мектептегі тәрбие жұмысында *м а қ с а т т ы л ы қ,* перспективалық, оқушылар коллективіне сүйену сияқты басты шарттар ескеріледі («Қазақст. мект.»). **2.** п с и х. *Адамның өткендегі тәжірибесіне сүйеніп, белгілі бір іс-әрекетті (қабылдау, ойлау, белгілі бір мақсатқа бағытталған қимыл-әрекетті және т.б.) орындауға дайындығы, көңіл күйінің бір нәрсені қабылдауға бейімділігі. М а қ с а т т ы л ы қ* қабылдаудың немесе қимыл-әрекеттердің басымдылығына қарай сенсорлық және моторлық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *М а қ с а т т ы л ы қ т ы ң* бір түрінің пайда болуы екінші түрінің пайда болуын қиындата түседі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *М а қ с а т т ы л ы қ* ұғымы, алдымен эксперименттік психологияда пайда болды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАҚСАТШЫЛ с ы н. *Мақсат қойғыш, талапты.* Бала Мұхтар осындай *м а қ с а т ш ы л* зейінді еді. Оның бойымен бірге ойы да өсті (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Бұл поэма өнерлі де білімді қазіргі жастарымыздың жігерлі, *м а қ с а т ш ы л* бейнесін көз алдымызға елестете алатын тәуір шығарма десек, қателеспейміз («Қаз. әдеб.»).

МАҚСУРА [ар. مقصوره] з а т. д і н и. *Мешіттегі белгілі адамдарға арналған павильон.*

МАҚСҰД [ар. مقصود] з а т. е с к і к і т. ***Мақсат***. Қазақстан думада депутат болмаса, бес миллион жұрт *м а қ с ұ д ы* жетім-жесір қалады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Жұрт болып сөйлейтін сөз көп, қазақ баласы бірігіп тізе қосып іс қылса, халық *м а қ с ұ д ы* сонда орнына барады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). «Қазақ» газетасы *м а қ с ұ д ы н а* жету үшін шыққаннан бері күш-қуатын жұмсады hәм жұмсамақшы («Қазақ»).

МАҚСҰТ [ар. مقصود] з а т. е с к і к і т. **1.** ***Мақсат***. Осы күнге дейін қолданып келген, басып жатқан оқу кітаптарымыз, оны жазушыларымыз бұл *м а қ с ұ т т а н* алыс жатыр (F.Мүсірепов, Суреткер.). Ақан болса, бірнеше дауыспен айтылатын ән де шығару керек екен деп көптен көкейінде жүрген *м а қ с ұ т ы н* ойланумен отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). Тәрбиенің түпкі *м а қ с ұ т ы* не деген сұрауға келсек, сарқып келгенде, тәрбиенің *м а қ с ұ т ы* адамды маңайындағы табиғат төңірегіне, әлеумет төңірегіне ыңғайлауға ықпал беретін құрал-күш жасап беру (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Арман, түпкі мүдде.* Қалқаманның *м а қ с ұ т ы н* Мамыр білді, аз ойланып, үндемей сабыр қылды. Жылы жүрек өзіне жар тапқандай, тыншымады, тулады, жүз құбылды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *М а қ с ұ т ы ң* қайсы, досың кім. Осының түбін шын көзде Бар ақылым – осыным, айтарым жоқ тіпті өзге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алаштың талабы зор, *М а қ с ұ т ы* мол. Әртүрлі кемшілікке созып тұр қол. Бір *м а қ с ұ т* – әйелдің халін аяп, Азаттық, арамдыққа іздемек жол (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мақсұтқа жету. *Арман-мүддесінің, мақсатының орындалуы.* Аз уақытта көп үйреніп, төте жолмен *м а қ с ұ т қ а* тез *ж е т у д і* ойлағанымыз жоқ еді. Соңғы 15-16 жылдың ішінде көрші халқымыз ноғайларда да сол жәдит, усулқадим мәселесі көтерілді (М.Дулатов, Шығ.). *М а қ с ұ т қ а* ойыңа алған *ж е т е* алмайсың, Мал шашып құр далаға төккенменен. Пайдалы істен алар абыройың, Кетпейді кейін қарай тепкенменен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Мақсұт қылу. *Армандау, арман ету.* Қатыным сұлу болса, қайным бай боса деп *м а қ с ұ т қ ы л у ш ы* ем, сол мақсұтқа осы қыз тура келіп еді. Өзі бір байдың жалғыз қызы, жасау анау, үй мүлкі, обороты мынау. Қай қара таяқтың мендей қайны болар еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Іздеген мақсұты. *Ойлаған мақсаты, арманы, талпынған, ұмтылған мүддесі.* Неше күндей қажалап тескен соны, *і з д е г е н м а қ с ұ т ы н а* жеткен қолы. Өмірлік азық қылып жатайын деп, жолдасынан жасырған айтпай оны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚСЫМ[1] з а т. ж е р г. **1.** т а м а қ. *Бозаның түрі.* Оразаның түбіне *м а қ с ы м* жетер, азған елдің түбіне тақсыр жетер (М.Әуезов, Шығ.). Бозаның жай ашытқымен (уытсыз) жасалған түрін *м а қ с ы м* дейді (ҚСӘ). **2.** *Бидай, тары т.б. дәнді дақылдан жасалатын ішімдік.*

МАҚСЫМ[2] з а т. ж е р г. *Суландыру арқылы өнетін дән.*

МАҚСЫМ[3] [ар. معصوم] з а т. ж е р г. *Дін оқуындағы шәкірт.*

МАҚСЫР з а т. ө с. *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын, бір, екі және көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы. М а қ с ы р* – бояу алынатын майлы өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология).

МАҚТА з а т. ө с. <лат. cossypium> **1.** *Басында қауашақты ақ ұлпа өсетін техникалық өсімдік.* Тоғызыншы бесжылдықтың қорытындылаушы жылы *м а қ т а н ы ң* гектарынан 38 центнерден өнім жинап, мемлекетке 778 тонна «ақ алтын» саттық («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Осы өсімдіктің ақ ұлпа талшығы.* Не қыларын білмей сасып қалған Испания кісілері мұнда күріш, кофе шайы, *м а қ т а*, қант егіп өсіре бастап еді. Жылы ауада егінге қолайлы жерге құлақ естіп, көз көрмеген ... еккен нәрселері бітік шықты (М.Дулатов, Шығ.). Соңғы кезге дейін сүзекілер *м а қ т а д а н* иірген жіптен жасалып келді (М.Тайыров, Балқаш.). **3.** х и м. *Тығыздығы аз болып келетін көлемді талшықты материал.*

Гигроскопты мақта. х и м. *Ылғал тартқыштық қабілеті бар мақта.*

Құлағы мақтамен тығулы. *Керең, ештеңе естімейді.* Көп *қ ұ л а ғ ы м а қ т а м е н е н т ы ғ у л ы*, қасқыр қуып үріккен қойдай ығулы, құбыжық бар десе, қорыққан баладай, су жүрек боп сорлы қазақ бұғулы (М.Дулатов, Шығ.). Үлкендер ұмтылмайды ұрайын деп, Мен дағы бұл қылықтан шығайын деп. Айтқан сайын аяғын кер басады, *Қ ұ л а ғ ы н а м а қ т а н ы т ы ғ а й ы н* деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мақта балдағы. к ә с. *Мақта сабағы.*

Мақта мата. *Мақтадан тоқылған кездеме.* М а қ т а м а т а д а н баланың киімі, нәрестеге арнап *м а қ т а м а т а д а н* (бомазей, шыт, бөз) ұзынырақ, иық жармасынсыз, әдіптелмей тігілетін ит көйлекті, күлөпараны, негізінен ересектердің киім-кешегін қайталайды (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

Мақта-мата комбинаты. з а т. *Мақтадан мата тоқитын комбинат.*

Мақта мата таңғыш. ә с к. *Табельдік қорғау құралдары болмаған жағдайда тыныс органдарын қорғайтын қарапайым қорғаныш құралдары. М а қ т а м а т а т а ң ғ ы ш* қолда бар кез келген материалдардан: сүлгіден, біреше қабатталған орамалдан, шинель немесе пальто етектерінен жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Мақтамен бауыздады. *Сөзбен сазайын берді, жер қылды.* Айқыздың сөзі Рақымды *м а қ т а м е н б а у ы з д а ғ а н д а й* естілді. Байдың өзегі өртеніп, ішінен қанды бұрау жүріп өткендей болды (Қ.Исабаев, Айқыз).

Минералды мақта. х и м. *Металлургиялық қоқыс пен тау жыныстарынан алынған мақта.*

МАҚТА= е т. *Біреуді немесе бір затты ерекше дәріптеп сөйлеу, мадақтау.* 1934 жылы менің «Шұғыла» деген әңгімем бәйге алған болатын. Оған біреу сын жазып, бас жағында әдеттегіше *м а қ т а п* келеді де, аяқ жағында әдеттегіше сөгіп жіберді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Хош алып мені сүйсең *м а қ т а р с ы ң ы з*. Жау болсаң, табаныңа таптарсыңыз. Сырымды сыртқы жұртқа әшкере етпей, Үндемей сүймесеңіз сақтарсыңыз (Ә. Найманбаев, Шығ.). *М а қ т а ғ а н ғ а* бу ала, селкілдедім дуана. Баяны жоқ, пайдасыз, бір сағымды қуала (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚТАКЕР з а т. ж е р г. к ә с. *Мақташы, мақта өсіруші.* Терім маусымында аспанға бұлт айналса, *м а қ т а к е р л е р д і ң* зәресі ұшатыны бар емес пе? (Ш.Шалқаров, Серіккөл.).

МАҚТАЛ= е т. *Жоғары бағалану, дәріптелу.* Жатқа *м а қ т а л с а м* екен деген, елім мақтаса екен дейді (Абай, Тол. жин.). Қайсы роман екені есімде жоқ, әйтеуір оқулықта *м а қ т а л ғ а н* бір романды бұл сынай бастаған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бекбосынның терістіктері нысанаға алынбай, дұрыстықтары *м а қ т а л ы п* кете барды (К.Оразалин, Ақ жазық).

МАҚТАЛУ *Мақтал етістігінің қимыл атауы.* Жұртты үнсіз ғана тыңдап, тұтулы кілемге арқасын сүйей отырған Әлібек осы тұста бірер жөтеліп, Қиғашбектің *м а қ т а л у ы н* жаратпай қалғандығын аңғартты (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

МАҚТАЛЫ с ы н. **1.** *Мақта өсетін, мақтасы көп.* Сырдария өңірінен *м а қ т а л ы,* күрішті, бау-бақшалы алқаптар жасау жөнінде шешім қабылдады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Біраз жылдар бұрын сол *м а қ т а л ы* алқап түйеқарын, жантақ өскен өңір еді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). **2.** *Мақта салған, мақтасы бар.* Бәрінің кигені *м а қ т а л ы* фуфайка, бастарында құлақшын, қолдарында автомат (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Студенттерге бір түсті қара мауытыдан гимнастерка, шалбар, тізеден жоғары қара сәтенмен тысталған шолақ *м а қ т а л ы* пальто тіктірді (Қ.Бадыров, Өткендер.).

Мақталы шалбар. *Күн суықта киюге арналған, астарының ішіне мақта салып тіккен шалбар.*

Мақталы шапан. *Мақта салып, сырып тігілген күздік, қыстық киім.*

МАҚТАЛЫҚ з а т. *Мақта егетін егіндік жер.* Күн шашырап жаңа шығып келе жатты. Мақташылар *м а қ т а л ы қ қ а* қарай шұбап барады (Ш.Шалқаров, Серіккөл.). «Қызыл Түркістан» колхозының *м а қ т а л ы г ы* қаланың түстік іргесінен басталады (Ж.Ерубаев, Түркістан). Әлімбек айналып кеп манағы Қасымбек суарып жатқан *м а қ т а л ы қ қ а* қайта келді (А.Байтанаев, Қайнар.).

МАҚТАН з а т. *Мақтаныш, бетке ұстар нәрсе.* Оның үстіне осы жол үстімен байтақ елдің бетке ұстар *м а қ т а н ы,* әлемге аты әйгілі Мұхтар аға өтеді деп хабар жеткен (Е.Тұрсынов, Құралай.). *М а қ т а н* үшін мал жима, жан үшін жи, Қазаққа көз сүзбестің қамы үшін жи. Арың сатпа, терің сат, адалды ізде. Ғибадат пен адалдық, ар үшін жи (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ей, Қойдым, айтпа маған *м а қ т а н ы ң д ы,* Мақтанып, тыңдамаймын шатқаныңды. Байқасаң байқап сөйле, ау, құдаша, Білемін тұрғаның мен жатқаныңды (Т.Жолдыұлы, Армантау).

Құрғақ [құр] мақтан. *Негізсіз, жалған мақтаныш.* Адал жолда өлгеннің арманы жоқ, Дегені болмай ма екен *қ ұ р ғ а қ м а қ т а н.* Ар, ынсаптың құмары осы десе, «Құмарың не деп сұра зұлымдықтан?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мақтан тұтты [етті]. *Мақтанды, мақтаныш қылды, дәріптеді.* Европаны азат етуге қатысқан «Қазақтың ұлымын» деп *м а қ т а н т ұ т а д ы* (С.Қирабаев, Октябрь.). Пайдасыз ғылымменен ми кептірер Дос-жаранға *м а қ т а н е т і п,* бұлдап көрер. Жақсы сөз, жақын үміт, тәттілікті Кемітер көңіл қоймас, кекеңкірер (Абай, Тол. жин.).

Мақтан қуды. *Дәріптеуді ұнатты, мақтаншақтыққа салынды. М а қ т а н қ у м а,* керек қу, Ойсыздарға қосылма. Қойында ақша, қолда қой, Күзетке оңай шошынба (Абай, Тол. жин.).

Мақтанның құлы. *Мақтаншақтыққа берілген, мақтау алу үшін ғана әрекет ететін адам.* Мен *м а қ т а н н ы ң қ ұ л ы* емес, Шын ақылға зорлық жоқ. Антұрған көп пұл емес, Өлім барда қорлық жоқ (Абай, Тол. жин.).

Мақтан іздеді. *Мақтаншақтыққа салынды, мақтауға құмартты.* Пайда көрсең, бас ұрып, *М а қ т а н д ы і з д е п,* қайғы алма. Мініңді ұрлап жасырып, Майданға түспей бәйгі алма (Абай, Тол. жин.).

Мақтан сүйді. *Дәріптегенді, мадақтағанды ұнатты.* Көнбеді деп күйгенің – тіріде *м а қ т а н с ү й г е н і ң.* Ақылды әбден тасалап, мақтаннан перде кигенің, жолама, сірә, мақтанға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚТАН= е т. **1.** *Өзін-өзі дәріптеу, бөсу.* Мен жолдастарыма қарындасым орыс тіліне судай, сол қайда болса да апарады деп *м а қ т а н ы п* едім (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). «Қатыныма мақтанбай...» Деген екен бір жаман. Сол айтқандай-ақ, саған *м а қ т а н б а ғ а н д а,* енді кімге мақтанам (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аспандап аса бермей шақталалық, Аласыздық, адалдық жақты алалық! Өтіріктен жалығып, өнер тапсақ, Біз сонда жетілдік деп *м а қ т а н а л ы қ*! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Бөсу, лепіру.* Кейбіреулер «ана жылы пәленмен жарысып, шаңыма ілестірмей кеттім» деп *м а қ т а н а д ы* (К.Боқасов, Әке.).

МАҚТАНАРЛЫҚ с ы н. *Мақтан тұтар лық, бетке ұстарлық.* Бүгін Абай секілді атасымен қазақ халқы *м а қ т а н а р л ы қ* ақынымызды арамыздан жоғалтқанымызға он жыл толуын еске түсіріп, халқымыздың мұндай адамның қадірін білмеуін айтып қана өтеміз (М.Дулатов, Шығ.). Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында, бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына *м а қ т а н а р л ы қ* не орын бар? (Абай, Тол. жин.).

МАҚТАНГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. ***Мақтаншақтық***. Мұнысы жөн білгендіктен гөрі *м а қ т а н г е р ш і л і к к е* көбірек ұқсайтын еді (О.Сәрсенбаев, Шығ.).

МАҚТАНГӨЙЛЕ= е т. *Мақтану, мақтан қуу.* Керек іс бозбалаға талаптылық, Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық. Кейбір жігіт жүреді *м а қ т а н г ө й л е п,* Сыртқа пысық келеді, сөзге сынық (Абай, Тол. жин.).

МАҚТАНДЫР= е т. *Мақтаныш сезіміне бөлендіру, масаттандыру.* «Ағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де *м а қ т а н д ы р ы п* кетеді (Абай, Тол. жин.).

МАҚТАНҚҰМАР с ы н. *Мақтау сүйгіш, мақтаншақ.* Ескерусіз бар өмір кетсе желге, Ақыл, айла, қайратың ақса селге. *М а қ т а н қ ұ м а р* партия күйлесеңіз, Мен сықылды боласың сен де делбе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚТАНСЫЗ с ы н. *Мақтау айтуды, мақтануды сүймейтін (адам).* Міндетсіз, сілетсіз, *м а қ т а н с ы з,* қаяусыз айнымас дос болады дегенге сенбеңіздер. Өйткені өзін ұмытып кететін адам табылмайды: әркімге алдымен тіршілік керек, тамақ керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚТАНТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. sylviidae> *Торғай тәрізділер отрядына жататын сайрағыш құстар тұқымдасы. М а қ т а н т о р г а й л а р д ы ң* арқасы сұрғылт, қоңырқай не жасыл тартқан, кейде шұбар болады (ҚҰЭ). *М а қ т а н т о р г а й л а р*, негізінен, ұсақ жәндіктермен және олардың дернәсілдермен, кейде өсімдіктердің жидектерімен де қоректенеді (ҚҰЭ).

МАҚТАНУ *Мақтан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Масаттану, мақтан ету.* Қатардағы адам санасына салып болмас жаңалықтар ашқанына физиктердің *м а қ т а н у ы* орынды (А.Қалығұлов, Жарық.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Бөсу, лепіру.* Ол *м а қ т а н у* дегенді, біреудің табысына ортақтаса кетуді мейлінше жек көретін (От ортасы.).

МАҚТАНШАҚ с ы н. *Мақтануды сүйетін, өзін өзі асыра бағалайтын, бөспе.* «Қалай өзі, *м а қ т а н ш а қ* па әлде ер көңілді ме?» деп Ақтоты бір сәт Әміртайдың албыраған жүзіне көз қиығын тастады (Б.Тоғысбаев, Асыл. адам.). – Мына Жақыптың өзі жігіт қой. Бұл ұстайды, – деп, Сергей бөсіп тұрған *м а қ т а н ш а қ* балаға жел беріп қойды (С.Бегалин, Бала Шоқан.). Ез, еріншек, қорғалақ, шабан болсаң, Не*м а қ т а н ш а қ*, дарақы, надан болсаң, Есі-дертің партия, ел билемек, Залалкес хайуаннан жаман болсаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)// п с и х. *Өзін дәріптегенді ұнататын, мақтанып жүретін адам. М а қ т а н ш а қ т а р* тәкаппар келеді, өзінен-өзі масаттанып, өзін дәріптеуді ұнатады, кеудесін керіп, «өзім білемге» салады, сөзқуар, өтірік айтуға біртабан жақын тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАҚТАНШАҚТАУ с ы н. *Аздап мақтау сүйгіш, бөспелеу.* Біздің жүкшілердің бастығы *м а қ т а н ш а қ т а у,* аздап орысша жауап қайтара білетінін үлкен білімге санайтын адам еді (С.Бегалин, Замана.). Қысқасын айтқанда, Нұрмақ – *м а қ т а н ш а қ т а у,* аққөңіл, серісымақ пенде (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Осы жігіт *м а қ т а н ш а қ т а у* сияқты еді-ау деген оймен сынап алмақ еді (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

МАҚТАНШАҚТЫҚ з а т. **1.** *Мақтау сүйгіштік, бөспелік. М а қ т а н ш а қ т ы қ* өтірік айтқызады, Өтірік көңіл қайтқызады (Мақал). Осындай қалпын көріп отырып, Кәмшат оның бойынан *м а қ т а н ш а қ т ы қ* қасиет іздегендігі үшін өзінен-өзі қысылады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Қазақ партияны бақ күндестіктен, атаққұмар *м а қ т а н ш а қ т ы қ т а н* шығарады: мақтаншақ кісі – «өзімшіл», менмен кісі (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** п с и х. *Өзін дәріптеуді сүйетін адам мінезінің нашар жағы. М а қ т а н ш а қ т ы қ* – өзімшіл, менмен адамдарда кездесетін қасиет. (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Оның арты *м а қ т а н ш а қ т ы қ қ а,* кісі күлерліктей құбыжық қылықтарға дағды алдырып кетеді (А.Байтанаев, Дала.).

МАҚТАНШЫЛЫҚ с ы н. *Мақтанушылық, мақтанғөйлік.* Оның бәрін осы арада жіпке тізіп, *м а қ т а н ш ы л ы қ* етейін деп отырғаным жоқ (М.Хасенов, Тұлпар.). Істеген іске *м а қ т а н ш ы л ы қ т ы ң* не жөні бар (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

МАҚТАНЫҢҚЫРА= е т. *Мақтана түсіңкіреу; мақтанғанның үстіне мақтану.* – Міне, менің байғазым, – дейді *м а қ т а н ы ң қ ы р а й* сөйлеп (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол лепіріп, *м а қ т а н ы ң қ ы р а п,* кеудесін көтеріп қояды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

МАҚТАНЫҢҚЫРАУ *Мақтаныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МАҚТАНЫС= е т. *Бір-біріне мақтану.* «Менің дарбызым үлкен, менің дарбызым жақсы» деп бірімізге-біріміз *м а қ т а н ы с ы п* жатырмыз (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Балалар жаңа киімдерін киіп алып көшеге жүгіріп шығып, өз құрбы-құрдастарына көрсетіп, *м а қ т а н ы с ы п* жатады (Қ.Әміров, Революция.).

МАҚТАНЫСУ *Мақтаныс етістігінің қимыл атауы.*

МАҚТАНЫШ з а т. **1.** *Асқан ризашылықтан туатын көңіл күйі, қуаныш.* Абай өз халқының адал ұлы, шын досы, жалынды патриоты, ұлттың *м а қ т а н ы ш ы* болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). **2.** п е д. *Адамның өзінің не басқалардың (басқа адамның, топтың, елдің және т.б.) жетістіктері мен сіңірген еңбегін жоғары бағалауын білдіретін, олардың биік адамгершілік құндылықтар мен ұлгілерге сай келетінін ұғыну сезімі. М а қ т а н ы ш т ы ң* жөнжосықтық рөлі оның адамды осы құндылықтар мен ұлгілерге жетуге бағдарлайтынымен анықталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** п с и х. *Тұлғаның өзінің қадір-қасиетін, өзін өзі сыйлауы мен тәуелсіздігін бейнелейтін моральдық сезім.* Адам өзіне өзі сын көзімен қараудан қалған жағдайда *м а қ т а н ы ш* тәкаппарлыққа, тоқмейілсуге, менмендікке ұласып, өлшеусіз *м а қ т а н ы ш* – мақтаншақтыққа айналуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.). // *Мақтанған, масаттанған.* Кейбір оқушылар өз әкелерінің соғысқа қатысқанын *м а қ т а н ы ш* сезіммен айтты («Қазақст. мект.»).

Мақтаныш көрсетті. *Мақтан тұтты, масаттанушылықпен білдірді, мақтан етті.* Кей-кейде шатырлайсың қаhарланып, *К ө р с е т і п* қайратыңды тым *м а қ т а н ы ш,* Аузыңнан отты жалын, оқ шығады, Қайтесің, біз жазасыз кетсек жанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҚТАҢҚЫРА= е т. *Мақтай тұсу, көңілін көтеру.* Келер бір жолы доктор менің арқамды *м а қ т а ң қ ы р а й* суреттеді: – Арқаң енді айта қалғандай! Бедерлі де бұдырлы (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

МАҚТАҢҚЫРАУ *Мақтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МАҚТАП-МАҚТАП үс т. *Мақтауын жеткізіп, қайта-қайта мақтап, қолпаштап.* Желіккен жауың кез болса, Араздығы сөз болса, «Бәрекелді, батыр» деп, «Мықты боп бара жатыр» деп, *М а қ т а п-м а қ т а п* қоздырар (Абай, Тол. жин.).

МАҚТАС= е т. *Бірігіп мақтау.* Осындағы ел мұны әділ, турашыл адам деп көп *м а қ т а с а д ы* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Ән саларсыз. Сіздің даусыңыз жақсы деп *м а қ т а с ы п* жүр, осындағылар (М.Дулатов, Шығ.). Көркемдіктен хабары жоқ топас жарамсақтар алтын деп, күміс деп ең арзанды *м а қ т а с ы п,* өнерді білмейді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МАҚТАСУ *Мақтас етістігінің қимыл атауы.*

МАҚТАТ= е т. *Мақтау сөзін айтқызу, мадақтату, дәріптету.* – Саған мені *м а қ т а т ы п* тұрған ана алтын сағат қой (Қ.Исабаев, Жолдас.). Ал болад деп батырға, Буырылын *м а қ т а т т ы* (Қобыланды батыр).

МАҚТАТУ *Мақтат етістігінің қимыл атауы.* – Өзіңізді өзіңіз төмендете бермеңіз. Бұл – өзін біреуге *м а қ т а т у д ы ң* әдісі (А.Жақсыбаев, Егес.). Қазақ байлары жыршыларды, өлеңшілерді өздерін *м а қ т а т у,* дәріптету үшін пайдаланған (ҚазССР тарихы).

МАҚТАУ[1] з а т. *Біреудің зор еңбегіне, істеген ісіне берілген жоғары баға.* Көбінің *м а қ т а у ы* да орынсыз келеді. Өзіңізге белгілі біздің ана жаңа малымыздың тұқымы көрмеде айрықша *м а қ т а у* алды (С.Бегалин, Уақыт.). Мұнымен *м а қ т а у* алмақ па? Шамалап өзің салмақта. Мұнша әдемі көрініп, Көңілі қызға бармақ па? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мақтау грамотасы [қағаз]. *Оқудағы, еңбектегі үздік еңбегі үшін берілетін марапаттау, алғысхат.* Мен Түйық жетіжылдық мектебін *М а қ т а у г р а м о т а с ы м е н* бітіріп келгендердің бірімін (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Мақтау өлең. ә д е б. *Мадақ жыр.* Діндар дәуірдің *м а қ т а у ө л е ң і н д е* діндарлық көрініп тұр. Діндар дәуірден ілгері ақындардың сөзінен діндар дәуірдің ақындарының сөзінде керек емес артық сөздер толып жатыр. (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Мақтау сөз. *Мақтап, көтермелеп айтқан пікір.* Ол кісі жайында әкесі айтқан *м а қ т а у с ө з д е р* Сананың әлі күнге дейін есінде (М.Дүзенов, Әке.).

Мақтау сүйеді. *Мақтанқұмар, мақтаншақ, мақтағанды ұнататын.* Сірә, *м а қ т а у с ү й м е й т і н* пенде болмас (С.Ақтаев, Дала.).

МАҚТАУ[2] *Мақта етістігінің қимыл атауы; дәріптеу.* – Әйелің *м а қ т а у г а* тұратын адам екен (Камбоджа ертег.).

МАҚТАУЛЫ с ы н. *Беткеұстар, алдыңғы, озат.* – Дмитрий Степанович, сіз *м а қ т а у л ы* мамансыз, – деп бастады сөзін Досан (М.Әбдіқалықов, Қара тасқын). Қазақтың «*м а қ т а у л ы*», «жақсы» деген сыпаттарын дала ақынына, жаман жақтарын қала ақынының аузына салып, ақырында мәдениетті қалаға даланы жеңгізбек еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бәсеке баланың жұмысқа оқытуға *м а қ т а у л ы* әдіс емес дегенді әркімдер-ақ айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚТАШЫ з а т. к ә с. **1.** *Мақта өсіру шаруашылығымен шұғылданатын адам.* Сол сәтте оның сөзінде кәдімгі *м а қ т а ш ы* диқаннан гөрі, білімді агрономның салмақты ойы басым жатқан-ды (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Жұмыстың бәрін басқарып, ақыл-кеңес айтқан майталман *м а қ т а ш ы* Дзержинский атындағы бөлімшенің басқарушысы Нұрмахамбет Есентаев еді («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Мақта теруші, терімші. М а қ т а ш ы л а р* қараша айының аяғына дейін мақта тереді («Оңтүстік Қазақстан»).

МАҚТАШЫЛЫҚ з а т. *Мақта шаруашылығын кәсіп етушілік.* Осы айтылған жағдайлар жасалғанда *м а қ т а ш ы л ы қ* Түркістан үшін пайдасыз іске айналуы айдан анық еді (М.Шоқай. Таңд.).

МАҚҰЛ [ар. معقول] з а т. м о д. **1.** *Құп, жақсы, жарайды деп келісім білдіретін модаль сөз.* Арман басын изей түрып ұзақ тыңдады да: – *М а қ ұ л,* келесі рейстен қалмаймын, сау болыңыз, – деумен сөзін аяқтады (Ә.Әбішев, Ғаламат). – *М а қ ұ л,* хат жазысып тұралық. Кәне, адресің? (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** а у ы с. *Дұрыс, жөн.* Жақсы келіп, жақсы кеткенің *м а қ ұ л* (Б.Аманшин, Көкжар). Түн кезгенің *м а қ ұ л* ма? Жан-жағыңа жалтақтай, Өлермін деп жүрмісің, Мұнан басқа жан таппай (Абай, Тол. жин.). Жақын жерден жау шығып, *м а қ ұ л* сөзден дау шығып, Дұшпан ұстап қолымнан, Иттер тістеп тонымнан, маған тосу болған жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жақсы, ақылды.* Екі *м а қ ұ л* дауласса, сөздері асқар Алатаудай болар, Бір тентек, бір ақылды дауласса, атысқан жаудай болар. Екі тентек дауласса, сапсаудай болар (Мақал). Құдай жоқ, қиямет жоқ, десең дағы, арың жолдас емес пе *м а қ ұ л м е-*

н е н? Бұл кездегі діндердің бәрі нашар, ешбірі түзу емес көңіл ашар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мақұл болды. а) *Бағынды, келісті, мойындады.* Жатпалық жалқауланып тіпті жайға! Жайлы ақыл ойланалық жанға пайда! Кейінгінің қалмалық обалына! Сонда *м а қ ц л б о л а м ы з* бір Құдайға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түркістан халқы орыс билігіне ешқашан өз еркімен *м а қ ц л б о л м а г а н* (М.Шоқай, Таңд.). ә) *Жөн болды, дұрыс болды.* Әзірге жолды босатқандарың *м а қ ц л б о л а р* (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

Мақұл көрді. *Құптады, дұрыс деп санады.* Өз жеріне бөтен малдың тұяғының тигенін кім *м а қ ц л к ө р с і н* (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

МАҚҰЛДА= е т. *Қоштау, құптау, жөн көру.* Жиналыста Тұрсынбай сөйлеген кезде сөзінің шындығына отырғандардың күмәні болмай, айыздары қанып, бас шұлғып, *м а қ ц л д а п* отыратын (А.Жақсыбаев, Егес). Қалампыр баласының Жетісу жағына кетуін *м а қ ц л д а й д ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Партизан басшылары өзара ақылдасып, қарттың жанына Павликке қоса төрт автоматшыны жіберуді *м а қ ц л д а д ы* (Ә.Шәріпов, Партизан.).

МАҚҰЛДАН=е т. *Қолдау табу.* Егер адамның ісі *м а қ ц л д а н ы п* отырса, ол әрекет етуге онан сайын ынталана түседі (Қ.Жарықбаев, Психология). Сондықтан да тұрмыс мәселелері турасындағы пікірлер талқыға салынып барып *м а қ ц л д а н а д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАҚҰЛДАНУ *Мақұлдан етістігінің қимыл атауы.*

МАҚҰЛДАС=е т. *Келісу, құптасу.* Шалдар *м а қ ц л д а с ы п* бас шұлғысты да, осы орайда естіген-білгендерін тағы да естеріне түсірді (Ә.Сараев, Тосқауыл). Түнімен қасап, бақал ақылдасты. Екеуі ақылдасып *м а қ ц л д а с т ы* (Дастандар). Құдыққа тастайық деп ақылдасты. Осы сөзді баршасы *м а қ ц л д а с т ы* (Ғашықтық дастан.).

МАҚҰЛДАСУ *Мақұлдас етістігінің қимыл атауы.*

МАҚҰЛДАТ= е т. *Қоштату, құптату.* Өстіп Нұрақым үйреншікті сұрағын күніне төрт-бес қайталап, *м а қ ц л д а т ы п* алады (А.Әлсеров, Алыстағы.). Сұлтанқазы аудан басшыларына өз пікірін *м а қ ц л д а т ы п* қайтты (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

МАҚҰЛДАТТЫР= е т. *Қоштаттыру.*

МАҚҰЛДАТТЫРУ *Мақұлдаттыр етістігінің қимыл атауы.*

МАҚҰЛДАТУ *Мақұлдат етістігінің қимыл атауы.* Соңғы түйгені өзіне ұнайды. Ешкімге айтып *м а қ ц л д а т у* да қажет болмас (А.Байтанаев, Қыран.).

Мақұлдаумен болды. *Үнемі мақұлдап отырды, қостады.* Қалыбек әлгіндей Бектембайды қоштап, коллектив атынан сөз айтқан соң, қалғандары тек *м а қ ц л д а у м е н* болды (А.Тоқпанов, Бүгінгі.).

МАҚҰЛДАУ[1] з а т. **1.** п е д. *Зерттеу барысында болжамның оң не терістігін анықтау мақсатындағы тәжірибелік байқау сынағы.* **2.** з а ң. <лат. ratyficatio> *Халықаралық шартты бекітудің соңғы сатысы. М а қ ц л д а у* екі құжатпен: халықаралық құқықтық және мемлекеттің ішкі құжатымен жүзеге асады (ҚҰЭ).

МАҚҰЛДАУ[2] *Мақұлда етістігінің қимыл атауы.* Смайылдың *м а қ ц л д а у д а н* басқа шарасы қалмады (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

Мақұлдау грамотасы. с а я с и. *Мақұлдауды жүзеге асырудың халықаралық құқықтық құжаты.*

МАҚҰЛДАУШЫ з а т. *Қостаушы, құптаушы. М а қ ы л д а у ш ы л а р* да табылды (Ауызекі).

МАҚҰЛДЫҚ з а т. *Келісімге келушілік, құптаушылық, ризашылық.* Ағжан іркілместен *м а қ ц л д ы г ы н* айтты, өзі демалыста екен (Ғ.Сланов, Замана.). Бұл сөзбен екі ғашық тоқтап қалды, *м а қ ц л д ы қ* бір-бірінен сұрап алды (Қаз. әдеб. хрестом.).

Мақұлдық алу. *Ризашылық келісімін алу.* Ұзақ қарап жатты, сөйлесуге шамасы жоқ. *М а қ ц л д ы қ а л у* керек сияқты, бірақ оны іші түскір өлімге қимайды, қынжыламын (З.Иманбаев, Солма. гүл).

МАҚҰЛЫҚ [ар. مخلوق] з а т. **1**. *Жан-жануар, жәндік.* Тегіс қарап адамға, Жақсы менен жаманға Жан-жағы жайма секілді. Шөлдеген *м а қ ц л ы қ* қанғандай Айдын бір дария секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ақыл, көңіл, киял сияқты адамның рухына қараған жағы – ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, *м а қ ц л ы қ т а р*, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әрбір *м а қ ц л ы қ қ а* Құдай тағала бір қалыпта тұрмақты берген жоқ (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Надан, топас.* Апыр-ау, қайдан келген бұл жандар? Қандай ортада, қалай өскен бұл екі аяқты *м а қ ц л ы қ т а р?* («Қаз. әдеб.»). Ұят өтпеген *м а қ ц л ы қ т а н* не өтсін дегенді де естіп едім талай-ақ (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Жендеттердің қарасын батырып күн Жіберген соң, Мадрид, ақыры ұқтың: Отан емес! –

Фашистік Испания – Өзі өлтірген өз төлін *м а қ ц л ы қ-т ы н*! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Есерсоқ, әумесер, жынды.* Қалың қамыс арасынан атылып, Құралайды күртты қанға батырып. Тағылықтың тұзағына шатылып, Сұлулықты мансұқ етті *м а қ ц л ы қ* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Дүниенің ойыма алып тамашасын, Жерге жайған кілем, көрпе, алашасын. Әртүрлі *м а қ ц л ы қ т ы ң* жұмысынан, Дүние мен соны ойласаң, жарасасың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАҚҰЛЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Мақұлыққа тән қасиет, жан-жануар, жәндікке қатысты сипаты болушылық.* Көзделінгеннен көзге көркем, көңілге жағымды болып істелген нәрселер: алдыңғы нәрселер адамның *м а қ ц л ы қ т ы қ* жан сақтау керегінен шыққан, соңғы нәрселер адамның жан қоштау керегінен шыққан нәрселер (А.Байтұрсынов, Шығ.). О дүниеге аттанғалы тұрғанын толық түсіне қоймайтын, сондықтан өлім алдында көп қиналмайтын қой деп түйді ол. *М а қ ц л ы қ т ы қ т ы* одан кейінгі орнын сиырға тиесілі етті (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** а у ы с. *Есерсоқтық, әумесерлік.* Ұрандарға мыңдаған Тақырып қып, Адамзат боп алысып, ақыры ұқтық, Фашистердің болмасын мемлекеті, Мемлекет боп кетпесін *м а қ ц л ы қ т ы қ*! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАҚҰЛЫҚАТ з а т. е с к і к і т. <лат. fauna> *Жануарлар дүниесі.* Қара тастан пайда боп шығар алтын, Жылы, суық болады, ыстық, салқын. Жаратқан неше түрлі *м а қ ц л ы қ а т* қып, Бірінің арзан, бірінің қымбат парқын (Майлықожа, Нақыл). Жаралған көп *м а қ ц л ы қ а т* бірдей емес, Құдайым әрқайсысына қылған нарық. Арасы жақсы, жаман жер мен көктей, Ақылмен ойлау керек зейін салып (Қабан жырау, Алтын қазық). *М а қ ц л ы қ а т т ы ң* кейбіреуі көзге ілінбес, Қисабы баршасының өзіне анық. Қисапсыз құрт-құмырсқа, шыбын-шіркей, Аллаға жалбарынар зікір салып (Қабан жырау, Алтын қазық).

МАҚҰЛЫҚША ү с т. *Мақұлыққа ұқсап, мақұлық сияқтанып.* Жұрт белдеріндегі шамдарын жағысып, қақпағы ашылған қималы құдыққа аттарымен түсіп, төрт аяқты *м а қ ц л ы қ ш а* төмен құлдырап кетіп жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

МАҚҰРЫМ с ы н. с ө й л. ***Мақрұм***. Өңге өнер-білімнен осынша *м а қ ц р ы м* боп туған Әміреге табиғаттың тамаша биік, тамаша таза, тамаша өрнекті дауысты өлшеусіз бере салуы – адам қайран қаларлық көрініс (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осы бір құбылысынан оның саясаттан *м а қ ц р ы м* адам екенін аңғаруға болатын еді (Қ.Исабаев, Жолдас.). Алданып көзі жетпей қалған жоқ па, *м а қ ц р ы м* сыбағадай жай қаларың? Бихабар алдағы істен ғафил болып, қақпанның білмеуші еді құрылғанын (М.Дулатов, Шығ.).

Мақұрым тастады. *Жұрдай қылды, дымсыз тастады, бос қалдырды.* Білгенде *м а қ ц р ы м т а с т а п* кетеріңді, Қасыңа жуыр ма едім о басыңда (Бес ғасыр.).

МАҚЫРАП [ар. محراب] з а т. д і н и. *Мешіттің ішіндегі имам тұратын орын.* Тағы бір мешітке апарды. Бұ да төбесі күмбез кең жай. Мұндағы айта қалғандай әдемі нәрсе имам тұратын *м а қ ы р а п* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАҚШАР [ар. محشر] з а т. д і н и. ***Махшар*** *(ақырзаманда қайтадан тірілген адамдардың жиналатын, олардың күнәсін тексеретін орын).* Асыл алмас пышақтары, Тығырадан шашақтары, Ахметжанның қожақтары, жаннан кешер күндер бүгін, Ғашірбектің сол озары, Құрылсын *м а қ ш а р д ы ң* базары, Бек Жүсіптің қошқарлары, Қаннан кешер күндер бүгін (А.Байтұрсынов, Шығ.). Арыстаным, жөнелесің, Жұбайым бар деп еске алсаң, Сұлтаным, сонда мені ізде, Табысайық *м а қ ш а р д а* (Қобыланды батыр). Дүниеге дос, ақыретке бірдей болмас, Екеуі тап бірдей боп орныға алмас, Дүниеге ынтық, *м а қ ш а р ғ а* амалсыздың, Иманын түгелдеуге аузым бармас (Абай, Тол. жин.).

Мақшар күні. д і н и. ***Махшар күні.*** *М а қ ш а р к ц н і* болғанда, Сауал сұрай келгенде, Жауап таппай тұрғанда, Тар лахатқа кірген соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қарғажан, қош болып тұр есен-аман, Аман-саулық біліп тұр, келсе шамаң. Немесе *м а қ ш а р к ц н і* кездесерміз, Күн туып көрісетін болса заман (Сүйінбай ақын, Ақиық). Кесе пұлын жіберер достарына, *М а қ ш а р к ц н і* мұрттарын тарта алмастан Мәкуруда тамған болса астарына (Бес ғасыр.).

МАҚШҰҚ [ар. معشوق] з а т. е с к і к і т. *Сүйіктісі, ғашығы.* Шын ғашық *м а қ ш ц г ы н* танып алар. Өзінің боп жүрмесе көңілі бөлек (Дастандар). Айналайын, *м а қ ш ц г ы м*, Өкпелеп мұны азсынба (М.Дулатов, Шығ.). Жаздым сәлем балдызға, *М а қ ш ц г ы м* сіздей жалғызға. Жақсыда жаттық болмайды, Именіп сырын жасырма (М.Дулатов, Шығ.).

МАЛ з а т. **1.** *Төрт түлік үй жануарлары.* Бес түлік асыл *м а л ы м* бар. Есеп жетпес кенім бар, Толқыған теңіз, көлім бар, Адаспас ұлы жолым бар, Көзім тойды көрмеге, Көңілім тойды әрнеге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *М а л* үшін, ерім, қапа болмашы зар, Дүкенімде жүз кисе ақшалық мал. Ерім опат болғалы жабулы тұр, Мен берейін дәптерін, қолыңа ал (Бабалар сөзі). Өткен қыс шаруаға жеңіл болғандықтан,

м а л күйлі, бие ішті болып, Көктал қыстаған Құрман деген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте шығып еді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Жылқы.* Үш жүз аттың бәрін де Қоңырбай қарап көреді. Көріп тұрып айтады: «Аққұла тұлпар кімдікі? Малдан біткен *м а л* емес, Желден біткен *м а л* екен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *М а л* жақсы жылқы деген күзеткенге, Қисық тал сымдай болар түзеткенде. Тықыршып бәйгі атындай тұра алмаймын, Сусылдап жел жағымнан қыз өткенде (Қара өлең). **3.** *Сиыр, сауын мал. М а л* сауған қатындар, бие ағытқан қыз-келіншектер, асыр салған балалар мен ауыл іші базардай қайнап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). **4.** *Бір нәрсенің пұлы, төлемі; қалыңмал.* Баймағамбет сөйледі: Өй деп таспа, батырым! Зылиқа – менің *м а л* беріп Сатып алған қатыным (О.Шипин, Дастан.). Қыздың берген жауабы: – Құдай не үшін жаратқан, Емес пе екен қыз пенде? Мен жыламай қайтейін, Сақал-мұрты қуарған, Көз жанары суалған Баймағамбет деген шал Айттырып мені *м а л* берді (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Табыс, дүние, мүлік, дәулет.* «Ақтабан шұбырынды» замандағы Болып тұр осы кезде соған таяу. Мінбейтін шабан атқа мырзалардың, Қайғы емес шоқайына кірген сояу, *М а л,* мансап қадақтағы екі нәрсе Секілді болып кетті оңғақ бояу (Ә.Найманбаев, Шығ.). Еңбексіз тапқан *м а л* есепсіз кетер (Мақал). Жақсылық бір жаққа барып, еңбек қылып *м а л* табамын десе, бай өз шаруасының бір керегіне жаратам деп босатпай қоятын (М.Әуезов, Қараш.). Тыныш жатып, көзін сатып біреуден тіленбай, жанын қарманып, адал еңбекпен *м а л* іздемек, ол арлы адамның ісі (Абай, Тол. жин.). Орысша оқу керек, хикмет те, *м а л* да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор (Абай, Тол. жин.). **6**. а у ы с. *Надан, топас, милау кісі.* Бәрімізді *м а л г а* санады. Жұрт көзінше ішкілікке салынды, семьясын бұзды, бейқамдық жасады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мұны естіп Амангелді айқай салды, Қоныстас бар кедейді жиып алды, Кедейдің кереметін көрсін деді, Шіреніп үйде жатқан Бектас *м а л д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Ақ мал. *Қыс түскенде де тұяғымен қар астындағы шөпті қазып, жайыла беретін жылқы малы.* Төртінші жауһар – қанағат, *А қ м а л ы ң д ы* алдырма – Сұқаншы ғайбат шұғылға! (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақша деген мал шықты. *Байлықты, барлықты көрсететін қазақ даласындағы негізгі өлшем – малдың орнын ақша басты деген мағынада.* Мынау ақыр заманда Алуан-алуан жан шықты, Арам, араз хан шықты, Қайыры жоқ бай шықты. Сауып ішер сүті жоқ, Міниіп көрер күші жоқ *А қ ш а д е г е н м а л ш ы қ т ы*, Кедей қайтіп күн көрер? Сол себептен қорқамын (Шортанбай ақын, Өлең.).

Байдың малы – бір боран. *Байлық қолдың кірі іспеттес, тез жоғалуы да, тез жиналуы да мүмкін, байлық – мәңгілік емес деген мағынада. Б а й д ы ң м а л ы – б і р б о р а н,* батыр – оқтық, Мал мен басқа бола ма көңіл мастық. Әр істі қайырымен хақтан сұра, Біреуге қылма жаман, назары аштық. Осылай баяндайын мәні-жайын, Сіздермен, міне, бүгін ұшырастық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Баққан мал. *Қараудағы, қорадағы мал.* Алғаның адал жүрсең бойға тарар, Асты-үстін *б а қ қ а н м а л д ы ң* сұлу қарар. Тағы да құдай саған дәулет беріп, Несібең ұзалтып алдыңды орар. Егерде сүйтіп жүріп өліп кетсең, Құдайға адал болған түзу барар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бар малым шығындалсын. *Бар жиған-тергенім, байлығым жолына құрбан болсын деген мағынада.* Қайда ол көз? Қанша үміттің жалын босқа қармадым, Жігер-ойым, Тәнім, Қаным, *Ш ы ғ ы н д а л с ы н б а р м а л ы м,* Өзің айтқан үш байлықты кеудесіне жинаған, Бір адал жар жолықтырсаң болмас еді арманым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бас екеу болмай, мал екеу болмас. *Дәулет, байлық, жақсы тұрмыс отбасылы болған адамға үйіріледі деген мағынада.* Емес пе той халықтың қазынасы, Жігіттің жармен сыйлы ғазиз басы. *Б а с е к е у б о л м а й, м а л е к е у б о л м а с,* Үй болса, күй болады деген осы (Қара өлең).

Жеті атасын мал өлтірген. *Дүниеқоңыз, дүниеқор.* Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың, Мал үшін аш қатасың, жан сатасың, Әкесі аштан өлген кісідей-ақ, Неткен жұрт *м а л ө л т і р г е н ж е т і а т а с ы н*?! (Абай, Тол. жин.).

Жиған мал. *Дүние-мүлік, байлық.* Дүние ойлап тұрсам бір бәйтерек, Жығылса сол бәйтерек біз қайтер ек. Жаныңа бір шыбындай ес қатпаса, *Ж и г а н м а л,* дүние-мүлік неге керек (Қара өлең).

Жолына мал мен жанын тікті. *Бір нәрсеге жету үшін ештемесін аямады.* Әрі алып мүйізімді, теңдік бермей, Аулымда шиедей қып басым жарды. Қорлықты мұндай тіпті көргенім жоқ, Зілеке, көремісің, мынау қанды! Шық-шықтап үйім сабап жабық тілді, *Ж о л ы н а* біз *т і г е м і з м а л м е н ж а н д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Жусан жеген мал. *Қырдың ащы отынан бас көтермей жайылған қой-ешкі.* Ауылымның өрісі жусан ба екен, *Ж у с а н ж е г е н м а л* ерте

жусар ма екен. Ауылың алыс кеткенде, беу, қарағым, Қос ат алып артыңнан қусам ба екен (Қара өлең).

Жылқы малы. *Төрт түліктің ішіндегі жылқыға қатысты айтылатын ерекше қастерлегенді білдіретін атауыш.* Қағысып астындағы *ж ы л қ ы м а л ы*, Көкпарға тебініп жүрт ұмтылады. Тақымға орай басып тартқан кезде Көк еті көк серкенің жыртылады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қайтқан малдың қайыры бар. *Біреуге берген, кеткен нәрсенің қандай да бір себеппен өзіне қайтып келгенінде айтылатын сөз.* Түбінде қарағайдың шәйірі бар, Демей ме *қ а й т қ а н м а л д ы ң қ а й ы р ы б а р*. Шын көңлің шыныменен болса менде, Басымды қалыңмалдан айырып ал (Қара өлең).

Қара мал [ірі қара мал]. *Аша тұяқты ірі мал, сиыр.* B_1 витамині қара нанда, *қ а р а м а л д ы* бауыр етінде көп болады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Қазақтың машина сынау станциясының тәжірибе шаруашылығы сүт беретін *і р і қ а р а м а л д ы* жыл бойына күтіп бағудың жаңа тәсілін меңгерді (Т.Дарқанбаев, Витамин.).

Қолдағы мал. а) *Барлық мал-жайы, жиған-терген малы.* Пысығы екі жақтың билік қылды, Құрақпай бәрін алдап қулық қылды. *Қ о л д а ғ ы* біраз *м а л д ы* аямастан, Болыс пенен билерге сыйлық қылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Малшыларға, жайлауға қосып қойған малынан бөтен қолында ұстауда қалған, ауылдың ішіндегі малы.* Қ о л ы н д а ғ ы м а л ы мен Тегіс алды сарбаздар Үйіндегі бұйымды (О.Шипин, Дастан).

Қырық жеті мал. э т н. *Қызға берілетін қалың-мал.* Беріп бәрін сұраған, *Қ ы р ы қ ж е т і м а л д а р ы н*, Құда түсті байекең, Алма мойын, аршын төс, Аққудайын сұлудан, Байекең несін аясын (О.Шипин, Дастан.). Жақсылықтың жауабы: – *Қ ы р ы қ ж е т і м а л* берсін Сонда маған жолайды (О.Шипин, Дастан.).

Мал азайды. *Дәулеті ортайды, бұрынғы жиған малы кеміді. М а л а з а й д ы,* Баяғы несіп кетті, Асау нарық жалыны есіп жетті. Көршіауылда бар еді көңілдесім, Қызылжарға ол кеше көшіп кетті (К.Салықов, Жезкиік).

Мал айдады. *Малды табынымен жайлауға, күзеуге, сатуға, ет комбинаттарына т.б. өргізіп апарды.* Желбіреп жабысып тұр сақал-мұрттай. Жол менен *м а л а й д а ғ а н* бір топ адам, – Жыбырлап жорғаланған қара құрттай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал айдатты. *Жайлауға, жаңа жайылымға, базарға т.б. малды табын-табынымен жіберді.* Базарға *м а л а й д а т т ы м* Қоғалыға, Кей жаман шіренеді шамалыға. Жақсымен жайды білер жолдас болсаң, Қайтсе де қалмас сенің обалыңа (Қара өлең).

Мал айдау. *Малын көбейту, баю, малы көп болу.* Ой, Сандықтас, Сандықтас – Атамның қонған жайлауы! Бал татыған бағланның Езілтіп етін шайнауы Сенің арқаң емес пе Лықсытып *м а л д ы а й д а у ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Мал айтты [шалды]. э т н. *Мал сойып, Құдайдан тілек тіледі.* – Бүгін осы жердегі ауылдар жиылып, бір-бір *м а л ы н а й т ы п,* Құдайдан тілек тілеп жатыр едік (І.Жансүгіров, Шығ.). «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» – деп *м а л а й т ы п*, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған (Абай, Тол. жин.). Скифтер өліктің басын батысқа қаратып қояды. Бір жыл толған соң басына келіп *м а л ш а л ы п,* құрбандық беретін болған («Қаз. әдеб.»).

Мал аласы сыртында. *Адамның ішкі ойын, тұлғасын тану қиын деген мағынада.* Кей адам көзге былай, сыртқа былай, Жоқ емес іш ақтарар жырындылар «Адам аласы ішінде, *м а л а л а с ы с ы р т ы н д а*», Деп айтады көнекөз бұрынғылар (Қабан жырау, Алтын қазық). Болады *м а л а л а с ы с ы р т* жағында, Жүреді күшіген құс жұрт жағында. Қулар мен алаяқтың сыры мәлім, Аласы көрінбейді, ұрт жағында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал алды. а) *Байлығы, дәрежесі жоғары адамдарға атақ-дәрежесіне қарай мал аталды, тартылды деген мағынада.* Бай болып *м а л а л ғ а н д а р* жата тұрсын, Қызыққа қымыз ішіп бата тұрсын. Қыз өсіп, қымыз ішіп, көңіл тасып, Аузына келген сөзін айта тұрсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Халықтан мал жинады, малға салық салды.* Онан әрі тағы тұр, Ақшығанақ станция *М а л а л а т ы н* агенті Патшаның биыл орнаған (О.Шипин, Дастан.). б) *Зорлықпен малын тартып алды.* Талайдың *м а л ы н а л ы п* қан қақсатқан, Жазасын әбден тартар кепті кезі. Басынан мұның дағы қан боп ақты, Жібермей жасын төккен көптің көзі (О.Шипин, Дастан.).

Мал бағу. *Мал бағуды кәсіп етушілік, күнкөрісін малға қарап көру.* Не үшін десең, халыққа әдет сол болған соң, шаруаға пысық, *м а л б а ғ у ғ а*, мал табуға пысық – ол өнерлі кісіге қосылмайды (Абай, Тол. жин.).

Мал бақты. *Мал бағуды кәсіп етіп, күн көрді.* Адасып аландама жол таба алмай, Берірек түзу жолға шық қамалмай. Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ, Ең болмаса кеттің ғой *м а л б а ғ а* алмай (Абай, Тол. жин.).

Мал балалады. с ө й л. *Төлдеді.* Ат тыңдап, ер тыраңдап, Балалар от басында пышыраңдап.

Кемпір-шал бір-біріне құжыраңдап, Жер үлкейіп, шөп көркейіп, Тумаған ту *м а л б а л а л а п* (Шернияз, Шығ.).

Мал басқа бітеді. *Бас аманда байлық құтаяды деген мағынада.* – Бәсеке, *м а л* жануар *б а с қ а б і т е р*, Қына шөп секілді ол тасқа бітер. Үйіннен ит жаланып шықпайтұғын, Өзіңдей жатыпішер насқа бітер (Шал ақын, Өлең д.).

Мал басы. а) *Әр мал үшін, әр малға шаққанда.* Кедейдің де ат, сиыр, торпағы бар, Қасқыр мен жұт дейтұғын ортағы бар. *М а л б а с ы* бес теңгеден алатұғын, Алым-салық дейтұғын соры тағы бар (Қара өлең). ә) *Жалпы қорадағы мал, жиған мал.* Көбеймесе көбеймесін *м а л б а с ы*! Қарсыласың жалдаптарын жалдасын! Қолында ма сол баяғы алмасың? Алмасыңның жүзін тозаң шалмасын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Мал басында. *Отбасынан, үйінен жырақта, тау ішінде, жайылымдағы малдың қасында деген мағынада.* Әлімнен хабар болмай үш күн дайым, Не ғажап іс болды деп түсті уайым. Жалғыз үй *м а л б а с ы н д а* отырамын, Қарағай суылдайды, сыпсың қайың (Н.Ахметбеков, Амангелді). Қара қағаз – қаралы жылдарда, Өмірден үзбей үмітін, *М а л б а с ы н д а*, қырманда Еңбек етсе күні-түн – Соғыста болды сол адам (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мал берді. а) э т н. *Қалыңмал төледі.* Қалқатай, талпынушы ең бала құстай, Аулыңа неше келдім ала қыстай. Бір жаман *м а л б е р д і м* деп алып кетер Түйғыннан жем айырған қара құстай (Қара өлең). Аққу көнбес ешкімнің байлауына, Мал да келер жылда өз жайлауына. Қыздан сорлы бар ма екен бұл жалғанда *М а л б е р г е н н і ң* кететін айдауында (Қара өлең). ә) *Бақдәулет, несібесін үйіп-төкті.* Бас пен *м а л д ы б е р і п т і*, Қыдыр саған еріпті. Шық бермейтін Шығайбай, Мінезі саған келіпті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал болмайды. а) *Жазылмайды, оңалмайды.* – Мұнымен *м а л б о л м а й с ы ң*, шиқаныңның аузына темекі тарт, – деді біреу (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Шөп өсер, өспес бірақ нөсерден бой, Түбінде *м а л б о л м а й д ы* жөтелген қой. Өлеңді ақындықпен біз айтамыз, Көңілін көпшіліктің көтерген ғой (Қара өлең). ә) *Адам болмайды, күнін көре алмайды.* Шомбал жігіт кіріп келді ентелеп: – Әке,– деді ол кірген бойда, – Әке,– деді еркелеп – Жүруші едің маған ылғи өкпелі, Кеюші едің *м а л б о л м а й с ы ң* деп мені (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мал болу. *Жазылып кету.* Паразит құрты ұзақ жайлаған саулықтардан туған қозылардың *м а л б о л у ы* да қиын (Тарту). – Біз операцияладық. Бірақ әлде де *м а л б о л у ы* екіталай (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Мал бітті. *Дәулетке кенелді, байыды.* Қазақ барында «баймын» деп мақтанады, жоғында «маған баяғыда *м а л б і т і п* еді» деп мақтанады (Абай, Тол. жин.). Маған *б і т с е* осы *м а л*, Жанымды неге қыстар ем? Мың теңгені бір сомдай, Қызығыма ұстар ем (Абай, Тол. жин.).

Малға өш. *Есіл-дерті мал.* Біреулер келді онан соң, Түйе жайған күнінде. Шаруалар *м а л ғ а ө ш*, Қазақ халқы бұрын-соң, Айналып келіп мал дейді (Бабалар сөзі).

Малға сайлы. *Малға бай, төрт түліктің бәрі бар.* Кең далада кең өскен, Ысырап қып көп ішкен, *М а л ғ а с а й л ы*, алашым (Бабалар сөзі).

Малды аяқтап сатты. ж е р г. *Малды сойып сатты.* Ол *м а л ы н* Теке қаласына барып, *а я қ т а п с а т т ы* дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал емшегін сауған жер. б е й н. *Шөбі шүйгін, қалың, құнарлы қоныс.* Сарысудан көк суға Көтеріле ауған ел, Баяғыда шөп шыға *М а л е м ш е г і н с а у ғ а н ж е р* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мал емілгі. ж е р г. ***Мал дәрігері***.

Мал жайды [жиды]. *Малды өріске шығарды, өргізді.* Пана боп сәске түсте саялы ая. *М а л ж а й ы п*, Шөп үйесің мая-мая, Жығылар шыбын тайып жылтыр бетті Кәрілік шималайды аямай-ақ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қара бұлақ бас жағы, аяғы Арқа, Бетпақдала *м а л ж а й ғ а н* нұрдың елі. Бас пен малы тел өскен су жағалай, Көркемделіп бақ құрақ сәнді үйлері. Тауы, тасы, даласы мыңғырған мал, Түрлі егіс, бау-бақша көлдің елі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал жайын қылды. *Малға жақсы қарады, малдың жағдайын жасады.* Ер жігітті сынаған Қарсы шапқан жау болар. Кейбір-кейбір жамандар Тақылдатар таңдайын, *Қ ы л а м ы н* деп *м а л ж а й ы н*, Қайдан білсін ол қонақ, Ол кісінің қандайын (Базар жырау, Шығ.).

Мал жату. *Өрісі толу, көз қуанту, тұрмыстың оңалуы деген мағынада.* Мойнақта қандай жақсы *м а л ж а т қ а н ы*, Секілді күміс жүзік бармақтағы. Болсаң да жеті ауызды жеңе алмайсың, Ақынды жинасаң да жан-жақтағы (Қара өлең).

Мал жинады. *Малдың басын көбейтіп, байыды, баюды ойлады.* Әрбір түрлі пасықтар Бақсылық етіп оттаған Қойға толса қорасы, *М а л ж и н а ғ а н* Қарынбай Болмаған қабыл тобасы. Құмарың тарқар халайық, Белгілі тұлпар мен едім Қас тұлпардың баласы (Базар жырау, Шығ.). Тең құрбыңмен теңеліп, Шаруа жиып кеңеліп, Бала сүйіп, *м а л ж и ы п*, Керсеніңе бал құйып, Өмір сүрер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «Жиыпшын жұрт *ж и д ы*» деп бекер *м а л д ы*, Ақыры ит жеместе текке қалды», – Деді де өз-өзіне, бір шұқырға Дорбасын лақтырды да, кете барды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мал жөткеді. ж е р г. *Малды басқа жерге айдап апарып, саудаға салды* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал зекеті. т а р. *Малға салынған салық.* Жамалдың себебінен ауылдың балалары да оқып, өзіміз *м а л д ы ң з е к е т і н* берерміз, ақысын ауылмен бірдей көрерміз, – деді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Қажы бармас, *м а л ы н а н з е к е т* бермес, Қайырсыз надан байдың бәрі де өлік. Мұнан пайда маған жоқ түсетұғын, Жасымнан әңгімеге болдым жерік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мал кетті. а) *Ұрланды, ұры-қарыға алдырды.* Айтатын осылай деп шалдарымыз, *К е т т і* деп талай-талай *м а л д а р ы м ы з.* Сол түні жеті қойды ұры алды деп. Отырды ауылдастар қылып аңыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Дәулеті, ризығы азайды, бағы ортайды.* Дәулетіңнің қадірін *М а л к е т к е н д е* білерсің, Маңайдағы дұспанды Түн жеткенде білерсің (Шал ақын, Өлең.).

Мал кіндігінде. *Малдың арқасында.* Мал бағып, малының артынан еріп көшкен қазақ сияқты халық байлық, қазына *м а л к і н д і г і н д е* деп біледі (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Мал қайырды. *Қой, ешкі сияқты малдарды қайырмалап ауылға, үй жаққа шоқтап, айдады.* Ағызып ән бұлағын таңдайынан, Жас жігіт келеді әне *м а л қ а й ы р ғ а н.* Тігіліп сонша неге көп қарайды, Көз алмай қыз жүргізген комбайннан? (Т.Айбергенов, Мен саған.). Әкеледі жол мұнда, Амандасып қатам тіл. Алатау тұр орнында, *М а л қ а й ы р ғ а н* атам тұр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мал қаптады. *Қараусыз, қайырусыз мал басты; жапа-тармағай жайылды.* Қартайтпаған халқым бар. Жүрегімде алтын бар. Исі жұпар жерім бар, Көптің *м а л ы қ а п т а ғ а н*, Алатау арқа белім бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал қарады. *Жоғалған малын іздеді.* Тоқпан деген інісі *м а л қ а р а д ы*, Үш күн кезді түйе іздеп айдаланы. Үш күн сарсылып отырғанда, «Бері шық!» – деп Қыдыр кеп айқайлады (Бабалар сөзі).

Мал қолда, жан ұяда. *Әзірге төрт құбыласы тең, уайым-қайғысы жоқ. М а л қ о л д а, ж а н ұ я д а* тұрған шақта, Тұрады айтқан сөзің жарасып-ай. Немене айтып-айтпай, тәңір деген, Дүние бастан өтіп барасың-ай (Шернияз, Шығ.).

Мал қора. *Қыста, күздің қара суығында, ерте көктемде малдың жас төлдерімен тұратын төбесі жабық, есік-терезесі бар тұрағы. М а л қ о р а ғ а* қайтады кеш кіргенде, Үйден тамшы өтеді ескіргенде. Елегізіп көңілім тыным таппас, Қыз күлкісі сыңғырлап естілгенде (Қара өлең). *М а л қ о р а д а* отырып, Шалдарменен тең болып Сөз сөйлесе лапырып. Сол секілді жігіттен Кемпір менен шал артық, Қайғыменен күн кешкен Күндіз-түні ah ұрып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Мал қуды. *Пайда табудың, дүние табудың соңына түсті.* Дайын барымтамен *м а л қ у м а қ,* ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырқыспақпен күн кешіп өскен (Абай, Тол. жин.). Талаптың ішінде адам баласы, көбінесе, басына кәдір іздеп, сол талапта болады. Біреу *м а л қ у ы п* жатыр (Абай, Тол. жин.).

Мал құлағы саңырау. **1.** *Жабулы қазан жабуымен қалсын, ешкім есті көрмесін деген мағынада. М а л қ ұ л а ғ ы с а ң ы р а у,* ести көрме, Тәңір-ау (Қазақ тілі. фраз. сөздігі). **2.** ж е р г. м и ф. *Мал естімесін (малды сою т.б. жағдай әңгіме етілгенде, мал естісе, «еті қашады, берекесі кетеді» деп ұғып, әуелі осы фразаны айтып алу салт болған).*

Мал өргізді. *Малын өріске шығарды, мал бақты.* Үйреніп қыста тұрар там дегенді, Үйлеріне жарқырап шам да келді. Бұрын тек *м а л ө р г і з і п* жүрген халық, Шөп шауып, егін айдап әдеттенді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал өрді. *Мал өріске шықты, жайылды.* Жылқыдан жорға теңселтіп, Жиын топқа жүргізген; Қатар жүрген қазаққа Байлығын сүйтіп білгізген; Жабағы, Сыма, Өтеген, Ақмырза, Қуан, Көшермен – Байлар еді ұйытқылы Бағусыз *м а л ы* бос *ө р г е н*; Опасы жоқ дүниең Қалған жоқ, ондай нешеуден – Солардан да өткен сұм дүние (Базар жырау, Шығ.).

Мал өрістеді. *Мал өріске шығып, ұзап жайылды. Ө р і с т е п м а л* асады аласаны, Жасайды ел жастар үшін тамашаны. Осындай үлкен-кіші бас қосқанда, Отыру өлеңдетіп жарасады (Қара өлең).

Мал өсімі. *Төлдеу, малдың көбеюі.* Молшылықтың бір көзі, екінші тың малда тұр. Қыстан аман ап шығып, *М а л ө с і м і* алда тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал сақтады. ж е р г. *Мал ұстады, бақты.* Осылай сырт жерде отырған соң аздап *м а л с а қ т а й м ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал салды. э т н. ж е р г. *Құда түсті.* Қызыңызға *м а л с а л а* келдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал семірді. *Жаз жайлауға шығып, мал ет жинады, қоңданды.* Жайылған *м а л с е м і р м е с* өзен өрлеп, Ыстықта ат шаба алмайды көзі терлеп. Басына кәмшат бөркін қырын киіп, Қыз сүйсе тұрар өзі-ақ келсең-кел деп (Қара өлең).

Мал сойды. э т н. *Келген қонаққа құрметтеп, арнайы бата жасап, қой сойды.* Дегенге ой мойылды, қыр мойылды, Ойпаттан тауып алдым

бір мойылды. Ей, қалқа, рас көңілің менде болса, *М а л с о й ы п*, ел шақырып, қыл тойыңды (Қара өлең).

Мал сойылды. *Бір нәрсенің құрметіне, арнайы қой сойылды.* Шаптырды Жақсымбетті алдын ала, – Үй тігіндер осыдан бара сала. Тоқтаусыз *м а л с о й ы л с ы н*, съезд болад, Адалға қалмаса да жалғыз қара (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал соңына салды. *Өз ықтиярынан тыс қой бақтырды.* – Нешедесің? Кімнің сен тұқымысың, құлыным? – Хангелдіден тараған бір тұғырдың ұлымын, *М а л с о ң ы н а с а п* қойды, ұстатты да құрығын, Жылқы жады әкеме жақпай қалып қылығым (М.Мақатаев, Шығ.).

Мал соңында. *Өмір бойы мал бақты, өмірін малмен өткізді деген мағынада.* Сынап едің, замана, сынап едің, *М а л с о ң ы н д а* майысқақ шыдады елім. Бізге қарай әдейлеп әкеле бер Олжа салғыш тарихтың Құлагерін (К.Салықов, Жезкиік).

Мал сүмесі. *Малдың құнары, нәрі, сүті.* Қыстың көзі қырау, қызыл қарын бала-шағаның *м а л с ү м е с і н* сарқылған кез, көксе көлеңін іздеуіміз керек (С.Бегалин, Мұстафа қарт.).

Мал сырына жетік [қанық]. *Бұрыннан мал баққан, кәнігі.* Мұндай сұмдық көргем жоқ ер жетіп мен, *М а л с ы р ы н а*, қойшы ұлы, сен *ж е т і к* пе ең?! Көре сала айғай сап, жүгіріп кеп, Тептің келіп тұсақты керзі етікпен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мал сілекей алды. э т н. *Қолдан шығып бара жатқан малдың аузына орамал салып, малым құтаймасын, орны жоғалмасын, үзілмесін деген мағынадағы сілекей алу дәстүрі.* Бейсекең торы бестіден орамалмен *м а л с і л е к е й а л д ы* да, тізгінін Қабыштың қолына ұстата сап теріс айналып кетті (Ә.Марғұлан, Қаз. өнері).

Мал сілекей қайтты. *Даумен өндіріп алынған не жоғалып табылған малдың басы толық болмай қайтқаны туралы айтылады.*

Мал сілекей қалды. *Қолында бұрынғы малдан азын-аулақ қана тұяқ қалды.* Он бес кісі құралмен Малын қуып алыпты. Бір сиыр, бір нар, жалғыз ат *М а л с і л е к е й қ а л ы п т ы* (Н.Байғанин, Өлең д.).

Мал таппас еркек болмас, құрарын айт. *Тапқан табысты дұрыс ұйымдастырып, жұмсай білу табыс табудан да жоғары біліктілікті көрсетеді деген мағынада. М а л т а п п а с е р к е к б о л м а с, қ ұ р а р ы н а й т*, Ұл таппас қатын болмас, тұрарын айт. Бірде шат, бірде қапа болып жүріп, Көңілдің қай уақытта тынарын айт (Қара өлең).

Мал тапты. *Кіріс кіргізді, пайда көрді, табыс тапты.* Әуелі өнер ізделік – қолдан келсе, Ең болмаса, еңбекпен *м а л т а б а л ы қ* (Абай, Тол. жин.). Адал бол – бай тап, Адам бол – *м а л т а п*, Қуансаң қуан сол кезде (Абай, Тол. жин.).

Мал тайды. *Дәулеті ортайды, бұрынғы күйінен айырылды.* Әлпештеген ата-ене Қартаятын күн болар. Қартайғада жабығып, *М а л т а я т ы н* күн болар (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Айтпайды ақын өлең жантайған соң, Үйіне адам келмес, *м а л т а й ғ а н* соң. Күлмесең, ойнамасаң жастық шақта, Етесің неңді мақтан қартайған соң (Қара өлең). Жас күнің таң болады қартайғанда, Жан достың суысады *м а л т а й ғ а н д а*. Көзіңе өткен күнің елестейді, Алладан уақыт бітіп жантайғанда. Төрт бұрышы төңіректің алыс емес Көзі ашық, зейіні көп майталманға (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мал тегі. ж е р г. *Мал-жан, үй іш. М а л т е г і л е р і ң і з* аман ба (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал терісін жаю. ж е р г. э т н. *Құдалар келе жатқанда жаңадан сойылған мал терісін жайып қойып, құлатып алатын ырым.*

Мал тоқтатты. ж е р г. *Мал сатып алып, сауда жасады.* Молла Барат деген өзбек Құлжа, тағы басқа чәһріге барып, *м а л т о қ т а т ы п*, сауда жасайды екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мал төкті. *Бұл жерде барын шашып пара берді деген мағынада.* Артық дәулет біткендер! Старшын, болыс болам деп, Ысырап қылып *м а л д ы т ө к п е ң д е р* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мал төркініне обалдық жасады. *Ауырған саулық малды емдемей, мал киесіне қиянат жасады деген мағынада.*

Мал тұқымы. в е т. *Малдардың шығу тегін, дене тұрқы мен бітімін, пайдалы шаруашылық белгілерін қалыптастыратын генеологиялық негізі. М а л т ұ қ ы м ы н а* шығу тегі бір болғанымен, генотипі әртүрлі, ата-тегінің құнды қасиеттері ұрпағына берілетін асыл тұқымды малды іріктеп алады (ҚҰЭ). *М а л т ұ қ ы м ы* өзіндік ерекшеліктері бар әртүрлі құрылымдық бөліктерден (аймақтық тип – бейім мал, яғни жергілікті жағдайға бейімделгендіктен, өзіне ғана тән белгісі болатын бір тұқымға жататын мал тобы; зауыттық тип; аталық із және аналық ұя т.б.) тұрады (ҚҰЭ).

Мал тұқымын асылдандыру. м а л ш а р. *Малдың тұқымдық сапасын жақсартуға, өнімділігін арттыруға бағытталған шаралардың біртұтас жүйесі. М а л т ұ қ ы м ы н а с ы л д а н д ы р у* барысында аса бағалы асыл тұқымды мал алынып, белгілі бір тұқымдық топқа жатқызылады (ҚҰЭ). *М а л т ұ қ ы м ы н а с ы л д а н д ы р у* жұмысын жетілдіруге бағытталған мемлекеттік шаралар тұқымдық мал көрмесін ұйымдастыру және мал тұқымдарын әртүрлі аймақтар мен облыстар бойынша аудандастыру болып табылады (ҚҰЭ).

Мал тұрмады. *Малға жайсыз болды, қырыла берді.* Тартады тау жадағай обасы жоқ, Көрінер көл жадағай қоғасы жоқ. Жігітке қайыры жоқ адам ермес, *М а л т ұ р м а с* құба жонға панасы жоқ (Қара өлең).

Мал шалар от. *Мал жейтін шөп, өріс, жайылым.* Айдын-айдын көлдердің Аяқтай суы қалмады. Ойтаң-ойтаң жерлердің *М а л ш а л а р о т ы* қалмады (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Мал шашты. *Малын орынсыз жұмсады, шығынға батты.* Тілеуің, өмірің алдында, Оған қайғы жесеңіз, Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер *м а л ш а ш п а қ* – Бес дұшпаның, білсеңіз (Абай, Тол. жин.). *М а л ш а ш қ а н* өнер емес болыснайға, Зұлымдық бұған келіп қоныспай ма? Сарп қып зұлымдыққа малды аямай, Құларсыз ақырында терең сайға (Ақмолла ақын, Күндер.).

Малың базарлы, ұлың назарлы болсын. ж е р г. т і л е к. *Дәулетті, әулетті бол деген мағынада айтылатын тілек.*

Мал іздеу. а) *Жоқ іздеу, өрістен үйге қайтпай қалған малды қарауға шығу.* ә) *Пайда көздеу, табыс көзін іздеу.* Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, *м а л і з д е у і,* өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды (Абай, Тол. жин.).

Мал іші ғой. ж е р г. *Пенде ғой.*

Малға барды. *Қой бақты.* Жөнді тамақ бермейді *м а л ғ а б а р с а м,* Тегі күн жоқ тіл алып бармай қалсам. Жалаң аяқ, тасырқап баса алмаймын, Құтыламын қу малдан қайда барсам? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Малға бөкті. *Кенелді, байыды.* Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ, оларға жөн арамның сөзін ұқпақ. Қас маңғаз *м а л ғ а б ө к к е н* кісімсініп, Әсте жоқ кеселді істен биттей қорқпақ (Абай, Тол. жин.). Бір-екі қара тапса, *м а л ғ а б ө г е* қалған кісімсіп «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, жалқау, салғырттық, кербездікке салынады (Абай, Тол. жин.).

Малға жай. *Малға қолайлы, ыңғайлы, жайлы.* Изен, жусан, *м а л ғ а ж а й,* Құмарта жейді талғамай, Қысы-жазы бірдей ас, Қой, жылқыға толған май (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Малға жайлы. *Малдың өрістеп, жайылуына ыңғайлы, шөбі шүйгін, суы бар, ық жер туралы.* Саршыбыл *м а л ғ а ж а й л ы* сала-сала, Қолайлы соқа салса бауры дала. Мал іші, егін басы ән салғандар, Комсомол – колхоздағы қыз, бозбала (Қара өлең).

Малға жұмсады. *Өз ықтиярынсыз мал бақтырып қойды.* Бар еді бір атадан төрт-бес түтін, Ағайын бірде жарты, бірде бүтін. Әлдісі сол атаның *м а л ғ а ж ұ м с а п,* Қолымды босатпайды я күн, я түн (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Малға ие болды. *Негізгі малшының орнына уақытша малды қарады.* Қорадан шықпай қой, түйе *Б о л а* алмай ешкім *м а л ғ а и е.* Қыл құйрық қалмай жылқыдан Бетімен кеткен, ығынған (Базар жырау, Шығ.).

Малға қарады. а) *Дүние-мүлікке қызықты, соңына түсті, дүние қуып кетті.* Намысыңды жоғалтпа, *м а л ғ а қ а р а п,* Шүкірлікті тастама, барға қарап. Тәубе, тәуфиқ белгісі – қанағатта, Дәмелі бола берме алға қарап (Ақмолла ақын, Күндер.). ә) *Дүние-мүлкінің, байлығының шамасын байқап, байлығымен есептеді.* Мұндайда бұрын әркімнің *Қ а р а й т ы н* дәулет, *м а л ы н а.* Советке түгіл, жарлыңды Жолатқан емес маңына (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Малға қыдыр. *Малмен көгерген, бағы жанған, бақ қонған. М а л ғ а қ ы д ы р,* елге құт, Берекелі елің бар. Еңбекпенен жетілген, Құт, береке жерің бар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Малға сатты. *Байдың, бардың малы үшін қызын тұрмысқа берді, өз еркінен тыс ұзатты.* Аулым көшіп барады тау басына, Неге әкеңнің барасың саудасына. Шырылдатып *с а т а д ы м а л ғ а* неге, Қарамай ма ағылған көз жасыңа (Қара өлең). Ата-ананың қыз десе мейірі қатты, Жалғыз қызын жылатып *м а л ғ а с а т т ы.* Өз теңіме өзім-ақ кетемін ғой, Қатыны өлген қақпасты қайдан тапты (Қара өлең). Әке-шешем жылатып *с а т т ы м а л ғ а,* Жалғыз қызым демей-ақ берді шалға. Ит қорлықпен өмірім өтер ме екен, Шыныменен жетпей-ақ қолым талға (Қара өлең).

Малға шақты. *Мал басына есептеді.* Қазаққа қалатын жерді *м а л ғ а ш а ғ а д ы,* малды үштен бір есе азайтқан соң, бұл азайтқан мал сыбағасы қазақтан артық болып, есепші тілінде «излишка», қазынаға ауды (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Малға шықты. *Жатарда қорадағы қойды айналып бір қарап шықты, ит-құстан, басқадан амандығын көрді.* Өседі біздің тауда балқарағай, Келсеңші *ш ы қ қ а н* болып *м а л ғ а* қарай. Барында оралыңның ойна да күл, Болады алда заман әлдеқалай (Қара өлең).

Малдан айырмасы жоқ [болмады]. *Қадірі, құны болмады, төмендеді.* Бақытты кезім қалды алыс, *А й ы р м а м ж о қ* қой *м а л д а н* еш. Қызықты шіркін қыз дәурен Екен ғой аз күн алданыш (Қара өлең).

Малдан келді. *Қой, жылқы бағып, өрістен келді.* Шапаным үстімдегі тұмарланған, Арумын көрген жігіт құмарланған. Мырзамыз таң алдында *м а л д а н к е л і п,* Төсектен жаңа тұрдым жұмарланған (Қара өлең).

Малдан құрық, бастан сырық [түсірмеді] кетпеді. *Тыныштық бермеді, күн көрсетпеді.* Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз. Екінші кісіге береміз десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? *Малымыздан құрық, басымыздан сырық* түсіре ме? (М.Дулатов, Шығ.).

Мал десе, жанын сатар. *Дүниеқұмарлық, малқорлық туралы. Мал десе, жанын сатар* әкем жарлы, Бола ма малды көрсе, кедей арлы? Шерімді ішімдегі тоқтатайын, Өтіпті менен бұрын талай зарлы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Малдың басы. э т н. *Бір үйдің дәулетінің құты, жинаған байлығының негізі.* Салдыргүлдір етеді сайдың тасы, Салпы қарын боз бие *малдың басы.* Тәуір сайлап өлең айт, беу, қалқатай, Алып ұшқан көңілімді қалдырмашы (Қара өлең). Көрінген мұнан былай Көксұн тасы, Жылқыда көкала айғыр *малдың басы.* Егерде шалғай кетсең ауылыңнан, Ағады сағынышпен көздің жасы (Қара өлең).

Малдың жаманын берді. *Союға жарамайтын, арық-тұрық малды біреуге жақсатты болып сыйлады.* Ұмтылып молдалары отыр алдан, «Кесікбас», «Ақыр заман» оқығаннан, *Жаманын малдың берер* сайлап, ұстап, Тізгіндеп қотыр – арттан, соқыр – алдан (Ақмолла ақын, Күндер.).

Малдың жасын айыру. м а л ш а р . *Көбіне малдың тісі мен мүйіздерінің жетілу ерекшелігі бойынша жасы анықталатын маңызды зоотехникалық шаралардың бірі.* Күрек сүт тістердің тұрақты тістерге ауысу мерзімі мен кейінгілердің қажалу ерекшеліктері *малдың жасын айыруға* мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Малдың кірі. *Мал баққан ақысы.* Сөзді ашып айтқан жақсы. Мен өз басым *малымның кірін* беремін, басқалар өзі біледі (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал).

Малдың қоңдылығы. м а л ш а р. *Мал денесінде қоректік заттардың (май, ет) жиналу деңгейі. Малдың қоңдылығы* малдың күтіміне, тұқымына, жасына және денсаулығына байланысты (ҚҰЭ). *Малдың қоңдылығын* анықтауда әр малдың түріне бекітілген мемлекеттік стандарт қолданылады (ҚҰЭ).

Малдың соңына түсті. *Дүниеқорланды, дүниеқоңызданды.* Су бойынан көз тартар көкше балғын, Әніңді дауысыңа өлшеп салғын. Өмірде мәңгі жасар адамдай-ақ, *Соңына түсе* берме дүние, *малдың* (Қара өлең).

Малдың сүттілігі. м а л ш а р. *Төрт тұлік малдың белгілі бір мерзім ішінде сүт беру мөлшері.* Әртүрлі аймақта өсірілетін мал тұқымының сүттілігі түрліше болады. Өйткені жайылым, күтім ерекшелігіне (малды дұрыс азықтандыру, зоотехникалық талаптарға сай бағу, мезгілімен суалдыру т.б.) сауу әдісіне, жасына қарай *малдың сүттілігі* өзгеріп отырады (ҚҰЭ). *Малдың сүттілігі* төлдегеннен кейін біртіндеп көбейеді (ҚҰЭ).

Малдың [жігіттің] сырттаны. *Ең жақсысы, ең ардақтысы, қасиеттісі [«Сырттан» о баста хайуанаттың аты болған. Бұл сөздің мифтік мағынасы: «иттің патшасы», иттің сақ құлақ, қабаған, алғыр, күштісі].* Түгі бар жүрегінде кере қарыс, Жасынан кеудесінде жанған намыс. Ер болды Амангелді айдыны асқан, *Жігіттің* бір *сырттаны*, жас жолбарыс (О.Шипин, Дастан.).

Малмен көзін ашты [көзі шықты]. *Мал жағдайын жақсы біліп өсті; кішкентайынан мал көріп өсті.* Менің шопандық жұмысым атадан қалған мұра есепті, ата-бабам да, өз әкем де далада өсіп, *малмен көзін ашқан* жандар («Лен. жас»).

Малы аз. *Кедей-кепшік, тұрмысы нашарлар.* Ғани болсаң мақтанба, Көзіңді сал *малы азға.* Ризық берер бір құдай, Жарлы болсаң тағы азба (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Малы дауға кетті. *Шешілуі қиын дауды, өз жағы пайдасына шештіру үшін биге ақы төледі, мал берді.* Барады аулым көшіп Көкшетауға, Ұқсайды Көкшетауым бақша-бауға. Шыныменен көңілің менде болса, Өкінбеймін бар *малым кетсе дауға* (Қара өлең).

Малым екеу болсын. т і л е к. *Дүние-мүлкім көбейсін, дәулет айналсын.* Дүние қорғасындай қолда тұрмас, Кей жаман бітсе дәулет болады мас. Бір *малым екеу болсын* деп қайғырар, Жайына қалып жолдас, құрбы, құрдас (Қара өлең).

Малына меншік қоспады. *Малына ортақ қылмады, басы бүтін берді. Малына меншік қоспастан*, Үлестірді кедейге, Жетімді болған көп елге (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

Малын жеді. *Еңбегін жеді, қанады.* Атамыз бірге туған қазақ, созақ, Қорқытып көп ішінде бердің ғазап. Әр жерде фақырлардың *малын жейсің*, Орыны қазылардың болар дозақ (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Малын құрбан етті. *Бар малын сойды, сыйсияпат көрсетті.* Алатауға барған болсаң, аға үйіне барғаның, Мәз болады ол жолымызға *құрбан етіп* бар *малын* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Малын талады. *Малын талан-таражға түсірді.* Қалып тұр қазағымнан туысқандық, Заман ба, пенде азды ма – суысқандық. Кісі өлтіріп, *мал талап* әдепсіз боп, Бұрынғыда бар ма екен бұл дүшпандық? Басшысы адамзаттың шалғай жатыр, Жете алмай Қытай жаққа жылыстадық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Малы өрісте. *Шаруасы жайлы, малы бағулы, уайымы аз деген мағынада.* Көкейді тескен

тірліктің білгенге мәні Көп емес пе еді? Көк мидың бір демде бәрі: «*Өрісте малы*, өкімі, билігі жоқтың Сүйегіндегі жүйріктік кімдерге дәрі?» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Малы таусылды. *Жиған малы ортайды, азайды.* Кейбіреулер бұл Кенен өлді деді, Кетпес кезік кеселі келді деді. Барлық *малы таусылды* жата-жата, Неменесін жер екен енді деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өрісіңе мал толсын. т і л е к. *Малың көп болсын, дәулет кетпесін деген мағынада.* Жайларың, жеке қоныс құтты болсын, *Өріске мал*, қоймаңа алтын *толсын*. Көшелерің көркейіп, көркемденіп, Саясына, сандуғаш бұлбұл қонсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Төрт аяқты мал. *Надан, топас, көр.* Болмайды *төрт аяқты мал* секілді, Қуарған, жапырақсыз тал секілді. Бақшадай жігіт адам көркейеді, Ғылыммен сөз сөйлесе бал секілді (Ақмолла ақын, Күндер.).

Төрт түлік мал. *Төрт тұлік (жылқы, түйе, қой, сиыр).* Қырылып *төрт тұлік мал* тау мен таста, Халықты жанды малдан ажыратты. Мың қойдан, мың жылқыдан жүзі қалмай, Талай бай кедей болды жалғыз атты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Төскейде мал қосылды. *Жайылымдас, қоныстас болды.* Ел едік қатар жатқан Ысты, Дулат, *Төскейде мал*, төсекте аунап-қунап. Есіме алып ертерек шақырмасам, Кетірерсің мазамды бәрің шулап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тірнектеп мал жинады. *Бар күш қайратын жұмсап, біртіндеп мал жинады.* Ей, Кенесал! Былтыр менен қарыз алған тоқтыны Жалғыз ұлым Торбайжанға бере сал! Пай, пай, пай, пай, Қаншама жыл *тірнектеп Жиған малым* қала ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЛ= е т. **1.** *Затты сұйық заттың ішіне салып батыру.* Бастапқы кезде баланы шомылдырып не аяғын *малып* отыратын судың температурасы 3 градус болады (С.Нұрғожаев, Бала ауруы.). Ол дауысын нығырлаңқырап, қантты шайға *малып* сорып қойды (І.Жансүгіров, Шығ.). Қазан шала қайнай бастаған кезде-ақ, Дәметкен қуанған кескінмен ожауды *малып* жіберіп, сорпаны іліп алды да, шетінен үрлей ұрттап, дәмділігі тілін үйірген сияқтанған соң, қылқ еткізіп жұтып жіберді (С.Мұқанов, Аспаз). **2.** *Сұңғу, шомылу.* Ақ қанатын сабалап, асыр салып, Бірде суға сүңгиді басын *малып*. ...Ойнасыншы, ойнасын ерке құстар, Тыныштығын олардың қашырмалық, Мерген отыр жағада. Ей, ақша бұлт, Жаулығыңмен оларды жасыр барып (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің шамадан тыс көп болып жайылуы, қаптауы.* Қанжардай қанға *малған* ұзынша қақ. Батыс жақ нұр лаулатып, Жер Күнді қызылшақа Батырды құмға аунатып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түн ақ сүтке *малып* алып қанатын, Анда-санда жұлдыз ғана ағатын. Ай сәулесі арасынан теректің Екеумізді оңай тауып алатын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Кесіп қурай шебер қолмен, Қойшы әнге салады енді: Өзен бойын сүйіспендік Жырына ол *малады* енді (О.Шипин, Дастан.).

Жанын нұрға малды. п о э т. *Ерекше жағымды сезімде болды, сүйсінді.* Істі қойып бір кештегі. *Жанымды нұрға малып*, бұ заманнан Мен сізге келдім бір сәт тілдескелі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қолын [екі қолын] жылы суға малып отыр. *Өмірдің қызығын көріп, рақатқа батты.* Балалардың қызығын көріп, *жылы суға қолымызды малып отырғаннан* басқа не керек бізге? (М.Мағауин, Ақша қар). Төреғали мен Нұрсұлудың арқасында Шолпан апайдың өшкені жанды, өлгені тірілді: Қазір *екі қолын жылы суға малып отыр* (Дала қырандары).

Қолын қанға малды. б е й н. *Жаманшылық, қастандық іс жасады.* Қара мысық тағы кесті жолымды Бір-ақ рет ізгіліктен тыйып едім өзімді Бір-ақ рет жұмып едім көзімді *Қанға малып* алдым, міне, *қолымды* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЛА з а т. **1.** *Жыртылған жердің кесек топырағын уатып, майдалау үшін пайдаланылатын тіс-тіс темір құрал.* Бұл келсе олар бүгінгі жерін жыртып боп, Әбден тұқым сеуіп, Құрманқұл *мала* басып жатыр екен (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Күздік, жаздық дақылдар атызына төгілген тыңайтқыш, шашылған көң беті *маламен* тапталып, егістік сонан кейін жыртылады (ҚҰЭ). Шит себілер алдында 10–14 сантиметр тереңдікте культивацияланады немесе чизельденеді, осы агрегатқа тырма және *мала* тіркеледі. (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Мойынтұрық, *мала* істетемін, мойынтұрық суретін салдырып, сайман тіреуіштерін сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Мала салынған жер.* «Егінің тәуір шығыпты» деген кісілерге: «Не берсе еңбекке өлшеп береді. Жыртуы жақсы, *маласы* тегіс, майда болса, құр тастамайды» деп жауап беретін. Егін тегіс басқа отырды (М. Әуезов, Таңд.).

Мала ағаш. *Көлікке тіркеп сүйрететін жуан ағаш.* Колхозда Сырбаймен талай жыл серік боп, *мала ағаш* айдауға кәнігі боп алған бір көзі соқыр түйе болушы еді (С.Мұқанов, Сырдария).

Мала тас. *Астық бастыратын жабайы құрал.* Бір атты мініп, бір атты жетелеп, *м а л а т а с* сүйреткен қаршадай бала сар желеді (Октябрь өрендері). Мұндай жағдайда тарту күшін пайдалану мүмкін болмай, оны қолмен қозғау өнімсіз болғандықтан да *м а л а т а с т а р д ы ң* бұл түрлерін Қазақстан аумағында кең пайдалануға жол ашылмаған сияқты (Р.Бекназар, Қаз. тас қашау.). *М а л а т а с т а р* алты немесе сегіз қырлы призма түрінде болып, ұзындығы 70-80 см аспайтын, жармасының диаметрі 40-50 см шамасында болғанға ұқсайды. (Р.Бекназар, Қазақтың дәст. тас қашау.). Жалпы алғанда, бүкіл Қазақстан бойынша осы қолөнер мен кәсіпшіліктің сәндік-тұрмыстық саласына жататын, соның ішінде тас құдықтар салуға, мал суаратын астаулар, астық басатын *м а л а т а с т а р*, қолдиірмендер жасауға байланысты барлық материалдар қолданылған (Р.Бекназар, Қазақ. тас қашау.).

МАЛАГАСИЙЛЕР з а т. *Мадагаскар аралының негізгі тұрғындары. М а л а г а с и й л е р* этногенезінің қалыптасуы әлі толыққанды зерттелмеген (ҚҰЭ). *М а л а г а с и й л е р д і ң* үйлері көбіне, бір қабатты келіп, саз кірпіштен қаланады, төбесі күріш сабағымен жабылады (ҚҰЭ).

МАЛАҒАН [ар. ملاعن] з а т. ж е р г. *Пәле-жала, дау-жанжал, қырсық.* Тіпті осы *м а л а г а н н ы ң* бүгін неден басталып, немен тынғаны Мадиярға не айтып, не қойғаны есінен шықты (С.Омаров, Күншуақ). – Ерден шырағым-ау, бұл не қылған қастандығың? Екі ортада отқа түсіріп, *м а л а г а н г а* жолықтырдың (Е.Мырзахметов, Медет).

МАЛАЙ з а т. **1.** *Байларға жалданып күн көретін, есігінде жүретін қызметші, жалшы.* Мақтан күйшіл бүркіттей Бабын қалай табайын? Жағымсыз сөз әркімге Жұмсайтұғын *м а л а й ы м* – Бәрі тегін жер тезек Қайсысын таңдап алайын? – Асыл сөзден бұл кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Басынан бағы тайған күн Көлбеңдеп жүрген гөзелдер Қоңсының болды *м а л а й ы.* Кемтарлық ердің кеуілін Айналдырар қапасқа Жоқтықтың басса ылайы (Базар жырау, Шығ.). Шетелдің болды Әли талайында, Көрді оның бай менен бек, *м а л а й ы н* да. Сезді ол тыңшылардың құлақ түріп, Жүргенін тіміскілеп маңайында (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Тұқ көрмеген, тектіліктен жұрдай, ойы төмен адам.* Кейде құдай тұтасың мырықтарды. Кім оп-оңай бастыққа кіріп барды?! *М а л а й ы ң н ы ң* қолына билік тисе, Талайыңды қояды кіріптар ғып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Қадірі жоқ, бағасын ел білмейтін, жұмсауда жүрген жан.* «Халықтың ханы едіңдер әрі *м а л а й*, Ақынның осы күнде халі қалай?» Деп сұрақ қойды ақсақал Көкшетауда, Жауапты берген тыңда әрі қарай (К.Салықов, Жезкиік).

Есіктегі малайымсың. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Өз еркің, дауысың жоқ, менің меншігімдегі адамсың деген мағынада.* Түксиіп озбыр байдың сонда айтқаны, Түйедей аунап жатып шаңдақтағы. – Сен менің *е с і к т е г і м а л а й ы м с ы ң*, Қашаннан қожанікі құл тапқаны (О.Шипин, Дастан.).

Малай қып жұмсады. *Жеке басын төмендетті.* Талантты туған талайды, Ұзаттық қолдан байлатып, *Ж ұ м с а д ы қ* ерді *м а л а й қ ы п*, Төбеден таяқ ойнатып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

МАЛАЙЛАР з а т. *Малайзияның негізгі тұрғындары. М а л а й л а р* этногенезінде Индонезия мен Малакка түбегіндегі көптеген халықтар елеулі рөл атқарған (ҚҰЭ). Малайзия мемлекетінің құрылуына байланысты *м а л а й л а р д ы ң* негізгі бөлігі бір ұлтқа айнала бастады (ҚҰЭ).

МАЛАЙЛЫҚ з а т. *Кісі есігінде жүрушілік, жалшылық.* Сол жылы *м а л а й л ы қ т а* жүрген ағайды іздеп тауып, соның жүрген байына мен де жалдандым (Б.Майлин, Шығ.). Бай, манап тар мені талай жыл *м а л а й л ы қ қ а* жұмсады (Тұлпар). Әкеңнің, мына інілерінің күн көрісі бар. Өле қоймаспыз. Өз ойым да сені *м а л а й л ы қ т а н* шығарып алу еді (Ғ.Сланов, Замана.).

МАЛАЙША ү с т. *Малай сияқтанып, малайға ұқсап.* Ерлік деп кетті тұран бұл қалайша, Етіп жүр өзі қызмет тап *м а л а й ш а.* Олардай артымда атым қалсын десең, Кішік бол кешірімді сен солайша (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МАЛАЙШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Малайлық***. Басқа барар жер, жасар шарамыз болмаған соң, байдың *м а л а й ш ы л ы ғ ы н* істемедік пе? (Қ.Әміров, Революция.). Қу қыпшақтарға *м а л а й ш ы л ы қ* етіп, әбден шаршадым. Бұдан былай аузымды ашып ақымақ болар жәйім жоқ (О.Сәрсенбаев, Сағым).

МАЛАКОЛОГИЯ [грек. malakion – маллюскі, logos – ілім] з а т. з о о л. *Зоология ғылымының моллюскілерді зерттейтін саласы* (Қаз. тілі термин. Биология).

МАЛАҚ з а т. **1.** э к о л. *Қоршаған ортаға, табиғатқа зиянды лас көңді су қалдық.* Бұл мәселе дәл қазір де *м а л а қ қ а* түншығып жатқан, көпшілік кішігірім және мамандандырылған малшаруашылық қожалықтары үшін шешіле қойған жоқ (Табиғат сулары.). Бұл жерде *м а л а қ* санитарлық-ветеринарлық шарттарға сәйкес жарты жыл сақталады (Табиғат сулары.). Ылғалдылығы 80 проценттен жоғары болып келетін тоспалардағы *м а л а қ т ы* қатты

фракцияларын көлікке арту мен егістікке тасымалдаудың қиындығы жатады (Табиғат сулары.). **2.** ж е р г. *Сиыр, жылқы тезегі, көң-қоқыс.* Мұндай технология тәулігіне центрофугадан 800–1000 текше метр сұйық *м а л а қ* өткізілетін Валуйки (Украина) кешенінде қолданылады (Табиғат сулары.).

Малақ қоймасы. э к о л. *Малақ жинайтын, тұратын орын.* Сұйық қалдықтар жинайтын орын мен *м а л а қ қ о й м а л а р ы* болмаған жағдайда, бұл қалдықтар жаңбыр суымен оңай жуылып, су көздерін ластайды (Табиғат сулары.). Бұл әдіспен ағындылардың мөлдірлену құбылысын жеделдетіп, *м а л а қ қ о й м а л а р ы н ы ң* ауданын азайтады және олардың құрылысына кететін шығынды кемітеді (Табиғат сулары.).

МАЛАҚАЙ з а т. *Іш жағына қатты материал салынып, маңдай терісі сыртына қараған, артқы жағы келте, маңдайына тері бастырылған, қыста киетін баскиім, құлақшын.* Оның үстінде белін бүрген орысша ұзын тон, басында *м а л а қ а й* бар еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Сиязбековтің де киімі жылы, бұл өңкей бір қара түстіден киінген, қара тон, қара пима, қара сусар *м а л а-қ а й* (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Қазіргі кезде кәсіпорындар өте сәнді *м а л а-қ а й л а р* тігіп шығарады және оны ерлер ғана емес, әйелдер де киеді (ҚҰЭ).

МАЛАҚАЙЛЫ с ы н. *Малақай киген, малақайы бар.* Аттан, шанадан түскен тымақты, *м а л а қ а й л ы,* саптама етікті, пималы адамдар да араның ұясындай гуілдеген контор алдына қарай аяңдады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Какенов қақпа алдындағы сеңсең *м а л а қ а й л ы,* қартаң солдатқа: – Берік, бол! Ешкімді шығарып, кіргізбе! – деп әмір берді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

МАЛАҚАЙСЫЗ с ы н. *Малақайы жоқ, малақай кимеген.* Тоңғандықтан емес-ау, Намысыма тигені, *м а л а қ а й с ы з* келген соң Жауынгер дер кім мені? (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Аяз қысып барады, қолы тоңып, Құлағы да қызарды *м а л а қ а й с ы з.* Тоңбай қайтса жарайды жолы болып, Жігітке тиіп келед бәрі жайсыз (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

МАЛАҚАЙШЫ з а т. *Малақай тігумен айналысатын адам, тігінші.* Мұнда төрт киім тігуші, екі *м а л а қ а й ш ы* қызмет істеп отыр (Ж.Тілеков, Қайнар).

МАЛАҚЖИНАҒЫШ с ы н. т е х. *Малақ жинайтын.* Келтірілген нобайды кемшіліктеріне тоқталатын болсақ, олар: *м а л а қ ж и н а ғ ы ш* тоспалар мен резервуарларға арнайы аумағы айтарлықтай жер бөлу керектігі (Табиғат сулары.).

МАЛАЛ з а т. к ө н е. *Кірбің, қаяу; уайым.* Бұл әдісті көрген соң, Паришан болды Пайғамбар. Теңіз шері Әли деп, Көңіліне келді көп *м а л а л* (Бабалар сөзі).

МАЛАЛА= е т. *Жыртылған жердің кесек топырағын ұсатып майдалау, тегістеу.* Тұқым себуді аяқтамай, егісті *м а л а л а п* бітірмей жатып, басқа бір жұмыстар қарбаласа келіп жататын уақыт болады (Ы.Кененбаев, Лабасы.). Барлық шоферлар тракторға шығыпты. Жыртылып, *м а л а л а ғ а н* жер кеуіп, топырағы дегдіп қалған (С.Еркебаев, Жол.).

МАЛАЛАН= е т. *Жыртылған жердің топырағының уатылып, майдалануы.* Ойымды Марияның «жүр, енді аңыздың ана басы қалай *м а л а л а н а д ы* екен, соны көрейік», – деген үні бөліп жіберді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Жап-жақсы жыртылған, *м а л а л а н ғ а н* жерді катокпен таптапты Амантай (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

МАЛАЛАНУ *Малалан етістігінің қимыл атауы.*

МАЛАЛАУ *Малала етістігінің қимыл атауы.* Тұқымды сепкен бойда іле-шала егісті қырлы катокпен *м а л а л а у* керек (К.Боранғазиев, Жемшөп.). Жыртылған жердің тереңдігін тексеріп, оны *м а л а л а у д ы* жағдайымен танысады (Қ.Салғарин, Ақмаржан).

МАЛАМАТ с ы н. к ө н е. *Жеккөрініштi; мазақ.* Қайтпай, қашпай екі жақ, Қырғын қылды қабағат. Қарсы шыққан ер дейміз, Қашқынға болғай *м а л а м а т*. Хан Тұрсын келіп күрзі ұрды, Есім ханға дәлдеп ап (Бабалар сөзі// Діни дастан).

МАЛАПРОПИЗМ з а т. п е д. *Бір сөзді естілуі ұқсас басқа сөзбен қате ауыстыру* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАЛАХИТ [грек. malache] з а т. м и н. *Көмір қышқылды мыс тұзынан құралған ашық жасыл түсті минерал. М а л а х и т-т е н* мыс қорытылады, сондай-ақ ол минерал күйінде әсем бұйымдар жасауға пайдаланылады (Е.Бекмұханов, ... Орысша-қаз. политех. түсінд. сөзд.).

МАЛ-БАҚ з а т. *Дүние, дәулет, байлық.* Еске алсам кетем мен жүдеп, Жоғалған жандай *м а л-б а ғ ы.* Қайғыны көтерген жүрек Қуанышты көтере алмады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАЛ-БАС: мал-бас құрбан [садақа]. *Ештемемді аямаймын, бәрін пида етемін деген мағынада.* Басында ортан жілік жанбас тұрған, Жолында, қалқам, сенің *м а л-б а с қ ұ р б а н.* Бір көрсем арманым жоқ деп жүргенде, Тағдырдан айналайын жалғастырған (Қара өлең). *М а л-б а с с а д а қ а,* Ақанымның жолында жан пида! (С.Жүнісов, Ақан сері).

МАЛ-БАСЫ з а т. *Үй іші, мал-жан, дәулет-байлық.* Әзірге аман тұрғанға *м а л ы-б а с ы н,* Сауық пенен сайранға салынасың. Қазақ жылап жатыр ғой, қазақ жылап, Неменеңе жетісіп қағынасың?! (М.Мақатаев, Шығ.). Ойлама, сені кімнен кем көрермін, *м а л-б а с ы н д ы* өзіңмен тең көрермін (Қозы Көрпеш.). Бұл елге батыр Тайлақ би емес пе, Бәрі де *м а л-б а с ы н а* ие емес пе? (Қозы Көрпеш.).

Мал-басың аман ба? э т н. *Дәстүрлі қазақ мәдениетінде көптен көрмеген адамына аман-дасу, аман-түгел сұрасудың бір формасы.* Қалаулы халық ішінде қарындасым, Әр ісің алға басып арындасын. Көп айдың көрмегелі жүзі болды, *А м а н б а* ауыл-аймақ *м а л ы-б а с ы н?* (Қара өлең). – *А м а н б а,* Жүке, сенің *м а л ы-б а с ы н?* Ініңнің сұрайсың ба шаруа-сын. Аң аулап Ақдалаға кетіп қаппын, Қайтып, кім болғанымды не қыласың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). – Ей, Нарымбай мырза да мұнда екен ғой, көштеріңіз байсалды болсын, *м а л-б а с а м а н б а?* (С.Шарипов, Шығ.).

МАЛБАУЫЗДАР з а т. э т н. ж е р г. *Күйеудің апаратын ілуі, сыйы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЛҒҰН [ар. ملعون] з а т. *Адамгершілік қасиеттен жұрдай, опасыз, сатқын адам.* Тай-құлындай тебісіп тете өскен Темірханды да торына түсірмек пе мына *м а л ғ ұ н д а р?* (С.Ақтаев, Дала.). Күнәны іздеп алдық басымызға, Жолаттық *м а л ғ ұ н д ы* қасымызға, Ақыретте жұмақта болмас па едік, Сәби боп дүниеден қайтсақ жасымызда (Шал ақын, Өлеңд.). // *Опасыз, надан.* Конформизм тұрғанда сезіп те өлмесін, Лауазымдары жан-жаққа безіп бермесін: «Құлагерді» құрдымға жіберіп, *м а л ғ ұ н,* Берия түстес есектен озып келгесін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жыны-сын малға сатқан *м а л ғ ұ н* мінез, Осының, есің болса, обалын сез. Нанбасаң, аят сөзін абайлаңдар, Сауданың бәрі харам, көрмесе көз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАЛҒЫЗ= е т. **1.** *Батырту, матыру, шалындыру.* Өршиді көңіл, жан қызып, Артықтау кетсем – ұялма. Қанатын отқа *м а л ғ ы з ы п,* Өртеніп ұшты қиял да (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.).

Қолын жылы суға малғызды. *Бар жағдайын жасады.* – Жұрттың сенімен жасты балалары әке-шешесіне немере сүйгізіп, *қ о л д а р ы н ж ы л ы с у ғ а м а л ғ ы з ы п* қойды. Ал, сен ше? (М.Хасенов, Алғашқы.).

МАЛҒЫЗУ *Малғыз етістігінің қимыл атауы.*

МАЛДАЙ[1] с ы н. *Мал сияқты, мал тәрізді.* Құлынымдап зарлады, Жайылған *м а л д а й* далада, Кемпір мен шал бүкшеңдеп, Бозінгендей аңырады: – Асыраушы едің жалданып, Сен кеткен соң, қарағым, Енді кім бізді бағад! – деп (О.Шипин, Дастан.).

Атасының малындай сақтады. *Әлдеқандай қылып дәріптеді, түкке тұрғысыз нәрсені бағалады.* Асылық, асқан заманда Шөп сүйылып жердегі, Құс таусылды көлдегі, Бай таусылды елдегі... Жақсылықтан түгім жоқ Жан қуанып сүйінген. Естігенің жамандық – Жұрт жиылып бүлінген... Шошқаның етін қақтаған, Құбылаға бақпаған, *А т а с ы н ы ң м а л ы н д а й* Арақты ас қып *с а қ т а ғ а н* – Кәлимасыз кәпірге Кіріптар қылдың, Құдіреттім! (Шортанбай ақын, Жыр.).

Байлаулы малдай шешілді. б е й н. *Шешен сөйледі, ағылды.* Екі келін түсірдім, Көңілімді өсірдім, Екі дүркін той жасап, «Келінжан» деп ән шырқап, Жүйрік аттай көсілдім. *Б а й л а у л ы м а л д а й ш е ш і л д і м* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МАЛДАЙ[2] үс т. *Мал күйінде, мал қалпында.* Бір жылда шопандар үшін 51,5 мың сом қаржы бөлініп, *м а л д а й* тағы қосымша ақы беріліпті (М.Неталиев, Үлкен жол.). Алғашында төлем *м а л д а й* жиналды да, кейіннен ақшаға ауы-стырылды (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). – Мақұл, мырза. Ақшалай аласың ба, әлде *м а л-д а й* қайтарайын ба? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

МАЛДАҚ с ы н. *Мал күте алмайтын, мал баққанды әлек көретін.* Болған соң бай баласы өзі *м а л д а қ,* Қаңбақтай Базарқанға бітті саңлақ. Солқылдақ жаңа жігіт болған кезі, аяғын тәлтек басып шалдуарлап (Дастандар).

МАЛДАН= е т. **1.** *Малға ие болу, мал жи-нау.* Қашпаса түлкі амал жоқ, Қыранға мұнан заман жоқ, Көрінсе бірақ алған-ды, Аң алдынан құтылып, Кеткен емес сытылып, Содан Есет *м а л д а н д ы* (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Иелену, меншіктену.* Майлықараша екеуінің де басын алды. Сөйтіп екеуінің де малын *м а л д а н ы п,* жанын жанданып бай болды, барша мұратына жетті (Қаз. ертег.). Ертеде осы күнге біздің *м а л д а н ы п* жүрген түліктеріміз бөрі де аң секілді далада, тауда жүрген тағылар екен (С.Бегалин, Уақыт.). **3.** а у ы с. *Өзіне санау, іш тарту, арқа сүйеу.* Көңілге тоқ санап *м а л д а-н ы п* жүрген әлдебір аяулысынан жоқ жерде айырылып, ішкі дүниесі құлазып, қаңырап қалғандай Гайни (М.Хасенов, Алғашқы.). **4.** а у ы с. *Місе тұту, көңіліне тоқ санау.* Түбінде бұлар бізден бөлініп кете қоймас, асырап-сақтар, далаға тастамас деп Оспан-ды сыртынан *м а л д а н а д ы* (С.Омаров, Қызыл.). Октябрь әбүйірді ашты: сұлу қысыр пікірге *м а л д а н ы п,* шын өмірді білмегендер

төңкеріс кезінде түкке жарамай далада қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол жігітті, көз қиығымен болсын көріп жүргеніне *м а л д а н ы п,* ішіне қуаныш сыймай, бірақ сыртқа сыр бермей жүре берді (Қ.Исабаев, Өткелде). **5.** а у ы с. *Пайдалану, пайда көру.* Қалдың ба, қайран қазақ, қамданбастан, Барыңды қолыңдағы *м а л д а н б а с т а н*? Біріңе бірің серік, екеу болып, Кемшілік жетпегенің жалғанбастан (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Атақ-даңқына лепіру, мақтану, басы айналу.* Жас жігіт надандықпен алданады, Атақты адам деген *м а л д а н а д ы.* Байқамай пайдасыздың жолына еріп, Жолынан өнер, сымбат құр қалады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жалған сөзге алданып, Жолдасыңмен суыспа. Жүретұғын *м а л д а н ы п* Даңқым керек туысқа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАЛДАНТ= е т. *Мақтанту, лепірту.* Өлген шалдың ошағы құры боп жүр, Атшабары сиаздың пұлы боп жүр. Жетпегенін жеткізіп *м а л д а н т а д ы,* Болыс, бидің қыдыры ұры боп жүр (Майлықожа, Нақыл).

МАЛДАНТУ *Малдант етістігінің қимыл атауы.*

МАЛДАНУ *Малдан етістігінің қимыл атауы. Місе тұту, көңіліне тоқ санау.* Жан қиналмай соғылған қол шапалақтауды *м а л д а н у* театрға да, драматургке де абырой әпермейді (І.Омаров, Серпін). Осылай *м а л д а н у м е н* отырғанда тағы бір кеш батуға таянды (З.Қыстаубаев, Ақ түн).

МАЛДАР з а т. ж е р г. *Малмен сауда жасайтын кәсіп иесі.* Уәлайатта *м а л д а р* болғандар һәм бар (Б.Өтебеков, Қаз. диаспор. тілі).

МАЛДАРШЫЛЫҚ з а т. ж е р г. ***Малшаруашылық.*** *М а л д а р ш ы л ы қ т а н* өнетін продукцияны майданға және елімізге көп беру керек («Жұмысшы»).

МАЛДАС з а т. *Екі аяғын айқастырып, астыға жіберіп, құйрықпен отырған отырыс.* Қалкен қопаңдай түсіп, *м а л д а с ы н* жиды да әңгіме күткендей, Омардың аузына қарады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Малдас құрып отырды. а) *Тізені ашайта бүгіп, аяғын айқастыра, астына ала отырды.* Төрде *м а л д а с қ ұ р ы п* құрметті қонақтар *о т ы р д ы* (С.Мәуленов, Үркер.). Осынау жас талдардың ар жағында, батыс жақ жиекте шалғын үстінде *м а л д а с қ ұ р ы п* бірнеше топ жастар *о т ы р* (С.Байжанов, Сыр.). ә) *Жайбарақат отыр.* «Правда» атаң айтқан жалғастырып, *О т ы р,* менің жастығым, *м а л д а с қ ұ р ы п.* Өрте, жалыным, өртеп жібер, Жүрсе өсекші ел-жұртты жауластырып (М.Мақатаев, Шығ.).

МАЛДАСТА= е т. *Малдас құрып отыру.* Оған қазіргі керегі елең емес, ұйқы. Қисайып ұйықтауға жыршыдан ұялып, *м а л д а с т а п* отырған қалпы бырылдап қояды (О.Бодықов, Бұлбұл.). Омар енді шынтағындағы екінші жастығын ысырып қойып, *м а л д а с т а й* отырды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Сыздықтың өзі *м а л д а с т а й* отырыпты да, оң жақ тізесінің астына шағын төрт бұрышты қобдиды таяныш еткен (А.Сейдімбеков, Ақиық).

МАЛДАСТАУ *Малдаста етістігінің қимыл атауы.*

МАЛ-ДҮНИЕ з а т. *Ырыс-дәулет, байлық.* Білгенге, ден саушылық – дәмді дәулет, *М а л д ц н и е,* бақ-дәреже – жалған сәулет. «Өмірге тойдым» деген ешбір жан жоқ, Кеңшілік – аларманы, берсе мәулет (О.Шораяқов, Шайыр).

МАЛДЫ с ы н. *Малы көп, малға бай.* Әжімгерей бұған құда түскен кезде бүкіл құм өміріндегі халді, *м а л д ы* адамдардың бірі болатын (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жабыны жалды екен деп сатып алма, Жаманды *м а л д ы* екен деп жақын қылма (Мақал). Жасаулы деп, *м а л д ы* деп, байдан алма, Кедей арзан деп, құмарланба. Ары бар, ақылы бар, ұяты бар, Ата-ананың қызынан ғапыл қалма (Абай, Тол. жин.).//*Малға бай адам.* Ол кезде там үй салмай Шыңғыс өңіріндегі *м а л д ы л а р д ы ң* көбі киіз үйде отыра беретін болған (К.Оразалин, Абай.).

Малдының беті жарық. *Әл-ауқаты бар кісінің жүзі жарқын, сөзі өтімді, жолы жеңіл деген мағынада. «М а л д ы н ы ң б е т і ж а р ы қ»* дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды дейді (Абай, Тол. жин.).

МАЛДЫҚ з а т. *Малға тән қасиет, қылық.* Ұрлығыңа мінгізіп күндіз-түні, *М а л д ы қ т а н* кетіріпсің оны былай. Алты жерден арқаға пышақ салған Төре құдай болсаң да, тартсаңшы ойбай! (Сүйінбай ақын, Ақиық). *М а л д ы қ* халға түскелі, бұл бейбақтың кезбеген керігі бар ма? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Малдықтан кетті. *Ең құрығанда адам деген атқа да жарамайтын болыпты, әбден төмендепті деген мағынада.* Мынаны көрдің бе, *м а л д ы қ т а н к е т і п т і,* Тақ түбіне жетіпті. Ыстық қойып, лоңқаға шаптырып, Өкпесінен әрі әбден өтіпті (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАЛДЫЛАУ с ы н. *Малы көптеу, малы барлау.*

МАЛДЫЛЫҚ з а т. *Малы көп болушылық.* Мұса өнерсіз, тек малының санымен кеудесін жоғары көтерген мырзаларға, рухани артықшылықтың *м а л д ы л ы қ т а н* артып түспесе, кем болмайтынын өлеңмен, әңгіменің

артын мазаққа, мысқылға айналдырып кетеді екен (А.Жұбанов, Замана.).

МАЛДЫР= е т. *Суға, сүйық затқа батырту.* Қаншама рет үсті-басын қан қылдық, Қаншама естен тандырдық, Башайларын қырықтық Сосын тұзға *м а л д ы р д ы қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қолын жылы суға малдырды. *Бар жағдайын жасады, асырап күтті.* Қызыңды берсең, аузыңнан ақмайды ағызам, қартайғанда, *қ о л ы ң д ы ж ы л ы с у ғ а м а л д ы р ы п* бағам, қойшы әйтеуір, жарылқаймын депті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Қолын қанға малдырды. *Біреудің қанішерлік жасауына тұрткі болды.* Көкшағырдың даусы мүлде қатал шықты: – Осы *қ а н ғ а* Әбдінүсіптің *қ о л ы н м а л д ы р а м.* Әйтпесе біз құримыз, – деді (Д.Әбілев, Арман.).

Сап [сары] алтынға малдырды. *Аптады, жарқыратып көрсетті. М а л д ы р ы п с а п а л т ы н ғ а* үзеңгіңді, Тағаңды шын күмістен қақпадым ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Садағының кірісін *с а р ы а л т ы н ғ а м а л д ы р г а н* (Үш ғасыр.).

МАЛДЫРАҚ с ы н. *Малы көптеу, байлау. М а л д ы р а қ* туысқаның болса дағы, Қысылып ол байғұстың шыбын жаны. Шынымен көрінеу отқа салдың ба деп, Қала ма бір жағынан олар тағы? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАЛДЫРТ= е т. *Сүйық затқа салғызу.* Алдымен суға *м а л д ы р т ы п* ал (Ауызекі).

МАЛДЫРТУ *Малдырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Саусағының ұшын *м а л д ы р т у .*

МАЛДЫРУ *Малдыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЛ-ЖАЙ з а т. *Ауылды жерге тән таңертеңгілік мал сауу, өргізу, шығару, шөп салу т.б. шаруалар, қора-қопсы.* Ұлбала күндегі әдетімен ерте тұрды да, *м а л-ж а й д ы* жайғастырып болып, төргі бөлмені біраз тәртіпке салды (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала). Ел састы, аңқайды, Би тартты егеске. Жұрт тағы *м а л-ж а й д ы* Ой қылар бермеске (Абай, Тол. жин.).

МАЛ-ЖАН з а т. **1.** *Мал-бас, қора-қопсы жиынтығы.* Бүгінгі қызметіміз – *м а л-ж а н д ы,* соқа-сайманды, күш-көлік пен еңбек адамын анықтау ғой (А.Жүнісов, Өмір ізі). **2.** *Адам, оның шаруашылығы, бәрі деген мағынада.* Солардікі – бұл жердің Сәйгүлік, жүйрік, саңлағы. Солардыкі – бұл күнде Осы өлкенің *м а л-ж а н ы* (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Малы, жинаған дәулеті.* Талауда кеткен *м а л-ж а н ы,* Қайдан іздеп табады. Аталық жаны елжіреп, Көзінің жасы тамады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мал-жан аман ба? э т н. *Дәстүрлі қазақ мәдениетінде шаруашылық қамымен жүрген жолаушылардың аман-саулық сұрасуының бір формасы.* Уағалайкүмүссәләм, Болыс, *м а л-ж а н а м а н б а?* Мынадайға кез болдың Аума-төкпе заманда (Абай, Тол. жин.). Салайын жылқымды айдап шағыл тауға, Байладым құлындарды бие бауға. Әріптес, *м а л-ж а н ы ң ы з* тегіс *а м а н,* Халайық, ел-жұртыңыз есен-сау *м а?* (Қара өлең).

Мал-жанға ие болу. *Шаруашылығын жүргізу, үй ішіне күнделікті қамқорлық жасау.* Казак-орыс мүлде дәуірлеп алды, қазақ *м а л-ж а н ғ а и е б о л у д а н* қалды. Газет жазып кенелткен боп біз жүрміз. Еңбек зая, есептесең бұл қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мал-жаны түгел. *Төрт құбыласы түгел, шаруасы сай, жақыны қасында деген мағынада.* Көп болса сиыр хақы жиырма сом, Болмайды арық атқа жиюға қом. Ер жігіт *м а л ы-ж а н ы т ү г е л* жүрсе, Болуға себеп болады сапары оң. Мұндағы өздеріңмен тең қуандым, Жоғыңыз машақатсыз табылған соң (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Мал-жанын аямады. *Жолына бар нәрсесін салды, аянып қалмады.* Сол кезде жасы алпыста, Құныс боп белі бүкшиген, Аппақ құдай қарт кісі, *А я р* емес *м а л-ж а н ы н* Зылиқаның жолынан, Жеткен үшін сертіне (О.Шипин, Дастан.).

Мал-жанын салды. *Бар жиған-тергенін шашты.* Атаның құнын елемей, қиындағы қысыр ерегіске *м а л-ж а н ы н с а л а т ы н* қазақ емес пе! (Т.Әбдіков, Ақиқат).

МАЛЖАНДЫ с ы н. **1.** *Малқұмар, малсақ.* Мен бар өмірін мал соңында өткізген, малдың қас-қабағына қараған, *м а л ж а н д ы,* малды сүйетін адаммын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *М а л ж а н д ы* шалды жылатып, Айтысып, Ұзақ таласып, Қорасын малдың құлатып, Тұрғызды гараж баласы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Біз әңгімелеп отырған Жазекең аталарың да – *м а л ж а н д ы,* шаруажай адам (Ә.Қалмырзаев, Жыл.). **2.** а у ы с . *Дүниеқор, дүниеқоңыз, пайдакүнем.* Бойды кернеп барады аңғал күшім, Қайткенде де қалап тұр жанжалды ішім. Жылқышы қарт мырс етті миығынан: «Қарай гөр зәнталақты, *м а л ж а н д ы с ы н*!» (М.Мақатаев, Шығ.). Қара сұр адам еді, тапал бойлы, *М а л ж а н д ы,* баққа құмар, арам ойлы. Не көрік, не сымбат жоқ, қара көжек, Не сүйді, қыздың көзі неге тойды (С.Торайғыров, Шығ.).

МАЛЖАНДЫЛАУ с ы н. *Малға жақынырақ, сараңдау.* Жапа – *м а л ж а н д ы л а у,* сараң кісі болса керек (С.Мұқанов, Өсу жол.).

МАЛЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Малқорлық, дүниеқоңыздық.* Ержете бастаған кезде бұл үлкен болу тілегі дүние сүйгіш *м а л ж а н-*

д ы л ы қ қ а айналып кетеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МАЛЖАҢДА= е т. *Қатты тағамды ауызға салып, әрлі-берлі қажалап жеу.* Шал тоқаштың шетінен *м а л ж а ң д а п* бір тістеп, шайдан бір ұрттады (М.Мағауин, Көк мұнар). Ұлықбек бір сәт дем ала алмай, құр *м а л ж а ң д а п,* аузын ашып тұрып қалды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Өзге сиырлар үй жанында, қотан жиегінде: «А, Құдай, бергеніңе шүкір?» дегендей, әуелі алдын, содан артын шөгеріп, тыныштанып жатқанына бір күрсініп, тұмсықтарымен жұлдыз қарап, қараса да түк көрмей, дүрдек ауыздары *м а л ж а ң д а п* күйіс қайыруға кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЛЖАҢДАТ= е т. *Әрлі-берлі қажалап, шайнау.* Көкжал су ішсе тұмсығымен сүзіп, ағысқа қарсы жүріп отырып, әбден қанған кезінде аузын *м а л ж а ң д а т а* шайқап алып, жағадан көк құрақты қомағайлана орып-орып жіберетін (Саятшылық).

МАЛЖАҢДАТУ *Малжаңдат етістігінің қимыл атауы.*

МАЛЖАҢДАУ *Малжаңда етістігінің қимыл атауы.* Абдол *м а л ж а ң д а у ы н* кенет қоя қойып, қартқа секем ала қарады (А.Нұрманов, Құлан.).

МАЛЖАҢ-МАЛЖАҢ е л і к. *Жұмсақ затты арлы-берлі ауызда шайнағандағы қайталанба қимылды бейнелейтін сөз.*

Малжаң-малжаң етті. *Тамақты, шөпті әрлі-берлі шайнады.* Жұманнан көздерін алмай, арқамызды босаттырсаңшы дегілері келгендей, түйелер ауыздарын *м а л ж а ң-м а л ж а ң е т к і з е д і* (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

МАЛИНА з а т. с ө й л. ***Таңқурай***. *М а л и н а* – раушангүлділер тұқымдасына жататын жартылай бұталардың бір туысы (Б.Мұсақұлов, Ботаника). С витамині жас көк шөптерде, овощ тарда, лимонда, апельсинде, бүлдіргенде, *м а л и н а д а,* қарақатта көп болады (Келіншектер.).

МАЛҚОР с ы н. **1.** *Малжанды, малқұмар, малсақ.* Жалшым деп емес, жанашырым деп қарадым, Малшым деп емес, *м а л қ о р ы м* деп санадым (К.Сегізбаев, Беласқан). **2.** а у ы с. *Дүниеқор, пайдакүнем.* Өзі *м а л қ о р* да пайдакүнем; Жарасбайдың күйері Қайранбай (М.Әуезов, Қараш.). Қазақтың *м а л қ о р* да дүниеқоңыз байының маңында еңбек етуші кедей еңбегін ғана жегізбейді, ар қорлығын да көреді (М.Әуезов, Әр жыл.).

МАЛҚОРЛЫҚ з а т. *Малқұмарлық, малсақтық. пайдакүнемдік.* Ауылдастары оны «Сараң шал» деп атайды. Накеңнің *м а л қ о р л ы қ қ а,* дүниеқорлыққа берілгені сонша, жымысқы іс істеп жіберуден де тайынбайды (Т.Бердияров, Солдат.).

МАЛҚҰМАР с ы н. *Малқор, малжан, дүниеқор.* Амалдап қарағайды талға жалғап, Әркім жүр алар жердің ебін қамдап. Мақтан қуған *м а л қ ұ м а р* нені ұға алсын, Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап (Абай, Тол. жин.). Кітапты молда теріс оқыр, Дағарадай боп сәлдесі. *М а л қ ұ м а р* көңілі – бек соқыр, Бүркіттен кем бе жем жесі? (Абай, Тол. жин.). *М а л қ ұ м а р* құрғырлар бар. Жабдықты әзірлеп, жылпылдап мені арулап, жаназа оқысты. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЛМА з а т. э т н. *Үлкен ыдысқа құйып, құрттың, іркіттің сарысуына, айран-қатыққа, ұн-кебек пен дәннен жасалған көжеге тұз салып, ашытып, тері илейтін ашытқы. М а л м а* жасау үшін сүтті пісіріп, суытып, қаймағын сыпырып алып, жылы жерге қояды да ұйытқы (мәндір, мәйек, күміс сақина салып қойса да болады) қосады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Мал терілерін илеудің екі түрлі әдісі бар. Оның бірі үлкен күбіге немесе шелекке и ашытып, теріні соған салып илеу. Мұны қазақ *м а л м а* дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жүнді күбіде астық дәнінен ашытқан *м а л м а* атты көже салу арқылы жидітеді. Оны күбі ішінде аударыстырып тұруды сапсу дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Наурызбике былтырдан бері сақтап жүрген екі қойдың терісін *м а л м а ғ а* салып илеп, жұмсартып қойған (Ә.Әлішев, Батыр.).

Малма аяқ. *Икемсіз, салдыр-салақ (әйел).* Қазақ ақырын жүрсең *м а л м а а я қ,* қатты жүрсең шаңды аяқ дейді (Ауызекі).

Малма сапсиды. *Малмаға салған теріні ары-бері аударыстырды.* Біреу *м а л м а с а п с и д ы,* салып иін, Салбыраңқы тартыпты жыртық киім. Енесіне иіртіп шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Тол. жин.). Кәрі әже байғұс күзден бері байлар үшін *м а л м а с а п с ы с а,* енді Қаражан бәйбішенің тапсыруымен жіп иіріп, шүйке түтіп, арқан-жіп есуге кіріскен (М.Әуезов, Шығ.).

МАЛМАЛ з а т. ж е р г. *Жұқа мата, кісия. М а л м а л д а н* көйлек те кие береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЛМАНДАЙ с ы н. *Үсті-басы су-су, белшеден суға малынған.* Күн құйып кетті. Шым-шым жылы жаңбыр. Үстіміз *м а л м а н д а й* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Үсті-басым суық қара терден *м а л м а н д а й,* тер жанарымды жауып, жоғарылаған сайын қинай тусуде (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бір жыласа қоймайды ғой күз енді, Қуып тыққан інге қарсақ, күзенді, Ораласың ошағыңды сағынып, *М а л м а н д а й* ғып екі иық пен тізеңді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Иірім қылмай, бөгесіндерге

алданбай, Шашырап суы, жағаның шөбі *м а л - м а н д а й* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАЛМАТЫМАҚТАН= е т. *Жігерсіздену, босбелбеулік көрсету, ынжықтану.* Есенейдің қолына қарап бағынышты болып, *м а л м а - т ы м а қ т а н ы п* ынта-жігерінен айырылып бара жатқан еркекті жек көреді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

МАЛ-МҮЛІК з а т. *Жеке адамның иелігіндегі дүние, байлық, мал.* Шал аузынан жырып, тірнектеп жиып, жетпеген соң қарайған *м а л - м ү л к і н* сатып, немересіне арнап кеме шаптырды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Ауылда байларды кәмпескелеп жатырмыз. Омардың да бар *м а л - м ү л к і* кәмпескеге ілікті (Б.Тілегенов, Аққайнар). 25-інші июнь жарлығы шықты деп астық-састық, *м а л-м ү л і к т і ң* керегі жоқ, жанымыз қалса болады дедік («Абай»). Жігіттер, жалған дүние бізден қалар, Бір күні ажал келіп жаныңды алар. Жан шығып, дүниеден көшкеннен соң, *М а л-м ү л к і ң*, қатын-балаң бәрі қалар (Шал ақын, Өлеңд.).

Мал-мүлкі талауда. *Байлығы, дүние-мүлкі талан-таражға салынған, ұрланған.* Бүгінге шейін елдің *м а л-м ү л к і т а л а у д а*, адамы атылуда келе жатыр. Қазақ не онда, не мұнда жоқ, қосақ арасында бос кетіп отыр. Қайткенде шығыннан толас боласыздар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мал-мүлік дауы. т а р. *Мал мен мүлікке таластан, қол сұғушылықтан туатын даужанжал.*

МАЛ-ПҰЛ з а т. *Дүние-мүлік, төлемақы, ақша.* Біреуді алдап, біреуді арбап талай жерге *м а л-п ұ л ы* беріліп жатыр (М.Әуезов, Қараш.). Кенжесі екі ағасына айтыпты: «Мына құнанды маған бер, мен енді тіленшілік қылып, *м а л - п ұ л* тауып күнелтейін» деп (Қаз. ертег.).

МАЛСАҚ с ы н. *Малжанды, малдың жайын көп ойлайтын.* Адайбек деген – жылқысының жағдайын ұйықтап жатып та көріп жататын *м а л с а қ* кісі (С.Санбаев, Аруана). *М а л с а қ* шопандар қойын шөбі шүйгін, суаты мол алыс өріске әкетсе керек (З.Жәкенов, Таң самалы).

МАЛСАҚТЫҚ з а т. *Малжандылық.* Қарғадайдан қозы баққам, *М а л с а қ т ы қ п е н* елге жаққам. Балалық қып асық атпан, Малды тастап ойын бақпан (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

МАЛСЫЗ с ы н. **1.** *Малы жоқ, малы болмаған.* Кулактар мен байлардың малдары алынып, *м а л с ы з* кедейлерге таратылды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Дегелең баурайынан тізімделген *м а л с ы з* кедей-батырақтарды хабарлап, мал алуға дайын етіңдер деп тапсырды (С.Бегалин, Замана.). // *Кедей, түгі жоқ адам.* Құрық берді ұрыға, Момынды алды қырыңа. *М а л с ы з д а р д ы* таптады. Малдыларды жақтадың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Малдының беті – жарық, *М а л с ы з - д ы ң* беті – көн шарық (Мақал). **2.** *Мал бақпаған, бос.* Малдан бастап Есендессе иланам. *М а л с ы з* өмірі Жасай берді қиралаң. Кен қопарып, Егін салсақ біз бүгін Сәлемге де сән кірді деп ұйғарам (К.Салықов, Жезкиік). // *Еншісіз.* Бала мен менің қызым қатар, – деді. *М а л с ы з* берсем, жаныма батар, – деді, Жетімге баспанасыз қыз бердің деп, Бәйбіше мазамды алып шатар, – деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МАЛСЫЗДЫҚ з а т. *Малы жоқтық, кедейлік. М а л с ы з д ы қ т а н* бойдақ болып жүр. Талай Дауқара сүр бойдақ болып жүргенде, талай байлар үштен, төрттен қатын алып жүр. Бұл адамшылыққа, әділдікке сыя ма? (М.Дулатов, Шығ.). Молда Мұсаның *м а л с ы з д ы ғ ы н*, әсіре, жер ортасы жасқа келгендігін бетіне салық етіп, сөзден ұттырмауы Манаттың айтыс өнеріне майталмандығын да сипаттайды (Р.Бердібаев, Дәстүр.).

МАЛТА[1] з а т. э т н. т а м а қ. *Қыста, кепкен қатты құртты ыстық суға салып, жібіткеннен кейінгі кішірейген қалдығы, ұлттық тағам.* Бақтығұл үйден шыққанға екі күн болғандықтан, местегі *м а л т а* да таусыла бастаған (М.Әуезов, Қараш.). Кейбір кезде бәйбіше жоқта барып қалса, әжесі қалтасына бауырсақ, *м а л т а* салып береді (С.Мұқанов, Аспаз). Ал жылқышылардың жақсы көретін тамағы езілген құрттың қалдығы – *м а л т а*. Жолаушылаған не мал баққан адамдар малтаны қалтаға сала жүріп, сусағанда, қарны ашқанда қорек етеді (С. Мұқанов, Қазақ қауымы). Құдайы қонақпын мен, Қарсы ал, құрбым! Адасып, ауылым таппай, шаршап жүрмін. Шөлінде қалып мына сарсаң күннің, *М а л т а н ы* әжем берген таусап жүрмін. Құдайы қонақпын мен, қарсы ал, құрбым! (М.Мақатаев, Шығ.).

Алты малта ас қылды. *Жаугершілік заманда ат үстінде малтаны қорек етіп жүрген шақ туралы. А л т ы м а л т а а с қ ы л ы п*, Белін шешіп жатпастай; Айбарын оның сұрасаң, Сырт дүшпаны батпастай; Беріктігін сұрасаң, Елін жауға сатпастай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бел шешпей жортып ел үшін *А л т ы м а л т а а с қ ы л ы п*, Арпа суын ішкен ер (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Малтасын езді. *Бір айтқанын қайталап мылжыңдады, сөзінің дәмін кетірді.* – Жөн біледі, жөн біледі дегенге *м а л т а ң д ы е з е* бермеші (Е.Мырзахметов, Медет). – Ой, жігітім-ау, сен не деп *м а л т а ң д ы е з і п* тұрсың, егер сендей тіс қаққан көкжалдың денесі түршіксе, басқалардың халі не болмақ (Б.Момышұлы, Москва.). Сасық ми, салқын жүрек санасыздар Алаңсыз ақ *м а л т а с ы н е з і п* жатыр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАЛТА[2] з а т. **1.** *Ағын судың әсерінен мүжіліп, майдаланып қалған жұмыр тастар.* Құс кебін киген көк жасыл перілер-сынды, Алу үшін жүргендей менің есімді. Ағаш қылышпен шауып мен сарыбас мияны, Жағалаушы едім *м а л т а с ы* көрінер суды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Аққан судың немесе теңіз, көл толқындарымен мүжіліп, жұмырланған, өлшемі 10-100 мм аралығындағы таужыныс сынықтары* Пайдалы, сіңімді заттарды топыраққа біртіндеп беретін, жуып-шаюға шыдамды және пайдалы әсер коэффициенті жоғары болып келетін, біртіндеп, жайлап әсер ететін, қорғайтын қабығы бар *м а л т а* (гранул) түріндегі тыңайтқыштарды... пайдаланған жоқ (Табиғат сулары.).

МАЛТА[3] з а т. ж е р г. *Апельсин* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЛТАБА з а т. ж е р г. э т н. т а м а қ. *Езген құртқа күйдірген сары май құйып жасайтын тағам* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЛТАЛА= е т. с ө й л. *Мужу, қажалау.* Қалтасын қарманып жүріп, шетінен бір-екі рет кетіп жеген құрт тауып алып соны *м а л т а л а д ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). Сонау шатқал-шатқалдан ағызған тастарды жойқын күш құрттай *м а л т а л а п т ы* (Д.Жанботаев, Шыңда.).

МАЛТАЛАН= е т. *Езілу, ұсатылу.* Заңғар шың, майдаланып *м а л т а л а н д ы,* Шахтыдан вагон кенді арқалады. Қой тастар қопарылып қорғасындай, Есепке түсті қазір қалтадағы (Пернедегі терме.).

МАЛТАЛАНУ *Малталан етістігінің қимыл атауы.*

МАЛТАЛАУ *Малтала етістігінің қимыл атауы.*

МАЛТАҢДА= е т. с ө й л. *Қалың қарда зорға жүру.* Шананың артынан омбылап, жаяу шұбап келеміз. *М а л т а ң д а п,* әрең ілесем балаларға (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

МАЛТАҢДАУ *Малтаңда етістігінің қимыл атауы.*

МАЛТАПҚЫШТЫҚ з а т. *Табыскерлік, пайда табуға ептілік. М а л т а п қ ы ш т ы ғ ы н ы ң* арқасында ол (сарышымшық) өткен ғасырда шығыстан батысқа қарай жылжып көшіп, Еуропаға қоныс тебе бастайды («Жас Алаш»).

МАЛТАТАС з а т. **1.** *Судың тасқынымен мүжіліп, жұмырланып қалған майда тас.* Су табанындағы *м а л т а т а с қ а* тайып бір құлап түрдым да, үсті-басым малмандай болып, судың арғы жағына шықтым-ау әйтеуір (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Шырынқұл лездің арасында қос уыс *м а л т а т а с* жинап әкелді (С.Омаров, Күншуақ). *М а л т а т а с* өзен арналарында, оның теңіздер мен көлдерге құяр сағаларында, теңіз жағалауында жиналады (ҚҰЭ). Сонымен бірге Алтай өңірінде көмір, мұнай, жанатын сланец, құрылыс материалдарынан – цемент, әк, *м а л т а т а с т а р* мен ағаш та мол кездеседі (Н.Баяндин, Атамекен). **2.** с у ш а р. *Аралықтарындағы бос кеңістік ұсақ сынықты жыныстармен (құм, шаң-тозаң) толтырылған малталардан тұратын, бос, ірі сынықты шөкпе таужынысы М а л т а т а с* өзен арналарында, оның теңіздер мен көлдерге құйған жерлерінде, тасқын судың күшімен әкелінген тау жыныстарынан су толқынының әсерінен мүжіліп домаланудан жұмырланып, теңіз жиектеріне жиналады (Орыс.-қаз. топырақтану түсін. сөздігі).

МАЛТУ *Малты етістігінің қимыл атауы.* Толқынға қарсы *м а л т у* оңай емес (Ә.Әлішев, Батыр.). Теңізде *м а л т у* үшін әркім өз білегіне, жүзгіштігіне сенсе болар (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

МАЛТЫ= е т. **1.** *Су ішінде жүзу.* Карпенко шегінуге шамасы келмей, суға қойып кеткен, кабинаның тұсында бір батып, бір шығып *м а л т ы п* жүр (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Тағы да ораламын Шұбалаңға... Айналып мен ойнайтын су-алаңға, *М а л т и м ы н,* батып-шығып келе жатам, Жолығып маған жұмбақ бір ғаламға (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *М а л т и м ы н...* Тағы есімде, кеудем суда... Жаңғырған құлақ тосам көлден шуға... Жамырап жас құрақтар сөйлеседі, Не айтқанын мынау жеңіл желден сұра (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2**. *Малтығу, бату.* Борасын көмген жолмен *м а л т ы п* кешке үйге сүлдерім жетті (М.Иманбаев, Сұлу). Бұл жол біткеннен кейін бұрынғы батпаққа батып, қарға *м а л т ы п,* айлап жүретін атарба жолы босқа қалып, кең байтаң өңірдің экономикасы жедел есіп, мәдениеті көтерілді (Н.Баяндин, Саяхатшы.). **3.** а у ы с. *Қалықтау, іліну.* Есім жоқ, ешбір пәлені де ұғар, Ауада *м а л т ы п,* елітіп, күліп... Сен туған айдан әдемі не бар? Салмақсыздықта жүрмін серілік құрып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көңілдің тұйығына малтыды. б е й н. *Сапырылысқан сезімдердің ішінде болды, небір көңіл-күйді басынан кешірді.* Алуан ұғым алуан жаққа тартады, Сан *к ө ң і л д і ң т ұ й ы ғ ы н а м а л т ы д ы м.* Ғашық болып көрмегендер бар тағы, Олар бізді қайдан ұқсын, алтыным (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ойға малтыды. б е й н. *Көп ойланды, небір ойға берілді.* Мен көшеге шықтым жылдам жүгіріп, Жан-жағыма қарап едім үңіліп, Таба алмадым, іштей *о й ғ а м а л т ы д ы м,* Сен сол күні қайда болдың, жарқыным? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЛТЫҒУ *Малтық етістігінің қимыл атауы.* Қарғаш ат-шананы тастай сап, жол іздеді. Қай тұсқа барса да *м а л т ы ғ у м е н* болды (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Комплексті механи-

каландыру мен озат технологияны өндіріске енгізу ғана мына *м а л т ы ғ у д а н* шығудың бірден-бір жолы («Қаз. әдеб.»).

МАЛТЫҒЫҢҚЫРА= е т. *Бір батып, бір шығу.* Шамалыдан соң Қарагер бір-екі тұстан *м а л т ы ғ ы ң қ ы р а п* өткен іспетті болды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

МАЛТЫҒЫҢҚЫРАУ *Малтығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МАЛТЫҒЫШ с ы н. *Малтуға шебер, жүзгіш.* Мен балалардың ішіндегі *м а л т ы ғ ы ш ы* болатынмын (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Шешемнің өте *м а л т ы ғ ы ш,* судан қорықпайтын кісі екеніне сосын да бір көзім жеткені бар (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МАЛТЫҒЫШТЫҚ з а т. *Малти білетіндік, жақсы малти алатындық.*

МАЛТЫҚ= е т. **1.** *Еркін жүріп кете алмай кібіртіктеу, ілгішектену, бөгелу. Ма л т ы ғ ы п,* бір тығылып, бір тұрып жүрді. Ақырында қалың омбы қарға омбылап, шыға алмай құлады (С.Сейфуллин, Шығ.). *М а л т ы қ қ а н* аяғын саздан әрең суырып мықшыңдауға айналған Рахметті Сырбай тоқтатты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Әрі-бері *м а л т ы ғ ы п,* аттары аяқтарын ала алмай жүтпаға сіңе берді (Б.Кенжебаев, Асау.). **2.** а у ы с. *Адасу, өмір жолын таба алмау.* Шалқи алмадым, алтыным, Ұшырып бақыт бақбағын. Тізеден кештім *м а л т ы ғ ы п* Тірліктің ұйық-батпағын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жол сілтеп жөн айтатын жоқ па мұнда, *М а л т ы қ т ы м* ойпаң жерде оппа құмға. Еліктер еншілеген ізім қалды Сүрлеусіз шатқалдардың соқпағында (Ә.Дәуренбеков// Екі мыңжылдық.).

МАЛТЫҚТЫР= е т. **1.** *Жүргіздірмеу, қиралаңдату.* Тоғай жолының кедір-бұдыр томары әсіресе мазасыз; төңкеріп аударып кете жаздап, ерсілі-қарсылы ырғалақтатып, *м а л т ы қ т ы р ы п* қояды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Мені жел де әлсін-әлсін үйіріп жыға береді, қар да *м а л т ы қ т ы р а д ы* (С.Мұқанов, Менің мектеп.). **2.** а у ы с. *Жаман нәрсе тап келтірту, салып қою.* Бірақ сен Шерниязға артық көріп, Тимексің мені сорға *м а л т ы қ т ы р ы п,* жаныма со бір жерің қатты батад, Қаншама жұбатсаң да айтып тұрып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЛТЫҚТЫРУ *Малтықтыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЛТЫМА з а т. к ө н е. *Жарыс.* Жасыңда араластың *м а л т ы м а ғ а,* қызығып есер елдің салтына да. Би, болыс, епті жігіт атанам деп, Көп түстің ерегіскен талқыға да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАЛТЫМПАЗ с ы н. с ө й л. ***Малтығыш***. Есілдің жағасында туып-өскен Байжан *м а л т ы м п а з* болушы еді (С.Мұқанов, Сырдария). – Сізді ерен *м а л т ы м п а з* деп есіттім (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

МАЛТЫТ= е т. **1.** *Салу, ентелету, батырту.* Артқы жағын қалқыта Үлгергенмен су басып, Айдаушы қойды *м а л т ы т а* Ап шықты жанталасып (С.Мұқанов, Алдабергенов.). **2.** а у ы с. *Терең бойға жетелеу.* Осы екі жол өлеңнің өзіақ ойдай мағынаға, мазмұнда *м а л т ы т а д ы* (З.Қабдолов, Жалын).

МАЛТЫТУ *Малтыт етістігінің қимыл атауы.*

МАЛУ *Мал етістігінің қимыл атауы.* Менің сапар жолымда оны істесең, өкініште өткізесің! Қанға қолын *м а л у ғ а* жұмсағаның, Қарақас па? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

МАЛША үс т. *Мал сияқтанып, малға ұқсап.* «Сөз жоқ, бір арпалыс болады. Мына бізді қанап, қара бараққа *м а л ш а* иіріп, табан ақы маңдай терімізді жеген байлар сазайын тартар күн алда» – дейді (С.Бегалин, Замана.). Селоселоға қарулы күштерін жіберіп, жұмысқа жарамды деген жастарды теміржол станцияларына жинап, вагондарға *м а л ш а* тиеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Малша айдау. *Адам екен, ел екен демеді, зорлық көрсетті.* Қарсы тұрып күштіге, *М а л ш а а й д а у ғ а* көнбедім. Күштімен күшті арбасса, Момынды сүйеп, демедім. Жікшіл болдың ба десеңіз: Тарих жиып қолыма, Саясатпен танысып, Жікшілдермен алысып, Бұзықтыққа ермедім (Ы. Шөрекұлы//Екі мыңжылдық.).

МАЛШАРУАШЫЛЫҚ з а т. *Ауылшаруашылығының мал өнімдерін өндіру үшін мал өсірумен айналысатын саласы. М а л ш а р у а ш ы л ы ғ ы* халықты азық-түлікпен (сүт, май, ет т.б.), жеңіл және тамақ өнеркәсіптерін шикізатпен (жүн, тері, ет қалдықтары т.б.), ауылшаруашылығы өндірісін күш-көлік (ат, өгіз, түйе т.б.) және тыңайтқышпен қамтамасыз етеді (ҚҰЭ). *М а л ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң* дамуы да көп мөлшерде суды қажет етеді (Табиғат сулары.). *М а л ш а р у а ш ы л ы ғ ы* салаларына сиыр, қой, ешкі, жылқы және түйе шаруашылықтары жатады (ҚҰЭ).

Малшаруашылық кешені. м а л ш а р. *Малшаруашылығымен айналысуға арналып жабдықталған қора-қопсы, үй-жай, су көзі т.с.с. кешені.* Өндірістік негізде қалыптасқан *м а л ш а р у а ш ы л ы қ к е ш е н д е р і* үшін де көп мөлшерде таза су қажет (Табиғат сулары.). Бұл келтірілген, *м а л ш а р у а ш ы л ы қ к е ш е н д е р і н і ң* ағындыларын пайдалану тәжірибесі шаруашылықтардың тек жем-шөп қорын нығайтып қоймай, сонымен қатар шөлейт аймақтар үшін маңызы зор (Табиғат сулары.).

Малшаруашылық қожалықтары. м а л ш а р. *Малды қожалық болып, ұйымдасып бағатын топ, кешен.* Көптеген ірілендірілген *м а л ш а р у а ш ы л ы қ қ о ж а л ы қ т а р ы* өз ағындыларын жем-шөп қорын жасауға пайдалану барысында ірі жетістіктерге жетті (Табиғат сулары.).

МАЛШУ *Малшы етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫ з а т. *Мал жаятын, мал басында тұратын, қарайтын бақташы.* Бақтыбай мен Тектібай Іле Алатауын мекендеген Орман деген кедей қырғыздың балалары екен. Жасынан қазақ арасында Қалден деген байдың *м а л ш ы л а р ы* болады (К.Оразалин, Абай.). Қасқыр мен қой бермеген қысқа төнген, Жар тапқан қысылғанда кетпей желмен, Мал баққан *м а л ш ы л а р* мен жолаушылар Үлгі алсын Бұзаубақов Күлен ерден! (О.Шипин, Дастан.). Жасыл от көкте жарқылдап, Жылата берді күз күнін... Ауылға *м а л ш ы* жақындап, Атының тартты тізгінін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сусыны жоқ жолаушыдай қаңсыған, Сусыным бір қанбай, мені жаншыған. Жүректің бір қалағаны бар шығар Қаталаған шөлімді бір басар ма ем, Сусын ішіп даладағы *м а л ш ы д а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

МАЛШЫ= е т. **1.** *Суға малынып, шылқылдау, су-су болу.* Талай ауылдың итін шулатып, түн жорытып шыққанда да дәл мұндай селге *м а л ш ы п,* дәл мұндай жаурамаған едім (К.Сегізбаев, Қойнау.). Шұқысаң су, бассаң балшың, Дегдітпейді дымға *м а л ш ы п,* Желдің лебі бір білінбес (С.Бегалин, Таңд. өлең.). **2.** *Малу, батыру, шылау.* Біреулер к...не құрым киізді түзға *м а л ш ы п* тыққан соң есі шығып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр (Абай, Тол. жин.).

МАЛШЫ-ЖАЛШЫ з а т. к ө н е. *Байдың есігінде жүрген жалдамалы адамдар.* Түннен қалған сорпа мен етті есігіндегі *м а л ш ы-ж а л ш ы л а р д а н* аямайды (З.Ақышев, Ақбел.). Бостандық заманы келіп, былтыр Әбдірахман Жайықтың жағасындағы *м а л ш ы-ж а л ш ы н ы ң* басын қосты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

МАЛШЫЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені сұйық затты ішіне қайта-қайта салу, бойына су тартқызу.* Бала неме біле ме? – Өзі де кішкентай түзеле берсе болды, кешке шейін бар тамақты *м а л ш ы л а й д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ішінде бадам гүлдері бар дорбаны ыстық суға *м а л ш ы л а п* денені булайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** к ә с. *Аптау.* Орыстың бір қаласы Тал қаласы, Күмісті алтынменен *м а л ш ы л а ш ы* (Айтыс).**3.** а у ы с. *Қара терге түсу, қатты терлеу.* Тұсаулы торы *м а л ш ы л а п,* Бас шұлғып тұрды жылғада. Шабандау атын қамшылап. Шапқылап келді бір бала (М.Мақатаев, Шығ.).

МАЛШЫЛАН= е т. *Су-су болу.* Үстімдегі іш көйлексіз киген брезент пенжегім жаңбырға *м а л ш ы л а н ы п,* етіме суық темірдей тиеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ерітінді сабанға біраз уақыт сіңген соң, *м а л ш ы л а н ғ а н* сабан цементтелген ордың бір бөліміне салынады (Қ.Құсайынов, Сабан.).

МАЛШЫЛАНУ *Малшылан етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫЛАТ= е т. *Су-су қылу.* ≈ *М а л ш ы л а т ы п* алды.

МАЛШЫЛАТУ *Малшылат етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫЛАУ *Малшыла етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫЛЫҚ з а т. *Малмен кәсіптенушілік, мал бағушылық.* Кәсібі *м а л ш ы л ы қ,* аңшылық болған туған жұрттың дәстүр-салты, тірлігі ап-айқын көлбеңдеп, көңілінен шықпайды (Д.Сапаров, Өткен күн.). Қазақ аулындағы бұл кездің басым шаруасы – *м а л ш ы л ы қ* (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Аға, «*м а л ш ы л ы қ* та мамандық» деп өзіңіз жиі айтушы едіңіз ғой (Б.Тоқтаров, Қыран.).

МАЛШЫН= е т. **1.** *Судың астында қалу, жаурау, су-су болу.* Халел жауынға *м а л ш ы н ы п,* лайсаң жолда титықтап үйіне зорға жетті (С.Жүнісов, Жапанда.). Жаз бойы тыным бір алмай, Жаңбырға мейлі *м а л ш ы н а р.* Көктегі сонау қырандай Кетпейді бірақ малшылар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Құйып тұр нөсер, сонда да Қозғалар емес қалшиып, Самайдан тамшы сорғалап, Отырды бәрі *м а л ш ы н ы п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Қара терге түсу; әбден шылану.* Мойнына құрық тимеген асауларды ұстамақ боп, әбден әуреге түскен жылқышы жігіттер қара терге *м а л ш ы н ғ а н* (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). **3.** а у ы с. *Басып қалу, көміп тастау.* Мұз бүріккен есімде тау шыңдары, Аспан бұлттан бір тәулік аршылмады. Әлі есімде: ойдағы жасыл алқап Ойрантопыр ақ қарға *м а л ш ы н ғ а н ы,* Қар астында гүлдердің жаншылғаны, Малшылардың дегбірі таусылғаны, Бәрі есімде... Есімде қалсын бәрі (М.Мақатаев, Шығ.). Жапырылып жаншылған, қара қанға *м а л ш ы н ғ а н,* Шөпті жеп жүр аттары (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАЛШЫНДЫР= е т. **1.** *Су-су қылдыру.* Ажалмен арпалысуға кіріскен жауынгерлер киімдерін шылқыта *м а л ш ы н д ы р ғ а н* күздің мұздай суық суын сығуға да мұрша таппады (С.Мұқанов, Аспаз). **2.** а у ы с. *Терлету, терден су болу.* Құй, бұрқылда, құмарым, жан сыңғырым, Жаратылыс қауызын жарсын қырдың. Қарсы алдымнан қапыда

теріс борап, Қазір мені көк терге *м а л ш ы н д ы р д ы ң* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Бөлеу, үйіп-төгу.* Жер бетіне жаңа қазық қададың, Әр таңыңды бақыт нұры санадым. Отанымды шапағатқа *м а л ш ы н д ы р*, Жаңа ғасыр, құтты болсын қадамың! (К.Салықов, Жезкиік).

МАЛШЫНДЫРУ *Малшындыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫНТ= е т. *Су-су ету, әбден малшындыру.* Көктем жаңбыры болғанымен, кімді болса да оңдыра *м а л ш ы н т қ а н* (Р.Әутәліпов, Алтын.).

МАЛШЫНТУ *Малшынт етістігінің қимыл атауы.*

МАЛШЫНУ *Малшын етістігінің қимыл атауы.*

МАЛЫН= е т. *Бөлену, толу.* Бөлме іші жаз шуағына *м а л ы н ы п,* жарқырап тұр (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Малынып киінді. *Барын киінді.* Шырынкүл тойға баратындай *м а л ы н ы п к и і н і п* келіпті (С.Омаров, Өмір.).

Нұрға [күн шұғыласына] малынды. б е й н. *Сұлуланды, алаулады, манаурады.* Жүрші сыртқа, қарашы таң нұрына, Табынайық табиғат пандығына. Таң атады, кетеді базаршы күн, Қазынасын жинап ап сандығына. Сергиікші *м а л ы н ы п* таң *н ұ р ы н а*, Өкпелейсің несіне тағдырыңа (М.Мақатаев, Шығ.). Көктемге еріп, көк шалғынды белеңмен, Құстар ағып кетіп жатыр өлеңмен, Батар күннің *ш ұ ғ ы л а с ы н а м а л ы н ы п*, Жалғыз аққу өтпеді ме төбеңнен? (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Аймалап ерке желі жан-денені, Бозарып қылаң беріп таң келеді. *М а л ы н ы п* шығар күннің *ш ұ ғ ы л а с ы н а*, Көк құрақ мың құбылып сәнденеді (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Терге [қара терге] малынды. *Қатты терледі.* Ербол сөреге жеткенше әбден *т е р г е м а л ы н д ы,* екі иығынан дем алып қатты ентікті (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

Үлде мен бүлдеге малынды. *Ішкені алдында, ішпегені артында, бақытқа бөленді.* Бір аштықтың бір тоқтығы болады деген атқа мінер балаларының арқасында Нұрғайша шешей бүгінде *ү л д е м е н б ү л д е г е м а л ы н ы п* отыр (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Шаш етегінен малынды. *Байлыққа қол жетті, кенелді, батты.* Қанша дегенмен, Рысбек дүние табудың амалын біледі, тез байып алды. Ол сырттан да қорсыз келген жоқ, *ш а ш е т е г і н е н м а л ы н ы п* қайтқан (З.Ақышев, Жесір.).

Шыққа малынды. б е й н. *Жылтырап тұрды, шық көп тұрды. М а л ы н ы п* тұр көк жусан Таңның маржан *ш ы ғ ы н а.* Хош иіске құмартсаң, Шық самалдың ығына (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАЛЫНДЫР= е т. **1.** *Әбден су қылу, су-су болу.* Қарамеңді жаяу келеді. Шөп басы су, тізесіне дейін *м а л ы н д ы р г а н* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). **2.** а у ы с. *Бөлеу, шомылдыру.* Шығыстан шыратылып атқан таң республика жерін алтын нұрына *м а л ы н д ы р ы п,* шұғыла шашып келеді (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Өлеңді қара терге малындырды. б е й н. *Көркемсөздің шебер үйқасын келтірді.* Желпініп жаңа ғана жаны күліп, *Ө л е ң д і қ а р а т е р г е м а л ы н д ы р ы п*, Ілияс жетті-ау бүгін ортамызға, Көп жылдар көзге түспей сағындырып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Үлде мен бүлдеге малындырды. *Байлықты үйіп-төкті, кимегенді киіндірді.* Біраз күн дүниеге қызықтырып, *Ү л д е м е н б ү л д е г е* орап *м а л ы н д ы р а р.* Құрметтеп дүние шіркін айналдырып, Мойныңа гауһар, лағыл тағыңдырар (Қабан жырау, Алтын қазық).

МАЛЫНДЫРУ *Малындыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЛЫНТ= е т. *Нұрға бөлеу, нұрландыру.* Күн айналасын түгел өзгерткендей қызыл жалынға көкжиекті *м а л ы н т ы п,* алауратып тұр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Жүйрікке міну – жігіттік ата салтында, Жабулап күндіз, суытып қоңыр салқында. Жаратушы едік қасқабас сонау қос атты, Жал-құйрықтарын *м а л ы н т ы п* кешкі алтынға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *//Молынан көмкеріп.* Мен топқа бармастан құланы қыдыртып бөлек жүрдім. *М а л ы н т ы п* жауып тастаған аттар баршылық («Мәдениет және тұрмыс»).

МАЛЫНТУ *Малынт етістігінің қимыл атауы.*

МАЛЫНУ *Малын етістігінің қимыл атауы, үлде мен бүлдеге оранды, сәндену.* Өткердік өртіңді де жалыныңды, Қайсар шақ қарымызға қару ілді. Сол бір кез түсте емес, өңімізде, Білмедік сән жібекке *м а л ы н у д ы* (Ж.Сыздықов, Асулар).

МАЛЫНЫС= е т. *Бір нәрсеге кенелісу, қарқ болысу.* Олжаға шаш етектен *м а л ы н ы с ы п,* Қырды елді қанға қолын малып ішіл, Халықтың судай аққан қанын көріп, Ел тұрсын, аңдар қалды аңырысып (К.Райбаев, Жаңа толғау).

МАЛЫНЫСУ *Малыныс етістігінің қимыл атауы.*

МАЛЬМА з а т. з о о л. *Албырттар тұқымдасының талма балықтар туысына жататын, ұзындығы – 70 см, массасы –*

4,3 кг балықтардың бір түрі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАЛЬТОЗА [англ. maltose] з а т. б и о л. *Глюкозаның екі қалдығынан тұратын дисахарид* (Қаз. тілі термин. Биология).

МАМА[1] з а т. *Әйелдің баланы қоректендіретін, сүт шығатын мүшесі, емшек.* Кетер болсаң сұлтаным, Енекемнің еміп кет, Төсінде екі *м а м а с ы н* (Қобыланды батыр). Қос *м а м а н ң д ы* сәби қолыммен қос қолдап ұстап емгемін, мама! Өмір мен бақыттың бетіне қарап талпына күлгемін, мама! (Бәйшешек). Төлеген танып апасын, Анасы беріп *м а м а с ы н,* Деді апам қайдасың? (Н.Баймұратов, Ер Төлеген). Қызық көріп ұйықтаған баланың бетіне қарап едім, жаңа ғана жапырақ жарған гүлдей ернін бүлкбүлк еткізіп, анасының ақ *м а м а с ы н* емгендей болады (А.Лекеров, Түз гүлі).

Ақ мамасын емді. *Баласы болды, бауырында өсті, тәрбиесін көрді, қарыздар деген мағынада.* Нүркен: – Апатай-ау, мен бәрін де көрдім ғой, Ақ сүтіңді, *а қ м а м а н ң д ы е м д і м* ғой... Әлі күнге мені сәби көресің, Мен де бүгін жиырма екіге келдім ғой (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Мама бие [сиыр]. а) *Сүті көп, желіні үлкен, сүтті бие.* Желіні бұтына сыймай, шатқаяқтап қалған *м а м а с и ы р л а р* ыңыранып барады (С.Жүнісов, Жапанда.). ә) *Көп сауылған, сақайған мал.* Е, алдымен бұрын сауылып жүрген *м а м а б и е л е р д і* ғана біртіндеп, құрқұрлап ұстап кіргізіп, сауып көргеніміз мақұл, – деді Жақсылық (С.Әлжіков, Дала.).

МАМА[2] о р. з а т. *Баланың туған шешесі, апа.* Әрқашан күн сөнбесін! Аспаннан бұлт төнбесін! Қасымда болсын *м а м а м!* Болайын мен де аман (Қ.Ыдырысов, Шуақ.). Ана: – Сұңқарым-ау, өзің аман қалдың ба, Самолетпен сен де бірге жандың ба? Алдыңда ғой жаудың барын білесің, Артыңдағы *м а м а н ң д ы* еске алдың ба? (С. Жиенбаев, Алтын қалам). – Ия, папам мен *м а м а м* ұдайы селода қызмет істеген (С.Омаров, Хантағы). *М а м а м м е н* ақылдасып, оның рұқсатымен сізге келесі жылы естелік ретінде өзімнің карточкемді жібергем (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Ақ мама. б е й н. *Шеше.* Аспанды ала бұлттар белдеулеген, Ағылып тізбек-тізбек керуенменен. Анталап анасындай Ақ Еділге Аймалап *а қ м а м а с ы н* серуендеген (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МАМА[3] з а т. *Ат байлайтын діңгек ағаш.* Байлап үйретілетін тай-байталдарды ноқталап, қораның маңындағы *м а м а г а* қысқа етіп байлайды (А.Сыздықов, Жылқы.). Түнерген бұлттан түңлігі таудың түрілсе, Алыстан әзер көкжиек жүзі білінсе. Осынау үйдің отырған зорға тентегі *М а м а д а* тұрған тайына дереу жүгірсе (М.Мақатаев, Шығ.). Келген кезде көрілік қатты састық, *М а м а г а* әкеп байладық, атты тас қып. Сол атамның тәкаббар тағдырына Тағдырымда бар менің бір ұқсастық (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мама ағаш [қазық]. *Ат байлайтын діңгек ағаш.* Кеңсе алдында қыбыр еткен жан жоқ. *М а м а а ғ а ш т а* екі-үш ат байлаулы тұр (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Аралға кеме жақын кіріп келді, Мергеннің *м а м а а ғ а ш т а* атын көрді (Батырлар жыры). Бес-алты жігіт жүгіре шылауға оралып, кісілерді қолтықтап түсіріп, аттарын *м а м а қ а з ы қ қ а* байлап жатыр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Бұғы мүйіздей тарам-тарам *м а м а а ғ а ш т ы* айнала-айнала көк бестінің мойындағы кендір арқанның бір-ақ тұтамы қалыпты (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Мама базар. *Сенбі күнгі үлкен базар.* «Мама» деген сөздің ежелгі қазақ тілінде үш мағынасы болған. Бірі – «емшек», «желін» (қойдың, сиырдың) деген мағынасы, екіншісі – «есейген», «сақайған», «тоқтасқан» (мама бие, мама қаз және т.б.) деген мағынада. Медеу ақында «ата қаз мама қазға мойнын созды» дейтін жолдар бар. Үшіншісі «жуан», «үлкен», «әйдәк» (мама ағаш, мама базар және т.б.) қазақтар ертеде сәрсенбі – жай базар, сенбі күнгі базарды – *м а м а б а з а р,* жексенбі күнгіні – қан базар деген. Өзбек тілінде *м а м а б а з а р* әлі қолданылады («Егемен Қазақстан»).

Мама кісі. к ө н е. *Үлкен адам.* «Жылама, *м а м а к і с і,* иншалла халіден келсе тұтып берейін» – деді (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

Мама қаз. *Үлкен, сақайған, тоқтаған қаз.* Жылқышы ағады белдерден, Табынын шұрқыратып. *М а м а қ а з* ұшады көлдерден, Мамығын бұрқыратып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ізгілік пен ізеттің байлауында, *М а м а қ а з д а р* самғайтын қойнауында, Достық атты қазына аралы бар Сонау Мақсат тауының жайлауында (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАМАДАЙ с ы н. **1.** *Мамасы сияқты, мамасы тәрізді. М а м а с ы н д а й* әлпештеп бақты (Ауызекі). **2.** *Үлкен, қартайған. М а м а д а й* қыз – кәрі қыз (Б.Өтебеков, Қазақ диасп. тілі).

МАМАДАНАЛЫҚ з а т. ж е р г. *Айла, құлық. М а м а д а н а л ы қ т ы* кісі көтере алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАМАЛА= е т. *Мама, мама деп ұн қату, дауыстау.* Қазірде бала болу қандай арман, ұнатам тәтті тілін *м а м а л а ғ а н,* Білемін менен бұл күн өткендігін Көңілде тек балалық ізі қалған (О.Малқаров, Менің ізім). Жоғарыдан *м а м а л а п* бесінші класта оқитын қыздары

түсті (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Осы кезде алыстан бір баланың *м а м а л а ғ а н* даусы Жаннаның құлағына Алданның даусы болып шалынған еді, ол атып түрды (Ә.Әбішев, Ғаламат).

МАМАЛАУ *Мамала етістігінің қимыл атауы.*

МАМАЛЫГА [рум. mamaliga] з а т. т а м а қ. *Жүгері ұнынан дайындалатын қою ботқа түріндегі молдавандардың ұлттық тағамы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАМАН з а т. **1.** *Ғылым мен техниканың, мәдениет пен өнердің, шаруашылық саласының бірін кәсіп еткен қызметкер. М а м а н д а р д ы ң* негізгі міндеті – өздеріндегі арнаулы кәсіби даярлық негізінде жекелеген өндірістік, әлеуметтік немесе басқарушылық мәселелер бойынша шешімдердің нұсқаларын, ұсыныстар әзірлеу, қорытынды жасау және орындау (ҚҰЭ). Колхоз жанынан түрлі *м а м а н д а р* дайындайтын курс ашады да, жұмысқа жарайтын әйел, еркектерді оқытып, әрқайсысына мамандық әпереді (З.Шашкин, Өмір.). Съезд өткеннен кейін бір айдан соң халық ағарту органдарының басшы және *м а м а н* қызметкерлері бас қосқан облыстық кеңес шақырылды («Қазақст. мект.»). **2.** *Қайсыбір істі егжей-тегжейлі білетін қызметкер, белгілі бір мамандықтың өкілі.* Ізденсе дизайнның *м а м а н ы* әлі Табылар үй сәндеудің сан амалы. Ол айтса, сары түс пен көгілдір түс Бояудың көңілдісі саналады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ақлима қатардағы жұмысшыдан өз ісінің шебер *м а м а н ы* дәрежесіне дейін көтерілді («Қазақст. әйелдері»). **3.** э к с п р. м ы с қ ы л. *Шебер, алдына жан салмайтын адам.* Ішіп жүрміз, Жеп те жүрміз. Жеу жағына *м а м а н б ы з.* Жерде жүрміз, Көкте жүрміз, Жүрміз, шүкір, аманбыз! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАМАНДАН= е т. **1.** *Белгілі бір істің маманы болып машықтану, қалыптасу, үйрену.* Адам қоғамындағы тіршілікте қанша білім алып, *м а м а н д а н ы п* қызмет атқарса да, үй ішінің тіршілігінде ана басты рөл атқарады («Мәдениет және тұрмыс»). Қазіргі өсіп-өніп келе жатқан техника заманында *м а м а н д а н ғ а н* бір жұмыскер мамандығы жоқ отыз жұмыскердің істейтін жұмысын атқарады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). **2.** *Мамандық иесі болу.* Анар университеттің филология факультетін бітіріп, қазақ әдебиетіне *м а м а н д а н ы п* шыққан (А.Байтанаев, Қансонар). Студенттік өмірді тамамдық Азамат боп аттандық *м а м а н д а н ы п.* Аянышты бір жері тек сол ғана – Енді бірге екеуміз қала алмадық (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Тек бір шаруашылықпен, кәсіппен айналысу, соған арналу.* Осыған байланысты Қазақстанда салынбақшы болып отырған ірі металл заводы бір ғана феррованадий шығаруға *м а м а н д а н б а й,* сонымен бірге ферровольфрам, ферромолибден, ферроникель, ферротитан және басқа көптеген арнаулы қорытпалар шығаруға тиіс (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

МАМАНДАНДЫР= е т. *Біртекті кәсіпке бейімдеу.* Бүгінде ауылшаруашылық өндірісін *м а м а н д а н д ы р ы п,* интенсивті түрде өркендету жөнінен үлкен шаралар белгіленіп, ойдағыдай іске асырылуда («Қазақст. әйелдері»). Табиғи экономикалық нақты жағдайларға байланысты Қазақстанда құс шаруашылығын белгілі өндірістік бағытта *м а м а н д а н д ы р ғ а н* жөн (Құс өсіруші.).

МАМАНДАНДЫРУ *Мамандандыр етістігінің қимыл атауы.* Алдағы жетіжылдықта экономикалық-географиялық аудандардың шаруашылығын онан әрі *м а м а н д а н д ы р у* және комплексті өркендету ісі жүзеге асырылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

МАМАНДАНДЫРЫЛ= е т. *Белгілі бір кәсіпке бейімделу, белгілі бір салаға арналу.* Алтайда кейбір аудан шаруашылықтары ет өндіруге *м а м а н д а н д ы р ы л д ы* (Ә.Қарасаев, Батыс облыс.). Ол *м а м а н д а н д ы р ы л ғ а н* ұйымдық құрылымды, яғни қор биржаларын қажет етеді (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). *М а м а н д а н д ы р ы л ғ а н* банктер, қор және тауар биржалары арқылы нарықтық қатынастардың дамуына әсер ету (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Мамандандырылған бригада. э к о н. *Біліктілігі бірдей немесе тұрліше деңгейдегі бір немесе біртекті кәсіптің (мамандықтың) қызметкерлерін біріктіретін өндірістік бригада.* Өнеркәсіптің кейбір салаларында *м а м а н д а н д ы р ы л ғ а н б р и г а д а л а р д ы* атқарымдық бригадалар деп атайды (Қаз. тілі термин. Экология).

Мамандандырылған еңбек бөлінісі. э к о л. *Адамдардың белгілі бір міндетті ерекше жақсы орындауынан ұйымның барлық жұмысына әсерін тигізетін ахуал* (Қаз. тілі термин. Экология).

Мамандандырылған медициналық көмек. ә с к. *Қала сыртындағы аймақта емдеу мекемелерінде көрсетілетін көмек. М а м а н д а н д ы р ы л ғ а н м е д и ц и н а л ы қ к ө м е к* көрсетудің ең тиімді мерзімі зақымданғаннан кейінгі алғашқы екі тәулік деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАМАНДАНДЫРЫЛУ *Мамандандырыл етістігінің қимыл атауы.* Жерді мелиорациялау жөнінде үлкен жұмыстар жүргізіліп, ауылшаруашылық өндірісінің *м а м а н д а н д ы р ы л у ы* тереңдетілуде («Қаз. әдеб.»).

МАМАНДАНУ *Мамандан етістігінің қимыл атауы.* Әрине, ерте *м а м а н д а н у,* ащытұщының дәмін татпай бойды аулақ салудың да зиянды жағы көп (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Іске *м а м а н д а н у ы* үшін жас ұрпақты оқыту, үйрету, басқару, талап ету, бақылау, бағалау жұмыстары жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАМАНДАС с ы н. *Мамандығы бір.* Әрине, *м а м а н д а с* достарым мұның бәрін мен сіздерге білгірлігімді аңғарту үшін айтып тұрғаным жоқ (К.Қазыбаев, Дәуір.). Бірлі-жарым ән шығарғанға мәз бола салатын өзінің *м а м а н д а с* кейбір жолдастарына ренжуін де білдірді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

МАМАНДЫҚ з а т. т е р м. <лат. professio> **1.** *Жеке бір адамның арнайы жоғары не орта білім алуы негізінде белгілі бір кәсіпті игеріп, сол сала қызметінде шеберлігін қалыптастырған түрі.* Ғалияның техникумнан алған білім *м а м а н д ы ғ ы* – мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиесі (Ж.Тілеков, От кешу). Мәнерлі сөйлей білудің мұғалімдік *м а м а н д ы қ* үшін маңызы зор (К.Жарықбаев, Психология). **2.** *Қызметкердің кәсіп шегіндегі қызметінің нақты саласы. М а м а н д ы қ* қызметкер еңбегінің бүкіл шеңберін қамтығанда ол кәсіп ұғымына сай келеді (Қаз. тілі термин. Экология). Алып ұшқан қыз қиялы, сірә, тыным тапқан ба? Бірде колхоз клубында диспут болып жатқанда: Алматыдан өкіл келді, желке шашы бір қарыс Аты – Оралхан, *м а м а н д ы ғ ы* – жазушы әлде журналист (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Шаруа, айналысатын іс, ермек.* Көп жақсылық жасадым көрінгенге, Маған сондай *м а м а н д ы қ* берілген бе? (М.Мақатаев, Шығ.). Ойлайтыным – жарымның амандығы. Одан қымбат ару жоқ маған бүгін. Мені сүйіп, Кез келген шүйке бастан Жаман шалын қызғану – *м а м а н д ы ғ ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАМАНША үс т. *Маман сияқтанып, маман ретінде, маманға ұқсап.* Ол өз жұмысына *м а м а н ш а* қарайды (М.Дүзенов, Әке.). Малшыға *м а м а н ш а* ақыл айтпағасын, құр көкіректің қажеті не? (Самғау).

МАМАСЫ з а т. *Ер адам тарапынан жұбайына қарата айтылатын, баласын да, әйелін де көтермелеу реңкіндегі атауыш.* Қалды ма тағы «бұзылып» екі ел арасы, Арада жүрген мен екен жалғыз арашы, Осы бір жолы келе қойшы енді бітімге, Бір ашуыңды бере қойшы енді, *м а м а с ы* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МАМАТАЙ з а т. э к с п р. *Мамасын құрметтеу, мамасына еркелеу реңкіндегі сөз.* – Ой, *м а м а т а й,* кешігіп қалғаным жоқ па? – деп, асығып сұрап, кереуеттен лып етіп жерге түсті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Атқан таңмен, шыққан күнмен бірге күт, *М а м а т а й,* ұшқан балапаныңды. Құр тастамас кеудедегі жақсы үміт. – Жасты көз бен жайған алақаныңды (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

МАМАТАЙЛА= е т. *Маматай, маматай деп жалыну, жалбарыну.* Анасының мынадай күйге түскенін көріп, шошып кеткен кішкене бала *м а м а т а й л а п* келіп, Гүлшаттың етегіне жармасты (Б.Тілегенов, Көктем.).

МАМАТАЙЛАУ *Маматайла етістігінің қимыл атауы.*

МАМАШЫМ з а т. э к с п р. *Анашым, маматай.* – Мама! – деп бала қос алақанымен бетін басып кереуетке құлай кетті, – Жыламашы, *м а м а ш ы м* (С.Омаров, Өмір.). Жыбыр-жыбыр сөйлеп кетті алша ерін, Әр сөзінде үміт те бар, бар сенім. – Сағынамын *м а м а ш ы м д ы* күніге! Осы сөзден танытты ол бар шерін (Ж.Сәтібеков, Сырлы.).

МАМЛЮК з а т. т а р. *XIII ғ. шамасында Мысыр сұлтандарының түріктік, кавказдық құлдардан құрастырылған жеке әскери сақшысы (гвардиясы).* Египетке ержүрек, мықты әскер өте керек еді. Мұндай әскерді *м а м л ю к т е р* құра білді (І.Есенберлин. Алмас.). Бұрынғы «Дешті Қыпшақ» өлкесінің көптеген тұрғындары, оның ішінде қыпшақтар Шам мен Мысырға жөнелтілді. Олардың дені құл ретінде (мыс. Египеттегі қыпшақ құлдар – *м а м л ю к т е р*) сатылды (ҚҰЭ). XVII ғасырдың соңында Осман империясының әлсіреуі *м а м л ю к т е р д і ң* өз билігін қалпына келтіруіне мүмкіндік берді (ҚҰЭ).

МАММАЛИОЛОГИЯ [лат. mammalis – сүтқоректілер, logos – ілім] з а т. б и о л. *Зоология ғылымының сүтқоректі жануарларды зерттейтін саласы.* Қазіргі кезде *м а м м а л и о л о г и я н ы ң* орнына териология деген термин жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

МАММОГЕНЕЗ [лат. mamo – әйел төсі, грек. genesis – пайда болуы, дамуы] з а т. б и о л. *Сүт безінің өсіп дамуы. М а м м о г е н е з д е* алдымен бездің орны білініп, соңынан сүт төмпешігі пайда болады (Қаз. тілі термин. Биология).

МАМОНТ [лат. mammuthus primigehius – піл тұқымдасы] з а т. з о о л. *Бағзы бір заманда өмір сүрген, кейін жойылған піл тұқымдас кесек денелі, ұзын жүнді, сүтқоректі айуан.* Мұз басқан кезде жер бетінде қалың ұзын жүнді *м а м о н т т а р,* үңгір арыстандары, үңгір аюлары тіршілік еткен (Жалпы биология). Республикамызда 35–40 миллион жыл бұрын піл тұқымдас

жануарлар – *м а м о н т т а р* өмір сүрген (Жыл он екі ай).

МАМЫҚ[1] з а т. **1.** *Құстың жүні.* Жылқышы ағады белдерден, Табынын шұрқыратып. Мама қаз ұшады көлдерден, *М а м ы г ы н* бұрқыратып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Азусары келгенде шатыр маңындағылардың біреуі ошақ қазып, екіншілері қоянның терісін сыпырып, үшіншілері үйрек, қаз, дуадақтардың *м а м ы қ т а р ы н* жұлып жатыр екен (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **2.** з о о л. <лат. pluma> *Үлпілдеген, сояуы жоқ, жұмсақ құс жүні. М а м ы қ* құс денесінде жылу сақтағыштық қызмет атқарады (ҚҰЭ). **3.** з о о л. *Сүтқоректілерде қылшық астындағы денені салқындаудан қорғайтын өте майда да жіңішке мамыққа ұқсас тұқ талшықтар (түбіт).* Мысалы, жұпартышқанның денесіндегі барлық түктің 99,3%-ы түбіттен (*м а м ы қ т а н*) тұрады (ҚҰЭ). **4.** *Құстың жастық, көрпе жасауда пайдаланылатын жұмсақ, ұлпа жүні. М а м ы қ т а н* төсек, Тастай боп кесек, Жанбасқа батар, ұйқы жоқ. Сыбыр боп сөзі, Мәз болып өзі, Ойланар елдің сиқы жоқ (Абай, Тол. жин.). Жастықтардың *м а м ы қ т а р ы* бұрқырап, көрпелері ортаға үйіліп қалды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Бағасы бір халқыма, Жабағы мен *м а м ы қ т ы ң* Нанбайды, рас, антыма, Кәдірі мол таныктың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6.** а у ы с . *Жастық, көпшік.* Келсең кел шындап қасыма, Шай *м а м ы г ы м* басыңа Ап жатпас па едім қасыңа (Қыз Жібек).

Астына мамық төсесін [төсесе де]. *Неше қабат жылылап көрпе салса да, бәрібір деген мағынада.* Алланың өзі ашпаса, Пенде жөндеп бұза алмас Адамға салған кесесін. Денсаулығы болмаса, Қара жермен парапар *А с т ы ң а м а м ы қ т ө с е с і н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МАМЫҚ[2] с ы н. **1.** *Мамық жүннен жасалған.* Тең шешіп, *м а м ы қ* көрпе алды тауып, Кебектің де қызға тұр көңілі ауып. «Анық Кебек сен болсаң, арызым бар, Бір айтармын», – деді де салды жауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жайлы.* Құлпыртатын қыр жүзін, Дала – жарық күндізім. Дала – *м а м ы қ* өзенім, Дала – ақық жұлдызым (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Қайталанбас, ерекше.* Өтелер ме жылуы жарық күннің? Төленер ме қызығы *м а м ы қ* түннің? Жүз жыл емес, бір жылдың өтеуі жоқ Ылаж құрып, мінеки, налып тұрмын Нағып тудың, Анам-ай, нағып тудың? Күндерімді күйбеңмен жалықтырдым (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жұмсақ, ұлбіреген.* Ісін қойып, Ақбілек шынтақтап, күйеуіне таман жақындайды. Күйеуі мойнынан құшақтап, ұлбіреген аузынан, *м а м ы қ* тамағынан тәтті сүйеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мамық жастық. *Төсек, жайлы төсек-орын.* «Тұрымтайдай ұл едің», – деп байқашы сен бастыққа, Ұрынарсың өле-өлгенше арылмастай қастыққа. Түн ұйқыңды төрт бөлер ең өкініп, Жар басыңды тигізе алмай Үйде *м а м ы қ ж а с т ы қ қ а* (К.Салықов, Жезкиік). Салқын үйде, салқын төсекте жатып, тез ұйықтап кетермін деп ойлап еді. Бірақ ұйықтау қайда, ақ *м а м ы қ ж а с т ы қ қ а* бас тиісімен ұйқы шіркіннің қайда кеткенін білмей де қалды (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Әже келгенде әуелі ең тәуір жұмсақ көрпе төселеді. Әминаның көкесінің үлкен құс *м а м ы қ ж а с т ы қ т а р ы* төрге тасталады (А.Жаганова, Еркежан).

Мамық төсек. а) *Жайлы, мамыражай тірлік; ойсыз жайлылық.* Қанша күндер, Қанша жылдар босқа өткен! Қанша кештер сезім билеп, Ес кеткен! Кейін білдік, Кейін ұқтық, көп жайды... *М а м ы қ т ө с е к* қауіпті екен бөстектен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) б е й н. *Ақ төсек, салулы төсек.* Сонда да мендей рақат көрмек қайда! Бейне бір *м а м ы қ т ө с е к* түбіт майда (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біздер жеңдік: анамыз ақтай солды. *М а м ы қ т ө с е к* қайғыдан тақтай болды. Майдансыз Біз шайнаған бір түйір нан, Кеудемізде қадалған оқтай болды!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мамық төсек тастай батты. *Мазасыздан-ды, ұйықтай алмады. Т а с т а й б а т ы п* жамбасқа *м а м ы қ т ө с е к,* Сондықтан да ой қуам, шабыт көсеп. Мен жайында әркімдер айтатұғын Айтылмастан әртүрлі қалыпты өсек (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАМЫҚЖЕГІ з а т. з о о л <лат. mallophaqa> *Түрі сары, қоңыр, кейде қара, табиғатта кең таралған жәндіктер класы отрядының бірі. М а м ы қ ж е г і* құстардың қауырсындарының, сүтқоректілер түгінің арасына жабысып, паразиттік тіршілік етеді (ҚҰЭ). *М а м ы қ ж е г і* құстар, сүтқоректілер терісінің эпидермис қабатымен, мамығымен, түгімен, қанымен қоректенеді (ҚҰЭ).

МАМЫҚТАЙ с ы н. *Жұп-жұмсақ, мақтадай.* Шұқырға да түнедік. Сайра да түнедік. Сайға да қондық. Шатыр іші, көпір асты, сабан төсек бізге *м а м ы қ т а й* болды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Мұғалім менің қолымнан ұстап, өзіне қарай икемдеп тартты да, *м а м ы қ т а й* жұп-жұмсақ алақанымен маңдайымнан сипады (С.Омаров, Дала қызы). Құлап түскен адамның қасына кеп, Қараса Ана... – Үмітім осы ма?.. – деп, Сылқ-сылқ күледі бір жақсы адам: – Құм *м а м ы қ т а й* тиіпті басыма, – деп (М.Мақатаев, Шығ.).

Мамықтай мінез. *Жайлы, сызылған, жібек мінез.* Қыршаңқы қотыр тауып қасынады Есірік кейбір надан ақымақ құл. *Мамықтай мінезіңді* жұмсақ қылып, Жылы жүз, тәтті сөзбен мақтауға тол (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАМЫҚТАН= е т. *Жұмсару, былпылдау.* – Міне, көрдіңіз бе, гүлдің өзі де, сабағы да нәзік, әсем ғой, – деп гүлдің түтіктеніп, ақ *мамықтанған* сабағын көрсеттім (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Жер құнарын, ылғалын сақтамақ ниетпен еккен жоңышқа *мамықтаныып,* оруға келіп қалыпты (Д.Сапаров, Өткен күн.).

МАМЫҚТАНУ *Мамықтан етістігінің қимыл атауы.*

МАМЫҚТАП үст. *Мамық төсеп, жұмсақтап.* Сонда сұлу қыз Құртқа Мақпал төсек *мамықтап,* Алтын иек ақ тамақ, Көтеріп басып сөйледі, Естеміс құлға былқылдап (Қобыланды).

МАМЫҚТЫ сын. *Мамығы көп, мамық басқан.* Жануарларды қолдан түлетуге болатынын ғылым әртүрлі тәжірибелерімен анықтады; қолдан түлеткенде *мамықты* аңдардың мамығының сапасы жақсара түседі (С.Омаров, Мал терісі.). Құстың жүні *мамықты,* Арпа бидай қабықты. Асыл туған қыз Құртқа, Мені көріп қамықпа (Қобыланды батыр).

МАМЫҚТЫҚ зат. *Мамыққа тән қасиет, жұмсақтық.*

МАМЫР[1] зат. <лат. maius> **1.** *Күнтізбелік жылдың бесінші айы, көктемнің үшінші айы.* Жеңіс күні, Жеңіс күні, – Барабанның келісті үні. Қоңыр жайлы самал есті, *Мамырдың* бар сал ыстығы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ия, ол – *мамыр* емес, май болатын, Жайғанда 9 май – той қанатын, Сол өмір бәрі келіп түседі еске, Тебіренбей қайтсын сосын, қайран ақын! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Мамыр* өтіп, Келеді ертең маусымы. Көрінеді жатқандай боп тау сұлық. Сияқты бір сезінесің Балқумен Бара жатқан балауыздай таусылып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** ауысс. *Жайма-шуақ күн.* Шайқалып нұр, Маужырағаны *мамырдан* май тамып тұр. Жайқалып қыр, Тауға соққан боз сағым қайта ағып тұр. Айталық сыр, Серуендеп жүр, қалқам, қайталық бір (М.Мақатаев, Шығ.). // *Сазды, әуенді.* Үнімен қоңыр назды домбыраның Мен сағаны *мамыр* сазды ән құрадым. Санасам, борышым көп, барлығын да Келер күн үлесіне қалдырамын (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Жайылы, жібектей, Мамыр* мінез көк аршадай сүйегі, Көктемгі әнді сүйетіні тағы рас. Бірер сәтке көзіменен киелі Әлпештелген бейбақ көңіл әлі мас (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАМЫР[2] зат. в е т. *Жылқының аяқ ауруы. Мамыр* түрлі жазбаларда әрқалай түсіндіріледі: бақай арасындағы құлық без қабынуы (Х.Арғынбаев); *Мамыр* аяғына жем түсуден немесе айырмадан ақсау (Ж.Бабалықұлы); тұяқтың қатты қабынуы (Эксп. матер.).

МАМЫР[3] зат. *Үйрек, қаздың балапаны.* Қазаны сахауаттың беті қайнап, Миуа тұр екен дәрхат күндей жайнап. Өзінің кең жайына келіп жатты, Қаз ұшып, *мамыр* қонған, бұлбұл сайрап (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Соңғы бір жыл ішінде тісімен қызыл тиген жоқ. Биыл *мамыр* аулаймын дегеннің қолын қаға көрмеңізші («Жұлдыз»).

Мамырға жығылды. *Үйрек-қаз әбден семіріп, көтеріліп ұша алмай қалды. Мамырға жығылған* қаз-үйректі беталды аулай бермеңдер, обал болады (Ауызекі).

МАМЫР[4]**: мамыр болды.** *Мамыра-жай тұрмыс кешті.* Онан соң күллі қазақ *мамыр болды*, Мал бітіп, қарын тойып тәуірленді. Қой бітіп, қоңсы қонып қорасына, Қарны аш жалаңаштар іздеп келді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Көңілі мамыр болды. *Көңілі жайланды.* Қазыбек сонда сөйледі: –Сөзіңіз рас жөн деді. *Көңілі мамыр болады*, Ханы бар әділ ел деді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

МАМЫРА сын. *Жаймашуақ, жадыраңқы.* Айналайын, табират – ананың жан сейілтер, көңіл қарлығашын еркін самғатар бейпіл, *мамыра* шағы бір (К.Ахметбеков, Ақдала). Бағана ғана алқызыл, алсары гүлдері ырғалып *мамыра* жатқан жазира аппақ қардың астында қалды (О.Бөкеев, Мұзтау).

МАМЫРА-ЖАЙ сын. *Жайма-шуақ, жадыраңқы қалып, күй.* Май айының *мамыра-жай* түнінде бұлар біраз серуендеді (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Мамырың келіп, *мамыра-жай* күн орнасын, Көбелек боп кетсін еңсемді басқан қорғасын. Бәйімбет атам бақшасына жетіп мыңсайрам, Бақытты жерде бәйіт пен дастан толғасын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Таптырмайтын *мамыра-жай,* желсіз тымық, шуақ күндер тамылжып тұр (І.Омаров, Шабыт.).

МАМЫРАСЫН сын. сөйл. *Мамыра-жай, жаймашуақ.* Балабекке де ашық, *мамырасын* күн әсер еткен-ау деймін, қабағы ашылып, қуарыңқы өңіне ажар кірген (Н.Сералиев, Қаңтар).

МАМЫРДАЙ сын. *Мамыр сияқты, мамыр тәрізді.* Жоңкілді жонға қарай қойлар қаптап, Адырдай кесе қардан аттап-аттап. Көлдердің *мамырындай* маң-маң басып, Сайға алды құласымен қалды тоқтап (О.Шипин, Дастан.).

МАМЫРҚҰС зат. зоол <лат. actitis hypoleucos> *Татреңділер отряды балықшылар тобына жататын құс.* Жерде жүргенде құйрығын селтеңдетіп, басын төмен салып, ізет білдіргендей болып жүреді, сондықтан *мамырқұс* тобына жататын құстарды ізетшіл құстар деп атайды (ҚҰЭ). *Мамырқұстың*

дене тұрқы шағын, салмағы 40-50 г. Суқоймалар жағалауында, ылғалды, батпақты жерлерде кездеседі (ҚҰЭ).

МАМЫРЛА= е т. **1.** *Баяу қозғалып, жай басу; тояттану.* Жаз бойы жазылып жайраң қаққан жан-жануар тойдан тойып қайтқандай баяу *м а м ы р л а й д ы* (А.Хангелдин, Ғани.). *М а м ы р л а п* үйрек-қаздар жайылымнан қайтып келеді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Қазылы қартаң биелер, табандарын тас қағып, қалған екен *м а м ы р л а п* (Едіге). Ақ жаулығын бұлғап тұр ауыл маған, Мал жатыр майса тауда *м а м ы р л а ғ а н.* Тау жатыр ұлпа бұлттар дамылдаған, Бұлақтар бұлғап қалып белбеулерін, Алыстап қап барады тауым, далам. Алыстан шақырады бауыр да анам, Алыстан сәлем айтып қауым маған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Біртіндеп тоқтау, басылу.* Аяз қарт дауылдап, дауылдап, Басылған сәті еді *м а м ы р л а п.* Қатал қыс әріге бара алмай тұр ма әлде Горкада дамылдап (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қоңыр, жағымды дауысқа салу (ән айту).* Ал ән ше? Ән күнәсіз *м а м ы р л а й д ы.* Әр жүректі бір шымшып дамылдайды (М.Мақатаев, Шығ.). Мамық түн майсаға кеп дамылдаған, Құс жолы көк белдеуін сағымдаған. Әйелдің үздік-создық әуеніне, Жігіт даусы қосылды *м а м ы р л а ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Бұлттар мамырлады. п о э т. *Ақша бұлттардың әдемі көрінісі туралы.* Алаулап ылғи шыққан күн Алдымен көрсін деп енді, *М а м ы р л а п* тұрған *б ұ л т т а р д ы ң* Төсіне жаздым өлеңді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ғажайып аспан әлемі, Себездеп, жаңа шыққан күн. Тірлігі қандай әдемі, *М а м ы р л а п* жүрген *б ұ л т т а р д ы ң*! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Сағындым ғой дедің-ау, жаным, маған. *Б ұ л т* көрдің бе тауларда *м а м ы р л а ғ а н*? Сол менің ақ жанымның ақ жалыны, Аулақта ауылымнан дамылдаған (М.Мақатаев, Шығ.).

МАМЫРЛАН= е т. *Салмақтан иілген, ырғатылған.* Масағы кере қарыс, *м а м ы р л а н г а н* егіннің желді күнгі қамыстай жайқалған алтын дәннің толқынды дариясы – көрер көзге тамаша еді («Лен. жас»).

МАМЫРЛАНУ *Мамырлан етістігінің қимыл атауы.*

МАМЫРЛАС= е т. *Табысу, қауышу, көрісу.* Сол Алтай мен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал, күн жылт етсе төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тыраңдасып, мәйек басып, *м а м ы р л а с ы п* жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАМЫРЛАТ= е т. **1.** *Қумай, өз ауанымен, жайлы етіп жаю (малды).* Приншим бөлімшесі сүт дариясын тасыта, өндірістегілер малды *м а м ы р л а т а* жайып, семіртумен аты шығып отыр (Ақ бидай). **2.** а у ы с. *Қоңыр, жағымды дауысқа салып, ән айту.* Уа, жігіт, салады екен қоңырлатып, Бипаздап бала қаздай *м а м ы р л а т ы п.* Ән шіркін бабы келсе қандай жақсы Барады бауыр жібіп, жаным балқып! (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

МАМЫРЛАТУ *Мамырлат етістігінің қимыл атауы.*

МАМЫРЛАУ *Мамырла етістігінің қимыл атауы.*

МАМЫРЛЫ с ы н. *Жайма-шуақ, мамыражай.* Ай туған кезде ағарып алтын алқадай, Қыр жатқан кезде құлағын түріп, елеріп, Аппақ бір нұрға бөленіп, *М а м ы р л ы* таңдай албырап, лаулап нұр жүзің, Биіктен жанып жұлдызың, Алғашқы жауған ақ қардай Орамал тартып басыңа, Келдің сен менің қасыма (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАМЫРСТАН с ы н. **1.** *Жайма-шуақ, мамыра-жай.* Мейірбан мінезді, майда лепті *м а м ы р с т а н* майдың ақ таңдақ таңы раундап атып келеді (С.Сейітов, Сөз сұра). Осыдан аттай төрт жыл бұрынғы Отырардың жаймашуақ, *м а м ы р с т а н* күндері есіне түсті (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** а у ы с. *Бейбіт, тыныш.* Омырауымызды аша тастап, жұпар ауасынан жұттық-ай, жағалауындағы жартасты сабалаған ерке толқындарының шөп-шөп сүйіскен үні алақанын шапалақтап, мәз бола қуанған алаңсыз күлкісі – қазіргі *м а м ы р с т а н* өміріміздің шыншыл жаршысындай (О.Бөкеев, Қайдасың.). Қыс кетіп, жаз келгендей жадырасын, Болса екен тап осындай халық негізі! Мемлекет *м а м ы р с т а н* бола қойса, Қолынан күншілердің түсер бізі (О.Шораяқов, Шайыр).

МАМЫТ: мамыт жайды. к ө н е. *Кең қанат жайды.* Олар әсіресе ендеп, тереңдей, күшті *м а м ы т ж а й ы п* алған қара қуат құдіретін көрді (М.Әуезов, Абай жолы).

МАН: ие, Ханнан, ие Маннан. к ө н е. *Нар тәуекел, қайдан шықса, онан шықсын деп.* Берісі қайраттанған келе жатып, Жолында халайықты таңырқатып. Ие, Ханнан, – деп, – ие, *М а н н а н* ұстай алып, Жіберді осы пілді аспанға атып (Бабалар сөзі).

МАНА[1] з а т. ж е р г. *Темір тырма.* Қатарланған *м а н а с ы*, Манасы егін анасы («Лен. туы»).

МАНА[2] ү с т. ж е р г. *Сәл бұрын,әлгібір әзірде, бағана, әлгінде. М а н а* Дәмештің есік ашқанын көрген Нияз операция бітісімен қолын жуып, палатаға оралды (З.Шашкин, Доктор.). Бағила талайды көрген сұғыла екенін бұл түсінді, ештеңеден тайынбайтын түрі бар,

м а н а, ілкі көргенде кемпірлеу тәрізді еді, енді пісіп жетілген жемістей қызара бөртіп алған (Ә.Тарази, Нұрлы дүние). Жас Таймастың ұйқысы *м а н а* ашылған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). «*М а н а* күндіз тәуіп шал не деп кетті?! Әлде өтірік, әлде шын демеп кетті... – Аққуменен баланы аластаңдар, Деді дағы жәйімен жөнеп кетті...» (М.Мақатаев, Шығ.).

МАНАҒЫ с ы н. ж е р г. *Әлгі бір әзірдегі, бағанағы, әлгіндегі. М а н а ғ ы* жиында Сұлтанмахмұт Әзиманы қазақ съезіне делегат етуге ұсыныс жасады (Д.Әбілев, Арман.). – Тұрсаңшы, таяу қалды таң атуға, Неткен жансыз санасыз жаратылған?! *М а н а ғ ы* тәуіп шалдың айтқан сөзі, Ұмытылып кетті ме санатыңнан? ... Айналайын аққудың қанатынан, Қайтеміз, ол да адамға бола туған (М.Мақатаев, Шығ.). Түн болып, ойын басталып, *м а н а ғ ы* жігіт әуелгі планы бойынша өлеңін әбден жаттап алып, Жамалдың қасында отырды (М.Дулатов, Шығ.). Ол *м а н а ғ ы* орнына қарай кері бұрылып, жылдам-жылдам жүре берді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

МАНАҒЫДАЙ с ы н. ж е р г. *Бағанағыдай.* Шешесі тағы *м а н а ғ ы д а й* қызының алдына – қамшысына таянып келді (М.Дулатов, Шығ.).

МАНАҒЫДАН ү с т. ж е р г. *Манадан, бағанадан.* Раушан енді сөз сөйлеуге тура келген соң, *м а н а ғ ы д а н* бетер енді қысылды (Б.Майлин, Шығ.). Боран *м а н а ғ ы д а н* гөрі қаһарланып, долдана түскен (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй). Сахна аз өзгерді. *М а н а ғ ы д а н* гөрі кедейлеу үйдің есігі, үстел, орындық жоқ. Босағада шылапшын, құман, түйенің жабуы тәрізді нәрселер жатса да жарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатыр ояу *м а н а ғ ы д а н*, Тербетеді қам көңілін, Тоқсан толқып, ән құйылған (О.Шипин, Дастан.).

МАНАДАН ү с т. ж е р г. *Бағанадан, біраздан бері.* Ана бөлмеде *м а н а д а н* бері бәрін тыңдап, бәрін естіп отырған майор осы сәтте шыдай алмай, атқып шыға келді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Мына бір тамаша суретті осы арадан отырып *м а н а д а н* қараудамын (М.Иманжанов, Менің махабб.). *М а н а д а н* бері табақты тапжылмай ұстап тұрған Бектас та «уһ» деп, дастарқан басына жетті-ау (А.Байтанаев, Қайнар.).

МАНАҚ з а т. ж е р г. *Жылқы не сиыр қарны. М а н а қ* басталмай майға жарымайсың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАНАҚА з а т ж е р г. **1.** *Машақат, қол байлайтын жұмыс.* Жарғақ құлағым жауыр болған соң қайтейін, болсам бола салайыншы десем, оның *м а н а қ а с ы* көп екен. Ол жөніндегі менің ақылшым, білгішім Қартбай ғой. Қартекем менің күнде бір кемшілігімді көрсетіп, тарыдай күнде талай көзіне шұқиды (Б.Қыдырбекұлы, Мысық тұтқыны). **2.** а у ы с. *Мәніс, мағына.* Сенің бұл кекетуіңнің артында бір *м а н а қ а* бар ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАНАЛЫ: маналы бері [берлі]. *Бағанадан, біраздан бері.* – Маған *м а н а л ы б е р і* бәрің бірдей тілек айтып жатырсыңдар, ал мен сендердің ұзақ өмірлі болуларыңды тілеген болар ем, – деді Жазекең (Ш.Ахметов, Айдарлы.). – Аяусыз қатал бұйрық болды-ау, – деді *м а н а л ы б е р л і* тіс жармай отырған Мадияр (Б.Момышұлы, Москва.).

МАНАП[1] з а т. к ө н е. *Қара қырғыздың төрелері.* Қай оязда сарттар да, *м а н а п т а р* да қара қазақты тонайды («ДУГ»). Жеңгелері Биқаның «Байға бар» – деп сыбырлап. Малға құмар надандар, Ағайындар жыбырлап, Қырғыздар да қырындап, Жігіттері ұрындап, *М а н а п т а р* мен байлар да Таппады бір тынымдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қайғымен хан жөнелді қайран *м а н а п*, Уәзірі мал мен басын алды санап. Уәзір патша орнына патша болды, Пан болды бола сала бойын балап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАНАП[2] з а т. ө с. <лат. citrus paradisi> *Тұт тұқымдас цитрус туысына жататын мәңгі жасыл ағаштар және оның диаметрі 15 см-дей ірі жемісі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАНАПАС: манапас қылды. *Садақа етті.* Өлген адам, алған мал, Өртенген үй – бәрін де *М а н а п а с қ ы л ы п* кешірді (О.Шипин, Дастан.).

МАНАПТАЛ: **сыбағадан манапталды.** *Сыбағадан құр қалды.* Өзіңді білімменен білетіндер Секілді қыран бүркіт қабақтанып. Базары өнер-білім ашылғанда, Қатардан жатпа үйіңде қарап қалып. Бос белбеу, босаң туған бай баласы, Махрум *с ы б а ғ а д а н м а н а п т а л ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАНАР: манар тау. *Жайлы қоныс, шексіз кең алқап.* Бас-басыңа би болсаң, *М а н а р т а у ғ а* сыймассың, Бас алқаңыз бар болса, Жанған отқа күймессің (Абай, Тол. жин.).

МАНАРДАЙ: аппақ манардай. б е й н. *Толған айдай толықсып тұрған, сұлу, әдемі. А п п а қ м а н а р д а й* жас сұлуға қанша қарасаң да көзің тоймайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қасы-көзі қиылып, талшыбықтай бұралған *а п п а қ м а н а р д а й* әдемі қызға көрген жерден ықыласы ауып, сол сапардан жүрегіне сөнбейтін бір ұшқын түсіріп қайтқан-ды (М.Хасенов, Нартәуекел).

МАНАРЛЫ с ы н. *Әдемі, сұлу.* Жасыл еді-ау *м а н а р л ы*, Асыл еді-ау жанарлы Бүгінгіден

бұрын біз. Жете болып жететін, Парық болып өтетін Қолы қалың ұйымбыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

МАНАРТ= е т. *Қызару, албырау.* Мұратовтың бет әлпеті ісіңкі, қызара бөртіп, *м а н а р т ы п* тұр, дәл бір моншаның буынан шығып тұрған адам сияқты (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

МАНАРТУ *Манарт етістігінің қимыл атауы.*

МАНАРЫС: манарыс шапан. э т н. *Бағалы, қызыл түсті қымбат шапан.* Бізді қонаққа шақырып, бір көк шұға шекпен жауып шығарады. Баймұрат бір *м а н а р ы с ш а п а н* кигізді (Мәшhүр-Жүсіп, Шығ.).

МАНАСШЫ з а т. *Қырғыз халқының белгілі эпикалық жыры «Манасты» айтатын жыршы; халыққа таратушы. М а н а с ш ы л а р д ы ң* шеберлік деңгейі біркелкі болмаған (ҚҰЭ). Ерте заманнан белгілі Келдібек, Тынысбек, Найманбай, Қалмырза, Солтанбай, Есенаман сияқты, сондай-ақ кеңес дәуірінде өмір сүрген Сағымбай Оразбақов және Саяқбай Қаралаев сынды *м а н а с ш ы л а р д ы ң* есімдері ерекше құрметпен аталады (ҚҰЭ).

МАНАТ[1] з а т. **1.** *Барқыт тәрізді сырт киімдік бағалы шұға.* Үйдің сырты қызылжасыл *м а н а т п е н* оюланыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Босағасын борлатқан, Керегесін торлатқан, Тегеріші *м а н а т т а н*, Жібектен ызып бау таққан Үйге де кірер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Көшпелі қазақ ауылдары бірнеше ғасыр бойы Орта және Орталық Азия немесе Еділ бойының қалаларына барып сауда-саттық жасаған. Онда дәулетті адамдар жібек пен *м а н а т* (қалың тоқылған жібек) сатып алатын болған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). // *Манаттан тігілген.* Колхоз председателі екі ақынға да *м а н а т* шапан кигізіп, колхозшылар атынан алғыс айтты (А.Байтанаев, Шопан.). **2**. *Қалың тоқылған жібектен, бағалы шұғадан тігілген шапан.* Астына жорға мінгізді, Үстіне *м а н а т* кигізді. Алшаңдатып сол жерде, Қызыл дәурен сүргізді (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.).

МАНАТ[2] з а т. ж е р г. *Теңге, сом* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАНАУРА= е т. **1.** *Керіліп-созылып жайбарақаттану.* Үйқыдан енді оянған әкем *м а н а у р а п,* қолын жуып отыр екен (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Мен ішімнен өртеніп, алаулаймын, өз отыма жылынып *м а н а у р а й м ы н.* Шындықтың ауылында – қазына бар, Шыр айналып, соны іздеп алаңдаймын (М.Мақатаев, Шығ.). Аяғын жерге жай басып, *м а н а у р а п* көзін зорға ашып, Әзімбай шықты далаға, Тұрғандай болып ұйқыдан (Батырлар жыры). **2.** *Мұлгіп, маужырау.* Шынтағыңда қос жастық, *м а н а у р а й с ы ң,* Біреуіңді іздеген таба алмайсың. Кіріп-шығып жүрген бір құдашаға Бұрынғыдай көз тастап қадалмайсың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАНАУРАН= е т. *Маужыраған, мұлгіген күйде болу.* Зәулім-зәулім ақшаңқан үйлердің ұшар бастары батар күннің шұғылалы шапағына шомылып, *м а н а у р а н а* нұрланып жатты («Білім және еңбек»). Гүл көрдім күн ғашығы аймалаған, Ал түнде *м а н а у р а н ы п* Ай қараған. Алқызыл сол алау гүл кімнің болсын, Көз нұрын тартып алар айдаладан («Мәдениет және тұрмыс»). *М а н а у р а н ы п*, көзге ұйқы тығыла бастады. Бой бермеймін. Қалғып бара жатсам, көзімді ашып аламын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАНАУРАНУ *Манауран етістігінің қимыл атауы.*

МАНАУРАҢҚЫ с ы н. *Жайбарақат, керенау.* Мұхаң көзілдірігін киісімен-ақ сөз сөйлерден бұрынғы кейпіне түсіп, маңғаз *м а н а у р а ң қ ы* қалыпқа енді (М.Мағауин, Көк мұнар).

МАНАУРАС= е т. *Керіліп, созылып, жайбарақат күйде болысу.* Балғынға *м а н а у р а с ы п* жатқан аңдар, жөнелді бөгет болмай бұта, талдар. Әр қырдан қараларын бір шалды көз, Оларға бұйым да емес зәулім заңғар (Халық – қаhарман).

МАНАУРАСУ *Манаурас етістігінің қимыл атауы.*

МАНАУРАТ= е т. *Маужырату.* Ыстық күн, ыстық құм. Асты-үстіннен бірдей жылу өтіп, *манауратып* барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бірте-бірте түн салмағы басып, *м а н а у р а т а* тербетті (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

МАНАУРАТУ *Манаурат етістігінің қимыл атауы.*

МАНАУРАУ *Манаура етістігінің қимыл атауы.* – Қара нардай бүк түсіп, Қаратаудың *м а н а у р а у ы-а й* шіркін! (А.Нысаналин, Алыста.).

МАНГО з а т. ө с. <франц. mango> *Сарғышжасыл, тәтті жемісі бар хош иісті мәңгі жасыл тропиктік шырышты ағаш* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАНГР з а т. б о т. <лат. mangrove> *Мәңгі жасыл ағаштар мен бұталар өскен ормандар. М а н г р* ормандары тропиктік белдеуде және теңіз (мұхит) жағалауларында өседі (ҚҰЭ).

МАНДАЛА з а т. ж е р г. *Сырт киімдік матаның бір түрі.* Көрінгенге көк *м а н д а л а* шекпен таратып жатқан Саха елшісінің сыбағасынан қалай бас тарта аласың (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ол өзіне *м а н д а л а* бешпет, етік алып, бір атқа мініп келе жатты (F.Сланов, Дөң асқан).

МАНДАМ з а т. в е т. *Жылқы мойнының екі жағын және тамағының астын без басып, уытты жарағa айналатын жұқпалы ауруы.* Бір күні жануар гараж сыртындағы тоқымдай көгалда жайылып жүр екен. Ақ айыл болған. Иығын қамыт соғып, майны алынған. Шоқтығы шоқыдай боп өліеттенген лоқы жауыр... Жауырынының басын ірің қуалап, қолтығына түскен де, *м а н д а м г а* айналған (Н.Қазыбеков, Саятшылық). *М а н д а м* – жылқының, есектің және қашырдың ұзаққа созылатын жұқпалы ауруы (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). Жылқыда кездесетін қара өкпе, таңдай, *м а н д а м,* маңқа, бөген және басқа аурулар бар (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Жаңбыр мандам. в е т. *Жылқының мандам ауруының тұла бойға қаптап, бөртуі* (Ш.Сарыбаев,... Қазақ тілі. аймақ. лексикасы).

Желі мандам. в е т. *Жылқы жұқпалы ауруының бастапқы кезеңі.* Қазақтардың түсінігі бойынша, мандам тамыр бойын қуалап тарайтын ауру. Оның тамыр бойын қуалай бөртіп басталған кезін *ж е л і м а н д а м* деп атайды (Ш.Сарыбаев,... Қазақ тілі. аймақ. лексикасы).

МАНДАРИН з а т. ө с. <лат. citrus reticulata> **1.** ө с. *Вуталар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл аласа ағаш.* Вьетнамда, Индия және Оңтүстік Қытай ормандарында осы күнге дейін лимон, апельсин, *м а н д а р и н* өсімдіктерінің жабайы түрлері өседі (Ж.Әбиев, Биология.). *М а н д а р и н* майы косметика өндірісінде әтір, иіс су жасауда қолданылады (ҚҰЭ). Лимонды өсіру әдісін пайдаланып, апельсин, *м а н д а р и н* сияқты өсімдіктерді үйде өсіруге болады (С.Турдиев, Үй өсімдік.). **2.** т а м а қ. *Мандарин ағашының домалақ, сарғыш түсті өте дәмді, шырынды жемісі.* Трамвайдың билеті, *М а н д а р и н н і ң* қабығы, Бөбек жақсы көретін Балмұздақтың қалыбы... Күндіз-түні тынбады, Бәрін әкеп жинады. Жалғыз ғана... тесіктен Темір-терсек сыймады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МАНДАТ [лат. mandatum] з а т. **1.** *Ұсынған адамның өкілеттілігін немесе құқықтылығын дәлелдейтін құжат.* Онда жұмысшысолдат депутаттарының Петроград Советі оған *м а н д а т* және жолына қаражат беріп, Торғай облысында солдат депутаттарының Советін құру жөніндегі нұсқаушы етіп тағайындап жібереді (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Талап, міндет. М а н д а т ы н д ы* мықтап алып, намаздыгер, ақшам кезінде қара жолмен сарлатып келе жатасың (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** т а р. *Рим империясында императордың құқық қолданушылық мәселелері бойынша лауазымды адамдарға нұсқау ретінде шығарылатын қаулысы.* **4.** а у ы с. *Жолдама.* Өлең – менің өмірдегі *м а н д а т ы м,* Құйындатып талай жолды алды атым. Көңілдерден кешпейтін боп мәңгілік, Ел көгінде өшпейтін боп қалды атым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мандат комиссиясы. *Съезде, конференция, конгрестерде, парламенттерде делегаттардың, депутаттардың өкілеттігін тексеру үшін құрылатын комиссия.* Съезде *м а н д а т к о м и с с и я с ы н ы ң* баяндамасын жасаған Ш.Артықбаев, «барлық делегаттардан 518 адам, яғни 73,9 проценті өлкелік, республикалық конференция, съездерге алғаш рет қатысушылар» екенін атап көрсеткен-ді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

МАНДАТТЫ с ы н. *Өкілетті, құжатты.* Партиялық тізімнен бөлек «Айст» атынан да бір *м а н д а т т ы* округтерден 27 үміткер додаға түспек («Түркістан»). Парламент мәжілісінде барлығы 77 орын бар. Олардың 67-сі бір *м а н д а т т ы* аумақтардан сайланады. Яғни еліміз 67 сайлау округіне бөлінген («Ана тілі»).

МАНДИБУЛАЛАР [лат. mandibula] з а т. з о о л. *Буынаяқтылардың бас бөліміндегі ауыз аппаратының жұп жоғарғы жақтары* (Қаз. тілі термин. Биология).

МАНДОЛ з а т. м у з. *Мандолиннің шанағы жайпақ келген түрі.*

МАНДОЛИН з а т. *Шертіп ойнайтын, көп ішекті, сопақша келген, орыс халқының музыкалық аспабы.* Шайын ішіп болған соң, Болат тысқа шығып еді, құлағына *м а н д о л и н н і ң* құйқылжытып, құбылтып ойнаған әсерлі үні келді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Мұхит басын изеді де кровать үстіндегі *м а н д о л и н д і* алып ақырын ғана ойнай бастады (М.Дүйсенов, Қалыңдық.).

МАНДЫ= е т. *Өнімді болу, алға басу, көбею.* Шапаны аяғына оралып, жүрісі *м а н д ы р* емес (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Ісі мандымады. *Шаруа ойдағыдай жүрмеді, жолы болмады.* 1924 жылдың жазы. Лесман руднигінің мазасы кете бастаған. Жұмыс қолы кеміген, *і с м а н д ы м а й д ы* (Ә.Жәмішев, Армысың.). Киген киім, асқа ырза күндегі ішкен, жалықтым-ау осы бір күн көрістен. Үмітім де үзіліп бара жатыр, Мына құрғыр *м а н д ы м а й* жүрген *і с т е н* (М.Мақатаев, Шығ.).

МАНДЫБАС с ы н. с ө й л. ***Маубас***. – Тапқан екенсіндер *м а н д ы б а с* ұйқышыны, – деді Мажыра (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

МАНДЫМ з а т. к ө н е. *Өнім, құнар.* – Сіздің жеріңіз шығы таусылып, *м а н д ы м ы* кетіп, күл беттеніп, құйынды шақырып, қуырып жатыр екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

МАНДЫМДЫ с ы н. *Өнімді, мардымды, жарытқан.* Байдың өзінде *м а н д ы м д ы* ақша болмаған соң жалшыға да мандымды ақы бере алмайды («Айқап»). Күшті пікір болмаған жерде *м а н д ы м д ы* іс те болмайды (Ж.Арыстанов, Сұқар.). Ол күні қонған үйінің иесінен және ауыл жігіттерінен де *м а н д ы м д ы* сөзге жарымай, ілгері жүріп кетті (С.Сейфуллин, Әңгім.).

МАНДЫМСЫЗ с ы н. *Өнімсіз, жарытымсыз.* Ол заманда қой шаруашылығының беретін өнімі мүлде *м а н д ы м с ы з* болды (М.Ермеков, Қазақст.).

МАНДЫР= е т. с ө й л. ***Манды.*** Батальон 23 октябрьден бері *м а н д ы р ы п* дем алып ұйықтаған жоқ (Б.Момышұлы, Шығ.).

МАНДЫРТ= е т. *Жарыту, өндірту.* Оқушы алға қарай шығуын шықса да, *м а н д ы р т ы п* ештеңе көрсете алмады (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Шолақ келген қызыл қоңыр домбыраны әрі сабалап, бері сабалап, әрі шертіп, бері шертіп, *м а н д ы р т а* алмай қойды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МАНДЫРТУ *Мандырт етістігінің қимыл атауы.*

МАНДЫРУ *Мандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАНДЫРЫМДЫ с ы н. с ө й л. ***Мандымды.*** – Екі жеті болса да жауынгерлерге *м а н д ы р ы м д ы* дем алып тыныгуына мүмкіндік туғызылсын, – деп бұйырған болатынмын (Б.Момышұлы, Москва.).

МАНДЫТ= е т. *Жарыту, мандымды ету.* Ал Қытай оянып, мәшине мәдениетін *м а н д ы т қ а н н а н* кейін оның өндірген табысы мейлінше молайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ештеңені мандыта алмады [мандытқан жері жоқ]. *Шаруаны, істі ойдағыдай атқара алмады, қолынан ештеме келмеді.* Не боп барам осы мен күннен-күнге?! Тіршіліктің мәнісі күн көру ме?! Ұйықтап кетсем маужырап, қайтер едім, *М а н д ы т а а л м а й е ш т е ң е* жүргенімде?! (М.Мақатаев, Шығ.). *М а н д ы т ы п ж а т қ а н* да *ж е р і м і з ж о қ.* Қолына қарап отырған баламыз болса, ол анау (И.Есқараев, Тосқауыл).

МАНДЫТУ *Мандыт етістігінің қимыл атауы.*

МАНЖАҚЫ з а т. в е т. *Мал бедеулігі, қашақ, қасаң, күйті қанбаушылық, қарығы шықпаушылық* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

МАНЕВР [франц. manoeuvre] з а т. ә с к. **1.** *Ұрыс операциясын әзірлеу және жүргізу кезінде алға қойған мақсаттың өзгеруіне байланысты әскерлерді қайта орналастыру, қару-жарақты қарсыластың аса маңызды нысандарына бағыттап, ұрымтал тұстан қайта нысанаға алу. М а н е в р д і ң* мақсаты – белгілі бір өңірде, бағытта немесе соғыс қимылдары жүргізілетін аймақта қарсыласқа күйрете соққы беру үшін күштер мен қару-жарақты мейлінше тиімді етіп топтау, жинақтау (ҚҰЭ). **2.** *Космостың ұшу аппараттарының орбиталарын әдейілеп өзгертуі.* Ай маңды кеңістігінде *м а н е в р* жасау жүйелерін жетілдіру үшін бортында космонавтар бар «А-10» кораблі космосқа көтеріліп, 21 майда Айды тағы да айналып ұшты (ҚСЭ).

Маневр аэродромы. ә с к. *Ұрыс қимылдары барысында әскерлерді, ұрыс техникасы мен материалдық құралдарды жайғастырып орналастыруға, торуылға, жанар-жағармайды қайта құюға, тиеуге немесе түсіруге бөлінген авиациялық бөлімдер. М а н е в р а э р о д р о м ы н* сол мақсаттар үшін арнайы дайындалған авиация бөлімдері пайдаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Маневр жасады. ә с к. *Соққы беретін тұстарды күрт, тез, әдейі ауыстырды. – М а н е в р ж а с а п,* жауды алдау қажет, – деп жауынгерлерге дем беріп тұрды (Ә.Меңдібаев, От кешу).

Маневр жолдары. ә с к. *Құрамалардың (бөлімдердің) әрекет жасау аумағында екінші эшелондардың маневрлері үшін, материалдық құралдарды жеткізуге, науқастар мен жаралыларды, қираған техника, қару-жарақ және әскери мүліктерді жеткізуге арналған әскери жолдар. М а н е в р ж о л д а р ы* құрамына маңдайшептік және рокадалық бағыттардағы негізгі және қосалқы жолдар, бөлімшелер, бөлімдер және тылдық мекемелердің орналасу аудандарына келетін жолдар, жолдардың қиын өтімді бөліктерін айналып өту жолдары және ауыр шынжыр – табанды техникаға арналған лек жолдары кіреді (Қаз. тілі термин.Әскери.). *М а н е в р ж о л д а р ы н* дайындау мен пайдалану барлау, жолдарды қалпына келтіру мен жөндеу және жаңа жолдар, айналма жолдар салу, көпірлер тұрғызу, су бөгеттерінің түбі арқылы өту үшін трассалар дайындау, оларды жол белгілерімен және жол көрсеткіштерімен жабдықтау, жолдарды өтімді жағдайда ұстау және оларда комендантты қызмет ұйымдастырудан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАНЕВРЛІ с ы н. ә с к. *Өзгеруге тез бейімделген.*

Маневрлі соғыс. ә с к. *Әскердің ұрыс әрекеттерінің неғұрлым оңтайлы түрлерін қолданатын соғыс түрі. М а н е в р л і с о ғ ы с*

кезінде ғарыштық әуе кеңістігінде, құрлық пен теңізде күш пен қаруды айламен, ерекшеептілікпен оңтайлы қолданады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *М а н е в р л і с о ғ ы с т а* ұзақ уақыт бойы тұратын тұрақты майдан болмайды, жағдай күрт, тез және жиі өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Маневрлі тактика. ә с к. *Бірнеше әскер бөлімшелерін қоса отырып, қарсыласқа ойсырата соққы беруді ұйымдастырудың теориясы мен практикасы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАНЕВРЛЕР з а т. ә с к. *Жергілікті жерде, теңізде, әуеде операцияларды (ұрыс қимылдарын) соғысқа жақын жағдайда дайындау мен жүргізудің маңызды мәселелерін шешу мақсатында өткізілетін әскерлерді (күштердің) оперативті-тактикалық және оперативті-стратегиялық ауқымдағы екі жақты жаттығуы. М а н е в р л е р* жаттығулармен қатар әскерлерді (флот күштері, авиацияны), командирлерді, құрамалар мен бірлестіктердің штабтарын оқытудың, олардың ұрысқа дайындығын тексерудің, әскерлердің (күштердің) далалық, әуедегі және теңіздегі машықтануының дәрежесін тексерудің жоғарғы нысаны болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *М а н е в р л е р г е* қатыстырылатын бірлестіктер, құрамалар мен бөлімдер штаттық қару-жарағымен, әскери техникасымен және материалдық құралдардың көрсетілген қорымен бірге толық құрамда шығарылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАНЕВРЛІЛІК з а т. ә с к. *Қарулы күштер түрлері мен әскер түрлеріндегі олардың қозғалыстағы жылдамдық дәрежесін, қозғалысты тез жүзеге асыра алуын, ұрыстық ретке жайылуын және ұрыс қимылдары кезіндегі маневрлерін с и п а т т а й т ы н о п е р а т и в т і - т а к т и к а л ы қ қ а б і л е т і.* Мотоатқыштар және танкілік әскерлер бөлімшелерінің, бөлімдерінің, құрамаларының *м а н е в р л і л і г і* ұйымдасқан түрде қысқа уақыт ішінде топтар (ұрыстық рет) құруы, таңдалған бағыттарда күштер мен құралдарды шоғырландыру, су кедергілерін шабуылмен өту және бөгеттерден өту, қираған, өртенген, уланған аймақтардан өту қабілеттері болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Ракеталық және артиллериялық әскерлер үшін *м а н е в р л і л і к* – олардың тез арада старттық және атыс позицияларына орналасып, оларды ауыстыру, атысты (соққыны) шоғырландыру немесе ауыстыру мақсатында бағытты, атыс қашықтығын өзгерту (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАНЕЖ [франц. manege] з а т. **1.** *Арнайы жабдықталған алаң, дала (ашық) немесе арнайы (жабық) ғимарат (аттарды үйрету, жарысқа жарату және атты спорт жарыстарына дайындық жүргізілетін, ветеринарлық көмек көрсетілетін).* **2.** *Спорт алаңы.* Қажымұқан күрес киімін *м а н е ж г е* шыққанда ғана киеді екен («Лен. жас»). Кеше Алматы физкультура институтының *м а н е ж і н д е* ауыр атлетикадан еліміздің командалық біріншілігінің жалауы көтерілді («Соц. Қаз.»). **3.** ө н е р. *Цирк сахнасы.* **4.** *Жаңа жүрейін деп жүрген балаларға арналған қоршау.* Баласын *м а н е ж г е* салып қойыпты (Ауызекі).

МАНЕКЕН [франц. maneguin] з а т. **1.** *Киім өлшеу үшін және киім сәнін көрсету үшін жасалған адамның дене тұрқы тәрізді қалып.* – Сіз әйел тегіне тек *м а н е к е н* деп қана қарайтын шығарсыз! (Қ.Жабаев, Жолдас). **2.** *Суретшілер пайдаланатын, қол-аяғы қозғалмалы ағаш қуыршақ.*

МАНЕТ з а т. с ө й л. *Ақша, алтын теңге.* Бір өзімнен екі жүз елу *м а н е т* пайда алды-ау ол үйің өртеңгірлер (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Зәкір қалтасынан алтын *м а н е т т і* алып, алақанына сап салмақтады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

МАНЖАМ з а т. ж е р г. *Астроном, аспан әлемін зерттеуші.*

МАНЖАМДЫ с ы н. ж е р г. *Үлкен, шеңгелдей.* Барлаушы *м а н ж а м д ы* үлкен қолымен шұлғауды умаждап қыса берді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

МАНЖАНЫҚ з а т. ж е р г. *Тас ататын құрал* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАНЖЕТ [франц. manchete] з а т. **1.** *Киім жеңінің астына қойыла тігілген қабаттамасы.* **2.** т е х. *Су ағып кетпеу үшін мәшинеңің поршень сорғысын, гидравликалық пресін т.б. бекіткен теріден ия резеңкеден жасалған сақина.*

МАНИАКАЛ [грек. manical]**: маниакал синдромы**. п е д. *Адам психикасының патологиялық жағдайға ұшырауынан туындайтын көңіл күйдің шамадан тыс көтерілуі (эйфория). М а н и а к а л с и н д р о м н ы ң* бұл түрі мақсатқа бағытталған іс-әрекет деңгейінде бола бермейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАНИКЮР [франц. manicure] з а т. *Қолдың тырнақтарын арнайы күту шаралары.* Сіздің қолдарыңыздың әдемі болуы *м а н и к ю р г е* байланысты (Ауызекі).

МАНИКЮРЛЕН= е т. *Қол тырнақтарының егеліп, жөнделуі, бояу жағылуы. М а н и к ю р л е н і п,* біздиген саусақ емшекке ебедейсіз тие бергенде Мұқыр шелекті бір теуіп, ытып кетті (Бал дәурен).

МАНИКЮРЛЕНУ *Маникюрлен етістігінің қимыл атауы.*

МАНИКЮРШІ з а т. *Маникюр жасаумен маманданған адам.* «Маникюріңіз жарасым-

ды болсын десеңіз, *м а н и к ю р ш і* арқылы жасатыңыз» – деген хабарландырулар жарияланады (А.Шамкенов, Табамын сені).

МАНИОК [исп. manioca] з а т. ө с. *Суттіген тұқымдас тропиктік өсімдіктер туысы; құрамында крахмал болатын түйнекті өсімдік. М а н и о к* тамырынан арроруб (крахмал ұны) секілді бағалы тамақтық өнім алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАНИПУЛЯТОР[1] [франц. manipulateur] з а т. т е х. **1.** *Басқару ісін тәртіптеп отыратын бақылаушы аспап.* «КМ-1» аппараты 1300 есе ұлғайтып көрсететін микроскоптармен жабдықталған. Оның өз алдына дер бес әрі өздігінен басқарылатын үш негізгі *м а н и п у л я т о р ы* бар («Лен. жас»). **2.** *Телеграмма жіберетін аппарат.* Ленинградта жасалатын *м а н и п у л я т о р* олардың ең жетілдірілген түрі болып есептелінбек («Білім және еңбек»). **3.** *Кеңістіктегі нысанды (бұйым, дайындама, зат) өңдеуде, орнын өзгертуде т.б. адам қолының қимылына ұқсас қозғалыс функцияларын атқаратын жұмыс органымен жабдықталған механизм. М а н и п у л я т о р* көптеген машиналардың, механизмдердің автоматтандырылған өндіріс орындарының автоматтық желілерінің құрамдарына кіреді (ҚҰЭ). Кез келген бағытта қозғалыс жасай алатын және басқарылатын *м а н и п у л я т о р л а р* адам денсаулығына зиянды өндірістерде пайдаланылады (ҚҰЭ).

МАНИПУЛЯТОР[2] з а т. э к с п р. **1.** *Қолмен күрделі қимылдар, іс-әрекеттер жасаумен айналысушылық.* **2.** а у ы с. *Алдап, арбаушы, амал-айла, құлық әрекет жасаушы.* **3**. *Циркте ойнайтын, көз байлаушы, әртіс.*

МАНИФЕСТ [лат. manifestus] з а т. с а я с и. *Жоғары биліктің, саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың маңызды оқиғаларға байланысты халыққа арналған хат жүзіндегі үндеуі.*

МАНИФЕСТАЦИЯ [лат. manifestatio] з а т. с а я с и. *Бір іске, оқиғаға тілектестігін не қарсылығын білдіру мақсатындағы адамдардың көшеде, саябақтардағы топтасуы.* 1917 жылдың 14 апрелінде Әулиеата уезінің Мерке селосында орыс, қазақ, өзбек және қырғыз халықтарының патшаның құлатылу құрметіне *м а н и ф е с т а ц и я с ы* болды (Р.Мылтықбаев, Түбі бірге.).

МАНКО [итал. manco] з а т. э к о н. *Тауардың кем өлшенуі. М а н к о* жазуда жіберілген қате немесе кассирдің жаңылысуы салдарынан касса сомасының кем есептелуі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МАННА [лат. manno] з а т. **1.** т а м а қ. *Кейбір өсімдіктердің сыртқы қабығына қатқан немесе тағам ретінде пайдаланылатын шырыны.* **2.** ө с. *Қынаның диаметрі 4 см болатын түйіршік тәрізді түрі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАННАН з а т. к ө н е. д і н и. *Алла тағаланың абзал 99 есімінің бірі; Жомарт, Қайырымды.* Бәрісі қайраттанған келе жатып, Жолында халайықты таңырқатып. «Иә, Ханнан, – деп, – иә, *М а н н а н* » ұстай алып, Жіберді осы пілді аспанға атып (Бабалар сөзі//Діни дастан.).

МАННОЗА з а т. б и о л. *Гексоза тобына жататын моносахарид, глюкозаның изомері* (Қаз. тілі термин. Биология).

МАНОМЕТР [грек. manos – сирек, metron – өлшеу] з а т. ф и з. *Сұйық пен газдың қысымын өлшеуге арналған құрал.* Шыраққа жіберілетін газдың қысымын бақылау үшін баллонға *манометр* орнатылған («Лен. жас»). Серіппелі *м о н о м е т р д е* сұйықтық қысымы серпімді элементпен қабылданады, ал оның деформациясы арнайы механизм арқылы міндетті түрде градуирленген шеңберлі шкаланың алдында осьте айналып тұрған тіл көрсеткіші бойынша беріледі (Қаз. тілі термин. Су.). Жұмыс істеу принципі мен сезімтал элементінің (алғашқы түрлендіргіштің) құралымына байланысты *м а н о м е т р л е р* сұйықтық, піспектік (поршенді), деформациялы немесе серіппелі (түтікті, мембраналық, сильфондық) болады (ҚҰЭ).

МАНПАСИ з а т. с ө й л. ***Мәнпаси***. Ыбырай ұлын қолына көтеріп, төбесіне секіртіп, құлағынан тартып қойды. Тоншасының қалтасынан алған қант, *м а н п а с и л а р д ы* үлестірді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ол шай құюға қайта кіріскен Кербезге қоржыннан алып *м а н п а с и,* қағазға түйген тәтті нан үлестірді (Х.Есенберлин, Көп жыл.).

МАНСАП [ар. منصب] з а т. **1.** *Қол жеткен лауазым, қызмет, атақ-дәреже, шен-шекпен.* Ханның басын хан алады. Екі *м а н с а п* бір таққа сыймайды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Жылынып біраз көреді, Жаныңда сенің жанса күн... Алаяқтарға қымбаты – Сен емес – сенің *м а н с а б ы ң*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кенші болдым Тар забойда шайқаста, Жай тасқа емес, Құмарттым кені бай тасқа. *М а н с а п т а н* аулақ, Мақсаттар биік жетелеп, Екпінім еркін, Келемін өмір айқаста (К.Салықов, Жезкиік). **2.** т е р м. <франц. carriere> *Белгілі бір қызмет саласындағы өрлеу. М а н с а б ы* үшін аянбай еңбектенді («Ана тілі»). Ал *м а н с а п,* билік жөніне келсек, сол ажырықты дәл қазір менен ешкім алмай отыр емес пе (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Мансабы жоғары. *Қызметі биік, атақ-дәрежесі жоғары.* Солар күнде мен деп бәйек болады, Тумысынан албырт, асқақ жанды ұғып. *М а н с а п т а р ы* болмағанмен *ж о ғ а р ы* ,

Бәрінің де орындары мәңгілік (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мансап иесі. *Белгілі бір қызметі, жоғары атағы бар*. Келген кісі олардан әр нәрсені сұрап мазалай берген соң, жолаушылар да оның қандай *м а н с а п и е с і* екенін білгісі келді (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Мансапқа қызықты. *Мансаптың соңына түсті. М а н с а п қ а қ ы з ы қ п а й т ы н* адам болады дейсіз бе? Мансапты теріс көрмейтін шығар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мансап қонды. *Дәреже, атаққа ие болды*. Бұлардың зар тартқаны Ләйлі-Мәжнүн, ізденіп ақырында *м а н с а п қ о н ғ а н*. Зияда, Хорлығайын, Фархад-Шырын, Бұл күнде хабарым бар сондай жолдан (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Мансап қуды. *Билік алудың, жоғары қызмет иеленудің соңына түсті*. Жүрген жолы ала шапқын, *М а н с а п қ у ғ а н* парасаттың, Тозатыны неліктен? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мансапқа сатылды. *Биік лауазым, жоғары қызмет үшін өзінің өмірлік ұстанымдарынан бас тартты*. Мен болсам жүрдім бұл шақта Жүгіртіп ойды сан саққа, *С а т ы л ы п* кеткен елшідей Машиналар мен *м а н с а п қ а* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Мансап іздеді. *Билік алудың соңына түсті*. Мал іздеп, *м а н с а п і з д е п*, сауық-жиын, Дүниенің көрмек үшін әрбір сыйын, адамзат алаңдықтан босамайды. Сол себептен қатесіз сөйлеу қиын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *М а н с а п і з д е р*, мал қуар, Бәрі мақтан іздеген. Мақтанынан не туар, Ыза қылып өзгеден (Абай, Тол. жин.). Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, үймек, мал жимақ, *м а н с а п і з д е м е к*, айлалы болмақ (Абай, Тол. жин.).

МАНСАПҚОР [ар. منصبخور] с ы н. *Шенқұмар, жоғары қызмет үшін барын салатын*. Халықтың өзі сайлаған колхоз бастығынан басқа лауазым, қызмет іздемедім. *М а н с а п қ о р* емеспін. Атақты сұрап алғаным жоқ (С.Бақбергенов, Адам.). – Кейде өтірікті басқаларға көрініп қалу үшін де айтады. Мұндайларды – жағымпаз, *м а н с а п қ о р*, көзбояушы, бөспе, – дейді (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). // *Шенқұмар, білікқұмар адам*. Өтіп жатты көп байлар Мініп алып күймеге. *М а н с а п қ о р л а р* мақтанып Сары ала жез түймеге (О.Шипин, Дастан.). Жойып, зорлық пен қару жолдауды, Қойып, күндестік, мақтан, алдауды, *м а н с а п қ о р* жойылса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАНСАПҚҰМАР с ы н. *Мансапқор, әкімшіл*. «Хан тағы» деген сөзді естігеннен-ақ *м а н с а п қ ұ м а р* Сүйіншіктің екі көзі оттай жайнап сала берді (І.Есенберлин, Алмас.).

МАНСАПҚОРЛЫҚ з а т. *Адам бойындағы шенқұмарлық, әкімшілік қызметке үйір болушылық; мансапқұмарлық, жеңіл қызметке құмарлық сияқты жағымсыз қасиет*. Оның мына ісі тәжірибелікке жатпайды, нағыз бақ-құмарлық пен кәдімгі қара бастық қамы – *м а н с а п қ о р л ы қ* (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Екі повесте де байыптылық, байсалдылық аңғарылады. Әділетсіздік, сараңдық, қаталдық, *м а н с а п қ о р л ы қ*, дүниеқұмарлық көркемдік шешім тапқан («Лен. жас»). *М а н с а п қ о р л ы қ* адамдар арасындағы адамгершілік қарым-қатынастардың қалыптасуына кері әсер етіп, қоғам өмірінде келеңсіз құбылыстар тудырады (ҚҰЭ).

МАНСАПТЫҚ с ы н. *Мансап дәрежесіне сай, соған лайық*. Мұнда істердің ұшығы кей сәтте адамның *м а н с а п т ы қ* дәрежесіне дәнекер бола кететінін Төлеу жақсы түсінеді (А.Сатаев, Аққу.). // *Мансапқа ие болушылық*. Байқа, досым, саған керек кішілік, *М а н с а п т ы қ қ а* жүрме байып, ісініп. Мансап сені биік шыңға шығарып, Кетер бір күн абайсызда ұшырып (Г.Сейілжанова, Ана гүлі).

МАНСАПШЫ с ы н. с ө й л. ***Мансапшыл***. Түсін Дидар! Мен *м а н с а п ш ы* да емеспін, атақ үшін дәрежесі үлкендердің алдында көңілшек әйелдерше көлеңдеп әр табанды бір жалайтын (Ә.Әбішев, Замана.).

МАНСАПШЫЛ с ы н. *Шенқұмар, мансапқор, мансап сүйетін*. Баққұмар, *м а н с а п ш ы л*, екіжүздінің образын көрсету үшін және оны жексұрын етіп суреттеу үшін Абай ең мысқыл, ең кекесін сөздерді таңдап алады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ажарлы алапатты оның беті, *м а н с а п ш ы л*, ұлық сыйлау – бар ниеті (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАНСАРДА [франц. mansarde] з а т. *Шатырдың астында, төбесі көлбеу болатын тұрғын-жай* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАНСИЛЕР з а т. *Ресейдегі Ханты-Мансий автономиялық округтің негізгі тұрғындары. М а н с и л е р* православие дінін қабылдағанымен, қамқоршы рухтар мен аюға табыну, бақсылықтың қалдықтары сақталып қалған (ҚҰЭ). Көлік ретінде қайық, шаңғы, иттер мен бұғылар жегілген шаналарды пайдаланатын *м а н с и л е р* көшпелі тіршілік етеді (ҚҰЭ).

МАНСҰҚ [ар. منسوخ] с ы н. *Жарамсыз, қолдануға жарамайтын*. Кеше әулие, бүгін жын, бәрі *м а н с ұ қ*, Қымызы жоқ сабадай қалған қаңсып. Бабалардың дәстүрі, қасиеті Бара жатыр алыстап, тұман басып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мансұқ болды. *Жарамсыз, қажетсіз болды. М а н с ұ қ б о л м а й* мақсұтың, Майдай жақса

жақсы түн, Итаяққа төкпесе Игіліктің ақ сүтін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дуалы сезім *б о л г а н* соң *м а н с ұ қ,* Құлатпай қайтем төзімнің туын (М.Сатыбалдиев, Шула. толқын).

Мансұқ етті [қылды]. а) *Жоққа шығарды, іске алғысыз етті.* Әйелді *м а н с ұ қ е т к е н м е н,* Қанат та бұл дүниеде қос тізесін құшақтап өтпес?! (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Бүр жарды, кетті. Өмірді мәңгі *м а н с ұ қ қ ы п,* соларды іздеп, сорларды талай қаңсыттық (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Керек қылмады, қажетсінбеді.* Мұғалімдер институтын бітірген адамның өз кәсібін *м а н с ұ қ е т і п,* ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүруі Білісбайға түсініксіз (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Бойларын тігіп өлімге, Байғұстар қалай жетті екен?! *М а н с ұ қ қ ы п* елін, жерін де, Не тағдыр айдап өтті екен?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мансұқ көрді. *Әлдеқандай қылды, мардымсыды.* Олай болса топқа қосылғанды неменесіне *м а н с ұ қ к ө р е с і ң*? (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

МАНСҰҚТА= е т. *Жоққа шығару, жаратпау.* Халық бір нәрсені құптап мақұлдаса да, жоққа шығарып *м а н с ұ қ т а с а* да жеріне, шегіне жеткізбей тынбайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Өнер мен әдебиетте историзмнің күшеюі идеал герой теориясын атымен *м а н с ұ қ т а п* шықты (І.Омаров, Шабыт.). Тәлім-тәрбие беретін халық мақал-мәтелдері адалдықты, адамдықты насихаттайды, ақылды мінезді адамдарды жастарға үлгі етіп, надандықты, талапсыздықты және жағымсыз мінез-құлықты *м а н с ұ қ т а й д ы* (Б.Адамбаев, Халық дана.).

МАНСҰҚТАУ *Мансұқта етістігінің қимыл атауы.* Самсаған сары қолы болмаса да, сап құрып салмақты адыммен алға аттау шы үлкен отрядтың үлесті еңбегін *м а н с ұ қ т а у* қиянатпен шектесер еді (М.Әлімбаев, Қалам.).

МАНСҰП [ар. منصوب] з а т. к ө н е. *Біреудің шығармашылығына, ой еңбегіне тән болушылық.* Шығыс шайырлары қаламына *м а н с ұ п* рубай, газал, мұстазат, тәржібанд секілді жырлардың дені ғашық жарға арналатыны белгілі («Жас Алаш»). Бұл дастанның бірсыпыра шумақтарын М.Лермонтов жазған дейді, енді бір рәуаятта «жоқ, оны А.Полежаев жазыпты» дейді, соңғы жылдары «Журавушка», сөз жоқ, Г.Державин шалдың қаламына *м а н с ұ п* дүние деп те айтылып жүр (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

МАНТИКИН з а т. е с к і к і т. *Сөз баптаушылар.* Ақыл мен хауас барлығын Білмейдүр жүрек, сезедүр. Мүтәкәллимнин *м а н т и к и н* Бекер босқа езедүр (Абай, Тол. жин.).

МАНТИЯ[1] [грек. mantion] з а т. *Кең пішілген, жерге дейін шұбатылған, патшалардың, дінбасылардың, соттар мен академия мүшелерінің салтанатты киімі.*

МАНТИЯ[2] з а т. г е о г р. *Жер қыртысы мен ядросының аралығында орналасқан геосфера.* Болжал бойынша, *м а н т и я* құрамы ауыр минералдарға бай, негізінен, магний мен темірден тұрады (ҚҰЭ). Астеносфера қабатынан басқа *м а н т и я д а г ы* заттар қатты кристалдардан құралған (ҚҰЭ). *М а н т и я* тектоникалық қозғалыстармен, магмалық жанартаулық т.б. процестермен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

МАНТИЯ[3] [грек. mantion] з а т. з о о л. *Омыртқасыз жануарлардың (моллюск, иықаяқтылар, мүртаяқты шаянтәрізділер) денесін түгелдей не ішінара жауып тұратын тері қатпары. М а н т и я* астында омыртқасыз жануарлардың денесі орналасады. Омыртқасыздардың сыртқы қаңқасы көбіне *м а н т и я д а н* түзіледі (ҚҰЭ). Жануар денесі мен *м а н т и я* арасында сыртқы ортамен байланысатын мантия қуысы болады (ҚҰЭ).

Мантия қатпары. б и о л. *Ұлулардың (моллюскілердің) бақалшағын астарлай жауып жатқан тері қатпары* (Қаз. тілі термин. Биология).

Мантия қуысы. б и о л. *Ұлулардың (моллюскілердің) денесі мен мантия аралығындағы қуыс* (Қаз. тілі термин. Биология).

МАНТО [франц. manteau] з а т. *Жеңін кең етіп тіккен әйел пальтосы.* Осындай қыс қарсаңында бір пальто, бір *м а н т о* тігіп отырса, оны тігіп отырғандар да, оны кигендер де жарасып қалмай ма? (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

МАНТУ м е д. з а т. *Туберкулезді ерте бастан анықтау үшін тері ішіне егілетін сынама (укол).*

МАНТЫҚА з а т. а й м а қ. *Қисын, логика.* Сөзінің *м а н т ы қ а с ы* жоқ (Сөз сандық).

МАНТЫРА= е т. *Шатасу, шату, аузына келгенін сөйлеу.* Бай лақтырған сүйекке итпен қоса таласып жататын күшік, не *м а н т ы р а п* отырсың (О.Бөкеев, Өз отың.).

МАНУАЛЬДІ [лат. manualis]**: мануальді терапия**. м е д. *Ағзаның тірек-қимыл аппаратының патологиясын зерттейтін медицинаның жаңа саласы. М а н у а л ь д і т е р а п и я н ы ң* негізгі мақсаты – тірек-қимыл аппаратындағы ауытқуларды қолмен қалпына келтіру (ҚҰЭ).

МАНУФАКТУРА[лат. manus – қол, faktura – жасау] з а т. т а р. *Еңбек бөлінісіне негізделген капиталистік еңбек кооперациясы. М а н у ф а к т у р а д а* жұмысшы өне бойы тек бір түрлі жұмысты, бұйымның бір бөлшегін істеген соң еңбек интенсивтілігі мен өнімділігі артады (ҚСЭ).

МАНШЫ з а т. к ө н е. д і н и. ***Хатшы.*** Және *м а н ш ы* молдадан Мырзалары жүз еді Бұл майданға шықпаққа олар да даяр тұр еді. (Бабалар сөзі// Діни дастан.).

МАНЬЧЖУР з а т. *Алтай тілдері шоғырының түңғыс-маньчжур тобына жататын Қытайдың солтүстігіндегі халық. М а н ь ч ж у р* халқының бай әдебиеті қалыптасты (ҚҰЭ).

Маньчжур тілі. *Маньчжур халқының хэйлунцзян тұрғындары мен Шыңжаң өлкесінің сібелері (сибиндер) сөйлейтін тіл.* Қытайда маньчжур әулеті билік құрған кезде *м а н ь ч ж у р т і л і* ресми тіл ретінде қытай тілімен қатар қолданылды (ҚҰЭ).

МАҢ[1] з а т. **1.** *Маңай, жаны.* Қай тұста еді, Құдай-ау, қай *м а ң д а* еді?! Маған құшақ сол жанның жайған жері? Алғаш біздер ақ гүлін таптап кеткен, Қай маңда еді жастықтың сайран белі?! (М.Мақатаев, Шығ.). Қыбырлаған адам жоқ үй *м а ң ы н д а*, Сұлық түсіп жатырмын диванымда. Күбірлеймін ішімнен өлеңімді, Өлең – менің дұғам да, Иманым да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Айнала, жан-жақ, төңірек.* Мен орманға барғанда, Неше түрлі гүл ұстап Қайтушы едім қолыма. Гүлдер түгіл бұл күнде Шөп тағы жоқ *м а ң ы м д а* (Абай, Тол. жин.). *М а ң ы н а н* елді қашырар Итше қауып маңайын, Оңыңды теріс бағалар, Сүрініп кетсең табалар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жуыр маңда. *Жақын арада, таяу уақытта.* Ұрлай әке сөзіне *ж у ы р м а ң д а* жауап қата қоймады (О.Бодықов, Бұлбұл).

МАҢ[2] с ы н. **1.** *Жай, ақырын, баяу, тыныш.* Түйенің үсті жайлы, жүрісі де *м а ң* жүріс қой (А.Байтанаев, Қайнар.). Көше бойында екі-үш түйе аяқтарын *м а ң* басып келе жатыр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). **2.** *Пан, маңғаз. М а ң* ойларды марқайтып санадағы, Уақыт бәрін өзінше саралады. Бұл күндері шарықтап кетті әлемді Біздің жалқау ауылдың балалары (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол оңашада өзімен-өзі сөйлесіп, көкейіндегі бар мұңды ақтарып, мынау *м а ң* даламен сырласқандай болып келеді (Ж.Шәкәрімов, Әміре.).

Маң бәйбіше. *Салиқалы әйел, кербез бәйбіше.* Ақ дененде жасыл көйлек ырғалып, Өзгермейсің өмір бойы бір қалып. Ақсары қыз *м а ң б ә й б і ш е* болыпты, Мені көріп, бой түзейді нұрланып (К.Салықов, Жезкиік).

Маң қоңыр. к ө н е. *Үлкен, дөңкиген төбе.* Жоқ еді жер жүзінде ондай қала, *М а ң қ о ң ы р* айналасы бір кең дала. Биік ед бұлт аса алмас тауы да тік, Басына бата алмайтын ешкім бара (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

Маң төбет. к ө н е. *Үлкен денелі, қотан қоритын, мал күзететін ит. М а ң т ө б е т т е р і* үріп, мұржаларынан түтіндері будақтап, қарауытып, мол дүниедей боп тұрған бай ауыл (М. Әуезов, Таңд.).

МАҢ[3]**: маң қараңғы.** *Айсыз түннің қараңғысы.* Айсыз қараңғы түнді тастай *м а ң қ а р а ң ғ ы* деп те атаған («Жалын»).

МАҢ[4]= е т. *Жайлап, баппен жүру.* Бет алған жаққа *м а ң ы п*, еркін қыдырып қайтар дәурен өткен екен (К.Тоқаев, Көмескі із). Қазақы бақтан аспанға қарадым анық, Қылаңнан ада тек қана бараны қалып. Алауыздық пен Хо Үрлік түбіне жеткен Маңғыттардай ала бұлт барады *м а ң ы п* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАҢАЙ з а т. **1.** *Бір нәрсенің төңірегі, маңы.* Алыстан қарағанда үй *м а ң а й ы н д а* ешкім көрінбейді (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Машина сол *м а ң а й д а н* көп ұзамай, жеке меншік үйлердің бірінің алдына кеп тоқтады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **2.** *Айнала, жан-жақ, қоршаған орта.* «Танадай құлаққа ұрған» тыныш *м а ң а й*, Естисің алғаныңды тыныс қалай. Табиғат біздей емес, көне шебер Бір ісін тастамаған дұрыстамай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *М а ң а й* қараңғы тартқан кешкі уақыт еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). *М а ң а й ы м н а н* жоғал! Қасымнан кет, жуыма! Тексеретін сен емес! Ескеретін мен емес! Саған адам тең емес, М а ң а й ы м н а н жоғал тез! (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Жақын жер, таныс жер, өз іші.* Шырағым, келдің екен қандай жайдан? Көрген балам емессің бұл *м а ң а й д а н*. Келесің сахарада жаяу жүріп, Айт, балам, жолың болсын, жүрсің қайдан? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өлетін енді кім бар бұл *м а ң а й д а*, Кісі өлмесе, табатын ақша қайда? Халі біткен Іргебай, Исабай бар, Бірі өлер тым құрыса туар айда. (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Қоршаған қоғамдық орта, айналасындағы адамдар.* Өнерге салды бұлбұл сонда аңыратып, Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып. Мың түрлі күйге салып толқынтады, *М а ң а й д а* жан біткенді таңырқатып (Абай, Тол. жин.). Тарап кетіп таңдайымнан талай үн, Менен де әуен күтеді әзір *м а ң а й ы м*... Көкейкесті күй төгетін күніге Құстар маған, мен құстарға ағайын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Маңайды қақты. ж е р г. *Маңайды түгел шарлады, қарады, іздеді. М а ң а й д ы қ а ғ ы п* келдім, қашар көрінбейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Маңайына жуымады. *Жақындамады, аулаққа қашты.* Боршалап, іреп, сойып өз бетіңмен, Тоқпақтап, найза сұғып түйрелерсің. Оған да көнбеген соң, көңілің қайтып, *Ж у ы м а й м а ң а й ы н а* жиренерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тыңдамасаң сөзімді, Келеке қылма өзімді. Мұнар шалса көзіңді, – *М а ң а й ы м а ж о л а м а*, Жанжал танау, талақ бет (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Маңайына жуытпады. *Жолатпады, жақындатпады.* Жалқаулық, көрсеқызар, ашу, мақтан, Арамдық, өтіріктен ерте сақтан. Күні бұрын *ж у ы т п а м а ң а й ы н а* – Есер, есірік, ынжықтық солар жақтан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Өз маңайы. *Өз іші, жақын-жұрағаты, өз адамдары.* Ойда жоқ: «өнер біліп, жол табайын». Жалмауға жалықпайды *ө з м а ң а й ы н.* Мұның түбі не болар деген жан жоқ. Ұрлық, ұрыс, араздық күнде дайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҢАЙДАҒЫ с ы н. **1.** *Жақын, айналадағы, аралас.* Жеттім, оздым, жер білді, *М а ң а й д а ғ ы* ел білді. Бәрекелді батыр деп, Қызбозбала сол күлді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Жанындағы, қасындағы.* Тойған есек шөпті оттап *м а ң а й д а ғ ы*, Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы. Қаңғырып өлкені өрлеп келе жатып, Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы (Абай, Тол. жин.). // *Жанындағы, айналасындағы адамдар.* Ғали Жамалдың бұрынғы көріп жүрген жігіттерінен сөзге ұстарақ, сұраған сөзіне толық жауап қайтарып һәм өзі де ләззатты сөздер сөйлей бастағанға *м а ң а й ы н д а ғ ы л а р д ы ң* не істеп, не сөйлеп, не ойнап жатқанын естімеген секілді.

МАҢАЙЛА= е т. **1.** *Маңайына жақын келу.* Әшірбек гүл алаңын *м а ң а й л а п* келіп айнала өте шығуды ойлаған-ды (А.Байтанаев, Қансонар). Құлауын тауып түспесе көлікті кісі түгіл жалғыз-жарым жаяулар да теңіз жағасына *м а ң а й л а п* бара алмайды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** а у ы с. *Айналшықтау, орағыту.* Тыңдағым кеп ғасырдың арайлы әнін, Арай шашқан тауларды *м а ң а й л а д ы м.* Гамзатовтың өзіне қарадым да: «Гәп мұрында жатыр ма», – деп ойладым (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Әлі келу, тісі бату, қолынан келу.* Өтсе де шың басынан қарай-қарай, Сыр шертер сан ұрпаққа Абай талай. Өйткені бар қазақтың бір ақыны Абайға жүр ғой әлі *м а ң а й л а м а й* (К.Салықов, Жезкиік). Бидайық, түйғын болмаса Тазқара мен су бүркіт *М а ң а й л а м а с* шенінен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **4.** а у ы с. *Шамалау, жуықтау.* Алпысыншы жылдардың аяғында колхоздағы дәнді дақыл 4700 гектар болса, қазір тоғыз мыңды *м а ң а й л а п* қалды (Ә.Ибрагимов, Асыл мұрат.).

МАҢАЙЛАС үс т. *Іргелес, жуықтас, жақынырақ.* Көлдің айналасында бірімен-бірі *маңайлас* жеті үй отыр (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Бұл ара баяғы Көкбөрі алғаш көз ашқан жыраға *м а ң а й л а с* болатын (К.Ахметбеков, Сый орамал). Лақ тұрсын бұлтпен *м а ң а й л а с* жүрген самолет моторының сарыны да құлаққа әрең жететіні әмбеге белгілі (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

МАҢАЙЛАС= е т. **1.** *Жақындасу, араласқұралас болу.* Маған *м а ң а й л а с қ а н н ы ң* бәрі алақанын жаяды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сонда насыбайын атып болып, Бөкет айтқан екен: «Батыр мен батыр *м а ң а й л а с қ а н* жауда бас қосады; молда мен молда жайнамазда бас қосады; ит пен ит жерошақта бас қосады» (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Теңесу, сай келу.* Бұл, әрине, мейлінше әдемі қыз. Қала, далада көрген қазақ қыздарынан әдемілігі бұған *м а ң а й л а с а т ы н* қызды, Шоқан кездестірген емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МАҢАЙЛАСТЫР= е т. *Жолату, жуыту.* Молдан алдынан шығып ұстамақ болып еді, көк қасқа *м а ң а й л а с т ы р м а й* шаба жөнелді (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

МАҢАЙЛАСТЫРУ *Маңайластыр етістігінің қимыл атауы.*

МАҢАЙЛАСУ *Маңайлас етістігінің қимыл атауы.* Жемнен әрі өткен соң ғана Бесқаланың жолына *м а ң а й л а с у ы* мүмкін, ол жаққа жеткен соң маңайласпасына да амалы жоқ (Ғ.Ахмедов, Жорық.).

МАҢАЙЛАТ= е т. *Жуыту, жолату.* Қараменденің аты орынсыз орғып, қасқырды *м а ң а й л а т п а й* қойды (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Олар телефондап көріп еді, жұмыскерлерге расчет беруге хақымыз жоқ деп *м а ң а й л а т п а д ы* (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

МАҢАЙЛАТТЫР= е т. *Жолатқызу, жуыту.* Күлқадишаны іздеп келе жатырмыз, бірақ қазақ дәстүрі қыз жанына бозбала жігітті *м а ң а й л а т т ы р м а й д ы* ғой (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Не пәленің бәрін күні бұрын ойлап, сырттағы есік алдына қойған жігіттері бұларды үйге *м а ң а й л а т т ы р м а й д ы* (Д.Әбілев, Арман.).

МАҢАЙЛАТТЫРУ *Маңайлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

МАҢАЙЛАТУ *Маңайлат етістігінің қимыл атауы.* Қатындар да, әккіс-ау, әуелі сипап көріп, сый танымас екенін біле қойып, қайтып оған *м а ң а й л а т у д а н* қалған еді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

МАҢАЙЛАУ *Маңайла етістігінің қимыл атауы.* Бұрын *м а ң а й л а у ғ а* именетін қыз, келіншектер Құралы үйінің ауласындағы іші таспен шегендеулі құдықтан су алып жүреді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

МАҢАЙТ з а т. с ө й л. ж е р г. ***Маңай***. Бұл *м а ң а й т т а* ел жоқ көзір жасырынған зымзия (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). Түні бойы күбірлесіп, *м а ң а й т т а ғ ы* тәуір деген қыздың бәрін саралап шықты (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

МАҢАЙЫНА үс т. *Қасына, маңына.* «Ағам деп көзі шыққан» айта салып, жетелеп бір соқырды қасына алып, Әркімнен көшедегі

қайыр сұрап, Ләйлінің *м а ң а й ы н а* түрды барып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАҢАЙЫНДА үс т. *Маңында, қасында.* Бар екен таудан аққан таза бұлақ, Түк ел жоқ *м а ң а й ы н д а* қылған тұрақ. Жағалай біткен ағаш жапырақты, Жайқалып күн мен желден тұрған қорғап (М.Дулатов, Шығ.).

МАҢҒАЗ с ы н. **1.** *Паң, керенау, кербез, тәкаппар.* Сауытты ерің зерігіп, Сері бойдағың ерігіп; *М а ң ғ а з* байың балпаңдап, Мақтанғөйің талтаңдап, Жас өспірім жар таңдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өр тұлғасы *м а ң ғ а з,* кербез, сымбатты, Ұларлы жер баба сырын тыңдатты. Бар қазаққа орда болған ақжолтай Жер табылмас Ұлытаудан қымбатты (К.Салықов, Жезкиік). Күләш отыр сыпайы ғана үлбіреп, Жүсіпбек отыр *м а ң ғ а з* (И.Жақанов, Екі жирен). **2.** *Байыпты, байсалды, салмақты.* Сабырлы, терең ойлы *м а ң ғ а з* еді, Жетпеген қатарына тең құрдасы. Сағымдай садақ жетпес жылдамдығы, Қырмызы қыз мінезді, қымбат басы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен саған бас қоямын таңда өзі арай, Шам жағып, қиса азабын *м а ң ғ а з* Абай. Бейшара бей қазақтар оқ атқанда Намазын үзбей өлген Жанғожадай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бұрын көп сөйлейтін, орынды-орынсыз мақтана кетуге бейім, қалжақбас Бек салмақты, *м а ң ғ а з* жігіттердің қатарына қосылады (М.Мағауин, Ақша қар). **3.** а у ы с. *Асықпайтын, жайбарақат.* Қырқадан ұшқан кер маңдай *м а ң ғ а з* үш аққу Таңменен бірге таласып, Көрінбей кетті Долана сайдан ары асып, Біріне, бәлкім, оқ тиген болар, бәсеңдеу ұшып барады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақ қанат құс тағы да төмендеді, Қайтадан көтерілді, бөгелмеді. Жайылуын тоқтатып, *м а ң ғ а з* қойлар Маңырап көкке қарап еленді (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Керілген, жайқалған.* Дала, рахмет саған, асырдың-ау даңқымды Қуанттың-ау халқымды, Алып төсіне алып қазан орнатып, Сапырдың-ау алтынды. Пай-пай, неткен *м а ң ғ а з* едің білмейтұғын шалқуды (М.Мақатаев, Шығ.). Тұлғасы алып. Бір өзі халық Туар ма кісі Абайдан. Ақылы – теңіз Аспанмен егіз Кеудесі алтын сарайдай. Батыстай сабаз, Шығыстай *м а ң ғ а з,* Жahандай байтақ жаралған. Сондай бір ұлды Тудырып тынды Қазақта қандай бар арман! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Кенет *м а ң ғ а з* паң даланың еркін баурап талдырып, Ту биіктен естілді бір жан тербеген жаңғырық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАҢҒАЗДАН= е т. **1.** *Паңсыну, тәкаппарлану.* Шып-шып терлеген қара бұжыр бетін етектей орамалмен бір сүйкеген Қабен балдызына *м а ң ғ а з д а н а* қарады (М.Хасенов, Тұлпар.). Шоферіміз көзінен от ұшқындап Жатқа соқты Қасымның бір өлеңін. Лезде дәмді аузының тұзы құрып: – Ә, Қасым ба,– деді шал тыжырынып, Менсінбеген кейіппен *м а ң ғ а з д а н ы п,* Маңғазданып орнынан паң қозғалып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жоламанов тез жауап қатты. Оған бұл адамның сөз саптауы да, *м а ң ғ а з д а н а* түскен офицерлік мінезі де ұнамады (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Керілу, найқалу.* Мектептің шығыс бетіндегі жазық, сусыз сарғыш сордан аяқтарын маң-маң басып, *м а ң ғ а з д а н а* қос өркешті түйелер келе жатыр (Тұлпар). Ертеден елге аян Қазан қала, Жататын көптен бері *м а ң ғ а з д а н а.* Кетті оның көшесіне кемдік етіп, Торғайдан тентіреген жалғыз бала (О.Шипин, Дастан.). Сондықтан да Орталық Қазақстанның *м а ң ғ а з д а н ы п* тұрған кәрі тауларын ғасырлар айнасы тарих куәсі деп білу керек (Н.Баяндин, Атамекен).

МАҢҒАЗДАНУ *Маңғаздан етістігінің қимыл атауы.* Бөрібек өзін жоғары ұстау, *м а ң ғ а з д а н у* дегеннен ырымға жоқ, аңқылдап, ақтарыла сөйлейді (Т.Нұртазин, Адам.).

МАҢҒАЗДАУ с ы н. *Байсалдылау, салмақтылау, кербездеу.* Бектемір – кескін-келбеті, мүсін-тұлға жақтарынан *м а ң ғ а з д а у* келген, көрікті адам (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Иманбек Жанпейісов жай сөйлейтін, *м а ң ғ а з д а у* жігіт екен (Ә.Бектемісов, Жау жағадан.).

МАҢҒАЗДЫҚ з а т. *Кербездік, салмақтылық, байсалдылық.* Раушан екінші жамбасына аунап түсті. Түрі де жаман емес еді, аздап *м а ң ғ а з д ы ғ ы* да бар (Ш.Құмарова, Қос шынар). Оның жүріс-тұрысында өз қадірін білетін адамға тән *м а ң ғ а з д ы қ* бар (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

МАҢҒАЗДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Маңғаздық.*** Оның мінезінде жетекшіге тән *м а ң ғ а з д ы л ы қ т а н* гөрі биязы ойнақылық молырақ (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

МАҢҒАЗДЫРАҚ з а т. с ө й л. ***Маңғаздау.*** Саусақов соңғы кездерде панданбағаңмен, бұрынғыдан гөрі өзін *м а ң ғ а з д ы р а қ,* байсалдырақ ұстайтын болды (М.Қаратаев, Дала.).

МАҢҒАЗСУ *Маңғазсы етістігінің қимыл атауы.* Мақтанып *м а ң ғ а з с у д ы* қаламаймын, Ешкімнен өзімді артық санамаймын (Ә.Оңалбаев, Таң алды.).

МАҢҒАЗСЫ= е т. *Паңсыну, тәкаппарсу, өзін әлдеқандай етіп көрсету.* Жолдар-ай, адамның жолдары-ай жалғасқан, Өтеді көшеден құрбылар қолдасқан. Әйтсе де кей қыздар *м а ң ғ а з с ы п,* паң басқан, Ыза ғып кетеді көз қырын салмастан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бәрін де жалғыз тындырып, Сөйлесе түнді түнге ұрып,

М а ң ғ а з с ы п кеуде көтерсе, Майдангер өзін білдіріп, Соғыста жүріп, соғыста Болған жоқ, сенбе, сол адам (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МАҢҒАЗСЫН= ет. *Паңсыну, тәкаппарсыну.* Қаншама *м а ң ғ а з с ы н ғ а н м е н,* тап осы арада сасып қаппын (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы қыз). Адамсың сен де түсініп, Сүйгеннің жанын ардақта, *М а ң ғ а з с ы н ы п* ісініп, Құбыла бермей ар сақта (Г.Сейілжанова, Алқоңыр).

МАҢҒАЗСЫНУ *Маңғазсын етістігінің қимыл атауы.*

МАҢҒАЛ с ы н. к ө н е. *Шебер, ұста.* Тақтан да сұлу болып шықты сандал. Соққан соң шын көңілмен өңшең *м а ң ғ а л*. Сүтіні сары алтыннан сексен еді, Қаншасын шамасының сонан аңғар. (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

МАҢҒЫЛ: маңғыл қасқа. *Маңдайы, тұмсығы тұтас ақ болып келген жылқы.* Бірақ колхозға қараған жылқының ішінде некен-саяқ төбел немесе ақтанау болмаса, мынадай *м а ң ғ ы л* қасқа жылқы жоқ болаты (М. Әуезов, Бүркітші).

МАҢҒЫСТА[1]= е т. *Аспай-саспай баппен қимылдау.* Ащы іздеген арауналар алыс жалдарды төскейлеп әлдеқайда *м а ң ғ ы с т а п* барады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Күміс сағымға шомылған аса кірпияз тәкаппар жылқылар Әулиекөлдің тыныш күйін өзіне қалдырып, тауға қарай *м а ң ғ ы с т а п* барады (О.Бөкеев, Қайдасың.)

МАҢҒЫСТА[2]= е т. *Өндіртіп істеу.* Сол Қарашоқыда бүгін үлкен ауылың, Күңкенің ауылы *м а ң ғ ы с т а п* мал өсіріп, мыңғырып жатқан жоқ па? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Маңмаң басқан сары атан Маңғыстап шығар өріске. (Махамбет, Өлеңд.).

МАҢҒЫСТАТ= е т. *Өндіріп істеуге бап жасау.* Бейбіт өмір, берекелі тірлікке көшкен көшпенді жұрт *м а ң ғ ы с т а т ы п* малын бағып, асыр салып ақын қуып, бақытты ғұмыр кешсе керек (О.Бөкеев, Мұзтау).

МАҢҒЫСТАТУ *Маңғыстат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малын *м а ң ғ ы с т а т у.*

МАҢҒЫСТАУ *Маңғыста етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тауға қарай *м а ң ғ ы с т а у.*

МАҢҒЫТ з а т. к ө н е. *Ит түрі, тұқымы. М а ң ғ ы т* деп түлкі аузын ашып жібіргенде бөдене: «Түлкінің аузына бір саңғыт» деп түлкінің аузынан ұшып кетіп қалды (Ертегілер).

МАҢДАЙ з а т. **1.** *Бастың жоғары жағының алдыңғы бөлігі.* Өкпесінен оқ өткен, Өгіздейін өкірді, *М а ң д а й ы н а н* оқ тиген Жатты қабан секілді (О.Шипин, Дастан.). Егер мына бір келіншектің көзі мен *м а ң д а й ы н а,* сонау шеткі қыздың мұрны мен аузын берсе, аумаған Нефертити болар еді (І.Есенберлин, Ғашықтар). **2.** а у ы с. *Есіктің жоғары жағы.* Қарайсың-ау жаның қалмай Жалтылдаған тал-қайыңға. Қызыл опа жағылғандай Ақүйдің де *маңдайына* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Алыста, сонау алыста *М а ң д а й ы н* тамыз күнге ашып, Арқасын тіреп қамысқа, Тұратын еді бір лашық (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3**. а у ы с. *Бір нәрсенің ең жақсысы, таңдаулысы.* Төрт түлік семіз малдың *м а ң д а й ы н а н* майданға он сегіз мың мал айдаттым (Айтыс). Ол кезде жас едім. Жігіттердің ауданда *м а ң д а й ы* едім (Ү.Уайдин, Ендігісін.). **4.** а у ы с. *Тағдыр, пешене.* Нұр шұғылаң *м а ң д а й ы м н а н* түн түрді, Барша жүрек бір өзіңе ұмтылды. Сен арылттың мұңнан ғазиз жұртымды, Күй сандығым мың тілді (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сен болып қайта жанды-ау сағынышым, Бәлкім, тар *м а ң д а й ы м н ы ң* бағымысың. Бәлкім, сен менен қашқан махаббаттың Ойланып қайта соққан шағымысың (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Қолдағы бары, жиған-тергені.* Бұл қазақта жігіттер бар қонаққа *М а ң д а й ы н д а ғ ы* бір атын Жайратып салып, жарқылдап күліп тұратын. Көкірегінен Күн сөнбей Осы бір шақтан білсең ғой Тұратын тауып мұратын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ай [жарық] маңдай. *Жарқыраған кең маңдайлы. А й м а ң д а й* алуан дарынның Тері боп тамшылайсың сен. Сан жүйрік армандарымның Тұлпарын қамшылайсың сен! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Суырылып көп ішінен шыға келді, Асан ақын атақты, балды таңдай. Көкжелек, Ақжелекті ертіп алды Асанға алғыс айтты *ж а р ы қ м а ң д а й* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ақша [ақ] маңдай. а) *Жазық, кең маңдай.* Қарағым, сен де ақ маңдай, мен де *а қ м а ң д а й,* Арасы екі ауылдың шам жаққандай. Кешегі жиырма бестің өтті шағы, Не керек, өтіп барад күн батқандай! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қыз қайда Ардақжандай туған айдай, Күлім көз, оймақ ауыз, *а қ ш а м а ң д а й.* Сағындым, еркем, ах-ах-ау, сені-ау! Сөйлесе, сөзі майда, лебі жылы, Жанымның сүйініші бұлбұл таңдай (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Кең маңдайлы ару.* Тіршілікте жетпесек те мұратқа Ақыретке бір барамыз бірақ та. Ант еткемін алған серттен танбасқа Жасымасқа, Жүнжімеске, Талмасқа. Өміріме шуақ құйған өзің ең, Өлімге де алдыменен сен баста! – Деді ерні дір-дір етіп *а қ м а ң д а й* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өжет еді ер мінезін, Сыйлаушы еді бар *а қ м а ң д а й.* Табиғат та оның өзін Батыр бол деп жаратқандай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жазық [кере қарыс] маңдай. *Үлкен, кең, жазық маңдай.* Қара қас, *ж а з ы қ м а ң д а й,* қара көзді, Дауысы жіп-жіңішке жұмсақ сөзді Мінезі майға еріткен қорғасындай, Келсең де ерте-кешті бір мінезді (Ақан сері, Шығ.). Қаз мойын, қарақат көз, *ж а з ы қ м а ң д а й,* Тәтті сөз, оймақ ауыз, балды таңдай. Сүйріктей он

саусағың қыпша белің, Таза гүл бой сипатың Райхандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Кере қарыс маңдайы,* Басында көне далбағай. Секілді екен көздері Жарқ-жұрқ еткен найзағай, (О.Шипин, Дастан.).

Кең маңдай. *Жазық, үлкен маңдай.* Жібектей қап-қара таралған шашың бар, Бұлдырсыз таптаза жаралған басың бар. Қардай аппақ әжімсіз *маңдайың кең,* Қынаптан суырған қанжардай қасың бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қақ маңдай. *Маңдайының дәл ортасы. Қақ маңдайда* қалы бар, Жауырынында жалы бар, Аспанның найзағайындай Алыстан көзге шалынар, Аманжол батырдың шөбересінің шөбересі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қу маңдай. *Сор маңдай, бақытсыз.* Кемпір егіліп жылап келеді, сөйлеп келеді. – Бағы ашылмаған *қу маңдай.* Құдай бір ұрғанды он ұрады, – дейді (Бәйшешек).

Маңдайға біткен. *Пешенесіне жазылған, бұйырған.* Жақсы қатын алсаңыз, Алланың жауған нұрмен тең. Жаман қатын алсаңыз, *Маңдайға біткен* сормен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Мұхаммед атын аңыз ғып, Өткізер еді кей түнді. *Маңдайға біткен* жалғызды «Қара найзағай» дейтін-ді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Айналайын шырағым, *Маңдайға біткен* қыраным, Көлге біткен құрағым, Қара жер болды тұрағың (Қабан жырау, Алтын қазық).

Маңдайға жазбады. *Бұйыртпады, пешенесіне жазбады.* Шаттығы сай болса да тал бойына, Бұлбұл қонып жатса да таңдайына, Ол аралды көруді көп адамның Қатал тағдыр *жазбапты маңдайына* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Маңдай салды. *Алға түсті, қол бастады.* Ол: «Жауда *маңдай салса,* дауда таңдайласа» алар жан екен отырған төрт қара көз түгел әйгілегендей (К.Сегізбаев, Беласқан).

Маңдайға жазған. *Өзіне тән, бұйыртқан.* Тәңірінің *маңдайға жазғанын* үйде тосам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Салақ әйел ауы да болар тесік, Қолын тығып қасуға оңай десіп. Тағдырда *мандайыңа жазған* болса, Табиғаттың ісіне амал нешік (Шал ақын, Өлеңд.). Сопайып барсаң қу басың, Ақтамберді, Қабанбай үкпелеп мені сөкпей ме? – Қаламаймын, жан ата, Сұлуды да, малды да, *Маңдайыма жазған* бар, Бақытым менің алдымда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бақытыңды соның ғана *маңдайына жазғандай,* Қарамасаң төзіміннің терезесі тозғандай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Маңдайдағы сызық [қыртыс]. *Әжім.* О, қазақтың сұңғыла тұңғыштары! Күлөштармен бақытқа бірге ұшқаны! Шөкен аға жатыр ғой *маңдайында,* Өмір салған құтты жол *қыртыстары* (К.Салықов, Жезкиік). Екі көзде мұң тұнып тұр біз ұққан. Сол заманның шырғалаңын аңдатар *Маңдайдағы* жылғаланған *сызықтар* (К.Салықов, Жезкиік). Сай-сай болды *сызықтары маңдайдың,* Кейде өзімді-өзім көтере алмаймын. Қаншаға да келгенімді білмеймін. Сан көбейтіп, босқа жүрген жандаймын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Маңдайдан сипады. *Жақсы көріп, іш тартты.* Артық кетсе – обком түсейді, ал кем түсіп жатса – *маңдайдан сипамас* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жанарымнан Өмір деген көгеннен, Жаңа түгіл, Тыс қалған жоқ көнеңде! Ұлдарымның *маңдайынан сипайтын* Уақытты да арнадым мен өлеңге! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Маңдайларың ашылсын! б а т а. *Жолдарың болсын.* – Апаңның артқы жақсылығын берсін! Құдай әмірі мақұл... тек *маңдайларың ашылсын*! – деп үнсіздікті Ақберген сейілтті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Маңдай тер. *Істеген адал еңбек, жұмсалған күш.* Ер жігіттің *маңдай тері,* Арулардың көз жасы мен күлкісі Абырой мен атақ-даңқтың түр-түсі, Әлемдегі асу бермес ең ұлы іс, Күнделікті жеңіс пен жеңіліс Елге деген махаббаттың безбенімен өлшенер Безбен сынса, безбүйректік белсенер. Алдыменен өз жаныңның қайшылығын жеңіп ал Биік ұшқың келсе егер (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бал татыған ақ сазандар тереңі, Теңіз түбі тұзды сумен тұнса да. Маған нанның тәтті дәмін береді, *Маңдай терім* ащы бола түрса да (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мысал үшін ноғай жұртын алайық: олардың байлары табанның күші, *маңдайдың терімен* тапқан малдарын жұрт пайдасына жұмсауға құмар болады, біздің байларда ол көрінбейді («Қазақ»). Ол адал еңбек етіп, *маңдай терімен* дүние жинауға белін буады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Маңдай термен күн кешті [күн көрді]. *Адал еңбегімен күн кешті.* Қайтейін, қайран құрбымай, *Күн кештім маңдай терменен.* Жыласам қой дер, бұл құдай Аға да маған бермеген (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Маңдай тері ақталды. *Еңбегінің жемісін көрді, бейнетінің зейнетін көрді.* Отыз жылғы *маңдай тері ақталып,* Жүрген кезі айтқан сөзі жатталып. Екі жігіт: «Патшамыздың сыйы», – деп, Қойды алдына теңнің бәрін ақтарып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Маңдай тері ақты [моншақтады, саулады, сорғалады, шұбырды]. *Қара терге түсті, тер басты.* Қарасақ қалың адам тұр кезекте Таласып итермелеп бірін-бірі. Күн бұрын құмырсқадай

тұрған халық, *Маңдайдан* қатты аязда *ағып тері* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Адал *терін* әрдайым *Моншақтатып маңдайым*... Соқсын дауыл, соқпасын, Қиындықтың көк тасын Кесіп келе жатырмын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қиян қырды шарлаған Желде де бар нан иісі. *Маңдайлардан саулаған Терде* де бар нан иісі (С. Мәуленов, Алыс кет.). Асулар талай жолда қап, *Маңдайдан тер сорғалап*, Кеткенін білмей қалады Төменге төрден жорғалап (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Тер шұбырып маңдайдан*, Болғанда ел ақтабан, Ауып алыс Торғайдан, Әкем Сырға тоқтаған (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ақ таяқты ат қылды. *Маңдай тері шұбырып*, Талай дөңдер көрінді, Белең-белең бұрылып (О.Шипин, Дастан.).

Маңдай тіреді. *Бір нәрсеге таяу келіп тоқтады.* Сөйткенше болған жоқ, машина да үй іргесіне *маңдай тіреді* (Ә.Ысқақов, Жетекші.).

Маңдай шашын ағартты. *Шашының маңдай тұсына ақ түсірді.* Қараймын жар жүзіне жадау тартқан, Бұл күндер *маңдай шашым* сәл *ағартқан*, Үстімнен күндіз-түні төніп байғұс, Үмітпен күндер өткен, таңдар атқан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Маңдайы жарылды [жарқырады]. *Жолы болып, бағы ашылды, сәті түсті.* Бүгінгі үлкен әңгіменің жалғасы, Бүгінгі асау пікірлердің арнасы іздеп барар бізді алдағы жылдарға. Тек жеңіспен *жарқырасын маңдайың*. Жүрегіңнен жалын сөнбей тұрғанда, Мен қасыңнан табыламын әрдайым! (М.Шаханов, Ғасырлар.). – *Маңдайы жарылып* тұр ғой жануардың, бүгінгі бірінші бәйге Тор қасқанікі! – деп кесіп айтты Көбен (С.Талжанов, Ұлдай.). Сен қалайда директор болуың керек. Болып алсаң, *маңдайың жарқырап,* бақытыңа жол ашылады (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Маңдайына басқан. *Ардақтаған, аялап сақтаған.* Милиция шауып келеді де, біреудің *маңдайына басқан* ардақтысын ұстап, міне бастады, болмаса «пәленшеге керек» деп арбаңды алғалы жатыр. Атыңды бір міниіп кетсе, апталған шығармай бермейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Маңдайынан көрді. *Талайыңнан, бағыңнан көрді.* Ия, қамалып отыра бермей, жазылыңдар түгел. Замандарың осылай болды, қайтесіңдер? Өз *маңдайыңнан көр* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Маңдайынан шертіп жүріп. *Таңдап-талғап.* Көрші ауылда сұлу-сұлу қыздар көп. *Маңдайынан шертіп жүріп,* ең сұлуына құда түсеміз (М.Гумеров, Сүйе ме.).

Маңдайына сыймады. *Жоқ болды, өлді, жоғалды.* Ақыл-ойын жалындатқан, Өнер, ғылым шамын жаққан Ұлы қала Азияның *маңдайына сыймады* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сағындық оныншы класты бітірген жылы шалкемпірдің *маңдайына сыймады.* Ертіске шомылып жүріп суға кетті (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Маңдайында қырсық [сор] бар. *Бақытсыз, соры қалың.* Мен қайтейін, мекенім, *Маңдайында қырсық бар.* Жер азудың не екенін, Ел азудың не екенін Қайдан білсін шымшықтар? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Әлде менің *маңдайымның соры бар*, әлде бүкіл әйелдердің ойы тар. Әлде өзім жан жақпайтын қазымыр, қам көңілім қашан менің толығар?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Маңдайының соры қалың [бес елі]. *Барып тұрған бақытсыз, бағы жанбаған.* О, тағдыр-ай, *маң дайымда сор қалың*, Мен бейбақты неге мұнша қорладың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Пьесадағы Асан – *маңдайының соры бес елі* пақыр (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Маңдайын таңдырды. *Басын байлатып алды. Таңдырып* ап *маңдайын* Тағы көйлек сұрап жүр. Бақты кезіп тал-қайың, Жалаңаяқ жылап жүр (М.Мақатаев, Шығ.).

Маңдайын тосты. *Қарсы тұрды.* Толастар емес ал мұнда Басталған жаңбыр бағана. *Маңдайын тосып* жаңбырға, Шопан дос жүр-ау далада (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Маңдайының сорына. *Бақытсыздығына, сорына қарай.* Ерте кетті ол мына тарлау *маңдайымның сорына*, Жалғыз қалып көшіп бардым нағашымның қолына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Маңдайы солқылдады. *Басы шағып ауырды.* Шекесіне жебе тиген жандайын, Шағып тұрып *солқылдайды маңдайым.* Апиыны ада болған бәңгідей, Миым мең-зең, дәм сезбейді таңдайым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Маңдайы тасқа тиді. *Бейнет көрді, азап шекті, қиналды.* Шалқаровтың күні бүгінге дейін *маңдайы тасқа тиіп* көрген емес (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Сынбақ едім, ғұмырын тынбақ еді, Мен көрмеген сан айқас сын қап еді. *Тасқа тиіп маңдайым*, сан кетілдім, Суар қайта, қайтадан шыңда мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Маңдайы [шып-шып] тершіді. *Қиналғаннан терлеп кетті.* Көзіне Арман жас алып, *Маңдайы шып-шып тершіді*, Балауса егін бас алып, Бадана дәнін берсе игі (М.Мақатаев, Шығ.).

Маңдай із. *Іздің беталысын білдіретін, шыққан бағыты.* Саятшылар іздің келген жағын «өкше із», бара жатқан жағын «*маңдай із*», көп іздің ішінде аңшы өзі сабақтап келе жатқан ізін күре із дейді (С. Қасиманов, Аңшылық.).

Сор маңдай. *Ку маңдай, бақытсыз.* Сен де болдың *с о р м а ң д а й,* Мен де болдым *с о р м а ң д а й.* Жеті қабат аралда Жатушы едік көңіл жай (Батырлар жыры). – Ойбай-ау, желігіп неңбар еді, сорлы болған *с о р м а ң д а й!* Енді не болдық («Қаз. әдеб.»).

Табан ақы, маңдай терін жеді. *Біреуді қинады, қанады.* Бұлар сіз сияқты жалшы, малшы жалдап, адамның *т а б а н а қ ы, м а ң д а й т е р і н ж е п* байымайды, өз еңбектерімен, үкіметтің жәрдемімен байыды (Б.Кенжебаев, Асау жүрек.).

Тайқы маңдай. *Дөңкиген дөңес маңдай.* Қара бақыр пұты, бұты өзгенін, Кайқы десем, *т а й қ ы* ма еді *м а ң д а й ы м*?! Мені көрсе күрсінеді көздерің «Мосфильмнен» мезі болған жандайын (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Шот [дөң] маңдай. *Дөңкиген, дөңес маңдай.* Менің алдымда бір топ сурет жатыр. Кейбіреулерінің беті дұрыс емес, енді бірінің иегі бұзылған, кейбіреуі *ш о т м а ң д а й,* Көмірдей қара мұртынан ұшқындап оттар тұрғандай (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Үркерге маңдайын берді. *Үркерді бетке алды.* Айдала, айсыз түндерде, *М а ң д а й ы н б е р е Ү р к е р г е,* Арқылар арба, шарқ ұрар (І. Жансүгіров, Шығ.).

МАҢДАЙАЛДЫ з а т. *Қақ алды, қарсы жақ. М а ң д а й а л д ы м н а н* мұнартып Қазықұрт көрінді (А.Сүлейменов, Бесін). // *Ең үздік, озат, екпінді.* Бейімбет – бұл кезде әрі үлкен жазушы, әрі *м а ң д а й а л д ы* журналист (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Дауылбай жақсы тартатын, мектептегі *м а ң д а й а л д ы* домбырашы еді (Б.Шаханов, Ғашық.).

МАҢДАЙЛА= е т. *Бір нәрсені бетке алып жүру, нысана тұту.* Мен күннің шығысынан көлдің Оңтүстік беткейін *м а ң д а й л а п,* желе шоқырақтап келемін (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). – Рахмет! – деп, қоштасып Тайсойғанды *м а ң д а й л а п,* Жүріп те кетті, ойланып (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МАҢДАЙЛАТ= е т. *Бір бағытты бетке алдыру.* Енді қазақ азаматтарының туын тіккен жеріне отрядты *м а ң д а й л а т а* беру жөн сияқтанады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МАҢДАЙЛАТУ *Маңдайлат етістігінің қимыл атауы.*

МАҢДАЙЛАУ *Маңдайла етістігінің қимыл атауы.*

МАҢДАЙЛЫ с ы н. *Үлкен, кең маңдайы бар, маңдайы жазық.* – Сәтімен туып қалған *м а ң д а й л ы* адам, Жырлаған алтын шанақ таңдайлы адам. Қырық жыл той, мереке сапарында Халқының қанжығасына ән байлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сабаздың өзі *м а ң д а й л ы-а қ* екен ғой (Қ.Исабаев, Өткелде). Ақбаланы бұрында көшеде бір-екі рет көргенмін. Балалар шешен, білгіш деп мақтайтын. Орта бойлы, *м а ң д а й л ы,* аққұба жігіт еді. Көзқарасы, сөйлесі сабырлы жігітке ұсайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ маңдайлы. *Жазық, кең маңдайы бар.* Қураған шынар көгеріп, Қу тұқыл алды қуатты. *А қ м а ң д а й л ы* арудың Жұпармен шашын сылатты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Кең маңдайлы. *Маңдайы кең, жазық.* Жұрт түгел бұрылып *к е ң м а ң д а й л ы,* әдемі ақсары келіншекке қарасты (Д.Қасенов, Ауыл.). От тілді, ойлы жігіт *к е ң м а ң д а й л ы,* Әрқашан, есіркейді Тұманбайды. Ақ пейіл, мейірімді, көңілі жомарт, Таппайсың іздесең де мұнан байды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қақпақтай көң жауырынды, ұзын бойлы, *К е ң м а ң д а й л ы,* қалың қабақ, терең ойлы (Д.Әбілев, Таңд. өлең.).

МАҢДАЙЛЫҚ з а т. *Баскиімнің маңдай жағы, күнқағары.*

МАҢДАЙСЫЗ с ы н. а у ы с. *Бақ-талайсыз, бақытсыз.* Тумысымнан жолым құтсыз, *м а ң д а й с ы з* едім (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ол *м а ң д а й с ы з,* бақсыз деп өзін кінәлайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МАҢДАЙША з а т. **1.** *Екі босағаның үстіңгі жағын бекітіп тұратын көлденең ағаш.* Мекемелер мен тұрғын үйлердің де *м а ң д а й ш а л а р ы н а* ұрандар қағылған (С.Алдабергенов, Әңгім.). Бөлменің *м а ң д а й ш а с ы н д а* сағат тұратын, соған қарасам, беске жақындап қапты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** э т н. з е р г. *Сәукеленің маңдайына тағатын асыл тасты, күміс әшекей.*

МАҢДАМ [лат. zymhangitis epizootica] з а т. в е т. *Жылқыда, есекте, қашырда кездесетін, жарақаттанған тері арқылы лимфа бездері мен тамырлары зақымдалатын жұқпалы, созылмалы ауру.*

МАҢДАТ= е т. ж е р г. ***Маңайлат***. Бөтен адам келсе, «ишан бар, үстіне түсуге рұқсат жоқ» де, ауылдың бала-шағасын *м а ң д а т п а,* – деді ол Қаршығаға (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МАҢҚ: **маңқ етті**. *Тұншыққан, көмескі дыбыс шығарды.* Ай сүттей жарық. Ауыл иттері анда-санда *м а ң қ е т т і* (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). Дөңгелегінің күпшегі қажалып, көгейі сылқылдамаған өңкей көк арбалар сыңқ-сыңқ етеді де, оған қара нардың оқтын-оқтын *м а ң қ е т к е н* дыбысы түнгі жолдың сиқырлы сәні тап осы деп қоштаған тәрізденеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

МАҢҚА[1] з а т. *Адамның, малдың мұрнынан шығатын қоймалжың зат; мұрынбоқ.* Есіктің алдында *м а ң қ а с ы н* ағызып, жас бала отыр (Ауызекі).

МАҢҚА[2] [лат. malleus] з а т. в е т. *Жылқыда т.б. болатын жұқпалы ауру, өте қауіпті індет.*

М а ң қ а м е н ауырған жылқының екі танауына да тұз араластырған бір оймақ тотияйын үгіндісін қамыс түтік арқылы үрлеп жібереді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Жылқының *м а ң қ а с ы* – аса жаман қорқынышты ауру (М.Дулатов, Шығ.). *М а ң қ а* аталатын ауру тиген жылқыны да оташылар жамандат емін қолданып, тақауына ыстық су құйып, аман алып қалады С. Мұқанов, Қазақ қауым).

Танау маңқа. в е т. *Жылқының танауынан ірің ағып, ісіп ауыратын жұқпалы ауруы.* Ал індеттің таралуы мен өршуіне сәйкес аталған маңқа түрлерінің бірі – *т а н а у м а ң қ а.* Яғни танауынан ірің ағып, ісуі (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

Без маңқа. в е т. *Лимфалық түйіндердің ісіп, іріңдеуі* (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

Көкірек маңқа. в е т. *Жылқы өкпесінің ісіп, іріңдеуі* (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

МАҢҚАЙ= е т. с ө й л. ***Маңқи***. Суға қанғаны қарны қампайып, өздері *м а ң қ а й ы п* шығып барады (І.Жансүгіров, Шығ.) Өркештері баладай, жүргенде дір-дір ететін *м а ң қ а й г а н* түйелер жоқ (С.Сейфуллин, Шығ.). Қимылы тым баяу, аз сөйлейді, баласын тауып, шаруасын жайғап, *м а ң қ а й ы п* отыра берер маңғазың (О.Бөкеев, Мұзтау).

МАҢҚАЙЫС= е т. *Маңқиып отырысу.* Құрылдаған құрсақтар ет желініп, шай ішілгеннен кейін, қайтадан қампайысып, жұрт манағыдай көп сөйлемей, *м а ң қ а й ы с ы п,* шалқайысып қалған-ды (А.Хангелдин, Ғани.).

МАҢҚАЙЫСУ *Маңқайыс етістігінің қимыл атауы.*

МАҢҚАЛАН= е т. *Мыңқылдау, міңгірлеу.* Ұшқанда әнін «шіп-шіп» деп *м а ң қ а л а н а* әнін бастап, «кле-кле-кле» дейтін созылмалы әуенін қайталаудан танбайды («Жас Алаш»).

МАҢҚАЮ *Маңқай етістігінің қимыл атауы.*

МАҢҚИ= е т. **1.** *Жайбарақат қалыпта болу.* Осы кезде қабақтан *м а ң қ и ы п* шығып келе жатқан өзіміздің қызыл бұзауды көрдім (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Заңғар тау, ерке өзен ағып жатыр. Сайды өрлей мыңғырып малың жатыр. Сәйгүлігің елеңдеп, құлақ тігіп, Сырттан итің *м а ң қ и ы п* жанында тұр (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мұнарту.* Ақ шашты бабам Шуақты Көзін тұр менен алмастан, *М а ң қ и г а н* шыңдар сияқты, Мәңгілік басын қар басқан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАҢҚИЮ *Маңқи етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М а ң қ и ю ы н* қарашы!

МАҢҚ-МАҢҚ е л і к. *Маңқылдаған, көмескі дыбысты білдіретін сөз.* Әлдеқайдан бір ит *м а ң қ-м а ң қ* үрді (Н.Сералиев, Қаңтар).

Маңқ-маңқ етті. *Міңгірлеген, маңқылдаған көмескі дыбыс шығарды.* Жұрт шырт ұйқыда. Ауылдың иттері де жалқаулана әр-әр жерден *м а ң қ-м а ң қ е т е д і* (К.Қазыбаев, Ызғар).

МАҢҚЫ [лат. gallinago media] з а т. б и о л. *Тауқұдірет тұқымдасына жататын құс.*

МАҢҚЫЛДА= е т. *Маңқ-маңқ еткен дыбыс шығару, ұру.* Анда-санда *м а ң қ ы л д а ғ а н* төбеттердің даусы еміс-еміс естіле бастады (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Әкімнің қыстауы жағынан *м а ң қ ы л д а п* ит үрді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Артығын алып сатқан жер, Байтөбеті *м а ң қ ы л д а п*, Байсал туып үрген жер (Бес ғасыр.).

МАҢҚЫЛДАУ *Маңқылда етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЛЫҚ с ы н. *Алтын, күміс, зер қосып тоқылған қытай жібегі.* Тең шешіп *м а ң л ы қ* көрпе алды тауып, Кебектің де қызға тұр көңілі ауып, «Анық Кебек сен болсаң, арызым бар. Бір айтармын», – деді де салды жауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ). Артқаным атлас, қамқа, торғын *м а ң л ы қ.* Енді не аласыздар баян қылған (Ғашықтық дастан.).

МАҢ-МАҢ: маң-маң басты. *Аспай-саспай жайлап жүрді.* Деді-дағы ер қаранды жанжаққа *м а ң-м а ң б а с ы п* жүріп біраз ар жақта, Тауып алды дөңбектей бір қара тас, Ер қолына дөңбек тасың қаңбақ та! (М.Жұмабаев, Шығ.). Сүйеніш артына бұрылып көшке қарады. Жүк артынған түйелер *м а ң-м а ң б а с ы п* келеді (Ж.Еділбаев, Түркістан). Әбден жегінді болып қалған қара қасқа өгіз *м а ң-м а ң б а с ы п* келеді (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

МАҢМАҢГЕР з а т. **1.** *Жүрісі жайлы, бірқалыпты ат.* **2.** а у ы с. *Асықпайтын, байсалды, байыпты.* Жолықтың, інім. Бұл кеште торықтым, ұғын, Жалғыздық сезіп, жабырқап молықты мұңым, Матростардай *м а ң м а ң г е р* ақынсыз қалып, Кемедей отау баржадай болып тұр бүгін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАҢМАҢГЕРДЕЙ с ы н. *Маңмаңгер сияқты, маңмаңгер тәрізді.* Сарқып алып аз күнде сабырымды, Алыс қалып білдірдің қадіріңді. Самал желдей сағындым әр үніңді, *М а ң м а ң г е р д е й* сағындым адымыңды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МАҢУ *Маң етістігінің қимыл атауы.*

МАҢШӨМІШ з а т. т е х. *Металл қорытуда қолданылатын ожау іспеттес үлкен металл ыдыс. М а ң ш ө м і ш* немесе отожау 100-110 тонна шойын не 300 тонна болат тасымалдайтын ыдыс («Білім және еңбек»).

МАҢЫЗ з а т. *Бір нәрсенің өмірдегі орны, мәні, қадірі.* Жезқазған кен орнының Ұлы Отан соғысы жылдарында *м а ң ы з ы* зор болды (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.). Қайран Қусақ келген досым қиырдан, Эрмитажда жүргендей боп алқынды. Мезозойдың қиялымен құйылған Үйтастардың *м а ң ы з ы* да әртүрлі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Күмбезіңе

қонышты, Күн көзін де шолыпты Туған елдің үміті мен қиялы. Сүйсінтіп қадір, *м а ң ы з ы н,* Етеді мәңгі тағзым, Түркі тектес елдер ортақ ұялы (К.Салықов, Жезкиік).

МАҢЫЗДАН= е т. **1.** *Өзін әлдеқандай етіп көрсету, маңғаздану.* Есіктен кірген Жәукені көріп, Күләш бәйбіше *м а ң ы з д а н а* түсті (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Үлкендер *м а ң ы з д а н ы п* қымызы бар үйлерден қымыз ішіп, қыз-бозбалалар сәнді киімдерін киіп, бәрі біртүрлі асырып лепіруде (С.Сейфуллин, Шығ.). Жаңқабек одан әрі ашылып сөз айтпады. Өзі мүлде *м а ң ы з д а н ы п,* шеру тартып қалыпты (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с . *Мән-мағынасы арту, күшею.* Тақпақ қысқара-қысқара *м а ң ы з д а н ы п* барып мақалға айналып кететін де жері бар. Мақалдарды құрастырып қосып айтқанда, мақалдар тақпаққа айналып кететін де жері бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАҢЫЗДАНДЫР= е т. *Маңызын арттыру.* Әбдікәрім түйдек-түйдегімен *м а ң ы з д а н д ы р а* сөйледі де, Нарботаны тағы да бір мәртебе анықтап көріп алғысы келіп, тына қалды (С.Омаров, Қиыр жол.).

МАҢЫЗДАНДЫРУ *Маңыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЫЗДАНУ *Маңыздан етістігінің қимыл атауы маңғаздану.* Күлзила ондайда *м а ң ы з д а н у д ы* қойып, сыңқылдап күле бермейтін де еді? (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Ой, шіркіннің бірдемені тындырғандай *м а ң ы з д а н у ы н-а й!* Мен де оған миығымнан күлдім (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

МАҢЫЗДЫ с ы н. *Аса құнды, мәнді, маңызы зор.* Тұтқынға түскен үш неміс офицері осы *м а ң ы з д ы* мәліметтерді берді (Ә.Әлішев, Батыр.). Бердібеков жолдас, мен сізге аса *м а ң ы з д ы* бір жауынгерлік тапсырма бергелі отырмын (С.Сейітов, Сөз сұра.).

МАҢЫЗДЫЛЫҚ з а т. *Маңызы зорлық, мәнділік.* Көркем әдебиет неғұрлым күнбе-күн алдымызда түрған ұлы құрылысқа атсалыса алса, солғұрлым оның *м а ң ы з д ы л ы ғ ы* аса түседі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

МАҢЫЗДЫРАҚ с ы н. *Мәні зорырақ, мәндірек.* Халық шаруашылығы мұқтажы бұдан да *м а ң ы з д ы р а қ* объектілерді тез бітіруге ділгір болса керек (К.Сейдеханов, Түркістан.). Төменгі кластарда баланың еңбекке байланысты түсініктерінен гөрі еңбек дағдыларын, икемділіктерін қалыптастырудың *м а ң ы з д ы р а қ* екендігі түсінікті (Қ.Жарықбаев, Психология).

МАҢЫЗСУ *Маңызсы етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЫЗСЫ= е т. с ө й л. *Маңызданып маңғазсу.* Нағашы «ал, жүрейік!» дегенде, *м а ң ы з с и* қалу себебім, әнеукүні онымен ел аралап жүрген шақта, біз Мәмбет қожаның үйіне де қонып аттанғанбыз (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

МАҢЫЗСЫЗ с ы н. *Мәні жоқ, құнсыз.* Қызғаныш демей сөзімнің артын, Ақылмен ойлап, сұлуым байқа; Мақтанға құмар *м а ң ы з с ы з* қалпың, Сүйсінтпес жүртты, жирентер қайта (Т.Шопашев, Жастық.). // *Маңызы жоқ дүние.* Күнделікті өмір тақырыптарының жаманы жоқ та, үлкен-кішісі, маңызды, *м а ң ы з с ы з ы* болады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

МАҢЫРА= е т. **1.** *Қой, ешкі сияқты ұсақ малдың енесін немесе үйірін, төлін іздеп «мә-ә-ә» деп дыбыс шығаруы, тануы, қуануы т.б.* Бір жаратқан пендеңмін, Перзент үшін жылаттың. Балалы арқар *м а ң ы р а й д ы,* Баласыз арқар зарлайды, Балалыны көргенде, Екі көзім жайнайды, ішім оттай қайнайды! (Шал ақын, Өлеңд.). Маужырап кеш болғанда жұлдыз, айы Манартып көкшіл тартқан қыр мен сайы. Қой *м а ң ы р а п,* түйе боздап, сиыр мөңіреп, Жылқы кісінеп, ойнақтап құлын, тайы (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Жамыраған қойдың *м а ң ы р а ғ а н ы* сияқты көп адамның шулап, бет-бетімен шулағанынан бірдей үнмен бірге бастап, бірге шырқап, бірдей қайырып, бірге қосылып ән салуы ұнамдырақ болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Адамның зарлануы.* Махұрым мархабаттан қалдырмағын *М а ң ы р а ғ а н* мен бір жетім бәріңе төл (О.Шораяқов, Шайыр). Жүгіреді байғұс жетім *м а ң ы р а п,* Ешкім оны аямайды жанына ап. Со бір кезде ана болғым келді оған, Қуантпақ боп құшақ жайып аңырап (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

Қойдай маңырады. *Улап-шулады, абыр-сабыр болды, дүрлікті.* Ауыл *қ о й д а й м а ң ы р а п,* қозыдай шулап жатқанда дүрсілдеткен атты кісінің тықырын шеттегілердің құлағы шалып қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хабарымен батырдың Болыстың алды қағазын, Кедей сорлы еңіреп, *Қ о й д а й м а ң ы р а п* шулады, Ала бөтен кедейге, Бұл не деген сұмдық деп (О.Шипин, Дастан.).

МАҢЫРАМА з а т. э в ф. *Қойдың жанама атауы, қойды «қой» деп тура атамаушылық.* Бұл ауылда малдан *м а ң ы р а м а* жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Бөріден үріккендей есі шығып, жақ ашуға мұршасы келмей қалған көп *м а ң ы р а м а* енді ғана есін жияды (Ғ.Сланов, Шалқар).

МАҢЫРАС= е т. *Қосылып маңырау.* Үріккен қойлар үйді айнала *м а ң ы р а с ы п* у-шу (Саржайлау). Ел-жұрты амандасты бәрі келіп,

Хан, сұлтан амандасты тегіс көріп. Қойдай шулап, қозыдай *м а ң ы р а с т ы*, Жұрт жыласып көрісті (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАҢЫРАСУ *Маңырас етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЫРАТ= е т. **1.** *Ұсақ малды шулату. М а ң ы р а т ы п* әкеліп, марқа байқұсты көз алдымызда бауыздап, сойып, жіліктеді (Ш.Уәлиханов, Мақала.). Тас ошақты қиратып, Нар шөгіп құмның астында, Су кешіп таудан астың да, Қой-қозыңды *м а ң ы р а т ы п* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Зарлату, ойбайлату.* Жіберетін дәлдігін жеңіл жебеп, Қазаққа да дәл бүгін Гоголь керек. Беу, ақындос! Аңырап, көп шүйілме, *М а ң ы р а т ы п* берді ғой өмір дерек (К.Салықов, Жезкиік).

МАҢЫРАТУ *Маңырат етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЫРАУ *Маңыра етістігінің қимыл атауы.* Майра қораның ішін арлы-берлі аралаған бетінде қозының *м а ң ы р а у ы н* әлі аңдып отырып қалды (С.Досымов, Жаңғырық). Өлең исі, күмбір-күмбір күй исі, Қой *м а ң ы р а у ы*, қара малдың күйісі, Балалардың төбелесі, күресі, Ел аулақта ғашытқтардың сүйісі (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Немкеттілік жоқ онда ешкідегі, Қой баласы ешкіден есті ме еді?! Мама саулық даусынан – *м а ң ы р а у д а н*: «Құлдығым-ай!» – деген сөз естіледі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАҢЫРАУЫҚ с ы н. *Қайта-қайта маңырай беретін, маңырағыш.* Бағлан қозы – *м а ң ы р а у ы қ,* Маңырайды ауық-ауық. Биік таудың жары – қауіп, Қыстың қалың қары – қауіп (М.Әлімбаев, Бал дәурен.). Сүтсіз қой *м а ң ы р а у ы қ* (Мақал.).

МАҢЫСТА= е т. с ө й л. ***Маңғыста*** *(аспай-саспай байсалдылықпен жүру).* Ғазиз ана *м а ң ы с т а п* маң басады, Көшенің кіретіндей сонда сәні. Осынау үпір-шүпір бөбектермен Бұл Мысыр болашаққа жалғасады (Қ.Жұмағалиев, Сахара). Жексенбіде тауға тарттың *м а ң ы с т а п,* Белес, белдер қала берді алыстап (С.Сейітов, Жаңғырық).

МАҢЫСТАУ *Маңыста етістігінің қимыл атауы.*

МАҢЫТ= е т. *Жолату, жақындату.* Шырақ қайда?! Жаңағы жарық қайда!? Кимелеп ұмтылады халық қайда?! Шынымен Әуезовке *м а ң ы т п а й* ма?! Мына ағын бара жатыр алып қайда?! (М.Мақатаев, Шығ.).

МАПА с ы н. *Үлбіреген жұмсақ, мамықтай ұлпілдек.* Ақ сүттей *м а п а* етіне тас батқанда, Қан жылжып жамбасына етті шылқ-шылқ. Сатаймен жаны бірге шошығандай Аспан, тау, дала желі қалды тынып (І.Жансүгіров, Шығ.)

МАПАҒАТ: мапағат таппады. *Байыз таппады, шыдай алмады, дегбірсізденді.* Әдетінше күндегі Далада кезіп жүр еді, *М а п а ғ а т т а п п а й* ордадан біреу шауып келатыр (Едіге).

МАП-МАЙДА с ы н. **1.** *Тым ұсақ, уақ.* Үнді Мұхитының жағасы тамаша пляж. Маржандай *м а п-м а й д а* құм ақтарылған ақ тары тәрізді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Николай Никитич болса жүрген жерінің табиғатын тамашалап, *м а п-м а й д а* күлгін түстес ерекше топырағына таңдана қарайтын (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **2.** *Жұп-жұмсақ нәзік.* Оның қолы біртүрлі *м а п-м а й д а,* маңдайы қандай жақсы (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сыпайы, әдепті.* Жолдасымыздың қызы бет біткеннің сұлуы, көзі қап-қара, сөзі *м а п-м а й д а,* шашы құндыздай жалт-жұлт етеді (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Көз алдында арманың күйіп жатыр, Ай менен күн бір-бірін сүйіп жатыр. Мақпал қыздың мақпалдай әсем даусы Құлағыңа *м а п-м а й д а* тиіп жатыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАР[1] с ы н. *Жалғаса ұштасқан, тұтас, ірі.* Дөңгелек біткен *м а р* арша, Көзіме қанық үйімдей; Жастығым болып томарша, Жамылғам бүрін киімдей (Ғ.Орманов, Таңд. шығ.). Шырышы шұбар жыландай, Жаужұмыры құмандай, Қолқа қолат, құба құм. Сеңсең бұйра сексеуіл, Жабағы шағыл, *м а р* шеңгел, Шұраты шуда, шыралжын (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАР[2] з а т. м и ф. *Жылан.* Қара сеңгір шың болам, Қаптаған топан су болам, Ысқырған аяз, қар болам. Ақ аждаһа, *м а р* болам. Кәрімбай Қосымбекке қалың берді, белгілі *м а р* атанған малын берді (Дастандар).

МАРА з а т. ж е р г. **1.** *Бәс.* **2.** *Көкпардың бір түрі.*

МАРАБУ [франц. marabout] з а т. з о о л. *Ләйлектер туысына жататын, қауырсындары ұлпілдеген, тропикалық ірі құс.* Сол кездерде түйеқұс – нанду, *м а р а б у,* аққұтан, аққу тағы басқа құстардың қауырсындары өте қымбат бағаланған (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

МАРАЙ= е т. *Күшею.* Алайма, сұлтан, алайма Астыма мінген арғымақ, Аяңдай түсіп *м а р а й* ма? (Махамбет, Өлең.).

МАРАЙМА с ы н. *Жайдары, жадыраңқы, кеңпейіл.* Иланшы Қадырхан ақын жігіттің *м а р а й м а* мінезін танып қалды (Д.Досжанов, Жібек.). Дала сенің түн көрпесін жамылып, көсіле түсіп жатқан *м а р а й м а* дидарыңа телміретінмін (О.Бөкеев, Үркер).

МАРАЛ [лат. cervus elaphus] з а т. з о о л. *Аша тұяқтылар тобына жататын сүтқоректі, ірі аң; бұғының ұрғашысы.* Момын аң: арқар, құлжа, бұғы, *м а р а л.* Болмайды тау ешкіде ешбір залал, Еліктер, қара құйрық, құлан, бөкен пайдалы адамдарға еті адал (К.Әзірбаев, Таңд.

шығ.). Жетім көлден су ішкен қанша *м а р а л*, Қанша киік қалды екен сай-салада? Қанатынан үзіліп ән-самала, Қаншама аққу кетті екен – аңсаған ән? (М. Мақатаев, Шығ.). Қасқыр, аю, бұғы, *м а р а л*, борсық, тышқан – Хайуанның жыбырлаған бәрі барған. (М.Дулатов, Шығ.).

МАРАЛДАЙ с ы н. *Марал тәрізді, марал сияқты.* Арай мүйізі сырқыраған *м а р а л д а й,* орамалмен шандулы басын үйдің қабырғасына шалқайта сүйеп, шайқап-шайқап қойды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Әп-әдемі *м а р а л д а й* Әсері жоқ гөзәлдің. Бәрін анық көре алмай, Бұлдырайды көз алдың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кер маралдай керілді. *Кербезденіп керіліп-созылды, маңғазданды.* – Оу, *к е р м а р а л д а й к е р і л г е н* сырбаз жеңешем, Өзің келіп қалыпсың ғой. Кәне, мына жаққа шық (Ш.Құмарова, Қос шынар). *К е р і л г е н к е р м а р а л д а й* кербез сұлу, Қиын ғой, сұлулардың сырын білу (И.Байзақов, Құралай.).

МАРАЛДЫ с ы н. *Марал өскен, маралы көп.* Тыңда, жолдас, сөзімді! Ашып қара көзіңді! Қырғауыл ұшып, қаз қонған, Аққу келіп, жаз болған, Алтайға қара *м а р а л д ы* (Жамбыл, Шығ. жин.).

МАРАЛҚУРАЙ з а т. ө с. *Биіктігі 1,5 метрден асатын, көпжылдық, шөптектес улы өсімдік.*

МАРАЛОТЫ [лат. thalictrum] з а т. бот. *Сарғалдақ тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. М а р а л о т ы н ы ң* құрамында алколоид болатындықтан, дәмі ащы, кейбір түрлерін мал жемейді (ҚСЭ). *М а р а л о т ы* тамырының адамға күш-қуат беретін қасиеті халық медицинасының игілігіне айналған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). 40 күн толғанша бөбекті бір күн сабынды сумен, бір күн тұзбен, бір күн жұпар иісті шөппен, *м а р а л о т ы м е н* кезекпе-кезек шомылдырады. («Егемен Қазақстан»).

МАРАЛТАМЫР [лат. rhaponticum cartha moides] з а т. б о т. *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы. М а р а л т а м ы р* Қазақстанның дала, шөл, таулы аймақтарында, өзен, сай бойларында, сортаң жерлерде өсетін 5 түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *М а р а л т а м ы р* – дәрілік, тағамдық, малазықтық өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология).

МАРАЛШӨП з а т. ***Маралоты***. Адамның күш-қуаты қайта бастағанда, жұртшылыққа белгілі женьшень, пантакрин, левзея, *м а р а л ш ө п* тамырының тұнбаларын қолданған да жаман емес (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МАРАЛШЫ з а т. *Марал өсіретін адам, бақташы. М а р а л ш ы л а р* алған нысана сөзсіз орындалатынын қазіргі нәтижелер-ақ көрсетіп отыр (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс).

МАРАПАЗ з а т. с ө й л. ***Марапат***. Қызкеліншектер ортасында Салдың жанары жасау рап, осы қошемет, осы *м а р а п а з* да мас болып, мәңгіп отыр (Д.Досжанов, Жібек.).

МАРАПАТ з а т. *Қошемет, сый-сияпат, құрмет.* Құтты боп құс бегіндей алақаның, Ұшырдың талай өнер балапанын. Бәрі де бас иеді ұстаз тұтып, Осы ғой зор құрмет, *м а р а п а т ы н* (Ә.Жәмішев, Сағым.). Жай қылған жабықтырмай жанның көңілін, Өзімді Атымтайға теңер едім, Мәз болып *м а р а п а т қ а,* мас бурадай, Күркілдеп көрінгенге шөгер едім (Үш ғасыр.).

МАРАПАТТА= е т. *Мадақтау, дәріптеу.* – Атын естіп өзін көре алмаймыз, Базарды *м а р а п а т т а п* мақтайды, – деді керуен басы (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Ұсынған мойынды қылыш кеспейді, орталарыңа өзі келіп, өнерін көрсетіп отырған жасты қайтіп дәттерің шыдап *м а р а п а т т а м а й с ы ң д а р* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Сіз өзіңіз айдар таққан ер жігіт деп киелі Шомақ палуан, Дара біткен сүйегі, Арқаға сап көтерсе атан түйені, *М а р а п а т т а п* қуана қол соғасыз, Иығына алтын шапан жабасыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАРАПАТТАЛ= е т. *Дәріптелу, мадақталу.* Дәл осылайша қаршыға, сұңқар, тазы, алдаспан, найза т.б. да *м а р а п а т т а л а д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). ҰБТ қорытындысы бойынша «Алтын белгі» белгісімен *м а р а п а т т а л ғ а н д а р д ы ң* 51,9 пайызы – қазақ тілінде, 45,3 пайызы – орыс тілінде оқытатын мектептердің оқушылары («Қаз. әдеб.»). Тұрғынүй кооперативі жылдың үздік ауласы байқауының жеңімпазы атанып, 200 мың теңгелік сыйлықпен *м а р а п а т т а л а д ы* («Егемен Қазақстан»).

МАРАПАТТАС= е т. *Мақтанысу, көтермелесу.* Бәйгеден кейін демімізді басып, есімізді жиғаннан соң: «Менің атым ұшқыр», «Менің торы бестімнің аяғына шаң жұқпайды», «Менің қара құнаным алысқа шабады» – деп жатқанымыз сол ма мақтанысып, *м а р а п а т т а с ы п* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МАРАПАТТАСУ *Марапаттас етістігінің қимыл атауы.*

МАРАПАТТАУ *Марапатта етістігінің қимыл атауы.* Ассамблея мүшелерін Қазақстан халықтары Ассамблеясының Құрмет грамотасымен *м а р а п а т т а у* туралы мәселе қаралды («Егемен Қазақстан»)Түркиядағы *м а р а п а т*

т а у д а сөз алған ғалым түркі әлемінің байланысын нығайту бағытында ойлап жүрген жаңа ұсыныстарын да білдірді («Егемен Қазақстан»).

МАРГАНЕЦ [нем. Marganerz] з а т. х и м. *Суда жақсы еритін, көк жасыл түсті, химиялық элемент.* Көптеген зерттеулерге қарағанда, *м а р г а н е ц* малдың өсіп-өнуіне қажетті микроэлементтердің бірі (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.). Қазақстан *м а р г а н е ц т і ң,* молибденнің, көмірдің, калий және басқа да минерал тұздарының, жаңа техникада өте маңызды роль атқаратын никельдің, титанның, кадмийдің, индийдің, сол сияқты тағы басқа толып жатқан элементтердің қоры жағынан да СССР-да алдыңғы қатарлы орындардың бірін алып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *М а р г а н е ц т і ң* көп мөлшері мұхиттар түбіндегі темірмарганец тасберіштерінде шоғырланған (Қаз. тілі термин. Химия.).

МАРГАНЕЦТІ с ы н. х и м. *Құрамында марганеці бар, марганеці көп.*

Марганецті шөгінділер. х и м. *Құрамында марганеці бар шөгінділер. М а р г а н е ц т і ш ө г і н д і л е р г е* негізінен металды эксгаляциялық-шөгінді ұйықтар, пелагиялық, қазіргі Fe-Mn тасшемендері, Fe-Mn қабықтары мен әртүрлі сауыс жаралымдар жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРГАНЦОВКА з а т. х и м. *Марганецтің судағы ерітіндісі.* Аптечкада мата, дәке, йод және *м а р г а н ц о в к а* ерітінділері, бас және іш ауруларының дәрілері болуы керек (М.Исмағилов, Зорман.). Микробтан тазарту үшін бір кішкене қиыршық *м а р г а н ц о в к а* салып, суды біраз шайқап, 10–15 минуттан кейін ішсең қауіпсіз (Ш.Айманов, Қыран.)

МАРГАРИН [франц. margarine] з а т. т а м а қ. *Жасанды май, мал, өсімдік майларының, сүттің, дәмдік және хош иістік және басқа заттардың қоспасынан жасалған тағамдық өнім. М а р г а р и н* өндірісінің шикізаттарына өсімдік майлары, қорытылған жануар майлары, сүт, сары май, май бояғыштары, тұз, қант, витаминдер, эмульгаторлар жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Киттің майынан техникалық майлар, сабын, *м а р г а р и н* тағы басқаларды жасайды (Ғалам ғажап.). Күнбағардың дәнінен печенье, *м а р г а р и н,* халва секілді тағамдар да істеледі (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Маргарин өнімдері. т а м а қ. *Тағамдық қатты майлар. М а р г а р и н ө н і м д е р і* өсімдік майы мен өсімдік майының қоспаларына шыжғырылған мал майларын қосу арқылы алынады. Сонымен қатар 1,5-40%-ға дейін толық қаныққан май қышқылдары бар өсімдік майлары болады (күнбағыс, мақта, соя майлары т.б.) (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАРГИНАЛ [лат. marginalis] з а т. ф и л о с. *Әртүрлі әлеуметтік институттар мен топтар арасында аралық жағдайда тұрған, өз тобына тән белгілерінен айырылған жеке тұлғалар мен топтар. М а р г и н а л д ы ң* өз әлеуметтік тобынан сырттап қалуы өз тобы құндылығынан саналы түрде бас тартуы, қызметі өспеуі секілді түрлі себептерге байланысты (ҚҰЭ).

Маргинал тұлға. [лат. marginales] қ о ғ. *Ұлттық тіл мен мәдениетті жөндеп меңгере алмай, дүбәра жағдайда жүрген кісілер тобы.* Біздің «шала қазақтар» деп жүргеніміз – осылар. *М а р г и н а л т ұ л ғ а л а р д ы ң* жан дүниесі мен ұлттық кескін-келбетінен нақты этносқа тән белгілерді табу қиын (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МАРГИНАЛДАН = е т. қ о ғ.-с а я с и. *Маргиналға айналу.* Қазіргі қазақ этносының кешегі Ресей отаршылдығының және бүгінгі мәдени экспанцияның салдарынан *м а р г и н а л д а н у ы,* психологиялық, тілдік және рухани бөлшектенуі қауіпті шеңберге жетті («Қаз. әдеб.»).

МАРГИНАЛДАНУ *Маргиналдан етістігінің қимыл атауы.*

МАРГИНАЛДЫЛЫҚ з а т. ф и л о с. *Өз тобынан тыс жалпыға ортақ қабылданған ережелер мен түсініктерден басқа бірегейлік нормаларын табу, өз тобына тән белгілерден айырылып, дүбәра күй кешу* (ҚҰЭ).

МАРГО [лат. margo] з а т. э к о л. *Іс бабындағы құжаттың, коммерциялық хаттың әртүрлі белгілер соғуға арналған межесі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МАРҒАУ[1] с ы н. **1.** *Селқос, сылбыр, самарқау.* Заман қанша салғанымен бұғалық, Біздің *м а р ғ а у,* соры қалың елден де, Батыр перзент туылды-ау деп жыладық (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Келін, танымай қалдым, өзіміздің бала екенсің ғой, – деп, Ырысжамал орнынан *м а р ғ а у* түрегелді (С.Талжанов, Ұлдай.). Саржанның жүзі күреңітіп, толысып ісініпті, қозғалысы да *м а р ғ а у,* сөзі де бос шелекті күңгірлеткендей (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *Көңілсіз, жабыраңқы. М а р ғ а у* кетсін Қодарың тимеймін деп, Сен саған қойды қыздар сақтап (Батырлар жыры).

Марғау тартты. *Маужырады, манаурады.* Жер-дүние, айнала төңірек, жан-жануар, жердегі өсімдік қазір маужырап, *м а р ғ а у т а р т ы п* тұрған сияқты (С.Сейфуллин, Шығ.).

МАРҒАУ[2] з а т. *Мысықтың баласы.* Қытай қазақтарындағы *м а р ғ а у* сөзін кірістірсек, біздіңше, ұтылмас едік. Шынында, иттің күшігі,

қасқырдың бөлтірігі, биенің құлыны болса, мысықтың *м а р ғ а у ы* болмай ма? («Егемен Қазақстан»).

МАРҒАУЛА= е т. *Ақырын, жайлап қимылдау, асықпау.* Қырағы келіншек *м а р ғ а у л а п* есін жиып, қорқынышын басты. Енді иесіз тұлпарды ұстап алуды ойлады (Д.Досжанов, Жібек.).

МАРҒАУЛАН= е т. *Саябырсу, тынышталу.* Фашистердің екі пулеметі анда-санда бір үн беріп, *м а р ғ а у л а н а* бастапты (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Қалың мұнар басып *м а р ғ а у л а н ғ а н* тау түні ел көшіп кеткендей, құлазып қалған көңілінді біртүрлі мұңлы күйге итермелейді (О.Бөкеев, Үркер).

МАРҒАУЛАНУ *Марғаулан етістігінің қимыл атауы.*

МАРҒАУЛАУ с ы н. *Селқостау, самарқаулау.* Әдебиет-мәдениет жайынан мен ой-тілектерімді ортаға салсам, тағы да Қаныштан басқасы *м а р ғ а у л а у* қалып танытқандай болады (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). // *Селқос, сылбыр адам.* Бәріне де мақұлмыз, *м а р ғ а у л а у м ы з.* Сол марғаулық өзіңді алдау нағыз, Өз еркіңде ерек боп көріну де, Өз еркіңде жата қап шаңға аунаңыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАРҒАУЛЫҚ з а т. *Жайбарақаттық, сылбырлық, самарқаулық.* Тәжі балалары жаңа заманның жаршысы боп, көппен бірге жүр. Жандарында *м а р ғ а у л ы қ* жоқ (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Жаңағы бір саябыр тапқан шақта кірпікке ілінген үйқы, бойды билеген *м а р ғ а у л ы қ* әп-сәтте адыра қалды (А.Бекбосынов, Ауылым.). Үйқы шала, ой дала жеткізбейтін бір қиыр, Жалқаулық пен *м а р ғ а у л ы қ* осы күні кімге үйір?! Бүйырмаған махаббат сонау жалын кезімде, Күнім батар шағымда ең болмаса бір бүйір (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАРҒАУСУ *Марғаусы етістігінің қимыл атауы.*

МАРҒАУСЫ= е т. *Жым-жырт болып тынышталу, мүлгу.* Тау бөктеріндегі қасқыр күйрық қарағайлар мен бүйра басты теректер түні бойы тік тұрып үйықтаған қалпын бұзбастан *м а р ғ а у с ы п* маужырайды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Мүлгіп қырат қатарынан *М а р ғ а у с и д ы* дала жым-жырт. Батар күннің шапағынан Жатады қар тартып қызғылт (С.Сейітов, Жаңғырық).

МАРДАМСУ *Мардамсы етістігінің қимыл атауы.*

МАРДАМСЫ= е т. *Тәкаппарсу, мықтымын деп санау, мығымсу.* Кептердің өнері асып алғансиды, Құнжыңдап арам шіркін арлансиды. Қорғансыз аңғал құсты бұғып ұстап, Мақтанып, қоқиланып *м а р д а м с и д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Сондағы көпке айтқан қарттың сөзі: «Ұқсапты атасына ер мінезі. Мынау ит зорлықшы еді барып түрған, *М а р д а м с ы п* кеткен еді тағы да өзі» (О.Шипин, Дастан.).

МАРДАН з а т. к ə с. *Тірі балық сақтау үшін шыбықтан, қамыстан тоқылған су ішіне қоятын ыдыс.* Судан ұсталған балықты *м а р д а н ғ а* салып тасиды (Диал. сөзд.)

МАРДАТ с ы н. ж е р г. *Өркөкірек, өзімшіл.* Көп ортасында *м а р д а т* қылық көрсету – адамның жеке басы үшін ыңғайсыз жағдайға қалдыру деген сөз (Диал. сөзд.). Осы ауданда кейбір *м а р д а т* адамдар бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАРДЫ= е т. *Өну, алға басу.* Қазақ тілінде кітап бастыру жұмысы XIX ғасырдың басында қолға алынса да, алғашқы кезде ол аса *м а р д ы м а д ы* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

МАРДЫМ з а т. *Өнім, нәтиже.* Әлде оның жүрісінің *м а р д ы м ы* жоқ па, әлде жүргісі келмегендіктен бе, әйтеуір жете алмай-ақ келеді (А. Тоқмағамбетов, Жыр.).

Мардымы құрыды. *Бәсеңдеді, әлсіреді.* Кешеден бері жел де *м а р д ы м ы қ ұ р ы п,* бәсеңдеп кетті (З.Шүкіров, Ізгілік.).

МАРДЫМДЫ с ы н. *Өнімді, нәтижелі, жарытымды.* Совет өкіметіне қарсы *м а р д ы м д ы* ештеңе істей алмайтынын сезбеген жау элементтерінің көп жылдар бойы астыртын әрекет жасап, аяқтан шалып келгені шындық (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Ахмедияр өзінің қысыр әңгімесімен қыздың көңілін аулап, бірдемелер айтпақ боп көріп еді, онысынан да *м а р д ы м д ы* ештеңе шықпады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

МАРДЫМДЫЛЫҚ з а т. *Өнімділік, нәтижелік.* Балада тыныс алу қозғалысының көп болуы олардың организмінің үлкен адамдардікіндей емес, оттегін көбірек талап етуінен және зат алмасуының *м а р д ы м д ы л ы ғ ы н а н* болады (Адам анатом.).

МАРДЫМСУ *Мардымсы етістігінің қимыл атауы.*

МАРДЫМСЫ= е т. *Білгішсіп, әлдеқандай болу, бәлсіну.* – Малшы-жалшыны жазықсыз боқтап, *м а р д ы м с ы ғ а н н а н* басқа түк үлкендігіңді көрсемші! – дейді Абай Тәкежанға (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күйеу балам кешегі жөндеп сөйлеспегенім үшін бе, әлдеқандай бола қалыпты, маған *м а р д ы м с и* қарайды. (І.Есенберлин, Ғашықтар).

МАРДЫМСЫЗ с ы н. *Аз, болмашы, жеткіліксіз.* Мыс беретін завод жұмысшыларының тұрмысы мынау. Алатын ақылары

м а р д ы м с ы з (Ғ.Мұстафин, Көзкөрген). Осыны айтып қуанышсыз, зар-мұңсыз, Тірі өлікше кешіп едім қарды үнсіз... ...Сенсіз өмір – елсіз өңір екен ғой Жан толқытар жақсылығы *м а р д ы м с ы з* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жетісайдағы қазіргі барлау жұмысының *м а р д ы м с ы з* екенін айтты (З.Қабдолов, Жалын).

МАРДЫМСЫЗДАН= е т. **1.** *Өнімділігі кему, бәсеңдеу, қарқыны төмендеу.* Мүлдем *м а р д ы м с ы з д а н ы п* кетті. **2.** к е н. *Игерілуі барысында мүлдем пайдасыз немесе нашар минералданған таужыныстармен ластануы (араласып кетуі) салдарынан өндірілген кен құрамындағы пайдалы құрамбөліктің орташа мөлшерінің сол кеннің табиғи қалпындағы мөлшерімен салыстырғанда кеміп кетуі.* ≈ *М а р д ы м с ы з д а н а* бастады.

МАРДЫМСЫЗДАНУ *Мардымсыздан етістігінің қимыл атауы. М а р д ы м с ы з д а н у* пайдалы қазбаның бейкенді таужыныстармен ластануы, яки араласып кетуі кен денесі жиектерінің иректеле сағалануы, оны өз құрамындағы мардымсыз қабатшалардан бөле-жара игеру мүмкіндігінің жоқтығы және т.б. өндірістік себептерден туындайды (Қаз. тілі термин. Кен.). *М а р д ы м с ы з д а н у* мөлшері $P=(C_1 - C_2) : C_1 \cdot 100\%$ өрнегі арқылы анықталады, мұндағы: P – *м а р д ы м с ы з д а н у*; C_1 – кеннің табиғи қалпындағы пайдалы құрамбөлік мөлшері; C_2 – өндіріліп алынған кен құрамындағы пайдалы құрамбөлік мөлшері (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРДЫМСЫЗДАУ с ы н. *Жеткіліксіздеу, жарытымсыздау, шамалылау.* Бүгін сырт бұлыңғыр, ал терістіктегі терезенің жарығы онсыз да *м а р д ы м с ы з д а у* болғандықтан, бұл шеті бірін-бірі танымас мүлде қаракөлеңке (К.Ахметбеков, Ақдала). Қатты бидайдың бастапқы тамырлары *м а р д ы м с ы з д а у* дамиды да, ұзындығы 5 сантиметрден аспайды (Н.Ерлепесов, Суармалы егін.).

МАРДЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Жеткіліксіздік, жарытымсыздық.* Жетісайды зерттеп іздеу, барлау жұмыстарының әлі *м а р д ы м с ы з д ы ғ ы* сыналды (З.Қабдолов, Жалын). Қазақ әдебиетін зерттеу ілімінде пушкинтану пәнінің *м а р д ы м с ы з д ы ғ ы* – орны толмас өкініш («Қаз. әдеб.»).

МАРДЫМСЫН= е т. *Бәлсіну, әлдеқандай болу.* Әділ аяғын айқастырып, *м а р д ы м с ы н ы п* жататын да, қарақатты уыстай салып, аузына құя беретін («Қаз. әдеб.»).

МАРДЫМСЫНУ *Мардымсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М а р д ы м с ы з д а н у ы н* көрдің бе?

МАРДЫТ= е т. *Өндіру, көбейту.* Мен бір тоқтының жүнін алғашқы кезде бір күн қырықтым, келесі күнде де *м а р д ы т а* алмадым (Самғау).

МАРДЫТУ *Мардыт етістігінің қимыл атауы.*

МАРЖА [франц. marge] з а т. э к о н. *Биржа тізімдемесінде көрсетілген биржалық тауарды сату мен сатып алу бағасының арасындағы айырмамен айқындалатын делдал табысы; несиенің белгіленген құнына нақты қарызгер төлеген үстеме.* Кең мағынада *м а р ж а* бағалы қағаздардың пайыздық мөлшерлемесі, бағамы, сатудың, сатып алудың, несиелендірудің бір мезгілдегі түрлі жағдайында тауарлар бағасы арасында орын алатын айырма (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кепілдікті маржа. э к о н. *Берілген несие үшін салынған кепіл-заттың құны мен несие шамасы арасындағы айырма.*

Форвардтық маржа. э к о н. *Қолма-қол ақшаға жасасылған мәміле бойынша валюта бағамы мен мерзімдік мәміле бойынша валюта бағамы арасындағы айырма. Ф о р в а р д т ы қ м а р ж а* – бағалы қағаздарды сатып алу кезінде – сатып алушының бағасы мен сатушының бағасы арасындағы айырма (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МАРЖАН [ир. مرجان] з а т. **1.** з о о л. *Қос жақтаулы және қырықаяқты моллюскілер бақалшығының ішкі қабаты. М а р ж а н* түйме, әшекей заттар жасауда қолданылады. Бақалшықтың ішіне түскен бөгде бөлшектерді қаптағанда інжу түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** <грек. korallion> *Теңіз түбінен алынатын інжу.* Ол бақта күн де жарық, түн де жарық, Қызарып күндік жерге түсер сағы. Інжу, *м а р ж а н* сол бақтың суларында, Асыл тастың сонда көп шамшырағы, Мисалы, бейне жұмсақ салтанаты. Қызығына жан жетпес Иран бағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тақсыр-ай! Шақшам шақша емес жақсы еді. Су сиырдың мүйізінің тақысы еді. Қырық қой, төрт істеген кісінің ақысы еді, Сексен *м а р ж а н* көзі бар еді, Тоқсан қой, тоғыз ат болады деген істеген кісінің сөзі бар еді (Қ.Қалиасқарұлы, Баян-өлгий қаз. ауыз әдеб.). Олай болса, аш та құлпын қақпаның, Шығар сыртқа, көтер асыл заттарын, Алтын, күміс, лағыл, *м а р ж а н* тасыңды Теңдеп тұрып жүз түйеге арт бәрін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мақсатына жәуміт қайғы батса да, Нағыз достар дос күйінде қалады. Тұрақтылық барабар зат *м а р ж а н ғ а* Біз де, құрбым, бағынайық сол заңға (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** з е р г. *Коралл қабыршағынан істелген біркелкі, әдемі, ұсақ моншақ.* Жігітке жиырма бес жас – үлкен зейнет, Мағшұқтың *м а р ж а н* таққан

зұлпындай-ақ. Көңіліңе келер сонда толық байлық, Қарайып отар жатқан жылқыңдай-ақ! (О.Шораяқов, Шайыр). Үлгі бойынша сызылған өрнектің үстіне мәнеріне қарай тізіліп алынған әртүрлі ұсақ *м а р ж а н д а р* тізіліп тігіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Алтын зерлі матадан жасалған сәукеленің өн бойы меруерт, *м а р ж а н,* кәукер ақық, жақұт сияқты асыл тастармен безенген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4.** а у ы с. *Қолға түспейтін, қымбат, асыл зат.* Үйреніп өмір бар заңын, Өткізіп сыннан қанша мың, Білген соң қымбат-арзанын, Алдыңа тастар *м а р ж а н ы н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өткірдің жүзі, Кестенің бізі, Өрнегін сендей сала алмас, Білгенге *м а р ж а н,* Білмеске арзан, Надандар бәһра ала алмас (Абай, Тол. жин.). Қазақ ән мәдениетіне: «Айнамкөз», «Зәуреш», «Сұршақыз», «Құлагер», «Қорлан», «Гәкку» тағы басқа сол сияқты ән *м а р ж а н д а р ы н* асыл алқа ғып тақты (І.Омаров, Серпін).

Ақ маржанын көкке атты. *Өзен-теңіз суы толқыды, толқын атты.* Асы, Асы, *а қ м а р ж а н ы н к ө к к е а т қ а н,* Бар ма өзенің болған маған көп мақтан. Ақылды бір шыға қапты-ау қария, Бір кездегі Тұмаш деген ақымақтан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Маржан кедертасы. к е н. *Шомбал биогендік әкті құрылыс. М а р ж а н к е д е р т а с ы* тосқауыл сақиналық (атоллдар), жағалық түрлерге жіктеледі. Тропиктік теңіздерінде кеңінен таралған, қалыпты тұздылық пен судың мөлдірлігі және температураның 20°С-тан түспейтін жағдайларында қалыптасады (Қаз. тілі термин. Кен.). *М а р ж а н к е д е р т а с т а р ы н ы ң* сыртқы беткейлерінде және лагуналарда кездеседі. Түйірөлшемдік құрамы құмайт ұйықтан гравий-тасмалта түзілімдерге дейін өзгереді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маржан полиптері. з о о л. <лат. anthozoa> *Ішекқуыстылар типінің бір класы, теңіздерде жеке және топ түрінде бекініп тіршілік ететін жануарлар. М а р ж а н п о л и п т е р і* класы 5 класс тармағына бөлінген, оның үшеуі құрып кеткен, екеуі ғана бар: сегіз сәулелі және алты сәулелі маржандар (Қаз. тілі термин. Биология). *М а р ж а н п о л и п т е р і н і ң* цилиндр пішінді денесінің бір ұшы әдетте су түбіне жабысып тұрады, ал оның екінші ұшында жәндіктің аузы орналасқан; дербес тіршілік етуі де, үймелеме (колония) түрде де ұшырасуы мүмкін; соңғы докембрийден бері белгілі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Тіл маржанын терең сүзді. б е й н е. *Тереңнен толған, мәнерлі етіп сөйледі, шешен сөйледі.* Сұлу еді-ау! Ақынның өңдісі, онды, Жауһар жырмен жаулайтын сол кісі елді. *Т і л м а р ж а н ы н т е р е ң н е н с ү з і п* алып, Театрда шашатын оңды-солды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАРЖАНДА= е т. *Бір нәрсеге маржандарды бастырып тігу.* Етегін ақ көйлектің *м а р ж а н д а ғ а н,* Жақсы қыз айтар сөзін арзандаған. Жақсының жақсылығын білгеннен соң, Жаман қыз неге керек қалжыңдаған (Ақан сері, Шығ.). Алтын ғұбба өткірген құйысқанға, *М а р ж а н д а п* кекіліне тақкан моншақ (Айтыс).

МАРЖАНДАЙ с ы н. **1.** *Маржан сияқты, маржан тәрізді.* Дайындаған, тағдыр-ау, бар ма құтың, Керек екен қашанда жанға күтім. Тереңдегі *м а р ж а н д а й* арзандарды Жұқтырмадым денеме, сол бақытым (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Біркелкі, әдемі тізілген.* Аудандық комсомол комитеті хатшысының алдында *м а р ж а н д а й* тізіп жазған бір парақ өтініш жатыр (С.Омаров, Өмір.). **3.** а у ы с. *Құнды, бағалы. М а р ж а н д а й* асыл сөзді айға айтушы ем, Көк бұлттан түскен жайдай жайнатушы ем, Сәбидей жаңа туған хош иісті Әлдилеп тіл ұшында ойнатушы ем (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Жабулы жырлар жатса да Жарқырап түскен жарығы, Әрбір сөзі ақынның *М а р ж а н д а й* болды парығы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Суретші, артист, күйші, жазушылар Сайраған Ұлы Отанда бұлбұл тілші. Өрлеген өнерпаздық өмірімде, *М а р ж а н д а й* көкірегімнен жыр төгілші (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

[Ақ] маржандай тізілген. *Біркелкі аппақ болып қатар орналасқан.* Қара көзің-ау сүзілген, Қыпша белің-ау үзілген! Ауыздағы отыз тіс *а қ м а р ж а н д а й т і з і л г е н.* О, Қаракөз, қалды-ау кейін! О, шіркін, уайым жедім-ай! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Азу тісі ақсиған, Марқасқадай қасқиған, Көзі ақықтай сүзілген, *М а р ж а н д а й* тісі *т і з і л г е н* , Келімі келген кермиық, Сағағынан үзілген (Базар жырау, Шығ.).

МАРЖАНДАТ= е т. *Маржан тағу.* Басына бет құндыздан киді бөрік, Тізеден қара шашты жіберді өріп. Шеберге шашын ылғи *м а р ж а н д а т т ы* Бір рет өргеніне бір ат беріп (С.Мұқанов, Таңд.шығ.)

МАРЖАНДАТУ *Маржандат етістігінің қимыл атауы.*

МАРЖАНДАУ *Маржанда етістігінің қимыл атауы.*

МАРЖАНДЫ с ы н. *Маржаны бар, маржан қосылған.*

Маржанды шөгінділер. к е н. *Негізінен арагониттен тұратын маржандар шоғырының қаңқа сынықтарынан құралмен тасымалдаудың осы заманғы тәсілдерін, тауарлардың тұтынушыға жетуіне белсенді ықпал жасайтын қызмет*

көрсетудің техникалық түрлері мен басқа да түрлерін қолдануды жан-жақты зерделеу мен болжауға байланысты қызметі (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРЖАНРЕҢ з а т. з о о л. *Балықтың түрі.* Қабыршақтары томпақ болғандықтан, күн сәулесіне шағылысып, маржанша мөлдіреп тұратындықтан *м а р ж а н р е ң* деп аталады (Қ.Қайымов, Суасты.). *М а р ж а н р е ң* – бұл да алтын балықтың қолдан шығарған түрөзгерісі (Қ.Қайымов, Суасты.).

МАРИ з а т. *Туа салып өлген немесе өлі туған лақ, қозының жылтыр жүнді жылбысқы терісі.*

МАРИНАД [франц. marinade] з а т. т а м а қ. *Көкөністен, саңырауқұлақтан, жеміс-жидектерден, оған әртүрлі сірке суы, тұз, қант, дәмдеуіштер қосып дайындалған тағамдық өнім. М а р и н а д т ы ң* жағымды дәмі, хош иісі болады(Қаз. тілі термин. Тамақ.). *М а р и н а д т а р* көкөніс және жеміс-жидек маринадтары болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қызылшаны маринадтау үшін қайнатылған қызылшаны біраз суытып барып, қабығын аршиды да, төрт бұрыштап кесіп, үстінен *м а р и н а д* құйып тастайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МАРИНАДТА= е т. *Өнімдерді консервілеу немесе оларды алдын ала өңдеу, көкөніске маринад құйып, бетін жауып тастау, консервілеу.*

МАРИНАДТАЛ= е т. *Маринад құйылу.* Патиссонды қуырып та, буға пісіріп те жейді, ол *м а р и н а д т а л ғ а н* күйінде тәтті болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік–дәрі.). Қозықұйрық *м а р и н а д т а л ы п,* тұздалып, кептірілген күйінде бүкіл жыл бойы сақталады (С.Сұбханбердин, Дәрі–дауа.).

МАРИНАДТАЛУ *Маринадтал етістігінің қимыл атауы.*

МАРИНАДТАН= е т. с ө й л. ***Маринадтал***. Қызылшадан тағам жасағанда және оны ұзақ сақтағанда, өзінің пайдалы қасиетін жоймайды. Әсіресе оның *м а р и н а д т а н ғ а н* түрі көпке дейін сақталады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МАРИНАДТАНУ *Маринадтан етістігінің қимыл атауы.*

МАРИНАДТАУ *Маринадта етістігінің қимыл атауы.* Азық тағамдарын кептіру, мұздату, *м а р и н а д т а у,* қайнату арқылы да бұзылудан сақтауға болады (Ботаника). *М а р и н а д т а у д а* сірке суы мен тұздан жасалған өткір тұздық маринад қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАРИОНЕТКА [франц. marionette] з а т. **1.** *Мария қызды бейнелейтін театр қуыршағының бірі.* **2.** а у ы с. с а я с и. *Бөтен біреудің қолшоқпарына айналған мемлекет, саяси топ немесе үкімет адамы.*

МАРИТА з а т. з о о л. *Паразитті тіршілік ететін құрттардың (сорғыштардың) ересек түрі.*

МАРКА [нем. Marke] з а т. **1.** *Поштада төлемдік қызметте қолданылатын бет жағында түрлі суреттері бар, көлемі шағын ғана төрт бұрышты қағаз, таңба, белгі. М а р к а* пошта алымдары төленгендігін көрсететін, әртүрлі хаттар мен құжаттарға жапсырылатын қағаз белгі (ҚҰЭ). – Почта *м а р к а л а р ы н ы ң* коллекциясын жинауға түрлі мамандықтағы және әртүрлі жастағы адамдар қатысады (Семья тәрбиесі). Майдан жауынгерлеріне жолданатын және олардан алынған хаттардың конверттеріне қазір *м а р к а* жапсырылмай жүр (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). **2.** *Шаруашылық орындарының өз өніміне соғатын фирмалық белгісі, тауарларға, бұйымдарға салынатын, олардың дайындалған жерін, сапасын көрсететін таңба.* Республикамыздың даңқын шығарған, өнімге соғылатын «Қазақстандық» деген *м а р к а н ы* биікке көтерген жасампаз адам – жұмысшы (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.). Қазақстан *м а р к а с ы* басылған бұйымдар еліміздің сыртқы саудасында елеулі орын алады (А.Нұрқанов, Мызғымас.). **3.** *Сұрып, үлгі, қалып, жаңа үлгі.* Жұртқа мәлім, бізде де, сол сияқты шетелдерде де қазіргі уақытта салмағы онша ауыр болмаса да, беріктігі анағұрлым зор болаттың көптеген *м а р к а л а р ы* жасалды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **4.** *Батыс Еуропаның кейбір елдеріндегі ақша өлшемі.* Совет Одағы мен ГДР ұзақ мерзімге 60 миллиард *м а р к а* көлемінде келісім жасады (С.Хайдаров, Азамат.).

Марканы ұстау. *Қадір, дәрежені түсірмеу.*

Маркасы жоғары. *Дәрежесі биік.*

МАРКАЛА=е т. *Шаруашылық орындарының фирмалық белгісін соғу.* Жергілікті жерде жүнді жайлап буып, *м а р к а л а й д ы* және алынған нарядқа сәйкес өнеркәсіп орындарына жөнелтеді (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

МАРКАЛАН= е т. *Марка жапсырылған.* ≈ *М а р к а л а н ғ а н* тауарлар.

МАРКАЛАНУ *Маркалан етістігінің қимыл атауы.* – Өндіріс орындарында дұрыс сұрыпталуына, оралуына, *м а р к а л а н у ы н а* және таза жүн шығуын анықтауға тұрақты бақылау қойылсын («Соц. Қаз.»)

МАРКАЛАУ *Маркала етістігінің қимыл атауы.* Шаруашылық орындарында жүнді орауға, *м а р к а л а у ғ а* және тиеп жөнелтуге қажетті ыдыс орайтын матамен және басқа да материалдармен, оңай жуылатын бояулармен қамтамасыз етілсін («Соц. Қаз.»).

МАРКАЛЫ с ы н. *Шаруашылық аты көрсетілген, маркасы бар.* Павлодар трактор

заводынан шығарылатын «ДТ-75» *м а р к а л ы* тракторларға коробка, иін білік қажет-ақ («Соц. Қаз.»). Тұнып жатқан тың далаға қуатты экскаваторлардың болат тістері тиіп, жердің қалың астары аударыла бастады, бұрын болып көрмеген жаңа *м а р к а л ы* машиналар жүйткіді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

МАРКЕР [нем. Marker] з а т. **1.** т е х. *Жер тілгіш құрал.* Тұқым арнаулы сеялкамен немесе *м а р к е р м е н* белгіленген бороздаға қолмен немесе тартылған жіп бойынша кетпенмен қазып егіледі (А.Жанғалиев, Бағбан.). Өсіп шыққан өсімдіктерді күтіп-баптау жұмыстарында көпшілік жағдайда қол құралдарын пайдаланамыз. Ондай құралдар: *м а р к е р,* кетпен-шот, культиватор (Д.Әбілов, Помидор.). **2.** с п о р т. *Бильярд ойынында қызмет көрсететін және есептеп тұратын кісі.* **3.** и н ф. *Компьютер тақтасында жазу үшін қолданылатын қалам* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **4.** и н ф. *Биттердің бірегей қисындасуы немесе арнайы түрлі десте.* Жергілікті есептеу торабында жұмыс бекеті осы *м а р к е р г е* ие болса, онда ол мәліметтер жеткізуге құқық алады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *М а р к е р* ақпарат тасығыштағы аумақтың шекарасын белгілеу, жазылған ақпараттың сипаттамасын түсіну және т.б. үшін арналған арнаулы белгі. **5.** и н ф. <франц. marquer> *Дисплей бетіндегі белгілі бір орынды немесе элементтерді көрсетуге арналған арнаулы белгі.* Берілетін хабарламадағы ентаңба, *м а р к е р* оның басын немесе соңын анықтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МАРКЕРЛЕ= е т. т е х. *Тұқым отырғызу үшін жерді маркермен тілгілеу.* Көшеттерді қолмен отырғызғанда, жерді тегістеп катоктағаннан кейін оны қоректендіруге белгіленген көлемде екі бағытта *м а р к е р л е й д і* (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру).

МАРКЕРЛІК с ы н. *Маркерге тән, маркерге қатысты.*

Маркерлік әдіс. и н ф. *Мәліметтер жеткізу ортасына қатынас құру әдісі. М а р к е р л і к ә д і с* маркер деп аталатын арнаулы объектінің көмегімен таратушы станцияға өкілеттікті беру негізінде жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МАРКЕРЛЕУ *Маркерле етістігінің қимыл атауы.*

МАРКЕТИНГ [ағыл. marketing] з а т. э к о н. *Кәсіпорынның (фирманың, бірлестіктің т.б.) өндірістік-өткізу және сауда қызметін ұйымдастыру мен басқарудың кешенді жүйесі. М а р к е т и н г* нарықтың дамуының жай-күйі мен перспективаларын зерделеуге негізделеді, тұтыну мен өндіріс өніміне (тауарға, көрсетілетін қызметке) сұранымды нысаналы түрде қалыптастырады (Қаржы-эконом. сөздігі). *М а р к е т и н г* сұранымды жан-жақты зерделеп, болжау, жарнаманы пайдалану, өндірісті ынталандыру, сақтау мен тасымалдаудың осы заманғы әдістерін, тауарлардың тұтынушыға жетуіне жәрдемдесетін техникалық және басқа түрлерін қолдану негізінде кәсіпорынның жаңа өнімді әзірлеу, оны өндіру мен өткізу жөніндегі ұйымдық-техникалық, қаржы, коммерциялық және басқа атқарымдарының жиынтығы (Қаржы-эконом. сөздігі).

Бағалы қағаздар маркетингі. э к о н. *Тақырыбы бағалы қағаздар болып табылатын әртараптандырылған нысаналы тауар маркетингі. Б а ғ а л ы қ а ғ а з д а р м а р к е т и н г і н і ң* мақсаты – бағалы қағаздар нарығына нақты қатысушының жайғасымын күшейту жолдарын айқындау. Міндеті: жинақ ақшаны бағалы қағаздармен жасалатын мәмілеге қатысушылардың бәрін қанағаттандыратын бағамен бағалы қағаздарға неғұрлым толық та тез құйылуын қамтамасыз ету (Қаз. тілі термин. Экономика). *Б а ғ а л ы қ а ғ а з д а р м а р к е т и н г і н і ң* негізгі атқарымы: нарықтың, оның буындарының жай-күйін, даму келешегін кешенді түрде зерттеу жолымен бағалы қағаздарды сатып алушылардың арасында орын алып отырған және ықтиммал сұранымды анықтау (Қаз. тілі термин. Экономика). *Б а ғ а л ы қ а ғ а з д а р м а р к е т и н г і* халықаралық маркетингімен және банк маркетингімен тығыз байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг арнасы. э к о н. *Тауардың тәуелсіз өндірушіден көтере сатып алушы саудагерлерге, ал олардан әрқайсысы дербес сауда бірлігі болып табылатын бөлшек сауда саудагерлеріне барар жолы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг атқарымы. э к о н. *Өзара байланысты іс-қимыл жасайтын ішкі және сыртқы ортаны талдау; рыноктарды талдау; тұтынушыларды талдау; бәсекелестер мен бәсекені зерттеу; тауарларды зерттеу; жаңа тауар тұжырымдамасын қалыптастыру, маркетингілік зерттеулер негізінде тауар өндірісін жоспарлау; тауар қозғалысын, өткізім мен сервисті жоспарлау; баға саясатын тұжырымдап, іске асыру; маркетингілік бағдарламаларды әзірлеп, іске асыру; маркетингіні ақпаратпен қамтамасыз ету; маркетингіні басқару (қауіп-қатерді, пайданы,*

тиімділікті бағдарлай отырып, маркетинг шараларын жоспарлау, іске асыру және бақылау) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг бағдарламасы. э к о н. *Өндіруші кәсіпорынның, сатушының және экспортшының межелі уақыт кезеңінде маркетингінің барлық салалары бойынша іс-қимылдарын айқындайтын өзара байланысты шаралар жүйесі.* Қысқа мерзімді бағдарламаларда кәсіпорынның іс-қимылдары бағдарламасы көп тәптіштеледі және нақтыланады. Ұзақ мерзімді *б а ғ д а р л а м а л а р д а м а р к е т и н г* стратегиясына сәйкес уақыттың ұзақ кезеңі қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг делдалдары. э к о н. *Компанияның өз тауарларын алушыларға жеткізуіне, өткізуіне және олардың арасына таратуына көмектесетін фирмалар. М а р к е т и н г д е л д а л д а р ы н а* сауда делдалдары, маркетингілік қызметтер көрсететін агенттіктер мен несие-қаржы мекемелері жатады (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетинг жоспарын талдау. э к о н. *Қандай шығындардың неғұрлым тиімді екенін, қандай өзгерістер енгізу қажет екенін анықтауға мүмкіндік беретін түрлі маркетинг факторларының (топтың түр-түрі, өткізу әдістері, өткізу аумағы, өткізу арналарына қатысушылар, сауда қызметкерлері, жарнама құралдары және тұтыну түрлері сияқты факторлар) құндық пайдалылығын талдау* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг жөніндегі басқарушы. э к о н. *Фирманың маркетингілік жағдайды талдауды және межеленген жоспарларды немесе бақылау міндетін жүзеге асырушы адамы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг жүйесі. э к о н. *Фирманы өзінің тауарын өткізу рыноктарымен байланыстыратын неғұрлым елеулі нарықтық қатынастардың және ақпарат тасқындарының кешені* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг кешені. э к о н. *Маркетингінің бақылауға болатын өзгермелі факторларының жиыны. М а р к е т и н г к е ш е н і* арқылы кәсіпорын өзі өндіретін тауарға деген сұранымға ықпал етуге ұмтылады (Қаржы-эконом. сөздігі). *М а р к е т и н г к е ш е н і н і ң* (немесе элементтердің) қатарына тауар, баға, сатылатын жер мен сатылу жағдайы, жарнама мен ынталандыру жатады (Қаржы-эконом. сөздігі). Фирма *м а р к е т и н г к е ш е н і н* мақсатты рынок тарапынан қажетті жауап ілтипат туғызуға ұмтылыс кезінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг қағидаттары. э к о н. *Сауда-өндірістік қызметті басқару жүйелері ретіндегі маркетингінің негізгі белгілері. М а р к е т и н г і н і ң* негізгі *қ а ғ и д а т т а р ы:* 1) сатып алушылардың қажеттерін, нарықтық жағдайды, кәсіпорынның нақты мүмкіндіктерін дәл білу негізінде өнім өндіру; 2) сатып алушының қажеттерін неғұрлым толық қанағаттандыру; 3) белгілі бір рыноктарда өнімдер мен қызметтерді жоспарлаған көлемде және межелеген мерзімде тиімді түрде өткізу; 4) кәсіпорынның өндірістік-коммерциялық қызметінің ұзақ мерзімді нәтижелілігін (пайдалылығын) қамтамасыз ету; 5) сатып алушылардың өзгеріп отыратын талаптарына белсенді түрде бейімделу мақсатымен өндірушінің стратегиясы мен тактикасының бірлігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг құрылымы. э к о н. *Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу және мақсатты рынокты (өнімді немесе қызмет көрсетулерді, бөлуді, өткізуді, жылжытуды және бағаны қоса) қанағаттандыру үшін маркетингінің нышандарын нақты ұштастыру* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Маркетинг стратегиясы. э к о н. *Кәсіпорынның (фирманың) өндірістік-өткізу қызметінің перспективалық мақсатын, бәсеке нысанын, маркетинг тұжырымдамасын таңдау. М а р к е т и н г с т р а т е г и я с ы* бос рынокты, нақты тұтынушыны іздеп табуды, кәсіпорын қызметінің рыноктың белгілі бір телімінде басталуы мен аяқталуы мерзімін (өндірістің өміршеңдік циклін) анықтауды, өнімнің (тауардың, қызметтердің) түрлерін, оның сұрыпталымын, көлемін, сапасын, өзіндік құнын ескеретін бәсекелесу мен пайдалылық факторларын анықтауды, жарнаманы қамтиды (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетинг тактикасы. э к о н. *Ағымдағы нарықтық жағдай орайлас тиісті міндеттерді алға қойып маркетинг стратегиясында көзделген маркетингілік шараларды жүзеге асыру негізінде қысқа мерзімді уақыт кезеңінде арналған маркетинг мақсаттарын көздеп, іске асыру* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Маркетинг тұжырымдамасы. э к о н. *Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорынның, коммерциялық ұйымның өндірістік-өткізу және еңбек қызметін басқару туралы ғылыми негізделген қағидаттар жүйесі. М а р к е т и н г т ұ ж ы р ы м д а м а с ы* нарықтық айырбас заңдылықтарын, тауар өндірушінің ұдайы өзгеріп отыратын экономикалық жағдайларға бейімделу қағидаттары мен әдістерін зерделейтін ерекше ғылыми пән

ретінде қалыптасты (Қаржы-эконом. сөздігі). Әлеуметтік-этикалық *маркетинг тұжырымдамасы* – фирма тұтынушыларды бәсекелестерден гөрі неғұрлым тиімді де өнімді әдістер арқылы қанағаттандыру қабілетін мақсатқа қол жеткізудің кепілі деп жариялайды (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетинг шығыны. э к о н. *Кәсіпорынның (фирманың) рыноктық мүмкіндіктерін талдауға, маркетингінің кешенді шараларын әзірлеуге, оларды жүзеге асыруға және маркетинг бақылауын жүргізуге жұмсайтын жиынтық шығындары* (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетинг шығынын талдау. э к о н. *Қандай шығындардың неғұрлым тиімді екенін, қандай өзгерістер енгізу қажет екенін анықтауға мүмкіндік беретін түрлі маркетинг факторларының (топтың түр-түрі, өткізу әдістері, өткізу территориясы, өткізу арналарында қатысушылар, сауда қызметкерлері, жарнама құралдары және тұтыну түрлері сияқты факторлардың) құндық пайдалылығын талдау.* (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетингіні ұйымдастыру. э к о н. *Маркетингілік атқарымды басқаратын құрылымдық түзілім, ол белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін бағыныштылық пен жауапкершілікті белгілейді. Маркетингіні ұйымдастыру* атқарым жағынан тауарға немесе рынокқа бағдарлануы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Өндіріс құрал-жабдығының маркетингі. э к о н. *Өндірістік үдерісте жаңа технологиялық шешімдерді іздестіруге, сондай-ақ өнеркәсіптік тұтынушының шығынды азайтып, еңбек өнімділігін арттыруына мүмкіндік беретін өндіріс құрал-жабдығының жаңа түрлерін жасауға бағытталған маркетинг* (Қаржы-эконом. сөздігі).

Тұтынулар маркетингі. э к о н. *Компанияның бүкіл өндірістік-өткізу жүйесін тұтыну өнімінің жаңа үлгілерін жасау үшін соңғы технологиялық жетістіктерді пайдалануға ұйымдастыру. Тұтынулар маркетингі* жаңа үлгілер жақсартылған пайдалану сипаттарымен ғана ерекшеленбей, сонымен бірге бірқатар реттерде қажетсінудің жаңа түрлерін де қанағаттандырады (Қаржы-эконом. сөздігі).

МАРКЕТИНГІЛІК с ы н. э к о н. *Маркетингіге тән, маркетингіге қатысты.*

Маркетингілік ақпарат жүйесі. э к о н. *Жоспарлауды жетілдіру, маркетингілік шараларды жүзеге асыру және олардың орындалуын бақылау мақсатымен адамдардың өзара байланысының және маркетинг саласындағы өкімгерлер дер кезінде пайдаланатын көкейтесті, дәл ақпаратты жинауға, сыныптауға, талдауға, бағалауға және таратуға арналған жабдық пен әдістемелік тәсілдердің тұрақты қолданыстағы жүйесі* (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетингілік бақылау. э к о н. *Маркетинг жоспарының іске асырылуын тексеру мақсатымен нәтижелерді бақылау, есептеу, талдау. Маркетингілік бақылау* үш түрпатқа бөлінеді: кәсіпорын жоспарларының орындалуын бақылау, пайдалылықты бақылау – тиімділікті талдау, стратегиялық бақылау – маркетингіні тексеру (Қаржы-эконом. сөздігі).

Маркетингілік зерттеулер. э к о н. *Маркетинг қызметінің барлық түрлері мен салалары, тауар, рынок, өнімінің түр-түрі, өткізу мен бөлу арналары, іске асыру әдістері, жарнама, өткізуді ынталандыру, т.б. тиісінше зерттелетін маркетингінің аса маңызды атқарымы. Маркетингілік зерттеулер* рынокты зерттеумен шектелмейді, жаңа тауар идеяларын іздестіруден оны түпкілікті тұтынушының пайдалануына дейінгі бүкіл маркетинг процесін қамтиды.

Маркетингілік қызмет. э к о н. *Кәсіпорынның (фирманың, кәсіпкердің, т.б.) сұранымды, бағаны, жарнаманы пайдалануға, өндірісті ынталандыруға, сақтау мен тасымалдаудың осы заманғы тәсілдерін, тауарлардың тұтынушыға жетуіне белсенді ықпал жасайтын қызмет көрсетудің техникалық түрлері мен басқа да түрлерін қолдануды жан-жақты зерделеу мен болжауға байланысты қызметі.* Кәсіпорын өнімнің (тауардың, бұйымның) нақты түріне және оны тұтынушыларға орай *маркетингілік қызметтің* белгілі бір элементтеріне баса назар аударады (Қаржы-эконом. сөздігі).

МАРКЕТ-МЕЙКЕР з а т. э к о н. *Сауданы ұйымдастырушылар нарыққа жіберген саудаға қатысушы. Маркет-мейкердің* қызметті жүзеге асыруға лицензиясы болады және ол нақты ұйымдастырылған нарықтың ережелеріне сәйкес базистік активтің немесе құралдың әділ нарықтық өтемпаздығын арттырады (Қаз. тілі термин. Экономика.). 1986 жылдан Лондонның қор биржасында бағалы қағаздарды сатуға немесе сатып алуға әрқашан да дайын тұратын, сөйтіп олардың нарығын жасайтын «нарық жасаушы» фирмаларды *маркет-мейкер* деп атайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МАРКЕТОЛОГ з а т. э к о н. *Маркетингінің бір немесе бірнеше атқарымын (өткізуді, маркетингілік зерттеулерді, баға белгілеуді т.б.) орындайтын немесе олардың орындалуын ұйымдастыратын маман.*

МАРКСИЗМ з а т. с а я с и. *Ғылыми коммунизмнің теориясы мен практикасы туралы маркстік ілім қоғамдық дамудың жалпы және арнаулы заңдары туралы философиялық-экономикалық теориялардың бірі.* Еңбектің шын маңызын, материалдық өндірістің бүкіл қоғамдық өмірдегі анық орнын алғаш рет *м а р к с и з м* ашып көрсетті (Қысқ. саяси экон.). *М а р к с и з м* – қоғамдық жалпы және арнаулы заңдары туралы философиялық экономикалық және саяси ілім (ҚҰЭ). *М а р к с и з м н і ң* теориялық қайнар көзі: классикалық ағылшын саяси экономикасы (А.Смид, Д.Рикардо), классикалық неміс философиясы (Гегель, Фейербах), француз утопиялық ілімі (Ш.Фурье, Р.Оуэн, Сен Симон). Осы үш қайнар көздің негізінде *м а р к с и з м н і ң* үш құрамдас бөлігі тұжырымдалды, олар: саяси экономия, диалектикалық және тарихи материализм, ғылыми коммунизм (ҚҰЭ).

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ з а т. с а я с и. *Маркс, Ленин еңбектері негізіндегі философиялық, экономикалық және саясиәлеуметтік ілімдердің біртұтас ғылыми жүйесі. М а р к с и з м-л е н и н и з м* қоғамының өмір сүру негізі адамдардың өндірістік іс-әрекеті дегенге сүйенеді (Қысқ. саяси экон.). 1918–28 жылдары Мұхамеджан дүниежүзіндегі ең озат, революцияшыл, ең күшті ғылыммен – *м а р к с и з м-л е н и н и з м* ғылымымен қаруланды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы). – *М а р к с и з м-л е н и н и з м* ғылымын үйрену жөнінде қандай кітаптарыңыз бар дейсіз бе? – дейді бастық (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

МАРКСИСТ з а т. с а я с и. *Марксизм-ленинизм идеяларын жақтаушы, Маркс, Энгельс, Ленин ілімін уағыздаушы.* Маркстің, Энгельстің және Лениннің еңбектерін ерінбей-жалықпай үйреніп, Ғани Мұратбаев жас кезінде-ақ талантты *м а р к с и с т е р д і ң* бірі болды (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Университетте Ленин революциялық бағыттағы жастармен етене жақындасып, белді *м а р к с и с т* болып қалыптасып, тұңғыш рет жауынгерлік өткелдерден өткен (С.Мәуленов, Шыңда.).

МАРКСИСТІК с ы н. *Марксизмге тән, марксизмге қатысты.*

Марксистік философия. ф и л о с. *Адамзаттың алдыңғы қатарлы философиялық және ғылыми ой-пікірдің бүкіл бұдан бұрынғы дамуының заңды нәтижесі. М а р к с и с т і к ф и л о с о ф и я* ғылымының құдіреті мол, сондықтан оның дамуында түпшек жоқ дейді (Партия тур. өлең д.).

МАРКСТІК с ы н. *Марксизмге тән, Маркс ілімін уағыздайтын.* Ленин «Еңбекті азат ету» тобының мүшелері тұрған Швейцарияда П.Б.Аксельродқа соғып, сонан соң газет және журнал шығару жөнінде Г.В.Плеханов та, оның тобының мүшелері де *м а р к с т і к* баспасөз органдарын шығару идеясын мақұл көрді (С.Хайдаров, Азамат.) *М а р к с т і к* теорияның негізгі белгілерін сипаттай келіп, Ленин оның неғұрлым терең, жан-жақты және егжей-тегжейлі дәлелденілгені осы экономикалық ілімі деп көрсетті (Қысқ. саяси экон.). Сақтаңыдар! Бірлігің шашылмасын. Кетпекші олар *м а р к с т і к* жолды бұрып. Сөлін сорып, адамның асыл басын Атпақшы олар адамға бомба қылып (М.Мақатаев, Шығ.).

МАРКСТІК-ЛЕНИНДІК с ы н. с а я с и. *Марксизм-ленинизм іліміне тән, қатысты. М а р к с т і к-л е н и н д і к* идеялардың Қазақстанда тарауы өлкенің қоғамдық өміріне зор ықпал жасап, Қазақстан еңбекшілерінің жалпы Россиялық революциялық қозғалысқа араласуына әсер етті (ҚСЭ). 1919–20 жылдары Ташкентте партия-совет мектебінде біздерді *м а р к с т і к-л е н и н д і к* ғылымға үйреткен, тап күресінің заңдарын түсіндірген, социалистік революцияны ішкі-сыртқы жаулардан қорғауға шақырған кейбір ұстаздар есіме түседі (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

МАРКСШІЛ з а т. с а я с и. *Марксизм ілімін жақтаушы, марксист.* Белгілі партия қайраткері болған І.Қабылов ірі публицист, *м а р к с ш і л* сыншы ретінде қазақ әдебиеті тарихынан орын алса, Ө.Тұрманжанов ақын, жазушы болды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

МАРКСШІЛДІК з а т. с а я с и. *Марксизм идеяларын жақтаушылық, уағыздаушылық.* Советтік көркем әдебиеттің өркендеу жолы, оның жетістік кемшіліктері туралы да жазылған *м а р к с ш і л д і к* еңбектер аз емес (С.Мұқанов, Өсу жол.).

МАРКШЕЙДЕР [нем. Markscheider] з а т. т е х. *Жер қойнауындағы қазбаларды қаздыру бағытын көрсететін және оны жоспарлап отыратын инженер.* Біз істеп жатқан он алтыншы шахтаның оңтүстік жақтағы төбе тау жыныстарын қауіпті деп білетін *м а р к ш е й д е р л е р* мұнда көп жуи қоймайтын (І.Есенберлин, Алтын құс). Орта бойлы, ақ құба, талдырмаш қыз Алматы тау-кен институтының *м а р к ш е й д е р* бөліміне қабылдау емтиханын тапсыруға келген-ді («Қаз. әдеб.»). Үстімнен ауыр жүк түскендей, кабинеттен сергек көңілмен шықтым. Сол бойда *м а р к ш е й д е р л е р* бюросына – А.Я.Лукьяновқа соқтым (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МАРКШЕЙДЕРИЯ [нем. Mark – шекара, scheider – бөлу] з а т. к е н. *Жер бетінде және*

кен қазбаларында кеңістіктік-геометриялық өлшеулер жүргізудің әдіс-тәсілдерін талдап белгілейді және бұл өлшеулердің нәтижелерін кенорындарын барлау және пайдалану кезінде, сондай-ақ кен-құрылыс жұмыстары кезінде техникалық міндеттерді шешу үшін пайдаланатын кен ғылымының бір саласы. М а р к ш е й д е р и я н ы ң негізгі міндеттері: пайдалы қазылымның жатыс нысандары мен сипатын, рудалы денелердегі пайдалы және зиянды құрамбөліктердің бөлінуін зерттеу; жер үстіндегі ғимараттарды қорғау үшін кені алынған кеңістіктер үстіндегі таужыныстардың жылжу процестерін тіркеу; кен қазбаларын суретке түсіру және пландарда бейнелеу; пайдалы қазылым қорларын, жоғалымдары мен өндірілуін есепке алып, талдау; кен қазбаларының жүргізілуіне маркшейдерлік бақылау жасау (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРКШЕЙДЕРЛІК с ы н. к е н. *Маркшейдерге тән, маркшейдерге қатысты.* Сонымен қатар кен қазу кәсіпорынының *м а р к ш е й д е р л і к* қызметі белгілі бір уақыт ішінде орындалған жұмыстың көлеміне және өндірілген пайдалы қазылымдардың мөлшеріне жүйелі түрде есеп жүргізіп, анықтап отырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік есепке алу. к е н. *Жер қойнауындағы пайдалы қазылымды қазып алу барысында оның өнеркәсіптік қорының өзгеруін, жоғалымы мен құнарсыздану жағдайларын есепке алу* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік құжаттар. к е н. *Жер бетіндегі және жерасты қазбаларындағы бұрыштық және сызық өлшеулердің нәтижелерін білдіретін журналдар, кітаптар, формулалар, сондай-ақ графикалық материалдар. М а р к ш е й д е р л і к қ ұ ж а т т а р* міндетті және қосымша болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). *М а р к ш е й д е р л і к қ ұ ж а т т а р д ы ң* міндетті кешенінің құрамына бастапқы, есептеу және графикалық құжаттама кіреді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік құрал-саймандар мен аспаптар. к е н. *Жерасты кен қазбаларында және жер үстінде маркшейдерлік түсіруді жүргізу үшін қажет құрал-саймандар мен аспаптар* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік қызмет. к е н. *Пайдалы қазылымдар кен орындарын барлау, жобалау, кен қазу кәсіпорындарын жобалау, салу, пайдалану және белгілі уақытқа жұмысты тоқтату барысында маркшейдерлік қызмет мамандарының кен жұмыстарының дұрыс және қауіпсіз жүргізілуін қамтамасыз ету үшін атқаратын жұмыстар кешені* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік түсірім. к е н. *Кен иелігі шекарасындағы қазбалардың, имараттар мен табиғи нысандардың, пайдалы қазылымның жатыс нысандары мен жағдайларының кеңістіктегі орналасуын анықтау және кейін маркшейдерлік жоспарларда бейнелеу мақсатында кен қазбаларында және жер үстінде атқарылатын сызықтық және бұрыштық өлшеулердің жиынтығы.* Горизонталь *м а р к ш е й д е р л і к т ү с і р і м д е* түсірілетін объектілердің горизонталь жазықтағы (пландағы) орны анықталса, тік *м а р к ш е й д е р л і к т ү с і р і м* нәтижелері бойынша, түсірім объектілерінің тік жазықтағы орны көрсетіледі (ҚҰЭ). Атқарылу орнына қарай *м а р к ш е й д е р л і к т ү с і р і м* жерастылық және жерүстілік *м а р к ш е й д е р л і к т ү с і р і м* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Маркшейдерлік іс. к е н. *Негізінде кеңістік-геометриялық өлшеулермен (маркшейдерлік түсірулермен) айналысатын кен ғылымы мен техникасының саласы. М а р к ш е й д е р л і к і с т і ң* мақсаты – пайдалы қазылымдарды барлау, жобалау, кен кәсіпорындарын салу, пайдалану және тағы басқа жұмыстарды орындау барысында әртүрлі техникалық мәселелердің шешімдерін белгілеу (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРКІЛЕУ [лат. labeling] з а т. и н ф. *Шартбелгілік таңбаны түсіру, енгізбе таңбаны теру және жазу; белгілеулерді теру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МАРҚА с ы н. *Ерте туған, алты айлық (қозы).* Ерте туған *м а р қ а* қозылардың әдемі, тәтті шөпті тауып жегенін қызғанып, оларды сүзіп жіберіп, шөбін тартып жеуі көңіл бөліп қарамауға болмайтын өте қызық суреттер еді (К.Шәкенов, Біздің Ілияс).

Марқа туған. э т н. *Түннің ай көрінген шағы.* Тілімізде түн сипатына қарай айтылатын айдың жарығында, айдың қараңғысында тәрізді атаулармен бірге бұрынғырақта айдың көрінуіне байланысты *м а р қ а т у ғ а н* деген тіркестің қолданылғанын кездестіреміз («Жалын»).

МАРҚАДАЙ с ы н . *Марқа сияқты, марқа тәрізді.* Қадірімді білсең қай кезде Қажетіңе мен дайын Көгендеулі *м а р қ а ң д а й.* Опасы жоқ бұл дүние Өте шығады бір күні Әуелі қызық, ақыры Ат шапқан жиын тарқардай (Базар жырау, Шығ.).

МАРҚАЙ= е т. **1.** *Есею, өсу, үлкею.* Айналайын, аналар, мен ақ сүттеріңізбен *м а р қ а й ы п,* ақ білектеріңізге тербеліп, тәрбиелене алмаған соң ба, соғысты жылдың ызғарындай қатал да суықпын (О.Бөкеев, Мұзтау). Ауылың қиқу, күнде шу – Ел дұшпаны *м а р қ а й с а.* Есекпенен тең болар – Арғымақ аттан жал тайса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сәтен көйлек сарғайып, Әуелгі өңін тастапты. Шар кеудесі *м а р қ а й ы п,* Шабыт тарта бастапты

(М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өсіп-даму, алға басу.* Мәдениетіміздің өркендеп, әдебиетіміздің *м а р қ а й ы п* қалғанын, оның шоқтығын көрсетер қазақ әдебиеті мен искусствосының табыстары аз емес (Х.Сүйіншалиев, Ізденіс.). **3.** а у ы с. *Көңілі өсу, шабыттану, мақтану.* Үйге кіріп келе жатқан қонақ оқыстан сүрініп кетсе, үй иесі *м а р қ а я д ы* және төрінен сыйлы орын ұсынады (А.Қайбарұлы,.. Қаз. ырым.). Көңіл шын ырза болып, *м а р қ а й ы п* өскен шақты шығатын сөз марқайыс толғау болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дала деп өлең жазғанмен. Даланы білмей қартайдық. Алданып өткен аз дәурен Мақтандық, соған *м а р қ а й д ы қ* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

МАРҚАЙТ=е т. *Шабыттандыру, қуаттандыру.* Аз уақытта, аз күнде жас Әуезовті ерекше *м а р қ а й т ы п,* қазақ тіршілігінің сан қилы шие түйініне қалам серметкен де сол игілікті қуаттың әсері (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Маң ойларды *м а р қ а й т ы п* санадағы, Уақыт бәрін өзінше саралады. Бұл күндері шарықтап кетті әлемді Біздің жалқау ауылдың балалары (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАРҚАЙТУ *Марқайт етістігінің қимыл атауы.* Ол халықты мәдени жағынан *м а р қ а й т у д ы* жеңімпаз құрылыстың кепілі деп біледі («Қазақст. мект.»)

МАРҚАЛАН= е т. *Өсу, үлкею.* Қой күйлі, қыста жақсы баққан аман, Қозылар ерте туып *м а р қ а л а н ғ а н.* Ширалған кере қарыс ақ жібекті, Туралтып дүмдей қойлар арқаланған (Р.Омаров, Таңд.). Қой келіп қораланды өрісінен, Ақ бұйра *м а р қ а л а н ғ а н* төлісімен (К.Шалқаров, Жазғы кеш).

МАРҚАЛАНУ *Марқалан етістігінің қимыл атауы.*

МАРҚАЛАУ с ы н. *Ересектеу, үлкендеу.* Сәрсен ұлу жылының соңын ала бере туған-ды, бірақ қазақтың ескі ырымы бойынша оны *м а р қ а л а у* қып қоянға іліндірді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

МАРҚАЛЫҚ з а т. *Ересектік, үлкендік.* – Менің он бір айлық *м а р қ а л ы ғ ы м* болғаннан кейін елде мені Хакімнен үлкен деп санайды, – деп қойды Рақымғали (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МАРҚАМАТ з а т. с ө й л. ***Мархабат.*** Жолға зор әділетсіз ұлық екен, *М а р қ а м а т* іс етпеді жұрт мақтауға. Үржар мен Бақтыдағы бес болыс ел, Қамалдық ақ шабақтай жібек ауға (Ә. Найманбаев, Шығ.).

МАРҚАСҚА с ы н. **1.** *Жазық, кең маңдайлы.* Беу, *м а р қ а с қ а* ағалар, Міржақыптай ұлтжанды қарапайым да елгезек ерлер (Қ.Әлімбаев, Мұңды сапар). – Пah, пah, келбетті-ақ екен! – Иә, мына кере қарыс кең маңдай, *м а р қ а с қ а* бас осал жанға бітпесе керек қой (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Шыр айнала жиектетіп алтын өрме зер жүгірткен картузын тізесіне қондырғанда ғана байқады – ол нағыз *м а р қ а с қ а* дерліктей шекелі офицер екен (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** а у ы с. *Мықты, күшті.*Құдай дес бергенде, сол әйелі *м а р қ а с қ а* бір ұл тапты (Ғ. Мүсірепов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көрнекті, мақтаулы, таңдаулы.* Өзің сымбатты, ақылды жігіт көрінесің, осы кезеңде ең *м а р қ а с қ а с ы н* маңдайынан шертіп тұрып таңдап алмасаң, жақсы қыздарды құрбыларың шетінен қағып әкетеді де, сен құр қаласың (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Кришан Чандр, Ходжа Ахмед Аббас сияқты үнді әдебиетінің *м а р қ а с қ а л а р ы,* бізге белгілі Радж Капур, Болрадж Сахни тәрізді үнді киносының ең жарық жұлдыздары да Совет еліне келіп жүреді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

МАРҚАСҚАДАЙ с ы н. *Марқасқа сияқты, марқасқа тәрізді.* Азу тісі ақсиған, *М а р қ а с қ а д а й* қасқиған, Көзі ақықтай сүзілген, Маржандай тісі тізілген, Келімі келген кермиық, Сағағынан үзілген (Базар жырау, Шығ.).

МАРҚАЮ *Марқай етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Даму, өсу, өркендеу.* Әдебиет тарихты қашанда халықтың қоғамдық, азаматтық тарихымен сабақтас, әдебиет тарихының жасалуы – халықтың *м а р қ а ю ы,* халықтың өрге шығуы (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). **2.** *Шабыттану, қуаттану.* Көңілдің шын өсіп *м а р қ а ю ы* қуанышты ұлы оқиғаның үстінде болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАРҚОМ з а т. с ө й л. ж е р г. ***Марқұм.*** Сенің әкең *м а р қ о м н ы ң* алғаны біздің жаман адайдың қызы еді-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ағам *м а р қ о м* дым жақсы кісі еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Әкең, *м а р қ о м* жақсы еді ғой! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАРҚҰМ [ар. مرحوم] з а т. *Дүние салған, қаза болған адам.* Мазмұны жағынан бұл жырларда *м а р қ ұ м н ы ң* қадір-қасиеті мадақталады және артында қалғандардың қайғысы, азалануы мен орны толмас өкініш білдіріледі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бек ғажап *м а р қ ұ м д а р ғ а* ас беруші еді, фаш болса халық ішінде инабаты. Бауыздағып бағыланды, құлын сойып, ішсе қымыз, келуші еді сөздің шарты (М.Дулатов, Шығ.). // *Қайтыс болған, дүние сайған. М а р қ ұ м* әкесінің ізін басарлық ақындық қуаты бар баласы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАРЛАМҚАШ з а т. э т н. *Балалар ойыны. М а р л а м қ а ш* – жазды күні ойнайтын қазақ балаларының көп ойындарының бірі (М.Дулатов, Шығ.).

МАРЛАТ с ы н. *Ересек, егде тартқан. М а р л а т* емес, бірақ үлкен кісі, өз жасынан егде

адам болып көрінуге тырысатын кейпі анық байқалатын (М.Мағауин, Таңд.).

МАРМЕЛАД [франц. marmelade] з а т. т а м а қ. *Картоп ұны мен жеміс шырыннан жасалатын кондитерлік тәтті тағам.* Шетеннің бүлдіргенінен кисель, варенье, повидло, *м а р м е л а д,* джем, шырын, тәтті сироп жасауға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *М а р м е л а д* мәселесін балалар жақсы біледі екен, ауыздарын тамсанып, емешесі құри сөйледі («Қаз. әдеб.»).

МАРС [лат. mars] з а т. а с т р. *Күн жүйесінің Күннен бастап санағанда 4-ғаламшары; қызыл жұлдыз. М а р с* атмосферасында оттектің белгісі болмағандықтан, тіршіліктің жоғарғы формасының болу туралы гипотеза шындыққа сай емес (ҚСЭ). *М а р с,* Юпитер, Сатурн планеталары ерте кезден белгілі, оларды бұрын жоғарғы планеталар деп атаған (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Барша әлемге бақыт боп тұрақтаған, Барша әлемді бесік боп тербетуге, Ех! Болады бір кезде бір-ақ қоғам, Айда да, *М а р с т а* да, Жер бетінде (М.Мақатаев, Шығ.).

МАРСИ= е т. *Көңілі көтерілу, істеген ісіне көңілі толу.* Бәлкім, қашқындардың біреуін атматымен жайраттық деп *м а р с и ғ а н* да болар (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

МАРТЕН з а т. к е н. *Болат өндіруге арналған регенаторлы пеш.* Мына бірін – солдаттың қабірінен, Қанды майдан боп өткен жақтан алдым. Мұзды жарып алам деп мына бірін, Мұзға айналып кетуге шаққа қалдым. Мына бірін *м а р т е н н е н,* оттан алдым, Мынауысы жалғанда аты жоқ гүл, Хабарсыз кеткен ғайып жоқтан алдым (М.Мақатаев, Шығ.).

Мартен пеші. к е н. *Шойын мен болат сынықтарын қорытып, түрлі сортты болат алатын регенеративтік балқыту пеші.* Металлургия алыбы Ұлы Отан соғысы жылдарында салынып, 1944 жылы бірінші *м а р т е н п е ш і н е н* тұңғыш өнім алынған-ды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). *М а р т е н п е ш і н і ң* жұмысы жылуды жаңғырту принципіне, яғни түтікті жылжытуға жылуға және онда жағылатын отын мен ауаны алдын ала қыздыруға негізделген (ҚҰЭ). Сондықтан *М а р т е н п е ш і н і ң* пайдалы әсер коэффициенті басқа жылу агрегаттарымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРТЕНДІК с ы н. к е н. *Мартен пешіне қатысты, мартен пешіне тән.* Болат қорытудың *м а р т е н д і к* әдісі орнына біртіндеп конвертерлік әдіс көбірек қолданылуда (Қаз. тілі термин. Кен.).

Мартендік процесс. к е н. *Мартен пешінде өтетін болат қорыту үдерісі.* Пеш шегеніне байланысты негізгі және қышқыл *м а р т е н д і к п р о ц е с с* сараланады (Қаз. тілі термин. Кен.). *М а р т е н д і к п р о ц е с т і* жеделдету мақсатында ауаны байыту үшін, сондай-ақ қоспаларды тотықтандыру үшін оттек қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРТЕНСИТ з а т. к е н. *Кейбір шынықтырылған металл қорытпалар мен таза металдарда байқалатын ине тәрізді микроқұрылым. М а р т е н с и т* шынықтырылған болаттың негізгі құрылымдық құраушы (Қаз. тілі термин. Кен.). *М а р т е н с и т т і к* құрылымды болат өте берік болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРТЕНСИТТІ с ы н. к е н. *Құрамында мартенситі бар.*

Мартенситті ескіретін болат. к е н. *Болаттан жасалған бұйымдардың жоғары конструкциялық беріктігі. Мартенситті ескіретін болаттан дайындалатын материалдарға қойылатын басты талап: аса берік әрі морт сынбауы керек. М а р т е н с и т т і е с к і р е т і н б о л а т т ы ң* ескіруі – олардың құрылымы мен қасиеттерінің өзгеруіне байланысты (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРТЕНШІ з а т. к е н. *Мартен пешінде болат қорытушы. М а р т е н ш і л е р* талай рет біздің өнеркәсібімізде кең қолдау тапқан бағалы бастамалардың инициаторы болды (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.).

МАРТИТ з а т. к е н. *Гематитке дейін тотыққан магнетит. М а р т и т* рудалары – бай темір рудаларының маңызды өнеркәсіптік түрі (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРТУ з а т. м и ф. *Әйелдерге зиян келтіретін жын, албасты.* Ертедегі қазақтар албастыны *м а р т у* деп те атаған (М.Исқақов, Соқыр сенім.). – Құп, – деді де еңкілдеп кетті сарнап, *М а р т у л а р ы н* шақырып қатты зарлап. Екі көзін қан басып сүп-сүр болып, Шүлдірлейді күңкілдеп істі барлап (Дастандар). Жалмауыз кемпір, жез тырнақ, өбір үйі, жын, пері, албасты, *м а р т у* сияқты нәрселер дүниеде жоқ, адамның қиялында ғана болған нәрселер (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Марту басты. м и ф. *Албасты басты, жын иектеді.* Ол жанында жатқан бәйбішесіне: – Қатын ей, *м а р т у б а с ы п* жатыр ма сені, мына балаға бірдеме жайып бер, қылжисын енді, – деп нұқып оятты (А.Жүнісов, Өмір.). Сиыр мен інген туғаннан кейін *м а р т у б а с ы п* мөңгіріп қалады. Бұл – қазіргі ветеринарияда «саулы малдың туғаннан кейінгі ауруы» деп қаралады (Қаз. әдет-ғұрып.). Қаны азайып, халы

құрып қысылса, сандырақтаса, қазақ «албасты басты, *м а р т у б а с т ы*» деп адам айтқысыз әурелікке салады (М.Дулатов, Шығ.).

МАРТЫШКА з а т. з о о л. *Маймылдардың ішіндегі көп түрді қамтитын туыс. М а р т ы ш к а н ы ң* денесінің ұзындығы – 20–70 см. (ҚҰЭ). *М а р т ы ш к а л а р* шағын топ құрып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МАРХАБА [ар. مرحبا] м о д. – *Хош келдіңіз! М а р х а б а ,* аман-есен келдің, - дейді, Машақатқа мен себеп болдым, - дейді. Иншалла, жеттің бе мұрадыңа, Жолда қанша мехнаттар көрдің, - дейді (Бабалар сөзі). Қайда барсам туысым, *М а р х а б а* деп қол алар. Қос жүректің тынысын Жеткізгендей қос анар (С.Мәуленов, Өлеңд.). Халида да орнынан тұрып амандасты. Достардың қалпымен «*м а р х а б а*» деді (Мың бір түн).

МАРХАБАТ [ар. مرحبات] з а т. **1.** *Ізгі ниет, жақсылық. М а р х а б а т т ы* теріс деп кім айтады? Адамшылық сол дейді тамам зерек. Мейірім – жақсы, зұлымдық – жаман дейсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жас бала бүрсең қағып шықса тысқа Таба алмай еш *м а р х а б а т* ойнап тыста. «Нан бер» деп мазалайды шешелерін Еріксіз «үй күшік» боп бұл байғұс та (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ілтипат, құрмет.* Жақыпбек тәйжі ит елінің бір топ зәңгі, залың ел ағаларымен бірлікте кәделі қонақтарымен сыртта қол алысып, көрісіп, «кәне, *м а р х а б а т,* үйге кіріңіздер» деп оң алақанын жайып ілтипат көрсетуде (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Әмудің арғы бетінен Арқалап келдім көп ойды. Жүректің ыстық отымен, *М а р х а б а т*, қарсы ал, Кегейлі! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бақ, Дәулетке илікпеген шалқалап, Аманды естіп таба алмады шал тағат. Сусын тосып шөлдеп келген мейманға, Жасады қарт өз әлінше *м а р х а б а т* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мархабат етті. *Ризашылық білдірді, рұқсат етті.* Ырза бол мендей құлыңа. Сүйтіп сізден сұраймын *М а р х а м а т е т с е ң* мұныма (Батырлар жыры). Махаббат шын асықты неткендігін, Құрбан боп жар жолында кеткендігін, Тұрғанда әлі жетіп, ашу кешіп, *М а р х а б а т* дұшпанға да *е т к е н д і г і н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мархабат қылды. *Құрмет көрсетті.* Мал жоқ, дән жоқ, лаж жоқ... Байекеңе келмей ме ек «көлік сізден, күш бізден, *м а р х а б а т қ ы л* демей ме ек (І.Жансүгіров, Шығ.). Әділдеп үкім жүргізген, Болмаған ешкім заразат. Жетім, жесір, міскінге Көп *қ ы л ғ а н* екен *м а р х а б а т* (Бабалар сөзі).

Мархабат қылу. *Құрмет көрсету, қадірлеу.* Аятта: «Алла тағала өзіне *м а р х а б б а т қ ы л у д ы* ләзім қылды», – деген (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

Мархаббаттан махұрым қалдырмады. *Ілтипат білдірді, ықыласқа бөледі. М а х ұ р ы м м а р х а б а т т а н қ а л д ы р м а ғ ы н* Маңыраған мен бір жетім бәріңе тел (О.Шораяқов, Шайыр).

МАРХАБАТТАН=е т . *Мерейі тасуы, мерейі үстем болу, көңілі толу.* Астанаға барсақ *м а р х а б а т т а н ы п* қаласың. Осыдан аттай он шақты жыл бұрын үш қабатты «хрущевка» үйлерімен сананы сарғайтып тұратын Ақмоланы аздаған уақыт ішіндегі әлемдегі әдемі қалалардың легінде қосылады деп кім ойлаған («Егемен Қазақстан»).

МАРХАБАТТЫ с ы н. *Ізгі ниетті, қайырымды, шапағатты.* Қош, сау тұр, артта қалған кемпір мен шал, Балаңа дұға ойлаңыз қадари хал. Жоқ еткен өзін-өзі бейшараны Қарғамай, *м а р х а б а т т ы* есіңізге ал (М.Сералин, Шығ.). Жер мен көкке жағалай, Шұғыласын құйып тең. *М а р х а б а т т ы* анадай, Күн қарайды биіктен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шетсіз, шексіз күшім бар Мақтанарлық ісім бар. *М а р х а б а т т ы* елім бар. Шалқыған байтақ жерім бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МАРХАМАТ з а т. с ө й л. ***Мархабат***. Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек, Көп ит жеңіп көп итті, күнде жемек. Қадәләт пен *м а р х а м а т* – көп азығы, Қайда көрсең, болып бақ соған көмек (Абай, Тол. жин.). Біз қайдан білейік... енді сізден бір *м а р х а м а т* болар ма екен? (М.Дулатов, Шығ.).

Мархамат етті. с ө й л. ***Мархабат етті.*** Ырза бол мендей құлыңа Сүйіп сізден сұраймын, *М а р х а м а т е т с е ң* мұныма (Батырлар жыры).

Мархамат қылды. с ө й л. ***Мархабат қылды.*** Қаңғырып айдалаға кетті балам, Өмірі қорлықпенен өтті балам. Осыған Құдай үшін *м а р х а м а т қ ы л,* Сарғайып өлер халге жетті балам (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тақсыр... мырза... жолдас маған *м а р х а б а т қ ы л ы ң ы з,* менің шығыным, қатыным кетіп отыр ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мархамат үстінде отыр. *Ықыласқа, ілтипатқа бөленіп отыр, құрмет көрсетілген.* Аумалы-төкпелі оқиғаға толы ұзақ ғұмырында мұндай мәжілістің талайын көрген, бұдан үлкен кеңестерде де еңселі төрге шыққан әже қуқыл өңіне қан жүгіріп, болмашы шалбарланған кәрі, балбырай қызарып, өзгеше *м а р х а м а т ү с т і н д е о т ы р* екен (М.Мағауин, Аласапыран).

МАРХАМАТСЫЗ с ы н. с ө й л. *Мархабатсыз, қайырымсыз, шапағатсыз.* От сықылды жылы болсын, жүзіңіз бен сөзіңіз, Бірақ ондай *м а р х а м а т с ы з,* Болма өрте жандырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАРХАМАТТЫ с ы н. с ө й л. *Мархабатты (қайырымды, мейірімді, кішіпейіл, шапағатты).*

Ғәр екісі де *м а р х а м а т т ы* шапағатты болмақтықты айтып бұйырды бұл рақым болса керек (Абай, Тол. жин.). Күн болсын, олай болса, апаларым! Дүниенің тартып жүрмей жапаларын, Сағынсам өз еліме жеткізе ме, Айтсаңыз, *м а р х а м а т т ы* аталарын? (Абай, Тол. жин.).

МАРШ[1] [франц. marhe] з а т. ә с к. *Әскери ұйымшылдықпен қатар түзеп сапта жүретін жүріс. М а р ш т ы ң* жылдамдығы мен тәуліктік жолқашықтығы жүріс түріне, әскерлердің маршқ а жаттығуына, жеке құрамның шыныңуына байланысты (ҚСЭ). Солдаттарды әскер өнеріне *м а р ш п е н* жүруге, былайша айтқанда, қатар түзеп жүруге және нысана атуға үйретті (Қ.Әміров, Революция.). О, Елім! Неткен намысты ең! Өртенсін жауың, өртенсін. ... Келіп ең, жауым, *м а р ш п е н* Өлімнің сазын шертерсің (М. Мақатаев, Шығ.).

МАРШ[2] з а т. м у з. *Әуені жігерлі, екпінді, ырғақты музыкалық шығарма.* Музыка *м а р ш ы м е н* адымдап, атан түйедей балуандар шұбап ортаға шықты (І.Жансүгіров, Шығ.). Дене шынықтыру пәнінде әуелі *м а р ш т а р д ы,* бірте-бірте вальстерді тартты (И.Жақанов, Екі жирен).

МАРШАЛ [франц. marechal] з а т. ә с к. *Армиядағы генералдан жоғарғы әскери атақ, шен.* Өз жауын өліммен де жеңеді адам, Көз жұмып бара жатып сенеді оған. Көзіннің қырын салғын, *м а р ш а л* жолдас, Аңыраған жан анама және маған (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *М а р ш а л* бірқатар мемлекеттердің армияларындағы және авиациясындағы ең жоғары әскери атақ немесе шен (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАРШАЛЛИТ с ы н. к е н. *Ұсақ түйіршікті қопсық не тығыздалуы босаң шөгінді таужынысы. М а р ш а л л и т* кварцтан кейде оған халцедон қоспасынан тұрады. Ұнтақ не шаң тәрізді кварц ретінде белгілі (ҚҰЭ). *М а р ш а л л и т* түсі ақ, сұр, ал темірдің қосымшалары оған қоңыр-сары түс береді (ҚҰЭ). *М а р ш а л л и т т і ң* химиялық құрамы тұрақсыз (%): SiO_2 – 88,45 – 97,0; Fe_2O_3 – 3,14; TiO_2 – 1,0 пайызға дейін; Al_2O_3 – 0,10 – 5,04%. Негізінен құймалық құм ретінде, сондай-ақ керамика және электрод өндірістерінде (қалыптық топырақ) қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАРШРУТ [нем. Marschrute] з а т. *Әскерлердің, теңіз күштерінің, авиацияның, көлік құралдарының күнілгері белгіленген жүріп өту жолы немесе қозғалысының бағыты. М а р ш р у т* картада жүріп өтетін негізгі пунктерді немесе азимутты көрсету арқылы белгіленеді (ҚҰЭ). *М а р ш р у т т ы* қозғалыс мақсаты мен қалыптасқан жағдайға байланысты аға бастық тағайындайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Өмір деген ап-ащы ермен бе еді! Қайда адамның жиғаны, Тергендері?! Сұрақтарды арқалап жауабы жоқ, *М а р ш р у т т а р* қысқарды серуендегі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** и н ф. *Графтың екі төбесінің арасындағы жол. М а р ш р у т* есептеу желісінің тораптары мен терминалдарының арасындағы хабарламаны жеткізу жолы (Қаз. тілі термин. Информатика.). **3.** и н ф. *Жинақтауыштың логикалық атау мен файлды қайдан іздестіру керек екендігін көрсететін өзара бағыңқы каталог атауларының тізбекшесінен тұратын белгі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МАРШРУТТА= е т. и н ф. *Желідегі бағдарды таңдау. М а р ш р у т т а* хабар жеткізу (мәліметтер жеткізу) үшін оңтайлы жол таңдау процесі, *есептеу желісінде маршрутты таңдау* (Қаз. тілі термин. Информатика.)

МАРШРУТТАУ *Маршрутта етістігінің қимыл атауы; есептеу желісінде маршрутты таңдау.*

МАРШРУТТАУЫШ з а т. **1.** и н ф. *Баспа құрылғысы сұрайтын тапсырманы орналастыратын және жұмыс бекетінің жоспарлаушынан баспа серверінің жоспарлаушына ақпарат жіберетін баспа үлгісінің сыңары.* **2.** и н ф. *Мәліметтер жеткізудің оңтайлы жолын таңдауға арналған құрылғы (компьютер). М а р ш р у т т а у ы ш* желілер арасында мәліметтерді бағдарлайды (Қаз. тілі темин. Информатика). *М а р ш р у т т а у ы ш* бірдей технологиялы желілерді де байланыстырады, бірақ ол әртүрлі технологиялы (мыс., Enhernet, Token Ring сияқты) желілерде жиі қолданылады (Қаз. тілі темин. Информатика.).

МАРШРУТТЫҚ с ы н. *Маршрутқа тән, маршрутқа қатысты.*

Маршруттық әуеден суретке түсіру. *Жер белдеуін әуеден суретке түсіру.* Мұнда ұшақ не басқа ұшу аппаратының бір сапарында бірнеше аэросурет орындалады. *М а р ш р у т т ы қ ә у е д е н с у р е т к е т ү с і р у* жол, өзен, теңіз жағалауы, қарсылас қорғанысының алдыңғы шебі сияқты созылмалы объектілерге барлау жасауда қолданылады (Қаз. тілі терми. Әскери.). *М а р ш р у т т ы қ ә у е д е н с у р е т к е т ү с і р у д е* жергілікті жердегі ерекше өңірлер олардың мөлшерінің жартысынан аспауы керек. Ол жоспарлы да, келешек үшін де түсірілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАРШТЫҚ с ы н. м у з. *Маршқа тән, ырғақты.*

Марштық бөлімше. ә с к. *Соғыс кезінде соғысып жатқан армия бөлімдерін толықтыру үшін тылдан майданға жіберуге бағытталған әскери бөлімше. М а р ш т ы қ б ө л і м ш е н і*

толықтыру және дайындау шараларымен әдетте елдің тыл аудандарында орналасқан қосымша бөліктер мен оқу орталықтары айналысады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Марштық қозғалтқыштар. ә с к. *Ұшу аппараты (мыс., ракета) траекториясының бүкіл белсенді бөлігінде жұмыс істейтін ракета қозғалтқыштары. М а р ш т ы қ қ о з ғ а л т қ ы ш т а р* негізгі қозғалтқыш ретінде ұрыстық, зерттеу және ғарыштық ракеталарда, реактивтік торпедоларда, ұшақтарда (ракетопландарда) және басқа ұшу аппараттарында орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *М а р ш т ы қ қ о з ғ а л т қ ы ш т а р д ы ң* жұмыс уақыты ұшу аппараттарында орналасқан өзге күш қондырғыларынан айтарлықтай ұзақ (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МАС с ы н. **1.** *Спиртті ішімдіктерді көп ішудің салдарынан басы айналып, естен айырылған.* Кетпейді ел сағынып көзінен жас, Бір жағы оқу қиын, тамақтан да аш, іңірде отын бұтап жатқанында, Жанынан жанталасқан өтті бір *м а с* (О.Шипин, Дастан.). О, Барақ жас, Барақ жас! Жегенге тоқ, ішсең *м а с.* Жақсы болса ұлығы Өз елін жаудай таламас (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сау жүрек тесіле ме оқ батпаса, оқ орнынан біздің ой шыққан маса, айық адам аңғармас ішкі сырды, Байқайды сол тесіктен *м а с* қараса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құштар, ынтық.* Өмір ғашық, бүкіл әлем *м а с* маған, Көзім заңғар Күн сияқты қырағы. Менің денем Менделеев ашпаған Металдардың қоспасынан тұрады (Т. Айбергенов, Мен саған.). Тұңғыш махаббатқа *м а с* қыз бен жігіттің елжірей еркелесуі осылай тым ұзаққа созылды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Күн батып жоғалды, Нұрыңнан ұялып, Жұлдыз бен Ай қалды, Сәулеңнен нәр алып, Жетіқарақшы айналып сені іздеп жүр, Бәрі де сені ойлап, *м а с* болып саналып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ақылсыз, парықсыз.* Күншілдікпен күні өткен *м а с* елім-ай, Мұнша надан қалуға кімнен айып? Қулық, сұмдық, бас қамы баққанымыз, Қыз бен қымыз қыдырып тапқанымыз (Ә. Найманбаев, Шығ.). Өңкей асау *м а с* халық, бәрін бойдан қашырған. Көп наданнан жасқанып, Сорлың елге бас ұрған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Елірген, есірген, дандайсыған.* Өнімсіз іске шеп-шебер, Майданға түспей несі өнер. Сиырша тойса *м а с* болып, Өреге келіп сүйкенер (Абай, Тол. жин.). Берекеге қас болса, Желіктірген айтаққа, Арақ ішпей *м а с* болса (Абай, Тол. жин.). Есіңде бар ма жас күнің, Көкірегің толық, басың бос. Қайғысыз, ойсыз, *м а с* күнің? Кімді көрсең бәрі дос (Абай, Тол. жин.).

Ішкен мас, жеген тоқ. *Ойсыз, алаңсыз, бихабар.* Шыныменен тамам ел, Кете ме екен ит бола? *І ш к е н і м а с, ж е г е н т о қ.* Уайым айтар біреу жоқ, Тым болмаса «Бұлт ала, жер шола» (Абай, Тол. жин.).

Бақытына мас болды. *Бақытына дандайсыды, кеудесін керді.* Мен жымидым көзбен қарап жасқанған, – Жоқ, ағатай, дұрыс емес болжалың, Олар мүмкін *б а қ ы т ы н а м а с б о л ғ а н* Жастар шығар біле алдың ба ол жағын? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жастықтың желіне мас. *Албырт, аңғал.* Қартайған жоқсың, мен үшін әлі де жассың, Жантаймайтұғын *ж а с т ы қ т ы ң ж е л і н е м а с с ы ң* Даламның емес, анамның көзімен қара, Сонда сен менің бойымнан мін таба алмассың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көңілі мас. *Дандайсыған, көкірегін керген.* Мамыр мінез көк аршадай сүйегі, Көктемгі әнді сүйетіні тағы рас. Бірер сәтке көзіменен киелі Әлпештелген бейбақ *к ө ң і л* әлі *м а с* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Төгілді сыңғыр, сөз жұмсақ, Еркіндеу бүгін жас келін. Көркемдеу жанға көз жұмсап, Көтерді бойын *м а с к ө ң і л* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қайратына мас болды. *Күшіне сенді.* Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп түрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, Мезгілімен ас ішпей, Аттан түспей, бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн Ұйқысы шайдай ашылған. Ер өлтіріп, ел шауып, Ел шапса олжа мол тауып, Әркімменен қас болып, *Қ а й р а т ы н а м а с б о л ы п,* Менменсіген ер жігіт – Талайды сүйтіп басынған (Базар жырау, Шығ.).

Қошеметке мас болды. *Қадір-құрметке бөленді, марапатталды.* Өтіп бара жатыр ма өмір жазы, Жарасымды жалпыға көңіл назы. *Қ о ш е м е т к е м а с б о л ы п* қалғандаймыз, Осы әдетке өзіміз көп разы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қып-қызыл мас. *Ес-түсін білмейтін.* Мынауың *қ ы п-қ ы з ы л м а с* қой (Ауызекі).

Мас болды. *Қымыз, арақ, шарап т.б. ішіп, басы айналып, есінен айырылды.* Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр, іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр. Арақ ішкен, *м а с б о л ғ а н* жүрттың бәрі, Не пайда, не залалды біле алмай жүр (Абай, Тол. жин.). Еркінсің барлық үйде сен, *М а с б о л ы п* беттен сүй мейлі, Біреуге өзің тимесең, Ешкім де саған тимейді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қызыңды сатып, қымызға *м а с б о п* жатыңдар, Халықпысыңдар?! Қазан аңдыған қатындар! Қорқау қасқырдай бірісін-бірі талаған, Бірісін-бірі тонаған, тозған пақырлар! (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Махаббат, құштарлық сезіміне бөленді.* Иығы тиі-

сіп, Төмендеп көздері, Үндемей сүйісіп *м а с б о л ы п* өздері (Абай, Тол. жин.). б) *Дандайсыды, елірді.* Он екі құйрық, қырық шалғы, Биіктен бүркіт ұшқандай. Қоқаңтап тұрған түлкіге. Қорынбай қыран түскендей. Қаны жадырап жай тапты, Шиелегенді шешкендей. Бойы балқып *м а с б о л д ы*, Қызулы шәрбат ішкендей (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мас қылды [етті]. а) *Ішімдік беріп, еліртті.* Дұғалап қойған бұл бүйрек Қыздарды *м а с қ ы п* қыздырды. Көңілдерін бұздырды, Құстай көкке ұшырды, Ата-анадан бездірді, Ақылынан тандырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Асқынды солай, Асқынды Алысқа тартып жол түбі. Қайнысын әбден *м а с қ ы л д ы* Жеңгенің жылы қолтығы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Ақылынан айырды, дандайсытты.* Жаратқан Құдай жан екен Аузын сөзге *м а с қ ы л ы п.* Жылдан-жылға барады Қайталаған кезектей, Пәлесі мұның асқынып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тізгіні жоқ мақтаншақ бишараны Тез *м а с қ ы л а р* дәулеттің ащы арағы. Буы жаман байлықтың, Буы жаман, Артық дәулет шынында бас жарады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *М а с е т е р* өмір, көркімен мас етер аймақ, Жылыстап, жылжып, көрікті ұрлап, жас етер айлап. «Басекемайлап» күліндер қайда жүрсеңдер де, Жеті періште, жылама «Басекемайлап» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Удай мас. *Ес-түсін білмейтін, жығыла мас.* Бақсам – *у д а й м а с* екен (Ауызекі).

Ішпей-жемей мас. *Риза, көңілі көтеріңкі.* Екеуі де *і ш п е й-ж е м е й м а с* болып үйлеріне қайтты («Жас Алаш»).

Мас палау, мас көже. э т н. Ежелден оңтүстік өлкеде өсірілетін бұршақ тұқымдас маш аталатын дәнді дақылдан екі түрлі тағам әзірленген: *м а с п а л а у* және *м а с к ө ж е* (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

МАСА[1] з а т. *От тисе лап беріп жанатын дәрі араластырған майлы білте.*

МАСА[2] [лат. culicidae] з а т. з о о л. *Жәндіктер класының қосқанаттылар отрядының қансорғыш масалар тұқымдасы. М а с а н ы ң* 2500-ге жуық түрі бар, ұзындығы 8 мм-ге дейін (ҚҰЭ). *М а с а,* шыбын, құрт-құмырсқа жоқ болып кетіпті, құстар да жылы жаққа ұша бастады (М.Дулатов, Шығ.). Қара судың қамысын, Оруға ешкім бармайды. Қорғаса *м а с а* намысын, Қамысың түгіл жан қайғы (М.Мақатаев, Шығ.).

Масаның бұлты. б е й н. *Қаптаған қалың маса.* Жығылып үйлер, шешіліп желі, көген де, Маусымда құмға *м а с а н ы ң б ұ л т ы* шөгерде, Бабамыз көшкен жаны үшін жазда биікке, Бабамыз көшкен малы үшін күзде төменге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сары маса. *Даусы қатты естілетін үлкен маса.* Жержүзі рахметіңмен балқыса да, Ерімес сонда менің іште мұзым. Сандуғаш, әншіл құстар сайраса да, *С а р ы м а с а* маза бермес маған ызың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАСАДАЙ с ы н. *Маса сияқты, маса тәрізді.* Тылсым ойлар *м а с а д а й* мазаны алып, Тағы бір сөз көңілсіз жазары анық. Қойдым енді мына бұлт ол да қойсын, Себе бермей кір жаңбыр азаланып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Мазалайды *м а с а д а й* ызыңдаған, Көрсетпейді антұрған жүзін маған, Мені жолға шық дейді, қайрайды ылғи, Жеткізбейтін шетіне ұзын ғалам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАСАЙ= е т. *Ішімдіктен көзі бұлдырау, басы айнала еліту.* Біз біраз отырыстан соң *м а с а й ы п,* бүгін кешке сапар жөніндегі әңгімеге көштік (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Қызылдар келсе, бәрімізді де қырады, – дейді *м а с а я* бастаған Майыр көзіне жас алып (М.Мағауин, Шығ.). Той үстінде *м а с а й ы п* заман жайын, көңіл күйін айтқан үндерге де Шоқан ерекше құлақ асты (С.Бегалин, Шоқан асу.).

МАСАЙРА= е т. *Мәз болу, шаттану, масаттану.* Ақанның мына өлеңдерін естігенде, қалай шыдайсың? Өзіңе қарасам, *м а с а й р а п,* шаттанып отырған адамның өңі (С.Жүнісов, Ақан сері). Толғау ақынның ішкі ғаламының сөзі болғандықтан, мұнда да сөзі мен өзі көрсетіп отырады: толғауда ақын қабағын қарс жауып, қайғырып тұрған күйінде де, беті гүл-гүл жайнап қуанып тұрған күйінде де, сүйінген күйінде де, күйінген күйінде де, тарыққан, зарыққан, жабыққан күйінде де, шаттанған, марқайған, *м а с а й р а ғ а н* күйінде де көріп отырмыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). *М а с а й р а п* кімге сеніп қарысасың. Жауап бер, осылардың бәрі қайда? Жауап сол: өткен дәурен қайта келмес, Қаншама өксігенмен тағдыр көнбес (М.Дулатов, Шығ.).

МАСАЙРАС= е т. *Бірге қуану, көңіл көтеру іс.* Күлісіп *м а с а й р а с ы п* отырысты, Сөз қылып өткен-кеткен әрбір істі. Кешікпей ат ұлтан кеп тәжім қылды: «Дәмді қып даярлаған ас та пісті» (С.Сейфуллин, Өлең д.). Мені ұстатып айдатып, Зығырданды қайнатып, *М а с а й р а с ы п* мәз болып, Қуанғанды өзің тап (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАСАЙРАСУ *Масайрас етістігінің қимыл атауы.*

МАСАЙРАТ= е т. *Қуанту, мәз қылу.* Шіркін, көктем, жер бетін бір жайнатып, жан-жануарды *м а с а й р а т ы п* өте шықты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

МАСАЙРАТУ *Масайрат етістігінің қимыл атауы.*

МАСАЙРАУ *Масайра етістігінің қимыл атауы.* Бала тәрбиелеуде ұстамдылық жасап, бар шыдамдықты жинап, баланың ойыншықтарды қарап *м а с а й р а у ы н а* мүмкіндік беру керек (Семья тәрбиесі). Апырай, мыналардың *м а с а й р а у ы н а* Сүрінбес тұяқ, жаңылмас жан жоқ деген осы ма (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

МАСАЙРАУШЫЛЫҚ з а т. *Қуанушылық, м а с а т т а н у ш ы л ы қ, т о қ м е й і л с у ш і л і к.* К.Д.Ушинскийдің сөзімен айтқанда: «Оқудан ұғымдар мен түсініктердің күңгірт көмескі елестері қалады, бұл толық білімсіздікке соқтырады, естілігі күшті әлсірейді де, бос, бірақ толық *м а с а й р а у ш ы л ы қ* болады» (Семья тәрбиесі). Д.А.Қонаев: «Тоқмейілсушілікке, өткендегі табысқа *м а с а й р а у ш ы л ы қ қ а* еш уақытта да жол бермеу керек» («Лен. жас»).

МАСАЙТ= е т. *Мас қылу, қуанту.* «Махаббат, қызық мол жылдар» деген тұңғыш романың туралы айтсам: шарап бермей *м а с а й т т ы ң,* жиырма бес жасқа жасарттың, – дейді ол (М.Әлімбаев, Қалам қайраты).

МАСАЙТУ *Масайт етістігінің қимыл атауы.*

МАСАҚ[1] з а т. *Дақылдардың аңызда қалған дәнді басы. М а с а қ* – орталық гүлсағаққа майда гүлдері сағақсыз бекінетін жай гүлшоғыр. *М а с а қ* гүлшоғырлы өсімдіктерге бақажапырақтылар мен сүйсіндер тұқымдасы жатады (Қаз. тілі термин. Биология). Ауыр жүктен талатын Арқамыз бір босап па?! Бізді апарып салатын Барлы-жоқты *м а с а қ қ а* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Заманда қара халық азап көрген Үстіне қырдан ауып қазақ келген. Тұз тасып, Ақысына менің әкем Байлардың атызынан *м а с а қ* терген (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАСАҚ[2] з а т. к ө н е. *Садақ оғының ұшы, ұшкір жағы.* Садағын қалмақ алады, *М а с а қ т ы* мықтап қадады. – Қақ жүректің тұсы, – деп, Шіреніп тартып қалады (Қамбар батыр). Садақ толған-сай кез оң, *М а с а ғ ы н а н* өткізіп, Басын қолға жеткізіп, Созып тартар күн қайда (Махамбет, Өлеңд.). Темір *м а с а қ* жабырлап тұр сылдырлап, Екі көзі бақсының тым бұлдырлап, Ындын қойып тыңдасаң сарнағанын, Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАСАҚТА= е т. *Масақ теру, масақ жинау.* – Жылдағы егіннен ерте пісіп шыққан бастарын жұрт теріп, *м а с а қ т а п* жинаған,– дейді Жәнгүдей (С.Бегалин, Уақыт.).

МАСАҚТАЛ= е т. *Масақтың жиналуы.* Бұралды ақ мақталар шашақталып, Себілді сәнді егістер *м а с а қ т а л ы п.* Маңсар гүл, баданадай бидай арпа, Ақ үкі бетегесі шашақтанып (Ж.Сыздықов, Түркістан.).

МАСАҚТАЛУ *Масақтал етістігінің қимыл атауы.*

МАСАҚТАН= е т. *Егістіктің бас алуы, масақтың пайда болуы.* Көктемгі егістің кеш салынуының салдарынан дәнді дақыл кеш *м а с а қ т а н ы п,* кеш піседі, сөйтіп кей жылдары егіннің аяғы күзгі суыққа ұрынады (Алғы шепте.).

МАСАҚТАНУ *Масақтан етістігінің қимыл атауы.* Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарында бақашықтың осы жастағы личинкасының жаппай жетілуі күздік бидайдың *м а с а қ т а н у* кезеңіне тура келеді (Ә.Тілменбаев, Бақашық қандала.).

МАСАҚТАУ *Масақта етістігінің қимыл атауы.*

МАСАҚТЫ с ы н. *Масағы бар, масақ пайда болған.* Жыл сайын 8 мың гектар төлімі жерге *м а с а қ т ы* дәнді дақыл ексе, үш мың гектар жерден көпжылдық құнарлы шөп әзірленеді (Д.Жанботаев, Шыңда.). Мемлекетке астық сату саласында тың жерді игеріп, астықтың жаңа сорттарын егіп *м а с а қ т ы* дақылдардың көлемі ұлғайтылады (Д.Қасенов, Ауыл.).

Масақты қарғашөп. ө с. <A.Spicata> *Биіктігі 40–70 см, жуан тамырлы, жалаңаш сабақты көпжылдық өсімдік* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МАСАҚҰРТ з а т. з о о л. *Масалардың кейбір түрлерінің дернәсілі.* Ересек қызыл жайманың негізгі қорегі – түтіктұлға, *м а с а қ ұ р т,* өндіргіш, дафния және циклоп (Қ.Қайымов, Суасты.). Құм салынған ыдыста да масақұрт сақталады, мұндай ыдыстың түбіне қалыңдығы 1-2 см жайып, үстіне су құяды да *м а с а қ ұ р т т ы* сол суға жібереді, масақұрт дереу құмға еніп кетеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

МАСАҚША з а т. *Ұзындығы 3 см-дей болатын, тығыз келген масақтың шағын түрі. М а с а қ ш а ғ а* жинақталып келетін гүлдері су бетінен жоғары шығып тұрады (Табиғат сулары.).

МАСАҚШЫ з а т. *Масақ теруші адам.* «Егінді жинап болмай қайтпаймыз», – деп кеткен *м а с а қ ш ы л а р* ауылға кеш түсе оралды («Қаз. әдеб.»). Еріншек егіншіден елгезек *м а с а қ ш ы* озады (Мақал).

МАСАЛА з а т. к ө н е *Шырақ, от.* Бұған қызық қылайын қашамалы, Екі көзі ғат қылар *м а с а л а н ы* . Бір дүлдүлден соңғыда жүйрік жылқы Осы-ақ шығар құдайдың жасағаны (Қаз.ертег.).

МАСАЛА= е т. *Масаға талану, масадан қашу.* Ақшоқы тауы қасында тұрған сықылды көрінгенмен, *м а с а л а ғ а н* жылқысы іңірде одан ұзаңқырап кеткенін Алтынсары оймен шамалайды (С.Мұқанов, Аспаз). Былай да жүрдек жылқылар *м а с а л а ғ а н н а н* кейін пысқырынып, тыпыршып (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

МАСАЛАДАЙ с ы н. к ө н е. *Масала сияқты, масала тәрізді.* Қараңғы болды ол түн бүлттанып, Жорытқан түлкі баса алмас жонын танып. Айғай салып ұйықтамай жатты керуен *м а с а л а д а й* әр жерге шырақ жағып (Ертегілер).

МАСАЛАҢ с ы н. с ө й л. ***Масаң.*** Соның бәрі ұзақ түнде *м а с а л а ң* күйде отырған қызу адамдар (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Бөтен қызбен той үстінде *м а с а л а ң,* Билегенде баспаладың тасадан (І.Қажытай, Топжарған).

МАСАЛАУ *Масала етістігінің қимыл атауы.*

МАСАҢ с ы н. *Ішімдіктен масайған, қызу, қызып қалған (адам).* Моулади екеуміз *м а с а н ң* кісідей аяғымызды әлтек-тәлтек басып, қырманға қарай аяңдадық (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Ал мен таптым Тоғжан сынды пәк жанды, – деді ол *м а с а н ң* діріл қосып сөзіне, – Өзің Абай болмаған соң Мазалама Тоғжанды,–деді сіңлің жас үйіріп көзіне (М.Шаханов, Фасырлар.). // *Масайған, қызып алған адам.*Шаштары будырап, сақалдары дудырап, теңселе басқан *м а с а н ң д а р* поезға қолдарын бұлғайды (Д.Әбілев, Арман.).

МАСАҢДАН= е т. *Масаю, масаурау, қызу.* Мен аздап ішіп, *м а с а н ң д а н ы п* құтылып кетпек болдым (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

МАСАҢДАУ с ы н. *Мастау, қызулау.* Мәдидің сөзінің байыбына бара алмаған мақаулардың *м а с а н ң д а у* біреуі даурыға айғай салды (Ә.Әбішев, Найзағай). Қалпан *м а с а н ң д а у* көрінді. Үлкендерге екі қолын беріп амандасып, Жарастың қасына жантая кетті («Қаз. әдеб.»).

МАСАҢДЫҚ з а т. *Ішімдікке қызғандық, масайғандық.* ≈ *М а с а н ң д ы ғ ы* байқалады.

МАСАҢСУ *Масаңсы етістігінің қимыл атауы.*

МАСАҢСЫ= е т. *Мас болғансу, мас адамға ұқсау.* Құбай жолдастарына шалқып төгіліп, өтірік *м а с а н ң с ы п* кереуетіне құлай кетті (Бәйішешек). Әңгімені еріксіз доғарып, айналаға қызықтап қарасып, *м а с а н ң с ы п* қалысқан (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

МАСАТ з а т. *Шалқыған көңіл, қуаныш.* Құрметпен Балағаздың атын байлап, *М а с а т п е н* отырушы ед күліп-ойнап. Тобымда менің теңім осы ғой деп, Ішінен әлдеқашан қойған ойлап (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Көкірегі масатқа толды. *Ерекше шаттанды, масаттанды.* Отставкадағы қарт полковник Айтөренің *к ө к і р е г і* ерекше бір мақтаныш пен *м а с а т қ а т о л ы п,* қуаныштан түні бойы ұйқысы келмей қойды (Д.Исабеков, Тіршілік).

МАСАТТАН= е т. *Көңілі көтеріліп қуану, шаттану.* Төзім мені сан ғасырлар қорғап келді күйіктен,– Деп Махаббат *м а с а т т а н а* дауыстады биіктен (М.Шаханов, Фасырлар.). Қыран бүркіт бір күні, алып қызыл түлкіні, *М а с а т т а н ы п* қайтып еді, иесі бастап әңгіме Жиналған жұрттың бәріне, жыр ғып кеше айтып еді (М.Дулатов, Шығ.). Райхан қызара шыққан күн шапағына малынған шағаладай аппақ совхоз үйлеріне *м а с а т т а н а* қарайды (С.Жүнісов, Жапанда.).

МАСАТТАНДЫР= е т. *Көңілін көтеру, шаттандыру.* Балаға өз аяққиімін тазалап тұруды үйрету қажет. Әрі жайлы, әрі таза, әсем аяққиім баланы *м а с а т т а н д ы р ы п,* көңілі көтеріңкі сезім тудырады, талғампаздығын арттырады (Семья тәрбиесі).

МАСАТТАНДЫРУ *Масаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Абай сөздігіндегі «бол-бол қағып» дегенге сөздік авторлары «Көңілді *м а с а т т а н д ы р у,* шалқыту» деп анықтама берген («Қазақст. мұғ.»).

МАСАТТАНУ *Масаттан етістігінің қимыл атауы.* Губернатор бүгін әлденеге *м а с а т т а н у д а* (Ә.Әбішев, Найзағай). Рауан тұзды өңгеріп бара жатып Нұрлыханға мейірлене көз тастады. Анасынан әлдебір қызметі үшін сыйлық алған баланың *м а с а т т а н у ы н д а й* нұр бар жүзінде (К.Қозыбаев, Дәуір.).

МАСАТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Қуанушылық, масайраушылық.* ≈ *М а с а т т а н у ш ы л ы қ* байқалады.

МАСАТТЫҚ зат.сөйл.***Масаттанушылық.*** Ол әуелде өзінің үлкен шаруа тындырып, соншама бетті толтырып тастағанына ризашылық, *м а с а т т ы қ* сезімі басым еді, соңынан оны өңдеп жөндемек (М.Мағауин, Көк мұнар).

МАСАТЫ з а т. *Жұмсақ, тұкті барқыт, жібек мата.* Бозамық көкке бозторғай құсты ілдірген, Мал өріс қырға *м а с а т ы* тыстап үлгірген, Мамырым менің, жер бетін түгел көгерткен, Үйренем сенің үлгіңнен! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қызыл *м а с а т ы н ы ң* үстінде қызыл көрлен кеседе қымыз тұрар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сен үшін құлын байлаттым, Бал менен шекер қайнаттым, *М а с а т ы* қымқап жібекті Тіккізіп үйге жайнаттым. Қарағым, сенің алдыңнан Бозбаласы сәнменен, Қыз, келіншек әнменен Сандуғаштай сайраттым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Масаты кілем. *Жұмсақ тұкті кілем.* Шөбіңді сенің татқан мал Құламасы сусаған, *М а с а т ы к і л е м* жайғандай Қоныстың шұрай жері едің! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Неше түрлі қызыл-жасыл оюлы, маңайы ағаш, дәл қасында жайып тастаған кілем, алаңның оң жақ, сол жағында отыратын биік орындар тұрды: үстінің оюлысы да бар, *м а с а т ы к і л е м* жапқаны да бар (М.Дулатов, Шығ.).

МАСАТЫДАЙ с ы н. *Масаты тәрізді түрленген, көркі.* Құлпырып *м а с а т ы д а й* су жиегі, Жарасып оған қарап қыз иегі,

Магниті сұлу қыздың қандай күшті, Алыстан айдаһардай тартты мені (Ә.Найманбаев, Шығ.). Күміс шашып ойнайды күн кірпігі, Ақшоқының қызу еңбек күн-түні. Бұлақтардың жорға жүріс бүлкілі, Абай айтқан *м а с а т ы д а й* қыр түгі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сонда оның кейбіреуі *м а с а т ы д а й* түрленген жайлаудың жасыл шалғынына баурын төсеп, айнадай мөлдір бұлағынан су ішіп, дертке дауа болатын бейіш ауасын жұтып жүріп, ынтық болған жарымен қосылып, құмарын басқысы келеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАСАУРА= е т. *Масаю, масаңдану.* Дәру исі жанымды желпіп сипап, *м а с а у р а д ы м* бір жола уландым ғой (К.Салықов, Жезкиік).

МАСАХАНА з а т. *Масадан қорғану үшін дәкеден тігілген бітеу шымылдық.* Ұлпан оң босағаға құрылған ақ жібек *м а с а х а н а н ы ң* ішінде, төрт бүктеген батсайы көрпенің үстінде отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Биыл келіншек түскен жиһазды отаудың оң жағында жібек *м а с а х а н а* желбірейді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жұрт есік-терезесін қараңғылап, маса-шыбын кіргізбей, дәліздегі селдір *м а с а х а н а г а* кіріп дамылдайды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

МАСАША ү с т. *Масаға ұқсап, маса сияқты.* Қалың елдің ортасындағы ағылшын заводы азаматтың терін сорғанда, саудагерлер *м а с а ш а* қан сорып жатыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Ей, қойшы соны,– дейді Бекеш ыржалақтап еркелей. Қоятын мен бе, *м а с а ш а* тілімді қадай түскім келеді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.)

МАСА-ШЫБЫН з а т. *Маса, шіркей, шыбын т.с.с.* Қарлығаш! Сен келтірсең *м а с а - ш ы б ы н,* бұларға о да қорек болар тығын. Осындай жұрт жабылған сауап іске, Ұят қой, кіріспесең, жарықтығым! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАСАЮ *Масай етістігінің қимыл атауы.*

МАСКА [франц. masgue] з а т. **1.** *Адам өзін танытпау үшін екі көз қуысы ойылып жасалған адам, жан-жануар пішіндегі басқа киетін бетперде.* Балуандардың бәрі де денелі. Бірақ басына қара *м а с к а* киген адамның денесі өзгесінен өзгеше (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). **2.** *Халық ойындарында, түрлі салтанатты кештерде ежелгі Рим мен грек актерлерінің комедияларында, кейбір Азия халықтарының дәстүрлі театрларында түрлі аңдардың келбетін бейнелейтін бетперделер.* **3.** *Қайтыс болған адамның гипстен жасалатын бетінің қалыбы.* **4.** *Медицинада қолданылатын дәке.* **5**. *Косметикада бетке жағылатын түрлі құрамдар.* **6.** *Спортта (фехтовальщиктердің, хоккеистердің) қорғаныс үшін киетін бетперде.* **7.** а у ы с. *Екіжүзділік.*

МАСКАЛЫ с ы н. *Маска киген, маскасы бар.* Халық соты істі әділ шешіп, қара *м а с к а л ы* ұрыларды ұзақ уақытқа бас бостандығынан айырды (М.Қосшығұлов, Шындық.)

МАСКАРАД [франц. mascarade] з а т. *Ерекше костюм мен басқа киім киіп келетін той-думан, бал.* Жаңа жылды қарсы алу *м а с к а р а д ы* жұртшылық жүрегінде жылы әсер қалдырды («Лен. жас»). Балаларға сыйлықты *м а с к а р а д қ а* қатысқандардың бірі, почтальон болып киінген жолдастары берген жөн (Семья тәрбиесі). **2.** а у ы с. *Екіжүзділік, алдау.* Бұл не *м а с к а р а д ?!* (Ауызекі).

МАСКҮНЕМ с ы н. **1.** *Араққұмар, арақ ішкіш.* Еркін барып, есігін бір ашпаған Жоқ шығар асхана да, ресторан. Бір *м а с к ү н е м* сірә да қалды ма екен Бір тиынын менімен құраспаған?! (М.Мақатаев, Шығ.). «Оңайынай» сені өзгеге қиюдың, Жынданбассың миды шақса бүйі у мұң. Жазығым жоқ есім ауса, жас Тәңір, Мен – *м а с к ү н е м,* сорлы, ғашық диюмын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *М а с к ү н е м н і ң* әдетте Болдым деуі мүмкін бе?! Шын ақынның Мен әбден Толдым деуі мүмкін бе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** п с и х. *Ерік-жігері босаң, өзінің сана-сезімін, арнамысын қастерлемейтін, психикасы бұзылған, ішкіліктің соңына түскен араққұмар, ішкіш адам.* Қылмыстың ең ауыр түрлері (кісі өлтіру, тонау, зорлау және т.б.) *м а с к ү н е м д е р* арасында жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** а у ы с. *Алабұртпа, аумалы-төкпелі.* Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз, Елірмелі *м а с к ү н е м* байқаған ғой. Бес-алты мисыз бәңгі күлсе мәз бол. Қинамай, қызыл тілім, Кел, тілді ал, қой! (Абай, Тол. жин.).

МАСКҮНЕМДІК з а т. п с и х. **1.** *Ішкілікке салынушылық, араққұмарлық.* Бір рюмкадан басталар *м а с к ү н е м д і к,* Наша үстіне нашаға өрлей-өрлей. Ойласаң, соның бәрі бір құмарлық Қуа бермей қайтеді тепши-терлей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Пайдасыз дау, өсек пен қулық, сұмдық, Бұл сөздерді келеді жаттағымыз. Ұйқы, еріншек, надандық, *м а с к ү н е м д і к,* інжуді су моншаққа сатпағымыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** п с и х. *Ерік-жігері босаң, өзінің сана-сезімін, арнамысын қастерлемейтін адамның жиреніші қасиеті. М а с к ү н е м д і к* адамның айналасымен қарым-қатынасы дұрыс қалыптаспайды, қабылдауы мен ойлауы бұзылады, есте сақтау қабілеті нашарлайды, өмірге көзқарасы өзгеріп, өзіне сын көзбен қараудан қалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** а у ы с. *Алабұртпалық, желөкпелік.* Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық,

ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір *маскүнемдікке* тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады (Абай, Тол. жин.).

Маскүнемдік психоз. м е д. *Маскүнемдік салдарынан пайда болатын психикалық ауру. Маскүнемдік психоздың* жедел созылмалы түрлері бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Маскүнемдік елес. м е д. *Маскүнемдіктің нәтижесінде адам психикасының бұзылуы.*

МАСҚАРА [ар. مسخره] з а т. *Ар-намысқа тиетін өрескел іс, ұят, сұмдық.* – Әй, Әлкен-ай, сен өзіннің қызғанышыңмен, ашуыңмен, арағыңмен өзінді де, мені де босқа қинадың ғой, осының *масқара* емес пе? – деді ол (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Кенет ащы шу естілді. Бұл не дабыл? *Масқара*! Туырлықтай сең үстінде барады ағып жас бала, Қазір-қазір бітеді енді, аунап кетсе, болғаны... Онда балғын бір өмірдің мәңгілікке солғаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шақырғанда Шабытым келетін-ді. Оқырманға Айтамын не бетімді?! Зақым болып Жатсаң да басқарар ой. Ақын болып, Жазбаған *масқара* ғой! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Масқара [шын, нағыз масқара] болды. *Ұятқа қалды, күлкі болды, абыройы төгілді.* Айтып қолын жайқады, Бас иип бәрі жөнелді, Боқмұрыннан қорқады, Бес күн, бес түн дегенде Ер Манастан қайтады. Ер Манастың алдында Тасып барған жас бала Ұмытып қалып айта алмай, Енді *болды масқара* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жәмила, аш көзіңді бізге қара! Жалғызбыз, өзді-өзіміз қалдық дара. Ашумен жолдасыңды қырып тастап, Өкініп, болып жүрме *шын масқара* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Осыдан кейін съезд өкілдері бір адамдай бәрі орындарынан тұрып, «Нариманның сөзі мақұл» десіп шу ете түскен. Зейнелғабиден *масқара болып* съезден шыға жөнелген (М.Дулатов, Шығ.). *Шын масқара болдым* деп жаман састым. Ой ойламай шіркеуден тұра қаштым. Жәмшігіме «атыңды тез айда» деп, Бағанағы ізіммен қайта бастым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Масқараға ұрындыру. *Масқара ету, масқаралау, ұятқа қалдыру.* Осындай ұлы іс жолында жүрген адамға мақтан пайда болғаны *масқараға ұрындыруы* мүмкін. Бұл – жүйрікке томар деген сөз («Лен. жас»).

Масқара қылды [етті]. *Күлкі қылды, ұятқа қалдырды.* Ол Мәліктің әйелінен басқа тағы аудандық емхананың хирург қызы Айжанды «алам» деп, *масқарағып,* оны және тастады (З.Шашкин, Сенім). Қыз Гүлшат қамап алған қолды білді, «Апырмау, бір *масқара* бізді *қылды*!» Келеді, Шеризатқа жаман сасып, «Қапы қалма еліңмен қоспай тілді!» (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Отырғандардың ешқайсысы шықпаса, Абылай атамның ұрпағын мына сайқалдар *масқара етеді*-ау! – деді ол (І.Есенберлин, Қаһар). Олар өздерінің жолын ұстап келген серіктерін сатқан ақымақ ақынды орталарына алмайды, *масқара,* мазақ *етіп* қуып шығады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Масқарасын шығарды. *Ұятқа қалдырды, масқара етті.* – Бүйтіп жұрт алдында *масқарамды шығарғанша,* ың-дыңсыз мені соттай салғандарыңыз жақсы ғой, – дейді ол (М.Мырзақұлов, Өмір.). *Масқарамды шығармаса* жарар ед, Не де болса болып қалды болар іс. Енді бұған не айла құрсам нанар ед (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Не түрлі масқараны өткерді. *Небір сұмдықты көрді, талай қиындықты бастан кешірді.* Хиросима, Нагасаки секілді *Өткерді* өлке *масқараны не түрлі.* Мешеу, мылқау, мүгедектер көбейіп, Қазақтың да құтын «атом» кетірді (К.Салықов, Жезкиік).

Тірі [тіріде] масқара. *Сұмдық, ұят, бетке шіркеу.* Ет комбинатының электр пешіне үйіткен қойдың басын қонаққа тарту да *тірі масқара* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Егер оны үйінен қуып шықты деген әңгіме жайылып кетсе, *тіріде масқара* ғой (Қ.Исабаев, Айқыз).

МАСҚАРАЛА= е т. *Ұятқа қалдыру, күлкі қылу, мазақтау.* Қазақтың бар жақсысын *масқаралап,* елдің «қорына, бұқарасына, кедей-кепшігіне» Абайдың көп табынатынын Шұбар сынап, ұнатпай жүретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Басып едің табаныңа ұлтарақ қып, Сүйгенім, сенен жапа шегіп едім. Салық қып арамыздың шалғайлығын, Бала деп *масқаралап* сөгіп едің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл аңдап сұрша ғана мақар екен, Ғайратлы һәм хәйләм шақар екен, Арыстанды қарап тұрып *масқаралап,* Бұл күнде жазирада жатыр екен (М.Дулатов, Шығ.).

МАСҚАРАЛАН= е т. *Масқара болу, ұятқа қалу, абыройы төгілу.* Жайнақов орнынан көтеріле, бірдеме дегісі келіп еді, отырған студенттер оны сөйлетпеді, *масқараланған* күйінде орнына қайта отыруға мәжбүр болды (Т.Жанкелдин, Сын.).

МАСҚАРАЛАНУ *Масқаралан етістігінің қимыл атауы.*

МАСҚАРАЛАТ= е т. *Масқара ету, ұятқа қалдыру.* «Орманды Сайрамбай үйіне алып барып, онсыз да жер болып отырған қыз әкесін мына долы қатынға *масқаралатып* қояр ма

екен?» – деген ой түсті (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

МАСҚАРАЛАТУ *Масқаралат етістігінің қимыл атауы.*

МАСҚАРАЛАУ *Масқарала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ел алдында күлкі ету, мазақтау, қорлау.* Патша үкіметінің 1863 жылы 31 майда Чернышевскийді Петербургте Митнинский алаңында азаматтың *м а с қ а р а л а у ғ а* салуы ақынның жанын түршіктірген (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **2.** *Әйгілеу, кінәсін бетіне айту, әшкерелеу.* Сөгіс бір адамға бастап айтылғанда – *м а с қ а р а л а у* (әлемдеу) болады да, жұртқа қастап айтқанда – әшкерелеу (даттау) болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Досмайыл аузына келгенін неге ірікпей сөйлейді. Біз мұсылманша оқығандарды шет көріп, *м а с қ а р а л а у* жолында болсақ, 8 шәкіртке береміз бе? (М.Дулатов, Шығ.).

Масқаралау киіміне орады. э т н. *Қылмыстыны кебенекке орады.* Шоқанның естуінше, қазақтар қылмыстыға, әсіресе, әйелді қара құрымнан жасаған «кебенек» атты *м а с қ а р а л а у к и і м і н е о р а п*, қара есекке я қара сиырға теріс қарата мінгізеді екен де, елді аралатады деседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МАСҚАРАЛЫҚ з а т. *Өрескелдік, ерсілік, ұят іс.* Мұның бәрі *м а с қ а р а л ы қ*, ақымақтық. Мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы – қиын іс (Абай, Тол. жин.). Қолыннан қала тұрса тас қаланып, Құдіретіңе табынса аспан алып, Сен жасаған бақытты көріп тұрып, Сені сүймеу не деген *м а с қ а р а л ы қ* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Осы күнге шейін еркін Қазақстанда қызды мал орнына сату әлі қалмай келе жатқаны, не деген *м а с қ а р а л ы қ* (М.Дулатов, Шығ.).

МАСҚАРАПАЗ з а т. ө н е р. **1.** *Күлдіргі, қу, сайқымазақ. М а с қ а р а п а з* ол мұнда, Күлкі де көп, түлкі тоң. Келсе жатқан орнына болып шықты ол бір күн жоқ (С.Мәуленов, Құлыншақ). **2.** ***Клоун*** *(цирктегі комикалық персонаж, цирк әртісі).* Жалпылдап жүрмей кім жақпақ, Бейтаныс түгел серікке. Жүрмін бе содан ыржақтап, *М а с қ а р а п а з* болып циркте (Ә.Ахметов, Жеруйық).

МАСҚАРАШЫЛЫҚ з а т. *Ұятқа қалушылық, сорақылық.* Ел аманда «қашқынның қатыны» атандырғаны жанын жегідей жеген *м а с қ а р а ш ы л ы қ* Қатираны тұралатып кеткендей болды (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Өмірде кездесіп қалатын *м а с қ а р а ш ы л ы қ т ы* драматург кекті ашумен, ызалы күлкімен күйдіре сынаған (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

МАСОНДАР [франц. mason] з а т. с а я с и. *XVIII г. басында Ұлыбританияда пайда болған, кейін бүкіл Еуропаға, сосын бүкіл әлемге тараған ұйымдастыру принциптері мен салт-жоралғылары ортағасырлық құпия сипатты, билік пен қаржы құрылымдарымен жақындасқан жасырын діни-этникалық қозғалыс.*

МАССА [лат. massa] з а т. **1.** ф и з. *Материяның инерциялық және гравитациялық қасиетін анықтайтын физикалық шама, көлем.* Табиғаттағы сутегінің бөлшектері әртүрлі химиялық қоспалардың құрамына кіріп, мұнда олардың ең басты *м а с с а с ы н* жасайды (Ж.Жатқанбаев, Су.). «Заттар *м а с с а с ы н ы ң* сақталу заңы» деген тақырыпты оқытқанда да, заттар *м а с с а с ы н ы ң* жойылып кететіндігін, олардың бір формадан екінші формаға ауысатындығын ғылыми тұрғыдан тәжірибе арқылы дәлелдеп көрсеткен («Қазақст. мұғ.»). **2.** х и м. *Иленген балшық тәрізді қоймалжың, зат, қоспа.* Коллоид күкірті – түсі сары, әбден майдаланатын паста тәрізді *м а с с а*, құрамында 70 процент күкірт және 30 процент су болады (Ж.Лұқпанов, Химия.). **3.** э к о н. *Тауарлардың мөлшері (тауар, ақша массасы, конкрустық масса). М а с с а* топтамалардың құнын, шамасын, салық салу базасын, т.б. анықтау үшін пайдаланылатын тауарлардың аса маңызды сипаттамаларының бірі.

Атом массасы. ф и з. *Атомдық масса бірлігімен берілген атомның массасы.*

Ағаш массасы. ф и з. *Ағашты механикалық ұсақтау арқылы алынатын талшықты жартылай фабрикат.*

Қыштық масса. ф и з. *Қыштық бұйымдарды пішіндейтін материал.*

Масса алмасу. ф и з. *Тепе-теңдіксіз екі немесе бірнеше құрауышты жүйелерде заттардың бір фазадан екінші бір фазаға өтуі.*

Молекулалық масса. ф и з. *Атомдық масса бірлігімен берілген молекуланың массасы.*

Оттөзімді масса. ф и з. *Отқа төзімді бұйымдарды пішіндейтін материал.*

МАССАЖ [франц. massage] з а т. м е д. *Денені ұқалап, сылап емдеу әдісі.* Дене шынықтырудың емдік түрінің бірі – *м а с с а ж. М а с с а ж д ы ң* жаттығулардан бір айырмашылығы – ол денені қоздыру ретінде қолданылады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Сырқаттары созылмалы түрге айналған адамдар емдеу гимнастикасын, *м а с с а ж,* тағы басқа физиотерапевтік шараларды қолданулары керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МАССАЛЫҚ с ы н. *Массаға тән, массаға қатысты.*

Массалық үлес. к е н. *Қоспа құрамбөлігі концентрациясын сипаттайтын өлшемсіз физикалық шама. М а с с а л ы қ ү л е с* бірлік үлестерінде (мысалы, жүзден бір пайыздар),

мыңнан бір (промилле), миллионнан бір үлесте білдірледі және тиісінше %,% немесе млн$^{-1}$ деп белгіленеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАССИВ [франц. massif] з а т. г е о г р. *Географиялық белгілері ұқсас біркелкі аймақ.* Тасмұрын гидрожүйесінің құрылысы, мұнымен бірге, әйгілі Қарай суландыру *м а с с и в і н і ң* көптеген гидротехникалық жүйелерін салу қолға алынды («Білім және еңбек»). Сарарқада тегіс жерлер оқшау тау *м а с с и в т е р і м е н* және ұсақ шоқылармен алмасып отырады (ҚазССР физ. геогр.). Мұнымен қатар, әдетте, карьер алабының немесе жекелеген учаскелердің шеңберіндегі жыныс *м а с с и в і н* құрғату жөнінде де арнайы жұмыстар атқарылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Массив индексі. и н ф. *Массив элементіне осы элементті ұқсастыру үшін қосып жазылатын символ. М а с с и в и н д е к с і* ретінде өрнек пайдаланылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Массивтің ұқсастырғышы. а) *Бағдарлама анықтаған массив атауы;* ә) *Басқа мәліметтер ағыны арасынан қарастырылатын мәліметтер жиымын сипаттайтын код* (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАСС-МЕДИА [mass media] з а т. *Бұқаралық ақпарат құралдары. М а с с - м е д и а н ы ң* рөлі қашанда ерекше болған, өйткені нақтырақ айтқанда, қоғамның пікір қалыптас тырудың негізгі көзі бұқаралық ақпарат құралдары болып табылатындығы бүгін мойындалған ақиқат («Егемен Қазақстан»).

МАСТАН= е т. **1.** *Мас болу, ақыл-есінен айырылғандай болу, ләззатқа бату.* Жас гүлдің жан татпаған жаңа балын. *М а с т а н д ы* бөліп ішіп екі ғашық. Өткенін түннің қалай сезген де жоқ, Оятты таң шапағы таудан асып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарайды асу жерден иек артып, *М а с т а н ы п* ылғи ерлер, бойы балқып. Қаптаған сахара жолда шаң көрінді, Көп әскер әнге салып ұйтқып-шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көкірек керу, менменсу, дандайсу.* Ауылдың малға *м а с т а н ғ а н* мұрындықсыз жел бастары ғана Ахметтің зеректігін көре алмай күндеп, іштері жарылып кете жаздаушы еді (С.Торайғыров, Шығ.). Бәлки, бір күн есеге қолы жетсе, Пайғамбарлық алғандай өзі барып. Байқамастан байыбын *м а с т а н а д ы*, «Мен ілгері онан» деп сөзі нарық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАСТАНДЫР= е т. **1.** *Мас қылу; ләззатқа батырып, басын айналдыру.* Сапырып бәйбіше отыр сары қымыз, Бай отыр жалшы жұмсап сөзі нығыз. Өзекте мұрын жарып, *м а с т а н д ы р а р,* Қой үзген таңқурайдан аққан уыз (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Менменсіту, дандайсыту.* Мені соншама *м а с т а н д ы р г а н* екі жайт: әлгі, Асекең берген атақ – «ақын жігіт» пен сонау ышқырға тігілген екі-үш жүз сомдай ақша (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

МАСТАНДЫРУ *Мастандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАСТАНУ *Мастан етістігінің қимыл атауы.* ≈Байлыққа *м а с т а н у .*

МАСТАНЫҢҚЫРА= е т. *Жетістікке басы айналыңқырау, дандайсып менменсіңкіреу.*

МАСТАНЫҢҚЫРАУ *Мастаныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МАСТОДОНТТАР [грек. mastos – емізік, odus – тіс] з а т. з о о л. *Қазбадан табылған иттұмсықтылар отрядының бірі. М а с т о д о н т т а р* палеогеннің екінші жартысы мен антропоген аралығында тіршілік еткен (ҚСЭ). Қазақстан, Орта Азия, Украина, Молдавия қазбаларында кездесетін қырлы тісті *м а с т о д о н т* пілдің арғы тегі болып саналады (ҚСЭ).

МАСТОИДИТ [грек. mastoeides] з а т. м е д. *Ми сауытының самай бөлігінің қабынуы.* Көбіне *м а с т о и д и т* орталығы құлақтың қабынып, іріңдеуінен болады (ҚСЭ). Балалар *м а с т о и д и т к е* шалдықса, дене қызуы 39-40^{0}С көтеріледі, құлақтан бұлақ ағады (ҚСЭ).

МАСТОПАТИЯ [грек. mastos – емшек, pathos – жапа шегу, жүдеу] з а т. м е д. *Ішкі секреция бездері қызметінің бұзылуынан болатын емшек ауруының бірі. М а с т о п а т и я* кезінде емшек алғашқыда ісінеді, кейіннен көлемі мен мөлшері әртүрлі қатты түйіндер пайда болады (ҚСЭ). *М а с т о п а т и я* әсіресе етеккір келген кезде қатты сыздап ауырып, түйіндер үлкеюі мүмкін (ҚСЭ).

МАСТЫҚ з а т. **1**. *Арақ-шарап сияқты сусын ішіп мас болушылық, қызулық.* Жастық жалынсам және келер ме, *М а с т ы қ* денеме қызу берер ме? Суынған тұла бой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл тұрақ *м а с т ы ғ ы м д ы* кеше қарап, Былғаған кеше балақ көшеде қап. Шығар-ау қыранша ұшып шаңырағым, Зертасты ғимаратқа неше қабат (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Емшегін еміп, анаға сеніп, бала ұйықтайды жастықпен, Қымызға қанып, қызарып, жанып, бай ұйықтайды *м а с т ы қ п е н.* Шалап ішкен кедей мас, мына жұрттың түрі оңбас! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Табысқа, жақсы өмірге, қарны тоқтыққа, қамсыздыққа т.б. бас айналушылық, дандайсушылық.* Кейде шіркін, жастықтан емес, бәріміз де жас болып көргенбіз, сол жастыққа *м а с т ы қ т а н* көресімізді көріп жүрміз ғой (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Өзіңнен бақыт кеткен соң, Айналар досың қастыққа. Не қылмайды адамзат Әурелік жастықта, Дүние

қуған *м а с т ы қ т а*. Ғафу, рахман, ғафу ет, Адасып хақтан астық па?! Шүкірлік қылмай тастық па? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Көңіл мастық. *Масаттанушылық, астамшылық, дандайсушылыққа салынған көңіл.* Байдың малы – бір боран, батыр – оқтық, Мал мен басқа бола ма *к ө ң і л м а с т ы қ*. Әр істі қайырымен хақтан сұра, Біреуге қылма жаман, назары аштық. Осылай баяндайын мәні-жайын, Сіздермен, міне, бүгін ұшырастық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАСУЕК з а т. **1.** д і н и. ***Мисуак*** (*мұсылман адамдардың сүннет бойынша дәрет кезінде тісін тазалауға пайдаланатын өсімдік, Араб түбегінде өсетін ағаш).* Мұсылмандар дәрет алдында тістерін тазартуға тиісті. Ашқарақ софы дастарқан басына тезірек отырғысы келіп, іш дәреттің ырымын ғана істеді. Асыққанда *м ә с у е г і н* ұмытып, аузын құр сумен шая салды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). **2.** *Тіс тазалағыш, тіс ысқыш.* Өзіңді тамағыңды таза ұста, ішкен, жеген сайын және де ертеңді кеш аузыңды тазалап шайқа. Аузыңды таза ұстасаң тіс аурудың көбінен құтыласың. Тамақ жеген сайын тісіңді *м а с у е к п е н* (тіс тазалағыш) жақсылап тазала (М.Дулатов, Шығ.).

МАСША ү с т. *Арақ ішкен адам тәрізді, масқа ұқсап.* Тыпыршып тие бердің, тентек басша, Көшеде боза, пиуа ішкен *м а с ш а,* Білмедім жындымысың, жерікпісің, Әйтеуір, көрдің мені жеңсік асша (Айтыс).

МАСШТАБ [нем. Mabstab – өлшеуіш, мөлшер, Stab – таяқ] з а т. **1.** г е о г р. *Картадағы, сызбадағы ықшамдалған кесінді ұзындығының сол кесіндінің нақты ұзындығына қатынасы. М а с ш т а б* заттың ұзындығын көрсететін, тең бөліктерге бөлінген, жазуы бар түзу сызықтан құралады (ҚСЭ). Әсет картасының әр жеріне белгі соғып, *м а с ш т а б ы н ы ң* мөлшерін де абайлады (К.Оразалин, Ақ жазық). **2.** *Аумақ, көлем, мөлшер.* Халық ойнап-күлер, сауық-сайран құрар уақытын қашан да тапқан ғой! Мұншама кең *м а с ш т а б т а* болмағанмен, аз көлемде осыған ұқсас ойындар бұрын да болған (С.Мұқанов, Алып. адым.).

МАСШТАБТЫ с ы н. г е о г р. *Масштабы бар, масштабы көрсетілген.* 1942-43 жылдары М.А.Глазковская Шығыс Қазақстан облысының топырағын зерттеді және әртүрлі *м а с ш т а б т ы* карталар жасады (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). Ұсақ *м а с ш т а б т ы* схемалық жалпы шолу карталары (1:500 000 не одан да ұсақ) үлкен аймақтардың жалпы гидрогеологиялық және инженерлік геологиялық жағдайларын көрсету үшін жасалады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Ірі *м а с ш т а б т ы* (масштабы 1:50000 не біраз ірілеу) карталар әртүрлі шаруашылық тұрғысынан алғанда болашақта игерілетін жеке аудандардың геологиялық жағдайларын көрсетеді. (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МАСШТАБТЫҚ с ы н. *Масштабқа қатысты, соған тән.*

Масштабтық сызғыш. т е х. *Жиегіне әртүрлі ұзындық өлшемдері межеленген сызу аспабы. М а с ш т а б т ы* сызғыштың әртүрлі масштаб межеленген түрлері де бар (ҚСЭ). *М а с ш т а б т ы* сызғыш негізінен жоғары сапалы болаттан жасалады (ҚСЭ).

МАСЫҚ[1] з а т. д і н и. ***Мәсіх*** (*мұсылмандардың дәретіндегі басты немесе аяқты (кебіс үстінен) жуу, сулау рәсімі, дәреттің парыздарының бірі*).

Масық тартты. д і н и. ***Мәсіх тартты*** (*дәрет алғанда басын немесе кебіс сыртынан аяғын сулады, жуды*). *М а с ы қ т а р т қ а н д а* бармағынан басқа төрт саусағын сулап алып, аяғының саусағының үстінен бастап аяқтың үстіне шейін тартады (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

МАСЫҚ[2]= е т. **1.** *Мас болып қалу.* **2.** а у ы с. *Мақтану, дандайсу, желігу.* Әбден асыптасқан, мансапқа *м а с ы қ қ а н* Баймағамбет сұлтан әйелін жамандатып, содан енді өзімді жаманда дегенде айтқан сөздері бәрінен өткір (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Отырып, үгіттеді, алтын таққа: – Мұндайша *м а с ы қ п а ,* – деп, – дәулет-баққа, Ұялып өзі дағы, уәде етті Бұдан соң ой бөлмеске өзге жаққа (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

МАСЫЛ з а т. **1.** *Біреудің асырауындағы, күтуіндегі, өздігінен күн көруге жағдайы жоқ немесе жасы келмеген адам.* Заңғипа кемпір мен Советті үйіне кіргізгенде, марқұм әкесі Мұқтарға: «Шырағым, заман мынау, біреудің *м а с ы л ы н* баға алмаспыз, әкелме үйге!» – деп қабақ шытқан (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Қыз туды – *м а с ы л* ғой. Екі апасын жасап, жабдықтап, реңдеп құтты жеріне қондырса да, кім қызы ата-ананың жүрегін қара тастай басып, өтпей отырып алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жатыпішер, арамтамақ.* Еркетотай шолжың, дәнеңеге икемі жоқ, тіршілікке бейімсіз, ақсаусақ *м а с ы л д а р* қайдан шығады? (С.Байжанов, Сыр.). Мен саған арамтамақ *м а с ы л* емен, Жаңбыр болып гүліннің шашын өрем. Аспаныңды арқама құлатсаң да, Кеудеммен жеріңді басып өлем (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Басқаның ауыр жүгі, біреудің орындауға тиіс мойнына таңылған міндеті, ауыртпалық.* Жаман туыс бір *м а с ы л,* Арқалаған құммен тең. Жақсылығың істеген Елекке құйған сумен тең. Көңілсіз берген тамағың Күл аралас құммен тең (Ә. Найманбаев, Шығ.).

Масыл болды. а) *Біреудің қолына қарады, асырауында, күтуінде болды.* Олай десең, саған *м а с ы л б о л м а й*-ақ, қызметке түсіп, өзімақ ақша тауып алам (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оқымаған надан қырдың қызы, басыңа *м а с ы л*, аяғыңа тұсау *б о л а д ы* дегің келеді (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Ауыртпалығын түсірді, арамтамақ, жатыпішерге айналды.* Кәрі әкеңнің мойнына өмір бойы *м а с ы л б о л ы п* отыруың ұят қой (Бал дәурен). Арақка уланғаннан кейін ол жарымжан мүгедекке айналады, жұмыс істегенінен істемегені көбейіп, не бар емес, не жоқ емес, шалажансар *м а с ы л б о л а д ы* да жүреді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

МАСЫЛДЫҚ з а т. **1.** *Масыл болушылық, арамтамақтық. «М а с ы л д ы қ* қоғамға пайдасы жоқ»,— деп жек көре сынайды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Осындай бір тұруда үш түр болады деуге жарайды: **1.** *М а с ы л д ы қ.* Бұл түр бір жандық екінші бір жандықты сорып керек еткенде болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** т е р м. *Әлеуметтік немесе денсаулық жағдайы нашарлығына байланысты біреудің асырауында болушылық, өздігінен күн көре алмаушылық.* Олардың *м а с ы л д ы ғ ы н*, табыстарды бөлуде теңгермешілдікті тудырмауы керек (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Дегенмен «өкімет өлтірмейді», дейтін *м а с ы л д ы қ* психология бірте-бірте қалып бара жатқанын, әркім өзі үшін, отбасы үшін жанталаса бастағанын көріп отырмыз («Егемен Қазақстан»).

МАТ з а т. с п о р т. **1.** *Шахмат ойынындағы лажсыз жеңіліс.* – Болат, сен былай жүр. – Енді *м а т т ы ң* ауылы алыс емес, – деп, жанкүйерлер ойыншыларға мұрша берер емес (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). **2.** а у ы с. *Жеңіліс, сәтсіздік.* Кітапта күллі бақас анық арам, Болады екі егестің біреуі *м а т*... Қожаға үгіт берген кеңесіңнен, Мысалға келтірерлік бір хикаят (Айтыс). // *Пәс, төмен, аз.* Иесін айтқан сөздің мен білем, Адасқан сен не білесің, ақылы *м а т*?! (Айтыс).

Мат алды. *Жеңілді, ұтылды, сәтсіздікке ұшырады.* Көп кешікпей шах, тағы да *м а т а л д ы.* Ана сорлы тағы мықтап шатасты. Бірақ та қу болушы ма ед тегін таз, Төсегіңе сүңгіп кетті жеңімпаз (Шығыс жұлдыздары).

Мат болды. а) с п о р т. *Шахматта қарсыласынан лажсыз ұтылды.* Екінші партияда бұрынғы гроссмейстер *м а т б о л д ы* («Спорт»). ә) *Бір істе үміті ақталмады, діті орындалмады, сәтсіздікке ұшырады.* Өмірден мақсұт хақиқат, соны ізденіп алмақ. Нәжіге еріп *б о л м а м а т*, ол сені отқа салмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаназаға келед деп, Қараған халық *б о л д ы м а т.* Болмады ма болыста, Бір сапарлық жалғыз ат? (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Аузын ашпады, қарсылық көрсете алмады.* Алты жасарбестісі ат болыпты, Бір сөз айтса түге жұрт *м а т б о л ы п т ы* Қозыкемнің соры ғой, азаматтар, Бірге жүрген Қарабай жат болыпты Қозы Көрпеш.).

Мат қойды. с п о р т. *Шахмат ойынында жеңді, ұтты.* Фигуралардың біріне-бірін күзетке қойып, әбден тіресіп бақты, кейіннен қысымды күшейте келіп, күтпеген жерден *м а т қ о й д ы* (Н.Сералиев, Ұштал.). Шахмат ойнап, мен Асанға екі рет *м а т қ о й д ы м.* Міне, енді ерегісіп екеуміз үшінші рет ойнап отырмыз («Қаз. әдеб.»).

Мат қылды. а) с п о р т. *Ойыннан лажсыз ұтылды, жеңілді.* Тоқтаусыз төмендетті күннен-күнге, Түрі жоқ азғана аял, дәт қылғандай. Шатыраш ойнап ұтылған сықылданып, Байқаймын, кешікпей-ақ *м а т қ ы л ғ а н д а й* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Сәтсіздікке ұшыратты.* Жарлылық пен жалғыздық, Дүшпанына *қ ы л а р м а т*, қоныстың шалғай жырағы, Ағайыннан қылар жат. Хан салғандай кәделі Орын едің рабат (Базар жырау, Шығ.). Жекеме-жеке барсаңдар, Қырып тастар Жанәбіл. Жалғыз барсаң *қ ы л а р м а т*, Көңілі бізден болған жат (Бабалар сөзі).

МАТА[1] з а т. *Мақта мен жүннен тоқылған бұл, кездеме.* Келсеңіз, Тізе бүксеңіз, Жетеді маған ақ бата. Маған деп шапан тіксеңіз, Оған да кетпес көп *м а т а*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Базарда бар ақ *м а т а,* Ойнақтайды жас бота, Бұл сөзімде жоқ қате. Әкесімен сөйлесіп, Атқа мінді күн бата (Қобыланды батыр). Айырбастап жылқыға Біреулер берді *м а т а н ы.* Ақша түсіп қалтаға, Жаңарды жыртық шапаны (О.Шипин, Дастан.). Ат, айғыр айдаушы еді, атан алып, *М а т а* мен қайтушы еді шапан алып. Қонаққа қой орнына тайын сойып, Деуші еді: «Пәлен мырза атаналық!..» (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Асыл мата. *Құнды, бағалы кездеме. А с ы л м а т а д а н* тігілген қайран көйлек, бөксе, мықын жоқ Маржанның денесінде бейне сексеуілге кигізе салғандай салбырап жүретін (М.Иманжанов, Көк белес). Кигені қыздарының *а с ы л м а т а,* Басында көмшат бөрік, мойнында алқа. Таранып бұлбұл құстай ән шырқадым, Көрген соң көп әйелді қозып арқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жібек мата. *Аса құнды саналатын жібек жіптен тоқылған жеңіл әрі сәнді мата.* – Иран азаматтарының, өнерпаздарының істеп шығарған асыл кілемдері, *ж і б е к м а т а с ы,* барқыт, оқа бүкіл дүниеге таралушы еді, олар қайда кетті? – деді Наурыз (С.Шарипов, Шығ.).

Қалам мата. *Арзан мата.* Нысананы дәл басып, Қалаған жерден көздеген. Қамқа бірдей бола ма *Қ а л а м м а т а* бөзбенен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Мата булау. т о қ ы м а. *Тоқыма өндірісінде матаны ыстық бумен өңдеу үдерісі. М а т а б у л а у* кезінде кейде буға аздап натрий гидрохлориді не сутектің асқын тотығы қосылады (ҚСЭ).

Мата өңдеу. т о қ ы м а. *Мата бояу, ағарту, өрнек басу сияқты т.б. ең соңғы өңдеу үдерістерінің жиынтығы.* Кенеп *м а т а л а р д ы ө ң д е у д і ң* мақта матаны өңдеуден айырмашылығы аз (ҚСЭ).

МАТА²= е т. **1.** *Айқастыра байлау, мықтап бекіту.* Басмашылар аттарын ойпаңдау жерге *м а т а п* қойған (Қ.Исабаев, Соңғы.). Кедейлікке көнген ер, Ағарған әбден сақалы, Астықтан алған бір-екі Байталдарын *м а т а д ы* (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Шырмау, бекітіп тоқу.* Қарлығаш ұясын шөппен байластырып, балапандары құлап кетпес үшін қылмен *м а т а п* қояды (С.Қасиманов, Алтай.). **3.** *Малды арнайы іске байлау, мал арнау, сыйлау.* Еспембеттен Бөртенің Бұрын шықты атағы. Ақбөртеге қызығып, Біреу қойын қосақтап, Біреу қысырақ *м а т а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Тыйым салу, жол бермеу.* Үй ішіне кірген көңілсіздік баланың әншейіндегі ойынын, қуанышын *м а т а п* кетті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Мал үшін құда болар сәби ұлға, Уағда қылып тұйықсыз алыс жолға. Ол бала өледі ме, өседі ме, Боларын қайдан білген малға тұлға, Күнәсіз бесіктегі сәбилерді *М а т а й д ы* қарлығаштай тізіп қылға (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Бөгеу, доғару, тоқтату, тұншықтыру, тежеу.* Ырылдаспа тіріңде, Ырыс алды – ынтымақ. Ашуды ақыл-қазыққа Апарып *м а т а п* байлаңдар (Қабан жырау, Алтын қазық). **6.** а у ы с. *Байлану, шөгу, жиналу.* Кенгірбайлар атын сенен атаған, Кенді үңгірлер, Жез тұндырып, *м а т а г а н.* Қазынасын қопарғалы сан ғасыр, Оқпан, үңгі іздер жатыр атадан (К.Салықов, Жезкиік). **7.** а у ы с. *Өру, араластыру, қосу, үйлестіру.* Бір сөзімен ханның бетін қайтарған, Алдын болжап, айқын көріп айта алған. Төрт аяғы бірдей жорға тайпалған, Мақалдарды *м а т а п* соққан майталман (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Аяғын матады. *Ешқайда шыға алмастай етті, бөгет болды.* Шешей жарықтықтың *а я ғ ы н м а т а п* қойдыңдар ғой түге. Бұ да бір абысын-ажындарының ортасында бой жазсын да (К.Баялиев, Дегелек.). Соғыс бардың, от көрдің, опат көрдің, Қас дұшпанның *а я ғ ы н м а т а п* келдің. Бір ұстын боп сен дағы тірей қалдың, Құлатпастан аспанын атақты елдің (ОСәуірбаев, Сыр.).

Жіпсіз матады. *Еріксіз көндірді, байқатпай бағындырды.* Бірде озып, бірде саусақ жата қалып, Саңлақ күй сағағынан жортады ағып. Қасқиып отыратын біздің Жәкен, Қиялын жұрттың *ж і п с і з м а т а п* алып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАТАЛ= е т. **1.** *Бекітіліп, байлану.* Алдымен ауыл алдына тобымен айдап келген жылқыдан Әбеннің өзіне берілетін бірнеше жылқы ұсталып, үйінің жанына *м а т а л д ы* (С.Бегалин, Замана.). *М а т а л ғ а н* биелерге тоқталмай тұсауларымен қарғыласқан аттар Итжонға таман ойысып барады (К.Оразалин, Абай.). **2.** а у ы с. *Торға түсу, шырмалу.* Иса: – Қоңыраттың қызы құрып қалғандай немкаға қалай *м а т а л д ы ң ы з?* – деп сұрады (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Мен бір қырсыққа *м а т а л ғ а н* жан болдым. Өз алдыма үй болғанда үйім жығылып, қу тіземді құшақтап, әкем үйіне қайтып бардым (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **3.** а у ы с. *Ұсталу, қолға түсу.* Ұрылар *м а т а л д ы* (Ауызекі).

МАТАЛУ *Матал етістігінің қимыл атауы; ұсталу, қолға түсу.* Егер Тайшығара ұсталса, өзімен ғана тұрмай, ел ішіндегі пысықтардың бірнешеуінің *м а т а л у ы* да мүмкін (Б.Майлин, Шығ.).

МАТАЛЫН= е т. **1.** *Байлану.* **2.** а у ы с. *Қолы босамау, бос уақыты қалмау, өзін басқаға арнау.* Ыстыда Сауқымбайға келін болып, Бөпе қыз балалы боп *м а т а л ы н д ы.* Ерте туып, кеш қалған Мықан інім, Ертеден неге етпедің шатағыңды (Айтыс).

МАТАЛЫНУ *Маталын етістігінің қимыл атауы.*

МАТАМ з а т. к ө н е. *Қайғы, қасірет.* Атама жүз мың *м а т а м* салмаңыздар, Бақытын қара түнек қылмаңыздар. Анам басқа болса да атамыз бір, Қаным жүктеп, обалға қалмаңыздар (Жүсіп-Зылиқа).

МАТАС= е т. **1.** *Шырмалу, торға түсу.* Қыранды тормен ұстайтындар да бар. Қыран ұшып келген бетте киіп кетіп те, маңына қонып, кірем деп те *м а т а с а д ы,* оралып қалады (Шопан сырласы). **2.** а у ы с. *Шатасу, килігу, ұрыну.* Пенденің тілі сүйексіз, жеңілсе де жеңеді Орынсыз іске *м а т а с с а ң,* жамандық сонан өреді (М.Дулатов, Шығ.).

МАТАСТЫР= е т. **1.** *Байластыру, бекітістіру.* Көлдің қалтарысында аттарын біріне-бірін *м а т а с т ы р ы п* он шақты жігіт жүр (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Бұлар да топырақ салуды ұзамай тоқтатып, күректің басын етіктің табанына сүртіп тазартып алып, *м а т а с т ы р ғ а н* аттарын босатып, аттанып, анадай кетіп бара жатқан жолдастарына қарай шаба жөнелді (М.Жұмабаев, Шығ.). Алыстан қарағанда көз жіберіп, Көрінед от жарығы жылт-жылт етіп. Екі атты тал түбіне *м а т а с т ы р ы п,* Еңбектеп екі батыр қалды кетіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Еріксіз көндіктіру, байлап ұстау.* Баласын бесіктегі атастырып, Артқы дау-

ды қояды шатастырып. Ол бала өледі ме, өседі ме, Қарлығаштай қылыменен *м а т а с т ы р ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАТАСТЫРУ *Матастыр етістігінің қимыл атауы; байластыру.* Топты жара ұшып тұрған Әміре сол бетімен, сыртта *м а т а с т ы р у д а* тұрған атына мініп, Шаған, Бұғылы елінің тобынан шығып, тура бізге келді (С.Бегалин, Замана.).

МАТАСТЫРЫЛ= е т. *Байластырылу. (бір-біріне байлау).* Бір сағаттай тарс-тұрс мылтық атылып, аяқтарынан салақтатылып *м а т а с т ы р ы л ғ а н* үйрек келді (Б.Балтабеков, Ән сапары).

МАТАСТЫРЫЛУ *Матастырыл етістігінің қимыл атауы.*

МАТАСУ[1] з а т. л и н г в. *Изафеттік құрылыстан анықтауыш пен анықталатын сөз тіркесінің арасындағы байланыс. М а т а с у* арқылы тіркескен сөздердің құрылымдық ерекшеліктеріне арналған зерттеулер аз емес («Тілтаным»).

МАТАСУ[2] *Матас етістігінің қимыл атауы.*

МАТАСҰРЫПТАУЫШ з а т. т е х. *Тоқылып, әртүрлі өңдеуден өткен маталарды жазып қарап, сұрыптауға әрі ұзындығын есепке алуға арналған мәшине.* Бу-2 *м а т а с ұ р ы п т а у ы ш* минутына 48 метр матаны тексеруге мүмкіндік береді (ҚСЭ).

МАТАТ= е т. **1.** *Байлату.* Өзара *м а т а т ы п* қойды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Бостандығынан айыру, қамауға алу.* – Қатын-баланы зарлатып, азаматты *м а т а т ы п,* ар-намысты таптатып, сауғалаған басы құрсын, «елмін» деген аты құрсын, тайынбаңдар – дейді ел жігіттері (F.Мұстафин, Көз көрген).

МАТАТУ *Матат етістігінің қимыл атауы.*

МАТАУ *Мата етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Байлау, бекіту.* Жылқыны байлау мен *м а т а у ғ а,* арқандау мен бекітуге тек күрмеу ғана қолданылады (Ж.Орманбаев, Қос басшы). **2.** а у ы с. *Кедергі, бөгет болу.* Ақылға еркін ой керек, *М а т а у д а н* ойды азат қыл. Әдеттеніп ертерек, өресін кеңіт жылма-жыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тоқтау, тежеу, бөгеу.* Мұны айтпай-ақ білерсің өздерің де, ондайларды көріп жүр көздерің де, Қоқан қаққан қолайсыз бір адам бар, Байлау, *м а т а у* болмайды сөздерінде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Киіктің матауы. э т н. *Қырқүйектің аяғы, қазанның басына сәйкес келетін амал. К и і к т і ң м а т а у ы* кезінде ақбөкен, қарақұйрық, жайран сияқты киіктің тікесі үйірге түседі («Ана тілі»). *К и і к т і ң м а т а у ы* деген амал ждеті тлоғысқа сәйкес келеді («Ана тілі»).

МАТАУЛЫ с ы н. *Жіппен айқастыра байлаулы, бекітулі.* Байлаулы атқа пішенім, *М а т а у л ы* отқа кісенім, Ат арқандар қазығым (Бес ғасыр.). Жылқышының өтінуі бойынша шылбырмен қол-аяғын байлап, астындағы атын қаңтарып, *м а т а у л ы* жатқан жылқышының қолына ұстатып Бекболат та жөнелді (С.Шәріпов, Бекболат). Мұса Жәлелге орнатылған үлкен ескерткіш қол-аяғы *м а т а у л ы,* бірақ бұғаудағы жолбарыстай бұлқынған, өмірге жаны құштар өжет жан Мұса Жәлелдің тірі өзі сияқты (С.Мәуленов, Шыңда.).

МАТАУСЫЗ с ы н. *Маталмаған, бос.* Мұндай адамдарға алғашқы әсер жағымсыз сүрең береді. Бірдеңе жайынан сөйлемек болса, шатаса бастайды, тілі күрмеледі, сөзі байлау *м а т а у с ы з* шығып, ұялып, қызарып, кібіртіктеп тоқтап та қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАТБУҒАТ [ар. مطبوعة] з а т. *Күнделікті шығатын газет-журнал, баспасөз.* Аш ұйқыңды, ал қазақты *м а т б у ғ а т,* Шетке қақпа біздің жұрт та болсын шат (М.Дулатов, Шығ.). Былтыр күз «қазақтан солдат алады-мыс» деген хабар шыға бастағанда-ақ біздің жұрт өзара болсын, *м а т б у ғ а т* арқылы болсын кеңесе бастады («Қазақ»). Тіршілікте үш жол ұзақ ғұмыр болмаса да буыны бекімеген жас *м а т б у ғ а т ы м ы з* үшін асқан үш қырқасы адырлы-кедірлі болып, қиын қия жолдардан өткендей көрініп тұр («Қазақ»). Халқымыздың ілгері басып, қатарға кіруі үшін, өз тілімізде *м а т б у ғ а т т ы ң* болуы, яғни газет, журнал һәм ғибратлы кітаптар болуы тиіс («Айқап»).

МАТЕМАТИК з а т. **1.** *Математика сабағын жүргізуші мұғалім.* **2.** *Математика ғылымының маманы.* Физиктер мен *м а т е м а т и к т е р д і ң,* химиктер мен биологтардың зерттеу жұмыстарының қорытындылары судың физикалық және химиялық қасиеттеріне сүйеніледі (Ж.Жатқанбаев, Су.). М.В.Ломоносов өз дәуірінде дарынды *м а т е м а т и к* болды (Ғалам ғажап.).

МАТЕМАТИКА [грек. mathematike] з а т. т е р м. **1.** *Сандық қатынастар мен кеңістік формалары жайлы ғылым. М а т е м а т и к а* – ғылымдардың ішіндегі ең ерте шыққаны, оның тарихы ғасырлар түкпірінде, жазу мен сызу жоқ кезде басталған (М.Исқақов, Математика.). Оқушыларды әл-Фарабидің *м а т е м а т и к а* саласындағы мұрасын үйренуге, зерттеуге шақырды («Қазақст. мект.»). Біріншіден, *м а т е м а т и к а н ы ң* практикалық мәні бар

теориялық әдістерін дамытып, ыңғайлау, яғни оны қолданудың таза математикалық жағын қамтамасыз ету (А.Көбесов, Математика.). **2.** *Сандық қатынастар мен кеңістік формалары жайлы білім беретін пән.* – Пәлі, ең алдымен *математика* мен физиканы, оның ішінде бу машинасын жақсы білу керек қой, – деп аз сөйлейтін баланың да әңгімеге бүйірі қызды (М.Иманжанов, Адам.). **3.** *Сандық қатынастар мен кеңістік формалары туралы білімдер жүйесі.* Мұнда *математиканың* қолданылуы Евклидтің, Архимедтің, тағы басқа ғалымдардың зерттеулеріндегі сияқты күңгірттенбей, айқын да анық сипатта көрінеді (А.Көбесов, Математика.).

МАТЕМАТИКАЛАНДЫР= е т. т е р м. *Математикалық әдіске салу, сандық қатынастар мен кеңістік формалары туралы білімдерді пайдалану.*

МАТЕМАТИКАЛАНДЫРУ *Математикаландыр етістігінің қимыл атауы.* Қазіргіше айтқанда әл-Фараби табиғатты зерттеуді *математикаландыру* үшін диалектикалық байланыстағы екі әрекетті біріктіруді ұсынады (А.Көбесов, Математика.).

МАТЕМАТИКАЛЫҚ [лат. matchematical] с ы н. *Математикаға тән, математикаға қатысты.* Оқушыларды қосымша әдебиеттерді оқуға бағыттаушы жұмыстардың бірі – оларға *математикалық* шығарма, реферат жаздыру («Қазақст. мект.»). Грек пен үнділердің *математикалық* мәдениетінің мұрагері біздің жыл санауымыздан кейінгі VII ғасырдағы Араб халифаты қоластындағы халықтар болды. Бұл халықтардың ішіндегі мәдениет тарихында өте-мөте маңызды рөлді атқарғандары Орта Азияны мекендеуші халықтар (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Математикалық әдіс. *Сандық есептеулер мен қатынастарды қолдану әдісі.* Жоспарды нақтылау *математикалық әдістерді* қолдану жолымен жүзеге асырылады (Қысқ. саяси экон.). Баршалықтың игілігіне айналған қазіргі біздің заманымыздағы техниканың негізі болып отырған радио жөнінде де *математикалық әдістер* шешуші рөл атқарды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Математикалық тіл білімі [лингвистика]. *Тілдік құбылыстарды сандық қатынастар арқылы зерттейтін лингвистиканың қолданбалы саласы.* Қазақ тіл білімінде *математикалық лингвистика* саласының алғашқы маманы К.Бектаев болды («Тілтаным»).

МАТЕМАТИКАСЫЗ с ы н. *Математика ғылымынсыз, сандық білімсіз.* Міне, осы айтылып отырған радиоэлектроника, механика, эродинамика, физика, автоматика, астрономия *математикасыз* қадам баса алмайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

МАТЕРИАЛ з а т. **1.** *Түрлі құрылыстарға қажетті шикізат, жабдық.* Мәдениет сарайын салу үшін керек-жарақты, *материалды* күн демей, түн демей ауданнан тегіс жеткізіп алдық (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Баспасөз бетінде жарияланатын мақала, әртүрлі көлемді шығарма түріндегі мәтін.* Ерте кездегі газет-журналдар бетінде халық көтерілісі туралы жарияланған *материалдың* бірқатары шындыққа сәйкес келе бермейді («Қаз. әдеб.»). **3.** *Бір нәрсеге, қатысты жайттар, мағлұмат.* – Мен сіздің жолдастарыңызға шек келтірмеймін. Шынында олар жақсы адамдар шығар. Тексеру деген біреудің үстінен *материал* жинау емес қой (К.Тоқаев, Көмескі із). **4.** к і т. *Мата, кездеме, бұл.* 4-суретке көңіл бөліп көріңіз. Қорғану үшін пайдаланылатын *материал* неғұрлым қалың да берік болған сайын, денеге өтетін радиацияны соғұрлым әлсірете бөгей түсетіні бұл суреттен айқын көрініп тұр (Мұны білуге тиіс). Тоқылатын *материалдың* біркелкі жазық болуы және көп киіс беріп мықты болуы жүннің ұзындығымен байланысты (М.Ермеков, Қазақст.). **5.** э к о н. *Заттай мүлік.* Факторингтік қызметтерге сатылған тауарлар немесе орындалған жұмыстар үшін төленген чектерді сатып алу, қарыздарды өткізу, несие беру, тауарлардың, *материалдардың* қоры немесе тұрақты активтер мөлшерінде болуын ақшалай қаржыландыру, не болмаса маркетинг саласында, сату және басқару саласында қосымша қызмет атқару жұмыстары жатады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Материалдар кедергісі. қ ұ р . *Құрылыстар мен мәшинелер бөлшектерінің беріктігі мен қаттылығын зерттейтін ғылым.*

МАТЕРИАЛДЫ с ы н. т е р м. *Нақты заттай, белгілі бір материалға қатысты.* Сонымен қатар, үлкен теңіздерде, мұхиттарда жүзудің өріс алуы, осыған байланысты астрономиялық зерттеулердің ұлғаюы, жаңа техниканың дами бастауы және механика ғылымының алға басуы элементар математика саласына сыймайтын жаңа математикалық есептердің шешілуін талап етті. Бұл есептердің жаңалығы *материалды* нүктенің қозғалыс заңдарын кең мағынада математикалық әдіспен зерттеуге келіп тірелетін болды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

МАТЕРИАЛДЫҚ с ы н. *Күнделікті тұрмысқа қажетті, заттай, мүліктік.* Оқу орны, әсіресе, ауылшаруашылығының мамандарын даярлайтын оқу орны болған соң, оның

берік *материалдық* базасы, өндірістік тәжірибе өткізетін қосалқы шаруашылығы болуға тиіс (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

Материалдық жауапкершілік. э к о н. *Қызметкерлердің заңды немесе жеке тұлғалар келтірген мүліктік, материалдық зиянның орнын толтыруға міндеттілігі.* Бірнеше мекеме шенеуніктері *материалдық жауапкершілікке* тартылып, айыппұл төледі («Жас Алаш»).

Материалдық көтермелеу. э к о н. *Адамдардың еңбекке қабілеті мен ынта-жігерін арттыра тұсуге бағытталған заттай жеңілдік, қаржылай көмек беру шарасы.* Олардың жұмысына баға бергенде, *материалдық көтермелеу* қорын белгілеуді де ұмытпау керек («Егемен Қазақстан»).

МАТЕРИАЛИЗМ [лат. materialis] з а т. ф и л о с. *Материя, табиғат, болмыс – алғашқы, ал сана, рух ой туынды (екінші) деп санайтын, идеализмге түбірінен қарама-қарсы ғылыми философиялық бағыт. Материализм* адам санасын, ойын сыртқы дүниенің бейнесі деп қарастырып, дүниені танып білуге болатынын дәлелдейді (ҚСЭ). *Материализм* мен идеализмнің қарама-қарсылығы таным мен қоғамдық практиканың барлық салаларында, қандай да болмасын мәселелерді қарастырғанда айқын көрінеді (ҚСЭ).

МАТЕРИАЛИСТ з а т. ф и л. *Материяны танып-білуге болады деп санайтын, материализмнің ғылыми философиясын уағыздушы адам.* Жаңылма бағытыңнан! Дала, дала... Басында бағы тұнған, Қазақстан — өзінше бір *материк*, Жер кіндігі осында ағытылған (М.Мақатаев, Шығ.). Алысқа бар, бауырым, алысқа бар, Кез келген *материкке*, ғарышқа бар. Жақсы адамға орын бар бір кісілік, Жадау тартса, көңілің де таныс табар. Бірақ... Бірақ Алматың алыс қалар (М.Мақатаев, Шығ.).

МАТЕРИАЛИСТІК с ы н. ф и л о с. *Материализмге тән, қатысты.* Маркстік эстетика ең алдымен адамның өмір шындығына деген эстетикалық қатынастарын *материалистік* тұрғыдан түсіндіреді (Е.Байзақов, Еңбек.). М.В.Ломоносов жаратылыстану ғылымының дамуында *материалистік* бағытта болды (Ғалам. ғажап.).

МАТЕРИАЛДЫҚ-ТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Заттай, мүліктік әрі техникаға қатысты.* Олардың қалыптасуы *материалдық-техникалық* жабдықтау және сауда салаларының монополиялық үстемдігін жоймай жүзеге аспайды (Б.Жүнісов... Нарық. экон. негіз.).

МАТЕРИК з а т. г е о г р. **1.** *Құрлықтың мұхиттармен, теңіздермен қоршалған аса ірі бөліктері, құрлық.* Қазақстан жері Азия мен Европаның түйіскен бөлігінде, *материк* орталығына, теңіздер мен мұхиттардан аулағырақ орналасқан (Н.Баяндин, Саяхат.). Еуропа қауіпсіздігі ынтымақтастығының ұйымына төрағалық етуші ел ретінде біз планетаның ең үлкен *материгі* еуразия халықтарының бейбітшілік пен өзара түсіністігінің ортақ кеңістігі болуына ұмтыламыз («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Үлкен құрлық, ұлан-ғайыр жер.* Ұшқыш досым, Жаңылма бағытыңнан! Дала, дала... Басында бағы тұнған, Қазақстан — өзінше бір *материк,* Жер кіндігі осында ағытылған (М.Мақатаев, Шығ.). Алысқа бар, бауырым, алысқа бар, Кез келген *материкке,* ғарышқа бар. Жақсы адамға орын бар бір кісілік, Жадау тартса, көңілің де таныс табар. Бірақ... Бірақ Алматың алыс қалар (М.Мақатаев, Шығ.).

Материк ашты. г е о г р. *Географиялық нысан ретіндегі құрлықтың мұхит, теңіздер мен қоршаған ірі бөлігін анықтап тапты, сол жерге өз өркениетінің өкілі болып алғашқы рет аяқ басты.* Колумб көздеген мақсатын орындады, ол адам баласына жаңа *материк ашып* берді. Бірақ өз өмірінің ақырына дейін Колумб жаңа материк – Американы ашқанын білмеді (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Жаңа *материктің ашылуы*, кемелер мен мұхитта жүзу жердің географиялық құрылысына және оның аспан денесі екендігіне назар аудартты (О.Жәутіков, Математика.).

МАТЕРИКТІК с ы н. *Материкке қатысты, тән, құрлықтық.* 146 жылы римдіктер бүкіл *материктік* Грецияны жаулап алды, осы соғыстың нәтижесінде гректің бұрын гүлденіп өскен қалаларының барлығы талқандалды (О.Жәутіков, Математика.).

МАТЕРИЯ [лат. materia] з а т. ф и л о с. *Адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүретін объективтік шындық, дүниенің түп негізі. Материя* — бүкіл әлемдегі алуан түрлі объективті құбылыстар мен уақиғалардың негізін, ішкі мәнін, себебін білдіретін жалпы философиялық ұғым (ҚСЭ). *Материя* дегеніміз – біздің мүшелерімізге әсер етіп, түйсік туғызатын нәрсе (Физика). *Материя* мәңгі және оның қозғалысы да мәңгі, ол еш уақытта жойылмайды, тек өзінің формасын өзгертіп отырады, денелердің бірі пайда болса, екіншісі жойылады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

МАТЕРИЯЛЫҚ с ы н. *Материяға қатысты, соған тән.* Тіршілік дегеніміз *материялық* дүниенің өте күрделі және сапа жағынан ерекше бір құбылысы, мұның көп түрлілігіне

байланысты оған, математиканың кейбір жеңіл түсініктеріндей, қысқа және тұжырымды анықтама беруге болмайды (Жалпы биология).

МАТҚАПЫДА үст. жерг. *Қысылтаяңда, қарбаласта, жөпелдемеде.* Жәгердің маңдай тері бұрқ етті, әлгі бір *матқапыда* Федордың киім-кешегін де тыға алмай қалған екен (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). *Матқапыда* қолға түсіп, не қарсылық көрсетем деп шығынға ұшырап кеткендері де болды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *Матқапыда* буылтық оралған шұлғау етікке жуық маңда сыя қоймай, біраз әуреледі (А.Нұрманов, Аққу.).

МАТРАЦ [нем. Matratze] зат. *Қалыңдау етіп, мақтадан жасалатын жұмсақ төсеніш.* Менің атқосшым Н.Синченко көрпе-жастық, *матрац* алып келген соң, полковниктің қарсылығына қарамастан төсекке жатқызып, ыстық-ыстық шай бердік (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

МАТРИАРХАТ [лат. matis – ана, arche – үстемдік] зат. тар. *Аналық басымдыққа құрылған қоғам, рулық құрылыс ыдырап, таптық қоғамға өту кезеңіндегі қоғамда әйел жыныстының үстемдігіне негізделген қоғамдық құрылым формаларының бірі. Матриархаттың* негізгі белгілері: қоғамда әйелдер үстемдік етті, әйелдер билікке мирасқор, мүлікке мұрагер болды, некелер қонысында күйеулер өз әйелдерінің қауымында тұруға ауысты (ҚСЭ). «*Матриархаттың* құлатылуы, – дейді Ф. Энгельс, – әйел жынысының дүниежүзілік тарихи жеңісі болды» (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

МАТРИАРХАТТЫҚ сын. *Материархатқа тән, қатысты.* Арал тұрғындарының тірлік-тұрмыс жағдайында *матриархаттық* дәуірге тән белгілер көп (Ғалам ғажал.).

МАТРИЦА [лат. matrix] зат. **1.** полигр. *Типографиялық әріптерді құятын қалып, ця.* **2.** мат. *Сандардың тікбұрышты кестесі түрінде жазылатын, өзі және өзі сияқты басқа нысандармен алгебралық операциялар жасала алатын математикалық нысан.* Қосалқы есептің теңсіздіктеріне сәйкес келетін *матрица*, бастапқы есептің осындай матрицасынан транспонирлеу арқылы алынады (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Осы есептерді шығару үшін, бірінші берілген *матрицалар-ды* бөлшектерге қалай кесуге болатындығын кесте түрінде келтіру, сонан соң, есептің моделін қарап, оны қосалқы симплекс әдісімен шығару қажет (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

МАТРОС [голл. matros] әск. зат. *Әскери-теңіз флотындағы ең кіші әскери атақ, теңізші.* Теңіз кеме офицерлерінің де, *матростарынның* да киім формалары жақсы келеді екен (Б.Момышұлы, Шыг.). Балтық флотының *матросы* Алексейдің ролінде ойнаған Тұрысжан Айнақұловтың ойыны да айтуға тұрарлық («Қаз. әдеб.»).

МАТТАҚАМ сын. жерг. *Айлакер, қу.* Алғашқы бетте, бұл кездесіп тұрған адамы оған қалауын тауып болмас тік мінезді, тым *маттақам* көрінді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Салиманың баласы ширақ, *маттақам* адам (А.Нұрманов, Аққу.).

МАТЧ [англ. match] зат. спорт. *Екі команда болып кездесетін спорт ойыны.* Алғашқы *матчында* еліміздің күміс жүлдегерін қабылдап, жап-жақсы өнер көрсеткен «Қайрат» болды («Спорт»). «Б» класындағы Қазақстан аймағының коллективтері кезекті турдың *матчтарын* өткізуде («Спорт»). Ағылшын футбол клубтарының бірі «Белбеудің» басшылығымен ерекше *матчтар* өткізген (Естімеген елде көп).

МАТЧТЫҚ сын. спорт. *Матчқа қатысты, тән.* Жуырда Киев қаласында велосипед спортынан трек бойынша көптеген қалалардың шебер спортшылары арасында *матчтық* кездесу өткізілді («Спорт»).

МАТЫР= етт. сөйл. *Бір нәрсені тұтастай суға салып алу, батыру.* Үйінде су бар болса да, әркім шелегін *матырып* былғамай тұрғанда, судың тазасынан алуға құмар (Ш.Құмарова, Қос шынар). Манарбек суға басын *матырып,* қайта көтерілгенде, әлгі сурет шашырап-шашырап сынды да, зу етіп ағып келіп қайта тұтасып тұра қалды (Т.Тілеуханов, Өз. бақыты.). – Сыртта біреу дабырлағандай болды ма осы! – деп сұрады Тәжібек. – Қазір келем, үндемей жата тұр, – деп, басына шүберек ораған ұзын таяқты керосинге *матырды* (Тұлпар).

МАТЫРУ *Матыр етістігінің қимыл атауы.*

МАТЫРЫЛ= етт. сөйл. ***Батырылу.*** Ваннаға салғанда, қойдың бүкіл денесі ерітіндіге толық *матырылады* (М.Ермеков, Қазақст.).

МАТЫРЫЛУ *Матырыл етістігінің қимыл атауы.*

МАУ сын. сөйл. *Маубас, ынжық.* Басқарма, қу белсенді тайтаңдады, Қауіпсіз, дені-басы сау сияқты. Олардан кедей шаруа қорқып әбден Қарсы айтпай жүре берді *мау* сияқты (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Мау тартты. *Көңілі елегізіп, есіл-дерті үйде емес; түзде болды.* Қыз он беске жеткенде *мау тартады*, Ата менен енеге жау тартады. Екі көзі ел көшсе төңіректе, Шарасыздың күнінен жүк артады (Шал ақын, Өлеңд.).

МАУБАС с ы н. **1.** *Ылги есеңгіреген адамша жүретін, бос.* Жәрмеңкеге көп мал айдатып келе жатқан мына екі *м а у б а с* мырза шімірікпей-ақ тартып-тартып жібергенінде, қалжырап-ақ қалды емес пе?! (Б.Аманшин, Көкжар). Ылғи боқты көтерген өміріңше, Атан өгіз сияқты сен бір *м а у б а с.* Сен тойғанмен, біреулер аш қалып жүр, Деп ойлама түбінде теріңді алмас (Жамбыл, Шығ.). **2.** *Ұйқышыл, көп ұйықтайтын.* – Көкежанның *м а у б а с* екенін білесің, малшы түсте бір ұйықтап алмаса көңілі көншімейді – дейді Қалиса (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Кәдімгі маубас. з о о л. *Жапалақтар отрядына жататын дене тұрқы шағын жыртқыш құс.* Қараторғайдан сәл үлкендеу келген *к ә д і м г і м а у б а с* – республикамызда кездесетін жапалақтардың ең кішкене түрі (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Маубас қой. *Отар соңында ілініп-салынып әрең жүретін әлсіз қой.* Майлақ түйе, *м а у б а с қ о й,* сасық тұмсық сиырыңның ешбірінің керегі жоқ (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

МАУБАСТАН= е т. **1.** *Мәңгіру, селсоқтану.* Кемпір бетін шымшып, ернін сылп еткізіп: «Қарағым-ау қайтейін, ол қырыққа келгенше қызғаншақтығын қоймады, енді кір-қоңын да жуа алмай, *м а у б а с т а н ы п* сиыр соңында жүрісі анау», – дейді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** а у ы с. *Ұйқысы келу, қалғып-мүлгу. М а у б а с т а н ы п* ұйықтай берме (Ауызекі).

МАУБАСТАНУ *Маубастан етістігінің қимыл атауы.*

МАУБАСТАУ с ы н. *Сылбырлау, бостау.* Біздер бұрынғыша жан-жаққа айрылысар жерге келгенше бірге келдік. Оның аты кәрі тартқан, *м а у б а с т а у,* жуас еді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

МАУБАСТЫҚ з а т. *Бостық, былжырлық, сылбырлық.* Бір топ жігіттердің ортасында Балқиядан «қамшысын сұраған» жігіт Ерғазы келе жатыр. Сол қыз суреттегендей ебедейсіз, *м а у б а с т ы ғ ы* байқалып тұр (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Белгілі саған менің *м а у б а с т ы ғ ы м,* Сабырсыз аузы күйген албастымын. Кесемді алдыменен үрлеп алам, ыссы шайды аузыма алмас бұрын (М.Мақатаев, Шығ.).

МАУЖЫР с ы н. *Тып-тыныш, мүлгіген.* Күн тау жотасына жасырынып, күнбатыс жақ қызыл арай нұрға тұнып, тып-тынық *м а у ж ы р* кеш болды (И.Жақанов, Қайта орал.). Таң аппақ ағарып атқан шақ еді. Айнала төңірек күн шығар алдындағы салқын *м а у ж ы р* тыныш тылсым құшағында мүлгиді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

МАУЖЫРА= е т. **1.** *Денесі дел-сал болып, ұйқысы келу, тәтті ұйқыға кету, мүлгу.* Ауыздығымен алысқан қара жорғаның тізгінімен алысып келген серігім сусындаған соң, дем алмақ болып қисайғаны сол еді, лезде-ақ *м а у ж ы р а п* ұйқыға кетті (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Ыстық күнде ат қағып, Тұла бойы салдырап, Қажып келген жігіттер, Жерге басы тиісімен, Қата қалды *м а у ж ы р а п* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Емес қой мына тау жырақ, Түсіре қоймас әуреге. Шоқының басы *м а у ж ы р а п* Шомылып тұрса сәулеге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *М а у ж ы р а п* балқып... айырылмай, Жабысып жатқан анаға, Ұйқылы көзбен балдырған Ұмтыла берген мамаға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Еш қозғалыссыз тыншып тұру.* Орын еді жеті атадан шынжыр қатар, Гүжімнің саясында сайрар бұлбұл Жайқалып жапырағы гүл шашқанда. Көн етік жерде тұрып күмпиеді, *М а у ж ы р а п* түнергенде бұлт аспанда. Жалғаншы бір қалыпты тұра бермейд, Деген бар қашаннан-ақ қырық асқанда (Базар жырау, Шығ.). Жаздың түні жауыпты Қарқараны, Қалғып жатыр *м а у ж ы р а п* бар тарабы. Шанағынан төгіліп шарадай Ай, Есі кетіп есінеп, шалқалады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Лып еткен желсіз, тамылжып жып-жылы болып тұру (күн райы туралы).* Бала жатыр төсекте албыраған, Әке жатыр еденде қалжыраған. Түн күзетіп ана отыр, қос жанары Шарасыздан шаршаған, жаудыраған. Түні мынау – тамыздың *м а у ж ы р а ғ а н,* Тауың анау – шымылдық салбыраған (М.Мақатаев, Шығ.). Қазір түн. Көктем түні *м а у ж ы р а п* тұр. Отырмын жазбай, сызбай қалжырап құр. Алдында тереземнің – кәрі қайың, Көктей алмай бұтағы саудырап тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Біреулерді ол майда қоңыр даусынан таниды, Сонда ойын өткен күннің елесіне жаниды, Мынау күздің *м а у ж ы р а ғ а н* күні қандай жақсы еді, Мына алғашқы қоңыраудың үні қандай жақсы еді (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Тұну, қоюлану.* Термесі қою арман *м а у ж ы р а ғ а н,* Зердесі ескен самал тау-жырадан. Теңдесін бұл аймақтан таптырмайтын, Кеудесі күмбірлеген ән-жыр ағам (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАУЖЫРАҢҚЫ с ы н. *Мең-зең, дел-сал.* Ұйқысын еркін аша алмай *м а у ж ы р а ң қ ы* отырған Қарсақ жұлқына қозғалып, әп-сәтте ширығып алды (Т.Нұртазин, Адам.). Казактардың манағы *м а у ж ы р а ң қ ы* қалпы тарап, енді аттары желе жортып, бірін-бірі баса-оза ентелеп, бейне су бар екенін олар да қожайындарымен бірге сезгендей ұмтыла түседі (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

МАУЖЫРАС= е т. **1.** *Мең-зең болып отырыу, мүлгісу.* Жатқанда жұрт ұйқыда *м а у ж ы р а с ы п,* Тербетіп таң самалы жұпар шашып.

Тартасың тәтті әніңді тәжім етіп, Аспанда алтын Күнмен амандасып (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). **2.** а у ы с. *Тамылжып, тыншып тұрып қалысу.* Жел тынып, бұлттар шөгіп, тау жыласып, Табиғат ұйып қалды *м а у ж ы р а с ы п.* Ақсақал есі кетіп, кірпік қақпай, Қалыпты жас баладай аузын ашып (С.Сматаев, Астана.).

МАУЖЫРАСУ *Маужырас етістігінің қимыл атауы.*

МАУЖЫРАТ= е т. *Болбырату, үйқысын келтіру, денесін жылытып дел-сал қылу.* Тас төбедегі күн қызуы шаншыла қадалып *м а у ж ы р а т ы п* барады (Ғ.Сармұрзин, Мейірім.). Басына бір бұлақтың келіп түсті, Құланды пісіріп жеп, судан ішті. Рахышты жіберді де, ұйықтап қалды, Қысқан соң *м а у ж ы р а т ы п* ұйқы күшті (Т. Ізтілеуов, Рүстем.). Түріліп түн көрпесі қойнын ашқан, Әлемді *м а у ж ы р а т ы п* ұйқы басқан. Күздің сары түнінің суығы өтіп, Мыңқ етпей маңтөбеттер құты қашқан (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Балқыту, ләззатқа батыру.* Қош айтып өрлей желдім Қалқұтыны Буымен әріптестің жан құтырды, Май айда *м а у ж ы р а т ы п* жұпар гүлі Бұлбұлдар сайраушы еді тап сол күні (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Май айының *м а у ж ы р а ғ а н* мәуесінде, Сандуғаш, бұлбұл сайрап ән береді. Әртүрлі әншы құстар тамашалап, Құттықтап май мейрамға сәнденеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өлең айт дарын өрге өрлегендей, Сезімді қозғап, тәтті ой кернегендей. Жанды сөз бойды ерітіп, *м а у ж ы р а т ы п,* Әлдилеп жыр бесігі тербегендей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАУЖЫРАТУ *Маужырат етістігінің қимыл атауы; бойын балқыту, үйқысын келтіру.* Түні бойы тыным таппаған Айдар таң алдында қатты қалжырады да, сәл отыра тұрайыншы деген ойға қалды, бірақ қалың ішіктің жылуы бойын балқытып, *м а у ж ы р а т у ғ а* айналды (Саржайлау).

МАУЖЫРАУ *Маужыра етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұйқыға келу, балбырау.* Бұның жәй қимыл емесін сезген Ақпан, *м а у ж ы р а у д а н* серги қалды да, төсектен басын көтере беріп: – О не, Айым! – деді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Балқу, ләззатқа бой алдыру.* Жебірей қыз жатыр жылап, ақ кептер шат, Ыңырсып, дірілдеткен от махаббат. Бір тәтті *м а у ж ы р а у м е н* қалды құлап, Гүліне махаббаттың жауып қанат (І.Жансүгіров, Поэм.).

МАУЗЕР з а т. ә с к. *Ойлап тапқаны үшін неміс конструкторлары ағайынды Маузерлердің атына байланысты аталған автоматты пистолеттің бір түрі.* Ең алдында құла атқа мініп Әліби Жанкелдин келеді екен, үстінде командирлердің жылы тоны бар, белінде *м а у з е р* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Төргі үйге кіріп шықты да, ескіден жатқан *м а у з е р д і* беліне қыстырып бара жатты (Б.Тілегенов, Аққайнар).

МАУСЫМ[1] з а т. **1.** *Ай санаудағы мамырдан кейінгі жаз айы, жылдың алтыншы айы.* Қазақтар *м а у с ы м* айын Саратан жұлдызына, ал үнділер Зауза жұлдызына сәйкес деп есептеген (ҚСӘ). *М а у с ы м* айында қала маңындағы орман ағаштарының сұлу көркі жер жаннатына ұқсайды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). *М а у с ы м* айы бастала сиырлы ауыл ... улапшулап жонға көшеді (О.Бөкеев, Шығ.). Мамыр өтіп, Келеді ертең *м а у с ы м ы.* Көрінеді жатқандай боп тау сұлық. Сияқты бір сезінесің Балқумен Бара жатқан балауыздай таусылып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Жаз, жаздың басы.* Жан-жағы толы тау, суға, Толы бір жүйрік атқа да. Көйлегі жасыл *м а у с ы м д а,* Көздері болса қап-қара (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Маусым шақ. п о э т. *Жастық шақ, албырт кез.* Сүйдім де, сүйіп жүрмін, сүйемін мен. Махаббат *м а у с ы м ш а ғ ы* сүйе білген. Кел бері, бір сүйейін, тұла бойды Қыздырып жылу өтсін сүйегімнен (К.Салықов, Жезкиік).

МАУСЫМ[2] з а т. **1.** *Жылдың астрономиялық, синоптикалық белгілеріне қарай бірнеше айдан тұратын белгілі бір кезеңі, мезгілі.* Арқаның Сібірімен шектес алабында салқын қыраулы *м а у с ы м* басталса, Бетпақдаламен шектес өңірінде күз күні әлі де шуақтап тұр (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Автодүкендерде белгілі *м а у с ы м г а* сәйкес негізгі азық-түлік, тағы басқа товарлар сатылады, шопандардан аса қажетті бұйымдарға заказ да қабылданды («Қазақст. әйелдері»). **2.** э т н. *Қандайда бір жыл мезгілінің табиғат құбылысына, амалға қатысты халықтың шаруашылығында, тұрмысында жүргізілетін жұмыстарға сәйкес кезең.* Саулықтар күйектен өткен *м а у с ы м* мерзіміне байланысты бірнеше топқа бөлінеді (Шопан сырласы). Күз тоқсан қыстың *м а у с ы м ы* Үдере тартсаң азбайтын, Айсыз түнде адассаң, Аулыңнан жазбайтын Аударып алды тарланды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Кезең, қайталанатын науқан.* Шырқау шыңым Шығармай жүр ме мені?! Жыр *м а у с ы м ы* Жылына бір келеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАУСЫМДА= е т. *Маусым-маусымға бөлу.* Тұрақты жұмысшылар санының өсуімен бірге *м а у с ы м д а п* істейтін қазақ жұмысшыларының саны да артты (ҚазССР тарихы). Бірсыпыра аудандарда жылқы, басқа кейбір түліктерді қыстау, жайлау, күздеулерге бөліп, *м а у с ы м д а п* бағу жүйесі де сақталып келеді (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

МАУСЫМДЫ с ы н. *Белгілі уақыттағы, мерзімдік.* Қой *м а у с ы м д ы* жайылымдарды пайдалану кезінде бір жерден екінші жерге айдап апаруды жеңіл көтереді (Шопан сырласы). Бірақ техникумның оқушылары *м а у с ы м д ы* жұмыстарға үлкен қолғабыс тигізеді (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

МАУСЫМДЫҚ с ы н. *Белгілі мерзімдік, кезеңдік.* Қазақстан жағдайында бие сауу және қымыз ашыту *м а у с ы м д ы қ* қана жұмыс (Қымыз.). Жамал станция тұрғындарын жағалап жүріп, бірнеше кісі жинады да, олармен шарт жасасып, *м а у с ы м д ы қ* жұмысқа жекті (С.Алдабергенов, Асу.).

МАУСЫМДЫЛЫҚ з а т. *Кезеңге бөлінушілік, мерзімділік.* Егер колхозда шаруашылықтың бір ғана саласы дамыған болса, онда өндірістің *м а у с ы м д ы л ы ғ ы* да ұзара беруге тиіс (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.).

МАУЫҒУ *Мауық етістігінің қимыл атауы.* Басқа інге көшу, *м а у ы ғ у,* қысқа азық жинау маусымдарында олар сапырылысып, араласып жүреді (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.).

МАУЫЗДАЙ с ы н. с ө й л. *Өте ірі, алпамсадай.* Тарғыл төбет өлтірілген күні Бәтжанның Түйебайға айтпаған қарғысы қалған жоқ. Көрікті, сыпайы келіншек *м а у ы з д а й* азаматты балағаттауға сөз таба алмай қалған шағында жылап жіберді (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

МАУЫЗДАЙ-МАУЫЗДАЙ с ы н. *Ірі-ірі, зор-зор.* Бір құлазыған кең аулада *м а у ы з д а й-м а у ы з д а й* сегіз жүз еркек қаз-қатар тізіліп, ұзындығы бір құлаш темір істікпен кенеп тігіп отыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МАУЫҚ[1] з а т. *Құмар, көңіл тынышы.*

Мауқын басты. а) *Құмарын қандырды, қанағаттанды.* Құмарлық адамдардан көрі, қасқырлар арасында кездеседі, ал қандай қасқыр болса да, бір-бірінің *м а у қ ы н б а с қ а н н а н* кейін бөлініп кетеді (І.Есенберлин, Алтын құс). Жастықпен болғамын жоқ жүре ғашық, Кетпедім тым болмаса *м а у қ ы м б а с ы п.* Шыдамай бір құшақтай сүйемін деп, Өртенді өне бойым дертім асып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кім қылды бала күнде саған ғашық, уандым сені көрсем *м а у қ ы м б а с ы п.* Қарағым, соны ойламай неге жаздың, Алланың тағдырына қарсыласып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Көзайым болды, сағынышын басты.* Екі-үш күн қызы қолына оңаша тимеген Ырысты төртінші тәулік дегенде барып, Ұрқияны жеке бөлмеге апарып, баурына қысып *м а у қ ы б а с ы л ғ а н ш а* аймалап сүйіп, ұзақ егіліп жылады (С.Жүнісов, Ақан сері). б) *Шерін шығарды, шер тарқатты.* Келісімен жылап-сықтап, зиратқа барып *м а у қ ы н б а с ы п,* ауылға келді (М.Дулатов, Шығ.). Таусылды ғой сарқылып көз жасым да... Жылап алдым қабіріннің басында. *М а у қ ы н б а с с ы н* деген шығар, үндемей, Ұзақ тұрды бәрі менің қасымда (С.Жиенбаев, Алтын қалам). в) *Көңілі тыншыды, көңілі орнықты.* Сонда дағы әріде Сыр қалғандай ашылмай. Келе жатыр әлі де *М а у қ ы м ы з* бір *б а с ы л м а й* (С.Мәуленов, Алыс кет). Көрісіп көңіл айтып, *м а у қ ы н б а с т ы,* Жұбатып ақыл беріп екі жасты. Өлгенше ата-анамсың, мен балаң деп, Сумұрын Ақырғаймен құшақтасты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МАУЫҚ[2]**=** е т. *Мысық тұқымдастардың шағылысуы.* Басқа мысықтар сияқты сілеусін де екі жасында *м а у ы ғ а д ы* (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Мәлін январь, февраль айларында *м а у ы ғ а д ы* да, екі айдан кейін 2-5-ке дейін бала табады (ҚСЭ). Жақсылықпен жауығып, Жалаңдаған пысықтар. Маңай толы *м а у ы ғ ы п* Мияулаған мысықтар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАУЫҚҚЫШ с ы н. *Мауыға бергіш, тоятағыш.* Райша жалаңаш құмарлықтың да бетін ашып, соның барлық *м а у ы қ қ ы ш,* еліктегіш тұлғасын көріп шыққандай болды (М.Әуезов, Қараш.).

МАУЫТ з а т. *Оң жағы майда тұкті келген, бағалы саналатын қалың мата, шұға.* Жасыл *м а у ы т п е н* жабылған үлкен столдың ар жағында жуан ақсары, шаштары көзіне түскен бір семіз адамды көріп, сәлем бердік (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев.) // *Мауыттан тігілген.* Алтын зер салсам жарасар, қара *м а у ы т* жағаға Арғымақ жексем жарасар, күймелі күміс шанаға (Бес ғасыр.). *М а у ы т* бешпет маужырап қынай белде, Шыр бітіріп тұрғандай шырайлы ерге. ...Жарқабақта өсетін жалғыз шыбық, Жапырақсыз, құрақсыз ылай көлде. Сәл қабағын шытынып, лебіз қатты: – Сабыр, ана, сабыр ет, жылай берме (М.Мақатаев, Шығ.). Етегі мыжылған *м а у ы т* қалпағының астынан тер саумалаған Жәпек күректі лақтырып тастап, жарға арқасын сүйеп отыра кетіп темекі орады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

МАУЫТЫ з а т. *Мауыт мата.* Көктемде қарсы алып шуақ күнді, Көк пен жерге керемет қуат кірді. Жасыл шапан жамылып *м а у ы т ы д а н,* Ескі тонын ерөлкем лақтырды (М.Мақатаев, Шығ.). Шатырдың ішкі жағына шыр айналдыра зер төккен қызыл *м а у ы т ы* ұсталыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Алып кілемнің тұсында қара *м а у ы т ы м е н* тыстаған қасқыр ішік жамылып, қарқарадай оқшырайтып күміс шанышқан сусар бөрік киген ханды көргенде, зәрелері зәр түбіне кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). // *Мауыт матадан тігілген.* Көк *м а у ы т ы* шапанының ішінде сауыт бары байқалады (М.Мағауин, Аласапыран).

МАФИЯ [итал. mafia] з а т. с а я с и. *Көбіне қылмыспен байланысты және қоғам мүшелеріне, мемлекеттік және қоғам қайраткерлеріне, ұйымдарға, мекемелерге өз мақсаттарына жету үшін заңсыз жолдармен, әдістермен (пара беру, арандату, күш қолдану, бопсалау, адам өлтіру, лаңкестік әрекеттер т.б.) ықпал етуге талпынатын жасырын, заңсыз ұйым.* ≈ Италия *м а ф и я с ы.*

МАХАББАТ [ар. محبة] з а т. **1.** *Әйел мен ер адам арасындағы құштарлық сезім, бір-біріне д е г е н с ү й і с п е н ш і л і к.* Жақсы көріп бәйбіше, Айырылмайды өзімнен. Ойнайды бір от көзімнен, *М а х а б б а т* ыстық сезіммен (О.Шипин, Дастан.). *М а х а б б а т қ а* да сенгеміз, Ғашық та болып көргеміз. Баяны бар ауылға Қозы болып та келгеміз. Есерсоқ болып кетпедік, Еркелей білдік елге біз! (М.Мақатаев, Шығ.). *М а х а б б а т* – бір тәтті у, ішер жүрек, болар мас (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Адам бойындағы айналасына деген мейірімге толы сезім, адамға тән биік, асқақ сүйіспеншілік, ұлы қасиет, ізгілік.* Ақша бұлттар, найзағайлар анталап, Анасына сағынышын арқалап, Келіп жатқан перзенттері секілді О, тәңірі, о, мәңгілік *м а х а б б а т*! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Адамның жүрегіне бақыт, *м а х а б б а т* ұрығын орнататын көкірекке сіңген сол толғаулы терең ой («Абай»). **3.** *Бар ынтасы, бар ықыласы, ерекше ыстық қатынас айрықша ынтызарлық, сүйіспеншілік.* Кәне, кімнің аузы бармақ жас жігіттің от кеуде, Туған жерге деген гүлзар *м а х а б б а т ы* жоқ деуге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бәрі де өте шықты бұрылмастан, Ақ жанның көктемдегі тұнық аспан. Халқыңның *м а х а б б а т ы* жасай бермек, өзіңе ешқашан да суымастан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қанабек — өзінен кейінгі өнерпаз ұрпаққа жасының үлкендігімен ғана емес, өнерге деген ыстық *м а х а б б а т ы м е н,* актерлік биік өресімен, режиссерлік терең кеңесімен аға (Ә.Жәмішев, Дала.). **4.** д і н и. *Алла тағаланың он сегіз мың ғаламды, бүкіл ғаламды жаратқан ұлы, шексіз сүйіспеншілігі.* Алланың атыменен аталатын Дүниенің бар байлығын, *м а х а б б а т ы н* Бөктеріп Құлагердің аш беліне, Жалғаннан шауып өтті Ақан-аға (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *М а х а б б а т п е н* келсең мынау әлемге, Мәрелерден мәрт боп асып дәлелде. Ондық жүрек ырзалықпен толмаса, Біздің тіпті өміріміз далбаса (Т.Айбергенов, Мен саған.). Адамзатты *м а х а б б а т п е н* жаратқан Аллаға мың шүкір («Ана тілі»). **5.** *Жаратылыстағы, табиғат әлеміндегі үйлесімділік, сұлулық, реттілік пен тәртіптіліктің ұйытқысы ретіндегі ұлы күш.* Шашатын ұылдырық күндер туып, Ойласар ұрпақ қамын бірге тұрып. Сол кезде түседі еске жүрген шағы Су астын *м а х а б б а т қ а* бір толтырып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Не кездессе өздеріңмен көрмекпін, Қарапайым адамдары еңбектің! Барлығын да бағыштар ем сеңдерге, *М а х а б б а т ы н* маған берсе жер-көктің (Т.Айбергенов, Мен саған.). // *Сүйген адам, сүйікті* қыз, жар. Жоқ сөзіңнің дәйегі, Семьяң – жай далбаса. *М а х а б б а т* пен әйелің Бір фамилияда болмаса! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сол тілменен *м а х а б б а т қ а* тіл қаттым, Сол тілменен талай гүлді жырлаттым. Сол тілменен сәбилерді сөйлетіп, Талайлардың көз жастарын құрғаттым (С.Мәуленов, Алыс кет.). «Достардың» ортасына түсіп қалдым... (Шәміл-ау! Осы мені ұшықтар кім?) Желдеріне желігіп пысықтардың, Кеше мен *м а х а б б а т қ а* ішіп бардым (М.Мақатаев, Шығ.).

Алғашқы махаббат. *Адамның өзін алғаш рет ер немесе әйел болмысын сезінгенде, әйел адамның ер адамға немесе ер адамның әйел затына алғаш рет ынтықтық, сүйіспеншілік қатынасын тудырған әдетте бозбалалық, бойжеткен шақта болатын таза алғырт сезім.* Араға таулар жата қап, Алыстай берді арамыз. *А л ғ а ш қ ы* балғын *м а х а б б а т* – Ғайып боп кетті қара қыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Арман құсым, сен мені адал түсін, Саған теңдес мен қайдан табам мүсін, Жылдар бойы көркіне көз байлаған, *А л ғ а ш қ ы* іңкәр *м а х а б б а т,* аманбысың? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Махаббат бостандығы. *Адамның өз сүйіктісін жар етіп таңдау еркі.* Қазақтың ескі тұрмысында әйелдің *м а х а б б а т б о с т а н д ы ғ ы* үшін күресуі – Әуезовтің көптеген шығармаларында көрсетілген әлеуметтік проблема (Р.Нұрғалиев, Күретамыр.).

Махаббат мол [кез] жылдар. п о э т. *Ғашық бола білген жастық шақ, қызығы мол жастықтың ғашықтық кезеңі.* Құдай-ау, қайда сол жылдар, *м а х а б б а т,* қызық *м о л ж ы л д а р,* Ақырын, ақырын шегініп, Алыстап кетті-ау құрғырлар (Абай, Тол. жин). Аялап кейде сол сезім, Бозбала күннен аумаймын, *М а х а б б а т,* жалын *м о л к е з і м* Оралып келіп, лаулаймын (К.Салықов, Жезкиік).

Махаббат оянды. п о э т. *Бойын сүйіспеншілік сезімі жаулап алды, біреуге ғашық болып қалды.* Сен дегенде көңілімнен ызғар ыққан, Не болды екен, қалқам-ау, бізді арытқан? Сұлулықтан *м а х а б б а т о я н а д ы,* Ал махаббат ажалы қызбалықтан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Махаббат оты. п о э т. *Бойды билеп, ерікті жаулап алатын жалынды сезім, ер адамның әйелге немесе әйел адамның ерге деген қатты құштарлығы, сүйіспеншілігі.* Емес пе екі жүрек

бірдей келсе, Арада *м а х а б б а т о т ы* жағылмағы. Мінеки, домбыраңыз тоқтадым мен, Сөйлесін сұлу Жамал қасымдағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мынау қолым, Қаракөз, саған созған, *М а х а б б а т т ы ң* жүректе *о т ы* қозған. От жалындай көзіме көрінеді, Желбіреген көйлегің берен боздан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Махаббат сыйлады. п о э т. *Сүйді, жақсы көрді, сезімін біреуге арнады*. Ол жайында керегі не сөз қылып, Болмақ емес менде онан өзге үміт. Сол бойжеткен *м а х а б б а т ы н с ы й л а с а*, Ойланбастан үйленер ем көз жұмып (М.Шаханов, Fасырлар.).

Махаббат тұтанды. п о э т. *Fашықтық сезімге бой алдырды, сүйіспеншілігі оянды*. Көңіліме от жағып, Қылығы өтті дәрінің. *М а х а б б а т* шіркін *т ұ т а н ы п*, Жандырды жүрек жалынын (О.Шипин, Дастан.).

Махаббат тұтты. *Жақсы көрді, құрметтеді, жақын тартты*. Жақсының, бағасы артық хақ қасында, Ондайды *м а х а б б а т т ұ т*, көрме салқын. Бәтима әрдайымда ерін күткен Нұрланып оның жүзі болған жарқын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Махаббат уы. п о э т. *Сүйіспеншілік азабы, біреуге fашық болған жалынды сезімнің қайғысы мен күйініш-дерті*. Баурап алғыш адамды, көпшіл еді, Өзін де өрге жеткізді көп тілегі. *М а х а б б а т т ы ң* ұлғайтты-ау *у* мен балын Отелло боп булығып, өксігені (К.Салықов, Жезкиік).

Махаббатқа бөледі. *Сүйіспеншілікке толтырды, жылы сезімге елітті*. Ар жағын енді толғап айтып-айтпа, Білді әлем сол күндердеақ атын жатқа. Елу жыл келеді елі ер есімін *Б ө л е у м е н* ән мен жырға, *м а х а б б а т қ а* (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Бір сүймесең *м а х а б б а т қ а б ө л е р* кім, Онсыз біздің не болмақшы көрер күн. Көз жұмарда ақырғы рет сүйісіп, Тіршілікке алғыс айтып, сенермін (К.Салықов, Жезкиік).

Махаббаттың киесі. б е й н. *Сүйген адамның тартқан азабы, жазықсыз көз жасы, опасыздық көрген жан күйзелісі*. Тегін емес, шырағым, Дастарқанның киесі. Дәм ұрмаса, Ұрады *М а х а б б а т т ы ң к и е с і*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАХАББАТСЫЗ с ы н. *Махаббаты жоқ, сүйіспеншіліксіз*. *М а х а б б а т с ы з* дүние бос, Хайуанға оны қосыңдар, Қызықтан өзге қалсаң бос, Қатының, балаң, досың бар (Абай, Тол. жин). Қалай өмір сүремін, Қалай ойнап күлемін? *М а х а б б а т с ы з* мен қалай Жерді басып жүремін (Т.Нұрмұхамедов, Аспан.). Қайтіп тірлік кешеді жұрт самғамай, Арындамай, Ағындамай, Таңдамай. *М а х а б б а т с ы з* өткен күннің бәрі ізсіз, Суға жазған таңбадай (М.Шаханов, Fасырлар.).

МАХАББАТТЫ с ы н. *Ынтық, құштарлы, құмар*. Еріксіз айырыларда өзіңменен, Бұрынғы *м а х а б б а т т ы* сезімменен. Жанымды жараламай жайына қой, Қоштасар сағаттағы сөзіңменен (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Махаббатты болды. *Жақсы көрді, ынтымағы жарасты, сыйластық, сүйіспеншілікті болды*. «Біздің Шал» деп қояды тоқал атты, Тоқалменен *б о л м а с с ы ң м а х а б б а т т ы*, Қиғаштан ала көзбен қарағанда, Ұрғаннан болады екен ол да қатты (Шал ақын, Өлең д.).

МАХАББАТТЫҚ з а т. *Сүйіспеншілік, ынтықтық*. Ерлі-зайыпты екеуміздің *м а х а б б а т т ы қ* жағдайымыз да сүйылып, бірімізге-біріміз қабақ шытысып қалып едім (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Сөйтті де ол түрлі шартын тосты алға, деді бір сәт: – Құрылысты жаз, бос қалма! Түсін, шырақ, *м а х а б б а т т ы қ* мәселе Қаралмаған ғажайып бұл жоспарда (А.Шамкенов, Сырларым.).

МАХАББАТШЫЛ с ы н. **1.** *Махаббат-құмар, сүюге дайын, ынтызар*. Тұлпардай топ алдында ойқастаған. Ән «Хорлан» тамашада той бастаған. «Жігіттің арманы не сүйгенді алған!» Көңілге *м а х а б б а т ш ы л* ой тастаған (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Миым менің қажығанда, іздей-іздей жүр елін, Бар міндетті алады өзі *м а х а б б а т ш ы л* жүрегім. Сүйіну мен күйінуден жалыққанда жүрегім, Жүйке болып қалады бар сүйенерім, тірегім (Қ.Мырзалиев, Домбыра). **2.** *Махаббатқа толы, сүйіспеншілікке арналған, махаббат тән болған*. Fашық кезде іңкәр сөзін жалғап та, Елестеттім Қорлығайын жаннатта. *М а х а б б а т ш ы л* мақамдарын ұғынсам, Ол да түсті-ау біз іліккен қармаққа (К.Салықов, Жезкиік).

МАХАЛ [ар.محال] з а т. к ө н е. ***Мезгіл.*** Жақындап суға келгенде, Бесін *м а х а л* болғанда, Базарбайдың Төлеген, Бір шұбалған шаңға жолықты (Батырлар жыры).

Сәске махал. к ө н е. *Күн ұясынан көтеріліп қыза бастаған шақ, сәске мезгіл*. *С ә с к е м а х а л* болғанда, қыз іздеген Төлеген көшкен бір елге жолықты (Қыз Жібек).

МАХАЛЛА [ар. محلة] з а т. к ө н е. **1.** *Қаланың бір бөлігі (квартал)*. Жақын *м а х а л л а л а р д ы ң* тап-тар көшелері мен аядай аулаларындағы қимыл-қыбырдың бәрі көз алдында (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Тақсыр, әкем патша болмаса да қомақтылау бір *м а х а л л а н ы* басқарған ақсақал еді (Мың бір түн). Қазір қаланың батыс бөлігі Көккөпірден ары асып, солтүстігі Қарадөң, Жауыртаммен тұтасып, шығыс жағы қазір жаңа Жамбылдың құрылысы жүріп жатқан ой *М а х а л л а ғ а* дейін барып қалды (Қ.Жұмаділов,

Тағдыр). **2.** жерг. *Отырықшы жердегі орам, көше.* Алдырып жасап едім қыздың тойын, Өзімнің *махалламда* жасап ойын. Ұялып сіз келген соң, отыр білем, Бұл да бір асқан сұлу алма мойын (Н. Ахметбеков, Амангелді).

МАХБУБ зат. көне. *Сүйікті, аса жақсы көретін адамы.* Бөлмеге Қамар жатқан бұлар кірді, Қыз барып бетін ашып дию көрді, Көргенде Шаһзаданың шам-шырағын, Таңырқап айтты: «Көрдің бе, малғұн» деді, Ұятқа босқа егесіп қалдың деді, Бұл менің *махбубымдай* нұр сипатты, Жер емес, көктен тауып алған деді (Н.Ахметбеков, Амангелді).

МАХИЗМ ф и л. з а т. *Буржуазиялық философиядағы реакцияшыл субъективті-идеалистік бағыт.* XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың басындағы субъекті идеализмнің көп тараған ағымдарының бірі болған *махизм* физиканың ең жаңа табыстарын идеалистік жолмен түсіндірмек болды (Марксистік филос.).

МАХЛҰҚ з а т. е с к і к і т. ***Мақлұқ.*** Жақсы-жаман болса да – Бір құдайдан пәрмәнсіз Ешбір *махлұқ* жаралмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МАХОРКА ор. з а т. *Бұрынғы кезде қолданылған сапасы төмен сортты қапталмаған, оралмаған темекі.* Әбітай әлгі темекі қалтаны жастық астынан алды да, ішінен бір шылымдық *махорканы* сілкіп алып, газет қағазына орап, құмарлана сорды (С.Омаров, Дала.).

Махорка тартты. *Махорка ұнтағын қағазға орап шекті.* Тамақ жедік, *махорка тартты қ*, жақын арада мүмкін жүз грамм да ішерміз, а, жолдас комбат? (Б.Момышұлы, Москва.).

МАХПУЗ [ар. محفوظ] з а т. д і н и. е с к і к і т. *Тағдыр, пешене. Мәхпузды* қойған шығар Тәңірім сызып, Соның үшін жүрдім ғой күшке қызып, Қайырылып Зуһраға назым айтшы, Жалғыз шыбын жанынан үміт үзіп (Ғашық-наме).

МАХРҰМ с ы н. е с к і к і т. ***Мақрұм.*** Ұнерден бозбалалар үлес алмай, *Махрұм* үйде отырып қалма қарап, Сен өсіп кәмалатқа жеткеніңше, базары бұл ғылымның кетер тарап (М.Дулатов, Шығ.). Жаздырып сізден түрлі сөз алуға Көптен бері болып жүр көңілім алаң. *Махрұм* етер деген ойым да жоқ Қалдырмай бермесең де барын тәмам (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Махрұм болды. е с к і к і т. ***Мақрұм болды (құр қалды).*** Раушан: «Дүниенің бәрінен *махрұм болып*, текке қор боп жүр екем ...» (І.Омаров, Шабыт.).

Махрұм қалды. е с к і к і т. *Құр қалды, құралақан қалды.* Жасында *қалсаң махрұм* сан соғарсың, Болмайды жаман нәрсе өкініштей. Шалқайып үйде жатсаң дәнеме жоқ, Сарф етіп ижтиһатпен малын төкпей (М.Дулатов,Шығ.). Байладым белді бекем буайын деп, Жүректі адалдықпен жуайын деп. Талпынған мақсат іздеп *махрұм қалмас,* Адамдық ғылым жолын қуайын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАХФУЗ з а т. д і н и. е с к і к і т. ***Махпуз.*** Сескенді естіген жан жалғыз қыздан, Не іс болса *махфузда* Құдай жазған (Бабалар сөзі). *Махфузда* оған перзент жазбадым мен, Сұрама жазбағанды, Мұса, енді сен (Бабалар сөзі).

МАХШАР [ар. مخشر] д і н и. з а т. *Мұсылман діні ұғымы бойынша, өлгеннен кейінгі адам баласының күнәсі тексерілетін жер [Құран кәрім бойынша, Ысрайыл періште сұр ұрлегеннен кейін қиямет қайым басталып, бүкіл өлілер тіріліп, қабірлерінен шығып, амал дәптерлері иесіне тапсырылатын, бүкіл жаратылыс Алла тағала алдында есеп беретін алаң].* Ырзалық беріңдер енді маған, Мен өлген соң қалмайды Баян да аман. Ақ еркем, алтын сәулем Баян айым, *Махшарда* Тәңір алдында өзім табам (Қозы Көрпеш.). Жараңдар, Хақ Расулға нанбаймысыз, Құр тілмен үмбетпіз деп алдаймысыз. Ғарасат таңда, *махшар* мизанында, Алдына шапағат деп бармаймысыз (Бабалар сөзі). Аһ, дариға, дүниеде кім өлмейді? Ажал келсе еш адам бөгелмейді. Өртеді жүрегімді қылған зарың, *Махшарда* саған ешкім тең келмейді (Бабалар сөзі).

Махшар күні. д і н и. *Қиямет күні, ақырзаман келіп, бүкіл жаратылыс Алла тағала алдында осы дүниедегі амалдары үшін есеп берілетін күн.* Бұзылды күлкі, түнгі ұйқы. Тілеймін хақтан азанда, *Махшар күні* болғанда, Қосуға Алла жазар ма? (М.Дулатов, Шығ.). Пендеге *махшар күні* болады сын. Қарындас, ораза ұста, намаз оқы жаныңның тазалығы – дінің үшін (Абыл Тілеуұлы Өтімбеттегі). Таразы *махшар күнінде* Алла білер кім артық. Күні суық зымыстан Қаһарлы қыстан жаз артық (Нұржан Наушабаев).

МАХЫРАПҚА [ар. محراب]. з а т. д і н и. *Мешіт ішіндегі Мекке жақ бағытты көрсететін қабырғадағы текше.* Отырып мешітке кеп хақ пайғамбар, Сахаба қастарында шаһриярлар. Намазын тама қылып оқып болып, *Махырапқа* қарсы отырып қарадылар (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МАШ ү с т. с ө й л. ***Мәш.*** Мен сізге бұл жұмбақты қайта айт дедім, Үшінші шешкен жұмбақ келді *маш?* Әуелі бұрынғыны түгендейік, Сапырып сорпа-суды қылма аралас (Айтыс). Ей, Бану, жаздың жұмбақ келтіріп *маш,* Әртүрлі қиыстырып қисынмен наш. Отыз қаз, тоқсан торғай қонбай ұшқан – Келеді жыл он екі айға дәл шамалас (Айтыс).

МАШАЙЫҚ [ар. مشايخ] з а т. **1.** *Діни басшы, тәрбиеші, ғұлама қарт адам.* Уа, *м а ш а й ы қ,* сыйлығыңа разымын, Ұнар маған махаббатшыл наз үнің. Ділмәрісің Иран менен Тұранның, Шәшұрыққа мағлұм сенің жазуың (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). Жаны біраз жай тапты, Алдамаққа жұлдызды *М а ш а й ы ғ ы н,* молдасын, Уәзір, қазы қолбасын. Бірін қоймай жиғызды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Желеп-жебеуші рух, қасиетті күш, пір.* Айтыңдар, кім әулие, кім *м а ш а й ы қ?!* Мейлі біз, жүз жасайық, мың жасайық. Не пайда құр тырмысып түбі өлген соң, Кеткендей ізіңді су құмда шайып (З.Шүкіров, Сағыныш). Одан қала берсе, пайғамбардан, шадиярдан, әулие *м а ш а й ы қ т а р д а н* да медет тілеп көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Пәледен машайық қашты. *Қанша иманы мықты болса да, жаманнан аулақ жүрді, бойын жамандықтан, жаман адамнан алыс ұстады.* Жұрт түгел, оның Құлындай Құлағы кесік, Адырайған көрдікі мына бір есік. *М а ш а й ы қ т а р ш а* қызылкөз *п ә л е д е н қ а ш қ а н* Көрші боп қалған... көш жерге тынады көшіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МАШАЙЫҚ-ПІР з а т. д і н и. *Діни наным-сенім бойынша тілеп, Алладан сұраганын періштелерге жеткізуге медет болушы деп саналған қасиетті күш иелері, желеп-жебеуші рух.* Әпостағы басты қаһарманның ата-анасының Құдайдан перзент сұрап, басқа емес, әулие-әнбие *м а ш а й ы қ-п і р л е р д і* аралап кетуінің себебін, олардың үміті ақталатынына дәлелді жырдың өзінен табамыз («Үш қиян»).

МАШАҚАТ [ар. مشقة] з а т. **1.** *Адам басына түсетін бейнет, қиыншылық, ауыртпалық.* Мен ерке, тентек балғын шағымды артқа тастап, өмірдің соқпағы көп өр-қиясына жалғыз өрмелеген кезімдегі рақатынан *м а ш а қ а т ы* көп күндерімнің хикаясын шерткім келді (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Бейнеті ауыр еңбек, қиындығы көп жұмыс.* Бұлардың *м а ш а қ а т ы* аз болмады, Жұмысы орнына көп мәз болмады, Тартса да бір күштерін аямай-ақ, Асылы, жүк орнынан қозғалмады (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Қарлы қыс, әсіресе, малшылар *м а ш а қ а т ы н* ауырлата түскен (М.Хасенов, Нар тәуекел). **3.** *Бос әрекет, әурешілік, құр-бекер зая болған еңбек.* Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып шығып, бір қызып, бір ысып, Жұманға барса ғұмырынша қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса не түрлі ұят *м а ш а қ а т т а р* болып, ақыры нешік боларына да көзі жетпей, аз дағдарып, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды (М.Дулатов, Шығ.).

Махаббат машақаты. *Басқаға деген сүйіспеншіліктің бейнетін көрген жан күйзелісі, азап пен қиыншылықтар.* Кейіпкердің қоғамдық әрекетінен ала-бөле, жалаң, сырдаң жырланған *м а х а б б а т м а ш а қ а т ы н а н* мән шықпайды (М.Әлімбаев, Қалам.). Қазақтан басқа ұлтқа ұят емес, Біле ме қара халық *м а х а б б а т т ы ң* Отқа түсер, су кешер *м а ш а қ а т ы н*? Жайланып, жата бергін, күліп-ойнап, Мен болдым өкіл әкең екі жарқын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Машақатқа қалды. *Әуреленді, жұмысы көбейді.* Малын алып айдап кел, Ақша алам деп жүргенде, *М а ш а қ а т т а қ а л а р с ы ң* (О.Шипин, Дастан.).

МАШАҚАТСЫЗ с ы н. *Ауыртпалықсыз, қиыншылықсыз, азап-бейнетсіз.* Шығыста тудық шығыспыз, Шығыстан шығып келеміз. Шыққан күндей тынышпыз, *М а ш а қ а т с ы з,* ұрыссыз, Шығысты өлеңдетеміз (С.Баймолдин, Қызыл іңір). Уақ қарыз серіктігінің түп мақсаты серіктескен адамдарға керекті кезінде *м а ш а қ а т с ы з,* оңай жолмен, жеңіл өсіммен қарыз беріп тұрмақ (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Көп болса сиыр хақы жиырма сом, Болмайды арық атқа жиюға қом. Ер жігіт малы-жаны түгел жүрсе, Болуға себеп болады сапары оң. Мұндағы өздеріңмен тең қуандық Жоғыңыз *м а ш а қ а т с ы з* табылған соң (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МАШАҚАТСЫЗДЫҚ з а т. *Әурешілігі жоқтық, қиыншылықсыздық.*

МАШАҚАТТАН= е т. *Азап тарту, бейнеттену, әуурелену.* Біздер де біраз оқыған соң, тәлім алуға кірісіп, бұрынғы *м а ш а қ а т т а н ғ а н* күндерімізге қарағанда, көзіміз ашылды (С.Торайғыров, Мағынасыз.). – Маған елде бір-екі күн қал деп еді, тағы қайдан *м а ш а қ а т т а н ы п* жүрейін, – деді жол бастық (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

МАШАҚАТТАНДЫР= е т. *Азаптандыру, бейнеттендіру.*

МАШАҚАТТАНДЫРУ *Машақаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАШАҚАТТАНУ *Машақаттан етістігінің қимыл атауы.* Жұмыстың нәтижелі болуы үшін көрнекі құралды дүкендерден сатып алудың, қолдан жасап *м а ш а қ а т т а н у д ы ң* қажеті де жоқ («Қазақст. мект.»).

МАШАҚАТТАУ с ы н. *Машақаты молырақ, бейнеті басымдау.*

МАШАҚАТТЫ с ы н. *Машақаты мол, бейнеті көп.* Бүгінгі бақытты, өнерлі, білімді жастарды көргенде, тағы да өзімнің бала шағыма, басымнан кешірген азапты, *м а ш а қ а т т ы* күндеріме, алғашқы мектебіме, тұңғыш мұғаліміме ой жібердім (С.Омаров, Дала.).

МАШИНА [лат. machina] з а т. т е х. **1.** ***Мәшине*** (*іштен жану қозғалтқыштары арқылы механикалық қозғалыс жасайтын адам, жүк тасымалдаумен қатар әртүрлі басқа да (шөп шабу, ауылшаруашылық өнімін жинау) сияқты жұмыстарға арналған көліктердің жалпы аты; автомобиль).* Бригадир трактор, *м а ш и н а* дегендеріңді өзі жүргізе береді (Ә.Жәмішев, Дала.). *М а ш и н а л а р* тонналап бидай тасып, Күні-түні тоқтамай зауласын да. Ұсталарым, көрікті қыздыра соқ, Дайын тұрсын жөнделіп арбасы да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл күнде Көкиық та – бір төмпешік, Айдары аласарып, кеткен өшіп. Көрінген көлік пенен *м а ш и н а л а р*, Басына шығып жатыр ентелесіп (F.Қайырбеков, Көнсадақ). *М а ш и н а* және шықты шөп шабуға, Қиналмай нинаятсыз көп шабуға. Байларға бұ да үлкен жәрдем болды, Шөп беріп көп малдарын басқаруға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Адам еңбегін алмастыруға арналған әртүрлі өндіріс орындарында қолданылатын күрделі операциялар атқаратын техникалық құрал, механизм.* Технологиялық *м а ш и н а л а р ғ а* металл өңдеуіш станоктар, прокат стандары, тоқу станоктары, полиграфиялық *м а ш и н а л а р* жатады (ҚСЭ). Өндіріс *м а ш и н а л а р ы н ы ң* әрқайсысының атқаратын қызметі мынау: көмкеру, қусыру, қаю, ысқылау, құрастыру, керу, шегелеу, ұлтандау сияқты ұсақ істер (С.Мұқанов, Саяхат.). **3.** *Адам жасаған қандай да бір механизм, күрделі құрылым.* Төмен түсер тетігін тауып алды, Ажалға себепті еді, аман қалды. Бір бентін *м а ш и н а н ы ң* бұрап еді, Ағаш ат төңкеріліп төмен салды (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Жеңіл мәшине, жеңіл автокөлік.* Аяймын, шынын айтсам, *М а ш и н а с ы*, Дачасы бар адамды! Ұғымды бұл ақылы кіргендерге, Ұлы сөзге құлағын түргендерге, Қызығамын Трико киіп алып Тоғай кезіп жүгіріп жүргендерге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ел сыйлайтын жігітпіз, ер сыйлаған, Кейде теңіз болып бір тасиды адам. Ауылыма келем де апта сайын Түсіп жатам аппақ бір *м а ш и н а д а н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Бір көлік, бір жүк мәшине көлеміндей.* Александра Ивановна қараңғы үйде село жаңалықтарын баяндауға кірісті: – Бүгін неміс штабына төбесі жабылған бес *м а ш и н а* қару-жарақ келді (М.Иманжанов, Адам.).

Жеңіл машина. *Адам таситын, сырт пішіні мен қозғалтқыш көлемі шағындау автокөлік. Ж е ң і л м а ш и н а* тау бөктеріндегі ауылға «Күн, сенен де бұрын жетемін» дегендей, ағызып келеді, ағызып келеді (Б.Қожабеков, Көктөбе). Әлден уақытта менің жанымнан *ж е ң і л м а ш и н а* өте беріп тоқтай қалды (З.Қыстаубаев, Ақ түн).

Жүк машина. *Жүк таситын көлемі үлкен көлік. Ж ү к м а ш и н а с ы н ы ң* кабинасында қатар отырып алған екі бала жігіт біріменбірі әзілдесе әңгімелесіп келеді (Ә.Жәмішев, Дала.).

Машина айдады. *Автокөлікті жүргізді, шопыр болды, көлікжүргізуші болды.* Дәмін таттым мен талай жеңістің де, Сырын білдім өрдің де, еңістің де. *А й д а п* келе жатырмын *м а ш и н а м д ы*, Жайлап келе жатырмын жер үстінде (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Машина бармайды. *Өркениет әлі жетпеген, қияндағы жер деген мағынада.* Қара құм. Жалғыз үй. Жапан дала. *Б а р м а й д ы м а ш и н а* да, отарба да. Күйзеліп, күңіреніп күндіз-түні, Әлсіреп ыңырсиды шопан ғана (М.Мақатаев, Шығ.).

Машинаға түсірілді. т е х. *Қандайда бір ақпаратты техникалық құрал, электрондық есептеуіш құралдың, компьютердің т.б. жадына, тіліне аударылды, соған жазылды.* Әрбір есептің программасы күні бұрын жасалып қойылады да есеп шығарылар алдында оның бастапқы берілгендерімен бірге *м а ш и н а ғ а т ү с і р і л е д і*, бұдан кейін есепті машина автоматты түрде шығарады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Электрондық есептегіш машина. т е х. *Жасанды зият (интеллект) қағидасына негізделген адам миына тән кейбір операцияларды орындау қызметі бар электрондық техникалық құрал. Э л е к т р о н д ы қ е с е п т е г і ш м а ш и н а н ы* адам миымен салыстырудағы бір себеп: машинаның басқарушы жабдықтары мидың кейбір функцияларын орындайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Машиналар шабақтардай шоршыды. б е й н. о к к а з. *Автокөліктер жол бойымен арлыберлі жүйткіді, зымырап-зулады.* Көшелер де теңселіп баратқандай, *М а ш и н а л а р ш о р ш и д ы ш а б а қ т а р д а й*. Бәрі қалқып барады сағым болып, Барлығын да сағымнан жаратқандай (М.Мақатаев, Шығ.).

МАШИНАДАЙ с ы н. ***Мәшинедей*** *(көлік сияқты, жеңіл көліктей).* Жете алмадың, Көлеңкеңнен алыс ұзап кете алмадың, Жанар майын жағып біткен *м а ш и н а д а й* от алмадың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дәрігерді тыңдасаң, Болар әр кез бас аман! – *М а ш и н а д а й* қайта шыққан жөндеуден Бұратыңыз онша-мұнша тетіктерді босаған. – Ал сол үшін алайық та, халайық! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАШИНАЛАН= е т. *Мәшинемен жабдықталу, техникамен қамтамасыз етілу.* Шаруашылық бұрынғы екі соқыр соқпағынан қазіргі *м а ш и н а л а н ғ а н* жаңа жолға салы-

нып, машина жасайтын үлкен өнер дүкендері құрылып жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). «Колхоздың шаруасы *машиналанған*, малдың жем-шөбі баптанған мәдени ауыл болады», – дегенде, алда отырған екеуінің мойнына суық су құйылғандай төмен салбырады (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАШИНАЛАНДЫР= е т. *Іс-әрекетті мәшине арқылы атқару.*

МАШИНАЛАНДЫРУ *Машиналандыр етістігінің қимыл атауы.* Цехтағы істі *машиналандыру* сөз болғанда, директор да, мастер де ауыр күрсінді (Т.Нұртазин, Адам.).

МАШИНАЛАНУ *Машиналан етістігінің қимыл атауы.*

МАШИНАЛАС= е т. *Мәшинелес, автоматтандырылу.* Олардың ауылшаруашылығы бізге қарағанда ерте *машиналасқан* (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

МАШИНАЛЫ с ы н. *Мәшинелі.* **1.** *Көлікті, көлігі бар.* Мен ағаш арасын паналап, жолдан көз алмай, өтіп бара жатқан *машиналы*, ат-көлікті адамдарға көз жіберіп тұрдым (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). **2.** *Мәшинемен, техникалық құрылғылармен жабдықталған.* Ол тек қана еңбек құралының дамуының жаңа сапалық белгілерімен, машиналы өндіріске жетудің жолдарымен белгіленеді («Зерде»). Бүкіл жер шары *машиналы* ландшафтыға айналды. Автоматты түрде заттарды тұтынудан бастап, арысы табиғаттың тираны, берісі ішкі жан-дүниені бағындырып-басынып, былғап-былықтырып, адамды машинаның құлы етті («Жас қазақ»).

МАШИНАЛЫҚ с ы н. *Мәшинелік, мәшинеге қатысты, мәшинеге тән. Машиналық* құралдарды пайдалана отырып, біз сөзбе-сөз аудармаға ие боламыз («Зерде»). *Машиналық* тілде жаза алу үшін кез келген алгоритмді машиналық амалдар мен нұсқаулар арқылы өрнектей білу керек («Қазақст. мект.»).

Машиналық аударма. и н ф. <ағыл. machine translation> ***Мәшинелік аударма*** *(мәтіннің немесе сөздің бір тілден басқа тілге компьютер көмегімен орындалатын аудармасы). Машиналық аударманың* өзіндік әсерлік мамандар жоя алмайтын тағы бір аспектісі – біздің санамыздағы әр сөзбен байланысты болатын ассоциациялық қатарды берудің мүмкін еместігі («Зерде»).

Машиналық тіл. и н ф. <ағыл. mahine language> *Мәшинелік тіл, компьютерлерге, электрондық есептеуіш құрылғыларға ақпараттарды салу үшін жасалған шартты таңбалар жүйесінен тұратын жасанды тіл.* Кез келген алгоритмнің *машиналық тілдегі* бейнесі бағдарламалау деп аталады («Қазақст. мект.»). *Машиналық тілдер* ең алғашқы бағдарламалау тілдері болып есептеледі («Қазақст. мект.»).

Машиналық уақыт. и н ф. <ағыл. computer time> *Компьютерде жұмыс істеуге бөлінетін, компьютерде белгілі бір тапсырмалар жиынын орындауға жұмсалатын уақыт. Машиналық уақытқа* жабдықтың автоматтық жұмысы уақыты кіреді. Мұнда жұмысшы тек бақылау және реттеу қызметтерін ғана атқарады («Егемен Қазақстан»).

МАШИНАСЫЗ с ы н. *Мәшинеге отырмай, жаяу, көліксіз.* Келе жатқан екеуі де бүгін тамақ басу үшін, *машинасыз* жаяу жүруді мақұл көрген (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Күні кеше бұл екі колхоздың арасына жаяу жүгіріп кете беруші едік. Енді жүрт *машинасыз* бір адым аттамайды («Қаз. әдеб.»).

МАШИНАТАНУ з а т. ғ ы л. *Мәшинетану; мәшине жасауға қатысты өзекті мәселелерді кешенді түрде зерттейтін ғылым саласы, ғылыми пән.* Іргелі зерттеулер бағытына жауаптылар кемел келешекті айқындайтын салаларға тұрақты мониторинг жүргізсе, елбасы тапсырмасы мүлтіксіз орындалар еді. Мысалы, физика-математика ғылымдары бойынша серпіліске лайық салалар: ақпараттық технология, теориялық математика, механика және *машинатану*, т.б. («Егемен Қазақстан»).

МАШИНИСТ з а т. *Паровоз жүргізуші маман.* Ембі станциясының локомотив депосының *машинистері* арасында ауыр салмақты поезды жүргізушілер көбейе түсуде («Лен. жас»). Поездың *машинистері* өз өмірлеріне соншалықты қауіпті жағдай болса да, өздерінің алып келе жатқан жолаушыларын ажалдан құтқарып қалады (Семья тәрбиесі).

МАШИНИСТКА з а т. *Әріптерді теруге арналған шағын механикалық құралға қолжазбаны басатын адам, әдетте, әйел адам.* – Өмірді терең зерттемейсің, достым. Жеңіл жазасың, мақалаларды *машинисткаға* жатқа соғатыныңды... – деп, ол алдындағы қағазын жинастыра бастады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Мен Мухинге телефон соқсам: – Мухиннің әйелі ауырып қалаға кеткен, – деді *машинистка* әйел (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

МАШИНКА з а т. *Мәтінді баспа әріптерімен қағазға түсіруге арналған қолжазба басатын механикалық құрал.* Бұл сұрақтар мен жауаптар *машинкаға* басқанда, он беттік үлкен мақала боп шықты («Мәдениет және тұрмыс»). Хаттың ішінен *машинкамен* орысшалап жазылған тілдей сары қағаз шықты (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

МАШҚАР з а т. с ө й л. ***Махшар***. Ей, достар, қашан қиямет болғанда Алла тағала бұрынғысоңғы барша адам баласын тірі күйіндегі денесінен қалған бір асырынан денесін қайта жаратып, жанын денесіне кіргізіп, тіріліп *м а ш қ а р* майданына, яғни тексеріп сұрау алатұғын орынға тияды (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

МАШТАҢАТ [ар. مشتهاة] з а т. д і н и. *Шариғат бойынша тоғызға толған, балиғатқа толған қыз.* Және шариғатта тоғыз жасқа толған қызды *м а ш т а h а т* дейміз (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

МАШУРАТ з а т. к ө н е. ***Машhурат,*** Алқалаған жер болса, азамат басы құралса, *м а ш у р а т* кеңес сұралса, машурат берер ер едік (Махамбет, Өлеңд.).

МАШҢУРАТ [ар. مشاورة] з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Кеңес, мәслихат.* Ал мына екі ақ сүйек болса, жынойнақтан бірге қайтып, қыз алдындағы «еркеліктерін» айтып мақтанысқан екі жерлес бозбаладай жайбарақат *м а ш h у р а т* құрып мында отыр (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

МАШЫҚ[1] [ар. مشق] з а т. **1.** *Дағды, дайындық, қалыптасқан біліктілік.* Қанабектің арманы – өзінің музыкалық білімін, актерлік *м а ш ы ғ ы н* арттыра түсу болды (Ә.Жәмішев, Дала.). Құмар аянбайды-ау байғұс, бірақ қанша тырбанса да, ескі *м а ш ы қ т а н* шыға алатын түрі жоқ (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Әдет, үйреншікті іс, салт, мінез т.б.* Құнанбайға жүрттың көңілі әр алуан болғанымен, ежелгі салт – *м а ш ы қ* бойынша бұл өңірдегі ағайын Зере отырған үйді жатсынған жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). // *Әдемі үлгілі, өрнекті.* Көйлек, жең ұшының қабаттарын, иініштің қабаттарын сөгіп жіберіп қарасақ, үп-ұсақ *м а ш ы қ* қылып жазған Банудың жіберген хабарларын тауып аламыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). **3.** п с и х. *Белгілі бір оқыту, үйрету үдерістері әсерінің негізінде тәлім алушыда қалыптасатын білім, біліктілік дағдысы.* Microsoft office бағдарламасы бойынша, кәсіби деңгейде әзірленген құжаттар дайындау үшін тыңдаушыларға практикалық *м а ш ы қ т ы,* мәтін, кестелерде жұмыс істеуді үйрету («Қазақст. мект.»). Алгоритмдік *м а ш ы қ* деп оқушылардың алгоритм құрастыруға, орындауға және қолдануға қажет негізгі іс-әрекетінің қалыптасқан жүйесін айтамыз («Бастауыш мект.»). // *Жатық, жетік.* Ешкімге шын көрмеген сырын ашып, Көрмеген ер жынысын бір сырласып. Білмейтін Татьянаның өнері жоқ, Қанжардай жауабы өткір, сөзі *м а ш ы қ,* Оқыған терең сырлы романдардан, Қайғыға түседі екен жүрек тасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Машығы бар. *Әдеттенген, үйренген, бейім.* Сұлудың әдептісі, жасығы бар, Өсекші, бай жануға *м а ш ы ғ ы б а р*. Бәкизе бап-байыпты майысқан гүл, Арамнан әрі тұрғыш қашығы бар. Қылымсыған беті сұлу, қызыл жүзді, Сатпақ кір нәжістен де пасығы бар (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Машық алды. *Үйренді, дағдыланды, әдеттенді.* «Дайындықты жетілдіріп, *м а ш ы қ а л с ы н,* сенімі нығайсын» деген оймен, баласына өзі көмектесіп, жоғары білімді мектепке аттандыруы да сондықтан еді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

Машық етті. *Әдетке айналдырды, үйреншікті қылды.* Сыр бойы ақындарының өздері *м а ш ы қ е т к е н* жанға жайлы, сазды сарыны бар термелері көп болатынын Еділов естуші еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Бәтігүл жастайынан өзін-өзі күтуді, кісі сыйлауды *м а ш ы қ е т т і* де, биязы мінезі, сыпайы әдептілігімен-ақ ел аузына ерте ілінді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

МАШЫҚ[2]**=** е т. *Дағдылану, үйрену, дайындалу.* Ерте, ерте, ертеде Отырарда, Біздің іңкәр өлкеде Иық бұрмай тек білімнен басқаға Қатар өсті екі бірдей жас бала. Қатар жүріп сан өнерге *м а ш ы қ т ы,* Бірге оқыды, Бірге ойнады асықты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАШЫҚ-ДАҒДЫ з а т. п е д. *Белгілі бір мақсатты үдеріс нәтижесінде адамда қалыптасатын адекватты іс-әрекет, қимыл-қозғалыс, білім-біліктілік үлгісі, реті.* Шығармашылық есептердің білімді кеңейтуге біліктілік пен *м а ш ы қ-д а ғ д ы л а р д ы* байытуға бағытталғаны жөн («Бастауыш мект.»).

МАШЫҚТА= е т. *Әдет ету, дағдылану, әбден үйрену.* Ол қайыңның безінен ойып ыдыс-аяқ жасап, қағазға қошқар мүйіз үлгілерін сызып, ұзақтың сары күні далада зерігіп жүріп, жартасқа сызып сурет салуды *м а ш ы қ т а п* кетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Егер оқу, оқытуды *м а ш ы қ т а п,* ол оқытудың hәм оқытқан нәрселерінің асыл тәртібін, түп негізін анық білетін кісілер жазу хақында өз пікірлерін түсінікті етіп жазса, сынаушы деп соларды айтуға жарайды (М.Дулатов, Шығ.).

МАШЫҚТАЛ= е т. *Әбден үйрену, дағдылану.* Көркем әдебиет – қалам иесі өз еңбегіне нағыз шебер болып *м а ш ы қ т а л ы п* шыққанында ғана көркем болмақ («Қаз. әдеб.»). Жаралыларға алғашқы жәрдем көрсетуге *м а ш ы қ т а л ы п* қалған тәжірибелі хирург тез қимылдады, екі рет укол берді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

МАШЫҚТАЛУ *Машықтал етістігінің қимыл атауы.* Орыс және туысқан елдердің классикалық поэмаларын көп аударудан Тайырдың тапқан бір пайдасы – өзінің де сюжетті поэма жазу ісіне *м а ш ы қ т а л у ы* (С.Мұқанов, Өсу жол.).

МАШЫҚТАН= е т. *Дағдылану, үйретілу.* – Біздің Төлеп жұмысқа *м а ш ы қ т а н ы п* алды, – деп орыс жолдастары еңбекке берілген адал қазақты мақтан етіп жүретін болды (С.Мәуленов, Шыңда.). Соңғы он үш-он төрт жылдан бері қой соңында келе жатқан Қоспан өз тіршілігінің тәсіліне жетіліп, *м а ш ы қ т а н ы п* алған еді (Т.Ахтанов, Боран.).

МАШЫҚТАНДЫР= е т. *Дағдыландыру, үйрету.* Зейін көлемін арттыру үшін мұғалім балаларды комплекс заттарды байқай алуға, оларды бір объект ретінде қабылдауға *м а ш ы қ т а н д ы р г а н ы* дұрыс (К.Жарықбаев, Психология). Оларды бүкілодақтық театр өнерінің даму жолынан үлгі ал деп, мезгеп, *м а ш ы қ т а н д ы р ы п* отырды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Дина өз қалауынша шәкірттерін тек күй тартуға ғана емес, ән салуға, әнді домбыраға салып тартуға *м а ш ы қ т а н д ы р д ы* (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

МАШЫҚТАНДЫРУ *Машықтандыр етістігінің қимыл атауы.* Оқушыларды жаңа шығарманы өткен шығармамен байланыстыра білуге *м а ш ы қ т а н д ы р у,* оқу материалдарын неғұрлым ұзақ мерзімге есте қалдыруға бағыт беру – мағыналы істі дамытудың басты әдістерінің бірі (Қ.Жарықбаев, Психология). Бала кітап оқу дәрежесіне жеткеннен кейін оны дауыстап оқуға *м а ш ы қ т а н д ы р у* өте дұрыс («Қазақст. мұғ.»).

МАШЫҚТАНДЫРЫЛ= е т. *Үйретілу.* Балалар торкөз дәптердің жолын дұрыс пайдалануға *м а ш ы қ т а н д ы р ы л а д ы* («Қазақст. мұғ.»).

МАШЫҚТАНДЫРЫЛУ *Машықтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

МАШЫҚТАНУ *Машықтан етістігінің қимыл атауы.* Дағдыға *м а ш ы қ т а н у* үшін алдын ала қабылдай алу қабілетінің болуы, мәселен, машинистка тексті көшіргенде, әрдайым оның көзі алға жүгіріп, қолынан озып кетіп отырады (К.Жарықбаев, Психология). Өнерге ыңғайлы болу үйренумен, *машықтанумен* жүре табылмайды. Адам іштен туа өнерге икем бола туады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАШЫҚТАС= е т. *Үйренісу.* Аяғын қия жерге бір баспайды, Алдынан құрулы арқан тартылған-ды. Біріне-бірі солай *м а ш ы қ т а с ы п,* Қызықпен таңды солай атырған-ды (Ақан сері, Шығ.).

МАШЫҚТАСУ *Машықтас етістігінің қимыл атауы.*

МАШЫҚТАУ *Машықта етістігінің қимыл атауы; үйрету. М а ш ы қ т а у* және сынау жұмысы неғұрлым наудан өткен аттың күші, төзімділігі бір бас жоғары дәрежеде жүргізілсе, соғұрлым жылқының күші артып отырады (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Жалаң *м а ш ы қ т а у* мектебін өткен, бірақ әскери тәртіп санасына толық жетпеген деп ойладым мен (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Үйреніп жүрген хорларына бұрынғы намаз сабағындай көңіл қоюы керек. Әбден *м а ш ы қ т а у* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАШЫҚТЫ с ы н. *Әбден қалыптасқан, дағдылы, үйреншікті.* Бақтығұл түн баласында малмен араласа көп жүрген *м а ш ы қ т ы* көзбен маңайды тағы бір шола қарады (М.Әуезов, Қараш.). Естемес домбыраның құлағын бұрап, күйге келтіріп алып, *м а ш ы қ т ы* әуенмен қағып-қағып жіберді (Т.Ахтанов, Боран.). Осы жасында көп ән салып, көп күй тыңдаған Динаның *м а ш ы қ т ы* құлағына бұрын естімеген жаңа сөз сүйкімді естілді (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

МАШЫҚТЫҚ з а т. *Әдетке айналған біліктілік, дайындық.* Бүкіл соғыс бойы радиоаппаратурамен жұмыс істеген байланысшы өз ойымен өзі қанша әлек болып тұрса да, хабарға құлақ түре қойды. Бұл кәсіп *м а ш ы қ т ы ғ ы* ойлағанындай-ақ дұрыс болып шықты (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Өз ойын шапшаң ұғындыруына қарағанда, өз ісін жетік білетіндігі, мақта жұмысына *м а ш ы қ т ы ғ ы* көрініп-ақ тұр (Ж.Саин, Жол үсті.).

МАШЫРЫҚ [ар. مشرق] з а т. к ө н е. *Күншығыс жақ, шығыс.* Жол тапқан қараңғыда басшысына, Ден қойып, «бастығым» деп Есек сенді. Бір кезде таң сарғайып *м а ш ы р ы қ т а н,* Ағаштың арасына сәуле енді (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Матырып мен *М а ш ы р ы қ* болып жіктелген елдер мен ұлыстардың Астанада тоқайласып, артынан құшақтасып қайтатынына әлем жұртшылығы көптен бері куә болып жүр («Айқын»).

МАЯ[1] з а т. *Сопақшалау етіп, биіктеп үйілген шөп.* Жидебайға орақ салынғалы көп болған. Бұл күндері жыпырлаған *м а я д а н* өлкенің беті-жүзі көрінбейді (К.Оразалин, Абай.). Қатар жиналған екі *м а я* шөптің сыртында өткен жылдан қалған шөп бір бөлек, сырты қарайып көрініп қалыпты («Қаз. әдеб.»). Алдымызда тракторлар мен шөп машиналары, шөмеле салғыштар мен *м а я* салғыштар жүр (К.Баялиев, Жер тынысы).

Мая жон. *Дөңкиген, жұмыр.* Біздің алдымыздан сабан шатырлы *м а я ж о н* жалғыз үй, жалғыз бәйтерек, жалтырап жатқан ақ көбікті айдын көрінді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). *М а я ж о н,* сазжотадай маялар тұр, Қораның алып келіп, қасына үйген. Еңбексіз, еріншекті кім ұнатар, Мысықтай көп алдында сүтке тиген (О.Малқаров, Өтсе де.). Опырық көрдің аяқ жағынан өтіп, үлкен қоңыр көр мен қабырғаның

арасындағы *м а я ж о н* жас топырақ қа келіп, Әбежан тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егделеу бір әйел қамысы тозған *м а я ж о н* үйден шығып, әлгі мені жәбірлеушілерге бажылдап, қарғыс жаудырған сияқты (Ш.Мұртазаев, Жүрек.).

Мая шөп. *Сопақшалау етіп биік үйіліп жиналған шөп.* Кенебай Алматыға кетем, – деген, Кербезге – тойда болып нетем, – деген. Күзгі таң, көз талдырар Үркер туа, Түбіне *м а я ш ө п т і ң* жетем,– деген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бәрі кеп *м а я ш ө п т і* бұзбақ болды, Шекесі мінген көлік қызбақ болды. Көлігін шөпті шашып байластырды, Сымбалдап арқан, жіппен бумақ болды (К.Әзірбаев, Шығ.).

МАЯ[2] з а т. т ү й е ш а р. *Жалғыз өркешті, жүні тықыр келген таза тұқымды нар түйенің ұрғашысы.* Түйе түлігі екі жылда бір боталайтындықтан, інгендер мен *м а я л а р д ы ң* жыл уақытына дейін күйі келмейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Түйелері ауылдан ұзап жайылып, өріске кетіп қалған екен. Жездем дереу атын міне салып, *м а я м д ы* ұстап алып келуге кетті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Нар берсеңіз, *м а я* бер, Үстіне кілем жая бер. Одан артық айтуға Еркін келмес ебіміз (С.Сейфуллин, Шығ.).

МАЯДАЙ с ы н. *Мая секілді, ұрғашы түйедей.* Арыстан жаман ақырды, Дауысы жерді көшіріп, Нар *м а я д а й* бақырды (Батырлар жыры). Бабына түсіп тел күрең, *М а я д а й* мойнын созады. Жау қарасын көрген соң, Шаймердендей батырдың Делебесі қозады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

МАЯК з а т. *Жағалауды бағдарлауға арналған мұнара шам, шамшырақ.* Көкірек пристань жұмысшыларының бәрімен таныс. Айсыз қараңғы түндерде қайықпен өзенді шарлап, *м а я к т а р д ы ң* шамын жағады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). *М а я к т ы ң* жанынан өтіп бара жатқан пароходтың қашықтығын маякта тұрып анықтайды (Геометрия).

МАЯЛА= е т. *Пішен мен сабан шөмелелерін көлемі жағынан үлкен етіп ую, жинау.* Колхозшылар жаз бойы шабылған шөпті орны-орнында *м а я л а п* үйіп кетеді (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

МАЯЛАН= е т. *Мая боп үйілу.* Үш малатас пен бір молотилка тоқтаусыз жүрген соң шыдатсын ба, қырмандағы *м а я л а н ғ а н* астық бірер жетінің ішінде тегіс бастырылып бітті (С.Мұратбеков, Жабайы.).

МАЯЛАНУ *Маялан етістігінің қимыл атауы.*

МАЯЛАС[1] с ы н. *Мая-мая шөбі бар, көрші отырған.* Керісте – жерлес, саялас, Өрісте – көршi, *м а я л а с.* Қалып бара жатсаң – Қол бермес. Асып бара жатсаң – Аямас! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МАЯЛАС[2]**=** е т. *Мая қып үйісу.*

МАЯЛАСУ *Маялас етістігінің қимыл атауы.*

МАЯЛАТ= е т. *Мая қылып үйдіру.* Ол қырман басына машинасын әкеп күн бұрын орнатып, бар егінін сол арада *м а я л а т ы п* жинатып қояды (Қ.Бадыров, Өткендер.). Аманкелді біраз жігітке ептеп шөп үйгізіп, қалаға жақын жерге *м а я л а т ы п,* Майдатал мен Қарасу Бөпеге апарғызды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

МАЯЛАТУ *Маялат етістігінің қимыл атауы.*

МАЯЛАУ *Маяла етістігінің қимыл атауы.* Шөп *м а я л а у* жұмысын, мектептің оқу ісін Ж.Жариков пен төменгі класс оқушыларының звеносын биология пәнінің мұғалімі Сейталина басқарды («Қазақст. мект.»).

МАЯЛАУЫШ з а т. т е х. *Пішен мен сабанды маялап жинау үшін арнайы жасалған ауылшаруашылық техникасы, мәшине. М а я л а у ы ш т ы ң* жылжымалы, тұрақты, аспалы, тіркемелі т.б. түрлері болады (ҚСЭ). *М а я л а у ы ш* пішен мен сабан шөмелелерін маялауға, көң, сүрлем т.б. тиеуге пайдаланылады (ҚСЭ).

МАЯЛЫ с ы н. **1.** *Мая болып үйілген, маяланған.* Боран соғарда *м а я л ы* пішенге қар ызғындады-ау (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2.** *Маясы бар.* – Болса болар, жолымыз болды ғой онда, – дегенімше, көп *м а я л ы* көтеріңкі қорадан төртөбелін жетелеп Жұмаш Есімқанұлы шыға келді («Шалқар»).

МАЯ-МАЯ с ы н. *Бірнеше мая, көп мая.* Дүрімбайдың қыстауындағы үйлер, неше жылдан бері сақталып келе жатқан *м а я-м а я* шөп, төңіректегі құрғақ қамыс күйгенде, оттың жалыны түстік жерді жап-жарық қып жатты (С.Шарипов, Шығ.). Пана боп сәске түсте саялы ая. Мал жайып, Шөп үйесің *м а я-м а я,* Жығылар шыбын тайып жылтыр бетті Кәрілік шималайды аямай-ақ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Үйіліп-үйіліп, төбе-төбе болып.* Қуанды бас қосқан соң кедей біткен, Жеріне ие болып байға кеткен. Басылмай *м а я-м а я* тұрып қалды Егіні бітік болып жерге сепкен (О.Шипин, Дастан.).

МАЯНА з а т. көне. *Еңбекақы, жалақы, төлем. М а я н а с ы* бес алтын, мұндай қалың ақшаны, сарбаздар қайдан алады («ТУГ»). Мұнан бұрынғылар әскерге өз еркімен жазылып қазынадан *м а я н а* (төлем) алатын болған. (Қ.Халиди, Тауарих.).

МАЯТНИК з а т. ф и з. *Қозғалмайтын нүктенің не осьтің маңында сыртқы күштің әсерінен тербеліс жасайтын қатты дене.* Жер қозғалған кезде *м а я т н и к* инерциясымен тыныш тұра береді, ал бақылаушыға жер қозғалмай тұрып, *м а я т н и к* тербелген сияқты (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Біз қозғалыстағы *м а я т н и к т і ң* мәңгі қозғала бермей, белгілі бір уақыт өткен соң, тоқтайтынын білеміз (О.Сәрсенбаев, Радио.).

МАЯТНИКТІ с ы н. *Маятнигі бар, маятник орнатылған.* 1640 жылы атақты оқымысты Г.Галилей *м а я т н и к т і* сағат жасауды ұсынып, математикалық дәл есеп жасады («Білім және еңбек»). Үш компонентті алерметр немесе *м а я т н и к т і* прибор орнатылған бөлімдегі самолет не кеме шайқалысынан туатын үдеуді есепке алып, тіркеп отырады (ҚСЭ). Бұл тұрғыда оптикалық аспаптарға қоса *м а я т н и к т і* сағатты, барометрді және термометрді айтуға болады (А.Көбесов, Математика.).

МАЯУЗА з а т. э т н. *Киізден жасалған жертөсеніш немесе жеке адамның астына төсеуге арналған дөңгелек, шаршы пішіндегі шағын киіз төсеніш.* Көлемі 70х70 сантиметрдей бір кісілік сырмақ – *м а я у з а* (Х.Шобай, Қазақ қолөнері). Суреттегі тұскиіз бен *м а я у з а,* сырмақтар Баян-Өлгий қазағының қолтуындысы («Алаш айнасы»).

МАЯШЫ з а т. *Мая салатын адам.* Досан осының шетінен аралап, бір жердегі *м а я ш ы л а р ғ а* келгенде, үймектің екінші жағында тұрған бір «вилисті» көрді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Біздер мойнында қамыты бар, ертteулі аттарға мініп, арқанмен сүйретіп *м а я ш ы л а р ғ а* көпе таситынбыз (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

МӘ о д. **1.** *Нұсқай айтылатын «ал» мағынадағы ишарат сөз.* Гүләйман: – Қара көңіл, қаһарлы әке кеудемнен жүрегімді тірідей суырып алып, кәрі қасқырға *«м ә»,* «же» – деп, лақтырып тастап отыр, – дейді (Д.Әбілев, Ақын.). – *М ә,* Қанышжан, көре ғой, ұнаса мына домбыраны ала бер, – деді әкем (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** с ө й л. *Бір нәрсеге қатты таңғалғанын, оны күтпегенін білдіру үшін қолданылатын сөз. М ә-ә-ә!* Бә-ә-ә! Уай, туыс-ау, бауырым-ау! Мұндай сұмдықты кім көрген?! М ә ә -ә, бә-әә, – деп тұтықты да қалды («Қазақ»).

А [ә] десе, мә деді. *Дереу қарымта қайтарды, есесін жібермеді. А д е с е, м ә д е й т і н* шапшаң айтқыш, – «суырыпсалма» Жамбылдың жаратылысын зерттеп, бойлап ұғыну керек (М.Әуезов, Әр жыл.). *Ә д е г е н г е, м ә д е с і п,* өре тұрып, Бет-ауызды соққыға бере отырып, Құладым деп оқыста ата-анаға, Қорыққаннан айтамыз бір өтірік (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

Мә, саған. *Міне, саған, өзіңе де сол керек, сазайыңды тарт, ал ендеше. – М ә, с а ғ а н,* кеңшілік, рақым! – деп, Екені тартып жіберді (М.Мырзақұлов, Ақық). Жұмабектің шегір көзі ежірейіп кетіп: – Мен үшін оқып жүргендей, мінгестір деуін, *м ә, с а ғ а н,* мінгестір, – дейді (М.Дүйсенов, Мейман.).

МӘГӘР ш ы л. е с к і к і т. *Егер деген шылау мағынасында.* Жоқ өтсе-ақ, ақымақтығын білгізеді, Малым бар деп мастығын көргізеді. Біреуге қонағасы берсе *мәгәр,* Қалқаға бір орынды жүргізеді (Н. Наушабаев, Шығ.).

МӘДЕЛІ с ы н. к ө н е. *Күшті.* Әруағына сиынып, *М ә д е л і* батыр сайланып, Қожа ішінен бұл шықты (Бес ғасыр.).

МӘДЕНИ [ар. مدنى] с ы н. *Мәдениеттілікке, мәдениетке қатысты.* Әлеуметтік жоспарлау бүкіл село өмірінің өндірістік және *м ә д е н и* мәселелерін комплексті шешуге мүмкіндік береді (Ө.Шеденов, Бүгінгі ауыл.). Отызыншы жылдарғы адамдардың *м ә д е н и* дәрежесін місе тұта бермеу керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Мәдени бірегейлік. с а я с и. *Ортақ тарихи, географиялық, тұрмыстық, рухани т.б. әсерлердің күшімен қалыптасқан белгілі бір ұжымның материалдық және рухани құндылықтарының тұтастығы.*

Мәдени мұра. *Елдің, ұлттың заттық және рухани құндылықтарын көрсететін жәдігерлер, туындылар мен заттық мәдениет нысандары.* Алматы қаласының *м ә д е н и м ұ р а с ы н* сақтау мен дамыту, тарихи-мәдени мұра объектілерін анықтау, мемлекеттік есепке алу, құжаттарды ресімдеу бойынша ұйымдастыру шараларын әзірлеу («Алматы ақшамы»). Біз, жазушылар, программа бойынша көбіне басқа елдердің мәдени қайраткерлерімен араласып, *м ә д е н и м ұ р а л а р ы м е н* танысып жүрміз (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Мәдени өсімдіктер. а у ы л ш а р. *Шаруашылық, өндірістік, техникалық мақсатта адам баласымен арнайы өсірілетін өсімдіктер.* Жау шегірткелерден басқа қырғауыл улы өрмекшілерді – қарақұрттарды, өсімдік қандаларын, мал жайылымына және *м ә д е н и ө с і м д і к т е р г е* зиян келтіретін әртүрлі қоңыздарды жейді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Мәдени тіл. *Бәріне түсінікті, әдеби нормалары сақталған сөз.* Мәдени Азияда – бұл сайыс емес. Бұл барлық адамдарға түсінікті, *м ә д е н и т і л м е н* айтқанда басты спорттық шараларды жақындататын, ойындар идеясын алға бастайтын өзіндік локоматив («Алматы ақшамы»).

МӘДЕНИ-АҒАРТУ с ы н. қ о ғ. *Халықтың мәдениеті мен білімін, сауатын арттыратын.* Оған кіретін тауарлар мен қызметтерге азықтүлік өнімдері, киімдер, аяққиім, ішкиімдер, төсек-орын, санитарлық және гигиеналық заттар, дәрі-дәрмектер, үй жиһаздары, ыдыс-аяқ, *м ә д е н и-а ғ а р т у* шаралары мен демалыс, тұрмыс қызметі, көлік, байланыс, мектепке дейінгі балаларды күту, адамдарға қажетті басқа да әлеуметтік мұқтаждықтар жатады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

МӘДЕНИАРАЛЫҚ: мәдениаралық коммуникация. м ә д. *Мәдениаралық өзара ықпалдасу негізінде субъектілер (жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар, қауымдастықтар, мәдениеттер, өркениеттер) арасындағы байланыстар негізінде пайда болған құндылықтармен, оның ұстанымдарымен өзара алмасу, қарымқатынас түрі.*

МӘДЕНИЕТ [ар. مدنية] з а т. **1.** *Жетілгендік, дамығандық, өркениеттілік.* Сөйлеуге табылмайды сөздің ізі, Шықпайды кембағалдан шын қырмызы. Бұл күнде *м ә д е н и е т* жолын біліп, Қазақтың дана болды ұлықызы (О.Шораяқов, Шайыр). Әлі де жүрміз мақұрым Білімнен, *м ә д е н и е т т е н*, Жамандық болса – шақырдық, Алыстан адал ниеттен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). – Көрдім мен көшесі мол кең қаланы, Көрдім мен салтанатты дарбазаны, Көрдім мен *м ә д е н и е т*, салтанатты Түсінде көрмейтұғын қыр қазағы (О.Шипин, Дастан.). **2.** ф и л о с. <лат. cuitura> *Адамдардың өмірі мен іс-әрекетінен, олардың материалдық және рухани байлықты, жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі бір тарихи даму дәрежесі. М ә д е н и е т т і ң* негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). *М ә д е н и е т* – адамзаттың болмыс пен сананың барлық салаларындағы әлеуметтік-прогрестік шығармашылығы қыметі; бұл қызмет өмір шындығын өзгертуге, адамзат тарихының байлығын жеке адамның, кен байлығына айналдыруға, адамның мәндік күшін барынша айқындап, дамытуға бағыт алады (Филос. сөздік). Әрбір нақты *м ә д е н и е т* әлеуметтік болмыстың жандануы мен жаңаруының белгілі баспалдақтары ретінде көрінеді (Мәд.-филос. энцикл. сөзд.).

Материалдық мәдениет. *Адамның іс-әрекеті нәтижесінде жасалған заттық байлық. М а т е р и а л д ы қ м ә д е н и е т* белгілі идеяның жүзеге асуы, білімнің заттай айғаққа айналуы («Алаш айнасы»).

Мәдениет ошағы [ордасы]. *Қоғамның ілгерішіл зиялы, өнерлі топтары шоғырланған білім-ғылым, өнер дамыған орталық, елді мекен.* Ерте замандағы дүниежүзіндегі *м ә д е н и е т о ш а қ т а р ы н ы ң* бірі – Африканың солтүстік шығысында жатқан Мысыр елі (Египет) болды. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Қарағанды – тек өнеркәсіп орталығы ғана емес, сонымен бірге ғылым мен *м ә д е н и е т т і ң* де *о р д а с ы* (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Мәдениеттің жаһандануы. м ә д. с а я с и. *Жалпы адамзаттың бүкіләлемдік біртұтас мәдениет қалыптастыру үдерісі.*

Мәдениет сарайы. *Үлкен мәдени жиындар өткізу үшін арнайы салынған сәулет-құрылыс нысаны, кең, жарық үй.* Қарағанды облысындағы орысша-қазақша екі драмалық театрдың тынысын кеңейтіп, творчестволық шын жағдай туғызатын да сол Қарағанды *м ә д е н и е т с а р а й ы* деп сенеміз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). – Медеу, сен бері жүр, басқаларыңыз бізді *мәдениет сарайының* алдынан тосыңыздар, – деді ол ауруханаға бұрылатын жолға жете бере тұра қалып (Ә.Әбішев, Ғаламат).

Мәдениетін көтеру. *Мәдени дәрежесін жақсарта түсу, мәдениетін арттыру.* Қоғамның кітапханасында балалар әдебиетінің бөлімі бар. Бұл қоғам халықтың *м ә д е н и е т і н к ө т е р у* ісінде көп еңбек сіңіріп келе жатқан көрінеді (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Мәдениет сарқыншағы. ө н е р. *Көне мәдениет элементтерінің ізі, сорабы.* Бағзыдағы *м ә д е н и е т т і ң с а р қ ы н ш а ғ ы* (реликтері) осылайша архаикалық сипатын сақтай отырып, дәстүрлі рухани мәдениетімізде берік орнығуы – мал түлікті эстетикалық деңгейде танып әспеттелуінде және идеологиялық қағидалармен, ас-тағамдар жүйесінің мәдени қызметімен астасып кірігіп кетуінде жатса керек (Б.Хинаят, Жауырын. аспектілері // Отан тарихы).

Мәдениет философиясы. ф и л о с. *Мәдениеттің идеясын, мақсаттарын, принциптері мен алғышарттарын зерттейтін философиялық пән.*

Рухани мәдениет. *Адам баласының ақыл-ой, парасатының жемісі ретіндегі құндылықтар. Р у х а н и м ә д е н и е т* көбінесе символдар мен заттар арқылы көрінеді («Алаш айнасы»).

МӘДЕНИЕТСІЗ с ы н. **1.** *Мәдениеті дамымаған, мәдениеті жоқ, надан.* Ғылымды тек сауын сиыр ретінде пайдаланғысы келген *м ә д е н и е т с і з* тоғышарларды кездестіргенде, қынжылмай қоймайсың (Е.Букетов, Атан қомында.). **2.** *Артта қалған, жетілмеген.* Мына қызықты қараңыз, Құдай ұрғанда, енді солар әлгі өздері бір кезде *м ә д е н и е т с і з* санаған үйді біздерге жөндеп, жасап бере алмай әуре болып жүр (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

МӘДЕНИЕТСІЗДІК з а т. *Мәдени дәрежесі төмендік, мәдениеті жоқтық.* Бұрын мешеуліктің, қайыршылық пен *м ә д е н и е т с і з д і к т і ң* бейнесі болған қазақ елі енді жаңарған, қуатты да жеңілмейтін елге айналды («Қаз. әдеб.»). Ру таласы, қараңғылық пен езілгендік, надандық пен *м ә д е н и е т с і з д і к* Абай өлеңдерінде әділетті түрде мінелді (ҚазССР тарихы).

МӘДЕНИЕТТАНУ з а т. ғ ы л. *Адамзаттың немесе қандай да бір қоғамның мәдениетін зерттейтін гуманитарлық ғылым саласы.*

МӘДЕНИЕТТАНУШЫ з а т. *Адамзаттың не белгілі бір қоғамның мәдениетін зерттеуші.* Біз, *м ә д е н и е т т а н у ш ы л а р* соңғы кезде постомдерн дәуірі деп жиі атай бастаған заманда өмір сүріп отырмыз («Егемен Қазақстан»).

МӘДЕНИЕТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Мәдениеттануға қатыстылық.* Жаңағы кітапта мұнан әрі адамзаттың көркемдік ойын терендете түскен «Фауст», «Евгений Онегин», «Ағайынды Карамазовтар», «Крейцер сонатасы», «Доктор Фаустус», «Доктор Живаго» сияқты дүниелер де [---]*м ә д е н и е т т а н у ш ы л ы қ* ойдың жәдігерліктері деген ой айтылады (С. Абдрахманов, Елдік сыны).

МӘДЕНИЕТТЕН= е т. **1.** *Даму, қоғам мүшелерінің игілігіне айналу.* Жазу әдебиетінің тарихы әріден келе жатқан, ерте *м ә д е н и е т т е н г е н* елдерде (грек, рим т.б.) «айтыс» ұшыраспайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** *Озық үлгідегі білім, дағдыларды игеріп, меңгеру.* Алматыда оқыған бірнеше айдың ішінде-ақ Сатылған ағайым кәдімгідей өзгеріп, *м ә д е н и е т т е н і п* қалған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

МӘДЕНИЕТТЕНДІР= е т. *Мәдениетті игерту, озық үлгідегі нұсқаларды меңгерту, ендіру.* Анау жоқ, мынау жоқ демей, үйді ұқсатып салсаң, селоны *м ә д е н и е т т е н д і р с е к,* сол мыңдаған жыл бойы салынған Европаңыздан озып кетпейміз бе (Б.Қожабеков, Көктөбе).

МӘДЕНИЕТТЕНДІРУ *Мәдениеттендір етістігінің қимыл атауы.* Ортаға бейімделу бар да, белгілі қасиеттерді қанға сіңіру, халық дәстүрі етіп қалыптастыру, адам жанын өзгерту, *м ә д е н и е т т е н д і р у* ұзақ жылдың ғана емес, ұзақ оқып, ұзақ үйренудің де жемісі (Қ.Байсейітов, Құштар.).

МӘДЕНИЕТТЕНУ *Мәдениеттен етістігінің қимыл атауы.* Біздің әдебиетіміздің көркею, *м ә д е н и т т е н у* нышаны дүниені озық ғылыми көзқарас тұрғысынан мінездейтін сарабдал суреткерлердің шығармаларынан айқын көрінеді («Қаз. әдеб.»).

МӘДЕНИЕТТІ с ы н. *Мәдени дәрежесі дамыған, жоғары, озық.* Әңгіме үстінде Сұлтанмахмұт Мәликені кең зерделі, өмірге талғамы бар, *м ә д е н и е т т і* қыз екеніне әбден көзі жеткендей сүйсінді (Д.Әбілев, Арман.). Абайдай адамның өз халқы арасында тірі жандай әр өсиетінің өмір сүріп отырғандығын, оның кейінгі іні-балалары мен жақын-туыстарының да сахара қазақтарының ішінде ең *м ә д е н и е т т і* жандар екендігін айтты (К.Оразалин, Абай.).

МӘДЕНИЕТТІК с ы н. *Мәдениетке қатысты, мәдениетке тән.* Абайдан соңғы қазақ әдебиетін алсақ, ұлы ақын жасаған аударманың *м ә д е н и е т т і к,* тәрбиелік, көркемдік әсері ұшан-теңіз (М.Әуезов, Әр жыл.). Мен он жыл ішінде қазақ даласында болған әлеуметтік, *м ә д е н и е т т і к* өзгерістерді ой таразысына салып салмақтаймын (С.Омаров, Өмір.).

МӘДЕНИЕТТІЛІК з а т. *Адамға тән тәрбиелік, озықтық әдептің озық үлгілерін меңгергендік.* Күллі адам баласына әрі ортақ, әрі өте қажет дүние *м ә д е н и е т т і л і к* («Қазақст. әйелдері»). Журнал адамды *м ә д е н и е т т і л і к к е,* адамдыққа, еңбек сүйгіштікке, жарасымды жақсы қасиеттерге тәрбиелеуде («Қазақст. әйелдері.»).

МӘДЕНИЕТШІЛ с ы н. *Мәдениетке әуес, мәдениет құмар.* Бір кезде буржуа тобы да *м ә д е н и е т ш і л* болды, әрине таптық бағытпен кертартпа, ескішіл тап болды (С.Мұқанов, Өсу жол.).

МӘДЕНИЛЕН= е т. *Адам баласының әрекеті нәтижесінде қолдан өсірілудің игерілуі, арнайы өсірілу. М ә д е н и л е н г е н* жайылымдық орталықтарды жасау үшін республиканың көптеген ұжымшарлары мен кеңшарларында зор мүмкіндіктер бар (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Мәдениленген өсімдік. а у ы л ш а р. *Селекция тұрғысынан өзгермеген, агроценоздан тыс өмір сүретін қабілетін жоғалтпаған жаратылыс қауымдастығынан алынып, қолдан өсірілетін өсімдік. М ә д е н и л е н г е н ө с і м д і к* жемге өсірілетін масақты беде аралас шөп түрлері (Орыс.-қаз. топырақтану түсін. сөздігі).

МӘДЕНИЛЕНДІР= е т. а у ы л ш а р. *Жабайы өсімдіктерді әртүрлі ауылшаруашылық, техникалық өндіріс мақсатында адамның игеруі, арнайы өсіруі.* Ондай қорықтарда табиғи пайдалы өсімдіктердің биологиялық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, табиғи түрінде және *м ә д е н и е л е н д і р і п,* ұтымды пайдалану мәселелерін жолға қою көзделуде (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МӘДЕНИЛЕНДІРУ *Мәдениландір етістігінің қимыл атауы.* **1.** а у ы л ш а р. *Ар-*

найы өсіру. Алтай жуасы *м ә д е н и л е н д і р у г е* өте икемді өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** с а я с и. *Өзге мәдениетті таңу, ендіру*. Батыс Еуропаның *м ә д е н и л е н д і р у* тәсілі орыс большевиктерінің Қиыр Шығысқа енуіне және орнығуына аса қолайлы болып шықты (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

МӘДЕНИЛЕНДІРІЛ= е т. *Қолдан өсірілу, арнайы өсірілу*.Дүниежүзіне кең тараған, *м ә д е н и л е н д і р і л г е н* бидай, қара бидай, арпа, сұлы, жүгері, тары және күріш сияқты өсімдіктер егістіктің 99 процентіне егіледі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МӘДЕНИЛЕНДІРІЛУ *Мәдениленділіл етістігінің қимыл атауы;*

МӘДЕНИЛЕНУ *Мәденилен етістігінің қимыл атауы.*

МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ с ы н. *Жұртшылық мәдениеті мен біліктілігін, таным көкжиегін жақсартуға арналған немесе сондай маңызға ие*. Қазіргі телеарналардағы бағдарламалардың дені геоденистік сипат алып, *м ә д е н и-т а н ы м д ы қ* деңгейі төмен, арзанқол дүниелер теле-ақпараттық кеңістікті жаулап отыр («Ана тілі»).

МӘДЕТ з а т. е с к і к і т. ***Медет.*** Тарыққанға *м ә д е т с і ң*, Қауыс-қияс жанабы (Дастандар). *М ә д е т* бар. Ғашықтықпен қайғы оты бірге келіп жылайды мәдет бер деп, я иллаһи (Ғашықтық дастан.).

Құдай [Алла] мәдет берді. *Алла жар болды, көмектесті*. Есен барса жолбарысың Ендіремін дұшпанды *М ә д е т б е р с е Қ ұ д а й ы м* (Батырлар жыры).

Мәдет тіледі. *Қолдау, көмек, тірек сұрады. М ә д е т т і л е* Алладан, саған да келер бұл өлім (Ғашықтық дастан.). Кемпір-шалға ие бол, ғинаят тіле Құдайдан, *М ә д е т т і л е* пірлерден (Батырлар жыры).

Мәдет қылды. *Тілек қылды*. Будқа бір күн табынбай өкпеледі, Не жаздым деп, саған *м ә д е т қ ы л м а й* (Ғашықтық дастан.).

МӘДІ [ар. مهدى] д і н и. ***Маһди***, *ислам аңыздары бойынша, ақіреттің жақындап қалғанын хабарлаушы, Мұхаммед пайғамбардың ең соңғы мұрагері, ақырзаманда көктен түсіп, исламның тазалығын қалпына келтіріп, жер бетінде әділетті заман орнатушы билеуші [Ол һижраның 250 жылы шамасында ғайып болған. Шиғалардың діни түсінігінше, Мәһди тірі. Ол мұсылмандардың тағдырын өз қолына алған, оларды басқарып тұрады. Мәһди қайтадан бұл дүниеге келіп, ақыр заман алдында тажал жауызды жеңіп шығады]*. Осы жұртқа жай бала емес, тіпті *М ә д і* тауып берсең де, төсектен тұратын кезің болды емес пе? – деп үй сыртынан айғай салыпты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *М ә д і* шииттер үшін жоғалып кеткен 12 ғайып имам («Ислам өркениеті»). Әзіреті *М ә д і* туралы түсінік тек шиғаларға ғана тән мәселе емес («Ислам өркениеті»).

МӘЖБҮР [ар. مجبور] с ы н. *Істелуге тиіс, мұқтаж, амалсыз, шарасыз*. Ауылдың айтулы қыздары мен жігіттері алтыбақан теуіп болғанша, Қаншайым мен Қалдыбек күтуге *м ә ж б ұ р* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Мәжбүр болды. *Амалсыз көнді, амалы қалмады*. Әбдікәрім Бағиланы айттырылған жеріне асығыс ұзатып жіберген соққысына төзе алмаған Сұлтанмахмұт Алтай елімен қоштасуға *м ә ж б ұ р б о л а д ы* («Қаз. әдеб.»).

Мәжбүр етті. *Амалсыздан істеуге тиісті болды*. Оқыс кездескен қауіпті жай сержант Малярды постыны уақытша қалдыруға *м ә ж б ұ р е т к е н* (К.Тоқаев, Көмескі із).

Мәжбүр қылды. *Мәжбүрледі, істеуге көндірді*. Сырласады сырлассаң, Қырға асады қырға ассаң. Аппақ әуен сықырлап, Жырлағалы тұр бассаң, Жанарынан жаз бүркіп, Тұр қыс күні сүйкімді, Оянбасаң *м ә ж б ұ р қ ы п*, Ашатұғын ұйқыңды (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МӘЖБҮРЛЕ= е т. *Шарасыз ету, мәжбүр қылу*. Есенәлінің мықты дейтін қасқыр-қарасын қалың қар малтықтырып, жылғалардың басынан айналып, терең ойпаттардың қабағымен жүруге *м ә ж б ұ р л е д і* (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Ол кісі менің мынау жолдарды жазуға *м ә ж б ұ р л е г е н* жарылқаушым, мені жанындай жақсы көрген ақ тілекшім (О.Бөкеев, Қамшыгер). Ол өз қызметін, банктің қызметін *м ә ж б ұ р л е п* тарату туралы іс қозғағанша және сот арнайы басқарушыны тағайындағанға дейінгі кезеңде атқарады («Егемен Қазақстан»).

МӘЖБҮРЛЕН= е т. *Мәжбүр болу*. Желкеден қатер күтпеген разъезд гарнизоны төбеден жай түскендей сезініп, бытырай қашуға *м ә ж б ұ р л е н г е н-д і* (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі).

МӘЖБҮРЛЕНУ *Мәжбүрлен етістігінің қимыл атауы.*

МӘЖБҮРЛЕТ= е т. *Мәжбүр қылу*. Мұндай жағдайды жазуға мені *м ә ж б ұ р л е т і п* отырған бір жай бар, ол қызды аулына қайырып жіберу (Ж.Тәшенов, Қаратас).

МӘЖБҮРЛЕТУ *Мәжбүрлет етістігінің қимыл атауы.*

МӘЖБҮРЛЕУ *Мәжбүрле етістігінің қимыл атауы.*

МӘЖБҮРЛІК з а т. *Амалсыздық, шарасыздық*. Біздің антымыз заманымызға

қарай елді сақтап қалу үшін императордың алдында амалсыз бас иген *м ә ж б у р л і г і м і з* еді (М.Дүзенов, Ант.). Айтылған ойымыздың қазіргі талғамға үйлесе бермейтінін, тіптен гигиеналық тұрғыдан да еш сиыспайтынын біле тұра, оның кейбір *м ә ж б ұ р л і к* себептері бар деуге болады (Береке бастауы).

МӘЖЕТ з а т. е с к і к і т. *Медет, көмек, жәрдем.* Жеңгемді тауып алған соң, *М ә ж е т* тілеп Алладан, Еліме алып жөнедім (Батырлар жыры).

МӘЖНҮН [ар. مجنون] с ы н. *Есуас, жынды [Қазақ халық ауыз әдебиетінде аттары белгілі Шығыста өткен Ләйлі-Мәжнүн, Фархад-Шырын, Жүсіп-Зылиха, Бахрам-Күләнда, Сейпілмәлік-Жамал, Бозжігіт-Қарашаш, Зизді-Қарлығайын – жеті ғашықтың Ләйліге ғашық болған сыңары, ғашықтығының тереңдігі, күштілігі соншалық, сүйіктісіне қосылу жолында көрген азаптарынан есінен адасып қалатындықтан, ғашықтық дертін тартқандарды да Мәжнүн деп атап кеткен].* Қосымбайдың баласы нақұрыс па, *м ә ж н ү н* бе, шорт мазарат, әне бір ақсақ қожа ылғи шешесін бақыртып ұрып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). – *М ә ж н ү н* болмасаңдар, қара жүрек болмасаңдар... ұялмай, қызармай, періштедей қарашығым Қамарды төрт аяқты малдан жаман, дөңкиген жауызға ұйғардық деп не беттеріңмен айтып отырсыңдар? – деді Омар (С.Торайғыров, Қамар сұлу).

Мәжнүн қылды. *Ғашық етті, махаббаттан қайғы шектіріп, есінен айырды.* Шын ғашықтық адамды *м ә ж н ү н қ ы л а д ы* дейді ғой, шырағым, Балсары да сондай ма дедім (Н.Сералиев, Қаңтар).

МӘЖНҮНДЕУ с ы н. *Есерсоқтау, жындылау.* Мағзұм ағаның *м ә ж н ү н д е у* бір інісі бар еді (Ауызекі).

МӘЖНҮНДІК з а т. *Ғашықтықтан есі ауысқандық, ақылынан таңғандық, қиялилық.* – Е, оның не *м ә ж н ү н д і г і* бар, марқұм Жұмекеңе өзің де ашық болмап па ең! – дейді Жұмат (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Ғашықтың ақыл көзі көр болады, Мас болып *м ә ж н ү н д і к п е н* шер болады. Ләззәті бұл дүниенің керек емес, Көңілі қайғыменен кір болады (Ғашық-наме).

МӘЖУСИЛІК [ар. مجوسى] з а т. д і н и. <авеста magus – сиқыршы> *Отқа табынушылық сипаттағы көне сенімдердің ислам әдебиетіндегі жиынтық атауы.* Тағы бір айтатын жағдай, *м ә ж у с и л і к т е н* христиан дініне өтетін кезеңде римдіктер Колизей аренасында жаңа дінді ұстана бастағандарды азаптауды әдетке айналдырған (С. Абдрахманов, Елдік сыны).

МӘЖІЛІС [ар. مجلس] з а т. **1.** с а я с и. *Мемлекеттің заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғары өкілді органы, арламенттің тұрақты негізде жұмыс істейтін Сенаттан кейінгі екі палатасының бірі.* Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі *М ә ж і л і с т е*, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы заңдар қабылдайды (ҚР Конституциясы.). **2.** *Белгілі бір мәселені талқылау үшін ұжымның алқалық ұйымының, ұйым мүшелерінің бас қосатын отырысы, кеңесі.* Мұқаң газет бетіне өзінің қазіргі поэзия туралы ойларын ортаға салған үлкен мақаласын жазып, редакциялық алқа *м ә ж і л і с т е р і н д е* сөйлегенде, жұрт бір желпініп, рақаттанып, бір үлкен мектептен өткендей болатын (С.Мәуленов, Үркер.). Совдептің *м ә ж і л і с і н д е* құралды күш туралы мәселе талқыланып, Совет мүшелері өзімізді «Қызыл гвардия» деп жарияладық (С.Сейфуллин, Шығ.). *М ә ж і л і с т е* күндіз, түн жүрген, Боратып сөздің боранын. Алдың ба еске, кім білген, Жазушылар одағын (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Бір мәселені шешу, талқылау үшін бас қосу, бірігіп ақылдасу. М ә ж і л і с* жоқ, Жоқ онда жиналыс та! Үйің де жоқ ағаштан қиған ұста. Еш адамға бармайсың қарыз сұрап, Жанға батқан тұстарда, Қиналыста! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** т а р. *Ертеректегі қазақ қоғамында хандар тұсынан құрылған елдік, елішілік мәселелерді талқылау, шешу үшін өткізілетін үлкен алқалық басқосу, жиын, мәслихат.* Ғұзырлы болып азырақ, Айта алмадым әңгіме. Болмаса көңілім жоқ еді, *М ә ж і л і с т і* сатарға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Шежіре жаздым алыстан Хат білгендер білсін деп, Білмегендер көрсін деп. Тізіп айтқан кеңесім Бопылық болып жүрсін деп. Азамат басы құралып *М ә ж і л і с к е* кірсін деп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **5.** а у ы с. *Жұрт көп жиналған, жайсаң мен жақсы үйірілген дүрлікпе думан, қызықты думанды отырыс, мерекелі жиын.* Өздеріндей құмар ем *М ә ж і л і с і н д е* сөйлеуге Жақсының басы құралған. «Айт» дегенде жел сөздің – Тоқталайын несіне, Мен тайымда оздым құнаннан! (Базар жырау, Шығ.). *М ә ж і л і с і н д е* жақсының – Дәурен сүріп, күн көрген; Ерегескен олармен – Ажалы жетпей күнде өлген; Қарадос, Өске, Бұдабай, Серәлі, Садыр, Орынбай, Татауы жоқ сөзінде, Шұбырған көштің жолындай, Ақ Кетенің ішінде Шернияз, Шыман, Өтеген – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.).

Жабық мәжіліс. с а я с и. *Бір мәселені белгілі бір топтың ғана алқасында талқылау, жария етпеу.* Бірақ біз *ж а б ы қ м ә ж і л і с т е р д е* хүкіметке халықтың ойын айтқан едік («Қазақ»).

Мәжіліс құрды. а) *Бас қосып отырысты, жиналып шұрқырасты, әмпей-жәмпей болысты.*

Есімтөре бір кезде өзінің төрт-бес құрметті қонақтарымен *м ә ж і л і с қ ұ р ы п,* арақ-шарап ішіп, масаттанып отырды («Қаз. әдеб.»). Ет асып, үй іші болып, *м ә ж і л і с қ ұ р а т ы н* күндер Майлыбайдың үйінде тым сирек болады (С.Мұқанов, Аспаз.). От қамшы етпесе де көкті сабап, Аспаннан құйып-құйып етті сабат. Ағайын амандасып ойдан-қырдан Бас қосар, *м ә ж і л і с қ ұ р а р* жетті сағат (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Басқаларды айналасына үйірді, топ бастады.* Жаным Әбіш, жігіт болдың еңселі, *М ә ж і л і с қ ұ р а р* ордалы да кеңселі. Өмір бақи жақсы көру – міндетім Жүрегімнің күші жетсе, мен сені (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мәжіліс қылды. *Тойлады, думанды жиынға қатысты.* Орысқа январь айы – үлкен мейрам, Бай, кедей бір-біріне қылар қайран. Мас болып арақ ішкен төре, қара, *М ә ж і л і с* елдің бәрі *қ ы л г а н* сайран (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мәжіліс тыңдады. *Жиында, басқосуда сөз тыңдады, мәжіліске қатысты. М ә ж і л і с т ы ң д а ғ а н д а* болуы үшін Сөйледім қалмақ, ноғай болған жақтан. Үшінші қазақ ханның түрін айттым, Муафик есіткенше өзім тапқан (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

МӘЖІЛІСҚОР с ы н. *Мәжіліске әуес, жиыншыл, отырысшыл, думаншыл.* Мұхтар Әуезов, Сәбит Дөнентаев та Ахметжан үйінің жиі келіп кететін *м ә ж і л і с қ о р* қонағы болатын (Е.Ысмайылов, Сын.). Әлібектің соңынан ілесе бере іркілген *м ә ж і л і с қ о р л а р д ы ң* да көздерінің оты жарқ еткендей зәрелері ұшып, үрпиісе-үрпиісе тұрып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

МӘЖІЛІСМЕН [ар. مجلس مند] з а т. с а я с и. ж а ң а. *Мәжіліс депутты.* Мәліметтер өзгелерден емес, *м ә ж і л і с м е н д е р д і ң* өзінен, Астанаға барған әріптестеріміздің жинақтаған деректерінен алынды («Айғақ»).

МӘЖІЛІСТЕС с ы н. *Мәжілісте бірге болған, жиындас.* Габбаспен бірге бұрын *м ә ж і л і с т е с* болып, әнін тыңдап көрген жоқ едік (С.Бегалин, Замана.). Бүгін мен сәтті сапарға шығып, желім оңымнан тұрып, жақсы қауымға тап болып, *м ә ж і л і с т е с* отыру қандай ғанибет (Е.Мырзахметов, Туған күн.). Егер жек көрсем, сөйлеспесем, *м ә ж і л і с т е с,* сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей, тату керек еді (Абай, Тол. жин). // *Бірге бас қосып отырған адам, жиындас серік.* Ол бағыныштыларымен оңаша сырласқанда *м ә ж і л і с т е с і н* ұзақ сөйлетіп, өзі үн-түнсіз тыңдайды да отырады (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

МӘЖІЛІСТЕС= е т. *Мәжіліс құру, бас қосып әңгімелесу.*

МӘЖІЛІСТЕСУ *Мәжілістес етістігінің қимыл атауы.* Малшылармен *м ә ж і л і с т е с у - д е* Байжан өз есебін де ұмытпайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

МӘЖІЛІСХАНА з а т. *Мәжіліс өткізетін жер, мәжіліс залы.* Алыстан араның ұясындай гүілдеп бір сарын естілді, бұл мешіттің *м ә ж і л і с х а н а с ы н д а* бас қосқан игі жақсылар, оқымысты-ғұламалар, табалдырық маңынан әрең орын тиген ши мойын шәкірттер дауысы (Д.Сапаров, Өткен күн.). Қаба сақалдарын салалап, сәлделерін ақырғы рет сәнге келтірген ғұлама сопылар *м ә ж і л і с х а н а* есігіне әлсін-әлі көз салады («Қаз. әдеб.»).

МӘЖІЛІС-ШІЛДЕХАНА з а т. э т н. *Нәрестенің туған күнін тойлауға арналған думанды жиын-той.* Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай жүріп, жамағаты ұл тапқанға, қыз-бозбала үшін үлкен *м ә ж і л і с - ш і л д е х а н а* болды (М.Дулатов, Шығ.).

МӘЖІН с ы н. с ө й л. ***Мәжнүн***. *«М ә ж і н*-ау, ол сайқалдың қай жеріне қызыға қалдың? Иә, айтайын мырзаға», – деп кекете күлгеннің астарлы зілін аңғармапты (З.Жәкенов, Таң самалы). – Көргенсіз, өйтіп борбайлама! *М ә ж і н* болмаса, дардай бала. – Нағып кетті? – Тереземді аңқитып шағып кетті (Қ.Ілиясов, Қайран.).

МӘЗ с ы н. *Қуанышты, шат көңілді.* Біздің ауыл сол бір жаз Өлкеліктің бойында. Бала біткен бәрі *м ә з.* Қызып жатты ойын да (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн.). Тілшілер көп нұсқау аз, Тілшінің көбі атқа *м ә з.* Тәрбие беріп бұларға, Бақташы қылу жарайды (С.Мұқанов, Шығ.). Өмірім жаз, көңіл *м ә з,* Кәрілікке бой ұрман. Жастық оты сөнбейді Мәңгілікке бойымнан (О.Шипин, Дастан.). Аямай бер маған да азғана отты, Аялай бер бағына *м ә з* бөбекті. Мұқашыңды құшақтап кеткеніңмен, Ал, атасын аяйтын кез де жетті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мәз болды. а) *Шек-сілесі қатып күлді.* Айтылған әңгімеге қалың сары сақал, сары мұртының бәрін сілкінтіп, бүкіл денесімен Баймағамбет те *м ә з б о п* тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жаңағы мәуе бағым да Қалады көзден бұлтылдап, *М ә з б о л ы п*, менің жанымда Тұрады бөпем сылқылдап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Азу тісің сақылдап, Күлме аяз, *м ә з б о л ы п*. Жар жүрегін лапылдап, Жылытармын жаз болып (С.Мәуленов, Алыс кет). ә) *Қуанды, риза болды.* Толған жоқсың алтыға, Сенің тұңғыш хатыңа. Қараймын да *м ә з б о л а м,* Жаз, осылай, жаз, балам (Қ.Аманжолов, Шығ.). Мейірлене иіскелеп Маңдайынан ұланды, Қаз тұрғанға *м ә з б о л ы п,* Ата-анасы қуанды (О.Шипин, Дастан.).

Отқа салып илесең, Асыл болат саз болмас. Қалыбынан артылып Жетесі жаман *м ә з б о л м а с* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). б) *Місе тұтты, көңілі жайланды.* Енді өнерде – Ерем деп қызықтарға алдамшы – Көк көжекке *м ә з б о л ы п*, Арыстансыз қалды аңшы! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Махаббатымның ақ нұры, Келемін көңіл аз бөліп. Қуанта алмағаныма қайғырып, Жылатпағаныма *м ә з б о л ы п* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Артынан барып өкініп, Санды да соққан батырмыз. Сөйлесек қоспай өтірік Соған да *м ә з б о п* жатырмыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мәз болысты. *Қуанысты, бірге күлді.* Жалдан тартып жармасып, Арғымаққа мінді ол. Қолыменен сабалап, *М ә з б о л ы с ы п* күлді ол (О.Шипин, Дастан.). Қыз бен жігіт бейнесін Құшағына орап ап, *М ә з б о л ы с ы п*, сөйлесіп, Кетті толқын домалап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мәз емес. *Айтарлықтай емес, нашар.* Жағдайы *м ә з е м е с* (Ауызекі).

Мәз етті. *Қуантты, риза қылды.* Қыстар келді боранымен, талай жайсаң жаз өтіп, Өнер аштым көкірегімнен достарымды *м ә з е т і п*. Он алтымда ең алғашқы өлеңімді мәлімдеп, Аялады есімімді осы ауылдың газеті (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *М ә з е т і п* ата-анамды, Анамдай ардақ даламды Күй қосып сенің күйіңе, Шаңырағы шалқақ үйіне Келін боп түссем деп едім, Болмады бірақ дегенім (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мәз қылды. *Шек-сілесін қатырды, мәз-мейрам етті.* Құрысқан бойым жазылып, Лапылдап оты жанады. Отырғандай *м ә з қ ы л ы п*, Ойнатып сәби баланы (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Қалғандай қазір қаз тұрып, Баяғы жырым нәресте. Қуантқан мені *м ә з қ ы л ы п*, Баяғы сөзің әлі есте (С.Мәуленов, Торғай.).

Мәз таппады. *Қарық қылмады, жетістірмеді.* Біздер кемпірмен сөйлесіп *м ә з т а п п а й т ы н* болған соң, далаға шығып кеттік (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қазанғаптың екі сөзінің бірі – ептеп-септеп. Ол, шынында, барлық жағдайда ептеп-септеп күн көреді. Өз қызметіне де тиіп-қашып *м ә з т а п т ы р м а й д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

МӘЗДЕЙ с ы н. с ө й л. *Қуанышты сияқты, шат көңілдей.* Таудан қашып келеді ақ боз айғыр, Жетіскеннен желеді ол да қайбір. Арқаныңа көнбейді, құрығыңа Өзі *м ә з д е й* өзінің қылығына. Сол қашқаннан боз айғыр тоқтамайды, Қонақтатып жалына көктегі айды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МӘЗДЕН= е т. *Мәз болу, масаттану, масайрау.* – Манеке, жағдай белгілі, *м ә з д е н е р* дәнемеміз жоқ, анық көз жетіп, көңіл сенсе, ондай жақсылықтан кім қашады, – дейді (Т.Тілеуханов, Өз. бақыты).

МӘЗДЕНУ *Мәзден етістігінің қимыл атауы.* Әбеке, *м ә з д е н у і ң і з* тым ертерек болып жүрмегей. Әуелі нысананың не болғанын байқалық (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

МӘЗ-ДУМАН з а т. *Қуанышты дүрмек, думанды жиын.* Қоштасты ол *м ә з-д у м а н м е н*, Салмақ салмай аяулы елге. Бір Бауыржан көз жұмғанмен, Мың Бауыржан ояу жерде (Т.Молдағалиев, Шақырады).

МӘЗКҮР с ы н. к ө н е. *Айлакер, қу. М ә з к ү р* түлкі бұлардың қорыққанын біліп: «Мен көктен түскен патшаларыңмын», – деп өзін-өзі мақтап, көп заман сахарадағы аңдарға хүкім дауа жүргізіп, таққа мініп, патша болып тұрды (Ертегілер).

МӘЗ-МЕЙРАМ с ы н. *Қуанышты, көңілді.* Кіршіксіз тынық ауа жұтқан сайын, Леп беріп тұла бойды сергітеді. Тербелген бесіктегі жас баладай, *М ә з-м е й р а м* қуанышты ел жүрегі (А.Лекеров, Өмір.). Ол *м ә з-м е й р а м*. Иығына түскен қара шаш қандай! Қандай әсем. Шырша таудан екі бұлақ қашқандай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мәз-мейрам болды. а) *Күлкіге қарқ болды, қуанды.* Жиналып достар бір күні Әңгіме-дүкен құрысты. Қызықты айтып не түрлі, *М ә з-м е й р а м б о п* күлісті (Жыл он екі ай). «Ол жақта сендер аман болсаңдар, бұл жақта мен де аман», – деп, әкесінің хатын ол маған оқыған болды да, *м ә з-м е й р а м б о л ы п* күледі (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). ә) *Қуанды, шаттанды.* Көргендер *м ә з-м е й р а м б о п* гүілдесті, Мақтанып кейбіреуі желдей есті, Аңшылық қызығымен дала кезіп, Талай құз, талай таулы жонға көшті (О.Шипин, Дастан.). Екіұшты еді тағдырымыз біздің де. Жалқын сәуле шашып еді батқан күн, Жас баладай, *м ә з-м е й р а м б о п* шаттандың, Алдымыздан қалың тоғай қалқалап, Иығымыздан түксиеді жар қабақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мәз-мейрам етті. *Шек-сілесін қатырды, күлдірді.* Жұмажан Баталов, тағы басқалары жігіттердің алдында өздерінің өлеңдерін, күлдіргі әңгімелерін айтып, тыңдаушыларын *м ә з-м е й р а м е т к е н д е р і н* талай рет көрдік (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

МӘЗСІН= е т. *Мәз болғансу, қуанғансу.* Жақындап келе жатқан мерейлі мерекенің, торқалы тойдың, қызықты күннің алдын алғанда *м ә з с і н і п*, олар сияқты авторлар небір жоталы оқиғаларды ұйқас, ырғақ, буын әміріне көндірген болады («Қазақст. мұғ.»).

МӘЗІР з а т. **1.** *Дайындалып ұсынылған ас, дастарқанға қойылған тағам.* Өзінің үй иесінің берген *м ә з і р і н* күтпей, тәтті тамағыңды бер деп сұрағанынан ұялды (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрестом.). Деймін мен әйеліме: «Дәм әзірле, Көп болды қол тимеді бір *м ә з і р г е*!»

Дәмге олар қарамады, үндемеді, Деді ме: «Тұра тұршы сен әзірге!» (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** т е р м. [ағыл. menu] *Қоғамдық тамақтану орындарында ұсынылатын дәм-тағамның түрлерінің құрамы, тізімі және бағасы жазып көрсетілген қағаз.* Алматы мейрамханалары *м ә з і р і н е н* ұлттық тағам атауын табу сиреп кетті («Жас Алаш»). **3.** *Белгілі бір мезгілдің немесе арнайы дастарқанның құрамындағы тағамдар жиыны.* Қысқы ас *м ә з і р і* соғымға сойған мал еті мен қысқа деп кептіріп және қатырып сақтаған ет, сүт өнімдерінен құралады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). **4.** а у ы с. *Несібе, бұйырған ризық.* Ей жастық! Сенің ғажап бір күніңді, Алар ем айырбастап бір жылымды. *М ә з і р і ң е* береке тілей келдім, Құшағыма толтырып гүлгүлімді (М.Мақатаев, Шығ.).

Барға мәзір. *Риза, қанағат.* Әлінше қонақасын етіп әзір, Дегендей жоққа сабыр, *б а р ғ а м ә з і р*. Көрсетіп меймандостық ықыласын, Өтінді жоқшылықты етпеуге әзіл (Н. Ахметбеков, Амангелді).

Бар мәзір. *Қолдан келер сый-сияпат, бұйырған несібеден берілген сый-құрмет, дәм.* – Ал, енді жолдастар, *Б а р м ә з і р і м і з* осы. Мәжілістеріңізге рақмет, – деп, Айдаркин қонақтарының ризалығын күтті (С.Бегалин, Уақыт.). – Табылған *б а р м ә з і р і м* осы болды, Мейманым риза бол, – деді, Ықыласқа (Үш ғасыр.).

Бар мәзірмен. *Ынты-шынтысымен, жан-тәнімен, құлшына.* Менің ендігі ойлайтыным – сіздің де сондай ойға алған мұратты арманыңыз болса, соған жетуіңізге *б а р м ә з і р і м м е н* жәрдемші болу ғой (М.Әуезов, Таңд.).

МӘЗІРЕТ з а т. *Дайындық; ас мәзірінің әзірленуі.* Жасалады *м ә з і р е т*, Жақсылығын санайды. Жайлы күнге тезірек Жеткенін шын қалайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МӘЙЕК [ир. مايه] з а т. э т н. **1.** *Жас төлдің ұлтабарынан алынып, суттен ірімшік жасауға пайдаланылатын іріткіш зат.* Саулық құрсағында дамуы кезінде төлдің ішек-қарнында жиналған иіссіз, ақ сары зат – *м ә й е к* төл ауызданып, «қара уызға» тойған соң тоңғақ түрінде шығып қалады (Т.Сайдолдаұлы, Мал кәсібі.). Қозыдан шыққан *м ә й е к* жуын алса – халал (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Айран мен сүзбені сүт қышқылды бактериялар арқылы, яғни *м ә й е к* қосу арқылы сүтті ұйытып жасауға болады (З.Сейітов, Сүт өндеу.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір нәрсеге арқау боларлық негізгі ұйытқы.* Мақал – сөздің *м ә й е г і* атты жинаққа да қостық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). Хорезмнің ойынан, Теңіздің Арал бойынан Атамның тауып қонысын, *М ә й е к* шаншып, белгі еттім (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Аузынан мәйегі шыққан. *Ана сүті аузынан кетпеген, уыздай жас.* – Исполком бастығының өзі бай баласы деген, – деді Аман Қасенге. – Болса-болар, *м ә й е г і а у з ы н а н ш ы ғ ы п* тұр екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). – Елемес – *а у з ы н а н м ә й е г і ш ы ғ ы п* тұрған жас жігіт (С.Омаров, Қайырлы жаз.).

Мәйек басты. *Семірді.* Сол Алмай мен сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал, күн жылт етсе, төрт түлік мал қарағайлы Қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегімен аймаласып, тыраңдасып, *м ә й е к б а с ы п,* мамырласып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мәйек іріді. *Ұйытқысы бұзылды, іріткі түсті, берекесі кетті.* Шынар құлап түбінде қалды шірік, Ел ұйтқысы бұзылды *м ә й е г і і р і п*. Ел тентегін тиятын төреміз сен, Өз қолыңнан ұрыға бердің құрық (Жанақ Сағындықұлы).

МӘЙЕКТЕН= е т. *Құнар жинау.* Әлде қазақ ұзын өріс, кең жайлаудан, көк шалғыннан, қалың таулардан айырылған соң, түйеге қом, атқа үйек, қойға шайыр, сиырға лүке бітпей, малдан шұрай кетіп, *м ә й е к т е н е* алмай, өңі жұқарғаннан қысқа шыдамсыз болды ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МӘЙКЕ: мәйке қоңыз. з о о л. *Көкектің аяғы, мамырдың алғашқы жартысында жусанды жазықтарда пайда болатын, денесі үш бұнақты қара қоңыз.* Кептірілген *м ә й к е қ о ң ы з д ы* ұнтақтап құмырада сақтайды («Қазақст. әйелдер.»). *М ә й к е қ о ң ы з д ы* өңіне айналмайтын текті жараға, қара теміреткеге, күйдіргі, тенге қотырға қолданады («Қазақст. әйелдері»).

МӘЙКІ ор. з а т. *Ер адамдардың кеудеге киетін жеңсіз іш киімі.* Асханадан төрт-бес кісі шықты, құдды бір моншаның буына ұрынған адамдай борша-борша болып ағып тұр, *м ә й к і л е р і н і ң* омырауы, аспалары, қолтық тұстары сығып алғандай (Ә.Сараев, Боз қырау).

МӘЙМЕНДЕЙ с ы н. *Лықа, әбден.* Шара табақ *м ә й м е н д е й* толып қымыз келді (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

МӘЙМӨҢКЕ[1] з а т. э т н. **1.** *Тоқымашылық ісінде шегенің басын бүркеншіктей, тойтарып, күмбез түсіріп, әрлейтін ағаш сайман.* **2.** *Кілемнің, терменің жіптерін теріп отыратын қайқы бас жұқа қалақша. М ә й м ө ң к е* – бұл өрмек жіптерін қиып, үзіп, шатастырып алмау үшін, сондай-ақ мүйіз өрнегін теру үшін қолданылатын құрал (Х.Шобай, Қаз. қолөнері). **3.** *Пышақтың сабын ұстатуға арналған шеге.*

МӘЙМӨҢКЕ[2] с ы н. с ө й л. *Жұмсақ, жағымды (сөз).* Тұрманқожа қай жерден ши шығарып алғанын білмей, дел-сал болып тұрды да, артынша сыр білдірмеуге тырысып, *м ә й м ө ң к е* сөзбенен іші-бауырына кіре тіл қатты (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Сөздің ыңғайын түсіне бермейтін Бақтыбайдың, «айт, айт» деп

айтақтағандай болғанын жаратпай қалған Сапа көп *м ә й м ө ң к е н і* қойып, тоқ етеріне көшті (С.Жүнісов, Ақан сері).

МӘЙМӨҢКЕЛЕ= е т. к ә с. *Мәймөңкемен өрмек жібінен өрнек теру.*

МӘЙМӨҢКЕЛЕУ *Мәймөңкеле етістігінің қимыл атауы; мәймөңкемен өрнек теру.* Терме тоқудағы өткермелеу, ілмектеу, *м ә й м ө ң к е л е у* жұмыстарының барлығы да есептеп санау арқылы әрбір ілінген жіп санын ұмытпай, есте сақтау арқылы орындалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

МӘЙІМ с ы н. ж е р г. *Әдепті, сыпайы, жағымды.* Біраз кідіріп, үлкен кісі даусын кеңеп алды да, құс мамықтың үстіне жапқан үлбіреген шәйідей *м ә й і м* үнмен бастап кетті (Қ.Найманбаев, Үміт.).

МӘЙІТ [ар. ميت] з а т. *Өлген кісінің денесі, өлік.* Айжан *м ә й і т т і* үйден шығарып бара жатқанда, шырылдап, зарлап жиналған жұрттың сай-сүйегін сырқыратты (З.Ақышев, Бұршақ.). Тек ақ кебінге оралып, ақ киізбен табытталған *м ә й і т т і* ұзыншақ, тар лақатқа түсірер алдында ғана ышқына дауыс көтеріп, жансыз, жат денені құша жығылып еді (М.Мағауин, Аласапыран).

МӘЙІТХАНА [ар.ир. ميت خانه] з а т. м е д. <франц. morgue> *Ауруханалардың, сот-медициналық мекемелердің жанындағы арнайы өлік сақтайтын суық орын; морг.* Оны екі рет өлді деп есептеп, лазареттен шығарып, *м ә й і т х а н а г а* апарып тастаған (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

МӘКӘР с ы н. к ө н е. ***Мекер***. Екінші айтатұғын бұл бір сөзім, Не болса ертеңгі күн көрер көзің. Болмаса *м ә к ә р* шілтен бұл кез-дескен, Ойлаймын патша ме деп мұның өзін (Бабалар сөзі).

МӘКРУ з а т. д і н и. ***Мәкүрк***. Иман турасында жоғарыда айтұб өттүк соның үчін енді соңғы төрт фарыз бен харам *м ә к р у* нәрселер турасын байан етелік (Ы.Алтынсарин, Шариат ислам).

МӘКҮРК [ар. مكروه] з а т. д і н и. *Шариғат бойынша істегені күнәға жақын саналатын, тыйым салынған амал-әрекеттер.* «Ауызға келген түкірік, қайта жұтса, *м ә к ү р к*» — демей ме қазақ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Аяғына дейін тыңдағысы кеп қызығып отырған Әбдікәрім: – Оқыңыз, Мұха, оқыңыз, «ауызға келген түкірік, түкірмесе, *м ә к ү р к*» демей ме! – деді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

МӘКІ[1] з а т. к ә с. ж е р г. *Бөз тоқитын бұрандалы ағаш.*

МӘКІ[2] з а т. ж е р г. *Кебістің шарық сияқты, жиегі көктелген, тұмсығы қайқы түрі.*

МӘКІ[3] з а т. ж е р г. *Жаңылыс, қате.* – Жолдас милиционер, менен бір кішкене *м ә к і* кетіп қалды, атап айтқанда, екеуміз бірігіп, мына бір нәрсені көрсетпей сұрап алып едік, – демекшісің ғой дейді Тоқтар (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Мәкі берді. ж е р г. *Қате жіберді, жаңылысты.* Осы қазір оп-оңай нәрсеге күдік араласып, қиындатып жүр. *М ә к і б е р і п* қаламыз ба деп қауіптенеміз (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

МӘКІР [ар. مكر] з а т. *Арам ой, құлық.* Баласы ренжімей кетті жүріп. Қарамай алтынына мойнын бұрып. Кемпірдің айла, *м ә к і р і* іске аспай, Аңырып бостан-босқа қалды тұрып (Қ.Төкежанов, Қария).

МӘКІРЛІК с ы н. *Арамдық, тәсілқойлық.* Ойынан өзі шошынып, көлимаға тілін келтіріп, *м ә к і р л і к* ойы үшін Құдайдан кешірім сұрады (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

МӘЛ [ар. مد] з а т. к ө н е. ***Махал*** *(мезгіл, кез).* Махал сөзі дыбыстық өзгеріске ұшырап, кейбір тұрақты сөз тіркестерінің құрамында *м ә л* түрінде айтылады («Жалын»).

Мәлден өтті. *Жасы келді, өмірдің бір кезеңінен өтті, қартайды [Мұндағы кез, шақ байырғы әдебиетте алпыс үш жас дегенді аңғартады, ертеректегі қазақ салтында мүшел жасты да қасиетті деп есептеген].* Келіппін сексен үшке *м ә л д е н* өтіп, Берсе көзі Алланың көрмей жүр ме? (Қозы Көрпеш.).

МӘЛӘЛ [ар. ملال] з а т. е с к і к і т. *Қайғы, уайым.* Парықсыз істеріңді баян етсем, Тартпай - ма *м ә л ә л* келіп көңілің салқын (Кеншінбай).

Мәләл болды. *Қайғырды, уайымға батты.* Патша айтты: – Бейшара, жүгің ауыр, Киініп жаңа ғана болдың тәуір, Жастықта нелер келіп, не кетпейді, Бір ойнасқа қыз үшін *б о л м а м ә л ә л* (Н. Ахметбеков, Амангелді).

Қожеке, сөзің – шырын, жүзің алтын Тартты ма *м ә л ә л б о л ы п* көңіл салқын? Бұл сөзді көңіліңе алма кек қып, Айтып ем әншейін-ақ сөздің салтын (Айқын қыз).

МӘЛӘМАТ [ар. ملامت] з а т. к ө н е. *Ұрсыс, сөгіс, бетіне бас.* Әбіш тап сол болмаса да, Шайқыға сіз қалайсыз ұқсамақтан? Орынсыз үйе берме, ол да адам, Басына бар бәленді *м ә л ә м а т т а н* (Таубайдың Жүсібі). Моллалар, назарың сал, жазған хатқа, Алмаңыз хата болса *м ә л ә м а т қ а* (Бабалар сөзі // «Қисса-и Шаһизинда»).

МӘЛЕЛСІЗ с ы н. *Күдіксіз, күмәнсіз.* «Төсіміздің жайлау, төбеміздің орын беріп» деген ақ пейілмен, аңқылдаған көңілімен келген бір дос-жаранға айтылар жүрек сөзі, ешбір *м ә л е л с і з,* бүкпесіз көңілдің көркем жайлауындай жайдарылықпен айтылатын сөз (Ә.Жәмішев, Төскей).

МӘЛКІЛДЕ= е т. с ө й л. *Адамның ия малдың арық-тұрақ болып, күші азаюы.* Ылғи *м ә л к і л д е г е н* шал-кемпірді жинап, бірінші майданға әкелді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

МӘЛӨЛ з а т. е с к і к і т. ***Мәләл***. Өйткені інім, теңізден қазған керіз емес, малдың мүліктің

шегі бар ғой. Оған ренжіме, *м ә л ө л* болма, Оның күлкісінен *м ә л ө л і* көп, сөзінен үндемеуі көп (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

МӘЛӨЛДІК з а т. е с к і к і т. *Қайғы, уайым.* Ол ашып айтпағанымен маған: – Дұрыс байқап отырсың, – деді. Қабағы шытылып кетті. – Бұлар әддінен асып кетті-ау деп мені де *м ә л ө л д і к* билеп алды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

МӘЛТЕКБАС с ы н. ж е р г. *Топас, надан.* – Өздерің мықты болсаңдар *м ә л т е к б а с т а р* не қылады, ит үреді, қалады, – дейді Ақмарал Мүсілімге (З.Шашкин, Теміртау).

МӘЛТЕКТЕ= е т. *Басы қату, есеңгіреу.* Тракторға жаңадан отырған сен түгілі, алды он, соңы үш жыл істеген мына жігіттердің өздері де кейде *м ә л т е к т е п* қалады (Ф.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат).

МӘЛТЕКТЕТ= е т. *Шаршату, есеңгірету.* – Анау әбден *м ә л т е к т е т т і*-ау, ә? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МӘЛТЕКТЕТУ *Мәлтектет етістігінің қимыл атауы.*

МӘЛТЕКТЕУ *Мәлтекте етістігінің қимыл атауы.*

МӘЛТЕКТІК з а т. *Топастық, надандық.* Халелдің дымды түсінбейтін *м ә л т е к т і г і н е* ыза боп келе жатқанда, оны осы егіннің үстінен көріп, онан сайын зығыры қайнады (С.Жүнісов, Жапанда.). Күткен адамымыздың бұрынды-соңды кездесіп жүретін *м ә л т е к т і г і н д е й* бос белбеу біреу еместігінен бе, әйтеуір тақтадай жолда сыртылдатып келеді (С.Жүнісов, Жапанда.).

МӘЛІ з а т. к ө н е. *Кез, уақыт, шама.* Тіпті екі аяғыңды салаңдатып әлдекімнің мойнына мініп алғанмен, үміттің отын іздеп, өмір қазанында қайнап жүргеніңде *м ә л і н е н* аса қуырылған картоптай керексіз болып қалатын майлар көп кездеседі (Б.Қыдырбекұлы, Алатау). Қой айдадым *м ә л і г е,* Мәліден ары шәріге. Қош айтпады демеңдер, Қош айтқаным бәріңе (Қара өлең).

МӘЛІК[1] [ар. ملك] з а т. **1.** *Әмірші, патша.* Ислам діні пайда болғаннан кейін арабтар *м ә л і к* терминін көбіне мұсылман емес патшаларға қолданған. Кейіннен халифат ыдырағанда одан бөлініп шыққан мемлекеттік бірлестіктердің әміршілері *м ә л і к* деп аталды (ҚҰЭ). Ибн Касир [Бейбарыс туралы]: «Жеңімпаз *м ә л і к,* ержүрек, тұңғиық, көзсіз батыр сұлтандық ісіне көп мән беретін, Шарап ішуге тиым салды; жезөкшелікті тыйды. Күш-жігер, қуатын жемқорлық, кесір мен бұзықтықты тыюға жұмсады» деп жазды («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Қожа, ие, алпауыт.* Уайым қылма бұл істі. Шерінің көңілін шат қылып, Жауап берді *м ә л і к т е р* (Бабалар сөзі).

МӘЛІК[2] [ар. ملك] з а т. м и ф. ***Періште*** *[Діни таным-түсінік, сенім бойынша, тек ақылдан жаратылған, Құдайға жақын және әмірін орындаушы жанды зат].* Жержүзінің жігітін паралатып, Көңілің ауса маған сонша жаннан. Ай мен күн сырнай тартып, жұлдыз билеп, Той қылса көкте *м ә л і к* қуанғаннан (Ә.Тәңірбергенов, Өлеңд.).

МӘЛІК[3] з а т. в е т. *Ірі қара малда болатын жұқпалы ауру.* Октябрь революциясының жеңісіне дейін қазақ даласында ірі қараға жаппай келетін жұқпалы аурулардың аса ауыры – *м ә л і к* ауруы болатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *М ә л і к* ауруы өте тез жұғатын дерт, сөйтсе де халық бұған маңыз бермейтін де және адам онша сақтанбайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *М ә л і к т і ң* сиыр түлігінде, қой, ешкі, адам, ит т.б. жануарларда «оба» атауы кең қолданылады. Мұнан басқа тілімізде «сипар», «ақбайпақ», «кемпір», «қыз», «пәле» атаулары қатар қолданылады. Қазіргі зерттеулер *м ә л і к т і* контагиозды плевропневмонияға балайды (Т.Сейдолдаұлы, Мал кәсібі.).

Мәлік келгір. қ а р ғ. *Сиырға айтылатын қарғыс.* Райхан әдеттегідей ерте оянды, сиыр мөңіреп, құстар шулаған, ауыл азан-қазан бақташының: «Өк! Өй, *м ә л і к к е л г і р!* – «деп, сиыр қайырған даусы анық естіледі (З.Шашкин, Өмір.).

МӘЛІКЗАДА [ир. ملكزاده] з а т. *Ханзада, шаһзада.*

МӘЛІМ [ар. معلوم] с ы н. *Жұртқа аян, белгілі, анық.* Әуелден сұлу жайы бізге *м ә л і м*: Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған. Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай Бойына майдалықпен сыр сақтаған (Абай, Тол. жин.). Кейбір ғалымдар алмасты біздің жыл санауымыздан үш мың жыл шамасы бұрын *м ә л і м* болған деп жорамалдайды (Н.Нұрмағанбетов, Синтетика.). «Үңгірі Кенесары» – көпке *м ә л і м,* Бұл жерде дем алуға шөккен нарық. Перзенті қасірет пен өкініштің Аузынан «Ah!» дегендей, төккен жалын (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Басынан ерік кетіп қабыл алды, Жалғыз-ақ өзі біледі өткен халді. Мәскеудің шаһарына *м ә л і м* болып, Вешір боп қыз-жігітке той жасалды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МӘЛІМДЕ= е т. *Болған уақиғаны толық айтып жеткізу, хабарлау, баяндау.* Аурудың қаупі мен қиындық әрбір жаңа қоздаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кездесіп келіп, Айгүлге *м ә л і м д е п* кетеді (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Назқоңыр, жаңа туған әнім бе едің, От па едің, лаулап тұрған жалын ба едің. Ырғағын тоғыз толқын толғандырып, Айтылмас бар сырымды *м ә л і м д е д і ң* (К.Салықов, Жезкиік).

МӘЛІМДЕМЕ[1] з а т. **1.** *Белгілі бір оқиға туралы хабарлама.* – Жақсы келдің! Жаңа ғана обкомге сенің колхозың артта келе жатқан колхоз, –

деп *м ә л і м д е м е* бердім, – деді (З.Шашкин, Өмір.). Семейдің ояз кеңсесінде Жидебайға қоныстанушы адамдар атынан Соколовтың жасаған *м ә л і м д е м е с і* өз көңілінің қалауынан туған қорытындысы еді (Қ.Оразалин, Абай.). Батальонымыздың командирі капитан Лысенко күнделікті оқу-жаттығу жұмысының қысқаша *м ә л і м д е м е с і н* тыңдап, ертеңгі күннің міндетін көрсетеді (М.Габдуллин, Сұрапыл.). **2.** р е с м и. <франц. communigue> *Халықаралық мәселелер бойынша ресми үкіметтік хабарлама.* Кейіннен, 2007 жылы президент Дж. Буш мынадай *м ә л і м д е м е* жасады: «АҚШ-тың тарихында ядролық қарусыздану ісінде Қазақстаннан артық әріптес болған жоқ» («Жұлдыз»).

МӘЛІМДЕН= е т. *Хабарлану, хабардар болу.* Үйреніскен жау атыспаққа жақсы дегендейін, бірінің сыры, әдісі бір-біріне *м ә л і м д е н г е н* – анық құпия араларында шамалы, біріне-бірі алданар емес («Жұлдыз»).

МӘЛІМДЕНУ *Мәлімден етістігінің қимыл атауы.*

МӘЛІМДЕТ= е т. *Хабарлату, баяндату.*

МӘЛІМДЕТУ *Мәлімдет етістігінің қимыл атауы.*

МӘЛІМДЕУ *Мәлімде етістігінің қимыл атауы.* – *М ә л і м д е у г е* рұқсат етіңіз, жолдас машинист, осы көпірден бір километрдей жерде рельс бүлініпті, – деді Дәрібек (С.Омаров, Әңгім.). Реті келген соң осы тұста мен өзім Түркістанды күшпен жаулап алып, сөт сайын басымызға әңгіртаяқ ойнатып, қырып-жойып қанға бөктірген жат күшке қарсы өле-өлгенше күресетінімді тағы бір мәрте ашық *м ә л і м д е у д і* ләзім табамын... (М.Шоқай, Шығ.).

МӘЛІМДЕУШІ з а т. *Мәлім етуші, хабарлаушы.* Олар атаулы және *м ә л і м д е у ш і г е* арналған түрінде шығарылады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *М ә л і м д е у ш і л е р* асықпай отыр. Асықпағанда арбамен қоян алу үшін емес («Жас Алаш»).

МӘЛІМДІК з а т. *Мәлім болғандық, белгілілік.* – Әй, осы сенің жиен, нағашың-ақ бітпейді екен, – деп, ол тоқалының сыры өзіне *м ә л і м д і г і н* бетіне басқалы келе жатты да, кілт тоқтады (І.Есенберлин, Қahар).

МӘЛІМЕТ [ар. معلومات] з а т. к і т. **1.** *Белгілі бір істің барысы, жайы туралы хабар; мағлұмат.* Қазақстанда 1954 жылғы *м ә л і м е т* бойынша, бір миллиондай ақ бөкен тіршілік етеді екен (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). – Масқара болдым, – деді Сартай киіміне қол созып жатып, – сағат он бірде облысқа *м ә л і м е т* беруім керек еді, тарс есімнен шығып кетіпті (С.Алдабергенов, Асу.). **2.** *Белгілі бір оқиға не жұмыс жөнінде ауызша немесе жазбаша түрде берілетін ақпарат, дерек. М ә л і м е т* істің жай-күйі, сапасы және т.б. сипаттарға негізделеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Егерде біздің алған *м ә л і м е т т е р і м і з* дұрыс болса, біздің дивизияға кемінде дұшпанның үш-төрт дивизиясы шабуыл жасайды (Б.Момышұлы, Москва.).

Мәлімет көзі. а) *Ақпарат беруші, мәлімет алынған жер, орын, т.б.* Мүмкін, ол бұл ретте де большевик *м ә л і м е т к ө з д е р і н* қаузамай қабылдай бергенге ұқсайды (М.Шоқай, Таңд. шығ.). ә) и н ф. <ағыл. date soure> *Мәліметтер жинауға арналған барабар немесе сандық құрылғы, мәліметтерді оқу құрылғысы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәліметтер базасы [қоры]. <ағыл. database> а) *Өзара байланысты деректер жиыны және оларды бірыңғай басқару жүйесі, сақтау және олардың өзіне тән басқару принциптері бойынша ұйымдастырылған деректер жиыны. М ә л і м е т т е р б а з а с ы н ы ң* кең таралған реляциялық және объектілік сияқты түрлері бар (ҚҰЭ). ә) и н ф. <ағыл. database> *Жүйелі түрде ұйымдастырылған және пайдалануға ұсынылған мәліметтер жиынтығының объективтік формасы, мәліметтердің реттелген жиынтығы. М ә л і м е т т е р б а з а с ы н ы ң* қазіргі заманғы технологиясында мәліметтер база сын жасау, оны толықтыру және мәліметтерді пайдаланушылардың оған қатынас құруын жасақтау арнайы программалық аспаптар арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). б) ә с к. *Екі жақтың мақұлдауымен берілетін әр жақ күштерінің сипаттамасы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Мәліметтер базасын басқару. и н ф. <ағыл. database management> *Мәліметтер базасында ақпарат енгізу, реттеу және ізден-табумен байланысты мәселелерді шешу.*

Мәліметтер базасын қақпалау. и н ф. <ағыл. database replication> *Мәліметтер базасын бөлуді енгізгенде қолданылатын арнайы операция. М ә л і м е т т е р б а з а с ы н қ а қ п а л а у* кезінде қақпа сөз деп аталатын мәліметтер базасының түпнұсқасына бір-біріне тәуелсіз әртүрлі өзгерістер енгізуге болады. Өзгерістермен қоса мәліметтер базасында оның енгізілген уақыты туралы да ақпарат сақталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәліметтер бірлігі. и н ф. <ағыл. date unit> *Жүйеде қабылданған мәліметтер құрылымының дербес бөлігі.* Программалау тілдерінде – *м ә л і м е т т е р б і р л і г і н е* өріс, агрегат, жазба, файл, ал операциялық жүйелерде блок, мәліметтер жинағы жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәліметтерді қысу. и н ф. <ағыл. date compression> *Жадты үнемдеу, мәліметтерді жеткізу тиімділігін арттыру мақсатында мәліметтердің бар ақпаратын жоғалтпай, біршама жинақты формада түрлендіру арқылы*

ақпараттың физикалық көлемін кішірейту. Мәліметтерді қысу арқылы сақтайтын құрылғыға көбірек ақпарат жазуға болады (ҚҰЭ). *Мәліметтерді қысу* – ақпараттың көлемін кішірейту үшін пайдаланылатын кодтаудың бір түрі. Қысудың физикалық және логикалық, симметриялық және асимметриялық, шығынды және шығынсыз деп аталатын түрлері бар (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәліметтердің тұтастығы. и н ф. <ағыл. date integrity> *Компьютер жадында сақталатын мәліметтердің жүйелік қателерге тұрақтылығы. Мәліметтердің тұтастығы* дегеніміз – мәліметтердің тек қана дұрыс және рұқсат етілген өзгеруі мүмкіндігін білдіреді. Бұл байқалмаған қателердің болмауы арқылы өрнектелген және магниттік тасуыштан оқылған мәліметтердің сенімділік критерийі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МӘЛІМЕТСІЗДІК з а т. *Дерек, ақпарат жоқтық, белгісіздік.*

МӘЛІМЕТТІК с ы н. *Мәліметке қатысты; мәлімет болатындай.* «Аққан жұлдыз» авторы үстем тап өкілдерінің жағымсыз қылықтарын өткірлеп айтамын деген ниетпен кей тұста онша екшелмеген қосалқы *мәліметтік* қана қауқары бар жайларды тым жайылдыра баяндайды (Р.Бердібаев, Дәстүр.).

МӘЛІМСІЗ с ы н. **1.** *Белгісіз, түсініксіз.* Алда айтылғандардың асқан өнері дәл қазір Боранбайға сарқа төгілгендей, оның дауысы жас Мұхтардың көңілін басқа бір *мәлімсіз* дүниеге таныстырғандай болды (К.Оразалин, Абай.). Әлде көптен күтіп жүрген арманына қолы жеткендей, әлде алдынан бір қызық дәурен күткендей, өзін бір нәрсеге арнағандай, ол арнағанына жан-тәнімен сенгендей, әйтеуір *мәлімсіз* бір күш бойын билеп, қанын кернеп, еркін алып, «мейлің» дегізгендей бір күйге түсіріп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Хабарсыз, беймәлім. Мәлімсіз* тағдырымыз жалғыз хақта, Бөліндік ойда жоқта, жастық шақта. Өлгенше менің көңілім жалғыз сенде, Жүрсең де сен ол жақта, мен бұл жақта (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). *Мәлімсіз* бір қуаттың ықпалымен сол ұмтылған нәрселер өзінен-өзі түртіліп, кейде санамызға қайтып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МӘЛІМСІЗДЕУ с ы н. *Белгісіздеу, түсініксіздеу.* Бұл жаңалықтар шаруашылыққа, қала берді ауданға қандай абырой әпереді, бұл жағы әзір, әрине, *мәлімсіздеу* (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай.).

МӘЛІМСІЗДІК з а т. *Белгісіздік, мәлім еместік.* Екеуі шамалы тілдесіп, ұйқылы әйелдің бытпылдық сөзінен Мәлкенің ұққаны – Бекайдардың бір жаққа кеткені және қашан ораларының *мәлімсіздігі* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Құдай мені жаратқан дамылсыз қып, Қуады да жүреді сабырсыздық. Келеді де тұрады білгім келіп, Ашылса деп ертеңгі *мәлімсіздік* («Лен. жас»).

МӘЛІМІРЕК с ы н. *Түсініктірек, белгілірек.* Қара Қыпшақ Қобланды неге былай дейтіні менен гөрі сізге *мәлімірек* болар, хан ием (І.Есенберлин, Алмас.).

МӘЛІН з а т. **1.** *Сырт пішіні үй мысығына ұқсас аң.* Қорықпас па баратқан соң құрып жылқы? Ұры жоқ ұрлайтұғын бұзық құлқы. Көрінбес ол маңайда өлімтік те, Қасқыр мен қажап жатқан *мәлін*, түлкі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** з о о л. <лат. felislibyca> *Дене тұрқы 47,5-74 см, салмағы 1,9-6,3 кг, арқа жүні қара, қоңыр шұбар теңбілі бар сұр түсті, бауыры ақшыл, сүтқоректілер класы жыртқыштар отрядының мысықтар тұқымдасына жататын аң. Мәлін* өзен жағасында, қамыс-тоғай арасында, тау бөктеріндегі орманда суға жақын жерді мекендейді (ҚСЭ). *Мәлін* жемін түнде аулап, кейде ондатр, қырғауыл, үйректерді жеп, аңшылық шаруашылығына үлкен зиян келтіреді (ҚСЭ).

МӘЛІСКЕН з а т. *Сырт киімдік, мақтадан жасалған қалың мата.* Ақсақ Жүсіп сықылды жұқалтаң шалдардың ішкен қымызынан беті қызыл *мәліскенге* айналған сайын еселеп ішеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МӘЛІШ[1] з а т. ж е р г. *Қаракөл мен салпаң құйрықты болып келетін саранжа қойдан туған қой тұқымы. Мәліш* қазақы қойдың жанында мал ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мәліш бөрік. *Мәліш қойдың терісінен тігілген бас киім.* Бір күндері болғанда, Айдынды туған Әліби. Гүлсары атқа мінеді, *Мәліш бөркін* киеді (Бабалар сөзі // Шора батыр).

Мәліш қой. *Салпаң құйрықты, құйрығы жіңішке қой тұқымы.* Жаяу әскер солдатының белінде *мәліш қойдың* құйрығындай боп, солпаңдап жүретін қол күректер жерге кіршкірш қадалып жатыр (Ә.Нұршайықов, Батыр.). *Мәліш қойдан* орта есеппен жүз саулықтан 110-116 қозы алынады (ҚСЭ).

МӘЛІШ[2] з а т. *Ұсақ-түйек, өнімсіз іс.* Дүкені екеуінің бірге қатар, Дейтұғын Қасымақын қауға сақал. Дүкенде *мәліш* бұйым сатушы еді. Ертеңмен жетіп келді осы бақал (Бабалар сөзі // Гаяр қатын). – Мен де осыған қайранмын. Азырақ жинаған *мәлішім* бар еді, биыл көшкен ел бұл жерге келмеген соң, қырға алып шығайын деп отырмын, – деді Шәден (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Пайда деп, мал деп туар ендігі жас, Еңбекпен терін сатып түзден жимас, *Мәліш*

сауда сықылды күлкі сатып, Алса қоймас, араны тағы тоймас (Абай, Тол. жин.).

МӘМЕТІНДЕ үс т. с ө й л. *Сол сәтте, артынша, іле-шала.* Артынша-ақ Кемелбек екенін аңғарды-ау, аңғарса да *м ә м е т і н д е* көңіліне тобықтай түймектеліп шоршыған үрей, оған қосамжарлана іле бұрқ дей түскен ашу теперішіп жеңе алмай, тоңқ ете қалып еді (К.Ахметбеков, Ақ дала).

МӘМПӘСИ з а т. с ө й л. ***Мәнпаси.*** Осы француздық *м ә м п ә с и* кәмпиттерінің атауы Ресейдегі орыстың боялған ірі фигуралы (әтеш, аю, және т.б.) және тік бұрышты немесе цилиндр формалы (барбарис, дюшес, т.б.) мұз кәпиттерінен ажырату үшін қабылданған. Герцогиня Монпансьенің құрметіне аталған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Тек бір дорба *м ә м п ә с и д е н* уыстап алып ұсынғанда ғана алданғандай болады да, қайтадан көгереді де қалады (Ш.Мұртазаев, Жүрек.).

МӘМІЛЕ [ар. معامله] з а т. **1.** *Бітім, келісім.* Міндет ауыр. Хан бұйрығы *м ә м і л е г е* қарай ма? Ғимаратты енді аз күнде бітірген жөн қалай да (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** қ ұ қ ы қ. *Жеке немесе заңды тұлғалардың мүліктік қатынастарды және осы қатынастармен байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттер белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеті. М ә м і л е н і ң* жай жазбаша нысанын сақтамау оның күшін жарамсыз етпейді, бірақ дау болған жағдайда тараптарды оның жасасылуын куәлік айғақтармен қуаттау құқығынан айырады (Қаржы-экон. сөздігі). *М ә м і л е* ауызша да, жазбаша да жасалады (ҚҰЭ). Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлғалардың арасында және жеке тұлғалар арасында 100 айлық есептік көрсеткіштен асатын сомаға *м ә м і л е* жазбаша жасалады (ҚҰЭ).

Мәмілеге келді. *Бітімге келді, келісті.* Сұрағанын беріп, қалағанын орындасаң, ата жауыңда бітісіп *мәмілеге келеді* (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Кеңесте тұтас халықты аяқ астынан дінсіз деп жариялау ыңғайсыз шығар. Алдымен олардың өкілдерін шақырайық және шариғат қағидаларын қаншалықты білетіндігін сынап алып, айқындайық деген *м ә м і л е г е к е л е д і* (М.Иманжанов, Таныс қыз).

МӘМІЛЕГЕР [ар.ир. معاملەگر] з а т. *Екі жақты келістіретін, дауласқан екі елді ымырға келтіретін бітімші.* Қазыбек есімі халыққа қазақ пен қалмақ арасындағы шапқыншылық кезінде екі елдің арасына бітімші, бүтінші болған батыл елші, парасатты *м ә м і л е г е р* ретінде мәлім («Қаз. әдеб.»). Әнет осы өңірдегі елді бір ауыз сөзімен ұйытатын, *м ә м і л е г е р,* білімдар, ақылгөйлігімен даңқы шыққан, игі қазаққа танымал ғұлама кісі еді («Қаз. әдеб.»).

МӘМІЛЕГЕРЛІК з а т. *Бітімшілдік, келісімшілдік.* Қазақ шешендері Әлібекұлы Төле, Келдібекұлы Қазыбек, Датұлы Сырым, Қорлыбайұлы Досбол, тағы басқалар қауым ішіндегі дау-жанжалдарды реттеуден бастап, елшілік *м ә л і м г е р л і к* қызметтерімен белгілі болған адамдар (Б.Адамбаев, Халық дана.). Қазақстан-Ресей ынтымақтастығына екі ел президенттерінің жиі кездесуі көп септігін тигізеді. Біздің президент В.Путиннің тиянақтылығы, *м ә м і л е г е р л і г і* мен ізгі ниеттілігін бағалайды («Жұлдыз»).

МӘМІЛЕЛЕС= е т. *Келісу, бітісу.* – Осы айтқандарым орындалатын болса, *м ә м і л е л е с і п* байқармыз, – дейді ол (Е.Сыланов, Асау арна). Қаңтардың сақылдаған сары аяз күндерінің бірінде Қожа жарықтықтың көршілері өзара *м ә м і л е л е с і п,* Қожанасырдікінде бір кеш қонақ болудың амалын жасайды (Қожанасыр әңгім.).

МӘМІЛЕЛЕСУ *Мәмілелес етістігінің қимыл атауы.*

МӘМІЛЕЛІ с ы н. *Бітімге келген, келісілген.* Лиспхарт бұл жүйені мажоритарлы және консенсустық (*м ә м і л е л і*) деп екіге жіктейді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МӘМІЛЕШІЛ с ы н. *Бітімшіл, келісімпаз.* – Сіз үлкендік дегенмен, Басқаша ұқтық мұны біз. *М ә м і л е ш і л* бар елмен, Кішілік қой мұныңыз? (Ә.Ахметов, Тырау-тырау.).

МӘМІЛЕШІЛДІК з а т. *Келісімпаздық, ымырашылдық.* Екі дүние таным күресінде бейтараптық пен *м ә м і л е ш і л д і к к е* орын жоқ («Қаз. әдеб.»).

МӘН з а т. **1.** *Сана, ұғым арқылы аңғарылатын ішкі мазмұн, мағына.* «Еркек» деген сөздің *м ә н і* екеу емес пе? Бірі жынысқа байланысты, екіншісі іске байланысты, қайсысы болса да, маған жеткен баға (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар. Үннің тәтті оралған *м ә н і* оятар (Абай, Тол. жин.). Құр судан май шықпайды, Құр сөзден *м ә н* шықпайды (Мақал). **2.** ғ ы л. *Іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі арқасында адамның шындықтағы құбылыстарды жалпылай алуының нысаны.* Нәрсенің *м ә н і н* меңгеруде адамның сөзі мен формула, сызба, өрнек, кесте және т.б. белгілерді пайдалануы ерекше маңыз алады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** м а т. *Белгілі бір математикалық нысанның сандық көрсеткіші.* Егер айнымалы х-тің абсолют шамасы өзінің бір *м ә н і н е н* бастап алдын ала берілген кез келген мейлінше аз оң санынан кіші бола берсе, ол айнымалы х-ті шексіз аз деп атайды (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Мән бермеді [берген жоқ]. *Көңіл қоймады, назар аудармады, елемеді.* Хирургтардың көпшілігі байлау материалына, оның қасиетіне, түріне *мән бермеді* (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Мән бермеймін* десең де, Мұң торлайды жүзіңді. Ұйтқып соққан өсектен Ұйқың, тағы бұзылды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қайсар Әлжанның сөзіне *мән берген жоқ,* оған бұрылып та қарамады (І.Есенберлин, Алтын құс).

Мәні болмады. *Жайы келіспеді.* Түлкінің тышқан жемей *мәні болмас,* Кемірсе сүйексаяқ қарны толмас. Жемтік түссе жермін деп қалғанынан, Қасқырға іздеп барып болды жолдас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мәні келмеді. а) *Ыңғай, реті болмады, оңалмады.* Ісіннің *мәні келмес* «ah» ұрғаннан, Айғайлап азан, зікір шақырғаннан, Топырақ алтын болмас қанша илесең, Май түспес қара судан сапырғаннан (Ақмолла ақын, Күндер.). ә) *Жағдайы жақсармады, күйі болмады.* Мағлұм бір өзіңе менің халім, heш рақат көрмегендей сенсіз жаным. Еріксіз бір есекке қосақталсам, Жаhанда екі бірдей *келмес мәнім* (М.Дулатов, Шығ.).

Мәнін тапты. *Ұғынды, байымдады.* Оқырсың да қолға алып, Сөздің *мәнін табарсың.* Өз сөзіңе өң салып, Дауды жүндей сабарсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МӘНДЕ= е т. *Мән беру, түсіну.* Жақып әке сөзінің төркінін *мәндеген* жоқ-ты (Қ.Ысқақов, Қара орман).

МӘНДЕС с ы н. *Мәні, мағынасы жақын; синоноимдес.* Осы өлеңдегі (Махамбеттің) синоним сөздердің әрқайсысы өз орнында, бәрін де ақын керемет талғаммен тауып қолданған. Сондықтан олардың ешқайсысын ешбір *мәндес* сөзбен ауыстыруға болмайды (З.Қабдолов, Әдеб. теор.).

МӘНДІ с ы н. **1.** *Мәні бар, мағыналы.* Қазақ тіліндегі қарсылас *мәнді* сөздер – антонимдер (Мысалы: бар-жоқ, аз-көп, ескі-жаңа, ақ-қара) екі жар болып, мақалдың екі қанатына бөлінеді де, шендестіруді құрайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **2.** *Мазмұнды, маңызы бар.* Естімесең, білмесең, Мәз болып бір күлмесең, Тыңда қызық әңгіме Маңызды да, *мәнді* де (Ә.Дүйсенбаев, Көңілді.). Түсінсең соның бәрін *мәнді* етемін, Толқытам күй күмбірі, ән жетегін. Ел білсін, дос сүйсінсін, дүшпан ұқсын Тұғыры Қазақстан әлді екенін (К.Салықов, Жезкиік). Болады сөз *мәнді,* Бас изе ісінбей. Біз ит боп жазғанды Жүрсің сен түсінбей (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МӘНДІЛІК з а т. **1.** *Мәні барлық, мағыналық, маңыздылық.* Т.Жароковтың «Күн тіл қатты» поэмасы тақырыптың *мәнділігі* мен маңыздылығы, тақырыпқа сай романтикалық асқақ әуен, көркемдік жаңа формамен де қадірлі, құнды («Қазақст. мект.»). Ұлпан бейнесінің ұлылығы, ол тындырған істердің *мәнділігі* – оның қай заманда өмір сүргенін, қай кезеңде қарекет еткенін еске алсақ, тіпті зорайып, биіктей бастайды (Ж.Ысмағұлов, Адам.). **2.** п с и х. *Адам жанының тұрткі, уәждерінен туындайтын қажеттілік. Мәнділік* тұрақты және өткінші болып бөлінеді. Мысалы, адамның оқуға, білім алуға қатысы тұрақты мәнділік болып келсе, ал қолында сағаты жоқ кісінің уақыт мерзімін білгісі келген кездегі жағдайынан уақытша мәнділік орын алады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Анимизм – рухани *мәнділіктер* мен тіршілік иелерінің өмір сүруі жөніндегі көзқарастар және адамдардың солармен қарым-қатынас орнатуының мүмкіндіктеріне сенушілік («Парасат»).

МӘНДІР з а т. э т н. *Жас төлдің ірімшік ұйыту үшін сүтке ашытқан ұлтабар шырыны.*

МӘНДІРЕК с ы н. *Мәні ерекшерек, маңыздырақ.* Табиғат әмәнда қиялды қозғайды, өзіңді табиғат аясында *мәндірек,* толымдырақ сезінесің, кейіс-реніштерің ұмытыла тұрады (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

МӘНЕР[1] з а т. **1.** ө н е р. *Әшекей, ою-өрнек, безек немесе әуен, сарынның өзіндік нақышы.* Киев жаңа салынған үйлерімен ғана емес, әр қилы *мәнермен* салынған ескерткіштерімен де әдемі (К.Тоқаев, Көмескі із). Үйдің еңсесінің биіктігі мен ауласының тазалығына, бақ ішіндегі гүлдердің алуан түріне, тіпті оны қоршаған тақтайларының біркелкі *мәнеріне* қарап, бұл үйдің қожайындарының тату-тәтті тұрмысын, еңбек сүйгіштігін байқауға болады (Т.Әбдіков, Күзгі.). **2.** а у ы с. *Өзіндік ерекшелік, даралық.* Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын қанаттыны талаптыға жалғайтын, Фараби мен Ясауидің жырларын Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын, Әрі өзгеше ел басқару *мәнері* Отырардың Қайыр атты ханы еді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МӘНЕРЛЕ= е т. **1.** *Әшекейлеу, өрнектеу, әрлеу.* Адресіне қарасам, «жергілікті хат» деген жазуы бар менің аты-жөнімді *мәнерлеп,* астын қызыл қарындашпен сызып қойған екен (Т.Қойшыманов, Тынымсыз жан.). Орынбор көп көшелі, үлкен қала, Үйлер бар *мәнерлеген* өрнек сала. Әуелде қалғанымен таңырқанып, Артынан өз үйіндей көрді бала (О. Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Нақышына, бабына келтіріп сөйлеу, әдемілеп оқу.* Текстің жеке бөлшектеріне дұрыс тақырыпша беру, асығып-аптықпай *мәнер-*

л е п оқуға жаттықтыру сияқты тәсілдерді де жиі қолданып отырмаса болмайды (Қ.Жарықбаев, Психология). *М ә н е р л е п* оқуда да көз бірер сөздің көлемінде болмай, тұтас сөйлемді, тіпті бірнеше сөйлемді қамтиды (Қ.Жарықбаев, Психология).

Мәнерлеп сырғанау. с п о р т. *Мұз айдынында музыка сазына сәйкес әсем қимыл жасап, конькимен сырғанау арқылы орындалатын спорт түрі. М ә н е р л е п с ы р ғ а н а у д ы ң* жекелей, жұптасып, топтасып сырғанау және мұздағы би түрлері бар (ҚҰЭ). Астанадағы Октябрьдің 50 жылдығы атындағы Спорт сарайында *м ә н е р л е п с ы р ғ а н а у д а н* Алматы қаласының біріншілігі басталды («Лен. жас»).

МӘНЕРЛЕГІШ з а т. з е р г. *Күміс бетіне шимай салатын құрал.*

МӘНЕРЛЕН= е т. *Өрнектелу, әшекейлену.* Отырғандардың көздері ағаштан сан түрлі ою-мен *м ә н е р л е н г е н* (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

МӘНЕРЛЕНДІР= е т. *Әшекейлендіру, әрлендіру.* Ы.Алтынсариннің «Насихат» деген өлеңін Назекең *м ә н е р л е н д і р е* оқиды (С.Бегалин, Замана.).

МӘНЕРЛЕНДІРУ *Мәнерлендір етістігінің қимыл атауы.*

МӘНЕРЛЕНУ *Мәнерлен етістігінің қимыл атауы.*

МӘНЕРЛЕС с ы н. *Мәнері бір, мәндес.* Қала үйлері қызық: бірінде готика үлгісі жатса, енді бірі барокко *м ә н е р л е с,* үшіншісінде қазіргі модернизм тұнып тұр (З.Қабдолов, Сыр.).

МӘНЕРЛЕТ= е т. *Әшекейлету, өрнектету.* Ғалияның етек-жағасын алтын зермен *м ә н е р л е т к е н,* үстінде қызыл барқыт жеңсіз қынама бел камзол мен қос етек ақ жібек көйлегі бар (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

МӘНЕРЛЕТУ *Мәнерлет етістігінің қимыл атауы.*

МӘНЕРЛЕУ *Мәнерле етістігінің қимыл атауы; әшекейлеу, өрнектеу.* Заттарды қажетке жаратумен қатар *м ә н е р л е у,* оюлау, қырлау, бояу, жылтырату, бедерлеп әдемілеу сияқты әстетикалық сезім де дамыды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

МӘНЕРЛІ с ы н. **1.** *Сәнді әшекейленген, ою-өрнегі бар.* Бөлме іші тап-таза, еденге түкті, *м ә н е р л і* кілемдер төселген (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Балзия *м ә н е р л і* күміс подносты әкеліп, Злиқаның қолына ұстатты (С.Омаров, Күншуақ). **2.** а у ы с. *Нақышты, көркем.* Ақынның кестелі, келісті, *м ә н е р л і,* ырғақты сөзін ақын, жазушы ғана аудара алады, өз басынан пьеса жазарлық кісілер аудара алады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МӘНЕРЛІЛІК з а т. *Мәнерлі болғандық, сәнділік.*

МӘНЕТ з а т. *Алтын, күміс, мыс, кейінгі кезде мыс, никель, алюминий қорытпаларынан шекілген, заңмен белгіленген салмақ құрамы мен пішіні бар, айналыс және төлем құралы болып табылатын ақша белгісі. М ә н е т т е* бейне (елтаңба, ұлы тұлғаның есімі, билеушінің қырынан бейнеленген кескіні, т.б.) және жазу – қаланың, мемлекеттің аты, шығарылған жылы, мәнеттің атауы шекіледі (Қаржы-экон. сөздігі). Егеменді Қазақстанда тұңғыш ұлттық *м ә н е т* – металл теңге 1993 жылы 15 қарашада қағаз ақшамен бірге айналысқа жіберілді (Қаржы-экон. сөздігі).

Мәнет сарайы. *Мәнет, ордендер мен медальдар, металдардан жасалатын басқа да алтын, күміс, сыр жалатқан металл бұйымдар жасайтын мемлекеттік кәсіпорын. М ә н е т с а р а й ы* ұлттық мемлекет құрылып, мәнет шеку мемлекет монополиясына айналған кезде пайда болды (ҚҰЭ).

МӘНЕТШІЛДІК з а т. э к о н. *Айналыстағы ақша массасы нарықтық экономиканы тұрақтандырып, дамытуда белгілі рөл атқарады дейтін экономикалық теория.* Экономиканы басқаруға *м ә н е т ш і л д і к* көзқарас АҚШ-та, Ұлыбританияда, ГФР-де, т.б. елдерде 70–80-жылдардағы тұралаушылықты еңсеру кезінде, кейбір ТМД елдерінде нарықтық экономикаға көшу кезінде кең пайдаланылды (ҚҰЭ).

МӘН-ЖАЙ з а т. *Бір нәрсенің қыр-сыры, жағдайы.* – Ендігі бастың бәрі де алдымен сізге тартылады, – деп, Сәдір де қостап қалды. Мұнікі де *м ә н-ж а й д ы* түсінген адамның сөзі (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сарағұл ата-анасына *м ә н-ж а й д ы* түсіндірді де, жолға шықты («Қазақст. әйелдері»). Сыр бермес, ортақ шешен тіл, Айтпайды ашып *м ә н-ж а й ы н.* Ашылмас ескі ауыр сыр, Барлығы мұнда дап-дайын (XX ғ. қаз. ақын.). Мен айттым *м ә н-ж а й ы м-д ы* қалдырмастан, Жетім боп қалғанымды бала жастан. Қалшылдап корыққанымнан дірілдедім, Жатқанды шөпке келіп айттым бастан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МӘНЖУБАС с ы н. *Бос, болбыр, ынжық.* – Сағат сайын барабан соғып тұратын сауыққой сері сағаттар болушы еді, соны алып кел десем, мына *м ә н ж у б а с т ы ң* тауып кеп жүрген көкегі ғой, қонақтардың миын шоқытып, – деді жеңгей кінәсін күйеуіне аударып (О.Әубәкіров, Сиқыр). Байшуақта да әлі өзі ашпаған талай өнер бар сияқты, қалай болғанда да «қойын құрттап, қойыртпағын ұрттап» күнін көргенге

мәз болып өтер *м ә н ж у б а с ы ң* ол емес (К.Сегізбаев, Беласқан).

МӘНЗЕЛ з а т. ж е р г. *Өзгешілік, ерекшелік, мән.* – Мынау өзі зілдей не нәрсе. Мен жай березент десем, өзінің не *м ә н з е л і* бар? – деп, Мұсақ өзінің үйреншікті жалғыз сөзі *м ә н з е л д і* бір қыстырып қалды (С.Бегалин, Сәтжан).

МӘНЗЕЛДЕС с ы н. *Тәріздес, сияқты.* Мүмкін күні бұрын білдірмегені де орынды болар, өйткені махаббат деген іштей тұтанған бір от *м ә н з е л д е с* дүние ғой, әбден қызуы жетпей сыртқа шығарудың қажеті қанша! (І.Есенберлин, Ғашық.). Магниткадан көтеріле ұшқан бозғыл түтін аспанның төсін арда емген қазбауыр бұлт *м ә н з е л д е с* (С.Талжанов, Адам тур.).

МӘНЗЕЛДІ с ы н. с ө й л. *Тәріздi, сияқты.* Ол, әрине, сөз алып та сөйлейді. Онысы мына *м ә н з е л д і* боп келеді: – Бәріміздің де сүйенеріміз, арқа күзеуіміз – осы Жабекем, біле білсеңдер (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

МӘНЗҮР: мәнзүр қылмады [қылған жоқ]. *Елең қылмады, ескермеді.* Аяқ астынан құбылып, артынша ойнақтаған ботадай құтырып шыға келетініне еті үйрене бастаған серіктері ештемені *м ә н з ү р қ ы л м а й,* қайта құлақтары тыншып қалғанына қуанысқан (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Бүлдіріп кеткен ол кәпір. *М ә н з ү р қ ы л м а й* ешкімді, Келе жатыр Ер Шора (Бабалар сөзі // Шора батыр). Әкесінен күніне әлденеше боқтау естіп жүрген қара сирақ *м ә н з ү р қ ы л ғ а н ж о қ,* маңқиып тұрып сатал-сатал жалаңаш қарнын тыр-тыр қасынды да қойды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

МӘНЗІЛ[1] [ар. منزل]. з а т. *Мекен, тұрақ, үй.* Шешеңнің қасында маған деген *м ә н з і л* даяр шығар, ертерек кетіп, қайта соның жаны жай тауып жатыр-ау деймін (О.Бөкеев, Қайдасың.). Әрқайсысы өзінің *м ә н з і л і н е* барады. Кәпір менен мұсылман Ашпақшы болды араны (Бабалар сөзі//Діни дастан.). Бұл арыстан *м ә н з і л і н д е* мекен еткен, Қанша аңның қаһар етіп қанын төккен (М.Дулатов, Шығ.).

МӘНЗІЛ[2] [ар. مجبور] з а т. *Дәреже, атақ.* Ешкімнің қармағына ілінбеген, Сайрандап суда жүзген сіз бір балық. Қызығып жанабыңа жолдадым сөз, Бойыңа биік *м ә н з і л* дәражалық (Кете Жүсіп).

МӘНИ: мәни суы. *Шаһуат.* Екі-үш күн қатарынан келетін осы қан еркектен қабылданар жыныстық тамшы *м ә н и с у ы н ы ң* қабылданбауынан немесе болмауынан көрініс береді («Жұлдыз»). Әйел заты үшін некелі ерінің белінен бөлінер жыныстық тамшы – *м ә н и с у ы* немесе шаһуәт суын қабылдап, ана болудан артық бақыт жоқ («Жұлдыз»).

МӘН-МАҒЫНА з а т. *Бір нәрсенің мағынасы мен маңызы, мазмұны.* Көріп, тыңдап қанығам, Көңіліме гүл қаптап. Сенің *м ә н і ң-м а ғ ы н а ң* Сәуле сынды мүлде аппақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Дереу дайындыққа кірісіп, қазақ сөздерінің қалай жазылып, оқылатыны, *м ә н м а ғ ы н а с ы* жайында бір жарым ай сабақ өткіздік («Парасат»). Қор қылған өз-өзіңді сен бір сабаз, Апельсин арасында сен бір сәбіз. Ішіңде *м ә н-м а ғ ы н а д а н* бір мысқал жоқ, Сыртыңнан қопсып жүрген сен бір қауыз (Ақмолла ақын, Күндер.).

МӘНПАСИ [франц. montrensier] з а т. *Әр түсті кішірек, қатты мұз кәмпит.* Жәзира мен Балымның ұсынған қағазға ораулы қант, *м ә н п а с и і н* де бұртиып әзер алды (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Арлан, сен неге түсінбейсің ә? Қазір соғыс, нан аз, әскерден ағаларымыз келеді, сонсын нан да, *м ә н п а с и* де көп-көп болады (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МӘНСАП з а т. с ө й л. ***Мансап.*** Мәдидің жалғыз ауыз сөзінен Отанға деген махаббаты қандай екенін көріп, губернатордың адамдық жүрегі елжіреп кетіп еді, өзінің *м ә н с а б ы* есіне түсіп кетті де, қайтадан қара тасқа айналып сала берді (Ә.Әбішев, Найзағай).

МӘНСҮП [ар. منصوب]. з а т. *Тән болушылық меншігі, иелігі.* Россия бір зор ел жатқан тасып, жері кең, байлығы мол елден асып. Алыстан, артаманнан ойлағанда, Көп жері дүниенің бізге *м ә н с ү п* («Мұра»).

МӘНСІЗ с ы н. **1.** *Мәні жоқ, мағынасыз, мазмұнсыз; бос.* Адалдық қастерлеу, қадірлеу өміріңе нұр құяды, *м ә н с і з,* мағынасыз өмірге, құр күн кешуге сені жібермейді (К.Қазыбаев, Дәуір.). **2.** а у ы с. *Боскеуде, құыс кеуде (адам).* Сүйіктім-ау, сәнсіз өмір мәнді ме? *М ә н с і з* адам шырқай алмас әнді де. Бәсеңдетпе, қарлықтырма даусыңды Бақытсыз боп қалмау үшін мәңгіге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жәрдем, жоқ, ағалар! Олай болмайды. Мен де еркек боп туғанмын, Санамаңдар әлсізге, Баламаңдар *м ә н с і з г е* (Ә.Тәжібаев, Жартас).

МӘНСІЗДЕН= е т. *Мәнінен айырылу, мағынасыздану.* Ол пәлен ай бойы тыным таппай тырбынған тіршілігі табан астында *м ә н с і з д е н і п* шыға келді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

МӘНСІЗДЕНДІР= е т. *Мәнін жоғалтты́ру.* Мұрын қытықтайтын хош иіс мынау судан шығып жатқан қара құрым қалың қолдың айналаға айбат шеккен үрейлі сұсын *м ә н с і з д е н д і р і п* тұрғандай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

МӘНСІЗДЕНДІРУ *Мәнсіздендір етістігінің қимыл атауы.*

МӘНСІЗДЕНУ *Мәнсізден етістігінің қимыл атауы.*

МӘНСІЗДІК з а т. **1.** *Мәні жоқтық, маңызсыздық.* – Біздікінде болсын! – деген Шоқпыт үйінде қазанасының *м ә н с і з д і г і н* сөз етпей-ақ түсінерлік қалып жасаған (Д.Әбілев, Баянауыл.). Түсінбес ол өзінің *м ә н с і з д і г і н,* Тап бермесем, емес те әлсіздігім, сыйлай, сыйлай жүргенде, сұмдық терген, Көрген қиын жолдастың арсыздығын (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Мәні жоқ нәрсе, маңызсыз іс, зат, т.б.* Сүйе бер, шаш, кеудеме маржаныңды, Берме тек *м ә н с і з д і к т і,* арзаныңды. Қиынға жұмса мені ауырды артып, Қияға жетеле де арманымды (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

МӘНТІ з а т. т а м а қ. *Өте ұсақ туралған етті көлемі тұшпарадан үлкендеу етіп қамырға орап жасалатын, арнаулы қасқанда буға пісірілетін тағам. М ә н т і* дайындауға ұсақтап туралған қой еті, құйрық май, пияз, тұз, қара бұрыш қажет; қамырына жұмыртқа қосылмай иленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қалаға келгендер Белгібайдың қымызымен, Ыбырайдың *м ә н т і с і н е* бір кірмей кеткен емес (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір станцияға түсіп, нанға орап пісірген ақ ірімшік, *м ә н т і* сатып әкелдім (С.Сейфуллин, Тар жол.).

МӘНФАҒАТ [ар. منفعة] з а т. е с к і к і т. **1.** *Пайда, табыс, кіріс.* **2.** *Игілік, жақсылық.* Сонан соң ғана... өзін танымақтық, дүние танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жіліб, *м ә н ф а ғ а т* дәфғы мұззаратларны айырмақлық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады (Абай, Шығ.).

МӘНІС з а т. **1.** *Сөздің ішкі мазмұны, маңызы.* Бұл сөздің түбін ойлап болжанарсың, Біреуден үйренбейсің сөз *м ә н і с і н,* Көп көздің оғы тиіп аман жүрген, Жаралы сен бір сері жолбарыссың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Гүлмизаның нұрлы көзі күлім қағып, сөз *м ә н і с і н е* қарай құбылып, өзгеріп отырған жүзі әлденені есіне түсіргендей болды (З.Шашкин, Өмір.). Біздің қазақ жұрты земство деген сөзді бұрын естімеген. Алым ақшалардың кейбірі земский сбор деп жиылатынын естіген болса да, оның *м ә н і с і н* білмейді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің мәні, жай-жапсары.* Көңілі жабық, көзі көр, білсін қайдан *м ә н і с і н?* Жолбасшы болған заттарға, абырой бақыт дарысын (М.Дулатов, Шығ.). Мен барған соң молдалар көп кеңесті, аяғында *м ә н і с і н* әбден шешті. Құрым үйіп, би үйін жеті айналса, оған неке қиюға мүмкін десті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Бір нәрсенің жөні, күйі, барысы, астары.* Істің *м ә н і с і* мынау: 1906 ж. 25 февральда Торғай судиясының мекемесінде бір дау болған (М.Дулатов, Шығ.). Шақыртып аю менен түлкіні алды, кеңесіп, екеуіне ақыл салды. Арыстан іс *м ә н і с і н* айтқаннан соң, кідіріп түлкі азырақ ойға қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** *Бір нәрсенің себебі, уәжі, тұрткісі.* Алдыңдағы көрсетілетін істерге алаң алданышы деп ат қоюда *м ә н і с* бар: ондағы көретініміз өмірдің өзі емес, тек түрі; сәулесі айнаға түскен сияқты алаңға өмірдің өзі түспей, сәулесі ғана түседі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оның *м ә н і с і* бар еді. Болыстың бір жақын адамының малын ұрлап, мені ұстаймыз дегенін естіп, қашып шығып едім. Сіздерге еріп жаным қалмаса, ел ішіне сия алатын емеспін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көтерсін бұл баланы даяшы қыз, Сыртынан байқап отыр өздеріңіз. Көшеде балалармен алдандырсын, болмаса біле алмадық *м ә н і с і н* біз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Шын мәнісінде [мәнінде]. *Шынында, расында, шын мәнінде.* Көп өткелден өткен, көп асулардан асқан атақты орыс поэзиясы біздің *ш ы н м ә н і с і н д е г і* тәлім-тәрбие алған ұлы мектебіміз болды (С.Мәуленов, Үркер.).

МӘНІСТЕ= е т. *Мәнін түсіндіру.* Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әлпіне түсіріп айтады. Көркемсөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, *м ә н і с т е п* қақиқат түрінде айтады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МӘНІСТЕУ *Мәністе етістігінің қимыл атауы.* Пікірді *м ә н і с т е у,* дәлелдеу, сипаттау баяндамасында болғандықтан – баяндама байымдаманың нағыз дендем бөлімі болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МӘНІССІЗ с ы н. *Мәнісі жоқ, маңызсыз.* ≈ *М ә н і с с і з* әрекет.

МӘҢГУ *Мәңгі етістігінің қимыл атауы.*

МӘҢГҮРТ з а т. **1.** *Ақылы кем, есуас, жынды адам.* Жұрт та тік мүйізді ешкіге ерген қой тәрізді *м ә ң г ү р т* тобыр емес пе? (Д.Досжанов, Жібек.). Бекжан мына *м ә ң г ү р т к е* ашуынан айыға алмай тесіле қарап тұрды да, өзін-өзі барынша әдепті ұстауға тырысты (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Моулади шаңға малынған қайқы кірпіктерін көтеріп, *м ә ң г ү р т* адамдай мағынасыз қарайды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **2.** қоғ. саяси. *Тарихи жадынан, тілі мен дінінен, ділінен айырылған ұлтсыз адам. М ә ң г ү р т т е р* жайлаған қоғам, әрине, мәңгүрттік қана іс-әрекет жасай алады («Түркістан»). Қазақтың қап арқалаған қара кемпірі, жұмыссыз еркегі, жетім баласы байлығына мастанған *м ә ң г ү р т і,* тағдыр тәлкегіне түскен қаракөзі, қайыр тілеп қалған қариясы, «елім» деп еңіреген азаматы бәрі-бәрі жекелеген образдар («Қаз. әдеб.»).

МӘҢГҮРТТЕН= е т. *Тілі, діні, ділі сияқты ұлттық қасиетінен айырылып, мәңгүртке айналу.* Бұл күнде *м ә ң г ү р т т е н г е н* қазақтың зияны асты ғой («Ана тілі»).

МӘҢҒҮРТТЕНДІР= е т. қ о ғ.-с а я с и. *Мәңгүртке айналдыру.* Мықтап ноқталап алып, *м ә ң г ү р т т е н д і р і п* құрту арқылы әлсіз халықты мәңгі табанына басып құртуды мақсат тұтты (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

МӘҢҒҮРТТЕНДІРУ қ о ғ.-с а я с и. *Мәңгүрттендір етістігінің қимыл атауы; ұлтсыздандыру, тілі мен ділінен айыру* «Жаңа тұрпатты кеңес адамын жасауды» көздеген бірдейлену саясаты қолдан *м ә ң г ү р т т е н д і р у д і ң* ең бір қатал, ең бір көлгір түрін үрдіске енгізді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Өз дәуірінде салтанат құрған Кеңес үкіметі де бұратана ұлттар мен ұлыстарды (тіпті ұлы орыс ұлтын да) *м ә ң г ү р т т е н д і р у д е* спирттік ішімдіктерді тиімді пайдаланды («Айқын»).

МӘҢҒҮРТТЕНУ *Мәңгүрттен етістігінің қимыл атауы.* «Ғасырлардан да ұзақ күн», «Жанпида» романдары көтерген қайсыбір халықтарға тән болып бара жатқан *м ә ң г ү р т т е н у* дертімен бірге, есіртіктен тарап отырған азамат алдындағы қауіп-қатер де әлемдік проблемалар үшін әдебиеттің ас қажетті құрал екенін дәлелдей түскені анық еді («Қаз. әдеб.»).

МӘҢҒҮРТТЕС= е т. *Жаппай мәңгүрт күйге түсу.* Қала қазағы *м ә ң г ү р т т е с і п* кетті («Жас Алаш»).

МӘҢҒҮРТТЕСУ *Мәңгүрттес етістігінің қимыл атауы.* Қазіргі бойымызды шырмап алған керенаулық тарихи қысқа мерзім ішінде моральдық-этикалық және мәдениет экологиясына белшемізден батырып, адамға тән адамгершілік қасиеттерден, ұлттық ар-намыстан бірте-бірте жұрдай болып, *м ә ң г ү р т т е с у г е* бейімделген едік («Жұлдыз»).

МӘҢҒҮРТТІК з а т. с а я с и. ф и л о с. *Адам бойында ұлттық мәдениет пен құндылықтардың, адамгершілік қасиеттердің жойылуын білдіретін ұғым. М ә ң г ү р т т і к* пен көзқамандық бір-бірінен айырмасы бар екі түрлі құбылыс екенін айта келіп, ғалым Р. Бердібай: «Жау қолында тұтқын болып қорлық-зомбылық атаулының бәрін көріп, миына жазылмастай зақым келген, қай елден шыққанын, кімнен туғанын білмейтін, тек кеудесінде жаны бар, ішіп-жеуге, қарадүрсін жұмыстарды атқаруға ғана қабілетті мәңгүрттер халі аянышты («Түркістан»). Өз жерінде ана тілін білмеу, біле тұра сөйлемеу – барып тұрған *м ә ң г ү р т т і к*, рухсыздық («Қаз. әдеб.»). Егер «этнопедагогиканы» ғылым деп алып, оны тек осы мақсатқа ғана қолдансақ, онда қазақ халқының ғасырлар бойы жоғалтып келген тарихи есін қайтарып, ұлттық санасын оятып, *м ә ң г ү р т т і к т е н* құтқарамыз деп жүргендерге не айтуға болады («Ақиқат»).

МӘҢГІ[1] з а т. *Басы ауған жаққа қаңғып жүре беретін адам, нақұрыс; әңгі.* Өз бетімен үйге келмей, басқа бір сиырға еріп жүре беретін *м ә ң г і* еді (З.Шашкин, Өмір.). *М ә ң г і* де, мәңгүрт те болмасқа амалың жоқ (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). Малменен дос *м ә ң г і л е р* қараңғы көрсе бүркенер. Туысы бірге болған соң, Молаға бәрін бір көшірер (Т.Ізтілеуов, Жақсы. жаман).

МӘҢГІ[2] ү с т. **1.** *Өмір бақи, мәңгілік.* Қабірің нұрға толып, рухың *м ә ң г і* рахатта болсын, марқұм Абай (М.Дулатов, Шығ.). Опасыз бір күн өтер дүния жалған, Ешкім жоқ жалғаншыдан *м ә ң г і* қалған. Абайлар ақылды адам зейіл салып, Ата-баба өлмесе қайда барған?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кеппестен кетті көзден жасы *м ә ң г і*, Бір сатқын, туа құзғын асыранды. Көсіліп көк жайлауда отырғанда, қапыда қанды қолмен басын алды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Мүлдем, біржола,* Жаны қиналған жас ана қайтып тілге келместен, *м ә ң г і* көзін жұмды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Көз алды енді *м ә ң г і* тұман болды, Жабырлап, жан-жағына қалмақ толды. Баянды балағаттап, ісіп-кеуіп, Бір қалмақ қалды теуіп созған қолды (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Шетсіз, шексіз, бітпейтін, басы бар, соңы жоқ.* Біз білмейміз, нәтижесін ел білмек, Сенімменен күш жетелеп әлдебір, Жүрмін егер қолдан келсе бергім кеп Өзім көрген сұлулыққа *м ә ң г і* өмір (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мәңгі қар. г е о г р. *Көпжылдық қар, полярлық және таулы аймақтардың қар сызығынан жоғары орналасқан аудандардағы ерімейтін қар мен мұздың жиынтығы.* Мұздақтар мен *м ә ң г і қ а р*, құм шағылдар, шаңдар, ұсақ тау жыныстары алып жатқан учаскелерден басқа құрлықтың басым бөлігін топырақ жауып жатыр (Т.Қалыбеков, Экология.).

Мәңгі от. ж а ң а. ***Мәңгілік алау.*** Россия орманында қаза тапқан жас партизан есіме түсіп, Салтанат қақпасының түбіндегі маздап жанған *м ә ң г і о т*, даңқ оты соның құрметіне лаулап жанған от (Ә.Шәріпов, Алыс.). Даңқ ескерткішінің түбінде сөнбейтін *м ә ң г і о т* жанып тұр (К.Тоқаев, Көмескі із).

Мәңгі тоң. а) г е о г р. ***Мәңгілік тоң.*** *Жер қыртысының жоғарғы бөлігіндегі таужыныстардың 0°С-тан төмен температурадағы ұзақ уақыттар бойы ерімейтін қабаты. М ә ң г і т о ң* табиғаттың барлық құрамдарының сипатына ықпалын тигізеді, яғни мәңгі тоң таралған аумақтарда ерекше жер бедері түзіледі (Қаз. тілі термин. Су.). *М ә ң г і т о ң* қалыңдығы бірнеше метрден 600-700 м-ге дейін жетеді. Мәңгі тоң бүкіл Сібірді қамтумен бірге, биік тау бастарында (Тянь-Шань, Памир және т.б.) да таралған (Қаз. тілі термин. Су.). ә) г е о л. *Бойындағы ылғалы тоңға айналып, берік шегенделген таужыныстар. М ә ң г і*

т о ң н ы ң тигізетін әсері түрлі құрылыстарда, жол салуда, пайдалы қазбалар өндіруде, егін егуде есепке алынып отырады (Қаз. тілі термин. Су.).

МӘҢГІ= е т. *Мәңгіріп дел-сал болу, есеңгіреу.* Шофер бала екен. Бұл мана, «әу» деп ойын басталғанда-ақ ұтылып, басы *м ә ң г і п,* қападан ба, қажыды ма, ұйықтап қалған пақыр еді (Д.Досжанов, Зауал). Дұрыстап не әйел де бола алмай, *м ә ң г і п,* жүнжіп, есінен ерте айырылып өз отының берекесін өзі қашырған шығар (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Өзің жынынан айырылған бақсыдай *м ә ң г і п* қалыпсың ғой (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

МӘҢГІ-БАҚИ үс т. *Өмір бойы, мәңгілік, өле-өлгенше.* Енді көріп тұрсың ғой, құлпытасқа ойып жазған аттары өмірі өшпейді. Олардың есімдері *м ә ң г і-б а қ и* ұмытылмайды (С.Омаров, Өмір.). Олай болса, сен анаға *м ә ң г і-б а қ и* қарыздарсың (З.Қабдолов, Жалын). Келгенмен *м ә ң г і-б а қ и* өсіп-өнгің, Көшірер жұмыр жердің төсінен күн. Адамның атын кезек сумаңдатқан Ажалдың бар жазуын өшірер кім?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МӘҢГІЛЕУ с ы н. *Есеңгіреп қалған, нақұрыстау, мәңгүрттеу.* Алғашқы айларда сүлесоқ, *м ә ң г і л е у,* үруге шамасы келмейтін («Лен. жас»).

МӘҢГІЛІК з а т. *Мәңгі-бақилық, өмірлік.* Әйгілі, құтты кесене, Күшіңді толқыт, еселе, Ел-жұртыңды еліктір де қызықтыр. *М ә ң г і л і к т і* меңзеткен, Естіген жанды шөлдеткен Қабырғаңда тарих сыры тұнып тұр (К.Салықов, Жезкиік). // *Мәңгі, өмір-бақи.* Халқың бар ел сыйлаған, ер сыйлаған, Дәметер менің одан сол сыбағам – *М ә ң г і л і к* атағыңды бермесе де, Бір күнгі абыройыңды берсін маған! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).Ұрыс сайын талай-талай ер азаматтар қаза болып жатты, олардың есімдерін айтқаннан гөрі де жүректе *м ә ң г і л і к* сақтағанымыз абзал (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). // *Шетсіз, шексіз, соңы, аяғы жоқ.* Ешқандай билік *м ә ң г і л і к* емес, өзгереді, ауысады. Осы өзгерістер кезінде тек елдің жағдайын төмендетіп алмауымыз керек («Айқын»).

Мәңгілік ақиқат. ф и л о с. *Танымның даму барысында ақиқатты жоққа шығаруға болмайтындығын білдіретін термин.* Осы мазмұнда *м ә ң г і л і к а қ и қ а т* абсолютті ақиқатпен бара-бар (Ор.-қаз. түс. сөзд. Философия.).

Мәңгілік алау. *Белгілі бір ерлік уақиғаға байланысты орнатылған мемориалда, ескерткіштерде күндіз-түні жанып тұратын от.* Жауынгер-интернационалист қос бүлдіршінін *м ә ң г і л і к а л а у ғ а* жетелеп келді. От жүрек азамат енді сол алауды балаларының жүрегінде жағарында күмән жоқ («Егемен Қазақстан»).

Мәңгілік бейнелер. ә д е б. *Белгілі бір заманда қоғамдық ортада қалыптасқан мінез ерекшелігі бар, бойынан жалпы адамзатқа тән қасиеттері танылып, типтік тұлға дәрежесіне көтерілген әдеби бейнелер.* Мұндай танымдық, көркемдік қасиеті мол *м ә ң г і л і к б е й н е л е р д і ң* де адам қауымымен бірге жасайтыны, ешқашан ескірмейтіні талассыз дей аламыз (Әдебиеттану термин.).

Мәңгілік қозғалтқыш. ф и з. <лат. perpetuum mobile> *Бір қозғалтып жібергеннен кейін сырттан энергия алмай, шексіз уақыт жұмыс істейтін қиялдан туған қозғалтқыш.* Мәшине өндірісінің дамуына байланысты 16–17 ғг. *м ә ң г і л і к қ о з ғ а л т қ ы ш* идеясы кең өріс алды да, 19 ғ-ға дейін мұндай мәшиненің жобасы көптеп жасалды (ҚҰЭ).

Мәңгілік махаббат. *Өшпейтін сүйіспеншілік сезім.* Ақша бұлттар, найзағайлар анталап, анасына сағынышын арқалап, Келіп жатқан перзенттері секілді. О тәңірі, о *м ә ң г і л і к м а х а б б а т* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мәңгілік тоң. а) г е о г р. *Жер қыртысының жоғарғы бөлігіндегі таужыныстардың 0°С-тан төмен суумен сипатталатын, бірнеше жылдан мыңдаған жылдарға үздіксіз жалғасатын және физикалық-географиялық ортаның өзгеруімен бірге өзгеретін табиғат құбылысы.* Алып жатқан ауданына қарай үзік-үзік және ойдым-ойдым, ал тереңдігіне (жоғарыдан төмен) қарай: негізгі қабат, тоңды таужыныстар аймағы, өтпелі аймақ және жібіген таужыныстар аймағы болып бөлінеді. *М ә ң г і л і к т о ң* таралуына қарай: үстіңгі, аралық және астыңғы тоң суларын құрайды (Қаз. тілі термин. Кен.). ә) г е о л. *Жер бетіне жақын орналасқан, температура мөлшерінің теріс мағынасымен сипатталатын, құрамында міндетті түрде мұз түйіршіктері бар таужыныстар қабаты. М ә ң г і л і к т о ң д а р* ғасырлар бойы, тіпті мыңдаған жылдар бойына сақталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

МӘҢГІЛІККЕ үс т. *Біржолата, мүлдем.* Дүниеде *м ә ң г і л і к к е* орнап қаларлық адамшылық хақиқат жеке ғана мінезге сүйеніп тұра алмайды (Абай, Тол. жин.).

Мәңгілікке жөнелтті. *Соңғы сапарға шығарып салды.* Осынау шуақ шашқан кең өлкеде, Сірә, мен қаламын-ау көлеңкеде. Шынымен жұртым маған шын өкпелеп, із-түзсіз *м ә ң г і л і к к е ж ө н е л т е* ме? (М.Мақатаев, Шығ.).

Мәңгілікке көз жұмды. *Қайтыс болды, өмірден өтті.* Сол кездері менің Мыңбайжаным да *м ә ң г і л і к к е к ө з ж ұ м ы п т ы* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Әкем соғыстан оралмады, шешем

айы-күні біткен шақта *мәңгілікке көз жұмды* (И.Жақанов, Қайта орал.). Майра қайтып көзін ашқан жоқ. Ол *мәңгілікке көз жұмды* (С.Досымов, Жаңғырық).

МӘҢГІР= е т. **1.** *Басы зеңіп есеңгіреу, меңзеңболу.* Соққының қаттылығы сонша, бір сәтке мен кәдімгідей *мәңгіріп,* есеңгіреп қалдым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қоңыр күздің маужыраңқы шуағы буын-буынды алып, ұйқы шақырған соң, еріксіз дел-сал *мәңгірген* кейіпті бастан кешіреді (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** *Не істерін білмеу, адасу, алжу, ақыл-есінен айырылу.* Үйірінен айырылып, *мәңгіріп* жүр кәріңіз Кәрілерді қаңғыртып, жарасып отыр сәніңіз (Бес ғасыр.). Насихатшыл ақылыңа сал, құрбым. Не істерімді білмей кейде *мәңгірдім,* Шалқи өскен жігіттіктің-бұтағын Шаба жаздап, Шаба жаздап, Қалдырдым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МӘҢГІРТ= е т. *Есеңгірету, меңзеңкүйге түсірту.* Көп ішпесе де, өткен күнгі ырдудырду, мезгілсіз ұйқы басын *мәңгіртіп* тастапты (М.Гумеров, Сүйе ме.). Тау арасының түнгі алып көлеңкесі ояу жатқан сорлыны *мәңгіртіп,* тұншықтырған секілденді (Ә.Әзиев, Оянған ар).

МӘҢГІРТУ *Мәңгірт етістігінің қимыл атауы; ақылынан адастыру.* Алданған үміт, кесілген арман бір адамды *мәңгіртуге* жетіп жатыр (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

МӘҢГІРУ *Мәңгір етістігінің қимыл атауы.* Рабсай айналмақ ауруға ұшыраған тоқтыдай бостандық алған соң да *мәңгірумен* күн өткізді (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

МӘҢГІТ= е т. *Басын айналдыру, мәңгі ету.* Мені тағы да сан тараптан ойлар торып *мәңгітіп* әкетеді (О.Тәжиев, Жетім қыз). Мұнда келген соң Ошақбайды *«мәңгітіп* миын айналдырдық» деп ойлап, босатып, қызметші құлдарға қосты (Д.Досжанов, Жібек.).

МӘҢГІТУ *Мәңгіт етістігінің қимыл атауы.*

МӘҢКҮР-НҰҢКІР [ар. منكر]. з а т. с ө й л. д і н и. ***Мұңкір-нәңкір.*** Қаламын жылжытқанда менше ілгері, Ақындар көзбен сені ел көрсін деді. Ана бір мөлдір кезден сені әкетсе, *Мәңкүр-нұңкір* әкете берсін мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МӘҢКІЛДЕ= е т. с ө й л. *Маңқ-маңқ ету, маңқылдау. Мәңкілдеп* маза бермес маңғыл төбет, Қойлармен қабаттасып бірге қашты (Қ.Алтынбаев, Қиял қанат.).

МӘҢКІЛДЕУ *Мәңкілде етістігінің қимыл атауы.*

МӘПЕ з а т. *Ерекше, айрықша бап, күтім.* – Я, ақ ешкіні, мұны күтпесе болмайды! – Күткенде, зор *мәпе* керек! (Т.Сағымбаев, Кездесу).

МӘПЕЛЕ= е т. **1.** *Әлпештеп бағып-қағу, аялау.* Сал болып жатып қалған шалды баласындай *мәпелеп* қандай күтті (К.Қазыбаев, Ызғар). Жібек ана ақ бөпесін әлпештейді, *мәпелеп,* Алдына алып, ән салады, әлдилеп (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ардақжан, сен ақ сұңқар бақшадағы, Біреудің *мәпелеген* ақ тамағы. Сағындым, еркем, ах-ах-ау, сені-ау! Ерке өскен ел ішінде ерке сәулем, Секілді айдын көлдің ақ шабағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Күту, баптау.* Оған күн де, жел де тигізбей, гүл секілді *мәпелеп* өсіріп келе жатқан-ды (І.Есенберлин, Алтын құс).

МӘПЕЛЕН= е т. *Әлпештелу, аяланып бағып-қағылу.* Күнде жалынды махаббат құшағында *мәпеленеді* (С.Бегалин, Уақыт.). Сол күннен қос мектепте *мәпеленді м.* Сан қилы сыннан, шыңнан өте бердім. Асқарды қияламай – төтеледім, Өзгені өзім енді жетеледім (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

МӘПЕЛЕНУ *Мәпелен етістігінің қимыл атауы.*

МӘПЕЛЕС= е т. *Бағысу, күтісу.* Енді білдік ағаштың қасиетін, *Мәпелесіп* ағайын бас иетін. Күнде қарап, ағашты бағып-қағып, Орындаймыз әкенің өсиетін (Ж.Байтанаева, Алыс.).

МӘПЕЛЕСУ *Мәпелес етістігінің қимыл атауы.*

МӘПЕЛЕТ= е т. *Әлпештету, бағып-қақтыру, қараттыру.*

МӘПЕЛЕТУ *Мәпелет етістігінің қимыл атауы.*

МӘПЕЛЕУ *Мәпеле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Әлпештеу, бағып-қағу.* Бала қаз тұрып, аяқ басқанша күні-түні *мәпелеуді* тілейді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Күту, баптау.* Қаладан бір жұма ерте шығып, *мәпелеумен* келе жатқан алдыңғы аттың барлығы да Семейдің байларынікі еді (К.Оразалин, Абай.).

МӘПЕЛІ с ы н. **1.** *Күтіп-бапталған, аялы.* Құлпыртып тың – әженің кең кілемін, Жібіттің қатып қалған жер жүрегін. Емізіп еңбек сүтін ақ бидайға, *Мәпелі* бесік еттің ел білегін (Т.Шопашев, Жастық.). **2.** *Күтіп-баптайтын, ерекше күтім беретін, аялаушы.* Оған *мәпелі* қол керек. Қиындықтан қызғыштай қорғайтын қорған бола білу керек (Ердің даңқы.).

МӘПЕСІЗ с ы н. *Бағып-қағусыз, бапсыз.* Түз көркін мынау көзесе түбі, Түзетер сенің көшіңді бұл ай. *Мәпесіз,* бапсыз өзі өсетұғын Өміршең, өргек есімдігім-ай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МӘПИТ ү с т. ж е р г. *Жайдан-жай, бостан-бос, тектен-тек.* Оның бұл жүрісі – *мәпит* жүріс (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Мәпит* қыдырып уақыт өткізуші болма (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Өз мәпитіне. *Өз алдына, жайына.* Өздігінен екеуі бір іс тындырмайды. Ауыл-ауылды аралап, ет жеп, қымыз ішіп, қысы-жазы *өз мәпитіне* жүреді де қояды (Б.Аманшин, Көкжар).

МӘРҒАЗАП [ир.ар. ميرغضب]. з а т. к ө н е. *Қолшоқпар, нөкер.* Есітіп Апрасияп ақырды енді, Шыдамай азарына ah ұрды енді. – Қайтадан қатаң түрде байлап кел, – деп, Мейрімсіз *мәргазабын* шақырды енді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МЕРҒАУ: мерғау кетті. *Мүлдем кетті, аулақтады, алыс кетті.* Мынау қалай сырлы еді өзі не еткен, Өз ойымен қылғанын нәмәрт еткен. Не етесің босқа сұрап Сарыбайды, Сұрасаң Сарыбайды *мерғау кеткен* (Батырлар жыры). «*Мерғау кетейін* деген екенсің! ... Өз обалың өзіңе!» – деген сияқты ажарлары бар еді (М.Әуезов, Абай жолы).

МӘРДҰД [ар. مردود] з а т. *Мәңгүрт, малғұн, қарғыс атқан.* Қылмаққа мені жәhит сонша тілеп, Ей, інім, бұған тілің не ғып барды-ақ? Әзәзіл адамға қас ойлағаннан, Дәркәрдан болды *мәрдұд* кешікпей-ақ (Ерімбет). Ақыр кетер, бұл дүние күтсең-дағы, Құдайға *мәрдұд* болма, кетсең-дағы (Бабалар сөзі). Өмірім өтті, білмедім шерменде боп, Көңілімді харам қылдым, нәпсі – *мәрдұд.* Қылғанымa қарасам – уайымым көп, Фазылыңа қарасам – үмітім көп (Бабалар сөзі).

МӘРЕ[1] з а т. **1.** *Жарыста озып келетін жер; сөре, көмбе.* Бұл ас беретін жерден алпыс шақырым жер. *Мәре* осы шағыл болсын (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). *Мәреге* талмаусып келген бәйге аты да қиқу мен көтермені тілейтіндей адам да тарыққанда достық ақыл мен медет керек қылатынын Ғани жақсы білетін (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Мықты деп ұғып жүр ұлым Халқына барын бергенді. Мықтымсынған мыңымызды Мығым іспен жеңгенді. Қазақ жүйрік дейді ғой *Мәреге* үздік келгенді (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Белгілі бір меже.* Әбибаның бүгінгі қимылы тек басып озуды көздеген, оның кешегі *мәресі* 81 қой болса, бүгін түс болмай-ақ 40-тан асырды (Е.Тұрысов, Келіншектау). Төменгі көпір – орта көше балаларының *мәресі,* ал біздің Көкарың көше балаларынікі – Бірлік станциясының шеті (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

Мәреге жетті. *Озып келді.*Тіпті *мәреге жетіп,* бір топ қыздар оны велосипедімен көтере жөнелді (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

МӘРЕ[2] з а т. *Мәрлі тектес мата.* Үлбіреген ақ *мәре* көйлегі аяғын қалай жапқанын, етегін қалай жинағанын, үзеңгіге аяғын қай жерде салғанына шейін байқап, өзі де сондай болғысы келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МӘРЕЛЕ= е т. *Белгілеу, көмбелеу, межелеу. Мәрелеген* жерімнен Табылса керек, иншалла, – деді Сауран сұлтан (Т.Ахтанов, Шығ.).

МӘРЕЛІ с ы н. **1.** *Мәре қойылған, көмбелі, белгіленген.* Бірақ бұл уақытта алдыңғы аттар *мәрелі* жерге тақап қалған-ды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). –Шандоз да ол, сәнді де, әдем де. Майталман да, маңғаз да, *мәрелі* де (С.Сейітов, Сөз сұра.). **2.** а у ы с . *Келісілген, межелі.* Көршің кімнен кем? Екеуің де жассың, *мәрелі* күніңді айтсаңшы, тойыңды өзіміз-ақ жасайық! – деп тықыр таята сөйлейтіндер де кездеседі (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

МӘРЕ-СӘРЕ ү с т. *Масайраған, шат-шадыман, мәз-мейрам.* Үй ішінің *мәре-сәре* қуанышы іңір бойына созылып бірсыпыра отырды (С.Бегалин, Уақыт.). Сайранға келген қыз бен жігіттердің бір қауымы жаңадан кафе, буфет, шашлық, сырахана, шайхананы жағаласа, бір тобы волейбол, бадминтон ойнап, *мәре-сәре* (Ө.Қанахин, Жүрек.). Ақ көңіл ағаженге сағынған туыстары келіп, қуаныштары қойындарына сыймай, *мәре-сәре* еді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Мәре-сәре болды. *Масайрап қатты қуанды, мәз-мейрам болды.* Балалар аман-есен ауылға жеткен соң, дүрліккен үлкендер сабасына түсіп, *мәре-сәре болды* да қалды (Ә.Қалмырзаев, Ар). Кешкілік Әбекеңнің балалары тары, нан жеп, *мәре-сәре болып,* жеңгеміздің де төбесі көкке жеткендей қуанып, бір көтеріліп қалды (Т.Әбдіков, Ақиқат). Бүтін дүниемен қайтадан біте қайнасып кеткеніне қуанып, *мәре-сәре болмаушы* ма еді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

МӘРИДАЛБАЙ з а т. к ө н е. *Баскиім, тымақтың бір түрі.* Басында пұшпағы иығын жапқан *мәридалбай* (М.Мағауин, Аласапыран).

МӘРМӘР [ир. مرمر] з а т. с ә у л е т. <грек. marmaros> **1.** *Мүсіндеме өнері мен сәулет өнері жұмыстарында қолданылатын жылтыр, қымбат тас.* Біз ақ *мәрмәрмен* айшықтап оюлаған, көздің жауын алған әсем қызыл сарайға қарай бердік (Т.Ахтанов, Үндістан.). Жәннеттен періштелер жерге еніп, кәусер ап пердеуіштен ішіп тұрсам. *Мәрмәрдан* бағирамға бина салып, Хор қызын жәннеттегі құшып тұрсам (Шәңгерей ақын, Шығ.). // *Мәрмәрдан жасалған.* Жылдамдата *мәрмәр* басқышпен төмен түсіп келеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Мектеп үйінің алдында биік *мәрмәр* тұғырда. Ораз ағаның қола бейнесі күн нұрымен жарқырайды (Ақ бидай). **2.** х и м. *Негізгі химиялық құрамы кальций карбонатынан тұратын, құрамындағы қоспалары оған түрлі рең беретін кристалдық тау жынысы. Мәрмәр* қаптағыш және электроқшаулағыш материал, толтырғыш ретінде т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Мәрмәр қырқұрсақ. з о о л. *Амазонка өзенінің орталық және жоғары бөлігіндегі орман бұлақтарында, сондай-ақ Гвиана суларында мекендейтін дене тұрқы 4,5 см, майлы қанаты болмайтын, жүзбеқанаттары бар түссіз балық. М ә р м ә р қ ы р қ ұ р с а қ* аквариумда сирек те болса, көбейеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

Мәрмәр шүрегей. з о о л. <лат. anas angustirostris> *Дене салмағы 400–600 г, аналығы мен аталығының рең бірдей, аталығының тұмсығы сұр, аналығынікі қара түсті қаз тәрізділер отрядына жататын өзен үйрегі.* Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитұмсық, қызғылт бірқазан, қызыл жемсау, ақ тырна, орақ тұмсық шалшықшы, жылқышы, су бүркіті, қара ләйлек, ақ бас үйрек, *м ә р м ә р ш ү р е г е й*, тарғақ, кәдімгі қоқи қаз бар («Соц. Қаз.»).

МӘРМӘРЛЕ= е т. *Жылтыр асыл таспен әсемдеу, безендіру.*

МӘРМӘРЛЕУ *Мәрмәрле етістігінің қимыл атауы.*

МӘРМӘРЛІ с ы н. *Мәрмәр тастан жасалған.* Керегі жоқ алтын, мыстың. Ақ *м ә р м ә р л і* құлпытас та! Жатсын бірге бақыт құсым, Қабірімді жұртым ашса (F.Жұмабаев, Жомарт.). Көрісті ақ *м ә р м ә р л і* жатқан тасты, Сол тастың көтерісіп астын ашты. Қып-қызыл ылғи ділда алтын екен, Мырза да, нөкері де таң қалысты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МӘРСИЯ [ар. مرثية] з а т. *Мұңды, өлең, жоқтау.* Бұлардың ішінен тақырыбы, мазмұны, көлемі жағынан айтуға тұрарлықтары Мәшһүр шағыр Ақмолданың *М ә р с и я с ы* және басқа шығармалары (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

МӘРСІЛ [ар. مرسل] з а т. *Дін уағыздаушы.* Рисалят құтты болсын басыңызға, Өлгенше мен жолдаспын қасыңызға. Ақиқат Жүсіп садық, өзің *м ә р с і л*, Жанаттан тағам келер асыңызға (Жүсіп-Злиха).

МӘРТ [ир. مرد] с ы н. *Дүниенің бетіне қарамайтын, қолы ашық, жомарт, мырза.* Арада жүрген жеңгемін, киемін қымбат тоныңды. *М ә р т* кісінің белгісі, Бітірсең тездеп сонымды (Батырлар жыры). Аш арыстан жүректі, Балуан жолбарыс білекті, Жігіттің *м ә р т і* мен едім! (Ер Тарғын). Жасадым жиырма үш, жиырма төрт, Болса да тілім ұзын, көңілім *м ә р т*. Уағдадан бөтен жолға тайғаным жоқ, Ойласып адамдармен байласам серт (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МӘРТЕ [ир. مرته] ү с т. *Рет, қайтара.* Қобызда, домбырада – ендігі үнде, Ұрансыз ұйықтағаның елдігін бе? – Білсеңші неше *м ә р т е* ат үстінен, Алғыздық еңіреген ерді кімге (Х.Ерғалиев, Жылдар.). Мен аптасына екі *м ә р т е* көркемөнершілер үйірмесіне қатынасамын (С.Омаров, Өмір.). – Айтқаныңыздың бәрін бұлжытпай орындаймын, Әзаға, – деді Бәкен. – Рахмет. Мың *м ә р т е* рахмет! (М.Мағауин, Көк мұнар). Не де болса, Дәрменнің бір күйді үш *м ә р т е* қайталап тартуымен мәжіліс тынды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Сан мәрте. *Талай рет.* Мен сені ұмытқам жоқ, сен ұмыттың, Ауылыңа *с а н м ә р т е* ат жүгірттім. Жаз өтті, күз де жетті, сарала күз, Келер деп осы күзде қатты күттім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МӘРТЕБЕ[1] [ар. مرتبة] з а т. **1.** *Абырой-атақ, даңқ.* Жетіп жүр *м ә р т е б е г е* өнер білген, Аулақ деп біздің халыққа әркім күлген. Әр жерде біз секілді аз халықтар Бақыты біліммен өрлеп жүрген (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сағди жайында оқушыға азды-көпті пікір таратудың өзі әдебиет адамына биік *м ә р т е б е* десек асыра айтқандық емес (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Жаманның көңілі көкте, жерде басы, Алыс қой аңғарғанға екі арасы. Жақсының өзі кішік, ойы биік, Бірдей ме екеуінің *м ә р т е б е с і* (Жамбыл, Таңд. шығ.). **2.** *Бақ, дәреже, мақтаныш.* Кәрі апам Мұхтардың асықтан ұтқанын *м ә р т е б е* көретін (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Дүйсек те, онымен бірге шайқасқан, еліміздің тұс-тұсынан келген жауынгерлер де Жамбыл жырының мына жолдарының тап өздеріне арналғанын *м ә р т е б е* көретін (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.). **3.** р е с м и. <лат. status> *Азаматтың немесе заңды тұлғаның құқығы мен міндеттерінің жиынтығы, сондай-ақ қандай да бір нысанның заңды дәрежесі, қоғамдық рөлі, орны мен маңызын белгілейтін құқықтық жағдайы.* 90-ыншы жылдардың басында бір де бір мемлекетаралық шарт болған жоқ, өзара қарыз проблемаларын шешу, сауданы дамыту, ведомстволар мен кәсіпорындар арасында байланыстар орнату, шекара маңындағы облыстардың ынтымақтастығы және, ақырында, Байқоңырдың *м ә р т е б е с і н* анықтау қажеттігі туды («Жұлдыз»).

Мәртебең өссін [артсын]. а л ғ ы с. *Абырой-беделің, қадірің арта түссін, дәрежеңе биік болсын.* – *М ә р т е б е ң ө с с і н,* Шайбайдан! Ұлқызыңның қызығын көр, Абақа! (Д.Әбілев, Арман.). – О, Бикен тоташ, *м ә р т е б е ң ө с с і н!* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Өмір жасыңыз ұзақ болсын. *М ә р т е б е ң і з а р т а* берсін (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Мәртебесі артты [асты]. *Беделі күшейді, даңқы көтерілді, абыройы артты.* Қарлығаш көзін ашады, Мауқын сүйтіп басады. Ерлігін

елге көрсетіп, *Мәртебесі асады* (Батырлар жыры).

Мәртебесі биік [жоғары]. *Дәрежесі, даңқы артық, беделді.* Арыстан жас та болса атаң абыройы зор, *мәртебесі биік* (М.Мағауин, Ақша қар). Дәрежеңіз биік, *мәртебеңіз жоғары* болар (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Мәртебесі көтерілді. а) *Беделі артты, абыройы асты, дәрежесі өсті.* Бұл – бір дос сүйеніп, дұшпан күйінгендей іс болды. Қызылбикенің *мәртебесі көтерілді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Масаттанды, мақтанды.* Өткен іс қой, несін жасырайын, жұрттың маған «сұлусың» дегеніне біртүрлі *мәртебем көтеріліп,* масаттанатынды шығардым (Б.Аманшин, Жар мұңы). Менің адамдығыма, Үндістанға ақпейілмен келгеніме, мыналардың шексіз сенгеніне *мәртебем көтеріліп,* қуанып кеттім (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Мәртебесі өсті. *Қуанды, риза болды, көңілденді.* Бодан мұндай дәрежеге ие болғанға *мәртебесі өсіп,* әр компасқа сұқтана қарап тұр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Кейде арттағы інілеріннің ерлігіне қарап, *мәртебең өседі* екен (А.Бекбосынов, Ауылым – әнім.).

МӘРТЕБЕ[2] үст. сөйл. ***Мәрте***. Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір *мәртебе,* болмаса жұмасына бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің есеп ал (Абай, Тол. жин.). Кейбіреулер үш тонналық машинамен үйінен астықты екі-үш *мәртебе* әкеледі (Ж.Саин, Жол үсті.). Күндіз бір *мәртебе* ұйықтап алған адамға түн қандай ұзақ (І.Есенберлин, Алтын құс).

МӘРТЕБЕЛЕ= е т. *Мәртебесін көтеру, мәртебесін арттыру.* Бұдан бұрын да баспасөз бетінде жария етілгендей, қазақтың атамұра өнерін Ресей астанасында бір *мәртебелесек* мұратымыз асыл болатын тәрізді («Қаз. әдеб.»).

МӘРТЕБЕЛЕУ *Мәртебеле етістігінің қимыл атауы.*

МӘРТЕБЕЛІ сын. **1.** *Мерейі үстем, құрметті, абыройлы.* Әркім-ақ өзінің жақсы, *мәртебелі,* мерейлі, іскер болғанын қалайды (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). **2.** *Дәрежесі жоғары, белгілі бір мәртебесі бар.* Кейде кіші залда шетелден келген *мәртебелі* меймандар қабылданады (З.Қабдолов, Жалын). Қоштасып қарт Алатау астанамен, Көш тартты Сарыарқаға басты мәрем. Ақ орда – *мәртебелі* Ақмолаға Сәт тілеп, байтақ елім айтты сәлем (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Қадірлі, сыйлы.* Өлім болса алдымда, *мәртебелі* ағалар, Тыңдармысыз арызымды, Демім бітер алдында (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл – мешеулік, мешелдіктің ең масқара түрі. Мұндайлар өзінен *мәртебелі,* әділ, адал адамдарға да көлеңкесін түсіреді («Жалын»).

МӘРТЕБЕЛІМ зат. *Атақ-дәрежесі өзінен жоғары, лауазымды тұлғаға құрметтеу мағынасында қолданылатын қаратпа.* – Екі жыл, ұлы *мәртебелім!* – деп, бас далайлама Кабба онсыз да иіңкі тақыр басымен қонтайшы жатқан төсекті соғардай шұлғып-шұлғып қалды («Жұлдыз»).

МӘРТЕБЕЛІЛІК зат. **1.** *Абыройлылық, дәрежелілік.* **2.** *Сыйлылық, қадірлілік.* – Ол ойыңның бәрі дұрыс-ау, бауырым. Бірақ Қарадәу сияқты қашқын қарақшыға, қаншалықты мықтымын деп кеудесін қақса да, ондай биік *мәртебелілік* қайдан бітсін! (Тұлпар).

МӘРТТІК зат. *Жомарттық, мырзалық, қолы ашықтық.* Қазақ деген ұғымның қасынан ғасырлар бойы табылып келе жатқан қонақжайлық, берекелі *мәрттік* ең әуелі осы ауылдан шетінен бастауы қалай? (О.Бөкеев, Мұзтау). Қыпшақ қолының *мәрттігіне* қайран қалатын жұрт (Д.Досжанов, Жібек.). Қарымбай да, Ұлан да, осындағы бар аттылар ақсақалдың *мәрттігіне* таңданып қалды (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). *Мәрттігі* мен жомарттығын екті кімге білдірмей, Бәрі соның өте шықты болмады ғой бір күндей (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МӘРХАМАТ зат. ескі кіт. ***Мархабат***. Ақ патша халыққа қылды *мәрхаматды,* Жерінде бұқараны дарқан етті. Бименен харамдарға жаза салып, Көңілін ұрылардың қорқақ етті (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МӘРХАМАТТЫ сын. ескі кіт. *Мархабатты.* Патшамыз *мәрхаматты* болғаннан соң, Жол оқып бұрынғыдан таптық ақыл (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МӘСЕЛЕ [ар. مسالة] зат. **1.** *Өз шешімін керек ететін іс, міндет.* Қазіргі таң еліміздің тәуелсіздігін нығайту үшін шешімін күттірмейтін *мәселелердің* бірқатарын қолға алу керек. Соның келелісі – мемлекеттік тіл мәселесі («Егемен Қазақстан»). **2.** мат. *Математикалық есеп.* Хорезмидің өз атынан берілген бір *мәселені* шешу үшін қолданылатын есептеулер тәртібін білдіретін «алгоритм» деген математикалық термин қалыптасты (А.Көбесов, Математика.). **3.** сөйл. *Мысал, әңгіме.* Айтайын Онегин ерден бір *мәселе,* Пушкиндей жан туған жоқ сөзге дана. Онегиннің, жиһан кезген заманында, Мәскеуде бір сұлу қыз болған жана (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Келелі мәселе. *Алда тұрған күрделі міндет.* Ішкі көші-қонды реттеу – қазіргі Қазақстан қоғамының *келесі мәселесі* («Ана тілі»).

Мәселе көтерді. *Бір істі қозғады, қолға алды, жүргізді.* «Майдан» альманағы шынында да атына сай тақырыбын тауып, Отан соғысының *м ә с е л е л е р і н к ө т е р д і* (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Сәті келгенде мәжіліс депутаты парламентке *м ә с е л е к ө т е р і п,* хатымызды үкіметке әрмен қарай жылжытты («Жұлдыз»).

Мәселе қылды. *Істі, жұмысты көпшіліктің талқысына салды, көтерді.* Келмей жатып жағдайын *м ә с е л е қ ы п,* Тағы батты бас қамын ойлағаны. Үлгірген жоқ тамып та бір тамшы тер, Болашақта қиналмақ кімнің жаны? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мәселе қою. *Бір істі көпшіліктің талқысына салу.* Үкімет енгізген заң жобасының қабылданбауына байланысты Премьер-Министр Парламент Палаталарының бірлескен отырысында Үкіметке сенім білдіру туралы *м ә с е л е қ о ю ғ а* хақылы (ҚР Конституциясы).

Өзекті мәселе. *Бүгінгі күн үшін терең мағыналы, зәру, келелі іс.* Майдан газетінде алғашқы өлеңдермен көрінген С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, С.Сейтов сияқты ақындарымыз да сол дәуірдің *ө з е к т і м ә с е л е л е р і н е* үн қоса алды (С.Қирабаев, Октябрь.). Ыбырайдың әңгімелерінің көтеретін *ө з е к т і м ә с е л е с і* – адамгершілік («Қаз. әдеб.»).

МӘСЕЛЕЛІК с ы н. *Мәселе болатын, мәселеге қатысты.*

Мәселелік сұрақ. п е д. *Оқушыны танымдық әрекетке тарту мақсатында қойылатын сұрақ.* Мысалы, химия сабағында «Су» деген тақырыпты өткен кезде мұғалім оқушыларға мынадай *м ә с е л е л і к с ұ р а қ* қоюына болады: су сұйық зат, ол сутек пен оттектен тұрады, сутек те, оттек те жанады. Олай болса, теңізді неге жағуға болмайды? (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мәселелік тапсырма. п е д. *Оқушыны күрделі танымдық-ізденістік іс-әрекетке жұмылдыру мақсатында берілетін тапсырма. М ә с е л е л і к т а п с ы р м а* оқушының ойлау қабілетіне, пайымдауына, өз бетінше ізденуіне әсер етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МӘСЕЛЕН [ар. مثلا] м о д. *Айтылған ойды мысалдар арқылы түсіндіру, дәлелдеу үшін қолданылатын қыстырма сөз; мысалы. М ә с е л е н,* қолдиірменнің тастары егеле-егеле жұқарып, құритынын білеміз. Су түбімен аққан тастар да сол диірмен тас сықылды үгітіле береді (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы). Өз қолдарынан келмеген жәрдемді жоғары орыннан сұрап отыру керек. *М ә с е л е н*: ағаш һәм егін саймандары секілді (С.Дөнентаев, Шығ.). *М ә с е л е н,* 1965 жылы июльде балаларымды Москва, Ленинград қалаларына апарып қайттым (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Ол кезде, *м ә с е л е н,* Қазақстанда Турксиб, Қарағанды мен Ленгер шахталары т. б. көптеген өнеркәсіп алыптары салына бастаған (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

МӘСЕЛЕНКИ м о д. с ө й л. ***Мәселен.*** – *М ә с е л е н к и,* мен ағаш шеберімін (С.Омаров, Өмір.). *М ә с е л е н к и,* менің мына балам шамасына қарамай кітап жазатын дәу ғұламаның оқуына кетемін дейді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – Рас. Ондай күндері құрғырыңды, *м ә с е л е н к и,* өзіміз де тартып қаламыз кейде («Ара»).

МӘСЖАД [ар. مسجد] з а т. д і н и. *Мешіт.* Саудагер ноғай қартайған мезгілде Құдай қылады пұл *м ә с ж а д* салуға һәм молда жайлары үшін жер сатып алуларына («ДУГ»).

МӘСЖІД [ар. مسجد] з а т. д і н и. *Ғибадатхана, мешіт.* Жалуттың ордасына түсті барып, Шаһарды дінге салды жиып алып. Қалдырмай әйел-еркек, баршасына Танытты ислам жолын *м ә с ж і д* салып (Бабалар сөзі). Мұсылмандар намаздан Меккедегі Қағба атты *м ә с ж і д к е* қарап оқуы керек (А.Машанов, Ғажайып.).

МӘСЛИҚАТ з а т. с ө й л. ***Мәслихат*** (ақыл, кеңес). Айтушылар Сүгірдің бала кезінде оған Оңлыбай деген күйші бес түрлі *м ә с л и қ а т* берген деседі (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

Мәслиқат қылды. *Ақылдасты, кеңесті.* Болған соң нәсілің бұзық, саған не өкпе, Не білсін құрмет қадірін, бей-хұрмат? Атаңның атын айтсам шамданған кім, Өзіңе-өзің *қ ы л ш ы* бір *м ә с л и қ а т* (Қаңлы Жүсіп).

МӘСЛИХАТ[1] [ар. مصلحة] з а т. **1.** *Ақыл, кеңес.* Сібір халқын ғылымға, жағрафия, тарих һәм рәсімін үйренуге қызықтыру үшін не қылу керек деп, біз *м ә с л и х а т* берер едік (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Белгілі бір мәселені бірлесіп отырып шешетін кеңес, мәжіліс.* Байжан мен Гүлнар екінші рет искусство жұмысын басқаратын мекеменің *м ә с л и х а т ы н д а* кездесті (С.Мұқанов, Сырдария). Оқытушылардың аудандық *м ә с л и х а т ы н а* келген бетте-ақ Шаймерден емханаға кіріп, Ақмоншақтың халін білген (М.Иманжанов, Таныс қыз). **3.** э т н. *Өліктің қонағасын өткізу туралы кеңес. М ә с л и х а т т а* елдің, рудың үлкендері, қайтыс болған кісі қашан жерленеді, күтуші кімдер болады, қандай шығындар шығады деген мәселелерді шешеді (Қаз. әдет-ғұрып.).

Мәслихат құрды. *Кеңесті, бас қосып әңгімелесті.* Әлі есімде, отряд командирі Шиканов, 30 апрель күні барлық командирлерді жинап алып, мерекені ойдағыдай қарсы алу жайлы арнайы *м ә с л и х а т қ ұ р д ы* (Т.Жанұзақов, Азамат.). Майор Кузьменко Карповты шақырып, Майлыбаев үшеуі ұзақ отырып

мәслихат құрды (К.Тоқаев, Түнде.). Осы үйдің арт жағында құрық жатыр, Жеңешем құрық бойлы тұрып жатыр. Болар деп шапан жапсақ жарасымды, *Мәслихат* ақылдасып *құрып* жатыр (Қара өлең).

Мәслихат шертті. о к к а з. *Жағымсыз әңгіме құрды, ақылгөйсіп кеңес бергенсіді.* Талай ас пен жиынды қолдарынан өткізіп жүрген кәнігі қулар жастарды жиып алып, сақалдары шошаңдап сыпсың-сыпсың *мәслихат шертеді* (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МӘСЛИХАТ[2] з а т. ә к і м ш. *Тиісті әкімшілік-аумақтық бөлініс қарамағындағы аймақтың жай-күйіне жауапты жергілікті өкілдік орган.* Жергілікті өкілді органдар – *мәслихаттар* тиісті әкімшілік-аумақтық, бөліністегі халықтың еркін білдіреді және жалпы мемлекеттік мүдделерді ескере отырып, оны іске асыруға қажетті шараларды белгілейді, олардың жүзеге асырылуын бақылайды (ҚР Конституциясы). *Мәслихаттар* облыстарда, Астана мен Алматыда және аудандарда 4 жылдық мерзімге сайланады (ҚҰЭ).

Мәслихат депутаты. ә к і м ш. *Жергілікті мемлекеттік басқару органына сайланған халықтың сайланбалы өкілі. Мәслихат депутаты* болып Қазақстан Республикасының жиырма жасқа толған азаматы сайлана алады. Мәслихат депутаты өкілеттігі сайланған күннен басталады және жаңадан *мәслихат депутаты* сайланған күніне өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған жағдайда аяқталады (Заң термин. қаз.-ор. ор.-қаз. анықт. сөзд.).

МӘСЛИХАТТАС с ы н. *Ой-пікірі ұқсас, пікірлес. Мәслихаттас* боп көрмеген баласымен оңаша сөйлесейін деді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ғажайып сурет көрдім мен, Қайран болып жүрдім мен, *Мәслихаттас,* жан досың, Болсам деп саған келдім мен (Ғашық-наме).

МӘСЛИХАТТАС= е т. *Ақылдасып пікірлесу, кеңесу; әңгімелесу.* Сарқырап ағып жатқан тас бұлақтың екі жағасына текемет жайып жіберіп, малдас құрып, *мәслихаттасып,* ас-суын ішіп, демалып жатқандар қаншама (Д.Досжанов, Жібек.). Сөйтсе де *мәслихаттасып:* «Осындай мағлұмсыз біздің баламыз, сіздің келініңіз Жамалды біреу түнде алып кетіпті, енді не қыламыз» – деп Байжанға кісі жіберді (М.Дулатов, Шығ.). Алғашында олар ауа райы, онан соң үй ішті туралы, соңынан саясат жөнінде *мәслихаттасыпты* (С.Ақтаев, Әңгім.).

МӘСЛИХАТТАСУ *Мәслихаттас етістігінің қимыл атауы.* От басында отырып, осылайша сырласу, күрең шайды ұрттай түсіп *мәслихаттасу* кемпірлердің сүйікті сәттеріау! (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

МӘСНАУИ [ар.مثنوى] з а т. ә д е б. *Араб, парсы, түркі тілді әдебиеттердегі қос тармақты шумақ қолданылатын өлең түрі.* Түркі тілдес жазбаша әдебиеттің алғашқы туындысы – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты шығармасы да *мәснауи* түріне келеді (Әдебиеттану термин.). *Мәснауи* – Шығыс поэзиясының жанрлық түрі, Иранда пайда болып, Таяу және Орта шығыста түркі халқы әдебиеттерінде таралған (Ор.-қаз. түс. сөзд. Әдебиет.). Қазақ әдебиетінде де *мәснауи* үлгісі кездеседі (ҚСЭ).

МӘССАҒАН о д. *Таңдану мағынасында айтылатын сөз. Мәссаған,* өзінің төсегі тұсындағы жібек кілемі де жоқ (Ж.Тілеков, От кешу). *Мәссаған,* уақыт болып қалыпты ғой! (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Жұлқи тартып қалғанда, *мәссаған,* табанды дыр етіп, қақырап түсті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Мәссаған, безгелдек! *Міне, енді керек болса, міне, саған. Мәссаған, безгелдек,* сені тірідей көміпті ғой (Б.Момышұлы, Офицер.). Алыпты бойын тез жөндеп, Бусынып жатыр сыз дала... *Мәссаған*! Міне, *безгелдек*... Мергені – кілең... қыз бала (С. Жиенбаев, Алтын қалам).

МӘСТЕК з а т. **1.** *Бой-тұрқы тапалдау, тегі нашар, кішкене жылқы.* Сатанға аяғынан алдырып, Әбіш әлгі арбиған *мәстекке* азар мінді (І.Жансүгіров, Шығ.). Әнеугүні аулыңызға келіп еді ғой. Астында құла қасқа *мәстегі* бар (С.Шәріпов, Бекболат). Көзіне кеңес айтар ілмес жанды, кісіге бойын беріп жақын келмес. Семірген *мәстек* аттай майлы жалды (Бес ғасыр.). **2.** а у ы с. *Аласа бойлы, кішкене, шағын денелі адам.* Жастықтың мас қылады боза түні, Жігіттің содан тулап, Қозатыны. Болады жүйріктердің қалатыны, Болады *мәстектердің* озатыны! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Мәстек* озып бәйге алды, Тайынша бұл боп, тай қалды, Бағасыз қыран жай қалды, Достықтың қылы үзілді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

МӘСТЕКТЕЙ үс т. *Мәстек сияқты, мәстек тәрізді.* Осы күнгі ерлердің қол-аяғы байлаулы Арбадағы *мәстектей* тырнаның басын кемірген (Кердері Әубәкір, Қазағым).

МӘСТЕКШЕ үс т. *Мәстекке ұқсап, мәстек тәрізді.* Басын *мәстектерше* қақырайтпай, созып жіберген екен (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Сұлуша кейде әсемдеп бұраңдайды, *Мәстекше* кейде мешел тыраңдайды. Кермеге байласаң да жерді тартып, Түлпарша кейде шапшып тұралмайды (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

МӘСТЕМІР з а т. ж е р г. *Шоқты қыстырып алуға арналған темір көсеу, шымшуыр.* Таңертеңгі шай да, бағзы күндердегідей *мәстемір* табасы салдырламай, ыдыс-аяқтар соқтықпай

тыныш қайнап келді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Мақпал құмалағын жалма-жан жиып, айтқызбай, *м ә с т е м і р м е н* шоқ әкеліп берді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). *М ә с т е м і р м е н* бойлатып көсеп күлін, От басында еңкіштеу кемпір отыр (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

МӘСТІ с ы н. с ө й л. *Мәсілі, мәсі киген.* Ақ шатырдың астында, Әдемі төсек үстінде Қымбат *м ә с т і*, кебісті Кербездер отыр келісті (Қашаған ақын, Шығ.).

МӘСУЕК [ар. مسواك] з а т. **1.** *Хош иісті ағаштан, бұтадан, не сүйектен жонылып жасалатын тісті, тістің етін ысқылайтын құрал, тіс шұқығыш.* Асыққанда *м ә с у е г і н* де ұмытып, аузын құр сумен шая салып еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Шығыс елдерінде тіс ысқышын жасайтын хош иісті өсімдік.* Жаңа дәрет алғанда, Шәждеге басың салғанда, Аузыңа салған *м ә с у е к,* Ағаш емей арқан ба? (Ақберен).

МӘСУЛИЯТ [ар. مسوولية] з а т. к ө н е. *Міндет, парыз.* Сол себепті осы қаладағы барлық дін ұстаздарының қазіргі күндегі халық алдындағы *м ә с у л и я т і* бихисап зор деп білемін. Бұл ұждан, ахлақ, адамгершілік алдындағы қарыздарыңыз деп санаймын (М.Әуезов, Шығ.).

МӘСІ з а т. э т н. *Жұмсақ былғарыдан етік тәрізді етіп тігілген өкшесіз, қонышты, кебіспен киетін аяқкиім. М ә с і* – әрі жеңіл, әрі жұмсақ аяқ киім. Ол әсіресе тазалық үшін аса қолайлы. Соңғы жылдары жергілікті кәсіпорындар мәсіні көптеп шығаратын болды (Шаңырақ энц.). Аяғына жылтыр қара *м ә с і* мен кебіс киді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Басында құндыз бөрік, үстінде кигені мауыты қаптал, аяғында сапиян *м ә с і*, омырауында алтын сағат, жуан Әлен саудагер де өзінің өрен-жаранымен билердің оң жағынан орын алды (Ш.Хұсайынов, Сырымбет.).

МӘСІЛІ с ы н. *Аяғында мәсісі бар, мәсі киген.* Хазірет орнынан тік тұрып, *м ә с і л і* аяғын кебіске сұқты (С.Жүнісов, Ақан сері). Кесені әкелген көрші әйел, Қалпені *м ә с і л і* аяғынан түрткілеп оятты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қажалып қызыл асығы, Қырсыққан жерде он құлап, Саптама етік, *м ә с і л і* Сай құлдап, қарға омбылап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МӘСІЛІК с ы н. *Мәсі тігуге арналған, мәсіге лайықты.* Түрлі-түрлі кәмпит, тай-тай матауар, етіктік, *м ә с і л і к* былғары, ұлтандар, табаның қалыңдығы бір елі американ етік, шегірен мәсі, қойшы, соның бәрін біздің жапырақ ақ атанның әзер көтеріп келгені әлі есімде (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Бір мәсілік. э т н. *Бір аяқкиім тігуге жететіндей көлемді білдіретін халықтық өлшем.* – Таптың ба? Біздің үйде *б і р м ә с і л і к* көн жатушы еді (А.Байтанаев, Қайнар).

МӘСІСІЗ с ы н. *Мәсі кимеген, мәсісі жоқ.* Аяғына *м ә с і с і з* қоңыл-таяқ галош киіп, шалбаршаң, көйлекшең далаға жүгіре шықты (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

МӘСІХ [ар. مسح] з а т. д і н и. *Дәрет алуда шаштың арасына су салып немесе аяқкиімінің үстінен сулы қолмен сипап жасалатын қимыл ишарат.* Аяққа, мойында болған *м ә с і х л а р* – ол жұмақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты (Абай, Тол. жин.).

МӘСІШЕҢ үс т. *Мәсі киген қалпында.* Осындай оймен Құлан түйе жүн шекпенін желбегей жамылып, *м ә с і ш е ң* далаға шықты (А.Нұрманов, Құлан.). Қадиша үйге кіргенде, *м ә с і ш е ң,* шекпенінің сыртынан былғары белбеу буынып, қолына қамшысын ұстап Дәркембек шықты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

МӘТ [ар. ماد] з а т. *Араб дауысты дыбыстарының созылып айтылуын көрсететін белгінің аты, мадда. М ә т* қасың, тәштит кірпік, сәкін сөзің (Абай, Тол. жин.). Сен-ақ оқы әліп пен Әбіжатты, Мұрным әліп болған да, қасым *м ә т*-ті Көкірегім – кітап сөзі, тілім Құран Мен сенен үйренбейтін шариғатты (Абай, Тол. жин). Ұлықпен ең алғаш рет ұзақ тергеу сөзде, сол ұлықтың өз тілінде сөйлесіп тұрғанына Абай іштей ырза сияқты. Ол тілдің «*м ә т*, тәштити» келмей қалады деп қымсынбады (М.Әуезов, Шығ.).

МӘТБУҒ [ар. متبوع] з а т. е с к і к і т. *Біреудің жетегінде болушы, еруші.* Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ бірі *м ә т б у ғ* болады ғой (Абай, Тол. жин.).

МӘТБҰҒАТ [ар. مطبوعة] з а т. е с к і к і т. *Баспахана, баспа.* Бұл кезде Қазанда – бесеу татардікі, басқасы орыстардікі – он төрт *м ә т б ұ ғ а т* – кітап баспасы бар. «Ер Тарғын», «Бекет», «Көроғлы», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан», «Сұлушаш» поэмалары, «Біржан – Сара», «Князь бен Заңипа қыз» айтыстары көп рет қайталанып басылады (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

МӘТЕК з а т. *Төбеден не шекеден шертіп алатын ұпай; тайтұқыр.* Қанша мақтанған бұлардан да шертпеген үзбейді. Бір *м ә т е к* алуын алады, бірақ ауыртпайды (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). Сейіт «қасқырмын» деп, Сендерге қас қылдым деп. *М ә т е к* ап басымыздан, Тартты кеп шашымыздан (С.Әлімқұлов, Қыран).

Ешкі мәтек. *Бастан шертіп ұпай алудың жеңіл түрі.* Қуалап жүріп ұстап ап, бастарынан

е ш к і м ә т е к алады (С.Қышқашев, Таң арайлап.).

Түйе мәтек. *Бастан шертіп ұпай алудың ауыр түрі.* – Сенен май берсе де түк шықпайды, – деп *т ү й е м ә т е к т і* бір жосылтады да, ұсынған темекісін қайтарып алады (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

МӘТЕЛ з а т. **1.** *Тұжырымды, бейнелі әрі ықшам нақыл сөз.* Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, *м ә т е л д е р* айтылып кетеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бала дәрігерлерінің аузынан жиі айтылатын мынадай бір *м ә т е л* сөз бар (С.Байжанов, Сыр.). Не пайда есіл ерден тайды бақыт Бар еді әрбір кеңесі пұл жетпеген. Деміне өлшеп берген әркім *м ә т е л* Кім келіп, бұл дүниеге кім кетпеген (Базар жырау, Шығ.). **2.** ә д е б. *Халық поэзиясының ықшамды нақыл сөз үлгісіндегі келетін жанрлық түрі, кестелі сөз. М ә т е л* ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *М ә т е л д е* көбінесе айтылатын ойдың ұшығы, тұспалы ғана болады, ол нақышты сөйлемше түрінде келеді. Бірақ сөз орайына келтіріліп, сөз қосылып айтылғанда мағынасы толысып, жетіліп тұрады (Әдебиеттану термин.). *М ә т е л* де мақал секілді ықшамды түрде айтылса да, көп жайды аңғартатын, қоғамдық өмірдегі әр қилы құбылыстарды тапқырлықпен түйіндеп, тұжырымды жеткізетін нұсқалы сөз нақышы (Ор.-қаз. түс. сөзд. Әдебиет.).

МӘТЕЛДЕ= е т. *Мәтел қосып, мақалдап, мәнерлеп сөйлеу.* Биге оның сөздері ұнап қапты. Мақалдап, *м ә т е л д е п,* мәнерлеп айтады (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтірер», – деп *м ә т е л д е п* бастап, тағы да небір шешен сөздерді төгіп-төгіп жіберіпті, хат соңында (С.Мұратбеков, Жабайы.). Сәлима масаттана, өзінше *м ә т е л д е п,* астарлы айтқансып отыр (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МӘТЕЛДЕТ= е т. *Айшықтап, мақалдатып сөйлеу.* Бекеш бізден де жүйріктін, мақалдатып, *м ә т е л д е т і п* сыбап ала жөнелгенде, біз шаңына ілеспейтін едік (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

МӘТЕЛДЕТУ *Мәтелдет етістігінің қимыл атауы.*

МӘТЕЛДЕУ *Мәтелде етістігінің қимыл атауы.*

МӘТКЕ[1] з а т. ж е р г. *Үйдің төбесін жабуда көлденеңінен салынатын арқалық; белағаш.* Аманкелді қайыңнан жасаған дөңбектің үстіне шығып, мал қораның *м ә т к е с і н* иығымен тіреп тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). – Осы үйдің өзі әбден ескірген тәрізді, – деді Тілеукен, – Мына *м ә т к е* тым қайқайып кетіпті, бір күні опырылып түспесе нетсін (М.Мағауин, Ақша қар). Үйдің төбесіне ұзыннан *м ә т к е* салынғанда, көлденеңінен бөтелектер салынып-ты (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

МӘТКЕ[2] з а т. о й ы н. *Бетінде әйел суреті бейнеленген ойын картасының қағазы.* Мынау түйенің тұзы, мынау шыбынның тұзы, анау королі, әне біреу *м ә т к е с і,* солдаты, мына біреу ондығы (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ол ақшасымен қоса ақылын да ұтқызған болу керек, қолындағы қарғаның *м ә т к е с і н е* барлық ызасымен қадалып, тістеніп отыр (Ә.Әбішев, Найзағай). Емес пе сегіз еркек – карол, балта, Деп тұрсыз тентек қана ойнар қарта. Төрт әйел ортадағы – төрт *м ә т к е* ғой, Жиырма төрт қалғандары санап байқа (Қара өлең).

МӘТКЕЛІК з а т. *Арқалық боларлық ағаш, бел ағаштық.*

МӘТҚАЙЫР з а т. ж е р г. *Жүгерінің қатты түрі. М ә т қ а й ы р д ы* көбінесе көже, ботқа, ошағын жасауға пайдаланамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МӘТӨК с ы н. с ө й л. *Кербез, сәнқой.* Әлде *м ә т ө к* ән сазы ма, әйтеуір бір жіңішке әуенді құбылта созып, өз-өзінен құлшына ысқырынып жүрді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

МӘТӨКТІК з а т. с ө й л. *Кербездік, сәнқойлық.* Ия болмаса, шырағым, Ағаңды жеңіл көрдің бе? Ия, өзіңе сендің бе? Ия болмаса шырағым, Көбелек қуып құтырған, *М ә т ө к т і г і н* жеңді ме? (Қашаған ақын, Шығ.). Ата тегінен келе жатқан енжарлығы, шаруа ойламайтын *м ә т ө к т і г і,* тіпті тілінің сақаулығына дейін терген жоқ па? (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

МӘТТАҚАМ с ы н. ж е р г. *Өз ісіне жинақы, ұқыпты (адам). М ә т т а қ а м* жанның ұқыпты қолдарының таңбасы жарқырап тұрғандай екен. Төрт қабырғада да, пеште де баяғы ыстық ізі жоқ, біркелкі жаңа ақ сылақ үй ішін жайнатып тұр («Жұлдыз»). Бірақ шал шаруаға *м ә т т а қ а м* еді, жатқызбаған шығар жігіттерді (А.Нұрманов, Құлан.). Топастау сөзге доғал момындар бар, Жон бойлау, қоспақ бура сықылдаған. Тымпылдақ тиянақсыз біреулер бар, *М ә т т а қ а м* пысықсыған, тыпырлаған (Ақберен).

МӘТІБИ з а т. *Би, қожа; басым, үстем.* Іниме мен кәдімгідей *м ә т і б и м і н.* Айтқанымды істетем (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сайып келгенде, есепші *м ә т і б и* боп шыға келді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Сірә, мамасына: «қызым би екен, *м ә т і б и* екен, бәрін бір шыбықпен айдап отыр» дегізгісі келген жоспары болды білем (Ү.Уайдин, Ендігісі.).

МӘТІБИЛЕУ с ы н. *Басымдау, үстемдеу; қожалау, биірек.* Байқауымша, қаладағы әйел анау әйелге *м ә т і б и л е у* сияқты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

МӘТІН [ар. متن] з а т. <лат. textum> **1.** *Бір тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән, ақпаратты жеткізетін мазмұнды сөйлемдердің, сөздердің тізбегі.* Бір ғана «Бабалар сөзі» сериясы бойынша қаншама бұрын белгісіз жүздеген *м ә т і н д е р* жарық көрді («Айқын»). **2.** *Баспаға шығаруға арналған, сурет, сызбаларсыз пішімді немесе бастапқы түрдегі бедербелгілік мәліметтер бөлшегі, ақпарат бөлігі, жазбасы.* Тағы осы «Правда востока» газеті 1929 жылғы 30 қыркүйектегі санында Мәскеуден жіберілген телеграмманың *м ә т і н і н* берген (М.Шоқай, Таңд.). Мұқабасы жұлынып, ішкі, тасқа басылған *м ә т і н* беттері түгел макулатураға туралғанымен, түпнұсқа қолжазба өзімде қалған, ерте ме, кеш пе, қайтадан тірілтуге тиіс («Жұлдыз»). **3.** л и н г в. *Тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланысы негізінде түзілген жүйелі тізбесі түріндегі сөйлемнен үлкен лингвистикалық бірлік.* Дегенмен құрылымдық, тұлға бірліктеріне қарап, *м ә т і н г е* сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық, абзац жатқызылып жүр (Ғ.Қалиев, Тіл біл. термин. түс. сөздігі). **4.** *Хабардың алмастыру хаттамасының ерекшеліктерімен байланысы жоқ ақпарат бөлігі.* Ақпарат мөлшерінің өлшем бірлігімен, сондай-ақ енгізілетін таңбалармен, сөздермен, сөйлем үзінділерімен, жеке *м ә т і н д е р м е н* және т.б. өлшенеді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **5.** и н ф. *Бастапқы бағдарламаның жазбасы, объектілік немесе жүктемеленетін модульдің бөлігі.* Бұл менюді емлелік қателерді тексеріп, суреттер мен ерекшеленген *м ә т і н д е р д і*, кестелерді өзгерту, толықтыру үшін ашуға болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Жасырын мәтін. и н ф. <ағылш. hidden text> *Арнайы бұйрық берілмеген жағдайда, яғни алдын ала келісім бойынша баспаға және экранға шықпайтындай етіп дайындалған құжат мәтінінің бөлігі. Ж а с ы р ы н м ә т і н д і* баспаға шығару үшін сервис-параметрлер командасын таңдап алып, баспаға шығару ішкі бетіндегі жасырын мәтін жалаушасын орнату керек (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәтіндерді өңдеу. и н ф. *Дербес компьютердегі мәтіндерге символдық мәліметтер енгізу, редакциялау, желімдеу.* Көптеген *м ә т і н д е р д і ө ң д е у* программалары жолдың оң жақ шекарасына жеткен кезде Enter пернесі басылмай-ақ, меңзерді келесі қатарға көшіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәтін лингвистикасы. <лат. l(ingua – тіл, textum – мәтін> л и н г в. *Мәтіннің өзіне тән болмысы, ерекшелігі, объективті болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің тілдік тұзу ерекшелігі, оны қабылдау сипаты, мәтіндегі автор мәселесі т.б. қарастыратын қазіргі тіл білімінің саласы. М ә т і н л и н г в и с т и к а с ы* мәтіннің жеке бөліктері арасындағы байланыс түрлерін қарастырады (Ор.-қаз. түс. сөзд. Әдебиет.). *М ә т і н л и н г в и с т и к а с ы н ы ң* қалыптасуы тіл білімі салаларымен бірге, жалпы филологиялық және филологиялық емес ілімдермен де байланысты (Ғ.Қалиев, Тіл біл. термин. түс. сөздігі).

Мәтін теориясы. <лат. Lingua – тіл, грек. teheoria – зерттеу> л и н г в. *XX ғасырдың екінші жартысында мәтіндік ілім, мәтін лингвистикасы, поэтика, риторика, прагматика, семиотика, герменевтиканың түйісуінен пайда болған филологиялық пән. М ә т і н т е о р и я с ы* бойынша функционалдық талдауда мәтіннің мағыналық құрылымын жасау тәсілінде автордың еркіндігі алдын ала ескеріледі (Ғ.Қалиев, Тіл біл. термин. түс. сөздігі).

Мәтін тұтты. *Басшылыққа алды, ұстанды.* Мұсылмандар халқымен, *М ә т і н т ұ т т ы* жалпымен, Мұсылман әдет-салтымен (Бабалар сөзі).

МӘТІНДІК с ы н. *Мәтінге қатысты.* Диалогтық жүйе адамнан немесе компьютерден келетін және дисплей экранында көрінетін *м ә т і н д і к* немесе графиктік ақпараттардың алмасуын жасақтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Мәтіндік сөз. <ағыл. character literal> *Кез келген графикалық немесе кодтық жинақтағы басқару элементтерінен тұратын сөз.*

МӘТІНСӨЗДІК з а т. л и н г в. <лат. glossarium> *Мәтіндегі беймәлімдеу, көне сөздерге түсінік беретін сөздік.* Педагогикада *м ә т і н с ө з д і к* жеке оқу пәні немесе бүкіл білімдік наққалыпты қамти бастады. *М ә т і н с ө з д і к* кейде бірнеше тілде беріледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МӘТІНТАНУ з а т. л и н г в. *Филология ғылымының әдеби мұралар мен тарихи құжаттардың мәтіндерін анықтайтын, оларға түсініктеме беріп зерттейтін саласы. М ә т і н т а н у* қарастырылып отырған мәтіннің қай дәуірге немесе авторға тиесілі екендігін анықтайды. Мәтінді қазіргі семиотика (мәдениет мәтін ретінде) мен мәтін философиясындағыдай тым кең мағынада түсінуге болады (Мәдени филос. энц. сөздік).

МӘУ: мәу демеді [деген жоқ]. *Үндемеді, жауап бермеді.* Келген-кеткен жұрттың бәрі «маубас» деген соң, бұл да солай атай салады. Мұның ешқайсысына ана сорлы *м ә у д е м е й д і* (О.Сәрсенбаев, Сағым). Айгүл қаба ғын түйіп еді, жуан әйел оған *м ә у д е г е н ж о қ,* жарқылдаған күйі оны арқасынан қақты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

МӘУЕ [ир. میوه] з а т. **1.** *Неше түрлі жеміс-жидек; миуа. М ә у е* төккен жемісті ағаштары жайқалып, жетіле өскен қыр шөбі толықсып толған кезі (С.Бегалин, Уақыт.). Кешегі бал шырынға толып балбыраған тәтті *м ә у е* екеніңді не қылсын (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Сыртқы қақпадан кірісімен еркіндей басқан Шөпіш *м ә у е с і* салбыраған ағаштарды аралап өтті (К.Оразалин, Абай.). **2.** а у ы с. *Еңбек нәтижесі, жемісі.* Стол үстінде комбинат коллективінің ерен еңбегінің *м ә у е с і* – осында шығарылатын маталардың екі топ қиындысы жатыр (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Май айының маужыраған *м ә у е с і н д е*, Сандуғаш, бұлбұл сайрап ән береді. Әртүрлі әнші құстар тамашалап, Құттықтап май мейрамға сәнденеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МӘУЕЛЕ= е т. **1.** *Қаулап өсіп, жеміс беру, толысып пісу.* Олардың бірінің миуасы *м ә у е л е п* пісіп, енді бірі көктеп гүл төгіп тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *М ә у е л е п* тұрған алма мен алша, алмұрт пен өрік (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). *М ә у е л е п* тұрған жемісім, Еселеп жатқан жеңісім Бәрі де Отан сен үшін (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Жүзімді, алманы жерге түсірмей, арнаулы ағашпен ептеп алу; жүзімді жіпке тізіп кептіру.*

МӘУЕЛЕН= е т. *Жан-жақты толысып өсу.* Алма ағашы әртүрлі, *М ә у е л е н і п* құлпырды. Тез өсті деп бағымыз, Таңырқаймыз – бәріміз (Т.Исабеков, Мөлдір.).

МӘУЕЛЕНУ *Мәуелен етістігінің қимыл атауы.*

МӘУЕЛЕТ= е т. *Толыстыру, қаулатып өсіру.* Еңбекпен *м ә у е л е т к е н* бәйтерегің. Бүгінде танымастай байтақ елің. Орныңнан тұра келіп тыңдар болсаң, Жыр қылып табыстарды айтар едім (М.Құрманалин, Шалқар.).

МӘУЕЛЕТУ *Мәуелет етістігінің қимыл атауы.*

МӘУЕЛЕУ *Мәуеле етістігінің қимыл атауы; қаулап өсу, толысып пісу.* Олардың *м ә у е л е у* қасиетін немесе бүршіктерінің бітік өсуін белгілі бағана бойынша анықтайды (Ж.Кенжебаев, Орман.).

МӘУЕЛІ с ы н. **1.** *Жемісті-жидекті, миуалы (бақ).* Бетпақ далаға тұңғыш шабуыл жасап, оны *мәуелі* бақ, «ақ алтынды» аймаққа айналдырған осы жас түлектер (Д.Айдаров, Дәуір.). – Миуалы, *мәуелі* жасыл баққа бөленген, табан астында сылдырлап бұлағы ағып, көше сәулеті көңіл күмбезіңді кеңейтетін астананы аралап көру қандай тамаша (М.Хасенов, Тұлпар.). Айлағы бұлттың Арқадан бері асығар, Баурайы – арша, балағы – пішен, басы – қар. Бейқам даланың биіктеп кеткен жалғасы – *М ә у е л і* таудың міні жоқ жұрттан жасырар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Нәтижелі, табысты, жемісті.* Өжеттікпен өрге өрледі, *м ә у е л і* еңбек жемісін берді (Жас қайрат). Сол сияқты Рәпия Мақашева асқан белес те, көтерілген шың да талай жылдардың, талай уақыттың өшпес ізі, *м ә у е л і* жемісі (Арулар.).

МӘУЕСІЗ с ы н. *Жидегі жоқ, жеміссіз, өнімсіз.* Бұл елдің өмірі ат байлайтын дередей, *м ә у е с і з* де, панасыз да, бұтасыз да, жапырақсыз (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МӘУЕТЕК з а т. *Бетінен қақпай, еркелетіп өсірген қыз бала, бойжеткен.* Қыз екен бой сылаған бір ақ білек, Бұралған тал шыбықтай бір *м ә у е т е к* («Мұра»). Күркірет жай түскенмен тау құламас, Мен сендік, жетекте де аулыңа қаш. Біреудің мен де өзіңдей *м ә у е т е г і*, Шайқа да жұмыртқадай бауырыңа бас (Қара өлең).

МӘУЛЕН[1] [ар.مولى] з а т. д і н и. *Жарылқағыш, есіркегіш деген мағынаны білдіретін Алла тағаланың қасиетті есімінің бірі.* Сол кезде: «Суды ірі!» деп періштеге Бұйырды қазір *М ә у л е н* бұлайынша: «Месіне Нілдің суын сыйғыз – деді, – Тәліптің талап қылған райынша!» (О.Шораяқов, Шайыр). *М ә у л е н* арабша жарылқағыш, есіркегіш (Т.Жанұзақов, Азамат.). **2.** а у ы с. *Ие, қожа.*

МӘУЛЕН[2] з а т. *Мысықтың баласы, күшігі.* Бірде Алла тағаланың сүйікті жаршысы өз қолымен салған мешітке бір құдіретті жаратушыға бағыттап намаз оқып отырғанда, қайдан келгені белгісіз бір *м ә у л е н* жанына отырыпты («Жас Алаш»).

МӘУЛЕТ [ар. مهلة] з а т. *Белгілі бір істі, тапсырманы орындауға берілген пұрсат, мүмкіндік; уақыт, мерзім.* – Бірақ үш күн *м ә у л е т.* Осы үш күннің ішінде барлық сырын біліңдер, сөйтіп, маған хабар беріңдер, – деп, Қалдар орнынан тұрды (А.Хангелдин, Ғани.). Осыдан кейін палуандар тарайды. Үш күн *м ә у л е т т е н* кейін екі палуан белдеседі (А.Хангелдин, Қараторғай). Қанша халық ол жанжалға да қатынасып, бір күн *м ә у л е т п е н* азар дегенде босанышты (Мың бір түн). Гүлбаршын өзі шығып қалмақтың жау шыларына жауап береді. Алты айға *м ә у л е т* сұрап шарт қылады (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

Мәулет алды. *Мүмкіндік алды, мүрсат берілді.* Бөпесінің шілдеханасына байланысты үш күнге *м ә у л е т а л г а н* Сәрсен құлқын сәріден тұрды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Жүз жігіттің жонды аударуға *а л г а н м ә у л е т і* – әрі кетсе үш тәулік еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Мәулет берді. *Уақыт берді, мүмкіндік жасады; мүрша берді.* Мен осыған сендерге үш күн *м ә у л е т б е р е м і н,* сол үш күннің ішінде барлық алдын ала істейтін жұмыстарды

бітіріп келіңдер (М.Әуезов, Қилы заман). Кәкім Тоғыз жыл *м ә у л е т б е р і ң і з,* Оған дейін шыдаңыз. Балаға бала үйренсін, Сіз бенен біз құдамыз. Ана сенің есіңе Тілектес болып тұрамыз (Алпамыс). Білгенге, денсаушылық – дәмді дәулет, Мал-дүние, бақ-дәреже – жалған сәулет. «Өмірге тойдым» деген ешбір жан жоқ, Кеңшілік – аларманы, *б е р с е м ә у л е т* (О.Шораяқов, Шайыр).

МӘУЛЕТІНДЕ үс т. *Мерзімінде, тұсында, шамасында.* Ағайынды екі жігіттің торғауыттарға пенде болғалы бергі екі-үш айдың *м ә у л е т і н д е* тындырымды еңбектерінен басқа бөтен мінезін байқамаған хан бір күні ағайынды жігіттерді алдына алдырған (К.Сегізбаев, Беласқан). Айтты, айтпады, содан бергі жылға жуық уақыт *м ә у л е т і н д е* жұрт Қарақияны «қойбас» атандыра бастаған (К.Сегізбаев, Беласқан). Оңдай мінез жоқ менің әулетімде. Ар-намысым – Сол байлық, Дәулетім де, Жалбақтауға уақыт бөлінбепті Маған деген табиғат *м ә у л е т і н д е* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МӘУЛИ з а т. с ө й л. ***Мәулен***[1]. Шаһзада осылайша жылады зар, Көңілінде таудан үлкен қайғысы бар, Жаһанда неше жандар ғашық өткен, Жаратқан рақым *м ә у л и* пәруадігар (Ғашық-наме).

МӘУЛІТ [ар. مولد] з а т. д і н и. *Рәббіл әуел айының 12-күніндегі мұсылман қауымы атап өтетін, мереке саналатын Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың туған күні. М ә у л і т* кезінде пайғамбардың өмірі, қызметі жайлы, дін тарихы туралы уағыз айтылып, мәуліт жыры жырланады, зікір, салауат, дұғалар бағышталып, бір ай бойы тойланады (ҚҰЭ). *М ә у л і т т і ң* тойлануына ислам ғұламалары жоғары баға берген («Егемен Қазақстан»).

Мәуліт айы. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың туған күні аталып өтетін ай.* Қасиетті *м ә у л і т а й ы н д а ғ ы* мешіттер мен ірі мәдени ошақтарда өтетін мерекелерге қатысып, сүйікті Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) салауат айту арқылы мол сауап жинауға мұсылман бауырымызды белсене атсалысуға шақырамыз («Егемен Қазақстан»).

Мәуліт күні. м и ф. *Мұхаммед пайғамбардың туған күні.* Кейбір мұсылман елдері *м ә у л і т к ү н і* деп атап, пайғамбардың туған күнін мейрамдайды (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

МӘУРЕТ з а т. с ө й л. ***Мәуріт.*** Шалқыған айдын шалқардай Көл тартылды көзінен Сандуғаштай сайраған Тіл тартылды сөзінен. Бәрі сондай жігіттер, *М ә у р е т і* өтсе басылар Әр нәрсенің кезінен (Базар жырау, Шығ.).

МӘУРІТ [ар. مورد] з а т. **1.** *Белгілі бір уақыт, кезең, мезгіл.* Ұзақ сандалып барып сұрғылт та сұсты тұманның арасынан туған әйтеуір бір тұлға сүлделенеді, ендігі *м ә у р і т т е* сол сүлдеге қарсы жүрген сүлденің бірі тағы өзіңсің (О.Бөкеев, Қайдасың.). Мекенжайды жоғалтып аласың; жүрегің тас төбеңе шығады, жоғалтқан жоқсың-ау, сылаң сағым ендігі *м ә у р і т т е* шелге айналып мың құбылған пердесіне орап көрсетпей қойған еді (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** *Дәурен, шақ.* Бұл *м ә у р і т п е н* жүргенде, жас деген шіркін ұлғайды (Т.Ізтілеуов, Шөлмек). Сандуғаштай сайраған Тіл тартылды сөзінен Бәрі сондай, жігіттер, Мәуірті өтсе басыма. (Бес ғасыр.).

МӘУТИ з а т. с ө й л. *Тайтұқыр, мәтек.* Екеуі Дүйсенді тапжылтпады. Кезекпе-кезек шашы ағарған тақыр басының құйқасын іреп, *м ә у т и* алады (Б.Шалабаев, Өмірде.). Кейде сүрініп мұрыным қанап, кейде басымнан *м ә у т и* алдырып, өз сыбағамнан құр қала бердім (З.Шашкин, Доктор.). Не болмақ бүйте берсе істің соңы? Содырлы шенелмесе, бүркеп оны... Талайдың шекесінен, *м ә у т и* алар. Әлмендей әндемдінің «мықты» қолы (Ғ.Игенсартов, Тың дала).

МӘУІЛДЕ= е т. с ө й л. ***Мияула.*** Сонша *м ә у і л д е г е н і* несі-ей?! – деген бірер әйелдің даусы да шығып қалды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Күшік жетті шәуілдеп, Басқалардан кем бе едім. Мысық жетті *м ә у і л д е п,* Маған сендер тең бе едің (Р.Қунақова, Ерке елік).

МӘУІТ з а т. с ө й л. ***Мауыт.*** – Бұларды зорлағандай етіп алып келдім, – деп, Смайыл шаң болмаса да *м ә у і т і* қалпағын қолына алып алақанымен сипай қақты (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). – Жоқ, қызым, одан да анау *м ә у і т і* пальтоны ал (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Үстінде түлкі астарлы көк *м ә у і т і* ішігі, қара түлкіден бөркі бар (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Патшаға шақыртылып барып келдің, Мүбәрәк алтын жүзін көріп келдің. Белгісі *м ә у і т і* шекпен, күміс медаль, Патшадан сол сапарда алып келдің (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МӘФСАД [ар. مفسد] з а т. д і н и. *Ислам дініндегі ғибадатты бұзатын нәрсе. М ә ф с а д* деген ғибадаттың біреуін бұзатұғын нәрсе. Мысалы, оразада тамақ жеген, намазда сөйлеген сықылды (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

МӘҺІР [ар. مهر] з а т. д і н и. *Мұсылмандық дәстүр бойынша ер адамның қалыңдағын алларда мүліктей, заттай беруге міндетті дүниесі; қалыңмал.* Адал пұлым, алғам жоқ елден талап, Әкең берген шешеме қолдан санап. Таза малды беремін *м ә һ і р і н е* Жалғыз бауырым сен едің алған қалап (Мағауия).

МӘШ с ы н. **1.** *Дәл, тура, нақ.* Менің қоңыр даусым мен оның нәзік даусы *м ә ш* келіп, кәдімгідей-ақ әсерлі шыққан еді (А.Әлсеров, Алыста.). **2.** а у ы с. *Шебер, епті.* Көзден атқан шымшықты, Мергендікке *м ә ш* екен. Ерегіскен екі құл, Екеуі бірдей жас екен (Манас).

МӘШИНЕ [лат. machina] з а т. т е х. **1.** *Іштен жану қозғалтқыштары арқылы механикалық қозғалыс жасап, адам, жүк тасымалдаумен қатар әртүрлі басқа да (шөп шабу, ауылшаруашылық өнімін жинау) сияқты жұмыстарға арналған көліктердің жалпы аты.* Жанармайдың кезегінде тұрып шаршаған бір танысымның: «Инженер тапқырлар осы ауамен, сумен жүретін *м ә ш и н е* ойлап таппас па екен?!» деп қынжылғаны бар еді («Зерде»). **2.** *Адам, жүк тасуға арналған автокөлік, қатынас құралы.* Мұнан бұрын Үндістанды көрсеңіз, Дели, Калькутта, Мадрас, Бомбейдегі беталды жорытып жүрген мың-мыңдаған *м ә ш и н е г е* таңғалғаныңыз мұндағының жанында түк болмай қалады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **3.** т е х. *Адам еңбегін алмастыруға арналған әртүрлі өндіріс орындарында қолданылатын күрделі операциялар атқаратын техникалық құрал, механизм.* «ҚазМұнайГаз» компаниясы сонымен қатар Петропавл ауыр *м ә ш и н е* жасау зауытында 125 тоннаға дейін жүк көтере алатын ұңғы қондырғыларын шығаруды ұйымдастыруға мұрындық болды («Егемен Қазақстан»). Алайда бұл ауыр салмақты *м ә ш и н е* бір кезде Соколов-Сарыбайда ең алдыңғы қатарлы техниканың бірі болғаны баршаға мәлім («Егемен Қазақстан»).

Жүк мәшине. *Жүк тиейтін көліктің түрі.* Олардың көбі мәшине жөндеу, құрылыс, көпір салу, *ж ү к м ә ш и н е* жүргізумен, егін шаруашылығымен айналысты («Егемен Қазақстан»).

МӘШКҮЛ [ар. مشغول] з а т. *Іспен шұғылданушы.* Сіз де бір, Аппаз да бір өз көңіліме, Бәлкім артық ғайыпана сізе иқлас? *М ә ш к ү л г е* мүлкі соққан жерін айттым, Тек қана төменшілік ойлайды паш (Қаңлы Жүсіп).

МӘШТІ [гол. mast] з а т. ж е р г. *Кемеде желкенді бекітуге арналған биік бағана, діңгек.* Сүндет шал қайықты жағаға жағып, оған желкенді түсіріп, *м ә ш т і* жығуға әмір етті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

МӘШҺҮР [ар. مشهور] с ы н. *Аты, даңқы әйгілі, белгілі.* Әлемге *м ә ш h ү р* жазушы Мұхтар Әуезов өмірінің соңғы жылдары жазған «Қазіргі роман және оның геройы» атты мақаласы (Ф.Оразаев, Басты.). Атырауға аты *м ә ш h ү р* Есбай күйшінің балаң шағын еске түсіреді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Гүлғасыл дүнияға аты *м ә ш h ү р*, Атасы көрген сайын қылар шүкір. Падиша уәзірімен о да келіп, «Осы қыз күмәнді», – деп қылды пікір (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мәшһүр болды. *Атағы жайылды, аты әйгілі болды.* Даңқы бүкіл әлемге *м ә ш h ү р б о л г а н* ұлы ғалымның мұраларын зерттей бастағанымызға біраз жылдар болды (Жыл он екі ай).

Мәшһүр етті. *Атағын шығарды, әйгілі қылды.* Дабысын екі жұртқа *м ә ш h ү р е т і п*, Талабын келістіріп ашты бағын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МӘШҺҮРЛЕН= е т. *Әйгілілену, белгілі болу.* Беліне алтын шоғың алты оралған, Пердеңнен ақ жүзіңді бір шығарсың, Күндік жер, *м ә ш h ү р л е н і п,* нұрға толған, Қаз-қатар тізген қала әскеріндей, Ақ меруерт отыз тісің қырлап жонған (Ақан сері, Шығ.). Қарағат кемесіндей он төртінші, Сипаты *м ә ш h ү р л е н г е н* туған айша (Қисса-дастан.).

МӘШҺҮРЛЕНДІР= е т. *Атағын жайдыру, әйгілендіру.*

МӘШҺҮРЛЕНДІРУ *Мәшһүрлендір етістігінің қимыл атауы.* М.Әуезовтің әдебі-мемориалдық музейі – парасатты Әуезовті ғана емес, бүкіл әдебиетімізді, оның қайраткерлерін уағыздап, танытып, кең әлемге *м ә ш h ү р л е н д і р у д е* («Лен. жас»).

МӘШҺҮРЛЕНУ *Мәшһүрлен етістігінің қимыл атауы.*

МӘШҺҮРЛІК з а т. *Көпке белгілілік, әйгілілік, танымалдық.*

МӘШҺҮТ с ы н. е с к і к і т. *Бейім, икемді.* Қатын айтты: – Қандай қымбат сарайың Қаулап тұрған ырыс екен маңайың, Әйелің жоқ болса дағы тамаша, Қандай *м ә ш h ү т* тәрбиеге малайың (Н. Ахметбеков, А м а н г е л д і).

МӘШІ з а т. *Есектің ұрғашысы.* Дала, көз қайтар жерге дейін, сұр *м ә ш і н і ң* тізесінен асар аспас аққүлгін бу жамылыпты (А.Сүлейменов, Бесін). Бір күні тапа-тал түсте қоңыр *м ә ш і* есекке мініп кеп, жұртқа айғайлай жар салды (С.Нарымбетов, Тентек). Әккілігі ұстайын деді ме, қара *м ә ш і* қарны қампиып кетсе де әлі ішкенсіп, тұмсығын судан көтермей, көзін жұмып тұрып алды (Ш.Мұртазаев, Жүрек.).

МӘШРАП [ар. مشرب] з а т. *Ішкілікішетін орын.* Жұмыста жүрген жастар кетпен шауып, Көңілін көтеретін уақыт тауып, Жиналып *м ә ш і р а п қ а* таң атқанша, Сан кешті өткізеді құрып сауық (С.Мұқанов, Шығ.).

МЕ ш ы л. *Ма демеулігінің жіңішке түрі.* Ақыры, көп тілеуі көл болып, сол азаматтарымыз аман-есен биыл елге келмеді *м е?*

(І.Жансүгіров, Шығ.). Сырттан қараған біреу болса «әй, есер жастық, жігітке біткен дөкір мінез-ай, бүйтіп аттандырғаның да бар болсын!» – дер *м е* еді, әлде қайтер еді (F.Сланов, Домбыра.). Мен де желдей аласұрам, Жаңбыр өтсе төбемнен. Сол бұлттардың арасынан, Күліп шыға келер *м е* ең (Т.Молдағалиев, Қош.).

МЕБЕЛЬ з а т. ***Жиһаз.*** Қазір кез келген колхозшының үйінен осы күнгі келісті *м е б е л ь* мен тоңазытқышты кезіктіресің (С.Ақтаев, Дала.). – Рахмет, магазинге жаңа *м е б е л ь* түскен екен, соларды көріп, ұнағанын алсақ деген ойымыз бар, – деді Рязбичев (С.Хайдаров, Құрыш.).

МЕБЕЛЬШІ з а т. ***Жиһазшы*** *(жиһаз жасаушы адам)*. Осы жылдарда Лилль қаласында өнерлі бір жас жігіт орындық, үстел жасап, *м е б е л ь ш і* жұмысын атқарып жүрді («Қаз. әдеб.»). Ануан Сенин *м е б е л ь ш і* болып істейді, жасы 35-те (Ғалам ғажап.).

МЕГА ...[грек. megas] **1.** т е р м. *Күрделі сөздердің «үлкен», «ірі» деген мағына үстейтін құрам бөлігі.* **2.** м а т. *Бастапқы бірлікті 10^6 есе арттыруды көрсететін өлшеу бірліктері атының алғашқы бөлігін білдіретін сөз.*

МЕГАБАЙТ [ағыл. megabyte] з а т. и н ф. *Компьютер жады сыйымдылығының өлшем бірлігі.* ≈ *М е г а б а й т* = 2^{10} байт = 10^6 байт.

МЕГАГЕРЦ з а т. ф и з. *Тербеліс жиілігін көрсететін өлшеу бірлігі.* Бұл кескін берілетін жиіліктің үш есе артуын қажет етеді және ол жиілік 18 *м е г а г е р ц к е* жетеді (М.Бекбауов.., Көгілдір.). Спутникте, ғылыми аппаратурамен қатар, мыналар бар: 19, 999 *м е г а г е р ц* әншілікпен жұмыс істейтін радиоқабылдағыш («Соц. Қаз.»).

МЕГАЖОБА з а т. *Белгілі бір мақсатты, істі жүзеге асыру үшін жасаған ауқымды, көлемді жоспар, кең көлемді нұсқа. М е г а ж о б а л а р д а н* бастап, мысалы, ғарыштағы, шекара маңындағы облыстардың ынтымақтастығына дейінгі жайттарды назарында ұстайды («Жұлдыз»).

МЕГАҚОҒАМ з а т. қ о ғ. *Қоғамдық тұрмыстың жаңа сапасы әлеуметтік-саяси үйымның дәстүрлі түрін ұстанумен бүркемеленетін жаһандануды алғашқы сатысын анықтайтын жаһандық қауымдастықтың түрі.*

МЕГАЛАПОЛИС [грек. megalu – үлкен, polis – қала] з а т. ***Мегаполис***. Гиза қаласы Каир *м е г а л а п о л и с і н і ң* (дұрысы осылай, баспасөзде тілге икемділеу келетін «мегаполис» орнығып кетті) құрамына қосылғалы да біраз уақыт болды (С. Абдрахманов, Елдік сыны).

МЕГАПИР з а т. х и м. *Темірдің хромаль типті қорытпаларға ұқсас хроммен (20-30%) және алюминиймен ыстыққа берік қорытпасы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕГАПЛАНКТОН з а т. з о о л. *Су ағыны алып кете алмайтын, терең суда тіршілік ететін ірі ағзалар* (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕГАПОЛИС [грек. megalupolis] з а т. қ о ғ. ***Шаһарстан*** *(көптеген қалалар мен елді мекендердің қосылуы нәтижесінде пайда болатын ірі қоныстану аймағы)*. Қытай *м е г а п о л и с і* – Шанхайдың бірінші басшысына қатысты тергеу жұмыстары жүріп жатыр («Жұлдыз»).

МЕГАОРАЛЫМ з а т. г е о л. *Жер құрылымдары дамуының нақтылы бетбұрыстарын көрсететін ірі уақыттық өлшем. М е г а о р а л ы м* түсінігінің алғаш пайда болуы Жер дамуының протерозайлық, дейтерогейлік және неогейлік кезеңдерін саралаған Штилле есімімен байланысты (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕГАПАРСЕК з а т. ф и з. *Миллион парсекке тең ғарыштық қашықтықты өлшеуде қолданылатын бірлік.*

МЕГАСКОП [грек. megas – үлкен, skopeo – қараймын, бақылаймын] з а т. *Ұсақ бағалы тастарды қарауға арналған оптикалық құрал.*

МЕГАТЕРИАЛАР [грек. megatherium] з а т. *Жойылып кеткен мүкітістілер отрядының туысы.*

МЕГАТОННА [грек. megos – үлкен, франц. tonne – тонна] з а т. ә с к. *1000000 тонна тротилге тең ядролық қару қуатының өлшем бірлігі.*

МЕГАФОН [грек. megos – үлкен, франц. phone – дауыс, дыбыс] з а т. *Дауысты зорайтып, күшейтіп естірту үшін ауызға тақап сөйлеуге пайдаланылатын конус пішінді түтік, рупор. М е г а ф о н* іздеп, алдында бізді қонақ еткен экскаватор заводына адам жібердік (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Мойнына асқан *м е г а ф о н ы н д а* дамыл жоқ, бірде атқа, бірде машинаға мінеді (Дала шұғыласы). *М е г а ф о н* дыбыс толқындарын белгілі бір бағытқа шоғырлап таратындықтан, қашықтан жақсы естіледі (ҚСЭ).

МЕГДЕ= е т. с ө й л. ***Меңде***. Абайдың денесі әлі ауру. Көңілі сергиін деп еді, етінің қызуы мен басының шаншуы қайта *м е г д е д і* (М.Әуезов, Абай жолы). Кешеден бері бұрынғыдан да *м е г д е п,* әлсіреген ауруды күнітүні күтіп, қалжыраған ананың, әлгінде ғана көзі ілігіп еді (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

МЕГДЕТ= е т. с ө й л. *Меңдету, қалжырату.* Осы түнде Дәркенбайдың халі ауырлап, сағат сайын *м е г д е т е* берді (М.Әуезов, Абай жолы). Петербургтен Абайдың өлеңдерін басқыздырып,

Шыңғыста үлкен салтанатпен жасалған қуаныш Шөпішті атып жібергендей *м е г д е т і п* кетті (К.Оразалин, Абай.).

МЕГДЕТУ *Мегдет етістігінің қимыл атауы.*

МЕГДЕУ *Мегде етістігінің қимыл атауы.*

МЕГЕЖІН з а т. *Шошқаның ұрғашысы.* Сол сияқты, шошқа фермасы жақсы *м е г е ж і н д е р м е н* толықтырылды (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Буаз *м е г е ж і н д і,* торайларын туардан бір ай бұрын, ондай суға жібермей, жылылығы 20-25° сумен душқа шомылдырады (Ә.Әбішев.., Мал санитары.). Ханымның мұрны кейкі, бойы аласа, Келбеті *м е г е ж і н і н* қашырындай (Шернияз Жарылғасұлы).

МЕГЗЕ= е т. с ө й л. ***Меңзе*** *(сілтеу, нұсқау, бағыттау).* Жұмысымды тоқтатып, Бекше *м е г з е г е н* тұсқа бұрылдым (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ақынғұл *м е г з е г е н* жерге келіп, күткелі талай уақыт болды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Сабираның мінезі биязы, сезімі кіршіксіз, арманы алысты *м е г з е й д і* (М.Дүйсенов, Ант.). Енді ол тек өзінің баяғы тартқан азабы емес, бүкіл адам баласының өмірі мен өлімін *м е г з е й т і н* философиялық туынды көрінеді (С.Мәуленов, Үркер.).

МЕГЗЕС ү с т. *Сияқты, тәрізді, ұқсас.* Мешіттің мұнара әйнектерінде ғана әлдеқалай жұқа қызыл сәуленің болар-болмас шарпуы барға *м е г з е с* (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

МЕГЗЕТ= е т. с ө й л. ***Меңзет***. Сырт пішіні орта жасты *м е г з е т с е* де, ойлы, отты көзі мен жинақы, жедел қимылы едәуір жасаң көрсетеді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Өткендегі ісіңнің бәрі де толымсыз сияқтанып, жаңадан туған байлау алысты *м е г з е т і п* тұр (К.Оразалин, Ақ жазық).

МЕГЗЕТУ *Мегзет етістігінің қимыл атауы.*

МЕГЗЕУ з а т. ә д е б. *Тұтас заттың, нысанның орнына оның бөлшегін атаумен ерекшеленетін сөз көркемдеуіш тәсіл.* Бір ұғым орнына екінші ұғым айтылуы мегзеу болады. «Үй кімдікі екенін ұмытпа», «Үйге қара» деудің орнына «Шаңыраққа қара» дейміз. Шаңырақ *м е г з е у* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МЕГЗЕУ *Мегзе етістігінің қимыл атауы; сілтеу, бағыттау.* Ауыл мәдениетімен күнделікті айналысып, жаманға соққы беріп, жақсыны жұртқа жайып, жұртшылықты алға *м е г з е у* қажет (С.Мәуленов, Шыңда.). Сонан соң аяғын іркіле басып, кемпірдің *м е г з е у і м е н* Балақайымның бөлмесіне кіріп келеді (С.Алдабергенов, Алға.).

МЕГОММЕТР з а т. *Өте үлкен кедергіні, көбінесе электр жетегін токтан ажырату, кабель, трансформатор орауы, электр мәшинесінің кернеуі және т.б. өлшеуге арналған құрылғы. М е г о м м е т р* әдетте өлшемдік механизм мен қол жетегі бар тұрақты ток генераторынан тұрады. Өлшемдік механизм ретінде 2-рамалық магниттік-электрлік логометр қолданылады (Ор.-қаз. түс. сөзд. Метрология.).

МЕДАЛИСТ з а т. **1.** *Мектепті үздік бітіріп, медаль алған оқушы.* – Біздің Жәнібек ешкімнің көмегінсіз-ақ түсіп кетеді, – деді Сапар жайып-шуып, – *М е д а л и с т е р* бір сабақтан бес алса жетеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *М е д а л и с т е р д і ң* үштен бірі ғана түсу емтихандарын ойдағыдай тапсырды («Қазақст. мұғ.»). **2.** с п о р т. *Белгілі бір спорт түрі бойынша жарыста жеңіске жетіп, медаль иеленген спортшы.*

МЕДАЛЬ [франц. medaille] з а т. *Беті түрлі суреттермен, жазулармен бейнеленіп, металдан дөңгелек, ромб түрінде істелетін, әскери немесе еңбектегі қызмет, ғылым мен мәдениеттегі жетістіктерді марапаттау үшін берілетін белгі.* Ұлы ұстаздың нұр бейнесі бар *м е д а л ь* біраз адамның омырауынан ұшырасады (С.Ақтаев, Дала.). Барлық орден, *м е д а л ь д а р ы н* тегіс тағынипты (М.Мырзақұлов, Ақық). Ондаған, жүздеген жезқазғандықтар Совет Одағының ордендерімен және *м е д а л ь д а р ы м е н* наградталды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). *М е д а л ь* жоқ, әкем естіген, Ұрыспас білем мұны мен. Аттестат болса «бес» түгел, Бір «төрт» бар неміс тілінен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Алтын медаль. *Мектептің үздік оқушыларына және істе озат, спортта айрықша артық ұпай алғандарға берілетін, алтын жалатқан медаль.* – *А л т ы н м е д а л ь м е н* бітірген балалардың өзін құлатып тастайды дейді ғой (С.Адамбеков, Қожанасыр.). 1889-1900 жылдары оқыған 18 түлектің ішіндегі жалғыз қазақ М.Тынышпаев гимназияны *а л т ы н м е д а л ь м е н* бітірген («Түркістан»).

Күміс медаль. *Еңбекте, оқуда және спорт жарыстарында екінші орын алғандарға берілетін, күміс жалатқан медаль.* Бақ иесі 1957 жылы бүкілодақтық ауылшаруашылық көрмесінде жүзімнің жаңа сорттары үшін *к ү м і с м е д а л ь м е н* наградталып, алтын сағат алған (С.Байжанов, Сыр.). – Мен екінші орынға ие болып, *к ү м і с м е д а л ь* алдым, – деп аяқтады ол әңгімесін (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). Бибі он жылдықты *к ү м і с м е д а л ь м е н* бітіріп шықты («Лен. жас»).

Қола медаль. *Спорт, еңбек жарыстарында үшінші орын алғандарға берілетін қоладан жасалған медаль.* Словакияда өткен Еуропа біріншілігінде *қ о л а м е д а л ь д і* қанжығаға байлаған ол Үндістанда әлем чемпионы атағын алды («Егемен Қазақстан»).

МЕДАЛЬОН [франц. medaillon] з а т. *Салынған адамның портреті не бір нәрсенің*

суреті бар, сопақша я дөңгелек келген, мойынға тағып жүретін асыл бұйымды кішкене қорап. Аты-жөнімізді жазып, өз бойымызда сақтау үшін әрқайсымызға кішкентай *м е д а л ь о н* берілді (М.Иманжанов, Адам.). Қолымызға бір-бір *м е д а л ь о н* ұстатқан... Өліп қалсаң, жанымыздағы жолдасымыз сол *м е д а л ь о н д а ғ ы* адреспен хабарламақ (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.).

МЕДАЛЬСІЗ с ы н. *Медалі жоқ.* Жасырып қайтейік, егер Артаев болмаса сол ойындардан Қазақстан алтын *м е д а л ь с і з* қайтар еді-ау! («Айқын»).

МЕДБИБІ з а т. с ө й л. ***Медбике.***

МЕДБИКЕ з а т. м е д. *Емдеу орталығындағы орта дәрежелі білімі бар кіші медициналық маман.* Кеткен соң *м е д б и к е л е р і м і з* зар қағып жүр. Түкті орамал, ескі халатқа қоса, кәдімгі төсекке салынған ақжайманың да біреуін ала кетіпті («Жұлдыз»). Ал облыс орталығындағы туберкулезге қарсы емдеу диспансері қызметкерлерінің, әсіресе *м е д б и к е л е р д і ң* арасында емделушілардің кінәсінан ауру жұқтырғандар жиі кездеседі («Жас Алаш»).

МЕДЕТ [ар. مدد] з а т. *Көңіл-күйге арқау, сүйеу боларлық күш, қуат; демеу.* Сәурен атаның қанатының астындағы бала үлкен *м е д е т,* мақтаныш боп, көңілін көкке өсіріп жіберді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Алмасақ та, бермесек те, көңіл жақындығының өзі біздерге үлкен *м е д е т* (К.Ахметбеков, Ақдала). Мына жолды бөгеу керек... Табандыға жер жағдайы *м е д е т* те, көмек те (Б.Момышұлы, Шығ.). Онан кейін кәрілік көзінді алар, Құлақ кетіп, аузыңнан сөзінді алар, Белден *м е д е т,* тізеден қуат кетіп, Ең соңында аңқайтып өзінді алар (Шал ақын, Өлеңд.).

Медет берді. *Рухтандырды, шабыттандырды, демеді.* Ақсақал әп-сәтте құлан-таза айығып кетер еді. Халқымызға қайтадан зор *м е д е т б е р і п,* қуаныш әкелер еді (А.Мархабаев, Ғарышта.). Сабырлы әке жыламауға тырысқан. Жұбайын қолтықтан сүйеп, *м е д е т б е р е* сөйлейді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Көгілдір көлдей ырыс алабы кең Сүймейін қалай сендей даланы мен. Тұра гөр *м е д е т б е р і п,* о, туған жер, Мен сенің өз тұзыңнан жаралып ем (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Медет бере көр! т і л е к. *Қуат бер, жәрдемші бол, деме.* – Иә, Алла, өзің *м е д е т б е р е к ө р!* – деп Қайралап ауыр күрсінді (Б.Майлин, Шығ.). Ей, рақымы мол, Алла тағала! Оң сапарыңды бере гөр! Аман сақтай гөр! Я, пайғамбарлар, я шарияярлар... я әулиелер. Жолдарыңа боз қасқа, ақ сарбас айттым қолдай гөр, *м е д е т б е р е к ө р!* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Медет болды. *Көмек болды, сүйеніш болды.* Нақ сол кезде оған әлгі бір жапырақ қағаз Алатаудай *м е д е т б о л д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Жастайымнан серігім болған бұл домбыра әрдайым бойға қуат, көңілге *м е д е т б о л д ы* (С.Аққошқаров, Бақыт.).

Медет етті [қылды]. *Арқа тұтты, сүйеніш көрді.* Ең жақынын, ет жақынын майданға жіберіп, үмітін ғана *м е д е т е т к е н* қызкеліншектер көкірегі қарс айырылып жүріп ән салады (С.Ақтаев, Дала.). Әйтеуір шешесінің қас-қабағына қарайды, балаларын *м е д е т е т е д і* (Ш.Құмарова, Қос шынар). Содан туған үш жаста немересін бәйбішесі *м е д е т қ ы п,* ермек етіп отыр (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Сақыпжамал, шеберімді Ай, сұлуым, сүйерімді, Ай, білмедім не дерімді, Сағынышты *м е д е т е т т і м* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Медет көрді [тұтты, санады]. *Сүйеніш көрді, тірек, демеу етті.* Балатайдың ойын дәл тапты, соның өзін де бір үлкен *м е д е т к ө р д і* бәйбіше (С.Талжанов, Ұлдай.). Шешем жанында қарайып жалғыз қалған мені *м е д е т т ұ т ы п,* тәуір көреді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Үлкендер жағы мұнымызды көңілге едәуір *м е д е т с а н а п,* сүйсініп отыратын (Бал дәурен).

Медет сұрады [күтті, тіледі]. *Сүйеніш тіледі, жәрдем сұрады.* Батыр таудан құлады, Алладан *м е д е т с ұ р а д ы.* Іздегені жау еді, Жапанда жалғыз келеді (Батырлар жыры). Сахар тұрып жылаған, Хақтан *м е д е т с ұ р а ғ а н,* Ол ерлердің тағаты – Құдайына ұнаған; Бабай түкті шашты Әзиз, Ер Сейтпенбет, Мағзамнан, Марал ишан, софы Әзиз – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.). Жолбарыс аузына түскелі тұрған көнектей сезінемін де көз қиығын жіберіп, әркімнен *м е д е т к ү т е м і н* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бұл елдегі қарапайым адамдар әлі күнге одан қорқады, қысылған шақтарында оған жалбарынып, *м е д е т т і л е й д і* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

МЕДЕТКЕР [ар.ир.مدتگر] з а т. *Демеуші, жәрдем беруші.* Бұл жолда маған ел *м е д е т к е р* (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Түбі жоқ тұңғиықтың батпағында, Жан алқым, жандәрменде жатқаныңда, Қол ұшын берген жаннан қымбат кім бар? Сол жан ғой *м е д е т к е р і ң,* мақтаның да! (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

МЕДЕУ з а т. *Үміт етерлік сүйеніш, тірек боларлық таяныш.* Жанға *м е д е у* ән мен жыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Кейде бір қалжырағаныңда ел жақтан келген бір жапырақ қағаздың өзі үлкен *м е д е у* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Байқасам, қисыны жоқ бұл бір *м е д е у,*

Жатады сарандыққа тіпті үндемеу. Тыпырлап отта жатқан ақ сұңқармын, Бұл хаттың жазар кезі ерте еді-ау! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Медеу болды. *Сүйеніш, тірек болды.* Таңатардың бұл сөздері мақтаныш сияқты көрінгенмен, Шоқанның үрейлі көңіліне *м е д е у б о л д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Дәрі сондай *м е д е у б о п*, Тапты ақыл табанда. Жалғыз кірме, жарқыным, Мынау қалың қамалға (О.Шипин, Дастан.).

Медеу көрді [тұтты]. *Көңілге қуат, демеу санады.* Қамқа түсті *м е д е у к ө р д і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ленинградтықтар Жамбыл жырын *м е д е у к ө р і п*, жан қалталарына сала кетті (С.Мәуленов, Шыңда.). Шешесі енді Мырзаштың ер жеткенін *м е д е у т ұ т ы п*, соның қызығын қызықтап, тілеуін тілеп отыр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Медеу қылды [етті]. *Сүйеніш, тірек қылды, арқа тұтты, көңілге тоқ санады.* Қадиша межелі уақытты көңілге *м е д е у қ ы л ы п* Ащысайда қала береді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Оқытарсың молдаға оны, Үйретерсің әрнені. *М е д е у е т і п* ойы соны Жаны тыныштық көтермеді (Абай, Тол. жин.). Баласы мен келінінің асығыс кеткеніне іштей мұңайып қалса да, шал немересінің аз күн де болса жанында қалғанын *м е д е у е т т і* (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

МЕДЕУЛІК з а т. *Сүйеніш етерлік, тірек боларлық, таяныш тұтарлық.* Ескі сүрлеудің атқа ғана *м е д е у л і г і* болмаса, бойшаң тырмаға септігі жоқ (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

МЕДИА... [ағыл. media] *Күрделі сөздердің бұқаралық ақпарат құралдарына қатыстылығын көрсететін құрам бөлігі.*

МЕДИАКЕҢІСТІК з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Бұқаралық ақпарат құралдарының бүкіл таралу аумағы.* Басқосу Еуразия ақпараттық кеңістігінде болып жатқан күрделі оқиғаларды терең түсініп, пайымдауға *м е д и а к е ң і с т і к т е г і* дамудың жаһандану және жылдам өзгеріс үстіндегі жаңа үрдістерін бағамдап отыруға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»).

МЕДИАҚҰРЫЛЫМ з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты бірнеше бағынышты орындардан, мекемелерден, т.б. тұратын жүйе.* Еуразиялық медиа-форум бүгінде *м е д и а қ ұ р ы л ы м д а р* мен әлемдік саясат көшбасшылары кездесуінің форматы ретінде қалыптасты («Егемен Қазақстан»).

МЕДИАН в е т. з а т. *Бедеу, тумайтын, төлдеу мүмкіндігі жоқ мал.*

МЕДИАНА [лат. mediana] з а т. **1.** г е о м. *Үш бұрыштың бір бұрышының төбесін оған қарсы жатқан қабырғасының ортасымен қосатын кесінді.* Кез келген үш бұрыштың *м е д и а н а л а р ы н а н* үш бұрыш құруға болатынын дәлелдедік (М.Өмірбаев, Аналит. геом.). Егер үш бұрыштың бір төбесін оған қарсы жатқан қабырғасының ортасымен қосақ, онда үш бұрышты *м е д и а н а с ы* деп аталатын кесінді шығады (Геометрия). Үш бұрыштың үш *м е д и а н а с ы* бір нүктеде қиылысады (ҚСЭ).

МЕДИАСАРАПШЫ з а т. қ о ғ.-с а я с и. ж а ң а. *Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сарапшы, сараптаушы.* Біздің *м е д и а с а р а п т а у ш ы л а р* «Қазақстан телевизияны, негізінен, таңғы уақытта, прайм-таймға дейінгі уақытта және кешкі сағат 20-22-ге тұспа-тұс келетін прайм-таймға кезінде көбірек көрінеді» деп мәлімдепті. («Егемен Қазақстан»).

МЕДИАТЕКА з а т. *Аудио-визуалды құралдарды жинау, оларды сақтау және пайдалануға беру міндеттеріне кіретін қызмет орны* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Ғылымтану.).

МЕДИАТОР [лат. mediator] з а т. м у з. **1.** *Ішекті аспаптарды ойнағанда пайдаланылатын мүйізден не пластмассадан жасалған құрал.* Бұл аспаптың ішектерін саусақтармен іліп не *м е д и а т о р м е н* қағып ойнайды (К.Қуатбеков, Қысқ. муз. сөздік). **2.** *Біреудің немесе бір нәрселердің ортасында аралық қызмет атқарушы.*

МЕДИА-ФОРУМ [ағыл. media лат. forum – алаң] з а т. ж а ң а. *Бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты үйым өкілдерінің үлкен басқосуы.* Еуразиялық *м е д и а - ф о р у м* Халықаралық маңызды оқиғалар күнтізбегінде нық орын алды деуге негіз бар («Егемен Қазақстан»).

МЕДИЕВИСТИКА [лат. medius – орта, aevum – ғасыр, дәуір] з а т. *Еуропаның орта ғасырлар тарихын зерттейтін ғылым саласы. М е д и е в и с т и к а* Еуропадағы феодалдық қоғамның пайда болу, даму және ыдырау кезеңдерін зерттейді (ҚСЭ).

МЕДИЕН з а т. *Ұшы-қиыры жоқ елсіз, құлазыған жапан дала.* Жападан-жалғыз өлік жатқан иен *м е д и е н г е* қойып кетуге қаймықты (А.Нұрманов, Аққу.).

Қу медиен. *Құла тұз, ұшы-қиыры жоқ шөл немесе тақыр дала. Қ у м е д и е н н і ң* ортасында шөмиіп отырған кемпірдің мүшкіл халін ойлағанда Қажымұраттың ет-бауыры езілгендей болды (Қ.Ысқақов, Түйық). Сөйтіп, осының салдарынан мұндай территориялар ондаған жылдар бойы *қ у м е д и е н* дала, басқаша айтқанда «индустриялық қу тақыр» болып жатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

МЕДИК з а т. с ө й л. *Медицина маманы, дәрігер.* – Мынау Берлиннен өзіңіз сияқты

м е д и к достым жіберген бал, мынау вино (Л.Құрманаева, Өшпес.). *М е д и к т е р* – фармацевтер кофеин өндірісінің қалдықтарынан Е витаминін шығару мақсатын да алға қойып отыр (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МЕДИКАМЕНТ [лат. medicamentum] з а т. ф а р м. ***Дәрі-дәрмек***. Дәрігер кеп, аздаған *м е д и к а м е н т* тастаған екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Басқа түрлі *м е д и к а м е н т т е р м е н* қосарлап қолданса, сасық шөп, әдетте, жақсы нәтиже береді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МЕДИО [лат. medius] з а т. э к о н. *Биржалық мәмілені орындаудың айдың ортасына тура келетін мерзімі.*

МЕДИТАЦИЯ [лат. meditatio] з а т. *Адамның психикасын тереңге жұмылдыруға, өзінің ішкі әлеміне үңілуге бағытталған ой-әрекет.* Психологиялық жағынан *м е д и т а ц и я* шектен шыққан сезімдерді төмендетеді (Ор.-қаз. түс. сөзд. Философия.). *М е д и т а ц и я* кезінде сананың күйі өзгереді, оған кәдімгі тәжірибеде кездеспейтін аян беру, көріпкелдік секілді өзгеше сезімдік күйлерді бастан кешіру тән (ҚҰЭ).

МЕДИЦИНА [лат. medicina] з а т. *Түрлі ауруардың алдын алу, кеселді анықтау, оны емдеуге, адамның денсаулығының ныгаюына және оны сақтап қалуына бағытталған практикалық іс-әрекет және ғылым жүйесі.* Отандық *м е д и ц и н а* әртүрлі аурулардың жаңа емдерін тауып, биікке көтеріліп келеді (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Автор өзінің кітабында, оның ішінде Қазақстанда өсетін және *м е д и ц и н а д а* көп заманнан бері қолданылып келе жатқан дәрілік өсімдіктерді жан-жақты баяндайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Халықтық [халық] медицина [медицинасы]. *Халықтың емдеу әдістері мен жолдары, дәрілік құралдар, шөптер, гигиеналық ұғымсалт жөніндегі ғасырлар бойы жинаған білімтағылымының жиынтығы. Х а л ы қ т ы қ м е д и ц и н а д а* тамыр, түйін ұнтағын суға араластырып көңіл сергіту, тырысқаққа қарсы және қан жаңарту үшін пайдаланады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МЕДИЦИНАЛЫҚ с ы н. **1.** *Медицинаға қатысты, медицинамен байланысты.* Туысы қырымдық болғанмен, *м е д и ц и н а л ы қ* білімді Лейпциг университетінде алған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Арнаулы программа немесе *м е д и ц и н а л ы қ* нұсқаулар жоқ деп дене шынықтыру сабағын қалай болса, солай өткізуге болмайды («Қазақст. мект.»). **2.** *Дәрілік, емдік.* Шаруашылық, *м е д и ц и н а л ы қ* және әсемдік мәні бар өсімдіктердің ішінен қолдан кесінділеп көбейткендердің сүректі де және шөптесін де түрлері кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Медициналық барлау. ә с к. *Әскери-медициналық қызметтің әскерлердің ұрыс қимылдары аудандарында жеке құрамның денсаулығына әсер ететін факторларды, әскерлердің санитариялық жағдайын, медициналық қамтамасыз етілуін анықтау мақсатында жүргізетін шаралары. М е д и ц и н а л ы қ б а р л а у* барысында климат, жер беті, су мен жергілікті азық-түлік сапасы зерттеледі, улы шөптер мен жануарлар анықталады; жергілікті денсаулық сақтау органдарының эпидемияға қарсы шаралар өткізу мүмкіндігі бағаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Медициналық генетика. м е д. *Тұқым қуалайтын аурулар, олардан сақтану, оларды анықтау және емдеу туралы ғылым саласы.* Қазақстандағы *м е д и ц и н а л ы қ г е н е т и к а* саласындағы зерттеулер 20 ғасырдың басынан басталады (ҚҰЭ).

Медициналық география. м е д. *Адамның әртүрлі аурулары мен патологиялық жағдайларының географиялық таралуын, олардың себептерін, географиялық ортаның адамның денсаулығына тигізетін әсерін зерттейтін ғылым саласы. М е д и ц и н а л ы қ г е о г р а ф и я* сонымен қатар әртүрлі аймақты қоныстанған халықтар арасындағы түрліше аурулардың қайталану жиілігін, ерекшелігін, әлеуметтік факторларын зерттейді (ҚСЭ).

Медициналық қызмет. ә с к. *Медицина мекемелері мен денсаулық сақтау органдары негізінде жасалатын қызмет түрі. М е д и ц и н а л ы қ қ ы з м е т* медициналық жасақтар мен мекемелердің санитариялық-гигиеналық, профилактикалық және эпидемияға қарсы шараларды ұйымдастырып, зардап шегушілерге медициналық көмек көрсетуді, ... ұйымдастыруды қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Медициналық психология. п с и х о л. *Гигиенаның, профилактиканың, диагностиканың, ауруларды емдеудің, сараптау мен реабилитацияның психологиялық аспектілерін қамтитын психология саласы. М е д и ц и н а л ы қ п с и х о л о г и я н ы ң* зерттеуіне аурулардың пайда болуы және өту барысы, белгілі бір аурулардың адамның психикасына ықпалы, сауықтыру амалдарының оңтайлы жүйесінің қамтамасыз етілуі және т.б. жағдайлармен байланысты психологиялық заңдылықтардың ауқымды кешені қамтылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). – *М е д и ц и н а л ы қ п с и х о л о г и я м е н* қатар, криминалдық психология деген

бар, ақыры менің болжалым дұрысқа шықты, – деді Қабылбек («Жұлдыз»).

Медициналық пункт. ә с к. *Әскери бөлімнің медициналық қызмет бөлімшесі. М е д и ц и н а л ы қ п у н к т е р* әскери қызметшілерге, Денсаулық сақтау министрлігінің емдеу мекемелері болмаған жағдайда жұмысшылар мен қызметшілерге амбулаториялық және стационарлық медициналық көмек көрсетуге арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Медициналық радиология. м е д. *Ионданатын сәуленің медициналық қолданылуын зерттейтін ғылым саласы. М е д и ц и н а л ы қ р а д и о л о г и я* жалпы радиология, рентгенология, сәулемен емдеу, диагностика деген бірнеше бөлімнен құрылады (ҚСӘ).

Медициналық эвакуация. ә с к. *Жаралылар мен ауруларды ұрыс даласынан, ұрыс қимылдары ауданынан не терең тылдан емдеу мекемелеріне ұйымдасқан түрде тасымалдау. М е д и ц и н а л ы қ э в а к у а ц и я* жаралылардың (аурулардың) жарақатының ауырлығына, медициналық көмекті қажетсіну дәрежесіне, денсаулығын қалпына келтірудің мөлшерлі мерзіміне байланысты ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МЕДПУНКТ з а т. м е д. *Дәрігерлік көмек көрсететін кішігірім орын.* Оның ісі осылай сәтті жүріп жатты. Трасса бойында буфет, *м е д п у н к т* ашылды (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

МЕДРЕСЕ [ар. مدرسة] з а т. д і н и. *Мұсылман елдеріндегі IX ғасырдан бастап діни қызметкерлер, мұғалімдер, сондай-ақ Таяу және Орта Шығыс елдерінде мемлекеттік аппарат қызметкерлерін даярлайтын, орта немесе жоғары білім беретін мектеп.* Жаудан қашқан босқын жұрт ешбір әкімнің рұқсатынсыз *м е д р е с е,* мешіт секілді кең жайларды иемденіп алған (О.Сәрсенбаев, Сағым). Балалар түскі тамаққа шыққанша, *м е д р е с е* маңайында ойнап жүрдім де, түсте солармен бірге ауылға келдім (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Мұғалімдерді көтермелейтін ұлттың басшылары оларды ондай істерге қоспай-ақ, тұрмыс жағын толықтырып *м е д р е с е,* мектептерден шығармау керек деп білемін (Абай, Тол. жин.).

Медресе көрген. *Мұсылманша білім алған, оқыған; діни білімі бар, көзі ашық, білімді.* – Сәлем Алланың сөзі деп айтпайтын ба едің, балам. *М е д р е с е к ө р г е н* басың, жайнамазға тиген молласың ғой (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

МЕДРЕСЕЛІК с ы н . *Медресеге қатысты, соған тән.* ≈ *М е д р е с е л і к* білім.

МЕДУЗА [грек. medusa] з а т. з о о л. *Ішекқуыстылар тобына (өкіліне) жататын жұмсақ денелі теңіз жәндігі.* Шыны тәріздес, күңгірт, қоймалжың келген күмбез немесе төңкерілген табақ тәріздес денесімен теңіздің қалың су қабатында бірде топтаса, бірде жеке-дара жайылған қолшатыр пішіндес *м е д у з а л а р* қалқып жүр (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Су әрбір «атылған» сайын *м е д у з а н ы ң* денесін теуіп, судың шығуына қарама-қарсы жаққа қарай итеріп жылжытады (Зоология).

МЕДІН з а т. *Өте құрғап, иленіп қалған саз.*

МЕЖЕ з а т. *Мөлшер, шама; шек.* Көп күткен *м е ж е д е н* мезгілінде шығып жүрді (Х.Сүйіншалиев, Ізденіс.). Басың көтер, ей, Асан, көтерілгін, Бану, сен, жар қадірін жете білгін! Сен, аман бол, ей сәби, сен аман бол, Сен *м е ж е с і* – тоғысар екі өмірдің (М.Мақатаев, Шығ.). Білгенге бүгін, кеше де, Кемелі елде бар айбын. Тектесім жеткен *м е ж е г е* Тілектес көзбен қараймын (К.Салықов, Жезкиік).

Меже қылды. *Белгілеу, белгі қойды.* Төрт теке, үш ешкіні жайластырып, Қызыққа ұшантеңіз бала батты. Бұларды қарақшы ғып тастады да, Сайдағы тұсап қойған мінді атты. Айтысқан *м е ж е қ ы л ы п* жерге келіп, Манағы үш жолдасын іздеп тапты (О.Шипин, Дастан.). Төртеуі бір арада келіп тұрды, Сөзіне бір-бірінің мойнын бұрды. Қайтарда бәрі келіп түйісетін Бұл жерді өздеріне *м е ж е қ ы л д ы* (О.Шипин, Дастан.).

МЕЖЕЛЕ= е т. **1.** *Мөлшерлеу, шамалау.* Даңқты мерекені лайықты қарсы алу үшін жастар сан қилы тамаша бастама көтеріп, өз қосар үлестерін *м е ж е л е г е н* (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.). Ағашты көзімен *м е ж е л е п* өлшеп, төрт жеріне балтамен таңба соқты (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **2.** *Шек қою, белгілеу.* Біз өтетін жол – ең атақты, ең жілікті стайлер *м е ж е л е г е н* мәреден әлдеқайда ұзақ (М.Мағауин, Көк мұнар). Ол заводтың жаңа корпусын салатын жерді *межелеп* қойды (Ж.Жұмақанов, Менжұмысшы.). Тағдырдың тура таңдап берген жері, Бұйырған белдеу осы сөнген демі. Қазақтың шекарасын *м е ж е л е п* тұр Қос қоян шалғай шепте жерленгені (К.Салықов, Жезкиік).

МЕЖЕЛЕН= е т. *Мөлшерлену, шектелу.* Ащысай полиметалл цехының екінші кезегін игеру де *м е ж е л е н д і* (С.Аққошқаров, Бақыт.).

МЕЖЕЛЕНУ *Межелен етістігінің қимыл атауы.*

МЕЖЕЛЕС= е т. *Мөлшерлесіп келісу.* Кәдірбайдың Петербурдан Семейге жетуін он бес күнге *м е ж е л е с к е н* Абайдың ағайынтуыстары оның алдынан кімдердің шығуын да ақылдаспай қойған жоқ-ты (К.Оразалин, Абай.). Ол «өмір бойы алысып, не біржола табысып өтер өткелімізді *м е ж е л е с і п* алатын болармыз» деп ойлаған еді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

МЕЖЕЛЕСУ *Межелес етістігінің қимыл атауы.*

МЕЖЕЛЕУ *Межеле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мөлшерлеу, шамалау.* Фольклористиканың даму тұрғысынан қарағанда мұндай *м е ж е л е у д і ң* қисыны жоқ (К.Сейдеханов, Қаһарман.). **2.** *Белгі қою.* Әкімшілік комиссиясына Қазақ республикасының территориясын *м е ж е л е у* жүктелді (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

МЕЖЕЛЕУШІ з а т. *Шамалаушы, мөлшерлеуші, бағдарлаушы кісі.* Талыб би Саһыл өлген соң жолдың бағдарлаушысы да, *м е ж е л е у ш і с і* де, бастап жүріп отырушысы да Әбдісамадтың жеке өзі болып қалды (Мың бір түн).

МЕЖЕЛІ с ы н. *Алдын ала белгіленген, мөлшерлі, шамалы.* Айдар Таукеңе сырын әне шертем, міне шертем дегенше, *м е ж е л і* жерге Жамбыл станциясына да жетті (К.Баялиев, Жер.). Мен аттың басын *м е ж е л і* кезеңнен бір-ақ тарттым (Ә.Қалдыбаев, Шаншар).

МЕЖЕЛІК с ы н. *Болжалды болған, мөлшерлік.* Әлгі кәрі терек өзінің нысаналық, *м е ж е л і к* қасиетін, сая да пана болатын сымбатын осыларға берген бе деп қалдым (С.Бақбергенов, Кентау.).

МЕЖЕСІЗ с ы н. *Межесі жоқ, шексіз.* Менің сондай бір *м е ж е с і з,* дерегі жоқ ойға ойыстап бара жатқанымды оқымаса да ойы даңғыл қайран анам сезінетін еді (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

МЕЗАСОМА з а т. б и о л. *Нуклеидпен байланысты цитоплазмалық мембрананың туындысы болып саналатын, жартылай қызмет атқаратын бактериялар жасушаларының құрылым бөліктері.* Клеткалар бөлінуіне қатынасады. *М е з а с о м а л а р* бактериялар клеткасында митохондрийдің қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЗГА з а т. а у ы л ш а р. *Крахмал өндірісінің мал азығы ретінде пайдаланылатын қалдығы.* Крахмал қандай дақылдан алынатына қарай, жүгері, картоп, бидай *м е з г а с ы* болады (ҚСЭ).

МЕЗГЕ= е т. с ө й л. ***Меңзе*** *(бір нәрсені нұсқап көрсету, бір бағытқа сілтеу).* Тұрғанов жеңінен ұстап тоқтатып, құлағына сыбырлап, басқа бір орынды *м е з г е д і* (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Апасы түзге сіңетін төте соқпақты сілтемей, тау бөктерлейтін оралымды жолды *м е з г е п* тұр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Арманымды болсын деп ұл ұғынар, *М е з г е й д і* әке тауларды тұлымы қар. Жерге түскен арулар бұрымында Аналардың ұзарған ғұмыры бар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МЕЗГЕС= е т. с ө й л. ***Меңзес***. Жалыны жүрегінің тез өшер ме? Әйтпесе тағы айналы кездесер ме? Таңында табиғаттың басын қосып, Арманын екеуі бір *м е з г е с е р* ме? (С.Мәуленов, Жолдас.).

МЕЗГЕСУ с ө й л. *Мезгес етістігінің қимыл атауы.*

МЕЗГЕТ= е т. с ө й л. ***Меңзет***.

МЕЗГЕТУ с ө й л. *Мезгет етістігінің қимыл атауы.*

МЕЗГЕУ с ө й л. *Мезге етістігінің қимыл атауы.* Шындығында Гүлбану *м е з г е у і н д е* жөн бар еді (А.Байтанаев, Қансонар). Баяғы жуан дауыстың жеке сөйлесудегі *м е з г е у і* осыған бағдарламай ма? (Ж.Еділбаев, Түркістан). Бір ұғым орнына екінші ұғым айтылуы *м е з г е у* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МЕЗГІЛ з а т. **1.** *Күннің, айдың, жылдың белгілі бір кезеңіне сай келетін кез, уақыт, мерзім.* Көп ұзамай, жылдағы *м е з г і л і н д е* жәрмеңке ашылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Түн ортасы ауған *м е з г і л і* (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай!). Айнала жым-жырт. Таң ағарып атып қалған *м е з г і л* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық! Қарауылдар *м е з г і л* ғой, тұр, қаралық! Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан, Жалыналық Абайға, жүр, баралық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Құжаттың құрастырылған, қол қойылған, күшіне енген мерзімін көрсететін күні, айы, жылы.*

Бір мезгіл. *Бір мезет, арасында, бір уақыт.* Алтын тақта *б і р м е з г і л* Отырмасаң патша боп, Нақ төбеңде күмбез кіл, Асыл-маржан тас та көп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Датыңды айтсаң майырға, Сібірге кеттік айдалып Бейнеңқандай болды екен, Қарасаңшы *б і р м е з г і л* Қолдарыңа айна алып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Б і р м е з г і л* шудан серпіліп, оңашалықты қалағаным рас (Р.Тоқтаров, Терістік.).

Мезгіл бағыныңқы сабақтас [сөйлем]. л и н г в. *Басыңқыдағы оқиғаның я етістіктен болған мүшенің (баяндауыштың) мезгілін білдіретін бағыныңқы құрмалас сөйлем.* Бағыныңқы сөйлемнің есімше баяндауышына жатыс жалғауы жалғану арқылы *м е з г і л б а ғ ы н ы ң қ ы с а б а қ т а с* жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

Мезгіл жетті [келді]. *Уақыты келді, сәті туды.* Кесілер *ж е т т і м е з г і л і* Жетімдіктің арқаны. Ел мен жерді ойласам, Шерім үстеп артады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қоштасар *м е з г і л ж е т т і* ел-жұртыммен, Найман ел, жалпақ үйсін, қалың арғын. Сәлем де артта қалған туған елге, Ту тігіп, думан құрып өскен жерге! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мезгіл пысықтауыш. л и н г в. *Баяндауыш қызметіндегі етістіктің шақтық мағынасын*

дәлдеп, оның қашан, қай мезгілде болған қимыл процесі екенін білдіретін пысықтауыш. Мезгіл бағыныңқы сөйлем басыңқыдағы оқиғаның, я етістіктен болған мүшенің, әсіресе, етістіктен болған баяндауыштың мезгілін білдіреді де, дағдылы *м е з г і л п ы с ы қ т а у ы ш ы н ы ң* сұрауына жауап болып түседі (Қазіргі қаз. тілі).

Мезгіл үстеу. л и н г в. *Қимылдың жалпы мерзімін я дәл уақытын, мезгілін білдіретін, қашан? қашаннан? сияқты сұрақтарға жауап беретін үстеудің түрі.* Бірақ үстеулердің ішінен орын талғамайтыны – *м е з г і л ү с т е у л е р* (Қазіргі қаз. тілі).

МЕЗГІЛДЕ= е т. *Мезгілге бөлу, кезеңдестіру.*

МЕЗГІЛДЕУ *Мезгілде етістігінің қимыл атауы.* Мәселен, тұрандық ұлы ғалым әл-Бируни үнді философтарының уақытты *м е з г і л д е у* жүйесін үлкен кекесінмен сөз еткені белгілі (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МЕЗГІЛ-МЕЗГІЛ үс т. *Ауық-ауық, арасында.* Қаржының бұндай мақсаттарға жұмсалуы, әлеуметтік саладағы *м е з г і л-м е з г і л* шиеленісіп тұратын қайшылықтарды басуға, азаматтардың кедей топтарының мүддесін ескере отырып, жеке табыстарды барынша біркелкі бөлуге мүмкіндік береді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *М е з г і л-м е з г і л* суық суға шайып, жел қағатын жерге қойса тез кебеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МЕЗГІЛІМЕН үс т. *Уақытында, дер кезінде.* Ақылменен теңгеріп, Қайратыңа дем беріп, Өзіңді-өзің меңгеріп, Қайырудағы сұңқардай *М е з г і л і м е н* жем беріп, Қымтап ұста тізгінді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, *М е з г і л і м е н* ас ішпей, Аттан түспей, бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн ұйқысы шайдай ашылған (Базар жырау, Шығ.).

МЕЗГІЛДЕС с ы н. *Бір мерзімге тән, бір уақытқа қатысты.* ≈ Өзара *м е з г і л д е с.*

Мезгілдес салалас құрмалас сөйлем. л и н г в. *Құрамындағы жай сөйлемдерде суреттелген оқиға бір мерзімге, бір кезеңге тән болып келетін құрмалас сөйлемнің түрі.* Жалғаулықсыз *с а л а л а с т а р* жай сөйлемдердің бір-бірімен ішкі мағына жағынан байланысты болғандығы, яғни *м е з г і л д е с,* амалдас, себептес, шарттас болғандығы (Қазіргі қаз. тілі.). Ашық құрылымды *с а л а л а с т ы ң* қатарына *м е з г і л д е с,* кезектес *с ө й л е м д е р* жатады да, қалған түрлері жабық құрылымды сөйлем болып келеді («Қазақст. мект.»).

МЕЗГІЛДІ с ы н. *Мерзімді, белгілі мөлшерлі.* Алматыға емтихан тапсыруға кеткен Тұрсын *м е з г і л д і* күнінде Қарақыстаққа оралмады (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Соларға сыйлаңдар гүлдерді. *М е з г і л д і* сәтінен құр қалмай. Қуансын азамат жүрегі, Көктемді құшақтап тұрғандай (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). *М е з г і л д і* уақыт болғанда, Опасыз мынау жалғанда, қасыңда тұрар жан бар ма? (Махамбет, Шығ.).

МЕЗГІЛДІК с ы н. *Белгілі бір мезгілге тән, уақытқа сай, соған қатысты.* Бірінші сөйлемдегі бірыңғай баяндауыштар кезегімен болатын істі білдіріп, *м е з г і л д і к* қатынасты білдіреді («Қазақст. мект.»). Жай еліктіру емес, жаны сергек ер жігіттің сенімді серігі, қиындыққа толы өмірлерінің бір *м е з г і л д і к* арашасындай да болды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Ел-жұрт бұл өсиетті қапы қалдырмай, қаңтардың қақаған аязында қарияның мүрдесін *м е з г і л д і к* жерге әкеп жерледі (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Мезгілдік жер. е г і н ш а р. *Көлденең 5, ұзыны 50 таяқ жыртылған жер.* Бұрынғы кезде егіндік жердің көлемін *м е з г і л д і к ж е р* деп те атайтын едік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕЗГІЛ-МЕЗГІЛ үс т. *Жиі-жиі, ауық-ауық, дембіл-дембіл, біруақ.* Қаскүнем шөп-тікенектерді оның маңына жуытпай отап, *м е з г і л-м е з г і л* суарып тұрады (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Ондай ауру жатқан бөлмеге немесе палатаға *м е з г і л-м е з г і л* терезені, есікті ашып, таза ауа жіберіп тұру керек (Е.Оразақов, Туберкулез.). Баланы *м е з г і л-м е з г і л* ойнатуға уақыт белгілеп және оның көппен ойнағанына мән берген жөн («Қазақст. әйелдері»).

МЕЗГІЛСІЗ с ы н. **1.** *Күтпеген кезде, бейуақыт, мерзімсіз.* Жұдырық: – Жаным, өзің кімсің деді? Неғылып қараңғыда жүрсің деді. *М е з г і л с і з* бұл уақытта жүріп қапсың Жөніңді айт, мендей қартың білсін деді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ойбай, Құдай, қалада жататын менің не жұмысым бар. Жоқшылығы құрғыр *м е з г і л с і з* уақытта амалсыз айдап бара жатқаны емес пе? (М.Дулатов, Шығ.). Алпыс жас аяғыңа тұсау салар, *М е з г і л с і з* жүру-тұру бәрі қалар. Болады аңдығаның оттың басы, Болмаса үйден аттап жерің барар (Шал ақын, Өлеңд.). Күндерім менің өтеді толқып, Сен жақтан хабар кешігіп жатса, Қобалжып көңілім, кетемін қорқып, *М е з г і л с і з* біреу есігім қақса (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Уақытынан бұрын, уақытынан ерте.* Әйтеуір жас баланың жан дүниесі *м е з г і л с і з* тозып, мейірімсіз қол дал-дұлын шығарған бөз көйлектей алу-далу болды да қалды (З.Қабдолов, Жалын). Жас емеспін, Жөн айтар әкем келіп. Кім біліпті *М е з г і л с і з* кетем бе өліп?! Болу керек аздаған ақыл-санам, Болу керек біршама әпенделік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Түспесін деп

м е з г і л с і з жапырағым, Тамырымды суарып жатыр ағын. Өлең – менің шашылған күлкім емес, Лоқсып шыққан тереңнен запыраным! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Пәстеу соғып сырт көркі мазмұнынан, Бекер болды-ау *м е з г і л с і з* тозды бір ән. Мыстан құйдық тұлғасын ұлылардың, Жер бетінде алтынның аздығынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕЗГІЛСІЗ-ДАМЫЛСЫЗ с ы н. *Мезгілі келмей жатып, толассыз, демалыссыз.* Шалдың уайымдайтыны – осы баласының *м е з г і л с і з-д а м ы л с ы з* көп оқитыны (Ә.Әбішев, Бәйтерек.).

МЕЗГІЛСІЗДЕУ с ы н. *Мерзімге сай емес-теу, ыңғайсыздау, жағдайсыздау. М е з г і л с і з-д е у* уақытта бас сала кеткен баласы кешігіп келмегенге Зейне түнімен көз ілмеді (С.Бегалин, Уақыт.).

МЕЗГІЛСІЗДІК з а т. *Ыңғайсыздық, қолайсыздық, мерзімсіздік.* ≈ Уақыттың *м е з г і л с і з д і г і.*

МЕЗГІТ= е т. с ө й л. ***Меңдет***. Алайда әр жердің халқына көптен белгілі болып, әбден *м е з г і т і п* келген осы бір аурудың негізгі сипаттамасын дәрігерлер ұзақ уақыт білмей келді (Аса жұқпалы.).

МЕЗЕ= е т. с ө й л. ***Меңзе***. Қарсы алдындағы масаты кілемнің түріндей жайнаған алаң Айғанымның күндіз *м е з е п*, жолығайық деген жері (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Жақсы ырымға балап, *м е з е п*, Бауыржан деп атын қойдым, Болсын батыр, болсын өжет (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі).

МЕЗЕП з а т. к ө н е. *Рет, тәртіп.* Бағы жанса, байталдың бағасы зор, Адасқанын Үмбеттің байқады ол. Бұл жердегі айтыстың *м е з е б і н е н* Нұрилаға беретін теңеуі сол (Жамбыл, Шығ.).

МЕЗЕР з а т. с ө й л. ***Мезет***. Енді бір *м е з е р* ақын өмірдің қасіретінен құтылудың жолы шарап пен шадымадықта деген пікірге тіреледі (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

МЕЗЕРЕТ з а т. с ө й л. ***Мезірет***. Үміт менің халімді түсінгендей, шын достық *м е з е р е т* білдірді (І.Есенберлин, Ғашықтар). Қанағат оған көп жолаушының бірі деп, ешқандай *м е з е р е т* көрсетіп күтпейді («Қазақст. әйелдері»).

МЕЗЕТ[1] з а т. **1.** *Уақыт аралығындағы бір кез, мезгіл.* Жиырма бес жыл сарғая күткенім осы бір қуанышты *м е з е т* еді (І.Есенберлин, Алтын құс). Есіме түскен *м е з е т,* шар ете қап, итеріп тастадым (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** *Қас қағым сәт.* Күй толқып, домбырадан әндетеміз, Сарыарқа арай таңын сәнді етеміз. Ерке Есіл Ақ толқыны аялайды, Кездесу әр *м е з е т і н* мәңгі етеміз (К.Салықов, Жезкиік). Тарихпенен тірлікке кезек қара, Тез көрінер бүгінгі кесек жара. Біздер үшін ауырлы құзап кетті, Тарих үшін ол шағын *м е з е т* қана (К.Салықов, Жезкиік).

Бір мезет. *Бір ауық, бір мезгіл, ара-арасында.* Жұмыс бөлмесінде үнемі сарылып отырмайды, *б і р м е з е т* далаға шығып, немерелерімен балаша ойнап, шаттыққа кенеледі (І.Есенберлин, Маңғыстау). Жиды есін *б і р м е з е т* Шертілгендей жан күйі. Түсті есіне Төлеуқан – Елде қалған сәбиі (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). «Бір амалын мынаның табалық та, Кім бар өзі жарайтын ағалыққа?!» Дегендей боп *б і р м е з е т* бәрі-бәрі Үмітпенен қарады Даналыққа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МЕЗЕТ[2] з а т. ж е р г. *Жанданбаған, іштегі бала.* ≈ Жатырдағы *м е з е т.*

МЕЗЕТКЕ үс т. *Бір сәт, бір уақыт.* Жазбауға қоймас жүрек ерік бермей, *М е з е т к е* қалам қайтсын серіктенбей. Ащы шер, құрлы мұңым бой балқытар, Күншуақ қалың қарды еріткендей (К.Салықов, Жезкиік).

МЕЗЕТСІЗ с ы н. *Мезгілсіз, мерзімсіз. М е з е т с і з* шақтың ұрланып жеткен тыйымсыз құдіретіне бас игендей күрт түсіпті (С.Сматаев, Алау).

МЕЗЕТТЕ үс т. **1.** *Кезде, уақытта, мезгілде, әп-сәтте.* Әбден әңгімелесіп, тамақ ішіп болған *м е з е т т е* келді (С.Талжанов, Адам.). Бұл *м е з е т т е* совхоз орталығынан келе жатқан жүргіншілер де келіп жеткен еді (Т.Қаупынбаев, Жазира.). Ойламайды, ол *м е з е т т е* ойламадық біз-дағы Бәлкім, оған кінәлі ме жастығымыз қызбалы? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көрінді ар жағынан қара шоғыр,– Сайдағы күтіп жатқан біздің тобыр. Жүгірдік жан ұшырып сол *м е з е т т е,* Кетпейді көз алдымнан кезім со бір. (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Лезде, тез, жылдам.* Ойнақы отты көзді Шоқан бұл жайды *м е з е т т е* шолып, сәтте ұғып отырды (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). Құздың үстінде қалықтап жүрген қара бұлт *м е з е т т е* бізге төніп келді де, сені көтеріп алып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мағжан ақын *м е з е т т е* оқтай атылған Медет көріп Абылай рухын шақырған. «Абылайлап» жауған оққа кірмесе, Тумас еді Бауыржан мен Рахымжан (К.Салықов, Жезкиік). Өз ақылын қойған адам күзетке Бәрін ұғар, Бәрін байқар *м е з е т т е.* Перзенті жоқ ата-ананың алдында Көп балалы үй жөнінде сөз етпе! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бір мезетте. *Бір кезде, бір уақытта. Б і р м е з е т т е* таяудан ән шырқалды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Екеуден екеу қалған *б і р м е з е т т е* Жолай төр алдына отыра кетті (Ғ.Сланов, Асау арна). Дәулет пен Қалқамбай кетпендерін *б і р м е з е т т е* сермеді (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

Осы мезетте. *Осы кезде, сол сәтте.* Дәл *о с ы м е з е т т е* есік сарт етіп шалқасынан ашылды (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

МЕЗЕТТІ с ы н. *Белгілі мөлшерлі, мезгілді. М е з е т т і* жерден өттік-ау дегенде алдағы белестің биігінде бар денесімен делдиген атан түйе ауыл хабаршысындай көзге ыстық шалынды (Е.Тұрысов, Сарарқа). *М е з е т т і* жерге арқан бойы қалғанда тіпті бар екпінімен екпіндей жөнелді (Е.Тұрысов, Ақбақай).

МЕЗЕТТІК с ы н. *Бір сәттік, әп-сәттік, уақытша.* Үсен шалдың қызымен әуейленіп жүргенде де жанына *м е з е т т і к* қанағат тапқан болды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Сый-ескерткіш, досқа достық белгісі түрліше ғой. Бірі бар: бір күндік, бір *м е з е т т і к*. Бірі бар: бір жылдық, көп жылдық, он, жүз жылдық (С.Бақбергенов, Мен сүйем.).

МЕЗО... [грек. mesos – аралығында] к і т. *Күрделі сөздердің «орта», «орташа», «ортаңғы» деген мағына үстейтін алдыңғы құрамбөлігі.* **1.** *Айналу белгісінің іштей компенсация әсерінен оптикалық белсенді емес бірнеше ассиметрлік орталықтары бар органикалық қосылыстар атауын құрайтын бөлігі.* **2.** *Ортаның тізбегінде орынбасушылары бар түйық қосылыстар туындыларының атауын құрайтын бөлік.*

МЕЗОАТОМ з а т. х и м. *Бір электроны теріс зарядталған мезонмен алмасқан атом* (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕЗОБЕДЕР з а т. *Макро және микробедері арасына орналасқан жер бедері пішінінің жағдайы, мезорельеф. М е з о б е д е р л е р г е* сай, қойнау, онша биік емес құм төбешік, адырлар және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Су).

МЕЗОБЕЛДЕМ з а т. г е о л. *Метаморфизмнің жоғары дәрежелі температурамен және гидростатикалық қысымымен, бағдарлы қысымның біршама қуатты мөлшерімен сипатталатын ортаңғы белдемі* (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЗОДЕРМА [грек. mesos – аралық, derma – тері] з а т. б и о л. *Көп жасушалы жануарлар мен адамның ортаңғы ұрық қабаты. М е з о д е р м а* жоғарғы сатыдағы омыртқасыздарда пайда болады (ҚҰЭ).

МЕЗОЗАВР [лат. mesosauria] з а т. б и о л. *Жойылып кеткен тұщы судағы бауырымен жорғаушылар отряды. М е з о з а в р л а р д ы ң* ұзындығы бір метрдей болған (Қаз. тілі термин. Биология). *М е з о з а в р л а р* белсенді түрде жүзуі, сүңгуі мүмкін. Дегенмен құрлыққа шығу қабілеті болған. Қорегі – балықтар. Отряд жойылып кеткен 5 түрді біріктірген (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЗОЗОЙ [грек. mesos – аралық, zoe – өмір] з а т. г е о л. *Жер дамуының тарихындағы палеозой мен кайнозой аралығындағы дәуір. М е з о з о й* эрасында құстар, сүтқоректілер, алып зор кесірткелер пайда бола бастаған (Зоология). Мұнай және газ өңірлері кайназой, *м е з о з о й* және полезой дәуірлерінде пайда болған жер қабаттарынан кездестіріліп жүргені белгілі (М. Маташев, Қара алтын). Жер тарихының төртінші заманы *м е з о з о й* эрасы (А.Машанов, Жер асты.).

Мезозой тобы. г е о л. *Жер қыртысына тән таужыныстардың кембрийге шейін қалыптасқан бірлестіктерінен жоғары қарай есептегенде екінші топ. М е з о з о й т о б ы* үш жүйеге – триас, юра және бор жүйелеріне жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЗОЗОЙЛЫҚ с ы н. г е о л. *Мезозойға тән, мезозойға қатысты. М е з о з о й л ы қ* қатпарлық негізінен Тынық мұхит жағалауларын жиектейтін қозғалмалы белдеуді құрайтын құрылымдарға тән (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЗОЛИТ [грек. mesos – аралық, lithos – тас] з а т. г е о г. *Полеолит пен неолит аралығындағы тас дәуіріне жататын жер дамуының кезеңі. М е з о л и т* дәуірінде адам тектестер Евразияның көп жерін мекендеген (ҚСЭ). *М е з о л и т* – ежелгі тас дәуірінен (палеолиттен) жаңа тас дәуіріне өтпелі кезең (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЗОМЕРЛЕНУ з а т. х и м. *Электрондық тығыздықтың нағыз мәні оны классикалық формулалармен өрнектегендегі мәнінің таралуының арасында жататындай күйде болатын молекуланың немесе ионның ішкі поляризациясының әсерінен туатын құбылыс* (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕЗОН з а т. х и м. *Тұрақсыз-элементар бөлшегінің тобы. М е з о н д а р д ы ң* массасы электрон мен протон массасының аралығында болады (Химия). *М е з о н* ядролық реакцияларда жоғары энергия бөлшектері әсерінен түзіледі; ядролық күштердің негізгі тасымалдаушылары болып келеді (Қаз. тілі термин. Химия). *М е з о н* атауы (грек. mesos – орташа, аралық) – бірінші ашылған – пи-мезон мен К-мезон массаларының мәндері протон массасы мен электрон массасы аралығындағы мәнге ие болуына байланысты қойылған (ҚҰЭ).

МЕЗОНЕФРОС [мезо... және грек. nephros – бүйрек] з а т. б и о л. *Алғашқы бүйрек, вольф денесі – омыртқалы жануарлардың жұп зәр шығару органы. М е з о н е ф р о с* дөңгелекауыздылардың, балықтардың және қосмекенділердің дамуының барлық кезеңдерінде сақталады әрі зәр түзілетін орган болып саналады. Бауырымен жорғалаушыларда,

құстарда және сүтқоректілерде *м е з о н е ф р о с* олардың ұрықтарының дамуының алғашқы кезеңдерінде пайда болады да, кейінгі даму кезеңдерінде оның орнына жамбас немесе екінші реттік бүйрек (метанефрос) пайда болады (ҚҰЭ).

МЕЗОНИН з а т. *Үйдің төбесіне салынған үйшік.* Бала Дәулет ағаның үйі осы деп, *м е з о н и н і* бар биік фундаментті үйге ертіп келді («Әдебиет және искусство»). Үсті *м е з о н и н* да, жартылай жерден қазған астыңғы подвалы бар үй (З.Шашкин, Теміртау).

МЕЗОПАУЗА [мезо... және лат. pausa – тоқталу, үзілу] з а т. г е о г р. *Атмосфераның шамамен 80 км биіктігіндегі қабат аралық бөлігі. М е з о п а у з а* мезосфера қабатының аяқталып, термосфераның басталар шегінде орналасқан (ҚҰЭ). *М е з о п а у з а д а* ең төмен температура байқалады (ҚҰЭ).

МЕЗОСФЕРА [грек. mesos – ортаңғы, sphaira – шар] з а т. *Атмосфераның 50-80 км биіктіктегі ортаңғы қабаты. М е з о с ф е р а д а ғ ы* жоғарылаған сайын температура төмендей береді (ҚҰЭ). *М е з о с ф е р а* құбылыстары (температурасы, қысымы т.б.) метеорологиялық ракетадағы құралдар күшімен анықталады (ҚҰЭ).

МЕЗОТЕЛИЙ [mesothelium, грек. mesos – орташа, theli – кеуделік емізікше] з а т. б и о л. *Сірлі қабықтарды сыртынан қаптап жатқан, бір қабатты бір қатарлы жалпақ эпителий. М е з о т е л и й* көкірек, құрсақ және жамбас дене қуыстарындағы ішкі бетін астарлайды (Қаз. тілі термин. Биология). *М е з о т е л и й* сірлі қабықтар мен олардың туындыларын (өкпе, плевра қуыстары, жүрекқап (перикард), шажырқайлар, үлкен және кіші шарбылар, байламдар, үңгілер т.б.) түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЗОТРОФТЫҚ [грек. mesos – орташа, trophe – қорек, қоректену] с ы н. б и о л. *Суында ағзаларға керекті қоректік заттар орташа мөлшерде болатын көлдер. М е з о т р о ф т ы қ* батпақ – саздың батпаққа айналу кезеңі (Қаз. тілі термин. Биология).

Мезотрофтық көл. б и о л. *Планктон жақсы дамыған, түптік фаунасы жетілген көлдер. М е з о т р о ф т ы қ к ө л д е р д і ң* суы мөлдір, таза болады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЗОФИТ: мезофит өсімдіктер. б о т. <грек. mesos – орталық, аралық және phiton – өсімдік> *Топырақ пен ауа ылғалдылығы біршама жеткілікті, бірақ шамадан артық емес ортаға бейімделген өсімдіктер. М е з о ф и т ө с і м д і к т е р* – ксерофиттер мен гигрофиттер арасындағы өсімдіктер, мысалы, жапырағын түсіретін ағаштар мен бұталар, орман мен шалғындық шөптер, сондай-ақ күріш пен көкөністерден басқа көптеген мәдени өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЗОХИМИЯ з а т. х и м. *Мезоатомның химиялық өзгеруін зерттейтін химия ғылымының бір саласы. М е з о х и м и я* – мезоатомдардың химиялық өзгерулерін зерттейтін және қолданылатын химияның бір бөлімі (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕЗІ: мезі болды, мезі қылды [етті]. *Ығыр қылды, жалықтырды, ергашты етті.* «Сұрай-сұрай *м е з і қ ы л д ы*» дегенде көздің талуының, мезгілеудің себебіне көбірек назар түсіру үшін «қарау» мен «сұрау» қайта-қайта айтылып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Троекуров байдың бар бір мінезі, Кей қылығы адамды *қ ы л а р м е з і.* Қисынсызды қызық деп істейтұғын, Бір мінезін айтуға келді кезі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түсіндім, көп нәрсеге жетті көзім, Көрдім де, көп нәрсеге еттім төзім. Жамандықты қарғыстап қайтейін мен, Жақсылықтың өзі де *е т т і м е з і*, Түсіндім көп нәрсеге, жетті көзім (М.Мақатаев, Шығ.). Елдің жаңалығын білуге құмартқанмен, «бәрі өзің көргендей» деген сөзден *м е з і б о л д ы* (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Абай Оспанның тентектігінен *м е з і б о л у ш ы* еді (М.Әуезов, Шығ.). Талай-талай жерігенсің *м е з і б о п,* Сонан кейін бір күні әкең өлгенде, Сол әкеңнің айтқан соңғы сөзі боп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕЗІЛЕ= е т. *Мезі ету, ығыр қылу, жалықтыру.* Күн сайын осы мезетте қайталана-қайталана *м е з і л е г е н* жәйттер (О.Бөкеев, Мұзтау).

МЕЗІЛЕН= е т. *Мезі етілу, ығыр қылыну.* Тынымсыз пысқырынып, *м е з і л е н і п* келе жатқан жирен атының тізгінін босатыңқырап, қамшысын беліне қыстырды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ақтан салмағын екі аяғына кезек ауыстырып, әбден *м е з і л е н г е н* атының шап айылын тартты да, белін солқ еткізіп міниіп алды (О.Бөкеев, Мұзтау).

МЕЗІЛЕНУ *Мезілен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е з і л е н у і* мүмкін.

МЕЗІЛЕУ[1] с ы н. *Аздап мезіленген, ығырлау.* Жақсы көрген адамына қол тигізу түгіл қатты сөз де айтпай, сыпайылығын мөлшерден асыратын да, адам *м е з і л е у* болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

МЕЗІЛЕУ[2] *Мезіле етістігінің қимыл атауы.* Көнеден бүгінге жеткен рәсімі, дәстүр жөн-жоралғы деп *м е з і л е у м е н* болды («Түркістан»).

МЕЗІЛЕТ= е т. *Мезі еткізу, ығырын шығару.* Осы шудан құлағын *м е з і л е т к е н* Мұратбай

әрі-беріден кейін ашу үстінде орынсыз өлшеу жасап, ырықтан да шығады (А.Хангелдин, Ғани.).

МЕЗІРЕТ з а т. *Көңіл білдірудегі ықылас, көңіл аударып, ілтипат көрсету ишараты.* Жұмабек те үйдегілер *м е з і р е т* білдірмеген соң өз бетімен отыра қоймады, қақшиып есік жақта тұра берді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Амандасудың *м е з і р е т і* әлгі сәлеммен біткен сықылды, жұмған аузын ашқан жоқ (З.Жәкенов, Таң). Бұл оның – отырамыз, соя бер, барыңды әкел – деген *м е з і р е т і* еді (Д.Досжанов, Зауал).

Дастарқан мезіреті. э т н. *Дастарқан жайып, сый-сияпат көрсетушілік.* Бұл күнде *д а с т а р қ а н м е з і р е т і* той-томалақтың бодауына жүрмейтінін білетін (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

Мезірет етті [жасады, қылды]. *Ілтипат көрсеткен болды, көңіл білдіріп, ишара етті.* Шын аяушылар аз кездеседі, көбі көңіл қалмасынмен *м е з і р е т е т е д і,* өтіріктен мұңдар бола қояды (Б.Момышұлы, Офицер.). Абайдың қасында отрыған Мағаш ат шабарға, «ол сәлемді айта бар!» дегендей *м е з і р е т ж а с а д ы.* Сонан соңына еріп барған тілектес жұртына, ағайын-туысына, ақсақал-қарасақалына Бошан мардымды *м е з і р е т қ ы л м а п т ы* (З.Ақышев, Достар.).

Сарт мезірет етті. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Шын көңілімен емес, жай ғана жалған ілтипат білдірді.* – Сұлу келіншек, төрге шық! – деп *с а р т м е з і р е т е т к е н м е н,* сынық кескіндерін көрсетті (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

МЕЗІРЕТСІЗ с ы н. *Көңіл аудармай, ілтипат көрсетпей, ықылассыз.* Бар салмақты өздеріне салып, *м е з і р е т с і з* қалғанына келісе қояр ма екен деп ойлады Мадияр (С.Омаров, Өмір асу.).

МЕЙЛІ м о д. *Не болса, о болсын, жарайды, өзің біл.* Мойнымда қарызым бар берсем деймін, Сонан соң өлсем *м е й л і,* көмсең мейлі (М.Мақатаев, Шығ.). *М е й л і* үлкен іс, мейлі кішкене іс болсын, адамның ынтасын тартқандықтан берекелі, жемісті болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағаш кес *м е й л і* жерді қаз, Дайын болып тұрады. Орындалар қылышпен Хандардың ғана мұрады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *М е й л і* өртен! Мейлі аяздан бүрсеңде! Тек әйтеуір қаңқу сөзге бір сенбе! Ярлығындай ең бір үлкен гауһардың Өмірімнің бар бағасы тұр сенде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МЕЙЛІНШЕ ү с т. *Мүмкіндігінше, барынша, сонша, тым, өте.* Жоспар *м е й л і н ш е* әртүрлі жасалуға мүмкін, оның себебін мұғалім берілетін сабақтың ауыр, жеңіліне, балаларының жасына, біліміне қарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көзім жаңа жетті, Ержан, сенің басыңды Зейнептің махаббаты *м е й л і н ш е* айналдырған екен (М.Дулатов, Шығ.). Ол – өз ісіне тап-түйнақтай, аса ұқыпты, *м е й л і н ш е* мәдениетті адам еді (С.Көбеев, Орынд. арман).

МЕЙЛІҢ м о д. *Не істеймін десең де өзің біл, жарайды, құп болады.* – Ә, балақайым, *м е й л і ң,* – деп Дуана бұрылған кезде Ақбілек етегінен тартып, жақын үйге бұрылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір гүл сайын бір бүлбүл. Асты бір гүл жайнаған, Үсті бүлбүл сайраған. *М е й л і ң* жыла, мейлің күл (М.Жұмабаев, Шығ.). Патша бол, *м е й л і ң* бай бол, *м е й л і ң* мықты, Құтылмас бұл ажалдан қарулылар. Пысықтық, ептіліктен жан қалмайды, Құтылмас күшке сенген қарымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Мейлің білсін. *Өзің біл, дегенің болсын. М е й л і ң б і л с і н,* бір есептен осының да дұрыс шығар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Көзің жетсе, *м е й л і ң б і л с і н,* - дей салды да, ойдағысын ішке бүгіп қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

МЕЙМАЛА з а т. ж е р г. *Ар, абырой.* Жастай *м е й м а л а ң н а н* айырылсаң нең қалады (Диал. сөздік).

МЕЙМАН [ир. مهمان] з а т. **1.** *Қонақ бола келген адам, үйге келген қонақ.* Келдім бе осынша елге сыймағаннан. Үйіңе келмеуші ме еді *м е й м а н* адам. Аршын төс, алма мойын, асыл ақ қыз, Айтамын жамандыққа қимағаннан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қонаққа келген *м е й м а н* түсіп жатыр, Шаң-топырақ аспанға ұшып жатыр. Көптеп ішіп үйренген тамақсаулар Көтере алмай қымызды құсып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Үй ішің толған жансың, бір-біріңе *м е й м а н* жансың (Мақал). **2.** *Өзге мемлекеттен келген мәртебелі және ресми тұлға.* Мәртебелі *м е й м а н* бұл жөніндегі жылы лебіздерін де жасырмады («Егемен Қазақстан»).

Мейман етті [қылды]. *Құрметтеп сыйлады, қонақ етіп сый-сияпат көрсетті.* Бір күні Хасен бай Арқадан келген өңкей бір зиялыларды *м е й м а н е т т і,* солардың ішінде Ықылас та болған еді (И.Жақанов, Екі жирен). Ең жақсы ресторанға апарып *м е й м а н қ ы л а й ы н* сендерді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қонаққа жүр деп құрметпен, Қондырып *м е й м а н қ ы л а д ы.* Сөздерінен сөз туып, Таң атып, күн шығады (О.Шипин, Дастан.).

Мейманды күтті. *Қонақтың жағдайын жасап, сый-сияпат көрсетті. М е й м а н д ы к ү т п е у* ар-ұжданға сыймаған, Ең асыл дәмін Қонағым бар деп жинаған. Қимас досы тұтқиыл келіп қалғанда Жалғыз атын сойып тастап, сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік). Ағалардың талайы болды иманды, Қонақ құртты үйдегі мол диванды. *М е й м а н к ү т т і к,* мейманның

кішісі жоқ, Пайғамбарлар үйіме кеп жиналды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МЕЙМАНА: **мейманасы асты [тасыды].** *Көңілі өсіп, масаттанды, асып-тасыды.* Оның анау арсыздықтан айдап алған малының арқасында *м е й м а н а с ы а с ы п* тұр ғой (С.Бегалин, Замана.). Түс қыла көр, Құдайым, Біздей *м е й м а н а с ы т а с қ а н ғ а* (Махамбет, Шығ.). Ұлғайып қартаяды жастан адам, әуелі қартаяды бастан адам, Жеткенін көріліктің ескермейді, көңілі өсіп, *м е й м а н а с ы а с қ а н* адам (Шал ақын, Өлеңд.).

МЕЙМАНГЕРШІЛІК з а т. *Қонақ күте алушылық, сый көрсетушілік, қонақжайлылық.* Енді Оралдың үйінде көбінесе қонақтар қалды да, ауыл адамдары *м е й м а н г е р ш і л і к* қамына кірісті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Қонамын десеңдер аттарыңды отқа қоямын, қонбасаңдар апыл-ғұпыл жасайтын *м е й м а н г е р ш і л і г і м* бар («Қаз. әдеб.»).

Мейманге́ршілік жасады. *Қонақты күтіп, сый-сияпатын көрсетті.* –Айжан, мына жігіт – Жаппардың туған інісі. Ұмытып та қалған шығарсың, өзіңмен түйдей құрдас. *М е й м а н г е р ш і л і г і ң д і ж а с а й б е р* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

МЕЙМАНДА= е т. *Қонақ болу, қонақтау.* Жазда Абай аулына барып, ұзақ *м е й м а н д а й т ы н* болды (Т.Әлімқұлов, Абай).

МЕЙМАНДАЙ с ы н. *Мейман сияқты, мейман тәрізді.* Қарашаның талай таңдарын қуаныш толы көңілмен мерекелеп өткізіп салып, қайтадан құрметті *м е й м а н д а й* құшақ жая қарсы алып та жүрміз (С.Мәуленов, Жер нәрі). Қайтсем екен *м е й м а н д а й* жолаушылап, Туған жерге сапарға шығайын ба? (Т.Қызықбаев, Парыз).

МЕЙМАНДАРЛЫҚ з а т. *Мейманге́ршілік, қонақжайлылық.* Нәрікбайдың алдынан еш адам барып *м е й м а н д а р л ы қ* қылмасын, атын ешкім ұстамасын, үйге түс демесін, бір адам тырс деп бармасын, я мұның қайтып кеткенін көрейін, я менің қолымнан айырып алған кісіні көрейін – деп бек жаман түгі бетінен көрініп, ашуы келді (Балалар сөзі // Шора батыр).

МЕЙМАНДАУ *Мейманда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й м а н д а у* керек.

МЕЙМАНДОС с ы н. *Қонақты жылы жүзбен, кең пейілмен қарсы алатын, қонақжай.* Ондай үйдің іші үлкенін сыйлағыш, кішілерін балаша мәпелегіш, мейірімді, *м е й м а н д о с* келеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Пейілі кең, *м е й м а н д о с*, Қазақстан елім бар. Айтып болмас ауызбен, Әр алуан кенім бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МЕЙМАНДОСТЫҚ з а т. *Мейманд́ос болушылық, қонақжайлылық.* Әңгіме осы қонақтарына жасаған *м е й м а н д о с т ы ғ ы,* күтуі, тазалығы, тәртібі жайында болса дейміз (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек). Қазақтың *м е й м а н д о с т ы ғ ы н* жалғыз мен емес, менің үрім-бұтағыма дейін айта-айта жүретін болды (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

МЕЙМАНДЫҚ з а т. **1.** *Қонақ болушылық, қонаққа барушылық.* Ауыр күрсінгені – кешегі *м е й м а н д ы қ қ а* барғанын ойлап отыр (Қ.Найманбаев, Үміт.). Кеше түнде *м е й м а н д ы қ т а н* қайтып келе жатқанда әйелі әлденені айтып, бұның құлағына қайта-қайта құюмен болды (Р.Ниязбеков, Қаңтар). **2.** *Мейманге́ршілік, мейманшылдық.* Көрсеткендері – ауылдың кең қолтық *м е й м а н д ы ғ ы.* Елге барып жатып қайтайық деген кемпірі болатын (Р.Сейсенбаев, Аңсау.). Тұнғатар оның жылтыраған кісесін емес, жолаушы *м е й м а н д ы ғ ы н* сыйлап бәйек болды ғой (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

МЕЙМАНЖАЙ з а т. *Үй ішіндегі қонақ күтетін бөлме.* Арын есік жақтағы креслоға отыра кетпекші еді, үй иесі үйреншікті *м е й м а н ж а й ғ а* қарай сүйрей жөнелді (Қ.Найманбаев, Үміт өткелі).

МЕЙМАНҚОР с ы н. *Қонақжай, мейманд́ос.* Қазақтардың тәні де, жаны да таза, сыпайы, сүйкімді *м е й м а н қ о р* халық екен («Қаз. әдеб.»).

МЕЙМАНҚОС с ы н. *Қонақжай, мейманд́ос.* Жаппастың сап-сары алтын жиған мүлкі, *м е й м а н қ о с* келеді оның барша жұрты (Айтыс).

МЕЙМАНҚОСТЫҚ з а т. *Мейманқос болушылық. М е й м а н қ о с т ы қ* – жақсы қасиет («Лен. жас»).

МЕЙМАНСАРАЙ з а т. к ө н е. *Сарайлы қонақүй, қонақхана, мейманхана.* ≈ *М е й м а н с а р а й* салдырды.

МЕЙМАНСЫ= е т. *Қонақ екенін көрсету, қонақ болғансу.* ≈ *М е й м а н с ы п* отырды.

МЕЙМАНСЫН= е т. *Мейман болғансу, қонақсыну.* Бұл әйелмен Омар көптен бергі танысындай жымыңдасып, арсаласаңдап, ерке *м е й м а н с ы н ы п,* сөйлесіп кетті (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕЙМАНШЫЛ с ы н. *Қонақжай, мейман сыйлағыш, мейманд́ос.* Асылында, бұл ауылдың адамдары ерекше мейірманды, *м е й м а н ш ы л,* ақжарқын көрінеді (А.Сатаев, Ақын ізі). // *Қонақжайлық, мейманд́остық мінез.* Маңғыстауда мұнара да мұнара. Бұл араның *м е й м а н ш ы л ы н* сұрама (С.Сейітов, Алуан.). Ұрлық істеп беті күйген адамдай *м е й м а н ш ы л* үйдегі үш жанға қарауға көз шыдамайды (Ә.Нәбиев, Тың тынысы).

МЕЙМАНШЫЛДЫҚ з а т. *Мейманшыл болушылық.* Адамдары тыраштанған тәкаппар сияқты, *м е й м а н ш ы л д ы г ы* жоқ сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МЕЙМАНХАНА [ир. مهمانخانه] з а т. *Қонақ келіп түсетін үй, қонақүй.* «Архитектура мен құрылыс» бөлімінде құрылыс жобасын жасайтын институттың үйі. «Қазақстан» *м е й м а н х а н а с ы,* «Алматы» рестораны, «Аққу» кафесі, басқа да жаңа тұрғын үйлерді көрсету арқылы Қазақстандағы бұл саладағы жетістіктер алға тартылған (Ә.Шәріпов, Алыс.). Дегенмен 12 мамыр күні әр жерден барған қонақтарға арналып «Интурист» *м е й м а н х а н а с ы н д а* үлкен банкет берілді (С.Мәуленов, Үркер.). Таза жапон үлгісіндегі *м е й м а н х а н а н ы ң* номерлерінде мебель жоқ, тақыр татами, аласа үстел, жатқанда еденге жұмсақ бөстек төсеп, соның үстінде ұйықтайды (Ә.Кекілбаев, Тыраутырау.).

МЕЙМЕЧИТ з а т. г е о л. *Ультранегізді эффузиялық таужыныс. М е й м е ч и т т і ң* түсі – қара, бітімі ағынды, бадамшатасты, бадамшалар карбонат пен серпентиннен тұрады. *М е й м е ч и т т і ң* құрылымы – ұсақ, кейде ірі профирлі (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЙМІЛДЕ= е т. **1.** *Ернеуіне дейін лық толу, шұпілдеу.* Бақсақ, шелек толы *м е й м і л д е г е н* суды жоғары алып шығу бізге әжептәуір күшке түсіпті (Ө.Қанахин, Өз ақыл.). Басын көтеріп күйеуіне қарап еді, жаңа әлгінде ғана қуаныш *м е й м і л д е г е н* жанарына сары уайым табы орнапты (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). **2.** *Мөлтмөлт ету, мөлтілдеу, мөлдіреу.* Күнімпатша есін енді жиғандай болып, қуаныш *м е й м і л д е г е н* жанары қайта жанды (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Басын көтеріп кемпірдің бетіне түйіле қарады да, көзіндегі *м е й м і л д е г е н* жасты көріп, аңырайып тұрып қалды (Б.Мұқаев, Аққу сазы).

МЕЙМІЛДЕТ= е т. *Ернеуіне дейін толтырту, шұпілдету.* Екі мәрте шай ішті, бір мәрте үлкен сапар кесеге *м е й м і л д е т і п* қатық толтырып алып оны басына көтерді (О.Сәрсенбаев, Бақыт). Әуез зерен тостағанға *м е й м і л д е т е* құйған сусынды қылқылдата қатты жұтып, басына төңкере салды (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

МЕЙМІЛДЕТУ *Меймілдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й м і л д е т п е у* керек.

МЕЙМІЛДЕУ *Меймілде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шелектегі судың *м е й м і л д е у і.*

МЕЙНАМДАЙ с ы н. с ө й л. ***Минамдай***. Сиқыршысы *м е й н а м д а й* резеңке топтан от шығарып, бір қаланы өртеп жіберетін оқу бар екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕЙОЗ [грек. meiosis] з а т. б и о л. *Ұрық жасуша ядроларының екі рет бөлінуінің ерекше түрі. М е й о з* көбінесе өсімдіктердің жыныс клеткалары (гаметалары) жетілер кезде бөлінеді (Биология). Даму барысында гаметоциттер хромосомалар санының екі есе азаюына байланысты, *м е й о з д ы* редукциялық бөліну деп те атайды (Биология). Жануарларда *м е й о з* жыныс клеткалар пайда болғанда (гаметогенез), ал жоғары сатыдағы өсімдіктерде споралары түзіле бастағанда жүреді (ҚҰЭ).

МЕЙОЗДЫҚ с ы н. б и о л. *Мейозға тән, мейозға қатысты.* Әр *м е й о з д ы қ* бөлінудің өзі митоздағы сияқты бірқатар фазалардан: профаза, метафаза, анафаза және телофазалардан тұрады (Биология).

МЕЙРАМ з а т. *Салтанатты той-думан, мереке.* «Орыста *м е й р а м* көп, қазақта айран көп» деген қазақта мақал бар (М.Дулатов, Шығ.). Орысқа январь айы – үлкен *м е й р а м,* Бай, кедей бір-біріне қылар қайран. Мас болып арақ ішкен төре, қара, Мәжіліс елдің бәрі қылған сайран (Ә.Найманбаев, Шығ.). Арылмасын аппақ нұр бастарынан, Шашпа ызғар, Күнімді баспа, мұнар! Кетпе, шуақ, Мына елдің аспанынан. *М е й р а м ы* майдан болған қарттары бар, Мейрамға жаңа келген жастары бар, Шашпа, ызғар, Күнімді баспа, мұнар! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мейрам қылды. *Тойлады, мейрамдады.* Әр елде наурыз туғанда *м е й р а м қ ы л ы п,* көже істеп, үйден-үйге жүріп, кәрі-жас, қатын-қалаш бәрі де мәз болып, араласып қалады («Қазақ»).

МЕЙРАМГЕРШІЛІК з а т. *Тойлауға, мерекелеуге құштарлық.* Көңілімізде тойлы ауылға келе жатқандай әдемі сезім тұрғанмен, *м е й р а м г е р ш і л і к т і* көре алмадық («Мәдениет және тұрмыс»).

МЕЙРАМДА= е т. *Мейрамға қатысу, тойлау, мерекелеу.* Одан беріректе барлық шаруашылықтың адамдары аудан орталығына келіп *м е й р а м д а й т ы н* тәртіп қалыптасты (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Есіме алдым ауылды, Қарасуды, Сағыныштан көңілім аласұрды. Қарасу да *м е й р а м д а п* жатқан болар, Салтанаты бойына жарасулы (М.Мақатаев, Шығ.). Мейірімге толып *м е й р а м д а п* жүрген кезімде Қаратал құсап тасиды қара сөзім де. Қызыл гүл тауда, қызыл күн сенде, мамырым, Қызықтың бәрі өзінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МЕЙРАМДАЛ= е т. *Тойлану, мерекелену.* Салтанатты кездесу кешін мектеп директоры қысқаша кіріспе сөзбен ашып, Абай күнінің биыл бірінші рет *м е й р а м д а л ы п* отырғаны, Абай поэзиясының маңызы жайында айтты («Қазақст. мұғ.»).

МЕЙРАМДАЛУ *Мейрамдал етістігінің қимыл атауы.* Айтулы оқиға аудан орталығында демалыс күннің бірінде *м е й р а м д а л у ы* тиіс еді («Еңбек туы»).

МЕЙРАМДАТ= е т. *Тойлату, мерекелету.* ≈ Күні бойы *м е й р а м д а т т ы.*

МЕЙРАМДАТУ *Мейрамдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й р а м д а т у д ы* өтінді.

МЕЙРАМДАУ *Мейрамда етістігінің қимыл атауы.* 1 Майды бүйтіп *м е й р а м д а у* жержүзінде лезде тұтасынан жайылған жоқ (С.Сейфуллин, Шығ.). Олар дивизияның құрылғанына бір жыл толуын полк көлемінде де *м е й р а м д а у ғ а* белсене араласты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

МЕЙРАМДЫҚ с ы н. **1.** *Мерекелік, салтанатты.* Орыс адамдары түгелімен орыстың ұлттық киімдерінде болулары керек, ат-тұрмандарын да *м е й р а м д ы қ* түрде сәндеулері керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Мейрамға арналған.* Мектептің *м е й р а м д ы қ* газеттері менің араласуымсыз, мен салған суретсіз, мен жазған өлеңсіз шыққан да емес (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

МЕЙРАМКЕШ с ы н. *Той-думаншыл, мейрамшыл.* Бүгін де сол дала, сол ауыл *м е й р а м к е ш* шуақпен тыныстайды (О.Әбділдаев, Сымбат).

МЕЙРАМПАЗДАН= е т. *Тойлап, мерекелеуге құмарту.* Ел шырқын бұзып, ескі аруақ жолын аттап, енді түк білмегенсіп, *м е й р а м п а з д а н ы п* жатқанын қарашы бұлардың (Е.Тұрысов, Қыран тауы).

МЕЙРАМПАЗДАНУ *Мейрампаздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й р а м п а з д а н у ы н* қоймады.

МЕЙРАМШЫЛ с ы н. *Той-думаншыл, мерекешіл. М е й р а м ш ы л* қауым мәдениетті үлкен жерлерге келіп, мейрам-сауық кештерін өткізіп тұрады («Қаз. әдеб.»).

МЕЙРАМШЫЛДЫҚ з а т. *Мейрамшыл болушылық, мерекешілдік.* Мұның аты – *м е й р а м ш ы л д ы қ* (Ауызекі).

МЕЙРАМХАНА з а т. *Тамақтанып, уақытты көңілді өткізуге арналған сауық орыны, ресторан.* Соңғы жылдары Алматы қаласында *м е й р а м х а н а л а р* саны бірнеше есе өсті («Жас Алаш»). Жазда студенттер қосалқы табыс табу үшін *м е й р а м х а н а л а р д а,* кафелерде, ойынханаларда жұмыс істейді. Көпшілігінің қызметі – даяшылық («Алтын Орда»).

МЕЙТНЕРИЙ з а т. х и м. *Периодтық жүйенің VIII тобындағы химиялық элемент. М е й т н е р и й д і* тұңғыш рет 1982 жылы Германияда Дармштад қаласында ауыр иондарды зерттеу орталығында П.Армбрустер және Г.Манзенберг қызметкерлерімен бірге жасанды жолмен ^{209}Bi висмут атомын ^{58}Fe темір ядроларымен атқылау арқалы алды (ҚҰЭ). *М е й т н е р и й* табиғатта кездеспейді, қасиеттері толық зерттелмеген, қолданылуы туралы мәліметтер жоқ (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕЙІЗ [ир. مویز] з а т. *Кептірілген жүзім.* Оның беріп кеткен түйіншегінде Бұхараның кептірген *м е й і з і* мен бір жапырақ қағазға жазылған қыздың адресі барын Аманжол әлі білген жоқ (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Алдына жайылған кең дастарқанда неше түрлі тағамдар, ірімшік, құрт, сары май, өрік пен *м е й і з* жатыр (С.Бақбергенов, Бозторғай). Келеді керуен. Кілең түйе Үстеріне артылғаны: Өрік, *м е й і з* әр шәһәрден Керегінше тартылғаны (О.Шипин, Дастан.).

МЕЙІЗДЕЙ с ы н. *Мейіз сияқты тәтті, әбден бабына келіп, кепкен.* Күймелі арбаның кебежесіне толтырып әкеп қойған *м е й і з д е й* тәтті сүр өз алдына (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Күнзала балконға шығып, *м е й і з д е й* болып қалған жылқы етін де тапты (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Мейіздей қатқан [қатты жараған]. *Бабына келіп жараған, сүліктей (ат).* Қырыш ұлының астында қазақы сұлу қылаң ат, Сейтен ұлының астында *м е й і з д е й қ а т қ а н* тор қасқа ат (С.Сейфуллин, Әңгім.). Астымда *м е й і з д е й қ а т қ а н* ақ бедеу, қолымда мейіздей қатқан қара шоқпар (М.Әуезов, Шығ.). Сұлудың астындағы баласы мен екеуінің арасындағы жалғыз көк аты мүшелі, сұлу жылқы *м е й і з д е й қ а т ы п ж а р а ғ а н,* тек еті сәл жұқалау (С.Сейфуллин, Шығ.).

МЕЙІЗДЕЙІН с ы н. ф о л ь к. ***Мейіздей.*** Қоржын іші бөлек-бөлек қалта бар, Қалта толған *м е й і з д е й і н* малта бар. «Шөл далада жалғыз отыр ер балаң. Жел-ау, жел-ау алты алашқа айта бар!» (М.Жұмабаев, Шығ.).

МЕЙІЗДЕН= е т. *Әбден кеуіп, қатайған.* «Дружба» деп аталатын механикалы арамен алты құлаш ағашты шыр айналдыра кесіп, балтамен ой жағынан тамақтапты, әбден *м е й і з д е н і п* қалған теректен ұшқан шыңылтыр жаңқалар жайрап жатыр (О.Бөкеев, Қайдасың.). *М е й і з д е н г е н* қышқыл, қызыл жидекті шайға салып, сусындап, жақсы тынымдаған жігіттер едәуір сергіп қалды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

МЕЙІЗДЕНУ *Мейізден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өріктің *м е й і з д е н у і.*

МЕЙІЛ [ар. ميل] з а т. **1.** *Ерік, ырық, қалау, ықылас.* – Мен бұрын мылтық жөндеп көрмеген соң айтып едім, *м е й і л д е р і ң і з,* ендеше (С.Сейфуллин, Шығ.). – Бір бітім түгіл, мың бітім жасасаңдар да *м е й і л д е р і ң!* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** с ө й л. *Мейір, бейіл.* Ұмытпа бұл сөзімді, жаным бала, *м е й і л і ң* толғаннан соң ала-ала, Апар да әмиянды суға таста, Болады тұтынарға сонда ғана (А.Байтұрсынов, Ақжол).

Мейілі білсін. *Еркі білсін, қалауы білсін, өзі білсін.* Қыз ерсе, заңмен әкетем десе, *м е й і л і б і л с і н!* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Байқаймын

жігіттікте сен бір гүлсің, Қадіріңді тең құрбың ойлап білсін. Өнерің болса тартынбай тобыма түс, Қорғалап қашам десең *м е й і л і н ң б і л с і н* (Айтыс).

Мейілі соқты [тартты]. *Көңілі, зауқы келді.* Баланың тамаққа *м е й і л і с о қ п а й* отыр (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). Бірақ дәм татып көріп еді, *м е й і л і т а р т ы п* барады (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

Мейілі шаппады. *Зауқы соқпады, көңілі болмады.* Тамаққа *м е й і л і ш а п п а й д ы* («Соц. Эмба»).

МЕЙІЛДІ с ы н. с ө й л. *Икемді, бейім, үйір.* ...Біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа *м е й і л д і*, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді, – бұлар неліктен (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІЛДЕНДІР= е т. *Ықыластандыру, пейілді ету.* Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа *м е й і л д е н д і р і п*, біреуін жаманшылыққа *м е й і л д е н д і р і п*, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІЛДЕНДІРУ *Мейілдендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жақсылыққа *м е й і л д е н д і р у.*

МЕЙІЛІҢ м о д. с ө й л. ***Мейлің.*** Біз де тойда болармыз, Кеудеңе барып қонармыз Қара құс біткен тоярмыз, *М е й і л і ң* тула, *м е й і л і ң* төз! (М.Дулатов, Шығ.).

МЕЙІР [ир. مهر] з а т. *Ақ бейіл, ынта, ықылас, шапағат.* Сый сұрағам жасыңнан. *М е й і р* күткем қартыңнан. Еркелеп ем сендерге, Емін-еркін шарқ ұрғам, Екенмін ғой антұрған (М.Мақатаев, Шығ.). Қағылды да қоңырау, Бала кірді класқа. Ата-анасы *м е й і р м е н* Тұрды қарап бұл жасқа (О.Шипин, Дастан.). Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай, Артық қайыр артықша қызметке орай. Байда *м е й і р*, жалшыда бейіл де жоқ. Аңдыстырған екеуін, Құдайым-ай! (Абай, Тол. жин.). Ғалымның қанша айтқанмен қасиеті, Патшаға айтқызбады бөтен бұлтаң. – Мейірбан перзентімнің *м е й і р і* үшін. Келтіргіл бір қап гауһар, болса імкөн (О.Шораяқов, Шайыр).

Мейір кетті. *Пейілі тарылды, қайырым жасамады, жақсылық қылмады. М е й і р к е т т і* пендеден, Сүйтіп ердің алдынан Ақыл сұрасаң азбассың, көпті көрген көнедей (Шал ақын, Өлеңд.).

Мейірі ашылды. *Мейірленді, еміренді, ықыласы ауды.* Бала сонда сөйлейді: – *А ш ы л с ы н* ата *м е й і р і н,* Бөтен екен демегін, Әкем де менің сіздей-ақ Қолтығыңа енейін. Ата болып жүріп көр, Бала болып ерейін (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Мейірі қанды. а) *Шөлі басылды.* Кез болып бақытына әлдеқалай, Су ішіп *м е й і р і қ а н ғ а н* сол бұлақтан (М.Дулатов, Шығ.). Кебектің қолын Еңлік қысып алып, Шөлдеп сусын ішкендей *м е й і р і қ а н ы п.* Бармағынан бір сүйіп, беті тершіп, Ыстық жасы көзінен кетті тамып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не деген салқын, қою, сары қымыз! Жұтқан сайын *м е й і р і н ң қ а н а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Көңілі толды, құмарынан шықты.* Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық, Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық. Осы күнде осы елде дәнеме жоқ, *М е й і р қ а н ы п*, мәз болып қуанарлық (Абай, Тол. жин.). Оқ тиді мәрімәріттің көзін атып, Басқандай балапанын аққу жатып. Қыранның қимылына *м е й і р і қ а н д ы,* Жылы қан, ақ үрпіктен дәмін татып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бақ-дәулет, жеті мүният болса жолдас, Төрт бақыт бір адамға сірә қонбас, Босағасын алтыннан соқсаң-дағы Перзент сүймей адамның *м е й і р і қ а н б а с* (Шал ақын, Өлеңд.).

Мейірін қандырды. *а) Мол ғып суғарды.* Егін қатты шөлдеп тұрған кезде бар болғаны бір-ақ рет *м е й і р қ а н д ы р а* мол жаңбыр болып еді, сол бірталай сеп болды («Қаз. әдеб.»). ә) *Құмарынан шықты, рахаттанды.* Құмаржан, сені ойласам ішім жанар, Үлбіреген аузыңнан бір сүйгізсең, ішкендей кәусар суын *м е й і р і м қ а н а р* (С.Торайғыров, Шығ.). Ақтарып ағытқанда түйдегімен, *М е й і р і н* тыңдаушының *қ а н д ы р а т ы н.* Дәуірлеп дәурен өтті желдей есіп, Ел-жұртым қадірлейтін сөздің парқын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мейірі қатты. *Мейірімсіз, қатыгез, рақымсыз. М е й і р і қ а т т ы,* ашулы атай шетінен құрықпен түрткілеп бірде-бірін демалдырмай қойған (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Мейірін төкті. *Бейілін салды, рақымын аямады, мейірленді.* Демалыс үйіндегі оқиғадан кейін жүнім жығылып келе жатқанда *м е й і р і н т ө к т і* де жіберді (К.Баялиев, Дегелек.). Баласы үшін мұғалімдер алдында беттерінің оты жанатын ата-анасының көкірегін енді мақтаныш сезімі билеп, бұрынғыдай емес, іш тарта *м е й і р л е р і н т ө г е д і* (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

Мейірі түсті. *Ниеті түсіп, ықыласы ауды.* Тауып айтқан сөзіңе селт еттім де, серпілдім, *М е й і р і м т ү с т і* өзіңе, бата берсем деп тұрмын (Жамбыл, Шығ.). Алшаң басып, асфальтпен адымдасам, Адам жүрер мекеннен табылмасам, Қайтер еді? *М е й і р і т ү с к е н* жанды, Мекерсініп, менсінбей қабылдасам! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тас темір. *Қатыгез, рақымсыз.* – Жоқ, Борис, біз ондай *т а с м е й і р* фашист емеспіз (К.Қайсенов, Жау тылы.).

Шала мейір. *Ынтасыз, ықыласы аз, пейілі тар.* Адамның көңілі шын мейірленсе, білімғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала *м е й і р* шала байқайды (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІРБАН [ир. مهربان] с ы н. *Рақымы мол, қайырымы мен шапағаты зор. М е й і р б а н* түсі жылы кісі екен ғой, Бір ойдан әлдеқандай адам десем. Еншәлла, бағытымда зая болмас, Кешірімді болғандай адам екен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ғалымның қанша айтқанмен қасиеті, Патшаға айтқызбады бөтен бұлтаң – *М е й і р б а н* перзентімнің мейірі үшін. Келтіргіл бір қап ғауһар, болса імкөн (О.Шораяқов, Шайыр). Елді ойламай ақынның таңы атқан ба, Сырымды оқы *м е й і р б а н* қабақтан да. Жүрегімнің бір шетін үзіп берем Қазағыма жақсылық таратқанға (К.Салықов, Жезкиік). // *Рақымды, қайырымды адам.* Рас, рас, қанша тағдыр қол артсын, Сен солардың көңіліне қарапсың. Өміріңде жатсынбадың ешкімді, *М е й і р б а н с ы ң,* өйткені сен жомартсың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕЙІРБАНДЫ с ы н. *Рақымды, қайырымды, шапағатты.* Оның сезімтал және *м е й і р б а н д ы,* рақымды адам екенін осы үнінен аңғардым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Баукең үйінде аса *м е й і р б а н д ы,* ер көңіл, кішіпейіл адам екен (Н.Әбуталиев, Сахара.). «Жауыңа қандай қатал болсаң, досыңа сондай *м е й і р б а н д ы* бол» деп, бабаларымыз өсиет айтқан (І.Есенберлин, Алтын Орда).

МЕЙІРБАНДЫҚ з а т. *Қайырымдылық, қамқорлық.* Қос ұлын бір аналық *м е й і р б а н д ы қ п е н* құшақтап сүйген ана (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Григорий құшақтасып тұрған әйелі мен баласына аса бір үлкен мақтаныш сезіммен, әкелік *м е й і р б а н д ы қ п е н* жайдары қарады (Қ.Қайсенов, Жас партизан). Безендіріп жержүзін Тәңірім шебер, *М е й і р б а н д ы қ* дүниеге нұрын төгер. Анамыздай жер иіп емізгенде, Бейне әкеңдей түсіңе аспан төнер (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІРБАНДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Мейірбандық.*** *Мейірбан болушылық, қайырымдылық.* Рахымдылық, *м е й і р б а н д ы л ы қ,* әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі (Абай, Тол. жин.). Мен адамдарға тек бақыт сыйлауға ғана жаралған *м е й і р б а н д ы л ы ғ ы ң ы з ғ а* мәңгі-бақи қарыздармын деп, жалпақ дүниеге жар салып айғайлағысы келетін (Қ.Бекетаев, Ұмытпа мені). Фарида адамдардың ізгілік, қайырымдылық, кішіпейілдік, *м е й і р б а н д ы л ы қ* қасиеттерін жанымен ұғады («Қазақст. әйелдері»).

МЕЙІРБАНСУ *Мейірбансы етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й і р б а н с у ы н* көрдің бе?

МЕЙІРБАНСЫ= е т. *Өзін мейірімді, шапағатты, қайырымды етіп көрсету.* Оның неге бұлай *м е й і р б а н с и* қалғанын ешкім аңғарған жоқ, тек Арман ғана мынау машинаның ішінде бір ұрлық барын сезіп тұр (Ғалам ғажап.).

МЕЙІРБАНШЫЛ с ы н. *Рақымшыл, қайырымшыл, қамқоршыл.* Үлкен кісілердің бәрі *м е й і р б а н ш ы л-а у* (Т.Тобағабылов, Жазира).

МЕЙІРБАНШЫЛЫҚ з а т. *Рақымшылық, қамқоршылық, қайырымдылық.* Жаманшылықтан жиреніп, тулап кететұғын – әділет, нысап, ұят, рақым, *м е й і р б а н ш ы л ы қ* дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? (Абай, Тол. жин.). Тәңірдің көкте жауғызған *м е й і р б а н ш ы л ы ғ ы м е н е н* жерден шыққан әдемі шөп, сұлу гүлдердің аңқып шыққан исі жанжануарларды нұрға балқытты («Айқап»).

МЕЙІРБИКЕ з а т. *Медбике, медбибі.* Ақ халат киген екі *м е й і р б и к е:* «Сау болыңыз, бізге демалуға жиі келіп тұрыңыз», -деп жабырай қоштасты («Түркістан»).

МЕЙІРҚАНДЫ с ы н. с ө й л. ж е р г. *Мейірімді.* Таубасар *м е й і р қ а н д ы* адам көрінеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕЙІРЛЕН= е т. **1.** *Жақсы көріп, емірену.* Шәрипа Қасболаттың басын кеудесіне басып, шашынан сүйеді, жасқаншақ ұзын саусақтары *м е й і р л е н і п,* бетінен сипайды (Т.Ахтанов, Боран). *М е й і р л е н е* иіскелеп Маңдайынан ұланды, Қаз тұрғанға мәз болып, Ата-анасы қуанды (О.Шипин, Дастан.). Сендей перзент туа алғанын елің тағы сезінсін, Сезінсін де *м е й і р л е н с і н,* ет-бауыры езілсін. Бұл ғасырда қартаюдың үлкен өнер екенін Жамбыл менен Кененнен соң дәлелдеген өзіңсің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Ықыласы ауып, көңілі түсу.* Сол оқығандарын атасына өзі айтып беріп, оның есесіне атасынан үйреншікті ертегі, өмір әңгімелерін тыңдап *м е й і р л е н е д і* (С.Бегалин, Сәтжан). Сағынышпен ашайын саған құшақ, Менше өпсін жүзіңді самал бұ сәт. Қомысыңды естиін *м е й і р л е н і п,* Көңілі бос, күй десе, ағаң құсап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *Мейірі түсу, көңілі толу.* Адамның көңілі шын *м е й і р л е н с е,* білім-ғылымның өзі де адамға *м е й і р л е н і п,* тезірек қолға түседі (Абай, Тол. жин.). Аулаққа шықпай, Сыбырлап бұқпай, *М е й і р л е н б е с* еш сөзге. Пайдасыз ақыл – Байлаусыз – тақыл, Атадан бала ойы өзге (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІРЛЕНДІР= е т. *Еміренту, мейірге бөлеу.* Тыңдаушыларының құмарын қандырып, *м е й і р л е н д і р г е н і* сонша, тіпті, біреулер гүл әкеліп тапсырды (А.Хангелдин, Қараторғай). Көктемді жылытқан бес-алты күн жүдеу жүздерді де *м е й і р л е н д і р г е н* (М.Әуезов, Шығ.).

МЕЙІРЛЕНДІРУ *Мейірлендір етістігінің қимыл атауы.* «Қараторғай» әнін орындаушының тыңдаушыларының құмарын қандырып *м е й і р л е н д і р у і* айтарлықтай еді («Қаз.

әдеб.»). Кешегі күнді қайта айналдырып әкеліп, күйді жаңғыртып, құрдасты тірілтіп, қарындасты қуантып, шешені *м е й і р л е н д і р у д і* қоя алар ма? (С.Сматаев, Елім-ай).

МЕЙІРЛЕНТ= е т. *Еміренту, мейірге бөлеу.* Одақтан білім арна ақты, *М е й і р л е н т е* далады. Қызыл құм мен Бетпақ шөл, Гүлден шоғын қадады (Жамбыл, Шығ.). Мәртебесін өсіріп, *м е й і р л е н т к е н,* еңбегін еш етіп кіжінткен де жылдар соның ішінде («Қаз. әдеб.»).

МЕЙІРЛЕНТУ *Мейірлент етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й і р л е н т у і* айтарлықтай.

МЕЙІРЛЕНУ *Мейірлен етістігінің қимыл атауы.* Өз үйі, өлең төсегінен осындай емшек емген баланың үні естілмеген адамның жан дүниесі *м е й і р л е н у д і,* еміренуді жатырқап қалмай ма екен? (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

МЕЙІРЛІ с ы н. *Қайырымды, рақымды, шапағатты, мейірімді.* Мектеп-интернат тәрбиеші, ең алдымен, *м е й і р л і* ана да ата, өте зор үлгілі ұстаз (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күзгі түн. Тұман сейілді. Өлген жоқ Арман, қан ақты. Осы бір жандай *м е й і р л і* Арайлап жаңа таң атты (М.Мақатаев, Шығ.). Шіркін дала, *м е й і р л і* ана, Ақ сүті мен нанын беріп. Асырайды бар халықты Төсін толқын сағым керіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тас мейірлі. *Қатыгез, рақымсыз, қатты. Т а с м е й і р л і* кейбір адамнан, Ақжарқын жүзді гүл артық. Сыйлыққа бола жаралған, Гүл тұрар жанды қуантып (С.Мәуленов, Шалқар.).

МЕЙІРМАН с ы н. с ө й л. ***Мейірбан.*** *М е й і р м а н* ағасының айтуымен ол күзді күні оны жөндеп қайтадан салған (М.Дүйсенов, Ант). Осында үш тоннадай дала меруертін жеткізген Ермұқановты элеватордың *м е й і р м а н* қыздары жылы жүзбен қарсы алды (Дала қырандары).

МЕЙІРМАНДЫ с ы н. с ө й л. ***Мейірбанды.*** Мен солардың ішінен өзімнің *м е й і р м а н д ы* апамды іздеп келемін (А.Лекеров, Қырдағы ән). Тілдесіп жүрген мыңдаған адамның баршасында *м е й і р м а н д ы* көңіл, келешегіне деген сенім күші бар (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). Кәрі апамның *м е й і р м а н д ы* жүрегі елжіреп, толғанып отыр (А.Әуезов, Бала Мұхтар).

МЕЙІРМАНДЫҚ з а т. с ө й л. ***Мейірбандық.*** *Мейірман болушылық.* Жөргегінде *м е й і р м а н д ы қ* бесіктің, Дер кезінде дүниеге кеп өсіппін (Т.Әлімқұлов, Сапар). Осындай әсем табиғаттың баға жетпес байлығын адамға деген *м е й і р м а н д ы ғ ы н* қастерлеп, қадірлей білген аңшы – нағыз аңшы (Ш.Айманов, Қыран.).

МЕЙІРМАНШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Мейірбаншылық.*** Менің қорлық сөздерімді есіткен соң көңіліңізге *м е й і р м а н ш ы л ы қ* кіріп, бір жақсылық қылмассыз ба деп те үміт етіп сөйлеп отырмын (С.Шарипов, Шығ.).

МЕЙІР-МАХАББАТ з а т. *Ынта, ықылас, шапағат, сүйіспеншілік.* Бала үйге енді тағы «аталап», Дәулет деген шөлдеп кепті қаталап. Тоқсан жылда кездеспеген Дәулетке – Жоқ, – деді шал, – менде *м е й і р-м а х а б б а т* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МЕЙІРМЕНДІЛІК з а т. с ө й л. ***Мейірбандылық.*** Бір де бірінен *м е й і р м е н д і л і к т і* таба алмаған ол ең алдымен осыларды иландырмаса баласының көрінбей қоюы да мүмкін сияқтанды (К.Оразалин, Ақ жазық).

МЕЙІРСІЗ с ы н. *Еш нәрсеге жаны ашымайтын, рақымсыз, қатыгез. М е й і р с і з* байдың ер құлдан саза тартқанын әңгіме етемін деп, ақын өз тақырыбының айшығын тапты (М.Әуезов, Әр жыл.). Маужырап дария толғанша, Күн батып, түн болғанша, Қаз, үйректі қырады, Рақымсыз, қатты, *м е й і р с і з* (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

МЕЙІР-ШАПАҒАТ з а т. *Рақым, қайырым, ықылас-ілтипат.* Келінің бұрынғы келін, балаң бұрынғы балаң. Тек сен *м е й і р-ш а п а ғ а т ы ң* мен ризалығыңды берсең болғаны (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Дөкірлеу мінезге *м е й і р-ш а п а ғ а т* дарытушы періште ме едің сен? (А.Бекбосынов, Ауылым.).

МЕЙІР-ШАПАҒАТСЫЗ с ы н. *Рақымсыз, қайырымсыз, ықылас-ілтипатсыз.* Әттең, тек Жанартайы қарайлатады, ол болмағанда *м е й і р-ш а п а ғ а т с ы з* ғұмыр кешкен қу тірлікке жармасып, сай-сай болып қуара берудің неменесі сән (Р.Тоқтаров, Терістік.).

МЕЙІР-ШАПАҒАТТЫ с ы н. *Рақымды, қайырымды, ықылас-ілтипатты.* Ата мен ананың осы бір *м е й і р-ш а п а ғ а т т ы* қамқорлығын көріп, көңілі көтеріліп қалатын (Р.Райымқұлов, Болат.).

МЕЙІРІМ з а т. *Қайырымды көңіл, мейірлі пейіл.* Ұпырмау, қазақтың қанындағы намысы, тамырдағы жігері, жүрегіндегі *м е й і р і м і* әбден бітіп сөнгені ме? («Абай»). Қайғы – көзсіз, сезім – сөзсіз, махаббат – ессіз, *м е й і р і м* – кексіз, ұят – тексіз (Шешендік сөздер). Ай болмай-ақ қояйын аспанында, *М е й і р і м і ң* болайын дос, бауырға. Ұмыт қалған ізіңдей сақтайсың ба? Шұбатылған суырған таста, құмда (М.Мақатаев, Шығ.). Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды бірақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліннің *м е й і р і м і* асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады (Абай, Тол. жин.).

Мейірім алды. *Қуаттанды, әлденді, мейірімденді.* Күн сайын бір *м е й і р і м а л с а ң* күннен, Бұлбұлмен достасасың ән сап

жүрген. Дүлдүлмен дүниеде бірге ұшасың, Тағы бір жүгірісті аңсап жүрген (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мейірім жасады. *Ықыласын көрсетті, қайырымды болды. Ж а с а д ы ң* сен *м е й і р і м,* Үлкенге де кішіге. Ақ дастарқан пейілің, Жетті барлық кісіге (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мейірімін төкті. *Көңілі түсті, мейірленді.* Оларға *м е й і р і м і н т ө г і п* әрқашан ерекше жылылық білдіріп тұрады (С.Омаров, Дала қызы). Шақырып тұратындай өмір өрге, Бір жасап жадырайды кәрі кеуде. Табысар өкпелескен кісіңмен де, Күн келді *м е й і р і м і н т ө г і п* елге (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мейірімі түсті. *Көңілі түсті, ықыласы ауды, жаны ашыды.* – Қартқожа, сен де осыдан қымыз ішіп шығарсың, – деді *м е й і р і м і т ү с к е н* кісідей болып, сөйтті де ат қамдатуға тысқа шықты (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Бір-екі рет қатты бір *м е й і р і м і т ү с к е н,* қыздың қылығына мейлінше риза болды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мен дағы жүргенім жоқ малдан күсіп, Айттым, балам басыңа *м е й і р і м т ү с і п.* Ертең ерте мысыңмен дайын болып, Көңіліннің дәркүмәнін алшы шешіп (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІРІМДЕН= е т. **1.** *Іші жылу, жақсы көріп, пейілдену, ықыласы түсу.* Кемпірдің көзінде ыза оты бар, бірақ ол от лезде *м е й і р і м д е н е* қалды (Ж.Молдағалиев, Торғай.). *М е й і р і м д е н г е н* ана кенжесін бауырына басып, шөпілдете сүйіп-сүйіп алатын («Қаз. әдеб.»). **2.** *Жаны ашу, есіркеу, аяу.* Сұлтанмахмұт баба сезіміндей *м е й і р і м д е н і п,* Шакизаттың маңдайынан, шашынан сипады (Д.Әбілев, Арман.). Қаламым – қарындасым, жан жолдасым. Жау болды жан аяспас сан жолдасым. Қайырылып, *м е й і р і м д е н і п* қарамайды, Кеше аласа, бүгін зор пан жолдасым (Шәкәрім, Өлең д.).

МЕЙІРІМДЕНУ *Мейірімден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е й і р і м д е н у і* айтарлықтай еді.

МЕЙІРІМДІ с ы н. *Рақымды, қайырымды, мейірлі, мейірбан.* Үлгілі *м е й і р і м д і* жұрт мұны істейді ме? Енді бұл айтылған адам саудасын тоқтатуға не қам қылу керек? (М.Дулатов, Шығ.). Көк ала пішен жиғаны, Шыбынсыз заңғар тауында. *М е й і р і м д і* қыздай ибалы Мен туған құйттай ауыл бар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Саттар қайда, шынымен-ақ, қыз көңілін ұқпай ма? Қайда сол бір *м е й і р і м д і* жан, күліп алдан шықпай ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қартайғанда асырасын десең, о да бір бос сөз. Әуелі өзің қарауың қайтарлық қартаюуға жетемісің, жоқ па? Екінші – балаң *м е й і р і м д і* болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші – малың болса, кім асырамайды? (Абай, Тол. жин.).

МЕЙІРІМДІК з а т. *Өзгеге деген қайырымдылық, мейірбандық.* Әкесін аяп кеткен бала, *м е й і р і м д і к* көрсеткісі келгендей, бетін бұра аунап түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әйел ананы отбасының берекесі, *м е й і р і м д і к т і ң* қайнар көзі мен сарқылмас бұлағына ұқсатам, ер-азаматты сол отбасының мызғымас тірегі, берік қорғаны, қажымас қамқоршысы екенін күнде көрем (Ө.Қанахин, Жер бас.). Осы бір өмір күзетіндегі жандардың көзінен үнемі *м е й і р і м д і к* нұры төгіліп тұрады (Е.Байжанов, Сыр.).

МЕЙІРІМДІЛЕУ с ы н. *Қайырымдылау, рақымдылау, мейірбандылау.* Безерген кемпірдің сол баяғы саңқылдақ даусы, бірақ бұл жолы Хакімнің құлағына *м е й і р і м д і л е у* жұмсағырақ үн естілгендей болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

МЕЙІРІМДІЛІК з а т. **1.** *Мейірімді болушылық, мейірбандық, қайырымдылық.* Бақытты адамның басты қасиеті – оның қайырымдылығы, *м е й і р і м д і л і г і* екен ғой деп ойлап едім (К.Баялиев, Мейірім). **2.** п с и х о л. *Адамның өзге біреуге жылылығын, ізгі ниеті мен лебізін білдіру көрінісі.* Қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде *м е й і р і м д і л і к* адамдар арасындағы адамгершілік, ізгілік пен ізеттілік, имандылық секілді асыл қасиеттермен үндестік тапқан (ҚҰЭ). Қаталдық та, *м е й і р і м д і л і к* те белгілі бір сезімдердің көрінісі есебінде реалистік бейне табуға тиіс (С.Қирабаев, Октябрь.).

МЕЙІРІМ-ҚАЙЫРЫМ з а т *Рақым, қайырым, мейір-шапағат.* Тұла бойы *м е й і р і м қ а й ы р ы м н а н* жаралған, адамдардың көкірек көзін ашуға асыққан аяулы, асыл жандар («Қаз. әдеб.»).

МЕЙІРІМСІЗ с ы н. *Жаны ашымайтын рақымсыз, тасбауыр, қайырымсыз.* Жаны ашымай әлсізді аңша қырып, *М е й і р і м с і з,* озбырлығы осындайлық. Мұнысы айуаннан қалай дейсің, Бір жаңа өнер шықса, «пәлі-ай», дейсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Отында ғашықтықтың күйіп-жанып, Дариға, бір сен үшін көңілім алаң! Зарлатқан мені мұнда, сені онда, *М е й і р і м с і з* қара пейіл сұмырай жалған. Өлсе, көрін, өлмесе, өзін көрмей, Тарқар ма, өліп кетсем, іштегі арман? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Алып кетті, тәңір атқыр, *м е й і р і м с і з* арамай, Хал үстінде жатқан қартаң анаға да қарамай, Сорлы анаға қайдан жеңіл тисін мұның салмағы, Бастан жүрек ауруы бар, емдеткенмен болмады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕЙІРІМСІЗДЕН= е т. *Мейірі түспеу, рақымсыз болу, қайырымсыздану, қатыгездену.*

Бай үйінің жұмысына жегіліп, кісі есігінің темір талқысын көп көрген жігіттің өзі де *мейірімсізденіп* кеткендей («Жұлдыз»).

МЕЙІРІМСІЗДЕНДІР= е т. *Мейірімсіз еткізу, рақымсыз еткізу.* Ата-ананың іс-әрекетіндегі кенет өзгеріс балаларға түсініксіз болады да, оларды тек *мейірімсіздендіреді* (Семья тәрбиесі). Жақын туыстары арасындағы келіспеушілік, семьядағы ең болымсыз даужанжал баланың жүрегін жаралап, *мейірімсіздендіреді* (Семья тәрбиесі).

МЕЙІРІМСІЗДЕНДІРУ *Мейрімсіздендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Мейірімсіздендіруі* мүмкін.

МЕЙІРІМСІЗДЕНУ *Мейірімсізден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Мейірімсізденуі* дұрыс болмады.

МЕЙІРІМСІЗДЕУ с ы н. *Тасбауырлау, рақымсыздау.* ≈ *Мейірімсіздеу* екен.

МЕЙІРІМСІЗДІК з а т. *Мейірімсіз болушылық, рақымсыздық, қаталдық, қатыгездік, қайырымсыздық.* Осындай тас бауыр *мейірімсіздігі* үшін мен Жылқыбайды иттен жек көремін (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Мұншама *мейірімсіздіктің,* озбырлықтың қайдан шығатынын білгім кеп өзімше талпынған болам, бірақ бірдеңеге түсініп жатқан мен жоқ (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мақтапбергеннің кешірім білмес қаталдығы, *мейірімсіздігі,* жауыздығы бүкіл елге белгілі (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

МЕЙІРІМДЕС с ы н. *Мейіріміне ұқсас.* Бұл әңгіме үстінде де Досжан Ермектен өз баласының қамын ойлаған әке *мейірімдес* үлкен қамқорлықты көрді (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

МЕЙІРІМДІРЕК с ы н. *Қайырымдырақ, мейірбандылау.* Ал Робби кішкентай қолдарын сермеп, мәз бола күліп, басқалардан *мейірімдірек* көрінген бір актердің тізесіне шығып алды (Ә.Әлімжанов, Отырар). Мейірімсіздік көрсек мынау өмірден, *мейірімдірек* боп қаламыз сонда біз (Қ.Жұмағалиев, Айнамкөз).

МЕЙІРІМШІЛ с ы н. *Мейірбан, қайырымшыл, шапағатты, рақымды.* Ендігі жерде *мейірімшіл* болғайсың. Саған да Сағадат деп ат қоялық (Т.Тобағабылов, Жазира). Ұйымшыл, ұраншыл, *мейірімшіл,* қоғамшыл. Кіршіксіз, ақ жүрек. Біздер шын тазасы (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕЙІРІМШІЛДІК з а т. *Мейірімшіл болушылық, мейірбаншылдық, қайырымдылық.* Әкенің балаға деген мейір-шапағатының, *мейірімшілдігінің* зор болуы ұрпақ тәрбиесіне әсерін тигізеді («Қазақст. әйелдері»). Сарттардың өзінен кейінгі кішілерге бауырмал *мейірімшілдігі* ме, үнемі қамқорлық білдіріп, қас-қабағына қарап жүретін («Лен. жас»).

МЕЙІРІМШІЛІК з а т. *Мейірімшіл болушылық, жаны ашығыштық, қайырымдылық.* Балаға деген *мейірімшілік* Есімбекке мұны да еріксіз істетпек болды (Б.Майлин, Шығ.). *Мейірімшілігім* ұстап кетіп шалға айттым: «Ертең ерте менімен құс салуға шық, өзің көтергенше үйрек атып берейін» – дедім (Ш.Айманов, Қыран.).

МЕЙІТ з а т. с ө й л. **1.** ***Мәйіт.*** Егер әлдекім сағана салса, оның ұрпақтарынан күші келгендер, адамы қай жерде өлсе де, *мейітін* сол сағанаға жеткізіп, жатқызатын көрінеді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ақын бұл жоқтауын Әбдірахманның *мейіті* салынған қаралы шеру ауылынан өтіп бара жатқан шақта шығарған екен («Лен. жас»). **2.** ***Бейіт.*** Өзімнің әкемді қойған *мейіт* қашық емес (Эксп. матер.). Мен оның мейітіне ере бардым, *мейіттте* адам көп болған жоқ (С.Мұқанов, Шығ.).

МЕКАЙІЛ: мекайіл періште. а р. д і н и. *Адамға ырыздық жеткізуші, несібе таратушы, Алла тағалаға ең жақын төрт періштенің бірі.* Тәңірінің бұйрығымен *Мекайіл періште* аждаһаның мойнына ноқта салды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Мекеден тас көтеріп әкелгендей. *Үлкен бір жұмыс бітіріп, тындырғандай.* Немене *Мекеден тас көтеріп әкелгендей,* мардымен шіреніп жатқаның қалай? («Айқап»).

МЕКЕ: **меке жүгері**. е г і н ш а р. *Жүгерінің сары түсті, кішкентай, қатты сорты.* Егер әртүрлі сортты тұқымдар тегіс жерге егілетін болса, олардың аралықтарына ұзын сабақты жүгері, кендір, *меке жүгері,* күнбағыс егілгені жөн (Д.Әбілев, Помидор.). Асқабақтан әзірленген ботқаға жүгері, тары, *меке жүгері* жармаларын қосып пайдаланғанда шошқа, қой, үй тауықтарының салмағы артып, сапасы жақсарады (Д.Әбілев, Асқабақ).

МЕКЕМ [ар. محكم] с ы н. с ө й л. *Бекем, мықты, берік, мұлтіксіз.* Мен білдім, Хақтың әмірін *мекем* тұтқан, қылмайтын хас құлдарсыз еш қиянат (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Өзіңе өзің *мекем* бол Тәттігүл. Жастықпен адам оны мұны ескермейді ғой («Қазақст. әйелдері»). Өткен заман оқиғасын идеялық өткірлігі жағынан жаңа дәуірмен үндес етіп шығаруы – Ілияс ақыннан зор тапқырлық, *мекем* шеберлігі (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

Белді мекем буды. *Тәуекел етті, тәуекелге бел байлады.* Күшікті тұра қуады, *Белді мекем буады.* Қорлаған Тәңірі шағында Бұл да қорлық етті деп, Жаспен бетін жуады (Бабалар сөзі).

МЕКЕМДІК з а т. с ө й л. *Қайсарлық, бекемдік, бірбеткейлік.* Діні қатты екен тіпті, Біз басқаша,

Ол айтады басқаша ән. Мұндай қайсар *м е к е м д і к т і* Естіген де, көрген де емен ешқашан! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕКЕМЕ [ар. محكمه] з а т. *Белгілі бір жұмыс саласын басқаратын, мәдени-ғылыми қызметпен шұғылданатын қызмет орны.* Әкөлегім, сен он жасқа толғасын, Шешең ақын, әкең әкім болғасын, Шапқыларсың ертіп алып ініндi, Ат қыларсың бір *м е к е м е* «Волгасын» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жігітсің деп дәні бар Қарауында жеті-сегіз жаны бар Кішкене бір *м е к е м е г е* Бастық болып баруымды сұрады. Жасырмаймын. Ұсынысы маған қатты ұнады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тұрады өмір күйбеңкүйбең шаруадан, Таң атпастан *м е к е м е м* жоқ бармаған. Мен іздеген кісілер де Бұл күнді Болып шықты өз ісіне арнаған (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МЕКЕМЕАРАЛЫҚ с ы н. *Мекеме мен мекеме арасында болатын. М е к е м е а р а л ы қ* байланыс дұрыс жолға қойылмағандықтан, түсініспеушілік орын алған («Алматы ақшамы»).

МЕКЕМЕЛІ с ы н. *Мекемесі бар; әдет-ғұрпы, заңы бар.* Он екі уәзір орнына Әр руға би қойған Әдет-ғұрпы, заңы бар. Дін ықтияр берілген – *М е к е м е л і* мүптілі шарғы мен жанған шамы бар (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МЕКЕМЕЛІК с ы н. *Мекемеге қатысты, мекемеге тән.* Өндірістік, *м е к е м е л і к* советтер кәсіподақ ұйымының басшылығымен жұмыс істеп, қалалық тәрбие советінің алдында жауап берді («Қазақст. мект.»).

МЕКЕН[1] [ар. مكان] з а т. **1.** *Қоныстанып орын тепкен жай, қоныс.* Төр көрмей бала қалды, орны – есік, *М е к е н і* біреуінің болып бесік. Қойнына сұқсыр жасырған шалғай көл жағасындағы жекендей Бұл өзі бізді ынтызар қылған *м е к е н* ғой. Табанын мынау мұнайға басқан мұнараларға қарашы, Аспан дегенің қашық та емес екен ғой (Т.Айбергенов, Мен саған.). *М е к е н і ң* құбылада бар Мәдине, Атақты шәріп құдық зәмзәмі да. Қатын қып қырық дуаннан таңдап алған, Аты екен қатынының Гүлжәмила (Ә.Найманбаев, Шығ.). *М е к е н і м* Қара Қобда болысында, Шилісай үшінші ауыл қонысында. Берермін тағы жазып түрлі сөзді Көңілімде болған сөздің барысында (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Халқы бар қоныс, ауыл.* Ағаш үйлері де, ақ үйлері де көп, жартысы беткейде, жартысы сай ішінде жатқан әсем *м е к е н г е* Наурыз қадала қарап қалды (М.Байғұтов, Сырбұлақ). **3.** *Тұрақ, баспана. М е к е н і* аға ақынның, Түк түсінбей жатырмын. Көк жұлдыз көзден шұбырып, Күңіреніп көкке атылдым (С.Мәуленов, Алыс кет.). *М е к е н і* биіктегі күннің қасы, Кавказдың жалтырайды шың қиясы. Бұлттардың қонақтайтын тұғырындай, Басында қырандардың тұрды ұясы (С.Мәуленов, Алыс кет.). *М е к е н і м і з* тау мен тас, құмда, шөлде, Табамыз деп қалайда су ма, кен бе, Кең Отанның кесілген кеудесінен Мол қазына іздейміз туған елге (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Құстардың жан-жануарлардың мекендеп, тұрақтаған жері.* Қасымда қал демедім, қыстамадым. Тілеймін суық жақтан есен қайтып, Жылы құм *м е к е н і н д е* қыстағанын (К.Салықов, Жезкиік). *М е к е н і н е* мұндағы, Қаз, тырна қанат қағысып, Жыл құстары шулады, Шаттық ән-күй салысып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Құдіреттің құсы деп аталыпты екеуі, Қайда екені белгісіз жері, суы, *м е к е н і.* Сыңар қанат құстардың сыңайымыз, қарағым, Тағдырымыз, білмейміз, қайда бастап кетеді (М.Мақатаев, Шығ.).

Ата-баба мекені. *Ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан қоныс, байырғы тұрақ, туған жер.* Көкиық *а т а-б а б а м е к е н і е д і,* ар елі мен оқыған мектебім де, Ауылда ең биік үй сол болатын, Ол дағы мыжырайып шөккен мүлде (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Туыппын өзім туған Текеліде, Ежелгі *а т а-б а б а м м е к е н і н д е.* Асырау қатын-бала қамыменен Кетіппін көрінгеннің жетегінде (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Басында мекен жоқ. *Үйсіз-күйсіз, баспанасыз.* Әй, Бекенім, Бекенім, аяп сені кетемін. Алпамсадай болсаң да, *Б а с ы ң д а ж о қ м е к е н і ң* (М.Мақатев, Шығ.).

Елді мекен. *Халқы бар қоныс.* Бұл жақта жол, арнайы бір жерде тұрақтаған *е л д і м е к е н* дегендер атымен жоқ (Р.Тоқтаров, Терістік.). Осы жойқын жорықта дивизия 250 *е л д і м е к е н д і* азат етіп, жаудың бес мыңнан астам солдаты мен офицерін құртты (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Мекен болды. *Тұрақ болды.* Сол сағым жеткізбейді, жетемін деп Өзімше мен де талап етемін көп. Талғанша қанатымды қағу парыз, Қалғанша жалғыз төбе *м е к е н і м б о п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тұрғанда заман жұлдыздарға алыс жол сілтеп Кемеңгер шығыс кемелерімен толсын көк. Ойларым менің жүгендеп жатыр тездікті, Туған жер үсті шұғылалы *м е к е н б о л с ы н* деп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Мекен алды. *Мекендеді, жайлады.* Бұл жерден ноғай кеткен ауаланып, Кетпеген еш адамнан жараланып. Бұқарадан көше-көше әрман

кеткен Қаңбақтай жел аударып домаланып. Жеріне Елібайдың көшіп барып, *М е к е н і н* отырыпты сонан *а л ы п* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жаз болса басы көрінбес, Жаңбыр, нөсер, мұнардан. *М е к е н а л ғ а н* сан сұңқар, Шыңына шыққан шынардан (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мекен етті [қылды]. *Қоныстанды, орын тепті, орнықты.* Ен жерді *м е к е н е т е м* деп, Игілікке жетем деп, Кеңшілік сүтін ішем деп, Ойменен тон пішем деп, Қара қазан, сары бала, Кемпір-шалдың қамы үшін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жиделі, Жаман ағаш мұны да алдың, Даудың қонысы еді *м е к е н е т к е н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қиялмен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан. Арасы әділсіз деп жер мен аспан. Жете алмай мақсатына арып-талып, Бір тауды *м е к е н қ ы л ы п* жалғыз жатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мекеннен күсті. *Мекендеген жерінен кетті.* Сан айналып сұңқылдап ұшты дағы, Сапар жолға мезгілсіз түсті дағы, Бетін түзеп, батысқа бағыт алып, Қарғыс атқан *м е к е н н е н к ү с т і* бәрі (М.Мақатаев, Шығ.).

Мекен таппады. *Тұрақтамады, тұрлау таппады.* Туды десе оны мәулет тойында, Ешбір күмән *м е к е н т а п п а с* ойымда. Жеті жаста бата беріп Арыстан баб, Иман жолы жүгін артты мойынға (К.Салықов, Жезкиік).

Мекен пысықтауыш. л и н г. *Қимылдың, іс-әрекетінің болу орнын, беталысын, қайдан екенін білдіретін пысықтауыш. Мекен пысықтауыш* қызметінде жұмсалатын сөздер, негізінде, мекендік үстеулер (Қазіргі қаз. тілі.).

Мекен тепті. *Орналасты, орнықты.* Олар «Жаманшұбар» аталатын жерге *м е к е н т е п к е н і н* біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ғарыштан біздің ерлер пәтер алып, масайрап *м е к е н т е у і п,* жайғасқандай (Ғ.Орманов, Шығ.).

Мекен үстеу. л и н г. *Қимылдың орнын (мекенін), бағытын білдіретін үстеу. М е к е н ү с т е у л е р* түбір күйінде де, жатыс, барыс, шығыс жалғаулы формаларда да мекен пысықтауыш болады (Қазіргі қаз. тілі).

Сайлаулы мекен. *Дүние салғаннан соң баратын ұжмақ – пейіш не тозақ.* Қиямет күн болғанда, қандай жерде *м е к е н і м* мен ғаріптің *с а й л а у л ы* (Шортанбай ақын, Өлең.).

Туған мекен. *Туған жер, атамекен.* Сүйдім мен сені *т у ғ а н м е к е н і м* деп, «Соры бар» сор топырақ шекерім боп, Жаныңда жүріппін де, біліппін бе Қойыңда бай қазына екенін көп?! (Т.Айбергенов, Мен саған.). «Бармадым, – деп, – жұрт секілді шетелге», Досым менің мұңаясың бекерге. Аз ғұмырда өз жеріңді арала, Не жетеді өзің *т у ғ а н м е к е н г е* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тауға шықтым, алғаш ұқтым биіктіктің не екенін, Жұлдыздардың тұр қасында менің *т у ғ а н м е к е н і м!* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МЕКЕН[2] з а т. ж е р г. *Бидайдың топаны, шөп-шары.* Елді мекенге жақын жерге шөп пен *м е к е н д е р* жағылмасын («Екпінді жол»).

МЕКЕНДЕ= е т. **1.** *Белгілі бір орынды мекен ету, қоныстану, тұрақтану.* Таласқан аспанменен таулар биік, *М е к е н д е р* аю, қасқыр, марал, киік, Ұжмақтың шешмасындай бұлағына Кетпей ме қарап тұрсаң іштен күйік (М.Дулатов, Шығ.). Үндістан жұртын *м е к е н д е п,* Өсіп-өніп ел болды. Екінші ұлы Сам болды, Арасында олардың Түрлі-түрлі хал болды. Ғараб жұрты уағажым Нәсілі артық зор болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ол кезде «Көкше» дейтін әулие бар, Мамаржа жатқан жері бір үлкен ғар. *М е к е н д е п* тұрған жері Тянь-Шань тауы, Моңғолдар әр кез барып қылатын зар (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Тұрақтау, жайлау.* Кейде, досым, сөйлеймін мен екеу боп, Екі ой қазір алды мені *м е к е н д е п.* Бір адамнан екі адамның ойы ізгі, Қос рельс зымыратар пойызды (Т.Айбергенов, Мен саған.). Білемін, ақын жортқан бұл өлкені, Мәңгілік *м е к е н д е г е н* жыр-ертегі. Қарттары өлеңменен намаз оқып, Жастары жыр жастанып күнелтеді. Жырлап бір өте алмасам жыр еркені, Ақындар әжуалап жүрер тегі (М.Мақатаев, Шығ.).

МЕКЕНДЕЙ с ы н. *Мекен сияқты, мекен тәрізді.* Бұл мекеме Тілеубек үшін жарық дүниеде ешбір теңдесі жоқ *м е к е н д е й* (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Ала алмаған жау бізден *м е к е н д е й* бір, Ыстық сезім кетпес-ау бекер деймін (Ж.Нәжімеденов, Ұлым).

МЕКЕНДЕН= е т. *Мекен етілу, қоныстанылу.* Қазір олардың көбі осында *м е к е н д е н і п,* еңбекке белсене араласып, тиісті жұмыстарын атқаруда («Қазақст. мект.»).

МЕКЕНДЕНДІР= е т. *Мекен еткізу, қоныстандыру, тұрақтандыру.* Егер баяғыдан бергі үрім-бұтағын осында *м е к е н д е н д і р г е н д е,* кім білсін, ендігі бір қауым ел болар ма еді (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

МЕКЕНДЕНДІРУ *Мекендендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е к е н д е н д і р у* керек.

МЕКЕНДЕНУ *Мекенден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е к е н д е н у і* басталды.

МЕКЕНДЕС[1] с ы н. *Мекені бір, қоныстас.* Ташмағамбет Шойынбай баласы Атбасарға

аттанды – ондағы *м е к е н д е с* жатақтармен сөйлесіп, Жаныбай Ниязбек ұлынан жәрдем сұрамақ еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Олар – *мекендес,* отандас, бірлігі бір, мақсаты бір жандар («Мәдениет және тұрмыс»). Дегенмен, өзінің бұлармен келешекте *м е к е н д е с* болатыны есіне түсті де, тентек қыздың бетін қайтарып тастағысы келді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт). // *Қоныстас адам.* «Алғашқы қарды *м е к е н д е с т е р і м н е н* бұрын көрдім» деп, мен өз-өзімнен мәз болдым (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

МЕКЕНДЕС[2]= е т. *Мекен етісу, қоныстанысу.* Бір қонысты жиырма жылдай *мекендескен* отбасылардың туыстай боп кеткендері де бар («Қазақст. әйелдері»).

МЕКЕНДЕСТІК з а т. *Тұрағы, мекені бір болушылық, қоныстастық.* Халықтың ою-өрнек өнерінің шығуы, ерте кездегі қауымдардың *м е к е н д е с т і г і,* кәсібі мен әдет-ғұрпы жайында кітапта өте толық айтылған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

МЕКЕНДЕСУ *Мекендес етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е к е н д е с у д і* қалады.

МЕКЕНДЕТ= е т. *Мекен еткізу, қоныстандыру.* Даланы, тауды, орманды, суды *м е к е н д е т к е н* осындай небір жан иелері болатынын ең алғаш түсіне бастаған (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

МЕКЕНДЕТУ *Мекендет етістігінің қимыл атауы.* Қызылжардан, округтік комитеттен келген хатта: «кулактарды колхоздан аластатып, аулаққа *м е к е н д е т у* керек», – депті (Т.Нұртазин, Үлкен жолда).

МЕКЕНДЕУ *Мекенде етістігінің қимыл атауы.* Гундар заманында, сол өзенді қазақтың «Арғын» аталатын руы *м е к е н д е у і* мүмкін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Иық сүйенісе кеп бірлік жасағаннан кейінгі жерде *м е к е н д е у г е* жарайтын мол қоныс керек (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Оған басты себептер көшпелі елдер өздерінің көбейіп кеткен малына жер, су, шүйгін жайлым іздеп тауып, *м е к е н д е у і* болса, екінші жағынан осы ғасырларда дінді жоғары ұстап, оған бәрін де бағындырмақ болуы, христиан дінін дүниежүзіне таратпақ болуы еді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

МЕКЕНДЕУШІ з а т. *Белгілі бір орынды мекен етуші, қоныстанушы, тұрақтаушы.* Ш.Уәлиханов тек қазақ қоғамының ғана емес, Орта Азияны *м е к е н д е у ш і* басқа халықтардың да қоғамдық, экономикалық дамуын терең зерттеуге үлкен еңбек сіңірді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). Бұл үйді *м е к е н д е у ш і л е р д е* арман болмас, бар керегі ішінен табылады, өзі әдемі салынып жатыр (А.Байтанаев, Қыран).

МЕКЕНДІ с ы н. **1.** *Мекен ететін, қоныстанған, тұрақтаған, орын тепкен.* Алтайдың аңшылары өздерінің *м е к е н д і* қоныстарынан күн түс ауып бара жатқанда түгел жиналып бас қосты (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). **2.** *Елді мекенді, қонысты (жер).* Республика еңбекшілерінің егін және малшаруашылық саласындағы кәсібіне байланысты шағын *м е к е н д і* жерлерде 2,1 мыңнан астам шағын комплектілі мектеп жұмыс істейді («Қазақст. мект.»). Аңның бұл аталған түрлері әсіресе қысты күндері елді *м е к е н д і* жерлерге жақын жүреді (Қазақст. кен байлығы). **3.** *Үй-жайы, баспанасы бар.* Ұжымда істеушілердің *м е к е н д і л е р і* әзірше көп емес, басым көпшілігінің баспанасы болмай отыр («Жас Алаш»).

МЕКЕНДІК с ы н. *Мекенге тән, мекен болар лық, қоныстық.* Туып-өскен елдің отандық, *м е к е н д і к* мағынасы өте кең (Е.Ысмайылов, Ақындар). // *Мекен, қоныс.* Бұл ретте *м е к е н д і к к е* теңіз жағасындағы қарамұрын аталатын жақпар тасты биік жотаның солтүстік-батыс ойпаты таңдалды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

МЕКЕНЖАЙ з а т. **1.** *Қоныстанған орын, тұрақ, жай.* Қысқы, жазғы *м е к е н ж а й,* шабындық, егістік жеріміз, толып жатқан жылқы мен қой бар еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сауда-саттық 2001 жылғы 27 желтоқсанда сағат 15^{00}-де мына *м е к е н ж а й д а* өткізіледі («Егемен Қазақстан»). Өз бетінше ең алғаш тұрғызған үйі – өз үйі, өзінің меншікті *м е к е н ж а й ы* болды (Н.Ғабдуллин, Өмір). **2.** *Елді мекен.* Бекініс Исфахан *м е к е н ж а й ы н а н* қозыкөш қана жер (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). Әріповтың бастауымен әр ауыл өз *м е к е н ж а й ы н* жасылдандыруға кіріскен (М.Әлімбаев, Тәрбие.). **3.** *Салынған ғимарат, құрылыс, үй-жай.* Бұл күндер өзіне жаңадан *м е к е н ж а й* салдырып жатқан Әмірбай жұмыс адамдарымен қыстауының басында отырған-ды (К.Оразалин, Абай.). Міне, туған жер. Әне ауыл. Күз. Тонап жатсын күз мейлі, Жапырақтар тіршіліктен тілектерін үзбейді. Ол тауда отыр, Үңіледі дүрбіге, Үңіледі... Туған жерде тұрған үйін, *м е к е н ж а й ы н* іздейді (М.Мақатаев, Шығ.). Көргенім қарақат көз қырғыз құрбы, Түсіме түнде түгіл, күндіз кірді. Мені ойлап күрсінгенде жаңғырыққан Тау іші *м е к е н ж а й ы н* білгіздірді (К.Салықов, Жезкиік).

МЕКЕНЖҰРТ з а т. с ө й л. ***Мекенжай.*** Өлтірем енді барып үлкен дәуді, сілтеші соның маған *м е к е н ж ұ р т ы н* (Ә.Әленов, Әлімқара).

МЕКЕН-ҚОНЫС з а т. *Тұрақ, мекен.* Қызыл жыңғыл болысы, Көбінің *м е к е н-қ о н ы с ы,* Қашаннан бері Телкөлді, Ақмолда мен бар жақсы (О.Шипин, Дастан.).

МЕКЕНСІЗ с ы н. *Тұрақ-жайы, қоныс тепкен жері жоқ; мекенжайсыз.* Шүберекке түйген шыбындай жанды мезгілсіз, *м е к е н с і з* шығын ету қиын екен (О.Бөкеев, Қамшыгер). Мен саған достықпенен жөн айтамын. Өз мұрең жақының ғой деп айтамын. *М е к е н с і з* боп әр жерде жүргеніңше, Үй болып отырсайшы деп айтамын (Ақан сері, Шығ.).

МЕКЕН-ТҰРАҚ з а т. с ө й л. ***Мекенжай.*** Оспан бұл екі жігіттің түпкі *м е к е н-т ұ р а қ-т а р ы* қай жерде екенін біліп алған (С.Омаров, Дала қызы). Сөйтіп осы арадан өзімнің *м е к е н-т ұ р а ғ ы м д ы* екінші бір туған жерімді таптым (Ж.Бектұров, Жол.). Бірте-бірте бел алып, Тапты *м е к е н-т ұ р а қ т ы*... Бір сұмдықтың боларын Біліп жүрген сияқты (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МЕКЕР[1] [ар. ماكر] с ы н. *Қу, залым, айлакер.* Аққемпір бәлеқор, *м е к е р* қатынның сөзін құлағына ілмеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Патшаның заңын қуаттап, Жол ашып елді суаттап, Баладай алдап уатпақ, Би дегенің би емес, Ел алдағыш *м е к е р і* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бұрынғы пайғамбар мен сахабалар, Пайда ғып ешкім малын алған емес. Өтірік, ұрлық, зорлық, *м е к е р*, қайла, Бұл үлгі пайғамбардан қалған емес (Қабан жырау, Алтын қазық).

МЕКЕР[2] з а т. ж е р г. *Тоқтысында қоздаған қой. М е к е р д і* қорадан шығарды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕКЕРЛЕН= е т. *Неше түрлі амал-айла жасау, қулық-сұмдыққа салыну, қулану.* Бұл тағы құшақтап, жақындай түскенде шашын түйіп отырған қыз көз қиығымен астамдау шарпып өтіп, *м е к е р л е н е* бір үн аңдатты (К.Ахметбеков, Алқакөл).

МЕКЕРЛЕНДІР= е т. *Амал-айла жасату, қулық-сұмдыққа салындыру.* Дүниеде ұрғашыны *м е к е р л е н д і р і п* берекет таппайсың («Жұлдыз»).

МЕКЕРЛЕНДІРУ *Мекерлендір етістігінің қимыл атауы.* Олай емес, мұнда *м е к е р л е н д і р у* бар, мен сөйлесейін (Қыз Жібек).

МЕКЕРЛЕНУ *Мекерлен етістігінің қимыл атауы.* Жұпардың да қимыл-қозғалысы басқалардай болғанымен, жігітке асылу, *м е к е р л е н у,* бөксесін бұлғаңдату сияқты өрескелдікке барған жоқ (Ө.Қанахин, Жүрек.).

МЕКЕРЛІК з а т. *Қулық, айлакерлік, залымдық.* Ұрысқа дәста түзесек, *М е к е р л і к* майдан іздесек (Бабалар сөзі. // Діни дастан.). Отырған қыздың обалы емес, сендей сүйрік ауыз қатындардың сұмдығы мен *м е к е р л і г і* қырық есекке жүк болады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жігіт болсаң керек саған жеке ерлік. Жеке ерлікке жігерің де жетерлік. Аулағырақ болсын сенен қашанда Алаяқтың бойындағы *м е к е р л і к* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бірақ жығылып жатып, аяғының басын қайқайтар *м е к е р л і к* пен жалған паң мінез, табиғи қалпын сақтамай үнемі жасанды шығар еді (О.Бөкеев, Ән салады.).

Мекерлік қылды. *Арамдық етті, жәдігөйлік істеді.* Ол шіркін, *м е к е р л і к қ ы л д ы,* жігіт қой деуші ем, қара жүз екен (А.Тоқмағамбетов, Дастан.).

МЕКЕРСУ *Мекерсі етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е к е р с у і н* көрдің бе? (Ауызекі).

МЕКЕРСІ= е т. *Қулыққа салынып, амал-айла жасағансу.* Тік қарап тұрған Биғаным төңірегіндегілерге өзіне тәуелді секілді *м е к е р с и* көз тастайды (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

МЕКЕРСІН= е т. *Қулық-сұмдыққа салыну, аярсыну.* Алшаң басып, асфальтпен адымдасам, Адам жүрер мекеннен табылмасам, Қайтер еді? Мейірі түскен жанды, *М е к е р с і н і п,* менсінбей қабылдасам! (М.Мақатаев, Шығ.).

МЕКЕРСІНУ *Мекерсін етістігінің қимыл атауы.*≈ *М е к е р с і н у і н* ұнатпады.

МЕКЕТТЕР з а т. б и о л. <ағыл. polygalaceae> *Көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық, ағаш өсімдіктер тұқымдасы. М е к е т т е р д і ң* дүниежүзіне көп тараған 900-ге жуық түрінің Қазақстанда 1 туысы, 2 түрі кездеседі (ҚҰЭ). *М е к е т т е р д і ң* жапырақтары кезектесіп не қарама-қарсы орналасқан. Гүлдері қос жынысты, гүлшоғырына топтанған (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕКИЕН[1] [ир. ماكيان] з а т. *Тауық тұқымдас құстардың жұмыртқалайтын ұрғашысы.* Жұмыртқа табатын, ұя басатындарын *м е к и е н* дейді (С.Бегалин, Замана.). Әр *м е к и е н н е н* өндірілген еттің көлемі бір саулықтың беретінінен үш есе артық (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Жаңбырдың тырсылы, шіл *м е к и е н н і ң* шық-шығы көңілге қозғау салады (К.Баялиев, Нөсер.).

МЕКИЕН[2] з а т. *Елсіз дала, жапан тұз.* Мынау мидай *м е к и е н* елсізде кімді іздеп жүргенін, неге келгенін Қайыр бірден ұқты (Ә.Нәбиев, Тың тынысы).

Қу мекиен. *Елсіз дала, жапан тұз, құла тұз.* Жылы орнын, қызығын – бәрін тастап, бес жылдан бері *қ у м е к и е н* далада отыр (Т.Ахтанов, Дылы сыры). Ендігі сәтте қара айғыр тағы бір ашына кісінеді де, *қ у м е к и е н д і* бетке алып шаба жөнелді ((Қ.Жаркенов, Жылқышы.).

МЕКИЕНДЕЙ с ы н. *Мекиен сияқты, мекиен тәрізді.* Таңертең ерте тұрған шағымда қызыл жоса қан болып, қанаты қайырылып, мойны бұралып жатқан ақ *м е к и е н д е й* болып елестеді (С.Бақбергенов, Қарға там.). Жүнделген *м е к и е н д е й* мойны қылқиып, шашы үрпиіп кеткен (С.Әлжіков, Күле көрмеңіз).

МЕКИЕНШЕ үс т. *Мекиенге ұқсап, мекиен тәрізденіп.* – Ой, енді қашан, болмаушы ма едіңдер, түге, – деп, балапандарын қызғанған кәрі *м е к и е н ш е* тошалаға бір кіріп, бір шығып қырқ-қырқ етеді (А.Әлсеров, Алыста.).

МЕККЕ[1] [ар. مكة] з а т. **1.** д і н и. *Мұхаммед пайғамбар туылған, мұсылмандар құрбан айты болар кезде қажылық сапарға барып қайтатын Мекке қаласының атынан қалыптасқан атау.* Анаңды *М е к к е г е* үш рет арқалап барсаң да ақ сүтін ақтай алмайсың (Мақал). Кітап, ғылым, ой алмаққа Маған жол болды сол жақта. Жұмылдым *М е к к е* бармаққа Алаң боп іше алмай шай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Патша Елкөргенше бір ай жүрді, *М е к к е д е н* Мәдинаға барып кірді (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Орталық, бас қосатын жер.* Алматы қаласы конькишілердің *М е к к е с і н е* айналды десек, ешбір қателеспейміз («Спорт»).

МЕКРЕ: мекре қатын. *Бедеу әйел.* Бергі кездегі бір ертегі-әңгіме бойынша *м е к р е қ а т ы н д ы* Асан қайғы да алып, бірақ одан бала тумапты деседі (Ә.Марғұлан, Ежелгі жыр.)

МЕКСИДЕМА з а т. м е д. *Қалқанша бездің гармоны қанға жеткіліксіз мөлшерде келіп қосылуы салдарынан болатын кілегейлі ісік ауруы.* Егер гармонның саны көбейсе, адам без ауруына, ал азайса, *м е к с и д е м а* ауруына шалдығады (Адам анатом.).

МЕКСИКАЛЫҚ з а т. *Мексиканың негізгі тұрғылықты халқы, ұлт және сол ұлттың өкілі.* Өмірдің теріс жолына түскен *м е к с и к а л ы қ* жас жігіттің қылығы жастарды жаман істен жирендірсе керек («Қаз. әдеб.»). *М е к с и к а л ы қ т а р д ы ң* басым көпшілігі өндірісте жұмыс істейді («Парасат»). Мехикано – Мексиканың негізгі халқы. *М е к с и к а л ы қ т а р д ы ң* негізгі халқы 91 млн., оның 78 млн-дайы Мексикада, 12 млн-ы АҚШ-та, 25 мыңы Канадада, шағын бөлігі Латын Америкасы мен Испанияда тұрады (ҚҰЭ).

МЕКСИКАЛЫҚША үс т. *Мексикалыққа ұқсап, мексикалық тәрізді.* Қаланың орталық көшесінен *м е к с и к а л ы қ ш а* киініп, гитараға қосылып ән салған топты көрдік («Мәдениет және тұрмыс»).

МЕКТЕП [ар. مكتب] з а т. **1.** *Бастауыш, орталау және орта дәрежелі жалпы білім беретін оқу орны.* Есіме Кенжегүл түсті. Мен *м е к т е п т і* бітіретін жылы алтыншы класс оқитын еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Білмеді күннің қалай өткенін де, Сезбеді ай мен жылдың жеткенін де, Көрместен ел қарасын неше жылдай, Оқыды Орынбордың *м е к т е б і н д е* (О.Шипин, Дастан.). Он бір мен он екіде сабақ оқып, Еркелеп үйіне кеп тыржыңдайсың. Он үш пен он төртіңде тағлым алып, *М е к т е п т е н* білім алып ұғындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** п е д. *Жас ұрпаққа білім, тәрбие беретін мекеме; білім беру жүйесінің негізгі буыны. М е к т е п т е р д і ң* түрлері: 1) білім беру сипатына қарай: жалпы білім беретін және кәсіптік; 2) берілетін білім көлеміне қарай: бастауыш, орта, жоғары; 3) балаларды жынысына қарай бөліп оқытатын; 4) оқытудың тілдік нысанына қарай: а) ұлт мектебі; ә) орыс тілді *м е к т е п*, аралас тілді *м е к т е п*; 5) дінге қатысына қарай: діни зайырлы; 6) меншік түріне қарай: мемлекеттік, қоғамдық және жекеменшік (ақылы) мектептер болып сараланад (ҚҰЭ). **3.** *Орта білімнің толық курсы. М е к т е п т е н* соң алыпты да комсомолдық жолдама, Сауыншы болып келіпті осы ауылдағы фермаға (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** *Бастауыш, орта білім беретін оқу орнының ғимараты.* Жүр едім серуенде тал түсте мен, Жер қара, әлі үстіне қар түспеген. Шыққаны әлде дүкен, әлде *м е к т е п*, Бір бала келе жатты нан тістеген (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Көкке бойы өрлеген, Көк шатырлы *м е к т е б і м*. Өткізіп ем сенде мен Өмірімнің көктемін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Енді міне *м е к т е п* бөлек, Үй бөлек. Төрімізге шықты заман кимелеп. Енді қазір Еттің нанын келіңдер, Оқтау емес, Бутылкамен илемек! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Иә, сен *м е к т е б і с і н, м е к т е б і с і н*! Талайдың сенен түлеп кеткені шын. Қариялар құмартып сені алады, Біржола қартайып кетпеу үшін (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Мектеп ұжымы, мұғалімдер.* «Ұл болады, – дейтін ауыл, – текті, отты», Сол бір тілеу көкіректе көктепті. Қуандырдым күнде әке-шешемді, Қуандырдым мені оқытқан *м е к т е п т і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **6.** а у ы с. *Бір нәрсені үйреніп шығатын, ұлгі, өнеге, тәжірибе алатын орны.* Екіншіден, Естайдың Біржан мен Ақанды көруі, бірге болуы, олардың орындауын есітуі, әндерін үйренуі үлкен *м е к т е п* болады (А.Жұбанов, Замана.). Ыбекеңмен ұшырасқан әрбір сәт – өзінше бір *м е к т е п* секілді, тұтас бір буынға өнеге (Октябрь өрендері). Сөз саралауы жағынан Абай поэзиясының үлгісін ақын зор *м е к т е п* санайды (С.Қирабаев, Октябрь.).

Мектеп ашты [салды]. *Бастауыш, орта білім беретін оқу орнын ашып, бала оқытты.* Елде теңдік жайғанмен жез қанатын, Ол бір қатал, тым қатал кез болатын. Білім нұрын тамсана дала күтті, Кейбіреулер тосырқап жаңалықты Жатқанда шетке қашып, Қайсарбай надандықты бетке басып, Әйелімен екеуі бала оқытты Қос құдықтың бойынан *м е к т е п а ш ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Үгіттеп Тоңқаймаға *с а л д ы м е к т е п*, Шықпады ешкім бұған шегіншектеп. Панасыз бұта түбін етіп мекен Көп жиды жүргендерді елден шеттеп (О.Шипин, Дастан.).

Мектеп бітірді. *Орта дәрежелі жалпы білім беретін оқу орнын тәмамдады.* Тоқталмай

сұраулардан жарып өтті, *Б і т і р д і* аз жыл оқып бір *м е к т е п т і*. Торғайға ағартушы адам болып, Қайтуға Қостанайға қойды бетті (О.Шипин, Дастан.). Ұл боп шығар дейтін мені ел текті, отты, Сол бір тілеу көкіректе көктепті. Қуандырдым күнде, шеше, сендерді, Куандырдым *б і т і р г е н ш е м е к т е п т і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мектеп есігін ашты. *Алғаш рет мектепке барды, оқуға барды.* Онға жасың ілінді, «Жігіт бол деп білімді», *М е к т е п а ш т ы е с і г і н,* Енді сен де аш қабақты (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мектеп гигиенасы. *Мектеп оқушыларына, мектептегі білім беру жүйесіне, құрал-жабдықтарына, т.б. қойылатын тазалық, денсаулық сақтау талаптары. М е к т е п г и г и е н а с ы* талаптарының орындалуын дәрігер-педиатрлар бақылайды (Қаз. тілі термин, Педагогика).

Мектеп инновациясы. п е д. *Мектеп басқарудағы маңызды жаңа енгізулер жиынтығы. М е к т е п и н н о в а ц и я с ы н а* әлемдік білім беру тәжірибесіндегі жағымды енгізулер ықпал етеді (Қаз. тілі термин, Педагогика).

Мектепке барды. *Мектеп табалдырығын аттады, мектептен білім алмақ болды.* Ер жетерсің ел дерсің, Отан дерсің, Теңізіне бақыттың батам дерсің. Сенің күліп *м е к т е п к е б а р ғ а н ы ң д ы* Әжең көрсін, ақ иық атаң көрсін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ашылған көрпемді де қымтады Отан, Дегендей жаурап қалма момын ботам. *М е к т е п к е* мен *б а р ғ а н д а* кітап ұстап, Жетектеп алып барды Қымқап апам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мектепке берді. *Оқытты, оқуға берді.* Досыңа жақсы орын бер, Кетсе өзің қонарсың. *М е к т е п к е б е р* балаңды, Залым болса – жәннемге, Ғалым болса – ағарсын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Шамаң келсе сыйлаңыз Атаң менен анаңды. Сабаққа тілі келген соң, *М е к т е п к е б е р* балаңды. Орынсыз зәбір көрсетсең, Ахиретте жаман-ды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Мектеп көрген. *Жүйелі білім алған, оқыған, көзі ашық.* Менен басқа бұрыннан *м е к т е п к ө р г е н* балалар өзара: «Өте қатаң молда» деп сөз қылысады (Б.Майлин, Шығ.).

Мектептен өтті. *Білім алды, тәжірибе жинақтады, тәрбие алды.* Өзі жақсы журналист болу үстіне журналистиканың үлкен *м е к т е б і н е н ө т к е н* Алексей Максимович баспасөздің қоғамдағы орнына айрықша сән берді (Т.Ыдырысов, Баспасөз).

МЕКТЕПАЛДЫ: мектепалды ұйым. *Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға негізделген ұйым. М е к т е п а л д ы ұ й ы м ы* мектеп жасына дейінгі балалардың зияттық дамуын қамтамасыз етеді (Педагогика).

МЕКТЕПАРАЛЫҚ с ы н. *Мектеп пен мектеп арасында болатын.* Өткен жылы *м е к т е п а р а л ы қ* жарыста жүлделі орын өз еншіме тиген (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Онда аудандық *м е к т е п а р а л ы қ* еңбек бірлестіктері жұмыс істейді («Лен. жас»).

МЕКТЕП-ИНТЕРНАТ з а т. *Жанында жатақханасы бар жалпы білім беретін мектеп.* Бұдан жарты ғасыр бұрын халқы жаппай сауатсыз осы өңірде бүгін 7 орта мектеп, он бір сегіз жылдық, бір *м е к т е п-и н т е р н а т,* он бастауыш мектеп бар (Б.Қожабеков, Көктөбе). Қазір сол сияқты жетімдер мен панасыз балаларға қамқорлық жасап, үкімет *м е к т е п-и н т е р н а т* ашты (М.Дүйсенов, Мейман.).

МЕКТЕП-КОММУНА з а т. т а р. с о в е т. *Мектеп-интернат.* Қазақстанның көптеген жерінде қазақ қыздары үшін *м е к т е п-к о м м у н а л а р* ашылды («Қазақст. мект.»). *М е к т е п-к о м м у н а л а р д ы ң* негізгі міндеті балалардың дене және ақыл-ой дамуына жағдай жасап, оларға бастауыш білім берумен бірге, еңбек дағдыларын қалыптастыру болды (ҚҰЭ). *М е к т е п-к о м м у н а л а р* 1-басқышты (оқу мерзімі – 4–7 жыл) және 2-басқышты (оқу мерзімі – 9 жыл) болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).

МЕКТЕП-МЕДРЕСЕ з а т. *Жанында жатақханасы бар, жалпы және діни білім беретін оқу орны.* Мектеп ашу, ескі *м е к т е п-м е д р е с е л е р* жұмысын жаңаша қайта құру бұқара арасында ағарту жұмыстарын жүргізу сияқты маңызды істер осы бөлім арқылы жүзеге асырылды (Х.Ермұратов, Октябрь).

МЕКТЕП-ПАНСИОН з а т. *Мектеп-интернат.* Тіпті Джулияны ең жақсы *м е к т е п-п а н с и о н ғ а* орналастырамын («Қаз. әдеб.»).

МЕКТЕПСІЗ с ы н. *Мектептің қатысынсыз, мектебі болмай.* Ой еңбегі мен дене еңбегі арасындағы айырмашылықты жою жөніндегі шаралардың *м е к т е п с і з* шешілмейтіні белгілі («Қаз. әдеб.»).

МЕКТЕПТАНУ з а т. п е д. *Балаларға жалпы оқу әдісін, тиянақты білім беру жағын зерттеу, мұғалімдерді соған даярлау, баулу жайлы педагогика ғылымының саласы. М е к т е п т а н у* – мектеп ісін басқару әдістерін зерделейтін педагогикалық зерттеу бағыты (Педагогика.).

МЕКТЕПТЕС с ы н. *Бір мектепте қатар оқыған (оқитын).* Әр қаладан оралып, бастары қосылған *м е к т е п т е с,* жерлес дос-жарандары сан келіп, сан қиылып би кештеріне, тойға шақырғанда, барғысы келмей, үйден ұзап шықпай қойып еді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Зар тұтқан ғашықтықтан бейшараның, Егіліп, алды толды аққан жастан. Өзінің бір *м е к т е п т е с* жақыны екен, Жанашыр көп шықпай ма замандастан (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Бір мектепте оқитын құрбы-құрдас.* Ашылса *м е к т е п т е с т і ң* кең жүрегі, Көрінді тіл қатысқан ем-тілегі. Жанары баяғыдай жарқ еткенде Мен түгіл,

бәйбішем де елжіреді (К.Салықов, Жезкиік). Кәсіптестер – нәсібі ортақ ауылдай, Студент достар – бірге туған бауырдай. *Мектептестер* – қайта оралмас көктемің, Құрдастарың – соқпай өтпес дауылдай (К.Салықов, Жезкиік).

МЕКТЕПТЕСТЕЙ с ы н. *Мектептес тәрізді, мектептес сияқты.* Ержан бұл бейтаныс қызбен бірге оқыған *мектептесіндей* еркін сөйлесе алатынын білді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

МЕКТЕПТІК с ы н. *Мектепке қатысты, мектепке тән.* Ол кездегі *мектептік* білімім бастауыш дәрежеде ғана екендігін оқушы көпшілік жақсы біледі (С.Мұқанов, Есею жыл.). Кәсіби бағдар беру жөніндегі комбинат пен мектеп жасаған жалпы *мектептік* жоспар қабылданды («Қазақст. мект.»).

МЕКТЕПШІЛІК с ы н. *Мектептің өзіндегі ғана болатын.* Бірқатар мектепте *мектепшілік* бақылау дұрыс ұйымдастырылмаған («Қазақст. мұғ.»). Республикамызда жыл сайын *мектепшілік,* аудандық, облыстық әскери-физкультура жарыстары өткізіліп тұрды («Қазақст. мект.»).

Мектепішілік бақылау. п е д. *Педагогикалық ұжымды басқарудың бір түрі. Мектепішілік бақылауда* мектеп әкімшілігі әр мұғалімнің жұмысын жүйелі түрде тексереді (Педагогика).

МЕКІРЕ з а т. с ө й л. ***Бекіре.*** Қазақта «*Мекіре* балық басын жарға соқпай тоқтамайды» деген мәтел бар (І.Есенберлин, Қатерлі.). Каспийдің солтүстік-шығысындағы суда қызыл қанат, *мекіре,* қызыл балық, құртпа балықтары бар (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Орыс жігіті суып қалған *мекіреден* анда-санда дәм татып қояды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МЕКІРЕДЕЙ с ы н. *Мекіре сияқты, мекіре тәрізді. Мекіредей* тиген тұмсығы қатты басына, Ханның биі, батыры, қирап қалған шатыры (Жамбыл, Шығ.). Бұл жігіт толқын иірімі әлдеқайда сүйрей жөнеп, маңдайы тасқа соғылған *мекіредей* салы суға кетіп келеді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

МЕКІРЕН е т. **1.** *Малдың төліне мейірі түскендегі ыңырануы.* Бірімен-бірі қанаттасып, бірінің артынан бірі шұбырып, ылди-төмен жүгірістен жаппай маңырап, *мекіреніп,* сайдың ішін азан-қазан қылды (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Жаңа қозылап, қозысының шаранасын жалаған кәрі саулықша еміреніп, *мекіреніп,* тұмсығын Айымжанның төсіне тыға беретін еді (З.Ақышев, Ақбел.). Отығып есейіп қалған бұзаудай бөтен енеге жуымады, енесінің де қасына таянса *мекірендей* түрі жоқ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Кекіргенге, ыңыранғанға ұқсатып, тамағынан үн шығару.* Өзі кетудің есебін таба алмай отырған Құлтума бір *мекіреніп* орнынан тұрып, бүкшеңдей жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен сүрінсем *мекіреніп,* күш кіріп, «Шоқ, шоқ» деуін отырса да іш біліп, «Әй, итай», деп қайтамын мен үйіме, Әлемдегі ең мұңды әнді ысқырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МЕКІРЕНТ= е т. *Өз төліне мейірін түсіртіп ыңырату.* Осындай жалғызсырап, өз-өзінен жүдеп, өз-өзінен түңілгендей болғанда, бұзауы өлген сиырдай мөңіреген ойына тұлып болып *мекірентер* де, – сол Асан шалдың гөй-гөйі (О.Бөкеев, Мұзтау).

МЕКІРЕНТУ *Мекірент етістігінің қимыл атауы.* Қасқырға таланған күрең биені құлынының басын иіскелеп *мекірентуі* еді (М.Құттықов, Аяқталма.).

МЕКІРЕНУ *Мекірен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Малдың төліне мейірленіп ыңырануы.* Кез келген саулық малдың төліне қамқорлық жасау, туғанда жалау, адам көмегінсіз аяқтандырып алу, *мекірену,* қызғану жағы басым (Б.Хинаят, Төрт түлік.). **2.** *Кекіргенге, ыңыранғанға ұқсас дыбыс шығару.* Сырттай құр *мекірену* қырықтың кезеңіне шыққан жігіт ағасынан осыдан басқа не күтерсің (Қ.Ысқақов, Түйық). Сөз, күлкі, *мекірену,* жөтелу дегендерің бұл тұста бәрі бірге қосылып, сырт жанға көп үннің мағынасы емес, гүжілі ғана естіледі (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

МЕЛАДИНИН з а т. м е д. *Басқа жара шығып, тазға айналғанда, тері қотырланып немесе алапестеніп кеткен кезде қолданылатын дәрі. Меладинин* – Суданда, Біріккен Араб Республикасында шығатын дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МЕЛАНЖ[1] [франц. melange – қоспа] з а т. **1.** г е о л. *Таужыныстардың бір-бірімен тектік байланысы жоқ сан түрлі кесектерін біріктіретін брекчиялар алабы. Меланж* бағдарлы қысым салдарынан уатылған таужыныс кесектерінің қарқынды қозғалыстарға ұшырауы нәтижесінде қалыптасатын болса керек (Қаз. тілі термин. Геология). **2.** *Әр түрден қосқан жіп не мата.* Өңделіп боялған жіптен тоқылған мата да *меланж* деп аталады (Эконом. география). **3.** х и м. *Концентрациялы азот пен күкірт қышқылының қоспасы. Меланж* күкірт қышқылын мұнарлы әдіспен өндіруде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕЛАНЖ[2] з а т. *Жұмыртқаның орнына пайдаланатын қатырған жұмыртқаның қосындысы.* Жұмыртқадан *меланж* жасалды (Ауызекі).

МЕЛАНОКРАТТЫ с ы н. г е о л. *Магмалық таужыныстарға қатысты қолданылатын, олардың негізінен түсті минералдардан тұратындығын білдіретін анықтауыш. Мела-*

н о к р а т т ы таужыныс лейкократты таужыныс ұғымына қарама-қарсы мағынада қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕЛАНОМА [грек. melas, melanos – қара және oma – пайда болған ісікке жалғанатын жалғау] з а т. м е д. *Денедегі қатерлі ісік. М е л а н о м а* меланин (қоңыр, қара немесе сары түсті жоғары молек. суда ерімейді) пигменттерін түзетін клеткалардан тұрады (ҚҰЭ). *М е л а н о м а н ы ң* пайда болуына, алған жарақат, жыныстық жетілу кезінде гормондардың шектен тыс көп бөлінуі әсер етеді (ҚҰЭ).

МЕЛАНОЦИТТЕР [грек. Melanocytus] б и о л. *Тері эпидермисінің негіздік (базальды) қабатында орналасқан өсінділі торшалар. М е л а н о ц и т т е р* бояғыш зат – меланин пигментін бөліп шығарады (ҚҰЭ). *М е л а н о ц и т т е р д е* тонофибриллалар болмайды, органеллалар да нашар жетілген (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕЛАНХОЛИК [грек. melanos chole – қара от]. з а т. **1.** п с и х. *Жүйке жүйесінің әлсіз типіне жататын сезімтал, тұйық адам.* Егер де *м е л а н х о л и к* – темпераментті адам дұрыс тәлім-тәрбие алмаса, ондай адам өзінен-өзі тұйықталып, жұрттан өзін оқшау ұстауы мүмкін (ҚҰЭ). Орыс жазушыларының көрнекті өкілдері Герценді – сангвиник, Гогольді – *м е л а н х о л и к,* Крыловты – флегматик темпераменттерінің өкілдеріне жатқызуға болады (К.Жарықбаев, Психология). *Меланхолик* – адамдарда кездесетін төрт темпераменттің бірі (Педагогика). **2.** м е д. *Уайымға, мұңға берілетін адам.* Уайым-қайғымен аурушы *м е л а н х о л и к* қиялдануға бейім тұратын ақылынан да, қайратынан да сезімі басым, табансыз, күйрек, уайымшыл адамдар (Ж.Аймауытогв, Шығ. жин.).

МЕЛАНХОЛИКТІК с ы н. п с и х. *Меланхоликке тән, меланхоликке қатысты.* Уайымға берілгіштік, жасқаншақтық – *м е л а н х о л и к т і к* темпаментке тән ерекшелік (Психология).

МЕЛАНХОЛИЯ з а т. **1.** м е д. *Себепсіз уайымға берілетін ауру, мұңды күй.* Фотодин дәрісімен *м е л а н х о л и я н ы* да емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **2.** *Мұңдылық, күйректік, уайымшылдық.* Ол өмір бойы *м е л а н х о л и я д а н* зардап шегіп келе жатқанын түсінетін сияқты («Қаз. әдеб.»). Ақын *м е л а н х о л и я ғ а* ұрынып, мына секілді сары уайым өлеңдер жазады (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

МЕЛДЕ з а т. *Молдалар киетін ұзын ақ шапан.* ≈ *М е л д е* киген молда.

МЕЛДЕК з а т. к ө н е. *Кеңірдек, тамақ.* Мейлі, ішсін, жесін, ет пен қымызды *м е л д е г і н е н* келтіріп, ауыздарынан шығармасам, атым өшсін (С.Жүнісов, Ақан сері). Асыл шөп, жасыл шықтың иісі аңқып, Батқандай *м е л д е г і н е н* нұрға қалқып (С.Торайғыров, Шығ.). Өтірік қияпазданып, *м е л д е г і н е н* шыға тойып, ықылық атып отырған адамдай, қолымды тамаққа батыра алмаймын (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Мелдек атты. *Шамадан тыс тойды, ықылық атты. М е л д е к а т ы п* майға тойған қасқырлардың құтылып кетуі қиынға айналған (С.Сауытбеков, Аютас). *М е л д е к а т ы п* саған қашан тоямын. Сені ойласам басқа үмітті жоямын; Қадіріңді бір өзімдей кім білер, Жаным-алтын! Жаным деп ат қоямын (Д.Әбілев, Алтай.).

МЕЛДЕКТЕ= е т. **1.** *Қатты тою, аузымұрнынан шыға ішу.* Қымызға *м е л д е к т е г е н* екі жігіт шаңқай түсте атқа қонды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Албан – мейман келсе *м е л д е к т е п,* берекесі кіре түсетін қонақжай ел (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Ол үшін ілкімді, ұшқыр атқа мініп, әбден *м е л д е к т е п* тойған бүркітке ең ұрымтал деген иек артпадан тұтқиылда қосылып береді (А.Сейдімбеков, Аққыз). **2.** *Лықа толу.* Жемсауы *м е л д е к т е г е н* қыран, аң ұстап, өзі тояттаған төңіректен еш уақытта ұзап кетпейді (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

МЕЛДЕКТЕТ= е т. *Қатты тойдырту, аузымұрнынан шығарту.* Кейде қатарынан бірнеше күн үдере жортып, аш қарындарын *м е л д е к т е т е* тойдырып, ұйықтап жатқан үстерінен түсіп қаласың (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Күшіктің бөлтірікке айналар кезінде оларды қансоқтыға *м е л д е к т е т і п,* жондандырып өргізбек болды (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

МЕЛДЕКТЕТУ *Мелдектет етістігінің қимыл атауы.* Бірақ анау қауғаны алып, біздің шелегімізге су толтырып беруі, не малымызды суға *м е л д е к е т е т у і* керек еді (Ж.Түменбаев, Қимас қазына). Бала сәлемдескеннен кейін: – Ата, қызыңыз ертеңдер келіп қалар. Сүйіншісіне қауынға бір *м е л д е к т е т у і ң і з г е* болады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МЕЛДЕКТЕУ *Мелдекте етістігінің қимыл атауы.* Екіншіден, кекесін мен кекке *м е л д е к т е у,* алдымен, өзіңіз айтқан тайқы зерделерге хас мінез болуға керек-ті (А.Сүлейменов, Бесін).

МЕЛДЕЛЕ= е т. с ө й л. ***Мелдекте***. Таң қыландағаннан өрген жануарлар жайлаудың шүйгініне *м е л д е л е й* тойып, мамырлай басып, әрең жылжиды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

МЕЛДЕЛІ с ы н. *Сопы, молдалардың ақ шапанын киген.* Аққудың терісін киіп, асатаяқ ұстаған ақ *м е л д е л і* ақсақал кез келгенде, Жағыпар қатты сасып қалады (С.Қасиманов, Алтай).

МЕЛДЕС= е т. ж е р г. *Бәс тігісу.* Олар *м е л д е с т і* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕЛДІК з а т. с ө й л. ***Мелдек***. Өзгелері де *м е л д і г і н е н* атып, майды саусақтың саласынан ағызып, жаласып, «Шіркін, бай десе, бай ғой» десті («Әдебиет майданы»).

МЕЛЖЕМ з а т. *Күш, қайрат, қуат.* ≈ *М е л ж е м г е* ие.

МЕЛЖЕМДЕ= е т. *Мылжалау, мыжу, езу.* Бұл бейнесіне қарағанда, әкемнің мені ұстай ап, *м е л ж е м д е п* сабағысы келген болу керек (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жау жер жағдайын біліп, бізді сазға қамап *м е л ж е м д е г і с і* келеді-ау деймін (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

МЕЛЖЕМДЕТ= е т. *Мылжалату.* Сөйтті де қазының қыртысын жанындағы серігіне *м е л ж е м д е т і п* көрсетті («Жұлдыз»).

МЕЛЖЕМДЕТУ *Мелжемдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е л ж е м д е т у м е н* болды.

МЕЛЖЕМДЕУ *Мелжемде етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е л ж е м д е у г е* қимады.

МЕЛЖЕМДІ с ы н. **1.** с а я т. *Мықты, қарулы, күшті деген мағынадағы қыран құстың сыны.* Бірақ Қосбармақ қанша бұлқынғанымен, аш қыранның *м е л ж е м д і* саусақтары босатар емес (А.Сейдімбеков, Ақиық). Жұқалау көк тұмсығы болса жалпақ, *М е л ж е м д і,* жұмыр аяқ, бұты талтақ. Көзі ауданды, қып-қызыл, көкшіл маңдай, Іші кең, саны жуан, болса шалқақ (Саятшы.). **2.** *Қарымды, білекті, күшті (адам туралы).* Бет әлпеті жалпақтау, шықшытты, ақылға біткен өткір, ойлы көзді, *м е л ж е м д і* кісі екен (М.Қаратаев, Далада.). Алдындағы кішігірім тебінгідей қасаң былғарыны шұмегі шұнтиған қара құманнан дым бүркіп, *м е л ж е м д і* қос қолымен мытып, қайта-қайта уқалайды (Б.Амнашин, Көкжар).

МЕЛИОНДОЗ з а т. м е д. *Адамға жануарлардан жұғатын аса жұқпалы ауру. М е л и о н д о з* деген латын тіліндегі екі сөзден құралады: mels – маңқа және oidos – ұқсас (Аса жұқпалы.).

МЕЛИНИТ з а т. х и м. *Күшті жарылғыш заттардың бірі. М е л и н и т* жарылған соң қатты түтіндеп жанады (Әскери іс).

МЕЛИОРАТИВТІК с ы н. с у ш а р. *Жерді суландыруға қатысты.* Шудың оң және сол жақ беткейлерінде суартуға жарамды 62 мың гектардай жер бар, оның жарымы күрделі *м е л и о р а т и в т і к* шараларды қажет етеді (Е.Жамалбеков, Суармалы.). Ең алдымен совхоздың жерді суландыру және *м е л и о р а т и в т і к* жұмыстарын техникамен жабдықтау керек (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). Шаруашылық басқармасы *м е л и о р а т и в т і к* жұмыс жоспарының дұрыс орындалуын үнемі қадағалайды (М.Тайыров, Балқаш.).

Мелиоративтік гидрогеология. с у ш а р. *Гидрогеологияның ауылшаруашылығындағы жерді тиімді меңгеру мен гидрогеологиялық жағдайды жақсартудың әдіс-тәсілдерін зерттейтін саласы. М е л и о р а т и в т і к г и д р о г е о л о г и я* ауылшаруашылық гидротехника мелиорациясын гидрогеологиялық тұрғыдан негіздеумен шұғылданады («Жас Алаш»).

МЕЛИОРАТОР з а т. с у ш а р. *Жерді суландыру жұмысының маманы.* Бұл келешегі бар еңбекті инженер *м е л и о р а т о р л а р* бастаған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Судың қай жерден ағатыны су технигімен немесе *м е л и о р а т о р м е н* келісе отырып жүргізіледі (М.Сабыров, Бөгет салу.).

МЕЛИОРАТОРЛЫҚ с ы н. с у ш а р. *Мелиоратордың жұмысына қатысты.* Беде топырақты органикалық заттармен және азотпен байытумен қатар сортаң жер үшін тамаша *м е л и о р а т о р л ы қ* ерекшелігі де бар (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Хасеннің әкесі көп жыл бойы ауылда *м е л и о р а т о р л ы қ* жұмыспен айналысып келген (З.Ақышев, Біздің шамш.).

МЕЛИОРАЦИЯ [лат. melioratio – жақсарту] з а т. с у ш а р. *Жерді жақсартуға бағытталған техникалық және шаруашылық-ұйымдастырушылық шаралар жиынтығы. М е л и о р а ц и я* дегеніміз – шалшық суларды құрғату, ұсақ құмдарды бекіту және басқа жолдармен ауылшаруашылығына пайдалану үшін жерді негізінен жақсарту («Білім және еңбек»). *М е л и о р о ц и я н ы н* Қазақстан үшін айрықша маңызы бар («Жас Алаш»). *М е л и о р а ц и я н ы н* ішіндегі ең көп тараған түрі су *м е л и о р а ц и я с ы* (ҚҰЭ. *М е л и о р а ц и я* – суландыру, құрғату, орман мелиорациясы, агромелиорация, химиялық мелиорация және т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ). *М е л и о р а ц и я* объектілеріне: жалпы ландшафт және оның жекелеген бөліктері (топырақ, шабындық, суқоймалар және т.б.) жатады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорация ғылымы. *Жерді өңдеп жақсарту ғылымы; гидротехниканың, агротехниканың, агрометеорологияның, шаруашылықты ұйымдастыру және т.б. зерттейтін ғылыми білімдер шоғырланған жинақ. М е л и о р а ц и я г ы л ы м ы н ы н* негізгі мақсаты – топырақ құрамын түбінен жақсарту әдістерін ауылшаруашылығында пайдалану арқылы жете зерттей отырып, практикалық деректерді пайдалану, топырақтың суды сіңіру, ауа мен жылуды және қоректену режімін тиімді пайдалану, ауыл шаруашылық дақылдарынан мол және тұрақты өнім алу (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорация қоры. *Жер түбірінен немесе азды-көпті жақсартуды қажет ететін, сол жерлерге гидротехникалық мелиорация, химиялық мелиорацияны, агромелиорациялық шаралар және мәдени-техникалық жұмыстар жүргізіліп, ауылшаруашылығында тиімді пайдаланылатын жер көлемі.* Гидромелиорация шараларын жүргізуді өте қажет ететін жерді бірінші кезектегі *гидромелиорация қоры* деп атайды (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациядағы бүріккіш. *Арна бойындағы арамшөптерді химиялық заттар бүркіп құрту үшін қолданылытын құралдар түрі* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорацияны жобалау. *Сушаруашылығы мен мелиорациялық құрылыстар салуға қажетті жобалау-смета құжаттары* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорация ықпалын болжау. *Ғылыми зерттеу негізінде табиғи процестерге мелиорациялық шаралардың тигізетін ықпалын алдын ала болжап білу. Мелиорация ықпалын болжау* – сонымен қатар өзен алабының мелиорациялық схемасын жер және су қорын пайдалану барысында жүзеге асырылатын шаралар кешені (Қаз. тілі термин. Су.).

МЕЛИОРАЦИЯЛА= е т. *Жерді суландыру жолымен жақсарту, құнарландыру.* Біздің республикадағы сушаруашылық құрылысында бірегей су құбырларының құрылысы кеңінен пайдаланып, жерді *мелиорациялайды* (Тербеледі тың дала).

МЕЛИОРАЦИЯЛАН= е т. *Суарылу, су жіберілу. Мелиорацияланған* тау жыныстарының физикалық-химиялық қасиеттерінің сандық сипаттамасын алу мен олардың кеңістік пен уақыт ағымындағы өзгергіштігін бағалау үшін бекемдеу сапасын бақылау әдістері жасалады (ҚҰЭ).

Мелиорацияланатын жерді игеру. *Мелиорацияланатын жерден жоспарланған өнім алу үшін жүргізілетін инженерлік, агротехникалық және шаруашылық ұйымдастыру шараларының кешені* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорацияланатын жерді өңдеу. *Жер өңдеудің арнаулы жүйесі. Мелиорацияланған жерді өңдеу* арқылы өсімдік тамыры қоректенетін топырақ қабатының құрылымы, судың физикалық қасиеті жақсартылады және топырақ қабатындағы ылғал қайта бөлініп, ондағы процестер реттеледі (Қаз. тілі термин. Су).

МЕЛИОРАЦИЯЛАУ *Мелиорацияла етістігінің қимыл атауы.* Бұл – комплексті механикаландыру, химияландыру және жерді кеңінен *мелиорациялау* деген сөз («Қазақст. комм.»). Егіншілер *мелиорациялау* жұмысын кеңінен жүзеге асырды («Соц. Қаз.»).

МЕЛИОРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Жерді суландыру жұмысына тән, мелиорацияға қатысты.* Суармалы егіс егетін аудандардың басым көпшілігі үшін *мелиорациялық* жұмыстардың ең басты мәселесі – суармалы жерлердің сортаңдануына және батпақтанып кетуіне жол бермеу болып табылады (М.Ерлепесов,.. Суармалы егін.). *Мелиорациялық* су құрылысы жүйелерін салу жөнінде зор көлемді жұмыстар жүргізілді («Қазақст. комм.»).

Мелиорациялық аудандастыру. *Жерді аудандастыру, табиғи кешендік факторлар арқылы, мелиорацияның қажеттілігін және оның іске асырылу мүмкіндігін анықтау. Мелиорациялық аудандастыру* оған талдау, табиғи шаруашылық жағдайының қажеттілігін таңдау принципі тұрғысынан орналасуы, жерді өңдеп жақсарту, оның қоршаған ортаға тигізетін әсерін есепке алу жұмыстары жатады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық география. *Табиғи мелиорациялық жүйе мен оның құрамын, табиғи, техникалық, әлеуметтік-экономикалық элементтердің оңтайлы нұсқаларын пайдалану әдістерін зерттейтін қолданбалы география. Мелиорациялық географияның* міндеті – мелиорациялық шараларды жүргізудің қажеттігін кешенді географиялық зерттеулер арқылы дәлелдейді (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық гидрогеология [лат. melioratio – жақсарту] с у ш а р. *Топырақ құнарлығын үдемелі арттыру және ауылшаруашылығы дақылдарынан тұрақты мол өнімді алуды қамтамасыз ету мақсатымен гидрогеологиялық жағдайларды жерді мелиорациялау процесінде зерттейтін және мелиорациялық шараларды (жер суару, суландыру, құрғату және т.б.) жобалаумен айналысатын гидрогеология ғылымының қолданбалы саласы. Мелиорациялық гидрогеология* – мелиорациялық жүйені жоспарлауға қажетті су пайдалану және гидромелиорациялық шаралар көрсеткіштерін табумен қатар, аумақты табиғи сумен қамтамасыз ету мен суармалы жерлерді өңдеу режімінің заңдылықтарын зерттейтін құрлық гидрологиясының басты бөлімі (Қаз. тілі термин. Су). *Мелиорациялық гидрогеологияның* негізгі міндеті – су режімінің егістікке пайдалану аумағындағы ағуы, сіңуі заңдарын және оның негізгі гидрологиялық көрсеткіштері мен гидромелиорациялық шараларды жоспарлау мен пайдалану, сонымен қатар – өзеннің, көлдің, су қоймасының және т.б. гидрологиялық есептеулерін жерді ме-

лиорациялау кезінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық гидрогеологиялық ізденістер. с у ш а р. *Мелиорациялық құрылысты жобалауға қажетті материалдарды, су баланстарын жасауға, мелиорациялық жүйе құрылысын тиімді түрде жүргізіп, оны пайдалану үшін далалық зерттеулер мен бақылау жұмыстарының қорытындысын пайдалану шаралары. М е л и о р а ц и я л ы қ г и д р о г е о л о г и я л ы қ і з д е н і с т е р д і ң* құрамы мен көлемі гидрологиялық тұрғыдан зерттелуіне, мелиорация түріне, су ағынының гидрологиялық режімінің сипатына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық егіншаруашылығы. *Өңделіп, жақсартылған жердегі егіншаруашылығы* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жер жырту. *Топырақтың құрамын жақсарту үшін жерді арнайы соқамен жыртып, өңдеу. М е л и о р а ц и я л ы қ ж е р ж ы р т у* көбінесе сазды, саздау, батпақты жерлерді жыртып-өңдегенде қолданылады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жұмыстарды жоспарлау. *Мелиорациялық күрделі құрылыс жоспарын жасау, өндірістік құрылыс жұмыстарын жобалау және іздестіру жұмыстарын қоса жалғастыру, мелиорациялық сушаруашылық жүйелерін ретке келтіре отырып, тиімді пайдаланумен қатар аталған іс-шаралардың орындалуын да, ұйымдастыру жұмыстарын да жоспарлау. М е л и о р а ц и я л ы қ ж ұ м ы с т а р д ы ж о с п а р л а у* шаруашылық жоспарына сәйкес белгілі бір мерзімге алдын ала есептелініп жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жұмыстарды механикаландыру. *Мелиорациялық объектінің құрылысын салу және оны пайдалану кезіндегі жұмыстардың машина және механизмдер арқылы атқарылуы* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйе. *Атқаратын қызметі бір-бірімен байланысты болатын гидротехникалық-инженерлік құрылыстар мен құрылымдар жинағы. М е л и о р а ц и я л ы қ ж ү й е* жұмыс істеуіне қарай былайша сараланады: жер құрғату – топырақ ішіндегі артық ылғалды алып кетіп, оны су қабылдағыш құрылысқа коллекторлармен жеткізу (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйелердің кадастры. *Мелиорациялық жүйенің имараттарын жыл сайын тексерген кездегі жиналған мәліметтер негізінде жүйеленген көрсеткіштер жинағы* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйені жөндеу. *Жүйені пайдалануға қашан да дайын ұстау, оның кейбір элементтерін немесе мелиорациялық жүйенің негізгі технологиялық параметрлерін толық қалпына келтіру жөніндегі техникалық-экономикалық және ұйымдастыру шараларының кешені. М е л и о р а ц и я л ы қ ж ү й е н і ж ө н д е у* кезекті жөндеу, ағымдағы жөндеу, күрделі жөндеу және апаттық жөндеу болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйені күрделі жөндеу. *Мелиорациялық жүйенің көлемді элементтерін қалпына келтіріп, бұзылған жерін жөндеп, әдеттегідей оның есепті мерзімінің ішіндегі жұмыс істеуін қамтамасыз ету* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйені қадағалау. *Техникалық пайдалану кезінде жүйені тексеру шаралары. М е л и о р а ц и я л ы қ ж ү й е н і қ а д а ғ а л а у* қорытындысы негізінде жүйенің жұмысқа жарамды-жарамсыздығы анықталып, оны жөндеу жоспарлары жасалады (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық қопсытқыштар. *Қатты және тоңазыған топырақты қопсыту, сортаң топырақ құрамын араластыру арқылы тұзын жою үшін қолданылатын құрылғы. М е л и о р а ц и я л ы қ қ о п с ы т қ ы ш т а р д ы* сонымен қатар топырақтың су эрозиясына, тоңдануына қарсы пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су). Негізгі типтер: статистикалық және динамикалық *м е л и о р а ц и я л ы қ қ о п с ы т қ ы ш т а р* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық жүйелерді құжаттандыру. *Жүйелі түрде есептеліп жүргізілген, мелиорациялық жүйелердің белгілі бір уақыттағы құрылымдық, техника-экономикалық және т.б. көрсеткіштерінің арнайы құжаттары мен әрбір гидротехникалық құрылыстың құжаты* (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық мәшинелер. т е х. *Мелиорациялық жұмыстың агротехникалық талабына лайықты – бір немесе бірнеше операциялы технологиялық процеспен жұмыс істейтін мәшине. М е л и о р а ц и я л ы қ м ә ш и н е л е р* мелиорациялық жұмыстарды механикаландыруға арналған (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық сорғы стансысы. *Мелиорациялық жүйеде халықаралық құрылыс нормалары мен қағидалары бойынша жобаланатын, салынатын және пайдаланылатын суармалау сорғы стансысы. М е л и о р а ц и я л ы қ с о р ғ ы с т а н с ы с ы* су берудегі сенімділігі жағынан үш категорияға бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су).

Мелиорациялық топырақ. *Топырақ құрамын, шығу тегін, қасиетін, географиялық тарауын анықтау, осы қасиеттерін мелиорацияда тиімді пайдалануға бағытталған топырақтану саласының қолданбалы түрі. Мелиорациялық топырақ* топырақ құнарлығын арттыруда тыңайтқыштарды дұрыс пайдалану мен топырақ эрозиясына қарсы жүргізілетін шаралар жинағы (Қаз. тілі термин. Су).

МЕЛЛИСА з а т. ө с. *Сары гүлді, көпжылдық шөптесін өсімдік.* Ерінді гүлділер тұқымдасына жататын дәрілік *мелли садан* лимон иісі шығады (К.Шалекенова, Жеміс-жидек.).

МЕЛМИ= е т. с ө й л. ж е р г. ***Мелши***. Төрт жағында *мелмиген* төрт қабырғадан басқа ештеңе жоқ екеніне көзі жеткен соң барып, қолындағы қағазға үңілді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *Мелмиген* көк теңіз. Мелмиген көк шың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кеше ғана *мелмиіп* жатқан меңіреу дала, енді міне әндетіп қоя берді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты.).

МЕЛМИЮ ж е р г. *Мелми етістігінің қимыл атауы.*

МЕЛОДЕКЛАМАТОР з а т. м у з. *Музыкаға қосылып өлең оқитын адам.* ≈ *Мелодекламатор* өнері.

МЕЛОДЕКЛАМАЦИЯ з а т. м у з. *Музыкаға қосылып өлең оқу.* ≈ *Мелодекламация* орындалды.

МЕЛОДИКА з а т. м у з. *Күй, саз туралы ілім. Мелодика* даму үстінде («Лен. жас»).

МЕЛОДИКАЛЫҚ с ы н. *Мелодикаға қатысты, мелодикаға тән.* Опера әншісі ең бірінші кезекте *мелодикалық* минорлы гаммаға, әннің мелодикалық құрылымына баса көңіл бөлуге тиіс («Мәдениет және тұрмыс»). // *Ырғақтық, саздылық. Мелодикалық* құрылысындағы жақындық, грамматикалық түзілім жағынан ұқсастық, құрылымдас тармақтардың мәнерлілігі айрықша сезіледі («Қазақст. мект.»).

МЕЛОДИСТ з а т. *Әр алуан мелодия жазып шығарушы сазгер.* Бір кезде тәптәуір ән жазып, халық алдында жарқ етіп көрінген жас композиторларымыз бен *мелодистеріміз* соңғы кезде өздерін-өздері қайталап кетіп жүр (І.Омаров, Серпін). Тамаша *мелодист* Рамазан Елебаев елімізге, әсіресе, өзінің екі әнімен әйгілі (М.Ахметова, Қазақст. композит.). Көптеген лирикалық әндердің иесі, талантты *мелодист* – Ш.Қалдаяқов («Қаз. әдеб.»).

МЕЛОДИЯ [грек. melodia – ән, әуен] з а т. *Белгілі бір музыкалық тұтастықты құрайтын дыбыстар жүйелігі, ырғақ сазы.* Көкшенің көркем әндерінің дәстүрінде жазылған шалқыған *мелодия* атшабыстың ырғағымен жүреді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Менің алдымда «Қазақ-қырғыздың мың өлеңі» жинағы жатыр, олар нотаға түсірілген, олардың *мелодиясы* мейлінше нұсқалы (Х.Сүйіншалиев, Ізденіс.). *Мелодия* – белгілі бір көркем ойды бейнелейтін, ырғағы мен ладтық-интонациялық жағынан жүйеге келтірілген дыбыстар тізбегі (ҚҰЭ).

МЕЛОДИЯЛЫ с ы н. *Сазды, ырғақты.* «Маңмаңгер» – екпіні жәй, сазды, нәзік, жұмсақ *мелодиялы* халыққа белгілі ән (А.Жұбанов, Замана.).

МЕЛОДИЯЛЫҚ с ы н. *Мелодияға тән, мелодияға қатысты, сазды.* Олардың музыкалық характеристикалары тек *мелодиялық* жолмен емес, оркестр мүмкіндігінде, гармониялық суретте, интервалдық өрістеу не интонациялық тоқырау арқылы беріліп отырады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Әннің *мелодиялық* негізі байыды, оған жазылған өлеңдердің мазмұны тереңдене түсті (І.Омаров, Серпін). Композитор өнерінің бір кереметі – осы *мелодиялық* синтезде ме деп ойлаймыз («Қаз. әдеб.»).

МЕЛОДИЯШЫЛ с ы н. *Мелодияны ұнататын, мелодияға құмар.* Асылы, ақыл *мелодияшыл* болмай, композитор өлең танығыш, талғамшыл болмай, жақсы текстің туылуы қиын («Қаз. әдеб.»).

МЕЛОДРАМА [грек. melos – өлең және драма] з а т. ә д е б. *Шиеленіскен тартысқа, эмоциялық сезімге, ізгілік пен зұлымдықтың қарама-қарсы қайшылығына орайласып келетін, моральдық тағылым-тәрбиеге құрылған пьеса, драмалық шығарма.* Пьесамен қоса цирк ойындары, *мелодрама,* пантонима, концерт қабаттаса жүрген (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). *Мелодрама* актерлік өнердің қалыптасып, дамуына ықпалын тигізді («Түркістан»).

МЕЛОДРАМАЛЫ с ы н. *Мелодрамаға негізделген.* ≈ *Мелодрамалы* шығарма.

МЕЛОДРАМАЛЫҚ с ы н. *Мелодрамаға қатысты, мелодрамаға тән.* Соған қарап мен мұны трагедиялық тұлға емес, жұрт көңілін көтеру үшін ғана алынған *мелодрамалық* бірдеме шығар деп қалып едім (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Ақын Иранбек Оразбаевтың туындылары *мелодрамалық* сазымен, тақырыпты ашудағы және көркем композиция құрудағы ізденісімен баурайды («Қаз. әдеб.»).

МЕЛОДРАМАТИЗМ з а т. *Адам көңілкүйіне әсер ететін шиеленіскен оқиғаны артықша әсірелеушілік.* Жазушы оқиғаны артықша әсірелеушілікке, *мелодраматизмге* ұрынған деген пікір айтқандар болды («Қаз. әдеб.»).

МЕЛОМАН з а т. *Музыка мен әнге құмар, соған жан-тәнімен берілген адам.* Лопухов – нағыз *м е л о м а н*, барлық операны жатқа біледі («Президент және халық»).

МЕЛОС [грек. melos] з а т. *Музыкадағы әуенділікті білдіретін ұғымның жалпы атауы. М е л о с* ежелгі Грекияда ән ырғағын айқындау мақсатында қолданылған (ҚҰЭ).

МЕЛТЕК з а т. с ө й л. ***Мелдек.*** Еңбекқор халықтың тек осы мінезі жұқса, біздің қазақ *м е л т е к* атар еді-ау (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

МЕЛШЕСІНЕН үс т. с ө й л. ***Белшесінен.*** Белінен шойырылған дәу мақұлықтай бөксесінен шоңқиып, батпаққа *м е л ш е с і н е н* кіріп кетіпті (Қ.Ысқақов, Бұқтырма). Көркем әдебиет те *м е л ш е с і н е н* келіп тұрған жоқ (Т.Ахтанов, Үндістан).

МЕЛШИ= е т. **1.** *Үн-тұнсіз, қимылсыз, сілейіп қалу, сазару. М е л ш и г е н* баяғыдай меңіреу орман, Ойнаған асау бұлақ шапшып ордан. Жел анау көрінгенді бір сүйсе де, Жар таппай жаны бірге «мәңгі» оң ұрған (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен аңырып жын соғып кеткен кісідей *м е л ш и і п* отырғанда, қайдан аңдып тұрғанын білмеймін Басташ жетіп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Тып-тыныш болу, дыбыс шығармау.* Ол үшін құм шағылдар ән салады, Ол үшін таптырмас күй таң самалы. Ол үшін меңіреу құз, *м е л ш и г е н* тас Сыңсыған симфония сан-салалы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Күледі, бірде жылап, зарланады, Көкке қарап, бекерге қарманады. Бірде үнсіз, *м е л ш и і п* тың тыңдайды, Құлағында аққудың арман-әні (М.Мақатаев, Шығ.). Қойғандаймын бәріне тойғандаймын, Біраздан соң өзімді тойға арнаймын. Біраздан соң отырам құр *м е л ш и і п*, Ессіз жандай еш нәрсе ойланбаймын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МЕЛШИТ= е т. *Қимылсыз етіп сілейту, сазарту.* Көршісінің баласы Берікболдың әлгі тосын сұрағы оны қаққан қазықтай *м е л ш и т т і* де тастады (Д.Сапаров, Өткен күн.). Осы көзілдірік оны тас мүсіндей *м е л ш и т і п* тастайтын (И.Жақанов, Қайта орал.).

МЕЛШИТУ *Мелшит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *м е л ш и т у.*

МЕЛШИІС= е т. *Қимылсыз сілейісу, сазарысу.* Күтпеген жерде кездесіп, мойын бұрысқан екі бейне *м е л ш и і с і п* тұрып қалдық (Ж.Мусин, Үміт). Екеуі де *м е л ш и і с к е н* күйде бір сәтке орнай қалған тымырсық тыныштыққа елегізе құлақ түргендей тым-тырыс (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

МЕЛШИІСУ *Мелшиіс етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е л ш и і с у і н* қарай гөр.

МЕЛШИЮ *Мелши етістігінің қимыл атауы.* Аузын буған өгіздей үнсіз *м е л ш и ю* одан қиын (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тек қоңыр салқын арықтың ақырын сыбдыр қаққаны болмаса, төңірек құлаққа ұрған танадай *м е л ш и ю д е* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕЛІШІШІ с ы н. *Кәсіпқой, кәсіп етуші.* Ел аралаған *м е л і ш ш і* саудагерде нендей жаңа қисса болса, атасы оған шығынсынбай алып беруші еді (М.Дулатов, Шығ.).

МЕЛЬХИОР з а т. к е н. *Күміске ұқсайтын мыс пен никельдің қосындысынан тұратын қымбат металл. М е л ь х и о р* механика тетігін, медицина аспабын жасауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *М е л ь х и о р д і ң* механикалық қасиеттері, жылу және электроөткізгіштігі жоғары, тұщы және мұхит суларында коррозияға (жемірілуге), тотығуға өте төзімді, суықтай және ыстықтай жақсы өңделеді (ҚҰЭ). *М е л ь х и о р* тотығуға төзімді, суықтай және ыстықтай түрінде жақсы өңделеді; машина, кеме, ыдыстар жасауда, зергерлік жұмыстарда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕМ [ар. ميم] з а т. *Мим, арабша м әрпінің аты.* Қыздарды мен қайтейін қылаң-сылаң, Қалайша ғашық отқа сабыр қылам. Бірге өскен кішкентайдан қимас сәулем, Басы жұм, ортасы *м е м,* аяғы ләм (Ақан сері, Шығ.).

МЕМБРАНА з а т. ф и з. *Дыбыс тербелісін білдіретін металдан істелген жұқа, серіппелі табақша.* Қысым көп болғанда металл *м е м б р а н а л а р* қолданылады (К.Айманов, Физика.). Эритроцит қабықшасынан тек қана таңдаулы заттар өте алатын болғандықтан, оны жартылай өткізген *м е м б р а н а* деп есептейді (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Неғұрлым интеграл белоктар көп болса, *м е м б р а н а* өткізгіштігі де жоғары болады, өйткені олар әртүрлі заттарды «танып» байланыстырады және сұрыптай тасымалдануына ықпал етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕМБРАНАДАЙ с ы н. *Мембрана сияқты, мембрана тәрізді.* Сергектік-сезімталдығын су жаңа *м е м б р а н а д а й,* қалт еткен жүрек жарлығын Балажан мен бір анадай (М.Әлімбаев, Ту тіккен).

МЕМБРАНАЛЫ с ы н. ф и з. *Мембранасы бар, пластинкалы.* Ол кішкене ғана *м е м б р а н а л ы* телеграмма қабылдағыш аспабын ала келгенді (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Бірақ қателеспес үшін кіндікті немесе *м е м б р а н а л ы* стетоскопты пайдаланса тіпті жақсы (Тракторист.).

МЕМБРАНАЛЫҚ с ы н. ф и з. *Мембранаға тән, соған қатысты.* Сұйық ішіне батырылатын, резеңке пленкамен жабылған цилиндр – *м е м б р а н а л ы қ* датчик, ал қысым өзгерісін көрсететін манометр – манометрлік датчик болады (К.Айманов, Физика.).

Мембраналық ақуыздар. б и о л. *Жасуша мембранасының құрамына кіретін ақуыздар. М е м б р а н а л ы қ а қ у ы з д а р* шамамен мембрананың 50%-ын құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *М е м б р а н а л ы қ а қ у ы з д а р - д ы* мембранада орналасуына қарай үш топқа бөледі (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕМЛЕКЕТ [ар. مملكة] з а т. **1.** *Белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін, қоғам табиғатынан туындайтын ортақ істерді атқаруға қажетті басқарудың жоғарғы дәрежеде ұйымдасқан жүйесі, саяси билік ұйымы. М е м л е к е т* мынадай қызметтерді атқарады: шаруашылық жүргізу (меншік) мәселелерін реттеу (бөлу), жер бөлу, алым-салық жүйесін белгілеу, адамдардың құқықтық жағдайын белгілеу, қорғанысты қамтамасыз ету т.б. (ҚҰЭ). *М е м л е к е т* саяси ұйымдардың ішіндегі ерекше күрделісі және қуаттысы бола отырып, бүкіл қоғамды қамтып, сол қоғам атынан, оның ішінде де, сыртында да өкілдік етіп, сол қоғам үшін қызмет ететін саяси ұйым (ҚҰЭ). *М е м л е к е т т і ң* қоғам өміріне тікелей және жанама әсер ететін ерекше органдары болады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Ел.* Әр сөзді айтпақ болар ебіменен, Дарақы бір ашудың кебіменен. Шын, Машын, Үндіқытай *м е м л е к е т і*, Жау болған Шам шәріптің еліменен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өзіңді күйелеп пе мына томда? Шын ғасыл болған екен мұраты онда. Ақынсыз *м е м л е к е т* көп. Бақытты ма? Айтса ғой біреу барып Платонға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қыс кетіп, жаз келгендей жадырасын, Болса екен тап осындай халық негізі! *М е м л е к е т* Мамырстан бола қойса, Қолынан күншілердің түсер бізі (О.Шораяқов, Шайыр).

Мемлекет болды. *Ел болды, бірікті, бас қосты.* Жаулығы жазираға жоғалмаған, Алыстан қалмақ, шүршіт соны андаған. Алты арыс алауыз боп ақырында, Үш хандық бір *м е м л е к е т б о л а* алмаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ с ы н. *Екі немесе одан да көп мемлекет арасындағы.* Келіссөз барысында екі ел арасындағы *м е м л е к е т а р а л ы қ* қарым-қатынасты одан әрі дамыту бағытында жаңа қадам жасалды («Егемен Қазақстан»). Бізде қалыптасқан жүйе бар, *м е м л е к е т а р а л ы қ* қарым-қатынас жолға қойылған («Жас Алаш»). Мұндай жіктеліс кейін көрініс бергенімен, олар *м е м л е к е т а р а л ы қ* қақтығыстар туындататындай деңгейге жіберілмеді («Егемен Қазақстан»).

МЕМЛЕКЕТҚҰРУШЫ: мемлекетқұрушы ұлт. *Ұлттық мемлекеттің негізі болып табылатын, оның атауына негіз болған ұлттық көпшілік.* Күллі әлемде ең алдымен *м е м л е к е т қ ұ р у ш ы ұ л т т ы ң* пікір-ұсынысы ескеріледі («Жас Алаш»). Қазақстанда *м е м л е к е т қ ұ р у ш ы ұ л т* кім? Қазақ! Сондықтан да ең алдымен қазақтың (тұтас қазақ халқының) пікірі есепке алынғаны жөн («Жас Алаш»).

МЕМЛЕКЕТСЫМАҚ з а т. э к с п р. ж а қ т ы р м а у. *Кішігірім мемлекет, шағын ел.* Екіншісі – пруссиялықтар сияқты бір іргелі мемлекеттің төңірегіне топтасқан шартты түрдегі тәуелсіз не «одақтас» *м е м л е к е т с ы м а қ т а р* болып қайта шоғырлану (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МЕМЛЕКЕТСІЗДЕНДІРУ з а т. э к о н. *Мемлекет меншігінен, иелігінен айыруға бағытталған шаралар.* Сонымен бірге, инфляцияны болдырмау үшін күрес, халық тұтынатын тауарлар шығаратын өндірісті жолға қою, тауарларға сұраным мен ұсынысты теңдестіру, экономикадағы бәсекені және кәсіпкерлікті дамыту, материалдық ресурстарды бөлудің қалыптасқан жүйесін өзгерту, биржалық сауданы дамыту және басқа шаралар астыртын экономиканың өрістеуіне жол бермейтін елеулі шаралардың бірі – меншікті *м е м л е к е т с і з д е н д і р у* және жекешелендіру, оның қарқынын жеделдету болып табылады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *М е м л е к е т с і з д е н д і р у* мен жекешелендірудің нәтижесінде көп укладты экономика орнығуда, ал ол, өз кезегінде, мемлекеттік секторда жұмыспен тұрақты түрде қамтылған жұмыскерлердің босауын жеделдетуде (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

МЕМЛЕКЕТТЕЙ с ы н. *Мемлекет сияқты, мемлекет тәрізді.* Одан да салмақты ойлар ырғатылар. Жүрегің жырға тұнар, сырға тұнар. Бұл жерде жасайтын әр семьяның Шағын бір *м е м л е к е т т е й* қуаты бар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МЕМЛЕКЕТТЕН= е т. с а я с и. *Мемлекет болып құрылу.*

МЕМЛЕКЕТТЕНДІРІЛ= е т. *Мемлекет болып бірігу.* Идеологияланған мемлекетке, *м е м л е к е т т е н д і р і л г е н* идеологияға қарсы қоятын бір ғана жол бар, ол – идеологиясызданған мемлекет пен көп тармақты, былайша айтқанда, «жекешелендірілген» идеология (А.Айталы, Ұлттану).

МЕМЛЕКЕТТЕНУ *Мемлекеттен етістігінің қимыл атауы.* Әсіресе, көшпелілер әлемінің *м е м л е к е т т е н у і* қалған дүниеден ерекшелеу болды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МЕМЛЕКЕТТІК с ы н. *Мемлекетке тән, мемлекетке қатысты. М е м л е к е т т і к* билік жүйесінде мемлекет басшысы, оның жоғарғы лауазымды тұлғасы болып та-

былатын Қазақстан Республикасының Президенті ерекше орын алады («Егемен Қазақстан»). Елімізде көлемі жеті жарым миллион гектар жерді қамтитын тоқсан екі *мемлекеттік* қорық бар (Қазақст. аң байлығы). Идеология, әсіресе, *мемлекеттік* идеология, қоғамды ыдыратпай біріктіруге, әлеуметтік жікшілдікке, кеселге, ақыр соңында ұлттық, мемлекеттік апатқа қарсы күреседі (А.Айталы, Ұлттану).

Мемлекеттік айыптаушы. *Құқық қызметі қылмыстық іс бойынша айыпталушының кінәсін дәлелдеуге бағытталған лауазымды тұлға.* ≈*Мемлекеттік айыптаушының* сөзі.

Мемлекеттік аппарат. қ о ғ. *Заңнамада бекітілген билік бөлінісі негізінде құрылған органдар жүйесі. Мемлекеттік аппарат* түрлі күштеу құрылымына сүйенеді («Түркістан»).

Мемлекеттік аумақ. *Жер шарының белгілі бір мемлекетке қарасты бөлігі. Мемлекеттік аумақта* мемлекет билігі жүреді (ҚҰЭ).

Мемлекеттік бағдарлама. қ о ғ. *Ғылыми-зерттеу, өндірістік, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдық шаралар.* Президент жүзеге асырылуына 150 млрд. теңге қаржы бөлінген ауылшаруашылық кешенін дамытудың *мемлекеттік бағдарламасын* бекітті («Егемен Қазақстан»).

Мемлекеттік билік. *Тікелей мемлекеттің өзі жүргізетін қоғамдық биліктің бір түрі. Мемлекеттік билік* түрі әрқалай («Жас Алаш»).

Мемлекеттік білім стандарты. п е д. *Оқу пәні бойынша оқушылардың алған білімін айқындайтын негізгі құжат. Мемлекеттік білім стандарты* талап етіледі (Педагогика).

Мемлекеттік бюджет. э к о н. *Мемлекеттің белгілі бір уақыт кезеңіне арналған кірістері мен шығыстарының қаржы жоспары.* Онда негізгі мәселе ретінде орташа мерзімді кезеңдегі *мемлекеттік бюджеттің* негізгі көрсеткіштерін реформалауды нығайту жөнінде ұсыныстар қарастырылды («Егемен Қазақстан»).Сөйтіп алынған пайда сомасы тең үлеспен *мемлекеттік бюджетке* түседі (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Мемлекеттік иммунитет. қ ұ қ ы қ. *Әр мемлекеттің егемендігін танудан, бір-бірінің ішкі ісіне араласпау ережесінен тұратын тең құқықтылығы. Мемлекеттік иммунитет* қабылданды (Ауызекі).

Мемлекеттік құпия. қ о ғ. *Әскери, саяси сипаттағы жариялауға болмайтын мәліметтер.* Қазақстан Республикасының *мемлекеттік құпиясы* болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы).

Мемлекеттік облигация. э к о н. *Мемлекет меншігіндегі құнды қағаздар.* Мысалы, капитал нарығының басты институты болып табылатын қор биржасында акцияларды, *мемлекеттік облигацияларды*, басқа да бағалы қағаздарды сатып алу және сату, валюталық келісімшартқа отыру, акциялар мен валюталардың нарықтық курсын белгілеу сияқты операциялар жасалады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Мемлекеттік органдар. *Мемлекет құзырындағы ұйымдар.* Республика Үкіметі мен өзге де *мемлекеттік органдар* мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді (ҚР Конституциясы).

Мемлекеттік рәміздер. *Мемлекеттің тәуелсіздігін білдіретін символикалық айырым белгілері.* Мемлекет адамдарға *мемлекеттік рәміздерді* қастерлеуді парыз етеді («Айқын»).

Мемлекеттік су кадастры. *Судың жай-күйі, оны пайдалану және қорғау туралы деректердің жиынтығы. Мемлекеттік су кадастрына* суды сан және сапа көрсеткіштері бойынша есепке алудың, су пайдалануды тіркеудің деректері, сондай-ақ суды пайдалану туралы мәліметтер кіреді (Қаз. тілі термин. Су).

Мемлекеттік сыйлық. *Қоғамдағы еңбегі, қол жеткізген жетістіктері үшін азаматқа мемлекет тарапынан берілетін марапат.* Қырық тоғызыншы жылдың көктемінде Мұқаң *Мемлекеттік сыйлықтың* бірінші дәрежелі лауреаты болды (Ғ.Сланов, Замана.).

Мемлекеттік тапсырыс. қ о ғ. *Кәсіпорынға (мекемеге, ұйымға) мемлекеттің атынан нақты өнімді дайындап, тұтынушыларға жеткізу, өндірістік және бейөндірістік, ғылыми-зерттеу және басқа сипаттағы белгілі бір жұмысты орындау жөнінде берілетін тапсырма. Мемлекеттік тапсырыс* бірінші кезектегі қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатын көздейді (ҚҰЭ). Осыған орай кәсіпорындарға өндірістік қуаттарды және әлеуметтік сала объектілерін орталықтандарылған мемлекеттік күрделі жұмсалым есебінен іске қосу жөнінде *мемлекеттік тапсырыс* беріледі (ҚҰЭ).

Мемлекеттік тіл. қ о ғ. *Мемлекеттің мемлекетқұрушы ұлтының мәртебесі Конституцияда бекітілген қоғамның барлық салаларында сыртқы қатынаста қолданылатын ресми тілі.* Қазақстанның *мемлекеттік тілі* – қазақ тілі («Ана тілі»). Палаталарды *мемлекеттік тілді* еркін меңгерген өз депуттарының арасынан Пала-

талар депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен жасырын дауыс беру арқылы Сенат пен Мәжіліс сайлаған төрағалар басқарады (ҚР Конституциясы). *Мемлекеттік тіл* мәселесі Конституцияда бекітілген, мемлекеттік мекемелерде іскағаздар осы тілде жүргізіледі (ҚҰЭ). Әдетте мемлекет негізін құраушы әрі жердің байырғы иесі болып саналатын халықтың тілі *мемлекеттік тіл* болып бекітіледі. Бірақ ұзақ уақыт отар болып, өз тілін ұмыта бастаған кейбір елдерде отарлаушы елдің тілі мемлекеттік тіл болып бекітілген (ҚҰЭ).

Мемлекеттік хатшы. қ о ғ. *Мемлекеттік дәрежедегі жоғары лауазымды тұлға. Мемлекеттік хатшы* басқаратын мемлекеттік комиссия ескерткіш тұрғызудың басқа қағидасын белгілеу туралы шешім қабылдады (Қаз. тілі термин. Заң). Ал АҚШ-та *мемлекеттікхатшы* конституция бойынша кеңесші орган болып саналғанымен, іс жүзінде Сыртқы істер министрлігінің қызметін атқаратын сыртқы саясат басқармасы – мемлекеттік департаментті басқарады (ҚҰЭ).

Мемлекеттік шекара. қ ұ қ ы қ. *Белгілі бір елдің құрлықтағы немесе судағы аумағының шегін көрсететін меже. Мемлекеттік шекараны* бойлай шекаралық белгілер орнатылады (ҚҰЭ). *Мемлекеттік шекараның* күзетін шекаралық әскер (шекарадағы күзеттер, шекаралық қарауылдар) жүзеге асырады (ҚҰЭ).

Мемлекеттік шығыстарды бағдарламалау. э к о н. *Мемлекеттік бюджетті жасау тәсілі. Мемлекеттік шығыстарды бағдарламалауда* мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігі жүзеге асырылатын мемлекеттік бағдарламалар бойынша тиісті құрылымдарға бөлінеді, сөйтіп, әрбір қаржыландыру бірлігіне қатысты шешілуге тиісті нақты міндеттер айқындалады (ҚҰЭ).

МЕМЛЕКЕТТІЛІК з а т. *Мемлекеттік дәстүрдің, үрдістің болуы, оның заңдылық деңгейіне жетуі.* Мұндағы бір алаңдататын нәрсе – қазақ *мемлекеттілігін* сақтап қала аламыз ба? – деген мәселе («Жас Алаш»). Әртүрлі себептерге байланысты *мемлекеттілік* пен ұлттық тұтастық идеясы дағдарысқа ұшыраған шақта, елдің қоғамдық және саяси өмірінің сахнасына бүкіл рухани идеяға ұйтқы болып дін шығады (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Біздің дәуірімізге дейінгі 238-210 жылдарда ол жасаған түбегейлі өзгерістер – әлі күнге дейін Қытай *мемлекеттілігін* ұстап тұрған негізгі ұстындар (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

МЕМЛЕКЕТШІЛ с ы н. с а я с и. *Мемлекет мүддесін басқадан жоғары қоятын, күшті мемлекет құру идеясын қолдаушы.* Әрбір адамның мемлекетшіл болу қасиетінің азаматтық ұстанымы мен қоғамға адал қызмет ету міндетін шегелеп айтты. *Мемлекетшіл* болу сөз жүзінде емес, нақты әрекеттермен айқындалуы тиіс («Егемен Қазақстан»). Кешегі қапыда кеткен Алаш зиялылары осы *мемлекетшіл* тұлғалар болғаны анық («Егемен Қазақстан»). // *Жалпыұлттық, елдік деңгейде ойлайтын, әрекет ететін.* Қазіргі саяси лексикада *мемлекетшіл* деген термин бар. Бұл ұғым ойлау жүйесі мен іс-әрекетінің ауқымы жалпыұттық, тұтас мемлекеттік деңгейге ұласқан көрнекті адамдарды білдіреді («Егемен Қазақстан»).

МЕМЛЕКЕТШІЛДІК з а т. с а я с и. *Мемлекетшіл болушылық, елдікті басым көрушілік.* Біздің ұлтымызда толық мағынадағы *мемлекетшілдіктің* жарқын үлгісін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың өмірі мен іс-әрекетінен нақты көретін болсақ, осы жылдар бойында оның жанында үзеңгілес қатар жүріп, сенімді серік бола білген азаматтардың да қимылы қалың жұрттың көз алдында («Егемен Қазақстан»).

МЕМОРАНДУМ [лат. memorandum – есте сақтауға тиіс нәрсе] з а т. **1.** д и п л. *Халықаралық қатынаста қол қойылмай, мөр басылмай тұрып талқылап алуды қажет ететін мәселені баяндайтын дипломатиялық құжат.* Кейбір кезек күттірмейтін шаралар туралы *меморандумында* баяндалған ұсыныстар жоғары бағаланды («Соц. Қаз.»). *Меморандум* мәселенің нақты немесе заңға қатысы бар жағын баяндау ретінде жазылады (Саяси сөздік). Қазақстан мен Америка үкіметтері арасында өзара түсініспіс туралы *меморандумды* бекітуді қарастыратын заң жобасын Мәжілістің жалпы отырысының күн тәртібіне ұсыну мәселесі қаралды («Егемен Қазақстан»). **2.** *Белгілі бір мәселе бойынша баяндау жазбасы, қызмет анықтамасы.* Нисам патша үкімет басына келісімен Англиямен жақындастыра түсетін бір заң негізін әзірлеу жөнінде *меморандум* тапсырды (М.Шоқай, Таңд.).

МЕМОРИАЛ[1] з а т. с ә у л е т. *Бір тарихи оқиғаның құрметіне орнатылған жазуы бар ескерткіш.* Қалаға ардагер азаматтардың есімдері жазылған *мемориалға* заказ беріп едік, соған барғам (Т.Қаупынбаев, Жазира). Нью-Хиросиманың жан-жағындағы кең алаң

– «Бейбітшілік паркі» деп аталатын атом бомбасының құрбандарына арналған *м е м о р и а л* (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Мемориал құрылыстар. *Белгілі бір халықтың, қалалардың тарихы мен жеке тұлғалардың еңбегін есте қалдыруға арналып салынған архитектуралық-мүсінді ескерткіштер ансамблі. М е м о р и а л қ ұ р ы л ы с т а р* тарихы өте ертеден бастау алады. Ежелгі Египетте (пирамидалар), Грекияда (Салтанатты аркалар), Рим империясында (колонналар) мемлекеттік құрылыстардың классикалық түрлері кеңінен қолданылған (ҚҰЭ).

Мемориал тақта. *Бір нәрсенің құрметіне арнап бекітілген ескерткіш тақта.* Ана ескерткішінің жанына қызыл граниттен *м е м о р и а л т а қ т а* орнатылыпты (А.Бекбосынов, Ауылым.). Завод басқармасы қақпасының екі қапталында қазақ және орыс тілінде жазылған *м е м о р и а л т а қ т а* қағылыпты (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.).

МЕМОРИАЛ[2] з а т. б у х г. *Күнбе-күн сауда операциясын жазып отыратын бухгалтерия кітабы. М е м о р и а л д ы* алып келіп көрсетті (Ауызекі).

МЕМОРИАЛДЫ с ы н. *Мемориал етіп орнатылған.* Осы жеңістің құрметіне Ахмед Ясауидың сол кезде-ақ тозығы жеткен ескі мовзелейінің орнына жаңа, зор *м е м о р и а л д ы* кешен орнатуға ұйғарды («Зерде»).

Мемориалды ескерткіш. *Тарихта болған өнер-білім қайраткерлері тұрған я туылған үйіне қағылатын жазулы тас.* Тоғыз жолдың торабындағы осы қасиетті орын – латыш атқыштарына орнатылған *м е м о р и а л д ы е с к е р т к і ш і* («Қаз. әдеб.»).

Мемориалды тақта. с ө й л. ***Мемориал тақта.*** Редакция үйінің бір қабырғасында майданда қаза болған жауынгер журналистерді еске түсіретін *м е м о р и а л д ы т а қ т а* ілулі тұр (От ортасы.).

МЕМОРИАЛДЫҚ с ы н. *Мемориалға тән, мемориалға қатысты.* 1962 жылы қыркүйек айында Алматыдағы Мұхаң тұрған үйде *м е м о р и а л д ы қ* музей ашылған-ды (Қ.Бадыров, Естен кетпес.). Қаланың орталық алаңында Отан үшін құрбан болғандарға арналған *м е м о р и а л д ы қ* комплекс ашылған (Қ.Ошамбаев, Жорық жолдары).

Мемориалдық тақта. с ө й л. ***Мемориал тақта.*** Бұл үйдің қабырғасына өткен жылы Сәкен Сейфуллин мен Нығмет Нұрмақовтың есімдері жазылған *м е м о р и а л д ы қ т а қ т а* қойылды (А.Сатаев, Ақын ізі).

МЕМУАР [франц. memories, лат. memoria – еске алу] з а т. ә д е б. *Авторлардың өздері куә болған тарихи оқиғалар мен қоғам қайраткерлерінің өнегелі өмірі жайлы көркем естеліктер жазбасы.* «Тар жол, тайғақ кешу» – мазмұн жағынан да, көркемдік жағынан да дәмді жазылған *м е м у а р* (С.Мұқанов, Өсу жол.). Асылы, кез келген естелік *м е м у а р г а* азық бола алмайтынын да ескерту керек сияқты (Р.Бердібаев, Шығ.). *М е м у а р д а* автор өзі куә болып, араласқан дәуір оқиғасына өз көзқарасы тұрғысынан баға беріп, жеке адамның, тарихи тұлғаның тағдырын халық өмірімен тығыз байланыста көрсетеді (ҚҰЭ).

МЕМУАРИСТ з а т. с ө й л. *Мемуар авторы, мемуаршы.* Менің көз алдымда *м е м у а р и с т* емес, мұраты биік күрескер отыр (К.Қазыбаев, Дәуір аты.). Бұдан былай *м е м у а р и с т* ретінде естелік жазумен шұғылданбақпын («Алматы ақшамы»).

МЕМУАРЛЫҚ с ы н. *Мемуарға тән, мемуар боларлық, мемуар сипатты.* «Менің мектептерім» – әдебиетіміздегі шын мәніндегі тұңғыш *м е м у а р л ы қ,* өмірнамалық шығарманың беташары (Т.Омаров, Шабыт.). Қай жазушы болса да қартая келе *м е м у а р л ы қ* шығарма жазуы – табиғи нәрсе (С.Қирабаев, Шығ.). *М е м у а р л ы қ* шығармаларға күнделіктер, өмірбаяндық жазбалар жатады (ҚҰЭ).

МЕМУАРШЫ з а т. *Мемуар жазушы, мемуар жазумен айналысатын кісі. М е м у а р ш ы н ы ң* бір адаммен бір-екі рет кездесіп, кейін түрліше себептермен мүлде жолығыспай кетуі ықтимал («Қаз. әдеб.»).

МЕН[1] е с і м. **1.** *Бірінші жақты білдіруші, өзін-өзі көрсетуші жіктеу есімдігі.* Адалыңды арам деп, *М е н* адалға барам деп, Ит жейтұғын жемтікті, Жиіркенбей жалар ол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нары – жалқау, кер табан; Құсы – күйшіл, ат – шабан Жырғалаң жоқ, жобалаң, Ебі кеткен ел болды Енді қайда *м е н* барам?! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Мен* өзім талай сөзді хатпен жазғам, Әзілден мерт болады артық қазған. Өткен іске өкінсем, өмірім зая, Тұяққа ілінгенді қайта жазбан (Шал ақын, Өлең д.). **2.** ф и л о с. *Адамның шығармашылық қабілетін тереңнен қозғап, мәнін айқындайтын философиялық категория. М е н* субъектінің таным процесіндегі белсенділігін көрсетеді. Сондықтан оны сезіммен, қоршаған ортаны қабылдап танумен байланыстыра анықтау батыс психологиялық теорияларында басты орын алады (ҚҰЭ). Шындығында, *м е н* – тек «өзін-өзі тану» деген ұғыммен ғана шектелмей, сыртқы қатынастардан өзін бөліп, сол арқылы өзіне өзгелердің көзімен қарай білуді білдіреді (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Паңдық, тәкаппарлық. М е н* боламын демеңдер, Аяқты алшақ басқанға.

Екі көзін аларып, Құр қарайсың аспанға. Бір ғылымнан басқаның Бәрі де кесел асқанға. Үйткен адам жолығар, Кешікпей-ақ тосқанға (Абай, Тол. жин.). *М е н* қалайға салынбау – мақтануға бой ұрмау, дандайсымау. Қайратпен кіріп жалынбай, Ақылмен тауып айласын, «М е н қалайға» салынбай, Жылы жүзбен жайнасын (Абай, Тол. жин.).

«Мен» тұжырымдамасы. ф и л о с. *Адамның өзі жайлы біршама тұрақты, азды-көпті мәні бар түсініктерінің жүйесі. «М е н» т ұ ж ы р ы м д а м а с ы* негізінде жеке адам өзгелермен қарым-қатынас жасап, өзіне деген көзқарасын қалыптастырады. Адам бойындағы «мендік» қасиет адамның іс-әрекеті мен әлеуметтік ортамен қарым-қатынас жасауы барысында қалыптасады. Кез келген адамның өз «менін» айыра алуы тұлғалық қасиеттің өзекті белгісі болып табылады (ҚҰЭ). *«М е н» т ұ ж ы р ы м д а м а с ы* әлеуметтік өзара іс-қимылдың алғышарты мен салдары бола тұра, әлеуметтік тәжірибе барысында анықталады (ҚҰЭ).

Мен деген. *Ең керемет, ең мықты.* Француздар қырылды, Жеңілмейтін *м е н д е г е н,* «Асқанға тосқан бар» деген Сол да бізді жеңбеген (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мен мұндалап тұр. *Анадайдан оқшауланып, ерекше көрінді.* Е, мыналардың Қарақұмы біздің Қарақұм болды ғой,– деген қуанышты ой *м е н м ұ н д а л а п* шыға келді (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). – Жүйріктің делебесі дуда қозар. Бұл тойға Ақжолтай қыз келген шығар. Сестеніп ат үстінен *м е н м ұ н д а л а п,* Кім едің болып жүрген сырттан құмар (Е.Қандеков, Өлеңд.).

Менің де қолыма қарға тышар. к е к е с і н. *Маған да бірдеме түсер, жақсылық болар, сенің де маған күнің түсер. М е н і ң д е қ о л ы м а қ а р ғ а т ы ш а р* тұра тұр бәлем (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Сен тұр, мен атайын. *Ә десе мә дейтін.* Біздің Сәттіғұл *с е н т ұ р, м е н а т а й ы н н ы ң* ақыны емес («Қаз. әдеб.»).

МЕН[2] ш ы л. *Екі бірыңғай мүшені өзара байланыстыратын бен, пен жалғаулықтарының бір нұсқасы.* Ақжайлау *м е н* Сандықтас – Атамның қонған қонысы: Түн асса тұтам түгі өскен Басылмайтын сонысы! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Біраз күн дүниеге қызықтырып, Үлде *м е н* бүлдеге орап малындырар. Құрметтеп дүние шіркін айналдырып, Мойныңа гауһар, лағыл тағыңдырар (Қабан жырау, Алтын қазық). Ашыл, көңілім, хош ұрып! Сөйле, тілім, жосылып! Тереңнен барып тер гауһар, Ақыл *м е н* білім қосылып! (О.Шораяқов, Шайыр). Махаббат, қызық мал *м е н* бақ, көрінуші еді досқа ортақ. Үміт жақын, көңіл ақ, Болар ма сондай қызық шақ? (Абай, Тол. жин.). Ер азығы *м е н* бөрі азығы жолда (Мақал-наме).

МЕНДЕЛИЗМ з а т. б и о л. *Ағза белгілерінің тұқым қуалау заңдылықтарын зерттейтін ілім. М е н д е л и з м д і* көптеген генетикалық тәжірибелердің әдістемелік негізі деп санап, генетика ғылымы дамуының бастамасы ретінде қарайды (ҚҰЭ). *М е н д е л и з м* тұқым қуалау факторының (гендерінің) маңызды қасиеттерін (дискреттілік, тұрақтылық, аллельді формалардың көптілігі) түсінуде биологияда өте үлкен рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Биология). *М е н д е л и з м* деп жаратылыстану ғылымымен айналысқан, австриялық ғалымның атымен аталатын ілімді айтамыз (ҚСЭ).

МЕНДЕЙ с ы н. *Мен сияқты, өзім тәрізді. М е н д е й* көрікті жаһанда жан бар ма деп, Жүсіп тағы бұл істі көңіліне алды (Ғашықтық дастан.). Саған мұндай әңгіме қызықты емес, өйткені сен *м е н д е й* ғашық болып көрген жоқсың (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). *М е н д е й* сені қызғанар Бауырында өскен қай балаң! Көл қорыған қызғыштай Сен десе салам байбалам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Талайдың қамқоршысы қайтқан *м е н д е й,* Артында қайғылы жас қалған сендей. Жүрерсің көпке дейін көндіге алмай, Қолайсыз дастарқанға жыртық жеңдей (О.Шораяқов, Шайыр).

МЕНДЕЛЕВИЙ з а т. х и м. Md (Mendelevium) *химиялық элемент, рет нөмірі 101, массалық сандары 250 –259 аралығында 10 изотопы белгілі; тотығу дәрежелері: +2, +3.* 1955 жылы Г.Сиборг бастаған Американың бір топ ғалымдары *м е н д е л е в и й д і* жасанды жолмен алды (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕНДҮР с ы н. п о э т. к ө н е. *Белгілі, аты шыққан, әйгілі.* Сонда қартың сөйлейді: Мен, *м е н д ү р м і н, м е н д ү р м і н,* Мен де өзіндей кендүрмін (Батырлар жыры).

МЕНДІК з а т. **1.** *Маған тән, тиісті, өзімдік, маған қатысты.* Қалмады ешбір сабыр, қызда дәрмен, Бұл жігіт, жаным құрбан болса *м е н д і к* (Қисса-дастан.). Кенесары мынадай әмір жазған: «Кінәларыңды мойындарыңа алыңдар, *м е н д і к* болыңдар. Менің сендерге жақын болғым келеді» (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бұл шақта сен болып бейне нар киік, Зымырайсың самайларға қар құйып. *М е н д і к* сенім бірақ сенен қуатты-ақ, Айшылықты ағып өтер бір аттап (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Маған жақтас, өзімді жақтайтын, өз жағымдағы.* Қара қарға сықылды шуласар жұрт: – Ет берсем, сен *м е н д і к* бол деп берем – деп, Кім көп берсе, мен соған серт берем – деп (Абай, Тол. жин.).

Мендік тезек табылар. к е к е с і н. *Маған да бір бұйырғаны бар шығар.* Шырағым, несіне

тарынасың, *м е н д і к т е з е к т а б ы л а р* (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

МЕНЕДЖЕР [ағылш. manager – басқарушы] з а т. **1.** э к о н. *Өндірісті және тауар айналымы ісін басқару жөніндегі маман. М е н е д ж е р* келісімшарт (шарт, жал) бойынша жұмыс істейді, оның кәсіпқойлық даярлық деңгейі жоғары, басқару жүйесінде жүзеге асырылатын қызметі әлеуетті болуы керек (Қаз. тілі термин. Информатика). *М е н е д ж е р л е р* – фирманың штаттық қызметкері фирма менеджментінің өкілі болып табылатын орташа және жоғары басшылық құрамының лауазымды адамдары (Қаз. тілі термин. Информатика). **2.** *Жалдамалы басқарушы, өндірісті ұйымдастырушы маман.* 2005 жылдан бастап денсаулық сақтау жүйесінің *м е н е д ж е р л е р і н* даярлау, дәрігерлер мен медицина қызметкерлерін қайта даярлау жүйесін жасау; әлеуметтік сипаты бар аурулардың алдын алу шаралары қолға алынды («Жас Алаш»). Оның есесіне салымшының дербес есепшотының жасалған көшірме қағазды зерттеп, түсіну үшін бастапқы кезде *м е н е д ж е р д і ң* көмегі өте қажет («Егемен Қазақстан»). *М е н е д ж е р* жан-жақты сауатты болып, ішкі және сыртқы рынокты жақсы білуі керек. Ол үшін рынокқа қандай тауар қажет, көпшілік сұранымына сәйкес қандай өнімдер керек, қай жерде қандай тауарлар өтімді, тауарлар мен өнімді сатып алушы клиенттердің мүмкіндігі мен қаржы жағдайы қандай деген мәселелерді анықтап отырады (ҚҰЭ). **3.** и н ф. *Компьютердің жұмыс бабында кездесетін іс-әрекет жиынын орындайтын бағдарлама. М е н е д ж е р* компьютер жадын басқарады (Информатика).

МЕНЕДЖМЕНТ [ағыл. management – басқару] з а т. *Өндірісті басқарудың принциптері, әдістері, құралдары және формаларының жиынтығы. М е н е д ж м е н т* өндірісті, әлеуметтік процестерді басқарудың жалпы ұстанымдарын басшылыққа алады (Педагогика). *М е н е д ж м е н т* жоспарлау, үйлестіру, ынталандыру сияқты қызметті де атқарады («Жас қазақ»). *М е н е д ж м е н т* ұғымының мәні мен мазмұны «басқару» түсінігіне ұқсас (ҚҰЭ). Сонымен қатар *м е н е д ж м е н т* жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру, бақылау, ынталандыру сияқты қызметтерді атқарады (ҚҰЭ).

МЕНЕН ш ы л. *Бенен, пенен жалғаулығының сыңары, бір нұсқасы.* Бізге қымбат күн нұры, жер *м е н е н* көк, Бізге қымбат жайқалған егін мен шөп. Бізге қымбат еңбекте сағат, апта, Бізге қымбат ай, жылдар теңдесі жоқ (F.Малдыбаев, Желдірме). Жапанға біткен жантақты Жаһан кезген нар жейді; Тәтті *м е н е н* дәмдіні Қолында бұлы бар жейді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Он сегіз, он тоғызда гүл-гүл жайнап, Жібектің қызыл-жасыл нұрындайсың. Мақсатың көңілдегі болып қалса, Біреудің айтқанына бұрылмайсың. Харам *м е н е н* халалды білмеген күн, Жүніпті ғұсыл қылып жуынғайсың, Алладан қорықпаған тәубасыз күн, Сол күнде өлсең, тозақта шырылдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МЕНЖЕМДІ с ы н. *Ірі, денелі.* ≈ *М е н ж е м д і* дала тағысы.

МЕНЖЕМДІЛЕУ с ы н. *Ірілеу, денелірек.* Бір кезде жолбарыс өзінен гөрі *м е н ж е м д і л е у*, дөңкиген дала тағысын күрс еткізіп, астына жұмарлап басты (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

МЕНЗБИР: мензбир суыры. <Marmota menzbieri> з о о л. *Сүтқоректілер класы кемірушілер отрядының тиіндер тұқымдасына жататын ең кішкентай суыр. М е н з б и р с у ы р ы* Қазақстанда Сайрам, Сарыайғыр, Бадам және Өгем өзендерінің таулы аңғарларында теңіз деңгейінен 2000 – 3400 м альпі және субальпі шалғындарын мекендейді (ҚҰЭ).

МЕНЗЕМ з а т. ар. *Әсем көрініс, панорама.* Сәрсенбі Дәуітовтың өлеңдеріне аз да болса мағынасы, *м е н з е м і* мол лебіз білдірген (Х.Әбдібаев, Арабша-қаз. сөзд.).

МЕНЗИЛАН з а т. м е д. *Сақинаны және басқа бас ауруларын, етеккірдің мезгілсіз келуін емдейтін дәрі.* Дәріханада *м е н з и л и н* бар (Ауызекі).

МЕНЗУЛА з а т. т е х. *Геодезиялық және топографиялық жұмыста қолданылатын аспап. М е н з у л а* дегеніміз – үш аяққа орнатылған квадрат тақтайша («Білім және еңбек»).

МЕНЗУРКА з а т. *Сұйық заттарды өлшеп құю үшін дәріханада, зертханаларда қолданылатын өлшеуіш ыдыс.* Ең алдымен әр шелектегі қарды ерітіп, оны *м е н з у р к а* арқылы жеке-жеке өлшеп шықтық та, нәтижесін рет-ретімен жазып қойдық (С.Жортанов, Өлке тану.). *М е н з у р к а ғ а* немесе өлшеуіш цилиндрге тауықтың жас жұмыртқасының ақ уызын салады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

МЕНИНГИТ [грек. meningos – ми қабығы, it is – қабыну] з а т. м е д. *Менингоккок инфекциясының салдарынан ми мен жұлын қабығының қабынып ауруы.* Адамның басы айналып, көзін аштырмай қоятыны *м е н и н г и т т і ң* бірден-бір белгісі (Е.Оразақов, Туберкулез.). *М и н и н г и т к е* шалдыққан адамның басы ауырып, дене қызбасы көтеріледі («Денсаулық»). Ауру қоздыратын микроорганизмдердің түрлеріне және аурудың дамуына қарай *м е н и н г и т т і ң* бактериалы, вирусті, мерезді, т.б. түрлері ажыратылады (ҚҰЭ).

МЕНИСК з а т. ф и з. *Сұйықтықтың жіңішке түтікше арқылы жоғары көтерілуі кезіндегі бетінің капиллярлы түрде өзгеру құбылысы.* Кіші диаметрлі түтікшелердегі *м е н и с к і н і ң* беттік керілу әсерін есепке алмауға болмайды, себебі ол капиллярлы сұйықтың түтікше арқылы жоғары немесе төмен түсуі (Қаз. тілі термин. Су).

МЕНМЕН с ы н. *Өзін басқалардан жоғары санайтын тәкаппар, өзімшіл, өркөкірек.* Сырт көзге *менмен,* тастай қатты такаппар көрінердей аға мінезіне келсек, бұл өзі қаукөкіректік емес, сырсыз-сынсыз сыздану да емес, мәнді маңғаздық, сырбаз табиғилық, өз қадірін өз деңгейінде ұстағандық екен (М.Әлімбаев, Қалам.). *М е н м е н н і ң* жүрмес тәубесі, Ақыры көрер қорлықты. Тәкаппарлық кім қылса, Сол көреді зорлықты (Бабалар сөзі. // Мұхаммед пайғамбар). Дүниеде не іс көрсең, еткін сабыр, Нашарға күштімін деп етпе жәбір. *«М е н - м е н д е* тәба жүрмес» деген сөз бар, Болашақ, өткен істі білер тағдыр (С. Көбеев, Шығ.).

Менмен кеуде. *Өркөкірек, өр мінез.* Нән жуан, *м е н м е н к е у д е* , намыс ері, Суық қол Батыраштың жібергені, Жалт етті жайдың оғы жүрегінен, кек қайнап, мұз күйылып жүре берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕНМЕНДЕУ с ы н. *Өркөкіректеу, өзімшілдеу, тәкаппарлау.* Мұндай *м е н м е н д е у,* өзімшілдігі басым қылық тілшіге ұнамай қалды (С.Бақбергенов, Адам.). Бетімен жіберілген, нәзік балалар көпшілік жағдайда *м е н м е н д е у,* өзімшіл келеді де, ата-анасына рақымсыз болады (Семья тәрбиесі).

МЕНМЕНДІК з а т. **1.** *Менмен болушылық; тәкаппарлық, өркөкіректік.* Жаңғырдің басына билігі келмейтін, мақтан сүйгіш, кім мақтаса соған еретін *м е н м е н д і г і* күшті, ел билеуден түк білмейтін адам екендігі бүтін жұртқа мәлім болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). – Сіздің бұл сөзіңізді ең алдымен мазақ, одан қалса қорлау, одан да қаттырақ айтсам басыну, *м е н м е н д і к,* асылық, асқандық дер едім (С.Бақбергенов, Кентау). Кішіпейіл *м е н м е н д і г і* жоқ, адамшылығы асқар таудай Ербол – әрі берік дос та, жолдас та бола білетін ақжарқын бейне (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.). **2.** п с и х о л. *Өзімшілдік өзін басқалардан жоғары қою сияқты, адам бойындағы жағымсыз мінез. М е н м е н д і к* бойын жайлаған адам тек өзінің түсінігіне, күйзелісіне, қызығушылығына көңіл аударады (ҚҰЭ). *М е н м е н д і к* адамның өзін басқадан артық санап, бақ пен байлықты көтере алмай, ақымақтық пен тәкаппарлыққа салынуынан көрінеді (ҚҰЭ).

Менмендіктен [менмендік ауыруынан] емделді. *Өзімшілдігінен айныды, менсінбеуін қойды.* Біреудің адал малын босқа ұрламай, Қой болдым, қозы болдым қасқыр болмай. *М е н м е н д і к а у р у ы н а н* ерте *е м д е л д і м,* Ауруым бойымдағы асқындамай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көзім ойлы күт кеудем, *М е н м е н д і к т е н е м д е л е м.* Өзін-өзі күткеннен, Өлер болса, мен өлем (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Менмендікпен қарады. *Көкірегін керді, менсінбеді.* Кіріп келді адуындау бір кісі, Арыстандай тым айбынды түр-түсі. Қажымұқанға *м е н м е н д і к п е н қ а р а д ы,* Кім екенін келмей тіпті білгісі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МЕНМЕНСУ *Менменсі етістігінің қимыл атауы.* Төмен санап өзгеден басқаларды, *м е н м е н с у* мен дандайсу басталады, Мақтап сені желбуаз даурықпалар, істерсің-ау нелер бір масқараны (М.Әшірбеков, Ақ селеу). Рахиманың мен білетін қасиеті – адамның көңілін таба біледі, жүрегіне жол табады, *м е н м е н с у,* кісімсу дегеннен аулақ (С.Байжанов, Сұңқар).

МЕНМЕНСІ= е т. *Көкірегін көтеріп, асыптасу, тәкаппарсу, дандайсу.* Осы қазақ даласына шыққаннан бері бір иесіз тәртіпсіз жатқан өлке көріп, *м е н м е н с і г е н* дарақы губернатор (С.Бегалин, Шоқан асу.). Асусыз асқар асқақтан Аңыратып асқың келе ме? *М е н м е н с і г е н* дүшпанның Көңілін басқың келе ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, Мезгілімен ас ішпей, Аттан түспей, бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн Ұйқысы шайдай ашылған. Ер өлтіріп, ел шауып, Ел шапса олжа мол тауып, Әркімменен қас болып, Қайратына мас болып, *М е н м е н с і г е н* ер жігіт – Талайды сүйтіп басынған (Базар жырау, Шығ.).

МЕНМЕНСІН= е т. *Көкірегі көтерілу, тәкаппарсыну, дандайсыну.* Қазақстан қазынасы Европаның *м е н м е н с і н г е н* көп елдерін басып озып, балуандай басынан аттап күш алып, құдіретін танытып өтті (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Төрт жыл бопты кеткелі елден шығып, Қазір бәлкім алдымнан жездем шығып, Баяғыдай тағы да қылжақтар ма, Апайымды кемсініп, *м е н м е н с і н і п* (Қ.Дәрібаев, Шилі өзен).

МЕНМЕНСІНУ *Менменсін етістігінің қимыл атауы.* Кеуде көтеру, *м е н м е н с і н у* дегенді білмейтін дәрігер қажет нәрсені тәжірибелі адамдардан сұрап, үйренуге арланбайды («Қазақст. әйелдері»).

МЕНМЕНШІЛ с ы н. *Өзінен басқаны менсінбейтін, тәкаппар, өзімшіл.* Өркөкірек, *м е н м е н ш і л* Әбілқайыр үлкен таққа отырып, бүкіл қазақ жеріне әмірлік етуге өзін ғана лайық деп санады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). *М е н м е н-*

ш і л, өзінен басқаны жақтырмайтын, тыраш (З.Шашкин, Сенім). Ол Мексика сапарынан кейін бұрынғысынан да жатбауыр, *м е н м е н ш і л,* қатыгез болып кетті (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

МЕНМЕНШІЛДІК з а т. *Менменшіл болушылық, өзімшілдік, менмендік.* Ақынға не әулие?– Турашылдық, бір шындық. Ақынға қас дүние, – *М е н м е н ш і л д і к,* күншілдік (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). Эгоизм, *м е н м е н ш і л д і к,* өзімшілдік адамды рухани жағынан тайыздыққа апарып соқтырады («Қазақст. мек.»). Онда өркөкіректік, *м е н м е н ш і л д і к,* тәкаппарлық деген атымен жоқ («Қазақст. мұғ.»).

МЕНМЕНШІЛІК з а т. *Менменшілдік, менмендік.* Мұның аты *м е н м е н ш і л і г і* күшті «мен» демпаз қияли бальмонтшылдық, мағжаншылық емес пе? («Жаңа әдебиет»).

МЕНСТРУАЦИЯ з а т. м е д. ***Етеккір.*** *М е н с т р у а ц и я* деп медицинада әйелдердің жатырынан ай сайынғы қан кетуін айтады («Денсаулық»).

МЕНСІЗ с ы н. *Менің қатысуымсыз.* Ақыл айтыпты: ...сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, *м е н с і з* пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? *М е н с і з* өздері неге жарайды? – депті (Абай, Тол. жин.). Ділмарсып сол уақытта айтты «Мойнақ», «*М е н с і з*-ақ қара», «Төрткөз» өзің ойлап. Дүниеде онан артық не нәрсе бар, Тұрғаннан татулықпен күліп-ойнап? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ғашықтық тағы қиын ғой, Қозғайды жүрек жалынын, Барлығынан жалғанның Жаным сүйген аруым Көреді мені өзгеше, Күні жоқ *м е н с і з* бәрінің (О.Шипин, Дастан.).

МЕНСІН= е т. *Тәуір көру, ұнату, жақтыру.* – Тиын-тебенді дүние жидым деп *м е н с і н і п* көрмеген атам қазақ мал ұстамаса отыра ала ма, – деді Захаир (Қ.Ысқақов, Тұйық). Ол бір жағынан отырғандарды бала көріп, *м е н с і н г е н* қалып көрсете қоймаса, екіншіден, өкімет мінезін білетін адам болып жонын көрсетеді (Ә.Хасенов, Жат жазасы). *М е н с і н і п* олар келмейді, Бұл жаққа біздің жылында (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

МЕНСІНБЕ= е т. *Тең көрмеу, қомсыну, жақтырмау.* Ақбілек Бекболатты ішінен аяды, келіншегі *м е н с і н б е й д і* екен деп ойлады (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Таста отырған байғыздың Жанына тауыс келеді, Неткен құс деп *м е н с і н б е й* Бармақтай-ақ денелі (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алшаң басып, асфальтпен адымдасам, Адам жүрер мекеннен табылмасам, Қайтер еді? Мейірі түскен жанды, Мекерсініп, *м е н с і н б е й* қабылдасам! (М.Мақатаев, Шығ.).

МЕНСІНБЕСТЕН үс т. *Менсінбей, жақтырмай.* Табылар-ау ол іздеген адамың, Бірақ қайда бастамақ бұл қадамың. Егер Пушкин тірі болса, Саған іңкәр жандардың бірі болса, 170 сантиметр келмейді екен бойы деп, Қайсар екен мінезі деп, Тым қызба екен ойы деп, Кемшілігі деп ұғынып жүрек жарған алауын, Мүмкін еді *м е н с і н б е с т е н* қарауың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕНСІНБЕУ *Менсінбе етістігінің қимыл атауы.* Бұл да жақсы емес, кейде тіпті барған үйді *м е н с і н б е у,* сыйламау сияқты көрініп қалуы да мүмкін (С.Байжанов, Сыр.). «Маған құда болуға жарамайсың» деп Қалиман кемпірді *м е н с і н б е у г е* өзінің де шекесі қызып отырған жоқ (З.Ақышөв, Ақбел.).

МЕНСІНБЕУШІ з а т. *Ұнатпаушы, жақтырмаушы, жаратпаушы.* Мал бағу кәсібін *м е н с і н б е у ш і л е р г е* айтарым: қойшылық әркімнің қолынан келе бермейді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

МЕНСІНБЕУШІЛІК з а т. *Өзгені жаратпай паңданушылық, қомсынушылық, жақтырмаушылық.* Осы жайлар біріне-бірі қосақталып келіп, шағын жанрды *м е н с і н б е у ш і л і к,* мән бермеушілік деп бағаларлық жағдайға соқтырып отыр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Адам баласын *м е н с і н б е у ш і л і г і* сондай, оның білетінін Нұркештің де іші сезіп отыр (С.Шәріпов, Бекболат). Коллективте бірін-бірі *м е н с і н б е у ш і л і к,* кекеп-мұқату жоқ (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

МЕНСІНДІР= е т. *Тәуір көрсеттіру, жақтырту, ұнаттыру.* Ол үй ішін *м е н с і н д і р е* қоймайтын шағын екі бөлмелі ғана үй екен (Т.Таубаев, Жасыл әлем).

МЕНСІНДІРУ *Менсіндір етістігінің қимыл атауы. М е н с і н д і р у* себебі не екен? (Ауызекі).

МЕНСІНТ= е т. *Ұнаттыру, жақтырту.* Жаңағы серігіңе кез келген адамыңды *м е н с і н т е* қоюың қиын шығар, – деді Дүйсен («Жұлдыз»).

МЕНСІН-ТЕҢСІН= е т. *Тең көру, елеп көңіл аудару.* Бір қызығы, бұрын мұны *м е н с і н е т е ң с і н е* қоймайтын сырбаздар бұл күндерде қолпаштайтынды шығарды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

МЕНСІНУ *Менсін етістігінің қимыл атауы.* Мені механик деп *м е н с і н у д і* қойды (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Ноғайбекті адам тұтып отырмағанын сезген соң ол да оны *м е н с і н у д і* қойған тәрізді (Ә.Тарази, Тас жарған).

МЕНСІНІҢКІРЕ= е т. *Аздап менсіну, ұнатыңқырау, жақтырыңқырау.* Жаңа көшіп

келген кездерінде, өңкей үлкен мәдениет орталықтарында өскен сылқым қыз-келіншектер Қамбашты да, қазақ арасын да *менсініңкіремей* шекелерінен қарайтын еді (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Кейбір қызметкерлер де Исабаевқа *менсініңкіремей* қарап, оның сөзін жүре тыңдайтын болды (К.Бақбергенов, Ер бақыты).

МЕНСІНІҢКІРЕУ *Менсініңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Менсініңкіреу* ойында жоқ.

МЕНТАЛИТЕТ з а т. *Ұлтқа тән ойлау жүйесі.* Олар дәлел ретінде экономиканы, *менталитетті* және саяси жүйенің ерекшелігін алға тартты («Жас Алаш»). Қазір әлемде қауымдасу, одақтасу Еуропалық, Ислам конференциясы ұйымы және т.т. процесі жүріп жатыр. Егер біз түбі бір, тегі бір, *менталитетті* де аса жақын, мұңдас, мүдделес түркі халықтары өзара жақындаса, одақтаса алмасақ, өзге халықтармен қалай одақтаспақшымыз? («Жас Алаш»).

МЕНТАЛДЫҚ з а т. *Әлеуметтік топтың, тұлғаның дүниені нақты бір жағдайға сәйкес көре білуге, ойлауға, сезуге дайындығының жиынтығы.* ≈ *Менталдық* керек.

МЕНТТЕ= е т. ж е р г. *Бұрандап бекіту.* Судан шығарып алған арбалардың бәрі де *менттелген* екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕНТОЛ з а т. х и м. *Медицинада, парфюмерияда, кондитер ісінде қолданылатын, жалбыз иісі бар, мөлдір кристалл зат.* Бұл дәрілер болмаса, 95 процентті спиртке ерітілген 0,5 гр *ментол* дәрісінен кішкентай қантқа 4-5 тамшы тамызып, соны тіл астына қояды (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). *Ментол* парфюмерияда, хош иісті заттар ретінде, кондитерлік және өнеркәсіптің басқа да салаларында, сонымен қатар медицинада қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕНТОР з а т. б о т. *Будандастыруға арналған шыбықша.* Шабдалмен селекция жұмысын жүргізгенде біздер *менторды* пайдаландық (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

МЕНУЭТ з а т. м у з. *Толқыған көркем би және сол бидің күйі. Менуэт* биі сарай маңындағыларға сыпайы бас изеуге, құрмет көрсетіп тағзым жасауға үйретті (Музыка жанры).

МЕНШЕ үс т. **1.** *Мен сияқты, мен тәрізді.* Құлақтан кіріп, бойды алар. Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі, ой салар, Әнді сүйсең, *менше* сүй (Абай, Шығ. жин.). Көгілжіп күн лебінде гүлдедің сен, Дәл *менше* ізденбедің, жүрмедің сен (І.Жансүгіров, Шығ.). Бәлкім, *менше* арнаңда тасып толған шығарсың, Бәлкім, *менше* өртеніп ғашық болған шығарсың (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Менің ойымша.* Қайдан білейін, шырағым, *менше*, әлі бір бес күнсіз бітпейді-ау деймін (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

МЕНШІК з а т. **1.** *Біреудің иелігіндегі нәрсе, зат, мүлік, жер.* Үйлер мен пәтерлердің *меншікке* тапсырылуы олардың күтімін де жақсарта түскенін айтуымыз керек («Егемен Қазақстан»). Еріксізден ойды бұрып, жауын алған жанардың Мынау заңғар сән сарайлар *меншігінде* солардың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жер, су бәрі колхоз *меншігі* саналып, Жылқыбайға аяқ басар жер қалмай бара жатты (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** э к о н. *Жеке адамдарға немесе ұйымдарға тиесілі өндіріс құрал-жабдығы мен өнімдері, қаражат. Меншік* құқық нормаларын орнықтырып, жетілдіру арқылы қорғалады (ҚҰЭ).

Кооперативтік меншік. т а р. *Белгілі бір бірлестікке тән иелік.* Өндіріс құрал-жабдығының кейбір бөлігі *кооперативтік меншікте,* яғни еңбекшілер коллективтерінікі – колхоздардікі болады (Қысқ. саяси экон.).

Қоғамдық меншік. *Қоғамға, қауымға тән иелік.* Ал өндірістік құрал-жабдықтар *қоғамдық меншікке* айналғанда ғана еңбек шексіз даму жолына түседі (Е.Байзақов, Еңбек.). Социализм тұсында өндіріс құрал-жабдықтарына *қоғамдық меншіктің* үстемдік етуі – қоғамның барлық мүшелерінің түпкі мүдделеріне сәйкес келеді (Қыс. саяс. экон.).

Мемлекет меншігі. *Мемлекеттің иелігі.* Сөйтіп, Антрактида үстіміздегі ғасырдың бас кезіне дейін ешбір *мемлекет меншігіне* кірмей, халықаралық келісім бойынша барлық елдердің барып зерттеп пайдаланатын ортақ жері болып келеді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар *мемлекет меншігінде* болады (ҚР Конституциясы).

Меншік құқығы. з а ң. *Мүлікті меншіктенуге қатысты қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі.* Осы үшеуі *меншік құқығының* құрамдас бөліктері болғанмен, барлық кезде бірге жүрмейді. Қалған екеуі меншік иесінде болуы да, болмауы да оны *меншік құқығынан* айыра алмайды (ҚҰЭ).

Социалистік меншік. с о в е т. *Социалистік құрылысқа, мемлекет қазынасына тән меншік.* Ертеңіне *социалистік меншікті* қорғау бөлімі бастығының кабинетінде магазин меңгерушісі Дүрия, шофер Түгелбайлар кездесті (Д.Сапаров, Өткен.). Социалистік қоғамда өндіріс құрал-жабдығы *социалистік меншік* болып табылады (Қысқ. саяси экон.).

МЕНШІККҰМАР с ы н. *Жекеменшігіне айналдырғысы келетін, жекеменшікті қалайтын.*

Жақын арада малды иелерінен алуға *меншікқұмарлар* қарсы болып, жанжал да шығарар (Т.Нұртазин, Үлкен жолда).

МЕНШІККҰМАРЛЫҚ з а т. *Меншікқұмар болушылық.* Ол *меншікқұмарлық*, біреуім екеу болса екен деп қылғына аңсау (Т.Нұртазин, Үдлкене жолда).

МЕНШІКСІЗ с ы н. *Меншігі жоқ.* ≈ Олар *меншіксіз* емес.

Меншіксіз интеграл. м а т е м. *Шектелмеген функциялар және шексіз аралықта берілген функцияларды интегралдау кезінде классикалық интеграл ұғымын жалпылау.* Екі жағдайда да *меншіксіз интеграл* қосымша шектік ауысудың көмегімен әдеттегі интеграл арқылы анықталады. Егер бұл шек бар болса, *меншіксіз интеграл* жинақты, ал шегі болмаса, жинақсыз делінеді (ҚҰЭ).

Меншіксіз элементтер. г е о л. *Проективтік геометрия мәселелерін оқып үйрену кезінде евклидтік жазықтықты (не кеңістікті) толтыратын элементтер (нүкте, түзу, жазықтық)* (ҚҰЭ).

МЕНШІКТЕ= е т. *Иелік ету, өзіне тән ету, иелену.* Қазір де Ыбырай сол айтқанын істей, өзге екі жақтағы топтың ешқайсысына тимеген ең жайлы орынды *меншіктеп* алып, соған нық бекініп отыр (М.Әуезов, Қилы заман). – Менікі деп иемденген жұлдызға басқа біреулердің де көз алартып, жіп байлап жүруі мүмкін, әйткенмен «өзімдікі» деп *меншіктеген* бір жұлдызымның бар екені рас (С.Еркебаев, Жолдар.). – Өнер адамы өзімшіл болады, жақсы атаулыны *меншіктегісі* келеді де тұрады, – деп, Жұмабек те күледі (Т.Ахтанов, Дала сыры).

МЕНШІКТЕЛ= е т. *Иелік етілу, өзіне тән етілу.* Әр сыныпқа *меншіктеле* арналған он екі сотых жер бар (Б.Момышұлы, Шығ.). Таңертең жылқы ішінен маған Байшораға *меншіктелген* құла құнанды ұстап берді ағам (Ж.Тілеков, От кешу).

МЕНШІКТЕЛУ *Меншіктел етістігінің қимыл атауы. Меншіктелу* сезімі, бұл кавказ тұқымдықтарының негізгі бір сипаты, ескерте кететін соқыр сезімнің бір түрі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕНШІКТЕЛІН= е т. *Иелік етілу, иеленілу.* Колхоздар мен совхоздардың жер учаскелері, бақшалары, мал және құс шаруашылығы фермалары оқушылардың өндірістік бригадаларына *меншіктеліп* беріледі (Семья тәрбиесі).

МЕНШІКТЕЛІНУ *Меншіктелін етістігінің қимыл атауы.* ≈ Заттың *меншіктелінуі.*

МЕНШІКТЕН= е т. *Иелік етілу, меншігіне айналыну.* Есілдің екі жақ аңғарын түгел *меншіктенген* Зілғара, Шопан дейтін байлар болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жидебай әкемнің көзі тірі кезінің өзінде-ақ татар, қырғыз сияқты ұлттардың адамдары да ата-қонысым деп *меншіктенген* жері екенін естіген боларсыз (К.Оразалин, Абай.). Ортаңғы орындықты *меншіктеніп* алған үш-төрт қария даудырлап, әңгіме қызығына түсіп кетіпті (Қ.Найманбаев, Үміт). Әсіресе, жаңа құрлыққа келген өздері тер төгіп игерген жерлерді өздері *меншіктеніп* отырған солтүстік американдықтарға қызығып, өздерінің біреулерге құл болып жүргендеріне қатты күйінді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МЕНШІКТЕНДІР= е т. *Меншіктету, иелендіру.* Гәп, міне, сонда. Олар өздеріне ғана *меншіктендірмек* болған (Д.Әбілев, Арман.). Дала тынысын айтпай танып, терең түйсініп, тіпті осы даланы өзіне оқыс *меншіктендіре* жаздайды (З.Қабдолов, Жалын).

МЕНШІКТЕНДІРУ *Меншіктендір етістігінің қимыл атауы. Меншіктендіру* соқыр сезімі табиғатымызға біте қайнап терең орнаған, сондықтан психология көзімен қарасақ, «менікі» деген пікір іске тез аспайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол жолдасты ренжітуге, ортақ ойыншықты *меншіктендіруге* болмайтынын түсіндірмек болды (Семья тәрбиесі).

МЕНШІКТЕНУ *Меншіктен етістігінің қимыл атауы.* Бұл қосалқы шаруашылықты *меншіктену* правосын жүзеге асырудың негізі болып табылады (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). *Меншіктену* сезімі баланың екі жасар күнінен басталады, баланың алғашқы сөзінің бірі де «менікі» болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕНШІКТЕНУШІ з а т. *Өз меншігіне айналдырушы.* Бұл өндіріс құрал-жабдығын *меншіктенушімен* барлық байлықты жасайтын еңбекші бұқараның арасындағы қатынасқа байланысты (Саяси эконом.).

МЕНШІКТЕТ= е т. *Меншігіне алдырту, иелендіру.* Өз қалағаныңды *меншіктеткің* келсе, оны өз әйелінен ажыратуға қам жасау қажет (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Қайткенде де осы сайды *меншіктетпек* болды («Қаз. әдеб.»).

МЕНШІКТЕТУ *Меншіктет етістігінің қимыл атауы.* Мұнда өндіріс құрал-жабдығын *меншіктету* толық жойылды (Б.Ордабаев, Коммунизм).

МЕНШІКТЕУ *Меншікте етістігінің қимыл атауы.* Тіпті жекеменшіктік пиғыл мен көзқарастың өзі де иттен, итті *меншіктеуден* басталған болса керек (С.Бақбергенов, Қарға там.). Мектепке *меншіктеу* сезімінің маңызы табиғат заттарын жинау амалымен астасады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕНШІКТІ с ы н. *Біреуге тән, соның иелігіндегі.* Жар, сенің көңілің тоқ, Ақ етіңді, Нұр

бетінді *м е н ш і к т і* қылмаған соң Алла, Өзі сорлы етсе, амал жоқ (Абай, Тол. жин.). Біраздан кейін күшік *м е н ш і к т і* орын барын біледі, басқа жерге жатпайтын болады (Ш.Айманов,.. Қыран.). Осында өзінің *м е н ш і к т і* үйінде тұратын атақты бір археолог бар (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Меншікті булану жылуы. ф и з.*1 г суды қалыпты атмосфералық қысым жағдайында және температурасын өзгерту* (Қаз. тілі термин. Су).

Меншікті капитал. э к о н.*Субъектінің міндеттемесін шегеріп тастағаннан кейінгі оның активтері. М е н ш і к т і к а п и т а л ғ а* сақтық капитал да кіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Меншікті көлем. ф и з. *Заттың көлемінің оның массасына қатысты тең шама. М е н ш і к т і к ө л е м* – зат алатын көлемнің оның массасына қатынасына тең шама: (n) n = dn/dm, мұндағы dm – кіші көлемде (dn) алынған заттың массасы (ҚҰЭ). *М е н ш і к т і к ө л е м* тығыздыққа кері шама n = 1/р. *М е н ш і к т і к ө л е м* бірлігі м^3/кг (ҚҰЭ).

Меншікті салмақ. ф и з. а) *Дене салмағының оның көлеміне қатынасы. М е н ш і к т і с а л м а қ* – физикалық денелердің көлем бірлігінің салмағын айқындайтын сапалық сипаттамас. Қатты, сұйық, газ тәрізді денелердің меншікті салмағы болады (Физика). *М е н ш і к т і с а л м а қ т ы* заттың тығыздығы арқылы да анықтауға болады (ҚҰЭ). *М е н ш і к т і с а л м а қ т ы н* өлшем бірлігі халықаралық бірліктер жүйесінде Н/м^3 (ҚҰЭ). ә) г е о л. *Таужыныстың, минералдың нақтылы кесегіне тән салмақтың сол кесек көлеміне қатынасы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Меншікті тербеліс. ф и з. *Сыртқы күштің әсерінсіз, кез келген тербелмелі жүйеде өтетін еркін тербеліс. М е н ш і к т і т е р б е л і с т і ң* сипаты, негізінен жүйенің меншікті параметрлері (мысалы, масса, индуктивтілік, сыйымдылық, серпімділік) арқылы анықталады. Сызықтың жүйедегі *м е н ш і к т і т е р б е л і с* қалыпты тербелістердің суперпозициясы болып табылады (ҚҰЭ).

Меншікті тілші. *Газет пен журналдардың белгілі бір жерден хабар жазып тұратын тұрақты қызметкері.* – Тағы да сол газетте 1961 жылғы қыркүйекте Қызылорда облысындағы *м е н ш і к т і т і л ш і с і н і ң* бір сын мақаласы басылды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Капитан Қабікен Қорабаев соғыс алдында «Социалистік Қазақстанның» облыстағы *м е н ш і к т і т і л ш і с і* болған (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

МЕНШІКТІЛІК з а т. *Меншікті болушылық, біреуге тәнділік, басқаға ортақ еместілік.* Өндіріс құралына негізінен қоғамдық, ал кейіннен барлық халыққа бірдей *м е н ш і к т і л і к* тән (Семья тәрбиесі). Тәуелдік жалғаудың мағынасы – бір заттың екінші бір затқа тәуелділігі, *м е н ш і к т і л і г і* («Қазақст. мект.»).

МЕНШІКШІ з а т. с ө й л. ***Меншіктенуші.*** Балқаш балығының біраз бөлігін Верный қаласына сату үшін жеке *м е н ш і к ш і л е р* алып кететін еді (М.Тайыров, Балқаш). Еңбекші шаруа ұсақ *м е н ш і к ш і л е р* табынан колхозшы шаруалар тобына айналды («Лен. жас»).

МЕНШІКШІЛ с ы н. *Меншікқұмар, жекешіл.* Байсал несіне ақылдасады. «Менікі» деген *м е н ш і к ш і л* ойдан ұлым да, қызым да аулақ (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау). Осы мен жеке *м е н ш і к ш і л* болып кеттім бе не болмаса сен менің басымды қатырып жүрсің бе? (А.Жағанова, Еркежан).

МЕНШІКШІЛДІК з а т. *Меншікшіл болушылық, жеке-дара иелікке құштарлық, жекешілдік.* Бай мен бәйбіше баласын титтейінен ерке-шолжаң өсіріп, малқұмар *м е н ш і к ш і л д і к к е*, зорлықшыл өпіремдікке баулып бақты (Ж.Тілеков, От кешу).

МЕНШІЛ с ы н. *Өз қара басының қамын ғана көздейтін, өзімшіл, менмен.* Шектен шыққан шеншіл бар. Өркөкірек *м е н ш і л* бар. Меншіл «меншіл» келеді. Өзгеге «сеншіл» келеді (М.Рашев, Бұйымтай).

МЕНШІЛДІК з а т. *Жеке басының мүддесін ғана көздеушілік, менмендік, өзімшілдік.* «Өзім» деген *м е н ш і л д і к* жетім қақырықтай жабысып қалмаса бәрібір көңілдің кірі аршылмайды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

МЕНІКІ с ы н. **1.** *Маған тиесілі, маған тән, өзімдікі. Өзімдікі, маған тән.* Адам ғапыл дүниені дер *м е н і к і*, Менікі деп жүргеннің бәрі онікі. Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде, Сонда ойла, болады не сенікі? (Абай, Тол. жин.). Шадман бар дүние *м е н і к і* дегендей құлашын керіп, шалқасынан жатыр (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Нұрғазар *м е н і к і* еді әуел баста, жоғарыда сайраушы еді тар қапаста (Қисса-дастан.). **2.** а у ы с. *Тән, дене.* Ақыл мен жан – мен өзі, тән – менікі, «Мені» мен «*м е н і к і н і ң*» мағынасы – екі. «Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел-бастан, «*М е н і к і*», өлсе, өлсін, оған бекі (Абай, Тол. жин.). ...ешбірінде бұл *м е н і к і* дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласының таусылмас азығы (Абай, Тол. жин.).

МЕНІКІЛІК з а т. *Менікі деп санаушылық.* Жойылсын бұл сенікі, *м е н і к і л і к* деген өлең шығарған (Д.Әбілев, Арман.).

МЕНІКІНДЕЙ с ы н. *Маған тән нәрсеге ұқсас, менікі сияқты.* Оның көздері шынымен тура *м е н і к і н д е й* әдемі ме? – дейді ол ішінен (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек).

МЕНІМШЕ ү с т. с ө й л. ***Меніңше.*** Жүсіпбекке: «Неге бұлай жаздың?» – деп кінә қоюға бола ма! *М е н і м ш е,* кінә қоюға болмайды? (С.Сейфуллин, Шығ.). *М е н і м ш е,* үкімет бізге зиян ойламас (Б.Майлин, Шығ.). Егер оны ойлап шығаратын автор болса, *м е н і м ш е,* оған алтын медаль сыйлауға да болар еді! – деп Фрумин мәселенің маңыздылығын көтере сөйледі (Е.Оразақов, Дәрігер.).

МЕНІҢШЕ ү с т. *Менің ойымша, өз шамалауымша. М е н і ң ш е,* жазушы немесе суретші атағын алу үшін қойылатын талаптарды қайта қарау қажет (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *М е н і ң ш е,* кешегі Ұлы Отан соғысында даңқты жерлесіміз Ізғұтты Айтықов осы Ұлан жерін жанындай жақсы көргендіктен, Совет Одағының Батыры атағына ие болды (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Сөз етпе, дос, тақырыптың тарлығын, *М е н і ң ш е*, ол – жарлы ұғым. Мен жалғыз-ақ туған жерді сүйемін, Сол арқылы сүйемін мен барлығын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МЕНІТ з а т. е с к і к і т. *Пана, ық, қорған.* Жақсы қатын жігіттің кесектен соққан кеніндей дүниенің тұнық *м е н і т і н д е й* (Майлықожа, Нақыл).

МЕНЬШЕВИЗМ з а т. т а р. *Ресейдегі жұмысшылар қозғалысында большевизмге қарсы бағытталған оппортунистік деп атап кеткен социал-демократиялық партиясындағы ағым.* – Сен қашан *м е н ь ш е в и з м* жойылып, большевизм берік орнағанға дейін осы екі шырақты қолына қатар ұстап, осы қос жүрекпен өмір сүресің,– деді (Ә.Әбішев, Замана.).

МЕНЬШЕВИКТЕР з а т. *Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясы құрамындағы оңшыл бағыттағы ағым (фракция). М е н ь ш е в и к т е р* 1903 ж. РСДЖП-ның 2-съезінде көпшілікке қарсы азғана топ ретінде пайда болды (ҚҰЭ). 1917 ж. Ақпан революциясынан кейін *м е н ь ш е в и к т е р* уақытша үкіметті қолдады (ҚҰЭ). Бұл Советтер жайында, большевиктер мен *м е н ь ш е в и к т е р* туралы Қанапия көп әңгімеледі (М.Жұмағұлов, Қыран.).

МЕНЬШЕВИКТІК с ы н. *Меньшевикке тән, меньшевикке қатысты.* ≈ *М е н ь ш е в и к т і к* саясат.

МЕНЮ з а т. ***Мәзір*** *(көпшілік тамақтанатын орындардағы тағамның түрі, бағасы көрсетілген дастарқан мәзірі).* Айран, сүт, салат, кофе, шай – қайсысы керек! – Бәрі де *м е н ю д е* жазулы (Ғ.Сланов, Замана.). – Мынау– *м е н ю* деген қағаз. Не керегің осының ішінен табылады (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Сөйтіп, қышқылы азайған гастриті бар адамға мына төмендегідей *м е н ю д і ң* нұсқасын ұсынған болар едік (М.Қайрақбаев, Ескермеген.).

МЕҢ з а т. *Адамның сыртқы денесінде кездесетін кішкене қара дақ, қал.* Қас-қабақты баққан қарагерің бар, Тұнжырап тек отырдым мен түк демей. Қыр мұрнының үстінде бір *м е ң і ң б а р*, Махаббатқа қойған жалғыз нүктедей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жыр болсын басқан ізің де, Аңыз боп атың әдемі. Тәкаппар аппақ жүзінде Тарыдай бір *м е ң* бар еді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қолаң шаш қасақана төгілгендей, Қос анар Қолдан жатық егілгендей. Кіл таза, Мінсіз нәзік екі бетке Екі *м е ң* әдей ғана себілгендей (К.Салықов, Жезкиік).

МЕҢ= е т. с ө й л. ***Меңзі.*** Тәпсірдің құлағы шулап, басы *м е ң і п* кеткендей болды («Лен. жас»). Дөңбекши берді жаралы, Басы да *м е ң і п* барады. Бір көмек қайдан табады, Жарасын кім кеп таңады (Ә.Фатихов, Менің. босағам).

МЕҢГЕР= е т. **1.** *Бір істі игеру, оның қырсырын жақсы білу.* – Жаңа бір сөзінде Жазекең: «Ауылда тұрады екенсің – техниканы *м е ң г е р!*» – дегенді естеріңізге салған еді (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Әзірше ол өзінің Қазақстан Магниткасынан бірге келген құрдастарымен бірге металлург деген құрметті мамандықты *м е ң г е р і п* жүр (Т.Жанұзақов, Азамат.). Жазық далада еңсесін көтеріп, қанатын кеңге жайып бара жатқан құрылыс алаңы осындай өз ісін жетік *м е ң г е р г е н* маман құрылысшылардың қолымен жасақталып жатыр (Ж.Дәуренбеков, Уақыт). **2.** *Бір нәрсеге басшылық ету, басқару.* Төкен тарихшы әрі мектептің оқу ісін *м е ң г е р е д і* (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Қазақты *м е ң г е р і п*, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне серіктікке жарай бастаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қолдан келе бере ме жұрт *м е ң г е р м е к*? Адалдық, арамдықты кім теңгермек?! Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ, Иттей қор боп, өзіңе сөз келтірмек (Абай, Тол. жин.). **3.** *Еңсеру, бағындыру.* Ақылменен теңгеріп, Қайратыңа дем беріп, Өзіңді-өзің *м е ң г е р і п*, Қайырудағы сұңқардай Мезгілімен жем беріп, Қымтап ұста тізгінді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ғасырына өң берген, Ерлер аз ба шапағатын ел көрген, Жас шағында-ақ заманының заңғар ойын *м е ң г е р г е н*?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өр көңілдің ожарлығын *м е ң г е р с е м*, Жұрттың бәрін өзімменен тең көрсем, Әлсіз оттың аңсар болсам жарқылын, Жомарттығым емес пе бұл, жарқыным? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕҢГЕРТ= е т. *Бір істі игертіп, оның қыр-сырын білдірту.* Штаб ісін *м е ң г е р т к е н н е н* кейін полковник Круглов маған әскери оқуларды талдау жағын көп үйретіп, ұқтырды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат). Оқушыларға грамматикалық ережелерді саналы *м е ң г е р т і п,* оларды жазба жұмыстарында пайдалану дағдысын қалыптастыру керек («Қазақст. мект.»).

МЕҢГЕРТКІЗ= е т. *Бір істі игерту, оның жай-жасарын білдірту.* ≈ Техниканы *м е ң г е р т к і з д і.*

МЕҢГЕРТКІЗУ *Меңгерткіз етістігінің қимыл атауы.* Дегенмен оқу материалын оқушыларға толық *м е ң г е р т к і з у* үшін олардың ерікті зейініне сүйеніп сабақ жүргізу ерекше орын алады (М.Мұқанов, Пед. очерк.).

МЕҢГЕРТУ *Меңгерт етістігінің қимыл атауы.* Ендеше программалық материалды толық та сапалы *м е ң г е р т у* ұстаздың өз білімінің, саяси өрісінің жоғары дәрежеде болуына, психологиялық, педагогикалық шеберліктеріне байланысты («Қазақст. әйелдері»). Тақырыпты *м е ң г е р т у д е* қиынырағы да, күрделірегі де дыбыс үндестігі мен оның ықпалдары («Қазақст. мект.»).

МЕҢГЕРТІЛ= е т. *Ітің жөнінің білінуі, игерілуі.* Оқушыларға әрекеттің ережесі мен тәртібі көрнекілікпен түсіндіруді, қайталауды қолдану арқылы *м е ң г е р т і л е д і* («Қазақст. мект.»).

МЕҢГЕРУ з а т. л и н г в. *Сөз тіркестеріндегі бағыныңқы мен басыңқы сыңарлардың іліктен басқа септік жалғауларының бірінде тұрып байланысатын синтаксистік байланыс. М е ң г е р у д е* сөз тіркесіндегі сөздердің бағыныңқы сыңары басыңқы сөзбен септік жалғаулардың бірінде (іліктен басқа) тұрып байланысады (ҚСЭ). *М е ң г е р у* әртүрлі қатынаста жұмсалып, түрлі мағыналарды білдіреді (Қазіргі қазақ тілі). *М е ң г е р у д і ң* бағыныңқы сыңарлары барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септік тұлғалары арқылы басыңқы сыңармен байланысады (ҚҰЭ).

МЕҢГЕРУ *Меңгер етістігінің қимыл атауы.* Болмаса мынау Роберттің әрі елесті көру, әрі ой қабылдау секілді екі қабілетті қатар *м е ң г е р у і н* немен дәлелдеуге болады (Т.Әбдіков, Айтылм. сыр.). Бұл дәуірде адамзаттың табиғатты *м е ң г е р у і* алға басып күшейе түскен және кең тараған (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Мәселен, Оңтүстік Қазақстанда филиалдың ғылыми қызметкерлері ашқан ванадий кендерінің қорын және сапасын, сол сияқты ол кендерді неғұрлым жақсы және тез *м е ң г е р у г е* байланысты мәселелерді зерттеу жөнінде 1944 жылы филиал ғылыми-зерттеу жұмыстарын осындай жолмен біріктіріп жүргізді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

МЕҢГЕРУШІ з а т. *Белгілі бір мекеме, ұйым басшысы, жетекшісі.* Кеңсе жақтан мектеп оқу ісінің *м е ң г е р у ш і с і* Әшір ағай көрінді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Кеше гараж *м е ң г е р у ш і с і* машина бөлшектерін алу үшін поезбен Арысқа кеткен (Д.Исабеков, Тіршілік). – Совхоз басшылары, маған осы өзіміздің жылқы фермасына *м е ң г е р у ш і* бол,– дейді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

МЕҢГЕРУШІЛІК з а т. *Мекеме, ұйым ісін басқарушылық, меңгеруші болушылық.* Дегенмен сізге біз балалар үйінің *м е ң г е р у ш і л і к* қызметін ұсынсақ қалай көрер едіңіз?! (Қ.Исабаев, Жолдас.). Өмір тәжірибесі молыға келе ферма *м е ң г е р у ш і л і г і* қызметіне ауысады (Н.Әбуталиев, Жаңарған.). Математикадан сабақ берумен бірге мектеп жанындағы балалар жататын интернаттың *м е ң г е р у ш і л і г і н* қосып алыпты (З.Шүкіров, Отты өткел.).

МЕҢГЕРІЛ= е т. *Бір істің қыр-сырының білінуі, игерілуі.* Табиғатты жырлаудың тағы бір түрі бар. Ол адам ақылымен, адам қуатымен өзгерген дала, *м е ң г е р і л г е н* байлық (І.Омаров, Шабыт.). Бұл жаңадан *м е ң г е р і л е т і н* шөлейт жерде мал өсіретін және күріш өндіретін ондаған жаңа совхоздар құрылады (Ә.Шәріпов, Алыс.). Бұлардың зерттеу жұмыстары жемісті болып Обь – Ертіс су жүйесі толық *м е ң г е р і л і п,* оларға пароходтар жүзіп, Алтай кен орындарын Сібірмен байланыстырды (Н.Баяндин, Атамекен).

Меңгерілуші сөз. л и н г в. *Іліктен басқа септік жалғауларының бірінде тұрып байланысатын сөз. М е ң г е р і л у ш і с ө з д е р д і ң* тіркестері мен сөйлемдегі тұрақты орын тәртібі – қазақ тілінің негізгі бір заңы («Қазақст. мект.»).

МЕҢГЕРІЛУ *Меңгеріл етістігінің қимыл атауы.* Тексеру сабағы оқушылардың қазақ тілінен алған шолу сабақтарының тиімді өткізілуі жеке ақын-жазушылар шығармасының сапалы *м е ң г е р і л у і н е* дұрыс көмек екенін ұмытпаған абзал («Қазақст. мект.»).

МЕҢГЕРІС= е т. *Бір істің қыр-сырын білісу, игерісу.* Ұлы істі *м е ң г е р і с і п* жүргеніне тәкаппар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

МЕҢГЕУ: **науқасы меңгеу тартты**. *Ауруы меңдеді. Н а у қ а с ы ң м е ң г е у т а р т т ы* дегеннен соң, Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай (Ақын жырлары).

МЕҢГІР= е т. с ө й л. ***Мәңгір.*** Сағынтып қатты халқыңды, Жын соққандай *м е ң г і р д і ң.* Жанашыр жақын бауырды, Зор қайғыға көндірдің (Әсет, Шығ.). Онсыз да ыстықтан *м е ң г і р г е н* қойлардың басына әзірейіл күш қорғасын ерітіп құйғандай («Лен. жас»).

МЕҢДЕ= е т. **1.** *Әлі құру, дәрмені кету, асқыну.* Қарағым, мен де *м е ң д е д і м*, Жүрдім ғой біраз өмірде. Салауат елге келгенін Жазбапты маған көруге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Тұр екен толғақ қысып өзі *м е ң д е п*, Қысылып отыр екен жаман терлеп. Көрген соң бұл ханымды уәзір ғаріп, Жығылды жерге талып зар еңіреп (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Басу, өн бойын билеу.* Әлем чемпионатының түрі осы болса деген реніш *м е ң д е д і* (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Үйден күліп аттансам да, былай шыға, өзімді қалың ой *м е ң д е п,* ұзақ мұңайдым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Манағы жас кірекештің бойын тілсіз үрей *м е ң д е д і* (Д.Досжанов, Келіншектау.). //*Дендей, тереңдете, бойлай.* Нұсқаның идеясын бойлай ұғынып, сезімін *м е ң д е й* игеріп, шығармашылық еркіндікпен аудару бар (М.Қаратаев, Туған әдебиет).

Ауру [науқас, сырқат, кесел] меңдеді. *Ауруы асқынды, күшейді.* Жаман үй, сасық ауада түтін жұтып, бітпес дауда жүргенде, *н а у қ а с ы* бұрынғыдан жаман күшейіп, *м е ң д е п* қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А у р у* қатты *меңдесе,* Ақирет жуық болады (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жыға алмайды оны жұрттың өсегі. Бұған дәлел – құдіретті «Қорлан» әні кешегі. Қасіретті сәт соққанда әбден *м е ң д е п к е с е л і* Қайран, Естай қимас досын шақырып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жай ғой, апа, мазаланба!– деп біраиық тосылды, Бойын ауыр *с ы р қ а т м е ң д е п* жүргендігін жасырды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕҢДЕЙ с ы н. *Мең сияқты, мең тәрізді.* Биік аспанда көк күмбездің айдын төсінде сұлудың кеудесіндегі әдемі *м е ң д е й* жарасып, жалғыз қыран шарықтап, самғап жүр (Б.Тілегенов, Аққайнар). «Өзі сайын далаға сұлу бетіндегі *м е ң д е й* жарасып реңк беріп тұр-ау» деп, әркім-ақ таңданысып өтер еді (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Сұңқарлары қияда қалықтайды, Маңдайында сұлудың қара *м е ң д е й* (К.Салықов, Жезкиік).

МЕҢДЕҢКІРЕ= е т. *Сырқаты асқынып әлсіреңкіреу, қалжыраңқырау.* 1933 жылдың жазында, ауылда жолықсам, Кәсеннің сырқаты *м е ң д е ң к і р е п* жүр екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қоңыр күз ішінде Қасымбектің көмегімен дәрігерлерге қаралып, ақыл-кеңес алып келгенімен, сырқаты кейіннен *м е ң д е ң к і р е п* кетті (К.Оразалин, Абай.).

МЕҢДЕҢКІРЕУ *Меңдеңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ауруының *м е ң д е ң к і р е у і.*

МЕҢДЕС с ы н. ж е р г. *Ұқсас, сәйкес.* Біздің тіліміз сіздерге *м е ң д е с* болар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕҢДЕСТІР= е т. ж е р г. *Ұқсату, теңестіру.* Аққуға *м е ң д е с т і р і п* айтқаны ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕҢДЕТ= е т. *Дәрменін кетірту, асқындату.* Жүмекендей істеу керек еңбекті. Оны да сол құса мен шер *м е ң д е т т і.* Шегіп-шегіп, Шегіп-шегіп шылымын, Жазып-жазып, Жазып-жазып ол кетті (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дедің бе, мені: «Кем-кем *м е ң д е т е й і н*», Білдірмей біздің үшін: «Дендетейін». Деп едім: «Өзіңменақ оңысармын», Апарып енді кімге жөндетейін? (О.Шораяқов, Шайыр).

Ауруын меңдетті. *Науқасын күшейтті, асқындырды.* Петербургтің ылғалды ауа райы Шоқанның денсаулығына жағдайсыз болды, оның өкпе *а у р у ы н м е ң д е т е* түсті (Д.Дулатова, Шоқан.).

МЕҢДЕТУ *Меңдет етістігінің қимыл атауы.* Диагнозды дұрыс қоймаған жағдайда кейбір процедураның ауруды қоздырып *м е ң д е т у і* мүмкін («Денсаулық»). Төсек тартып жатып қалуы, бас ауырып, балтыр сыздайтыны кәріліктің кеселінен емес, белгісіз науқастың *м е ң д е т у і н е н* (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

МЕҢДЕУ *Меңде етістігінің қимыл атауы.* Үрмаштың ыстық пен суыққа шыныққан денесі аурудың *м е ң д е у і н е* мүмкіндік бермеген (Ә.Әлішев, Батыр.). Серпілмеген тұман бар, Ашылмаған күмән бар, Басқа түскен сойқанның, Байқадың ба *м е ң д е у і н* (Б.Майлин, Шығ.).

МЕҢДУАНА з а т. ө с. *Үлкен жапырақты, гүлі сарғыш, ақшыл көк түсті, иісі бас айналдыратын, көбіне дәрі-дәрмек ретінде қолданылатын улы өсімдік.* Сонда сорпаға *м е ң д у а н а* (белена) тастап, уыты сіңген сорпаны ішкеннен кейін, қонақтар түгел есірген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *М е ң д у а н а* – биологиялық жағынан апиын мен нәкке жақын өсімдік, олардың нерві талшықтарын талдыратын қасиеті бар (М.Исқақов, Соқыр сенім.). *М е ң д у а н а д а н* жасалған дәрілік препараттар асқазан және ішек ауруларына, демікпеге қарсы қолданылады (ҚҰЭ).

Меңдуана жегеннен саумысың. э к с п р. *Жынды болдың ба, есің дұрыс па?* Ей, бала! *М е ң д у а н а ж е г е н н е н с а у м ы с ы ң* өзің, неғып есеңгіреп жүрсің (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Меңдуана жегендей. *Басы айналып, әңкі-тәңкі болған. М е ң д у а н а ж е г е н* ешкідей теңселіп тұрған жолдасы «Құрыдық» деген хабарды көзімен жеткізді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

МЕҢДУАНАДАЙ с ы н. *Меңдуана сияқты, меңдуана тәрізді.* Дүйім елге ақ бауырсақтан шашу шашпай, *м е ң д у а н а д а й* ащы өсектен шашу шашып масқаралап кеткен Қорамсаға

кектенген Сүлеймен де түйіле түсті (С.Жүнісов, Ақан сері).

МЕҢДІ с ы н. **1.** *Меңі бар.* – Өз билігіне өзі ие бола алмаған жігерсіз қыздың соңынан қашанғы жүгіремін, сондай бір *м е ң д і* қыз тағы да табылар (М.Хасенов, Тұлпар.). Қыран ұшқан түзді көрсем, Жаудыраған көзді көрсем, *М е ң д і* сұлу қызды көрсем, Желкілдеген жас құрақтай, Тасқындаймын тас бұлақтай! (Достық жыры). – Ол кісі жоқ, – деді, *м е ң д і* келіншек жымыңдап, бас-аяғымды көзімен тінтіп («Қаз.әдеб.»). **2.** *Дағы, қасқасы бар.* Тобылғы торы *м е ң д і* атты енші қылып мінеді (Қобыланды батыр.).

МЕҢДІКЕР з а т. к ө н е. *Жалданып жұмыс істеуші.* Сонда бір-екі ай *м е ң д і к е р* боп, әркімге жалданып егін орып қайттым (Б.Кенжебаев, Шұғылалы күндер).

МЕҢЕС= е т. с ө й л. ***Меңзес***. – Қазір тылда не көп, жесір қатын көп, *м е ң е с!* – деді ол қызына (Ө.Қанахин, Дәмелі).

МЕҢЗЕ[1]= е т. **1.** *Сілтеп көрсету, бағыттап, тұспалдап көрсету, нұсқау, мегзеу.* Өмірдің сыры мол, шежіресі осы бір түйінге тірелгенде Дәмелі өзі *м е ң з е г е н* төбешіктің етегіне жетті (Ө.Қанахин, Дәмелі). Мұның қазіргі түрі қиын операциядан әлгіде ғана шыққан хирургке *м е ң з е й д і* (F.Сланов, Заман). Жазушы «Терісаққан» әңгімесі арқылы бізге осыны *м е ң з е г е н* болатын («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Жетелеу, үнемі алға көз салдыру, ұмтылдыру, талпыну.* Көктемнің дымқыл иісі мұрын жарып, тыныс кеңейтіп, алуан түрлі арманға жол ашып, қияға, биікке *м е ң з е д і* (З.Шашкин, Сенім). Көркемсөз айтқанын қиял *м е ң з е у і н ш е* бейнелеп, әліптеп көбінесе ұйғару түрінде айтады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дүние бір қисық жол бұрандаған, Бақ тайса ерге дәулет құралмаған. *М е ң з е г е н* асқар тауға есіл көңілім, Дүниеде еш нәрсеге тына алмаған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕҢЗЕ[2]= е т. с ө й л. ***Меңде***. Дер кезінде дәрігерге көрінбегендіктен, науқасы *м е ң з е й* берген («Денсаулық»). Қажыды ма жылдар бойы арқалаудан арманды, Соңғы кезде өзін тіпті науқас *м е ң з е п* алған-ды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МЕҢЗЕЛ= е т. *Сілтеп көрсетілу, нұсқалу.* Сөз нақтылы сигналы ретінде көрініп, белгілі нәрсеге *м е ң з е л і п* айтылады (К.Жарықбаев, Психология). Партизандардың бұйрықта *м е ң з е л г е н* жер Каменец пен Липе қаласына жетуі оңай болған жоқ (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

МЕҢЗЕЛДЕС ш ы л. с ө й л. *Секілді, сияқты, тәрізді.* Ал кейбір жүрек жұтқан батырлары күрке, лашықтардың қасында жіңішке найзағай *м е ң з е л д е с* көгілдір құрыш алдаспандарын қамсыз қайрауда (І.Есенберлин, Қаһар).

МЕҢЗЕЛУ *Меңзел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бір нәрсеге *м е ң з е л у.*

МЕҢ-ЗЕҢ с ы н. *Манаураған, дел-сал, әрі-сәрі.* Мағрипа басы *м е ң-з е ң* күйде айнаның алдына барды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Оқас көзін ашса, қандалалы түрме, көзін ашса, кәдуілгі өсіп-өнген мекені көз алдына келіп, сенер-сенбес, *м е ң-з е ң* қалыпқа ауысады (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

Меңзеңболды. *Басы мәңгіріп, дел-сал күй кешті, есеңгіреді.* Өз қамыңды ойлан өзің, ел болсаң, Ел боламын, тең боламын дер болсаң. Көктен теңдік келмес, өзің кем болсаң, *М е ң-з е ң б о л м а й,* талпын, оян, алашым! (М.Дулатов, Шығ.). Зарығып қатты ұйықтапты, басы ауырыңқырап, мылжа-мылжа, *м е ң-з е ң б о л ы п* оянды (А.Оразалин, Қайырлы.). Бір жерде көп отырып үйренбеген жас бала сағат бойы сарылып отыруға шыдамайды, денесі ұйып, сіресіп, басы *м е ң-з е ң б о л ы п* қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басқа жұрттың балалары бостандықта ойнап, тынығып жүретін шілденің ыстығында қазақ баласы *м е ң-з е ң б о л ы п* оқиды (М.Дулатов, Шығ.).

МЕҢ-ЗЕҢДЕН= е т. *Әрі-сәрі болу, дел-салдану.* Ағылысып бейне есінен айырылған адамдай, аңғал-саңғал болып, *м е ң-з е ң д е н і п* жүрген көп жұрт (F.Мүсірепов, Тула. толқын.). Аурудың бұл түрін ел арасында «ит тию» дейді. Мұнда бала жүдейді, ұйқысы қашады, *м е ң-з е ң д е н е д і* (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

МЕҢ-ЗЕҢДЕНУ *Меңзеңден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е ң-з е ң д е н у і* басылмады.

МЕҢ-ЗЕҢДІК з а т. *Денесін зіл басқандық, әрі-сәрілік, дел-салдық.* Бойындағы балаша әр нәрсеге қызығатын сезім қуаты да әлдеқайда ғайып боп, жүректі *м е ң-з е ң д і к* басты (Д.Рамаданов, Тас түлек.). Үнемі *м е ң-з е ң д і к п е н* уақыт кешіріп, сарылып жалғыз отыра бергенді қалайтын (К.Оразалин, Абай.). Таңертеңгі гимнастика денені жақсы шынықтыруға көмек болумен қатар, ұйқыдан тұрған кездегі *м е ң з е ң д і к т і* тез жойып, адамның көңілін тез сергітуге мүмкіндік береді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

МЕҢЗЕҢКІРЕ= е т. с ө й л. *Меңдеңкіре.* Күні-түні оранып төсекте жата бергендіктен, ауруы *м е ң з е ң к і р е п* қалған (Ә.Шәріпов, Сахара.).

МЕҢЗЕР з а т. и н ф. <ағыл. cursor> *Экранда тиісті операция жүргізілетін орынды көрсететін жанып-сөніп тұратын жылжымалы белгі.* Экранда тінтуір *м е ң з е р і* және жұмыс аймағында жол меңзері болады (Информатика.). Жол *м е ң з е р і* символдар теру үшін қажет (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МЕҢЗЕРЛІК: **меңзерлік перне**. и н ф. <ағыл. cursor key> *Пернелер тақтасындағы*

жебелігі бар перне тобы. М е ң з е р л і к п е р н е атауы меңзерді жылыту үшін пайдалануға байланысты алынған (Қаз. тілі термин. Информатика).

МЕҢЗЕС[1] с ы н. *Ұқсас, тәріздес.* Шабыты келген ақпа ақын басындағы аш қыранға *м е ң з е с,* тұрғылас (М.Әуезов, Әр жыл.). Мен мұңаямын, жапан түзде жалғыз қалған жолаушыға *м е ң з е с* көңілімді қорқыныш билейді, серік, сүйеніш таба алмастай жабырқаймын (Ж.Саин, Жол үсті.). Шынтақтаған қараторы ару *м е ң з е с* Қаратау, үлбіреген ақ бұлт торғынын жамылып тұрған іспетті (И.Байзақов, Құралай.).

МЕҢЗЕС[2]**=** е т. *Сілтеп көрсетісу, нұсқасу.* Бір-біріне мұны иегімен *м е ң з е с і п,* иектерін шошайтып, нұсқап жатты (А.Нұрманов, Құлан.). Соның бәрін айтып келіп, соңында бәрі де сондай мерген жігітке жабылған жаланың мәнін *м е ң з е с і п* өтті (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

МЕҢЗЕСУ *Меңзес етістігінің қимыл атауы.* Бір-біріне *м е ң з е с у м е н* болды. (Ауызекі).

МЕҢЗЕТ= е т. *Сілтеп көрсету, нұсқату.* Екіншісінің ашылып жатқан самай шашының ұзындығы мен балғын ақ бұғағы әлдекімді *м е ң з е т е р* еді (Ғ.Сланов, Асау арна). Кенеттен пайда болған тыныштық мұны *м е ң з е т і п,* ұйықтатып жіберді (Ә.Бүркітбаев, Жетімек).

МЕҢЗЕТУ *Меңзет етістігінің қимыл атауы.*≈ *М е ң з е т у* қажет пе?

МЕҢЗЕУ з а т. ә д е б. <грек. synekdoche> *Бүтінді бөлшегі немесе бөлшекті бүтіні арқылы немесе көпті бірдің және керісінше бірді көптің атымен беру арқылы жасалатын әдеби бейнелеуіш, көркемдеуіш құралдың бірі, әдеби троп. М е ң з е у* – көркем әдебиет тілде жиі кездесетін бейнелі сөз (ҚСЭ). *М е ң з е у* – әдебет теориясында синекдоха терминімен мәндес, соның қазақ тіліндегі баламасы (ҚСЭ).

МЕҢЗЕУ[1] *Меңзе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бағыттау, тұспалдап көрсету, бағдар беру, көздеу.* Ол әрі-бері толқып, ойланып, әкесінің *м е ң з е у і* бойынша Есенжолдың Қанапиясына шығады (А.Жұбанов, Замана.). Мұнысы бай ауылын марапаттағаны ма? Идеясы, *м е ң з е у і* нендей? (Б.Сарбалаев, Қызыл алма). Күнзиланың *м е ң з е у і* тегеуірінді емессің, алдың кең, жұртты қысып ұстамайсың дегенге саяды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). **2.** а у ы с. *Жетелеу, ұмтылдыру, алға көз салдыру.* Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – *м е ң з е у,* яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, ойлау, көңіл ісі – түю, талғау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көркемсөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың *м е ң з е г е н* әлпіне түсіріп айтады («Жұлдыз»).

МЕҢЗЕУ[2] *Меңзе (2) етістігінің қимыл атауы.* Науқастың *м е ң з е у і* байқалды. (Ауызекі).

МЕҢЗЕУЛІ с ы н. *Сілтенген, нұсқалған. М е ң з е у л і* жерге жақындаған сайын жүрегім өрекпиді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

МЕҢЗУ *Меңзі етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басы *м е ң з у і н* қоймады.

МЕҢЗЫҒЫР с ы н. *Тұла бойын мең-зең еткен.* Серіксіз саят қандай қызықсыз еді. Тіпті құлқы еш нәрсеге аумай, *м е ң з ы ғ ы р* күйге ауысты (Е.Рахимов, Тентек келін).

МЕҢЗІ= е т. *Басы зырқылдап, ауырсынып, мең-зең болу.* Ол көп ұйықтады. Шілденің бейғам ұйқысынан оянғанда басы *м е ң з і п,* бойы ауыр тартты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Неғушы еді-ау, көрмейсің бе? Қысым *м е ң з і п* барады, келмейсің бе (М.Мақатаев, Шығ.).

МЕҢЗІТ= е т. *Мең-зең еткізу, басын зырқылдату.* Жоса осы. Сол жақта, жосаның деңгейінде қызыл шақат жартас тұр. Оның үстіндегі қат-қабат заңғар бас *м е ң з і т е д і* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

МЕҢСІЗ с ы н. **1.** *Меңі жоқ.* Екі қыздың бірі *м е ң с і з,* бірі меңді («Жалын»). **2.** а у ы с. *Ешқандай дақ жоқ, кіршіксіз.* Бейне бір сүт дариясына сүңгіп кеткендей айналамыз аппақ, *м е ң с і з* дүние («Лен. жас»). Таулы жер емес пе, түстен кейін *м е ң с і з* аспанды аяқ астынан бұлт торлап, жаңбыр жауа бастады («Мәдениет және тұрмыс»). Көзі күлімдеп, аққуша *м е ң с і з* бетіне қан жүгірді («Қаз. әдеб.»).

МЕҢШЕ ү с т. *Мең тәрізді, меңге ұқсап.* Мұса бойына қалыптасқан сабырмен зеңгіт көкте сұлу бетіндегі *м е ң ш е* қарайып жүрген түз тағысына ұзақ қадалды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Жаңа шығып келе жатқан күннің ашық қан қызыл шапағаты білінген зеңгір көкте сұлу бетіндегі *м е ң ш е* қарайып түз құсы жүр (А.Сейдімбеков, Тауға біткен.).

МЕҢІРЕЙ= е т. *Есеңгіреу, аңырау, аңқию.* Тыста жұлдыздарға жайдан-жай *м е ң і р е й і п* қарап тұрдым да, үйге қайта кірдім (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Аты болдырып, өзі жаяу қалды. Не істерін білмей, иесі *м е ң і р е й і п* біраз тұрды (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Аузына сөз түспей, көзі жапақтаған Тобық *м е ң і р е й і п* тұрып қалды (З.Жәкенов, Таң самалы).

МЕҢІРЕЙІС= е т. *Есеңгіресу, аңырайысу.* «Жаңағы кісінің не айтып кеткенін ұқтыңдар ма?» дегендей, балалар *м е ң і р е й і с і п* бір-біріне қарайды (К.Сегізбаев, Жыл. күндері).

МЕҢІРЕЙІСУ *Меңірейіс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өзара *м е ң і р е й і с у м е н* болды.

МЕҢІРЕУ с ы н. **1.** *Тас керең, мылқау, ештеңе естімейтін, сөйлемейтін. М е ң і р е у д е н* мақсұт, білім шығады деп, Бүтін әлем айтса да мен нанбайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Демек, тілсіз, құлақсыз осы *м е ң і р е у* жанның жүрегінде бір терең саңлау барын артист жұртқа аңғартады (Қ.Тоғұзақов, Өнер.). Адастық білем бұл тауда, Аспан қайда, ай қайда? Мына бір *м е ң і р е у* мылқауға Айғайла, Тоқаш, айғайла! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** м е д. *Қалқанша безі қызметінің бұзылуы салдарынан адамның ой-өрісі мен ағза дамуының бөгелуі, туа пайда болатын ауру. М е ң і р е у* көбіне ауызсуда және тағамда йодтың жетіспеуінен болады (ҚСЭ). **3.** а у ы с. *Тым-тырыс, тып-тыныш, қыбырлаған тірі жанның үні жоқ, жым-жырт, мәңгірген.* Тау ішін *м е ң і р е у* тыныштық басты (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Бүкіл дүние, бар ғалам оған қаратүнек басқан *м е ң і р е у* түн секілді сезілді (С.Омаров, Өмір.). // *Мелшиген, сазарып қатып қалған, мүлгіген.* Бұрылып таудан ақырын орман барды, оған да: «Өмір не?» – деп сұрау салды. Ежелден ой білмеген *м е ң і р е у* орман Қақиып қарағайы аң-таң қалды (М.Жұмабаев, Шығ.). Сондай ұлыған қарлы дауыл астында, елсіз *м е ң і р е у* дала, Абайдың өзі туып-өскен сахарасы болса да, қазірде соншалық мейірсіз, қатал, өгей анадай (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Неткен мынау басқа өмір *М е ң і р е у*, мылқау, тұманды. Өңшең тасыр, тас көңіл, Кім жібітер бұларды? (F.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Көп нәрсені ұқпайтын, мәңгірген.* Жұрт шешесі болып көргенді бала өсіреді деген қызымыз, тәрбиесіз, *м е ң і р е у* болып барады («Айқап»).

МЕҢІРЕУДЕЙ с ы н. *Меңіреу сияқты, меңгеру тәрізді.* Менде ала алмай жүрген өштері бардай, екеуінің түк естімеген *м е ң і р е у д е й* бол қалғаны қинады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). *М е ң і р е у д е й* үнсіз, аппақ даланың да бұларға рақым етер түрі жоқ (F.Мүсірепов, Оянған өлке).

МЕҢІРЕУЛЕН= е т. **1.** *Керең адамша қозғалу; түк ұқпау.* Доктор соқыр адамша креслоның жақтауын сипалап, біртүрлі *м е ң і р е у л е н г е н* күйі қайта отырды («Әдебиет майданы»). **2.** а у ы с. *Жым-жырт тартып, тым-тырыстану, құлазыған күй кешу.* Күзгі Каспий, түссіз бір бозымық жамылып, *м е ң і р е у л е н е* қалған (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Бір кездерде *м е ң і р е у л е н і п,* түнеріп тұратын өлке еді-ау бұл (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Мелшию, қозғалмай қатып қалу.* Салтанат басталғаннан бері мелшиіп, *м е ң і р е у л е н і п* отырған жиын да қозғалысқа келіп, едәуір қол соғып алды (А.Сатаев, Дала).

МЕҢІРЕУЛЕНДІР= е т. *Кереңдендіру, мелшиту.* Танабай бұл сөзді естімеген кісіше бетін *м е ң і р е у л е н д і р і п,* қымызды сапыра түсті (С.Сейфуллин, Шығ.).

МЕҢІРЕУЛЕНУ *Меңіреулен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Құлазыған күй кешіп *м е ң і р е у л е н у.*

МЕҢІРЕУЛЕТ= е т. *Мелшиту, қатыпсазарту.* О тоба, шеберсің-ау, тәңірі! Меңдуана жегендей *м е ң і р е у л е т і п* жаратармысың мұны (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

МЕҢІРЕУЛЕТУ *Меңіреулет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Меңдуана жегендей *м е ң і р е у л е т у.*

МЕҢІРЕУЛЕУ[1] с ы н. **1.** *Жым-жырттау, тым-тырыстау.* Орманға тым сұғынып, қайдағы бір *м е ң і р е у л е у* түкпірге келгендіктен, оған жақындауға қауіптенді (М.Гумеров, Хазірет.). **2.** а у ы с. *Сәл-пәл мәңгірген, кешелеу.* ≈ *Меңіреулеу* адам.

МЕҢІРЕУЛІК з а т. **1.** *Кереңдік, саңыраулық.* Мылқаулық, *м е ң і р е у л і к* – көбіне естімеудің салдарынан болады (Мед. анықтама). **2.** а у ы с. *Меңіреу болушылық, жым-жырттық.* Әр жағы қараңғылық, әр жағы *м е ң і р е у л і к*... тылсым... (F.Мүсірепов, Достық.). Алайда бұған бола қыбыр еткен түк жоқ. – Айналадағы *м е ң і р е у л і к* сол қалпында қала берді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

МЕҢІРЕУСУ *Меңіреусі етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е ң і р е у с у і н* қарай гөр.

МЕҢІРЕУСІ= е т. *Меңіреу болғансу, түк білмегенсу.* Көп нәрсені ұқпайтындай *м е ң і р е у с і д і* (Ауызекі).

МЕҢІРЕУШЕ үс т. *Меңіреуге ұқсап, меңіреу сияқты.* Себебі мен *м е ң і р е у ш е* ештеңеге қатыссыз ыңғай таныттым (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек).

МЕҢІРЕЮ *Меңірей етістігінің қимыл атауы.* Қараптан-қарап *м е ң і р е ю і* таңғалдырды (Ауызекі).

МЕР[1] з а т. ж е р г. *Шелектен үлкен өлшеуіш ыдыс.* Бұрын мәшинеге бидайды шелекпен, *м е р м е н* тиейтін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕР[2] з а т. ж е р г. *Балық аулағанда қолданылатын өлшеу ағаш.* Балықшы судың терең, таяздығын *м е р м е н* байқап отырады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕРА з а т. ж е р г. *Көкпарға салатын ешкі.* Ол *м е р а н ы* додаға салып тартты. *М е р а* кімдікі? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МЕРГЕЛЬ з а т. г е о л. <нем. Mergel> *Кальциттен немесе даломиттен, сазды минералдан тұратын шөгінді тау жынысы. М е р г е л ь* сазды және карбонатты жыныстармен кезектескен қабат түрінде кездеседі әрі барлық геологиялық

жүйелер жыныстарында байқалады (ҚСЭ). *Мергель* цементтелген, тас тәрізді тығыз келеді, қаттылығы орташа, түсі ақ, ашық сұр, сарғылт, жасыл, қара сұр, қоңыр, қызғылт, кейде шұбар болады (ҚСЭ).

МЕРГЕЛЬДІ с ы н. г е о л. *Мергель араласқан, мергель бар.* Түбек топырағында корбанаттың мол болуы, оның әктасты, *м е р г е л ь д і* жыныстарының үгінділерінен түзілетіндігінен (Е.Жамалбеков, Түлеген түбек).

МЕРГЕН з а т. **1.** *Көздегенін атып түсіретін аңшы, атқыш адам.* Балалар жұмыртқасын алып, *м е р г е н д е р* онан да, мұнан да мылтықтарын тарсылдата берген соң, шошып, көрші көлдерге кетсе керек (М.Дулатов, Шығ.). Көшер ме сені көріп қыс түнерген, Мылтығын лақтырар ма сұсты *м е р г е н.* Мен саған Алатауымды көрсетейін, Қасыңа қырық қыз ертіп шықшы бермен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кім болды екен, мылтығы бар қолында, Құс атуға келген *м е р г е н* секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Атқан оғы мүлт кетпейтін, дәл тигізетін, атқыш.* Бұл атырапта одан өткен *м е р г е н,* Іле Алатауын одан артық білетін адам болмаған (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Көз – *м е р г е н,* жігіт – мылтық, көңіл – білте, Орамды аң табылмай атылмайтын. Жібек пен қойдың жүнін қосып ессең, Бірігіп арқан болып қатылмайтын (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Атқанынан жаңылмай жауын жығып салатын қас жауынгер.* Нұрахмет көздегенін дәл ұратын, атқан оғы мүлт кетпейтін *м е р г е н* (С.Сейітов, Майдан). Бас қосып еліменен отырғанда Шулады тірі қалған халқы келіп: «Қайда кетті *м е р г е н і м*? Дер кезінде келмедің. Көрдің бе мынау еліңнің Қырылып қойдай өлгенін» (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3.** ә с к. *Қазіргі әскери күштер құрамындағы арнайы жаттықтырылған, нысанасын қалт жібермейтін атқыштар тобының жауынгері.* Ұлы Отан соғысы жылдары *м е р г е н д е р* даярлауға зор көңіл бөлінді (ҚСЭ). *М е р г е н д е р* оптикалық аспабы бар мылтықпен жау әскерін құртуға атсалысты (ҚСЭ).

Мергенге мылтық кезетпе. *Жеңілетініңді білетін адаммен күш сынаспа.* Қаршығаны қайырма, Қалыңға салса батпаса. *М е р г е н г е м ы л т ы қ к е з е т п е,* Атқан оғы айнымай Түтінін үзбей атпаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Мылтықты мерген. *Атқанынан жаңылмайтын мылтықпен қаруланған әскер жасағы, атқыш немесе аңшы.* Шалғыны қанға шылқымай болар жайлауға Қаттасып қазақ, әскері қанат жайғанда *М ы л т ы қ т ы м е р г е н,* садақты сарбаз аңдыған, Шыбын да шықпас ортасы мидай майданға (Ж.Жақыпбаев, Ләйла). Соқпай кеттің көп болды, жағаға сен, Бір жеңілдеп қалушы ем аға десең. Қақпаны көп, *м ы л т ы қ т ы м е р г е н і* көп Белестерден өттің бе аман-есен? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сұр мерген. п о э т. *Көздегенін қалт жібермей дәл атып түсіретін тісқаққан аңшы, мергеннің мергені. С ұ р м е р г е н* мүйіздің түбін ала қапысыз көздеп, мылтықты тағы бір басып кеп салады (Ә.Нұршайықов,.. Менің Қазақст.). Алмас қылыш сыналмас, Айқасқан жерден аршындап, Қиялай тартып шаппаса. Ақ берен мылтық сыналмас, Сығалай көздеп *с ұ р м е р г е н* Асырымнан атпаса (Базар жырау, Шығ.). *С ұ р м е р г е н* аң сарасын атар таңдап, Шығады жүзден жүйрік, мыңнан саңлақ. Кескінсіз, кесірткеге суырмайды, Қылышын қынабынан алтын балдақ (Базар жырау, Шығ.).

Сұр мергеннің оғындай. п о э т. *Қалт кетпейтін, дәл тиетін; ерекше.* Бұл Сыбан жүріп қайыр жинаған ел, *О ғ ы н д а й с ұ р м е р г е н н і ң* сырлаған ел. Үйірі сары айғырдың тоқсан жылқы, Сыртымнан соны-дағы ұрлаған ел (Айтыс).

МЕРГЕНДЕЙ с ы н. *Мерген сияқты, мерген тәрізді.* Қан сонарда аң ізіне түскен *м е р г е н д е й* күйзеліп, жолым қырсықты, қанжығам қанданбады деп қамығып тұр (С.Омаров, Қиыр жол).

МЕРГЕНДЕУ с ы н. *Сәл-пәл мерген, атқаны кейде тиетін.* Сен менен гөрі *м е р г е н д е у с і ң.* Құлеңкеңнің қасында жүріп атасың (Р.Өтесінов, Алып.).

Қол мергендеу. *Қолы епті, атқаны нысанаға дөп тигіш.* Өзі *қ о л м е р г е н д е у* еді, кезей түсіп тартып қалса керек (Т.Тілеуханов, Өмір арнауы).

МЕРГЕНДІК з а т. *Мерген болушылық, көздегеніне дәл тигізетін, атқыштық.* Өзі аң құмар, тақымкеш Қанапия осы жерде бір ерекше *м е р г е н д і к* көрсетті (С.Бегалин, Замана.). Есімхан өзінің *м е р г е н д і к* өнерін баласына да үйретті (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Ол *м е р г е н д і к* жағынан қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш спорт мастері атанды (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

Мергендік спорты. *Түрлі мылтық және садақпен нысана көздеу спорт түрі. М е р г е н д і к с п о р т* аңшылық – стенд ату, садақ тарту және әртүрлі винтовкалар мен тапаншадан нысанаға оқ тигізетін болып үш түрге бөлінеді (ҚСЭ).

МЕРГЕНСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Сәл-пәл мергендігі бар, өзін мерген санайтын (адам).* Әлгі *м е р г е н с ы м а қ* бақырып жіберіп, мылтықты тастай сала қаша жөнелді (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата).

МЕРГЕНСІЗ с ы н. *Мергені жоқ, мергеннің қатысынсыз.* Құралайды көзге ататын Қайсар *м е р г е н с і з* бұл күні біздің жолымыз бола қоймады («Әдебиет және исскуство»).

МЕРГЕНСІН= э к с п р. *Мерген болгансу, атқышсынып көріну.* Мылтық онда тұр оңай, *М е р г е н с і н і п* сығалап, Айтқаныма қарамай, Атып салды тұралап (F.Орманов, Таңд.). Біреулер *м е р г е н с і н і п* аңға шығып, Мәз боп жүр дүрліктіріп аң қашырып, Олжа жоқ, өкініш көп, оқ та шығын, Алысқа апарсын ба алдамшылық (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

МЕРГЕНСІНУ *Мергенсін етістігінің қимыл атауы.≈ М е р г е н с і н у і н* қоймады.

МЕРГЕНШЕ үс т. *Мерген тәрізденіп, мергенге ұқсап.* Қалың талдың арасындағы мерзімді суаттан су алып жатқанда, құс ататын *м е р г е н ш е* ұрланып, арт жағынан Мияш та жетіп келді (С.Сейфуллин, Шығ.). Ал атуға оқталған алдындағы нысанасын асығып күткен *м е р г е н ш е* өзіне сөздің берілуін шыдамсыздықпен тосты (Ф.Дінисламов, Сырлы көл).

МЕРГЕНШІ с ы н. с ө й л. ***Мерген***. Мал шығынын азайту үшін қасқырға қарсы қақпаншы, *м е р г е н ш і* қаптай аттанды (Қ.Әбдіқадіров, Мақташы.). О, *м е р г е н ш і,* мақтап жүреді екенсің, қуаныш үстінен шықтың (Е.Тұрысов, Құралай жолы).

МЕРГЕНШІЛІК з а т. *Мерген болушылық, атқанын дәл тигізушілік, көздегенін жібермеушілік өнері.* Кәдірін білген кісіге *м е р г е н ш і л і к* таптырмайтын өнер, атадан балаға мирас боп қалатын берекетті кәсіп (С.Омаров, Өмір.). Тегі нағашыларына тартқан жаратылысына *м е р г е н ш і л і к* дарыса керек (С.Жүнісов, Ақан сері). Әкімгерей *м е р г е н ш і л і к п е н* жастай айналысты (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

МЕРГЕНІРЕК с ы н. *Мергендігі басымырақ.* Өзіңнен гөрі де *м е р г е н і р е к* Мария Петровнаның саулығы үшін (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Ол *м е р г е н і р е к* қой дегенім ғой, – деп, енді жайға көшті Сағындық (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

МЕРГЕРТ з а т. б о т. *Қолдан өндірілген қауызды бұршақ түрі. М е р г е р т* – орталық қара топырақты алқаптағы ғылыми-зерттеу институтында шығарылған бұршақ сорты (Овощь өсіруші.).

МЕРДІГЕР и р. з а т. к і т. *Бір жұмысты істеуге, орындауға шарт жасасып, міндеттенуші, көтеріп алушы, міндеткер жеке немесе заңды тұлға.* Тапсырыс беруші кейбір арнаулы жұмыстарды басқа ұйымдарға беруі мүмкін, мұндайда олар қосалқы *м е р д і г е р л е р* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика). Тапсырыс беруші *м е р д і г е р д і ң* өз міндетін орындауға басқа адамды тартуына рұқсат етуі мүмкін (ҚҰЭ). Бұл жағдайға совхоздың және *м е р д і г е р* құрылыс ұйымдарының басшылары мән бермеді («Қазақст. мұғ.»).

МЕРДІГЕРЛІК с ы н. э к о н. *Көтерме жұмыс ретінде міндетіне алғандық, міндеткерлік. М е р д і г е р л і к* экономикалық агенттердің құқықтық қатынасын айқындай алады («Президент және халық»). Мерекелік жылдық *м е р д і г е р л і к* құрылыс-монтаж жұмыстарының бағдарламасы 30 желтоқсанға дейін аяқталмақ («Қаз. әдеб.»). Комплексті мал қораларын салу жөніндегі *м е р д і г е р л і к* құрылыс ұйымдарының жұмысына жергілікті халықтың бақылау органы жеткілікті бақылау жасап келген («Егемен Қазақстан»).

МЕРДІКЕР з а т. с ө й л. ***Мердігер.*** Қаладағы пролетариат жігерінің өсіп, ауылдағы батырақ, *м е р д і к е р л е р д і ң* кедей диқандардың кең түрде ағылып, партияға кіруінен көрініп тұр («Ақ жол»).

МЕРЕ з а т. с ө й л. ***Мәре***. Күн еңкейіп, ыстық қайтқан кезде бәйге аттары белгілі *м е р е г е* жеткен (С.Жүнісов, Ақан сері). Ұшырды ғарышқа өлең жырлар тиеп, *М е р е н і ң* осы емес пе алынғаны (Ә.Есмырзаев, Мұрағат).

МЕРЕЖА з а т. к ә с. *Балық аулайтын аудың бір түрі. М е р е ж а м е н* балық аулады (Ауызекі).

МЕРЕЖКА з а т. ж е р г. *Матаның арқауын тартып алу жолымен жасалған шілтер.* ≈ *М е р е ж к а* жасады.

МЕРЕЗ з а т. м е д. *Дене жасушасын іріпшірітетін жұқпалы аурудың аса қауіпті түрі.* Оба, шешек, чума, бөртпе және іш сүзек, дифтерия, туберкулез, *м е р е з,* безгек сияқты жұқпалы аурулар миллиондаған адамдарға қырғидай тиді (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). Мұқаш қалжыңы жоқ. Елге *м е р е з,* құлғана сықылды жұқпалы аурулардың осынша көп тарау себебі солардан емес пе (М.Дулатов, Шығ.). *М е р е з* негізінен жыныстық қатынас жолымен жұғады («Денсаулық»). – Жақындаса, *м е р е з і* жоқ қой жұғатын... – деген Гүлжан дауысы да қатқыл шықты (М.Дүйсенов, Гүлжан.). // *Арам, қараниет, жалмап-жұқтаушы.* Ішінде жылан жатса да, бала жылап жатса да сездірмейтін *м е р е з* адам сыңайлас (Бәйшешек). Ажал арбасынан түсіріп алып қалатын қауқар жоқ, мезгілсіз келген *м е р е з* ажалдың айға шапқан арыстанды да опат ететіні рас (О.Бөкеев, Қайдасың.).

МЕРЕЗДЕЙ с ы н. *Мерез сияқты, ойдым-ойдым.* Бірақ іште қатқан *м е р е з д е й* кегежемді кейін тартып жасанды күлкі, құлықсыз қуаныштан басқа еш нәрсе шықпады менен (Н.Мұратқалиев, Шығ.). Кешегі махаббаттың

орнына жазылмайтын *м е р е з д е й* жара қалды (М.Мақатаев, Шығ.).

МЕРЕЗДЕН= е т. **1.** м е д. *Мерез ауруын жұқтыру, мерез ауруына шалдығу. М е р е з д е н г е н* адамды басқа адамдардан бөлектеп, оңаша жеке бөлме бөліп берген дұрыс («Денсаулық»). **2.** а у ы с. *Арамдығын іште сақтау, қара ниеттену.* Ақтан жағы қарысқандай үн-түнсіз *м е р е з д е н е* отырып алған соң, жалынар-жалбарынар деген үмітпен тістей қатып тұрған белгісіз адам бұл да ерегісіп, тағы да қылғындыра бастады (О.Бөкеев, Мұзтау). Біреулер сыртқы өкпесін ішке сақтап, ұзақ уақыт *м е р е з д е н і п* жүреді (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

МЕРЕЗДЕНУ *Мерезден етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е р е з д е н у і н* ұнатпады.

МЕРЕЗДЕУ с ы н. *Арам ниеттеу, пестеу.* ≈ Аздап *м е р е з д е у* екен.

МЕРЕЗДІ с ы *н. Мерез ауруы бар.* Бұл жағдай әсіресе кеуіп кеткен *м е р е з д і* материалмен жұмыс істегенде есте болуы керек (Малды туберк. сақтау.).

МЕРЕЗДІК з а т. *Мерез болушылық, қараниеттілік, арамдық.* – Сонда ғой, сол ішіске Бекайдар баспаушы еді. Қу ғой итің... Оңбаған, *м е р е з д і г і н* айтсайшы (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Ол өз шығармаларында сендерді бейнелеп *м е р е з д і к т е р і ң д і,* сарандықтарыңды ажуа еткен («Қаз. әдеб.»). Бүлікшіл бөрілер саймен жырада шиыр көбейтсе, соның ізі, солардың пиғылымен жорғалап жүріп те асқынған *м е р е з д і к т і* қойша өрбітпей ме (С.Сматаев, Елім-ай).

МЕРЕЙ з а т. *Еңбекке, ел ішіндегі бедел, атаққа т.б. лайық мәртебе, абырой.* Сол үшін, халқының *м е р е й і* үшін қандай қорқыныштан болса да шегінбейді, жан береді (І.Есенберлин, Маңғыстау). Біздің елімізде еңбек – *м е р е й,* еңбек – байлық пен берекенің, шат тұрмыстың қайнар көзі (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Бөбегің – қуанышың, балаң – бақытың, ержетіп ел азаматы атанса, *м е р е й і ң,* мақтанышың (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.).

Мерей тұтты [көрді]. *Абырой санады, мәртебе көрді.* – Айнагүл бұған қысылып ұялсам да «жақсы сөз – жарым ырыс» деген емес пе, өзіңді өзім әжептеуір *м е р е й т ұ т ы п,* шүкіршілік етемін (И.Жақанов, Қайта орал.). Маңғыстау қазынасын игеруге өз үлесін қосуды *м е р е й т ұ т ы п* келген байырғы мұнайшы талап деңгейінде еңбек етіп жатқан көрінеді («Соц. Қаз.»). Мәдениет тарихшысы Ф.Арьес орта ғасырларда әке мен бала арасында қайшылықтың атымен кездеспегенін, ол кездегі бала әкесі не кисе соны киіп, не айтса соны айтып, не істесе соны істеп жүргенді үлкен *м е р е й к ө р г е н і н* жазады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Мерейі артты [асты]. *Мәртебесі жоғарылады, абыройы асты, беделі өсті.* 1970 жылы Ғазизаның *м е р е й і а р т ы п,* дүниежүзіне танылды (С.Мыңжасарова, Замандас.). Сендер өсесіңдер, елдің *м е р е й і а р т а д ы* (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қанеки, аға, құшағыңды ашып, кеудеңе басшы ініңді бүгін. Алдында халықтың *м е р е й і м а с ы п,* жеңілдеп қалсын көтерген жүгім (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Мерейін көтерді [тасытты]. *Мәртебесін жоғарылатты, беделін арттырды.* Екі жастың үйлену тойы, шәкірт інінің өнерпаздығы Абайдың *м е р е й і н к ө т е р і п,* көңілін қуаныш күйіне бөлеп еді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Медет тілей келдім деген сөз талайдың *м е р е й і н к ө т е р і п,* өзін сарымайдай ерітіп жіберді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). – Әуелі концерттерде біраз айтып алуым керек, сосын радиоға жаздырамын, – деп, Роза Әбілахаттың *м е р е й і н т а с ы т т ы* (И.Жақанов, Бірінші концерт).

Мерейі өсті. *Абыройы артты, мәртебесі жоғарылады.* Бекарыс партия мүшелігіне өтуге талпынғалы *м е р е й і ө с і п,* көңіліне қуаныш ұялаған (З.Жәкенов, Таң самалы). Мұндай қуанышты күндердің көркі ұлттық ойын-сауықтарымыз болса, халық мәдениетінің де *м е р е й і ө с і п,* абыройы асқақтай бермек (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

Мерейі тасыды. *Бағы көтерілді, беделі артты, қуанышқа бөленді.* Қызыл жұлдыз баурынан, Жарқ еткенін көрейін. Ұшқан сайын биікке *Т а с ы д ы* менің *м е р е й і м* (М.Хакімжанова, Таңд. өлең.).

Мерейі үстем болды. *Басқалардың алдында беделі өсті, абыройы асты.* Осындайда құрдастарының ғана емес, тіпті ұстаздарының алдында оның *м е р е й і ү с т е м б о л ы п* шыға келетін (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Мерейі үстем болсын! т і л е к. *Абыройы артсын, беделі көтерілсін, мәртебе өссін деген мағынадағы риза болғанды білдіретін тілек сөз.* Одақтас елдердің ұландары – Мұхит – Отан ұлы деген ұлы есіммен жасай берсін, жау алдында *м е р е й л е р і ү с т е м б о л с ы н!* (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

МЕРЕЙГЕР з а т. **1.** *Белгілі бір мүшел жасқа толғанын атап өтуші, мерейтой иесі, юбиляр. М е р е й г е р г е* сый-құрмет көрсетілді (Ауызекі). **2.** *Айрықша сыйлыққа ие болған адам, лауреат.* Атақты ғалым *м е р е й г е р* атанды (Ауызекі).

МЕРЕЙЛЕН= е т. *Мерейі өсу, көңілі көтерілу, тасу, шаттану.* Шарма *м е р е й л е н е* жымиып, бізбен қол алысып қоштасып жатыр (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ұлымның ерлігіне, адалдығына *м е р е й л е н д і м* (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Ондаған жыл ой қозғап, сарыла зерттеген ғылыми еңбегінің сәтті аяқталғанына *м е р е й л е н г е н* Тәрбие сүйікті мамандығымен қоса институттың қоғамдық жұмыстарына ынталана кірісті («Қазақст. әйелдері»).

МЕРЕЙЛЕНДІР= е т. *Мерейін өсіріп, көңілін көтертті, шаттандыру.* Ұзыннан-ұзақ созылған қырат-қойнауға иек артсаң болғаны, сыбырлап сырласқан алтын астық көңіліңді *м е р е й л е н д і р і п,* дархан байлыққа кенеп, мол ырысына қанықтыра береді («Лен. жас»). Сенің биязы мінезің, үлкенге ізетшіл, кішіге қамқор қылығың ата-ана, аға-жеңге көңілін де сондай *м е р е й л е н д і р і п,* жанын масайратады (С.Байжанов, Сұңқар).

МЕРЕЙЛЕНДІРУ *Мерейлендір етістігінің қимыл атауы.* Жаңа адам тұлғасын *м е р е й л е н д і р у г е,* кемелдендіруге қолғабыс жасауды жазушы парызым деп ұққан (С.Байжанов, Замандас).

МЕРЕЙЛЕНУ *Мерейлен етістігінің қимыл атауы.* Өзгеше бір рақат сезімге бой алдырған Болаттың үйінде *м е р е й л е н у* басым («Лен. жас»).

МЕРЕЙЛЕСТІК з а т. *Мәртебелі, абыройлы болушылық.* Келес тойы небір жақсы ойлардың, бүкіл Одақ ұлттарының бауырмалдығы мен достардың құшақтары қауышқан мейірлес, *м е р е й л е с т і к* салтанаты еді («Қаз.әдеб.»).

МЕРЕЙЛІ с ы н. *Мәртебелі, абыройлы.* Ендігі бір айтарым, қайда жүрсеңдер де қайырымды, әрдайым *м е р е й л і,* бақытты болыңдар (К.Асанов, Сағыныш). Бұрын да *м е р е й л і* еңбегімен көпті қуантып жүрген озат тракторшы бұл тұста жол тартып еді (Т.Қаупынбаев, Жазира). Осыдан ширек ғасыр бұрын іргесі қалана бастаған осындай игі құрылыстарға өзінің де үлес қосқанын Хакім қазір де *м е р е й л і* сезіммен еске түсірді (М.Хасенов, Тың тарландары).

МЕРЕЙЛІРЕК с ы н. *Мерейі ұстемірек, мәртебелірек.* Қырықтың да өз қызығы өзінде; Ол отыздан *м е р е й л і р е к,* өтімді. Тартып барам, жастық-досым қасымда, Осалмын ба осы қырық жасымда (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

МЕРЕЙСІЗ с ы н. *Абыройсыз, мәртебесіз.* Жұлдыз ғой бұл айтылған бай, кедейің, Байлықпен шығармайды ер мерейін. Ішіп-жеп, киіп, мініп жүрмеген соң, *М е р е й с і з* байлық демей мен не дейін (Айтыс).

МЕРЕЙТОЙ з а т. *Жеке адамның, мекеменің, қаланың т.б. белгілі бір дөңгелек жасқа толған күнін атап өту салтанаты.* Биыл қыркүйектің 22-жұлдызында қазақтың көрнекті жазушысы Әбдіжәміл Нұрпейісов 80 жасқа толады. Бұған дейінгі 50-ге, 60-қа, 70-ке, 75-ке толған *м е р е й т о й л а р ы н* саналы түрде атап өтпеген қаламгер бұл жолы да туған күнін тойламайтын сияқты («Ана тілі»). *М е р е й т о й д ы* пайдалана отырып, осыдан он жыл бұрын менімен бірге ұлттық валютаны жасау мен енгізудің міндеттерін шешкен барлық адамдарға шынайы ризашылығымды білдіргім келеді («Егемен Қазақстан»). Заманымыздың заңғар жазушысы Шыңғыс Айтматовтың 75 жасқа толған *м е р е й т о й ы* Ыстықкөл жағасында атап өтілді («Жетісу»).

МЕРЕЙТОЙЛЫҚ с ы н. *Мерейтойға қатысты, соған тән.* Айтулы *м е р е й т о й л ы қ* шаралар жиынтығы белгіленетін күн («Егемен Қазақстан»). Өткен жылдарда абыройлы қызмет атқарып, мол тәжірибе жинақталған Қазақстан халықтары Ассамблеясының Х *м е р е й т о й л ы қ* сессиясы 23 желтоқсанда Астана қаласында болып өтті («Қаз. әдеб.»).

МЕРЕК: **мерек болсын**. т і л е к. э т н. *Құтты болсын, мұбәрәк болсын деген мағынадағы діни (мұсылмандық) мерекелерде айтылатын тілек, құттықтау сөз.* – Айт *м е р е к б о л с ы н,* қарындас! – деді Мәмбет. – Өзіңіздікі де бірге болсын (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕРЕКЕ з а т. *Салтанатты күн, мейрам.* Бақытты ағаңды *м е р е к е* сайын қонаққа шақырып тұр (F.Қабышев, Мінездеме). Былтыр Бірінші Май *м е р е к е с і н* екі колхоз бірігіп тойлау үшін арбамен ұбап-шұбап осында келгенбіз (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Үш жыл бойына, мен оқуды бітіретін биылға дейін бір де бір үлкен *м е р е к е н і* бөлек қарсы алып көрген емеспін (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.).

МЕРЕКЕДЕЙ с ы н. *Мереке сияқты, мереке тәрізді.* Үрпектегі ел батырдың келуін бүгін бір *м е р е к е д е й* етіп тойлады (М.Жұмағұлов, Қыран қазасы). Осындай игілікті істі *м е р е к е д е й* көңілді өткізудің орнына бейберекет қолайсыздық тудыру мәдениетіміздің жетіспеуін көрсетеді («Қазақст. әйелдері»).

МЕРЕКЕЛЕ= е т. *Мейрамдау, тойлау.* 1943 жылы Бірінші Май күні Қызыл Армия өзінің Сталинград жанында болған ұлы ұрыстағы тамаша жеңісін *м е р е к е л е д і* (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.). Мәкеңді көрген сайын каналға жаңа ғана түскен мөлдір судың құрметін *м е р е к е л е п* жатқан халық елестейді көз алдымнан (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл).

МЕРЕКЕЛЕН= е т. *Мейрамдалу, тойлану, салтанатты түрде аталу.* Соңғы жылдары *м е р е к е л е н г е н* біздің еліміздің қырық және елу жылдық даңқты тойлары кезінде Асқар ой

тоқтата өз халқының өткен жолына қарады (С.Қирабаев, Октябрь.). Ауғанстанда жаңа жыл наурыз айында *м е р е к е л е н е д і* (Ғалам ғажап.). Ауылшаруашылық қызметкерлері күні жыл сайын салтанатты түрде *м е р е к е л е н і п* келеді (Д.Айдаров, Дәуір).

МЕРЕКЕЛЕНУ *Мерекелен етістігінің қимыл атауы.* 50 жылдығының *м е р е к е л е н у і н* ашып берген тамаша спектакльді көрдік («Соц. Қаз.»).

МЕРЕКЕЛЕТ= е т. *Мейрамдату, тойлату.* Ұшқыштарға өз алдына, артиллеристерге өз алдына *м е р е к е л е т е т і н* болды (Р.Хайруллин, Офицер.).

МЕРЕКЕЛЕТУ *Мерекелет етістігінің қимыл атауы.* Өкінішке орай, жарты ғасыр бойы халқымызға наурыз тойын *м е р е к е л е т у г е* жағдай жасамай келді («Жетісу»).

МЕРЕКЕЛЕУ *Мерекеле етістігінің қимыл атауы.* Жеңіс күнін *м е р е к е л е у* совет адамдарының жыл сайынғы дәстүріне айналды (От ортасы.). Балиғатқа толып ержеткенін *м е р е к е л е у* де қазіргі адамдардың тұрмысына еніп келеді (Семья тәрбиесі).

МЕРЕКЕЛІ с ы н. *Қуанышы мол, салтанатты, той-думанды.* Қуаныш ойлар қазақ көрейін деп, Балама жаста қалың берейін деп Осылай ойлап қызды айттырады. *М е р е к е л і* қызыққа енейін деп (М.Дулатов, Шығ.). Бұл кезде әр үйдің төрінде дарқан елдің кең пейіліндей *м е р е к е л і* дастарқан жазыла жаюлы (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

МЕРЕКЕЛІК с ы н. *Мейрамға арналған, салтанатты.* Биылғы *м е р е к е л і к* орақ тұсында қала даламен тұтасып кетті (З.Қабдолов, Сыр). Олар дивизияның құрылғанына бір жыл толуына полк көлемінде де мейрамдауға белсене араласты, батальондарға барып, *м е р е к е л і к* концерттер беріп жүрді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Шырқаңдар әнді, қыздырыңдар *м е р е к е л і к* ойын менен думанды! (Қ.Ыдырысов, Ойлап тап).

МЕРЕКЕСІЗ с ы н. *Мерекесі жоқ, мереке өткізбей, тойсыз.* Ұқыптылық, өз міндетіңді орындау ешқандай *м е р е к е с і з*, күнделікті дағдыға айналса ғой (Ф.Оңғарсынова, Біздің Камшат). Мезгілсіз, *м е р е к е с і з* өткендердің жандары бізді де айт деп сыбырлайды (И.Байзақов, Құралай.).

МЕРЕКЕШІ з а т. *Мейрамдаушы, тойлаушы адам.* Біз келгенде *м е р е к е ш і л е р* ортасында әрлі-берлі жүріп, біреуді күткендей ірі денелі балуан жігіт көпшілікке қарайды (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Осы ойда той иелері, осы ойда барлық *м е р е к е ш і л е р* (Ғ.Қайырбеков, Қарқара).

МЕРЕЛІ с ы н. с ө й л. *Көздеген, дітеген, белгілеген.* Бекең атқа қонып үзеңгі жолдасынікіне барып, Беркімбайдың қыз ұзатар *м е р е л і* мезгілін білсе дескен (Т.Әлімқұлов, Ақбозат). *М е р е л і* жерге жеткізбей, арқан қиып қашып кете ме деп қауіптенген даяшылар еңкейген баланы көрсе, қамшымен шықпыртып өтеді (Т.Әлімқұлов, Ақбозат). Жолаушы *м е р е л і* жерге жете жығылса, түні бойы ұйықтамақ (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

МЕРЗІМ з а т. **1.** *Сәт, кез, уақыт.* Кездескен кездердің *м е р з і м і* есте сақталмағаны – өкініш (С.Мәуленов, Үркер.). Надандардың сөгуі айып емес, Мен ешкімге байлаулы зайып емес. Хақиқатты жырлаған келешекте *М е р з і м* болып шығуы ғайып емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен офицерлерімді бөліп-бөліп отрядтқа қосамын, ал бұл істі іске асыру үшін маған бір жұма *м е р з і м* бересіз (Х.Есенжанов, Тар кезең). Осының бәрі қасқағымдай *м е р з і м д е г і* жәйт еді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр). **2.** *Уақыттың шамасы мен ұзақ-қысқалығы.* Мезгіл сол уақыттың белгілі бір сәтін ғана айқындайды. Мысалы, қас қағым, сүт пісірім, бие сауым, елең-алаң, таң сәрі, шаңқай түс, сәске, бесін, екінді, ымырт, іңір, намаздыгер, ақшам және т.б. *М е р з і м* өлшеміне күн, апта, тоқсан, жыл аттары жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Осы тұрғыда тұрғын үй құнын төмендету, ипотекалық несиенің қайтарым *м е р з і м і н* созу, төлемақы жарнасы мен несие ставкасын төмендету қажеттігін баса көрсетті («Жас Алаш»).

МЕРЗІМДЕ= е т. *Мерзімін белгілеу.* Сөз шығарудан бұрын шығарушы айтатын пікірін қай ретпен жазатынын *м е р з і м д е п*, жоспарлап алады: онысы неден бастап, неден соң нені айтып, немен аяқтайтынын белгілеп алу болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МЕРЗІМДЕУ *Мерзімде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жоспарды орындауды *м е р з і м д е у.*

МЕРЗІМДІ с ы н. *Мөлшерлі уақыты бар, кесімді мезгіл.* Әр нәрсенің уақыты, пісетін *м е р з і м д і* шағы болады (С.Бақбергенов, Адам.). Екеуінің де *м е р з і м д і* уақыты бітіп, енді бірдей қимылға көшті (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақыры сәуірдің аяғына қарай *м е р з і м д і* күн де, межелі нысана да көрініс берді (Б.Тоқтаров, Қырандар).

Мерзімді баспасөз. *Күнделікті не апталап, айлап шығып тұратын газет, журналдар. М е р з і м д і б а с п а с ө з* беттеріндегі суреттер, схемалық карталар, таблицалар, диаграммалар түрлі амалдармен үлкейтіледі («Қазақст. мект.»).

Мерзімді ұзарту. э к о н. <франц. prolongation> *Қандайда болсын шарттың,*

келісімнің, қарыздың, вексельдің қолданылу мерзімін, несиенің өтелу мерзімін т.б. ұзарту. ≈ *М е р з і м д і ұ з а р т у* қажет.

МЕРЗІМДІК с ы н. *Мезгілдік, белгілі бір уақыттық.* Жұмыс уақытының санына қарай белгіленетін ақы *м е р з і м д і к* деп аталады (Б.Ордабаев, Коммунизм.). Зоотехникалық-мал дәрігерлік қысқа *м е р з і м д і к* курста оқып, білімімді көтердім (Шопан сырласы). Әйелдер егіс даласында жұмыс істейтін кезде ғана ашылатын *м е р з і м д і к* балалар алаңы болатын («Қазақст. мүғ.»).

Мерзімдік депозит. қ а р ж ы. *Белгілі бір сомада салынатын және уағдаласқан мерзім өткеннен кейін алуға болатын депозит. М е р з і м д і к д е п о з и т т і ң* өтемі жоғары болмақ (Қаз. тілі термин. Экономика).

Мерзімдік еңбекақы. э к о н. *Жұмыс істелген уақытқа және қызметкердің біліктілігіне және еңбектің сапасына қарай еңбекке ақы төлеу нысаны.* Екі жүйені – *м е р з і м д і к* жай *е ң б е к а қ ы*, мерзімдік-сыйлықтық еңбекақы жүйелерін қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика). Олардың әрқайсысы жеке *м е р з і м д і к е ң б е к а қ ы* болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

МЕРЗІМСІЗ с ы н. *Уақыты белгіленбеген, шексіз.* Табиғат заңы – мейірімсіз, *м е р з і м с і з* бір тағдыр. Дауылды тоқтатуға, жазды ұзартуға, қысты қысқартуға, суды жоғары ағызуға еш адамның қолынан келмейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үй іргесіндегі участоктар *м е р з і м с і з* уақытқа беріледі (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Сол себепті, шаруалардың, жұмысшылардың, ауылды жер тұрғындарының үй іргесіндегі жерді пайдалану хұқығы *м е р з і м с і з* («Жас Алаш»).

Мерзімсіз міндеттеме. э к о н. *Вексель берушінің міндеттемесі. М е р з і м с і з м і н д е т т е м е* бойынша кез келген уақытта талап ұсынылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

МЕРЗІМТҰРАҚТЫ: мерзімтұрақты күй. г е о л. *Жүйенің біршама орнықты күйі. М е р з і м т ұ р а қ т ы к ү й* сыртқы әсерден бұдан да орнықты күйге өте алмады (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕРИДИАН [лат. meridianus] з а т. г е о г р. *Жер шарының полюстері арқылы экваторды тура көлденең кесіп өтетін сызық.* 1790 жылдан бастап негізгі, тұрақты өлшем ретінде жер *м е р и д и а н ы н ы ң* бір бөлігі алынды (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Екі 90° полюстерде барлық ойша жүргізілген географиялық *м е р и д и а н д а р* түйісіп, нүктеге айналады (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Жер *м е р и д и а н д а р ы* дөңгелек емес, эллипске жуық (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Магнитті меридиан. ф и з. *Жердің магнитті өрісінің күш беретін белдеуінің проекциясы.*

МЕРИДИАНДЫҚ с ы н. *Меридианға қатысты, меридианға тән.* Бұл кезде Маңғыстаудың оңтүстігінен *м е р и д и а н д ы қ* жүргізілген бір ғана геофизикалық профиль картасы бар еді (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

МЕРИНОС [лат. merinos] з а т. қ о й ш а р. *Биязы жүнді қой тұқымы.* Қылшық жүнді саулыққа *м е р и н о с т а н* қошқар қосады. М е р и н о с қ а біртекті түбіттен тұратын аса бағалы жүн беретін қойлар жатады (Зоология). Қазақстанда арқар мен *м е р и н о с т ы* будандастыру арқылы қойдың жаңа тұқымы – арқар *м е р и н о с* қойы өсіріліп шығарылғаны мәлім (Қазақст. байлығы). *М е р и н о с т ы ң* электральдық, инфонтад, рамбуль, негретти деген сияқты аттары болады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

МЕРИФИТ з а т. м е д. *Бадамша без бен жұтқыншақтың қабынуы созылмалы түрге айналып, оған операция жасауға тақалғанда қолданатын дәрі.* Дәрігер *м е р и ф и т* әкелді (Ауызекі).

МЕРКАНТИЛИЗМ [франц. mercantilisme] з а т. э к о н. *Сауда капиталының мүддесін жақтаған, тауарды шеттен келтіргеннен гөрі, шетке шығарудың басым болуын көздейтін, қоғам байлығы мен әл-ауқатының көзі материалдық игіліктер өндірісі емес, тауар және ақша айналысы саласы деп есептейтін экономикалық ілім. М е р к а н т и л и з м* – Еуропаның бірқатар елдерінің XV-XVIII ғасырлардағы экономикалық ілімі мен саясаты (Саяси сөздік).

МЕРКАНТИЛИСТ з а т. э к о н. *Меркантилизмді жақтаушы.* Капиталдың мәнісін алғаш түсіндірушілердің, *м е р к а н т и л и с т е р д і ң* аузынан шыққан суреттеме міне осындай (К.Маркс, Капитал). *М е р к а н т и л и с т е р д і ң* пікірінше, қоғамның әл-ауқатын сыртқы сауданы реттеу, тауар әкелімінен әкетілімнің басым болуы және елде ақшалай капиталдың қорлануы жолымен қол жеткізуге болады (Қаз. тілі термин. Экономика).

МЕРКАНТИЛИСТІК с ы н. **1.** *Меркантилиске тән, меркантилиске қатысты.* Апорфиша *м е р к а н т и л и с т і к* саясатты жақтап, оны баюдың тиімді жолы деп түсінді («Зерде»). **2.** а у ы с. *Пайдакүнемдік, ұсақ есепшілдік.* ≈ *М е р к а н т и л и с т і к* пиғыл.

МЕРКАНТИЛЬДІК з а т. **1.** э к о н. *Сауда капиталының мүддесін жақтаған, тауарды шеттен келтіргеннен гөрі, шетке шығарудың басым болуын көздейтін, қоғам байлығы мен әл-ауқатының көзі материалдық игіліктер өндірісі емес, тауар және ақша айналысы саласы деп есептейтін экономикалық ілім. М е р к а н т и л ь д і к* деген термин сауда, коммерциялық деген мағынада қолданыла бастады (Қаз. тілі термин. Экономика). **2.** а у ы с. *Пайдакүнемдік, дүниеқорлық. М е р к а н т и л ь д і к* бас пайдасы күйттеушілікпен байланысты ұсақ есепшіл дегенді де білдіреді (Экономика).

МЕРКАПТАНДАР з а т. х и м. *Тиоспирттер, теолдар сияқты көмірсуектің формалды туындылары. М е р к а п т а н д а р* пестицидтерді, дәрі-дәрмек заттарды синтездегенде және т.б. жерлерде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия.).

МЕРКУРИЙ з а т. а с т р. *Күнге ең жақын және Күн жүйесіндегі үлкен ғаламшарлардың ішіндегі ең кішісі.* Осы кезде тоғыз ірі планета *(М е р к у р и й,* Шолпан, Жер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон) және 1600-ден аса кіші планеталар бар екені мәлім (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *М е р к у р и й д і ң* жарықтығы Шолпандікінен анағұрлым кем болғандықтан, ел оны «кіші Шолпан» дейді. Өзінің құрамы және табиғаты жағынан *М е р к у р и й* Айға ұқсас (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

МЕРКІ з а т. ж е р г. *Балық ұзындығын өлшейтін өлшеуіш ағаш. М е р к і н і* алып келіп, мына балықты өлшелі, қанша екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЕРОЗОИТ з а т. б и о л. *Бірнеше қайтара жыныссыз көбею жолымен тұзілетін қарапайымдардың жас дарақтары* (б и о л.). ≈ *М е р о з о и т* құбылысы.

МЕРОКРИНДІ [грек. merocrinos, meros – бөлік, krinoein – бөлу]: **мерокринді секреция**. *Сыртқы секреция бездерінің сөл бөлу түрі. М е р о к р и н д і с е к р е ц и я* сілекей, өңеш, қарын, ішек, жатыр, ұйқы бездері мен эндокринді бездерде болады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕРСЕРИЗАЦИЯЛА= е т. т о қ ы м а. *Жібек жылтырап тұру үшін оны зермен өңдеу.* Матаға дұрыс өң беру үшін оны біздің фабрикамызда *м е р с е р и з а ц и я л а й д ы* («Қазақст. әйелдері.»).

МЕРТ [ар. مردن] з а т. *Өлім, ажал, қаза.* Маған күйік, маған дерт, Маған өлім, маған *м е р т*! Деп жылады хан Дадон (А.Байтұрсынов, Шығ.).

М**ерт болды.** *Қаза тапты, жазым болды, өлді.* Тоғайда із кесіп жүрген тазы шеңгел түбінде жасырынып жатқан қабанның дәл үстінен түсіп *м е р т б о л ғ а н* (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Арыстандар айға шауып *м е р т б о л ы п* тұр, Ғайраты бойға сымай ашынғандай. Бұл күнде көбі хор боп жүр емес пе, Шаһбазлар қалың жауды қашырғандай? (М.Дулатов, Шығ.).

Мерт етті [қылды]. *Өлтірді, жазым етті.* Ағатайым тезірек оралмағанда, асау байтал мені *м е р т е т у і* мүмкін еді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Тағының тырнағынан аман алып қалған асылыңды тапа тал түсте өз қолыңнан *м е р т қ ы л ғ а н ы* несі (Қ.Тұрсынқұлов, Әңгім.).

МЕРТЕЛЬ з а т. х и м. *Отқа төзімді, майда етіп ұсақталған материал. М е р т е л ь д і* отқа төзімді ішкі қабатты қалағанда жіктерін жымдастыру үшін қолданады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕРТІГУ *Мертік етістігінің қимыл атауы.* Екі бірдей бұғанасы да омырылып кетеді, сол *м е р т і г у д е н* ұзақ жатып, әрең жазылған Сарышайтан күрестен қалыпты-мыс (С.Мұқанов, Есею жыл.). Малдың жарақаттануы және құлап *м е р т і г у і* жиі кездеседі (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Бірақ ауыр *м е р т і г у д е н* оңала қоймаған Олжабай түс ауа қайтыс болды (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

МЕРТІГУШІ з а т. *Бір жері сынған, майып болған адам.* Сондағы *м е р т і г у ш і н і* қолдан тыныс алдыру мен жүректі сырттай сығымдау әдісі ғана ғой (Сыбызға сазы).

МЕРТТІК з а т. с ө й л. ***Мәрттік.*** Ердің *м е р т т і г і*, елдің жастығы жеңіп шықты (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез). Бәрекелді, *м е р т т і г і ң е* болайын! – деп, шу ете түсіп, ақшасы жоғы жанындағы бәкі, орамалына дейін берген (С.Торайғыров, Шығ.).

МЕРТУ: **мерту басқыр**. қ а р ғ ы с. ***Мерту басқыр*** *(жаман, қара күштердің зардабы тигір, жын соққыр деген мағынада).* Менің жалғызымды жаман атқа ұрындырғанның бірі осы *м е р т у б а с қ ы р* Зарипа (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

МЕРТІК= е т. *Бір жері сыну, үзілу, шығу, майып болу.* Он екі қасқырдың бірі – түндегі бір аяғы *м е р т і к к е н* ақсақ қасқыр екен (Қаз. ертег.). Жорғалауға туғандар – ұшпақ емес... ол ұмытып ұшамын деп тасқа барып жығылды. Бірақ *м е р т і к п е д і*, күліп жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аты үркіп, арбаны теуіп, жардан құлапты, өзі оңбай *м е р т і г і п т і* (Ж.Молдабаев, Самал.).

Мертік ас. э т н. *Мертіккен адамға жинайтын ас, тағам. М е р т і к а с* берді (Ауызекі).

МЕРТІКТІ с ы н. *Майып болған, бір жері сынған немесе зақым көрген.* Сен адамға араша түсемін деп мерт болсаң, мен *м е р т і к т і* болдым (Е.Мырзахметов, Медет).

МЕРТІКТІР= е т. *Бір жерін сындырту, майып еттіру.* Нияз әлгімен төбелесіп, оның қолын *м е р т і к т і р г е н* (С.Сейфуллин, Әңгім.). Атың бір бұтаға сүрініп кетсе ғой, бір жеріңе зақым келеді немесе атты *м е р т і к т і р е с і ң* (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Алды-артына қарамай қашамын деп жүріп бір жерін *м е р т і к т і р і п* алды-ау деймін, дәу де болса (Ө.Қанахин, Құдірет).

МЕРТІКТІРУ *Мертіктір етістігінің қимыл атауы.* Ерегескен Есенәліні *м е р т і к т і р у* оп-оңай (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Мені *м е р т і к т і р у* үшін осының үстіне әдейі әкеліп тықты-ау (Ш.Мұратазаев, Қызыл жебе).

МЕРТІЛ= е т. с ө й л. ***Мертік.*** Елемеді, өзімді, Сыйламады сөзімді, Жаудыратып көзімді, Тастап кетті жұртына, Бір *м е р т і л г е н* бел үшін (Ер Тарғын). Алдыңғы бел ағашы опырылып, *м е р т і л і п* құлаған малдай, жерді сүзе жатыпты (Б.Майлин, Шығ.). Үш адам қатты *м е р т і л і п,* бір адам қаза тапты (Қ.Сақабаев, Өткел.).

МЕРТІЛДІР= е т. с ө й л. ***Мертіктір***. Алыптар ожарлау келуші еді, тек *м е р т і л д і р і п* алма (К.Ахметбеков, Ақдала). Қалған соң қапияда аты ақсап, Ол айтты Кей-Қысырауға тағы қақсап: – Атымның артқы аяғын *м е р т і л д і р і п,* Шарадай басымды еттің менің шап-шақ (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МЕРУЕРТ и р. з а т. **1.** *Әсемдікке, сәндікке қолданылатын қымбат бағалы асыл тас.* Табиғатта сирек кездесетін ақшыл сары түсті асыл тас – *м е р у е р т т і* іздеушілер теңіздің түбінен тереді (І.Омаров, Серпін). Қолында толған өңшең алтын жүзік, Зүмруд, березелі бар білезік. Үстінде камзол ішік тысы қамқа, *М е р у е р т* омырауы қойған тізіп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мінсіз таза *м е р у е р т* Су түбінде жатады, Мінсіз таза асыл сөз Ой түбінде жатады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** б и о л. *Қосжақтаулы ұлулардың (моллюскілердің), негізінен інжу моллюскісінің бақалшағындағы шар тәрізді немесе бұрыс нысанды түзінді. М е р у е р т* моллюскінің мантия қуысы мен бақалшағы аралығына түскен бөгде заттан түзіледі, ақ, қызғылт, сарғыш, кейде қара түсті болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Меруерт моншақ. *Меруерттен тізілген асыл моншақ.* ≈ Мойнында *м е р у е р т м о н ш а қ.*

Меруерт жүзік. з е р г. *Көзіне меруерт қойған жүзік.* ≈ Қолында *м е р у е р т ж ү з і к.*

Меруерт сырға. з е р г. *Меруерттен жарқыраған көзі бар алтын яки күміс сырға.* ≈ Құлағында *м е р у е р т с ы р ғ а.*

Меруерт ұлулары. з о о л. *Мантиясында меруерт түзілетін қос жақтаулы моллюскілер. М е р у е р т ұ л у л а р ы н* көрді (Ауызекі).

Мөрлі меруерт. з е р г. *Мөрі бар, мөрленген меруерт жүзік. М ө р л і м е р у е р т і н* таппай қалды (Ауызекі).

МЕРУЕРТГҮЛ з а т. ө с. *Жұпар иісті, ақ түсті, қоңырау пішіндес, шашақтала өсетін көпжылдық гүл. М е р у е р т г ү л* (ландыш) СССР-дің Европалық бөлігінің барлық орман алқаптарында, Қырымда, Кавказда және Қиыр Шығыста көлеңкелі ормандардың ішіндегі бұталардың арасында өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *М е р у е р т г ү л і н* (ландыш) вазаға гүлдермен бірге салып қоюға болмайды (Ғалам ғажап.).

МЕРУЕРТСІЗ с ы н. *Меруерті жоқ, меруерт тақпаған.* Оқасыз, *м е р у е р т с і з* кимешегі биязы мінезіне үйлеседі (Д.Әбілев, Өлеңд.).

МЕРУЕРТТЕЙ с ы н. **1.** *Меруерт сияқты, меруерт тәрізді.* Қараторғайдың көгала қанатының астына түскен күн шапағы жылт-жылт етіп, қызыл-жасыл *м е р у е р т т е й* құлпырады (С.Жүнісов, Ақан сері). Абайдың сырлы сөздерін күміс бұлақтай төгілтіп, *м е р у е р т т е й* жарқыратты (И.Жақанов, Бірінші концерт). Мынау тұрған көк күмбездей көк шағыр, Жымыңдаған *м е р у е р т т е й* көп жұлдыз, Сар табақтай жарқыраған сұлу ай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тізілген *м е р у е р т т е й* отыз тісі, нұрлы жүз жайнаған көз, қиылған қас. Шекеде камшат бөрік, кигені асыл, сылдырлап алтын шолпы иықта шаш (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бағалы, құнды.* Сөзінде қате бар ма сынап көрсең? Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей, сөзі алтын мағынасы *м е р у е р т т е й* (М.Дулатов, Шығ.).

МЕРУЕРТТІ с ы н. **1.** *Меруерті бар, меруерт таққан, меруерттелген.* Кішкентай құлағына салғаны көк *м е р у е р т т і* алтын сырғасы әйелдің бай үйден шыққан жан екенін аңғартады (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** а у ы с. *Әсем, әсерлі.* Бірақ мен, жаным құрдасым, Жоққа қолды созбаймын. *М е р у е р т т і* өлеңмен жүректі ғана қозғаймын (С.Ерубаев, Шығ.).

МЕРУЕРТШЕ ү с т. *Меруерт сияқты, меруертке ұқсап.* Бұрым іспетті масақтарда *м е р у е р т ш е* тізілген дән күн сәулесіне малынып, балқып балбырап тұр (Самғау). Күлгендерінде оттары шашырап, ойнаған көздері, аппақ болып *м е р у е р т ш е* тістері,

қара алтын мен ақ алтындай жалтылдасты (С.Сейфуллин, Шығ.).

МЕРУЕТ [ир. مروارید] з а т. с ө й л. ***Меруерт***. *М е р у е т* тістері көрініп, күліп тұрады (С.Ерубаев, Шығ.). Маманбай – әкем аты, атым Айман, Сұр жорға ат *м е р у е т* жалды мен жайлаған (Батырлар жыры).

МЕРЧАНДАЙЗИНГ [ағыл. merchandising] з а т. э к о н. *Өткізу қызметі үдерісінің кезеңі, сатып алушыны тауарға «жақындатуға» және сатып алу ықтималдығын барынша қамтамасыз ететін қолайлы жағдай жасауға бағытталған шаралар кешені. М е р ч а н д а й з и н г* – сатып алушыға нақты дайындаушы кәсіпорынның тауарын сатушы адамның көмегінсіз сатып алуына психологиялық ықпал жасау және сендіру тәсілі (Қаз. тілі термин. Экономика).

МЕС[1] з а т. э т н. *Сүйық тамақ құю үшін бітеу сойылған ешкі терісінен жасалған ыдыс.* Мені тастап кеткен керуендер шөлден *м е с п е н* су алып өтіп, сол бұлаққа тынығып жатыр екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *М е с* кәделі ыдыс емес, сыйлы кісіге одан қымыз құймаған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Бұралқы мен Балмақ тұтас сойылған серке терісі – *м е с к е* қымыз толтырып алып, ауылға озып кеткен (А.Жұмаділдин, Сең.).//*Күбідей болып семірген, жуан.* Мына тұрған *м е с* күрең қалай қысыр қалған? (F.Мұстафин, Жиырма бес). *М е с* кеуде, толып отыр тоқпақ шүйде (С.Дөнентаев, Шығ.).

Мес болды. ж е р г. а) *Семірді, май басты.* Мал тауып бақсы жігіт байымайды, Ері жатса, кәрі қатын қайғырмайды, Жарлының жалғыз аты *м е с б о л а д ы*, Ол өзі алты ай мінсе, арымайды (Бозінген). ә) *Ісініп, былбырау.* Шөп суда қалып, *м е с б о п* кетті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Мес көрік. *Ұста көрігі, үлкен көрік.* Ұста *м е с к ө р і г і н* жүргізді (Ауызекі).

Мес қарын. а) *Су таситын қарын ыдыс. М е с қ а р ы н м е н* су әкелді (Ауызекі). ә) *Тамақты көп ішетін, жуан қарын.* Қазақ қазақ болғалы оның маңдайынан сорын кетірмегендер де, елдік, ерлік мүдденің бәрін тышқақ лаққа сатып жіберуден тайынбайтын сол *м е с қ а р ы н д а р* (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.). Басқаға жалдансаң да тап осы *м е с қ а р ы н ғ а* жоламашы деп едім (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

МЕС[2] з а т. э т н. *Денесін жаппай ісік кеулеп, домаланған пішінді, буындары айырымсыз былқсылқ етіп шала-жансар туылған төл.* Мұндай шала-жансар туылған төлді қазақтар *м е с* деп атап, ондайды жамандыққа жориды (Б. Хинаят, Төрт түлік.).

МЕСЕ з а т. ж е р г. ***Месел***.

Месе қайырды. *Көңілін қалдырды, қолын бос қайтарды.* Ал Қапекеңде кім сұраса да *м е с е қ а й ы р у* жоқ («Қаз. әдеб.»).

Месесін жықпады. *Көңілін қалдырмады, ниетін қолдады.* Бала Қорқытты жақсылап, бүтіндеп жіберер. Көңілін, *м е с е с і н ж ы қ п а с* (Д.Досжанов, Тұлпар.).

МЕСЕ: месе тұтпады. с ө й л. ***Місе тұтпады*** *(жаратпады, азсынды).* Сонша сиырдың ағын *м е с е т ұ т п а й*, ауқатты ағайыны Аймолдадан жаздай сауып ішуге екі бие алған (С.Мұқанов, Есею жыл.).

МЕСЕКЕРЛІ с ы н. ж е р г. *Қолынан іс келетін, іскер, ісмер.* Шабанбек бригадир мен қолы *м е с е к е р л і* Шалбай, Райым күзетші – үшеуі астығын боратып ұшыра берді (F.Орманов, Жүрек). Қашаннан Дарқан қолы *м е с е к е р л і*. Әкесінің әкесі Бекеттен бері қарай бұлардың тұқымдары ағаштан түйме түйеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЕСЕЛ з а т. *Көңіл, пейіл, ниет, қалау.* Менен бір түз тағысын қалаған екенсің, қалайша *м е с е л і ң е* тосқау болармын (А.Сейдімбеков, Ақиық). Өжет тіл үкімдерін кесіп айтқан, Майысып, маймаңдамай, шешіп айтқан, Мен ертең жығылам ғой, – деп ойламай. *М е с е л і*, еңсесімен өсіп айтқан (Е.Ибраһим, Гәкку).

Меселін қайтарды [қайырды]. *Көңілін қалдырды, ренжітті, тауы шағылды.* Енді мына кісінің *м е с е л і н қ а й т а р м а*! Арсақай. *М е с е л і н қ а й т а р а т ы н* дәрмен бар ма? Ауызыма өлеңі бар болғыр түспей қор қылады ғой енді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *М е с е л і н қ а й ы р у ғ а* дәті шыдамаған сері домбыраны қолына алып, ішектерін ширықтыра бастады (А.Сатаев, Дала.). Үлбосын Күреңбайды онша шет көре қоймаса да, құлақ кесті құл атанған жоқ. Жігітке басын байлағысы келмей, ретім келмейді деп, *м е с е л і н қ а й т а р ы п* тастаған (С.Омаров, Сырлы арал). *М е с е л і м д і қ а й т а р с а ң*, бұл үйдің табалдырығын аттауым екіталай (F.Мұстафин, Дауыл.).

Меселі қайт болды [қайтты]. *Тауы шағылды, көңілі қалды.* Мына жаманның өзін жігітшіліктен құр емес шығар деп қыңыр жақтағандарының талайының *м е с е л і қ а й т б о л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). *М е с е л і қ а й т б о л м а с ы н*, айтқанын орындай салғанымыз жөн (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

МЕСЕЛДЕ з а т. с ө й л. ***Месел***. *М е с е л д е ң* төмендеп, мерейің басылмау үшін, берген сертті берік іспен бекіте білейік (Ә.Нұршайықов, Жер.).

Меселдесін қайтарды. с ө й л. ***Меселін қайтарды***. Шолпан бұлардың *м е с е л д е с і н қ а й т а р ғ ы с ы* келмеді (А.Хангелдин, Қараторғай).

Меселдесі қайтты. с ө й л. ***Меселі қайтты***. Енді сол төгілген тері бір-ақ сәтте еш болып, *м е с е л д е с і қ а й т ы п,* қанаты қайырылғандай болып дел-сал тұр («Қаз. әдеб.»).

МЕСЕЛДІ с ы н. *Іскер, жігерлі, меселі мығым.* Адам өзімен сөйлесіп отрыған екінші бір кісіге неғұрлым жігерлі, *м е с е л д і* болып көрінсе, оның гипнозшылық әсері де өтімдірек болады (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

МЕСЕЛСІЗ с ы н. *Меселі жоқ.* Ең бір шабытты, *м е с е л с і з* шағын саңылауы бар көрерменге бір ләзім ұстап көрсеткім келеді (М.Қабанбаев, Шығ.).

МЕСЕРЛІК з а т. ж е р г. *Ақымақтық, есерлік.* Фазыл соғыстан бір аяқсыз оралды. Тізесінен жоқ, балдақпен жүреді. Ауылдың дарбаза ауыз балалары «Шойнақ» деуші едік, бәрі де *м е с е р л і к* қой (Бәйшешек).

МЕСКЕЙ з а т. ж е р г. *Кастрөл.* Ал екінші тесікті әлгі қара қазанның сұлу да сылқым қызындай ақ қалайы *м е с к е й д е н* сүттің жиегі жыбырлайды («Жұлдыз»).

МЕСҚАРЫН з а т. **1.** а н а т. <лат. rumen> *Көп бөлімді қарынның алғашқы, ең көлемді бөлігі. М е с қ а р ы н* – сыртынан ұзынша қатпарлармен бөлінген үстіңгі және астыңғы қапшықтардан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** в е т. *Күйіс малының таз, тақия, жалбыршақ қарындарын біріктіріп атаған бөлінген атауы. М е с қ а р ы н д а* азық механикалық (сығу, араластыру, езгілеу) және биологиялық өңдеулерден өтеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Месқарын сағасы. а н а т. <лат. atrium rumenis> *Месқарынның өңешпен жалғасқан үстіңгі қапшық бөлігі. М е с қ а р ы н н ы ң с а ғ а с ы н* месқарыннан оның сыртындағы алдыңғы сай мен оған сәйкес ішкі қатпар бөліп тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *М е с қ а р ы н с а ғ а с ы н д а* өңештің тесігі ашылады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕСҚОБЫЗ з а т. м у з. *Қазақтың ұлттық музыкалық ұрлемелі аспабы.* Сазгер *м е с қ о б ы з д а* ойнады (Ауызекі).

МЕСМЕРИЗМ з а т. м е д. *Сырқатты ешқандай дәрі-дәрмексіз, дуамен емдеу тәсілі.* Емші науқасты *м е с м е р и з м м е н* емдеді (Ауызекі).

МЕСНЕВИ [ар. مثنوی] з а т. ә д е б. *Қосарланған өлең.* ≈ *М е с н е в и* жырланды.

МЕССИЯ з а т. д і н и. *Христиандық пен иудаизмде зұлымдықтың көзін құртып, адам баласын одан аман алып қалуға Көктен жіберілген таңдаулы құтқарушы.*

МЕССИЯЛЫҚ с ы н. *Мессияға қатысты, мессияға тән.* Өзгенің өз ақылы өзіне, әркім өзін жарылқап алсын, *м е с с и я л ы қ* қамқорлыққа біз зәру емеспіз («Егемен Қазақстан»).

МЕСТЕЙ с ы н. *Жуан, семіз, торсиған. М е с т е й* біреудің мінбеге шығып алып, не сөйлеп, не қоярын білмей, мұрнын шұқылап, мыңқылдап тұрған кейпі қай театрыңнан кем? (О.Әубәкіров, Сиқыр). Тәш қаншама қолынан тартса да, оның үрген *м е с т е й* қампиған қарны тіреп иліктірмеді («Қаз. әдеб.»).

МЕСТЕУ с ы н. *Семіздеу, жуандау.* Шөбі пісік, соны тепсеңге қойын қаптатып, *м е с т е у* қарагер атын шалдырып тұрған еңсегей бойлы Айтқожа қарт жарқын пішінмен қарсы алды (С.Бегалин, Уақыт.).

МЕСШЕ үс т. *Мес тәрізденіп, меске ұқсап.* Манадан жауап күтіп, демалмай сыздап тұрған Шәбден ауасы шыққан *м е с ш е* босаңси бастаған (Н.Мұраталиев, Үміт).

МЕТ с ы н. *Ірі, ұлкен. ...* Жалма-жан жиылған көп бір дәу *м е т* өгізді сойып, терісін үзбестен таспа қылып, тартқан екен: күллі Бұхараны ораугa жетті дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МЕТА[1] [итал. meta] з а т. э к о н. *Мәміле шартын білдіретін коммерциялық ұғым. М е т а д а* оған қатысушылар пайда мен залалды бөліседі (Экономика).

МЕТА[2]**...** [грек. meta] т е р м. **1.** х и м. *Қышқыл немесе изомерлер атауларында қолданылатын қосымша.* **2.** *Аралықты, бір істен кейін болатын реттілікті немесе басқа бір нәрсеге, күйге т.б. ауысуды білдіретін күрделі сөздердің алғашқы құрамбөлігі.*

МЕТАБАЗИТТЕР з а т. г е о л. *Азды-көпті метаморфтанған негізді таужыныстарға қатысты қолданылатын жалпылама атау.*

МЕТАБИОЗ з а т. б и о л. *Микроағзалардың арасындағы бір түрлерінің тіршілігі кезінде ортаға бөліп шығарған заттарды екінші бір түрлері үшін қоректік зат ретінде пайдаланатын қарым-қатынас. М е т а б и о з* селбесе тіршілік етеуге жатпайды, өйткені мұнда әр микроағза өзінше жеке тіршілік етеді, бір-біріне тәуелді емес (Қаз. тілі термин. Биология). *М е т а б и о з* азот бактериялары мен клетчатка ыдыратушы бактериялар арасында да байқалады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕТАБЛАС з а т. *Таужыныс құрамында метабластез процесінде жаңадан қалыптасқан минерал түрлері.* ≈ *М е т а б л а с* минерал түрі.

МЕТАБЛАСТЕЗ з а т. г е о л. *Таужыныстың мигмалануы барысындағы өзгерістері. М е т а -*

б л а с т е з бұл жағдайда таужыныс құрамына балқымамен не ерітіндімен келген «жаңа минералдар» таужыныс болмысына елеусіз кірігеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

МЕТАБОЛИЗМ з а т. б и о л. *Тірі ағзалардағы энергия және заттардың биохимиялық өзгеру үдерістерінің жиынтығы.*

МЕТАБОЛИТ з а т. б и о л. *Жасушалық метаболизмнің аралық өнімі.*

МЕТАБІЛІМ з а т. и н ф. <ағыл. metaknowledge> *Білімдер туралы білім. М е т а б і л і м* білімнің құрылымын сипаттайтын білімдер базасының бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика).

МЕТАГЕНЕЗ з а т. г е о л. *Жер қыртысының біршама терең қойнауындағы бөлігінің құрылымдық өзгеріске ұшырауы. М е т а г е н е з* диагенезден кейін басталып, метаформизмге ұласады (Геология).

МЕТАГРАММАТИКА [ағыл. metagrammar] з а т. л и н г в. *Басқа грамматиканың ережесін тудыратын грамматика.* ≈ *М е т а г р а м м а т и к а* ережесі.

МЕТАҒАЛАМ з а т. а с т р. *Бақылауларға қол жететін әлемнің кеңістігі.* ≈ *М е т а ғ а л а м* зерттелді.

МЕТАКОМПУЛЯТОР [ағыл. metacompiler] з а т. и н ф. *Метатілден аударушы.* ≈ *М е т а к о м п у л я т о р* арқылы аударды.

МЕТАНАУПЛИС з а т. з о о л. *Шаянтектестердің екінші дернәсілдік даму сатысы.*

МЕТАЗИД з а т. м е д. *Туберкулезге қарсы қолданылатын түсі ақшыл, ішуге жеңіл дәрі.*

МЕТАИЗОМЕР з а т. х и м. *Орынбасарлары мета жағдайында болатын, екі орын басылған бензолдың изомері.*

МЕТАЛГЕНДІК с ы н. г е о л. *Рудалы кендер таралуының геологиялық заңдылықтарына қатысты. М е т а л г е н д і к* атырап – металгендік белдемге сәйкес келетін, бірақ ұзыннан-ұзақ созыла сағаланбайтын руда кіріктіруші атырап (Қаз. тілі термин. Геология). *М е т а л г е н д і к* ассоциация – әрбір кенорындары топтарындағы жетекші металдар мен кенді минералдардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология).

Металгендік карта. г е о л. *Нақтылы аймақтың геологиялық ерекшеліктеріне байланысты рудалы пайдалы қазба кен орындарының заңдылықтарын көрсететін карталар. М е т а л г е н д і к к а р т а л а р д а* рудалы денелердің, пайдалы қазба шоғырларының морфологиясы, рудалардың құрамы, кіріктірме таужыныстармен арақатынасы, қорлар мен өндірілуі туралы деректер, кенділікті болжау элементтері бейнеленеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Металгендік талдау. г е о л. *Пайдалы қазба кен орындарының орналасу заңдылықтарын анықтау үшін қолданылатын металгендік зерттеулер әдісі. М е т а л г е н д і к т а л д а у л а р* нәтижесінде металгендік және болжамдық карталар құрастырылады (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕТАЛГРАФИЯ з а т. **1.** *Металдың ішкі құрылымын зерттейтін ғылым саласы. М е т а л г р а ф и я* металтанудың бір саласы; химиялық құрамы өзгерген кездегі және сыртқы әсер ықпалымен металл құрылымының өзгерулерін зерттейді (Қаз. тілі термин. Химия). **2.** п о л и г р. *Ойған я күйдірілген металл пластинкасынан басып бедер түсіріп алушылық. М е т а л г р а ф и я* сыртқы әсер ықпалымен металл құрамының өзгеруін зерттейді (Кен ісі).

МЕТАЛГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Металдар мен балқымалардың құрылымын анықтайтын аспап.* ≈ *М е т а л г р а ф и я л ы қ* зерттеу.

Металграфиялық микроскоп. т е х. *Металл беттерін шағылған жарықта қарауға арналған оптикалық аспап. М е т а л г р а ф и я л ы қ м и к р о с к о п т ы ң* арнаулы жарық бергіш жүйесі бар және металдар мен қорытпалардың микроқұрылымын өте үлкейтіп (2000 есеге дейін) қарап зерттеу үшін және фотосуретке түсіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕТАЛДА= е т. **1.** *Шірімейтіндей ету үшін ағаштың бойына темір немесе мыс тотияйынын сіңіру, металмен суару.* ≈ Ағашты *м е т а л д а д ы.* **2.** *Бір нәрсеге металдың жылтылдағыш қалпын беру.* ≈ Алған затын *м е т а л д а д ы.*

МЕТАЛДАН= е т. *Металға айналу. М е т а л д а н а т ы н* материалдың бетін металқорытпамен қаптайды (Кен ісі).

МЕТАЛДАНДЫР= е т. *Металға айналдыру.* ≈ *М е т а л д а н д ы р ғ а н* тәсіл.

МЕТАЛДАНДЫРУ[1] з а т. х и м. *Көміртекпен байланысқан сутек атомының металл атомымен тікелей орынбасуы арқылы жүретін химиялық реакция. М е т а л д а н д ы р у* тәсілі арнаулы бүріккіш пистолетпен жүргізіледі (ҚСЭ) .

МЕТАЛДАНДЫРУ[2] *Металдандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аспапты *м е т а л д а н д ы р у.*

МЕТАЛДАУ з а т. к е н. х и м. *Материалдарға бұлардың қасиеттеріне ұқсамайтын физика-химиялық және механикалық қасиет беру үшін бұйымдардың бетін металл немесе металқорытпалармен қаптау. М е т а л д а у д ы ң* түрлері: электролиздік, химиялық, газды-жалынды (тозаңдату), жабынды, газды фазадан қосылыстарды шөктіріп металдау, вакуумды, лазерлі, плазмалы, балқымаға батырып метал-

дау, диффузиялық және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАЛДАУ *Металда етістігінің қимыл атауы. Металдау* түрлеріне электролиздік, химиялық, плазмалы *металдау* енеді (Кен ісі).

МЕТАЛДЫ с ы н. *Металы бар, металы мол.* Бұл үшін *металды* теңіз жағасы мұқият зерттеліп, картасы жасалады («Білім және еңбек»).

МЕТАЛДЫҚ с ы н. *Металға тән, соған қатысты.* Кристалл түйіндеріндегі ионатомдардың өзара байланысы *металдық* байланыс деп аталады (Қ.Нұрымбетов, Металдар). *Металдық* байланыс қатты және сұйық күйдегі металдарға тән (Қ.Нұрымбетов, Металдар). Сондай-ақ силанды өндіруде Өскемен титан-магний комбинатында *металдық* магниймен бірге шығарылатын ферросилиция да өте тиімді («Егемен Қазақстан»).

МЕТАЛКЕСКІШ з а т. т е х. *Метал кесетін аспап.* ≈ *Металкескіш* пайдаланады.

МЕТАЛКОРД з а т. х и м. *Арнайы қаптауы бар болат сымдардан жасалған корд. Металкорд* резеңке бұйымдарын армирлеуші материал ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАЛКІРІКТІРУШІЛІК з а т. г е о л. *Нақтылы ауданда немесе нақты таужыныс құрамында рудалы кендер мен кен белгілерінің болуы.*

МЕТАЛЛ з а т. х и м. *Созымдылық, балқығыштық қасиеті бар, жылылық пен электр тогын тез өткізетін химиялық элементтердің жалпы атауы.* Алтын, күміс, мыс, темір сияқты *металдардың* қасиеттеріне де тоқтап, өздерінше сондайлардың түрлері жөнінде таласып та алысты (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Сынап – табиғатта ең алғаш табылған *металдардың* бірі («Лен. жас»). Алтын, күміспен бірге басқа да кездесетін түсті *металдар* қосындысы да осында (Қ.Қамбаров, Тауда.). *Металдар* электр сымдарын, тұрмысқа қажетті бұйымдар жасауда кеңінен қолданылады (Химия).

Асыл металдар. х и м. *Химиялық тұрақты металдардың жалпы атауы. Асыл металдарға* алтын, күміс және платина тобының металдары жатады (Қаз. тілі термин. Химия).

Ауыр металдар. х и м. *Шойын, болат, құрыш, темірлердің жалпы атауы. Ауыр металдар* – меншікті салмағы бестен ауыр металдар (Қаз. тілі термин. Химия).

Жеңіл металдар. х и м. *Меншікті салмағы бестен кем металдар.*

Қара металдар. *Темір мен оның қорытпалары.* ≈ *Қара металдар* өндірісі.

Платиналы металдар. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің VIII тобындағы қосымша топша элементтері: рутений, родий, палладий, осмий, иридий, платина. Платиналы металдар* екі үштікке бөлінеді: жеңіл (Ru, Rh, Pd) және ауыр (Os, Ir, Pt) платиналы металдар (Қаз. тілі термин. Химия).

Металдар балансы. к е н. *Белгілі бір уақыт ішінде байытылуға түскен минералды зат ішіндегі, одан алынған өнімдердегі металдардың тепе-теңдігі. Металдар балансы* технологиялық және тауарлық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен).

Металдарды майсыздандыру. к е н. *Өңделетін металдың бетін майлы ластанудан тазарту. Металдарды майсыздандыру* тетіктерді сілтілі ерітінділермен жуу, кейбір жағдайларда электролиздік улау әдісімен тазартып алып, кейін сумен шайып кептіреді (Қаз. тілі термин. Кен).

Металдардың желінуі. х и м. *Металл бұйымдар бетінің газ немесе сұйықтық ағынында, сондай-ақ механикалық әсерлердің немесе электр разрядтарының ықпалымен біртіндеп мүжілуі. Металдардың желінуі* – кешенді физикалық не физика-химиялық процесс; қоршаған ортаның, тотығудың, қақталудың, қалдықтық кернеулердің, морттық және қажулық ыдыраудың ықпалы салдарынан болады (Қаз. тілі термин. Химия).

Металдар физикасы. к е н. *Металдар мен қорытпалардың атомдық-кристалдық, ақаулық және гетерофазалық құрылымы, физикалық және химиялық қасиеттері зерттелетін физика саласы. Металдар физикасында* металдар мен қорытпаларда оларды алу, механикалық және термиялық өңдеу, сондай-ақ олардың бұйымдарда пайдаланылуы кезінде болатын процестер зерттеледі (Қаз. тілі термин. Кен).

Тума металдар. х и м. *Табиғатта дербес түрінде кездесетін металдар.*

Түсті металдар. *Мыс, қорғасын, никель, тағы басқалардың атауы.* ≈ *Түсті металдар* өндірісі.

МЕТАЛЛИСТ з а т. *Металл өнеркәсібінің жұмысшысы, металшы. Металлистер* одағы да большевиктер жағында болды («Соц. Қаз.»). Жұмысшы *металлистердің* барлық санының тек 1,8 проценті ғана, яғни елуден бір бөлегінен аздауы демалыспен пайдаланған (В.И. Ленин, Шығ.).

МЕТАЛЛОГЕНДІ с ы н. к е н. *Кеңістікте рудалы кендер таралуының геологиялық заңдылығына қатысты.* Ғылым академиясының президенті Қ.Сәтбаев Қазақстанның болжамды *металлогенді* картасы туралы егжей-тегжейлі әңгімелеп берді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МЕТАЛЛОГЕНИЯ з а т. к е н. *Кеңістікте рудалы кендер таралуының геологиялық заңдылығын зерттейтін ғылым саласы.* Рудалы кендердің *м е т а л л о г е н и я с ы* зерттелді (Ауызекі).

МЕТАЛЛОИД з а т. х и м. *Күкірт, фосфор сияқты металл тегіне жатпайтын химиялық заттардың жалпы атауы.* ≈ *М е т а л л о и д* химиялық заттарға қатысты атау.

МЕТАЛЛОФОН з а т. м у з. *Серіппелі музыка аспаптары. М е т а л л о ф о н д а* ойнай алады (Ауызекі).

МЕТАЛЛУРГ з а т. *Металлургия маманы.* Сұрақтардың барлығына *м е т а л л у р г* жауап қайтарды (Қ.Мыңжанов, Шыңдалған.). Поляк *м е т а л л у р г т е р і* құмнан әуелі темір, одан кейін болат алатын болды (Ғалам ғажап.). Мамандар *м е т а л л у р г т е р м е н* ақылдасып, пешті қайткенде де сөндірмей тазарту керек, – деген бір-ақ қорытындыға келді (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Жас *м е т а л л у р г* Жамбыл облысында жүзеге асқан елеулі өзгерістер туралы айтты («Егемен Қазақстан»).

МЕТАЛЛУРГИЯ з а т. **1.** *Металл өндіретін, оларды өңдейтін өнеркәсіп орны.* Магнитогорск *м е т а л л у р г и я* комбинаты сапалы құрыш құйып, мемлекетімізге есепсіз пайда келтіретін болды (С. Мәуленов, Жер нәрі). Теміртау еліміздің шығысындағы аса маңызды *м е т а л л у р г и я* базасына айналып отыр («Лен. жас»). **2.** *Металдың өнеркәсіптік өндірісі туралы ғылым саласы. М е т а л л у р г и я ғ а* кендерден металды ажыратып алу, металды қажетсіз қоспадан тазарту тәсілін зерттеу жатады («Зерде»). **3.** т е р м. *Ғылымның, техниканың және өнеркәсіптің кеннен немесе басқа материалдардан металл алу процестерін, сондай-ақ металл қорытпаларға олардың химиялық құрамы мен құрылымын өзгерту арқылы қажетті қасиеттер беру процестерін қамтитын саласы. М е т а л л у р г и я д а* кеннен металдарды ажыратып алуға дайындау мақсатымен кенді өңдеу процестері, металдарды қажетсіз қоспалардан тазарту, металл бұйымдардың бетін әдемілеу не қорғау мақсатында басқа металл қабатпен қаптау т.б. қамтылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ с ы н. *Металлургияға қатысты, металлургияға байланысты.* Қарағанды *м е т а л л у р г и я л ы қ* комбинатында бұл күндері үш домна пеші жұмыс істеп тұр («Лен. жас»). Балқаш жағасы ірі *м е т а л л у р г и я л ы қ* өнеркәсіп орны болып отыр (М.Тайыров, Балқаш.). Айтбай сонау қырқыншы жылдардан бері *м е т а л л у р г и я л ы қ* ірі заводтарда инженер болды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

МЕТАЛМЕТРИЯ з а т . г е о л. *Литогеохимиялық түсірілім.*

МЕТАЛМЕТРЛІК с ы н. г е о л. *Пайдалы қазбаларды іздеуге қатысты.*

Металметрлік түсіру. г е о л. *Пайдалы қазбаларды іздеудің геохимиялық әдісі. М е т а л м е т р л і к т ү с і р у* таужыныстар мен олардың морылу өнімдеріндегі пайдалы қазба элементтерінің микромөлшерлерін анықтауға негізделеді (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕТАЛОГИКА з а т. т е р м. *Әртүрлі логикалық теориялардың құрылымы мен қасиетін зерттейтін логика саласы. М е т а л о г и к а д а* зерттелетін теория ретінде логикалық есептеу алынады (ҚҰЭ).

МЕТАЛОРГАНИКАЛЫҚ с ы н. х и м. *Металл атомы көміртек атомдарымен тікелей байланысқан.*

Металорганикалық қосылыстар. х и м. *Молекуласында металл атомы көміртек атомдарымен тікелей байланысқан органикалық қосылыстар. М е т а л о р г а н и к а л ы қ қ о с ы л ы с т а р* түрлі заттардың синтездерінде, өндірістерінде, таза металдар және металл қаптамалар алу кезінде бастапқы заттар ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАЛТАНУ з а т. *Металдың құрамы, құрылымы мен қасиеттері арасындағы байланысты, сондай-ақ әртүрлі сыртқы әсер кезінде олардың өзгерістерін зерттейтін ғылым саласы. М е т а л т а н у д ы ң* құрамдас бөлігі – металграфия (Кен ісі). *М е т а л т а н у д ы ң* негізгі практикалық міндеті – қажет қасиеттерге жету үшін қорытпалардың оңтайлы құрамы мен өңделуі жолдарын табу (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕТАЛТАНУШЫ з а т. *Металтану ғылымымен айналысатын зерттеуші маман.* ≈ *М е т а л т а н у ш ы* ғалым.

МЕТАЛҰСТАҒЫШ з а т. т е х. *Кен ішіндегі кездейсоқ металды затты ұсатқышқа түсірмеу үшін қолданылатын қондырғы.* Магнитті *м е т а л л ұ с т а ғ ы ш* та бар (Қаз. тілі термин. Кен.). Ұсатқышқа кен жеткізетін таспалар (конвейерлер) үстіне арнайы жасалған магнитті *м е т а л ұ с т а ғ ы ш т а р* орнатылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕТАЛХИМИЯ з а т. *Металдың химиялық қасиеттерін зерттейтін ғылым саласы, заттарға қатысты атау.* ≈ *М е т а л х и м и я* саласында істейтін ғылым.

МЕТАЛШЫ з а т. *Металлургия өнеркәсібінің жұмысшысы. М е т а л ш ы л а р* кәсіподағы мәлімдеме жариялады («Соц. Қаз.»). Жайық өзенінің бер жағында, *М е т а л ш ы* клубының кең залында, Лауреат Захаров тұр

байыппенен, Баяндап болған істі жер шарына (С.Мәуленов, Магниттау.).

МЕТАМӘЛІМЕТТЕР з а т. и н ф. <ағыл. metadata> *Мәліметтер банкінде сақталатын мәліметтер туралы ақпарат, мәліметтер туралы мәлімет. М е т а м ә л і м е т т е р - д і* мәліметтер базасымен жұмыс істеу кезінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МЕТАМОДЕЛЬ [ағыл. metamodel] з а т. и н ф. *Метатілде анықталған тұжырымдамаға негізделген мәліметтер моделі.* ≈ *М е т а м о д е л ь* мәліметтері.

МЕТАМОРФИЗМ [грек. metamorphoomal] з а т. г е о л. *Тау жыныстарының температура және флюид кезіндегі қысымның әсерінен қатты фазалық минералдық және құрылымдық өзгеріс үдерісі.* Петрохимия – магмалық таужыныстарының химиялық құрамының негізгі заңдылықтарын және олардың *м е т а м о р ф и з м* барысында өзгеруін зерттейді (ҚСЭ).

Жоғары дәрежелі метаморфизм. г е о л. *Гранулитті және эклогитті фациялар.*

Метаморфизм дәрежесі. г е о л. *Метаморфизм сатысына не метаморфизм фациясына орайлас ұғым. М е т а м о р ф и з м д ә р е ж е с і,* төмен, орта және жоғары дәрежелі болып жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

Метаморфизм сатысы. *Аймақтық метаморфизмнің қарқындылығын сипаттайтын ұғым. М е т а м о р ф и з м с а т ы с ы* төмен және жоғары болады (Қаз. тілі термин. Геология).

Орта дәрежелі метаморфизм. г е о л. *Эпидот-амфиболитті және амфиболитті фациялар.*

Төмен дәрежелі метаморфизм. г е о л. *Жасыл тақтатастар фациясы.*

МЕТАМОРФОЗА [грек. metamorphosis] з а т. б и о л. *Бір түрдің екінші түрге ауысуы, басқа нәрсеге ауысып кетуі. М е т а м о р ф о з* – личинканың ересек организмге айналу процесі (Жалпы биология). Бір сатыдан келесі сатыға көшуі түлеу деп, ал бүкіл құбылып өсу процесі *м е т а м о р ф о з* деп аталады (З.Шойынбаев, Мал.). Итбалықты қалқанша бездің препаратымен қоректендірсе, *м е т а м о р ф о з,* яғни олардың өте кішкене бақаға айналуы күрт күшейеді (Адам анатом.).

МЕТАМОРФОЗДАН= е т. *Өзгеріске ұшырау, басқа түрге ауысу.* Негізгі вегетативтік органның бірі – өсімдік сабағы да *м е т а м о р ф о з д а н ы п,* түрі өзгереді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МЕТАМОРФОЗДАНУ *Метаморфоздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өсімдік сабағының *м е т а м о р ф о з д а н у ы.*

МЕТАМОРФТЫҚ с ы н. г е о л. *Метаморфизм тән болған.* Төмен сатыдағы *м е т а м о р ф т ы қ* тақтатастар, жоғарыда кристалдық тақтатастар, гнейстер, амфиболиттер, гранулиттер қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология).

Метаморфтық таужыныстар. г е о л. *Минералдық құрамы, құрылымы мен бітімі түгелдей не түгелдей дерлік өзгерген шөгінді не магмалық таужыныстардың метаморфизмі (өзгеруі) нәтижесінде түзілген таужыныстар. М е т а м о р ф т ы қ т а у ж ы н ы с т а р д ы ң* бұл үлкен тобын шартты түрде екіге бөлуге болады: таужыныстың өзгерістері сырт ортамен зат алмасуынсыз өткен жағдайда байырғы *м е т а м о р ф т ы қ т а у ж ы н ы с т а р* қалыптасса, өзгеріс барысында зат алмасу процесі көрініс берген жағдайда метасоматоздық таужыныстар қалыптаспақ (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕТАН з а т. х и м. *Сазды жердің түссіз, иіссіз газы, көміртегі мен сутегінің қосылуынан пайда болған химиялық қоспа.* Ең төменгі сатыдағы көмір, сутегінің қосындысы *м е т а н* болып саналады (М.Маташев, Қара алтын.). Көміртегінің төрт атомы сутегінің бір атомы мен қосылып, *м е т а н* деген химиялық қоспа пайда болады (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *М е т а н* – түссіз және иіссіз газ, суда өте аз ериді (Органикалық химия). Табиғи газ құрамындағы *м е т а н д ы* отын ретінде пайдаланады (Химия).

МЕТАНАЛЫМДЫЛЫҚ з а т. к е н. *Көмір қаттарын газсыздандыру және газ қаптажы кезінде одан алынуы мүмкін газ мөлшері.* Көмір қаттарының табиғи газдылығына және басқа жағдайларға байланысты *м е т а н а л ы м д ы л ы қ* көп шамада ауытқуы және жағдай қолайлы болғанда 20-30 м^3/т болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕТАНАЛЬ з а т. х и м. *Оңай полимерленетін қарапайым альдегид. М е т а н а л ь* шайыр, көксағыз, дәрі-дәрмектік заттар өндірісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАНОЛ з а т. х и м. *Қарапайым алифаттық спирт. М е т а н о л* органикалық синтезде шикізат ретінде кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАОРЫН з а т. х и м. *Бензол сақинасында көміртектің бір атомы арқылы екі орынбасушылардың орналасуы* (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТАСИМВОЛ [ағыл. metacharacter] з а т. *Синтаксистік қызметті, нұсқауды және қосалқы мақсатты орындауға пайдаланылатын символ.* ≈ *М е т а с и м в о л* көрсетілді.

МЕТАСКОП з а т. *Инфрақызыл сәулелену көзін анықтауға арналған құрал. М е т а с к о п*

фосфордың жануын қолдануға негізделген (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МЕТАСОМАТИТ з а т. г е о л. *Метасоматоздық өзгеріс нәтижесінде қалыптасатын таужынысының жиынтық атауы.* ≈ *М е т а с о м а т и т* – метасоматоздық өзгеріс.

МЕТАСОМАТОЗ з а т. г е о л. *Негізінен таужыныстарға тән кеуектер мен қуыстарда жаппай ұшырасатын ерітінділермен әрекеттесуі нәтижесінде сол таужыныстардың қатты күйін сақтай отырып, химиялық өзгерістерге ұшырау процесі. М е т а с о м а т о з* процесінде таужынысқа тән ескі минералдардың еруі және жаңа минералдың қалыптасуы бір-бірімен тетелес, яки уақыт тұрғысынан орайлас процестер деп есептеледі, сөйтіп нақтылы уақыт аралығында өзінің қатты күйін сақтаған алғашқы таужыныс мүлде өзге таужынысқа айналады (Қаз. тілі термин. Геология). Бұл орайда *м е т а с о м а т о з* процесін метаморфизмнің таужынысқа тән химиялық құрам өзгешеліктерін қамтамасыз ететін ерек ше түрі деп қарауға болады (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕТАСОМАТОЗДЫҚ с ы н. г е о л. *Метасоматоз тән болған. М е т а с о м а т о з д ы қ* таужыныс – метасоматизм нәтижесінде түзіледі (Қаз. тілі термин. Геология).

Метасоматоздық граниттену. г е о л. *Реакциялық және диффузиялық типті кремнийлі-сілтілі метасоматоздық орын басу процесінде таужыныстардың балқымай граниттелуі. М е т а с о м а т о з д ы қ г р а н и т т е н у* қуыстық-диффузиялық, инфильтрациялық және иондық-диффузиялық типті метасоматоз процесімен байланысты жүреді (Қаз. тілі термин. Геология). *М е т а с о м а т о з д ы қ г р а н и т т е н у д е* Лингреннің көлем тұрақтылық ережесі жер қыртысының үстіңгі бөліктерінде таужыныстардың серпімді деформациясы жағдайында ғана сақталады (Қаз. тілі термин. Геология).

Метасоматоздық гранит түзілу. г е о л. *Кремнийлі-сілтілі метасоматоз бен метасоматоздық граниттену процесінде гранитоидтердің қалыптасуы. М е т а с о м а т о з д ы қ г р а н и т т ұ з і л у г е* бір элементтің келіп, екіншісінің кетіп, балқусыз құрамының едәуір өзгеруі, су мен көмір қышқылының жылжымалылығы мен сілтілердің жоғары белсенділігі, петрогендік элементтердің әртүрлі жылжымалылығы және температура мен қысым төмендеген сайын K-ден Na-дің белсенділігінің өсуі тән (Қаз. тілі термин. Геология).

МЕТАСТАЗ з а т. м е д. *Адам бойындағы кеселді жер зардабының дененің басқа жерлеріне де таралуы. М е т а с т а з* дегеніміз – бөгелме ісік, яғни ісік ауруының асқынып жайылуы (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.).

МЕТАТАНЫМДЫҚ: метатанымдық дағдылар. п е д. *Жалпы оқулық, пәнаралық танымдық дағдылар. М е т а т а н ы м д ы қ д а ғ д ы л а р ғ а* сұрақ қою, болжам жасау, мақсат пен міндетті айқындау жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МЕТАТАПСЫРМА [ағыл. metatast] з а т. и н ф. *Сараптау жүйесіндегі тапсырма жиынын шешу тәртібі туралы тапсырма.* ≈ *М е т а т а п с ы р м а* орындалды.

МЕТАТЕЗА [грек. metathesis] з а т. л и н г в. *Бір сөз ішіндегі дыбыстардың орын алмасуы.* «Пошақ» сөзі *м е т а т е з а* жолымен өзгеріске ұшырап (п-ш дыбыстарының алмасып айтылуынан) «шопақ» сөзі пайда болған («Қазақст. мект.»). *М е т а т е з а* сөздердің дамуындағы ерекше құбылыс саналады (ҚҰЭ).

МЕТАТЕОРИЯ [грек. meta – кейін, theoria – бақылау] з а т. *Белгілі бір теорияның құрылымы мен әдісіне талдау жасайтын ілім. М е т а т е о р и я* термині нақты теорияға қатысты ғана қолданылады (ҚҰЭ).

МЕТАТРОФТАР з а т. б и о л. *Тірі ағза денесінде тіршілік етуге бейімделген паратрофтар сияқты түрлері бар, сапрофитермен, өлі органикалық заттармен қоректенетін гетеро трофты микроағзалар. М е т а т р о ф т а р* паратрофтар және метатрофтар болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *М е т а т р о ф т а р* сонымен бірге көмірсулармен, көпатомды спирттермен, карбон қышқылдарымен, окси қышқылдарымен де қоректене алады (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕТАТҰЖЫРЫМ з а т. п е д. *Таным ісіне іштей тән, кез келген оқу пәніне қолданылатын жалпы түсінік. М е т а т ұ ж ы р ы м н ы ң* біртұтас жүйесін анықтау педагогиканың, психологияның, білім беру философиясының міндеттерінің бірі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

МЕТАТІЛ з а т. л и н г в. **1.** *Тілдер арасындағы типологиялық айырымдарды сипаттайтын әдіс. М е т а т і л* құру арқылы салыстыратын тілдерге тән және оларды бір-бірінен ажыратын белгілерді анықтау қажет («Білім және еңбек»). Пән тілі мен *м е т а т і л д і ң* араласуы семантикалық антиномияға әкеледі (Философия). *М е т а т і л* амалдар арқылы пәндік ілімнің қасиеттері метатеориялармен зерттеледі (Философия). **2.** *Басқа тілдерді сипаттау үшін пайдаланылатын тіл. М е т а т і л* әртүрлі дәрежедегі тілдердің арақатынасын баяндауда қолданылады (ҚҰЭ).

МЕТАФАЗА з а т. б и о л. <грек. metaphases, meta – кейін, phases – фаза, кезең> *Жыныс жа-*

сушалары бөліну үдерісінің митоз бен мейоздың профазадан кейінгі екінші кезеңі. М е т а ф а з а митоз мерзімінің үштен бір бөлігін қамтиды (Қаз. тілі термин. Биология). *М е т а ф а з а* кезінде хромосомалар ширатылып, жуандап доға тәрізді иіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕТАФАЗАЛЫҚ с ы н. б и о л. *Метафазаға қатысты, соған тән.* Метафаза кезінде хромосомалар ширатылып, жуандап доға тәрізді иіледі де, жасуша ортасында орналасып, *м е т а ф а з а л ы қ* жұлдызша өрнек түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕТАФИЗИК з а т. ф и л о с. *Метафизикалық философияны қуаттаушы, метафизикалық тәсілді қолданушы. М е т а ф и з и к - т е р* материяны сіресіп қалған, енжар бірдеңе деп көрсетеді, сөйтіп оны табиғаттан тыс бір күш қана (рух, Құдай) қозғалтып тұрады деп көрсетеді (Философия.).

МЕТАФИЗИКА [грек. metata – кейін, physika – физикадан] з а т. ф и л о с. **1.** *Табиғат пен қоғамның құбылыстарын бір-бірінен бөліп алып, бір орыннан қозғалмай, қатып қалған күйінде зерттейтін реакциялық әдіс.* Гегель заманынан бастап *м е т а ф и з и к а* деп дүниені қозғалмайтын нәрсе деп қарайтын, танымның диалектикаға қарсы методын атай бастаған (Марксистік филос.). **2.** *Болмыстың бастапқы негізі, әлемнің мәні, адам тәжірибесі арқылы тануға келмейтін заттар (құдай, жан т.б.) туралы қияли пікір.* ≈ *М е т а ф и з и к а* ұстанымдары.

МЕТАФИЗИКАЛЫҚ с ы н. *Метафизикаға тән, соған қатынасты. М е т а ф и з и к а л ы қ* әдіс дегеніміз зерттегенде заттар мен табиғат құбылыстарын олардың органикалық байланысынан тыс алып, өзінің мәні жағынан өзгермейтін және ішкі қайшылықтары жоқ заттар мен құбылыстар деп қарап зерттеу (Философия). Революциялық идеялар, Франциядағы революция, өндірістің капиталистік жолмен дамуы, ғылыми жаңалықтардың ашылуы – осының бәрі қоғам мен табиғат өзгермейді,– деген ескі *м е т а ф и з и к а л ы қ* ұғымдарға қарсы шыға бастады (Жалпы биология).

МЕТАФОРА [грек. metaphora] з а т. ф и л о л. *Сөздің, сөйлемнің ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылуы. М е т а ф о р а* – екі нәрсені, құбылысты ұқсату, салыстыру негізінде астарлы, ауыспалы тың мағына беретін бейнесі сөз және сөз тіркесі (Философия). *М е т а ф о р а* тың мағынаға негізделеді. Бүтін бір ұғымның бөлшегін басқа жеке сөзге ұқсату арқылы жаңа мағына алуын *м е т а ф о р а* дейміз (Қазіргі қаз. тілі). Нұрлан өлеңдеріндегі ой да, сурет те, ырғақ та, лиризм де көбінесе әрбір лирикалық өлеңнің өн бойындағы бір ғана *м е т а ф о р а н ы ң* лейтмотив ретіндегі қызметінен көрініп, сол арқылы ерекшеленіп отырады («Қаз. әдеб.»).

МЕТАФОРАЛАН= е т. *Сөздің ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылып, метафораға айналуы.* Ал егер қызметтес жолдастарына өкпелеген біреу мақалдап «жақсы жігіт ағайыннан ақсайды» десе, бұл мақал екінші рет *м е т а ф о р а л а н ы п* шығады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МЕТАФОРАЛАНУ *Метафоралан етістігінің қимыл атауы; метафораға сүйенген, метафораға айналған.* Қарақалпақтың «Бидай наның болмаса, бидай сөзің жоқ па еді» деген *м е т а ф о р а л ы* эпитеті қандай әсем (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МЕТАФОРАЛЫ с ы н. ә д е б. *Бейнелі, ауыспалы мағынадағы сөз.* ≈ *М е т а ф о р а л ы* сөз.

МЕТАФОРАЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Метафораға қатысты, соған тән.* Стильдік, *м е т а ф о р а л ы қ* тұрғыдан байыптап үңілген адам үш түрлі авторлық кредо мен концепцияның сұлбасын тап басып ұстары шүбәсіз («Қаз. әдеб.»).

МЕТАФОС з а т. х и м. *Тозаңтәрізді ақшыл сұр, улы химикат.* Бақашық қандалаларды жою үшін қолданылатын улы химикаттар, әсіресе, *м е т а ф о с* адам мен жануарлар үшін өте қауіпті болып табылады (Ә.Тіленбаев, Бақашық қандала).

МЕТАФОСФАТ з а т. х и м. *Минералды тыңайтқыш. М е т а ф о с ф а т* тыңайтқышын өндіруде Қазақстан ғалымдары басшылық жасады (М.Бәкенов, Қазақст. ресурстары).

МЕТАФРАЗА з а т. *Әдеби мәтін мазмұнының дәл берілуі.* ≈ *М е т а ф р а з а* арқылы баяндау.

МЕТЕЙ з а т. ж е р г. *Ағаштан жасалған кішкене күбі, ыдыс. М е т е й* – бітеу ағаш шелек. Онымен қаймақты пісіп, майға айналдырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Торғын әйкелдің түбіне барып, арқасындағы *м е т е й і н* түсірді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Торғын *м е т е й і* толған соң, тығындап жатыр еді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

МЕТЕЛ: метел қылды. ж е р г. *Кесел жасады.* Жұмысқа *м е т е л қ ы л м а* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕТЕМПСИХОЗ [грек. metempsychosis] з а т. ф и л о с. *Жанның басқаға көшетіндігі туралы ілім. М е т е м п с и х о з* дене өлгеннен кейін жаны шығып, одан әрі басқа адамның не жан-жануардың денесіне бітеді дейтін көзқарас (Қаз. тілі термин. Педагогика).

МЕТЕН з а т. ж е р г. *Бидайдың топаны. М е т е н н і ң* өзі бір скирд боп қалыпты (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕТЕОР [грек. meteora] з а т. **1.** а с т р. *Аққан жұлдыз, ғарыштан жер атмосферасына енетін заттардың жарқырауы. М е т е о р л а р д ы ң* ауа қабатына кіргенде, қызатыны соншалық, ол тіпті жерге жетпестен буға айналып ұшып кетеді (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Кейбір аспан денелерінің *(м е т е о р л а р д ы ң)* қозғалысын олардың атмосфера ішінде қалдыратын ізі арқылы зерттеуге болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **2.** а у ы с. *Бір амалдың, әрекеттің, адамның жай түскендей, аққан жұлдыздай пайда болып, артынша өте тез жоқ болуы.* Аспаннан ағып түскен *м е т е о р* секілді жоқ болды («Қаз. әдеб.»).

МЕТЕОРДАЙ с ы н. *Метеор сияқты, метеор тәрізді.* Ақ көйлек көктен түскен *м е т е о р д а й* Астында қара аспанның жарқылдайды (Ө.Нұрғалиев, Ай астында).

МЕТЕОРИТ з а т. а с т р. *Аспан әлемінен, ғарыштан орасан зор жылдамдықпен жерге келіп түскен физикалық дене.* Жер бетіне келіп, аспаннан түскен метеорды *м е т е о р и т* дейді, ал тіпті ірілерін болид дейді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Құйрықты жұлдыз *(м е т е о р и т)* ағып жерге түседі (А.Машанов, Жер асты.). *М е т е о р и т* секілді түскен тас жерді қазады, Ақын болсаң сен тілді, Арқаң да сонда қозады (Х.Ерғалиев, Екі дастан).

Метеорит жаңбыры. а с т р. *Жерге бір мезгілде метеориттің көптеп түсуі.* Кей кезде *м е т е о р и т ж а ң б ы р ы* байқалады (Ауызекі).

МЕТЕОРЛЫҚ с ы н. *Метеорға қатысты, соған тән.* Күн системасына күнді айналып жүретін ұлылы-кішілі планеталар, кометалар және сансыз көп ұсақ *м е т е о р л ы қ* денелер кіреді (Астрономия).

МЕТЕОРОГРАФ [грек. meteora – атмосфера, grapho – жазамын] з а т. т е х. *Ауаның температурасы мен қысымын автоматты түрде жазып алатын құрал.* ≈ *М е т е о р о г р а ф* арқылы анықтайды.

МЕТЕОРОЛОГ з а т. *Метеорология маманы, синоптик, есепші. М е т е о р о л о г т а р* (синоптиктер) ғылым мен техниканың барлық табыстарына сүйене отырып, ауа райын күні бұрын білуге тырысады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *М е т е о р о л о г т а р д ы ң* есебі бойынша, мұнда жылына 300 күн бұлтсыз ашық болады екен («Қаз. әдеб.»).

МЕТЕОРОЛОГИЯ [грек. meteora – атмосфера, logos – ілім] з а т. т е р м. *Ауа райы мен басқа да атмосфералық құбылыстарды зерттейтін ғылым саласы.* Атмосфераны және ондағы болатын құбылыстарды өз алдына *м е т е о р о л о г и я* ғылымы тексереді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *М е т е о р о л о г и я* станциясының жылдық қорытындысына қарағанда, бұл тәжірибе танабына бір жылда орта есеппен 120–140 мм ылғал, ал мұның 60–70 проценті күз, қыс айларында түседі (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). *М е т е о р о л о г и я н ы ң* басты міндетінің бірі – ауа райын алдын ала анықтау (ҚҰЭ).

МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Ауа райына, метеорологияға қатысты, байланысты.* Малды ашықтырып, жаппай қырғынға ұшырататын осындай қолайсыз *м е т е о р о л о г и я л ы қ* жағдайды қазақтар жұт деп атайды (Жаңарған өлке). Ауа райының жер бетіндегі жағдайы *м е т е о р о л о г и я л ы қ* станциялар арқылы бақыла натыны белгілі (Шопан сырласы).

МЕТЕОСТАНСЫ з а т. т е р м. *Метеорологиялық зерттеулер жүргізетін стансы.* ≈ *М е т е о с т а н с ы д а н* алынған ақпарат бойынша.

МЕТЕОРША үс т. *Метеорға ұқсап.* Аспаннан түскен *м е т е о р ш а* тез жоқ болды (Ауызекі).

МЕТИЗАЦИЯ з а т. б и о л. *Тұқымын асылдандыру мақсатымен хайуанаттың не өсімдіктің белгілі тұқымдарын будандастыру тәсілі.* Қазақстан ғалымдары *м е т и з а ц и я* тәсілімен қойдың бірнеше жаңа тұқымын шығарды (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші).

МЕТИЛ з а т. х и м. *Органикалық қосындылардың құрылымына кіретін көмір тобы.* Бұл тиімсіз жайды кеміту үшін химикаттар гидразинге қолданған амалды пайдаланып, боран молекулаларына *м е т и л* топтарын енгізеді (Н.Нұрахметов, Синтетика). *М е т и л* – метанның бір валентті радикалы (Қаз. тілі термин. Химия).

Метил спирті. х и м. *Көмір тегінің бір атомы мен сутегінің үш атомының қосындысынан тұратын химиялық зат; спирт. М е т и л с п и р т і н* формалин алу үшін еріткіш ретінде, жанғыш зат ретінде қолданады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Пектиннің қоректік құндылығы оның құрамындағы *м е т и л с п и р т і н е* байланысты (Ж.Әбиев, Биология.).

Метилен көгі. х и м. *Қошқыл-жасыл түсті кристалды ұнтақ, кейде қошқыл-жасыл қола түстес жылтыр кристал күйінде де кездесетін антисептикалық зат. М е т и л е н к ө г і н і ң* спирт пен судағы ерітіндісі қанық көк түсті (Қаз. тілі термин. Биология). *М е т и л е н к ө г і* бактериялар белогі мен мукополисахаридтерінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде бактериостатикалық әсер етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МЕТИЛАМИН з а т. х и м. *Біріншілік алифаттық амин. М е т и л а м и н* инсектицидтер,

фунгицидтер, ББЗ-ды алуда, илейтін заттардың, бояғыштардың, зымыран жанармайларының өндірісінде т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТИЛАЦЕТАТ з а т. х и м. *Сірке қышқылының метил эфирі. М е т и л а ц е т а т* еріткіш, жуғыш ерітінділердің құрауышы, тамақ өнеркәсібінде хош иіс беруші зат ретінде және т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТИЛБЕНЗОЛ з а т. х и м. *Толуол. М е т и л б е н з о л* ароматтық көмірсутек, авиация және автомобиль бензиндерінің құрауышы ретінде, бензол, бензой қышқылы өндірісінде еріткіш ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТИЛБУТАДИЕН з а т. х и м. *Изопрен, тармақталған диенді көмірсутек. М е т и л б у т а д и е н* көксағызды, хош иісті және дәрідәрмектік заттарды синтездеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТИЛДІ с ы н. х и м. *Метилі бар.* ≈ *М е т и л д і* қоспа.

Метилді көгілдір. х и м. *Фенотиазиннің туындысы. М е т и л д і к ө г і л д і р* талдаулық химияда индикатор ретінде, сонымен қатар антисептик, цианидтермен уланған кезде антидот ретінде, баспа бояуларын дайындау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТИЛОРАНЖ з а т. х и м. *Индикатордың бір түрі.* Қышқылдар индикаторлардың түсін өзгертеді, лакмус қызарады, *м е т и л о р а н ж* қызарады (Қ.Шабдаров, Химияны оқыту).

МЕТИОНИН з а т. м е д. *Бас ауырғанда, қан азайғанда, ағзада ақуыз жетіспегенде қолданылатын дәрі. М е т и о н и н* жетіспегенде бауырды май басып, қан азайып кетеді (Қ.Құсайынов, Химия. мал азығ.қолд.).

МЕТИС [франц. metis] з а т. *Нәсіларалық некеден пайда болған будан, араласқанды ұрпақ.* Американ үнділері мен европалықтардың қан аралауынан тараған ұрпақты *м е т и с т е р* деп атайды (География). *М е т и с т е р* антропологиялық жағынан европеидтік нәсіл мен монголоид нәсілінің арасындағы аралық топқа жатады (География).

МЕТИСТЕН= е т. *Әртүрлі нәсілден туылу, аралас қанды болу. М е т и с т е н і п* туылғандар сұлу болады деуші еді, бұған ол ем қонбай қалыпты (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

МЕТКЕЛ[1] з а т. **1.** *Дөрекі тоқылған мата.* Белі қыналған, қызыл барқыт қамзол, көкке боялған қос желбіршегі бар, *м е т к е л* көйлек, екі иығына асылған қос қара жыландай, ұзын екі бұрым, он алты сомдық шомбал шолпы – бәрі де біріне-бірі жарасып, қосыла сұңқылдайды (С.Талжанов, Ұлдай.). Тауманның анасы *м е т к е л* ләнкеден жасатқан көрпе төсеткен (С.Досанов, Қыран.).

МЕТКЕЛ[2] з а т. ж е р г. *Өсімдік атауы. М е т к е л* ақ топырақ құмда болады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕТКЕТОН з а т. *Мақта-матадан тоқылған кездеме, кендір жіпті мата.* Жуан жіпті мынау *м е т к е т о н* кезі отыз тиыннан (С.Сейфуллин, Шығ.).

МЕТОД з а т. ***Әдіс***. *М е т о д* дегеніміз объективтік дүниенің құбылыстарын білудің, зерттеудің әдісі (Марксистік филос.). Егер ғылымның өзіне тән *м е т о д ы*, яғни зерттеу әдістері болмаса, ол нағыз ғылым болудан қалады (К.Жарықбаев, Психология). Арнаулы мектеп-интернаттардың көптеген педколлективтері, мұғалімдер мен тәрбиешілер жаңа, тиімді *м е т о д т а р д ы* барынша іздестіріп, кеміс балаларды оқыту және тәрбиелеу мәселелерін табысты шешуде («Қазақст. мект.»).

МЕТОДИКА з а т. п е д. ***Әдістеме***. Қазақ тілі фонетикасын оқытудың *м е т о д и к а с ы* біршама сөз болып та жүр («Қазақст. мект.»). Педагогикалық институтты бітіретін жігіт не қыз өз мамандығының *м е т о д и к а с ы н* егжей-тегжейлі үйренеді («Лен. жас»). Программалар жазылып болған соң, әр пәннің жаңа оқулығы мен *м е т о д и к а* кітаптарын құрастырып жазу жұмысы да қолға алынбақ («Халық мұғ.»).

МЕТОДИКАЛЫҚ с ы н. ***Әдістемелік***. Тарих мұғалімдеріне *м е т о д и к а л ы қ* көмек, нұсқау қажет («Қазақст. мект.»). *М е т о д и к а л ы қ* ұсыныстарды күнделікті жұмысымызда басшылыққа алып отырамыз («Қазақст. мект.»). Өтетілеуов өзінің көп жылдық тәжірибесін ортаға салып, оқулық жазып, көптеген *м е т о д и к а л ы қ* мақала жариялаған (С.Мәуленов, Үркер.).

МЕТОДИСТ з а т. ***Әдіскер***. Ыбырай – әрі шебер педагог, әрі жақсы *м е т о д и с т* еді (С.Көбеев, Орынд. арман). Өзі бір ауданның оқу бөлімінде *м е т о д и с т* болып қызмет істейтінге ұқсайды («Мәдениет және тұрмыс»). Орталық мұғалімдер білімін жетілдіру институтын, шын мәнінде, мұғалімдер мен *м е т о д и с т е р д і ң* кәсіби шыңдалу мектебі десе де болады («Қазақст. мект.»).

МЕТОДОЛОГ з а т. ***Әдіснамашы***. ≈ Тәжірибелі *м е т о д о л о г*.

МЕТОДОЛОГИЯ [грек. metodos – таным жолы, logos – ілім] з а т. ***Әдіснама***. Мүмкіншілікті шындықтан нақ өзіңіз жазып отырған *м е т о д о л о г и я д а* ажырату керек (В.И. Ленин, Шығ.). Сондықтан келесі түркологтар конференциясына күн тәртібі етіп, теория, *м е т о д о л о г и я*, түркі тіл білімінің методикасы мәселесін қойған мақұл болар («Білім және еңбек»).

МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ сын. ***Әдіснамалық.*** Ертедегі философиялық жүйелерде *м е т о д о л о г и я л ы қ* негізі салынды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *М е т о д о л о г и я л ы қ* дұрыс негізге құрылған бұл очерктер басқа республикаларда шыққан осындай очерктердің ірі кемшіліктерін ескере жазылды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Маркстың экономиялық теориясының да *м е т о д о л о г и я л ы қ,* философиялық негізі – диалектикалық және тарихи материализм (Марксистік филос.).

МЕТОЛ з а т. х и м. *Ароматтық аминдер тобына жататын химиялық қосылыс. М е т о л* фотографияда айқындағыш зат ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МЕТОНИМИКАЛЫҚ с ы н. ф и л о л. *Метонимия тұрғысынан, метонимияға лайықтап.* Сөзді *м е т о н и м и к а л ы қ* әдіспен қолдануға, метонимикалық сөз саптауға икемділігі байқалады (Қазіргі қаз. тілі).

МЕТОНИМИЯ [грек. metonymia] з а т. ф и л о л. *Екі ұғымның жақындығына, ұқсастығына, көршілестігіне қарай бір сөздің орнына екінші сөзді ауыстырып қолдану тәсілі.* Бір заттың я құбылыстың атауының басқа бір заттың, құбылыстың мағынасына ауыс айтылуын *м е т о н и м и я* дейміз (Қазіргі қаз. тілі). *М е т о н и м и я* сөз образдылығы мен ойды ықшамдау мақсатында қолданылады («Ана тілі»). Құбылыстың бір жағы не аттары алынып, өз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі алмастырылып қолданылса, *м е т о н и м и я* дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). «Ағаштың аласасы, биігі бар, адамның адалы бар, сүйығы бар» деген моңғол мақалындағы жақсы мен жаман сөздерін *м е т о н и м и я ғ а* ауыстырдық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МЕТР[1] [франц. metre] з а т. *Халықаралық ұзындық өлшемнің жүз см-ге тең бірлігі.* Жүз *м е т р г е* жүгіруден әлем рекорды жаңартылды («Спорт»). Колумбаның хайуанаттар паркінде біз ұзындығы жеті *м е т р* айдаһар көріп едік («Қаз. әдеб.»). Ең терең деген құдық үш-төрт *м е т р д е н* аспайды (Ә.Сараев, Бозқырау). Көшенің екі жағасында аралары үш *м е т р д е н* жауынгерлер тізіліп қатар тұрған (Б.Момышұлы, Шығ.).

МЕТР[2] [грек. metron] з а т. м у з. *Музыкада күшті және әлсіз дыбыстардың алмасып келу тәртібі.* Бір тегеурінді үлестен екінші тегеурінді үлеске дейінгі аралық *м е т р д і ң* негізгі тактісін құрайды (ҚҰЭ).

МЕТРАЖ з а т. *Бір нәрсенің метрмен өлшенген мөлшері, шамасы.* Әрбір сценаның *м е т р а ж ы,* яғни әр сценаға кететін кинопленканың ұзындығы көрсетіледі (Оқу киносы). ВГИК-ті бітіріп келген біраз режиссерларға қысқа *м е т р а ж* фильмді түсіру тапсырылды («Қаз.әдеб.»).

МЕТРАЖДЫ с ы н. *Метрмен өлшенген, мөлшері белгіленген.* Сондай-ақ әл-Фараби туралы қысқа *м е т р а ж д ы* болса да фильм шығару мәселесі қаралды («Білім және еңбек»). Еліміздің киностудиясы жылына 120-дан аса толық *м е т р а ж д ы* көркемсуретті фильм шығарады («Соц.Қаз.»).

МЕТРДЕЙ с ы н. *Метрге жуық, метр шамасындағы.* Төлеген өзінің сол жағынан 20 *м е т р д е й* жерде абайсызда келіп қалған неміс офицерін көріп қалды (М.Ғабдуллин, Ел намысы). Біз жолға шықтық та бірінші өткен неміс әскерінің колоннасы артынан 500-600 *м е т р д е й* жүріп келеміз (Б.Момышұлы, Москва.).

МЕТРДОТЕЛЬ з а т. *Мейрамханадағы, қонақүйдегі бас даяшы.* Біз еңбегімізді бүкіл халық танитын болуы үшін *м е т р д о т е л ь д е р д і* келушілерге сыпайлықпен әрі шапшаң қызмет етуге шақырамыз («Соц.Қаз.»).

МЕТРИКА[1] з а т. ә д е б. *Өлең өлшемі және ырғағы туралы ілім. М е т р и к а* көбіне нормамен, кейде скаляр көбейтінді көмегімен беріледі («Қаз. әдеб.»). Кейбір жолдастар поэзиямыздағы ырғақ өлшемдерінің жиі не сирек қолданылуына қарап, *м е т р и к а* шеңберін бірде кеңейтіп, бірде тарылтып алады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МЕТРИКА[2] з а т. с о в е т. *Туылғандығы жөніндегі куәлік, туу туралы куәлік.* Мен дүниеге келген кезде қазақ өлгенін, туылғанын қағазға жазбайтын, *м е т р и к а* дегенді білмейтін (Ғ.Мүсірепов, Ой әуен.). *М е т р и к а ғ а* – туылу туралы куәлік, туылу актісінің кітапшасы жатады («Жетісу»).

МЕТРИКАЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Метрикаға қатысты, метрикаға жататын.* Өлең құрылыстары созымды дыбысы бар сөздер мен созымсыз дыбысы бар сөздерді реттеп құрастыру арқасында жасалады. Мұндай өлең құрылысын *м е т р и к а л ы қ* өлең құрылысы дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *М е т р и к а л ы қ* өлең – буынның ұзақ-қысқалығына, силлабикалық өлең жалпы буынның санына, тоникалық өлең екпін түсетін буындарға негізделеді («Қаз. әдеб.»).

Метрикалық кеңістік. м а т. *Метрика енгізілген жиын. М е т р и к а л ы қ к е ң і с т і к т і ң* мысалына сан түзуі, функциялар кеңістігі жатады (ҚҰЭ).

МЕТРИТ з а т. м е д. *Жатырдың қабынып ауруы.* ≈ *М е т р и т т і* емдеді.

МЕТРЛЕ= е т. *Метрмен өлшеу.* Төсеніш кленкаларды дәріханада *м е т р л е п* сатады

(Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Жан-жануарлардың қайсыбіреулерінің бойын *метрлеп,* салмағын тонналап өлшейсің (Ғалам ғажап.). Бар мақсаттары – *метрлеп* жер қазу болса, не үшін қазып жатқандарымен ісі жоқ (Р.Өтесінов, Алып. ашылуы).

МЕТРЛЕТ= е т. *Метрмен өлшету.* Әрқайсына *метрлетіп* қазатын жерді бөліп берді («Жалын»).

МЕТРЛЕТУ *Метрлет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жерді *метрлету.*

МЕТРЛЕУ *Метрле етістігінің қимыл атауы.* ≈ Матаны *метрлеу.*

МЕТРЛІК с ы н. *Метр боларлық, метрге тән, метр шамасында.* Қарсақпай заводының нақ батыс жақ түбінде ұзындығы бір жарым шақырымдық, ені бес жүз *метрлік* көл бар («Лен. жас»). Қазір осы цехта ұзындығы – 65, ені – 10 *метрлік,* 500 тонналық баржалар жасалып жатыр (Ш.Есмұрзаев, Ильич.). Бір жолы он бір *метрлік* айып добын соққанда, қақпашы доппен бірге домалап, қақпаға еніпті (Д.Досжанов, Кісі.).

Метрлік жүйе. ф и з. *Метрді өлшем бірлігі етіп қабылдағандық; таразының метрлік халықаралық жүйесі.*

МЕТРО з а т. *Ірі қалалардағы жер астында салынған электр теміржолы және сол жолда жүретін электр поезы, метрополитен. Метрога,* жер астына, түсті халық, Жер асты түнек емес, шаңқан жарық. Күмбезді, нақышталған кең сарайға, Қарадық тамашалап, қайран қалып (Ақын жырлары). Алтаймен тұңғыш рет Москвада Свердлов алаңындағы *метрога* түскен жерінде жолықтым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қазір зоопаркке кеткелі жатырмыз. Одан соң көрмені аралаймыз. *Метрога* мінеміз (Ә.Нұршайықов, Батыр.). *Метро* негізінен миллионнан астам халқы бар үлкен қалаларда салынады («Айқын»).

МЕТРОЛОГ з а т. *Метрология маманы, метрология ғалымы.* Ол – *метролог* ғалым (Ауызекі).

МЕТРОЛОГИЯ [грек. metron – өлшем, logos – сөз, ілім] з а т. т е р м. *Өлшеу туралы, өлшеудің біркелкілігі мен қажетті дәлдікке жету тәсілдері туралы ғылым. Метрология* жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін пайдаланып, физикалық тәжірибенің жоғары дәлдігіне сүйенеді («Зерде»).

МЕТРОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Метрологияға қатысты, соған тән.* Мұндай нәтижеге *метрологиялық* зерттеудің дамуы арқасында жеттік («Білім және еңбек»).

МЕТРОЛПАЖ з а т. п о л и г р. *Мерзімді баспасөзді шығаруға қатысатын қызметкер.* Ондағы жауапты кезекшінің, корректордың, жауапты шығарушының, *метролпаждың* т.б. күш-жігері, жауапкершілігіне менің де азмаз септігім тисе керек (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МЕТРОНОМ з а т. **1.** ф и з. *Қысқа мезгілдің арасын дәл көрсететін механикалық аспап. Метроном* арқылы қысқа мезгілдің арасын анықтай алдық («Айқын»). **2.** м у з. *Музыкадағы қарқынды өлшеп, белгілегенде қолданылатын аспап. Метроном* музыкалық шығарманың орындалу екпінін анықтайды («Қаз. әдеб.»).

МЕТРОПОЛИТЕН з а т. *Жер астында немесе эстакадада салынған, жолаушылар таситын қалалық электр теміржол жүйесі.* Халқы бір миллионнан асқан ірі қалаларда *метрополитен* салынады («Жас Алаш»). Москва *метрополитенінің* құрылысы Ұлы Отан соғысы кезінде де тоқталған жоқ («Білім және еңбек»). Москва *метрополитенінің* екі жүз километрге жеткендігінің анық-қанығын сұрастыра бастады («Лен.жас»).

МЕТРОПОЛИЯ [грек. metropolis] з а т. саяси. *Басқа елдерді басып алып билеуші отаршыл мемлекет.* Тәуелсіз Қазақстан үлкен ұлттың кіші інісі болып жалбақтап, қалбақтап жүрсе, енді еңселі орда құрып, бұрынғы *метрополиямен* тең тұрды («Егемен Қазақстан»). Дүниежүзілік бірінші соғыстың қарсаңында жер шарын мекендеген 1700 миллион адамнан 600 миллионы отарларда, 350 миллионы *метрополияларда* тұратын (ҚҰЭ). Бастапқыда *метрополия* деп отар аймақтарға ие ежелгі грек қалалары аталды (ҚҰЭ).

МЕТРОШЫ з а т. *Метроны салушы жұмысшы, метро қызметкері, метрополитен құрылысшысы.* Қала жастары Москва *метрошылармен* бірге 1939–1940 жылдарда әлемдегі алып машина «маккули» машинасын орнатып іске қосты (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Әлі есімде, гулеп Қазан вокзалы, Топыраққа, сазға толы азбары; Тау-тау болып жататұғын жол бермей, *метрошы* батырлардың қазғаны (Қ.Тоғызақов, Өлеңд. поэма.).

МЕТІЛ з а т. к ә с. ж е р г. *Аудың, сүзекінің көзі. Метіл* деп балық ұстайтын сүзекінің кішкене көзін айтады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕТІН з а т. ж е р г. *Кетпеннен гөрі кішілеу, шот тәрізді құрал. Метінмен* көбінесе жердің тоңын шабады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕФОЛИН з а т. м е д. *Ағзадағы зат алмасуын бір қалыпқа келтіретін дәрі.* Дәріханада *мефолин* бар (Ауызекі).

МЕХ о р. з а т. *Ішік, жаға т.б. тігуге жарататын бағалы тері.* Осы кезде биязы және биязылау жүнді қойлардың терісінен нешекілы *мех*

жасалатын болды (М.Ермеков, Тарту). Мамыр айының бас кезінде Алматы *мех* комбинатының ұжымы бүгінгі мерекені лайықты табыстармен қарсы алу жолында бастама көтерді («Соц. Қаз.»).

МЕХТЫҚ с ы н. с ө й л. *Мехқа жарайтын. Мехтық* және тондық терілер мех өнеркәсібі үшін өте құнды шикізат (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші).

МЕХАНИЗАТОР з а т. *Механикалық техника тілін білетін маман.* Ол қазір сол туған ауылында *механизатор* (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). Төлеу деген баласы совхозда үш жылдай *механизатор* боп істеп, содан Алматыдағы бір институтқа оқуға кеткен (З.Жәкенов, Таң самалы). Үнемі ізденгіш, талантты *механизатор* жақында кішігірім самолеттің ескі моторынан аэрошана жасады («Соц. Қаз.»).

МЕХАНИЗАТОРЛЫҚ с ы н. *Механизаторға қатысты, механизаторға тән.* Қос құрбы қыстай техникалық училищеде оқып, *механизаторлық* мамандықты игерген («Қаз. әдеб.»). Селода тұрады екенсің, *механизаторлық* мамандықты меңгер («Қазақст. әйелдері»). Шаруашылықтың директоры Самат Қасымбеков деген *механизаторлық* әрі ұйымдастырушылық қабілеті бар адам көрінді (Қ.Исабаев, Арман.).

МЕХАНИЗАЦИЯ з а т. **1.** *Механикаландыру жүйесі.* Ал суғару ісін қолмен емес, *механизация* күшімен жүргіземіз (С.Бақбергенов, Алтын емел.). Малдың жейтін азығы, ішетін суы *механизация* көмегімен беріледі (С.Досанов, Жер тағдыры). *Механизацияның* артықшылығы мен тиімділігі ешқандай түсіндіруді қажет етпейді (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). **2.** ә с к. *Әскерді бронды соғыс мәшинесімен, соғыс техникасымен жабдықтау* ≈ *Механизацияны* қажетсінді.

МЕХАНИЗАЦИЯЛА= е т. *Қолмен істейтін жұмысты мәшинемен істейтіндей ету, мәшинелендіру.* Ауылшаруашылығын *механизациялап,* дәнді дақыл егістігінің көлемін әлденеше есе арттырдық («Соц.Қаз.»). Өнеркәсіптің кейбір саласында болса да, осы жетіжылдықта *механизациялап,* автоматтандыру орын алмақ (С.Бақбергенов, Біздің колхоз).

МЕХАНИЗАЦИЯЛАН= е т. *Мәшинемен істеліну.* Аспан денелерін зерттейтін құралдар күннен-күнге *механизацияланды* (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Армия штабынан генерал Панфилов Горюны жаққа *механизацияланған* бригада келетінін хабарлады (Б.Момышұлы, Москва.).

МЕХАНИЗАЦИЯЛАНУ *Механизациялан етістігінің қимыл атауы.* Олардың мал қоралары жөнделмеген, *механизациялануы* өте жабайы (А.Жағанова, Еркежан).

МЕХАНИЗАЦИЯЛАТ= е т. *Мәшинемен істейтіндей еткізу.* Қымызбен емдейтін санаторияларда қымыз ашытаудың технологиясын жетілдіріп, *механизациялатты* (Қымыз.).

МЕХАНИЗАЦИЯЛАТУ *Механизациялат етістігінің қимыл атауы.* Күріш егісін *механизациялату* үстінде егісті толық химияландыратын болсақ, мұның өзі ауылшаруашылығындағы бұрын-соңды теңдесі жоқ өзгеріс болмақ (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

МЕХАНИЗАЦИЯЛАУ *Механизацияла етістігінің қимыл атауы.* Қазіргі кезде орман алқаптарын күтуді *механизациялау* мақсатында қатараралықтардың кеңдігі көп жағдайда 2,5–3 метр етіп алынады (М.Ахметов, Егін қорға.). Аудан бойынша мал азығын дайындауды комплексті *механизациялау* бағытында көп жұмыстар істелді (А.Байболатов, Жарыс мұраты).

МЕХАНИЗМ з а т. **1.** *Мәшинені қозғалысқа келтіретін күш, тетік, мәшинеңің ішкі құрылысы, оның бөлшегі.* Су қайнатылып, бу машинаның цилиндрлеріне түседі де, цилиндрдегі поршеньдерді ығыстырып, машиналардың *механизмдерін* жүргізеді (Ж.Жатқанбаев, Су.). Ол он саусағынан өнер төгілген шебер, қандай *механизм* болса да тілін, тетігін ұға қоятын алтын қолды адам (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). **2.** *Мәшине, техника.* Көшеттер *механизмнің* көмегімен қойылады (М.Ахметов, Егін қорға.). Қол күшін енді аз жұмсаймыз, *механизмге* көбірек сүйенеміз (Ә.Жәмішев, Дала.). **3.** а у ы с. *Мемлекеттің ішкі құрылысы, жүйесі.* Конституцияның мәні оның құқықтық реттеу мемлекеттік *механизмін* қалыптастыру мен бекітуінде және құқықтық жүйедегі заң болуында («Егемен Қазақстан»).

МЕХАНИЗМСІЗ сын. *Механизмнің қатысынсыз.* Егістікте қаптарды көбінесе ешбір *механизмсіз* тиеуге тура келеді (Тракторист).

МЕХАНИК з а т. *Механика маманы.* Иқамбаев жолдас өз талабымен *механик* болды (М.Тамыров, Балқаш.). Ол өзіміз туып-өскен қалада бір автобазаның *механигі* екен (А.Жақсыбаев, Бозарал). Мен отыз жыл ұста, он жыл *механик* болған адаммын (Ә.Әбішев, Пьесалар).

МЕХАНИКА [грек. mechanike] з а т. **1.** ф и з. *Денелерді механикалық қозғалысқа келтіретін техника саласы.* Ол құю *механика* заводында қалыпшы болып істейді («Халық мұғ.»). *Механика* материалдық денелердің механикалық қозғалысы мен өзара әсерлесуін де зерттейді

(«Зерде»). Оның *м е х а н и к а* саласындағы зерттеулері де өнер творчествосымен тығыз байланысты болды (Е.Байзақов, Еңбек). **2.** а у ы с. *Құрылысы күрделі қиын механизм.* Айлалы механикалық курстың міндеті – космонавтика саласында нақты ғылыми-техникалық мәселені шешудегі *м е х а н и к а н ы ң* негізгі заңдарын қарастыру («Қазақст. мект.»).

МЕХАНИКАЛАН= е т. *Қол еңбегінің орнына мәшинені пайдалану, механиканы қолдану.* Шахта жұмыстарының барлығы *м е х а н и к а л а н ғ а н* (А.Машанов, Жер асты.). Бұл колхоздың барлық ісі түгелімен *м е х а н и к а л а н ғ а н* (Көктем лебі). Совхоздар ауылшаруашылығында *м е х а н и к а л а н ғ а н* ірі өндірістің артықшылығын айқын дәлелдейді (Қысқ. саяси экон.).

МЕХАНИКАЛАНДЫР= е т. *Қол еңбегінің орнына мәшинені пайдаландыру.* Қызылша жұмысын толық *м е х а н и к а л а н д ы р а т ы н* мезгіл жеткен секілді (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Қолмен істелініп жүрген жұмыстардың біразын *м е х а н и к а л а н д ы р ы п,* өрелі мәселелерді жүзеге асыруды көксейді біздің инженерлеріміз (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

МЕХАНИКАЛАНДЫРУ *Механикаландыр етістігінің қимыл атауы.* Мұның өзі кенді жинап, қаттау жұмыстарын *м е х а н и к а л а н д ы р у ғ а* елеулі ықпалын тигізді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Негізгі ауылшаруашылық жұмыстарын *м е х а н и к а л а н д ы р у д ы ң* арасалмағы да өсті (А.Дауылбаев, Қазақст.).

МЕХАНИКАЛАНДЫРЫЛ= е т. *Механиканың қолданылуы, мәшинелендіру.* Цехта жұмыс процесі түгелдей дерлік *м е х а н и к а л а н д ы р ы л ғ а н* («Қазақст. әйелдері»). Еңбекті көп тілейтін жұмыстар *м е х а н и к а л а н д ы р ы л д ы* (Х. Ермұратов, Октябрь.).

Механикаландырылған жылжымалы шеген. к е н. *Бүйір таужыныстарын ұстауға, тазартып алынатын қазбаларды қауіпсіз және жұмыс жағдайында сақтауға, шеген орнату жұмыстарын механикаландыруға және үңгібет конвейерлерінің жылжуы мен қазба төбесін басқаруға арналған тазарту кешендері мен агрегаттарының жылжымалы шегені. М е х а н и к а л а н д ы р ы л ғ а н ж ы л ж ы м а л ы ш е г е н* мен бүйір таужыныстар өзара қатынасты (Қаз. тілі термин. Кен.). *М е х а н и к а л а н д ы р ы л ғ а н ж ы л ж ы м а л ы ш е г е н* үңгібет жанындағы кені алынған кеңістік пен бүйір таужыныстарын қалпында сақтайтын және үңгібет кеңістігін тек қана қоршап тұратын болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕХАНИКАЛАНДЫРЫЛУ *Механикаландырыл етістігінің қимыл атауы.* Ол кезде фермадағы жұмыстың *м е х а н и к а л а н д ы р ы л у ы* аяқтала қоймаған (З.Жәкенов, Қайта айналып).

МЕХАНИКАЛАНУ *Механикалан етістігінің қимыл атауы.* Шаруашылық жұмысының түгелдей *м е х а н и к а л а н у ы* еңбек өнімділігін анағұрлым арттырды («Лен. жас»).

МЕХАНИКАЛЫ з а т. *Механикаға негізделген.* Қазіргі заманға лайық товар өндіруге қажет *м е х а н и к а л ы* жабдық алдырдық («Жетісу»).

МЕХАНИКАЛЫҚ с ы н. *Механикаға қатысты, механиканы қамтитын.* Белгілі бір дененің, басқа денелермен салыстырғанда, орнының өзгеруі *м е х а н и к а л ы қ* қозғалыс деп аталады (Физика курсы). Арифмометр – әртүрлі есептеу жұмыстарын *м е х а н и к а л ы қ* жолмен орындайтын қарапайым есептеу машинасы («Қазақст. мект.»).

Механикалық байланыс. *Механикалық жүйенің орнына немесе қозғалысына қойылатын шектеу. М е х а н и к а л ы қ б а й л а н ы с* басқа бір дененің көмегімен жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

Механикалық есте қалдыру. п с и х. *Зат пен құбылыс атауларының ішкі білдірер мағынасын түсінбей-ақ жай қайталау арқылы есте сақтау. М е х а н и к а л ы қ е с т е қ а л д ы р у д ы ң* кей жағдайда керек болып қалатын кездері болғанымен, адам осындай құрғақ жаттаулармен алысқа бара алмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.)

Механикалық сұрыптау. к е н. *Кендегі минерал кесектері түстерінің, жылтырлығының, сәуле шағылдырудың және радиобелсенді қасиеттерінің арасындағы айырмашылықтарына негізделген сұрыптау. М е х а н и к а л ы қ с ұ р ы п т а у д а* бөлуге қажетті кесек қоспа тасымалдау таспасы үстіне механикалық «қолмен» алынып, бөлек ыдысқа салынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕХАНИКТІК с ы н. *Механикаға тән, қатысты. М е х а н и к т і к* қызметтен көтерілген секретарь қатардағы еңбек адамдарының ой-пікіріне көбірек назар аударатын тәрізді (М.Дүзенов, Ақәже).// *Механик қызметі.* Зергер жігітті *м е х а н и к т і к к е* жоғарылатты (Т.Қойшыманов, Қоңырат).

МЕХАНИСТ з а т. ф и л о с. *Механизмді жақтаушы. М е х а н и с т* екенін ашық айтты (Ауызекі).

МЕХАНИСТІК с ы н. ф и л о с. *Механизмге қатысты, соған тән. М е х а н и с т і к* теория

бойынша, заттың сан сипаттарын ғана сана деп біледі (А.Қасымжанов, Диалектика.).

МЕХАНИЦИЗМ з а т. ф и л о с. *Әлемнің неше алуан амалдарын механиканың жай заңына апарып тірейтін, диалектика заңына қарсы ілім. М е х а н и ц и з м* шындықтың барлық процесін классикалық механиканың заңдары негізінде түсіндіреді (ҚҰЭ).

МЕХАНОТРОНИКА з а т. и н ф. *Компьютерді пайдалану бағыты. М е х а н о т р о н и к а* әр алуан басқарушы электрондық құрылғаны синтездейді (Информатика).

МЕХӘТЕШ з а т. о к к а з. *Оятқыш сағат.* Жаниялар тұратын отау үйдің ең түкпіріндегі жатын бөлмесіндегі *м е х ә т е ш* шырылдап бағады (Ә.Тарази, Таңд.).

МЕХНАТ [ар. محنت] з а т. *Ауыр азап, бейнет, қиыншылық.* Ұғып ал, ғаріп адам, менің сөзім, Кезерсіз *м е х н а т п е н е н* жердің жүзін Зир шаһары деген жер осы болар Айтайын тағайындап оның өзін («ДУГ»). Ойлама алғыс, абырой аламын деп Пайдасы құр *м е х н а т* еткенменен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қатын алмайын десең тағы болмайды. Киміңді біреуге жуғызып, біреуге тамақ істетіп, төсекті жиып журу артық *м е х н а т* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Намаздыгер шамасында оңашаланып, құйқылжыта шапқанда күні бойғы ауыр еңбектің *м е х н а т ы* естен шығып кетуші еді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

Мехнат кешті. *Азап көрді, бейнеттенді.* Шаманың келгенінше адал *м е х н а т к е ш і п,* қасындағыны, қол жетер, әл жетер жердегіні жарылқай алсаң, әне, азаматтығың сол (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Мехнат көрді. *Бейнет көрді, азаптанды.* Дүниеден аз *м е х н а т к ө р г е н* жоқпын (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Кет!– деді, қайда кетсін ол қатындар? Ұлғайған, һәм бауырында баласы бар. Не түрлі *м е х н а т т ы ң* бәрін *к ө р і п,* Құр жүрер, шықпаған соң, кеудеде жан (С.Торайғыров, Шығ.).

Мехнат шекті. *Азап көрді, бейнеттенді.* Өткен күндерде *ш е к к е н м е х н а т т а р ы м ы з д ы ң* бәрі түс көргендей артта қалды (Б.Момышұлы, Москва.). Сүйікті баласынан айырылған әке қайғыдан қартайып, жылайжылай екі көзінен айырылып, көп *м е х н а т ш е г е д і* (Е.Тасмағанбетов, Дастандар).

МЕХНАТСЫЗ с ы н. *Бейнетсіз, азапсыз.* Бақыт бір сарań пенде тастан қатты, Соқтырған тау мен тасқа адамзатты, Майдансыз, ұлы ерліксіз, *м е х н а т с ы з,* Өмірде көрген жан жоқ рақатты (Ж.Саин, Күлөнда). Еждиһатсыз, *м е х н а т с ы з* табылмас ғылым сарасы (Абай, Шығ.).

МЕХНАТТАН= е т. *Мехнат шегу, азаптану, бейнеттену. М е х н а т т а н а* жүре жүкті ар наулы жеріне жеткізіп жатады (Т.Нұртазин, Адам.). Қолынан қамшысын түсіріп алып, бұған да бөгеліп, едәуір *м е х н а т т а н д ы* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). *М е х н а т т а н ы п* жазып алар, мұра ғып қалдырып кеткенде Біз «дайын тағамды ішуге де» жарамаппыз (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

МЕХНАТТАНДЫР= е т. *Мехнат шектіру, азаптандыру.* Әлгі айтқан екі қасиетті ұзақ уақыт бір де бір актерден таба алмай режиссер өзінің көмекшілерін көп *м е х н а т т а н д ы р д ы* (Қ.Сиранов, Кино тур.).

МЕХНАТТАНДЫРУ *Мехнаттандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е х н а т т а н д ы р у д ы ң* айла-шарғысы.

МЕХНАТТАНУ *Мехнаттан етістігінің қимыл атауы.* Жұмыс деген не, *м е х н а т т а н у ғ а* әлі уақыттарың жетер, – деді ол балаларына (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

МЕХНАТТЫ с ы н. *Бейнеті көп, азабы бар.* Сауыншының *м е х н а т т ы* еңбегін игеруге пәлендей ептілік пен іскерліктің қажеті жоқ-ты (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Бізге көп еңбек, талап керек. Инемен құдық қазғандай, *м е х н а т т ы* ұзақ жол өтуге тура келеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бұл – тәрбиешінің де, тәрбиеленушінің де жүйкесін жұқартатын *м е х н а т т ы* жұмыс (М.Әлімбаев, Тәрбие).

МЕХНЕТ з а т. с ө й л. ***Мехнат***. Сабырсыз *м е х н е т к е* қылар нала, Дұшманы бенделердің мал мен бала («Қазақ»).

МЕХРАБ з а т. с ө й л. ***Михраб***. Бірақ бар-ау айналайын ақ досым, Сенің орның *м е х р а б* қой мен үшін (Х.Ерғалиев, Күй дастан). Шіркеудің де *м е х р а б ы* болады екен, оны орыстар «алтарь» дейді екен, – деді ол (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МЕЦЕНАТ з а т. *Ғылым мен көркемөнердің жомарт қамқоршысы.* «Қазақстан *м е ц е н а т т а р ы* берген Тарлан сыйлығы қолыма тие салысымен мен оны дарынды балаларға арналған республикалық «Дарын» орталығына тапсырмақпын [---]» – деген министр басқосуға қатысушылардың алуан түрлі сұрақтарына жауап берді («Егемен Қазақстан»). Халық артисі Ермек Серкебаев АҚШ-қа барған сапарында оның салған әніне бір тақуа *м е ц е н а т*-миллионердің таңырқағаны сондай – қазақтың халық әнінің орындалғанына тіпті сенбеген (С.Ақатай, Інжу-маржан.).

МЕЦЕНАТТЫҚ с ы н. *Қамқорлық етуге негізделген.* ≈ *М е ц е н а т т ы қ* іс-әрекет.

МЕЦЦО-СОПРАНО з а т. м у з. *Ән салушы әйелдің орта дәрежелі дауысы.* ≈ *М е ц ц о - с о п р а н о г а* үйлесімді ән.

МЕШ[1] з а т. с ө й л. *Шағын темір пеш.* Көздері *м е ш* ішінде түтіндене лапылдаған қара қошқыл жалындай құлпырады (С.Мұқанов, Алып адым.). Ортасын мойнақ *м е ш п е н* бөлген кең үйде жігіттер бір бөлек, қыздар бір бөлек тізіліп отырған (С.Омаров, Қайырлы.). Көздері меш ішінде түтіндене лапылдаған қара қошқыл жалындай құлпырады (С.Мұқанов, Алып. адым.).

МЕШ[2] з а т. т е х. *Елеуге қолданылатын қалбыр тесігінің мөлшерін бағалайтын өлшем. М е ш* деп бір дюйм бойындағы тесіктердің санын айтады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МЕШЕЛ[1] з а т. **1.** *Адам ағзасында әк тұзының жеткіліксіздігінен сүйектердің дұрыс өспеуінен болатын ауру; рахит.* Ал күн сәулесінде, таза ауада ұзақ болмаудың және дұрыс тамақтандырмаудың салдарынан баланың сүйегі майысып, буындары қисаяды, *м е ш е л* ауруына шалдығады (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Бала *м е ш е л* болмас үшін, туғаннан бастап оны «Д» витаминімен қамтамасыз ету керек (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). **2.** а у ы с. *Артта қалған, мешеу.* Нұрмағамбет мінезі топас, *м е ш е л,* білімі өте саяз адам сияқты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп өсе алмай, *м е ш е л* болып, аяғын баса алмай жатқан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шаруасы *м е ш е л* ата-ана төрт-бес күншілік жердегі қызына келген жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). – Енді тоқал өгіз, *м е ш е л* жерошақтың дәурені тайды, барлық жұмысты осы дәуін тындырады, – дейді Дінмұқан білгішсініп (Д.Досжанов, Жусан.).

МЕШЕЛ[2] з а т. ж е р г. *Жайын балықтың ұсақ түрі.* Ауға бір *м е ш е л* ғана ілініпті (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕШЕЛДЕЙ с ы н. *Мешел сияқты, мешел тәрізді.* Қайғының минут сайын дәмін татып, Арсыз жан кеудесінен шықпай жатып, ілініп апта өткенде жүріп тұрды, *М е ш е л д е й* екі аяғын қыбырлатып (И.Байзақов, Құралай.).

МЕШЕЛДЕН= е т. *Мешелге айналу.* Міне, екі жылдан асып барады, жарымжан баласы *м е ш е л д е н і п* жүре алмайтын болыпты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

МЕШЕЛДЕНУ *Мешелден етістігінің қимыл атауы.* Сөз жоқ, Абду Ғазиздің ана тіліне деген бұл ыстық махаббаты – оташылдық тұсында араб тілінің дами алмай *м е ш е л д е н у і н е н* тұтанған от (С.Қашағанов, Ыстық.).

МЕШЕЛДІК з а т. **1.** *Мешел болушылық, мешел ауруына шалдығушылық.* Жіңішке ауруы үзілмей келіп, ақыры *м е ш е л д і к к е* жолықтырды (Асыл ана). **2.** а у ы с. *Артта қалушылық, мешеулік.* Менің де солардай ойнайтын күнім болар ма екен, әлде өмірім осылай *м е ш е л д і к п е н* өтер ме екен? (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

МЕШЕР з а т. ж е р г. *Қойдың ауруы. М е ш е р* болған қой жүре алмайды (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МЕШЕУ с ы н. *Артта қалған, дамымаған.* Үйлер сал, ай айналған күмбезінен, Тұрғыны тоят тапқан күн көзінен, Адамды арылта бер аршып әбден, *М е ш е у* ой, менменшілік мінезінен (С.Сейітов, Жаңғырық). Табымның тартам тартысын, Жарлының жыртам жыртысын, *М е ш е у д і ң* мейірін қандырам (І.Жансүгіров, Шығ.).

Мешеу қалды. *Кейін қалды, дамымады.* Бұл жер *м е ш е у қ а л ғ а н* түкпір болатын (С.Қайдаров, Азамат.). Кешегі шаруашылығы мен мәдениеті *м е ш е у қ а л ғ а н,* көшпелі халықтың даласынан бүгін ғарыш кемелері ұшырылып, ұлдары мен қыздары болат қорытып, кен өндіреді, машина жасайды («Қазақст. әйелдері»).

МЕШЕУДЕЙ с ы н. *Мешеу сияқты, мешеу тәрізді.* Ол күнде қараңғы еді жас та, қарт та, Күн өткен күйбелектеп ескі салтта. Саяси еркіндіктен махрұм боп, *М е ш е у д е й* мәдениет қалған артта (Ақын жырлары).

МЕШЕУ-КЕШЕУ с ы н. с ө й л. ***Мешеу***. Кеңінен түйіп, түсініп жатқан мен жоқ, *м е ш е у - к е ш е у л і г і м* өзіме жетеді (Ш.Құсайынов, Үкілі Ыбырай).

МЕШЕУЛЕ= е т. *Артта қалу, кенде қалу, кейіндеу. М е ш е у л е п* езіліп қалған семья есін жиғанша көмектесу керек (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Жүрегі аурулы балалар нәзік болады, *м е ш е у л е п* өз қатарынан қалып қояды (А.Дайыров, Хирург.). Халық ойының өсіп-өрбу сатысы оның рухани ұғымына сай ілгері қадам басады немесе *м е ш е у л е п* кейін қалады (С.Талжанов, Өткен күн.).

МЕШЕУЛЕН= е т. *Артта қалу, кейінделу.* Кеше *м е ш е у л е н г е н* совхоз еді, мен келгенде, көтеремді құлағынан сүйрегендей еттім екі-үш жылдың беделінде (К.Ахметбеков, Ақдала).

МЕШЕУЛЕНУ *Мешеулен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М е ш е у л е н у і* байқалды.

МЕШЕУЛЕУ[1] с ы н. *Аздап мешеу, дамыңқырамай қалған.* Қазақ күнелту жағының мәдениетінен *м е ш е у л е у* қалса да, ақыл, қиял, сезім жағына, рух мәдениетіне кенде емес екендігі мынау мың әннен танылып отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЕШЕУЛЕУ[2] *Мешеуле етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кенде қалып *м е ш е у л е у і.*

МЕШЕУЛІК з а т. **1.** м е д. *Ересек адамдарда әртүрлі ауру-сырқауға байланысты, яғни ағзаның жетілмеуінен жан қуаттарының сәбилік шаққа тән белгі, қасиеттерінің сақталуы.* **2.** а у ы с. *Мешеу болушылық, артта қалғандық, дамымағандық.* Өздерінің есерлігін, өмірді білмес *м е ш е у л і г і н* текеперлікпен жасырам деп не керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шаруашылықтың жалпы *м е ш е у л і г і н е* қарамастан, қазақтың зергерлік өнері ылғи дамып отырды (ҚазССР тарихы). Шоқан ортағасырлық *м е ш е у л і к т і* бір сөзбен «азиятшылық» деп атады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

МЕШКЕЙ з а т. *Тамақты көп жейтін, тойымсыз, обыр. М е ш к е й д і ң* алдында ас қалмас (О.Иманалиев, Соқыр ішек). *М е ш к е й д і ң* қарны үлкен, өзі тойғанмен, көзі тоймайтынын білесіндер ме? (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Өзінше *м е ш к е й* атақ ілініпті, бұл мінез жұртқа тегіс білініпті (М.Дулатов, Шығ.).

МЕШКЕЙДЕЙ с ы н. *Мешкей сияқты, мешкей тәрізді.* Мынау не енді, ішінен жылмай аққан *м е ш к е й д е й* әр шоқаттың басына бір кідіріп, ілдалдалап жүргені (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Үлкен қауынның тең жарымын бітірді де, асқа тойған *м е ш к е й д е й* ыңыранды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

МЕШКЕЙЛЕУ с ы н. *Тамақты көбірек жейтін, тойымсыздау. – М е ш к е й л е у,* бір көзі соқыр болғандықтан, үнемі пірешкедегі аттай қырындап жүретін қораз бар еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

МЕШКЕЙЛІК з а т. *Мешкей болушылық, жегіштік; обырлық.* Бәрінің де қомағайлығы, *м е ш к е й л і г і* сол емес пе? – Еттен табақ түбінде бір жапырақ та қайтқан жоқ (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Уапырым-ай, *м е ш к е й л і к* те өнер екен, Момынды жеуге Бозбай шебер екен. Нашарға болысатын болшебектің, Осыған үкіметі не дер екен (М.Дулатов, Шығ.). Жылқыға жаңа шыққан жас жігіттің *м е ш к е й л і г і н е* байырғы жылқышылар жағаларын ұстап, таңғалып жүрді (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

МЕШПЕТ з а т. с ө й л. ***Бешпет***. Пысылдап терлей берген соң *м е ш п е т і н* шешіп, білегіне асып алды (О.Бөкеев, Өз отың.). Арзан төлеп алып қалдың ақпанда, *М е ш п е т і* мен бәтеңкесін Маврдың (М.Мақатаев, Мавр).

МЕШТЕЙ с ы н. с ө й л. *Меш сияқты, меш тәрізді.* Әскердің *м е ш т е й* самауырыны еді, жәрдем бер ана балаға, – деп, Гүлбахрам Айдарға қарады (Ж.Тәшенов, Алғашқы айқас).

МЕШОК з а т. с ө й л. Қап. Күзде үй ішіміз болып күтіп, баптап еккен жерімізден 20 *м е ш о к* картоп алдық («Еңбек туы»). Олар екі атқа сегіз *м е ш о к* қарағай бүрін теңдеп қайтты (М.Жанәділов, Шопан).

МЕШІН[1] з а т. **1.** к ө н е. ***Маймыл***. *М е ш і н д е р д і ң* арасында мешінмін (О.Сүлейменов, Атамекен). Ауру *м е ш і н* осыны Азар-азар айтыпты, Сосын қатты қысылып, Дүниеден қайтыпты (К.Мырзалиев, Күміс.). **2.** а с т р. *Ескіше жыл қайырудағы тоғызыншы жылдың аты.* Әрбір жыл хайуан атымен: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, *м е ш і н,* тауық, ит, доңыз деп аталды (Қаз ССР тарихы). Ай календарьлары бойынша 1968 жыл – *м е ш і н* («Қаз. әдеб.»). Өткен *м е ш і н* жылғы қыс қатты болып, Балқаштың арғы бетіне малын айдауға көшіп келе жатқан Кенесарыдан жасқанып, Арқада тебінге қалған жүз қырық мыңдай қарасы жұтқа ұшырады (І.Есенберлин, Қаһар).

Мешін жұты. *Тігерге тұяқ қалмайтын қатты жұт.* Баяғы *ж ұ т м е ш і н н е н* бұрынау ол... Қағаз жасап, не бөлік салмаған соң, Бұ күнде ата сөзі болмас дәлел (Ж.Аймауытов, Шығ.). *М е ш і н ж ұ т ы н а н* соңғы жазда ел түйетабан қазып, жүн теріп босып кеткен (М.Мағауин, Көк кептер).

Мешін жылы. *Қой жылынан кейін, тауық жылынан бұрын келетін мүшел есебінің 9-жылы. М е ш і н ж ы л ы* болды (Ауызекі).

МЕШІН[2] з а т. *Суда жүретін қоңыз.* Суда *м е ш і н* жүзіп жүр (Ауызекі).

МЕШІТ [ар. مسجد] з а т. д і н и. *Мұсылмандардың намаз, Құран оқуға жиналатын, Құдайға сиынатын орны.* Бұрын балалар *м е ш і т к е* барып, сабақ алатын (Р.Райымқұлов, Болат.). Шәмси Мұхаммед молданың *м е ш і т і н е* кірді де, көпшілікпен бірге намазға ұйиды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 1339 жылы күзді күні атақты Әмір Темір келіп, әулиенің басына зор *м е ш і т* салдырып, белгі орнатуға жарлық қылған (М.Дулатов, Шығ.).

МЕШІТСІЗ с ы н. *Мешіті жоқ, мешіттің қатысынсыз.* Қазір, Құдайға шүкір, *м е ш і т с і з* елді мекен сирек («Парасат»). Содан кейінгі ұрпақты *м е ш і т с і з,* дінсіз өсіріп жатырмыз (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

МЕЩАН ор. з а т. *Ой өрісі тар, ұсақ мүдделі адам, тоғышар,* Жақсы отбасында да кейде жас *м е щ а н д а р* өседі (Семья тәрбиесі). Саған не болды, Бекайдар? Қаланың *м е щ а н ы с ы ң* ғой (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Омбы әкімдері мен *м е щ а н д а р ы* алаңды көктей өтіп, қайыңды шоқ тоғайға қарай жөңкіле жөнелді (А.Сатаев, Дала күйлері). Кекірігі азған *м е щ а н г а* айналасың дейді (Ә.Тәжібаев, Өмір).

МЕЩАНДЫҚ с ы н. *Ой өрістің таяздығы; тоғышарлық. М е щ а н д ы қ* тұрмыс шырмауындағы адам еңбегінен ешқашан ләззат алмайды (Е.Байзақов, Еңбек). Пьесадағы басты тақырып – қоғамда ұшырайтын кесілді, *м е щ а н д ы қ* тұрмыс («Қаз. әдеб.»). Егер түк істемей *м е щ а н д ы қ п е н* әйелді бақылап қана өмір сүрсем, бір минутта отаса алмас едім, – деп ойлады ол (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

МИ з а т. <лат. encerphalon> **1.** б и о л. *Ағзадағы барлық мүшелер жүйелерінде жүретін үдерістерді үйлестіруші, реттеуші және басқарушы жүйке жүйесінің ең басты мүшесі.* Бас сүйектің ми бөлігінің ішінде *м и* жататын қуыс болады (Адам анатом.). Адам *м и ы н ы ң* салмағы бір килограмм 400 грамға дейін барады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). **2.** а у ы с. *Ақыл, ой, сана.* Айсұлу саған басқа *м и* салады, басқа көз бітіреді (С. Адамбеков, Көсе.): *М и* деген бейне бір түпсіз терең теңіз ғой (М.Иманжанов, Адам.). Бұл жас ұйым, жаңа жиын Жастың *м и ы н* молайтар, Бірлік – ұран, бірлік – қоғам, Бір жас ұлан соны айтар (Қаз. сов. әндері).

Есек миын жеген. с ө й л. *Ақылсыз, мисыз. – Е с е к м и ы н ж е г е н* өзіңсің бе? – деймін (З.Шашкин, Сенім).

Көк ми. *Ақылсыз, топас, мисыз.* Миы ашыған бір *к ө к м и* екен (М.Әуезов, Абай жолы). Ол ермен өзіңді ерттейін деп пе едің, ақымақ, *к ө к м и?* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Ми бағаны. а н а т. *Жұлыннан келетін өткізгіш жолдарды жалғастыратын ми бөлігі. М и б а ғ а н ы* құрамына сопақша ми, ми көпірі, ортаңғы ми, аралық мидың бөлігі жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми биотоктары. б и о л. *Әлсіз электр тогінің мидағы өрісі. М и б и о т о к т а р ы н ы ң* бірнеше ритмдері ажыратылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Ми блоктары. а н а т. *Күрделі жан қуатының ми жартышарындағы интеграциялық құрылымының моделі.* Бір-бірімен тығыз байланыста қызмет ететін үш *м и б л о г і* бар (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Ми бүркемесі. а н а т. <лат. pallium> *Жоғары дәрежелі жүйкелік орталықтар орналасқан ми жабыны. М и б ү р к е м е с і н і ң* сыртқы беті сайлар, саңылаулар, қатпарлар түзетін сұр заттан құралған. Оны ми қыртысы деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми көпірі. а н а т. <лат. pons> *Ми табанында көлденең орналасқан қомақты, жуандау құрылым. М и к ө п і р і н і ң* негізі миды жұлынмен, сондай-ақ ми бөліктерін өзара жалғастыратын өткізгіш жолдар құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми күмбезі. а н а т. <лат. fornix> *Гиппокампты аралық мидың емізікше денесімен байланыстыратын өткізгіш жол. М и к ү м б е з і* аяқшалардан, денеден және бағаннан тұрады. Күмбез денесі үшінші ми қарыншасының үстіңгі қабырғасын құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Миға [миына] кірмеді [енбеді]. *Ұқпады, түсінбеді.* Көрем бе қазір ар мұны? *К і р м е д і м и ғ а* есебің, Кетсе де босқа барлығы, Үйреттің мені неше күн (Т.Молдағалиев, Алатау.).

Миға [миына] қонды. *Ұғынды, түсінді.* Ғылымды *м и ғ а қ о н д ы р с а ң* Жас та болсақ, ірісің, Өнегені жақтасаң, Шындық сырды сақтасаң, Адал ұлдың бірісің (Ақын жырлары). Көршісінің ақылы Қоспанның *м и ы н а қ о н а й ы н* деді (Т.Ахтанов, Боран).

Миды шырмады. ж е р г. *Ойы кетті, назары ауды.* Менің *м и ы м д ы ш ы р м а п* алған нәрсе білімге деген құштарлық (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Ми [миы, миына] жетті. *Ақылы жетті, білді.* Кім сөйлейді, шырағым, Мынау темір көмейде? *Ж е т е р* ме екен, бала, *м и*? – деп сұрады анау шал, Қасында тұр бір бала (І.Жансүгіров, Шығ.). Осы істің қыртыс қатпарына *м и ы ң ж е т е* ме? (А.Тоқмағанбетов, Фельетон.).

Ми жұмысы. *Ақылмен, есеппен ой жүгірту арқылы атқарылатын іс, шығармашылық, қаламгерлік еңбек.* Түнде ұзақ отырып істеген *м и ж ұ м ы с ы* адамның ұйқысын бұзады, ұмытшақ қылады. Ерте жатып, ерте тұрсаң ғана ұйқы сені тыныктырады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ми жоқ. *Ақылсыз, мисыз.* Өгіздей өрге, өткелсіз жерге күнде айдап жеккенге, Бір күн тойса есектер, *м и ж о қ* алдын есептер (А.Байтұрсынов, Шығ.)».

Ми кептірді. *Бас қатырды, әуре қылды.* Пайдасыз ғылымменен *м и к е п т і р с е,* Дос жаранға мақтан етіп, бұлдап көрер. Жақсы сөз, жақын үміт, тәттілікті кемітер көңіл қоймас, кекеңкірер (Абай, Тол.жин.).

Ми қабығы. а н а т. <лат.meningis> *Ми мен жұлынды қаптап жатқан қабық. М и қ а б ы ғ ы* – қатты, өрмелі және жұмсақ болып үш қабатқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми қайнар [қайнатар]. *Аспан айналып жерге түскендей ыстық.* Таймас қарқылдап күле, орнынан атып тұрды да: – Биенің сауыны болды, ағытайын, құлын ұшып кетер. Күн бүгін нағыз *м и қ а й н а р,* – деді Тоқбайға (F.Мұстафин, Шығ.).

Ми қайнатты. *Өте ыстық болды, қатты ысыды.* Шыжыған ыстық шілденің күні *м и д ы қ а й н а т а д ы* (Қ.Әміров, Жастық.). *М и қ а й н а т қ а н* шілингірі болатын («Лен. жас»).

Ми сауыты. а н а т. <лат. cranium cereprale> *Төрт жүп және төрт тақ бас сүйектерден тұратын ми қорабының қабырғасын түзетін бас қаңқасының сүйектері. М и с а у ы т ы н ы ң* төбесі – маңдай, төбе және төбеаралық; бүйір қабырғалары – самай, ал алдыңғы қабырғасы – торлы сүйектерден құралған (Қаз. тілі термин. Биология). Шүйде мен сынаша сүйектер *м и с а у ы т ы н ы ң* төменгі негізін және артқы қабырғасын жасайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми суағары. а н а т. <лат. aqueductus mesencephalis> *Ортаңғы мидың төрт төмпегі мен үлкен ми аяқшасының аралығында орналасып, аралық мидағы үшінші ми қарыншасын, ромб тәрізді мидағы төртінші ми қарыншасын жалғастыратын суағар өзек* (Қаз. тілі термин. Биология). *М и с у а ғ а р ы* ортаңғы мидың төрт төмпегі мен үлкен ми аяқшасының аралығында орналасқан суағар өзек (Қаз. тілі термин. Биология).

Ми сыңарлары. а н а т. *Оң жақ, сол жақ деп аталатын мидың екі бөлігі. М и с ы ң а р л а р ы н ы ң* іші ақ заттан, сыртқы қабығы сұр заттан тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *М и с ы ң а р л а р ы н ы ң* жасушалары өзінің типі мен атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен өзгеше болып келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ми толмады. *Ақыл-ойы жетілмеді.* Сол қуат жетпеген, *м и т о л м а ғ а н* ессіз бала күндегі бір нәрсені сұрап білсем деген құмарымызды ержеткен соң орнын тауып ізденіп, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екенбіз? (Абай, Тол.жин.).

Ми шарбақ. а н а т. <лат. claustrum> *Жолақты дененің ақ заты – сыртқы капсуладан кейін орналасқан жолақты дене ядросы. М и ш а р б а қ т а* қыртысастылық қозғалыс орталықтары орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

Миы айналды. *Басы қатты, шатасты.* Қосылсам ебін тауып мен Мақпалға, Арманым болмас еді бұл өмірде, Осылай жүрді ол мұнда қиялданып, Мақпалды ойлай-ойлай *м и ы а й н а л ы п* (О.Малқаров, Менің ізім).

Миы алмайтын. *Ақыл-есі орнында емес, еш нәрсені жөнді түсіне алмайтын, есуастау.* Менің немерем *м и ы а л м а й т ы н* бала болып қалған еді (ҚФС).

Миы бар. *Есі дұрыс, ақылды.* Болмасам да қасыңда, Алды-артымды қамарсың, *М и ы ң б а р* ма басында, Байқастамай шабарсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қасиетін өмірдің білу керек, Басында *м и ы б а р* болса, бетінде ары. «Өлермін, шал болармын» ойында жоқ, Мал мансап, сауық, тамақ сүйген жары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Миы жетпеді. *Есебін таба алмады, ақылы жетпеді.* Соншалық жалаңаш тастың арасында олардың қалай өрбіп, қайдан дән алып тұрғанына адамның *м и ы ж е т е р* емес (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Көзім тоймас қарасам тамашасын, Қисабына *м и ж е т п е й* адасасың. Заң түзеп, закон жайып, патша отырып, Қараған ғаділдікпен қарашасын (М.Дулатов, Шығ.).

Миы қайнады. *Басы қатты, миы ашыды.* Белгісіз элементтер миымда ойнап, *М и ы м қ а й н а п* барады, *м и ы м қ а й н а п*. Белгісіз ғалымдарға мекен болып, Өз денеме өз басым бұйырмай ма-ақ? (М.Мақатаев, Шығ.).

Миы қатты. *Басы қатты, мең-зең сенделді.* Басым айналып, *м и ы м қ а т т ы* әбден (А.Байтанаев, Қансонар). Көрдім бүгін, көрмеп едім бір айдай, Кім болғансың? *М и ы м қ а т т ы* ұға алмай, Ақ жүзінде арай таңдап шалқыған, Сәби нұрын сейіліпті тұмандай (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Миына қонды. *Түсінерліктей, ұғынарлықтай болды.* Бәсе, солай ма екен! *Қонды ма миыңа* (Т.Ахтанов, Боран).

Миына құйды. *Ұғындырды, түсіндірді.* Ағымдағы жаңалықтар мен саясат мәселесін де Сағатбай ұғымымызға лайықтап, *м и ы м ы з ғ а қ ұ й ы п* отырады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Миын ашытты. *Басын қатырды, есін шығарды.* – Сенің *м и ы ң д ы* да *а ш ы т т ы* жау, жоқ бәлені сөз етіп (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Қайдағы жоқты айтып, *м и ы м д ы а ш ы т т ы ң-а у* (А.Жақсыбаев, Егес).

Миын жеді. *Қайталап айта беріп, миын ашытты, ақылынан адастырды.* Күйе киімді жейді, күйік *м и ы ң д ы ж е й д і* (Мақал). Желге де көкірек ашады, Көкіген күнұзақ *м и ы н ж е п,* Бетінен бір сүйіп қашады, Арқадан ала бас құйын кеп (Т.Шопашев, Көңіл.).

Миына сыймады. *Ақылына қонбады, миы жетпеді.* Надандық қараңғысынан шыға алмай жатқан қалаға байлану менің *м и ы м а с ы й м а й д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Миына сіңді. *Жете ұғынды, түсінді.* – Менің бала күнімнен *м и ы м а с і ң г е н* төрт ат бар еді,– дейді Мақмет. Ол – Қобыландының Тайбурылы, Төлеген мінген Бозжорға, Ақанның атақты Құлагері, Бейімбет жырлаған Ала ат еді (Ә.Нұршайықов, Жер.).

Миына ұрды. *Басын қатырды.* Мақтаменен тас қылып, Тастап едім тығындап. Онан сайын асқынып, *М и ы н а ұ р д ы* шуылдап (М.Мақатаев, Шығ.).

Миын су қылды. *Басын қатырды, шатастырды.* Бара қалсам, «бас екеу болмай...», – деп

бәрі *м и ы м д ы с у ғ ы п* жібереді (Қ.Найманбаев, Үміт.).

Су ми. *Топас, ақылсыз.* Сен, *с у м и,* сөзге түсінуші ме едің (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

МИ[2] з а т. *Батпақты, балшықты жер, ұйық, тартпа.* Тай-құлындар *м и д а* қалып жатыр. Түс ауған мезгілде, мидың шетіне Кенесары шықты. Кенесары өз бетімен қашпайды, алдына екі кісі, артынан екі кісі, екі жағынан саргардер батырлар жүрді («Жұлдыз»). Екі түйенің біреуі *м и г а* түсіп, үйелеп өліп қалды (С.Бегалин, Замана.). Тайлақ *м и г а,* батпаққа жығылып өледі (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ми қылып жіберді. *Езіп жіберді, мыжыды.* Жаңбыр жерді езіп, *м и қ ы л ы п ж і б е р г е н* (F.Мұстафин, Дауыл.).

Миы шықты. *Жер әбден батпақтанып, езілді, батпақ болды.* Жердің әбден *м и ы ш ы ғ ы п,* езіліп кеткен («Қаз. әдеб.»). Жаңбыр азайғанмен, *м и ы ш ы қ қ а н* саз бізді аттатпайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МИ[3] з а т. м у з. *«До»-дан басталатын сазды гамманың үшінші дыбысы, сондай-ақ сол дыбыстың нотасы.*

МИАЗМА з а т. *Іріп-шіріген заттың булануынан пайда болатын улы газ, ауру.* Теріге енген осындай личинкалар арқылы пайда болатын ауруды да *м и а з м а* дейді (Ж.Сұлтанов, Шыбын).

МИБАТПАҚ з а т. *Езіліп жатқан қалың батпақ.* Қарсы алдымыз – адам тұрмақ, аң өте алмас *м и б а т п а қ* (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Қырық бірдің суық кезі Есіңде оның қалды мәңгі. *М и б а т п а қ т а* майдан қызып, Ажал алды бауырларды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қалың тоғай арасының *м и б а т п а ғ ы н а* арба доңғалағы күпшігіне дейін батып, зорға жылжыған Сұлтанмұраттар ауыл шетіне ел орынға отыра өліп-талып әрең жеткен (С.Жүнісов, Ақан сері).

Ми батпаққа батты. *Жамандыққа ұрынды.* Тілі жақын – ісі қас, Не сөйлесең ұнатпақ. Сондай досқа ерем деп, *б а т а р с ы ң м и ғ а* бір *б а т п а қ* (Ш.Смаханұлы, Жүз шымшыма.).

МИГМА [грек. migma] з а т. г е о л. *Интрузия немесе кірінді түрінде кірігетін, алайда толық балқымаған таужыныс кесектері мен түйірлері болатын силикатты балқыма. М и г м а* физикалық тұрғыдан магмаға ұқсас (Қаз. тілі термин. Геология).

МИГМАЛАН= е т. *Мигматиттер қалыптасатын өзгеру.* Мигматиттер бірнеше жолмен *м и г м а л а н а д ы* (Қаз. тілі термин. Геология).

МИГМАЛАНУ *Мигмалан етістігінің қимыл атауы. М и г м а л а н у* кіріктіруші таужыныстардың метаморфтық тұрғыдан жіктелуімен және балқуымен орайлас өтеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

МИГМАТИТ [грек. migmatos] з а т. г е о л. *Таужыныс кесегі мен түйірлері есебінен қалыптасқан күрделі құрамды таужынысы. М и г м а т и т* құрамы мен құрылысы күрделі таужыныс (Қаз. тілі термин. Геология).

МИГРАНТ з а т. к і т. *Көшінді.* Жамбыл ауданының ішкі істер бөлімінің бастығының айтуынша, қыркүйек айында басталған *м и г р а н т* операциясына барлық полиция қызметкерлерінің 70 пайызы жұмылдырылған («Егемен Қазақстан»). Жұрттың бәрі Батысқа қарай ағылуда, әсіресе, Еуроодақ елдеріне, АҚШ-қа, Канадаға бағыт алушылар көп. Қазақстанда да 500 мыңдай *м и г р а н т т а р* жұмыс істеуде («Айқын»).

МИГРАЦИЯ [латын. migratio] з а т. ә л е у м. **1.** *Халықтың бір жерден екінші жерге көшуі, қоныс аударуы. М и г р а ц и я* – халықтың бір елдің өз ішінде көшуі немесе бір елден екінші елге көшуі (Саяси сөздік). Халықтың қоныс аударуының сипатына қарай *м и г р а ц и я* ішкі, демек, бір елдің өз ішіндегі және сыртқы халықаралық *м и г р а ц и я* деп ажыратылады («Білім және еңбек»). **2.** з о о л. *Тіршілік жағдайының өзгеруіне байланысты жануарлар мен құстардың қоныс аударуы, басқа жерге баруы.* Мақұлықтар өмірінде босу – *м и г р а ц и я* дейтін болады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жыл мезгіліне қарай хайуанаттың және құстардың дүркін-дүркін бір жерден екінші жерге ауысып отыруын *м и г р а ц и я* дейміз (ҚСЭ). Қыста қорек таба алмайтын, суда жүзетін, насеком жейтін және басқа да көп құстарда маусымдық *м и г р а ц и я* пайда болған (Жалпы биология). **3.** э к о н. *Пайданың мол түсуін қуып, капиталдың бір елден басқа бір елге, өнеркәсіптің бір тарауынан басқа бір тарауына ауысқандық.* Капиталдың *м и г р а ц и я с ы* Жапонияның өнеркәсібін қалпына келтіруге елеулі септігін тигізді (Жаңа тарих).

Миграция жөңкілі [тасқыны]. *Жөңкіле көшіп-қону.* Аймақтық қауіпсіздік, шекарасы тиіп тұрған Ауғанстанда жағдай аз-маз тыншыса да алаңдата беретін әрі-сәрі көңіл күй, жасырын *м и г р а ц и я ж ө ң к і л і* сөз болды («Егемен Қазақстан»). Еліміздегі *м и г р а ц и я т а с қ ы н ы* да қатаң бақылауды қажет етеді («Егемен Қазақстан»).

МИГРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Миграцияға қатысты, соған тән.* Өзара келісіммен бірігіп жұмыс істеуге негізделген мемлекеттер арасындағы *м и г р а ц и я л ы қ* процесс деген бар («Білім және еңбек»).

МИГРЕНЬ з а т. м е д. *Бас ауырып, жүректі айнытатын жүйке ауруы, бастың сақинасы. М и г р е н ь* сөзі бас кенеттен айналып ауырады деген ұғымды білдіреді (С.Сұбханбердин, Дәрі. – дауа.).

МИҒРАЖ з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың Көкке көтеріліп, Алла тағаламен сөйлескен түні, мұсылмандардың қасиетті төрт түнінің екіншісі.* Айтатын пайғамбардың *м и г р а ж ы н*, Бейісте киген екен ләулік тәжін. Бостына сөйлесуге барған шақта, Көп айтқан үмбетінің мұң мен назын (Бабалар сөзі). Бұл жөнінде *м и г р а ж* ертегісіне байланысты Құранда шииттердің мынадай сүресі бар (А.Құрманғалиев, Ислам діні). Жазайын *м и г р а ж д ы* қиса қылып, Мәулид пен Бақырғанның арасынан (Бабалар сөзі).

Миғражға шыққандай. б е й н. *Рухы көтеріліп, ерекше асқақ сезімге бөленгендей.* Өзімді *м и г р а ж г а ш ы қ қ а н д а й* сезіндім (М.Мағауин, Көк кептер).

Миғраж түні. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың Алла тағаланың алдына барған түні. М и г р а ж т ү н і н д е* пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Көкке көтеріліп, Алланың алдынан өткен («Түркістан»).

МИҒҰЛА с ы н. *Ақылсыз, мисыз, су ми.* Есболдың түк уайымы жоқ. Ештеменің мәнісін білмейді *м и ғ ұ л а* деп, ішінен оны бір сыбап алды (М.Гумеров, Сүйе ме.). Немене, сонда мен әділдік, шындық дегеннің төркінін түсінбейтін *м и ғ ұ л а*, кеще ме екенмін (О.Бөкеев, Өз атың.).

Миғұла болды. *Мең-зең сенделді, басы қаңғыды. М и ғ ұ л а б о л ғ а н д а й* мең-зең (Ауызекі).

МИҒҰЛАДАЙ с ы н. *Миғұла сияқты, миғұла тәрізді.* Түк білмейтін *м и ғ ұ л а д а й* үн-түнсіз қарап қалды («Жалын»).

МИҒҰЛАЛЫҚ з а т. *Миғұла болушылық, ақылсыздық, мисыздық, есуастық.* Мұның аты – *м и ғ ұ л а л ы қ* (Ауызекі).

МИДА с ы н. к ө н е. *Быт-шыт, күл-парша.* Ылықтырды халқына, Көрінбей кетті қарасы. Жерге түсті *м и д а* боп, Күл-күл боды денесі (Қ.Байболұлы, Шығ.).

МИДАЙ с ы н. *Ми тәрізді, ми сияқты.* ≈ Адам *м и ы н д а й.*

МИДАЙ: мидай дала [жазық]. *Кең, жазық дала, құла дүз.* Біздің елде тайга жоқ, кең, *м и д а й д а л а* болады (Б.Момышұлы, Шығ.). Мына *м и д а й д а л а д а* бүгін сізден басқа көзге түскен ешкім жоқ (С.Мыңжасарова, Замандас.). *М и д а й ж а з ы қ* кең дала, жел жоқ. Аспанда ақ сабынның көбігіндей, ақ мақтадай ақ бұлттар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МИЕЛИН: миелин қабықшасы. а н а т. <лат. plasmolemma myelini> *Миелинді жүйе талшықтарының ортаңғы қабықшасы. М и е л и н қ а б ы қ ш а с ы* жүйке талшықтары білікті цилиндрін (нейроцит өсіндісі) тікелей сыртынан қаптап жатады. *Миелин қабықшасы* липид (май) пен белоктан құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *М и е л и н қ а б ы қ ш а с ы н ы ң* сыртын нейроглия қабықшасы – неврилемма қаптайды (Қаз. тілі термин. Биология).

МИЕЛИНДЕНУ [грек. myelos] е т. б и о л. *Жүйке қабығы талшығының жұмсақ затпен қапталуы.* 6–7 жасқа қарай ми қабығының *м и е л и н д е н у і* аяқталады (Педагогика.).

МИЕЛОБЛАСТ з а т. а н а т. <грек. myeloblastus> *Сүйектің қызыл кемігі майында орналасқан жас қан жасушасы. М и е л о б л а с т а н* түйіршікті лейкоциттер – гранулоциттер эозинофил, базофил, нейтрофил түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). *М и е л о б л а с т* – ашық түсті сопақ немесе дөңгелек ядролы ірі жасуша (Қаз. тілі термин. Биология).

МИЕЛОИДТІ: миелоидті ұлпа. а н а т. *Сүйектің қызыл кемігі майындағы қан түзу үдерісін жүзеге асыратын ұлпаның бір түрі. М и е л о и д т і ұ л п а н ы* қан жасауға қатысатын жасушалар мен ретикулалы ұлпа бірігіп түзеді (Қаз. тілі термин. Биология). *М и е л о и д т і ұ л п а н ы* синусоидті қан қылтамырлары (капиллярлары) қоректендіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

МИЕЛОПОЭЗ з а т. б и о л. *Сүйектің қызыл кемігі майындағы қан түзу үдерісін жүзеге асыратын ұлпадағы қанның түзілуі. М и е л о п о э з* бірнеше бағытта жүріп, әртүрлі қан жасушаларының дамуын қамтаасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МИЕЛОЦИТ з а т. а н а т. <лат. myelocytus> *Сүйектің қызыл кемігі майындағы қан жасушасы. М и е л о ц и т т е р д е н* түйіршікті лейкоциттер – гранулоциттер (эозинофил, базофил, нейтрофил) түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). *М и е л о ц и т* цитоплазмасында қышқылды бояулармен боялған біріншілік және екіншілік түйіршіктер, барлық органеллалар болады (Қаз. тілі термин. Биология).

МИЗАЖ [ар. مزاج] з а т. ж е р г. *Сипат, мінез, қабілет.* Адамның *м и з а ж ы* әртүрлі. Адамның мизажы жұмыс бабында байқалады (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Әр адамның *м и з а ж ы н а* қарай сөйлемесе болмайды (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МИЗАМ[1] [ар. نظام] з а т. *Қыркүйек айының ескіше атауы. М и з а м д а* аспан шайдай ашылып, ми қайнаған ыстық болды (С.Жүнісов, Жапанда.). Әкесі Мұқалбектің айтуынша, бұл мезгілді лақ *м и з а м н ы ң* аяғы, теке бақылдақтың басы деп атайды (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Қой керек болса, *м и з а м д а* қырық, жүн керек болса қазанда қырық (Мақал).

МИЗАМ[2] з а т. *Күз айларының ішінде өсімдіктің үлпаларынан пайда болатын, өрмекшінің торы сияқты, ұшпалы ақ сілбі.* Қыркүйек туса, кейбір шөптің басынан мамықтай бір нәрсе ұшып тарайды, оны қазақ *м и з а м* дейді екен (1916 жыл). Қай жерге барып қонары белгісіз, шұбатылған *м и з а м д а р* жер бауырлап қалқып барады (Д.Исабаев, Мазасыз күн.). Күн астында көзге көрінер-көрінбес, жіп-жіңішке *м и з а м* жіптері жылтырайды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). *М и з а м* ұшқан алтын күз, төбеден төнген көгілдір күз (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

МИЗАМ[3] з а т. к ө н е. *Заң, ереже, үкім, низам.* Барлық қазақтың жерін қазынаға мүлік қылып, *м и з а м* шығарған («Айқап»). Сөйлеуге *м и з а м ы ң д ы* тілім олақ (Балуан Шолақ, Шығ.). *М и з а м ы ң* – заң да, үкімет біздікі емес пе? (С.Мұқанов, Теміртас). Қызы едім мен Зұлқия Оспанбайдың, Ол Қасым қол астында Болсынайдың, Тақсыр-ау, *м и з а м ы ң а* мүмкін болса, Өтініп кішілікпен жол сұраймын (Бабалар сөзі).

МИЗАМ[4] з а т. а с т р. *Он екі зодиактік шоқжұлдыздарының бірі. М и з а м* Қазақстанның орталық және оңтүстік аудандарында сәуір-мамырда айқын көрінеді (Астрономия).

МИЗАМША: мизамша киінді. *Жаңа заманға лайықтап, еуропаша киіну. М и з а м ш а к и і н г е н* салтатты жас жігіт қыран бойындағы күре жолмен жай аяңдап келе жатыр (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

МИЗАМДАЙ с ы н. *Мизам, тор, сілбі сияқты.* Трубка аузынан ширатыла ұшқан қарақөк түтін ауада *м и з а м д а й* тарамдана, иретіле қалқияды (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Сабақтай алмай-ақ қойдым-ау сара сөзімді. Маңдайды сүйеп *м и з а м д а й* мамық ақ талға (Д.Қанатбаев, Ағын сулар).

МИЗАМДАТ= е т. *Жайма-шуақтандыру, мамыра-жайландыру.* Тіршілік атаулының жүйкесін *м и з а м д а т а* рақаттандыратын таң алдындағы тәтті ұйқының үстемдігі дес берер емес (С.Ғаббасов, Қыран.).

МИЗАМДАТУ *Мизамдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Рақатқа батырып *м и з а м д а т у.*

МИЗАМДЫ с ы н. *Мизамы, ұшпалы сілбісі көп.* Елсіз дала, *м и з а м д ы* аспан, меңіреу таулар тебіренген жоқ (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

МИЗАМКӨК з а т. э т н. *Қар астынан көк шығып тұрған амал, кезең.* Бұл шақты *м и з а м к ө к* дейді, қарашы, қар астында көк жатыр («Ана тілі»).

МИЗАМСЫЗ с ы н. *Мизам болмай.* Асулар аса жайлаған қазақ ауылдары *м и з а м с ы з* күзекке түспейді (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

МИЗАМШУАҚ с ы н. *Мамыра-жай.* Жаңа қоғам орнатып, жарқын болашақты жақындата түсу үшін, әрине, ең алдымен сүттей ұйыған тыныштық *м и з а м ш у а қ* бейбіт күндер керек («Қаз. әдеб.»). Ірі қараны ыстық пен шыбынға осал болатынын ескерсек, оның қоңжинар айы көктемнен бастап июньнің жартысына дейінгі кез бен күзгі қоңырқай шақ. Ал кей жылдары күз *м и з а м ш у а қ* болып көпке ұзайды («Жалын»).

МИЗАН[1] [ар. ميزان] з а т. *Таразы, өлшеуіш.* Ақылдың *м и з а н ы н а* өлшеу етсек, Нәрсе жоқ тілден жүйрік, ойдан терең, Қолына Мұстафаның беріп қалам, Кигізген ләулек тәжін қадыр ием (Айтыс). Сөз мәнісін білсеңіз, Ақыл – *м и з а н,* өлшеу қыл, Егер қисық көрінсе, Мейлің таста, мейлің күл (Абай, Тол. жин.).

МИЗАН[2] з а т. к ө н е. *Қыркүйек айы, мизам.* Оның бәрі етектегі тар қонысқа қалай сыйсын, *м и з а н* айы жуықтаса да әлі күнге жайлауда жатқан-ды (Ғ.Сланов, Асау арна). Жараңдар, Хақ Расулға нанбаймысыз, Құр тілмен үмбетпіз деп алдаймысыз. Ғарасат таңда, махшар *м и з а н ы н д а,* Алдына шапағат деп бармаймысыз (Бабалар сөзі).

Мизан салқыны. э т н. *Шамамен қыркүйек айында болатын, күн суытып кететін кезеңге сәйкес амал.* Таразы жұлдыз туғанша, Ағаштар толар денесі. Сүмбіле, *м и з а н с а л қ ы н ы н,* көрген соң кетер зәресі (XX ғ. бас. қаз. ақын.).

МИЗАНДАЙ с ы н. с ө й л. ***Мизамдай*** *(мизан, сілбі сияқты).* Түсінер ердің ері айтқан көпке, Білмеген алдыра алмас тілін көпке, *м и з а н д а й* тозған аруақ ұшып барып, салбырап ілініп тұр бұта, шөңге (Майлықожа, Нақыл).

МИЗАНСЦЕНА з а т. т е а т р. *Спектакль кезінде әртістердің сахнада орналасуы. М и з а н ц е н а* – пьесаның идеялық мазмұнын бейнелі түрде көрсететін басты құралдың бірі («Парасат»). Әсіресе оралымды *м и з а н с ц е н а л а р* әрбір бейне шешімінің дұрыс табылуы – режиссер еңбегінің жемісі («Лен.жас»).

МИЗАНТРОП з а т. п с и х. *Адамдармен жақындығы жоқ, өзін оқшау ұстайтын, үйлесімсіз адам.* Кісіні жек көретін *м и з а н т р о п т а р д ы ң* күні құрысын («Мәдениет және тұрмыс»).

МИЗАНТРОПИЯ з а т. п с и х. *Адамға өшпенділік, дұшпандық. М и з а н т р о п и я* ер кісілерді немесе адамдарды жек көру (Қаз. тілі термин. Педагогика).

МИЗЕ= е т. *Қаперіне алу, елеу.* Ат *м и з е г е н* жоқ, құйрығын бір бұлғап, «қираттың»

дегендей тезек тастады (О.Бөкеев, Шығ.). Бірақ мысық мұрт *м и з е г е н* жоқ, қайта ширығып қатая түсті (З.Жәкенов, Тақ самалы). Соған қарағанда орыс, поляк аталары мен әжелері Сібірдің қақаған суығын да, темір бұғаудың құрсауын да *м и з е м е г е н* көңілді жандар-ау, тегі (М.Қабанбай, Қала.).

МИЗЕР з а т. о й ы н. *Преферанс ойынында жүрісте карта алмауды жариялайтын ишарат.* Сәрсенбайдың үйінде бес рет, мейрамханада төрт рет *м и з е р* ойнап, талайдың табанын жалтыраттым (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе?). Сыйлы қонақты бір *м и з е р д е н* оңдырмай құлатты (Н.Серәлиев, Құм адам.).

МИЗЕУ *Мизе етістігінің қимыл атауы.* Қарайлайтын ештеңе қалмағанын сезіп, еш нәрсені *м и з е м е у і* жақсылыққа саймас (З.Жәкенов, Тақ самалы). Үрлеп кетсең құлап кетердей әрең тұрған тастың ғасырлар бойы табиғаттың небір опатына бел алдырып *м и з е м е у і* таңғалдырады (О.Бөкеев, Мұзтау).

МИЗЕРЛЕТ= е т. *Мизер болуға мәжбүр ету (карта ойыны туралы).* Қонақтар «сызып» отыр. Әзірге өкіл *м и з е р л е т і п* отырса керек, тым көңілді (С.Әлжіков, Күле көрмеңіз).

МИКАЕЛ з а т. д і н и. *Аллаға айрықша жақын, басты төрт періштенің бірі.* Құранда Аллаға, оның періштелері мен елшілеріне дұшпандық жасаушы Жәбірейіл және Исрафил сияқты періштелердің есімдерімен *М и к а е л* бірге аталады («Түркістан»).

МИКАНИД з а т. х и м. *Слюдамен байланыстыратын заттан жасалатын оқшауландырушы элемент.* ≈ *М и к а н и д* арқылы оқшауландырды.

МИКЕЩЕ с ы н. *Кем ақыл, ештеңе ұқпайтын адам.* Менің *м и к е щ е л е р і м* өзім сияқты өгізше қисайып, бір жолын айтса, екінші жолын ұмытумен болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ақпа құлақ, *м и к е щ е-а й!* Айтудай-ақ айттым. Қанша, ескертсем де, миына бір қонбай-ақ қойды (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Түкке түсінбейтін *м и к е щ е* шәкіртіне ыза болған ұстаздай, ірге жақта үнсіз жатқан Мөңкеге мысқылдай бет бұрды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

МИКОЛОГИЯ [грек. mykes – саңырауқұлақ, logos – ілім] з а т. б о т. *Саңырауқұлақтарды зерттейтін биологияның саласы.* Қазақстанда *м и к о л о г и я* жөніндегі жүйелі зерттеулер 1946 жылдан басталды (Ботаника).

МИКОПЛАЗМАЛАР з а т. б и о л. *Жасушасының қабығынан айырылған, цитоплазмалық мембранамен қоршалған полиморфты микроағзалар. М и к о п л а з м а л а р д ы ң* вирустан айырмашылығы – жасушасыз ортада өсіп-өнеді (Қаз. тілі термин. Биология). *М и к о п л а з м а л а р д ы ң* барлық түрі пенициллинге төзімді, ал тетрациклиннің азғана мөлшеріне сезімтал келеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРИЯ з а т. з о о л. *Бір жәндіктің (көбелек, шыбын) қасиеттерін екінші жәндіктің иемденіп алатыны жөніндегі ғылым. М и к р и я* еліктеу деген сөздің мағынасын білдіреді (С.Ерубаев, Шығ.).

МИКРО... с ы н. **1.** *Күрделі сөздердің ең кішкентай, ұсақ деген мағына үстейтін алдыңғы құрамбөлігі.* Бұл антибиотик – грибоктың *м и к р о* жәндіктерін өсіріп-өндіру арқылы алынған дәрі (М.Сисекеев, Өкпе.). Спин дегеніміз *м и к р о* бөлшектің қозғалыс санының өз моменті болып табылады (Философия). **2.** *Негізгі бөліктің миллионнан бір үлесіне тең ең кіші үлестік бірлігін білдіретін қосымша. М и к р о* деген миллионның бір бөлігі (Ауызекі).

МИКРОАВТОБУС з а т. *Ішіне азғана адам сыятын кішкене, жолаушылар таситын шағын автокөлік. М и к р о а в т о б у с т а р* бүкіл одаққа кеңінен тарай бастаған («Соц. Қаз.»).

МИКРОАҒЗА з а т. б и о л. <лат. microorganism> *Жай көзге көрінбейтін бір жасушалы, өте ұсақ жәндік, микроб.* Луи Пастер әрбір жұқпалы аурудың *м и к р о а ғ з а* деп аталатын, өте ұсақ, тірі жәндіктердің әсерінен пайда болатыны туралы пікір айтқан (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). *М и к р о а ғ з а н ы ң* басым көпшілігі бір клеткалы организмдер (Биология). Лай тұнбалар *м и к р о а ғ з а л а р д ы ң* дамуына жәрдемдеседі (К.Күленов, Қазақст. балық.). Антибиотиктер *м и к р о а ғ з а л а р д а н* алынады (Қазақст. етті молайту.).

Микроағзалар популяциясы. б и о л. *Жыныстыүдерістердің болуы-болмауына қарамастан, біржасушалы ағзалардың көбеюі, таралу қабілеті.* Әртүрлі табиғат ортасына тап болған *м и к р о а ғ з а л а р п о п у л я ц и я с ы н ы ң* саны тіршілік жағдайлары ауысуына байланысты өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОАЙНАЛЫМ: микроайналым арнасы. а н а т. *Жүрек-тамыр жүйесіне жататын, тым жіңішке қан тамырларының (қызыл тамырша – артериола, қан қылтамыры – гемокапилляр, көк тамырша – венула, қызыл тамырша – көк тамыршалық жалғамалар) жүйесі. М и к р о а й н а л ы м а р н а с ы* қан тамырларының қабырғалары серпімді келіп, қан ағысына сәйкес өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОАМПЕР з а т. ф и з. *Ампердің миллионнан бір бөлшегі.* Электродқа бірнеше *м и к р о а м п е р* ток беріп, анодтың тізбекке 10 ма

шамасы токты басқаруға болады (К.Айманов, Физика.). РП-4 екі позициялы. Ол жақсылап бапталса, 50–60 *м и к р о а м п е р* токпен-ақ жұмыс істей бастайды (К.Айманов, Физика.).

МИКРОАССАМБЛЕР [ағыл. microassembler] з а т. и н ф. *Микробағдарламаны жазу тілінен аударғыш.* ≈ *М и к р о а с с а м б л е р* аударымы.

МИКРОАУДАН з а т. ***Ықшамаудан*** *(қаланың тұрғын үйлер шоғырланған шағын, кішкене бөлігі).* Алматы қаласында жаңа *м и к р о а у д а н д а р,* жаңа өндіріс орындары дүниеге келді («Лен. жас»). Мектепке қарасты *м и к р о а у д а н д а р д а* қала тұрғындарының үштен бірінен көбірегі орналасқан («Соц. Қаз.»).

МИКРОАФИША [ағыл. microfishe] з а т. *Микрофильм сақтауға арналған мөлшері стандартты пленка парағы.* Қолында *м и к р о а ф и ш а с ы* бар (Ауызекі).

МИКРОӘЛЕУМЕТТАНУ з а т. ғ ы л. *Кіші әлеуметтік жүйедегі құбылысты талдауға бағытталған зерттеу бағыты. М и к р о ә л е у м е т т а н у* әлеуметтік-психологиялық қатынасты зерделеуге баса назар аударады (Әлеуметтану түсінд. сөзд.).

МИКРОБ з а т. *Жай көзге көрінбейтін, тек микроскоппен ғана көруге болатын өте ұсақ тірі ағза.* Көзге көрінбейтін *м и к р о б т а р* микроскоптың XVIII ғасырдың аяқ кезінде шығуына байланысты ғана зерттеле бастады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Еменнің жапырағы мен Антонов алмасының жапырағы іш ауруын тарататын *м и к р о б т ы* лезде жойып жібереді («Лен. жас»).

МИКРОБАҒДАРЛАМА [ағыл. microprogram] з а т. и н ф. *Арнаулы жадта алдын ала жазылып қойылатын бағдарлама. Микробағдар л а м а* аппараттық құралда мәлімет жеткізуді жасақтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.). Процессордың әрбір командасы *м и к р о б а ғ д а р л а м а* түрінде сипатталады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОБАҒДАРЛАМАЛАУ з а т. и н ф. <ағыл. microprogramming> *Микробағдарламаларды жасау мен пайдалану-шылық. М и к р о б а ғ д а р л а м а л а у* компьютердің қарапайым қимылдарын нақтылау дәрежесі бойынша мәшинелік командалар деңгейінде бағдарламалау мен логикалық схемалар деңгейінде басқару арасында аралық орын алады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОБАҒДАРЛАМАЛЫҚ с ы н. *Микробағдарламаға қатысты, соған тән. М и к р о б а ғ д а р л а м а л ы қ* басқару – алгоритмдері микробағдарлама түрінде жазылып қойылған компьютерді басқару (Қаз. тілі термин. Информатика).

Микробағдарламалық автомат. и н ф. *Ақпарат өңдеу операцияларын орындайтын микробағдарламаны жүзеге асыратын басқару автоматы.* Басқарғыш *м и к р о б а ғ д а р л а м а л ы қ а в т о м а т т а р* (аппаратура ретінде) тұрақты логика және бағдарламаланатын логика негізінде жүзеге асырылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МИКРОБАКТЕРИЯ з а т. *Микроскоппен ғана көрінетін біржасушалы ағза.* Бүртіктердің клеткаларында туберкулез *м и к р о б а к т е р и я л а р ы* бызынап жүреді (Малды туберк. сақтан.). Бұл реакциялардың негізі – туберкулез *м и к р о б а к т е р и я л а р ы* типтерінің сезімталдығын арттырады (Малды туберк. сақтан.).

МИКРОБИОЛОГ з а т. *Микробиология ғылымымен шұғылданушы маман.* Автотрафтардың жаңа типін атақты орыс ғалымы *м и к р о б и о л о г* С.Н.Виноградский тапқан (Жалпы биология). Оның ойын *м и к р о б и о л о г* дәрігер тұп-тұтас қолдап шықты (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

МИКРОБИОЛОГИЯ [грек. micros – ұсақ, bios – тіршілік, logos – білім] з а т. *Микроағзалардың түрлерін, құрылысын, тіршілік әрекеті мен таралуын зерттейтін биология ғылымының саласы. М и к р о б и о л о г и я н ы ң* ғылым ретінде қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады («Зерде»). *М и к р о б и о л о г и я* ғылымының негізін салушы – ұлы ғалым Луи Пастер (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). Микробтар жайында *м и к р о б и о л о г и я* ғылымы қалыптасып, дамып келеді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Микробиологияға қатысты, соған тән.* Тау халқының айранына қарағанда, қазақ халқының айраны өзінің *м и к р о б и о л о г и я л ы қ* құрамы жағынан өзгеше келеді (С.Сейітов, Сүт өңдеу). Мұндай жерде *м и к р о б и о л о г и я л ы қ* процесс күшейіп, ағаш пен бұта өсіруге өте қолайлы жағдай жасалады (А.Балтабаев, Шөлде.). XX ғасыр *м и к р о б и о л о г и я л ы қ* маңызы бар жаңалыққа толы болды («Зерде»).

МИКРОБӨЛШЕКТЕР з а т. х и м. *Нуклидті-электрондық жүйелердің және олардың құрауыштарының жиынтығы.*

МИКРОБСЫЗ с ы н. *Микроб жоқ, микробтың қатысынсыз.* Жеміс-жидекті жылы сумен жуу керек, өйткені жас жемістің сырт жағы *м и к р о б с ы з* болмайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МИКРОБТЫ с ы н. **1.** *Микробы бар.* Өйткені құдық суы әрі салқын, әрі *м и к р о б т ы* заттардан таза болады (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). **2.** *Микробқа қатысты, микробқа жататын.* Трофимов микробты клетка мен *м и к р о б т ы* флораны зерттеу саласында көп жылдар еңбектеніп келеді («Білім және еңбек»).

МИКРОБТЫҚ с ы н. *Микробқа қатысты, соған тән.* Алайда С.Кагановтың деректеріне қарағанда, организмдегі *м и к р о б т ы қ* сенсибилизацияның үлкен маңызы бар (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

МИКРОВИРУСТАР з а т. б и о л. *Бактериографтарға кіретін вирустардың тұқымдастығы. М и к р о в и р у с т а р* пішіні текше тәрізді, құйрығы болмайды, құрылымы полигональді, бір жіпшелі ДНҚ бар, сыртқы қабықшасы жоқ, өте ұсақ фагтарға жатады, диаметрі 20 мм-ге дейін жетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОЖОБА з а т. *Шағын жоба, кішігірім жоба.* Табылған ақаулардың кейбіреулері метатұрақтылық және қостұрақтылық сияқты іргелі қасиеттерге ие болады. Негізінде келешекте жаңа әдістің *м и к р о ж о б а с ы н ы ң* құрылымдық элементтері үшін кандидат болуы мүмкін («Егемен Қазақстан»).

МИКРОКАЛЬКУЛЯТОР [лат. microcalculator] з а т. *Жеке пайдалануға арналған ықшам электрондық есептеу құрылғысы. М и к р о к а л ь к у л я т о р* жиі пайдаланылатын функцияның орындалуын жасақтайды (Информатика).

МИКРОКАРТА [ағыл. microcard] з а т. т е х. *Аппараттық пен кляссер карталарға қойылатын фототаспадағы ақпарат тасушы.* ≈ *М и к р о к а р т а* көрсетілді.

МИКРОКЛИМАТ [грек. micros] з а т. *Көлемі шектелген, шағын аймаққа лайық ауа райы.* Егістік жерді таңдауда, құрылыс салу кезінде *м и к р о к л и м а т т ы* ескереді («Зерде»). Личинкалардың сақталу мерзімі *м и к р о к л и м а т* жағдайына сәйкес үш айдан бір жылға дейін созылады (Малға ауру тарат.). Теплица ішінде *м и к р о к л и м а т* жасауда күннің радиация сәулелері маңызды орын алады (Помидор).

МИКРОКЛИМАТОЛГИЯ з а т. *Жермен астасқан ауа қабатын зерттейтін ғылым саласы. М и к р о к л и м а т о л о г и я* – климатологияның бір бөлімі (Қаз. тілі термин. Су).

МИКРОКЛИМАТТЫҚ с ы н. *Микроклиматқа қатысты, соған тән.* Таулы және тау маңындағы алқап климаттық және *м и к р о к л и м а т т ы қ* жағынан ел қоныстануға ыңғайлы өңірлердің бірі (Е.Жамалбеков, Түлеген түбек).

МИКРОКОМПЬЮТЕР [ағыл. microcomputer] з а т. и н ф. *Микропроцессор базасында жасалған мөлшері шағын компьютер, енгізу-шығару және басқару құрылғыларының жиынтығы болып табылатын микроөлшемді есептеу машинесі.* Микропроцессорлар негізінде жасалған шағын *м и к р о к о м п ь ю т е р л е р д і ң* екі түрін бөліп айуға болады – құрамдас және дербес (Қаз. тілі термин. Информатика). Құрамдас *м и к р о к о м п ь ю т е р* – бір немесе біреше тақшада орналасқан және қандай да бір нысанның, мысалы, өндірістік роботтың ішкі басқару құрылғысы ретінде жұмыс істейтін оның құрамдас блогы (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОҚҰРЫЛЫМ з а т. г е о л. *Таужынысы мен кендердің көрінбейтін, тек микроскоппен ажыратылатын құрылымы.* Тау жынысының *м и к р о қ ұ р ы л ы м ы* зерттелді (Ауызекі).

МИКРОЛИТ з а т. г е о л. *Эффузиялық тау жынысының негізгі массасының өте ұсақ кристалы.* Тантол – ниобаттар тобының минералы, тантол рудасы *м и к р о л и т к е* жатады («Білім және еңбек»).

МИКРОМАНИПУЛЯТОР з а т. т е х. *Өте кішкене нәрселерге микроскоп арқылы әртүрлі бақылаулар жасайтын зертханалық аппарат.* Қазіргі жағдайда *м и к р о м а н и п у л я т о р* жабдығы арқылы клеткаға операция жасауға болады («Білім және еңбек»).

МИКРОМАНОМЕТР з а т. ф и з. *Қысымдағы болмашы айырмашылықты өлшейтін сезгіш манометр.* Қысымды *м и к р о м а н о м е т р м е н* өлшеді (Ауызекі).

МИКРОМАРКЕТИНГ [ағыл. micromarketing] з а т. э к о н. *Жекелеген кәсіпорын деңгейіндегі кішігірім маркетинг. М и к р о м а р к е т и н г* өндіруші мен тұтынушылар арасындағы байланысты қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МИКРОМЕТР з а т. ф и з. *Өте шағын дененің ұзындығын өлшейтін аспап, кішкентай дөңгелек шыны.* Оқушыларға *м и к р о м е т р* арқылы өлшеуді де үйретуге болады («Халық. мұғ.»). Телескоптар бұрыш өлшейтін дөңгелектермен, *м и к р о м е т р м е н* жабдықталды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *М и к р о м е т р* ХБ жүйесіндағы 10 м (мкм)-ге тең ұзындықтың өте аз бөлік бірлігі (Физика).

МИКРОМЕТРИЯ з а т. ф и з. *Мейлінше ұсақ сызықтарды және оның бөлшектерін өлшеу.* ≈ Ұсақ сызықтардың *м и к р о м е т р и я с ы.*

МИКРОРЕЛЬЕФ з а т. г е о г р. *Шағын аумақты жер бедерін қамтитын рельеф формасы.* Аумақтың *м и к р о р е л ь е ф і* белгіленді (Ауызекі).

МИКРОН з а т. ф и з. *Миллиметрдің мыңнан бір бөлігіне тең өлшем.* Қой жүнінің жуандығы *м и к р о н м е н* есептеледі (М.Ермеков, Қазақст.). Ал жаңағы бірнеше тонналық деталіңізді опоңай жона салмайсыз, оның дәлдігі де миллиметр емес, *м и к р о н м е н* өлшенеді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

МИКРОНДАЙ с ы н. ф и з. *Микрон сияқты, микронға тең.* Бұл микроскоп арқылы клетканың құрылысын зерттеу үшін әдетте клетканы өлтіріп, одан қалыңдығы бірнеше *м и к р о н д а й* ғана кесінділер жасауға тура келеді (Жалпы биология).

МИКРОНДЫҚ с ы н. ф и з. *Микронға қатысты, соған тән.* Оған көзге көрінер-көрінбес *м и к р о н д ы қ* қалыңдығы бар талшық алудан бастап, диаметрлі бірнеше метрлік телескоп шыныларын жасайды (Н.Нұрахметов, Синтетика).

МИКРОНЕСИЕЛЕНДІРУ з а т. э к о н. *Несиелендіру нысандарының бірі, шағын несие беру. М и к р о н е с и е л е н д і р у* кәсіпкерлікті дамыту үшін және неғұрлым аз қамтылған азаматтардың өзін-өзі жұмыспен қамтуын қамтамасыз ету үшін жағдай жасауға бағытталған (Қаз. тілі термин. Экономика).

МИКРООПЕРАЦИЯ з а т. и н ф. <ағыл. microoperation> *Ақпарат өңдеудің белгілі бір уақыт аралығында жүргізілетін бөлінбейтін қарапайым әрекеттері; компьютердің жұмыс істеу жиілігін басқаратын генератордың бір тактісінде процессордың орындайтын операциясы.* Операциялық құрылғы жүзеге асыратын кез келген операция осындай *м и к р о о п е р а ц и я л а р* тізбегіне бөлінетін күрделі қимылдар ретінде қарастырылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРООРГАНИЗМ з а т. б и о л. ***Микроағза**. Жай көзге көрінбейтін бір клеткалы, өте ұсақ жәндік, микроб.* Луи Пастер әрбір жұқпалы аурудың *м и к р о о р г а н и з м* деп аталатын, өте ұсақ, тірі жәндіктердің әсерінен пайда болатыны туралы пікір айтқан (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). *М и к р о о р г а н и з м н і ң* басым көпшілігі бір клеткалы организмдер (Биология). Антибиотиктер *м и к р о о р г а н и з м д е р д е н* алынады (Қазақстан. етті молайту.).

МИКРОӨЛШЕУІ з а т. х и м. *Сұйықтықтардың микромөлшерін 10^{-3} мл-ға дейін дәлдікпен өлшеуге және мөлшерлеуге арналған өлшеуір* (Қаз. тілі термин. Химия).

МИКРОПРОГРАММА [лат. microprogram] з а т. *Арнаулы жадта алдын ала жазылып қойылатын бағдарлама. М и к р о п р о г р а м м а* аппараттық құралда мәлімет жеткізуді жасақтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

МИКРОПРОЦЕССОР з а т. и н ф. *Бірнеше үлкен интегралдық схема негізінде құрастырылған, бағдарлама арқылы басқарылатын құрылғы. М и к р о п р о ц е с с о р л а р* өлшеудің, зерттеудің, басқарудың және оқытып-үйретудің автоматтандырылған жүйелерінде, компьютерде және т.б. пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОПРОЦЕССОРЛЫҚ с ы н. и н ф. *Микропроцессорға тән, микропроцессорға қатысты.* ≈ *М и к р о п р о ц е с с о р л ы қ* тексеру.

Микропроцессорлық құрылғы. и н ф. *Бірнеше микросхеманы пайдаланатын қызметтік және құрылмалық түрде аяқталған бүйым. М и к р о п р о ц е с с о р л ы қ қ ұ р ы л ғ ы* құрамына ақпаратты алуға, өңдеуге, жеткізуге және нысандарды немесе процестерді басқаруға арналған микропроцессор кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОПСИЯ [грек. mikros–кішкене, opsis–көру] з а т. м е д. *Көзге түсетін нәрселердің өз нысанынан кішілеу болып көрінуі. М и к р о п с и я* көру талдағышының мидың желке бөлігіндегі ядросы зақымдануынан немесе көздің тор қабығында түрлі аурулардың әсерінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *М и к р о п с и я* көздің тор қабығында түрлі аурулардың әсерінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МИКРОСЕЙСМ з а т. г е о г р. *Тайфун мен циклонның жүріп өтуіне байланысты жер бетінің болмашы теңселу шегі. М и к р о с е й с м* болмашы теңселу шегін анықтайды (ҚҰЭ).

МИКРОСКОП [грек. mikros – ұсақ, skopeo – көремін] з а т. т е х. *Жай көзге көрінбейтін нәрселерді үлкейтіп көрсету үшін қолданылатын оптикалық аспап.* Шығып жатқан алмастардың мөлшерін арнайы электрондық *м и к р о с к о п* бақылап тұрады (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Егер бактерияларды *м и к р о с к о п* арқылы қарасаң, оның формасының таяқша тәрізді екенін айқын көреміз (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). Вирустар өте ұсақ электронды болмаса, жай *м и к р о с к о п п е н* көре алмайсың (Ж.Әбиев, Биология).

МИКРОСКОПИЯ з а т. ғ ы л. *Микроскопты қолдану және микроскопты препаратты дайындау әдістерінің жалпы атауы.* Оптикалық аспапта *м и к р о с к о п и я* пайдаланылады (ҚҰЭ).

МИКРОСКОПТЫҚ с ы н. ғ ы л. *Микроскопқа қатысты, микроскоп арқылы жүргізілетін.* Мұндай тұжырымға институт зертханасындағы *м и к р о с к о п т ы қ* талдау, зерттеу нәтижесінде келдік («Зерде»).

МИКРОСПОРА з а т. б и о л. *Өте кішкене спора, өсімдік пен біржасушалы жәндіктің ұрығы. М и к р о с п о р а л а р* бірнеше жасушадан тұратын аталық өскіншіге айналады (Биология). *М и к р о с п о р а л а р* плаун тәрізділерде, селагинеллада, қырыққұлақтардан су қырыққұлағы сальвинияда, ашық тұқымды және жабық тұқымды өсімдіктерде түзіліп, гаметофитке айналады (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОСПОРИДИЯЛАР з а т. б и о л. <лат. mycrosporidia> *Қарапайымдардың бір типі, 300-ге жуық түрі бар, эукариотты жасушаның ішінде тіршілік ететін паразиттер. М и к р о с п о р и д и я л а р д ы ң* көпшілігі жәндіктердің және басқа омыртқасыз жануарлардың паразиті, кейбір түрлері ғана балықтарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОСҮЗУ з а т. х и м. *Жартылай өткізгіштердің екі жағындағы қысым градиенті арқылы коллоидты жүйелерді бөлу әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

МИКРОСХЕМА <ағыл. microcircuit> з а т. и н ф. *Жартылай өткізгіш кристалл түрінде жасалған электрондық схема. М и к р о с х е м а* – кремнийдің бір кристалында арнайы технологиялық тәсілмен өзара алмастырылатын модуль түрінде жасалған элемент (Қаз. тілі термин. Информатика). *М и к р о с х е м а* компьютерлердің негізгі құрауышы болып саналады; күрделі қызметтерді орындай алатын интегралдық схема (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОТАЛДАУ з а т. х и м. *Макроталдауға қарағанда талданатын затта реактивтер жүздеген есе кем алынатын талдау химиясының негізгі саласы, массасы 1 мг-ға дейін үлгінің талдауы. М и к р о т а л д а у ғ а* өте сезгіш реакциялар қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МИКРОТАРАЗЫ з а т. х и м. *Заттардың өте аз мөлшерін 10^{-3} мл-ға дейін дәлдікпен өлшеуге арналған таразы. М и к р о т а р а з ы* микроталдауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МИКРОТҮТІКШЕЛЕР [грек. microtubuli] з а т. б и о л. *Жасушаның цитоқаңқасын түзуге қатысатын құрылымдар. М и к р о т ү т і к ш е л е р* центриольды, базальды денешікті, кірпікшелер мен талшықтарды құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *М и к р о т ү т і к ш е л е р* жасуша қаңқасын түзіп, тіректік қызмет атқарумен қатар, оның сыртқы пішінін анықтайды (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКРОТЫҢАЙТҚЫШ з а т. х и м. *Әсер етуші заттары микроэлементтер болып табылатын минералды тыңайтқыш. М и к р о т ы ң а й т қ ы ш т а р* – минералдық тыңайтқыштар; аз мөлшерде өсімдіктерге қажетті, құрамында бор, молибден, марганец, мырыш, мыс және т.б. элементтері бар химиялық тыңайтқыштардың түрі (Қаз. тілі термин. Химия).

МИКРОТІЗБЕК з а т. и н ф. *Микробағдарлама немесе оның бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОФАУНА з а т. з о о л. *Белгілі бір ортада тіршілік ететін өте ұсақ жәндіктер. М и к р о ф а у н а* топырақ құрамының беткі қабатында тіршілік етеді (Су шаруаш.).

МИКРОФИЛЬМ [ағыл. microfilm] з а т. т е х. *Фотографиялық тәсілмен алынған құжаттың кішірейтілген көшірмесі. М и к р о ф и л ь м* – мәтіндік мәліметі бар орама фотопленка (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОФЛОРА з а т. б о т. *Қайсібір жерлерде болатын, жай көзге көрінбейтін өсімдік. М и к р о ф л о р а ғ а* белгілі бір ортада кездесетін микроағзалар жатады (Биология.)

МИКРОФОН [грек. mikros – кіші, phone – дыбыс] з а т. т е х. *Айтқан сөзді, үнді күшейтіп, алыс жерге жеткізу үшін, дыбыс тербелісін электр тербелісіне ауыстыратын аспап. М и к р о ф о н* телефон мен радио байланысында дыбыс күшейту жүйесінде пайдаланылады («Жас Алаш»). Телефонист капитанның командасын *м и к р о ф о н* арқылы қайталады (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

МИКРОХИМИЯ з а т. *Микроскоптық ұсақ нәрселерді химиялық әдіспен зерттейтін ғылым саласы.* ≈ *М и к р о х и м и я* дамып келеді.

МИКРОХИРУРГИЯ з а т. т е р м. *Жалпы хирургияның бір тармағы. М и к р о х и р у р г и я* операциясы ұсақ, көлемі кішкентай орган мен тіндерге жасалады («Денсаулық»).

МИКРОЦЕФАЛ з а т. м е д. *Басы қалыптан тыс кішкентай адам. М и к р о ц е ф а л* сирек кездеседі (Ауызекі).

МИКРОЭКОНОМИКА з а т. э к о н. *Экономика ғылымының кәсіпорын (фирма) мен сала, үй шаруашылығы сияқты оқшауландырылған экономикалық бірліктерді, сондай-ақ жекелеген рыноктарды, нақты бағаны, тауарлар мен көрсетілген қызметтерді зерттейтін бөлігі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

МИКРОЭЛЕКТРОНИКА [ағыл. microelectronics] з а т. и н ф. *Үлкен және аса үлкен интегралдық схемалар базасында электрондық тораптарды, блоктарды, құрылғыларды әзірлеумен және қолданумен айналысатын электроника саласы* (Қаз. тілі термин. Информатика).

МИКРОЭЛЕМЕНТ з а т. б и о л. *Тіршілік иелерінің өсіп-дамуына өте қажет, бірақ өте аз мөлшерде кездесетін элемент. М и к р о э л е м е н т* топырақта, тау жыныстарында, табиғи суларда кездеседі (Биология).

М и к р о э л е м е н т т е р д і өмірге әкелген де өсімдіктің өзі (Н.Нұрахметов, Дарқан хим.). Қайсыбір жерлердің шөбінде темір, мыс, кобальт немесе марганец және басқа да *м и к р о э л е м е н т т е р* жетіспейді (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

МИКСЕР [ағыл. mixer] з а т. **1.** т е х. *Сұйық домна шойынының көп массасын сақтауға арналған цилиндр бітімді не кеспек тәрізді ыдыс. М и к с е р д е* химиялық құрам мен температура теңеседі, сондай-ақ шойын күкіртсізденеді (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** *Әртүрлі тағамдарды жылдам араластырып, езіп, көпіртіп әрі бірқалыпты масса алуға арналған асүйлік тұрмыстық техника. М и к с е р* сатып алдым (Ауызекі).

МИКСОБАКТЕРИЯЛАР з а т. б и о л. *Таяқша тәрізді, аэробты бактериялар. М и к с о б а к т е р и я л а р* топырақта, көңде, өсімдік қалдықтарында ауа бар жерде өсіп-өнеді (Қаз. тілі термин. Биология). *М и к р о б а к т е р и я л а р* топырақтағы органикалық заттарды ыдырату процесіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКСОСПОРИДИЯ [грек. myxosporidia] з а т. б и о л. *Қарапайымдардың шырышты споралылар класы. М и к с о с п о р и д и я н ы ң* 1000-ға жуық түрі бар, балықтардың, қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушылардың паразиттері (Қаз. тілі термин. Биология). *М и к с о с п о р и д и я* иесінің терісін, бұлшық етін, желбезегін, шеміршектерін, жүйке жүйесін, өт жолдарын, қуығын зақымдайды (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКСОТРОФТАР з а т. б и о л. *Аралас қоректі ағзалар. М и к с о т р о ф т а р* фотосинтез процесімен қатар даяр органикалық заттармен де қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКСОЦЕЛЬ [грек. mixo – аралас, koiloma – қуыс] з а т. б и о л. *Буынаяқтылардың аралас дене қуысы* (Қаз. тілі термин. Биология).

МИКСТУРА з а т. м е д. *Емдік қасиеттері бар заттардың қоспасынан тұратын сұйық дәрі.* Бронх демікпесі кезінде қолданылатын И.И. Трасковтың *м и к с т у р а с ы* демікпенің аса асқынбаған кезінде тәуір әсер ететіні байқалады (Б.Айтқожина, Бронх. демікпе.). Дәрінің ішуге ғана арналған түрлері – сұйық (тамшы, *м и к с т у р а,* эмульсия, қосынды), порошок, капсула, таблетка, драже, пилюла, өсімдік қосындысы (С.Сұбханбердин. Дәрі – дауа.).

МИҚАТА з а т. ж е р г. *Миы шатасқан, кем ақыл, кеще, мигұла.* Маған *м и қ а т а* қыздар ақыл айтпаса екен (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ана шұбырған балаларын асырай алмай, *м и қ а т а* боп жүрген байғұсты сағынып, соған да шынымен ішің елжірей ме? (С.Жүнісов, Ақан сері).

МИҚИ= е т. *Мыжыраю, мықыраю, қисаю.* Аян есікке көз тастады. Шалдың *м и қ и ғ а н* пимасы мен өзінің салтақ-салтақ керзі етігінен басқа түк таппай, тағы да шалға бұрылды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

МИҚИТ= е т. *Мыжырайту, мықырайту, қисайту.* Шекесіне *м и қ и т а* киген былғары қалпағының бір пұшпағынан ұйпаланып шығып тұрған жирен шашы ала төбеттің түлеп түскен жүніндей сабалақтанып кеткен (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жаман тымағын *м и қ и т ы п* киеді, жаман тұғырын мінеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МИҚҰЛА з а т. с ө й л. ***Мигұла.*** Түсінбейтін пенде ән-күй былай тұрсын, ана тілінде айтылып жататын сөзге де түсінбейді. Оны қазақ *м и қ ұ л а* дейді (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында).

МИҚҰРТ з а т. *Миға түскен микробтан пайда болатын ауру, менингит. М и қ ұ р т* ауруын дәрігерлер жазады (Ауызекі).

МИҚЫ с ы н. с ө й л. ***Қиқы-жиқы.*** Бір *м и қ ы* адырдың ішіне түсіп, содан жуырда шыға алмады (С.Бегалин, Уақыт.). Қаласы тұрды көрнексіз, Үйлері *м и қ ы,* көбі ескі, Әшекей, кесте, өрнексіз, Қоңырқай кештей көмескі (Ғ.Орманов, Жер.).

МИҚЫРТЫС: миқыртыс аумағы. а н а т. *Бастың маңдай, төбе, шүйде, самай және иістік бөлігін қамтитын аумағы. М и қ ы р т ы с а у м а ғ ы* – ми қыртысы адам мен жануарларда қатпарланған үлкен ми сыңарларының сұр затынан тұратын маңдай, төбе, шүйде, самай және иістік аумақтар (Қаз. тілі термин. Биология).

МИҚЫЛАУ[1] с ы н. ж е р г. *Жұпынылау, нашарлау.* Оның үйі *м и қ ы л а у* екен (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МИҚЫЛАУ[2] с ы н. ж е р г. *Топастау, мигұлалау.* Оны қойшы. Ол – бір *м и қ ы л а у* шал ғой (Қаз. тілі диалек. сөздігі.).

МИЛА[1]**=** е т. *Миына жеткізу, түсіндіру, ұқтыру.* Қазақ қызық халық, мінезін болсақ *м и л а ғ а н,* «Сыйға – сый, сыраға – балын» тыймаған (К.Салықов, Парасат сыры). Ептілік жасағанмен жолың болмас, Конкурс сатулы емес *м и л а ғ а н ғ а* (А.Нұртазин, Арман жыры).

МИЛА[2]**=** е т. *Мибатпаққа бату.* Осы уақытқа дейін егіс даласында балшыққа *м и л а п* жүруі мүмкін емес (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Ағыбай жан-жағына қараса, еріп келе жатқан баласы Аманжол жоқ, ізінше қайтып келе жатса, Аманжолдың астындағы Күзеулікер *м и л а п* жатыр екен («Жұлдыз»).

МИЛАДИ з а т. к ө н е. *Христианша жыл есебі.* Будда діні *м и л а д и* жылынан мың жыл бұрын Үндістанда пайда болған (Қ.Халиди, Тауарих.).

МИЛАН= е т. *Түсіну, ұғыну, илану.* Бұлардың сөзіне әбден *м и л а н ы п,* октябрист депутаты барон Мейендорф та заманға тас салмаймын деп қарысты (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Менің аудандағы ел көзінен не үшін жасырынып жүргеніме *м и л а н д ы* ғой деймін, Алмагүл құлшына құп алды (С.Омаров, Күншуақ).

МИЛАНДЫР= е т. *Ұғындыру, түсіндіріп сендіру, иландыру.* Мына екеуін осылай *м и л а н д ы р ы п,* өзіне әбден ұйытып алып, басқа қырға көшті (Д.Әбілев, Арман.). Абайға өздігімен сөз айта алмайтын болған Майбасар осы ақылды Тәкежанға *м и л а н д ы р ы п,* әдейі ерте келген екен (М.Әуезов, Абай жолы).

МИЛАНДЫРУ *Миландыр етістігінің қимыл атауы.* Махмұдтан ұлы, Махмұдтан есті адам дүниеде бар деп Жапашты *м и л а н д ы р у* қиын (Д.Әбілев, Баянауыл). э

МИЛАНУ *Милан етістігінің қимыл атауы.* Оған оқушының илануы, *м и л а н у ы* екіталай («Қаз. әдеб.»).

МИЛАС= е т. *Қосылу, араласу, баттасу.* Арақ, иіс май, тер исі, түтін – бәрі *м и л а с т ы* («Қаз. әдеб.»). Екі бұлт араласып, *м и л а с ы п,* бір бұлтқа айналды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

МИЛАСТЫР= е т. *Қосылту, араластыру, баттастыру.* ≈ *М и л а с т ы р ы п* жіберді.

МИЛАСТЫРУ *Миластыр етістігінің қимыл атауы; шатастыру, былықтыру.* Орта жолдан қосылған жаман атша сөзімді *м и л а с т ы р м а й* отыршы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МИЛАСТЫРЫЛ= е т. *Қосылу, араластырылу, баттастырылу.* Қазақ тілін зерттеуге арналған едәуір еңбектерде, бір жағынан, грамматика, семасиология, лексикология мәселелері шексіз *м и л а с т ы р ы л с а,* екінші жағынан, тілдің грамматикасынан гөрі семасиологиясы асыра бағаланды (Қазіргі қаз. тілі).

МИЛАСТЫРЫЛУ *Миластырыл етістігінің қимыл атауы. М и л а с т ы р ы л у ы* кедергі болды (Ауызекі).

МИЛАСУ *Милас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М и л а с у ы н* ұнатпады.

МИЛАТ= е т. ж е р г. *Қыран құсқа ауланған құстың миын шоқыттыру.* Ол қаршығасын *м и л а т ы п* отырды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МИЛАТУ ж е р г. *Милат етістігінің қимыл атауы.*

МИЛАУ[1] с ы н. *Түсіну, ұғыну қабілеті нашар, кеще, мыңқыл, суми (адам).* – Ойбай, *м и л а у* неме-ау, әлі түсінбей отырсың ба? (Қ.Аманжолов, Шығ.). Оқыған адам бізден артық па? Олардың да тіл білмес, жөн білмес *м и л а у ы* да бар (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Малдан басқа қара көрмей әбден *м и л а у* боп кеткен неме пәлендей бәсеке болып жатыр деген соң, алды-артына қарамай, далақтап шаба жөнелген ғой (Ә.Кекілбаев, Дала).

МИЛАУ[2] *Мила етістігінің қимыл атауы.*

МИЛАУДАЙ с ы н. *Милау сияқты, милау тәрізді.* Түк түсінбеген *м и л а у д а й* қыз жұмбағын шешуге құлық білдірмепті («Қаз. әдеб.»).

МИЛАУЛЫҚ з а т. *Милау болушылық, кещелік, мыңқылалық.* Дүйім елдің көзінше мұндай сөз есту – *м и л а у л ы қ* (Е.Тоқтасынов, 237-тақырып). Өзінің *м и л а у л ы ғ ы* да әлгі Әлімбек дейтін нақұрыс нағашысына тартқан (Т.Жанұзақов, Азамат).

МИЛАУЫТ с ы н. *Сазды, батпақты, ми боп езіліп жатқан.* Олар Лениннің қалың шалғынды, *м и л а у ы т* сазды кешіп, көл бойынан құс аңдып жүргенін көретін (Ш.Айманов, Қыран.). Бес жыл өмір сүрмедім, бес жыл батпақ кешіп, *м и л а у ы т* жердің мазағы болдым ғой (Т.Есімжанов, Дала.).

МИЛИСА з а т. с ө й л. ***Милиция.*** Дәл осы Сәбиттей, түрі ғана емес, тұлғасы да аумайды. Әйтпесе, жаңағы *м и л и с а н* не, арық, қатқан қара шұбар болатын («Жұлдыз»).

МИЛИТАРИЗАЦИЯ [лат. militaris] з а т. с а я с и. *Елдің экономикалық, саяси және қоғамдық өмірінің милитаризм мақсатына бағыныштылығы.* Сонымен бірге Иранның ыңғайына бұрылып, елді *м и л и т а р и з а ц и я* жолына бастап отырған клерикалдармен от көсесіп ойнауға да болмайды («Жұлдыз»).

МИЛИТАРИЗАЦИЯЛА= е т. с ө й л. ***Милитарландыру.*** ≈ Экономиканы *м и л и т а р и з а ц и я л а д ы.*

МИЛИТАРИЗАЦИЯЛАУ с а я с и. *Милитаризацияла етістігінің қимыл атауы.* АҚШ пен Англия Париж келісімінің жасалуын ұйымдастырып, ГФР-ды *м и л и т а р и з а ц и я л а у* ісін тездетуді және оны соғыс одағына енгізуді өздерінің басты мақсаты етіп қойды (ҚСЭ). Елді *м и л и т а р и а з а ц и я л а у,* табиғатты тағылық әдіспен пайдалану, ұлт аймақтарының барша байлығын метрополия мүддесіне бағындыру 60-80-жылдары ашық жүргізілді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

МИЛИТАРИЗМ [франц. militarisme] з а т. с а я с и. *Басқыншылық соғыстарға әзірлену, соғыс қуатын күшейту жөнінде қайсыбір мемлекеттер жүргізіп отырған саясат.* Мемлекеттік-монополиялық капитализмнің дамуы, *м и л и т а р и з м н і ң* күшеюі империализмнің қайшылықтарын бұрынғыдан бетер шиеленістіре түседі (Қысқ. саяси экон.). *М и л и т а р и з м* –

ішкі және сыртқы мәселелердің шешімін қарастыруда әскери құралдарға бағытталған саясат (Саяси түс. сөздік). *М и л и т а р и з м* дегеніміз жаппай қарулануды көздейтін реакциялық саясат; соғысқа әзірлік; мемлекеттің әскери мүмкіндігінің артуы («Жас Алаш»). Неміс, ағылшын геосаясатшыларының «кім барлық мұхиттан да бірдей шалғайда жатқан, ешқандай оқ жетпейтін осынау қиян кеңістікке алдымен аяқ жеткізе алса, болашақта сол бүкіл әлемді билейді», – дейтін қисыны екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемдік *м и л и т а р и з м н і ң* күні-түні есінен шықпайтын түпкілікті қағидасына айналды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МИЛИТАРИСТ з а т. с а я с и. *Милитаризмді жақтаушы, милитаризм саясатын жүзеге асырушы.* Герман *м и л и т а р и с т е р і* соғысқұмар ниетте болды (КПСС тарихы). Совет жауынгерлері жапон *м и л и т а р и с т е р і н і ң* әскер лагерін талқандады («Соц. Қаз.»). Әсіресе өздерін отардан құр қалған елміз деп есептеген герман *м и л и т а р и с т е р і* соғысқұмар ниетте болды (Партия тарихы).

МИЛИТАРИСТІК с ы н. с а я с и. *Милитаризмге қатысты, соған тән.* Қажырлы еңбегім арқылы қазіргі батыстағы *м и л и т а р и с т і к* күштердің арандату әрекеттеріне жауап беремін (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *М и л и т а р и с т і к* және реваншистік күштер тарапынан туып отырған қатерге пәрменді түрде қарсы қимылдар жасау европалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады («Соц. Қаз.»).

МИЛИТАРЛАНДЫР= е т. с а я с и. **1.** *Милитаристік саясатты іске асырып, соғысқа әзірлендіру, дайындату.* Үкіметтің елді *м и л и т а р л а н д ы р ы п*, экономиканың соғыс арнасына көшіруі әскери диктатураның механизмін құруды көздегендіктен («Соц. Қаз.»). **2.** *Әскери қимылдардың әдісін азаматтық қарым-қатынас ісінде орнату.* Азғана жылда теміржолдарды да, өнеркәсіпті де *м и л и т а р л а н д ы р ы п* үлгірді (Жаңа тарих).

МИЛИТАРЛАНДЫРУ *Милитарландыр етістігінің қимыл атауы.* Мемлекеттік-монополиялық капитализмнің дамуы *м и л и т а р л а н д ы р у* ісін күшейтумен үзеңгілес жүреді (Қысқ. саяси экон.). Қайсібір мемлекеттің монополияға сан алуан көмек көрсету мақсатына орай ел экономикасын кеңінен *м и л и т а р л а н д ы р у ғ а* жол берілуде (Қысқ. саяси экон.). Фашизм үстемдік құрған елдер *м и л и т а р л а н д ы р у* саясатын ұстанып, соғысқа әзірленді (Жаңа тарих).

МИЛИЦИОНЕР з а т. т а р. *Милиция қызметкері, полиция.* Авария болған күннің ертеңінде әлгі шофер бейшараны түрмеге отырғызбақ болып, *м и л и ц и о н е р л е р* акт жасап алып кетіпті (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Алғашқы кезде әрбір ауылдағы қауымдар өздерінен алынған *м и л и ц и о н е р л е р д і* атпен, ер-тұрманмен және киіммен қамтамасыз етуі тиіс («Жұлдыз»). Өмірбек дейтін бір сәнқой *м и л и ц и о н е р* бір күні біздің ауылдың үстінен өтіп бара жатып Бибігүлді кездестіреді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

МИЛИЦИЯ [лат. militia] з а т. т а р. **1.** *Бұрынғы КСРО кезінде және Ресейде мемлекеттік меншікті, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, сонымен бірге азаматтардың жеке басының қауіпсіздігі мен олардың мүлкін сақтап, қорғайтын, қылмыскерлер мен құқық бұзушылармен күресетін мемлекеттік орган.* Ұлым Калинин аудандық *м и л и ц и я* бөлімінде жұмыс істейді (Арулар.). *М и л и ц и я* алғаш рет 1917 жылы 28 қазанда жергілікті кеңестер қарамағында құрылған («Парасат»). *М и л и ц и я* бастығының машинасы барған соң шошып кетпей ме, – деді майор орнынан қозғала беріп (Б.Тоғысбаев, Ағиық).Ол қалалық *м и л и ц и я н ы* аяғынан тік көтеріп, әлгілерді ұстаса екен (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). **2.** *Осы мемлекеттік органның қызметкері, милиционер.* Қылышын сүйретіп *м и л и ц и я*, боқшасын сүйретіп ауылнай екеуі қатарласып көлеңкеге келіп отырды (Б.Майлин, Шығ.). Бірде қараңғы көшеде біреуді қорқытып, сағатын шешіп алып жатқанда үстеріне *м и л и ц и я* келді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

МИЛЛА [ар. ملة] з а т. д і н и. *Пұтқа табынушылар мен яһуди насара дінін тұтынушылар. М и л а* Ибраһим пайғамбар уағыздаған дінді бұрмалаушылар (Ислам энц.).

МИЛЛӘТ [ар. ملة] з а т. с ө й л. ***Миллет***. Бәріңді де іздеп қарап көрермін, тапқанымды тастамаспын терермін. *М и л л ә т* үшін еңбектері сіңген деп, өсиет қып кейінгіге берермін (А.Байтұрсынов, Ақжол). Бай да жоқ, кедей де жоқ, кәрі мен жас, Бір *м и л л ә т*, бір пиғылдас, дін қарындас (М.Әлімбаев, Өшпес от). Аз білген ғылымымның саясында *м и л л ә т к е* қызмет ету иждиһатым (М.Дулатов, Шығ.). Ол кездегі ұлт бір кезде жау тойтарған батырларды қалай қадірлесе, *м и л л ә т* қамын қамдай білетін білімдарларды да сондай құрметтей бастады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МИЛЛӘТШІЛ с ы н. с ө й л. ***Миллетшіл***. *М и л л ә т ш і л* дегенді естуіңіз бар ма, сондайлар болды ғой бір кезде үлкен шаһарларда (М.Гумеров, Хазірет).

МИЛЛӘТШІЛДІК з а т. с ө й л. ***Миллетшілдік***. Бұлардың үстіне ол кездегі қазақ поэзиясына көрінеу ықпал жасаған кейбір татар ақындарының *м и л л ә т ш і л д і к* ұрандары да Троицкідегі татар медресесінде оқып жүген балғын ақынға поэзияда үгітшілдік сарынды басым ұстануға үлкен әсер етті (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

МИЛЛЕНАРИЗМ [лат. mille – мың, annus – жыл] з а т. ***Хилиазм***.

МИЛЛЕНАРИСТІК с ы н. *Милленаризмге қатысты.* Милленаризмге Еуропалық отаршылдық өз басқыншылықтарына көктен Әзірейіл, жерден Мәді шығатын таңмақшардай *м и л л е н а р и с т і к* мағына беруге тырысты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МИЛЛЕНИУМ [ағыл. millenium] з а т. *Бірінен кейін бірі жалғасатын мыңжылдықтардың аралығы.* Өйткені *м и л л е н и у м* ұғымы тек жаңа мыңжылдық келгенін ғана емес, жер бетіне жаңа Алтын ғасырдың орнауын да білдіреді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МИЛЛЕТ з а т. е с к і к і т. *Ел, мемлекет, ұлт.* Бүкіл қазақ *м и л л е т і н е* сендердің перделеріңді ашуға бір-ақ ауыз сөзім жетеді (С. Жүнісов, Ақан сері). *М и л л е т к е* бір қызмет жазған хатым, Жарар еді пайдаланса ғибратын, Келмеген жері болса, кешіріңіз, Жазушы – жай бір кісі, емес ақын (XX ғ. қаз. әдеб.).

МИЛЛЕТШІЛ с ы н. е с к і к і т. *Ұлтжанды, ұлтшыл.* Мұндай жүздеген жылғы халықты басып жатқан үлкен қараңғылық *м и л л е т ш і л* мұғалімдерге жеңіл ме екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

МИЛЛИАМПЕР з а т. ф и з. *Ампердің мыңнан бірі. М и л л и а м п е р* электр тогы күшінің ең аз бірлігі (Физика).

МИЛЛИАРД [франц. milliard] с а н. *Мың миллион, бір және тоғыз нөл арқылы өрнектелетін сан (1000000000).* Қытай Халық Республикасының саны 1990 жылы *м и л л и а р д т а н* асты («Жұлдыз»). Галактикаға бірнеше *м и л л и а р д* жұлдыздар кіреді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Социализмнің дүниежүзілік системасы елдерінде *м и л л и а р д т а н* артық адам тұрады (Қысқ. саяси экон.). Жалпы қаражаты *м и л л и а р д* доллар немесе басқа да ақша бірлігінен асатын аса ірі кәсіпкер («Айқын»).

МИЛЛИАРДЕР [франц. milliardaire] з а т. *Қаржысы миллиард сомадан асатын, ірі капиталист, монополистік капиталдың өкілі.* Орасан зор байлыққа ие болған бір топ, азғантай миллионерлер мен *м и л л и а р д е р л е р* сан жүз мыңдаған адамдардың тағдыр, тізгінін қолдарына ұстайды (Қысқ. саяси экон.). Соңғы мәлімет бойынша, әлемдік тізімге *м и л л и а р д е р л е р* қатарына қазақстандық үш алпауыт (А.Машкевич, П.Шодиев, А.Ибрагимов) ілікті («Егемен Қазақстан»).

МИЛЛИАРДТА= е т. *Миллиардқа айналдыру, миллиард болып саналу.*

МИЛЛИАРДТАҒАН с ы н. *Сан миллиард, бірнеше миллиард.* Қысқасы, ең кем дегенде стратегиялық мәні болғандықтан келіссөздер ерекше өтті. Шынында да, *м и л л и а р д т а ғ а н* тонна мұнай мен газ кубы жатқан теңіз табанын бөлу – қайдан оңай болсын («Жұлдыз»). Мынау мөлдір моншақтар аспаннан емес, өзінен төгіліп жатқандай. Өзі жүздеген, мыңдаған, миллиондаған, *м и л л и а р д т а ғ а н* мөлдір моншақтарға айналып кеткендей (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жаңа ашылған кеннің ертең елімізге *м и л л и а р д т а ғ а н* сом пайда келтіретінін Ержанов та бек ұғынды (К.Ахметбеков, Алакөл). Бұған шыққан уақыт біздің планетаның *м и л л и а р д т а ғ а н* жыл сүрген өмірімен салыстырсақ, көбелектің азғантай ғана мерзім қанат қағып тірі жүргені тәрізді (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

МИЛЛИАРДТАЙ с ы н. *Миллиардқа жуық.* Сөйтіп енді жүз жылдан кейін жер бетінде мөлшермен он екі *м и л л и а р д т а й* адам өмір сүретін болады («Білім және еңбек»).

МИЛЛИАРДТЫ с ы н. *Миллиардқа ие.* Өйткені өткен жылдағы өрелі *м и л л и а р д т ы* жыл естен шығар ма? («Білім және еңбек»).

МИЛЛИАРДТЫҚ с ы н. *Миллиардқа қатысты, соған тән.* Қазақстан биыл да *м и л л и а р д т ы қ* рапорт беруге жақындап қалды (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). Осы санды алғашқы бесжылдықтар кезінде игерілген қаржының алты *м и л л и а р д т ы қ* мөлшерімен салыстырып көріңізші (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

МИЛЛИБАР [лат. mille – мың, грек. baros– ауыр салмақ] з а т. ф и з. *Атмосфералық қысымды өлшейтін бірлік, бардың мыңнан бір бөлігі.*

МИЛЛИГРАММ [лат. mille – мың, грек. gramma – өлшем бірлік] з а т. *Грамның мыңнан бір бөлігі.* Сәбізде каротин көп, бір килограмда 250 *м и л л и г р а м м а* дейін және оның диэттік ерекшеліктері бар (Қазақст. етті молайту.). Орта есеппен адамға А витамині күніне бес *м и л л и г р а м м* мөлшерде керек (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Каротин мөлшері *м и л л и г р а м м* есебімен көрсетіледі (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

МИЛЛИГРАМДА= е т. *Миллиграммен мөлшерлеу, өлшеп алу.* Қоректік заттар бір килограмм топырақта *миллиграмдап* есептеледі де, жыртылған жерден бір гектарына шаққанда ондаған килограмм болады (Д.Мәденов, Өсімдік). Дәрінің өзіндік сапасын сақтау үшін *миллиграмдап* қана қосады («Денсаулық»).

МИЛЛИГРАМДАУ *Миллиграмда етістігінің қимыл атауы.*

МИЛЛИГРАМДАЙ с ы н. *Миллиграмм шамалас, соған тең.* Мүкжидек жемісінде қант, пектик заттары, органикалық қышқыл, лимон қышқылы және 12 *миллиграмдай* С витамині бар (С.Сұбханбердин, Өсімдік). Он *миллиграмдай* сынаптың өзі өмірге қауіп тудырады («Білім және еңбек»).

МИЛЛИГРАМДЫҚ с ы н. *Миллиграмм мөлшеріндегі.* Мұндай қоспа елу *миллиграмдық* ыдыста сақталады («Лен. жас»).

МИЛЛИМЕТР [лат. mille – мың, грек. metron – өлшем] з а т. *Метрдің мыңнан бір бөлігі.* Лимонның диаметрі – 77 *миллиметр* (Естімеген елде көп). Қыркүйек айында жауыншашын он бес *миллиметрден* де кем, ал жылдық түсімі екі жүз *миллиметрден* аз болады (Ж.Жанғалиев, Бағбан кітабы).

МИЛЛИМЕТРДЕЙ с ы н. *Миллиметр шамалас, соған тең.* Бүркіт жұмыртқасының түсі ақшыл болады, ұзыны 51-70 *миллиметрдей,* көлденеңі 50 *миллиметрдей* болады («Лен. жас»). – Жарты *миллиметрдей* қысқа, – деді қарт Имаш, – темірді зая кетірме, өлшемей кесіп қым-қиғаш (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

МИЛЛИМЕТРЛІ с ы н. *Миллиметрге тең келетін.* Полкке келген күні қай ротада қызмет істейтіндігім анықталып, 45 *миллиметрлі* зеңбірекшілер батареясына бөліндім (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.).

МИЛЛИМЕТРЛІК с ы н. *Миллиметр болатын, миллиметр шамалас.* Төбесі қабырғалары қалыңдығы үш *миллиметрлік* көлемі бір метрлік әйнектер орнатылған ағаш рамалардан тұрады (Д.Әбілев, Помидор). Эксизді *миллиметрлік* тор көз дәптерге орындау ыңғайлы («Қазақст. мект.»). *Миллиметрлік* өлшем медицинада қолданылады («Білім және еңбек»).

МИЛЛИМЕТРОВКА з а т. *Бір шаршы миллиметрлік торлары бар сызу сызатын қағаз. Миллиметровка* керек болды (Ауызекі).

МИЛЛИМИКРОН з а т. *Микронның мыңнан бірі. Миллимикрон* микроскоппен ғана көрінеді (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

МИЛЛИОН [франц. million] с а н. *Мың жердегі мыңға тең сан, 1000000.* Россия мемлекетінде жүз қырық *миллионнан* артығырақ халық бар, һәммәсі жүз тоғыз тілмен сөйлейді (М.Дулатов, Шығ.). Мың-мың қолдар, *миллион* милар, Милар *миллион* қимылдар, *Миллион* толқын, толқын *миллион* Толқындата қимылдар (Т.Жароков, Шығ.). Жануарлар түрлерінің жалпы саны бір *миллионнан* асады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

Сан миллион. *Өте көп. Сан миллион* жүрек бір тілекке көшті, ғажап емес пе (З.Қабдолов, Сыр). Қазіргі таңда да Қазақстанда *сан миллион* славян тектес халық өмір сүруде («Егемен Қазақстан»).

МИЛЛИОНДА= е т. *Бірнеше миллиондау, миллион-миллион болу.* Советтік Отанның барлық өлкесінде машиналар *миллиондап* өреді («Қаз. әдеб.»). Тракторлар, комбайндар мыңдап, *миллиондап* шығарылып, даламызда жүйткитін болады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Бір грамм топырақта микроорганизмдердің саны *миллиондап* кездеседі (Н.Баяндин, Топырақ.).

МИЛЛИОНДАҒАН с ы н. *Сан миллион, бірнеше миллион.* Гипстік таңу *миллиондаған* адамның өмірін сақтап қалды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Бірінші Думада депутаттар бүкіл байлар мен қазына жеріне аштық пен жоқтыққа ұшыраған *миллиондаған* халықты қоныстандыру жөнінде заң шығарды (М.Дулатов, Шығ.). *Миллиондаған* майдандас жолдастарымыз әлі де қатарда (Т.Ыдырысов, Жалын.).

МИЛЛИОНДАЙ с ы н. *Миллионға жуық, миллион шамасында.* Қазір қарамағымызда бала-шағаны қосқанда жарты *миллиондай* адам бар (І.Есенберлин, Қаһар). АҚШ пен Канадада оқыған *миллиондай* қытай студентінен тек жартысы ғана Отанына оралды, қалғандары шетелдерде жұмысқа орналасып үлгерген («Жұлдыз»).

МИЛЛИОНДЫҚ с ы н. *Миллионға татитын, миллион тұратын.* – Біздің елде барлық деңгейде қалыптасқан тәжірибе. Тоқсан түйеңіз не. Тоқсан *миллиондық,* одан да зор кәсіпорындар әуелгі қожайынын өзгертіп жатады («Жұлдыз»).

МИЛЛИОНЕР [франц. millionnaire] з а т. *Миллиондаған сомамен саналатын байлықтың иесі.* Маған сендей талапты досымның *миллионер* болғаны керек (Қ.Исабаев, Соңғы.). Үнем колхозды *миллионер* етеді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

МИЛЛИОН-МЫҢ с а н. с ө й л. *Мың-миллион.* Елінде, шіркін, осындай Бар шығар

қыздар *м и л л и о н-м ы ң* (Ғ.Орманов, Ой қанаты). Сол істердің бірі бүгін туды тың, Игеруге керек кісі *м и л л и о н-м ы ң* (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

МИЛЛИОНШІК з а т. қ а р а п. ***Миллионер***. Сонымен саудагер *м и л л и о н ш і к* бай болып, көңілдері жай болып, Олжаға оңай дәндесер (Жамбыл, Шығ.). Біздің колхоз біраз жылдан бері *м и л л и о н ш і к* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МИЛЛИОНЫНШЫ с а н. *Рет санымен санағанда миллион болатын.* Еліміздің екі жүз елу *м и л л и о н ы н ш ы* азаматы дүниеге келді («Жетісу»). Съезд Нариманның ұсынысы бойынша әлгі мәселені қабылдайды. Осыны естіп, ертеңіне съезге атақты *м и л л и о н ы н ш ы* Тағип келеді (М.Дулатов, Шығ.). Баққа оранған қала [Алматы] 1981 жылы 8 желтоқсанда өзінің *м и л л и о н ы н ш ы* тұрғыны – Бауыржан есімді перзент дүниеге келді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МИЛОНИТ [грек. mylon] з а т. г е о л. *Таужыныс массаларының тектоникалық айырылымдар бетімен жылжуы кезінде, бастапқы таужыныстар минералдарының уатылуы, үгітілуі, жаншылуы кезінде түзілген, түсі сұр, қара сұр тақтатастық м е т а м о р ф т ы қ т а у ж ы н ы с. М и л о н и т* қатайған, нығыздалған үгіндіден тұрады; ірі жарылымдар, лықсымалар, қаусырмалар бойында дамиды (ҚҰӘ).

МИЛОНИТТЕН= е т. *Тектоникалық жарылыстан таужынысының уатыла ұнтақталуы.*

МИЛОНИТТЕНУ *Милониттен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М и л о н и т т е н у* құбылысы.

МИЛОНИТТІК с ы н. *Милонитке қатысты, милонитпен байланысты. М и л о н и т т і к* құрылымды таужыныстарға тақтатастыжолақты бітім тән (Қаз. тілі термин. Геология).

МИЛЫ с ы н. *Ақылды, ойлы, миы бар.* Менен гөрі *м и л ы* бола қалуын мұның! (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *М и л ы д а* ойсыз күн болмас, Ауырмай миы тұра ма? Миынан басқа ем қонбас, Емдейін бе деп сұрама? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алғысын күнде айтады туған елі, Ақ ниет, адал перзент, *м и л ы* ұлына (Д.Әбілев, Шығ.).

МИЛЫҚ з а т. **1.** *Мандайдың баскиім жауып тұратын жері.* Нән бөркімен *м и л ы ғ ы н* жаба киген Бір ғаламат қарт көрдім жабағы үйден. Серіппесін серт ұстап, қазықбаулап, Солқылдаған жас талдан садақ иген (М.Мақатев, Шығ.). *М и л ы ғ ы н а* түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойып, қара жерді бір тебініп, шаужайлап жіберді (Б.Майлин, Шығ.). Түлкі тымақты *м и л ы ғ ы н а* түсіре киіп, әлдекім берген фуфайканың ұзын жеңімен көзін сүртіп қойып, жұрттың ең алдында арбамен Қодар келеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **2.** э т н. *Тымақтың төбесі мен құлағының қосылған шеңбері.* Елтірі тымағының *м и л ы ғ ы н* көтере бүктеп, қолдан қалпақ жасап киді де, әңгімесін бастады (С.Бегалин, Замана.). *М и л ы ғ ы* тар малақайдың шықшытқа ғана жеткен тілдей құлағы молақ (С.Жүнісов, Жапанда.). Тер пұшпағынан ақты, жыртық *м и л ы қ,* жалбыр тұмағын қолына алды, жаман тонның белін шешті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МИЛЫҚТА[1]= е т. **1.** *Баскиімді милығына түсіре кию.* Жылтыр қара бала өз басына кең, жаман құлақшынын көзіне түсіре, *м и л ы қ т а й* киіпті (Ә.Сәрсенбаев, Толқын.). Аманжол *м и л ы қ т а п* кеткен бөркін қоқырайтыңқырап, бір шекесіне қондырып алды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Тымағын *м и л ы қ т а н* киген Көшербай артынан ауылдаған машиналарға ит көрген ешкідей алақтап, аяғын тапырақтай басады (Н.Серәлиев, Құм адам.). **2.** *Сазға, топырақ қа, құмға т.б. батыңқырау, қисайыңқырау.* Май топыраққа *м и л ы қ т а й* бұққан быжырқай жер кепелі туған аулы (Д.Досжанов, Дария). Боранға жауыраған, үрлесін аршыған, шөп тасыған құмға *м и л ы қ т а ғ а н* бір-бірінен айырғысыз жанталас күндерге жалғасты да кетті (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

МИЛЫҚТАТ= е т. *Баскимін милығына түсіріп кию.* Үкең тымағын *м и л ы қ т а т ы п* киіп алды (А.Сүлейменов, Бесін). Баста тақия сыртынан *м и л ы қ т а т а* киген түлкі тымақ (Ж.Орманов, Қос басшы). Ақ қалпағын *м и л ы қ т а т а* киген мұртты жігіт атынан түсе салып, шорылдатып тұрып шүмектетті (Д.Исабеков, Тіршілік). Кигенің *м и л ы қ т а т а* қоян бөрік, Шапаның тоқсан шоқпыт оған серік. Жамбастап екі етік те жай жатпапты, Беріп тұр тұтам бойға бәрі көрік (Қара өлең).

МИЛЫҚТАТУ *Милықтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Баскиімін *м и л ы қ т а т у.*

МИЛЫҚТАУ *Милықта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қалпағын *м и л ы қ т а у.*

МИЛЫРАҚ с ы н. *Ақылдырақ, парасаттылау.* Біздерден гөрі *м и л ы р а қ* адамдар да бас қатырып жүрген шығар (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

МИЛЬ з а т. *Қашықтық өлшемі, миля.* Самолетпен су үстінде 120 *м и л ь* ұшып, Пинос аралығына қондық (Б.Момышұлы, Шығ.). Жақын мектеп 8 *м и л ь* болатын (Т.Ақтанов, Үндістан.). Жүгі ауыр кеме аралдан бірнеше *м и л ь* жерде қалып қойды (Тұлпар). Ал өзіненөзі оқшауланыуға бейім англо-саксон әлемі өлшемдердің метрлік жүйесін қабылдамай,

өздерінің дюймдерімен, *м и л ь д е р і м е н*, фунттарымен инженерлердің басын қатырумен жүр («Егемен Қазақстан»).

МИЛЯ [грек. milia] з а т. *Әрқилы қолданылатын жолдың ұзындық өлшемі.* Теңіздік *м и л я* 1852 метрге, географиялық миля 7420 метрге тең («Білім және еңбек»). Ресейде және басқа көптеген елдерде, халықаралық гидрографиялық конференцияның шешімі бойынша теңіз *м и л я с ы* меридиан доғасының ұзындығына тең (ҚҰЭ).

МИМ [грек. mimos] з а т. ө н е р. **1.** *Антикалық театрдағы тұрмыстық және сатиралық мазмұндағы қысқа сахналық көріністер. М и м* ойын-сауығында өлең қара сөзбен алмасып, диалог түрінде келіп, ән мен би де орындалды (ҚҰЭ). **2.** *Мимді орындаушы актер мен актриса.* Қазіргі театрда пантомима орындаушы актерлерді кейде *м и м* деп атайды (ҚҰЭ).

МИМ [ар.ميم] з а т. *Араб әліпбиіндегі* م *әрпінің аты, дыбысталуы.* Бір сарай нұрланады жалғыз «*м и м*»-мен, «Ра» мен «нун», «хи» менен «зи» оған ерген. Бұл бес әріп бес сөздің бесеуінде, Білдің бе мағынасы қайдан келген? (Абай, Тол. жин.)

МИМАНА з а т. *Тойымсыздық, құлқынның құлы.* Талай жыл қоймаша боп тұрған өңеш, өзінің *м и м а н а с ы* толған өңеш. «Құныққан ашыққаннан жаман» деген, Болыпты тегін тамақ, тәттіге өш (Қазақ мысал.).

Миманасы тасыды. *Күпірлік етті, құнықты, Құдайын ұмытты.* Жар бола гөр Құдайым, Біздей *м и м а н а с ы т а с қ а н ғ а* (Махамбет, Шығ.).

МИМАР [ар. معمار] з а т. е с к і к і т. *Сәулетші, архитектор.* ≈ Қаланың бас *м и м а р ы.*

МИМЕСИС [грек. mimesis] з а т. ф и л о с. *Антиктік заман эстетикасының негізгі ұстанымы. М и м е с и с т і ң* салыстырмалы түрде алғандағы біртұтас теориясын Платон мен Аристотель қарастырды (ҚҰЭ). *М и м е с и с* өнердегі еліктеудің үш түрін белгіледі: қандай да болсын олардың өзіне еліктеу, көпшіліктің ойындағы не айтуындағы өмірге еліктеу және болуы тиіс өмірге еліктеу (Мәдени-филос. энц. сөзд.).

МИ-МИ с ы н. *Әбден езіліп кеткен, ми батпақ (жер).* Қалың топырақты қара жол *м и-м и* боп езіліп жатыр екен (С.Мұратбеков, Жабайы.).

МИМИКА [грек. mimikos] з а т. к і т. *Бет пішінінің ішкі сезімге қарай қимыл өзгерісі, бет құбылысы.* Диалог және монолог сөздер көбінесе беттің *м и м и к а с ы н ы ң* өзгеруімен, ымдау сипатындағы түрлі қозғалыстармен қосарланып отырады (К.Жарықбаев, Психология). *М и м и к а с ы н ы ң* бейнелілігі актердің ұзақ шығармашылық ізденісінен туады («Жұлдыз»). Актерлік *м и м и к а* мен понтомимика немесе актердің сахнадағы тірлігі, Серәлі сахнаға шығып келе жатқандағы жылы да күлкілі этюд кімнің көз алдында емес? (І.Омаров, Шабыт.).

МИМИКАЛЫҚ с ы н. к і т. *Мимикаға қатынасты, соған тән.* Адамның *м и м и к а л ы қ* бұлшық еттері мен төменгі жағындағы омыртқалылардың еттерінде үш жағы шашақталып келетін талшықтар кездеседі (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Беттің *м и м и к а л ы қ* бұлшық еттеріне массажды ет талшықтарының бағытымен жасайды (Р.Бегалина, Массаж).

МИМИКРИЯ [ағыл. mimicry] з а т. **1.** б и о л. *Кейбір хайуанат пен өсімдіктің қорғаныс түсі мен түрі, олардың айналадағы жаратылыспен ұқсастығы. М и м и к р и я* құбылысы организмнің белгілі бір тіршілік жағдайына бейімделудің жақсы мысалы бола алады (Жалпы биология). Организмнің жеуге жарамсыз заттарға не басқа қорғаныс бояуы бар өсімдік пен жануарға ұқсастық құбылысын *м и м и к р и я* деп атайды (Жалпы биология). **2.** а у ы с. *Құбылғыштық, өзгерімпаздық.* Баяғы самодер жавие тұсындағы әлеуметтік етекбастылықты кеңестік кезеңдегі әлеуметтік *м и м и к р и я м е н* тоғыстырған құбыжық феномен өтпелі кезеңнің сынақтарынан өтуден өте өрескелдік танытуда («Егемен Қазақстан»). Бұқара санасына [---] оңай құбыла салатын әлеуметтік *м и м и к р и я н ы*, қара басының ғана қамын қамдап, қалған нәрсеге қалай болса, солай қарайтын партикуляризмді мықтап-ақ сіңірген (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МИМИСТ з а т. ө н е р. *Ымдауды жақсы меңгерген актер.* ≈ Тәжірибелі *м и м и с т.*

МИМОЗА [грек. mimos] з а т. ө с. **1.** *Табиғат құбылысының, ортаның өзгеруіне байланысты түрін өзгертіп, құбылып тұратын өсімдік. М и м о з а ғ а* бір нәрсе тиіп кетсе, қараңғы үйге немесе температурасы жоғарырақ жерге апарса, оның жапырақтары дереу бүктетіліп, солып қалғандай болады (Жалпы биология). *М и м о з а н ы ң* ағаш, шырмауық, көпжылдық шөп түрінде кездесетін түрлері де бар (Ботаника.). **2.** а у ы с. *Сызып кетсе өкпелеп қалатын, шыбық тимес шыңқ етер адам.* Өкпелегіш болғанда нағыз *м и м о з а н ы ң* өзі («Қаз. әдеб.»).

МИМОМИС [лат. mimomys] з а т. з о о л. *Кайнозой эрасының соңында шамамен 1–4 млн. жыл бұрын Еуропа, Азия, Солтүстік Америка құрлықтарында тіршілік еткен кемірушілер отрядына жататын аламандар тұқымдасының бір туысы. М и м о м и с* – тарамдалған тамырлы тістері бар дала тышқандары (ҚҰЭ).

МИМЫРТ с ы н. *Жай, шабан, баяу, жайбасар.* Үздіксіз ауыр, шабан, *м и м ы р т* жүріс

әлі аяқталған жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Бие *м и м ы р т* аяңмен келеді (Ж.Молдағалиев, Самал.). Әжімкерейдің келіні *м и м ы р т,* өнімсіз кісі көрінгенмен, тыңғылықты еді (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл).

МИМЫРТТА= е т. **1.** *Жай жыбырлап жүру, шабан қозғалу.* Қоржын арқалап *м и м ы р т т а ғ а н* шешесі Несібелінің көз алдына келді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Бүйірі шыққан саулықтар мамырлай басып, жол бойы селеу мен бидайық басын жұла, *м и м ы р т т а п* жылжып келеді (А.Нұрманов, Аққу). Көзін доғала басқан соқыр торы бие сушыл еді, бір аттап, екі аттап *м и м ы р т т а п* келе жатқан, бір кезде жүзе жөнелгенде су белуарымнан асты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма). **2.** а у ы с. *Кешеуілдеу, баяу даму, көп кедергіге тап болу.* Ондай солқылдақтың көбіне-көп экономикамыздың *м и м ы р т т а п,* әлеуметтік әлжуаздана түсуінен туындап отырғаны аян (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Адам баласы мәдениет жүзінде бұл халге келіп жетуі неше мың жыл бұрынғы өткен ата-бабаларымыз *м и м ы р т т а ғ а н* ауыр еңбегінің арқасында табылып отыр («Абай»).

МИМЫРТТАН= е т. *Жайбасарлану, шабандану; баяу қозғалысқа салынуы.* Бригада мүшелері мінген машина күре жолдан бұрылып, бұралаң соқпаққа түсісімен-ақ жүріс *м и м ы р т т а н ы п* кетті («Қаз. әдеб.»).

МИМЫРТТАНУ *Мимырттан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүрістің *м и м ы р т т а н у ы.*

МИМЫРТТАТ= е т. *Баяу қозғалысқа салдыру, жайбасарландыру.* Қиялым *м и м ы р т т а т ы п,* тұзаққа оралғанымды сезбеппін (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

МИМЫРТТАТУ *Мимырттат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүрісін *м и м ы р т т а т у.*

МИМЫРТТАУ[1] с ы н. *Баяулау, шабандау.* Көк есектің *м и м ы р т т а у,* шабан жүрісі өнбей қойды («Лен. жас»). Көк бөрте *м и м ы р т т а у* аяңдады (Т.Тілеуханов, Өзге.).

МИМЫРТТАУ[2] *Мимыртта етістігінің қимыл атауы.* Жүрісі баяулап *м и м ы р т т а у м е н* болды (Ауызекі).

МИМЫРТТЫҚ з а т. *Шабандық, баяулық, сылбырлық.* Күнделікті атқарған жұмыстан басқа қалары жоқ *м и м ы р т т ы қ т а н* не күтуге болады? (Бал дәурен). Келесі егістікте жалғыз тіс соқаны қос өгіз *м и м ы р т т ы қ п е н* тартып келеді (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

МИНА [франц. mine] з а т. ә с к. **1.** *Жарылған жеріндегі нәрселерді талқандап, қопарып тастайтын жарылғыш соғыс қаруы.* Берденке, бомба, *м и н а,* зеңбіректер, пистолет, револьвер, браунингтер һәммесі бұл уақытта болды тамам, Қылатын жауға қару не керектер (М.Дулатов, Шығ.). Өле алмай жүрсіңдер ме? Алдарың – *м и н а* алаңы (К.Тоқаев, Көмескі із). **2.** *Минаатар және зеңбіректен атылатын оқ-дәрі.* Жаудың бір *м и н а с ы* түсе қалса, барлық оғымыз жоқ болады (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

МИНААТАР з а т. ә с к. *Тегіс оқпанды зеңбірек, минамет. М и н а а т а р* атыс құралдарын жоюға арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МИНАДАЙ с ы н. *Мина сияқты, мина тәрізді.* Орамал оған жарылғалы тұрған *м и н а д а й* көрінді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

МИНАЖАРЫЛҒЫШ: минажарылғыш бөгет. ә с к. *Қарсыласты шығынға ұшырату мақсатымен қойылған миналар тобының зарядталған жүйесі.*

МИНАЛА= е т. ә с к. *Мина қою, мина құру.* Фашистер қала астын *м и н а л а п,* бүкіл қаланы құртып жіберудің зұлымдық жоспарын жасаған («Лен. жас»). Қасымбек Зыбытаев үш жерінен жаралы болғанына қарамастан, жау орналасқан шепке өтіп, екі аралықты жағалай *м и н а л а д ы* (Б.Далабаев, Қазақстандықтар).

МИНАЛАН= е т. *Мина қойылу, мина құрылу.* Әне, көресіз бе? *М и н а л а н ғ а н.* Өзіңізді де, бүкіл мүлікті де жойып жібере жаздадыңыз (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер). Үлкен шептің, қорғаныстың барлық ережесіне сай, тек траншеялардың аралары ғана *м и н а л а н ғ а н* (К.Қозыбаев, Аманат). Қорғаныс алды *м и н а л а н ы п,* танкіге қарсы ор қазылыпты («Қазақст. мект.»).

МИНАЛАНУ *Миналан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қорғаныс алаңының *м и н а л а н у ы.*

МИНАЛАТ= е т. *Мина қойдырту, миналауды тапсыру.* Белгіленген жерді *м и н а л а т т ы* (Ауызекі).

МИНАЛАТУ *Миналат етістігінің қимыл атауы. М и н а л а т у* ұрыс қимыл басталар алдында жасалады (Әскери іс).

МИНАЛАУ *Минала етістігінің қимыл атауы.* Жаудың ту сыртынан шығып, күшті бекініс жасау, көпірді қопару, жолды *м и н а л а у* жөнінде жаңа міндет қойылды (К.Бақбергенов, Ер бақыты.). Алаңдарда *м и н а л а у* қарсыластарға қарсы жарылғыш тосқауылдар жасауға көмектеседі (ҚҰЭ).

МИНАЛЫ с ы н. *Мина қойылған, минасы бар.* Жәлел пулеметшілері де ілгері тартты. Оларды *м и н а л ы* алаң да, қат-қабат сым торлар да бөгей алмады («Қаз. әдеб.»). *М и н а л ы* бекетті біз тазаладық, Майдандық машинаны өткізуге (С.Сауытбеков, Үлес).

Миналы галерея. ә с к. *Жасанды жерасты жолы. М и н а л ы г а л е р е я* қарсыластың бекінісіне жасырын жету үшін қолданылады (Әскери іс).

МИНАЛЫҚ с ы н. *Минаға қатынасты, минаға тән. М и н а л ы қ* офицерлер класына физика мен электротехникадан 18 жыл сабақ берген («Халық мұғ.»).

МИНАМДАЙ с ы н. с ө й л. *Титтей, құртымдай, құртақандай.* ≈ *М и н а м д а й* нәрсе.

МИНАРЕТ [ар. منارة] з а т. с ә у л е т. *Елді намазға шақыру үшін азаншыға арнап жасалған мешіт мұнарасы.* Небір әшекейлі медреселер, *м и н а р е т т е р,* мавзолейлер, дарбазалар ансамблі қандай? (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). *М и н а р е т* пен бас қақпаның астына қиыршық тастар төккен (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

МИНАСЫЗДАНДЫР= е т. ә с к. *Минадан тазарттыру.* Инженерлік немесе арнайы дайындалған әскери бөлімшелер *м и н а с ы з д а н д ы р а д ы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МИНАСЫЗДАНДЫРУ ә с к. *Минасыздандыр етістігінің қимыл атауы.* Қазіргі кездегі инженерлік әскерлер далада сумен қамтамасыз ететін аспаптармен, миналау және *м и н а с ы з д а н д ы р у* құралдарымен жабдықталған (Қ.Аманжолов, Қасиетті борыш).

МИНАТОРПЕДАЛЫҚ: минаторпедалық авиация. ә с к. *Әскери-теңіз флоты авиациясының бір түрі.* Майданда *м и н а т о р - п е д а л ы қ а в и а ц и я* қолданылды (Ауызекі).

МИНАШЫ з а т. ә с к. *Мина қою, минадан тазарту ісінің маманы.* – Бұл тура есеп жасауға қиындық келтіреді,– деді *м и н а ш ы* (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).– Құрама командирі қайда?– деп, сұрады Бабидорич *м и н а ш ы л а р* командирінен (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

МИНАІЗДЕГІШ з а т. ә с к. *Құрлықтағы минаны табуға арналған радиоэлектронды қондырғы.*

МИНГРЕЛ з а т. *Грузиндермен туыстас этникалық топ, халық.* Грузияның үш ауданында *м и н г р е л* тілі сақталған («Соц. Қаз.»).

МИНДАЛИНА [грек. amygdale] з а т. а н а т. *Бадамша без.* Аурудың *м и н д а л и н а л а р,* демек, көмекей бездері үлкейген («Денсаулық»). *М и н д а л и н д е р* қабынғанда, текарилдің бір бөлігін жылы судың сондай 3-4 бөлігіне араластырып, көмекейді шаю керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МИНДАЛЬ з а т. ө с. *Жаңғақша өсетін ағаш; бадам ағашы.* Осы жерден шабдалдың, *м и н д а л ь д і ң,* өріктің, грек жаңғағының біршама сүйектері табылды («Лен. жас»). Өсімдік майлары – *м и н д а л ь,* күнжұт, күнбағар, мақта т. б. майы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МИНЕР [франц. mineur] з а т. *Минашы, мина ісінің маманы.* Сегіз *м и н е р* бір түнде жаудың тосқауылын бұзуға аттанды («Қазақст. мұғ.»). *М и н е р л е р* тобы су қоймасы мен депоны бұзатын болады (Ә.Шәріпов, Партизан.). Лейтенанттың он шақты адамымен бірге *м и н е р* жігіт те тұрды (Қ.Исабаев, Өрде).

МИНЕРАГЕНИЯ з а т. г е о л. *Пайдалы қазбалар туралы ғылым саласы. М и н е р а г е н и я* рудалы және бейрудалы кендердің таралу заңдылығын саралайды (Қаз. тілі термин. Геология).

МИНЕРАГРАФИЯ з а т. г е о л. *Кенді минералдың құрылымын зерттейтін минералогия саласы. М и н е р а г р а ф и я* – кендер мен кенді минералдардың құрам және құрылыс ерекшеліктерін зерттейтін минералогия саласы (Қаз. тілі термин. Геология).

МИНЕРАЛ [лат. minera] з а т. г е о л. *Химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері тұрақты, жер қыртысында өтетін физикалық-химиялық процестердің нәтижесінде пайда болатын табиғи химиялық қосылыс.* Суының құрамы түрлі *м и н е р а л д а р ғ а* бай бұлақтар ағып жатады (А.Бекбосынов, Ауылым.). *М и н е р а л* дегеніміз химиялық элементтердің адамның қатысуынсыз табиғи түрде өзара қосылуы (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Тау жыныстарын құрайтын заттарды *м и н е р а л* деп атайды (А.Машанов, Жер асты.). Қазіргі таңда табиғатта зерттелген *м и н е р а л* түрлері екі жарым мыңға жуықтады (Химия). Кейбір ғалымдар *м и н е р а л д а р* санатына тек қана қатты заттарды жатқызса, екіншілері олардың сұйық немесе газ күйінде болу мүмкіндігін де жоққа шығармайды, алайда минералдарға тек қана қатты заттарды жатқызу орынды (Қаз. тілі термин. Геология).

Минералдар алмасуы. г е о л. *Бейорганикалық заттардың ағзаға сіңуі, таралуы және физикалық-химиялық құбылыстар мен биохимиялық реакцияларға қатысуы. М и н е р а л д а р а л м а с у ы* нәтижесінде организмдегі физикалық-химиялық тепе-теңдік сақталады, тығыз тіндердің құрылуы және ферменттік реакциялар реттеледі (ҚҰЭ).

Минералдардағы кірікпелер. г е о л. *Нақтылы минерал агрегаты құрамында немесе оның шоғырларының арасында кезігіп қалатын бөгде минералдар. М и н е р а л д а р д а ғ ы к і р і к п е л е р* сингендік және эпигендік кірікпелер болып екі түрге бөлінеді; алғашқылары кіріктіруші минерал кристалдарының алғаш пайда болуы барысында-ақ кірігетін болса, екіншілері дайын агрегаттардың дербестігін бұзып өтетін іріліусақты жарықтар мен қуыстарды дәнекерлейтін

материалдар түрінде кейінірек қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология).

Минералдардың қаттылығы. г е о л. *Минералдардың өзге денелердің механикалық әсеріне қарсылық көрсету қабілеті.* ≈ *М и н е р а л д а р д ы ң қ а т т ы л ы ғ ы н* анықтау.

Минералдар синтезі. х и м. *Жеке элементтерден немесе химиялық қосылыстардан минералды, монокристалдарды жасанды жолмен алу процесі. М и н е р а л д а р с и н т е з і* өндірістің дамыған саласына айналуына байланысты АҚШ, Жапония, т.б. елдерде жасанды жолмен алынған слюда, кварц, алмас, лағыл т.б. минералардың өнімі мыңдаған тоннамен есептелетін болды (ҚҰЭ).

Минералдар төзімділігі. г е о л. *Морылу және тасымалдану процестеріне ұшыраған минералдардың сырт күштерге не физикалық және химиялық әсерлерге қарсылық көрсету қабілеті* (Қаз. тілі термин. Геология).

Минерал қоспалар. г е о л. *Тау жыныстары мен кендерді құраушы минералдар құрамында кездесетін қосалқы химиялық элементтер.* Эндогендік, метаморфогендік, экзогендік, кешендердегі *м и н е р а л қ о с п а л а р д ы ң* ассоциациясын зерттеу шөгінділер жиылу кезінде олардың шыққан орнын, қорымдар жаралуына себепкер болған түп кендерін анықтауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

МИНЕРАЛДА= е т. *Минерал қосу, минерал беру.* Егіс жұмысына кірісер алдында кейбір шаруашылықта топырақты *м и н е р а л д а п* алады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МИНЕРАЛДАҒЫШТАР з а т. г е о л. *Магмада еріген газ, газ тәрізді және бу тәрізді қосылыстар. М и н е р а л д а ғ ы ш т а р* газ түрінде кездеседі (Химия).

МИНЕРАЛДАН= е т. *Минерал пайда болу, минерал қосылу.* Органикалық заттарға бай қоқыстар жер қыртысында өсіп-өнетін көптеген микробтардың және химиялық заттардың әсері арқылы өте шапшаң *м и н е р а л д а н а д ы* (Ж.Сұлтанов, Шыбын-шіркей). Ішінара тұздар *м и н е р а л д а н а д ы,* белоктар ыдырай бастайды (Құс өсіруші.). Жер қыртысындағы түрлі ерітінділер балқыған магма арқылы тұну, жарылу барысында *м и н е р а л д а н а д ы* (ҚҰЭ).

МИНЕРАЛДАНДЫР= е т. *Минералдануға себепкер болу, соған әсер еттіру.* Топырақтағы организмдер өсімдік сіңіруге жарайтын көмір қышқыл газға, суға және тұзға дейін *м и н е р а л д а н д ы р а д ы* (Жалпы биология). Микроорганизмдердің әсерімен осы органикалық заттардың біразын *м и н е р а л д а н д ы р а д ы* (Н.Шоқанов, Топырақ.).

МИНЕРАЛДАНДЫРУ *Минералдандыр етістігінің қимыл атауы.* Ормандағы түскен жапырақты, ағаш сүрегін, жануарлар өлексесін және олардың тіршілік әрекеттері өнімдерін ыдырату мен *м и н е р а л д а н д ы р у д ы ң* өте үлкен маңызы бар (Жалпы биология).

МИНЕРАЛДАНДЫРЫЛ= е т. *Минерал қосылу, минералдың пайда болуы.* Тоқырауын өзенінің жер астындағы тармағы өте күшті *м и н е р а л д а н д ы р ы л ғ а н* су жиналған ауданды қиып өтеді («Лен. жас»).

МИНЕРАЛДАНДЫРЫЛУ *Минералдандырыл етістігінің қимыл атауы.*

МИНЕРАЛДАНУ *Минералдан етістігінің қимыл атауы.* Сортаң топырақты шайдырып, суарған кезде суару нормасы жерасты суының тереңдік деңгейіне және *м и н е р а л д а н у* дәрежесіне қарай белгіленеді (М.Ерлепесов, Суармалы егіс.). Жыл маусымында жауын-шашынның біркелкі жаумауы және жазғы құрғақшылық топырақтағы микроорганизмдердің әрекетіне және органикалық қалдықтардың толық *м и н е р а л д а н у ы н а* кедергі жасайды (Жалпы биология).

МИНЕРАЛДАУ *Минералда етістігінің қимыл атауы; минералдау талдауға қолайлы болу үшін үлгілерді термодинамикалық тұрақты бейорганикалық қосылыстарға аудару процесі.*

МИНЕРАЛДЫ с ы н. *Минералы бар, минерал қосылған. М и н е р а л д ы* тұздарды организм овощтардан, жемістерден, сүттен және одан жасалған тағамдардан алады (Т.Қалжеков, Туберкулез.). Біздің Отанымызда *м и н е р а л д ы* сулардың бірнеше қайнар бұлақтары бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Басқа дәнді дақылдарға қарағанда жүгеріде протейн аз, майлы заттар көп және *м и н е р а л д ы* заттар жөнінен олардан сәл ғана айырмашылығы бар (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

Минералды азық. м а л ш а р. *Малға қосымша азық ретінде берілетін табиғи және қолдан жасалған жем. М и н е р а л д ы а з ы қ-қ а* малға қосымша азық түрінде берілетін қолдан жасалған өнім жатады (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

Минералды көлдер. *Суының құрамы, көптеген минералды қоспалардан тұратын тұзды айдындар. М и н е р а л д ы к ө л д е р д е г і* тұз шоғыры өзен, жерасты суларының, атмосфералық жауын-шашынның көлге көптеген ерітінді әкелуінің және мол буланудың нәтижесінде жиналады (ҚҰЭ).

Минералды мақта. г е о л. *Минералды өндіріс қалдығы мен тау жынысының балқымасынан алынатын, шыны тәрізді құрылымның жіңішке талшығынан тұратын борпылдақ материал.*

Минералды су. а) *Түрлі ауруларға шипа болатын, емдік маңызы бар жерасты суы. М и н е р а л-*

д ы с у ғ а Сарыағаш суы жатады («Жалын»). Құрамы бойыша *м и н е р а л д ы с у л а р* карбонатты, күкіртті сутекті, темірлі және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). ə) *Химия өнеркәсібінде құрамындағы кейбір элементтерді тиімді түрде алуға жарамды, сондай-ақ жылу энергетика саласында пайдалануға болатын жерасты және жерүсті табиғи сулары.* Онда минералды сулардың таралу аймақтары мен аудандары, химиялық құрамы әртүрлі *м и н е р а л д ы с у л а р д ы ң* басты білінген жерлері мен кен орындары, минералды суларда болатын ерекше құрамбөлік және т.б. деректер келтіріледі (Қаз. тілі термин. Геология).

Минералды тыңайтқыш. а у ы л ш а р. *Құрамында өсімдікке қажет элементтері бар бейорганикалық тыңайтқыш. М и н е р а л д ы т ы ң а й т қ ы ш т а р* азотты, калийлі, фосфорлы, микротыңайтқышты, қатты және сұйық болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МИНЕРАЛДЫҚ с ы н. *Минералға қатысты, соған тән.* Құлынды биенің рационында *м и н е р а л д ы қ* заттар мен витамині мол азықтар болғаны жөн, ол құлынның денсаулығына және дұрыс өсуіне әсер етеді (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Күрделі *м и н е р а л д ы қ* кешеннің пайда болуы жер қойнауындағы физика-химиялық ортаның жай-күйіне байланысты (Химия). Жерлерді игеріп, суландыру жүйесін бір ретке келтіріп, *м и н е р а л д ы қ* тыңайтқыштар қолдану керек (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

Минералдық балшықтар. *Емдік мақсатта қолданылатын теңіз, көл, көлкіме, өзен, қайнар ұйықтары.*

Минералдық шикізат. *Жер қойнауынан өндірілетін пайдалы қазбалар.* Рудалы, металсыз (рудасыз) және жанар *м и н е р а л д ы ш и к і з а т* болып бөлінеді (Химия). *М и н е р а л д ы қ ш и к і з а т қ а* пайдалы қазыналар, табиғи минералдық түзілімдер жатады (Химия).

МИНЕРАЛИЗАЦИЯ з а т. *Топырақты, минералды тұзбен байытып, құнарландыру ісі.* ≈ *М и н е р а л и з а ц и я* кеңінен қолданылған.

МИНЕРАЛОГ з а т. *Минералогия маманы.* М.В.Ломоносов өз дәуіріндегі дарынды *м и н е р а л о г* болды (Ғалам ғажап.). Тасты зерттеген *м и н е р а л о г* бұл тастың метеорит екендігін және оның құрамында ерімейтін кішкене қара зат бар екенін анықтады (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

МИНЕРАЛОГИЯ [лат. minera – кен, logos – ілім] з а т. *Минералдар, олардың құрамы мен қасиеттері, құрылыс ерекшеліктері, пайда болу жағдайлары мен заңдылықтары, табиғатта кездесетін түрлері туралы ғылым. М и н е р а л о г и я н ы ң* басты мақсаты минералдық шикізат кендерін барлау («Зерде»). СССР Ғылым академиясының *м и н е р а л о г и я* музейінің теңдесі жоқ коллекциясы жайнап тұрған тау гүлдерімен толықтырылды («Лен. жас»). Плиний *м и н е р а л о г и я* және басқа ғылымдар жайында жазды (Н.Баяндин, Геогр. ашу.).

МИНЕРАЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Минералогияға қатысты, минералогиямен байланысты.* Сол кестеде топырақ құрамының химиялық, *м и н е р а л о г и я л ы қ* анализі алақанға салғандай, айна қатесіз түсірілді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Зертханада *м и н е р а л о г и я л ы қ* зерттеу жұмысы да жүргізіліп келеді («Зерде»).

Минералогиялық талдау. к е н. *Таужыныстар мен кендердің минералдық құрамын сан және сапа тұрғысынан талдау.*

МИНЕРАЛСЫЗДАН= е т. г е о л. *Жүйеден минералды тұздарды бөліп, ығыстыруға негізделген өңдеу.* Құрамында органикалық заты бар таужынысының минералдық бөлігі уатылып, *м и н е р а л с ы з д а н а д ы* (Химия).

МИНЕРАЛСЫЗДАНУ г е о л. *Минералсыздан етістігінің қимыл атауы.*

МИНЕРАЛСЫЗДАНДЫР= е т. г е о л. *Көмір геологиясында құрамында органикалық заты бар таужыныстардың минералдық бөлігін уатып шығарып тастау.* Көмірді *м и н е р а л с ы з д а н д ы р у* оның күлділігі 10%-дан асқанда жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Геология).

МИНЕРАЛСЫЗДАНДЫРУ г е о л. *Минералсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

МИНЕРВА [лат. Minerva] з а т. *Ежелгі рим мифологиясында кездесетін әйел құдай.* Ежелгі рим тұрғындары *м и н е р в а ғ а* сиынған (Ауызекі).

МИНЕРЕТ з а т. с ө й л. ***Минарет***. Бұл хабарды бұрын естіген Садри мен оның достары дүрбелең боларын күтіп, *м и н е р е т к е* жақын жерде тұрған-ды (Қ.Әміров, Революция).

МИНИ [ағыл. mini] с ы н. *Ең кішкентай, қысқа.* Тұңғыш мода – Хауа анамыз «киімі», Сол пішіндей *м и н и* көйлек – бергісі (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

МИНИАТЮРА [итал. miniatura] з а т. **1.** ө н е р. *Ескілікті қолжазба мен кітаптарда кездесетін кішкене көлемді суреттер.* Ежелгі мысыр дәуірінен бастап ортағасырлық қолжазбалар суретті өрнекпен көмкеріліп, содан *м и н и а т ю р а* атауы шыққан (ҚҰЭ). **2.** ө н е р. *Мейлінше әдемі, нәзік істелген сурет.* Бояуларды түсінудің өзіндік мәні бар шағын тобына *м и н и а т ю р а* жатады (ҚҰЭ). **3.** ө н е р. *Металға, піл сүйегіне және т.б. нәзік етіп салынған шағын көлемді сурет.* Сурет өнеріндегі *м и н и а т ю р а* үлгілері

көрініс – бейнесінің толықтығы жағынан ірі нұсқаға пара-пар келеді (Әдебиеттану). **4.** ә д е б. т е а т р. *Шағын көлемді очерк, әңгіме, пьеса немесе музыкалық шығарма.* С.Мұратбековтың «Менің қарындасым» атты тұңғыш жинағында шыққан *м и н и а т ю р а л а р ы* ерекше тартымды («Қаз. әдеб.»). Ортағасырлық қолжазбалар көбінесе адам аттарының бас әріптері түріндегі *м и н и а т ю р а м е н* безендіріледі («Білім және еңбек»).

МИНИАТЮРАЛЫ [франц. miniaturisation] с ы н. *Кіші көлемді, шағын, ықшамды.* Фотосуреттерді негізінен *м и н и а т ю р а л ы,* кіші форматты, орта форматты және үлкен форматты деп төрт топқа бөлуге болады (Б.Тілекметов, Фотосурет).

МИНИАТЮРАЛЫҚ с ы н. **1.** *Миниатюраға қатысты, соған тән.* Көрмедегі *м и н и а т ю р а л ы қ* кескіндемелер ерекше көз тартады («Жұлдыз»). Кейін кіші көлемде жазылған, суреттелген барлық зат *м и н и а т ю р а л ы қ* шығарма деп аталған (ҚҰЭ). **2.** *Көлемі шағын, ықшам.* Зерттеушілер бес жүзден астам көгершіндерге *м и н и а т ю р а л ы қ* радиомайактарды байлап, құстарды ұяларынан алыс жаққа апарып, ұшырып жіберген («Зерде»).

Миниатюралық театр. ө н е р. *Көлемі шағын әдеби шығарманы сахналайтын театр.* Ресейлік қаламгер *м и н и т ю р а л ы қ т е а т р* репертуарына арнап шығарма жазды («Жалын»).

МИНИАТЮРАШЫ з а т. **1.** *Миниатюралық кескіндеме салушы, суретшісі.* Сол кезге тән, жақсы сақталған *м и н и а т ю р а ш ы* кескіндеме табылған («Лен. жас»). **2.** *Миниатюралық әдеби немесе музыкалық шығарманың авторы.* ≈ *М и н и а т ю р а ш ы* туындысы.

МИНИАТЮРЛІ с ы н. с ө й л. ***Миниатюралы.*** Оларды негізінен *м и н и а т ю р л і,* кіші форматты, орта форматты және үлкен форматты деп төрт топқа бөлуге болады (Б.Тілекметов, Фотосурет).

МИНИМАЛДЫ [лат. minimus] с ы н. *Ең аз, ең кіші мөлшер, шама.* Ас ішкеннен кейін максималды қан қысымы аздап көтеріледі де, ал *м и н и м а л д ы* қысымы шамалы төмендейді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

МИНИМАЛИЗМ з а т. **1.** *Қойылатын талаптың барынша жеңілдетілген түрі.* Мұның жөні – *м и н и м а л и з м* (Ауызекі). **2.** ө н е р. <ағыл. minimal art> *Шығармашылық процесінде пайдаланылатын материалдарды мейлінше аз ауыстырып-өзгертуден қарапайымдылық пен формалардың біркелкілігіне шығатын көркемдік ағым. М и н и м а л и з м г е* шығармашылықта классикалық әдістер мен дәстүрлі көркемдік материалдарды қабылдамайтын, қарапайым геометриялық формалы, бейтарап түсті (қара, сұр), шағын көлемді өндірістік және табиғи материалдарды, индустриалық өндірістің сериялық әдістерін пайдаланады (Мәдени-филос. энц. сөзд.).

МИНИМАЛИСТ з а т. *Минимализмді жақтаушы адам.* Ол өзінің *м и н и м а л и с т* екенін байқатты (Ауызекі).

МИНИМЕТР [лат. minimus] з а т. т е х. *Сызықтық мөлшерді анықтауға арналған аспап. М и н и м е т р* – сызба жұмысына керекті аспап (Ауызекі).

МИНИМУМ[1] [лат. minimum] з а т. **1.** *Ең кіші шама, ең аз сан, мөлшер.* Екі толқынның максимумдары да, *м и н и м у м д а р ы* да бір-біріне дәл келген (А.Қалығұлов, Жарық.). *М и н и м у м* – мөлшердің ең азы, бірдеменің ең кішкентайы (Саяси сөздік).//*Кем дегенде, ең аз дегенде.* Бұл жұмысты ойдағыдай орындап шығу үшін *м и н и м у м* бір апта уақыт керек («Жас Алаш»). **2.** *Белгілі бір сала, мақсат т.с.с. үшін қажетті құрал, білім, шаралар жиынтығы.* Алдағы бағдарлама сәтті іске асуы үшін күнкөріс минимумы, агрономиялық және зоотехникалық *м и н и м у м* анықталады («Егемен Қазақстан»).

МИНИМУМ[2] з а т. *Белгілі бір пән бойынша өтілетін шағын курс, тапсырылатын емтихан.* Оларды техникалық *м и н и м у м* курсынан өткізу керек (Адам және химия).

Кандидаттық миниум. ғ ы л. *Кандидаттық диссертация қорғау құқығына ие болу үшін аспиранттар мен ізденушілер тапсыратын емтихан.* Мектеп қабырғасында жұмыс істей жүріп, *к а н д и д а т т ы қ м и н и м у м* д а тапсырып үлгерді («Соц. Қаз.»). Жақында Гүлжан *к а н д и д а т т ы қ м и н и м у м* тапсырмақ болып институттың ғылыми хатшысына өтініш қағаз беріп кетіп еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

МИНИСТР [франц. ministre] з а т. *Мемлекеттік басқару ісінің белгілі бір саласына басшылық етіп отырған лауазым иесі, үкімет мүшесі. М и н и с т р* – мемлекеттік басқарудың белгілі бір саласының, министрліктің басында отырған жоғары қызмет бабындағы адам (Саяси сөздік). Одақтас, ниеттес елдің *м и н и с т р і* Москваға келудің өзін көз жұмған тәуекел, жүрек жұтқан ерлікке балады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Кеше Каирде осы аймақтағы елдердің Сыртқы істер *м и н и с т р л е р і* бас қосып, екі ел шиеленісінің жайын талқыламақ еді («Егемен Қазақстан»).

МИНИСТРЛІК з а т. с а я с и. *Белгілі бір салаға басшылық көрсетуде министр басқарып отырған мекеме.* Қазақстан Республикасының

Үкіметі *м и н и с т р л і к т е р д і ң*, мемлекеттік комитеттердің, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың қызметіне басшылық жасайды (ҚР Конституциясы). И.Байрамов СССР Халық шаруашылығы *м и н и с т р л і г і н і ң* Құрмет Грамотасымен наградталды (Жүлдегерлер). Алматыдағы *м и н и с т р л і г і м і з* біздерді семинарға шақыра қалды, бардым (Б. Аманшин, Жар мұңы). Шетелдік қазақтарға арналған дайындық бөлімдері де осы *м и н и с т р л і к* қарауында («Қаз. әдеб.»).

МИНИТРЭК з а т. *Американдық радиоэлектронды жүйе. М и н и т р э к* жердің жасанды серігінің кординатын анықтауға арналған (Қаз. тіл. термин. Әскери).

МИНОГА з а т. з о о л. <лат. petromyzoniformes> *Жылан денелі, омыртқалы су жәндігі. М и н о г а н ы ң* көз тортасында сәуле нұрын сезетін ерекше элементтер болады (К.Күленов, Қазақст. балық.). *М и н о г а н ы* пісіріп, қуырып немесе басқа да жолдармен баптап жейді (Т.Тілеуғабылов, Балық). Ересек *м и н о г а л а р* арасында жыртқыш түрлері де бар (Зоология).

Каспий миногасы. з о о л. <лат. Caspiomyzon wagneri> *Каспий теңізі су алабының Әзірбайжан және Солтүстік Каспий жағалауында тараған, ұзындығы 20–55 см, салмағы 30–200 г-дай болатын, денесі жалаңаш, пішіні жыланбалық тектес миногалар тұқымдасының жалғыз түрі. К а с п и й м и н о г а с ы* өзендерде су құрылыстарын салу нәтижесінде көбею жағдайының өзгеруіне байланысты бүкіл Каспий алқабында саны өте жылдам кеміп келе жатыр (Қазақст. қызыл кітабы).

МИНОМЕТ о р. з а т. ә с к. *Жарылғыш жарықшақты снаряд, минаны ататын зеңбірек, минаатар.* Алты стволды екі *м и н о м е т* құрулы тұр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Дұшпанның *м и н о м е т т е р і* өзенге қарай атқылап жатыр (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Көлбай *м и н о м е т і н* ашық алаңға орнатып, төтелеп атты («Лен. жас»). *М и н о м е т* жаудың әскері мен атыс құралдарын жоюға қолданылады (Б.Момышұлы, Москва).

МИНОМЕТЧИК ор. з а т. к і т. ***Миометші***. Шабуылдап келе жатқан фашистерді кейінде тұрған *м и н о м е т ч и к т е р* атқылай бастады (От ортасы.). Немістердің артиллериясына қарсы біздің *м и н о м е т ч и к т е р* жауап қайырып жатты (М.Ғабдуллин, Ел намысы).

МИНОМЕТШІ з а т. ә с к. *Миномет бөлімшесінде істейтін әскери адам. М и н о м е т ш і л е р* аман екен, бірақ олардың ататын минасы таусылыпты (Ж.Тілеков, От кешу). *М и н о м е т ш і* Қарсыбай Сыпатаев Сталинградты қорғауда ең соңғы минасы қалғанда, жау танкісінің астына құлады, бірақ танкті ілгері өткізбеді (Б.Мәдиев, Өрендер).

МИНОНОСЕЦ ор. з а т. ә с к. *Күшті торпедалы құралы бар соғыс кемесі. М и н о н о с е ц* соғыс қаруымен жарақатталды (Ауызекі).

МИНОР [итал. minore] з а т. м у з. *Үш дыбыстылық анкордқа және оның өзіндік мәнеріне негізделген үйлесім. М и н о р д ы ң* мажорға қарама-қарсылығы – музыкадағы суреттердің негізгі бір үйлесімді әдісі («Жалын»).

МИНОРИТ [лат. minores] з а т. с а я с и-ә л е у м. *Азшылық (сайлау кезіндегі).* Оған 1991 жылдың маусымында Женевада өткен ЕҚЫҰ-ның ұлттық азшылықтар (*м и н о р и т т е р*) мәселесіне байланысты конференциясына барғанда көзіміз жетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МИНОРИТАРЛЫ с ы н. с а я с и-ә л е у м. *Бәсең, саяси-әлеуметтік рөлі салғырт.* Қазақстанда орыс тілі *м и н о р и т а р л ы* тілге айнала бастады («Тілтаным»).

МИНОРЛЫ с ы н. м у з. *Минорға арналған, минорға тән.* Басты кейіпкердің орындауындағы *м и н о р л ы* көңіл күй бір сәт минорлы гаммаға, м и н о р л ы аккордқа ауысып отырады («Қаз. әдеб.»).

МИНОРЛЫҚ с ы н. м у з. *Минорға қатысты, соған тән. М и н о р л ы қ* ладта шығарылған әнде зілді көңілсіздіктің кескіні бар («Қаз. әдеб.»).

МИНОТ з а т. с ө й л. ***Минут.*** Бір академиялық сағат қанша *м и н о т* болады? («Ана тілі»).

МИНӨТ з а т. с ө й л. ***Минут.*** Қаһар қылса Алламыз, Құдай берсе қайратын Аяман жаудан бір *м и н ө т* (Қамбар батыр).

МИНРЕП з а т. ә с к. *Минаны оның зәкірімен біріктіретін трос.* ≈ *М и н р е п* алдырды.

МИНТАЙ з а т. з о о л. *Треска тұқымдас кәсіптік маңызы бар балық түрі.* ≈ *М и н т а й* ауланды.

МИНУС з а т. **1.** м а т. *Математикада азайту, шегеру белгісі (–) немесе теріс шаманы білдіретін таңба.* Берілген санға қарама-қарсы санды көрсету үшін, сол берілген санның алдына *м и н у с* таңбасы қойылады (Алгебра). **2.** *Цельсий шкаласы бойынша, 0-ден төменгі деңгей, суықтық.* Тыста суық *м и н у с* отыз градус, Көкте қанат қаға алмас-ау, сірә, құс Мені күтіп қалады-ау деп, үйіңнен Шығыпсың ғой, сәулем, соған мың алғыс (Т.Молдағалиев, Мен де жиырма.).

МИНУТ [лат. minutus] з а т. *Алпыс секундқа тең уақыт өлшемі, мөлшері.* Мүмкіндігіңіз болса, бірер *м и н у т қ а* қабылдасаң екен (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Жігіттікке жетелеген

Секунд, *м и н у т*, сағат деген Жаралыс бұл солай деген, Балалықты ұрлаған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Санаудың алпыстық жүйесі қазірдің өзінде астрономияда уақыт өлшеу ісіне (бір сағатта алпыс *м и н у т*, бір минутта алпыс секунд деген сияқты) пайдаланып келеді (А.Көбесов, Сөнбес. жұлдыз.).

Бір минут. *Азғана уақыт, сәл ғана. Б і р м и н у т қ а* тоқтатты (Ауызекі).

МИНУТСЫЗ с ы н. *Минуты кем*. Ол сағатына қарады: он бес *м и н у т с ы з* төрт екен (Олар Отан үшін.). Сағатқа қарашы өзің. Сенің кеткеніңе он бес *м и н у т с ы з* екі сағат болды (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

МИНУТТАП үс т. *Минут түрінде, минутпен есептеп, минут көлемінде*. – Уақытты *м и н у т т а п*, секундтап үнемдеп жүргенде, басыма тағы да бір жұмысты сатып алғаным ба, – деп күлді Бақтыбай (Ж.Тәшенов, Қаратас). Жұмыр жерді жылдап айналған Колумб пен *м и н у т т а п* айналған Гагариннің есімі тұңғыштар ретінде қатар аталады (Қ.Найманбаев, Серт).

МИНУТТАЙ с ы н. *Минут мөлшеріндей, минут шамасындай*. Қанды алуға 5–7 *м и н у т т а й* уақыт кетеді (А.Дайыров, Хирург.). Поезд келуге он *м и н у т т а й* уақыт қалған (Қ.Мұқанбетқалиев, Тоғай.). Ала алмай ешқайсысы аңдасумен, Арада он *м и н у т т а й* уақыт өтті (С.Мәуленов, Таңд.).

МИНУТТЫҚ с ы н. **1.** *Минутқа тең, соған парапар*. «Красный Восток» аудан орталығынан таяқ тастам жерде: автобуспен бес-он *м и н у т т ы қ* жол (Ж.Бектенов, Қызылшашы.). Ең ұзақ баяндама қырық-ақ *м и н у т т ы қ* болады, іске байланыссыз сөздер айтылмайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Азғана уақыттық*. Қорқу сезімі – *м и н у т т ы қ* нәрсе (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Минуттық үнсіздік. *Қаза болған адамдарға құрмет көрсету мақсатымен ресми қатынаста өткізілетін бір сәттік үнсіздік сақтау салты*. Олардың құрметіне бір *м и н у т т ы қ ү н с і з д і к* болды («Соц. Қаз.»).

МИНІМДЕЙ с ы н. ж е р г. *Титтей, кіпкішкентай*. Құмырсқа *м и н і м д е й* болғанымен, еңбекшіл жәндік (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МИО... [грек. mys] *Бұлшық етке қатысты айтылатын шет тілінен енген күрделі сөздің құрамды бөлігі*.

МИОБЛАСТАР [грек. mys – бұлшық ет, грек. blastos – ұрық] з а т. *Ет ұлпасы дамитын бастама жасушалар*. Ет ұлпасының *м и о б л а с т а р ы* көлденең жолақты бұлшық ет ұлпасы миотомнан дамиды (Биология).

МИОВИРУСТАР [грек. mys – бұлшық ет, лат. virus – у] з а т. б и о л. *Бактериофагтарға жататын тұқымдастық. М и о в и р у с т а р* күрделі бірліктерден тұрады (Биология).

МИОГЛОБИН [грек. mys – бұлшық ет, лат. globus – кішкене шар] з а т. м е д. *Омыртқалы жануарлар мен адамның бұлшық еттерінде оттекті тасымалдайтын күрделі ақуыз*. Ет тіні жиырылғанда капилляр қан тамырының жиырылуы нәтижесінде оттектің парциалды қысымы кенет төмендеген кезде *м и о г л о б и н н е н* жұмыс істеп тұрған бұлшық етке қажетті оттек бөлініп шығады (ҚҰЭ).

МИОГРАФИЯ [грек. myos – бұлшық ет, gropho – жазушы] з а т. т е р м. *Қозғалыс дағдысы мен сөйлеу механизмін графикалық тіркеудің психофизиологиялық қызметі. М и о г р а ф и я* арнаулы аспап арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МИОЗИН з а т. б и о л. *Бұлшық ет тарамдарының құрамында болатын ерігіш ақуыз*. Бұлшық ет құрамындағы *м и о з и н* белогы осы фермент тәрізді әсер ететінін академик В.Энгельгард тұңғыш рет ашқан (ҚСЭ).

МИОЗИТ [грек. myos – бұлшық ет] з а т. м е д. *Бұлшық еттің қабынуынан болатын ауру*. Пиодермия пайда болуынан басқа суықтан тұратын радикулит, *м и о з и т* т.б. аурулар жиі байқалады (О.Сейкетова, Теріні күту). *М и о з и т* жедел және созылмалы түрге бөлінеді («Денсаулық»).

МИОКАРД [грек. mys – бұлшық ет, kardia – жүрек] з а т. а н а т. *Жүректің бұлшық еті*. Бұдан екі ай бұрын Саматтың әкесін де *м и о к а р д* инфарктінен емдеп жазып алған екен («Қаз. әдеб.»).

МИОКАРДИТ з а т. м е д. *Жүректің бұлшық етінің ауруы*. Дәрігер *м и о к а р д и т т і* анықтады (Ауызекі).

МИОЛОГ з а т. *Миология маманы*. ≈ Білімді *м и о л о г*.

МИОЛОГИЯ [грек. mys – ет, logos – ілім] з а т. а н а т. *Бұлшық еттерді зерттейтін ғылым саласы. М и о л о г и я* – бұлшық ет туралы ілім (ҚСЭ).

МИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Миологияға қатысты, соған арналған*. ≈ *М и о л о г и я л ы қ* зерттеу.

МИОМА [грек. mys – ет, oma – ісік ауруларына жалғанатын жалғау] з а т. м е д. *Бұлшық ет тінінде болатын қатерсіз ісік*. Бұл шеке құрттың ісіктердің *м и о м а*, саркома ауруларының бірі болуы мүмкін (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк.). *М и о м а* бірыңғай салалы ет тінінен өседі (ҚҰЭ).

МИОМЕТРИЙ [лат. myometrium] з а т. *Жатырдың ортаңғы етті қабығы. М и о м е т р и й* бірыңғай салалы ет ұлпасынан тұрады (Биология).

МИОПАТИЯ [грек. myopathos] з а т. м е д. *Бұлшық ет ауруының бір түрі. М и о п а т и я* тұқым қуалайтын аурудың түріне жатады («Қазақст. әйелдері»). *М и о п а т и я н ы ң* дамуына бұлшық ет клеткаларындағы зат алмасу процесінің бұзылуы, нуклеин қышқылы синтезделуінің өзгеруі негіз болады (ҚҰЭ).

МИОЦЕН [грек. meion – аз, kainos – жаңа] з а т. ғ ы л. *Кайназой заманындағы неоген дәуірінің алғашқы геологиялық кезеңі. М и о ц е н д е* ылғалы мол ормандар мен батпақты жерлерде тіршілік еткен жануарлардың жойылып кетуі – бұл кезеңде климаттың құрғақ болғанын дәлелдейді (ҚСЭ).

МИӨТ з а т. э т н. *Жүк тартатын түйенің мойнына қажамас үшін кигізетін киіз ораған басқұр. М и ө т* қажалып ұшықпасын деп жараның айналасына қоятын шиыршықтап ораған мақта не шүберек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

МИПАЗ с ы н. с ө й л. *Бипаз, биязы, сыпайы. М и п а з,* майда жүріс емес, соншама ауырлық та жоқ, туфлидің биіктігінен бе, аяғын қадаңқырап басады (Т.Тілеуханов, Келешек). Мына еңістегі көбелек қанатын күйдіретін аптап сап басылып, *м и п а з* самал еркелете аймалайды (Ы.Кененбаев, Інжу-маржан.).

МИПАЗДА= е т. с ө й л. ***Бипазда** (баптау, мәнерін келтіру, әдемілеу).* Желкесіндегі үрпиген көк бурыл шаштарын саусағының ұшымен *м и п а з д а п* сылап алып, қушиған жауырынын қомдап, қолын ербеңдетіп, күбірлеп сөйлеп кетеді (М.Мағауин, Көк мұнар). Оны *м и п а з д а п* мақтап алу қажет (С.Бақбергенов, Кентау). Өзгені жазғырғаным емес мұным, *М и п а з д а п* мүсіркеуді көп естідім (Б.Аманшин, Жайық.).

МИПАЗДАЛ= е т. с ө й л. ***Бипаздал**.* Жаз бойы әкемнің қолынан жөнделіп шыққан ат машиналары егіннің тың шашағына түсіп, жарым бөлегі *м и п а з д а л ы п* қолмен орылады (Ә.Әзиев, Шұғыл.).

МИПАЗДАН= е т. с ө й л. ***Бипаздан**.* Манағыдан бері *м и п а з д а н ы п,* маңғазданып бейбіт ағып жатқан кәрі өзен өз мінезін кілт өзгертіп, енді тіпті долданып кетті (О.Бодықов, Ақ құс).

МИПАЗДАТ= е т. с ө й л. ***Бипаздат**.* Осылайша өз тілінде бипаздатып, *м и п а з д а т ы п* айтып келді де, сөз соңында екіұшты сыр жарды (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

МИПАЗДАУ *Мипазда етістігінің қимыл атауы.* Кеш басталып, Баукеңді мақтау, *м и п а з д а у* көп айтылды (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Биекең қазақы қарапайым кісіше салдырлап сөйлейді, мәнісіне *м и п а з д а у ы ң м е н* шаруасы жоқ (Б.Аманшин, Жар мұңы).

МИПАЛАУ з а т. т а м а қ. *Пісірілген бастың миына ұсақталған құйқа, ұрт еттері, екі көз, құйрық май, бауыр қосып, тұздық құйып араластырып жасалатын тағам.* Семейдің ет консерві комбинаты *м и п а л а у,* сүрленген құйрық, шұжық, сүр ет, жал, жая сияқты жаңа тағамдар жасап шығара бастады («Лен. жас»). Көп жерде миына ұсақтап құйрық қосып, *м и п а л а у* деп аталатын күшті тағам жасалып, дастарқан басындағыларға ауыз тигізеді (С.Қасиманов, Қаз. ұлт. тағам.). *М и п а л а у* құрметті қонақтарға еттен кейін тартылады. Сол кісілердің рұқсатымен бүкіл дастарқан басындағылар ауыз тиеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МИПАЛАУДАЙ с ы н. *Мипалау сияқты, мипалау тәрізді.* Әлгі бала не болды демей, сасқалақтап, ал кеп менің аяғымды *м и п а л а у д а й* мыжғыласын (М.Сүндетов, Құмадағы.).

МИПАЯ с ы н. ж е р г. *Уақ, кішкене.* Бау тасып жүргендер – ылғи *м и п а я* бала-шаға (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

МИПОРА з а т. *Нәруыз түріндегі көбік аминопласт; құрылыста жылу және дыбыс оқшаулаушы материал. М и п о р а* құрылыста қолданылады (Химия).

МИРАБИЛИТ [лат. mirabilis] з а т. г е о л. *Түссіз, кейде ақ, сарғыштау, көкшіл, жасылдау, жылтырлығы шыныдай, қаттылығы – 1,5-2, жіктілігі (100) жетілген, меншікті салмағы – 1,48, сульфаттар класына жататын минерал.* Осыдан кейін ғана натрий сульфаты *м и р а б и л и т* түрінде шөгіп, ас тұзы кристалданады («Білім және еңбек»). *М и р а б и л и т* тұзды көлдерде + 18°С-та кристалданады. Сода, шыны, бояу өндірісінде, медицинада пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология).

МИРАКЛЬ [франц. mirakle] з а т. ә д е б. *Ортағасырлық Еуропа елдерінде діни-ғибратты өлеңмен жазылған драма жанры.* 19–20 ғасырларда ортағасырлық *м и р а к л ь д і ң* қайта өрлеуі символистік театр мен драматургияның діни тақырыптарға бой ұруына байланысты болды (ҚҰЭ).

МИРАҚОР з а т. к ө н е. *Атшы, атпаз, атбегі.* Көрсетіп, көпке де оқып осы хатты, Кей-Қысырау күліп-ойнап кешке жатты. Ертелеп елден бұрын өзі тұрып, Киініп *м и р а қ о р г а* ерттетті атты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МИРАС [ар. ميراث] з а т. *Әкеден балаға, баладан немереге қалатын мұра.* Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан *м и р а с* алған, ананың сүтімен емген надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген (Абай, Тол. жин.). «Кисневка» қышлағы – мұның жері, Шын *м и р а с* атасының еңбектері.

Мінезі араз екі бай тату екен. Аңға шықса айырылмай жүргендері (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ауыз әдебиетінің көбі – он тоғызыншы ғасырдың *м и р а с ы*. Арғы әдебиеттен қалған жұрнақ аз (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Аталарыңнан қалған азғана *м и р а с т ы* көзім тірісінде өзім бөліп берейін (С.Қасиманов, Алтай).

МИРАСКЕР з а т. с ө й л. ***Мирасқор***. Қазақ әдебиетін де оның басты нысанасы – ұнамды кейіпкерді халық шығармашылығының *м и р а с к е р і* деп қорытуға негіз бар (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

МИРАСКЕРЛІК з а т. *Мирасқор болушылық, мұрагерлік*. Жақсы мағынасындағы *м и р а с к е р л і к* деп атадан балаға эстафета ауысуы деп осыны айтса керек (М.Қаратаев, Шығ.).

МИРАСҚОР [ар. ميراثخور] зат. *Мирасқа (мұраға) ие болушы, мұрагер*. Ғалым өмірінің заңды жалғасы, ата мұрасына ие болып қалған *м и р а с қ о р* шәкірт еді (С.Мәуленов, Үркер.). Біздер, ақынның *м и р а с қ о р л а р ы*, Сұлтанмахмұт мерекесін поэзия тойына айналдырып, кемеңгер ақынның есімін жаңғырта түсуге тиістіміз («Қаз. әдеб.»). Жоқ еді бұрын менің *м и р а с қ о р ы м*, Басымнан Қайысты алып кетті сорым. Оллаһи, маған малдың керегі жоқ, Ол малға ие болмақ сіздерге орын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МИРАСҚОРЛЫҚ з а т. *Мирасқор болушылық, мұрагерлік*. Құдайдан бір *м и р а с қ о р л ы қ т ы* үміт етіп, малының садақаға көбін шашқан (Ғашықтық дастан.). Әке тағдырын *м и р а с қ о р л ы қ п е н* басатын мен бір патша тұқымы сияқтымын (З.Шүкіров, Жас жесір).

МИРАС-МҰРА з а т. *Атадан қалған мұра мен мирас*. Бұл дәстүр атаның таяғын бала ұстағандай *м и р а с-м ұ р а* болып қала бермекші (С.Аққошқаров, Бақыт). Енді олар *м и р а с-м ұ р а* көкірегінді жатқан кернеп (С.Мәуленов, Найзағай).

МИРАССЫЗ с ы н. *Мирасы жоқ, мұрасыз*. Алды-артым тұлдырсыз, *М и р а с с ы з* кетіп барам (Р.Тоқтаров, Ертіс).

МИРАСТАЙ с ы н. *Мирас сияқты, мирас тәрізді*. Баяғы атышулы Маман байдан қалған *м и р а с т а й* көріп, бүкіл қалың табын оны көздің қарашығындай сақтап, тұмсықтыға шоқытпай, тұяқтыға таптатпай келе жатқан (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Түйелеп артқан матасы, Тайлап артқан қант пен шай. Алмаспаған болыстық атадан қалған *м и р а с т а й* (Н.Байғанин, Өрісте.).

МИРАСТАН= е т. *Мұра етіп қалдырылу*. Жас ұрпақ өндірістік ғылыми-техникалық және қоғамдық организмді өз әкелерінен *м и р а с т а н ы п* отыр («Лен. жас»).

МИРАСТАНУ *Мирастан етістігінің қимыл атауы*. Мұның бәрі – *м и р а с т а н у ы н ы ң* арқасы (Ауызекі).

МИРАСТЫҚ с ы н. *Мирасқа қатысты, соған тән*. ~ Көпті қадірлесең, өзің сыйлы. Өз ырзығыңды ойламай, көпке қам жаса, – деп Мұхтар алдында отырған жасқа *м и р а с т ы қ* сөзін айтты (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Әкеден қалған қара шаңырақтың иесі ретінде *м и р а с т ы қ қ а* өткен ен байлық қорында қалды (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

МИРАЦИДИЯ з а т. з о о л. *Бауыр сорғыштың алғашқы кірпікшелі дернәсілдік сатысы*. ≈ *М и р а ц и д и я* зерттелуде.

МИРЗА [ар. ميرزا] з а т. *Кейбір шығыс елдерінде шенеунік пен ғалымдарға берілетін құрметті атақ*. ≈ *М и р з а* атанды.

МИРРА з а т. б о т. *Африкада өсетін ағашта болатын, медицинада қолданатын хош иісті смола*. Ағаштан *м и р р а* алынды (Ауызекі).

МИРЫҚ-СИРЫҚ з а т. *Жарым-жарты, жарлы-жақыбай, кембағал*. Келетіндердің бәрі де осындай жарым-жарты, *м и р ы қ-с и р ы қ* болатын шығар (С.Алдабергенов, Асу). Енді мынау *м и р ы қ-с и р ы қ* жәрдем сұрап аузын ашып, ұмтылады бәрі бірдей (А.Тоқмағанбетов, Көгілдір.).

МИРТА [грек. mirtos] з а т. ө с. *Хош иісті, ақ гүлді үнемі көгеріп тұратын өсімдік*. *М и р т а* – мәңгі жасыл өсімдік (ҚҰЭ).

МИСАҚ[1] з а т. з о о л. *Қазақстанды мекендейтін үйректің бір түрі*. Көлде *м и с а қ* жүзіп жүр (Ауызекі).

МИСАҚ[2] [ар. ميثاق] з а т. д і н и. *Адам мен Алла арасындағы алғашқы ант*. Бұл дүниенің байлығына, атақ-даңқына қол жеткізсе де, адам баласының жүрегі тыншымайтынның басты себебі осы *м и с а қ т а ғ ы* антқа байланысты (ҚҰЭ).

МИСАҚТАЙ с ы н. *Әуелдегідей, о бастағыдай*. Әддіден асқан жерім жоқ, біреудің жесірін алмадым, қаражорға мінбедім, қара торқа кимедім, әзірге асқандығым *м и с а қ т а й* жалғыз тартып барамын (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

МИСАЛ з а т. **1.** е с к і к і т. ***Мысал.*** Көптің бәрі осындай *м и с а л* етсең, «Көп айтты», – деп, алданып уағда күтсең, Ғапыл боп, көп нәрседен бос қаласың, Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең (Абай, Тол. жин.). Махамбет Хадишаны *м и с а л* қылма, Шықпайсың бұл сөзбенен әзір қырға (Айтыс). **2.** *Секілді, тәрізді, сияқты*. Аһу нәркес көзімсің, жан-жан деген сөзімсің, Жаһан ішінде *м и с а л ы н ы ң* жоқ, мөлдір де таза сезімсің (Таһир-Зуһра). Иранбақ жаннат – *м и с а л* тамашасы, Сабы алтын қызыл яқут тарантасы (Ғашық-наме).

МИСКА ор. з а т. с ө й л. *Металдан, ағаштан не күйдірген саз балшықтан жасалған шұңғыл ыдыс. М и с к а* суға толды (Ауызекі).

МИСС [ағыл. miss] з а т. **1.** *Ағылшын тілді елдерде тұрмыс құрып үлгірмеген бойжеткенге қарата айтылатын ізет атауыш, бикеш. М и с с* – ағылшынша ізет атауы (Ауызекі). **2.** *Батыс елдері тілдік дәстүрі бойынша, өзінен кейінгі зат есім сөзбен тіркесіп келіп, белгілі бір қасиеттеріне қарай қыздар арасындағы ең үздігі деген мағынаны білдіреді.* ≈ *М и с с* Европа.

МИССИОНЕР [франц. missionnaire] з а т. *Басқа діндегілер арасына өз дінін уағыздау үшін жіберілетін, әдетте христиан, католик, будда діндегі адам.* Көптеген буддистік митыңмитың *м и с с и о н е р л е р* Қытай, Бирма т. б. елдерге жіберіліп отырды (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Куба өз тарихында басынан басқыншылардың, отаршылдардың, *м и с с и о н е р л е р д і ң,* жұмыссыз кеткен капиталистік бос белбеу арамтамақтардың – бай саяхатшылардың миссияларын талай-талай өткерді (Б.Момышұлы, Шығ.). Осы жоспарын жүзеге асыруға *м и с с и о н е р л е р д і* топтобымен жіберіп отырғаны да баспасөз бетінде жиі айтылып жүр («Қаз. әдеб.»).

МИССИОНЕРЛІК з а т. *Миссионер міндетін атқарушылық, миссионер болушылық. М и с с и о н е р л і г і* ме, қоздырған ру алакөздегі ме? Ыбырай әйтеуір осылардың бәріне ызалы кекпен қарайды (Ж.Молдағалиев, Самал.). Өзгертті сыртқы түрін түгелімен, Қалыпты *м и с с и о н е р л і к* кебін киіп (С.Торайғыров, Шығ.).

Миссионерлік қызмет. *Басқа діндегілерді өзге дінге кіргізу мақсатын көздейтін қызмет.* Елбасы әкімдерге осы тапсырмасын қадай айтқан тұста Маңғыстау облыстық әкімияттың Ақтау қаласының бір топ тұрғындары мен облыстық білім басқармасы атынан американдық коммерциялық емес «ЭССИ» заңсыз *м и с с и о н е р л і к қ ы з м е т п е н* айналысып жүргендігі туралы шағым, ақпарат келіп түсті («Егемен Қазақстан»).

МИССИС [ағыл. missis] з а т. *Ағылшын тілді елдерде күйеуге шыққан әйелге қарата айтылатын ізет білдіру атауышы.* Бұл үйдегі мистер Чаплерзге *м и с с и с* Кларк қызмет ететін («Қаз. әдеб.»).

МИССИЯ [лат. missio] з а т. **1.** с а я с и. *Белгілі бір мемлекеттің арнаулы мақсатпен шетелге жіберетін өкілдігіне тапсырылған міндеттеме.* Сіздердің *м и с с и я л а р ы ң ы з* – достықтың, көмектің, революциялық Кубамен саяси-экономикалық, мәдени, техникалық сауда қарым-қатынасын нығайта берудің *м и с с и я с ы* (Б.Момышұлы, Шығ.). Бұл колонизаторлық-миссионерлік, шовинистік езгідегі ұлттарға тәуелсіздік алу мүмкіндігін беретін алғашқы ресми құжат еді. Ұлттар туралы декларация, шындығында да, өзінің тарихи *м и с с и я с ы н* орындады («Жұлдыз»). **2.** д и п л. *Басқа бір мемлекеттің үкіметі жанындағы елші басқаратын дипломатиялық өкілдік.* Әр елдегі өкілдік *м и с с и я н ы* елшілер басқарады (Саяси сөздік). **3.** д и п л. *Арнаулы мақсатпен басқа бір мемлекетке жіберілген делегация.* Достастық елдерге жіберілген әскери *м и с с и я* өз міндетін абыроймен атқарды (ҚСЭ).

МИСТЕР [ағыл. mister] з а т. *Ағылшын тілді елдерде ересек ер азаматқа қарата айтылатын ізет білдіру атауышы.* Бір минуттан кейін фельд шер *м и с т е р* Бейльдонның марқау шыққан сылбыр сөзін тыңдады (М.Қаратаев, Далада.). Құрметті *м и с т е р,* біздің бүгінгі кездесуіміздің өзі біраз нәрсенің басын ашып бермей ме (С.Сматаев, Бунақ).

МИСТЕРИЯ [грек. mysterion] з а т. т а р. *Ескі замандағы гректер мен римдіктерде болған діни театр жанры.* Кейін келе *м и с т е р и я н ы ң* діни мазмұны сауық-сайранның, реалистік бағыттың көлеңкесінде қалып қойған («Жұлдыз»).

МИСТИК з а т. *Табиғаттан тыс күшке, кереметке сенетін, мистицизм жолын ұстанушы адам.* Әр сөзден жоралғы жасай беретін, сіз *м и с т и к* пе едіңіз? (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы). Ұлықбектің әкесінің қарамағында Шейх Қасым Әнуар дейтін мұсылман жолынан ауытқушы *м и с т и к* өмір сүреді (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

МИСТИКА [грек. mystik] з а т. **1.** *Табиғаттан тыс, тылсым күшке сенушілік, мистицизм. М и с т и к а н ы ң* негізінде табиғаттан тыс күштерге сенім жатыр (Психология). *М и с т и к а* (мистицизм) – құпия, түсініксіз, табиғаттан тыс нәрсеге сену (Саяси сөздік). **2.** а у ы с. *Түсініксіз, жұмбақ, түсіндіруге келмейтін құбылыс.* Бұл өзі – түсініп болмайтын жұмбақ, жатқан *м и с т и к а* («Жалын»).

МИСТИКАЛЫҚ с ы н. к і т. *Мистикаға қатысты, мистикаға тән.* Дүниеге діни көзқарас *м и с т и к а л ы қ* сенімдерге негізделген (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Пифагордың еңбектерінде зор ғылыми табыстармен қатар түкке тұрмайтын, ғылымға жат, діншілдік – *м и с т и к а л ы қ* сарындар да бар (М.Ысқақов, Математика.). Әбдірахман Жәмиден бастап көптеген софы ақындар Жүсіп пен Зылиханың махаббатын *м и с т и к а л ы қ* кейіпте сипаттауға басымдық берген («Айқын»).

МИСТИКАСЫЗ с ы н. *Мистикадан аулақ, мистиканың қатысынсыз.* Олардың күш-қуаты *м и с т и к а с ы з,* Отанды сүйген, езілген елді сүйген патриотизмдік қасиетте (Ә.Тәжібаев, Өмір).

МИСТИФИКАТОР з а т. *Мистификациямен шұғылданушы адам.* Өзі барып тұрған *м и с т и ф и к а т о р* (Ауызекі).

МИСТИФИКАЦИЯ [грек. mystes – құпияны білетін, лат. facere – іске асыру] з а т. *Әдейілеп адастырушылық.* Андрей аңдамай әрекет жасап, *м и с т и ф и к а ц и я н ы ң* құрбаны болды (Т.Шаханов, Көгілдір). Жәмила қашып кетіпті, істеген ісінің бәрі – *м и с т и ф и к а ц и я* (Р.Тоқтаров, Терістік).

МИСТИФИКАЦИЯЛА= е т. *Басын айналдырып алдау, адастыру.* ≈ *М и с т и ф и к а ц и я л а ғ ы с ы* келді.

МИСТИФИКАЦИЯЛАУ *Мистификация ла етістігінің қимыл атауы.* Бұл – Маркстің сөзімен айтқанда, капитализм *м и с т и ф и к а ц и я л а у д ы ң* ең шегіне жеткен түрі (Саяси экономия).

МИСТИЦИЗМ [грек. mistikos] з а т. *Мистикаға негізделген ғылымға қарсы көзқарас, діни-философиялық ілім. М и с т и ц и з м н і ң* көзқарасы бойынша, ақиқатқа ерекше бір жағдайда, жұрттың бәрінің қолынан келе бермейтін, сырлы әдіспен жетуге болады (Марксистік филос.). Әрине, бұл жөнінде ғылым ортағасырлық қате түсініктен, *м и с т и ц и з м н е н* де құралақан емес (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.). Егер тар мағынада алсақ, *м и с т и ц и з м* дегеніміз — Құдаймен ешбір дәнекерсіз тура араласу тәжірибесі; осы сезімнің қуанышы, болмыстың бірлігін сезінудің діни практикасы (Мәдени-филос. энц. сөзд.).

МИСЫЗ с ы н. *Миы жоқ, ақылсыз. М и с ы з* емеспін, мұндай қағазды жыртпаймын (Ә.Әбішев, Ғаламат.). Екіжүзді ел бұзғыш, Еппен қанша күн көрер, Өсек сөзге үрпиіп, Кейбір *м и с ы з* шын көрер (Ү.Кәрібаев, Шығ.).// *Ақылсыз, ақымақ адам.* Аурусыз жандар – *м и с ы з д а р М и с ы з д а* ауру бола ма? Тәні сау, миы науқастар, Ондайға дәрі қона ма? (Ш.Құдайбериев, Шығ.). *М и с ы з* қызды қатын ет – ми батпаққа батып кет (Мақал).

МИСЫЗДАУ с ы н. *Ақылсыздау, ақылы кемдеу, есуастау. М и с ы з д а у* шығар оның, біле тұрып істеген қылығын көрдің бе? («Жұлдыз»).

МИСЫЗДЫҚ з а т. *Мисыз болушылық, ақылсыздық.* Біле тұра өлімге бас тігу – *м и с ы з д ы қ,* мен айтар ем, жындылық деп (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). Желяевтің *м и с ы з д ы ғ ы н а н* қанша жолдасымыз қаза тапты (Ғ.Ахмедов, Жорық.).

МИТАҚАНДАЙ с ы н. ж е р г. *Кішкентай, шиіттей.* Жаңа туған *м и т а қ а н д а й* бала (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МИТИ= е т. *Кіп-кішкентай болып мыжыраю.* Есік жақта *м и т и г е н* шартық бүйір тапал пештің маңдайшасы қара жолақ боп аузы үңірейіп гулетеді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

МИТИНГ [ағыл. meeting] з а т. с а я с и. *Белгілі бір маңызды саяси оқиғаға арналған жиын.* Әйел бір *м и т и н г і д е* сөз сөйлеп тұрған адамдай екі қолын құлаштай сілтеп, екіленіп кетті (Б.Тілегенов, Аққайнар). *М и т и н г* дегеніміз – саяси және күнделікті тіршіліктегі көкейкесті мәселені талқылауға арналған жалпы халықтық, бұқаралық жиналыс («Мәдениет және тұрмыс»). 1991 жылғы 17 желтоқсанда, яғни тәуелсіздік жарияланған күннің ертеңінде, Алматыдағы Республика алаңындағы *м и т и н г і д е* сөйлеген сөзіңіздің түпнұсқасын тауып алып едім («Егемен Қазақстан»). Қазақстан Республикасының азаматтары бейбіт әрі қарусыз жиналуға, жиналыстар, *м и т и н г і л е р* мен демонстрациялар, шерулер өткізуге және тосқауылдарға тұруға хақылы (ҚР Конституциясы).

МИТИНГІЛЕ= е т. *Митинг өткізу.* Орталық алаңда *м и т и н г і л е п* жатқан жастарға күш қолданып, оларды таратуға тырысты («Түркістан»). Сендер тұтқындағы адамсыңдар, *м и т и н г і л е п* еркінсуге сендерге кім хұқық берді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

МИТИНГІЛЕТ= е т. *Митингі өткіздіру.* Баспасөз қызметкерін жинап, *м и т и н г і л е т т і* (Ауызекі).

МИТИНГІЛЕТУ *Митингілет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М и т и н г і л е т у г е* болмайды.

МИТИНГІЛЕУ *Митингіле етістігінің қимыл атауы.* Бүгін сен бізге сабақ бердің. Біз осы күнге дейін *м и т и н г і л е у м е н* келіппіз (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

МИТКАЛЬ з а т. *Мақтадан тоқылатын ең арзан кездеме, тұрсіз шыт.* Қызыл мауыттың бір аршыны он қойға, он аршын *м и т к а л ь* бір қойға айырбасталды (ҚазССР тарихы).

МИТОЗ [грек. mitos] з а т. б и о л. *Жасушаның күрделі бөліну түрі. М и т о з* кезінде клетка ядросында күрделі өзгерістер жүреді (Биология).

МИТРАЛЬЕЗА [франц. mitrailleuse] з а т. *Европадағы картечьпен тез ататын көп ауызды ескі мылтықтың түрі.* ≈ *М и т р а л ь з а м е н* қаруланған.

МИТРОПОЛИТ [грек. metropolites] з а т. д і н и. *Православие шіркеуінің ең жоғарғы дін басшысы.* 1037 жылы Киев *м и т р о п о л и т і* құрылды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Қос *м и т р о п о л и т* серігіммен қыпшақ ханымен сөйлес деп, аттандырып салды (Д.Досжанов, Жібек.).

МИТЫҚ с ы н. с ө й л. ***Митың.*** Осы әбігердің үстіне *м и т ы қ* көк шолағымен есік алдына дейін атпен келіп, Байжан түсіп жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МИТЫҚТА= е т. с ө й л. ***Митыңда.*** Нұрманбет *м и т ы қ т а п* келді де, ашқан есігін зорға жапты (М.Мырзағұлов, Ақық). Тураладың *м и т ы қ т а п,* қысқарып қадам тарылып, сандалып жаның сарылып, Келеміз жылжып қитықтап (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.).

МИТЫҚТАТ= е т. с ө й л. ***Митыңдат.*** Өйткені мыналар шауқарғаны Шәкира құсап *м и т ы қ т а т ы п* қоймады (Б.Тоқтаров, Таудағы ән).

МИТЫҢ е л і к. *Титықтаған қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз. //Митың-митың еткен мардымсыз жүріс, титықтаған қозғалыс. М и т ы ң ы н а* еріп, аз-кем кешігер (С.Талжанов, Адам тур.). *М и т ы ң* аяңы өнбей, шекесі шып-шып тершіп, тамағы құрғап, маңайына жаутаңдай қарады (Д.Досжанов, Жусан.). Ол – мал табудың маңдай терлемес бір соқпағына түсіп алып, табанын тілдірмей, тұяғын ілдірмей, *м и т ы ң* жорғамен келе жатқандардың бірі (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

Митың қақты. *Митың-митың етті.* Жалаң аяқ тақыр бас екі ұл бақанның екі басынан ұстап, иықтарына асты да, ышқырларын бір-бір көтеріп алып *м и т ы ң қ а ғ ы п* жөней берді (М.Мағауин, Көк кептер).

Өгіз митың. *Өгіз аяң, мардымсыз жүріс.* Мына *ө г і з м и т ы ң м е н* биыл таңда егінді орып үлгіре алмаймыз (З.Шашкин, Өмір.). Онсыз да *ө г і з м и т ы ң м е н* келе жатқан такси, ол жүріс те көп болғандай, тоқтап қалды (А.Марқабаев, Ғарыш.).

МИТЫҢДА= е т. *Өнімсіз жүру, мардымсыз қыбырлау. М и т ы ң д а ғ а н* өгіз шананың жүрісінде не береке бар дейсің? (С.Ғаббасов, Өскен.). Екі күн арбамен *м и т ы ң д а й т ы н* жерге үш-төрт сағатта жетіп барудың өзі бір ғанибет емес пе? (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жыл сайын тауға мал шығарғанда, жалғызаяқ сүрлеулермен *м и т ы ң д а п* қанша азап көріп жүр олар (Ғ.Сланов, Шалқар.).

МИТЫҢДАТ= е т. *Мардымсыз етіп аяқ бастырту, өнімсіз қыбырлатып жүргізу.* Арық мәстегін *м и т ы ң д а т ы п* соқамен жер айдаған күннен космос кемелері мен атом электр станциялары дәуіріне жеттік («Қазақст. әйелдері»). Алды-артын тұйықтай орап, ұйтқи соққан боранға бой бермей, *м и т ы ң д а т ы п* келеді (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу).

МИТЫҢДАТУ *Митыңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М и т ы ң д а т у м е н* болды.

МИТЫҢДАУ *Митыңда етістігінің қимыл атауы.* Азын-аулақ дүние-мүліктерін есекке, сиырға артқан кедейлердің *м и т ы ң д а у м е н* жүрістері өнбеді (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

МИТЫҢ-МИТЫҢ е л і к. *Қыбыр-қыбыр, титың-титың еткен қайталама қимылды бейнелейтін сөз. М и т ы ң- м и т ы ң* әдіспен ақжиектен біраз жерге ұзаңқырап кеткен түрім бар (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет). *М и т ы ң-м и т ы ң* өнімсіз жұмысқа кәдімгідей қарнымыз ашып, жарымай қалдық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Буырыл ат қой маңырап, ит үріп, ызы-қызы болып жатқан ауыл жаққа қарай ентелей басады да, ертесіне қосқа қайтқанда мойны салбырап, *м и т ы ң-м и т ы ң* мандымай қояды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МИТІМДЕЙ с ы н. ж е р г. *Битімдей, кішкентай, титтей.* Сен мені *м и т і м д е й* де жақсы көрмейсің (Ө.Қанахин, Дәмелі). Оны көрсем болды *м и т і м д е й* тұмсығымен қабығын жаңа ғана тесіп, жұмыртқадан шыққан ақ ұлпа балапан сезіміне ұқсас бірдеме пайда болады жүрегімнің қақ төрінде (Ө.Қанахин, Құдірет).

МИТІҢ-МИТІҢ е л і к. с ө й л. ***Митың-митың.*** Байғұс көк өгіз көзіне шыбын үймелеп, *м и т і ң-м и т і ң* аяңдап келеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.шығ.). Жауыр көк есек *м и т і ң-м и т і ң* басып, көшеде өтіп бара жатты (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

МИУА [ир. ميوه] з а т. *Жеміс-жидек, мәуе.* Алдыңнан сәулелі нұр төгіледі, *М и у а* ағаш мың түрленіп егіледі, Тұрмысқа социалистік жеткен үшін, Машина ат орнына жегіледі (И.Байзақов, Шығ.). Күн шалмас, *м и у а ң-д ы* алмас адам бар ма, Шағыңды күзеттім де қарап жаттым (М.Дулатов, Шығ.). Бақ-дәулет басындағы бір гәуһар тас. Жоқ болса бұл екеуі ісің оңбас. Қызығы бұл жалғанның мал менен бас, Дараққа *м и у а с ы* жоқ бұлбұл қонбас (М.Дулатов, Шығ.). Жаз өтіп, күз болған соң, *М и у а н ы ң* ұшар гүлдері, Бүлбұлдың тоқтар үндері (Майлықожа, Нақыл).

МИУА-БАҚ[ир.ميوه باغ]зат.*Жеміс-жидекköп өскен мәуелі бақ.* Мен сол сәт ұқтым – сарбаздың сырын саптағы, жайқалтқан жыр мен өнердің *м и у а-б а қ т а р ы н* (Е.Зікібаев, Аққу арман).

МИУАДАЙ с ы н. *Миуа сияқты, миуа тәрізді.* Аузымен құс тістеген дүлдүлім, қаз мойныңды тағы иіп, мөлдіреген *м и у а д а й,* төңкерілген тостағандай көзіңмен үстіңдегі жабуыңа тағы, тағы қарашы (С.Жүнісов, Ақан сері). Секілді жаралғандай таңғы түстен, *М и у а д а й* сабағында аңқып піскен (К.Бектұрсынұлы, Үміт сапары).

МИУАЗАР [ир. میوه زار] з а т. *Ну орман, миуалы ағаштар, миуалы бау-бақтар. М и у а з а р ғ а* кірдік (Ауызекі).

МИУАЛА= е т. *Жемістену, жеміс шығу.* Қарағым, көңілің ашық раушаннан, Бетің аппақ жарқырап атқан таңнан, Дидарыңды бір көрсем, көңілім өсіп, Еккен жеміс секілді *м и у а л а ғ а н* (Ш.Қошқарбаев, Сөйле, Шашеке). Ағыл-тегіл береке, Молшылықтан тұрсын тау, Жемістері *м и у а л а п,* Көктей түссін бақша бау (Қ.Сатыбалдин, Шағын.).

МИУАЛАН= е т. *Жемістену, жеміс-жидектің мәуеленуі.* Егіліп түрлі жеміс *м и у а л а н с а,* Тамаша теңізден де қазған керіз, Тамаша құмда болмай, кімде болар? Асы көп, ақшасы мол, аты семіз (Айтыс).

МИУАЛАНУ *Миуалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түрлі жемістің *м и у а л а н у ы.*

МИУАЛЫ с ы н. *Миуасы бар, жемісті, жидекті.* Тауда туып-өстім, *м и у а л ы,* саялы бағын, таза ауасын жұттым (Б. Әшімов, Қаражал). *М и у а л ы* бау-бақшадан Жұпар самал аңқылдап, Қыз бен жігіт ән салған, Жас дауыстар саңқылдап (Қ.Аманжолов, Шығ.). *М и у а л ы* дарақтай алдына әкеп төге сал, Байлардай қумай тас ұра (Т.Ізтілеуов, Екі егіз). Осылай *м и у а л ы* бақ ішінде, Қозғалмай сол арада үш ай жатты (Батырлар жыры).

МИУАЛЫҚ с ы н. *Миуалы, жемісті, жемістік. М и у а л ы қ* нәр алмаған неше бостан, Көңіл бір мажырасын дария тілі (Қаңлы Жүсіп, Шығ.).

МИФ [грек. mythos] з а т. **1.** *Ежелгі дүниенің шығуы, табиғат құбылыстары, батырлар туралы ертегі-аңыз.* Адам баласының табиғат күштерімен күресін көрсететін әңгіме-ертегілерді *м и ф* деп атайды екен (А.Машанов, Жер асты.). *М и ф т е р д і ң* рәміздік мазмұны арқылы адам қоршаған ортаны түсініп, игере бастаған («Қаз. әдеб.»). Қазақ арасында сақталған *м и ф т е р д е* көшпелі өмір салтына негізделген көріністердің жалпы дүниеге, аспан денелерінің қасиеттері мен қимыл-қозғалысына да телінетіні табиғи жағдай (Қаз. мифтік әңгім.). **2.** *Ойдан шығарылған, жалған, қиял-ертегі. М и ф т е* шын болған тарихи оқиғамен қоса қиял-ертегіге негізделген жәйттер де кездеседі (Педагогика). *М и ф* өзі пайда болған дәуірдің дүниетүсінуін бейнелейді, ол — адамзаттың рухани мәдениетінің алғашқы бітімі (Мәдени-филос. энц. сөзд.).

МИФОЛОГЕМА з а т. к і т. *Ойдан шығарылған, кейіпкер қиял-аңыздың нысаны.* Бүгінде дүниежүзінде лаңкесшілдіктің бірыңғай басқарылатын, тіпті ең қуатты соққымен жойып жіберуге болатын орталығы жоқ. Бен Ладен ыңғайлы *м и ф о л о г е м а ғ а* айналды: адамның қиялына кірмейтін нәрсенің бәрін соған апарып жапсыруға болады. Осы заманғы Көк сақал секілді бірдеңе («Егемен Қазақстан»).

МИФОЛОГИЯ [грек. mithos – аңыз, грек. logos – ілім] з а т. *Мифтердің жиынтығы, миф туралы ілім.* Мифтердің реттелген жинағын *м и ф о л о г и я* дейді (А.Машанов, Жер асты). *М и ф о л о г и я* адамдардың жаратылыс туралы түсінігіне негізделген («Қаз. әдеб.»). **2.** *Адамның өзін таныту құралы, адамның шығармашылық қабілеттерін айқындаудың ежелгі, мәңгілік бітімі.* Ертедегі *м и ф о л о г и я д а* көбінесе дүние бейнесі туралы, оның бөлшектерінің шығуы туралы айтылған (Ор.-қаз. түс. сөздік. Философия).

МИФОЛОГИЯДАЙ с ы н. *Мифология сияқты, мифология тәрізді.* Шолпан – грек *м и ф о л о г и я с ы н д а ғ ы д а й,* сұлулықтың құдайы ғой (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

МИФОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Мифологияға қатысты, соған тән. М и ф о л о г и я л ы қ* көріністердің суреті салынған (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Батырлар жырында ескі наным, ертегі, *м и ф о л о г и я л ы қ* көзқарастар да араласа жүреді (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). К.Әзірбаев айтып келген «Ер Төстік» жырында халықтың көне дәуірдегі *м и ф о л о г и я л ы қ* түсініктерін әйгілейтін деректер бар (Р.Бердібаев, Достық.).

МИФОНИМ [грек. mythos – аңыз, onyma – есім] з а т. л и н г в. *Мифтер мен аңыздағы кез келген (қаһарман, Құдай, жер аты) ойдан шығарылған нысан.*

МИФТІК с ы н. *Мифке қатысты, мифке тән.* Осынысы *м и ф т і к* сайтан емес, кәдімгі адамдар арасындағы ала құйын сайтандық шығар (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жырда қияли, *м и ф т і к* ұғымдар мен нақтылы істер мінездемесі табиғи бірлестікте әсем өрілген (Р.Бердібаев, Достық.).

Мифтік сана. ф и л о с. *Адам баласының алғашқы қауымдық құрылысқа сәйкес келген ең қарапайым санасы, діни санаға дейінгі түрі. М и ф т і к с а н а* көпқұдайшылдық кезеңде көрініс тапты (Филос. сөзд.). Дүниенің, оның ішінде аспан мен жердің жаратылысы туралы айтылатын мифтер *м и ф т і к с а н а н ы ң* келесі бір даму сатысы болып есептеледі (Қаз. мифтік әңгім.).

МИХНАТ з а т. с ө й л. ***Мехнат***. Қайта-қайта Кошкинмен ұстасып кеп, әр жолда бір жарым айдан абақтыда отырып, олар мінезін біліп үлгіру аса қиын, ұзақ *м и х н а т* жолы болды. Мен сізге оларды барлық тұқым-тұяғымен оңай танудың емін айтайын (М.Әуезов, Таңд.)

Жолдасым бейнет болсын, жауым – рахат, Көп тартқыз ғашықтықтың *м и х н а т ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мұндағы кісілер ынсап емес, хайуан, ғазап һәм *м и х н а т қ а* душар болған махлұқтар дәрежесінде еді (М.Дулатов, Шығ.).

МИХНАТТАН= е т. ***Мехнаттан*** *(мехнат шегу, азаптану).* Ата-ана шамасы келсе, *м и х н а т т а н ы п* мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді (Абай, Тол. жин.).

МИХНАТТЫ с ы н. с ө й л. ***Мехнатты***. *М и х н а т т ы* ауыр жүкті мойныма алып, Бір жанды құрбандыққа тұрмын сайлап (Ақан сері, Шығ.).

МИХРАБ [ар. محراب] з а т. д і н и. **1.** *Мешіт ішіндегі имам тұрып намаз оқылатын жер.* Оң жақтағы бөлмеден іргені ойып, *м и х р а б* жасаңдар (С.Санбаев, Аруана). *М и х р а б т ы ң* жақтау керегелері араб жазуы аяттарымен, мозаикамен өрнектелген (М.Әуезов, Шығ.). Төбесі аспанмен таласқан, іші түрлі дұғалықтармен безелген үлкен мешіттің *м и х р а б ы н д а* Байқан молда тәсбиқ тартып отыр екен (Б.Майлин, Шығ.). Мешіттің кең залында лық толған діндарлар *м и х р а б* тұсында жалғыз тұрған ақ сәлдесінің үлкендігі қара қазандай... имамға ұйып, еңкейе, тоңқая құлшылық қылып жатыр (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Ғибадатхана ішінде құлшылық қылып, бас ұратын қасиетті орын.* Біреулер қожаға «Қырық күн бойы таңертеңгі намазды ұлы мешітте, *м и х р а б қ а* бас ұрып оқысаң, қырық бірінші күні Құдайға жақсылап құлшылық етсең, ойыңдағың орындалады», – деп ақыл айтты (Қожанасыр әңгім.). **3.** а у ы с. *Табынатын нысан, бас иетін қасиетті, қадірлі адамы, заты т.б. М и х р а б ы м* сен, бас ұрамын, Тіл жете алмас ғұзіріме, Жетпедім, не жасырамын, Гауһарымның қадіріне (Абай, Тол. жин.).

МИХРАТ [ар. محراب] з а т. е с к і к і т. *Рақат, ләззат.* Лебізің шығар құр жатпа, Сен де сонан *м и х р а т* ал. Тұлпарлар да қалатын, бірі озып, бірі артта (Н.Наушабаев, Манзумат).

МИХУАР [ар. محور] з а т. е с к і к і т. *Кіндік осі.* Біз тұрған осы жер бір жұлдыздай және де *м и х у а р ы н д а* айналғанда, күні-түні болады бізге тынбай (Бәдір).

МИЧМАН [ағыл. midshipman] з а т. ә с к. **1.** *Әскери-теңіз флотындағы әскери атақ және сол атаққа ие адам. М и ч м а н* – әскери атақ (Ауызекі). **2.** *Көп елдерде флоттағы ең бірінші офицерлік атақ, дәреже. М и ч м а н* атағына ие болды (Ауызекі).

МИЧМАНКА з а т. *Флоттағы офицерлер киетін формалы фуражка.* ≈ *М и ч м а н к а* киген.

МИЧМАНДЫҚ с ы н. *Мичманға қатысты, мичманға тән.* ≈ *М и ч м а н д ы қ* міндет.

МИЧУРИНШІ з а т. т а р. *Белгілі ғалым Мичуриннің ілімі бойынша жеміс егуші, соның жолын ұстаушы [«Табиғаттан керегімізді аламыз» деген ұранмен кеңестік кезеңде Мичурин бастаған ғалымдар дөрекі түрде генетикалық ұрықтандыру арқылы салдарын ойланбастан өсімдік пен малдың өнімді сорттарын жасаумен айналысты].* Мен «Жас *м и ч у р и н ш і л е р*» жырын тартуды ұсындым (А.Сарбөпин, Ала қарға). Кейін білсем, *м и ч у р и н ш і,* Колхозшы екен атақты, Омырауына биыл күзде Алтын жұлдыз қадапты (Б.Аманшин, Өлең д.).

МИШАР з а т. *Татар халқының құрамындағы этникалық топ.* Олар – Оқа өзенінің сыртындағы Арзамас, Құрмыш өңірінің *м и ш а р л а р ы* (М.Мағауин, Аласапыран). Олар татар тілінің *м и ш а р* диалектісінде сөйлейді («Түркістан»).

МИШХАТ [ар. مشهد] з а т. д і н и. *Жиылыс, жиналыс. М и ш х а т т ы ң* шариғаты, сөзі қалай, Өрескел көп сөздерді айтқан талай. Хадис сөзі дегенін былай қойып, Ойға салсаң шындығы екіталай (С.Торайғыров, Өлең д.).

МИШЫҚ з а т. а н а т. <лат. cerebellum> *Денені белгілі бір күйде ұстап, бұлшық еттердің қозғалысын реттейтін мидың артқы бөлімі.* Сопақша мидың сырт жағында формасы ағаштың жапырағына ұқсас *м и ш ы қ* орналасқан (Қ.Жарықбаев, Психология). *М и ш ы қ* шартсыз рефлекс қимылдарының үйлесімділігін қамтамасыз етіп, кеңістікте дене қимылының қозғалысын басқарып отырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жұлын төменгі мимен жалғасады. Ол сопақша ми, Воролиев көпірі (Воролиев мост) және *м и ш ы қ* (мозжечок) деп аталатын үш бөлімнен құралады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Мишық құртшасы. а н а т. *Пішіні ұзынша, құрт тәріздес мишықтың ортаңғы бөлігі. М и ш ы қ қ ұ р т ш а с ы* мишық жартышарларының аралығында орналасады (Биология).

МИЫҚ[1] з а т. к ө н е. *Мұрт өсетін жер. М и ы ғ ы н а* сұлу біткен сүйір мұрты батырды жұрттың көз алдына бір елестетті (М.Дүзенов, Әке.). Шалғы мұрттар *м и ы қ т а р ы н а* керіліп, көген көздер күлім қағып жатыр (А.Сатаев, Дала.). Үстінгі ерні жыбырлап, *м и ы ғ ы* шошаңдап тұр (Ж.Тілеков, Жоңғар.). *М и ы ғ ы м а* мұз тоңып, Бұрылмастай күн болды, Қапақалың қар жауып, Қайырылмастай күн болды. Жарқыраған жарық күн, Қараңғы түнек түн болды (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Миығынан күлді [мырс етті.] *Мұртынан күлді, езу тартты.* Самат ақсақал *м и ы ғ ы н а н к ү л д і* (Ғ.Сланов, Замана.). Алдекең мырс

етіп *м и ы ғ ы н а н к ү л д і* (С.Адамбеков, Көсе.). Бәрінің қайтып ашуы. *М и ы ғ ы н а н* бір *к ү л і п* Назымның тартты тақымы (Қамбар батыр). Ол отырған орнынан бір қозғалып қойып, *м и ы ғ ы н а н м ы р с е т т і* (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

МИЫҚ[2] з а т. с ө й л. ***Милық***. Батырханның басындағы қалпағы *м и ы ғ ы н а* түсіп кетіпті (Ә.Шәріпов, Партизан.). Шаншар бөркін *м и ы ғ ы н а* түсіріп, баса киіп алды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). *М и ы ғ ы н а* түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойды (Б.Майлин, Шығ.).

МИЫҚТА[1]= е т. *Мырс ету, күлімсіреу*. Дайрабай *м и ы қ т а п* қана күліп қойды (К.Ахметбеков, Жеңіс сарбазы). Керуен басының сол кездегі қуанышын, жалпы білігін есіне түсіріп, іштей *м и ы қ т а п* күліп те алды (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

МИЫҚТА[2]= е т. *Баскиімін милығына түсіре кию*. Наубай жұмыс істейді жатқаныңда ұйықтап, Ақ қалпағы түспейді баса киген *м и ы қ т а п* (Қ.Мырзалиев, Күміс қоңырау).

МИЫҚТАТ= е т. *Баскимін милығына түсіре кидіру*. Қарабаланың машығы тәрізді еді. Кейде *м и ы қ т а т а,* кейде шалқайта, кейде оқырайта, кейде қисайта киеді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). *М и ы қ т а т а* киген жұлма-жұлма ескі бөркі де өз басына шақталып тігілмегендігі көрініп тұр (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

МИЯ з а т. ө с. <лат. clycyrrhiza> *Дәні ащы, ақшыл я қызыл түсті бұршақ тұқымдасына жататын, көпжылдық шөптесін өсімдік. М и я н ы ң* Қазақстанның шөл, шөлейт, далалы аймағында өсетін бес түрі бар (Ботаника). *М и я* түбірі құрғатып, жаншып, ұнтап немесе экстракт түрінде құрғақ жөтел болған малдың қақырығын шығару үшін қолданылады (Ә.Әбішев, Мал санитары.). *М и я* мен қантты тортасынан айырған маймен араластырып пайдаланса, құлақтың, көздің, жақтың және бас ауруын тоқтатады («Егемен Қазақстан»).

МИЯДАЙ с ы н. *Мия сияқты, мия тәрізді*. Бірақ соның бәрі дән ішіндегі *м и я д а й* сирек еді, көп болып қолға алғанда ғана тезге түсетін (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

МИЯЗ с ы н. ж е р г. *Ақылы, ой-санасы кем*. Кейбір адам *м и я з* болады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МИЯЛА= е т. *Сипалау*. Басын *м и я л а д ы* (Ауызекі).

МИЯЛАУ с ы н. *Миясы көбірек*. Жер *м и я л а у* екен, соқа түспеді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Үш аттың артындағы соқа сықыр-сықыр етіп, *м и я л а у* жерді бытырлатып тіліп бара жатыр еді (І.Жансүгіров, Әңгім.).

МИЯЛАУ *Мияла етістігінің қимыл атауы*. Тау қайда Қазықұрттай қиялауға, Жақсы екен жекей шашың *м и я л а у ғ а*. Дәриядан түлеп ұшқан біз ақсұңқар, Кеп қалдық бұтағыңа ұялауға (Қара өлең).

МИЯЛЫ с ы н. *Миясы көп, мия өскен. М и я л ы* беткейден күн көтеріле, аспанға тік атылып, қанаттары жыбырлап шыр-шыр еткен бозторғайлар жаздың соңғы шуақты күндерін жырлайды (С.Жүнісов, Ақан сері). *М и я л ы* түбірдің, жуалы өңірдің қызығына батасың (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Жем өзенінің аңғарындағы осы бір *м и я л ы* тоғай Шыңдауыл деп аталады (Дала шұғыласы).

МИЯН: миян болды. е с к і к і т. *Жоқ болды, жойылды*. Жәбірейіл мұның бәрін қылды баян. Естіді Хақ сәлемін заһир аян. Сабыр қылып тағдырға разы болды, Дерттері жүрегінен *б о л д ы м и я н* («Жұлдыз»).

МИЯСАР [ар. ميسر] с ы н. к ө н е. *Көңіліне жаққан, жарасымды, лайықты*. Бесінге дейін аралап, Мар қасқасын саралап, Тал бойына бір жігіт, Таба алмайды *м и я с а р* (Қамбар батыр). Басыңды берсең, *м и я с а р* Уағдасы мығымға, Еңбек қылсаң, ерге қыл, Бал төкпе шіркей-шыбынға (Үш ғасыр.). Қарақұмдағы жиыннан кейін ұлыс-ұлыстан жаубасар жігіттерді ғана емес, *м и я с а р* қарияларды да жинады (Ә.Кекілбаев, Үркер). Көңілімнен кетпейді бұ дертім һеш, Басыма *м и я с а р* болды бұ суда-түс. Ұқабат бір жыл өтті тағы арадан. Қайрат болдым бұл іске ерте уа кеш (Бабалар сөзі // Хатымтай).

МИЯСАРЛЫ с ы н. *Миясарға лайықты*. Еншалла, біреуіне ұшырарсың, Егестің біреуі бақ, біреуі дақ. Мысалы, *м и я с а р л ы* мінезің бар, құдыққа «Көк қатындай» кеткен құлап (Кете Жүсіп, Шығ.).

МИЯСЫЗ с ы н. *Миясы жоқ, мия араласпаған*. Мынау егіннің *м и я с ы з* жері сәби көңіліндей пәк, сәби жүрегіндей таза секілді (К.Қазыбаев, Аманат).

МИЯТ з а т. *Көңілге медеу, сүйеніш, тірек*. Бригадирдің таптырмайтын *м и я т ы* – балалардың өздері (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Таппадым одан *м и я т т ы*, Жазбай-ақ қойдым, жазғаным енді ұятты. Менсіз де мына ғаламат жырау-дүние, өзінен-өзі жырланып жатқан сияқты (М.Мақатаев, Шығ.).

Мият болды [миятқа шақырды]. *Болысты, жақтады. М и я т б о л д ы,* мияттың түбі ұят болды («Жалын»).

Миятқа шақырды. *Көмекке, демеу болуға шақырды. М и я т қ а ш а қ ы р с а ң* наданды, ұят кез қылар (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Мият тұтты [қылды]. *Арқа сүйеді, медет тұтты*. Әскердегі балам хат жазғанда, сіздерге көмектесетін інім бар ғой деп, кіші баланы

м и я т т ұ т а д ы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Бір басымда бақытым бар аздаған, Баспанам бар өз балам. Бұл өмірде өз орным бар, өз бағам, Мен соларды *м и я т т ұ т а м,* мәз болам (М.Мақатаев, Шығ.). Істедім мен де бас қамын, Қауас пен сізді *м и я т қ ы п*, Бері қарай қашқаным (Дастандар).

МИЯТАМЫР з а т. ө с. <лат. clycyrrhiza uralensis> *Бұршақ тұқымдас мия туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. М и я т а м ы р* медицинада дәрі-дәрмек жасауда, тамақ өнеркәсібінде қолданылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *М и я т а м ы р д ы ң* тамырында глицерин, глюкоза, глюкозидтер, сахароза және минералды тұздар бар (ҚСЭ).

МИЯТКЕР з а т. **1.** *Мият тұтушысы, арқа сүйері, қамқорлығына алушы бастық.* Халықтың сол *м и я т к е р і* сегіз жасар сәбидің бес бояулы қаламсабын, әшекейлі блакнотын тартып алды (Т.Әлімқұлов, Көкек айы). **2.** *Белгілі бір шараларды ұйымдастыруға, жаңадан құрылатын кәсіпорынның жарғылық қорына өтеусіз қаржы бөлуші.* Сондай-ақ кепілдік беруші, кепілгер болушы да *м и я т к е р* деп аталады (ҚҰЭ).

МИЯТКЕРЛІК з а т. *Мияткер болушылық. М и я т к е р л і к* жұмыс, *м и я т к е р л і к* қамқорлық – жеке адамның ғана емес, сол адам басқарып отырған ұйымының, мекемесінің де міндеті («Жас Алаш»).

МИЯТСЫЗ с ы н. *Медет тұтар сүйенішсіз, тірексіз.* Түлкі болып сіңсеңіз де тау-тасқа Қыран болып төбеңізден самғаймын. Осыменен әңгімемді бітірдім. Тек бітірер алдында, Қансыз әрі *м и я т с ы з,* Шым етпейтін ұятсыз, Мына қара бетіңізге түкірем! Тфу! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МИЯТТА= е т. *Көңілге медеу ету, мият тұту.* Жәркенттен біздің үйді *м и я т т а п* Мұхамеди, Жүніс дейтіндер келген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

МИЯТТАЙ с ы н. *Мият сияқты, мият тәрізді.* Тордағы торғай емес, тоқсанда да қырансың тұғырдағы пырақтайсың. Қой бағып елден оқшау отырсаң да, Алыстағы ағайынға *м и я т т а й с ы ң* (Б.Адамбаев, Аманат).

МИЯУ о д. *Мысықтың мияулаған дыбысы.* Мысықтардың ащы тарғыл *м и я у ы* кейбір жүйкесі жұқарған әйелдердің ұрысына тап болып, қораларға тығылды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Бір кезде жолбарыс келе жатса да селт етпейтін Айдабол енді міне, мысықтың *м и я у ы н а н* үрейленетін халге жетті (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу).

Мияу мәдениет. с ө й л. *Сырт көзге әдепті болып көрінушілік. М и я у м ә д е н и е т* адам екен (Ауызекі).

МИЯУЛА= е т. **1.** *Мысықтың мияу-мияу деп дыбыс шығаруы.* Мысық жегенде, тек жемепті, ырылдап, *м и я у л а п* ыңырана жепті (С.Қасиманов, Алтай.). Төкештің әкесі өлердей *м и я у л а п,* көзі жайнап отырған аш мысықты шешіп алып, босатып қоя беріпті (М.Гумеров, Шыңырау). **2.** а у ы с. *Ыңылдап, ыңырана беру. М и я у л а й* береді екен өзі (Ауызекі).

МИЯУЛАС= е т. *Мысықтардың қосыла мияулауы.* Екі мысық «сіз-біз» деп, *М и я у л а с т ы,* сырласты. «Тындырып бәрін жүрміз» деп, Бір лепірді, бір тасты (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

МИЯУЛАТ= е т. *Мияулауға мәжбүр ету, себепкер болу.* Мысығын *м и я у л а т ы п,* күшігін шәуілдетіп жүргенде, оларға тағы бір дос қосылды (К.Әзірбаев, Аңыз.).

МИЯУЛАТУ *Мияулат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мысықты *м и я у л а т у.*

МИЯУЛАУ *Мияула етістігінің қимыл атауы. М и я у л а у ы* да басқаша: өлімсіреген, қыңсылаған, аянышты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Мысық мекеге барып қайтса да, *м и я у л а у ы н* қоймайды (Мақал).

МНЕМОКОД з а т. и н ф. *Мәшинелік икемделген тілдердің негізіне тиісті мәшинелік команданың символикалық жазбасы. М н е м о к о д* – арнаулы жазба түрі (ҚҰЭ).

МНЕМОНИКА [грек. mnemonikon] з а т. *Бір нәрсені ұмытып қалмай, жадында сақтау үшін қолданылатын әдістердің жиынтығы.* Біздің көшпенді ата-бабаларымыз *м н е м о н и к а* әдісін мейлінше мол пайдаланған (Педагогика). *М н е м о н и к а* – мүмкіндігінше көбірек мәліметтердің есте сақталуын оңайлату әдістер мен тәсілдер жиынтығы; жасанды байланыстар арқылы есте қалдыру әдісі (Педагогика.).

МНЕМОНИКАЛЫҚ с ы н. *Мнемоникаға қатысты, мнемоникаға тән.* Қазақстанның таулы аудандарында таңбалы тастар көп, солардың бетіндегі қолына найза, садақ ұстаған адамдар мен әртүрлі аң суреттері ерте замандағы аң аулау көрінісін еске түсіретін *м н е м о н и к а л ы қ* таңбалар болып табылады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі сөздігі).

МОАТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. dinornithiformes> *Қырсыз төсті құстардың жойылып кеткен отряды. М о а т ә р і з д і л е р* – басы кіші, денесі біркелкі қауырсынмен қапталған, артқы аяқтары өте жақсы жетілген ұшпайтын құстар (ҚҰЭ).

МОБИЛИЗАЦИЯ [лат. mobilis] з а т. **1.** ә с к. *Мемлекеттің Қарулы Күштерін бейбітшілік жағдайдан соғыс жағдайына көшіру ісі.* ҚР Президенті Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде әскери

жағдай енгізеді, ішінара немесе жалпы *м о б и л и з а ц и я* жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды (ҚР Конституциясы). Көлеміне қарай жаппай *м о б и л и з а ц и я,* ішінара мобилизация болып екіге бөлінеді («Жас Алаш»). **2.** ә с к. *Әскери міндетті адамдарды жаппай әскери қызметке шақыру ісі.* Үкімет жаппай *м о б и л и з а ц и я* жариялаған, армияға ала бастаған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **3.** *Қайсыбыр тапсырманы шұғыл түрде орындау үшін халықты іске тартып, жұмылдыру әрекеті.* Жолда жүргендердің барлығы да *м о б и л и з а ц и я ғ а* ілінеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қазақтарды тылдағы қара жұмысқа зорлап *м о б и л и з а ц и я* жасайды екен деген сыбыс шықты (М.Қаратаев, Далада.).

МОБИЛИЗАЦИЯЛА= е т. **1.** *Көпшілікті бір нәрсеге жұмылдыру, ұйымдастыру.* Азамат соғысы жүріп жатыр, жаңа ғана солтүстік – Жетісу майданына коммунистерді *м о б и л и з а ц и я л а д ы қ* (Қ.Әміров, Революция.). **2.** ә с к. *Әскери міндетті адамдарды жаппай әскер қатарына шақыру.* Тез арада армияны *м о б и л и з а ц и я л а п,* соғысқа даярлау үшін барлық шара қолданылды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

МОБИЛИЗАЦИЯЛАН= е т. *Бір нәрсеге жұмылдырылу, ұйымдастырылу.* – Мына жігіт – 1916 жылы Темірден *м о б и л и з а ц и я л а н ы п,* Петроградқа келген қазақтар партиясының бастығы, – деді ол («Қазақст. мект.»).

МОБИЛИЗАЦИЯЛАНУ *Мобилизациялан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тізімдегі адамдардың *м о б и л и з а ц и я л а н у ы.*

МОБИЛИЗАЦИЯЛАУ *Мобилизацияла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Халықты іске, жұмысқа жұмылдыру, ұйымдастыру.* Жергілікті жастарды *м о б и л и з а ц и я л а у* туралы мәселені осы съезге қоярын қойсақ та, жұрт не дер екен? – деп, қауіптенуде едік (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). **2.** *Әскер қатарына шақыру.* Ең алдымен әскери міндетті адамдарды дер кезінде *м о б и л и з а ц и я л а у д ы* қамтамасыз ету керек болды (Х.Ермұратов, Октябрь).

МОБИЛИЗМ [лат. mobilis] з а т. г е о л. *Литосфералық ірі тақталардың шалғай қашықтыққа (бірнеше мың км-ге дейін) көлбеу бағытта жылжуы туралы геологиялық жорамал. М о б и л и з м* негізін салушылар жер қыртысының аса зор бөліктері геологиялық уақыт ішінде бір-бірінен және полюстерден горизанталь бағытта бірнеше мың км-ге орын ауыстырған деп жорамалдайды (ҚҰЭ).

МОГАР з а т. ө с. *Біржылдық шөптесін өсімдік. М о г а р д ы ң* бас жаруының алғашқы кезінде, ал судан шөбінің басы шашақтанған кезінде орып алады («Жас Алаш»).

МОГИКАН з а т. *Құрып біткен солтүстік американдық үндіс тайпасы. М о г и к а н* – ерте ғасырларда өмір сүрген индей тайпасы («Мәдениет және тұрмыс»).

Ең соңғы [ақырғы] могикан. *Жоғалып, құрып бітушілердің ең соңғысы.* Егер осы айтқаның рас болса, сол адамдардың *а қ ы р ғ ы м о г и к а н ы* мен емес шығармын (М.Мағауин, Көк мұнар).

МОҒАЛ с ы н. с ө й л. ***Дағал.*** Өткір көз, қара мұртты, орта жастағы адам қарындаштың *м о ғ а л* жағын иегіне тіреп, тұқиып қалған (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

МОҒАЛДАУ с ы н. с ө й л. ***Дағалдау.*** Басының жалпақтығы, көзінің бадырайғаны, ұшқанда қанатының *м о ғ а л д а у* болып көрінетіні – жапалақ тектес құс екенін аңғартқандай (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

МОҒОЛ: моғол ығыру. *Ағаштан жасалған ыдыс пен домбыраның ішкі қуысын әрлеп жонуға арналған имек металдан өткір дүз шығарып жасалған сайман.* Домбыра жасауда *м о ғ о л ы ғ ы р у* пайдаланылады (ҚҰЭ).

МОДА [франц. mode] з а т. **1.** *Киімнің, тұрмыс заттарының сыртқы пішіні жағынан өз заманына сай сәні.* Жап-жақсы соңғы *м о д а м е н* киініп жүрген жандар да жиі кездесіп қалады (Ш.Әмірәлиев, Жақсы мінез.). Киімді де соңғы *м о д а м е н* киініпті (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Терең ойлап сөзімнің түбін біл де, іштен жыла, шырағым, сырттан күл де. Сол есті елде киім бар *м о д а* деген Керегіне лайықтап киінбеген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Ең жаңа сәнге сай келетін әйел туалетінің заттары.* Құралай *м о д а л а р* журналын үзбей сатып алып тұрады («Қазақст. әйелдері»). Апырай, осы әйелдерай, өздеріне үйлеспейтін бір *м о д а ғ а* құмар (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

МОДАГЕР з а т. с ө й л. *Сәнқой, сәнгер, модашы.* Әкесі ауылда өсіп додагер болды, баласы қалада өсіп *м о д а г е р* болды («Қаз. әдеб.»).

МОДАЛЫ с ы н. **1.** *Соңғы модамен тігілген, модаға лайық, сәнді. М о д а л ы* пальто, велосипед, қалтаға салып жүретін ақша сияқты қымбат нәрселер керек (Семья тәрбиесі). Жазғы жаңа *м о д а л ы,* жеңіл көйлектер тіккізіп әкетіп жатқанын көріп, оқушылардың өнеріне сүйсіне қарадық («Қазақст. мұғ.)». Төрт пар *м о д а л ы* туфлиім бар (Т.Бердияров, Фарида). **2.** а у ы с. *Жиі қолданыла бастаған, соңғы кездері көп айтылып жүрген.* Біріншіден, сыбайлас жемқорлық дейтін «*м о д а л ы*» сөзді желеу етіп, парақорлармен күресті бастап кеткеннен бері «бара бергенше, пара бер» дейтін өңін айналдырған екінші қағида қазығын қағып та үлгерген секілді («Парасат»).

МОДАЛЫҚ с ы н. *Модаға қатысты, соған тән.* Бірақ олар қазір де жаңа әндер, ең соңғы *м о д а л ы қ* әндерден де шоқтық асырып келеді («Лен. жас»).

МОДАЛЬ: модаль демеуліктер. л и н г в. *Шындық өмірдің болмысы жайында айтылған сөйлеушінің пікіріне әртүрлі реңк мәндерін үстейтін шылаулар.*

Модаль сөз. л и н г в. *Сөйлеушінің айтайын деген ойға, ақиқат шындыққа қатысын, көзқарасын білдіретін сөз. М о д а л ь с ө з* тұлғалық құрылымына қарай есімді және етістікті болып бөлінеді (Қазіргі қаз. тілі). Сөйлемде *м о д а л ь с ө з* келер шақ баяндауыштың құрамында кездеседі (Қазіргі қаз. тілі).

МОДАЛЬДЫ: модальды сөз. л и н г в. с ө й л. *Сөйлеушінің айтайын деген ойға қатысын, көзқарасын білдіретін сөз.* Кейбір түркітанушылар *м о д а л ь д ы с ө з д е р д і* осы ерекшелігіне қарай негізгі сөздер мен көмекші сөздердің аралығында тұратын категория деп таниды (Қазіргі қаз.тілі).

МОДАЛЬДЫҚ с ы н. л и н г в. *Модальға қатыстылық, модальдылық.* Рай грамматикалық категориясы *м о д а л ь д ы қ т ы* көрсетеді (Қазіргі қаз.тілі).

МОДАЛЬДЫЛЫҚ [франц. modalite] зат. **1.** биол. *Белгілі бір сенсорлық жүйенің белсенуі негізінде пайда болатын түйсіктер жиынтығы. М о д а л ь д ы л ы қ* ұғымы тітіркендіргіштердің қасиетін анықтау үшін қолданылады (Биология). **2.** л и н г в. *Айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге оған сөйлеушінің әртүрлі субъективтік бағасын білдіретін функционалды-семантикалық категория. М о д а л ь д ы л ы қ* рай, жақ формалары, модальдық етістіктер, модальдық сөздер, интонация т.б. әртүрлі грамматикалық, лексикалық тәсілдер арқылы берілетін, табиғи тілдердің бәріне тән жалпылама сипаттағы категория (Ғ.Қалиев, Тіл білімі сөздігі).

МОДАШЫ з а т. *Мода бойынша киім тігуші.* Жаннета «Прогресс» фирмасында *м о д а ш ы* боп істейтін (Т.Шаханов, Көгілдір.). Осындай *м о д а ш ы л а р ғ а* қарсы мода ашу қажет болып тұр (С.Әлжіков, Күле көрмеңіз).

МОДАШЫЛ с ы н. *Мода қуғыш, мода бойынша киім киюге құмар, сәнқой.* Аудан орталығында гитар арқалап, тарғыл дауыс созып жүрген *м о д а ш ы л* жастар сиреді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Музыка табиғатын түсінбейтін кейбір жастар *м о д а ш ы л* жандардай көрінгенге еліктеуге құмар (Алғысқа бөленген.).

МОДЕЛИЗМ з а т. *Модель жасау үлгісі.* Теңіз *м о д е л и з м і* дегеніміз – кемелердің үлгісін, өрнегін жасау («Білім және еңбек»).

МОДЕЛЬ [лат. modulus] з а т. т е х. **1.** *Өндіріске шығарылатын бір нәрсенің немесе конструкцияның үлгі өрнегі, маркасы.* Завод қазіргі кезде экспортқа «Лада» деген атпен шығатын «Жигули» жеңіл машинасының төрт *м о д е л і н* шығарды («Білім және еңбек»). Авиа, радио, кеме *м о д е л ь д е р і* қойылған көрме ұйымдастырылды («Қазақст. мект.»). **2.** *Бір нәрсенің кішірейтілген немесе үлкейтілген нұсқасы, макеті.* Бірақ осылай жасалған *м о д е л ь д е н* реленің сезімталдығын анықтауға болмайды (Физика).

МОДЕЛЬДЕ= е т. *Бір нәрсенің үлгісін (макетін) жасау.* Алдымен ой қимылын абстракті түрде *м о д е л ь д е п,* сол арқылы оның үзіліссіздігін түсіндіріп, мысал келтірелік («Қазақст. мект.»). Қазіргі замандағы техника адам миының кейбір функцияларын *м о д е л ь д е й т і н* дәрежеге жетті (О.Жәутіков, Жаратылыстану.)

МОДЕЛЬДЕНДІР= е т. *Бір нәрсенің үлгісін жасату.* ≈ *М о д е л ь д е н д і р і п* беріпті.

МОДЕЛЬДЕНДІРУ *Модельдендір етістігінің қимыл атауы.* Нұрымов дейтін жас инженер ауа толқыны кедергілерін физикалық *м о д е л ь д е н д і р у* тәсілін тауыпты деген хабар тарады (Қ.Найманбаев, Серт).

МОДЕЛЬДЕУ *Модельде етістігінің қимыл атауы.* Екінші проблема –ойдың операцияларын *м о д е л ь д е у* проблемасы (А.Қасымжанов, Диалектика.). Бірқатар мектепте еңбек пен бастапқы техникалық *м о д е л ь д е у* жөніндегі бөлмелер жасақталды («Қазақст. мект.»). Мұндай *м о д е л ь д е у д і* жүзеге асыруда, математикалық ғылымдардың жаңа саласы – информация теориясы маңызды рөл атқарады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.)

МОДЕЛЬДІ с ы н. *Сәнді, сәнмен дайындалған.* Содан кейін ауыл тұрғындары жаңа костюм, *м о д е л ь д і* туфли киіп, салтанатпен өмір сүрсін (Ақ бидай).

МОДЕЛЬДІК с ы н. *Модельге қатысты, соған тән.* Білімді математикаландырудың *м о д е л ь д і к* кезеңінен оның теориялық сатысына көшкен жөн («Қазақст. мект.»).

МОДЕЛЬЕР [франц. modeleur] з а т. *Сәнді, модельді заттың жеке үлгісін дайындайтын маман; модельші.* Суретшілер мен *м о д е л ь е р л е р* осы талаптарды ескеруге және мектеп киімі үлгісін жетілдіре түсуге тырысады (Семья тәрбиесі).

МОДЕЛЬШІ з а т. *Модель жасаушы, макетші, модельер.* Бізге ең алдымен *м о д е л ь ш і л е р* керек («Лен. жас»). Жарыс аяқталды. Өткен бәсеке республикадағы *м о д е л ь ш і л е р д і ң* көп ілгері жылжығанын көрсетті («Лен. жас»).

МОДЕМ [ағыл. modem] з а т. и н ф. *Стандартты телефон желісі арқылы компьютердің мәліметін жөнелтіп, қабылдайтын электрондық құрылғы.* Байланысты қамтамасыз ететін қондырғы – байланыс белгісін қабылдап-жібергіш, күшейткіш және *м о д е м* 1,2 ватты керек етеді («Зерде»). Қазіргі *м о д е м д е р д і ң* мәліметтерді тасымалдау жылдамдығы 28800 бод немесе атқаратын мақсатына және құрылымдық өзгешелігіне орай одан да жоғары болады (ҚҰЭ).

МОДЕРАТОР [лат. moderator] з а т. м у з. **1.** *Шекті музыка аспаптарында үннің күшін реттеп тұратын тетік.* ≈ *М о д е р а т о р* пайдалану. **2.** т е х. *Мәшинеңің жүріс қарқынын реттеп тұратын тетік. М о д е р а т о р* іске қосылды (Ауызекі).

МОДЕРН [франц. moderne] з а т. ө н е р. *Көркемөнерде, архитектурада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында болған ағым. М о д е р н* – Еуропа мен Америка елдері өнерінде орын алған стильдік ағым (ҚҰЭ). Қазір кәсіпорында негізгі үш стиль қолданылады: еуропалық-классикалық, шығыс және *м о д е р н* стильдері («Егемен Қазақстан»).

МОДЕРНДЕНУ з а т. *Заман талабына сай өзгеру, жетілдіру, жаңару үрдісі.* Индустрияланy мен *м о д е р н д е н у* де біз үшін құлақ естіп, көз көрмеген нәрсе емес (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МОДЕРНДІК с ы н. *Модернге қатысты, соған тән.* Абстракциялық, *м о д е р н д і к* ағымдар адам санасын уландырып, оның көркем бейнеде дүние танымын бұлдыр тұманға айналдырады (І.Омаров, Шабыт).

МОДЕРНИЗАЦИЯ з а т. *Қазіргі талапқа сай етіп жаңалаушылық, жаңғыртушылық.* Өндірістегі құрал-жабдықтарды жаңалау, демек *м о д е р н и з а ц и я* дегеніміз не? («Лен. жас»).

МОДЕРНИЗАЦИЯЛА= е т. *Қазіргі талаптарға сай ету, жаңалау; жаңғырту.* Өндірісте құрал-жабдықтарды *м о д е р н и з а ц и я л а д ы* («Лен. жас»).

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ *Модернизацияла етістігінің қимыл атауы.* Бір ғана автожолдарды *м о д е р н и з а ц и я л а у ғ а* биыл 40 миллиард, келесі жылы 55 миллиард теңге қарастырылған («Жас Алаш»). Онымен тойтарғышты шабуылдағыш ұшақтарының 40 процентін *м о д е р н и з а ц и я л а у* көзделген («Зерде»).

МОДЕРНИЗМ [франц. modernisme] з а т. ө н е р. *XX ғасырдағы әдебиет пен өнерде, мәдениетте қалыптасқан философиялық-эстетикалық қозғалыс. Модернизм* қалыптасқан система ретінде 20-жылдардан бастап көріне бастады (Әдебиеттану термин.). *М о д е р н и з м* үлгілерінің қазақ әдебиетімен арадағы көркемдік байланыстары біздің әдебиеттануда жан-жақты зерттеле қойған жоқ («Парасат»). Модернизм реализмге қарсы қойылды. Бұл ретте *м о д е р н и з м* болмысты бейнелеуге емес, өз шындығын көрсетуге ұмтылады (Мәдени-филос. энц. сөзд.). *М о д е р н и з м н і ң* қалыптасу кезеңінде осы процеске емін-еркін кіріскен орыс әдебиеті кейін үлкен келеңсіздіктерге ұшырағаны мәлім («Қаз. әдеб.»).

МОДЕРНИСТ з а т. ө н е р. *Модернизмді жақтаушы.* Мұсылмандық моральға сүйене отырып, мұсылман *м о д е р н и с т е р і* совет үкіметі де Алла қалаған үкімет дейді (Ислам діні.). *М о д е р н и с т е р* үшін өмір шындығы ұғымы — аллюзиялар, реминисценциялар. Мұнда негізгі ұғым цитаталар, реминисценциялармен толыға, үлғая келе, интермәтінге айналатын «мәтін» болып табылады (Мәдени-филос. энц. сөзд.).

МОДЕРНИСТІК с ы н. *Модернизм бағытындағы, соған қатысты, тән. М о д е р н и с т і к* өнер өкілдері өнер атаулыны өзінің басты міндет – мақсатынан аулақтатып әкетуге тырысады (И.Ғабдуллин, Шабыт). Асқар қолтаңбасында модернизм үлгілері қалай көшіріледі немесе Асқар қолтаңбасында қандай *м о д е р н и с т і к* үлгілер бой көрсетеді («Қаз. әдеб.»). Асқар шығармашылығындағы әдемі анық бояу боп көрінетін тағы бір *м о д е р н и с т і к* үлгі, ол – импрессионизм («Қаз. әдеб.»).

МОДИЙ [лат. modius] з а т. ф и з. *Сұйық және сусымалы заттардың көлемін өлшеуге арналған өлшем бірлігі. М о д и й* – өлшем бірлігі (ҚҰЭ).

МОДИФИКАТОР з а т. и н ф. *Бағдарламалауда команданы басқаратын немесе оны түрлендіретін параметр.* ≈ Бағдарлама жасауда *м о д и ф и к а т о р* қолданылады (ҚҰЭ).

МОДИФИКАЦИЯ [лат. modificaftio] з а т. **1.** ғ ы л. *Түрлену, түрін өзгерту ісі.* Кремнеземнің майда *м о д и ф и к а ц и я с ы* – минерал (А. Мырзабаев, Химия.). *М о д и ф и к а ц и я м е н* қатар организмнің генотипін өзгертетін өзгергіштіктің басқа түрі де бар (Жалпы биология). **2.** ф и з. *Көптеген физикалық қатты дененің әркелкі күйі.* ≈ Қатты денелердің *м о д и ф и к а ц и я с ы.*

МОДИФИКАЦИЯЛА= е т. х и м. *Арнаулы заттар қосу арқылы сұйық дененің механикалық қасиетін өзгерту.* ≈ *М о д и ф и к а ц и я л а п* көрді.

МОДИФИКАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Модификацияға байланысты, қатысты.* Даму жағдайлары тұрақты болған сайын, *модификациялық* өзгергіштік көмескілеу, вариациялық қатары қысқа болады (Жалпы биология).

МОДУЛЬ[1] [лат. modulus] з а т. с ә у л е т. *Құрылыстағы және сәулет өнеріндегі шартты бірлік. М о д у л ь* антика дәуірінде және қайта өрлеу кезеңінде архитектуралық тепе-теңдікті анықтау үшін пайдаланылды (Архитек. сөздік).

МОДУЛЬ[2] з а т. м а т. *Қандай да бір математикалық объектінің сандық сипаттамасы. М о д у л ь* таңбасы арқылы өрнектердің тұрақты болатынын анықтаймыз («Қазақст. мект.»). *М о д у л ь* ұғымы математиканың көптеген салаларында әртүрлі аттармен кездесіп отырады (ҚҰЭ).

МОДУЛЬ[3] з а т. *Су көлемінің бір бөлігін бағдарлау үшін қолданылатын шартты өлшем бірлігі.* Су көлемін *м о д у л ь* арқылы бағдарлады (Ауызекі).

МОДУЛЬДІК с ы н. *Модульге қатысты, соған тән.* Бір-біріне тәуелсіз модульдер көп болған сайын *м о д у л ь д і к* жоғары болады (Информация).

МОДУЛЯТОР з а т. к и н о. **1.** *Кинопленкаға дыбыс түсіру үшін қолданылатын аспап.* Лампаның торлық тізбегіне *м о д у л я т о р д ы* жалғастыратын бір пар разетка немесе клемма орнатылады («Халық мұғ.»). **2.** *Кейбір физикалық процестің параметрін келіп жатқан сигналдың маңызына сәйкес өзгерте алатын құрал. М о д у л я т о р* жиіліктік, фазалық, импульстік болып бөлінеді (Биология).

МОДУЛЯЦИЯ [лат. modulatio] з а т. м у з. **1.** *Бір үннен басқа үнге көшу. М о д у л я ц и я* жолымен ауыз органдары бірте-бірте бір анық дыбыстан соң бір анық дыбыс шығарады (К.Жарықбаев, Психология). **2.** *Үннің құйқылжуы, бір құбылып, бір қайтып өзгеруі.* Жақсы *м о д у л я ц и я* туғызу үшін берілген сигналды модуляциялық трансформатор арқылы беру керек («Халық мұғ.»).

МОДУЛЯЦИЯЛА= е т. *Модуляция тәсілін қолдану.* Кескін мен дыбыс сигналын жоғары жиілікпен *м о д у л я ц и я л а п*, радиотолқынымен таратады (М.Бекбауов, Көгілдір экран).

МОДУЛЯЦИЯЛЫҚ с ы н. м у з. *Модуляцияға тән, модуляцияға қатысты.* ≈ *М о д у л я ц и я л ы қ* трансформатор.

МОДУС [лат. modus] з а т. ф и л о с. *Субстанцияға тек кейбір жағдайда ғана тән болатын қасиетті белгілейтін философиялық термин. М о д у с т а* бірыңғай, мәңгі және шексіз материалдық субстанция көрінетін заттардың шексіз көптігі мен олардың өткінші сапалары көрініс береді (ҚҰЭ).

МОЖА с ы н. **1.** *Кәрі, жасы келген, қартайған.* Балатай қарттың барлық ойын қабылдамаймын. Ол – жалтақ, *м о ж а* шал (С.Талжанов, Ұлдай). Бұны не қара басып жүр? Соқырдан сау ма өзі? Әлде *м о ж а* боп, алжыған арқар ма? – деп еді (М.Әуезов, Таңд.). Еске түсіп есіл өткен күндері, Ентелейді *м о ж а* шалдар ілгері, Қандай тұнық тұғылдағы күн бүгін, Қандай күнес, шуақ шілде шілгері! (Қ.Шаңғытбаев, Армысың.). **2.** *Ескірген, тоз-тозы шыққан.* Мына жерлері шіріген, *м о ж а* болған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ескіріп, пайдалануға жарамсыз болып қалған құрал-сайман, құрылыстарға қатысты да *м о ж а* сөзі қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Можа бие. *Кәрі бие.* Қарыны кебежедей бір *м о ж а б и е г е* малшы қатын мінем деп, үзеңгіге аяғы жетпей, мықшыңдап жатыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОЖА= е т. *Мыж-мыж болу, әжім басу.* Жаңылсын бүгінде *м о ж а п* қалған (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Көңілі можап қалды. *Көңілі су сепкендей басылды.* Қарқарадай болып отырған *к ө ң і л і м м о ж а п қ а л д ы* (Б.Мұқаев, Өмір.).

МОЖАБАЙ с ы н. э к с п р. ***Можа***. *М о ж а б а й* шалдан айнымаймыз ғой (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Басы жерге жетіп отырған *м о ж а б а й* шешең – сайтан емес, қанша жасайды дейсің (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Можабай болды. *Қажыды, шаршады.* Әбден *м о ж а б а й б о л ы п т ы* (Ауызекі).

МОЖА-МОЖА с ы н. *Әбден қартайған, кәріліктен әбден қалжыраған, мыж-мыж.* Келсең келге *м о ж а-м о ж а* кемпір-шал, соқтандай-соқтандай еркектер ғана қалдырылды (А.Жүнісов, Өмір.). От басында күл көсеп отырған *м о ж а-м о ж а* кемпір болдық («Жұлдыз»).

МОЖАНТОМПАЙ с ы н. *Момын, қақсоқпен ісі жоқ.* Мана көрген *м о ж а н т о м п а й* жеңгейді өзім билеймін ғой (Б.Қожабеков, Көктөбе). Атымыздың терін ешкімнен сұрамаймыз, алдынан келмеген *м о ж а н т о м п а й д ы ң* бірі (С.Бегалин, Замана.).

МОЖАНТОМПАЙЛАУ с ы н. *Момындау, аздап можантомпай.* Табан астында сөз таппаған *м о ж а н т о м п а й л а у* Нартай сол арада (Көк аспан). Өзіңді табан жолдан басын көтермейтін *м о ж а н т о м п а й л а у* момын қайықшы ғой десем, көзіңнің оты бар екен, шырақ (Д.Досжанов, Жусан.). Мәжит *м о ж а н т о п а й л а у* қалпынан айнымаған («Жалын»).

МОЖАНТОМПАЙЛЫҚ з а т. *Можантомпай болушылық, момындық.* Бар білетіндері әр жағына шығып қиқу салу, үріккен аң мылтықтың аузына дөп келсе, басып сап тұра жүгіретін *м о ж а н т о м п а й л ы қ* (С.Ләмбеков, Әке.).

МОЖАҢҚЫРА= е т. *Можа болыңқырау, қартайыңқырау.* Күйеуі өлгелі Құттыбике апасы да *м о ж а ң қ ы р а п* қалыпты (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МОЖАР з а т. ж е р г. *Сатылы арба. М о ж а р* арбаға көбінесе өгіз жегеді (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОЖУ *Можы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шаршап-шалдығып *м о ж у.*

МОЖЫ= е т. **1.** *Шаршап-шалдығу, діңкелеу.* Пәлі, екі-үш рет шалғы сілтегенге *м о ж ы с а м,* кім болғаным (С.Сматаев, Алғашқы.). Енді Сұлтанмұрат әбден *м о ж ы п* қалған анасының тауқыметін қайткенде жеңілдетем деп ойлады (Ш.Айтматов, Ерте келген.). **2.** а у ы с. *Ренжу, көңілі қалу.* Үзеңгі қағыстырар жан жоқ болса, өз-өзіңнен *м о ж ы п* сала береді екенсің (Алтынтау). Не болса соған *м о ж ы п* күйінген әкесі (Д.Досжанов, Жібек.).

МОЖЫҒАН с ы н. *Мүжіліп, әбден қартайған, еңбекке жарамай қалған.* ≈ *М о ж ы ғ а н* қарт адам.

МОЖЫҚ с ы н. *Басы мүжілген, кетік, шолақ.* ≈ *М о ж ы қ* бас.

МОЖЫТ= е т. *Шаршатып-шалдықтыру, қажыту, мойыту, діңкелету.* Мықты жанды *м о ж ы т ы п,* дәл осындай аянышты халге түсірген күшті ойлағанда, Шернер өздерінің келешегінен мүлде күдер үзді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

МОЖЫТУ *Можыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әбден *м о ж ы т у.*

МОЗАЗАВР з а т. з о о л. <лат. mosasauridae> *Жойылып кеткен алып теңіз кесіртке тұқымдасы. М о з а з а в р л а р* – мезозой дәуірінің тұқымдасы. *М о з а з а в р л а р* мезозой дәуірінің бор кезеңінде тіршілік еткен (Зоология).

МОЗАЙКА [франц. mosaique] з а т. ө н е р. *Түрлі-түсті шыны, мрамор, тас сынықтарынан өрнектеп жасалған көркемөнер туындысы. М о з а и к а* – ескі дүниеден келе жатқан белгілі өнер (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Үйлердің біразы суреттермен, *м о з а и к а л а р м е н* көркемделді («Қаз. әдеб.»).

Жапырақ мозайкасы. б о т. *Өсімдіктегі қалың шыққан жапырақ тақталарының үстіңгі беттері күн нұрына біркелкі төселе немесе мәнерлене жатуы.* Өсімдік *ж а п ы р а ғ ы н ы ң м о з а й к а с ы* күн нұрына үстіңгі бетін төсеп, фотосинтез процесінің жүруіне қолайлы жағдай туады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Мозайка ауруы. б о т. *Темекі жапырағының теңбілденіп, өте күшті өзгеріп кетуі.* Темекі егісі *м о з а й к а а у р у ы н а* ұшырады (Ауызекі).

МОЗАЙКАЛЫҚ с ы н. *Мозаикаға қатысты, соған тән.* Экскурсияға шығар алдында мұғалім *м о з а и к а л ы қ* сурет, өнер т.б. тақырыпта әңгіме өткізді («Қазақст. мұғ.»). Радиостанцияның шпиондық әрекетінің басты әдісі – ала-құла, қырық құрау *м о з а и к а л ы қ* әдіс («Білім және еңбек»).

МОЗАЙКАШЫ з а т. *Мозаика шебері. М о з а и к а ш ы* өз ісінің шебері екен (Ауызекі).

МОЙНАҚ[1] з а т. **1.** *Түйенің және басқа малдың алқымынан басына дейінгі мойын терісі.* Көнекті көбінесе түйенің *м о й н а ғ ы н а н* жасаған («Зерде»). Ұсталар киіз сыртын түйенің *м о й н а ғ ы м е н* қаптады (Д. Досжанов, Жібек.). Көнегін түйенің *м о й н а ғ ы н а н* жасап, қылын жүйрік жылқының құйрығынан таққан («Лен. жас»). **2.** с ө й л. *Түйе.* Үйретіп мінгендерім – асау тайлақ, Бық етіп бұлтылдайды тайлақ жайдақ. Санына салып қалып, сау желемін, Бұйдасын босатамын, созса *м о й н а қ* (Д.Еркінбеков, Шаншу). Бір жазда өлтіргенің екі *м о й н а қ,* құтаймас бүйте берсең саған түйе (Айтыс). Қой пысқырып, шөлден шулап, ұзын *м о й н а қ* көлге келді («Қазақ»). **3.** э т н. *Түйенің мойын терісінен жасалған торсық. М о й н а қ қ а* сусын құйды (Ауызекі). **4.** э т н. *Алтын, күміс шытыралармен әшекейленген яки батырма өрнек салынған, қымбатты бұйымдарды сақтайтын дорба, қалта.* **5.** а у ы с. *Тау басының түйе мойнына ұқсас иілген жері.* Машина созылып жатқан жолмен тізбектелген шағын таулардың бірде *м о й н а қ т а р ы н а* шығып, бірде бауырына түседі (А.Оразалин, Қайырлы.). Атымды арқандадым қарауылдап Және тозақ көрінді ұзағырақ, әрі-бері қарауылдап отыр едім, *м о й н а қ т а н* шыға келді умақ-шумақ (Батырлар жыры).

Мойнақ келгір. қ а р ғ. *Түйеге айтылатын қарғыс.* Бұл *м о й н а қ к е л г і р г е* не болғанын қайдам, ботасын бауырына жолатпайтынды шығарды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Түйе мойнақ. *Иір тау, белес. Т ү й е м о й н а қ* иір тау, Қыз емшекті сүйір тау, Онан да өтіп жөнелді (Қобыланды). Бұлақ жаққа барып, *т ү й е м о й н а қ* белестерден асып, төңіректі шарлап кеткісі келді (М.Мағауин, Қиянда.).

МОЙНАҚ[2] з а т. **1.** к ә с. *Көріктің отқа жел үрлейтін өңеші, үрімпар. М о й н а қ т а н* үілдеген жел отты одан арман лапылдатып жатыр (Саятшылық). **2.** *Пышақ және басқалардың сабына салынатын сақина шығыршық.* Орақтың сабында *м о й н а ғ ы* бар екен («Лен. жас»). **3.** *Отқа төзімді материалдардан жасалатын қымталған ыдыс. М о й н а қ* қатты отынды газ-

дандыру, жоғары темпетатурада күйдіру кезінде дистилляциялана (Саятшылық).

Мойнақ қалып. *Пышақ, қырғы т.б. тұтқасына сақина соғатын қалып.*

Мойнақ пышақ. *Сабына сақина салған (шығыршық кигізген), селебеден кіші пышақ. М о й н а қ п ы ш а қ* селебеден кіші болады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОЙНАҚ[3] з а т. **1.** қ ұ р. *Құрылыс жұмысы кезінде бөгеттің қазаншұқырын су басудан қорғайтын топырақ үйінділі қоршау.* Су басып қалмас үшін *м о й н а қ* жасалды (Ауызекі). **2.** г е о г р. *Құрлықтың едәуір ірі бөліктерін, материк пен түбекті өзара жалғастыратын және екі су айдынын бір-бірінен ажыратып тұратын жіңішке алабы.* Кейде *м о й н а қ* су айдындарын бөліп тұрады (ҚҰЭ).

МОЙНАҚ[4]**: мойнақ шағала.** з о о л. *Шағаланың Қазақстан аумағында кездесетін жоғалып бара жатқан сирек түрі, реликт шағала. М о й н а қ ш а ғ а л а н ы ң* жалпы саны 5 мыңдай шамасында деп жорамалданады(Қазақст. қызыл кітабы). Қазақстанда әр кезде 20-дан 1200-ге дейін *м о й н а қ ш а ғ а л а* ұялайды (1973 жылы ұя баспаған). Колониялары орналасқан Алакөлде «Реликті шағала» атты қорықша ұйымдастырылған. (Қазақст. қызыл кітабы).

МОЙНАҚТАЛ= е т. *Мойнаққа ұқсап иілу.* Бұл ретте пробирканың жоғарғы жағындағы *м о й н а қ т а л а* реңденген белгі саналмайды (С.Сейітов, Сүт. өндеу.).

МОЙНАҚША ү с т. *Кішірек, аласалау мойнақ.* Қолдан тоқылған торды бүркіт жүретін *м о й н а қ ш а ғ а* не тепсеңдеу жерге құрады (Саятшылық).

МОЙНАПА з а т. ж е р г. *Бас жіп.* Бұзауға *м о й н а п а* есіп отырмын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МОЙПАП с ы н. с ө й л. *Өтпейтін, өтпес. М о й п а п* пышақ тас қайрақты іздеп тұр, Кесіп түсер керек бізге өткір (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

МОЙРЫЛ= е т. **1.** *Майысу, қисаю.* Ералы ақыны адал төлейтін де, Рақымбек әр күні жеген бір түйірді санап, сынған кесе, *м о й р ы л г а н* қасықты есептеп, шегеріп тастап отырды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Жүзі қайырылу, өтпей қалу.* Алмас қылыштың жүзі де *м о й р ы л а д ы* деуші еді (Ж.Еділбаев, Түркістан). **3.** а у ы с. *Қиыншылыққа төзбей, қажу, жасу.* Албырт жүректің ақылға бой алдырмайтын мінезі бар дегендей, оның *м о й р ы л м а й т ы н ы* да анық (К.Ахметбеков, Сый орамал). Бақ не болса соған *м о й р ы л м а й д ы* (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МОЙРЫЛТ= е т. **1.** *Майыстырту, қисайтыру.* Бір затын *м о й р ы л т т ы* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Жасыту, қажыту.* Әбден *м о й р ы л т ы п* алды (Ауызекі).

МОЙРЫЛТУ *Мойрылт етістігінің қимыл атауы; жасыту, қажыту.* «Апырай, адуынды ақмешін алып денелі, батыр тұлғалы Жақсынды да *м о й р ы л т у ы* мүмкін-ау» деп ойлады Бапышев (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

МОЙРЫЛУ *Мойрыл етістігінің қимыл атауы.* Солдат жаны ешбір *м о й р ы л у д ы* білмес, нағыз болаттан жаралса керек (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

МОЙСАПЫТ с ы н. ж е р г. *Салиқалы, салауатты, жасы келген.* Үй иесі және бір *м о й с а п ы т* кісі бізді шығарып салып келеді («Лен. жас»). Бұл күнде елудің дәл ортасындағы *м о й с а п ы т* адам ұзақ жол бойы көп сөйлемеген (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). – Ә, не болды ұлым! – деп, жауап берді дар ағашының түбінде тұрған біраз адамның ақ сақалды, *м о й с а п ы т* біреуі (Р.Райымқұлов, Болат.).

МОЙТАП: мойтап болды. *Қиыншылық көріп мойыды.* Бұлардыңмұншажелдейесіпкележатқан себебі – келген әскер түгелдей дерлік *м о й т а п б о л ы п* қалып еді (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

МОЙЫ= е т. *Қиыншылық көріп жасу, көну, көндігу.* Расыл манағы бәріне де *м о й ы г а н,* бәріне де көнген, момақан тіршілікке әбден үйреншікті қойшы әйелі емес, бұрынғы Ақмаралды қайта көргендей болды (К.Сегізбаев, Қойнау.). Ақ қырау болып өңірі, Ағайын қыстан *м о й ы п* па? Ойлы бір көзбен телміріп, Отырады ылғи ойыққа («Мәдениет және тұрмыс»). Сөйтіп аш жүрген, жалаңаш жүрген шағында да бір *м о й ы п* көрмепті (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ). Аякең жанын жегідей жеген ойын айта келе ашу қысып, *м о й ы м а с* сыңай танытты (А.Сейдімбеков, Серпер).

МОЙЫҒЫШ с ы н. *Көнгіш, көндіккіш.* Білімі саяз жан қашан да *м о й ы ғ ы ш,* ынжық келмек («Білім және еңбек»).

МОЙЫҚ= е т. к ө н е. *Әбден қажу; аузымұрнынан шығып лықа тою; асып-тасу.* Қарабай әуел бастан күйі күпті, Ақбуыршын, көкбуыршынмен *м о й ы ғ ы п т ы.* Салқа жортып келген ер Қозыкем, Тағы да бір кемпірге жолығыпты (Қозы Көрпеш.).

МОЙЫЛ з а т. ө с. <лат. padus> **1.** *Діңі мен бұталары қара сұр түсті, қабықты, жұпар иісті, ақ гүлі бар, қара жемісті ағаш. М о й ы л д ы ң* жапырағы сопақша, бұтақ шоғыры қалың, жайқалып тұрады (Ж.Әбиев, Биология.). *М о й ы л* таудың етек жағында, тасты беткейлерде, бұталар арасында кездеседі. Ағашы майда-

шүйде бұйымдар жасауға жұмсалады, жемісі тағам болады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Терезеңнің алдында *м о й ы л* ағаш бүршік атып шайқалады (А.Жағанова, Еркежан). **2.** *Осы ағаштың жемісі.* Қарақат жеп, *м о й ы л* жеп, судан ішіп, Өзенді құлады да жүгірді ұшып (Абай, Таңд. жин.). Қарын шайы – *м о й ы л* мен қарақат жемістерінің қоспасы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Су таяздағалы ауыл балалары арғы беттегі аралға өтіп, сиыр бүлдірген, *м о й ы л* теріп жеп, тыныш тірліктің қамсыз күндерін балалық мінезбен мәз бола қызықтайды (О.Бөкеев, Ән салады.).

Мойыл көз [көзді]. *Қара көз. М о й ы л к ө з і н е* жас толып, шүпілдеп тұр екен («Қаз. әдеб.»). *М о й ы л к ө з д і* ақ құба бала әжесінің алдынан жүгіріп шықты (С.Қайдаров, Құрыш.).

Мойыл қара. *Шымқай қара, өте қара.* Бүкіл арқасын *м о й ы л қ а р а* шаш жауып тұрады (Т.Иманбеков, Үш ай.). Маңдай ортасынан қақ жарып тарап, құлақ үстінен асыра артына қайырған *м о й ы л қ а р а* шашы жылт-жылт етеді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

МОЙЫЛ = е т. с ө й л. *Ренжіп жүріп қажылу, ынжықталу.* Қиыншылық көрсе де *м о й ы л м а д ы* (Ауызекі).

МОЙЫЛҒЫШ с ы н. *Ренжи беретін, кейігіш, ынжық.* Сержан сияқтылар мансап үшін сүйген қызы түгіл ар-намысынан айырылған иілгіш, *м о й ы л ғ ы ш* келеді («Қаз. әдеб.»).

МОЙЫЛДАЙ с ы н. *Мойыл сияқты қап-қара. М о й ы л д а й* қара шашын оң шекесіне қайырған от көзді, қара торы жігіт ағасы отыр (Д.Жанботаев, Шыңда.). Көздері *м о й ы л д а й* қап-қара (Т.Әсімжанов, Аяулым). Ананың көзі қап-қара, *м о й ы л д а й* әдемі еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

МОЙЫЛДЫ с ы н. *Мойылы бар, мойыл өскен.* Өзен бойы қайыңды, *м о й ы л д ы* жас тоғай (М.Әуезов, Шығ.). Есіктің алды *м о й ы л д ы,* Ашыққан қият тойынды (Қобыланды). Өзен бойындағы *м о й ы л д ы* тоғайлар азайып, төңірек қара барқын тартып, тастақты тақырға айналып барады (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Дегенге ой *м о й ы л д ы,* қыр *м о й ы л д ы,* Ойпаттан тауып алдым бір *мойылды.* Ей, қалқа, рас көңлің менде болса, Мал сойып, ел шақырып, қыл тойыңды (Қара өлең).

МОЙЫЛДЫРЫҚ з а т. с ө й л. ***Мойынтұрық.*** Жеке *м о й ы л д ы р ы қ п е н* жеге салған қасқа өгіз қанша ұрсаң да аяғын санап басады (А.Жұмаділдин, Сеңь.). Малағаштың басына арқан байлап, мойнына *м о й ы л д ы р ы қ* кигізген көлікке жегеміз (С.Мұқанов, Шығ.).

МОЙЫМАС с ы н. *Қиынышылыққа төзгіш, мойымайтын.* Ұлжалғас аз уақытта *м о й ы м а с* мықтының өзі болып шыға келді («Білім және еңбек»). Аякең жанын жегідей жеген ойын айта келе ашу қысып, *м о й ы м а с* сыңай танытты (А.Сейдімбеков, Серпер).

МОЙЫМАУ *Мойыма етістігінің қимыл атауы.* Қажырлы болған жақсы, қиындыққа *м о й ы м а у* дұрыс (Ә.Қалмырзаев, Ар.). Қиыншылыққа *м о й ы м а у* – оның ең басты қасиеті болды (Қ.Жарықбаев, Психология).

МОЙЫН з а т. **1.** а н а т. *Адам не жануарлардың басын кеудемен жалғастыратын дене мүшесі.* Қойдың *м о й н ы* жеті мойын омыртқадан тұрады (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Түлкі тымақ, сырты паң, *М о й ы н д а* бар ақ шарып, Қымбат ішік, қыл шапан Папирос тарттым баптанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қатты суық күндері *м о й ы н д ы* ашып жүру дұрыс емес (Б.Қабижанов, Бала.). **2.** *Қойшының сыбағасы саналатын, сүйегі көп, еті аздау мүше.* Бұрын қойшының сыбағасы – *м о й ы н,* көтен, Бәйбіше де қоймайды одан бөтен. Қарынға қойыртпақты құйып алып, Қойшының қорегі сол тамақ еткен (Тарту). **3.** э т н. *Сәбидің мойны тез бекіп, қатаю үшін жас босанған әйелге арнайы асылатын мүше.* Қонаққа асқан етке *м о й ы н* аталатын мүшені салмайды. Жас босанған әйелге, «баланың мойны тез бекиді» деп ыстық мойын тістеткен (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **4.** а у ы с. *Бір нәрсенің басымен жалғасқан жері.* ≈ Ұстаған нәрсенің *м о й ы н* тұсы. **5.** а у ы с. с ә у л. *Құрылыс кезінде гидротехникалық гимаратты немесе оның қазаншұңқырын су басудан қорғайтын қоршау (бөгет).*

Алма мойын. п о э т. *Сұлу, әдемі мойын. А л м а м о й ы н,* қарақат көз, Желпіп ару ақ бетінен. Есіңде ме сондағы сөз, іліп алып сен кетіп ең? (С.Бегалин, Шығ.). Жақсы қыз майдағы атқан таң секілді, Сарайда жанып тұрған шам секілді. Аршын төс, *а л м а м о й ы н,* қолаң шаштың Көңілінде арманы бар секілді (У.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Сенсің менің судағы ақ шабағым, Ақ жібектей кіршіксіз ақ тамағың. Жазық маңдай, қыр мұрын, *а л м а м о й ы н,* Адам қарап тұрғандай қас-қабағың (Қара өлең).

Бұғы мойын. *Күжірейген жуан мойын.* Әлі де суала қоймаған кенже ешкілердің *б ұ ғ ы м о й ы н,* семіз лақтары тізесін бүгіп жіберіп, енелерін еміп жатыр (С.Бегалин, Шығ.).

Бұғының мойын жуары. э т н. *Қазанның аяғы, қарашаның басында өтетін жауын-шашынды амал.* Он бес тоғыста өтетін жауын-шашынды 5-10 күндік амалды есепшілер *б ұ ғ ы н ы ң м о й ы н ж у а р ы* деп атаған («Ана тілі»). Бұғының мойын жуары кезіндне бұғы маралмен

насай топыр құрады. Марал қодығын сәуірдің аяғы, мамырдың басында ертеді («Ана тілі»).

Қаз [аққу] мойын. п о э т. *Әдемі, сұлу мойын.* Астында қамыс құлақ, *қ а з м о й ы н,* қатқан қара көк аты бар (Майдан). Бұл жолы тіпті жас, асса жиырма беске жаңа ілінген, сірә, өзбек, иә ұйғыр шатысты, көзі тостағандай, *қ а з м о й ы н,* әдемі келіншек, аты Халида екен («Жұлдыз»).

Қанды мойын. *Айыпкер, қанқұйлы. Қ а н д ы м о й ы н* айыпкер боп, түгел жігітек тізе бүгетін боп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Қаны мойнында кетті. *Біреуді жазықсыз өлтірді, кісінің обалына қалды.*

Қолымен істегенін мойнымен көтерді. *Қандай қиыншылық болса да төзді, шыдады. Қ о л ы м м е н і с т е г е н і м д і м о й н ы м м е н к ө т е р у г е* бармын (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Құрық мойын. *Ұзын мойын. Қ ұ р ы қ м о й ы н,* ұзын сирақ, Міне, мынау тұрған жираф. Кереге көз көйлегі бар, Өмір өзі берген сыйлап (Т.Әбдірахманова, Білесің бе?).

Қыл мойын. *Жіңішке мойын.* Ақ құр дәл осы жерде мына үш тұзақтың біріне *қ ы л м о й ы н н а н* ілігеді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Қылша мойным талша. *Не істесең де, көтеремін, шыдаймын деген мағынада.* Қандай көмек керек болса да, *қ ы л ш а м о й н ы м ы з т а л ш а* («Қаз. әдеб.»). Тырнақтай жазығым болса, *қ ы л ш а м о й н ы м т а л ш а,* демес пе едім? (С.Омаров, Қайырлы.).

Мойны алыс [қашық]. *Арасы алшақ, алыс. М о й н ы а л ы с,* шалғай шеттердегі шопандарымыз үшін бұл жүйе (артезиандық құдық қазу жүйесі) өте қажет («Қаз. әдеб.»). Біз деген Алматыдан *м о й н ы қ а ш ы қ т а* жатқан жанбыз (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Дуаннан *м о й н ы қ а ш ы қ* елді елеп мұғалім жібергеніне, мектеп ашып бергеніне дән ризамыз (С.Омаров, Дала қызы). Дәуке, осынша не қылды пейілің қашып? Арқада жатыр едім *м о й н ы м қ а ш ы қ.* Атағың Алатаудай болғаннан соң, Құмар боп келіп едім болып ғашық (Шөже ақын, Айтыс).

Мойны астынан [астына] келді [түсті]. *Оңбай құлады; ойсырай жеңілді, сәтсіздікке ұшырады.* Арқаттағы шербашнайда Тобықтының Оразбай бай бастаған бар жуаны *м о й н ы а с т ы н а н к е л і п* жығылды (М.Әуезов, Шығ.).

Мойны босады. *Қолы тиді, арқабасы кеңіді, жеңілденді.* Қырдағы ел ойдағы елмен араласып, Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып. Шаруа қуған жастардың *м о й н ы б о с а п,* Сыбырласып, сырласып, мауқын басып (Абай, Таңд. жин.). Қазақтың *м о й н ы* патырау, штрап дегеннен *б о с а м а д ы.* Айналасындағы жерге, бай көршілеріне ақы төлеп, қазақ жан сақтады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Мойны жар бермеді. *Жалқаулығы ұстады, кежегесі кейін тартты, жұмысқа беттемеді.* Бой селқос күндегіден ауыр тартып, *м о й ы н ж а р б е р м е й* кетті қызметке (С.Шарипов, Шығ.). Жұмысқа көбінің *м о й н ы ж а р б е р м е й д і* (М.Иманжанов, Көк белес). Бағзы замандағы бабасының байлығын ауызбен малданып, божыған іркіт ішіп отырса да атасының паңдығын ұмытпай, жұмыс десе *м о й н ы ж а р б е р м е й т і н* жалқау Жарылғасқа бұл да бір Жаратқанның берген ырзығы шығар (Қ.Ысқақов, Келмес күндер.).

Мойны жуан. а) *Ауқатты, күйлі, шаруашылығы бай.* Әкеңнің *м о й н ы ж у а н,* бір шығыныңды көтереді (Ауызекі). ә) *Әлді, күшті.* ≈ *М о й н ы ж у а н* жігіт.

Мойны қатты. *Белгілі бір іске ікемі, бейімділігі жойылды.* Жастықта бірер қызықты қуғанда-ақ, *м о й н ы қ а т ы п,* буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен (Абай, Шығ.).

Мойнымен көтерді. а) *Бәріне төзді, көнді, шыдады.* Ол жас шағында «тастаған шоқпар құлға тиген» заманның кедейге деген ауыр сыбағасын басынан кешіріп, *м о й н ы м е н к ө т е р е д і* (Қ.Әміров, Жастық.). ә) *Өз қатесін өзі түзеді.* Қолмен істеген нәрсесін *м о й н ы м е н к ө т е р у г е* жарамау ер адам үшін неткен жетесіздік (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қолыңмен істегенді *м о й н ы ң м е н к ө т е р* (Мақал). Енді біз қолмен істедік, *м о й н ы м ы з б е н к ө т е р е м і з* ғой, бір тентектің мұндай ел арасын айырып, сөзді қылғанына өзіміз де ренжиміз (М.Дулатов, Шығ.).

Мойнына ала қап [қоржын] салды [ілді]. *Тентіреді, қайыр тіледі, қайыршыланды.* Енді ауылнай болғаннан да *м о й н ы м а қ а п с а л ғ а н ы м* артық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біздің *м о й н ы м ы з ғ а а л а қ а п с а л ғ ы ң* келіп еді, мақсатыңа жеттің, Божыбай (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). *М о й н ы н а қ о р ж ы н с а л с а* да, жан сақтамады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Мойнына алды. а) *Кінәсін, айыбын мойындады.* Көшірде үн жоқ, айыбын *м о й н ы н а а л ы п,* ыығынан су төгілгендей (І.Жансүгіров, Шығ.). Ақымақтығыңды *м о й н ы ң а а л д ы ң б а,* ендеше татуласайық («Жас Алаш»). Үйілеп, өзі дағы уайым жеп, ісінен өткендегі ұялып кеп, Айыбын ақырында *м о й н ы н а а л д ы,* Менен де мал жақсы – деп, – жейтұғын шөп («Қаз. әдеб.»). ә) *Бір нәрсені міндетіне алды, міндетті болды.* Үй жұмысын ол өз *м о й н ы н а а л ы п,* қалғандарымыз басқа шаруамен айналыстық (А.Тоқмағамбетов, Әке.). «Алатын болса қаланы бізсіз де алар» деп *м о й н ы н а а л ғ а н* міндетін

атқармай, ешкімге хабар салмай, еліне қашып кетеді (М.Дулатов, Шығ.).

Мойына арқан салды. *Дегеніне күштеп көндірді, бағындырды.* Салбыраған таз күйеу Келіп жатар қойыңа. Теңсінбесең сен оны, *Салар арқан мойныңа* (XX ғ. қаз. ақын.). Екеуінің *мойнына арқан салды.* Арысқа артып атаңды тұрғызғанда, Жиырылып, бір созылып көп қиналды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мойнына артты [жүктеді]. а) *Міндеттеді, жүктеді, мәжбүр етті.* Ауыр салмақты *мойнымма* тағы *артты* (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Гайнимен соңғы жолығу, соңғы хабар осы ауыр салмақты менің өзі сынағалы тұрған *мойнымма* тағы *артып,* өмір тасқынының мұздай суық құшағына итере түсті (Ж.Саин, Таңд.шығ.). ә) *Кінәлады, күнә жүктеді.* Мен қайтейін қиғаш қара қасыңды, әурелікке салдың менің басымды. Тастап кетсең жаным сүйген Мария, *Мойныңа артам* көзден аққан жасымды (Қаз. әндері).

Мойнына бұршақ салып [тілеу] тіледі. көне. *Ақтілеу тіледі, жалбарынды. Мойнымма бұршақ салып* тілеймін, қаһарыңды өзге балаларымнан аулақ ет! (І.Есенберлин, Қаһар.). Кемпір-шал айласы бітіп, әлі құрып, кәрі көздерінен улы жастарын ағызып, *мойындарына бұршақ салып, тілеу тілейді* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Мойнына бұршақ сап,* жас сәбиін іздеп кеткісі кеп бір толқыды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өй түріңді! ... *Мойнына бұршақ салып,* Құдайдан *тілеп* алған баланың сөзін қара! (Қ.Ысқақ, Күреңсе).

Мойнына ер ерттемей мінді. *Әбден басынып алды, басына шықты, билеп алды.* Сексен жасқа келген соң, амалым жоқ, *мойнымма ер ерттемей міністі алды.* Сексен асып, тоқсанға келгенімде, Қарға-құзғынның іліп жеген жемтігіндей, Шеңгелдеп аяғымнан бүріп алды (Сүйінбай ақын, Өлең.).

Мойнына қойды. *Шынын айтқызды, айып кінәсін мойындатты.* Тергеуші оның алды-артын орап, нақтылы деректермен тағы да *мойнына қойды* (С.Омаров, Қайырлы.). Айғақтары *мойнына қойған* соң, төлетіп алған болатын (І.Жансүгіров, Шығ.).

Мойнын астынан келтірді. *Алып ұрды, жеңді, оңдырмай құлатты.* Бәрін де *мойнын астынан келтіріп,* қаңбақтай ұшырайын (М.Әуезов, Шығ.).

Мойнына қоржын ілгізді. *Қайыр сұратты, тілендірді, қайыршылыққа салды.* Үстіне шекпен кигізіп, Ақ таяғын таятты, *Мойнына қоржын ілгізіп,* елден тамақ сұратты (Шортанбай ақын, Өлең.)

Мойнына құрық түсті. а) *Біреуге кіріптар болды, еркінен айырылды, қолға түсті.* Жекеге басын сақтап, қалар тұрып, Ерсілік айтқан сөзден кетпес іріп. Шұрқырап шыбын жанын бірге салар, *Мойныңа* бір дүшпаннан *тусе құрық* (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). ә) кекесін. *Басы бос емес, үйленді, ерге шықты.* Ол жігіт жаңада ғана үйленіп, *мойнына құрық түсті* (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

Мойнына құрым ілді. *Қорлады, көпке масқара етті.* Ол итке кигіз арнап, құл киімді, Күйе жақ, *мойнына іл құрымды.* Әкеліп қара шашты үш айналдыр. Мықтап тақ мойнына шылбырыңды (І.Жансүгіров, Шығ.). Айбынды ата аруақтар *мойныңа ілді құрымын.* Басына қара күн туып, күн емес, айсыз түн туып, бәйбіше кесті тұлымын (Б.Майлин, Шығ.).

Мойнына мінді. *Қарыздар болды, жауапкер болды.* Сол *мойнына* ақша *міністі,* сотталған жоқ па еді? (Қ.Исабаев, Соңғы.). *Мойнына мінген* нәрселер табылады (С.Шарипов, Бекболат).

Мойнына міністі алды. а) *Басқа, иыққа шығып алды, басынды.* Бірдемелерін түгел жеткізе алмай қалса болды, құл қылып, аяғына жіп тағады да, бұрынғыдан бетер *мойнына міністі,* малдана түседі (М.Әуезов, Шығ.). Ұстап заңды қолына халықтың *міністі мойнына,* Бай мырза, шора алды бел (Жамбыл, Шығ.). ә) *Біреудің арқасында күн көрді, масыл болды.* Е, бұл ит ана кемпір-шалдың *мойнына міністі алып,* тірнектеп жиғанын құртатын болды (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

Мойнынан жалы кетті. *Арықтады, арыды. Жалы кетсе мойнынан,* Арғымақ ат шаба алмас, Ерден туған жампозға Арыса кіре сала алмас (Шернияз, Шығ.).

Мойнына салды. *Мойындатты, кінәсін мойнына қойды.* Ерман Жақыптың кінәсін *мойнына салды* (Б.Майлин, Шығ.). Урядник пәлені *мойнына* мөлдіретіп *сала* берді. Мен ақтығымды айтып безектей бердім (С.Сейфуллин, Шығ.).

Мойнына су кетті [құйылды.] *Үнжырғасы түсті, мойыды, жүні жығылды, еңсесі түсті.* Қабағы түсіп, *мойнына су кетіп,* алға басқан аяғы кейін кетіп, үйіне оралды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Сен *мойныңнан су кетіп,* салбырап отырасың (Қ.Исабаев, Соңғы.). Оның да жүні жығылып, *мойнына су құйылды* (М.Иманжанов, Көк белес).

Мойнына тау тесіп ілді. *Ауыр азап шектірді, қинады, қиын іс істетті.* Бір *тау тесіп мойнымызға* ілсе дағы, Он бір аға, үндемей қайталық сол (Қозы Көрпеш.).

Мойнына түсті. *Мойнына жүктелді, міндеттелді.* Бүкіл үй ішінің ауыр салмағы

менің *м о й н ы м а т ц с к е н* (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Азамат орнын ауылдың қарттары мен әйелдері басып, жұмыстың барлық ауырлығы солардың *м о й ы н д а р ы н а т ц с к е н* (А.Хангелдин, Алғыс).

Мойнына шылбыр салды. *Ақ тілеу тіледі, жалбарынды.* Керімберді *м о й н ы н а ш ы л б ы р с а л ы п,* еңкілдеп қоя берді («Қаз. әдеб.»).

Мойнын бұрады [қайырды]. *Ырыққа көндіріп, дегенін істетті.* Бір жапырағым қалғанша қуа берем. Болысқа хат жазып беріңіз, Аманның *м о й н ы н б ц р а у ш ы* табылады (Ғ.Мұстафин, Шығ.). – Талай жылдан көнбей жүретін Алуаның соңғы күндер *м о й н ы н қ а й ы р д ы м.* Не қыласың бір тояттадым, – деген еді (М.Әуезов, Шығ.).

Мойнын бұрды. а) *Көңіл бөліп қарады, назар салды.* Ұйқысын малшы оңды ашпай тұрып, Өлтірді шағып тұрған Масаны ұрып, Көтеріп жерден басын біраздан соң, Қарады жан-жағына *м о й н ы н б ц р ы п* (А.Байтұрсынов, Шығ.). ә) *Көңіл бөлді, мән берді, назар аударды.* Білмегенді білуге тырысалық Жалқаулықты көңілден сырысалық, Босқа күлген күлкіні күйлемелік Шын ақылға *м о й ы н д ы б ц р ы с а л ы қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Еш нәрсеге *м о й ы н б ц р м а с т а н,* емтиханға әзірленуім керек (Т.Жанкелдин, Сын.).

Мойнында қарызы бар [кетті]. *Әлі өтей алмаған қарызы, міндет бар.* Сені мен көрсем деймін, көрсем деймін, жазыпсың қартайдым деп, мен сенбеймін. *М о й н ы м д а қ а р ы з ы ң б а р,* берсем деймін, Сонан соң өлсем, мейлі, көмсең мейлің (М.Мақатаев, Шығ.). – Баламай, сенің *қ а р ы з ы ң* да *м о й н ы м д а к е т і п* барады-ау! Биыл сені оқуға апармасам болмас! – дегенді жиі айтатын болды («Жұлдыз»).

Мойнын созды. *Ұмтылды, иеленгісі келді.* Өйтіп-бүйтіп жүргенде қол жетпейтінге *м о й н ы м ы з д ы с о з д ы қ* («Айқап»).

Мойнын ішіне тықты. *Ұнжырғасы түсті, берекесі кетті.* Байғұстың *м о й н ы і ш і н е т ы ғ ы л ы п,* жүн жеп, жабағы тышып кетіпті (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

Мойны озды. *Маңдайалды, атақты, беделді болды.* Жайындай өрге жүзген, Қадамдысың, әр жерден атағың бар, хабарлысың. Дулатта *м о й н ы о з г а н* жігіт, – дейді, – Алпысбай, Мәңеке менен аманбысың? (Жамбыл, Шығ.).

Мойны түсті. *Көңіл күйі болмады, ұнжырғасы түсті. Т ц с т і м о й ы н,* толды қойын, Ақты сел. Мен паң едім, Еш нәрседен қайғысыз, Тез дерттендім, Кейде өртендім, Кейде мұз (Абай, Тол.жин.).

Мойны ырғайдай. *Ұзын-тұра, тіп-тік.* Жолдың жиегіндегі жусанды анда-санда бір қауып, жұлып алады да, *м о й н ы ы р г а й д а й* жүнделген қара қайыс, көсеу құйрық қара атан изеңдей аяңдады (С.Талжанов, Қайып қарт).

Мойны ырғайдай, биті торғайдай [сирағы шидей]. *Азып-тозған, жүдеп-жадаған.* Кедейліктен әбден сіңірі шыққан, *м о й н ы ы р г а й д а й, б и т і т о р ғ а й д а й,* өмірінде жарып ас ішіп, жарып киім кимеген, жарлылықтан міні жоқ бір жас жетім бала келіпті (Қырық өтірік). *М о й ы н д а р ы ы р ғ а й д а й, б и т т е р і т о р ғ а й д а й* боп, елдеріне әзер жеткен (І.Есенберлин, Алмас.). Той үстіне түк таба алмай сандалып, *мойындары ы р ғ а й д а й, с и р а қ т а р ы ш и д е й* болып, азып-тозып ханның екі баласы келеді (Қаз. ертег.).

Мойын бермеді. *Ырыққа көнбеді, келіспеді.* Сабыров әлі де *м о й ы н б е р м е й* отыр (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Мойын бұрғызбады. *Мұршасын келтірмеді, мүмкіндік бермеді.* Ашу келсе, тұрғызбас, Артыңа *м о й ы н б ц р г ы з б а с.* Көрінеу отқа салады, Орынды жұмыс қылғызбас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мойын бұрды. *Көңіл бөлді.*

Мойын бұруға [бұрар] шамасы [мұршасы] жоқ [келмеді]. а) *Мұршасы болмады, уақыты жетпеді. М о й ы н д ы б ц р а р ш а м а ж о қ,* Жақын менен алысқа (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). ә) *Ешқайда соға алмады, тура келді.* Ешқайда *м о й ы н б ц р у г а м ц р ш а с ы к е л м е д і* (М.Мағауин, Көк мұнар.).

Мойынды қашыққа [сыртқа] салып кетті. *Сырттап, алыстап, ырық бермей кетті.* Қоныс аралары ұзарып, жайлау-жайлаудан қайтатын кез келген соң: «Ұрылар ұрлықты әдейі істеп отыр. *М о й ы н д ы қ а ш ы қ қ а с а л ы п к е т е м і з* деп осылай етті» дескен (М.Әуезов, Шығ.).

Мойын жіп. *Мойынға байлайтын жіп, бау. М о й ы н ж і п т і* есіктің тұтқасына байлап, табалдырықтан әрірекке сіңбірініп алды (С.Нарымбетов, Тентек). Тін жіптер кәдімгі бестемше тәртібімен қайыс тәрізді өріледі. Мысалы, жабу жіп, *м о й ы н ж і п* және т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Мойын қойды. *Ынтасын қойды, белсене кірісті, ниеттенді.* Қала салуға қазақ *м о й ы н қ о й с а,* оқу, өнерге де пайдасы тиер еді («Айқап»). Десең егер біреудің *М о й ы н қ о й д ы м* сөзіне, Тек шындықпен жүре біл, Күш шындықтың өзінде (Р.Нұрпейісов, Мейірім.).

Мойын оздырысты. *Игерілу, алға шығу, бір-бірінен озу.* Үлкен орданы санатқа қоспай, өздерінше қайрат қылған екі хан бір-бірінің

алдында *м о й ы н о з д ы р ы с ы п* жатуға тырыспады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Мойын омыртқа. а н а т. *Мойын тұстағы омыртқа.* ≈ Қойдың *м о й ы н о м ы р т қ а с ы.*

Мойын салды. а) *Алдына барып қиылып сұрады, өтінді.* Осынша *м о й ы н с а л ы п* тілесе де, құрып қалғыр жеңгей жібермеді (Қозы Көрпеш.). ә) *Назар аударды, көңіл бөлді.* Мендей ғаріп кез болса, *М о й ы н с а л с ы н*, ойлансын. Қабыл көрсе сөзімді, Кім таныса сол алсын (Абай, Тол. жин.).

МОЙЫН[2] з а т. *Шіркеулік дулығаның жарық түсетін тесіктері жоқ жабық барабаны.* ≈ Шіркеу дулығасының *м о й н ы.*

МОЙЫНАҒАШ[1] з а т. *Мойынға салып, шелекпен су әкелетін иін ағаш; әкпіш.* Ішуге, кір жууға су тасыдым, Иығыма *м о й ы н а ғ а ш* шелек салып (С.Торайғыров, Шығ.). *М о й ы н а ғ а ш п е н* күнде барып су әкелем (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МОЙЫНАҒАШ[2] з а т. э т н. **1.** *Жауыр болған жылқыға жарасын қағып ушықтырмау үшін байланатын ағаш.* Жауырды емдеудің керекті шарты – жараның бетін жылқының қағып тастауына мүмкіндік бермеу үшін, оның мойнына *м о й ы н а ғ а ш* байлайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Маса, сонаны жолатпау үшін жылқы өз арқасын тұмсығымен соға-соға ісіндіріп алады, сондықтан оның басын бұрғызбау үшін екі жағына *м о й ы н а ғ а ш* байлайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **2.** с ө й л. ***Мойынтұрық.*** Өгізге салатын *м о й ы н а ғ а ш,* аттың қамыт-сайманы жоқтың қасы (С.Жүнісов, Жапанда). *М о й ы н а ғ а ш қ а* жегілген екі өгізбен жүгерінің үстін бастырып, одан кейін сүрлемнің бетін доңғалақты трактордың қалақ күрегімен жауып жүр (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Қарабала шелектерін былайырақ қойды да, *м о й ы н а ғ а ш ы н* астына басып алып, сырғанақпен төмен қарай сырғи жөнелді (Қ.Исабаев, Қарабала).

МОЙЫНАРЫҚ з а т. к ә с. *Бас арықтан тартылған арық.* Күндегі әдетінше *м о й ы н а р ы қ қ а* барып жуынып еді, су салқындап кетіпті («Лен. жас»).

МОЙЫНБАУ з а т. с ө й л. ***Мойынтақ.*** Галстукті француздың ұлы жазушысы Оноре де Бальзак қатты қадірлеген. Ол 1827 жылы қаптаған романдарынан қолы қалт еткенде «Галстук тағу өнері» деген кітап жазып, *м о й ы н б а у д ы* байлаудың эстетикалық қажеттіліктерін егже-тегжейлі баяндапты («Ана тілі»).

МОЙЫНДА= е т. **1.** *Бір нәрсені мойынына алу, көну.* Кінәнің үлкені өзімде екенін комиссия мүшелерінің алдында *м о й ы н д а д ы м* (Д.Досжанов, Дария). Кәрім өздерінің кеш ескерген айыптарын *м о й ы н д а д ы* (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **2.** *Ден қою, мойынсыну.* Сондай-ақ, конференцияға қатысушылар қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейтуге байланысты мәселелерді шешу үшін қосымша қабылдау қажет екендігін *м о й ы н д а й д ы* («Жас Алаш»). **3.** *Тану, есептесу.* Қазақы өмір тіршілігінің өзіне тән парасатты болмысынан гуманистік, адал әсем сипаттарынан бейхабар және білген күннің өзінде сол салт-сананы танып, *м о й ы н д а ғ ы с ы* келмейтін келімсек күнделікті кісілік қарым-қатынастарда да өз үстемдігін орнатты («Ақиқат»). Парсы шығанағындағы елдер ынтымақтастығының Кеңесіне енетін мемлекеттер әлі де болса Иракқа берілмек әскери соққыны әділетті іс деп *м о й ы н д а м а й д ы* («Түркістан»).

Ашық мойындады. *Еш бүкпесіз, жасырмай айтты, еркін жариялады.* Ғажабы сол, КХДР басшылығы 2002 жылдың қазан айында «1994 жылғы келісімді бұзып, ядролық қару жасауға талпынып жатқанын» *а ш ы қ м о й ы н д а д ы* («Түркістан»).

МОЙЫНДАҒАНДЫҚ з а т. *Мойынына алғандық, келіскендік.* Біздің төлді көп алуымызға бірден-бір себепкер Тілекең десек, шын ақиқатты *м о й ы н д а ғ а н д ы қ* (Қ.Қозыбаев, Дәуір).

МОЙЫНДАҒЫ с ы н. *Мойынға жүктелген, міндетіне алған.* Не қыласың, бай *м о й н ы н д а ғ ы* Борышын өтегелі әкеп тұр ғой, Абақтыға жатқысы келмеген ғой, Деп ішімде бірдеме сыбырлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлтанмахмұт сөздерін түгел жинап, үлкен кітап қылып баспаға беру *м о й ы н д а ғ ы* бір міндет тәрізді еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОЙЫНДАЙ с ы н. *Мойын сияқты, мойын тәрізді.* Ж аңадан салынған үлкен көпірден өткен соң, өзен портында түйенің *м о й н ы н д а й* имең-имең еткен крандардың жұмысын біраз қызықтадық (Т.Кәкішев, Ұштасқан).

МОЙЫНДАЛ= е т. **1.** *Танылу, есептелу, саналу.* Моральдық принцип деп – көпшілік арасында *м о й ы н д а л ғ а н* әртүрлі әдептілікті сақтауға байланысты мөлшерлерді айтады (Педагогика). Әуезов шығармалары әлем халықтарының 42 тіліне аударылған, жазушы көзі тірісінде-ақ классик ретінде даусыз *м о й ы н д а л ғ а н*, оның ғаламат талантына, энциклопедиялық біліміне Батыс та, Шығыс та таң-тамаша қалған (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **2.** *Келісу, мақұлдау.* Алайда бұл жөнінде ғылымда айтылған көптеген болжамның бірдебірі әлі *мойындалған* емес (Қ.Исабаев, Көгілдір

қазына). Ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңмен белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу құқығы *м о й ы н д а л а д ы* (ҚР Конституциясы). **3.** *Бар екені, орын алғаны расталу.* Өкінішке қарай, қазіргі кезде Қазақстан Республикасында идеологиялық әр алуандық *м о й ы н д а л ғ а н м е н,* қоғамымыздың саяси өмірінде либералдық идея принциптерін негізге алу басымырақ екені байқалады («Түркістан»).

МОЙЫНДАЛУ *Мойындал етістігінің қимыл атауы, танылуы.* Қазақстанның ядролық қарудан бас тартуы жас мемлекеттің саяси *м о й ы н д а л у ы н а,* онымен кең экономикалық ынтымақтастық орнатып, халықаралық арена-да көмек көрсетуге алмасылды («Жұлдыз»). Шыңғыс ханның әлем жүзінде мыңжылдық тұлғасы ретінде *м о й ы н д а л у ы* – соның нышаны («Айқын»).

МОЙЫНДАН= е т. с ө й л. *Мойынға ұқсап шығыңқы болу.* Бұл ердің үйрек *м о й ы н д а н ы п,* ілгері қарай иіліп тұратын алдыңғы басынан басқа пішіні құранды ерге өте ұқсас (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман).

МОЙЫНДАС[1]= е т. **1.** *Мойындарын тиістіру, қатар қою.* Екеуі *м о й ы н д а с ы п,* тіресіп кеп кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Құшақтасу, қойындасу.* Қызыңызбен бір жігіт *м о й ы н д а с ы п,* Жатырды тақ үстінде қойындасып, Менің айтқан сөзіме нанбасаңыз, Қараңыз тақсыр, ханым есік ашып (Ғашықтық дастан.). Бір жігіт қызыңызбен *м о й ы н д а с ы п,* Отырды таң үстінде қойындасып. Сөзіме шындықты айтқан сенеді, – деп, Жасырмай айтып тұрмын ойымды ашық (Ғашық-наме).

МОЙЫНДАС[2]= е т. *Мақұлдасу, келісу, растау.* Нұрсұлтанның өздерінен өресі биіктеу екенін іштей *м о й ы н д а с т ы* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Жас жігіттің жұртты ұйымдастыра, жұмылдыра алатын қабілетін *м о й ы н д а с қ а н* (М.Ысқақбаев, Сұлутөр).

МОЙЫНДАСТЫР= е т. *Мойындасуға мәжбүрлеу, мойындасуға әсер ету.* Екеуін *м о й ы н д а с т ы р д ы* (Ауызекі).

МОЙЫНДАСТЫРУ *Мойындастыр етістігінің қимыл атауы.* Сұлтанмахмұт екеуін *м о й ы н д а с т ы р у ғ а* кірісті (Д.Әбілев, Баянауыл). Мұқанға бір, Жарықбайға бір қарап алды да, екеуін *м о й ы н д а с т ы р у ғ а* кірісті (Д.Әбілев, Баянауыл).

МОЙЫНДАСУ *Мойындас етістігінің қимыл атауы.* Үй толы жас азаматтар алдында: «Сұлтанмахмұттан таяқ жедім», – деуге арланып, *м о й ы н д а с у д ы* қорлық көрді (Д.Әбілев, Арман.).

МОЙЫНДАТ= е т. **1.** *Мойнына алдырту.* Айғақсыз қалай *м о й ы н д а т п а қ с ы ң* оны (Ә.Көшімов, Лашын.). Қыл қаламның тылсым құдіретін *м о й ы н д а т қ а н* Әбілхан Қастеев ақсақалды, оның өмір мектебін, шығармашылық жолын жоғары бағалау орынды ғой деймін (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). **2.** *Өзін таныту, пікірімен есептеткізу.* Менің Тимур Бекмамбетов деген досым бар. Аз уақыттың ішінде тәкаппар Мәскеуді *м о й ы н д а т т ы* («Айқын»). Ислам дінінің еңбек, шаруашылық, кәсіпкерлік саласындағы қағидаттары, әсіресе, қаржы саласында бүгін әлемді *м о й ы н д а т ы п* отыр («Айқын»).

МОЙЫНДАТҚЫЗ= е т. **1.** *Мойнына алғызу, мойындату.* Бар айыбын *м о й ы н д а т қ ы з д ы* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Біреуге білімін, өнерлігін т.б. қасиеттерін танытқызу.* Бұл – біздің цирк артистеріміздің өздері дайындаған және шеберліктерін *м о й ы н д а т қ ы з а т ы н* күрделі номерлердің бірі («Қаз. әдеб.»). Шындығына жүгінсек, екі ақын да бейнелеу бедері, шынайы шеберлігін таныту жағынан амалсыз *м о й ы н д а т қ ы з а д ы* («Қаз. әдеб.»).

МОЙЫНДАТҚЫЗУ *Мойындатқыз етістігінің қимыл атауы; мойнына алғызу.* Оны *м о й ы н д а т қ ы з у* үшін қазақтың өз басы жетпес, өз ақылы таппас басқа бір сыртқары ықпалдың айрықша шапағаты керек (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МОЙЫНДАТҚЫШ с ы н. *Мойындатушы, мойнына салушы.* Жалынымпаз, *м о й ы н д а т қ ы ш,* Білек ұстап, жүрек тартқыш, Махаббатты қуып қаққыш, Кездесуге сөз байлатқыш (І.Жансүгіров, Шығ.).

МОЙЫНДАТТЫР= е т. *Мойнына алғызу, мойындатқызу.* Жұртты жұмыла *м о й ы н д а т т ы р а т ы н* ақ сайтан. Өзінің адвокаттық білімі бар жігіт (Д. Әбілев, Арман.).

МОЙЫНДАТТЫРУ *Мойындаттыр етістігінің қимыл атауы.* Сосынғы жұмыс Болатты осы кісілермен беттестіріп, айыбын *м о й ы н д а т т ы р у* (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Сондықтан ол қайткенде Сәрсенді жығып, *м о й ы н д а т т ы р у д ы* ойлайтын (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

МОЙЫНДАТУ *Мойындат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мойнына алдырту.* Райхан Сұлтанованың кемшілігін осы бюрода *м о й ы н д а т у ы м ы з* керек (С.Жүнісов, Жапанда.). Бір оқушыға қателікті *м о й ы н д а т у* қиын соғып, кейін оны ойламаған жерден ұстағанда, жылап жіберіпті (Педагогика). **2.** а у ы с. *Таныту, мақұлдату, растау.* Большевизмнің тамыр

жаюына жол бермеу үшін құрылған «Промегей» қозғалысы Мәскеуді насихаттаушылық қыспағына алып, ұлт құқықтарын тануды *м о й ы н д а т у* мақсатын алдына қойған еді («Парасат»).

МОЙЫНДАУ *Мойында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мойнына алу, бойұсыну.* Қателікті *м о й ы н д а у* үшін де біраз ақыл керек (М.Мағауин, Көк мұнар). **2.** *Тану, есептесу.* Кеңес өкіметі қазақ зиялыларының ұсынған ұлттық мемлекеттік статусын *м о й ы н д а у д а н* қорықты (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Біз әр ұлттың негізгі адами еркіндіктерін пайдалану құқығын сыйлауға, аз ұлттардың тілін, дінін, заңдары мен дәстүрлерін *м о й ы н д а у ғ а* үндейміз («Қазақ»). **3.** *Растау, келісу.* Әділетті ақыл мойындаған нәрсеге қиын да болса, *м о й ы н д а у*, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге оңай да болса, мойындамау – ерлік (Абай, Тол. жин.). Венгриялық балуан әуелде әжептәуір қарсыласқанымен, көп ұзамай жеңілгенін *м о й ы н д а у ғ а* мәжбүр болды («Егемен Қазақстан»).

МОЙЫНДАУШЫ з а т. **1.** *Мойнына алған адам.* Өз кінәсін *м о й ы н д а у ш ы* жігіттер көп емес («Қаз. әдеб.»). **2.** *Растаушы, келісуші.* Мұндай «тұрақты заңдылықты» *м о й ы н д а у ш ы л а р* сол кемістіктің орнын немен толтырарын білмей дағдарған шарасыздықтан айтады (Ақ отау). **3.** *Танушы, ұстанушы адам.* Ислам дінін *м о й ы н д а у ш ы л а р* әркімнің маңдайына жазылған өз несібесі болады, тіршілігіндегі және о дүниедегі тағдыр талайының бәрін бір Алла белгілейді, тозақ отына түспес үшін мына жалған дүниеде күнәға батпай, таза жүруді уағыздайды («Парасат»).

МОЙЫНДАУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Бойұсынушылық, растау, келісім.* Менің өмірімдегі көптеген нәрселер басқаша болып шыққан болар еді, – деген *м о й ы н д а у ш ы л ы қ* бар (Семья тәрбиесі). Олардың жарияламаларынан енді советтік ұлт республикаларының жетістіктерін *м о й ы н д а у ш ы л ы қ т ы* да ауық-ауық кездестіруге болады (Тербеледі тың дала).

МОЙЫНДЫ с ы н. **1.** *Мойны бар, мойны ұзын.* Дембелше толық денелі, жуан *м о й ы н д ы*, көсе кескінді Сүйіндіктің күре тамыры білеудей боп, көздері шарасынан шатынай шығып, күрең тартқан беті ісіне қалады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** э т н. *Сағасы ұзын.* Әрбір ақын мен жырауда болатын, барлық жерге тараған музыка аспабы – домбыра, *м о й ы н д ы*, қос ішекті, ішегін қойдың ішегінен есіп жасайды (ҚазССР тарихы).

Қаз мойынды. *Иілген, әдемі, ұзын мойынды келген.* Арал кеме жөндеу заводының *қ а з м о й ы н д ы* көтергіш крандары алыстан көз тартады (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты). Денесі әсем, *қ а з м о й ы н д ы*, тіп-тік біткен алдыңғы аяқтары келісіп тұр (Д.Керімбаев, Қазақст.).

Қой мойынды. *Қойдың мойнындай қысқа, жуан мойын.* Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, *Қ о й м о й ы н д ы*, қоян жақ, бөкен қабақ, Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды, Ой желкелі, үңірейген болса сағақ (Абай, Таңд. жин.). *Қ о й м о й ы н д ы* көк жұлын, Томаға көзді, қасқа азбан, Көк жұлынды жетелеп, Қисық жерден төтелеп (Махамбет, Өлең.).

МОЙЫНДЫҚ[1] з а т. с ә у л е т. *Пештің және басқа заттың мойын тұсы.* Үйдің әйелі *м о й ы н д ы қ т а* тұрған дорбаға қолын созып, ішінен бір уыс дәрі алып шықты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Пеш *м о й ы н д ы ғ ы н д а* бүк түсіп мысық жатады (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). *М о й ы н д ы қ т а* тұрған шырпыны алып, бір газет қиындысын тұтатты да, қазандықтың көмекейіне тастап жіберді (Қ.Мұқанбетқалиев, Тоғай.).

МОЙЫНДЫҚ[2] з а т. с ә у л е т. *Қатпарлы күмбез.* Көрхана күмбезі бұрыштағы төрт білікке тіреліп, биік *м о й ы н д ы қ* болып көтерілген, сыртқы күмбезі қатпарлы («Мәдениет және тұрмыс»).

МОЙЫНДЫРЫҚ зат.сөйл. ***Мойынтұрық.*** Мен жеккен өгіз, түйе, аттар арық, Ашамай, *м о й ы н д ы р ы қ* сынық жарық (Ғ.Малдыбаев, Желдірме).

МОЙЫНҚҰР з а т. э т н. ж е р г. *Аттың, түйенің мойнына әдемілік үшін ілінетін, нақыштап тоқылған құр.* Желмаяның *м о й ы н қ ұ р ы* қайда, әкел (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОЙЫНОРАҒЫШ з а т. *Мойынға салатын шарф.* Дүкеннен мен бір *м о й ы н о р а ғ ы ш*, тағы басқа ұсақ-түйек сатып алдым (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОЙЫНОРАУЫШ з а т. *Сырт киімнің ішінен, мойын орайтын, енсіз орамал; шарф. М о й ы н о р а у ы ш ы н ы ң* бір ұшы жағасының сыртында жатыр (С.Еркебаев, Жолдар.).

МОЙЫНПЕШ з а т. ж е р г. *Пештің түтін жолы, құбыры. М о й ы н п е ш* сыңсиды, үнін қосып желменен (С.Сейфуллин, Шығ.).

МОЙЫНСА[1] з а т. э т н. *Жауыр аттың мойнына байлайтын кіре ағаш; өгіздің жармасы.* ≈ Аттың мойнындағы *м о й ы н с а.*

МОЙЫНСА[2] з а т. с ө й л. ***Мойынағаш***. Жауыр аттың мойнына байлайтын ағаштың

шырыш-крест пішінді түрін *м о й ы н с а* деп атаған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

МОЙЫНСАЛ с ы н. *Бір нәрсеге ренжіп мойыған.* Табиғат заңы ғой, қыз да бұлтара алмай бұйығып, *м о й ы н с а л* болғанын аңғартты (Ә.Ақбаев, Қара боран).

МОЙЫНСЕРІК з а т. т а р. *Алғаш ұйымдасқан шаруалар шаруашылығының ұйымы, қожалық.* Алғаш Қарасу бойында *м о й ы н с е р і к* ұйымдастырылғанда, ұста Жұмабай соққан төрт соқа болатын (Ердің даңқы.). *М о й ы н с е р і к* – көлік құралын біріктіре жұмыс істеу, мұны кей өңірде «түйсік» деп те атаған (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Мойынсерік болды. *Бірігіп, ортақтасып жұмыс істеді.* Жалғыз өгізшемді қосып, *м о й ы н с е р і к б о л д ы м* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

МОЙЫНСУ[1] з а т. е г і н ш а р. *Егістің екінші рет суғаратын суы.* Екінші ретте *м о й ы н с у ы* көктеп шыққан сабаққа 2–3 буын пайда бола бастаған кезінде беріледі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МОЙЫНСУ[2] *Мойынсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Оның айтқанына *м о й ы н с у.*

МОЙЫНСҰН= е т. **1.** *Бір нәрсеге көну, бағыну.* Қоланшаш – тағдырына *м о й ы н с ұ н ы п*, ел жұрты үшін тәкаппар басын өлімге байлап бара жатқан дала қызы (Ы.Жақаев, Өмір жолдары). Мұжықтың қазаққа істеп тұрған зорлықтарына қарағанда, патшаға бағынбаған, законге *м о й ы н с ұ н б а ғ а н* жұрт секілді (М.Дулатов, Шығ.). Біреулер өзінің ауыр тағдырына жоғарыдан келген зауалдай *м о й ы н с ұ н ы п*, қыңқ етпейді (Н.Келімбетов, Үміт). **2.** *Мойындау, мойнына алу.* Қарай көр мына сөздің шатасына, Үлкендер *м о й ы н с ұ н б а с* қатасына. Ойында ортамыздан талас шықса, Жүгінеміз асықтың сақасына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МОЙЫНСҰНДЫР= е т. *Бір нәрсеге көндіру, бағындыру.* Осылайша күн көзі көкжиекті қызғылт сары арайымен алаулатып, моншақтыны да сол әсемдікке *м о й ы н с ұ н д ы р ы п*, мүлгітіп тастағандай (М.Хасенов, Қайсар). Мәдина да дегеніне жетіп, «дұшпанын» *м о й ы н с ұ н д ы р ы п*, тізе бүктірді, алдына әкеп жықты да, таптап жүріп кетті (К.Юсупов, Қараша.).

МОЙЫНСҰНДЫРУ *Мойынсұндыр етістігінің қимыл атауы.* Демек, сені *м о й ы н с ұ н д ы р у ғ а* біз әлі дайын емес екенбіз (С.Жұбатыров, Алыста.).

МОЙЫНСҰНУ *Мойынсұн етістігінің қимыл атауы, көну, көндігу.* Туған анасының өз баласының алдында қаруын тастап, амалсыз *м о й ы н с ұ н у ы* – үлкен қорлық (Нан исі). Сәлима мұқалып, *м о й ы н с ұ н у д ы*, қиындыққа сыр беруді білмейді (Қарындастар.). Ақмешіт, Түркістан, Ихан, Шымкент, Әулиеата, Мерке шайқастары отаршылдыққа *м о й ы н с ұ н б а у д ы ң* жаңқиярлық үлгілерін көрсетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МОЙЫНСЫ= е т. с ө й л. ***Мойынсұн.*** Қайта біздің әкей мұғалім сөзіне *м о й ы н с ы п* қалған тәрізді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс).

МОЙЫНСЫЗ с ы н. **1.** *Мойны жоқ, мойынның қатысынсыз.* Қара қошқыл қасқа басын кең иығына *м о й ы н с ы з* қадап қойған сияқты (Т.Аханов, Боран). **2.** *Мойны тым қысқа.* Әшейінде ауыз жаппайтын Жұматайдың да, жол арнасынан шығып кетем бе деп қорқып, *м о й ы н с ы з* басы міз бақпай алға үңілген (Т.Аханов, Боран).

Мойынсыз аналық. б о т. *Кейбір өсімдіктің аналық мойны аласа болып немесе мүлдем болмай, аналық аузы бірден жатынымен жалғасып жатуы.* Мұндай жағдайда оны қондырмалы, яки *м о й ы н с ы з а н а л ы қ* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МОЙЫНСЫН= е т. *Бір нәрсеге көну, көндігу.* Жарайды, шырағым, біз әбден мүсәпірлікке *м о й ы н с ы н ы п* қалған адамбыз (Ә.Сатыбалдиев, Беласар). Шопан боламын деген адам оның қиындығына *м о й ы н с ы н ы п*, белсене кірісуі керек (Асқар асу). Терең ойсыз кей арамтер Өлімнен соң өмір жоқ дер. Өкініп, қайғымен өлер, *М о й ы н с ы н б а ғ а н* көңіл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МОЙЫНСЫНУ *Мойынсын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Келісу, көну.* Сонымен аяқты кесуге деп қабылданған дәрігерлер шешіміне *м о й ы н с ы н у ғ а* тура келді (Ж.Мұқышов, Өркені өскен). **2.** *Мойнына алу, растау.* Бірақ *м о й ы н с ы н у* Алма Құспановада жоқ қасиет («Қазақст. әйелдері»).

МОЙЫНСЫТ= е т. *Бір нәрсеге көндірту, көндіктіру, жуасыту.* Қайта мынау таудай айғырды *м о й ы н с ы т ы п* алса, машинаны жалғыз өзі сүйремей ме? (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

МОЙЫНСЫТУ *Мойынсыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дәрігердің шешіміне *м о й ы н с ы т у.*

МОЙЫНТАҚ з а т. <нем. Halstuch> **1.** *Көйлектің жағасын орай алқымын түйіп, мойынға байлайтын жібек не басқа матадан тігілген бұйым.* **2.** с о в е т. *Пионерлер тағатын үш бұрышты қызыл мата.* Пионер болып жазылдым, Мойнымда қызыл *м о й ы н т а қ.* Бізде жиын, жиналыс, Жақында ойын қойылмақ

(І.Жансүгіров, Шығ.). Мектептен қайтты пионер, Көп баламен ойын сап. Қызғалдақ бейне қызыл гүл – Мойнында қызыл *м о й ы н т а қ* (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). **3.** *Малдың мойнына байлайтын жіп.* Мал індеттен өле бастаса тамыр-таныс құдандалы күйеу үйінің бауын шорт-шорт қиып, бұзауының *м о й ы н т а қ* жібін, құлағын кесіп алады («Айқап»).

МОЙЫНТАСТАР з а т. э т н. *Жас жұбайлардың үйленіп, отау көтерген кезде үйді тігісіп, шаңырақ көтерген адамға берілетін кәденің бірі.* Күйеу жігіт бұдан басқа да сыйлықтар әкеледі: қалыңдықтың шешесіне арналған сүтақы, әкесіне – жыртыс, жас жұбайлардың киіз үйін тұрғызатын әйелдерге – отаужабар және *м о й ы н т а с т а р* (Қаз. әдет-ғұрып.).

МОЙЫНТАУЛЫҚ: **мойынтаулық қылды**. *Алғанын қайтармай сіңіріп кету мақсатымен өлермендік жасады.* Кезінде қарыз деп алып, енді міне *м о й ы н т а у л ы қ қ ы л ы п* бермей жүр (А.Тоқмағанбетов, Әке.).

МОЙЫНТҰМАР з а т. *Шынжырға өткізіп, мойынға тағатын әйелдердің сәндік бұйымы; кулон.* Сухумидің қолөнершілері шетелдік үлгіден көшіріп жасаған, «жиллет» деп аталатын *м о й ы н т ұ м а р ы н ы ң* алтын емес екені бадырайып білініп тұр («Жалын»).

МОЙЫНТҰРЫҚ з а т. *Арба, шана, соқа тартатын өгіздің мойнына салатын арнаулы ағаш, құрал.* Қысы-жазы өгіздердің мойындарынан *м о й ы н т ұ р ы қ* түспейді (Е.Салихов, Алақан). Мойнынан *м о й ы н т ұ р ы ғ ы н* алмаған қос өгіз анадай жерде шидің ішінде жайылып жүргені, еміс-еміс қана қарандағаны әлі күнге көзіме елестейді (К.Көпішев, Шығ.). Жіпсіз *м о й ы н т ұ р ы қ* тұрмайтынын білесің (Д.Досжанов, Жусан.).

МОЙЫНТЫРЫҚ з а т. с ө й л. ***Мойынтұрық***. *М о й ы н т ы р ы қ*, мала істетемін, суретін салдырып, сайман тіркеуіштерін сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОЙЫНША[1] з а т. *Бөкебай, мойын орағыш. М о й ы н ш а с ы н* таппай қалды (Ауызекі).

МОЙЫНША[2] з а т. ж е р г. ***Қамыт***. Жолдас Мұсабаев атының аспаптарын – *м о й ы н ш а*, божы, тағы басқа аспаптарын бір адамға бермейді («Лен. жолы»).

МОЙЫНШАЛҒЫ з а т. ж е р г. *Бөкебай, шарф.* Бұрын *м о й ы н ш а л ғ ы* дегенді кім білген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОЙЫНШАЛҒЫШ з а т. ж е р г. *Бөкебай, шарф.*

МОЙЫНШЫҚ з а т. с ө й л. *Бөгет, тосқауыл.* Бір кішкене *м о й ы н ш ы қ* қаттырақ ілінген шығар, оны бұзып шығу онша қиынға түспес, болмаса мына жосыған сеңнің өзі екпінімен бұзып өтер деп дәмеленді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

МОЙЫҢҚЫ с ы н. с ө й л. *Ұйымдасқан, серіктескен.* Тым болмаса, *м о й ы ң қ ы* боп, жеңі ұшынан жалғасып дегендей, өзгелер тіл табысып жүр ғой (М.Хасенов, Сырласу).

МОЙЫС с ы н. *Дағал мінезді, морт, дүнк еткіш.* Жандар бірбеткей, сөзге олақ *м о й ы с* жігіт еді (С.Бегалин, Сәтжан).

МОЙЫТ= е т. *Қиыншылықтан қажыту, жасыту.* Ауыр еңбек оны еш *м о й ы т қ а н* да емес, қажытқан да емес (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

МОЙЫТУ *Мойыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ауыр еңбектің *м о й ы т у ы.*

МОККО з а т. *Кофенің өте жақсы, құнды сұрпы.* Жоғары сұрыпты *м о к к о* кофесін ішті (Ауызекі).

МОКША з а т. *Мордваның этникалық тобы және сол топқа жататын адам. М о к ш а л а р* – Мордва республикасының тұрғыны (ҚҰЭ).

МОҚАЛ с ы н. **1.** *Ұшы қайтқан, дағал, тұқыл.* Пинцеттің *м о қ а л* ұшымен әлгіні пробиркадан ептеп ажыратып алады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік.). Шалғынбай *м о қ а л* қолымен түйектей түсті (І.Жансүгіров, Шығ.). Құрықтың ұшы *м о қ а л* болып абырой болған, әйтпесе кіріп кетер ме еді (Ж.Түменбаев, Қардағы із). **2.** *Қысқа, доңғаландаған.* Қап, обал болған екен! – деп, Шалғымбай *м о қ а л* қолымен түйектей түсті (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Аласа, жатаған.* Алдындағы *м о қ а л* дөңесті асып түсіп, қайта қайтқаны жақсы (Қ.Жаркенов, Тауда).

Моқал адам. *Сөзге шорқақ адам.* Өзі *м о қ а л а д а м* сендерге не әңгіме айтады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОҚАЛ = е т. *Ұшын дағал ету, тұқылдау.* Өткір ақ алмаз, *М о қ а л м а с* майдан бойына («Лен. туы»). Еріндерінің арасынан әлі *м о қ а л м а ғ а н* күректей ақ тістері көрінеді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

МОҚАЛДАУ с ы н. *Үшкір емес, дағалдау, тұқылдау.* Сояның жапырақтары ірі, жұмыртқа тәрізді, *м о қ а л д а у,* жоғарғы жапырақтары ұсақ (М.Ерлепесов, Тұқым.).

МОҚЫРЫМ с ы н. с ө й л. *Мақұрым, мүлдем жоқ, атымен жоқ, жұрдай, адағыда.* Ол орыс тіліне шорқақ болса, біз болсақ қалмақшадан *м о қ ы р ы м б ы з* (Ш.Дәрмағамбетов, Арал).

МОЛ[1] с ы н. **1.** *Аса көп, жетерлік.* Сарыарқаның сар белін кесіп ұштық, Сары желін бұрғыдай тесіп ұштық. Сарыарқадан кен байлық *м о л* шығады, Отанның байлығы көп десіп ұштық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұрынғылардың сүйектерінің асылдығы, ақылды болулары, адамгершіліктерінің, ізгілік істерінің *м о л* болуы, күн сайын таңғы намазды

орындап, таң шапағын қарсы алып, Алланың нұрына, шапағатына бөленуден болар. Қазыбек би, Бұқар жырау бабаларымыз ұзақ өмір сүрген ғой («Егемен Қазақстан»). Өнер түрі елде *м о л,* өнім сыры жерде *м о л* (Мақал). Осы күнде арамның жолдасы *м о л,* Қу мен сұмды кім жиса, шын мықты сол. Мақтан, атақ іздесең адамнан без, Ардан күсіп, арамның біреуі бол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Аямай, аста-төк қылып.* Тыңайтқышты *м о л* шашып, Терең етіп егуде, Еңбек сүйгіш ер, әйел, Ұлы-қыздарым, ерінбе (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көктемде қыры толған Мәргия гүл, Жаныңа қасиетін *м о л* құя біл. Ұшы мен қиырына көз жепейтін Ұштасқан тоқсан сегіз Бельгия бұл (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Таусылмайтын, аста-төк. М о л* қымызға жүдә зармыз, Қоры азайып келеді. Орыстардан сүт алармыз, Қымызды кім береді (К.Салықов, Жезкиік). **3.** а у ы с. *Кең, үлкен.* Дәмелі *м о л* көйлектің етегін басып-басып қойып ойға кетті (С.Жүнісов, Ақан сері).// *Кеңінен, құлаштап.* Жол тартсаң, бәлем, шалғы алып, Құлашыңды *м о л* тастап. Отырса қарттар таңданып, Қыптары қанып қолпаштап (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Толық, семіз.* Өмірдің сүйресін деп өрге көшін, Жалпақ жер беріп еді *м о л* денесін. Өзендер беріп еді толқындарын, Дегендей жолда шөлдемесін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мені әбден сынамақ болған адамдай бас-аяғыма біраз шүйіліге қарап алды да, *м о л* денесімен үй жаққа бұрылды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **5.** а у ы с. *Жомарт, қолы кең. М о л* алақан, кең далалы көршіге, Қолқа салып, қолын созса ерсі ме? Оңтүстіктен бір отауды көтеріп, Бердік өзбек ағайынға еншіге (С.Мәуленов, Алыс кет.). **6.** а у ы с. *Ауыр.* Қайран әкем... Неге-неге таңдады екен жолды бұл. Неге маған бөліспеді Иығындағы *м о л* жүгін? (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Шебер, майталман.* Қадірлеп халқыма Еркелеген қонақпын. Қара сөзге олақпын; Ән мен жырға *м о л*-ақпын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.) // *Белшесінен.* Ханыша байбатшамен бір жатады, Қызыққа жатқан түні *м о л* батады Таң атқан соң қайтуға ұят ойлап, Қалаға ағаш атпен тез қайтады. «Ей, сәулем, сағындырмай келіп тұр!» – деп, Ханыша мойнын құшып сөз қатады (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дастарқаны мол [мол дастарқан]. *Дастарқаны бай, жомарт. Д а с т а р қ а н ы м о л* Бердекеңе елі разы болып тарасқан-ды (М.Неталиев, Үлкен жол.). Қонақтар *м о л д а с т а р қ а н* басында жайланып отырып, әңгіме соғады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Жарығың мол болсын. т і л е к. *Ғұмырың ұзақ болсын, көрер қызығың көп болсын деген мағынада.* Жарығым! *Б о л с ы н ж а р ы ғ ы ң м о л,* Жерошақтың жалыны бол, Өзеннің ағыны бол! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Еті мол. с ө й л. *Пісірілген тамақтың ішіне етті көп қосқан.* Біреуі он бір балық – сазан балық, *Е т і м о л* біреуі бір қазан балық, Сары бауыр сазанға тойып алсаң, Қыздырып ұйқы бермес мазаңды алып (Қара өлең).

Қайыры мол. *Қайырымды, жұртқа жанашыр.* Байқара атаң бай болды, Төрт түлігі сай болды. *Қ а й ы р ы* елге *м о л* болды, Анық әділ сол болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Мол жетті. *Кеңінен, емін-еркін жетті.* Ине-жіптен жаңа шыққан нелер асыл көрпежастықтар жүзден аса қонақтарға *м о л ж е т т і* (С.Мұқанов, Өмір мект.). Көңілмен бірге қол жетер, Жұрт қажеті *м о л ж е т е р,* Білімдікті олжа етер, Сусап тұрған бостанға (І.Жансүгіров, Шығ.).

Мол қол. *Қолы ашық, жомарт, береген. М о л қ о л-а қ* екен шіркін! (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Аңқылдаған *м о л қ о л* апай екі иығынан дем алған бір табақ ет әкеліп қойды (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

Мол қылды. *Бәрін салды, аста-төк қылып, ештемесін аямады.* Қырым елі жиналып Ақжелекке той қылды. Талай малды сойдырды. Тойын үлкен *м о л қ ы л д ы.* Ақ киізге көтеріп, Ақ желекті хан қылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мүмкіндік мол. *Белгілі бір шараны, істі жүзеге асыруға жағдай жасалды, кедергілер көрінбейді, әдіс-жолдары баршылық деген мағынада.* Нұрсұлтан Әбішұлының «Еуразия жүрегінде» кітабын оқып шыққаннан кейін бір емес, бірнеше елдердің өзара ынтымақтастық пен мүдде бірлігінде өмір сүруге *м ү м к і н д і к т е р і м о л* екенін түйсіндік («Егемен Қазақстан»). Ал «шекеден қарап» көздің қиығымен өкшені көруге тырысудан көздің айналасына, шекеге, жалпы бетке қан жақсы жүреді, жүйке жүйесінің тарамдары жанданады. Міне, осының нәтижесінде көздің айналасына, бетке әжім түспейді, бес уақыт намаз сайын осы жағдай қайталанатындықтан, бет қызылшырайланып, өңді болып көріну *м ү м к і н д і к т е р і м о л* болады. Көздің көру, құлақтың есту қабілеттері сақталады («Егемен Қазақстан»).

МОЛ[2] з а т. *Портқа кіретін жерде салынған құрылыстар.* ≈ Портқа жақын маңда салынған *м о л.*

МОЛА з а т. *Өлген адамның сүйегі жерленген жерге тұрғызылған жай, бейіт.* – Үстіне күмбезден *м о л а* салдырам, басыңа атыңды жаздырып көк тас қойғызам, – дейді (М.Дулатов, Шығ.). Ешбір белгі жолда жоқ. *М о л а* да жоқ, көр де жоқ, Салық салған жер де жоқ, Соғыс та

жоқ, қол да жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Кеше гүл-гүл жайнаған Жас ұлан бүгін өліпті, Төрт шал бүгін бүкшеңдеп, Иыққа салып көтеріп, *М о л а г а* алып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қозы Көрпеш-Баяндай бір молада өлсем. с ө й л. *Ғашығымен бір бола алмаған адамның күйінішпен айтар сөзі.* Інжу-маржан секілді-ай, Ай көрінген көркінді-ай. Гүл майысып, гүл жайнап, бір көрінсең, еркем-ай. Сәйфіл Мәлік – Жамалдай Бейнетіңе көнсем-ай! *Қ о з ы К ө р п е ш – Б а я н д а й б і р м о л а д а ө л с е м-а й!* Сағындырған еркем-ай! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мола болып қалды. *Қайтыс болды, өлді.* «Келіп қайдан, барам қайда? Не қылғаным болар пайда? *Қ а л а м* ба *м о л а б о п* сайда? – Деген ой тырнаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мола бүркіт. с а я т. *Қартайған бүркіт. [Бүркіт қартайғанда әлі кетіп моладай мүжіледі, әрі аяздан ызып молаға мекендегіш келеді]* (Ж.Бәлшенов, Білмейді.).

Молаға дұға қылды. д і н и. *Аруақтарға бағыштап Құран оқыды, бейіт басына келіп марқұмды еске алып жүрді.* Ахирет жолын білсін деп, Беріп едім молдаға. Ат қызығын көрсін деп, Мінгізіп едім жорғаға. Артында қалған сол залым *Қ ы л м а д ы д ұ ғ а м о л а м а.* Не жазығым бар еді, Жасаған жаббар Құдаға!» (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Молаға түнету. м и ф. *Қасиетті аруақтардан, әулие-әнбиелерден тілегін жеткізуге медет болуды сұрап, олардың моласына барып түнімен тілек қылып таңды атыру көне ырымы.* Бала таппайтын қатынды *м о л а ғ а т ұ н е т у* – кей ауруды бақсыға сарнату, көшірту, тұмар тақтыру, ішірткі беру секілді ырымдар болған (М.Дулатов, Шығ.).

Моламды іздемеңдер. *Өлгенде де еске алмаңдар деген мағынадағы қатты көңілі қалған кісінің біржола арақатынасын ұзгенін зілмен айтқанда қолданылатын сөзі.* Жақсылыққа болам куә, Шырақ етсең сөзімді. *І з д е м е ң д е р м о л а м д ы* да, іздемендер өзімді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Моланы жаңғыртты. *Ескі моланы қайталап қалап, сыртын жөндеді.* Кебекбайдың *м о л а с ы н ж а ң ғ ы р т а м* деп, Ренжіген аруақ тапты деді. Арасанға барғанда арақ ішіп, Әулиелер әнеки, атты деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бақсының моласындай. э к с п р. *Күлкі болып, жеке-дара қалып, шошайып.* Ағайын бек көп, Айтамын ептеп, Сөзімді ұғар елім жоқ, *М о л а с ы н д а й б а қ с ы н ы ң* жалғыз қалдым – тап шыным (Абай, Шығ.).

МОЛАДАЙ с ы н. **1.** *Мола сияқты, мола тәрізді.* Қысқы қоныстан ұзай алмайтын бірен-саран жатақтар әр жерде *м о л а д а й* шошайып тұрған қараша үйлерін көз ілескенше жығып алып, көше жөнелуге әзірленіп қалды (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.). *М о л а д а й* үңірейген ошақ басында сүйегі саудырап, кірпігі қимылдап өлмелі кемпір отыр (Д.Досжанов, Жусан.). Жапандағы *м о л а д а й*, Түнжырады жақпар тас, Азаланған анадай, Тау егілді төгіп жас (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Дөңкиген, қоқиған.* Е, дөңкиіп *м о л а д а й* болып отырған кім десем, өзіміздің бригадиріміз екен ғой («Жалын»). Қарсы алдына қараса, Омырауы даладай, Әлпетіне қараса, Тамнан соққан *м о л а д а й* (Батырлар жыры). **3.** а у ы с. *Тым-тырыс, жым-жырт.* Шөлдер бар, жел де жүрмес, сап-сары құм, *М о л а д а й* ешбір үн жоқ мәңгі тып-тын, Болмақ па жан-жануар шексіз шөлде, Сар құмда салар ойнақ пері мен жын (М.Жұмабаев, Шығ.).

МОЛАЙ= е т. **1.** *Көбею, ұлғаю.* Тілек осы келіп тұрса өрлегім, Тез *м о л а й с ы н* жерден жеті тергенім. Жеріңді ойла, кеніңді ойла, қазағым, Рәсуа қылмай бір Құдайдың бергенін (К.Салықов, Жезкиік). Тамшыдан теңіз *м о л а й ы п*, Тарыдай тастан зорайып, Бірігіп үлкен тау болмақ Аз сөзден шатақ молайып, Бара-бара зорайып, Ұлғайып түбі дау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Құсмұрын көлінің де суы *м о л а й д ы* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Тоған да салынар, су да *м о л а я р* (М.Хасенов, Тұлпар.). **2.** а у ы с. *Кеңею, тереңдеу.* Түсінігіміз *м о л а й д ы*, біліміміз кеңіді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Ортайғаны молайсын. т і л е к. *Шығынның орны толсын, қоры көбейсін деген мағынада.* Бастай бер жақсы күнге өмір-арман, Көргенім көз боғыш, көбі жалған. *М о л а й с ы н о р т а й ғ а н ы м* деп тілеймін, Күндерде қолда барды төгіп алған (К.Салықов, Жезкиік).

МОЛАЙТ= е т. *Көбейтіру, ұлғайту.* Еңбеккер жұрттың тілін тап та, еңбегіне өнбегін *м о л а й т* (F.Сланов, Замана.). Халел мен Ахандарға жоқ айтыңыз, Аз емес, білгеніңді көп айтыңыз. Жолына бөлшебектің түсіндім деп, Халықтың тілектесін *м о л а й т ы ң ы з* (М.Дулатов, Шығ.). *М о л а й т ы п* минут сайын қасірет жырын Жанында өксіп-өксіп жылады жел. Бозарып бел артынан таң атқанда, Соққыдан сенделгендей тұрады ер (М.Жұмабаев, Шығ.).

МОЛАЙТУ *Молайт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Арттыру, көбейту.* Мал санын арттырып, өнімін *м о л а й т у д а* және оның сапасын жақсарту ісінде түрлі аурулар кедергі келтіреді

(Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Машина жасау және басқа салалардың кәсіпорындарында ұзақ пайдаланылатын тауарлар шығаруды *м о л а й т у* (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Егін саласында көкейден кетпей жүрген мәселе су, суарма егіс көлемін *м о л а й т у* жайы (Ғ.Сланов, Замана). **2.** *Жоғарылату, қосу.* Прожекторлардың тогін *м о л а й т у* үшін, моторды жүргізіп, аккумуляторға зарядка береді (Қ.Мұхаметжанов, Өзіме де.). Аквариумдағы суда оттегін *м о л а й т у* үшін әрі дыбыссыз, әрі үздіксіз қызмет атқара алатын мынадай әдісті ұсынуға болады (Қ.Қайымов, Суасты.).

МОЛАЙТУШЫ с ы н. *Көбейтуші, өсіруші.* Ел құтын тасытып, халық ризығын *м о л а й т у ш ы л а р* көп («Қаз. әдеб.»).

МОЛАЙТЫЛ= е т. *Көбейтілу, ұлғайтылу.* Картоп пен овощ өндіру негізінен әр гектар жерден жиналатын өнім мөлшерін арттыру арқылы *м о л а й т ы л а д ы* (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Сауылатын сүт мөлшері артып, ет өндіру мен сату *м о л а й т ы л д ы* («Айқын»).

МОЛАЙТЫЛУ *Молайтыл етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп күнделікті сауылған биелердің сүті кешке қарай сабаға құйылумен қымыздың қоры да *м о л а й т ы л у д а* (Қымыз.).

МОЛАЙТЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Көбейтіңкіреу, өсіріңкіреу.* Тобырын, тобын *м о л а й т ы ң қ ы р а п,* шоғыр болып жүргенді тілегендей болатын (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** *Үдете тұсу, өршітіңкіреу.* Бала даусы нәзік болса да, қатты шығып, үйде у-шуды *м о л а й т ы ң қ ы р а д ы* (А.Байтанаев, Қансонар).

МОЛАЙТЫҢҚЫРАУ *Молайтыңқыра етістігінің қимыл атауы.* Кірісті *м о л а й т ы ң қ ы р а у* керек (Ауызекі).

МОЛАЙЫҢҚЫРА= е т. *Молая тұсу, көбейтіңкіреу.* Келсем ұрыс саябырлаған екен, жаралылар саны *м о л а й ы ң қ ы р а п* қалыпты (Ж.Молдағалиев, Торғай).

МОЛАҚ с ы н. *Қысқа, шолақ.* Милығы тар малақайдың шықшытқа ғана жеткен құлағы *м о л а қ* (С.Жүнісов, Жапанда.). Мүк басқан қу *м о л а қ* самырсындар бірінен соң бірі ойқастап жол бермейді (О.Бөкеев, Үркер). Тысқа шықты сөзге келмей екеуі, Қажымұқанның бар көңілде секемі. Белді бүрген мығым *м о л а қ* қолынан, Білінді оның Балуан Шолақ екені (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МОЛАҚА з а т. ж е р г. *Қарақшы, белгі.* Үлкен қара жолда, елсіз жерлерде *м о л а қ а* болады, қазір кейбір колхоз жерлерінің шекарасына *м о л а қ а* қойылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Н.Жүнісов мола-топырақ, ақа-тармақ сөздерінің бірігуінен жасалған мағынасы молаға ұқсас үйінді деп *м о л а қ ы н ы* түсіндіреді («Ана тілі»).

МОЛАЛЫ с ы н. *Моласы бар, моласы көп.* Екеуінің ортасында *м о л а л ы* сай және бар (Ғ.Сланов, Замана.). *М о л а л ы* жерде су болады, сулы жерде ел болады (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Абай мен Дәрмен қоңыр адырдан асып, төскей қоныс – *м о л а л ы* суға жеткенде, күн батуға таяған (М.Әуезов, Абай жолы).

МОЛАССА [франц. mollasse] з а т. г е о л. *Литологиялық құрамы күрделі терригендік қабаттардан құралған тау етектерінде шоғырланған тау жыныстарының жиынтығы. М о л а с с а* тау сілемдерінің етегінде, тау арасындағы ойпаттарда қалың қабатты шөгінділер ретінде қалыптасады (ҚҰЭ). *М о л а с с а м е н* көбіне көмір, мұнай, газ, әртүрлі тұз кен орындары байланысты. (Қаз. тілі термин. Геология).

МОЛАСЫЗ с ы н. *Моласы жоқ, мола тұрғызылмаған. // Көмусіз, жерлеусіз.* Балам сол батыр бабаларына тартыпты, бірақ *м о л а с ы з* қапты (С.Бақбергенов, Кентау). Қашты дүшпан алысып, Тыныстары тарылып, Қырылып оқтан толассыз, Далада қалды *м о л а с ы з* (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

МОЛАШЫ з а т. *Молаға қараушы қызметкер.* Европа елдерінде қабірге қарайтын *молашы л а р* болады («Лен. жас»).

МОЛАЮ *Молай етістігінің қимыл атауы.* Ал өсу, даму дегеннің ең қажеттісі, меніңше, адамның жан байлығының *м о л а ю ы* (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Поэзиямызда Отан туралы, халықтар достығы мен бейбітшілік тақырыбын жырлаған өлеңдердің *м о л а ю ы* тосын құбылыс емес (Уақыт).

МОЛДА [ар. ملا] з а т. **1.** д і н и. *Құранды, діни ғибадатты жақсы білетін діни рәсімді атқарушы, мұсылмандардың діни қызметкері.* Досмайылдан бір хат алдық. Хатын оқып шыққаннан кейін көзімізге нанбадық, қажы, *м о л д а,* ақсақал жазды дерлік емес (М.Дулатов, Шығ.). *М о л д а л а р д ы ң* әдісін, Пайғамдардың хадісін, Әулиелік жәдісін, Алмадым ақыл тыйғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сонда Бекет айтқан екен: «Батыр мен батыр маңайласқан жауда бас қосады, *м о л д а* мен молда жайнамазда бас қосады, ит пен ит жерошақта бас қосады» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хат оқиды *м о л д а л а р* Қаламмен тартқан сиядан (Махамбет, Өлең д.). *// Намазға жығылғыш, діндар.* Балықтың он екінші Бүрге болар, Бақа мен балық тілі бірге болар. Қыздары көзіргінің бәрі *м о л д а* Тозағы ол дүниенің кімге болар (Қара өлең). **2.** а у ы с.

Діндарсымақ, молда атын жамылған, арамза молда. Мен жүрдім бірнеше күн есім ауып, Болмады бұрынғыдай ойын-сауық. Жарылып жүрек қабы қалыпты деп, Бірталай олжа тапты *м о л д а* тәуіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бүгінгі таспих тартқан *м о л д а л а р* да Қалады оқи берсең орта жолда, Көрейін қызығыңды көз тіріде, Қондырып ұшырайын өзім қолға (О.Шипин, Дастан.). Айтболса, *молда* барарбайларына, ішуге түщы пәміл шайларына. Қыдырып баймен қатар аят оқып, Бармайды кембағалдың жайларына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ақылы жоқ *м о л д а л а р* Иман алмақ тиынға. Оңайлықпен келмейді Иман деген қиын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Аңқау елге арамза молда. *Қоғамдағы өзгерістерден хабары жоқ ортаны билеу, басқару оңай деген мағынада. А ң қ а у е л г е а р а м з а м о л д а* боп жүрген сұмдар көп Бейхабар шама-шарқынан. Барлығын білем дейтұғын, Аз емес әуре-сарсаңда, Құр босқа кеулі талпынған (Базар жырау, Шығ.).

Бас молда. д і н и. *Бас мүфти.* Қызын қойшы, тірі Абайдай өзі еді, Адам жанын айтқызбай-ақ сезеді. Ауылнай ел *Б а с м о л д а с ы* саналған, Аймақтағы дін, мұсылман көзі еді (К.Салықов, Жезкиік).

Дүмше молда. *Надан, діни сауаты шала молда.* «*Д ү м ш е м о л д а* дін бұзар» деп халқымыз дін бұзарларға аса қауіппен қараған. Бірақ бүгінде қандастарымызды сенімінен адастырушылар – дүмше молда емес, миссионерлер екені аз айтылып жатқан жоқ («Түркістан»).

Молда болды. *Жуасыды, момын болды; тақуа өмір кешті.* Ахмет қиындық көрген соң, *м о л д а б о л д ы* (Ауызекі).

Молдаға оқытты. д і н и. *Науқасты молда әкеліп, Құран сүрелерімен емдеді, молдаға дем салдырып, ұшкіртті.* Балтахан алты жасынан денесі қызынып, сал ауруға ұшырайды. «Көз тиген» деп *о қ ы т п а ғ а н м о л д а с ы*, дем салдырмаған, емдетпеген бақсы-балгері қалмайды (Е.Оразақов, Тірі мүсін.).

Молдадан сабақ алды. *Арабша сауатын ашып, діни сабақ алды.* Достық, қастық қолынан Екеуі де келе алмас Біреу айдап зорлаған. Балаң әдеп біле алмас *С а б а қ а л м а й м о л д а д а н.* Би кеңесі келіспес Үлгі көрмей ордадан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *М о л д а д а н с а б а қ а л с а ң ы з,* Алуа шекер балмен тең. Пайдасы жоққа жалынсаң, Семіз бір жемқор малмен тең (Шал ақын, Өлеңд.).

Молда сүрей. *Шала молда, молдасымақ.* Ғабитхан мен Абай екеуі маңайда кітабы бар *м о л д а с ү р е й* кәріден, шала сопылардан бірен-саран кітап тапқызып алысты (М.Әуезов, Шығ.).

Шала молда. *Оншалық білімі жоқ, діни сауаты төмен молда. Ш а л а м о л д а л а р д ы ң* жанында Болаттың мұсылманша мағлұматы әлдеқайда терең (М.Тоқжігітов, Куәгер). Домбырам екі ішекті, бір тиекті, Оқиды *ш а л а м о л д а* әптиекті. Теңіңмен осындайда ойна да күл, Қара жер қалар алып қу сүйекті (Қара өлең).

МОЛДА: молда балық. с ө й л. *Итбалықтың азғын түрі.* Итбалықтың күшігі жеткілікті мөлшерде сүт еме алмай, кішкене шажа болып өссе, оны *м о л д а б а л ы қ* дейді (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Андреев Әбдімнің аузына сөз салып: «Ақсақал, *м о л д а б а л ы қ* туралы да айтып қой», – деген (С.Мұқанов, Саяхат.).

МОЛДАБАС з а т. ж е р г. *Құмды жердегі кесірткенің бір түрі. М о л д а б а с т ы ң* басы сәлде ораған молданың басы сияқты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОЛДАБАТША з а т. *Діни оқуда оқып жүрген, әлі бітірмеген шәкірт молда.* Қане, *м о л д а б а т ш а л а р,* енді алаңдамай, сабақтарыңды оқыңдар (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

МОЛДАВАН з а т. *Молдава Республикасының жергілікті халқы, этникалық қауымдастық өкілі.* Қазақтың сазды ән-әуендері белорус, украин, *м о л д а в а н* әндерімен де үйлесіп жатады (С.Досанов, Жер тағдыры). *М о л д а в а н д а р д ы ң* жалпы саны – үш жарым миллион адам (География).

МОЛДАДАЙ с ы н. *Молда сияқты, молда тәрізді.* Жұрт жиылған ортада мінезі оның артықты, оқымалды *м о л д а д а й* ұстазы оның болған соң (XVIII-XIX ғг. қаз. ақын.). Көзін жұмып, түсін томсартып, құран аударған *м о л д а д а й* ілгері-кейін теңселе берді (М.Әуезов, Абай жолы). Бұ күнде ишан менен *м о л д а д а й*-ақ Ұрылар киіп кетті хаққа ғасы. Қоймады, онан алып қатын киді, Құрыды сонымен кеміп бәсі (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МОЛДАКЕШ з а т. с ө й л. *Молдасымақ.* Осы жуықта ғана ауылдағы бір *м о л д а к е ш* шалдың мұның үстінен арыз айтып, ауданға барғанын әлі ұмытқан жоқ (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

МОЛДАЛЫҚ з а т. **1.** *Молда болушылық, молда қызметін атқарушылық.* Құр *м о л д а л ы қ т а н* не пайда Өзі танып жазбаса? Сонда жақсы болғаны, Дүнияға азбаса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ақ үйің айға қарап орда болсын, Жиылып ұлы-қызың молда болсын. Алғанда жау жағадан, бөрі етектен, Пайдасы *м о л д а л ы қ т ы ң* сонда болсын (Қара өлең). Біз саттық *м о л д а л ы қ т ы ң* құры атын, Бізден

артық жаулықты дұрыс қатын, Көңілімізді бір сындырып жыламаймыз, Ойға алып келер күннің ғарасатын («Түркістан»). **2.** *Молдаға тән іс-әрекет, мінез-құлық.* Мен жазған кеңес, Мақтаныш емес, ат шығармақ ақындық. Ер батқанда – жорғалық, Молда жоқта – *м о л д а л ы қ* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Молдалық құрды [қылды]. *Молданың қызметін атқарды, молда болды.* Жақып осы соңғы кездерге дейін Тайтөбе аулында мектеп ұстап, бала оқытты, *м о л д а л ы қ қ ұ р д ы* (Х.Рақымов, Сеңгір.). Қазақ ішінде *м о л д а л ы қ қ ы л ы п,* дін үйретушілер, бала оқытушы қожалар, ноғай молдалар болған себепті жазба сөзді шығарушылар да бастапқы уақытта солар болған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МОЛДА-МОНТАН з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Молдасымақ, шала молдалар деген мағынада.* Тасбиғың қолыңдағы сыртылдаған, Көзіме аждаһаның жылтылдаған?! Адамға жан да тәтті, мал да тәтті, *М о л д а-м о н т а н* молада құңқылдаған (Сүйінбай ақын, Ақиық).

МОЛДАМСЫ= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Молда болғансу.* Сопымсып отыр, *м о л д а м с ы п* мына бір сұр бет, Шамасы келсе, Алатауды да монастырь қылмақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МОЛДАС: молдас құру. с ө й л. ***Малдас құру.*** *М о л д а с қ ұ р у д ы* да қойып, жүрелеп, еңсесін түзеп, тіп-тік отырып алды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Асекең аса бір салмақты адамдай *м о л д а с қ ұ р ы п,* нықтала отырды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

МОЛДАСОҚЫН: молдасоқынып отырды. *Малдас құрып отырды.* Тәукебай енді түрегеліп, Шынарға қарсы қарап *молдасоқынып отырады* (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). Не керек, қара терге түсіп, әбден зорыққанда барып *м о л д а с о қ ы н а* ентігіп *о т ы р а д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

МОЛДА-СОЛДА з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Молда және сол молдасымақтар.* Әне өледі, міне өледімен қыстай аңдыған кейбір құлқынды *м о л д а-с о л д а* Бәтимадан күдер үзді (О.Бөкеев, Шығ.). *М о л д а-с о л д а ң ы з д ы ң* заманы жоқ қазір (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

МОЛДАСЫ= е т. *Молдасыну, молда болғансу.* Әлін білмей, *м о л д а с ы п,* қақаймасын, Жас сәби балаларға қатаймасын, Бір жақта көп істер бар, артын білсін, «Гакаид» оқыттым деп қоқаймасын (Ақмолла ақын, Күндер.).

МОЛДАСЫЗ с ы н. *Молдасы жоқ, молданың қатысынсыз.* Енді маған молданы жібер, *м о л д а с ы з* мешіт иесіз үй сияқты екен («Қазақст. әйелдері»). *М о л д а с ы з* жастардың үйлену тойын жасау көп уақыт насихатталып келді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

МОЛДАСЫМАҚ з а т. *Оншалық білімі жоқ, діни сауаты төмен молда, шала молда.* Үйдегі балаларынан мазасы кеткен сопысымақ шалдар да, обалсынған *м о л д а с ы м а қ т а р* да әйелдерінің артынан сүгірет жақты жағалауға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дарымшылардың көбі ислам дінінің *м о л д а с ы м а қ т а р ы* болатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

МОЛДАСЫН= е т. *Өзін молда санау, молда етіп көрсету.* Өтеш *м о л д а с ы н ы п* екі-үш аятты жатқа айтып көрді («Әдебиет және искусство»).

МОЛДАТ= е т. ж е р г. *Мол ету, молынан қылу.* Біз бір ішкенде *м о л д а т ы п* не араластырып жібереміз (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МОЛДАТОРҒАЙ з а т. з о о л. *Сексеуіл арасында жорғалап жүріп тіршілік ететін сайрағыш сұр торғай.* Аяқ астынан пыр-пыр етіп *м о л д а т о р ғ а й л а р* ұшады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Тіршілік белгісі білінбейді, аспан астын әнге толтырып тұратын *м о л д а т о р ғ а й л а р* да ұяларынан шықпай, бұғып жатқан тәрізді (Ә.Тарази, Кен). Таңсәрідегі шегіртке мен *м о л д а т о р ғ а й л а р д ы ң* шырылы құлақ тұндырады (С.Нарымбетов, Тентек).

МОЛДАУ с ы н. **1.** *Молырақ, көптеу.* Суды *м о л д а у* бүркіп, дымқыл топыраққа тары дәндерін тереңдетіп сіңірді (С.Санбаев, Аруана). Дастарқандарыңыз кең, астарыңыз *м о л д а у* көрінеді (Ж.Самұратов, Мәңгі.). *М о л д а у* етіп отын түсіріп алыңдар (Е.Домбаев, Менің туыс.). **2.** *Үлкенірек, кеңірек.* Күлгін түсті көйлегінің сыртынан *м о л д а у* пенжек киген (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Әкесінің, бұның да денесі *м о л д а у* пішілген (С.Мұқанов, Шығ.).

МОЛДАШЫЛ с ы н. *Молдақұмар, молдаға сенгіш. М о л д а ш ы л* да болып барады (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

МОЛДАШЫЛЫҚ з а т. *Молдалық жасаушылық, молдалық кәсіп. М о л д а ш ы л ы қ* ниеті менің өзімде де жоқ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

МОЛДЕКЕ з а т. **1.** *Молдаға қарата аталған ізет атауы.* «Жоққа жүйрік жетпейді» дегендей, *м о л д е к е,* үйде барымыз осы болып тұр (А.Сатаев, Дала). **2.** э к с п р. *Молданың өзі деген мағынадағы мысқыл аралас атау.* Үш жігіттің жұмысын *м о л д е к е ң* жүр жалғыз өзі атқарып (Т.Молдағалиев, Шығ.). *М о л д е к е м* шарт жүгініп қаһар етіп, Босатар күн батқанда әрең шаққа (М.Дулатов, Шығ.). Түтін көзге түспейтін жерге асасың деп *м о л д е к е ң* болмаған соң, келіп тұрған бетіміз жаңағы еді (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы).

МОЛДЫҚ з а т. **1.** *Көптік, мол болушылық.* Қасиетінің *м о л д ы ғ ы* сол – қасында жүре бергің келетін еді (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Айтысқам жоқ ақылым *м о л д ы ғ ы н а н*, Сөзім дұрыс, айтамын сондығынан. Ұрлық жаман болып па, ойлаңызшы, Ел зарлатқан жуанның зорлығынан? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Байлық, берекелілік (зат).* Дастарқанының *м о л д ы ғ ы н* көрсетуге тырысатын әйел сыры Нұржанға белгілі (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **3.** *Жомарттық, кеңдік, мәрттік.* Қазақстан – менің туған анамсың, Өзгеде жоқ, өзімде бар даласың. Кеңдігіңмен, *м о л д ы ғ ы ң м е н* момақан, Ақыл, сабыр үлестірген данамсың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

МОЛЕКУЛА [лат. moles] з а т. ф и з. *Заттың химиялық қасиеттері сақталатын ең кішкентай бөлшегі. М о л е к у л а* ұғымы мен атом ұғымы сәйкес келеді (ҚҰЭ). Клеткалар құрамында химиялық *м о л е к у л а л а р* үнемі өзгеріп, жаңарып отырады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). *М о л е к у л а* дегеніміз заттардың ең кішкене бөлшектері (Химия). *М о л е к у л а н ы ң* бар екенін тәжірибе арқылы француз ғалымы Ж.Б.Перрен дәлелдеген (Гистология).

МОЛЕКУЛАЛЫ с ы н. ф и з. *Молекуласы бар, молекуладан құралған.* Үлпектен ұсақ *м о л е к у л а л ы* заттар өтіп кетеді де, ірі *м о л е к у л а л ы* түрі сүзіліп, өтпей, бөгеліп қалады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). XX ғасырдың басында химиктер кішкене *м о л е к у л а л ы* кейбір химиялық қосылыстарды (мономерлерді) біріктіріп, үлкен *м о л е к у л а л ы* немесе полимер деп аталатын қосылыстарды алудың жолын тапты (Химия).

МОЛЕКУЛААРАЛЫҚ: молекулааралық өзара әсер. ф и з. *Электрлік қасиеті жағынан бейтарап молекулалар немесе атомдар арасындағы өзара әсер. М о л е к у л а а р а л ы қ ө з а р а ә с е р* молекулааралық қашықтыққа (r) тәуелді және өзара әсердің потенциалдық энергиясы U(r) арқылы өрнектеледі (ҚҰЭ).

МОЛЕКУЛАЛЫҚ с ы н. *Молекулаға қатысты, молекулаға тән. М о л е к у л а л ы қ* торы бар заттардың (иод, азот т.б.) қаттылығы шамалы, оңай балқиды («Қазақст. мект.»). Молекула салмағы *м о л е к у л а л ы қ* салмақ деп аталады (Химия).

Молекулалық биология. б и о л. *Тіршіліктің молекула деңгейіндегі қасиетін зерттейтін ғылым саласы.* Қазір республикада *м о л е к у л а л ы қ б и о л о г и я* саласы бойынша: геномды құрастыру, эксперссиясы және оның реттелуі, клетканың маңызды полимерлері белок пен нуклеин қышқылының құрылымы мен қызметі, өсімдіктердің гендік инженериясы, молекулалық иммунология мәселелері зерттелуде (ҚҰЭ).

Молекулалық генетика. б и о л. *Тұқым қуалаушылық пен өзгергіштің заңдылықтарын молекулалық деңгейде зерттейтін генетика ғылымының бір саласы.*

Молекулалық масса. ф и з. *Салыстырмалы молекулалық масса, заттың бір молекуласының массасы. М о л е к у л а л ы қ м а с с а* молекулаға құрайтын барлық атомдар массаларының қосындысына тең (ҚҰЭ).

Молекулалық сорғы. т е х. *Вакуум сорғысының құрылым ішінде ауаны сиретуге арналған түрі.*

Молекулалық спектр. ф и з. *Еркін немесе өзара әлсіз байланысқан молекулаларға тән жарықтың шығару, жұту және комбинациялық шашырау спектрлері.*

Молекулалық физика. ф и з. *Физиканың әртүрлі агрегаттық күйдегі заттардың физикалық қасиеттерін олардың молекулалық құрылысы негізінде зерттейтін саласы. М о л е к у л а л ы қ ф и з и к а н ы ң* ең алғаш қалыптасқан бөлімі – газдардың молекулалық-кинетикалық теориясы (ҚҰЭ).

МОЛЕСКИН [ағыл. moleskin] з а т. *Мақтадан тоқылатын қалың кездеме. М о л е с к и н* сатып алды (Ауызекі).

МОЛЖАЛДА= е т. с ө й л. ***Болжалда***. Жас шамамды *м о л ж а л д а п* болса да бәрібір есептеп шығарасыз (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Ертаев оны жағасындағы жұлдыздарына қарап, осы мекемедегі үлкен қызметкердің бірі екен деп *м о л ж а л д а д ы* (Қ.Баялиев, Дегелек).

МОЛЖАЛДЫ с ы н. с ө й л. ***Болжалды***. Оларды *м о л ж а л д ы* жерге дейін құтқарып жібереміз деп жүріп, оққа ұшқан адам аз емес (Р.Райымқұлов, Болат).

МОЛИБДАТТАР з а т. х и м. *Молибден қышқылының тұздары.*

МОЛИБДЕН [лат. molybdaenum] з а т. х и м. *Күміс түсті, қатты, жылтыр металл.* Қарағайдың, теректің күлінен *м о л и б д е н* табылған (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). *М о л и б д е н* жаратылыста молибден жылтыры я молибденит қорғасынның сары кені түрінде кездеседі (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Қазақстан соңғы жылдардың ішінде ванадий, хром, вольфрам, *м о л и б д е н* сияқты және басқа сирек кездесетін металдардың қорлары жөнінде одақ бойынша бірінші орын алып келеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Молибден кентастары. х и м. *Молибден құрамды табиғи минералдық тұзілімдер. М о -*

л и б д е н к е н т а с т а р ы көмірлерде, көмірлі-кремнийлі-сазды тақтатастарда, қатты мұнай битумдарында ұшырасады (ҚҰЭ).

МОЛИБДЕНИТ [грек. molybdos] з а т. х и м. *Молибден алуда пайдаланатын қарасұр түсті минерал.* Рекий көбінше *м о л и б д е н и т т е р д і ң* құрамында қосымша элемент ретінде кездеседі (Қ.Нұрымбетов, Металдар). Қазақстанда *м о л и б д е н и т* және мыс-молибденит кендерінің қоры бар (Қ.Нұрымбетов, Металдар). *М о л и б д е н и т* – молибден кендерінің басты минералы. Қазақстанда Бозшакөл, Қоңырат, Солтүстік Қоңырат, Шығыс Қоңырат, Көктің көлінде молибден және мыс-молибден кендерінің қоры бар (ҚҰЭ).

МОЛЛА з а т. с ө й л. ***Молда***. – Бақыт қайда барасың? – Сыйлай білген *м о л л а н ы*, Діннің жолы қорғаны, Бималалы үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). Жанында қанжары бар қайран төре, Сұлтан жоқ заманында ондай бетті. Сұрағы, топырағы жеңіл болсын, Фәниден бақи жайға жүріп кетті, Отырған хан тұғырға ие болып, Қызыр төре зор *м о л л а*, сөзге де епті (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сәлде киген біреу отыр, ол *м о л л а* болып шықты (С.Көбеев, Орынд. арман). *М о л л а* білгіш, молла жақсы мінезді, молла жұртқа шырақ (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

МОЛЛАЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Молдалық***. Мырзеке өзіңіз *м о л л а л ы қ* етсеңіз жарар еді (Т.Иманбеков, Үш ай). Кісі өлімі, құран-хатым шығаратын кездерде болмаса, *м о л л а л ы қ* құрмайды (Р.Тоқтаров, Тұлпар).

МОЛЛАСЫМАҚ з а т. с ө й л. ***Молдасымақ***. Ескіше шала оқығаны бар *м о л л а с ы м а қ* Шайхслам Хадишаның неке бұзып, зина жолына түскенін сарапқа салғанда мешітте болған еді (С.Жүнісов, Ақан сері).

МОЛЛЮСКА [лат. molluscus] з а т. з о о л. *Жұмсақ денелі омыртқасыз жәндік. М о л л ю с к а* мұхитта, теңізде, құрлықта, аздаған түрі тұщы суда таралған (ҚҰЭ). Европа норкасы, негізінде ұсақ кеміргіштермен, су тышқанымен, балықпен, көлбақа, *м о л л ю с к а* және су шаянымен қоректенеді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). *М о л л ю с к а л а р* мен шаяндардың да көптеген түрлері бар (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

МОЛОТИЛКА ор. з а т. т е х. *Астық бастыратын мәшине. М о л о т и л к а д а н* алынған астық бір жағынан тазартылып, бір жағынан қапқа тиеліп жөнелтіліп жатыр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Сатылар шөпшардың *м о л о т и л к а н ы ң* шығатын тесігіне қарай жылжуына көмектеседі (Ауыл шаруаш. машина.).

МОЛОТИЛО ор. з а т. т е х. *Астық басқанда, баулаған егінді сабайтын таяқ.* Астықты *м о л о т и л о м е н* бастырды (Ауызекі).

МОЛОТИЛОШЫ ор. з а т. *Баулаған астықты молотиломен сабап бастырушы. М о л о т и л о ш ы* астықты бастырды (Ауызекі).

МОЛОХ з а т. д і н и. *Жоқтан өзгеге табынушылардан құрбандық шалуды, тасаттық жасауды керек ететін рақымсыз күштің символы.* ≈ *М о л о х қ а* сенушілер құрбандық шалды (Ауызекі).

МОЛТАҚ с ы н. *Келте, қысқа, шолақ, молақ.* Сәл *м о л т а қ* мұрындау, шиедей қып-қызыл ерінді келіншек екен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ауыр жұмыстан көксері болған *м о л т а қ* саусақтарын түйістіріп шал ойға шомды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Молтақ құлақ. *Ұштары доғаланып келген келте құлақ (ит туралы). М о л т а қ қ ұ л а қ,* бөрі кеуде екі сұр ала төбет алдағы қырқаға Алмастан бұрын шығып, айналаны шолығандай көз тастайды (С.Бегалин, Шығ.).

МОЛТАҚАН з а т. е г і н ш а р. *Бидайдың бір түрі.* 14-19 ғасырлар әдебиетінде көп кездесетін қызыл бидай, ақ бидай, бөлтүрке, *м о л т а қ а н* сияқты бидайды бірнеше түрге бөлген атаулар бар (С.Қасиманов, Қаз.ұлт.тағамы).

МОЛТАҚТАУ с ы н. *Қысқалау, шолақтау, келтелеу. М о л т а қ т а у* келген шоқпарлар жатыр (Т.Ахтанов, Үндістан). Бетіндегі бар келіспейтін жері – сәл *м о л т а қ т а у* мұрны болатын (С.Бегалин, Уақыт.).

МОЛШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Байлық, дәулет.* Ойда егін, қырда мал, *м о л ш ы л ы қ қ а* кіріпті (Ө.Тұрманжанов, Шығ.). *М о л ш ы л ы қ т ы ң* бір көзі, екінші тың малда тұр. Қыстан аман ап шығып, Мал өсімі алда тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көгінен көктемі ерте қатады тіл, Жазын дән шайқап-тербеп жатады кіл. Жасағаннан өз қолымен *м о л ш ы л ы қ т ы* Кең ойлы кемеңгерлер Отаны бұл! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сол Әуезов ең алдымен бітпейтұғын *м о л ш ы л ы қ,* Бақыттысың жетсең оған алдыңнан бір жол шығып. Қайтқан малын, өмір бойы бітпейтұғын қазынаң, Айтқандарын дана ағаның ақылыңмен көрші ұғып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Қисапсыз молдық, әбден жеткілікті болушылық.* Ауылшаруашылық өнімдерінің *м о л ш ы л ы ғ ы н* жасаудың ролі аса зор (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Жайлаудағы ақ *м о л ш ы л ы ғ ы* – маусымды игілік (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

МОЛЫҒУ *Молық етістігінің қимыл атауы.* Мәдениеттердің өзара онан сайын *м о л ы ғ у ы н а* жәрдемдесетін болады («Мәдениет және тұрмыс»). Жанкүйерлік тәжірибеміз ойыннан-ойынға *м о л ы ғ у д а* (С.Бердіғұлов, Жұмыр жер.).

МОЛЫҚ= е т. **1.** *Мол болу, көбею, молаю.* Артықбай ауылы ет пен қымызға *м о л ы қ т ы* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Жолықтың, інім. Бұл кеште торықтым, ұғын, Жалғыздық сезіп, жабырқап *м о л ы қ т ы* мұңым, Матростардай маңмаңгер ақынсыз қалып, Кемедей отау баржадай болып тұр бүгін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Баю, кенелу.* Балыққа шал жөнелді жолықпаққа, Ыдысқа астау алып *м о л ы қ п а қ қ а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көп нәрсеге жолығу, шомылу.* Оңға қарай бұрылсам, Шуағына *м о л ы ғ а м.* Солға қарай бұрылсам, Көлеңкеге жолығам (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Жан-жақтан қаумалау, қаптау.* Балалардың төлімен Немереге *м о л ы ғ ы п*, Құрдастардың көбіне Емханада жолығып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** а у ы с. м ы с қ ы л. *Бату, кенеттен тап болу, қарық болу.* Бақытыңа кез бопты долы қатын, Мұны алған ер жанжалға *м о л ы ғ а т ы н*, Ұрысса бар адамды жеңбей қоймас, Бір үй түгіл, бір ауыл торығатын (Шал ақын, Өлеңд.).

Дәулеті молықты. *Байыды, байлығы асып-тасыды. Дәулеті м о л ы қ т ы*, береке орнап, ағайын арасына ынтымақ ұялады (Т.Нұртазин, Үлкен жолда).

МОЛЫҚТЫР= е т. **1.** *Молайту, көбейтіру.* Күн сайын ысылады, тәжірибесін де *м о л ы қ т ы р а д ы* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Семей деген бір мақтаншақ адам үш биесін күпі-күпі сауып, *м о л ы қ т ы р ы п*, қымызын мақтап-мақтап аулы жабыла ішеді білем (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Байыту, жетілдіру.* Әуезов романы қазақтың ұлттық тілін *м о л ы қ т ы р ы п*, ілгері дамытуда баға жетпес зор рөл атқарды (І.Омаров, Шабыт.).

МОЛЫҚТЫРУ *Молықтыр етістігінің қимыл атауы.* Колхоз өндірісін кеңейту, *м о л ы қ т ы р у* көзімен қарағанда, «Сырдария» романы қазіргі тың жерлерді меңгеру міндеттерімен де үндес шығады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ел дәулетін *м о л ы қ т ы р у* ісіне белсене араластым (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

МОЛЫНАН үс т. *Көптеп, кеңінен.* Ол өзінің осы білгендерін өлеңдерінде *м о л ы н а н* пайдаланып, қалың оқушы жұртшылыққа таратты (С.Мәуленов, Жер нәрі). Көпшілік жаппай тұтынатын қолды зергерлік бұйымдар *м о л ы н а н* шығарылатын болды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.). Соңында жұр көп адам Ақымды бер деп сұраған. Мұны байқап қарасам, Бес жүздей бар *м о л ы н а н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МОЛЫРАҚ с ы н. *Көбірек, молдау.* Сүт енді күндегіден *м о л ы р а қ* керек (М.Дүзенов, Әке.). Әрине, жасына лайықтыны жас буынға кішкентай кезінде *м о л ы р а қ* көрсетіп қалу керек (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Өтті кездер басы – дау, Аяғы – лаң. Ендігі үміт кәрілік таяғынан. Бүгінде мен аз жазам әлдеқайда, Бірақ құрмет *м о л ы р а қ* баяғыдан (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МОЛЬ [лат. moles] з а т. ф и з. *Заттың сандық мөлшерінің бірлігі, яғни физикалық жүйедегі құрылымы бірдей элементтердің мөлшерімен анықталатын шама.*

МОЛЬБЕРТ [нем. Molbrett] з а т. **1.** *Үстіне кенеп немесе тақта қойып бекітілген, үш аяқты сурет салуға арналған құрал қойғышы. М о л ь б е р т і м д і* тал арасына құрып, есіл-дертім «таңғы тау табиғатының нәзік пернелерін қалай тауып бассам» – деген ой болып, төңірегіме сүңги қарап, сүрткімді қолыма алдым (Ф.Дінисламов, Көл жағасы.). Түннің тең жарымына дейін жұмыс істесе керек, *м о л ь б е р т і*, қылқаламы мен бояулары жиылмапты (Т.Шаханов, Жоғалған.). **2.** *Сурет кенебін керген раманы қоятын орын.* Наурыз Шишкиннің бір суретін көшіруді қолға алды да, дереу ағаштан *м о л ь б е р т* жасап, оған ақ матаны керді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

МОЛЯРЛЫҚ с ы н. ф и з. *Көп молекуладан тұратын денелерге қатысты.* Үлкен денелерге қатысты қозғалысты *м о л я р л ы қ* қозғалыс дейді (Физика).

МОМ [грек. momos] з а т. д і н и. *Көне грек мифологиясындағы әзіл, мазақ құдайы. М о м г а* сиынатын еді (Ауызекі).

МОМАҚАН с ы н. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Моп-момын, жұп-жуас.* Түк көрмеген, түк білмеген болады: қой аузынан шөп алмайтын *м о м а қ а н* (Б.Тілегенов, Аққайнар.). Сол баланың қақ-соқпен ісі жоқ, *м о м а қ а н* аңқау көзі бажырайып, аузын ашып, мұрны қоқиып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атаман бастаған көп жасауыл тиыш жатқан *м о м а қ а н* елдің малын, дүние-мүлкін талап, үйін өртеген (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). // *Момақансып, жуасып.* Мейірімді, түк көрмегендей монтаны, *м о м а қ а н* жатыр (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

Момақан мінез. *Жуас, үндемейтін мінез сипаты.* Жырларымда *м о м а қ а н* бар *м і н е з і ң*, Лағындай еліктің арман кезін. Әнші болып туғанда мына әндердің Бәрін өзім айтар ем, бәрін өзім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Момақан тікенқұрсақ. з о о л. *Дене тұрқы 10 см, Конгода таралған бітікжақтар отрядының бір өкілі, балық түрі. М о м а қ а н т і к е н қ ұ р с а қ т ы* сыйымдылығы 200 л аквариумда өсіреді (Қ.Қайымов, Суасты.).

МОМАҚАНДАУ с ы н. *Момындау, жуастау.* Біртоға, *м о м а қ а н д а у* бой жеткен еді ол (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *М о м а қ а н д а у,* ерегесіп көрмеген (С.Сейітов, Алуан.). Сырт пішіні *м о м а қ а н д а у* көрінген жұмыр қара кісінің айтқан тілі де майда, таққан кінәсі де орынды сияқты көрінді көп адамға (Ж.Түменбаев, Семсер).

МОМАҚАНДЫҚ з а т. *Момақан болушылық.* Қазіргі кейпінен бар еркін жігіт қолына тапсырған үнсіз бағыныштылық, қозыдай *м о м а қ а н д ы қ* сезіледі (З.Шүкіров, Жас жесір). Былайғы шақта жасқана қимылдағанын көрмеген жігітке Назгүлдің бұл *м о м а қ а н д ы ғ ы* таңсық еді («Лен.жас»).

МОМАҚАНСУ *Момақансы етістігінің қимыл атауы.* Түк көрмегендей *м о м а қ а н с у ы н* иттің (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). *М о м а қ а н с у ы н* қарашы өзінің (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Айға жақын жолаушылағанда Шоқанға *м о м а қ а н с у д а н* басқа мінез де, қылық та көрсетпеген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МОМАҚАНСЫ= е т. *Момақан болғансу, жуас болып көріну.* Ол кенет *м о м а қ а н с и,* ыржия күлді (І.Есенберлин, Алтын құс). Көкжиектен жатыр шеті ұштасып, *М о м а қ а н с ы п* кешегі асау еркеміз (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Бұрынғысынша айғырдай азынамай, *м о м а қ а н с ы п* қана сөйлеседі (С.Мұқанов, Есею жыл.). *М о м а қ а н с ы ғ а н* ағаның жасырулы алтын жамбылары болуы керек (О.Сәрсенбаев, Сағым.). // *Тыныш, тыныс.* Жаздың күні шілдеде дарияға барсаң, арнасынан аспай, жұп-жуас *м о м а қ а н с ы п* ағып жатқан лайсаң суды көресің (Ы. Жақаев, Менің бақытым).

МОМАЯ з а т. *Байырғы дәрігерліктегі сынықтың, жараның дәрілері.* Қазақтар ертеректе *м о м а я* аталатын дәрі жасап, сынықты, жараны емдейтін («Зерде»).

МОМИ з а т. **1.** *Балауыз, балауыз шам.* **2.** *Тау жыныстарындағы минералдардың түнбасы. М о м и г е* оралған зат шірімейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

МОММЕ з а т. *Жапонияда қолданатын 3,75 грамға тең салмақ өлшемі. М о м м е* – Жапонияның салмақ өлшемі (ҚҰЭ).

МОМПАСИ з а т. с ө й л. *Мәнпаси.* Ар жағынан *м о м п а с и* әкелші (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

МО-МО о д. *Жылқыны суатқа шақырғанда айтылатын ишарат сөз.* Суатқа келгенде, су ішкізу үшін, жылқыға *м о-м о,* ірі қараға шәу-шәу, түйеге сорап-сорап сияқты сөздер де айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

МОМЫН с ы н. **1.** *Айтқанға көнетін, көнбіс, жуас.* Айтпадым намаз оқып, құлдық тағат, Ораза тұтқаным жоқ жалғыз сағат. Жазықсыз қойдан *м о м ы н* жануар жоқ, Соларды қойшысымен жедім қабат (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Қарапайым қара халық, еңбек адамы, ел.* Елдің *м о м ы н* кедейін Ол кезде езді манаптар. Қағазға жазып берейін, Салмағын жұртым қадақтар. Соқтығып қалды екі тап, Не болар арты көрейін. Істері кетті судьяға, Кім білсін заңның не дерін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жуаны қылады зорлық, *М о м ы н н ы ң* көргені қорлық Теп-тегіс қулық пен ұрлық, Ал енді қайтіп ел болдық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *М о м ы н г а* залалым жоқ жалғыз тиын, Кегім кеткен кердеңнің бердім сыйын. Жалғыз-ақ ит әкеңе қыла алмадым, Маған сенің барлығың болды қиын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аңдығаны жілік боп. Тілегені бүлік боп, *М о м ы н д ы* сорып сүлік боп, Адам дауға келгенде, Жел жетпейтін күлік боп, Қонақасы бермесе (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** *Ешкімге зияны жоқ, көзге түспеуге тырысатын.* Жалғыз тамшы көктемнің жаңбырындай Түсті үзіліп, орнынан қалды тұрмай. *М о м ы н* еді ешкімге жазығы жоқ, Таза еді жүрегі таңғы нұрдай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мен білмеймін *м о м ы н* ба еді, өр ме еді, Нәзік пе еді, алып па еді кеуделі, – Адамзаттың ең алғашқы ақыны Ең алғашқы жырды жазған жердегі? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** д і н и. *Ислам дініне сенуші, мұсылман, діндар.* Моласы әлі күнге бұзылмай тұр, Бас біткен ер зарығып түнегенде, Әкесі Дербісәлі *м о м ы н* болған, Сынатсам, рас дейді білгендерге (Қазанғап Байболұлы, Шығ.). Жақынынан, жауынан, жалдаптардан Ата-бабам намысын қорғап қалған. *М о м ы н* қазақ намысын жібермеген Жоңғар, Шыңғыс, жөйіт пен қалмақтардан (М.Мақатаев, Шығ.). Қайда жүрсем, ойлап сені жүремін, Сүйікті елім, *м о м ы н* елім, ұлы елім. Саған ғана арқамды мен сүйедім, Саған ғана аяғымды тіредім (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** ж а ғ ы м с ы з. *Ынжық, қорқақтау; біреудің айтқанымен ғана жүретін.* Дегенше жігіт *м о м ы н,* жаман деңіз, Шабан артық бола алмас жаман аттан. Түлкідей түнде жортып жүргенінде, Алмасын аяғыңнан темір қақпан (Шал ақын, Өлеңд.). Талғамыңды әйгілей ме талабың, Көкейіңді сезіп тұрмын, қарағым! Айтқаныңнан шықпайтын, Меселіңді жықпайтын, Саған *м о м ы н,* жұп-жуас еркек керек, Жо-жоқ, еркек аты бар телпек керек (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол мен едім. Бірақ бүгін сол сезімнен не қалды? Сондағы үміт талдан ұшқан жапырақтай жоғалды. Қазір *м о м ы н* күйеуім бар және екі-үш балам бар, Жағдайым жоқ ештеңеге алаңдар (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** а у ы с. *Адамдарға қауіп төндірмейтін, залалсыз (аң). М о м ы н* аң: арқар, құлжа, бұғы, марал. Болмайды тау ешкіде ешбір

залал, Еліктер, қара құйрық, құлан, бөкен пайдалы адамдарға еті адал (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** а у ы с. о к к а з. *Қоңыр, қоңырқай.* Мынау *м о м ы н* қоңыр күздің Қасірет бар қарасында. Өтіп жатыр өмір біздің, От пен судың арасында! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Момын балықтар. з о о л. *Жыртқыш емес балықтар.* Жыртқыш балықтармен қатарласа қалғанда, аққайран, ақшабақ сияқты *м о м ы н б а л ы қ т а р* жанын қоярға жер таппай, амалсыз судың бетіне секіреді (М.Юсупов, Табиғат.).

Момынға тізесін батырды. *Қарапайым шаруа адамына, зорлық көрсетті.* Сабаздар санасы жоқ сатылып жүр, *Т і з е с і н* не *м о м ы н ғ а б а т ы р ы п* жүр. Алдында аңдап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, сілесін қатырып жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Момын ел. *Қарапайым қара халық, көнбіс жұрт.* Офицер айдаһардай ысқырады, Шыдатпай баудай орып тықсырады. Патшаға қарсы жанды қырамыз деп, Басынып *м о м ы н е л д і* күш қылады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *М о м ы н е л г е* жаны ашып, жақтасқаны үшін ақыры міне, жазықты болып шықты (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу).

МОМЫНАЙ з а т. з о о л. ж е р г. *Тышқанның бір түрі. М о м ы н а й д ы ң* түсі сары болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОМЫНДАУ с ы н. *Момақандау, жуастау.* Күйеуі *м о м ы н д а у* жігіт көрінеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жүріс-тұрысы, сөз әлпетіне қарағанда, бұйығылау, *м о м ы н д а у* біреу сияқты (С.Мұқанов, Өмір мектебі). *М о м ы н д а у* адам, баласына қатты сөйлей алмайды («Халық мұғ.»).

МОМЫНДЫҚ з а т. **1.** *Жуастық, көнбістік.* Әкемнің осы *м о м ы н д ы ғ ы н а н* болар, мені «Хасеннің баласы» демей, «Күләштің ұлы» деп атайтын жұрт (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). **2.** *Тартыншақтық, тұйықтық.* Өмірде мұндай адамдар еңбектің ауырын атқарса да, *м о м ы н д ы ғ ы н а н* танылмай, бағаланбай келеді («Ана тілі»). **3.** п с и х. *Жұрт арасына көзге түспейтін, өзінің менін білдіруге ұмтылмайтын, тұйық, сөзге сараң, жайбасар адам мінезінің сипаты; меланхолик. М о м ы н д ы қ* – адам мінезіндегі ерекшеліктің бірі (Педагогика).

МОМЫНСУ *Момынсы етістігінің қимыл атауы.* «Өзі болғанның құдаймен ісі болмайды» деген, енді міне, аяқ астынан *м о м ы н с у ы н* қарашы (И.Есқараев, Тосқауыл).

МОМЫНСЫ= е т. **1.** *Момын болғансу, жуас болғансу.* Жуасыған асаудай, Тістеп яки теппейтін, Тұр қимылсыз *м о м ы н с ы п,* Ұрсаң да бүлк етпейтін (С.Сейітов, Жаңғырық). Көптен *м о м ы н с ы п* жүр еді, Бұққандардың бірі еді (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Саябырсу, тыншу.* Осылай сілкінді де дүлей құм бел, *М о м ы н с ы п* жатыр дауыл гулейтін жер (Қ.Бекхожин, Шардара).

МОМЫНСЫН= е т. *Момын болғансу, жуасығансу.* Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу, Түзу жерден жол кернеп, ұлғайды су. Қалың қайрат бойында, беті күліп, *М о м ы н с ы н ғ а н* пішінмен ағады қу (Абай, Тол. жин.). Момын ел *м о м ы н с ы н ы п* көне кетті (А.Лекеров, Өмір.). Дәулетіңнің қоңырсыған көңі бар, Әулетіңнің *м о м ы н с ы н ғ а н* өңі бар (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

МОМЫНСЫНУ *Момынсын етістігінің қимыл атауы.* Бұрыннан біз білетін Кәрімнің бұл жолғы *м о м ы н с ы н у ы* тегін емес, мұнда бір гәп бар («Қаз. әдеб.»).

МОМЫНЫРАҚ с ы н. *Момындау, жуасырақ, момақанырақ.* Қазақ аулы орыс деревнясынан басқа, қазақ байы орыс кулагынан гөрі *м о м ы н ы р а қ* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МОНАДА [грек. monas] з а т. ф и з. *Атомды бөлінбейтін бөлшек деп қарайтын теріс түсінік. М о н а д а* дұрыс ғылыми түсінік емес (Ауызекі).

МОНАРХ [грек. monarhos] з а т. с а я с и. *Монархия билеген елдің өкімет басында отырған жеке-дара билеушісі: патша, император, король және т.б.* 1848 жылы бүкіл Европаны тітірентіп, талай *м о н а р х т а р д ы* тағынан ұшырған революция Ресейге бас бұға алған жоқ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *М о н а р х т а р* өздерін Құдай қалаған адамдар санайды (Қысқ.саяси сөздік).

МОНАРХИЗМ з а т. *Мемлекет билігінің бірден-бір формасы монархия деп танитын саяси бағыт.* Патшамыз бабасын, атасын Ресейде той жасап еске алмақ. Аз емес, үш ғасыр арасы, *М о н а р х и з м* тартты көп салмақ (С.Сейітхазин, Диқан дала).

МОНАРХИСТ з а т. *Монархизмді жақтаушы. М о н а р х и с т* екенсіз, мұныңыз жарамайды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *М о н а р х и с т* офицер Сербов Еркебұланнан бірінші рет жауап алды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол үш рет бүлікке қатысқан нағыз қылышынан қан тамған *м о н а р х и с т* еді (Ә.Сараев, Алтын арал).

МОНАРХИСТІК с ы н. *Монархизмге қатысты, монархизмге тән.* Петерборлық ұлықтың *м о н а р х и с т і к* делебесі қоза түсті

(А.Сатаев, Дала.). Губернатордың үйінде тәрбиеленіп, әскери училищеден *м о н а р х и с т і к* рух алып шыққан Жәңгір ханды патша үкіметі орыс князьдарының дәрежесінде ұстаған (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

МОНАРХИЯ [грек. monarchia] з а т. с а я с и. *Мемлекет басқару ісі көпшілік халықтың қатынасуынсыз, мұрагерлік дәстүрімен жеке адамның дара әкімшілігіне негізделген мемлекеттік басқару тұрпаты.* Декабристер *м о н а р х и я ғ а* қарсы 1825 жылы ұрысқа аттанды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Францияда *м о н а р х и я* 18 ғасырдың аяғында нақты өмір сүрді (А.Қасымжанов, Диалектика.). *М о н а р х и я* – ел басқарудың бір түрі, онда мемлекеттің, жоғарғы өкімет билігі бір адамның – монархтың (корольдің, патшаның, императорлардың, шахтың т.б.) қолында болады да, бұл тұқым қуалап отырады (Саяси сөздік).

МОНАРХИЯЛЫҚ с ы н. с а я с и. *Монархияға қатысты, соған тән.* Дворяндар тобының таңдаулы ұлдары да *м о н а р х и я л ы қ* құрылысқа қарсы семсер көтерді (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Ертеректегі тарихи даму кезеңінде барлық халықтар *м о н а р х и я л ы қ* сипатта өмір сүрді (Саяси сөздік).

МОНАРХИЯШЫЛ с ы н. с а я с и. *Монархияны жақтаушы, соның мүддесін көздеуші.* Атаман Мартынов – *м о н а р х и я ш ы л* адам (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МОНАСТЫРЬ [грек. monasterion] з а т. д і н и. *Меншігінде шіркеу мүктаждарына пайдаланылатын жер мен қаржысы бар тақуа, сопылардың діни орталығы. М о н а с т ы р ь* ашып, өздерін діни адамбыз деп көрсеткен (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бұрынғы помещиктердің, *м о н а с т ы р ь л а р д ы ң,* патша әулеттерінің барлық жерін еңбекші шаруалардың пайдалануына берді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын.). Христиан дінінің мұндай сенімдегі қыздары дүниенің бәрінен безеді де, қалған өмірін *м о н а с т ы р ь д е* Құдайға құлшылықпен өткізер еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МОНАСТЫРЬЛЫҚ с ы н. д і н и. *Монастырьға қатысты, монахқа тән.* Бір жыл өтпей жатып-ақ, Степанды *м о н а с т ы р ь л ы қ* өмір жалықтыра бастады («Жұлдыз»).

МОНАХ [грек. monachos] з а т. д і н и. *Шіркеу ережелерінің негізінде сопылық, тақуалық парыздарын айнытпай орындап жүрген діни қауымның мүшесі. М о н а х т а р д ы ң* жарғылық міндеттерінің негізгілері: дүниемүліктен, отбасынан, жұбайлық қатынастан бас тарту, некеде болмау, туысқандық, әлеуметтік қарым-қатынасын үзу, қатаң тәртіпке бағыну (ҚҰЭ). Экспедициялардың орнын енді дін таратушы сопылар, *м о н а х т а р* басты (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Ашока бұл дінді тарату үшін кең байтақ елдің түкпір-түкпіріне *м о н а х т а р д ы* жіберіп отырды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

МОНАХТЫҚ с ы н. *Монахқа қатысты, соған тән. М о н а х т ы қ* алғаш брахман, будда діндерінде пайда болып, христиан дінінде кең таралды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

МОНГОЛОЙД з а т. т е р м. *Моңғол типтес нәсіл.* Сахалар *м о н г о л о й д* нәсіліне жатады («Түркі әлемі»).

МОНДАЛАҚ з а т. ө с. *Дәмі тәтті дала өсімдігі.* Бұрын еріккен балалар қазатын қоянтобық, көсік, *м о н д а л а қ т ы* енді таласып-тармасып, сақалдары сапсиған үлкендер қазады (Ә.Кекілбаев, Үркер). Жер астынан өсіп-өнер көсік, қоянтобық, жуа, *м о н д а л а қ т а р д ы ң* әлі түйін салып үлгермеген кезі (Ә.Кекілбаев, Үркер). Білем оның беткейінің шиесін, бүлдіргенін, *м о н д а л а ғ ы н* сүйесін («Шұғыла»).

МОНДАЛИНА з а т. с ө й л. ***Мандалина***. Жездем *м о н д а л и н а* тартып, күй ойнап, әп-әдемі даусымен ән салатын (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

МОНДАНАҚ з а т. э т н. *Жастардың дөңгелене отырып ортадағы адамды орамалмен соғып, кім екенін таптырып ойнайтын халық ойыны. М о н д а н а қ* ойыны бойынша белдік, белбеу, әйтпесе орамалды шиыршықтап алып, дөңгелене отырады. Ортаға біреу шығады. Отырғандар тізерлеп: – Әне кетті *м о н д а н а қ,* міне кетті *м о н д а н а қ,*– деп, әндетіп, ортадағы жігіт сырт айнала бергенде, оны соғып қалып, орамалын қайтадан жасыра қояды. Оны жасыра алмаған ойыншы ортаға шығады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

МОНДАНАҚТАЙ с ы н. э к с п р. *Әп-әдемі, сүп-сүйкімді.* Баласы *м о н д а н а қ т а й,* жер шарын тазалағысы келеді (І.Жансүгіров, Шығ.). *М о н д а н а қ т а й* жер шары тек қана поэзия кеңістігінде жүзіп жүргенге ұқсайды (О.Бөкеев, Мұзтау). Сен мынау *м о н д а н а қ т а й* жер шарында тек көкемді ғана сүйесің (О.Бөкеев, Үркер).

МОНДЫБАЙ с ы н. э к с п р. *Жуас, момын.* Иісалмас, *м о н д ы б а й л а р* ғой, жұмған аузын ашпайды (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Бұл түстік өңірдің май топырақ жолынан шаң сүйылтқан *м о н д ы б а й* момын – алма піс, аузыма түстің адамы секілді (Д.Досжанов, Табалдырығын.).

МОНДЫБАС с ы н. қ а р а п. *Қой аузынан шөп алмайтын, момын.* Бұл *м о н д ы б а с* кісіге не түсіндіріп жарытушы еді? (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). *М о н д ы б а с* біреу масаттанып: – Жиендікі жөн, жөн!– деді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Анау күйеу жігіт те бір *м о н д ы б а с* болса керек (З.Қыстаубаев, Ақ түн).

МОНДЫБАСТАУ с ы н. *Момындау, жуастау.* Жомарт үндемеді. МТС-тың *м о н д ы б а с т а у* директорын биленқіреп баратқаны рас еді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Жәй көзге *м о н д ы б а с т а у* көрінгенмен, Жаңылханның өзіне жетер долылығы бар-ды (Х.Ахметбеков, Ақ дала). *М о н д ы б а с т а у* үш құда Шекердің қақ төрінде молдасын құрып, қораздана қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОНДЫПАЙ с ы н. с ө й л. ***Мондыбай***. – Арамыздағы қытымыр шал болмаса, қалғандары иісалмас *м о н д ы п а й л а р,* – деді үй иесі («Мәдениет және тұрмыс»).

МОНЕЛЬ з а т. х и м. *Никельге басқа элементтер қосылған қорытпа. М о н е л ь д е н* коррозиялық төзімділігі жоғары бұйымдар жасалады (Қаз. тілі термин. Кен ісі).

МОНЕТА [лат. moneta] з а т. *Алтын, күміс, мыс және мыс қорытпалардан, қазіргі заманда мыс, никель, алюминий құймаларынан соғылған ақша белгісі. М о н е т а н ы ң* бір бетін аверс, екіншісін реверс, ал қырын – гүрт деп атайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МОНЕТАРИЗМ [ағыл. monetary] з а т. э к о н. *Макроэкономикалық талдау мен экономиканы реттеу ісі. М о н е т а р и з м г е* сәйкес ақша экономиканың қозғалысы мен дамуын айқындайтын басты құралы болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МОНЕТАРЛЫҚ: монетарлық саясат. э к о н. *Үкіметтің құнсыздануға және оның шектен шыққан нысаны тоқырау көрінісіне қарсы күресуге бағытталған, монетаризм туралы ілімге сүйенетін экономикалық саясаты.* Алайда Ұлттық банктің қатаң *м о н е т а р л ы қ с а я с а т ы* түптің түбінде инфляцияны төмендетуге әкелген негізгі фактор болып шықты («Егемен Қазақстан»).

МОНИЕЗИОЗ з а т. в е т. *Күйіс қайыратын малдың ішкі органын зақымдайтын жұқпалы құрт ауруы. М о н и е з и о з г а* шалдыққан төл ұзақ ауырып, кейде өлімге де ұшырайды (Ө.Қарамендин, Қой. нематод.). *М о н и е з и о з б е н* ауырған қозының құмалағынан құрттың ақ түсті қуыршақтарын көруге болады (Шопан сырласы).

МОНИЗМ [грек. monos] з а т. ф и л о с. *Табиғат пен қоғамдық құбылыстарды бір негіз тұрғысынан түсіндіретін философиялық ілім.* Диалектикалық материализм материалистік *м о н и з м н і ң* ғылыми формасы болады (Саяси сөздік). *М о н и з м* дүниенің негізінде бір ғана бастама бар деп таниды, материалистік ұғымда бұл – материя, идеалистік ұғымда – рух (Философия). Натуралистік *м о н и з м,* әдемілік көркін адам қатынасынан тыс, тек біржақты материалдық болмыстан іздеу жеткіліксіз (З.Серіккалиев, Ақыл.).

МОНИСТ з а т. ф и л о с. *Монизмді жақтаушы, монизмді ұстаушы.* ≈ *М о н и с т* ретінде танылған ғалым.

МОНИСТІК с ы н. *Монизмге қатысты, монизмге тән.* Азды-көпті дәйекті дүние танудың қандайы болсын бір негіздің, не материяның, не рухтың алғашқылығын тануға міндетті түрде сүйеніп отырады. Мұндай дүние тану *м о н и с т і к* дүние тану деп аталады (Марксистік филос.). Б. Спиноза идеализм мен дінге қарсы күресе отырып, табиғатты *м о н и с т і к,* материалистік тұрғыдан түсінуді дәлелдеді (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

МОНИТОР[1] [ағыл. monitor] з а т. ә с к. *Теңіз жағалаулары мен өзен бойларында соғыс операциясын жүргізетін ірі соғыс кемесі. М о н и т о р* қарсыластың жағадағы әскеріне күшті артиллериялық соққы беруге арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МОНИТОР[2] [ағыл. monitor] з а т. и н ф. **1.** *Есеп шығару процесі кезінде құрылғылар м е н б а ғ д а р л а м а л а р д ы ң ә р е к е т - тестігін жасақтайтын жүйелік басқару бағдарламасы.* **2.** *Бейнелерді экранға шығаруды жасақтайтын аспаптан (мысалы, электрондық сәулелік түтіктен) және ішкі схемалардан тұратын құрылғы. М о н и т о р д а* жедел енгізу және экранда ақпарат өңдеу құралдары болмайды (ҚҰЭ). *М о н и т о р д ы ң* құрамына сәуле жарықтығын өзгертетін сигналдардың бейнекүшейткіштері, жайма генераторы, қоректендіру бөлшегі және оларды басқару схемалары кіреді (ҚҰЭ).

МОНИТОРИНГ [лат. monitoring] з а т. э к о н. *Қоғамда немесе оның қайсыбір тобында болып жатқан өзгерісті жүйелі түрде өлшеу жүйесі. М о н и т о р и н г т е* мәлімет жинаудың бір ғана амал-тәсілінің пайдалануы шарт (Педагогика). *М о н и т о р и н г* – экономикалық объектілерді үздіксіз қадағалау басқарудың құрамдас бөлігі ретінде олардың қызметіне талдау жасау (Қаз. тілі термин. Экономика.). Сондықтан биыл іске кірісетін жаңа Бюджет кодексінде көптеген баптар бюджеттік қаржыларды игеру *м о н и т о р и н г і н е* арналып отыр («Егемен Қазақстан»).

МОНО... [грек. monos] *Күрделі сөздердің біртұтас, бір, жалғыз деген мағына үстейтін құрамды бөлігі.* ≈ *М о н о* қосымшасы күрделі сөзде қолданылады (ҚҰЭ).

МОНОБЛЕПСИЯ з а т. м е д. *Адам бір көзімен ғана қарағанда жақсырақ көретін көру қабілеті. М о н о б л е п с и я* – сирек кездесетін ерекшелік (Педагогика).

МОНОВАКЦИНА [грек. monos – жалғыз, лат. vaccinus – қандас] з а т. м е д. *Жұқпалы ауру қоздырушының белгілі бір антигенінен дайындалған, егу үшін пайдаланылатын препарат.* Емханада *м о н о в а к ц и н а* бар (Ауызекі).

МОНОГАМДЫ с ы н. т е р м. *Бір некелі, дара некелі.* Орта ғасырға таман европалықтарда *м о н о г а м д ы* неке қалыптасты («Халық мұғ.»).

МОНОГАМИЯ [грек. monos – жалғыз, gamos – неке] з а т. т е р м. **1.** *Дара некелілік, бір некелілік.* Ежелгі замандағы жұп некеліліктен пайда болған. *М о н о г а м и я* келе-келе некенің үстем түріне айналды (ҚҰЭ). Некенің негізгі формасы – дара неке *(м о н о г а м и я)* болған еді («Халық мұғ.»). *М о н о г а м и я* және гендерлік теңдік қағидаты түрік қоғамының рухына көп өзгеріс әкелді («Егемен Қазақстан»). **2.** б и о л. *Моногамды жануарлар арасында кездесетін жыныстық қатынастың түрі. М о н о г а м и я д а* бір еркек жануар бір маусымда бір ұрғашы жануармен ғана жұптасып, шағылысады (К.Биекенов, Әлеуметтану.). *М о н о г а м и я г а* негізінен құстар жатады. Мысалы, аққу, бүркіт, құтан, құмай, дегелек бірнеше жылға, көп жағдайда өмір бойына жұбын жазбайды (ҚҰЭ).

МОНОГАМИЯЛЫҚ с ы н. *Моногамияға негізделген, моногамды.* Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде *м о н о г а м и я л ы қ* жанұя болған жоқ (Марксистік филос.). Аққу, бүркіт, құтан, құмай бірнеше жыл жұбын жазбай *м о н о г а м и я л ы қ* қатынаста болады (Биология).

МОНОГЕНЕТИКАЛЫҚ [лат. monogenea]**: моногенетикалық сорғыштар.** б и о л. *Паразит жалпақ құрттардың бір класы. М о н о г е н е т и к а л ы қ с о р ғ ы ш т а р* балықтардың терісі мен желбезегінде, қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушылардың қуығында тіршілік етеді (ҚҰЭ).

МОНОГИБРИД [грек. monos – жалғыз, лат. hibrida – тұқым қуалаған] з а т. б и о л. *Бірінші будандық ұрпақтардың біркелкілігі. М о н о г и б р и д* табиғатта жиі кездеседі (Биология).

МОНОГИБРИДТІК с ы н. б и о л. *Моногибридке негізделген, соған тән. М о н о г и б р и д т і к* будандастыруды тәжірибеде оңай жасауға болады (Биология). Мұның мәні – *м о н о г и б р и д т і к* будандастырудың екінші ұрпағында ата-аналарына тән белгілер қайтадан шығады (Биология).

МОНОГРАММА [лат. monogramma, monos – жалғыз, gramma – әріп, жазу] з а т. л и н г в. *Бірнеше әріпті жөргемдете жалғастырып біріктіріп жазу.* ≈ *М о н о г р а м м а н ы* оқи алады (Ауызекі).

МОНОГРАФИЯ [грек. monos – біртұтас, grapho – жазу] з а т. ғ ы л. *Белгілі бір тақырып, жеке мәселе бойынша жасалған зерттеу нәтижесі жазылған ғылыми кітап, еңбек.* Жақсы зерттеулер *м о н о г р а ф и я,* кітапша, плакат болып басылып жүр («Қазақст. мұғ.»). *М о н о г р а ф и я н ы* жеке қаламгер шығармасына немесе жалпы ауқымды мәселеге арнап бір кейде бірнеше зерттеуші бірігіп жазуы мүмкін (ҚҰЭ). *М о н о г р а ф и я д а ғ ы* әдеби талдаулардың дәлдігі – назар аударарлық («Қаз. әдеб.»). «Осы заманғы қазақ романы» деген көлемді *м о н о г р а ф и я с ы* негізінде 1964 жылы докторлық диссертация қорғады (Д.Дәуренбекова, Абзал аналар).

МОНОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. **1.** *Монографияға байланысты, соған тән.* 1932 жылы С.Сейфуллиннің көптен жоспарлап, ойлап жүрген, *м о н о г р а ф и я л ы қ* еңбегі – «Қазақ әдебиеті» оқулығы жарық көрді («Қазақст. мұғ.»). Мұғалімнің оқушыларға әрбір оқылатын тақырыпқа байланысты күрделі *м о н о г р а ф и я л ы қ* еңбектермен жұмыс істеу әдісін түсіндіргені жөн («Қазақст. мект.»). Әдебиеттану ғылымының ең бір күрделі проблемасы жүйелі түрде зерттеліп, *м о н о г р а ф и я л ы қ* талдау тұрғысында зерттелмепті («Лен.жас»). **2.** *Монография боларлық, соған жararлық.* Төлеген Тәжібаевтың көлемді *м о н о г р а ф и я л ы қ* зерттеуін атап айтқан жөн («Білім және еңбек»).

МОНОДРАМА [грек. monos – бір, жалғыз, грек. drama – іс-әрекет, қимыл] з а т. *Бір актер орындайтын біртұтас драмалық шығарма.* Ең алғашқы *м о н о д р а м а л а р ғ а* бір актер костюм мен маскаларды ауыстырып ойнап, әртүрлі кейіпкерлерді бейнелейтін Эсхилге дейінгі трагедиялар (Феспид, Фриних) жатады (ҚҰЭ). Сонымен бірге *м о н о д р а м а* деп бір кейіпкердің монологі ретінде құрылатын пьесаны атайды (мыс., А.П.Чеховтың «темекінің залалы туралы») (ҚҰЭ).

МОНОКАРПТЫ [грек. monos – бір, жалғыз, karpos – ұрық]: **монокарпты өсімдік.** б о т. *Вегетативтік органдары көптеген жылдар өсетін және сол жылдардың ішінде бір-ақ рет тұқым беріп, қурап қалатын өсімдік.* Көп-

жылдық сабағы бар шөптесін өсімдіктер жеміс беретін жылдарының санына қарай – *м о н о к а р п т ы* және поликарпты деп екіге бөлінеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МОНОКЛИНАЛЬ [грек. monos – бір, жалғыз, klyno – еңкейемін] з а т. г е о л. *Тау жыныстары қабаттарының бір бағытта және бір бұрыш жасап еңіс жатқан құрылымы. М о н о к л и н а л ь,* әсіресе, платформаларға тән (ҚҰЭ). *М о н о к л и н а л ь* әдетте үлкен аумақты қамтитын көтерілімдер мен ойпаңдардың (еңістік бұршы өте аз антеклизалар мен синеклизалардың) тек бір қанаты болады (ҚҰЭ). Беріктігі әртүрлі қабаттардан тұратын *м о н о к л и н а л ь* құрылым жер бетінде ұзынынан созылған әртүрлі бедер пішіндерін жасайды, ал берік қабаттары қырқалар мен жалдар түрінде байқалады (ҚҰЭ).

МОНОКЛЬ [грек. monos – жалғыз, лат. oculus – көз] з а т. *Көзілдіріктің орнына қолданатын дөңгелек шыны – әйнек.* Көзіне *м о н о к л ь* таққан (Ауызекі).

МОНОКРИСТАЛЛ [грек. monos – бір, жалғыз, krystallos – дене] з а т. *Кристалдық торы үзілімсіз, құрылымдық өзгерістерге ұшырамаған дербес кристалл. М о н о к р и с т а л л* – айрықша кристалл аты (ҚҰЭ).

МОНОКУЛЯР з а т. *Алыстағыны көрсететін оптикалық аппарат. М о н о к у л я р* арқылы қарады (Ауызекі).

МОНОКУЛЯРЛЫҚ: монокулярлық көру. *Бір көзбен көру арқылы қашықтықтағы объектіні дұрыс анықтай алу. М о н о к у л я р л ы қ к ө р у* арқылы анықтады (Ауызекі).

МОНОЛИТ [грек. monolithos, monos – жалғыз, lithos – тас] з а т. *Бір затпен бірігіп кеткен тұтас тас кесегі және содан қашалып жасалған нәрсе.* Егер қажет болса, тұтас *м о н о л и т* алуға да болады (С.Жортанов, Өлке тану). Нарынқол мен Сүмбе жолының бойындағы Есекартқан сайынан көптеген жануарлар қазбаларын құм, таспен бірге *м о н о л и т* түрінде қазып алған (Естімеген елде көп).

МОНОЛИТТІК с ы н. **1.** *Монолитке қатысты, соған тән.* Балымдар *м о н о л и т т і к* әдістерді пайдалану өсімдік түріне, тамырдың ұзын, қысқалығына қарамай ерекше маңызды деп көрсетті (А.Алманиязов, Асқабақ). **2.** *Біртұтас, біріккен.* Образ – өлеңнің бояуы, әсемдігінің таразысы. Осы айтылғандар тығыз кіріксе ғана, өлең *м о н о л и т т і к,* тұтас тұлға болады («Лен. жас»).

МОНОЛОГ [грек. monologos, monos – жалғыз, logos – сөз] з а т. **1.** ә д е б. *Әдеби шығармадағы кейіпкердің жеке сөзі.* Жазушы Ағарыстың ішкі *м о н о л о г ы* арқылы қазақ елінің өксігін, мұң-наласын сыртқа шығарады («Қаз. әдеб.»). Бөгде біреудің *м о н о л о г ы* арқылы да қаһарман тұлғасы беріледі (К.Сейдеханов, Қаһарман.). Ауызша сөйлеудің өзі диалог және *м о н о л о г* болып екіге бөлінеді (Психология). **2.** т е а т р. *Драматургиялық шығармадағы кейіпкердің өзімен-өзі сырласа айтқан сөзі, ой желісі.* Драмалық шығармадағы кейіпкердің өзімен-өзі сырласа айтқан сөзі *м о н о л о г* түрінде беріледі (Қазақ әдебиеті). *М о н о л о г т ы ң* ерекшелігі бір адамның ойы, сөзі көрініс табады (ҚҰЭ). Сахналық *м о н о л о г т а* кейіпкер өзімен-өзі сырласқандай болып, тыңдаушы не көрерменнен жауап күтпейді (ҚҰЭ).

МОНОЛОГТЫҚ с ы н. *Монологқа қатысты, соған тән. М о н о л о г т ы қ* сөйлеу дегеніміз бір адамның сөзі, яғни баяндамашының, лектордың сөздері (Психология).

МОНОМАН з а т. п с и х. *Мономанияға ұрынған, соған шалдыққан адам.* ≈ *М о н о м а н* атанды.

МОНОМАНИЯ з а т. п с и х. *Бір идеяның соңына түсіп, ауып кетуі, психикалық бұзылу.* ≈ *М о н о м а н и я н ы ң* белгісі байқалды.

МОНОМЕР з а т. ф и з. *Молекулалары бір-бірімен немесе басқа қосылыстардың молекулаларымен полимер түзетін төменгі молекулалық қосылыстар. М о н о м е р г е* қысқа байланысты (моно – және диолефиндер, ацетилендер, қанықпаған карбон қышқылдарының нитрильдері, оксидтері, лактамдар, лактондар), сондай-ақ гидроксил, карбоксил, амин, т.б. функционалды топтары бар қосылыстар (мыс., дикарбон қышқылдары, аминқышқылдары, гликольдар, фенолдар, диаминдер) жатады (ҚҰЭ).

МОНОМЕТАЛДЫҚ с ы н. э к о н. *Монометаллизмге қатысты. М о н о м е т а л д ы қ* ақша жүйесі ерте заманнан-ақ белгілі (Қаз. тілі термин. Экономика).

МОНОМЕТАЛЛИЗМ з а т. э к о н. *Құн өлшеуі етіп белгілі бір металды (негізінен алтынды я күмісті) алған ақша бірлігі. М о н о м е т а л л и з м г е* қарама-қарсы ұғымды биметализм сөзі білдіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МОНОМИНЕРАЛДЫ: мономинералды жыныстар. г е о л. *Бір ғана минералдан түзілген тау жыныстары (мәрмәр, кварцит, ізбестас)* (К.Сапарбайұлы, Геология).

МОНОМИЦИН з а т. м е д. *Аминоглюкозидтер тобына жататын антибиотик. М о н о м и ц и н н і ң* әсер ету сипаты стрептомицинге тетелес (Биология).

МОНОПЛАН [франц. monoplan, грек. monos – бір, жалғыз, planum – қалықтау] з а т.

т е х. *Фюзелождың екі жағына орнатылған бір қанатты ұшақ.* Қазіргі заманғы ұшақтың бір түріне *м о н о п л а н* жатады (ҚҰЭ).

МОНОПОЛИЗАЦИЯ [нем. Monopolisation] з а т. *Монополияланған мемлекеттің қоғамдық іске маңызы бар іс-әрекетке ұстемдік етуі.* Дамыған капитализм тұсында финанс капиталының *м о н о п о л и з а ц и я с ы* қалыптасады (Саяси сөздік).

МОНОПОЛИЗАЦИЯЛА= е т. *Монополизацияға бағындыру, соған сәйкестендіру.* Жаңа сайланған үкімет басшысы сыртқы сауданы *м о н о п о л и з а ц и я л а й т ы н* саясатты ұстанды («Егемен Қазақстан»).

МОНОПОЛИЗАЦИЯЛАУ *Монополизацияла етістігінің қимыл атауы.* Қоғамдық еңбек өнімдерін ақша түрінде *м о н о п о л и з а ц и я л а у д ы ң* негізі болып отыр (СССР тарихы).

МОНОПОЛИЗМ з а т. э к о н. *Кәсіпкердің өзінің жеке мүддесін ғана күйттеп, бәсекелесінің меншікті мүддесін елемеу тұрғысынан болатын экономикалық қатынас.* ≈ *М о н о п о л и з м* саясаты.

МОНОПОЛИСТ з а т. *Белгілі бір затқа, не затты өндіруге немесе сатып алуға, белгілі бір тауарлармен сауда жасауға айрықша құқығы бар тұлға, тұлғалар тобы не мемлекет.* Әлгінде Машкевич мырза «арттырамыз... сатамыз... ұтамыз... ойыншық емес...» деген сөздерді салмақтады-ай кеп. Бұл *м о н о п о л и с т* сөздік қорынан алынған байбалам, түптің-түбіне монополистік пайда ойласа жетеді; ал Президенттің меңзеп тұрғаны – жерасты қазынасын көзін тауып ұстайық, өзіміз ұқсатайық, ел белін көтеріп алсын деген сөз, бұлардың ісі. Абайдың: «пайда ойлама, арды ойла» дегенін еске алайық («Егемен Қазақстан»). Мемлекеттік маңызды заң құжаттарын қабылдар кезде белгілі алпауыт экономикалық, қаржылық институттардың, *м о н о п о л и с т е р д і ң* мүддесін көздеп, заң баптарын соларға қарай ыңғайлап дауыс беріп жатады («Егемен Қазақстан»).

МОНОПОЛИСТІК с ы н. *Монополияға қатысты, сонымен байланысты.* «Бәсекелестік және *м о н о п о л и с т і к* қызметті шектеу туралы», «Банкроттық туралы» және басқа да заңдар жарық көрді («Егемен Қазақстан»). *М о н о п о л и с т і к* қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады (ҚР Конституциясы). Ұсақ өндірушілер үшін меншік оларды *м о н о п о л и с т і к* буржуазияға байлап-матап қоятын шынжыр іспетті (Қысқ. саяси экон.).

Монополистік бәсеке. э к о н. *Әрқайсысы маркетингінің әртүрлі құрылымын ұсынатын бірнеше фирма болғанда туатын бәсеке. М о н о п о л и с т і к* [грекше «монос» – жалғыз, «полео» – сатамын] *б ә с е к е* нарығын бағаның кең өрісінде сауда жасайтын көптеген сатушылар құрайды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *М о н о п о л и с т і к б ә с е к е д е* салаға еркін кіру және саладан еркін шығу көзделеді. Мұндай рынокта сатушылар көп болады, бірақ сараланған өнім өндірілетіндіктен сатушылардың әрқайсысы ауытқымалы сұранымға тап болып отырады, сондықтан сараланған бәсекелі саладағы фирмалар көпке дейін монополия пайда бола алмайды (ҚҰЭ).

Монополистік іс-әрекет. *Кәсіпорындардың рынокта бәсекені шектеуге немесе жоюға және соның арқасында монополиялық жоғары пайда алуға бағытталған іс-әрекет. М о н о п о л и с т і к і с-ә р е к е т* өз нәтижесін берді («Егемен Қазақстан»).

МОНОПОЛИЯ [грек. monos – жалғыз, poleo–сату] з а т. э к о н. **1.** *Бір тұлғаның немесе тұлғалар тобының, мемлекеттің белгілі бір затқа (мыс., жерге), белгілі бір тауарлармен сауда жасауға айрықша құқығы.* Сыртқы сауда *м о н о п о л и я с ы* сыртқы сауда байланыстарын социалистік құрылыстың мүдделеріне бағындыруға мүмкіндік туғызды (Қысқ. саяси экон.). *М о н о п о л и я ғ а* түскен нәрсенің бағасы базар ырқына бағынбайды (ҚҰЭ). *М о н о п о л и я с ы* бар кісі қандай құнсыз нәрсесіне қандай баға аламын десе де ерікті (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Жерге жекеменшік *м о н о п о л и я с ы* болмаса, абсолюттік рента болмаған болар еді (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). **2.** *Салалық, ұлттық немесе әлемдік нарықта басым, ұстем жағдайға ие кәсіпорын немесе кәсіпорындар тобы. М о н о п о л и я* әдетте жекеменшіктегі, өзіндік, топтық немесе аукциондық меншіктегі және өнім өндіру мен өткізуді бақылайтын ірі шаруашылық бірлестіктер (картельдер, синдикаттар, концерндер, консорциумдар т.б.) болып табылады (ҚҰЭ). Өндіріс пен капиталды жоғары деңгейде шоғырландыру негізінде *м о н о п о л и я* көп пайда табу мақсатымен бағаны белгілеп, бақылап отырады (ҚҰЭ).

Монополияға қарсы заңнама. э к о н. *Нарқтық экономиканы басшылыққа алатын кәсіпкерлердің қызметтің түрлі салаларындағы бәсекелестігін қолдайтын, монополизмге және арамзалық бәсекеге қарсы бағытталған құқықтық актілер кешені.*

Монополияға қарсы комитет. э к о н. *Тауар рыноктары мен бәсекені дамыту, монополистік*

қызметті шектеу және арамзалық бәсекені тыю жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізуші орган.

МОНОПОЛИЯЛАНДЫР= е т. э к о н. *Тұлғаның не тұлғалар тобының, мемлекеттің белгілі бір материалды нысанға, белгілі бір тауарлармен сауда жасауға айрықша құқыққа иелендірілуі.* Кіріс табудың барлық тиімді жақтарын пайдаланып, қыруар байлықты *м о н о п о л и я л а н д ы р а т ы н* капитал алпауыттарының саны азайып отырды (Саяси экономия). Ал шетелден тәтті тасымалдаушылар болса, «баж салығын көтеру әдейі жасалған кедергі, біз республика аймағына әкеліп жатқан шетелдік өнімдерді заңды жолдармен тасымалдатпаудың жолы, бұл контрабанданың өркендеуіне жол ашатын болады», деп байбалам салуда. Олардың пікірінше, 8 қаңтардан бері күшіне енген Үкімет қаулысы отандық кондитершілердің рынокты *м о н о п о л и я л а н д ы р ы п*, өз өнімдерінің 1 сапасын төмендетіп, бағасын 1 үстемелеуге әкеліп соқпақ («Егемен Қазақстан»).

МОНОПОЛИЯЛАНДЫРЫЛ= е т. *Монополияға айналдыру.* Біздің нарық терең *м о н о п о л и я л а н д ы р ы л ғ а н*, сондықтан нарықты ортаны қалыпты жағдайға ұстап тұру үшін біздің алдымызда бәсекелестер әлемін құру міндеті тұр (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

МОНОПОЛИЯЛАНДЫРУ *Монополияландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Финанс капиталын *м о н о п о л и я л а н д ы р у.*

МОНОПОЛИЯЛЫ с ы н. *Монополистік әрекеті бар.* – Біріншіден, – дейді авторлар, – сайлауды байқаушылар алдында тұрған міндет әдеттегіден ауқымдырақ әрі күрделі болып табылады. Сондықтан аталған үдеріске тартылған бір де бір ұйым оны бағалауда *м о н о п о л и я л ы* құқыққа ие болмауы тиіс («Егемен Қазақстан»).

МОНОПОЛИЯЛАУ з а т. э к о н. *Монополияға айналдыру.* Ал білімді *м о н о п о л и я л а у* – ең алғаш шыққан монополизм. Тәжірибесі, демек, белгілі көп аңшы ең жолы болғыш аңшы болды. Тәжірибесі, демек, білігі көп терімші ең жолы болғыш терімші болды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МОНОПОЛИЯЛЫҚ с ы н. *Монополияға тән, соған қатысты.* Еркін бәсеке үстемдік етіп келген, бұрынғы капитализмнің орнын *м о н о п о л и я л ы қ* капитализм – империализм басты (Қысқ. саяси экон.). Бүгінде газеттер, радио-телеарналар жарнаманы қалағанынша жариялайтын *м о н о п о л и я л ы қ* құқық иеленген («Егемен Қазақстан»).

Монополиялық баға. э к о н. *Монополист сатылған немесе өзі сатып алатын тауарға белгілі бір дәрежеде оны өндіруге жұмсалған шығынға қарамастан белгілейтін рыноктық бағаның ерекше түрі.* ≈ *М о н о п о л и я л ы қ б а ғ а* белгіленді.

Монополиялық пайда. э к о н. *Рынок пен өндірісте монополиялық бақылау жолымен алынатын жоғары пайда; монополистік бірлестіктердің орташа пайдадан асып түсетін пайдасы. М о н о п о л и я л ы қ п а й д а* тауарларды монополиялық өндіру мен өткізу жағдайында рыноктың монополиялық бақылауға алынуын сипаттайды (ҚҰЭ).

Монополиялық рента. э к о н. *Тауар ерекше қолайлы (бірегей) жағдайда өндірілген кезде осы тауардың бағасын оның құнынан арттыру жолымен алынған қосымша табыс түрінде көрініс табатын Жер рентасы нысандарының бірі.*

МОНОПОЛИЯСЫЗДАНДЫРУ зат.экон. *Экономикалық саясат пен заңнама шеңберіндегі бәсекені дамытуға және монополиялардың қызметін шектеуге бағытталған шаралар кешені.* Жалпылама түрде *м о н о п о л и я с ы з д а н д ы р у* мемлекеттің монополияға қарсы екі бағытта жүргізетін саясаты. БАҚ-ты *м о н о п о л и я с ы з д а н д ы р у* туралы бірнеше рет айтқанын, бұл жөнінде Қазақстан халқына Жолдауында да айтқанын есіне салдым («Жас Алаш»).

Монополиясыздандыру саясаты. э к о н. *Ірі коммерциялық ұйымдардың бәсекені шектейтін қосылуларына және қосып алуларына заңды құралдармен жол бермеу, баға туралы сөз байласуларға т.б. тыйым салу.*

МОНОПСОНИЯ [грек. monos – жалғыз, opsoneo – сатып аламын] з а т. э к о н. *Белгілі бір игілікті (тауарды) не көрсетілетін қызметті бірден-бір ықтимал сатып алушы болып табылатын фирма (кәсіпорын, ұйым, т.б.), осы игілікке деген сұранысты толық бақылауында ұстайтын нарықтық құрылым түрпаты.* «*М о н о п с о н и я*» ұғымы «монополия» ұғымымен мәндес, тармақтас. «Монопсониялық билік» сатып алушы фирманың тауар бағасына ықпал ете алуы (Қаржы экон. сөздігі). *М о н о п с о н и я ғ а* белгілі бір тауарды жалғыз сатып алушының монополиясы әрекет етеді (Қаржы экон. сөздігі).

МОНОРЕЛЬС [грек. monos – бір, ағыл. reils – рельс] з а т. т е х. *Бір рельсті аспалы жол, транспорттық құрылыстың бір түрі. М о н о р е л ь с п е н* жоғарыда жүретін теміржол салып, онда автоматикалық әдіспен көрмені аралайтын поезд жүргізіп қойған (І.Омаров, Серпін).

МОНОРЕЛЬСТІ с ы н. *Бір рельсті.* Қазақстандық делегация Мәскеудегі *м о н о р е л ь с т і* жолдың жай-жапсарымен танысты («Жас Алаш»).

МОНОРИМ [франц. monorime] з а т. ә д е б. *Бір ұқсастыққа құрылған өлең шумағы.* ≈ *М о н о р и м* өлеңі.

МОНОСАХАРИД з а т. б и о л. *Жасуша шырышында үнемі болатын қарапайым қанттың бір түрі. М о н о с а х а р и д* барлық жануарға, әсіресе адамға өте пайдалы (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *М о н о с а х а р и д т і ң* ерекше бір қасиеті ациклді және циклді түрде де кездесуі. Құрамында 5 бөлікті цикл бар *м о н о с а х а р и д* фуранозам, 6 бөлікті болса пиранозамдар деп аталады (ҚҰЭ).

МОНОСИЛЛАБИЗМ з а т. л и н в. *Қайсыбір тілге тән жалаң буындылықты танытатын ерекшелік.* ≈ *М о н о с и л л а б и з м* тән тілдер.

МОНОТЕИЗМ [грек. monos – бір, жалғыз, theos – құдай] з а т. т е о л. *Жалпыға бірдей бір ғана Құдайдың барлығын мойындау, бір Құдайға сенушілік.* ≈ *М о н о т е и з м* ұстанымы.

МОНОТЕИСТ з а т. *Монотеизмді жақтап, соны ұстанушылық.* ≈ *М о н о т е и с т е р* жиыны.

МОНОТЕИСТІК с ы н. т е о л. *Монотеизмге тән, соған қатысты.* Ислам – *м о н о т е и с т і к* дін, оның уағызы бойынша, Құдай біреу, ол Алла деп аталады (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Осы заманғы діндердің көпшілігі *м о н о т е и с т і к* дінге жатады (Саяси сөздік).

МОНОТИП [грек. monos – бір, typos – таңба, із] з а т. п о л и г р. *Әр әріпті жеке теретін мәшинеңің бір түрі.* Мәтін *м о н о т и п т е* берілді (Ауызекі).

МОНОТИПИСТ з а т. *Монотиппен әріп теруші. М о н о т и п и с т* болып жұмыс істейді (Ауызекі).

МОНОТОНИЯ [грек. monos – бір, tonos – бәсеңсу] з а т. п с и х. *Үйреншікті, бір қалыпты әрекеттің кісіні қажыта бастауын білдіретін құбылыс. М о н о т о н и я* жұмысқа қызықпаушылық, енжарлық туындатады (Педагогика).

МОНОҰЛТТЫҚ с ы н. с а я с и. *Құрамы бір ұлттан тұратын, бір ұлттың мүддесіне негізделген.* Ол [жаһандану] әлемдегі көптеген мемлекеттердің *м о н о ұ л т т ы қ* негіздерін шаюға соқтырады («Егемен Қазақстан»).

МОНОФАГ [грек. monos – жалғыз, phagos – жегіш] з а т. з о о л. *Белгілі бір азықпен ғана қоректенетін, талғампаз құстар.* Кейбір *м о н о ф а г* жыртқыштар тіпті жоғарғы сатыдағы сүтқоректі маймылдармен қоректенеді. Мұндай жыртқыш құстарды гарпия немесе маймыл жегіштер деп атайды. Олар Филиппин аралындағы иттұмсығы өтпейтін қалың ну ормандарда тіршілік етеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Құстардың әртүрлі жемге бейімделуі әртүрлі дәрежеде болады. Құстардың ішінде нағыз *м о н о ф а г т а р* сияқты, полифагтар да (талғаусыз қоректенетіндер) аз кездеседі (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

МОНОФИЛИЯ [грек. monos – жалғыз, philia – достық, махаббат] з а т. з о о л. *Жанды заттардың шығу тегінің бірлігі туралы түсінік.* ≈ *М о н о ф и л и я н ы* жақтайды.

МОНОФТОНГ [грек. monos – бір, phtongs – дауыс] з а т. л и н г в. *Екі элементке ажыратылмайтын, жалаң дауысты дыбыс. М о н о ф т о н г* дауысты дыбысты айтқанда сөйлеу мүшелері дыбысты айтып болғанша өзгеріссіз бір қалыпта тұрады (Қазақ тілі энц.). Қазақ тілінің дауысты дыбыстары негізінен *м о н о ф т о н г т а р д ы ң* қатарына жатады (Қазақ тілі энц.).

МОНОХРОМАТ: монохромат жарық. ф и з. *Бір жиіліктегі жарық тербелістері. М о н о х р о м а т ж а р ы қ қ а* жақын жарықты спектральдық приборлардың (монохроматор, жарықсүзгілер, т.б.) көмегімен спекрлік жіңішке бөлігін бөліп алу арқылы алады (ҚҰЭ).

Монохромат сәуле. [грек. monos – жалғыз, chroma – түс] ф и з. *Белгілі бір және тұрақты жиіліктегі электромагниттік сәуле. М о н о х р о м а т с ә у л е* термині жарық толқындары жиілігіндегі айырмашылықты адам көзінің түстің өзгешелігі ретінде қабылдауына байланысты шыққан (ҚҰЭ).

МОНОХРОМАТИКАЛЫ с ы н. ***Монохроматты.*** Ақ жарыққа белгілі бір *м о н о х р о м а т и к а л ы* сәулені араластырған кезде ақ жарық неғұрлым көп болса, қосынды түсі соғұрлым солғын болады (А.Қалығұлов, Сан сырлы.).

МОНОХРОМАТТЫ с ы н. *Араластырмаған, біркелкі бояулы (түс).* Бір нүктеден белгілі бір жиіліктегі, оптика тілінде айтқанда, бір түсті – *м о н о х р о м а т т ы* толқын тарай бастамақ (А.Қалығұлов, Жарық.).

МОНОЦЕНТРИЗМ [грек. monos – біреу, лат. centrum – топтасу, орталық] з а т. ф и л о с. *Бір негізден тарауды білдіретін термин.* Әлемдік діндердің шығуына байланысты, адамдар әуелде бір жерден таралған дейтін *м о н о ц е н т р и з м* қағидасы үстем түсе бастады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МОНОЦИКЛ з а т. *Циркте пайдаланатын біраяқты велосипед. М о н о ц и к л г е* мініп өнер көрсетті (Ауызекі).

МОНОЦИТ з а т. б и о л.<грек. monocytus, monos – бір және kytos – жасуша> *Қандағы*

түйіршіксіз лейкоциттің бір түрі. М о н о ц и т – қан клеткасының ең ірісі (Биология).

МОНПАР з а т. т а м а қ. ***Манпар*** *(майдалап туралған етті қуырып, оған қиықшалап кесілген қамыр, картоп, пияз араластырып пісірген тағам).* Алдымен аталарыңның жасаған *м о н п а р ы н* жейсіңдер (Қ.Сегізбаев, Бір қала.).

МОНСТР [франц. monstre] з а т. *Өзінің құрылым-құрылысымен, ешкімге ұқсамайтын қасиетімен, ерекше қылығымен жұртты таңғалдырып, шошындыратын адам.* ≈ Қорқынышты *м о н с т р* секілді (Ауызекі).

МОНТАЖ [франц. montage] з а т. **1.** т е х. *Мәшиненің, құрылыстық және т. б. жеке тетіктерін құрастырып, бөлшектерден бүтін бір нәрсе жасау жұмысы.* Бұл пункттерде ішкі электрлік *м о н т а ж* жұмыстары жүргізіліп, заказ берушілердің материалдары пайдаланылсын («Соц. Қаз.»). Бұрын *м о н т а ж д ы* оператор жігіттер жасап, мен болсам екі қолымды қалтама салып, нұсқау айтып тұратынмын (К.Баялиев, Дегелек). **2.** ө н е р. *Белгіленген тақырып не идеяға сәйкес әртүрлі нәрселері, қойылымдарды ұйымдастыру, біртұтас нәрсеге айналдыру жұмысы.* **3.** *Осы ұйымдастырулар мен құрастырулардың нәтижесі.* Фильмнің бас кейіпкері жазушы болуына, оның бейнелі түрде ойлауға бейімдігіне байланысты романның күрделі құрылымы ретроспекциялы *м о н т а ж* қырымен орынды сақталған (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

МОНТАЖДА= е т. *Монтаж жасау, монтаж жүргізу.* Төрт агрегатты *м о н т а ж д а п,* жұмысқа қосуды ұсынды (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Әр мұнараны *м о н т а ж д а п,* алмас бұрғыны қадаған сайын, үміт теңізіне сүңгігендей боласың (С. Қайдаров, Құрыш.). Олар өткен жылы осындай қырық үй *м о н т а ж д а д ы* («Соц. Қаз.»).

МОНТАЖДАЛ= е т. *Монтаж жасалыну, монтаж жүргізілу.* Қорғасын заводын іске қосатын күн жақындап келеді. Оның қазандары, басқа да жабдықтары *м о н т а ж д а л а д ы* (Өнегелі өмір). Қазір цехтың жабдықтары *м о н т а ж д а л ы п,* байқаудан өткізілуде («Лен. жас»). Кейбір режиссерлік шешімдер көңіл аудартады. Әсіресе, эпизодтар шебер *м о н т а ж д а л ғ а н* (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

МОНТАЖДАЛУ *Монтаждал етістігінің қимыл атауы.* Бригадир тоқыма машиналарының электр бөлшектерінің *м о н т а ж д а л у ы н* тексеріп тұр («Лен. жас»). Жұмысқа кіріспес бұрын *м о н т а ж д а л у* тәртібі тексеріледі (Ауылшаруаш. машина).

МОНТАЖДАС= е т. *Монтаж жасасу, монтаж жүргізісу.* Мына үшеуі оң қанаттағы арматураны *м о н т а ж д а с с ы н* (А.Жұмаділдин, Құт.).

МОНТАЖДАСУ *Монтаждас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М о н т а ж д а с у ы м ы з д ы* өтінді.

МОНТАЖДАТ= е т. *Монтаж жасату, монтаж жүргіздіру.* Бәлкім, құрылыс жүріп, жабдықтарды *м о н т а ж д а т ы п* жатқанда бір жерден қателік жіберіп алуым (К.Зәкенов, Жанартау). Сыртпен байланысы қандай: телеграф, телефон жүйелері қайда, қалай *м о н т а ж д а т қ а н* (Т.Нұртазин, Үлкен жолда).

МОНТАЖДАТУ= е т. *Монтаж жасату, монтаж жүгіздіру.* Ол бүгін тым асығыс, өйткені кешке дейін жаңа ловада комбайн мен конвейерді *м о н т а ж д а т у* арқылы рекорд жасамақ (Т.Сүлейменов, Күн.).

МОНТАЖДАУ *Монтаждау етістігінің қимыл атауы.* Осы айдың аяғына дейін жерден басқару кешенін *м о н т а ж д а у* жұмыстарының барлығы бітеді («Егемен Қазақстан»). 1500 адам бір қиырдағы Уралға, Сібірге, Қарағандыға барып, эвакуацияланған заводтар мен фабрикалардың *м о н т а ж д а у* жұмысына араласты (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Электротермикалық пештің тәжірибелік қондырғысын *м о н т а ж д а у* жұмысы басталды («Білім және еңбек»). Заводтың прокат цехында *м о н т а ж д а у* жұмысы жүргізіліп жатты (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.).

МОНТАЖДАУШЫ з а т. с ө й л. *Монтажшы.* Екі жүзден астам адам *м о н т а ж д а у ш ы,* слесарь – электрик, сантехник және басқа мамандықты меңгерді (С.Байжанов, Үш қиян). Биіктегі *м о н т а ж д а у ш ы л а р м е н* танысуға ынтықтық (С.Хайдаров, Азамат).

МОНТАЖДЫҚ с ы н. *Монтажға қатынасты, байланысты.* Орындалған чертежде габариттік, *м о н т а ж д ы қ* және орнату өлшемдерін түсіреді (Сызу). Бұл құрылыс аяқталғанда бір жарым мың тоннадан артық жоғары сапалы *м о н т а ж д ы қ* болат үнемделетінін есептеп үлгірді («Білім және еңбек»).

МОНТАЖИСТ з а т. *Кинофильм кадрларын құрастырып орнықтырушы, монтаждап құрастырушы.* ≈ Студияның *м о н т а ж и с і.*

МОНТАЖШЫ з а т. *Монтаж жасаушы, монтаждаушы адам, маман.* Жан қалтамда *м о н т а ж ш ы* деген куәлігім бар. Өзім тәрбиелеп, мынау деген құрылысшы, монтажшы шығарамын («Білім және еңбек»). Сені *м о н т а ж ш ы* етіп орналастыруға үй құрылысындағы бір жігіттермен келісіп те қойып едім (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сөйтіп

бүкіл ел боп асыға күткен алыптың алғашқы пешін пайдалануға берген құрылысшыларды, *м о н т а ж ш ы л а р д ы*, ірі құрылысты іске қосушыларды шын жүректен күттықтау құрметі менің үлесіме тиді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МОНТАЖШЫЛЫҚ с ы н. *Монтажға қатысты, байланысты. М о н т а ж ш ы л ы қ* мамандығын осы жерде меңгерді («Лен. жас»).

МОНТАЙ= е т. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Момын болу, момақан болу.* Қазір тойған қозыдай *м о н т а й ы п* отырғанмен, Жағыпардың жұмыста жағаласпай жүретін кезі аз (У.Қыдырханов, Таң нұры). Үшіншісі де *м о н т а й ы п,* қойдан жуас бола қалыпты («Лен.жас»). Келіншек еш кінәсіз *м о н т а й ы п* ойнап отырған қызын құшырлана сүйіп-сүйіп алды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

МОНТАЙТ= е т. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Момындандыру, момақандандыру.* Алпысқа жасым таянып, *м о н т а й т қ а н* Малтаң мен болсам (Т.Жароков, Шығ.).

МОНТАЙТУ *Монтайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М о н т а й т у д ы* ойлады.

МОНТАЙЫМСУ *Монтайымсы етістігінің қимыл атауы. М о н т а й ы м с у* себебін білгісі келді (Ауызекі).

МОНТАЙЫМСЫ= е т. *Момақан болғансу. М о н т а й ы м с ы п,* жәбір көріп жүрген немедей Жайтуды кеп паналай қапты бүгін (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Жарайды, *м о н т а й ы м с ы м а й*-ақ қой. Мен білетін шығармын. Әкеңе айтып көзіңді жоғалтпасақ, сен осы үйді құртқалы жүрсің («Қаз. әдеб.»).

МОНТАЛЫЛЫҚ з а т. *Момақандық, момындық.* Е, оныкі өтірік *м о н т а л ы л ы қ* қой, манағы ішкі күдігін сыртқа шығарды (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

МОНТАН з а т. ж е р г. *Қарақұрттың уын оқып қайтаратын адам. М о н т а н* келді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОНТАНАҚТАЙ с ы н. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Жып-жинақы, мұнтаздай.* Жолаушылар таситын автобус, середей ұзын бес тонналық машиналар қоянша безектейтін *м о н т а н а қ т а й* виллистер – бәрі кездеседі (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

МОНТАНДАЙ с ы н. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Жуас көрінген, момақансыған.* Томпаңдаған *м о н т а н д а й* момын-ақсың, Сен де өзіңше намысты қорымақсың, Қайсы ауылдың қазанын торымақсың? (М.Мақатев, Шығ.).

МОНТАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Момындық, момақандық.* Шырағым, ашуланба, жай бір сөзім, *М о н т а н д ы ғ ы* болмаса шықсын көзім, Араңа мұсылмандық айтамын деп, Бәлеге қалдым міне менің өзім (С.Торайғыров, Тол. жин.).

МОНТАНСУ *Монтансы етістігінің қимыл атауы.* Қарашы түк білмейтін кісіше *м о н т а н с у ы н* (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). Па, шіркін, *м о н т а н с у ы н,* айғақтарың қасыңда, қайда қашып құтылар екенсің? (С.Камалов, Әңгім.).

МОНТАНСЫ= е т. *Білмегенсу, сезбегенсу, момақансу.* Ал бәйбіше түк білмеген боп *м о н т а н с и д ы* (Р.Райымқұлов, Болат.). Қалипа Шәрбануға қарап «Қылатынын қылып алып *монтансып* тұрғанын сайқалды қаншықтың», – деді («Жұлдыз».). Екі етегін көп қылатын, бақытқа шолып отырып бақытсызбын деп *м о н т а н с и т ы н,* басқаларға шырықбұзар деп жабысатын рухани сайқалдық («Егемен Қазақстан»). Олег қалың еріндерін сүйгісі келген адамша шүйіріп бір қойды да, қайтадан түк білмегендей *м о н т а н с ы п* отыра қалды («Жалын»).

МОНТАНСЫН= е т. *Жуас болып көрінгенсу.* Қандай жылпың, жаңа жансың, Таза жанды таң қалдырғыш, Сескендіріп, ер адамсып, *М о н т а н с ы н ы п* алдандырғыш (І.Жансүгіров, Шығ.). Жігіттер бұрын, қыздар соң, Ауылға келді әр жақтан. Көрмегенсіп түк нәсте, *М о н т а н с ы н ы п* ой тапқан («Қаз. әдеб.»).

МОНТАНСЫНУ *Монтансын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түк білмегенсіп *м о н т а н с ы н у.*

МОНТАНШЫ з а т. *Жетектеп алып жүргізуші, жетектеуші.* Оның *м о н т а н ш ы с ы* тілеген жағына қарай айдайды, ұстап жүретұғын жүгені жоқ, тек *м о н т а н ш ы с ы н ы ң* сөзін тыңдап, бұйырған жұмысын қыла береді («Түркістан»).

МОНТАНЫ с ы н. **1.** э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Жүзі тымпиған, моп-момақан.* Түрлері *м о н т а н ы,* езулерін бір жимай, ылғи жымиып келе жатады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Сырт қарағанда жуас, момын болып көрінетін, іштей адалдығынан арамдығы басым; қу, зымиян.* Өңкей нас істермен айналысқанына қарамастан, *м о н т а н ы,* сыпайы, ізетшіл (Б.Аманшин, Көкжар). Момақансып жүргеннің *М о н т а н ы с ы* көп екен, Мен сендік дегеннің Қойны толған оқ екен (Н.Ахметбеков, Аманкелді). Тоқ тіленші адам сайтаны, харакетсіз сұпы *м о н т а н ы* (Абай, Тол. жин.). Осындай *м о н т а н ы* еркектерге күлкісі келмеуші ме еді (Ә.Кекілбаев, Дала).

МОНТАНЫЛЫҚ з а т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Монтаны болғандық.* Өсеке бал аралары-ның жәндік тұқымының қайқы төстерін көрсе,

құрақ ұшып, құлдық ұратын төмен көкірек *м о н т а н ы л ы қ т а р ы н а* қарадай жыны келетін (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МОНТАНЫС= е т. *Момақан болған кейіп таныту.* – Ал маймылың не? – деді манадан *м о н т а н ы с ы п* отырған қара шал адырайып (Б.Алдамжаров, Қара нөсер). Елдің салты, халықтың дәстүрімен сызылып күйеу келетін, жол-жобамен *м о н т а н ы с ы п* үнсіз отыратын (С.Сматаев, Ақжелең).

МОНТАНЫСУ *Монтаныс етістігінің қимыл атауы.* Асатпай жатып құлдық деген адамша даусы аршылмаса да, осынша елпектеп *м о н т а н ы с у ы* қалай деп ойлаған (Д.Досжанов, Кісі.).

МОНТАҢ е л і к. *Моп-момақан жуас адамның томпиып қозғалғандағы қысқа қимылын бейнелейтін сөз.* ≈ *М о н т а ң* етті.

Монтаң қақты. *Алдына түсіп алып, бұлкілдеп жүріп отырды, лепіл қақты, құрдай жорғалады.* Домбыра лапылдатты, жалындатты, Жалынып, қылғына жылап *м о н т а ң қ а қ т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Есік алдынан күтіп алып, атының шылбырын ұстаған әйелі күйеуінің қасқабағына қарап, алдында *м о н т а ң қ а ғ у д а* («Қазақст.әйелдері»).

МОНТАҢДА= е т. э к с п р. **1.** *Монтаң қағып бұлкілдеп жүріп отыру.* Шығарыпсалма әрекетін білсем де білмеген болып, соңынан *м о н т а ң д а п* ілесе бердім («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Маймаңдау, жалбаңдау.* Маған бишара бол да, бүрсеңде, қол қусыр да *м о н т а ң д а* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). *М о н т а ң д а п* жүре берсең, мойынтұрық өмірде мойыңнан түсер ме? (Мың бір түн).

МОНТАҢДАТ= е т. *Монтаң қақтыру, бұлкілдетіп жүргізу.* Уақытымның тапшылығын ескермей, артынан *м о н т а ң д а т ы п* ілестіріп отырды («Мәдениет және тұрмыс»).

МОНТАҢДАТУ *Монтаңдат етістігінің қимыл атауы.* Соңынан ертіп *м о н т а ң д а т у м е н* болды (Ауызекі).

МОНТАҢДАУ *Монтаңда етістігінің қимыл атауы.* Содан кейін «жарайды» деп мойына су кетіп, *м о н т а ң д а у м е н* жосыла бермек (М.Қаназов, Арна).

МОНТАЮ *Монтай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тойған қозыдай *м о н т а ю.*

МОНТЕР [франц. monteur] з а т. т е х. *Мәшинелердің бөлшектерін жинап, жөндеп, монтаж жасаушы адам.* Газет көптеген *м о н т е р л е р д і ң* тәжірибелерін таратты («Соц. Қаз.»). Атқардым *м о н т е р д і ң* мен міндетін де (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Бұл жерге *м о н т е р* керек (И.Байзақов, Шығ.).

МОНТЕРЛІК с ы н. *Монтерге байланысты, қатысты.* Дәнекерші – электрикпін, енді *м о н т е р л і к* пен операторлыққа үйреніп жүрмін (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

МОНТИ= е т. э к с п р. ж а ғ ы м д ы. *Сұп-сұйкімді, момақан болу, томпаю.* Кілең бір *м о н т и ғ а н* жастың мөлдіреген көздері маған қарайды (С.Бақбергенов, Менің досым). Балалар *м о н т и ы п,* өз бөлмелерінде тәп-тәртіпті бола қалысты (С.Бегалин, Шоқан асу.). *М о н т и ғ а н* Саражан Ақбілектің жанынан екі елі айырылмайды, шашы жалбырап жабысып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОНТИЫС= е т. *Сұп-сұйкімді момақан болысу, томпайысу.* Ана мен бала, салы суға кеткен кісідей, *м о н т и ы с ы п,* бір-біріне үнсіз ғана қарап қояды (М. Дүйсенов, Ант.).

МОНТИЫСУ *Монтиыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М о н т и ы с у м е н* тыныш отырды.

МОНТИЮ *Монти етістігінің қимыл атауы.* Ишан боп *м о н т и ю ы н* қарашы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МОНТЫҚ: монтық қара. *Ал қара.* Бір кептер үлкен қайыңның салалы бұтағындағы қалың көк жапырақтардың арасында бейқам отыр екен, ентіге жалпылдап, жоғарғы жағындағы бұтаққа *м о н т ы қ қ а р а* қарға келіп қоныпты (Ертегілер).

МОНУМЕНТ [лат. monumentum] з а т. к і т. *Елеулі уақиғаны, ірі тұлғаларды есте қалдыруға арнап салынған ескерткіш, құрылыс.* Қаланың орталығында сонадайдан көзге түсіп, жеңіс *м о н у м е н т і* асқақтайды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Мектеп үйінің жанына арнаулы *м о н у м е н т* орнату қолға алынды («Соц. Қаз.»). *М о н у м е н т* ескерткіштер салғанда, архитектордың да атқарар рөлі мол («Қаз. әдеб.»). *М о н у м е н т* көрнектілігі, үлкендігі, әсерлігі жағынан аса елеулі ескерткіш, мұра болып табылады (ҚСЭ).

МОНУМЕНТАЛДЫ [лат. monumentalis] с ы н. к і т. *Кеңінен ойланып пішілген, ірі, кесек, монументті. М о н у м е н т а л д ы,* кесек туындылар дүниеге келді («Қаз. әдеб.»). Салтанатты, иірімді, *м о н у м е н т а л д ы* шығармаға міндетті түрде сыртқы емес, ішкі мазмұндылық керек («Қаз. әдеб.»).

МОНУМЕНТАЛДЫҚ с ы н. к і т. *Есте қаларлық, асқақты, асқаралы, монументтік. М о н у м е н т а л д ы қ* бейнелеу өнері елімізде сонау революция жылдарының өзінде-ақ мықтап қолға алынған болатын («Қаз. әдеб.»). Ришадтың орындауында Абай ойлы, ғұлама ақын, *м о н у м е н т а л д ы қ* тұлға болып көрінеді (К.Кенжетаев, Дархан дарын).

МОНУМЕНТАЛИСТ з а т. к і т. *Монументалшы. М о н у м е н т а л и с т* суретшілер болса қаланың көркін, архитектуралық ансамблін

байытып, толықтыра түсуде («Қаз. әдеб.»). Алматы *монументалистері* қазақ халқының этнографиясын, ұлттық оюларын әрқилы құрылымда қайталай беруге әуес болып алды («Қаз. әдеб.»).

МОНУМЕНТАЛШЫ з а т. к і т. *Монумент құрастырушы, скульптор. Монументалшы* М.Ізбасқановтың өзіндік қолтаңбасын танытқан осындай көлемді жұмыстарының қатарына «Химия және өмір» атты кең мазмұнды панорамасын жатқызуға болады (Жасыл белес).

МОНУМЕНТТІс ы н. *Монумент боларлық, ірі, кесек.* Жомарт жүрек, қайсар күш, тасқынды ойдың *монументті* ескерткіштері ақ көңілді көкейлердің құзырына орнап қалған («Лен. жас»).

Монументті өнер. с ә у л е т. *Пластикалық өнердің шығармаларын нақты архитектуралық орта үшін кеңістік-идеялық жағынан толықтыру мақсатымен жасалатын түрі. Монументті өнердің* бірнеше түрі бар: ескерткіштер (көшеде, алаңда қойылатын), монументтер (ірі тарихи оқиғаларға байланысты қойылатын), мүсінді архит, ансамбльдер, т.б. Бұл өнерге өте қатты, төзімді материалдар: гранит, қола мрамор, т.б. қолданылады (ҚҰЭ). Қазақстан жеріндегі *монументті өнер* қола дәуірінен (Алматы обл. Тамғалы шатқалындағы және Оңтүстік Қазақстандағы тас таңбалар-петроглифтер) басталады (ҚҰЭ). *Монументті өнердің* бірнеше түрі бар («Парасат»).

МОНУМЕНТТІК с ы н. *Монументке қатысты, монументке тән.* Шешен *монументтік* өнер туралы айтып, творчестволық тәжірибені алмасу керектігін атап көрсетті («Соц. Қаз.»). Бүкіл Орта Азияға билігін жүргізген Темірдің зор көлемді құрылыс ісін қолға алуы *монументтік* сән-салтанат стилінің туындауына себепші болды (Архитектура). М.Әуезов көркем шығармада ұлы Абайдың *монументтік* тұлғасын жасап, соған өзінің жиырма жылдай шығармашылық өмірін арнаған (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

МОНЦОНИТ з а т. г е о л. *Тереңде қалыптасқан ашық кристалды, сұр түсті, магмалық тау жынысы. Монцонит* габбро мен сиенит массивтерінде, олармен алмаса келе кішігірім денелер (дайка, шток, т.б.) түзеді (ҚҰЭ).

МОНША з а т. *Буға шабынып, жуынып-шайынуға арнап салынған үй. Моншаға* зияраттың тасын алып, Ағашын отқа, мұжық, жағасын да. Таба алмай бір барғанда еш белгісін, Көзден жас көлдей болып ағасын да (М.Дулатов, Шығ.). Ол шағын екі бөлмеден тұратын *моншаа* салдырды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Екеуі қосылып өзбектің «хамам» атты қыш *моншасына* шомылып қайтты (Д.Досжанов, Жусан.). Неге өзімді қинаймын деп соншама (Осындайда маған жолдас болшы, аға!) Кенеп қолғап және қайың сыпыртқы ап, Кей күндері кетіп қалам *моншаға* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Моншаға түсті. *Моншаға кіріп буға отырып, жуынып-шайынды.* Есіңде болсын, жылы суға я *моншаға түскеннен* кейін денеңді жайымен бірден бірге салқындатып, суытқаннан сақтан (М.Дулатов, Шығ.). *Моншаға* бір күн *түсіп* терлеп еді, Алласы оған шейін бермеп еді. Тұр екен қатты беріш қолтығында, Шеризат соған шейін көрмеп еді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жапырақты жел тербеп, Қайтадан ұшты шық қалмай, Бұрқырап буы жер терлеп, *Моншаға түсіп* шыққандай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МОНШАДАЙ с ы н. *Монша секілді ыстық.* Суық құрсап келген адамдарға үйдің іші *моншадай* көрінді (О.Бодықов, Бұлбұл). Адамның жылуы, пештің қызуы, қазандықтың шарпыған лебі үйдің ішін лезде *моншадай* етіп жіберді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МОНШАҚ з а т. **1.** *Жіпке тізіп, әсемдік үшін мойынға салып жүретін түрлі-түсті уақ асыл тастан немесе сутастан жасалған әшекей. Моншағы* көп мойында, Ол әркімнің ойында. Бұл еркіндік тойымда, Кетер екен кім талап? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Енді бірі бота көз, Айнаны көр де, оны көр. Бейне бір *моншақ* мөп-мөлдір, Барлық ойы, жүрегі Көзінде оның сайрап тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауылың, Аппақ бастауың... Айналып кетті-ау елеске. *Моншағың*, шашың, шашбауың, Нәрестем - Бәрі әлі есте... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. п о э т. *Көз жасы.* Қайтейін, жаным аңсады, Сабыр да керек десек те. Сағынған көздің *моншағы* Шашылып жатыр төсекте (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. п о э т. *Әдемі, мөлдіреген ұсақ, дөңгелек нәрсенің сипаты.* Алпыс екі тамырым Сені көріп иіп тұр. Атынан түсіп Қырғызбай Қарттың келді жанына, Сәске түстің кезі еді, Шағылады күн нұры, Шық *моншағын* тағынған Сақалының ағына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ақ моншақ. п о э т. *Әйелдің, қыздың сұлулық, әдемілігінің бір сипаты ретіндегі әйелдің мойынға тағатын інжу-маржаннан немесе ақ түсті сутастан жасалған әшекейі.* Алтын үкі былғақтап, Былғақтаса, күй қаптап, Ақ саусағы бұлдырап, *Ақ моншағы* сылдырап, Қара көзі мөлдіреп, Кекіл шашы желбіреп, Қыпша белі бұралып, Қиғаш қасы – бір әліп, Қыз Раушан – қызыл тал, Өзі сері, өзі сал, Ықыластың күйлерін Қар суындай жүлгенің Жүйкіткенде, жүйенің Бәрі

босап, балқыды-ау, Шабыт шіркін шалқыды-ау! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Бет моншағы үзілді [түсті]. *Ұялды, батылы бармады, кісіге тіктеп қарауға жүзі шыдамады.* Батырлар *бет моншағы үзіліп,* төмен қарайды (Ж.Қизатов, Өмір.). Отызға келгенше, мұның *бет моншағы үзіледі* де тұрады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Қазынаның берем дегенін сұрауға да *бет моншағын туседі* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Көзінен моншақ үзілді. б е й н. *Сұлу, сүйкімді, жас қыздың үнсіз жылауы жайлы.* Сенің толқын шашыңа, Сол жаңбырлар меруеттей тізіліп қалды. Есіңде ме тау басында, *Көзіңнен* бір *моншақ үзіліп* қалды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сенделіп өрттей сезіммен Лапылдап кетіп барамын. *Үзуге моншақ көзімнен* Жақындап кетіп барамын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Моншақ тамды [төгілді]. п о э т. *Көз жасы ақты, үнсіз жылады.* Дуылдап жәбіршілер алды қоршап, Мөлтілдеп сәби көзден *тамды моншақ* (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.). Көбейіп Абайда ақын достар саны, Сөгілді түйық қамал тас қоршауы. Татьяна – Әйгерімнің көздерінен Мөлтілдеп *төгіледі* жас *моншағы* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шықпайды тіпті есімнен Ол былай еді: Көк төсінен Мөлдір *моншақтар Төгіліп* құлай берді, Төгіліп құлай берді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Моншақ төкті. *Асыл тастарды тізіп тікті.* Қоштасарда жан-жағына *моншақ төгіп* кестелеген жібек орамал ұсынады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Су моншақ. *Жасанды, құны төмен, бер жағы жылтыраған зат, нәрсе.* Пайдасыз дау, өсек пен қулық, сұмдық, Бұл сөздерді келеді жаттағымыз. Ұйқы, еріншек, надандық, маскүнемдік, інжуді *су моншаққа* сатпағымыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Су моншақ* меруертпен тізілмейді, Жапалақ үйрек ұстап, қаз ілмейді. Қыз деген ол бақшаның қызыл гүлі, Қымбатты магазиннің асыл пұлы. Бұл сөзді білгіш болсаң, болжап ойла, Пример бұл тамаша сөздің сыны (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тесік моншақ жерде қалмас. *Қыз бала, әйел адам тұрмыс құрар деген мағынада.* Мир-Якуб – төмендердің аласасы, Сөзімнің бар ма, жоқ па тамашасы. Жылтырап *тесік моншақ жерде қалмас* («Жалын»).

МОНШАҚ-МОНШАҚ з а т. б е й н. *Мөлтмөлт етіп төгілген зат, тамшы. Моншақ-моншақ* көз жасын төгіп жүріп, қорадан топырақ әкеп, Молдахметтің айтқанын жасады (Қ.Жойқынбеков, Азамат.). Шолақ жең, көк жейденің омырауының түймесі ағытылып, жүн басқан кеудесінен *моншақ-моншақ* тер сорғалады (С.Жұмабаев, Шеңгел.).

МОНШАҚСЫЗ с ы н. *Моншағы жоқ, моншақ тақпаған.* Жоғары сынып оқушыларынан *моншақсыз* жүрген қыз кемде-кем («Қазақст. мұғ.»).

МОНШАҚТА[1]= е т. б е й н. **1.** *Көзінен моншақ тәрізденіп жас ағу, жас тамшылау.* Кейбір көздерден *моншақтап,* жас парлап тұрғанын көрдім (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Мөлдір шықтар кірпігінен үзіліп кеп сол шақтаақ, Терезенің жақтауына тамып жатты *моншақтап* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аруана жаудың қолына түссе, ботасын шайнап өлтіріп, Қаралы мойнын қайтадан артқа бұрмастай халге келтіріп, Жеріне тартып отырады екен *моншақтап* жасы боздаумен, Омырауын шерге толтырып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бағила көзінен жас *моншақтап,* бас жағымда тұрғандай (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). **2.** *Тер тамшылау.* Аздан соң сайын бурыл барды шауып, Иесін талып жатқан алды тауып. Қамаған қалың қолға ұстатпастан, *Моншақтап* үсті-басын тері жауып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол Сәммәнің *тер моншақтап* тұрған секпіл бетіне, бірде ой өрнектелген, бірде күлімдеген көк көзіне көз астымен қарады (Ж.Нәжімеденов, Шығ.). Тұла бойы түгел қызып, бейне бір от ортасында тұрғанға ұқсайды. Тер *моншақтап* ақты («Қаз.әдеб.»).

Моншақтап жас келді. б е й н. *Жылады, үнсіз жылады.* Көзден талай *жас келді* Мөлдір таза *моншақтап.* Құшып балдай құлынын, Гүлсім жүрді құшақтап (О.Шипин, Дастан.).

Моншақтап терледі [тер тамды, тер моншақтады, тер жауды]. *Қара суға түскендей ағып терледі, тер одан да, бұдан да кетті.* Егін жай болып өтелмек, *Моншақтап тамған тер* ізі. Төсінде орман мекендеп, Жайнамақ осы жержүзі (С.Мәуленов, Таңд. өлең.). Аздан соң сайын бурыл барды шауып, Иесін талып жатқан алды тауып. Қамаған қалың қолға ұстатпастан, *Моншақтап* үсті-басын *тері жауып* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Батырбек үйықтап кетті, оянса, *моншақтап* терлеп, бұлауға түскендей, балбырап жатыр екен (А.Жақсыбаев, Егес).

МОНШАҚТА[2]= е т. *Моншақ тағу, моншақпен безендіру.* Әсел әкесінің сатып әперген тақиясын *моншақтап* тастапты («Қаз. әдеб.»).

МОНШАҚТАЙ с ы н. э к с п р. **1.** *Әдемі, сүйкімді, кішкентай тамшы.* Жанарынан ытқып шыққан *моншақтай* жасты көйлегінің жеңімен сүртті (Ә.Жылқышиев, Балжан).

Ораздың көзінен атып кеткен жасы *м о н ш а қ т а й* тізіле қалды (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы). **2.** *Доп-домалақ, сүйкімді, қарақаттай (көз.).* Туғалы ұстара тимеген шаштары жөпшенді бүркіттей қоқиып, кейбір шашыранды кекілдері құстың көзіндей жылтыраған *м о н ш а қ т а й* тосырайған қара көздерін жапқан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОНШАҚТАЛ¹= е т. *Моншақ тағылу, моншақпен безендірілу.* Құба тал, қызыл қайың бауыры толған, сусылдап сәукеледей *м о н ш а қ т а л ғ а н* (З.Қалаувова, Таңд. шығ.).

МОНШАҚТАЛ²= е т. *Моншақ тәрізденіп тамшылауы, ағуы.* Қоңырқай жүзі күмілжи қызарып, дөңес мұрнының ұшына тер *м о н ш а қ т а л ы п* шыға келеді (К.Тоқаев, Тасқын).

МОНШАҚТАЛУ¹ *Моншақтал¹ етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сәукеледей *м о н ш а қ т а л у.*

МОНШАҚТАЛУ² *Моншақтал² етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұрын ұшындағы тердің *м о н ш а қ т а л у ы.*

МОНШАҚТАН= е т. э к с п р. *Шып-шып етіп төгілу, тамшылау.* Күн едәуір салқын, желкем, әйтсе де жіпсіген түрі әлі басылмаған, сәл қызарған шошақ мұрнының ұшы әлі *м о н ш а қ т а н ы п* тұр (С.Еркебаев, Ауыл кештері).

МОНШАҚТАТ= е т. **1.** *Тер тамшылату.* Кемпір шарадай көзін жыпылықтатып, терін *м о н ш а қ т а т а* Әлібектің тонына оранды (Д.Рамаданов, Тас түлек.). Қапа ыстықта маңдай терін *м о н ш а қ т а т а* төккен екі шалдың сондағы ақысы бір қашар еді (Ә.Нәбиев, Шолпан). **2.** *Көз жасын ағыздыру.* Адал терін әрдайым *М о н ш а қ т а т ы п* маңдайым... Соқсын дауыл, соқпасын, Қиындықтың көк тасын Кесіп келе жатырмын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Шіркін ғашық жанжолдасын Тас-тауға енді қимады; Мөлдіреген көздің жасын *М о н ш а қ т а т т ы*, тыймады (С.Сейфуллин, Өлең д.). – Қызым қайда? Өлітірісін біліп берші! – деді, Қадиша көзінен жасын *м о н ш а қ т а т ы п* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

МОНШАҚТАТУ *Моншақтат етістігінің қимыл атауы.* Нағымның қол-аяғын сипап, бетаузындағы жарасына көзінің жасын *моншақ т а т у ы н* көріп отырған ана қызының қалайша жараланғанын біле алмай отыр (А.Жүнісов, Өмір ізі).

МОНШАҚТАУ *Моншақта етістігінің қимыл атауы.* Маңдай тері *м о н ш а қ т а у ы н* қоймай, өз-өзінен қысылып қоя берді (Ж.Тілеков, Ерекше күн). Көрінер бұдан былай *м о н ш а қ т а у ы*, Кімнің бар Тайлы тауға айтар дауы. Жылы тау Тарбағатай арқасы екен Керейдің мына отырған алшаңдауы (Қара өлең).

МОНШАҚТЫ с ы н. *Моншағы бар, моншақ таққан.* Кешегі сырғалы, *м о н ш а қ т ы,* сыбырлай сөйлейтін әйел елестеп кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сал ағасының домбырасы да үлкен, үкілі, сылдырмақты, *м о н ш а қ т ы* (Е.Ысмайылов, Ақындар).

МОНШАҚША үс т. *Моншақ сияқтанып, моншаққа ұқсап.* Жазғанда, ұсақ әріптерді жыбырлатып, *м о н ш а қ ш а* тізеді екен (М.Қаратаев, Дала.). *М о н ш а қ ш а* тізілген мөлдір шықтар шөп бастарынан енді-енді үзілейін деп дір-дір етеді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

МОНШАСЫЗ с ы н. *Моншасыжоқ.* Ауылдың күні-түні ұлып, долданған бораны мен *м о н ш а с ы з,* дәретханасыз үйлеріне қанша телміре қараса да құмары тарқар емес (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ал орыстарда *м о н ш а с ы з* қиын (М.Сүндетов, Қызыл ай).

МОНШАШЫ з а т. *Моншаны қыздырып дайындаушы, монша жағушы.* Қасында *м о н ш а ш ы* Сафаның баласы және екі-үш қыз-келіншек бар (Д.Әбілев, Ақын.). Тәртіп *м о н ш а ш ы г а* тиімсіз де болмады (Мың бір түн). Әпендінің жарлы екенін білетін *м о н ш а ш ы* оған ескі ыдыс пен ескі орамал беріпті («Мәдениет және тұрмыс»).

МОҢҒОЛ з а т. *Моңғолия жерін мекендейтін алтай тіл шоғырының моңғол тілінде сөйлейтін (Моңғолиядағы халха, ойраттар мен қытайдағы баоань, дунсян, даур, барга, монгор, моңғолдар мен Ауғанстандағы моңғолдар, Ресейдегі бурят-тар мен қалмақтар) халықтар тобының жалпы атауы.* Үлкен залдың кіреберісінде орта бойлы, арықтау, маңдайы кере қарыс, қара костюмінде депутат значогы бар *м о ң г о л* тұр екен (Б.Момышұлы, Шығ.). Не болады ойлы көзбен қарамасақ ғаламға Шүкір, шүкір, жан байлығы саяздардан бақ қайтты. Халық барда өнерге кім өкпе айтты? Сухе-Батор ескерткіші алдындағы алаңда Маған *м о ң г о л* космонавы өз жырымды жатқа айтты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Моңғол тілі. *Моңғол ұлтының ана тілі. М о ң г о л т і л і* бурят, қалмақ тілдеріне жақын. Ол бірнеше жергілікті ерекшеліктерге ажыратылады: шығыс диалектісіне хорчин, харачин, арухорчин говорлары; орталық диалектіге халха, чахар, ордос; батыс диалектісіне амашан, эдзин, кукунор говорлары жатады (ҚҰЭ).

МОҢҒОЛДЫҚ з а т. *Моңғолияны мекендеуші, моңғол.* «Алматы» қонақүйіне орналасқан әншіге *м о ң г о л д ы қ* Рүстем Көпжасаров

әдейі келіп жолықты («Мәдениет және тұрмыс»). Потаниннің айтуынша, *м о ң г о л д ы қ* еркектердің тең жартысынан артығы монахтар болса керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МОҢҒОЛДАЙ с ы н. *Моңғол сияқты, моңғол тәрізді. М о ң г о л д а й* күні бойы салт атпен жүруге шыдамды халық аз шығар («Мәдениет және тұрмыс»).

МОҢҒОЛТАНУ з а т. *Тарих ғылымының моңғол халықтарына байланысты мәселелерді зерттейтін саласы.* Ресейде *м о ң г о л т а н у* 19 ғасырдың орта кезінен бастап дами бастады (ҚҰЭ).

МОҢҒОЛША үс т. *Моңғолға ұқсап, моңғол сияқты.* Келген күннің ертесінде капитан екеуміз комендатураға барып, *м о ң г о л ш а* киініп алдық («Қаз. әдеб.»). // *Моңғол тілінде.* Қара дүрсін орысшасы, там-тұмдаған *м о ң г о л ш а с ы,* шүлдірлеген қытайшасы бар (Бәйішешек). Қатын-қалаш, тоқты-торым, бала-шаға дегендегі қос сөздердің екінші қосағы: қалаш, торым, шаға дегендер – *м о ң г о л ш а* атаулар (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

МОПЕД з а т. т е х. *Моторлы велосипед.* Нұржанның алдындағы ендігі бір міндеті – ұрланған *м о п е д т і* 8 наурыз көшесінде тұратын азаматтың қолына тапсыру (Қоғамдық тәртіп). Ол *м о п е д т і* жетектеп апарып қорасына кіргізіп қойды (Б.Қойшыбаев, Алтын.).

МОПЕДСІЗ с ы н. *Мопеді жоқ.* Менің *м о п е д с і з* қоршаулардан аттап жүргеніме ол шүбәлана қарады (Б.Қойшыбаев, Алтын.).

МОП-МОМАҚАН с ы н. *Өте момын, жіпжуас.* Батырың аяқ астынан *м о п-м о м а қ а н* күйге түсті (Ақ бидай). Жаңа туған қозыдай боп, *м о п-м о м а қ а н* монтиып отырғандағысы-ай! (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Намыр оның ойлана түскен *м о п-м о м а қ а н* жүзіне сүйсіне қарады (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Тулап-тулап, ақыры тербетіле, Өзі риза өзінің келбетіне. *М о п-м о м а қ а н,* мөлдіреп жатар ол да, Мүләйімсіп иегін жерге тіреп (М.Мақатаев, Шығ.).

МОП-МОМЫН с ы н. *Өте момын, тым жуас.* Сағадат үндемейді, тек басын изеді, *м о п-м о м ы н,* түрі әкесіне тартыңқыраған (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Көрер көзге *м о п-м о м ы н,* мүп-мүләйім (М.Әуезов, Шығ.). – *М о п-м о м ы н* қой аузынан шөп алмас, жуас бола қалыпсың ғой, – деді Гвоздев (Б.Тілегенов, Уақыт).

МОП-МОНТАҚТАЙ с ы н. с ө й л. *Мұнтаздай.* Балапандай топ-томпақтай, Балғын қозы жұмыршақ, Бәрінде де *м о п-м о н т а қ т а й,* бір-екіден қуыршақ (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

МОП-МОНТАНЫ с ы н. э к с п р. *Асқан, момақан.* Біздің үлкен кісі *м о п-м о н т а н ы* кейіппен алақанын жайды (Т.Тілеуханов, Келешек).

МОПС з а т. з о о л. *Қысқа жүнді, үлкен домалақ басты, үйде ұстайтын иттің бір тұқымы. М о п с* – иттің бір тұқымы (Ауызекі).

МОР з а т. **1.** *Қойдың қиын тұтатып, үстіне дымқыл көң, қи үйіп, бықсытып жаққан оты бар, қазылған шұңқыр жер.* Барлық өмірі де, еңбегі де осы су тезектің бықсығындай, көз жасауратқан, қолқаны атқан, діңкесіне тиген тұтас бір ащылық, *м о р* сияқты (М.Әуезов, Үш күн.). **2.** *Мордан пайда болған ыс, түтін.* Түтіні құрғыр шаңырақтан шықпайды. Кішкене үйдің іші бықсып шалқып, *м о р* болып, басып алды (М.Әуезов, Шығ.). **3.** к о л ө н е р. *Қисық я қатты ағашты ию, түзету үшін жаққан ыстық қозы, қоламта.* Ағашты *м о р г а* салды («Зерде»). *М о р* – үйшілердің ағашты қыздырып, ию үшін көң-қоқыстан шала пықсытып жаққан оты (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Мор салды. а) а ң ш. *Аңды інінен шығарып алу үшін, інінің аузына түтін салып, ішін толтырғанша қоздатты.* Бұл жолы да іннің екінші аузынан *м о р с а л д ы* (Е.Рахимов, Сүрі қар). Түтіні аузында, түлкісі түбінде екен деп, *м о р с а л ы п* жатырсыңдар ма, түге (Ә.Ақбаев, Қара боран). – Отты маздатып жақпайсың, тамызықтап, үзбей жағуға тырысасың. Күні бойы жатпаққа бекінгенсің. Асығып, қалың *м о р с а л а т ы н* да жөнің жоқ! – деді (М.Әуезов, Бүркітші). ә) к о л ө н е р. *Қисық, не қатты ағашты ию үшін ыстық қозыға салды.* Бала үйші әкесіне көмектесіп, *м о р с а л ы с ы п,* кереге, уық басысып қана жүретін (М.Мағауин, Ақша қар).

МОРАЛИТЕ [франц. morolite] з а т. ә д е б. *Драматургиядағы жанр, гибратты аллегориялық драма. М о р а л и т е д е г і* кейіпкердің бір-бірімен қақтығысы қайырымдылық пен зұлымдылық, жан мен тәннің мәңгілік күресінің ақиқатына негізделген (ҚҰЭ). *М о р а л и т е д е г і* негізгі дидактикалық ой – ақылды кісі адамгершілік жолын таңдайды, ақымақ, кесірліктің бұғауында қалады (ҚҰЭ).

МОРАЛЬ [лат. moralis] з а т. ***Ахлақ*** (*адамдардың бір-біріне, қоғамға деген қатынасын реттейтін тәртіптердің, принциптердің, ережелердің жиынтығы, қоғамдық сана*). *М о р а л ь* тұлғаға қатысты адамгершілік тәрбие мазмұнының негізі болып табылады (ҚҰЭ). Ынтымақтастық пен адамгершілікті нығайтатын қалыптар *м о р а л ь* ережелері болып қабылданады (Педагогика). СССР-де жас

ұрпақтарды тәрбиелеу және оларға білім беру коммунистік *м о р а л ь* рухында жүзеге асырылады («Қазақст. әйелдері»). *М о р а л ь* қоғамның адамдар тәртібін реттейтін ережелерді керек етуінен туады (Марксистік филос.).

Мораль оқыды. ж а қ т ы р м а у. *Тәртіпті бол, саналы бол деген тұрғыда ақыл айтты.* Өзі үзіліс кезінде Бейсенді қасына шақырып алып, келер сабақтың да уақытын жеп, жарты сағаттай *м о р а л ь о қ ы д ы* (О.Сәрсенбаев, Сағым).

МОРАЛЬДЫҚ с ы н. *Ахлаққа қатысты, байланысты.* Ұлтаралық және дінаралық қатынастар саласында салиқалы саясат және жоғары *м о р а л ь д ы қ* қағидаларды ұстануға шақырған үндеу қабылдады («Қаз. әдеб.»). Менің сөзіме еріп, одан кете ғой деуге *м о р а л ь д ы қ* хақым жоқ (М.Мағауин, Бір ата.).

Моральдық зиян. з а ң. ***Ахлақтық зиян*** *(азаматтық құқықта жеке және заңды тұлғалардың өзіндік беймүліктік игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылу, соның ішінде жәбірленушіге қарсы жасалған құқық бұзушылықтың салдарынан басынан кешірген жан азабы немесе тән азабы).* *М о р а л ь д ы қ з и я н д ы* өтеу – ҚР Азаматтық кодексінде бейматериалдық игіліктерді қорғау тәсілдерінің бірі (ҚҰЭ). Егер азаматқа *м о р а л ь д ы қ з и я н* оның өзіндік беймүліктік құқықтарын бұзатын әрекеттермен не азаматқа тиесілі басқа бейматериалдық игіліктеріне қол сұғушылық әрекеттермен келтірілсе, сондай-ақ заңда көзделген өзге де жағдайларда сот зиян келтірушіні аталған зиянды ақшалай өтеуге міндеттей алады (ҚҰЭ).

Моральдық кодекс. *Адамгершілік, ар-ұят қағидалары.* Нағыз сұлу әйел үшін қажет кезде жан қию Бұл – *м о р а л ь д ы қ к о д е к с т і ң* жазылмаған тармағы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біздің *м о р а л ь д ы қ к о д е к с і м і з г е* жат, теріс қылығын көрсетіп алғанын естігенімізде, қатты абдырадық (Өнегелі өмір).

Моральдық құқық. з а ң. *Әр адамның қоғамдық қатынастардағы кездесетін келеңсіз жағдайларға қарсы тұра білу, өзінің заңды талаптарын қадағалай білу құқығы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Моральдық нигилизм. [лат. moralis – адамгершілік, nihil – ештеңе] ф и л о с. *Адам өмірінің мағыналығын, барша қабылдаған адамгершілік және мәдени құндылықтардың маңыздылығын жоққа шығаруға саятын дүниетанымдық ұстаным. М о р а л ь д ы қ н и г и л и з м* шектен шыққан арсыздыққа апарып соқтырады (Педагогика).

Моральдық норма. *Бір әрекеттің орындалып, екіншісінің шектелуін талап ететін идея. М о р а л ь д ы қ н о р м а* жақсылық пен жамандық жөніндегі түсініктің жүйесі (Б.Биекенов, Әлеуметтану.).

Моральдық саяси бірлік. *Ахлақ пен саясатқа қатысты бірлік.* Көп ұлтты Қазақстан халқының тең құқықты тұрмыс-тіршілігі олардың *м о р а л ь д ы қ с а я с и* бірлігінің айқын айғағы («Егемен Қазақстан»).

Моральдық тәрбие. *Адамгершілік сана, сезім, мінез-құлықтарды қалыптастыратын тәрбие.* Мектепте *м о р а л ь д ы қ т ә р б и е г е* баса көңіл бөлінеді («Қазақст. мұғ.»).

МОРАЛЬШЫ з а т. *Басқаға ақыл айтқыш, ұлгі-өнеге беруге құмар адам, моралист. М о р а л ь ш ы н ы* олар ұнатпайды (Ауызекі).

МОРАН з а т. ж е р г. *Қатты желде теңіз суының ығысып тасуы.* Кешегі желде су *м о р а н* болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОРАТОРИЙ [лат. moratorius] з а т. қ а р ж ы. *Қарызгердің борышқорлық міндеттемені төлеуге дәрменсіздігі туралы ресми мәлімдемесі. М о р а т о р и й* – төлемдерді кейінге қалдыру, оны үкімет төтенше жағдайға байланысты тағайындайды (Саяси сөздік).

Мораторий жариялау. қ а р ж ы. *Қарызды өтеу мүмкіншілігі жоқтығын мәлімдеу. М о р а т о р и й ж а р и я л а у г а* соғыс, апат секілді төтенше жағдайлар себеп болады («Жалын»).

МОРГ [франц. morgue] з а т. ***Мәйітхана*** *(өлген адамдардың денесін уақытша сақтап қоятын үй).* Жұрт оны өліп қалдыға жорып, іздеу сап, *м о р г т ы* адақтап жүрсе, ол сабаз, шешесіне асықпай-саспай жарты айдан кейін кісі салады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Өлікті *м о р г қ а* жібергеннен кейін, істің мән-жайын білді (К.Тоқаев, Тасқын).

МОРДА з а т. ж е р г. *Қамыстан, талдан тоқылған, балық аулайтын құрал.* Асан судың ағысына *м о р д а* құрып, балық аулайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОРДВА з а т. *Мордва Республикасының жергілікті халқы және сол халықтың өкілі.* Ол *м о р д в а* ұлтының өкілі («Жас Алаш»). *М о р д в а л а р* христиан дінінің православие тармағын тұтынады (География).

МОРЕНА [франц. moraine] з а т. г е о л. **1.** *Мұздың қозғалысынан пайда болған таужыны-сы сынықтарының үйіндісі.* Ғалым аты аталған таулардан сондай *м о р е н д е р д і ң* сегізін санап алды. Демек, мұз он бес мың жыл ішінде сегіз рет еріп барып қайтқан (Қ.Исабаев, Көгілдір). **2.** *Мұздықтармен бірге көшетін немесе белгілі бір орынға жиналып, одан ары көшпейтін кесек*

тау жыныстары (К.Сапарбайұлы, Геология.). *М о р е н а* беткейлерден мұздық аңғарына келіп түсетін әртүрлі пішінді материалдардан және мұздық астындағы тау жыныстарының сыдырылып қирауынан пайда болады (ҚҰЭ).

МОРЕНАЛЫҚ с ы н. *Моренаға тән, моренаға қатыты.* ≈ *М о р е н а л ы қ* жазық.

Мореналық жер бедері. г е о л. *Мұздықтар әсерінен пайда болған аккумуляттық жер бедері.* Жазықтықтағы *м о р е н а л ы қ ж е р б е д е р і* бірнеше түрге ажыратылады: төбелі ойыстық жер бедері (аралығында көлшіктер жиі кездесетін, ретсіз топталған белестер), мореналық жазық (негізінен, моренадан түзілген тегістік), шеткі мореналық қырқалар жер бедері (аралығы аңғар тәріздес ойыспен, кішігірім өзен-көлмен бөлінген, қатар жатқан және көбіне доғаша иілген қырқалар тобы), друмлиндік жер бедері (ҚҰЭ).

Мореналық көл. а) *Құрлық мұздығының қалдығы немесе мұздық шөгінділерінің түптік мореналардың ортасындағы ойыстарда орналасқан көл.* ә) *Кейін шегінген мұздықтың аңғарда қалдырған мореналық үйінді жалының сырт жағында қалыптасқан көл* (Қаз. тілі термин. Геология).

Мореналық қырқа. г е о г р. *Морена тізбегі, мұздықтардан қалған таужыныстардың үгінді шөгінділерінің жал пішінді қатарларының жиынтығы.*

МОРЖ [лат. odobaenus rosmarus] з а т. з о о л. *Солтүстіктегі теңіздерде өмір сүретін, азу тістері ұзын, мұртты, сүтқоректі ірі хайуан.* Түлен, *м о р ж д а р* да сүтқоректі жануарлар (А.Машанов, Жер асты.). *М о р ж* тісіне қызыққан саудагерлер келе бастайды (Н.Баяндин, Саяхатшы.).

МОРЖА з а т. с ө й л. ***Мұржа***. – Биыл тағы құзданған *м о р ж а с ы* қисық тоқал тамда қыстайтын болдық, – дейді анасы (Д.Досжанов, Жусан.). *М о р ж а л а р д а н* шыққан көк шуда түтін тынымсыз тірліктің тағы басталғанын әйгілеп тұрғандай (Асқан асу).

МОРЖАЛЫ ж е р г. с ы н. *Моржасы, шыныcы бар.* Ол *м о р ж а л ы* шам жарығында өткір жүзі жарқылдап, шаң-шаң сермелген балтаны жерге қоя беріп, Есейге көз тоқтатып, таңдана қарады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

МОРЗЕ з а т. *1837 жылы физик Морзе ойлап шығарған телеграфтың аппарат және соған қажетті тире мен нүктеден тұратын шартты белгілер жүйесі. М о р з е* азбукасы да код болып есептеледі (Жалпы биология). Комендант *м о р з е* әрпімен жазылған телеграмды жүргізіп оқиды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). *М о р з е* кодында небәрі екі-ақ таңба бар (Жалпы биология).

Морзе әліппесі. *Физик Морзе ойлап тапқан шартты белгілер жүйесі. М о р з е ә л і п п е с і н* үйренді (Ауызекі).

МОРЗИСТ з а т. *Морзе жүйелі аппаратта істейтін телеграфист.* Ол – тәжірибелі *м о р з и с т.*

МОРИЛКА з а т. *Бояр алдында ағашқа сіңдірілетін зәрлі ақ сұйық зат.* Ағашқа *м о р и л к а* сіңірілді (Ауызекі).

МОРИОН з а т. м и н. *Қара немесе қою-қоңыр түсті кварц кристалы, минерал. М о р и о н* – әшекей тас (Қаз. тілі термин. Геология).

МОРЛА= е т. **1.** *Қисық, қатты ағашты т.б. ию, жұмсартып иілгіш жасау үшін морға салып қыздыру.* Шешеннен сөз табылар, Жауар бұлттай торласа, Қисық ағаш түзелер, Тезге салып *м о р л а с а* (Мұңлық-Зарлық). Айналасын *м о р л а п* тастаған киіз үйдің ортасына Қаратай темір пеш орнатып қойған (А.Жүнісов, Өмір ізі). Керегенің ағашын *м о р л а п* болып, уықтарын морлауға кірістім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Шағатын жәндікті жуытпау үшін түтін салу.* Мал қора, қотан көңіне үймелеген шыбынға қарсы түтін салып *м о р л а й д ы* (Эксп. матер.).

МОРЛАН= е т. *Морға салыну.* Айналасы *м о р л а н ы п,* зілдей, мықты сүйегінің үстіне қалың киізді қабат-қабатымен ұстап, түндігін мықтап жауып тастаған (А.Жүнісов, Өмір ізі).

МОРЛАНУ *Морлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Демалатын жерінің *м о р л а н у ы.*

МОРЛАУ *Морла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ағашты *м о р л а у.*

МОРМОН з а т. д і н и. *Христиан діні мен көпқұдайлықтың араласуынан қалыптасқан діни ілімді ұстанушы, сондай діни сектаның мүшесі.* ≈ *М о р м о н* діни сектасы.

МОРОЗИЛКА ор. з а т. с ө й л. ***Тоңазытқыш.*** Тағамды *м о р о з и л к а д а* сақтады (Ауызекі).

МОРОШАҚ з а т. ж е р г. *Жерошақ, қазандық. М о р о ш а қ қ а* от жағып, ас пісірді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Темір болмаған соң, кірпіштен *м о р о ш а қ* жасап аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МОРС ор. з а т. т а м а қ. *Аздаған қанты бар су қосылып мұздатылған жеміс немесе жидек шырынынан жасалатын сусын.* Ол кісі бізге *м о р с* алып береді, түсі қызғылттау тәтті су (Ә.Күмісбаев, Ауыл.). Ол бір ләкеден келіп қант татыған *м о р с* ішті де, үйге қайтты (Ж.Молдағалиев, Торғай). Саудамыз жақсы жүрсе, ол кісі поезд өткен соң бізге *м о р с* алып береді (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

МОРТ с ы н. **1.** *Бірден шорт үзілетін, күрт сынатын.* Кейде оюшының ұнасымды жаңа композиция жасауымен байланысты, не төрткүл, не

үшкүл, шеңберлердің ішіндегі мүйіздер *м о р т* сынық жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ілезде-ақ жаңағы қожалақтың алды-арты балтамен шапқандай *м о р т* кесіліп, кедір-бұдырсыз станоктан сылқ етіп шыға келді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Талқан қылып тап жауын, Бырт-бырт үзіп құл бауын, Жыртып діннің шырмауын, *М о р т* сындырып құрсауын (Қ. Аманжолов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Күрт кететін, томырық.* Әкенің *м о р т* мінезіне қанық қызы «шамына тиермін» деп, жақындамады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Морт кетсін. *Өлім келсін, жер қапсын, жастай өлсін. М о р т к е т с і н* Махамбетше, *м о р т к е т с і н*! – деп Құтыбай отыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Морт кетті [сынды]. *Қатты ашуланды, ыза болды.* Әдейі сайқалдықпен шақыртып отырғанын сезген ақын *м о р т к е т т і* (О.Бөкеев, Қамшыгер). Өзінің *м о р т к е т к е н і н* түсініп, қомпылдап сөйледі (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). Кіді Байсақал *м о р т с ы н а д ы* (С.Талжанов, Ұлдай.). Егер әйнек тәрізді салқындатылған қорытпа иген кезде *м о р т с ы н б а с а*, онда оны қайта қыздырып құю керек («Парасат»).

Морт үзілді. *Шатыр етті; бірден сынды.* Осы мезетте дәл төбемізден жарқ етіп жасын ойнады да, артынша үлкен бір бөрене *м о р т ү з і л г е н д е й* күн шатыр ете түсті (С.Мұратбеков, Жабайы.).

МОРТИРА [лат. mortarium] з а т. ә с к. *Ұңғысының ұзындығы 16 калибрден аспайтын артиллериялық снарядтардан төбеден атыс жүргізуге арналған артиллериялық зеңбірек.* Бұл соғыста *м о р т и р а* қолданылды (Ауызекі).

МОРТ-МОРТ с ы н. *Бірінен соң бірі морт үзілетін, күрт сынатын.* Күш көрсетеміз деп талай айырды *м о р т-м о р т* сындырды (Ақ бұлақ). Оларды бір-екі рет жығып, тіккеннен кейін уықтары *м о р т-м о р т* сынды (Е.Әлімқұлов, Даңқым.).

МОРТТЫҚ з а т. **1.** *Морт болушылық, сынғыштық, күйрегіштік.* Болаттың *м о р т т ы қ* қалпы иілме түрге ауысады (Химия.). Клетка қабықшасының физикалық қасиеттеріне оның серпімділік, жұмсақтық, қаттылық, *м о р т т ы қ* және т.б. қасиеттері жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Өмірдің өзінен туып отырған керексінуге шынтақ айналмас *м о р т т ы қ* жасау кімге керек (Е.Рахимов, Сүрі қар). **2.** ф и з. *Материалдардың механикалық күштер әсерінен айтарлықтай пластикалық деформацияланбай-ақ бөліну ерекшелігін көрсететін механикалық сипаттама. М о р т т ы қ* материалдың илемділік қасиетіне қарама-қарсы түсінік. Көптеген азық-түлік шикізаттарын өңдеуде осы қасиет ескеріледі (Қаз. тілі термин. Геология). *М о р т т ы қ* жарықшақтар мен қираудың пайда болуы шағын пластикалық деформация аймақтарының туындауына байланысты болады (ҚҰЭ).

МОРТЫҚ з а т. ө с. <лат. egemoryrum>*Құмдауыт жерде өсетін, малға азық болатын құнарлы шөптің түрі.* Үстірттің шет жағасындағы құмды жерлерде бидайық, бетеге, арпабас, қоңырбас, *м о р т ы қ* сияқты көптеген жабайы жан-жануарлардың сүйсіне қоректенетін шөптері өседі (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік). Еламан сай бойындағы шөптің негізгі дені *м о р т ы қ* екенін топшылады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Торғайлар шыр-шыр етіп, ебелек пен *м о р т ы қ*, бүйырғынның арасына салған ұяларын қориды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

МОРТЫҚ с ы н. *Тапал, мыртық, аласа бойлы.* ≈ *М о р т ы қ* бала.

Мортық болды. *Быт-шыт болды, күйреді.* Хандар киген қамқа тон, Шүберек болар тозған соң. Еңсесі биік кең сарай, *М о р т ы қ б о л а р* бүлген соң (Алдаспан).

МОРТЫҚБОЗ з а т. ө с. *Түсі боз, жіңішкелеу келген сексеуілді жерде өсетін өсімдік. М о р т ы қ б о з* шөлге төзімді (ҚҰЭ).

МОРТЫЛДАҚ с ы н. *Морт-морт сынған.* Андрейдің мүсінді жүзіне терең әжімдер салып, қуарған ағаштай *м о р т ы л д а қ* еткен ауруды ығыстыра келді (С.Ерубаев, Шығ.).

МОРУ[1] *Моры*[1] *етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамыс шатырдың *м о р у ы.*

МОРУ[2] *Моры*[2] *етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күйректікке салынып *м о р у.*

МОРУ[3] з а т. г е о л. *Минералдар мен таужыныстардың жер бетінде физикалық, химиялық және органикалық агенттер әрекетінен өзгеру және қирау процесі. М о р у* физикалық, химиялық және органикалық болып үш түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология). *М о р у* орын алған кеңістік (қимада) мору белдемі деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология).

Мору агенттері. г е о л. *Таужыныстар мен минералдардың физикалық күйін және химиялық құрамын өзгертетін агенттер; су, оттек, көмірқышқыл газы, әртүрлі минералдық және органикалық қышқылдар, тірі ағзалар, Күн радиациясы. М о р у а г е н т т е р і* экзогендік процестерді туындатып, таужыныстарды жердің беткі бөлігіндегі табиғи жатыс жағдайында өзгертеді (Қаз. тілі термин. Геология).

МОРФЕЙ [грек. morpheios] з а т. *Ежелгі грек мифологиясындағы ұйқы және түс көру құдайы.* Ежелгі гректер *м о р ф е й г е* сиынған (Ауызекі).

МОРФЕМА [грек. morphe] з а т. л и н г в. *Сөздің мағыналы бөлшегі: түбір, жұрнақ, жалғау т.б.* -ды,-ді,-ты,-ті *м о р ф е м а с ы* бірде табыс септігінің, бірде сын есім формасы, бірде өткен шақтың формасы болады («Қазақст. мект.»). *М о р ф е м а л а р* лексикалық мағыналы дербес қолданылатын түбір сөздер (Қазақ тілі энц.). *М о р ф е м а* негізгі және қосымша болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).

Қосымша морфема. л и н г в. *Дербес лексикалық мағынасы жоқ, грамматикалық мағынасы бар қосымшалар: жұрнақ, жалғау. Қ о с ы м ш а м о р ф е м а ғ а* жеке лексикалық мағынасы болмайтын, тек грамматикалық мағынаға ие қосымшалар мен қосалқы мағыналар (-ның, -нің, -ға, -ге, -ын, -ін, -ар, -ер, т.б.) жатады (ҚҰЭ). *Қ о с ы м ш а м о р ф е м а ғ а* сөз түрлендіруші, сөзжасамдық тұлғаларға және жалғауларға бөлінсе, қосалқы сөздер құранды атауларда жұмсалады (ҚҰЭ).

Негізгі морфема. л и н г в. *Дербес лексикалық мағынасы бар, түбір морфема. Н е г і з г і м о р ф е м а ғ а* дербес лексикалық мағынасы бар, сөздерге ұйытқы болатын түбірлер (ақ, ек, ұқ, ас, ұр, үр, ер, т.б.) жатады (ҚҰЭ).

МОРФЕМИКА з а т. л и н г в. *Тілдің морфемдік құрылысы, сөз құрамындағы морфемалардың жиынтығы және солардың түрлері. М о р ф е м и к а н ы ң* негізгі зерттеу объектісі – морфема (Қазақ тілі энц.). Сол себепті *м о р ф е м и к а* морфемалардың өзара бөлінуі және өзгеріске түсу ерекшелігін анықтауды мақсат етеді (Қазақ тілі энц.).

МОРФИЙ з а т. м е д. *Көкнәрден алынатын ауруды ұйықтататын, ауырғанын басатын дәрі.* Көкнәрден опиум, *м о р ф и й,* кодеин, папаверин сияқты көптеген күшті дәрілер алынады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Организм әсіресе опиумге, *м о р ф и й г е...* және басқа да бірқатар дәрілерге тез үйренеді («Лен. жас»).

МОРФИНИЗМ з а т. м е д. *Морфийге құмарлық, нашақорлықтың бір түрі. М о р ф о н и з м н і ң* зардабы (Ауызекі).

МОРФОГЕНЕЗ [грек. morphe – түр, форма, genesis – пайда болу] з а т. г е о л. *Ағзаның онтогенезі немесе филогенезі барысында құрылымдық элементтің пайда болып, түзілуі.* Филогенез бен онтогенездің түрлі сатысында *м о р ф о г е н е з* ерекшеліктерін зерттеу – организмнің биологиялық дамуының биогенетикалық заңдылықтарын тереңірек білуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ). Өсімдіктерде *м о р ф о г е н е з* деп, жабын түзгіш, өткізгіш ұлпалардың, сондай-ақ олардың органдарының (тамыр, сабақ, жапырақ, гүл, жемістің) түзілуі мен дамуын айтады (ҚҰЭ).

МОРФОГРАФИЯ [грек. morphe – пішін, түр, grapho – жазамын, суреттеймін] з а т. г е о л. *Жер беті бедерінің сыртқы белгілерін (биіктігін, тереңдігін, жер бетінің тілімделу сипатын, орналасуын т.б.), жер бедерінің жаралу жағдайы мен жасына байланыссыз сипаттау тәсілі.*

МОРФОЛОГ з а т. л и н г в. *Тіл білімінде морфология саласын зерттеуші ғалым.* Проф. А.Ысқақов – атақты *м о р ф о л о г* ғалым («Ана тілі»).

МОРФОҚҰРЫЛЫМ з а т. г е о л. *Жаралуында эндогендік процестердің жетекші рөлі болған, құрлық, мұхиттар мен теңіздер түбі бедерінің ірі элементтері (мысалы, құрлықтың жазық платформалық және таулы өңірлері, мұхит табаны). М о р ф о қ ұ р ы л ы м д а р* өз құрамына біршама ірі жоталарды, ойыстарды, жазықтарды, сол сияқты шағын-шағын күмбездер мен ойпаттарды біріктіруі мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология). *Морфоқұрылымдар* өздерінің морфологиялық құрылысының ерекшелігімен және жер қыртысының жеке бөліктерінің геологиялық тарихының өзгешеліктерімен сипатталады (ҚҰЭ). Екінші реттік *м о р ф о қ ұ р ы л ы м д а р ғ а* жеке қырат, тау жотасы, ойыс, т.б. жатады (ҚҰЭ).

МОРФОЛОГИЯ[1] [грек. morphe – пішін, түр, logos – сөз] з а т. л и н г в. *Сөздің құрамын, грамматикалық мағынасы мен қызметін зерттейтін сала. М о р ф о л о г и я* морфема түрлерін зерттейді. Сөздерді сөз таптарына топтастырып, оларға жан-жақты сипаттама береді (ҚҰЭ). *М о р ф о л о г и я* саласынан бірнеше елеулі еңбектер жазылды («Қаз. әдеб.»). *М о р ф о л о г и я* сөз тұлғаларының түрленуін, бөлшектенуін, әртүрлі өзгеріске түсуін анықтау мақсатында салыстыра зерттеу жүйесімен де айналысады (Қазақ тілі энц.). Тіл білімі фонетика, лексикология, семасиология, *м о р ф о л о г и я,* синтаксис тәрізді ірі-ірі, арналы салалардан құралатын болса, стилистика осылардың барлығымен де еншілес («Қаз. әдеб.»). *М о р ф о л о г и я* морфема түрлерін де зерттейді (Қазіргі қаз. тілі).

МОРФОЛОГИЯ[2] з а т. б и о л. *Ағзалардың пішіні мен сыртқы құрылысын зерттейтін ғылым.* Бұл устьицелердің анатомиялық құрылысы да өзінің *м о р ф о л о г и я с ы н а* сәйкес түрліше болып келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Туберкулез қоздырғышының *м о р ф о л о г и я с ы н* жанды қоректерде өсіргенде айқындау байқалады (Малды туберкулезден).

Адам және жануарлар морфологиясы. *Биологияның адам мен жануарлар ағзасының сыртқы құрылысын, пішінін зерттейтін саласы.*

Өсімдік морфологиясы. б и о л. *Өсімдіктер құрылысы мен тұр түзілу процесін ағзалық және популяциялық-тұрлік деңгейде зерттейтін саласы.*

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Морфологияға қатынасты, соған байланысты. М о р ф о л о г и я л ы қ* құрылым жағынан қазақ тілі жалғамалы тілдер тобына жатады (Қазіргі қаз.тілі). Сөздер *м о р ф о л о г и я л ы қ* тұрғыдан жалаң және күрделі болып екіге бөлінеді («Қазақст. мект.»).

Морфологиялық синтез. л и н г в. *Сөз тұлғасына қосылған қосымшалар негізінде кәсіптік тілдің нақты сөздік формасын құру.* ≈ Сөзді *м о р ф о л о г и я л ы қ с и н т е з* тұрғысынан талдау.

Морфологиялық жылысу. л и н г в. *Тілдің даму барысында кейбір сөздердің құрамындағы морфемалардың алғашқы жігі өзгеріп, бірінің дыбыстық элементтерінің екіншісіне ығысуы. М о р ф о л о г и я л ы қ ж ы л ы с у* – сөздердің түбір тұлғасы мен қосымшаларының арасында болатын құбылыс (Қазақ тілі энц.). *М о р ф о л о г и я л ы қ ж ы л ы с у* екі түрде кездеседі. Біріншісі – түбір морфемадағы белгілі бір элементтің қосымша морфема құрамына ауысуы (Қазақ тлілі энц.).

Морфологиялық көрсеткіш. л и н г в. *Түбірдің қай сөз табынан, қандай түбір, қосымшадан тұратынын көрсететін жұрнақ, жалғау.*

Морфологиялық сіңісу. л и н г в. *Тіліміздегі кейбір сөздердің әуелде қандай бөлшектерден құралғаны бірден аңғарылмайтындай болып кірігіп, бір сөзге айналуы. М о р ф о л о г и я л ы қ с і ң і с у д і ң* сыры сөздер құрамын тарихи, этимологиялық тұрғыдан талдау арқылы анықталады (Қазақ тілі энц.).

Морфологиялық талдау. а) л и н г в. *Сөзді түбір мен қосымшаға, сөз табына, грамматикалық категориясына қарай талдау әдісі.* ә) г е о л. *Жер қыртысы қозғалыстарының барысы мен дамуын экзогендік процестерді және қалыптасқан геоморфологиялық құрылысты зерттеу жолымен қалпына келтіру әдісі.*

МОРФОМЕТРИЯ [грек. morphe – пішін, түр, metron – өлшеу] з а т. г е о л. *Геоморфологияның жер беті бедеріне сандық сипаттама беретін саласы. М о р ф о м е т р и я* арқылы өзеннің иірлену коэффиценті анықталды (Қаз. тілі термин. Су.).

МОРФОМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Морфометрияға қатысты, морфометрияға тән. М о р ф о м е т р и я л ы қ* мәліметтер көбіне топографиялық картаны талдау нәтижесінде алынады (Қаз. тілі термин. Су.). *М о р ф о м е т р и я л ы қ* мәліметтер жол құрылыстарын жобалауға, эрозияға қарсы күрес шараларын белгілеуге, мұнайлы-газды тектоникалық құрылымдарды іздеуде маңызы зор (ҚҰЭ).

МОРФОМҮСІН [грек. morphe – пішін, түр, лат. sculptura – мүсін] з а т. г е о г р. *Жер бетінің салыстырмалы шағын бедерінің формалары (сай, жыра, өзен аңғары, төбе, мореналық қырқалар, жағалық шағылдар, карстық шұңқырлар, т.б.) жер бетінің морфоқұрылымы.*

МОРФОНЕМА [грек. morphe – пішін, түр, phonema – дыбыс] з а т. л и н г в. *Бір морфеманың түрлі морфтарын пайда ететін өзара алмасушы дыбыстар. М о р ф о н е м а* терминін алғаш Х.Улашин (Польша) қолданған (Қазақ тілі энц.).

МОРФОНОЛОГИЯ [грек. morphe – пішін, түр, phone – дыбыс, logos – ілім] з а т. л и н г в. *Морфеманың фонологиялық құрылымын және фонеманың морфологиялық қызметін зерттейтін тіл білімі саласы.* Дауысты дыбыс редукциясы, дауыссыз дыбыстардың түсіріліп айтылуы *м о р ф о н о л о г и я ғ а* жатады (Қазіргі қаз. тілі). *М о р ф о н о л о г и я н ы ң* зерттеу нысаны ретінде морфемалар жігіндегі дыбыстық алмасулар (cenceyin) мен дыбысталудың түрлі нұсқалары (мұнда-бұнда) танылады (ҚҰЭ). Зерттеушілер *м о р ф о н о л о г и я н ы* фонетика мен морфологияны жалғастырушы буын ретінде қарастырады, кейде морфологияның бір саласы деп таниды (ҚҰЭ). *М о р ф о н о л о г и я н ы ң* зерттеу объектісі: морфеманың түрлі варианттарының дыбыстық (фонологиялық) құрылымын (бұнда-мұнда, зекі-жекі, т.б.), сөзжасау және сөз түрлендіру барысында морфемалар жігінде болатын дыбыстық өзгерістерді (сеп-сеуіп, ек-егін т.б.) тексеру (Қазақ тілі энц.).

МОРЫ[1]= е т. *Шіріп тозу, омырылу.* Патша тағының іргесі шіріген, ол *м о р ы п* тұр. Ол халықтың тегеуіріне шыдай алмақ емес (Б.Қыдырбекұлы, Алатау). *М о р ы г а н* ескі қамыс шатырды оп-оңай опырып жіберіп, ішіне қойып-қойып кетісті (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Түбі *м о р ы п* жығылыпты, соны жұлып әкелді де, әп-сәтте жарып пешке салды (Н.Қазыбеков, Ағайын). **2.** а у ы с. *Қиындыққа шыдамай, күйректікке салыну.* Сақал-шашы құдай боп ағарып, көз алдын ақ шел жауып, бірақ күнде *м о р ы п* түсті (Р.Ниязбеков, Отағасы). Мұнда шыққанда Еркебайдың өзі қамкөңіл боп, *м о р ы п* аттанған (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Қиындыққа мұнша *м о р ы п,* күйректене қоятын жігіт көрінбейді (М.Қуанышбаев, Тайталас).

МОРЫҚ= е т. с ө й л. ***Моры*** *(күйреу, қиындықтан жадап-жүдеу).* Мен ұнатқан

бір кездегі кекілдім, Қайда кіммен кетуге сен бекіндің, Таласымның жары болып *м о р ы г ы п*, Ақ әжемнің иегі боп кетілдім (Р.Ниязбеков, Қаратау).

МОРЫЛУ: морылу белдемі. г е о л. *Жер қыртысының физикалық және химиялық морылу процестері қамтыған беткі қабаты.*

Морылу өнімдері. г е о л. *Әртүрлі таужыныстардың физикалық және химиялық морылуы нәтижесінде дербестелген тау жыныстар мен минерал кристалдарының сынықшаларына, қосалқы кристалдарға, коллоидті және шынайы ерітінділерге қатысты қолданылатын жалпылама атау.*

МОРЫТ[1]= е т. **1.** *Тозуға, омырылуға себепкер болу.* ≈ Қамыс шатырды *м о р ы т у*. **2.** а у ы с. *Күйректікке салындыру.* Күн мен аяз мұжып *м о р ы т ы п* тастаған атам заманғы қыш жұқарып шыға келді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр).

МОРЯК з а т. с ө й л. *Теңізші, теңіз флотында қызмет істейтін әскери адам.* Генерал Амур *м о р я к т а р ы н ы ң* бұл отрядын кемеден түскен соң машинаға мінгізбей, сапқа тұрғызып, салтанатпен қалаға кіргізді (Ж.Тілеков, Хинган асуы). Еркің бар алғыр пилот бол, Асқақта, шарла көгінді Тілесең мейлі *м о р я к* бол, Арала, зертте теңізді (Ә.Сәрсенбаев, Жүрек сыйы). Теңіздің денесіндегі Толқында *м о р я к қ а* ұқсаған Өмірдің кемесіндегі Тербеле берді үш адам (М.Мақатаев, Шығ.).

МОРЯКТАЙЫН с ы н. *Моряктай, моряк сияқты, моряк тәрізді.* Айқайладым қанша уақ жоқ есімде, *М о р я к т а й ы н* дауылда кемесінде (Н.Оразалин, Шығ.).

МОСКИТТІК: москиттік флот. ә с к. *Шапшаң жүзетін маневрлі ұрыс кемесінің топтамасы. М о с к и т т і к ф л о т* тұтқиылдан шабуыл жасауға арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МОСҚАЛ с ы н. *Біраз жасқа келіп егде тартқан, қартамыс. М о с қ а л* көрші жауап берді мен үшін. Иә, иә, өміріңе өкпелісің, қарындас, Оған біраз себептер бар, Тірлікте бір бекеттер бар кілтін таппай алынбас, Ырық бермес бөгеттер бар не түрлі, Алматыдан шыққан жолдың барлығы, Отырарға бастап алып бармайтыны секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақ халатты *м о с қ а л* адам – бұл үйдің ежелгі танысы (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Қарт сұлтандар, ел ағасы *м о с қ а л* билер, көбі жасамыс түменбегі батырлар – ұзын саны қырық қаралы адам жеке бас қосты (М.Мағауин, Аласапыран).

Мосқал тартты. *Қартамыс болды, қартайды.* Мағрипа енді мезгілінен бұрын қартайған жандай, түрі едәуір *м о с қ а л т а р т қ а н* («Соц. Қаз.»). Кемәли Сермақанов *м о с қ а л т а р т қ а н* кісімен әңгімелесіп отырды (С.Әлжіков, Дала.).

МОСҚАЛДАН= е т. *Жасы келіп егде тарту, қартаю.* Гүлнар жасына жетпей *м о с қ а л д а н ғ а н,* мінезі салмақты, аузы сараң кісі еді (С.Мұқанов, Сырдария). Самайына ақ кіріп, шашы сиреп, денесі толып, *м о с қ а л д а н ғ а н* (Д.Досжанов, Дария). Айман бетіне әжім түсіп, *м о с қ а л д а н а* бастаған (Ә.Шәріпов, Партизан.).

МОСҚАЛДАНУ *Мосқалдан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М о с қ а л д а н у* басталды.

МОСҚАЛДАУ с ы н. *Мосқал тартқан, жасамыстау.* Ат үстінде нық отырған, кесек бітімді *м о с қ а л д а у ы* – осы колхоздың председателі (Ердің даңқы.). Есікке таман *м о с қ а л д а у,* бір бөтен әйел отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қадырхан осы шахтада талай жыл істеген *м о с қ а л д а у* кісі болатын (А.Жақсыбаев, Егес).

МОСҚАЛДЫҚ з а т. *Жасамыстық, егделік, қартамыстық.* Өзінің *м о с қ а л д ы ғ ы н а* қарағанда, алпыстың жуан ортасына кірген әйел секілді (С.Омаров, Өмір.). Толған мүсінінде ғана сәл *м о с қ а л д ы қ* сезіледі (С.Жүнісов, Жапанда.). *М о с қ а л д ы қ т ы ң* күнбе-күн мысы басып, жастық шіркін суалар сұсы қашып (И.Оразбаев, Өмір-өлең).

МОСТОДОНТ з а т. б и о л. *Ерте кезде тіршілік еткен мамонт тұқымдас хайуан.* Құрылысшылар тапқан сүйек мамонттыкі емес, мамонттан да бұрын өмір сүрген *м о с т о д о н т* деген алып хайуанаттың сүйегі екен (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс).

МОСЫ[1] з а т. э т н. **1.** *Ілгекке ыдыс іліп, шай қайнататын, ас пісіретін үш тағанды темір құрал.* Тағы да мен айтпаған *м о с ы* қалды, Ыңыршақ пен ашамай қосы қалды (Шернияз, Шығ.). Ал, қатын, *м о с ы ң д ы* іл, асыңды қой, Тысқа шық, түнгі әлемет басылды ғой. Не деген бетпақ еді салдақы түн, Адамның берекесін қашырды ғой (М. Мақатаев, Қарлығаш.). *М о с ы* үш бөліктен тұрады. Олар – мосының сирағы, тілі (ілгегі) және шығыршық. *М о с ы н ы ң* үш сирағы темірден немесе ағаштан жасалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). От үстінде, ұзын аяқ *м о с ы д а* үлкен қара шәугім асулы тұр (М.Әуезов, Шығ.). Қамыс қостың қасында үш аяқты *м о с ы ғ а* темір шелек іліп, балық асып, ақ сақалды қара шал отыр (С.Омаров, Өмір.). **2.** с ө й л. *Шелек.* Бір жақ қапталдан *м о с ы н ы ң* ба, қазан-аяқтың ба, әлденеге соғылған дыбысы естілді (М.Мағауин, Аласапыран). Әпкем әпкішке іліп, екі *м о с ы м е н* күніне екі реттен су әкеледі («Қазақст. әйелдері»).

Ағаш мосы. *Бұты ағаштан жасалған мосы.* Үйдің ортасында *м о с ы а ғ а ш*, онда шәйнек асулы тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Күлжекей жерошаққа от жағып, арбиған *а ғ а ш м о с ы ғ а* шәйнек іліп, шай қайнатып жатқан (С.Омаров, Қызыл.). Кей жерде ескі кебеже, *а ғ а ш м о с ы*, ыңыршақ, ашамайлар, жаман сынық ағаш төсектер бар (М.Әуезов, Абай жолы).

Көтерме мосы. *Өрнек тоқитын станокта пайдаланатын құрал. К ө т е р м е м о с ы - м е н* өрнек тоқыды (Ауызекі).

Мосы көтерілді. *Шай қойып, тамақ асылу үшін мосы тұрғызылды.* Адамдар бірте-бірте үйқыларынан оянып, далаға шыға бастады. *М о с ы к ө т е р і л і п*, шәйнектер біртіндеп ілінуде (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Темір мосы. *Темірден жасалған мосы.* Есіктен шығар жерде босағаға сүйеулі тұрған *т е м і р м о с ы н ы* Бөбек қолтығына қыса кетті (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Үш бұтты *т е м і р м о с ы д а* мыс шәйнек буырқанады (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

МОСЫ[2] з а т. қ о л ө н е р. *Жіптерді біріктіріп өрмек тоқуға арналған құрал. М о с ы ғ а* асылған өрмектің арасынан өтіп тұратын жіпті арқау, арқауды нықтайтын құралды қылыш, жіптердің жоғарғылары мен төменгілерін ауыстыратын құралды адарғы, тоқылған өрмектің екі шетін кенере т.т. деп атайды (С.Мұқанов, Шығ.).

МОСЫДАЙ с ы н. *Мосы сияқты, мосы тәрізді.* Гүл құйып, ағаш *м о с ы д а й*, тұрғанда мұңын қосып ай, Кеудеге түсті бір ұшқын осылай, сонда осылай (Қ.Ұябаев, Тағдыр).

МОСЫЛА= е т. *Үш таған ды ету, мосыға ұқсату.* Ол есікке таяу жердегі *м о с ы л а п* қойған винтовканың бірін алды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Келіп-кетіп жатқандардың, өзеннің жағасына *м о с ы л а п* қос тігіп, жаппа құрып жататындардың бәрі де барлы-жоқты дүниелерін, өңештен өтетін азық-түлігін арқалап, үйлеп-аһлап келетін жаяулар (С.Әсіпұлы, Аңшы бала.). Нұрпейіс әуіттің үстіне үш ағашты *м о с ы л а й* құрыпты да, атпасын ұмтыла атып тұр екен (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Құрдастың желкілдек қара жүнін таққан құрықтардың басын *м о с ы л а п* байлап, қазан үстіне келтіріп қойыпты. Бұлар жалау екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МОСЫЛАН= е т. *Үш таған ды етілу, мосыға ұқсатылу.* Винтовкалар екі-үштен *м о с ы л а н ы п*, алғашқы жалаңаштар ақ балықтай суға секіріп, ойранды шығара бастады (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

МОСЫЛЫ с ы н. **1.** *Мосысы бар.* Бізге керегі мынау: қалың киізден басқа, жылы қос, қара *м о с ы л ы* шөген-қазан, мыс шәйнек («Лен.жас»). **2.** *Мосыға ұқсас бірнеше таған ды тіреуіші бар.* Тұмарбай *м о с ы л ы* шиті мылтығын асынды да, Жұмабай бас болып, қалғаны түгел сойылмен қаруланды (Қ.Исабаев, Айқыз).

МОТ ор. с ы н. с ө й л. *Үнемдеуді білмейтін ысырапшыл. М о т* адамның тапқан-таянғанында береке болмайтыны белгілі («Жетісу»).

МОТЕЛЬ [ағыл. motel, motor – қозғалтқыш деген сөзінен, автомобиль және hotel – қонақүй, отель] з а т. *Магистралдық автомобиль жолдарының бойына арнайы салынатын қонақүй кешені. М о т е л ь д е р* негізінен ірі қалалар мен курорттық орындарға таяу жолдарының бойына салынады (ҚҰЭ). *М о т е л ь д і ң* құрамына қонақүймен қатар тынығу орындары мен бөлмелері, асхана мен мейрамхана, тұрмыстық, байланыс, т.б. қызмет көрсету түрлері, жанармай құю орындары, техникалық қызмет көрсету статиялары, көліктер тұратын алаңдар, қызметкерлерге және түрлі шаруашылыққа арналған үйлер кіреді (ҚҰЭ).

МОТИВ [франц. motif] з а т. ә д е б. ***Уәж.*** **1.** ә д е б. *Әдебиет пен өнерге арналған шығарманың сюжеті, тақырыбы.* Социалистік дәуірдің шындығын жырлау негізгі идеялық, творчестволық *м о т и в* болып отырады (Е.Ысмайылов, Сын.). Мұның басты себебі Жамбыл шығармасындағы халықтық және шыншылдық *м о т и в т і ң* күштілігінде еді (Әдебиеттану термин.). *М о т и в* пиғыл, ынта, мақсат ұғымдармен үндес («Жұлдыз»). Поэзиядағы *м о т и в т і ң* мән-жайы әлі зерттеле түсуді қажет етеді (Әдебиеттану термин.). **2.** м у з. *Өзіндік көркемдік сипатқа ие, бір әуендік тақырып, интонация бар шағын музыкалық құрылым, үзінді.* 1–2 тактіге немесе бірнеше ноталар құрамына сыйып кететін *м о т и в* негізінен мелодияның болмысын анықтайды. Ауыспалы мағында мотель әуен яки тақырып деген түсінікте қолданылады (ҚҰЭ). Музыкасы да ерекше, қысқа ғана бір *м о т и в т і* қайталай береді (Ә.Тарази, Құйрықты.). **3.** п с и х. *Адамды белгілі бір іс-әрекетке бастайтын ішкі субъективті себеп, оның қажеттіктері мен мүдделерін білдіруге бағытталған саналы, мақсатқа сәйкес әрекет. Пиғыл, ынта, мақсат ұғымдарымен үндес. М о т и в т і* жүзеге асыру тұлғалық әрекетке бағыт береді (ҚҰЭ). Табиғи және қоғамдық ортаның талаптары адамның *м о т и в т е р і н* жүзеге асыру кезінде ерікжігер жұмылдыруды қажет етеді (ҚҰЭ). **4.** л и н г в. *Ұғымның, заттың аталуына себеп болған түрткі, белгі, сыртқы және ішкі әсер.*

МОТИВАЦИЯ [лат. motivus] з а т. б и о л. ***Уәждеме*** *(адам мен жоғары саты-*

дағы жануарлардың өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын қимыл-әрекеттерін іске асыруға бағытталған ми құрылымының белсенді жағдайы). М о т и в а ц и я мінез-құлықтық әрекеттерді тұқым қуалағыштық немесе бұрын қалыптасқан шартты рефлекстік тәжірибелер негізінде жинақталған қандай да бір мақсатты жолға бағдарлайды (Қаз. тілі термин. Психология.). *М о т и в а ц и я* – бағытталған даралық (аштық, шөлдеу, ауырсынудан жалтару, жыныстық құштарлық және т.б.), топтық (ұрпаққа қамқорлық, топтық иерархияның ішіндегі алатын орындары және т.б.) және танымдық (бағдарлаушылық мінез-құлық, ойын әрекеттері және т.б.) болып сараланады (Қаз. тілі термин. Биология).

МОТИВСІЗ с ы н. ***Уәжсіз*** (*ешбір мағыналық негізсіз).* Қазіргі баспасөз тілінде *м о т и в с і з* жарыспа тұлғаларын қолдану анағұрлым азайып, әдеби тіл нормасы қалыптасты (С.Бизақов, Әдеби норма.).

МОТИВТЕНДІР= е т. *Мотивке негіздеу.*

МОТИВТЕНДІРУ *Мотивтендіру етістігінің қимыл атауы.* Ол ол ма, бұнда әр сөзді *м о т и в т е н д і р у* керек болады. Бұған сөздің этимологиясы, бояуы, дыбысы, дәмі қосылады (Т.Әлімқұлов, Шырағың.).

МОТИВТІ с ы н. *Уәжі бар, уәжді.* Қазіргі тілімізде жарыса қолданылып жүрген сөз варианттарын *м о т и в т і,* мотивсіз деп бөліп алғанымыз жөн (С.Бизақов, Әдеби норма.).

МОТНЯ з а т. к ә с. **1.** *Аудың орта тұсындағы балық жиналатын қап.* ≈ Балық аулайтын аудың *м о т н я с ы.* **2.** *Қайсыбір түркі халықтары мен украиндер киетін шалбарға салынған ау.* ≈ Шалбардың *м о т н я с ы.*

МОТО[1]... [лат. motor] з а т. *Моторы бар деген мағынада беретін күрделі сөздің алғашқы сыңары.*

МОТО[2] з а т. с ө й л. *Моторлы автокөлік. М о т о ғ а* мініп алыпты (Ауызекі).

МОТОАТҚЫШ з а т. ә с к. *Брондалған мәшинеге орнатылған автоматты атқыш қару. М о т о а т қ ы ш т а р* құрылыстарында сынақтан өткізіп жатыр («Егемен Қазақстан). Бірінші *м о т о а т қ ы ш т а р* дивизиясын гвардия дивизиясы деп атады (Қ.Әбілдаев, Қаһарлы). Алаңға *м о т о а т қ ы ш т а р* бөлімшелері аяқ басты («Лен. жас»).

Мотоатқыш әскері. ә с к. *Жүрдек сауыт мәшинелермен, танкіге қарсы қолданылатын күшті құралдармен және басқа да қару-жарақпен жабдықталған құрлық әскерлерінің бір түрі. М о т о а т қ ы ш т а р ә с к е р і* ядролық соққыдан соң шабуылды үдемелі қарқынмен дамытып, әскердің басқа түрлерінің көмегімен қарсыластың адам күшін жоюға және қолға түсіруге, қарсыластың ұрыс техникасын алып, басып алынған жерлерін ұстап тұруға қабілетті қуатты күш болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Мотоатқыштар ротасы. ә с к. *Қазіргі заманғы қуатты қару-жарақпен қаруланған тактикалық бөлімше. М о т о а т қ ы ш т а р р о т а с ы* басқа әскер түрлерімен өзара қимылда қарсыласты қарсы шабуылда және бетпе-бет ұрыста шабуылдауға, адам күшін, атыс құралдарын жоюға, оның позицияларын алып, шабуылды тез қарқынмен дамытуға қабілетті (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МОТОБОЛ [лат. motor – қозғалтқыш, ball – доп] з а т. с п о р т. *Мотоциклмен футбол ойнайтын командалық ойын.* Командалық спорт ойындарынан әсіресе футбол, *м о т о б о л* жан-жақты дамыған («Спорт»). *М о т о б о л* 20 ғасырдың басында Францияда пайда болған («Жас Алаш»).

МОТОБОЛШЫ з а т. *Мотобол ойнайтын спортшы.* «Локомотив» ерікті спорт қоғамының *м о т о б о л ш ы л а р ы* 1978 жылы КСРО чемпиондары атанды («Жас Алаш»). Алматының «Автомобилист» *м о т о б о л ш ы л а р ы* Ташкентте өз әріптестерімен кездесті («Спорт»). Қазақстанда «Локомотив» ерікті спорт қоғамының *м о т о б о л ш ы л а р ы* 1960 – 1978 ж. арасында КСРО чемпионатының «А» класы тобында ойнады (ҚҰЭ). Қазақстан *м о т о б о л ш ы л а р ы* 1960, 1963, 1967, 1975 ж. КСРО чемпиондары атанды (ҚҰЭ).

МОТОВОЗ з а т. т е х. *Рельспен жүретін моторлы қозғалтқыш, шағын қуатты локоматив.* ≈ *М о т о в о з ғ а* отырды.

МОТОДРОМ [лат. motor – қозғалыс, грек. dromos – жүгіретін алаң] з а т. *Мотоциклді сынайтын және мотоцикл спортынан жарыс өткізетін гимарат.* Спортшылар *м о т о д р о м ғ а* келді (Ауызекі).

МОТОЖАРЫС з а т. *Мотоцикл жарысы.* ≈ Бір кезде пароходтың ішінде *м о т о ж а р ы с ы* басталды делік (А.Қалығұлов, Жарық).

МОТОЖАРЫСШЫ з а т. *Мотожарысына қатысушы спортшы. М о т о ж а р ы с ш ы* болу оңай емес (Ауызекі).

МОТОКОЛОННА з а т. *Мотоциклдер бағаны.* Біз жолдың дәл жиегіне келіп жатып, бір *м о т о к о л о н н а н ы* өткіздік, екіншісі жақындап келеді (Б.Момышұлы, Шығ.).

МОТОКОЛЯСКА з а т. *Мүгедек адамдарға арнап жасалған моторлы қозғалтқышы бар арба.* Енді біраз күннен кейін *м о т о к о л я с к а* алайын деп отырмын («Лен. жас»). Төрт-бес жастағы балалар *м о т о к о л я с к а н ы* жүргізіп

келе жатыр десе, оған кім нанар? (Б.Тілекметов, Фотосурет.).

МОТОКРОСС з а т. с п о р т. *Мотоциклшілер жарысы.* Жыл сайын өтіп тұратын көктемгі *м о т о к р о с т ы* көруге келгенмін («Спорт»). Қазақстандықтар үш рет одақтық *м о т о к р о с қ а* қатысып, ылғи екінші болды («Спорт»).

МОТОНАРТ з а т. *Табаны темір, моторы бар шанаға орнатылған үйшік.* Бұл ретте қар бетінде жүретін тундрадағы шағын ауқымды *м о т о н а р т т а р* біраз мәселені шешкен сияқты («Білім және еңбек»).

МОТОПЕХОТА з а т. ә с к. *Моторлы мәшинемен жабдықталған жаяу әскер.* ≈ *М о т о п е х о т а* жасақталды.

МОТОР [лат. motor] з а т. т е х. *Кез келген энергия түрін механикалық энергияға түрлендіретін автомәшиненің қозғалтқышы.* Шоферлар машиналарының *м о т о р ы н* суытып, біраз дем алады (Н.Әбуталиев, Жаңарған.). *М о т о р* гүрілінен еш нәрсе естілмейді (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Қайтеді екен соқса жел, Кетті ғой тіпті күн күйіп. Тұр, әне, бір қыпша бел, Шөл *м о т о р г а* су құйып (Т. Айбергенов, Мен саған.). *М о т о р* да жоқ тынымсыз дүрілдеген. Бастық та жоқ Пайғамбар! Пірім! деген. Жоғыңыз жоқ. Сондай-ақ барың да жоқ. Ұнатпаймын солардың бірін де мен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МОТОРДАЙ с ы н. *Мотор сияқты, мотор тәрізді. М о т о р д а й* оқыс сөніп, оталмайды, Қостағы күзгі отындай тұтанбайды (М.Әлібаев, Балдәурен). Жігіттің жүрегі шым етіп, титіреніп барды да, от ала алмай қалған ескі *м о т о р д а й* тез басылды (С.Бақбергенов, Кентау).

МОТОРИКА [лат. motor] з а т. б и о л. *Бүкіл ағзаның биомеханикалық, физиологиялық қозғалысқа түсуін білдіретін кең мағынадағы ұғым. М о т о р и к а* адам ағзасындағы өзгерісті анықтайды (ҚҰЭ).

МОТОРИСТ з а т. *Жүргізуші жұмыскер.* Қуаныш алғашында түрлі жұмыстарда істеп жүрді: ағаш ұстасы да болды, қазір *м о т о р и с т* («Лен. жас»).

МОТОРИСТІК с ы н. *Мотористе қатысты, соған тән.* Айтбектің бұрыннан-ақ шоферлік, *м о т о р и с т і к* мамандықтары болатын («Лен. жас»).

МОТОРЛАН= е т. ә с к. *Моторлы техникамен жабдықталу.* Горюны арқылы *м о т о р л а н г а н* толық екі батальон, 12 машинасы бар бір танк батальоны бар (Б.Момышұлы, Москва.).

МОТОРЛАНДЫР= е т. ә с к. *Моторлы техникамен жабдықтау.* Бородин жерінде жау біздің қырағы артиллеристерімізге қарсы ұрысқа 40 танк, *м о т о р л а н д ы р г а н* көптеген жаяу әскерін шығарды (Ә.Меңдібаев, От кешу).

МОТОРЛАНДЫРЫЛ= е т. ә с к. *Моторлы техникамен жабдықталу.* 32-ші *м о т о р л а н д ы р ы л г а н* СС дивизиясының қалдықтарын жою ісін атқыштар дивизиясына қалдырды (Р.Ұлтанбаев, Ер. есімі.).

Моторландырылған әскер. ә с к. *Бұрынғы жаяу әскерлерден әлдеқайда өзгеше жаңа қарумен және жоғары дәрежелі техникамен жабдықталған әскер. М о т о р л а н д ы р ы л г а н ә с к е р л е р* сауытты мәшинелермен ұзақ жолға жүре алады, ұрыс аймағында икемді және тез маневр жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МОТОРЛЫ с ы н. *Моторы бар, мотор қойылған.* Қойларды *м о т о р л ы* құдықтан суару онша қиын емес (Дала.). Москвадан немесе Ресейдің басқа ірі-ірі өндірісті қаласынан *моторлы* пеш алдырамыз (Д.Әбілев, Баянауыл).

Моторлы атқыштар әскері. ә с к. *Жүрдек сауытты мәшинелермен, автоматты атқыш қарулармен, танкіге қарсы қолданылатын құралдармен және басқа да қару-жарақпен жабдықталған құрлық әскерлерінің бір түрі. М о т о р л ы а т қ ы ш т а р ә с к е р і* броньды мәшинелермен қозғалып, жорықта ұзақ жол жүруге бағытталған, ұрыс аймағында икемді әрі тез маневр жасайды (ҚҰЭ). Қару-жарақпен, техниканың барлық түрімен, ракеталық, ядролық қарумен жабдықталған *м о т о р л ы а т қ ы ш т а р ә с к е р і* авиациямен бірлесе әрекет жасай отырып, ұрыстың бір түрінен екінші түріне тез ауыса алады (ҚҰЭ).

Моторлы қайық. *Мотормен жүретін қайық.* Жандарда мынау жүзі аппақ Десеңші қуат қаншалық. Дүлейді жатыр тұзақтап, *М о т о р л ы қ а й ы қ* қарсы ағып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бұл кезде балықшылардың *м о т о р л ы қ а й ы қ т а р ы* сүзгінің қанаттарын тиеп алып, ортаға қарай, толқынға қарсы жөнеп берген (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

МОТОРЛЫҚ с ы н. *Моторға арналған, моторға қатысты.* Күн санап үдей өсіп келе жатқан халық шаруашылығы көптеген *м о т о р л ы қ* сұйық отынға мұқтаж (Химия өнімі).

Моторлық ес. п с и х. *Ойын, еңбек және т.б. әрекеттермен айналысқан кездегі қимыл-қозғалыстарды есте қалдыру мен қайта жаңғыртудан көрінетін жадтың бір түрі.*

МОТОРОЛЛЕР [нем. Motorroller] з а т. *Мотоциклдің жүргізушіге барынша ыңғайлы етіп жасалған шағын түрі. М о т о р о л л е р* – жүргізушіге барынша ыңғайлы болып жасалған түрі («Егемен Қазақстан»). Ол жуан темірлерді қалай болса солай иіп, бір қолымен *м о т о р о л л е р д і* тоқтатады (Естімеген елде көп). *М о-*

т о р о л л е р сағатына 70 – 95 км жылдамдықпен жүре алады (ҚҰЭ).

МОТОРСЫЗ с ы н. *Моторы жоқ, мотордың қатысынсыз.* Бір сәтке аспан әлемі тыныштала қалып, совет қырандары *м о т о р с ы з* құлдилап келеді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.).

МОТОРШЫ з а т. *Моторды іске қосушы, мотор жөндеуші немесе жүргізуші. М о т о р ш ы* жігіт шаршап келеді (Д.Исабеков, Мазасыз.). Бибіжамал *м о т о р ш ы н ы ң* оқуын бітірді («Лен. жас»). Кейіннен бірте-бірте *м о т о р ш ы* мамандығына төселген соң операторлықты меңгеруге тырыстым («Қазақст. әйелдері»).

МОТОСАҒАТ з а т. ә с к. *Ұрыстық және көмекші шынжыр табанды мәшинелердің жүріс қорын есептеуге арналған, жұмыс істеу ұзақтығының өлшем бірлігі. М о т о с а ғ а т* арқылы шынжыр табанды мәшинелердің жөндеу аралығындағы мерзімі және оларға техникалық қызмет көрсетудің мезгілдері анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

МОТОФЕЛЮГА з а т. *Мотормен жүретін қайық, кеме.* Капитан *м о т о ф е л ю г а ғ а* міниіп, солай қарай жөнелген (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бірақ әлі күнге дейін күптеген балықшы *м о т о ф е л ю г а л а р д ы* балық аулау мақсатына пайдаланбай отыр (С.Қаженбаев, Балық.).

МОТОЦИКЛ [лат. motor – қозғалыс, грек. kyklos – дөңгелек] з а т. *Екі немесе үш дөңгелекті, іштен жанатын қозғалтқышы бар шағын транспорт түрі. М о т о ц и к л д і ң* велосипедтен жылдам жүретінін білеміз (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Поездан түсісімен еш жерге аялдатпай, үш доңғалақты *м о т о ц и к л м е н* «Егіндібұлақ» селосына лезде алып келді (От ортасы.). Оңай басқарылатындықтан *м о т о ц и к л* жекеменшік көлік ретінде кеңінен пайдаланылады («Парасат»).

МОТОЦИКЛЕТ з а т. с ө й л. ***Мотоцикл.*** Броневиктің алдыңғы жағында төрт *м о т о ц и к л е т* оқшау келе жатыр (Ж.Тілеков, От кешу).

МОТОЦИКЛЕТШІ з а т. *Мотоциклет жүргізушісі.* Енді бір байқап қалғаным, апат жақтан он шақты *м о т о ц и к л е т ш і* жігіттері қанды шайқас өткен жерлерге барып, ерлер рухына тағзым етіп қайтуға бел байлады (Т.Бейісқұлов, Әкелер).

МОТОЦИКЛИСТ з а т. с ө й л. ***Мотоцикл-ші.*** Олардың барлаушылары сол күні неміс *м о т о ц и к л и с і н* тұтқынға түсірді де, белгіленген жерге көмекке жетіп үлгерді (Б.Далабаев, Қазақстандықтар). Жолдың екі шетін ала бірінен соң бірі тізіліп, алты *м о т о ц и к л и с т* келе жатты (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

МОТОЦИКЛШІ з а т. *Мотоцикл жүргізуші, мотоциклист.* Сіз белгілі *м о т о ц и к л ш і* шығарсыз («Лен. жас»). Бір топ *м о т о ц и к л ш і л е р* ағызып кеп, ошарыла тоқтады (Т.Ахтанов, Шырағың.).

МОТОЭСТАФЕТА [лат. motor – қозғалыс, франц. estafette – үзеңгі] з а т. с п о р т. *Моторлы мәшинелердің тобының әрбір мүшесі бір-біріне кезекті бере отырып, мәреге жетуі арқылы өткізілетін жарыс. М о т о э с т а ф е т а ғ а* арналған атқыштар жарысы болып өтті («Спорт»).

МОТТЫҚ з а т. *Мот болушылық.* Медғат *м о т т ы қ* істеп, байдың мүлкін шашады, Бай банкрот болып сынады(М.Әуезов, Әр жыл.).

МОТЫ с ы н. с ө й л. *Көзқарасы тар, түсінігі кем, көрген-білгені аз.* «Ой, сол *м о т ы* қойдан басқа не көрді дейсің, қыл аяғы туған әкесі өлгенде де қыңқ етпепті» дейтін көрінеді (А.Нұрманов, Құлан.). Дархан аға үндемеген, аузын буған *м о т ы* ма десем, бабы келсе, бас бермей кететін көкперінің өзі екен (О.Бөкеев, Өз отын.).

МОФЕТАЛАР [итал. mofeta] з а т. г е о г р. *Температурасы 100°С-тан төмен, негізінен көмірқышқыл құрамды фумарола. М о ф е т а л а р* бар ойпаңдарды ажал аңғарлары деп атайды, бұл аңғарға келген жануарлар тұншығып өледі (Қаз. тілі термин. География.).

МОХОВИК з а т. б и о л. *Саңырауқұлақтың жеуге жарайтын бір түрі.* Орманнан *м о х о в и к* терді (Ауызекі).

МОҢ-МОҢ о д. *Жылқыны шақырғанда айтылатын ишарат сөз.* Ат жалынан аса, жел бетке көз салып қойып: – *М о h-м о h,* – деп, ақырын ысқырды (А.Нұрманов, Құлан.). Бағаң алақанын бір-біріне ұрып: – *М о h-м о h!* – деп еді, етекке қарай желе жөнелді (О.Бөкеев, Үркер.).

МОҢ-МОҢЫЛА= е т. *Моh-моh деп жылқыны шақыру, тыныштандыру.* Айекең атының ауыздығын алып, *м о h-м о h ы л а п* тұрып асықпай ұзақ суарды (Бал дәурен).

МОЦИОН [нем. Motion]з а т. к і т. *Серуендеп жүрушілік.* Демалушылар күнде таңертең *м о ц и о н* жасайды («Денсаулық»).

МОЧЕВИНА з а т. б и о л. *Азоттық заттардың денеде алмасуын реттейтін органикалық зат, карбалид.* Осы мақсатпен жүгеріні сүрлегенде *м о ч е в и н а* да қосады (А.Елеманов, Қой шаруаш.). *М о ч е в и н а* қойға азықтағы протейнді толықтыру үшін беріледі (Шопан сырласы).

МОША= е т. ж е р г. *Шоғырлану, топталу.* Ерулеп, желпінісіп қалың әскер, Гуілдеп *м о ш а д ы* бір үлкен жонды. Ауылдағы жұрттың бәрінің назары, ойы Танабайдың ағаш үйінде *м о ш а п* жатқан отрядта болды (С.Сейфуллин, Шыг.).

Қараңғыда *м о ш а п* жатқан қалың жан алғыс айтса, еңбегіміз зая кетпесе – бізге зор құрмет, өшпес абырой (Ж.Бектұров, Жол).

МОШҚА= е т. ж е р г. *Қасақана сынап байқау, тексеру, тергеу.* Биболсын *м о ш қ а й* сұрақтар қойып, қақпайлап, қабаттасып отырып, кім-кімнің де ішкі сырын суыртпақтап суыра білетін ептінің ептісі (С.Еркебаев, Ауыл.). Құптады ма, *м о ш қ а д ы* ма? Аңғартқан жоқ (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).– Атыңыз кім еді?– деп, біле тұрса да, қайта *м о ш қ а д ы* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Мошқап бақты. *Байқап көрді, тексеріп байқады.* Бала *м о ш қ а п б а қ с а,* мұғалімдер институтының студенті екен (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Ілкіде жұрт мұның да армияда көргендерін *м о ш қ а п б а қ қ а н* (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Мошқап сұрады. *Егжей-тегжей тәптіштеп сұрады.* Ақсақал қаладан келген қонақтан біреудің хал-жайын *м о ш қ а п с ұ р а п* жатты (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). Өз көзімен көрді ме, әлде біреуден есітті ме – осы күнге дейін *м о ш қ а п с ұ р а ғ а н* емес, – әйтеуір жағдайға қанық адамның сыңайы (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

МОШҚАЛ= е т. *Сыналып байқалу, тексерілу, тергелу.* Съезд оның себептерін жетік ашты, ірілі-ұсақты кемшін қателер қатты *м о ш қ а л д ы* (Х.Ерғалиев, Шындық.).

МОШҚАТ= е т. *Сынатып байқату, тексерту.* Тұрсынбек ойы енді бұны тағы бір рет *м о ш қ а т ы п* көруге бекінді (А.Байтанаев, Дала сыры).

МОШҚАУ *Мошқа етістігінің қимыл атауы.* Оның соңында кебісі тарпылдап азар ілесіп келе жатқан кемпірі жағаға жеткенше «ананы ұмытқан жоқсың ба, мынаны ұмытқан жоқсың ба?» деп *м о ш қ а у м е н* болды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

МОШҚАУЛЫҚ з а т. *Мошқау жасаушылық.* – Мә, саған босатады! – деп *м о ш қ а у л ы қ қ а* басқан тентек шалдың да ашулы даусы шықты (Ә.Әзиев, Шұғыл.).

МОЮ *Мойы етістігінің қимыл атауы.* Қабдырақым – ешқандай жасуды, *м о ю д ы* білмейтін, ақ көңіл, жайдары кісі (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Осы бір жігіттің мінезі қызық: әсіресе қайғыру, *м о ю* дегенді білмейтін тәрізді (Ә.Сараев, Бозқырау). «Нар жолында жүк қалмайды» дегендей, Ғапұлар *м о ю ы н д ы* білмейтін жігіттің жайсаңы ғой, – деді ол (Асқан асу).

МӨ о д. *Сиырдың мөңірегенде шығаратын дыбысы. «М ө»,* – деді қоңыр сиыр сөзге жетік, Құр босқа даурықпалық теріс кетіп, Шығады сүтімнен май, құрт, ірімшік, Бағалы, етім майлы, терім – етік (Айтыс).

МӨЖЕНЕ з а т. ж е р г. *Өрік сүйегінің ішіндегі дәні.* Қабыланға ана өріктердің *м ө ж е н е с і н* алып бер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МӨЖЕНТОПАЙ с ы н. с ө й л. ***Можантомпай.*** *М ө ж е н т о п а й* жаман баласы ара түскен екен, көзі түк көрмей құтырынған Есбарақ ат қазықты суырып алып, салып қалыпты (Б.Аманшин, Даладағы.).

МӨЖЕҢКЕ с ы н. ж е р г. *Үлкен, жардай.* Сен мына шаш ағарса да, бұт балғаны тастама дейсің қолымнан. Ол осындай *м ө ж е ң к е* сиырлардан менің сиырымдай балабай сиыр жасамақ (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Мөжеңке шана. ж е р г. *Шөп таситын үлкен шана* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МӨЙМІЛДЕ= е т. э к с п р. *Шүпілдеп толу, лық толу.* Жігіт ішіне толған қымызы *м ө й м і л д е г е н* үлкен қара керсенді қайқая, әрең көтеріп алып шықты (С.Мұқанов, Шығ.). Бетіне түнде қабыршақ мұз қатқаны болмаса, *м ө й м і л д е г е н* су екен (С.Бақбергенов, Қарға там.). Бұ ғаламға жарқ етіп нұрың түсті, Неше түрлі гүлденіп шөптер өсті. Аяғымен бір басар күн бар ма деп, Қара нәркес *м ө й м і л д е п* көзін тосты (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МӨЙМІЛДЕТ= е т. *Шүпілдетіп толтырту, лық толтырту.* Шешесі іштірек бір тостағанға қымызды *м ө й м і л д е т е* құйып, баласына ұстатты (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). Кесені *м ө й м і л д е т і п* әкеліп еппен, сүйкімділікпен ұстата берді (С.Шаймерденов, Мінез).

МӨЙМІЛДЕТУ *Мөймілдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кесеге қымызды *м ө й м і л д е т у.*

МӨЙМІЛДЕУ *Мөймілде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кеседегі қымыздың *м ө й м і л д е у і.*

МӨЙІЛДЕЙ с ы н. с ө й л. ***Мойылдай.*** Ұзын бойлы екі иығына екі адам мінгендей кең жауырынды, әдемі қыр мұрынды, *м ө й і л д е й* қара шашты жігіт еді (І.Есенберлин, Алтын құс). Оң жағына ала ұяда жатқан *м ө й і л д е й* қара балапанды көргенде жүрегі жарылып кете жаздады (Ғ.Орманов, Жүрек).

МӨКІ з а т. *Кең ауыз кебістің бір түрі.* Дәрия мәсісін доғал ауыз *м ө к і с і н е* сұғып, сыртқа шықты (С.Сматаев, Ақжелең). Қыс келсе болды, асыға таспаны күн-түн тіледі. Ауылдың бар баласына қайыстан *м ө к і* тігеді (С.Жиенбаев, Таңд.).

МӨЛДЕК[1] з а т. *Көшет отырғызуға, бау-бақша егуге арналған шағындау бөлек жер. М ө л д е г і н д е* егілген ағашқа тыңайтқыш беру тәжірибеде жиі кездеседі (Ә.Орынбаев, Қазақстан.). Келесі жылы осы жерден бір-екі

атыздай *м ө л д е к к е* огород егеміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осы күні колхоз жұмысын жыл басынан істемей, өз *м ө л д і г і н д е* жүр («Соц. Шәуілдір»). Қала кісілерінің қауын-қарбыз, картоп, жүгері, бұршақ сияқты дақылдар еккен *м ө л д е к т е р і* бар (Ө. Тұрманжанов, Адам.).

МӨЛДЕК[2] с ы н. э к с п р. **1.** *Кішкене, титімдей.* Бөтеннің *м ө л д е к* жақсы бұйымын көрсе, халық көзіне соны көрсетіп, қуантқанша тағат таппаушы еді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Шатқалдың таудан шығар тұсындағы жамыраған *м ө л д е к* оттар–пионер лагері (Ө.Қанахин, Шығ.). **2.** *Кішігірім, шағын.* Осы бір кішкене, *м ө л д е к* тойдың өзіне Кенжемен көңілі жақын көршілер өзінше риза болып, кедей де болса, қыз әкесінің жомарттығына тәнті болысты (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

МӨЛДЕКТЕ= е т. *Шұпілдеу, мөлтілдеу.* Желігі мол қымыз *м ө л д е к т е п* тұрғанда, жылы суды сораптап отыратын қай қазақты көріп еді (С.Сматаев, Ақ желең). Бұйырған тағамның түр-түрінен алғызып, *м ө л д е к т е п* тойып аламыз да, көлеңкеге қарай жаяулап, үшінші ауданның пляжіне тартамыз (Б.Аманшин, Жар мұңы).

МӨЛДЕКТЕТ= е т. *Шұпілдету, мөлтілдету.* ≈ Ыдысты *м ө л д е к т е т і п* толтыра құю.

МӨЛДІК с ы н. с ө й л. ***Мөлдек*** *(кішкене, титімдей).* Айға да сонау алысқа ракеталар атады, Жердің *м ө л д і к* бір тамшысы жұлдызға барып жатады (Ж.Смақов, Жаңғырық).

МӨЛДІР с ы н. **1.** *Судың түсіндай түс.* Жеген мал қысыр қалмаған Бетеге, тарлау, шырышың Карабөктер мүк, жусан. Ерте кашқан шыбышың, Саған келіп ішіп ек Тұнықты *м ө л д і р* шынысын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Су *м ө л д і р* ме, мендегі ой мөлдір ме, Ғажайып бір ертекке айналды ірге. Өзеніңе бас қойдым шөлдеп келіп, Өзім баққан су іштім қоймен бірге (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тұнжыраған көзімде Тұрды *м ө л д і р* жас талай Айтарымды кезінде Айтып-айтып тастамай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дүние атаулы теп-тегіс *м ө л д і р* болса, Көлеңке орнығады қайда барып? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Таза, лай емес, тұнық.* Анда жүріп шөлдеген Ашам патса, Аңсағанға қандай ем, сусын тапса?! Алыстау жаяу қойшы көріпті, *М ө л д і р* бұлақ су іздеп келе жатса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шанағынан *м ө л д і р* бұлақ орғыған, Ою, нәшпен көмкерілген жиегі – Мен кеткенде жоқтар ма екен домбырам? Ол да сондай болар ма екен киелі? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Үдербай неше күндей қазғаннан соң, Су шыққан балдан тәтті, *м ө л д і р*, тұнық. Сылдырап мың бұралып аққан бұлақ (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Түтін емес, таза, жағымсыз иісі жоқ.* Тұмалардан тыңдап зеңгір тау әнін, Жұпар иісін жұттың *м ө л д і р* ауаның. Жаның ашып жасқа толып жанарың, Қайтқан құсқа қайта-қайта қарадың (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сол жолменен жоғарыға ұмтылып, Ауа *м ө л д і р*, ән де мөлдір түп-тұнық, Тыңдады-ау бір бозторғайын өзінің Сол бір сәтте жатқан дала тік тұрып, Бақытты ғой көктегі құс ол да аса Сол биігі, сол мекені қолдаса, – Далаңның құр далиғаны не керек Боз торғайы, өз торғайы болмаса! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** *Ашық, бұлтсыз.* Аспан шығар, сондай көгілдір, сондай *м ө л д і р* (Р.Тоқтаров, Терістік.). Таңы *м ө л д і р*, кеші күлген, Қайғы-дерттен таза кеуде. Енді ешкімнің есімін де Жүрегіме жаза көрме (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** а у ы с. *Ақ, таза, пәк.* Өлген де жөн! *М ө л д і р* пейіл ақ сана, Неге мені алдың қоршау-жақшаға? Енді өлімге бет бұрғанда, неліктен Тірілттің сен кебіс алар ақшаңа?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бұлақтайын мөлдір. п о э т. *Ниеті, ойы таза, жаны пәк.* Құда, яки алашша айтсақ, Құдайдың Құрметінен құр қалғанға жылаймын. Сен әулие *б ұ л а қ т а й ы н м ө л д і р с і ң*, Қақтан таяз шалшық түбі – лаймын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жаны мөлдір. п о э т. *Ниеті, ойы пәк, таза, көңілін кір шалмаған.* Адам түгіл, тасқа ауыр Азабыңнан езілгем. *Ж а н ы м ө л д і р* жас тәңір, Жарылқай гөр көзіңмен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Атадан қалған қасірет пенен шаттықтай, Домбыра ғой бұл – *ж а н ы м ө л д і р* ақ бұлттай. Ереймен, кеттім мен сенен, Боз далалы боз таңға, боз торғай болып шаншылып, Толқының болып теңселіп, тауың боп көкті қаусырып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Мен байлықты басқаша түсінемін: Қиын шақта, бақ ауғанда басымнан, Табан бұрмай табылатын қасымнан, Биік тұрған жердегі бар асылдан, *Ж а н ы м ө л д і р*, діні мықты, Ардақ тұтқан ұлылықты, Менің іңкәр, жан аяспас досым бар! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мөлдір аспан. п о э т. *Бұлтсыз, ашық аспан.* Қаратау, шығып кеше асқарыңа, Қарадым бұлтсыз *м ө л д і р а с п а н ы ң а.* Енді сен қамкөңілді қария емес, Ұқсайсың өз еліңнің жас шағына (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мөлдір көз. б е й н. *Жас қыз, бойжеткен.* Қаламын жылжытқанда менше ілгері, Ақындар көзбен сені ел көрсін деді. Ана бір *м ө л д і р к ө з д е н* сені әкетсе, Мәңкүр-нұңкір әкете берсін мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мөлдір қара. а) *Шымқай қара, жалтыр қара.* Галстуктың бәрі *м ө л д і р қ а р а* (Ғ.Қабышев, Шығ.). ә) п о э т. *Мөлтілдеген, әдемі. М ө л -*

д і р қ а р а көзді, талдырмаш қыз алға шықты (Ғ.Тәшімбаев, Топ жарған.).

Мөлдір махаббат. п о э т. *Таза, шынайы, пәк сүйіспеншілік.* Өзегінде өзгеше алау лаулады, Болып бейне жер-дүние аумағы. Мөлдіреттің көздің ыстық бір селін, Бәлкім *м ө л д і р м а х а б б а т ы н* бұл сенің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МӨЛДІРДЕЙ с ы н. *Таза, пәк, ақ.* Маған деген *м ө л д і р д е й* көңіліннен мен өсіп, мәңгі жас боп өмірде, гүлдей бергім келеді (Г.Сейілжанова, Тау қызы). Қайтақан ашаңдау келген, қасы-көзі *м ө л д і р д е й* көңілді жігіт болатын (Қ.Қамбаров, Алтай). Ауылымда *м ө л д і р д е й* ақ пейілмен, жастық жігермен қоғам дәулетіне үлес қосып жүрген құрбыларым көп (Бал дәурен).

МӨЛДІРЕ= е т. **1.** *Тұп-тұнық болып жату.* Ал теміржолдан әрі қарай *м ө л д і р е п* жатқан айдын шалқар көл (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Ол оқыған мектеп бұл бір кездегі, Оны іздеп мен неше рет күн кезгелі. Іргесінде *м ө л д і р е п* Нева жатыр, Тұр жарқырап Смольный күмбездері (С.Мәуленов, Алыс кет.). *М ө л д і р е й д і* көк сынық көл де сен деп, Қарағайын тартады жел де сен деп. Келіп ем мен де сен деп, «Аяулым, енді есен бол» (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Жәудіреу, жаудырау.* Уыздай уылжыған нұрлы жүзің, *М ө л д і р е р* қарақаттай екі көзің. Қылықпен жан тартатын сөйлегенде Тастайды құр сүлдемді кей мінезің (М.Дулатов, Шығ.). *Мөлдірей* жайнаған екі көзге көзім түсіп кетті (С.Сейфуллин, Шығ.). Алтын үкі былғақтап, Былғақтаса, күй қаптап, Ақ саусағы бұлдырап, Ақ моншағы сылдырап, Қара көзі *м ө л д і р е п,* Кекіл шашы желбіреп, Қыпша белі бұралып, Қиғаш қасы – бір әліп, Қыз Раушан – қызыл тал, Өзі сері, өзі сал, Ықыластың күйлерін Қар суындай жүлгенің Жүйкіткенде, жүйенің Бәрі босап, балқыды-ау, Шабыт шіркін шалқыды-ау! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Маңдайы қисайып, мойны қаздиып, көзі *м ө л д і р е п,* ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтылып тұр еді-ау (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Жылтылдау, жылт-жылт ету.* Қараған тұңғыш көркімен Алғашқы шық *м ө л д і р е п.* Қараған тұңғыш тау гүлі, Қараған тұңғыш таң нұры, Есігін ашты алғашқы Мен үшін Ай, Күн барлығы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көкжиек көліне Шомылды шың-құз, *М ө л д і р е п* көгінде Көрінді жұлдыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Әдемілену, сұлулану.* Дала боп қара сен маған, тау да боп қара, Өз махаббатын балаға арнамап па ана. Анау бір жылы тұрушы ең *м ө л д і р е п,* сәулем, Жүзімді менің көретін айна боп қана (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Мешіттің көк күмбезі сонау зеңгір аспанның өзіне көгілдір сәуле шашқандай, әншейінде шыжыған шілдедегі аптап ыстықтан отқа ұсталғандай өңі тайып, ақ айранданып тұратын ол бүгін қайтадан ніл жүгіріп, *м ө л д і р е й* қалыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Таң атқан сайын *м ө л д і р е п,* Үміттің көлін кешемін. Ойлама мені сөнді деп, Тыңдама жүрттың өсегін (М.Шаханов, Қасырлар.).

МӨЛДІРЕКТЕ= е т. *Мөлт-мөлт ету, мөлтілдеу.* Тарам-тарам жас жарыса жылжып, бурыл сақалына *м ө л д і р е к т е п* ақ моншақ тамшылар тізіліп түсті («Лен.жас»).

МӨЛДІРЕС= е т. *Мөлт-мөлт етісу, мөлтілдесу. Мөлт-мөлт еткізіп жастарын ағызысу.* Екі сұлу *м ө л д і р е с і п,* Неге бұлай мұңайды? Бірін-бірі елжіресіп, Неге ақырын сылайды? (С.Сейфуллин, Шығ.).

МӨЛДІРЕТ= е т. *Көзін мөлт-мөлт еткізіп жылау, ағызу, көз жасын мөлтілдету.* Ақ бұлтын ақ жаулықтай желбіретіп, Сағымын көз жасындай *м ө л д і р е т і п* (С.Мәуленов, Алтын). Көңіл құрғыр ұры екен, байқаусызда *м ө л д і р е т і п* түндырар жанарға шық (Қ.Бұғыбаева, Қыз-дәурен). Өзегінде өзгеше алау лаулады, Болып бейне жер-дүние аумағы. *М ө л д і р е т т і ң* көздің ыстық бір селін, Бәлкім мөлдір махаббатың бұл сенің (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көзінен *м ө л д і р е т і п* моншақ үзіп, Мұңайып қош айтқандай бір гүл маған (И.Сапарбаев, Бозқараған).

МӨЛДІРЕТУ *Мөлдірет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көз жасын *м ө л д і р е т у.*

МӨЛДІРЕУ *Мөлдіре етістігінің қимыл атауы; көзі жасқа толу, жылау.* Сол баяғы бір тынбай желбіреуден, Кетеміз-ау қия алмай *м ө л д і р е у м е н,* Қуаныш бар жолдарда қасірет те бар, Қорқады ғой селеулер селдіреуден (Т.Айбергенов, Құм мұнара.). Дариялардың таситын шағы ма бұл!.. Жеке ұялсаң, кештетіп кел біреумен. Астан-кестен болайын тағы да бір, Жалғыз тамшы жанарда *м ө л д і р е у м е н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МӨЛДІРЛЕ= е т. *Мөлдір ету, тұнық ету. М ө л д і р л е п* әрлеу жылтырату кезінде де пайда болады (Ағаш шеберлігі).

МӨЛДІРЛЕН= е т. *Мөлдір болу, тұну.* Жарыса аққан өзен *м ө л д і р л е н і п,* сыр бермей, күп-күрең боп қалды тұнып (С.Мұқанов, Шығ.). Ғасырлардың сүзгісінен нақ солай Біздің тіл де – *м ө л д і р л е н г е н* тас бұлақ. Әсем дүние ашқың келсе, Әр таңда, ана тілі әуеніне тос құлақ (М.Әлімбаев, Ту тіккен). Табиғат та, адам да ертең келер күздің салқындау лебін уағынан

бұрын сағынғандай еді. Бұқтырма болса әбден *м ө л д і р л е н і п,* жуаси ағады (О.Бөкеев, Ән салады.).

МӨЛДІРЛЕНУ *Мөлдірлен етістігінің қимыл атауы.* Ерітіндінің *м ө л д і р л е н у і* үшін жылы жерге қойып, содан кейін ішіндегіні сүзіп, саңлаусыз жабылған сауытта сақтайды («Қазақст. мект.»). Бұл араластыру банкадағы судың *м ө л д і р л е н у і н е* дейін созылады («Халық мұғ.»).

МӨЛДІРЛЕТ= е т. *Тазарту, тұндыру.* Қоспа ерітіндісін пайдаланар алдында *м ө л д і р л е т і п* тұндырып аламыз («Халық мұғ.»).

МӨЛДІРЛЕТУ *Мөлдірлет етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ө л д і р л е т у* керек.

МӨЛДІРЛЕУ[1] с ы н. *Аздап мөлдір, тұнықтау, тазалау.* Кутикула – *м ө л д і р л е у* жылтыр зат (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Микропиле мен полярлық сәулесі едәуір кішкене, нәзік әрі *м ө л д і р л е у* (С.Сыбанбаев, Сиыр. кокцид.).

МӨЛДІРЛЕУ[2] *Мөлдірле етістігінің қимыл атауы.* – Онсыз да екі рет сүзгіден өткіздік, бұдан әрі *м ө л д і р л е у д і ң* қажеті бола қоймас, – деді лаборант қыз («Әдебиет майданы»).

МӨЛДІРЛІ с ы н. с ө й л. *Мөлдір, таза, тұнық.* Табу үшін бұл даланы қыдырып, Тас *м ө л д і р л і* суға толы бір құдық, Қайрат керек туған жердің желі мен, Көк аспанын сүюге де тұңғиық (С.Мәуленов, Жаңа арна).

МӨЛДІРЛІК з а т. **1.** *Мөлдір болушылық, тұнықтық. М ө л д і р л і к т е р* туралы тек көл айтсын, Биіктіктер туралы, тау, сен айтшы! Сұлулықтар туралы айтса, су айтсын, Ұлылықтар туралы айтса, шың айтсын (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.). **2.** ф и з. *Заттың су түсіндей болу қасиеті. М ө л д і р л і к* жарық сәулесінің толқын ұзындығына тәуелді болады (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Минералдардың басты физикалық қасиеттеріне: қаттылық, түс, сызығының (дағының) түсі, жылтыры, жымдастығы, сынғыштығы, тығыздығы, меншікті салмағы, *м ө л д і р л і г і,* магниттілігі т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **3.** а у ы с. *Пәктік, жан тазалығы.* Жақын жүрсем әрдайым сен жанымнан табылдың, Алыс жүрсем жаныңның *м ө л д і р л і г і н* сағындым (М.Шаханов, Баллада.). **4.** а у ы с. *Шынайылық, тазалық, ашықтық.* Ол үшін бізде де қоғамның жоғарғы қабатында элитаның билікшілік және басқару қызметінің көп алдындағы *м ө л д і р л і г і* мен легитимділігін күшейтіп, билік пен бизнестің аражігін ажыратып, әлеуметтік сенімділікті нығайту ауадай қажет болып отырғанын жасыра алмаймыз («Егемен Қазақстан»)

МӨЛДІРТАС з а т. г е о л. *Түссіз мөлдір кварц, сутас. М ө л д і р т а с* – үшінші класты асыл тастар өкілі (Қаз. тілі термин. Геология).

МӨЛИ= е т. э к с п р. *Көзін төмен салып, жалынышпен телміру, сүмірею.* Жыраулар да мені мадақ етеді, Кемеңгер де бір өзіме құл болады, Езгілік те, тынымы жоқ еңбек те *Мөлиіп* кеп менен бір сый күтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызғаныш-ау, үнсізсің ғой, көзің неге *м ө л и г е н*? Байқауымша, сен де қоныс тепкенсің-ау сол үйден? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Екі өгіздің сілекейін шұбырта, Хажымұратқа *м ө л и е* телміргенін көргенде, Зылиқа күлерін де, күрсінерін де білмеді (Қ.Ысқақов, Түйық.).

МӨЛИТ= е т. э к с п р. *Көзін төмен салдыртып телмірту, сүмірейту.* Жанатын кезде жандым да, Жерлеме, арым кемісе, Бақыттылардың алдында, *М ө л и т е* көрме мені сен (Т.Молдағалиев, Мен де жиырма.). – Сол адамды менімен сөйлестірші, тақиясын теріс айналдырып кигізейін, көгендегі қозыдай көздерін *м ө л и т і п* қояйын, – деді ол (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

МӨЛИТУ э к с п р. *Мөлит етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ө л и т у і* дұрыс болмады.

МӨЛИІС= е т. *Жалынышпен телмірісу, сүмірейісу.* Лықсып жатқан лайсаң дариядан өткенше әркім өз ішіне үңілгендей үнсіз *м ө л и і с т і* (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Қазір түк көрмегендей *м ө л и і с і п* тұр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Қарт жыраудың құлаққа жағымды даусы бәрін ұйытып, мойындарына су құйылғандай *м ө л и і с т і* («Жұлдыз»).

МӨЛИЮ *Мөли етістігінің қимыл атауы.* Біраз уақыт *м ө л и ю м е н* болды (Ауызекі).

МӨЛТ е л і к. *Сұйық заттың бір тамшысының жылтырап көзге көрінгенін немесе үзіліп тамғанын бейнелейтін сөз.*

Мөлт етті. *Мөлдіреп көрінді, мөлдіреді. М ө л т е т к е н* көздің жасымын, Арманның ауылдасымын. Кейінгілердің басымын, Бұрынғылардың жасымын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ұзын кірпігі бір рет қағылып еді, ыстық жас *м ө л т е т т і* (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Әнші қыздың көзінен *м ө л т е т т і* бір тамшы жас (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

МӨЛТЕШ з а т. *Қарағайдың шайыры.*

МӨЛТ-МӨЛТ е л і к. *Жылтыраған, тұнық, мөлдір заттың қайта-қайта көзге көрінуін, қайталанған қозғалысын бейнелейтін сөз.* Бір қартты бір қарт жұбатып, Сүйейді аппақ бастарын. Терезе тұрды мұнартып, Ағызып *м ө л т м ө л т* жастарын (М.Мақатаев, Шығ.).

Мөлт-мөлт етті. а) *Қайта-қайта мөлдіреп көрінді.* Сұлудың жанарындай *м ө л т-м ө л т е т і п*, «Шайтан көл» шың басында дөңгеленген (Е.Зікібаев, Аққу арман). ә) *Мөлтілдеп көзден жас ақты.* Сол тілекпен көз жұмам, сол тілекпен, Жасы болам көздердің *м ө л т-м ө л т е т к е н.* Балалардың қолынан жөнелермін, Ағалардың соңынан ерте кеткен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Кешір, Орал! – деп, танадай көзінен *м ө л т-м ө л т е т і п* жас тамшылап тұрды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Көзінің жасы *м ө л т-м ө л т е т е д і* (А.Тоқмағамбетов, Жазғы.).

МӨЛТЕК с ы н. *Кіп-кішкентай, шағын, шамалы ғана.* Жапондар жасап шығарған *м ө л т е к* теледидардың габариті 19,9х8,1х3,6 см. ғана, салмағы 190 грамм (Көк аспан). Жаңыл суып қалған самауырынға от салып, *м ө л т е к* шай жасауға кірісті (Д.Досжанов, Зауал). Қаражан сайда *м ө л т е к* егін егіп, азғана малын тіске талшық етіп отырған (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бастан аңыз Баспанаңыз Ауыл – *М ө л т е к* Астанамыз! Қызықтарға Қызып барма. Қағыстырма Бұзықтарға! Атым өзге, Затым өзге. Қарсы қойма Қатыгезге! Біз күйрек пе? Қыз күйрек пе? Жолықтырма Безбүйрекке! Мазақтар ма? Азаптар ма?! Кезіктірме Кәззаптарға! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МӨЛТЕКАУДАН з а т. с ө й л. *Үлкен қалалардың тұтас сәулеттік кешенді аймағы, ықшамаудан, ықшамаудан.* Басшылар «Самал» *м ө л т е к а у д а н ы н а н* кезексіз үй алып алған («Соц. Қаз.»). Өтініштталапты бесінші *м ө л т е к а у д а н д а ғ ы* «Айна» тұрмыс комбинатынан білуге болады («Соц. Қаз.»).

МӨЛТЕКТЕ[1]= е т. э к с п р. *Жалт-жалт қарап, жаутаңдау, мөлдіреу.* Жүртқа ақыл айтар мына сенің *м ө л т е к т е й т і н* жөнің жоқ (К.Сегізбаев, Қойнау.). Көз жасы *м ө л т е к т е й* берген Қадыр бұл тұста бетін басып, жүрелеп отыра кетті (Қ.Мәшһүр -Жүсіпов, Бір әйел.). Онда менің қан ішпей жүретін күндерім өте сирек болады дегенде кәрі жолбарыстың көзінен жас *м ө л т е к т е й* бастады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

МӨЛТЕКТЕ[2]= е т. *Мөлтілдеу, шұпілдеу, лықылдап тұру.* Үлкен аламыш қаусар кеселер *м ө л т е к т е й* толып, сорпа келді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бұйырған тағамның түр-түрінен алғызып, *м ө л т е к т е п* тойып аламыз (Б.Аманшин, Жар мұңы). Бір жақсысы, мақталықтың басым бөлегі суды мейлінше *м ө л т е к т е п,* мейір қандыра ішіп үлгірген-ді (Жас қайрат).

МӨЛТЕКТЕТ[1]= е т. *Жаутаңдату, мөлтілдету.* ≈ Көз жасын *м ө л т е к т е т у.*

МӨЛТЕКТЕТ[2]= е т. *Шұпілдету, лықылдата толтырту. М ө л т е к т е т е* тұщы айран құйылған сырлы зеренді шала-шарпы сүрткен дымқыл қолдарымен қапсыра көтеріп, аптығып жұтып жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Сырттан тағы да екі қызметші жігіт келіп, көрік келіншек *м ө л т е к т е т е* толтырған қысырақтың қымызын алдарына әкеп қойды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МӨЛТЕКТЕТУ[1] *Мөлтектет[1] етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көз жасын *м ө л т е к т е т у.*

МӨЛТЕКТЕТУ[2] *Мөлтектет[2] етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қымызды *м ө л т е к т е т у.*

МӨЛТЕКТЕУ[1] *Мөлтекте[1] етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көз жасының *м ө л т е к т е у і.*

МӨЛТЕКТЕУ[2] *Мөлтекте[2] етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кеседегі қымыздың *м ө л т е к т е у і.*

МӨЛТЕҢ с ы н. *Мөлт-мөлт еткен, мөлдіреген, жаутаңдаған.* Көкірегіне темір тікен боп қадалып қалған екі *м ө л т е ң* жанардан қайтып құтыларын білмеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Түпсіз терең, мөлдір, *м ө л т е ң* аспанда ақ шағала бұлттар ақ уыздай ұйып тұр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Мөлтең қақты. а) *Мөлтеңдеді, жаудырады.* Қалаған соны тілекпен Қарады талмай көз *м ө л т е ң қ а ғ ы п* (F.Орманов, Сәт сапары). Сайлау алдында жатақ-кежейге де *м ө л т е ң қ а ғ а* бастаған (Ә.Сәрсекеев, Қызыл жалау). ә) *Безек қақты, безілдеді.* Жәкеңнің сұрағанын екі етпеді, не десе, соның айтқанын орындап, алдында *м ө л т е ң қ а қ т ы* (М.Дүзенов, Ақәже).

МӨЛТЕҢДЕ= е т. **1.** *Мөлт-мөлт етіп, жаутаңдау, жаудырау.* – Не істейміз енді?– дегендей, маған *м ө л т е ң д е й д і* (Н.Серәлиев, Қаңтар). Қажығали дұрыстап та қоштаса алмай, іші қан жылап, жанары *м ө л т е ң д е п,* үнсіз ғана ұзатып салды (Ә.Сараев, Алтын арал). Әуезов әлдилеген сырлы әуезді ел, Менің де жүрегімнен нұрға кез бол. Тоғжанның жанарында *м ө л т е ң д е г е н,* Қайдасың, қара бұрым, тырна көз көл, Кел, менің жанарымда жырлап өзгер! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кішкене қара көзінен *м ө л т е ң д е п* жас көрінеді (С.Шаймерденов, Өмір.). **2.** а у ы с. *Бүкжең қағып, айтқанға көну, мойынсұну.* Қолын қақпай, *м ө л т е ң д е п* мойынсұна береді (С.Омаров, Дала қызы). Алдына түсіп, *м ө л т е ң д е п* жүре бересің бе? (А.Нұрманов, Құлан.). Басымды

қалай бұрсам, солай қарай *м ө л т е ң д е п,* жетегімде жүр өзі (Т.Шопашев, Көңіл.).

МӨЛТЕҢДЕС= е т. **1.** *Мөлтең-мөлтең етісу, жаутаңдасу.* Бұлар *м ө л т е ң д е с і п*, дәу қараның алдына түсіп жүре берді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Олардың жағымпаздана *м ө л т е ң д е с к е н* көз құбылысында сайрап тұрған сұрқиялық бар еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қасындағы қыздардың да өңдері қызыл шырайланып, ұялы қара көздері қуаныштан нұр болып төгілердей *м ө л т е ң д е с і п* күлімдеп отыр («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с . *Айтқанға көнісу, мойынсынысу.* Іштей назалансақ та, тіресерге дәрмен қайда, ісі түскен жақ *м ө л т е ң д е с е* бермек (С.Талжанов, Адам тур.).

МӨЛТЕҢДЕСУ *Мөлтеңдес етістігінің қимыл атауы.* Олар амалсыз *м ө л т е ң д е с у г е* барды (Ауызекі).

МӨЛТЕҢДЕТ= е т. **1.** *Мөлтең-мөлтең еткізу, жаутаңдату.* Көз жасыңды *м ө л т е ң д е т п е* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Біреудің қолына қарату, кіріптар ету.* Несі бар, бірер мүшесі кем мүгедек емес, сап-сау адамды жұртқа *м ө л т е ң д е т к е н і м і з* ыңғайсыз шығар (Қ.Жаркенов, Тауда). Жер түгіл алдындағы малын түк қоймай сыпырып алып, *м ө л т е ң д е т і п* қойды емес пе (С.Омаров, Дала қызы). **3.** а у ы с . *Айтқанға көндірту, мойынсұндыру.* Сақырлаған сары аяз сұрқия жаудың қолын бүрістіріп, аяғын бастырмайтын, бетін кейін бұрып *м ө л т е ң д е т е* кері қуатын қаһарлы кек деп сезінді (М.Дүзенов, Әке.).

МӨЛТЕҢДЕТУ *Мөлтеңдет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өтіндіріп *м ө л т е ң д е т у.*

МӨЛТЕҢДЕУ *Мөлтеңде етістігінің қимыл атауы.* Қатал табиғаттан мейірім сұрап *м ө л т е ң д е у* – совет адамына мін. Ол ақылмен, біліммен табиғатты қайта жасауға ұмтылады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

МӨЛТІЛ з а т. *Тамшының немесе тұнық, жалтыр заттың, т.б. мөлт-мөлт еткендігі.* Жаңа күнге талпынар сахара қыздарының жүрек лүпілі, қарақат көздерінің қуаныш *м ө л т і л і* тұр (Д.Әбілев, Арман.).

Мөлтіл қақты. *Мөлдіреді, мөлтілдеді.* Қапаланып қамығады, *М ө л т і л қ а ғ ы п* көздің жасы (С.Бегалин, Таңд.өлең.). Өткінші бір жаңбыр бүркіп, Гүл жапырағын жапты моншақ, *М ө л т і л қ а ғ ы п* күміс бүртік, Айнала орман тұрды қоршап (С.Бегалин, Таңд. өлең.).

МӨЛТІЛДЕ= е т. а у ы с . **1.** *Жылтылдау, жарқылдау.* Ер Төстік келді екпіндеп Асығыма жеттім деп. Асығының жанында Кемпір отыр селкілдеп. Сақасы мен кенейі Жарқырап жатыр *м ө л т і л д е п.* Оттан бүйрек алып жеп Кемпір отыр кел-кел деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Мөлт-мөлт етіп көзден жас ағу.* Киіктің екі лағы дала кезген Мұңым ең, қайғым ең ғой бала кезден. Бізді аяп сая болған адамдар бар Жасымыз *м ө л т і л д е с е* қара көзден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қулығы ма, шындығы ма, үй иесі мас болды, Жас арудың жанарына *м ө л т і л д е г е н* жас толды (М.Мақатаев, Шығ.). Көбейіп Абайда ақын достар саны, Сөгілді түйық қамал тас қоршауы. Татьяна – Әйгерімнің көздерінен *М ө л т і л д е п* төгіледі жас моншағы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Есіңде ме соғыстың басталғаны, Көзімізден *м ө л т і л д е п* жас тамғаны? Жастығымыз қап қойды орта жолда, Жастанды да даланы, тасты арнаны (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тұну, сағымдану.* Мен келемін кең даланың жолында, Мөлдір сағым *м ө л т і л д е й д і* жоныңда. Көңілім күз аспанындай мұнартып, Көз жіберем жонда тұрған қорымға (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МӨЛТІЛДЕГІШ с ы н. *Мөлт-мөлт етіп тұратын, мөлтілдей беретін.* Мұндайда жас құрғыр да *м ө л т і л д е г і ш*, көздің жасын сығып-сығып алып, еңірегің келеді (Т.Тобағабылов, Түсінсең.).

МӨЛТІЛДЕК с ы н. *Мөлтілдеген, мөлдіреген, мөлт-мөлт еткен.* Сүйгізіп кере құлаш айға арқасын, іздеп жүр тығып қойған айбалтасын. Жалт-жұлт етіп тұратын қос жанары Елестетті *м ө л т і л д е к* қайнар тасын (Ж.Сәтібеков, Даладағы.). Бұл қыздың түр-тұрпаты біткен өзге: Еркек түсті, ақжарқын, ділмәр сөзге, Қара тас болса-дағы ерігендей, *М ө л т і л д е к* қара көзбен төнген кезде (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

МӨЛТІЛДЕС= е т. *Мөлт-мөлт етісу, мөлтеңдесу.* Екеуі жымиып, мөлдір қара көздерімен әлсін-әлсін *м ө л т і л д е с і п* маған қарай берді («Қаз. әдеб.»).

МӨЛТІЛДЕТ= е т. *Мөлт-мөлт еткізу, мөлтеңдету.* Көз жасын *м ө л т і л д е т т і* ақ шашты ана, Шошыған шырылдайды бір жас бала (М.Әлімбаев, Балдәурен). Алыс жаққа көз жіберіп жүрсініп, *М ө л т і л д е т і п* көздің жасын сығады (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал). – Жалғайтындай мені не сенімге жетеледі, – деді Қарақас көзінің жасын *м ө л т і л д е т і п* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

МӨЛТІЛДЕТУ *Мөлтілдет етістігінің қимыл атауы.* Гүлсім телеграмманы оқып, қара көзін *м ө л т і л д е т у м е н* ойланып қалды (Ә.Көпбаев, Мақтаныш).

МӨЛТІЛДЕУ *Мөлтілде етістігінің қимыл атауы.* Әсіресе мына бокалға көңілімнің қосы

жоқ, көздің жасындай *м ө л т і л д е у і н* қарашы (К.Баялиев, Мейірім).

МӨЛШЕР з а т. **1.** *Белгілі бір нәрсенің, заттың жалпы аумағын көрсететін шама, көлем.* Біл әр жерде, әр нәрсенің *м ө л ш е р і н,* Қастандық пен достықтың да біл шегін (Мақалнама). Мастодонның (піл тектес айуан) бас сүйегінің ұзындығы екі метрге жуық, ені бір метрдей, салмағы 350 килограмм *м ө л ш е р і н д е* (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** м е д. *Бір жолғы қабылдауға арналған дәрі көлемі.* **3.** *Қоспа құрамына кіретін заттардың дәл шамасы.*

Жас мөлшері [шамасы]. *Адамның болжалдап, тұспалдап анықтағандағы жасы.* Жас *м ө л ш е р і* қырықтан әлі аспаған сияқтанды (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

МӨЛШЕРДЕГІ с ы н. *Бір нәрсенің мөлшерімен шамалас, соның мөлшеріндей.* Демек өмір дегеніміздің өзі, ең алдымен, белгілі *м ө л ш е р д е г і* уақыт қой (Н.Келімбетов, Үміт).

МӨЛШЕРЛЕ= е т. *Заттың, нәрсенің көлемін, шама-шарқын, аумағын анықтау, болжалдап, топшылап байқау.* Біз ішіміздің: «Батыр жасында баласы Рамазан кескіндес болған шығар», – деп, *м ө л ш е р л е й т і н б і з* (Ж.Жұмақанов, Москва.). Көзбен *м ө л ш е р л е п,* сәлден соң болатты құйыңдар деген белгі бердім (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Ахмет уақытты айға қарап *м ө л ш е р л е д і* де, бақшаға қарай жүрді (Ә.Шәріпов, Сахара қызы).

МӨЛШЕРЛЕГІШ з а т. т е х. *Сұйық, сусымалы заттардың берілген массасын не көлемін автоматты түрде өлшейтін құрылғы (аппарат, автомат немесе мәшине).*

МӨЛШЕРЛЕМЕ з а т. э к о н. *Өзара келісілген ақша сомасының көлемі. М ө л ш е р л е м е н і ң* көбейгені бүгінде ақшаның нақты құнының өсуіне байланысты екені түсінікті («Жас Алаш»). Банктер өзара келісіп, несие *м ө л ш е р л е м е с і н* уақытша көтеріп отыр екен, кейін оны қайтадан бұрынғы деңгейге дейін төмендетеді екен дегендей әңгімелер айтылып жүр («Жас Алаш»).

МӨЛШЕРЛЕН= е т. *Зат көлемінің, шама-шарқының, аумағының болжалануы, топшылап байқалуы.* Жайшылықтағы қысқа ғана *м ө л ш е р л е н г е н* жем-шөп таусылуға таяп қалды (Дала шұғыласы). Егер бүршік орташа өскен болса, 2 не 3 балл, жақсы болса, 4 балл, ал өте бітік өскен болса, 5 балл деп *м ө л ш е р л е н е д і* (Ж.Кенжебаев, Орман.). Қарағандыда 200 метрден аса тереңдікте өндірілетін көмір пластыларындағы көмірдің әрбір тоннасында 10-28 текше метр метан газы бар деп *м ө л ш е р л е н е д і* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Соғыс кезінде Ленинград қаласы шеккен зардап екі жүз миллиард сом деп *м ө л ш е р л е н д і* (М.Қаратаев, Шығ.).

МӨЛШЕРЛЕНУ *Мөлшерлен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жем-шөптің *м ө л ш е р л е н у і.*

МӨЛШЕРЛЕС с ы н. *Шамалас, көлемдес, тұспалдас, қарайлас, қатарлас.* Капиталистердің арасындағы бәсеке бір *м ө л ш е р л е с* капиталдың пайдасы бірдей болуына әкеп соғады (Қысқ. саяси экон.). Жарық пен көлеңке өлшеулері кілең *м ө л ш е р л е с* жүреді («Қазақст. мұғ.»). Әкесі дүниеден қайтқанда осы *м ө л ш е р л е с* екен (Т.Тілеуханов, Өмір).

МӨЛШЕРЛЕС= е т. *Мөлшерін анықтасу, болжалдасу, топшылап байқасу.* – Балам, анау бухгалтерге көмектесіп, таяудағы егін өнімін, кіріс-шығысты *м ө л ш е р л е с,* – деді бригадир («Лен.жас»).

МӨЛШЕРЛЕСУ *Мөлшерлес етістігінің қимыл атауы.* ≈ Егін өнімін *м ө л ш е р л е с у.*

МӨЛШЕРЛЕТ= е т. *Заттың мөлшерін анықтату, болжалдаттыру.* Бұл жігіттерді Қазақстанның барлық уездеріне *м ө л ш е р л е т і п* бөліп жібермек («Әдебиет және искусство»).

МӨЛШЕРЛЕТУ *Мөлшерлет етістігінің қимыл атауы.* Көзбен *м ө л ш е р л е т у* жеткіліксіз (Ауызекі).

МӨЛШЕРЛЕУ 1. *Мөлшерле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Болжалдау, топшылап байқау.* Жаудың қанша жерде екенін *м ө л ш е р л е у* қиын (Т.Жанкелдин, Партизан.). Машина жүргізушінің көзбен *м ө л ш е р л е у* қабілетінің жақсы болуы қажет («Қазақст. мект.»). Бұл да перненің аздығынан. Осының барлығы уақытты жалпы *м ө л ш е р л е у* емес, жалқы *м ө л ш е р л е у* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бір шектемеге салып өлшеу.* Жезқазған кендерін бұрғылау жұмыстарын бұлжымайтын категорияларға бөлу, оларды *м ө л ш е р л е у* ісін дифференциялау, осылар сияқты басқа да толып жатқан жаңа шараларды іске асыру геология-барлау ісінде жұмыс уақытын барынша толық және жақсы пайдалануға бірден-бір жол ашты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Сомаға *м ө л ш е р л е у г е* болмайтын жер дауы, енші, мирас даулары кірді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Мөлшерлеу сорғысы. с у ш а р. *Көлденең немесе тік білікті, бір плунжерлік, бір әрекетті сорғы. М ө л ш е р л е у с о р ғ ы с ы* ауызсуды тазарту ісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

МӨЛШЕРЛЕУІШ с ы н. *Мөлшерлеп шығаратын, мөлшерлеп беретін.* Лабораторияда жалынды фотометрлерді өлшеуге арналған *м ө л ш е р л е у і ш* қажет (Картограмма). *М ө л ш е р л е у і ш* сүрлем жинайтын комбайнның көлбеу транспортеріне жақын орнатылады (Т.Сарбасов, Мал. азық.).

МӨЛШЕРЛІ с ы н. **1.** *Болжамды, шамаланған.* ≈ Бес *м ө л ш е р л і.* **2.** *Белгілі бір өлшемді, шектеулі.* Аз *м ө л ш е р л і* витамин күнделікті тамақ құрамына еттен, бауырдан, сүттен, жұмыртқадан және басқалардан келіп жатады (Б.Омарұлы, Жүрек.). Поезд жолдың *м ө л ш е р л і* жеріне келіп тоқтаған соң, шал түсуге жиналды (І.Жансүгіров, Шығ.). Суды қанша ішем десең де еркің, ал басқалары *м ө л ш е р л і* (Ә.Сараев, Алтын арал).

Мөлшерлі кесімі жоқ. *Алдын ала келісілген, тоқтаған есебі жоқ.* Қайырсыз байдан пайда жоқ. Нашарға жәрдем бермесе, Кем-кетігін көрмесе, Көн болып қатса сіреуі, Екіге сатса, біреуі Несиенің өсімі *М ө л ш е р л і ж о қ к е с і м і* Үзбей құйса толмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

МӨЛШЕРЛІК с ы н. *Мөлшерге қатысты, соған тән.* Құбылыстың мәнге тәжірибелік нәтижелерді *м ө л ш е р л і к* өңдеуден зерттелетін объектінің модельдерін құруға көшу керек («Қазақст. мект.»).

МӨЛШЕР-МЕЖЕ з а т. *Өлшенетін шама, көлем.* Бірақ ондағы *м ө л ш е р-м е ж е* қазіргінің ширегіне де татымайтын еді (Т.Қаупынбаев, Жазира).

МӨЛШЕРСІЗ с ы н. *Өлшемсіз, шамалаусыз, ағыл-тегіл.* Бақыттың құны *м ө л ш е р с і з* (Ә.Жәмішев, Сағым). *М ө л ш е р с і з,* мезгілсіз ағыза беруге болмайды (Х.Мұстафин, Ақ тары). Су *м ө л ш е р с і з* көп жайылып, ұзақ тұрып қалғандықтан, бұл жерлер кейде батпақтанады (М.Сабыров, Жасанды.).

МӨЛІДЕЙ с ы н. с ө й л. ***Мойылдай.*** Жастықта шашылып атқан *м ө л і д е й* қара шашы, аппақ жұмыр мойны ерекше көз тартады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қап-қара *м ө л і д е й* костюм киіп, жейдесінің ақ жағасы жарқырап, кең иығы керіле түсіп, сыптай сұлу жігіт бопты (Ш.Құмарова, Қос шынар). Ауру меңдеген Әбдірахман әл үстінде жатыр екен. Жасы әлі алпысқа іліге қоймаған, *м ө л і д е й* сақал-мұртын дөңгелете, тұжырып қана қоятын, өмірі киімін кір шалмайтын, әдемі кісі еді («Жұлдыз»).

МӨЛІР= е т. с ө й л. ***Мөлтілде.*** Ас ішер ауыл жақын деген кәні, көзімнің бір көрмедім *м ө л і р г е н і н* (Айтыс).

МӨЛІРУ *Мөлір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзінің *м ө л і р у і.*

МӨНДІ= е т. с ө й л. *Істеген істің алға басуы, аяқталуы, нәтиже беруі.* Солардан оқып жүрген бала саны мынадай болса, онда істің *м ө н д і м е г е н і* (Ә.Нәбиев, Шолпан).

МӨНДІМ-МӨНДІМ с ы н. *Мөнтеңдеген, сүмірейген.* Ал Құттымұратов бастықтың түйілген жұдырығы өзіне тиетіндей *м ө н д і м-м ө н д і м* болып, басын изеңдете берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры).

МӨНДІН з а т. *Суырдың баласы, күшігі.* Іннің аузында *м ө н д і н* тұр (Ауызекі).

МӨНДІР з а т. э т н. т а м қ. *Малма жасау үшін сүтті пісіріп, суытып, жылы жерге қойып, ұйытқы қосып ұйытқан айран. М ө н д і р д і* мәйек, күміс сақина салып қойып та ұйытуға болады (Қаз. ұлттық қолөнері).

МӨҢКЕ з а т. з о о л. <лат. carassius> *Тұқы тұқымдасына жататын тұщы су балығы. М ө ң к е* жағалық алқапты, әсіресе онда өсімдік арасын мекендейді (К.Күленов, Қазақст. балық). *М ө ң к е* – жылы, тұнық, таза суларда ең көп тараған балық (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). *М ө ң к е* ауға оңайлықпен түспейді. Мөңкені көбінесе суға қайта жібереміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *М ө ң к е н і ң* бүйірі алтын сияқты сары түсті, жүзбе қанаттары қызыл-қоңыр, ал арқасы қара түсті болады (ҚҰЭ).

МӨҢКЕҢДЕ= е т. с ө й л. *Бүгежекте.* Арқасын қорғаған жұрт ол келе жатса, *м ө ң к е ң д е й* берер-ді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МӨҢКЕРІЛ= е т. *Екі жағына бұлтақтау, төңкерілу.* Қанаты жалт-жұлт ойнайды, *м ө ң к е р і л і п* зырлайды (Қара өлең).

МӨҢКУ *Мөңкі етістігінің қимыл атауы.* Баудың өткір ұшы нығырақ тиген соң, тайлақ *м ө ң к у* былай тұрсын, Айбарша қай жақ мойнына сабаса, со жаққа бұрылды (С.Мұқанов, Шығ.). Тай, құнанды, дөненді үйреткенде тулап, басын төменге жіберіп, артқы аяқтарын жоғары көтеріп тебінуін *м ө ң к у* дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

МӨҢКУЛІ с ы н. *Мөңки берген, мөңкуін қоймаған.* Өзімнің аламын деп жүрген Мағилам кіші бесіннен бері қарай *м ө ң к у л і* (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

МӨҢКІ= е т. **1.** *Аттың немесе өгіздің, т.б. алдыңғы не артқы екі аяқтарын шалт көтеріп, мінген адамды түсіріп тастауға тырысуы, тулауы.* Шоқанның құнанына жармасып міне бергенде, құнан *м ө ң к і п* кеп қалды (С.Бегалин, Шоқан асу.). Алатау асқар қартайып, *М ө ң к і г е н* жарға мұз балақ. Алматы сұлу астана, Күнгейі күлген күншуақ (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Баубек бастырып қалып, құрықты қыл мойнынан сала, толғап жібергенде, көк қасқа

шыңғыра *м ө ң к і д і* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қаракер қос аяқтап бір *м ө ң к і п,* тулай жөнелді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Кек бұқа әрі *м ө ң к і п,* бері *м ө ң к і п,* ақыры құйрықты тік шаншып, айдалаға тартты (Қ.Ысқақов, Түйық). **2.** а у ы с. *Қатты ашуланып шамдану, бұрқ-сарқ болу.* Әрине, бұл айтқандарыма шамданарсың, туларсың, *м ө ң к і р с і ң* (Ә.Қарақұлов, Шоқ ине).

МӨҢКІГІШ с ы н. *Тулағыш, мөңки беретін, ашуланшақ.* Осындай *м ө ң к і г і ш* пе едің сен? (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

МӨҢКІҢКІРЕ= е т. *Аздап мөңку, мөңки түсу.* Екі-үш рет *м ө ң к і ң к і р е п* алды да, үйге тартып отырды (Т.Рақымжанов, Туысқандар). Соның түбінде ала қашар өз-өзінен *м ө ң к і ң к і р е п* жүр (Д.Досжанов, Келіншектау).

МӨҢКІҢКІРЕУ *Мөңкіңкіре етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аттың *м ө ң к і ң к і р е у і.*

МӨҢКІП-МӨҢКІП үс т. *Үсті-үстіне мөңки, мөңкіген үстіне мөңки.* Нұрқат шабдардың жалына жабысып еді, асау байтал *м ө ң к і п-м ө ң к і п* лақтырып тастап, шығанға бір-ақ шықты (З.Шашкин, Сенім). Өлеңім де құмдай құнсыз, тастай көп, Бір дөкейге көрсетіп ем басты, әйбат, Бас асаудай *м ө ң к і п-м ө ң к і п* баспада, Базар жаққа тағын тастап қашты-ай кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Үйретілмеген асау тайдай *м ө ң к і п-м ө ң к і п,* тежеу бермей зытады (Р.Әутәліпов, Той тарқар). Байқаймын: алғашқы жүген-құрық тиген асаудай *м ө ң к і п - м ө ң к і п* әбден бәшбірті біткен сияқты палуаншының (Б.Шалабаев, Өмірде.).

МӨҢКІС= е т. *Бірлесе мөңку, топтаса мөңку.* Кешегі қилы-қилы *м ө ң к і с т е р,* қилы-қилы туластар Сүлейменнің есінде (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

МӨҢКІСУ *Мөңкіс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Топтаса *м ө ң к і с у.*

МӨҢКІТ= е т. *Асау атты шоқырақтатып, асаулығын басып шабу.* Тулаған асаудың үстінде өлер-тірілерін білмей, ойдан қырға, қырдан ойға *м ө ң к і т е* шауып жүр (Д.Әбілев, Баянауыл.). Өкшесін сүртіп ақ бұлтпен, Асқарда асау *м ө ң к і т і п,* Қағады жайнаң, шапшып тер, Аспанға төсін желпітіп, Біздің қазақ әйелдері (Ж.Қалиев, Армысың.). Бұлттай көш жөңкіліп, Асауды малшы *м ө ң к і т і п,* Дөңесті дүбірлеткенде, Жамырап жастар қысылмай (І.Жансүгіров, Шығ.).

МӨҢКІТУ *Мөңкіт етістігінің қимыл атауы.* Ал менің ажал себуге, сіздің стадионды *м ө ң к і т у г е* ғана асығатыныңызға бір себептерден қол қоюға болар (С.Бердіқұлов, Үшінші.).

МӨҢТЕҢДЕ= е т. с ө й л. ***Мөлтеңде***. Ербұланның достары да әлгі таяқ жеп, *м ө ң т е ң д е г е н* балаң жігіттерді итеріп-итеріп жіберді (М.Қуанышбаев, Тайталас). Қораз екі қанатын сабалап, *м ө ң т е ң д е п* жетегіме еріп келеді (М.Қаназов, Ақ тайлағым.).

МӨҢІРЕ= е т. *Сиыр малы, бұғының «мө» деп дыбыс шығаруы. М ө ң і р е г е н* сиыр, маңыраған қой–бәрі қосылып, түбектегі жиырма шақты үйді басына көтеріп барады (Б.Майлин, Шығ.). Болса да құдай безер қылмыстары Тап-таза періштемен бірдей шықты. Ал енді өгіз тұрып *м ө ң і р е й д і,* Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кісінесіп *м ө ң і р е п,* маңырасып, жамырасып мал жатыр күзеуінде (М.Мақатаев, Бәсіре). Уа, кернейші, әуе мен жер түрленіп, Сілтідей боп тына қалсын төңірек. Сездіріп көмейінен көп үрейді, Созғанда үзілердей, тегі, мойны, – Өрістен қайтқан сиыр бұзауына Өзбектің кернейінше *м ө ң і р е й д і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МӨҢІРЕП-МАҢЫРА= е т. *Сиырдың мөңіреуімен қойдың қосыла маңырауы.* Бұрынғыдай көктемде малдың *м ө ң і р е п-м а ң ы р а ғ а н* ыза-шу үні естілмейді (Ә.Әлішев, Бәйтерек).

МӨҢІРЕП-МӨҢІРЕП= е т. *Екілене мөңіреу.* Сиыр тұмсығымен мұз тірей, төмен үңіліп *м ө ң і р е п-м ө ң і р е п* жіберді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әкесі де талай рет *м ө ң і р е п-м ө ң і р е п* басылған (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

МӨҢІРЕС= е т. *Топтаса мөңіреу.* Бөрі көрген сиырдай *м ө ң і р е с е д і* (М.Әуезов, Шығ.). Сиырлар *м ө ң і р е с і п,* түйе боздап, Қотанда маңырады қойлар қоздап, Жібек жүн, ай мүйізді қошқарлары Дегендей:– Қай түлігің менен озбақ? (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.).

МӨҢІРЕСУ *Мөңірес етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сиырлардың *м ө ң і р е с у і.*

МӨҢІРЕТ= е т. *Сиыр малын мөңіреуге мәжбүр ету.* Сиырларды *м ө ң і р е т і п,* Бұзауларды жамыратып, жеткен бойым осы ғой (Қ.Байсейітов,.. Беу, қыздар.).

МӨҢІРЕТУ *Мөңірет етістігінің қимыл атауы.* Малды бұлай күні бойы қамап қойып, *м ө ң і р е т у г е* болмайды (Ақ бұлақ).

МӨҢІРЕУ *Мөңіре етістігінің қимыл атауы.* Қызыл қасқа сиыры *м ө ң і р е у д і* білмейді (Е.Елубаев, Көкпар). *М ө ң і р е у* – сиыр сауылар уағында, бұзауын іздегенде, басқа сиырлардан бөлініп қалғанда, адасып қалған кезінде шығаратын үні (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

МӨҢІРЕУІК с ы н. *Мөңірей беретін, мөңірегіш.* Күн еңкейе бастаса да не апамдардан, не *м ө ң і р е у і к* тарғылдан хабар болмай, бір кез тысқа шықсам, сиырым қазықтың түбінде тұр

(Ж.Арыстанов, Жер ұйығы). Енесін іздеген *мөңіреуік* бұзаулар келеді («Жұлдыз»).

МӨП-МӨЛДІР с ы н. **1.** *Өте мөлдір, аса тұнық, тап-таза.* Енді бір бота көз, Айнаны көр де, оны көр. Бейне бір моншақ *мөп-мөлдір,* Барлық ойы жүрегі Көзінде оның сайрап тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұз меруерт тасы сықылды, көкпеңбек, *мөп-мөлдір* (С.Мұқанов, Шығ.). Шілденің тас қыздырған ыстық күні, *Мөп-мөлдір* суы салқын, әйбат түрі. Шыныдай жылтыраған тазалығы Көрініп айнадай боп жатқан түбі (М.Дулатов, Шығ.). *Мөп-мөлдір* аспан төріне күн шақырая көтерілген мезгілде аңызақ ыстық жел соғып берді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2.** а у ы с. *Кіршіксіз, пәк.* ≈ *Мөп-мөлдір* махаббаты.

МӨП-МӨЛДІРЛІК з а т. э к с п р. *Мөп-мөлдір болушылық.* Неше тарау жылғадан жылжып аққан май бұлақ *мөп-мөлдірлігінен* көз тұндырады (Т.Ыдырысов, Нұрлы жол).

МӨР[1] [ар. مهر] з а т. **1.** *Бетінде ойып жасалған әріп белгілері бар, бір нәрсені куәландыру, растау үшін басатын мекеменің ресми белгісі.* Қалың ел қарсы болды өре тұрып, Бермейміз баламызды тірі отырып. Тізімді *мөрімен* тартып алып, Жіберді болысының өзін ұрып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Патшаның *мөрі* сол болса керек. Үлгісі мінеки деп, Ормекеңе алып келіп берді (С.Шарипов, Бекболат). Келген адамның арызын тыңдап, ақ-қарасын айырудың орнына биші кештер алдына келген етке пышақтарын суырғандай, жандарына қолдарын салысып, *мөрлерін* суырысып жатты (І.Жансүгіров, Шығ.). Ауылнайлықты қабылдап алды: қабылдағаны – *мөр* мен көне портфель ғана (З.Иманбаев, Айналайын.). **2.** *Сол мөрдің қағазға түскен таңбасы.* Бұл фактінің растығын берілген мәліметтерге қойылған таңбалар мен *мөрлер* де дәлелдейді (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Конверттің сыртындағы *мөрге* қарағанда, почтаға Омбыдан салған, ішіндегі сөзі мынау (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Із, белгі.* Араб философиясы мен араб ойшылдары туралы біздің аз-маз мәліметтеріміз Ғарифолла Есім аударып қазақ тілінде ұсынған Ибн-Арабидің «Адам хақындағы құдыретті даналық *мөрі*» деген еңбегімен одан әрі кеңейе түсетіні сөзсіз («Түркістан»). Қорлық, азап жас жігіттің өңіне *мөрін* Батпитып басыпты (З.Шашкин, Ұядан ұш.). **4.** а у ы с. *Билік, қызмет, лауазым.* «Жетсем, дәл осы жолы дәулеттер... болыстық *мөрдемен* айырылатын ед... Әттең, сайлау!..» деп, үзіліп кеткен көрінеді («Түркістан»). Берді де: – Болсын, – деді, – *мөрінің* күтты! Ақылмен билеп-төстеп екі-үш жұртты. Хабарын Апрасияптың біле қойсаң, ұстап ал ебін тауып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Бетінен мөрі тамған. *Бет моншағы үзілген.* Жақып ошағына *бетінен мөрі тамған* бейкүнә бойжеткен тастап кетіп еді (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Қолдарынан мөрі төгілген. *Өнерлі, қолы шебер. Қолдарынан мөрі төгілген* өнерпаздар қызыл құмдақты құлпыртып, қалы кілемдей түрлендіріп, оюлай беріпті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Мөр басты. *Мөрінің ізін түсірді, мөрледі, қағаз, құжатты растады.* Солдаттармен шарттасып, Сөзді жазып жоғары, Екі жағына *мөр басты* (О.Шипин, Дастан.). *Мөр басып,* қол қойылды жала жауып, Біреулер айғақ болды ебін тауып. Бөкенге барып, съезд ашпақ болды, Алмақшы әлсіз елді Сұлтан шауып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Олай болса таңбаңды сал. Мен *мөр басамын* (М.Дулатов, Шығ.). Баймұқан *мөрін басты* да, қағазды бүктеп қалтасына салып алды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

Мөр бастырды. *Қағазға, керек құжатқа мөр таңбасын қойдырып, растатты.* Жарлық қып жандарал мен губернатор, Ояз да өз әмірін беріп жатыр. Мәлімдеп би, болысқа *мөр бастырып,* Ер-азамат тізімін теріп жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мөр басылған. *Расталған, заңды.* Сен бүгінгі таңда бізге жасайтын қызметің – қол қойылған, *мөр басылған* неміс паспортының бір топ бланкасын тауып бересің (Т.Жангелдин, Партизан.).

Мөрі тайды. *Таңбасы көрінбей қалды. Мөрі тайған* күміс теңге мен шыны түтік оған үлкен ой салады («Қаз. әдеб.»). Әлі *мөрі* де *тайған* жоқ (М.Хасенов, Нартәуекел).

МӨР[2] з а т. ж е р г. *Галоштың т.б. табанындағы бедері.* Галоштың *мөрі* кетіп қалыпты, тайғанай бедері (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бала күні-түні сырғанай берген соң, калоштың *мөрі* өшті (М.Әлімбаев, Қалам.). Он төрт, он бес жасында барлық күрек тістері едәуір қажалады, ортадағы екі күрек – жұлқар тісінің *мөрі* үш бұрышталып, ал оған тақау және шеткі күрек тістерінің мөрі сопақтана береді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.).

МӨРБАСАР з а т. т а р. *Қандай да бір құжатты, ресми жазбаны, қағазды куәландыратын, растайтын, мөр салатын адам.* Бұл соғыста патшаның тізгінін қолдарына түсірсе, патшаны *мөрбасар* қылып қояды (М.Дулатов, Шығ).

МӨРДЕЙ с ы н. *Мөр сияқты (бедерлі, анық).* Желе жортқан түлкінің түзу тізбекпен

түскен іздері *м ө р д е й* болып, сайрап жатыр (І.Қожабаев, Қансонар). Әлгіде ғана жүріп өткен туфли ізі май топырақ бетіне *м ө р д е й* басылыпты (А.Мекебаев, Бойжеткен).

МОРЖА з а т. с ө й л. ***Мұржа***. Қар басқан сондай үйлердің тек *м о р ж а с ы* қылқиып қалған (Тоғызыншы шежіре). Қыстағы әр үй *м о р ж а с ы* шылым тартып тұрғандай (Қырда туған).

МӨРЛЕ= е т. *Мөр басу, мөр соғу.* Қолыма қаулы жазып, берді *м ө р л е п* (Т.Ізтілеуов, Назым). *М ө р л е п*, куәландырып, бәріміз бір-бір жылқыдан тап ертең алдыңа салып береміз (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Мынау – малдың жасын, салмағын, сортын көрсетіп *м ө р л е г е н* қағаз (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

МӨРЛЕН= е т. **1.** *Мөр басылу, мөр соғылу.* Денеге *м ө р л е н г е н* көк таңбалар босқа кетпес (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). Көнтақа саусақтың ізі қағазға да онша жайыла қоймай, жартыкештеніп әрең *м ө р л е н д і* (Ә.Сатыбалдиев, Беласар). **2.** а у ы с. *Бедерлену, айқындалу.* Алтын кесте неше қиян зерленіп, Армандардың асыл кейпі *м ө р л е н і п.* Көмкеріліп, көгенденіп жатады, Бар сұлулық бір саусақта жөрмеліп (Е.Ибраһим, Гәкку).

МӨРЛЕНУ *Мөрлен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Берген құжатының *м ө р л е н у і.*

МӨРЛЕТ= е т. *Мөр бастырту, мөр соқтырту.* Қайғымен жеті жылдай жүрген азып, Зынданда жатқан сабаз бір құлазып, апар деп апасына тапсырады, *м ө р л е т і п* Зуһраға бір хат жазып (Таһир-Зуһра).

МӨРЛЕУ *Мөрле етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жазған қағазын *м ө р л е у.*

МӨРЛІ с ы н. *Мөрі бар, мөрленген.* Атаманов оның берген *м ө р л і* қағазын оқып шықты (Ә.Әбішев, Найзағай). Табаны *м ө р л і,* тозбайтын «шөл кемесі» дейтін, белі талмайтын берігімін (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Мөрлі жүзік. *Мөрі бар, мөрленген жүзік.* ≈ Саусағында *м ө р л і ж ү з і к.*

МӨРЛІК: мөрлік тақша. полигр. *Электрондық сыңарлардың нақты байланыстарының суреті бетіне мөрлеу арқылы басылатын және фольга диэлектриктен жасалатын тақша.*

МӨРСІЗ с ы н. **1.** *Мөрі жоқ, мөрі басылмаған.* Бұл құжат *м ө р с і з* ғой (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Құзырсыз, сөз жүзіндегі ғана лауазымы бар.* Шалдың беті дуылдап кетті. *«М ө р с і з* бастық» деген сөз тағы да алдынан шықты-ау (Қ.Баялиев, Дегелек).

МӨРТАБАН з а т. *Мөр басуға арналған құрал; штемпель.* Қағаздың бір шекесіне *м ө р т а б а н д ы* келдекпен қойып кеп жіберді («Соц. Қаз.»).

МӨҺРЛІ с ы н. е с к і к і т. ***Мөрлі***. Алыс жерлен *м ө һ р л і* шұбар хат келсе, Күйбеңдескен көп жаман Құлағын салып тұрар ол. (Шалкиіз жырау, Алдаспан).

МӨШКЕ ор. з а т. с ө й л. *Сүтті сауын сиыр.* Қара су, қара терең, көктемде, сауыны келген *м ө ш к е* сиырдай, ісініп жатады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Екі-үш *м ө ш к е* қыстық азық бола ма? (С.Камалов, Әңгім.). Екі *м ө ш к е* мен шолақ аттан айырылған күні жайың білінер (Б.Майлин, Шығ.).

МӨШТЕК з а т. с ө й л. ***Мұштік***. Сол тұла бойы алтын ауызға сигарет тығылған ұзын *м ө ш т е к т і* апарды (Ү.Уайдин, Қоңырау). – Осыны Риза шаһқа сыйға тартамын, – деп, шылым тартатын *м ө ш т е г і н* қалтасынан шығарып береді (С.Шәріпов, Бекболат).

МӨШТІК з а т. с ө й л. ***Мұштік***. Ол *м ө ш т і к к е* салып, шылым тартады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

МРАМОР з а т. ***Мәрмәр***. Қазақстанда *м р а м о р д ы ң* да бірнеше түрі кездеседі (М.Бәкенов, Қазақстан.). *М р а м о р* известь тастардың өзгеріске ұшырауынан келіп пайда болған. Түсі әртүрлі болып келеді (С.Жортанов, Өлкетану). Шоқанға мешітке ұқсас ағаштан там салынған. Соңынан генерал-губернатор Калпаковский мұсылманша жаздыртып, басына *м р а м о р д а н* белгі орнаттырған (М.Дулатов, Шығ.). Тамаша үш метр ақ *м р а м о р д а н*, Сыбандар атақоныс мұра қылған. Кең дала маңайының бәрі де егіс, Ол биік көрінеді мына қырдан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МРАМОРДАЙ с ы н. *Мәрмәрдай, мәрмәр сияқты.* Саған да аян, досым-ау, *м р а м о р д а й* ақ тасы (С.Сейітов, Жаңғырық). Жайнап тұр жағасында бір жас қала, әр тасы күнмен күлген *м р а м о р д а й* (А.Тоқмағамбетов, Шағала).

МРАМОРЛА= е т. *Мәрмәр төсеу, қалау.* Өзіңе-өзің белгі соқтың шыңдап, Мың жылдай мызғымастай *м р а м о р л а п* (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Жағалауын *м р а м о р л а п* сәндеткен (Қ.Мұқышев, Құзар.).

МРАМОРЛЫ с ы н. *Мәрмәрі бар, мәрмәрдан жасалған. М р а м о р л ы* ескерткіш жайында да аздап сөз болды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). *М р а м о р л ы* метром Алтын сарай бейне зор (Жамбыл, Шығ.). Қалың ағашқа көмкерілген дөңгелек алаңның ортасындағы *м р а м о р л ы* ескерткіш жайында да аздап сөз болды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

МСЬЕ з а т. *Латын тілді елдерде ересек ер адамға қарата айтатын ізет атауы.* Французбар мен итальяндар *м с ь е* атауын қолданады («Ана тілі»).

МУАЗИН [ар. مؤذن] з а т. е с к і к і т. д і н и. ***Азаншы*** *(азан шақыратын діни лауазымдағы мешіт қызметкері, намаз оқуға шақыратын адам).* Қалыңмалын берген соң *м у а з и н д е р,*

Маған қосты қатынды некаһ қылып (Бабалар сөзі).

МУАМА [ар. معماة] з а т. ә д е б. *Мұсылман әдебиетіндегі қаламгердің шығармада өз атын астарлап, жұмбақтап беруі. М у а м а* – шығыс мұсылман әдебиетіндегі термин («Жұлдыз»).

МУАПЫҚ [ар. موافق] с ы н. *Лайық, орынды, жарасымды.* Шариғатқа *м у а п ы ғ ы* солай ма екен? (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Естігенге *м у а п ы қ,* сипаты ердің жарады (Ы.Шөреков, Дастандар). Думадан біз ойлағандай пайда күту үкімет саясатының халық тілегіне сәйкес *м у а п ы қ* түрде өзгеруінде болса керек («Қазақ»). Қазақтардың жерлерін арендаға жалдағанда, законге *м у а п ы қ* қылып жалдамайынша, қазақтардың жеріне егін салмаққа деп барша егіншілердің қолынан подписка алыныпты («ДУГ»).

МУАР з а т. *Құлпырмалы қалың жібек мата.* ≈ *М у а р* – қымбат бағалы мата.

МУАФИҚ с ы н. е с к і к і т. ***Муапық.*** Сұлулық, ақыл, салтанат үшеуі бір-біріне *м у а ф и қ* келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды (М.Дулатов, Шығ.). Бұратана комитеті хакімдер ішіндегі кейбір адыр-бұдырды түзеп, бұратана халықты жұмысқа алуда, олардың діні мен салт-дәстүрін ескеріп, *м у а ф и қ* тәртіп орнатар («Қазақ»). Жоғарғы хакімнің рұхсатымен халықтың жай-күйін түзеу туралы ұсталған үкімдер қазақтың малын өсіруге *м у а ф и қ* қылынады («ДУГ»). Есіткенге *м у а ф и қ* – Сипаты ердің жарады. Ту сыртынан қараса, Тұтас екен денесі (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МУӘЗІН з а т. д і н и. ***Муазин.*** Қожахмет Жасауи ғимаратының *м у ә з і н н і н* ің ащы айқайы көл-көсір көсіліп жатқан қазақ даласының шалғай-шалғайында шашырап жүрген барша шаңырақтың бас көтерерлерін шартараптан өзіне шақырып алды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МУӘЗИН з а т. е с к і к і т. ***Муазин*** *(азан шақырушы). М у ә з и н* азанындай айғайлап шыққан өлеңіңізге жүрек толы қуанышымызды әкеп, құтты болсын айта келдік (Д.Әбілев, Арман.). Көкіректен ащы зар шығарғандай, күңіренген *м у ә з и н* Науан еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Әр болыста бір молда, кандидат һәм *м у ә з и н* сайланып тұрсын және емтиханды муфти алсын пәруа (М.Дулатов, Шығ.). Үш күннен бері жұма намазды күтіп тұрған *м у ә з и н н е н* бүгін ғана байтақ шаһарды түгел жаңғырықтырып азаншының айқайы шыққанды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МУДЖТАХИД з а т. д і н и. *Құран аттары мен сенімді хадистерге сүйене отырып, өз бетінше шешім шығару жоғары құқығына жеткен мұсылманның діни білімі, беделі жоғары дін қызметкері. М у д ж т а х и д* шариғаттың негізгі мәселелерінен өз бетінше шешім қабылдауға хұқылы («Түркістан»).

МУДИР [ар. مدير] з а т. к і т. *Мекеме бастығы; директор.* «Ғалия» медресесі бұдан он жыл бұрын осы күнгі *м у д и р і* Зияддин хазіреттің ыждағатымен һәм ұлтына қызмет етуді борыш көргендердің жәрдемімен ашылған (М.Дулатұлы, Шығ.).

МУЗА [грек. musa] з а т. **1.** м и ф. *Көне грек мифологиясындағы көркемөнер мен ғылымның қамқоршы құдайы.* Жүзеді нәзік *м у з а* секілденіп көкорман көкірегінде бір көлеңке (С.Мәуленов, Найзағай). Жыр тумайды *м у з а ғ а* жүгінгеннен (С.Сейітов, Жаңғырық). **2.** а у ы с. *Шабыт бұлағы, ақын шабыты.* Шабыт дегеніміз ақындық *м у з а* (Е.Ысмайылов, Ақындар). Толқынының құйған жырын Атыраудың өр теңізі. Ие болды сыйға бүгін *м у з а н ы ң* бір ерке қызы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Өрлікті патшалықтан ірі шендей *М у з а н ы ң* дәріптеп пе бірі Сендей?! Жарқылдап жүріп-жүріп, Жоқ та болдың Кеше әжем көшке мінген күміс ердей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МУЗЕЙ [грек. museion] з а т. к і т. *Материалдық мәдениеттің заттарын жинап, жүйеге салып, көрме ұйымдастырумен айналысатын мекеме, мұражай.* Қазақстанда *м у з е й* тарихы 1830 жылдан басталады («Қазақст. мект.»). *М у з е й* іші – Қалдырған сенің мол мұраң. Музей іші – Мәңгілікке болды ұяң. Музейде тұр Жан серігің – домбыраң (С.Мәуленов, Алыс кет.). *М у з е й* – тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме (ҚҰЭ).

МУЗЕЙТАНУ з а т. *Музей ісі мен тарихын, оларды ұйымдастыру мен қызметтер жүйесін, әдістемесін зерттейтін ғылым саласы. М у з е й т а н у* термині 19 ғасырдың 2-жартысында ғылыми айналымға енді («Қазақст. мект.»). *М у з е й т а н у* арнайы пән ретінде музей ісінің теориялық және тәжірибелік, ғылыми-әдістемелік негіздерін жасайды, музей ісіндегі тарихи-ғылыми, танымдық тәжірибелерді қорытындылайды (ҚҰЭ).

МУЗЕЙТАНУШЫ з а т. *Музейтану ғылымымен шұғылданушы; музеевед.* Оның анасы – *м у з е й т а н у ш ы* (Ауызекі).

МУЗЫКА [грек. musike] з а т. *Өмір шындығын, белгілі бір ойды, образды, идеяны әуен, ән, ырғақ арқылы мазмұндап бейнелейтін*

көркемөнер саласы. М у з ы к а адам сезімін, ойын, оның ерік-күшін дыбыстық формада суреттейтін қатынас құралы ретінде қызмет етеді (ҚҰЭ). Қаламаймын әждаһа тірілгенін, Таптағым бар апатты күнілгері. *М у з ы к а н ы ң* сазымен сендіргім бар, Дабыл қаққан соғыстың дүбірлерін (М.Мақатаев, Шығ.). Сол сезімнен бір *м у з ы к а* туатын, Санам, жаным, сарайымды жуатын. Енді, міне, әл-дәрмен жоқ, ән түгіл, Күрсінуге жетер емес қуатым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Іздеттірмей күндерді алыс қалған, *М у з ы к а* боп жалғыздық табысты алдан. Ашты керең құлағын дүниенің, Құдірет жасап сықырлы дауыстардан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МУЗЫКАЛА= е т. с ө й л. *Музыка ойнау, музыка тарту.* Мен ақшалы болғанда бауырым байғұс көміпті, Мейірімді екен көршілер, *м у з ы к а л а п* көміпті (Ә.Тәжібаев, Көне.).

МУЗЫКАЛАТ= е т. *Музыка ойнау, музыка тарту.* Зал толы жұрт магнитофонға құлақ тікті. *М у з ы к а л а т ы п,* нәшіне келтіріп-ақ жасаған екен (К.Баялиев, Дегелек.). Маршпен аяқтарын алып, *м у з ы к а л а т ы п* өтіп бара жатқан колонналар (К.Асанов, Сағыныш).

МУЗЫКАЛАТУ *Музыкалат етістігінің қимыл атауы.* Күні бойы *м у з ы к а л а т у м е н* болды. (Ауызекі).

МУЗЫКАЛАУ *Музыкала етістігінің қимыл атауы.* ≈ Оркестрмен *м у з ы к а л а ғ а н д а й* еді.

МУЗЫКАЛЫ с ы н. *Музыкасы ойнаған, сазды, әуезді, әнді.* Бейімбеттің «Жалбыр» атты *м у з ы к а л ы* пьесасы бізге ұнады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Сұлтанмахмұт енді бұл жолы Жаяу Мұса әндерінің басқа әндерден ойнақы, күйлі, *м у з ы к а л ы* келетінін айтты (Д.Әбілев, Баянауыл). Қазір ауданымызда ұлттық *м у з ы к а л ы* драма театры жұмыс істейді (Бозінген). Қос ішекпен домбырағa күй келер, Қандай әсем пар ат жеккен күймелер. Омырауынан бұршік жарып қос алма ақ, *М у з ы к а л ы* қыз өмірі басталмақ (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МУЗЫКАЛЫҚ с ы н. *Музыкаға қатысты, соған тән. М у з ы к а л ы қ* аспаптардың әрқайсының өзіне тән дыбыс тембрі, ырғағы, диапазоны болады (Бозінген). Асқан әнші болу үшін, *м у з ы к а л ы қ* сауат керек (С.Омаров, Өмір.). Уәлиханның *м у з ы к а л ы қ* қабілеті кішкентай кезінен-ақ танылған («Парасат»). *М у з ы к а л ы қ* өнері сондай, Балуан әндерді, әсіресе, өзі шығарған әндерді айтуға шебер болды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

Музыкалық аспаптар. м у з. *Адамның қатысумен белгілі бір ырғақтағы және тұрақты жоғарылықтағы дыбыстарды шығарып, музыкалық шығармашылыққа мүмкіндік беретін аспаптар. М у з ы к а л ы қ а с п а п т а р д ы ң* әрқайсысының өзіне тән дыбыс тембрі (бояуы), динамикалық мүмкіндігі (ырғағы), белгілі бір диапазоны болады (ҚҰЭ). Тыңдайды ол қардың даусын, желдің даусын, Солармен бірге оянған көлдің даусын. Қосады ол *м у з ы к а л ы қ а с п а п т а р ғ а* Қазақтың қарапайым домбырасын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Музыкалық байқаулар. <лат. concursus> *Алдын ала жарияланған шарт бойынша ұйымдастырылған музыканттардың (орындаушылар, композиторлар, музыкалық аспапта ойнау шеберлері) өнер сайысы. М у з ы к а л ы қ б а й қ а у л а р* ерте заманда, антикалық Грекияда Дельфия ойындары кезінде өткізіліп, жеңімпаздарына лауреат атағы берілген (ҚҰЭ).

Музыкалық дыбыс. *Музыкалық жүйеде нақтылы орны бар, тұрақты биіктіктегі дыбыс. М у з ы к а л ы қ д ы б ы с* музыка мәдениетінің көпғасырлық даму барысында (шу дыбыстардан бөлек) айқындалып, белгілі бір жүйелі қалыпқа түсіріліп, музыкалы ойды, образды бейнелеуде қолданылатын көркемдік құбылыс (ҚҰЭ).

Музыкалық кілт. *Нота сызықтарында орналасқан нотаның атауы мен биіктігін белгілейтін, дыбыстардың мағынасын анықтайтын белгі. М у з ы к а л ы қ к і л т т і ң* көп қолданылатындары – скрипкалық (2-сызықтағы соль), бас (4-сызықтағы фа) және до кілттері (сопранолық, меццо-сопранолық, альттық, тенорлық, баритондық). Әрбір кілттің нота жазуында бекітілген белгілі бір өзіндік орны болатындықтан, соған сай дыбыс қатарының атауы мен биіктігі де өзгеріп отырады (ҚҰЭ).

Музыкалық лексикография. *Музыкалық сөздік, энциклопедия, анықтамалық басылым жасау мен олардың арақатынасының теориясы мен практикасы.* Мазмұндық жағынан *м у з ы к а л ы қ л е к с и к о г р а ф и я* әмбебеп және салалық болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Музыкалық тәрбие. *Балалардың музыкалық қабілетін жүйелі дамыту мақсатындағы және музыканы түсіну мен қабылдау қасиетін қалыптастыруды көздейтін эстетикалық тәрбиенің құрамдас бөлігі. М у з ы к а л ы қ т ә р б и е* музыкадан алған әсерді, көңіл күйін ой елегіне салады. *М у з ы к а л ы қ т ә р б и е* музыкалық оқыту мен музыкалық білімді қамтиды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Музыкалық театрлар. *Опера, балет, оперетта мен музыкалы-драмалық қойылымдарды көрсететін өнер ұжымдары. М у з ы к а л ы қ т е а т р л а р д а* музыка сахналық жағдай

мен кейіпкерлер мінезін бейнелеудің маңызды бір тәсілі әрі спектакль драматургиясының бөлінбейтін құрамдас бөлігі болып табылады және көркемдік идеяны жүзеге асыру міндетін атқарады (ҚҰЭ).

Музыкалық терапия. *Жүйке жүйесі бұзылған адамды музыка арқылы емдеу әдісі.* Әл-Фараби мен Ибн Сина еңбектерінде *м у з ы к а л ы қ т е р а п и я* туралы да айтылған (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Музыкалық форма. *Кең ұғымда музыкалық шығарманың идеялық-эмоциялық мазмұнын білдіретін музыканың мәнерлеу құралдарының (мелодия, екпін, ырғақ, гармония т.б.) жиынтығы.* Музыкалық шығарманың көркемділігі – мазмұн мен форма бірлігінде. Ал тар ұғымдағы *м у з ы к а л ы қ ф о р м а* музыкалық шығарманың құрылымы (композициясы) болып табылады (ҚҰЭ).

Музыкалық энциклопедия. *Ғылыми анықтамалық басылым, музыка мәдениетінің барлық саласын қамтыған жүйелі мәліметтер жинағы.* Көпшіліктің музыка өнеріне, тарихына қызығушылық танытуы, музыкалық білім деңгейінің көтерілуі мен музыка ғылымының дамуы XVIII ғасырда *м у з ы к а л ы қ э н ц и к л о п е д и я н ы* жинақтауға түрткі болды (ҚҰЭ).

Музыкалық эстетика. *Музыканың табиғатын және оның көркемдік қасиетін зерттейтін ғылыми таным. М у з ы к а л ы қ э с т е т и к а* өмір шындығын музыкада бейнелеудің өзіндік тәсілі мен формасын да зерттейді (И.Жақанов, Екі жирен). *М у з ы к а л ы қ э с т е т и к а* өмір шындығын музыкада бейнелеудің өзіндік тәсілдері мен формаларын, музыкалық образдың сипаттары мен мәнін, музыкадағы әсемдік категорияларын, мазмұн мен түрді, объективтілік пен субъективтілікті, типтілік пен дербестікті, логика мен эмоцияны, мәнерлеушілік пен бейнелеушілікті зерттейді (ҚҰЭ).

Музыкалық этнография. *Халықтың музыкалық мұрасы мен шығармашылығын жинап, зерттейтін ғылым саласы. М у з ы к а л ы қ э т н о г р а ф и я* қарастыратын мәселелердің ауқымы кең (ҚҰЭ) *М у з ы к а л ы қ э т н о г р а ф и я* музыка мәдениетінің тууына себеп болған қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарды (наным-сенім, ұғым-түсінік т.б.) қамтыса, музыкалық фольклор халық музыка өнерінің өмірдегі қолданысы мен орнын, ауызекі шығармалардың – авторлық ән-күйлердің табиғатын қарастырады (ҚҰЭ).

МУЗЫКАНТ з а т. к і т. **1.** *Музыка саласының біріне маманданған, бір немесе бірнеше аспапта ойнай білетін адам, музыкашы, сазгер.* Фараби – ірі философ, математик, *м у з ы к а н т* және дәрігер болған (ҚазССР тарихы). *М у з ы к а н т* досың күйді көбейткен шығар? (Ш.Шалқаров, Серіккөл). **2.** а у ы с. *Музыканы түсіне алатын, жақсы сезінетін.* Сен қазірдің өзінде керемет *м у з ы к а н т* екеніңді есіңде сақтағайсың (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

МУЗЫКАНТТЫҚ с ы н. *Музыкаға қатысты, байланысты.* Елеусізде *м у з ы к а н т т ы қ,* артистік икемдер бар екен (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ибраһим әл Мәусалидің асқан *м у з ы к а н т т ы ғ ы н а* дән риза болған Фараби кейіннен оның есімін өзінің «Музыканың ұлы кітабында» бірнеше рет үлкен ілтипатпен атап өтеді (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

МУЗЫКАНТШЫ з а т. с ө й л. *Музыкашы, сазгер.* Олардың бәрі де ерте кезде «бақсы» деп оқытушы-ұстазды, балшы-дәрігерді, қобызшы-күйшіні, *м у з ы к а н т ш ы н ы,* ақынды атаған (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

МУЗЫКАСЫЗ с ы н. *Музыкасы жоқ, музыканың қатысынсыз.* Енді дене шынықтыру пәнін *м у з ы к а с ы з* өткізбейді (И.Жақанов, Екі жирен). *М у з ы к а с ы з* бірімізге-біріміз қарап отырсақ, көңілсіз болар, сол жігітті тезірек тауып әкелсең қайтер еді? – деді Алтайға (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

МУЗЫКАТАНУ з а т. ө н е р. *Музыканы зерттейтін ғылым саласы; өнертанудың бір саласы. М у з ы к а т а н у д ы ң* салаларына музыка теориясы, музыка тарихы, музыкалық этнография, музыкалық аспапты зерттеу ғылымы, музыкалық акустика, музыкалық психология және музыка сыны жатады (ҚҰЭ). *М у з ы к а т а н у ғ а* музыкалық этнография, музыкалық аспапты зерттеу, музыкалық акустика, музыкалық психология жатады (И.Жақанов, Екі жирен). *М у з ы к а т а н у* – халықтың байырғы және қазіргі әуенін, ән ырғағын зерттеу, көркемөнер саласын жан-жақты саралау, жүйелеу кешені («Парасат»).

МУЗЫКАТАНУШЫ з а т. *Музыкатанумен айналысатын маман, музыковед.* Ол – белгілі *м у з ы к а т а н у ш ы* (Ауызекі).

МУЗЫКАШЫ з а т. *Музыка маманы, музыкамен шұғылданушы, сазгер.* Сіз, сірә, *м у з ы к а ш ы* боларсыз? (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Талантты халық *м у з ы к а ш ы л а р ы* музыка аспабымен орындайтын шығармалар туғызған (ҚазССР тарихы). Ғазиза тек *м у з ы к а ш ы* ғана емес, қоғам қайраткері (С.Мыңжасарова, Замандас.).

МУЗЫКАШЫЛ с ы н. *Музыкақұмар, музыкамен әуестенуші.* Қазақтың өте *м у з ы-*

к а ш ы л, күй жанды, әсем әуенге құмар халық екенін білгірлер ертеден-ақ айтып келген (Ж.Исмағұлов, Адам.).

МУЗЫКАШЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Музыканттық.*** Өнер өлмейді дегендей, Қадишаның *м у з ы к а ш ы л ы қ* өнері де өзімен бірге еді (С.Мыңжасарова, Замандас.).

МУКАМАЛ [ар. مكمل] з а т. с ө й л. ***Мукәммал.*** Әйтеуір кісі аман, мал мен *м у к а м а л д ы* шауып әкетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МУКОР з а т. б и о л. *Зигомицеттер класының ақ зең саңырауқұлағы. М у к о р* көңде болады, клеткаға бөлінбеген жақсы жетілген жіпшумағы төсемікке жайылып өсіп қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

МУКОРОМИКОЗ з а т. м е д. *Мукор саңырауқұлағының зақымдану салдарынан болатын өкпе микозы.* ≈ Саңырауқұлақ *м у к о р м и к о з ы.*

МУЛАТ [исп. mulato] з а т. *Еуропалықтар мен негрлер арасындағы некеден тараған аралас нәсіл өкілдері.* Латын Америкадағы бірқатар елдің халықтары – *м у л а т т а р* (ҚСЭ). Бразилияда ақ адамның негрден туған балалары *м у л а т т а р,* индеецтерден туған балалары кабакко, ақ әйелдерден жаңа құрлыққа келген соң туған балалары креол деп, ал негр мен индейлердің ортасынан шыққандар мамелуко деп аталыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). *М у л а т* термині Америка елдерінде Африкадан жаппай құлдар әкеле бастаған уақытта пайда болды (ҚҰЭ). *М у л а т* негізінен, құл иеленушілер мен негр күндердің некелерінен тарады (ҚҰЭ).

МУЛЛИТ з а т. к е н. *Ерітілген кварцтан жасалған отқа төзімді сирек кездесетін түссіз минерал.* Біреше минералды қосып, электр пеште қорыту арқылы алынатын *м у л л и т* аса ыстыққа, қышқылдарға өте төзімді, сондықтан металлургия және шыны балқыту пештерінің қабырғаларын қалауға, отбақырлар, электросақтандырғыш бұйымдар жасауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МҰЛШЕ з а т. м е д. *Дәрі атауы. М ұ л ш е* – табиғат даналығының нәтижесінде ерекше түзілген шипалық қасиеті күшті дәрі («Лен. жас»).

МУЛЬДА [нем. Mulde] з а т. **1.** *Болат қорытатын пештегі шикізатты салатын болаттан жасалған қорап. М у л ь д а* – болат балқыту өндірісінде – шикіқұрамды, қорытылатын шикізаттар қосындысын мартен пешіне механикалық әдіспен салғанда пайдаланылатын болат, әдетте, құйма қорап (сыйымдылығы – 0,25-3,3 м) (ҚҰЭ). **2.** *Сұйық металдан сомдалған кесектерді құю үшін қолданылатын құйғыш мәшинедегі қалып.* Есен *м у л ь д а н ы* жүргізеді, мен өзім приборда отырып, механизмді басқарам (З.Шашкин, Өмір тыныс). **3.** г е о л. *Өлшемдері тең немесе астау тәрізді ұзынша келген тектоникалық ойпаңдардың не олардың синклиналь пішіндегі бөліктерінің жалпы аты. М у л ь д а н ы* құрайтын түзілімдер әдетте шамалы дислокацияланған, астындағы таужыныстар қат-қабаттарына трангресс түрде орналасады (ҚҰЭ). *М у л ь д а* біршама баяу тектоникалық режим жағдайларында пайда болады (ҚҰЭ). Қазақстанның қатпар таулы аумақтарында арынды сулар қалыптасқан біршама құрылымдар кездеседі. Жекелей алғанда бұларға Қаратаудың және Талас Алатауының батыс сілемдерінің (Оғам, Қаржатау жоталары) девон-карбон шөгінділерінің брахисинклиналдық, синклиналдық *м у л ь д а* іспетті құрылымдарын жатқызуға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МУЛЬТИМӘДЕНИЕТ з а т. ж а ң а. *Көп мәдениет, бір елдегі ұсақ ұлттардың мәдениеті. М у л ь т и м ә д е н и е т* бүгінде көп елге тән болды («Ана тілі»).

МУЛЬТИМӘДЕНИЕТТІ с ы н. ж а ң а. *Көп мәдениетті, ұсақ мәдениетті.* Канада мен Австралия *м у л ь т и м ә д е н и е т т і* ел («Ана тілі»).

МУЛЬТИМӘДЕНИЕТТІЛІК з а т. с а я с и. *Елдегі бірнеше ұсақ ұлттар мәдениеттерін үйлестіріп басқаруға бағытталған саясат және бір мемлекет аясындағы көпмәдениеттілік құбылысы.* Қазіргі кезде Еуропадағы ірі мемлекеттердің тәжірибесі *м у л ь т и м ә д е н и е т т і л і к т і ң* қоғамды ұйытуға апара алмайтын саясат екенін көрсетіп отыр («Туған тіл»).

МУЛЬТИМИЛЛИОНЕР [франц. multimillionnaire] з а т. *Көп миллиондаған қаржыны иемденуші кісі.* АҚШ-та неше жүз *м у л ь т и м и л л и о н е р* бар («Айқын»).

МУЛЬТИПЛИКАТОР [лат. multiplicator] з а т. **1.** э к о н. *Ұлттық өнімнің, табыстың және ақша айналымының өсуін айқындайтын сандық коэффициент. М у л ь т и п л и к а т о р* идеясын экономика ғылымына алғаш рет 1931 ж. ағылшын экономисі Р.Кан енгізді. Ол инвестицияның халықтың сатып алу қабілеті мен жұмыспен қамтылуын қалай еселейтінін (мультификациялайтынын) көрсетіп берді (ҚҰЭ). Инвестициялық *м у л ь т и п л и к а т о р* – күрделі жұмсалымның жиынтық табысқа ықпалы (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2.** ө н е р. *Мультипликация жаса-*

ушы адам, мультипликациялық кино суретшісі. ≈ *М у л ь т и п л и к а т о р д ы ң* істейтін жұмысы. **3.** ф и з. *Әлсіз токтардың күшін өлшейтін аспап.* Токты *м у л ь т и п л и к а т о р м е н* өлшеді (Ауызекі). **4.** *Бір заттан бір мезгілдің ішінде көп сурет түсіріп беретін камера. М у л ь т и п л и к а т о р д а* суретке түсірді (Ауызекі).

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯ [лат. multiplicatio] з а т. ө н е р. **1.** *Жүйеленген суреттерді кино етіп түсіру ісі. М у л ь т и п л и к а ц и я д а* сурет пен қуыршақтар басым пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Атомдық, молекулалық процестерді *м у л ь т и п л и к а ц и я* әдісімен айқын көрсетуге болады (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). **2.** *Жүйеленген суреттерді жалғастырып түсірілген фильм, мультфильм.* Режиссер-суретшілер: Ж.Даненов пен Ғ.Қыстауовтың «Алпамыс батыр», «Айдаһар аралы», Е.Әбдірахмановтың «Тапқыштар», «Бозторғай», Б.Омаровтың «Үш шебер», «Қаңбақшал», Т.Мұқанованың «Жібек шашақ», «Қайшы», Қ.Сейденовтің «Тігінші мен ай», «Қадырдың бақыты» атты мультфильмдері – қазақ *м у л ь т и п л и к а ц и я с ы* тарихында жоғары бағаланған шығармалар (ҚҰЭ). Біз алғаш рет қазақ топырағында өз *м у л ь т и п л и к а ц и я м ы з д ы* жасауға бел байладық («Қаз. әдеб.»). Қазақ *м у л ь т и п л и к а ц и я* өнерінің тұсаукесер мультфильмі «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» 1967 ж. қазақ ертегісінің негізінде түсірілді («Қаз. әдеб.).

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯЛЫ с ы н. *Мультипликацияға негізделген.* Мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып балалары үшін *м у л ь т и п л и к а ц и я л ы* ойын фильмдері шығарылады (Семья тәрбиесі).

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Мультипликацияға қатысты, соған тән.* Теледидардан балалар өздері сүйетін хабарларын, *м у л ь т и п л и к а ц и я л ы қ* және көркем фильмдерді қызықтады («Қазақст. мект.»).

Мультипликациялық кино. ө н е р. <лат. multiplicatio> *Суреттердің (жазық нысандар), қуыршақтардың (көлемді нысандар) қозғалысы фазаларын жеке кадрларға түсіріп, ретімен көрсетуден туатын кино өнерінің бір түрі. М у л ь т и п л и к а ц и я л ы қ к и н о* ісінің белгілі үш тәсілі бар: суреттер (графикалық мультипликация); қуыршақтар (көлемді мультипликация); жалпақ жұқа қуыршақтар (жазық пішінге салып қию) пайдаланылады. Алғаш суретке жан бітірген бельгиялық физик Ж.Плато (1832 ж.) (ҚҰЭ).

МУЛЬТИТІЗІМ з а т. *Тіркестірілген жазба мен тізімге алынған файлды біріктіруге негізделген ақпараттық жиым.* ≈ *М у л ь т и т і з і м* көрсету.

МУЛЬТМӘДЕНИ: мультмәдени білім. п е д. ж а ң а. *Көпұлтты мемлекетте ұлтаралық татулыққа үйрететін білім беру бағыты. М у л ь т м ә д е н и* білім әртүрлі этностық топтарға білім берудің тең мүмкіндігін жасауды көздейді («Егемен Қазақстан»).

МУЛЬТФИЛЬМ з а т. ө н е р. *Жас балаларға арналған суретті кино.* Еліміздің экрандарына «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» атты қазақтың тұңғыш *м у л ь т ф и л ь м і* шығарылды («Қазақст. мұғ.»). Егер де біздер қазақ тілді мектептерге өз қажетінше *м у л ь т ф и л ь м* бере алмайтын болсақ, онда балалар ағылшынша, орысша мәлімет алып, соның ырқында кете барады («Дала мен қала»). Күн санап экранда *м у л ь т ф и л ь м д е р* көп көрініп келеді («Лен. жас»).

МУЛЯЖ [франц. moulage] з а т. *Гипстен, балауыздан т. б. материалдардан жасалған заттың формасын дәл беретін бедер, нәрсенің көшірме суреті.* Көрнекі құрал ретінде бастың ұзына жармасының таблицасы мен бас сүйегінің *м у л я ж ы* пайдаланылады («Қазақст. мект.»). Гүлдердің, жемістердің қолдан жасалған *м у л я ж д а р ы ,* ғалымдардың еңбектеріне арналған таблицалар жинақталған («Қазақст. мект.»).

МУМИЕ з а т. ***Мумия*** (3). Соңғы жылдары Орта Азия тауларынан *м у м и е* шығатын жерлер анықталды (Т.Қожакеев, Сатира). Забайкалье тауында кездесетін *м у м и е* – браншун деп аталады (Білгенге маржан).

МУМИН [ар. مومن] з а т. д і н и. *Мұсылман, Құдайға сенуші діндар.* Құранда *м у м и н* сөзі бес рет айтылады. Ол діни сенімнің ішкі және имандық жақтарын паш етеді («Иман» журн.).

МУМИФИКАЦИЯ з а т. *Мумияға айналдырушылық.* Ерте заманғы мысырлықтар *м у м и ф и к а ц и я н ы* білген («Айқын»).

МУМИФИКАЦИЯЛА= е т. *Мумияға айналдыру, мумиялау.* Таяу Шығыстың кейбір елдерінде *м у м и ф и к а ц и я л а ғ ы ш* денелер табылған («Алматы ақшамы»).

МУМИЯ[1] з а т. **1.** *Өліктің бальзамдалып бүлінбей сақталған, қатып қалған денесі.* Саркофагта (табыттарда) бальзамдаған адамдар *м у м и я л а р ы* (мәйіттері) қойылған («Қаз. әдеб.»). *М у м и я л а р* ордасы, «Өлілер қаласында» зерттеу жүргізуге тура келеді (Т.Шаханов, Көгілдір.). **2.** а у ы с. *Көп қимылдамайтын, бір орнында отыра беретін не жалқау адам.*

МУМИЯ[2] з а т. *Минералдық қызғылт бояу, қызыл түстің бір түрі. М у м и я н ы* ыстауды Перу мен Мексиканың ежелгі тұрғындары

жақсы меңгерген (ҚҰЭ). *М у м и я н ы* темір тотығына басқа заттар қосу арқылы жасайды. Шаруашылық магазиндерінде *м у м и я н ы н* әртүрлі сорттары кездеседі (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Темір тотығының мөлшері 20–70 процент болса, онда оның түсі солғын қызыл болады, оны *м у м и я* деп атайды (Химия өнімдері). *М у м и я* – 20-70%-ы темірдің сусыз тотығынан тұратын, гипс пен алюмосиликаттарды қоспалар түрінде кіріктіретін минералдық бояулар не табиғи пигменттер; темірдің гидрототықтырын күйдіру нәтижесінде алынады (Қаз. тілі термин. Геология.). *М у м и я* – қызыл жоса, құрамында 20%-дан 70%-ға дейін темір (III) оксиді болатын қызыл табиғи темір оксидті пигмент (Қаз. тілі термин. Химия).

МУМИЯ[3] з а т. *Тау жыныстарының арасынан шығатын, дәрілік қасиеті бар май, табиғи қоспа.* Сынған жерге *м у м и я* жақса, сынық тез жазылады (Ауызекі).

МУМИЯДАЙ с ы н. *Мумия сияқты, қатып қалған.* Кір көрпеге өлместей боп оранып, отыр екен *м у м и я д а й* сазарып (Ө.Нұрғалиев, Соғыс).

МУМИЯЛА= е т. *Мәйітті бұзылудан сақталатындай етіп қатыру.* Скифтерде де жоғары дәрежелі адамдарды *м у м и я л а ғ а н* (Естімеген елде көп).

МУМИЯЛАН= е т. *Бальзамдалып қатырылу.* Соңғы саркофаг тұтастай алтыннан құйылған, ішінде перғауынның *м у м и я л а н ғ а н* денесі жатыр. Мумияның беті алтын бетпердемен қапталған. Саусақтарында – алтын сақиналар, мойнында – қосарланған алтын алқа (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Ғалымдар «әйелдің денесі бұл жерге біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда жерленген» деп табады. Әйелдің денесінің бұзылмаған себебі, жерленер алдында мұқият *м у м и я л а н ы п т ы.* Жай адамды кім мумиялаушы еді, демек, әйел – не патшаның әйелі, не қызы. Әйтеуір, аса қадірлі адам («Жас Алаш»).

МУМИЯЛАНУ *Мумиялан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мәйіттің бальзамдалып *м у м и я л а н у ы.*

МУМИЯЛАТ= е т. *Әртүрлі дәрі-дәрмек жағу арқылы өлген адамның мәйітін ұзақ уақытқа сақтату.* Біріншіден, ғалымдар Мәскеудегі Ленин кесенесінен арнайы мамандарды шақырып, әйелдің денесін қайта *м у м и я л а т қ а н,* мәйіттің дұрыс сақталуы үшін арнайы орынжай салдырған («Жас Алаш»).

МУМИЯЛАУ *Мумияла етістігінің қимыл атауы.* Ежелгі Египетте жоғары дәрежелі адамдарды және қасиетті деп танылған жануарларды *м у м и я л а у* кеңінен қолданылған (ҚҰЭ). Ғалымдар «әйелдің денесі бұл жерге біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда жерленген» деп табады. Әйелдің денесінің бұзылмаған себебі, жерленер алдында мұқият мумияланыпты. Жай адамды кім *м у м и я л а у ш ы* еді, демек, әйел – не патшаның әйелі, не қызы. Әйтеуір, аса қадірлі адам («Жас Алаш»).

МУНДИР [лат. mundus] з а т. *Азаматтық және әскери формалы салтанатты киім.* Тер сіңген, шаң басқан *м у н д и р л е р і н* асығыс шешіп, кейбірі салқын суға күмп-күмп түсіп те жатты (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). Жас кезінен сиынып келген патшасы, полковниктің сұрқия түсті *м у н д и р і н* киген, дөңгелек қызыл сақалды сарышегір адам екен (А.Нұрманов, Құлан.).

МУНДИРЛІ с ы н. *Мундирі бар, мундир киген.* Губернатор жазғы, жеңіл *м у н д и р л і* (Ә.Тәжібаев, Жартас). Бұл жерде де белгісі жоқ соғыстың, белгісі жоқ көк *м у н д и р л і* немістің (Ж.Қыдыров, Сәуір лебі).

МУНИЦИПАЛДЫҚ с ы н. *Муниципалға қатысты, соған тән. М у н и ц и п а л д ы қ* советтер қала реформасын қолға алды (Партия тарихы).

Муниципалдық қызмет. *Жергілікті өзін-өзі басқару органдарында тұрақты негізде өз өкілеттіктерін орындау жөніндегі кәсіптік қызмет. М у н и ц и п а л д ы қ қ ы з м е т т і ң* лауазымдарға қойылатын талаптары муниципалдық құрылымның жарғысымен айқындалады (ҚҰЭ).

МУНИЦИПАЛИЗАЦИЯЛА= е т. *Жерге, үй-жайға иелік құқығын жеке кісілерден еріксіз алып, оны жергілікті басқарма орындарына беру.* ≈ Жерді *м у н и ц и п а л и з а ц и я л а д ы.*

МУНИЦИПАЛИЗАЦИЯЛАУ *Муниципализацияла етістігінің қимыл атауы.* Меньшевиктер жерді *м у н и ц и п а л и з а ц и я л а у* бағдарламасын қорғады (Партия тарихы).

МУНИЦИПАЛИТЕТ [нем. Munizipalitat – өзін-өзі басқару] з а т. **1.** *Кейбір елдердегі сайланып қойылатын жергілікті (көбінесе қалалық) басқарма орны.* Патшалық Россияда қалалық думалар қалалардағы өзін-өзі басқару органдары *м у н и ц и п а л и т е т т е р* болды (Саяси сөздік). **2.** *Батыс Еуропа мен Американың кейбір елдеріндегі өзін-өзі басқарудың сайланбалы органы. М у н и ц и п а л и т е т* мэр, бургомистр т.б. басқаратын сайланбалы алқа мен шенеуніктік атқарушы аппараттан құралады (ҚҰЭ).

МУОЛ з а т. м е д. *Суда жақсы еритін корбалка иісті дәрі. М у о л* – қара бурыл сұйық дәрі (Ә.Әбішев, Мал снит.).

МУРАВА[1] з а т. м е х. *Лак тәрізді сыр.* Дүкенге *м у р а в а* түсті (Ауызекі).

МУРАВА[2] з а т. ә д е б. *Төрт тармақты шумақ қолданылатын өлең түрі. М у р а в а н ы ң* тармақтары дербес мағыналы болып, ішіндегі сөздер өзінше реттесіп келеді (Әдеб. термин. сөздігі).

МУРЕНА з а т. з о о л. *Жерорта теңізінде тіршілік ететін жыртқыш балық.* Әдеби деректерге қарағанда, римдіктер Жерорта теңізінде тіршілік ететін азулы жыртқыш *м у р е н а* балығын да писцина өсіріпті (Қ.Қайымов, Суасты.). Бір қызығы, олар *м у р е н а н ы* хауызда өсіріп қызықтау үшін емес, жазалы адамды азаптап, оның қиналғанын көзбен көру мақсатында ұстаған. (Қ.Қайымов, Суасты.).

МУРСАЛ [ар. مرسل] з а т. е с к і к і т. *Пайғамбар. М у р с а л д а р д ы ң* оғлы дүр қылма обал. Ұжмақ беріп тамұқты сатып алып, Жанымызға қылмайық үлкен залал (Жүсіп-Зылиха).

МУСАЛЛАМ: мусаллам болды. д і н и. *Көну, нану.* Мен, шырағым, сіздің сөзіңізге мүлдем *м у с а л л а м б о л д ы м* (Қаз. тілі диалек. сөз).

МУСКАРИН з а т. *Мухомордан (шыбын қырғыштан) алынатын улы зат. М у с к а р и н д і* сақтанып қолдану керек (Ауызекі).

МУСКАТ [франц. muscat, лат. muscus] з а т. **1.** *Жүзімнің жұпар иісті сорты.* Тәжірибе жүзімнің венгерлік *м у с к а т* сортына, алманың апорт сортына жасалды (К.Нұрмағамбетов, Микротыңайтқыштар). Жүзімнің *м у с к а т* түрінен десертті шараптан басқа асханалық шарап, аққайнар, шарап материадары, шырындар, шырынсулар өндіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Жүзімнің осы сортынан жасалған шарап.* Итбай ыдыс пен арақ қойған шкафтың ішін ашса, *м у с к а т* т. б. түрлі арақтың бөтелкелері лық толып тұр екен (С. Мұқанов, Ботагөз). *М у с к а т* құрамында 13-16% көлемдік спирт және 16-27 қант бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Мускат жаңғағы. т а м а қ. *Тіл үйіретін дәмі бар, хош иісті тропиктік өсімдік жемісі. М у с к а т ж а ң ғ а ғ ы н а н* эфир майы алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МУСКОВИТ з а т. г е о л. *Силикаттар класының қабатты типіне жататын минерал. М у с к о в и т* электр өнеркәсібінде, конденсаторлар жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология). Үгілуге ең берік минералдар болып кварц, *м у с к о в и т,* корунд саналады, кальциттің, қоңыр амфиболдың, тағы басқаларының үгілуге беріктігі біраз төменірек (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МУСКУЛ з а т. к і т а б и. *Малдың, жануардың бұлшық еті, қоң еті.* Малдың қоңдылығын сырттай қарап және *м у с к у л д а р ы* мен қыртыс майынан денесінің әр жерінен ұстап байқап анықтайды (Қазақст. етті молайту.). Барлық қозы еті селиз, *м у с к у л а л а р ы* жақсы жетілген (Қазақст. етті молайту.).

МУСКУС [лат. muscus] з а т *Бірқатар жануарлардың ұрық безінен алынатын иісі күшті зат.* Жануарлар *м у с к у с ы* арнайы бездерде түзілетін қоңыр циклды кетондар тобы болатындықтан, өзіндік ерекше иісі бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *М у с к у с* – құдыр текесінің арнайы безінен алынатын күрделі, құрамды, жұпар иісті зат (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Құдырдың етінен басқа, *м у с к у с* деп аталатын затты медицина мен парфюмерияда қолданады («Қаз. әдеб.»).

МУСЛИН [франц. mousseline] з а т. *Жеңіл жұмсақ мата.* Ауысым жұмысында киетін *м у с л и н* көйлегін бәрімізге таратып берді («Қазақст. әйелдері»).

МУСС з а т. т а м а қ. *Жеміс-жидек, шоколадтан жасалған тәтті тағам.* Балалар *м у с с* сұрап жеді (Ауызекі).

МУССАДАС [ар. مسدس] з а т. ә д е б. *Әр шумағы алты тармақтан құралған шығыс әдебиетінде кең тараған өлең түрі. М у с с а д а с* нақыл-өсиет өлеңдерде жиі қолданылады (Әдеб. термин. сөздігі). *М у с с а д а с* үлгісімен Науаи, әзірбайжан ақыны Вивади Молла, кейінірек өзбек ақыны Фуркат өлеңдер жазған (Әдеб. термин. сөздігі).

МУССОН [франц. mousson] з а т. г е о г р. *Жыл маусымына қарай өзінің бағытын өзгертіп тұратын, күшті теңіз желі; жер бетіне таяу тропосфераның төменгі қабатындағы ауа массаларының жыл мезгілдеріне қарай алмасатын маусымдық ағысы. М у с с о н н ы ң* пайда болуы құрлық пен теңіздің температурасының маусымдық айырмашылығына байланысты (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). *М у с с о н* атмосфераның жалпы айналымы жүйесінде маңызды орын алады және муссонды климат бар елдер экономикасының дамуына елеулі әсер етеді (ҚҰЭ). *М у с с о н н ы ң* пайда болуының басты себебі – құрлық пен мұхиттың біркелкі ысымауы (Қаз. тілі термин. Су.).

МУССОНДЫ: муссонды климат. г е о г р. *Жер шарындағы атмосфераның муссон айналымы болып тұратын өңіріне қатысты климат. М у с с о н д ы к л и м а т* – қысы құрғақ, жазы ылғалды, атмосфералық айналымы муссонға байланысты аймақтың климаты (География). *М у с с о н д ы к л и м а т қ а* құрғақ қыс пен ылғалды, жаңбырлы жаз тән. Муссонды климат оңтүстік және оңтүстік-шығыс Азияның, экваторлық Африканың тропиктік және субтропиктік белдемдерінде болады (ҚҰЭ).

МУССОНДЫҚ с ы н. *Муссонға қатысты, соған тән.* Оңтүстік-шығыс Азия өзендері жазғы *м у с с о н д ы қ* жаңбырмен молаяды (ҚСЭ).

Муссондық ағыстар. *Мұхит пен теңіздерде муссон желдерінің әсерінен пайда болатын су бетіндегі желдік ағыстар. М у с с о н д ы қ а ғ ы с* негізінен, Үнді мұхитының солтүстік бөлігінде (қыста Азиядан Африка мен Австралияға, жазда – керісінше): экваторлық белдеуде, Арабия түбегінде, Бенгал шығанағында, Сомали түбегінің жағалауында қалыптасқан (ҚҰЭ). *М у с с о н д ы қ а ғ ы с т а р* 100-200 м тереңдікке дейін таралады және муссон бағытын алмастырумен сипатталады. Үнді мұхитының терістігінде муссондық ағыстардың жылдамдығы 5-9 м/с-ке жетеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Муссондық жаңбыр. *Мұхиттан құрлыққа соғатын жазғы муссон кезеңінде жауатын жаңбыр. М у с с о н д ы қ ж а ң б ы р* әсіресе, жауын-шашын түгелдей дерлік муссондық жаңбыр болатын Үндістанға тән. Қоңыржай ендіктерде де арагідік жауып тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

МУССУРАНА з а т. з о о л. *Бразилия кірпісі.* Улы жыландардың тағы бір қас жауы – үлкен *м у с с у р а н а* («Лен. жас»).

МУСТАЖАБ [ар. مستجاب] с ы н. е с к і к і т. *Қабылданған, қабылданатын.* Мені наза қылмаңдар, тәңірден қорқыңдар, мазмұның *м у с т а ж а б* дүр дуалары (Жүсіп-Зылиха).

МУСТАНГ з а т. *Жабайы болып кеткен үй жылқысы.* Сауырына қамшы салдырмайтын *м у с т а н г т а р* жер тарпыпты (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

МУТАГЕН [лат. mutatio] з а т. б и о л. *Жасушаның генетикалық материалын бұзатын және мутациялық өзгерістердің пайда болуына ықпал ететін әртүрлі факторлар. М у т а г е н д е р д і ң* әсерінен клетканың, қала берді организмнің қалыпты тіршілік ету жағдайы бұзылады. Соның нәтижесінде мутацияның барлық типтері (гендік, хромосомалық, геномдық) көрінеді (ҚҰЭ).

МУТАГЕНЕЗ [лат. mutatio – өзгеру, грек. genesis – тегі, пайда болу] з а т. *Физикалық және химиялық мутагендердің көмегімен мутацияларды жасанды жолмен алу әдісі.* Селекцияда *м у т а г е н е з* жануарлардың, өсімдіктердің және микроорганизмдердің болашақтағы мутанттарын алуда пайдаланылады (ҚҰЭ).

МУТАНТ з а т. б и о л. *Мутациялау жолымен алынған жануар мен өсімдіктің жекеленген түрі. М у т а н т т а р* арасында көптеген жарамсыз өзгерістер де болады, сонымен қатар өте құнды жаңа формалар да туылады (Қ.Бақтыбаев, Атом). *М у т а н т т ы ң* басым көпшілігі бастапқы организмдерден әртүрлі құрылымдары мен функцияларының бұзылуымен әрі тіршілікке бейімділігінің төмендігімен ерекшеленеді (ҚҰЭ).

МУТАТОР з а т. *Электр тогын не тоқтатып, не қайта жаңартып тұратын аспап. М у т а т о р м е н* электр жүйесін түзеді (Ауызекі).

МУТАЦИЯ [лат. mutatio] з а т. б и о л. *Генотиптің өзгеруіне байланысты ағзада жаңа қасиеттің пайда болуы.* Организмдерде *м у т а ц и я* процесі үнемі жүріп отырады (Жалпы биология). Генетикалық аппараттың өзгеруіне байланысты *м у т а ц и я н ы ң*: геномдық, хромосомалық, гендік немесе нүкелік деген түрлері бар (ҚҰЭ).

МУТАЦИЯЛАН= е т. *Мутацияға айналу.* ≈ Ағзадағы *м у т а ц и я л а н ғ а н* өзгеріс.

МУТАЦИЯЛАНУ *Мутациялан етістігінің қимыл атауы.* Соңғы уақытқа дейін бұл сырқат тұқым қуалайтын аурулар қатарында саналса, гендік инженерияның жаңа жетістіктеріне қарағанда, ол экологияға байланысты гендердің *м у т а ц и я л а н у* нәтижесінде де пайда бола береді («Егемен Қазақстан»).

МУТАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Мутацияға қатысты, соған тән.* 20 ғасырда *м у т а ц и я л ы қ* өзгеріс пен *м у т а ц и я л ы қ* прцесс ғалымдардың назарын көбірек аудады («Білім және еңбек»). Эксперимент арқылы алынған өзгеріс *м у т а ц и я л ы қ* өзгергіштіктің табиғи процесі тәрізді түрліше болады (Биология).

МУФЕЛЬ [нем. Muffel] з а т. *Отқа төзімді материалдан не ыстыққа берік болаттан жасалған камера не қалпақ. М у ф е л ь д і* әртүрлі бұйымдарды танудан сақтау үшін пеште орналастырады (Қаз. тілі термин. Кен.). *М у ф е л ь г е* муфельді пеште қыздырылған әртүрлі бұйымдарды жанғыш өнімдердің әсерінен қорғау үшін орналастырады. Онда бұйым қабырғасы жұқа тұйық камера муфельдің ішінде қыздырылады (ҚҰЭ).

МУФЕЛЬДі: муфельді пеш. *Жалынмен қыздыратын электр пеші. М у ф е л ь д і п е ш т е* бұйымға жалын тікелей тимейді (Қаз. тілі термин. Кен.). *М у ф е л ь д і п е ш* металдарды термиялық, химия-термиялық өңдеуде және қыш өндірісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

МУФЛОН [франц. muflon] з а т. з о о л. *Таулы жерде болатын тағы қой, арқардың бір түрі. М у ф л о н д а р д ы ң* санының азаюына байланысты қазір олар қорғауға алынған («Егемен Қазақстан»). Қазіргі қой малының арғы тегі

м у ф л о н деп аталады (Ғалам ғажап.). *М у ф л о н д а р* таулы жерлерде тіршілік етеді. Жылдың жылы мезгілдерінде таудың биік жоталарында тіршілік етсе, салқын түсе тау етектеріне қарай түседі (ҚҰЭ).

МУФТА[1] [нем. Muffe] з а т. т е х. *Мәшинеңің мотор күшін артқы белтетікке қосатын жалғастыру тетігі; біліктерді, құбырларды, болат арқандар мен кабельдерді т.б. жалғастыруға арналған құрылғы.* Машинажасау өнеркәсібінде әртүрлі конструкциялы *м у ф т а л а р* өзара айналыс беретін ортақ осьті екі валды қосу үшін қолданылады (Сызу). Құбырларды өзара жалғастыратын *м у ф т а н ы ң* бір түрін фитинг деп атайды (ҚҰЭ). Коррозиядан қорғайтын *м у ф т а л а р* және машиналар мен механизмдердің айналдырушы қозғалыс пен айналдырушы моментті бір біліктен екіншісіне немесе біліктен онда орнатылған тетікке (мыс., шкив, тісті дөңгелек) беретін жетек муфталары сараланады (Қаз. тілі термин. Кен.).

МУФТА[2] [нем. Muffe] з а т. *Аң терісінен, елтіріден тігілетін қолғап орнына киетін әйелдер киімінің бір түрі.* Бір жас әйел бұрынғы ауылнайлардың киіз портфеліндей көкшіл сұр *м у ф т а с ы м е н* бетін көлеңкелеп, тоқтамастан өтіп кетті (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

МУФТАЛЫ с ы н. *Муфтасы бар.* М.Базарбаева жұмыс істейтін *м у ф т а л ы* арматура өнімдерін құрастыру цехы 1971 жылы бес жүз дана ғана *м у ф т а л ы* винтель шығарды (Береке бастауы).

МУФТИ [ар. مفتى] з а т. д і н и. *Шариғат мәселелері жөнінде билік айтушы діни оқымысты, мұсылман дінінің ең жоғарғы уәкілі.* Махамбет Орынборда Фатима ханымның әкесі Мұхаметжан *м у ф т и д і ң* үйінде тұрды (Ә.Әлімжанов, Махамбет). Имам ағзам осы үйден Уфа *м у ф т и і н е* елші де аттандырды (З.Шашкин, Шығ.). Шәмілді мәжіліс қазылары болып бес жылға *м у ф т и* сайлаған жұрттың бірлігі, жұртты ұйытып біріктерген жақсы молда (Ә.Бөкейханов, Шығ.)

МУФТИЛІК з а т. *Муфти болушылық, муфтиге қатыстылық; муфтидің атағы мен қызмет дәрежесі.* Бұл күнде *м у ф т и л і г і* жоқ мұсылмандарға жаңадан муфтилік ашуға жоба жасамақшы (М.Дулатов, Шығ.). Муфтияттың *м у ф т и л і г і н е* Гусейнов Мұхаммеджан деген тағайындалды (Х.Ақназаров, Таңд.).

МУФТИЯТ [ар. مفتية] з а т. *Мұсылман қауымдары бар аймақтарда шариғат жолын тұтынуға басшылық ететін діни мекеме.* Уфа *м у ф т и я т ы* мен облысқа деген шағымды жазатын кісі төменгі ауылда молда болып жүрген (Ж.Молдағалиев, Ислам.). Оны қазақтар Орынбор *м у ф т и я т ы* деп атады (Х.Ақназаров, Ислам.).

МУХАММАС з а т. ә д е б. *Орта Азия мен Таяу Шығыс елдері әдебиетінде кездесетін бес тармақтан тұратын өлең шумағы. М у х а м м а с* бұрыннан бар өлеңнің сөздеріне түсінік беру, мағынасын айқындау қызметін атқарады (Әдеб. термин. сөздігі).

МУХАМОР з а т. б и о л. *Шыбын қыратын улы саңырауқұлақ.* ≈ Шыбынға қарсы *м у х а м о р* қолдану.

МУШК з а т. к і т. *Хош иісті зат, мускус.* Иағфар мен Зағфранның гүлін ексін, Жетпіс бірге гауһардан қиндыл бітсін, *м у ш к і н і* өртеп бұ дүниа нақшының бәрі бітсін («Жұлдыз»).

МУШКЕТ [франц. mousquet] з а т. ә с к. к ө н е. *16 ғасырдың басында Испанияда жасалған, білтелі бекітпесі бар оқ ату қаруы. М у ш к е т т і ң* калибрі 20-23 мм болған (Қаз. тілі термин. Әскери.). Орыс саудагерлерінің әкеп сатқан *м у ш к е т е р і* мен оқ-дәрілері Сауран бекінісінің жауға берілмеуіне себепкер болды (І.Есенберлин, Жанталас).

МУШКЕТЕР [франц. mousquetaires] з а т. т а р. **1.** *Ерте кездегі (16-18 г.) мушкет асынған жаяуәскер.* ≈ *М у ш к е т е р л е р* жасақталды. **2.** *Король сарайында әскери қызмет атқарушы.* Король сарайындағы атты әскерде қызмет атқарушы да *м у ш к е т е р* атанған («Парасат»).

МУШМУЛА з а т. ө с. *Раушангүлділер тұқымдасына жататын субтропиктік тікенді бұта. М у ш м у л а н ы* қолдан мәдени өсімдік етіп өсіргенде тікені жойылады (К.Шәлекенова, Жеміс-жидек).

МУШТРА з а т. *Қатал, дөрекі, ұрып-соғуға негізделген тәрбие беру әдісі. М у ш т р а* дұрыс тәрбие бермейді (Ауызекі).

МҰҒАДА з а т. к ө н е. *Арман, тілек, өтініш.* Сағытты қыз ап қалды елден ерек, жас Сағыт тым сүйкімді болса керек. Ап қалды ажыратып көп балалардан, Қыз айтар мұғадасы болса керек (Бабалар сөзі//Жетім гөдек).

МҰҒАДАЛЫ с ы н. к ө н е. *Армандаған, көксеген.* Берейін алаша мен бұл асаны, Жеріңе *м ұ ғ а д а л ы* бұл жеткізер. (Бабалар сөзі// Жетім гөдек).

МҰҒАЙЫН [ар. معين] ү с т. ж е р г. *Дәл, анық; расында, шынында.* Таңертең, әлгіде, мазасыз оянғаны осыған көрінген екен ғой: *м ұ ғ а й ы н* сол (Б.Аманшин, Көкжар). Өзі де *м ұ ғ а й ы н* жоғалып кетті, біздің ауылдың маңдайына сыймады (Ү.Уайдин, Ендігісін айтп.). «Ақтың отын ақымақ сөндіре алмас» деген, Махамбет түбі бәрі бір ақталып шығады *м ұ ғ а й ы н* («Жұлдыз»).

МҰҒАЛ с ы н. *Жұмыр, доғал.* Оның *м ұ ғ а л* саусақтарының арасынан қан ағып, омырауына төгіле бастады (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Кешкісін *м ұ ғ а л* ошақта жанған әлсіз оттың ала-құла сәулесімен аз-кем мәслихат құрған (Е.Тұрысов, Қыран). Омырауың алшақ, төстігің аяққаптай кең, аяғың *м ұ ғ а л,* табаның жалпақ (С.Бақбергенов, Кентау).

МҰҒАЛАҚ с ы н. с ө й л. ***Мұғал***. Болдырып келе жатқан аттың алдынан әр кез келіп, тоқтап қалғандай *м ұ ғ а л а қ* тілі құрғыр шындықты айтты да, аржағын жеткізе алмай титықтап тұрды да қалды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

МҰҒАЛЛАҚ с ы н. к ө н е. *Мекенсіз, құпия.* Біресе кейбір қара шоғыр жерден үзіліп, Жұмарланып, көк аспанда *м ұ ғ а л л а қ* тіршілік еткендей (М.Әуезов, Шығ.). *М ұ ғ а л л а қ* бұл аспанды қылған Құдай, Олай болса еш нәрсе ойламаңдар (Бабалар сөзі).

МҰҒАЛЛАҚТАТТАУ з а т. ә д е б. *Жазба сөз түрінде айтысу.* Осылардың арасынан айтыстың дәл өзін ұстанған арабта *м ұ ғ а л л а қ т а т т а у д ы* тудырушылар бір алуан. Мысалы, арабта жәрмеңкелерге жиылған ақындардың айтысқан жарыс өлеңдері қағазға жазылып, көпшілік оқуына, сынауына қолайлы етіп, жәрмеңке ортасына ілініп қойылатын болған. Ол айтыс өлеңдерін арабтар деген (М.Әуезов, Таңд.).

МҰҒАЛИМА [ар.معلمة] з а т. е с к і к і т. *Мұғалім әйел.* – Болашақ жас инженері, – деді күліп *м ұ ғ а л и м а* (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *М ұ ғ а л и м а* Алуаш Күле қарап қарсы алды. Бала деген балбұлақ Бала көңіл кәусарлы (О.Шипин, Дастан.). Қарайтынбыз қанатты керуенге, Қарасуда жүргенде серуендеп, ...*М ұ ғ а л и м а* назары қара жолда, Алыс кеткен жолаушы көрінер деп (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰҒАЛІМ [ар. معلم] з а т. *Мектепте, басқа да кейбір орта оқу орындарында оқушыларға сабақ беретін оқытушы ұстаз, маман. М ұ ғ а л і м* Ыбырай сөзін ұғып қалды, Қалдырмай қай орынға алып барды. Өзінің баласындай о да күтті, Шәкірті болғандықтан Есжан алды (О.Шипин, Дастан.). Қапанның азырақ түзеле бастағаны бұл ауылға Қасен *м ұ ғ а л і м* болып келгеннен былай қарай еді (Б.Майлин, Шығ.). Осы нөмірде Зайсаннан жазған *м ұ ғ а л і м* Хаптасар Секеевтің хаты бойынша мұжықтар Қара Ертіс елінің тағы да бір қазағын қалай hәм не үшін өлтіргені басылып отыр (М.Дулатов, Шығ.). Бұдан артық қуантпас табыс кейде, Жарқ етті жанарыма таныс бейне. Апыр-ау, ол *м ұ ғ а л і м* емес пе еді?! Қосымша қойшы болып тағы істей ме?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұғалімдер бөлмесі. *Оқытушыларға арналған бөлме.* Ол: – Алаңға бара беріңдер, мен қазір барамын,– деді де, *м ұ ғ а л і м д е р б ө л м е с і н е* кіріп кетті (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Нұрқасым *м ұ ғ а л і м д е р б ө л м е с і н д е г і* өз орнына ұнжырғасы түсе жетті (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

Мұғалімдердің біліктілігін жетілдіру институты. *Мұғалімдер мен білім беру саласындағы басқа да қызметкердің кәсіби біліктілігін жетілдірумен айналысатын әдістемелік мекемелер. М ұ ғ а л і м д е р д і ң б і л і к т і л і г і н ж е т і л д і р у и н с т и т у т т а р ы* оқу жылының ішінде қысқа мерзімдік курстар, практикумдар, семинарлар, ал жазғы демалыс кезінде мұғалімдерге, мектеп және оқу орындарының басшыларына, мектепке дейінгі және мектептен тыс ұйымдардың қызметкерлеріне дәрістер, ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастырады (ҚҰЭ).

Мұғалім имиджі. *Мұғалімнің тәрбиеленушілер мен әріптестері, әлеуметтік орта алдындағы сыртқы бейнесі. М ұ ғ а л і м и м и д ж і н* көтерудің маңызы зор (Қаз. тілі термин. Педагогика).

МҰҒАЛІМДІК з а т. *Оқытушылық, ұстаздық.* – Дүниеде ең қадірлі, ең қымбат, ең шариф нәрсе осы *м ұ ғ а л і м д і к т е н* басқа не? («Абай»). Оған *м ұ ғ а л і м д і к к е* жан-тәнімен шын берілген немесе денсаулығы темірден жаралған адам болмаса шыдай алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалтылдап өмір сүрдім, қайтсем де өлмей, Талап қып оқу оқып, құр сенделмей, Одан соң *м ұ ғ а л і м д і к* анда-мұнда Тірліктің ол да түрі дәл сендердей (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Ыбырай тұр қатуланып көзін қадап, Сөйлеуге биден кейін етті талап. – Әзіргі іздегенім билік емес, Өзіме *м ұ ғ а л і м д і к* үйрет сабақ (О.Шипин, Дастан.).

МҰҒДАР [ар. مقدار] з а т. к ө н е. **1.** *Шама, мөлшер, уақыт.* Біз Президент сарайының алдына келгенде кешкі сағат бес *м ұ ғ д а р ы* еді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Арада бір ай *м ұ ғ д а р ы* өткенде әлгі сай табанындағы сіреу қардың әр жері үкіқоздене тесіліп, бушығады (А.Сейдімбеков, Серпер). **2.** *Мұрша, әл.* Сөйтсе, хатшекеңнің пісіп тұрған асқа қарауға *м ұ ғ д а р ы* болмайды-мыс (Д.Досжанов, Дария). Әке қабіріне барып топырағынан тәу етіп қайтуға да *м ұ ғ д а р ы* болмапты (Д.Досжанов, Жусан). – Не болды, қасқа-ау, айтсайшы! – деді Қоныс ентіге дем алып, сөйлеуге *м ұ ғ д а р ы* болмай жатқан қартты жұлқылап (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰҒДАРЛА= е т. *Шамалау, мөлшерлеу, болжау.* Көктем шыға Алматыға аттанбаққа жиналған Зарлық сапардың ендігі сәтін *м ұ ғ д а р л а п* жатпай, жол қамына шапшаң кірісті (О.Бөкеев, Қайдасың.). Тақбұзда қойдың жазып бар мен жоқты, *М ұ ғ д а р л а п* өлшеп қойдың аш пен тоқты. Тағдырына еш адам қарсы айтпас, Қанағат еттім шүкір аз бен көпті (Мәшhүр-Жүсіп, Шығ.). *М ұ ғ д а р л а п* жүріп өздері

тұрған жерге келіп аттан түсті (А.Смайлов, Тамыз).

МҰҒДАРЛАС[1] с ы н. *Шамалас, мөлшерлес, қарайлас.* Жас әлпеттері шамалас па қалай, отыздың жуан ішінде сияқты. Дене тұрықтары да *м ұ ғ д а р л а с,* орта бойлылардың ірісі (Ә.Әзиев, Оянған ар).

МҰҒДАРЛАС[2] *Шамаласу, мөлшерлесу, болжасу.* ≈ Жұрттың мүддесін *м ұ ғ д а р л а с т ы.*

МҰҒДАРЛАТ= е т. *Шамалаттыру, мөлшерлету, болжату.* Көктем шыға Алматыға аттанбаққа жиналған Зарлық сапардың ендігі сәтін *м ұ ғ д а р л а т п а й*-ақ, жол қамына шапшаң кірісті (О.Бөкеев, Қайдасың.).

МҰҒДАРЛАУ *Мұғдарла етістігінің қимыл атауы.* Жорамал, *м ұ ғ д а р л а у* бәрі де Рамазанның «Мұрагері мен тойынан» аспады (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

МҰҒДАРЛЫ с ы н. *Мөлшерлі, болжамды, жорамалды; діттеген.* Жылқының арты Тама тауына қарай өткен соң, алдына түс те, түстенетін *м ұ ғ д а р л ы* жерлерін өзің басқарып отыр (С.Талжанов, Ұлдай.).

Мұғдарлы жер. Жолбарыстай ыңыранып, Шаранаға былғанып, *М ұ ғ д а р л ы ж е р г е* жеткенде, Бала жерге түседі (Бабалар сөзі).

МҰҒДАРНАМА з а т. *Бір ұйымның жұмысына қатысты ережелер жинағы, устав.* Жаңа ұйымдасқан партияның өз *м ұ ғ д а р н а м а с ы* болуы тиіс («Жас Алаш»).

МҰҒДАРСЫЗ с ы н. *Мақсатсыз, болжамсыз; әрі-сәрі.* Өлі мен тірінің арасында жүрген *м ұ ғ д а р с ы з* жанға келесі көктем бүйырар ма екен? (Д.Досжанов, Жібек.). Күймемен Парижға да жетем жарқын, Дос қылам тілі, салты бөтен халқын, Ән-күйін өнегелеп Римнің де, Түсімде *м ұ ғ д а р с ы з* өтем бәлкім (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

МҰҒДАРЫНДА үс т. *Шамасында, мөлшерінде.* Сауатсыздықты жою мектебі соңғы бір-екі айдың *м ұ ғ д а р ы н д а* ғана жұмысын тәуір істей бастады (Колхозшы). Сәби ай-жайға қараған жоқ, сүт пісірім *м ұ ғ д а р ы н д а* дүние салды (Ж.Алтайбаев, Ұят.).

МҰҒДАРЫНША үс т. *Әліне қарай, шамасы келгенше.* Әрқайсысы өз *м ұ ғ д а р ы н ш а* әзілоспақтар айтады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

МҰҒЖИЗА [ар. معجزة] з а т. д і н и. *Табиғат заңдылығынан тыс, адам мүмкіндігінен жоғары, уақыт пен мекенге тәуелсіз жүзеге асатын Алланың пайғамбарларға берген кереметі. М ұ ғ ж и з а н ы ң* негізгі белгілері – ол пайғамбарлардың қалауымен, Құдайдың құдіретімен орындалады (ҚҰЭ). Бұл суретте Ғайсаның пайғамбарлығы, кейін көрген ғажайыптары, жарымжанарды жазған *м ұ ғ ж и д а л а р ы* және өзінің дарға асылуы да баяндалады (М.Әуезов, Таңд.).

МҰҒЖИЗАТ [ар. معجزات] з а т. д і н и. ***Мұғжиза.*** Темір біткен толқыды еріп майдай, Бұл ұстаның ұйқысын ашты шайдай. *М ұ ғ ж и з а т т ы ң* алғашқы бастағаны – Толып туған он төрттен толған айдай (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МҰҒЖЫЗА з а т. е с к і к і т ***Мұғжиза.*** «Көрсет, – деп, – *м ұ ғ ж ы з а ң д ы* онда маған, Болмаса бағынбаймын сеніп саған. Көрместен кереметіңді дінім бұзсам, Бетіме күлкі болып күйе жағам (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МҰҒЫР с ы н. ж е р г. *Ең жоғарғы, ең биік.* Жаңағы шинелді тапал төбенің *м ұ ғ ы р* биігіне шығып алды да, қолын алай-бұлай сермеп, сөйлей берді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

МҰДАРРИС [ар. مدرس] з а т. е с к і к і т. *Медреседе сабақ беруші, оқытушы.* Құрметті *м ұ д а р р и с т і ң* сөзіне қарағанда, Әлішер адам пікірінің барлық тарауын жақсы меңгерген (Айбек, Науаи).

МҰДДАҒА [ар. مدعى] з а т. е с к і к і т. *Талап, тілек.* Өзіне қалды нәубет Пайғамбардың Біреуін сенімге алмай ол төрт жардың. Ұстады Расулдың басын сертке, Жол болып *м ұ д д а ғ а с ы* пейілі тардың (Бабалар сөзі). Баса кірдің, шырағым, Есімдердің ордасын. Айтатұғын көңілінде, Бір *м ұ д д а ғ а ң* болмасын? (Бабалар сөзі). Бар екен ақылы көп бір қарт адам, Ақылдың шын жолына ұрған қадам. Бармаққа бір шәһарға талап етті, Бітсін деп көңілімдегі бар *м ұ д д а ғ а м* (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

МҰДДҰҒА з а т. е с к і к і т. ***Мұддаға.*** Түктіаяқтан артық болмаса, кем болмаған балапанға көңілі толып, Сәтемірдің *м ұ д д ұ ғ а с ы* бітті (Едіге).

МҰДИР [ар. مدير] з а т. е с к і к і т. *Мүдір, басқарушы, меңгеруші, директор.* Ортаншы інім Насиқожа ұстаз, қазақ орта мектебінің *м ұ д и р і* (Ә.Әбіжұлы, Саржан).

МҰЖҒЫЛА= е т. *Мұжи тұсу, көп мұжу.* Майда талдың жас бұтағын *м ұ ж ғ ы л а п,* тістерінің қышуын қандырады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

МҰЖҒЫЛАУ *Мұжғыла етістігінің қимыл атауы.* Сүйекті *м ұ ж ғ ы л а у м е н* болды (Ауызекі).

МҰЖТИ= е т. с ө й л. *Мыж-мыж болу, мыжылу.* Кейбіреулері *м ұ ж т и ғ а н,* жыртық, кір-кір карта мен тақтайға жонып жасаған дойбы ойнасып отырды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

МҰЖУ *Мұжы етістігінің қимыл атауы.* – Баянжан қазының қабырғасын *м ұ ж у д ы* жарататын, босатып бер, – деді (А.Лекеров, Қырдағы.). Бірер шал бар, олар ет жеп, бас *м ұ ж у д а н* артылар емес (Д.Досжанов, Зауал).

МҰЖЫ= е т. **1.** *Сүйектің етін тазарта жеу, қажау, кеміру.* Қозының үйден шыққан мойнын *м ұ ж ы п,* Жетімнің қорлығына кетті

қызып. Мұжыған омыртқаны оған берді, қораның төр жағына отырғызып (С. Керімбеков, Өлеңд.). Үйленбеген жігіт пен қыз сүйектің етін тазалап *м ұ ж ы с а*, сүйген жарлары сұлу болады (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). **2.** *Күн күйдіріп, жел қатып, тоздыру, үгіту.* Күн мен жел *м ұ ж ы п* тастаған қоңыр таулардың ортасында шағын шаһар жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Жел *м ұ ж ы п*, жауын шайып, алқындысы ғана қалған бір кездегі ескі таулардың орны екені көрініп тұр (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Бұл өрт *м ұ ж ы п*, ортасына түскен қораның шатыры еді (Ә.Нұршайықов, Батыр). **3.** а у ы с. *Құлақтың құрт етін жегідей жеу, іштей тауысу.* Бұл сөз жүрегін манадан бері іштей *м ұ ж ы г а н* ойларының запыраны еді (Қ.Исабаев, Ажал.). Оның әкесін Есхан дайым *м ұ ж ы п*, мазасын кетіріп жүр (Т.Нұртазин, Адам.).

МҰЖЫҒЫРЛАУ с ы н. с ө й л. *Қартайыңқыраған.* Қос киіз үйдің аралығында Хакиманың әкесі *м ұ ж ы г ы р л а у* домалақ пен шешесі Ұрқия ойып отыр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбрай).

МҰЖЫҚ[1] [ор. мужик] з а т. **1.** *Патшалық Ресей тұсындағы қарашекпен орыс шаруасы.* Тарланып жылдан-жылға жер-суымыз, соның бәрі кетті *м ұ ж ы қ т ы ң* қаласына (М.Дулатов, Шығ). Көрші *м ұ ж ы қ т а р* жау болып талтүсте талады, өлтірді, адамын байлап, малын айдап әкетті («Абай»). Қазақ пайдасындағы жерден көп жер *м ұ ж ы қ* пайдасына кетті (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Ойласа ол бір күнді ойға тізіп, Бірыңғай тұрған екен қалың бұзық; Арманы тілегімен бір болыпты, Қаптаған қырда қазақ, ойда *м ұ ж ы қ* (О.Шипин, Дастан.). **2.** с ө й л. ***Еркек*** *(бұл жерде ер мінезді әйел туралы айтылады).* Жақсы әйелді Еркекке ұқсас атайды. Кей еркекті Қыз мінез деп мақтайды. Кей пірадар Әйелденіп қылмиып, Кей бикештер *М ұ ж ы қ* болып қатайды (К.Салықов, Жезкиік).

МҰЖЫҚ[2] с ы н. **1.** *Шеті мұжылған, кемірілген; тозған.* Маңғыстау деген мыж-мыж *м ұ ж ы қ* таулар мен сортаң дала боп ұялап қалған (Ф.Оңғарсынова, Биіктік).– Асықтың бәрі *м ұ ж ы қ*,– деп, өзімен-өзі сөйлесіп отыр (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). **2.** *Мұжыл, моқал, тұқыл.* Бір буынды *м ұ ж ы қ* саусақтары тасбақаның аяқтарындай (А.Жұмаділдин, Сең.). Ипырмау, мен не қылдым жақыныма, Жақыным бір көнбеді ақылыма. Жатқанда абақтыға бір келмеді, *М ұ ж ы қ* қол батты ма екен тұқымына (ХХ ғ. қаз. ақын.).

МҰЖЫҚТАН= е т. ж е р г. *Орыс мұжығына ұқсау.* Қаражан, сен *м ұ ж ы қ т а н б а*, менің айтқанымды істе (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰЖЫҚСЫН= е т. *Мұжық*[1] *деп санау, мұжыққа жатқызу.* Әлде мені *м ұ ж ы қ с ы н ы п*, қорсынып, қорашсынып отырмысың (Д.Досжанов, Жусан.). О, маубас, саған не жоқ деп, Шұнақ оған *м ұ ж ы қ с ы н а* менсінбей сөйледі (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

МҰЖЫҚША үс т. *Мұжыққа ұқсап, мұжық сияқтанып.* Көшпелі қазаққа *м ұ ж ы қ ш а*, мұжықпен бірдей жер береміз деп еді, қазақ шырғаға түскен құстай сұранып, топылдап өз еркімен мұжық болып жер алып жатыр (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

МҰЖЫЛ= е т. **1.** *Сүйек етінің желінуі, қажалып кемірілуі. М ұ ж ы л м а г а н* сүйекке толы қаңылтыр табақты маған ұстата берді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тұмсығымен жуындыны қағып-қағып жіберіп еді, ішінен жартылай *м ұ ж ы л г а н* сүйек шықты (Р.Сейсенбаев, Аңсау). **2.** *Бір нәрсенің қажалып тозуы, жемірілуі.* Қарсы алдымызда керіліп жатқан *м ұ ж ы л г а н* Қаратау талай дәуірдің куәсі сияқты (Б.Қожабеков,Көктөбе). Қартаяды, таулар да Қыр арқасы *м ұ ж ы л ы п* (С.Мәуленов, Найзағай). Әбден *м ұ ж ы л г а н* кішкене қарындашпен кейбір сөздердің астын сызды (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **3.** а у ы с. *Іштей тауысылу.* «Сол бірдеңе деп ашу шақырса, біз не дейміз», – деп, көп ойланып қатты *м ұ ж ы л ы п* отырған-ды (С.Бақбергенов, Кентау).

МҰЖЫЛТ= е т. *Қарапайымдандыру, мәнін кетіру, доғалдандыру.* Бұл, қайта жастық, өткір сезімді, құмарлықты тым *м ұ ж ы л т ы п*, доғалдандырып тұр (С.Қирабаев, Октябрь.).

МҰЖЫЛУ *Мұжыл етістігінің қимыл атауы; қажалу, үгілу, желіну.* 12 жастан асқан жылқының жасын үстіңгі күрек тістеріндегі бедерінің *м ұ ж ы л у* түріне қарай ажыратады (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

МҰЖЫНДЫ з а т. *Тозған, мыж-мыж болған зат.* Кітапхананың көп оқылатын, *м ұ ж ы н д ы* боп кірленген кітаптарындай емес (М.Сәрсекеев, Жетінші.).//*Мұжылып тасталған сүйек.* Біреудің қолында омыртқа, пышаққа ілінетін *м ұ ж ы н д ы с ы* болмаса да, қолынан тастамайды (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

МҰЖЫҢҚЫРА= е т. *Сәл-пәл мұжи түсу.* Сірә, ескі қабірлер ұмыт бола бастаған көне елестерді есіне көбірек тізіп, *м ұ ж ы ң қ ы р а п* жіберсе керек (М.Сәрсекеев, Туған жер).

МҰЖЫС= е т. *Сүйектің етін қажап бірлесе жеу.* Арман орнап көңілге *м ұ ж ы с а* да күнде етін, Қозы болмай өмірге, кегі қайтып жүретін (А.Шамкенов, Сағат).

МҰЖЫСУ *Мұжыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сүйек *м ұ ж ы с у*.

МҰЖЫТ= е т. *Сүйектің етін жегізу.* Төредей сыйлап, қонақ қос жігітті, Ата салт – табақ тартты, бас *м ұ ж ы т т ы* (М.Әлімбаев, Көңіл.).

МҰЖЫТУ *Мұжыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сүйекті *м ұ ж ы т у.*

МҰЗ з а т. **1.** *Аяздың әсерінен қатып қалған су; судың қатты күйі.* Пайда болу түрі бойынша атмосфералық *м ұ з* (қар, қырау, қиыршық мұз, бұршақ), су мұзы (қабыршақ мұз, қатқан мұз, су ішіндегі мұз) жер асты мұзы және құздағы мұз болып сараланады (Қаз. тілі термин. Су.). Жер бетіне бітпеген Бұл секілді құз дара. Жазы-қысы бұлт пенен, Жатады тек *м ұ з* ғана (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Елді судай сапырған, Белшесінен батырған, Шілдеде *м ұ з д ы* қатырған, Толыны төгіп шайқаған Берілді тізгін лаңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Өкпе-реніш, қайғы-қасірет, ауыртпалықтың көңілдегі ізі.* Қайғының Мария тартты қатты сызын, Болмады ерітер жан іште *м ұ з ы н.* Жылаумен ұйқы көрмей таңды атырып, Шақырды қоңырау қағып жалшы қызын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Планетаның көші-қоны түзеліп, Жүректердің тоңы жібіп, *м ұ з ы* еріп, Жер бетінде күндердің бір күнінде Дүниеде біткен кезде біз өліп, (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қолдан жасап көңілді, Кеудемізге *м ұ з* артып, Жүрдік солай өмірді Алданышпен ұзартып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ақ қар, көк мұз. *Қақаған қыс мезгілі, суық кез.* Ол *а қ қ а р, к ө к м ұ з д а* туды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қазақы жылқы қысы-жазы өз аяғымен жайылып, не *а қ қ а р, к ө к м ұ з д а* да тебінімен жанын сақтаған (М.Ермеков, Тарту).

Жүрегі мұз болды. *Өмірден торығып, жабықты.* Өлсем орным қара жер, сыз болмай ма? Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма? Махаббат, ғадауатпен майдандасқан, Қайран менің *ж ү р е г і м м ұ з б о л м а й* ма? (Абай, Тол. жин.). Сөйтсе де, шақырасың тағы алысқа, Дейсің де қайран өлең: «қалам ұста!» Ой, дос-ай! Сені тыңдар заман бар ма? *М ұ з б о л ғ а н* жұрт *ж ү р е г і* мына тұста (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көкше [көк] мұз. *Қалың, сіресе қатқан жалтыр мұз.* Екі-екіден бөлінген олар тереңдігі жеті құлаш жердегі қара суға жақын келді де, *к ө к ш е м ұ з д ы* күрс-күрс оя бастады («Лен. жас»). Шанаңды тартып алып, Кетіп ем, жылатып ем, Кей-кейде қатуланып *К ө к м ұ з ғ а* құлатып ем (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бәрінің құяр жері Балхаш көлі Өзендер үлкен-үлкен басын қосқан. Көз жетпес *к ө к м ұ з д а р ы* ызғар есті, Күн мен Ай, Шолпан жұлдыз сәуле түсті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кірпігіне мұз қатты. *Үскірік аязда сапар шекті, қиындыққа төзді.* Тарығып келген қарттарға, Қайғырып жаны ашыған. Қабағынан қар жауды, *К і р п і г і н е м ұ з қ а т т ы* (Жамбыл, Сұраншы батыр).

Қар [мұз] төсеніп, мұз [қар] жастанды. *Үнемі бейнет шекті, қиыншылыққа төзді.* Ол сонымен бірге *қ а р т ө с е н і п, м ұ з ж а с т а н ы п,* жар құлағы жастыққа тимей жүрген шопандар емес пе? (Ғ.Сармұрзин, Мейірім.). Жүрсем де *м ұ з т ө с е н і п, қ а р ж а с т а н ы п,* Туған ел сені есімнен тастармын ба? (Б.Ысқақов, Москва.). *Қ а р ж а с т а н ы п, м ұ з т ө с е п,* Адамдықтың, елдіктің Қамын жейтін күн туды, – Деген даусы батырдың Елден-елге тарады, Қару-құрал сайланып, Белдеуде аттар жарады (О.Шипин, Дастан.).

Мұз алаңы. *Теңіз мұзының көлденеңі 20 м-ден асатын кез келген, едәуір жазық болып келетін кесегі. М ұ з а л а ң ы* тегіс мұздың біртіндеп қатып ұлғаюынан немесе түрлі мұз кесектерінің бір-біріне кірігіп қатуынан, сонымен бірге жағаға жабысып қатқан мұздың ірі бөліктерге бөлшектеліп, соңынан ашық теңізге шығарылуынан пайда болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұз арқалап, күл төкті. *Бар қиыншылықты көтерді, бейнетіне көнді.* Келіп үйге кірерсің, Шын қорлықты көрерсің. *М ұ з а р қ а л а п, к ү л т ө г і п,* Амалың жоқ көнерсің («Жұлдыз»).

Мұз ауру. ж е р г. *Күзгі мұздақ кезінде жылқыда болатын ауру, індет.* Мұздақ шөп жылқыны *м ұ з а у р у ғ а* шалдықтырады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Мұзға отырғызып кетті. *Жер соқтырып кетті, алдады.* Өзін алдап, *м ұ з ғ а о т ы р ғ ы з ы п к е т к е н* сияқты көрініп Тасболат тіпті ашулана бастады (Т.Ахтанов, Боран). – Тағы бір сұрақ: Бір ауылды *м ұ з ғ а о т ы р ғ ы з ы п к е т к е н* Жаппар неге таңертең қаннен қаперсіз сол ауылдан шыға келеді? (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

Мұз дәуірі. *Жер бетін түгел мұз басқан кез.* Олар *м ұ з д ә у і р і н і ң* ызғарлы жағдайында үңгірлерді мекендеп, онда үнемі от жағып отыратын болған (Жалпы биология).

Мұз жүрек. п о э т. а) *Жібімейтін, тас жүрек.* Баладан айырылған трагедиядан кейін аспаннан қан жауып жатса да, мізбақпас, *м ұ з ж ү р е к* болып алған (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). ә) *Суыған, өмірден торыққан.* Өлі бойға жан жүгірді, қайратым құрыш болды, нан. *М ұ з ж ү р е г і м* май сықылды, Еріп, от боп күйді жан (Абай, Тол. жин.).

Мұз көшкіні. а) *Мұздықтың тік кертпіштері бар телімі.* Мұздық бұл телімде *м ұ з к ө ш к і н і н д е* қозғалысын тездетіп, көлденең жарықтары бар ірі кесектерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ә) *Бет жағын көптеген жарықшақтар тілімдеп, мұз сеңдеріне бөлшектеген мұздық телімі. М ұ з к ө ш к і н і* мұз табанының ұзына бойындағы күрт шығыңқы, кертпешті тұстарында қалыптасады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұз қара көк. *Тіптен, мүлде; тегіс.* Біз әрине, түк білмейміз деп *м ұ з қ а р а к ө к* атандық (З.Ақышев, Ақбел.). – Саған қастық ойласам бар ғой, – деді Асайын *м ұ з қ а р а к ө к* сілкініп, – балаларымның өлігіне отырайын (С.Омаров, Күншуақ).

Мұз қара көк болды. *Аурудан жазылды, айықты.* Ауру-сырқаудан аман болып, *м ұ з қ а р а к ө к б о л ғ а н ғ а* не жетсін (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Мұз қату. а) *Өзенде, суқоймада жылжымайтын мұз қабатының түзілуі.* ә) *Өзенде, суқоймада жылжымайтын мұз қабаты байқалатын кезең. М ұ з қ а т у д ы ң* ұзақтығы мен қалыңдығы суқойманың температуралық режиміне, ерекшеліктеріне, қар жамылғысының қалыңдығына байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұз қату айы. э т н. *Маңайдан ат, арқан тазарып, ел қыс қамын ойлап, қазан айын күтіп алатын шақ.* Осы мерзімді халқымыз «бие ағытылып, сірге жияр» айы, *м ұ з д ы ң қ а т у а й ы* деген сияқты атаулармен атайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

Мұз мұхит. с ө й л. ***Мұзды мұхит***. Қарлы дуан белінде, *М ұ з м ұ х и т т ы ң* сеңінде, Қара теңіз көлінде, Жүр дейді елдің шенінде (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ішіне мұз қатты. *Көңілі қалды, түңілді.* Рахима өңі қашып, *і ш і н е м ұ з қ а т қ а н н а н* әрмен жібімей қойды (А.Байтанаев, Қансонар).

Ішіндегі мұзы еріді. *Көңілі жібіді.* Жер жүзі рахметіңмен балқыса да, *Е р і м е с* сонда менің *і ш т е м ұ з ы м.* Сандуғаш, әншіл құстар сайраса да, Сары маса маза бермес маған ызың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МҰЗАЙДЫН з а т. *Сырғанақ тебу үшін арнайы жасалған алаң; мұзойнақ. М ұ з а й д ы н ы н д а* коньки спортынан әртүрлі жарыстар, шайбалы, допты хоккей ойындары өткізілді (ҚСЭ). Алматы *м ұ з а й д ы н ы* – бұрынғы Медеу жайлауы, Борлы онда болмауы, Қарағайлы орманы (К.Әміров, Өлеңд.). Медеу – күллі әлемге аты әйгілі *м ұ з а й д ы н,* Ақ айдында, төменде жарқырайды жүзі айдың (Қ.Толыбаев, Шынар). Атақты да сүйікмді, Медеудегі *м ұ з а й д ы н.* Мен соңыма біртүрлі, Қарай-қарай ұзаймын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МҰЗАҚТА= е т. с ө й л. *Мұзға айналу.* Ол кірпігін *м ұ з а қ т а п* ұстаған қанның арасынан көзін сығырайтып, күннің түріне қарағанда күн түрі лай еді (І.Жансүгіров, Әңгім.).

МҰЗАҚТАН=ет. *Мұзға айналу, мұздану.* Қораның асты *м ұ з а қ т а н ы п,* сиырлар тоңға жатып қалыпты (І.Жансүгіров, Әңгім.).

МҰЗАРТ з а т. *Таудың мұз қатқан шыңы; мұз тау.* Жоңғар ордасының сірге жияр соңғы ханы Дабашы аздаған қолмен *м ұ з а р т* асып, Қашқарияға қашқан екен (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Шаршады ма ұзақ түн, Маужырады шыдамай, Ар жағына *м ұ з а р т т ы ң* Ақырындап құлады ай (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шын мәнінде, ұлы ақын мұзбалақтар ғана мекен ететін *м ұ з а р т қ а* жұлдызды жол тартып, жалындап өткен жырдың марқасы еді (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰЗАРТТЫ с ы н. *Мұзарт басқан, мұзарты бар.* Көкке өрлеген қия-қия құздар, көк *м ұ з а р т т ы* шыңдар (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты).

МҰЗБАЛАҚ[1] з а т. **1.** с а я т. *Бес жасар алғыр, қыран бүркіт.* Алғыр болғанда өзіңіз айтқан биік таудың *м ұ з б а л а қ* қыраны тәрізді алғырсыз (С.Бақбергенов, Менің досым). Ақиқат, бүркіт *м ұ з б а л а қ*, Қаңтарда қара желге ұшар, Қабақтан түспей қырауы (Үш ғасыр.). **2.** а у ы с. *Қыран бүркіт сияқты алғыр, өткір, батыл (адам туралы).* Аққудай мұнда қыздар ақ, Тоймайды көзің жүз қарап. *М ұ з б а л а қ* болсаң, білесің, ілесің, болсаң мұзбалақ (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көздерін саған қыз қадап Тұратын шаттық түрінде. Дауылға құштар *м ұ з б а л а қ* Жағдайың қалай бүгінде (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Айтқанымен жүз қабат, Ақжем болып шеңгелі, абақтыда *м ұ з б а л а қ* (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰЗБАЛАҚ[2] зат. *Қыстығүні түнде жүретін балықшы, күзетші.*

МҰЗБАЛАҚТАЙ с ы н. *Мұзбалақ сияқты, мұзбалақ тәрізді.* Кекке толы жүрегі, *М ұ з б а л а қ т а й* түледі. Ағытылды бойында Өр қайраттың тиегі (О.Шипин, Дастан).

МҰЗБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Шортан тұқымдастарға жататын балық. М ұ з б а л ы қ* мұхиттың антарктикалық аймағында тіршілік етеді. Қаны түссіз, массасы 60-450 г. Еті жұмсақ әрі дәмді. Көптеген тағамдар әзірлеуге болады (Қаз. тілі термин. Биология).

МҰЗБАСУ з а т. *Жер бетінің мұз бен мұз шоғырымен көмкерілуі.* Жер тарихында талай-талай *м ұ з б а с у л а р* болып өткен (Қаз. тілі термин. Геология). *М ұ з б а с у* – мұздық кезеңде құрлыққа мұздықтардың түсуі, табиғи мұздың барлық түрінің жинақталу процесі (Қаз. тілі термин. Су.). *М ұ з б а с у ғ а* гидросфера мен литосфераның жоғарғы бөлігіндегі

мұздықтар, ұзақ жылдар жатқан қар, су беті, жер асты, қайраңдық мұздар, мұхиттардың ықпа мұздары жатады (ҚҰЭ). Антропоген кезеңінде тау жыныстарының жоғарғы қат-қабатын тоңазытқан зор *м ұ з б а с у л а р* болғаны белгілі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Мұзбасу циклі. г е о г р. *Климаттың өзгеруімен мұзбасудың пайда болуы. М ұ з б а с у ц и к л і* жербетілік, теңіздік, жерастылық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

МҰЗБҰРҒЫ з а т. *Мұзды бұрғылап оятын құрал, мұзжарғыш.* Мұзды *м ұ з б ұ р ғ ы м е н* ойды (Ауызекі).

МҰЗҒАЛАҚ з а т. ж е р г. ***Көктайғақ.*** *М ұ з ғ а л а қ т ы ң* бетін аулақ қылсын де. Мұзғалақ болды дегенше, мал іш тастады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰЗДА= е т. **1.** *Тоңу, жаурау, қалшылдау.* Оқушылардың суық мектептен *м ұ з д а п*, оқуға қатыса алмай қалған күндері көп болды (Қызыл жұлдыз). Деді қария күрсініп, Мына хабар ызғарын Сезіп, бойым түршігіп, Өз-өзімнен *м ұ з д а д ы м* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Кісенінен шыға алмай шынжыр – айдың, Қабақ шіркін салыңқы – Түнжыраймын. Денем *м ұ з д а п*, Тұлыпқа оранамын, Ұйқы басып содан соң маужыраймын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қырау түскен көл табаны суық тартты. Бала денесі *м ұ з д а п* тоңайын деді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). **2.** *Суу, салқындау.* Қыс деген әбілет келгенде күннің күші азайып, ауырғандай болып әлсірейді. Дүниедегі нәрселердің бәрі қысылады, *м ұ з д а й д ы*, қатады, түсі қашып, өлік сияқты жатады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Безгек ұстағанда адамның аяқ-қолы сырқырап, тамырлары тартып, денесі *м ұ з д а й д ы*, қалшылдап тоңып, басы ауырады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Жарайды, келдің, кәне, жайнаң қақшы, Бойдағы *м ұ з д а п* қалған қанды ойнатшы! Келдің сен, шақырғанға тілімді алып, Ақынды сыйлағаның қандай жақсы! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Көңілі қалу, ренжу.* Виталийдің маған деген сезімі өте ақ шығар деп ойлайтын едім. Осы бір қылығынан кейін ішім *м ұ з д а й* бастады (Ж.Молдағалиев, Айналайын).

Бойы мұздады. *Көңілі су сепкендей басылды, жабығып-жабырқады; жайсыз хабар естіп бойы, тұршікті.* Бір хабар жетіп келді жедел тығыз, *Б о й м ұ з д а п,* жүрек сыздап құбылдық біз. Әліби, табытыңды иыққа сап, Егілмей біз келеміз басып нығыз (О.Шипин, Дастан.).

Көңілі [жүрегі] мұздады. *Тұнжырады, құлазыды, торығып, жабырқады.* Тағы *к ө ң і л і м м ұ з д а й д ы* тұрпатымнан, Қыз ұрғандай бетімнен тыржың етіп, Тағы көңілім тасиды келе жатып, Қыз көрінсе қойсам деп жымың етіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шын сүйсең бір келер ең іздеп мені, Сен іздеп келмеген соң, біз де өкпелі. Армандай алыстадың ақырындап, Қалғандай *к ө ң і л і м н і ң м ұ з д а п* көлі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Түнде шаттық, Көргендей күндіз қайғы, Бір өртеніп *ж ү р е г і м*, Бір *м ұ з д а й д ы*. Біреуі – алғыр Шаруаның шадын қаққан, Бірі – жалқау, Төсектен тұрғызбайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бұл оқыс сөзден Мақпалдың *ж ү р е г і м ұ з д а п* жүре берді (Ж.Молдағалиев, Айналайын).

МҰЗДАЙ[1] с ы н. *Тастай, сап-салқын.* Үшеуі отырып, *м ұ з д а й* салқын көжеден ішіп алып, жан шақырды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Жыласаң шошып оянған, *Мұздай* бесік таянған Анаңнан жақын кім болар. (Майлықожа, Нақыл). Буырқанып, бұрсанып, *М ұ з д а й* темір құрсанып, Алып келді шұбарды, Мойнына тағып тұмарды (Алпамыс). Мәңгі *м ұ з д а й* нөсерге ерімеген, Сөйлеспейді Ол бүгін меніменен. Даусын алып бауырымның қалдың ба деп, Тілдесемін Неваның желіменен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жүрегі мұздай. *Суық, салқынқанды, көңілі қалған, торыққан.* «Кетші» деп айтар ұл едім, Шаруасы болса бұл менде, Қыздарға *м ұ з д а й ж ү р е г і м*, Енді-енді жібіп жүргенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жүрегі тас, қаны мұздай. *Мейірімсіз, қайырымы жоқ, қатал, қатыгез адам туралы.* Болды ол алға тартар арымыздай, Болды ол аппақ адал жанымыздай. Кім оған тебіренбес, күңіренбес, Болмаса *ж ү р е г і т а с, қ а н ы м ұ з д а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Іші [жүрегі] мұздай болды. *Жүрегі су етті, секем алды.* Жеңгем Қазбекке не жазуы мүмкін деп, менің *і ш і м м ұ з д а й б о л ы п к е т т і* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Хадишаның *жүрегі м ұ з д а й б о л ы п к е т т і*, Ақтоқты оны сезген жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). Бабаңның нұр *ж ү р е г і б о л д ы м ұ з д а й*. Жазасыз жасқа ешкімнің қаны қызбай, Мысалы көз алдында тұрған жоқ па, Қойдыңдар Абайға да не қылғызбай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МҰЗДАЙ[2] ү с т. ж е р г. *Тіптен, мүлде; бүтіндей, тұтас, тегіс, түгел. М ұ з д а й* қаруланған милиционерлер вагонды қоршап алды (С.Адамбеков, Қожанасыр). Осы тоғызымыз белге қылыш, мойынға бесатарды

асынып алдық та, *м ұ з д а й* солдат болып шыға келдік (Ә.Нұршайықов, Жер.). Жан-жағы *м ұ з д а й* жабық қара машина дәл өзінің үйінің есігінің алдына келіп тоқтады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Мұздай аман. ж е р г. *Тегіс аман.* – А, жолдастар, қалай аман өрдіңіздер ме? – Е, *м ұ з д а й а м а н б ы з* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Мұздай киіндірді. *Судай жаңа киім кигізді.* Сені әскерше *м ұ з д а й к и і н д і р і п*, өзімізбен бірге алып кетеміз, тілмаш боласың, бізбен елді тілдестіресің, – деді командир (С.Омаров, Қайырлы.).

Мұздай қара көк. а) *Тіптен, мүлде,* – Менің еш жігітім жоқ,– деп *м ұ з д а й қ а р а к ө к* танды (Қ.Тайшықов, Октябрь.). *ә) Тегіс түгел.* Аман-саумысың? Жаңа жылда да *м ұ з д а й қ а р а к ө к* аман болуыңа тілектеспін (Б.Аманшин, Көкжар). Содан кейін жолсоқты болып шаршап келген Серікті күтіп отырған бөлмесіне ендіріп: – Аман-сау барып жеттіңдер ме? – деп сұрады. – *М ұ з д а й қ а р а к ө к* аман, – деп ол қалтасын ақтара бастады (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Мұздай темір [көк темір] құрсанды. *Барлық қаруын түгел асынды.* Абыржымай, ақырын теңселеді қара орман, *М ұ з д а й т е м і р қ ұ р с а н ы п*, түн қатады партизан (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

МҰЗДАЙЛЫҚ з а т. *Мұздай суықтық, тастайлық.* Қымыздың тәттілігі таңдай жұларлық, бірақ *м ұ з д а й л ы ғ ы* тісімізді сыздатып, тіпті қалтыратып жіберді (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Беті-қолын жуғысы келіп бір түрды да, судың *м ұ з д а й л ы ғ ы н а н* тітіркеніп, шала-шарпы шайына салды (Ө.Қанахин, Дәмелі).

МҰЗДАҚ з а т. **1.** *Қатты аяздан жер бетінің мұз болып қатуы; қатыңқырап мұзға айналған сұйықтық.* Есімде жылқы баққан күн, Сәуірде нұрға шомылып, *м ұ з д а ғ ы н* сордым ақпанның. Есімде жылқы баққан түн, Арасын кеулеп ақ қардың, Далада талай жатқанмын (М.Мақатаев, Шығ.). Алтайдың шың, құздарындағы *м ұ з д а қ т а р д а н* қоректенген Ақ Ертіс арнасын кеңітіп, өзіне сара жол салып, дамылсыз мол сусын Мұзды мұхитқа тартты (Н.Баяндин, Атамекен). Осы себепті биелерді *м ұ з д а қ* түспеген өріске шығарған жөн (К.Дүйсенбаев, Жылқы.). *М ұ з д а қ* түзілудің басты шарты – жылдық температураның төмендігі (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** *Тау шыңдарындағы мәңгі қатып жатқан мұз, мұзарт.* Майдың күн сәулесі барлық жерді қыздырып, Іле Алатауындағы *м ұ з д а қ т а р д ы* ерітті (Естімеген елде көп). Алтай тауының *м ұ з д а ғ ы н а н* басталатын Ертіс суы тұщы, мөлдір, таза келеді (Н.Баяндин, Өзен.). Қырғызстан территориясының өзінде ғана 800 мың шаршы км жерді *м ұ з д а қ т а р* алып жатыр (Ғалам ғажап.).

МҰЗДАҚСУ *Мұздақсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұта бастарының *м ұ з д а қ с у ы.*

МҰЗДАҚСЫ= е т. *Мұздаққа айналу.* Қойын-қонышына толған қар еріп, денеге *м ұ з д а қ с ы ғ а н* кесектер де байланып қалды (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Көтерліген тұман сүңгісін қалықтата түсті де, бұта бастары *м ұ з д а қ с ы п*, күн жалаған қар беті тұтасып жалтырап жатты (К.Оразалин, Ақ жазық).

МҰЗДАҚТА= е т. **1.** *Мұз қату, тоңазу.* Осы жылдың алғашқы жауған ақша қары беті *м ұ з д а қ т а п*, жалтырап, ат аяғына күртілдеп ойылып келеді (М.Қаратаев, Далада.). **2.** *Мұз қату салдарынан тайғанақтап жүре алмау.* Төменнен руда тасыған жиырма бес тонналық машиналар *м ұ з д а қ т а п* ұша алмай қалған дуадақтар сияқты әр жерде мелшиіп тұр (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

МҰЗДАҚТАЙ с ы н. *Мұздақ сияқты, мұздақ тәрізді.* Алыс-алыс шақырымдар арамызда *м ұ з д а қ т а й*, «Сағыныңдар, ah ұрыңдар» деп жатқандай міз бақпай (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

МҰЗДАҚТАН= е т. *Қатып, тоңазу, мұз болу.* Әр жердегі үйінді қар да ери түсіп, көк *м ұ з д а қ т а н ы п* қатып қалған (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қаңтарда мезгілісіз жіпсіген қара көк *м ұ з д а қ т а н ы п*, малдың тұяғын қиды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МҰЗДАҚТАНУ *Мұздақтан етістігінің қимыл атауы; мұздаққа айналу.* Метаморфтық тақта тас, әк тас, граниттерден құралып, Тянь-Шаньдағы *м ұ з д а қ т а н у д ы ң* ірі орталығына айналды (ҚСЭ).

МҰЗДАҚТЫ с ы н. *Мұздақ қатқан, мұздақтаған, суық.* Ақыры *м ұ з д а қ т ы* шөп басын шалып, тұмсығына мұз сүңгі қатқан бие лер құлын тастай бастады (С.Қалиев, Еңбек.). Сол жылқылардың кейбір тақыршылық немесе *м ұ з д а қ т ы* қыстарда жұтқа ұшырап қырылып қалуы туралы сөз болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МҰЗДАН= е т. **1.** *Судың қатуымен байланысты мұзға айналуы.* Бұл жердің тоңы қалың екен, *м ұ з д а н ы п* жатқан қыртыстың тереңдігі метрге жақын екен (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). **2.** а у ы с. *Торығып, жабырқану.* Көзінің көркі болған қыз баланы, Жігіттер бір-бірінен қызғанады. «Болады-ау, біреуге жар!» деген оймен Жүрегі кейбіреудің *м ұ з д а н а д ы* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

МҰЗДАНУ *Мұздан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мұзға айналу, мұз болу.* Батыс Америкада биіктігі екі, екі жарым мың метр үш *м ұ з д а-*

н у орталығы бар (ҚСЭ). **2.** ә с к. *Ұшақтың, арнайы жабдықтардың сыртқы детальдары мен қондырғыларында әуеде ұшу кезінде су тамшыларының қатуына байланысты мұздың жиналуы. М ұ з д а н у ғ а* қарсы арнайы құралы болмаған жағдайда мұздануда биіктігін төмендету немесе ұшу жылдамдығын 300 м/секқа дейін көтеру арқылы сақтана алады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** а у ы с. *Торығып, жабырқау.* Қызғану бар деп нанбаған, *М ұ з д а н у* бар деп нанбаған (Д.Әбілев, Миллиард.).

МҰЗДАҢҚЫРА= е т. *Аздап мұздау, тоңу, жаураңқырау.* Болысқа да Бақтығұл көңілі біраз салқын тартып, *м ұ з д а ң қ ы р а п* қалыпты (М.Әуезов, Қараш.).

МҰЗДАҢҚЫРАУ *Мұздаңқыра етістігінің қимыл атауы.* Сәл-пәл *м ұ з д а ң қ ы р а у ы* әсер етті (Ауызекі).

МҰЗДАТ= е т. **1.** *Тоңдыру, жаурату, тоңазыту.* Таудан соққан ызғырық, Гүлғайшаның денесін тоңазытып, біртүрлі *м ұ з д а т ы п* жіберді («Лен. жас»). Шеңгел түбі пана болар емес, ызғырық соғып, өне бойын *м ұ з д а т ы п* барады (С.Бегалин, Сәтжан). **2.** а у ы с. *Жабырқату, көңілді құлазыту.* Көшеннен бала көрмей жалғыз қалған, Жаңылдың күйі жаныңды *м ұ з д а т а д ы* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Пәтердегі Балқыға Сөйлесті барып тіл қатып. Құлаққа тиген суық сөз Жүректі кетті *м ұ з д а т ы п* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МҰЗДАТҚЫШ з а т. *Ет, балық тағы басқа тағамдарды мұздатып сақтауға арналған жабдық; морозилка. М ұ з д а т қ ы ш т а* азықтүлік өнімін -25° С-қа дейін мұздатып, -18° С температурада сақтауға болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Піскен помидорлар алыс жерге *м ұ з д а т қ ы ш т а р д ы ң* ішіне салып тасылса, шығынға ұшырамай, тиісті жеріне сапалы түрде жетеді (Д.Әбілев, Помидор.).

МҰЗДАТУ *Мұздат етістігінің қимыл атауы.* Сақтау үшін жемістерді *м ұ з д а т у,* кептіру, консервілеу және қайнату тәсілдері қолданылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *М ұ з д а т у* әдісі жеке мүшелерге де, жалпы адам денесіне де қолданылады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). *М ұ з д а т у* – ерітіндіні суытқанда еріткіштің қатты күйде бөлінуін пайдаланып, ерітіндіні концентрациялау процесі мен әдісі (Қаз. тілі термин. Химия).

МҰЗДАТЫЛ= е т. **1.** *Ет, балық тағамдарының тоңазытқышқа не салқын жерге қойылып суытылуы.* Үстел үстіне қуырылған балық, ұқыптап туралған, *м ұ з д а т ы л ғ а н* ет, нан әкеліп қойды (К.Зәкенов, Жанартау). **2.** *Мұздай суық күйге келтірілу.* Жүрекке операция жасалар алдында адамның денесі медициналық әртүрлі әдістермен *м ұ з д а т ы л а д ы* (А.Даиров, Хирург.).

МҰЗДАТЫЛУ *Мұздатыл етістігінің қимыл атауы.* Сездім сенен қызынуды, *м ұ з д а т ы л у д ы,* Бұл басылымнан алпыс даулы күз ауды (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

МҰЗДАУ *Мұзда етістігінің қимыл атауы.* Жырым сол көкіректе дабыл қаққан, Жаралған дауысы оның бал бұлақтан. Ол бұлақ қан тамыры *м ұ з д а у* білмес, Қаңтарда қар үстінен қарғып аққан (Ғ.Қайырбеков, Көсем.).

Жүрегі мұздау. *Құлазу, жабырқау.* Тастап қайда барасың бізді ауылға, Не себеп бар *ж ү р е г і м м ұ з д а у ы ң д а?* (Б.Исаев, Отыз. көктем).

МҰЗДАУЫТ з а т. с ө й л. ***Мұздақ.*** Бетегеде де сүрі қар *м ұ з д а у ы т* боп, саулықтың бозаң тартқан өкпесіндей (Т.Жұртбаев, Қоңыр қаз).

МҰЗДАЯҚ с ы н. ж е р г. **1.** *Суыққа тоңған, жаурап қатып қалған.* Мына қақаған боранда суыққа тоңып, бүрсеңдеп *м ұ з д а я қ* болып жүрген бізді қайтсін олар (Н.Мағзұмов, Жұмбақ). Күйеуі ала таңнан аттанып, шабақ аулап, су кешіп *м ұ з д а я қ* болып оралатын (А.Мекебаев, Құпия қойма). **2.** *Шаршап-шалдығу, діңкелеу.* Жарғақ құлағымыз жастыққа тимей, таңғы сегізде жылы төсектен тұрып, тоғызда қызметке келіп, содан кешке *м ұ з д а я қ* болып бір-ақ оралып жүргенімді өзіңіз көрмедіңіз бе? (С. Шаймерденов, Өмір.).

МҰЗДЫ с ы н. **1.** *Мұз басқан, мұз қатқан.*– Мен сіздің, асқар Алатаудың *м ұ з д ы* қырқасынан, Жаркент алқабындағы құба құмнан жинап қайтқан өсімдік түрлерімен танысар едім (С.Бегалин, Шоқан асу.). Тырна көз бұлақтарға ғашық етіп, кетеді аралатып *м ұ з д ы* шыңын (Д.Әбілев, Миллиард). Құп болып барлық айтқаның, Естің сен қызыл желдей боп. Алған бір беттен қайтпадың, Тасыған *м ұ з д ы* селдей боп (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Сүп-суық, мұздай суық.* Үстіне *м ұ з д ы* су құйды, сосын отқа қыздырып, табанына темір басты (Ә.Меңдібаев, От кешу).

Мұзды балақ [қанды көз]. *Қыран бүркіт, ақ иық алғыр құс. М ұ з д ы б а л а қ* қыран бүркіт жайлаған тау қиясын, бұзса дұшпан долданатын бауыр басқан ұясын (С.Мәуленов, Таңд.).

Мұзды тұман. *Ауаның күңгірттенуі мен көлбеу бағыттағы көру мүмкіндігінің 1 км-ге дейін төмендеуі. М ұ з д ы т ұ м а н* тымық күндері қатты аяз кезінде (әдетте, >30° С) байқалады. Ауада мұз инешелерінің, қатқан тамшылар мен мұз кристалдарының көп мөлшерде болуынан қалыптасады (Қаз. тілі термин. Су.).

МҰЗДЫАЯҚТАН= е т. ж е р г. *Мазасы кету.* ≈ *М ұ з д а я қ т а н ы п* қалды.

МҰЗДЫАЯҚТАНУ *Мұздыаяқтан етістігінің қимыл атауы.* Мынадай сөз естігелі зәре жоқ, бір кіріп, бір шығып, Шал кеткен жаққа қарап *м ұ з д ы а я қ т а н у м е н* жүр (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау).

МҰЗДЫҚ з а т. *Ұзақ уақыт бойы сақталатын ірі мөлшерлі мұз шоғыры. М ұ з д ы қ т а р* қатты атмосфералық жауын-шашынның жыл бойы түскен жалпы мөлшерінің, оның еріген және ауаға буланған үлесінен артық болған жерінде, әдетте тау беткейлерінің қар жиегінен жоғары жатқан бөлігінде пайда болады (ҚҰЭ). Белгілі пішіні бар, өлшемдері айтарлықтай, өзен суы тәрізді ауырлық күшінің әсері мен пластикалық қасиеттердің әсерінен үнемі қозғалыста болатын кристалдық мұздың табиғи шоғыры *м ұ з д ы қ* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Егер ол кезде Солтүстік теңіз жағалауына *м ұ з д ы қ т а р* жақын жатса, 1930 жылдан бастап Жаңа жерді солтүстігінен мұзжарғыш кеме арқылы емес, кездейсоқ қайықпен айналып өтуге болған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Мұздық аккумуляциясы. г е о л. *Мұздық шөгінділерінің құрлықта және мұздық пен мұздық маңылық сушараларда жиналуы.* Ол өзіндік мұздықтық (әртүрлі морена-лар түзілімдері), еріген мұздық сулары ағындарының (флювиогляциялық шөгінділер) және мұздық маңы мен көлдердің (көлдік-мұздықтық шөгінділер) *м ұ з д ы қ а к к у м у л я ц и я с ы* болып жіктеледі (Қаз. тілі термин. Геология.).

Мұздық аңғар. *Таулардағы мұздық жырған эрозиялық аңғар. М ұ з д ы қ а ң ғ а р* беткейлерінің баурайы мен табаны астау бітімдес болып келеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық асты ағындысы. *Тау мұздықтарының жиегінен немесе жамылғылық мұздықтардың астынан шығып жататын ағын су. М ұ з д ы қ а с т ы а ғ ы н д ы с ы* ағынның бір бөлігі мұздық бетіндегі, мұздың еріп, жарықтарға түсуінен, ал енді біраз бөлігі мұздық табанының еруінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық дәуір. *Полярлық ендікпен қоса қоңыржай ендіктің климаты аса суытып, мұз жамылғының жаппай жайылған кезеңі. М ұ з д ы қ д ә у і р* жүздеген мың жылға созылған (Биология). Жер тарихында *м ұ з д ы қ д ә у і р і* әрбір 180-200 миллион жылда қайталанып отырған, ал мұздық период аралығы орташа есеппен он мыңдаған жылдар арасында қайталанған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). *М ұ з д ы қ д ә у і р* өз ішінде ілгерілеу мен кері шегінуден тұратын – мұздық кезеңіне, ал мұздық кезеңі кезеңаралық (интерстадиал) мерзімдерге ажыратылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық жамылғылар. *Тұтас мұз қалқаны түріндегі қалыңдығы бірнеше км (антарктикалық мұздықтың қалыңдығы >4 км), ауданы бірнеше млн. км² болатын жерүсті мұздықтарының түрі. М ұ з д ы қ ж а м ы л ғ ы л а р ы н ы ң* қозғалыс бағыты мен дөңес қалқанға ұқсаған бітімі жер бедерінен тәуелсіз дамиды (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық жарықшақтар. *Қозғалыс кезінде мұздықтардың жарылуынан пайда болатын жарықшақтар. М ұ з д ы қ ж а р ы қ ш а қ т а р* қапталдық (шеткі), ұзына бойлық және көлденең болып бөлінеді. (Қаз. тілі термин. Су.). Қапталдық *м ұ з д ы қ ж а р ы қ ш а қ т а р* мұздықтың орталық және екі қапталдық бөліктеріндегі қозғалыс жылдамдығы айырмашылығының әсерінен қалыптасады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық кезең. *Жердің геологиялық тарихындағы тым ұзаққа созылған уақыт кезеңі. М ұ з д ы қ к е з е ң д е* климаттың жалпы сууы аясында өте суық уақыт аралықтары (мұздық дәуірлер: аса ірі мұзқұрсанулар қалыптасты) мен жылы климатты уақыт аралықтары (мұздықаралықтар: бұл кезеңде материктік мұздықтардың біршама бөлігі еріп кетіп отырды) жиі-жиі алмасып және қайталанып отырған (Қаз. тілі термин. Су.). *М ұ з д ы қ к е з е ң* жер тарихында екі рет қайталанған («Зерде»).

Мұздық кептелу. *Сең журу кезінде мұздың ірі бөлшектерінің өзендердің тар арналарында, ағын су иіндерінде, қайырларда және т.б. жерлерінде кептеліп үйілуі. М ұ з д ы қ к е п т е л у* көптеген жағдайда судың деңгейін көтеріп, су басуға соқтырады (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық кешен. *Заңдылық бойынша орналасқан мұздық бедер пішіні мен түзілімнің жиынтығы. М ұ з д ы қ к е ш е н* : а) ішкі (проксимал); ә) ортаңғы және б) сыртқы (дистал) белдемдерден тұрады. Мұздық маңындағы көлдерде таспа саздар түзілді. Кейде аяққы мореналардың бойымен маргинал (бойлық) аңғарлар дамиды (Қаз. тілі. термин. Геология).

Мұздық көл. *Пайда болуы мұздықтың өткен кезеңдердегі әрекеттері арқылы (жиақтау немесе жырту) немесе шығыңқы мұздық тілінің табиғи ағынының бөгелуіне байланысты қалыптасатын көл.*

Мұздық қазандары. г е о л. *Мұздық табанындағы қабырғалары тік, түбі ойыс тереңдеме (эворзиялық қазандар).* Осындай қазандар өзен сарқырамаларында да жаралады, сондықтан *м ұ з д ы қ қ а з а н д а р ы* бұл жерде мұздық болғанының дәлелі бола бермейді (Қаз. тілі термин. Геология).

Мұздық қозғалысы. *Мұздықтың ауырлық күші ықпалымен қоректену аймағынан жиегіне қарай жылжуы. М ұ з д ы қ қ о з ғ а л ы с ы н ы ң* жылдамдығы мұздың қалыңдығына, мұздық табанының еңістігіне, мұздықта судың болуы мен температурасына тәуелді; бұл қозғалыс жылына біреше метрден жүздеген метрге, кейде бірнеше мың метрге (Греландия мен Антарктиданың орнынан жылжыған мұздықтары) дейін жетеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық маңы белдемі. г е о л. *Континент немесе тау мұздығына жапсарлас белдем. М ұ з д ы қ м а ң ы б е л д е м і н д е*, әдетте, мәңгі және маусымдық тоң байқалады. Мұздық маңы белдеміне: зандр жазықтары мен шығарынды конустар, еріген мұздық сулары ағысының аңғарлары мен бедердің мореналық пішіндері тән (Қаз. тілі термин. Геология).

Мұздық мұзы. *Қар шегінің жоғарғы жағындағы қардың қатты кристалдануынан және мұздық қозғалысы кезінде динамикалық өзгерістерге ұшырауынан қалыптасқан мұз.*

Мұздық өзен. а) *Мұздықтың еріген суы құйылатын өзен. М ұ з д ы қ ө з е н н і ң* ең жоғарғы су шығыны жаз маусымында байқалады; су құрамында мұздықтық лайтұнба көп. ә) *Мұздық бетінде еруі арқылы арна салған еріген судың ағыны.* Әдетте, *м ұ з д ы қ ө з е н* өте қысқа болып келеді де, мұз жарығына құяды немесе мұз астына ағып кетеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұздық табаны. *Мұздық орналасқан тұпкі жыныстардың беті.*

Мұздық шашылымдары. *Мұздық әрекетінің нәтижесінде түзілген шашылымдар.* Бүйірлік, түптік, аяққы мореналар және флювиогляциялық түзілімдерінің шашылымдары ажыратылады. *М ұ з д ы қ ш а ш ы л ы м д а р ы н а* пайдалы құрамбөліктердің шамалы шоғырлануы және нашар іріктелгендік тән (Қаз. тілі термин. Геология).

Мұздық шөгінділер. *Мұздықтың және мұздық еріген кезде пайда болған су ағындары әрекетінің нәтижесінде пайда болатын түзілімдер жиынтығы. М ұ з д ы қ ш ө г і н д і л е р* гляциалдық (мореналық) және сулық-мұздық болып бөлінеді. Гляциалдық шөгінділер мұз массасы ерігеннен кейін ондағы кесек жыныстардың шоғырлануынан түзіледі (ҚҰЭ). Мұзтаулардың тасымалдауы арқылы теңізде шөккен тасындылар да *м ұ з д ы қ ш ө г і д і л е р г е* саналады (Қаз. тілі термин. Су.).

МҰЗДЫҚАРАЛЫҚ з а т. *Төрттік кезеңнің екі мұздық дәуірін бөліп жатқан уақыт аралығы. М ұ з д ы қ а р а л ы қ* жылу сүйгіш фаунаның пайда болуы сипатында болады (Сушар.).

МҰЗДЫҚАСТЫ: мұздықасты су. *Таулы аймақтағы мұздық астындағы таужыныста қалыптасқан жерасты суы.* Өзен *м ұ з д ы қ а с т ы с у ы н а н* бастау алады (Ауызекі).

МҰЗДЫҚСЫЗДАН= е т. *Мұздықтардың бірте-бірте еріп құрып кетуі.* А у а температурасының көтерілуімен байланысты *м ұ з д ы қ с ы з д а н ғ а н* (Геология).

МҰЗДЫҚТАНУ з а т. <лат. glacies – мұз, logos – ілім> *Жер бетіндегі табиғи мұздың барлық түрі және жерасты мұзы туралы ғылым саласы. М ұ з д ы қ т а н у ғ а* мұздықтар, қар жамылғысы, тағы басқаларды зерттеу жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

МҰЗЖАРҒЫШ з а т. *Мұзды жарып жүзетін қуатты моторы бар теңіз кемесі.* Бортында аэропланы бар қатты *м ұ з ж а р ғ ы ш* Арктикаға аттанды («Білім және еңбек»). Алғашқы атом *м ұ з ж а р ғ ы ш* кемесі де біздің елімізде дүниеге келді («Қазақст. мект.»). *М ұ з ж а р ғ ы ш* – қататын су айдынында кемелердің жүзуін қамтамасыз ету үшін мұздарды жара отырып, жүзуге арналған кеме (Қаз. тілі термин. Су.).

МҰЗКЕПЕ з а т. *Жер астындағы мұз сақтайтын орын.* ≈ *М ұ з к е п е* орнату.

МҰЗКЕСКІШ з а т. *Үлкен гидротехникалық құрылыста шлюз діңгектерін мұз жүргісінен қорғау үшін қолданылатын құрылғы.*

МҰЗҚАЛА з а т. с ө й л. *Мұз сақтайтын орын.* Тау болып үйілген балықты күн ыстығы қайтқасын *м ұ з қ а л а ғ а* тасыған да өзі еді (Ә.Нұрпейісов, Сең).

МҰЗҚАШЫРТҚЫ з а т. *Мұз араласқан суды бөгеттің жоғарғы ернеуінен төменгі ернеуіне ағызатын арнаулы құрылым. М ұ з қ а ш ы р т қ ы* мұздың көп жүретін тұсына алдын ала орналастырылады (Қаз. тілі термин. Су.).

МҰЗҚҰРСАУ з а т. *Өзенде, су қойманың бетінде тұрақты, тұтас мұз жамылғысы басатын кезең. М ұ з қ ұ р с а у д ы ң* ұзақтығы мен мұздың қалыңдығы көптеген факторларға (қыстың температуралық жүргісі, суқойманың сипаты, қар қабатының қалыңдығы, жел жүргісі және т.б.) тәуелді (Қаз. тілі термин. Су.). Қазақстандағы су көздеріндегі *м ұ з қ ұ р с а у д ы ң* ұзақтығы оңтүстікте бірнеше тәулікке, солтүстікте 5-6 айға созылады (Қаз. тілі термин. Су.). Биік таулар басын қалың қар, мәңгі *м ұ з қ ұ р с а у* жапты (Н.Баяндин, Ғасыр қойнауы.). Бұл – осы күнгі жер бетіндегі мұз көлемінен үш есе үлкен, яғни ол кезде *м ұ з қ ұ р с а у* жер шарындағы құрлықтың төрттен бірін басып жатты (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

МҰЗОЙНАҚ з а т. с ө й л. *Мұзайдын.* Қойыңды, Космос, аш, кәні, Жайыңды таптық

біз ойлап. Сайраңдар Жердің жастары, Жасаймын алып *м ұ з о й н а қ* (М.Мақатаев, Шығ.). Аяз қатты болса да бүгін мейлі, *М ұ з о й н а қ т а* сәбилер күлімдейді (С.Жиенбаев, Қарлығаш). *М ұ з о й н а қ* – айна теп-тегіс, Бейне дерсің көк теңіз (М.Рашев, Тоғыз жүз.).

МҰЗСАРҒАЛДАҚ з а т. б о т. *Таудың мұз қатқан жерлеріне өсетін кішкене сары түсті гүл.* Бұлардың арасында сары скерда, бұлдырық оты, *м ұ з с а р ғ а л д а қ* өседі (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

МҰЗСҮҢГІ з а т. *Альпинистер таяғы, мұзжарғыш құрал.* Баста – дулыға шлем, қолда – *м ұ з с ү ң г і,* арқан жібін сүйретіп сыртқа шықты («Қаз. әдеб.»).

МҰЗСЫЗ с ы н. *Мұзы жоқ, мұз қатпаған.* Шынында да, зерттеушілердің көпжылдық жұмыстарының нәтижесінен *м ұ з с ы з* Антарктиданың көрінісі мен Финейдің осыдан 5 ғасырдан астам бұрын түсірген картасы бірдей. Бұған түрік адмиралының картасы да ұқсас (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МҰЗТАУ з а т. *Мұхит пен теңізде жүзіп жүретін немесе қайырлап шөккен аса ірі мұз кесегі, айсберг.* Теңіз ағыстары *м ұ з т а у д ы* төмен ендіктерге алып кетеді. *М ұ з т а у* онда біртіндеп еру барысында жойылады (Қаз. тілі термин. Су.). *М ұ з т а у л а р* мұздық шетінің сынып (судың гидростатикалық қысымның, лықсудың, ағыстың, желдің әсерінен), суға түсуінен пайда болады (ҚҰЭ).

МҰЗХАНА з а т. *Мұз сақтау үшін жерден терең етіп қазылып жасалған орын (жай).* Ауызсуға және балық тоңазытуға қажет мұзды жазда сақтайтын орын – *м ұ з х а н а* ыстық өтпестей етіп жасалады (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Жүрегі өрекпіп жүре берді. Хатшының жүзі *м ұ з х а н а д а н* шыққан қасапшыдай құпқу екен (Д.Досжанов, Дария). Жан кірмейтін *м ұ з х а н а д а* өгейсіген мүліктер осылайша оның мекен-жайының бірінен әзірше орын тапты (С.Алдабергенов, Асу).

МҰЗША үс т. *Мұз сияқты, мұзға ұқсап.* Ой, тоба, сұрамаған себебі не, ішінің мұнша суып, *м ұ з ш а* қатқан? (Айтыс). Жауын жауған жол *м ұ з ш а* жалтырап жатыр (Т.Иманбеков, Үлкен үміт).

МҰЙЫҚ з а т. э т н. *Қойдың иленген терісінен жүнін ішіне қаратып тігілген аяққиім.*

МҰҚА[1]= е т. *Біреудің мінін, кемшілігін кекесінмен айту; кекеу, қағыту, мұқату.* Білгішсің деп мені кекеп, *м ұ қ а ғ а н ш а,* Пушкиннен нысны хабарым жоқ деп ашық айтпайсың ба? («Лен. жас»). Біреуді *м ұ қ а п,* Біреуді сықап, Күледі көптің көзінше (И.Шұғаев, Найза).

МҰҚА[2]= е т. *Жаны жасу, мою; беті қайту.* Қалиманың бір уақыт *м ұ қ а п,* жаситыны бар (Ә.Бөриев, Ақ бидай.). *М ұ қ а м а д ы,* мойымады, бекініп, Жаудан қорқып жалынбады өтініп. (М.Хакімжанова, Қамыс). Табиғат, қатал-ай заңының! Қайратын *м ұ қ а д ы ң* дана ұлдың. Ол рас, қимылың ақиқат, әйтсе де бұл тұста жаңылдың (М.Мақатев, Шығ.).

МҰҚАБА з а т. б а с п а. *Кітаптың, дәптердің сыртқы қалың қабы, тысы; кітап сыртын қаптауға арналған полиграфиялық материал. М ұ қ а б а* бірнеше бөліктен құрастырылып, құрама және тұтас болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ). Балзия кітаптың *м ұ қ а б а с ы н* айналдырып көріп, бетін ашып, көзіне іліккен бір ән тексін ішінен оқиды (С.Омаров, Өмір.). Әкесі қолына *м ұ қ а б а с ы* мүжілген қалың кітапты алып, кейде сарнай кететін (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

МҰҚАБАЛА= е т. *Кітапты, дәптерді қаптау, тыстау.* Оқушылар көп алып оқып, тозыңқырап қалған тысы жұқа кітаптарды кітапханашы жаңадан *м ұ қ а б а л а п* қойған («Қазақст. мұғ.»).

МҰҚАБАЛАТ= е т. *Кітапты, дәптерді, қаптату, тыстату.* Ол дәптерін *м ұ қ а б а л а т т ы* (Ауызекі).

МҰҚАБАЛАТУ *Мұқабалат етістігінің қимыл атауы.* Менің хрестоматиямды басып болды, енді тек оны *м ұ қ а б а л а т у* қалды (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

МҰҚАБАЛАУ *Мұқабала етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кітапты *м ұ қ а б а л а у.*

МҰҚАБАЛЫ с ы н. *Мұқабасы бар, тысталған.* Анар сырты әдемі *м ұ қ а б а л ы* қалың кітабын қолына ұстай тұрып сүйсіне сөйледі (А.Байтанаев, Қансонар). Чемоданды жаппақ болғанымда көкшіл *м ұ қ а б а л ы* дәптерге көзім түсті («Қазақст. әйелдері»).

МҰҚАБАСЫЗ с ы н. *Мұқабасы жоқ, т ы с т а л м а ғ а н.* С а ф у р а н ы ң қ о л ы н а жолаушылардың бірінен ұмыт қалған *м ұ қ а б а с ы з,* шет-шеті шала түртілген журнал түскен-ді (Р.Әутәліпов, Той.). Қайтып келгесін *м ұ қ а б а с ы з* тозып біткен бір ескі журналды тауып алып, шамды жақындау қойып оқуға кірістім («Мәдениет және тұрмыс»).

МҰҚАБАШЫ з а т. *Кітап қаптаушы, тыстаушы.* – Қиқымов Елубай атты қартымыз 40 жыл жұмыс істеп, пенсияға шықты. Мамандығы *м ұ қ а б а ш ы* («Қаз. әдеб.»).

МҰҚАДДАС з а т. д і н и. *Қаділі, қасиетті.* Әлбетте, жоғарыдағы хадистер мен *м ұ қ а д д а с* аяттарды көбейтуге болады (М.Бұлытай, Дін және ұлт).

МҰҚАЛ[1]= е т. **1.** *Бір нәрсенің жүзі майырылу, тұқылдану.* Алмас қылыш қанша мықты

болғанмен де, қара тасқа сала берсең, оның да жүзі *м ұ қ а л а д ы* (І.Есенберлин, Алтын Орда). **2.** а у ы с. *Сағы сыну, беті қайту.* Шалдығатын, шаршатпайтын жерлер де бар, Шалдыққанға *м ұ қ а л м а с* ерлер де бар. Қайраттанып қажымай тырмыссаң да, Шыққызбайтын жолыңда өрлер де бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Азап шегу, қиналу.* Сергелдең сейіл, серуен кезеңінде, Ер аттан *м ұ қ а л а д ы*, ат тағадан (Жанақ Сағындықұлы). Азап машақаты, дүрбелең арпалысы көп түс көрсең жаның жасып, *м ұ қ а л а с ы ң*, қарадай жасисың (С.Омаров, Қызыл.). Жаман болса қатының, Қонбаса айтқан ақылың, Үйіңнің іші жау болып, Отыңның басы дау болып, Көп көзінше қыжыңдап, Оңашада быжыңдап, Құрбың келсе құрысып, Көрінгенмен ұрысып, Қайраумен тілің *м ұ қ а л ы п* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Азаю, кему. М ұ қ а л м а й д ы* талабым, Өзімді өрге саламын. Отыз жерге жыл сайын, Отыз шырақ жағамын (Ж.Карбозин, Бір шоқ.). Жаралап кетті басымды оқ, жазғанда жаңа жотамды. Онда да жауым басым боп, онда да күшім *м ұ қ а л д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰҚАЛМАС с ы н. *Жаны жасымайтын, мойымайтын, алған бетінен қайтпайтын.* Доң мұрынды шаң басқан жүзінен үлкен бір құштарлық, *м ұ қ а л м а с* жігер байқалады (Б.Ойшыбаев, Қимас күндер). – Бекер, ән мен туралы емес, *м ұ қ а л м а с* жігері бар күрішші жастарды жырлайды, – дегенім бар (Ы.Жақаев, Өмір жолдары).

МҰҚАЛТ= е т. **1.** *Бір нәрсенің жүзін майрылту, тұқылдандыру.* Жолбарыстың тәсіліменен күшін алды, тырнағымен *м ұ қ а л т ы п* тісін алды (Бес ғасыр.). Барға қанағат ет те, алмас қылышты *м ұ қ а л т п а й*, кек жолына бастар біріңді дұрыс ата, – деп Әйтеке сөзін аяқтады (С.Сматаев, Елім-ай). **2.** а у ы с. *Қинау, азап шектіру.* Ауыр тұрмыс адамның тауын шағып, *м ұ қ а л т а д ы* екен (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Керуен жол қасынан кесіп өткен, Осы жерді әулие бесік еткен. Мұсылмандар ғибрат етуші еді, Мұндар-тірлік *м ұ қ а л т ы п* есі кеткен (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сағын сындыру, бетін қайтару, жанын жасыту.* Бай Мықтыбайды *м ұ қ а л т п а қ* ниетімен талай рет қауіпті жерлерге жұмсақ көріп еді (Ә.Әлішев, Батыр.).

МҰҚАЛТУ *Мұқалт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсенің жүзін майрылту, тұқылдандыру.* – Балта жүзін *м ұ қ а л т у - д ы* саған кім үйретті, – деді ол шөркеден көзін алмай тұрып (Қ.Исабаев, Қара бала). **2.** а у ы с. *Сағын сындыру, жігерін жасыту.* Мұндай қиыншылық балғын жастың жігерін *м ұ қ а л т у д ы ң* орнына болаттай шыңдап, жігеріне жігер қосты («Лен.жас»). Баланың білмекке құмарлық, өспекке құмарлық табиғи талабын тежеу, *м ұ қ а л т у* демей не дей аламыз? (С. Байжанов, Сыр.).

МҰҚАЛУ *Мұқал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсенің жүзі майрылу, тұқылдану.* ≈ Пышақ жүзінің *м ұ қ а л у ы.* **2.** а у ы с. *Сағы сыну, жігері жасу.* Оның құрыштай берік жігері еш уақытта да *м ұ қ а л у* дегенді білмейді (К.Жарықбаев, Психология). Мойымаған,білмеген *м ұ қ а л у д ы,* Мықты едіңдер, не деген мықты едіңдер (Т.Қызықбаев, Темір.).

МҰҚАЛЫҢҚЫ с ы н. *Жаны жасыңқыраған, мойыңқыраған.* Жанары *м ұ қ а л ы ң қ ы* қой көздері әрдайым мұңая қарайды (Б.Аманшин, Көкжар).

МҰҚАЛЫҢҚЫРА= е т. *Мұқала түсу, беті қайтыңқырау.* Қанша қайсар, қайратты азамат болғанымен, Сәт бұл сапарда жатақтар мекеніне *м ұ қ а л ы ң қ ы р а п* жеткен еді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

МҰҚАЛЫҢҚЫРАУ *Мұқалыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қиыншылық көріп *м ұ қ а л ы ң қ ы р а у.*

МҰҚАМ з а т. ә д е б. *Әзірбайжан, тәжік, өзбек, ұйғыр фольклорының дәстүрлі жанры, мақамы.* Әнімнің әркім құмар *м ұ қ а м ы н а*, Кей жігіт қарап отыр тұтамына (С.Мұқанов, Шығ.). *М ұ қ а м* синкретті, күрделі сипатымен ерекшеленеді (Әдебиет. термин. сөздігі). Тұғырдан тұйғын ұшты екі бірдей Халық болса, шығады хан тағы да. Күй келер домбырамның *м ұ қ а м ы н а*, Кім кірмес қара жердің тұтамына, Көкетай, Төкетайдай қос ақ сұңқар Келмейтін қонды дарақ бұтағына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰҚАМДА= е т. *Ырғақтап, сазды етіп, мәнерлеп айту.* Момақан жүзді кісінің қазақша сөйлейтіні, сөйлегенде тіпті *м ұ қ а м д а п* созып, мақалдап сөйлеуі қатты ұнап кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сөздің ара-арасында *м ұ қ а м д а п* қоятын көтеріңкі үні, сөйлеп отырып қабағын кере тура қарайтыны – бәрі сол қалпында (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МҰҚАМДЫ с ы н. *Ырғақты, мәнерлі, үнді.* Даусы шынында да, Нұрым шамалаған «Құран хатіміндей» нәп-нәзік *м ұ қ а м д ы* және күмістей сылдырап шықты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МҰҚАМШЫ з а т. ә д е б. *Мақамшы, мәнерлеп айтушы.* Үстіміздегі жылы байқауға ұйғырлардың *м ұ қ а м ш ы л а р ы* мен дутаршылары да келді («Қаз. әдеб.»). Дария бойындағы масатыдай жасыл алаңда ел мұңын музыка тілімен баяндап, бір топ *м ұ қ а м ш ы* отыр («Қаз. әдеб.»).

МҰҚАҢҚЫРА= е т. *Аздап мұқау, сәл-пәл мұқай түсу.* Бас қаңғып, көздің нұры – қылаң ашты, Мойны да *м ұ қ а ң қ ы р а п* бұраң ашты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МҰҚАС= е т. *Біреудің мінін айтып қосыла кекесін айтысу, қағытысу.* Тілін кезеп, *м ұ қ а с ы п* сөйлеушілер де қағытпа қылықпен өз айыздарын өздері қандырысып жатты (Ж.Мусин, Үміт).

МҰҚАТ= е т. **1.** *Біреудің мінін айтып кекету, кемсіту.* Ел билеген жақсылардың ойлағаны ел қамы болмаса, әрқайсысы өзінің пайдасын ойлап *м ұ қ а т қ а н ы* ағайыны-жұрты болса, билерде әдет болмаса, енді жақсылықты жұрт қайдан күтпек керек?! (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Кедергі келтіру, аяқтан шалу.* Елші өз руының сүйегіне сіңірген мықтыларын *м ұ қ а т қ ы с ы* келеді (Д.Досжанов, Жібек.). *М ұ қ а т т ы м* деп отыр мені ол бүгін. Тапқан болып топтамамның кемдігін, Ал мен тағы, Әдетім сол баяғы; Қалам алдым Ойлап елдің елдігін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Бетін қайтару, тойтару.* Қираған ағаштарға қарап тұрып, Қуанды *м ұ қ а т қ а н д а й* жауын қорып. Біреудің бағы бастан көшерінде Қас болар жақынымен құдай ұрып (А.Байтұрсынов, Шығ). Мұныменен, Шеризат елін баулап, *М ұ қ а т ы п* әбден алды жауын жаулап. Тамаша сол арада қызық көрді, Алтын арба, трашпенке қоңыраулап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МҰҚАТҚАНСЫ= е т. *Өзінше мұқатқан болу, мұқаттым деп ойлау.* Қазіргі түрменің бастығы абақтыға түскен Амангелдіні *м ұ қ а т қ а н с ы п,* ешкіммен қатынастырмай қойды (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаздар).

МҰҚАТҚЫШ с ы н. *Мұқата бергіш, кекеткіш.* Әй, Әбілбек, сен бар ғой, тез жөнел, ана мені *м ұ қ а т қ ы ш* газетке жазғыштарды осында жинап әкел (Ә.Тәжібаев, Гүлден.).

МҰҚАТТЫР= е т. *Біреудің мінін айтқызып кекеттіру, кемсіттіру.* – Мен сіздерге жұбайымның үстінен жалған шағым айтайын, я болмаса оны *м ұ қ а т т ы р ы п,* кегімді алайын деп, келіп отырған жоқпын, – деді Мағрипа (М.Хасенов, Нартәуекел).

МҰҚАТТЫРУ *Мұқаттыр етістігінің қимыл атауы.* Оны *м ұ қ а т т ы р у ы* жөнсіздік (Ауызекі).

МҰҚАТУ *Мұқат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кекету, сөзбен қағыту.* Раушан бұл *м ұ қ а т у д ы* ауырсынған жоқ, қайта орай жауап қатты (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Дұшпанға мені балама, *м ұ қ а т у* ізден сөзімнен. Адам боп туылу анадан, Айуан боп кету өзіңнен (Қ.Мырзалиев, Домбыра). **2.** *Аяқтан шалу, кедергі болу.* Кімнің басына күн туса, соны табалауға, *м ұ қ а т у ғ а,* одан әрі батпаққа батыруға құмартып тұрады, сонда айызы қанады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Бетін қайтару, тойтару.* Сонымен Тоқтамыс ханның тұсында бүкіл Дешті қыпшақ түгелімен бір адамның уысына кірген екі орданы жеке иемденген Тоқтамыс баққа мастанып, Ақсақ Темірді *м ұ қ а т у* үшін әскер жинап, 1288 жылы Түркістан жағына қарата шеру тартады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

МҰҚАТУШЫ з а т. *Мұқатқан адам; кекетуші.* Рақыш кеше ғана Оразбайдың үйінде Абайды *м ұ қ а т у ш ы н ы ң* бірі болған (М.Әуезов, Ақын аға).

МҰҚАТУШЫЛЫҚ з а т. *Мұқатқандық, кекеткендік.* Бірақ Аянның өңінен жаттық, *м ұ қ а т у ш ы л ы қ* таппаймын (А.Лекеров, Түз гүлі).

МҰҚАТЫЛ= е т. *Міні айтылып кемсітілу, кекетілу.* Олар да осындай күйге тап болып еді. Міне енді ол *м ұ қ а т ы л ы п* отыр (Б.Момышұлы, Шығ.). Жазасын бердім, бірақ бұдан *м ұ қ а т ы л а т ы н* Бөкей бар ма? (Қ.Исабаев, Серт).

МҰҚАТЫЛУ *Мұқатыл етістігінің қимыл атауы.* Бұған бола *м ұ қ а т ы л у* ойында жоқ (Ауызекі).

МҰҚАТЫҢҚЫРА= е т. *Мұқата беру, мұқата тұсу.* Партия болған соң біреуді-біреу аяй ма: біреуді-біреу *м ұ қ а т ы ң қ ы р а п,* өтірікті, өсекті өрбіте берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҰҚАТЫС= е т. *Біреудің мінін айтып қосыла кекетісу, қағытысу.* ≈ Қосыла *м ұ қ а т ы с т ы.*

МҰҚАТЫСУ *Мұқатыс етістігінің қимыл атауы.* Мін қазысу, *м ұ қ а т ы с у ғ а* келгенде оларға ешкім шақ келмейді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

МҰҚАУ *Мұқа етістігінің қимыл атауы. М ұ қ а у* сөздің аузынан қалай шығып кеткенін өзі аңдамай қалғанын айтуға бір оқталып, қайта іркілді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

МҰҚИЯТ [ар. محتيط] с ы н. *Мәселенің егжей-тегжейіне барынша тыңғылықты қарайтын, ұқыпты, тиянақты.* Мұқаң аударманы теруге жіберер алдында міндетті түрде *м ұ қ и я т* қарап шығатын (С.Мәуленов, Үркер.). Ол кетер алдында Әбдірахманға Шәкім мен Шәріпке *м ұ қ и я т* қарай жүруді тапсырды (З.Асабаев, Ар.).

Мұқият болды. а) *Сақ, пысық, берік болды.* Шырағым, өзіңе-өзің берік, *м ұ қ и я т б о л* (А.Тоқмағамбетов, Әке). ә) *Ұқыпты, тиянақты болды.* Шұлығың не ішкиімің шашылып жатпасын, *м ұ қ и я т б о л* (С.Жүнісов, Ақан сері). Сәлем айт үлкен-кіші бар кісіңе, *м ұ қ и я т, б о л с ы н* бекем бар ісіңе (Айтыс).

МҰҚИЯТСЫЗ с ы н. *Ұқыпсыз, тиянақсыз.* Асығыс, *м ұ қ и я т с ы з* істелген жұмыстың

нәтижесі де жөнді болмайтыны белгілі (Т.Ахтанов, Боран).

МҰҚИЯТСЫЗДЫҚ з а т. *Ұқыпсыздық, тыңғылықсыздық.* Осындай *м ұ қ и я т с ы з д ы қ* ән текстерін пайдалануда да жиі ұшырайтын жағдай («Қаз. әдеб.»)

МҰҚИЯТТА= е т. *Ұқыптау, құнттау.* Әбдірахман шаруалардың сөздерін *м ұ қ и я т т а п* тыңдап, жүз шырайларына сынақты көз жіберіп отыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бақтыбай арқан үшін *м ұ қ и я т т а п* беліне байлап жатты (З.Иманбаев, Солма гүл.).

МҰҚИЯТТАТ= е т. *Ұқыптату, құнттату.* Әбілқасымның хатын *м ұ қ и я т т а т ы п* қайта оқытты (С.Омаров, Қиыр жол).

МҰҚИЯТТАУ[1] с ы н. *Мәселеге ұқыптырақ, тиянақтырақ қарайтын.* – Тап бұл мәселеге *м ұ қ и я т т а у* қараңызшы, – деген Рәштің сөзіне прокурор ден қойды (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). Ал Әміренің даусының бар-жоғын анықтап, *м ұ қ и я т т а у* зерттеуге біздің уақытымыз болмады (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

МҰҚИЯТТАУ[2] *Мұқиятта етістігінің қимыл атауы.* Редут, Қызыл үй сегіз жылдық мектептері басшыларының хабарламасын тыңдап, оқушылар есебін әлі де *м ұ қ и я т т а у д ы* тапсырдық («Қазақст. мект.»).

МҰҚИЯТТЫ с ы н. с ө й л. *Ұқыпты, тиянақты, тыңғылықты.* Басқаға зиянын тигізбеу жағын ойлап, ауру өзін-өзі *м ұ қ и я т т ы* таза ұстаса, ағайын-туғандарына және басқа адамдарға тигізер әсері мүлдем азаяды (Т.Қалжеков, Туберкулез.).

МҰҚИЯТТЫҚ з а т. с ө й л. ***Мұқияттылық.*** Зояның қимыл-әрекеті, іске икемділігі, жұмысқа ынталылығы, *м ұ қ и я т т ы ғ ы* бірден аңғарылады («Қазақст. әйелдері»). Ал егер бала жинақылыққа, *м ұ қ и я т т ы қ қ а* үйренбеген болса, онымен әңгімелесіп қана қою жеткіліксіз (Семья тәрбиесі).

МҰҚИЯТТЫЛЫҚ з а т. *Мұқият болушылық, ұқыптылық, сақтық, тиянақтылық.* Олардың тыңғылықты ісі, *м ұ қ и я т т ы л ы ғ ы* мен ұқыптылығы жергілікті тұрғындарды талай қайран қалдырды (С.Сейітов, Жылдар.). Төрешілерді Шотайдың *м ұ қ и я т т ы л ы ғ ы*, оның қырыққан қойының тазалығы, жүнінің саралығы қызықтырған еді (Жүлдегерлер).

МҰҚТАЖ [ар. محتاج] з а т. **1.** *Қажет, ділгір, зәру.* Мысалы, қазақ – дала, басқа теңіз, Даланы, шамаң келсе, көргертіңіз: Мұң десең, *м ұ қ т а ж* десең қазақта көп, Емес пе мұны ойламақ міндетіңіз? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әлемді түгел мен көріп, Ешкім мені білмесе. *М ұ қ т а ж ы м*, нәпсім жоқ болып, Зияным жанға тимесе. Мисыз мына көп жынды Осы биін билесе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен бір қарт жер астында көп жасаған, Өзі – хан, өзі – патша, ата-бабам. Бар болса не керегің мен берейін Айта бер *м ұ қ т а ж ы ң д ы*, батыр, маған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Кедей-кепшік, жарлы-жақыбай, зәру адамдар.* Арызын тамам қылатын, Мұңлы, *м ұ қ т а ж*, ғаріптің. Өз тұсында, әкекем, Сөз жүйесін таныттың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Және аят: «Кімде-кім құдай үшін деп *м ұ қ т а ж д а р ғ а* қарыз берсе, Алла тағала онда екі есе беріп, ол үшін бек зор сауап берер», – деген (Ш.Құдайбериев, Мұсылмандық шарты).

Мұқтаж болды. а) *Зәру болды, тапшылық, жоқшылық көрді.* Мінер ат, киер киімнен *м ұ қ т а ж б о л ғ а н* жігіттің шықпайды ешбір шырайы (Б.Өтемісов, Шығ.). *Б о л с а м* дағы мен *м ұ қ т а ж* Отыруға от жағып... Сұрамаймын тақ пен тәж, Сұрамаймын патшалық. Кәрі шығар, Жас шығар Ердің қамы – ел қамы. Әкімсінбей басшылар, Амандасса болғаны (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Мәжбүр болды, амалы қалмады.* Егер сіз бұл тілегімізді орындамасаңыз мен қазір бұл жерден кетемін, армияның әскери советіне дейін баяндауға *м ұ қ т а ж б о л а м* (Б.Момышұлы, Москва.).

Мұқтаж қылды. *Ділгір қылды, зәру етті.* Малды күтіп, өсіріп, Астықты ерте жиналық. Азық-түлік жағынан, Әскерді *м ұ қ т а ж қ ы л м а л ы қ* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰҚТАЖДАН= е т. *Бір нәрсені қажетсіну, бірдемеге ділгір болу.* – Әзірге *м ұ қ т а ж д а н ы п* қалмассың, ә? Әлде, аздап ақша тастап кетейін бе? – деді Меңдікерей (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Армиядағы жауынгерлер семьясының да *м ұ қ т а ж д а н ы п* отырғаны жоқ (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

МҰҚТАЖДАНДЫР= е т. *Нәрсені қажетсіндіру, бірдемеге ділгір еткізу.* Көп нәрсеге *м ұ қ т а ж д а н д ы р ы п* отыр (Ауызекі).

МҰҚТАЖДАНУ *Мұқтаждан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ұ қ т а ж д а н у ы н* жасырмады.

МҰҚТАЖДЫҚ з а т. **1.** *Керекті, қажет заттарға зәру болушылық, ділгірлік. М ұ қ т а ж д ы қ* бар-жоғына қарата ма?! Қуғанда кедейшілік қара табан (Қ.Мырзалиев, Домбыра). *М ұ қ т а ж д ы қ* мейірімсіз жолын бөгеп, Байлар жоқ мұны көріп берген көмек. Түгелдеп киім, тамақ, оқу хақын, Шамасы аз жеткізе алмай жүрген жүдеп (М.Дулатов, Шығ.). Аранын ашқан аштық пен жеріне жеткен *м ұ қ т а ж д ы қ* адамдардың мінез-құлқын, бүкіл табиғатын өзгертіп жібереді екен (Қ.Жұмаділов, Атамекен). **2.** *Қажеттілік.*

Бұл есептің математикалық моделін құру үшін барлық қоймалардағы заттардың қосындысы барлық дүкендердің *м ұ қ т а ж д ы қ т а р ы н ы ң* қосындысына тең дейміз (Ж.Күлеев, Сызықтық.).

МҰҚТАЖСЫЗ с ы н. *Мұқтажы жоқ, ділгір емес.* Қанішкен ғұмыры *м ұ қ т а ж с ы з* болған емес (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Дүкенім дүрілдеген бірге көшіп, *М ұ қ т а ж с ы з* бар алдымда ұландарым (Х.Өтеғалиева, Ана.). Саркөлде шөптің түрі көп емес пе, Отынға *м ұ қ т а ж с ы з* жер емес пе (Айтыс).

МҰҚТАЖСЫЗДЫҚ з а т. *Мұқтажсыз болушылық, мұқтажы жоқтың, қажетсіздік, зәрусіздік.*

МҰҚТАЖЫРАҚ с ы н. *Ділгірлеу, қажетірек.* Қазақ тіл білімі енді-енді қаз тұрып, тәй-тәй баса бастаған сонау 30-жылдары теориялық мәселеден гөрі практикалық мәселеге ел *м ұ қ т а ж ы р а қ* болатын («Білім және еңбек»).

МҰҚТАСАР [ар. مختصر] зат. **1.** діни. *Құраннан кейінгі шариғат ережелері толық жазылған діни кітап.* Бұлардан кейінгі белдісі – *М ұ қ т а с а р.* Ол елу екі кітаптан тұрады (Т.Әлімқұлов, Шежіре). Ескі молдалар «Құран», *«М ұ қ т а с а р»* сөздерінің тәпсіріне таласып, қастасып, кейде пышақтасып қала жаздағанын еске алу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол 23 жасында Құран мен *М ұ қ т а с а р* тұрсын, нахуды тәмам еткен ғұлама молла еді (Ә.Көшімов, Қысталаң). **2.** ж е р г. *Қорытынды, негізгі түйіні.* Сонымен сөзінің *м ұ қ т а с а р* түйінін айтшы (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰҚША= е т. ж е р г. *Тәптіштеу.* – Әлгі земствода істейтін доктор туысқанының нөкеріне жазыламын деп жүрген, – деп офицер *м ұ қ ш а й* түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Арғы жағын Фұбайдолла *м ұ қ ш а п* сұрамады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МҰҚШАҒЫШ с ы н. *Тәптіштегіш.* Ағалық етіп аңғырт басқан қадамын сөкпегеніне, оның тіпті *м ұ қ ш а ғ ы ш* әдетінен бас тартып, сапары жөнінде сөз қозғамағанына қуанды (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

МҰҚШАУ *Мұқша етістігінің қимыл атауы.* Көруге, білуге әуес Аманқұл Мәмбет кетісімен тұлыптың неге қажет екенін *м ұ қ ш а у ғ а* кірісті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тіпті елеген күнде де ерке өскен бір бетті сотқар мырзаны *м ұ қ ш а у* да қиын еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МҰҚЫҚ з а т. *Кемістік, олқылық.* Мен көбіне араб, парсы және басқа жат жұрттардың сөзін қосып жіберіп отырады екем. Бұхар ағаның маған өлең жаздыруы арқасында мен сол *м ұ қ ы ғ ы м д ы,* нұқысымды ұқтым (Қазбек би).

МҰҚЫЛ[1] с ы н. **1.** *Кертік, доғал; ұшкір емес.* Бұлар тақап келе бергенде ол белін жаза алмай, өзі кескен қарағайдың *м ұ қ ы л* түбіріне отыра кетті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Башпайы жоқ *м ұ қ ы л* аяғы сыздай берген соң, шүберегін босатыңқырап, қайта таңды (Қ.Ысқақов, Түйық). Қайран, ұлы сайран далам, Отаным, Мені есейтіп кетті нұрлы шапағың, Бірақ кейде бойы *м ұ қ ы л* төбенің, Биік шыңнан жоғары еттің атағын (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Тоқал, мүйізсіз.* Алдымыздағы *м ұ қ ы л* сиыр біздің фермадан (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰҚЫЛ[2] с ы н. с ө й л. ***Мұқым.*** Бір қу түлкі болыпты жұртты құртқан. Тышқан аулап жейді екен ескі жұрттан. Жем таба алмай бір жылы арықтапты, тышқан ауып кеткен соң *м ұ қ ы л* сырттан (Шәкәрім, Шығ.). Шымкенттің асты-үстінің бәрі *м ұ қ ы л* сиқым руы (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰҚЫЛАС үс т. ж е р г. *Біржолата, мүлде.* Күллі дүниеден *м ұ қ ы л а с* қол үздім, бір шекеде жалғыз қалып, құлазыдым да зеріктім (С.Талжанов, Адам.). Содан бері қарай оташының аруағына шаң жуытпайтын болдым, *м ұ қ ы л а с* ұйып қалдым (С.Талжанов, Адам.).

МҰҚЫЛДАН= е т. **1.** *Ұшы қайту, доғалдану.* Тырнағы *м ұ қ ы л д а н ы п* қалған (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Дөрекі сөйлеу мағынасында.* Хатшыға ерік беріп көрші, *М ұ қ ы л д а н ғ а н* аузымен әлі де қалай тістелер екен (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

МҰҚЫЛДАНУ *Мұқылдан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қылыштың *м ұ қ ы л д а н у ы.*

МҰҚЫЛДАУ с ы н. *Доғалдау, мұқылырақ.* Бір тырнағының ұшы әлде жаратылысынан солай ма, әйтеуір *м ұ қ ы л д а у* көрінді (Т.Қаупынбаев, Тау тұлғасы). Бір найзасының ұшын сайыс кезінде шекіп алған ба, әйтеуір *м ұ қ ы л д а у* көрінді (Туған жер).

МҰҚЫЛДЫҚ з а т. *Мұқыл болушылық, ұшкір еместік, доғалдық.* Оң қолының төрт саусағы жоқ *м ұ қ ы л д ы ғ ы н а* және жауырыны жерге тимеген балуандық өнеріне байланысты халық оны Балуан Шолақ деп атап кеткен (О.Жолымбетов, Айгөлек).

МҰҚЫЛЫМ үс т. с ө й л. ***Мұқым.*** Бұл атабаба тарихын арзандату емес, *м ұ қ ы л ы м* ақиқат емес пе, шырағым (Дала дауылпаз.). Өз елінің адамын, оның ішінде *м ұ қ ы л ы м* бір совхозды басқарып отырған азаматтың абыройын төккен (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

МҰҚЫМ[1] [ар. مقيم] үс т. *Біржола, мүлдем, тіптен.* Әділ сайға түскен бойы етек-жеңін *м ұ қ ы м* түріпіп алды да, жүгіруге ыңғайлана

беріп, артындағы жолдастарына қарады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Кемпір *м ұ қ ы м* қатты ашуланып, шалдың жағына шапалақпен салып жібереді (Балықшы.). Шешек дегеніміз – кісіні жүдетіп, кейбір уақытта *м ұ қ ы м* өлтіретұғын, не кісінің көзінен я құлағынан айыратұғын ауру (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МҰҚЫМ[2] [ар. مقيم] е с і м. *Бүкіл, күллі, барлық, түгел.* Өзін *м ұ қ ы м* ел алдында айыпты санап, күйрек ойдан бас кеше алмай әуре-сарсаң болып еді (С.Омаров, Өмір.). Тарбағатай тауының күншығысынан ыңырана көтерілген ай *м ұ қ ы м* әлемді ақ сүт сәулеге орады (О.Бөкеев, Өз отың.). – Олар да көрсін, атағың сонда *м ұ қ ы м* қазаққа тегіс жайылады, – деген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Есімі *м ұ қ ы м.* Жезқазған, Қарағанды өңіріне тегіс мәлім Болман ақынға амандаса бардық («Қаз. әдеб.»).

Мұқым қазақ баласы. *Күллі қазақ жұрты. М ұ қ ы м қ а з а қ б а л а с ы,* тегіс ақыл сұрапты (Абай, Тол. жин.).

МҰҚЫМ[3] с ы н. *Мықты, биік.* Кашмирдің *м ұ қ ы м* таулары, ұлы сулары көп болар, Иағма соған арқа болып, Оғыз ханға бағынбайды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

Мұқым бол. *Берік, бекем; сақ бол деген мағынада.* Қарағым, өзіңе-өзің *м ұ қ ы м б о л* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МҰҚЫМ[4] ү с т. ж е р г. *Тіптен, тегі.* Мен әншейін ойнасам о не дегені, *м ұ қ ы м* (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Осы жұрт сол жалғыз атты жолаушыдан неге қорықты? Сонша дүрлігіп, *м ұ қ ы м,* сірә! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

МҰҚЫМСЫ= е т. *Мықтысыну, биіксіну, тәкаппарлану.* Әлгі қатыны *м ұ қ ы м с ы п* мұрнын көкке көтеріп, үнді шайынан басқаны татып алмайтын еді (Е.Домбаев, Ғашықтық). Мына бір қатқан қара қатын *м ұ қ ы м с ы п,* тұмсығын көтере беруден басқа түк білмейді ғой (Е.Домбаев, Ол адам.).

МҰҚЫР с ы н. ж е р г. *Тұқыл, тоқал.* Мүйізін кесіп алып, арқанды ағытқанда, Кербұғы атылып шықты да, мүйізі жоқ *м ұ қ ы р* екені есіне түскендей, жер иіскей келе жөнелді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Кіші Нарынға қоңыр күзде көшіп келген Мәртін шал *м ұ қ ы р* қоңыр сиыр, екі қой, бір ешкі сатып алды (Бал дәурен).

МҰҚЫРТ= е т. *Тұқылдау, тұқырту.* Құжатты қабылдаған тоқпақтай келіншек берекемді алып, тіпті *м ұ қ ы р т ы п* тастады (Н.Қапалбеков, Еңлікгүл).

МҰЛҒЫН с ы н. с ө й л. ***Малғұн.*** Сонда түк көрмеген, түк естімеген жандай *м ұ л г ы н* болғанымыз келіспейді (Т.Тілеуханов, Келіншек).

МҰЛТЫМ: мұлтым бар. *Қапыда қалдым, қателестім деген мағынада. М ұ л т ы м б а р,* қайта атайын деп шаңқылдақ сары бала сақасына жүгірді (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

МҰНАДИ з а т. е с к і к і т. *Жар салушы, хабарлаушы.* Базарға шапқылады *м ұ н а д и л е р,* Бұ оғланды кім сатып алүрдерлер (Жүсіп-Зылиха).

МҰНАЖАТ з а т. с ө й л. ***Мінажат***. Құбылаға қарай бас қойып, *М ұ н а ж а т* айтып Аллаға, сәждеге басын салады (Қыз Жібек). *М ұ н а ж а т* қылды шаһзат, Бүйтті зәңгі ақымақ, керім құдай біз пақыр, Пендеңе қылған шапағат (Ғашық-наме).

МҰНАЗАР [ар. مناظرة] з а т. к і т. *Жарыссөз, айтысушылық, диспут.* Қайтсек хандығымызды жаудан аман алып қаламыз деп, ешкім *м ұ н а з а р ғ а* барар емес (І.Есенберлин, Шығ.).

МҰНАЙ з а т. т е х. <түрк. neft>*Түрлі жағармайлар алынатын, қара түсті, сұйық табиғи шикізат; суда ерімейтін, қара қоңыр түсті, өзіне тән иісі бар, май тәрізді қоймалжың, сұйық жанғыш қазба байлық; көмірсутектердің әртүрлі кластарының күрделі қоспасы.* Қазақ жерінде алғаш *м ұ н а й* фонтаны 1899 жылы Қарашұңғілде атқылаған (Ә.Сараев, Тосқауыл). Қарт Ембі *м ұ н а й ы м е н* маздап жатыр, Қырларда қыруар мал қоздап жатыр. Қысқасы, адым жерден кен толғатып, Бұл дала «жарылуға» жаздап жатыр (Т.Айбергенов, Мен саған.). *М ұ н а й д ы ң* негізгі пайда болу көзі – құрамындағы сутектің мөлшері жоғары болатын планктон, сапропельді органикалық зат және өсімдік қалдықтарынан түзілетін гумусты зат (ҚҰЭ).

Мұнай газдары. *Мұнаймен бірге кездесетін және одан сепараттау кезінде бөлінетін көмірсутек газдары. М ұ н а й г а з д а р ы* құрамында этан, пропан, бутан т.б. қаныққан көмірсутектер, сонымен қатар су буы, кейде азот, көмір қышқыл газ, күкіртсутек және сирек газдар (гелий, аргон) бар (ҚҰЭ). Метан және оның гомологтарының мөлшері бойынша *м ұ н а й г а з д а р ы* құрғақ және майлы болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Мұнай геохимиясы. *Мұнай геологиясының практикалық мәселелерді шешуге арналған химиялық зерттеумен айналысатын тарауы.* ≈ *М ұ н а й г е о х и м и я с ы* зерттелді.

Мұнай гидрогеологиясы. *Жалпы гидрогеология ғылымының мұнай және газбен әрдайым бірге жүретін жерасты суларын жан-жақты зерттейтін қолданбалы саласы. М ұ н а й г и д р о г е о л о г и я с ы* мұнайдың бастамасы болатын органикалық заттың өзгеру жолдарын, сейілген көмірсутектердің жатынға аккумуляциялануын және мұнайдың әртүрлі геологиялық факторлар әрекетінен әрі қарайғы өзгерулерін зерттейді (Қаз. тілі термин. Геология).

Мұнай қашты. *Мұнай ауды, тартылды.* Сол мұртты жігіт өлеңдеткендей, *м ұ н а й д ы ң қ а ш а т ы н ы* рас. Қашқан майды тап басып ұстаудың өзі оңай шаруа емес («Ақиқат»).

Мұнай құбыры. *Мұнайды және оның өнімдерін тасымалдауға арналған құбыр желісі.* Пайдалану мақсатына қарай *м ұ н а й қ ұ б ы р ы* жетекші, бұрғылау, ауырлатқыш, шегендеу және сорғы-компрессорлық құбырлар болып ажыратылады (ҚҰЭ).

Мұнай өнеркәсібі. *Экономиканың мұнай өндіру және өңдеу ісімен айналысатын саласы.* Қазақстанда *м ұ н а й ө н е р к ә с і б і н і ң* дамуы кеңес өкіметі орнағаннан кейін 20-жылдары басталды (ҚҰЭ).

Мұнай өнімдері. *Көмірсутектер мен олардың туындыларының қоспасы; мұнай мен мұнай газдарынан алынатын жеке химиялық қосылыстар. М ұ н а й ө н і м д е р і* отын, майлар, битумдар, ауыр көмірсутектер және әртүрлі мұнай өнімдері сияқты негізгі топтарға бөлінеді (ҚҰЭ). *М ұ н а й ө н і м д е р і* мұнай мен мұнай газдарынан алынатын көмірсутектердің қоспасы (мысалы, бензин, керосин, мұнай майлары және т.б.) (Қаз. тілі термин. Химия).

Мұнай сулары. *Жер қыртысының мұнайлы горизонттарындағы жерасты сулары. М ұ н а й с у л а р ы* мұнай шоғырымен салыстырғанда орналасу жағдайы бойынша төртке бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Мұнай химиясы. *Химияның мұнай және табиғи газ құраушыларының құрамын, қасиеттерін және химиялық өзгерістері мен оларды өңдеу процестерін зерттейтін саласы. М ұ н а й х и м и я с ы* бойынша ғылыми зерттеулер 19 ғасырдың соңында басталды (ҚҰЭ).

Мұнай шикізаты. Батыс Сібір, Еділ бойы, Башқұрстан және Әзірбайжан жерлеріндегі су көздері *м ұ н а й ш и к і з а т т а р ы м е н* ластанады (Табиғат сулары.). Өнеркәсіп ағындыларының барлығы дерлік әртүрлі дәрежеде судың саласына кері әсер ететін *м ұ н а й ш и к і з а т т а р ы м е н* ластанған (Табиғат сулары.).

МҰНАЙ-ГАЗ з а т. *Мұнай және газ саласы.* Ластанудың байырғы көздеріне қазіргі кезде иесіз қалған объектілер: *м ұ н а й - г а з* және гидрогеологиялық ұңғымалар, шахталар, кеніштер, елдің экологиялық қауіпсіздігіне нақты қатер болып табылатын қалдықсақтағыштар мен ағынды сулар жинақтауыштар жатады («Егемен Қазақстан»). Осы кезеңде республика экономикасының *м ұ н а й - г а з* саласы қалыптасты, сондай-ақ мұнай-газ аясы үшін ұлттық кадрлар даярланып, оған Мәскеу мен бұрынғы КСРО республикаларының ғалымдары елеулі көмек көрсетті (ҚҰЭ).

МҰНАЙДАЙ с ы н. *Мұнай сияқты, мұнай тәрізді* Ал менің тамырымда тулап кетті, *М ұ н а й д а й* ыстық қаным қайнап, қызып (Бейбітшілік). Омардың жүрегінде қара *м ұ н а й д а й* жанған намысы бар (Қ.Бекхожин, Ардагерлер).

МҰНАЙЛЫ с ы н. *Мұнайға бай, мұнай шығатын (өлке, жер).* Каспий үстінде тұтанған от алаулары бүгінгі *м ұ н а й л ы* Маңғыстаудың даңқының жасауы іспеттес (С.Мәуленов, Шыңда.). *М ұ н а й л ы* мұнаралар сонау мұнар, Каспийдің алып жатыр бір бүйірін (Ж.Молдағалиев, Шығ).

МҰНАЙЛЫҚ с ы н. *Мұнайға қатысты, соған тән.* Егістік пен газ, көмірлік, *м ұ н а й л ы қ* ошақтарға бомба түссе, мың әйдік (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

МҰНАЙЛЫЛЫҚ з а т. *Мұнай шығу мөлшері, мұнайы барлық. М ұ н а й л ы л ы қ* жөнінен Маңғыстау түбегінің, Арал маңының, Іле, Алакөл, Зайсан, Сарысу депрессияларының геологиялық болашағы зор (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

МҰНАЙСТАН з а т. с ө й л. *Мұнайлы алқап, мұнайы мол өлке.* Маңғыстау *М ұ н а й с т а н* болысына айналды («Жас Алаш»).

МҰНАЙСЫЗ с ы н. **1.** *Мұнайы жоқ, мұнай араласпаған.* Мәди аға мен Есен екі үйректің аяғын байлап жатқанда мен үйрегімді *м ұ н а й с ы з* таза суға жудым да қоя бердім (Тұлпар). **2.** *Мұнай болмайынша.* Мұнаймен бітпей-тұғын іс болмайды, *М ұ н а й с ы з* машинада күш болмайды (И. Байзақов, Құралай.).

МҰНАЙСАҚТАҒЫШ з а т. *Мұнай мен мұнай өнімдерін сақтауға арналған резервуарлар жүйесі. М ұ н а й с а қ т а ғ ы ш* іске қосылды (Ауызекі).

МҰНАЙҰСТАҒЫШ з а т. *Ағынды сулардан мұнайды және мұнай өнімдерін бөлуге арналған тұндырғыш.* Механикалық тазару алуан түрлі құралдардың: торлар мен електер, майұстағыштар, *м ұ н а й ұ с т а ғ ы ш т а р* және т.б. көмегімен жүзеге асырылады (Т.Қалыбеков, Экология.).

МҰНАЙХИМИЯ з а т. *Мұнайдың қасиеттерін, оны өңдеу әдістерін, мұнайдан алынатын өнімдердің қасиеттерін зерттейтін химияның бөлімі.*

МҰНАЙШЫ з а т. *Мұнай шығарушы, мұнай өндіру ісімен шұғылданушы маман.* А.Тоқмағанбетовтың Ембі *м ұ н а й ш ы л а р ы н а* арнаған «Мұнай бер» атты толғауы ерекше бағаланады (С.Қирабаев, Октябрь.). *М ұ н а й ш ы л а р* теңіз табанын 5000 метрге дейін бұрғылап, Теңіз кеніші ндегі мұнаймен салыстырғанда көлемі жағынан мол жаңа мұнай көзін ашты («Егемен Қазақстан»).

МҰНАЙШЫЛЫҚ з а т. *Мұнайшы болушылық, мұнай өндірумен айналысушылық.* Мектептен кейін іле-шала *м ұ н а й ш ы л ы қ* қадам басталды («Лен. жас»). Маңғыстау мұнай көзін ашушылардың бірі Халелмен *м ұ н а й ш ы л ы қ* кәсіптің құпиялары төңірегінде біраз сырласты («Егемен Қазақстан»). Кейін әке жолын қуып, *м ұ н а й ш ы л ы қ т ы* мұрат еткен менің қатар құрбыларымдікі не? (Оныншы асу).

МҰНАН е с і м. **1.** *Осыдан, осы межеден; бұдан.* – *М ұ н а н* жақын болса бізді басып кетпей ме?– деді жақын жатқан солдаттардың бірі (Ә.Шәріпов, Партизан.). – *М ұ н а н* артық бере алмаймын,– деді ол,– Жол жүріп барам (Қ.Мұқанбетқалиев, Торғай.). **2.** *Бұл жерден, осы арадан.* Теңдік деген жайлауы әлемге ұран, Бірі онан шулады, бірі *м ұ н а н,* қазақтың да ой туды көңіліне, «Шырмалған берік тордан қалай шығам?» (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Мұнан басқа. *Осыдан бөтен, сонымен бірге.* *М ұ н а н б а с қ а,* сәбіз тамыр жемісін жараны тезірек жетілдіретін құнарлы тағам ретінде де пайдаланады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Мұнан былай [кейін]. *Ендігәрі, ендігі жерде.* *М ұ н а н б ы л а й* да Әміре сияқты әншілер осы бағыттан таймауы дұрыс болар еді («Қаз. әдеб.»). *М ұ н а н к е й і н* Бәтігүл жатса-тұрса Санат пен Томикті ойлайтын болды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Мұнан бұрын. *Бұдан бұрын, осыған дейін.* Әртүрлі бұл қазаққа шықты форым, жүрт едік бейпіл жүрген *м ұ н а н б ұ р ы н* (Мәшhүр-Жүсіп, Шығ).

Мұнан да. *Бұдан гөрі, бұлай болғаннан гөрі.* – Ой, қара беттер-ай, өлсеңдерші *м ұ н а н д а*! – деп, Рәш жұртты киіп-жарып келеді екен (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Жылаған Дәуіт патша тоба қылып, өзінің бенде екенін сонда біліп, *М ұ н а н* соң *д а* туды дейді, Отыз ұлға бір өзін жора қылып ((Ы.Алтынсарин, Таңд.).

МҰНАПАС [ар. منافس] с ы н. е с к і к і т. *Күндес, бәсекешіл.* Мақпал бір ойсам жарасар, Алтын сандық зерлерге, Ғұзырлық етсем, жарасар Сөйлеген қызыл тілдерге. Сұмырай туған қыз Алмаш, Құрбаның болсын *м ұ н а п а с,* Балуан ата пірлерге (Айтыс).

МҰНАР [ар. منار] з а т. э к о л. *Ауа құрамында қатты бөлшектердің (түтін, шаң-тозаң бөлшектері т.б.) көптеп болуы салдарынан атмосфераның төменгі қабаттарының буалдыр тартуы. М ұ н а р* кезінде көру айқындығы 1 км-ден жүздеген немесе ондаған метрге дейін төмендейді (ҚҰЭ). Қойтастан бір түлкі алды інге тығып, Ойлады кетейін деп ханға шығып. *М ұ н а р д а* ізге түсіп келе жатса, Бір түлкі және қашты жатқан бұғып (Шәкәрім, Өлеңд.). Тұманда *м ұ н а р* hаya жол таппаған, Халықтың жолға салса адасқанын (М.Дулатов, Шығ.). // *Бұлыңғыр, күңгірт.* Құдіретті құдайға, қарапайым пендеге, Анау *м ұ н а р* аспанға, мынау құба белге де, Жетпей тұр-ау, бірдеңе, өзенге де, көлге де, Жетпей тұр-ау бірдеңе — Жайлауға да, шөлге де (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұнар басты. *Мұнарланды, күңгірттенді.* *М ұ н а р б а с қ а н* күнім-ай! Қайыр басқан үнім-ай! Ашылар күн болар ма, Күйігі сендей жалғыздың, Басылар күн болар ма? (Х.Өтеғалиева, Әже.).

Мұнар да, мұнар, мұнар күн. п о э т. *Ауыртпалық басқан жайсыз шақты суреттеуде кездесетін сөзқолданыс.* *М ұ н а р д а, м ұ н а р, м ұ н а р к ү н,* Бұлттан шыққан шұбар күн. Буыршын мұзға тайған күн, Бұландай ерді кескен күн (Махамбет, Өлеңд.). Сен айттың зарын қыранның Шыға алмай қалған көгіне... *М ұ н а р д а, м ұ н а р, м ұ н а р к ү н* Қажытқан шығар сені де (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Мұнар жамылды [мұнарға малынды]. *Мұнар басып, күн райы ашылмады.* Тотығып күрең жалынға, Жартастың жүзі қызарып, Күндізгі *м ұ н а р ж а м ы л ғ а н* Шатқалдың бойы ұзарып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Асқаралы Алатау Тұр *м ұ н а р ғ а м а л ы н ы п.* Бурыл ала бұлттарды Шыңдары тұр жамылып (О.Шипин, Дастан.). Қарашада жауды қар, Жатады ма, кім білсін? *Ж а м ы л ы п т ы* тау *м ұ н а р,* Шапаны ма, кім білсін? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мұнар күн. *Қайғылы, қаралы күн.* Бүгін сенің *м ұ н а р к ү н і н,* Жәуміт күнің, жылар күнің. Әттең-әттең, ойың шабан, тасбақадан озбаған, Әттең, шындап жылауды да тағдыр саған жазбаған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мұнар қайғы. *Еңсені көтертпейтін қалың қайғы.* Ана жайлы ойланам, қыран жайлы, Қиял шіркін орнында тұра алмайды, Өмір жайлы ойланам, өзім жайлы, Кейде шаттық, кейде бір *м ұ н а р қ а й ғ ы,* Алма-кезек алдымда бұлаңдайды (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұнар тартты [шалды, торлады, тұтты]. *Бұлыңғырланды, бұлдырланды, күңгірттенді.* Ертіс үсті күн сәулесімен шағылысып, кей тұстары қос қабаттанып, *м ұ н а р т а р т ы п,* бу көтеріп, көзді алдай береді (С.Хайдаров, Құрыш.). Манағы бір көңілсіздік қайта оралып, жүзін *м ұ н а р ш а л ы п,* тұнжырай қалды (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын.). Тыңдамасаң сөзімді, Келеке қылма өзімді. *М ұ н а р ш а л-*

с а көзіңді,– Маңайыма жолама, Жанжал танау, талақ бет (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жазды ызғар буып, күнді *м ұ н а р т о р л а п* жатыр-ау (С.Сматаев, Елім-ай). Көз алдын *м ұ н а р т о р л а п*, жүзінен қаны қашып, өңі кірмеді (Р.Ниязбеков, Қаңтар). Неге екені беймәлім, сол көкжиекті әлдебір бозсымық *м ұ н а р т ұ т ы п*, күн сәулесін көлегейлей түскені (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Мұнар тұнды. *Тұман басты. М ұ н а р т ұ н ы п*, бұлт көшкен Асқар белге ұқсайды. Кенетінен ду етсе, Тас қопарып, тау бұзған Аққан селге ұқсайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

МҰНАР= е т. *Мұнар басу, мұнарту*. Кең табиғат бұған шебер, бұған бай, Тау болған соң тұрмас және *м ұ н а р м а й*, Кейде тіпті биік болу қайғы екен, Биігіңе тұрса ешкім шыға алмай (М.Шаханов, Fасырлар.).

МҰНАРА [ар. منارة] з а т. **1.** д і н и . *Мешіттің мұсылмандарды намазға шақыруға арналған биік күмбезі*. Түйелер Түркістанның өзінен бұрын Қожахмет Ясауи *м ұ н а р а с ы н* көріп келеді (С.Мәуленов, Шыңда.). Медресенің екі қатары да толған құжыра. Медресенің сырты, *м ұ н а р а л а р* түрлі асыл бояулы тастармен қапталған (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Азаншы тәулігіне бес рет *м ұ н а р а д а н* мұсылмандарды намазға шақырады (ҚСЭ). **2.** *Биіктігі еніне қарағанда бірнеше есе артық мөлшерде тік цилиндр түрінде жасалған сәулеттік құрылыс. М ұ н а р а* ерте заманда қорғаныс, қарауыл немесе белгі беру мақсатында тұрғызылды (ҚҰЭ). Тастан өрілген пирамида 1880 жылы Кельн соборы, 1889 жылы Эйфель *м ұ н а р а с ы* тұрғызылғанға дейін әлемдегі ең биік ғимарат болып келген (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Гүлшат қыз салтанатпен жатыр күн-күн, Қызық қой табылғанға дүние шіркін. Қасына екі қызды ертіп алып, Ханыша *м ұ н а р а ғ а* шықты бір күн (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** ә с к. *Барлау, қорғаныштық мақсатта биік етіп тұрғызылған әскери күзет қондырғысы. М ұ н а р а л а р д ы ң* қорғаныстық (қамалдық мұнара, күзеттік мұнара), белгілемелік (маяктар), инженерлік (радиотеледидарлық, сутегеуріндік және басқалар) және арнайы түрлері болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4.** а у ы с. *Үлкен, зор, алып, майталман*. Асан қайғы, Шалкиіз Өлең-жырда *м ұ н а р а*, Қос дулыға, қос мүйіз Нәріктің ұлы ер Шора (Fқайырбеков, Көнсадақ). **5.** а у ы с. *Биік белес, атқарылған үлкен іс, абырой-атақ, мәртебелі кәсіп*. Ұқтырып ұрпақтарға Абай тілін, Өткізген тебіреніп талай түнін. Соққанда алыптардың *м ұ н а р а с ы н*, Осылай шебер қолдар қалайтұғын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ұзақ та дархан өмірді Кемеліне келтіріп, Кемерінен асырып, Өзіңдей кешкен адам аз, Шапағат нұрың шашылып, Өнерден соққан *м ұ н а р а ң* Тарихта қалар шаншылып (Fқайырбеков, Көнсадақ). Не көрмеді тірлікте мына басым, Арман еттім ақындық *м ұ н а р а с ы н*. Аман жүрсін бәрі де, аман жүрсін, Кетіп қалып жылатпай Тұмағасын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **6.** а у ы с. *Биік үй, ғимарат*. Армысың, Атырауым, бозаң далам! Қайда кеткен сағымың көз алдаған?! Арманменен, елеспен ажарланған? Амансың ба, от далам, ожар далам! Түйе орнына бұл күнде ақ қалалар, *М ұ н а р а л а р* мойынын созар маған (М.Мақатаев, Шығ.).

Қарауыл мұнарасы. *Өте биік етіп тұрғызылған минарет*. Айнала төңірекке көз жіберіп, бақылап отыратын күзетшіге арнап салынған биік құрылыс көтеріңкі етіп салынған *қ а р а у ы л м ұ н а р а с ы* да келісімді орнатылған (С.Бегалин, Шоқан асу.).

МҰНАРАДАЙ с ы н. *Мұнара сияқты биік*. Дүшпанның бойын көрсең *м ұ н а р а д а й*, Аузы үлкен, үңгір бейне ғардай (Fашықтық дастан.). Бойлары қарап тұрсаң *м ұ н а р а д а й*, қолы шынар ағаштай, көзі шарадай (Fашықтық дастан.). Ішінде *м ұ н а р а д а й* күмбезі бар, Тауыпты күн батқан соң бір шарбақты (Қисса-дастан.).

МҰНАРАЛЫ с ы н. *Мұнарасы бар, мұнара салынған*. Сарайға жалғас, қамал ішінде, көп *м ұ н а р а л ы* үлкен ақ мешіт тұр (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ортада үш қатарлы үй *м ұ н а р а л ы* секілді (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

МҰНАРАШЫ з а т. *Мұнара салушы* А п п а р а т ш ы А л е к с а н д р П о л е в о й, *м ұ н а р а ш ы* Борис Рыжков әскери қызметін атқарып келіп, өз цехындағы еңбек вахтасына қайта тұрды («Лен. жас»).

МҰНАРАШЫҚ з а т. *Кішкентай мұнара, қарауыл орны*. Балшық, дуалмен қоршаған шағын бекіністің төрт бұрышында төрт қарауыл *м ұ н а р а ш ы қ* бар (С.Бегалин, Шоқан асу.). Екі жағын жіптіктей сидам үшкір *м ұ н а р а ш ы қ* көмкерген (Т.Ахтанов, Үндістан.).

МҰНАРДАЙ с ы н. **1.** *Мұнар сияқты, мұнар тәрізді*. Қыз жүзін ай бетіндегі *м ұ н а р д а й* бір мұң шалып тұр екен (Т.Ахтанов, Дала). **2.** а у ы с. *Бұлдыр, бұлыңғыр, көмескі*. Бұлдырап көзі *м ұ н а р д а й*, Үстіне сыймай жер-көктің, Қарайлап біраз қия алмай, Қиялды қуып мен кеттім (С.Жиенбаев, Таңд.). Көзімнің алды *м ұ н а р д а й*, Сорасы шыққан тұмандай (Батырлар жыры).

МҰНАРЛА= е т. *Буалдыр тарту, күңгірттену*. Суық бөлмеде картошка буы көктемгі көл буындай айналасына жайыла *м ұ н а р л а й д ы* (Д.Әбілев, Арман.). Тау басын бұлт

м ұ н а р л а п, Төкті жерге бұршағын. Бұлттан аса күй зарлап, Қуалады бір сағым (Д. Берсүгірова, Шипагер).

МҰНАРЛАН= е т. **1.** *Мұнар басу, буалдырлану, күңгірттену.* Аспанда ай мен жұлдыз, күні қандай, Қалғыған *м ұ н а р л а н ы п* түні қандай. Суда балық, көлде құс, тоғайда аңдар Шулаған неше түрлі үні қандай (М.Дулатов, Шығ.). Сол шөпке Кербез келді, ебін тауып, Тұр еді *м ұ н а р л а н ы п* жаңбыр жауып. Кеп тұрған Кенебай да, екі ат алып, Қарғып мініп, екі жас кетті шауып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Оның басы *м ұ н а р л а н ы п* бұлттан асып, бүкіл қазақ жеріне, шексіз көгілдір далаларға, құмды шөлдерге, күміс көлдерге, тасқынды өзендерге, ну ормандарға, көкорай шалғынды Алатау аясына алыстан көз тастағандай (Н.Баяндин, Атамекен). **2.** *Қарауыту, еміс-еміс көріну.* Таң атып, күн де шықты, жер көрініп Жан-жақтан *м ұ н а р л а н ы п,* ел көрініп, «Апырым-ай, қожайынға не айтамын» деп Келемін үйге қарай сүмірейіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ес жиып, жараларын жуып, байлап, Шолды Әли көз жіберіп төңіректі. Шоғырға баяулаған жолсызбенен, Алыстан *м ұ н а р л а н ғ а н* көзі жетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰНАРЛАНДЫР= е т. *Мұнар бастырту, күңгірттендіру.* Булығып келіп лықсыған көзінің жасы кей кездерде жолды *м ұ н а р л а н д ы р ы п,* көрсетпей жібереді (Ә.Әбішев, Ғаламат).

МҰНАРЛАНДЫРУ *Мұнарландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тау басын *м ұ н а р л а н д ы р у.*

МҰНАРЛАНУ *Мұнарлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айнала-төңіректің *м ұ н а р л а н у ы.*

МҰНАРЛАТ= е т. *Буалдыр тарттыру, күңгірттендіру.* Жақындағының өзін сағым көтеріп *м ұ н а р л а т ы п* әкетеді (С.Алдабергенов, Алға). Кәрі Шыңғыстау, дәл сол кезде сен алыстан *м ұ н а р л а т ы п* жатып, төстегі елге сықсия қарадың («Жұлдыз»). Өзіңді-өзің билемесең, Ақ жолыңды *м ұ н а р л а т т ы ң* Арманыңды сүйремесең, Ауыр жолда құлап жаттың (О.Иманәлиев, Сәуір).

МҰНАРЛАТУ *Мұнарлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көл бетін *м ұ н а р л а т у.*

МҰНАРЛАУ[1] с ы н. **1.** *Күңгірттеу, буалдырлау.* Бұлт торлап, аспан төрін қалқалаған күз күні тымырсық, Ауыл жақ *м ұ н а р л а у,* жабыңқы (Б.Әшімов, Қаражал).

МҰНАРЛАУ[2] *Мұнарла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тау басын бұлттың *м ұ н а р л а у ы.*

МҰНАРЛЫ с ы н. *Мұнартқан, мұнар басқан.* Оң жағымыздан алысқа бұлдырап біздің Көкше төріздес *м ұ н а р л ы* көгілдір таулар көрінді (Т.Ахтанов, Үндістан.). Шалқар теңіз айдынын *М ұ н а р л ы* бұлт торлаған Ауыр тұрмыс, қайғы-мұң Ел басына орнаған (А.Асылбеков, Әлем.).

МҰНАРЛЫҚ з а т. *Мұнар болушылық.* Ақ қайың көзден сілкіп *м ұ н а р л ы қ т ы,* Аулына сүйрелейді шынарлықтың (Ө.Нұрғалиев, Кемпірқосақ).

МҰНАРСЫЗ с ы н. **1.** *Мұнартпаған, бұлыңғыр емес, мұнар баспаған, анық.* Қарап ем шығып қырынан, *М ұ н а р с ы з* Құра даласын. Бір шаң шықты қиырдан Қосқанда жер, көк арасын (Т.Жароков, Шығ.). Байлай көрме бағымды, Қанша адамға сеніп едім күмәнсіз, Шындығында, күн кештім деп *м ұ н а р с ы з* Айта алам ба? Сенім артқан достарым Тастақ жердей болып шықса құнарсыз? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Анық, таза.* Сіз де біздей жаңалыққа құмарсыз, Көрсететін жыпылықсыз, *м ұ н а р с ы з* – Теледидар үйіңізде бар болса, Анау күні сіз де көрген шығарсыз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰНАРТ= е т. **1.** *Буалдырлану, күңгірттену.* Қара бұлт қаптап көкке *м ұ н а р т ы п,* Зарықтырып жаумай енді қуратып. Ел бағына туған сонда ер ердің, Шашып нұрын Сібір халқын қуантып (М.Дулатов, Шығ.). Қарайды кірпік қақпастан *М ұ н а р т ы п* жатқан төменге Секіріп ойнап ақ тастан Салады бұлақ өлеңге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Келе жатқан ғасырлардан – жырақтан, Асулары үстінде ауыр мұң артқан. Түйелердей шөлдеп ішкен бұлақтан, Таулар, таулар сағым буып *м ұ н а р т қ а н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Тұк көрінбей шаңғу, шаңы көтерілу.* Бұлардың шамалары жүзден артық, Қалады арт жағында шаң *м ұ н а р т ы п,* Көрінді алдан Мұқаш Қайың сайы, Тоқтады соған ерлер тура тартып (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Көзі қарауыту, бұлдырау.* Уақыт жоқ қайта қонарға, Қуаныш құдым құмартып. Көрінбей кетті олар да, Көзімнің алды *м ұ н а р т ы п* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Көңілі бұзылу, тұнжырау, қапалану.* Мен келемін кең даланың жолында, Мөлдір сағым мөлтілдейді жоныңда. Көңілім күз аспанындай *м ұ н а р т ы п,* Көз жіберем жонда тұрған қорымға (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаз болып күліп жадырап тұрған шуақтың, Жасырып жүзін, бұлт болып неге *м ұ н а р т т ы ң* (М.Мақатев, Шығ).

МҰНАРТУ *Мұнарт етістігінің қимыл атауы.* Міне ғажап – сағым бізден қалмайды, Толқып, ойнап, *м ұ н а р т у д а н* танбайды (С.Сейітов, Жаңғырық). Мұхит үстінің *мұнарту* себебі де содан ғой (Х.Ерғалиев, Шыңдық.).

МҰНАРТЫҢҚЫРА= е т. *Аздап мұнарту, мұнарта тұсу.* Бусанып жер *м ұ н а р т ы ң қ ы р а п* жатыр (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

МҰНАСИБ з а т. е с к і к і т. *Еп, ыңғай.* Жоқ екен *м ұ н а с и б і ң* басқа жайға (Балғам-Бағұр). //*Үйлесімді, ыңғайлы, қолайлы, лайық.* Бармаққа ел алдына міндім атқа, *М ұ н а с и б* көрінген соң көңіл шатқа. Ағайын жүзін көріп амандаспақ, Емес пе көркемшілік сәламатта (М.Сералин, Шығ.).

МҰНАСЫ= е т. с ө й л. *Ұласу, жалғасу.* Алатаудың Іле-Шу тармағы Иіртау, Бұғымүйіз Бесмойнаққа жеткен соң аласарыңқырап, Ырғайты, Шетбұлақ басып, Қордайға *м ұ н а с ы п*, одан Теріскейге бұрылып, ақыры адырға, қырқаға айналады (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

МҰНАУРАТ= е т. с ө й л. ***Мұнарлат***. Күнім сен! Лебің ыстық! Түсің жарқын. Күнім сен! Тартқан сыйың қызыл алтын, Сан жылдар сепкен сәулең *м ұ н а у р а т қ а н*, Хандарға, патшаларға етпей рақым (Жамбыл, Шығ.).

МҰНАФЫҚ [ар. منافق] з а т. е с к і к і т. *Сөзі бір басқа, ісі бір басқа, екіжүзді.* Жаһаннамға кетесің *м ұ н а ф ы қ* боп. Жалған үшін ұмытпа о дүниені (Бабалар сөзі).//*Екіжүзділік, арамзалық.* Осындай теріс қылықты адамды «*м ұ н а ф ы қ*» деп өте жаман атпен атаған (Шарапат). //*Екіжүзді, сөзі мен ісі үйлеспейтін адам.* Көптеген жаман мінез осы *м ұ н а ф ы қ т а н* табылады (Шарапат). Қайғыда *м ұ н а ф ы қ т а р* күйге түсіп, Мұсылман естіп білген шат болыпты (Бабалар сөзі). Қаншама тұһмат қылған *м ұ н а ф ы қ т а р*. Құдайдан қорықпағандар өсек қылды, Ғайбат қылмай пәк тұрды діні құптар (Бабалар сөзі).

МҰНАФЫҚТЫҚ з а т. е с к і к і т. *Мұнафық болушылық, екіжүзділік.* Жай адамның өмірдегі *м ұ н а ф ы қ т ы ғ ы* – өте жаман нәрсе (Шарапат).

МҰНДА үс т. **1.** *Осында, бұл жерде; мұнда.* – Мен *м ұ н д а м ы н,* – деп қатарда тұрған жігіттердің арасынан Бақтияр шыға келді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қалың елді бауырына ап қылыштың, Ауыр қолы өткен *м ұ н д а* Шыңғыстың. Ақсақ Темір айқайын да естіген, Көпті көрген қариясы Шығыстың (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір соққан желден қалмайтын, Болмайды *м ұ н д а* тал нәзік. Басқалар іздеп бармайтын, Жайылма деген сар жазық (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Осы арада, бұл жерге.* – Жолдас Ольхов, *м ұ н д а* кабинетке кіріңіз, – деді ол (Ә.Шәріпов, Қапаста.). «Қызықпен осы таңды атқарайын, Опасыз өте шығар дүние шолақ». Төнеді осыны ойлап ұры қызға, Сабырлықпен саспады, тұрды қыз да. «Шырағым, жалғыз жүрген неткен жансың, Қай жақтан Құдай айдап келдің *м ұ н д а*?» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МҰНДАҒЫ үс т. *Осындағы, бұндағы, бұл жердегі.*– Ақпан мен Баймағамбет екеуің Аманкелдіге барып *м ұ н д а ғ ы* хабарды білдіріңдер (С.Шәріпов, Бекболат). – Сен, *м ұ н д а ғ ы* мінезіңді онда барған соң таста! (С.Төлешов, Түрлі бас.). Қайық кірді жайлап құйған суға әні, Тыңдап үнсіз шілік сөйлеп біткенін. Бітік қамыс биік өскен *м ұ н д а ғ ы* Аулайды кеп ай өрмегі жіптерін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰНДАЙ с ы н. **1.** *Бұл сияқты, дәл осындай, бұндай.* Қорлықты *м ұ н д а й* тіпті көргенім жоқ, Зілеке, көремісің, мынау қанды! Шық-шықтап үйім сабап жабық тілді, Жолына біз тігеміз мал мен жанды (О.Шипин, Дастан.). *М ұ н д а й* сұмдық көргем жоқ ер жетіп мен, Мал сырына, қойшы ұлы, сен жетік пе ең?! Көре сала айғай сап, жүгіріп кеп, Тептің келіп тұсақты керзі етікпен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Зар заманның тұсында *М ұ н д а й* қызық көрмеп ем. Жер гүлденді елменен, Мал көбейді төлменен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Осыншалық.* Шешінбей жатқаным *м ұ н д а й* жақсы болар ма, капитан налысы тура өзіме айтылғандай сезіндім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз). Жаратқан Мұхаммедтің нұрын құдай, Ғаламнан он сегіз мың бұрын құдай. Өз қандасын өзіне досты қылып, *М ұ н д а й* артық сүйер ме, құлын Құдай? (Шал ақын, Өлеңд.). Биік әнді сүйе алмайды өзге ерін, *М ұ н д а й* бақты тұра алады кім ұстап? Мен бір гүлдің ғаһар мінез сөздерін Жүрегіме құйып жүрмін уыстап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰНДАЙДА үс т. *Мұндай кезде, осындай жағдайда.* Оңаша түн... *м ұ н д а й д а* қыз-жігіттің Сөз таппауы дүниенің қасіреті (А.Тоқмағанбетов, Шағалалы.). Ертемен тұрып Торғайға қайта-қайта барамын, Түседі екен мұндайда, есіңе сонау бала күн (С.Мәуленов, Таңд.).

МҰНДАЙЛЫҚ с ы н. *Осыншалық, бұл сияқты, дәл осындай.* Оның *м ұ н д а й л ы қ* салмақты боп, ойға қалған түрін бұған дейін байқай қоймаған едім (А.Жақсыбаев, Бозарал). *М ұ н д а й л ы қ қ а* салды ием Мен сықылды жалғызды, Бір қыз үшін дертті боп (Батырлар жыры). Қорғалжын алқабына *м ұ н д а й л ы қ* қалың шөп шығып көрген емес деседі жұрт (С.Байжанов, Сыр.).

МҰНДАЛА= е т. **1.** с ө й л. *«Мұнда, мұнда» деп айту.* Ол алыстан *м ұ н д а л а п* айқайлады (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Көз тарту, өзіне тартып, еліктіру.*Ол емес ел-жұртына жұмбақ адам, Көңілі бар көрінгенге *м ұ н д а л а ғ а н.* Отызда от құшақтап осы сабаз Қайтадан халық атты туды анадан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Шақырады *м ұ н д а л а п,* Мұнай қала, газ қала (Е.Өтетілеуов, Жалауша).

Кел [жол] мұндалады. *Өзіне тартты, еліктірді.* Аққөл өзіне қарай жетектеп, *к е л м ұ н д а л а п* тарта берді (Ердің даңқы.). Сандуғаштар ән салса тамашалап, Енді өзіне тартпай ма *к е л м ұ н д а л а п* (Пернедегі терме.). Бізге не өнер, ғылым жұғып жатыр Жастар мұны үйреніп ұғып жатыр, Халыққа бас-көз болып, *ж о л м ұ н д а л а п* Бір-бірлеп газеталар шығып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мен мұндалап. *Көзге ерекше көрінді, көз тартты.* Шоқпыт үйінің жерошағында жанған от *м е н м ұ н д а л а п* тұрғандай еді (Д.Әбілев, Арман.). Басының ұлпа қары саудыраған бұтақ ақ бүркенген ну ағаштың ішінде жеке-бөлек жалаңаштанып, алыстан көзге ұрып *м е н м ұ н д а л а п* тұр (Ә.Сараев, Тосқауыл). Бұл ата қоныстан елсіз ескі жұрттар ғана *м е н м ұ н д а л а м а й д ы,* сарсылып сайраған іздер жатыр онда (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

МҰНДАР[1] [ир. مردار] с ы н. **1.** *Адамгершілік арынан жұрдай болған, оңбаған, қу, сұм.* Кәлен оған жалт қарап: – Жаныңның тәттісін қайтейін *м ұ н д а р д ы ң* Жоғал? – деп ақырды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұйрық келді ұлдарға Тіреп табан шайқас деп. Жеңілмейтін *м ұ н д а р ғ а* Өз күштерін байқат деп (Қ.Көпішев, Ақмарал.). Адамның азып, азаматтың тозған кезінде шайтан салған өрнек ізімен атқа мініп қалған малғұн *м ұ н д а р* (М.Мағауин, Аласапыран). **2.** *Бейшара, мүсәпір, сорлы .*– Айтпайтын сөзді айттың ғой, *м ұ н д а р*-ау! – деді әйеліне, – біраздан кейін, малтабары құрысын мен үшін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жарылқа өзіңді-өзің *м ұ н д а р* кедей, сен кедейден ұл бер деп сұрадым ба? (Батырлар жыры). – Тфу! «Сымақ» деген не ол? Қазір мода емес. Бір кандидат таба алмады ма екен, сорлы *м ұ н д а р* (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

Мұндар қу бас. э к с п р. *Халық мұңын ескермей, соқа бастың ғана қамын ойлаған қанипезер.* Па, шіркін! Исатайдай сабаз тұрмас, Қас итсің, қасыңа да адам жуымас. Ел ұстап жұрт билейтін қылығың жоқ. Хан емес, хас қатынсың, *м ұ н д а р қ у б а с* (Махамбет, Өлең.). Тай қандай, құлын қандай, дөнен қандай, Шерленіп іште жатқан шемен қандай. Ұл болмас ұрыспайтын ағайында, Балаң жоқ *м ұ н д а р қ у б а с* деген қандай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мұндар таз. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Антұрған, оңбаған. М ұ н д а р т а з* бір сұмдық бар тіл-жағыңда, сен келдің қотыр таймен бұл шағыңда (Батырлар жыры). *М ұ н д а р т а з* маған келдің қаның қашып, антұрған сені тұр ма қара басып (Батырлар жыры).

МҰНСЫЗ ү с т. *Онсыз, бұлсыз; белгілі бір зат болмайынша.* Бұл самолетке отыратын талондар, *м ұ н с ы з* бізді оның ішіне кіргізбейді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қандағы белок пен тұздар адам өміріне аса қажетті зат, *м ұ н с ы з* организм өмір сүре алмайды (А.Дайыров, Хирург.). Тон, пимаға жете ме Киімнің торғын торқасы, Қылшылдаған аязда Толықпас *м ұ н с ы з* ортасы (Пернедегі терме).

МҰНТАЗДА= е т. *Тап-таза ету, тап-тұйнақтай қылу.* Қысқа мұрт, шоқша сақалын *м ұ н т а з д а п* қырып қияды, Жасадым демей жасарын, иіссу аздап құяды (А.Тоқмағамбетов, Алтын арал).

МҰНТАЗДАЙ с ы н. *Тап-таза, кіршіксіз.* Оң жақ қабырғада *м ұ н т а з д а й* төсекті қолымен нұсқап: – Мына орын сіздікі болады, – деді ол жігітке (Е.Мырзахметов, Туған күн.). Ентелеп банктегі менің кабинетіме *м ұ н т а з д а й* киінген екі адам келіп кірді («Жас Алаш»). Әйелінің қазасы кезінде екі-үш күн жұмыста болмаған Қалекең мекемеге *м ұ н т а з д а й* боп қырынып, жасаңқырап келді (Қ.Жұмаділов, Қаздар).

Мұнтаздай таза. *Тіптен таза, кір шалмаған.* Балалар бақшасының іші-сырты *м ұ н т а з д а й т а з а,* көзге оғаш еш нәрсе көрінбейді («Қаз. әдеб.»).

МҰНТАЗДАН= е т. *Кірінен арылу, тазалану.* Арулансын астауым, *М ұ н т а з д а н с ы н* саптаяқ. Өңезден күбім арылсын, Оны біреу айтпай-ақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

МҰНТАЗДАНУ *Мұнтаздан етістігінің қимыл атауы.* Асықпай *м ұ н т а з д а н у ғ а* кірісті (Ауызекі).

МҰНША ү с т. *Осынша, сонша; бұнша.* Аңғардым да аласұрдым, бармағымды тістедім, Айналайын адал достық, неткен *м ұ н ш а* күшті едің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Неге *м ұ н ш а* алысты, Неге мұнша қарысты? Егесті ме екеуі Жібермеуге намысты? (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жатқа қимай жарты адым, сүйем жерді, Талай көштер түйеге тиелген-ді. Миың жетіп болмайды *м ұ н ш а* жерді, Ата қазақ қалайша иемденді?! (М.Мақатаев, Шығ.). Неге *м ұ н-*

ш а, сорлы жүрек, соғасың? Неге күйіп, неге мұздап тоңасың? Арпалысып тыныш жата алмай ұяңда, Неге *м ұ н ш а* мазасыз сен боласың (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Онша да мұнша [оншама мұнша]. *Көп уақыт, осынша.*– Қызық екенсіз өзіңіз. *О н ш а д а м ұ н ш а* жүріп, жолда қалған аттың жырын жырлағанды көргенім осы (С.Жүнісов, Ақан сері). *О н ш а м а м ұ н ш а* жүріп бір заманға, Кез болып күні-түні қорланамын. Демеу жоқ торда тұрып толғануға, Жанымды таппасаңыз арланамын (Айтыс).

МҰНШАЛЫҚ з а т. **1.** *Осыншалық, соншалық; тым, көп.* Еламан қарт балықшының бұрын-соңды дәл *м ұ н ш а л ы қ* мұқағанын көрген емес-ті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Оқтың астында жүрген жандар әнге *м ұ н ш а л ы қ* ықылас қояды деп Мүлік бұрын ойлаған да жоқ еді («Қаз. әдеб.»). Артық па қалай шамадан *М ұ н ш а л ы қ* бақыт бір күнде Хат келді Ораз ағадан «Тірімін, жолда жүрмін», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МҰНШАЛЫҚТЫ с ы н. *Осыншалықты, соншалықты.* Бізде қойдан *м ұ н ш а л ы қ т ы* көп төл алу бұған дейін болып көрген емес («Лен. жас»). *М ұ н ш а л ы қ т ы* сұлулықты көрместе ем, Егер де мен Дала қызы болмасам (М.Айтхожина, Баянжүрек). Япырай, жұдырықтай осы қыздың бойына *м ұ н ш а л ы қ т ы* жігер қалайша сыйып тұр (Ақ бұлақ).

МҰНШАМА ү с т. *Осыншама, соншама.* Қанша ашуланса да дауыс көтермейтін Әбілқайырдың *м ұ н ш а м а* ерен сөйлеуінің себебі ызадан екенін жұрт бірден ұқты (І.Есенберлин, Алмас.). Құдіретті сөз аталары классиктердің ең мықты дегенінің өзінің де *м ұ н ш а м а* көп қырлы бай ырғақтар, тудыру қолынан келмесе керек еді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жазы-қысы жұпар аңқып тұрса да, Жасқа кепті жасыл күйі *м ұ н ш а м а*. Жоңғарлардай құдай дейтін аршаны, Жазы-қысы табынармын шыршаға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰНЫ е с і м. *Бұны, осыны.* Мұғалім *м ұ н ы* кім толықтырар екен дегендей шәкірттерді көзімен бір шолып өтті («Халық мұғ.»). Анау бір жолы *м ұ н ы* Арманов шақырып алады (З.Қабдолов, Өмір.). *М ұ н ы* көріп Қамбардың, жоқшылық кірді есіне, Қымызы бар деп ақ үйдің, түсемін барып несіне (Қамбар батыр).

МҰНЫСЫ з а т. *Осынысы, осысы.* Қатар құрбы бірін-бірі қатты әзілдейді. *М ұ н ы с ы* өздеріне соншалықты жарасып-ақ тұр (Қ.Қамбаров, Алтай.). Қайранмын *м ұ н ы с ы н а* табиғаттың (Е.Әукебаев, Таң.).

МҰҢ з а т. **1.** *Қайғы, шер, қасірет.* Демеймін *м ұ ң ы м д ы* айтып зарланайын, Жаралыс солай қылған адам жайын. Жарық алып жалғанды тексерсең де, Таза жүрек таппайсың, сол уайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұлтың, қаның, дінің, тілің басқа деп, жұрт біткенді ала-құла көрмейтін, кім қорлықта, зорлықта жүрсе, соның *м ұ ң ы н* тыңдайтын, соның тілегін орындайтын өкімет (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұмытып *м ұ ң д ы*, ұмытып қазақ қайғыны, Әлемді түгел құлататындай айбыны. Ұшатын еді, ұшатын еді баққысы, Озған ат қана алатын еді бәйгені (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өтті ғасыр... толқимын қаламды алып, *М ұ ң* мен шерге қалыппын қамауланып. Қос ғасырдың куәсі – осы күнге Жеттік талай апаттан аман қалып (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Қиын мехнат, азап; екіталай.* Құр өзің барғанмен теміржолға қайта жетуің *м ұ ң*, оны көруің мұң болады (Т.Тобағабылов, Тағдыр). **3.** а у ы с. *Ой, қиял.* Жүргемін жоқ қайғының жүгін артып, Ер сүрінсе еңкеймес, жығылар тік. Бөліп-жарған қайсыбір қуаныштан, Ойландырған оңаша *м ұ ң ы м* артық (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Зарлы, шерлі (дауыс).* Қырқадан ұшқан кер маңдай маңғаз үш аққу Таңменен бірге таласып, Көрінбей кетті Долана сайдан ары асып, Біріне, бәлкім, оқ тиген болар, бәсеңдеу ұшып барады, Бәсең бір әнге салады, *М ұ ң* бар ма, қайдам осынау әнде сөзбенен айтып болмайтын, Айтқанмен орны толмайтын, Өзгенің емі қонбайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сұмдығы-ай, осы біреу *м ұ ң* дауыстың, Шыға алмай көкіректе тұнған ұшқын. Күй тартып көкіректе боздатады, Сұмдығы-ай, осы біреу мұң дауыстың. Іздеп мен ойға да ұштым, қырға да ұштым (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Арман-тілегі, мақсат-мұраты.* Жұлдыздай боп жанар алдан Ақындықта елден ерек басқа заң Батырлығы жоқ адамнан Үлкен ақын шыққан емес ешқашан. Туған елім – арман, *м ұ ң ы м*, Енді сені жетелейді жол қалай? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Елінің жоғын жоқтап, мұңын жырлады. *Халық қамын жеді.* Тобылдың жарына ұрған толқынындай, Ғылымға кең құлашын ұрды тынбай. Кетті ол дүниеден ұлы арманмен *Е л і н і ң ж о ғ ы н ж о қ т а п, м ұ ң ы н ж ы р л а й* (О.Шипин, Дастан.).

Жанарына мұң қонды. б е й н. *Қапалы, мұңлы кейіп танытты, көзіне мұң ұялады. Ж а н а р ы ң а м ұ ң қ о н д ы*, Маған қарап: – Қылығыңды бұл жолғы Ер жігітке ұқсатпадым, – дедің сен, – Бекер ғана ұсақтадың, – дедің сен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жеті мұң. *Қалың қайғы.* Арқамды басты алты тау, желкеме шықты *ж е т і м ұ ң*, Ұзақ сапарға айналды саяжай жаққа кетуім. Телефон

шалып жеңіспен құттықтап қойдым ақырын, Тоғысбай қарттың жалғызын, Әжібай шалдың жетімін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жүрегін мұң қарыды. б е й н. *Мұңайды, іштей уайым-қайғы жеді.* Құда болып отырмыз, Әли, бүгін, *Ж ү р е г і м д і* ақырын *қ а р и д ы м ұ ң.* Сонау өткен жылдардың арасында Қала берді қайғысыз сәбилігім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жүрегі – жаз, іші – мұң. *Жомарт, ақкөңіл, көңілшек адам туралы.* Көңілшектің *ж ү р е г і – ж а з, і ш і – м ұ ң,* Тоздырмайды жақсылықтың ішігін. Есікте де елеусіз боп қалған жоқ. Нәсіпте де құдай берген кісімін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Заман мұңы. *Заманның мұң-мұқтажы, талап-тілегі.* Кешегім боларлықтай бүгінге сеп, Сарқылмас *з а м а н м ұ ң ы* үнімде көп. Кен қаздым кейбір ділмар айтпасын деп, Білгені, бітіргені тілінде деп (К.Салықов, Жезкиік). Мендегі мұң – өзен мұңы, *З а м а н м ұ ң ы.* Кезең мұңы. Жұрт күрсінсе, Мен жымиып Жүре алмаймын – Сезем мұны! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кеудесін мұңға толтырды. *Уайым-қайғы жегізді.* Сол күнгі ойлар *к е у д е м і з д і* нәзік *м ұ ң ғ а т о л т ы р д ы,* Үшеуміздің алдымызда екі тарау жол тұрды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеудесін мұң тесті. *Уайым-қайғы шекті, қапа болды.* Кернейді, Әбден кернейді *К е у д е ң - д і* кейде *т е с і п м ұ ң.* Күшіктер қазір бермейді Орынын ескі бесіктің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көңіліне мұң кіргізді. *Көңілін алаңдатты, уайымға салды. К ө ң і л і н е* әкенің *к і р - г і з і п м ұ ң,* Кейбір жастар соңында жүр қызықтың. Мүмкін сенің өлуің, Майданда емес – Пышағынан безбүйрек бір бұзықтың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қабағын мұң жапты. б е й н. *Қапа болды, уайым-қайғыға түсті, тұнжырады.* Бұдан өткен зор қасірет болар ма, Бұдан өткен зор қасірет болар ма, – Деп әкесі жас үйірді жанарға, – *Қ а б а ғ ы ң д ы ж а б а* қалды неге *м ұ ң,* Әке, сенің қай сөзіңе сенемін, Есіңде ме, Менің бала күнімде Махамбетті жек көремін дегенің? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қарға адым жер мұң болды. *Мына тұрған жерге жете алмады (күш-қуаты кетіп не аты болдырып, жақын жерге жетуі қиын болып қалған адам туралы айтылады).* Түсі суық, у тілді, *Қ а р ғ а а д ы м ж е р б о п м ұ ң ы,* Үнемдеп жалап топырақ, Бұта көрсе тоқырап, Қыс болса қатып сіресіп, Жаз өмірмен күресіп, Аяғы жоқ, еңбектеп, Күн көріп жүр жылан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *М ұ ң б о л а р қ а р ғ а а д ы м ж е р* шабандаса, Арықтап қара арғымақ табандаса. Бәйге алған жұма сайын ат арманда, Жазым боп бір сапарға шаба алмаса. Егесте егер арман шешендерге Қапыда айтар сөзін таба алмаса. Жалғанда бір армансыз жан болмайды, Дүниені өуел-ақыр тәмамдаса (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мұң артты. *Уайым-қайғы шеккізді.* Үмітсіз қасірет *м ұ ң а р т қ а н,* Үрейсіз дүрмек ішінде Үзілмей үнің құлақтан, Баурады бейнең түсімде (К.Салықов, Жезкиік). Келе жатқан ғасырлардан – жырақтан, Асулары үстінде ауыр *м ұ ң а р т қ а н.* Түйелердей шөлдеп ішкен бұлақтан, Таулар, таулар сағым буып мұнартқан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мұң атты. *Қайғырды, мұңға берілді.* Жандарды жылы жүзді ұнатамын, барлығы баласындай бір атаның. ...Жүзіңнен, жаным, неге *м ұ ң а т а д ы,* Жаным-ау, қайтсем сені жұбатамын? (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұң ашар. *Мұңын айтар, сырын шертер (адам, дос).* Менде жоқ аға-жеңге *м ұ ң ы м д ы а ш а р,* Сырымды басқаға айтсам, жұртқа шашар. Білмеймін апам байғұс не қыларын, Жалғыз-ақ сенетінім – ақылдасар (М.Дулатов, Шығ.). Сырласары, *м ұ ң а ш а р ы* менің үшін кім екен (Б.Күлеев, Айтшы).

Мұң басты [мұң толды, жайлады, торлады]. *Қайғы-қасірет, уайым-шер шекті, күйзелді.* Күні туып бір топтың, Қуанышы шың асты; Түні туып бір топтың, Үстіне кейіс, *м ұ ң б а с т ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кеудеңді кейде *б а с қ а н м ұ ң,* Өзіңнен-өзің езіліп. Жерде тұрып аспанның, Білесің жайын сезініп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қарасаң таңда оянып, *Б а с қ а н д а й* бір *м ұ ң* ауланы. Оңғаннан кейін бояуы, Гүлдерде шырай қалмады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мұң болды. *Қиын болды, зар болды.* Басқышқа шейін елу-ақ метр жер, Соған жету *м ұ ң б о л д ы* (К. Сақабаев, Өткел.). Мақсұттың оны көруі *м ұ ң б о л д ы* (Б.Шаханов, Ғашық.). «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер *м ұ ң б о л а р*» деген мақал. «Бойы бір тұтам» деген мақал арықтың күші мен аласаның бойын өте кемітіп тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Пай-пай дүние десеңші, екі шелек су әкелу де *м ұ ң б о л ы п т ы* (Қ.Жаркенов, Жылқышы).

Мұңға батты. а) *Қайғы-қасірет, уайым-қайғы жеді, күйзелді. М ұ ң ғ а б а т а р* махаббат, Қосылмаса бастарың. Өлең деген – Қат-қабат Ұлы өмірдің астары! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тау суындай арнасы жылғалатқан, Жасырғандай жан сы-

рын *м ұ ң г а б а т қ а н.* Бара жатыр байтақ ел шана болып, Үлкен күртік еріксіз сырғанатқан (К.Салықов, Жезкиік). ə) *Қиыншылық көрді, азап шекті. Б а т т ы* балқып дала *м ұ ң г а*, Бір кездегі өз сырласы. Көздердің түр жанарында, Зілдей ауыр мезгіл жасы (С.Мəуленов, Алыс кет.).

Мұңға батырды. *Уайым-қайғы шектірді, мұңайтты.* Сонау сағымданған тау сілеміндей алыста қалған, қайта оралмас жастық шағы бір сəт көңілін тəтті *м ұ ң г а б а т ы р ы п,* шымырлатып өтті (Н.Серəлиев, Ыстық күлше). *Б а т ы р ы п* балалықтың *м ұ ң г а* басын, Қып-қызыл табанымды құмға бастым, Сондағы қасіреттің бір таңбасы Дегенім – өлеңіңде бұл да қалсын! (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мұңға берілді. *Уайым-қайғыға түсті, мұңайды.* Жел ызыңға басты сыртта желігіп, Терезеден ай қарады керіліп. Айға қарап ойға шомып жаттым да, Ұйықтап кеттім нəзік *м ұ ң г а б е р і л і п* (М.Шаханов, Fасырлар.).

Мұңға бөледі. *Қапаландырды, торықтырды, мұңайтты.* Үндемейсің жалғыз ағаш, Күндемейсің көпті ішіңнен. *М ұ ң г а б ө л е п* мені алғаш, Көңіліме шоқ түсірген (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Айналасын *м ұ ң г а б ө л е п,* бір қорқыныш төндіріп, Ұлы Сейхун өзенінен жатыр екен сең жүріп (М.Шаханов, Fасырлар.).

Мұңға көмілді [батты, шомылды, берілді]. *Қайғы-қасірет шекті, уайым-қайғыдан бас көтере алмады, мұңға батты.* Тілсіз *м ұ ң г а к ө м і л і п* от талабым, Өзімді-өзім аяусыз ноқталадым. Осы шыққан биікте қалу үшін Қоштасудан басқа амал жоқ, қарағым (М.Шаханов, Fасырлар.).

Мұңға салды. *Уайым-қайғы жегізді.* Жұқартып өзіңді-өзің, *с а л м а м ұ ң ғ а,* Себепсіз сезіктеніп, қалма сынға. Шелектеп төгіп-төгіп, толастайды Көкірек көктем бұлты далба-дұлба (К.Салықов, Жезкиік).

Мұңға шомылды. *Мұңайды, мұңға берілді.* Бірақ əрқайсысы өз орнында болып, қосылып айтып кеткенде, бірі гүрілдеп, бірі сұңқылдап, мың құбылып, *м ұ ң г а ш о м ы л ы п,* сыбызғыдай созылып, алпыс екі тамырыңды қозғағандай əн болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ).

Мұң екен. *Бірдемені күтіп отырғандай, ілешала, артынша.* Ебейсіннің үйден шығуы *м ұ ң е к е н,* Қаратаз қарқылдап үйді басына көтере күлді (Ə.Нұрпейісов, Қан мен тер). Пайыздың осыны айтуы *м ұ ң е к е н,* дəрігердің сүйкімді жанары жалт-жұлт ете қалды («Лен. жас»).

Мұң жайлады. *Мұң, қайғы-қасірет басты.* Əбдікəрім, Қабдыкəрім, Ізтайлар – О, дариға: күндер еді біз тойлар, Көбі кетті дүниеден солардың – Көкірегімді еске алғанда *м ұ ң ж а й л а р* (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мұң табы. *Қайғы-қасірет белгісі, нышаны. М ұ ң т а б ы* кетпей қойды жанардан да, Көңілімнің көк пəтерін жау алған ба. Маңайы кəрі-құртаң деп ойлама, Самайы ағаңыздың ағарғанға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мұң толды. *Қайғы-қасірет басты.* Даланың бозторғайы жырлағанда, Кішкентай бір *м ұ ң т о л ы п* бұл ғаламға. Қаралы қара көздер елестейді, Тағдыры түскен қиын шырғалаңға (С.Мəуленов, Алыс кет.).

Мұң торлады. *Уайым-қайғы басты.* Мəн бермеймін десең де, *М ұ ң т о р л а й д ы* жүзіңді. Үйтқып соққан өсектен Үйқың тағы бұзылды (Қ.Мырзалиев, Мəңгі майдан).

Мұңын мұңдады. *Біреудің қайғысына, қасіретіне ортақтаса қайғырды.* Алғыр жүз жап-жас жігіт, бойы сұңғақ, Өзі үшін өзгелердің *м ұ ң ы н м ұ ң д а п,* Отырды шынар ағаш ұш басында, ұғымы жоқ тыңдаған үнді тыңдап (Ш.Əбенов, Ортақ арал). Жырын жырлап халықтың, *М ұ ң ы н м ұ ң д а п* ғаріптің Өмір жасын тауысқан. Кешегі Шота бүгінде Халықпенен табысқан (К.Əзірбаев, Таңд. шығ.).

Мұңын тарқатты. *Көрген қиыншылығын, қайғы-қасіретін айтып, көңілдегі шерін көтерді.* «Түрегел қызым, сөйле!» – деп, Мен айтайын сөзімді, *Т а р қ а т а й ы н м ұ ң ы м д ы,* Не қылайын сөзге бой тежеп (А.Азаматқызы, Өлеңд.).

Мұңын шақты [шертті]. *Біреуге өзінің жеке басының уайым-қайғысын білдірді, зарын айтты.* Күнде сөз, күнде *м ұ ң ы н ш а қ қ а н* қазақ, Бір-бірін аунатып жеп жатқан қазақ. Залымға, күштілерге күші жетпей, Сот іздеп, теңдік іздеп шапқан қазақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алты қой болысына болды тығын, Бір тоқты шабарманға шықты шығын. Арызын тыңдайтұғын еш адам жоқ, Айтады *ш а г ы п* бұлар кімге *м ұ ң ы н*? (Ə.Найманбаев, Шығ.). Тағы да шал жөнелді теңіз жаққа, Балыққа арыз айтып, *м ұ ң ш а қ п а қ қ а.* Бұзылып судың түсі лайланып, балық кеп: «Не айтасың?» – дейді қартқа (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осылар зар заманда зарлап өткен, Қайғылы, қасіретті *м ұ ң ы н ш е р т к е н.* Бозінген ботасынан жерігенде Күйінен Байсеркенің иіп кеткен (К.Əзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰҢАЙ= е т. *Бірдемеге қайғыру, қапалану, уайымдау, мою.* Не пайда жабыққаннан құр *м ұ ң а й ы п*? Соқырға көрсеткенмен көре қоймас, Сонда да үміт үзіп, отырмайық. Арланбай, адасқанды əшкерелеп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тұрғанда бойда қуат жүрген жақсы, Аяғың бір күн қылдан кетер тайып, Басыңды тауға да соқ, тасқа да соқ, Отырма бір орында құр *м ұ ң а й ы п* (М.Дулатов, Шығ.). Жолдас болсаң жақсымен

Дүшпаныңды жеңгенің, Адамдықтың белгісі Біріңе-бірің сенгенің. Құлағың, сал жігіттер, Жарлымын деп *м ұ ң а й м а*, Жеті мүшең сау болса, Тағдырдың сол да бергені (Базар жырау, Шығ.). Бүркіт пен Әкпар ұстазымен *м ұ ң а я* қоштасып далаға шықты (І.Есенберлин, Қатерлі.). Асы, Асы, асқақтап саған барушы ем, Көңілге де, пейілге де жарушы ем, Ержеткенде кеп еркелей алмадым, Мен кеткенде сен *м ұ ң а й ы п* қалушы ең (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МҰҢАЙҒЫШ с ы н. *Қайғыргыш, уайымдағыш, уайымшыл.* Бұрынғы бұйылау, ұялшақ, *м ұ ң а й ғ ы ш* қыздың өзгеріп кеткенін көрген ақсақал «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар» деп, таңғалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҰҢАЙМАС с ы н. *Қайғы-қасіретке берілмейтін, қайратты, жігерлі.* Ол бейне халықтың *м ұ ң а й м а с* бітеу өркеш үлгісіндей еді (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Әлемге ортақ ауа бар, әлемге ортақ жарық бар, *М ұ ң а й м а с ы н* «кішілер», мұңайтпасын «алыптар» (М.Мақатаев, Дариға).

МҰҢАЙТ= е т. **1.** *Уайымдату, қапаландыру, қайғырту.* Ондай сөздердің көбінің-ақ бергі жағы ғана күлкі болып, арғы жағы адамды *м ұ ң а й т а т ы н*, қайғыртатын сөз болуы ықтимал (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ақынның ақындығы сол жасырын сырды тауып, жүректі тербетіп, қуантып, *м ұ ң а й т ы п,* жасырын күйдің шегін шертіп, әрбір пернесін тап басуда (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайылымнан бәрі дәйім бір қайтып, Жалғыздарды көптігімен *м ұ ң а й т ы п*, Сол тырналар бара жатқан сияқты Тірлік жайлы, бірлік жайлы жыр айтып! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Көңілін қалдыру, кеуіліне тию, ренжіту.* Әлдекімдер өзінді *м ұ ң а й т ы п* жүр, Сенсіз өмір қызық деп кім айтып жүр. Қуантатын оның да шақтары көп, Өмір шіркін болғанман былай тұнжыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көңілін мұңайтты. *Көңілін қалдырды, жабырқатты.* Алдыңғысы қарсы қарап күле сөйлеп сыр айтты, Ал соңғысы жүре сөйлеп *к ө ң і л і м д і м ұ ң а й т т ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кетуші едің *к ө ң і л і м д і* сен *м ұ ң а й т ы п*, Жастық жайлы әртүрлі әңгіме айтып. Ұзақ күтіп, тым ерте тарап кеткен Соқпайсың, ба, ұлы той, енді қайтып? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МҰҢАЙТУ *Мұңайт етістігінің қимыл атауы.* Правом бар шындықты тура айтуға, Әділ сөз топырағын тыңайтуға. Правом жоқ орынсыз айыптағыш, Әлсіз елдің жанарын *м ұ ң а й т у ғ а* (Д.Әбілев, Серт). Сөз келген соң айтамын орайында, Жаным сені *м ұ ң а й т у* жоқ ойымда (Х.Есенқараева, Жұлдызым).

МҰҢАЙЫМШЫЛ с ы н. с ө й л. ***Мұңайғыш***. Бұрын қайғылы көзін жерден көтермейтін *м ұ ң а й ы м ш ы л* жас, енді өзіне біреу сұқтана қараса, кенет өзі де шырақ жарығындай тұтана қалатын болды (І.Есенберлин, Маңғыстау).

МҰҢАЙЫҢҚЫ с ы н. *Сәл-пәл мұңайған, мұңдылау.* Әшейінде оттай жайнап тұратын көз сәл *м ұ ң а й ы ң қ ы* сияқты көрінді (Р.Райымқұлов, Суретші). Қыз орнынан бүрісе тұрып, күңгірт тартқан айналаға *м ұ ң а й ы ң қ ы* көз тастады (Ө.Қанахин, Құдірет).

МҰҢАЙЫҢҚЫРА= е т. *Сәл-пәл мұңаю, мұңая тұсу.* Айназар азырақ *м ұ ң а й ы ң қ ы р а ғ а н* секілденіп: – Мені әуре қылма деген едім, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Кәрім шал да, оның жүзіне таңырқай қарап, *м ұ ң а й ы ң қ ы р а п* біраз тұрды да, салақтай басып үйіне қарай кетіп бара жатты (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

МҰҢАЙЫП-ЖАБЫҚ= е т. *Мұңға батып қайғыру, жабығу.* Былай да *м ұ ң а й ы п-ж а б ы ғ у д ы ң* не екенін біле бермейтін студенттердің мұндайда көңілдері кірлемегенде, кімнің көңілі кірлемек (Ө.Қанахин, Жүрек).

МҰҢАЙЫС[1] з а т. *Мұңаюшылық, мұңдылық.* Жұмысы құрғыр байлаулы бұзау етті ғой, – деп, Құрмаш *м ұ ң а й ы с* білдірді (Ж.Сатаев, Құйын). // *Мұңды, мұңға батқан.* Жүзіндегі күлкі лез-демде *м ұ ң а й ы с* күйге ойысып үлгерді (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

МҰҢАЙЫС[2]**=** е т. *Қосыла уайымдап мою, қапа болысу, қайғырысу.* – Я, Ореке! Бүгін екінші күн... десіп олар төмен қарап *м ұ ң а й ы с т ы* (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Оңаша мұңдасып, *м ұ ң а й ы с ы п* ондайда екеуміз ұзақ отырамыз (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Бір сағаттан кейін біздер бәріміздің жан-жаққа тарайтынымызды айтып *м ұ ң а й ы с т ы қ* (К.Юсупов, Ақиқат).

МҰҢАЙЫСУ *Мұңайыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қосыла *м ұ ң а й ы с у*.

МҰҢ-АРМАН з а т. *Арман-тілегі.* Атыраулап ұлдарың атқа мінді, Құмнан сая, шағылдан бақ табылды. *М ұ ң-а р м а н ы ң* көзіннен мұнай болып, Жалын болып кеудеңнен ақтарылды (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰҢАСА з а т. ж е р г. ***Мұң***. Кеуілімде жүрген *м ұ ң а с а м д ы* айттым (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰҢАЮ *Мұңай етістігінің қимыл атауы.* Ойланумен, *м ұ ң а ю м е н* жүргенде арада бір ай өтті (С.Омаров, Қиыр жол). Уайым, *м ұ ң а ю* сияқты сезіктен ешбір белгі бермеді (С.Бегалин, Сахара).

МҰҢАЮЛЫ с ы н. *Мұңға батқан, мұңайған.* Жетім бала мен жесір әйелдің халын көз алдына

келтіріп, Федор *м ұ ң а ю л ы* еді (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Қайың неге *м ұ ң а ю л ы* қарындас, Жазықты ма тілін алмай ағаның (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

МҰҢАЮШЫЛЫҚ з а т. *Мұңайғандық, қапаланушылық, қайғырушылық.* Жас баланың өңінде бір *м ұ ң а ю ш ы л ы қ* білініп тұр. Ол бізден жатырқап әжесіне тығыла береді (А.Лекеров, Түз гүлі). Басқан-тұрған қимылында болар-болмас *м ұ ң а ю ш ы л ы қ т ы ң* ізі білінеді, бірақ ойнақшыған отты көздері онша сыр бермей, күлімдей қарайды (Т.Сыдықбеков, Біздің заман).

МҰҢҒИЫҚ с ы н. ж е р г. *Көп нәрсені білмейтін, момын, қараңғы. М ұ ң г и ы қ* шалға барып айтсаң, түсінбейді (Диал. сөздік).

МҰҢҒЫЛ[1] с ы н. *Дым білмес, тұлей, мигұла.* Аузыңды ашсаң – ақылы шамалы екен дейді, аузыңды жұмсаң – *м ұ ң г ы л* екен дейді, ашу шақырсаң, ақымақ атанасың, таза қызмет сұрасаң – жындарын ұстатасың (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

МҰҢҒЫЛ[2] з а т. с ө й л. ***Моңғол***. Оның үстіне қазақ шежіресі меркіттің арғы тегі *м ұ ң г ы л* дейді-міс (М.Мағауин, Аласапыран).

МҰҢҒЫЛА с ы н. с ө й л. *Мигұла, ақымақ.* Солай бола тұрса да есіл-дерті мал басын көбейтуді армандайтын кейбір *м ұ ң г ы л а* байлар жылқы тұқымын жақсартуды ойламады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

МҰҢДА= е т. *Қамын ойлау, жоғын жоқтау, қамқорлық жасау.* – Ел қамын елдің өз ішінен шыққан өрендері *м ұ ң д а м а с а*, басқаның ондай орайға ойыса қоятын ыңғайы жоқ тәріздіау, – деді Дәулен (С.Сматаев, Елім-ай). Нені *м ұ ң д а п* кеттің, Баймағамбет? – деп сұрадым (З.Иманбаев, Солма. гүл.).

МҰҢДА: мұңын мұңдап, жырын жырлады [жоғын жоқтады]. *Қайғысына қайғырды, қуанышына ортақтасты.* Халықтың *м ұ ң ы н м ұ ң д а п, ж ы р ы н ж ы р л а у* үшін ақын халықтың өзіндей қайсар, халықтың өзіндей биік адамгершілік қасиетке ие болуы керек (С.Мәуленов, Жер.). Қараңғы қазақ халқы надан күнде, Есігін мәдениет ашқан Абай. Халықтың *м ұ ң ы н м ұ ң д а п, ж ы р ы н ж ы р л а п,* Дүниеге үлгілі сөз шашқан Абай (Пернедегі терме.). *Ж ы р ы н ж ы р л а п* халықтың, *М ұ ң ы н м ұ ң д а п* ғаріптің Өмір жасын тауысқан. Кешегі Шота бүгінде Халықпенен табысқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰҢДАҚ з а т. *Мұңды, шерлі адам.* Тірліктегі көп *м ұ ң д а қ т ы ң* бірі емес, сыр-сыралғыға бай, бірдің жанын жарылқай алатын жан болып көрінетін (Т.Тілеуханов, Өлеңд.). Отырған көптің бірі болып екі *м ұ ң д а қ* отырамыз да қайтамыз (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

МҰҢДАН= е т. *Мұңаю, қапалану, қайғыру.* Шырынкүл өңменін созып, Әлиханның суреттегі жансыз бейнесіне *м ұ ң д а н а* қарай берді (С.Омаров, Өмір.). Осылай ақын *м ұ ң д а н ы п,* Отырды талдың түбінде. Өзі де талдай ырғалып, Кей кезде басып күбірге (С.Мәуленов, Найзағай.). Боламыз онда бір ғана ай, Баладай соған қайғырып, Қарайды маған *м ұ ң д а н а*, Қалардай мөңгі айырылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Тұрады үнсіз күйінде Ойға шомып, *м ұ ң д а н ы п,* Хат келмесе бір үйге, Кінәлідей... қиналып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МҰҢДАНДЫР= е т. *Мұңайттыру, мұңға батыру, қайғырту, қапаландыру.* Толға, Шырқа, Байқап жас жүрек. Әншілерден Сол тілек, Жорғалат, Сорғалат *М ұ ң д а н д ы р ы п.* Тамылжытып сал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МҰҢДАНДЫРУ *Мұңдандыр етістігінің қимыл атауы.* Оны *м ұ ң д а н д ы р у* ойымызға келмепті (Ауызекі).

МҰҢДАНТ= е т. с ө й л. *Мұңдандыр.* (Ақын мен күйеу жігіт те қосылады) Ай жүзі арман боп арайлы, Төргі үйден *м ұ ң д а н т ы п* талайды: Соғыстан қайтпаған әкеміздің Суреті күлімдеп қарайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰҢДАНУ *Мұңдан етістігінің қимыл атауы.* Көрінбейтінді көру, қайғымен іштей *м ұ ң д а н у,* міне, шын адамгершілік белгісі (Р.Тоқтаров, Терістік.). Солардың үстіңгі қабаты жарақты Жасыбай батыр, *м ұ ң д а н у д ы* білмей қыршын өткен Мұстафа емес пе екен? (Д.Әбілев, Баянауыл). Парасатты *м ұ ң д а н у д а н* Жерді қирап күл болудан, Таңды қарадүрсіндіктен, Адамдарды күншілдіктен Қорғап келген бір ән бар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰҢДАР[1] с ы н. *Қайғысына қайғыратын, қуанышына ортақтасатын.* Ел *м ұ ң д а р ы* Абай емес пе еді (М.Әуезов, Шығ.).

МҰҢДАР[2] с ы н. с ө й л. ***Мұндар***. Екі көз – екі шыңырау, екі *м ұ ң д а р,* Аяйтын екеуіңді енді кім бар? (Ғ.Жұмабаев, Жомарт күз). Түнімен қақсап кісіге ұйқы бермеген сен *м ұ ң д а р*, неге үндемейсің? – деді Әтешке (Р.Райымқұлов, Бұрылыс).

МҰҢДАС[1] с ы н. *Бір-бірінің уайым-қайғысы да, қуанышы да ортақ; сырлас, пікірлес.* Сол кезде ел қорғайтын батыр болған, Ақсақал ақыл айтып нақыл болған. Ер менен елге серік жыршы-күйші, Халықпен бірге, *м ұ ң д а с* ақын болған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сенсің қазір бір менің *м ұ ң д а с ы м* да, Саған келдім сиынып, сырды ашуға, Толқыныңа бір қосып толқынымды, Ақ төсіңе төсімді бір басуға (С.Жиенбаев, Алтын

қалам). Ақжүністей жолдасым, Қыз да болсаң *м ұ ң д а с ы м*, Қолаң шашты, қой көзді әуелде ару сен едің (Батырлар жыры). // *Мұңдас, сырлас адамдар.* Сен қайтесің жаныңды мұң басқанда? Өз-өзіңмен оңаша сырласқанда? Ақтарылғым келеді барып менің, Өгейсінген өзімдей *м ұ ң д а с т а р ғ а* (М.Мақатаев, Шығ.). Әйелі кірпік қақпаған, Шақырды кедей тумасын. Құрбы-құрдас, *м ұ ң д а с ы н,* Жастай өскен сырласын, Жақын тартар жолдасын (О.Шипин, Дастан.).

МҰҢДАС²= е т. *Біріне-бірі мұңын шағысу, сырласу.* Кім жалғыз, бұл жалғанда – есті жалғыз, *М ұ ң д а с а р* болмаған соң бір сыңары. Жалтаңдап жалғыз Абай өткен жоқ па, Қазақтан табылды ма соның пары? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Досымен бұл екеуі *м ұ ң д а с а д ы,* Ой ойлап ақыл тауып жырласады (Ғашықтық дастан.). Күндіз болса қызметін оңдасады, Түн болса бейшаралар *м ұ ң д а с а д ы,* Көрмегенді көрдік деп бейшаралар, Бірін-бірін құшақтап жыласады (Қисса-дастан.). Маған күнде шағынып, *М ұ ң д а с а д ы* сорлы ана. Қарыныңа бағынып, Дарыныңды қорлама! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сырласайық, Қызғалдақты иіскеп, бір жасайық, Қыр басайық, Әмсе бұлай мамырдың тұрмас айы. *М ұ ң д а с а й ы қ.* Қос көңілдің пернесін бір басайық (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰҢДАСТАУ с ы н. *Әжептәуір мұңдас, әжептәуір сырлас.* Өйткені Мұхит екеуі *м ұ ң д а с т а у,* екеуі де өмірі жарымаған кедей (Б.Аманшин, Көкжар).

МҰҢДАСТЫҚ з а т. *Мұңдас болушылық, сырластық, пікірлестік.* Бірақ оның менімен *м ұ ң д а с т ы ғ ы н* жүрегіме жақын тарттым (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Бұл менің өздерінен үйренген жанашырлығым, *м ұ ң д а с т ы ғ ы м н ы ң* белгісі еді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

МҰҢДАСТЫР= е т. *Біріне-бірін мұңын шағыстыру, сырластыру.* Біздің ойымызша, қазіргі жазылып, шығып жүрген өлеңдердегі бір мін – табиғаттың әртүрлі түрімен сырласып, *м ұ ң д а с т ы р а* алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҰҢДАСУ *Мұңдас етістігінің қимыл атауы.* Ол Айтолқынмен шерінен шыққанша бір *м ұ ң д а с у д ы* қалайды (Т. Тілеуханов, Өзге.). Ойландым да сандалдым, У жайылды бойыма. *М ұ ң д а с у ғ а* қамдандым Қайратым мен Ойыма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өз басым адамдар қарым-қатынасында сырласу мен *м ұ ң д а с у д а н* артық жылылықтың болуы мүмкін емес деп ойлаймын (Ө.Қанахин, Құдірет).

МҰҢДАТ= е т. *Қамықтыру, уайымдату.* Әйткенмен бүгінгі қуанышы – көңілін *м ұ ң д а т ы п,* сезімін шалықтататын құпия қуаныш (Р.Тоқтаров, Тұлпар).

МҰҢДАУ *Мұңда етістігінің қимыл атауы.* Осыны парасаттап, ой таразысына салып, кедейлердің жоғын жоқтап, мұңын *м ұ ң д а у д ы* парызым деп ұқты («Білім және еңбек»). Бұл жайлы көп *м ұ ң д а у д ы ң* не орны бар, Жандар да бар пәк сөзімді қор қылар Махаббатты үйлену деп ойлайды Құдіреттің құнын білмес сорлылар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰҢДЫ с ы н. *Қайғылы, шерлі, зарлы.* Бірақ қожалар, ноғай молдалар көбінесе ақын болмағандықтан, қазақтың ертегі жырларындай келістіріп, *м ұ ң д ы,* зарлы, әдемі қылып шығара алмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Деп бір досым ақтарады Кеудесінің *м ұ ң д ы* зарын. Талай жылдан сақтап әлі Шешпегендей бұл жұмбағын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Күңіренді, жылады зарлап қобыз, Жанды өртеді толқынды *м ұ ң д ы* лебіз. Жасын төкті көл қылып шерлі Қорқыт, Жан жыласа, жыламай қала ма көз? (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Қапа болған, шерлі адам.* Құда болып жатырмыз құда үйінде, *М ұ ң д ы ғ а* да ұқсаймыз мүләйімге. Дастарқанға бата бер десе құда Қарсыласпай қаламын жылайын деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көшекеңнің Әлиге Сонда тұрып айтқаны: – Әкімсің Әліби, *М ұ ң д ы л а р* мен шерлінің Басына тұман түскен күн (О.Шипин, Дастан.). Екі *м ұ ң д ы* бас қосса Тарқатып шерін шығарар. Жабырқап досың қайғырса Дұшпаның сырттан сығалар (Базар жырау, Шығ.).

МҰҢДЫ-ЗАРЛЫ с ы н. *Қайғылы, қасіретті.* Құрметті ел билеген әкімдер де жыландай зәрін төгіп, сорып жатқан. Бас салып *м ұ ң д ы-з а р л ы,* кем-кетікті, Бүркіттей тырнағымен бүріп жатқан (Қаз. әдеб. хрестом.).

МҰҢДЫҚ з а т. *Қайғылы, шерлі адам.* Барабара зарлық, *м ұ ң д ы қ* мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінажат деп аталатын болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ой қызым, бұл не деген сұмдық деді, Әкеңді енді қылдың *м ұ ң д ы қ* деді (Ғашықтық дастан.). Міне, осы өткен заман сұмдығы, Міне, осы өткен заман шындығы. Қысқа өмірде қыршынынан қиылған Жатыр мұнда махаббаттың *м ұ ң д ы ғ ы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МҰҢДЫЛАУ с ы н. *Қайғылылау, шерлілеу.* Рақаңның бұл баяу, сәл *м ұ ң д ы л а у* шыққан үнін автобус ішіндегі у-шу гүрілден, өзінен басқа ешкім естіген жоқ (Өнегелі өмір). Өзі ән салады, әдемі де *м ұ ң д ы л а у* қоңыр даусы бар (С.Бақбергенов, Қарға там.).

МҰҢДЫЛЫҚ з а т. *Мұңды болушылық, шерлілік, зарлылық.* Тәтті *м ұ ң д ы л ы қ,* әсіресе, шаңқобыз тартқан қыздар тынысынан танылады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Көркембай кемпірдің жаман үйшігінде белуарына шейін оранып, анда-санда келген Сара бауырын құшақтап жылап, Ақбілек *м ұ ң д ы л ы қ п е н* сәуле көрмей көп жатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҰҢДЫРАҚ с ы н. *Мұңдылау, зарлылау, шерлілеу.* Ешкімге бұрылмай, отырғандардан асыға көзін алысқа қадап, *м ұ ң д ы р а қ,* бірақ барынша балқыған дауыспен ол оқи жөнелді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Менде үн бар *м ұ ң-д ы р а қ,* сенде тіл бар қырғилы, егіз ішек боп екеуміз, шертіп едік бір күйді (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

МҰҢ-ЗАР з а т. *Қайғы-қасірет, мұң-мехнат, шер.* Ерте тоқырап қалған аналықтың *м ұ ң-з а р ы* да, алыстан үміттенер қуанышы да осы (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бақытсыз сорлылардың *м ұ ң-з а р ы н,* көз жасын естір құлақ, көрер көз болмады («Абай»). Осыдан кейін бұл хабар Батырға барып жетеді, Бойына сыймай ашуы Денесі дір-дір етеді, Елестеп ердің көзіне Зылиқаның *м ұ ң-з а р ы* (О.Шипин, Дастан.). Жыраулардың жазбай кеткен жырларын, Арулардың ашпай кеткен сырларын, Қорқытыңның қорқынышты *м ұ ң-з а р ы н,* Қобызыңның шанағынан тыңдадым (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰҢ-КҮЙІК з а т. *Мұң-зар, мұң-шер.* Шырқатып шықты бірде тым биікке, Қарыса қарғыс айтып *м ұ ң-к ү й і к к е,* Жаудырап қара көзге жас оралып, кете алмай лағына түр киік те (С.Сматаев, Астана).

МҰҢ-ҚАЙҒЫ з а т. *Мұң-зар, мұң-шер.* Бір дауыл бар көңілде, басылмайды, тынбайды. Ұласады тегінде шат-күлкіге *м ұ ң-қ а й г ы* (А.Асылбеков, Әлем.). Торламасын *м ұ ң-қ а й г ы,* Қалыпты анаң ауырып. Кім ауырып тұрмайды, Кетер ертең сауығып (С.Мәуленов, Алыс кет.). «*М ұ ң-қ а й г ы* мойытпады әсте мені», Дейтұғын ұлың да бір қас төре еді. Әкем жоқ, сен аурусың, соны ойласам, Көзіме екі тарам жас келеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰҢ-ҚАСІРЕТ з а т. *Мұң-зар, уайым-қайғы.* Сол жарыс жырлары халқымыздың *м ұ ң-қ а с і р е т і н е,* үміт-талабына лық толы (Ә.Тәжібаев, Өмір).

МҰҢ-ҚАЯУ з а т. *Мұң-зар, зар-зала.* Жылжиды баяу, түн баяу, жылжыған сайын қалтырап, арқалап ауыр *м ұ ң-қ а я у.* Жылайды үнсіз атырап («Қаз. әдеб.»).

МҰҢ-ҚҰСА з а т. *Мұң-қасірет, мұң-зар, уайым-қайғы.* Жарымның еңі өзгеріп, Жүрегін кернеп *м ұ ң-қ ұ с а,* Артықтау айтқан сөздері Есіне түсіп сыңсыса (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МҰҢЛА= е т. с ө й л. ***Мұңда.*** Ол кезде *м ұ ң-л а г а н* ед мұңлы үнін, Арқаның меңіреу, мылқау құла жүзі (А.Лекеров, Өмір оты).

МҰҢЛАН= е т. с ө й л. ***Мұңдан.*** *М ұ ң л а н-г а н* сенің сөзіңді, басқалар күліп жылатсын, Бүгінгі бақыт тақытың бір жылға да тұрмасын (Дастандар).

МҰҢЛАС[1] с ы н. с ө й л. ***Мұңдас***[1]. Сізден несін жасырайын «айлас әйел *м ұ ң л а с*» дегендей, ісіміздің жолы бір ғой (С.Бегалин, Ана). Халықтың ежелгі *м ұ ң л а с ы,* жан сырласы – күй қадірін Ілиястан артық түсініп, шебер бейнелеген кім бар (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

МҰҢЛАС[2]**=** е т. с ө й л. ***Мұңдас***[2]. «Мен сенімен *м ұ ң л а с қ а л ы* келгенім жоқ, болған іске болаттай бол», – деп айтқалы келдім (А.Мекебаев, Бойжеткен). Хал-ахуалын сұрасып білгеннен соң, *м ұ ң л а с ы п* әңгімеге кіріседі (Батырлар жыры).

МҰҢЛЫ[1] с ы н. с ө й л. ***Мұңды.*** **1.** *Қайғылы, шерлі.* Ырысбек болса енді Дүрияға аса бір *м ұ ң-л ы* кейіпте қадала қарап қапты (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Жүзі солғын, қабағы түсіңкі.* Күзде мені іздеп келді бір адам Жасы жүзге құлаған. Суалғандай арманының бұлағы, Жүзі *м ұ ң-л ы,* естімейді құлағы, Қарт бабаңның қанын жүктеп едім деп Ақ сақалы селкілдеп кеп жылады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әсіресе оны таңғалдырған осы бір жас сұлудың *м ұ ң л ы* жүзі болды (І.Есенберлин, Маңғыстау). Осы *м ұ ң л ы* сөз тұтқын жанына қатты әсер етті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). **3.** *Зарлы.* Алдыңда тұрған шақта асу-белең Қандай жақсы мақсатты қосу деген. Көрші әне, айырылғандай сырласынан, Бір *м ұ ң л ы* күй төгілтіп тұлғасынан, Төсінде шөл даланың жалғыз ағаш, Тұрады қолын бұлғап қыр басынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қара торы әйел-еркектің бірде-бірі Байжекеңнен бір жақсылық көрмей қалмаған екен. Бірінен соң бірі *м ұ ң л ы* дауыспен ақырын ғана Байжекеңнің манадан бері айтылып жатқан жақсылықтарына әкеліп қосады: «Жарықтық-ай! Әулие адам еді ғой» – деседі (Ғ.Мүсрепов, Жат қолында).Көк перделер құрылғандай кеш кірді. Алыс жақтан бір *м ұ ң л ы* әуен естілді. Сазы қандай, назы қандай: ешбір ән Дәл осылай тербемеген ешкімді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). // *Қайғырып, қасірет шеккен адам.* Құрбан болып миллионнан мың кісі, Қан жылады қасіретті, *М ұ ң л ы с ы,* Азап еді кәріге де, Жасқа да, Ғажап болды тартылғалы жынды су! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Ел*

қамын ойлаған. Шал айтты басын шайқап: «Паруардігер! Екенсің жаһан кезген бек *м ұ ң л ы* ер. Айырылып жас шағыңнан үйіріңнен, Балам, сенің ішіңе байланған шер» (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Түнерген, түнжыраған.* Құзғын, қарға ғана тынбай шарлап *м ұ ң л ы* аспанды, Отырардың аянышты зарлы өмірі басталды, Айдай әлем мойындаған даңқы бар, Жүз елу мың халқы бар, Нән қаланың асқақ әні осыменен шектелді... Үш күннен соң екі адамды Шыңғыс ханға ап келді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кең дала, айдау жазық, кәрі адырлар, *М ұ ң л ы* өзен, сұрғылт аспан, қара құмдар. Тізіліп өтіп жатсын жолы ұзын қыр, Ойнашы Ықыластың қобызын бір (С.Мәуленов, Алыс кет.). Кеудесін кернеп зілді бір уайым, Теңселген Сарыарқада сырлы қайың. Даланың *м ұ ң л ы* аспаны, мөлдір көлі, Құшақтап құба жонда тұр Абайын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МҰҢЛЫ-ЗАРЛЫ с ы н. с ө й л. ***Мұңды-зарлы.*** Жырау әлгі тартып отырған әуеннен басқа, *м ұ ң л ы-з а р л ы* бір әнге ойысып, жырға кірісіп кетті (М.Дүйсенов, Мейман.).

МҰҢЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Мұңдық.*** Бұл жол көздері қаралай зәрелері ұшып, қолды-аяққа тұра алмай тұрған *м ұ ң л ы қ т а р д ы ң* бет-ауыздарына телміргені (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сіз дінсіз, сіз азғырғыш бейне әзәзіл, Сіз бейне елес деп, жұрт шуласад. Қанша *м ұ ң л ы қ* әйелді зарлатпадың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатады жайнап, түлеп Жамбылым да, Жаншылмайды ешкімнің хандығында. Енді қазақ қайғырмас «Елім-ай» деп, Әлдеқашан жерлеген зарды құмға. Есін жиды *м ұ ң л ы ғ ы м,* зарлығым да (М.Мақатаев, Шығ.). Атаң, мансап бу көріп, Артық жауап айтпаған. Шын пейілді әкекем, Беті жұрттан қайтпаған. Дос адамның бір сөзін Саф алтынға сатпаған. Риза болғай, әкекем, Біз *м ұ ң л ы қ п ы з* қақсаған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МҰҢЛЫҚ-ЗАРЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Мұңды-зарлы.* Туса дедім *м ұ ң л ы қ-з а р л ы қ* анаға жалғызымен жүздесетін күнбе-күн (Н.Бегалиев, Жиде).

МҰҢЛЫҚТЫҚ з а т. с ө й л. *Мұңдылық.* Осы жолда қазақ әйелі өзін құрбандыққа шалды, *м ұ ң л ы қ қ а* өз еркімен бас иді («Қаз. әдеб.»).

МҰҢЛЫЛАУ с ы н. с ө й л. ***Мұңдылау***. Мынау сәбиін сол *м ұ ң л ы л а у* жайға қимаған да шығар (С.Балғабаев, Жұлдыз).

МҰҢЛЫ-ШЕРЛІ с ы н. с ө й л. ***Мұңды-шерлі***. Тар қапастан шыққан *м ұ ң л ы-ш е р л і* ұлыңды айықтырар алып батпан, зілдей зұлмат қайғыдан (С.Жүнісов, Ақан сері). Тұра қалса мөлдірейді көздері, *м ұ ң л ы-ш е р л і* сұлулардың көзіндей («Қаз. әдеб.»).

МҰҢ-МҰДДЫҒА з а т. *Мұң-зар, мұң-мудде.* Пенденің *м ұ ң-м ұ д д ы ғ а с ы* таусылған ба, оның саған қайсысын айтып түгесермін (А.Мекебаев, Періште).

МҰҢ-МҰҚТАЖ з а т. *Талап-тілек, зәру бұйым; жоқ-жітік.* Жастардың *м ұ ң-м ұ қ т а ж ы н а* Ғани ерекше қамқорлық жасайтын (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Мен шопанды шақырып алдым да, *м ұ ң-м ұ қ т а ж д а р ы н ы ң* барлығын жазып алып, көмектесуге уәде бердім (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Бірақ онда жер туралы *м ұ ң-м ұ қ т а ж д а р* емес, жалғызақ жер туралы дау-жанжалдар тексеріледі деген (М.Дулатов, Шығ.). *М ұ ң-м ұ қ т а ж д ы* күзеттің Көрсетіп өрнек байтағы. Оқушың отыр құмар боп, Тағы да бар ма айтарың? («Жалын»).

МҰҢ-МҰҚТАЖДЫҚ з а т. *Қажеттілік, зәрулік; жоқ-жітіктік.* Адам басына іс түспей, *м ұ ң-м ұ қ т а ж д ы қ* көрмей ойланбайды (Р.Өтесінов, Алып.). Бізде жалшылар мен кедейлердің басын қосып, ұйымдастырып, олардың *м ұ ң-м ұ қ т а ж д ы қ* жағдайын ойластырар ұйым болмады («Әдебиет және исскуство»).

МҰҢ-МҰҢАЙЫС з а т. *Мұң-мұқтаж, арман-тілек.* Өз үйің де осындайда есіңе түсіп, *м ұ ң-м ұ ң а й ы с т а р ы м е н* көз алдыңа келеді («Қаз. әдеб.»).

МҰҢ-МҰДДЕ з а т. *Өтініш-тілек, арыз-арман.* Қасымдағы жолдасымның тілші екенін естіп, *м ұ ң-м ұ д д е с і н* айтуға келіпті (С.Мәуленов, Шыңда.). Балыққа шал келеді қайтып тағы, Кемпірдің *м ұ ң-м ұ д д е с і н* айтып тағы. Тағыммен қол қусырып, арыз айтып, Азапты келдім, – деді, – тартып тағы (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол әр адамның үніне құлақ асып, оның ой-арманын, *м ұ ң-м ұ д д е с і н* білуден бірде жалыққан емес («Лен. жас»).

МҰҢ-НАЛА з а т. *Қайғы-қасірет, шер-шемен, мұң-зар, арыз.* Аяныш пен *м ұ ң-н а л а ғ а* толы қаралы үйдің не күйі болсын, тозып, жадап-жүдеп қалыпты (Б. Тілегенов, Аққайнар). Тарылып тыныс та, өлең де, *М ұ ң-н а л а* оралса маған көп, Біреудің иттігін көрем де, Өшімді аламын сенен кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҰҢСЫЗ с ы н. **1.** *Қайғысыз, уайымсыз; төрт құбыласы тең.* Адамға уақыт екі түрлі әсер етеді, қайғысыз, *м ұ ң с ы з* адам күннің қалай өткенін білмей қалады (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Бауырым, сен абайла! Бұл ғасырда, Бұл күнде Ертеңді ойлап, Елді ойлап, *М ұ ң с ы з* болу мүмкін бе! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *М ұ ң с ы з* да ең, дәйім мұңды да ең, Қыраның

үйрек ілмеген. Қоштасып тұрғанымды мен Білсем де боппын білмеген (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Пәк, таза, кіршіксіз.* Бала үшін ойын, *м ұ ң с ы з,* қамсыз ойыннан артық бақыт бар ма? (К.Сегізбаев, Ертең.). Бақыт таба ала ма бала *м ұ ң с ы з,* Керегі не күлкінің және құнсыз. Таудай болсам дедім мен дүниенің Төбесінен тұратын қарап үнсіз (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Баладай *м ұ ң с ы з* қуанып Көргесін мына жаннатты, Елжіреп тұрып жұбайым: «Ашайық,– деді,– шарапты!» (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МҰҢСЫЗДЫҚ з а т. *Мұңсыз болушылық, мұңы жоқтық, қайғысыздық.* Бойымды бұлдыр, бұлдыр үрей бірде билеп, бірде билемей, әрі-сәрі күйге түсірді де, *м ұ ң с ы з д ы қ қ а,* дәрменсіздікке итермеледі (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Тірлікте пенде бар ма мұңсыз өткен, *м ұ ң с ы з д ы қ* бір басыңды құнсыз еткен (Ә.Бұғыбаева, Жыр).

МҰҢСЫЗ-ҚАМСЫЗ с ы н. *Төрт құбыласы түгел, еш уайымы жоқ.* Екеуі де алпыстан асқан, пенсияға шығып, *м ұ ң с ы з-қ а м с ы з* тыныш өмір кешіп жатқан жәйттері бар (О.Бөкеев, Қамшыгер). Жегенге – тоқ, ішкенге – мәз, *м ұ ң с ы з-қ а м с ы з* сол бір күндер енді ойласа біржола, қайыра мойын бұрмастай өте бергендей (К.Сегізбаев, Бір қалада.).

МҰҢ-СЫР з а т. *Қайғы-зар, мұң-шер.* Зылиха мен жеңгесінің бүгінгі жыласа отырып, айтысқан *м ұ ң-с ы р ы* осылай аяқталып, таң атты (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). Халықтың мұқтажы мен *м ұ ң-с ы р ы н,* қай мәселе жөнінде де халықтың ойы мен ұсынысын айнытпай танып білуге тиіс (Уақыт және қаламгер).

МҰҢ-ШЕР з а т. *Қайғы-зар, зар-зала, уайым-қайғы.* Сағынышынан гөрі зары, *м ұ ң-ш е р і* басым шыққан әнді ұнатпаған анасының қабағы түсіп кетті (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Ескі жара сыздаса, әңгіме де сеп, *м ұ ң-ш е р і м-д і* тарқаттым ғой біраз (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Мұң-шер өлеңдері. ә д е б. *Естірту, қоштасу, жоқтау, көңіл айту сияқты қайғылы сарындағы ғұрыптық өлең-жырлар. М ұ ң-ш е р ө л е ң д е р і* әдетте әнмен айтылады (Әдеб. термин. сөздігі). Бұл жанрлық түр «Қазақ әдебиеті тарихының» 1948, 1960 жылдардағы басылымдарында және т.б. зерттеулерде «*мұң-шер өлеңдері*» түрінде қалыптасып бекіді (Әдеб. термин. сөздігі).

МҰҢ-ШЕРЛІ с ы н. *Зар-залаға, қайғы-мұңға толы.* Енді манадан ырғағы да өзге, сазы да бөлек *м ұ ң-ш е р л і* мелодия қанат қағыпты алдан (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

МҰҢШЫЛ с ы н. *Мұңайғыш, уайымшыл.* Уайымшыл, *м ұ ң ш ы л* бір әйел жыласа, аза бойы қаза тұрып ұрыса жөнелетін Қалиманың өзі қияметтік жарын жоқтап, аза салған айқайы алты қырдан естіледі (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Адам деген бірде көл, бірде шөл, бірде *м ұ ң-ш ы л,* бірде сыршыл болады (У.Қыдырханов, Таң нұры).

МҰҢШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Мұң-шер.* Бір *м ұ ң ш ы л ы қ* айтамыз әншейін-ақ, Шырағым, сен есітер дәнеме емес (Батырлар жыры). Қара қағаз келген жолы Қошайды жоқтап, *м ұ ң ш ы л ы ғ ы н* айтып еңірегені көз алдымда (З.Иманбаев, Дала).

МҰП-МҰҒАЛ с ы н. *Доп-доғал.* Ол өзімен жаңа кездескен *м ұ п-м ұ ғ а л,* шойыртпақтай қара кісінің өң-түсінен осындай бір салқындықты аңғарған еді (С.Бақбергенов, Кентау). *М ұ п-м ұ ғ а л,* қыртыс-қыртыс мойындары, Дермісің құйып қойған мойын бәрі (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

МҰП-МҰЗДАЙ с ы н. *Сұп-суық, тастай.* Ферафонтовтың денесі *м ұ п-м ұ з д а й* боп, түршігіп кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Маңдайынан шыққан *м ұ п-м ұ з д а й* терді жаңа байқағандай, үйге кіре бере есік алдында сәл бөгелді (Ә.Нұрпейісов, Ұлым.). Алыста бұлттар барады, Түстері суық *м ұ п-м ұ з д а й.* Алыста бұлттар ағады, Асыға сөнген жұлдыздай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МҰП-МҰНТАЗДАЙ с ы н. *Тап-таза, жып-жинақы. М ұ п-м ұ н т а з д а й* әдемі үйді көргенде баланың көңілі біршама көтеріліп қалды (Б.Тоқтаров, Тауда.). Кішкентайлардың бәрі де тойға баратындай-ақ *м ұ п-м ұ н т а з д а й* боп киініп алған («Білім және еңбек»).

МҰПТАЛА з а т. **1.** *Қайғыға, азапқа тұсуші, таңғалушы.* Сол қыздың қырық канизек қасында тұр, Алтын тақ, бақ дәулет басында тұр. Көрген жан *м ұ п т а л а* боп кетуші еді, Жаны жоқ сол ханшамыз осында тұр (Дастандар). Мен дағы *м ұ п т а л а м ы н* бір дертке, – деп, Оларға ахуалымды қылдым баян (Бабалар сөзі). **2.** *Басыбайлы, тәуелді.* Жалдаған адамына *м ұ п т а л а* болып күнін көрді (Мың бір түн).

МҰР [ир. مورى] з а т. к і т. *Су ағызу үшін күйдірілген саздан жасалған құбыр, труба.* Үй маңындағы *м ұ р д а н* су ағызды (Ауызекі).

МҰРА з а т. **1.** *Әке-шешеден балаға қалған дүние-мүлік, мирас т. б. заттар.* Зейнетақы, жәрдемақы, өтем секілді *м ұ р а* қалдырушының жеке басына қатысты құқықтар мұраға жатпайды (Қаз. тілі термин. Экономика.). *М ұ р а* – қайтыс болған адамнан мұрагер саналатын адамға ауысатын дүние-мүлік және қайтыс болғанымен тоқтамайтын құқықтар мен міндеттер (ҚҰЭ). – Ал енді мен саған *м ұ р а* атап отырғанда азын-аулақ байлығымды

қалдырайын деп едім, – деді (О.Әубәкіров, Сиқыр). Бөжейдің өз атасы Кеңгірбайдан ата - қоныс есебінде *м ұ р а* қып қалған жер – осы Тоқпамбет қыстауы (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Ежелден келе жатқан мәдениет, салт-сана, дәстүр нұсқалары; сондай-ақ жеке адамдардың кейінгі ұрпаққа қалдырған өнегелі еңбегі.* Бірақ Ақаң артына *м ұ р а* қалдырмай кеткен жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Ойсызға сөзім жақпайды, Арсыздар оны таптайды. *М ұ р а н ы* асыл жоғалтпай, Сан ғасыр тарих сақтайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әр жүздің, әр рудың, әр тайпаның ішінде ескі сөзді, кәрі ауызды қарияларымыз бар. Міне, ескі әдебиет *м ұ р а с ы* дегенде, біз соларды алып отырмыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кебежем күйіп кетті *м ұ р а с ы м е н*, ішінде құрт-май деген бар асымен. Келмейді деп бұл өртті әжем айтты, Өзектің келіп қалды жырасымен (Қобылан Бөрібайұлы). **3.** а у ы с. *Мұрагер, жалғастырушы, таратушы.* Оқтан қаштың ба, Ойдың бөрісі?! Аяқ астында – Аю терісі. Кіріп барғанда Төрде домбыра. Өлмес арманда Жырға сол *м ұ р а* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Асыл [өлмес] мұра. *Кейінгі ұрпаққа қалдырған аса қымбат қастерлі мұра.* Бұлар – жаңа заманның елегінен өткен, екінші жағынан, өткен заманнан қалған *а с ы л м ұ р а* (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Ата-баба бермеген *ө л м е с м ұ р а*, қайтпас дәулетті қолыңа кім бергенін сезіп тұрсың ғой (Ғ.Орманов, Жүрек). Арқалап жетсең төменнен Атаның *а с ы л м ұ р а с ы н*, Шығуын шықтым дегенмен, Жүрегіңді ұстап тұрасың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ата мұра. *Атадан келе жатқан мүлік, дәстүр.* – Жаманаттан аулақ жүру *а т а м ұ р а ң* екенін есте ұста. Талабың жансын, кім болса да адам бол, – деді (Б.Шаханов, Ғашық.). *А т а м ұ р а* боларлық дәстүрді дәріптей, насихаттау – жас ұрпақты тәрбиелеудің бір үлгілі саласы («Лен. жас»). *А т а д а н* қалған сол *м ұ р а*, Ұрпаққа бізді жалғай ма. Әркімнің жаны домбыра, Тек тарта білер қол қайда?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мұра қалды. *Атадан балаға мирас болып қалды.* Көз көріп, құлақ естіп, бастан өткен. Тарихи оқиғаның бірін жырла. Көп көрген шежіре қарт, әңгімеңді айт, Келешек ұрпағына *қ а л с ы н м ұ р а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мұра қалдырды. *Мирас етті.* Музей іші – *Қ а л д ы р ғ а н* сенің мол *м ұ р а ң*. Музей іші – Мәңгілікке болды ұяң. Музейде тұр Жан серігің – домбыраң (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мұра қылды. *Мұра етті, атадан балаға, кейінгі ұрпаққа мирас етті.* Өтті күндер, кетті кім құрағынан, Ит өлімді еріксіз *м ұ р а қ ы л ғ а н*. Адамдардың өмірі жаралсашы Радийдің өзінің шуағынан (М.Мақатаев, Шығ.). Тамаша үш метр ақ мрамордан, Сыбандар атақоныс *м ұ р а қ ы л ғ а н*. Кең дала маңайының бәрі де егіс, Ол биік көрінеді мына қырдан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰРАГЕР з а т. **1.** *Өзінен бұрынғы кісінің артында қалған дүниесіне ие болушы, мирасқор.* Елуге таяған Әбілқайырдың тікелей хан тағына отырар *м ұ р а г е р і* ең тұңғышы марқұм Шах-Будақ сұлтан болатын (І.Есенберлин, Алмас.). Мұра қалдырушының шығармасын *м ұ р а г е р л е р* өзге біреудің иемденіп кетуінен қорғай алады (ҚҰЭ). Нақ сол адам күйеу балам болады, Әрі мына тағыма да *м ұ р а г е р* боп қалады! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Белгілі бір істі, өнерді т.б. жалғастырушы, дамытушы, өнегелі жолды қуушы.* Ол шыбықтай бұралып өсіп, енді-енді толыса бастаған домбырашы Динадан өз өнерінің *м ұ р а г е р і* мен ертеңгі тағдырын бірден таниды («Қазақст. әйелдері»). Қазақ баласы жердің негізгі иесі, даладағы ұлы тарихтың *м ұ р а г е р і* екенін, осы елдегі жақсыға да, жаманға да жауапкер екенін толық сезінетін болды («Егемен Қазақстан»). Бүгінгі замандас – кешегі сұрапыл соғыс майданында ел намысы мен халық бостандығын қорғап қалған Ұлы Отан соғысы батырларының *м ұ р а г е р і* (Ж.Исмағұлов, Адам.). **3.** а у ы с. *Бала, ұрпақ.* Сен де тұр қатарға, Манастың *м ұ р а г е р* ұлы, аяулы Шыңғыс ағам-ау, қырғыздың құлагер ұлы. Халқының жігер-күшіне қаламын жаныған Азияның заңғар шыңысын заманың таныған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰРАГЕРДЕЙ с ы н. *Мұрагер сияқты, мұрагер тәрізді.* Соғады қоңыр самал Сырымбеттен, Ақаңның әнін алған *м ұ р а г е р д е й* (С.Мәуленов, Қызыл арша).

МҰРАГЕРЛІК з а т. *Мұрагер болушылық, атадан дүниеге ие болушылық, мирасқорлық.* Есенейдің жалғыз інісі Еменалы *м ұ р а г е р л і к* сұрап отыр, соның ішінде әмеңгерлігі де бар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қазақ хандарының билігі *м ұ р а г е р л і к* бойынша атадан балаға көшіп отырды (ҚазССР тарихы). *М ұ р а г е р л і к* бар болса өсиет бойынша, жоқ болса заң бойынша жүзеге асырылады (М.Әуезов, Шығ.). Жаңа жыл санауға дейінгі ертедегі гректердің жасаған математикасының мұрагері шығыс Рим империясы болды. Бірақ Рим империясы *м ұ р а г е р л і к т і* толық алып бара алмады, грек ғалымдарының жасаған ілгергі еңбектері ұмытылды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).// *Қайтыс болған адамның мүлкі мен мүліктік құқықтарының мұрагерге ауысуы.* Меншікке, оның ішінде *м ұ р а г е р л і к* құқығына заңмен кепілдік беріледі (ҚР Конституциясы).

МҰРАГЕРСІЗ с ы н. *Мұрагері жоқ, мұрагері болмаған.* Жаратылыс осыншама байлықты *м ұ р а г е р с і з* қалдырайын дегендей, оған бала бермей қойды (І. Есенберлин, Алмас.). Дәулетің *м ұ р а г е р с і з,* шаңырағың иесіз қалады деп қорықпай, жағаң жайлау, омырауың төскей, төрт жағың төрт құбыла боп отырмас па едің (Ә.Кекілбаев, Дала).

МҰРАГЕРСІЗДІК з а т. *Мұрагері жоқтық, ұрпақсыздық. М ұ р а г е р с і з д і к т і* ең бақытсыздық көріп, баланы ең ауыр арман ететін қазақтың бірі – осы Кәріпжан (Ә. Әбішев, Терең тамыр.).

МҰРАҒАТ з а т. **1.** *Ескірген құжаттарды сақтайтын мекеме; архив.* Биыл туылғанына 110 жыл толған Қ.Қуанышбаевтың Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік *м ұ р а ғ а т ы н д а* қазақ сахнасындағы қырық жылға жуық қызмет еткендігі, ойнаған кейіпкерлерінің текстері бар («Қаз. әдеб.»). Мемлекеттік *м ұ р а ғ а т т а* отыз жылдай еңбек еткен Гауһар апайды құрметті демалысқа шығардық («Лен.жас»). **2.** *Жеке адамдарда сақталған қолжазба, жадығат, хат-хабарлар жиынтығы.* М.Әуезовтің жеке *м ұ р а ғ а т ы* сақталған («Қаз. әдеб.»).

МҰРАҒАТЖАЙ з а т. жаңа. *Жеке тұлғаның, мекеменің немес ұйымның қызметіне қатысты құжаттарды, қолжазбаларды, фотосуреттерді, т.б. жинақтап сақтаумен айналысатын мекеме немесе осы материалдық деректер сақталған орын.* Ат жалын тартып мінгеннен ақтық демі үзілгенге дейін жалпы Қазақстанның, оның ішінде қазақтың көне мәдениетін жаңғыртуға, жаңа дәуірдегісін көркейтуге мол құлшыныспен қызмет ететін аяулы ағамыз Ілекең, Ілияс Омаров сыпайы қалжыңды, мысқыл-оспақты ерекше жақсы көрген еді. *М ұ р а ғ а т ж а й ы н а н* ұсынылып отырған мынау әзіл – сол қасиетіне бір дәлел («Жас Алаш»).

МҰРАҒАТШЫ з а т. <лат. archivarius> *Ескірген құжаттарды сақтайтын мекеме қызметкері.* 2002-2004 жылдары *м ұ р а ғ а т ш ы л а р* мен ғалымдар Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Орынбор, Уфа қалаларында 30 мыңнан астам істің тізімін жасап қайтқан болатын («Егемен Қазақстан»). Жақында тарихшы, *м ұ р а ғ а т ш ы,* публицист Евгений Жирнов осы мәселені арнайы тексеріп, зерттеп шықты. Сонымен, Хрущевті орнынан алу жөнінде алғаш әрекетті бастаған Николай Миронов екен («Жас Алаш»).

МҰРАҒОР с ы н. с ө й л. ***Мұрагер***. Мен болмасам артымда қалып бара жатқан *м ұ р а г о р* інім бар («Халық кеңесі»).

МҰРАЖАЙ з а т. **1.** *Әртүрлі жадығаттық зат пен бұйымдарды жинап жүйелеп, олардан көрме ұйымдастырумен айналысатын мәдени мекеме, музей. М ұ р а ж а й* өнер бағытындағы бейнелеу, мүсіндік және қолданбалы шығармаларды, сондай-ақ сәулет өнерінің ескерткіштерін жинап, сақтап зерттеуде керек («Парасат»). Тек Лондон және Берлин *м ұ р а ж а й л а р ы н д а ғ ы* манихей әрпімен жазылған екі нұсқа ғана біздің заманымызға дейін жетті («Жас Алаш»). *М ұ р а ж а й д ы ң* төрінен Орын алар бұл қобыз. Атам аты берілген Бұл да үйім ғой бір егіз (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Сол мекеме орналасқан ғимарат.* Сенбі күні жоғары сынып оқушыларын *м ұ р а ж а й ғ а* ертіп барып кіргіздік («Қазақст. мект.»).

МҰРАЖАЙЛАНДЫР= е т. *Түрлі жадығат пен бұйымдарды мұражайға орналастыру.*

МҰРАЖАЙЛАНДЫРУ *Мұражайландыр етістігінің қимыл атауы.* Алаша хан мен Жошы ханның мырзаларын жаңғырту, сақтау және *м ұ р а ж а й л а н д ы р у* жұмыстарына дайындықтар басталды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МҰРАҚ з а т. э т н. *Хан, сұлтандар киетін қалпақ.* Дене бітімін сымбатты етіп көрсететін мәуітті бешпет, басына зерлі *м ұ р а қ,* пұшпақ бөрік киіп, иығына түйе жүн шекпен немесе шапан жамылады екен (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). Қалпақ абзалы – *м ұ р а қ,* көрпе абзалы – құрақ (Мәтел). Тәуке хан басында қызыл *м ұ р а қ,* оның екі жағы қошқар мүйізденіп, қалпақтың мұрты ханның шекесіне тиіп тұр («Қаз. әдеб.»).

МҰРАЛА= е т. *Өзіне мұра ету, ие болу.* Әкем шопандықты маған *м ұ р а л а с а* да қол қусырып үйде отыра алмайды («Білім және еңбек»). Ә.Қастеев әсем өрнекті кілем тоқудың тамаша шебері болған өз анасынан өнерге деген сүйіспеншілікті *м ұ р а л а д ы* («Лен. жас»). Ата-бабасы *м ұ р а л а ғ а н* еркектік құқы есіне түскенде Жетен орнынан атып тұрып, өзінен - өзі екіленіп кеткенін байқамай қалды («Егемен Қазақстан»).

МҰРАЛАН= е т. *Еге болу, иелену, мұрагер болу.* Тули әкесінің ұлысын – Моңғолияның өзін *м ұ р а л а н ы п* қалды (ҚазССР тарихы). Анадан ауызданған тілге, атадан *м ұ р а л а н ғ а н* жерге иелігімізді түсіне бастадық (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МҰРАЛАНУ *Мұралан етістігінің қимыл атауы.* Мал-мүлікті *м ұ р а л а н у д а* әйелдерге еркектермен тең право берілді (ҚазССР тарихы).

МҰРАЛАУ *Мұрала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қайтыс болған адамның мүлкінің оның мұрагерлеріне өтуі. М ұ р а л а у* заң бойынша (егер заңда мұрагерлер мен оларды атау кезегі

көрсетілген болса) және өсиет бойынша жасалады. Заң бойынша *м ұ р а л а у*, әдетте, өсиет қалдырылмаған жағдайда жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Иелену, жолын қуу.* Мұғалімдер қай баланың қандай оқуға бейім екенін алдын ала біліп, оның сол мамандықты *м ұ р а л а у ы н* қадағаласа оңды болар еді («Білім және еңбек»).

МҰРАЛЫ с ы н. *Мұраға ие, мұрасы бар.* Мұндай әйелдің байы өлсе, *м ұ р а л ы* боп, қатын алам деген мырзалар бір шабылып қалар еді (Б.Майлин, Шығ.).

МҰРАЛЫҚ з а т. *Мирас ретінде қалдырған зат; мұра болушылық.* Көшпелілердің басты байлығы мал болды. Ол жеке меншікте болып, *м ұ р а л ы қ қ а* берілді (ҚазССР тарихы). Қайран әкем неге олай етті екен, Кімді аяды, Неге көзі жетті екен. Тәні өлсе де, Мәңгі өлмес жүрегін, *М ұ р а л ы қ қ а* қалдырды да өтті әкем (Қ.Көпішев, Кезең.).

МҰРАП з а т. *Егін суару ісін басқаратын адам, сушы, тоған басшысы.* Отырғанда демалып, Өлеңмен сауық құрамын. Үш жігіт зорға бұзады Қара сарттың құлағын, Құдайы қылдық тоғанға Кемербайдың лағын. Тоған бітті, тоғанның Сайлалық деп *м ұ р а б ы н*, Қара сартты сайладық, Қарсылық көпке қылмағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Қызметі су *м ұ р а б ы* болғандықтан, мақтаға құлаған судың беті алды жайылмауын бақылап түнде жүру ақсақалдың көп жылғы әдеті болатын (Ж.Еділбаев, Тергеуші). Қазір Ыбекең – колхоздың бас *м ұ р а б ы*, өз әріптестерінің, шәкірттерінің кеңесшісі, ақылшысы («Қаз. әдеб.»).

МҰРАПА з а т. ж е р г. *Мақсат, мұрат, тілек.* Жұрмағамбет ойлаған *м ұ р а п а с ы н а* жетті (Диал. сөздік). Қанекей, *м ұ р а п а м н ы ң* төріне шық, Кермеге кер бестіңді қайтар, ата (Қ.Шаңғытбаев, Арман).

МҰРАППА з а т. с ө й л. ***Варенье***. *М ұ р а п п а* деп варенье сөзінің баламасын атайды («Ана тілі»).

МҰРАПСЫЗ с ы н. *Мұрабы жоқ.* Қазір *м ұ р а п с ы з* қалдық (Ауызекі).*//Мұрап болмайынша, мұраптың қатысынсыз. М ұ р а п с ы з* мұны ешкім жасай алмайды («Қаз. әдеб.»).

МҰРАПТЫҚ з а т. *Мұрап болушылық, мұрап қызметін атқарушылық; егіске бөлінетін тоған суларын реттеуші адам, кәсіп.* Егісті қолдан суаратын аймақарда *м ұ р а п т ы ң* атқаратын рөлі зор. Олар суды егіске бөлетін арық, атыз, тоғандарды жөндеу жұмысын жүргізіп, ұйымдастырады. *М ұ р а п т ы қ* суармалы егін шаруашылығы басым Оңтүстік Қазақстан өңірінде көп қолданылады (ҚҰЭ). Жерді өзің шөлдетпей де, тусыртпай... Аспаннан көшкен бұлт сұратпай, Келесің *м ұ р а п т ы қ т ы* атқарумен Және де сырғымайсыз құр сынаптай (Е.Әукебаев, Таң.).

МҰРАС з а т. с ө й л. ***Мирас***. Патшадан патша туып иеленген, *М ұ р а с* боп атасынан бері қарай (Ш.Әбенов, Ортақ арал). Әуелі той осы деп, Жұртты жинап, той қылдық. Солардан *м ұ р а с* болады. Қадиша да шат болады. (Бабалар сөзі.) Біреуге мирас – малдан, біреуге талдан дегендей, маған ақша, дүкендер *м ұ р а с қ а* қалды (Ғ.Сланов, Очерк.).

МҰРАСҚОР з а т. с ө й л. ***Мирасқор***. Өзі өлсе қоржық тағайындап, артына *м ұ р а с қ о р* қалдырып кетпеді деп, дүниенің міні құрыр ма? (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

МҰРАСТЫҚ з а т. с ө й л. ***Мұрагерлік.*** Мал-мүлік, бақ-дәулеттің атадан *м ұ р а с т ы қ* дәстүрі (Ертедегі әдебиет).

МҰРАТ [ар. مراد] з а т. **1.** *Алға қойған мақсат, арман, тілек.* Керек сенің қонуың Қайткенде де бір атқа. Қандай адам болуың Байланысты *м ұ р а т қ а* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Менімше, мұнан *м ұ р а т*, мағына сол, Кәсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол. Бұлақтай мақсұдына сен де жетіп, Басыңа тигізерсің пайданды мол (М.Дулатов, Шығ.). Қартайтады кімді жетпіс, кімді елу, Жоқ қой, жарым, екеумізге бірге өлу. Мұқашымның бата күтіп, қол жайып Тұрғанын да *м ұ р а т* маған бір көру (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ән туады *мұрат-т а н*, Ой туады сұрақтан, Небір үлкен өзендер басталады бұлақтан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Адам бойындағы терең мақсатты, асыл арманды, үлгі-өнегені білдіретін ұғым. М ұ р а т* еуропалық дәстүрде идея түсінігімен тығыз байланысты бола тұра, рухани құбылыстарға қатысты қолданылады (ҚҰЭ). **3.** *Ішкі ой, мақсат.* Хан балдызы – Мәрзия ару ішке бүгіп *м ұ р а т ы н*, Күнде түсте шеберлерге сусын әкеп тұратын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Озбырлар алса бетімнен, Жымию болды *м ұ р а т ы м.* Ол кезде шырша секілді ем Көгеріп, көктеп тұратын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *Мүдде.* Бұл газет бір заманда орыс елінің демократиялық дамуына ықпал жасаған «Современник» журналы мен «Литературная газета» секілді ұлттық *м ұ р а т т ы ң* шамшырағы болатынына сенетін едік («Қаз. әдеб.»).

Мұрат етті [тұтты]. *Алдына мақсат етіп қойды.* Табиғаттың ерекше жомарттана қалуын қапысыз пайдалануды *м ұ р а т е т к е н* диқандар қауымының қимылында анық байқалар қауырттық бар (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Бұл бір кездегі әке ізін *м ұ р а т т ұ т -*

қ а н, аудан түгіл облысқа аты шыққан шопан Орманов Тілегеннің еңбек қарқынының бір қыры ғана еді («Қаз. әдеб.»).

Мұрат тапты. *Мұраты орындалды, тілегені болды, арманына жетті.* Дүние қуған көңілім нәпсіменен қартайған, Хақ диуанға асықтай *м ұ р а т т а п қ а н* Құдайдан (Шәңгерей Бөкеев, Үркер). Екеуі болып кетті бек тату жан, *М ұ р а т ы н т а б а* алған жоқ әлде де хан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мұраты қасыл болды. *Ойына алғаны орындалды, мақсаты орындалды.* Бұл сөзді сынамаққа сұрадыңыз, Шешейін *қ а с ы л б о л с а м ұ р а т ы ң ы з,* Сырттағы тамам сөзді есітуші, Екі үңгір түрмедегі құлағыңыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Мұраты* жас патшаның болған хасыл, Барат қыз тірі пендеден туған асыл. (Ә. Найманбаев, Таңд.).

Мұратына жеткізді. *Ойға алған мақсатына, арманына жеткізді.* Тартатын қанша жарық ғұмырың бар, Бұрынғы өткен жандар арман еткен. Ей, қалқа, *м ұ р а т ы ң а ж е т к і з е р м і н,* Дамылдап біраз ғана аял етсең. Ей, шіркін, аруаққа тапсырармын, Жеріңе келемін деп, келмей кетсең! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мұратына жетті. *Дегені болып, арманына жетті, мақсаты орындалды.* Байлықты алып, *м ұ р а т қ а* өзің *ж е т т і ң,* Кемдікті маған беріп тентіреттің. Қымыз ішсең, көже ішіп мен де жүрмін, Бәрі бір, бай болғанмен қайтып өттің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үміт сүйрер жыраққа, *Ж е т е с і ң* деп *м ұ р а т қ а,* Талықсам да ізденіп, Қашан көңіл жасарар, Арқа-басың босанар, Рақатты жаз келіп? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өткен күнге қамшы үйіру жоқ менде, Зұлымдықпен *ж е т е* алмайсың *м ұ р а т қ а.* Ал өмірім ұқсайды ерте көктемге, Көктем бұлтсыз болмайды ғой бірақ та (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мұраты мұң болды. *Мұратына жетті.* Тілеген тілегі қабыл болып, *м ұ р а т ы м ұ ң б о л д ы* («Қаз. әдеб.»).

Мұратың еш бермесін. қ а р ғ. *Тілегі еш орындалмасын деген мағынада.*

Мұратыңа жет [жеткір]. т і л е к. *Дегеніңе жет, мақсатың орындалсын!* – Көп жаса, *м ұ р а т ы ң а ж е т,* бақытты бол, қызым, көңіл көтеріп қалдық, – деп талай малшы Гүлжазирағa алғысын айтты (С.Мыңжасарова, Замандас.). – Айналып кетейін-ай, *м ұ р а т ы ң а ж е т к і р*-ай, – деп апамның аузы дамыл таппайды (З.Ақышев, Ақбел.).

Мұратың қабыл болсын. а л ғ ы с. *Тілегің орындалсын деген мағынада.* Ойлаған *м ұ р а т ы ң қ а б ы л б о л с ы н,* шырағым. Өркенің өссін (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

МҰРАТКЕР с ы н. *Мұратты, мақсатты, талапты.* Әлішер Науаи Фархадтың образын тамаша *м ұ р а т к е р* бейнесінде суреттейді (А.Сұлтанов, Уақыт.).

МҰРАТ-МАҚСАТ з а т. *Алға қойған мұрат пен мақсат, арман-тілек.* Оның Ақмола қаласына келіп, оқуға түсуіне осы өршіл де биік *м ұ р а т-м а қ с а т ы* себепкер болған-ды (М.Хасенов, Берлин.). Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болып, сол *м ұ р а т-м а қ с а т ы н д а* жету талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тиісті жердің шегіне келіп, ішкі ғалам мен тысқы ғалам екеуі кездеседі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МҰРАТ-МҮДДЕ з а т. с ө й л. *Мұрат-мақсаты, арман-тілегі.* Күллі дүние, қалалар мен мемлекетті жайлаған әрбір адал ниетті адамның *м ұ р а т-м ү д д е с і* бір арнадан – Жеруйық мекені төңірегінде шығады (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.).

МҰРАТСЫЗ с ы н. *Мұраты жоқ; мақсат-мүддесіз, арман-тілексіз.* «Тыңдаушысын таппаған сөз *м ұ р а т с ы з*» – деп шал мұңайды (Ж.Мусин, Ақ алаң). Өмірде құнсыз, *м ұ р а т с ы з,* қатынсыз, айдалада ит жемі өліммен көз жұмған жаман екен («Білім және еңбек»). Бұлақ өмір сүргенімен құрақсыз Ерлік өмір сүре ала ма *м ұ р а т с ы з*? Жүрегінде байлауы жоқ адамның Барлығы да махаббатқа тұрақсыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰРАТСЫЗДЫҚ з а т. *Тілексіздік, мақсат-мүддесіздік.* «*М ұ р а т с ы з д ы қ* дегені үмітсіздік пен әлсіздік болмақ», – деді шал (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

МҰРАТТА= е т. *Мұрат ету, мұрат қып иелену, мақсат қою.* Қазір шығармаға жақсы талғам, биік талаптарын танытып, мүмкіндігінше әділ, батыл айтсақ дегенді *м ұ р а т т а ғ а н* бір топ жазушылар өсіп келеді (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

МҰРАТТАЙ с ы н. *Мұрат сияқты, мұрат тәрізді.* Өмірім бар – жеке жанған шырақтай, кешегіден қалған бүгін *м ұ р а т т а й* (Т.Молдағалиев, Жүрек). Бала біткен комбайнның төбесіне бір шығып, түскенді қол жетпес *м ұ р а т т а й* көреді (Абзал жандар). Ер жігітке оңайлықпен ұстатпайтын *м ұ р а т т а й,* Сыңғыр-сыңғыр шат күлкісі таудан аққан бұлақтай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰРАТТАС[1] с ы н. *Тілегі бір армандас, мақсаттас.* Бүгінде біздің бір *м ұ р а т т а с* халықтарымыздың өнері мен музыкасының дамуына олардың тигізген ықпалы айқын

аңғарылып отырады («Лен. жас»). Алматы – күн қаласы, гүл қаласы, Ақ жүзін аймалаған нұрланасы, Мәңгілік *м ұ р а т т а с ы* Москваның, Ташкенттің тұрғыласы, тұлғаласы (С.Сейітов, Жаңғырық).

МҰРАТТАС²= е т. *Мұрат қылысу, мұрат қып иеленісу.* Көтердік те туын көкке бірліктің, отаршылдық бұғауын бұзамыз деп *м ұ р а т - т а с т ы қ* («Лен. жас»).

МҰРАТТАСТЫҚ з а т. *Мұраттас, арман-мұраты бір болушылық, мақсаттастық.* Қазақтың ойшыл ақыны Абайдың «Онегинді» өте-мөте ұнатуында Пушкинмен іштей ұғысушылық, бағдарластық, *м ұ р а т т а с т ы қ* бар-ды («Қаз. әдеб.»). Сәкен Сейфуллиннің шығармасында Горькиймен үндестік, идеялық ұқсастық, *м ұ р а т т а с т ы қ* толып жатыр (Р.Бердібаев, Достық.).

МҰРАТТЫ с ы н. *Арманды, мақсатты.* Базаралы оқыс сөзді бастағанда айтпақ болған *м ұ р а т т ы* жеріне жетті (М.Әуезов, Ақын аға). Жеткіншек ұрпақты коллектившілдікке тәрбиелеу – оқу-тәрбие жұмысының *м ұ р а т т ы* проблемасы («Қазақст. мект.»). Халқымыздың әйгілі әншілері Майра, Иса, Әміре, Манарбектер *м ұ р а т т ы* өнердің аспанына жарқырай шықты (Ж.Шәкәрімов, Әміре).

МҰРАТШЫЛ с ы н. *Мақсатшыл, арманшыл.* Мызғымас *м ұ р а т ш ы л* ма едің, жоқ, аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен бос белбеу ынжықпысың (М.Қабанбаев, Кермек.).

МҰРАТШЫЛДЫҚ з а т. *Мұратшыл болушылық, мақсатшылдық, арманшылдық.* Соңғы мәселе творчестволық тенденция туралы. Мұны мен *м ұ р а т ш ы л д ы қ* дер едім («Қаз. әдеб.»).

МҰРАШЫЛ с ы н. *Ата-баба салтын берік ұстанушы, мұра жолын сақтаушы.* Жолға бағынған жақсы аға – Төлеген, жорашыл жар – Жібек, *м ұ р а ш ы л* іні – Сансызбай болып, бәрі де үйлескен келісім көрсеткендей болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

МҰРДАР с ы н. к ө н е. ескі кіт. *Өлкесе.* Жалғаншыға келген соң, Әр тарапқа толқытты, Көңіл *м ұ р д а р* желденіп Дүние қызық көрінді (Батырлар жыры).

МҰРЖА з а т. **1.** *Пештің, ошақтың түтін шығаратын мойны; түтіндік.* Ауыл үйлерінің *м ұ р ж а л а р ы н а н* жарыса көтерілген түтіндер сыриып, сонау көктеңбіл аспанмен сіңісіп жатыр (С.Мұратбеков, Жабайы.). Қазан аспа орнатып, *м ұ р ж а* жасап, Сарайдың бір бұрышын алған бөліп (Ш.Әбенов, Кейпін.). **2.** *Алып зауыт, фабрика, пароход, паровоз, т. б. түтіндігі.* Ескі Қарағандының дәл ортасында бір темір *м ұ р ж а* ұзын мойнын көкке созатын да тұратын (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Бір қиырдан пароходтың түтіндеген *м ұ р ж а с ы* ғана әнтек қарауытады (Р.Әутәліпов, Той.).

МҰРЖАЛЫ с ы н. *Мұржасы бар, мұржа орнатылған.* Оның ішіне кейде *м ұ р ж а л ы* пеш салады (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Биіктен – Өскемен өрінен, Тұлғалы, *м ұ р ж а л ы* көрінген (З.Ыбыраев, Замана.). Міне, он екі *м ұ р ж а л ы* үлкен корпус, бұл мартен цехы, – делінген тілшінің репортажында (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.).

МҰРЖАЛЫҚ с ы н. *Мұржаға жарайтын.* Тым құрымаса бір *м ұ р ж а л ы қ* кірпіш таппаса, ендігі әрекетінен ештеме өнбесін білді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр).

МҰРЖАСЫЗ с ы н. *Мұржасы жоқ, мұржа орнатылмаған.* Қазан-аяқ жақтағы *м ұ р ж а с ы з* шамның сығырайған күңгірт жарығында төртеуден-төртеу өздері қалды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

МҰРНАҒЫ ү с т. с ө й л. **1.** *Үш жыл (күн) бұрынғы, одан арғы; бұрнағы.* Жаңадан пайда болған мектепте Ақмола, Семей облыстарынан *м ұ р н а ғ ы,* алдыңғы және былтырғы жылдардан небәрі үш қазақ баласы оқиды («Айқап»). *М ұ р н а ғ ы* жылы соғыстан қайтқан жалғыз ағасы өлгенде де көзіне бір тамшы жас алған жоқ (Р.Тоқтаров, Терістік). **2.** *Баяғы, ескі уақыттағы. М ұ р н а - ғ ы* өміріміз қорлықпен өтті (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰРСА з а т. с ө й л. ***Мұрша***. Сайдағы қалың бұталардың бірінің түбіне жалп етіп жата кетуге ғана *м ұ р с а с ы* келді (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Орта мектепте оқыған нәрсесі ғой. Кейін бірдеңе оқуға *м ұ р с а с ы* болды ма? (А.Мархабаев, Ғарышта.). Оқ шығаруға *м ұ р с а л а р ы н* келтірмей, қаруларын сыпырып алып, құр қол қалдырды (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

МҰРСАЛ з а т. д і н и. ***Мұрсал пайғамбар.*** Шиш нәби – соқыр еді. Мұса – сақау, Мұхаммед – кедей еді. Аюп – ақсақ. Олардың бірі *м ұ р с а л,* бірі нәби... «Кейпі бай – кемеліне жеткереді», Айтады осылай деп кітап бақсақ (Ерімбет). Алдынан пайғамбардың шықты бәрі, Бұрынғы өңшең өткен *м ұ р с а л* нәби. Сол жерде екі ракағат намаз оқып, Бәрінің тақсыр расул болды имамы (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Мұрсал пайғамбар. д і н и. *Алладан Тәурәт, Інжіл, Зәбур, Құран қасиетті кітаптар түскен мәртебесі жоғары пайғамбарлар.* Керейдің төрт биі: Көкен, Бейсенбі, Құлыбек, Топан деген адамдар. Құнанбай Керейдің төрт би сайлағанын дәріптеп былай депті:

«Құдайдан түскен үлкен кітап төртеу еді: Тауарт, Забур, Енжіл, Құран. Құдайдың ең жақын періштесі төртеу еді: Жабырайл, Ғазырайыл, Ысрафил, Микайыл. *М ұ р с а л п а й ғ а м б а р л а р* – Құдайдың ең жақын досы – төртеу еді: Мұса, Дауыт, Ғайса, Мұхамбет. Мұхамбет пайғамбардың серігі төртеу еді: Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман, Ғали. Ислам дінін таратқан имам төртеу еді: Ахмет, Мәлік, Шаихи, Ағызам («Жұлдыз»).

МҰРСАТ [ар. فرصت] з а т. *Рұқсат, мүмкіндік, жағдай, еркіндік, қарсы болмаушылық.* Ниеттері түзу екен, баласы бір жылға болса да *м ұ р с а т* алып, үйге келді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Мұрсат берді. *Мүмкіндік туғызды, жағдай жасады.* Бұрала біткен емендей, қисық тұрған сорлы ағаң, хан сөзіне сенгенім, он күн *м ұ р с а т б е р г е н і м* (Махамбет, Өлең д.). Күн бұлттанды. Ақ құсым ауырлауда, Бара алмай қалдым талай ауылдарға Қиыр шетте Қызылжар қалып қойды, Дұғай-дұғай сәлем де бауырларға. Аяулым, Ақмолаға құсыңды бұр, *М ұ р с а т б е р* жерде біраз дамылдауға (М.Мақатаев, Шығ.). *М ұ р с а т б е р*, жолығайық бал дәуренмен, Бал дәурен артта қалды аңғармаумен, Әкетті қызық шақты басқа ағыстар, Бимәлім белестермен, аңғарлармен (Т.Қызықбаев, Темір.).

Мұрсаты болмады. ж е р г. *Мұршасы, мүмкіндігі болмады.* Олардың *м ұ р с а т т а р ы б о л м а й* атқан болар (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

Мұрсаты жоқ. *Жағдайы жоқ.* Қазір *м ұ р с а т ы м ж о қ* Тұруға ақ-қараңды тергеп сенің (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МҰРСАТА з а т. с ө й л. ***Мұрсатана***. Енді *м ұ р с а т а* беріңіздер, алыстан келе жатқан қонақтарымыз бар еді, соларды күтіп алуға дайындалсақ деп едік (М.Қуанышбаев, Кек).

МҰРСАТАНА з а т. *Мұрша, мұрсат.* Қорысбайдың балалары Торғасқаны көріп, тынықтыру үшін енді үш күнге *м ұ р с а т а н а* берді (С.Талжанов, Ұлдай.). Амалын тапқан Лұқпанға ажал мың жыл *м ұ р с а т а н а* берген (Мақал-нама). Ханның қаһары енді қартқа төніп, шал ойлануға бір күн *м ұ р с а т а н а* сұрапты (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МҰРТ з а т. **1.** *Ер адамдардың жоғарғы ернінің үстіне шығатын тұқ.* Танауының астына қойған кішкене *м ұ р т ы* оған өте жарасып тұрады (Ж.Қизатов, Өмір.). *М ұ р т ы м д ы* желекпен, Қасымды қалпақпен жауып, Кешікпей таныс көшелерде сайран салам (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қуарып *м ұ р т ы ң*, Суалып ұртың, Түздегі қу бас жақтанып. Тұра алмай жатып, Былшылдап, шатып. Өткен күнді айтып мақтанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** з о о л. *Жан-жануар мен жәндіктердің сипап білу сезімінің қызметін атқаратын мүшесі.* Ол сосын іші кеуіп кеткен тарақанның біреуін *м ұ р т ы н а н* көтеріп, алақанына салды (О.Әубәкіров, Сиқыр). Көбелектің *м ұ р т ы*, көзі, құйрықшасы болады (Қ.Жарықбаев, Психология). **3.** а у ы с. *Мұрт қойған адам деген мағынада.* Ол сөзін аяқтап бітіргенде «қалай-қалай сөйлейді, *м ұ р т ы ң*» деген кескінде жауынгерлер бір-біріне қарап күлімсіреп, бас изесіп алды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Анау жүрген *м ұ р т ы ң* да онша берекелі адамға ұқсамайды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.).

Жез мұрт. *Тікірейген сары түсті мұрт.* Әшейінде бала қорқытқандай қауқары бар едірейіп тұратын *ж е з м ұ р т ы н ы ң* шалғысы жығылып, қазақы киімнің жеңіндей салбырай қапты («Лен. жас»).

Қисық мұрт. *Айтқанынан қайтпайтын, қисық, қыңыр.* – Ие, атам б і р *м ұ р т қ и с ы қ* адам болыпты, – деді ол (З.Иманбаев, Нажағай.).

Қияқ мұрт. *Қияқтай қылған жіңішке мұрт. Қ и я қ м ұ р т ы н* бір сипап қойып: – Тіпті дұрыс, өте дәл келдіңдер,– деді (А.Машанов, Жер асты.).

Қырма мұрт. *Қырылып жүрген, қырылған мұрт.* Купелес көршісінің *қ ы р м а м ұ р т ы н а* да, шашына да көк бурыл орнай бастаған және кірпідей қайратты (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

Мұрт қойды. *Мұрт өсірді, мұрт жіберді.* Пісте мұрнының астына шағындап қана *м ұ р т қ о й ғ а н* (Б.Шаханов, Ғашық.). Қала бізге жақпады, сыртты ойладық, Ана, іні, қарындас, жұртты ойладық. Шашымызды додалап, қиран басып Мұрнымыздың астына *м ұ р т қ о й м а д ы қ* (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұрт мінезді. *Ұрт, дүңк етпе мінезі бар.* Оспанәлі тұқымының әйелдері *м ұ р т м і н е з д і* болатын, оларды ұстап отыру қиын, сенің тынышың кетеді деп қорқам (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мұрт суағары. *Мұрттың танау, желбезек қырының астындағы тұсы.* Мұсылман адам *м ұ р т ы н ы ң с у а ғ а р ы н* қырып тастауы парыз дейді (Эксп. матер.).

Мұрт шықты. *Есейді, ержетті.* Бойдақтық деместен-ақ «қайта жолық», Кетіпті көз салмай да бірер шолып. *М ұ р т ш ы ғ ы п*, келіншек ап, түрмыс құрып, Жетіпті отырар шақ әке болып (Қ.Ұябаев, Отты жыл.).

Мұрты бұзылмады. *Азаймады, кемімеді.* Күн жылы болып, жайылым тіпті көктеп кетті. Маямая шөптердің *м ұ р т ы б ұ з ы л м а й* тұрды («Қаз. әдеб.»).

Мұрты қисаймады. *Ештеңесі кетпеді, түгі құрымады.* Соры қайнап сельпоның бастығы төрт жылды арқалай кете барды. Қарабеттің *м ұ р т ы д а қ и с а й ғ а н* жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). «Қыз өссе қырсық көбейеді» деген рас екен, әйтпесе тап бүгінде Балпан байдың *м ұ р т ы қ и с а я т ы н* жөні бар ма? (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Мұртына күлкі үйірілді. *Күлімсіреді, жымиды.* Ішінде емес, бар қызығы сыртында,– Деді біреу *к ү л к і ү й і р і л і п м ұ р т ы н д а.* Сыртқа қарай жапырыла жөнелдік, Жедел басып сәйкілер де, сылқым да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Мұртынан [мұрт астынан] күлді [жымыңдады]. *Жай ғана күлімсіреді, мырс етті.* Жігіттердің үрейлі қалпын сезген Карпов *м ұ р т ы н а н к ү л д і* де: – Отырыңдар, – деді (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Тұрмысымыз жаман емес. Біздің үйге айына 800–900 сом еңбекақы келеді,– дейді Жәкең *м ұ р т ы н а н к ү л і п* («Қаз. әдеб.»). Ақбілек бұрынғыдан да сұлу, әдепті, салмақты болған екен деп ойлап, мұндай жары болғанына ішінен мақтанып, *м ұ р т ы н а н ж ы м ы ң д а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нақыпбек күйшіге сүзеген бұқаша сүзіле қарап отырды да, баяу мырс етіп, *м ұ р т а с т ы н а н к ү л д і* (С.Сматаев, Елім-ай).

Мұртын балта кеспеді [шаппады]. а) *Ештеңесі кетпеді, түгі құрымады.* Моғолстанда бір тірегім болса, *м ұ р т ы м д ы б а л т а к е с п е й д і* деп ойлады Жәнібек (І.Есенберлин, Алмас.). Құдығы қазулы, моторы орнатулы болса, қыс қанша қысса да, *м ұ р т ы н б а л т а ш а б а р* түрі жоқ («Қаз. әдеб.»). ә) *Ісі орнықты, шаруасы сай, дүниесі түгел болды.* Жатақтағылардың мектеп салуға шамасы келеді. Қазір олардың *м ұ р т ы н б а л т а к е с п е й д і.* Үй саны жиырмадан асып, артель болуға айналды (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Үлкен мұз аралына орналасып, қамыс қосымызды тіккенімізге екі-үш күн болды. Енді біздің *м ұ р т ы м ы з д ы б а л т а ш а п п а й д ы* («Жұлдыз»). Көптеген елдерде ағылшын, француз, португал тілдері не негізгі ресми тіл, не негізгі ресми тілдердің біреуі ретінде *м ұ р т т а р ы н б а л т а ш а п п а с т а н* бұрынғы қалыптарында қолданылып келеді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Мұртын басты. а) *Сақал-мұртын түзеді.* Соғыс әуресі кейінгі күндері *м ұ р т ы н б а с у ғ а* мұршасын келтірмегені сезіледі (Б.Момышұлы, Шығ). ә) *Тігісін жатқызды.* ≈ *М ұ р т ы н б а с т ы р а* сөйледі.

Мұртын қақты. *Сөйлеуге оқталды.* Сүйінбай сөйлерінде *м ұ р т т ы қ а қ қ а н,* Өлеңнен он екі взвол мылтық атқан. Сөйлесе жаман ақын жұрт алдында, Жанына Сүйінбайдың қатты батқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мұртын майлады. ә) *Аузын алды, құр алақан қалдырмады, бір нәрсе берді.* Рақаев та бірдеме дәметкендей болды: – *М ұ р т ы н д ы м а й л а й м ы н,* жап аузыңды, – деді Смағұлов (М.Рашев, Бетің.). ә) *Ішіп-жегізді.* – Қой құйрығын соратын жерге жіберсең, сенің де *м ұ р т ы н м а й л а н ы п* қалар еді, – деді Бақтыбай (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Мұртын сылады. *Мұртын сылап-сипап кербезденді.* Домбырасын кербез ұстап, *м ұ р т ы н с ы л а п* жайраңдай, Жұбайларға қарап қойып той бастады Сайранбай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мұртын сындырды. *Шетінен азайтты, шетінен тасып бітірді.* Жота-жота боп үйілген күртіктердің *м ұ р т ы н с ы н д ы р у ғ а* бір кісі мен ат түгіл, ондаған кісі мен ондаған аттың шамасы келер емес (С.Мұқанов, Шығ.).

Мұртын шақтырмады. *Қол сұқтырмады, тигізбеді.* Колхоздың шөбін күні-түні бағып, *м ұ р т ы н ш а қ т ы р г а н ы м ы з* жоқ (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Мұртына ұстара тиді. *Ержетті, есейді, азамат болды.* Содан кейін *м ұ р т ы н а ц с т а р а т и г е н* уақыттан бері қарай соғысқа дейінгі он жылы бір төбе (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

Мұрты ұстара көрмеген. *Тежеусіз, тыюсыз, еркін кеткен. М ұ р т ы ц с т а р а к ө р м е г е н,* тілі ұстаз тыюын білмеген («Жалын»).

Мұртын ширатты. *Керілді, созылды, сәнденді.* – Айтсам айтайын, – деді Ізбасар *м ұ р т ы н ш и р а т ы п* (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Тіпті осы Оразды әлгі гармоншы, әнші қазақ *м ұ р т ы н ш и р а т ы п* іздеп келеді де тұрады («Қаз. әдеб.»).

Мұртының астына жасырды. *Іштей сықақ етті.* Итіне дейін сенен өзін артық сезініп, мысқылын *м ұ р т ы н ы н ы ң а с т ы н а ж а с ы р ы п* жүрерін қайтерсің (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Мұрты сынбады [кетілмеді, шағылмады]. *Орта түспеді, ештеңесі кетпеді.* Әйтеуір қора маңындағы екі мая пішеннің әзірше *м ұ р т ы с ы н ғ а н ж о қ* (Дала шұғыласы). «Ел айырылғанда» күйі секілді халықтың қасіретке ашына тебіренген көркем сөздің *м ұ р т ы с ы н б а с т а н* бізге жетті (І.Омаров, Шабыт). Анау сыңсып тұрған ормандар тіптен дүние жаратылғаннан бері *м ұ р т ы к е т і л м е г е н д е й* («Лен. жас»). Бұл жердің оты қыстың екі айына *м ұ р т ы ш а ғ ы л м а й* жетеді, шауып алған шөбіңмен бірдей (Т.Ахтанов, Көк құтан).

Мұрты тікірейді. *Ашуға булықты, едірейді.* – Соншама ол кімнен әулие болыпты,– деп

Ырыскелді *м ұ р т ы т і к і р е й і п* тістене түсті (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Мысық мұрт. *Сояу-сояу, едірейген селдір мұрт. М ы с ы қ м ұ р т* келген шұбарлау кісі жымиып келіп қолын ұсынады: – Мен Ақжоловпын («Лен. жас»). О, Мәди, кегің тентек, асау қайғың, Әніңе қосып берген жасаудай мұң. Бір кезде қарсы алдыңнан шыға келді, Сіп-сирек *м ы с ы қ м ұ р т т ы* Асантайың (С.Сматаев, Астана.).

МҰРТАЗА с ы н. д і н и. *Разы етілген.*

МҰРТАТ [ар. مرتد] с ы н. к ө н е. е с к і к і т. *Күпір, дінбұзар, діннен безген, опасыз.* Жеті атасын білмеген – *м ұ р т а т* (Мақал). Олардың өзі түгіл итін сөгіп, Өкшесін қисық деуге нешік тұрмат? Қазақтың қожасы түгіл бірі емессің. Мен сені қай себептен тұтам ғиззат? Өтірік өзін білмей халықты алдаған Әзәзіл сен емес пе азған *м ұ р т а т*? (Қаңлы Жүсіп, Шығ.).

МҰРТАША з а т. с ө й л. ***Мұртша***. Енді бірінің сабағы *м ұ р т а ш а ғ а* айналып, өрмелеп өсуге бейімделген (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

МҰРТСЫЗ с ы н. *Мұрты жоқ, мұрт өспеген.*– Мына бала да біздің рудан,– деді *м ұ р т с ы з* сақалдым (Ғ.Қабышев, Мінездеме.). Ұрлана, аяп тарландар Қарайды *м ұ р т с ы з* солдатқа (М.Әлімбаев, Көңіл.).

МҰРТТАЙ с ы н. *Мұрт сияқты, мұрт тәрізді.* Мұрт жіберіпсің, бірақ оның ұстарасыз өскен *м ұ р т т а й,* сақал-мұртты да бастырып, күтіп ұстау керек («Қаз.әдеб.»). Жердің көгі жаңа шыққан *м ұ р т т а й* тырбиып шыға бастаған (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Мұрттай ұшты. а) *Жалп етіп құлады, сылқ етіп жығылды.* Көкбестінің аяғы томарға қақтығып, *м ұ р т т а й ұ ш т ы* (Д.Әбілев, Арман.). Үйге келісімен тамақ ішуге де мұршам келмей *м ұ р т т а й ұ ш т ы м* (С.Мұратбеков, Жабайы.). Табалдырықты аттай бере *м ұ р т т а й ұ ш ы п* жығылдым (М.Әуезов, Шығ). Қарауылға шығыпты Атқа мініп бес солдат. Екенін солдат білген соң, Батырдың атқан оғымен, *М ұ р т т а й ұ ш т ы* бір қара ат, Солдаттың бірі жығылды (О.Шипин, Дастан.). ә) *Қатты ауырып жатып қалды.* Ас ішсең атауыңдай іш; ауырсаң *м ұ р т т а й ұ ш* (Мақал). Өткен кеш бойы қалтырап барамын деп *м ұ р т т а й ұ ш қ а н ы* (Ж.Молдағалиев, Торғай). Шешесі расымен тосын дертке шалдығып, *м ұ р т т а й ұ ш т ы* (Қ.Исабаев, Жолдас). б) *Емтиханнан екілік алып, құлап қалды.* Құжатымды пединститутқа тапсырып, бірінші сабақтан *м ұ р т т а й ұ ш т ы м* (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Мұрттай түсті. а) *Жалп етіп құлады.* Енді бірде ұшқыш жігіт қапысын тауып, жамбасқа алып, Дөйқараны *м ұ р т т а й т ұ с і р д і* (Т.Ахтанов, Дала). Төстік оған шыдамай біреуін жұдырықпен қойып қалып, *м ұ р т т а й т ұ с і р е д і* (Қаз. ертег.). ә) *Кенет қатты ауырып қалды.* Бір күні топ баланың ішінен оққа ұшқандай үш бірдей баласы *м ұ р т т а й т ұ с к е н д е,* ол ес-түстен айырылып, ыстық істеп беруге де жарамай қалыпты (М.Әуезов, Шығ.).

МҰРТТАН= е т. *Себілген тұқымның бұршік жарып, өсе бастауы, өскінге айналу.* – Тамырдан соң көп кешікпей-ақ тұқым *м ұ р т т а н а* бастайды, – дейді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік.). Жасыл мүкпен *м ұ р т т а н ы п,* жаудырайды жапырақтар, жаңбырдан соң шықтанып («Жалын»). Жез мұрттанып масақтары пісіңкіреп сарғая бастады. Егістікті аралап шыққан диқан қыз әсіресе бидай танаптарындағы масақтардың жез *м ұ р т т а н ғ а н ы н* аңғарған (Б.Бабақов, Алтын алқа).

Мысық мұрттанды. *Дәнді дақыл өсіп, масақтанды.* Маусым айында балбыраған масақтардың арасынан *м ы с ы қ м ұ р т т а н ы п,* кере қарыс масақтар шықты (С.Мырзабеков, Дос).

МҰРТТАНУ *Мұрттан етістігінің қимыл атауы. М ұ р т т а н у* немесе мұрт жару дегеніміз – дәнді дақыл тұқымдарының жер бетіне қылтиып шығуы, яғни өскінге айналуы (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

МҰРТТАС с ы н. *Мұртынан аумайтын, мұртына ұқсас.* Батыр тұлғалы аға Сәкен Сейфуллин *м ұ р т т а с* болатын (С.Бақбергенов, Қарға там.). Бір сәт үнсіз қалған автоинспектордың қасында тұрған Буденный *м ұ р т т а с* қызыл шырайлы майыр былай деді (С.Адамбеков, Қожанасыр).

МҰРТТЫ с ы н. *Мұрты бар, мұрт өскен.* Қожа қалың күрең *м ұ р т т ы,* жуан қапсағай денелі сұсты адам (Б. Соқпақбаев, Балалық.). Қара *м ұ р т т ы* милиционер темірмен қапталған ауыр есікті үн-түнсіз ашты (А.Нұрманов, Аққу.).Бұл бір аса таза киінетін, қара торы, сұлу *м ұ р т т ы,* бар міні – ышқырын көтере беретін кісі еді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

Қияқ мұртты. *Ұшы қияқтай жіңішке, сүйір мұртты.* Ат терлете Көктеп өтіп шатқалды Біраздан соң қуғыншылар кеп қалды. Қыз бейшара тұманданып көз алды. Бір қызарды, Бір сұрланды, Бозарды, Әбден қанып ұғысқан соң мән-жайға *Қ и я қ м ұ р т т ы* қыз ағасы сөз алды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҰРТТЫҚ з а т. *Мұрттың орны, мұрт өсетін жер.* Бір қызығы, *м ұ р т т ы ғ ы н ы ң*

орны үнемі қарауытып тұрады (С.Домбаев, Менің туыс.). Ағасының маңдайын сипады, дымқыл екен, *м ұ р т т ы ғ ы* да тершіпті (Т.Мұханов, Өмір).

МҰРТША[1] з а т. **1.** б о т. *Бір нәрсеге жармасып өсу үшін өсімдік сабақтарында болатын кішкене өскін.* Қарбыз сорттарының өніп, өсуіне *м ұ р т ш а* санының ұзын-қысқалығы да әсер етеді (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Екінші белгісі – асқабақ жемісінің сабаққа жалғасқан жеріндегі бірінші, екінші, үшінші жапырақ түбіндегі *м ұ р т ш а л а р ы* құрайды (Асқабақ). Жапырағы қауырсын күрделі, *м ұ р т ш а м е н* бітеді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). **2.** з о о л. *Кейбір жәндіктерде болатын кішірек сипап сезу мүшесі.* Сазанның аузының айналасында екі пар *м ұ р т ш а с ы* болады (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

МҰРША з а т. *Шама-шарық, күш, мүмкіндік.* Ақын ед сабаз, ол сарқып Айтуға *м ұ р ш а* жетті ме? Қан майдан жорық жол тартып, Оқпенен айтып өтті ме? (F.Қайырбеков, Сарыарқа.).

Мұрша бермеді. *Шама-шарқын келтірмеді, уақыт болмады.* Ол кейде жұмысы бар болғыр *м ұ р ш а б е р м е д і* ғой деп өзін-өзі ақтағысы келсе де, онысы көңіліне жұбаныш бола алмады (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ақындарда асқақтық қашанғы әдет, Ойлап едім Абайдан асам ба деп. Қардай еріп кететін уақыт қалды, Тағдыр *м ұ р ш а б е р м е й* тұр жасауға көп (С.Мәуленов, Алыс кет.). *М ұ р ш а б е р м е* ойлауға, сарқырама, Қысыр ойды түгесші, сарқып ада. Тасқа біткен бір шоқ гүл, кеудеме біт, Таста нең бар мейірімсіз, қалтырама (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұрша жоқ. *Шамасы жоқ.* Ел жатқан соң, үйге барып жинап беруге де *м ұ р ш а м ж о қ* («Жұлдыз»). Боран. Боран. Ақ боран ой да, қыр да, Толғануға *м ұ р ш а ж о қ*, ойлануға. Қыр астында қыстаудың есін алып, Бар қаһарын төгуде қойлы ауылға (М.Мақатаев, Шығ.). Жұмысқа барарымда, қайтарымда, Сыртымнан, досым менің, байқадың ба? Қыл көпірдің үстінен ілбіп келем, *М ұ р ш а м ж о қ* бұрылуға, шайқалуға (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұршасы болмады. *Уақыты, мүмкіндігі болмады, жағдайы келмеді.* Ah, дүние-ай! Сізді жек көруге *м ұ р ш а м б о л а р* ме еді, Бірақ енді бізге айырылысу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұраттың кешеден бері тізе бүгуге *м ұ р ш а с ы б о л м а д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ашуға әбден булығып тұрғандықтан шалдың бір ауыз сөз де айтар *м ұ р ш а с ы б о л м а д ы* (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.).

Мұршасы келмеді [жетпеді, жоқ]. *Уақыты келмеді, мүмкіндігі болмады.* Енді мұндай жүйелі сөздерден кейін Нәбидің ешбір себеп айтуға *м ұ р ш а с ы к е л м е й* қалды (Т.Жанкелдин, Сын.). Бұл екі күннің ішінде оның бір минут бұрылуға *м ұ р ш а с ы к е л г е н ж о қ* (Ә.Нұршайықов, Жер.). Махмұд жастай кетті, қаламды 20-ға таянғанда ұстады. Алты-жеті жылдың ішінде көп нәрсе жазуға *м ұ р ш а с ы к е л м е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мұршасы құрыды [қалмады]. *Әл-қуаты таусылды, шаршады.* Мына сөз төбесінен мұздай су құйып жібергендей болды. *М ұ р ш а с ы қ ұ р ы п,* әлі біткен адамдай отырып қалды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).Сәдірдің басқа жаққа бұрылып кетер *м ұ р ш а с ы қ а л м а д ы* (А.Хангелдин, Қараторғай).

МҰРШАСЫЗ с ы н. *Мұршасы жоқ, шарасыз.* Мұғалім өзінің жеке басының мүддесін былай қойып, *м ұ р ш а с ы з* оқушыны қатарға қосам деп, көп уақытын жұмсайды екен («Қазақст. мект.»). *М ұ р ш а с ы з* кептер сорлы бырылдайды, Тыпырлап қаны шапшып қырылдайды. Пәленің шеңгелінде сорлы анасын, көре сап төрт балапан шырылдайды (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

МҰРШАСЫЗДЫҚ з а т. *Шама-шарқы жоқтық, шарасыздық.* Өзінің жалпы білімінің саяздығымен кейбір студент ақыр аяғында институтта аяғына дейін оқуға *м ұ р ш а с ы з д ы қ* көрсетеді («Қазақст. мект.»).

МҰРЫН з а т. *Адам мен жан-жануардың дем алатын және иіс сезетін мүшесі.* Тән сезіп, құлақ естіп, көзбен көрмек, *М ұ р ы н* иіс, тіл дәмнен хабар бермек. Бесеуінен мидағы ой хабар алып, Жақсы, жаман әрі істі сол тексермек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мәкіш апайдың *м ұ р н ы н а н* екі баласының екі түрлі жұпар иісі кетпей-ақ қойды (F.Тоқтаров, Терістік.). – Сен бармысың дегім келіп тұрды да, қоя қойдым қарадым да *м ұ р н ы н а* (Р.Қайырбеков, Большевик.). Екі көз бірін-бірі шұқымас үшін, Алла тағала ортасына *м ұ р ы н* жаратыпты (І.Есенберлин, Алмас.).

Аузың қайсы десе, мұрнын көрсетеді. *Ебедейсіз, бос, былжыр.* Осы екі баланың әкесі *а у з ы н ң қ а й с ы д е с е, м ұ р н ы н к ө р с е т е т і н* жарықтық («Лен. жас»).

Бұзау мұрын. с ө й л. *Жалпақтау, таңқы мұрын.* Расул айтты: «Кез келген жас талапты Балау қылып қыранға қос қанатты. Інім, сенің жырыңды оқыған жоқ Бірақ *б ұ з а у м ұ р ы н ы ң* есте қапты» (М.Шаханов, Fасырлар.).

Біз мұрын. *Ұшы біздей, сүйір мұрын.* Жәркеш кескіні әкесіне ұқсас *б і з м ұ р ы н* сары жігіт («Лен. жас»).

Дөң мұрын. *Ортасы дөңес, үлкен мұрын.* Қошқар тұмсық, *д ө ң м ұ р ы н* көрінеді ол мықты. Салып едім найзаны жаһаннамға жан шықты (О.Шипин, Екі дастан). Жұмбақ деп аталады сырлы тасы, *Д ө ң м ұ р ы н* қас батырдай түр-тұлғасы. Шыңына Оқжетпестің шабатындай, Шалқайып басындағы дулығасы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жаны мұрнының ұшына келді. *Әбден қысылды, састы. Ж а н д а р ы м ұ р ы н д а р ы н ы ң ц ш т а р ы н а к е л і п т і.* Колчак Қостанайдан, Омбыдан, Қызылжардан «кәр қылғыш» әскерлерін жіберіпті (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Имек [сүйір] мұрын. *Ұзын, ұш жағы имиген мұрын.* Оң жақта отырған бұйра бас, сол жақтағысы жұқа өңді, ұзын, *с ү й і р м ұ р ы н* жігіт (Қ.Исабаев, Жолдас.).

Ит мұрны өтпейтін. *Өте қалың, жынысты.* Тайга – *и т м ұ р н ы ө т п е й т і н* қалың орман (Ғалам ғажап.). Олар *и т м ұ р н ы ө т п е й т і н* ну қарағайдың ішінде жүр (Ә.Шәріпов, Партизан.).

Иісі мұрын жарды. *Иісі бұрқырап аңқып кетті.* Айдарынан қыраттың Жанға жайлы шілде желі ескенде, Ақ шарбы бұлт керуенін кері бұрып көшкенде, Изен *и і с і м ұ р ы н ж а р ы п*, Құм жуасы бұрымданып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кейкі мұрын. *Таңқы мұрын.* Ау, көкек, мойның қисық, *м ұ р н ы ң к е й к і,* Өзіңнен көрінбейді әнші кейпі. Бозторғай меніменен тектес әнші, Сүйкімді әніменен елге көркі. Көкекті әнші екен деп кім айтады? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кертпеш мұрын. *Ортасы ойық мұрын.* Теңіз жағасында *к е р т п е ш м ұ р н ы* қусырылып, қызыл күрең реңі қуқылданды («Лен. жас»).

Қайқы мұрын. *Үш жағы қайқиып келген мұрын.* Қызарып кеткен мұрындарының қайсысын қыр мұрын, қайсысын *қ а й қ ы м ұ р ы н* деуің қиын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Қоңқақ мұрын. *Қоңқиып қалған, үлкен мұрын.* Тәкебайдың екі көзі ұшқындап, *қ о ң қ а қ м ұ р н ы* белдене түскендей (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).

Қошқар мұрын. *Қошқардың тұмсығындай дөңес мұрын.* ≈ *Қ о ш қ а р м ұ р ы н* жігіт.

Құс мұрын. *Үсті дөңестеу, имиіп келген мұрын.* Апақтың бір жаңалығы – су ағарына бір шөкім мұрт пайда болыпты. Басқасы қаз қалпында: *қ ұ с м ұ р ы н,* қушық шеке, бүйрек бет («Лен. жас»).

Қыр мұрын. *Үсті қырлана біткен әдемі мұрын.*– Гарри, Гарри! – көзінен бидайдың дәніндей екі тамшы үзіліп түсіп, *қ ы р м ұ р н ы н ы ң* етегін жағалай жорғалап кетті (А.Мархабаев, Ғарышта.). Нұрғазы бабасына қарады – ақ бурыл сақал, киік танау, *қ ы р м ұ р ы н,* сопақша ақбоз бет, қара масаты тақия (А.Сүлейменов, Бесін). Қас-қабақты баққан қарагерің бар, Түнжырап тек отырдым мен түк демей. *Қ ы р м ұ р н ы ң н ы ң* үстінде бір меңің бар, Махаббатқа қойған жалғыз нүктедей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Май мұрын. *Мұрын бітімі етженді келген (адам). М а й м ұ р н ы,* жалпақ беті, Көп күлмейтін қара көзі, Ерні де салпы, етті – Бәрі әкенің бала кезі (Ж.Молдағалиев, Поэма.).

Мұрны қанап жатқан жоқ. *Қиналатындай, зорығатындай іс тындырып жатқан жоқ.* Мұнда *м ұ р н ы қ а н а п ж а т қ а н ж о қ.* Аз күн қара көрсеткені мақұл (А.Томқмағамбетов, Әке.).

Мұрны қышыды. *Бір нәрседен дәме етті.* – Көптен *м ұ р н ы м қ ы ш ы п* жүр еді. Оның үстіне бүгін менің туған күнім, – деді Янишкина (С.Жүнісов, Жапанда.).

Мұрнына жылдың исі келгендей. *Көп ұйықтайтын, керенау.* Мынаның *м ұ р н ы н а ж ы л д ы ң и с і к е л г е н д е й* екен (Ауызекі).

Мұрнына исі келмеді. *Ештеңеден хабары жоқ, дәнеңе білмеді, түсінбеді, сезбеді.* Надан бай өнер, ғылым қайдан білсін Өмірінде келмесе егер *м ұ р н ы н а и і с і* (ХХ ғ. қаз. ақын.).

Мұрнына есеккүрт түсіп қапты. к е к е с і н. *Байып, болып-толып, паңданып жатыр.* ≈ *М ұ р н ы н а е с е к к ү р т т ү с і п қ а л ғ а н ғ а* ұқсайды (Ауызекі).

Мұрнынан міңгірледі. *Күмілжіп, ашық-айқын сөйлемеді.* – Імм... – десті тыңдаушылар *м ұ р н ы н а н м і ң г і р л е п* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Мұрнынан сорасы ақты. а) *Жылап-сықтады.* Тоқтат енді, *м ұ р н ы ң н а н с о р а ң д ы а ғ ы з б а й* (Ауызекі). ә) к е к е с і н. *Жап-жас, әлі елеусіз.* Міне енді, «жаман» Мұқаңның бір кездегі *м ұ р н ы н а н с о р а с ы а қ қ а н* жетім Сәбиті «Киркрай» аталатын үкіметтің мүшесі болды (С.Мұқанов, Шығ.).

Мұрнынан су кетті. *Жұмыстан босамады, қолы тимеді.* Ол байғұсты қайтесің, *м ұ р н ы н а н с у к е т і п* жүр («Жұлдыз»).

Мұрнынан тізді. *Түгін қалдырмай тізбектеді, қамтыды, бәрін айтып берді.* Ел өмірінде болып жатқан елеулі оқиғаларды *м ұ р н ы н а н т і з і п* берген еді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Отырған кісілерді *м ұ р н ы н а н т і з і п* санап шықты («Жұлдыз»). Сол сарайым сау болса, жаңағы үн бергенінді тегіс *м ұ р н ы ң н а н т і з і п* тұрып, бір түстік, бір күн қонақасы жеймін (М.Әуезов, Таңд.).

Мұрнынан шаншылды. *Жұмыстан бір сәт босамады, қолы тимеді.* Онымен ашық сөйлесуге болар еді, әттең, қолы бір босамайды-ау. Өзіменөзі *м ұ р н ы н а н ш а н ш ы л а д ы* да жүреді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Опабеков болса *м ұ р н ы н а н ш а н ш ы л ы п,* бар істің басықасында жүр («Лен. жас»).

Мұрнына су жетпеді. *Жұмыстан бір сәт босамады, қолы тимеді, мұршасы келмеді.* Забойға келген минуттан бастан қашан қайтып кеткенше *м ұ р ы н д а р ы н а с у ж е т п е й* жатқаны (Ө.Ахметов, Алда күн.).

Мұрнымды [шорт] кесіп берейін. *Осылай болатынына күмәнім жоқ, дәл солай деп қарғану мәніндегі сөз.* – Жаясының майы тап бір елі шықпаса, *м ұ р н ы м д ы к е с і п б е р е й і н.* Сондай арқар алжи ма екен, – деді Бәшей (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өзің науқастан амансың ба? Шәкеннің іші ағарса, Жақыптың іші ағарса, мына *м ұ р н ы м д ы ш о р т к е с і п* берейін (Ғ.Мұстафин, Шығ).

Мұрнын бет қылды. *Аузы-мұрнын қан жалатты, соққыға жықты.* Әбдірақман ішін ұстап: – Қуып жетіп, *м ұ р н ы н б е т қ ы л ы п* жіберсем, көшені басына көтереді,– деді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Шпион екенімді мойныма қойып бер, әйтпесе тұрған жеріңде *м ұ р н ы ң д ы б е т қ ы л а м* (Ш.Айтматов, Ерте қайтқан.).

Мұрнын [көкке] көтерді. *Паңсынды, өзін басқадан артық санады, тәкаппарланды.* – Осы күннің баласы сол. Кіндік кескен ұясынан аттап шықса, *м ұ р ы н д а р ы н к ө к к е к ө т е р і п* кететін әдеті, – деді ол («Қаз. әдеб.»). Құздағыны күндеме, Мейлі *м ұ р н ы н к ө т е р с і н* (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). Сонда бұл *м ұ р н ы н к ө к к е к ө т е р е д і*, Адамсып, маңғазданып жөтеледі (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Өткізіп жылдар, Өткізіп айлар, бекер күн, Болғансып ақын, *М ұ р н ы м д ы* несін *к ө т е р д і м* ?! Өлмей-ақ жүр ғой, Өлең жазбаған адамдар, Өлеңсіз мен де Өмірді бірдеңе етермін (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұрнын қытықтады. *Исі мұрнына келіп, тәбетін ашты.* Тойға сойылған құнанның жылы қанының иісі *м ұ р ы н д а р ы н қ ы т ы қ т а п,* жібермей жүр-ау тегі (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Мұрнын тескен тайлақтай [өгіздей]. *Жуас, момын, ерікке көнгіш.*– Жоқ, саспаңдар. *М ұ р н ы н т е с к е н т а й л а қ т а й* жуасытып берем сендерге,– деді Махмұт (Д.Әбілев, Ақын.). – Міне, біз осыны істесек, колхозға трактор келіп қалады. Жазғытұрым Әбіш *м ұ р н ы н т е с к е н ө г і з д е й* мініп алады, – деді ол (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Мұрнын тартты. *Сіңбірмеу; мұрнымен сорасын ішке қарай дыбыстап тарту деген мағынада.* Есік жақтан біреу *м ұ р н ы н т а р т ы п* кеп қалып еді, Балқия селк ете түсті (Ә.Әбішев, Замана.).

Мұрнын тыржитты [кіржитті]. *Ұнатпады, жақтырмады.* Жақтырмай *м ұ р н ы н т ы р ж и т ы п*: – Ой, мынау екен ғой, жә, жүрші,– деп, атын қозғап еді, Бөжей: – Тоқташы! –деді (М.Әуезов, Абай жолы). Көздері сығырайып, тәшпек *м ұ р ы н д а р ы н к і р ж и т і п,* қи шоғының иісімен қуана дем алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Мұрнын шүйірді. *Менсінбеді, ұнатпады, жақтырмады.* Жігітті жақтырмай, *м ұ р н ы н ш ұ й і р і п* тұр шұбар (М.Әуезов, Абай жолы). – Оған әуреленбей-ақ қой! – деді де шешей *м ұ р н ы н ш ұ й і р і п,* есікке қарай қолын бір-ақ сілтеді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

Мұрнының астын [астындағыны] көрмейді. *Ештеңені сезбейді, түсінбейді, білмейді.* Мен де тудым атадан, артықсың ба сен менен? Деп шықпай ма кей надан, *М ұ р н ы н ы ң а с т ы н к ө р м е г е н* (Майлықожа, Нақыл).

Мұрынға сұққандай екен. *Үйлесімді, жақсы.* Үстіндегі киімің *м ұ р ы н ғ а с ұ қ қ а н д а й* екен (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). Бүгінгі киіп келген киімі *м ұ р ы н ғ а с ұ қ қ а н д а й* үйлесімді *е к е н* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Мұрын жарды. а) *Иісі кең жайылды, аңқыды.* Саңылаулана ашылған есіктен кешкі астың исі аңқып тұр, *м ұ р ы н ж а р а д ы* (С.Жүнісов, Өшп. іздер). *М ұ р ы н д ы ж а р ы п* барады теңіз самалы (Б.Әбдіразақов, Жарық дүние). ә) *Өткір иіс мұрынды ашытты.* Бұрыш, жуа, *М ұ р ы н ж а р ы п* кетті ащы. Көзін жұмып, біреу үнсіз бет басты. Әншейінде алды бермес бір ақын: «Жеуге ғана шақырыңдар», – деп қашты (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Мұрын кеуілжірлері. а н а т. <лат. os – conchae – кеуілжір, nasus – мұрын> *Жануарлардың мұрын қуысында орналасқан тым жұқа тақташа тәріздес ширімді сүйектер [Жоғарғы кеуілжір мұрын сүйегінің кеуілжір қырына, төменгі кеуілжір жоғарғы жақ сүйегінің кеуілжір қырына бекиді].*

Мұрын қаңсары. в е т. *Сиыр, қой т.б. жануарлардың танау тесіктері айналасындағы терінің тұксіз пигментті аймағы.* ≈ Сиырдың *м ұ р ы н қ а ң с а р ы.*

Мұрын сүйегі. а н а т. *Бас сүйектегі мұрын қуысының төбесін құрайтын жалпақ сүйек. М ұ р ы н с ү й е г і н і ң* ішкі бетіне жоғарғы кеуілжір бекиді (Билогия).

Мұрын сіңбіруге мұрша жоқ. *Жұмыстан бір сәт қолы босамады, уақыты болмады.* – Сенсіз

де мен мұнда бұтты-шатты боп басым айналып *м ұ р ы н с і ң б і р у г е м ұ р ш а м ж о қ* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Орақ мұрын. *Ортасы дөңес, имек мұрын.* – Сонда осы арада түнемекпісің? – деп *о р а қ м ұ р ы н,* өткір қара көзді бала Кемел оған қарсылық білдірді (Н.Габдуллин, Қызық дәурен). *О р а қ м ұ р ы н,* қыр маңдай, маңғаз жігіт жүр бүгін, Өзі ұстап тұрғандай, туған жердің түңлігін (М.Мақатаев, Шығ.).

Пісте мұрын. *Пістеге ұқсас әдемі, сүйір мұрын.* Екеуі де ақ құба, *п і с т е м ұ р ы н,* ішкен асы көрінетіндей торғын тамақ («Лен. жас»). Қымсына сырт айналып, тершіген *п і с т е м ұ р н ы н ы ң* ұшын жеңімен сүртті (М.Сүндетов, Ескексіз.). *П і с т е м ұ р ы н,* қыпша бел, алтын саусақ, үлгілі, өнегелі әр мінезің (Айтыс).

Таңқы мұрын. *Таңқия біткен, келте мұрын.* Осы колхоздың басқарма ағасы – Маңсұр деген ұзын бойлы, *т а ң қ ы м ұ р ы н* қара жігіт (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Тәмпіш мұрын. *Тәмпиген кішкене мұрын.* Оның сарғайған шықшыты шығыңқы ат жақты бетінде, *т ә м п і ш м ұ р н ы н д а* жаңа көтеріліп келе жатқан күн сәулесі ойнайды («Қаз. әдеб.»).

Тышқан мұрнын қанатпады. *Тұқ бітірмеді, еш нәрсе істемеді.* – Өзің әлі бір *т ы ш қ а н м ұ р н ы н қ а н а т а а л м а й* жүріп, босқа өліп кетерсің, – деді ол (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Істік мұрын. *Ұшы біздей ұшкір мұрын.* Оң жағында отырған мосқалдау әйелдің *і с т і к м ұ р н ы* қарғаның тұмсығындай қап-қара болып үсіп кеткен (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МҰРЫНБОҚ з а т. **1.** *Көбінесе жас баланың (адамның, малдың т.б.) мұрнынан шығатын қоймалжың қалдық зат, маңқа.* – Естай-ау, есі кірмеген жас сәбидей *м ұ р ы н б о ғ ы ң д ы* сүртпей, маңқа бала болып жүргенің ұят қой, – деп анасы баласын ұялтқан болды («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. э к с п р. *Әлі өсіп-жетілмеген жас бала.* – Анау *м ұ р ы н б о қ т а р д а н* қай жерім кем – деді де, қыңбай кетіп бара жатқан келіншектің алдын кес-кестеп тұрып алды (С.Нарымбетов, Тентек). – Әй, *м ұ р ы н б о қ,* – деді келесі сөзді маған арнап,– жаныңның барында қараңды өшір, кәне! (Ө.Ахметов, Адам.). Қарағым, балалық шақтан өттің, жігіттік шаққа жеттің, енді сен кешегі *м ұ р ы н б о қ* Сағат емессің, ересек Сағатсың (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

МҰРЫНДАУ с ы н. с ө й л. ***Мұрындылау***. Ұзын бойлы, жазық маңдайлы таңқы *м ұ р ы н д а у* келген қара кісі менің көз алдымнан әлі күнге кетпейді (Тоғызыншы шежіре).

Қошқар мұрындау. с ө й л. *Мұрны қошқардың тұмсығындай дөңес келген.* Меруерт жүгіріп бара жатқан жігіттің түрі әдемі, жігерлі, сәл *қ о ш қ а р м ұ р ы н д а у,* үйысқан қою қара шашты екенін аңғарды (І.Есенберлин, Көлеңке.).

МҰРЫНДЫ с ы н. *Мұрны үлкен.* Нұрланның қара шашы бөріктей, өзі зор *м ұ р ы н д ы* келген (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). Ат ерінді келер, Ер *м ұ р ы н д ы* келер (Мақал). Ат жақты, *м ұ р ы н д ы* келген осы бір қара торы, бойшаң жігіт әбден бауырмал-ақ (Ә.Әлішев, Батыр.).

Ер мұрынды. *Үлкен, дөң мұрынды.* Сонда менің көз алдыма айбарлы, *е р м ұ р ы н д ы,* көзі өткір, қалың қабақты жас жігіт тұра қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Толық бет, *е р м ұ р ы н д ы,* дене тіп-тік, жүзінде нұр боп бейне талай мен бақ (И.Байзақов, Ақбөпе).

Қыр мұрынды. *Үсті қырлана біткен мұрынды.* Өңшең тұлпар шұлғиды, Ортадан бәрі шұбайды. Қалмақтың ханы Қара хан Жолай алып жолдасы, *Қ ы р м ұ р ы н д ы* Қоңырбай, Қалмақтың сыншы жорғасы, Тұлпарларды сынайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҰРЫНДЫҚ з а т. э т н. **1.** *Түйенің я өгіздің екі танауының арасындағы шеміршекті тесіп өткізетін, ұзындығы қарыс я сынық сүйем шамасындай таяқша.* Сары іңген су ішіп жатып та *м ұ р ы н д ы қ* батқан мұрнын ауырсынып, ауық-ауық шелектен басын көтеріп, пысқырып қояды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Екі жасар құнан-тайлақтарды үйретудің басы олардың кеңсірігін тесіп, *м ұ р ы н д ы қ* өткізуден басталатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** қ о л ө н е р. *Жіпті іліп алып иіру үшін ұршық басына көлденең өткізілген кішкене жіңішке ағаш.* Ұршығымның *м ұ р ы н д ы ғ ы н* жоғалтып алып, таппай отырғаным (Ауызекі). **3.** *Терінің я басқа нәрсенің алды-артынан тесік тесіліп, алдыңғы тесікке тағылған ұзындығы бір құлаштай қайыс бау. М ұ р ы н д ы қ* аталатын бір құлаштай қайыс бау тағылған теріні ертеректе әртүрлі қажеттікке жарататын («Ана тілі»). Қарға батыңқырап қалған шаңғыны *м ұ р ы н д ы қ* жіптен тартып, суырып алды (О.Бөкеев, Біздің жақта.). **4.** *Арбаның доңғалағы шығып кетпеу үшін белтемірге бұрап бекітілетін немесе ұшына көлденең өткізіп қоятын кішкене темір таяқша.* Кенжетай доңғалақтың *м ұ р ы н д ы ғ ы н* бұрап алып жатқан кезде орыс ұстасының көзі Асқарда болды (С.Мұқанов, Ботагөз). Содан соң қыздың қолындағы бұранда *м ұ р ы н д ы қ т ы* алдым да, оны біліктің тұмсығына мықтап бұрай

бастадым (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Бірақ жүк артатын екі аяқ арбаның қимасы мен күпшегі, шабағы мен *м ұ р ы н д ы ғ ы* әлі жөнделіп біткен жоқ (З.Ақышев, Бәрі де есте). **5.** а у ы с. *Бастамашы, жетекші, ұйытқы.* Халел мұнайлы Маңқыстаудың *м ұ р ы н д ы ғ ы* (З.Қабдолов, Сыр). Досмайылдың көпіруіндей-ақ, молдалар мен шәкірттерге ол қанша *м ұ р ы н д ы қ* екен, Досмайыл айтса, жөнқіле жөнелетін қанша молда, қанша шәкірт бар екен? (М.Дулатов, Шығ.). Совхоз сауын агрегаттарын сатып алатын болыпты. Осынау іске *м ұ р ы н д ы қ* біз екеуміз едік («Лен. жас»).

Мұрындық болды. *Бір істі ұйымдастыруға дәнекер, себепкер, ұйытқы болды.* Ұйымдастыру жұмысына *м ұ р ы н д ы қ б о л ы п* жүрген Задабек майданға кеткен (С.Бегалин, Уақыт.). Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске *м ұ р ы н д ы қ б о л ы п,* істеу ыждағатымен айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мойынсерікке сіз сықылды *м ұ р ы н д ы қ б о л а р л ы қ* үлкен кісі керек-ақ (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Мұрындық ене. ж е р г. *Өкіл шеше.* Бұл елде *м ұ р ы н д ы қ е н е,* мұрындық ата дегендер көп болады (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Мұрындық көрді. ж е р г. *Сылтау етті, болмайтын нәрсені себеп етті.* Әр нәрсені *м ұ р ы н д ы қ к ө р і п,* тіршілік етпеу ғой сенікі (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Түйе мұрындық. э т н. *Ұзатылып бара жатқан қыздың жақындары мен құрбыларына естелік ретінде қалдыратын заты, сыйы.* Гүлдарайым отау жасауыңмен ұзатылып барасың ғой, бұрынғы-соңғыдан қалған жора бар, *т ү й е м ұ р ы н д ы қ* беріп кет (С.Сматаев, Елім-ай). Зейнеп *т ү й е м ұ р ы н д ы қ т ы* ұстаса да, бұрылып жүре бермей, кібіртіктеп тұр (С.Сматаев, Ақжелең).

МҰРЫНДЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Мұрындығы жоқ, мұрындық тағылмаған.* – Ей, жігітім, *м ұ р ы н д ы қ с ы з* өгізге ұқсамай, кезекке тұр, – деп дөкірлеу үнмен иығынан жұлқып тастады (С.Жүнісов, Жапанда.). *М ұ р ы н д ы қ с ы з* бота, тайлақ түгіл, басбілгі кәрі түйелердің өзі асау тайдай тулап, үстіндегі қомшасы мен теңдерін кереге мен уықты лақтырып тастады (Дала қырандары). **2.** а у ы с. *Еркімен кеткен, жүгенсіз.* – Жұмысың болмасын, – деп, ұрысып-ұрысып, әлгі *м ұ р ы н д ы қ с ы з* өгіздерді де, у-шуға жиналған бала-шағаны да ыдыратып жіберді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Әй, қайдам, ондай жер жаннаты жоқ та шығар-ау, әншейін қаңғып *м ұ р ы н д ы қ с ы з* лаға беруге мені кім жібере қояды (О.Бөкеев, Қайдасың.).

МҰРЫНДЫҚТА= е т. **1.** *Мұрындық өткізу, мұрындық тағу.* Ғалияның оны арбай, қуатын да, қайратын да, сана-сезімін де *м ұ р ы н д ы қ т а ғ а н* түйедей жетегіне алғанын абайламай отырмысың (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Асау Сыр суы бүгін аттай басбілгі болып, адам жетегіндегі *м ұ р ы н д ы қ т а ғ а н* тайлақтай болды(С.Әлжіков, Дала). **2.** а у ы с. *Еркіне көндіру, жетелеу, сүйреу.* Биге араласа қоймайтынмын, анда-санда билей қалсам – ол да курстас қыздардың *м ұ р ы н д ы қ т а ғ а н ы н ы ң* арқасы («Лен. жас»). Несін жасырамыз, мына кәрі-құртаңдарымызды *м ұ р ы н д ы қ т а п* жүріп жұмысқа апара алмаймыз (М.Қаназов, Жер кіндігі). Механизаторларды шеберханаға *м ұ р ы н д ы қ т а п* әкеле алмай жүрміз (У.Қыдырханов, Таң нұры). **3.** а у ы *с. Тежеу, беталды жібермеу.* Сонда да болса кіші бажасы үлкенін *м ұ р ы н д ы қ т а п* ұстайды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Мынаны менсінбеген, бірақ кеудеден де итермеген, мұны *м ұ р ы н д ы қ т а п* арқандап қойып, емексітіп алысқа жібермей отыр (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Мұрындықтап тізді. *Шетінен бір-бірлеп тізіп шықты. М ұ р ы н д ы қ т а п т і з г е н* бір топ кілтті ұстатты да, ол шіркін кете барды-ау («Қаз.әдеб»).

МҰРЫНДЫҚТАЛ= е т. *Мұрындық өткізілу, мұрындық тағылу.* – Содан кейін *м ұ р ы н д ы қ т а л ғ а н* тайлақтай жетелей бересің, – деді шал (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МҰРЫНДЫҚТАЛУ *Мұрындықтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тайлақтың *м ұ р ы н д ы қ т а л у ы.*

МҰРЫНДЫҚТАТ= е т. **1.** *Мұрындық өткіздіру, мұрындық тақтыру.* ≈ Түйені *м ұ р ы н д ы қ т а т т ы.* **2.** а у ы с. *Еркіне көндірту.* Бірақ сенің өзіңді соған *м ұ р ы н д ы қ т а т ы п* қойған ба деймін («Жұлдыз»).

МҰРЫНДЫҚТАТУ *Мұрындықтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ұ р ы н д ы қ т а т у* керек болды.

МҰРЫНДЫҚТАУ *Мұрындықта етістігінің қимыл атауы.* Оларды *м ұ р ы н д ы қ т а у ғ а* уақыт едәуір аз кетеді (Тракторист.).

МҰРЫНДЫҚТЫ с ы н. *Мұрындығы бар, мұрындық тағылған.* Айтолқын аты шулы шабан, қара қасқа, *м ұ р ы н д ы қ т ы* өгізінің басын шеткі үйге бұрды (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Бірақ ана көкжалдар жұртты *м ұ р ы н д ы қ т ы* өгіздей әкетеді білем («Жұлдыз»).

МҰРЫНДЫҚША з а т. *Кішкентай мұрындық.* Темірдің екі басын тесіп, көлденең *м ұ р ы н д ы қ ш а* өткіземіз («Лен. жас»).

МҰРЫНДЫҚШЫ з а т. *Ұйымдастырушы, басшы, жетекші.* Шаймерден Омбыдағы

жастардың белгілі «Бірлік» деген ұйымын ашатын *м ұ р ы н д ы қ ш ы н ы ң* бірі, жігіттің арыстаны еді (С.Сейфуллин, Шығ).

МҰРЫНДЫЛАУ с ы н. *Мұрынды келген, мұрны үлкендеу.* – Бар. Қайсысы қоңырлау, *м ұ р ы н д ы л а у* болса, сол Саян, – деп күлдім мен (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Өзінің шашы да мойылдай қап-қара, *м ұ р ы н д ы л а у* болатын (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

МҰРЫНЖА з а т. ж е р г. *Етікке салатын қалыптың үсті.* Етікші қолымен *м ұ р ы н ж а н ы* сүртті (Ауызекі).

МҰРЫНҚҰРТ з а т. *Қыстан арықтап шыққан түйе ауруы.*

МҰРЫНТАҚ с ы н. ж е р г. *Ойлы-қырлы; тегіс емес.* Жері *м ұ р ы н т а қ* екен (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰРЫНША з а т. ж е р г. к ә с. **1.** *Жүгеннің кеңсірігі.* **2.** ***Мұрынжа.*** **3.** *Ұршықтың мұрындығы.*

МҰРЫНШАҚ з а т. *Сәл шошайыңқыраған төбешік сияқты жер бедері.* Бір *м ұ р ы н ш а қ* белестен шыға бердім, атым кісінеп қоя берді (С.Бегалин, Шығ.).

МҰРЫНШАҚ с ы н. *Қоқиған, биік, дөңес. М ұ р ы н ш а қ* тастың тасасын қалқан еткен бойында Сарманқұл да қозғалған жоқ (С.Бегалин, Уақыт.). Шаттың аяғы тік біткен *м ұ р ы н ш а қ* тас (М.Әуезов, Қараш.). Бойын созбай, бір *м ұ р ы н ш а қ* тастың тасасын далдалап тұрған қалпында Бекболдың ойына іздеу, зерттеу, сұрақтарының талайы кеп еді (М.Әуезов,Бүркітші).

МҰРЫНШАҚТАЛ= е т. *Қоқию, шошаю.* Арқанның бір ұшын ұяның дәл үстіңгі жағындағы жартастың бір *м ұ р ы н ш а қ т а л г а н* өркешіне мықтап байлады (С.Бегалин, Уақыт.).

МҰРЫНШАҚТАЛУ *Мұрыншақтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өркешінің *м ұ р ы н ш а қ т а л у ы.*

МҰСАББА [ар. مسبعة] з а т. ә д е б. *Жеті жолды өлең. М ұ с а б б а* түрінде қиыстырып айтты (Ауызекі).

МҰСАДАС [ар. ممسدس] з а т. ә д е б. *Алты жолды өлең.* ≈ *М ұ с а д а с* – өлең үлгісінің бір түрі («Ана тілі»).

МҰСАЛДАТ з а т. ж е р г. ***Масыл.*** Күнін көре алмай отырған кісіге *м ұ с а л д а т* боп отырсың (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бақыткүл оның мойнына мінген *м ұ с а л д а т,* қашып құтыла алмайды (З.Шүкіров, Қиын түйін).

МҰСАЛЛАМ [ар. مسلم]: **мұсаллам болды**. ж е р г. *Көнді, нанды.* Мен, шырағым, сіздің сөзіңізге мүлдем *м ұ с а л л а м б о л д ы м* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

МҰСАМАХА з а т. е с к і к і т. *Қош көрушілік, кеңшілікпен қараушылық.*

МҰСАТЫР [ир. نشادر] з а т. х и м. *Мөлдір түсті, суда жақсы еритін кристалды зат; аммиак.* Бектемір құсына *м ұ с а т ы р* беріп, оның қоясын түсірді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Алмасты *м ұ с а т ы р* деп татып алдым (Ә.Найманбаев, Таңд.).

Мұсатыр спирті. х и м. *Аммиактың судағы ерітіндісі. М ұ с а т ы р с п и р т і* – адам талықсығанда және ішімдікпен қатты уланғанда мың да бір пайдалы дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

МҰСИПАТ з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Апат, ауыртпалық, бақытсыздық.* Көп жүкті көтереді – бүтін туған, Ерлік іс – *м ұ с и п а т қ а* белін буған. Аздырмас ата жолын әрқашанда, Жоспарлы ізгіліктің ізін қуған (Кете Жүсіп, Шығ.). Сіздің жұрттығыңнан ел үміткер: Жоқтаусыз тастасын, – деп неге бегін?! Шырақсың, Сүлейменжан, тұрған жанып, Түсіндір *м ұ с и п а т т ы ң* боларға емін (Кете Жүсіп, Шығ.).

МҰСТАЖАП з а т. д і н и. *Алладан дұғасы қабыл болғыш.* Қағбадағы дұға *м ұ с т а ж а п* болады («Ислам өркениеті»). Жолың болып атаңның бағын берсін! Тәңір алдында *м ұ с т а ж а п* беріп батам (Жанақ Сағындықұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). Қара су мал жериді лайыңнан, Тілей көр күнде тілек Құдайыңнан. Мал басың дәулетіңмен бірдей өсіп, Тәңірім айырмасын жұбайыңнан. Шырағым, қадірлі екен кере басың, Ауызда бал татиды берген асың. *М ұ с т а ж а п* менің батам қабыл болса, Алдыңнан ай-күн туып жарылқасын (Бата-тілек).

МҰСТАЗАТ з а т. ә д е б. *Шығыс әдебиетінің өлең жанры.* Шығыс шайырлары қаламына мансуп-рубай, ғазал, *м ұ с т а з а т,* тәржібанд секілді жырлардың дені ғашық жарға арналатыны белгілі («Жас Алаш»).

МҰСТАҚ с ы н. к ө н е. е с к і к і т *Құмар.* Мына сөздеріңе қарап мен сол мысырлықты көруге *м ұ с т а қ* болып отырмын (Мың бір түн).

МҰСТАҚПАЛ з а т. к ө н е. *Келешек, болашақ.* Қолыңа ал қаламыңды, Қайғырып қал *м ұ с т а қ п а л* заманыңды. Намуне әр нәрседен көшіргіш ал, Яза бер, ойыңа алған кәләміңді (Міли шағыр).

МҰСТАСНА з а т. к ө н е. *Ережеден тыс, ережеге бағынбайтын құбылыс, нәрсе.*

МҰСТАШРИҚ з а т. е с к і к і т. *Шығыстанушы, ориенталист.*

МҰСЫБАТ з а т. к ө н е. е с к і к і т ***Мұсипат***. *М ұ с ы б а т* күнді салайын, Кегімді сөйтіп алайын (Бабалар сөзі).

МҰСЫЛМАН [ар.ир. مسلمان] з а т. **1.** *Ислам дінін мойындаған, соның шарттарын орындайтын, Аллаға мойынсұнған адам.* Бір-

екі жұтқанда ғана өзінің *м ұ с ы л м а н* екені, шарапты өз еркімен ішсе көпір болып кететіні есіне түсіп, кенет тоқтай қалды (І.Есенберлин, Алтын Орда). Хан алдына келген Көге өзінің және қазақтардың *м ұ с ы л м а н* екенін дәлелдеу үшін Бұхарада төрт-бес жыл тұруына рұхсат беруін өтінді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Ислам діндегі жұрт, ел.* Әбілқайыр *м ұ с ы л м а н* ханы болғанмен, Мұхаммед пайғамбардың жолын берік ұстамайтын (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** а у ы с. *Қайырымды, мейірбанды кісі, шапағатты жан, Алланың құлы.* – Шырағым, *м ұ с ы л м а н с ы ң* ғой! Айтсайшы! Бейкүнә бір алжыған шалды әуре қылып қайтесіңдер (М.Дәулетбеков, Қызылжар). Ей, *м ұ с ы л м а н* емессің бе, ең болмаса аяғымды шешсейші, – деді ол ақтық күшін жинап (О.Бодықов, Ақ құс). Оның қасында орыс қызынан туылып, мойныма кірес асқан мен әлдеқайда *м ұ с ы л м а н м ы н* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Дін мұсылман баласы. *Бүкіл мұсылман жұрты, барлық мұсылман.* Мына шолақ дүниеден Әулие өлмес дер едім: Отқа салса күймеген; Залымдықтың өмірі – Бір шарпуы тимеген, Арамды көңіл сүймеген; *Д і н м ұ с ы л м а н* баласын – Кереметпен билеген; Сахар тұрып жылаған, Хақтан медет сұраған, Ол ерлердің тағаты – Құдайына ұнаған; Бабай түкті шашты Әзиз, Ер Сейтпенбет, Мағзамнан, Марал ишан, софы Әзиз – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Жыр.).

Мұсылман бауырластығы. *Мұсылмандар арасындағы ынтымақ-бірлік. М ұ с ы л м а н б а у ы р л а с т ы ғ ы* Құран Кәрімнен бастау алады (ҚҰЭ).

Мұсылман [баласы]. *Мұсылман дініне мойынсұнған адам, Алланың құлы.* Осылай қыстың бір-екі айы өтті. «Жамалдың көрген қорлық, кемшілігін *м ұ с ы л м а н б а л а с ы н а* бермесін», – деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа ұратын болды (М.Дулатов, Шығ.).

Мұсылман жәмиғаты. *Ислам дінін қабылдаған, соған адал ниетімен берілген қауым.* Орынбор *м ұ с ы л м а н ж ә м и ғ а т ы* іссіз жүрген пақыр мұсылман балаларына іс үйретерлік өнер мектебін ашқан еді (М.Дулатов, Шығ.).

Мұсылман құқығы. д і н и. с а я с и. *Араб халифатында VII-X ғасырларда қалыптасқан құқық жүйесі. М ұ с ы л м а н қ ұ қ ы ғ ы н ы ң* негізгі мазмұны ислам дінінде уағыздалатын мінез-құлықтар мен қарым-қатынастар ережесі және шариғаттық нормаларды бұзғаны үшін қолданылатын шаралардың жиынтығы (Ислам. энцикл.).

Мұсылман үмметі. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.а.) соңынан еріп, ислам дінін қабылдаған адамзат, халық.* Тағдырының бір қызығы, *м ұ с ы л м а н ү м б е т і* мен барша мәдениетті адамзаттың басына қаралы күн туғызған осы қанішердің мазарының қайда екені белгісіз (М. Бұлұтов, Зұлымдық.). Онда *м ұ с ы л м а н ү м м е т і* жіктеліп, ыдырап, ынтымағынан айырылады. Сол себепті бұл ретте діндестер бірігіп тізе қосуы, рухани үйлесім танытуы қажет («Егемен Қазақстан»).

МҰСЫЛМАНГЕРШІЛІК з а т. *Мұсылманға тән қайырымдылық.* ≈ *М ұ с ы л м а н г е р ш і л і к* танытты.

МҰСЫЛМАНДАЙ с ы н. *Мұсылман сияқты, мұсылман тәрізді* . Алыстан аңысын байқап кеп ойлады, Анықтап әбден болжап бек аңдады, Кейпеті *м ұ с ы л м а н д а й* көрінеді, Баралық енді бұған деп ойлады (Ғашық-наме).

МҰСЫЛМАНДАНДЫР= е т. *Ислам дініне кіргізіп, мұсылмандыққа мойынсұндыру, мұсылман ету.* Халықтың бір бөлігін *м ұ с ы л м а н д а н д ы р д ы* («Жас Алаш»).

МҰСЫЛМАНДАНДЫРУ *Мұсылмандар етістігінің қимыл атауы.* Уақыт өте «Хизб ут – Тахрир» мүшелері санының көбеюімен бірге оның басшылығы жоғарыдағы жоспарларын іске асырумен қатар халықты жаппай *м ұ с ы л м а н д а н д ы р у* арқылы «Халифат» үлгісімен дүниежүзілік масштабта мұсылман мемлекетін құру идеяларын дамыта бастады («Егемен Қазақстан»).

МҰСЫЛМАНДАУ с ы н. *Ислам дінін ұстанған, қайырымдылау, мейірімділеу.* – *М ұ с ы л м а н д а у* бір бай табылмай ма? – Босатпайды ойбай! – деп, қойшы қалай борышты болғанын Ұзақ әңгімеледі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

МҰСЫЛМАНДЫҚ з а т. **1.** *Мұсылман болушылық, мұсылман жолын қуушылық, мұсылманға тән ерекшелік. М ұ с ы л м а н д ы қ* қарызын ада қылу үшін, өлігінің қамы үшін молла, халфенің біреуін ғана шақырады (М.Әуезов, Абай жолы). Әсіресе, *м ұ с ы л м а н д ы қ* заңын ертерек, мықтырақ құрған жерлерге Өзбек ханның аты көбірек шыққан (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қайырымдылық, мейірімділік.* Кейбіреулер бұл Әбілқайыр бізді *м ұ с ы л м а н д ы қ т а н* да қалдырар-ау деп тулайтын көрінеді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ұлқыздарымызды *м ұ с ы л м а н д ы қ* жолдан тайдырар әзәзіл, аулақ, аулақ! (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Қазақ жұр *м ұ с ы л м а н д ы қ* жаласында, Сайраңдап сахараның даласында.

Файда деп күндіз-түні дамылы жоқ, Ғибадат қылмай хаққа шамасында (М.Дулатов, Шығ.).

Мұсылмандық парыз. *Ислам дінін қабылдаған Аллаға мойынсұнған адамның орындауға міндетті парызы, борышы [Мұсылман адамның парызы көп, солардың ішінде иман келтіру, намаз оқу, ораза ұстау, ғұмыр-зекет беру, қажыға бару].* Әулиенің бас иіп мекеніне, *М ұ с ы л м а н д ы қ п а р ы з ы н* өтеді де, Қабай жырау қайтадан еріп кетті, Қажап тұрған ойының жетегіне (М.Мақатаев, Шығ.).

МҰСЫЛМАНША үс т. **1.** *Мұсылман (діні) оқуы бойынша; арабша.* Біздің *м ұ с ы л м а н ш а* оқығандар туралы қандай пікірде екендігіміз солардың өздеріне де белгілі (М.Дулатов, Шығ.). Бұл Жұбандықтан оқып хат танығанымен, онысы *м ұ с ы л м а н ш а* еді (Ж. Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Қарқаралы басында жалғыз арша, Хатқа жүйрік сол қалқа *м ұ с ы л м а н ш а* (Біржан сал, Шығ.). **2.** *Ислам дәстүрі бойынша, мұсылман салтынша.* Кейін ол биенің қазақ аулының малы екенін біліп, оны *м ұ с ы л м а н ш а* бауыздаған (А.Хангелдин, Қараторғай). *«...М ұ с ы л м а н ш а* жерлейсіңдер» деп әңгіртаяқ ойнатып еді-ау. Сонда Назардың ағасының кім болғаны (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **3.** *Мұсылманға ұқсап.* Әбіш білімді *м ұ с ы л м а н ш а* Құраннан өзі білетін бірнеше аятты әуезін келтіріп айтып шықты («Қаз. әдеб.»). Сәлемін алып ол адам, *м ұ с ы л м а н ш а* сөйлесіп, жөнін сұрай береді (Батырлар жыры).

Мұсылманша оқу. *Ислам діні бойынша сауатын ашу, ислам діні қағидаларын үйрену.* Ауыл басы молда ұстап, *м ұ с ы л м а н ш а о қ у* да көбейді (М.Дулатов, Шығ).

МҰСЫЛМАНШЫЛА= е т. *Мұсылманға тән дәстүрді сақтау, ерекшелікті бұзбау.* Егер олар шет жерде жүріп өлсе, кім оларды *м ұ с ы л м а н ш ы л а п* қояды? (Ш.Өтепов, Жалында.). Тарақтастан түскен Шоқан оларға *м ұ с ы л м а н ш ы л а п* сәлем берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МҰСЫЛМАНШЫЛДЫҚ з а т. *Мұсылманшыл болушылық, мұсылманға тәндік.* Бұлар *м ұ с ы л м а н ш ы л д ы қ* исламиат қағидаларынан шалғай да шығатын (М.Әуезов, Абай жолы).

МҰСЫЛМАНШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Мұсылман болушылық, мұсылмандық.* – Бүйткен *м ұ с ы л м а н ш ы л ы ғ ы ң ы з* бар болсын! – деген еді, жаны әбден күйінген Әліпбай (З.Жәкенов, Таң.). Барлық аудан орталықтары мен Жаңаөзен қаласында еңселі жаңа мешіттер салынып, олар *м ұ с ы л м а н ш ы л ы қ* дінімен қайта табысқан жұртшылықтың рухани ордасына айнала бастады («Егемен Қазақстан»). Пайғамбар жасына келгенде бар малымды *м ұ с ы л м а н ш ы л ы қ* жолына құдайы етіп, қажылыққа құрбан шалғаным рас (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** а у ы с. *Қайырымдылық, мейірімділік.* Оның *м ұ с ы л м а н ш ы л ы ғ ы* жоқ емес (Ауызекі).

МҰТ и р. ү с т. ж е р г. *Тегін, босқа.* Шахталарда тамақты *м ұ т* беретін шығар (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰТ= е т. с ө й л. ***Ұмыту***. *М ұ т* болар ертедегі іс көзден кетсе, Кім өлмес ертелі-кеш дәмі бітсе (Е.Бердин, Қанды асу). *М ұ т п а й ы н* өлгенімше досым, деді, Қол алып, қол берістік қошым деді (Батырлар жыры).

МҰТАҚИ [ар. متقى] с ы н. е с к і к і т. *Діншіл, тақуа.* Маужуд па ақтың әмірі, болмаса *м ұ т а қ и* ма, емес дымға (Айтыс).

МҰТАЛАҒА з а т. к ө н е. *Ой көзі, көкіреккөз, сауат, парасат.* Дүние есігі жүре-бара өзінен-өзі, оның ақыл көзіне, кең ашылып кеткендей болады. Оқушы, талапкер тілегінде ол ең бір бақытты шақ. Бұны мына кісілер, молдалар, *«м ұ т а л а ғ а с ы* ашылғаны» дейді. Мен, өздеріңе мәлім, көп іздеген, ұстазсыз шәкірт халімде, орыстың тілінен сол мұталағам ашылған шаққа жеткендеймін (М.Әуезов, Шығ.).

МҰТЛАҚ с ы н. **1.** д і н и. *Кәміл, теңдесіз; тазалығы, пәктігі шүбәсіз; еш күмәнсіз, абсолютті.* Шаңырақ сырға құлақта, Мөлтмөлт еткен меруерті. Зәмзәм құйған құтыдай Домаланған келбеті. Тарта беру тымпиып – Көшеде оның міндеті. «Ағузы біллеһи, әйелге *М ұ т л а қ* харам ер беті». Түркістанның тақсыры-ай, Құдіреттен күшті-ау құдіреті (М.Жұмабаев, Өлеңд.). Ол *м ұ т л а қ* (абсолют кәміл) болмысымен қайым (ширақ, әрі сергек) тұрушы («Ислам әлемі»). Иісі, түсі, дәмі бұзылмаған және пайдаланылмаған су. Судың бұл түрін – *м ұ т л а қ*, яғни таза әрі тазартушы, қолданылуы мәкруһ болмаған сулар деп айтады. Мысалы, жаңбыр, қар, бұршақ, бұлақ, теңіз, көл, өзен сулары судың мұтлақ түріне жатады («Ислам өркениеті»). **2.** а у ы с. *Толығымен, толықтай.* Бұл төрт адамды сот мекемесі күнәкар қылып, мал-басыңды дүниелік мүлкіңді билемейсің деп ықтиярын *м ұ т л а қ* жоғалтып, арестант абақтысына жатқызбаққа бұйырған еді («ДУГ»).

МҰТТАҚИ [ар. متقى] с ы н. д і н и. *Діншіл, тақуа.* Маужуд па ақтың әмірі, иә мүмкін бе? Болмаса *м ұ т т а қ и м а*, емес дымға. Дегеннің дерегіне еттік сауал. Болғансын білмей міндет сіздей ұлға (Ермұрат).

МҰТТАХАМ ар. متهم] с ы н. *Алдамшы, залым.* Ел ортасында отырған *м ұ т т а х а м* залым саудагер жапан түздегі, жазира шөлдегі халық талақ қылған арам ұлы Шынарға ұқсатты өзін

(Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Туылмай жатып қайдан мұндай *м ұ т т а х а м* болды екен деп таңдансың да күйінесің (С.Баязитов, Алтын.).

МҰХАБИР [ар. مخابر] з а т. е с к і к і т. *Мерзімді баспасөз бен радио-теледидарға жер-жерден хабар жіберіп тұратын қызметкер, корреспондент.*≈ Газет *м ұ х а б и р і.*

МҰХАДЖИР [ар. مهاجر] з а т. с ө й л. ***Мұхаджір***. *М ұ х а д ж и р* Әбутәліб Мұхаммедке ағалық жолымен қамқорлық жасап отырған (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Белгілі *м ұ х а д ж и р* Әбу Зәкр «Жәһәннәмға алдымен Осман барады» деп, халифты жұрт алдында қатты сөкті (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

МҰХАДЖІР з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбар Меккені ислам дініне бағындарғанға дейін Мұхаммедтің соңынан Мединеге барып қоныстанған мұсылман. М ұ х а д ж і р* саны алғашқы жылдарда жүзге тарта ер адам болды (Ислам энцикл.) Мұхаммед *м ұ х а д ж і р* қатарына Меккеден Эфиопияға көшіп, Мединеге 629 ж. оралғандарды да жатқызды (Ислам энцикл.).

МҰХАКАМА з а т. д і н и. *Исламдағы сот жүргізу ісінің негізінде VIII ғасырдың ортасына қарай қалыптасқан сот ісі. М ұ х а к а м а* сот ісіне тиісті адамдардың қатысып отыруы, сот ісінің жариялылығы, оның желілігі сияқты үш принципке негізделген (Ислам энцикл.).

МҰХАЛ с ы н. к ө н е. *Мүмкін емес, шамадан тыс; қол жетпейтін, қолдан келмейтін.* Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі *м ұ х а л,* бұлар адам аздырушылар... Бұлардың сүйегі – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы мен шалмалары, онан басқа нәрсеті жоқ (Абай, Таңд. жин.). Нәрсені іздеу *м ұ х а л* дүл болмайтындығын. Ол терең дария құйсаң, толмайтұғын (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

МҰХАМАС з а т. ә д е б. *Көне шығыс әдебиетіндегі бес жол шумақтардан тұратын өлең жанры.* Өз басым құрқылтайдың жазғытұрым салатын жалынышты әнін мұхамасқа ұқсатамын. *М ұ х а м а с* ертеде пайда болған жанр, әр шумағы бес жолдан тұрады («Жас Алаш»). Саади, Физули, Хафиз, Жәми, Бедил, Огахи, Науаи, әрқайсысы өз заманында *м ұ х а м а с т ы н* неше бір үлгілерін жасаған («Жас Алаш»).

МҰХАМЕДИ [ар. محمدى] с ы н. д і н и. *Мұхаммедке тиісті, соның ұмбетіне қатысты.* Мысырдағы *Мұхамеди* Хазіреттің медресесінен дәріс тыңдаған (І.Жансүгіров, Шығ.).

МҰХАРАП с ы н. к ө н е. е с к і к і т. *Өзгертілген.* – Кімсің? – деп түрегелді, көтеріп бас, Жам үшін екі көзден ағызып жас. Мысықтай маймаландап жетіп келіп: – *М ұ х а р а п* болам, – деді, – мен хасылқас (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МҰХАРРАМ з а т. д і н и. *Мұсылман күнтізбесінің қасиетті саналатын алғашқы айы. М ұ х а р р а м н ы ң* алғашқы он күні шапағатты күн деп саналады (Ислам энцикл.). Мысырда *м ұ х а р р а м* неке қию үшін сәтті күн деген таным бар (Ислам энцикл.). *М ұ х а р р а м* садақа таратып, ғаріптерге қарасатын ай (Ислам энцикл.). Айында *м ұ х а р р а м н ы ң* қылдым кеңес, Көзіммен көріп тұрып бұл нұсқаны (Бабалар сөзі // Ғаза кітап Мұхаммед-Ханафия).

МҰХАРРИР [ар. محرر] з а т. е с к і к і т. *Баспасөз бен радио-теле хабарлар редакциясының басшы қызметкері, редактор.* Бұл сөздің *м ұ х а р р и р і* һәм наширі – Дулатұлы Мирағқұб өзім атым (М.Дулатұлы, Шығ). Бір журналдың *м ұ х а р р и р і* танысып шығу үшін бізге хат берді (М.Дулатұлы, Шығ.).

МҰХАФАЗА з а т. к ө н е. **1.** *Мұхафиз басқаратын уәлаят, губерния, қала.* Асуан – қала. Асуан *м ұ х а ф а з а с ы н ы ң* әкімшілік орталығы («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Беріктік, басқарушылық.* Білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі мұлахаза қылу, екіншісі – берік *м ұ х а ф а з а* қылу (Абай, Таңд. жин.).

МҰХБИР з а т. к ө н е. *Хабарлаушы, кейбір араб елдерінде тілші.* Арабша *м ұ х б и р* дегенше бұдан былай өзін «хабар» не «көмек» деген атпен шығарса да болады! – деді Ораз (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

МҰХИТ [ар. محيط] з а т. **1.** *Жер шарының 70% алып жатқан, құрылықты материктерге және аралдарға бөліп тұрған су қабаты.* Бұрынғы қиыншылық жайға қалды. Балықтай *м ұ х и т т а р д а* жүзіп жүріп, Ғамал ғып пароходпен қайда барды? (М.Дулатов, Шығ.). Зор *м ұ х и т т ы ң* дариясының Ең түбінде бар балық Денесінде сол балықтың, Бір нұры бар жап-жарық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Атлант *м ұ х и т ы н а н* келген жылылық көптеген жердің ауа райының өзгеруіне әсер етеді (Ж.Жатқанбаев, Су.). **2.** *Құрлықтар арасында орналасқан, көлемі үлкен, өзіндік жеке су және атмосфералық айналымы бар, айтарлықтай гидрологиялық (гидрохимиялық, гидробиологиялық, гидрофизикалық) жағынан ерекшеленетін дүниежүзілік мұхиттың бөлігі.* **3.** а у ы с. *Көз жеткісіз, кең байтақ, шалқып жатқан мол.* Кешегі кішкентай арал бүгінде мақтаның айдынды *м ұ х и т ы н а* айналды

(Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Өркендеп, өрлей түскен бейбіт ауыл, Табысын *м ұ х и т* дерсің шалқып жатқан (Айтыс).

Ашық мұхит. *Мұхит айдыны, шетсіз-шексіз көлбеп жатқан мұхит.*

Әуе мұхиты. *Көк жүзі, аспан.* Әлгі бір сәтте жерде тұрған біздер *ә у е м ұ х и т ы н а* қалай шыға келгенімізді білмей де қалдық (F.Сланов, Замана).

Дүлей мұхит. *Сұрапыл дауылды мұхит.* Кейде жөн боп көрінгенмен алдыңыз *Д ү л е й м ұ х и т* ортасында оқшауланған аралдай, Бір адамнан бекем достық таба алмай, Жеген тамақ бойыңызға таралмай, Суда қалған сабандай, Бықсып өмір сүрудесіз жана алмай (М.Шаханов, Fасырлар.).

Дүние айналған мұхит. к ө н е. *Құрлықты қоршап жатқан телегей теңіз, мұхит.* Үш айда бұл Қылзамнан аман өтті, *м ұ х и т қ а д ү н и е а й н а л ғ а н* жаңа жетті (Қисса-и Қаhарман).

Жаны мұхит. *Жаны нәзік, ойы терең.* Міне, сендей *ж а н ы м ұ х и т* жандармен Бізге сұлу көрінеді замана. Ән қаптасын гүл қаптаған қырлардан, Халық деген мағынаға бай теңіз (М.Шаханов, Fасырлар.).

Көк мұхит. п о э т. *Әуе кеңістігі, көк жүзі, аспан.* Қалқиды, қанат қақпай самғайды кеп, Не деген құдіретті! Қандай жүрек! Төңкеріле теңселіп, бір иықтап, Көлбеген *к ө к м ұ х и т т а* аунайды кеп (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұхит аралдары. г е о г р. *Мұхиттың ортасында пайда болған, материкпен байланысы жоқ жанартаулық аралдар.*

Мұхит геологиясы. г е о л. *Бүгінгі мұхиттар өңірінің геологиялық және осы аймақта өтіп жатқан геологиялық процестерді зерттейтін теңіздік геология бөлігі.*

Мұхит геохимиясы. г е о л. *Мұхиттардың химиялық эволюциясын, тұзды массасының қалыптасуын, мұхит суы мен шөгінділеріндегі элементтердің шоғырлануы мен сейілуін зерттейтін геохимияның тарауы.*

Мұхит жартышары. г е о г р. *Дүниежүзілік карта мен глобуста бейнеленген жер бетінің су басым бөлігі, құрлық мұнда небары 9% ғана.*

Мұхит қазаншұңқырлары. г е о л. а) *Континенттік беткеймен, жоталармен, белдермен немесе қыраттармен шектелген, мұхит табанының ірі ойпаңы. М ұ х и т қ а н з а н ш ұ ң қ ы р л а р ы* терең аңғарлар арқылы басқа қазаншұңқырлармен қосылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология). ә) *Жер мегабедерінің өте ірі элементі.* Мұхит суларын толтырып, төрт *м ұ х и т қ а з а н ш ұ ң қ ы р л а р ы* алып жатыр (Қаз. тілі термин. Геология).

Мұхит кезді. *Ашық мұхитта сапар шекті.* Ақ кемедей сен отырған кеңсе нақ, *М ұ х и т к е з і п* кетердей-ақ, ел санап... Көрмей сені тұра алмаймын, аптығам... Мылқау мұңға айналамын көрсем-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мұхит төсеніші. г е о л. *Мұхит түбінің басым бөлігін құрайтын, жер қыртысының мұхиттық түрімен сипатталатын, жербедер элементтерінің өте ірі түрлерінің бірі. М ұ х и т т ө с е н і ш і* көптеген жербедер түрлерін біріктіреді, яғни мұхит түптерінде таулы жоталар да, жанартаулы жазықтықтар да, терең ойпаттар мен қазанойпаттар да ұшырасады (ҚҰЭ).

Мұхит тұнбалары. г е о л. *Мұхит түбінде ғана түзілетін тұнбалар. М ұ х и т т ұ н б а л а р ы* теңіз шөгінділерінен (тұнбаларынан) айырмашылығы – тұнба құрамында терригендік материалдар өте аз болады және тұнба өте баяу түзіледі (ҚҰЭ).

Мұхит түбі. г е о л. *Литосфераның дүниежүзілік мұхит суымен көмкерілген беткі жазықтығы М ұ х и т т ү б і* жербедер ерекшеліктері тұрғысынан ірі-ірі төрт бөлікке бөлінеді: материкке таяу саяз өңірлер; ауыспалы (материктен мұхитқа) белдем; мұхит төсеніші; орталық-мұхиттық жоталар (ҚҰЭ).

Мұхит шөгінділері. *Қазіргі мұхит түбіндегі әлі тау жынысына айнала қоймаған шөгінді және жанартаулық-шөгінді құрылымдар. М ұ х и т ш ө г і н д і л е р і* құрамына (аз мөлшерде) әолдық (құрлықтан желмен әкелінген), пирокластикалық (жанартаулық), хемогендік (әртүрлі тасберіштер (конкрециялар) және мұхитқа ғарыш кеңістігінен келіп түскен шаң-тозаң мен магниттік түйірлерден тұратын ғарыштық материалдар кіреді (Қаз. тілі термин.Су.).

Мұхит шұңғымалары. г е о г р. *4-5 мың м-ден астам тереңде орналасқан мұхит түбі ойпаттары.*

МҰХИТНАМА з а т. *Дүниежүзілік мұхиттағы физикалық, химиялық, биологиялық және геологиялық процесс туралы ғылымдардың жиынтығы. М ұ х и т н а м а* ғылымын дамытты («Жас Алаш»).

МҰХИТТАЙ с ы н. *Мұхит сияқты, мұхит тәрізді.* Жаралғанда бүтін ем, үш бөлекпін: жүрегім – Африка, бауырым – Кипр, миым – мұзды *м ұ х и т т а й*, не істемекпін (М.Мақатаев, Аққулар). Түпсіз *м ұ х и т т а й* терең қиял оны толқынына орап алып әкетті (Ә.Әлішев, Бәйтерек).

МҰХИТТАНУ з а т. ғыл. *Мұхиттағы физикалық, химиялық, геологиялық және биологиялық процестер туралы ғылым, океанология. М ұ х и т т а н у* мұхит физикасына, биология мен геологиясына бөлінеді (Су шаруаш.).

МҰХИТТЫҚ с ы н. *Мұхитқа тән, мұхитқа қатысты.*

Мұхиттық аралдар. г е о г р. *Тынық мұхиттың орталық және оңтүстік-батыс бөліктеріндегі аралдардың жиынтығы [Меланезия, Микронезияға, Полинезияға бөлінеді. Ауданы 1,26 млн км³, халқы 10 млн. Батыс Самоа, Фиджи, Науру, Тонга, Саломон аралдары, Тувалу мемлекеттері орналасқан].*

Мұхиттық ағыстар. г е о г р. *Мұхиттар мен теңіздердегі су массасының тұрақты бір бағытта ағуы, басқаша айтқанда, оларды мұхиттағы өзендер деуге болады. М ұ х и т т ы қ а ғ ы с т а р д ы ң* жылдамдығы 1-10 км/сағ. Егер оның температурасы айналдағы судан жоғары болса, жылы ағыс деп, төмен болса, суық ағыс деп аталды (Физ.-геогр. термин. сөздігі).

Мұхиттық жер қыртысы. г е о г р. *Мұхит суы астындағы жер қыртысы, қалыңдығы 5-10 км аралығында.*

МҰХИТША ү с т. *Мұхитқа ұқсап, мұхит секілденіп.* Бұл сырды *м ұ х и т ш а* тербелген өмірдегі тірілер түгел түсінді (З.Қабдолов, Сыр).

МҰХКАМЛА= е т . е с к і к і т. *Бекемдеу.* Жүсіптің қолында сол хат бар еді, Жүсіп оны *м ұ х к а м л а п* тұтқан еді. Бек қатты ықтияттап, таза сақтап, Сандығының түбіне тыққан еді (Ғашық-наме).

МҰХЛАТ з а т. к ө н е. *Мерзім, мұрсат. М ұ х л а т* бергіш деуші еді Алыстағы сарының (Бабалар сөзі).

МҰХЛИС [ар. محيط] с ы н. *Адал жүректі, таза сенімді.* Мәлік Риян иман айтып мүһмін болды, Жүсіп садық дінін қабыл қылды. Жүсіптің қолын тұтып *м ұ х л и с* болып, Хақ пайғамбар екенін тахиқ білді (Жүсіп-Зылиха).

МҰХСИН с ы н. к ө н е. е с к і к і т. *Игілікті, берекелі; жарылқаушы, есіркеуші, қайыр көрсетуші.* «Әтәмурун...*м ұ х с и н и н ,* уәлләзинә...» деген аяттар Құранның іші толған ғамалус – салих не екенін білеміз (Абай, Таңд. жин.).

МҰХТАЛ з а т. к ө н е. **1.** *Қарыз беруші, несие беруші, ремитент.* **2.** а у ы с. *Кедергі, тосқауыл.* Өткізбей *м ұ х т а л* қылып тұр. Дарияның сулары (Бабалар сөзі).

МҰХТАРАМ [ар. محترم] с ы н. к ө н е. *Қадірлі. М ұ х т а р а м,* бас ғұлама арда керім, Болған ба, сізге тапшы туған жерің (Гауһар қыз). – Ол *м ұ х т а р а м* зат, марқұм, рази Аллаһу, ғалайһи ос-сәлам, еңбекті көп жазар еді, – деді сарай ғұламасы Фараби туралы (А.Машанов, Әл-Фараби.).

МҰХЛИС с ы н. е с к і к і т. *Шын берілген, адал.* Жүсіптің қолын тұтып *м ұ х л и с* болып, Хақ пайғамбар екенін тахқиқ білді (Ғашық-наме).

МҰХРАБ [ар. محراب] з а т. *Мешіт ішіндегі намаз оқылатын жер.≈* Молда *м ұ х р а б қ а* келді (Ауызекі).

МҰХТАРАМ [ар. محترم] с ы н. *Құрметті, қадірлі. М ұ х т а р а м* жамағат, құрбан айт мерекеміз мүбәрәк болсын! («Жас Алаш»).

МҰХТАРИАТ [ар. مختاريات] з а т. *Бір елдің құрамындағы кейбір ұлттардың өзін-өзі басқаруы, билеуі, автономия.* Түркістан *м ұ х т а р и а т* ағзаларынан қазақ Мұстапа Шоқайұлы мен Ордабайұлдары тұтқынға алынды, – деп жазды (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

МҰХТАСАР [ар. مختصر] з а т. д і н и. *Діни қағидалар жазылған кішкене жинақ.* Медреседе оқыған балалар *м ұ х т а с а р* мен қалам-шарипті ғана тәмамдап қоймас, жаңаша хат танып, жазу-сызуды һәм меңгеріп шығады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Артуын абыройдың хақтан тілеп, Етілді сөз *м ұ х т а с а р* қалам тоқтап (М.Дулатұлы, Шығ.). Молдекеңнің сұрауына араб, түркіні бітіріп, *м ұ х т а с а р ғ а* түскенімді айттым (Б.Тұрсынбаев, Ауыл).

МҰХТАСИБ [ар. محتسب] з а т. д і н и. *Мұсылман елдерінде дін қағидаларының орындалуын бақылаушы адам; лауазым.* Ел арасында кей жерлерде *м ұ х т а с и б,* қазы сайлапты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Қалаларда бұрынғыша хаким, райс, *м ұ х т а с и б* қызмет орындары сақталған (ҚазССР тарихы).

МҰҢАЖИР з а т. е с к і к і т. т а р. *Мұхаммед пайғамбармен бірге Меккеден Мединеге қоныс аударған ең алғашқы мұсылмандар; қоныс аударушылар, ауғандар.* Үкіметтің мүшелері, яғни ең алғашқы мұсылмандар, *м ұ һ а ж и р л е р* деп аталады (М.Ысқақов, Соқыр сенім.).

МҰШ [ир. مشت] з а т. к ө н е. ***Жұдырық.*** Көптің көңілі қожырар, Көрсетсең күшпен *м ұ ш ы ң д ы!* (Үш ғасыр.). Байлар тілін ала қоймаған кедейлерге *м ұ ш ы н* жұмсайтын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ол *м ұ ш ы н* түйді. Бұрын байлар, әкімдер *м ұ ш* жұмсайтын, өздеріне қарсы болған кісіні мұштап жіберетін (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҰШАҚ [ар. مشق] з а т. ж е р г. *Мехнат, бейнет, азап.* Олар қайтқан сапарында қиыс жолға түсіп адасып, көп *м ұ ш а қ* көреді (Қаз. ертег.).

МҰШАПАҚ з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Мейірімді.* Сүйікті Пайғамбардың перзенті едім, Фатима, жәрдем бергін, *м ұ ш а п а қ* анам (Бабалар сөзі//Қисса-и Шаһизинда).

МҰШАУАРА з а т. е с к і к і т. ***Мұшауарат***. – Қазыларым, қосылды бас құралып, Ұлық келді ғаризамен бұл анық. Ішкі орданы тәртіпсіз деп

естіген, Кәні, мұны *м ұ ш а у а р а* қылалық! – деді Жәңгір (І.Жансүгіров, Шығ.).

МҰШАУАРАЛАС= е т. е с к і к і т. *Кеңесу, мәжіліс құрысу, мәслихаттасу.* Онымен *м ұ ш а у а р а л а с а т ы н* тағы бір жайт бар еді (Ж.Тілеков, Қайнар.).

МҰШАУАРАТ з а т. е с к і к і т. *Кеңес, маслихат.* Сұқпатты ләззат болмақ көппен кеңес, *М ұ ш а у а р а т* болмаған соң қызықты емес (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.).

МҰШТА= е т. *Білек күшін көрсету, жұдырықтау.* Жағасынан ұстады, Буындырып қалмақты Ат үстінен *м ұ ш т а д ы* (Алпамыс). Қорлығың сенің өтті деп, Сандалтқаның жетті деп Біреуі келіп *м ұ ш т а д ы.* Біреуі теуіп артынан, Жолға түс деп қыстады (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Артымнан қуып жетіп ұстағаны, Тепкіліп ес тандырып *м ұ ш т а ғ а н ы* (К.Әзірбаев, Шығ.). Келе салып сол құлдың, Шылауынан ұстады. Ашылсын деп үйқысы, Желкесінен *м ұ ш т а д ы* (Бабалар сөзі // Шора батыр).

МҰШТАҚ [ар. مشتاق] з а т. к ө н е. *Аса ынтызар болушы, аңсаушы, құмартушы.* Ҳәм тірлік абыройыңызға дұғадамын, *М ұ ш т а қ п ы н* жүздеріңді көрмегіме. Аман ба, малжаныңыз, халық-еліңіз? Сатпаймын, көрмесем де, көргеніме (М.Балтакейұлы, Шығ.). Көп жылады зынданда тақаты жоқ, Сізді бір көрмек үшін болып *м ұ ш т а қ.* Мысырдың зынданында жатыр өзі, Нәсілі таза кісі сөзіме бақ (Ғашықнаме).

МҰШТАРИ [ар. مشترى] з а т. а с т р. *Күн жүйесіндегі ең үлкен ғаламшар, Юпитер.* Онан соң елу-алпыс *М ұ ш т а р и* дәуірі (А.Машанов, Ғажайып). *М ұ ш т а р и,* Сахаридай жаннан кешіп, Көзімнен аққан жасқа алдым толды (Ә.Тәңірбергенов, Таңд.).

МҰШТАС= е т. *Жұдырықтасу.* Екі-үш рет жұдырықпен *м ұ ш т а с т ы,* Шайтан малғұн мұны аздырып қыстады(Көрұғлы).

МҰШТАУ *Мұшта етістігінің қимыл атауы. М ұ ш т а у* – жұдырықтау сөзінің мағынасын білдіреді («Ана тілі»).

МҰЯТ з а т. с ө й л. ***Мият.*** Өтірік – ұят, Шын – *м ұ я т* (Мақал).

МҰБАДА [ар.ир. مبادا] үс т. *Алда-жалда, егерде. М ұ б а д а,* сіз Рауаят етпек болсаңыз мағынасыз, нәрсіз сөздерді қайталамаңыз (М.Әуезов, Абай жолы). Халыққа келсе *м ұ б а д а* бір таршылық, мұны әлбетте басқа демей, дерт делік (М.Дулатов, Шығ.). Толған ай шілдедегі жалт-жұлт еткен, *М ұ б а д а* көрген кісі қиыр шеттен (С.Торайғыров, Шығ.). *М ұ б а д а,* бой жазып, жұрт ассаңыз, оралып қайта келіңіз – құшағымыз ашық (М.Мағауин, Өмір жыры).

МҰБАРАК [ар. مبارك] с ы н. *Мейірбан, қайырымды, құтты, қайырлы.* Өйткені оның түрі, келбеті бетін күн мен жел сүйген қарт әженің *м ұ б а р а к* жүзін елестететі (І.Есенберлин, Алтын құс). Мақташы, өлеңім қазақтың тілімен, Қазақтың мөп-мөлдір *м ұ б а р а к* жырымен Аспанда айға да жеткенін елімнің (Ә.Тәжібаев, Жартас). Балғын денем қол тимеген қыр гүліндей пәк, *м ұ б а р а к* сезімім бұлақ суындай таза (Ө.Қанахин, Құдірет).

Мұбарак болсын! *Құтты болсын, қайырлы болсын деген мағынадағы тілек.* Патшалар сенен басқа болып бағып, *М ұ б а р а к б о л с ы н,* – деп тұр мінген атың (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МҰБАХ з а т. д і н и. *Діни ұстаным бойынша, істегені үшін сауабы да, күнәсі да жоқ амалдар.* Асқазанды харам әрі күмәнді тамақтан сақтап, халал тамақтарды да нормамен жеу керек. Адам әркез өте көп *м ұ б а х* нәрселерге кездеседі. Ең дұрысы – мақсатсыз істерді қою («Рахмет самалы»). Ислам дінінде сегіз түрлі амал бар. Олар: парыз, уәжіп, сүннет, мүстаһап, *м ұ б а х,* мүстакраһ, мәкруһ, харам (Ислам ғылымхалы).

Мұбах қылды. *Күнәсі да, сауабы да жоқ амал істеді.* Хабибім шын дүниеге келсін, – дейді, Шапағат *м ұ б а х қ ы л д ы м,* білсін, – дейді (Бабалар сөзі).

МҰБӘДА [ир. مبادا] үс т. *Алда-жалда, егерде. М ұ б ә д а,* осы ұсыныстарын мойынға алсақ, бар ауыртпалығы алдымен сізге түседі (С. Омаров, Күншуақ). *М ұ б ә д а* жауапкер адам айғақшының сөзін қабыл көрмесе, айғақшының сөзінің растығын қуаттайтын адам керек (Қарамола съезінде).

МҰБӘРАК с ы н. ***Мұбарак.*** **1.** д і н и. *Қадірлі, қасиетті, қайырлы. М ұ б ә р а к* Ораза айт мерекесімен шын жүректен құттықтап, баршаңызға [---] тыныштық пен береке тілеймін («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Өркендеген, гүлденген.* Ұлығбек заманында Самарқанд шынында да оқу-білім қазынасы еді... Қазір ол *м ұ б ә р а к* қалаға бір топ надан шайхтар ұялаған (Айбек). **3.** а у ы с . *Ерекше, жарқыраған, әсем.* Байғұс бізді қайран қылып ешбір опа-далапсыз, Бір *м ұ б ә р а к* сұлулығының байқалады өңінен. Зылиханың құмарлығын оятты да нұрлы жүзді Жүсіптің Шығарды оны, білемін мен, іңкәрліктің шегінен (Хафиз). Бірталай көрмегелі заман болды, Ықыласты Ақан аға, бізден сәлем. Келді деп кешке естідім өзіңізді, көруге бір *м ұ б ә р а к* жүзіңізді (Нұрғожа). **4.** а у ы с. *Берекелі, бата алған, құтты.* Әуелі бас

бәйгені алды, алтын сағат бауыменен қазақ Мейрам Жанайдарұғлы ұлы ұлық хазіреттерінің *мүбәрак* қолынан («ДУГ»).

Мүбәрәк болсын. т і л е к. *Мерек болсын (құтты, берекелі болсын деген мағынадағы әдетте діни мерекелерде айтылатын құттықтау сөз).* Сауын айтып еліңе, Тегіс жиған екенсің, Қырғыз, қазақ барлығын. Қырғыз да менің туғаным, *Мүбәрәк болсын* думаның (Сүйінбай ақын, Ақиық). Құрметті мұсылман бауырлар! Қасиетті Рамазан айы *мүбәрак болсын*? («Егемен Қазақстан»).

МҮБӘРИЗ з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Жауынгер, ержүрек сарбаз.* – Кел, – деді, – жекпе-жекке, хауариждер, Шапшаң шық кідірместен, *мүбәриздер* (Бабалар сөзі).

МҮБӘРСІЗ з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Әскерсіз, қолсыз.* Тақиқдарын көрген адам қуанғандай, Ғылымға сардар болып ту алғандай, *Мүбәрсіз* майданына бұл шыққан соң, Батырлар бола қалды жоғалғандай (Ақмолла // XIX ғ. қаз. поэз.).

МҮБӘШӘРӘ з а т. д і н и. *Уағыздаушы.* Бірақ әулиелердің де бәрі бірлей тәркі дүние емес еді, гәшәрән *мүбәшәрәдән* қазірет Ғүсман, Абдурахман бин Гафур уа сағид бин Абдуқас үшеуі де үлкен байлар еді (Абай, Тол. жин.).

МҮБТӘЛА с ы н. к ө н е. е с к і к і т. *Бәлеге ұшыраған, қиындыққа душар болған, сынаққа салынған.* Біз ойлаймыз, Мұқан большевик дертіне *мүбтәла* болып, «социалист» партиясын ашып жүр-ау деп (С.Сейфуллин, Тол. жин.). Қатамды өзің кешіп құтқармасаң, Азаптың, тақсыр, болдым *мүбтәласы.* Бектерім, оның үшін бір дұға қыл, Жүһүдтің мұсылман болған нәтаһасы (Бабалар сөзі).

МҮГЕДЕК с ы н. *Он екі мүшесінің біреуі кем, жарымжан, кемтар, гаріп.* Әрі ауру, әрі басар ізін зорға көретін *мүгедек* шалдың жалғыз серігі кемпірі ғана болатын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Ақ жаулықты ана көрсең сәлемдес, балдағы тықылдап жаныңнан өткен *мүгедек* қартқа қарызың бар екенін ойла (Ж.Кәрменов, Ақылбай).

Бірінші [екінші, үшінші] топ мүгедегі. *Дәрігерлік сараптама бойынша мүгедектің бірінші (екінші, үшінші) тобына жатқызылған ерекше жеңілдіктер мен қоғамдық қолдауды қажет ететін әлеуметтік топ өкілі.* Ертесінде комиссиядан өтіп, *бірінші топ мүгедегі* деген қағаз алдым (Н.Төреқұлов, От кешу).

Еңбек мүгедегі. *Қоғамдық еңбек кезінде әртүрлі себептен жарымжан болып қалған әлеуметтік қамқорлықты қажет ететін адам.* Нақила – *еңбек мүгедегі*, батыр ағасына пенсия алады (Н.Әбуталиев, Сахара).

Майдан [соғыс] мүгедегі. *Қан майданда, соғыста жарақат алып қайтқан әлеуметтік қамқорлықты қажет ететін адам. Майдан мүгедегі* болып қайтқандарды құдайдай көреді (Ж.Еділбаев, Сын). Ұлы Отан *соғысының мүгедегі*, осы ауылға көп еңбегі сіңген қадірлі адам көрінеді (М.Мағауин, Бір ата.).

Мүгедек болды. *Жарымжан болып қалды, бір мүшесінен айырылды.* Ол аяқ-қолынан айырылып, *мүгедек боп* келген жігіттерді көрді (М.Дүзенов, Әке.). Екеуі де майданнан *мүгедек боп* оралды (Ғ.Сланов, Замана.). Қандай едің, қара қайырылып, Қандай едің, түрсың одан айырылып. *Мүгедек боп* қос қанатың майрылып, Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай! (М.Дулатов, Шығ.).

Мүгедек етті [қылды]. *Жарымжан қылды, майып қылды, мертіктірді.* Безгек талайды *мүгедек етті*, тіпті қазаға ұшыратты (Е.Оразақов, Дәрігер.). Қосыбай Мақтапбергеннің бел омыртқасын сындырып, *мүгедек қып* тастаған дегенге Сәрсен тіпті сенбейді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

Мүгедектер үйі. *Жарымжан, кемтар адамдар тұратын интернат.* Мұрат енді қайда бармақ, қарар кім бар күйіне? Жібергелі жатқан білем *мүгедектер үйіне* (М.Шаханов, Қырандар).

МҮГЕДЕК-МЕШЕУ с ы н. *Мүгедек және сол сияқты жарымжан, гаріп.* Түскен соң жерге шыр етіп, ақсақ, шолақ, жарымжан қызды алады мал беріп, *Мүгедек-мешеу*, кем-кетік (О.Шипин, Екі дастан).

МҮГЕДЕКТЕ= е т. **1.** *Он екі мүшесінің бірін кем қылу , жарымжан ету.* Қарғыс атқыр соғыс кімді *мүгедектемеді* («Лен.жас»). **2.** а у ы с. *Қаймығу, жалтақтау, бүгежектеу.* Иба сақтағандай, қысылып-қымтырылғандай боп, *мүгедектеп*, босағада қалшиып тұрумен болды (Б.Майлин, Азамат). *Мүгедектеп* жалтақтамай, жасқанбай, сорлы кедей бой жазып бір кенелсін (Б.Майлин, Шығ.).

МҮГЕДЕКТЕН= е т. *Мүгедектікке ұшырау, жарымжан болу.* Ғазизаның соқыр болып, *мүгедектеніп* отырған шешесі есіне түсті (М.Әуезов, Шығ.).

МҮГЕДЕКТЕНУ *Мүгедектен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Соқыр болып *мүгедектену.*

МҮГЕДЕКТЕУ с ы н. *Жарымжандау, кемтарлау.* Момын күйеуі Әлібек жасаған авариядан *мүгедектеу* болып қалды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

МҮГЕДЕКТІК з а т. *Жарымжандық, кемтарлық, кемдік.* Тұңғыш рет келіншек оның

м ү г е д е к т і г і н ойына алды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Серімбек кейде өзінің *м ү г е д е к т і г і н* де ұмытып кеткендей (Уақыт және қаламгер). Сіздіңше, дәрменсіз, *м ү г е д е к т і г і м е* қарамай соқыр қызға үйленуім керек екен ғой (F.Оралбаев, Рауан). Бәлкім Балқия айнымас, сүйетіні шын болса, мұның басына қиындық түскенде *м ү г е д е к т і к к е* ұшырағанда тастап кетпес (С.Балғабаев, Құм.).

МҮГЕДЕКШЕ үс т. *Мүгедекке ұқсап, мүгедек тәрізді. М ү г е д е к ш е* іздеген қол-аяғын, Әлдеқандай дауыстан оянамын (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу.).

МҮДАРИС зат. көне. ***Мүддәррис.*** Ғұлама – ислам дініне жетік, діни медреседегі (*м ү д а р и с,* қази т.б. сияқты) рухани мансап иесі (ҚСЭ).

МҮДАРРИС [ар. مدرس]. з а т. к ө н е. ***Мүддәррис.*** =F.М.Бикмеев – татар тілінің *м ү д а р р и с і* (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

МҮДӘ з а т. к ө н е. *Шүбә, сенімсіздік.* – Жарықтарым, енді *м ү д ә м* жоқ, – деп, жер таянып, қалқиып бас көтеріп отырған Шайзада шалқалай берді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

МҮДӘЙІ з а т. *Алдап-арбауға әзір тұратын адам.* Айтылған сөзі екіұшты, көбейген аяр *м ү д ә й і* (Базар жырау, Шығ.).

МҮДӘРРИС [ар. مدرس] з а т. ***Мүддәррис*** *Медреседе сабақ беретін адам, оқытушы, мұғалім.* Мінбәрде уағыз айтып тұрса имам, Қақ іске қайым тұрып сонан қансам. *М ү д ә р р и с* медреседе дәріс айтса, Шәкіртке күнде екі рет түйе шалсам (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шәкірт балалардың аузынан Әбдібек *м ү д ә р р и с* түспейтін болып алған (С.Шаймерденов, Өнім.). Тіпті сонау 1880 жылы Санкт-Петербург *м ү д ә р р и с і* Атолла Баязитов: «Ғылым дінсіз, дін ғылымсыз өрби алмайды» деп жазған болатын («Лен. жас»).

МҮДӘРРИСТІК з а т. *Мүдәррис болушылық, оқытушылық, ұстаздық.* Шыңғыс имамдылықты да, *м ү д ә р р и с т і к т і* де Науанға беріп, Ғалиакбарды азаншылық пен қайыр-садақа алу ісіне ғана қалдырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

МҮДӘТ [ар. مدت]. з а т. е с к і к і т. *Уақыт.* Төлеген неше *м ү д ә т* жол жүріп, аман-есен еліне келді (Қыз Жібек).

МҮДД з а т. к ө н е. *Сусымалы денелер өлшемі (96 грамм шамасында).* О, халайық! Мына отырған ар-ұяттан безген адамнан күзге салым тоғыз *м ү д д* етіп қайтарам деп, бес мүдд тары қарыз алған едім («Түн сыры»).

МҮДДАҒА [ар. مدع] з а т. *Мүдде, арман, мақсат, тілек, ой.* – Бегай, сабақты ине сәтімен деген ғой, сәті бүгін түсіп, кеуілдегі *м ү д д а ғ а м д ы* айтқалы отырмын, – деді ол (А.Тоқмағанбетов, Фельетон.). Мадақ айтып күзетпедім, Патшалардың босағасын. *М ү д д а ғ а м* тек – ізет менің, Мейлің қалай хош аласың (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме). Шықсын деп іштегі сөз сыртымызға Көңілдің жаздым хатқа *м ү д д а ғ а с ы н* (Қожабай Тоқсанбайұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). Тапсырдым сені, Шойхы, бір Құдаға, Ерте-кеш еңбегіне ел дұғада. Жеті жыл Сейфул-Мәлік те дария кешкен, Талаппен табылады әр *м ү д д а ғ а* (О.Шораяқов, Шайыр).

МҮДДЕ [ар. مدع] з а т. **1.** *Алға қойған мақсат, тілек, арман.* Алдымызда шілденің онында болатын білімпаздар тобының қарсаңында *м ү д д е м і з д і* айтып қалайық (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Біз сізге қонақпыз, елңіздің жайын, өз *м ү д д е ң і з д і* іркілмей айта беріңіз, – деп, жатық та есті сөзін сөйледі (С.Бегалин, Шоқан асу). Өз мүддеңнен көп *м ү д д е с і н* жоғары қойсаң, көп те сені жоғары көтереді (F.Мұстафин, Ой әуен.). **2.** қ о ғ. *Қандай да бір қоғамдық-әлеуметтік топ өкілдерінің діті, көздегені, қажеттілігі.* Бұл пікірлердің қай-қайсысы да ел-жұрт *м ү д д е с і н* ойлаудан алыс тұжырымдар («Заң»). Жақында Түркіменстанда қос азаматтықтың тоқталуына байланысты Ресей Думасының біраз депутаттары ол елдегі орыстардың *м ү д д е с і н* қорғап, өре түрегелді («Қаз. әдеб.»). Қала берді, қай ел, қай ұлт, қай тап, қай заманда болса да, тұрмысына, *м ү д д е с і н е* үйлеспейтін іске ұмтылмайды (Т.Шонанов, Жер тағдыры). **3.** п с и х. *Қоғамдағы әлеуметтік субъектілер іс-әрекеттерінің, өмір сүру бағдарының негізгі, ішкі қозғаушы күші. М ү д д е н і* жіктеу барысында оның бірнеше салалары анықталады: қауымдық, жеке-дара, топтық, қоғамдық, жалпыадамзаттық; бағыттық аясы бойынша экономикалық, саяси, діни, рухани; субъектінің сипатына байланысты ұлттық, мемлекеттік, партиялық кәсіби (Әлеумет. түс. сөздігі). **4.** э к о н. *Заңды тұлға мен жеке тұлғаның тілеген нәрсесі және оларды іс-әрекетке құлшындырушы уәж.* Материалдық, рухани, ақшалай, мүліктік *м ү д д е л е р г е,* сондай-ақ адамның, отбасының, әлеуметтік топтың, фирманың, корпорацияның, аймақтың, саланың, мемелекеттің, мемлекеттік органдардың, т.б. мүдделеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин.Экономика.).

Әлеуметтік-саяси мүдде. с а я с и. *Қоғамдағы әлеуметтік жіктелісі жағынан әртүрлі топтардың түрлі қажеттіліктерінен туындайтын қоғамдық құбылыс. Ә л е у м е т т і к-с а я с и м ү д д е л е р д і ң* ортақтығы әртүрлі саяси топтарды жақындастыра түседі, олардың қоғамдағы рөлі мәртебесіне сәйкес әрқилы

бағыттағы саяси бағдарларды, құндылықтық, басымдылықтарды ұстануы саяси субъектілер арасында біршама жіктер туғызады (Саяси түс. сөздігі).

Қоғамдық мүдде. *Бүкіл қоғамға ортақ мақсат, тілек.* Шаруашылық есеп *қ о ғ а м д ы қ м ү д д е* үшін де өте тиімді екендігіне біздің бесқарағайлық қой өсірушілердің нақтылы істе көзі жетті (Шопан сырласы).

Мүдделер тобы. с а я с и. *Мемлекеттік емес саяси институттардың барлық түрлері [оған мыналар тән: 1) адамдардың ресми құрылымды ұйымдарға немесе бейресми ұжымдарға бірігу еріктілігі; 2) топ мүшелерінің мүдделері, мақсаттары, көзқарастарының ортақтығы; 3) жеке талаптарының қоғамдық пайдалы материалдық және рухани құндылықтармен қабысып жатуы].*

Мүддесінен шықты. *Арман-тілегінен, ойынан шықты.* Осынау шоқша сақал, шегір көз, ақсары адамның ел *м ү д д е с і н е н ш ы ғ у* арқылы жетпек болған жеке басының мақсаты да бар екенін аңғармаған (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Ортақ мүдде. *Көпшілік қамы, арман-тілегі.* Қызмет бабындағы бағзы бір жиындарда *о р т а қ м ү д д е н і ң* қамына бола тартыса таласып, сынасып, қырқысып та қалатынбыз (Ғ.Сланов, Замана.).

Тұлпар мүддеге толды. *Тұлпар бабына келді, жаратуы жетті. М ү д д е г е т ұ л п а р т о л д ы д е п,* Қуанды тасып жүрегі. Ұстап алып онан соң, Суытуға бастады (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.)

Ұлттық мүдде. *Тұтас бір ұлттың болашағының рухани біртұтастығын қамтамасыз ететін қоғамдағы әлеуметтік субъектілер іс-әрекетінің, өмір сүру бағдарының негізгі, қозғаушы күші. Ұ л т т ы қ м ү д д е н і ң* қалыптасуы қоғамдағы ұлттық идеяның мазмұнымен, құрылымымен байланысты (Саяси термин. сөздігі).

МҮДДЕГЕР з а т. *Мүддесін ойлаушы, мүддесін қолдаушы.* Сонымен бірге өз халқымыздың орыстар ішіндегі сауатты *м ү д д е г е р і* ретінде туған еліңізге еңбек ету ұлы мақсат, игілікті іс емес пе (С.Бегалин, Шоқан асу.).

МҮДДЕҒА з а т. е с к і к і т. ***Мүддәга.*** Үш күнгеше *м ү д д е ғ а с ы н* тыңдамады. Пайдасын дұрыс көріп істі қаумат. Ол уәліи төрт күннен соң тұрды орнынан, өткен соң ойындағы осы мүддат (Кете Жүсіп, Шығ.).

МҮДДЕЛЕ= е т. *Көздейтін мүддесі ету, мүддеге айналдыру.* Ғалымдар Антрактида мәселесін халықаралық көлемде талқылауды үкімет алдына қойып, *м ү д д е л е д і* («Білім және еңбке»).

МҮДДЕЛЕНДІР= е т. *Көздейтін мүддесі еткізу, мүддесіне айналдыру.* Өндірістік қорлар үшін ақы төлеуді енгізіп, айналым қаржысының нормасын ұстануға *м ү д д е л е н д і р д і* (ҚСЭ).

МҮДДЕЛЕС с ы н. *Мүддесі ортақ, арман-дас, тілектес.* Оның үстіне Әблязовтың *м ү д д е л е с т е р* тобы билік тұтқасына бірге шығу үшін ұмтылуы ықтимал нәрсе («Жас Алаш»). Қарулас, *м ү д д е л е с* халықтың салтын сыйлай отырса да, лирикалық геройдың ішкі күйі «панды» қабылдамайды (С.Қирабаев, Октябрь). Қазақ пен ноғайдың одақтас, *м ү д д е л е с* елдер болғанын бұрынғы білімпаздар зерттеп, қызғылықты ойлар айтқан (Р.Бердібаев, Достық). *М ү д д е л е с* тәуелсіз мемлекеттер ғылым мен білімде бір бағытта болмаса, достастықтың (ТМД) құны қанша? («Жас Алаш»).

МҮДДЕЛЕСТІК з а т. *Мүдделес болушылық, мүддесі бір болушылық, мақсаттылық, тілектестік.* Ал бүгін Алатаудың Шымбұлақ шатқалында *м ү д д е л е с т і к* аясы одан әрі кеңейді («Егемен Қазақстан»). Байыптап қарасаң, халықтарымыздың әдеби мұрасында ежелден келе жатқан ұқсастық та, *м ү д д е л е с т і к* те мол екен («Қаз. әдеб.»). Осындай күн көріс қамына, шаруашылық қарым-қатынасына негізделген екі халықтың ертеден-ақ *м ү д д е л е с т і г і* танылады («Қазақст. мект.»).

МҮДДЕЛІ с ы н. *Арман-тілегі, мақсаты бір; мақсатты, мақсат еткен.* – Бүкіл халыққа ортақ *м ү д д е л і* жұмыстың соңына түсіп жүргеннен кейін сен де менің баламсың, – деді ол (Қ.Исабаев, Арман.). Үй ішінде осындай мақсатты, мағыналы тұрмыс шеккен азамат, әрине, еңбекте де *м ү д д е л і* қимыл-қарекетке көшеді (З.Қабдолов, Жалын). Ауыр жүктен арылғасын ширақ жүріп, *м ү д д е л і* жерге жетті (Ә.Шәріпов, Партизан). Болашақ бірлесудің тағдырын тәрк етпеу үшін, мен *м ү д д е л і* мемлекеттердің қатысуымен өтетін келесі кездесуді Қазақстанда өткізуді ұсындым («Егемен Қазақстан»).

МҮДДЕЛІК з а т. с ө й л. ***Мүдделілік***. Бұл – халықаралық ынтымақты ұлғайту, өз тарапынан *м ү д д е л і г і н* көрсеткен барлық мемлекеттермен тату көршілік қатынастарды дамыту саясаты («Соц. Қаз.»).

МҮДДЕЛІЛІК з а т. *Мүдделі болғандық, ортақ мақсат пен тілек-мақсат тұтастығы.* Олардың *м ү д д е л і л і г і* мен жауапкершілігін арттырады (М. Ерлепесов, Тұқым.). Тараптар сондай-ақ Қауіпсіздік жөніндегі аймақтық форумның рөлін және де осы форумға Қазақстанның қосылуға *м ү д д е л і л і г і н* талқылады («Егемен Қазақстан»). Шешен кәсіпорынның осы заманға лайық жоғары

сапалы бүйым шығаруға *м ү д д е л і л і г і н* арттыру қажеттігі жайында мәселе қойды («Лен. жас»). Ата-ананың, өзінен үлкен ағалары мен әпкелерінің жоғары *м ү д д е л і л і г і* баланың алғыр ақылына, білуге құмарлығына қозғау салады (Семья).

МҮДДЕ-МҰРАТ з а т. *Тілек-талап, ой-арман.* Кейіпкерлердің характері ішкі ой-арманы мен *м ү д д е-м ұ р а т ы* тұрғысынан сипатталады («Қаз. әдеб.»).

МҮДДЕСІЗ с ы н. *Қызығушылығы жоқ, ынтасыз.* ≈ Олар *м ү д д е с і з* емес.

МҮДДЕТ з а т. е с к і к і т. *Уақыт аралығы, мезгіл, дәуір, кезең, уақыт.* Онан көшіп жол жүріп неше *м ү д д е т*, Бір күні Мысыр, Қаһираға келіп қалдық (Қасым Жомарт, Дастандар). Пейіштен адам сапи шыққаннан соң, Жылаған баябанда неше *м ү д д е т.* Адамды Хауаанадан айырған соң, қошуақ болған еді ол пәлекет (Күзен).

МҮДДЕШІЛ с ы н. *Өз мүддесін қорғайтын.* Серғазы *м ү д д е ш і л* адам, өз есесін жібере қоймас («Қаз.әдеб.»).

МҮДЖИЗА з а т. д і н и. ***Мұғжиза*** *(өздерін көпшілік алдында ерекше таңдау мен қасиет иесі екенін таныту үшін пайғамбарларға Алладан берілген таңғажайып әрекет).* Философтардың (әсіресе Ибн Синаның) түсінігінше: ғажайып іс істеу пайғамбарлардың табиғатына тән...*М ү д ж и з а н ы* көрсете алатындар солар ғана. Ал әулиелер болса, ондай қасиетке жан-тән тәрбиесін жетілдіру арқылы ғана ие бола алады (Ислам энцикл.).

МҮДУАР [ар. مدوار] с ы н. *Жалынышты, тәуелді. М ү д у а р* боп қатынға қазекем солай өтінді (Дастандар).

МҮДІР з а т. с ө й л. ***Мудир*** *(директор).* Қазір ол гимназияның *м ү д і р л і г і н е н* түсіп, жай, қатардағы мұғалім ретінде тарихтан сабақ беріп жүрген (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

МҮДІР= е т. **1.** *Сөзден тосылу, жауап таба алмай жаңылып қалу.* – Елентай мен Болық айтысқанында Елентайға Болық қиын сұраулар беріп, *м ү д і р т п е к* болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мырзабек бірден жауап қатпай, *м ү д і р і п* қалды (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Көп жыл қазақтармен бірге өсіп, біте қайнасып кеткен қарт қазақ тілінің қандай қылта жерінен *м ү д і р м е й* өтеді (З.Ақышев, Ақбел). **2.** *Тоқтап қалу, бөгелу, кідірістеу.* Шариғатқа теріс істерін мін қылып *м ү д і р т п е к* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Төрт жағында бұл орданың жүгірді, Жөн таба алмай қараңғыда *м ү д і р д і* (Көрұғлы). Бақаш Ырашқа бір, Исахметке бір қарап *м ү д і р д і* (М.Сүндетов, Ескексіз.).

МҮДІРТ= е т. *Сөзден тосылдыру, бөгелту, кідірістету.* Әкесі бастаған шешеннің қайсысын болса да Абай әңгіме ішінде бір сөзбен *м ү д і р т і п* кетуге тырысады (М.Әуезов, Әр жыл.).

МҮДІРТУ *Мүдірт етістігінің қимыл атауы.* Жазығым жауыздықтың бетін ашқан; *М ү д і р т у* жейтіндерді талғамастан (Б.Майлин, Шығ.). Сөзге сөз дөп келіп, жымысқы кескінмен *м ү д і р т е м* деген Тоқтасын бұлтара алмай, абдырап қалды (Т.Нұртазин, Ауыл). Маған неге өлең жазбайсың деп *м ү д і р т у і ң і з* өте орынды (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

МҮДІРУ *Мүдір етістігінің қимыл атауы; тоқтау, бөгелу.* Ол құрылыстағы тас қалайтын жұмысқа өзі тіленді. Демалу, *м ү д і р у* ұмытылды (Ә.Әзиев, Оянған ар). Тұрса дағы тартып-ақ құдіреті, бір реті келмейді, бір реті. Жүгіруін тілесем, мүдіреді, *м ү д і р у і н* тілесем, жүгіреді (А.Асылбеков, Әлем.).

МҮДІРІҢКІРЕ= е т. *Сәл-пәл бөгелістеу, кідіріңкіреу.* Оспан ауыр күрсініп, *м ү д і р і ң к і р е п* қалған еді (А. Хангелдин, Қараторғай). Неге екені белгісіз, Әлекең бұл сұраққа нақпанақ жауап қатпай, сәл *м ү д і р і ң к і р е п,* күмілжіп қалды (С.Байжанов, Сыр).

МҮДІРІҢКІРЕУ *Мүдіріңкіре етістігінің қимыл атауы.* Шегеннің мына сауалға бірден жауап бермей, *м ү д і р і ң к і р е у і* бізді ойға қалдырды («Қаз. әдеб.»).

МҮДІРІС= е т. *Сөзден тосылысу, бөгелісу.* Екеуі қарама-қарсы қойылған жұмсақ креслоға жайғасқан соң, бір сәт әңгімеге кірісіп кете алмай *м ү д і р і с т і* (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

МҮДІРІС з а т. *Сөйлеу, қозғалу т.б. сол сияқты қимыл үстіндегі кідіріс, бөгеліс, тоқталыс.* Күйдің алуан-алуан сазына, жүйткуі мен *м ү д і р і с т е р і н е* де түсінік бере отырып ойнады (Д.Әбілев, Арман.). Әркімде әрқилы әр дәрежеде *м ү д і р і с* бар («Қаз. әдеб.»). Тілдегі *м ү д і р і с т е н,* көркемдік жүк көтермейтін уақ-түйектен арылуды өнерлі жас өзі ойланар болар (Уақыт және қаламгер).

МҮДІРІССІЗ с ы н. *Кідіріссіз, бөгеліссіз, тоқтаусыз.* Бұл сөздерді Фани *м ү д і р і с с і з* шын ықыласымен жайдарылана айтты (Ш.Өтепов, Фани Мұратбаев.). Ол алгебраның қиын есептерін *м ү д і р і с с і з* жеңіл шешеді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

МҮДІРІСТЕ= е т. *Кідірістеу, кібіртіктеу, бөгеліңкіреу.* Сәду бұдан әрі айтарға сөз таппай *м ү д і р і с т е п,* екі қолын бірдей бұлғай берді (А.Байтанаев, Асан). – Ондай уәдеміз жоқ, бірақ... – деп ар жағына ойы жетпеген Салиха осы тұста *м ү д і р і с т е д і* (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

МҮДІРІСТЕУ *Мүдірісте етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ү д і р і с т е у і н е* себеп болды.

МҮЖӘБІН с ы н. к ө н е. *Мұқтаж, қажетті.* Мүфты хазіреттің өтінуі *м ү ж ә б і н ш е* төмендегі мазмұн еді («ДУГ»).

МҮЖӘЗ [ар. مجاز] з а т. к і т. *Меселі.* Кемеңгер ақыл иесі өткен өмір жолының жиегінде елеусіз қалған, ескірілмеген, *м ү ж ә з і* қайтқан, кейде тасада қалғанын ұнатқандай сыңай танытқан (Т.Жұртбаев, Бейуақ).

МҮЖӘЛСІЗДЕНДІР= е т. *Әлсіздендіру, нашарлату.* Әлеуметтік апаттар онсыз да мүшкіл халды одан сайын *м ү ж ә л с і з д е н д і р е* түсетіні белгілі («Егемен Қазақстан»).

МҮЖДЕҺИД с ы н. д і н и. *Ыждағатты, ынталы, ықыласты. // Діни білім дәрежесі жоғары, дін ілімінің заңына жетік діндар адам немесе діндарлар тобы.* Қазіргі кезде шииттердің ішінде дінбасылардың жоғары тобы *м ү ж д е һ и т т е р д і ң* беделі зор (ҚСЭ).

МҮЖГІЛЕ= е т. с ө й л. ***Мүжғыла***. Ақсақал боп *м ү ж г і л е г е н* бастан да, бала кезде жеген құлақ сүйкімді (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

МҮЖУ *Мүжі етістігінің қимыл атауы.* Елдің төбесінен көзін асырып, сүйек *м ү ж у г е* кіріскен жоңғарларға қарады (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

МҮЖІ[1]= е т. с ө й л. ***Мүжы***. **1.** *Сүйектің етін жеу, кеміру.* Досың көп тірлік пенен амандықта, Түлкідей сөз беретін жарға жықпа. Әр іске амандықта қайрап салып, *М ү ж и т і н* сүйегіңді жамандықта (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шала *м ү ж і г е н* сүйегін біреуге бере салады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Жел мен судың, т.б. табиғат құбылыстарының әсерінен тозу.* Күн мен жел *м ү ж і п* тастаған қоңыр таулардың ортасында шағын шаһар жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

МҮЖІ[2]= е т. *Келіңкіремеу, болыңқырамау.* «Қызыңның бес тиындық біреуі жоқ, қылған соң құдай қанша амал бар ма» дегендей, бес тиындық қыздарды жазуға халім *м ү ж и і п* тұр (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

МҮЖІЛ= е т. с ө й л. **1.** *Мүжыл, тозу.* Оның *м ү ж і л г е н* дуалдары ғана алыстан бұлдырап көрінеді (Н.Төрекұлов, От кешу). **2.** т е х. *Жекелеген бір нүктеге бағыттала түскен күштің салдарынан металл бетінің қабыршақтанып бұзылуы.*

МҮЖІЛУ *Мүжіл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жел, су т.б. әсерінен табиғат нысандарының мүжылуы.* Су, жел, мұз, организмдер сияқты түрлі табиғи факторлар әртүрлі тау жыныстарына әсер етіп, оларды бұзады. Осындай *м ү ж і л у* мен үгілу нәтижесінде әртүрлі шөгінді түзілімдер қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Теңіз жағалауындағы тау жыныстарының *м ү ж і л у і* жағаның биіктігіне, беткейлерінің тіктігіне, тау жыныстарының петрографиялық құрамына тікелей байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Сағы сыну, жұнжу.* Тағдыр қасіретіне мойынсұнудың, орынсыз *м ү ж і л у д і ң* мүлдем жөні келмейді екен-ау (Қ.Жиенбаев, Жалғыз).

Қажып мүжілу. т е х. *Металдың байланыс күшінің қажуы салдарынан болатын жағдай.*

МҮЖІС= е т. с ө й л. ***Мүжыс***. Тап бір Одамановпен табақтас боп, жілік *м ү ж і с к е н д е й* (С.Жиренов, Туған.).

МҮЖІТ= е т. с ө й л. ***Мүжыт***. Бірер ай төре үйінде жас жігітті қонақ қып, табақ тартты, бас *м ү ж і т т і* (М.Әлімбаев, Өшпес от).

МҮЙЕТ з а т. **1.** *Бір нәрсенің төңірегіндегі көтеріңкі зат.* Қырма таз алғашқыда айналасында көтеріңкі *м ү й е т і* бар дақтар сияқты болады (С.Омаров, Мал терісі.). **2.** *Аттың жауырына қажалмас үшін қойылатын ортасы ашық, дөңгелекше етіп жасалған зат, мал дәрігерлік терминнің халықтық атауы* (Экспед. матер.).

МҮЙЕТТЕ= е т. **1.** *Жан-жағын қоршау, биіктеу.* Әлі күнге өздігінен отыра алмайтын болғансын айналасын көрпемен қоршап, *м ү й е т т е п* қойған кішкентай Әшім әжесін көре сала, талпынып, қолын созып жылай бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** ж е р г. к ә с. *Аттың арқасына ер тимеу үшін ер қапталы астынан киіз қою.*

МҮЙЕТТЕУ *Мүйетте етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жан-жағын қоршап *м ү й е т т е у.*

МҮЙІЗ з а т. **1.** *Кейбір жабайы жануарлар мен малдың бас сүйегіндегі қатты өсінді.* Еркегі жыл сайын *м ү й і з і н* тастайды. Ұрғашысының да мүйізі болады, бірақ еркегінікінен кішірек (М.Дулатов, Шығ.). Еркек маралдың *м ү й і з і* жылма-жыл көктемде түсіп, орнында қан тамырлары мол түбірі қалады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Бұрын шыққан құлақтан, кейін шыққан *м ү й і з* озады (Мақал). **2.** б и о л. *Маңдай сүйегі мүйіз өсіндісін қаптап тұрған тері туындысы. М ү й і з д і ң* терісі сыртқы эпидермистен және оның астындағы дермадан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** з о о л. *Қазіргі кезде тіршілік ететін тұяқтылардың басындағы қатты өсінділер (қорғаныш және жекпе-жек құралы).* Мүйізтұмсықтың *м ү й і з д е р і* (мұрын мен маңдайдағы) эпидермистің қасаңдануынан, яғни теріден пайда болған сүйекті өсінділер. Кейбір тұяқтылардың жұп мүйіздерінде сүйекті өзегі болады (Қаз.

тілі термин. Биология). **4.** а у ы с. *Қолмен ауыр жұмыс істегендіктен алақан терісінің қалыңдап сіріленуі, қатуы.* Қыдырәлі өзінің *м ү й і з* алақандарына қарайды (С.Хайдаров, Құрыш. білек.). Мен ол кезді мақтан қылып айта алам, Қалай тұрам кең құшағын жайса анам. Отанымның гүл келбетін жасауға *М ү й і з* қолға күрек алдың қайтадан (Д.Қанатбаев, Ағын су.).

Ай мүйіз. п о э т. *Пішіні жаңа туған айға ұқсас, әдемі мүйіз.* – Керек болса мен айтайын, жаңа бастықтың қамап қойған *а й м ү й і з* өгіздері бар көрінеді, – деді ол (З.Иманбаев, Қыран).

Жүрегінің мүйізі бар [мүйіз жүректі]. *Ештемеден қорықпайтын, сескенбейтін; батыл.* Анық *ж ү р е г і н і ң м ү й і з і б а р* ер ғой, шіркін! (К. Оразалин, Көктем.). *М ү й і з ж ү р е к т і* Ескендірдің сағын сындырып едің, басқан жерін ордалы жыландай жайлап, Шыңғыс хан шыға келді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Қайқы мүйіз. *Ұшы қайқайып біткен мүйіз.* Желін сабасын салған қарынсау қабырғалы *қ а й қ ы м ү й і з* қара ешкілер мамырлай басып салмақпен жайылады (С.Бегалин, Таңд.).

Қу мүйіз. *Көп көріп, тіс қаққан, ысылған.* Бірін-бірі қалжыңмен қақтығысып үйренген өңшең *қ у м ү й і з* өздерін ұттырғысы келмейді (Ш.Ахметов, Айдарлы.). – Көк жасық баланы біз сияқты *қ у м ү й і з д е р* омақаса құлата алмасақ, не болғанымыз, – деп Нысан қос қолымен кеудесін ұрғыштап қойды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Не керек, талай қоқыс шықты сыртқа,– Кездесті *қ у м ү й і з д е р* қу тұмсыққа, Қашанда қанағаттан айырылса адам, Белгілі жолығары бір қырсыққа (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мүйіз жіп. э т н. *Малдың мүйізіне байланып қойған даяр жіп.* Ұя бөрік қапсағай қара шал сауын сиырдың *м ү й і з ж і б і н е н* ұстап тұрды (З.Иманбаев, Айналайын.).

Мүйіз өрнегі. э т н. *Жан-жануарлардың мүйізінің пішіндеріне ұқсас қазақтың ұлттық ою-ының жалпы атауы.* Қошқар мүйіз, қос мүйіз, сыңар мүйіз, сынық мүйіз, марал мүйіз, сырға, төртқұлақ, түйе мойнақ аталатын *м ү й і з ө р н е г і н і ң* халық арасында қалыптасқан байырғы түрі мен атауы өте көп (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері.).

Мүйіз сақинасы. *Сиырдың мүйізінде болатын кертік шығыршық.* Сиырдың мүйізінде үш кертік *м ү й і з с а қ и н а с ы* болса, бес жасар екен деп жатады (Эксп. матер.).

Мүйіз шайқады. *Қорқытты, ренжітті. М ү й і з ш а й қ а м а й,* тыныш отыр деп ескертіп қойды («Әдебиет және исскуство»).

Мүйіз шақша. *Мүйізден жасалған шақша.* ≈ Насыбайы *м ү й і з ш а қ ш а д а.*

Мүйіз шықты. к е к е с і н. *Қарық болды, кенелді, жетісті.* – Ата-бабаң істемеген істі қыламын деп би болғансып, бір жылдың ішінде, қане, *ш ы қ қ а н м ү й і з і н ң?* – деді Сәрсенбай әуелі таласып болмай қалғаннан кейін (М.Дулатов, Шығ.). – *М ү й і з ш ы қ с а,* осы өмірінде жиналыс біткеннен құр қалып жүрген жоқ қой, – деді кемпірі (Ә.Қалмырзаев, Ар). – Содан *м ү й і з ш ы ғ а т ы н* болса, ғұмырымыздың тең жарымын ұйқымен өткердік қой, – деді (С. Омаров, Өмір.).

Мүйіз шықты ма [мүйіз шықса, қане]? к е к е с і н. *Бір істің аяғы жақсы болмайтынын, болмағанын білдіру үшін айтылатын әрі кею, әрі кекесін мәнді сөз.* Сабағыңды оқымай, қараңғы түскенше доп ойнадың, содан *м ү й і з ш ы қ с а, қ а н е?* (Ауызекі).

Мүйізі қарағайдай. а) *Тіке өскен өте ұзын мүйізді (мал). М ү й і з і қ а р а ғ а й д а й* алып өгізді жан-жағынан тиген он бөгелек қызыл танау етіп шапқылатып, жанын қоярға жер тапқызбайды (І.Есенберлин, Алмас.). Ең алдында *м ү й і з і қ а р а ғ а й д а й* ақ серке («Қаз. әдеб.»). *ә) Мықты, зор, нағыздың өзі, дәрежесі жоғары. М ү й і з і қ а р а й ғ а й д а й* жуан молда да, қызыл молда да басқа үйде отырып-ақ куәлерден сұратып оқи беретін деп, ал келіп дауласты (С.Торайғыров, Шығ.). Көп ұзамай Мәскеу, Ленинградтан бастап, *м ү й і з і қ а р а ғ а й д а й* ориенталист, археолог ғалымдар жан-жақтан жиылып, қазба жұмыстарына кірісіп кетеді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Мүйізі қарағайдай болды. *Атақ-дәрежеге ие болды, табысқа жетті.* Бір ғажабы, мал бағумен *м ү й і з і м і з қ а р а ғ а й д а й б о л ғ а н* біздерден осылардың жұмысы жемісті («Лен. жас»).

Мүйізіне ілді. *Шет қақпайлады, сыйыстырмады, күн көрсетпеді.* Руснов, мені *м ү й і з і н е і л е* алса, іле берсін. Сен оған қыстырылып, қадіріңді кетірме (Ә.Әбішев, Ғаламат).

Мүйізі сырқырады. *Жаны ашыды, есіркеді.* – Қарадан қарап тұрып сенің неге *м ү й і з і ң с ы р қ ы р а й д ы?* – деп, келінін де сөзбен бір нұқып қалды (Ө. Қанахин, Жас дәурен).

Су мүйіз болған танадай. *Айналшық болған тана сияқты.* Қилы-қилы заманды Заманға сай адамды Салыстырып қарасам, *С у м ү й і з б о л ғ а н т а н а д а й* Шыр көбелек айналам (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Шаңырақ мүйіз. *Екі ұшы иіле-иіле келіп, бір-біріне түйісе біткен мүйіз. Ш а ң ы р а қ м ү й і з* қара өгіз соқаны зорға сүйреп келеді («Лен. жас»).

МҮЙІЗАЛДАМЫШ з а т. г е о л. *Амфиболдар тобының минералы. М ү й і з а л д а м ы ш* – магмалық және метаморфтық таужынысының көп тараған түрін түзетін минералы (Геология).

МҮЙІЗГЕК[1] з а т. *Қолдың ойылуынан, аяқтың қажалуы салдарынан мүйізденіп кеткен қатты қабыршақ тері, түйін.* Үнемі темір тұтып, балға соққан оның алақандары да, саусақтары да түйінделген *м ү й і з г е к* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мені рас жаяулық та жиі іздеді, Аз емес табанымның *м ү й і з г е г і* (Ж.Молдағалиев, Жыр.). Жаздай маңдайдан төгілген тердің, кетпеннің сабы көн қылған *м ү й і з г е к* алақанның жер-анадан алар сыбағасы осы тұста айқындалады (Ы.Жақаев, Өмір).

МҮЙІЗГЕК[2] з а т. **1.** *Сиырдың қынабын қабындырып, бұқаны басқа ауруға ұшырататын жұқпалы ауру. М ү й і з г е к* шығу себебі зерттеліп бітпеген сиырда болтын өте жұқпалы ауру (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). *М ү й г і з г е к* малдың жыныс мүшесінде болатын беріш, түйін (Қаз. тілі диалек. сөздігі). **2.** *Бурага қайыса да боталамайтын інгеннің бота шығатын жерінің іш жиегінде болатын шеміршек ауруы. М ү й і з г е к* – бота таппайтын ұрғашы түйенің жыныс мүшесінде болатын кесел (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Бедеуліктің аталған түрін қой, ешкі мен сиырда «қашақ» деп, жылқыда «қасаң» деп, інгенде «*м ү й і з г е к*» деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

Түйе мүйізгегі. а у ы л ш а р. *Түйенің бедеулік кеселі.*

МҮЙІЗГЕКТЕН= е т. *Терінің көн болып сіріленуі, шеміршектену, қатаю.* Терінің үстіңгі қабатындағы бүртік, *м ү й і з г е к т е н г е н* жылтыр шеміршек әлейдиннің әртүрлі мөлшерде жиналуынан болады (С.Баймақанова, Ауыз рагы).

МҮЙІЗГЕКТЕНУ *Мүйізгектен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шеміршегінің *м ү й і з г е к т е н у і.*

МҮЙІЗДӘРІ з а т. *Марал мен ұзбара бұқаларының сүйектенбеген, өсіп келе жатқан жас мүйіздерін кесіп дайындаған дәрі* (пантокрин).

МҮЙІЗДЕ[1]**=** е т. **1.** *Мүйізбен қағып жіберу, сүзу.* Сиырлар жан-жағынан *м ү й і з д е п* Қоянсирақты бірнеше айырып алып еді, болмады (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Өзі үлдіреп тозығы жеткен үш қанат желкөз баспананың туырлығына қой сүйкеніп, сиыр *м ү й і з д е п,* сау-тамтығын қалдырмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Біреуді қағып-соғу, тұрткілеу; араларына сыйдырмау.* Ал жазатайым күйге жеріксінген жігіт-желең селтеңдеп келе қалса, *м ү й і з д е п* қуып жібереді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Екі күнде, үш күнде бір болатын жиналысқа бармай қалсаң, біреуі барып жеткізе қояды, бірін-бірі *м ү й і з д е п,* жамандап мектептен шығарып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түсіндім, бірақ мен уақытпен санаспай, *м ү й і з д е й* бердім деп ойлаймын (Қ.Исабаев, Өрде).

МҮЙІЗДЕ[2]**=** е т. **1.** *Мүйіз салу, мүйізбен әрлеу, оюлау, көмкеру.* Өткен жылы осы Мәтен бар өнерін салып, *м ү й і з д е п* өткір шаппа жасап берген (С.Алдабергенов, Жаңару). **2.** *Мүйізге ұқсасту, иілдіру.* Жай шаба салған жоқ, ойма қайыңнан қошқар *м ү й і з д е п* екі иық шығарды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Керегенің сыртынан ұсталған шым шилердің орауы нәзік әдемі *м ү й і з д е п* келтірген өрнегімен кереге сырын құлпырта түскен (С.Бегалин, Замана.).

МҮЙІЗДЕЙ с ы н. *Мүйіз сияқты.* **1.** *Кедірбұдыр, ойлы-қырлы.* Таулары алақандағы *м ү й і з д е й,* топырағы туырлық киіздей, О, туған жер! (С.Мәуленов, Шуақ). *М ү й і з д е й* қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады (F.Мүсірепов, Өмір.). Бір мінезі *м ү й і з д е й,* бір мінезі киіздей Алшынбай енді даусын жұмсарта сөйледі (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). **2.** а у ы с. *Қатты, күс басқан.* Тікенек кірген *м ү й і з д е й* табан іріңдеп, Ақсаңдай басып жүгіруші едік жабыла – Ақшаңдақ жолмен ат арба өтсе дүрілдеп, Өгіз арбаны өкірте көміп шаңына (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҮЙІЗДЕЛ= е т. **1.** *Мүйізбен қағып жіберілу, сүзілу.* Мұрат *м ү й і з д е л г е н* сиырдай жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). **2.** *Алақан терісінің көн болып сіреленуі, мүйізгектену.* Ендігі сүйеніші еңбек болатынын ойлаған Қадиша алақаны түгел *м ү й і з д е л і п* кеткен өз қолына қарады (С.Мыңжасаров, Замандас.).

МҮЙІЗДЕЛУ *Мүйіздел етістігінің қимыл атауы; алақан терісінің сіреленуі, мүйізгектенуі.* Оң қолының ортаңғы саусағының қалам ұстаумен *м ү й і з д е л у г е* айналған қырының тырнақ көбесімен қоса ауырып тұрғанын байқады (М.Мағауин, Көк мұнар).

МҮЙІЗДЕН= е т. **1.** *Көн болып қатып қалу, шеміршектену, сірілену, қатаю.* Алғаш сылақ қалағын Ұстағанда күлдіреген алақан бірте-бірте *м ү й і з д е н і п,* көн болып алды (Б.Мәдиев, Өрендер). Жасыратыны не, мен жүзін әжім тілгілеп, алақаны *м ү й і з д е н і п,* тілім-тілім болған диқанды көрем деп ойлағам (Ауыл ажары). **2.** а у ы л ш а р. *Жануарлар ұлпасының түрлі себепке байланысты қатаюы, мүйізге айналуы.*

МҮЙІЗДЕНДІР= е т. *Мүйіз сияқты түрге ендіру, мүйізге ұқсастыру.* Есік алдындағы шағын тепсеңге егілген гүлді қошқар мүйіздендіріп, өрнектеп отырғызған (Тұлпар). Кеудесінде *м ү й і з д е н д і р і п*, қоқырайтып қадаған қызыл бант (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

МҮЙІЗДЕНУ *Мүйізден етістігінің қимыл атауы; сірілену, мүйізгектену.* Клетканың *м ү й і з д е н у і* сыртқы орта жағдайына тәуелді (Қ.Нұғматжанов, Гистология).

МҮЙІЗДЕС= е т. **1.** *Мүйізбен сүзісу.* ≈ *М ү й і з д е с к е н* сиырлар. **2.** а у ы с. *Бір-бірімен қағып-соқтығысу, тұрткілесу, сыйыса алмау.* Күніне өстіп бір *м ү й і з д е с і п* алу күндестердің әдеттегі ісі болатын (А.Жүнісов, Өмір ізі). Бүкіл басшы атаулы мәселеге үстірт қарамай, тереңірек үңіліп, байыбына бара білсе, біз бүйтіп *м ү й і з д е с і п* отырмас едік (М.Хасанов, Нартәуекел).

МҮЙІЗДЕСТІР= е т. **1.** *Мүйіздерімен сүзістіру.* ≈ Сиырларды *м ү й і з д е с т і р м е к.* **2.** а у ы с. *Бір-бірімен соқтығыстыру, тұрткілестіру.* Бір ойын бір ойымен *м ү й і з д е с т і р і п*, қай жолмен жүрсе дозаққа барарын біле алмай отыр Шабанбай (А.Жүнісов, Өмір ізі).

МҮЙІЗДЕСТІРУ *Мүйіздестір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бір-бірімен *м ү й і з д е с т і р у.*

МҮЙІЗДЕСУ *Мүйіздес етістігінің қимыл атауы.* Көк өгіз қасқа сиырмен *м ү й і з д е с у г е* жарамады дегендей, риза кескінмен қасқа сиырға қарады (Қ.Мұқанов, Соңғы).

МҮЙІЗДЕУ *Мүйізде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сүзу, мүйізімен қағып жіберу.* Иісі танау жарған жасыл құрақты опырып, шыдатпай жатқан жас серкені *м ү й і з д е у г е* жүрегі дауаламай, құр айбат шекті (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** а у ы с. *Тұрткілеу, сыйыстырмау.* Ал өздерің ойнаңдар, Кешегідей Шапайды *м ү й і з д е у ш і* болмаңдар (Қ.Баянбаев, Ильич.).

МҮЙІЗДІ с ы н. **1.** *Мүйізі бар, мүйіз өскен.* Рамбулы қойының қошқары *м ү й і з д і*, саулығы көбінесе тоқал болады (М.Ермеков, Қазақст.). – «Кім ақылды?» – деп теке еленді. «*М ү й і з д і л е р*», – деп өгіз дәлелдеді (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). **2.** *Мүйізден жасалған, мүйізбен көмкерілген.* Қою шашын желкесіне қайырған, жиегі қоңыр *м ү й і з д і* көзілдірік киген, ақ құба жігіт (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** а у ы с. *Қағып-соғып отыратын, өктем. М ү й і з д і д е н* жәбір көрсек кей кезде, мұңымызды саған шақтық сондықтан («Қаз. әдеб.»). Байдың атқамінерлері ысылған, ірге тепкен, сабақты көбірек алған *м ү й і з д і л е р* болғандықтан, оңай қолға түспейді, оңай жеңілмейді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ай мүйізді. п о э т. *Жаңа туған ай тәрізді иілген мүйізі бар.* Қой алдын бастаған *а й м ү й і з д і* қара теке бірде оңға, бірде солға бұрылып, жұрттың берекесін кетіреді (С.Алдабергенов, Асу). Үйірлі жылқы, *а й м ү й і з д і* мама желін сиырлар жұбымен аралас-құралас жайылып шыға келеді (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

Аша мүйізді. *Екі не одан да көп тармаққа айырылып шыққан мүйіз. – А ш а м ү й і з д і* кәрібұғы екен, – деді Ұлықбек абажадай мүйізге қарап («Білім және еңбек»).

Ай мүйізді алты күн. э т н. *Ақпан-тоқпанның аязы немесе қаңтарда өтетін аязды күндердің амалы.* Он бір тоғыстағы (желтоқсандағы) қаңтардың қарлы бораны деген амалдан соң, тоғыз тоғыста өтетін күндерді *а й м ү й і з д і а л т ы к ү н* немесе ақпан-тоқпанның (дақпанның) аязы деп атайды, орыстарда бұл аязды күндер крещенские морозы делінеді («Ана тілі»).

Қарағай мүйізді ешкі. *Мүйіз бітісі түзу, жуан әрі ұзын болып өскен ешкі.* ≈ *Қ а р а ғ а й м ү й і з д і е ш к і н і* көрді.

Мүйізді қалып. з е р г. *Қошқармүйіз, арқармүйіз өрнегі бар зергерлік қалып нұсқасы.*

Мүйізді бағаналар. ә с к. *Десанттық кемелер қаптамасындағы саңылауларды бітеуге және жүзгіш шынжыртабанды немесе доңғалақты мәшинелерді бөгеуге арналған десантқа қарсы кедергілер.* Теңіз жағалауында қолданылатын *м ү й і з д і б а ғ а н а л а р д ы ң* салмағы 8 тоннаға жуық болады, ал өзендегісінің салмағы да, көлемі де кішірек (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Мүйізді ірі қара. *Сиыр малы, қара мал.* Мұнда қой мен *м ү й і з д і і р і қ а р а* өсіріледі («Халық мүғ.»). Мынаған назар аударғандарыңызды қалар едім: егер 1955 жылы Қазақстанда қой саны 17 миллионнан сәл-пәл ғана асса, 1986 жылы 36 миллионға, ал *м ү й і з д і і р і қ а р а* 4 миллионға жетер-жетпес болса, 9 миллионнан асты (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МҮЙІЗЖАПЫРАҚ з а т. ө с. *Тамырсыз өсетін, жапырағы бұтақты, көпжылдық су өсімдігі.* Сонда біз әсіресе көлдерде өсетін *м ү й і з ж а п ы р а қ* дейтін өсімдікті арнайы зерттедік (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *М ү й і з ж а п ы р а қ т ы ң* Қазақстанның барлық өңіріне тараған бес түрі бар (Ботаника). *М ү й і з ж а п ы р а қ* – су бетінде қалқып (жүзіп) өсетін, тамырсыз көпжылдық өсімдік (Қаз. тілі термин. Су.).

МҮЙІЗКЕСЕР з а т. э т н. *Мүйізден әртүрлі бұйым жасайтын ұстаға қолақы ретінде берілетін кәде.* Апам ауылдың ұстасы Исабай ағаға *м ү й і з к е с е р* берді («Жұлдыз»). Ұстамен жақын болсаң, *м ү й і з к е с е р і н* аларсың (Мақал).

МҮЙІЗКӨК з а т. *Інгеннің жыныс мүшесінде болатын түйін, беріш; кесел.* Тек *м ү й і з к ө к т і* сылып тастаса ғана түйе оп-оңай қайып, боталайтын болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *М ү й і з к ө к* – бота таппайтын ұрғашы түйенің жыныс мүшесінде болатын түйін («ҚазССР ҒА Хабарлары»).

МҮЙІЗҚАП з а т. *Зақымдалған сиыр мүйізіне кигізілетін жабдық.* Зақымдалған сиыр мүйізі шаң-тозаңмен ластанса, іріңді жараға шабатындықтан, *м ү й і з қ а п* кигізеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

МҮЙІЗ-МҮЙІЗ с ы н. *Тұтастай мүйізденіп кеткен.* Ол жас кезінде күрек сабын ұстаған алақаны *м ү й і з-м ү й і з,* шалғы мұрт, жалпақ сары мұрап шалды күнде көретін (Д.Жанботаев, Шыңда.).

МҮЙІЗСІЗ с ы н. *Мүйізі жоқ, мүйіз өспеген. М ү й і з с і з* мал қорада және жайылымда, сол сияқты поезбен, машинамен тасыған уақыттарда бір-бірін жарақаттай алмайды (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Бұлғынның күштілігі сондай, ол бұғының *м ү й і з с і з* басын 70 метрге сүйреп, қар астына тығып кеткен (Ж.Кенжебаев, Орман).

МҮЙІЗСІЗДЕНДІР= ет. кіт. *Мүйізін кестіріп тастау, мүйізсіз еткізу.* ≈ Маралды *м ү й і з с і з д е н д і р д і.*

МҮЙІЗСІЗДЕНДІРУ к і т. *Мүйізсіздендір етістігінің қимыл атауы.* Малды *м ү й і з с і з д е н д і р у* – жарақатты азайтудың басты шарты (Ғ.Әбішев, Мал жарақат.).

МҮЙІЗСІЗДЕНДІРІЛ= е т. к і т. *Мүйізінің кесіп тасталуы, мүйізсіз етілу.* Мысалы, жүз сиырға арнап салынған қораға жүз отыз *мүйізсіздендірілген* сиыр ұстауға болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

МҮЙІЗСІЗДІК з а т. *Мүйізі жоқтық, мүйіз өспегендік.* ≈ Маралдың *м ү й і з с і з д і г і н* көрді.

МҮЙІЗТАС з а т. г е о л. *Жапсар-термалық метаморфизмде силикатты жыныстар бойынша қалыптасқан таужынысы. М ү й і з т а с т ы ң* құрамы ұсақ түйірлі, бітімі шомбал болып келеді (Геология). Минералдық құрамына қарай *м ү й і з т а с т а р* көптеген түрге бөлінеді. Құрылымы ұсақ түйірлі, бітімі шомбал кейде таңдақты келеді (Қаз. тілі термин. Геология).

МҮЙІЗТАСТЫҚ с ы н. г е о л. *Мүйізтасқа қатысты.*

Мүйізтастық құрылым. г е о л. *Мүйізтастарға тән микрогранобластық құрылым.* ≈ *М ү й і з т а с т ы қ қ ұ р ы л ы м н ы ң* әралуан түрі кездеседі.

МҮЙІЗТЕРІСКЕН з а т. ө с. *Биіктігі 40 см-ден 120 см-ге дейін өсетін жартылай бұталы өсімдік.* Бұл өсімдіктің Қазақстанда *м ү й і з т е р і с к е н,* эверсман теріскені атты екі түрі өседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

МҮЙІЗТҰМСЫҚ з а т. з о о л. *Ыстық жақты мекендейтін, тұмсығының үстінде бір я екі мүйізі бар сүтқоректі ірі жануар.* – Мынау маймыл, тоты, піл, *м ү й і з т ұ м с ы қ,* – деп Хасен шұбырта жөнелді («Балдырған»). Ал пілден кейінгі ең ірі жануар бегемот пен *м ү й і з т ұ м с ы қ* (Ғалам ғажап.). Бұл жолғы саяхатында Козлов Гоби шөлінің солтүстігінен *м ү й і з т ұ м с ы қ,* жираф, үш бақайлы жылқы тұқымның қаңқаларын тауып алды (Н. Баяндин, География.).

Мүйізтұмсық керік. з о о л. *Мүйізді керік.* Осы жерде 1933 жылы кездейсоқ саяхатшылар тік жартаста пілдің, *м ү й і з т ұ м с ы қ к е р і к т і ң,* гиппопотамның, жирафтың жайылып жүргендегі суреттерін тапқан (Т.Омаров, Күн құбылыс.).

МҮЙІЗШЕ[1] з а т. *Жаңадан пайда болған кішірек мүйіз тәрізді түйін, беріш.* Одан әрі қотыр асқына түскенде шоқталған *м ү й і з ш е л е р* пайда болады (С.Омаров, Мал терісі). Ал енді біреулерінің басында немесе аяғында *м ү й і з ш е л е р* мен әртүсті қалдар пайда бола бастайды (Саятшылық).

МҮЙІЗШЕ[2] ү с т. *Мүйізге ұқсап.* Содан соң екі саусағын шошайтып, *м ү й і з ш е* кезеп, сөзін бастап ала жөнелді (Т.Ахтанов, Шырағың.).

МҮЙІС з а т. **1.** г е о г р. *Құрлықтың теңізге, көлге, дарияға сұғына еніп жатқан бөлігі.* Африканың шығыс жағасымен өтетін Мозамбик және Ине *м ү й і с т е р і* жылы ағыстарының әсерінен жағалаудың ауа температурасы көтеріледі (ҚСЭ). Керала штаты Индияның ең оңтүстік *м ү й і с і* және ең сұлу жері деп атайды (Т.Ахтанов, Үндістан.). Арты жар, алды су, оң жағы *м ү й і с,* сол жағы құлаған жардың топаны (Ж.Аймауытов, Шығ.) **2.** *Бір көшеден екінші көшеге бұрылатын жер; бұрыш, бұрылыс.* Өз үйіме қарай ойысатын *м ү й і с т е н* бұрыла бергенімде, орталық алаң жиегінде серейген алдыр-бұлдыр көлеңкені көзім шалды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Наганын қабынан суырып алып тұра ұмтылған ол *м ү й і с т е н* қайырыла беріп қарандаған үшеуді көрді (Ж.Еділбаев, Түркістан). **3.** *Мектеп жанындағы тірі жануарлар орналастырылған жер, орын, бұрыш.* Сыныпта тірі хайуанаттар *м ү й і с і* бар болатын (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Ол мектепке құрал-жабдықтарды жөндеуге, мектеп участогын, тірі табиғат *м ү й і с і н* жасауға көмектеседі (Семья тәрбиесі). Оқушылардың мектептегі тірі табиғат *м ү й і с і н д е г і* аквариум-

да мүйізжапыраққа бақылау жасауына болады (Қ.Қайымов, Суасты.).

Қызыл мүйіс. с ө й л. с о в е т. *Қызыл бұрыш.* Санат болса, ертеңгісін *қ ы з ы л м ү й і с т е н* қажетті кітап-журналдар аламыз деп жүріп, таңғы асты іше алмады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Вокзал іші безендіріліп, бір бөлмені *қ ы з ы л м ү й і с* етіпті (Дала қыран.).

Мүйіс шығарды. *Жаңа үрдісті бастады, жаңалығы болды.* Абайдың ақындығы күшті болды, ол ешкімнен үлгі алмай, қазақ әдебиетінің бетін бұрып, *м ү й і с ш ы ғ а р д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҮЙІСТЕУ с ы н. *Бір нәрсеге сұғыныңқырай еніп жатқан бөлік, бұрылыстау, аздап мүйіс.* Адам көрінбейтін жер осы ғой деп бір *м ү й і с т е у* жеріне келіп тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қасқыр апанының тұсына шендесер шамаға тоқталғанда, жардың *м ү й і с т е у* табанына іркілген үй орнындай суға кездестім (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

МҮЙІШ з а т. с ө й л. *Мүйіс, қалтарыс жер.* Құдайдың баласымысың, қараңғы *м ү й і ш т е* түншықтыра салсам сені кім іздейді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Сойдақ тіс аяғын еппен басып, үйге кіруге *м ү й і ш т і* айналғанда алдынан біреу шыға келді (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

МҮК з а т. **1.** ө с. *Көбіне дымқыл жерде өсетін, көгеріңкі қалың түкті өсімдік.* Тақала бере су астындағы кесек тастарға шығайын десе, бәріне де жасыл *м ү к* өскен, жылтыр мұздың үстіндей тайғанақ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Елжас ойпаңның жұмсақ *м ү г і н е н* уысын толтыра жұлып-жұлып алып берді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Петербордан жоғары Архангельский деген губерне бар. Соның көп жері сазды болып, шөп шықпайды, *м ү к* шығады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** ж е р г. *Көлдің балдыры.*

МҮКАДДИМ з а т. д і н и. *Арттағыны алдыға, алдыдағыны артқа жылжытушы, әр нәрсенің орны мен уақытын белгілеуші деген мағынадағы Алла тағаланың Құран Кәрімде аян еткен тоқсан тоғыз қасиетті есімдерінің бірі. М ү к а д д и м д е* жазылған Он сегіз мың ғаламның Қожасы тұрса қайтеміз Осылайша бұйырып (Құбала).

МҮКӘММАЛ [ар. مكمل] з а т. *Көп дүниемүлік, қазына-байлық.* Оның Ақбақайда орыс байларынікіндей мол *м ү к ә м м а л ы,* қарағай үйлері бар (Б.Аманшин, Көкжар.). Мен оны *м ү к ә м м а л м е н* толтырғалы, Өзің көрген жайлауда сиыр сауам (Қ.Ілиясов, Қайран.). Аманат саған қойдым малды, жаным, Билерсің мен өлген соң *м ү к ә м м а л ы м* (Қисса Шеризат). Сән-тұрманы *м ү к ә м м а л* киілім, Соның үшін сенімен менен артық (Қозы Көрпеш.). Толтырды *м ү к ә м м а л м е н* іші-тысын, Ұшырды сандуғаш пен бұлбұл құсын. Бәрін соның түгелдеп бітірген соң, Ырғап-жырғап келеді көру үшін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МҮКӘММАЛДЫҚ-ЗАТТЫҚ: **мүкәммалдық-заттық қызмет**. ә с к. *Әскерді киімкешек, төсек-орын, кір жуу және басқа да қажеттермен қамтамасыз ететін қызмет.* Әскерде *м ү к ә м м а л д ы қ - з а т т ы қ қ ы з м е т* өз мәнінде көрсетіледі («Жас қазақ»).

МҮКӘРРАМ с ы н. к ө н е. **1.** *Өте сыйлы, қадірлі, құрметті.* **2.** д і н и. *Мекке қаласының теңеуі.*

МҮКӘРРАМА с ы н. д і н и. *Мүкәррамның әйел тектік түрі.* Сыр, бояу болса, ендеше, бұл... Мәккән *М ү к ә р р а м а д е н*... басқа дүниежүзінде мұндай сыр-бояу бар деп естіген емеспін (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

МҮКЖИДЕК з а т. ө с. **1.** *Батпақты дымқыл жерде өсетін, мәңгі жасыл күйінде болатын қызамық түқымдас бұта. М ү к ж и д е к* (клюква) шымтезекті саздарда, мүк басқан аймақтарда өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *М ү к ж и д е к* – қаражидектер тұқымдасына жататын, биіктігі 70-80 см төселмелі жіңішке сабақты мәңгі жасыл бұташық (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** *Осы өсімдіктің қызыл түсті жидегі.*– Күзде *м ү к ж и д е к* көп болатын шығар. Шіркін, терер ме еді! – деді ол (М.Гумеров, Хазірет.). Карелияда *м ү к ж и д е к* теруге шыққан үш адам төрт күн жоғалып, әрең табылды (Көкаспан).

Мүкжидек тосабы. т а м а қ. *Шай дастарқанына арналған қышқыл тосап.* ≈ Кезде *м ү к ж и д е к т о с а б ы н* даярлайды.

МҮКЕМЕЛ з а т. е с к і к і т. ***Мүкәммал***. Алақандай Нарында *М ү к е м е л і м* шашылды, Шағалалы көлдей шалқыған (Махамбет, Өлеңд.).

МҮКСІЗ[1] с ы н. *Мүк шықпаған, мүк өспеген (жер).* ≈ *М ү к с і з* алқап екен.

МҮКСІЗ[2] с ы н. с ө й л. *Мұлтіксіз, күмәнсіз.* Жау тылында бір көздің көргені жеткіліксіз, құлағың да *м ү к с і з* жақсы еститін болу керек (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

МҮКТЕЙ с ы н. *Мүк сияқты.* Қалай десек те, күн көзінен қорқатын, қараңғылық пен дымқыл жерді ғана қалайтын көк сасыған *м ү к т е й* күңгірт тартқан сиықтары бар (С.Ғаббасов, Серпер).

МҮКТЕН= е т. *Мүк басу, мүк өсіп кету.* Сәруен кете алмады. Қаңсыған қайықтың *м ү к-*

т е н і п кеткен бауырына тығыла түсіп, жата берді (М.Айымбетов, Шілде.).

МҮКТЕНУ *Мүктен етістігінің қимыл атауы.* Өсімдік атауларына байланысты сөздерден етістіктер де жасалына алады екен. Мыс.: ебелектеу (ебелектемей отыр), селеулену (шашы селеуленіп кетіпті), сұлулану, усойқылану, *м ү к т е н у,* балдырлану, ермендену, т.б. (Б.Қалиев, Қаз. тілі. өсімдік атау.).

МҮКТІ с ы н. *Мүк көп өскен; мүк басқан.* Біз қалың шырша арасындағы *м ү к т і* алаңқайға тоқтадық (Ауызекі). *М ү к т і* батпақта шөптесін, бұталы өсімдік өседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мүкті батпақ. с у ш а р. *Ең көп тараған батпақтар түрі. М ү к т і б а т п а қ т а р* Еуразия мен Солтүстік Американың орман белдемдерінің үлкен кеңістіктерін алып жатыр (Қаз. тілі термин. Су.). *М ү к т і б а т п а қ т а р д а* шөптесін, бұталы өсімдіктер, көбінесе тырбық ағаштар өседі (Қаз. тілі термин. Су.).

МҮКІ[1] с ы н. *Мүкісі бар.* Кейде баланың тумысынан тілі *м ү к і* болады, мәселен «ң»-ға тілі келмейді («Мәдениет және тұрмыс»).

МҮКІ[2] с ы н. с ө й л. **1.** *Мұлт кеткен, жаңылыс басқан.* Сорлатты *м ү к і* басқан бір қадамым, Пендемін жұмыр басты, мен де адаммын (Б.Аманшин, Жайық.). Мұндай ұлы әлеуметтік қозғалыс кезінде артық-ауыс *м ү к і* қадамдар бола береді(Б.Алдамжаров, Қара нөсер). **2.** *Теріс, қате.* Өзі жас, өмір тәжірибесі аз ол ілкіде сыпайылық, мәдениеттілік қағидаларын *м ү к і* түсінетін (Б.Аманшин, Жар мұңы). Тасбиықтың тасындай тақылдайды, болған емес ешқашан ісі *м ү к і* (Д.Қанатбаев, Ағын су).

Мүкі жібермеу. *Қате жібермеу, қателеспеу.* Кәне, *м ү к і ж і б е р м е й* айтшы (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

МҮКІЛЕН= е т. *Еркін болмай, кедергіге ұшырау.* Дауыстылар кең, еркін айтылады да, дауыссыздар *м ү к і л е н і п*, үзіліп шығады (І.Кеңесбаев, Қаз.тілі грам.).

МҮКІЛЕНУ *Мүкілен етістігінің қимыл атауы.*

МҮКІМБАЛ з а т. с ө й л. *Дүние-мүлік.* – Бала -шағаны, мал мен егінді, колхоздың бар дүние, *м ү к і м б а л ы н* қатындарға қалдырайық та кетейік, өзіміз бет-бетімізбен босып, – деді Жақып (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

МҮКІС з а т. **1.** *Құлақ, тіл сияқты дене мүшелерінің аздаған кемістігі, ақаулығы.* Құлағы *м ү к і с* күйеуіне бірдемені естірте айтып, Жадыра да шөңкілдеді (С.Талжанов, Сейфуллин.). Сол кезде мен оның тілінің *м ү к і с і* бар екенін аңғарып қалдым (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** б и о л. <грек. teratos > *Тұқым қуалайтын (генетикалық) және тұқым қуаламайтын (қоршаған орта жағдайының әсері) өзгергіштіктердің әсерінен пайда болатын ауытқулар. М ү к і с т і к т і* (аласа, бұйрағүлділік) өсімдіктен жаңа форма алу үшін селекцияда пайдаланады (Қаз. тілі термин. Биология).

Құлағы мүкіс [мүкістеу] тартты. *Құлағының естуі нашарлады, шала еститін болды. Қ ұ л а ғ ы* көптен *м ү к і с т а р т қ а н* кәрі әжесінің ең бір жақсы көретін немересі Абай-ды (М.Әуезов, Абай жолы). Жәкеңнің *қ ұ л а ғ ы* ол кезде аздап *м ү к і с т а р т ы п,* қаттырақ айтпаса естімейтін («Қаз. әдеб.»). Таяқпен жүріп-тұрады, Сиреді аппақ шаш тағы. Кейінгі кезде *қ ұ л а ғ ы М ү к і с т е у т а р т а* бастады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Мүкіс дыбыс. *Еркін, ашық дыбысталмайтын дыбыс.* Екі ішектен кезек іліп-тартып бебеулеткенде бір де бір *м ү к і с д ы б ы с* аңғарылмайды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Мүкіс жібермейді. *Мінсіз орындайды.* Қалаубек қалқам нені бастаса да, *м ү к і с ж і б е р м е й д і* (С.Сматаев, Ақжелең).

МҮКІССІЗ с ы н. *Кемістігі жоқ, ақаулығы жоқ.* – Енді не істейсің, – деді шал *м ү к і с с і з* таза қазақша сөйлеп (Ж.Еділбаев, Түркістан). Балалар өлең мен әнді *м ү к і с с і з* жаттайды, өздері ойдан әңгіме шығарады(«Қазақст. мұғ.»).

МҮКІСТЕН= е т. *Мүкіс пайда болу, мүкіс тарту, ақау пайда болу.* Араларының алшақтығымен қатар, Есенейдің құлағы да аздап *м ү к і с т е н е* бастаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Түнеріп отырған шал *м ү к і с т е н е* бастаған құлағын түре қалды (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

МҮКІСТЕНУ *Мүкістен етістігінің қимыл атауы.* Аварияға ұшырап, екі құлағының *м ү к і с т е н у і н е н* комиссиядан да өте алмады («Лен. жас»).

МҮКІСТЕУ с ы н. *Аздаған мүкісі бар; кемтарлау.* Мақанбайдың бір құлағы аздап естіңкіремейді, тілі де сәл *м ү к і с т е у* (О.Дастанов, Мұрагер). Қартайғанда *м ү к і с т е у* болар құлақ. Жас ағып, екі көзден түрар жылап (Алдаспан).

МҮКІСТІК з а т. *Мүкіс болушылық, кемістік, кемтарлық.* Оның құдай берген аты – Шерәлі болса да, құлағының *м ү к і с т і г і н е* байланысты жұрт керең шал атап кеткен-ді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Бірінің жанұясында адам көп, бірінің мүшесінде *м ү к і с т і к* бар, енді бірі төрт амалды білмейді (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

МҮКІСТІЛЕР з а т. з о о л. <лат. edentata> *Сүтқоректілер класының отряды. М ү к і с т і л е р д і ң* дене түрқы 120 сантиметрдей болатын жануар (Биология).

МҮКІ-ТАҚЫ с ы н. ж е р г. *Жетімсіз, тапшы; онша мәз емес.* Меңдештер де келді. Күйлері әлгі айтқандай *м ү к і-т а қ ы,* балаға ештеңе әкеле алмапты (Б. Аманшин, Жар мұңы). Аяғы келте қайырылып, *м ү к і-т а қ ы* аяқталған «Тұтқын солдат хикаясына» өз тұсымнан не қоссам екен деп, Айымбек тұңғиық ойға батты (С.Омаров, Жүйрік).

МҮЛАЙЫМ с ы н. с ө й л. ***Мүләйім.*** Мұхиттан құтырып шығып, шығыс құрлықтың мал-жанын талап келген қанды балақ енді міне, көкжал алдында құйрығын қыса *м ү л а й ы м* қыңсылайды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

МҮЛӘЙ= е т. *Көзді төмен салып тымыраю, жуас, бейкүнә кейіпке енуі; мүсәпір кейіпке түсу.* Кеше ғана екеуі де менің бастығым еді, бүгін өзге бір дүниенің адамындай *м ү л ә я д ы* (Т.Тілеужанов, Өзге.). Тымырайып, тым *м ү л ә й і п,* Отырғанда данадай (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). Өрт шарпыған бұтадай Торан отыр *м ү л ә й і п* (Д.Әбілев, Алтай асу.).

МҮЛӘЙТ= е т. *Мүсәпір кейіпке түсіру, мүләйім күйге ендіру.* Әбікен түк сезбегендей жымиды, төмен салып көзін *м ү л ә й т т і* (Т.Тілеуханов, Өмір.).

МҮЛӘЙТУ *Мүләйт етістігінің қимыл атауы.* Ел бетіне қайтып қараймын деген ой Дариғаны жер телміртіп, талай жылдар *м ү л ә й т у м е н* болды (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

МҮЛӘЙІМ [ар. ملائم] с ы н. **1.** к ө н е. *Сыпайы, әдепті.* Майда тіл, *м ү л ә й і м* сөз таппағандай, Лепірдің жазып хатқа hая-hayac. Көтеріп көкірегіңді күпір сөзбен. Болмаққа ойланыпсың сөзге талас (Қаңлы Жүсіп). *М ү л ә й і м* сөзге жатық жан екенсің, Жанасып шыға берме аса дүзге: «Ақынды пәлен түрлі жеңуші-ем!» – деп, кісіге айт бұл сөзіңді менен өзге (Кеншінбай). **2.** *Сырт қарағанда қулық-сұмдықтан ада, момақан, жуас, бейкүнә.* – Аташы солардың аттарын – деп кәрленгенде, Құнанбайдың бағана таңертеңнен бергі *м ү л ә й і м,* сопы, момын жүзі мүлде жоғалып кетті (М.Әуезов, Абай жолы). «Сен бұған қалай қарайсың?» деген сауалын тілсіз ұқтырып, *м ү л ә й і м* пішінмен шешесіне назар аударды Досан (С.Омаров, Хантағы). Жас қыз сезімнен гөрі ақынға біткен қой көзін төмен салып, өкініші де, қуанышы да жоқ бір *м ү л ә й і м* қалыпта отырып қалыпты (С.Шаймерденов, Мінез).

МҮЛӘЙІМДІ с ы н. *Момынсынған күй танытқан, жуас, бейкүнәдай кейіп.* Бұрын кісіге шекірейіп қарайтын кексе жігіттің өтімді сұрғылт көзі бір *м ү л ә й і м д і* күй танытқандай (Ә.Әзиев, Жез тау.).

МҮЛӘЙІМДІК з а т. *Мүләйім болушылық, мүләйған кейіп; мүсәпірлік пішін.* Тұтқын жанның көз жасындай кінәсіз көк иірімде мұңайған *м ү л ә й і м д і к* бар (Қ.Қазиев, Үркер).

МҮЛӘЙІМСУ *Мүләйімсі етістігінің қимыл атауы.* Қыдырғалиев мұңая сөйледі. *М ү л ә й і м с у* мақсаты – өзін таза көрсету (С.Еркебаев, Алғашқы.).

МҮЛӘЙІМСІ= е т. *Дым білмегенсіп мүсәпірсу, момақансу. М ү л ә й і м с і м е,* сенің кім екеніңді білем! Түсіндің бе? – деп столды қойып қалды (К.Тоқаев, Көмескі із). Анау-мынау бала емессің, дардайсың, Айтты екен деп, үлкен тілін алмайсың. Кейде кенет *м ү л ә й і м с і п,* біресе, Көпе-көрнеу көзіңді қысып аластайсың (Ә.Дүйсенбиев, Қайырлы таң). Ойын-күлкі жастықта гүл дейміз ғой, Сауық-сайран етелік жүр дейміз ғой, Сыпайы сөз, сынық тіл *м ү л ә й і м с і п,* Әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой (М.Дулатов, Шығ.).

МҮЛӘЙІМСІЗ с ы н. с ө й л. *Ыңғайсыз, қолайсыз, лайықсыз.* Ол да осылай *м ү л ә й і м с і з* мөлдірей қарайтын (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МҮЛӘЙІМСІН= е т. *Қулық-сұмдықтан ада момақансу.* – Кешіріңіз, – деді ол енді Гүлсімге табанда *м ү л ә й і м с і н і п,* – ғафу етіңіз (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Өрт шарпыған бұтадай Торан отыр *м ү л ә й і м с і н і п,* өз қуаты тұтамай, гүм деп таны құдайын (Д.Әбілев, Алтай асу.).

МҮЛӘЙІМСІНУ *Мүләйімсін етістігінің қимыл атауы.* Шетінен сері, балуан жігіттері, шетінен әнші, биші қыздары өтірік *м ү л ә й і м с і н у д і* білмейді, жаңылыс сөйлесең қағып тастайды, әу деп аузыңды ашсаң, айтыса кетеді (Ә.Тарази, Шығ.).

МҮЛӘЙІМСІТ= е т. *Мүләйім күйге түсіру, момақансыту.* Қазір *м ү л ә й і м с і т к е н м е н,* оның дұшпандық ниеттен ада еместігін сезіп, өзін-өзі сақ ұстады (Ә.Әбішев, Бәйтерек).

МҮЛӘЙІМСІТУ *Мүләйімсіт етістігінің қимыл атауы.* Сабыржанды жалындырып, *м ү л ә й і м с і т у л е р і ң д і* қойсаңдар етті («Қаз. әдеб.»).

МҮЛӘЮ *Мүләй етістігінің қимыл атауы.* **≈** Өзге бір дүниенің адамындай *м ү л ә ю.*

МҮЛГУ *Мүлгі етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қалгу.* – Бейсембек, сенікі әрекет емес, үйреншікті жолыңмен *м ү л г у,* – деді ол (Т.Тілеуханов, Шарапат.). **2.** а у ы с. *Тыныштықта болу, маужырау.* Тау табиғатында ертегі-аңызға бергісіз бір ғажап сыршылдық, тылсым *мүлгу,* қастерлі құпия, шынайы сұлулық

байқалады (Ө.Қанахин, Құдірет). **3.** а у ы с. *Мақұлдау, қоштау, бас ию.* Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын, Сонда да оны ойламай қоя алмаймын. Ақылдың жетпегені арман емес, Құмарсыз құр *м ұ л г у г е* тоя алмаймын (Абай, Тол. жин.).

МҮЛГУЛІ с ы н. *Ұйқылы-ояу бей-жай күйдегі, мүлгіген қалыптағы.* Жаңбырдан соң бүршік жарып келе жатқан қара діңгек нау дарақтар жым-жырт *м ұ л г і л у і* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Қарт Қаратау өз перзенттерінің шат-шадыман әуенін мейірлене тыңдап, тынып қалғандай *м ұ л г у л і* күйде еді (А.Бекбосынов, Ауылым.).

МҮЛГУШІЛІК з а т. *Мүлгіген қалып, мүлгігендік.* Әсіресе Омар Ғаямның ислам діні жөніндегі жансыз сопылық, жалған *м ұ л г у ш і л і к к е* қарсы жазылған өткір рауаяттарын ұнататын (С.Бегалин, Шоқан асу.).

МҮЛГІ= е т. **1.** *Ұйқылы-ояу, бей-жай күйде болу, қалғу.* Түс кезінде Мифас диірменнің бірыңғай ызыңынан ұйқысы кеп, *м ұ л г і п* отыр еді (Ә.Тарази, Асу.). Бұлар таңертең ұйқы буып *м ұ л г і п* кеткен екен, төрт қанат киіз үйдің есігін біреу ақырын ашқандай болды (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Талай-талай өте мықты Жауларымен алысқан, Төр ішінде, зоопаркте, *М ұ л г і п* отыр арыстан (Ә.Дүйсенбаев, Қайырлы таң.). **2.** а у ы с. *Еш сыбдырсыз, жым-жырт тыныштықта болу; маужырау.* Көшені екі қапталдай егілген қараағаш қыраудан бастарын ииіп, *м ұ л г і п* қалыпты (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Кең дала бейне *м ұ л г і п* ойға батқан, тіл қатпас жолаушыға сырын ашып (Ө.Тұрманжанов, Таңд.). Сан ғасыр *м ұ л г і г е н* қазақ даласының жаңа заманның нұр шұғыласымен оянып жатқан кезі еді ғой ол (К.Баялиев, Жер.). **3.** а у ы с. *Мақұлдау, бас ию, қоштау.* Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз, Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз. Елсіз жер тұрғандай боп хаққа *м ұ л г і п,* Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз (Абай, Тол. жин.).

МҮЛГІП-ҚАЛҒУ *Мүлгіп-қалғы етістігінің қимыл атауы.* Әшейінде түкпен ісі жоқ, *м ұ л г і п-қ а л ғ у м е н* жүретін Марғау осы төңіректің өткеніне келгенде ұйқысын дереу ашып алады (З.Қабдолов, Жалын).

МҮЛГІП-ҚАЛҒЫ= е т. *Ұйқылы-ояу, бей-жай күйде болу.* Рас, бұл ретте Қабен *м ұ л г і п-қ а л ғ ы п* ілбігісі келмейді (З.Қабдолов, Жалын). Жақыпбектің арбасында *м ұ л г і п-қ а л ғ ы п* келе жатқандағы ойым да, үмітім де осы еді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

МҮЛГІП-ШҰЛҒУ *Мүлгіп-шұлғы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ол біраз уақыт *м ұ л г і п-ш ұ л г у м е н* болды.

МҮЛГІП-ШҰЛҒЫ= е т. *Мүлгіп-қалғу, ұйқылы-ояу күйде болу.* Аққисым *м ұ л г і п-ш ұ л г ы п* бей-жай бір тірлік кешіп отырды да, рахаттанып тұрып ұйқыға кетті (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

МҮЛГІР с ы н. *Мүлгіген, маужыраған.* Мелшиген, *м ұ л г і р,* мұнды ауыл, жаңартты қазір жырды ауыл (Б.Майлин, Шығ.).

МҮЛГІС= е т. *Ұйқылы-ояу, бей-жай күйде болысу, қалғып-шұлғысу.* Тарастың өз қолымен еккен алғашқы ағаштары мосқал қарттай *м ұ л г і с е д і* (А.Хангелдин, Өткен күн.). Мүләйімсіп, *м ұ л г і с і п,* табатұғын мал үшін салып отыр азанды-ай (Батырлар жыры).

МҮЛГІСУ *Мүлгіс етістігінің қимыл атауы.*

МҮЛГІТ= е т. *Ұйқылы-ояу, бей-жай күйге енгізу, маужырату.* Менің басыма енді оқтасанда кірпігімді ықтиярсыз іліндіріп, қалғытып, *м ұ л г і т і п* жіберетін бір хал тап болды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Аспанда ай болмаса да қалың жұлдызды, жарық түн даланы дел-сал *м ұ л г і т і п* тұрды (Ж.Жұмаханов, Шығ.). Мәлике айтты көрмедің өзімді енді, Жерге қарап *м ұ л г і т т і ң* көзімді енді (Ғашықтық дастан.).

МҮЛГІТУ *Мүлгіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дел-сал еткізіп *м ұ л г і т у.*

МҮЛДЕ ү с т. **1.** *Біржолата, үзілді-кесілді.* Сен былай ойлағанды олар *м ұ л д е* басқаша ойлайды (Р.Тоқтаров, Терістік.). Біреуді ұнатып, сол ұнатқан адамың туралы көп ойлай берсең, бірте-бірте көңілің де, ойың да оған *м ұ л д е* ауады (І.Есенберлин, Алтын құс). Осыдан кейін өзі тұйық мінез әкем *м ұ л д е* сөйлемейтін болып алды (Б.Шаханов, Ғашық.). **2.** *Тіптен, еш, бүтіндей.* Бұл баяғы мен білетін кішкене Самарқандқа *м ұ л д е* ұқсамайды (К.Омаров, Өшпес.). Казак-орыс *м ұ л д е* дәуірлеп алды, Қазақ мал-жанға ие болудан қалды. Газет жазып кенелткен боп біз жүрміз, Еңбек зая, есептесең бұл қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірде балап құрдасыңа, Бірде ұқсатып сырласыңа, Көтеруші ең оны дағы, Әзіл айтсам *м ұ л д е* асыра (М.Айтхожина, Аққуым.).

МҮЛДЕМ ү с т. с ө й л. ***Мүлде***. Үй ішіне қолқабыс тигізуден енесі биыл *м ұ л д е м* қалған (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Үйірдегі төрт буыршын *м ұ л д е м* сыйыса алмады (С.Елубаев, Ойсыл қара). Балабек баяғы бала кезіндегісіне *м ұ л д е м* ұқсамайтын, жүзіктің көзінен өткендей азамат болып ержетіпті (Ж.Тілеков, Ерекше күн).

МҮЛТ з а т. к ө н е. *Қиыс, жаңсақ, жаңылыс; дәл емес.* Ондайда машинаң асау тайдай бұлтаңдап, *м ұ л т* тайып кететіні бар (С.Жүнісов, Жапанда.).

Мүлт басты. *Қателесті, шалыс басты, жаңылды.* Ендеше мен де бір жерде *м ұ л т б а с ы п,* бір кезеңде ағаттық жіберген болармын (Б.Тілегенов, Аққайнар). Еншімізге тигенше ес дегенің, Сенің маған жоқ еді кешпегенің. Сол көңілмен *м ұ л т б а с с а м* енді кейде «Бала емессің, – дейді жұрт, – не істегенің?» (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Мүлт жіберді. *Қателесті, жаңылды.* Бірдемені *м ұ л т ж і б е р м е у* үшін журналистің білімділігіне қоса төбесінде құлағы, желкесінде көзі болуы шарт (Ә.Қарағұлов, Баспасөз). *М ұ л т ж і б е р у д і* білмейтін шын шебер қолдың өріп бара жатқанын көрнеу айтып тұрғандай (А.Мұқатаев, Директор).

Мүлт кетті. а) *Дәл тигізе алмады.* Оң келгенін оң атады, сол келгенін сол атады, ұсынғаны *м ұ л т к е т п е й д і* (Б.Аманшин, Көкжар). – Ә, бәсе, *м ұ л т к е т т і*... Қаланың қу аяғына мүдірмес мергендікті кім берсін, – деп Әбен әзілдей бастады (Ә.Көшімов, Жас аңшы). ә) а у ы с. *Қателесті, жаңылды; дөп баспады.* – Осы арада сәл *м ұ л т к е т т і!* – деді Бұғыбай Күнімжанның білегін босата беріп (С.Омаров, Өмір.). *М ұ л т к е т с е ң* – дұрыс жолдан адасқаның. Мұндай істе қашанда болса күдік пен үміт қатар тұрады (І.Есенберлин, Алмас.).

МҮЛТСІЗ с ы н. *Мүлт жібермейтін, қатесіз, дәл.* Жүгіреді темір төсек, ілгерінді, кейінді. Қимылы – өлшеу, *м ұ л т с і з* есеп, сағат ырғақ бейімді (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

МҮЛТІГУ *Мүлтік етістігінің қимыл атауы.* – Темеке, осы сіздің бұрғыңыз бен перфораторыңыз бір *м ұ л т і г у д і* білмейді ғой, қандай қулығыңыз бар? – дегенде ол ырғия күлді (І.Есенберлин, Алтын құс).

МҮЛТІК з а т. **1.** *Кемістік, кем-кетік, ақау.* Екеуміздің арамыздағы байланыста еш *м ұ л т і к* болмайтын (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Жазсаң да көп өлеңнің қисыны жоқ, Ал тіпті кейбірінің түйсігі жоқ. Жазсаң жаз жырды қайран Ілиястай, Сөздерден сарай қалап *м ұ л т і г і* жоқ (М.Әшірбеков, Белес.). Кісінің ісінде *м ұ л т і к* болмайды, дәлді, мөлшерлі, біртегіс келеді (Ж.Аймауытов,Шығ.). **2.** а у ы с. *Ештеңе, дым, тұк деген мағынада.* Ақжелек Ақырғаймен қатар тұрып, Қалдырмай болған істі айтты қақсап. «Ақылы Мәнікер ат артық екен, Әкелді жолды тауып көшті бастап». Қалдырмай Төкетайдың барғанынан Сөйледі бір *м ұ л т і г і н* тастамай-ақ. Өкпелеп Ер Төстікке елді тастап, Келгенін айтты көшіп, бүйтіп саяқ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МҮЛТІК= е т. *Мүлт жіберу, мүлт басу, мүлт кету.* Және бір пенде жарық дүниеден кетті, неменеден *м ұ л т і к т і к*, нендей ағаттық жібердік деп іштей күйзеліп тұрғандай көріндіңіз (С.Байжанов, Сұңқар).

МҮЛТІКСІЗ с ы н. *Ешқандай кемістіксіз, мінсіз.* Орыс тілін *м ұ л т і к с і з* игерейін деген әр адам В.Даль сөздігін аударып-төңкермей, мұратына жете алмайды (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

Мүлтіксіз орындады. *Бұлжытпай жасады, дәл айтқаны, ойындағысы, көздегеніндей етті.* – Үкіметке берген сертімізді *м ұ л т і к с і з о р ы н д а ғ а н ы м ы з д ы* барша елге көрсетейік деген ниетіміз бар еді,– деді ол (С.Омаров, Өмір.). Біз ант етеміз алдында. Өсиетің *м ұ л т і к с і з о р ы н д а л а р* қалпында (А.Асылбеков, Әлем.).

МҮЛТІКСІЗДІК з а т. *Мүлтіксіз болушылық, кемістігі жоқтық, мінсіздік.* Бірақ кей кезде құрал мен сол құралды қолдану өнерінің *м ұ л т і к с і з д і г і н е* қарамай, қара басатын әскер де болады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бұл жөнінде сансыз талаптар жасау, барлық сәтсіздікті қатал жою осы *м ұ л т і к с і з д і к т і ң* себебі болып табылады (Жалпы биология).

МҮЛІК [ар. ملك] з а т. **1.** *Ірілі-уақты дүние, бұйым, жиһаз.* Мына су жолы әрі төте, әрі жеңіл, жайлы пароходпен сауда *м ұ л к і* мол жеткізіледі (С.Бегалин, Шоқан асу.). Өзі бар байдың жалғыз қызы, жасау анау, үй *м ұ л к і*, обороты мынау. Қай қара таяқтың мендей қайны болар еді?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кәсіпке сонан бері кетті ебі, Келмеді қайтып байлық теңіздегі. Борышқа белшесінен батып әбден, *М ұ л к і н і ң* болды бәрі жоқ есебі (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Жиған-терген байлық.* Шарапты қой! Қымбат маған шалабым! Өмірден тек өзімдікін аламын. *М ұ л і г і м* де, Күлігім де өздерің Қайран менің қағазым мен қаламым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Адамға *м ұ л і к* жолдас емес, істеген ісі мен білген ғылымы жолдас («Абай»). **3.** з а ң. *Белгілі бір заңды немесе жеке тұлғаның иелігіндегі заттар мен материалдық құндылықтардың жиынтығы; азаматтық құқықтардың материалдық нысаны.* Түрлері: бір жерден екінші жерге көшіруге болмайтын жылжымайтын *м ұ л і к*; бір жерден екінші жерге көшіруге болатын жылжымалы мүлік (Қаз. тілі термин. Заң). **4.** з а ң. *Жеке адамның меншігіндегі немесе ұйымдардың оперативтік басқаруындағы заттар мен материалдық құндылықтардың жиынтығы. М ұ -*

л і к т і н құрамына, сондай-ақ, ақшалар мен құнды қағаздар да кіреді. Мүліктің құрамына кіретін объектілердің шеңбері сол мүлікке қатысты меншіктің пішіміне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Заң.).

Жылжымайтын мүлік. қоғ.-экон. **Орнықты мүлік.** *Ж ы л ж ы м а й т ы н м ү л і к к е* жер телімдері, үйлер, ғимараттар жатады (Қаржы-экон. сөздігі).

Жылжымалы мүлік. м е т р. *Көбінесе көшірілетін немесе жылжымалы, яғни жерден және оған байланысты (ғимараттар, құрылыстар және т.б.) мүліктерден басқа нысандар* (ҚҰЭ).

Иесіз мүлік. з а ң. *Азаматтық құқықта: меншіктенушісі жоқ (мысалы, ол мүліктен ерікті түрде бас тартқан ретте) немессе меншіктенушісі белгісіз мүлік [Сондай-ақ, талап етілмеген жүктер, пошталық жолдамалар (сақтаудың белгіленген мерзімі өтіп кетуіне орай), талап етілмеген олжа және басқалар да иесіз мүліктер болып табылады].*

Мемлекет [қоғам, көптің] мүлкі. *Мемлекет қарамағындағы барша зат.* Кадр бөлімінің бастығы Аяғанова кезінде Айдаровтың бұрын қайда істегенін, *м е м л е к е т м ү л к і н е* суық қолын сұғып, екі рет сотталғанын айқындаса, осынау кемшілікке жол берілмес еді (М.Қосшығұлов, Шындық.). Ол *қ о ғ а м м ү л к і н* шашпайды да, жемейді де (С.Бақбергенов, Адам.). Біздің үйдегі кісі *к ө п т і ң м ү л к і н е* ортақ болғысы келмейді (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

Мүлік салығы. қ а р ж ы-э к о н. *Меншікке салынатын салық – жылжитын және жылжымайтын мүліктен (жер, орман, үй, сауда және өнеркәсіп орындары, бағалы қағаздар, босалқы қорлар, жабдық, т.б.) алынатын төте салық түрі.* Жылжымайтын *м ү л і к с а л ы ғ ы* (жерге, үймеретке салынады) және өзіндік меншік салығы (жабдыққа, босалқы қорларға салынады) түрлеріне бөлінеді (Қаржы-экон. сөздігі).

Мүлікті есепке алу. м е т р. *Мүліктің қатыстылығын айқындау, оның негізгі белгілерін суреттеу және техникалық жағдайын анықтау, сонымен қоса осы мүлікті бағалау мақсатымен есеп жүргізу.*

Мүлікті оралымды басқару құқығы. э к о н. *Меншік иесінің қаражаты есебінен қаржыландырылатын мекеменің, мемлекеттік мекеменің, меншік иесінен мүлік алушы және өз қызметінің мақсатына, меншік иесінің тапсырмаларына және мүліктің мақсатына сәйкес заң құжаттарында белгіленген шекте сол мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығын жүзеге асырушы қазыналық кәсіпорындардың заттық құқығы.*

Мүлікті сақтандыру. *Материалдық құндылықты қорғау нысаны болып табылатын сақтандыру түрі. М ү л і к т і с а қ т а н д ы р у ғ а* өрттен, апаттан, бүлінуден сақтандыру жатады (Экономика). *М ү л і к т і* міндетті түрде де, ерікті түрде де *с а қ т а н д ы р у ғ а* болады (Шаңырақ энцик.). *М ү л і к т і с а қ т а н д ы р у* өрттен, апаттардан, ұрлықтан, бүлінуден болатын сақтандыру жағдайларына негізделеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Мүлікті тәркілеу. з а ң. *Сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрін немесе бір бөлігін мемлекеттің меншігіне мәжбүрлеп өтеусіз алу. М ү л і к т і т ә р к і л е у* пайдакүнемдік ниетпен жасалған қылмыс үшін белгіленеді және қылмыстық кодекстің тиісті баптарында көзделген жағдайларда ғана тағайындалуы мүмкін (Заң термин. сөздігі).

Мүлікті тұтқындау. з а ң. *Мүліктерді тізбелеу және оларға билік етуге тыйым салу. М ү л і к т і т ұ т қ ы н д а у* талапты қамтамасыз ету жөніндегі шаралардың бірі ретінде сот шешімін орындау кезінде қолданылады (Заң термин. сөздігі). *М ү л і к т і т ұ т қ ы н д а у д ы,* сондай-ақ қылмыстық істен туындаған азаматтық талапты қамтамасыз ету үшін тергеуші жүзеге асырады; сонымен қатар, мүліктің тәркіленуі ықтимал реттерде де қолданылады (Заң термин. сөздігі).

Орнықты мүлік. қ о ғ.-э к о н. *Жер, баспана, ғимарат сияқты қозғалмайтын мүлік. О р н ы қ т ы м ү л і к т і* кепілге беру арқылы үлкен көлемді несие алуға болады («Дала мен қала»).

Үй мүлкі. *Үй ішінің жиһазы, ұсақ-түйек дүниесі.* Атасы екеуі *ү й м ү л к і н* бір машинаға тиеп, кештетіп Мойнақ қыстауына көшіп келді (Фермаға кел.). – Кәне, бай, енді бізге *ү й м ү л к т е р і ң і з д і* көрсетіңіз! – деді райком хатшысы (С.Сейфуллин, Шығ.).

МҮЛІКБАСЫ з а т. *Тауар жайын айыра білетін білгір маман.* Әлгі кісі біздi *м ү л і к б а с ы н а* жөнелтіп жіберді («Түркістан»).

МҮЛІК-ЖИҺАЗ з а т. с ө й л. *Дүние-мүлік.* Ішінде іліп алар *д ү н и е-ж и һ а з ы,* тойып ішер тамағы жоқ құлазыған құрым үй (С.Омаров, Қайырлы жаз).

МҮЛІК-МҮКӘЛМАН з а т. с ө й л. *Дүние-мүлік.* Әкелген киім-кешек, құрал сайман, жабдық-жасау, *м ү л і к-м ү к ә л м а н,* азық-түлік дегендер тау болып үйіліп қалды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МҮЛІК-САЙМАН з а т. с ө й л. *Құралжабдық.* Аяжан көбінің атын да білмейді. Әйтеуір ер балалар әуес көретін *м ұ л і к-с а й м а н н ы ң* бәрі де бар деп айтуға болады (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

МҮЛІКСІЗ с ы н. *Мүлкі жоқ. М ұ л і к с і з* жүдеу құжыра қаңырап тұр екен (М.Иманжанов, Таныс қыз).

МҮЛІКТЕЙ с ы н. *Мүлік сияқты.* Тоғайы мынау жайқалған жинап қойған *м ұ л і к т е й,* қалай-қалай айтады ән сандуғаштар үрікпей (А.Шамкенов, Жайлау). Үй ішінің бір қуысында ұмыт қалған *м ұ л і к т е й* жұрт көзінен қаға берісте ескерусіз-елеусіз жатқан қарт бағбанмен ұзақ кеңесіп, хал-жайын білді (З.Қабдолов, Сыр). Жеңгей жіпте жаюлы тұрған он екі-он үш жасар баланың *м ұ л і г і н д е й* қоңыр шалбарды нұсқап көрсетті (Б.Аманшин, Жар мұңы).

МҮЛІКТЕН= е т. *Меншіктену, иелену.* Баламның сәби кезіндегі бесігін ол күні бүгінге дейін қайтармай, *м ұ л і к т е н і п* кетті (Ауызекі). Бұрынғы мемлекеттік жерді *м ұ л і к т е н г е н* алпауыттар билеген әлеумет құрылысының орнына енді қала байларының, ірі кәсіпшілердің қоғамдары туып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ).

МҮЛІКТЕНДІР= е т. *Мүлікті еткізу, иелендіру.* Бұхара шаһарынан Русия жұртына қатынасып тұрған саудагер керуенін талан-таражға ұшыратып, олардың малы мен мұтағыларын алып, өздеріне *м ұ л і к т е н д і р г е н* (ҚазССР трихының материалы).

МҮЛІКТЕНДІРУ *Мүліктендір етістігінің қимыл атауы; меңгерту, тарату.* Дүниеде жасайтын адамға дүниедегі уақиғалардан хабар беретін, ғылымдарды *м ұ л і к т е н д і р у г е* себепші болатын баспасөз, газет, журнал, кітапсыз жасау мүмкін еместігі байқалады (С.Дөнентаев, Шығ.).

МҮЛІКТЕНУ *Мүліктен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ұ л і к т е н у г е* себепші болды.

МҮЛІКТІК с ы н. *Мүлік боларлық, дүниелік.* Өздерінің *м ұ л і к т і к* жағдайы жөнінен жатақтар біркелкі болған жоқ (ҚазССР тарихы). *М ұ л і к* басқа адамнан мүлікті немесе басқа да мүліктік қанағатты (актив) алуға берілген мүліктік құқылары мен заттарының жиынтығы (Қаз. тілі термин. Заң.).

Мүліктік залал. з а ң. *Зиян шектірудің немесе онымен жасасқан келісімшартты орындамаудың салдарынан жеке немесе заңи тұлғаның мүлкіне келтірілген залал.*

Мүліктік құқылар. з а ң. *Мүліктерді иеленуге, пайдалануға және билік жүргізуге, сондай-ақ осы мүліктермен айырбас заттарын (товарларды, қызмет түрлерін, ақшаларды, бағалы заттарды, т.б.) бөлу жөнінде экономикалық айналымға қатысушылар арасында туындайтын материалдық (мүліктік) талаптарға байланысты құқықтық қарым-қатынас жасаушылардың субъективтік құқылары. М ұ л і к т і к қ ұ қ ы л а р* меншік иесінің құқықтық күші, оперативті басқару құқы мен міндеттемелік, мұрагерлік, т.б. құқылары болып саналады (Заң термин. түсінд. сөздігі).

МҮЛІКШЕ ү с т. *Мүлік тәрізді, мүлік сияқты.* Бұған лирикаға керексіз *м ұ л і к ш е* қараған көзқарасын қоссақ, бірсыпыра қателіктерді де аңғарамыз (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

МҮМКІН [ар. ممكن] м о д. *Белгілі бір істің болу-болмау ықтималдығы; бәлкім.* – Осылардың ішінде, *м ұ м к і н,* Боранның туыстары да жүрген шығар, – деп ойлаймын (Н.Әбуталиев, Сахара.). – Мұнда оның ұясы бар ма екен, *м ұ м к і н,* жоқ шығар? – деді көзі бадырайған Сейтжан (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Мүмкін, бұл бір шертілмейтін сыр болар, *М ұ м к і н,* бір жазылмайтын жыр болар. Болса егер ағындырған бұлбұлым, Гүлге түнған бақшасына бір қонар (М.Айтхожина, Аққу.). // *Кейде солай болады, солай болуы гажап емес деген мағынада.* Әміртай ер көңілді жігіт еді ғой, *м ұ м к і н* түсінер, қателігімді кешірер, – деп ойлады Ақтоты (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Түнде көкең звандаған, облыста шаруам бітпей қалса, бүгін келмей қалуым да *м ұ м к і н* деп (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Мүмкін баға. э к о н. *Көп пайда аламын деген үмітпен табысы аз және тәуекелді инвестицияларды таңдау шығындары; инвестициялардың баламалы түрі бойынша ең жоғары табыс.*

Мүмкін болғанша. *Бар мүмкіндікті пайдаланып, мүмкіндігінше.* Мәдениет қайраткерлерінің ішіндегі ең бір елеулі адамға *м ұ м к і н б о л г а н ш а* молырақ тоқтай кеткім келеді(І.Омаров, Шабыт).

Мүмкін емес. *Болу мүмкіндігі жоқ; іске асуы шүбәлі.* – Ол *м ұ м к і н е м е с,* – деді даусы дірілдей, – бір адам баласын жақсы көрсе, анам мені жақсы көреді (І.Есенберлин, Алмас.). Айтуға *м ұ м к і н е м е с* бәрін санап, Тек қана қалу керек сағынсаң-ақ (Ғ.Қайырбеков, Большевик.). Өмір сүру *м ұ м к і н е м е с* өшігіп, Орта жолда мүдірмесін көш – үміт, Ашуланба, ақылды жар, Азамат Анда-санда келсе үйіне кешігіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МҮМКІНДІГІНШЕ ү с т. *Мүмкін болғанша, бар мүмкіндікті пайдаланып.* Малды *м ұ м к і н д і г і н ш е* күніне екі-үш рет құдықтан суарған орынды (Ғ.Әбішев, Малды.). *М ұ м к і н д і г і н ш е* ертең я бүрсігүннен қалмай жүріп кетіңдер (Ж.Бектаев, Қызылшашы).

МҮМКІНДІК з а т. **1.** *Белгілі бір іске септігін тигізетін қолайлы жағдай.* Ол экономика салалары дамуының өзгермелі жағдайларын ескере келе жасалған құқықтық базадағы заңдарды одан әрі жетілдіру жөнінде үлкен *м ү м к і н д і к т е р* ашады («Егемен Қазақстан»). Әйтсе де кейін қалар жайларым бар, Біреуден *м ү м к і н д і г і м* асып түрып (Р.Ниязбеков, Келер күн.). **2.** а у ы с. *Шама-шарық.* Кейбіреулер *м ү м к і н д і к т е н* кем шығып, Екі арада сөз жүргізер елшілік. Ит боламыз Әлсіздерден мықтылық, Мықтылардан іздеп кейде кемшілік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *М ү м к і н д і г і н* талайдың көрген сынап, іздегенін таппаған төрден, сірә. Кім болса да Алдына депутаттың Жетіскеннен келмейді жәрдем сұрап (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Мүмкіндік бар [болды]. *Қолайлы жағдай жасалды.* – Сенің тірі қалуыңа *м ү м к і н д і к б а р,* тым болмаса сен құтыл, – дедім (Ә.Әбішев, Үлкен жол.). Қаруланарлық *м ү м к і н д і г і м і з б о л а* тұрса да, амал не, керегінше пайдаланбағанымыз көрінді (F.Мүсірепов, Суреткер.).

Мүмкіндік бермеді [болмады]. *Бөгет болды, жағдайы келмеді, кедергі жасады.* Мен қаншама тырбансам да қалшылдаған денем жылдам жүгіруге *м ү м к і н д і к б е р м е й* қойды (А.Шамкенов, Толқын.). Зубковтың сөзінен кейін Хакімге бөгелуге *м ү м к і н д і к б о л м а д ы* (Х.Есенжанав, Ақ Жайық).

Мүмкіндік туғызды [тудырды]. *Жағдай жасады.* Құсмұрын мұзының сөгілуі жағаға ау салуға *м ү м к і н д і к т у ғ ы з д ы* (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). Бұл бекініс Россияның Үбі, Ұлба, Бұқтырма өзендері арқылы кенді Алтайға қол созуына *м ү м к і н д і к т у д ы р а д ы* (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

МҮМКІН-ҚАДАР үст. сөйл. *Мүмкіндігінше, қолдан келгенінше.* Абайдың *м ү м к і н-қ а д а р* қол ұшын берген аяулы жандары осылар (Қаз. әдеб. тарихы). *М ү м к і н-қ а д а р* халыққа айтар сөзді жазып отырмын (М.Дулатов, Шығ.).

МҮМКІНСІЗ з а т. *Мүмкін болмаушылық.* Маздақ жыры қашанда тойға дайын, Ойға алайын, тағы бір ойланайын. О, сүйікті нұрлы өмір, *м ү м к і н с і з д і,* Мүмкін еткен күшіңнен айналайын! (М.Шаханов, Fасырлар.).

МҮМКІНШІЛІК з а т. *Мүмкіндік жағдай.* Мұнда келушілердің жануарларды бір жыл ішінде бес ай уақыт еркін суретке түсіруге *м ү м к і н ш і л і г і* бар (Ә.Шәріпов, Алыс.). Жұмағали «Партизан жырларында» ана тілінің алуан *м ү м к і н ш і л і к т е р і н* пайдаланып, шындық шыңына талпынады (С.Мәуленов, Үркер.).

МҮМКІНІНШЕ үс т. *Мүмкін болғанша.* Сонда әр жолы жаңадан қосылған электрон кванттық сандарының мәндері *м ү м к і н д і г і н ш е* аз күйде болады (П.Полатбеков, Оптика).

МҮНАЖАТ з а т. с ө й л. ***Мінәжат*** *(дұға оқып, Алла тағалаға сиынғандық).* Құдайға *м ү н а ж а т* қып шаh Fасым, Дұғаға мәшhүр болып зікір айтты (Fашықтық дастан.). Байлаулы батыр Хасан орда жатып, Құдайға *м ү н а ж а т* қып зар жылайды (Қисса-дастан.).

МҮНАФИҚ с ы н. д і н и. *Екіжүзді (адам), имансыз.* ≈ *М ү н а ф и қ* деп кінәлады.

МҮНӘЖЖІМ [ар. منجم] з а т. к і т а б. *Жұлдызға қарап бал ашушы, балгер, жұлдызнамашы.* Бір *м ү н ә ж ж і м* кітап ашып сөз сөйледі, Ақырын уақиғамның көп сөйледі (Иранғайып, Өлең д.).

МҮНӘСІП [ар. مناسب] с ы н. к ө н е. *Лайық, жарасымды.* Жаманменен дос болсаң, Қарамай кетер қыр асып. Сіздер сөйле деген соң, біздерге болды *м ү н ә с і п* (Бөлтірік Атыханұлы).

МҮҢК е л і к. *Бұрқ етіп мұрынға келген иісті бейнелейтін сөз.*

Мүңк ете қалды. *Жағымсыз, сасық иіс шықты.* Байланысшылар үйге кіргенде қоңырсыған иіс *м ү ң к е т е қ а л д ы* (Б.Момышұлы, Москва.). Операциялық бөлме. Оған тән эфир және дәрідәрмек исі есігін ашқанда-ақ *м ү ң к е т е қ а л д ы* (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

МҮҢКУ *Мүңкі етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жағымсыз иістің *м ү ң к у і.*

МҮҢКІ= е т. *Жағымсыз өткір иістің айналаға таралуы, жайылуы.* Үйге таянған сайын, көк иісі мұрынды жарып, *м ү ң к і п* барады (F.Мұстафин, Миллионер). Тері иісі *м ү ң к і г е н* қамытты ала берейін деп ем, сол ыығым көтертпей қапты (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Көл жиегінен шіріген қамыс пен құс нәжісінің қышқылтым иісі *м ү ң к і п* келіп, түншықтырып жібере жаздайды (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

МҮҢКІР: мүңкір болды. *Сенбеді, қарсы болды.* Бұлардың көбі – иманның жеті шартынан, бір Алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі *м ү ң к і р б о л ы п*, тахқиқлай алмағандар (Абай, Шығ.).

МҮҢКІР-НӘҢКІР [ар. منكر نكير]. з а т. д і н и. *Мұсылман уағызы бойынша, өлген адамды жерлеп, қабіршілер зираттан қырық қадам ұзап шыққан соң, адамнан сұрақ-жауап алып, күнәсін есептеп, тексеретін екі періштенің аты.* Көрге түскен соң, *м ү ң к і р-н ә ң к і р* жауап алады дейтін еді ғой, олар неғып келмей жатыр,– деп ойлады Арын (З.Ақышев, Ақбел.). Егер адамдар о дүниеде *м ү ң к і р-н ә ң к і р д і ң* жауабынан қиналса, олардың беті

оттан күймес үшін қанатымен көлеңкелейді екен (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). Өлі, меңіреу тыныштық, *м ұ ң к і р-н ә ң к і р д е н* де, ізгі періштелерден де сыбыс білінбейді (М.Мағауин, Аласапыран).

МҮҢКІР-НӘҢКІРДЕЙ с ы н. *Мұңкір-нәңкір сияқты.* Қасен он шақты дөкейлерді иіріп алып, *м ұ ң к і р-н ә ң к і р д е й* теріп жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МҮҢКІР-НӘҢКІРШЕ үс т. *Мұңкір-нәңкір сияқтанып, мұңкір-нәңкірге ұқсап.* Кәдімгі бір сені қашырған мендей-ақ, *м ұ ң к і р-н ә ң к і р-ш е* жаман тергейді (А.Нұрманов, Құлан.). Балалар үйінің директоры мұны *м ұ ң к і р-н ә ң к і р ш е* жауаптады-ай келіп (Д.Досжанов, Жусан.).

МҮҢКІС с ы н. *Исі аңқыған, мұңкіген. М ұ ң к і с* иісі аңқып борсыған көл жағасының қоймалжың қара балшығын қорсылдата қолтығымызға жеткенше терең етіп құдық қазамыз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МҮҢКІТ= е т. *Жағымсыз сасық иіс шығарту, бықсыту.* Су табандап қалған көлдің беті адам қарағысыз ала-айран боп, борсыған сортаң топырағы төңіректі *м ұ ң к і т і п* жіберді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сөйтіп қызара бөртіп, шірене басып, аузынан ішімдік исін *м ұ ң к і т і п*, залда терлеп-тепшіп отыруды қағида тұтады (С.Байжанов, Сыр).

МҮҢКІТУ *Мұңкіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жағымсыз иісті *м ұ ң к і т у.*

МҮҢСУ *Мұңсі етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жағымсыз иістің *м ұ ң с у і.*

МҮҢСІ= е т. с ө й л. ***Мұңкі***. Көшеден асфальттың *м ұ ң с і г е н* исі шығады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Жазғытұрым көк су басып кетеді де, көктемнің бір ортасына дейін жатқаны сол *м ұ ң с і п*, ми батпақ боп (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

МҮҢСІК с ы н. *Мұңкіген, сасық, иістенген.* – Сенің сыртың жылтырағанмен, ішің сасық! Сордың суынан да *м ұ ң с і к!* – деді Дәмелі (Ө.Қанахин, Дәмелі).

МҮҢСІТ= е т. *Жағымсыз иісті тарату, иістендіру, сасыту.* Әдіре ғал дегенде, арсаландамай, жел жағымды *м ұ ң с і т п е й* әрі жоғал (К.Әзірбаев, Шығ.).

МҮҢСІТУ *Мұңсіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жағымсыз иісті *м ұ ң с і т у.*

МҮП-МҮЛӘЙІМ с ы н. *Моп-момақан, жұп-жуас.* Көрер көзге *м ұ п-м ұ л ә й і м* болып жүрсе де, ол мылжыңның кеудесі толған борсып жатқан бықсыма арамдық (М.Әуезов, Шығ.).

МҮП-МҮСІНДІ с ы н. *Әжептәуір сымбатты, кескінді, келбетті.* Періштенің аузынан түскендей *м ұ п-м ұ с і н д і* болмаса да еркек кісіге лайық етті, қыр мұрыны, ылғи күлімсіреп тұратын қой көзі, етті еріндер, жалпақ кең маңдайы – соның бәрін молынан сыйғызған үлкен дөңгелек беті (Ә.Кекілбаев, Дала.).

МҮПТИ з а т. с ө й л. ***Мүфти***. Ал Көшім Ноғайдан әскер түзді, Бұхардан *м ұ п т и* шақыртты (М.Мағауин, Аласапыран).

МҮРАССА [ар. رصع] с ы н. *Асыл таспен безендірілген.* Қарады тәжін алып Махмұт патша, Жасауға асығыс боп жақсы дәстүр. Қараса бір *м ұ р а с с а* жеті мүйіз, Бір гауһар әр мүйізде – қызыл жұлдыз (Дастандар).

МҮРДЕ [ир. مرده] з а т. **1.** *Өлік, мәйіт, өлген адамның денесі.* Беті шала-шарпы бүркелген бір *м ұ р д е* қар астында қала берді (З.Шүкіров, Сарша тамыз) **2.** *Өліктің жерленген орны, мола, бейіт.* Сондай-ақ туған еліңнен Сен бөлек салсаң іргеңді, Іздеушің болса, көмілген Таба да алмас *м ұ р д е ң д і* (Т. Молдағалиев, Қош, көктем). Тұрардың түп нағашысы *м ұ р д е н і ң* арғы басына барып, тот басқан бір темірді ырғап-ырғап суырып алды («Жалын»). Алғадайдың *м ұ р д е с і н* жол-жөнекей көрдің бе? (Жамбыл, Шығ.).

МҮРДЕДЕЙ с ы н. *Өліктей, жансыз денедей.* Біресе шыңырау ұйық түбіне тартып, бірде тозақ отына лақтырғандай қара сұр өңі бір қуарып, бір ысып жансыз *м ұ р д е д е й* сілейіп тұр (Таң нұры).

МҮРДЕЛІ с ы н. *Мұрдесі бар, қорым орналасқан.* Әлгі *м ұ р д е л і* төбеге тура апаратын өткелді бітіргенше өліп-өшті (Қ.Жиенбаев, Жалғыз).

МҮРДЕМ [ир. مردن]: **мүрдем кет [кеткір].** қ а р ғ. *Өл, қазаға ұшыра, сеспей қат, жан тапсыр!* Ау, бұлбұл, көрінсеңші, үнің өшкір, Дүниеден жасырынып күнің өткір! Күн-түні көз ілмейсің қақсап босқа, Гүл құсап үш күн жайнап, *м ұ р д е м к е т к і р*! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мүрдем кетті. *Жан тапсырды, сеспей қатты.* Өз қарсыластарымның арасында мотоциклден ұшып кетіп, *м ұ р д е м к е т к е н д е р і* де бар («Лен. жас»).

Мүрдем кетірем. *Мойныңды үзем, желкеңді қиям деген мағынада.* – Мұндай сөзбен тағы бір келгеніңді көрсем, *м ұ р д е м к е т і р е м,* – деп, Серғазы жауабын шорт кесіп, орнынан тұрды (Б.Тілегенов, Көктем.).

Мүрдем қат [қатқыр]! қ а р ғ. *Қаза тап, өліп кет!* Жауғашар түйіліп: – Олда-білда, *м ұ р д е м қ а т ы р а м,* – дегенге Жантөре қипақтап, тоқтай қалды (С.Мұқанов, Теміртас). Дұшпанның талай солдаты мен офицері өз зеңбірегінің оғынан *м ұ р д е м қ а т т ы* (С.Сейітов, Сөз сұра.).

МҮРДЕТ с ы н. с ө й л. ***Мүртет.*** «Руын жасырған *м ұ р д е т*», «Ер – туған жеріне,

ит – өлген жеріне» деген мақалға сенетін (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

МҮРДЕХАНА [ир. مرده خانه] з а т. **1.** *Өлген адамдар жерленетін орын; зират, бейіт.* Алғашқы рет *м ү р д е х а н а ғ а* баруға тура келді, көп қиналдым. Бір қарт пенсионер қайтыс болды (І.Есенберлин, Ғашықтар). Кейде иесіздіктен жүдеу тартқан *м ү р д е х а н а н ы ң* даңғарасын кеулеп, уілдеп мұңлы шермен сыңсығандай үн келеді құлаққа (О.Бөкеев, Өз отың.). **2.** *Өлікті қоятын орын, жай, бөлме, өлікхана.* Кей күндерде *м ү р д е х а н а* өлікке толып кететінін, кей күндерде әдеттегідей, ал кей күндері бос болатынын байқаған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МҮРДЕШІ з а т. *Көр қазушы, өлікті жерлеуге көмектесуші.* Табытты көрге әлі түсірмепті, қасында жаңбырдан қалқалап қолшатыр көтерген *м ү р д е ш і* көрінеді («Лен. жас»).

МҮРИД [ар. مريد] з а т. д і н и. **1.** *Діни лауазымды адамдарға қол тапсырып, солардың ісін дәріптеуші шәкірт; ізбасар.* Ол ишан алдындағы *м ү р и д* тәрізді басын кіндігіне шейін иіп, тәжім етті (С.Омаров, Қызыл.). Бұл кезде басқалары да бастарын көтеріп, әлдебір момақан, *м ү р и д* кейіпке түсіп, бейне намазға ұйығандай қолдарын қусырып тұрған (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). – Ә, *м ү р и д і м*, жақсыны жақсы деу керек, мақтауға тұрар болса, оның күнәсі жоқ, – деп, ишан да жымиды (Ә.Хангелдин, Ғани.). **2.** а у ы с. *Шәкірт, ізбасар.* 1919 жылдың соңында Ленин Түркістандағы *м ү р и д т е р і н* «Түркістан коммунистерімен достық ынтымақта» болуға шақырған еді (М.Шоқай, Таңд.).

МҮРИТ з а т. д і н и. ***Мүрид***.

Мүрит болды. д і н и. *Иман, молдаға қол берді, шәкірт болды.* Ореке, сөз бастайын, жолың қисаң, *М ү р и т б о п* ең ғой пірге сен Зейнолла ишан, Жаңа тағы өңкеңдеп қол тапсырдың, Шұлғыған ақ сәлделі қай ишан (Ақан сері, Шығ.).

МҮРИТТЕЙ с ы н. *Мүрит сияқты.* Әлжаппар имамға ұйыған *м ү р и д т е й* екі қолын кеудесіне қойып, басын салбыратып мөлиеді (Ә.Ақбаев, Қара боран). Өзі айтып, басқаны *м ү р и т т е й* шұлғытатын Нұрымға кеш жату да аса қиынға соқпаған-ды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МҮРКӨБЕЛЕК з а т. з о о л. *Ұрықтары шырша қабықтарының арасында өсіп жетілетін орман-тоғайға зиянкес насеком, жұлдызқұрт, көбелектер отрядына жататын жәндіктің түрі. М ү р к ө б е л е к т і ң* қорғаныш реңі бар жұлдызқұрттың, ол қимылдай бастағанға дейін шоқымаған бізтұмсықшөженің мінез-қылығын бақылаған (Биология). Орманды жердегі құмырсқаға ғалымдар зерттеу жүргізіп, оның *м ү р к ө б е л е г і* жұлдызқұртын жоюдағы рөлін тексерген (Қ.Құрманов, Жасыл әлем). Бұл аталған ұрықтардан – құрт-құмырсқа көбелегі, ал одан үлкен *м ү р к ө б е л е г і* пайда болады (Ж.Кенжебаев, Орман).

МҮРСҮН з а т . а н а т. *Адам құлағының жұмсақ етті төменгі бөлігі. М ү р с і н н е н* жұмсақ (Ауызекі).

МҮРТ: **мүрт кетті.** *Опық жеді, қапы қалды.* Алпысбай да аңғалданып, өлмейтін жерде *м ү р т к е т т і* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мұндайда асығыстық *м ү р т к е т і р е д і* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

МҮРТЕТ с ы н. **1.** д і н и. *Мұртат, діннен шыққан адам.* Ислам орнаған дәуірде бұл қатарға мұсылман қауымына іштей қарсы бұрынғы көпқұдайшыл мүшіріктер мен діннен шыққан *м ү р т е т т е р* сыналап кіргені байқалады («Жас Алаш»). **2.** а у ы с. *Екіжүзді, өтірікші.* Ай қасында Шолпан жұлдыз. Айдын көлде түнде ойнар камшат құндыз, Өз руын жасырған *м ү р т е т* деген. Етім қазақ болғанмен, қаным қырғыз (Шөже ақын, Айтыс). – Апырай, – деді Нұралы жағасын ұстап, – *м ү р т е т т і ң* де мүртеті екен ғой мынау! Қайда барса да оңбас бұл! (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **3.** с ө й л. *Өзгергіш, тайғақ, өзімшіл.* Ол жаңалығын Гератқа жеткізуге қорықты, «Еркек деген *м ү р т е т*» демекші, жаратпай қалса қайтеді? (Р.Тоқтаров, Тұлпар). Сол *м ү р т е т* түнде келіп отыр еді, өштіктен өрттей лаулап көкірегі, Абайсыз үйден шықты (М.Әлімбаев, Жүрек).

МҮРТЕТТІК з а т. *Мұртет болушылық.* Бертін келе ол қызғаныш жаспен бірге ұлғаятын *м ү р т е т т і к к е* ұласты (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). *М ү р т е т т і к* – ердің қартаюға айналғанда болатын өзімшілдігі (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

МҮСАЛДАТ: мүсалдат болу. *Біреудің қолына қарау, тауқыметін біреуге арту.* Қарағым, мен жалғыз қызымның мойнына *м ү с а л д а т б о л ы п* отырмын (Қаз. тілі диалек. сөздігі). *М ү с а л д а т б о п* мойныңа міндетін арта келеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МҮСӘЛЛА з а т. д і н и. *Құрбан айтқа құрбан шалатын күндері жалпы жұртшылықтың жиналып намазға ұйыйтын орны.* Әдетте, *м ү с ә л л а* мейрам күндерінде әкеліп қойылған қала сыртындағы ашық алаңқай (Ислам энцикл.).

МҮСӘНИӘФ з а т. е с к і к і т. *Әдеби шығарма.* Он бір мен он екіде түркі білді, Ғылымдық зирек жанның мүлкі білдім. Шығарған *м ү с ә н и ә ф-*

т а н назым қылып, Түркіні тәмам тілдің көркі білдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МҮСӘПІР[1] [ар. مسافر] з а т. **1.** к ө н е. *Саяхатшы, жиһанкез; жол азабын тартып, қиындығын көрген жолаушы.* Үйден қырық қадам шыққан еркек – *м ү с ә п і р* (Мақал). **2.** *Жоқшылық, кемтаршылық зардабын көп тартқан, бейшара, қарып-қасер.* Бұл *м ү с ә п і р л е р д і ң* бақытсыздығына қарсы бір күні Ғали төсектен ауырып түрды (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ел ақтап, қайыр-садақамен күнелтіп жүрген бейшара адам.* Шайхыслам айғай салды: – Ана *м ү с ә п і р г е* бірдеме беріңдерші. Жеті шелпек бер, жеті шелпек (С.Жүнісов, Ақан сері). // *Бейшара, сорлы.* Мұхит бөрік ішіндегі табысты *м ү с ә п і р* шалдың алдына аудара салып, жүріп кетеді (А.Жұбанов, Замана.). // *Жол азабын шегіп, бейшара күйге түскен.* Сексенбай өңіріңе мені орашы, Жол шеккен *м ү с ә п і р* бір қашқын едім («Қарашекпен мен қасқыр). «Бір салым іздегенің тұз» деп едің, «Жолаушы шын *м ү с ә п і р* біз» деп едің... Жолыңнан қалдырмай-ақ қой дәмеленіп, Алдыңнан шыға берсін іздегенің (Ырысты қыз).

Мүсәпір болды. а) *Кіріптарлық күйге түсті, өмірден таршылық көрді, бейшара күйге түсті.* Қондырайықшы бұл адамды, кім біледі, менің екі құлыным да осындай *м ү с ә п і р б о л ы п* жүрген шығар (И.Байзақов, Шығ.). ә) *Кемтар, мүгедек болды.* Байғұс атекем көзінен айырылып *м ү с ә п і р б о л ы п* қалды ғой. Есіл атекемнің ендігі күні не болмақ (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

МҮСӘПІРДЕЙ с ы н. *Мүсәпір сияқты.* Әсем киінген Қатираның қасында Айша сырт көзге *м ү с ә п і р д е й* көрінері хақ (К.Жүнісова, От). Иілді *м ү с ә п і р д е й* қалтырап тал, жыландай сусылдады жапырақтар (Қ.Бекхожин, Әппақнаме). Айтқали үн-түн жоқ, *м ү с ә п і р д е й* телміріп әлі түр (Б.Тілегенов, Уақыт).

МҮСӘПІРЛЕН= е т. *Мүсәпір болып көріну, мүсәпірсу.* Басындағы бағынан, қолындағы билігінен айырылған би-болыстардың *м ү с ә п і р л е н г е н* хал-ахуалы жүрек сыздатады екен, – деді қария өз әңгімесінде («Қаз. әдеб.»). Бір ішегі жоқ шанақтай *м ү с ә п і р л е н е м*, Есіме түссе көгілдір, жабайы кептер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҮСӘПІРЛЕНДІР= е т. *Мүсәпір ету, мүсәпірге айналдыру.* Сондай қиянатты әшкерелейміз деп, тіліміздің ахуалын тым мүшкілдендіре, *м ү с ә п і р л е н д і р е* суреттеуге тырысушылық оған деген нигилистік көзқарасты одан сайын өршітіп алды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МҮСӘПІРЛЕНУ *Мүсәпірлен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ү с ә п і р л е н у і н* көрдің бе?

МҮСӘПІРЛІК з а т. *Қарып-қасерлік, бейшаралық.* Жастайыңнан етене боп өскен еңбектен қалу – адам баласының басына келген *м ү с ә п і р л і к* сол болады екен (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Әлден соң ана әрең деп өксігін басып, *м ү с ә п і р л і к* шеккен мұңды жүзін Зинаға аударды (Ф.Дінисламов, Көл жағасы.).

МҮСӘПІРСУ *Мүсәпірсі етістігінің қимыл атауы.* Рафима жылауын кілт тоқтатты. Жүзінде үрей, *м ү с ә п і р с у* бар (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). Сұрағаның қолға тигенше *м ү с ә п і р с у* керек, содан кейінгісін өзің білесің (А.Байтанаев, Қансонар).

МҮСӘПІРСІ= е т. *Мүсәпір, бейшара болғансу, мүләйімсу.* Шал *м ү с ә п і р с і п* тағдырдың жазғанын көріп алмаққа мойынсұна қалды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Ол да *м ү с ә п і р с і п,* төмен қарап сөйлеп тұр (Б.Момышұлы, Шығ.). Не істерін білмей кілт тоқтаған малай *м ү с ә п і р с і п* тұрғанда шал оған сыбырлай түсті (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

МҮСӘПІРСІТ= е т. *Мүсәпір күйге түсіру, мүсәпірге айналдыру.* Өмірі мені кісі екен деп тіл қатпайтын Әбен мүлде шешіле сөйлеп, Жақсыбайды *м ү с ә п і р с і т і п* отыр екен (С.Бегалин, Замана.).

МҮСӘПІРСІТУ *Мүсәпірсіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ү с ә п і р с і т у і н* қарашы.

МҮСӘПІРХАНА з а т. *Мүгедектерді бағып-қағуға, күтуге арналған мекенжай. М ү с ә п і р х а н а* бар ма? – деп, айғай салды біреу мүгедектер арасынан («Жұлдыз»).

МҮСӘПІРШІЛІК з а т. *Мүсәпір болғандық, бишаралық.* – Осындай *м ү с ә п і р ш і л і к т е н* жек көретінім жоқ, – деді Ахмет (Ердің даңқы.). Үйден қырық қадам шыққан соң адамның басына *м ү с ә п і р ш і л і к* келеді деген (М.Қаназов, Арна).

МҮСӘТ: **мүсәт етті**. *Қанағат етті, міне тұтты; шыдамдылық көрсетті.* Аязды аязсынбай *м ү с ә т* ету керек («Жұлдыз»).

МҮСӘТІР з а т. с ө й л. ***Мұсатыр*** *суда жақсы еритін мөлдір түсті кристалды зат; аммиак.* Қынаның басытқысына тұз, ашудас, *м ү с ә т і р д і ң* бірін қосып, аздап май құяды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Халық арасында *м ү с ә т і р д і ң* дәрілік қасиеті туралы аз айтылмаған («Білім және еңбек»).

Мүсәтір спирті. *Аммиактың судағы ерітіндісі. М ү с ә т і р с п и р т і* дақты кетіруде, дәрі жасауда, хирургияда, тағы басқада қолданылады («Денсаулық»).

МҮСӘТІРДЕЙ с ы н. *Мүсәтір сияқты.* 17 ғасырдағы орыс зерттеушілері алмазды *м ү с ә т і р д е й* тұнық, жарқырап нұр шашады деген (О.Бейсеев, Жеңімпаз.).

МҮСКІЛ с ы н. с ө й л. ***Мүшкіл***. – Тақсыр, мынадай бір *м ү с к і л і м і з* болып тұр, – деді жорға Нұрым асты-үстіне түсіп (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Қалмақты қашқан көргесін, Артынан қоймай қуады, Қалмаққа *м ү с к і л* туады (Батырлар жыры).

МҮСКІН [ар. مسكين] с ы н. *Мүсәпір, ғарып.* – Атқа отыру да бейнет болған ғой *м ү с к і н г е,*– деді Хакімбек Төкин (М.Жұмағұлов, Қыран.). Шыққандай жер астынан қарағанға, Жан шошыр құбыжықтай осы *м ү с к і н.* Көк сіңір, қалтыраған алақанда, Табы бар тайғақ жолдың, өкініштің (Н.Шакенов, Менің гүлім). Әрқашан панаңызда сақтай гөр деп, Аллаға шүкір айтты *м ү с к і н* ғаріп (Батырлар жыры).

МҮСКІН з а т. ***Міскін*** *(тақыр кедей, өзін-өзі асырай алмайтын халдегі адам).* Басын қосып ел-жұрттың Қырдағы мен ойдағы. Есепсіз малды сойғаны, Тақыр *м ү с к і н* кедейлер, Қарық болып тойғаны (Е.Қанбеков, Тұлпар тұяғы). Қалмақты қашқан көргесін, Артынан қалмай қуады, Қалмаққа *м ү с к і н* туады (Батырлар жыры). Төрехан бала хан болса, Жаман менен жақсының Бәрін бірдей көреді. Қара қылды қақ жарып, Әділ төре береді Пақыр менен *м ү с к і н г е*, Төренің тиер себебі (Батырлар жыры).

МҮСТАКИМ з а т. д і н и. *Алла тағаланың адам баласына Құранда көрсеткен тура жолы; мүстақим.* Адамзат үшін жолбасшы, Алла тағаланың *м ү с т а к и м* тура жолын түсіндіріп, жаман қылықтардан сақтандырушы Құран Кәрім түсірілген қасиетті Рамазан айы да аяқталып, Ораза айты келуімен шын жүрекпен құттықтаймын («Егемен Қазақстан»).

МҮСІЛІМ ар. مسلم] з а т. к і т а б и. *Ислам дініндегі адам, мүсылман.* Өзінді оның құлы біліп, өзіне *м ү с і л і м* ат қойып (Абай, Таңд. шығ.).

МҮСІН[1] з а т. *Әдетте әйелдерге қатысты денесінің келісті кескіні, пішін үйлесімділігі, сырткөзге тартымдылығы.* Әлқисса, тыңдаңыздар ендігісін Алдыңа бір керемет келді *м ү с і н* (Қыз Жібек). Ұлпан толықпадым деп назаланғандай болса да, денесінің *м ү с і н і* бұзылмағанына да қатты қуанады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қыз мүсін. п о э т. *Сұлу қыздай нәзік те сымбатты.* Жасылдан желек жамылтып талға *қ ы з м ү с і н*, Түлетіп бәрін, түгендеп берген тұз құсын, Көктемім менің, мейірімділермен мақсаттас, Елжірей сүйген елімдей менің ізгісін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тал мүсін. п о э т. *Талшыбықтай бұралған дене.* Әсем басып, кірпіктерін жерге тігіп, Жүрістен *т а л м ү с і н і* тербетіліп, Сызылып жайғасты бір орындыққа, Қуандым дәл қасына мен де отырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тамсанармын, өңім түгіл, түсімде, Түскенде еске үлбіреген гүл ерін. *Т а л м ү с і н і н* бәкәсімнің ішінде, Алма астында таңғажайып жүрегің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МҮСІН[2] з а т. **1.** *Сыртқы бет-әлпет, келбет, пішін.* Гүлжанның оң жағында бара жатқан Нұрила *м ү с і н і* көзіне жылы ұшырап кетті (З.Шүкіров, Жас жесір). Күлімкөз жатқан керуетке арқасын сүйеп отырған Асылбек қыздың *м ү с і н і н е* енді көз тоқтатты (Ж.Еділбаев, Түркістан). Келсе де ақын сексен жасқа, *М ү с і н і* әлі бұзылмаған, Ұқсайды бір шың жартасқа, Жел-дауылға мызғымаған (Ғ.Омаров, Үлес). // *Дене, бәден.* Оның көз тартарлық *м ү с і н і* бұзылмаған, әлі сол қалпында («Қаз. әдеб.»). **2.** ө н е р. *Белгілі біреудің бейнесін ағаштан ойып келтірген я металл тектес заттан құйып жасаған бейне, тұлға; «скульптура».* Гүл егілген алаң ортасында Белгісіз жауынгердің алып *м ү с і н і* тұр (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Жолдас Қарманов, сіз тура будда *м ү с і н і н е* табынушы ламаға ұқсап кеттіңіз (А.Сатаев, Ақын ізі).

МҮСІНГЕР з а т. *Мүсін тұрғызушы, мүсіндеуші, мүсінші.* Бұл өзі *м ү с і н г е р л е р* қолдан құйған сонау бір өткен күннен дерек екен (Ә.Шалбаева, Менің өрнек.). Музейді қытай азаматы, Үрімші *м ү с і н г е р л е р* ұйымының төрағасы Жаң Вең Гі мырза 40 млн. юань ақша аударып, өз қаражатымен салдырған («Егемен Қазақстан»).

МҮСІНДЕ= е т. **1.** *Тастан, шойыннан, тағы басқа заттан адамның, жан-жануардың тұртұлғасын өзінен айнытпай кескінін тұрғызу, мүсінін жасау.* Жақында Бекет қайықпен орта қап қызыл күрең балшық әкеліп, Жамбылдың кескінін *м ү с і н д е й* бастаған (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Үнді мифологиясында сегіз әйел құдайдың біреуінің басын үкіге ұқсас қып *м ү с і н д е й д і* екен («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Біреудің мүсінін әдемі, келісті етіп көрсету.* Қынай тіккен жасыл барқыт көйлегі жіңішке белін, көтеріңкі кеудесін айқындай *м ү с і н д е п* тұр (Ж.Еділбаев, Сын сағат.). **3.** *Бір нәрсені әдемілеу, тартымды ету.* Жасауы қандай! Өзін де қыздың жасауына беретіндей-ақ *м ү с і н д е г е н* екен (Қ.Салғарин, Соқпақ жол.). Мақалда сөзді *м ү с і н д е п*, сұлулау үшін сан алуан теңеу, эпитет, метафора, метонимия сияқты бейнелеу тәсілдері жарасымды, шебер қолданылады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **4.** а у ы с. *Ақын-жазушылардың бір нәрсені көркем сөзбен бейнелеуі.* Поэзия – әсемдікті *м ү с і н д е у.* Ал әсемдік – ізгіліктің қанаты. Жыр қадірін

түсінбеу Гүл қадірін түсінбеуден әлдеқайда сорақы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақын Ғаллам арқылы екі жастың жолына кес-кестеп тұра қалған тұрлаусыз қара ниет адамның бейнесін *м ү с і н д е п* келтіреді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

МҮСІНДЕЙ с ы н. *Мүсін сияқты.* Қиын сәттерде оның жақ сүйегі адырайып, өзі тас *м ү с і н д е й* қатып қалатын (Е.Төреханов, Хантәңірі). Піл сүйегінен жасалған әдемі *м ү с і н д е й* қыз денесі көздің жауын алатын (М.Құмарбеков, Шынар). *М ү с і н д е й* сүмбіл, сұңғақ тіп-тік болып, сегізге биыл ғана тұрсың толып («Қаз. әдеб.»).

МҮСІНДЕЛ= е т. **1.** *Кескіні тұрғызылу, мүсінінің жасалуы.* Төрт шырағданның ортасында қақпағына тізе бүгіп отырған әйел бейнесі *м ү с і н д е л г е н* үлкен сия сауыт тұр (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **2.** *Кескінделу, айшықталу, бейнелену.* Әншінің тынысы кең, сондықтан да ән тұлғасы ол орындағанда *м ү с і н д е л е* түседі («Лен. жас»).

МҮСІНДЕЛУ *Мүсіндел етістігінің қимыл атауы; бейнелену, суреттелу.* Кең өрісті бірден тапқан ақын бейнесінде алынған Хасен тұлғасының *м ү с і н д е л у і н д е* схемадан туған олқылық бар (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). Роман геройларының көркем *м ү с і н д е л у і*, олардың іс-әрекет мінезімен шынайы, нанымды берілуі – үздік шеберлік үлгісіндей («Қаз. әдеб.»).

МҮСІНДЕМЕ з а т. *Бір нәрсенің мүсіні, кескіндеме. М ү с і н д е м е* қатты немесе пластикалық материалдан жасалады («Қазақст. мект.»).

МҮСІНДЕН=е т. **1.** *Бейнелену, суреттелу.* Қазақ эпостарындағы ең сұлу *м ү с і н д е н г е н* ер қанаты аттардың бірі – осы Тайбурыл («Қазақст. мект.»). **2.** *Келісті, әдемі көріну.* Денесі *м ү с і н д е н і п*, жүріс-тұрыс, мінезі сабырлы, салауатты байсалдылыққа көшті (К.Зәкенов, Жанартау).

МҮСІНДЕНДІР= е т. *Мүсінін келтіру, кескінін жақсарту.* Басындағы сабан шляпасы мен үстіндегі көк бешпенті сом денесіне жабысып, өзін *м ү с і н д е н д і р е* түскен (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

МҮСІНДЕНДІРУ *Мүсіндендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ү с і н д е н д і р у і* жарасымдылығын тапты.

МҮСІНДЕНУ *Мүсінден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дененің *м ү с і н д е н у і.*

МҮСІНДЕС с ы н. *Бейнелес, пішіндес, келбеттес.* Толқын шашы омырауына төгілген, ақ қайың *м ү с і н д е с* келбетті қызды Бекше хатына дейін қалай байқамағанмын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қоян *м ү с і н д е с* қоңыр газиктің басын оқыс тежеп, жатаған да жалпақ ақ үйдің алдына тоқтай қалды (Алғы шепте.).

МҮСІНДЕУ *Мүсінде етістігінің қимыл атауы. Бейнелеу, суреттеу, сомдау.* Жазушының Дәмеш образын *м ү с і н д е у д е* жаңылыс соққан жері осы тұста (С.Байжанов, Замандас.). Ал үшінші дастан тікелей аруананың бейнесін *м ү с і н д е у г е* арналған (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

МҮСІНДІ с ы н. *Сымбатты, кескінді, келбетті.* Алқам-салқам ескі күпі кигенімен, *м ү с і н д і* дене аттың жүрісіне қарай ширап кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жайшылықтың өзінде көркіне көз тоймайтын сұлу *м ү с і н д і* Ақбақай Шынар мінгесін өзгеше бір құлпырып, жайнап кетті (Е.Тұрысов, Ақбақай). Жақсыда жаттық жоқ деген ғой, *м ү с і н д і* екен өзі, – деп ойлады кемпір (З.Иманбаев, Құстар).

МҮСІНДІК с ы н. *Мүсінге қатысты, соған тән. М ү с і н д і к* туындыларды көрермен қауым бейнелеу өнерінің өзге саладағы шығармасы секілді әр қырынан көріп сынады («Қаз. әдеб.»). Оның ішінде өте сирек кездесетін *м ү с і н д і к*, графикалық шығармалар жинақталған («Мәдениет және тұрмыс»). Мәрмәр беттеме тас ретінде кеңінен белгілі, сонымен қатар *м ү с і н д і к* жұмыстарда да қолданылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МҮСІНДІЛІК з а т. **1.** *Мүсінді болушылық, келбеттілік, әсемдік, әдемілік.* Жүзіктің көзінен өткендей *м ү с і н д і л і к* тек жақсы атқа тән екенін Абайша ешкім де бұрын-соңды жеткізе айтып берген емес (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). **2.** *Тартымдылық.* Біздің әдебиеттану ғылымымыз бен сынымызда шығарманың *м ү с і н д і л і г і н* тек тілге тели қарау үрдісі басым («Соц. Қаз.»).

МҮСІНСІЗ с ы н. *Келбетсіз, кескінсіз, көріксіз, ажарсыз.* ≈ *М ү с і н с і з* келбет.

МҮСІНХАНА з а т. *Мүсін жасайтын шеберхана.* Тәйірі, жаңаңдаған бизнестің жолына түсіп, жын ойнақ тәрізді жалғыз *м ү с і н х а н а н ы ң* қамынан басқаны ойламайтын мендей саудагермен нендей әңгіме бола қойсын («Лен. жас»).

МҮСІНШЕ ү с т. *Мүсін тәрізденіп, мүсінге ұқсап.* Манадан бері тас *м ү с і н ш е* мелшиіп отырған Қапез илігіп орнынан тұрғанда ғана байқады (М.Хасенов, Нартәуекел).

МҮСІНШІ з а т. *Мүсін жасаушы (скульптор).* Әйел – мәрмәр, еркек – *м ү с і н ш і.* Қалай мүсіндесе, солай шығамыз (Р.Тоқтаров, Түлпар). Бұл салтанатқа сонау Алматыдан батырдың бейнесін жасаған қазақ халқының тұңғыш *м ү с і н ш і с і* Хакімжан арнайы келіпті

(С. Досанов, Қыран.). Суретші – бояу таңдап жатса жиып, *М ұ с і н ш і* – тұлға тапса, тастан қиып, Әншілер әуенімен төгілдіріп, Кеудеңе нұр сәулесін жатса құйып (Ж.Смақов, Мың махаббат).

МҮСІНШІЛІК з а т. *Мүсінші болушылық, мүсін жасаумен айналысушылық.* Бердахмет мұғалім жайындағы менің әңгімемнен өзінің *м ұ с і н ш і л і к* өнеріне жаңа бір леп жалғағандай болды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Сахи апайдың шығармашылығымен толық танысқан адам оның ақындық қиялын *м ұ с і н ш і л і к* өнеріне осылайша жалғастырып отырғанын аңғарады («Қаз. әдеб.»).

МҮСІР: мүсір қылыш. к ө н е. *Безендірілген, берік, әсем қылыш.* Мінгені пайғамбардың қара қасқа Жанында *м ұ с і р қ ы л ы ш*, бауы басқа (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

МҮСІРЕ= е т. с ө й л. ***Мүсірке***. Сөзі де, ісі де жоқ кісіменен, қаусапты әбден байғұс *м ұ с і р е г е н.* Өз терісі-өзінің кебініндей, құрай алмай тіксіндім түсіне мен (М.Мақатев, Шығ.). Ескі жұртты көргенде жайлаудағы, құлын да жоқ желіде байлаудағы, Шыдап баққын бір сәтке *м ұ с і р е р с і ң* (М.Мақатев, Шығ.).

МҮСІРКЕ= е т. *Жаны ашу, аяушылық білдіру, есіркеу.* Қайта Ұзақбайдың келіндері мені *м ұ с і р к е п,* етегімді толтырып ыстық бауырсақ салып берді (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Сен де бір бағың жанбаған байғұссың ғой, – деді шынымен *м ұ с і р к е п* (С.Мұратбеков, Жабайы.). Кейде мені баладай аяйсың да, Мүсәпірдей *м ұ с і р к е п* қарайсың да (Т.Нұрмұхамедов, Аспан тау).

МҮСІРКЕГЕНДЕЙ с ы н. *Мүсіркеген сияқты.* Бейуақытта жападан жалғыз отырған қалпымды көріп әлдекім *м ұ с і р к е г е н д е й* болды (Е.Әзімбаев, Ақ босаға).

МҮСІРКЕГІШ с ы н. *Есіркегіш, аяғыш.* Мүмкін бұрынғыдай *м ұ с і р к е г і ш* көздерімен қарамайтын шығар (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Аямпаз – *м ұ с і р к е г і ш* дегенге мәндес, ал гуманизм аяу емес, рақымшылық, адамгершілік («Ана тілі»).

МҮСІРКЕН= е т. **1.** *Жаны ашу, есіркеу.* Білердей *м ұ с і р к е н е*, толғана да, бар екен дос-жараны бұл қалада (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). **2.** *Мүсәпірлену, бейшаралану.* – Мені айтпаңыз, мен тілмаш едім, – деп *м ұ с і р к е н д і* машина астынан бір әлсіз дауыс (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

МҮСІРКЕРЛІК с ы н. *Аяп, мүсіркей қалатындай.* Күләй өзінің жанындай жақсы көретін Кәрімін дәл мынадай *м ұ с і р к е р л і к* күйде көремін деп ойлаған жоқ еді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

МҮСІРКЕС= е т. *Жаны ашысу, аяушылық білдірісу.* – Қап, сорлы-ай, поезынан қалып қойды-ау, – деп *м ұ с і р к е с і п* жатыр (Н.Серәлиев, Зеңгір аспан). Қайтсін, өлмелі кемпір-шалдың аузына ертерек дән салайын деген де, – деп, біреулер оның мөжіп отырған қарт ата-анасын *м ұ с і р к е с к е н* (Н.Сералин, Қаңтар).

МҮСІРКЕСУ *Мүсіркес етістігінің қимыл атауы.* Ерлі-зайыптылар іштей бір-біріне жаны ашығандай *м ұ с і р к е с у м е н* болды («Мәдениет және тұрмыс»).

МҮСІРКЕТ= е т. *Жанын ашыту, аяушылық білдірту, есіркету.* Ілиястың көзіне қыздың бүгінгі жүзі жүдеу көрінсе де, оның ішіндегі реніші мұңды, сұлу жас жүзді *м ұ с і р к е т к е н* жоқ (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Тек басыңды жоғары ұста өлеңде, Тек өзіңді *м ұ с і р к е т п е* ешкімге (М.Шаханов, Қыран.). Алдан іңкәр үміттің жолын көрем, Жолын көрем, Жанымнан жалын көрем. *М ұ с і р к е т п е* тағдырым мені ешкімге, Мүсіркеген адамның қолында өлем (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҮСІРКЕТУ *Мүсіркет етістігінің қимыл атауы.* Оларды мысқылдату да, *м ұ с і р к е т у* де керек емес («Соц.Қаз.»).

МҮСІРКЕУ *Мүсірке етістігінің қимыл атауы; жаны ашу, аяу, қиындық көрген адамды аяп, оған көмек көрсету әрекеті.* Капитан сөзінде жазғыру емес, *м ұ с і р к е у* бар-ды (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.) Білмейді *м ұ с і р к е у д і* тірлігінде Көрген жоқ бұл жалынып, ешкім аяп (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Намыскер адам басқаның *м ұ с і р к е у і н* (аяуын) ұнатпайды, ешкімге кіріптар болмауға тырысады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МҮСІРКЕУШІ з а т. *Аяушылық білдіруші, есіркеуші.* Осы арада Қарабаладан басқа соларды *м ұ с і р к е у ш і* жоқ (Қ.Исабаев, Қарабала). Өйтіп менің намысымнан аттама, Жазғыр мейлің, табалай бер, көтерем. *М ұ с і р к е у ш і м* бола көрме тек қана (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МҮСІРКЕУШІЛІК з а т. *Есіркеушілік, аяушылық.* Бойыңда ұлтыңа деген кішкентай ар-намыс, нәрестеге деген *м ұ с і р к е у ш і л і к* болса, сен мынаны істеуге тиіссің (Қ.Исабаев, Жолдас.). Кіші лейтенант рота командиріне *м ұ с і р к е у ш і л і к* рай танытты (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.). Халық ұғымында жетім қалған баланы көргенде «ой, бейшара-ай» деген сияқты, *м ұ с і р к е у ш і л і к* білдірмеген («Қазақст. әйелдері»).

МҮСІРКІ с ы н. с ө й л. *Мүшкіл, мүсәпір.* Қарлығаш оқ тиген маралдың лағындай,

соншалық *м ұ с і р к і* халде жатқан Зарлықтың басын құшақтап, тағы да жылады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

МҮТ з а т. к ө н е. *Ақы, қымбат зат.* Аларсың елтіріні ақша берсең, елтірісін *м ұ т* бермес ешкім оңай (Айтыс). *М ұ т* бермесең теріңді мен алмаймын, Пұлға сатып алмаса ингуш, ноғай (Айтыс).

МҮТӘЖӘЛ с ы н. к ө н е. *Анық, ашық, айқын, жарық.* «*М ұ т ә ж ә л*-жәлал» атты бір кітаптың, Айтылған бір хиқаят нақылында. Бір адам бір шаянға душар бопты, Бір өзен ағын судың жақынында (Ермұрат).

МҮТБАЛА с ы н. с ө й л. ***Мүбтәла***. Бұл екі түрлі дертке *м ұ т б а л а* – кіріптар болған туысқандарымыздың дауысына рақметі мол... өзі мейірбаншылық қылмаса, басқа тәліптердің қолынан келмейтіндігі көңілінде ойы болған әркімге күн секілді әшкере болса керек (С.Торайғыров, Таңд.).

МҮТТАЙЫМ [ар. متهم]. с ы н. *Екіжүзді сұм, зұлым, арам.* Сол *м ұ т т а й ы м д а р д ы* тәубесіне келтіріп, халқының көзін ашу үшін көмекке келеді олар (Д.Досжанов, Жібек.). – Ой, мүттайым-ай, *м ұ т т а й ы м!* Сол алаяқтан халықтың көрмеген қиянаты аз емес, – деді олар (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

МҮТТАКАЛАМ з а т. д і н и. *Діни ғұлама.* Тораны шиыршық орама түрінде жазуға қойылатын негізгі талаптар еврей ғалымы Маймонидтің, басқа да яһуди *м ұ т т а к а л а м д а р ы н ы ң* еңбектерінде баяндалған («Қаз. әдеб.»).

МҮТТӘЙІМ с ы н. с ө й л. ***Мүттайым***. Қулық қылған шерменде болып қалды, бұл шаһарға *м ұ т т ә й і м* қу атанды (Майлықожа, Нақыл). Қайда жүрген ешкілер? – деп біреу үн қатқандай ғана тапал қара бұққан басын көтерді де, қара көзі бақыраштай боп: – Қайдағы ешкі, *м ұ т т ә й і м,* – деді (Ғ.Сланов, Шалқар).

МҮТТӘҺӘМ с ы н. **1.** к ө н е. *Айыпталушы, сезікті, күдікті, сотталушы.* – Келіңдер, мұсылмандар, келіңдер! Ұстадым мына *м ұ т т ә й і м* шалды (Мың бір түн). **2.** а у ы с. *Оңбаған, сұм, екіжүзді.* – О не деп мүләйімси қалуын *м ұ т т ә һ ә м н і ң,* Бүйтіп кесіп анаған бересің, өйтіп кесіп мынаған бересің. Сыбағасыз деп пе едің мені (Т. Иманбаев, Үш ай.).

МҮТТЕ ү с т. с ө й л. ***Мүлде***. Сен жоқта *м ұ т т е* жалғызсырап қалдым (С.Омаров, Қызыл арай). Елді иттей аздырып, бордай тоздырып біттің ғой *м ұ т т е* (С.Омаров, Қызыл арай). Сонда да меніменен түспе егеске, тамырын әділдіктің *м ұ т т е* кеспе (К.Райбаев, Жаңа толғау).

МҮТТЕМ ү с т. к ө н е. *Әрдайым, үнемі; тұрақты, орнықты.* Біздерден ұлылықтың бәрін күткен, Қарап қал, қайран әлем, жарыл *м ұ т т е м* (С.Иманасов, Өлеңд.).

МҮТІЛ ү с т. с ө й л. ***Бүкіл***. Іздейтіні – *м ұ т і л* дүниенің ең әуелгі сыры, негізгі хақиқаты («Абай»).

МҮФСИД з а т. д і н и. **1.** *Басталған бір амалды бұзатын әрекеттер.* Мысалы дәреті бар мұсылманның денесінен қанның шығуы, намаз оқып тұрып сөйлеу, күлу, оразада аузы берік бола тұра тамақ ішу тәрізді істер – *м ұ ф с и д* («Рахмет самалы»). **2.** *Іріткі салушы, фитнәшіл.* Дауыстып айғай салды «жекпе-жек» деп, Бір *м ұ ф с и д* Санам деген келді беттеп (Бабалар сөзі).

МҮФТИ [ар. مفتي] з а т. д і н и. *Шариғат жолын тұтынуға басшылық ететін, оның ішкі жұмыстарын басқаратын дін адамы.* Осында бұрын белсенді болған Еслам ғали деген шал ақша жинап, Уфадағы *м ұ ф т и г е* қол тапсыруға жүргелі жатыр («Лен. жас»).

МҮФТИЛІ с ы н. *Мүфтиі бар.* Он екі уәзір орнына Әр руға би қойған Әдет-ғұрпы, заңы бар. Дін ықтияр берілген Мекемелі, *м ұ ф т и л і* Шарғымен жанған шамы бар (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МҮФТИЛІК з а т. *Мүфти болушылық.* Молдалары елден ақша жинап, мал жинап, ноғайдың Уфадағы *м ұ ф т и л і г і н е* кіруге тілеп отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Әлгі төренің айтуына қарағанда, осы күнгі *м ұ ф т и л і г і* жоқ мұсылмандар неше бөлімге бөлініп, қазіргі бар мүфтилікке қосылады, жаңа мүфтилік ашылмайды (М.Дулатов, Шығ.).

МҮФТИЯТ [ар. مفتية] з а т. д і н и. *Мұсылмандар діни бірлестігінің, басқармасының кеңесуші органы.* Ақыры сәуірдің 18 және 23 күндері Қ.Мырзабаев екеуміз хазірет мүфтидің қабылдауында болдық. Мырзабаевты *м у ф т и я т* сараптау комиссиясына шақырған болатын. Мен мешіттің алқа мүшесі ретінде бардым («Жұлдыз»).

МҮХЛАТ [ар. مهلة] з а т. к і т а б. *Мүмкіндік, мұрсат.* Тахир айтты жендетке, бір сәтке мұрсат берсең маған деді. Жендет берді *м ұ х л а т* Таһиржанға, Бостандық біраз ғана саған деді (Таһир-Зуһра). Жаным ана, ренжімей *м ұ х л а т* берсін аз күн маған (Бабалар сөзі).

МҮҺӘНДИС з а т. к ө н е. *Жер өлшеуші, жер инженері. М ұ һ ә н д и с л ә р* сезбеген жерден қазып, Шығарды тәтті сулар терең жерден (Ақмолла ақын// XIX ғ. қаз. поэз.).

МҮҺРІ з а т. *Мөр.* Кетпей ме соларды айтсам көңіл кірі, Арзан ғой имандыға ұжмақ төрі.

Набуат *м ү h р і* сонда көзге түсіп, Мешіттің ішін жарық қылған нұры (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Кімде-кім көрем десе ұжмақ жүзін, Барлығы Ғақашаға салсын көзін. Ең әуел пайғамбардың *м ү h р і н* көрген Табылмас көзге сүрме, қылсам ізін! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МҮҺТӘДИ с ы н. д і н и. *Тура жолды ұстанып, имандылыққа берілген.*

МҮҺІМ з а т. к ө н е. **1.** *Маңызды, мәнді іс.* **2.** а у ы с. *Қауіп-қатер, тәуекел.* Сенен шай ішпедім! – деп торықпадым, Ылажсызы *м ү h і м* болып отырсам да, Қаһналық сөзді осылай қорытқаным (Нұралы).

МҮШАЙМАН з а т. с ө й л. ***Пұшайман***. Өз ісіне қатты күйінген, *м ү ш а й м а н* адамша Нысан кемсеңдей жөнелді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

МҮШӘЙРА [ар. مشاعرة] з а т. *Өнер жарысы, жазба ақындар сайысы.* Осы апталық бағзы заманнан осы уақытқа дейін Индияда өткізіліп келе жатқан *м ү ш ә й р а* секілді қазақ халқының ежелгі айтысын еске салды (С.Мәуленов, Үркер). *М ү ш ә й р а* – Шығыс елдері әдебиетінде кездесетін өлеңшілер айтысының бір түрі («Жұлдыз»).

МҮШЕ[1] з а т. **1.** *Адам, жан-жануар денесінің басты бөлігі (қол, аяқ, көз, құлақ т.б.).* Нұрбайдың тым құрыса қол-аяғы бүтін, ал бұл байғұс соғыста бір *м ү ш е с і н* беріп келді емес пе? (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).– Менің бір көзім ағып түссе ештеңе емес, басқа *м ү ш е м* бүтін. Сенің көзің ағып түссе, жарасарсың (З.Ақышев, Жесір.). Қорапқа қарғып мінген екі жігіт машина үстіндегі ағаш жәшік ішінен терісі алынғанмен, *м ү ш е с і* бұталмаған екі қойды сопаң еткізіп суырып алды (Ә.Сараев, Бозқырау). **2.** б и о л. *Өзіне тән құрылысы болатын және арнайы қызмет атқаратын ағзаның бөлігі. М ү ш е* әртүрлі ұлпалардан құралады. Құрылысына сәйкес мүше паренхималы, түтікше және қабатты болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** э т н. *Сойылған мал етінің қонағына қарай тартар негізгі бөлшегі (жамбас, жілік, сүбе, бұғана т.б.).* Ақсақалдар өкпелеп, дау шығармасын деп, етті *м ү ш е с і м е н* табақтарға бөлгелі үйден шыққан Наз әже жігіттерге ұрсып тастады (А.Жағанова, Еркежан). Міне – бұғана. Бұл да еті қаттылау болғанмен, қадірлі *м ү ш е* – құдаға салады (С.Жүнісов, Ақан сері). **4.** *Белгілі бір ұйымның, ұжымның, отбасының құрамына енетін адам.* Қазақ-қырғыз білім кәмесиесі осы кеңестің бір бөлімі болды. Кәмесиенің *м ү ш е л е р і* қайта сайланды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Үкіметтің жүргізіп отырған саясатымен келіспейтін немесе оны жүргізбейтін Үкімет *м ү ш е с і* орнынан түсуге өтініш береді не ол лауазымнан босатылуға тиіс (ҚР Конституциясы). **5.** *Алғашқы табиғи қалпы, уыз күйі.* ≈ Құлын *м ү ш е с і* бұзылмаған. **6.** м а т. *Жиынның қандай бір бөлігі.* Ал мұндай *м ү ш е* табыла қалса, одан кейінгі келетін мүше бұдан кем емес, сондықтан ол *м ү ш е* қалайда ет санынан артық (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Жеті мүше. э т н. *Бар дене, тұла бой* [*Бас, омыртқа, жамбас, жауырын, тоқпан жілік, асық жілік, кәрі жілік].* Ажары кіріп желікті. Күннен -күнге тыңайып жүдеген әйел серікті. *Ж е т і м ү ш е* бәрі де Жазылып тәні еріпті (Құбығұл).

Құлын мүше. *Әдемі, сұлу тұлға, балғын дене.* Тон Күлтайға өлшеп тіккендей болды. Қыздың *қ ұ л ы н м ү ш е с і* көрініп шыға келді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қарақат көз, қыр мұрын, *қ ұ л ы н м ү ш е,* ақ маңдай, Арман болып күн бұрын, Жүректе ғана жатқандай (Д.Әбілев, Алтай.).

Мүше берді. а) *Мүшелі сүйекті табақ тартты.* Кәрі күйеу сынап жүрер, *м ү ш е с і н б е р і п* табақ тартыңдар, күйеу табағын қоса апарыңдар (Ауызекі). ә) *Сыйлық тартты.* – Тойдың үстіне кез келді деп, маған он сом *м ү ш е б е р д і,* мүшесін алып жүріп кеттім, – деді Уәли (Б.Майлин, Шығ.).

Мүшелер жүйесі. б и о л. *Құрылысы ұқсас, шығу тегі мен дамуы біркелкі және белгілі бір қызметтерді атқаруға маманданған мүшелер тобы. М ү ш е л е р ж ү й е с і* жануарлар организмінде үлкен үш топқа топталады: сомалық (тері жабыны, сүйектер және бұлшық еттер жүйесі), ішкі мүшелер жүйелері (ас қорыту, тыныс алу, зәр бөлу, көбею – аталық және аналық), біріктіргіш (интеграциялық) жүйелер (эндокринді бездер, тамырлар, жүйке жүйелері) (Қаз. тілі термин. Биология). *М ү ш е л е р ж ү й е с і* қызметіне байланысты аппараттарға, мыс., тірек-қимыл аппараты (сүйектер және бұлшық еттер жүйелер) бірігеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Он екі мүше. э т н. *Дене бітімі, бар тұлғасы, тұтас дене [бас, омыртқа, екі жамбас, екі жауырын, екі тоқпақ жілік, екі асық жілік, екі қары жілік].* – Тазының тірсегі майысып жерге тиеді, *о н е к і м ү ш е с і н д е* бір мүкіс жоқ еді, – дейді Қалжан (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *О н е к і м ү ш е ң* саудырап екі көзің жаудырап, Әлі-ақ өтіп кетерміз, Еріп кеткен тоңмен тең (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Он екі мүшесі сау. *Кемтар,мүгедек емес; қол-аяғы, бас-көзі аман.* Бала етіп бауырына басамын десе, мен сияқты өлім мен өмірдің

арасында жатқан емес, *о н е к і м ҵ ш е с і с а ҵ* да табылады (Н.Әбдікерімова, Сенім). Екі қол, екі аяғым, *о н е к і м ҵ ш е м с а ҵ* боп тұрғанда, мен неге далада қалайын (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Сөйлем мүшесі. л и н г в. *Сөйлем құрамында тұрып, белгілі бір сұрауға жауап беретін толық мағыналы сөз.* Синтаксистік кассаның қалталарына *с ө й л е м м ҵ ш е л е р і,* септік жалғаулары, салалас-сабақтастың түрлері, тыныс белгілері жазылған карточкалар салынады («Қазақст. мект.»). Жылжымалы тақтаға жазылған сөздерден *с ө й л е м м ҵ ш е л е р і н* құрастыру жұмыстары жүргізілді («Қазақст. мект.»).

Құлын мүше. *Әдемі, сұлу тұлға, балғын дене.* Тон Күлтайға өлшеп тіккендей болды. Қыздың *қ ҵ л ы н м ҵ ш е с і* көрініп шыға келді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Өр едің, ұрынғыш ең, Көзге ілмей гүлді бөтен, Құбылып *қ ҵ л ы н м ҵ ш е ң,* Қай жерде жүрдің екен? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қарақат көз, қыр мұрын, *Қ ҵ л ы н м ҵ ш е,* ақ маңдай, Арман болып күн бұрын, Жүректе ғана жатқандай (Д.Әбілев, Алтай.).

Сөйлеу мүшесі. а н а т. *Сөйлеу дыбыстарын құрайтын ауыз қуысындағы мүшелер.*

Төрт мүше. э т н. *Екі аяқ, екі қол.* Әлі күнге дейін қариялар алыстан келген ер-азаматтармен «Он екі мүшең аман ба? *Т ө р т м ҵ ш е ң* түгел ме?» деп амандасып жатады («Жалын»).

МҮШЕ[2] з а т. э т н. *Сыйлық, тарту-таралғы.* Жас жігіттер кейін қалған көшке қайырылып кеп, көңілі құлап жүрген қыздан *м ҵ ш е* алады («Лен. жас»). Сұңқардың қартайғаны емес пе, Биікке ұша алмаса? Тұлпардың қартайғаны емес пе, Бәйгеге түсіп, *м ҵ ш е* алмаса? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МҮШЕ-КОРРЕСПОНДЕНТ з а т. ғ ы л. ***Корреспондент-мүше*** *(ғылымға сіңірген еңбегіне қарай бағаланып, сайлау арқылы өтетін ғылыми атақ, дәреже).* Қ. И. Сәтбаев 1943 жылы СССР Ғылым академиясының *м ҵ ш е-к о р р е с п о н д е н т і,* ал 1946 жылы толық мүшесі болып сайланды («Лен. жас»).

МҮШЕҚАҒАНАҚ з а т. а н а т. *Ұрық талшық.* Сөйтіп ұрықтың ана организмімен байланысын қамтамасыз ететін *м ҵ ш е қ а ғ а н а қ* пайда болады (Биология).

МҮШЕЛ з а т. э т н. *Ескіше жыл қайтару есебі бойынша, адам жасының әрбір 12 жылдан кейінгі мөлшер-шамасы: 13, 25, 37, 49 т.б.* Алпыс бір мүшел келді мерттей болып, Өтпедің сол *м ҵ ш е л д е н* серттей болып. Кешегі дулап жүрген ер Құлеке, Су тиген сөне қалдың өрттей болып (Шал ақын, Өлеңд.). Әйелі өзінен бір жарым *м ҵ ш е л* кіші екенін біле тұра Қаңқабай «кемпір» деп кемсітуден шімірікпейтін (З.Жәкенов, Таң самалы). Өзінен *м ҵ ш е л* кіші болған жігіттің жаңағы айтқан сөзі жүрегін алмаспен тіліп өткендей болды («Қаз. әдеб.»).

Мүшел жас. *Әрбір 12 жылдан кейінгі жас.* Өзінен *м ҵ ш е л ж а с* кіші інісінің отауына баса-көктеп кіріп барудың ретін таппаған ол кілт тоқтады (Қ.Найманбаев, Үміт өткелі.). Мұның биыл *м ҵ ш е л ж а с ы* және сәті болса қалаға оқуға жүргіземіз деп отырмыз (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Мүшел той. с ө й л. ***Мерейтой*** *(белгілі бір жыл мөлшерін, мысалы: 25, 50, 60, 70 т. б. жасқа толу мерзімін атап өту тойы). М ҵ ш е л т о й ы* өтіп жатқан күндегі бірауыз лебізін естиін деп келдім (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

МҮШЕЛДІ с ы н. *Мүшелге толған, мүшел жасына келген.* Бүгінгі *м ҵ ш е л д і* тойы үстінде абзал аға Әбекеңе мәңгілік жастық, алып денсаулық тілейміз («Қазақст. мүғ.»). Төлеген әрине өзінің *м ҵ ш е л д і* мерекесін тойлай алған жоқ («Қаз. әдеб.»).

МҮШЕЛЕ= е т. *Мал етін бұзу, мүше-мүшеге бөлу.* Биенің ішін жарған соң да, Қатша мол етті *м ҵ ш е л е п* бұзысуға қатты көмек етті (М.Әуезов, Қараш.). Саржан мен Әскербек ет *м ҵ ш е л е п* жатқан (Ж.Молдағалиев, Самал). Құлмақ үй иесі шыққанша қойдың қан-жынынан басқасын тимей, етін жеке-жеке *м ҵ ш е л е п* бөлген (С.Жүнісов, Ақан сері).

МҮШЕЛЕН= е т. **1.** *Мал етінің мүше-мүшеге бөлінуі.* Сойылған қойдың еті лезде-ақ *м ҵ ш е л е н і п* болды (Ауызекі). **2.** *Дене мүшесі толысу, айқындалу.* Жаңа толып келесің *м ҵ ш е л е н і п* (Қанат қақты).

МҮШЕЛЕНУ *Мүшелен етістігінің қимыл атауы.* Бұл сөйлемде қос нүкте сөйлемнің композициялық мағыналық *м ҵ ш е л е н у і н* айғақтап тұр («Қазақст. мект.»).

МҮШЕЛЕТ= е т. *Мүше-мүшеге бөлдіру.* Ол сондықтан көбіне етті қасаптап *м ҵ ш е л е т і п,* жіліктетіп, бөлгізіп алушы еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

МҮШЕЛЕТУ *Мүшелет етістігінің қимыл атауы.* ≈ Алдын ала *м ҵ ш е л е т у.*

МҮШЕЛЕУ *Мүшеле етістігінің қимыл атауы.* Бөріктісі қынынан селебе пышағын суырып алып, тоқтының бұтын бұттай, қолын қолдай *м ҵ ш е л е у г е* кірісті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

МҮШЕЛІ с ы н. **1.** *Денелі, келісті, сымбатты.* Қатарынан Қобыланды, Асып туған кісі еді. Құрбысында адам жоқ, Қобыландыдай *м ҵ ш е л і* (Қобыланды батыр). **2.** а у ы с. *Сыйлы, құрметті.* Әлдеқалай дәм айдап бір келе қалған екен, сыбаға беретін *м ҵ ш е л і* астың реті жоқ

(С.Мұқанов, Ботакөз). Бұл қуырдақтан басқаға жарамайды. *М ұ ш е л і* тамақ емес (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құлын мүшелі. *Денесі сымбатты, сұлу. Қ ұ л ы н м ұ ш е л і* бала жігітті ана сөзі қатты толқытты («Соц. Қаз.»). Тыңдаушының көз алдына құралай сынды, *қ ұ л ы н м ұ ш е л і* сұлу қыздың кескіні келіп тұра қалды (Б. Аманшин, Көкжар).

МҮШЕЛІК з а т. *Белгілі бір ұйымға мүше болушылық; белгілі бір партияның, ұйымның құрамында болу.* Тегінде тәртіптіліктің басты үлгісі – бір рет *м ұ ш е л і к к е* енген партияға ақырына дейін адалдық, соның туы астында отқа да, суға да түсуге тайынбастай беріктік болушы еді ғой («Егемен Қазақстан»). Одан әрі Әліби Аманкелді Иманов партия *м ұ ш е л і г і н е* алынды деп есептелетінін айтты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сол кезде комсомолға *м ұ ш е л і к к е* бірге өткен Гүлсім Құмаева қазір Қазалыда мұғалім болып істейді (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев.).

Мүшелік билет. *Белгілі бір ұйымға қатысты екендігін білдіретін ресми қағаз; құжат.* Мынау книжка – Асқардың партияға *м ұ ш е л і к б и л е т і* (С.Мұқанов, Ботагөз).

Мүшелік жарна. *Белгілі бір ұйымға мүше ретінде төлейтін қаржы.* Партия туралы ойлайтын адам *м ұ ш е л і к ж а р н а* төлеуден үлкен бір қанағат алады (Қ. Әбілдаев, Коммунист.). *М ұ ш е л і к ж а р н а д а н* жиналатын табыс жыл сайын өсіп келеді («Лен. жас»).

Мүшелікке алынды. *Мүше болып сайланды, құрамына кірді.* 1992 жылы 2 наурызда Қазақстан БҰҰ-ға *м ұ ш е л і к к е а л ы н д ы* («Егемен Қазақстан»).

Мүшелікке өтті. *Белгілі бір ұйымға кірді.* Кеңес Одағы *м ұ ш е л і к к е ө т т і* (М.Шоқай, Таңд.).

МҮШКІЛ [ар. مشكل] с ы н. *Жағдайы өте ауыр, нашар.* Жұмағұлдың *м ұ ш к і л* халін көргенде Қасымбек үндеген жоқ-ты (З.Ақышев, Ақбел.). Қақаған аязда, қасқыр қамаған меңіреу теріскейде ит жеккен шанамен жолға шыққан екеудің халі *м ұ ш к і л*-ақ (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Шынында да, көште қалған төрт-бес отбасының жағдайы *м ұ ш к і л* екен. Кетейін десе, барар жері жоқ. Кетпейін десе, төбелерінен топырағы бос тау төніп тұр («Жас Алаш»).

МҮШКІЛДЕН= е т. *Хал-жағдайы нашарлану, сәтсіздікке ұшырау.* Әсіресе бір кезде ауданға аты шығып тұрған сиыр фермасының халі тым *м ұ ш к і л д е н і п* кеткен (Ж.Мусин, Ақ алаң). Қайта өздері көптеген бекінісінен айырылып, халдері *м ұ ш к і л д е н е* бастады (Т.Ыдырысов, Жалын.).

МҮШКІЛДЕНДІР= е т. *Құлдырату, нашарлату.* Сондай қиянатты әшкерелейміз деп, тіліміздің ахуалын тым *м ұ ш к і л д е н д і р е*, мүсәпірлендіре суреттеуге тырысушылық оған деген нигилистік көзқарасты одан сайын өршітіп алды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МҮШКІЛДЕНУ *Мүшкілден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жағдайы *м ұ ш к і л д е н у*.

МҮШКІЛДЕУ с ы н. *Нашарлау, қиындау.* – Менің халімнің *м ұ ш к і л д е у* екенін өзім де түсінемін, – дегенімді жеткізгенде, отырғандар тағы ду күлісті (Б.Момышұлы, Шығ.). Тек Сейсенбайдың халі бұған қарағанда *м ұ ш к і л д е у* еді. Шиеттей бес баласы бар-тын (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

МҮШКІЛДІК з а т. *Халінің қиындығы, нашарлығы.* – Бірақ өз халімізді де ойлау керек емес пе? – деп, Бахи өз халдерінің *м ұ ш к і л д і г і н* аңғартты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Ақ жарқын жан, ақылды да мүсінді, Біздің халдің *м ұ ш к і л д і г і н* түсінді. «Жабырқама, әкеңді өзім емдеймін», Деп күлімдеп, маған конфет ұсынды (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

МҮШРИК з а т. д і н и. *Мұсылман дініне қарсы шыққан адам.* Мәдинеге көшкеннен екі жылдан соң, яғни 624 жылы Бадыр деген жерде мұсылмандар жасағынан бірнеше есе үлкен *м ұ ш р и к т е р* қолмен соғысты (М.Бұлытай, Дін және ұлт).

МҮШТЕ = е т. ***Мұштау***. Ынтымақ, бірлік, тірлік, күн көрейік, Күш келсе біз де *м ұ ш т е п* жасқағанды. Таяныш керек кезде болысайық, Ел жауын бірдей көріп, басқаларды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

МҮШТІК ор. з а т. *Темекі тартуға арналған, іші қуыс түтік; мундштук.* Темекі тартатын *м ұ ш т і к т і ң* қуысындағы сияқты, темекінің түтіні жүретін тыныс жолдарына да тоқтап, оларды қабындырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). – Е, солай ма? – деп Баукең, қолына ұстап отырған *м ұ ш т і г і н* қайтадан аузына апарды (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

МҮШТІКСІЗ с ы н. *Мұштігі жоқ.* Ониканың қолындағы *м ұ ш т і к с і з* сигареттің күлі бозарып, әрең-әрең ілініп тұр (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

МҮШІРІК [ар. مشرك] з а т. д і н и. *Көп құдайға табынушы, Аллаға серік қосушы* («Сөз сандық»).

МЫҒЫМ с ы н. **1.** *Дене бітісі тығыршықтай, мықты.* Шар табақ еттің буын бұрқыратып үйге Дәмежан кірді. Іле-шала сайдың тасындай ірі, *м ы ғ ы м* келген жайсаң жігіттерімен Сәлмен де

жетті (Б.Тілегенов, Аққайнар). Иықты, сүйегі *м ы ғ ы м* болғанмен, орта бойлы Қасболат Қоспанға төменнен жоғары қарайды (Т.Ахтанов, Боран). **2.** а у ы с. *Қуатты, күшті.* Себебі біздің байтақ еліміз семьялардан құралған. Сол семьялар жарасты, көрікті болса, мемлекетіміз де *м ы ғ ы м,* іргелі бола түспек (С.Хайдаров, Азамат.). Бұған қарсы совет адамының таусылмас жігері, қажырлы қайраты, қаһармандық күші, *м ы ғ ы м* ынтымағы тұр (Ғ.Сланов, Замана.). **3.** а у ы с. *Өз ісіне мұқият, ұқыпты, берік, нық.* Өз қызметіне де *м ы ғ ы м,* басқалардың жұмысына талап етуі де мығым (Дәрігер мерейі). – Десе де, Ырзажан – күйеуің, мен білсем, өз ісіне өте *м ы ғ ы м* жігіт (Ө.Қанахин, Бақыт.). Әштай ер тұлғалы, толық денелі, жүзі жылы, ашық-жарқын, өз шаруасына *м ы ғ ы м* кісі екен («Қазақст. әйелдері»).

МЫҒЫМДА= е т. **1.** *Барынша берік ету, мықтау.* Күлшәрия енді божыны *м ы ғ ы м д а п* ұстап, атты осы жүрісінен тандырмауға тырысты (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Әсіресе сюжет жағын *м ы ғ ы м д а п,* ұқыпты жасауға тырысу керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Түйеде қом, атта жал Қалмады елге тығындап, Сүйтсе-дағы елімді Ұстай алмадым *м ы ғ ы м д а п* (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Қайталап айту, шегелеу, қатты тапсыру.* – Әне, көрдің бе, әпкең, дұрыс айтады, өнегелі бала сөйтеді, – деп Сарыекең Аяжанның айтқанын *м ы ғ ы м д а й* түсті (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Шақырды еңбек адамдарын өзіне, Шаруаға дайындал деп кезінде, Тапсырманы бергенде ол *м ы ғ ы м д а п,* Жаңа табыс елестеді көзіне («Лен. жас»).

МЫҒЫМДАН= е т. *Бекемдену, ширау.* Алмат пен Юляның қарым-қатынасы күннен-күнге қоюланып, *м ы ғ ы м д а н а* түсті (Т.Бердияров, Фарида).

МЫҒЫМДАУ[1] с ы н. *Мықтылау, күштілеу.* Бетінің тыртығы бар, кеспелтек қара торы жігіт басқасына қарағанда *м ы ғ ы м д а у* («Қаз. әдеб.»).

МЫҒЫМДАУ[2] *Мығымда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *м ы ғ ы м д а у.*

МЫҒЫМДЫҚ з а т. *Мықтылық, беріктік.* Жастың бойынан парықсыз пәндық емес, өз өнерінің күшіне сенер *м ы ғ ы м д ы қ* тапқан қандай жақсы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Іске *м ы ғ ы м д ы ғ ы* жақсы-ақ, бірақ саяси бағыты, ұстаған жолы берік [----] (Т.Нұртазин, Адам.).

МЫҒЫМДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Мығымдық.*** Ал енді сөзіндегі әлгі бір сенімділік, үніндегі менмендеу *м ы ғ ы м д ы л ы қ* қайдан келді оған (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

МЫҒЫМСУ *Мығымсы етістігінің қимыл атауы.*

МЫҒЫМСЫ= е т. *Мықтымсу, күштісіну.* Айналасына айбар көрсетіп, сырттай *м ы ғ ы м с ы ғ а н м е н,* Ержанның өзі де іштей қатты толқулы еді (Ә.Сәрсенбаев, Жиде.). Өздері үшеу. Қырыққан серкештей тылтиған, *м ы ғ ы м с ы ғ а н* біреулер (Е.Тұрысов, Ақбақай).

МЫҒЫМСЫН= е т. *Мықты болғансу, мықтымсу.* Көрер көзге ішін бермей, сырты *м ы ғ ы м с ы н ғ а н м е н,* кеуде жарған өксік шыдатар емес (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

МЫҒЫМСЫНУ *Мығымсын етістігінің қимыл атауы. М ы ғ ы м с ы н у ы н* көрдің бе? (Ауызекі).

МЫҒЫМЫРАҚ с ы н. *Мықтылау, күштірек.* Павлоның жасы ол екеуінің жасынан үлкен емес, бірақ дене бітісі *м ы ғ ы м ы р а қ* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Ал сол шеберхананың ішін аралап немесе қасынан өтіп бара жатқан жұрттың шуы дүниедегі кез келген үлкен базардан *м ы ғ ы м ы р а қ* түсер (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

МЫЖҒЫ= е т. с ө й л. ***Мыжы.*** – Қолыңның әлі келіп, адам өлтіре алушы ма едің. Дәу қар бір-ақ *м ы ж ғ ы п* тастайды (З.Шүкіров, Ізгілік.). Меңіреу түн мыңғырған сұмдықтарымен мысық ұстаған тышқандай *м ы ж ғ ы м а қ ш ы,* жемтік етпекші (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

МЫЖҒЫЛА= е т. *Мыжу, езу, жаншу.* Қолындағы шылымның қалдығын жерге тастап, аяғымен *м ы ж ғ ы л а й* сөндірді (М.Сүндетов, Құмдағы.). Жұлдыз шешінбестен босағадағы отырғышқа отырып, май-май кепкісін *м ы ж ғ ы л а й* берді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

МЫЖҒЫЛАН= е т. *Мыжылу, езілу, жаншылу.* Милиция алдымен өлікті әйеліне көрсеткенде, ол киімі мен мойнындағы кресінен танылды. Ал *м ы ж ғ ы л а н ғ а н* бас пен еті қалмаған беттен айырып алғысыз еді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

МЫЖҒЫЛАНУ *Мыжғылан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әбден *м ы ж ғ ы л а н у.*

МЫЖҒЫЛАС= е т. *Мыжылысу, жаншылысу.* Өздері тиіскен әйелдермен *м ы ж ғ ы л а с ы п,* ұмсына ұмтылып, қызыға ойнайды (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

МЫЖҒЫЛАСУ *Мыжғылас етістігінің қимыл атауы. М ы ж ғ ы л а с у ы* жаман еді (Ауызекі).

МЫЖҒЫЛАУ *Мыжғыла етістігінің қимыл атауы.* – Қажының сөзімен айтқанда, құйымшақ *м ы ж ғ ы л а у д ы* бұлар маржалау дейтін көрінеді (Ә.Әбішев, Найзағай).

МЫЖДА= е т. *Езу, мыжу, жаншу.* Залымдарды көргенде, Айбатпенен кәрленіп, көңілдері мұздаған. Ұрыға тоғыз тарттырып, Оңалмастай *м ы ж д а ғ а н* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МЫЖ-МЫЖ с ы н. **1.** *Әбден мыжылып, ұсқыны кеткен, ұйпа-тұйпасы шыққан.* Олардың

керзі етіктері *м ы ж-м ы ж,* кейбіреуінің өкшелері қисайып, ұлтаны сөгілген (Р.Хайруллин, Офицер.). Ұзын шалбарының *м ы ж-м ы ж* балағы қара ала түске боялған аяғын жауып тұр екен (М.Әбдіхалықов, Ленин.). **2.** а у ы с. *Бетін әжім басқан, әбден қартайған.* Ауладан сақалы қауғадай *м ы ж-м ы ж* шал шықты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Қарсы алдында мана үйден шығып кеткен бейтаныс ағай тұр еді. Қалың сары сақалы ұйпа-тұйпа, бет-аузы *м ы ж-м ы ж* («Қаз. әдеб.»).

Мыж-мыж болды. *Қыртыстанды, мыжылып сәні кетті.* Ол күңқағары суға еріп, *м ы ж-м ы ж б о л ғ а н* қоңыр кепкесін қойнына қыса ұстапты (Ө.Сараев, Қараша.). Нақыш оның жанына келіп, қалтасынан қабығы *м ы ж-м ы ж б о л ғ а н* алма шығарды («Лен. жас»).

Мыж-мыжы шықты. *Әбден мұжылды, тозығы жетті.* Ол күңқағарының *м ы ж-м ы ж ы ш ы қ қ а н* кепкасын баса киіп, есікке қарай жүре түсіп, кері оралып келді (Ө.Ахметов, Алда күн.).

МЫЖУ *Мыжы етістігінің қимыл атауы.* Жоқ, олай болмасқа керек. Енді оны *м ы ж у д ы ң* да қажеті болмас (Б. Қыдырбекұлы, Ұры.).

МЫЖЫ= е т. **1.** *Жаныштау, езу; мыжғылау.* Әлгі адам темекіні тағы да сорып-сорып жіберді де, тұқылын жерге тастап, өкшесімен *м ы ж ы д ы* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Ол алдына кеп түскен қағазды қап-қара лас етігімен *м ы ж ы д ы* да кетті (К.Сақабаев, Өткел.). **2.** а у ы с. *Адам жалықтырарлық сөздерді айтып, көп сөйлеу; мезі ету.* Кешке ауылға қайтқанша Қасым өз пікірінің дұрыстығына үсті-үстіне дәлелдер келтіріп, *м ы ж ы п* қоймады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). – Не болса соны *м ы ж ы п* сұрайтын неғылған екі есті, – деген зілді сөзді сыртына шығармаса да, іштей Нұрқасымның ойламасына кім кепіл (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). *М ы ж ы м а!* Жауап жазып отыруға менде уақыт жоқ (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

МЫЖЫЛ= е т. *Езілу, жаншылу.* Гүл сабағын өткір нәрсемен қырықпаса, *м ы ж ы л ы п* берекесі кетеді (Қ.Баялиев, Нөсер). Көзірде де ол сан рет оқылып, бүктеліп *м ы ж ы л ғ а н* хатқа үнсіз қарап біраз отырды (К.Тоқаев, Көмескі із).

МЫЖЫЛУ *Мыжыл етістігінің қимыл атауы.*

МЫЖЫҢ с ы н. с ө й л. **1.** ***Мылжың*** *(көп сөйлейтін, сөзуар).* Сары үрпек қыз әбден күйіп кетсе керек: – Ағай-ай, *м ы ж ы ң* екенсіз! – деді ақыр соңында (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Көп сөйлесең, *м ы ж ы ң* атанасың (Мақал). **2.** ж е р г. *Бос сөз, далбаса. М ы ж ы ң д ы* қой, түйенің сауыны өтіп барады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫЖЫҢДА= е т. с ө й л. ***Мылжыңда***. Бұл *м ы ж ы ң д а п* жатқанда, ширақ қарт аңшы Қоңырбай қыр басынан ойға құлап та кетті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ертең қартайғанда солар осы шалдай *м ы ж ы ң д а п,* ақылгөйсіп бітеді ғой (М.Сүндетов, Құмдағы.).

МЫЖЫҢДАУ *Мыжыңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұзақ *м ы ж ы ң д а у.*

МЫЖЫРАЙ= е т. **1.** *Әбден мұжылып, тозығы жеткен, сәні кеткен.* Әнет қартта тыным жоқ. *М ы ж ы р а й ғ а н* бір үйдің сынған терезесін жөндеп беріп жатыр (Б.Тәжібаев, Қара торғай.). Әсия *м ы ж ы р а й ғ а н* жаман етігін киіп, далаға шығып, пештің төбесін жауып келді (С.Мұқанов, Аспаз). **2.** а у ы с. *Ауыр тұрмыстан езіліп-жаншылған, бет-аузын әжім басқан; қиқы-жиқы.* Мал иесі *м ы ж ы р а й ғ а н* қара шал бұның бетіне аңырая қарады (Б.Аманшин, Көкжар). Әрине ол жігіті мен сияқты *м ы ж ы р а й ғ а н* қиқы-жиқы емес, сымбатты сұлу да, қылшылдаған жас та болар (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

МЫЖЫРАЙТ= е т. *Жаншу, жапырайту.* Қалпақты *м ы ж ы р а й т а* киген, шағын денелі кісі дүрдие бір қарады да, әрі жүре берді (С.Алдабергенов, Алға). Айқай шыққан жерге сол сәт хром етігінің қонышын *м ы ж ы р а й т а* шалбарына түсірген, қисайта кепкі киген екі жігіт жетіп келді (К.Тоқаев, Тасқын).

МЫЖЫРАЙТУ *Мыжырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қалпағын *м ы ж ы р а й т у.*

МЫЖЫРАЮ *Мыжырай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қыртыстанып *м ы ж ы р а ю.*

МЫЖЫРЫЛ= е т. с ө й л. ***Мыжыл***. Сосын *м ы ж ы р ы л ы п* қалған шалбарын бір рет қағып-қағып жіберді (Т.Әбдіков, Көкжиек).

МЫЖЫРЫЛУ *Мыжырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Быт-шыты шығып *м ы ж ы р ы л у.*

МЫЗҒУ *Мызғы етістігінің қимыл атауы.* Хайуан екеш хайуанның да тірліктен қажып, өзгеше бір мұңды, қайтып орала бермейтін де сәттік бір тәтті *м ы з ғ у ы* ма екен бұл («Лен. жас»).

МЫЗҒЫ= е т. *Көз шырымын алу, азғана ұйықтау.* – Мұндай тондарды түнде *м ы з ғ ы ғ а н д а* тоңбасын деп, қойшыларға тігеді, – деді ол (М.Жұмағұлов, Қыран.). Түн қараңғы, жау қалың, *М ы з ғ ы р м ы н* ертең күндіз-ақ (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Қадиша таң алдында Құлмақтың жас келіншегімен қойындасып жатып, *м ы з ғ ы п а л ғ а н* да, ертеңіне еліне оралған (С. Жүнісов, Ақан сері).

МЫЗҒЫМА= е т. *Орнынан қозғалмау, тапжылмау, былқ етпеу.* Доңғалақ белшесінен батып, машина қасарған өгіздей *м ы з ғ ы м а - д ы* орнынан (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Кезі еді осындай бір сапырылыстың, *м ы з ғ ы м а й* аппақ қары жатыр қыстың (С.Сейтхазин, Біздің Сәкен). Ол енді бармақ темірді немен ауыстырарын ойлап жатпастан балғамен бірер нұқып көріп еді, орнынан *м ы з ғ ы м а д ы* (С.Еркебаев, Жол.).

МЫЗҒЫМАС с ы н. *Тапжылмайтын, өзгермейтін, берік.* Атадан мирас болып келе жатқан асыл арман *м ы з ғ ы м а с* сенім, замана туындай екпіндісің де өктемсің-ау! (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Егер ұлттық тілдің сөздік қоры бүгінгі ғылымның даму жетістіктерінен қалып қойса, қытайлықтар мен үнділер ғана емес, малайлардың өздері де малай тіліне құлақ аспай кетуі мүмкін деген лингвистер дабылы дұрыс шешім қабылдауға негіз болған. Өйтіп соның нәтижесі терминологияны жасап, оны қоғам дамуының барлық сатысында малай тілін жоспарлы түрде ендіруді қаматамасыз етудің *м ы з ғ ы м а с* бір бөлігі болып қалған («Егемен Қазақстан»).

МЫЗҒЫМАСТЫҚ з а т. *Беріктік, мықтылық.* Өткен жыл халықтар достығының беріктігін, *м ы з ғ ы м а с т ы ғ ы н* тағы бір дәлелдейтін жыл болды (Береке бастауы). Республиканың Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның *м ы з ғ ы м а с т ы ғ ы н ы ң,* адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі (ҚР Конституциясы).

МЫЗҒЫМАУ *Мызғыма етістігінің қимыл атауы.* ≈ Орнынан *м ы з ғ ы м а у.*

МЫЗҒЫТ= е т. **1.** *Көз шырымын алдыру, азғана ұйықтату.* Күндіз үлкен бесінге дейін мен жүріп, оны *м ы з ғ ы т қ а м,* қазір Әсия айдап жүр (М.Иманбаев, Сұлу). **2.** а у ы с. *Қозғалту, жылжыту.* Шыны қар нығарлайды құзын күнде, Шыңдар бар *м ы з ғ ы т п а ғ а н* мұзын мүлде (Ә.Шалабаева, Мен.).

МЫЗҒЫТУ *Мызғыт етістігінің қимыл атауы.* Мұзбалағын мұз таудың шыңында *м ы з ғ ы т у д ы* қыран да көксейді («Қазақст. әйелдері»).

МЫЗЫЛ= е т. *Сызылу, қылымсу.* Орынсыз *м ы з ы л м а,* жайың белгілі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). –Не де болса, сол екеуі былайғы жұрттан ала бөтен *м ы з ы л а* қапты (Ә.Кекілбаев, Үркер).

МЫҚ[1] [ир. ميخ] з а т. *Уақ шеге.* Шеберлер бұл ұяға шегелерді сыптығырлап отырып, әртүрлі көлемдегі *м ы қ* шегелердің түйіртпектерін жасап өрнектейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *М ы қ ы* бар сауыр етік табанында, Құдайға құлшылық қыл заманында. Қарабай, Сарыбаймен бай өтіпті, Ноғайлы ертеде өткен заманында (Қозы Көрпеш.).

Мық шегедей. *Тырп еткізбейтін, бұлтартпас тапжылмайтын.* Біздің қайран Россия *м ы қ ш е г е д е й* қадалтып айтқан мығым пікірге қашан дес беріп көріп еді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Мық жусан. ө с. *Түбірлі жусан.* Изенді, *м ы қ ж у с а н д ы,* бетегелі Ақ көде малға шүйгін шөп аман бол (Батырлар жыры). Тегінде, Шыңғыстың асыл шөбі – *м ы қ ж у с а н* (М.Әуезов, Абай жолы). *М ы қ ж у с а н* мен ұсақ, тырбықтай бетеге болмаса, өңге бойшаң, тамыры босаң шөптерді жұлып, ұшырып әкететін әдеті бар (М.Әуезов, Абай жолы).

МЫҚ[2]: мықтың үйі. к ө н е. *Қазақ жеріндегі өте байырғы мәдениеттен қалған, басқа мәдениеттерге ұқсамайтын ұжымдық, әлеуметтік т.б. көне жерлеудің тақта тастармен жабылып қоршалған түрі.* Тағы бір құлаққағыс – Хан биігінен 12 шақырымдағы «Қарасай» қыстағының маңындағы сай табанынан бұл өлкедегі дың, үйтас, сынтас, тасқорым, *м ы қ т ы ң ү й,* қаламқорған, қорған тас, қорым т.б. обаларға мүлде ұқсамайтын тас мола – қорған табылып отыр. «Алтын көмген» деген жер аты да осы тұста («Білім және еңбек»).

МЫҚАН: мықан ағаш. м и ф. *Жер мен көкті қосып тұратын қасиетті алып ағаш, бәйтерек, өмір ағашы.* Іздеген *м ы қ а н а ғ а ш ы н* табады (Мақал).

МЫҚАНШЫ з а т. с ө й л. *Диқан, егінші.* Бөктерде егін салып қалған азын-аулақ *м ы қ а н - ш ы л а р д а н* басқа үйлердің бәрі де қотарыла жайлауға көшкен (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

МЫҚИ[1] з а т. з о о л. *Арқасы қара қоңыр, бауыры ақ, қоңыр жолақты жыртқыш құс. М ы қ и* зиянды кемірушілерді жеп, пайда келтіреді (ҚСЭ).

МЫҚИ[2]= е т. с ө й л. ***Мықши***. Сонда да мынау жоқшы Уақ-Серсеке *м ы қ и ы п,* жұп-жуас боп, жалпия отыратын (М.Әуезов, Абай жолы). Келе жатқандарға ол басын көтеріп, *м ы қ и я* отыратын (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

МЫҚТА= е т. *Бір нәрсені берік қылып, мықты етіп бекіту; тас қылу.* Қодардың есі кірді көзі жайнап, Жалынды тұрған көпке ағатайлап. Алып шығып жартастан домалатты, Қол-аяғын артына *м ы қ т а п* байлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ. жин.). Емдеу – сынықты орнына салып, *м ы қ т а п* таңып тастауға бағытталады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Үйдің биік қорасының қақпасы *м ы қ т а п* жабылған, ешбір дыбыс жоқ (Ж.Дүйсекеев,

Гүлден.). **2.** а у ы с. *Аямау, жазалау, жаны ашымау.* Ел мұнымды білемін ұқпайтынын, Көтермеге қалғанда шықпайтынын. Шалыс басып аяқты жығылғанда, «Жатқаныңнан түрма», – деп *м ы қ т а й т ы н ы н* (А. Байтұрсынов, Шығ.).

МЫҚТАҒАНДА үс т. *Ең әрі кеткенде, көп дегенде, ең әрісі.* Біздің совхоз аудан орталығынан *м ы қ т а ғ а н д а* жиырма шақты километрдей болып қалады («Лен. жас»). Көл суы онша терең де емес. Шет жағы *м ы қ т а ғ а н д а* кісінің белуарынан келеді (С.Омаров, Қызыл.). Революциядан бұрын Жамбыл, Нұрпейістер *м ы қ т а ғ а н д а* өзінің руынан шыққан халық батырын көтеріп жырлай алды (Е.Ысмайылов, Ақындар).

МЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Шегедей.* ≈ *М ы қ т а й* қадалды. **2.** а у ы с. *Жақсы, ойдағыдай.* Жұмысыңның барысы қалай десем, *м ы қ т а й,* – деп жауап берді (Эксп. мат.).

МЫҚТАЛ= е т. *Шырматылу, байлану.* – Тағы да *м ы қ т а л ы п* қалған ба? Мұрат Белгібайдың желке тұсынан келіп моторға үңілді (З.Шүкіров, Жас жесір).

МЫҚТАЛУ *Мықтал етістігінің қимыл атауы.* Өмірдің алдап соғатын тағы бір қатерлі толқынына ұрынбас үшін Русаковке келіп, бүгін түнде күзеттің *м ы қ т а л у ы н* талап етті (Ә.Әзиев, Жез тау.).

МЫҚТАН= е т. *Бекемдену, қайраттану.* Қашанда *м ы қ т а н ғ а н* жерден мін шығып, қауіпсіз қайрат есетіні болады ғой (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

МЫҚТАНУ *Мықтан етістігінің қимыл атауы. М ы қ т а н у* болды бар айлам, Бурылым қайтсін? Кетті үркіп, Жалт берді бір зат қарайған, Қызарған көзден от бүркіп (С.Оразаев, Шырқау.).

МЫҚТАП үс т. **1.** *Ерекше, бөлек.* Жалғыз-ақ біздің *м ы қ т а п* қашатынымыз – жатшылдық (жат сөзшілдік). (А.Байтұрсынов, Шығ. жин.). Осы күні жұмысты *м ы қ т а п,* негізді қылып істейтін заман туды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. жин.). **2.** *Әбден, жеріне жеткізе, келістіріп.* Сонан бастап маған теңізге шықсам деген ой *м ы қ т а п* орнады (Тұлпар).

Мықтап қолға алды. *Бітіретін, нәтиже шығаратын болды.* Сондықтан ендігі уақытта қазақшадан тікелей ағылшын, француз, неміс, қытай, жапон, хинди және өзге де әлемдік тілдерге көркем тәржіманы *м ы қ т а п қ о л ғ а а л ғ а н* жөн болар еді. Жұмылдыра білсек, өз тілмаш мамандарымыз да қаулап өсіп келеді («Жас Алаш»). Сағидолла ағай және ол кісінің зайыбы Шолпан апай біздің колхозға келгелі бұ жаңалықты *м ы қ т а п қ о л ғ а а л д ы* (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Мықтап ойлау. *Қатты мән беру, маңызды іске айналдыру, кезек күттірмейтін шара қолдану.* Қазір Қазақстан халқының, әсіресе жастардың денсаулығының нашарлағаны кімкімді де ойлантпай қоймайды. Тіпті, шикі өкпе балалардың әуелі темекімен ауызданып, барабара маскүнемдікке, нашақорлыққа бой ұруы түбінде мемлекет басшыларын *м ы қ т а п о й л а н у ғ а,* тіптен дабыл қағатын кез келген сияқты («Ана тілі»).

Мықтап түсті. *Шындап кірісті, қолға алды.* Әлемдік саяси ойыншылар ойындарын әлдеқашан бастап кеткен, енді оған өзгеріс жасау біздің қолдан келмейтін шаруа, бірақ біз ойын жүрістерін жіті аңғарып отыруымыз қажеттілік, ал ойынға араласа беру қажет іс емес, бұл жолға қазір Ресей *м ы қ т а п т ү с і п* отыр, бірақ оған Ресейдің мүмкіндігі бар да шығар, әлемдік саяси ойынға араласу үшін екі фактор керек, олар: аса қуатты экономика және ядролық қару («Қаз. әдеб.»).

МЫҚТАСА үс т. *Әрі кеткенде, асып кетсе. М ы қ т а с а ,* бір-екі күн осы арада аспанда шулап құзғын ұшып жүреді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). – Сен-ақ таңғала бердің ғой, – деді ол қасындағы қапқа бір қарап қойып, – *м ы қ т а с а,* бір жарым пұт шығар (З.Шүкіров, Ізгілік.).

МЫҚТАТ= е т. *Күшейт, бекемдет.* ≈ Қайтақайта *м ы қ т а т т ы.*

МЫҚТАТТЫР= е т. *Қадағалап тапсыру, мықтау.* Қағаз жағын қара тілмашқа *м ы қ т а т т ы р* да ал, мөрді менің қолыма берші бір! (Д.Әбілев, Арман.).

МЫҚТАТТЫРУ *Мықтаттыр етістігінің қимыл атауы.*

МЫҚТАТУ *Мықтат етістігінің қимыл атауы.*

МЫҚТАУ *Мықта етістігінің қимыл атауы.* Олай болса, ең алдымен, солардың арасындағы тірегіміздi *м ы қ т а у ы м ы з* керек (М.Хасенов, Берлин.).

МЫҚТЫ с ы н. **1.** *Күшті, қуатты, әлді; қолында билік-байлық бар. М ы қ т ы* деп болса біреу аты шыққан, Алысып болмаса жан оны жыққан, Кісіге аса қайрат пайда бермес – Бір күні жазып табар тасқандықтан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы күнде арамның жолдасы мол, Қу мен сұмды кім жиса, шын *м ы қ т ы* сол. Мақтан, атақ іздесең адамнан без, Ардан күсіп, арамның біреуі бол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Күшті, әлді адам.* Жөтелді сәл жанында тұнып өлең, Сосын айтты: – Жақсы-ау деп ұлы деген, Тұрсам

ба деп тұғырда түлеп жүрмін, Қол ұстасып *м ы қ т ы н ы ң* біріменен (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Берік, бекем.* Ат сұлу, айғыр *м ы қ т ы* жалыменен, Батыр мықты, бай күшті малыменен. Жеті жұртты билеген би болсаң да, Әркімді алсын құдай табыменен (Шал ақын, Өлең д.). Бір ұзын алып қолға *м ы қ т ы* шыбық, Қаздарын қалаға айдап шықты мұжық. Қуалап байғұстарды келеді ұрып, Асығып базар күнге жаны шығып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бай мен жарлы баласы аңға шықты, Жалаң қағып жарап тұр аты *м ы қ т ы.* Жортып жүрген түлкіні көрді-дағы, Қуып барып еріксіз інге тықты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мықты дамыды. *Күшті, қарқынды өсті, үлкен жетістіктерге жетті.* Қай елдің технологиясы *м ы қ т ы д а м ы п*, экономикасы қуатты болса, сол терминологиясының ықпалы да молырақ болатынын бірінші кезекте есте ұстап, соған ден қойған («Егемен Қазақстан»).

Мықты деген. *Күшті, шебер деп есептелетін.* Айгүлдің айтуынша, біздің елімізде мәнерлеп сырғанау спорты енді ғана ес жиып келеді. Бізде 13 жыл бойы дұрыс жаттығу жасайтын айдын болған жоқ. *М ы қ т ы д е г е н* «мәнершілердің» бәрі Ресейге кетіп қалды («Жас Алаш»).

Мықты кіндік. к і т. *Бір ортадан басқаратын билік.* Ру бастықтарын жүгендейтін *м ы қ т ы к і н д і к*, берік күш болмады. Ру ақсақалдары өте күшті болып, бүтін қазаққа бас болған (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

МЫҚТЫ үсі т. *Өте, тіпті.* Ауданнан *м ы қ т ы* шапшаң қайтыңдар ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫҚТЫЛАУ с ы н. *Беріктеу, әлділеу.* Кей жерде мұз ойылып та кетеді. Мұз ойылған жерде мұздың *м ы қ т ы л а у* жерін іздеп бұрыла жүреміз (С.Сейфуллин, Тар жол.).

МЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Күштілік, қуаттылық, беріктік, бекемдік.* Қасарып, қайыспастан Емен тұрды. Дауылға көрсетем деп *м ы қ т ы л ы қ т ы.* Неғылсын оның Емен екендігін, – Қопарып түбірімен дауыл жықты (А.Байтұрсынов, Шығ.). *М ы қ т ы л ы ғ ы м д ы* көрсеткім кеп, тізгінді тартыңқырап ұстап, атты бүйірге қамшымен осып қалдым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Біреулердің осалдығын көрем де, Аға, сенің *м ы қ т ы л ы ғ ы ң д ы* еске алам. Үлгі екен жұлдызымдай төбемде, Әттең ғана кеш ұқтымау, кеш маған (М.Әлімбаев, Өшпес от).

МЫҚТЫМСУ *Мықтымсы етістігінің қимыл атауы. М ы қ т ы м с у ы н* қарашы (Ауызекі).

МЫҚТЫМСЫ= е т. *Мықты, берік болғансу.* Осыдан жиырма минут бұрын *м ы қ т ы м с ы п* отырған Зылиқа да егіліп қоя берді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Әзім жайшылықта жуас, момын болғанымен, өзін біреулер мақтап, сыйлап отырғанда, аяқ астынан көтеріліп, *м ы қ т ы м с ы п* кететіні бар (Р.Тоқтаров, Терістік.).

МЫҚТЫМСЫН= е т. *Өзін мықты санау, мықтысыну.* – Мен құлатамын! – деп *м ы қ т ы м с ы н а,* балтаға жармастым («Қаз. әдеб.»). Қарыздармыз біз Отанға, қарыздар боп өлеміз. Есеп бере күнде болар ұрпақтардың алдында, *М ы қ т ы м с ы н ғ а н* мырзаларды, бәлем, сонда көрерміз (М.Мақатаев, Шығ.).

МЫҚТЫМСЫНУ *Мықтымсын етістігінің қимыл атауы.* – Қара, енді *м ы қ т ы м с ы н у ы н!* «Ертең келейінші», – деп өзің емес пе едің қиылып тұрып алатын (С.Шаймерденов, Әшім.).

МЫҚТЫРАҚ с ы н. *Әлділеу, мықтылау.* – Ескертіп қояйын, – дейді ол мырс-мырс күліп, – өзінен көрі Хаманның әйелі *м ы қ т ы р а қ,* хихи! (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

МЫҚТЫСЫН= е т. *Мықты болғансу, күштісіну.* Бүгін жау онша көп қарсылық көрсеткен жоқ. *М ы қ т ы с ы н ғ а н* немістер қашып барады (Ол күндер.).

МЫҚТЫСЫНУ *Мықтысын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күжілдеп *м ы қ т ы с ы н у.*

МЫҚШИ= е т. *Белі бүгілу, бүктетілу.* Алдынан бір қап тезекті *м ы қ ш и я* арқалап бір әйел келе жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ат арбаны *м ы қ ш и я* тартып барады (А.Жағанова, Еркежан). – Теріс қарап *м ы қ ш и ы п* не қып отырсың-ей, кемпір? (З.Жәкенов, Таң самалы).

Мықшима етік. э т н. *Өкшесінің түбі жуан, жер басар жағы жіңішке, тұмсығы жоғары қарай қайқиған, қонышы, өкшелігі көксауырланып, тұмсығына қатыра салынып әдемілеп тігілген биік өкшелі саптама етік.*

МЫҚШИТ= е т. *Бүктеу, бүгу.* Мықыныңды *м ы қ ш и т қ а н* мынауың не белінде? (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Сол бөксе оның жамбас, құйрық жағын кейін тартқандай біртүрлі итіндіріп *м ы қ ш и т ы п* тұр (А.Нұрманов, Құлан.).

МЫҚШИТУ *Мықшит етістігінің қимыл атауы.*

МЫҚШИЮ *Мықши етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *м ы қ ш и ю.*

МЫҚШЫҢДА= е т. *Ауыр салмақтың, жүктің әсерінен аяқты әзер алып жүру, мықшың-мықшың ету.* Қартқожа *м ы қ ш ы ң д а п* суыра алмай, жеңгесін шақырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құдай соғыс бергендей

болса, атқа *м ы қ ш ы ң д а п* тағы бір мінуге даярмын, Сіз үшін қалтыраған қолыммен Кәрі қылышты қынабынан бір суыруға Әлім қаптал (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көшеде *м ы қ ш ы ң д а п* шөп арқалап келе жатқан әжемді көргенде, көңілім бұзылады (А.Жақсыбаев, Бозарал).

МЫҚШЫҢДАТ= е т. *Ауыр салмақтың, жүктің әсерінен мықшың-мықшың еткізу.* Ол мұнда жерді жыртқан, егінді орған кездері жалғыз-жарым адамды *м ы қ ш ы ң д а т ы п* қоймайды (Қ.Исабаев, Соңғы.). Беласардай жан білек буындырады әлі, мына мыңын *м ы қ ш ы ң д а т а д ы* әлі (Д.Досжанов, Дария).

МЫҚШЫҢДАТУ *Мықшыңдат етістігінің қимыл атауы.*

МЫҚШЫҢДАУ *Мықшыңда етістігінің қимыл атауы.* Малтыққан аяғын саздан әрең суырып *м ы қ ш ы ң д а у г а* айналған Рахметті Сырбай тоқтатты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

МЫҚЫМ: мықым бол. *Берік, бекем бол.* Өзіңе-өзің *м ы қ ы м б о л* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫҚЫН з а т. а н а т. *Дененің беломыртқа тұсындағы оң және сол жағы.* Жаған түрегеліп, талдырмаш *м ы қ ы н ы н* ырғалта, сұлу денесін ойната, аяғын былқ-сылқ басып барып есікті ашты (І.Есенберлин, Алмас.). Келіншектің жұп-жұмыр *м ы қ ы н ы* сонда жағаға лақтырған балықтай қайқаң етіп бұлқынып кеп қалды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Арғымаққа оқ тиді, Қыл *м ы қ ы н н ы ң* түбінен. Ер жігітке оқ тиді, Ауыз омыртқаның түбінен (Махамбет, Өлеңд.).

Мықынынан ырғақтады. *Бұраңдап жағымпазданды, масайрады.* Атаңа дәулет бітсе бұлғақтадың, Хисапсыз сөздер сөйлеп ыржақтадың. Мәз болып мырза деген қошеметке Буынып *м ы қ ы н ы ң н а н ы р ғ а қ т а д ы ң* (М.Дулатов, Шығ.).

МЫҚЫНДЫ с ы н. *Мықыны шығыңқы, қомақты.* Белі үзіліп тұрған, *м ы қ ы н д ы* да дөңгелек санды жас қыз ығыспай келіп амандасқан (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Егіс даласына аттанған апай төсті, мол *м ы қ ы н д ы* аққуба қыз-келіншектердің көтеріңкі де әсерлі әуені біржола семген (Т.Бердияров, Солдат.). Жалғыз-ақ қос етек жібек көйлектің дірілінен сұлудың *м ы қ ы н д ы* екенін аңғарысты (Д.Досжанов, Жібек.).

МЫҚЫНДЫҚ з а т. *Мықын тұсы.* Зейіннің *м ы қ ы н д ы г ы* тым-ақ жіңішке, бойы ортадан гөрі сәл биіктеу келген талдырмаштау жас жігіт (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Оның белінде жалпақ былғары белбеу, оның сол жақ *м ы қ ы н д ы г ы н д а* қынапқа салған шағын қанжар (С.Бегалин, Замана.). Эриктің оң жақ *м ы қ ы н д ы г ы* сона шаққандай дыз ете қалды (Е.Мырзахметов, Медет.).

МЫҚЫНДЫЛАУ с ы н. *Мықыны қомақтылау, шығыңқылау.* Алғаш Алматыға келгенде, бір *м ы қ ы н д ы л а у* қызға ғашық болдым («Лен. жас»).

МЫҚЫНСЫЗ с ы н. *Мықыны шығыңқы емес, білінбейтін.* Дара туған тұлғалар, ең кемінде, Қалады екен ешкімге теңгерілмей. Сол ортадан шыққан мықты кісі, *М ы қ ы н с ы з д ы ң* буынған белбеуіндей (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

МЫҚЫР с ы н. **1.** *Бойы қысқа, тапал, қортиған.* Дөңгеленген жирен мұрты бар *м ы қ ы р* шалдан бір қарыстай ұзын Ғайни кетіп барады (О.Бөкеев, Қамшыгер). Айтты-айтпады, Байбат – денесі үйеңкінің түбіндей төртпақ, *м ы қ ы р* келген, ата салты бойынша, төбесіне тоқпақтай айдар қойып жүретін, нағыз шойқараның өзі еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Біреуі ұзын, біреуі *м ы қ ы р* екі жігіт, неге екені белгісіз, төте жолдан жалтарып, қораның екінші жағына ойысты (Ә.Сараев, Бозқырау.). **2.** *Қораш, аласа. М ы қ ы р* емендердің жаңа ғана жауған қардан соңғы жұмсақ аяз лебімен шаңыта қырауытқан тіндері ғана қарайып көрінеді (М.Мағауин, Көк мұнар).

Мықыр бой. *Тапал, мыртық бой.* Кейде адамның сырт келбеті мен ішкі сипатының сайма-сай келетініне Титов таңғалды: Алексеевтің қол-аяғы қандай қысқа, *б о й ы* қандай *м ы қ ы р* болса, мінезі де сондай шапшаң, ақылы да сондай шолақ еді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МЫҚЫРАЙ= е т. *Қортию, тайпию, мыртию.* Бұрынғы әдемі басты астынан бағанадай тіреп тұратын жұмыр, өрелі мойын қазір *м ы қ ы р а й ы п,* майлары семіз қартадай қабаттасып кеткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мүсіркеповтың жуан мойны ішіне кіріп кеткендей, столға сүйеніп *м ы қ ы р а й ы п* отыр (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Бекеннің етті басы үрлеген доптай *м ы қ ы р а й г а н* мойнының үстінде домаланып қана тұр (А.Лекеров, Түз гүлі).

МЫҚЫРАЮ *Мықырай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *м ы қ ы р а ю.*

МЫҚЫРЛАУ с ы н. *Бойы аласалау, қысқалау. М ы қ ы р л а у* бойлы, қырқылжың, салпы ерін, үлкен ауыз, өңсіз, құбақан кісі Танабайдың ауылдасы, ақылдасы Әбділде деген қазақ (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол өзіне адырая қарап қалған *м ы қ ы р л а у,* қара кісіге қолындағы қағазын ұсына берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЫЛЖА з а т. *Мылжа-мылжасы шыққан, мылжаланған күй.* Тық-тық тиген қайлалар саркофагты емес, оның миын мүжігендей. Денесіне кірш-кірш қадалып, сүйегіне жетіп, жанының *м ы л ж а с ы н* шығарғандай (Т.Шаханов, Көгілдір.). Бас сүйектен, дым қалмаған, Жатыр жерде құр *м ы л ж а.* Қазан жаппай, ыстық екен Жеңгей салған күлшетай (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.).

Мылжа етті. *Езді, жаншыды, мылжа-мылжасын шығарды.* Самұрық иіп басын болып ырза, – Жиһанда жан жоқ, – деді, – сенен мырза. Ортаға осындай от салып жүрген, ібілістің езіп басын *е т т і ң м ы л ж а* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МЫЛЖАЛА= е т. **1.** *Мылжа-мылжасын шығару, езу, езгілеу.* Даңқты Зояның ағасы Александрдың самоходкасы жаудың төрт зеңбірегін жаныштады, фашисті *м ы л ж а л а д ы* (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Жыланның дәрменсіздігін сезген Бекмұрат қойсын ба, Көзді ашып-жұмғанша жыланның басын *м ы л ж а л а п* тастады (Қ.Әжікеев, Жылан.). **2.** а у ы с. *Тас-талқан ету.* Осы күнгі жастарда, Қатты ерлер майданнан. Жауды қырып, *м ы л ж а л а п,* Қалғанын байлап айдаған (Ә.Есмамбетов, Жырла.).

МЫЛЖАЛАН= е т. *Езілу, жаншылу.* Басы *м ы л ж а л а н ғ а н* қызыл шолақ бұлардан оқшауырақ жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауылда.). Ол *м ы л ж а л а н ғ а н* денесін әзер көтеріп, орнынан тұрды да, досы алып келген атына мінді (Б.Өтетілеуов, Бос шелек).

МЫЛЖАЛАНУ *Мылжалан етістігінің қимыл атауы.* Ауыз қуысында тамақ ұсақталу және *м ы л ж а л а н у* арқылы физикалық өзгеріске ұшырайды (Адам анатом.).

МЫЛЖАЛАУ *Мылжала етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ы л ж а л а у м е н* болды.

МЫЛЖЫҢ з а т. **1.** *Ешқандай мән-мағынасы жоқ, көпірме бос сөз.* Сөйлескен әңгімесін ешкім білмес, Әзіл ме, ертегі ме, жай ма кеңес? Жекетақ әңгімеге жоқ кісі еді, Аю да туғаннан-ақ *м ы л ж ы ң* емес (А.Байтұрсынов, Шығ.). Файдасыз *м ы л ж ы ң* сөзді һәркім айтар, Келмейді сөздің нәпсі асылданбай. Һәммәсін бұл айтқанның байқамайсың, Өзіңе өзің, жігіт, қасың бардай (М.Дулатов, Шығ.). Есіріктің мағынасыз *м ы л ж ы ң ы н а н* әбден зеріксе керек, Михайл Иванович зекіп тастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **2.** *Бос, мәнсіз сөздерді көп айтатын адам.* Шешенсіп жұртқа *м ы л ж ы ң д а р* қыртпа, Ой исінер сөзі жоқ. Маған үлгі ол емес, Ол түсерлік жол емес (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қошығұл – ең алдымен, бір сөзін қайталай беретін *м ы л ж ы ң* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жұман – белгілі *м ы л ж ы ң,* берекелі сөзі жоқ, Абайдың ағайын ішінде ең бір нәрсіз көретін кісісі (М.Әуезов, Ақын аға).

Көк мылжың. *Бос сөзге жаны құмар.* Ол бас инженерге дәл автобус тоқтайтын жерде тап болды да: «Оңбаған, *к ө к м ы л ж ы ң,* үш жыл бойы алдап келесің», – деді (С.Адамбеков, Көсе.).

МЫЛЖЫҢБАЙ з а т. э к с п р. *Көп сөзді адам, мылжың.* – Соқ, *м ы л ж ы ң б а й ы м,* – деп сумұрын көзілдірігін қолына алды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Әлгі *м ы л ж ы ң б а й* адасың таң атпай келіп Ұлпанжанды түлкі аулауға ертіп әкетті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Мен әр жолы әзілге шаптырып, мән бермейтінмін. Кейде «Не керегі бар осындай *м ы л ж ы ң б а й д ы ң»,* – деп қайтарып тастайтынмын (Б.Аманшин, Жар мұңы).

МЫЛЖЫҢДА= е т. *Не болса соны сөйлеу, көкезулікке салыну.* Жиылып отырған жұрт мұны тыңдап, Созбайын сөз аяғын көп *м ы л ж ы ң д а п.* Билігін өздеріңіз айтыңыздар, Бөшкенің қайсысының пұлы қымбат? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Егерде тоқсан барсаң жатқаныңыз, *М ы л ж ы ң д а п* бала сөзін айтқаныңыз, Аяқты бір басуға халің келмей, Алаңсыз біржолата қатқаныңыз (Шал ақын, Өлеңд.). Шай үстіне Қарабала келді де, түсін айтты ма-ау, ел арасының өсегін айтты ма-ау, *м ы л ж ы ң д а п* отырып алды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Көптің соңында жүріп, Қыз жөнінде *м ы л ж ы ң д а п,* Сіз бе мадақтайтын, Бүгінгі күнді жырлап (М.Әлімбаев, Құрбыма).

МЫЛЖЫҢДАС= е т. *Көкезуленісу, көп сөйлесу.* Мизан екеуі *м ы л ж ы ң д а с ы п* әлі отыр (М.Гумеров, Шыңырау). Ол келгенде түскі үзіліс екен, Мыржықпен *м ы л ж ы ң д а с ы п* тұрып кешігіп қалыпты (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

МЫЛЖЫҢДАСУ *Мылжыңдас етістігінің қимыл атауы.* Сендермен *м ы л ж ы ң д а с у ғ а* уақытым жоқ (Ж.Еділбаев, Түркістан).

МЫЛЖЫҢДАТ= е т. *Көп сөйлету, көкезулендіру.* – Сен өзің бәрін біліп алып, мені әншейін *м ы л ж ы ң д а т ы п* отыр екенсің ғой, – деді ол (С.Бегалин, Уақыт.).

МЫЛЖЫҢДАТУ *Мылжыңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *М ы л ж ы ң д а т у ы н* қоймады.

МЫЛЖЫҢДАУ[1] с ы н. *Бос сөзге үйірлеу, көп сөзділеу.* Қуанған адам қуанышын айтам деп кейде *м ы л ж ы ң д а у* болады (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Раев сөзқұмар, *м ы л ж ы ң д а у* екен (Х.Рахимов, Сеңгір.).

МЫЛЖЫҢДАУ[2] *Мылжыңда етістігінің қимыл атауы.* Сартсауыттың бұлай *м ы л ж ы ң д а у ы н* оның іші ұнатып отырған жоқ (Ә.Нәбиев, Шолпан).

МЫЛЖЫҢДЫҚ з а т. *Бос сөзге салынушылық, көкезулік.* Қайталақтаудың бір түрі еспелеу келеді. Арқан яки тарамыс ескен сияқты алдыңғы пікірдің аяғын соңғы пікірге қатыстырып, қайта айтатын қазақта ақындар бар: бір сөзді көп қайтара айтып айналақтағанда сөздің әсері *м ы л ж ы ң д ы қ т ы ң* әсеріне айналып кетеді, бір сөзді екі-үш қайтара айтқанда сөз пысықталған, нығыздалған, ширатылған іспетті болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Табиғатынан көп сөйлеуге, *м ы л ж ы ң д ы қ қ а* үйір адам біртебірте малтасын езе беруді дағдыға айналдырып алады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Себебі *м ы л ж ы ң д ы қ т ы ң* өткенді айтар, Басына келер келіп, кеткенді айтар. Өткен іс, көрген қызық, кімге керек, Жалығып тыңдаушының көңілі қайтар (Қ.Тәкежанов, Қария.).

МЫЛҚАУ с ы н. **1.** *Құлағы естімейтін, сөйлеу қабілетінен айырылған кісі; тіл-аузы жоқ адам.* Қорада село халқы үндемес деп атайтын Айқыз үйінен пана тапқан, табиғат аяусыз жазалаған *м ы л қ а у* адам отырған (Аялы жандар). Осы ауылдың қонағы бір *м ы л қ а у* келіншек бар-ды (Ә.Әбішев, Найзағай). Ақанның серігі – *м ы л қ а у* баласы Ыбан ғана (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **2.** а у ы с. *Еш нәрсені түсінгісі келмейтін, меңіреу адам.* Айналаның бәрі *м ы л қ а у,* ешкім бір-бірімен сөйлесіп, шүйіркелеспейді (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Сүюде жүректің жоғалтсам сенімін, Мен онда сорлымын, мен онда өлімін. Қадірін, бағасын ұқпасам өлеңнің, Мен мүлде *м ы л қ а у - м ы н,* мен онда кереңмін (А.Бақтыгереева, Қуаныш.). Жанға жауап бермейтін, Дүлей, *м ы л қ а у* сияқты, Қиял мінез түйықсың (Батырлар жыры).

МЫЛҚАУЛАН= е т. *Мылқау қалпына түсу, сөйлей алмау.* Нағашым тағы да *м ы л қ а у л а н а* қалды (С.Мұқанов,. Мөлдір махабб.).

МЫЛҚАУЛАНУ *Мылқаулан етістігінің қимыл атауы.*

МЫЛҚАУЛАУ с ы н. *Жақсы сөйлей алмайтын, тілі кемістеу.* Ол – *м ы л қ а у л а у* адам (Ауызекі).

МЫЛҚАУЛЫҚ з а т. *Сөйлей алмаушылық, тілі кемістік.* Неге екенін білмеймін, *м ы л қ а у л ы ғ ы н а* қарамастан, мен осы келіншекке қатты қызығамын (Ә.Әбішев, Найзағай). *М ы л қ а у л ы қ,* меңіреулік – көбіне естімеудің салдарынан болады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

МЫЛҚАУСУ *Мылқаусы етістігінің қимыл атауы.*

МЫЛҚАУСЫ= е т. *Мылқау болғансу, мылқау тәріздену.* Ақ жолмен ағызды, Қайқаңдап шаналар. Аяз шал *м ы л қ а у с ы п,* Боранды аралар (Пернедегі терме.).

МЫЛҚАУША үс т. *Мылқау тәрізденіп, мылқауға ұқсап.* Құсайын тұқиып құмалақты тартып жіберіп, күбірлеп-күбірлеп, құмалақтарды қолымен аластап, *м ы л қ а у ш а* маңқылдап жіберіпті (С.Сейфуллин, Тар жол.). Зер салмайын десем де, Зердесіз екен көз шіркін, *М ы л қ а у ш а* жұтып өтем бе, Махаббаттың өз дертін (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

МЫЛТЫҚ з а т. **1.** *Сұмбесі, дүмі бар, оқпен атылатын соғыс қаруы.* Шақпақ тасын тырлаған, Елеусіз жермен еңбектеп, Бауырын бұта тырнаған: Ормалы *м ы л т ы қ* қолға алып Ойпаңдау жермен зырлаған (Базар жырау, Шығ.). Үлкен соғыс Бекетай құмы деген жерде болады. Әрине, зеңбірек пен *м ы л т ы қ* найза мен садақты жеңеді. Қазақ көп қырылады. Осы соғыстарда қайрат көрсетіп, Махамбет батыр атаққа ілінеді, Исатайға қосшылыққа сайланады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. жин.). Малды ауылдар еді, айғай-қиқу, ыңғыр-жың болып қоралы қой, қосты жылқы күшпен араласып, тауға тырмысып асып жатыр. Орыс жоқ. Күн батты, қас қарайды. Бір кезде ағаштың арасынан *м ы л т ы қ,* сойыл асынған 40-50 орыс шыға қаптады. Қазекеңде үрей қалмай атқа қамшы басып, тауға қарай жөнелді. Мұжықтар мені ұстап, қаласына алып келіп, қазақтарға ақыл үйретіп, ақша бергізбей көшірген сен деп каталашкасына жапты да тастады. Ертеңіне менен еш нәрсе өнбейтінін білген соң босатып қоя берді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** э т н. *Оқпен атылатын қазақтың батырының соғыс жарағының бес қаруының бірі* [*Атыспақ – мылтық, шабыспақ – қылыш, балта, түйреспек – найза, салыспақ – шоқпар*]. Осы күндері әртүрлі авторлар бес қаруға бірнеше құралдарды: садақ, найза, *м ы л т ы қ,* айбалта, қанжар, шоқпар т.б. жатқызып жүр (Қ.Ахметжан, Жараған темір.).

Бердеңке мылтық. э т н. к ө н е. *Бір оқпен атылатын, алысқа тиетін мылтық.* Дауыс шыққан жаққа қараса, жартастың үстінде *б е р д е ң к е м ы л т ы ғ ы н* кезеніп, қара бөрікті, ала шапанды бандиттердің бастығы Бахтияр тұр екен («Лен. жас»).

Білтелі мылтық. к ө н е. *От қойып ататын мылтық.* Сұрмерген жүреді екен атып киік, Тасалап, бет алдына қойып биік. *Б і л т е л і м ы л т ы ғ ы* бар Қырымнан не көздесе жүрген тиіп (Кете Жүсіп, Өлең д.).

Қосауыз мылтық. *Сүмбесінде қос ұңғысы бар мылтық.* Кәлен олардан айылын жиған жоқ, қамыс арасынан шығып, тапа тал түсте ауылға келді, қолында *қ о с а у ы з м ы л т ы ғ ы* бар екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Іле сыйлық үлестіру басталды. Жүнісбекке *қ о с а у ы з м ы л т ы қ* тиді («Лен. жас»).

Құс мылтық. *Құс ататын жеңіл мылтық.* Соңғы екеуінің қолында *қ ұ с м ы л т ы қ* болғанмен, ана бесеуінің қаруы нағыз қару ғой (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Биыл *қ ұ с м ы л т ы қ т ы* құралдап алып, бәйбішені ертіп, Ұлытаудағы атақты шопан, көптен бергі досым – Әлиакпар Жүнісовке барамын («Қаз. әдеб.»).

Мылтық биледі. *Қарудың күшімен басқарылды. М ы л т ы қ б и л е п* тұрғанда әділет жоқ, Алдамай-ақ аулақ өл, жарықтығым. Қару, әскер тастаудың жөні келмес, Неге десең, біріне-бірі сенбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мылтықты құрды. *Мылтықты оқтады.* Ол *м ы л т ы қ т ы* жақсылап *қ ұ р д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мысық құлақ мылтық. к ө н е. *Оқ дәрімен атылатын көне қару түрі. М ы с ы қ қ ұ л а қ м ы л т ы қ* қойнында, Бәйгеден келген дөнені, Бұл шаһбаздың гөзелі Талай батыр ұмтылған (Қобыланды батыр).

Найзалы мылтық. к ө н е. *Басында бекітілген ұшкір найзасы бар мылтық. Н а й з а л ы м ы л т ы қ,* қылыш қолына алып, Күн-түні күзетшілер тұрған бағып. Білінсе бір кәдігің, бітті саудаң, Батырым, құтыларсың бұдан нағып? (М.Дулатов, Шығ.).

Орама мылтық. э т н. *Алысқа ататын мылтық.* Желп-желп еткен ала ту Жиырып алар күн қайда? *О р а м а м ы л т ы қ* тарс ұрып, Жауға аттанар күн қайда? (Халық ауыз әдеб.).

Түзу мылтық. *Сапалы, тиғіш мылтық.* Ит пен қарға, шошқаға боқ арманда, Мергенге *т ү з у м ы л т ы қ,* оқ арманда. Тамақсыз табысы жоқ кәріптерге Жалғыз күнгі тамақтың тоғы арманда (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

Түтеген мылтық. *Оқталған білтелі мылтық. Т ү т е г е н м ы л т ы қ* тиер деп, Өзінің алдын тор қылды. Кемінің бәрін толтырды. Тіллә дабыл төңкеріп, Қара арғымақ жабдықтап, Бөктергісін тоқ қылды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Үрімді мылтық. э т н. к ө н е. *Бағалы Рим (Византия) мылтығы.* Керейден Бегеш деген кісі Абайға елші боп кеп: Ерге жара түйін деген. *Ү р і м д і м ы л т ы қ* өзі атып, өзі түзеледі. Біз Керей, Найман елміз, қасыңдамыз. Ағайыныңа не қыл дейсің? – дейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Шиті мылтық. к ө н е. *Аузынан оқталып, білтемен от алатын сирақты мылтық.* Сырымның соңындағылардың бәрі де сайдың тасындай ірі, сақа жігіттер, қолдарында тісті дырау қамшы, бірен-саран *ш и т і м ы л т ы қ* бар («Лен. жас»). Асар 21 жасынан бастап қолына *ш и т і м ы л т ы қ* алып, өзіне керекті өмір үшін күреске қатысып еді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

МЫЛТЫҚСЫЗ с ы н. *Мылтығы жоқ, мылтық ұстамаған.* Атсыз жылқышы *м ы л т ы қ с ы з* солдатпен тең (Ж.Тілеков, Қайнар). Айқасып өткен жауменен, *М ы л т ы қ с ы з,* оқсыз соғыс бұл. Қалмады бірақ, сау дене, Әкетті бәрін сол үш жыл (С.Жиенбаев, Таңд.). Сол кезде арттан біреу мылтық атты, Қора құлап кеткендей даусы қатты. Жұрт қараса, бір *м ы л т ы қ с ы з* әйел құлап түсіп, Қасында бір жас бала жылап жатты (Е.Бердин, Қанды асу.).

МЫЛТЫҚТЫ с ы н. *Мылтығы бар, мылтық асынған. М ы л т ы қ т ы* адамның ізімен біраз жүре түсті (С.Елубаев, Ойсыл қара). Қанды арқан дар ағашта тұр теңселіп, Сияқты қара жылан жылжып, төніп. *М ы л т ы қ т ы* күзетші бар екі жақта, Өткен-кеткен адамға қаһар төгіп (Ғ.Малдыбаев, Желдірме.).

МЫЛТЫҚША ү с т. *Мылтық тәрізді, мылтыққа ұқсап.* Басқаның ісі басқа болсын, тәртіп орнатуға қойған полицейдің біреу сорайған жаукернейді арқасына *м ы л т ы қ ш а* асып алыпты (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Сіріңке тұтанған соң күкірт от алып, *м ы л т ы қ ш а* тарс ете қалады екен (Н.Сералиев, Намыс).

МЫЛТЫҚШЫ з а т. *Мылтық атушы жасақ.* Сонда жүз сексен мың қолменен Зеңгір жүрген, Елу үш мың алдында ерлер жүрген. Зеңбірекші, *м ы л т ы қ ш ы* жүз мың адам, Қақпасының алдына келіп тұрған (Бабалар сөзі).

МЫНА е с і м. *Жақын аралықты, маңайды нұсқап көрсететін сілтеу есімдігі; осы, мынау.* Ұйқының себебі мыналар деген көп болжаулар бар. Осы көп болжаулардың ішінде *м ы н а* біреуі шынға жақын келсе керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Қараңдар! Шара бар ма *м ы н а* сорға? Аяғын ат келеді басып зорға. Қысымды есек көрген бұ да көріп, Болдырып бұлғақтайды оңды-солға (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

МЫНАДАЙ ү с т. *Мына сияқты, осындай.* Мұны дәлелдейтін *м ы н а д а й* бір ерекше қызық жағдай бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сондай бір әңгіменің үстінде Жамантай деген кедей шаруа маған *м ы н а д а й* сұрақ қойды (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Менің *м ы н а д а й* нақты ұсынысым бар. Қазақ халқының бағзы замандардан келе жатқан өзіндік дәстүрлі мерекелерінің бірі – Наурызмейрамы. Парсы тілінен енген «Наурыз» ұғымы көктемнің алғашқы айының 22-сінде күн

мен түн теңесіп, жаңа тіршілік басталар шақты білдіреді («Жас Алаш»).

Біздерде мынадай бар, мынадай бар. *Мақтанып көрсете алатындай қол жеткен нәтижелер баршылық.* Пойыз қозғалысы қауіпсіздігін сақтау теміржолдардың талапқа сай болуы шарт. Бұл тұрғыдан келгенде де «*біздерде мынадай бар, мынадай бар*» деп айта алатындай жағдай бар («Егемен Қазақстан»).

МЫНАНДАЙ е с і м. с ө й л. ***Мынадай***. Астыртын жамандасуға айлакес, сырқынды болғанмен, *мынандай* әділ қазының алдында ашық шындыққа бара алмайтын (М.Әуезов, Абай жолы). Ақырып-бақырып көк есек, Сөйлепті дүйім жиында. *Мынандай* пікір айтыпты, Төрт түлік мал жайында (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

МЫНАУ е с і м. **1.** *Мына, осы.* Жазушыларға ескертетін нәрсе *мынау*: әлі болса – қара халық үшін, бері болса – ауыл мектептеріндегі мұғалімдер түсінетін сөздер жазуға. Жазған сөздерің қойыртпақ болмай, таза, тартымды болсын (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Ел жайы өзіне мәлім, *мынау ы* теріс дейтін адам жоқ екенін біледі, сонсоң несіне тайынсын (Б.Майлин, Шығ.). Көзден бір төкпегендей жылап жасты, Күліп те көрмегендей сұм албасты. *Мынау* кең дүниеге – сахараға, Келгендей осы күйде түрі алғашқы (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Зарлайды ол, байды қарғайды, Аспанға қолын жайыпты. Ендеше *мынау* өлімге, Бай зұлым ғана айыпты (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). **2.** *Міне, мінеки.* Ал мен кеше күні бойы басымды қатырып отырғаным – *мынау* (К. Тоқаев, Тасқын). Осы арада тағы бір айта кететін жәйт – *мынау* (З.Ақышев, Біздің шамш.). Мұның бәрінің түп себебі *мынау* романда ұнамсыз кейіпкер мүлдем жоқ (Ф.Оразаев, Басты.). // *Осы кісі, осы адам.* Төбелестен көп жарылған төбесі, *Мынаулының* шомбал екен денесі. Не де болса күресемін осыңмен, Сен боласың екеумізге төреші (С.Мәуленов, Алыс кет.).

«Анау бәлен, мынау түген болды» деді. *Күндеді, іштарлық етті.* Мәдениетті боламыз дейік, жолымызды дұрыстап түзеп алып, бетімізді бір бағытқа салып, азық-түлігімізді түгендеп, ұзақ сапарға шығу керек. Асықпаған арбамен қоянға жетеді. «*Анау бәлен болды, мынау түген болды*» *деген* күншілдікті де қою керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Мынау деген. *Таңдаулы, мақтаулы, айтулы.* Оқуы бар, ажар-көркі бар, бой түзеген, ой түзеген, салт басты, сабау қамшылы бұл әйелге ел ішіндегі *мынау деген* жігіттердің кейбірі көз салды (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек).

МЫҢ с а н. **1.** *Он жүздің қосындысынан тұратын есептік сан.* Жержүзіне қарасам, Неше түрлі халық бар, Дін, иманын санасам, *Мыңнан* артық анық бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Мың* жеті жүз жиырма үшінші жыл, Қазақ, қалмақ атысқан, мұны да біл. Қалмақтың бастаушысы Суан Раптан, Өзі батыр, соғысқа тым айлашыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Мың* жасасам, аз дер едім, Осы отымның барында. *Мың* жүрекке сөз беремін, Жүрек сөйлер шағында (Т.Молдағалиев, Жүрек.). **2.** *Өте көп, қыруар.* Астасқан алғы үміті, мұңы елімен, Айқасқан қайран батыр *мың* өліммен. Құлапты Қарқаралы құшағына, Қан саулап оққа ұшқан жүрегінен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Енді ол кеште жүре алмайды сылаңдап, Мен де кеште жүре алмаймын сыр аулап. Құлыншақ күн енді бізге келмейді, *Мың* қайтара шақырғанмен құраулап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Бірдікі – мыңға. *Бір адамның кесірі көпке тиеді деген мағынада. Бірдікі – мыңға* деген бар емес пе?! Суайт залымның кесапатты кесір тілінің сұмдығынан көп кеме толқынға килігіп, Құдай пана берсін, су тас-талқан, кеме быт-шыт, біреу олай, біреу бұлай басымен қайғы күн туыпты (М.Жүсіп, Шығ.).

Қырық күн қырғын, мың күн сүргін. *Қысылтаяң, қиын-қыстау жағдай, тар кез.* Бұл жолда *қырық күн қырғын, мың күн сүргін*, Иықта жатты жүгі талай жылдың. Сол күн бір ескерткіші сықылданып, Қағазда қалды ізі ізгі жырдың (О.Шипин, Дастан.).

Мың алғыс [мың да бір рақмет]. *Көп рақмет.* Абайдың рухын, елін сыйлап, не бір шалғайдан жеткен сіздердің аз күнде мол рахат, көп шапағат көргендеріңізді айтысқан сөздеріңізге *мың алғыс* (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Меңдіғазин жолдас, сізге *мың да бір рақмет* (От ортасы.).

Мың батпан. *Өте ауыр, салмақты.* Бұл күні төрт жыл бірдей ұдайы ажал өтінде болғаны жолбарыс жүректі жауынгерлер, ел басына *мың батпан* ауыртпалықты ескі грек ертегі жырларындағы атланттардай көтеріп алды («Қаз. әдеб.»). Қиын-ау, адам шыдайды, ә! Қайтесің, қалқам, мұңайма. Ағаңа қара бұл жатқан, Көтеріп дертті *мың батпан* (З.Шүкіров, Арал.).

Мыңға балады. *Аса қатты қадірледі, ешкімге теңгермеді.* Батырды айтсам, ел шауып алған балап, Қызды айтсам, қызықты айтсам, қыздырмалап, Әншейін құр өткізбек әңгіме үшін, Тыңдар едің бір сөзін *мыңға балап*

(Абай, Тол. жин.). Баршасы қолына алды қаружарақ Жүреді Дотан ерді *м ы ң г а б а л а п,* Айлық жерде, құбылада ел бар дейді, Бармаққа соған қарай қылды талап (Батырлар жыры).

Мың болғыр. т і л е к. *Көңілі толып, риза болғанда айтылатын, көп жаса, ұзақ өмір сүр деген мағынадағы сөзқолданыс. М ы ң б о л г ы р,* Бектас! Бір жерден бір жігіт қыз алып кашса, қорықпай баратын – ержүрек Бектас (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қаршадай боп екі сәбиді өлім аузынан құтқарғанын қарашы, *м ы ң б о л г ы р* (М.Сүндетов, Балық аула.). Еңбектің еш болып қалатын жайларын бастан кешіріп жүрміз. Сол *м ы ң б о л г ы р* табиғат биыл да бізді онша еркелете қойған жоқ (Ж.Исмағұлов, Адам.). Иә, заты орыс демесең Сары апасы бір *м ы ң б о л г ы р* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Мың бұралды. *Көлбеңдеді, көлбең-көлбең етті, үйірілді.* Жұмыртқа жон жұмырланып, Ту құйрығы күлтеленіп, Бейне сағым *м ы ң б ұ р а л ы п,* Әкеткендей жел көтеріп (З.Қалауова, Таңд.). Кең дала алақанның аясындай, Дөңгелеп бір уысқа сыйып жатты. Күмістей *м ы ң б ұ р а л ы п* сары суы, Көгілдір көк желегін киіп жатты (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры). Үйіріліп, *м ы ң б ұ р а л ы п* өзді-өзі ойнап, Тынбастан қарт Днепр аққан қайнап. Ақ жайқын ашық беті ақ күмістей, Ғжайып кестеленіп жатыр жайнап (И.Байзақов, Шығ.).

Мың бір түн ертегісіндей. *Қиялға толы, ғажайып.* Ал Мадияр! Мына Балзия баяғы *м ы ң б і р т ү н е р т е г і с і н д е й* қияли бірдеңені мылжыңдап басымды қатырды ғой дерсің (С.Омаров, Өмір.).

Мыңға татыр. *Мың адамға барабар, жойқын күшті.* Дейтұғын Арыс, Қарыс екі батыр, Соғыста әрбіреуі *м ы ң ғ а т а т ы р.* Жіберді сол екеуін бастық сайлап, Басына салып кел деп заманақыр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мың да бір ем [дауа]. *Қажетті, құнды дәру.* Қырдың таза ауасын жұтып, майдың уыз қымызын ішу *м ы ң д а б і р е м* (С.Досанов, Тау жолы).

Мыңды айдады. *Байлығы мол болды. М ы ң д ы а й д а п,* жүзді сапырып шалқыған байлар бір үзім нанға зар болды (Абай, Тол. жин.).

Мың жара болды. *Қайғы-қасіретке толды.* Қобыздың сарнағаны зарлағандай, Қан шашып әлдекімді қарғағандай. Жүрегі *м ы ң ж а р а б о п* паршаланып, Күйініп көзінен жас парлағандай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Мың жаса. т і л е к. *Ұзақ өмір сүр, көп жаса деген мағынада.* Қуанған байтақ балаша: «*М ы ң ж а с а,* Жүсіп, *м ы ң ж а с а*!» – деп шуылдап алқады (М.Жұмабаев, Шығ.). – Халықтың көз жасын көрген екен бұл заңды шығарған адам. *М ы ң ж а с а с ы н,* бақытты болсын! – деді ол (Ж.Тәшенов, Өтел. парыз.).

Мың жасады. *Ұзақ өмір сүрді, көп жасады.* Дүниеден *м ы ң ж а с а с а қ* кетер күні, Болмаймыз шай ішкендей әбден қанып, Баршаңыз өлмей тұрып ғибрат қыл, Болғанда тумақ – сүннәт, өлім – анық! (Қабан жырау, Алтын қазық).

Мың жерден. *Қанша жерден, мүлде деген мағынада.* Сыртынан шырт түкіріп, арғы-бергі бабасынан қайыра сыбағанымызбен, бетпе-бет келгенде езуімізді жимай, көзімізге күлкі үйірліте жәдігөйлене қалатынымыз бар. Мұның да тамыры тереңде. Өзін *м ы ң ж е р д е н* жаратпағаныңызбен, атқарған ісінің теріс екенін біле тұра, құдасы ма, жиен-нағашысы ма, болмаса баласы ма, әйтеуір ет жақын біреуінің билік басында отырғанын ішіңіз сезгендіктен, желдің ығын бағуға бой саласыз («Парасат»). «Құдайдан кіреукелі сауыт тілеп, Біз қашан хақ жолынан ауытқып ек: көз көрген сұмдықты айту, шындықты айтудан да қауіптірек...» – деп ақын ағам айтқандай, *м ы ң ж е р д е н* әділдікті көксегеніңмен, ақиқаттың аулына ат басып тіретпейін аңдағай-атшабарлар айбарынан сескеніп, амалсыз ашықауыз аңқау көрінуге бейімделеміз («Парасат»).

Мыңды бастаған серке. б е й н. *Халықты, көпшілікті бастаған, соңынан ерткен абыройлы басшы.* Ел бастаған көсемнің ізі бағулы болады. Көсемнің басқан қадамы, жүрген бағыты көпке жақпаса, халық теріс айналып кетеді. Кешегі *м ы ң д ы б а с т а ғ а н с е р к е,* ертеңгі күні далада жаңғыз маңырап қалады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

[Жүз түрленіп], мың құбылды. *Алуан түрге енді, түрленді, құбылды.* Бірақ әрқайсысы өз орнында болып, қосылып айтып кеткенде, бірі гүрілдеп, бірі сұңқылдап, бірі тақылдап, бірі шақылдап, *м ы ң қ ұ б ы л ы п,* мұңға шомылып, сыбызғыдай созылып үзіліп-үзіліп алпыс екі тамырыңды қозғағандай ән болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейде тегін береді, кейде бұлдап, Мінезі жел қайықтай тұр бұлтылдап. Бұ күнде *ж ү з т ү р л е н і п, м ы ң қ ұ б ы л ы п,* Көзіңді қызықтырар тым жылпылдап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қиядан көрінген бұлыңғыр сағым өзінің алыс үмітіндей *м ы ң қ ұ б ы л д ы* («Қаз. әдеб».).

Мың құлпырды. *Түрленді, жайнады.* Ханның үстіндегі алтынмен аптап, күміспен күптеген әсем тоны бұрын көздің жауын алып, *м ы ң қ ұ л п ы р ы п* тұрады екен дейді (С.Омаров, Өмір.). Украина жері май айын құттықтап, *м ы ң қ ұ л-*

пырады (С.Омаров, Әңгім.). *Мың құлпырған* масатыдай, Қандай әсем қарап тұрсам. Майдың сәні қашатындай, Гүлдің қызыл түгін жұлсам (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

Мың мәртебе. *Шексіз, көп (алғыс).* – Иман жүзді адам екенсіз, тек жылы сөйлегеніңіз үшін *мың мәртебе* алғыс! – деді Зейнел (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

Мыңнан біреу. *Өте сирек, ілуде біреу.* Өкпе шумаға душар болған адамның бірі өледі. Өкпе шумадан *мыңнан біреу*-ақ жазылады дерлік. Аурудың аузынан шыққан қан қақырық шылғи шуманың құрты, өте жұқпалы болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Мың сайтан, жүз пәлекет қамады. *Сан түрлі пәле, қиындық, ауыртпалыққа тап болды.* Сөйлеп қал, қызыл тілім, жақ барында, Кеудеде – ақыл, маңдайда – бақ барында. *Мың сайтан, жүз пәлекет қамаса* да, Бір тәңірі қағып шығар сақтарында (Шал ақын, Өлең.).

Мың саққа жүгіртті. *Неше құбылтты, түрлендірді.* Көп жылдардан бері көрмеген ел Құрымбайдың ісін *мың саққа жүгіртті* (Б.Майлин, Шығ.).

Мың сан. *Есепсіз, сансыз, өте көп.* Қорғаймын өзім түгіл аймағымды, Болса да нендей апат, нендей жауын. *Мың сан* құс келіп қонсын бұлағыма, Зәредей көрінбейді маған ауыр (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Иншалла, болар осы хайриятым, кінарат күнәһыма неше *мың сан* (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Артыңда иесіз қалды *мың сан* малың, Қыз-қатын алсаң дағы саған жетер (Батырлар жыры).

Мың сан құбылу. *Түрлі түске боялды, қайта-қайта өзгерді.* Алтынмен, күміспен, піл сүйегімен күптелген зеңгір биік қабырға *мың сан құбылады* (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Мың түрлі. *Түрі өте көп, сансыз түрлі.* Бізден басқа жұрттардың ілгері қатардағы көптің жоғын алаламай іздейтін білімді ақжүрек депутаттары 3-нші һәм 4-нші думаларда аздық қылып, думаның шын мағынасында дума еместігіне көздері жетсе де, дума мінбесінен пайдаланып, халық тілегін *мың түрлі* дәлелдермен үкіметке жеткізіп, үкіметтің қолдап тұрған жобасын халыққа сездіру жолында болды (М.Дулатов, Шығ.).

Мың шүкір. д і н и. *Құдайға қолында барына, амандығына немесе несібесінің, ризығының молаюына т.б. айтылатын ризашылық сөз. Мың шүкір,* әлсіз қолда әлсіз шырақ Жылтырап жанған боп тұр, қалмай сөніп. Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар. Жарығы болмаса да жан таңғалар (М.Жұмабаев, Шығ.). Санасам, толып жатыр осындай көп, Қанағат байыдым деп етпейтін көп. Сазайы шіркіндердің жай тұрмаған, «Құдая, бергеніңе *мың шүкір* деп!» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Он ойланып, мың толғады. *Әбден ойланды, ойланып-толғанды.* Және осыған сабақтас бір мәселе – аса ірі әрі күрделі мәселелерді шешуге келгенде асықпайтынмын. Көмекшілеріме: «Мына қағаз жата тұрсын. Ертең бұдан да ақылдырақ болады» дейтінмін. Оған дейін өзің де *он ойланып, мың толғанасың* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Он сегіз мың ғалам [әлем, жан, жанжануар]. д і н и. *Алла тағаланың Жер бетінде алғаш жаратқан тіршілік атаулының жалпы саны [Аңыз бойынша, Жер бетінде Алла жаратқан тіріжандылардың алты мыңы – жамаматат (ұлттар мен ұлыстар), алты мыңы нәбәтат – өсімдік әлемі, алты мыңы мақлұқат – жануарлар әлемі].* Атамыз адам пайғамбар, *Он сегіз мың әлемнің* Әпзелі боп жаралған (Базар жырау, Жыр.). *Ғаламды он сегіз мың* жаратқан Хақ, Көп беріп біреуге мал, біреуге бақ. Біреуді ғалым, біреуді залым еткен, біреуді мұңлы жараттың, біреуді шат (М.Дулатов, Шығ.). Жаратты Құдай тағала екі жиһан, Құдіретпен асылы ғалам болды пәнһан, Шығарып қараңғыдан менен күн, *Ғаламды он сегіз мың* қылды раушан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

МЫҢБАС з а т. ө с. *Басы ақ бүршікті, сабағы бұтақты, ұзындығы жарты метрдей көк, сары түсті өсімдік.*

МЫҢБАСЫ з а т. к ө н е. ә с к. *Ертедегі бір мың жауынгердің басшысы.* Әр болыс елдің жігітін керуен-керуен қылды, оларға онбасы, жүзбасы, *мыңбасы* белгіленді (І.Жансүгіров, Шығ.). Иә, Сақтаған сөзінің беті қабыл. Бүгін бір тамаша болсын! – деді манадан бері үйдегілердің сөзіне үнсіз қосылып, қызықтай отырған *мыңбасы* да (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Алайда қиян-кескі ұрыс тағдыры бас қолбасының даналығы ғана емес, түменбасы, *мыңбасы*, жүзбасылардың әдіс-айласына, жекелеген жауынгерлердің көрсеткен қайратына байланысты екені сияқты қаламгерлердің заман алдындағы міндетінде бірді-екілі, жазушының ғана орындап шыға алмайтыны белгілі (М.Мағауин, Шығ.).

МЫҢБАСЫЛЫҚ з а т. к ө н е. ә с к. *Мыңбасы қызметі, мыңбасы болушылық.* Сұлтан оған *мыңбасылық* дәреже он қайтарып, мол жер иеліктерін береді. Қолбасшыға лайық құрмет көрсетеді («Парасат»).

МЫҢҒЫ-ДЫҢҒЫ с ы н. *Мең-зең, дел-сал.* Аласапыран дауыл тұрғандай басым *мыңғы-*

д ы ң г ы (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Басым *м ы ң г ы-д ы ң г ы* болып үйқым қанбай орнымнан абыржып тұрдым (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Оның қалтасында көк тиыны жоқ, басы *м ы ң г ы-д ы ң г ы* (Д.Досжанов, Дария).

МЫҢҒЫР= е т. *Жер беті қайысу, көбею, молаю, қаптау.* Құлама су от шашты да таудағы, Нұрға шомды үлкен Нарын аумағы. Төрт түлік мал төскейінде *м ы ң г ы р ы п,* Бақ-береке қаулады (Ғ.Жұмабаев, Жомарт.). Бір жұртта жиған қорасын. *М ы ң г ы р г а н* неше байларың. Бір ақ сирақ жұтқа кез болар, Адалынан айырылар (Махамбет, Өлеңд.). Жылқыда не құлын-тай, құйрық атып құлындай, Асыр салып иіскелеп, *м ы ң г ы р ы п* дала, мал төлдеп. Қоштасып жазбен қысқы аяз (Жамбыл, Жыр.).

МЫҢҒЫРА= е т. с ө й л. ***Мыңғыр***. Жыл санап, малына мал қосылып *м ы ң г ы р а п* байып бара жатқан ауылды мұндайда көбінекөп шабындық жайы қинайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Калинин атындағы колхозымның, *М ы ң г ы р а п* мал өреді белесінен. Ер ұлан, еңбек сүйген аруымнан, Қарт ата көпті көрген көнесінен (Айтыс).

МЫҢҒЫРАТ= е т. с ө й л. ***Мыңғырт***. Жасыл жайлауларда *м ы ң г ы р а т ы п* мал өргізген малшыларға жетекшілік жасап жүрген зоотехниктердің бірқатары – осы техникум қанаттандырып, қырандай баптап қияға ұшырған түлектер (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). Сайын далада байлықты сапырған, мыңды *м ы ң г ы р а т ы п* айдаған байлардың артында тым болмаса осындай бір ізі де қалмаған ғой (С.Мәуленов, Шыңда.).

МЫҢҒЫРАУ з а т. к ө н е. қ о л ө н е р. *Біздің бір түрі.* Біздің мұнан басқа біз белдік, безеу біз, жорға біз, шимай біз, үскі біз, шеге біз, *м ы ң г ы р а у* біз, сүйек біз деген түрлері бар («Сөз сандық»).

МЫҢҒЫРҒАН с ы н. *Жер беті қайысқан, қалың, көп.* Артта *м ы ң г ы р г а н* қой, алалы жылқы айдап, жүк теңдеген түйелерді жетектеп малшы, бала-шаға тобы көрінеді (Ғ.Сланов, Замана.). Аудан орталығы бір қияндай, талай ауданның *м ы ң г ы р г а н* түлігі қыстайтын қалтарысты, құйқалы құм жаз бойына елсіз (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Мыңғырған бай. *Мыңды айдаған бай.* Аталық шетінен *м ы ң г ы р г а н б а й* (Б.Аманшин, Көкжар). Қыз-келіншектің серуені, Қаптап тезек тергені. *М ы ң г ы р г а н б а й д ы ң* көргені, Қорадан малдың өргені (М.Хакімжанова, Гүл.).

МЫҢҒЫРТ= е т. *Жер қайыстыру, көбейту.* Жоспарды асыра орындап, мал басын *м ы ң г ы р т ы п* келе жатқан да біздің совхоз (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Қойды күндіз-түн күтіп, Қозы өсірсең *м ы ң г ы р т ы п,* Жаппай туса егізден, Мұның бәрі семізден (К.Әзірбаев, Тойбастар). Жазакең *м ы ң г ы р т ы п* мал өсірген шопан ғана емес, өз саласының ой-шұқырын көре білетін, елінің, жұртының жоқ-жітігін бүтіндеп, бар-жоғын түгендей жүретін кісі еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

МЫҢҒЫРТУ *Мыңғырт етістігінің қимыл атауы.* Жолаушылап жүрген кісі едім, мәжіліске тап болдым, онда қой шаруашылығын *м ы ң г ы р т у* жайы сөз болды («Қаз. әдеб.»).

МЫҢҒЫРУ *Мыңғыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Төскейде малы *м ы ң г ы р у.*

МЫҢҒЫТ з а т. ж е р г. *Еш нәрсенің ыңғайын, жөнін білмейтін, топас, кеще.* Кейде амал қанша, сендей періштелердің қасында миқиған бір *м ы ң г ы т т а р д ы ң* жүргенін көріп, кісінің жігері құм болады (А.Жүнісов, Өмір ізі). Бәрі шетінен *м ы ң г ы т,* түк білмейді (С.Досымов, Жаңғырық).

МЫҢДАҒАН с ы н. *Өте көп, мыңдай.* Таудан ескен мұп-мұздай жел лебіне *м ы ң д а ғ а н* ағаш жапырақтары судырап үн қатады (З.Шүкіров, Ізгілік.). Оның ұлы осыдан *м ы ң д а ғ а н* шақырым Тамбов әскери училищесіне аттанбақ еді (Д.Исабеков, Тіршілік). Тартады күзгі желмен дала күйді, Қалдырды өшпейтіндей баба сыйды. Арада *м ы ң д а ғ а н* жыл өтсе-дағы, Көтеріп келеді ел Фарабиді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МЫҢДАЙ с ы н. *Мың мөлшеріндей, шамасындай, мыңға жуық.* Колхозда қырық мың қой, үш мың сиыр, *м ы ң д а й* жылқы бар (С.Бақбергенов, Адам.). Әсеттің ай туғанда, Үш *м ы ң д а й* кісі қол болып, Бір алты күн жол қонып, Қиылдан әскер төгілді (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). // *Мыңға жуық адам.* Сексен мың жанның қырық *м ы ң д а й ы* қалалы, теміржолды, өндірісті орындарда еңбек етеді (Алғы шепте.).

МЫҢДАП үс т. *Мың-мың болып, көптеп.* Ойды бөлетін оқта-текте алдымызды ораған ақбөкендер ғана *м ы ң д а п* өріп, аздап ақырып тұрады (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Әр алуан тірлікпен, Әлемде жатыр *м ы ң д а п* ел. Айнымас достық, бірліктің, Аймағын көрсең, мұнда кел (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

МЫҢДЫҚ з а т. м а т. *Мыңның құрамына кіретін сандардың жиынтық атауы.* Мұнда нөл таңбасы бастапқы кезде атымен болмаған, оны қытайлықтар б.з. III ғасырында сырттан

алған; бірлік цифрлар – жүздік, он *м ы ң д ы қ* т.б. сандардың орнына, ал ондық цифрлар мыңдық, жүз мыңдық т.б. сандардың орнына қолданатын болған (А.Көбесов, Математика.). Ауылды Абибуллаев басқарған 1970 жылдардың орта шенінде, шаруашылық аудан бойынша бірінші 100 *м ы ң д ы қ т а р* қатарына қосылды, яғни мемлекетке 100 000 центнер күріш өткізді («Зерде»).

МЫҢЖАПЫРАҚ з а т. ө с. *Хош иісті, гүлдері кішкене, ашқылтым дәмі бар, көпжылдың жабайы өсімдік. М ы ң ж а п ы р а қ* көптеген ғасырлар бойы халық медицинасында үзбей қолданылып келеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МЫҢЖЫЛДЫҚ з а т. *Мың жыл көлеміндегі уақыт аралығы.* Өйткені «миллениум» ұғымы тек жаңа *м ы ң ж ы л д ы қ* келгенін ғана емес, жер бетіне жаңа Алтын ғасырдың орнауын да білдіреді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Тұқырта тұжырымдар болсақ, егер біздің халқымыз, қазақ ұлты жаңа ғасыр мен жаңа *м ы ң ж ы л д ы қ т а* да бар болып, көгеріп-көктегісі келсе, сол тұстағы емін-еркін бәсекеге төтеп бере алардай ұрпақ дайындауы керек (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Форум жұмысының қорытындысына оған қатысушылар «Үшінші *м ы ң ж ы л д ы қ* басындағы (таңындағы) халықаралық ынтымақтастыққа парламенттік көзқарас» Декларациясын қабылдады («Егемен Қазақстан»).

МЫҢ е л і к. *Мұрыннан қысылып шыққан қысқа дыбысқа ұқсас дыбысты білдіретін сөз.*

Мыңқ етпеді [етер емес, еткен жоқ]. а) *Ешқандай дыбыс шығармады, жақ ашпады, мелшиді.* Гүлпарша бәйбіше осы үйге кіріп келгеннен бері *м ы ң қ е т і п* аузын ашпай отырған (Р.Райымқұлов, Болат.). Домбыраны «ешкінің кепкен ішегіне тағылған таяқ» деп жүрген талай мықтылардың *м ы ң қ е т у г е* мұршалары келмей, үнсіз отыр (А.Сатаев, Дала.). ә) *Былқ етпеді, елең қылмады.* Тағылықтан таза айырылған моп-момақан міскін пілдер үстеріне ойнақтасаң да *м ы ң қ е т е р* емес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қазір қыстың күні жалаң бас жүргенде *м ы ң қ е т п е й м і н* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Мынау пима, обалы не жамандап, *М ы ң қ е т к е н ж о қ,* төрт қыс кидім табандап. Көн шалбарлы сұлу көрсең, қорынба, Оқа емес, өмір бағы орнында (М.Әлімбаев, Жүрек.).

МЫҢҚ-МЫҢҚ е л і к. *Мұрыннан қысылып шыққан қайталама күрделі дыбысты білдіретін сөз.*

Мыңқ-мыңқ етті [үндеді]. *Түсініксіз сөйледі, міңгірледі.* Бәйтік молданың *м ы ң қ-м ы ң қ е т к е н* ызғарлы, суық даусы анау үйдегі Қамардың жүйкесіне тиіп кетті (С.Торайғыров, Шығ.). *Мыңқ-мыңқ үндеуші* еді. Әлдекіммен сөйлескендей, Оттың басын үрлеуші еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЫҢҚОЙ з а т. а н а т. *Мұрын қуысындағы нәзік шеміршек.*

МЫҢҚЫЛ з а т. *Анық-айқын естілмей, мұрыннан шыққан сөз, дыбыс.* Малқардың ашық даусына азырақ *м ы ң қ ы л* қосылып, демін ылғи аузынан алып отыратын кісі еді (Ғ.Мұстафин, Дауылда.). – Төрт құбылаң түгел ашық, ал егер ант жұтып, қарғысқа жолыққың келмейді екен, онда көп *м ы ң қ ы л ы ң д ы* қойып тоқтат та, ер артымнан (Р.Райымқұлов, Түйелі.).

МЫҢҚЫЛДА= е т. *Мыңқ-мыңқ ету, міңгірлеу.* «Ұрғашының шашы ұзын, ақылы қысқа» деген осы деп, Сәрсенбай басқа сөз айтпай, ішінен *м ы ң қ ы л д а п* отырып қалды (М.Дулатов, Шығ.). Кәдімгі «жолбарыс» ұрыларша шапан бөркін айналдырып киіп, мұрны мен аузын қызыл орамалмен таңып алып, Жұмабайды қуғанда тағы сол ұрыларша, «дауысымды танытпаймын» деп, *м ы ң қ ы л д а п* сөйлеп бұйрық берген (М.Әуезов, Абай жолы). Келемеж қылып біреуді, Сыртынан күліп жыртыңдап; Бетпе-бет келсе сөз таппай, Самайы терлеп *м ы ң қ ы л д а п,* Жат жұрт түгіл әуелі Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

МЫҢҚЫЛДАҚ з а т. м е д. *Тыныс жолының ауруы, кеселі.*

МЫҢҚЫЛДАС= е т. *Міңгірлесу, мыңқ-мыңқ етісу.* Неше түрлі үйректер мың түрлі үнмен *м ы ң қ ы л д а с ы п* аққу күйіне үн қосады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

МЫҢҚЫЛДАУ *Мыңқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *м ы ң қ ы л д а у.*

МЫҢ-МИЛЛИОН с ы н. *Көптеген, миллиондаған.* Дүние шындықтан гөрі елеске ұқсайды. *М ы ң-м и л л и о н* жылдан кейін қайта айналып келіп, көріп тұрғандайсың (С.Мәуленов, Таңд. өлең.). *М ы ң-м и л л и о н* жеткіншегім, Құтты болсын жаңа жыл! Қызығыңа арнап сенің, Әшекейлеп төктім жыр (М.Хакімжанова, Ана махабб.). // *Көптеген, миллиондаған адам.* Қаратау! Бұл бірдің емес, көптің, көптің ғана емес, *м ы ң-м и л л и о н д а р* бесігі болған, бола берер алып тау (С.Бақбергенов, Қарға там.).

МЫҢ-МЫҢ с ы н. *Көп, сансыз, қалың.* Жолшыбай жұтап, ашығып, *м ы ң- м ы ң* қазақ қырылған (Н. Ғабдуллин, Өмір.). Аз да болса

тобының бәрі мықты, Бөгейтін әрқайсысы *м ы ң-м ы ң* қолды (Батырлар жыры). Перғауындар о дүниеге әлгіндей жауаптармен аттанғанмен, олардың тіршілікте өз аттарын мәңгілікпен тайталастыру үшін *м ы ң-м ы ң* жанның обалына қалғанын менен артық ешкім де білмейді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). // *Көп ақша, сансыз дәулет.* Тасталық болыстыққа таласуды, Таласып жаман көзбен қарасуды. *М ы ң-м ы ң н ы ң* төгілуі жетер енді, ізделік аққан бұлақ – қара суды (М.Жұмабаев, Шығ.).

МЫҢ-МЫҢДАҒАН с ы н. *Бірнеше мыңдаған, өте көп.* Жапон қаласының үстінен американдар атомбомбасын тастапты. *М ы ң-м ы ң - д а ғ а н* адам қас қаққанша қырылған көрінеді («Қаз. әдеб.»). Мұнан бұрын Үндістанды көрсеңіз, Дели, Калькутта, Мадрас, Бомбейдегі беталды жорытып жүрген *м ы ң-м ы ң д а ғ а н* мәшинеге таңғалғаныңыз мұндағаның жанында түк болмай қалады. Оңды-солды безіп бара жатқан көлік жүргізушілерінің бағдаршамға қарайтыны некен-саяқ (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Бұл күнгі қанқасап қырғында *м ы ң-м ы ң-д а ғ а н* жауынгерінен көз алдында айырылған Аттила да қайтадан шайқасуға беттей алмады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Бір кезде *м ы ң-м ы ң д а ғ а н* топтары кездессе, қазір саны бір ретке төмендеген және суат басынан бұлдырықтарды ретсіз ату нәтижесінде саны кемуде. Бұл жерлерде аулауға тыйым салу және қорғалатын территориялар құру қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

МЫҢ-МЫҢДАП үс т. *Бірнеше мыңдап, көптеп.* Еңбегіне қарай *м ы ң-м ы ң д а п* ақша уыстау бүгінгі халыққа мұрат емес (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Қыс келсе, қысылмайтын болды заман, *М ы ң-м ы ң д а п* қой қоздайды, төлдері аман (Ғ.Малдыбаев, Желдірме).

МЫҢ-МЫҢНАН үс т. *Бірнеше мыңдап, көптеп.* Игілік ақтылы-қаралы, күрең қасқалы, жиренді етіп, *м ы ң-м ы ң н а н* сұрыптап тастаған жылқысын қия алмады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

[Жүзден жүйрік] мыңнан тұлпар. *Елден ерек, айрықша, бөлек.* Маған Шығыс халықтары сүйсініп көретін күрес, шамалауымда, *м ы ң н а н т ұ л п а р* деген осы жігіттей-ақ болар – таэквандошы Мұстафа Өзтүрік келген сайын сәлем береді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Озады *ж ү з д е н ж ү й р і к, м ы ң н а н т ұ л п а р*, ұшады тау бөктерлеп бала сұңқар (Базар жырау, Шығ.).

МЫҢСАЙРАМ с ы н. п о э т. *Құлпырған, жайнаған, жайқалған, құстары сайраған (бақ).* Мамырдың келіп мамыражай күн орнасын, Көбелек боп кетсін еңсемді басқан қорғасын. Бейімбет атам бақшасына жетіп *м ы ң с а й р а м,* Бақытты жерде бәйіт пен дастан толғасын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МЫҢТАМЫР з а т. ө с. *Жол бойында, арық жиегінде өсетін дәрілік өсімдік; жолжелкен. М ы ң т а м ы р,* жуа, рауғаш, жаужапырақ, Қанжыға, қоға, сасық, аққой болып, Бөлінеді жуалар мен таусарымсақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЫҢТӨКІМ с ы н. ж е р г. *Қақ-соғы жоқ, біртоға.* Бір *м ы ң т ө к і м* жігітсің, Бізге сөзден – іс керек, Оңды-солды біліпсің, Рекордты дөңгелек (Ж.Өмірбеков, Жер ұшқан). Талабы алда жас адамсың. Таңдауың көп жалынсың, Әрдайым дос, адалсың, Бір *м ы ң т ө к і м* момынсың (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән).

МЫҢЫНШЫ с а н. *Тоғыз жүз тоқсан тоғыздан кейін келетін реттік сан есім.* Жақында «Қыз Жібек» операсының *м ы ң ы н ш ы* спектаклін ұлттық мәдениетіміздің мерекесі етіп атап өттік (І.Омаров, Шабыт.). Алдымен өтті талай сырлы сурет, Көрдім мен «Қыз Жібекті» *м ы ң ы н ш ы* рет, Баяғы бала жігіт Ғабит інім, Тұр екен сондағыдай күлімсіреп (М.Әшірбеков, Ақ селеу).

МЫҢЫРҒАҚ з а т. қ о л ө н е р. *Ұшы қашау тәрізді қайырылған болат біз* (Қаз. ұлт. қолөнері).

МЫРҒАЙ з а т. *Кеніш, молшылық, байлық.* Қыраңға шығып алып, оттап жүрді, Бетегелі *м ы р ғ а й ғ а* әбден кірді. Тегінде бөдененің айтқаны рас, Тарлауға жайылған соң шын семірді (Шәкәрім, Өлеңд.).

МЫРҒАЙДАЙ с ы н. *Мырғай сияқты, мырғай тәрізді.* Дүшпанға қату ер едің, Тауға біткен ырғайдай, Досыңа жақсы бек едің, Алтын күміс *м ы р ғ а й д а й* (Шөже ақын, Айтыс).

МЫРҒАМ з а т. *Отты, шөбі шүйгін жер.* Бұрынғы көлдің табаны *м ы р ғ а м* болады, бұл жерде мал да жақсы семіреді (Қазақ тілі. аймақ сөздігі). Тірлік етіп аз күні, жазына жайлап, қыс қыстап, Орда мен Нарын тұрған жер... Қалың орман тоғайлы, Төрт түлік малға *м ы р ғ а м* жер (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Мырғамға батты. ж е р г. *Қарық болды, кенелді.* Бір қазақ, қалайы қорапты ашып ет, нан, жуа, тағы басқа тағамдарды жеп, котелоктан су ішіп, *м ы р ғ а м ғ а б а т ы п* отыр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Әйткенмен егер Жарыпшыққанға да қызыл балықтар ұрық салар болса, қандай *м ы р ғ а м ғ а б а т а р* едім деген арманнан сау емес (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

МЫРЖИ= е т. *Мыж-мыж болу, мыжыраю.* Нағира Жетібасардың мысқылына қарай, оның

м ы р ж и ғ а н қара бетіне түкіріп жібергісі келіп тұрды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Сөйтіп жүріп соңынан қараса, әсем орнаттым деген сарай орнынан *м ы р ж и ғ а н* бірдеңені көреді (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

МЫРЖИЮ *Мыржи етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЖЫҚ с ы н. *Ұсқыны кеткен, мыжырайған. М ы р ж ы қ* сары Әбіл әңгімешіл, домбырашы болып шықты (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ). Қыздың баласындай бірінен-бірі өтетін үш боз атты парлап жеккен Жексенбай болыс қарны шартиып, *м ы р ж ы қ* көшірге тізгін ұстатты (І.Жансүгіров, Шығ.).

МЫРЖЫҚТАЙ с ы н. *Мыржық сияқты, мыржық тәрізді.* Не Шыңғыстай, болмаса, не Қалбадай Не *м ы р ж ы қ т а й* аңы көп бір тау еді (Батырлар жыры).

МЫРЗА [ар. ميرزا] з а т. **1.** *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ауқатты, беделді әлеуметтік топ өкілі және соларды мадақтау мәніндегі атау.* Киіз үйдің әрқашан кісі бойын құп-қунақ қып сергітіп тұратын дағдылы салқын ауасын жас *м ы р з а* оянған бойда сезді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ол кездегі ағатты кешсең, *м ы р з а*, Қонақ түгіл болады Құдай ырза (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шыққалы волост сайлау қырық жыл өтті, Сол сайлау, байқасаңыз,түпке жетті. Бай болып, *м ы р з а* атанып, мал біткендер Таласып болыстыққа ақша төкті (М.Дулатов, Шығ.). Ішкізді етікпен су мырзасына, *М ы р з а с ы* ырза болды сырласына (Шәкәрім, Өлеңд.). // *Қашан да дастарқаны мол, жомарт.* Жылқышылардың қосы *м ы р з а* қосы аталып, мал иелері одан барып ет жеп жүреді (С. Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** э т н. *Бай, дәулетті, беделді адамның ұрпағына құрметтеу нышанында қолданылатын атау.* Аяғы матаулы, әкесімен терезесі тең бір төменгі адайдың *м ы р з а с ы н а* бесіктегі күнінен атастырулы (Б.Аманшин, Көкжар). *М ы р з а л а р* қосқа қарай аяңдапты, Жандарын ғашығы үшін аянбапты (Базар жырау, Шығ.). Біреудің «жалғызы» әрі *м ы р з а с ы* болғандықтан, мен әрине өте сәнмен киінем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **3.** а у ы с. *Қолы ашық, жомарт адам.* Қаныш па? Ой, қарағым-ай, әкесі марқұм қандай *м ы р з а* еді? Аумаған, аңқылдаған әкесі. Шешесі қандай момын адам. Өсекпен, аяңмен биттей жұмысы бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Есенейдің ен дәулетін аясын ба, жүн-жұрқа, қылқыбыр, ас-су дегенді мол үлестіріп, Ұлпан Есенейге қосылуы жылға жетпей ел аузында *м ы р з а* келіншек аталған (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Мырза атанды. *Беделі артты, құрмет пен дәулетке ие болды.* Жайқалған сыпсың қағып нуларым-ай, Қиқулап ән салатын қуларым-ай! Арқаңда малым өсіп, *м ы р з а а т а н ы п,* Күпілдеп көкке шыққан буларым-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мал дарып, қатын алып, бала сүйіп, Есітіп қырғыз мұны оң мен солдан. Әділбек айнымаған баласы екен, Шықпаған *м ы р з а а т а н ы п* түзу жолдан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мырза жел. ж е р г. *Жай, ақырын соққан жел. М ы р з а ж е л* соғып тұр, бидайды ұшырып бітіріңдер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Оңтүстіктен соққан *м ы р з а ж е л* адамды көңілдендіріп жібереді («Лен. жолы»).

Мырза қоспақ. а у ы л ш а р. *Айыр бураға қайыған балқоспақтан туған түйе.* Айт бозым, айыр өркеш, *м ы р з а қ о с п а қ* Жүгіңнен артам деген жиренер ма? (Пернедегі термелер).

Мырза мінез. *Жайдары, ашық, ақжарқын.* Жалпақ даладағы жалпақ көлдің *м ы р з а м і н е з і н* көріп таңданады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Мырза терек. *Сымбатты, тұзу өсетін ақ терек. М ы р з а т е р е к,* ақ қараған, жапырақты үйеңкі тез өседі (А.Жанғалиев, Бағбан.).

Мырза тұйғын. с а я т. *Салт құсының қанатының түсіне қарай ақ пен қараның ортасындағы түстілерінің атауы.* Қазақ құсбегі мамандарының айтулары мен жазба әдебиеттері де біркелкі емес. Олар түсіне қарай – ақ тұйғын, кір тұйғын болып жіктеледі. Бірқатар әдебиеттерде ақ тұйғын – *м ы р з а т ұ й ғ ы н,* кір тұйғын – құл тұйғын болып та жазылып жүр. Кейбір облыстың құсбегілері – ақ тұйғын, кір тұйғын, құл тұйғын деп үш түрге де жіктейді (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

МЫРЗАБАЙЛАП ү с т. *Ақырындап, суыртпақтап.* Иткешу деген жерде сәріүйсін Шығанбайды ұстап алып, *м ы р з а б а й л а п* Сыпатай аулын тауып бер деген екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫРЗАБАЙЛАУ *Ұрмай-соқпай, жіпсіз байлап ұстау.* Олар қолға түскендерін *м ы р з а б а й л а у* қып ұстап келген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫРЗАҚАМАҚ з а т. з а ң. *Тұтқындалған, қамауға алынған адамдарды бостандықта ұстау, еркін қамау түрі.* Үй ішің тегіс аман, тек бала-шағаңды қалаға көшіріп алып, *м ы р з а қ а м а қ т а* ұстап отыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

МЫРЗАҚОСПАҚ з а т. т ү й е ш а р. *Балқоспақ пен бурадан туған будан, нардың үшінші ұрпағы.* Нар маяға бура шөгергеннен алынған екінші ұрпақтың буданын қазақтар балқоспақ, балқоспаққа бура шөгеруден туған үшінші ұрпақтың буданын *м ы р з а қ о с п а қ*

дейді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Шу бойы зеңгі-бабаға қолайсыз, *м ы р з а қ о с п а қ,* нарқоспақ, лақа-тәжік тұқымдас түйелер бақташы тілемейді («Қаз. әдеб.»).

МЫРЗАЛЫҚ з а т. **1.** *Бектік, ауқатты, бай адамға тән қасиет.* – Мырзанікі – *м ы р з а л ы қ* болсын, қан базардың ішінде мұғалімнің арақ ішіп, қылжаңдайтын жөні жоқ-ақ екен! – деді тағы біреуі (Б.Майлин, Шығ.). Бұл әйел – байдың соңғы алған тоқалы еді. Бұл тоқал шаруаға бауыр басудан гөрі *м ы р з а л ы қ т ы,* серілікті, ойын-күлкіні көбірек істейтін (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Беделділік, ұлықтық, кеңдік, тектілік.* Кең көңілдік – *м ы р з а л ы қ* міндетінен, Жомарттық – дәулетінің құрметінен, Ауыр шақта өтініш сұрап барған Ақмоллаңыз – Мұхаммед үмбетінен (Ақмоллла ақын, Күндер.). Қайыр да емес, *м ы р з а л ы қ* та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойын ашып, малын шашып жүр (Абай, Тол. жин.). **3.** *Қолы ашықтық, жомарттық.* Сөз қылды жақсылықты, жамандықты, Жомарттық, *м ы р з а л ы қ* пен сараңдықты. Достықтың, дүшпандықтың жайын сөйлеп, Қолға алды татулық пен араздықты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оттаған шіркін! Менің *м ы р з а л ы ғ ы м* ұстап беріп отыр дейсің бе? Кімге берсең де өзің үшін бересің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайыр, зекет бере ем өзгелерге Бас тартып *м ы р з а л ы қ т а* тұрарымда Бір ғарып есігіме жылап келсе (Бес ғасыр.).

Мырзалық етті [істеді]. *Жомарттық жасады.* Бай, жарлы келген күйі, Ойын-той ауыл, үйі. Қой сойып, қонақ асы, *М ы р з а л ы қ е т к е н* сыйы (М.Дулатов, Шығ.). – Мен ерлік істемес – даңғаза, әпербақан атандым, *м ы р з а л ы қ і с т е м е с* – ысырапқор болдым, тіл алғыш болсам – қорқақ деді, шешен-ақ едім – көк малта, мылжың деді (С.Талжанов, Сейфулла.).

Мырзалық көрсетті. *Жомарттық жасады, ілтипат көрсетті.* Бурут патриархының бізді құрметтеп, *м ы р з а л ы қ к ө р с е т к е н д і г і* сондай, бізге арнап қорадағы маңдайалды марқасын сойды (Ш.Уәлиханов, Шығ.).

МЫРЗАСУ *Мырзасы етістігінің қимыл атауы.* Ондай адам *м ы р з а с у,* дерексіз паңдану тәрізді қораш қылықтардан бой тартады (І.Омаров, Шабыт.).

МЫРЗАСЫ= е т. *Мырза болғансу.* – Өзіңді жауратып алмай жүрсең де жетер, – деді Тоқбике, – сол жылуыңды жұртқа *м ы р з а с ы м а й,* Жамалыңа аман-есен жеткізіп ал (Д.Әбілев, Арман.).

МЫРЗАСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Мырза сөзінің қомсынып айтылған түрі.* Қасен осы маңайдағы ауқатты, әлді жігіт... Қарадырдың *мырзасымағы* (М.Әуезов, Қараш.). Кешегі жалшы Қосабек Сәрсендей бейпіл ауыз *м ы р з а с ы м а қ қ а* күш көрсете сөйлейді (М.Мырзақұлов, Ақық).

МЫРЗАСЫН= е т. *Мырза болғансу.* Әйел алмай тұрғанда *м ы р з а с ы н ы п* жүретін жігітінің жайы белгілі болды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Хан да асық, қара да асық бір басыма, Жөні жоқ қарамаймын ұрғашыға. Бай болсаң, байтал майын бермейсің бе, Сөзіннің пайдасы жоқ, *м ы р з а с ы н б а* (Айтыс).

МЫРЗАСЫНУ *Мырзасын етістігінің қимыл атауы.*

МЫРЗЕКЕҢ з а т. э к с п р. *Мырза сөзінің құрметпен айтылуы.* – *М ы р з е к е ң* де сол ауылға барады екен. Бірге жүретін болып тұрмыз, – деп, Ысмайылды жетектеп арбаға қарай беттеді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

МЫРҚАМ з а т. ж е р г. *Байлық, дәулет.* Біздің ел *м ы р қ а м ғ а* жетіп, тасы көктеп, тауы гүлдеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МЫРҚЫМБАЙ з а т. *Бейімбет Майлин шығармалары арқылы енген, кедей-кепшік, жалшы-жақыбай, қатардағы қара деген мағынадағы қолданыс.* – Е, бәсе, біз сияқты *м ы р қ ы м б а й л а р ғ а* тым болмаса үйіне келгенде мәдениеттен иіс сездіріп отырмасаң болмас, – деп көршім сөз қосып еді, Тәшекең көтеріле түсті (Е.Қонарбаев, Түнгі от). «Әйт, шүу!» деп міниіп алып ала атына, *М ы р қ ы м б а й* берді куә қанатына. Я оқып, я біреуден есіткенде-ақ, Жаттамай Жұмаш, сірә қалатын ба (Қ.Көпішев, Кезеңдер).

МЫРС е л і к. *Кекетіп, мұқатқанда кекесін түрінде шығатын қысқа дыбыс.*

Мырс етті. *Миығынан күлді, сәл езу тартты.* Бөжей бұған барлай қарады да, *м ы р с е т т і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Дәуренбек баласының жауабына *м ы р с е т т і* (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

МЫРС-МЫРС е л і к. *Миығынан күлгендегі қысқа қайталама дыбыс.*

Мырс-мырс күлді. *Қайта-қайта мырсылдап күлді, мазақтады.* Алдыменен оң қолының қайсы екенін таны сен, Ағаңа ақыл айтар кезге жеткен жоқсың әлі сен, – Деп өзімше қыр көрсете бастаймын ғой баяғы, Апам сонда миығынан *м ы р с-м ы р с к ү л і п* қояды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сәрсенбай: «Ой, сен кәрі боз, қартайғанда жорға шығарайын деп жүрсің-ау!» – деп *м ы р с-м ы р с к ү л е т і н* еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

МЫРСЫЛ з а т. *Болар-болмас естілген күлкі.* Төргі бөлмеге еніп, әлде *м ы р с ы л,* әлде гүрсіл тәрізденген бір дыбыс берді (Х.Есенжанов, Көп

жыл.). Бура-хан мырс етіп еді, Медеу ол *м ы р с ы л д ы ң* ар жағында қандай зіл жатқанын сезіп жым болды (Ә.Әбішев, Ғаламат.).

МЫРСЫЛДА= е т. *Мырс-мырс етіп күлу.* Шәкірдің қасына отырып жатып, Қоржынбай *м ы р с ы л д а п* күлді (С.Сейфуллин, Әңгім.). «Фию-фию, фию-фию» есті жел. Бұғып жатқан баялышты құшты жел. «Жынды неме, мұның не?» – деп, *м ы р с ы л д а п*, Селк-селк күліп, селкілдеді сексеуіл (М. Жұмабаев, Шығ.). Әлгіден бері *м ы р с ы л д а п* күліп отырғандар, енді шыдай алмай жарылып кетті (Ә.Сараев, Тосқауыл).

МЫРСЫЛДАС= е т. *Мырс-мырс етісу.* Айналама қарасам, үй ішінде отырған ауылдастың кейі жымың-жымың, кейі теріс қарап *м ы р с ы л д а с ы п* жатыр екен (Ғ.Сланов, Домбыра.).

МЫРСЫЛДАУ *Мырсылда етістігінің қимыл атауы.*

МЫРСИ= е т. с ө й л. *Алдану, санын соғып қалу.* Өмірбек *м ы р с и ғ а н ы н* сонда біледі. – Соған пима бастырып жүрген мен де ақымақ екенмін! – дейді де, түк алмастан, келген ізімен тартып отырады (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

МЫРСИЮ *Мырси етістігінің қимыл атауы.*

МЫРСЫН з а т. *Ұрғашы мысық.*

МЫРСЫНДАЙ с ы н. *Мырсын сияқты, мырсын тәрізді.* Мұнан соң мен *м ы р с ы н д а й* жұмсардым, бекідім (А.Байтұрсынов,.. Оқу құралы).

МЫРТЕСЕ с ы н. ж е р г. *Аласа бойлы, тапал.* «Жоғал, ақымақ *м ы р т е с е!*» – дейді. Мұның орысшасы: «Убирайся ты, трехвершковый дурак». Аударма үстінде Әуезов тағы бір сөзді тірілтті (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МЫРТИҒАН с ы н. **1.** *Аласа, төртпақ.* Бір етігінің қонышын қайырмаған *м ы р т и ғ а н* қара жігіт, кабинаға секіріп мініп, жүрттың айғай-шуына қарамай, тракторды жылжыта бастады (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). **2.** *Қысқа, шолақ.* Екеуінің аздап өлең жазатын шатпағы бар, сабақтан кейін ұзын тапал тамның шуағына отырып алып, *м ы р т и ғ а н* сия қарындаштың ұшын тілімен жалап қойып, өлең жазумен әуре (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **3.** *Тапал.* Қараша үйлердің *м ы р т и ғ а н* қысқа мұржаларынан будақтаған түтін шудаланып, әр жерден жоғары ұшып барады (Самғау).

МЫРТЫҚ с ы н. *Бойы аласа, тапал.* Молда торғай тәрізді жусаннан әзер асып бұқпантайлап отырған *м ы р т ы қ* Махмуд қозғалақтады (Д.Досжанов, Жібек.). Биыл да егін шалдықты, Өртеніп күннің табағы. Дән салмай күйіп қалыпты, Тырбиып *м ы р т ы қ* сабағы (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Мыртық бойлы. *Аласа бойлы, төртбақ.* Бұл – *м ы р т ы қ б о й л ы*, бақа тамақ, бозша әйелдің күйеуі менің бір ашына жігітім еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Мыртық саусақ. *Быртиған, қысқа саусақ.* Нақ бір сүйегі жоқтай былқылдақ ісіңкі келген *м ы р т ы қ с а у с а қ т а р ы м е н* соңғы екі қартаны қыса түсті (С.Бақбергнов, Адам.).

МЫРТЫҚТАУ с ы н. *Бойы аласалау, қысқалау.* – Даяр болған вагондарды көрсет, – деді *м ы р т ы қ т а у* келген аласа неміс (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Айназар таныстырды. Онысы, шынында, бір орта бойлы, семізше, аққұба, *м ы р т ы қ т а у*, секпілдеу, суыр аяқ, сүйір қолдау, бақа тамақ, бақа бойлылау әйел еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Сұйық қана селдір қасы бар, ол да әдемі емес. Қол-аяғы бақалдау, *м ы р т ы қ т а у*. Осындай әйел екінің бірінде бар емес пе? (С.Сейфуллин, Шығ.).

МЫРТЫҢДА= е т. *Мыртың-мыртың етіп жүре алмау, бортаңдау.* Інде туып, көр боп өскен, жұтқаннан басқа арманы жоқ семіз суыр бар дүние сүтіне төңкеріліп келе жатқандай інге қарай *м ы р т ы ң д а й* қашты (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). *М ы р т ы ң д а п* денесін көтере алмай, шаң жұтып, артта қалып жүргені (Ә.Тұрманжанов, Адам.).

МЫРТЫҢДАУ *Мыртыңда етістігінің қимыл атауы.*

МЫРШАЙ з а т. *Түлкінің күшігі.* Олардың шалжимасына бір *м ы р ш а й* түсіп қапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Әшейін *м ы р ш а й* түлкідей ашушаң, шақар шалдың бұ жолы үндемегеніне ыза болды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МЫРШЫМ з а т. э т н. к ө н е. *Алқа-қотан отырған қыз-бозбаланың жүзікті аузына салып, жасырып ойнайтын ұлттық ойыны.* Сол гректердің я *м ы р ш ы м* ойнауына ұқсайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мұндай кішігірім той, шілдеханада «көрші», «хан мен уәзір», *«м ы р ш ы м»* сияқты ұлт ойындарын ойнап, көбінесе бұғыбай айтысатын жастар, бүгінгі түні ән тыңдаумен болды (С.Жүнісов, Ақан сері). Баяғы атам заманнан ел ішінде сақталған бөріктастамақ, *м ы р ш ы м*, бұғыбай ойындары бала кездегі айгөлекке жалғасып, жыл сайын өзгермей салтанат шежіресі болып келе жатқанды (С.Сейтхазин, Хадиша).

МЫРЫҚ з а т. **1.** *Өзен, көл жағалауларындағы қаз, үйректер оттайтын саздау жердегі жасық өлеңшөп.* Ол ара – құстардың құмарлана оттайтын жұмсақ шөбінің *м ы р ы ғ ы*... Ахмет лашынды сондай жерлерге апарып сала-

ды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** а у ы с. *Аласа келген, қысқа, тапал, мыртық. «М ы р ы қ* Махмұд, мимырт Махмұд», – деп кемсітіп жүретін бай ағайынына етікшінің ішінде ескі кіжігі бар (Б.Аманшин, Көкжар). **3.** э к с п р. *Қолынан ештеңе келмесе де іс тындырған болып жүретін пысықай, нашар адам. М ы р ы қ* тоқалға бой беріп қойғаның (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі) Пәле! Мына *м ы р ы қ* не дейді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кейде Құдай тұтасың *м ы р ы қ т а р д ы.* Кім оп-оңай бастыққа кіріп барды?! Малайыңның қолына билік тисе, Талайыңды қояды кіріптар ғып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

МЫРЫЛДА= е т. *Пыр-пыр ету, пырылдау.* Сөйтіп мысық қылғыды, Қылғыды да қалғыды. Пысылдады, кекірді. Қалғып кетті қорылдап, Баспалатты *м ы р ы л д а п* (М.Жұмабаев, Шығ.).

МЫРЫШ з а т. **1.** х и м. *Көгілдір ақ түсті, төзімді металл.* Ал топырақта немесе суда кадмий, никель, молибден, *м ы р ы ш*, марганец, ванадий, бериллий, теллур сияқты металдардың жиналуы барлық тіршілік иелері үшін қатерлі болуы ықтимал (Т.Қалыбеков, Экология.). Қосылып алтын қорымас *М ы р ы ш* пен мыс, жезбенен, Меруерттей сөзбен шашайын Бойыма біткен асылым Ақындық әсер қуатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Біздің организмімізде темір, мыс, марганец, *м ы р ы ш*, фтор, иод, бром, молибден, кобальт, күміс, алюминий сияқты бірқатар химиялық элементтер бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **2.** *Қымбат емес, арзан дүние.* Біреу алтын алып жүр, біреу құрыш, Біреу асыл алады, біреу *м ы р ы ш.* Жақсы қымбат, жаманның бағасы арзан, Әркімнің өз сүйгені болар дұрыс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МЫРЫШТА= е т. *Мырыш жалату, мырышпен қаптау.* ≈ Ыстық күйінде *м ы р ы ш т а д ы.*

МЫРЫШТАЛ= е т. *Мырыш жалату, мырыш пен қаптау.* Бұдан үш жыл бұрын қалыңдығы 0,5–2,0 милиметр *м ы р ы ш т а л ғ а н* және алюминийленген қаңылтыр шығаратын, осыған ұқсас цех іске қосылған болатын («Егемен Қазақстан»).

МЫРЫШТАУ *Мырышта етістігінің қимыл атауы.* Қазақстан өндірісінің алыптары қатарындағы Теміртауда еліміз тәуелсіздігінің он жылдығына тұспа-тұс келіп, мерекемен жарасым тапқан елеулі екі оқиға болды. Кеше «Испат-Кармет» ашық акционерлік қоғамында ыстықтай *м ы р ы ш т а у* және альюминийлеу цехы іске қосылып, Қарағанды металлургиялық институтының оқу зертхана корпусы пайдалануға берілді («Егемен Қазақстан»).

МЫРЫҢ с ы н. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Ынжық, ез.* Ол – нағыз *м ы р ы ң н ы ң* өзі («Сөз сандық»). – Мына *м ы р ы ң* не дейді? Сорлы-ау, сүйреп шығарған төбемнен домалап кеттің ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры).

МЫС [ир. مس] з а т. х и м. *Қақтауға төзімді, қызғылт, жылтыр түсті металл.* Мыстау, Имантаулар алысырақ делінгеннен кейін, мен Жезқазғанда қанша *м ы с* жатқанын шамалап көрдім (F.Мүсірепов, Оянған өлке). Алды да ол дәрісін *м ы с қ а* салды, Былқылдаған бұрқылдасып мыс шайқалды (Абай, Тол. жин.). Мешіт күйдірген кірпіштеп салынған. Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында *м ы с* (бронза) қазан бар. Қазанның алыбы бес қанат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулға-зиз Шаруддин ұлы Термез» – деген жазуы бар (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сапасыз, нашар, төмен.* Өміріңді өксітіп *М ы с* қылар алтын бағаңды. Жолдас болсаң жақсымен Жүректен жазар жараңды (Базар жырау, Шығ.). Ән – өлшеуіш, өлең – күміс, Қоспаңыз *м ы с* аралас. Артық алу, не кем салу, Қапы қалу жарамас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Мыс балқыту [қорыту] зауыты [заводы]. х и м. *Мысты балқытып, қорытатын зауыт.* Партия билеті мен инженерлік дипломды қалтама салып, Ертіс *м ы с б а л қ ы т у з а в о д ы н а* келдім (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Балқаштағы және басқа жерлердегі заводтардан шыққан шлактарда *м ы с қ о р ы т у з а в о д ы* мен байыту фабрикаларының қалдықтарында ауылшаруашылық дақылдарының шығымдылығын арттыруға қолдануға болатын элементтер бар, сондықтан олар жақсы тыңайтқыш заттар болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Мыс кені. к е н. *Мыс шоғырланған, қорланған жер.* Қазақстанның шоқыларында *м ы с к е н д е р і,* алтын, темір рудасы, марганец, бокситтер бар (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Бұл жерде (аумағы қырық мың шаршы километрлік алапта) сапалы *м ы с к е н і* табылмаған (І.Есенберлин, Шығ.).

Мыс қазан. к е н. *Мыс қорытылатын қазан.* Жердің үсті *м ы с қ а з а н ғ а* салып қайнатқан қорғасындай балқып тұрған сықылды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қайнаған *м ы с қ а з а н н ы ң* шүмегімен су ағызып алып жатқан Тәженнің қатыны Жәмила деген қызыл

келіншек (С.Сейфуллин, Шығ.). Әсіресе, түндерде, тым-тырыста ыңқыл мен жылау шуы ашығырақ-ашығырақ шыққанда, алыстағы таулардың үңгірлерінен қаракөк көлеңкелер еңбектеп шығып, жаудың қолын басып, жасырынып, қаланың қирап жатқан қорғанына қарай бет алғанда, таулардың сорайған қара тістерінің үстіне өткір қылыш дал-дұл қылған *м ы с қ а з а н д а й* болып ай туғанда, – әсіресе, осындай түндерде өмір үміті біржола үзілгендей болатын еді (М.Жұмабаев, Шығ).

Мыс қазандай қайнады. а) *Күйінді, ашынды.* Үшбу қиял келсе басқа. Сен жүдер деп мен үшін. Болар еді *қ а й н а м а с а М ы с қ а з а н д а й* сорлы ішім (Абай, Тол. жин.). ә) *Ушықты, шиеленісті.* Октябрь төңкерісінен кейін әлеумет, саясат майданындағы күрестеріміз бұрынғыдан да екпінді болды, *м ы с қ а з а н д а й қ а й н а д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Мыс қорытатын пештер. к е н. *Мысты балқытып, қорытуға арналған пеш.* Былай тұрсын. Өзгені айтпағанда, есептемегенде. Ұшбұршылар мен қайлашылар былай тұрсын, *м ы с қ о р ы т а т ы н п е ш т е р д і ң* өзі қазақ жұмысшыларының қолында (F.Мүсірепов, Оянған өлке). Жар қабақтың құлай берісінде салынып жатқандар там емес, *м ы с қ о р ы т а т ы н* дөңгелек тас *п е ш т е р* (F.Мүсірепов, Оянған өлке).

МЫСА з а т. к ө н е. *Ашу, қаһар.* – Сәлден соң Керімбай қайтадан *м ы с а с ы н а* мініп, қатайып алды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

МЫСАЛ[1] [ар. مثال] з а т. **1.** *Бір нәрсені анық-айқын түсіндіру үшін сөз араларында келтіретін дәйек.* Сіз жүрген балапан қаз көл бетінде, Атаанаң алтын қалаң жел бетінде. Лайық адамдыққа *м ы с а л ы ң* бар Қарасам сүйек-сипат келбетіңе. Еріскен ілтипатқа бір баласың Атаның дәулеті мен құрметінде (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қадірлеп қарияңды құрмет тұтып, *М ы с а л ы* тал жібектің көнесіндей. Осалдар өзді-өзінен өмір шіркін, Сөгілген Ніл дарияның көбесіндей (Базар жырау, Шығ.). Оқушы әзірлейтін жауаптың қай-қайсысында да романнан *м ы с а л* келтірілуі шарт («Қазақст. мект.»). Дін қараңғылық қара түн *м ы с а л ы н д а* болса, ғылым жарық күн мысалында (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Дерек, дәлел. М ы с а л ы*, көп этносты қоғамда малай тілін жоспарлы түрде іске енгізу үшін сол тілді жетілдіру, белгілі бірқалыпқа келтіру қажет екенін кезінде ол елдің үкіметі түсініп қана қоймай, жүйелі жұмыс жүргізген («Егемен Қазақстан»).

Мысалға алды. *Дәйектеме, дәлел етіп алды.* Тармақтардың басында өңшең үш буынды бунақ келетін өлеңдерді де, төрт буынды бунақ келетін өлеңдерді де, бас бунақтары бірыңғай келмейтін өлеңдерді де *м ы с а л ғ а а л ы п*, жай айтып та, әнмен де қарасақ араларында қандай басқалық бар екенін байқау қиын болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Мысал етті [қылды]. *Дәлел, айғақ етіп көрсетті.* Темекінің зияндылығын жарнамалайтын тақталар мен плакаттарда қазақстандық сау балалардың бақуат сәттері бейнеленеді. Бұл салауатты шаралардан кейін жасөспірімдер темекіден бірден жеріп, қойып кетуі де мүмкін. Біздің мақсат – өзі қатарлы жасөспірімдерді *м ы с а л е т і п* көрсету арқылы оларға ой тастау («Ана тілі»). Ән өнеріне арналған соңғы кездегі көптеген бәйгелерді *м ы с а л е т у г е* болады (Е.Омаров, Серпін). «Тауды-тас жел бұзар, адамзатты сөз бұзар» дегендей, нағыз жақсы достықты суық тіл қалай ажыратқанын, ақыры ғайбатшының өзі жазадан құтылмағанын *м ы с а л е т і п* баяндаған осынау әңгіме, шынында, әркімге-ақ ой саларлық (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Болған соң үйретінді бір-екі ауыз, Айтуға сізге, ағатай, ұнамас та. Есек пен арғымақты *м ы с а л қ ы л ы п*, Әпендім, білгеніңді бетке баспа (М.Дулатов, Шығ.).

Мысал келтірді. *Сендіретін дәлел айтты, нақты істі алға тартты. М ы с а л д а р к е л т і р д і.* Малдарын, астықтарын арзан кезінде қысылып сатып, қымбат шағында өздерінің тарығатынын сөйледі (М.Дулатов, Шығ.).

МЫСАЛ[2] з а т. ә д е б. *Үлгі-тәрбие аларлық мәні бар, астарлы сықақ; өлең, әңгіме.* Орыстың тәржіме еттім *м ы с а л д а р ы н*, Әзірге келген осы барым. Қанағат азға деген, жоққа сабыр, Қомсынып, қоңырайма, құрбыларым (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Сол сияқты, *м ы с а л* ғой ұқтыруға Осы қыздай, қыз құшып жеміс жемес. Бірақ қатты қуаныш, не кейіс бар, Дәлелім – ұждан, зұлым бар тетелес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сөйтіп, сөз болып, жазылып шыққан хикаялар, *м ы с а л д а р*, ертегілер, өлеңдер жазушының ойы, табиғаттың, тұрмыстың көңіліне түскен суреті соның үшін оқушысында жазушының сезінгеніндей сезіп, ойлағанындай ойлап һәм сол ойлағанын өз ретімен, өз мағынасымен түсінерге һәм жадында қалдырарға керек (М.Дулатов, Шығ.).

МЫСАЛДА= е т. *Мысал келтіре отырып айту, дәйек келтіру.* Естірту, көбінесе, тұспалдаған, *м ы с а л д а ғ а н* сөзбен басталып, жұбату, көңіл айту сөзбен бітеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Мақалдап, *м ы с а л д а п* сөйлеу – шешендік, тапқырлық сөздердің қай-қайсысына болса да ортақ (Б.Адамбаев, Халық дана.). Шешен-ақ, сыншыл-ақ, сауатты-ақ, *М ы с а л д а п,*

цитаттап талдайды. Тыңдауын тыңдайсың жауапты-ақ, Есте тек еш нәрсе қалмайды (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). Бірі олай деп, бірі былай деген ағаларымыздың арасында тартыс көп. Бәрі алыстан *м ы с а л д а й т ы н* секілді, нақты дәйектемеге жүгінетін секілді. Шеттерінен тарихты да, сөздің қадірін де жақсы білетіндер. Бірақ жазғандарынан жандары емес, жүректеріндегі запырандары төгілетінін байқағанда жаның жүдеп-ақ қалады («Егемен Қазақстан»).

МЫСАЛДАС с ы н. *Тәріздес, сияқты.* Бар еді Рүстемде үш гауһар тас, Жоқ еді жұртта гауһар ол *м ы с а л д а с.* Тапсырып Тәһинаға түгелімен,– Бұларды, – деді, – жаным, жаныңа бас (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Адамша суға кеткен тал қармама, *М ы с а л д а с* тұз балық жеп терлегенге. Әркімнің алдында әзір сыбағасы, Сабыр ет, су бар қанар, шөлдегенге (Айтыс). Тыныштық тамашалы ұқсас тойға, *м ы с а л д а с* олар – бөрі, біздер – қойға. Бүлікке байқа, балам, салма көпті, Мас болып, қайратыңа біткен бойға (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МЫСАЛШЫ з а т. *Мысал жазушы.* Бекет, әсіресе, Крылов мысалдарын бұқараға жеткізуге күш салды, ұлы *м ы с а л ш ы н ы н* шығармалары арқылы халықтың санасын оятуды көздеді (С.Мәуленов, Үркер.). С. Дөнентаев – әдебиетіміздің бел алып бекуіне аянбай атсалысқан көрнекті *м ы с а л ш ы* ақынымыз («Қазақст. мект.»).

МЫСАЛШЫЛ с ы н. *Мысал жазуға әуес, мысал жазғыш.* Орыстың ұлы *м ы с а л ш ы л* ақыны даланы жатсынбай, өлкемізді өзінің өзен суындай кешіп аралады (С.Мәуленов, Үркер.). Атақты *м ы с а л ш ы л* ақын Иван Крыловты қазақ оқушылары ертеден, сонау Ыбырай Алтынсарин заманынан біледі (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

МЫСКЕР з а т. *Мыстан түрлі заттар жасайтын адам.* Ханның қабағына қарап, кәсібін тоқтатқан саудагерлер де, ұста, *м ы с к е р л е р* де бұрынғыша бойларын жазып, үйреншікті өмір тіршілігіне еніпті (А.Хангелдин, Ғани.). Әкесі өліпті де, әкесінен қалған дүниені екі баласы бөліп алып, бірақ әкесіндей саудагер болмай, базарда бірі зергер, бірі *м ы с к е р* болып кәсіп істепті (Мың бір түн).

МЫСҚАЛ [ар. مثقال] з а т. э т н. **1.** *Жиырма бес грамға тең салмақ өлшемі (бір қадақта 96 мысқал бар).* Ағаш тамағын жерден алатыны рас болса, топырақ 4 пұт кемісе керек қой дейді де, топырақты кептіріп өлшейді. Топырақ 4 пұт емес, бірнеше *м ы с қ а л* ғана кем болып шығады. Олай болса болғаны ағаштың жерден бірнеше мысқал ғана тамақ алынғаны (А.Байтұрсынов,.. Оқу құралы). *М ы с қ а л ы* мың теңгелік асыл заттар, Барады арзан болып жылдан-жылға. Жақсыны жау да болса дұшпан тұтпа, Жаманның басында тұр заман ақыр (Үш ғасыр.). Күміс қорының азаюына байланысты жақында күміс ақшаның орнына мысқал деген жаңа ақша шығады екен (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **2.** а у ы с. *Болар-болмас, шамалы.* Тоқта, ботам, Атаң келед артыңда. Бұр мойныңды қалжыраған қарт ұлға. Сенің сәби сәттеріннің *м ы с қ а л ы н* Айырбастап ала алмай жүр алтынға (М.Мақатаев, Шығ.). Менің Зәки бектің ғылыми өтіріктері туралы жазғандарымнан тіпті Зигильге қатысты жерлерін алып тастасаңыз да, бәрібір оның Қоқан автономиясы хақындағы ғылыми өтіріктерінің салмағы бір *м ы с қ а л* да жеңілдей қояр ма екен? (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Ел аузына ерте іліндім. Жоқты бардай, *м ы с - қ а л д ы* дардай етіп, қолдан келмесімді келеді деп қосарлап көтермелей айтты (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Бір мысқал. *Кішкентай, титтей.* Бұдан бұрынғы көрсеткіші де бұл деңгейден *б і р м ы с - қ а л* төмендеп көрген емес (Самғау). Ханша аузынан *б і р м ы с қ а л,* Сөз алам деп тырмыспа! Сөйлеп қойса ол, ұрыға, Шығу керек тұрмысқа (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Сондықтан да Жырғатқан Жол аш жаңа тұрмысқа. Өтіріктен бір батпан Шындық қымбат *б і р м ы с қ а л*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қор қылған өз-өзіңді сен бір кесір, Әпләсун арасында сен бір кешір Намаздәліп мағына *б і р м ы с қ а л* жоқ, заһырға құзырланған сен бір қышыр (Ақмолла ақын, Күндер.).

Мысқал ату. э т н. *Жамбы лақтыру.* Жорға, түйе жарыс, құнан шабыс, балуан салу, *м ы с қ а л а т у,* аударыс жайлау елін өзгеше желіктіріп тасқындатып тастаған (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

МЫСҚАЛДА= е т. **1.** *Мысқал-мысқал етіп өлшеу.* Гауһарды *м ы с қ а л д а п* өлшейді (Мақал-нама). **2.** *Аз-аздау, там-тұмдау.* Жер астынан батпандап атылған алып күшті (мұнай) *м ы с қ а л д а п* тұншықтырып жатқан мұнайшылар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Білім алуға көп еңбек, аса сабыр керек. «Сарғайған жетер мұратқа» деп атамыз айтқан. Білім *м ы с қ ы л д а п* кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек. «Еңбек етсең емерсің». Еңбек қылмай білім жоқ. Еңбексіз ағартып, тездеп елді мәдениетті қыламын деген ой ауысқандық (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Тіл таба алсақ, *м ы с қ а л д а п,* қасықтап, бір патрондап

осы оқ-дәріні бір қауіпсіз жерге жинамақпыз (І.Есенберлин, Алтын құс).

Батпандап кірген кеселді [ауруды] мысқалдап шығарды. *Бойға әбден сіңіп қалған аурудан (әдеттен т.б.) ептеп, шым-шымдап құтылды.* Сөйтіп, бұл басқосу елімізді меңдеген ескерткіш қою «тұмауынан» айықтырудың алғышарттары жасалғанын аңғартты. Бірақ *батпандап кірген кеселді мысқылдап шығара аламыз* ба? («Қаз. әдеб.»).

МЫСҚАЛДАЙ с ы н. **1.** *Мысқал сияқты, мысқал тәрізді.* Айнала жауып ақша қар, Қалған ба, ей, иесіз қыстаудай? Қайтеді мынау, бәтшағар, Қалтадан түскен *мысқалдай*?! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Болар-болмас, кішкентай, азғантай.* Бірақ жүзінде *мысқалдай* қысылыс нышаны білінбейтін (С.Жүнісов, Ақан сері). Соны айтып ұшып қонды биік талға: Болайын неге тұтқын сендей шалға, Бар еді он *мысқалдай* ғауһар тасым, Айырылдың соны ала алмай алданғанға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қолына қалам ұстаған азаматты осынау кең жердің заңды мұрагері, жерді мәңгі қоныс етіп қалар ұрпағының шын жанашыры, өз елінің төл перзенті, өз ұлтының сүйікті ұлы ретінде мемлекет туралы, қоғам туралы, билік басындағы әртүрлі мәселелер жөнінде, экономика мен әлеуметтік өмір хақында қандай бір ойлар толғаса да, көкірегінде өз елі мен жеріне деген, өз ұлты мен мемлекетіне деген *мысқалдай* болсын жанашырлығы жататыны анық («Түркістан»).

МЫСҚАЛДЫҚ с ы н. *Мысқалға татырлық, жетерлік.* Сонда торғай айтады: Әй, надан мас, Тым ұғымсыз екенсің ақымақ нас. Үш *мысқалдық* денем жоқ, кішкентаймын, Қай жеріме сыяды ол ғауһар тас? (Шәкәрім, Шығ.).

МЫСҚЫЛ[1] з а т. **1.** *Күлкі аралас сықақ, келеке, шенеу.* Сондай ызалы сайқымазақта, ажуада, *мысқыл,* қалжыңда Жамбыл тапқырлығы елден ерек (М.Әуезов, Әр жыл.). Адам ауырлайтын да, ауырламайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты – мазақ, *мысқыл* болады да, жеңіл күлкінің аты – сықақ, қулық болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әзіл де солай: зілсіз болса әзіл болады да, зілді болса, ажуа, келемеж, мазақ, *мысқыл* сияқты күлкі түріне айналып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Кекесін, әжуа.* Ақзейнеп енді бұған еріксіз *мысқылмен* қарап қалған еді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Өтініші мен *мысқылы* аралас осы тәрізді әзіл-қалжың Қасболатты жан-жақты қаумалап әкетті (С.Омаров, Дала).

Ащы [өткір] мысқыл. *Жанға қатты бататын сықақ.* Сидоркин тағы да бір қалжыңды *ащы мысқыл* айтты (М.Әуезов, Өскен өркен).

Жүзіне мысқыл үйірді. *Күлген болды, мысқылдады.* Барсам кеңесінде ғылым және оқу орындары бөлімі бастығының орынбасары Романов бар екен, – деп дөңгелек *жүзіне мысқыл үйіріп* мырс етті («Түркістан»).

Мысқыл айтты. *Мысқылдады, қалжыңдады.* Кейбіреу жүр *мысқыл айтып* ашқылтым, Тұздығында ұшқыны бар қастықтың. Екі көзін май басыпты, шел қаптап, Тоя жеуден тастағанын бастықтың (К.Салықов, Жезкиік).

Мысқыл етті. *Мысқылдады, қалжың етті, шенеді, мазақтады.* Майбасарды *мысқыл еткендей* мырс етті де, арт жағында тұрған домбыраны алып даңғырлатып тарта бастады (М.Әуезов, Абай жолы). – Жанжал мен төбелес, Құдайдан ақсарбас айтып тілесе де, қолына түспей, Жұмағұлдың мысы құрып жүр! – деп жорға Жұмабай *мысқыл ететін* (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

Мысқыл күлкі. *Зілді, кекесінді күлкі. Мысқыл күлкін* салды маған қаншама ой Шіркін, сендей бес қолбасшым болса ғой, Қалың қолым ұқсап дүлей тасқынға Бөлеп дарқан күйге мені Бүкіл әлем билер еді, Аяғымның астында (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мысқыл садағына түйреді. *Ащы мысқылымен ажуа етті.* Өлең, әңгімелерде көбінесе қиқар, жалқау, мақтаншақ балалар жиі кездеседі, оларды *мысқыл садағына түйреп,* ажуалау керек («Қаз. әдеб.»).

Мысқыл сөз. *Біреудің намысына тиетін, келеке ететін әңгіме.* Мысқылдау сөздің өңін теріс айналдырып айту. Олай айту кекесін болады. Кекесін сөз зілді болады. *Мысқыл сөздің* ауыр тиетін себебі осы (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Мысқылына оралтты. *Мысқылдады, кекетті, әжуалады.* Сонда көңілді күйін, ауыр мұңымен алмастыра отырып, енді бір шақ сонау қырғын күні Әлмағамбеттің қорқып сасқан ұсқынын *мысқылына оралтады* (М.Әуезов, Шығ.).

МЫСҚЫЛ[2] з а т. м е д. ***Мерез*** (*тамаққа жара түсіп, іріңдеп жүретін ауру).* Осы күндерде қыс өте бастағанда, жазға салым қазақ ішінде *мысқыл* аурулар бек көп болады. Жаз түскен соң бұл аурулар көбіне жазылып кетеді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Жидек шырынын жас балаларға *мысқылмен* ауырғанда, қан аздыққа, көкжөтелмен, тұмау, подагра және талақ, тері ауырғанда береді («Қазақст. әйелдері»).

МЫСҚЫЛ-АЖУА з а т. *Мысқыл, мазақ, кекесін.* Қалжыңды Абай билік үстінде де

қолданып, мылжың дәугерді *м ы с қ ы л-а ж у а* етеді екен (М.Әуезов, Әр жыл.).

МЫСҚЫЛДА= е т. *Мысқыл айту, шенеу.* Бейнебір нашар оқушының шатты-бұтты айтқан сабағын нәумез көңілмен *м ы с қ а л д а й* тыңдаған мұғалімдей-ақ, «айтып болдың ба» дегендей, бетіне ұзақ қарайтын да, миығынан күлетін (О.Бөкеев, Ауыл хикая.). Титан Исмайылдың бетіне *м ы с қ ы л д а й* қарап, оның өтірігін шығаруға әзір отыр (О.Сәрсенбаев, Жазылым. кітап). Сабақ үстінде Құраш Иманбаевичтің жүріс-тұрысын аңдып, кей мінезін оғаш көріп, ішімнен *м ы с қ ы л д а п* отыратын болдым (А.Жақсыбаев, Бозарал). Осыны білетұғын бар ма күнің, Өмірі сөйттіңау деп шықпайды үнің. Кәнекей енді өзің жауап берші, *М ы с қ ы л д а п,* миығынан етті күлім (С.Сейтенов, Сапар.).

МЫСҚЫЛДАН= е т. *Мысқылға алыну, шенелу.* Мәжіліс қорлық сияқты кеселді құбылыс сол ұнамды идеалға бола *м ы с қ ы л д а н а д ы* (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі).

МЫСҚЫЛДАУ *Мысқылда етістігінің қимыл атауы.* Ел арасында әңгімелерге қарағанда, Шернияз Мұрат секілді салынып айтатын ақын болмаған; тапқыр, сөзге тарылмайтын, тез жауап бергіш, *м ы с қ ы л д а у ғ а,* сықақтауға шебер, аузынан шыққан сөздің бәрі билік, тақпақ сөзге өте жүйрік шешен болған (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Кейде оған «іске қатынасы жоқ *м ы с қ ы л д а у д а н* не пайда!» деген ой да келіп кетеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сонымен қатар артта қалушыларды сынау, сықақтау, *м ы с қ ы л д а у* формаларын да бұлар жақсы тапқан («Мәдениет және тұрмыс»).

МЫСҚЫЛДАУШЫ з а т. *Мысқыл айтушы, сықақтаушы.* – Шіренуін қара өздерінің, отставной бастықтар, – деп сүйінушілер де, есіркеушілер де, *м ы с қ ы л д а у ш ы л а р* да табылып жатыр (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

МЫСҚЫЛДЫ с ы н. *Мысқылы бар, мысқыл араласқан.* Абай бұл күйді де *м ы с қ ы л д ы* жүзбен түгел бағады (М.Әуезов, Абай жолы). Шәрипа бұған *м ы с қ ы л д ы* кескінмен қағыта қарап қояды (Т.Ахтанов, Боран). Тұла бойын аяздағы қыраулы темірдей қарыған *м ы с қ ы л д ы,* ажуалы, кекесін көздерден өтіп, Жалмұқан киіз үйге келді (С.Жүнісов, Ақан сері).

МЫСҚЫЛ-МАЗАҚ з а т. *Мысқыл, ажуа, мазақ.* Жас әйелдің кескініндегі күлі-табы, еміренуден гөрі *м ы с қ ы л-м а з а қ т ы* аңғартқандай (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

МЫСҚЫЛСЫЗ с ы н. *Мысқылы жоқ, кекесінсіз.* Асқар осы сөзді *м ы с қ ы л с ы з* көпшіліктің алдында айтты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

МЫСҚЫЛШЫ з а т. *Мысқыл айтушы, мысқыл жазушы.* Юморшы, *м ы с қ ы л ш ы,* міне, бұл – Құдайдың шын еркесі (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

МЫСҚЫЛШЫЛ с ы н. *Мысқыл айтуға шебер, сықақшыл.* Қазақша: «Ойыншы, күлдіргі, қу, *м ы с қ ы л ш ы л,* сықаққой» аталатындардың бәрі де табиғатында артист болып туғандар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жалпы, өзгелерге қарағанда қазақ *м ы с қ ы л ш ы л* халық қой, бірақ сатириктер мен сатиралық шығармаларға келгенде өзгелерден жұтаңдау («Қаз. әдеб.»). // *Мысқылдауға шебер, сықақшы адам.* Біреуді ұрсаң сорлайсың саймен жүріп, *М ы с қ ы л ш ы л д а р* қинайды қоймай күліп: «Көрсетуге қарасын қаймыққан ғой, Қайда барсын бұғынбай, қайран жігіт!» (Ғ.Орманов, Жер.).

МЫСҚЫЛШЫЛЫҚ з а т. *Мысқыл айтқыштық, ажуашылық.* Көркемдік, суретшілік, сыншы, *м ы с қ ы л ш ы л ы қ* жағынан ерекше толық шыққан бұл шығарма, ең алдымен, болыстың психологиялық портретін береді (М.Әуезов, Әр жыл.).

МЫС-МЫС: мыс-мыс қылды. *Қылпыртты, жайнатты, үлде мен бүлдеге орады.* Алматыға барғанда, өзіне костюм кигізіп, әйеліне қыжым орамал салып *м ы с-м ы с қ ы п* жіберіпсің ғой (Т.Әлімқұлов, Сырлы арал).

МЫСТАН з а т. **1.** ә д е б. ***Мыстан кемпір.*** Ол тауды дуакеш *м ы с т а н* мекендейді екен (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Әрбір *м ы с т а н,* ай сәулесін жалмайтын. Көр тебіреніп көрде өлік қалмайтын!.. Жоқ, әуелі мехнат қып тап байлықты, Сонда ол жазған шашар ма екен, көрер ек, Бағалар ел қанды бейнет, тарлықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Айлалы, арамза әйел.* Кемпірдің куәлігі бітеу жараны абайсыз тырнады, көрмегені жоқ кәрі *м ы с т а н д ы* қуып жібермегеніне өкінді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **3.** а у ы с. ж а ғ ы м д ы. *Ку, айлалы, жасы келген әйел.* О, сұмдық, апам, менің *м ы с т а н* апам есіктің ілмегін жауып қойыпты ғой, сасып жүріп ашқанымша жуан оқтау арқамда үш-төрт ойнап өтті (Бәйшешек).

Мыстан кемпір. а) ә д е б. м и ф. *Кемпір кейпіндегі ертегілерде кездесетін, адамзатқа қарсы айла-шарғысы көп, арамза, қара күш иесі.* Ер Төстіктің алтын сақаны жоғалтып, Шалқұйрық атпен жұртқа қайырыла келген жеріне жеткенде, жексұрын *м ы с т а н к е м п і р* көз алдыма келді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Кейде ата-ана баланың тамақ жегісі келмесе, қап арқалаған шал келеді деп, оның ұйқысы келмесе, *м ы с т а н к е м-*

п і р келеді деп қорқытады (Семья тәрбиесі). ә) *Жасы келген, әккі кемпір.* Шал өлген соң, оның артында қалған *м ы с т а н к е м п і р* мұны қуып шықты (О.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

МЫСТАНДЫҚ з а т. *Зұлымдық, арамзалық, айлакерлік.* Айтолыш екі көзі *м ы с т а н д ы қ - п е н* сығырая қалған шалға аң-таң болып қарай қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Түндер өтті сергектеу, Үлгерілмей жұмысым, қысқарды күн, Ырыстады біртіндеп дүшпан мұным. Жүйрік күндер барады ұмыттырып, Кейде өмірдің сараңдау, *м ы с т а н д ы ғ ы н* (Ф.Оңғарсынова, Асау.).

МЫСТЫ с ы н. *Мысы бар, мысы мол.* Біздің салып жатқан цехымыздың өзі *м ы с т ы* өңірге іргесін жая, шаңырағы орнап, отау үйде жараса қалыпты (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Біз окопта жатсақ та, Атакаға шапсақ та, Күш бердің дабыл ұрған ел, Алтынды, *м ы с т ы,* далалы (Т.Жароков, Шығ. жин.).

МЫСШЫ з а т. *Мыс өндіруші.* – Түкірсе көл, – *м ы с ш ы л а р* көмектеспекші, – деп Азамат өзін мазалаған ойын ортаға салды (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

МЫСЫ з а т. *Бір нәрсенің сесі, ызғары.* Келініне алысқа құлаш серметкізіп, асылық сөйлеткен осы бес жүз сомның *м ы с ы* екенін кемпір енді білді (С.Досымов, Жаңғырық). Жолыңды тосқан жігіттің, Қолынан сусып шықтың ба? Әлде бір тентек бүліктің, *М ы с ы - н а н* жеріп ықтың ба (Қ.Көпішев, Ақмарал.).

Мысы басты [жеңді]. *Сесі жеңді, ығыстырды, ықтырды.* Еркін ұшып шығу үшін биігіне қалаған, Оларға сол арадан, Жайлы ұя салыңдар, Және ерекше жағдай жасап бағыңдар, Сонда майда құстардың сұсы қашып, Еңсесін сұңқарлардың *м ы с ы б а с ы п,* іздеу үшін жанға жайлы басқа орын Тастай қашар аэродром аспанын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Үлкен қарақат көздері қолға түскен құралайдың көзіндей жаудыраған, жаңа қыз болып қалыптасып келе жатқан сұңғақ бойлы жас сұлудың *м ы с ы ж е ң д і* (І.Есенберлин, Алмас.). Даңқтының тұрғанда *м ы с ы б а с ы п,* Сезінесің, амалсыз тұшынасың. Осы көрген күніңе риза бол, Атақ іздеп иегің қышымасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Мысы құрыды. *Амалы қалмады, болдырды.* Жетібай іштен тынып, томсырая отырып қалды; Бұдан әрі қитыға берсе, басына зобалаң туарын сезгендей, *м ы с ы қ ц р ы п* амалсыз көнген қалпы бар (С.Омаров, Қайырлы.). Жүрегім жұлқынады әлдеқайда Сақтауға күш келмей іштегісін. Лепіріп бақ іздейді, жар іздейді, Ол ғашық көрмесе де жардың түсін. Тәніме жаным сыймас іздеп кімді, Кеудем қызып, *қ ц р и д ы* әбден *м ы с ы м* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қор болды батыр Қодар *м ы с ы қ ц р ы п,* Суға кетіп қалсын ба қарап тұрып (Батырлар жыры).

Мысын басты. *Кеудесін басты, бетін қайтарды.* Әйтсе де екі мықты – кәрі арыстан мен жаралы жас жолбарыс бірінің *м ы с ы н* бірі *б а с а* алмады (С.Досымов, Қыран.). Егілмей еңсе, ой босап, Лаулап бір жанып ішінде от. Айтатын әнін кейде шат, «Жау *м ы с ы н б а с у* үшін» деп (Қ.Бұғыбаева, Қара торғай).

Мысын шығарды. *Бетін қайтарды, тасталқан етті. Ш ы ғ а р а р м ы н м ы с ы ң д ы,* Ақымақтықпен білмедің, Айналдырар кісіңді (Қашаған ақын, Шығ.).

МЫСЫҚ з а т. з о о л. *Жолбарыс тегіне жататын, сүтқоректі үй жануары.* Не керек, ала алмады, азаптанды, Ашудан өле жаздап аз-ақ қалды, Қайтсе де ала алмасын білгеннен соң, *М ы с ы ғ ы н* өзіне-өзі тоқтау салды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі, ит, *м ы с ы қ,* тауық адамның үй маңайында тіршілік етеді. Соның үшін олар үй хайуандары деп аталады (М.Дулатов, Шығ.). Қуанды Архип қолын шапалақтап, Тауықтарым пісті деп отқа қақтап. Бір *м ы с ы қ* жанған үйдің төбесінде, Түсе алмай мияулап жүр көзі алақтап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арасына ала мысық жүгірту. *Шағыстыру, айтақтау.* НАТО-ның өкілдері де Әзірбайжанда әскери база ашылатынын айтады. Неге? Себебі, Каспий қайраңының құқықтық мәртебесін әліге дейін айқындай алмаған елдердің *а р а с ы н а а л а м ы с ы қ ж ү г і р т у* арқылы пайда тапқысы келетіндер аз емес («Жас Алаш»).

Арасынан қара мысық өтті. *Араздасып қалды, араға сызат түсті.* Малшылар жағы Аманды ұнатқанымен, қой шағылыстыру күндері ферма бастығымен екеуінің *а р а с ы н а н қ а р а м ы с ы қ ө т т і* де кетті (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Мысық дәме. *Болымсыз, ұсақ нәрседен үміткер.* – Әлгі байғұс маңғұлдарды мұсылман дініне енгізе қоямын деп *м ы с ы қ д ә м е м е н* келіпті, Қаһан сезіп қойып, қатты ашуланған көрінеді (Д.Досжанов, Жібек.).

Мысық көз. *Көзінің қиығы қиғаштау біткен.* Күлөнданың кісі қызығарлық көркі де шамалы ғой, қайқы танау, *м ы с ы қ к ө з,* дөңгеленген доп-домалақ етженді қара қыз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қазаққа қара найза мол қадалып, Ыстық қан кеудесіне толған ағып. Жауын да

жайратыпты бірақ өзі, Ұшыпты *м ы с ы қ к ө з* бас домаланып (І.Мәмбетов, Дос.).

Мысық мұрт. *Мұрты мысықтың мұртындай, тікірейген.* Қожабектің *м ы с ы қ м ұ р т ы* жыбыр-жыбыр етіп, Бектұрсынды қолтықтап оңаша алып кетті (М.Дүйсенов, Мейман.). Олардың біреуінің едірейген жіңішке, *м ы с ы қ м ұ р т ы* болатын (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Мына, үйден шығып бара жатқан ұзын бойлы *м ы с ы қ м ұ р т* сары жігіт – Шынтай колхозының шопаны (С.Адамбеков, Көсенің көзі).

Мысық тілеу. *Тілеуі жаман, қара ниет.* Жанақ жырында қара ниет Қарабай мен *м ы с ы қ т і л е у* Қодар Қозының қолынан сазайын табады (М.Әуезов, Әр жыл.). Апасының айтқанын қалай ұмытқан! Мына сасық бәтеңкеге бола ағасына *м ы с ы қ т і л е у* тілемек пе («Қаз. әдеб.»).

Ішін қара мысық тырнады. *Іші күйді, қызғанды.* Нұрлан бұл сөзді ұқты, әмбе *і ш і н* бір *қ а р а м ы с ы қ т ы р н а п* өткендей болған (О.Бөкеев, Ән салады.).

МЫСЫҚҚҰЙРЫҚ[1] з а т. ө с. <лат. polypogon> *Сазды шөлде өсетін, ерекше дөңгеленіп біткен кішкене ғана бұршақ жемісі бар, крест гүлді жабайы өсімдік.* Термопсис, *м ы с ы қ қ ұ й р ы қ* шөптері – бұлар далада жабайы өсетін өсімдіктер (С.Сұбханбердин, Дәрі-дауа.). Қара сұлы, *м ы с ы қ қ ұ й р ы қ* қаптап кеткен екен, көктемде үш қатар өңдеткіздім («Қаз. әдеб.»). Тау іші көгалды өзектердің *м ы с ы қ қ ұ й р ы ғ ы* мен жауқияғының, беткейлердегі балауса мен алғидың жас иістеріне толы (Т.Сағымбаев, Кездесу).

МЫСЫҚҚҰЙРЫҚ[2] з а т. е г і н ш а р. *Тарының бір түрі, қожа тары.*

МЫСЫҚОТЫ з а т. ө с. <лат. trollius> *Сарғалдақтар тұқымдасы күнгелді туысына жататын жазық, далалы жерде өсетін шөптесін өсімдік түрі.* Міне қызық, *м ы с ы қ о т ы н ы ң* әсері көңілді тербеп, келесі бір белеске көтерілгенімізде алдымыздан жаппай шегіргүл өскен жалпақ алаң ашылып салды (Ә.Асқаров, Мұнар тау.).

МЫСЫҚСОПЫ с ы н. *Ел көзіне сүттен ақ, судан таза, жуас, момын болып көрінетін, ісі, ойы лас (адам).* Сіз қазір ел-жұртқа қамқор, қой аузынан шөп алмас, *м ы с ы қ с о п ы* боп көрінгеніңізбен, дәуреніңіз жүріп тұрғанда алыстан тау асып, тас басып келген қандастарыңызға осындай қиянат жасадыңыз («Жас Алаш»).

МЫСЫҚТАБАНДАП үс т. *Ақырын, бұғына басып, аңдап.* Күндіз жортып, түнде торып, енді бірде *м ы с ы қ т а б а н д а п* аңдып жүріп, ақыры ұстадым-ау біреуін («Қаз. әдеб.»). Бірақ ол жылдағыша *м ы с ы қ т а б а н д а п* бұқпаламай морт мінез адамның ашуындай күрт келді (Ә.Сараев, Тосқауыл.). Бір жағынан қанды қырғын ала келген жоңғар экспансиясы, екінші жағынан *м ы с ы қ т а б а н д а п* жылжи бастаған Ресей империясы қазақ қауымын тұтастандыруды, халықты, оның жерін сақтап қалу міндетін шеше алатын, бір орталыққа бағындырылған билік жүйесін қалыптастыруды талап етті («Астана ақшамы»).

МЫСЫҚТАЙ с ы н. *Мысық сияқты, мысық тәрізді.* Жұртпен бірге Жүсіп те Демін алмай *м ы с ы қ т а й* Болып, басы айналып, Көзін жұмып, енді ашса, Бұл не деген тамаша! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жоламанның өңі сұпсұр болып, тұла бойы айбат шеккен *м ы с ы қ т а й* үрпиіп шыға келді (Ә.Сараев, Бозқырау). – Кімсің? – деп түрегелді, көтеріп бас, Жам үшін екі көзден ағызып жас. *М ы с ы қ т а й* маймаландап жетіп келіп: – Мұхарап болам, – деді, – мен хасылқас (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МЫСЫҚША үс т. *Мысыққа ұқсап, мысық тәрізді.* Жақыбай тышқанға бас салған *м ы с ы қ ш а* атылып келіп, Нұртайдың қолын шап беріп ұстай алды (С.Омаров, Қайырлы.). Аяғының ұшынан *м ы с ы қ ш а* жұмсақ басып, сыбырын білдірмей далаға шықты (О.Бөкеев, Ән салады.). Кекіре-кекіре сіміріп, «жақсылар» босатқан қызыл керден кеселерді қаршығадай сыпырып, аяғын *м ы с ы қ ш а* басып, жылпос жігіт аяқшы болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МЫСЫР: мысыр етті. *Мекен етті, жайлады.* Бу батыр енді райынан қайтып, халықтың берген сыйын алды. Қара ноғайдың қан, халқымен татуласып табысты да Жан арыстан Үш Тарғын деген тауға барып жайлады һәм қыстады. Һәм со жерді *м ы с ы р е т т і.* Сол елге Тарғын өзі қан болды (Ер Тарғын).

МЫСЫР: әркімнің үйренген жері мысыр шаһар. *Әркімнің туып-өскен жері өзіне жақын, ыстық деген мағынада.* Бір күні атасына мерген келді, Алдына атасының сәлем берді. *Ә р к і м н і ң ү й р е н г е н ж е р М ы с ы р ш а һ а р* Өзімнің аралыма барам депті (Батырлар жыры).

МЫСЫРЛЫҚ с ы н. *Мысырға тән, мысырға қатысты.* Мәселен, ол ертедегі *м ы с ы р л ы қ* календарьдағы бір жыл 365 күнге тең дегеннің орнына високос жылды қосып, бір жылда 366 күн бар деп жаңа календарь енгізіпті (О.Жәутіков, Математика.).

МЫСЫРЛЫҚТАР з а т. *Мысыр елінің тұрғыны.* Ежелгі *м ы с ы р л ы қ т а р,* ассириялықтар, парсылар, қытайлар т.б. халықтар аса маңызды оқиғаларды жыл-жылымен жазып отырған да, шежірені аннал, ал оның авторын «анналшы» деп атаған (ҚҰЭ). Каналдармен қатар, *м ы с ы р л ы қ т а р* суды жоғары

шығарып, шалғай және одан жоғары жатқан жерлерді суару үшін түрлі гидравликалық тетіктер құрды (О.Жәутіков, Математика.).

МЫТ= е т. **1.** *Қатты қысып жіберу, батыра ұстау.* «Үйретіп бер деп сенен сұрадым ба, Не әкеңнің құны бар құнанымда?!» Пысық бала құнаны *м ы т ы п* еді, Атылды асау. Мен қалдым жыладым да (М.Мақатаев, Шығ.). Запы болып, ұстатпай жүрсе жытып, – Уәдені кеттің бе, – дейді ұмытып? Тамақ үшін амалсыз қайта келсе, Ойнайды бұрынғыдан қатты *м ы т ы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Күш көрсету, әлімжеттік жасау.* Құрығына түспей жүрген қос жауы – Кәлен мен қара борбай балықшыларды тізесінің астына салып, бір-бір *м ы т ы п* алу еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МЫТҚУ *Мытқы етістігінің қимыл атауы.* Әкем сәлем айтты:– Салияның қызынан туған жиен екенін ұмытпасын, жалғыз үйлі Қаржастың зарына құлақ салсын, Мұқтарды бір *м ы т қ у г а* жарамаса, оның ел баққанынан өзімнің мал баққаным артық, – деді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

МЫТҚЫЛА= е т. *Қайта-қайта мыту.* Сәруардың саусақтары *м ы т қ ы л а п* отырған тізені тастай беріп, кешелі-бері сөн қашқан үйпатүйпа қоңыр шашты сипады (А.Сүлейменов, Бесін). Кәдіржан мені бірер рет *м ы т қ ы л а д ы* (Т.Есімжанов, Аяулым).

МЫТҚЫЛАУ *Мытқыла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *м ы т қ ы л а у.*

МЫТЫЛ= е т. *Тықсырылу, қысылу.* Денеге жабысқан кенедей, тұмсығын қадаған шегірткелер *м ы т ы л с а* да, тарыдан айырылар емес (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

МЫТЫЛУ *Мытыл етістігінің қимыл атауы.*

МЫТЫМ: **бір мытым**. ж е р г. *Бір-ақ салуға келетін, бір шымшым.* Бақырдағы су сақырлап қайнап кетті, Айтқұл *б і р м ы т ы м* шай тастап жіберді (А.Нұрманов, Аққу.). Болат аққұманға *б і р м ы т ы м* шайды тастап жіберді де, қоламтаға қойды (А.Нұрманов, Құлан.).

МЫТЫҢҚЫРА= е т. *Қатты қысыңқырау, сығыңқырап жіберу.* Моулади білегінен *м ы т ы ң қ ы р а п* ұстап, маған состия қарады, жүзінде аяз бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Мен одан сайын ашуланып, алқымынан сол қолыммен *м ы т ы ң қ ы р а п,* екі-үш рет нұқыңқырап қалдым (С.Мұқанов, Есею жыл.). Оны *м ы т ы ң қ ы р а п* қысып жібердім де, жерге атып ұрдым (М.Танекеев, Қажымұқан).

МЫТЫҢҚЫРАУ *Мытыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

МЫТЫП-МЫТЫП ү с т. *Қайта-қайта қысу, батыру.* Іргебайды тағы да *м ы т ы п-м ы т ы п* аламыз, ол ағатайлап тағы жалынады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Жылан иретіле бұлқына білегіне оралғанмен, күшті қол алқымынан бір-екі рет *м ы т ы п-м ы т ы п* қысып жіберді де, бос бүйендей өлексесін солбаң еткізіп анадай жерге топ еткізді (І.Есенберлин, Қаһар).

МЫШ з а т. *Дәні солып, мейіз болып қатып қалған бидай.* – Ішіндегі *м ы ш* бидай асханаға барсын,– деп, бригадир безек қағады (Х.Ерғалиев, Шындық.). Мынау қаптаған қара сұлы нәрін тартып ішіп, дәнін *м ы ш* қылған бүкір бидайларды сол дихандар егіп өсірді дегенге сенгім келмейді (Октябрь өрендері).

МЫШТАЙ: мыштай болды. *Тып-тыныш бола қалды, жым болды.* Бір күні біздің үйге Ырыскелді келіп еді, әшейінде күжірейіп мығым отыратын әлгі Шәмшуәли *м ы ш т а й б о л д ы* (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Мұқажаның бағанағыдай емес, омыраулап, тап-тап беруін қойып, енді *м ы ш т а й б о п* тайсақтай берді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

МЫШЬЯК з а т. х и м. *Көбіне күкірт не металдардың құрамында кездесетін химиялық элемент; күшала.* Суда өте аз мөлшерде кездесетін микроэлементтер табылды, олар иод, кобальт, *м ы ш ь я к,* қорғасын, қалайы және тағы басқалар (Ж.Жатқанбаев, Су.). Бұдан соң Жапек висмут, *м ы ш ъ я к* элементтерін бөлектеу жұмысында жүрді («Қаз. әдеб.»). Шыбынның личинкасын құрту үшін малдың өлімтігіне *м ы ш ь я к* себеді (С.Омаров, Мал терісі.).

МЫШЬЯКТЫ с ы н. х и м. *Мышъяк қосқан, мышъяк араластырылған.* Тышқанға қарсы күресу үшін *м ы ш ъ я к т ы* қышқыл натриймен улаған нан не дән тастаған жөн (А.Жанғалиев, Бағбан.).

МІГІР з а т. ж е р г. *Тыным.* Сексеуіл сап қара балға мен қара шалда *м і г і р* жоқ (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Мігір таппады [қылмады, көрмеді]. *Тыным алмады, байыз таппады, қарап отырмады.* Үй іші, әсіресе Жонас *м і г і р т а п п а д ы* (Ғ.Сланов, Жанар тау). Жатып та *м і г і р қ ы л м а д ы,* Арада бес күн өткенде. Доңыз жау мен борсықтан, іздеген аулы табылған (Халық поэм.). Көптен *м і г і р к ө р м е й* болдыртқан адамды қысаған үйқыдай, бір дел-сал ойлар қайта торып, қайыра қамап баурап барады (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Әкемнің *м і г і р т а п-*

пай жүріп өз қолынан салған бес бөлмелі үйінің екі бөлмесін бөлдіріп алып, бізбен бір шатырдың астында отыр (Ғ.Сланов, Замана.).

Мігірі болмады. *Тыным таппады, уақыты болмады.* Ертеңгісін дүкеніне келіп, есеп-қисапқа кіріскен Айжан тыным-тыныштық таппай, шаң басқан ескі киім-кешектерді аудара отырып бір *мігірі болмаған*: түскі де, кешкі де тағам жайын Майра ойлап, бұл алдына қойған асты да құлықсыздау ішіп, тексерілген заттарды реттеумен жүрді (М.Сүндетов, Бесқонақ).

МІГІРСІЗ с ы н. ж е р г. *Мазасыз, тынымсыз.* Тынымсыз да, *м і г і р с і з* қала. Түнде де ояу, күндіз де ояу қала (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Сылдыр-сылдыр ағып жатқан мөлдір бұлаққа да, жасыл-желек арасында *м і г і р с і з* шықылықтаған сансыз құстарға да, су үстінен шыр айналып шықпай қойған көк қанат инелікке де оның ешқандай әмірі жүрмейді (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.). Ал әскерден оралысымен бейбіт күндердегі мылтықсыз майданға – кәдімгі тіршілікте күн сайын кездесіп жататын жақсылық пен жамандық атаулының толас таппас *м і г і р с і з* майданына бірден араласып кеткен ол, өмірінің ақырына дейін ізгілік үшін, жақсылықтың қанат жаюы үшін күреске толы мағыналы ғұмыр кешті десек, еш артық айтқандық болмас еді («Жас Алаш»). «Мың-мыңдап жыл қуалаған *м і г і р с і з* уақыт мың-мыңдап жылқы қуалаған баяғы бабаларымыз сияқты өсіп-өнбектің күйтін күйттесең, өлместің қамын жаса, ол үшін әуелі біздің басымыздан не өткенін біл», – деп бұйыратындай (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

МІГІТ з а т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Жігіт деген сөздің кемсітіп айтылуы.* Данышпан: – «Жігіт» деп сөзіне тұрақты, ойға алғанын орындамай тынбайтын, сол бетінде өжет, қайратты, өлмей ар-намысын жібермейтін адамды айтады, ал *«м і г і т»* деп күн көргіш еркекті айтады, – депті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Мен мұның өзін *м і г і т* пе деп жүрсем, жоқ, жігіт екен, – деді Байдалы шал (С.Мұратбеков, Жабайы.). Өзінің құны тиын болды. Үмітіміз түбіт боп, Жігітіміз *м і г і т* боп (Ш.Смақанұлы, Кездік).

МІДУАР с ы н. *Мүсәпір.* Қатынас тосқан таулықтарды алмайын десең, *м і д у а р* болып, жалынып, жалбарынып тұрып алады (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

МІЗ: міз бақпады. а) *Кірпік қақпады, тік қарады.* Жаппар шын шеберді шыңдайтын өзгенің көзі екенін сол әкесінің ертеден қара кешке *м і з б а қ п а й* қараған мір жанарынан ұқты (Ә.Кекілбаев, Шығ). ә) *Шімірікпеді, селт етпеді.* Бірақ тұлан тұтып, қатындарша бетін тырнап шаптықпай, сол *м і з б а қ п а ғ а н* қалпында тісінің арасынан темір пешке шырт еткізіп түкірді (О.Бөкеев, Сайтан.). Ол денесінен ет кесіп алсаң да *м і з б а қ п а й* қасарып қалғанда, сырмінез адамдар одан аулақтауға тырысатын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ақерке, алтын сәуле көлбеңдесе, *М і з б а қ п а у ғ а* жетер ед және күшім (С.Торайғыров, Шығ.).

МІЛІК з а т. *Тістің қызыл еті.*

МІН з а т. *Бір нәрсенің бойындағы кемшілік, кем-кетік.* Тегі, ұсақ нәрселерді тәптіштеу реалистік драмаға үлкен *м і н* (Р.Нұрғалиев, Талант.). Шернияздың әзілқойлығы, біреудің *м і н і н* табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқыштығы, күлдіргі сөзге ұсталығы таңданарлық нәрсе (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Біреудің *мінін* айтса өлеңшілер, Мәз болып тыңдағандар қарқ-қарқ күлер. Болса да нақ сол міндер өз басында, Деп айтар «секілді екен пәленшелер» (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Басында міні бар [болды]. *Өзі айыпты, жазықты деген мағынада.* Әкең де болса бір жолдас, Жарасқан әзіл теңменен. Болымсыз туған бозбала *Б а с ы н д а* батпан *м і н і б о п*, кісі айыбын тергеген (Майлықожа, Нақыл).

Мін жоқ. *Кемшілік жоқ, мінсіз.* Екі ротаның қимылында *м і н ж о қ* (Р.Хайруллин, Офицер.). Көл беті тыныш, тек үйрек балапаны соңынан екі айырық із қалдырып жүзіп барады, су бетінде одан басқа *м і н ж о қ* (Қ.Исабаев, Жолдас.). Жаратушы ісінде шынында да *м і н ж о қ* («Қаз. әдеб.»).

Мін көрді. *Кемшілік деп санады.* Ол текке жүруді өзіне *м і н к ө р д і* (К.Шөкенов, Біздің Ілияс). Кісіге танымайтын айттың өлең, Құйрығын жатқан жылан өзің басып. Өсек пен өтірік сөзді *м і н к ө р м е й д і*, Ақылсыз ақымақ жігіт, болса пасық (Айтыс).

Мін [мінін] қазды [терді]. *Мін іздеді, кемшілік табуға тырысты.* Бірімізді-біріміз жата қалып кеміттік, *М і н қ а з ы с т ы қ* жата қап, сонымен біз нені ұттық. Бірімізді-біріміз жаман дедік, Жаман деп, үшінші бір жаманның жүрер жолын кеңіттік (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.). Тоздыратын Мәмет төзім, тағатын, Көзін сүртіп кейде күйбең қағатын. Сырт сыпайы көрінгенмен, ол дағы, *М і н т е р г е н д е* бәйге атындай ағатын (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

Мін тақты. *Кінәлады, айыптады.* Қотан қарт Қыпшақтың ерлігіне қандай *м і н т а қ п а қ* (І.Есенберлин, Алмас.). Олардың біреуі шеген түйсе, бес-алтауы соған ақыл айтып, *мін тағып* бос жүретін (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Мін тапты. *Кемшілігі бар деп санады, көңілі толмады.* Ел ішінде жоқ болсаң, *Мін табылар* бойыңа. Көп ішінде аз болсаң, қайғы түсер ойыңа (Шашубай, Өлеңд.). *Мін тапсаң* егер жолдастан, Ұсақ деп оны жұбатпа. Талапкер, қатал бол жастан Уақытпен дайым жүп атта (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

Мінін бетіне басты. *Кемшілігін көзіне айтты, аямай сынады.* Сәкен көлгірсу, жалтақтау дегенді білмейтін, өсекшінің *мінін* тура *бетіне басатын* (С.Мұқанов, Өсу жол.). Бар *мінін бетіне басып,* өзін оңдырмай тілдегім де келгендей (С.Баязитов, Алтын кілт).

Мінін жасырды. *Кемшілігін айтпай, бұркемеледі.* Жақсы сөйлер шешіліп, Бастағы *мінін жасырмай,* Кішіпейіл, әдепті, Басынан сөзді асырмай (XX ғ. қаз. ақын.).

МІН= е т. **1.** *Ат, түйе, өгіз, есектің үстіне арнайы жабдық салып, көлік қылып отыру.* Исатайдың аты жығылады. Қасындағы жолдастарының біреуі түсе қала атын береді. Исатай *мінбейді.* Қамаған әскермен жаяу соғысады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Жаяу Мұса атасымен құшақтап қоштасып, атқа тез *мінді* (Д.Әбілев, Баянауыл.). Әбдірасыл ұртын бұртитып көңілсіз қалды да, өгізге *мінді* (Л.Құрманаева, Өшп. жалын). **2.** *Арбаға, автобусқа, таксиге, самолетке т.б. көлікке отыру.* Қыз да көріп тұрыпты, Қайығына *мініпті.* Әкесіне білдірмей, Көк теңізге шығыпты (С.Жиенбаев, Ақ самал). Астық бастыру, төл алу секілді науқандарда арбаға *мініп,* шалғай ауылдарға сапар шегетінбіз. Ол кезде қазіргідей Мәдениет үйі қайда? Егін алқабының басында, тіпті, мал қамайтын қораларда ойын көрсетеміз («Жас Алаш»).

Ағаш атқа мінді. *Шыбықты ат қылып мініп ойнады, шапқылады.* Қуалап кешке дейін көбелекті, *Мініп* ап *ағаш атқа* зуылдайсың. Көңіліңде дәнеңе жоқ қарның тойса, Өзіңе падишаның ұлындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ағаш атқа мініп кетті. *Қайтыс болды.* Дүниені үріп ішіп, шайқап төгіп, Көріне *кетті мініп ағаштан ат* (Базар жырау, Шығ.).

Ат арқасына мінді. *Азамат болды, ержетті, ел ісіне араласты. Ат арқасына мінгені* осы емес пе, ісіңді облыстан бұздырып, абақтыңнан шығарып алды (М.Дүзенов, Ақәже).

Ат жалын тартып мінді. *Есейді, ержетті.* Оқушы поэманың басты кейіпкері Қоспанның *ат жалын тартып мінгеннен* бергі өмірін көз алдынан өткереді («Қаз. әдеб.»).

Атқа мінді. а) *Көлікпен жолға шықты, аттанды.* Оттағы аттарды жиыстырып, тағы да *атқа міндік* (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Қалмақтың жортуылшысын аңдимыз деп Жас қалмай, барлығы *атқа мініп* еді. Тамыздың аяқ кезі жаңылмасам, Ел көшіп қара тауға қонып еді (И.Байзақов, Құралай.). ә) *Қарсы шықты, өре көтерілді.* Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс *атқа мінеді* (М.Әуезов, Әр жыл.). Өзіңіз айтқан адыраңдаған әміршілердің арсыз ісіне тыйым салуға *атқа мініп,* әділ сөз айтуға жиын жасап жатыр деп естідік (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). б) *Есейіп, ел ісіне, билікке араласты.* Өскембай орта жасқа келгенде баласы Құнанбай ержетіп, *атқа мінген* (М.Әуезов, Әр жыл.). Осы күнгі заманның түрін өздерің білесіңдер, біреуді-біреу аңдып, *атқа мінген* жігіттің аяғынан шалып құлатқанша асық (Б.Майлин, Шығ.). Сендер *атқа мінген* соң Тандыр болып суалды Шалқар көлдей несібем (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Атқа мінер той. э т н. *Баланы алғаш рет ашамайға мінгізгенде жасалатын той.*

Ат қылып мінді. *Ат сияқты пайдаланды, біреуден жабысып алып айырылмады.* Сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер, не сол ақынды *ат қылып мініп* алып, әбүйірратақ іздеп, көзге түсем деушілер болуы мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ат майын мінді. *Біреудің атын ақысын төлеймін деп уақытша мінуге сұрап алды. Майын мінген ат* мінушінің қолында бірнеше ай, жыл бойы, одан да көп уақыт болуы мүмкін, ал лау мінген ат мінушіге жақын жерге, қысқа мезгілде қажет болады (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Ат мініп, аспап асынды. *Жорыққа шықты, шапқыншылық жасады.* Бірақ қалайда мынадай өлім үстінде *ат мініп, аспап асынып* жұлқысу жоқ (М.Әуезов, Абай жолы).

Ат мініп, шапан киді. *Құрмет, сый-сияпат көрді.* Өнерімізге бас иген халықтың құрметіне қуанамыз. *Ат мініп, шапан киіп* жатқан ешкім жоқ. Есесіне қай елге барсақ та, Елағаң, Елубай Өмірзақов сияқты өнер тарланын халық төбесіне көтеріп, төрін ұсынады («Жас Алаш»).

Аттай мінді. *Емін-еркін биледі, билеп-төстеді.* Жалқауды қақпайлайсың *аттай мініп* (С.Торайғыров, Шығ.).

Ашуға мінді. *Ашу шақырды, ашуланды.* Тайшы аты болмағанмен, қойшы аты бар ғой, ауылнайдың шын *ашуға мінгенін* сезді (Ә.Нәбиев, Шолпан). – Не бізбен доссың, не қассың. Қайсысын қаласаң да өзің білесің, – деп Жұмабек *ашуға міндi* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Аяғына мінді. *Аурудан бас көтерді, жазылды.* Әмірхан кештете Үрмәшқа келді, науқастанған жігіттің хал-жағдайын білгісі келген, Үрмәштің тезірек *а я қ қ а м і н г е н і н* қалайды (Ә.Әлішев, Батыр.). Ел арасында жүріп үйренген Киеваның тәуіптілігі осы арада жанға шипа болып, сол жаман шалдың несібесі қаға ма, әйтеуір, ақырындап жүріп *а я ғ ы н а м і н і п* кетеді (Д.Исабеков, Тіршілік.).

Екі иығына екі кісі мінгендей. *Еңгезердей, кең жауырынды, ірі тұлғалы.* Тракторист *е к і и ы ғ ы н а е к і к і с і м і н г е н д е й* алпамса тұлғалы адам екен (Қ.Исабаев, Шығ.).

Желге мінсе жеткізбес. б е й н. *Жүйрік, ұшқыр.* Күн артынан күн туар, Бір күн дамыл еткізбес. Ой артынан ой қуар, *Ж е л г е м і н с е ң ж е т к і з б е с* (Абай, Шығ.).

Желкесіне мінді [мініп алды]. *Өзін асыратты, біреуге масыл болып алды; ұстемдік етті. Ж е л к е м і з г е м і н і п м ы қ т а п,* Жүргеміз біз жылап-сықтап (І.Жансүгіров, Шығ.).

Зәріне мінді. *Бұрқан-тарқан болды, қаһарланды.* Кешкі жел шұғыл қатайып, бар әлем шаңытып, *з ә р і н е м і н і п* кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ит [итке] мініп, ирек қамшылады. *Азып-тозды, тіршілікті жамап-жасқаумен өткізді.* Еңіреген, егілген, *И т к е м і н і п, и р е к п е н Қ а м ш ы л а г а н* өмірден Аулын тартып алып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кәріне мінді. *Ашуланып күш көрсетті, айбат шекті.* Сол сәлемін, Байсалдың қыстауымды өзіме қалдырсын деген сәлемін Құнанбайға әкелгенде, ол ашу шақырып, *к ә р і н е м і н і п,* Қаратай мен Жұмабайды сол түнде қайта жіберіп: «Сөзді қойып, көшсін» деген бұйрық жолдапты (М.Әуезов, Шығ.).

Көк желкесіне мінді. *Бағындырды, ырқына көндірді.* Сығанақ, Сайрам, Яссы, Созақ, Отырар тәрізді мықты бекіністері бар қалаларды қолға түсірсең, Әбілқайырдың *к ө к ж е л к е с і н е м і н е м і з* (І.Есенберлин, Шығ.).

Күшке [күшіне] мінді. *Қайраттанды, күш алды, күшейді.* Орыс байының ұзап кеткенін көрді ме, енді Құлтума *к ү ш к е м і н д і:* Мені жаратқан жалғыз Құдай қарашекпеннің байы емес еді ғой. Бұл қай қорлағаның (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Хан білді істің сұмдығын, Қаһарын түйді ішіне. Ақылдың жапты түндігін, Қатайып *м і н д і к ү ш і н е* (С.Сматаев, Астана.). Осы кезде жел де жынданып, *к ү ш і н е м і н і п* бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Қайратқа [қайратына] мінді. *Қайратын бойына жиды, қажырлана, қатая түсті.* Еркек деген атың бар, *М і н қ а й р а т қ а,* Әубәкір! Қайда сенің намысың (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай). Ұмытпа, өмір бойы жырла мені, Қайғырма, *қ а й р а т қ а м і н,* қажып-талма (И.Байзақов, Шығ.).

Қаһарына [қаһарға] мінді. *Қаһарланды, қатты ашуланды.* – Ертең қыс *қ а һ а р ы н а м і н г е н д е,* тұман да, тұмау да кетеді, – деп Далдабай көңілін жұбатты (М.Дүйсенов, Мейман.). Кей уақ әлі құрып кейін шегінеді де, *қ а һ а р ы н а м і н і п,* көрінбейтін кедергіге қайтадан тарпа бас салады (Т.Шаханов, Жоғалған.). – Білдім сенің сырыңды! – деп *қ а һ а р ғ а м і н г е н* Ердос тамақтанған соң, отқа томарды үйіп салды (М.Етекбаев, Алтын.).

Қуды міниіп, құланды құрықтады. *Өте епті, әбжіл, икемді.* Біреулер қара сөзді қамшы қылып, *Қ у д ы м і н і п, қ ұ л а н д ы қ ұ р ы қ т а п* жүр, Қайсысын соның маған еп көресіз Әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз (Жамбыл, Шығ.).

Қырқын мінсе, қыр артылмас. *Ұзаққа бармайтын, ештеңеге жарамайтын, төбе аспас. Қ ы р қ ы н м і н с е, қ ы р а р т ы л м а й т ұ ғ ы н* осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды (Абай, Тол. жин.).

Майын мінді. *Күш-көлікті біреуден уақытша сұрап алып пайдаланды.* Маған бір жақсы ат беріңіз, *м а й ы н м і н е м* де, басын қайырам (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Ол ауылдан бұл ауылға біреуден бір жылқының *м а й ы н м і н і п* алып, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық-сұмдықпенен адам аздырмақ үшін яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар (Абай, Тол. жин.).

Мойнына ақша мінді. *Ақша қарыздар болды.* Қисамеденнің құдай атқыр баласы піркәншік боламын деп *м о й н ы н а* үш биенің *а қ ш а с ы м і н г е н і* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бір жұма бойы тексеру жүріп, Ахметбектің *м о й н ы н а* көп *а қ ш а м і н д і* (Б.Тілегенов, Көктем.).

Мойнына мінді. а) *Басынып алды, басқа шықты.* Ретті, ретсіз жерде сөзбен іліп-қағып сайқымазаққа салып, момын Бекболаттың әбден *м о й н ы н а м і н і п* алды (С.Жүнісов, Ақан сері). Ұстап заңды қолына, Халықтың *м і н і п м о й н ы н а,* Бай, мырза, шора алды бел (Жамбыл, Шығ.). ә) *Біреудің арқасында күн көрді.* Асан жұмыс істемей, кәрі әке-шешесінің *м о й н ы н а м і н і п* алғанына қынжылар түр көрсетер емес (Ауызекі).

Өз аяғына мінді. *Өзімен-өзі болып, жетіліп кетті.* Биыл әйел әперіп, еншісін беріп, бөлек шығарды. Сонда да болса ол *ө з а я ғ ы н а м і н і п* кете алмай, сыйлы қарттың абыройын сыртынан азық қып, ел арасында қақпай-соқпаймен күн көріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Салт мінді. *Атқа жеке, бір өзі отырды.* Бұрын атқа *с а л т м і н і п* үйренген адам андасанда оны да аңсайды (С.Бақбергенов, Адам.). *С а л т м і н г е н д е* киетін бурка түкті, тігісті, ұзын, екі иығы шығыңқы келеді (ҚСЭ).

Таққа мінді. к ө н е. *Патша болды, хан сайланды деген мағынада.* Ақжелек күнбатыстан *т а қ қ а м і н д і,* Ақырғай бала тауып, баққа ілінді (Батырлар жыры).

Шабытқа мінді. *Шабыттанды, жігерленді.* – Солай достым, – деп шаттанып, ерекше *ш а б ы т қ а м і н д і* (С.Хайдаров, Жүрек сыры).

МІНАЖАТ з а т. д і н и. ***Мінәжат.*** *Құдайға сиынып жалбарынушылық, құлшылық етушілік.* Діндар дәуір мұнды, зарлы сөздеріне мінажат деп ат қойған. Әуелінде *м і н а ж а т* деп ғұламалардың Құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Мінеді өз тұлпары бозғылкерге, Жер емес хабар айтар жазған хатпен Шахзада зар жылайды *м і н а ж а т п е н* (Қисса-дастан.).

Аллаға мінажат етті. *Құдайға сиынды, ғибадат етті, жалбарынды.* Құбылаға бас қойып, *М і н а ж а т е т і п А л л а ғ а* Сәждеге басын салды (Қыз Жібек). Бес уақыт намазын оқиды, *А л л а ғ а м і н а ж а т е т е д і* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Мінажат айтты. *Тіледі, жалбарына сұрады.* Ешкім жоқ жерде тілеген тілегім Құдайдың құлағына мүлтіксіз естіледі ме, әйтеуір, *м і н а ж а т а й т ы п* отыр (Ш.Мұртазаев, Жүрек.). Әрқашанда иманшылық хақтан сұрап, Аллаға көп дұр *а й т қ а н м і н а ж а т ы м* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Мінажат [етті] қылды. *Сиынды, ғибадат етті, құлшылық қылды, жалбарынды.* Әлгі Ошақбай батыр да елі тыншып, ұрпағы өрбіп жатқан соң неғылсын, әулиеге қол беруді, *м і н а ж а т қ ы л у д ы* қойып, қыз айттыруға ниет қылды (Д.Досжанов, Жібек.). Жаңа ғана *м і н а ж а т қ ы л ы п* егіліп отырған жұрт өлік қадірін ұмытып, кеу-кеулеп, ағам екеумізді қоршап алды (Ө.Оразаев, Қараша.).

Мінажат үй. *Намаз оқитын, Аллаға құлшылық ететін жер, мешіт.* Жер-жерде тұрқы жағынан ұқсас тұрғын және *м і н а ж а т ү й л е р і* салына бастады (Т.Бәсенов, А.Яссауи мавзолей.).

МІНАЖАТХАНА з а т. *Құдайға құлшылық етіп, тілеу тілейтін орын, ғибадатхана.* Бұл жиырма жеті намаздың *м і н а ж а т х а н а с ы* аталады (М.Әуезов, Индия. очерк.). Өйткені діни маңызын былай қойғанда, бұл пагодалар мен *м і н а ж а т х а н а л а р,* ғимараттар осынау елдің елдік құрған сан ғасырлық тарихының ежелгі мәдениетінің куәсіндей (Ә.Шәріпов, Алыс.). Сырттан келіп елдің ішінен жер алып, оған өздерінің *м і н а ж а т х а н а л а р ы н* салып, онымен де қоймай, Қазақстан азаматтарын өзіне тартып алып жатқан бұлар (кришнаиттер) – елдің тыныштығын бұзатын, халықтың діни тұтастығына нұқсан келтіретін ұйымдар («Алтын Орда»).

МІНАЖАТШЫЛ с ы н. *Құдайға сиынғыш, құлшылық етуге құмар.* Бір кездегі аюдай ақырған айбары жоқ, әбден *м і н а ж а т ш ы л* боп алған (Н.Серәлиев, Қаңтар). Эстетикалық терең талғам иесі Абайдың мұндай әрі *м і н а ж а т ш ы л,* әрі «құрау», «жамау» өлеңдерді сынап, мінеуі заңды еді («Қазақст. мұғ.»).

МІНАПАС з а т. с ө й л. *Манифест, ұнжария.* Патшаның әйелі ұл тауыпты, сонымен байланысты патша *м і н а п а с* (манифест) жариялап, көп адамның күнәсін кешіріп жатқан көрінеді (А.Жұбанов, Замана.).

МІНАРАТ з а т. с ө й л. *Намаз оқитын уақыттың болғанын хабарлау үшін азаншыға арнап жасалған мешіттегі мұнара.* Жолда аракідік күйген кірпіштен салған мешіт сықылды, бірақ *м і н а р а т ы* жоқ мазарлар ұшырасады (М.Қаратаев, Далада.).

МІНӘЖАТ з а т. д і н и. *Дұға, құлшылық.* Қол жайып Ардон кірді *м і н ә ж а т қ а* Ұғлымды кездестірме жаманатқа. Мақсатын қабыл етіп жаратқаным Бір жалғыз сабырлық бер аманатқа (Н.Ахметбеков, Амангелді).

МІНӘЙІ с ы н. ж е р г. **1**. *Сыпайы.* Хафиз басыңқы, *м і н ә й і* мінезді адам (Б. Кенжебаев, Асау жүрек). **2.** *Жанға жайлы, жаймашуақ.* Көпір астына, отырған жерімізге көктем күнінің *м і н ә й і,* жылы сәулесі түсіп тұрды («Қаз. әдеб.»). **3.** *Дәлелді, негізді.* Ойлап қараса өз әкесінің өмірбаянын жөнді білмейді екен, мұның *м і н ә й і* себебі де бар (А.Жағанова, Еркежан).

МІНӘЙІМ с ы н. ж е р г. *Жұмсақ, жағымды.* Молда ықыласы ауған Майлыбасқа *м і н ә й і м* жауап беріп, оған жақсы пікір тудыра беруге тырысты (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

МІНӘМАТ с ы н. *Пасық, жиіркеніші.* Басында Жібек атанып, Кәпірге қатын болғаным Есіткен жұртқа *м і н ә м а т* (Қыз Жібек).

МІНӘСӘР [ар. ميسر] з а т. ж е р г. *Жарасымды, үйлесімді; мінәсіп.* Жайшылықта ажарына *м і н ә с ә р* жарасып тұрған сүйкімді шұқыр ұрты суала қалыпты (С.Омаров, Қызыл арай). Ірі денелі, *м і н ә с ә р* тұлғалы Наз әже тік түрегеліп, екі қолын қусырып, аз-кем мүлгіп тұрды (А.Жағанова, Еркежан).

Мінәсәр көрмеді. ж е р г. *Лайық көрмеді, жөн демеді.* Баламен тілге келісіп жатуды бойына *м і н ә с ә р к ө р м е д і* (Ауызекі).

МІНӘСӘРЛІ с ы н. *Жарасымды, лайықты.* Мынау сізге *м і н ә с ә р л і* ұстара екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНӘСІП з а т. *Лайықты, жарасымды; мінәсәр.* Бармаққа ел алдына міндім атқа, *М і н ә с і п* көрінген соң көңіл шатқа. Ағайын жүзін көріп амандаспақ, Емес пе көркемшілік сәламатта (Үш ғасыр.). Бір күні кешкі мәжілісте ұшырасып, – Әйелім, түрім қандай, ажарымымен? Тұрады қандай жанның ажары асып. Әйелі үш қайтарды: – Жақсысыз деп, Болады уәзірге бұл *м і н ә с і п* (Айтыс). Сәл нәрсеге шыжалаңдау Байсал бойына *м і н ә с і п* емес дүр (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

МІНБЕ[1] [ир. منبر] з а т. *Көпшілік алдында сөз сөйлеу үшін арнайы орнатылған биік орын, ағаштан жасалған зат.* Бір көрініс күнде де, Күйіп-пісер оты бар. Безейді тіл *м і н б е д е* Баяғы сол тотылар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Егер олар *м і н б е л е р д е н* толғанса, Қысқарды қиын өткел, жол қанша. Бұл өмірде алынбайтын жоқ қамал, Егер олар байлам жасап, қолға алса! (М.Мақатаев, Шығ.). Биік *м і н б е* айналасынан көрінген адамдар әлденеге асыққандай, зыр жүгіріп жүр (Р.Райымқұлов, Болат.).

МІНБЕ[2] з а т. к ә с. *Қайықтағы кісі отыратын орын. М і н б е с і* бар қайыққа отырады (Ауызекі).

МІНБЕЙ-ТҮСПЕЙ ү с т. *Бос тұрып, пайдаланылмай. М і н б е й-т ү с п е й* қарыдың, Арқанда тұрып арыдың, Айналайын тарланым (Батырлар жыры).Тәңірге жазып *м і н б е й-т ү с п е й* арып, шөмеңдеп дуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды? (Абай, Тол. жин.).

МІНБЕЛЕ= е т. *Бір нәрсенің үстіне төне түсу, ентелеу.* Колодин ақ қағазға *м і н б е л е п* төніп алып, қаламымен сүйкектетіп, жосылтып жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Кемпірдің қақ басында *м і н б е л е п* шарт жүгініп ала сақал молда отыр. Сол жақта қатарласып кемпірдің баласы, тағы да бір-екі қожа, тағы бір Алтын дейтін молда отыр (Ж.Аймауытов, Тол. жин.). Кері лықсыған қайық бір сәт қалтырап тұрды да, үсті-үстіне *м і н б е л е г е н* толқындарды қақпалап, маңдайын жел өтіне түзеді (Ә.Сараев, Бозқырау).

МІНБЕЛЕУ *Мінбеле етістігінің қимыл атауы.*

МІНБЕЛЕС= е т. *Төнісу, ентелесу, бірінің үстіне бірі шығысу.* Шың, құз, тау-бұлтты қақпан биік ерен, Тіп-тік шың, аңғар жартас мылқау керең. Сұңкиіп, *м і н б е л е с і п,* қатып қалған, Төнісіп көл түбіне түпсіз терең (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

МІНБЕЛЕСУ *Мінбелес етістігінің қимыл атауы.*

МІНБЕЛЕТ= е т. *Текшелетіп салу.* Жер қазбаларын ұлы теңізге төніп тұрған биік жардың нақ ұшар басына *м і н б е л е т е* салғандықтан, әдетте мұз үстінде жүрген кісінің көзі балықшылар аулына мол жететін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МІНБЕЛЕТУ *Мінбелет етістігінің қимыл атауы.*

МІНБЕР з а т. с ө й л. **1.** *Көпшілік алдында сөз сөйлеу үшін арнайы орнатылған биік орын; ағаштан жасалған зат.* Кең алаңның орта тұсына, жиналысты басқаратындар үшін, ақ тақтайдан биік *м і н б е р* жасалған екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қазақстан Президенті әлемдік саммиттің *м і н б е р і н е н* былай деді («Егемен Қазақстан»). Бұл – осыдан бірер жыл бұрын үлкен халықаралық жиынның үлкен *м і н б е р і н е н* айтылған ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың пікірі («Жас Алаш»). **2.** д і н и. *Молданың уағыз айтатын мешіттегі биік орны.* Қалалық жердегі мешіт *м і н б е р і* мен басқа да «рухани орындар» молдалардың қолында тұрады (Х.Ақназаров, Ислам.). **3.** *Азаншы тұратын орын.* Минарет басының *м і н б е р і н е н* шақырылған азаншының үні атқан таңмен бірге сұңқылдайды (А.Машанов, Гажайып.).

МІНГЕС= е т. **1.** *Көлікке бірі алдына, бірі артына екі адамнан жайғасу.* Ол осы уақытта қара інгенге киіз салып, мініп үлгірген қартының артына *м і н г е с т і* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Бір атқа *м і н г е с к е н* екі адам ауыл алдындағы жылға тасасына түсті (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Сол жолмен түйеге *м і н г е с к е н* екі әйел соқтырып кетіп барады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Тіркесу, бірінен кейін бірі орналасу.* Едені тас, терезелері кең үлкен залда он қыз біріне-бірі *м і н г е с к е н* быжықы-тыжықы көп дөңгелектердің қыбын тауып, құлағында ойнап тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **3.** а у ы с. *Бірінің үстіне бірі қонды, үйірілді.* Жаңбыр тоқтап басылды, жел баяулап, Тау тауларға *м і н г е с т і* бұлт баяулап (И.Байзақов, Құралай.).

МІНГЕСТІР= е т. *Артына мінгізу.* Ертеңіне Әбден атай күреңіне *м і н г е с т і р і п* ауылға жеткізген (Н.Сералиев, Қаңтар) Әкем кер биесін ерттеп берді де, әпкемнің ұлын артыма *м і н г е с т і р і п* суға дейін шығарып салды (О.Бөкеев, Қамшыгер). Баланы артына *м і н г е с т і р д і* де қойды алдына сап, ауылға айдап келеді (З.Шашкин, Өмір тынысы).

МІНГЕСТІРУ *Мінгестір етістігінің қимыл атауы.* Бригадир мені *м і н г е с т і р у г е* оңтайланды (Ауызекі).

МІНГЕСУ *Мінгес етістігінің қимыл атауы.* Иван атқа отырып, сол жақ үзеңгіден аяғын шығарып, Смайылдың *м і н г е с у і н* күтті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

МІНГІ с ы н. с ө й л. **1.** *Мінуге үйретілген, жуас, мінетін.* Революциядан бұрын бұл үй Перовскийдегі уездік әкімшіліктің *м і н г і* аттарына арналып салынған ұзынша сарай екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бас білгі – үстіне салт мінгенде, ат сияқты қай жаққа тілесең, сол жаққа жүретін *м і н г і* түйе («ҚазССР ҒА Хабаршысы»). **2.** ж е р г. *Күнделікті мінетін ат-көлік.* Ағай кешелі бері *м і н г і с і н* таба алмай, жаяу-жалпылап қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мінгі ат. *Күнделікті мініп жүрген ат. М і н г і а т т ы* бір уақ тындырып мінбесе, құмда көп жүре алмай болдырып қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНГІЗ= е т. **1.** *Атқа, поезға, ұшаққа т.б. күш-көлікке отырғызу.* Атаңды қазақ шапқанда, Көкшетауға дейін әжемді машинамен өзім алып барып, поезға *м і н г і з і п* жібердім (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **2.** *Сыйға көлік (ат, мәшине, т.б.) тарту ету.* Қырық жігітке қырық жорға *М і н г і з е д і* жұлқынтып, Қырық тақия, қырық шапан Кигізіп жатыр сілкінтіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ағаш атқа [аттың басына] мінгізді. *Әр саққа жүгіртті, өсектеді.* Елемес екеуміздің сондағы бір түнде Жәмимен кездесіп, сөйлескенімізді біліп қойған біреулер *а ғ а ш а т т ы ң б а с ы н а м і н г і з і п,* әртүрлі өсек таратып жүр (С.Омаров, Қайырлы.). Болған соң ас беретін ыдыс кірлі, Әнуар өзі тұрып жуып жүрді. Жиіркенсе, біз шақырып келдік пе? – деп, *М і н г і з д і а ғ а ш а т қ а* неше түрлі (С.Торайғыров, Шығ.). – Отыр, Нұрлаш! Сен ішіңнен: «Ербол ағам кертартпа, консерватор!» – деп, *а ғ а ш а т қ а м і н г і з і п* тұрған боларсың (З.Шашкин, Сенім).

Ат көтіне мінгізді. *Тұтқындады, қорлықпен қолға түсірді. А т к ө т і н е м і н г і з і п,* Тұтқын қылып баққанда, Ханымы, ханның ұлы деп, Анаңды жоқ-ты талғаған (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Ат мінгізді. э т н. *Құрмет көрсетіп, ерекше сый-сияпат көрсетті, атты сыйға тартты.* Біздің халқымыз сыйлы қонағына, жақсы достарына *а т м і н г і з е д і* (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Ат мінгізіп, шапан жапты. э т н. а) *Ерекше құрмет көрсетті, сый-сияпат жасады.* Жоғарғы жағындағы ауылдардың ақсақалдарына *а т м і н г і з і п, ш а п а н ж а у ы п,* сый-құрмет көрсеттім (Қ.Исабаев, Айқыз). ә) *Ат-шапан айыбын өтеді, айыпты болғанына ат мінгізді.* Мешітбай ыза болды тысырайып, Әлиге *а т м і н г і з д і* тартып айып, Жалынып маған да бір *ш а п а н ж а п т ы,* Амалсыз кетеді деп елге жайып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МІНГІЗУ *Мінгіз етістігінің қимыл атауы.* Ұзақ қара күреңге бала *м і н г і з у г е* қорықты (М.Дүзенов, Әке бол.). Ол күйеуін поезға *м і н г і з у г е* келген Шәкітайдың қасына келді (С.Бегалин, Замана.).

МІНГІЗДІР= е т. *Атқа т.б. көлікке отырғыздыру.* Омар атай тамаша адам ғой, айтқанымды екі еткен жоқ, атқа *м і н г і з д і р і п,* тізгінді қолыма ұстатты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

МІНГІЗДІРУ *Мінгіздір етістігінің қимыл атауы.* Оны атқа *м і н г і з д і р у д і* ойлады (Ауызекі).

МІНГІЗІЛ= е т. *Міндірілу.* Сұлтанбектің астына дом жарау, сұлу әрі әлді, белді қара қасқа ат *м і н г і з і л г е н* (Ә. Көшімов, Жас аңшы).

МІНГІЗІЛУ *Мінгізіл етістігінің қимыл атауы.*

МІНГІШ з а т. с ө й л. *Міниіс, міниіс ат. М і н г і ш к е* сәндігі жоқ күреңнен жігіт енді таза түніледі (Қ.Сатыдалдин, Қараторғай). Жылқысын отарға жіберіп, қысқа арналған *м і н г і ш т і* шақтап алған елдерге ұқсайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). // *Мініске жарайтын. М і н г і ш* жылқы бұрын екеу-ақ болса, енді төртеу (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

МІНДӘР з а т. ж е р г. *Ертеде қайық тоқтауға арналған орын.* Қайық тоқтайтын орынды бұрын *м і н д ә р* деуші едік, бұл күнде қайық аузы деген сөз пайда болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНДЕ= е т. *Мін тағу, мінеу.* Әлгілер жақсы сөз айтқан адамды күндеп, жаман сөз айтқан адамды *м і н д е п,* өзара күнқ етіседі (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Көпшілік бірінбірі күндемеді, Қыз сөзін оғаш көріп *м і н д е м е д і.* Қыз одан қанша қазып сұраса да, Балташы енді қайтып үндемеді (Ж.Жолдинов, Ойлар). Өзі болған жігітті, Сыртынан сөйлеп күндеме, Біткен істе айып жоқ, Бітірген ерді *м і н д е м е* (Пернедегі терме.).

МІНДЕКЕР с ы н. ж е р г. *Жалынышты.* Үсембай менен елу сомды өзі *м і н д е к е р* болып алып еді, енді көпке созып бермейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНДЕЛ= е т. *Құнсыз деп табылу, есептелу, саналу.* Үш елшінің қамы үшін, Нахақ өлген жан

үшін Бір-біріне бес кісі Құнсызға шығып *міндеелді* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МІНДЕР[1] з а т. *Моланың үстіне тастан текшелеп қойылған белгі.*

МІНДЕР[2] з а т. ж е р г. *Қайыққа мінетін жер, көпір.* Қауыстың жағасында ескі уақыттағы бір *м і н д е р* бар екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНДЕС= е т. *Кінәласу, жауығысу, күндесу.* Қатын-бала қамы үшін Жеті жыл ханмен дауласып, Екі жылдай жауласып, Біреуін бірі *м і н д е с і п*; Ақырда сыймай қонысқа, Белін байлап соғысқа, Ордадан шыққан тіл кесіп (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

МІНДЕСТІК з а т. *Міншілдік, кінәмшілдік.* Күндестік те еліңнен, *М і н д е с т і к* те еліңнен, Қамалау да еліңнен, Табалау да еліңнен, Өсіру де еліңнен, Кешіру де еліңнен, Абалау да еліңнен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

МІНДЕТ з а т. **1.** *Атқарылуға тиісті қызмет, іс.* Біздің кейбір ойындарымызға Ауропа таңданарлық. «Сананың» бір *м і н д е т і* өз еліміздегі ойындармен, бөтен елдердегі ойындармен оқушыларын таныстыру (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Шаруашылықтың негізгі *міндеті* – Екібастұз халқын ет, сүт, овощпен қамтамасыз ету (Қ.Исабаев, Арман.). **2.** *Борыш, парыз.* Әкенің жұмысы, *м і н д е т і* біртүрлі, баланың міндеті тағы біртүрлі, шешенің міндеті үшінші түрлі (Абай, Тол. жин.). Толқытты да естіліп тұрған үн көп, Жолға шығып Бағила деді: «Мін көп». Батыл сөйлеп бұл кезде деді Ержан: «Білмегенді үйрету – біздің *м і н д е т*» (Қ. Ұябаев, Дархан.). **3.** *Құрмет, сый, қадірлеушілік.* Көңілі бос көкжал тартқан жігіт шығар, Етпейтін қызылы жоқ қызбен үмбет. Тарландар тасырласып басылып тұр, Таппасаң өте алмайсың сен де *м і н д е т* (Шәкейсал Дәуішқызы). **4.** а у ы с. *Дерт, індет, масылдық.* Күн жауғанда қойыңда, Күн ашықта мойыңда, Арылмас *м і н д е т* болған соң, Әркімнің көңілі сауысқан (Абай, Тол. жин.).

Барлық міндеті кісіде. *Күш-қуаты кеміген, әл-дәрмені жоқ, аурудан қажыған, әлсіреген күй. Б а р л ы қ м і н д е т і к і с і д е*, күні-түні күзетте тоғыз жыл жатып, Есеней былтыр қайтыс болды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Міндет артты. *Борыш жүктеді, арқалатты.* Жетім бала, жесір қатын болып, ешкімге *міндетімізді артқанымыз* жоқ (С.Дөнентаев, Таңд. шығ.). Өзінің осы бір табиғи әлсіздігін мойындағандай жеңешеме бұрынғыдай зілді кескін тастап, *м і н д е т а р т а* сөйлемейтін болды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Міндет жүктелді. *Орындалуға тиісті тапсырма берілді.* Бұзаушыға оларды азықтандырып, бағып-күту, сиырлардың өнімділігімен бұзаулардың қосқан салмағын бақылау, қораны тазалау *м і н д е т і ж ү к т е л д і* (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.).

Міндетке беру. *Кепілдікке беру, қалдыру.* Манашының қасындағы он бір биі шеткері шығып кеңес құрды. Сол кеңесте олар Манашыны *м і н д е т к е б е р у д і* ұйғарды («Жұлдыз»).

Міндет қойды. *Тапсырма берді, орындалуға тиіс іс-әрекеттер белгіледі.* Үкімет басшысы индустриялық-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың бір тетігі саналатын корпорацияның жұмыс нәтижесін оң бағалай келіп, корпорпация басшылығы алдына ағымдағы және орта мерзімдік кезеңге арналған бірқатар *м і н д е т т е р қ о й д ы* («Егемен Қазақстан»). Тұқым өсіруші шаруашылықтар алдына жауапты міндет – жүгері егілетін жердің бәрін, сорттардың аудандастырылуына сәйкес, жүгерінің гибридтері мен сорттарының жоғары сапалы тұқымдарымен қамтамасыз ету *міндеті қойылды* (М.Ерлепесов, Тұқым өсіруші.).

Міндет қылды [етті]. *Бір нәрсесін бұлдады, міндетсінді.* Ол келген сайын кінәлап, әкелген соғымын *м і н д е т қ ы л а т ы н* шығар (О.Сәрсенбаев, Сағым). Алыста жатыр ағай бір, *М і н д е т қ ы п* наны-тұзына. Көнуі оның неғайбыл, Қаладан алған қызыңа (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Ол жатырластығын *м і н д е т е т е* отырып, билігіңді, білегіңді көрсетсең де, мына Бекбол пәледен құтқар деп қиылған (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Міндетіне алды. *Өз мойнына алды, борыштанды.* Абай да өз *м і н д е т і н е а л ғ а н* жоқ-ау, жырын жылдам жазып шықты (М.Әуезов, Абай жолы). Мен сіздерге тағы да үздік қару жасап беруді *міндетіме аламын* (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Негізгі дәстүрлерді қолдана отырып, заң мектебі заңгер студенттерге ең жақсы білім беруді және заң білімінің сапасын жақсартуды өз *м і н д е т і н е а л д ы* («Жас Алаш»).

МІНДЕТКЕР с ы н. с ө й л. ***Міндетті адам***. Білім кәмисиесі білім жұрты болып аталған аймақтық қазақ-қырғыз институтындағы мұғалімдер білім кәмисиесінің білім жолындағы жұмысын істейтін болып *м і н д е т к е р* болды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Мәз бола күлген шофер қайта-қайта бас ииіп, *м і н д е т к е р* екенін танытты (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Қосшы одағына мүшелікке арыз берген әр адамның семья мүшелері түгелдей ұйымның жұмысына қатысуға *м і н д е т к е р* (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

МІНДЕТКЕРЛІК с ы н. с ө й л. ***Міндеттілік***. Феодалдардың иелігіндегі жерде көшіп-қонып жүріп, шаруалар әртүрлі феодалдық *м і н д е т к е р л і к т е р д і* атқарып отыруға мәжбүр болды (ҚазССР тарихы). Халық бұқарасын еңбек етуге *м і н д е т к е р л і к т е* ұстау үшін, буржуазия зорлық-зомбылық жасау мен алдап-арбаудың орасан үлкен аппаратын құрды (Қысқ. саяси экон.).

МІНДЕТСУ *Міндетсі етістігінің қимыл атауы.* Егер коллективке мүше болғыларың келсе, ауа жайылмағандарың жөн, еңбек етіп барып *м і н д е т с у* керек (Ж. Ертілесов, Туған жер.). Амал не, әлгі әйелдей біреулер бар, Бір ғана *м і н д е т с у д і* біледі олар. Мың шүкір, олар емес жолдастарым, Адамзат ертеңіне бірге барар (Ж.Молдағалиев, Таң. шығ.).

МІНДЕТСІ= е т. *Істеген ісін бұлдау, әлдеқандай болу, бәлсіну.* Балаңды асырап, сақтадым деп *м і н д е т с і с е м,* қолымнан бере алмаймын, жеңген жеріңде ал деп қиқарлық істесем, оным барып тұрған пендешілік болар (С.Омаров, Өмір.). Балалар кешке қарай қайла-күректерін иығына артып, үлкендерше *м і н д е т с і п,* шаршап қайтып келе жатады (Р. Тоқтаров, Терістік.). Осындай әлі де бар қарап жүрген, Аяғын кербез басып санап жүрген. *М і н д е т с і п* басындағы орамалын, Ерінің табысына қарап жүрген (Айтыс).

МІНДЕТСІЗ с ы н. *Борышқа саналмайтын, міндеті жоқ.* Қасымызда жүрген қатар-құрбы, жора-жолдас, дос-жарлар да осындай сарқыла берілген жақсылығы сатусыз, *м і н д е т с і з,* есепсіз дос болса екен деп тілек тілейтінмін (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

МІНДЕТСІН= е т. *Жақтырмау, міндет қылу, бұлдану, бәлсіну.* Бір жақсы жері, мен сенің өлмелі әкеңді бағып отырмын деп келінінің өз күйеуіне *м і н д е т с і н г е н і н* шал осы уақытқа шейін бір де естіген емес (А.Жағанова, Еркежан). Бәлки, ол тор дөненін *м і н д е т с і н і п,* аузына келгенін сөйлеп кетті (С.Досымов, Директорлар).

МІНДЕТСІНУ *Міндетсін етістігінің қимыл атауы.* Жас баланың жылағаны – өз бағасын білу, *м і н д е т с і н у* екен (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). *М і н д е т с і н у* үшін де бірдеңе керек шығар (Қ.Иманбаев, Үміт.).

МІНДЕТТЕ= е т. *Біреуге жүктеу, тапсырма беру.* Поштабайларын шақырып алып, мөрін басып, қолын қойған осы бұйрықтарды тез болыстарға жеткізуге *м і н д е т т е д і* (І.Есенберлин, Қаһар). Отан-ана ғаламат мүмкіндіктер жасап, жаппай білімді болып өсуді *м і н д е т т е п* отыр («Білім және еңбек»). Уәзір Кешубайды құрметтейді, Әмірін жерге тастап бір кетпейді. «Бұйырса, жұмысыңды бітірем», – деп Мойнына осылайша *м і н д е т т е й д і* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МІНДЕТТЕЛ= е т. *Біреуге жүктелу, тапсырма берілу.* Бұларға қарсыласқанын атып, бағынғанын тұтқынға алу әрекеті *м і н д е т т е л г е н* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Осы түннің ішінде жаудың сол тобын құрту *м і н д е т т е л д і* (К.Оразалин, Жексен).

МІНДЕТТЕЛУ *Міндеттел етістігінің қимыл атауы.*

МІНДЕТТЕЛІН= е т. *Жүктелу, тапсырылу.* Жаңа жағдайда жұмысқа кіріскен тұз өндіру кәсіпшілігіне бірінші жылдың өзінде-ақ 30 миллион пұт тұз өндіру және сол тұзды тиісті жерлерге жіберіп тұру *м і н д е т т е л і н д і* (Х.Ермұратов, Октябрь.).

МІНДЕТТЕЛІНУ *Міндеттелін етістігінің қимыл атауы.*

МІНДЕТТЕМЕ з а т. **1.** *Сөзсіз орындаймын деп жазбаша түрде берілген серт, уәде.* Көңілденген Нәшу бір семьяның бір қора қойды бағып-қағатынын, *м і н д е т т е м е д е н* ұятқа қалмайтын сыңайы барын айтып өтті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Қасболат осы әңгімеден дереу қорытынды шығарып, сөз текстін қайта қарап, алмақшы *м і н д е т т е м е л е р і н і ң* цифрларын әжептеуір өсірді (Т.Ахтанов, Боран). Жалпы *м і н д е т т е м е* орындалмағанымен, аумақты жоспарлардан толық іске асқаны баршылық («Егемен Қазақстан»). **2.** з а ң. *Заңмен белгіленген заңи міндет. М і н д е т т е м е г е* сәйкес бір адам (борышқор) басқа адамның (несие берушінің) пайдасына мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу және т.б. сияқты белгілі бір әрекеттер жасауға не белгілі бір әрекет жасаудан бас тартынуға міндетті, ал несие беруші борышқордан өз міндеттерін орындауын талап етуге құқылы (Заң термин. Қаз.-ор. анықт.). **3.** э к о н. *Бір тарап (борышқор) екінші тараптың (несиегердің) пайдасына белгілі бір әрекеттерді жасауға не одан қалыс қалуға міндетті болатын, ал несиегердің борышқордан өз міндеттемелерін орындауын талап етуге құқығы болатын уәде (әдетте, жазбаша уәде).*

Міндеттемелердің орындалмауы. э к о н. *Мердігердің өзара шарт талаптарын сақтамауы (сапа, шығын, мерзім т.б. жөнінен); мұның өзі төлемді тоқтатуға апарып соқтырады және өзара шартты бұзуға себеп болуы ықтимал.*

МІНДЕТТЕМЕ-ӨТІНІШІ з а т. э к о н. *Несие шотын ашу туралы қарызгердің өтініші және*

банкке несие кепілзатына тауар, материалдық құндылықтарды беру туралы міндеттеме мазмұндалған құжат.

МІНДЕТТЕМЕХАТ з а т. э к о н. *Аудиторлық тексеру жүргізуге шарт жасасудың алдындағы құжат, экономикалық субъектінің аудиторлық тексеру жүргізу жөніндегі ресми ұсынысына аудитордың жауабы. М і н д е т - т е м е х а т т а* аудиторлық тексерудің шарттары, тараптардың міндеттері, аудиторлық тексерудің нәтижелері бойынша аудитор есептемесінің құрамы, көрсетілетін қызмет үшін жауапкершілік, коммерциялық құпияны сақтау міндеттемесі айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

МІНДЕТТЕН= е т. *Уәде беру, мойнына алу.* ... жоспарын мерзімінен бұрын орындауға, елімізге арзан ет, сүт, жүн өнімдерін мол беруге *м і н д е т т е н д і* (М.Дүзенов, Әке.). Колхоз биыл қызылшаның әрбір гектарынан 550 центнерден өнім аламыз деп *м і н д е т т е н г е н* (С.Мыңжасарова, Замандас.).

МІНДЕТТЕНДІР= е т. *Орындауды міндеттеу, уәдесін алу, қатты тапсыру.* Ешқайда бармай, бес жыл осы жерде тұрасың деп комендант ескертті және екі жұмада бір көрініп тұруға *м і н д е т т е н д і р г е н* еді (С.Шарипов, Бекболат).

МІНДЕТТЕНДІРУ *Міндеттендір етістігінің қимыл атауы.*

МІНДЕТТЕНУ *Міндеттен етістігінің қимыл атауы.* Үстіміздегі жылы совхоз кісілері қызылша плантациясының әр гектарынан 450 центнерден өнім алуға *м і н д е т т е н у д е* («Лен. жас»).

МІНДЕТТЕУ *Міндетте етістігінің қимыл атауы.* Разрез бастығының Батырбекті көтермелеп, «көмектесу керек» деп *м і н д е т - т е у і* Есентайға жайсыз естілді (А.Жақсыбаев, Егес). Бұл ата-анаға қандай да болмасын кітапты оқуға тыйым салу немесе оқып шығуды *м і н д е т т е у* деген ұғымды бермейді (Семья тәрбиесі).

МІНДЕТТІ с ы н. *Орындауға тиісті, борышты.* Кекшіл көңіл өз ақылын індетті: Айша сонда комсомолды кім депті? Комсомол ол ғашық бола жүрген жоқ, Қараңғы елге хат танытуға *м і н д е т - т і* (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр). Азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі. Орта білім алу *м і н - д е т т і* (ҚР Конституциясы).

Міндетті дана. ғ ы л ы м т а н у. *Ақпараттық және библиографиялық қызметті қамтамасыз ету үшін полиграфия кәсіпорындары мен басып шығаратын үйымдар немесе заңға арнаулы үкімет жарлығына сәйкес мемлекеттік кітап қоймасына, ірі кітапханаларға, ақпараттық және библиографиялық орталықтарға қорды толықтыру және орталықтанған тіркеу арқылы отандық басылымдарды есепке алу мақсатында міндетті түрде жіберіп отыратын әрбір басылымның данасы.*

Міндетті зейнетақы жарналары. з а ң. *Заңға сәйкес төлемшілер мен салымшылар заңдарда белгіленген тәртіппен жинақтаушы зейнетақы қорларына салатын ақша.*

Міндетті келісімдер. э к о н. *Желілі басшылық жағдайындағы әкімшілік өкілеттілік-нысаны. М і н д е т т і к е л і с і м д е р д е* төменгі басшы әрекет жасаудан немесе жоғары басшыларға ұсыныс жасаудан бұрын қызметкерлермен тиісті мәселелерді талқылауға міндетті (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Міндетті курс. *Белгілі бір талап бойынша өтілетін дәріс.* Елдегі ең көрнекті және тәжірибелі оқытушылар оқытатын *м і н д е т т і к у р с т а р* арқылы ...құқық мектебі студенттер бойына заң дағдыларын сіңіруге әрі оларды заңтану саласында жұмыс істеу үшін қажетті біліктілікке және ар тазалығына үйретуге тырысуда («Жас Алаш»).

Міндетті сақтандыру. э к о н. *Заң күшінен туындайтын тараптар арасындағы сақтандыру қатынастары.*

Міндетті сақтық қорлар нормасы. э к о н. *Орталық банктің ақшалай және несие айналымын жанама түрде реттеу тұтқаларының бірі. М і н д е т т і с а қ т ы қ қ о р л а р н о р м а с ы* коммерциялық банктер депозиттерінің (пассивтерінің) олар орталық банкке салуға (резервке қоюға) міндетті бөлігінің мөлшерін тіркеуге (пайыз есебімен) мүмкіндік береді, мұның өзі ақша айналысы арналарының несие ресурстарымен толықтырылуын зерттеуге жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Міндетті түрде. *Қалайда орындалуға тиіс.* Аяқ астынан бара алмайтындай, шамам келмей қалатындай жағдай болмаса, *м і н д е т - т і т ү р д е* барып қатысамын. Өйткені өзімнің көзқарасым бар, ұстанымым бар, соған сүйенемін де, таңдаған адамыма дауыс беремін («Жас Алаш»). Дінге саясат араласса, *м і н д е т т і т ү р д е* қақтығыс болады («Қаз. әдеб.»). Полиграфиялық әрленуі мен түптелуі ішкі мазмұнына сай осы журналға енген әр материалдың ғылыми-танымдық салмағын арттырып тұрған тағы бір ерекшелік бар. Ол-мақала соңынан *м і н д е т т і т ү р д е* ғылыми түсініктемелер мен дәйектемелердің,

ескертулер мен аңғартулардың, сілтемелер мен әдебиет көрсеткіштерінің беріліп отыруы («Жас Алаш»).

Міндетті экологиялық сақтандыру шарты. э к о л. *Сақтандырушы мен сақтанушының арасында осы заңда белгіленген талаптармен жасалатын шарт.*

Міндетті шарт. *Орындауға тиісті талап.* Резина аяққиімді күкіртсіз жасауға болмайды. Резинаны вулканизациялағанда оған күкірт қосу *м і н д е т т і ш а р т* (А.Мырзабаев, Химия. қызығы).

Ортақ міндет. *Жұрттың, көпшіліктің мүдделі ісі, шаруасы.* Еліміздің бас байлығы – Астана қаласын абаттандыру мен дамыту біздің *о р т а қ м і н д е т і м і з* («Егемен Қазақстан»).

МІНДЕТТІЛІК з а т. *Міндетті болушылық, борыштылық.* Жолаушының ол сөзінде *м і н д е т т і л і к т і к,* тәртіптің белгісі бар еді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Олар тек өздері жөнінде ойлауды ғана білуге дағдыланған және ата-ананың жасаған қамқорлығын тек *м і н д е т т і л і к* деп қабылдаған (Семья тәрбиесі). Алматыда бірге болып, сыр түйіскен күндерде сенде (М.А.Шолохов жөнінде) *м і н д е т т і л і к* сезімнің күшті екеніне көзім жетті (С.Мұқанов, Шығ.).

МІНДЕТШІЛ с ы н. *Істеген ісін бұлдайтын, міндет еткіш.* «Иттің бажасы көп, құдасы жоқ» дегендей, *м і н д е т ш і л* адамдарда тұрғылықты махаббат та болмайды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

МІНДЕУ *Мінде етістігінің қимыл атауы.*

МІНДІ с ы н. **1.** *Міні, кемшілігі бар.* Жаратушы ісінде шынында да мін жоқ. *М і н д і* деп отырған адамның табиғаты (он екі мүшесі) қандай теңдесі жоқ шеберлікпен жаратылған («Қаз. әдеб.»). **2.** *Жазықты, айыпты.* Қасымның кіші ұлының қолы сынды, Бұған да тағы Таубай болды *м і н д і.* Намысқа қызып байлар қуып шықпақ, Болды да бірыңғай боп қосты үнді (А.Нұртазин, Көк тоғай). Ел ішінде *м і н д і* бар, Жаманы боп халықтың. Өсек айтып өлген құл, Отынан шықпас тамұқтың (Айтыс).

МІНДІР= е т. *Мінгізу, отырғызу.* Өз атыма Бозжановты *м і н д і р і п,* оған Николайды қосып, екеуін Филимоновтың соңынан жібердім (Б.Момышұлы, Шығ.). Жылап тұрсаң күлдірген, Иығына *м і н д і р г е н.* Алпыс екі тамырын, Басынан Құдай идірген (Майлықожа, Нақыл). Асауды бас білдірген, Асауға жігіт *м і н д і р г е н,* Әулиеге бағынған, Бұт-парасқа табынған (Манас).

Ат артына [соңына, көтіне] міндірді. *Тұтқын етті, тартып алды, қорлады.* Жасанып келген үш мың жау Орнатты қайым заманды Қалың қылыш, жалаң ат, Бүйқыт елді бүлдірді. Қақ айырып қазанын Балтамен ұрып сындырды, Әлпештеген аруын *а т с о ң ы н а м і н д і р д і* (Қалнияз // Ақберен).

МІНДІРУ *Міндір етістігінің қимыл атауы.*

МІНЕ[1] е с і м. *Көз алдындағы затты нұсқайтын сілтеу есімдігі. М і н е,* осы уақытқа дейін сол үш адаммен баспахана түрлі махкамалардың заказдарын атқарып келді. Бұл баспахананың үлкен жұмысының біреуі – қазақ тілінде бір газет басып таратпақ еді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Мемлекеттен алған қарызы жоқ, ешкімге «жағдайымызды жақсартып бер» деп жалынбайтын электр жарығы үшін 30-40 мың теңгені артығымен төлейтін, Алла тағаладан «Береріңді тауыспа» деп шүкіршілік етіп, ата-баба салтын сақтап, балаларын тәрбиелеп, береке мен ынтымақтың үлгісін танытқан Тасарал ауылы, *м і н е,* осындай («Жас Алаш»). – *М і н е,* біреуді уатып бере қойшы, міне, бір кісідегі алымсағым кетейін деп тұр, – деп зыр ғып,әркімге бір жалынып жүр екен. Қартқожа аяп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МІНЕ[2]**=** е т. **1.** *Біреудің кемшілігін көрсету, сынау.* Адам баласы қартайған шағында кейінгіге қашанда *м і н е й,* шеней қарайтын пендешілік әдеті емес пе (С.Жүнісов, Ақан сері). Сөйтіп сіздер жасап шығарған жоспарларыңызды жалпы кластың – бәріміздің кеңесімізге салып *м і н е й м і з,* қырнаймыз, өзгертеміз, түзейміз... дегеннен кейін курсанттар сипаңдай, қипаңдай жымия қыдия қалам-қағаздарын, программдарын алып, үйренісіп, шұңкілдесіп, бірінің бетіне бірі қарасып, іске кірісе бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз, басқамыз, әр оқытушының өзімізше кемшілігін тауып, *м і н е п* жатамыз (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** *Бір нәрсенің кем-кетігін алып түзеу, әдемілеу, әрлеу.* – Сырмақ ойып едім, кей жерін *м і н е п* берші, – деп көршім келді (Ауызекі).

МІНЕГІШ с ы н. *Мін таққыш, сынағыш.* Бұған қарама-қарсы енді біреулер жағымпаз, өзінің қолынан түк келмесе де, біреуді *м і н е г і ш,* сықақшыл, қуыс кеуде («Лен. жас»). Сырттан баққыш, *м і н е г і ш,* Сүрінгенге күлегеш, Жақсылардың жаңылғанын тілегіш, Қазақ аз ба қауымда (Ә.Тәжібаев, Шығ.). *М і н е г і ш і м* тілге майда, Мерт болған ба терең сайда. Тығылған ба терең жайға, Бір келмей ме осындайда (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал).

МІНЕЗ з а т. *Әр адамның өзіндік әрекетінен, тәртібінен байқалатын психикалық және рухани қасиеттерінің жиынтығы.* Адамның табиғаттағы бір *м і н е з і* – ойын-сауық қылып, қызықтар көру (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Күйеуінің *м і н е з і н* білетін бәйбішесі қайта тіл қатпады (Т.Дәуренбеков, Кездес.). Әр адамның *м і н е з і* әртүрлі, әркім тапсырманы әртүрлі орындайды (С.Әсіпов, Ауыл.).

Ағаш мінез. *Тоңмойын, морт, бірбеткей.* Тапсырған сөзді алмай-қоспай жеткізіп отыратын, берген әмірді иілмей орындайтын *а ғ а ш м і н е з* адам шығарсың (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Адам жылқы мінезді. *Адам мінезі құбылмалы, аумалы-төкпелі. А д а м ж ы л қ ы м і н е з д і,* аунаған соң, мінгенін ұмытады (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Адыр мінезді. *Тік, оқыс, тоң, ожар мінезді, одыраңдаған (адам).* Өркөкірек, *а д ы р м і н е з д і* Байғұл (Б.Майлин, Шығ.). Бұл нұсқаны ойласаң қылып парық, Милының көкейінде көзі жарық. Ақымақтың белгісі *а д ы р м і н е з,* Білімдінің даңқы зор, өзі ғаріп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Адыр-бұдыр мінез. *Мінезі арсың-гүрсің.* Шынында да, ол ешкімге қатал сөзі жоқ, ала көзі жоқ, *а д ы р-б ұ д ы р м і н е з д е н* аман адам (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

Айнымалы ала мінез. *Тұрақсыз, құбылмалы мінез.* Сол сөзің мойнымa таққан тұмар, Кірсіз сөз кірген ішке қалай шығар!? Менде жоқ *а й н ы м а л ы а л а м і н е з,* Өмірлік бір күн үшін сертті бұзар (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең д.).

Ақжарқын мінез. *Көңілді, ақпейіл мінез.* – Әукең ірі денелі, сымбатты адам еді. Табиғат берген әдемі, қоңыр дауысымен өнердегі ең жақын әріптесі – Күлаш сұлумен (Байсейітова) сахнаға шыққанда, жер-дүние түрленіп, аспан жадырап, көрермендер көңіліне көктем орнайтын. Баладай ақкөңіл, сенгіш, *а қ ж а р қ ы н м і н е з д і* ондай жандардың қазіргі кезде өте аз кездесетіні қынжылтады («Жас Алаш»).

Ақсүйектік мінез. *Тектілік, бекзаттық қасиет, мінез-құлық.* Шай үстінде де *а қ с ү й е к т і к м і н е з* көрсетті. Бір шынтақтап жастыққа қисайып жатып, шайын ақырын ұрттап қойды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Алақұйын мінез. *Айнымалы, құбылмалы мінез.* Мен туыппын ақпандатқан боранда, Кім біледі, бәлкім, әлде содан ба?! – *А л а қ ұ й ы н м і н е з і м* бар ашулы, Қапелімде басылам ба, болам ба?! (Қаз. әндері). Анасының *а л а қ ұ й ы н м і н е з і н е* әбден сыралғы болған ұлы ұлпа қарды омбылап жүгіре жөнелді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Албырт мінез. *Алып-ұшқан, жалындаған қызба көңіл, өжет мінез. А л б ы р т т а у м і н е з і м д і* ақпаннан, Пәк жанды алдым ба екем ақ қарынан? Жүректе лапылдаған от жалынды, Бәлкім, мен алғам шығар аптабынан (М.Әлімбаев, Таңд.). Сен әлі хабарсызсың сағыныштан, Сенде жоқ *а л б ы р т м і н е з* алып ұшқан. Сен әлі түк білмейсің әлемдегі Сұрапыл дүмпулер мен жарылыстан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Арсың-күрсің мінез. *Құбылмалы, албырт мінез.* Өзі септес көп жастардың бойынан әр кезде байқала бермейтін оқшау бір пайымдағыш қасиет бұдан елден ерек сезіліп тұрады. Жас адамда *а р с ы ң-к ү р с і ң м і н е з,* көп ретте әр іске енжар қарай басым келе береді ғой (А.Байтанаев, Асан). Старшина Евстингнеевті де курсанттар ұнататын. Өзінің *а р с ы ң-к ү р с і ң м і н е з і* бар (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.) Ол ойында бөтен ештеңе жоқтай *а р с ы ң-к ү р с і ң м і н е з і м е н* жайдарылана жетіп барды (А.Байтанаев, Асан).

Аумалы-төкпелі мінез. *Бір қалыпта тұрмайтын, құбылмалы мінез.* Жас адамның *а у м а л ы-т ө к п е л і м і н е з г е* үйір сәті де аз емес, Анар да бұдан мүлде арылып кетпегені аян (А.Байтанаев, Қансонар).

Аумалы-толқымалы мінез. *Құбылмалы, албырт мінез.* Шәрипаның *а у м а л ы-т о л қ ы м а л ы м і н е з і н е н* қайтып қалған Қасболат көңілі қайта лап етті (Т.Ахтанов, Боран.).

Ауыр мінез. *Мінезі салмақты, сабырлы, шыдамды.* Әкенің *а у ы р м і н е з і* Саспайтын небір қиыннан. Секілді өткір күн көзі Бойына дарып құйылған (С.Мәуленов, Торғай.).

Ашық мінез. *Тұйық емес, жайдары.* Бұл жігіттің сөзінде селкеу көрінген ештеме жоқ, *а ш ы қ м і н е з,* жайдары, аққөңіл азаматқа ұқсайды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Жасықтан *а ш ы қ м і н е з* табылмайды, Айта алмас көп ішінде аман-есен. Талапсыздың талабы қорынуда, Шағады жүз сөйлетсең сөзі кешен (XVII-XIX ғг. қаз. ақын.). *А ш ы қ м і н е з д і,* аңқылдақ. Оспан бір ауық үнсіз ойланып қалды да: – Е... е! Бала әкесін сағынған екен. Бір амалын жасармыз – деді даудырап (З.Асабаев, Ар соты).

Әңгір мінез. *Дарылдақ, анау-мынауды парық қылмайтын мінез.* Әрі-беріден соң Олаң *ә ң г і р м і н е з і,* дәудірлеген сөзімен Зәуреге де ұнады (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

Байсалды мінез. *Салмақты, сабырлы мінез.* Бар *б а й с а л д ы м і н е з і н е н* әп-сәтте айырылып, дегбірсізденген Әліпбай орнынан

ұшып тұрды (З.Жәкенов, Күн көтеріл.). Сәке! Көңіліңізге келмесін. Сіздің келініңіз тым ұяң, *м і н е з і б а й с а л д ы* ғой. Ал біздің келін ашық та жайдары, тым батылдау, айбындылау (С.Талжанов, Қайын жұрт.).

Бал мінезді. *Жұмсақ мінезді, жайдары. Б а л м і н е з* болар сондай бір кісіде, Біз оның сағынармыз күлкісін де. Сағынған сайын біздер сезінерміз Жүргендей бұрынғыдай жұрт ішінде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Балалықтың бірге өтті жақсы күні, жақсы айы. Жаздым саған бұл бетті *б а л м і н е з д і,* Батсайы (С.Мәуленов, Жолдас).

Бала мінез. **1.** *Аңқау, көп нәрсені аңғармайтын, аңғал.* Мұқамбек әкесіне еркелік *б а л а м і н е з б е н* күле қарайды (Б.Тоқтаров, Қыран.). Мақсұт өте аңғал адам, *Б а л а м і н е з* өзінше. Жақсы еді оны алдамаған, Әулиенің көзінше (F.Орманов, Диқан баба). *Б а л а м і н е з* ойыншы бұрынғылар, Аңқау екен, мазақтап соны сынар. Артқа қарап ақ бейіл шалға күліп, Абиырсыз, атақсыз көрге құлар (Абай, Тол. жин.). **2.** *Ақжарқын, аңқылдақ.* Өткен жылы Тайман суретті осы араға іліп жатқанда *б а л а м і н е з д і,* аққөңіл әкесі кәдімгідей ыңғайсызданып, қысылып қалған (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Өзі әлі *б а л а м і н е з д і,* бойы да он жасар баланың бойындай (Ә.Әбішев, Найзағай). Ауық-ауық күрсініп те алады, Біздің *б а л а м і н е з і м і з* баяғы. Ал құрбымның қолындағы бөбегі, Былдыр-былдыр сөйлегісі келеді (М.Шаханов, Fасырлар.).

Балаң мінез. *Балаға тән әр нәрсеге қызыққыш, еліктегіш қасиет.* Бір күні ә дегенше алты келді-ай, Түзеттік бабалықтың салтын енді-ай. Алтыдан желе аяңдап жетіге кеп, Сегіздің кірдік базар кентіне енді-ай. Қыздармен тоғыз жаста үйшік ойнап, Бұл кезде *б а л а ң м і н е з* әрқилы еді-ай. Одырайып шетке шығып тұрушы едік, Апама қоям десе айтып енді-ай (Мәделі Жүсіпқожаұлы //Екі мыңжылдық.).

Балтамен шабарлықтай [шабатын] мінез [мін]. *Ағат іс, өрескел қылық, оғаш мінез.* Сондықтан бұл саладағы *б а л т а м е н ш а б а р л ы қ т а й м і н е з д е р і м і з д і* жасырмасқа тиістіміз (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Қосылып оған кәрі сот, Кетті билеп дөңгелеп, *Б а л т а м е н ш а б а т ы н м і н д е р і н,* Көз қысады «көрме» деп (Д.Еркінбеков, Шаншу).

Басалқы мінез. *Сабырлы, ақыл тоқтатқан.* Сырбаз Балғабай қырықтың қырқасына ілінген, *б а с а л қ ы м і н е з,* кейбір ретте сөзге де сараң жігіт (Қ.Ұябаев, Қырда.).

Биязы мінез. *Сыпайы, әдепті, сабырлы мінез.* Жәнеттің шашы мен көзі қап-қара болғанмен, өңі ағырақ келген, *б и я з ы м і н е з і* жарасымды-ақ («Қаз. әдеб.»). Сөз қайырмайды, беттен алуды білмейтін *б и я з ы м і н е з* Дуся қазақтарға ұнайды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.).

Болаттай берік мінез. *Табанды, қайсар мінез.* Бұл – бүкіл дүниежүзінің қанаушы тобына қарсы тұра алған *б о л а т т а й б е р і к м і н е з д і* кеменгердің үлкен гумандық қасиеті (І.Есенберлин, Fашықтар).

Бояма мінез. *Көз алдағыш, жалған, жасанды мінез, қылық.* Осы қатарда, мінез жайын айта келіп, өтірік батырсыған *б о я м а м і н е з д і* сынау, адамдықты үгіттеу он төртінші сөзде көрінеді [Абайдың қара сөзінде] (М.Әуезов, Әр жыл.).

Бұйығы мінезді. *Мінезі тұйық, көп сөйлемейтін, ұяң.* Смағұл аз сөйлейтін, *б ұ й ы ғ ы м і н е з д і* адам еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шырынкүл *б ұ й ы ғ ы м і н е з д і,* тұйық қыз емес (Сауыншы шамшырақ.). Баяғы студент күнгі білімге құмарлығым, күш-жігерім қайта оралды. Елдегі *б ұ й ы ғ ы м і н е з* қалды (З.Шашкин, Доктор.).

Бұрын жоқ мінез. *Жаңадан пайда болған әдет, қылық, іс-әрекет.* Ақырды арыстандай айбатпенен, *Б ұ р ы н ғ ы* пайда болып *ж о қ м і н е з і.* Жүзіне ешкім батып қарай алмай, Біртүрлі күйге түсті оның өзі (О.Шипин, Дастан.).

Бірбеткей мінез. *Алған бетінен қайтпайтын табанды, өжет, қайсар мінез.* Мәлік елге де, ерге де тыныш, парасатты адам Нұрланның *б і р б е т к е й м і н е з і* үшін күйіп кетуі ықтимал (З.Шашкин, Сенім). Келіншегінің өткір, *б і р б е т к е й м і н е з і н* бұрыннан білетін Үсен қарсы дау айта алмады («Қаз. әдеб.»). Сөзді дәлелдегендей бір шынтақтап отырған оқушының *б і р б е т к е й м і н е з і н е* учитель көзінің аласын көрсетумен ғана тынды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Біртоға мінез. *Әрқашан бір қалыптан аспайтын сабырлы мінез.* Мен мастеріміз Ахметовты ойлап жатырмын: *м і н е з і б і р т о ғ а,* жақсы адам еді, маған өзіне сенгендей сенуші еді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Дала мінез. *Кең, дарқан пейіл.* Жанымды сұлулыққа тәлімдеген Аққу құс мауқын басты, әнім сенен. Көңілімде көлеңке жоқ, *д а л а м і н е з* «Жезкиік» бар сырымды мәлімдеген (К.Салықов, Жезкиік).

Дарақылау мінез. *Дөрекі мінез. Д а р а қ ы л а у,* күлегіштеу *м і н е з д і* әйел Тоқберген тұқымынан біреу-міреу келе қалса-ақ ыржиып, езу жимайтын әдет тапқан (Е.Мырзахметов, Медет).

Дауылды мінез. *Адуын мінез.* Қатпарлы әжім басқан қабағы түйіліп, бұрын мен байқамаған *д а у ы л д ы м і н е з і н і ң* лебін сезіп отырмын (К.Зәкенов, Жанартау.).

Делқұлылау мінез. *Парықсыз, әумесер мінез.* Әбігердің қызға қыры жоқ. Шамасы, өзінің шайқылау, *д е л қ ұ л ы л а у м і н е з і н* біліп, іштей мойып қалған тәрізді (Б.Ахметшин, Көзі сынық.).

Дөрекі мінез. *Парықсыз, дарақы мінез.* Оның сонда көрсеткен *д ө р е к і м і н е з і,* асаулығы Сапаровтың көкейінде ыза, реніш боп жиналған да шығар (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Ездік мінез. *Ынжық, жасық мінез. Е з д і к м і н е з* сынға түспей қойсын қайдан байқала, Қиындықсыз келген бақыт кетер кезін айта ма?! Бұл ерлігің болсын сенің ең алғашқы, ең соңғы, Кәне, менің қимылымды қайтала (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ер мінез. *Батыл, қайсар, бірбет мінез.* Бөтен адамның алдында өзін-өзі аямай отырған жігіт қандай қиындық болса да, қасындағы жолдасын сатпайтын *е р м і н е з і н* танытқан (М.Дүзенов, Әке.). Біздің Сәуле еркін ойлы, Ер көңілді, *е р м і н е з* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ер мінезді. *Өжет, батыл.* Бірақ бақыттарына қарай аналары Роза *е р м і н е з д і* болып, жас өмірін ботақандарын жетімсіретпеуге сарп етіп, барлық баласын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай, тең құрбысынан қалдырмай, жақсы азамат қылып өсірді («Егемен Қазақстан»). *Е р м і н е з д і* жігіттің азаматтығына риза болған тергеуші, жеңіл ауыздардың кесірінен ажырап кете жаздап қалған жас жұбайлардың арасына дәнекер болуды, түсіністіруді мақсат етті (О.Тәжиева, Алтын жазу.).

Есек мінез. *Қасарыспа, кертартпа, қыңыр мінез.* – Әке, сізге *е с е к м і н е з і* қайдан пайда болған?– деді кідіріп қалған Манфред (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

Жайдары мінез. *Ашық-жарқын, ақкөңіл мінез, көпшіл адам туралы.* Сол бала оқуға өте болды зерек, Торғайда ондай бала туған сирек. Ыбырайдың бәйбішесі Айғанысты *Ж а й д а р ы м і н е з і м е н* кетті билеп (О.Шипин, Дастан.).

Жаман мінез [мінезді]. *Жағымсыз, жаман әдет, пиғыл, іс-әрекет. Ж а м а н м і н е з,* жаман іс-әрекеттен оқушыларын безіндірудің де өзінше мәні болатындығы сөзсіз (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Мекеменің о жер, бұ жерінде жүрген биттер – бюрократтар, *ж а м а н м і н е з д і,* жат пейілдер (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Жарасымды мінез. *Жатық, сыпайы мінез. Ж а р а с ы м д ы м і н е з д і* жатқа алалық, Жанға қас жамандықтан сақтаналық! Арсыз, ғайбат, өтірік, ынсапсыздық Бұлардан бой тасалап ақталалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жасанды мінез. *Құбылмалы мінез, сырт көзге жақсы көрінуге тырысу туралы. М і н е з і м* жоқ *ж а с а н д ы,* Құбылуды білмедім. Халқымнан сіңген қашанғы Қасиетім бұл менің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жат мінез. *Тосын іс-әрекет, мінез.* Менде паңдық, *ж а т м і н е з д е н,* Дәнеме жоқ, жарқыным. Осы жазған барша сөзден, байқалынар бар шыным (Абай, Тол. жин.).

Жексұрын мінез. *Адамгершілікке жат, сүйкімсіз мінез.* Бұл адам сүйсінер қылық емес. Осындай адамшылықтан алшақ, *ж е к с ұ р ы н м і н е з і м е н* де жұрт алдында сүйкімді көрінбек (А.Байтанаев, Асан).

Жел мінезді. *Аумал-төкпелі, құбылмалы мінез.* Мәңгі мылқау кәрі орман, Былқ етпейді түс көрер, *Ж е л м і н е з д і* ессіз жан, Маған түрлі ой келер (М.Жұмабаев, Таңд.).

Жеңіл мінез. *Жеңілтек, ұшқалақ мінез.* Кейде әкесімен қалжыңдасса да, Әбдірахманның алдында артық сөз, шашау қимыл, *ж е ң і л м і н е з* көрсетпейтін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Жеңіл мінезді. *Ұшқалақ, жеңілтек.* Көбірек байқап сыналған нәрселер мыналар: орнықты, берік қарас белгілі мүддесі бар, сабырлы адамдарда болады, қыдырма қарас *ж е ң і л м і н е з д і,* жеңіл ойлы адамдардікі (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Жомарт мінез. *Көңілі дарқан, кеңпейіл.* Сейіт балуан, *ж о м а р т м і н е з і н і ң* үстіне аса сауықшыл, көңілді, ақжарқын жігіт. Сол мінезі үшін бұны Әбенмен қоса, Абайдың іні досы ақын Дәрмен де аса қадірлейтін (М.Әуезов, Абай жолы). Ұмыттырып дүниенің тарлығын, Кілең игі жақсылардың барлығын Жинайтұғын дастарқанның басына, Тіпті, қасы айналатын досына. Қанаттыға өнегесі орасан *ж о м а р т м і н е з* ұсынайын қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жұмсақ мінезді. *Әдепті, сыпайы, иі жұмсақ.* Кеңпейілді, *ж ұ м с а қ м і н е з д і* ана барында бетімен жайылып қалған маған Мәкештің тәртібіне көндігу қиынға соғып жүр (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Жыбырлақ мінез. *Тұрақсыз, жеңіл мінез; аумалы-төкпелі қалып-күй.* Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарсыз. Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде, Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, *ж ы б ы р л а қ м і н е з і* сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жібек мінез. *Сыпайы, биязы мінез. Ж і б е к м і н е з,* түсі шүйгін әйелді Шығанақ та байқап қалды. Қала адамы, дала адамы екенін айырған жоқ (Ғ.Мұстафиин, Шығанақ). Ретті жерінде шаттана білетін *ж і б е к м і н е з і* оны өзге қыздардан даралап, бейне биік тау басында тұрған үміттей көрсететін (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

Кең мінезді. *Дарқан көңілді, жаны жайсаң.* [Мағауия] Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және *к е ң м і н е з д і,* әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Көркем мінез. *Сүйкімді мінез, тартымды қылық, жүріс-тұрыс.* Алкүрең аяқты жылқы да *к ө р к е м м і н е з д і* екен: санап басып, шіңгірлей кісінеп, қошеметші, дабырашы жұртқа айдынын асыра түседі (Д.Досжанов, Табылдырығың.).

Күлегештеу мінез. *Күле беретін әдет, күлкішіл мінез.* Енді көрсем, қоңыр кескіні әжімденіп, *к ү л е г е ш т е у м і н е з і* байсалданып, аз жылда егде тартып қалған сияқты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Күрт мінез. *Тосын, шалт мінез.* Сырбаз Шәмілдің шалымды ойыны мен адырлау сөйлейтін Уақастың *к ү р т м і н е з і* бәрі жарасып келе жатқан (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.).

Кіді мінез. *Шырт етпе, кінәмшіл, қасарыспа мінез.* Қыспаққа қанша түссем де, Артылған жоқ сөз менен. Бір қарасам қататын, *К і д і* еді жастан *м і н е з і м* (О.Шипин, Дастан.).

Қазақы мінез. *Кеңпейілдік, бауырмалдық, қонақжайлық сияқты т.б. қазақ халқының ерекшелігін көрсететін іс-әрекет, мінез-құлық.* О, Русь, демей-ақ сен жер шеті едің, Жаңалық емес шығар өрсе тегім. Қымыз бен қызға құлай кететұғын *Қ а з а қ ы м і н е з* саған көрсетемін (Аманхан Әлімұлы //Екімыңжылдық.).

Қайсар мінез. *Алған бетінен қайтпайтын, бірбет мінез.* Доссыз адам айнасыз қыз секілді. Менің тұлпар арманымда айбынды, Қасіретім мен қайғымды, Және осал жақтарымды, Кейде қиқар ісімді Және *қ а й с а р м і н е з і м д і,* күшімді Жайықтай кім бағалады, Жайықтай кім түсінді?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қалжақбас мінез. *Әзілкеш, ашық, батыл мінез.* Ғизатовтың *қ а л ж а қ б а с м і н е з і н* білмейсің, бұл жігіт, міне, осылай батыра сөйледі (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Қиқар мінез. *Қыңыр, бірбет мінез; қырсық мінез.* – Рас, қызым, сөзіңнің жоқ қатесі, Аттың *қ и қ а р м і н е з і* бар, – деп күрсінді әкесі, – Тек бұл бейбақ ат біткеннің зерегі, Түскен кезде бәйгелерге жарысқа, Жаралғандай шабу үшін алысқа, Арын салып, терін, қанын төгеді, Бірақ сөзсіз бірінші боп келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қисық мінез. *Айтқанға көнбейтін, қыңыр.* Жас малшы қырға шығып, малын жайды, Бөктерлеп сиыр кетті терең сайды, Ежелден *қ и с ы қ м і н е з* зеңгі баба, Баланың қайырғанын тыңдамайды (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар).

Қиын мінез. *Ауыр, томырық, ожар, мінез.* Ал соғыс жылдарында, уақыт тарлығынан бая-шая болды ма екен, біз көрген кей басқармалардың *м і н е з і қ и ы н*-ақ еді-ау (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Сол Жиренше Тобықты арасында кейде ел ішінің дау-шары, алыс-тартысында көпке қырын-сырын сездірмей, нелер ойнақы *қ и ы н м і н е з д е р* жасап қоятын (М.Әуезов, Шығ.).

Қиял мінез. *Өзімен-өзі отыратын, өзгемен араласпайтын, тұйық, қияли мінез.* Жанға жауап бермейтін, Дүлей, мылқау сияқты, *Қ и я л м і н е з* тұйықсың (Батырлар жыры).

Қос қыртысты мінез. *Ішінде бүкпесі бар, құлық-сұмдығына құрық бойламайтын адам туралы.* Таниды деп ақшаның жөн-жосығын, Иден жақсы көруші еді осы ұлын. Дүниеқор, *қ о с қ ы р т ы с т ы м і н е з і,* Әкесінен аумайтын ед осының (Д.Әбілев, Алтай асу.).

Құс мінезді. *Алып-ұшпа, қызуқанды.* Сіздің өлеңдеріңізде өзіне-өзі қайшы келетін «Құдай-ау, *қ ұ с м і н е з д і* ақындарды қалайша қанатсыз ғып жаратқан ең» («Қауырсын» өлеңінде) дей келе, артынша «құшар ем тас қып, атаңа нәлет қанаттан ыңғайсызданам!» («Пұшайман» өлеңі) деп шалық шалғандай бір қиырдан бір қиырға аласұрған лирикалық кейіпкер ақыры «ақынға қанат бер, Құдай» деп шын жалбарынады («Жас Алаш»).

Қыз мінезді. *Бизы, сыпайы, әдепті.* Әлімбек *қ ы з м і н е з д і,* биязы жігіт-ау. Мен үйде жүргенін соншама ұнатам (А.Байтанаев, Қайнар.).

Қызба мінезді. *Қызуқанды, албырт.* Жұнысбай – бойы сұңғақтау, талдырмаш, сіріңке өңді, *қ ы з б а м і н е з д і* бала (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Лақпа мінез. *Арсың-күрсің, оғаш мінез.* Алды-артын аңдамайтын *л а қ п а м і н е з д е н* құр емес (Б.Майлин, Шығ.).

Мақтаншақ мінез. *Желөкпе, көпірме, дарақы, күпілдек мінез.* Жайлаудың жаз мезгілін елестетіп, *М а қ т а н ш а қ м і н е з і м* бар жұртқа айқайлау (І.Жансүгіров, Шығ.).

Мәрт мінез. *Жомарт мінез.* Тек өзі сұлулықтан үміткер Ай қызғанып, қалған Шығар бұғып талай. Күмістей сымға тартқан қыз тұрғанда, *м ә р т м і н е з* батыр болмас жігіт қалай! (Ф.Оңғарсынова // Екі мыңжылдық.).

Момын мінез. *Жуас, момақан.* Бейімбет кісімен ұрыса білмейтін *момын мінезді* адам да. Әдебиеттік айтыс-тартыстарға ол еш уақытта араласпайтын (С.Мұқанов, Өсу жол.). Былайша *момын мінезді* болғанмен, Шоқанның байқауынша, Григорий көп нәрсені аңғаратын сұңғыла және қаршадай қалпында боғауызды көп айтатын зәршап екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

Мінез бітістері. п е д. *Өмір барысында біртіндеп қалыптасатын мінез ерекшеліктері.* Кісінің айналасына, басқа адамдарға қатынасын білдіретін жағымды *мінез бітістеріне* адамгершілік, қайырымдылық, адалдық т.б. осы секілді жағымды мінездермен қатар қатыгездік, зымияндық, сотқарлық т.б. ұнамсыз түрлері де кездеседі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Мінезге бай. *Салмақты, жоқтан өзгеге күйгелектенбейтін.* Жайшылықта *мінезге бай* сабырлы капитан әбден түтеп алыпты (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Айлар қанша алыстатты десе де, Біздер кейде кездесеміз көшеде. Жолықтырғыш *мінезге бай* жол деген, Көп сырларын тартады алға көлденең (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мінез көрсетті [шығарды]. *Оқыс қылық, ашу шақырды.* Бірақ бірте-бірте Тамара *мінез көрсете* бастады (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Мафия табан астынан *мінез шығарып,* жұмыстан бас тартты (Ж. Ертілесов, Туған жер.). Меңсұлудан мұндай *мінез шығарын* кім білген (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Мінез таластырмады. *Ерегісседі, ерегістірмеді.* Әбекең сыралғы Тәукемен *мінез таластырмады.* Тәукенің өз үйі, шаруасы бұдан әрі былығып жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Мінез танытты. *Күтпеген мінез көрсетті.* Кер бұлақ тірлік кері тартып арытқанменен, Кер қабақ *мінез танытқанынменен* не түрлі, Ғаламға қарайтын толық күш, толық қанменен, Ойнауға болмайды алыптарменен, Ұлы адамдар ұлы өзендер секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мінезі ауыр. *Мінезі салмақты, байыпты.* Панфиловта шаруа ұрпағының сабырлы *ауыр мінезі,* құнтты іскерлігі бар (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ол өзі көп сөйлемейтін, *мінезі ауыр* жігіт екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

Мінезі жайсыз. *Мінезі ауыр, нашар.* Отырарда бір қадірлі қарияның қанатты, Тұлпар тектес аты бопты сүйсінткен бар алапты. *Мінезі* сәл *жайсыз* екен шодыр бала іспетті, – Шаршап-талып шөлдесе де арықтан су ішпепті (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мінезі жеңіл. *Ұшқалақ, шошақай, жеңілтек.*

Мінезі қатал. а) *Біреуге қатаң талап қойғыш.* ә) *Мейірімсіз, қатыгез.* Уақыт деген кері ақпайтын бұл өзі Бұрқ-сарқ етіп таудан құйған тас бұлақ. Қызық-ақ тым, *қатал*-ақ тым *мінезі,* Асықпасаң бара жатыр басқылап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Мінезі қызық [екен]. *Мінезі құбылмалы, тез өзгеретін.* Жасаурай әлденеге тұрды көзі, Күннің де *қызық екен* бұл *мінезі.* Көз жасын еркелікпен төгіп алып, Артынан жас баладай күледі өзі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Мінезі түйеден түскендей. *Бір нәрсені төтесінен қойып қалатын, тұрпайы, дөрекі.* – Келініңіз оқыған бала, – деді Еркежан тыныш отырмай, – *мінезі түйеден түскендей* («Лен. жас»).

Нашар мінез. *Жағымсыз, дөкір мінез.* Абзалы, тәрбиеші баланың нашар істі өзі істемеуіне, *нашар мінезден* өзі қашуына тырыссын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Оқыс мінез. *Тосын, шалт мінез.* Шыны керек, әншейінде ұяң, биязы көрінетін Балжаннан осындай *оқыс мінез* шығады деп ойламап едім (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Әтекесінің бұл *оқыс мінезі* Сейітті байыздата алмады (Ә.Омарбаев, Кәрлен.).

Өр мінез. *Өжет, батыл мінез.* Көк аспандай көзінің көгілдірі, Сылдыраған күмістей көңілді үні. Кейде асқақты тәкаппар *өр мінезі,* Ойды еріксіз өзіне бөліндірді (А.Тоқмағамбетов, Таңд.). Жаратпай әкең байдың *өр мінезін,* Бар еді бойында от ерлік сезім. Құдалап қоймаған соң, Бектасқа айтқан: – Отырма, көш бұлақтан, қазған өзім (О.Шипин, Дастан.).

Өр мінезді. *Батыл, өжет.* Жалынды жастық шабыттың алауы, алабұртып алыстарға алып шар зымыран қиялы мен ақ желкен асқақ сезімі ежелден өзіне тән *өр мінезді* сазымен бөлек нұрға малынтпай ма маңайды («Егемен Қазақстан»).

Сайтан мінез. *Ұшқалақ, жеңілтек мінез.* Ант ұрған, жас дейтін жас емессің, ата сақалың аузыңа түскенше *сайтан мінезің* әлі қалмапты (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

Сойқанды мінез. *Тынымсыз, ұрда-жық, шайпау мінез.* Абай өлеңінде болыс атаулының елге сор болатын, тынымсыз, *сойқанды мінездерін* әшкерелейді (М.Әуезов, Әр жыл.).

Сор мінез. *Зиянды, ерсі қылық, дәстүр.* Сақтанғанды ғана құдай сақтайды. Жұқпалы дертті бөлек күтімге алуды ұят санайтын *сор мінезден* арылу да қиын болар. Сондықтан

да «ұлт саулығы» жайлы мәселені назарға алатын кезең келді деп ойлаймын («Егемен Қазақстан»).

Сүйекке сіңген мінез. *Бала күннен қалыптасқан, енді өзгермейтін әдет-дағды.* Ақын бола тұрса да Нұрым да көптің бірі, қырық жігіттің қайратын мақтайды да, көп адайды масқаралық іс еткені туралы бір ауыз сөз айтпайды. Аламандық *сүйекке сіңген* көптің *мінезі*, ешкім таңданбайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Ісіміз өзімізге дәлел болды, Әр жерде шайтан тұзақ құрып салған. Қырандар Қап тауына ұшып кеткен, Орнына құзғын, байғыз қонып қалған. *Сүйекке сіңген мінез* арылмайды, Жасынан жаман әдет қуып қалған. Бұл айтылған қылықтар табылады Адамсыған, оқыған бұзықтардан (Ақмолла ақын, Күндер.).

Сыпайы мінез. *Инабатты, әдепті, сынық мінез.* Дарақы болма келгенше шама, Құпия сырға таба тіл тіреу. *Сыпайы мінез* сырбаз қыз ғана Мақтанып бөспес сөз салса біреу (Т.Шопашев, Жастық.).

Сыр мінез. *Әртүрлі іс-әрекетіне қанық, сыралғы. Сыр мінез* жұбайының өзімшілдігін, болмашы нәрсені кек тұтып, қыңырая қалатынын Үсен сезетін («Қаз. әдеб.»). Ал трактор алмас от, Қайратыңа сенемін. Тұлпарымсың қолдағы, *Сыр мінез* болып келемін (Ә.Есмамбетов, Жырла.). *Сыр мінез* төселген ақындар осы бопсаның неше алуанын қолданады. Біржанның Сараны көрмес бұрын сыртынан ән шырқауы да сол бопса (М.Әуезов, Әр жыл.).

Тәтті мінез. *Сүйкімді қылық, мінез.* Оның бойына біткен балалық *тәтті мінез*, биязылық, иба оған сондай келісетін еді (М.Иманжанов, Адам.).

Теріс мінез. *Мінезі шәлкес адам туралы. Мінезі теріс* тер қатыр, Лепірме мақтау, кел батыр, Су жұқпайтын тап-тақыр, Атты алмалап ел сапыр (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Томырық [тоң] мінез. *Ырыққа көнбейтін, дүңк етпе.* Әкем кәрі жеңгесінің ақ бейіліне жаны риза болған секілді, енді Дәукеңнің әлгі *томырық мінезін* де ұмытып кетті («Лен. жас»). Елдегі жемқор болыс, билердің бастығы болған Тезек төре ұрлық қылдырады, *тоң мінез*, ұр да жық, елге жағымсыз болады (М.Әуезов, Әр жыл.). – Омар, сен сол *томырық мінезіңді* қоя тұрып, сөз тыңдашы, ақыр ұнамаса біреуді-біреу зорламайды ғой, – деп ортаға алып, шулап, ал кеп төністі (С.Торайғыров, Таңд.).

Тұйық мінез. *Бүйығы, көп ашыла бермейтін, дүңк етпе мінез.* Бір кезде *тұйық мінезді* жас жігіт бұл кезде самай шашы буырылданып, бетінде әжімі көбейіп, егде тартқан (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Тұрпайы мінез. *Дөрекі, анайы іс-әрекет, түр.* Екі бала нанарын да, нанбасын да білмей, тосырқап тұрып қалды да, артынша қара сирағы тағы да *тұрпайы мінез* көрсетіп: «Сен нанып тұрсың ба, әншейін айтады», – деп бүйра шашқа қарады (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Тік мінез. *Бетке тура айтып салатын әдет.* – Мен Угрюмов жолдасты қостаймын, – деді Тілеуқабақов өзінің әдеттегі *тік мінезіне* салып (І.Есенберлин, Көлеңке.). Себебі, қос палаталы Парламенттің екінші шақырылымындағы депутаттар төрт жылдың ішінде Үкіметке *тік мінез* көрсетіп, бұзақы атанған емес. Бұқарада сан түрлі пікір болғанымен, дәл осы депутаттар, басқасын айтпағанда, жердің жекелікте болуын қолдады («Жас Алаш»). Оспан көңіліне жақпаған нәрсені бетің бар, жүзің бар демей жарып салатын, *тік мінез* адам (С.Жүнісов, Жапанда.).

Тікшіл мінез. *Мінезі тіктеу, бетке тура айтатын әдет.* Жақыпбек әдетте бірбеткей, *мінезі тікшіл*, ойлағанын бет-жүзің бар демей, тіке айтып тастайтын қызуқанды жігіт еді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Ұлттық мінез. *Белгілі бір халыққа, елге тән мінез-құлық, дәстүр.* Туберкулездің ел ішіне кеңінен таралуына түрмеден оралғандар ғана кінәлі емес. Маңдайға біткен *ұлттық мінез* де сор болып жабысып жатқаны аян. Көпшілікке арналған дастарқаннан қазекем ешкімді бөлежармайды («Егемен Қазақстан»).

Ұшқалақ мінез. *Алып-ұшпа, жеңілтек, жаңғалақ мінез.*

Ұяң мінез. *Мінезі ашық емес, бүйығы, именшек мінез.* Рингтен тыс өмірде өте қарапайым. Көп сөйлемейді. Тілдесе қалсаң, *ұяң мінезімен* жаныңды баурап алады («Егемен Қазақстан»).

Үйлесімді мінез. *Сөзі мен ісі сәйкес, ұнамды, жағымды мінез.* Айсұлудың біралуан таза момын, асқақсыз, ұшқарысыз, сөлекеті жоқ жақсы жүрек, ұнамды, *үйлесімді мінезі* болатын (М.Әуезов, Өскен өркен).

Шайпау мінез. *Мінезі шатақ, ашушаң адам туралы.* Өлеңде үй ішінің көңілсіз түйтпегі, *шайпау мінез* әйелдің жағымсыз қылықтары суреттеледі (Т.Әлімқұлов, Абай).

Шалдуар мінез. *Шәлкем-шалыс, аусар мінез.* [Дәмешті] электр тоғындай дене түршіктіріп соғып өткен үрейді *шалдуар мінез*, әуестік жеңді (З.Шашкин, Теміртау).

Шалт мінез. *Шарт мінез.* Құнанбай тарихи аманаттан қорықпайды, алайда ұзақ жылдар бойы қас дұшпанын ғана құртып, ұлт намысын аспандатқанымен, маңайын қыспақта ұстайтын әрі ақылды, әрі *шалт мінезді* хан Кененің тау асып кеткеніне іштей қуанады да («Егемен Қазақстан»).

Шатақ мінез. *Қисық, қыңыр, қиын мінез.* Әкім болсаң – әділ бол, Ғаріп пенен міскінге Түсіп жүрсін назарың! *Шатақ мінез,* шалпы тіл – Тимесін жанға азарың (О.Шораяқұлы, Шайыр).

Шолтық мінез. *Шалт, шорт мінез.* Сатылғұл болса, шорт мінез, *шолтық мінезге* басып, кетіп бара жатқан әйелдердің артынан жер тебініп, білгенінше былапыттап өтті (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

Шорт мінез. *Дұңқ етпе, шалт мінез.* Сатылғұл болса, *шорт мінез,* шолтық мінезге басып, кетіп бара жатқан әйелдердің артынан жер тебініп, білгенінше былапыттап өтті (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Апаң анау екі беті табақтай, Атаң анау желіп жүрген әлі аттай. Тегім менің шортан болса *шорт мінез,* Тиісті емен жем болуға шабақтай! (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

Шырт етпе мінез. *Болар-болмасқа ашу білдіретін, ашушаң адам туралы.* Еленнің *шырт етпе мінезі* жоқ болатын («Қаз. әдеб.»). Әскербайдың *мінезі шырт етпе,* ашушаң («Лен. жас»).

МІНЕЗДЕ= е т. *Біреудің мінезін сипаттау.* Мінездеме өмірбаянның да, заман хатының да, тарихтың да ішіне бөлімі есебінде кіреді. Мінездеме заманның, дәуірдің халін де *мінездеп* көрсетеді (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Рахмет бабай «нар азамат еді» деп *мінездеген* Ералы ата да осында жерленіпті (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

МІНЕЗДЕМЕ з а т. р е с м и. *Жеке адамның өз басына тән қасиеттерін, қызметіне қатынасын жан-жақты талдап баяндайтын ауызша сипаттама немесе жазбаша азаматтық құжат. Мінездеме* өмірбаянның да, заман хатының да, тарихтың да ішіне бөлімі есебінде кіреді. Мінездеме заманның, дәуірдің халін де мінездеп көрсетеді (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Офицер енді кері бұрылып, өз батареясындағы адамдардың әрқайсысына *мінездеме* береді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Әнші жігіт сөз нөсерін төпетіп, төрдегі үлкендердің әрбіреуіне осылайша бір-бір ауыз *мінездеме* беріп таныстырды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

МІНЕЗДЕС с ы н. *Мінездері бірдей, ұқсас.* Өлең жазып, онысы газет-журналдарға басылып, желік пайда бола бастаған ақыннан гөрі ақын *мінездес* бір досым болды (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Сәлимаш Сұлтанмахмұттың өзі *мінездес* өжет, ақжарқын жан екен (Д.Әбілев, Ақын.). Көктем күні бар сын-сыпатымен қылт етпесі мол қыз *мінездес* келетіні рас екен (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

МІНЕЗДЕУ *Мінезде етістігінің қимыл атауы.* Нұрпейіс жырларында уақиғаны өрбітіп беру, батырларды *мінездеу* және қоғамдық шындықты елестету кең қамтылады (Е.Ысмайылов, Ақындар). Адамдарды *мінездеу* мен портреттеу жөнінде автор көп ретте ұсталық көрсетеді («Қаз. әдеб.»).

МІНЕЗДІ с ы н. **1.** *Мінезге бай, кең.* Ол өте *мінезді,* тілінен де, қолынан да келетін пысық әйел боп шықты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Жәнібек маған бұл дүниедегі *мінезді,* өнерлі жан сол жігіт боп елестеді де тұрды (А.Жақсыбаев, Егес). *Мінезді* болса алғаның, Одан артық жар бар ма. Екі жаман қосылса, Күнде жанжал, күнде шу (Алдаспан). **2.** *Күтпеген жерден оқыс мінез, қылық көрсететін әдеті бар деген мағынада.*

Адам жылқы мінезді. *Адамның мінезі құбылмалы, жағдайға қарай өзгеріп тұрады деген мағынада. Адам жылқы мінезді,* аунаған соң, мінгенін ұмытады (Ауызекі).

Адуын мінезді. *Өр мінезді, өркөкірек.* Ә десе, мә дейтін *адуын мінезді* оқушыларды тәрбиелеу де жеңіл емес («Қазақст. мұғ.»).

Жылқы мінезді [кісі, ел]. а) *Төзімді, шыдамды, көнбіс.* Ендігі ел *жылқы мінезді* болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында тон не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған кісі ғана бағады («Лен. жас»). ә) *Менсінбей кету, жылқы тәрізді осқырып кету. Жылқы мінез* кісілер бар (Ауызекі).

Қыз мінезді. *Мінезі жайлы, сызылып тұратын жас бала, жігіт туралы айтылады.* Естемес екі аяқтың арғымағы, *қыз мінезді,* сұлу шешен... Бұл енді арғымақтың арғымағы (І.Жансүгіров, Шығ.).

Шайпау мінезді. *Мінезі шатақ, тілі ащы, мінезі шәлкес адам туралы айтылады.* Дәл осы жақында, екі жұмадай бұрын тілі шыға бастаған *шайпау мінезді* тоқалға... алғашқы рет ақырып, қорқытпақ боп қамшы сілтей беріп еді (М.Әуезов, Шығ.).

МІНЕЗДІК з а т. *Мінезге тән, мінезге қатысты.* Бұлардың сөздері ұқсас, *мінездік* сипаттары қалыптас (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

МІНЕЗДІЛЕУ с ы н. *Мінезі барлау.* Бұл бір қызық *мінезділеу* қазақ еді (С.Сейфуллин,

Шыг.). Досан туралау, тік *м і н е з д і л е у* секілді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Тұйық *м і н е з д і л е у* тігінші әйелінің сөзіне қолды бір-ақ сілтеді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

МІНЕЗДІЛІК з а т. *Мінезге байлық, кеңдік.* Айна алдында галстугін тағып жатқан Қазыбай өзінің әдеттегі *м і н е з д і л і г і,* аққөңілдігіне бақты (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Сыпайылық, үлкен адамды сыйлау секілді жібек *м і н е з д і л і к т і* де бойына дарытты (С. Сарғасқаев, Көңілді бала.). Оның керілген қабағы мен шатынаған көзі өжет *м і н е з д і л і г і н* бейнелеп тұр (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

МІНЕЗ-ҚАЛЫП з а т. *Жеке адамның, елжұрттың мінез-құлқындағы, әдет-ғұрпындағы өзіндік ерекшелігі.* Абайдан бұрын қазақтың *м і н е з-қ а л п ы н* суреттеп берген айна болған жоқ, міні айтылмай, жүзі жуылмай, бітеу, тұйық күйде келді (Ж.Аймауытов, Шыг.).

МІНЕЗҚОР с ы н. *Мінезі шатақ. М і н е з қ о р* Жайырбек қана сырттай сыр бермегенсігенімен, шытынап отырғанын байқап қалды (Т.Рыскелдиев. Ұлы көш).

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ з а т. **1.** *Адамның іс-әрекетінен байқалатын қасиеті, тәртібі.* Әлі де болса бұлардың санасына сілкініс әкеп, *м і н е з-қ ұ л қ ы н,* дүниетанымын өзгертуге болады («Егемен Қазақстан»). Әлгі біздің депутаттардың өздерінің туған тілін жатсынып, өгей *м і н е з-қ ұ л ы қ* көрсетуі тіптен түсініксіз болса, Дугин мырзаның әлімсақтан жалаулатып жүргені – Азия мен Еуропа кеңістігін жайлаған аз ұлттарды жұтып қоятын идея («Жас Алаш»). **2.** п е д. *Адамның генетикалық ерекшеліктеріне байланысты болып, өмір жағдайларына сәйкес және солардың ықпалымен байқалып отыратын тұрақты психикалық ерекшеліктерінің жиынтығы. М і н е з-қ ұ л ы қ* адамның өзіне, маңайындағы басқа адамдарға, тапсырылған іске қалай қарайтынынан байқалады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). **3.** ф и л о с. *Қоғам белсенділігін, тірі жандардың қоршаған ортамен өзара қатынасынан туындайтын қасиет. М і н е з-қ ұ л ы қ* тірі жандардың жағдайға бейімделу барысында ақпаратты пайдалану, сақтау және өзгерту қабілетіне ие болғанда пайда болады (Қаз. тілі термин. Философия).

Мінез-құлық бақылауы. п е д. *Мінез-құлық өзара байланысты пысықтаулар мен стимулдардың бақылауында болады деген жалпы түсінікті белгілеу үшін қолданылатын сөз тіркесі.* Операнттық теория тұрғысынан *м і н е з-қ ұ л ы қ т ы ң б а қ ы л а н у ы* ғылыми психологияның негізі объектілерінің бірі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мінез-құлық мәдениеті. п е д. *Адамшылық қарым-қатынастың негізгі талаптары мен ережелерін сақтау, айналасындағылармен дұрыс қарым-қатынас құра білу. М і н е з-қ ұ л ы қ м ә д е н и е т і* адамның өскен ортасына, адамдармен күнделікті қарым-қатынасына, білім өресіне, көрген-түйгеннен алған үлгі-өнегесіне байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Мінез-құлық терапиясы. п е д. *АҚШ-та қалыптасқан, бихевиоризм принциптеріне негізделген психотерапия әдісі. М і н е з-қ ұ л ы қ т е р а п и я с ы н ы ң* міндеті – адамның шындық болмысқа конформдық бейімделуін жеңілдететін әдеттер қалыптастыру деп ұғынылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҚ с ы н. *Мінез-құлыққа тән.*

Мінез-құлықтық генетика. п е д. *Генетика мен мінез-құлық арасындағы байланысты зерттейтін салааралық ғылым.*

Мінез-құлықтық мектеп. п е д. *Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде адамдар арасындағы қатынастан туындаған, қарапайым психологиялық және социологиялық тұжырымдамаларға негізделген басқарудың тұжырымдамалық амалы.*

МІНЕЗСІЗ с ы н. *Мінезі нашар.* Осы бір *м і н е з с і з,* сүйкімсіз жігіттер Шынар көңіліне күдік бұлтын тастап кете бергені рас-ты (М.Дүйсенов, Ант). Анасына тартқан *м і н е з с і з* Балкүміс жетім көпірге тіл тигізіп, жаралы жанын тырнап тастай ма деп қорқып жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бүгінгі елтең-селтең, қалтаң-құлтаң, Шойқы етік, шолақ шашпау, қиқаң-сиқаң, Жария жалаң балтыр, жалаңаш төс, *М і н с і з,* бейпіл ауыз, бұртаң-бұртаң (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

МІНЕЗСІЗДЕУ с ы н. *Мінезі нашарлау.* Еріксіз байланғанның томырық ызасы ма, болмаса әуелден бітімі болмай ма, әжеміз, бұздымжардым *м н е з с і з д е у* болыпты (Ә.Сараев, Қараша.).

МІНЕЗТАНУ з а т. п е д. *Адамның мінезін зерттейтін психология ғылымның бір саласы.*

МІНЕКЕЙ е с і м. ***Мінеки.*** «Әділ хан, бұйрығыңа бойсұндық», деп Бұйрықсыз бір адым да аттамаймыз, Кеш, тәңірім, болса сөзім пендешілік, *м і н е к е й,* айқын зұлым, қайда әділдік? (М.Жұмабаев, Шыг.). Әртүрлі ойын болып, ақырында «Бұғыбай», «Мыршалай – мырыш» деген ойындар тамам болған соң, бір жігіт бір белбеуді есіп алып: «Енді, әлеумет, өлең айтасыңдар, айтпасаңдар, айтпағандарыңа

м і н е к е й», – деп, қолындағы есілген тоқпақтай белбеуін көрсетіп қорқытып аралап жүре бастады (М.Дулатов, Шығ.).

МІНЕКИ е с і м. *Көз алдындағы, жақындағы нәрсені көрсететін сілтеу есімдігі.* Жаз жасарған табиғат та – *м і н е к и,* желігіп еліреді (М.Әуезов, Қараш.). *М і н е к и,* ауылы көшіп бүгін өтіп кетті (С.Шарипов, Бекболат). Албандар атын атап түстейтұғын, *М і н е к и,* Алатауға біткен торғай: қара, боз, суық, бұқбас, сипті, шымшық, Шапшақай, майлық, маубасбұқа, шөже (І.Жансүгіров, Шығ.).

МІНЕЛ= е т. **1.** *Сыналу, талдау жасалып, ой елегінен өткізілу.* Сен өзің, сездің бе, Жыр жоқ қой *м і н е л м е с.* Қаламдас, біздің де Күніміз күн емес (Қ.Мырзалиев, Көш). **2.** *Артық-кемі алынып жөнделу, жетілдірілу.* Тегінде, халық мақал-мәтелдерінің мінсіз көрінетін себебі талай қолдан өтіп, артығы *м і н е л і п,* орны толмағаны үстеліп, өңделуінде болса керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

МІНЕЛУ *Мінел етістігінің қимыл атауы.*

МІНЕП-ШЕНЕ= е т. *Әбден сынау, кемшілігін көрсету.* Соңғы кезде Мұқажанды жауындай көрген Ердәлі барған жерінде оның осы мінез-құлықтарын *м і н е п-ш е н е п* жүрген көрінеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Батыраш атты *м і н е п-ш е н е г е н* неше түрлі мазақ сөздерді естісе де, айызы қанып бір езу тартпайды (С.Жүнісов, Ақан сері).

МІНЕП-ШЕНЕУ *Мінеп-шене етістігінің қимыл атауы.*

МІНЕР с ы н. *Мінуге жарайтын, мінілетін.* Қасқарау елі жүз қой, сауар бие, жүк артар түйе, *м і н е р* ат береді (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Мінер жақ. *Аттың адам мінетін сол жағы.* Аттың тартпасын босаттым да, тізгінді *м і н е р ж а қ* үзеңгіден өткізіп, оның түйығынан шылбырды жібердім (Дала шұғыласы). Тайлақтарға *м і н е р ж а қ* санына туған жылын көрсететін белгі, ал қамшылар жақ санына нөмірі басылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). *М і н е р ж а ғ ы,* ол да сағымға қалықтаған, толқыған теңіздей үйсін қонысы. Көгілдір бұйрат шыттың өрнегідей көгалмен безелген мал өрісі (І.Жансүгіров, Шығ.).

МІНЕС= е т. *Кемтігін айтысу, сынасу.* – Жөн айтасың, Аббас, – деді Жақып, – құлындағы сақауды, құнандағы тісеуді кінә етіп, артық-тыртықты *м і н е с і п* жататын жай ма бұл (Д.Әбілев, Баянауыл.).

МІНЕСУ *Мінес етістігінің қимыл атауы.* Жас желеңнен алғаш айтысқа түсе бастағанда, сондай жаттанды өлеңдер мен дағдылы мақтау сөзді немесе жамандау, *м і н е с у* сөзді айтудан бастайды (М.Әуезов, Әр жыл.).

МІНЕУ *Міне етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кемшілігін көрсету, сынау.* Оқушыны кінәлауға, *м і н е у г е* немесе әжуалауға болмайды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** *Кем-кетігін түзеу, жөндеу, әдемілеу.* Мысалы, детальдың өткір қырларын *м і н е у,* жырымдалып тұрған жерлерінің болмауы, екі детальдың тесігін дәл келтіру т. б. (Сызу).

МІНЕУШІ з а т. *Мінін айтушы, сынаушы.* Сынаушы, *м і н е у ш і л е р* қаптап кетіпті, аяқ аузындай жерден құлқынын көздеп, шешен Сауқымбекті әлсін-әлі кінәлап маза бермепті (С.Талжанов, Қайып қарт.). Бір еске алатын жағдай: талай ғылыми айтыстарда Пастерді *м і н е у ш і л е р* аз болмады (Х.Жұматов, Құтыру.).

МІНКЕШ з а т. ж а р г о н. *Барымташылардың тіліндегі – жылқы.* Жалма-жан ұшып тұра келіп, шылбырдың түбінен қиып жіберіп, Көкаланы мініп алдым да, салдым айғайды. Аман бол, бар *м і н к е ш т і* қопадан құдым да шықтым (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

МІНСІЗ с ы н. **1.** *Кем-кетігі жоқ, мұлтіксіз.* Айғаншаның қара торы бетінің өңі күн қағып қалыңдай түсті демесең, қазір де ат жақты әдемі, үш жағы келтелеу біткен қыр мұрны тіпті *м і н с і з* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әркімде бір қате бар, Өзін сынап ойланса. Біреу *м і н с і з* атанар, Басына бақ айналса (Қ.Бекхожин, Қайран жас). – Адамның міні туралы да әркім өзінше жорамал жасар. Меніңше, *м і н с і з* адам болмайтын сияқты. Тақуа адамның да өзіндік міні бар ғой («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Кіршіксіз, қалтқысыз.* Ол өзінің ата-анасынан да ардақты ата-анаға, Отанға, елге *м і н с і з* қызмет етті (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Көптеген қалаларда жолаушыларға *м і н с і з* қызмет көрсететін осы заманғы вокзалдар салу да межеленуде («Қаз. әдеб.»). «Әмбебап» – қазақ ұғымында «қолынан келмейтіні жоқ өнерлі (шебер, ісмер), бәрін де баптап, *м і н с і з* істейтін кісі» («Жас Алаш»).

Мінсіз кристалл. г е о л. *Кристалдың мінсіз құрылымы.*

Мінсіз тауар. э к о н. *Адамның нақты қажеттерін қанағаттандыра алатын нақты тауар.*

МІНСІЗДІК з а т. *Міні жоқтық, мін болмаушылық.* Әдетте партия өкілін *м і н с і з* адам етіп көрсету дегенді мен жақтайтын адам, ал *м і н с і з д і к т і ң* жүгі де ауыр («Қаз. әдеб.»). Қолдан жасалған, яғни мәдени істің бәрінде мін бар, *м і н с і з д і к* табиғатқа жарасымды («Қаз. әдеб.»). Сағынбайды ақынның бәрі сынады, Біледі *м і н с і з д і к к е* қарысуды. Сын шіркін

де ірітер сүтке ұқсамай, Болсайшы, жырға шипа дәрі сынды (Қ.Бекхожин, Әппақ-нама).

МІНТЕ= е т. *Азайту, өсірмеу.* Өйтуге Жұман үйінің қайбір төрт түлігі сай тұр, киім-кешекке де, соғымға да, берімсекке де айналдырған көк биенің тұқымын *м і н т е п*, шыдатпайды (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

МІНТТЕ= е т. *Бір нәрсенің үстіне қосалқы орнату.* Қаңтарғышты тәртеге *м і н т т е й м і з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІНУ *Мін етістігінің қимыл атауы.* Саяхат программасы бойынша біздің осы пілдерге *м і н у і м і з* керек екен (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жолдасы Саматтың ыңғайына қарады да, ескі мотоциклын *м і н у г е* берді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жүйрікке *м і н у* – жігіттік ата салтында, Жабулап күндіз, суытып қоңыр салқында. Жаратушы едік қасқабас сонау қос атты, Жал-құйрықтарын малынтып кешкі алтынға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

МІНШІ з а т. *Мін тапқыш адам, мінеуші.* Журналистердің жақсысына да, жаманына да *м і н ш і*, сыншы жетеді-ақ (С.Бақбергенов, Кентау). – Дайын іске сыншы да, *м і н ш і* де көп, – деп Досов күле жауап берді (С.Бақбергенов, Адам.).

МІНШІЛ с ы н. *Бір нәрсенің мінін табуға құмар, сыншыл.* Сыншыл қайнағалар мен *м і н ш і л* енелер оны талай рет ел салтына имек боп әрекет те жасап көрген (Ә.Сараев, Қараша.). Біздің арамыздағы небір *м і н ш і л е р* де Сәкеннен мін табуға талаптанған жоқ (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Бетке айтқанды жау көріп, *М і н ш і л* болып барамыз (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз).

МІНІ е с і м. с ө й л. *Бірнәрсені нақты нұсқау.* «КЕ, – деді, – екі мыңым, – және бірі, Қараңдар, ап-анық тұр кемі *м і н і*!» (А.Байтұрсынов, Ақ жол). *М і н і* осы жас талаптардың арызын қарап, саяси ұйымдастыру жұмысы оның ойына кіріп те шықпайды («Лен. жолы»).

МІНІКИ е с. с ө й л. *Мінеки. М і н і к и,* сөйлесетін адамдар осылар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осылар сол колхоздың белсендісі. *М і н і к и* істеп жүрген мақсатты ісі («Лен. жолы»).

МІНІЛ= е т. *Салт мінуге пайдаланылу.* Қазбектің екі жүз жылқысын барымтаға алғамыз, соның ішінен *м і н і л г е н* ат (С.Шарипов, Бекболат). Семізден жаңа ұсталып *м і н і л г е н* боз жорға қамшы тиісімен Шоқанды ала жөнелді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Атың тер боп *м і н і л м е с,* Аса бейнет көрілмес (Майлықожа, Нақыл).

МІНІЛУ *Міниіл етістігінің қимыл атауы.*

МІНІС з а т. *Мінетін ат, мінуге жарайтын көлік.* Басшылардан *м і н і с* сұрап еңіргенім қашан (Д.Досжанов, Зауал). *М і н і с т е р і м і з* жарау жылқылар еді, шоқытып отырып, Иханусдың басына тұмсық тіредік (Саятшылық). Қазақ жылқысы *м і н і с к е* де, жұмысқа да өте төзімді (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

Мініс жылқысы. а у ы л ш а р. *Салт мінуге пайдаланатын жылқы.*

Салт мініс жылқысы. а у ы л ш а р. ***Міниіс жылқысы.***

МІНІС= е т. *Ат, арба, поезд т.б. күш-көлікке отырысу, жайғасу.* Жұрт тез-тез машиналарына тарасып *м і н і с і п,* өз селоларына қарай жөнелісті (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Кедейлер жауыр-жабыларына қоқилана *м і н і с і п,* қамшыларымен мықын таянысты (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

МІНІСКЕР[1] с ы н. **1.** *Мінуге жарамды, көнбіс (ат).* Сүйекші тізгінді босатып, болар-болмас тебінгенде Өмекейдің *м і н і с к е р* аты ілгері қозғала берді (Д.Исабеков, Тіршілік). Қой малының санын әңгіме етуімізге осы қойды бағатын адамдарға *м і н і с к е р* ат керектігінен шығып отыр («Лен. жас»). Қап-қара моншақ сияқты, Қаптаған құлын желіде. Шомбалдан терген тұяқты: *М і н і с к е р* – жүйрік, жегін де (М.Әлімбаев, Жүрек.). **2.** а у ы с. *Қолынан келмейтіні жоқ, нағыз өнерлі, майталман, шебер (адам).* Құртқадай болып *м і н і с к е р,* Жар тапқанша талай бар (Батырлар жыры). Күнтай сымбаттылығы мен сұлулығының үстіне он саусағынан өнері тамған *м і н і с к е р,* ас-суға қылап әйел болып шығады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Алдырып жеті жұрттың *м і н і с к е р і н* қалдырмай дүниенің еш өнерін, Жақұттан безек басып, жанар беріп, Келтіреді жасаушылар тым мәнерін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МІНІСКЕР[2] з а т. *Таныстық, үйірлік.* Сенің мына затпен *м і н і с к е р л і г і ң* бар ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұл араның теңізіне де *м і н і с к е р с і ң* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МІНІСКЕРЛІК з а т. **1.** *Міниске төзімділік.* **2.** а у ы с. *Майталмандық, шеберлік.*

МІНІСУ *Міниіс етістігінің қимыл атауы.*

МІНІТ з а т. э т н. *Құда түсе барғанда қыздың әкесіне мінгізетін ат.* Әдия сыйлықтарынан басқа қара атанды да *м і н і т* етіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МІҢГІР з а т. *Ашық-анық естілмейтін, түсініксіз, күмілжіген дыбыс.* Марғау домбырасын шіңк-шіңк шертіп, оның шыңылтыр үніне өзінің баяу *м і ң г і р і н* мұрнымен қосады (З.Қабдолов, Жалын.).

Міңгір етті. *Түсініксіз бір нәрсені айтты, міңгірледі.* Әкем күмілжіп естілер-естілмес *міңгір етті* (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). Ол қасыма қонжиып жатып, мұрнының астынан *міңгір етті* (А.Нысаналин, Алыста.).

МІҢГІРЛЕ= е т. *Естілер-естілмес бірдеңені міңгір-міңгір етіп айту, сөйлеу.* Мырзаның тілі байланды, әлденені айтып *міңгірлеп* еді, не айтқанын өзі де ұққан жоқ (Ә.Әбішев, Найзағай). Әміртай мұрнының астынан бірдеңе деп *міңгірледі* де, ары қарай аяқ баспады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Самархан теріс қарап бүгежектеп, естілер-естілмес *міңгірлейді* де қояды (Б.Аманшин, Көкжар).

МІҢГІРЛЕС= е т. *Естілер-естілмес етіп ақырын сөйлесу, бірдеңе деу.* Түкпірдегі тас қыс үйден шыққан біреулермен Сербов *міңгірлесіп* және бір-екі қылыш асынған адамдармен күбірлесіп сөйлесті (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жалғыз мылтықтың аузынан қорыққан қырық кісідей, құты қашып, маңқадай *міңгірлесе* қалды («Лен. жас»).

МІҢГІРЛЕСУ *Міңгірлес етістігінің қимыл атауы.*

МІҢГІРЛЕТ= е т. *Сөзінің соңын есіттірмей жіберу.* Қалима бұнысын ұнатпай аунақшып ұйықтамай жатқанын сездірсе, Аякен де ұйқысыраған боп, сөзінің аяғын *міңгірлетіп* жіберетін (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

МІҢГІРЛЕТУ *Міңгірлет етістігінің қимыл атауы.*

МІҢГІРЛЕУ *Міңгірле етістігінің қимыл атауы. Міңгірлеуді* білмеді ақын жаны, Оқтай сөзі жауларға атылған-ды (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

МІР[1] [ир. مير]**: мірдің оғындай**. *Жанға қатты бататын, өңменінен өтетін, зәрлі (сөз).* Ол не де болса ежелгі жауының *мірдің оғындай* сөзіне құлақ тосқанша, өзі қарсы қару жұмсауды дұрыс деп тапты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Біреудің шын мүсіркегені маған *мірдің оғындай* тиеді («Лен. жас»).

МІР[2] [ир. میری] з а т. же р г. *Бақыр ақша.* Екі *мірің* бар ма ? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мірге өтпеді. *Ештеңеге жарамады.* Мысал сөз алтын айдар, жібек деген, Қыз едің сөз қадірін білед деген. Сөзімді Гауһар деген нана алмасаң, Сен де бір тесік тассың *мірге өтпеген* (И.Байзақов, Шығ.).

МІР[3]: мір бақпау. ***Міз бақпау*** *(кірпік ілмеу, көз жұмбау).* Сол ауру баланы күзетіп, *мір бақпай,* таң атқанша алысып шығамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мір жанар. *Көз қадалысы, өткір көз.* Жаппар шын шеберді шыңдайтын өзгенің көзі екенін сол әкесінің ертеден қара кешке міз бақпай қараған *мір жанарынан* ұқты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

МІРАҚОР к ө н е. ***Мирақор*** *(атшы).* Тыйған боп көптен кейін көздің жасын, Сәлім тұр сұрап ел мен ата-анасын, Енді атқа асыларда мінейік деп, Салды Ираж *мірақорға* көз қарасын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МІРДЕЙ с ы н. *Ащы, өткір, зәрлі (сөз). Мірдей* ащы мысқыл Алдаберген сопының қақ жүрегіне қадалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Болса да жұрт ұйқыда көзін ілмей, Шаршауды, шалдығуды өзі білмей. Бір адам отыр жазып шапшаңдатып, Досқа күш, жауына оның сөзі *мірдей* (Ә.Нілібаев, Болашақ.).

МІРІ [ир. میری] з а т. к ө н е. *Ескіше бес тиын.* Мақалды мал қылғандар ірі шешен, Қазақтың бірі малай, бірі көсем. Тірілтер ежелгіден түйе дауын, Даукеспе байғазыға *мірі* берсең (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Боза ішіп бір *мірігe* судай тастың, Суға әкеп сүңгіткенде көзіңді аштың. Байғұс-ау, жылан емес, кесіретке емес, Құйрығын айдаһардың қайдан бастың (Майлықожа, Нақыл.). Өкінді ол өтіп кеткен бір ісіне, Қажаған көкіректі тірі ісіне. Ай туды ақ жамбыдай жартыланып, Жұлдыздар ұқсап бейне *мірісіне* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

МІСЕ: **місе қылды [тұтты, етті].** *Барға қанағат қылды, разы болды (болмады).* Оны да *місе тұтпадым,* Нәр алдым, бірақ нәсілге ол да жұқпады. Қалаға келдім, Тас үйде тұрмын тамаша. Тауықтың еті, жүзімнің суы жұтқаным (М.Мақатаев, Шығ.). Той тойласақ табыс тойын ойлаймыз, Тойда тойып, *місе қылып,* қоймаймыз. Тойды тойға, табысымыз – табысқа, Ұласуын той үстінде болжаймыз (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Қолдағысын *місе ғып,* Қанағат қып тұрмас ол. Жатса жолда кісі өліп, Оған мойын бұрмас ол (Ш.Мұхамеджанов, Назқоңыр). Шәкірттер бұған *місе етпей,* бөтен тілдерден қанағаттандыратын кітаптер іздейді. Шәкірттердің көбі орысша, иә бөтен Ауропа халқының тілдерін жақсы білмейді. (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.)

МІСКІН з а т. *Бейшара, гарып-қасер; мүскін, мүсәпір.* Әрқашан панасызды сақтай көр деп, Аллаға шүкір айтты *міскін* ғарып (Батырлар жыры). Алмагүлдің ойынша, Шырынкүл күйеуі өліп бақыты күйген *міскін* адам (С.Омаров, Өмір асу.). *Міскін* деб һер нәрсесі жоқ бичараны айтады, төртінчі басын құлдықтан сатыб алуға пұл керек болған адамдарға (Ы.Алтынсарин, Шарият-ислам).

МІСКІНДІК з а т. *Барыптық, мүсәпірлік.*

МІСКІНШІЛІК з а т. *Қиын, нашар, жоқшылық жағдай.* – Бізге не керек болары бір жеті-он күн шамасында анықталар деп ойлаймын. Сол шамада тағы бір келіп *м і с к і н ш і л і к* жайымызды баяндап кетуге ұлықсат етіңіз, болыс-еке, – деді Карно (F.Мүсірепов, Жат қолында).

МӘР з а т. *Кейбір елдердегі муниципалитет бастығы, қалабасы.* Мәскеудің *м ә р і* Алматыға іссапармен келді («Жас Алаш»).

Н

Н з а т. **1.** *Қазақ әліпбиінің он сегізінші әрпі және сол әріптің графикалық таңбасы.* Сөйтіп, м, *н,* ң фонемаларының бір-біріне ортақ қасиеті: бұл үшеуін айтқанда фонациялық ауа мұрыннан шыққандықтан, оларды мұрын жолды үнді (сонор) дейді (Қазіргі қаз. тілі). **2.** л и н г в. *Тіл ұшының қызыл иекке тию арқылы жасалған үнді, мұрын жолды дауыссыз дыбыс.* Бас позициядағы *н,* көбіне өзге тілдерден келген сөздерде кездеседі: нөкер, ноқат (моңғолдан ауысқан сөздер) (Қазіргі қаз. тілі). *Н* фонемасы кей қосымшаларда д, т дыбыстарымен алмасып отырады: бала-ны, қаз-ды, хат-ты (Қазіргі қаз. тілі).

НАБАТ з а т. с ө й л. ***Нәуат.*** – Әлгі тандырға жабылған әдемі нандар қайда? Кәдімгі мұз *н а б а т т а н* алдыр, – деді шайхана бастығы (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Шешесі дастарқан жасап қойыпты. Жаңғақ, жүзім, мейіз, құрма, *н а б а т,* өрік салған табақшалар көз тартып шүпірлеп тұр (Д.Досжанов, Тұлпар.).

НАБАТАТ [ар. نباتات] з а т. *Өсімдік әлемі, флора.* Хайуанат, *н а б а т а т п е н,* нажасатпен әлемнің он сегіз мың білген затын (Айтыс).

Алты мың набатат. д і н и. *Мұсылман діні аңызы бойынша, Алла тағала о баста жерде жаратқан өсімдік түрлерінің жалпы саны [Алла тағала жаратқан он сегіз мың ғаламның бір бөлігі, алты мыңы – мақлұқат (жануарлар әлемі, алты мыңы – жамиғат ұлт, ұлыстар) болған деседі].* Және айтады бір риуаятты бұлайша деб, алты мың хайуан, *а л т ы м ы ң н а б а т а т* деб (Абду-л-халим илә Мәлике).

НӘБАТАТ з а т. к ө н е. ***Набатат (өсімдік).*** Ақыл көзімен қара: күн қыздырып... неше түрлі *н ә б а т а т т а р д ы* өсіріп, хайуанаттарды сақтатты, бұлақтар ағызып өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен (Абай, Тол. жин.).

НАБЫТ[1] з а т. ж е р г. ***Ысырап.*** Осындай асыл қазына, мол байлықтың камера системасы арқылы алынып, үлкен *н а б ы т қ а* ұшырап жатқанына қабырғасы қайысады (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

Набыт ету. *Ысырап ету, босқа шашып, обал қылу.* – Қатын, түстегі шайдан қалған бір үзім нанды әкелмей-ақ қой, ертеңге тұрсын. Осының өзі жетіп жатыр. Нанды көп жеп *н а б ы т е т у г е* болмайды (С.Алдабергенов, Асу).

НАБЫТ[2] [ир. نابود] з а т. к ө н е. *Апат, қырғын. Н а б ы т* болды көп адам, Қызыл қан ағып жосынып (Құлқаныс-Зеберше). Осы жылдың (1864) күзінде Шымкентте үлкен соғыс болып, орыс әскерлері қаланы алады. Оққа ұшып өлгеннен басқа 6-7 мыңдай адам *н а б ы т* болған деседі (Құрбанғали Халиди, Тауарих.).

Набыт болу. *Апат болу, қырылып қалу.* Шамамыз келмей қалса, өзіміз *н а б ы т б о л ы п* кетерміз депті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАВИГАЦИЯ [лат. navigatio] з а т. *Кемепароход жүретін кез, маусым.* Семейге, Омбыға жүретін пароходтарға жол ашылып, *н а в и г а ц и я* маусымы басталған (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Көлдің деңгейі *н а в и г а ц и я* кезінде солтүстік шығыстан және батыстан соққан дауылды желден де өзгереді (М.Тайыров, Балқаш.).

НАВИГАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Навигацияға қатысты, навигация маманын даярлайтын.* І Петрдің 1701 жылғы 14 январьдағы указы бойынша, Москвада математикалық және *н а в и г а ц и я л ы қ* мектептер ұйымдастырылды (О.Жәутіков, Математика.). Бұдан бес мың жылдан да бұрын адам баласы құстардың адаспай жол табатынын, ғылыми тілмен айтсақ, *н а в и г а ц и я л ы қ* қасиетін білген (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

НАГАН з а т. *Ерекше жүйелі, айналып тұратын оқ барабаны бар револьвер; тапанша.* Нагульновтың *н а г а н ы* мен Чапаевтың қылышы тек қана атып тастайтын, шауып жіберетін құр қару емес, адамшылығы аяққа басылған, жәбірленген халықтың кегін алатын айбынды күш (І.Омаров, Шабыт.). Кәдімгі *н а г а н н ы ң* барабанын орнатқан алтыатар мылтық та көрдік (Т.Ахтанов, Үндістан.).

НАГӨЙЛІК з а т. к ә с. *Аудың қазығын жерге енгізу үшін пайдаланатын бір қапталы жырық труба тәрізді құыс темір. Н а г ө й л і к с і з* құрма аудың қадаларын су астындағы жерге енгізу қиын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАГРАД з а т. с ө й л. ***Марапат*** *(белгілі бір біреудің не бір ұйымның зор еңбегі мен қызметі үшін берілетін бағалы сыйлық, мемлекеттік құрметті белгі).* Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нахақ біреудің жерін *н а г р а т қ а* беріпті деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты (Ы.Алтынсарин, Қазақ хрестом.). Сол көптің бірі едім, Кремльде Калинин Өз қолымен алып кеп, Ұлы сыйлық *н а г р а д* Омырауыма қадады (Жамбыл, Шығ. жин.).

НАГРАДТА= е т. ***Марапаттау*** *(құрметті мемлекеттік белгіні беру, бағалы сыйлық тапсыру).* Осы еңбектері үшін халқымыздың сүйікті жазушыларының бірі Сәбит Мұқановты Совет үкіметі Ленин орденімен *н а г р а д т а д ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). 1839-1841 жылдары Академияның басшылары бұл суреттердегі шексіз шеберлікті еріксіз мойындап, жас суретшіні үш рет күміс медальмен *н а г р а д т а д ы* (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

НАГРАДТАЛ= е т. ***Марапатталу.*** Творчестволық еңбегінің жиырма жылдығына байланысты әдебиет пен көркемөнер саласындағы аса көрнекті еңбегі үшін Сәкен Сейфуллин Еңбек Қызыл Ту орденімен *н а г р а д т а л д ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Араға екі жеті салып жүрт Ғалым Досановтың Еңбек Қызыл Ту орденімен *н а г р а д т а л ғ а н ы* туралы Указды оқыды (М.Дүзенов, Әке.).

НАГРАДТАЛУ *Наградтал етістігінің қимыл атауы.* «Еңбектегі ерлігі үшін» медальдарымен *н а г р а д т а л у ы* сол абзал адамның өнегелі өмір жолын нұрландырып тұрған жоқ па («Қазақст. мұғ.»).

НАГРАДТАУ *Наградта етістігінің қимыл атауы.*

НАҒАШЫ з а т. э т н. *Балаларына шешесі жағынан туысы.* Өз балаңнан кем емес Жақсы болса күйеуің. Шаршағанда шалдығып, *Н а ғ а ш ы н ,* бір сүйеуің, Жақсы болсаң жиенің, Жұлынындай жүйенің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ғали жан тәсілім қылғаннан бері Жамал ессіз болып жатқан еді. *Н а ғ а ш ы л а р ы* да үлкен уайым қылып, «бір сапар бізге мұндай жұмысты болып келгенде бейшаралар бүйтіп қалды, қолымыздан өлтірген секілді болдық-ау», – деп, өздері ақылдасып, естіртіп һәм хабар айтуға кісі жіберді (М.Дулатов, Шығ.). *Н а ғ а ш ы м* – байжігітте ер Қабанбай, Шешемді де берген жоқ бай таба алмай. Ес білмейтін ескіге кез болыппын, Жайды білер жақсыға қосақталмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нағашы аға. э т н. *Шешенің ер бауырларына оның баласы (жиені) тарапынан айтылатын туыстық атау.* Бақыты жанған *н а ғ а ш ы а ғ а с ы* ақшасын алайын деп почтаға барса, паспортсыз ақша бермейді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Гүлсім *н а ғ а ш ы а ғ а с ы н ы ң* бөлек отауы бар екен, сонда отырыпты (С.Бегалин, Ана.).

Нағашы апа. э т н. *Шешенің апа-сіңлілеріне оның баласы (жиені) тарапынан айтылатын туыстық атау.* Шешесімен туысқан *н а ғ а ш ы а п а с ы н* ертті, қайнымыз Төлебайды, қайнағамыз Ерменді ертті (К.Баялиев, Дегелек.). Осы жақында ғана Сақыштың *н а ғ а ш ы а п а с ы* келді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Нағашы ата. э т н. *Шешенің әкесіне оның баласы (жиені) тарапынан айтылатын туыстық атау.* Маған *н а ғ а ш ы а т а м* айтты. Бұл бір қожаның ерте кезде салдырған мешіті екен (С.Бегалин, Мектеп.). *Н а ғ а ш ы а т а м* еш уақытта менің өз ата-анамды жоқтатқан емес («Лен. жас»).

Нағашы әже. э т н. *Шешенің анасына оның баласы (жиені) тарапынан айтылатын туыстық атау.* Шешем кішкене күнімде өліпті де, алыстағы *н а ғ а ш ы ә ж е м* алып кетіп, сонда өсіп, жігіт боппын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бір күннен кейін ол *н а ғ а ш ы ә ж е с і н* айтып жылауды шығарды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Нағашы жұрт. э т н. *Шешенің туып-өскен төркін жұртына оның баласы (жиені) тарапынан айтылатын туыстық атау.* Ер жігіттің ең мықтысы *н а ғ а ш ы ж ұ р т ы* дейді ғой («Қаз. әдеб.»). *Н а ғ а ш ы ж ұ р т ы н а* алыстан арнайы келген Кенжештің еліне қайтар күні жақын (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

Нағашы қарындас. э т н. *Шешесінің жасы кіші бауырларынан туған қызға айтылатын туыстық атау.* – Тана деген қыз бізге *н а ғ а ш ы қ а р ы н д а с* болады (Ә.Тарази, Асу.). – Мен Жүндібайдың жиені болам. Мәриям менің *н а ғ а ш ы қ а р ы н д а с ы м* болады (Б.Майлин, Азамат.).

Нағашы шеше. э т н. *Шешенің анасына қарата айтылатын туыстық атау.* Осы сіздер тұрған селода менің *н а ғ а ш ы ш е ш е м* бар еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). «Жалау Мыңбаевтың *н а ғ а ш ы ш е ш е с і* екен» деп түсіндіреді жетекші (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Нағашы іні. э т н. *Нағашы жұртының өзінен жасы кіші ұлына қарата айтылатын туыстық атау.* – Көзін таңған – демесең, тағар сының, Жігіттің сұлтаны ғой *н а ғ а ш ы і н і м* («Лен. жас»).

НАҒАШЫЛА= е т. э т н. *Дәстүр бойынша, шеше төркініне жиендердің қыдырып баруы.* Қонақ десе құшағын жая түсетін қазақ ауылдары, алыс жақтан *«н а ғ а ш ы л а п»* бара жатқан

жігіттерден қонағасын аяр емес (І.Есенберлин, Қаһар). Осы ауылда біраз күн *н а ғ а ш ы л а п* жатқан Шоқанды ән-күйге құмар деп естіген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НАҒАШЫЛАУ *Нағашыла етістігінің қимыл атауы.*

НАҒАШЫЛЫҚ з а т. *Нағашы болғандық. Н а ғ а ш ы л ы ғ ы н ы з* өз алдына. Ал қауым, колхоз, әлеумет ісі ендігіңізді көтермейді (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау).

НАҒЛИ з а т. ж е р г. *Самауырынның астына қоятын леген, табақ. Н а ғ л и д і* әперші, самауырынның астына қояйын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҒМА [ар. نغمة] з а т. м у з. *Тон, белгілі бір сазды дыбыс, ун.* Екінші сан 8 бен 9 сандарының қатысы, яғни шеңбер мен шаршының қатысы. Бұл қатыс (9,8) тағы да үндестік заңының бір тамаша белгілі саны, оны толық «тон» (*н а ғ м а*) деп атайды (А.Машанов, Ғажайып.).

НАҒМЕ [ар. نغمة] з а т. м у з. ***Күй.*** Әнші музыканттарға музыка тартуды бұйырды. Бірнеше күй (*н а ғ м е*) тартылды (Е.Бекмұхамбетов, Шығ.).

НАҒЫЗ[1] [ир. نغز] с ы н. *Шын, дәл, тура.* Исатайдың көтерілісі қазақтың көзін ашып, патша үкіметін танытты, патша үкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа *н а ғ ы з* дұшпан екендігін анық көрсетті. (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Қара халықтың ұғымынша, «атамыз адам пайғамбар...» деп, бәрі де жаттап алған құрғақ шежірені қаулата берумен, қазақ пен қырғыздың тегін еріксіз «пәлен әулие, түген сахабаға» апарып телумен *н а ғ ы з* тарих шықпайтыны оқымысты, білімді азаматтарға аян (М.Дулатов, Шығ.). Бір сөзбен айтқанда, Наурыз ел арасында *н а ғ ы з* еңбек мерекесі қатары қабылданатын. Және ешкім де өзін бұл игілікті істен тыс ұстауға тырыспайтын («Жас Алаш»).

Нағыз ер. *Ердің ері.* Тұлғасын көріп көз тойған, Тумысына әркім ден қойған. Билігін бұрмай тура айтқан Төбедей билер төрде жоқ. Жауды көрсе сайланған, Беліне садақ байланған, Бес қаруын асынып, Белсенген *н а ғ ы з е р д е* жоқ (Базар жырау, Шығ.).

Нағыз қазақ. *Елін, ұлтын беріле сүйген, тілін, ділін сақтаған, дамытқан, сол үшін қалтқысыз еңбек еткен қазақ ұлтының өкілі.* Әшірбаев секілді *н а ғ ы з қ а з а қ* болуға талпынып жатқан жалынды жастарымыз аз емес. Кім қазақ тіліне қарсы деп, жау іздеп жанығып, өзімізден соларды безіндіріп алмасақ екен («Егемен Қазақстан»).

Нағыз қазақы. *Қазақ елінің салт-дәстүріне тән, қазақы ұлгі.* Менен кейін басында шошақ төбе шөмекей тымағы бар, киімінің бәрі *н а ғ ы з қ а з а қ ы*, алқам-салқам, көйлегінің жағасы иығын жапқан бурыл сақалды шал тұрып сөйледі (М.Дулатов, Шығ.).

Нағыз мультимедиалық жүйе. и н ф. *Алуан түрлі (аудио, бейне, мәтіндік) ақпараттардың (аналогты немесе цифрлы) өзара қатынас құруын ұйымдастыру мен оларды көрсету әдістерінің мүмкіндіктері енгізілген мамандандырылған аппаратты-бағдарламалық құрал.*

Нағыз өзі. *Дәл өзі.* Өйткені «бернемен сөйледі» деп қазақтар сөздің өз мағынасын жасырып, өзге мағынамен сөйлегенде айтады. Бернелеу – сол мағынасы жасырын сөздің *н а ғ ы з ө з і* (А. Байтұрсынов, Шығ.). Ол кезде балгер болған Нысан абыз, Шын даулескер бақсының *ө з і н а ғ ы з*. Жыны айта ма, кім білсін, шыны айта ма, Айтқаны келеді деп қылады аңыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нағыз тері. а н а т. *Терінің ең қалың негізгі қабаты. Н а ғ ы з т е р і* емізікше және торлы қабаттардан тұрады (Қаз. тілі. термин. Биология).

НАҒЫЗ[2] с ы н. ж е р г. *Жақсы, тым жақсы.* Ар жақтың жері *н а ғ ы з* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Музыкасы да *н а ғ ы з* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҒЫЗДЫҚ з а т. *Айқындық, шынайылық, дәлдік. Н а ғ ы з д ы қ* дәуір қазіргі тұрмысқа аналардай қабыса қоймас (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Халықшыл ақындардың ішіндегі алдыңғы қатардағы Сәбит. Сәбиттің өлеңі қысқа, дәмді. Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, сөзді ойына құл қылған, тілі тәтті, дәл келеді. Сәбиттің өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, салыстырғыштық, сыншылдық, аса терең болмаса да төрт тағандап түсетін *н а ғ ы з д ы қ* бар (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

НАҒЫЛ з а т. ж е р г. *Иек шұңқырындағы сақал.*

НАҒЫЛЕТ [ар. لعنت] з а т. *Қарғыс атқан, жексұрын, найсап.* – Көріңде өкіргір, Әлмағанбет! Сатқын болып шықтың ба? Құдайдан безген *н а ғ ы л е т!* (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.). Бұрын алтын аяқтың ернеуінен ас ішкен жарықтық екеуіне не шара барын таба алмай, барынша *н а ғ ы л е т т і* нұсқасымен ызғар шаша қарап отыр (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Шақар тірлік шанағынан шорт сынып, Бір күрсініп аунап түсті ауыр күн. О, *н а ғ ы л е т!* Неткен найсап жоқшылық! Титтей ұлын жұтып қойды Маврдың (М.Мақатаев, Мавр).

Атаңа нағылет! *Қарғыс атқыр, оңбаған.* Ажал *а т а ң а н а ғ ы л е т т е* тойым бар ма, қайран молдекеңді жалмады да салды (Ү.Уайдин, Ендігі.).

Нағылет айтты. *Қарғап-сіледі, қарғады,* Жеңілгені адамды емес, өмірді қарғайды, оған *н а ғ ы л е т а й т ы п,* әлгі адаммен өле-өлгенше жауығып өтеді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Нағылет жауғыр. *Қарғыс атқыр, кесепат келгір!* – Мас па өзі *н а ғ ы л е т ж а у - ғ ы р.* – Қиратып кете жаздады ғой жынды ит (М.Дүйсенов, Мейман.).

НАҒЫРА [ар. نغمة] з а т. к ө н е. *Дабыл, даңғыра.* Арзақ келіп майданға *н а ғ ы р а* ұрды, Көрсетем ерлігім деп қарап тұрды (Бабалар сөзі). Есіткен бұ *н а ғ ы р а д а н* қалды талып, Мұсылмандар қуанды айқай салып, Қара жер қақ айырылып бұ дауыспен, Алды-ау зұлпықарын жанып-жанып (Бабалар сөзі).

НАДАЙЫ с ы н. ж е р г. *Надан.* Біз өзіміз оқымаған *н а д а й ы* адамбыз, балам (Эксп. мат.).

НАДАН [а р. نادان] с ы н. **1.** *Топас, пайымсыз.* Бұ дүние білімі бар адамды Қайғылы бейнетпенен өткізер. Қайдағы ақылы жоқ *н а д а н д ы* Ойлаған тілегіне жеткізер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Н а д а н,* оны билеген күш-қуат қара албасты, қаратүнек күштері. Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл, қатал бір ойға ауысады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Осыған қазақ бар ма жанасарлық, Ғылым, өнер, ақылмен санасарлық? Жұрт алмаса, ақылын біз алалық Өзгедей *н а д а н* емес адасарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Хат танымайтын қараңғы, білімсіз.* Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін, *н а д а н,* пішіні де жаман, аузы толған боқауыз бен былш-былш насыбай (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Қазақты үкімет «*н а д а н*» деп сылтау қылса да әуелгі екі думадағы қазақ депутаттары надан емес еді. Оқыған, шешен, қазақ жайын жақсы білетін адамдар еді. Енді думада жер, дін, земство, билік, оқу һәм басқа қиын мәселелер қаралмақшы (М.Дулатов, Шығ.). Сақ болалық, бір шоқып, бір қаралық! Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, қаралық! Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі *н а д а н*, Жалыналық Абайға, жүр, баралық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қас надан. *Нағыз топас.* Ғылымды білме, өтірікке сене бер... Көр соқыр, *қ а с н а д а н* болып қала бер деп тұрған жоқ па? (М.Дүйсенов, Мейман.). Қара басқан қаңғыған, *қ а с н а д а н* нені ұға алсын, Көкірегінде оты бар Құлағын ойлы ер салсын (Абай, Тол. жин.).

НАДАНДЫҚ з а т. **1.** *Білімсіздік, қараңғылық.* Оқығандық та мін – байлықтың белгісі, оқымағандық та мін – *н а д а н д ы қ* белгісі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Баспасөз *н а д а н д ы қ п е н* күреске салынды. Жайымызды бұлай болған соң, баспасөзді елге жақындату, түсінікті қылу үшін мәдениет жолындағы ауыр жұмыстың бірі болып шығып тұр (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Мұнан кейін өзін әлек еткен нәрсе Түркия халқының *н а д а н д ы ғ ы,* өз арасының алалығы екенін біліп, славяндардан алған сабағын ұмытпай, хаталарын түзеп, дүниемен біржола хош айтысайын демесе, қатарға қосылудың қамын ойлар (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Топастық, көрсоқырлық, парықсыздық.* Жүген, құрық көрмеген аңғырт жұрт қой, Дүшпанды бүйірінен тесіп жатыр. Мойны қатты *н а д а н - д ы қ* шіркін кернеп, Көнбегендер желкесін жесіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Надандыққа бастады. *Қарайып қалды, жетістіктерден хабарсыз қалды.* Адам бойындағы мінін (кемістігін емес) мойындағысы келмейді. Бұл *н а д а н д ы қ қ а б а с т а р* жол («Қаз. әдеб.»).

НАДАНСЫ= е т. *Сауатсыз деп менсінбеу.* – Елдес көп жазды. Балаға сабақ бергендей «қазақ тілінде пәлен дыбыс бар, оның пәленше таңбасы бар...» деп жұртты сендіре өзгені *н а д а н с ы н а* қазақ тілінің бел баласы өзі тәріздене жазды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НАДАНШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсенің байыбына тұсінбеушілік, білместік, қараңғылық.* Өзінен *н а д а н ш ы л ы ғ ы* асқан я жаманшылығы артылған кісі (Абай, Тол. жин.). Ыпыр-ау, бұл не деген *н а д а н ш ы л ы қ,* Осынша жайылар ма жаманшылық. Есі шығып елерген бәрі де мас, Ар қайда, ақыл қайда, адамшылық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Егер де көнбей қалсаң *н а д а н ш ы л ы қ.* Әр күні сізге дайын бір жүз шыбық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАДАШЫ з а т. к ө н е. *Қаланы кезіп, жар салып жұртшылықты қалабасының жарлығынан, елеулі оқиғадан хабардар етіп тұратын адам.* Адамды түнде ұсталған мағлұм етіп, *Н а д а ш ы* шаһар кезіп жар шақырды (Бабалар сөзі // Діни дастан). *Н а д а ш ы* осылай деп салды жарын, Келгені шаһзаданың болды мағлұм (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

НАДЕЛ ор. з а т. к ө н е. *Жер үлесі.* Ақмола, Торғай һәм Оралда он бес десятинадан ер басына *н а д е л* (үлес) алған («Қазақ»). Бір *н а д е л г е* келетін алым 2 сом 25 тиын («Қазақ»).

НАДҰРЫС [ир. نادوروست] с ы н. *Дұрыс емес, теріс.* Қыз көңілін көп ойланып шеше

алмадым: «Иә, дұрыс, иә *н а д ұ р ы с*» деуге былай (Айтыс). Ақылдың көкірегінде көзі барлар, Шығармас бұл сөзімді *н а д ұ р ы с қ а* (Үш ғасыр.). Айттым-ау деген айбарлы сөз, сүздім-ау деген сырқынды ойларын мынасы дұрыс, мынасы *н а д ұ р ы с* саралай алмасын біледі екен (А.Сүлейменов, Бесін).

НАЖАҒАЙ з а т. с ө й л. ***Найзағай***. Алайда кенеттен қою қара бұлт аспанды қаптап, *н а ж а ғ а й* шатырлап, өткінші қалың нөсер көзді ашып-жұмғанша құйып береді! (М.Мырзақұлов, Ақық). Түнде *н а ж а ғ а й* жарқылдап, артынан нөсер жаңбыр жауғандықтан, Асанның үстінде бірде-бір құрғақ киім қалмайды (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Қар жаумай қара жерге ыққан қазақ, Айтайын тағы әңгіме ұқсаң, қазақ. Бұлты *н а ж а ғ а й д ы ң* келді айналып, Қамданып бұрынғыдан, мықтан, қазақ (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НАЖАҒАЙДАЙ ү с т. *Найзағай сияқты, найзағайға ұқсап.* Не қиын тар қамалдан тартынбады, Бәйгеден келген аттай аңқылдады. Жас Әли көкжиектен қауіптенсе, Бейне бір *н а ж а ғ а й д а й* жарқылдады (О.Шипин, Дастан.).

НАЖАҒАЙЛА= е т. **1.** *Күн күркіреп, жарқ-жұрқ етті.* Күн жауды, көз шағылды *н а ж а ғ а й л а п*, Судан от жаратылып шыққаны анау. Көктен жаңбыр құяды, жерден бұлақ, Қанша ақса да оларда бар таусылмау (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бет қаратпай оқ борады, от шашты.* Намыс қып соғысқанда әскер сайлап, Оқ жауды екі жақтан *н а ж а ғ а й л а п.* Кер жеңіп, талқан қылып үй қазынасын, Криздің өзін ұстап алды байлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАЖДАК з а т. т е х. **1.** ***Зімпара*** *(металды, ағашты т. б. егеп тегістеуге, тазалауға қолданылатын қатты минерал).* Корундтың азырақ қоспасы бар түрін *н а ж д а к* дейді (А.Машанов, Жер асты.). **2.** *Наждак ұнтақтарынан істелген қайрақ.* Станокты, темір кесетін араны, *н а ж д а к* қайрақты, егеуді жұмсап, бәрін қол күшімен істеп жүр (Т.Нұртазин, Адам.). Егер сіз трактор шкиві білігіне *н а ж д а к* дөңгелек орнатсаңыз жүздерді тура егістікте қайрап алуға болады (Тракторист.).

НАЖДАКТЫ с ы н. т е х. ***Зімпаралы***.

Наждакты қағаз. ***Зімпара қағаз*** (*наждак ұнтақтары жапсырылған тазартқыш қағаз).* Жұмысшылар теріні өндірістік ластан тазарту үшін көп жағдайда *н а ж д а к т ы қ а ғ а з* қолданады (О.Сейкетова, Тері ауру.). Лакталған мебельдің жылтырағын қалпына келтіру үшін бұрынғы лагін *н а ж д а к т ы қ а ғ а з б е н* кетіреді де, мақтаны никролаққа малып алады (Келіншектер.).

НАЗ[1] [и р. ناز] з а т. **1.** *Өкпе, базына.* Қайыр өкпесін *н а з* түрінде айтам десе де, тілі құрғыр астарлы майда сөзге үйренбеген, кекесін тәрізді шықты (З.Шашкин, Теміртау). Жанналтай тамашалы жазы қандай, Келетін ұшып аққу, қазы қандай. Ескеріп өткен күнді кәрілері, Жастардың және де айтқан *н а з ы* қандай (М.Дулатов, Шығ.). Кешір, қалқам, деме арсыз, Бұл бір *н а з ы м* базына еткен (Ө.Жайлауов, Арай). **2.** *Әзіл, қалжың.* Жанымды жадыраттың *н а з ғ а* бөлеп, Рас, тек бар айырмаң – тілің бөлек (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Бірге өткізген жастық шақты, Бар ғой сенде құрдастарым. Әзіл, *н а з ы* балдай тәтті, Қимастарым, сырлас жаным (Ә.Оңалбаев, Өсиет). Оның күлкісі соншалық мейірбанды. Шығыс әйелдеріне тән *н а з ы м е н* жымиып, «Сіз» деп ұяла, көзінің астымен қарағанда өмірге қайта келгендей болдым (Б.Қожабеков, Көктөбе). **3.** к ө н е. *Өлең.* Елжұртымен қоштасқан Құртқа сынды сұлудың Жұрт таң қалды *н а з ы н а,* Сөйлеген сөзі базына (Қобыланды).

Дос назы. *Жақын адамдардың бір-біріне өкпесін білдіруі.* Ол әріптесінің *д о с қ а н а з ы н* «қиыспасты қиыстырып, әлдебір есеп қуып, келемеж етпек пиғылдағы әрекет» деп бағалапты. Осыған мен қатты өкінемін («Егемен Қазақстан»).

Қылығы наз. *Мінезі ерке.* Аппақ көрік маңдайы, *қ ы л ы ғ ы н а з* Малың түгіл барыңды берсең де аз (Батырлар жыры).

Наз айтты. *Еркеледі, өкпелеген болды.* Кейде ұлым отырады көп ойынын азайтып, «Бүгін бір де айналайын» демедің деп *н а з а й т ы п* (Б.Күлеев, Шығ.).

Наз күлкі. *Еркелей күлген әдемі күлкі.* Ашық мінез, ақ маңдай, Менмендік жоқ ешқандай. Сөзің алтын. *К ү л к і ң н а з.* Жайдары жүз еркемай (Қаз. әндері). Ән шырқадық, қалжыңдастық, *н а з к ү л к і м е н* мәз болдық (С.Омаров, Қиыр жол).

Наз қылды. *Өзімсінді, достық өтініш жасады.* Арқаның бөрі көзіне Жаман-жақсы десең де *Н а з қ ы л а м ы н* өзіңе (Батырлар жыры). Бұлайша патшаның айтқан сөзі, Шақырып Кешубайды *қ ы л ғ а н н а з ы.* Орнына Кешубайдың аға сұлтан Сайланып төре болған Арғынғазы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Назы бар. *Тілек, ұсынысы бар.* Дегенмен, менің айтайын деген бір *н а з ы м б а р.* Парламентте кәсіпкерлерге қатысы бар заң, заңдық құжаттар қаралған кезде, тәуелсіз сарапшылар, қоғамдық ұйымдар өкілдерінің талап-тілектері ескерілсе екен («Жас Алаш»).

НАЗ[2] з а т. э т н. *Әйелден шыққан сері, керімсал.* Ерлер киер кебене, *н а з д а р* киер келеме (Бұқар жырау, Шығ.). Сен бір сурет назырсың, Өлеңімсің – *н а з ы м с ы ң* (Боз жігіт).

НАЗА [ар. نزاع] з а т. **1.** *Адамның кею, қапалануымен байланысты болатын ашу, ыза.* Қайғы емес қаза, Болмаймын *н а з а*, Ноқталы басқа бір өлім. Туған жан өлмек, Тағдырға көнбек, Кімді алмайды бұл өлім, Шал болмай-ақ өлейік, Алла ісіне көнейік (Ш.Құдайбердиев, Шығ. жин.). «Жанбота» әні зармен басталып, *н а з а м е н* аяқталады (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Күйеу мен жиеннің *н а з а с ы* жаман дейтін еді, назасына қалдық білем (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). **2.** *Қарғыс.* Нақақ жанның ызасы мен *н а з а с ы* жаман ғой (С.Бақбергенов, Кентау). *Н а з а с ы* нақақ жастың қате кетпес, Деймісің қалмақ сені тентіретпес. Мамырдан қалған жанның керегі не, Ісім ақ, қосылармын, еш нәрсе етпес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бірақ бұл дәрменсіздіктің, үмітсіздіктің үні емес, орындалмаған арманның, жұмсалмаған күштің, қайнаған ыза мен кектің *н а з а с ы* еді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Наза болды. *Қапаланды, ренжіді.* Қалмады өздерінде жалғыз қара, Өрісі төрт түліктен болды таза, Енді кімнің бағасың қойын сен деп, Қатыны қайғыланып *б о л д ы н а з а* (Доскей, Толғау). Қараман құрдас өкпелеп, Көрмеймін деп жер тепкілеп, *Н а з а б о п* қайтып жөнелді (Батырлар жыры). Сүйген жанның ізі көз алдында неге сайрап жатпайды екен деп *н а з а б о л д ы м* (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Назасына жолықты [қалды]. *Қырсыққа ұшырады, қарғысына қалды, бәлеге душар болды.* Өнегеде үлкенді сыйламасаң, *Ж о л ы ғ а с ы ң* шоқпардай *н а з а с ы н а* (Жамбыл, Шығ.). *Н а з а с ы н а* біреудің *қ а л ғ а н* жоқ па ең. Ер назасы бір соқпай жай жата ма? (Айтыс).

НАЗАКЕТ [ир. نزاهت] с ы н. к ө н е. *Әдепті, ибалы.*

НАЗАЛАН= е т. *Қапалану, күйіну, кею.* Олай болса тілегің табылынды, *Н а з а л а н б а*, бойға жи сабырыңды. Ол болмаса, өмірден өлім артық, Өзің қазып дайында қабырыңды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әкесі Жұман *н а з а л а н ы п*, атына мініп, Қаржасбайдікіне барды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл үнсіз түнерді. Онсыз да шытынап тұрған көңілдерінің қиюы қажалғанына қатты *н а з а л а н д ы* (Т.Тілеуханов, Өзге.).

НАЗАЛАНДЫР= е т. *Қапаландыру, күйіндіру, налыту.* – Босат дедім ғой саған! – деді Сүлеймен қалтырай түсіп, – мені *н а з а л а н д ы р м а* енді (С.Мұқанов, Менің мект.). Бірақ бір жолғы Сәлиманың «жедел көмегі» оны қатты *н а з а л а н д ы р а д ы* (Т.Бердияров, Фарида).

НАЗАЛАНДЫРУ *Назаландыр етістігінің қимыл атауы.* Жаныңдай жақсы көретін жолдасыңды ашындыру, көңіліне кірбең дақ түсіру, *н а з а л а н д ы р у* тиімді болмайды (Ауызекі).

НАЗАЛАНУ *Назалан етістігінің қимыл атауы.* Біраздан бері еңсесін езіп жүрген торығу, нала, *н а з а л а н у* сезімін көңілінен қуып, бір сәтке болса да осынау өзіндей адамға таршылық еткен дүниеден аулақ әкетіп, күнәдан пәк балалық сезімін оятқандай еді (А.Нұрманов, Құлан.). Сірә, адам тән өлгеніне емес, жақсы көрген адамының адал ақ тілеу төрінде өлгеніне *н а з а л а н у* керек (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

НАЗАЛЫ с ы н. *Өкпелі, реніші, қапалы.* Тотия тағдырына *н а з а л ы* еді. Шешесі туа сап қайтыс болған, әкесін білмейді де, әжесінің қолында өсті (Ш. Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Көп соққы, көп тосқауылдай *н а з а л ы* ақынның бір күйден екінші күйге ауысар түйінді кезеңін авторлар есте қалар суреттеу арқылы бере алған (F.Мүсірепов, Суреткер.). Қалың елім, Қазағым Болса маған *н а з а л ы*, Көтеруге әзірмін Барлық түрін жазаның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

НАЗАР[1] [а р. نظر] з а т. **1.** *Зейін, ықылас. Н а з а р,* ықылас, жылылық... Артист. О, жаратқан, дәл сенен мұндай сөзді есту – миыма сыймайды (А.Шамкенов, Табамын.). Дүниежүзінің назары қазір Балқанға ауды («Қазақ»). Құддыстың етегіне салсаң *н а з а р*, Дураған, үнсіз, жансыз шөл дала бар. Алланың фәрманымен өрт шалғандай Сарғайған сәні кетіп, қашқан ажар (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көз, жанар.* Бірақ екеуміздің *н а з а р ы м ы з* ұшырасқан сайын Перизат қызарып кетеді (Д.Исабеков, Тіршілік). Әлдебір нүктеге көзі түсіп кетсе, *н а з а р ы* сонда байланып қалғандай үнсіз отырып алады (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Әлім айнала төңіректі үмітсіз самарқау *н а з а р м е н* бір шолып шықты да, тынысы шуылдай ауыр күрсінді (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Қазақ назары. *Қазақ ұғымы, салты.* Қазақ бірінің үстінен бір домалақ қағаз берсе, қулық-сұмдықпен бірін-бірі ақсатса, өнерлі жігіт атанады, ондай іс *қ а з а қ н а з а р ы н д а* ұят емес, мақтан (М.Дулатов, Шығ.).

Назар аударды [салды]. *Көңіл бөлді.* Әсіресе, Костылецкий деген оқытушы Шоқанға ерекше *н а з а р а у д а р д ы* (С.Бегалин, Шоқан асу.). Талқылау кезінде тамаша *н а з а р а у д а р ы п,*

көрнекті баға алған Мұхаметжан Қаратаевтың «Туған әдебиет туралы ойлар» деген атпен шыққан сын мақалалары жинағы болды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Әсіресе бернелеу әншейін сөзге айналып кететіні лұғат жағының толық болуына *н а з а р с а л м а й*, тек бейнелеу, ұқсату жағына ғана ілтипат еткенде болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Назарға алды. *Қолға алды, есте сақтады, қаперде ұстады*. Сақтанғанды ғана құдай сақтайды. Жұқпалы дертті бөлек күтімге алуды ұят санайтын сор мінезден арылу да қиын болар. Сондықтан да «ұлт саулығы» жайлы мәселені *н а з а р ғ а а л а т ы н* кезең келді деп ойлаймын («Егемен Қазақстан»).

Назардан тыс қалды. *Көңіл бөлінбеді, есепке алынбады*. Әдетте елдің қоғамдық өміріндегі жаңалықтар жайлы әңгіме саясат пен экономика төңірегінде өрбиді. Сөйтеді де, билік институтының аса ықпалды, маңызды бұтағы саналатын заң, құқық жүйесіндегі өзгерістер *н а з а р д а н т ы с қ а л ы п* жатады. Неліктен бұлай? («Жас Алаш»).

Назардан тыс қалдырмады. *Зер салды, көңіл қойды*. Әрбір елеусіз мәселенің өзін *н а з а р д а н т ы с қ а л д ы р м а у ғ а* тырысыңдар (Қоғамдық тәртіп.). Қоғамдық проблемалардың күллісін *н а з а р ы н а н т ы с қ а л д ы р м а ғ а н* ол әсіресе жастарды революциялық рухта тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлді (Д.Айдаров, Дәуір.).

Назар салды. *Қарады, көз тоқтатты*. Шаруашылыққа шыққанда бірер минут болса да сондағы мектеп, дүкен, асхана тағы басқа да мекемелерге *н а з а р с а л а* жүру керек (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). Сәулетай ешқайда бұрылмастан, ешкімге *н а з а р с а л м а с т а н*, сол тік жүрген қалпында, басын тәкаппар ұстап, бұлардың дәл қасынан өте берді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Арт жағыңа *н а з а р ы ң д ы с а л м а й* Бұзық адамдарды ақ жолға салуға, Қиянатты көрге жабуға, Мен ақыл менен ойды жұмсаушы ем, Талай қиын істі табуға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Назар тұтпайды. ж е р г. *Көзге ілмейді, көңіл бөлмейді*. Өзі әдемі, үй жұмысын да, түз жұмысын да бітіреді, басқаны *н а з а р т ұ т п а й д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Назары ауды. *Көңіл бөлді, ықылас қойды, көз тоқтатып қарады*. Бір кезде жұрттың *н а з а р ы* бұл аудиторияға бұрын таныс емес, бөгде адамға *а у д ы* (К.Қазыбаев, Дәуір.). – Анау не өзі? Керемет нәрсе ғой, – деп бейнетті белден азайтатын комбайнға жұрттың *н а з а р ы а у д ы* (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

Назары аш. *Көзі тиіш, сұқ көз*. *Н а з а р ы а ш т ы ң* сұғынан сақта (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

Назары қайтпады. *Беті қайтпады*.

Назарына алды. *Көңіліне тұтты, есіне сақтады*. Тақсыр, ол менің сорыма қарай, Сіздің мейіріміңізге де, *н а з а р ы ң ы з ғ а* да *а л у ғ а* тұрмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Назарына қалма. *Ренжітпе, өкпелетпе*. Жиенді өкпелетіп *н а з а р ы н д а қ а л м а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Назарына ілмеді. *Көңіл де бөлмеді, пысқырып та қарамады*. Орыстың әскеріндей бар ма мықты, Хиуаны *н а з а р ы н а і л м е с* тіпті («ТУГ»).

Назарын сындырды. *Бетін қайтарды, жерге қаратты*. Баланың *н а з а р ы н с ы н д ы р м а*, сұраған затын бер (Эксп. мат.).

Назары пәс болды. ж е р г. *Жүзі төмен болды, көңілі қалды*. Содан кейін Жұманның *н а з а р ы п ә с б о л ы п* қапты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Назары түсті. *Көз қыры ауды*. Қалаға келгенде әр түстың елі, Тауға да *н а з а р л а р ы т ү с т і* үнемі (А.Оразақын, Күнгей).

НАЗАР[2] з а т. ж е р г. *Адамның беті, бет жағы*. *Н а з а р ы м* төмен түсе құладым. Сол түні үйықтап жатқанда Ғайыптан келіп қасыма Бір қара кісі қомдады *Н а з а р ы м д ы* байқап аңдады (Қашаған ақын.).

НАЗАР[3] з а т. ж е р г. *Айтқаны келетін шайқы адам*. Мынау *н а з а р* келді, байқаңдар, реніші жақсы болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЗАРАТ з а т. ж е р г. *Министрлік, үлкен дәрежелі мекеме*. Ол ақша *н а з а р а т ы н д а* жұмыс істеген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЗАРКЕДЕ з а т. ж е р г. *Көзі тиіш адам*.

НАЗАРКЕРДЕ с ы н. *Көзі тиіш, назары қатты [Көзі тиіштерді «назаркеде», тілі тиіштерді «сұқтілді» деп атаған]*. Кенесары хан *н а з а р к е р д е* болған деседі («Ана тілі»). Кісі еді *н а з а р к е р д е* Кенесары, Көзінің сол уақытта өтті зәрі. Қадалып бүйрегінен шаншу болып, Бұзылып сала берді санда әрі (Жүсіпбекқожа Шайхысыламұлы, Қисса Наурызбай төре).

НАЗАРКЕРДЕН с ы н. ***Назаркерде.*** *Н а з а р к е р д е н* кісі екен. Бір шаһарға хан шығар, Нәріктен жақсы болып па, Шөп кіндікті Байшұбар (Бабалар сөзі).

НАЗАРКЕРДІ с ы н. ***Назаркерде.*** Оспан ишан Құдай айрықша жаратқан адам екен. Бұл жүргендердің ішінде оған тең келетін ешкім жоқ. Еткен дұғасы қабыл, жарылқау да қолынан келетін, егер біреу тіктесе қойса, құр жібермейтін *н а з а р к е р д і* екендігі бірден байқалып тұр («Түркістан»).

НАЗАРЛА= е т. *Зейін салып қарау.* – Иса, *назарлайық шы,* өрт емес пе мынау? – деді ол машинаның жақтау есігінен сыртқа бой тастап қараған күйі (К.Ахметбеков, Ақдала). «Осы бір оқыс ісімді басқалар байқап қалмады ма екен» дегендей, айналасын қоршаған әріптестерін көзінің астымен бір *назарлап* қойды да іске қайта кірісті (Е.Салихов, Алақан).

НАЗАРЛАУ *Назарла етістігінің қимыл атауы.*

НАЗБЕДЕУ з а т. *Жараған, бабына келген бедеу ат.* Ақ сұңқар құстан аң кетпес, Он екі құйрық, қырық шалғы, Бәрі бірдей тең болса, Қиған қамыс құлақты, Қашқан бөкен сияқты, Талаулатқыр *назбедеу* Ол ерін жауға бере ме, Күнінде ширек жем болса (Базар жырау, Шығ.). *Назбедеу* аттың тұяғы Тасқа тисе тұралар. Екіталай жер болса Ердің басы сыналар, Жесірдің қамын ойласаң, Жетімнің көңілі жұбанар (Базар жырау, Шығ.).

НАЗДАН= е т. *Қылымсып тәлімсу, еркелеу, мейірлену.* Міне, аяулы ару, қарлығаш қасы қиылып, тал шыбықтай бұрала келіп, ерке толқындай *наздана* келіп, ақ білегін мойынға орады (М.Сатыбалдиев, Жартас.). – Соншама қалай шыдап жатқаныңызға таңым бар, – деп жымың еткен қыз *наздана* хат ұсынды (А.Байтанаев, Қайнар.). Сықылықтап күледі. «Сені сағындым ғой, қайда болдың?» – дейді Нұрила *назданып* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Наздана қарады. *Мейірлене, еркелей назар аударды.* – Махаббат бір қарастан тұтанады деуші еді, кім білсін, – деп көзін төңкеріп, ойнақы еркелікпен *наздана қарады* (Қ.Қамбаров, Алтай.). – Жаның аши ма? – Нұрғайша жігіттің қолын иығынан босатпай қысып, бетіне *наздана қарады* (Т.Нұртазин, Адам.).

НАЗДАНДЫР= е т. **1.** *Еркелету, мейірлендіру.* **2.** а у ы с. *Ынтықтыру, құйқылжыту.* Әсеттің әндерін бірінен-бірін асыра *наздандыры п,* әсем күйге түсірді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

НАЗДАНДЫРУ *Наздандыр етістігінің қимыл атауы.*

НАЗДАНУ *Наздан етістігінің қимыл атауы.* Қызық қой *наздану* да, қызғану да, Ғашықтың көн отына, ызғарына (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Еркеліктің де есебі болса керек, *назданудың* да шегі болса керек (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). Дүниенің осы тұрған жер бетінде Бар ма екен пақыр адам мен бейбақтай? Қатты деп құс төсекті *назданушы* ем, Апырай, жамбасыма батты-ау тақтай! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НАЗДАНЫС= е т. *Еркелесу, қылық көрсетісу, базыналық жасасу.* Олар бір-біріне ақ пейілді жұбайларша *назданысатын* (Бәйшешек). Сылдырайды күміс бұлақ арасымен тастардың, Шығады елік *назданысып* ішінен шоқ жас талдың (Ә.Абайділданов, Маржан).

НАЗДЫ с ы н. **1.** *Өкпелі, реніші, базыналы.* – Жігіттердің қашанда «айта алмай жүрген сөзі» таусылмайды, – қыз дауысында әлі де *назды* өкпе бар («Қазақст. әйелдері»). **2**. *Әзілді, қалжыңды, еркелі.* Әзілді сөз, *назды* лебіз, ерке қалжың, сиқыр сыбыр, сылдыр шолпы, сусыл жібек – бәрі қосылды (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Жолаушылар жол бойы әсем ән, *назды* қалжың айтып, Бостандыққа жеткенін байқамай қалды (Л.Құрманаева, Өшпе.).

НАЗДЫҚ з а т. *Еркелік, базыналық.* Ат соқты болдым деп *наздық* білдірер заман жоқ. Қарысып бағамын (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Болған оқиғаға әлі жете түсінбесем де, біресе жолаушылардың наразылықтан гөрі *наздыққа* жақын ашуын тыңдап, мен де біртүрлі рахаттанғандай болдым (Самғау). Жарасты *наздықпен* қыздың қолтығына кіре түскенін аңғарған (Ө.Қанахин, Жүрек.).

НАЗДЫЛЫҚ з а т. *Еркелік, қылықтылық, ынтызарлық.* Дегенмен Ер Тарғынды өзіне қаратып алмақ болған жерлерінде әншіге әлі де *наздылық,* жан қытықтайтын қылықтылық жетпей жатқан сияқты («Лен. жас»). Қыз келбетіндегі сұлулық наздылыққа, *наздылық* мейірбандылыққа, мейірбандылық қуанышқа, қуаныш кей сәт тұңғиық ой сезіміне тереңдейді (А.Сатаев, Аққу.).

НАЗИРА [ар. نظيرة] з а т. *Шығыс әдебиетіндегі ұқсау, үлгі ету, бір шығармаға еліктеу жолымен жазылатын әдеби жанр.* Түрлі ақындар *назира* дәстүрімен «Жүсіп-Зылқиға» оралып, жаңғыртып жазған (Р.Бердібаев, Гүлстан.). *Назира* үлгісіндегі дастандарды Шығыстың ұлы ақындары өнер жарыста бірінен-бірі асыра жазды (Қаз. әдеб. тарихы).

НАЗИРАЛЫҚ з а т. *Ұқсастық; бір шығармаға еліктеушілік. Назиралық* әдебиеттің ең көлемділерінің бірі – «Қысас Рабғузи» (ҚСЭ).

НАЗИРАШЫЛДЫҚ з а т. *Еліктеушілік.* Біздіңше, Жүсіпбекқожа Шайхысыламұлының шығармашылығын тереңірек зерттеп, [...] *назирашылықпен* жырланған шығармаларын өз атымен айтатын уақыт жетті («Жұлдыз»). *Назирашылдық* немесе белгілі бір мазмұндағы тақырыпты жарыса жырлаудың қай заманда да ерсілігі болған емес («Жұлдыз»).

НАЗҚОЙ с ы н. *Наздағыш, базынашыл.* Думаншыл ауылдар, түйрегіш тілдер, базы-

нашыл жігіттер, *н а з қ о й* қыздар еске түсті («Лен. жас»). Үлде мен бүлдені таңдап киетін ерке, *н а з қ о й*, қылдырықтай жіңішке әйел екен (Б.Аманшин, Көкжар).

НАЗ-ӨКПЕ *Жеңіл-желпі еркелік реніш, көңіл қалу.* Түс мезгіл екі төбет тойып жатып, Кемпір *н а з-ө к п е л е р і н* қойып жатып, Ас үйдің алдындағы күншуақта Сөйлесті әр нәрсенің басын шатып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАЗШЫЛ с ы н. *Назқой, базынашыл; ойнақы.* Күлімдеп тұратын *н а з ш ы л* нәркес көзі ақылынан алжасқан адамның көзіндей тұңғиықтана өзгереді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

НАЗЫМ [ар. نظم] з а т. *Түркі классикалық поэзиясына қатысты, парсы әдебиетінің ықпалымен қалыптасқан, өзіндік ерекшелігі бар өлеңнің қалыптасқан бір түрі.* Нұржан өлеңдерінің көпшілігі *н а з ы м,* терме, тақпақ, мақал болып, біразы толғау, айтыс өлең, енді біразы мысал, жұмбақ болып келеді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Қалқаға анда-санда жазған *н а з ы м* Ғалымның дәптеріндей томда жатыр (Ақан сері, Шығ.). Жан достым, бір-екі ауыз *н а з ы м* жаздым, Көргенде босасын деп жүйе-жүйең (С.Торайғыров, Шығ.).

НАЗЫМА= е т. ж е р г. *Жалықпау.* Ол жігіт *н а з ы м а й* сөйлеп бәрін айтып береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЗЫМ-НАСЫР к ө н е. Фирдоуси, Пушкинменен уақытында, Жазып сөз жайған жұртқа *назым-насыр* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

Назым жұмбақ. *Өлеңменен айтылған жұмбақ.* Баласы Үмбетайдың молла Ермұрат, Сөз қылып *назым жұмбақ* толғайтұғын (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

НАЗЫМШЫ з а т. *Назым шығарушы.* Бұзылса қата болып қалған шығар, *Н а з ы м ш ы* естігенін жазған шығар (Бабалар сөзі).

НАЗЫН с ы н. ж е р г. *Сұлу.* Мына әйел бала өте *н а з ы н* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЗЫРҚА[1]= е т. *Місе тұтпау, көңілі толмау, жабығу, ренжу, мұңаю.* Жүктің қасында *н а з ы р қ а п* мұңайған пішінде ұзын бойлы ақсары қызбен екі латыш әйелі бүрісіп тұрды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Халқымыз өнер адамдарын үлкен құрметке лайық биікте болмай шықса, қатты *н а з ы р қ а й д ы* (І.Омаров, Серпін).

НАЗЫРҚА[2]= е т. ж е р г. *Жатырқау.* Кісі көрмеген адамдар емеспіз, танымасақ та *н а з ы р қ а м а й м ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЗЫРҚАН= е т. *Назалану, көңілі толмау.* Көңіл назына жарымаған қыз-қырқынға *н а з ы р қ а н ы п* ақын қалды (Ж.Мусин, Үміт).

НАЗЫРҚАНУ *Назырқан етістігінің қимыл атауы.* Досының бұл сөздері аса *н а з ы р қ а н у д а н* шыққанын көрген Сырбай қолын босатты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

НАЗЫРҚАУ *Назырқа етістігінің қимыл атауы.* Махаббат бір дерт емес пе еді, қарағым, Өрті емес пе еді *н а з ы р қ а у* менен наланың (К.Мырзабеков, Іңкәр.).

НАЙ[1] [ир. ناى] з а т. **1.** *Флейтаға ұқсас, үрлеп тартатын көне музыкалық аспап. Н а й* – өзбек, әзірбайжан халықтарының үрлемелі аспабы. Флейта аспабына ұқсас (К.Қуатбаев, Қыс. муз. сөздік.). *Н а й* – көне музыка аспабы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Іші қуыс құрай, қамыс. Н а й* – қамыс, құрай (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Темекі тартатын тұтік, мұштек.* Білемін қалмақ жайыңды, Обада жатып өлуші ең Көлденең тістеп *н а й ы ң д ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жалма-жан газеттің шетін жыртып жіберіп *н а й* орап тартты. Махорканың ащы түтіні тамағын қырды білем, өңеші жыбырлап жөтеліп қалды (А.Нұрманов, Құлан.). *Н а й ы н* будақтатып Фазыл да үнсіз отыр (Бәйішешек).

НАЙ[2] с ы н. ж е р г. *Үлкен, дәу.* Осы арадан бес шақырым жердегі Төменарықтың Загот зерносына *н а й* екі қап күрішті теңдеп апарғанда кө-лік былқ етпейтін (Т.Нұрмамбетов, Қош бол.).

НАЙ[3] [ир. نى] ү с т. *Өте, тым, нағыз.* Жүгеріге сабан қосып береміз. Жылдағымыз осы. Малымыз қыстан *н а й* семіз шықты (Абзал жандар).

НАЙЗА [ир. نيزا] з а т. к ө н е. *Ұшы істік темірден істелген, ұзын ағаш сабы бар соғыс құралы.* Маған қаруларын көрсетті: айбалта, *н а й з а,* шоқпар (С.Сейфуллин, Шығ.). Мұндай істердің бәрінде де қазақ өтірік айғақ салып, қаралаған адамдарының қолына мылтық, *н а й з а,* ту ұстатады. Айғақтар суд үйреткен жырды жырлайды: пәлен айдың пәлен күнінде шапты, талады... деп (М.Дулатов, Шығ.). Жайлау-жайлаудың жігіттері белдеуден *н а й з а,* белден қылыш сабы сияқты қаруын кетірмейтін болған (М.Әуезов, Қилы заман).

Ақ найза. э т н. *Жебесі болаттан, алмастан жасалып, көбінесе екі қырлы, жалпақтау болып келетін найза түрі.* Ұшы болат, *а қ н а й з а.* Оны бір қолға алайын (Батырлар жыры). Ұстады қолға *а қ н а й з а* Жебесі оның шегеден. Жебенің ұшын сұрасаң Асыл болат темірден (Батырлар жыры).

Ақ найзаның [найзаның] ұшымен, ақ білектің [білектің] күшімен. п о э т. *Өз тәуелсіздігі, бостандығы мен еркіндігі, өмірі үшін жан алмай, қолына қару алып күресудің жолы. А қ білектің күшімен, Ақ найзаның ұшымен*

Наркескен қылыш жүзімен Қан қатқан жасыл жүзінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен* жұрт болуды ойлаңдар (Ш.Смаханұлы, Ұр.). Жеме-жемге келгенде бостандық та, азат өмір мен шын мәнісіндегі тәуелсіздік те көп жағдайда *білектің күші, найзаның ұшымен* орнаған ғой (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Болат найза. э т н. *Жебесі болаттан жасалған найза.* Кеткені болса кетті ғой, Өткені болса өтті ғой, Сабырлық қылып қараңыз. Бақайшағын шағармыз, Біз де ел-жұрт емес пе ек, Азықтанып, топтанып, *Болат найза* сапталып, Қылыш пен найза топ-толық Жігіттің жинап ірісін, Аттың жиып көлігін, Барамыз біз де аттанып (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Бара алмассың байланып, Көңілге алған жеріңе, *Болат найза* қайрамай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Егеулі найза. э т н. *Жебесінің ұшы тапталғаннан кейін егеумен егеліп, тас қайрақпен қайралып әбден өткірленген найза. Егеулі найза* қолға алмай, Еңку-еңку жер шалмай Ерлердің ісі бітер ме? (Бес ғасыр.).

Емен найза. э т н. *Сабы емен ағашынан жасалған найза.*

Жалаулы найза. э т н. *Әскер бөлігін ажыратып көрсететін жалау тағылған найза. Жалаулы найза* жанға алып, Жау қашырар ма екеміз (Бес ғасыр.). Әр әскер бөліктерінің жауынгерлері айыру белгі ретінде найзаларының ұшына, дулығаларының төбесіне түсті шүберектен жалау таққан. Сондықтан қазақ тілінде *жалаулы найза* сөзі жорықтың, соғыстың символы болды (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Жебелі найза. э т н. *Түйрейтін ұшы ұшкір темірден жасалған найза. Жебелі найза* қолында Бес мың қолдың соңында (Ақсауыт).

Көк найза. э т н. *Жебесі соғылуына қарай көкшіл түске енген болаттан жасалған найза.* Сонда Серен қақалды Кеңірдек пен өңештен Қабат өтіп *көк найза* Омыртқаға тақалды (Батырлар жыры). *Көк найза,* кескір қылыш, белде садақ, Жаратып жауға лайық байлады атты. Келмеген қарсысына ешбір адам Берер ме бір адамға мұнша айбатты (Базар жырау, Шығ.).

Күмбезді найза. э т н. *Ұшы мен ұңғысының арасында дөңгеленіп, дөңестеніп келген бөлшегі бар найза түрі.* Сонша ердің соңында *Күмбезді найза* қолында (Қобыланды батыр).

Қайың найза. э т н. *Қайың сапты найза. Қайыңнан найза* сайласқан; Қарсы келген дұшпанға Бурадай тісін қайрасқан; Жалғыз жүрсе қуанған, Қолыңа байрақ, ту алған (Базар жырау, Жыр.).

Қарағай найза. *Сабы қарағайдан жасалған найза.*

Қоңыраулы найза. э т н. *Күңгірлеп тұратын қоңырау тағып қойған найза. Қоңыраулы найза* қолға алып, Қоңыр салқын төске алып, Қол төңкерер мен екеміз (Бес ғасыр.). *Қоңыраулы найза* қолға алып, Жеңсіз берен киіндің (Ер Тарғын).

Құлығына [қулық-сұмдығына] найза бойламайды. *Қу, зымиян.* Мұндай адамдардың *құлығына найза бойламайды* (С.Досанов, Қыран.). Олардың *қулық-сұмдығына найза бойламайды,* майда сөйлеп-ақ сорлатады (Т.Көкішев, Сәкен Сейфуллин.). Адам да қызық-ау! Кейде *қулық-сұмдығына найза бойламайды* (А.Нұрманов, Аққу.).

Қызыл найза. *Сабы қызыл түске боялған найза. Қызыл найза* қолға алып (Батырлар жыры).

Найза бойы. *Найза ұзындығымен шамалас келетін халықтық өлшем.* Таң атып, күн *найза бойы* көтерілді (Р.Ұлтанбаев, Ерлер.). Екеуміз жер қалтарысын бетке ұстап, бір-бірімізден *найза бойы* оқшау келе жаттық (Ж.Жұмақанов, Москва.).

Найза жұмсады. *Найзалады, найза салды.* Махамбет жолдасымен мылтық атып, садақ атып, *найза жұмсап* отрядты қайырып, Исатайды екі жолдасыменен шығарып жібереді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Найза кірпік. *Тікірейген ұзын кірпік.* Қарамашы, сәулешім, Қара көзің мөлдіреп, Өткір *найза кірпіктен* Кетті жүрек елжіреп (Беташар). Қыздардың қасы мен қабағын, *найза кірпігін,* ернін суреттеп... колхозға ауысыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Найза лақтыру. *Спорттық ойын түрі.*

Найзасын қанға суарды. *Қан майданда болды, жауын ойсырата жеңді. Найзасын қанға суарған,* Ақ білегін сыбанған. Жүзден озған суырылып, Жүйрік аттай шұбалған (Базар жырау, Шығ.).

Найза тас. *Тік шаншыла біткен сүйір тас.* Бодан көк *найза тасқа* қарай тебін қуып, өріс алып бара жатқан үйірді қайыра берді (Т.Қаупынбаев, Жазира).

Найза ұшында көрді. *Шайқаста кездесті.* Ел емеспін, жауыңмын, *Найза ұшында көрейік*. Пайдасы жоқ ғауырдың, Ұрысуға ұсындым (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.)

Сегіз қырлы найза. э т н. *Жебесін ұшкірлеп, сегіз қырлы етіп соққан найза түрі. Сегіз қырлы найзаны* Шұрқылтайдан салады (Бөгенбай батыр).

Сырлы найза. *Сабы боялған найза.*

Шашақты найза. э т н. *Батырлық белгісі ретінде тағылған шашағы бар найза. Шашақ-*

т ы н а й з а қанға сүңгіп түншықпай Қан шашпай алмас қылыш жарқылдап (Шақшақ Жәнібек батыр). «Еркек тоқты құрбандық» дейтін шақтарда Дауылпаз тартып, қарауыл дабыл қаққанда, Алты арыс елден *ш а ш а қ т ы н а й з а* оздырып, Алдымен солар аруақтап жауға шапқан да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

НАЙЗАГЕР з а т. **1.** *Найза шаншу өнерін жетік меңгерген адам.* Оның әлекедей жаланған тоғыз ұлы бар екен дейді, бәрі де *н а й з а г е р* батыр екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қай жерде өжет батырлар, *н а й з а г е р л е р* көбірек болса, сол тұс еңсеріп әкетіп жүр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Ертедегі әскердің қолданылатын қару түріне қарай бөлінетін тобы, жеке әскер бөлігі.* Бұл жеке әскер бөліктерінің, топтарының жауынгерлері садақкер, қылышкер, *н а й з а г е р л е р* деп аталған (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Мылтыққа әдіс мергендер Алдыменен салыңдар. *Н а й з а г е р л е р*, барыңдар, Артына түсіп алыңдар, Айбалта, қылыш, күрсілілер, Қатар жүріп барыңдар (Манас). Жеке шыққан балташы мен *н а й з а г е р*, Оққа тартар садақшы мен қылышкер (Батырлар жыры).

НАЙЗАГЕРЛІК зат. *Найзашаншуөнерінмеңгерушілік, найза соғысының айла-тәсілін жетік білушілік.* Аманкелді мергендерді іріктеу, ату, *найзагерлік*өнерлерінигеружұмыстарынатікелей басшылық жасады (З.Мұхамеджанов, Торғай.). Мергендік, қылышкерлік, *н а й з а г е р л і к*, Шапшаңдық, таңғажайып айлакерлік, Бәрінен Амангелді өзі басым, Тағы артық ақыл, қайрат, бойдағы ерлік (Н.Ахметбеков, Амангелді).

НАЙЗАҒАЙ з а т. *Жауын-шашын кезінде ауада жиналған электр зарядтарының бірбіріне соқтығуынан пайда болатын күшті жарқыл; жай.* Бертін келе *н а й з а ғ а й д ы ң* электрден келіп шығатынын көптеген ғалымдар түсіне бастады (Қ.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Анда-санда қара тұман *Н а й з а ғ а й м е н* жарқ етед. Көк күркіреп, су күңгірлеп, Кенеттен кейде шарт етед (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Киіз кітапта» жылқыны әнге, күйге, *н а й з а ғ а й* мен нұрға теңеуге болады екен, бұған ақынның қауырсын қаламы куә әрі көріп түрған көкіректегі көз қазаққа біткен («Жас Алаш»).

Найзағайдан қорғаушы. а у ы л ш а р. *Найзағай тұсуге қарсы қолданылатын құрылғы, жай тартқыш.*

Найзағай ойнады. *Найзағай сәулесі жарқжұрқ етті.* Алғашқы қоғам дәуірінде судың тасуы, *н а й з а ғ а й о й н а п,* күннің күркіреуі, жер сілкінуі және сол сияқтылар жұмбақ болып келді (М.Мұқанов, Жан дүние.).

Найзағай түсті. *Жай түсті.* – Қаражарға *н а й з а ғ а й т ұ с к е н,* өрт содан кетті! – деді (З.Шашкин, Сенім.).

Найзағай ұшқынына шалыну. *Найзағай тұсуден болған ауру.*

НАЙЗАҒАЙЛЫ с ы н. *Найзағай жарқылы араласқан, найзағай ойнаған. Н а й з а ғ а й л ы* нөсерден кейін жаңарған әлемде оның тынысы кеңіп, осылай тұра бергісі бар (К.Баялиев, Нөсер). Қаһарлы аязға, қарлы боранға, *н а й з а ғ а й л ы* долы дауылға қарсыласа білген осынау мызғымас ағашқа әлсіз желден құлайтындай не болды? (І.Есенберлин, Алтын құс). Ақ жауынды, *н а й з а ғ а й л ы*, толқынды Ызам келер есіме алсам сол түнді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Найзағайлы дауыл. с у ш а р. *Шапшаң қысымдық секіріс, ышқына соққан жел және найзағайлы нөсер жиі өтетін, қысқа мерзімдік атмосфералық буырқану.*

НАЙЗАҒАЙША ү с т. *Найзағай сияқты, жасын тәрізді.* Мен өзім де кейде *н а й з а ғ а й ш а* жарқ еткен бірдеңелер аңғарып қалам (Р.Тоқтаров, Терістік.). Арматура тоғайының арасынан о жерден де, бұ жерден де газорездер жарқылдап, *н а й з а ғ а й ш а* ойнақ салады (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

НАЙЗАДАЙ с ы н. *Найза тәрізді, тіп-тік, үшкір.* Жаз бойына жататын өткел бермей, Кең кемері, жағалай шөккен белдей, Су толатын астауы зор болған соң, Ол тасқынның зардабын ешкім көрмей. Бүкіл ойпат шабындық, шалғын кешіп, Тербелетін шілдеде жасыл бесік. Ат қып мініп – ойнайтын о, балалық, Нар қамыстың *н а й з а д а й* басын кесіп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сақал-мұртты кісі екен, Кірпігі ұзын *н а й з а д а й*. Жауырынды, шүйделі, Бармақтары балғадай (О.Шипин, Дастан.).

НАЙЗАҚАРА з а т. **1.** ж е р г. *Бойы бір метр, түсі қоңыр, сабағы бұршікті, қауылдырықсыз, тақырға шығатын ащы шөп. Н а й з а қ а р а н ы* түйеден басқа мал жемейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** б и о л. *Алаботалар тұқымдасына жататын, барлық мүшесі шырынды біржылдық шөптесін өсімдік.*

НАЙЗАЛА= е т. **1.** *Найзамен шаншу, түйреу.* Сарбаздар құлаған солдатты *н а й з а л а п* өлтірген кезде үшінші солдат өз тобына жетті (З.Мұхамеджанов, Торғай.). – *«Н а й з а л а,* бұл итті!» – деген шонжардың ащы дауысы шығады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). **2.** а у ы с. *Сынап-мінеу, тілдеу.* Мамам мың сөйлеп, тілмен шағып, *н а й з а л а п* жатса да, көңілі баяғыдай (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *Н а й з а л а п* ескілікті өткір тілмен, Тереңге тастай салдың бір уыстап (Х.Балшабеков, Жылқышы.).

НАЙЗАЛАН= е т. *Найзамен шаншылу, түйрелу.* Көргенде бауыздалған балаларды, Көргенде *н а й з а л а н ғ а н* кемпір, шалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

НАЙЗАЛАНУ *Найзалан етістігінің қимыл атауы.*

НАЙЗАЛАС= е т. *Найзаларымен бірін-бірі шаншысу, түйресу.* Жау барлық пулеметтерін осы жаққа бұрғанша, бірқатар әскер окопқа жетіп, *н а й з а л а с ы п* жатты (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Екі жақ бір-бірімен айқасып, *н а й з а л а с ы п,* қылыштасып қалды (М.Дәулетбаев, Қызылжар.).

НАЙЗАЛАСТЫР= е т. *Найзамен айқастыру, шайқастыру.* – Ай, осы гранатты мен ұнатпаймын, одан да маған винтовка беріп, немістермен *н а й з а л а с т ы р ы п* жіберсе, шіркін! (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

НАЙЗАЛАСТЫРУ *Найзаластыр етістігінің қимыл атауы.*

НАЙЗАЛАСУ *Найзалас етістігінің қимыл атауы.* Кей жерде атыс сабағы, кей жерде *н а й з а л а с у* (штыктесу) ұрысына машықтану сабақтары өтіп жатады (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Артиллерия мен миномет тер үн жоқ. Жұдырық пен *н а й з а л а с у* қызу жүріп жатыр (Б.Момышұлы, Москва.).

НАЙЗАЛАТ= е т. *Найзамен шаншыту, түйрету.* Болыпты бір заманда батыр қымбат, Адамын қарсыласқан *н а й з а л а т қ а н* (Айтыс). «Қашқан жауға қатын ер», Қалмақтың сесі қайтқан соң, Қасындағы қазаққа, *Н а й з а л а т ы п* құғызған (Батырлар жыры).

НАЙЗАЛАТУ *Найзалат етістігінің қимыл атауы.*

НАЙЗАЛАУ *Найзала етістігінің қимыл атауы.* Ату, шабу, *н а й з а л а у* тәрізді аюандықтар әскереленеді ол фильмде (Ауызекі).

НАЙЗАЛЫ с ы н. *Найзасы бар, найза ұстаған.* Қылыштылар шабысады қылышпенен, Шоқпарлы өлді, шоқпарласып ұрыспенен. *Н а й з а л ы л а р* қырылды найзаласып, Кетті әркім біртүрлі жұмыспенен (Бабалар сөзі).

НАЙЗАША үс т. *Найза тәрізді, найза сияқты.* Кірпіктері *н а й з а ш а* қадалып, қабағы қимылдап кетті («Қаз. әдеб.») *Н а й з а ш а* кезеніп, Жалынға қарсы ұмтылды (С.Аққошқаров, Бақыт).

НАЙЗАШЫ з а т. *Найза қаруымен соғысатын сарбаз, найзагер.* Балташылар бөлініп, *Н а й з а ш ы л а р* көрініп, Шаң ауада ұйлығып, Торғауыттар жиылып (Манас).

НАЙҚАЛ= е т. **1.** *Шайқалу, ырғалу, теңселу.* Қуалай өскен қоңыр салқын желмен *н а й қ а л а* ырғалған бойшаң қалың бидайды комбайн жамсатып, жалмап келеді (С.Омаров, Қиыр жол). Төлді көп аламыз десеңдер, күйек басталғанда саулықтарың майдан аяқтарын баса алмай *н а й қ а л ы п* тұрсын (К.Боқасов, Әке.). Түйе секілді *н а й қ а л ы п* жүр албасты, қара суға қамалтпай бір шайлық сүт бер (О.Бөкеев, Ән салады.). **2.** а у ы с. *Ырғалып-жырғалу, асықпау, саспау.* – Ә, ойбай-ау, «таз таранғанша той тарқайды» дегендей, сен *н а й қ а л ғ а н ш а,* ана құландылықтар біреуді әкеп отырғыза салмай ма? (С.Шаймерденов, Әнім.). Өстіп, *н а й қ а л ы п* жүріп, Қалдыбай шаңқай түсте аудан орталығынан шықты (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). «Мінеу бейбастақ неме кім? –деп, тыжырынды да, артықша бірдеңе деместен *н а й қ а л а* айналасына қарады (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НАЙҚАЛТ= е т. *Жайқалдыру.* Бәке, егінді баптап өсіріп *н а й қ а л т,* сонда сіз де құрметті атаққа ие боласыз (Ауызекі).

НАЙҚАЛТУ *Найқалт етістігінің қимыл атауы.*

НАЙҚАЛУ *Найқал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жайқалу, ырғалып тербелу.* Сырдың жинап бойына бақ қадірін, Жайқалуын күріштің, *н а й қ а л у ы н!* (Ә.Жәмішев, Сағым.). **2.** *Жайбарақаттану.* Уақыт санаулы қалды, ол *н а й қ а л у д ы* күтпейді. Сондықтан екі сменамен жұмыс істеу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЙҚАЛЫП-ШАЙҚАЛ= е т. ж е р г. *Ырғалып-жырғалу.* Ол әлі *н а й қ а л ы п-ш а й қ а л ы п* болған жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ахмет үйінен *н а й қ а л ы п-ш а й қ а л ы п* шыққанша біздер қырдан асып кеттік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЙҚАТЫЛ= е т. с ө й л. *Найқалу, шайқатылу, тербетілу, теңселу.* Дегендей: «Пароліңді айт!» тербетілді, Теңселіп көк ормандар *н а й қ а т ы л ғ а н* (С.Сейітов, Сенем.). Кілем үстімен *н а й қ а т ы л а* жүріп барып, торғын көрпелер үстіне отырған төренің шынтағы мамық жастықтар толқынына көміліп кетті (Д.Әбілев, Ақын.).

НАЙҚАТЫЛУ *Найқатыл етістігінің қимыл атауы.*

НАЙСАП з а т. **1.** *Ант ұрған, бұзық, арамза, нысапсыз.* Базарда ылғи ер істер, Өзі шебер міністер, Нағыз *н а й с а п,* шаян тіл. Осы отырған бәріңді, Жазаласа ханымды, Ұры-қары дейтін ол! (М.Жұмабаев, Шығ.). Көз жасымен *н а й с а п т ы* қуалаймын, Жұбатпаңдар, ағайын, сұрамаймын. Жанымның шері жоғалсын жаспен бірге Қазір жылап, екінші жыламаймын (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл *н а й с а п т а р* соғысқа неге құмартады? (М.Иманжанов, Адам.). **2.** *Жексұрын, оңбаған.* – Әй, кім де болсаң бері шық! Шық, малғұн, – деп ақырып жіберді ол есікті қамшымен бір тартып, – ой, *н а й с а п,*

аруақты қорлап, қарашы мұның! (А.Нұрманов, Құлан.).

НАЙСАПТАН= е т. *Оңбағандық істеу, сұрқиялану.* – *Н а й с а п т а н а* бермей сөз тыңда, найсап (Ә.Әбішев, Найзағай). Жасырмай, мақтана, *н а й с а п т а н а* сөйледі (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

НАЙСАПТАНУ *Найсаптан етістігінің қимыл атауы.*

НАЙСАПТЫҚ з а т. *Ант ұрғандық, оңбағандық.* Сендер қасымызда балалар жоқ екен деп, үлкендердің арасында *н а й с а п т ы қ* істедіңдер (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

НАЙЫБ з а т. к ө н е. *Орынбасар, көмекші.* Мұңаймай мүсибатқа мойынсұнған, Мұрсалдың Мұхтар атты анық *н а й ы б ы* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

Найып болды. *Көмекшілік қызмет атқарды.* Болғанмен жасың кіші жұртты жөндеп, Әкімге әділетті болдың *н а й ы п* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

НАҚ[1] [ар. نقد] үс т. *Тұп-тура, дәл.* Осы ауруханаға кеп жатқанымa да, міне бүгін *н а қ* төрт ай (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Тоқал жердегі темірмен Нұрышты *н а қ* бастан ұрды (Б.Майлин, Шығ.). Ызғарлы боран соқса да, Терезеге тақ та тақ. Балапандай ұяда Уайым жоқ сізге *н а қ* (М.Дулатов, Шығ.).

Нақ бір. *Өзге емес; белгілі біреуге (бір нәрсеге) ғана тән.* Қазақ халқының *н а қ б і р* байларынікі болмаса қысқы үйлері қандай нашар (М.Дулатов, Шығ.).

Нақ осы. *Басқа емес, дәл өзі.* Мен бұған титтей ғана ұқсас болсам, ішіме пышақ салып өлер едім. Ол рас бесеу, алтау бар екені Кейіпсіз *н а қ о с ы н д а й* бөлелерім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ең бастысы – *н а қ о с ы* ұлыстың ұлы күні бұрын ренжісіп жүргендер болса, бір-бірінің өкпесін кешіріп, қол алысып, құшақтасып, мәмілеге келетін («Жас Алаш»).

НАҚ[2] с ы н. ж е р г. *Бір нәрсенің тазасы (көбінесе қымыздың, сүттің т.б.), араласпаған түрі.* Бүгін біз *н а қ* қымыз іштік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚ[3] үс т. ж е р г. *Қолма-қол, нақты.* Осы хатты Нәсудің өзіне *н а қ* тапсыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 11000 сомға жазыламын да, ақшасын *н а қ* төлеймін деп айтып, 11000 сом ақшаны сол жерде нақ санап береді («Жұмысшы»).

НАҚ[4] з а т. ж е р г. *Шын, дәл , рас.* Ол барса *н а ғ ы н* айтады, басқалардай емес (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚА[1] үс т. с ө й л. *Тура бір, нақ бір.* Жалақы таратқан сайын *н а қ а* ақшаны өз қалтамнан шығарып жатқандай айбаттанып, мінін көзге шұқып, пысын басып тастаймын («Мәдениет және тұрмыс»).

НАҚА[2] үс т. ж е р г. **1.** *Шын, нақты, дәл.* Осы бала *н а қ а* тексіз болмаса, жаман болмас еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Біржолата.* Сен бала жылда осы жаққа келесің, онан да көшіп келсейші *н а қ а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Тіпті болмаса, қалайда, нағыз. Н а қ а* болмаса, уездік қалаға шейін ала барамын (Б.Майлин, Шығ.). – *Н а қ а* түсінбесең, мені үйіңе шақыр, миыңа құйып берейін, – деді (Б.Майлин, Шығ.).

Нақа болмаса. *Тым болмаса, әйтпесе. Н а қ а б о л м а с а,* ауылдағы шүйке бас дәрігер қызға барып қарала қоярмыз («Қаз. әдеб.»).

НАҚАБА з а т. к ө н е. *Аты-жөні.* Бұл айтқаның қасылың, Көкке салған масылың, Қайсы патша баласы, Артық екен асылың *Н а қ а б а ң д ы* көрейін, Сырт жағынан қарасам Қарабек сынды нәсілің (Бес ғасыр.).

НАҚАҚ [ир.ар. ناحق] с ы н. **1.** *Жазықсыз, таза.* Жетім менен жесірдің алып малын, Малын қойып, талайдың ішіп қанын, Жазықсыздан *н а қ а қ қ а* жала жауып, Аямай шырқыратар шыбын жанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қалам қылғанда, ақпын ғой! *Н а қ а қ п ы н* ғой! «Қызың бала тапты, дүрбі салдырамын» деген не деген сұмдық! Құдайдан үміті бар адам осындай іс қыла ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Я, құдайым! Аққа жақ! Өзіңе аян – мен *н а қ а қ*. Аққа деген жолымның Абыройын ашпай, жап (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Көпе-көрнеу өтірік, жала, жалған.* Мүмкін емес. Сөз жоқ қателескен жай. Жабылған жала, *Н а қ а қ,* нақақ...– деп дауыстап қалғанын Фатиманың өзі де аңғарған жоқ (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ Уа, ғайыры нашарлықтан мінім де жоқ. *Н а қ а қ т а н* мені тақсыр күйдіресіз, Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біз ешкімге тимесек. Бұзақылық емес қой, Құр *н а қ а қ т а н* күймесек. Елтірі мен теріні Жақсы қылып илесек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Бостан-бос, текке, себепсіз.* Қыздың құны бес байтал, Сатылып кетті базарға. Басымнан кешкен уақиға Емес пе лайық жазарға? Жаны ашыған шахбазлар Ала жүрсін назарға. Рақимлы пенде ғаріпке *Н а қ а қ т а н* ор қазар ма? (М.Дулатов, Шығ.).

НАҚАҚТАН-НАҚАҚ үс т. *Бостан-босқа, бекерден-бекер, көпе-көрнеу. Н а қ а қ - т а н - н а қ а қ* күйген жан ғой, обалы жібермесін (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ең ауыры, *н а қ а қ т а н - н а қ а қ* жаза шегіп, көп кісі атылды, асылды (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

НАҚАҚТЫҚ з а т. **1.** *Әдейі істегендік; арсыздық, ұятсыздық.* Ит өзінің үргеніне мәз болар, Есектерге ақырғандық жетеді. Кей жуаста

жатқанмен мол қазына, Кей жуаста *н а қ а қ - т ы қ* та жетеді (С.Оспанов, Бақыт.). **2.** *Күнәсі жоқтық, пәктік, тазалық.* Әлі де *н а қ а қ т ы ғ ы н* ойлап күйіп жүр еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

НАҚАЛ [ар. نقل] з а т. ж е р г. *Мақал, нақыл.* Сендерге ақыл айта алмаспыз, тек бір ауыз *н а қ а л* ғана айтпасақ. Ой,...қарағым, қайным-ай, «ымға түсінбеген, дымға түсінбейді» деген қазақтың *н а қ а л ы* осы-ау («Жұмысшы»). Бұл күнде *н а қ а л д а п* сөйлейтін кісі аз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚЛИЯ [ар. نقليه] з а т. *Дәстүрге, аңызға негізделген қанатты сөздер, афоризм.* Бұл сөзіме *н а қ л и я* дәлелім – жоғарыдағы жазылмас есімдер (Абай, Тол. жин.).

НАҚЛИЯТ [ар. نقليه] з а т. ***Нақлия.*** Қожасы, Орта жүздің ақынымын, *Н а қ л и я т* сөзі бар ақылымның. Со секілді атақты Мәделінің Алысы емес, жиені, жақынымын (Майлықожа, Нақыл). Афоризм дегеніміз әрі ықшам, әрі әсерлі тұжырым, анықтама, нақыл қатарында қолданылады. Қазақ тіліндегі нақыл, *н а қ л и я т*, ғақлия деген сөздермен мағыналас (Қ.Сағындықов). Жауһар фарушқа *н а қ л и я т* айтты дейді, Уағында хош айтысып кетті дейді (Бабалар сөзі).

НАҚ-НАҚ үс т. с ө й л. ***Нақпа-нақ.*** Жүгіре жеткен командирлерге Клочков келте-келте, *н а қ-н а қ* бұйрық берді (Б.Момышұлы, Москва.). Ашық үнмен сөздерін *н а қ-н а қ* жеткізе өзі оқып шықты (Д.Әбілев, Арман.). Күреңіменен атылып шетке шықты да, Айғайлап тұрып, анықтап, *н а қ-н а қ*, ұқтыра: – Дәрменсіз сорлы кедей-кепшікті бұқтыра, Күшік тазыдай жылмаңдайсыңдар мықтыға! Ата жауларың арқаңа, бәлем, шықты ма, Әкелеріңнің көріне, бәлем, тықты ма!? (М.Мақатаев, Шығ.).

НАҚОШ с ы н. *Дұрыс емес, қоштауға болмайтын, қате.* Әлгі зейнеткерге маған айтқанының дұрыс емес екенін, дін жолымен һәм заң жағымен қарағанда *н а қ о ш,* күнә екенін айтып, бақтым (М.Бұлытай, Дін және ұлт).

НАҚПА-НАҚ үс т. *Дәлме-дәл, тұпа-тура.* – Мал туралы, – деді ол енді сөзін *н а қ - п а-н а қ* қайырып. – Мен айтарымды айттым (Р.Райымқұлов, Болат.). – О, тыңдаушы жамағат! – деді ол *н а қ п а-н а қ* саңқылдап (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

НАҚПА-НАҚТЫҚ з а т. *Дәлме-дәлдік, айқындық.* Махамбетке тән *н а қ п а-н а қ - т ы қ,* қызғындық бұл күйді әдемілеп жіберген (А.Жұбанов, Құрманғазы).

НАҚСУ з а т. ж е р г. Ішуге арналған таза ауыз су. Шүйдің суы – *н а қ с у* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚСҮЙЕР з а т. э т н. *Көп әйел алған ер адамның тоқалдарының ішіндегі сүйіктісі, қадірлісі.* Бекініс әбден әзір болғанда, хан қырық әйелінің ішінен үлкен бәйбішесі мен *н а қ с ү й е р* жас тоқалын алып, тау басындағы ордасына көшеді (С.Омаров, Дала қызы). Мұнаура әрі той иесі, әрі Қарабай мырзаның *н а қ с ү й е р і* еді (Д.Әбілев, Арман.).

НАҚТАЙ үс т. ж е р г. *Қолма-қол.*

НАҚТЫ с ы н. *Дәл, тура, анық, айқын.* Ал егер оқушы сұрақтың жауабын *н а қ т ы* білмей, басқа лампаны бұрап жіберсе, ол кезде лампа жанбайды («Қазақст. мект.»). «Сталинградқа баратын түріміз бар, әзір *н а қ т ы* адресіміз белгісіз, оны өзім кейін хабарлармын», – деген (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Акцияға түскен ақша әр жылы *н а қ т ы* бір салаға құйылуы керек. Соның бір жылғысын көші-қонның алдын ала бекітілген жоспарына сәйкес оралмандарға арнаса, ең дұрысы осы болар еді («Жас Алаш»).

Нақты ақпарат. *Шын, анық мәлімет.* Тағы бір айтарым, біздің құзырлы мекемелер жоғарыға *н а қ т ы а қ п а р а т* жеткізбейді. Ақпараттарының дені өтірік, өсіммен беріледі («Жас Алаш»).

Нақты бағдарлама. *Алдын ала жасалған жоспар, оны іске асырудың жолы.* Қазақ тілін сәйкес деңгейде көргісі келетіндердің мемлекеттік тіл мәселесін мемлекеттік проблема көрінісі түрінде, саяси талап ретінде қоя алмай отырғанында. Сол себепті де, Қазақстанда мемлекеттік тілді дамытуға арналған *н а қ т ы б а ғ д а р л а м а* мен оны іске асырудың тетігі жоқ («Жас Алаш»).

Нақты байланыс. *Іс жүзіндегі алыс-беріс, келім-кетім.* Ауылдағы мал өсіріп, өнімін өткізе алмай жүргендер қаншама. Өндіруші мен тұтынушы арасындағы *н а қ т ы б а й л а н ы с - қ а* жете алмай жатырмыз («Жас Алаш»).

Нақты бейне. [ағыл. live video] и н ф. *Мультимедиалық жүйенің нақты уақыт мерзімінде жұмыс істеу қабілеттілігі, мысалы, бейнефильмдер көрсету.*

Нақты бет. [ағыл. valid page] и н ф. *Физикалық жадта орналасқан және сондықтан тез қатынас құруға болатын виртуаль бет.*

Нақты биржа мәмілесі. э к о н. *Нақты тауарды биржа қоймасына жеткізіп бере отырып немесе оны қоймадан ала отырып сату немесе сатып алу жөнінде биржада жасалған мәміле, келісім.*

Нақты еңбек. э к о н. *Адамның нысаналы іс-әрекеті; оның ақыл-ой мен күш-жігер жұмсауы.* Белгілі бір әлеуметтік-экономикалық жағдайда қызметкердің тұрмысын қалыпты

қолдау мен ұдайы қалпына келтіруге арналған өнімді жасауға жұмсалатын қажетті *н а қ т ы е ңб е к*, бірлескен қоғамдық мұқтаждарды қанағаттандыру үшін материалдық игілік жасайтын қосымша нақты еңбек түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нақты жад. [ағыл. memory, storage] и н ф. *Компьютердің барлық негізгі физикалық жады [Орталық процессор программалар мен мәліметтерді орналастырып пайдалана алады].*

Нақты жалақы. э к о н. *Қызметкер жалақысының сатып алушылық қабілетін, оның тұтынушылық мәнін көрсететін көрсеткіш. Н а қ т ы ж а л а қ ы* жалақының белгіленген (ақшалай) мөлшеріне, тұтыну заттары мен қызметтер бағасының деңгейіне, алынатын салықтардың мөлшеріне байланысты (Қаз. тілі. термин. Экономика.).

Нақты жұмыс. *Нәтижелі іс, қолға алып істеліп жатқан шаруа.* Әрине, жасалып жатқан істі көрмей, білмей, көз жұма қараудан аулақпын. Дегенмен сөз көп те, *н а қ т ы ж ұ м ы с* көңіл көншіте бермейтін тәрізді («Егемен Қазақстан»).

Нақты инвестициялар. э к о н. *Қаражаттың материалдық өндіріс саласына арналған ұзақ мерзімдік жұмсалымы.*

Нақты кәсіп. *Белгілі бір шаруашылық, өндіріс түрі.* Отандық кәсіпкерлер *н а қ т ы к ә с і п п е н* айналысқаннан гөрі, сауда-саттыққа бейім тұрады. Дұрыс, сауда жасасын, оған ешкім қарсылық көрсетіп отырған жоқ. Бірақ қазақ қашанғы Үрімжі мен Алматы арасында қап арқалап жүреді («Жас Алаш»).

Нақты көлем. [ағыл. real estate] и н ф. *Интерактивті бейнекескіндер технологиясында қатынас құруға болатын бейнедискідегі кеңістік (кадр орын алатын көлем).*

Нақты көрініс. *Дәлелді, дәйекті белгі.* Ал бұл дегеніміз қоғамдық келісімнің *н а қ т ы к ө р і н і с і н і ң* басы емей, немене? («Жас Алаш»).

Нақты нәтиже. *Қол жеткен табыс.* Сонда ғана біз экономикадағы *н а қ т ы н ә т и ж е н і* қолмен ұстап, көзбен көре аламыз («Жас Алаш»).

Нақты өнім. э к о н. *Базалық нақты мән; көрсетілетін қызмет немесе дәл сипаттамасы бар және белгіленген сипаттамамен немесе үлгі нөмірімен ұсынылатын идея.*

Нақты пайыздық мөлшерлеме. э к о н. *Инфляция ескерілмейтін пайыздық мөлшерлеме [Атаулы мөлшерлеме мен инфляция деңгейі арасындағы айырма ретінде есептеледі. Екі түрі бар: ex ante – несие беру сәтіндегі ықтимал инфляциялық болжал ескерілетін болжамдық пайыздық мөлшерлеме; ex post – нақты, іс жүзінде болған пайыздық мөлшерлеме].*

Нақты режім. [ағыл. real mode] и н ф. *8088/8086 қабылданған адрестеу сүйемелденетін 80x86 процессорын адрестеу режімдерінің бірі [Бұл режімде 20-разрядтық адрес 4 бит солға ығыстырылған сегменттік регистердің ішіндегісімен қосу арқылы қалыптастырылады].*

Нақты рынок. э к о н. *Тауарлар нақты ақшаға сатылып, дереу жеткізілетін рынок [Фьючерстік рынокпен өзгешелігі – бұл рынокпен сатушылар тауарды дереу сатуға әзір, ал сатушылар тауардың дереу жеткізілуін талап етеді].*

Нақты сан. [ағыл. real number] и н ф. *Жылжымалы үтірлі аралас сан, бүтін саннан және бөлшектен құралған сан.*

Нақты сөз. [ағыл. real literal] и н ф. *Нақты сан ұсынылған нумерал.*

Нақты тауар. э к о н. *Қоймадағы жеке-дара сипаты бар, дереу жеткізілетін немесе жеке-дара сипатынан айырылған, әдетте, офсеттік мәмілемен аяқталатын фьючерстік өзара шарт тақырыбы болып табылатын дерексіз туарға қарама-қарсы түрде жеткізілетін туардың нақты топтамалары.*

Нақты тауар жөніндегі келісімшарт. э к о н. *Нақты тауар биржасында пайдаланылатын сатып алу-сату келісімшарты [Фьючерстік келісімшарттан өзгеше түрде онда тек талаптардың бір бөлігі ғана бір ізге түсіріледі, ал баға, мөлшер, сапа, мерзім мен жеткізілім талаптары мәселелерін сатып алушы мен сатушы әрбір келісімшартты жасасу кезінде келіседі].*

Нақты тауармен жасалатын мәміле. э к о н. *Фьючерстік рынокта жасалған мәмілеге қарама-қарсы түрде рынокта нақты тауарды сатып алу-сату шарты [Қоймадағы тауардың нақты топтамасымен немесе келешектегі жеткізіліммен жасалады].*

Нақты тауар рыногы. э к о н. *Фьючерстік келісімшарттар бойынша жасалатын саудаға қарама-қарсы түрде нақты тауармен сауда жүргізілетін рынок. Н а қ т ы т а у а р р ы н о г ы* аукциондар, телефондық-телекстік рынок, сауда-саттық, нақты тауар биржалары нысанында ұйымдастырылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нақты топ. п е д. *Адамдардың шамасы шағын, ортақ уақыт пен кеңістікте бола-*

тын және нақты қатынастармен біріккен қауымдастығы (мыс., отбасы, мектеп сыныбы, жұмысшылар бригадасы, әскери бөлімше және т.б.). Шама көлемі жағынан ең үлкен *н а қ т ы т о п* әртүрлі елдер мен халықтар арасындағы экономикалық, саяси және басқадай байланыстармен біріккен адамдардың тарихи және әлеуметтік қауымдастығы ретіндегі адамзат болап табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Нақты уақыт жүйесі. и н ф. <ағыл. real-time system> *Уақыттың нақты өлшемінде ақпаратты өңдеуге арналған есептеуіш жүйе.*

Нақты уақыт мониторы. и н ф. <ағыл. real-time monitor> *Нақты уақыт жүйесінің жұмысын ұйымдастыруға арналған басқарушы программа.*

Нақты уақыт режімі. и н ф. <ағыл real time processing> *Есептеу желісінің осы желіге қатынасы бойынша сыртқы процеспен әрекеттестігін жасақтайтын мәліметтерді өңдеу режімі.*

Нақты уақыт сағаты. и н ф. <ағыл. real time clok> *Ағымдағы нақты астрономиялық уақытты көрсететін микросхема (сағат, минут, секунд) [Бағдарламалар орындалу кезінде және белгілі бір әрекет орындауда да қолданылады. CMOS RAM жады құрамына кіреді].*

Нақты уақытта өңдеу. и н ф. <ағыл. real-time processing> *Келіп түсуіне қарай кірістік мәліметтерді өңдеу режімі.* Компьютер бұрыннан енгізілген мәліметтерді де өңдей алады, мыс., халық санағын жүргізу нәтижесі, сондай-ақ пернетақтадан тікелей енгізілген мәліметтерді өңдеп, оның нәтижесін бірден экранға шығарады. Соңғы жағдайда *н а қ т ы у а қ ы т т а ө ң д е у* жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Нақты іс. *Бос сөз емес, тікелей жұмыс, нәтиже.* Нүрекеңнің ойы өз баласының ғана емес, қазақтың жалпы баласының қамы екенін «күлкішілдер» ұқты ма, ұқпады ма, оған бас қатырып жатқан біз жоқ. Намыс *н а қ т ы і с п е н* дәлелденетінін білсек болды («Егемен Қазақстан»). Егер соншама мықты болса, жүрсе де, тұрса да ойлағаны халық болса, сол партия саясатты тастап, *н а қ т ы і с к е* неге көшпейді екен? Барлығы сайлауда дауыс жинау үшін ғой, айналып келгенде («Жас Алаш»).

НАҚТЫЛА= ет. **1.** *Ежей-тегжейін анықтау, дәлдеу, туралау.* Енді оқу-жаттығу уақытын *н а қ т ы л а й ы қ* (Ө.Жарылғапов, Волейбол.). Содан кейін ол маған берілетін бұйрықты *н а қ т ы л а п* айта бастады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Асқан бір сөзшеңдігі сезілмесе де, Дариха керекті жайларды аз сөзбен *н а қ т ы л а й* баяндады («Лен. жас»). Олай болса, совхозға қай мектеп оқушылары көмектескендігін *н а қ т ы л а п* айтыңдаршы («Қазақст. мект.»). **2.** *Белгілі бір айтылған ойды, идеяны айқындай, мәнерлей түсу.* Достыққа арналған кештер, концерттер т.б. түрлері конференцияның теориялық жағын жалғастыра, *н а қ т ы л а й,* нәрлей түсті (Б.Мәдиев, Өрендер).

НАҚТЫЛАН= е т. *Белгілі бір ойдың айқындалуы, істің анықталуы, тураланyы.* Әлеуметтік реформаны одан әрі тереңдету бағдарламасы ескертілген сындарды ескере отырып, бір аптадан кейін *н а қ т ы л а н ы п,* Үкімет қаулысымен бекітілетін болады («Егемен Қазақстан»). Депо жұмысшыларының бас қосуы жиілеп, істер, шаралар *н а қ т ы л а н а,* анықтала берді (А.Хангелдин, Ғани.). Комиссия құрамынан біраз адамдар кетіп, олардың орнын жаңалары басып жатты. Сол 1996 жылдан бастап қай министрлік бірінші кезекте көшірілетіні *н а қ т ы л а н ы п,* құрамы мен адам саны туралы мағлұматтар алынып, қаржыландыру мәселесі талқыға салына бастады («Егемен Қазақстан»). «Президент Жолдауында *н а қ т ы л а н ғ а н д а й,* жалақы мемлекеттік қана емес, жекеменшік секторда да өсуі тиіс» («Егемен Қазақстан»).

НАҚТЫЛАНДЫР= е т. *Белгілі бір ой, істі біреу арқылы анықтау, айқындау туралау.* Істейтін іс көп, соларды *н а қ т ы л а н д ы р* (Ауызекі).

НАҚТЫЛАНДЫРУ= е т. *Нақтыландыр етістігінің қимыл атауы.* Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарлағанда, зерттеулердің көлемін анықтап, оларды *н а қ т ы л а н д ы р у* көзделді («Қазақст. мект.»).

НАҚТЫЛАНУ *Нақтылан етістігінің қимыл атауы; тиянақтану, тұрақтану, белгілі бір шешімге тоқтау.* Жоғарғы Кеңесте болсын, Жаңаөзенде немесе өзге жерде болсын Әбекеңнің байсалды-басалқалы, дәлелді, уәжді сөздері тәуелсіздік іргесінің *н а қ т ы л а н у ы н а* қызмет етті («Егемен Қазақстан»).

НАҚТЫЛАҢҚЫРА= е т. *Анықтаңқырау, нығыздаңқырап сөйлеу, дәлдеңкіреу.* – Сіз өз пәніңізді қаншалық білсеңіз, біз де өз пәнімізді соншалық білеміз, – деді Бердібек алғашқы сөзін *н а қ т ы л а ң қ ы р а п* (М.Мағауин, Көк мұнар).

НАҚТЫЛАҢҚЫРАУ *Нақтыланқыра етістігінің қимыл атауы.* Жазғандарыңды оқып шықтым, әлі де болса негізгі пікіріңді *н а қ т ы л а ң қ ы р а у* керек (Ауызекі).

НАҚТЫЛАТ= е т. *Белгілі бір ой, пікірді, істің беталысын біреу арқылы анықтау, дәлдеу.*

НАҚТЫЛАТУ *Нақтылат етістігінің қимыл атауы.*

НАҚТЫЛАУ *Нақтыла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Анықтау, туралау.* Жоспарды *н а қ т ы л а у* математикалық әдістерді қолдану жолымен жүзеге асырылады (Қысқ. саяси экон.). **2.** *Бекіту, түйіндеу.* Практикалық сабақтардың, бәрінен бұрын, білімді *н а қ т ы л а у* және пысықтау құралы ретіндегі маңызы бар («Қазақст. мект.»).

НАҚТЫЛЫ с ы н. с ө й л. ***Нақты.*** Қазіргі кезде көптеген химиялық заттар таза күйінде алынып, олардың рак тудырғыш қасиеті ішкі, сыртқы органдарда бақыланып, *н а қ т ы л ы* зерттелді (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Тек тиянақты білім және үлкен *н а қ т ы л ы* тәжірибе ғана, тек сол ғана ұрыста біріңнің орнынды біріңнің ауыстыруыңа право береді (Б.Момышұлы, Шығ.). Ал жеңілдік жасаушылар *н а қ т ы л ы* орындарда отырған дәл жауапты адамдар ғой. Өз орнымен, өз сыбағасымен олар да алу керек (М.Әуезов, Шығ.). Мамандық тілдерімен үндесіп, ұғыса біледі және сол әр ғылымның саласындағы әрбір кезеңде пісіп келген *н а қ т ы л ы,* жауапты мәселелеріне қажет болған мәслихатын айтып, мықты басшылық ете білді (Қаныш аға.).

Нақтылы шапшаңдық. и н ф. *Құрылғыны пайдаланудың белгілі бір режиміне сәйкес келетін шектік тез әрекеттік* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НАҚТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Деректілік, айқындық, дәлдік.* Реализм дегеніміз әр сөздің *н а қ т ы л ы г ы н а н,* өз орнында тұруынан басталады («Қаз. әдеб.»). Ал *н а қ т ы л ы қ* пен тұтастық жоқ жерде шынайылық та жоқ (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Бүгінгі поэзиямыздың жақсы үлгілеріне тән қасиеттің бірі – *н а қ т ы л ы қ* пен сюжеттік (Уақыт және қаламгер). **2.** ф и л о с. *Н а қ т ы л ы қ* – абстрактілікке қарама-қарсы. Бірақ олар бір-бірімен диалектикалық бірлікте болады (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос. мәс.).

НАҚТЫРАҚ ү с т. *Дәлірек, дұрысырақ.* «Ұсыныс қойдым» – деп *н а қ т ы р а қ* айт («Білім және еңбек»). Бұл ретте, оны шағын ән іспетті десек – *н а қ т ы р а қ* болар (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

Нақтырақ айтсақ [айтқанда]. *Белгілі бір ойды баяндаған кезде, басымырақ, анықтап айтатын ой желісінің алдына қосып сөйлейтін, тыңдарманның зейінін аударуды мақсат етке-нде қолданылатын сөз.* Мұндайда баланы оқытудың мақсаты мен мазмұны айқындалмақ, *н а қ т ы р а қ а й т с а қ,* мақсат – бәсекеге қабілетті білімді ұрпақ өсіру, ал оларға берілетін білімнің мазмұны – ұлттық тәрбие болып шығады («Егемен Қазақстан»). Соңғы кездері бір байқаным, Жаманқұм құмы қалаға қарай қарқынды көше бастапты. *Н а қ т ы р а қ а й т с а қ,* қалаға 15 шақырымдай жақындаған. Бұл, біріншіден, қалаға шаң-тозаң әкелсе, екіншіден, жердің құмдауына әкеп соғуда («Жас Алаш»).

НАҚУ [ар. نحو] з а т. ж е р г. *Ескі оқу.* Молдалар *н а қ у* оқумен бас қатырар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

НАҚҰРЫС [и р. نادوروست] с ы н. *Ақылсыз, есерсоқ, жынды, есуас.* Жынды ма, *н а қ ұ р ы с* па, ойлы ма, жігерлі ме, таз ба, соқыр ма, – оны да білмейсің (С.Жүнісов, Ақан сері). Қосымбайдың баласы *н а қ ұ р ы с* па, мәжнүн бе, шорт мазарат, әне бір ақсақ қожа ылғи шешесін бақыртып ұрып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Ақылсыз, есерсоқ, есуас адам.* Бір *н а қ ұ р ы с* біреу сауыны келіп тұрған інгенді емшек тұсынан дойыр қамшымен тартып-тартып жіберді (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Әнеукүнгі *н а қ ұ р ы с т а р* тал түсте адасып, Бақанастан бірақ шығыпты (Т.Тобағабылов, Тағы.).

НАҚҰРЫСТАН= е т. *Ақылынан адасу, есерсоқтану, есаландану.* Кімде-кім әуелі *н а қ ұ р ы с т а н ы п* жүріп, артынша басылып, түзеліп кетсе, бұл дүниеге бұлттан шыққан күн сияқты нұр құяды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

НАҚҰРЫСТАНУ *Нақұрыстан етістігінің қимыл атауы.*

НАҚҰРЫСТАУ с ы н. *Есерсоқтау, есаланданду.* Қарақас отыздарға келген, *н а қ ұ р ы с т а у,* есі аздау, жеңіл мінезді, бір жесір әйел еді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Жеңгедей алған бірінші әйелі *н а қ ұ р ы с т а у* боп, одан ажырасып кетті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

НАҚҰРЫСТЫҚ з а т. *Есерсоқтық, жарыместік.* – Жасы үлкеннің жағасына жармасуың *н а қ ұ р ы с т ы қ* болар, – деді Назгүл Келдекке (Ә.Әбішев, Найзағай). *Н а қ ұ р ы с т ы қ* есуастық пен ақылсыздықтың неғұрлым ауыр түрі (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

НАҚЫЛ [ар. نقل] з а т. ***Нақыл сөз.*** «Әр ханның уақытында бір сұрқылтай» Бұрынғы *н а қ ы л ы* бар көнелердің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әдетте, мақал-мәтелдің көлемі екі-төрт жолдан аспайды, асса *н а қ ы л,* тақпақ сөздерге айналады (Б.Адамбаев, Халық.). Шыққан Сібір жаман атпен атағың, Қараңғыда қалдың, озып қатарың. «Ер тумаса, ел көркеймес» *н а қ ы л* бар. Жуды сені туып ұлың Потанин (М.Дулатов, Шығ.). Жоғалтқандарымыздың ішінде етжақын қимас адамдармыз да бар. «Өліарада өмір сүруді жауыңа да тілеме» деген *н а қ ы л* бар екен. Біз сондай өмірді

сүріп жүргенімізді байқамай да қалдық («Жас Алаш»).

Жарты нақыл. *Бірауыз пайдалы сөз, ақыл.* Ақын саған айтпайды *ж а р т ы н а қ ы л.* Айтқан сөздің болғай тек арты мақұл. Артық дәулет сөз бе екен! Айналайын, кейде тіпті жақпайды артық ақыл! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Нақыл сөз. *Өмір тәжірибесіне, даналық тұжырымға, логикалық қисын мен гибратты өнегеге негізделген терең ойлы, түйінді сөз.* «Бітер істің басына жақсы келер қасына» деген халқымыздың *н а қ ы л с ө з і* бар еді (С.Бегалин, Замана.). Исхақ әл-Фараби «Әдеби жинақ» атты еңбегінде: «*Н а қ ы л с ө з* деп – болмыстағы белгісіз бір жұмбақ нәрсенің сыры ашылып, сөз қауашағына тұрақтауын айтамыз» – дейді (ҚҰЭ). *Н а қ ы л с ө з д е р д і* А.Байтұрсынов «ділмар сөз» десе, Ш.Құдайбердіұлы «мәнді сөздер» деп атаған. Мысалы, «Бақпен асқан патшадан, Мимен асқан қара артық, Сақалын сатқан кәріден, Еңбегін сатқан бала артық» («Абай»).

Сөзің нақыл болсын. *Кейінгі ұрпаққа өсиет болып тарасын деген мағынада.* Құрметті Әбубәкір молла депсің, Көп жазып маған шығыр жолда депсің, Бастырып орындарға шығаралық *С ө з д е р і н н а қ ы л б о л с ы н* соңға депсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НАҚЫЛДА= е т. *Өнегелі өсиет, аталы сөз айту.* «Жалқау мал – қузамасаң жайылмайды, Сүтсіз мал – шөп асылын айырмайды», – деп *н а қ ы л д а й д ы* (Қ.Баянбаев, Солақай.). Соққанда жатқа *н а қ ы л д а п,* Ер Махамбет жырларын, Бас идім алғаш мақұлдап, Ақынның асқақ сырларын (Б.Ысқақов, Сенің өлеңд.).

НАҚЫЛИЯТ з а т. ж е р г. *Нақыл, сөз жүйесі, афоризм, қара сөз.* Бұл Абайдың *н а қ ы л и я т ы н д а* да бар ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚЫЛШЫ з а т. *Өнегелі, өсиетті сөздермен сөйлейтін ақылман кісі.* Ол [Асқар] бірде ақылшы, бірде *н а қ ы л ш ы,* ондай өлеңдері төрт жолдармен түртіліп отырады («Қаз. әдеб.»). – «Үйлену оңай, үй болу қиын ғой», – деймін мен, белгілі *н а қ ы л ш ы* Мәлімнің сөзін қайталап (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

НАҚЫС[1] [ар. نقش] з а т. **1.** *Әшекейлі ою-өрнек, нақыш.* Өрнек *н а қ ы с* есебінде тек қана тастан ойылған (М.Әуезов, Индия очерк.). **2.** *Ерекше мәнер, өзіндік бедер.* Кешегі өзіне ғана тән бейнелеу *н а қ ы с ы н,* қолөнері мен ою-өрнегін жоғалтып алып, қайтадан таба алмай жүрген халық аз ба (Т.Ахтанов, Үндістан.). Печерада әр ғасырдың әрқилы *н а қ ы с ы м е н* салынған соборлар, шіркеулер, үйлер көп (К.Тоқаев, Көмескі із). **3.** *Ән-күйдің өзіндік мақамы, ерекше сазы.* Ел арасындағы әншілерден гөрі ән иесінің өз аузынан, өз *н а қ ы с ы м е н,* өз ырғағымен ән есіту тыңдаушыларға армандай көрінді (А.Хангелдин, Қараторғай). Сыбан ішіне Арқаның көп сұлу әндері жайылмаған екен. Абай соларды айтумен және ырғақ, *н а қ ы с ы н* жақсы жеткізумен Қуандық әнін баса береді (М.Әуезов, Абай жолы). **4.** *Бедерлілік, көркемділік.* Олардың қай-қайсысы болсын өз бояуы, өз *н а қ ы с ы м е н* ерекше дараланған толыққанды образдар («Қаз. әдеб.»).

Нақысына келді. *Мәнерленді, үйлесім тапты, сәні кірді. К е л е т і н н а қ ы с ы н а* жүз құбылып, Кейде өрлеп, кейде шалқып, баяулатқан (Қаз. әндері).

Нақысын келтірді. *Үйлесімін тапты, сәнін кіргізді, мәнерледі.* Ондай ғып еш бәйітші жаза алмаған, *Н а қ ы с ы н* шын *к е л т і р і п* қаза алмаған. Кітабын Физулидің іздеп тауып, Кез болды былтырғы жыл азар маған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Домбырашылар оркестрі Құрманғазы, Дәулеткерей күйлерін бабымен, *н а қ ы с ы н к е л т і р е* орындап өтті (Б.Тоқтаров, Қыран.).

НАҚЫС[2] з а т. ж е р г. *Кішкене бел, асу.* Тайыншақ осы *н а қ ы с т ы ң* астында ғана тұр еді ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҚЫСТА= е т. **1.** *Әшекейлі оюлармен өрнектеу, бағдарлау.* Ақық таспен және басқа тастармен алқалар, білезіктер, жүзіктер, *н а қ ы с т а п* жасаған күміс құтылар көркемдігі жағынан өзгеше болып келеді (ҚазССР тарихы). Ақ сүйектен *н а қ ы с т а п,* Жез шегені қаусырып. Қандай шебер қақты екен? (Ж.Сыздықов, Қос қыран.). **2.** *Ән-күйді сазына, ырғағына келтіріп, мәнерлеп орындау.* Кейде ақырын айтса да, әсем *н а қ ы с т а п,* аса бір ырғақты ән созады (М.Әуезов, Шығ.). *Н а қ ы с т а п* бажайына келтіретін, Ағалар жаңа талап Жолдыбайың (И.Байзақов, Таңд. шығ.). **3.** *Әңгімені, сөзді көркемдеп, шебер тілмен жеткізу.* Менің шешем ертегіні қандай тамаша, *н а қ ы с т а п* айта біледі (С.Сәрсенбаев, Толқында.).

НАҚЫСТАЛ= е т. **1.** *Әшекейлі оюлармен өрнектелу.* Храмдағы пілдер мүсіндерін толып жатқан парталдарда шебер *н а қ ы с т а л ғ а н* күйде көрсетеді (М.Әуезов, Индия очерк.). **2.** *Бедерлену, белгілену.* Карта деген түрлі белгілерімен *н а қ ы с т а л ғ а н* қағаз (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

НАҚЫСТАЛУ *Нақыстал етістігінің қимыл атауы.*

НАҚЫСТАУ *Нақыста етістігінің қимыл атауы; бағдарлау.* Қазақ шеберлері өрнектеудің

түрлі әдістерін қолданды: *н а қ ы с т а у,* бүдірлеу, торлау және оюлар салу (ҚазССР тарихы).

НАҚЫСТЫ с ы н. **1.** *Ою-өрнекті, әшекейлі, бағдарлы.* Өрнек, *н а қ ы с т ы* әшекейді тек қана тастан ойдырған (М.Әуезов, Индия очерк.). *Н а қ ы с т ы* көк жасыл бояулар (Б.Момышұлы, Офицер.). **2.** *Сазды, әуезді, ырғақты.* Көрші бөлмедегі шалдар да *н а қ ы с т ы* жаңа әнге амалсыз құлақ түріп, тына қалған (С.Жүнісов, Ақан сері). Қазақстанның қос бұлбұлы – Ермек Серкебаев пен Бибігүл Төлегенованың орындауында фильмдегі әндер барынша сазды, сұлу *н а қ ы с т ы* («Лен. жас»). **3.** *Көркем, бедерлі.* Абайдың істеп кеткен қызметі әдебиетімізге асыл іргетас. Бұл асыл іргенің үстіне салынатын илгергі қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, *н а қ ы с т ы,* өрнекті болуға лайық (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

НАҚЫСШЫ [франц. graveur] з а т. *Қатты жазық беттерге (металл, ағаш, шыны және т.б.) кескіш аспаптармен немесе химиялық жолмен суреттер, жазулар салатын маман* (Қаз. тілі термин. сөзд. Тамақ.).

НАҚЫШ [ар. نقش] з а т. **1.** *Ою, өрнек, нақыс.* Жәнібек хан салдырған Астраханның ордасын *Н а қ ы ш* жақұт алтыннан. Аршын жарым күмістен Ай қондырған басына, Алпыс құлаш ұзатып, Мұнараны салған соң. Астрахан елін су алған Жыл он екі ай толған соң Көп ұзамай басылды Сүмбіле, мизам туған соң (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әр тасы, әр бояуы, әр *н а қ ы ш ы* жанданып, күбірлеп тұрғандай сезіледі (А.Лекеров, Түз гүлі). Күмбездері жасыл көкті тіреген, Айшығына ай қонақтап түнеген. *Н а қ ы ш ы н а* інжу-маржан безелген, Ондай шебер болған емес әзелден (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). **2.** *Ән-күйдің сазы, ырғағы, әуені. Н а қ ы ш п е н* сандуғаштай жүз құбылтып, Даусыңды түрлендірсең келер сені. Жастықта сауық-сайран еткен күнің, Емес пе жігіттіктің раушаны (М.Дулатов, Шығ.). Тәжірибелі әнші қазақ әнінің *н а қ ы ш ы н,* асқақ әуенін әнші Азия, Африка елдеріне де жеткізе білді (Е.Салихов, Алақан). **3.** *Өлеңнің шебер, көркем үйқасы.* Кеңдігі бес мың кісі жай тұрғандай, Онан да қалып орын артылғандай. Жарығы хадис жазған *н а қ ы ш т а р ы* ішінде жұлдыз туып, ай тұрғандай (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бұл жолы ол ұзақ бір толғауды бастап кетті. Енді ол асықпай, *н а қ ы ш п е н* айтты (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су).

Нақыш салғыштар. қ о л ө н е р. *Ұшы әртүрлі үлгідегі қайралған болат таяқшалар* (Қаз. қолөнері).

Нақышын тапты. *Қаламгердің не өнер адамының өзіне ғана тән мақамын жасауы.* Ғасырлар бойы ат тұяғының дүбірі басылмаған, ғасырлар бойы ат тұяғы көтерген шаң екпіні толастамаған дала төсінің кескін-келбеті Ілияс Есенберлин қаламының қуатымен өрнектеліп, өзіндік бояу *н а қ ы ш ы н т а п қ а н* болмысында өзгеше ой түйіні жатқанын айтуымыз керек («Егемен Қазақстан»).

Нақышына [нақышын] келтірді. *Көркемдеді, мәнерледі, үйлесімін тапты.* Ыбырайым сөзді *н а қ ы ш ы н а к е л т і р е* сөйледі (З.Шүкіров, Ізгілік.).

НАҚЫШТА= е т. **1.** *Оюлау, өрнектеу, әшекейлеу.* Біз ұстамыз – темірден өрнек өрген, *Н а қ ы ш т а ғ а н* болатты зер бедермен (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме). Сәукеле *н а қ ы ш т а п,* ұзатылатын қыздың киім-бұйымын да көп істедім (Б.Әбуталиев, Құрдастар). Шилерді түрлі-түсті боялған жүндермен әшекейлейтін, бау-басқұрлардың өрнегін келістіре *н а қ ы ш т а й т ы н* шебер қыз-келіншектер екі ауылдың бірінде кездесетін («Егемен Қазақстан»). **2.** *Ән-күйді сазына, ырғағына келтіріп мәнерлеп орындау.* Әзиз аккордионды *н а қ ы ш т а п,* әдемі тартады (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Сапарғали Молдабаев гармоньмен Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқас», «Қор болды жаным» әндерін *н а қ ы ш т а й* ойнады (С.Бегалин, Замана.). **3.** *Мәнеріне келтіріп, сөйлеу, ныгарлау, саңқылдау.* –Армысың, алдияр! – деп *н а қ ы ш т а д ы* қонақ (К.Сегізбаев, Беласқан).

НАҚЫШТАЙ с ы н. *Өрнектей, бедердей.* Айналайын қарағым қаралғаным, Гауһар тастан сүйегі жаралғаным. Алтын менен күмістің *н а қ ы ш ы н д а й* Арманы жоқ жалғанда сені алғанның (Қара өлең).

НАҚЫШТАЛ= е т. *Әшекейлену, өрнектелу.* Тадж-Махал аппақ қардай мрамордан оюланып, тамаша оюлармен *н а қ ы ш т а л ғ а н* («Қазақст. мект.»). Сүйекпен *н а қ ы ш т а л ғ а н* әр қапталы Абайдың ағаш үй нарқақпалы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Көк бояумен *н а қ ы ш т а л ы п* сырланған биік дарбаза (К.Тоқаев, Түнде.). Біздің полктың сыбағасына тиген шаршы участоктың төр жағына белгілер түсіру үшін картаны кең жая бастағанымда, дастарқандай үлкен картаның бір бұрышында теңбілдене қарауытып, оймалай *н а қ ы ш т а л а* сызылған бөрік көлеңкесіндей белгіге көзім түсті (Б.Момышұлы, Москва.).

НАҚЫШТАЛУ *Нақыштал етістігінің қимыл атауы.* Есік-терезелер, үйдің ішкі қабырғалары өзіне сай *н а қ ы ш т а л у д а* (А.Байтанаев, Қыран.).

НАҚЫШТАТ= е т. *Біреуге ою-өрнек салдырту, кестелету, әшекейлету; әдемілету.* Бай

мәнер, тоқсан түрлі бояуға алып, Киімін қай шеберге *н а қ ы ш т а т қ а н?* (Ж.Саин, Самал).

НАҚЫШТАТУ *Нақыштат етістігінің қимыл атауы.*

НАҚЫШТАУ *Нақышта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бедерлеу, өрнек салу.* Бұл өнердің де талай әдістері бар екен: *н а қ ы ш т а у,* бедерлеу, ақық, лағыл тас орнату, қарайту, т.б. («Қаз. әдеб.»). Ресми ақша бірлігін, тиындарды *н а қ ы ш т а у* тәртібі мен ақша белгілерінің эмиссиясының, ақша айналымын ұйымдастыру мен реттеуді қамтитын ақша айналымының құқықтық негіздер...заңмен белгіленген болатын («Егемен Қазақстан»). **2.** *Әсемдеу, көркемдеу.* «Керикта» деген грек сөзінің мағынасы «соғу, *н а қ ы ш т а у,* айту, басу» деген ұғымдарды білдіреді (Семья тәрбиесі).

Нақыштау шеберханасы. *Нақыштау жұмыстары орындалатын орын.*

НАҚЫШТЫ с ы н. **1.** *Оюлы, өрнекті, әшекейлі.* Баяғы сәукеле, баяғы *н а қ ы ш т ы* етік жоқ (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Хан ширатылып, имек тұтқалы, күміс *н а қ ы ш т ы* таяғының ұшымен отыр деп ишарат етеді (С.Омаров, Хантағы). **2.** *Сазды, әуенді, ырғақты.* Оның қоңырлау дауысы зор болғанмен, екпінді, *н а қ ы ш т ы* еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Нақышты аңғарлар. г е о л. *Жасы әрқилы, әртүрлі аңғарлардың бірігуінен немесе өзен торабының қайта түзілуінен (мұздық, лава және т.б. бөгеп тастағанда) пайда болатын аңғарлар* (Қаз. тілі термин. Геология).

Нақыштық құрылым. г е о л. *Таужыныс көпжақты минерал түйірлерінен тұратын гранобластық құрылымның түрі. Н а қ ы ш т ы қ қ ұ р ы л ы м* мәрмәрлерге, кварциттерге тән (Қаз. тілі термин. Геология).

НАҚЫШТЫЛЫҚ з а т. *Әдемілік, көркемдік.* Әсіресе, аулақ тұрып қарағанда алаңқайдағы ансамбльдің өзара үндестігі, *н а қ ы ш т ы л ы ғ ы,* қайталанбас кербез көркемдігі кімді де болса таңғалдырады («Қаз. әдеб.»).

НАҚЫШШЫ з а т. *Ою-өрнек кәсібін меңгерген зергер, оюшы.* Қаһир патша жұртына өмір берді, Ұсталар *н а қ ы ш ш ы л а р* бәрі келді, Бұл жаһаннан өрнегін артық қылып, Айтқанындай бір сарай салғын деді (Ғашықнаме).

НАЛ з а т. ж е р г. *Дықмыл, ылғал.* Жердің *н а л ы н* кептірмеу үшін тұқымды іле-шала шашамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

НАЛА [ир. ناله] з а т. *Мұң-шер, қапа.* Жылдар жылжып арада, Өртепті зар, *н а л а* да (С.Жиенбаев, Ақ самал). Өн бойын дерт басқан, жаны жара, көңілі *н а л а* (І.Есенберлин, Жанталас). Біраздан бері еңсесін езіп жүрген торығу, *н а л а,* назалану сезімін көңілінен қуып, бір сәтке болса да осынау өзіндей адамға таршылық еткен дүниеден аулақ әкетіп, күнәдан пәк балалық сезімін оятқандай еді (А.Нұрманов, Құлан.). Бұл мақаланың жазылу тарихы, оқушыларға тигізген әсері және маған берілген жаза, бастан өткерген *н а л а* туралы бұдан бұрынырақ бірер тұста жазғанмын («Қаз. әдеб.»).

Көкіректе нала жатыр. *Көңілі мұңға, шерге толы, қапалы.* Көп айтқызбас *к ө к і р е к т е н а л а ж а т ы р,* Бәрінен де сен күшті, ана батыр. Шашы ағарып, шаршауға жолдас болып, Ғафуың да қартайып бара жатыр (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Құдайға [тәңірге] нала қылды. *Бір жаратушыға жалбарынып ішқұсасын, қайғысын айтып, мұңын шақты.* Бір *Қ ұ д а й ғ а* зар айтып, Мінажат қылып сол жерде Қыз Жібек *қ ы л д ы н а л а н ы* (Батырлар жыры). Атынан қайрат кеткен соң Базарбайдың Төлеген *Т ә ң і р і н е қ ы л д ы н а л а н ы* (Батырлар жыры).

Нала кешті. *Қайғырды, қасірет тартты.* Жұртым жер, руым – көл, далада өстім, Қорлық көріп байлардан, *н а л а к е ш т і м.* Бәс тігемін, бәйеке, бәйгемді бер, Бәйгемді бер, озады ала бестім (М.Мақатаев, Шығ.).

Нала болды. *Құса болды, мұңға батты, қапаланды.* Қой десең, Кетелігі еске түсіп, Көңілі жетімсіреп, *б о л а р н а л а* (Айтыс). Сексені ақылдасты *б о л ы п н а л а,* Жарамас бұлай жүру үлкен аға. Жақында ел бар болса баралық деп. Салады тұлпарларға алтын таға (Батырлар жыры). Жабысты ақыр пәле боп, Аспаннан келіп аяғым. Өзіме-өзім *н а л а б о п,* Есіме түсер баяғым (Ш.Смаханұлы, Ұры тіс).

Нала қылды. *Зарын айтып, мұңын шақты, іштегі қайғысын айтып шер тарқатты.* Сандуғаш *н а л а қ ы л а р* бұлбұл сайрап, Сайратып қапасымен қойған байлап (Сейфүлмәлік). Тарқады қасындағы жанның бәрі, Құрыған бір суретке ынтызары. Мың түрлі афған салып, *н а л а қ ы л ы п,* Сағынып ғашық жарын қылды зары (Сейфүлмәлік).

Тағдырға нала қылды [болды]. *Өміріне риза болмады.* Кемпір жетіп қусырып, Төстікке қол салады. Ер Төстік сонда бұлтарып, *Т а ғ д ы р ғ а қ ы л д ы н а л а н ы.* – Заманым менің тарылдың, Бүгін саған жалындым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тәтті арманын көңіліне тоқ санап, Күте берді сағат санап, сәт санап. Кейде аусар *т а ғ д ы р ы н а н а л а б о п* Көкірегінде маздап, ұйтқып жанады от (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НАЛА-ҚАЙҒЫ з а т. *Қасірет, опа, өкініш.* Алғанда ел дербестік алақайды Үдеттім өшіп

іште *н а л а-қ а й ғ ы.* Бәрі жөн, бірақ кейде шошып кеттім, Бар байлық түскенде ессіз талапайға (К.Салықов, Жезкиік).

НАЛАЛЫ с ы н. *Мұңлы-шерлі, құсалы.* Бұ тараптан безген бе?! Киінші ата *н а л а л ы.* Жәутеңдеген көздерге, Енді не деп барады? (Ж.Қыдыров, Шынарым.). Шырынкүл тағы да Әлихан суретіне мойын бұрып, мұңдана қарап отырып, *н а л а л ы* дауыспен өлеңдетіп кетті (С.Омаров, Өмір.).

НАЛА-МҰҢ з а т. *Уайым, қайғы, шер.* Және өзің де айта көрме – Саған ауыр болды, – деп, – *Н а л а-м ұ ң н а н* арқаң жауыр болды, – деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НАЛАШ [ир. نالش]: **налаш қапты.** е с к і к і т. *Налыды, ішқұса болды.* Ғашықтықтың отына шыдай алмай, Күні-түні жылап *н а л а ш қ а п т ы* (Бабалар сөзі.).

НАЛИГЕШ з а т. ж е р г. *Бас жіп.* Өгіздің *н а л и г е ш і н е* ие бол шырағым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЛИМ з а т. з о о л. *Кәсіптік маңызы шамалы, теңбіл дақты жіңішкелеу келген ұзынша балық.* Ертіс суларында *н а л и м,* таймень балықтары ауланады (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.). *Н а л и м* Зайсанда тұқымы аз балықтың бірі, тұщы суда өмір сүреді (К.Күленов, Қазақст. балық).

НАЛУ *Налы етістігінің қимыл атауы.* Мұндай эмоцияларға қорқыныш, қайғы, абыржу, *н а л у,* үрейлену, үмітсіздену т.б. жатады (К.Жарықбаев, Психология). Жүрегім лүпілдеп қоя берді, әлгі іштей қорлануым мен *н а л у ы м* кәрінің ұйқысындай быт-шыт болды (Д.Исабеков, Тіршілік).

НАЛЫ= е т. *Күйіну, қамығу, ренжу.* Жүрегі оттай қабынды, Қараман мен екеуі Көтере алмай *н а л ы д ы!* (Батырлар жыры). Ғалыптың ұлы Ғадиді, Жасы толса адам қариды. Дәурекі кетсе басынан Қартайғаннан *н а л и д ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ел-жұрты қыз кеткенде, *н а л ы п* еді, Ханым да ішке қайғы салып еді. Алған соң анық хабар қуанысты, Әуелде жынпері деп қалып еді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ғаклы кәміл жігіттер, Заманның көз сал халына. Халқыңның ойла файдасын, Өзің үшін *н а л ы м а* (М.Дулатов, Шығ.). – Әнуар шындықты айтты, оның несіне шала бүлінесіңдер? – дедім қарап отырмай. – Біреуге шындық жайт екінші біреуге шындық болмайтынын білесің ғой, қосыла қажамашы мені! – деп *н а л ы ғ а н* соң, кідірмедім («Жас Алаш»).

Көңіл налыды. *Көңіл толмады, қатты ренжіді, назаланды.* Қаламыздың «Көкшетау», «Достық» деген қонақүйлері болғанымен, құрметті мейманды түсіретін ыңғайлы үй таба алмай қиналғандардың ішінде білдей банкінің басшысы Нұрлан да жүреді ғой. *К ө ң і л н а л ы п,* қазақы намыс осы жолы қайнаған. Дәп қазір Нұрекеңнің «Жекебатырында» шейхты былай қойып, Өмірді ұялмай қарсы алуға жағдай бар («Егемен Қазақстан»).

НАЛЫҚ[1] з а т. ж е р г. *Екі жегулі өгіздің басын байлайтын шынжыр. Н а л ы қ* өгіздің басында, өгізді налықпен жетекте (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мынау өгіздің *н а л ы ғ ы* жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЛЫҚ[2] з а т. ж е р г. *Қайғы, қасірет, уайым.* Назары төмен, кеуілінде бір *н а л ы қ* бар-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАЛЫН= е т. *Құсалану, назалану.* Не болса да өзімді, Тапсырдым сізге *н а л ы н ы п.* Толтырып жасқа көзімді, Есірке деймін жалынып (Абай, Тол. жин.). Назалана, *н а л ы н а,* Бетін ашып тарыла (М.Әуезов, Қараш.).

НАЛЫҢҚЫ с ы н. *Реніші, күйзеліңкі.* Ғұмар ойға шомған. *Н а л ы ң қ ы* күбірлеп, басын изеді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

НАЛЫС з а т. *Реніш, өкпе-наз, күйзеліс.* – Бұл жолы менің әжем өз баласына *н а л ы с* білдірді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Дүниедегі қуаныш, – Бір азғантай жұбаныш. Оның түбі бір *н а л ы с,* Қайғы мен рахат тел еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Діндар дәуір мұңды, зарлы сөздеріне мінажат деп ат қойған. Әуелінде мінажат деп ғұламалардың Құдайға айтқан зары, арызы, *н а л ы с ы* айтылған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Не шығар құр айғайдан, құр *н а л ы с т а н* (А.Шамкенов, Сырларым).

Налыс етті. *Қапаланды, іштей қиналды, күйзелді.* Жылдағыдан, қалқатай, аулың алыс, Аулыңа еріп кетуге *е т т і м н а л ы с* Сағынғанда сені ойлап, сәулетайым Ауады есім адамдай шәлкем-шалыс (Қара өлең).

Налыс қылды. *Ренжіді, қамықты.* Алдынан баласының сорлы қатын, *Н а л ы с қ ы п* баласына қарсы келді. «Жалғызым, ұлым да сен, қызым да сен, Туғаннан күйігіңді тарттым-ау мен» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құдайға налыс қылды. *Жаратушыға жалбарынып, ішкі күйзелісін, мұң-назын айтты. Н а л ы с қ ы л ы п Қ ұ д а й ғ а* Көзінің жасын төгеді (Алпамыс.).

НАЛЫС= е т. *Ренжісу, қамығысу.* Таппаған сөз шешуін бәз біреулер, Боп жүрді тап сол кезде *н а л ы с қ а н д а й* (Айтыс).

НАЛЫСТЫ с ы н. *Реніші, кейісті.* Бекше көзілдірігін сүрткілеп *н а л ы с т ы* раймен жабырқау күлді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

НАЛЫСУ *Налыс етістігінің қимыл атауы.*

НАЛЫТ= е т. *Ренжіту, қамықтыру.* «Мен жазықты ма едім!» дегендей болса да, *н а л ы т ы п* тұрып кіналағандай (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ұрпақтан ұрпақ алып жалықпастан, Сондай бір дәстүр бар-ды қалыптасқан. Заманнан заман өткен, жаңарған жұрт, аққуын айдын көлдің *н а л ы т п а с т а н*, Дәстүрін аттамаған, анық басқан. Сондай бір дәстүр бар-ды жарық шашқын, бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан (М.Мақатаев, Шығ.). Кім сарғайтты, *н а л ы т т ы,* Айт, жасыма, жасқанба! (І.Жансүгіров, Шығ.).

НАЛЫТУ *Налыт етістігінің қимыл атауы.*

НАЛЫШ з а т. е с к і к і т. ***Налыс***. Даражн қатарыңнан асқан еркем, Екі «ти», бір «нұн» менен еттім қалам. *Н а л ы ш ы м* көкке жетер етсем маған. Бұл сырым халыққа мәлім, күмән саған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАМ[1] [и р. نام] з а т. к ө н е. **1.** *Есім, адам аты.* Апыруз үшіншінің еді *н а м ы,* Жығылам деген жаннан жоқ ед қамы, Мәһрануш ең кенжесі еді олардың, Сияқты сол кезгінің сөнбес шамы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Даңқ, атақ.* Сізге мен көп *н а м ы н а н* амандастым, Керекті кісі емессіз жалғыз маған. Көлеңкен Жетісуға тегіс түсіп, Артылды осы уақытта сіздің бағаң (Бабалар сөзі).

Намын өшірді. *Атын өшірді (талқандады, көзін жойды, жоқ қылды).* Менің атым Әлимін, Дарақты, атауды көшірген, Сендей неше кәпірді Жер астына түсірген. Дүниедегі менменнің өлтіріп *н а м ы н ө ш і р г е н* (Бабалар сөзі).

Намына лайық. *Абырой, атағы, беделіне сәйкес, жарасымды. Л а й ы қ* емес мені ап кету *н а м ы ң а,* Жәмбілдегі аға сұлтан ханыңа (Көрұғлы).

Нам қылды. *Жария етті, баян қылды.* Зарқұм ашып қазынасын, Алтын-күміс ажынасын, Аяқты жәндік малынан, Қазынадағы бәрінен Пайғамбарға *н а м қ ы л д ы,* Ықыраж, зекет алдырды (Бабалар сөзі).

НАМ[2] з а т. ж е р г. *Қызылшаның жарамсыз қалдығы. Н а м д ы* жылда алып тұрамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАМА[1] з а т. ж е р г. *Баян.* Біз қызылбұрышқа *н а м а* сатып алдық. Менің балам наманы жақсы тартады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАМА[2] з а т. ж е р г. *Нұсқау, жоба.* Осылай істе деп *н а м а* берді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАМА[3] [ир. نامه] з а т. к ө н е. **1.** *Жазылған хат.* Орақ тағасына жазып *н а м а,* Білдірді болған істің бәрін: «Күлшені алмағыма керек болды, Тілла, зер, көп дүние, мал бер маған» (Бабалар сөзі). Әтемір де «Хақ» деп айтыпты маған жазған *н а м а ғ а* (Едіге). Бұл сөзді атасына айтып барды, Атасы қыздың сөзін қабыл алды. *Н а м а* жазып Мысырдың патшасына, Пәш қылды өз жөніне мыналарды (Ғашық-наме). Құрметлі бағдында жазған *н а м а м,* Саламат күйлісіз бе есен-аман? (Айтыс). **2.** *Шығарылған бәйіт, дастан.* Солардың ішінде қолжазба қалпында Насыр Құсыраудың, Ақсақ Темірдің, Бабурдың, Ұлықбектің, Әбілғазының тағы біраз білгірлердің мемуарлық түріндегі «*н а м а л а р ы*» да жүр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** д і н и. *Қасиетті кітап немесе пенденің өлгеннен кейін берілетін жаман, жақсы істер түгел тіркелген амал дәптері деген мағынада.* Өтіндім, әй пірәдәр, *н а м а м м е н е н,* Қосайық екі жасты аман болсаң! (Едіге). Зәйіт те жай басады, ентелемей, Не тірі, не болмаса өлді демей. Мәжнүнге түсі суық көрінеді, *Н а м а с ы н* алып келген періштедей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАМАҒЛҰМ [ир. ар. نامعلوم] с ы н. е с к і к і т. *Белгісіз, мәлім емес.* Алланың ісі *н а м а ғ л ұ м,* Жауыздың тіліне ермеңіз (XX ғ. қаз. ақын.).

НАМАЗ [ар. نماز] з а т. д і н и. **1.** *Ислам дінін ұстаған діндар адамдардың мұсылмандық бес парызының негізгісі. Аллаға бағыштап күніне бес рет бекітілген қимыл ишараттар жүйесіне сәйкес белгіленген уақыт бойынша, Құран сүрелері мен дұға оқып өтейтін құлшылығы.* Руза, *н а м а з,* зекет, хаж – талассыз іс. Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс. Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті, Қылғанменен татымды бермес жеміс (Абай, Тол. жин.). Құлшылық, *н а м а з ы* мен иманы сол, – Күнде бір, айында бір, сағат сайын. Демейді босқа ұлып, тек сайрайын, Деп тұр ол өз тәңірін сипаттайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нағима байының қара бөкебайын жайнамаз ғып жайып, білген дұға, сүрелерін оқып, *н а м а з ғ а* кірісті (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Жаназа намаз (қайтыс болған адам рухына бағышталып оқылатын намаз).* Мұнда кеше келетін едім, Андағұл қажының анасы опат болған екен, со кісінің *н а м а з ы н д а* болдым (М.Дулатов, Шығ.). Жиналды Алаш ұлы *н а м а з ы н а.* Оқыды бес мың кісі жаназаға. Малдарын бөлек-бөлек көп таратты Халыққа үлестірді зор қазина. Алғаны халайықтың хисабы жоқ, Садақа бір қой берді ең азына (Кердері Әубәкір, Қазағым). «Біз әйелдерді жаназаның атынан қабірге баруды тыйым еттік, Бірақ шартты түрде емес», – деген. Демек, әйелдерге мешітке бару, жаназада *н а м а з ғ а* тұру, қабірге бару дінді

бұзар жағдай емес («Жас Алаш»). **3.** а у ы с. б е й н. *Сүйген іс.* Қия қалсам келесі күн өкіндім. Өкінішпен өтті сәскем, Екіндім. Бірер минут *н а м а з ы м д ы* жыр атты Бауырларға бөлмеңдер деп өтіндім (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Абайға тән – маған да тән сыбаға, Келсін мейлі, келмесін тәржімаға. Осы менің отырып оңашада Оқитұғын *н а м а з ы м* әр жұмада (М.Мақатаев, Шығ.).

Айт намазы. д і н и. *Айт мейрамы күні қалың мұсылмандық жолына түскендер қатысып, жамағатпен оқылатын мерекелік намаз.* Бір жылы *а й т н а м а з ы н* оқу үшін ел адамдары тайлы-таяғы қалмай, Байман молланың қызыл мешітіне қарай ағыла бастады (Р.Аманкелдиев, Батыр.). Алланың елшісінің кезінде жас қыздарды *а й т н а м а з ы н а* шақырғаны жайында имам Термези айтады, бұл Сахих Бұхари хадисінде бар («Жас Алаш»). Ал жарандар, *а й т н а м а з ы* басталады!.. Жүріңдер тезірек! (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Ақшам намазы. д і н и. *Күн батқаннан ымырт түскенге дейінгі аралықта оқылатын мұсылманның парыз намазының бірі.* Ентіге жүгіріп үш жігіт кіріп келгенде, Боржай *а қ ш а м н а м а з ы н* оқып болып орнынан тұрып жатыр екен (С.Бегалин, Сәтжан). Оның үйге кіріп, *а қ ш а м н а м а з ы н* оқуға кіріскеніне де бірсыпыра уақыт болды (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Бес намаз дұға қылды. д і н и. *Таң атқаннан кеш батқанша тілеуін Алладан намаздарда үзбей тіледі.* Құрметті Бейсенбайға жаздым қағаз, Қос жігіт Қосмағанбет, айтам уағыз. Ысмағұл бес азамат сауда қылып, Сапарға бірге жүрдік ылғи сабаз. Сендерге Әбубәкір қонақ болды, Сыртыңнан *д ұ ғ а қ ы л ғ а н б е с н а м а з* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бес уақыт намаз. д і н и. *Күніне бес рет сәждеге бас қою, мұсылман адамның бес парызының бастысы.* «Қой» бір ақсақал бітім болып, Алысқа ұзамайтын разы еді. Кемдігі ол күнгінің қанша айтқанмен Күніне *б е с у а қ ы т н а м а з* еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). «Тәйжі, мұныңыз табылған ақыл екен, бұл пәлекетті *б е с у а қ ы т н а м а з б е н* айналдырмаса елге тыныштық бермейді» – деп, жиырма қой атады, бірақ ол бұл қойларын өзі аралап жүріп меңсіз қарасынан, үш мүйіз нысаналысынан, құрт мүйіз жағалынан іріктеп ұстатып, күннің қызылы сөніп бара жатқанда қарасынан бөлгізді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Айтқандай, қария бір жағы мұның бәрі Алланың ісі деп санайды. Аузынан Алласы түспейтін ол күніге *б е с у а қ ы т н а м а з ы н* да қаза етпейтін көрінеді («Егемен Қазақстан»).

Бесін намазы. д і н и. *Тал түс ауғаннан бастап, көлеңке заттың өзінен екі есе ұзарғанға дейінгі аралықта оқылатын мұсылманның бес уақыт парыз намаздың бірі.* Текеш қажы, *б е с і н н а м а з ы н* оқып: «Жандарлының» қолы қанды болуын, Мәдидің қолды болуын тіледі (Ә.Әбішев, Найзағай). Ешенсейіттің мешіті жағынан *б е с і н н а м а з ы н а* азан шақырылып жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). – Балам, тойып ал, шешең жоқ екен, – деп өзі *б е с і н н а м а з ы н* оқуға қамданды (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Екінді намазы. д і н и. *Күн батуға тақалып, заттың көлеңкесі өзінен екі есе ұзарған кезде оқылатын мұсылманның бес уақыт парыз намаздың бірі.* Ел әлі *е к і н д і н а м а з ы н* оқып болмапты, тыста тұрған халайық орыс чиновниктерінің киіміндегі төрені көріп, үрпиісіп қалды (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). *Е к і н д і н а м а з ы* күн батуға бір-екі сағат қалғанда басталады да, күн батуға дейін созылады (А.Құрманғалиев, Ислам діні.). Осы араға келгенде, *е к і н д і н а м а з ы н* өтемекке басын сәждеге қоймақ болды (Ғ.Сланов, Жанартау).

Екі рәкат намаз. д і н и. *Намаз оқу барысында бірнеше рет қайталанатын қимылдар мен сүрелер жиынтығы.* Садақа беріп, аруақтан медет, Құдайдан тілек тілеп, *е к і р ә к а т н а м а з* оқиық! – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Етегіне намаз оқып жүр ме еді? *Күнәсіз таза жүр деп пе едің деген мағынада.* – Немене, тікірейе қалдың? Тоқалдардың жайы маған белгілі. *Е т е г і н е н а м а з о қ ы п ж ү р м е е д і ң?* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – *Е т е г і н е н а м а з о қ ы п ж ү р г е н к і м б а р* қазір? («Мәдениет және тұрмыс»). *Е т е г і м е н а м а з о қ ы п ж ү р д і м* деп айтқан жері бар ма?! («Парасат»).

Жаназа намаз. д і н и. *Мұсылман дінінде болған марқұмды арулап болғаннан кейін, үйден шығарып, жерлеуге әкетерде жамағатпен оқылатын намаз. Ж а н а з а н а м а з ы н* ешкімге бермеймін, өзім оқимын деп, жаны ашығансып Пірқожа да жетіпті (А.Хангелдин, Ғани.).

Жұма намаз. д і н и. *Ислам дініндегі ер адамдар үшін жамағатпен оқу парыз етілген жұма күнінің құрметіне бесін намазы уақытында оқылатын намаз.* Мешітке *ж ұ м а н а м а з ы н а* жиылған мұсылмандарды барып көрдім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Орал қаласында жалғыз-ақ мұсылман мешіті бар. Салғанына жүз жылдан асқан тарихи ғимарат соңғы бес-он жылға дейін қаңырап, жетімсіреп тұрушы еді деседі білетіндер. Ал қазір *ж ұ м а н а м а з ы н д а* халық лық толып, тіпті, ауласына сыймай қалып

жатады («Жас Алаш»). Бұған жан-жақтан *ж ұ м а н а м а з ы н а* ағылып, тарауыққа жиналған қожа-моллалар, қарауылдың игі жақсылары, ақсақал, қара сақалдары осында (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қаза намаз. д і н и. *Себеппен кешіктіріліп сол күні оқылған намаз.* Құлшылық күндіз-түні етті дейді, Айтқанын шариғаттың күтті дейді. Рузасын (оразасын) *қ а з а н а м а з* жиып алып, Сонан соң тақуа болып кетті дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құптан намаз. д і н и. *Ымырт үйірілгеннен таң бозара бастағанға дейінгі аралықта оқылатын мұсылманның бес уақыт парыз намаздың бірі. Қ ұ п т а н н а м а з ы н ы ң* уақыты – қызыл шапақтың жоғалған сәтінен екінші таңның атуына дейінгі мезгіл (Ислам ғылымхалы). Әр намаздың өзіне лайықты мерзімі бар. Бесін намазы тал түстен ауған кезден басталып, қайсыбір заттың көлеңкесі екі есе ұзарғанға дейін. Екінді намазы бесін намазы аяқталғаннан басталып, күн батқанға дейін. Ақшам намазы, күн батқан кезден ымырт түскенге дейін. *Қ ұ п т а н н а м а з ы* ымырт үйірілгеннен таң бозара бастағанға дейін («Егемен Қазақстан»).

Намазға жығылды. а) *Намаз оқыды.* Намаз сағаты болған соң, солдаттар ақсақал имамның ізінше *н а м а з ғ а ж ы ғ ы л ы п* жатыр (Ә.Шәріпов, Қапаста.). ә) *Мұсылман діні жолына түсті, бес уақыт парыз намаз оқи бастады.* Мен балалық шақтағы *н а м а з ғ а ж ы ғ ы л ғ а н ы м д ы* еске түсіріп, дәреттің заңын да орнына келтірдім-ау деймін (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

Намазы бұзылды. д і н и. *Намаз оқудың исламдық шарттарына сәйкес намазды бұзатын күнә немесе мәкрүк әрекет жасады.* Рахмет бабай *н а м а з ы н ы ң б ұ з ы л а т ы н ы н а* налыса керек (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Намазға ұйыды. *Сәждеге жығылды, жан-жақтағының бәрін ұмытып, Алла алдындағы құлшылығын ғана ойлады.* Шәмси Мұхамед молданың мешітіне кіреді де, көпшілікпен бірге *н а м а з ғ а ц й д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Намазға іждәт қылды. д і н и. *Намаз оқуға міндеттенді, бес уақыт Аллаға құлшылық етіп, намаз оқуға мойынсұнды.* Мұсылман болсаң, *н а м а з ғ а і ж д ә т қ ы л,* Иман, руза, толғаулар, айтыс, жырлар («Қаз. әдеб.»).

Намаз оқу. д і н и. *Бес уақыт сәждеге бас қою. Аллаға құлшылық ету, мұсылмандық жолға түсу, мұсылманның Алла алдындағы бес парызының бірін өтеу.* Дәл осы әңгімені аздаған ғана өзгеріспен Эл Айниден де кездестіреміз. Оның нұсқасында да Уәйіс көрген түсінен кейін өзінің көзінің тірісінде Бағдат пен Тебриздегі мұрагері етіп үлкен ұлы Хұсейінді бекітіп, таусылуға таяп қалған өмірінің соңын тек қана Құдайға құлшылық жасап, *н а м а з о қ у м е н* өткізеді («Парасат»). Бұлай дейтініміз, жалғыз мешіттің ішіндегі жамағаттың топ-топқа бөлініп, әртүрлі уағыз айтып, әртүрлі *н а м а з о қ у ы* бүгінде діннен хабары аз адамды әрі-сәрі қылып жіберді. Ең өкініштісі – осылардың арасында діндес бауырына деген жылылық, бауырмалдық жоқтығы былай тұрсын, керісінше, ызғарлы қабақ, жеккөрініш сезім анық байқалады («Жас Алаш»).

Намаз оқыды. *Намазын өтеді.* Айтпадым *н а м а з о қ ы п,* құлдық тарғат, Ораза тұтқаным жоқ жалғыз сағат. Жазықсыз қойдан момын жануар жоқ, Соларды қойшысымен жедім қабат (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Намаз палуан. *Намазхан, намаз оқитын адам.* Егер де *н а м а з п а л у а н* пасық шықса, олардан ыбырат алып жұрт не білмек? Мың ірәкәт намаздан артық деген, кісіге істеген бір ізет-үрмет (Қаз. ақын шығ.)

Намаз сабағындай. *Мұқият, тиянақты, тыныш.* Алғашқы кемшілікті жою үшін артистердің тұрлаулы ынтасы керек. Үйреніп жүрген хорларына бұрынғы *н а м а з с а б а ғ ы н д а й* көңіл қоюы керек. Әбден машықтау керек (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Намазы қаза болды. а) *Бес уақыт намазы оқылатын мерзімі өтіп кетті, оқылмай қалды.* – Күрескен Дариға қыз, қолыңды жаз, Оқиын тауға барып қаза намаз. *Н а м а з ы м қ а з а б о л ғ а н* себебінен, Жығуға енді сені болмас мазаж (Бабалар сөзі). – Жылдам, жігіттер, жылдам! Күн шығып қалса, *н а м а з ы м ы з қ а з а б о л а д ы,* – дейді ұзын бойлы молда (С.Шәкібаев, Үлкен.). Ортаға жарар еді мешіт салсаң, *Н а м а з д ы қ а з а* қылмай барып тұрсақ, Бір ғалым фазыл заттан иман сайлап, Байларың жәрдем беріп уақыф қылсақ (М.Дулатов, Шығ.). ә) с ө й л. *Бір нәрсесі кетті ме, бір нәрсе боп қала ма деген мағынада.* Бізбен бірге жүрсең *н а м а з ы ң қ а з а б о л а р* ма еді, немене? (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Намазын тастамайды. *Намазын мезгілінде оқиды, дін жолына берілген адам қаза қылмайды.* Ораза, *н а м а з ы н т а с т а м а й т ы н.* Исатай – тақуа адам. Заманындағы көптің көзінде бұл да үлкен қасиет (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Нәфіл [нәпіл] намаз. д і н и. *Мұсылманның бес парыз намаздан бөлек Аллаға өз еркімен құлшылық етіп, нәпіл өтелуге рұқсат етілген уақыттарда, әдетте түнде оқитын намаз.*

Оқыды *н ә ф і л н а м а з* Пайғамбары, Дұғаға қол көтерді шаһариары (Бабалар сөзі).

Памдат намазы. д і н и. ***Таң намазы.*** Қараңғы түн өткен соң, Күн нәубеті жатқан соң, Пайғамбар Құда имам боп, *н а м а з п а м д а т* оқиды (Бабалар сөзі). Таң бозамықтанған кезде Риккудің әкесі *п а м д а т н а м а з ы* алдында дәрет алды («Лен. жас»).

Таң намаз. д і н и. **1.** *Таң қылаң беріп атып келе жатқанда оқылатын мұсылманның бес уақыт парыз намазының алғашқысы.* Кәрібай молда сақарын ішіп, *т а ң н а м а з ы н* оқығаннан бері, дәйек тұтып үйде отыра алмады (Б.Майлин, Шығ.). 1969 жылы тоқсан жастан асып қайтыс болған әкем Әдікен Жабайұлы: «Ертеде ата-бабаларымыз *т а ң н а м а з д ы* оқығаннан кейін малды өріске айдап жайып кететін, жайлауда жұрт ауыстыру қажет болса, киіз үйді жығып, көшуге таңертең кірісетін, жолаушы жүрсе де осы мерзімді ұйғаратын», – дейтін («Егемен Қазақстан»). **2.** *Таң намазы оқылатын шақ.* Ақырын *т а ң н а м а з д а* қош айтысып, Тағы да қарияға қол бересің (Х.Ерғалиев, Көбікшашқан).

НАМАЗГӨЙ з а т. э к с п р. ***Жақтырмау.*** *Діндар, намазшыл.* Барлап қарасам, намазың кәдімгі арабша сөз көрінеді. Оның мазмұнына осы күнгі *н а м а з г ө й л е р д і ң* өздері түсінбейді (Ж.Еділбаев, Түркістан).

НАМАЗДА= е т. *Намаз оқылу, жаназасын шығару.* Тоғыз күн қырғын соғыс болды толық, Өлікке шаһар іші кеткен толып. *Н а м а з д а п* көмді өлгенін мұсылмандар, Жинап ап жеті күндей тасып болып (Бабалар сөзі).

НАМАЗДАЙ с ы н. *Намаз оқығандағыдай.* Тынбай құлдық етуге Мұсылманның рухы Уағда қылған «Аһатпен». Бір *н а м а з д а й* сауап жоқ, Алтын менен күмісті Арбалап төксең жақутпен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НАМАЗДЫГЕР з а т. **1.** *Күн еңкейіп, ұясына кіруге таянған кез.* Қазір күн кешкіріп, *н а м а з д ы г е р г е* жақындап қалған (Ә.Көшімов, Лашын.). Шомылуға қолайлы уақыт сәске мен *н а м а з д ы г е р* (екінді). Тал түсте, күн қызып тұрғанда суға түспе (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Намазшам, *н а м а з д ы г е р* арасында, Баланы жылап жатқан өрең таптым (Ақын жырлары). **2.** *Екінті намаз, сол намазды өтейтін шақ.* Қазанның сырлы қаласын, *Н а м а з д ы г е р* өткенше, Намаз ақшам жеткенше, Түсірермін жүзіңе (Қобыланды).

НАМАЗДЫҚ з а т. э т н. *Мәсінің басы, тұмсығы.* Мәсінің *н а м а з д ы ғ ы* сөгіліп кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Айымбеттің мәсісінің *н а м а з д ы ғ ы* жыртылыпты, соны тігіп отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАМАЗЖАЙ з а т. *Намаз оқитын орын, арнайы бөлме.* Біз ауруларды аралап жүрген кезде кейде солардың кейбірінің еденге жайнамазын жайып тастап, намаз оқып жатқандарын талай мәрте көрген едік. Олардың өзі бізге орталықта *н а м а з ж а й* ашпасқа болмайтынын ұғындырды («Егемен Қазақстан»).

НАМАЗҚОЙ с ы н. ж е р г. *Намазшыл.* Жаман неменің *н а м а з қ о й ы н* қара (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАМАЗҚҰМАР с ы н. *Намазшыл, намазын қаза қылмаушы деген мағынадағы атеистік көзқарас басым болған кеңес дәуірі кезеңіндегі жиі айтылатын жағымсыз мәндегі сөзқолданыс.* Ол күні үйінде қонақ етіп, ертеңіне *н а м а з қ ұ м а р д ы ң* қалтасындағы ақшасын шыртылдатып санап алған жылпос қу екі көзінің бірінің іші жабайы, екіншісінің іші кәдімгі бал араға толтырыпты да: – Құрметті қонағым, міне, намаз. Алып бар еліңе, – депті (Р.Райымқұлов, Бала жігіт).

НАМАЗШАМ з а т. *Кешкі намаз оқылатын кез, ақшам.* Аттары болып қара тер Ұшырады Қамбарға Жақындағанда *н а м а з ш а м* (Батырлар жыры). Жылқымды айдап салдым тепсең жерге, Шықпайды сендей сәулем ексем жерге, *Н а м а з ш а м,* намаздыгер арасында, Тимейді сені ойласам өкшем жерге (Қара өлең). *Н а м а з ш а м н а н* өткенде, Құптан мезгіл жеткенде Құлағына батырдың Бір дауыс кеп шулайды (Батырлар жыры).

НАМАЗШЫ з а т. *Намаз оқитын адам. // Намаз оқып тұрған, намаз оқитын.* Әлімбек сыртқа шыққанда, «Жаңа талапқа» қарай ілгерілі-кейінді шұбап, қара жолдың шаңын бастарына көтеріп бара жатқан *н а м а з ш ы* қауымның қарасын көріп қана қалды (А.Байтанаев, Қайнар.).

НАМАЗШЫЛ с ы н. *Намазын қаза етпейтін діндар.* Кейбіреулердің бірәдір атын көтеріп, оразашыл, *н а м а з ш ы л* болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды (Абай, Тол. жин.). Атеистік пікірге келген шағында: «Бала кезімде оразашыл, *н а м а з ш ы л* болдым», – дейтін Баймағамбет (Б.Ізтелин, Шығ.).

НАМАЗХАН з а т. *Намазға жығылған, ислам діни жолына берілген адам.* Ислам дінінің бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтары, Құранкәрім, хадис –шарифтер, шариғат, тәпсілдерді терең игермеген, білмеген имамның сөзі мен үгіт-насихатына *н а м а з х а н д а р* түгілі қарапайым жұрт та ұйымайды («Егемен Қазақстан»).

– Неше бөнт, *н а м а з х а н д а р* көп пұл берер, Шапшаң жүр, шаһарыңда түрма, – дедім (Бабалар сөзі). // *Намазға жығылған, мұсылмандық парызын өтейтін; иманды.* Ол алдамайды, әйелі екеуі де *н а м а з х а н* адамдар (Ауызекі).

НАМАҚҰЛ [ир.ар. نامعقول] с ы н. е с к і к і т. [парсы намәғқұл] *Дұрыс емес, теріс.* Белгілі маған сол мен оңқайыңыз, таба алмасам, өкпелеп, томпайыңыз. Бұл арада *н а м а қ ұ л* болып жүрме (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қасындағысын қарақтап, жолдасын жауға ұстап беруді *н а м а қ ұ л* деп түсінген-ді (С.Талжанов, Ұлдай.). Шыдай тұр олай десең, – деді, – үш күн, Айта алмас *н а м а қ ұ л* деп мұныңды ешбір. Ойланып оған дейін оңашада, Кеңесін көрсетейін осы істің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Өзімді уа мұнша елімді, халқымды уа екі ұлымды шерменде қылып, мұндай *н а м а қ ұ л* ісімді әр кез қылармын ба? (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

Намақұл сөз. *Жүйесіз сөз, орынсыз айтылған сөз.* Келіспес кестесі ретсіз сөзді кім тыңдар. *Н а м а қ ұ л с ө з д і ң* мысалы: Аң көрмей ұшқан далаға, алмайтын құспен тең болар (О.Шораяқов, Шайыр). Шатқалаң шақта сені қинайтын *н а м а қ ұ л с ө з* айтпаймын да (О.Бөкеев, Үркер).

НАМАНҚҰЛ: наманқұл болды. *Бас иді, кешірім сұрады, кішілік жасады.* Біздің жесірімізге менің жесірім деп жала жауып, тыныш жатқан елден барымта алып, мал қуғызған күнәсіна Зуқа мен Әкеми келіп *н а м а н қ ұ л б о л с ы н* (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НАМАРД [ир. نامرد] үс т. к ө н е. *Мақұрым, құрқал, бос.* – Кеттіңіз бірімізге назар салмай, Жақсы деген үмбетің әлде қандай?! Біздерді біреуіне бағыштаңыз, Біздер де қуанайық *н а м а р д* қалмай (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

НАМАХРАМ [ир. نامخرم] үс т. е с к і к і т. *Бей-берекет, себепсіз.* – *Н а м а х р а м* әйел-еркек араласып, Жүруі шариғатта дұрыс емес (Бабалар сөзі).

НАМЕ [ир. نامه] зат. е с к і к і т. *Нама, хат.* Ол уақытта Мысыр шаһы Каһир еді, Елшілер хатты алып жетіп келді. Таймус ханның *н а м е с і н* қолына алып, Каһир шаһ оқып көріп мақұл деді (Жүсіп-Зылиха). Бұл сөзді атасына айтып барады, Атасы қыздың сөзін қабыл алады. *Н а м е* жазып Мысырдың патшасына, Пәш қылды өз жөнінде мыналарды (Жүсіп-Зылиха).

НАМҰРАТ [ир. نامراد]: **намұрат болды.** е с к і к і т. *Мұратына, мақсатына жете алмады.* Секілді көк қаршыға құнис қана, Еліңе қайтамын жылыстана. Беколь қажы асына тоқтап қара, Қайлакер *н а м ұ р а т б о л ы п* тыныстана (Ақан сері, Шығ.). *Н а м ұ р а т* Шиддат малғұн *б о л ғ а н*, Оларға Құдай берген әр зауалды. Ғибрат ол осылардан арын сыйлап, Менмендік мешеу еткен талайларды (Бабалар сөзі).

НАМЫ з а т. *Дым, ылғал, сыз.* Сол бір жылы ұлы шілденің кенезесі намы сусын, *н а м ы* ылғалға емес, алдымен қанға, қан мен жасқа кепкендей еді, қан мен жасқа жерігіп қара жерді тепкендей еді (А.Сүлейменов, Бесін).

НАМЫС [ир. ناموس] з а т. *Адамның жан дүниесі мен Отанының, отбасының, ұлтының, қоршаған орта мен қоғамының мәнін сезінуімен оянып, соның амандығы мен бүтіндігі үшін күресінен көрініс табатын ар-ождан үні; ар-абырой, ұлттың, жеке бастың абыройы.* Көптен бері Абай бұндайлық: *н а м ы с* пен ыза, алдану мен қиянат, қимастық пен арлану, ұялып арланудың неше қырлы қысымын көргендей (М.Әуезов, Абай жолы). Елуінші жылдардың бас кезінде қазақ зиялыларына жасалған репрессияның заһары халқымыздың кеудесін басып, *н а м ы с ы н* мүлде өшіріп тастағандай еді («Қаз. әдеб.»). Туған жердің *н а м ы с ы* Бөтен қолда кетпесін (Қайрат Рысқұлбек//Екі мыңжылдық.). Ең бастысы, ол – рухы мықты жігіт. Алаштың *н а м ы с ы* десе, аянып қалмайды («Жас Алаш»). Бүгінгі шенқұмарлық, кеңесшілдік, ата-ру намысы, губерне *н а м ы с ы,* орынға таласу, топтасу, жіктеу қандай күйде? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Н а м ы с* сол – өзің қорлан кемдігіңе, Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе. Алмай өз алдыңғыңның аяғынан, Соқтықпай өзің ізден еңбегіңе (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Елдік намыс. *Жеке бастан артық тұратын бүкіл бір халықтың, ұлттың ар-ождан үні, ар-абыройы. Е л д і к н а м ы с* азын-аулақ, кемді-күнгі қиындықтарға төзуге үндейді («Жас Алаш»).

Ер жігіт – намысының құлы. *Ар-ождының, жеке басының ұятын жоғары қою туралы.* Халқымызда «*е р ж і г і т* – елінің ұлы, *н а м ы с ы н ы ң қ ұ л ы*» деген бір нақыл бар («Егемен Қазақстан»).

Жалған намыс. *Намыстанатын реті жоқ жерде намыстанушылық.* Біздің қазақта теріс түсіну мен *ж а л ғ а н н а м ы с* бар. Оны біз сеземіз, естиміз (М.Дулатов, Шығ.). *Ж а л ғ а н н а м ы с* намыс па! Жулан тілі күрмейін. Жазығы жоқ танысқа Тіл тигізіп жақпай туыстар мен ағайын Тартқылайды Жан-жаққа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді. *Намысын қолдан бермейді, намысын қорғай алмаған ұят.* Ар-намыс деген тіркес сан ғасырлар бойы қасиетті көк байрақ туымыздай қастерлер, қашан да бұлжымас заңдай

көріп, жүгініп келген асыл сөздер. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», «*Қ о я н д ы қ а м ы с ө л т і р е д і, е р д і н а м ы с ө л т і р е д і*» дейді дана халық («Қаз. әдеб.»). «*Е р д і н а м ы с ө л т і р е д і, қ о я н д ы қ а м ы с ө л т і р е д і*» деген, менің малмен көңілім тынатын емес, лажын тауып, Жарасбайдың сол қашқан қызын ат көтіне салып әкеліп, босағамды бір аттатсам деймін, оның аржағындағысын көріп алар едім. Бұған қылар не ақыл, не айла бар? (М.Дулатов, Шығ.).

Намыс болды. *Ұят, ар-намысқа тиетін әрекет болды. Н а м ы с б о л д ы* патшаға мына қылық, Қыз еді сүттен аппақ, судан тұнық. Үстіне әскер жиып бармақ болды, Қорлықпен болмаймын деп құлдық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Намыс етті. *Намыстанды, намысы аяққа тапталды.* «Хан қызы қашып кетті», – деген сөзге, Хан тұрып қаһарланып *н а м ы с е т т і.* Қайтсе де қызды іздеп тез табуға, Ел-жұртын түгел жиып жарлық етті (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Намыс кернеді. *Қорланғаннан іші ызаға толды ызаланды, өш алуға бел буды.* Патша өкіметінің ұсақ ұлттарды кемсітетін саясатын олар осы шақта тереңірек түсіне бастайды, бойларын *н а м ы с к е р н е й д і* (М.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Намыс көрді. *Ар, ұят деп есептеді, өзіне мін санады.* Мұғалімдердің соңынан салпақтағанды *н а м ы с к ө р г е н д е й,* Тоқмолда бір кезде орағытып, оза бастады (Фразеол. сөздігі). Жұман мырза Жамалды өзі келіп алуды *н а м ы с к ө р г е н* соң, Байжанның қатыны келіп алып кетті (М.Дулатов, Шығ.).

Намысқа тиді. *Ар-ұятына тиді.* Батыр қайта шабады, намысқа тиіп арласа. Қараңғыда түсірер, Алдын әкеп жарласа (Майлықожа, Нақыл). Құдайменде *н а м ы с ы н а т и е т і н* әңгіме жөнінде сөйлескісі келмей, торы атты тебініп қап, желе жөнелді (Қаз. тілі фраз. сөздік).

Намысқа тию. *Ар-абыройына, адамгершілік қасиеттеріне тиетін сөз айту, кемсіту.* Мұндайда, тәкаппар қыздың *н а м ы с ы н а т и ю* үшін ол көрмеген қасиетінді көре білетін басқа әйелдердің де табылатынын, бұл түсіп кетер бөтен де жолдардың барын қызға аңғартқан да жөн емес пе? (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Намысқа тұрды. *Намысын ойлады, арожданын, адамгершілігін жоғары қойып қорғады. Н а м ы с қ а т ұ р а р* ер бар ма, Ер көтерер бел бар ма?! Қақырата шапса дұшпанға Тозбайтын мүттем жең бар ма? (Қабан жырау).

Намысқа шапты [намыс қуды]. *Есе-кек іздеді.* Қызығы кеткен ел бағып, Қисыны кеткен сөз бағып, Ендігі атқа мінгендер, Күнде ертеңге талмайды. Бас қосылса арысқа, Кім *ш а б а д ы н а м ы с қ а?* Жатқа қарар беті жоқ, жалынбай тұрар к...і жоқ (Абай, Тол. жин.). Жоқ, *ш а п т ы м н а м ы с ы м а,* жеткіз Ақтотыға, енді көтермеймін еркелігін (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Жалғыз үйлі Арынның тобы ысты, *н а м ы с қ у ы п* ыстылар жанын қысты, Тұлпар тобын табатын заң бар десіп, Бақан алып барлығы ізге түсті (С.Керімбетов, Өлеңд.).

Намысқа шыдамады. *Намысын жібермеді, есесін кетірмеді.* Басынан қарғып аттады. Қалмақтар қатты ыза боп, Палуаны жеңген мақтанды. Ыза болған Ер Жолай Қайта шықты сайысқа, *Ш ы д а й* алмай *н а м ы с қ а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Намыс қоздады [қозды]. *Намыс оты оянды, ыза қатты кернеді.* Кеудеде сенім шырағы, Айдалып келген қиырға. Әр ұлттың өрген боздағы, Шыныққан көңіл қиынға, Жігер *н а м ы с қ о з д а д ы* (К.Әзірбаев, Шығ.). Жаудан қалған жемтікке жабысқалы, Тағдырыңды біржола тауысқалы... Сап түзеді қажыған нар боздақтар, Қара жаумен қайтадан алысқалы, Қайта *қ о з ы п* қазақтың *н а м ы с т а р ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

Намыс қайда. *Намысын қайрап, ұялту үшін айтылатын сөз.* Ар қайда, *н а м ы с қ а й д а,* елің қайда, Туған жер, аттандырған белің қайда? (Қ.Ұябаев, От. жыл.). Ар қайда, ақыл қайда, *н а м ы с қ а й д а,* Өңкей итке жалындың, табыс қайда? Ана байға ит кетсе – күнің қараң, Онда қашып тығылар қамыс қайда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бауыр тартқан Жүрек қайда? *Н а м ы с* қызған сүйек *қ а й д а?* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Намыс қылды. *Кемітті, басынды деп тепсінді, қорланды, қайратына мінді.* Сонымен тағы да өтті бір жарым ай, Тоқтамыс Арғын жақтан жүр келе алмай. *Н а м ы с қ ы л ы п* жиылды тамам Найман Көнбейміз деп мазаққа мұнан былай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел жайлауы Арысты, батырлар *қ ы л д ы н а м ы с т ы.* Әуелі тәуір сөйлесіп, Артынан шайтан жабысты (Қобыланды батыр). Батырлар апырақтап, зорланысып, Қамалды қалың әскер қорланысып. Өрлігін кербез шыңның енді байқап, Үндемей хан да тұрды зор *н а м ы с қ ы п* (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Соның емін таба алмай, Ой алысқа үңілген. Жеңілгенді *н а м ы с қ ы п,* Аш беліңіз бүгілген (Жамбыл, Шығ.).

Намыс қысты. *Ұяттан қорланды, арланып қорланды.* «Әрине, қыста да жер өзгереді» – деді Жалғас *н а м ы с қ ы с ы п,* ішінен булығып ке-

леді. Қара торы жүзі күреңденіп кетті. Ет-женді беті балбырап, төмен түсіп бара жатқандай көрінді («Лен. жас»). Жігіттер бар-ау қазақта, *н а м ы с т ы ң қ ы с с а* қапары, тақымға басып талқандар, серке түгіл, атанды! (Ж.Аманов, Шақырады кең дала).

Намыс ойлады. *Ар-ұятына, өзінің қағидаттарына адал болды.* Байбатша таң қалды да, қалды ойға, Арман көп аршылмаған, жатқан бойда. «Япырмай, ұры қалай жіберді екен? Дүшпаннан түк тартса да деген пайда? Күйеуі және бұған рұқсат еткен, *Н а м ы с ы н* ең болмаса *о й л а м а й* ма?» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Намыстан жарылып өлді. *Ар-ожданын, ұятын бәрінен де жоғары қоя білді, соның жолында жанын пида етті деген мағынада.* Параны кім көп берсе, дау сонікі, малымен сатып алар қолындағы. Сұлтан, болыс күш қылып, Бөкенге маза бермеді. Ақылды туған Әлімжан *н а м ы с т а н ж а р ы л ы п ө л м е д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Н а м ы с т а н ө л і п к е т е р д е й*, иіне, үзіліп, Өкпесі кеуіп, қуарып, өңі бұзылып. Малдасын құрып, жұдырығымен жер тіреп, Бейкүнә, момын бәйбішені отыр қыжырып (М.Мақатаев, Шығ.).

Намысты жібермеді [қорғады]. *Ұятқа қалмады, атақ-абыройын сақтап қалды.* Аздыра ма халқыңды, ішіңнен шыққан ер болса. *Н а м ы с ы ң д ы ж і б е р м е с*, Екіталай жер болса (Базар жырау, Шығ.). Біз жеңдік, *н а м ы с т ы ж і б е р м е д і к*. Аждаһаны кезінде шідерледік. Қорламасын дедік біз екінші рет, Тыныш жатқан бір елді бір ел келіп (М.Мақатаев, Шығ.). Жақынының, жауынан, жалдаптардан Атабабам намысын қорғап қалған. Момын қазақ *н а м ы с ы н ж і б е р м е г е н* Жоңғар, Шыңғыс, жөйіт пен қалмақтарға (М.Мақатаев, Шығ.).

Намысты аяққа бастырмады. *Намысын жібермеді, біреуге ешқашан есесі кетпеді.* Қалмақ та бүгін шілдің қиындай пышырап, тағдырдың төлкегімен тоғыз-тонау күй кешіп жүргені болмаса *н а м ы с т ы а я қ қ а б а с т ы р м а ғ а н* ел болатын (К.Сегізбаев, Беласқан).

Намысты [қолдан] берді. *Қарсыласпады, біреудің басынғанын, әділетсіз тиіскеніне жауап бере алмады, есесін жіберді, қорықты.* Тайма Расул жолыңнан, *Б е р м е н а м ы с қ о л ы ң н а н*, Опасыз болып жақынға, Қарарсыз боп халқыңа, Мұқатпай жауды кетпеңіз, Ит өліммен ақырда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Елінен Айбас сері іздеп шықты, Дүшпанға неге *н а м ы с б е р е й і н* деп (Қозы Көрпеш.). Жайықтың бойы қамысты, *б е р м е й м і з* деп *н а м ы с т ы*, Екі батыр екпінмен жағаласып қалысты (Қобыланды батыр).

Намысы кетті. *Есесі кетті, ар-ожданға тиетін әрекет не сөзге жауап қайтара алмай қалды.* Дос-жаранға, ағайынға *н а м ы с ы м к е т і п қ а л д ы* деп осыншама шүйілуге бола ма (С.Қышқашев, Таң.).

Намысы қозды. *Ашуланды, намыстанды.* Абайды Оразбайдың сабағынан естігенде, Тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, *н а м ы с ы қ о з а д ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Намыс шақырды. *Шамданып ашу шақырды.* – Сен қыз, осы білгіштігіңді қоямысың, – деп, Сәдірбек бұл жерде *н а м ы с ш а қ ы р д ы* (С.Бегалин, Шығ.).

Намысын артық көрді. *Ар-ождан, абыройы үшін бәрін садаға етуге дейін барды, абыройын жоғары бағалады.* Қысқасынан айтқанда, әлектеніс қайраткері жанынан арын, *н а м ы с ы н а р т ы қ к ө р і п,* намыс үшін өлетін кез келген жерде жанын арына садаға қылатын адам болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Намысын жерге тықты. *Жер қылды, таптады, қорлады.* Қайтемін балаларды ұрып-жықса, Қор қылып *н а м ы с ы м д ы ж е р г е т ы қ с а*. Жарқ етіп үміт шіркін келген кезде, Дариға! Қаһарлы ер жеңіп шықса (И.Байзақов, Шығ.).

Намысын аяққа таптады. *Қорлады, жер қылды, намысына тиді.* Жақында ғана қазақ халқының ұлттық *н а м ы с ы н а я қ қ а т а п т а й т ы н* мақала басқан «Известияның», сондай-ақ, «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», «Труд» сияқты газеттердің қазақстандық қосымшалары отандық оқырманға Ресей идеологиясының дәнін сеуіп жатқан жоқ па екен? («Жас Алаш»).

Намысын [жақтады] жыртты. *Жалған, көлгірсіген ниетпен біреудің сөзін сөйледі, іс-әрекетін қорғамақ болып көрінгісі келді; жағымсыды.* Бір жақтағы Матай қызының *н а м ы с ы н ж ы р т ы п*, жөн-жосығын білмейтін жат біреумен арандасудың саған да орны жоқ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оразекең ел *н а м ы с ы н ж о қ т а п* Көкшенің жаңағы еліне сөз салыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Итбайға ілік-шатыс, я соның *н а м ы с ы н ж ы р т қ а н* кейбір байлардың жылқысын да барымталап, Амантайдың қолына бес мыңға жуық жақын жылқы түскен (С.Мұқанов, Таңд.). Мені аңдып, *н а м ы с ы м д ы ж ы р т қ а л ы* келген екенсің ғой, – деді Мәу, тозығы жеткен шыдам онан әрі төзуге жарамады, шорт кетті (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Намысын келтірді. *Ызаландырды; ар-ожданына тиетін сөз естіді, іс-әрекет көрді.* Ағасы Қасымның: «Қадишаның бақытсыздығы да жетер, Жәмеш бармайды, берілмейді» деген сөздерінің барлығы да Жәмештің шынымен *н а м ы с ы н к е л т і р і п,* ызаландырғандай болды (М.Әуезов, Қараш.).

Намысын қайрады. *Намыстандыратын, намысын оятатын сөз айтты, қайрап жіберді.* Қанша айтқанмен ол теріс азу неме ғой, *н а м ы с ы н қ а й р а п* жібердіңіз бе, қайдан, – деді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Ұшқан құстың қанаты талатын маң даланы шиырлай жортқан көшпелілер атының басын Мәңгі Тас кітаптарға әдейі бұрып, оған бәдізделген өсиет пен ғибраттан, үлгі мен өнегеден, сыр мен жұмбақтан жан дүниесі түлеп, *н а м ы с ы* мен жігерін *қ а й р а п,* отаншылдық сезімі рухтанып, тұла бойын шабыт оты кернеп, шаттанып, қанаттанып қайтатын болған («Жас Алаш»).

Намысын қоздырды [оятты, шұқыды]. *Арын тұртті, ар-ожданына, шамына тиерлік әрекет етті. Н а м ы с ы ң д ы қ о з д ы р ы п,* талабыңды ұлғайтпаса бұл жаныңа қастық етпейтін достың айтар ащы шындығы тәрізді (Б.Сланов, Жүзім). Малқар сияқты нәннің қолындағы келінін айырып алу Малқармен қоса, бүкіл сол рудың *н а м ы с ы н қ о з д ы р а д ы* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). – Есек те «ых!» деп иығына шұқи бергенде, бір мөңкуші еді ғой, – деп Кәлен балықшылардың *н а м ы с ы н о я т п а қ* болса да, бұйығы жігіттер ондай ерлікке баспады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). «Өлермен болсаң отқа түс», – деп шаптан түртіп, *н а м ы с ы ң д ы ш ұ қ ы п* отырып алды ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Намысы ояу. *Ар-ожданын, адамгершілігін биік, жоғары санайтын.* Жұматай ма? Керек емес мұны аяу, Жүрегінде *н а м ы с ы о я у.* Жыры ояу. Сенің барың, сенің бұлай туғаның Қандай ғажап, құдай-ау! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Намысы [намыс оты] тұтанды. б е й н. *Жігері қайралды, намысы, ар-ожданы оянды.* Сілкін де Желік бір! Күлкіңмен Еліктір! Жанымның Жайы бол! Шамымның Майы бол! *Т ұ т а н с ы н н а м ы с т а р*! От алсын Таныстар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Намысын қорлады. *Төмендетті, намысын аяққа басты.* Мысыр падишасымен ашықтан-ашық ашына боламын деп өз әйелі, Октавианның қарындасының *н а м ы с ы н қ о р л а п* бітті («Парасат»).

Намысын қорғады. *Беделін, атақ-даңқын, өздік «менін» сақтады.* Бұған арнайы бір мал сойылып, ас алдындағы шағын бір той өткізіледі. Той өткізушілер бірауызды болуға, ел *н а м ы с ы н қ о р ғ а у ғ а* шақырып, бәтуаласады («Парасат»). Жақынынан, жауынан, жалдаптардан Ата-бабам *н а м ы с ы н қ о р ғ а п* қалған. Мынын қазақ намысын жібермеген Жоңғар, Шыңғыс, жөйіт пен қалмақтарға (М.Мақатаев, Шығ.).

Намысын қолдан қоздыру. *Айтақтау, арға от салып, араздық, тартыс, дау т.с.с. өршіп кетуіне жағдай жасау.* Іріп-шірігендіктің белгісі – ру *н а м ы с ы н қ о л д а н қ о з д ы р у,* оған тек сол үшін ғана керек. Ал қазіргі жастардың көбі сондайларға кездескен жерінде тойтарыс беріп, табанда әшкерелеп отырудың орнына, үлкенді сыйлағанның жөні осы екен деп қосыла кетеді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Намысына тиді. *Кемітті, қорлады.* Ал менің қолыма қалам алуыма себепші болған нәрсе – С.Шүкірұлының осы мақаласын түйіндей келе жазған сөздері... ел таныған екі ағамыздың пікірталасы сол елдің тұтас бір өңірін жайлаған халықтың *н а м ы с ы н а т и е р* сөздерге барып ұласса, оған қалай енжар қарап отыра аласың! («Егемен Қазақстан»). Өз елімде мені институттан да шығарып, мүлде жұмыссыз қалдырғаны *н а м ы с ы м а т и д і*-ақ («Жас Алаш»). Елбасының өзі мемлекеттік тілдің беделін көтеруді дұрыс айтып келеді. Мәселеге осылайша баса мән берілген кезде қазақ тілді депутаттардың мемлекеттік тілге қолдау білдірудің орнына, қысастық танытуы *н а м ы с қ а т и е д і* («Егемен Қазақстан»).

Намыс туы. п о э т. *Ар-ождан, жеке бастың абыройы. Н а м ы с т у ы н* нық ұстап,Тіресse тізе бүкпеген (Д.Әбілев, Өлеңд.).

Ұлт [ұлттық] намысы. *Бүтіндей бір ұлттың адамгершілік, ар-ождан, ділі тұрғысынан жоғары бағаланатын, өз бет-бейнесін, бірегейлігін сақтап қалу жолындағы күресінен көрініс табатын жалпы ұлттық сананың көрінісі ретіндегі этностың ең нәзік, ең жоғары сезімі.* Тіл намысы – *ұ л т н а м ы с ы,* тіл тағдыры халық тағдыры екенін қалай естен шығаруға болады? («Егемен Қазақстан»). Жаңа ел жолдағылар мен қазіргі оқығандарды салыстыруға болмайды, қазіргі оқығандарды *ұ л т н а м ы с ы* бар, бұрынғылардан фактілері көп ашық (М.Дулатов, Шығ.). Бірі қаны қарайған, *ұ л т н а м ы с ы* дегеннен бейхабар (М.Дулатов, Шығ.). Достоевскийдің бағалауынша, ханзадалық намыс жағынан ол – Гамлет; *ұ л т т ы қ н а м ы с ы* жағынан – Отелло (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НАМЫС-КЕК з а т. *Біреуден көрген қорлық, біреуге кеткен есе, ашу-ыза.* Халқыммен бірге

мен дағы, Түбітше түтіп жауларды, Жіберем *н а м ы с-к е г і м д і* (Жамбыл, Шығ. жин.).

НАМЫСКЕР [ир. ناموسگر] с ы н. *Намысқой, намысшыл, ар-ожданын бәрінен артық санайтын.* Тарзансыз қасқыр қуып, көңіл жарыта алмайтынын ойлағанда, *н а м ы с к е р* аңшы шарасыздан булығып қатты аласұрды (С.Елубаев, Ойсыл қара). Жас жігіт кереметтей *н а м ы с к е р* болып өсті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Жер бетінде туып жатыр ұлы істер, мысал да бар ұшар қанат дұрыс дер. Алға шықса озық елдер әлемде, Бүкіл халқы *н а м ы с к е р* Ғәм жұмыскер (К.Салықов, Жезкиік).

НАМЫСКЕРЛІК з а т. *Намысқойлық, намысшылдық, ар-ождан, абыройын жоғары ұстауды артық көретін құнды қасиет.* Азаматты арлы ету, *н а м ы с к е р л і к к е* баулу, ерлік салтқа берік ету – замана талабы (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Көркем әдеби кітаптар, кинофильмдер мен искусство балаларды ерлікке, шыдамдылыққа, *н а м ы с к е р л і к к е* үйретеді («Лен. жас»).

НАМЫСҚОЙ с ы н. *Намысшыл, ар-абыройын жоғары ұстайтын.* Шамасы, Шидүрге шыдамсыз, *н а м ы с қ о й,* күйгелек адам тәрізді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Құрақпай туғаннан-ақ жарлы еді, О-дағы қолы қысқа зарлы еді. Өзі әнші, өзі батыр, өзі сері, *н а м ы с қ о й,* ер көңілді, арлы еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жердің аман тұрғандығы Сол *н а м ы с қ о й* еркектердің арқасы. Әр кез нұрлы үміт сеуіп алдымызда таң жатсын, Қайғы келсе жеңілмейтін, Бақыт келсе семірмейтін, Ер мінезін қадірлейтін, Еркектердің даңқы артсын! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НАМЫСҚОЙЛЫҚ з а т. *Намысшылдық, ар-абыройын жоғары ұстаушылық.* Демелей түсетін пендешіліктен гөрі *н а м ы с қ о й л ы қ қ а* жақын белгісіз бір қызба күшке беріліп, торыны бағанағыдай тежемей, қайта тақым қыса түсті (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.). Тайырдан көрген қорлығымды үй ішіме сездіргенім жоқ. Бұл *н а м ы с қ о й л ы ғ ы м н а н* болар (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Шофер баланың *н а м ы с қ о й л ы ғ ы н а* бір мезет қызыға қарап, мырс етіп күліп жіберді («Лен. жас»).

НАМЫСҚОР с ы н. *Намысқой, намыскер.* Құнияз ер мінезді, *н а м ы с қ о р,* балуан жігіт еді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Мария тұр переводтап жігіт сөзін, *Н а м ы с қ о р,* ержүрек деп ұнатты өзін. Бұрынғыдай жалдама жалшы демей, Көрген сайын қызықты әр мінезін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қыз кет деп беттен алып тұрған соң, *н а м ы с қ о р* ер жігіт қайтіп шыдасын (М.Мағауин, Бір ата.).

НАМЫСҚОРЛЫҚ з а т. *Намысқойлық, намыскерлік.* – Мен оның *н а м ы с қ о р л ы ғ ы н а* қарағаным жоқ, князьдің баласы екенін айтып, тұмсығын көтеріп еді, мен оны сол өзінің сөзімен ғана соғып жібердім (Ә.Әбішев, Найзағай). Ескі ауылдың тілінде Сырбай «қисық» атанған кісі еді. Оған бұндай атақты тақтырған *н а м ы с қ о р л ы ғ ы* болатын (С.Мұқанов, Сырдария). Ұлт өмірінде болған, ұлт тарихына жазылған яки халық аузында әуезе болып айтылып жүрген уақиғаны алып, яки уақиғада халықтың еткен қайратын, азаматының көрсеткен өнерін, жігерін, ерлігін, *н а м ы с қ о р л ы ғ ы н* яки адамшылығын әдемі түрде әсерлі сөзбен жыр қылып шығару бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАМЫССЫЗ с ы н. *Ар-намысы жоқ, ынжық, жетесіз. Н а м ы с с ы з* абырой, арсыз атақ болмас-ау! Абырой мен атақ жүрген жерде намыс, ар деген сөздер тепе-тең жүрсе жақсы (С.Бақбергенов, Адам.). *Н а м ы с с ы з,* Жасық өзіңнен Бөлектеу тұрар жағымды ұл. Басың айналып сезімнен Ләйліп кететін шағың бұл! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Оның үстіне, мұнда көптеген *н а м ы с с ы з* қазақтар күн көрісін жеңілдету үшін балаларын өзбек етіп жазып жіберген. Олардың енді «оралман» атымен квота алуға ешқандай құқығы жоқ («Жас Алаш»).

НАМЫССЫЗДЫҚ з а т. *Ар-намысы жоқтық, жігерсіздік, ынжықтық сияқты жеке тұлғаның немесе тұтас ұлт, халық бойындағы қасиетсіздік.* Құдайбергеннің басқа бар кемшілігін кешірер еді, бірақ жігерсіздігіне, *н а м ы с с ы з д ы ғ ы н а* Айша қатты налиды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ілияс әйелді қуыршаққа айналдырып, саудалаған топастарға қарғыс айтады. *Н а м ы с с ы з д ы қ* пен надандыққа ыза-назаның бір оғын атады («Қаз. әдеб.»).

НАМЫСТАН= е т. *Намысы келу, арлану, қорлану.* Бұл ақыл ұнамады Арыстанға, (Қан керек болса табар алыстан да) Аюды түртіп қалып Түлкі айтады: «Сөзіңді мен бөлемін, *н а м ы с т а н б а*!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өзінен төмен атаның баласы мал сұрап, ұры түнетіп ауылына ат ойнатып келгеніне *н а м ы с т а н ы п,* мал иесінің құлағын кесіп тастайды (М.Дулатов, Шығ.). Сөз жоқ, енді ол *н а м ы с т а н ы п,* арланып, Кетті ыза боп: «Қап, бәлем!...» деп қарғанып. Біраздан соң түн ортасы кезінде Келмес пе екен дауылданып, көрленіп» (М.Жұмабаев, Шығ.). Кілең жас жігіттерден жасақталған югославтардан жеңіліп қалғанына *н а м ы с т а н ғ а н* ағылшындар (қанша дегенмен, сол кездегі әлем чемпиондары емес пе?) қола

жүлде үшін болған айқаста барын сала ойнап, КСРО футболшыларынан басым түсті (2:0) («Жас Алаш»).

НАМЫСТАНДЫР= е т. *Намысын ояту, шамына тию.* Бұл қорлық жағдай ғой. Бұл сенің өзімшілдігіңе тиеді, *н а м ы с т а н д ы р а д ы* (І.Есенберлин, Көлеңке.).

НАМЫСТАНДЫРУ *Намыстандыр етістігінің қимыл атауы.*

НАМЫСТАНУ *Намыстан етістігінің қимыл атауы.* Жұмысшымын деуге біреулер *н а м ы с т а н у ы* мүмкін. Өйткені оның ой-өрісі, қабілеті жоқ адам («Лен. жас»). Білім алу үшін *н а м ы с т а н у д ы ң,* ұялудың қажеті жоқ (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

НАМЫСТАНЫҢҚЫРА= е т. *Арланыңқырау, іштей ызалану, ұялыңқырау.* Өзін ерте оята қоймағаны үшін Нұрлан *н а м ы с т а н ы ң қ ы р а п* қалды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

НАМЫСТЫ с ы н. *Намысқор, намысшыл.* Сұлтандар қасында *н а м ы с т ы,* арлы жетпіс я сексен кісі қалды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). О, Елім! Неткен *н а м ы с т ы* ең! Өртенсін жауың, өртенсін. ...Келіп ең, жауым, маршпен Өлімнің сазын шертерсің (М.Мақатаев, Шығ.). // *Намысшыл адам. Н а м ы с т ы н ы* өлімім ойландырсын, Босқа төккен қалың жұрт қайран күшін. Мені жерлеу арқылы өз ұлтының Бір үмітін көмерін қайдан білсін (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Н а м ы с т ы л а р* қайда? – деп, Атой сап қол бұлғады. Алты жүз батыр жігітті Жалғыз күнде жинады (О.Шипин, Дастан.).

НАМЫСТЫЛЫҚ з а т. *Намысқойлық, намысшылдық.* Арыстан бірнеше кезеңді тұста тапқырлық, қаһармандық, *н а м ы с т ы л ы қ* танытады («Қаз. әдеб.»).

НАМЫСШЫЛ с ы н. *Намысқой, аршыл.* Үстімде сұр шинелім, Қолда автомат, беренім, Жеңілем, өлем демедім, *Н а м ы с ш ы л,* кекшіл өр едім (Д.Әбілев, Уақыт.). Тым аса қуысшыл ма, шамшыл ма, секемшіл ме, не әлде *н а м ы с ш ы л* ма, қалай болғанда да, ондай кісілер жұрт білетін мінін шалғайымен жапқандай қымтап болады («Лен. жас»). Ол – ел-жұртын, туған халқын, киелі топырағын жан-жүрегімен беріле сүйген *н а м ы с ш ы л* ер, көзсіз патриот! Орақ тілді («Жас Алаш»).

НАМЫСШЫЛДЫҚ з а т. *Аршылдық, намысқойлық.* Леонид Аманкелдінің сөзінен де, бригадирдің әлгі лебізінен де совхоз жастарының *н а м ы с ш ы л д ы ғ ы н а* іштей сүйсінгендей еді (Жарық жұлдыз.). Абзал азамат болу *н а м ы с ш ы л д ы қ т ы,* арлылықты талап етеді (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Оның еңбекқорлығы, қайсарлығы, *н а м ы с ш ы л д ы ғ ы* көнігі атлеттердің өздеріне бас шайқататын («Егемен Қазақстан»).

НАМЫТ з а т. ж е р г. *Апат, шығын.* Боран соғып үйлерді жығып, үлкен *н а м ы т* болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қарсы келсе, ел *н а м ы т* болады. Ел ішінде соғыс шығарып, жас баланы найзаның ұшына ілгізудің жөні жоқ (Б.Майлин, Шығ.).

НАМЫТА з а т. ж е р г. *Бүліншілік, шапқыншылық, әбігершілік.* Бұрынғы кезде әйдік барымтаның арты *н а м ы т а ғ а* айналған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАН [ир. نان] з а т. **1.** *Бидай ұнына ашытқы салып, су қосып илеген қамыр.* Ұн әкеп, қол батырып тағы *н а н ғ а,* Түрің жоқ ренжірге, шағынарға. Әніңді қоса созып ащы ішекше Шұбалтылып кірістің бе лағманға? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Көне тәсіл – *н а н д ы* қоламтаға көміп пісіру. Оны қазақтарда көмпеш, көмбе немесе қоламта нан, күлше деген түрлері бар (Д.Қатран, Қаз.астағам.). **2.** *Ашытқан қамырдан пешке пісірілген төртбұрыш, домалақ пішіндегі құрамында күш-қуат беретін дәрумендері көп тағам.* Біз мұнайлы елміз, бензинге тапшымыз, газымыз да біразға жетеді – көгілдір отынға зәруіміз, жерасты байлығымен қоса Құдай Қазақстанға астықты да аямай берген, алайда *н а н ы* қымбат елге айналдық («Түркістан»). Ауылдың үлкен-кіші азаматтары бас қосып, кетпен-күректерін алып, жол жиегіндегі арықтарды тазалайтын, ағаш отырғызатын. Ал қызылды-жасылды киінген қыз-келіншектер бидай, жүгері, тары көжелерді және *н а н* мен тоқаштың түр-түрін олардың алдына тартар еді («Жас Алаш»). **3.** э т н. *Қазақ халқының материалды мәдениетінде барлық астан, тағамдардан қасиеті жоғары саналатын, ас атаулының атасы, негізгісі.* «Шындық Құдайдан да күшті» дегенді де қазақ айтқан. Қазақтың ұғымында жоғарыда тұрған *н а н д ы* Құранды басып тұрып алуға болады, ал жоғарыда тұрған Құранды нанды басып тұрып алуға болмайды («Айқын»). *Н а н д ы* баспа, киесі атады («Балдырған»). *Н а н д ы* жерге тастама, қиқымын жинап құстарға шаш, сонда әдепті боласың («Балдырған»). **4.** *Асылған еттің сорпасына пісіріп, етпен бірге әкелінетін нан шелпек, қамыр, жайма.* Әмина еттің *н а н ы н* салайын деп қамырын жайып жатқан (Д.Сапаров, Өткен күн.).

Адалдыққа нан ұстады. *Қазақтағы көне наным бойынша, сөзінің, ісінің, әңгімесінің шын екендігіне серт беру, куәландыруды білдіретін нанды қолмен ұстау ишаратын жасады.*

Қашанда азат кісі – намысты адам, Бұл қазақ *а д а л д ы қ қ а н а н ц с т а ғ а н*, Соны айтқан соңғы соғыс философиясы – Сондықтан қазақ тұлғасы таныс маған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Бөлке нан. [ор. булка] *Төртбұрыш табаға салынып пісірілген 650-700 гр-дай күнделікті тамақ рационындағы нан.* Ақыл-ойсыз қылды мені бір мінез, Абыройсыз қылды мені бір мінез. Домбыра да тарта алмайтын добалмын, Хәм шикімін *б ө л к е н а н* сияқты дүмбілез (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бір жапырақ [тілім, үзім] нан. а) *Бір кесім, азғана нан.* Мыңды айдап, жүзді сапырып шалқыған байлар *б і р ц з і м н а н ғ а* зар болды (Абай, Тол. жин.). Сол таршылық, сол ауыр сын кезінде, Талайлардың нұр әкеліп көзіне, Өзгелерге бөліп беріп жүрді олар, *Б і р ж а п ы р а қ* тиген *н а н ы н* өзіне (Партия тур. өлең.). Біреуге су әкеліп, отын жарып, *Б і р т і л і м н а н* жеу үшін отын жағып (Т.Жароков, Шығ. жин.). ә) *Азғана нәпақа, болмашы, шамалы азық. Б і р ц з і м н а н д ы* қақ бөлген, Бір ұрттам суды бірге ішкен (М.Әлімбаев, Құрбыма). *Б і р ц з і м н а н н ы н* қаншама бейнетпен келетінін біледі олар («Қаз. әдеб.»).

Деміне [кеудесіне, көкірегіне] нан пісті. *Өркөкіректік істеді, асып-тасып, ешкімді менсінбеді.* Қарағын, айтқан сөзін болжаусыздың, *Д е м і н е н а н п і с е д і* кей мәнсіздің (Айтыс). Сенің әкең осындай әділ үкім айтқанда, *к е у д е с і н е н а н п і с к е н* жуандардың үні нөсерлі жаңбырдан кейінгі шаңдай басылды ғой, қарағым! (Б.Шалабаев, Өмірде.). – Мұрныңды неге шүйіресің? Әкем бастық деп *к ө к і р е г і н е н а н п і с п е с і н* (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Еңбектің наны тәтті. *Еңбектеніп көрген табыс қымбат болады деген мағынада.*

Жарты нан. а)*Бөлкенің жартысы. Ж а р т ы н а н* беріңізші (Ауызекі). ә) *Талғажау боларлық, ең аз көлемдегі қарапайым адамның біркүндік асы деген мағынада.* Ықыласын қойып алқада Әркімдер тыңдар құмартып, айтылса кеңес ұнамды. Қанағат қылған пенделер Азсынбай кеулі бұйырған *Ж а р т ы н а н ғ а* жұбанды (Базар жырау, Шығ.).

Күлше нан. ***Күлше***.

Қайғысыз жеген жарты нан қарын тойғызар. *Уайым-қайғысыз, мұңсыз сүрген өмірде талғажау қылған аз тамақ та бойға сіңімді болады деген мағынада.* Қанағат қылса кісінің *Т о й ғ ы з а р қ а р н ы н* деген бар *Қ а й ғ ы с ы з ж е г е н ж а р т ы н а н.* Алар нұсқа аңлаған, Серлеттім сөздің түрлерін Әр саладан қамтылған (Базар жырау, Шығ.).

Қара нан. т а м а қ. а) *Қара бидай ұнынан жасалған, дәрменге бай ұн тағамдарының бірі.* В витамині *қ а р а н а н д а,* кебегін елемей пісірген бидай нанында болады (Т.Дарқанбаев, Витамин.). ә) *Сапасыз ұннан жасалған нан. Қ а р а н а н* қыжылдатып жүрек кесіп, Жатасың жамбасыңды тақтай тесіп. Осы екен: «ұрлық түбі – қорлық» – деген, Япырмай, құтылармыз енді нешік? (М.Дулатов, Шығ.). Бір қазақ көрмейінше адам тасыр, Пенденің қазақ деген көңілін басар, Жемейтін бауырсақты Ақмолла едім, Шайнаймын *қ а р а н а н д ы* қашыр-қашыр (Ақмолла ақын, Күндер.). б) э к с п р. *Адамның ең негізгі қасиетті де қадірлі азығы, бейнетті еңбегінің зейнетіне берілген ризығы.* Күтесің не жақсылық тәңіріңнен!? Жәрдем жоқ бастығыңнан, Әміріңнен... Білмеспін көп нәрсені, білем бірақ Қара су, *қ а р а н а н н ы ң* қадірін мен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Шампанды емес, жырлайын *қ а р а н а н д ы,* Қара нанға байлық деп қарағанды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Армысың, аты әйгілі Қарағандым! Жылуым, қара алтыным, *қ а р а н а н ы м.* Кімдердің пальмасынан артық маған, Бозарған көде, жусан, қарағаның (М.Мақатаев, Шығ.).

Қоламта нан. *Шоққа көміп пісірген нан.* Көне тәсіл нанды қоламтаға көміп пісіру. Оны қазақтарда көмпеш, көмбе немесе *қ о л а м т а н а н,* күлше деген түрлері бар (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Нан ассортименті. т а м а қ. *Қара бидай ұнының пеш табанында пісірілетін және жақсартылған, қара бидай және бидай ұнынан пісірілетін екінші, бірінші, жоғары сортты ұннан пісірілетін нандардың жиынтығы.*

Нан ауыз тиді. э т н. *Дастарқанға келуге уақыты жоқ, үйге кіріп-шыққан, асығыс шаруа мен келген адам дастарқанның берекесін берсін деп наннан алып жеп, ырымын жасады.* Тіпті, әлгі біз *н а н а у ы з т и г е н* үйдің адамдары Көші-қон агенттігінің, агенттікті басқаратын Алтыншаш Жағанова деген ханымның бар екенін білмейтін болып шықты («Жас Алаш»).

Нанға жұмсады. *Дүкеннен нан сатып әкелуге жіберді.* Кең табиғат гүлдеп алқа таққанда, Көз алдымда көсіледі кең өлкем. Апам мені өлең жазып жатқанда *Н а н ғ а ж ұ м с а п* жібереді таңертең (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нанды кертпелеу. т а м а қ. *Нанның кейбір сорттарының әсіресе майқоспа нандардың сыртқы беттеріне көлденең немесе ұзына бойына оймыштап пышақпен, қолмен немесе механизмдермен сызықтар салу.*

Нан жерлік. *Күн көрерлік, бала-шағасын асырарлық.* Мен қашып-пысып жүріп оқыдым, *н а н ж е р л і к* білім алдым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Нан жапты. *Нанды пешке салып не қабырғасына жапсырып пісірді.* Ауыл иеге асығып Ас пісіріп, *н а н ж а п қ а н?* Сырын неден жасырып, Жымқырынад жан-жақтан (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.).

Нан иледі. *Нан немесе жайма пісіру үшін ұннан қамыр жасады.* Аңдыдық азаматы бар үйлерді, – Ол үйде таба жауып, *н а н и л е й д і.* Лақтырар ор ауызға жарты тілім, жарылқап жаутаңдаған сәбилерді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Оспанның баласы мал сойып, келіні *н а н и л е п,* кесіп, әйелі бауырсақ пісіріп жатыр (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

Нан квасы. т а м а қ. *Қара бидай наны немесе уыт қосылған қара бидай ұнынан дайындалатын қышқылтым сусын.* Қазір көптеген зауыттар *н а н к в а с ы н* құрамындағы құрғақ заттарының мөлшері 70-72% болатын квас концентраттарынан дайындайды (Қаз. тілі термин. сөзд. Тамақ.).

Нан кеуектілігі. т а м а қ. *Ашытып пісірілген нан өнімдерінің ішіндегі майда кеуектердің болуы.*

Нан пісірді. *Ашытқы қосып қамыр қойып, пешке, табаға нан салды.* Есіңде ме, аяулы анаң, қарт апаң, *Н а н п і с і р д і* саған арнап арпадан. Жер шырынын ұлым татсын деп еді, бірақ сенің оны жегің келмеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шошалада табаға *н а н п і с і р і п,* Отырған қалпың ғажайып, тамсантады, Сағыныш еске түсіріп (К.Салықов, Жезкиік).

Нан пісіру. т а м а қ. *Бидай, қарабидай т.б. дақылдар ұнына ашытқы, тұз, су, сондай-ақ сүт, жұмыртқа қосып қамыр илеп, көтерілген соң пешке пісіретін технологиялық процесс. Н а н п і с і р у* ұн мен шикізаттарды өңдіріске дайындау, қамыр илеу, оны ашыту, ашыған қамырды бөлшектеу, көтерілдіру және пісіру жұмыстарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Нан салды. ж е р г. *Пісіруге дайын қамырды табаға салып, пешке тықты.* Түстен кейін *н а н с а л ы п* алайық (Ауызекі).

Нан сындырды. э т н. *Уәдеден тайсам, нан ұрсын деп қарғанды.* Машайықтың ұнауын, Біріңе-бірің мұнан соң, Ала көзбен қарама. *Нан сындырып* шартнама Ортаңа құран қоямын. Әкең қатар хан едім, Бейәбиір қылмағын (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Нан [атсын] ұрсын! *Өтірік болса, несібесіз, ас-сусыз қалайын деген мағынада.* Өтірік айтсам, *н а н а т с ы н* (Ауызекі). Сенсің ғой маған нағыз күн, Өтірік айтсам, *н а н ұ р с ы н* (Қ.Шаңғытбаев, Армысың.).

Нан үшін. *Ку тірлік, күнкөріс үшін.* Сонда да бір жанталас – Тіршілік үшін, *н а н ү ш і н.* Өлдім десе, байқамас, Жасы талап кәрісін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Нанын тауып жеді [нан тапты]. *Күнін көрді, тамағын асырады.* Ұрлық қолдан келмейді, Ат үстінен соғыс қып, *Ж е м е с е м т а у ы п н а н ы м д ы* (Қамбар батыр). Ынсапсызға не керек істің ақ пен қарасы *Н а н т а п п а й м ы з* демейді, Бүлінсе елдің арасы (Абай, Тол. жин.).

Наны таусылды. *Бұйырған ризығы, татар дәмі бітті, ажалы келді.* Құлым десең, құдая... Тағдырымды бітіріп, *Т а у ы с* менің *н а н ы м д ы,* Осы таңнан өткізбе, күн шығуға жеткізбе! (Қаз. тілі фразеол. сөзд.).

Наным бар, наным бар дегенше. *Бітпей жатқан шаруам бар дегенше. Н а н ы м б а р, н а н ы м б а р д е п* жүргенше, бітіріп кеткеннің өзі артық болар еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Нан ысты. ж е р г. *Етке салатын қамырды жұқалап жайды.* Етке *н а н ы с ы п* салайын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Таба нан. э т н. т а м а қ. *Бидай ұнына ашытқы, май, жұмыртқа қосып илеп, көтерілген соң, екі табаның арасына салып, қоламтаға пісіретін нан.* Келген кісілердің соятын малға қарамайтынын білген бәйбіше шоққа дереу *т а б а н а н* салады, ол лезде қайнаған шаймен бірге пісіп шығады («Парасат»).

Тандыр нан. т а м а қ. *Тандыр пештің қабырғасына жапсырылып пісірілген нан.* Зәуре жеңешем төрдегі кебеженің аузын кілтпен дәнк еткізіп ашады да дастарқанға *т а н д ы р н а н н ы ң* үш-төрт дөңгелек тоқашын әкеп салады (Б.Соқпақбаев, Біз де бала.).

Түйір нан. *Жүрек жалғап алуға жарарлық азғана мөлшердегі ас деген мағынада.* Жұлқынбаймен дүшпан іздеп қиырдан, жетіп жатыр бір тамшы су, *Т ү й і р н а н.* Тартып алам дегенменен – Тәйірі! – тура өзіңді, табар, түбі бұйырған! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

НАН²= е т. *Бір дерекке сену, ілану.* Дін айтты: «Маған *н а н»* – дейді. Адасқан дінді пән дейді. Мағынасын анық біле алмай, «Рух» – деген сөзді жан дейді. Осыдан жаман әуре жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асыл гүлім, ашық күнім, *н а н* маған Кезім жоқ қой жалғыз сені алдаған (С.Мәуленов, Рауан). Осы февральдың, 19-ында Досмайылдан бір хат алдық. Хатын оқып шыққаннан кейін көзімізге *н а н б а д ы қ,* хажы, молда, ақсақал жазды дерлік емес. Бұрынғы хаттарына өзі: «хажы ақсақал Досмайыл» деп қол қойдырушы еді. Оның үстіне молда екендігін де сездіруші еді. Мұндағы сөзі кісіге айтуға, қағазға жазуға боларлық

емес. Қазақ тілінде бар әдепсіз, көргенсіз, лас сөздердің бәрі осында (М.Дулатов, Шығ.). Пайдасыздың керегі не, Жаман да болса әркімнің Өз байынан жарылқасын... Базарбай. Пайдасыз да болмайды, *Н а н б а с а н* байқап көр. Рәзия. Байқар жәйім жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НАНҒЫСЫЗ с ы н. *Сенуге, ілануға болмайтын, нанымсыз.* Жаманнан жақсы туады – адам айтса *н а н ғ ы с ы з,* жақсыдан жаман туады – бір аяқ асқа алғысыз (Қаз. мақал). Адамның түсіне де кірмейтін, біреу айтса *н а н ғ ы с ы з* оқиғалардың шындыққа айналатыны болады екен (С.Омаров, Қызыл.).

НАНҒЫШ с ы н. *Жоқтан өзгеге сенгіш, ілангыш.* Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, *н а н ғ ы ш* және тентек бала болса керек (М.Әуезов, Әр жыл.). Алтынсары сөзге *н а н ғ ы ш,* уәдешіл, момын бала болатын (С.Мұқанов, Аспаз).

Жоққа нанғыш. *Не болса соған сенетін, алданғыш.* Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, сана-саңлауы кем, босқа лаққыш, *ж о қ қ а н а н ғ ы ш,* битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін, өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАНҒЫШТАУ с ы н. *Не болса соған сене беретін, ілангыштау.* Байбек айтылған сөзге *н а н ғ ы ш т а у* кісі еді (Ауызекі).

НАНҒЫШТЫҚ з а т. *Сенгіштік, ілангыштық.* Аңқаулығыңыз, *н а н ғ ы ш т ы ғ ы ң ы з,* кіп-кішкентай күніңізде-ақ өлең шығарғаныңыз, бәрі қандай қызық, Махмұт аға! (Д.Әбілев, Арман.). Жасырмай, жастықпенен, *н а н ғ ы ш т ы қ п е н,* Айтыпты шыншыл тілің бар іңкәрін (Абай, Тол. жин.).

НАНДАЙ с ы н. *Нан сияқты, нан тәрізді.* Табанына салды, езіп-жаншыды. Жауды *н а н д а й* илемей, Ер құмардан шығар ма! (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

НАНДАН= е т. ж е р г. *Бидайдың бас тартқан соң, сүтінің қата бастауы.* Биыл күн ыстық болып, бидай ерте *н а н д а н д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНДУ: нанду тәрізділер. з а т. з о о л. <лат. rheiformes> *Қырсыз төсті құстардың бір отряды, Америка түйеқұстары.* Еті, қауырсынына және жұмыртқасы үшін *н а н д у т ә р і з д і л е р* өте көп ауланған (ҚҰЭ).

НАНДЫҚ[1] с ы н. ж е р г. *Нанғыш, сенгіш, аңқау.* Мен *н а н д ы қ п ы н,* не айтсаң да нана беремін. Әкемде *н а н д ы қ* еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНДЫҚ[2] с ы н. **1.** *Нанға тән (сапа, қасиет).* Соңғы жылдарда бидайдың ұндық, *н а н д ы қ* жақсы қасиеттері бар бағалы сорттары өндіріске енгізілді (Жаңарған өлке). **2.** *Нанға келетін, татитын.* Уыс-уыс ақшаның бір шайнам *н а н д ы қ* нарқы қалмағанына кім жауапты (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

НАНДЫР= е т. *Сөзіне сендіру, иландыру.* Мені бір үлкен адам қылып көрсетіп *н а н д ы р,* сонсоң оларға айтатын сөзімді өзім білермін, сен мақұлда да отыр (С.Шарипов, Бекболат). Ол өтірік айтса да *н а н д ы р а д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

НАНДЫРУ *Нандыр етістігінің қимыл атауы.* Ексім қай-қайдағы бірдеңелерді ойынан шығарып айтып, *н а н д ы р у ғ а* шебер-ақ (С.Омаров, Дала қызы). Тастармын деп даланы, тауды мына, Қалады-ау деп күн нұры, таң нұры да, Ой тоқтатып өміріннің қалдығына, Отырасың еске алып өткендерді, Таңданасың адамның тағдырына. Қарманасың өзіңді *н а н д ы р у ғ а,* Бір құдірет, әйтеуір, барлығына (М.Мақатаев, Шығ.). Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне *н а н д ы р у,* сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАНЖИДЕ [пар. ир. نان‌جیده]. з а т. ө с. *Үлкен жемісті жиде ағашы және оның жемісі.*

НАНКЕ з а т. *Сарғылт түсті қалың мата.* Мысалы, қызыл мауыттың бір аршыны үш қойға, он аршын миткаль, саржа немесе *н а н к е* бір қойға айырбасталады (ҚазССР тарихы). Құрман ойланбастан жыртық *н а н к е* шалбарының қалтасынан қағазға орап, сыртынан жіппен байлаған ақшасын суыра бастады (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

НАНКЕСЕР з а т. ж е р г. *Нан турайтын, кеспе кесетін пышақ.* Бастық *н а н к е с е р м е н* былпылдап тұрған бөлкені кесе бастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНО... [гр. nannos] ф и з. *Миллиардтан бір бірлікке тең дегенді білдіретін күрделі сөздің алғашқы сыңары.* ≈ *Н а н о м е т р* ≈ *Н а н о т е х н о л о г и я.*

НАНОЖАД з а т. и н ф. *Микробағдарламалаудың қосдеңгейлі орындалуы кезінде нанонұсқау табылатын екінші басқарушы жад* (Қаз. тілі термин. сөзд. Информатика).

НАНОМЕТР [грек. nannos – ергежейлі, metron – өлшем] з а т. *Метрдің миллиардтан бір бөлігіне тең ұзындық өлшеу бірлігі.*

НАНОНҰСҚАУ з а т. и н ф. *Микробағдарламалаудың қос деңгейлі орындалуы кезінде микронұсқаудың орындалуына қажетті бір немесе бірнеше базистік операцияларды беретін нұсқау.*

НАН-ПАН з а т. с ө й л. *Наны бар, басқасы бар, аздау тамақ.* Жоқ, балық ақымақ деймісің, ол *н а н-п а н* сияқты жемге шаппайды (Б.Кенжебаев, Асау.). Әрине, сіздер болмасаңыз да, кісі басы үш жүз грамм күніге *н а н-п а н д ы* алып та өлмес ем (М.Сүндетов, Ескексіз.).

НАНСАЛМА з а т. ж е р г. **1.** *Еттің наны.* Етінің *н а н с а л м а с ы* аз екен, құр ет онша желінбеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі); **2.** *Кеспе.* Бүгін кешке *н а н с а л м а* істеші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Н а н с а л м а* дегенің беріде шыққан ас қой, біз әріде наныңмен сирек істес болған елміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНСАУЫТ з а т. *Нан салатын себет немесе жабық ыдыс.*

НАНСОҒАР с ы н. **1.** *Басқа тамақтан гөрі нанды көп жейтін.* Бұл үйдің баласы шетінен *н а н с о ғ а р* болып алды (Ауызекі). **2.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Арамтамақ.* Беріп кет теңдігімді о дүниеге. *Н а н с о ғ а р,* мені осынша жамандадың (І.Жансүгіров, Шығ.).

НАНСҮЗГІ з а т. ж е р г. *Кәкпір, кепсер.* Жамал, *н а н с ү з г і н і* қайда қойдың? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНСЫЗ с ы н. *Нан жоқ; нан болмайынша. Н а н с ы з* ас батпайды (Ауызекі).

НАНТАҚТАЙ з а т. ж е р г. *Қамырды илеп, оқтаумен жазып, кесетін тақтай.* Көршіден *н а н т а қ т а й* әкелейін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНТҰЗДЫҚ з а т. ж е р г. *Суға майды қосып, үстіне нан есіп салып жасайтын тағам.* Ақ майың болса *н а н т ұ з д ы қ* қыл (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНТҰРЫШ з а т. ж е р г. *Ашытқы.* Мына қамырыңнан *н а н т ұ р ы ш* қалдыр, ертең нан ашытайын деп едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНТАЛАП с ы н. ж е р г. *Үміткер, талапкер.* Ол да *н а н т а л а п* жігіттің бірі еді ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАН-ТОҚАШ: нан-тоқаш өнімдері. т а м а қ. *Нанның негізгі, кең таралған және басқа түрлері (майқоспа нандар, тоқаштар және т.б.)* (Қаз. тілі термин. сөзд. Тамақ.).

НАНТУРАУЫШ з а т. *Нанды әртүрлі қалыңдықта кесуге арналған нан турау мәшинесі.*

НАНТІКЕШ з а т. ж е р г. *Тандырға жабатын тоқаштардың бетіне өрнек салатын құрал. Н а н т і к е ш і ң д і* әкел, тоқаш бетіне тездетіп өрнек салып алайын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАНУ *Нан етістігінің қимыл атауы.* Ойлаңыз, ақыл-білім қайда болмақ, Денеде, қандай орын-жайда болмақ? Білу, *н а н у* ұнату – ақыл ісі, Қайтсе зиян, қайткенде пайда болмақ? (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Дін деген өтірікке *н а н у* деген, Көңілге өнбес қиялды алу деген (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Дон Жуан. Әлі де болса, *н а н у ғ а,* Әлі де бақтың буына Батуға дәтім бармайды!.. Шынымен ертең кетем бе!.. Бұл жерде емес, әшкере! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жоққа нану. *Не болса соған сену, оңай алдану.* Әрине, идеализм – сайып келгенде, соқыр сенім, *ж о қ қ а н а н у* (А.Қасымжанов, Диалектика.).

НАНХАНА з а т. с ө й л. ***Наубайхана.*** Бригадир Бөгендегі *н а н х а н а д а н* көмеш әкеліп, үй басына біреуден үлестіретін еді (З.Шүкіров, Сарша тамыз.). Колхозымыз, монша, механизаторлар жатақханасы, *н а н х а н а,* үлкен магазин салып жатыр (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

НАНШЫ з а т. *Наубайханада нан пісіруші.* Барса *н а н ш ы л а р:* – Біз бұл адамды ханның кешегі тапсыруымен бағана өртеп жібергенбіз, – дейді (Қаз. ертегі.). Орманшыға – ағашты, *н а н ш ы л а р ғ а* – ашытқы, Жылқышыға – ат жайын Жазатын бір заң шықты (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

НАНЫМ з а т. **1.** *Бір нәрсеге көзі жетіп иланушылық, сенім.* Міне, біз шамандық ырым деп атап жүрген әдет-ғұрыптардың жарыққа шығу жайы осындай, ал ол кезде бұл әдет-ғұрыптар ақиқат *н а н ы м,* күмәнсіз және нақты *н а н ы м* болды (Ш.Уәлиханов, Мақала хат.). Құрастырушы аталған жинақтарға халықтың көне көзқарасын, *н а н ы м,* сенімдерін көрсететін бірсыпыра ежелгі мақал-мәтелдерді енгізбеген (Б.Адамбаев, Халық.). **2.** т е р м. *Дүниені, өмірді, адамдар қарым-қатынасын танып-талдап және ой елегінен өткізіп, игеруден туатын тұжырым-түйін. Н а н ы м* объектілері – табиғи және әлеуметтік өмір шындығының фактілері, құбылыстары мен даму үрдістері субъектіге сезімдік жағынан берілмеген және мүмкіндік түрінде ғана көрініс табады (ҚҰЭ).

Наным кетті. *Сенім кетті, иланбайтын болды.* Бірлік түгіл иман жоқ, *н а н ы м к е т с е,* Жуымас алдайды деп бір бұлт етсе. Жаулық түгіл жанжал да шықпас еді, Ант етпей-ақ

айтылған сөзге жетсе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қапа боп қалжырадың, халің кетіп, Көзің ісіп, күрсіндің малың кетіп, Жар болмаса жасаған, қиын болды, Әлемнің езуінен *н а н ы м к е т і п*. Сұрасаң, ақиқатшыл атым Әсет, Айтып-айтып болдырдым арым кетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Елді бұзған не десең — *к е т т і н а н ы м*, «Ант ұрды ма?»—деген сол, ұқсаң, жаным. Бір көзің бір көзіңе сенбеген соң, Аңдиды ана көздің не қылғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нанымы жоқ. *Шын сөзі жоқ, сендірері жоқ.* Сыйымсыз болды алашқа, Барымтасын тыя алмай. *Н а н ы м ы ж о қ*, анты бар, Ел нұсқасы кетті ғой, Елмін деген салты бар (Абай, Тол. жин.).

НАНЫМДЫ с ы н. *Құмәнді емес, сенімді.* – Өсек-аяң бойымызға дари қоймайды. Адамын тауып, *н а н ы м д ы* мәлімет алуға тырысамыз,— деп бір кесіп тастады секретарь (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Бұл екеуі де Өмірбекке *н а н ы м д ы* ақыл сияқты көрінді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

НАНЫМДЫЛЫҚ з а т. *Айтылған пікірге көз жетушілік, сенімділік.* Омырауға тағылған ордендері болғанымен, табиғилық, *н а н ы м д ы л ы қ* шамалы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Геройлар әрекетінде *н а н ы м д ы л ы қ*, шынайылық жетіспейді («Соц. Қаз.»).

НАНЫМПАЗ с ы н. с ө й л. *Нанғыш, сенгіш.* Айтылған хабарға сене беретін *н а н ы м п а з* адамдар да баршылық (Ауызекі).

НАНЫМСЫЗ с ы н. *Сенуге болмайтын, шындығы күмәнді.* Домбыра күйге келмес бұрамаса, Кім білер кімнің жайын сұрамаса? Кім білер кімнің жатқан ішкі сырын, Жолдас боп бірге жүріп сыналмаса Келеді есерсоқтау кейбір аңғал, Екінші сөз *н а н ы м с ы з* бір алдаса (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дастанда ерте заман әдебиетіне тән кейбір шарттылықтар да, *н а н ы м с ы з* жерлер де ұшырайды (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Бұл да Мұса пайғамбардың 70 кісіні өлтіріп, қайта тірілткені сияқты *н а н ы м с ы з* әңгіме (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

НАНЫМСЫЗДАУ с ы н. *Сенімсіздеу, шүбәлілеу.* Көтеріңкі леппен жазылған *н а н ы м с ы з д а у* роман кездессе, он шақты беттен кейін Мұратты тоқтатады (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

НАНЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Сенімсіздік, шүбәлілік.* Мен оларға құранның аяттарынан мағына-түсінік бердім, құран аяттарының осындай әділетсіздігі, *н а н ы м с ы з д ы ғ ы*, қайшылығы жөнінде мысалдар келтірдім (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Әсте, шығармадағы оқиға мен кейіпкер психологиясының *н а н ы м с ы з д ы ғ ы* жазушылық шеберліктің, профессионалдық проза дәрежесінің төмендігін танытады («Қаз. әдеб.»).

НАНЫС= е т. *Сенісу, көз жеткізісу.* Ел шабудан сау ма? – деп, Құралменен келгенсін Сескенсе де жау ма деп, Сөйлескен соң *н а н ы с т ы* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

НАПАҚАЛА= е т. ж е р г. *Талау, қорлау.* Бұл Айманды *н а п а қ а л а у* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАПИТ з а т. ж е р г. *Қырғын, апат.*

Напит болды. ж е р г. *Қырғынға ұшырады, қырылды.* Сол соғыста көп адам *н а п и т б о л д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАР[1] з а т. з о о л. **1**. *Жалғыз өркешті, асыл тұқымды ірі түйе.* Асырауын кем қылсақ артқан *н а р д ы ң*, Еңсесі төмен түсер барған сайын (Ақмолла ақын, Күндер.). *Н а р* дегеніміз бір өркешті яки екі өркешінің ұш жағы сәл білінгенмен, түп жағы жалғыз өркеш түйе («ҚазССР ҒА Хабарлары»). Бірінші ұрпақтың еркек буданын қазақтар *н а р* дейді, ал ұрғашысын мая немесе нар мая дейді, сол сияқты оларды біртума, біртуар деп те атайды (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** а у ы с. *Үлкен, мықты, үздік, ерекше тұлға.* «Адамның *н а р ы* екен» деп қайраты, күші, адамшылығы өзгеден үздік адамды айтады (С.Сейфуллин, Шығ.). Сен өзімсің, келген жоқсың шетелден Еңбегімсің сан бейнетпен өтелген. Ескі арманнан жаңа туған сәбисің, Сені әлдилеп, сені аруақтап өткен мен, Сенің жасыл жалауыңның астында. Келер ұлдар елге болар бас тұлға. Туар талай нағыз қазақ *н а р л а р ы* Қарсы барар дауыл, сең мен тасқынға! Келе жатыр, келе жатыр жаңа ұрпақ, Тек солардың бақытын күт, бабын тап. Баяғыдай сарбаздарың самсасын, Дүние саған қарасын бір таңырқап! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Мақұл десең балалар Тұрып қолың жайыңдар, Көптен бата алыңдар. Төске-төсті тигізіп Мойынға қол салыңдар. Мынау елдің қормалы Манас батыр *н а р ы ң* бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Мықты, алып, ірі.* Өзім жиған алтын дән, Алтын тау боп үйілсе, – Нағыз ер! – деп *н а р* туған. Елім маған сүйінсе (М.Жаманбалинев, Балғын.). Хақ тағала алдында, Адам-пірім қалпымда, Өтер ме екен ел-нуым Пейілі мол, *н а р* жұртым (Қабан жырау, Алтын қазық.). **3.** э т н. *Барлықтың, байлықтың, жиналған дәулеттің басы болып табылатын төрт түлік малдың асылы, киелісі.* Ақ киіз, арғымақ ат, *н а р* жетелеп, Мырзалар жерлерден келуші еді айлық, жылдық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мыңдап жылқы айдаған,

Жүздеп *н а р д ы* байлаған. Қызылды қыстап жаз болса, Саланың бойын жайлаған (Базар жырау, Шығ.). **4.** э т н. *Сыйлы, қадірлі, ардақты қонағы, ағайын, құрдасын құрметтеуде тартылатын сый-сияпат, жоралғы.* Қонақтарды құрметтеп, Ән мен күйлер салдырды. Иран, Тұран халқы әрі, Араласты алқалы. Қызыл нарын бас қылып, Қырық *н а р д ы* қостырып, Үстіне кілем жаптырып, Жібектен арқан тақтырып, Қырымға келген қонақты, Ер Төстік күтті шат қылып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бала нардай. *Нардың төлі сияқты.* Байпаңдап *б а л а н а р д а й* тұрсаң басып (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жүк ауырын нар көтереді. *Күшті, ерік-жігері мықты, сабырлы адамға қайғы да, ауыртпашылық та көп болады деген мағынада қаралы адамға жұбату, көңіл айту мақсатында айтылатын сөз.* Байлардың тиіп сойылы, Бір үйдегі төрт жанның Бәрі де жерге қойылды. *Ж ү к а у ы р ы н н а р к ө т е р е р,* Нардан да күшті ер едің, беліңді бекем байлаған, Айбының күшті сен едің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қара нар. а) *Жалғыз өркешті түйенің ең күштісі, мықтысы.* Түйе палуан аузынан ақ көбік аққан *қ а р а н а р г а* мінді. Үстіне қос қалқан, басына шойын тостағын киді. Қолына қорғасын құйған күрзісін алды (Д.Досжанов, Жібек.). Су тартудан құтылып, диланып алған *қ а р а н а р* аласа шананы асық құрлы көрмей, анда-санда бір бақырып алып, маймаң-маймаң басып келеді (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Жердің сәні болмайды, Ел кеткен соң, жар-жар-ау, Жүк көтермес *қ а р а н а р,* бел кеткен соң, жар-жар-ау, Жүк көтермес қара нар, бел кеткен соң, жар-жар-ау (Айтыс). ә) б е й н. *Ел үмітін абыроймен арқалаған, ауыр міндетті қайыспай атқарған атпал азамат.* Серкелер әбден сиреді, Сыздады бітеу жаралар. Күйеуін қыздың сүйреді Қайнаға мықты – *Қ а р а н а р* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дулығалы *қ а р а н а р* едім, Қатарланып асып барамын Қарсыланып жатқан жерімнен (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). б) э т н. *Ескі уақытта дәулет, салтанаттың, әртүрлі салт-дәстүр бойынша көрсетілетін сый-құрметтің, берілетін айып-таралғының бас белгі-заты ретіндегі күшті, мықты түйе. Қ а р а н а р г а* желқом салып астына жұмсақ киіз, көрпе төсеп, басына биік жастық қойып, Бикенді алып жүрдік (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Тартуы жүз *қ а р а н а р* кілем жапқан, Жүз қара ат күміспен тұрмандатқан. Барлық нары туғандай бір інгеннен, Аттарын дейтін бір-ақ бие тапқан (Ш.Әбенов, Кейпін.). в) *Қалыңмалға берілетін сый-құрметтің, тоғыз ішіндегі бас белгі-заты.* «Күміспен үзеңгі қағыстырып, босаға теңдестіргілерің келсе, айта бар, қалыңмалға қалы кілем, *қ а р а н а р* бастатқан қырық тоғызды дайындай берсін» – дейді (С.Шаймерденов, Әнім сен.). г) э т н. *Айыбын өтеу үшін берілетін құнның, айып-таралғының ішіндегі бас белгі-зат.* Ағаттық бізден болды, кешсін Абылай. Ақ отау, айдаған мал бәрін берем. Тағы ер басын бір ару мен *қ а р а н а р* айыбымыз қалы кілем (М.Жұмабаев, Шығ.). ғ) *Пұл, өтемақы немесе пара үшін берілетін құнның ішіндегі бағалысы, бас белгі-зат.* Қалы кілем, *қ а р а н а р,* Тайтұяқ жамбы және бар, дабылдарын бөктеріп, аузы түкті қалмаққа көл ноғай сөйтіп жаранар (Батырлар жыры).

Қара нарды шөктірді. б е й н. *Мықтыны бағындырды, күштіні әлсіретті.* Қарсы келсе кәрілік, *Қ а р а н а р д ы ш ө к т і р е р* (Мақал).

Қара нардың қомында. *Көшпелі жағдайда.* Ризалысты жалпы көп, Бәрі тату ел еді. Күндері өткен көшпелі, *Қ а р а н а р д ы ң қ о м ы н д а.* Дейді Әлекең жерленген, Ұлытаудың жонында (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

Қара нар, қалы кілем. к ө н е. э т н. а) *Ескі уақыттағы байлық салтанаттың, көрсетер сый-құрметтің, берілер айып-таралғының бас белгі-заты. Қ а л ы к і л е м, қ а р а н а р* Жарасады қатарға, қаумалаған қарындас Қазақта бар да, менде жоқ, Арызымды айтарға (Махамбет, Өлеңд.).

Қара нарым. э к с п р. *Қайсар, қайраттым, арқасүйер ардақты азаматым деген мағынадағы өзінен жасы үлкен ел қамқоршысы ер адамға қарата айтылатын атауыш.* Қажымас *қ а р а н а р ы м,* Кең байтақ далаларым, Күлімдеп еркелетер, Аман бол, ағаларым (Ән салайық). Сен сияқты мен-дағы елім үшін жоқшымын, қайтар енді кешікпей жауға кеткен кек, шырын. Есіңді жи, бас көтер, басылсыншы өксігің, *қ а р а н а р ы м,* тұр енді (Ж.Сәтібеков, Далада.).

Нар атандай [нар еді, нарға жүгін салғысыз]. *Өте күшті, өте ірі, қайратты деген мағынада. Н а р а т а н д а й* Әбіжан, Құшағына ап жалмажан Әлиді ақырын уатты: – Қой, жігітім босама! Босар жер ме осы ара? – деп беріп тұр қуатты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қарағым менің *н а р е д і,* іздегені ар еді. Белгісін айтып берейін, Жауырынының үстінде Дөңгелек қалы бар еді (Алпамыс). Нареке, жұртым сүйген *н а р ы м е д і ң,* Жасыңнан жыр суына қанып едің. Атанып ақындардың атаманы, Тайқымай талай топты жарып едің (А.Жұбанов, Замана). Айырдан туған жамбоз бар, *Н а р г а ж ү г і н с а л ғ ы с ы з.* Аруанадан туған мая бар, Асылын айуан десең нанғысыз (Махамбет, Өлеңд.).

Нар байлаған. *Түйелі, дәулетті, берекелі ауылдың келбеті.* Мыңдап жылқы айдаған, Жүздеп *н а р д ы б а й л а ғ а н.* Қызылды қыстап жаз болса, Саланың бойын жайлаған (Базар жырау, Шығ.).

Нар бурадай. *Буырқанған, бусанған, тулаған алып күштің иесі, бура сияқты.* Кейбір күндер ыңыранып, Қайрат сыймай қанаға, *Н а р б у р а д а й* көлбедік, Опасы жоқ бұл дүние, Түспеді қолға, қуғанмен, Неше алуан түрленіп. Өткіздік өмір қапылатпен Атаңа нәлет дүниенің Алдағанын шын көріп (Базар жырау, Шығ.). Жолықты бір қасқырға қатты қашқан, аузынан *н а р б у р а д а й* көбік шашқан. Жалынып жағдай айтып жылай берді, Басына баратқандай құлап аспан (О.Шораяқов, Шайыр).

Нар бурадай шабынды. *Қатты айбат көрсетті; ашумен шыршық атты.* Беті оттай қабынып, Омырауын көтеріп, *Н а р б у р а д а й ш а б ы н ы п* (Қамбар батыр).

Нар болат. *Ірі, ауыр, болат найза.* Қылышын мақтап бір сыбаға қылғаны: Қынға салса қылт еткен, Суырып алса жылт еткен. Сағасы алтын *н а р б о л а т,* Ау жігіттер, жігіттер! Бұл сөзімді біліңіз – Жалғыз да туған Орақты Мұнда бір сыбаға қылыңыз (Қара өлең).

Нардың жүгін көтерді. *Бар ауыртпалықты мойнына алды.* Кешегіні көксемей-ақ безеріп, Жаңалыққа берсек бүгін көп ерік. Адал термен *н а р д ы ң ж ү г і н к ө т е р с е к,* Кетер едік нарыққа да кеңеліп (К.Салықов, Жезкиік). Керек болса – шабам малдың пішенін. Керек болса – шапаныңды пішемін. Көтергенде *н а р д ы ң ж ү г і н к ө т е р і п,* Ботақанның ішкен суын ішемін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Нарды шапса, бүлк еткен. *Өткір қылыш сыны.* Қынапқа салса жылп еткен, Суырып алса қылп еткен. *Н а р д ы ш а п с а б ү л к е т к е н,* Итті шапса ыңқ еткен. Қатарға қайтып қосылмас Тиген жері бұрқ еткен (Базар жырау, Шығ.).

Нар жайлау. *Қан жайлау, жайлауда болатын мерзімнің нағыз, орта, қызған шағы.* Былтыр жазда, *н а р ж а й л а у д а,* дөңесте Ымырт түсе жолығатын өзіңе Жылқышың бар емес пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нар көңіл. *Көңілі кең, жомарт. Н а р к ө ң і л д і ң* жастығы ма, Әлде оянған арман ба, Жүз жасаған Жамбыл ақын кешегі, О, керемет, Грузияға барғанда, Бір сұлуға ғашық бопты деседі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нар қақпалы. *Биік қақпалы.* Сүйекпен нақышталған әр қапталы Абайдың ағаш үйі *н а р қ а қ п а л ы* (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.).

Нар қамыс. *Биік, ұзын, жуан біткен ну қамыс.* Мынадай телегей су, жардай тігіліп, жиі өскен *н а р қ а м ы с* есесіне тағы да салқам сахарасын әкелді (Ә.Кекілбаев, Шығ).

Нар ноқта. *Әдейілеп тоқып жасаған түйе ноқтасы.* Тоқып жасалатын жіптер: басқұр, таңғыш, туырлық бау, үзік бау, жел бау, *н а р н о қ т а,* белбау... және басқа заттар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Нар тәуекел. *Жағдайдың қиын екенін біле тұра, бір іске батыл кірісіп кету. Н а р т ә у е к е л* – ер аты! Тасқа салса, таймайды. Тәуекел – ер қанаты, Тау асса да, талмайды (Ө.Тұрманжанов, Бозша.). «Қандай бақыт түсініскен, сеніскен». Біраздан соң қиқу шықты еңістен Бұл, әрине, қуғыншының хабары. – *Н а р т ә у е к е л,* Келсе келсін! – Батыр жігіт томсарды Томсарды да қанжарына қол салды (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Н а р т ә у е к е л,* құлаш ұрдым қиынға, Қайрат шіркін алып шықса қиын ба? Бұл сапарда сүрініп те қалармын. Сонда, досым мені айыпқа бұйырма (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

Нар тәуекелге бел байлады. *Қиыншылықты сезе тұра бір іске көз жұмып кірісіп кетті.* Бірақ сіздің: «Жігіт болсаң жасыма, жігерлі бол!» – деген сөзіңіз қамшы болды ма, не де болса, *н а р т ә у е к е л г е б е л б а й л а д ы м* («Лен. жас»).

Нар текті. *Ірі, алып тұлғалы; қадірлі.* Құлақ түрер кім қалды енді зарыңа? О дүние сапарына, Сатқыным, Сеніп аттан әділдіктің барына! – Нөкеріне бұрылып: – Кәне, қылыш ұстатыңдар Қайсар батыр Қайырханның қолына! – Тоқта, Шыңғыс, – деп Қайырхан сақ етті Бұл баланың әкесі бір *н а р т е к т і* Адам еді елге сыйлы, зиялы, Адам еді адал, ұшқыр қиялы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нар түйедей көтерді. *Ауыртпалыққа шыдады.* Өткерсем де қапша қияс кезеңді, *Н а р т ү й е д е й к ө т е р д і м,* Жылатқам жоқ әжеңді, Құлатқам жоқ шаңырағын әкеңнің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нар шөкті. *Тұрақтап қалды.* Тас ошақты қиратып, *Н а р ш ө г і п* құмның астында, Су кешіп таудан астың да, Қой-қозыңды маңыратып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Нар шөккен орындар. б е й н. *Киелі, берекелі, дәулетті қоныс.* Бірәлі бұрын аруақ орнап, *н а р ш ө к к е н о р ы н д а р д а н* Шеген әулеті Қорғанбекпен, Атбасарда ана Мейраммен құда болушы еді (М.Дулатов, Шығ.).

НАР[2] з а т. *Үйықтап, демалуға арналған сәкі, сөре.* Кейде жеті-сегізі бір араға жиылып, кейде екіден қоралай отырып, жалпақ, кең *н а р д ы ң* үстінде бұршақтан құмалақ тартады (М.Әуезов, Қилы заман). Бөлмелердің ұзына бойы ағаш *н а р.* Үстінде төсек-орын (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Отырған жігіттер ләм демей,

үнсіз шешініп, *н а р ғ а* шығып, үйқыға кетті (С.Жүнісов, Жапанда.).

НАР[3] з а т. ж е р г. *Тақтайдан жасалған астық құйып қоятын жер.* Тақтай табылмаса кірпіштен *н а р* жасап аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Астық *н а р д а* сақталды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАРАЗДЫҚ з а т. *Басараздық, наразылық.* Аз *н а р а з д ы қ* көңілден үлкен ұрыс, төбелес, соғыс шығып кетеді. Со сияқты адам қателескен бір ғана ісінен өмірлік тұрмысын ауырлатып алуы ықтимал (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАРАЗЫ [ир.ар. ناراضى]. с ы н. *Бір нәрсеге қарсы, разы емес.* Әбілқайырға *н а р а з ы* біраз рулар Моголстан жеріне көшіп бара жатқан (І.Есенберлин, Алмас.). Сыр бойында күріш өсірмесін деген сөзге жалғыз мен емес, жұрттың бәрі *н а р а з ы* (Ы.Жақаев, Менің бақытым). // *Белгілі бір идеяға, іс-әрекетке қарсылар, қолдамайтындар тобы.* – Олардың өздері де күні кеше билікте отырғандар, ал бүгінде *н а р а з ы л а р* лагеріне ауысып алған. Бұл – адам айтқысыз факт, – дейді баяндамашылар («Егемен Қазақстан»).

Көңілі наразы. *Іштей қолдамады, ырза болмады.* Шешесіне сиынатын себебі оқушыға да мәлім. Шолпан әуелден Жамалды Жұманға беруге разы болмай, Сәрсенбайға тілін алғыза алмай қойған еді. Екінші, Жамал ер жеткен соң Жұманға *к ө ң і л і н а р а з ы* болып жүргенін де сезіп, хәттә сол мезгілде Жамалдың жазып жүрген өлеңін де тауып алып оқиды, деп жоғарыда жазып едік (М.Дулатов, Шығ.).

Наразы болды. *Қарсы болды, ренжіді.* Елді бағындырған Әбілқайыр хан мен елдің бір бөлек бас адамдары болды. Көп бұқара бөтенге бағынғанға *н а р а з ы б о л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Сыйғаны залда, сыймағаны есік маңында қалған көпшілік, әрине, *н а р а з ы б о л д ы.* Ал Әнуар үшінші болып сөз алып, төрде отырған дөкейлерге қарап, сұқ саусағын оқтап тұрып: «Сендер Ілияс Жансүгіровтің мерейтойын жетім қыздың тойындай етіп өткізіп отырсыңдар! Мұны бұл қиянаттарыңа қарсылық жасаудан жасқанған бүгінгі біз амалсыз кешірсек те, ертеңгі ұрпақ кешірмейді, осы естеріңізде болсын!» – деді («Жас Алаш»).

Наразы қылды. *Өкпелетті, ренжітті; қарсы болды.* Қоныстың таралуы, жердің азаюы, елдің түрлі таршылыққа қалуы, үкіметтің (билеуші таптың) зорлық-зомбылығы қара бұқараны көрген күніне *н а р а з ы қ ы л ы п*, түрлі қимыл туғызады. Адастыратын соқпақтарға түспей, көздеген нысана жеткізетін дұрыс жолмен жүре алса ғана осындай қимыл жемісті бола алады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

НАРАЗЫЛАН= е т. *Бір нәрсеге разы болмау, қарсы шығу.* Семен Степанович қолын *н а р а з ы л а н а* сілтеді (Т.Нұртазин, Мұрат). Шоқан қайта-қайта Әбіл қартқа жалтаңдай қарап, әкесіне *н а р а з ы л а н а* көз тастады (С.Бегалин, Бала Шоқан.).

НАРАЗЫЛАУ с ы н. *Разы еместеу, реніштілеу.* Директор қабағы төмен, *н а р а з ы л а у* кейіпте отырып: – Оразбаев, әлгі жоба не болды, – деді (С. Хайдаров, Құрыш.) Қызының *н а р а з ы л а у* дауысы кемпір қиялын үзіп жіберді (Қ.Әдібаев, Таңбалы.).

НАРАЗЫЛЫҚ з а т. **1.** қ о ғ.-с а я с и. *Қандай да бір жүйеге, ережеге, іс-шарага, ой-пікір, тұжырымға, шешімге немесе мемлекет саясатына қатысты қоғам мүшелері арасында туындаған қарсылық. Н а р а з ы л ы қ* ауызша не жазбаша, әрекет не әрекетсіздік арқылы білдіреді (ҚҰЭ). Саяси-әлеуметтік *н а р а з ы л ы қ* аштық жариялау, жария түрде өзін-өзі өлтіру, белгілі бір кәсіп иелерінің жұмыс берушіге, үкіметке немесе бір мемлекеттің екінші мемлекетке байкот жариялауынан көрініс табады (ҚҰЭ). **2.** *Келіспеушілік, қолдамаушылық, реніш.* Кімде-кім қайғы тартып, бейнет көрсе, Сұм жалғанның қылғаны бұл дей берсе, Әлбетте, бұл – тағдырға *н а р а з ы л ы қ*, Түбі Аллаға қарсылық, ондайға ерсе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ғали әлі қалың бермеген бір талапты жігіт болғанға, Жамалдың күйеуіне *н а р а з ы л ы ғ ы н а* қарай екі тараптан да бір-біріне махаббат байланды деуге лайық болды (М.Дулатов, Шығ.).

Наразылық білдірді. *Қарсы екенін, қолдамайтынын ісімен, сөзімен көрсетті.* Прокуратураға, соның ішінде заңдарға және басқадай құқықтық актілерге, сот шешімдеріне *н а р а з ы л ы қ б і л д і р е д і*, барлық заң бұзушылықты анықтауға және сотта мемлекеттің мүддесін білдіруге өкілеттік берілген («Егемен Қазақстан»). Мұнда көп жұрттың әділетсіз патшаға *н а р а з ы л ы қ б і л д і р і п* көтерілуі орынды-ақ (М.Дүзенов, Ант). Біреу поездың осында кідіріп қалғанына, тіпті түнемек ниеті барына *н а р а з ы л ы қ б і л д і р д і* (Ә.Сараев, Қараша.).

Наразылық білдіру. *Қарсы шығу, қолдау көрсетпеу.* Жұрттың өз пайдасы табылып тұрған соң, бұған күңкілдеу, *н а р а з ы л ы қ б і л д і р у* жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

Наразылық туғызды. *Келіспеушілікке бастады, қарсылық әкелді.* Мұның мағынасы көңілді сүйінішті, күйінішті күйге түсіру болады. Күйініш көңілге *н а р а з ы л ы қ т у ғ ы з а д ы.* Көңіл наразылығы мұң, ой туғызады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Наразылық туды. *Келіспеушілік пайда болды, өзара қарсылық орын алды.* Мұндайда ата-ана байыптылық жасап, ақылмен, еппен түсіндірмесе, дауыс көтеруден араларында *н а р а з ы л ы қ т у ы п*, көңілде реніш қалуы ықтимал («Қазақст. әйелдері»).

НАРАУ[1] [ир.ناز] с ы н. *Әлсіз, нашар.* Бір шолып қарағанда құт даласын, Қызуы *н а р а у* тартпас ай табасың (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Боран ұлпа қармен терезені сабалай береді, бестік шамның білтесі бітіп, сәулесі *н а р а у* тартты (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Қалдым ба, біле алмадым, қартаң ашып, Неше рет *н а р а у* тартып, қалдым сасып. Қалайда Қарынменен қамсыз болмай, Тұрыңдар, – деді, – қарға қылыш сасып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Нарау тартты. *Болдырды, жүрісі баяулады.* Нар болсаң нарқы қымбат *н а р а у т а р т п а й*, Ойдағы орынға алар артқан жүкті (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

НАРАУ[2] үст. к ө н е. *Асықпай, жайбарақат.* Ол Ақтоқтының алдынан *н а р а у* басып, еріншек тартып шықты да тұра қалды (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

НАРАУЛАУ с ы н. *Әлсіздеу, нашарлау.* – Ерегескенде Алтай қайдасың деп тартып кетейін бе осы Әттең, атымның *н а р а у л а у* боп тұрғанын қарашы (Қ.Жұмәділов, Соңғы көш).

НАРАУЛЫҚ з а т. *Көңілсіздік, жайсыздық.* Міне, осының бәрі де Солтаншәріптің балалық жүрегінебіртүрлісалқындылық,*нараулық* туды-ратын да тұратын (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НАРАУСЫ = е т. *Болдыру, баяулау. Н а р а у с ы п* нәпсі нәһән нардай шөгер, Абырой азаматқа рай берсе. Жазылып мертігіңнен мәз боларсың, Тәңірі өзі тауфиқ атты мұнай берсе (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

НАРҒЫЗГҮЛ з а т. ө с. <лат. dahlia> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын баданалы, көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Н а р ғ ы з г ү л д е р* – жарық пен жылу сүйгіш өсімдіктер, құнарлы топырақты қажет етеді (ҚҰЭ). *Н а р ғ ы з г ү л* – жарық пен жылу сүйетін өсімдік, сондықтан да олар үшін күн түсетін, солтүстік желінен қағаберіс жерлерді, ең дұрысы – құрылыстар мен ағаштардың оңтүстік бетіне жақын тұстарды таңдап алу керек (Шаңырақ энц.). *Н а р ғ ы з г ү л д і ң* 8000-ға жуық мәдени іріктемелері бар, олар сәндік үшін гүлзарларда өсіріледі (Қаз. тілі термин. сөзд. Биология).

НАРДАЙ с ы н. **1.** *Үлкен, түйедей, сомадай.* Деп айтад кейбіреулер «мүйіз торы» – Мүйіздің пұлыменен алған оны. Біреулер «Әліторы» ат деп айтад, Жылқының *н а р д а й* биік асқан зоры (О.Шипин, Дастан). Сол Мұқаннан туған Құлжанбек *н а р д а й* болып мына отыр (Б.Әшімов, Қаражал). **2.** *Нар сияқты, нар тәрізді.* Өркеші *н а р д а й* кезеңді Бүргенде бұлттар бүркітше. Мұраптар асау өзенді арпаға қарай үркітсе (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Асау нардай. *Тентек түйедей.* Затсыздан күтпе жақсылық Не айтарын білмейтін...Тентектің жайы белгілі *А с а у н а р д а й* тарпыған (Базар жырау, Шығ.).

Еріншек нардай. *Жата бергіш.* Мойның қалды бұлғақтап, Екі езуің ыржақтап, *Е р і н ш е к н а р д а й* ер шөкті, Елбеңдетіп көтердің, Ебелектей езіңді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қара нардай. б е й н. а) *Мықты, күшті түйедей, қайтпай, қайсарланып.* Алайда бір шендесем, ауыр жүкке кездессем. *Қ а р а н а р д а й*-ақ, Саздауға қарсы жұмқармын (Махамбет, Өлеңд.). ә) *Күшті, мықты түйедей тұнеріп, қатуланып.* Күңіреніп қоңыраулық *қ а р а н а р д а й*, Қап-қара қорғасындай бұлты басқан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Нардай шөгіп қалды. *Қартайды, жүре алмай қалды.* Қақаңдап жүріп-жүріп, белі кеткен *н а р д а й* болып *ш ө г і п қ а л д ы* (Д.Досжанов, Зауал). Бәріне жырдан маржан тізер едім, Па, шіркін *н а р д а й ш ө г і п қ а л ғ а н ы м-а й* (Х.Өтеғалиева, Әже.).

Шөккен нардай. б е й н. *Дөңкиген, үлкен, добалдай. Ш ө к к е н н а р д а й* боп жатқан Шоқытастың түбінде шынашақтай ғана боп қалтиып тұрған баланы қиядан көзім шалды (М.Хасенов, Алғашқы ән).

НАРДАЙ-НАРДАЙ с ы н. б е й н. **1.** *Елге танымал, қызмет-ісі жоғары.* Әуелгісінен неге тез жиренді, кезектісіне неге тез келді, түпкі сырын тереңге бүккендерден мұны біліп болмайды. Және көбіне жалпы қатардағы емес, есімдері жалпы жұртқа мәлім, *н а р д а й-н а р д а й* азаматтардың аяқ астынан құбыла қалуы қайран етерін қайтерсіз («Егемен Қазақстан»). **2.** *Үлкен-үлкен, ірі-ірі.*

НАРДЫБЕС з а т. *Желдің бағыты.*

НАРЕЛ з а т. б а л ы қ ш а р. *Жылымның қанатын бір үкіден екінші үкіге айдап отыратын түзу ағаш. Н а р е л д і* бір ойықтан екінші ойыққа

тура апармасаң, мұздың астыңғы қабатынан іздеп әуре боласың («Лен. жас»).

НАРИЗА с ы н. е с к і к і т. ***Наразы.*** Бір қонып өткендей қысқа өміріне риза да, *н а р и з а* да адам болар (Мың бір түн). Сіз менің жағдайымды білместен сыртымнан билепсіз. Сол себептер *н а р и з а м ы н* (Б.Момышұлы, Шығ.). Өлім шықса молдалар қуанады, Қаралы үйге бермейсің ешбір маза. Түрлі салық өлгенге салысыңдар, Бермесе боласыңдар тағы *н а р и з а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

НАРКЕСКЕН зат. көне. этн. *Сомболаттан соғылған екі жүзді тұзу қылыш. Н а р к е с к е н д і* хандар өздерінің әскер басшыларына, атақты батырларға сыйға тартқан. *Н а р к е с к е н* атадан балаға ауысатын қадірлі мұра, мүлік болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қадірлі келген *н а р к е с к е н* Иегінен кескендей. Ханым болды ханыша, Қыз атағы өскендей. Мұратқа жетті падиша, Қайғы мен қауіп ескермей. Сүйікті жары болған соң, Қосылды-ау қыз да таріс көрмей (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ақ білектің күшімен, Ақ найзаның ұшымен *Н а р к е с к е н* қылыш жүзімен Қан қатқан жасыл жүзінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ол беліндегі Исфаған шебері соққан *н а р к е с к е н і н* суырып алып, қылшылдаған суық жүзінен сүйді (І.Есенберлин, Қаһар).

НАРКЕСКЕНДЕЙ с ы н. *Наркескен тәрізді, наркескен сияқты.* Суырған қынабынан *н а р к е с к е н д е й,* Әр жерден қызыл тілім қылтыңдаған (Батырлар жыры). Мен ақын, шешен, тілмар бабаларыңның бұлбұлдай сайраған тілі едім. Мөлдір судай таза едім. Жарға соққан толқындай екпінді едім. Мен *н а р к е с к е н д е й* өткір едім (М.Дулатов, Шығ.).

НАРКЕШ з а т. *Керуен көштердегі нарды жетектеуші, түйекеш.* Көп затпен нары қайтып *н а р к е ш т е р д і ң,* Көңілі риза наркеш түгіл әркімдердің (Бабалар сөзі).

НАРКОЗ [грек. narkosis] з а т. м е д. *Тәннің белгілі бір бөлшегіндегі сезімділікті жасанды жолмен жансыздандыру немесе еш нәрсені сезбестей етіп ұйықтату әдісі. Н а р к о з* жасалды, сонда да бар санам орнында (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Операция жасайтын жерге, Зейнеп дәрі жіберіп жансыздандырды. Солдаттың жүрегі нашар болғандықтан, ұйықататын *н а р к о з* берілмеді (Л.Құрманаева, Өшпес.). *Н а р к о з д а н* кейін адам есінен толық не жартылай айырылып, ауыр сезімін жоғалтып, тіндер жансызданады (ҚҰЭ).

НАРКОМАН з а т. с ө й л. ***Нашақор***. Ондай адамдарды *н а р к о м а н д а р* дейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Кока жапырағының кәдімгі наркотика екені кейін анықталды. Яғни бүкіл халық *н а р к о м а н* болған (Т.Әбдіков, Ақиқат).

НАРКОМАНИЯ [грек. narke – мелшею, mania – ессіз] з а т. с ө й л. ***Нашақорлық.*** *Н а р к о м а н и я* адамның апиын, көкнар, морфин, кокаин сияқты улы заттардың біріне немесе бірнешеуіне дағдыланып, құмар болуы (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Әсіресе *н а р к о м а н и я н ы ң* жастар арасында кең тарауы сескенерлік факт («Соц. Қаз.»).

НАРКОТИК [грек. narkotikos] з а т. ***Наша***. Гипертониядан алдын ала сақтану шараларының ішінде зиянды әдеттерден: темекі шегуден, ішкілік және *н а р к о т и г і* бар заттардан сөзсіз аулақ болу керек (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Ішімдіктердің бәрінің де құрамында адам организмін улайтын азды-көпті *н а р к о т и к* элементтері болады («Мәдениет және тұрмыс»). Жыл басынан бері оңтүстік қазақстандық қауіпсіздік қызметкерлері 77 кило наркотикалық өнімді тәркілеп, *н а р к о т и к т і* тасымалдаудың 5 халықаралық арнасын жойса, ОҚО кедендік бақылау департаменті 102 кило есірткі, оның ішінде 46 кило героинді барар жеріне жеткізбеді («Егемен Қазақстан»).

НАРКОТИКАЛЫҚ с ы н. *Нашаға, есірткіге қатысты.* Өткен ғасырдың орта шенінде хирургтер қауымы операция жасағанда ауыртпайтын *н а р к о т и к а л ы қ* дәріні қолдануды тек арман ететін еді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Бауыр өте қатты ауырып, шыдатпаған кезде, дәрігер шақырту керек, ол *н а р к о т и к а л ы қ* дәріден укол жасайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Наркотикалық өнім. *Есірткі заттар.* Жыл басынан бері оңтүстікқазақстандық қауіпсіздік қызыметкерлері 77 кило *н а р к о т и к а л ы қ ө н і м д і* тәркілеп, наркотикті тасымалдаудың 5 халықаралық арнасын жойса, ОҚО кедендік бақылау департаменті 102 кило есірткі, оның ішінде 46 кило героинді барар жеріне жеткізбеді («Егемен Қазақстан»).

НАРКӨЗ з а т. ж е р г. *Кішкене тостаған.* Әже, өз *н а р к ө з і м е* құйып айран бер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАРКҮМАН з а т. ж е р г. *Дүдамал, екіұшты, әрі-сәрі* («Сөз сандық»).

НАРКҮМІС з а т. *Улы алмас, сынап хлориді.* Оның үстіне «алмас» деген сөздің өзі қазақ тілінде әртүрлі мағына береді. Бірде алмас, «алмас қылыш», «алмас пышақ» деп өткір қаруларды атауға, бірде әсері өте күшті –

н а р к у м і с т і [сынап хлоридін] дәріптеуге қолданылады (О.Бейсеев, Жеңімпаз.).

НАРҚАЙСАРЛАР [лат. verbenaceae] з а т. ө с. *Еріндігүлділер қатарына жататын ағаш, жартылай бұта, кейде шөптесін өсімдіктер.*

НАРҚАСҚА с ы н. *Мәрт, нағыз, нақ.* Бұл қазақта жігіттер бар *н а р қ а с қ а*, Жарқылдаған алмас па Дейсін-ау, дейсің сен оны, Айырып кетсе жол басқа, Орны тіпті толмала. Дулаттар тек от денені (Т.Айбергенов, Мен саған.).

НАРҚОСПАҚ з а т. *Нар мен қос өркешті түйенің арасынан шыққан будан.* Мырзақоспақ, *н а р қ о с п а қ,* лақа тәжік тұқымдас түйелер бақташы тілемейді («Қаз. әдеб.»). Шіркін, Әбудің сарамжал әйелі Саракүл борп-борп пісіп көрлен кесемен алдыңа қоятын *н а р қ о с п а қ* інгендердің қоп-қою шұбаты таңдайында бал татып, өңешіңнен жұп-жұмсақ болып жылжып өтіп жатқанын сезіну қандай рахат («Егемен Қазақстан»).

НАРҚҰМАН з а т. ж е р г. *Үлкен құман.* Оның туысы мен баласын *н а р қ ұ м а н ғ а* ұстауға ауыр тиді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НАРҚЫЗЫЛ з а т. ж е р г. *Кішкене қызыл бидай. Н а р қ ы з ы л* бидай тез піседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАРЛЫ с ы н. *Нары бар, нарға мінген.* Хакімнің бұл ру жөнінде сенбеген сөзіне дәлел жауап қайырмастан *н а р л ы* жолаушы өзін таныстыра түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Пышақ жаныған қайрағының өзі *н а р л ы* кісіден биік (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

НАРЛЫҚ з а т. **1.** *Нар қасиетіне ие болушылық.* Түйенің көркі *н а р л ы қ* деп, Жүктің көркі сандық деп, Сауға тілеп өтініп (Қобыланды батыр). **2.** а у ы с. *Қажымастық, күштілік, мықтылық. Н а р л ы қ* болмай нарлығың Сонау жиырма жастағы, сызып тастап барлығын Келер қайта бастағың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Жомарттық, мәрттік, дарқандық.* Өзгеге өлшем еткен жұрт байқаған олардың *Н а р л ы ғ ы н,* дарқандығын бар бағасын (Ө.Жайлауов, Арай). *Н а р л ы ғ ы н* һәм жарлығың Кетер түгел желменен: Өлшемесең барлығын Елдікпенен, Елменен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Нарлық көрсетті. а) *Жадап-жүдемеді, өзін ұстады.* Балуан Шолақты ойлап жүдеген Ғалия *н а р л ы қ к ө р с е т і п,* сыртын жүдетпеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). ә) *Ірілік танытты.* Көрсеттің Бишанға да мұндай тарлық. Тыңдамай жар-досыңның сөзін барлық Кемшілік біздер қандай қылғанменен, *К ө р с е т т і* көп жасасын, олар *н а р л ы қ*! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НАРПОЗ з а т. б о т. *Бұлақтың, арықтың бойына шығатын иісті шөп.* Бұлақ басына кеп жарасын жуып, үстіне иісі күңірсіген *н а р п о з д ы ң* жапырағын жуып, таңып салды (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

НАРПОС с ы н. *Қызғыш-күрең.* Нұрғазы, бірақ, қабірдің *н а р п о с,* қызғылт қабырғасына, күректің жендетшіл алақанына, ақшағырмақ аспанға қанша жалтақтағанмен, әжесінің бет пішінін елестете алмады (А.Сүлейменов, Бесін). Жас күніңде маужырап, Пісіп тұрған анарсың, Сөйлеп кетсең саудырап Бір күні *н а р п о с* боларсың (М.Байзақұлы, Шығ.).

НАРПОСТА = е т. к ө н е. *Қызыл түске бояу [парсының анар және пост (тері) сөздердің тіркесі бойынша анардың қабығындай дегеннен шыққан қызыл түске бояу мағынасындағы анарпостта формасынан ықшамдалған сөз].* Шай тостаған дегенде, шай тостаған, Үстінде бешпентім бар *н а р п о с т а ғ а н.* Арғы атамды сұрасаң, қол бастаған, Қолдан қиын болып па той бастаған (Қара өлең).

НАРПОСТАУ *Нарпоста етістігінің қимыл атауы.* Ертедегі қолөнершілер анардың қабығын бояулық зат ретінде пайдаланып, мата, тері т.б. заттарды бояу үшін қолданған. Бұны қолөнершілер *н а р п о с т а у,* яғни «қызыл түске бояу» деп атайды (Н.Уәлиұлы// «Ана тілі»).

НАРПЫЗ з а т. ж е р г. *Сай-салалы жерде өсетін бояулы шөп.*

НАРСАЛМА з а т. ж е р г. *Шығырдың науасынан басталған үлкен арық.*

НАРСЕЛЕУ з а т. ө с. *Ұзындығы 60 сантиметрдей, бұтағы қатты, басы ағарып, желпілдеп тұратын өсімдік.*

НАРТ[1] с ы н. *Шымқай қызыл, қып-қызыл. Н а р т* қызыл таңға бөленіп, Дариға, шыңнан күн қандай (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Жайнаған *н а р т* қызыл тулардай, Жүзінде ерекше нұр бардай (М.Әміреев, Жүзім.).

Нарт соғыс. *Қиян-кескі соғыс.* Наурызбай *н а р т с о ғ ы с қ а* тікелей өзі араласты («Ана тілі»).

НАРТ[2] з а т. *Итке не бұғыға жегуге арналған сібір халқының жіңішке ұзын шанасы. Н а р т қ а* жегілетін бұғылардың біреуі еркек, қалғандары ұрғашы болуы шарт (Р.Тоқтаров, Терістік.). Келе жатыр, келе жатыр март күліп, Күрпілдетіп көбік қарды қақ тіліп, Бара жатыр якут бала *н а р т* мініп (Ә.Ахметов, Тырау.).

НАРТТАЙ с ы н. *Қып-қызыл боп қызарған, албыраған.* Баламның беті шығыс жақтан *н а р т т а й* болып шығып келе жатқан күннен нұр алып, балбырап жатты (К.Жүнісова, Құстар.). Осы күнге шейін көзін, жалт-жұлт етеді. Бетінде

н а р т т а й шаттықтың қызуы. Әлі де басылған жоқ. Зәуре, босқа оны суытпа Айтып жіберші, Зәуре, айтшы бірдеме! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Нарттай жайнады [қызарды, жанды]. *Қызыл шырай тартып құлпырды, балбұл жанды.* Көңілімде нұр сәуле, Жүзім *н а р т т а й ж а й н а й д ы*, Кәрілік жоқ өңімде. Осының бәрін әперген Ұлы Ленин көсемім (Н.Байғанин, Өлең.). Мұртын ширатып қойып, жүзі *н а р т т а й ж а н ы п* отырған Қартбай әне. Тік маңдайға жарасқан қою қара қасы мінезін көрсетеді (Т.Ахтанов, Таңд.). Оспан екі беті *н а р т т а й ж а н ы п*, үлкен көздерімен әкесіне шоқтай қадалып, сазарып тұрып алды. Ұрғанына титтей [міз баққан да, қалт еткен де жоқ] бұның бәрін көріп отырған Сүйіндік Байсалға күбір етіп: – Жаным-ау, қасқыр бала мынау ғой! – деді. Құж, десеңші. Мынадан ба, мынадан шығар-ау! – деп байсал да күңк етті (М.Әуезов, Шығ.).

НАРТТАН= е т. **1.** *Күннің батар жақты шымқай күрең-қызыл түске малындырып батуы. Н а р т т а н ы п* шығыс атырап, Таң келеді арайлап, Тербеліп жасыл жапырақ, Еседі самал баяулап (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.). **2.** *Ыстықтан не іштей қызғаннан екі беттің дуылдап қызаруы.* Есен моншадан сағат онда бір-ақ оралды. Ол екі беті *н а р т т а н ы п,* қызыл күреңденген келіншегін көріп, қалжақтай кірді (М.Иманжанов, Көк белес).

НАРТТАНУ *Нарттан етістігінің қимыл атауы.*

НАРУАЙ [парсы. нарәуа ир. ناروا] з а т. е с к і к і т. *Рұқсат етілмеген; қолайсыз, қабыл етілмейтін.* Кемеге бір күні қой кіріп келіп, ізетпен шерге сәлем берді әдейі. Кеменің тозақ қылдың тоқтасын деп, ғаріпке етті қаһар *н а р у а й ы* (А.Жарасбайұлы, Жыр.).

НАРУАНА [ир. ناروانی] з а т. к ә с. *Нарға жүк арту үшін істелген арнаулы жабдық. Н а р у а н а* – түйе үстіне арналып істелген саты; бұл сатыға көшпелі ел күнделікті тұтынуға керексіз, артық нәрсесін (көбінесе астығы мен соғымының еті, тұтынудан артық көрпе-төсегін) буады да, екі сатының басын айқастырып байлай салады («ҚазССР ҒА Хабарлары»). Кіреге шыққан керуендей *Н а р у а н а ғ а* буып, нарға артып, Сүрелеп жүкті тайлаған (Үш ғасыр.).

НАРША[1] з а т. *Буыршын нар, жас нар.* Қазақта жас нарды – *н а р ш а,* жас атанды – атанша деп те атайды («Қаз. әдеб.»). *Н а р ш а* – жас нар, еркек нардың жасына көбірек айтылады («ҚазССР ҒА Хабарлары»). Тынған сәт те біздің осы жаршы аға, Күліп тұрып бас иеді баршаға. Тұңғыш қазақ өзі төккен өнерін, Қолқа салмақ тайыншаға, *н а р ш а ғ а* (Х.Ерғалиев, Күй.). Жез бүйдалы мен *н а р ш а ң,* Қосыңды артсаң жетелеп – Елпеңдеп неге ермейін. Көптен бері сағынып Бас қосқан соң сендермен Барымды бүгін бермейін! (Базар жырау, Шығ.).

НАРША[2] з а т. ж е р г. *Көңіл күй, маза.*

Наршаны алды. ж е р г. *Мазаны алды.* Күләш келіп отырып алып, *н а р ш а м д ы а л д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАРША[3] ү с т. *Нар тәрізді, түйеше.* Сәрсен қайықты *н а р ш а* сүйреп тарта жөнелді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бұл басыңа төнген ауырлық саған сын. Сен оны *н а р ш а* көтер (Ө.Түрманжанов, Адам.).

НАРЦИСС [грек. narcissus] з а т. ө с. *Амараллис тұқымдасына жататын баданалы көпжылдық шөптесін өсімдік. Н а р ц и с т і* ежелден әсемдік үшін өсіреді, оның қазір 12 мыңнан астам сорты белгілі (ҚҰЭ).

НАРЫҚ [ир. نرخ] з а т. **1.** *Сатылатын заттардың тұрақты құнын білдіретін бағасы.* Буржуазия дегеніміз жұмысшыларды қанаушылар, жұмысшыларға неғұрлым ақыны аз төлеп, жұмысты артық істетіп, басқаның сыбағасын өзі иемденушілер; нәрсенің *н а р қ ы* мен жұмысшының ақысының арасындағы айырмашылықты қалтасына салып баюшылар (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы.). Базар *н а р қ ы н а н* артық сұрамайтын (С.Бегалин, Замана.). Бұлғын терісі өте жоғары *н а р ы қ п е н* бағаланады (Ж.Кенжебаев, Орман.). **2.** э к о н. *Өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы құн, баға, бәсеке, сұраныс, ұсыныс жүйесін білдіретін, реттейтін тауар-ақша айырбасының саласы.* Олигополиялық (грекше «олигос» – көп емес, «полео» – сатамын) бәсеке *н а р ы ғ ы н д а* баға белгілеу саясаты мен маркетингтік стратегияны аса сезімтал азғана сатушылар тобы құрайды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *Н а р ы қ т ы ң* ең негізгі заңдарының бірі екеніне қарамастан, жұмыстарын жарнамаламай-ақ тындырудың жаңа бір тәсілін ойлап тапқан ба деген де ойға қаласың. Билікті жерден алып, жерге салатындардың арасында президенттіктен үміткерлер де жоқ емес («Егемен Қазақстан»). *Н а р ы қ т ы ң* жұмыс істеуі тауар өндірушілердің арасындағы байланыстарды реттейтін, сондай-ақ адамдардың арасындағы экономикалық қарым-қатынастар еңбегінің өнімін сатып алу мен сату арқылы көрініс табатын тауар өндіріс жағдайында қоғамдық еңбекті бөлу мен ынталандыруды реттейтін заңға бағындырылған (ҚҰЭ). *Н а р ы қ* демократия негізі десек, одан ізгілік болмысын табу қиынға соғады. Нарық — табиғи сұрыптау

тәсілі. Демек, одан зардап шегетіндер аз болмайтыны түсінікті («Қаз. әдеб.»). **3.** *Нарықтық экономика. Н а р ы қ қ а* бара жатқан жалаңаяқ Кетеді кей нашарды адам аяп. Жете алсақ жақсы күнге жарар еді-ау Біріміз-бірімізді таламай-ақ (К.Салықов, Жезкиік). Құйын соқты, бәйтерек мың жайқалды, терең теңіз шарасы шын шайқалды. Момын қазақ *н а р ы қ қ а* тез кірісер, жанталастың белгісі бір байқалды (К.Салықов, Жезкиік). Өстік. Жеттік. *Н а р ы қ* ашты көп сана, Кәсіп құрдық бар ағайын топтала, Біреу кейде көз алартса, шошытам Мен «Бутяның» ағасымен деп қана (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Сауда-саттық орыны, еуропа базары.* Қытайда сапалы өнім жоқ емес, бар. Олар Батыс, Еуропа *н а р ы ғ ы н а* өздерінің аса сапалы, табиғи шикізаттан жасалған тауарларын жібереді. Ал бізге Шыңжан-Ұйғыр автономиялы ауданы аумағында қалай болса солай, сапасыз жасалған өнімдерін әкеледі («Жас Алаш»). **5.** а у ы с. *Парық, қадір-қасиет.* Бәлки, бір күн есеге қолы жетсе, Пайғамбарлық алғандай өзі барып. Байқамастан байыбын мастанады, «Мен ілгері онан» деп сөзі *н а р ы қ* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шіркін, дүние-ай! Бір үйдің төресі де өзім болып, ештеңенің *н а р қ ы н* білмедім-ау! (К.Асанов, Сағыныш). Ең бірінші бақытым – халқым менің, Соған берем ойымның алтын кенін. Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын, Қымбатырақ алтыннан *н а р қ ы м* менің (М.Мақатаев, Шығ.). Алды көктем, жігіттің арты жаз боп, Асыл елге көрінбес *н а р қ ы н* аз боп (Ғ.Қайырбеков, Қанатты.).

Нарқын біледі. *Бағалайды, бағасын біледі, қадірін біледі.* Бағалапсың қарағым, *Б і л і п* менің *н а р қ ы м д ы.* Ардақты атқа ие боп, Сыйладым мәңгі халқымды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Б і л е д і* көріп өссе кім де *н а р қ ы н*, Көгісте көркі бөлек бүлде бар-тын. Бүлденің бетіндегі алқадай-ау, сары бас жоңышқаның гүлдері алтын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Адамның мінезі әртүрлі, Ел *б і л е д і н а р қ ы н д ы.* Ұялмайтын бетке, Талмайтын жақ береді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Нарық жолы. с ө й л. *Нарықтық экономика жүйесі. Н а р ы қ ж о л ы* – ауыр жол. Оған көз жетті. Нарық заңдылығы – қатал заңдылық («Егемен Қазақстан»).

Нарық заманы. *Экономикадағы нарықтық қатынастар кезеңі. Н а р ы қ з а м а н ы н ы н* алғашқы жылдары сыртқы инвесторларға иек артқанымыз рас және ол заңды да. Алдағы уақытта ішкі қорларды игеру жағын ойластырғанымыз жөн («Жас Алаш»). Балқаш-Алматы тасжолының бойынан 15 шақырым қашықтықтағы көл жағасына орын тепкен Тасарал ауылы—қазақы қонақжайлылығымен таңғалдырып, *н а р ы қ з а м а н ы н д а* «бір жеңнан қол, бір жағадан бас» шығара білген ауыл («Жас Алаш»).

Нарық заңы. с ө й л. *Жекеменшік іс жүргізудің бәсеке тәртібі, жолы. Н а р ы қ т ы ң з а ң ы* қатал, бір рет құласаңыз, оны мына бәсекелестік заманда орнына қайта қою қиынға соғып, банкротқа ұшырап, жұмыссыздар қатарын көбейтесіз («Ана тілі»). Ол үшін біздің тауарлар халықаралық стандарттарға жауап бере алатындай жағдайда болуы шарт. Әйтпесе *н а р ы қ з а ң ы* қатал. Сауда нарығынан ығыстырып шығарып тастайды. Меніңше, мұның бәрін біздің кәсіпкерлер біледі («Жас Алаш»).

Нарық кондициясы. э к о н. а) *Тауарлардың сапасына және тұтынылу қасиетіне оларды рынокта өткізу мүмкіндіктері тұрғысынан тұтынушылар қоятын талаптардың жиынтығы.* ә) *Белгілі бір тауар жеткізілім шартының талаптарына сай келуге тиіс стандарт, норма, сапа* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нарық тетігі. э к о н. *Тауар мен қызмет көрсетулердің, жұмыс күшінің, қаржы мен бағалы қағаздардың баламалы айырбасын қамтамасыз ететін тауар-ақша қатынастарының тетігі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нарықты жаулап алды. *Өндіру мен өнімді тарату жолдарын қолына алып алды.* Қырғыз елі бізді арзан өнімдерімен қамтамасыз етіп отыр. Өзіміздің зауыт-фабрика ашсақ, ол қымбатқа түседі. *Н а р ы қ т ы ж а у л а п а л ғ а н* елдермен бәсекеге түсу оңай емес («Жас Алаш»).

Нарықты мемлекеттік реттеу. э к о н. *Рынокта шаруашылық жүргізуші субъектілердің жұмыс істеуін мемлекеттік реттеу* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сауда нарығы. э к о н. *Сауда-саттық бәсекесі; экономиканың сауда-саттық саласы.* Ол үшін біздің тауарлар халықаралық стандарттарға жауап бере алатындай жағдайда болуы шарт. Әйтпесе нарық заңы қатал. *С а у д а н а р ы ғ ы н а н* ығыстырып шығарып тастайды. Меніңше, мұның бәрін біздің кәсіпкерлер біледі («Жас Алаш»).

Сөз нарқын кемітті. *Сөзді бағаламады, құнын түсірді.* Сындар дәуірге дейін қазақ ақындары да, ақын сөзін тыңдайтын әлеуметі де, сөз несімен асыл болатынын білмегендіктен, *с ө з* бағасын көтере алмай, *н а р қ ы н к е м і т к е н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Шетел нарығы. *Шетелден әкелінетін өнім саудасы.* Әсіресе, мұнай мен газ, қара және

түсті металлургия саласындағылар табысты... Сол алпауыттар *ш е т е л н а р ы ғ ы н а* мойын созғанды қойып, ішкі өндірісті жандандыруға атсалысса, кәнеки?! («Жас Алаш»).

НАРЫҚНАМА з а т. қ а р ж ы. *Тауар бағасын есептеу ісі; калькуляция. Н а р ы қ н а м а* – товарлардың сатып алу және сату бағасын есептеу, калькуляция («Қаз. әдеб.»).

НАРЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Сатылатын зат құнының тұрақсыздығы, белгілі бағасының болмауы.* Баяны мәлімсіз, базары *н а р ы қ с ы з* (М.Сәрсекеев, Туған жер.). **2.** а у ы с. *Парықсыз, қадірсіз.* – Абайла, әлі ағаң қарт қырандай дәл басады, сөзі де *н а р ы қ с ы з* емес, – деді Жамбыл (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

НАРЫҚСЫЗДЫҚ з а т. *Зат құнының төмендігі, арзандық.* Бұл елдегі ақшаның мүншама *н а р ы қ с ы з д ы ғ ы* баяғы замандағы қап-қабымен алып жүретін біздегі «Керенканы» еске түсіреді (Ә.Шәріпов, Алыс.).

НАРЫҚТА= е т. **1.** *Сатылатын заттың құнын белгілеу, бағалау.* Сүйтсе де әркім өзін есті есептер, *Н а р ы қ т а п* базар бір-ақ бұл қылмайды. Бағаны базаршылар бере жатар, Ел салтын біз жырламай кім жырлайды (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Парықтау, қадірлеу.* Сөз қадірін түсін, *н а р ы қ т а й* біл, шырағым (Ауызекі).

НАРЫҚТАУ *Нарықта етістігінің қимыл атауы.* Оның баяулығы, әрбір сөзін жайымен *н а р ы қ т а у ы* әрекет жасар мезгіл жетті, бірақ қалай дегендей (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

НАРЫҚТЫ с ы н. **1.** *Бағалы, құнды.* Осы істі сен қылсаң, Атасы еді парықтыдан, Енесі қымбат *н а р ы қ т ы д а н,* Қынадай қара шаштыдан (Манас). **2.** а у ы с. *Сапалы, құнарлы, қадірлі.* Қол созымда жарқырап балықты көл, Елді өзі не тартады *н а р ы қ т ы* жер (С.Сейтхазин, Терең.).

НАРЫҚТЫҚ с ы н. *Нарыққа тән, нарыққа сай.* Егер біз ұлттық ортамызда *н а р ы қ т ы қ* ахуалды тезірек орнатқымыз келсе, мемлекеттік тілдегі жарнамаға көбірек мән бергеніміз жөн (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Нарықтық ақпарат. э к о н. *Нарықтарды танып-білу, белгілі бір басқарушылық шешімдер қабылдау үшін қажетті нарықтық қатынастардың барлық қырларын (ұсыным мен сұранымды, жағдаятты, бәсекені, бағаны, т.б.) көрсететін істің мән-жайы туралы мәліметтер, хабарламалар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нарықтық инфрақұрылым. э к о н. *Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің рыноктағы қозғалысын қамтамасыз ететін ұйымдар мен мекемелер жүйесі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нарықтық құн. э к о н. а) *Тауардың, бағалы қағаздардың, валютаның ағымдағы бағасы; сондай-ақ олардың сатып алынуы немесе сатылуы мүмкін баға деңгейі;* ә) *Негізгі құрал-жабдықтың (кәсіпорындардың, жабдықтардың) құны* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нарықтық экономика. э к о н. *Еркін кәсіпкерлік, өндіріс құрал-жабдығына меншік нысандарының көптігі, нарықтық баға белгілеу, шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы ш а р т т ы қ қ а т ы н а с т а р, м е м л е к е т т і н шаруашылық қызметке шектеулі түрде араласуы қағидаттарына негізделген экономика, яғни тауарлар мен қызметтерді өндіру, бөлу, оны бағдарламалау және реттеу саласы нарықта біріктірілетін экономика.* Сұраным мен ұсынымның өзара әрекеті *н а р ы қ т ы қ э к о н о м и к а н ы ң* тиімділігін қамтамасыз ететін тетік болып табылады (ҚҰЭ).

НАРЫМДА= е т. ж е р г. *Нормалау, нормамен беру.* Колхоздың *н а р ы м д а п* берген планын орындаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАРЫН[1] з а т. *Піскен ет пен қамыр ұсақталып туралып, мейлінше араласқаннан кейін үстіне сорпа құйылып дайындалатын тағам.* Қазандағы ет пісе бергенде, Сөлкең бір жаңалық ұсынды: – Осыны қырғыздың *н а р ы н ы н а* айналдырсақ қайтеді? (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Байдың қызы ауру әкесіне жұмасына бір мәрте ет турап, *н а р ы н* жасап береді екен (Д.Досжанов, Жібек.). *Н а р ы н* жасау үшін етті тұзды суға қайнатып түсіресіз. Оған кәдімгі етке салатындай етіп қамыр илейміз (Ж.Байжанова, Қызым.).

НАРЫН[2] с ы н. *Ұзын, жіңішке* («Сөз сандық»).

НАРЯД з а т. **1.** *Белгілі бір жұмысты орындауға, өнімді (материалдарды, дайын бұйымдарды, т.б.) жөнелтуге берілетін құжат, өкімхат.* Бір күні мастерскойге берілген контордың *н а р я д ы* бойынша инженер Плотниковтың сарайының төбесін жабуға бұйрық болды (І.Жансүгіров, Шығ.). 100 үйдей көшпенділерге астыққа *н а р я д* бергізуді өтінді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). **2.** *Орындалуға тиіс ауызша берілетін айып, жарлық.* Күніне үш рет ат тазалаймыз, әр жолы үш *н а р я д т а н* ала берсек, екі жылды *н а р я д т а р м е н*-ақ, өткізерміз (От ортасы.). Ержан өз вагонына жайдары қайтып, Добрушкинді кезексіз *н а р я д т а н* босатты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

НАС[1] [ир. ناس] с ы н. *Тазалығы жоқ, былапыт, лас.* Керім деген кісі жұмысқа тәуір жігіт

болса да, таза жүрумен ісі жоқ, өте *н а с* еді (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Аурудың жауы – тазалық. Қазақ-қырғыз секілді басынан ауырлық кетпейтін елге оның себебін ойлау керек. Арамыздағы аурудың себебі лас, *н а с* тұрмысымыздан (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Жатқан орындарын Сағит енді айқын көрді: үлкен қызыл кірпіш үйдің подвалы екен. Асты кең. Бірақ *н а с* (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). // *Надан, санасы төмен, пасық.* Көп елім мені күндейді, Тағады бізге мін дейді, Өз қылығын білмейді, Оңалмайтын өңкей *н а с* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нәпсіге өз бойыңды билетпесең, Ақылың мол, сабырың болып берік. Иман қажет болмайды кейбір *н а с қ а,* Малым аман болсын дер үш-төрт түлік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нас басқанды бит басқан. *Салақ, былғаныш, өзін-өзі күтіп жүрмейтін адам туралы айтылады. Н а с б а с қ а н д ы б и т б а с қ а н,* міне, сұлу жұрт асқан (С.Торайғыров, Өлеңд.).

Нас басты. *Жаза басты, ыңғайсыз жағдайға тап болды.* Ажал хабары әрқашан шыбынын ұшырып, құр сүлдерін қалдырып, *н а с б а с ы п* отырғанын білмеді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НАС[2] з а т. ж е р г. *Насыбай.* Біздің жақта жастардың біразы *н а с* атады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСАЙ-ТОПЫР с ы н. *Берекесіз, бассыз, бейберекет, апыр-топыр.* Сәулесі жоқ адамның бәрі соқыр, Ата-анасыз үйлерде *н а с а й-т о п ы р* («Сөз сандық»). Қаскелең үсті *н а с а й-т о п ы р* («Сөз сандық»).

НАСАҚ з а т. ж е р г. *Ұят, ар. Н а с а ғ ы* бар адамға кез болсаң, еш нәрсең жоғалмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСАР з а т. *Жібек кездеме.* Алып келген базардан Қара *н а с а р,* жар-жар-ау! Қара мақпал сәукеле Шашың басар, жар-жар-ау! (Айтыс).

НАСАП з а т. е с к і к і т. ***Нәсіп.*** Жаратқанды бір білсең, *Н а с а п қ а* жақсы келерсің. Кәлиманы айтпасаң, Имансыз болып өлерсің (Бабалар сөзі).

НАСАТ с ы н. ж е р г. *Ірі, үлкен.* Тұрсын екі иініне екі дәу отырғандай аруақты, етженді, желбезегі жеті елі келетін *н а с а т* ірі жігіт еді («Қаз. әдеб.»). Таулардың *н а с а т* тасындай берік-ақ еді сүйегім (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). — Биыл «бозбұтақта» сасыр шөп *н а с а т,* бойшаң болып өсті, — дейді Қырекең («Қаз. әдеб.»). Марқасқа төбеттердің дағдыдағы бөрі құқай әупіл үрісі, үйірсек жас айғырдың тау қойнауын тітіретіп жіберер тоқ *н а с а т* айқайы... бәрі-бәрінің құлаққесті тыншу тапқаны есіне қазір түсті (А.Сүлейменов, Бесін).

НАСАТТАН= е т. *Көңілі тасу, қуану, шаттану.* Барлығы шат-шадымен, жеңіске *н а с а т т а н г а н* халық (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Қара айғырды әкеліп ишанға мінгізгенде, ол нағыз Әзіретәлінің дүлдүліне мінгендей *н а с а т т а н ы п* кетіп еді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Мәз болып мақтағанға, *н а с а т т а н ы п,* Қайтпасын деп ойлады сағы сынып. Алыстан арып-ашып іздеп келген Байғұстың кетсін деді көңілі тыныш (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осыны айтып, *н а с а т т а н ы п,* тас үстінде шумақталған арқанша, иірілді су жылан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НАСАТТАНУ *Насаттан етістігінің қимыл атауы.* Бірдеңені асыра мақтан ету, *н а с а т т а н у* мағынасында да лепті сөйлемдер болады (Қазіргі қаз. тілі). Қазақ әйелі ұл балаға қуанбайтын еркек жоғын біледі; ал сол қуаныш әкелген әйелде күйеуінің алдында бөлек бір наз, *н а с а т т а н у* болады (М.Сүндетов, Құм.).

НАСАТТЫ с ы н. *Қуанышты, көңілі көтеріңкі. Н а с а т т ы,* армансыз қоңыр үн шалқып еседі (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Бәйбіше *н а с а т т ы* жүзбен жайқаңдап басып келеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

НАСЕКОМ <лат. insecta> з а т. з о о л. ***Жәндік***. Ақ тиіннің құрт-құмырсқа, қоңыз, шегіртке т. б. *н а с е к о м д а р д ы* жеп қоректенетіндігі байқалды (Қазақст. байлығы). Шынында да, гүлдеген сурепкада қаптап жүрген шыбындарды, бал араларын, көбелектерді және басқа *н а с е к о м д а р д ы* көреміз (Ботаника).

НАСИХАТ [ар. نصيحت] з а т. **1.** *Ақыл-кеңес берудегі өсиет.* Өлең – дұрыс, *н а с и х а т ы* тәуір болса, Иесі – қадари хал ғалым болса, Есіткен адамдарды жылатқандай, Өсиет, өнегесі қабыл болса (Ақмолла ақын, Күндер.). Айхан ағасының айтқан *н а с и х а т т а р ы н* қабыл қылып, көп жыл атасының салған жолымен жүрді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). **2.** *Уағыз айтушылық.* Байлар хүкүметі, жерлі манаптар ұзын жең молдалар тамақ асырау жолында дінді қару етеді. «Құдайдан келген кітаптардың» қайсында болса ашып қалсаңыз «хакімге итағат, молдаға хүрмет, хожаға бой ұсыну» деген сияқты уағыз – *н а с и х а т* шыға келеді (М.Дулатов, Шығ.). Бұл *н а с и х а т* тыймаса, Ойыңа сезім сыймаса. Дағдыны көңілің қимаса, Жалмауыз бол да жардан без! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Ақыл-кеңес.* Жалпы, махаббат, ғашықтық жөнінен жастардың сауатын ашу, зердесіне оның қасиетті сезім екенін сіңіру жөніндегі *н а с и х а т* тапшы ма? («Қаз. әдеб.»). – Тентек қылсаң да теңіңді тауып едің, Алла лайық көрмеген соң, жылағаныңмен

не өнеді, — деп бірсыпыра *н а с и х а т* айтты (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *Көрген-білгені, ақыл, түйін сөз.* Өлерінде де, жұртын Жиып алып қасына, *Н а с и х а т ы* бұл екен, Кәрісіне, жасына (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын). Көп жасаған қарттар көрген-білгендерін қорытып, келесі ұрпаққа айтар ақылын, *н а с и х а т ы н* баяндайды (Б.Адамбаев, Халық.). **5.** с а я с и. <лат. propoganda>*Белгілі бір идея мен ілім қағидаларын кеңінен тарату, түсіндіру формасы.* Еңбекшілерге саяси, ғылыми-атеистік, адамгершілік және эстетикалық тәрбие беру ісінде *н а с и х а т* пен үгіттің алуан түрлерін кеңінен пайдалану керек (Б.Мәдиев, Өрендер). *Н а с и х а т* қоғамда белгілі бір көңіл күйлерді қалыптастыруға және азаматтардың санасында қайсыбір құндылықтар мен түсініктерді бекітуге бағытталған қызмет болып табылады (ҚҰЭ). Бригада қосында үгіт пен *н а с и х а т* жұмыстары өмір талабына сай жүргізілді (Б.Далабаев, Табыс.). **6.** *Насихаттап айтушылық, жарнама.* Ұлттық саз дәстүрін сақтай алмаған француздар қазақтың осы өнерін төбелеріне көтеріп, дәріптеп жатқанда, бізде мектеп-мектебімен, жанр-жанрымен сақталған, мұрты бұзылмай жатқан фольклорымызды бағалай алмай жүргеніміз қынжылтады. Олардың *н а с и х а т ы* да аз, бүгінгі дәурені жүріп тұрған жеңіл музыканың көлеңкесінде қалып қойған («Жас Алаш»).

Насихат айтты. *Үгіттеді, ақыл айтты.* Байлап сауған малыңды Басқа соқпа, келіншек! Мал қадірін көп ойла, Үмітің жоқ па, келіншек? Шын *н а с и х а т а й т а м ы н,* Бүгін келген келімсек (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тағдыр жазды осылай, Сізді жатқа бұйырып. Амалсыз берді ата-анаң «Балам-ай» – деп күйініп. *Н а с и х а т а й т с а м,* қарағым, Көңіліңе қалсын құйылып. Үлкеннің өтпе алдынан, Әдеп қыл, көрсең иіліп. Жақсы болсаң, қарындас, Жұртың мақтар сүйініп. Қызметіңе дайын бол, Етек-жеңін түрініп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Насихат қылды. *Үгіттеді, ақыл-кеңес айтты. Н а с и х а т қ ы л д ы* тіл қалар, Мергендерден жақ қалар, Патшалардан тақ қалар, Ғалымдардан хат қалар, Ұсталардан зат қалар. Аруақты туған ерлерден, Азғана күн ат қалар, Ер басына іс түссе Дүние бәрі жоқ болар (Ақыт Үлімжіұлы // Екі мыңжылдық.).

Насихат сөз. *Ақыл-кеңес, өсиет.* Абзилер, мен сөйледім достық үшін, Тыйыңыз сөйлегенді қастық үшін. Сөйледім біразырақ *н а с и х а т с ө з* Мұсылманның көңілінің қоштығы үшін (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Насихат шашып кетті. *Артқыға ақыл сөз қалдырып кетті.* Ағайын менен туғанға, Бала менен қатынға *Н а с и х а т ш а ш ы п к е т е й і н* ғана сөзді артыма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАСИХАТТА= е т. с а я с и. *Белгілі бір идея мен ілім қағидаларын кеңінен тарату мақсатымен жан-жақты, терең түсінік жүргізу.* Ол халық арасында партия мен өкіметтің жолын, ауылды Советтендіру жөнінде жүргізген шараларын *н а с и х а т т а д ы* (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы). Совхоз жұмысшылары арасына еліміздегі озаттар өнегесін жатпай-тұрмай *н а с и х а т т а д ы* (Абзал жандар).

НАСИХАТТАЛ= е т. *Үгіттелу, үлгі-өнеге айтылу.* Жауынгерлерге әскери өнерді үйрету үлгі-өнегесі қазіргі Совет батырларының ерлігімен ұштастыра *н а с и х а т т а л а д ы* (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Кластан тыс жүргізілетін жұмыс түрлері оқушылар арасында кеңінен *н а с и х а т т а л а д ы* («Қазақст. мект.»).

НАСИХАТТАЛУ *Насихаттал етістігінің қимыл атауы.*

НАСИХАТТАУ *Насихатта етістігінің қимыл атауы; тарату, үлгі етіп көрсету.* Озат тәжірибені *н а с и х а т т а у* ерекше сүйсінерлік іс болып отыр (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). Қанатты сөздер лениндік партияның саясатын *н а с и х а т т а у* ісінде лекторларға пәрменді үгіт құралы ретінде көмектеседі (Н.Әлімбаев, Өрнек ті сөз.). Қазақтың әнін, тілін, ділін *н а с и х а т т а у д а* біздің телеарналардың қай деңгейге жеткенін айту—алдағы күннің еншісіндегі тақырып («Жас Алаш»).

НАСИХАТТЫҚ с ы н. *Белгілі бір идеяны тарататын, үгіттейтін.* Келесі күннен бастап ел арасында *н а с и х а т т ы қ* жұмыстар жүргізейік (Ы.Кененбаев, Лабасы.). Оқу жылының басында барлық IX класс оқушыларымен үйірменің міндеті мен проблемасы жайлы 10 минуттық *н а с и х а т т ы қ* әңгіме өткізіледі («Қазақст. мект.»).

НАСИХАТШЫ з а т. *Белгілі бір идеяны уағыздаушы, үгіттеуші.* Марксстік-лениндік теорияны насихаттауда лектор, үгітші, саяси хабарламашы сияқты *н а с и х а т ш ы л а р* да аса маңызды рөл атқарады («Лен. жас»). Колхозда 9 саяси хабаршы, 92 *н а с и х а т ш ы* жұмыс істейді (Д.Қасенов, Ауыл.).

НАСИХАТШЫЛЫҚ з а т. *Белгілі бір идеяны уағыздаушылық.* Бұл да *н а с и х а т ш ы л ы қ-қ а* бейімділігін байқатқан белді қызметкерлердің бірі (Ж.Ыбыраев, Алтай.). *Насихатшылық* жұмысты таяуда бастаса да, ол біраз тәжірибе жинақтап үлгірді («Қазақст. әйелдері»).

НАСКӘДІ з а т. ж е р г. *Насыбай шақша жасайтын қауақ. Н а с к ә д і* кішкене болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСҚАБАҚ з а т. с ө й л. ө с. ***Асқабақ.*** *Н а с қ а б а қ т ы* Самарқан аймағында арнайы өсіреді. Шеберлер жаңа өскен, енді түйін бастағанда-ақ арнаулы қалыпқа салып, сыртын сызба нақыштармен өрнектейді («Жас Алаш»).

НАСЛИХАТ з а т. е с к і к і т. ***Насихат***. Шақыртып балаларын өз алдына, *Н а с л и х а т* соңғы сөзін айтып жатты (Бабалар сөзі.).

НАСОС з а т. ***Сорғы*** *(сұйық зат пен газды сорып тартатын немесе оларды ауа қысымымен үрлеп айдайтын тетік)*. Малға сүрлем, жемшөп бергенде, қора тазартқанда, терең шеген құдықтан мал суғарғанда су тартатын *н а с о с*, моторлы машиналарды, механизмдерді кеңінен қолдану керек (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.). Приводы бар двигатель тікелей құдық басына орнатылып, *н а с о с т ы* іске қосады, су жоғары көтеріледі («Лен. жас»). Көне *н а с о с т ы* станса жанындағы ескі үйде тіршіліктің барын 4-5 күшігін «сүйреп» жүрген қанден және үй құстары сездірді. Үй иесі жоқ, есікте құлып тұр («Жас Алаш»).

НАСОСТЫҚ с ы н. *Сорғысы бар.*

Насостық стансалар. ***Сорғы стансалар*** *(сұйық затты тартатын (айдайтын) орын)*. «Сорбұлақ» суы егістік пен Алматы-Қарағанды автокөлік трассасын басып кетпеуі үшін екі бөгет салынған. Бұған қоса, дренаждық жабдықтар және *н а с о с т ы қ с т а н с а л а р* бар. Бөгет 900 миллион текшеметр суды ұстай алады («Жас Алаш»).

НАСРАТ з а т. е с к і к і т. *Жеңіс.* Осында исламлар *н а с р а т* табты, Бәдірінің қариасында түрүб қалды (Бәдір).

НАСТАУ с ы н. *Тазалығы нашарлау, ластау.* Беті-қолы кір-қожалақ *н а с т а у* бір адам (Ауызекі).

НАСТЕЛКЕ з а т. ж е р г. *Ысырма, сырма, шөп ысырғыш құрал.* Шөпті *н а с т е л к е м е н* ысырамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСТИЯЛЫҚ: настиялық қозғалыстар. б о т. *Өсімдік мүшелерінің қоршаған орта түрткі-жайттарына жауап ретінде қайтармалы, майыспа қозғалысы. Н а с т и я л ы қ қ о з ғ а л ы с т а р* арқылы өсімдіктердің әртүрлі қолайсыз факторлардан қорғану мүмкіндігі болады (Қаз. тілі термин. сөзд. Биология).

НАСТЫ з а т. ж е р г. *Әдет-ғұрып, қазақбайшылық. Н а с т ы м ы з д ы* жою оңай емес-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСТЫҚ з а т. *Тазалығы жоқтық, ластық.* Сол сапардан қайтқан князь Петрға берген рапортында, «сібірлік воеводтардың түрмысындағы ең үлкен кемшіліктің бірі – *н а с т ы ғ ы,* оның басты себебі, – монша жоқтығы» деген сөзді айтқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Надандық, *н а с т ы қ* және ұрлық, өтірік, Алдау мен арбау да жоқ жаңа заңда (Д.Берсүгірова, Шипагер).

НАСҢ [ар. نسخ]: **нас̆ талик үлгісі.** *Араб әріптерімен көркем жазудың бір үлгісі.* Жылтыр сары неміс қағазына *н а с̆ т а л и к ү л г і с і м е н* аса көркем жазылған, бұзау терісімен қапталған қалың-қалың төрт кітаптың бірін – «Тарих-и Хан-Керменді» оқып еді (М.Мағауин, Аласапыран).

НАСЫБАЙ з а т. **1.** *Иіскеу не ерінге салып ату үшін, үгітілген темекіге күл, қалампыр қосу арқылы жасалған никотинді улы зат.* Ерніне *н а с ы б а й ы н* жымырып, томсарған, қабақ түйген, сарғыш бетті жігіттер де бар еді (М.Әуезов, Абай жолы). Сіздің соңғы хатыңызды алғаныма екі үш күн болды. Содан бері *н а с ы б а й* жіберуге бүгін ғана қол тиіп отыр. Бөтелкелер ауыр тартатын болған соң ауа, су өтпейтін қағаздан қалта қылып салдым. Насыбай бұзылмайды деп әркімдер айтады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Мерез *н а с ы б а й д а н* да, шылымнан да оп-оңай жұға кетеді. Қазақтың көбі шылым тартпағанмен, ел арасында бірен-саран тартатындар жоқ емес. «Шақшаңды бері тасташы, шылымыңның жартысын қалдыршы» деп телміріп отыратындар толып жатыр. Міне, осындай болмашы нәрседен-ақ мерезді жұқтырып алу оп-оңай (М.Дулатов, Шығ.). Толтыра салған *н а с ы б а й* оның төменгі ернін керіп әкетіпті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** с ө й л. қ а р а п. *Кішкентай ер баланың шопағы. Н а с ы б а й ы ң н а н* берші, бір иіскейін (Ауызекі).

Біратым насыбай. *Шамалы, мардымсыз насыбай.* Өзгелерге бір-бір ат, саған б *і р а т ы м н а с ы б а й* берейік, ризамысың? (Д.Исабеков, Тіршілік).

Жетім атым насыбай. *Жарты атым насыбай. Ж е т і м а т ы м н а с ы б а й д а й* аз ойды көп иірімнен өткізіп, бір жіпке оп-оңай тізгенім есімде (А.Сүлейменов, Бесін).

Көңіл біратым насыбайдан да қалады. *Көңіл, адамдар арасындағы қарым-қатынас өте нәзік, тез бұзылғыш деген мағынада. Б і р а т ы м н а с ы б а й д а н К ө ң і л і қ а л ы п,* қиыраған. Өкпеге қиса, Өлімге әсте қимаған. Сескенбес оқтан, Сеніскен тату дос үшін Махамбеттер Исатайлықты сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік).

Қара [көк] бүйра насыбай. *Жіңішке түтік қалыптан шыққан бөртпе насыбай.* Тышқанның

құмалағы сияқты, қиыршық-қиыршық *қарабұйра насыбай* екен (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Насыбай атты. *Насыбайды ерінге салып, сөлін сорды.* Құнекең Барақпенен жасы құрбы, Қатты тату, қалжындап ойнап жүрді. *Насыбайын атамын* деп төре Барақ Шақшасын тықылдатып үстелге ұрды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әділ деп ел мақтаған Құнанбайды, Көзінше жан әдепсіз іс қылмайды. Ұрлық, зорлық, зұлымдық... бәрін тыйып, Арам деп *атқызбаған насыбайды* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шылым тартпа, *насыбай атпа*, темекінің өте зиянды екенін ұмытпа (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Насыбайға сабыр қыл. *Болмашы нәрсені көңілге алма, кектенбе, басыл деген мағынада.* Не қылып мұны тәуір дейміз, Кінәсін сол себептен ауыр дейміз. Өзің біл, отағасы, ақылың бар, *Қыла* көр *насыбайға сабыр* дейміз (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Насыбай уқалады. *Темекі үгіп, күл қосып насыбай жасады.* Бұл кезде Бисенғали *насыбай уқалап* отыр екен (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Батырбек өгіз ерттеп, *насыбай уқалағанша,* қой әлдеқашан өріске кетті (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

НАСЫБАЙАТЫМ: насыбайатым мезгілдей. *Тез, шамалыдан кейін.* Анық жауын көрген соң, Сүңгіп барып тоқталып, *Насыбайатым мезгілдей,* Көзден ғайып жоқ болып (Манас).

НАСЫБАЙГҮЛ з а т. ө с. <лат. ocimum> *Еріндігүлдер тұқымдасына жататын біржылдық хош иісті шөптесін өсімдіктер. Насыбайгүлдің* биіктігі 20-60 см. Төрт қырлы сабағының сыртын түк басқан (ҚҰЭ).

НАСЫБАЙКЕЛІ з а т. *Ағаштан жасалған насыбай уқалайтын кішірек шұңғыл ыдыс.* Әке, *насыбайкеліні* алып берші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Темекіні *насыбайкелігe* салып үккін де, үстіне күл қосқын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСЫБАЙҚАБАҚ з а т. ж е р г. *Насыбай салуға арналған қабақтан жасалған ыдыс.* Қалтаңнан *насыбайқабағыңды* ал, менікі үйде ұмытылып қалып қойыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСЫБАЙ-НАПАҚ з а т. *Насыбай, шылым сияқты зиянды әдет.* Денсаулыққа зор кесел үйрете көрме ауызды *Насыбай-напақ,* шылымға! (О.Шораяқов, Шайыр).

НАСЫБАЙТОСТАҒАН з а т. ж е р г. *Насыбай үгетін ағаш ыдыс.* Әй, Ақсүйрік! Ақсүйрік деймін! *Насыбайтостағаным* қайда, күрек қайда? (Б.Майлин, Шығ.).

НАСЫБАЙШЕЛЕК з а т. *Темекі үгіп, насыбай жасайтын арнаулы ыдыс; насыбай келі.* Газетке оралған *насыбай шелекті* алып, Болат келді (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.).

НАСЫБАЙШИША з а т. ж е р г. *Насыбай салатын шыны. Насыбайшишаның* тығынын түсіріп алдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАСЫБАЙШЫ з а т. *Насыбай ататын, насыбайға машықтанған, әуес кісі.* Жалаңтөс қанша насыбайқұмар болғанымен, өмірі насыбайға жарымайтын *насыбайшы* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Ал *насыбайшы* шалдар қылшаның күлін темекінің кепкен жапырағына араластырып түйеді («Қаз. әдеб.»).

НАСЫБАЙШЫЛ с ы н. *Насыбай атқыш, насыбайқұмар.* Зейнелқабиден – Қисатайдың баласы, кекеш, *насыбайшыл* еді («Қаз. әдеб.»).

НАСЫП з а т. е с к і к і т. ***Нәсіп.*** Алла *насып* айдаса, Бір сұлуды аламын (Батырлар жыры).

НАСЫР[1]: насырға шапты. *Істің ақыры қиындап, лаңға айналды, шиеленісті.* Еспембет пен Көбей айтысып келісімге келе алмай, іс *насырға шапты* (А.Тоқпанов, Бүгін.). Істің *насырға шапқанын,* мәмлүк әскерінің шабуылы туралы алдын ала біліп алған кресшілер де қарап жатпай, қамалдың бекінісін күшейтіп, қажетті қару-жарақ, азық-түлік жинауға кіріседі («Парасат»). Арты *насырға шауып,* сыныққа сылтау іздеп отырғандар жұртты желіктіреді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НАСЫР[2] [ар. نثر] з а т. ә д е б. *Қара сөзбен жазылған шығарма.* Арабша қара сөзді шығарманы *насыр* деп, дарынды сөзді шығарманы назым деп атайды. Арабша айтқанда бізде солай дейміз; қазақша айтқанда қара сөз, дарынды сөз деп жүргіземіз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НАСЫР[3] з а т. к ө н е. ***Нәсір.*** Атқан оқтай зырқырап, Көзі таймай самғады. Шаншар жерін пайлады. Анда-санда бұрқ етіп, Шіреп ұстап найзаны. Жүректен шаншып *насырды*, Көтеріп аллы қолына (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Мынау рақым сұрап аяғына бас ұрған жалыныш-жалбарыныш емес. *Насырыңды* қасыған таба да емес (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

НАТРИЙ [грек. nitron] з а т. х и м. *Жұмсақ, жеңіл, ақ түсті, элементтердің периодтық жүйесінің тобындағы химиялық элемент.* Жанатын суға қажетті заттар: металл, *натрий,* жылы су, химиялық стакан (А.Мырзабаев, Хим. қызығы.).

НАТУРАЛ: натурал қатар. м а т. *Өсу ретімен орналасқан барлық натурал сандар жиыны.* N = [1, 2 ...]. *Натурал қатар* шексіз және толық реттелген жиын (ҚҰЭ). Әдетте

натурал қатардың кез келген бүтін оң санын натурал сан деп атайды (ҚҰЭ).

Натурал сандар. м а т. *Өсу ретімен орналасқан барлық бүтін, нақтылы оң сандар.* Баяндамадан кейін «сандар айтысы» мына түрде көрсетіледі. 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 *натурал сандарын* бейнелейтін костюмдерді он оқушы киіп шығады («Қазақст. мект.»). Адамзат мәдениет есігін аша бастаған таңда, ең алдымен *натурал сандарды* қолдана бастады (О.Жәутіков, Математика.).

НАТУРАЛДЫ: натуралды шаруашылық. э к о н. *Еңбек өнімдерін айырбас үшін емес, тек қана өз қажетін қанағаттандыру үшін өндіретін томаға-түйық шаруашылық.* Ал өнімді айырбастау үшін емес, тікелей тұтыну үшін ендіретін шаруашылық *натуралды шаруашылық* деп аталады (Қысқ. саяси экон.). Шаруалар шаруашылығы *натуралды шаруашылықтан* барған сайын товарлы шаруашылыққа айнала берді, рынокқа бағына түсті (КПСС тарихы).

НАТУРАЛИЗМ [франц. naturalisme] з а т. ф и л о с. **1.** *Табиғатты барлық нәрсенің түп негізі, тану мен түсіндірудің әмбебап принципі ретінде қарастыратын философиялық бағыт. Натурализмнің* идеалистік-философиялық тармақтарында діни көзқарас жоққа шығарылмайды және табиғатқа жандану (гилозоизм, панпсихизм) немесе рухтану (пантеизм) іштей тән деп есептеледі (ҚҰЭ). **2.** *Өнер мен әдебиеттегі реализмге қарамақарсы позитивтік бағыт.* Әдебиетіміздегі формализм мен *натурализм* элементтерін, оның көркемөнердегі залалды жерін батыл сынау керек (Е.Ысмайылов, Сын.). «Барды барынша» көрсету деген теріс теория тек *натурализмнің* отына май құятын теория («Қаз. әдеб.»).

НАТУРАЛИСТ [лат. naturalis] з а т. *Табиғатты, өсімдік, ағаштар, аң-құстарды зерттеуші.* Бізге қонақ сирек келеді. Қара күз түскенде бірлі-жарым туристер, *натуралистер* болмаса, жан баласы төбе көрсетпейді (М.Сүндетов, Құмда.). Апрель айы жас *натуралистердің* табиғат сырын байқайтын ең жақсы да қолайлы уақыты (Жыл он екі ай).

НАТУРАЛИСТІК с ы н. *Натурализм бағытындағы.* Бейнелеу өнеріне қатысы шамалы адамдар *натуралистік* көшірмелерді өнер шығармасы деп ұсынады («Қаз. әдеб.»). Қоғамдық дамудың жедел қарқыны шындықты тек *натуралистік* күйде ғана емес, дамудың жаңаша беталысы тұрғысынан көрсетуді және оны тарихи шын бейнелеудің қажеттігін ұсынды (С.Қирабаев, Октябрь.). Суретші тәу ететін ұғымды *натуралистік* әдіспен ірі масштабта шешуі арқылы сықырлы құдіреттіліктің салмағын арттыра түскен («Егемен Қазақстан»).

НАТУРФИЛОСОФИЯ з а т. ф и л о с. *Ежелгі дәуірден XIX г. дейін дамыған, жаратылыстану білімдеріне негізделмеген табиғат туралы пәлсапалық білім. Натурфилософия* ерте заманда, ғылыми танымның бастапқы кездерінде елеулі орын алды (ҚСЭ). Бұл хаттарда көбінесе *натурфилософия,* яғни жаратылыстану мен физиканың жалпы мәселелері сөз болады (А.Көбесов, Сөнбес.). Ньютонның ғылыми жүйесінде математика – табиғат туралы жалпы ғылым – *натурфилософияның* бөлінбес бір бөлігі болып енеді (А.Көбесов, Математика.).

НАТУРФИЛОСОФИЯЛЫҚ с ы н. ф и л о с. *Натурфилософияға қатысты.*

Натур-философиялық мектеп. *Натурфилософиялық бағыт ұстанатын ғылыми ағым.* Бұл істе, әсіресе, Иониянын басты шаһары Милетте ұйымдасқан *натур-философиялық мектептің* көрнекті өкілдері Аноклесо Фалес Анаксимандр, Анаксимен және Гераклиттердің атқарған жұмыстары ерекше (А.Көбесов, Математика.).

НАТЫҚ с ы н. ж е р г. *Нәсілі жаман.* Базарбай *натық* адам ғой, ол әртүрлі жамандық жасауға ұялмас (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАТЮРМОРТ [франц. nature morte] з а т. ө н е р. *Қоршаған ортадағы түрлі тұрмыстық заттар мен жеміс-жидектерді, өсімдіктер мен тағамдарды бір құрылымға топтастырылып бейнелеу.* Бейнелеу өнерінің басқа түрлеріне қарағанда *натюрморт* суретшіден өзі кескіндейтін нәрсені табиғи қалпында, дәл де нәзік жеткізуді талап етеді (ҚҰЭ). Пейзажда, портретте, *натюрморттта* тепе-теңдік принципін үнемі сақтау керек (Б.Тілекметов, Фотосурет.). Балалар бұрышына жақсы салынған *натюрморттарды* іліп қоюға болады (Семья тәрбиесі).

НАУ[1] [ир. نو] з а т. с ө й л. ***Ну***. Әлдебір салт атты, қара бүркенген біреу *нау* қамысты қақ жара шықты да, құйындатып кетті (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Алдымда заңғар тау, Қойнауы жыныс, қалың *нау* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Нау тартты. *Қоюланып қалыңдады, мәуеленді.* Май айында, орман *нау тартып,* ағаштар гүлденеді (М.Қаратаев, Далада). *Нау тартып,* көктемде ашылған гүлдей жайқалған тың толқыны (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

НАУ[2] с ы н. к ө н е. *Даукес, жалақор. Науды* аяма, бауды ая (Қаз. мақал). *Нау* жүрген жерде дау жүреді (Қаз. мақал).

НАУ[3] [ир. نوع] с ы н. ж е р г. *Ірі.* Бүршік жарып келе жатқан қара діңгек *н а у* дарақтар жым-жырт мүлгулі (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

НАУА[1] [ир. ناو] з а т. **1.** *Малдың су ішіп, тұз, жем жеуіне арналған, ағаштан, темір, бетоннан жасалған ұзын астау.* Ал жемшөпті төрт түлік мал секілді бұғыларға да шашып немесе *н а у а г а,* тоспаға салып береді (Жас қайрат). Қораның алдында шөп, тұз салатын оттықтар, су құятын *н а у а л а р* жағалай қойылған (К.Боқасов, Әке.). **2.** *Балқыған металл, көмір, астық т.б. сол сияқты заттар ағып тұратын арнайы жасалған нәрсе.* Мартен пешінен арна бойлап ағылған от өзен қызылды-жасылды ұшқын шашып, *н а у а ғ а* құйылады (С.Мәуленов, Шыңда.). Көмір *н а у а д а н* біркелкі еркін құйылып тұр (Ж.Өмірбеков, Замандас). **3.** с у ш а р. *Мелиорациялық практикада қолданылатын кіші науалар, кейде жер құрғату жүйесінің бас сағасы, ағаштан, қаңылтырдан, тастан, темір бетоннан жасалатын қысымсыз, беті ашық, су жүргізгіш.* Жыралы, сайлы жерлерде суды осындай тұстардан өткізу үшін пайдаланады (Қаз. тілі термин. Су.).

Науа арба. ж е р г. *Жәшікті арба. Н а у а а р б а* өте ыңғайлы ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Науа жол. *Ор болып қазылып кеткен терең жол.* Белі қайысқан бұтақтар *н а у а ж о л д ы ң* екі кемерінен салбырай төніп, бұрылыс-бұрылыстарда бет осқылап маза кетірді (Қ.Ысқақов, Тұйық).

Науа тартқызды. *Құдықтан су тарттырды.* Тұтқын итжанды екен, отыз-қырық күннің ішінде жарасы түгел жазылып, тілі доғалданып бітіп кеткен соң, бұны іздеп келер жоқтаушының жоқ екеніне көзі жеткен соң, Боранбай батыр тегін құлдың аяқ-қолына кісен салып, қыстауға апарып *н а у а т а р т қ ы з ы п* қойды (Ә.Тарази, Шығ.).

НАУА[2] з а т. ж е р г. *Мылтықтың қорабы (оқ салатын жері.).* Мылтықтың *н а у а с ы н а* оқ салынады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАУАДА ү с т. **1.** ж е р г. *Сирек, анда-санда.* Қырғи тек *н а у а д а* ғана болмаса, біздің жерде көп кездесе бермейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** е с к і к і т. *Егер де, алда-жалда.* Құлдықта азат басың қалар, балам, *Н а у а д а* оны ұстап маған бермей (Бабалар сөзі). *Н а у а д а* балаң мұны алған болса, Басы мен жүрегін де келтіргін, – деп (Бабалар сөзі).

НАУАДАЙ с ы н. *Науа сияқты, науа тәрізді.*

Науадай ағызды [құйды]. *Шаш етектен батырды.* Дүйім бейнеткеш бір жылдың ішінде астықты *н а у а д а й а ғ ы з д ы* (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

НАУАЗА: науаза қылды. ж е р г. *Сатып алды.* Ілеге сауда қылып барып едік, Бір жүз қой *н а у а з а қ ы п* алып едік. Бұрын заңын көрмеген ел болғасын, Көшіне назарымыз салып еді (Қаз. тілі фраз. сөзд.).

НАУАЛА= е т. *Науа-науа қылып толтыру.* Иінге іле салып құрығымды, *Н а у а л а п,* шығырлаттым құдығымды (Ж.Сыздықов, Белестер). // *Аста-төк қылып.* Досанов жеке шыға беріп, өзіне шексіз бір алып күштің *н а у а л а п* құйылғанын байқады (М.Дүзенов, Әке).

НАУАЛАУ *Науала етістігінің қимыл атауы.*

НАУАЛЫ с ы н. *Науасы бар.*

Науалы жуғыш. к е н. *Шашылымды балшықты кендерді байыту алдында суда езіп, ажыратып, ұнтақты лайға айналдырып шығаратын жабдық* (Қаз. тілі термин. Кен.).

НАУАН[1] [ир. نوان] з а т. ж е р г. *Биік, үлкен; ноян.* Көкшетау, Баянауыл жер *н а у а н ы,* Елінен көктей гүлдеп шығады әні (Қаз. әндері). Құрыш құс ұшты заулап ауаны есіп, Алдымнан ашылды бір *н а у а н* есік (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). Өлтіріп көрмесе де көжекті де, Бұл жолы өзінше бір *н а у а н* еді (Д.Әбілев, Өлеңд.).

НАУАН[2] с ы н. ж е р г. *Бекер, бос.* Ол *н а у а н* жүріске үйір (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мал бақпай *н а у а н* жүруге болама? Қайран еңбегім науат болды (Экспед. мат.).

НАУАНДА= е т. *Биіктеу, үлкею.* Жастардың да назары бір түп жас қайыңға түсті. *Н а у а н д а п* едәуір-ақ өсіп қалған қайың түбімен қопарылып жатыр (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

НАУАНДАУ *Науанда етістігінің қимыл атауы.* Мына бір түп қайыңның қаулап өсіп, жуандап *н а у а н д а у ы н* қарашы (Ауызекі).

НАУАП [ар. نواب] з а т. *Көне түркі қоғамдағы ауқатты, үстем әлеуметтік топ өкілі.* Олар әуелі жергілікті билікшілер – сұлтан, әмір, *н а у а п,* мехтар, сардарларға қарыз беріп, аулары тұсірді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

НАУАТ а р. з а т. *Балқыта қайнатып қатырған мұз түсті мөлдір қант.* Қонақтар *н а у а т,* құрт, қаймақ қойған үлкен атлас дастарқанның жағасына жайласып алысты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ғабдолла тәттіге құмар-ды. Қант, шекер, *н а у а т* дегендеріңді нанша жейтін (М.Дүйсенов, Мейман.). Ол әлі ештеңе түсіне қоймаған-ау, маған таңырқай қарап, шаққышымен *н а у а т* ұсатып қояды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

Науат болды. а) *Сынды, қирады.* Асылдың шәйнегі қолдан түсіп *н а у а т б о л д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Еңбегі зая кетті, еш болды.* Қайран еңбегім *н а у а т б о л д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Науат қар. *Таза, мөлдір қар.* Наурыз, наурыз, күнгі игі, Күні игі жердің – түрі игі. Бауыры жылып *н а у а т қ а р*, Бабымен ғана жібиді (М.Мақатаев, Шығ.).

Науат қауын. ж е р г. *Қауынның бір түрі.* Бір топ *н а у а т қ а у ы н н ы ң* тұқымын тастағанмын, не боларын қайдам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАУАША[1] з а т. *Кішірек науа, науашық.* Жиекте нәжіс жөңкіліп сыртқа шығатын *н а у а ш а;* ортада азық дайындағыш (Т.Нұртазин, Ауыл.).

НАУАША[2] ү с т. *Науадан төгілген сияқтанып, ағыл-тегіл.*

Науаша құйылды. *Ағыл-тегіл ақты, жеткілікті болды.* Артезиандардың суы *н а у а ш а қ ұ й ы л ы п* жатыр (Саржайлау).

НАУАШЫ з а т. *Су тартушы.* Сол кезде Боранбай батырдың алдына *н а у а ш ы* қара құлы жетіп келеді, келеді де аюдай күңіреніп қолаяғындағы кісенді шеш деген белгіні білдіреді, қырғыз палуанын иегімен нұсқап, мені сонда жібер деген белгі білдіреді, буырқанып тепсініп тұрып алыпты (Ә.Тарази, Кен).

НАУАШЫҚ з а т. **1.** *Шағын науа, науа сияқты кішкене ыдыс.* Тауықтарды еркін ұстағанда астау мен *н а у а ш ы қ т ы* жерге немесе арнаулы тіреуішке қояды (Зоология). **2.** с у ш а р. *Ұңғымаларды бұрғылау және пайдалану кезінде сұйықтықты, құмды және бұрғылау балшығын бетке көтеріп шығаруға арналған құрал.* **3.** с у ш а р. *Судың не гидроқоспаның салмақ күші әсерімен қозғалып ағып жылжуына арналған қимасы тұйықталмаған құрылғы. Н а у а ш ы қ* ағаштан, металдан, темірбетоннан және басқа да материалдардан көлденең қимасы трапеция, тіктөртбұрыш, овал тәрізді болып жасалады (Қаз. тілі термин. Су.).

НАУБАЙ [ир. نانوایی] з а т. *Нан пісіретін пеш. Н а у б а й* – өзбек, ұйғырлардың нан пісіретін пеші (М.Әуезов, Қилы заман). Базарда тәтті, тандырға жабылған нан, *н а у б а й ғ а* жабылған нан сатылады (С.Бақбергенов, Кентау). *Н а у б а й л а р д ы ң* оттары жағылған жоқ. Мәнтінің де буы шықпады. Қонағы жоқ асбұзыл жұтағандай қаңғырып тұр (М.Әуезов, Қилы заман).

НАУБАЙХАНА з а т. *Нан пісіретін орын.* Ұн дүкенге түседі, нан *н а у б а й х а н а д а* піседі (Қ. Ысқақов, Түйық). *Н а у б а й х а н а* қақпасынан жан-жағына жаңа піскен нан иісін таратып машина өтті («Лен. жас»).

НАУБАЙШЫ з а т. *Нан пісіруді кәсіп етken кісі.* Елена Богданова – *н а у б а й ш ы* екен («Лен. жас»). Сәлімнің әкесі Лақдар ағайдың мамандығы – *н а у б а й ш ы.* Сондықтан басқаға жетпесе де, Сәлімге нан таңсық емес («Соц. Қаз.»).

НАУБАЙШЫЛЫҚ: наубайшылық өндіріс. *Ұннан нан өнімдерін дайындайтын технологиялық процесс. Н а у б а й ш ы л ы қ ө н д і р і с т і ң* негізі операциялары шикізаттарды қабылдау және тасымалдау, оларды сақтау, негізгі және қосымша шикізаттарды өндіріске дайындау, қамыр илеу, қамырды бөлшектеу, дайындамаларды көтерілдіру, нан пісіру, дайын өнімді салқындату және сақтау, өнімдерді сауда орындарына жіберу (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

НАУБАТ з а т. с ө й л. ***Нәубет.*** Азап, қиыншылықтың шегі, ауыртпалық, сүргін, *н а у б а т.* – Ой-бой, ол бір сөзбен бітпейтін қияметтің қияметі (С.Жүнісов, Ақан сері).

НАУҒЫ з а т. к ө н е. *Арғы тегі, тұқымы.* Оны қыз патшасы билеп тұрады. Оның халқы да әйелден болса керек. *Н а у ғ ы с ы* адам перісі дейді (Қаз. ертег.). Ана Африкадағы жирафты көріп, түйе де соның бір *н а у ғ ы с ы* (тұқымы) деп ойлаған ғой (С.Бегалин, Шоқан асу.).

НАУДА з а т. ж е р г. *Ағаштың көк өрім бұтағы.* Мына ағаштың *н а у д а с ы н а н* алып себет тоқимыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАУЗА: науза қылды. е с к і к і т. *Сауда жасады.* Жазғы һәм күзгі күні қазақтар сарттармен, ноғайлармен *н а у з а қ ы л а д ы* («ДУГ»). *Н а у з а қ ы л ғ а н* уақытында Саламан әрбір топ пұлдың үш бөлігінің бірін, яки төрт бөлігінің бірін жасырып жыртып алып отырады («ДУГ»).

НАУҚАН з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Қоғамдық-саяси маңызы зор қауырт істелетін мерзімді іс.* Өйткені олар сайлау *н а у қ а н ы* аяқталған кезең мен сайлау қорытындылары ресми жарияланатын уақыт аралығында көпшілік демонстрациялар өткізуге тыйым салып, адам құқын шектейді немесе Қазақстандағы демократиялық институттар дамуында кері қадам болып табылады деген мәлімдемесіне орай өз көзқарастарын төмендегіше түйіндейді: «Бірқатар ТМД елдерінде таяудағы орын алған толқуларды ескерер болсақ, мұндай шектеулердің себебін түсіну қиынға түспейді» («Егемен Қазақстан»). Егіс *н а у қ а н ы н ы ң* қарбаласы аяқталған, енді шөп шабуға кірісетін кез ғой (А.Нұрманов, Құлан.). Біздің ойымызша, осы бар күрделі мәселеге жергілікті атқарушы билік орындары ерекше көңіл аударуы керек.

Жастардың өз бетінше томаға-түйық қалуы, мемлекеттік жастар саясатын жүргізу ісі көз алдайтын бір күндік *н а у қ а н д а р м е н* ғана шектелуі жақсылыққа апармайды («Жас Алаш»). **2.** *Қауырт істелетін мерзімді іс.* Алда мақта егу *н а у қ а н ы* бар. Мақтаарал, Шардара, Сарыағаш дикандарының басым көпшілігі мақта егуге машықтанған. Яғни судың алтыннан қымбат болатын кезі алда («Егемен Қазақстан»). **3.** ә с к. <франц. campagne> *Құрлық және мұхит соғыстарындағы ортақ ниетпен біріккен және маңызды әскери-саяси мақсаттарға жетуге бағытталған бірнеше стратегиялық операциялар мен басқа да әскери қимылдар. Н а у қ а н* термині әскер тарихында бұрыннан белгілі. Ресейде бұл ұғым 18 ғасырдың басындағы ресми құжаттарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Н а у қ а н д ы* жоспарлау Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ерекше сипат алды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Науқан қайырлы болсын. т і л е к. *Науқанды іс табыспен аяқталсын. «Н а у қ а н қ а й ы р л ы б о л с ы н»* деген ерте кезде күзем жүн аларда айтылатын көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАУҚАНГЕРШІЛІК з а т. *Науқан бастылық, қарбаластық.* Еңбекшілерге мәдени қызмет көрсету саласында әлі де болса аласапырандық, шалағайлық, *н а у қ а н г е р ш і л і к* бар («Лен. жас»). *Н а у қ а н г е р ш і л і к* өткінші нөсермен тең. Кейде пайда келтірсе, кейде зиян тигізеді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

НАУҚАНДЫ с ы н. *Қарқынды, қауырт.* Осынау *н а у қ а н д ы* шақта 16-17 сағат комбайн штурвалында отырған жігіттерді Төлеген көп бөгеген жоқ (Тербеледі тың дала). Қарағанды облысының егіс далаларында да *н а у қ а н д ы* жұмыс қызу қарқынмен басталып кетті («Лен. жас»).

НАУҚАНДЫҚ с ы н. *Науқанға тән, қатқабат.* Колхоздар мен совхоздарда *н а у қ а н д ы қ* қауыртпалық жоқ (Б.Шағыров, Картоп). *Н а у қ а н д ы қ* жұмыс тағы кезек күттірмейтін істерді ол атап, ашып көрсетті (Д.Досжанов, Тұлпар.).

НАУҚАНДЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Науқандық.*** Жұмыстың *н а у қ а н д ы л ы ғ ы* қырағы көздерден жедел қимыл мен икемді болуды талап етеді («Жетісу»).

НАУҚАНШЫ з а т. *Мерзімді науқан кезінде жұмыс істеуші.* Еріншек егіншіден, Ерінбеген *н а у қ а н ш ы* озады (Қаз. мақал.). Қашанда ел ішінде уезден шыққан *н а у қ а н ш ы* уәкілдер халық соттарының съезд ашқан жерін сағалап, тура сонда келеді (С.Бегалин, Замана.).

НАУҚАНШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. ***Науқангершілік.*** Қызыл сөз, құр *н а у қ а н ш ы л д ы қ т ы ң* нәтижесі де аз (С.Досанов, Қыран.). Алайда ол мәжіліс құмарлыққа, даурықпалыққа, *н а у қ а н ш ы л ы қ қ а* салынып, нақты істен алшақ кеткен («Лен. жас»).

НАУҚАНШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Науқаншылдық.*** Сондықтан біз қай мәселеде де *н а у қ а н ш ы л ы қ қ а* салынбауды жақтаймыз, өзгелер сөйтеді екен деп сол күйінде қайталай салуды қолдамаймыз («Егемен Қазақстан»).

НАУҚАС [ир. ناخوش] з а т. **1.** *Денсаулықтың бұзылуынан дертке айналған сырқат, ауру.* Тәтежан, жанға өлшеген асыл затқа, *Н а у қ а с т а н* жүргеніңіз саламат па? Паналы зор тәңірім саясында Жайлы үйықтап қадірлі еркем көңіл шат па? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қасым Аманжолов бұл кезде қатты хал үстінде, төсекте, ауыр *н а у қ а с* тұтқынында жатыр еді (F.Қайырбеков, Ақ желкен). Молда да, балалар да қайран қалып, Үйіне *н а у қ а с* па деп қойды апарып. Су бүркіп, гүлмен желпіп ата-анасы, Отырды Қайыс есін жиып алып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұқпағаны бола ма? «Мен белімнің желін айтып отырсам, ит не оттап отыр», — депті. Сонда тоқал тұрып: «Желіңіз бен беліңіздікі бір сабақтас *н а у қ а с* қой. Бойдан кете қоя ма?» – депті (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ауру адам.* Туберкулезге қарсы күрес мекемелері дәрі-дәрмекпен, тамақпен толық қамтамасыз етілген, *н а у қ а с т а р д ы* кідіріссіз емдеуге мүмкіндік жасалған («Жас Алаш»). Қас кере күліп, қырындай бұрып бетінді, Қиылып тұрсың қылықпен әсем не түрлі. Кеш көрдің мені. Өлетін *н а у қ а с* сауығып Кеткенде келген кесірлі тәуіп секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шәміл, Шәміл! Шаршадым, қалжырадым. Ет жүрегім езілді, қан жылады. Жырым менің – *н а у қ а с т ы ң* сандырағы, Құным менің – тазының қарғыбауы (М.Мақатаев, Шығ.).

Науқас адам [кісі]. а) *Денсаулығы нашар, әлсіз адам.* Адамның ішкі сарайы сау болса, дені таза болса, тамағы тоқ болса, ауру жұқпаса, жұқса да ауырмасқа себеп болады. *Н а у қ а с а д а м д а р ғ а,* нашар адамдарға, аш адамдарға жұқпалы аурулар да жұққыш болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). ә) *Ауырып, ұзақ жатқан, дімкәс адам.* Өткен жолы айтылған сияқты кезіктен қалатын hәр түрлі қосымша ауруларды қазақ кезіктің желі дейді. Көп жатқаннан кісінің жанбасы, құйрығы, өкшесі жара болады. Мұндай жара болмас үшін аурудың төсегі жұмсақ болуға керек, төсегін қайта-қайта дұрыстап салып тұру керек, *н а у қ а с к і с і н і* өнемейін бір жағына жатқызбай, аударып жатқызып тұру керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.)

Науқас болды. *Ауырды, дімкәстанды. Н а у қ а с б о л ғ а н* кісінің басы ауырады, әлі кетеді, тамақ ішкісі келмейді, тұла бойы қыза бастайды. 3-4-күннен соң жатып қалады. Азкем сандырақтай бастайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Тыңдаған сөздің, хақы үшін Сұраған қолқа-назарым. Осы *н а у қ а с б о л ғ а л ы,* Мұқатып тұр бегірек бұлбұлыңның қажырын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сырты сау, іші науқас. *Сырттай дұрыс көрінгенмен, тұрмыс-тіршілігі нашар. С ы р т ы с а у, і ш і н а у қ а с* елдің дені, Алдап айтқыш ақын көп – тіл шешені. Жайдарысып құйрығын жайқақтатар, Жүрегінің сыры емес сөйлегені (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАУҚАСТАЙ с ы н. *Науқас, ауру адам сияқты.* Өз-өзінен өзегім өртенгенде, Өз-өзімнен түңіліп, жеркенгенде, Сары ауру сарғайтқан *н а у қ а с т а й ы н*, Үміт күтем бүгіннен, ертеңнен де (М.Мақатаев, Шығ.).

НАУҚАСТАН= е т. *Денсаулығы бұзылып сырқаттану, ауыру.* Жанғазы Ғазиздің немере інісі, *н а у қ а с т а н ы п* төсек тартып жатып қалғанына біраз болған (Т.Дәуренбеков, Көшпелі.). Әкем өткен жылы қатты *н а у қ а с т а н ы п,* қайтыс болды (М.Етекбаев, Жомарт.). Жыл сайын осы ауру түрімен *н а у қ а с т а н ғ а н* 10 мыңнан 30 мыңға дейін адам тіркеледі («Егемен Қазақстан»). Биылғы жылдың 6 айында А вирусы сары аурумен *н а у қ а с т а н ғ а н* 3981 адам тіркеліпті, ал былтырғы жылдың сәйкес мерзімінде бұл көрсеткіш 3272 болған. Сонымен бірге биыл 1 адамның тырысқақпен, 2 адамның күйдіргімен ауырып, тіркелгені де айтылды («Егемен Қазақстан»). Тиблис шаһарына өтіп кетті, Баланы *н а у қ а с т а н ғ а н* тастап сонда. Шамасы бала сонда алты жасар, Қурайдай жіпжіңішке, нәзік, нашар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әкесі айтты: «Қарағым, өңің жаман, Иіс тиіп қалған ба бүгін саған?» Мария бір стакан азар ішіп: «*Н а у қ а с т а н ы п*, кетіп тұр, – деді, – шамам» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Науқастанып қалды. *Ауырып қалды, дімкәстанды.* Күн кешкіріп қалғандықтан, сол күні жолда далаға қонып Мария қатты *н а у қ а с т а н ы п қ а л д ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАУҚАСТАНУ *Науқастан етістігінің қимыл атауы.* Қазақстан Республикасының Президенті *н а у қ а с т а н у ы н а* байланысты өзінің міндеттерін жүзеге асыруға қабілетсіздігі дендеген жағдайда қызметінен мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін (ҚР Конституциясы).

НАУҚАСТАУ с ы н. *Денсаулығы нашарлау, аурулау, сырқаттау.* Оның *н а у қ а с т а у* әйелі бар екен (М.Әуезов, Өскен өркен). Шешесі *н а у қ а с т а у,* көмектесем деген ғой (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

НАУҚАСТЫ с ы н. *Денсаулығы дімкәс, ауруы бар, сырқатты.* Жасымда көп жыл *н а у қ а с т ы* болып жатып қалдым (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). Келгені бар болсын, алдында ғана *н а у қ а с т ы* әкесі қайтып, оң босағаға салынған еді (Д.Досжанов, Зауал).

НАУҚАСТЫҚ з а т. *Денсаулығы жоқтық, сырқаттық.* Бағана біз келгенде түнделетіп, Төленнің *н а у қ а с т ы ғ ы н* білген едік (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Шешесінің *н а у қ а с т ы ғ ы* жанына қатты батады (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

НАУҚАСХАНА з а т. к ө н е. ***Аурухана.*** Қазақтар өсек сөздерге иланып, *н а у қ а с х а н а ғ а* барып жатпайды, яки қашан науқастары қатты батып асқынғанда ғана келіп, науқасханаға жатады («ДУГ»).

НАУҚАСШАҢ с ы н. *Ауыра бергіш, аурушаң.* Сәуле, шынында да, *н а у қ а с ш а ң* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Үй сыпырушы екі әйелдің біреуі *н а у қ а с ш а ң* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

НАУ-ҚҰС с ы н. *Пәк, таза, адал.* Қарлығашым келдің бе, қаршығадан саумысың? Аманесен жеттің бе, айыр құйрық *н а у-қ ұ с ы м*? Оралдың ба, тағы да өзің өскен ұяға, Оралдың ба, сүйіктім, екеуің де бармысың ? (М.Мақатаев, Шығ.).

НАУҚЫ с ы н. е с к і к і т. *Кейіп, күй.*

НАУРЫЗ [ир. نوروز] з а т. **1.** *Иран күнтізбесі бойынша 22 наурызға сай келетін, Шығыс халықтарының жаңа жылды қарсы алатын ұлы мейрамы.* Әбу Райхан Бируни, Омар Һайям, т.б. еңбектерінде Шығыс халықтарының *н а у р ы з д ы* қалай тойлағандығы туралы мәліметтер мол (ҚҰЭ). Қаратаудың көккұсы суық жақтан дәл *н а у р ы з* күні (22 март) кешке келеді (С.Қасиманов, Алтай.). *Н а у р ы з* – «жаңа күн» деген парсы сөзі («Лен. жас»). **2.** *Күнтізбелік жылдың 3-айы (31 тәулік), көктемнің 1-айы. Н а у р ы з* айының 22 жұлдызында күн мен түн теңеледі (ҚҰЭ). 1936 жылдың *н а у р ы з ы н д а* өзімнің үйімді өзіме қайтып берді. Ондағы екі кеспек те бұзылмаған екен. 1937 жылдың жазында күнге кепкен ескі шығырымды қайта іске асырдым («Егемен Қазақстан»). *Н а у р ы з ы н д а* көктейтін неткен ғажап шөл еді! Жұрт аяғы жетпейтін Жерге кеткім келеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көгіме Күнін өрлетіп, Ешкі мен қойын төлдетіп, Қаймақ пен сүтін көлдетіп, Келді *н а у р ы з* – март айы (Б.Ысқақов, Сен. өлең.).

Жас наурыз. э т н. *Ертедегі қазақтардың ұстанған наурыз күн қайыруының жыл басын наурыз айының 22-24-і деп алатын стилі.* Алайда есепшілердің басым көпшілігі дерлік жылдың шығуы мен кіруін парсы стилі, яғни *ж а с н а у р ы з* бойынша марттың 22-24-і етіп алды (Н.Уәли //«Ана тілі»). *Ж а с н а у р ы з* ел ішінде Көктастың наурызы деп те аталады (Н.Уәли //«Ана тілі»).

Қарт наурыз. к ө н е. э т н. *Қазақтардың көне шығыс Қамбар жұлдызының тоғысы бойынша жыл қайыруына сәйкес кейде ақпанның аяғына, ортасына, кейде наурыздың басына тура келетін айдың жаңасында тойланатын жаңа жылдың кейініректе қалыптасқан атауы.* Дегенмен күнқайырудың байырғы түрін кейінгілерінен ажырату үшін есепшілер оны *қ а р т н а у р ы з* деп атады («Ана тілі»). Л.Будаговтың қазақ лексикасынан аса мол мағлұмат беретін екі томдық сөздігінде *қ а р т н а у р ы з* марттың бірінде өткізіледі делінген («Ана тілі»).

Наурыз болу. ж е р г. э т н. *Түрікменстан қазақтарының ұлыстың ұлы күнінде бір-бірінің үйіне кіріп, аман-саулығын сұрап, қос қолдап амандасу, көрісу салты.*

Наурыз күн қайыруы. э т н. к ө н е. *Жыл басын көктемгі күн мен түннің теңелуінен бастайтын ертедегі қазақтардың жыл қайыруы.* Есепшілер кібісе жыл әдісін қолдана отырып, *н а у р ы з к ү н қ а й ы р у ы н ы ң* бірнеше стилін жасаған: мысалы, жыл басы ақпанның 18-19-дарында басталатын шілде стилі, жыл басы наурыздың 9-10-дарында басталатын Байбақты Қазыбек стилі т.б. (Н.Уәли //«Ана тілі»).

Наурызды тойлады. э т н. *Наурыз мейрамын наурызкөже дайындау т.с.с. рәсімдерін жасай отырып атап өтті, мерекеледі, қарсы алды.* Бәрі де өткен күн деп ойлағанда, Тарихтың теңізіне бойлағанда, Келеді көз алдыма солар менің, Бұл күнгі *н а у р ы з д ы т о й л а ғ а н д а* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Наурыздағы шабынған [бұрқылдаған] бура тәрізді. *Ашуға мінген деген мағынада.* Ақ патшаға қарсы желіккен қазақ *н а у р ы з д а ғ ы ш а б ы н ғ а н б у р а т ә р і з д і,* мауқын баспай, бетінен қайтпайды (І.Есенберлин, Таңд. шығ.).

Наурыз мейрамы. *Шығыс халықтарының жаңа жыл басы ретінде 22 наурызда тойлайтын мерекесі. Н а у р ы з м е й р а м ы н* бұрын тоғыз күн істейді екен, бұл күнде закон үш-ақ күнге рұқсат береді (С.Шарипов, Бекболат). Менің мынадай нақты ұсынысым бар. Қазақ халқының бағзы замандардан келе жатқан өзіндік дәстүрлі мерекелерінің бірі – *Н а у р ы з м е й р а м ы.* Парсы тілінен енген «Наурыз» ұғымы көктемнің алғашқы айының 22-сінде күн мен түн теңесіп, жаңа тіршілік басталар шақты білдіреді («Жас Алаш»). Шындық куә, 1988 жылға дейін республика қауымының *Н а у р ы з м е й р а м ы* туралы түсінігі тым жұпыны еді. Наурыз қазақ жерінде сан ғасырлардан бері тойланып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп келе жатса да, Кеңес үкіметі бұл мерекені «керітартпа рәсімдер» қатарына жатқызады да, 1926 жылы ресми тойлауға үзілді-кесілді тыйым салды («Жас Алаш»).

Наурыз мерекесі. ***Наурыз мейрамы.*** Қазақ жерінде 62 жыл бойына ұмыт болуға айналған *Н а у р ы з м е р е к е с і н* ары ойланып, бері ойланып, республика басшылығының алдына қойғанды жөн деп таптым («Жас Алаш»).

НАУЫЗДАМА з а т. **1.** ж е р г. ***Науырыз көже.*** Қыс өткен соң, ел көшерде *н а у ы з д а м а* береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** к ө н е. ***Наурызтой***. Ол күнде наурыз (21 март) деген бір жазғытұрым мейрамы болып *н а у р ы з д а м а* қыламыз деп, той-тамаша қылады екен (Абай, Тол. жин.).

НАУРЫЗЕК[1] з а т. з о о л. *Наурыз айында келетін аяғы жіңішке, сары бауыр, көк ала торғай; шымшық. Н а у р ы з е к* келіп, жаздың белгісі де көрініп қалды (Х.Әбішев, Аспан сыры). – Балам, қарлығаш – адамды ажалдан құтқарушы, *н а у р ы з е к* – жыл басы, береке хабаршысы, көгершін – тыныштық құсы, бозторғай – дала бұлбұлы екенін біліп қой («Қазақст. әйелдері»).

НАУРЫЗЕК[2] з а т. ө с. *Ақшыл-сарғыш гүлдері бар, ерте көктемде гүлдейтін шөптесін өсімдік. Н а у р ы з е к!..* Қалтарыс-қалтарыстағы алуан шөп арасындағы оның пәрмені таңғы шық мөлтілдеп, төгіліп кете жаздап тұрады. Шымқайы батсайы көк көмкеріп, ақшыл-сарғыш гүл қауыз жаратын. Осындай сұлу гүлді әлі күнге дейін көрген емеспін. Танауға шабатын еміс-еміс жұмсақ иісі қандай. Көктемнің нәзік гүлі – *н а у р ы з е к*! («Соц. Қаз.»).

НАУРЫЗКӨЖЕ з а т. э т н. *Келер жылғы молшылықтың жоралғысы ретінде наурыз тойында әрбір шаңырақта міндетті түрде бидай, тары, сұр ет, бұршақ, сүт, су, тұз сияқты кем дегенде жеті түрлі азықтық заттар қосылып әзірленетін көже.* Жеті түрлі дәм қосылған, оның үстіне соғымнан арнайы сақталған мүшелері қосылатын жарықтық *н а у р ы з к ө ж е* көзден бұлбұл ұшып барып, бүгін ырыс-берекедей қайта оралды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Бұл күні [Наурыз мейрамы күні] еңбектеген жас, еңкейген кәрі жаңа жылдың келуімен бір-бірін құттықтап, үйді-үйге кіріп: «Амансың ба, ұлысың оң болсын, ақ мол болсын,

қайда барсаң жол болсын!» – деп *н а у р ы з к ө ж е* ішіп, ойын-сауықпен өткізген («Лен. жас»). Әлі есімде, мереке күні әжелеріміз, шешелеріміз сәнді камзолын киіп, жаңа орамалын тартып, *н а у р ы з к ө ж е* пісірудің қамына кірісетін. Кейде үш-төрт үйдің көжесі біріктіріліп, бір қазанға құйылады, кейде ауылдың шетіндегі жазыққа қазан көтеріп, сонда пісіріп жататын («Жас Алаш»). Мереке құрметіне Қауымдастық үйінің ауласында сәнді киіз үй тігіледі. Меймандар дәстүрлі *н а у р ы з к ө ж е д е н* ауыз тиеді («Қаз. әдеб.»).

Наурызкөжедегі үш ырыс. э т н. Наурыз көже дайындалатын сүт, уыз бет еттің халықтық мәні. *Ақырыс – сүт тағамдары, уыз көкырыс – алғашқы көк, қызылырыс – ет тағамдары* («Ана тілі»).

НАУРЫЗНАМА з а т. ***Наурызкөже.*** Өліпті *н а у р ы з н а м а д а н* талай ата, Көл қылмақ ризықты қауым бата. Көжеден *н а у р ы з н а м а* он бір астау, ішем деп ескі кегін алды жата (Айтыс).

НАУРЫЗТОЙ з а т. э т н. *Наурыз мейрамы құрметіне жасалатын жалпыхалықтық асдуман, ойын-сауық. Н а у р ы з т о й ы н* ойлау да «бидағат». Олардың ойынша, сурет салуға болмайды, ән айтуға болмайды, басқа діни кітап оқудың да қажеті жоқ, Құран оқысаң, соның ішінде бәрі бар («Жас Алаш»). Бір желпіп аққу құстың қанатындай, Бақ келіп ақ үйлерге қонатындай. Қасиетті *Н а у р ы з т о й ы н* пәктігінің Тойы деп айтуға да болатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Н а у р ы з т о й* – көктем тойы, көңіл тойы, Жақсылық болсын дейтін өмір бойы. Аянбай Наурызға арнап шалып жатыр, Бар болса қорасында кімнің қойы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

НАУРЫЗТОРҒАЙ з а т. з о о л. ***Наурызек.*** Ұлыстың ұлы күні жақындағанда көк кәдімгідей көтеріліп қалады. Наурыздың келгенін білдіріп *н а у р ы з т о р ғ а й* (наурызек) ұшып жүреді («Жас Алаш»).

НАУТИЛУС [ағыл. nautilus] з а т. з о о л. *Басаяқты ұлулар (моллюскілер) класының төртжелбезектілер класс тармағының қазіргі уақытқа дейін сақталған туысы.* Бақалшағы спиральді оралған, ең соңғы камерасы өте үлкен, мұнда *н а у т и л у с т ы ң* денесі орналасады (Қаз. тілі термин. Биология). Бақалшақтың диаметрі – 15-23 см, салмағы 1,8 кг-ға дейін. *Н а у т и л у с т ы ң* 3–6 түрі Үнді мұхитының шығыс және Тынық мұхитының батыс жағында 100–750 метр тереңдікте тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НАУША [и р. نوچه] с ы н. *Буыны қатпаған, өрімдей.* Сол күнде он бесте екен, менің анам, Жас *н а у ш а* сорлы болып қолда қалған (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Жасымыз мұнша жасқа келгенше, Шоқандай *н а у ш а* жасты көрмеп едік (Бес ғасыр.).Тал шыбықтай майысқан *н а у ш а* қыз имене кіріп, кесе, шәйнек әкелді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Сәкімбай Қонақбай, хан ұлы екенсің, Жас *н а у ш а* қатарыңның бұлы екенсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бәйшешектей гүл шашқан Өрімдей *н а у ш а* жастарым, Отанымның сәулеті Айбарым, көркі, мақтаным (Н.Байғанин, Таңд. шығ.). **2.** э к с п р. *Боқмұрын.* Алдымнан қарсы шығып бір *н а у ш а* жөйт, «Маған сат жусаныңды, ата», – деді (Бабалар сөзі).

НАУШАЛЫҚ с ы н. *Жіңішкелік, ұзындық, сымбаттылық.* Ақ жүзі алма гүлі, Ия қыстың қарындай. Бойының *н а у ш а л ы ғ ы* Өзеннің талындай (С.Мәуленов, Рауан).

НАУШАРУАНДАЙ: наушаруандай әділ [ғаділдікпен]. *Ешкімге қиянаты жоқ, қара қылды қақ бөлген әділ, ара қалыс төреші [Наушаруан – Иранның VI ғасырда жасаған билеушісі Хосрав Ануширванның кейінгі дәуір әдебиетіндегі – араб, парсы, шағатай әдеби шығармаларында Атымтай жомарт сияқы дәрежеде – аңызға айналған, әділдік өлшемі ретінде бейнеленетін дара тұлға. Атақты «Қабус-намеде» (XI г. жазылған Наушаруанның (Нуширван әділдің) сөзі деп 55 өсиет сөз берілген («Өзіңді әділ деп танысын десең, қолыңнан келгенше қарауындағы жұртыңның тұрмысын жақсартуға тырыс», «Достарыңмен жаулықта болғанды неге дос тұтасың?», «Шындық жанға ашы тисе де, оны тыңдамақ керек», «Өзіңді қызметіңе лайық бағаласын десең, өзге жұртты сен де бағала», «Сен туралы жұрт жақсы сөз айтсын десең, жұрт туралы өзің де жақсы сөз айт» т.б. Нуширван әділ осы өсиет сөздерімен қазақ әдебиетіне келген].* Жамандыққа – жақсылық, Көктемеген Еділді айт. Қара қылды қақ жарған. *Н а у ш а р у а н д а й ә д і л д і* айт (Бұхар жырау, Жыр.). Хатымтай орын алды қоңыр жайдан, Сақи боп пақырға мал шашқанменен, *Наушаруан ғаділдікпен* болып патша, Жақсы болды адасқанды қосқанменен (Қожабай Тоқсанбайұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

НАУШАТЫР з а т. ж е р г. ***Мүсәтір.*** Құрттаған қойларға *н а у ш а т ы р* салдыңдар ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАУ-ШОТ з а т. қ а р ж ы. *Жинақ ақша мен ағымдағы шоттар арасындағы аралық жағдайда болатын банк шотының бір түрі.*

НАУЫҚ з а т. к ө н е. *Кейіп, күй.* Тұрақ жайсыз, баспанасыз өмір кешіп, аузы барғанша сөйлеп, аяғы жеткенше жүретін Еділ бурлактарының

қаңғыбас *н а у қ ы* қазақ даласына да салқынын тигізе бастаған сияқты еді (Ә.Сараев, Еділ-Жайық).

НАУЫТ: **науыт болды.** а) *Еңбегі зая кетті.* Су қырға шықпай қалса, *н а у ы т б о л ғ а н* осынша еңбек Шәңгерей мен Шығанақтың басын қоса әкетпек (Н.Байғанин, Шығанақ). ә) *Қыршын кетті.* Патша әскері ел ішін обадай жайлаған сонау бір үрейлі кезеңде Рүстембайдың қапыда *н а у ы т б о п* кете жаздағаны бар (А.Нұрманов, Құлан.). «Қап, жас бала *н а у ы т б о л м а с а* де, қайралған қылыштай жас болат», деген ой жалт беріп өтті (Р.Райымқұлов, Жапанда.).

НАФИҒЫЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Игілік, пайда тигізушілік.* Бұл хакимдер үйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы *н а ф и ғ ы л ы қ* болған соң біздің оларға міндеткерлігімізге дауа жоқ (Абай, Тол. жин.).

НАФТАЛИН [грек. naphtha] з а т. *Смолалы тас көмірді құрғақ айдаудан алынатын шаруашылық мәні бар, исі нашар, кристалды ақ түсті зат.* Қысқы киімдерді *н а ф т а л и н* сеуіп ауызғы бөлмедегі сандыққа салып тастаған-ды (М.Дүйсенов, Ант). *Н а ф т а л и н* бояу, дәрі-дәрмек алуда, күнделікті тұрмыста жүн бұйымдарын қаракүйеден қорғау мақсатында және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қоңыздар мен қара күйе теріні бүлдірмес үшін оған аздап *н а ф т а л и н* немесе тридихлорбензол себіледі (М.Исмағилов, Зорман.). *Н а ф т а л и н* иісі аңқыған киім-кешек, шүберек үйіліп жатыр. Іші бықырсып тар қапас боп тұрған сандық таза ауаға, жарыққа кеудесін кере ашып, рахаттанып тұрған тәрізді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

НАФТАЛИНДЕ= е т. *Қара күйе түсіп, киім-кешекті, тері-терсекті бүлдірмеу үшін, оларға нафталин салу, себу.* Сібірден алдырған құндыз бен бұлғынның, тиін мен қара түлкінің *н а ф т а л и н д е п* тастаған терілері кілем үстіне бірінен соң бірі жалт-жұлт етіп түсіп жатыр (М.Дүзенов, Ант).

НАФТАЛИНДЕЛ= е т. *Нафталин салыну.* Шкафтың ішінде *н а ф т а л и н д е л і п* сақтаулы тұрған кілем («Лен. жас»).

НАФТАЛИНДЕЛУ *Нафталиндел етістігінің қимыл атауы.*

НАФТАЛИНДЕУ *Нафталинде етістігінің қимыл атауы.* Киім-кешекті *н а ф т а л и н д е у* оларды қара күйеден сақтайды (Ауызекі).

НАХАҚ с ы н. е с к і к і т. ***Нақақ.*** Жүректен қашан шығар қадалған оқ, Жандырған жанды *н а х а қ* сөнер ме шоқ? Қажыған қам көңілді бір көтерер Жанымда жаны ашитын адам да жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Тием біреуге *н а х а қ* демесе, Күйеу арға деп арам жемесе, Тыйылып зорлықтан. Бәрі адамның бірдей ағарып. Ары нәпсіні жеңсе тазарып, Құтылар қорлықтан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Н а х а қ т а н* күйіп баратса нұрлы күн үшін бір тұтқын, Кес-кестеп барып кеудеңді оғына тосу мылтықтың, Қалдырмау үшін ұятқа күнәсіз мынау дүниені, Жамау қып басу өзіңді аузыңа барлық жыртықтың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қырғызбай би, болысқа назаланды, *Н а х а қ* ер жазықсыздан жазаланды. Өртеніп ет жүрегі жатыр жанып, Қинады ел қайғысы мазаны алды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

НАХАҚТЫҚ з а т. е с к і к і т. ***Нақақтық.*** Бұл үшеуін абақтыға әкеліп жапқызғаннан кейін мұжықтың қысымынан абақты кең көрініп, есін жинап, жараларын докторға көрсетіп, арыз беріп *н а х а қ т ы ғ ы н а* көз жеткізіп шығып кетті (М.Дулатов, Шығ.).

НАХАР [ир. ناهار] з а т. ж е р г. *Тамақ, ас.* Жолға шығарда аздап *н а х а р* жеп алғанбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАХАРХАНА [ир. ناهارخانه] з а т. ж е р г. ***Асхана.*** Колхоз биыл әдемілеп *н а х а р х а н а* салып жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НАҢАН[1] з а т. е с к і к і т. **1.** *Алып денелі, жойқын күштің иесі, дәу.* Бастығы осылардың Жаһан еді, Тұранның ту ұстайтын *н а h а н ы* еді. Арнайы атасының алып хатын, Келатқан Кей-Қысырауға сапары еді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қаламын қайтпасаң тез, шөгіп нардай, Отырам гөй-гөй тартып, күн-түн зарлай. *Н а h а н д а* нар жұтатын не жай қалар, Сарқылса суы арнаның аққан арлай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Аса зор, асқан берік қамал, тағы сол сияқты құрылыс.* Жездінің аты шулы Кеңгіріне, Кеңгірдің кен алыпты сеңгіріне, Кірістім орнатуға бір *н а h а н д ы.* Еш ноян шақ келмейтін өрлігіне (Шашубай ақын, Жыр.).

НАҢАН[2] [ир. نهنگ] з а т. к ө н е. *Балықтың үлкен, ірі түрі, кит.* Балық болар дарияда он екі ата біреуі үлкен балық *н а h а н* деген (Халық аузынан.).

НАҢАНДАЙ с ы н. *Наһан сияқты, наһан тәрізді, ірі, алып балықтай.* Тоқсанда толқындағы *н а h а н д а й с ы н,* есіріп, көзі ағарып, жарды сүзген. Балалық сонда айналып қайта келед, Көретін өліңді тең тіріңізбен (Базар жырау, Шығ.). Өрге жүзген *н а h а н д а й*

Үздік туған алыбым, Дүмпуіңнен жер жардың Жаһанға кетті дабылың (Н.Ахметбеков, Жасауыл).Большевиктік батырлар *Наһандай* өрге өрледі. Амангелді ерді тапқанша Жауынгерлер төзбеді (О.Шипин, Дастан).

НАҺАР [ир. ناهار] з а т. е с к і к і т. *Ас, тамақ.*

Наһар қылды. е с к і к і т. *Әлденді, тамақтанып алды.* Қарыныңды тойғызып, *наһар қылып,* иә Әли, Келмедің бе сен, деді (Бабалар сөзі).

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ [франц. nationalisation] з а т. т а р. с о в е т. *Өндіріс құралдары мен жабдықтарын, жерді, байланыс құралдарын, жеке адамдардың және жекеменшіктік бірлестіктердің меншігін мемлекет меншігіне көшіру шаралары.* Капиталистік елдерде *н а ц и о н а л и з а ц и я* жүргізілгенде меншік бүкілхалықтық игілікке айналмай, капиталистер тобының билігінде қалады (Саяси сөздік). Социалистік *н а ц и о н а л и з а ц и я* – пролетариат өкіметінің қанаушы таптардың меншігін революциялық жолмен қолға алып, оны мемлекеттік, социалистік меншікке бүкілхалықтық игілікке айналдыруы (Саяси сөздік).

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛА= е т. т а р. с о в е т. *Жекеменшікті мемлекет меншігіне айналдыру.* Совет өкіметі 1918 жылы Россияда помещиктердің жерін *н а ц и о н а л и з а ц и я л а п,* шаруаларға бөліп берді (Ауызекі).

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАН= е т. т а р. с о в е т. *Жекеменшіктің мемлекет меншігіне айналдырылуы.* Россиядағы 15 шақты шағын авиазавод Совет үкіметінің 1918 жылы 28 июньдегі декреті бойынша *н а ц и о н а л и з а ц и я л а н ы п,* сол жылы Орталық аэрогидродинамика институты құрылды (ҚСЭ).

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАУ *Национализацияла етістігінің қимыл атауы.* 1918 жылы мұнда *н а ц и о н а л и з а ц и я л а у* жүргізілді (Д.Айдаров, Дәуір.). В. И. Ленин Риддер кәсіпорындарын *н а ц и о н а л и з а ц и я л а у* туралы ұсыныс жасады (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

НАША [ир. نشا] з а т. **1.** ө с. *Кенепшөп тұқымдасына жататын біржылдық жабайы, шөптесін өсімдік және осы өсімдіктің белгілі бір түрінің жапырағын келтіру арқылы дайындалатын, шылым ғып тартқан кезде басты айналдырып, елітетін улы зат, есірткі.* Сол уақыттың дәрігерлері бұл ұйқысыздық оба науқасына қарсы неше түрлі дәрі жасап ем қылса да, не апиын, не *н а ш а,* не көкнары сияқтылардың түк пайдасы болмады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тиісті қызметкерлер аяқ астынан жедел іске кіріседі. Нәтижесінде, қазақстандық әріптестерінен алынған мәлімет бойынша Ресейдің Федералдық қауіпсіздік қызметі *н а ш а н ы* межелеп келе жатқандарды сәтімен қолға түсірді («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Рақат, ләззат.* Керекті дүниенің *н а ш а с ы н а* әр тараптан жиып жүрдік жынды қандай Бейне бір екпініміз болып жүрді, Темір үй, болат кілт сындырғандай (Нұржан Наушабаев // XIX ғ. қаз. поэз.). Түстен бері бұлардың бастарында тұман, езулерінде табысқан достар күлкісі бар еді. Соның *н а ш а с ы н* еш нәрсеге бұздырмақ емес (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Наша тартқан адамдай. *Басы айналып, елітіп.* Жақсы ән-күйді жіберсе айтып, *н а ш а т а р т қ а н а д а м д а й* қалам елтіп (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Наша тартты [шекті]. *Наша өсімдігінің кепкен жапырағын қағазға орап, шылым қылып есірткі шекті.* Олар *н а ш а т а р т ы п,* мастанып, көшеде қосылып ән салып, би билеп, сайрандайды екен (С.Бегалин, Шоқан асу.). Арақ, боза секілді есірткіш нәрсеге жолама. *Н а ш а ш е к п е,* көкнәрді жеме. Диуана боласың. Шайды, кофені қатты қылып ішпе, сұйық қылып іш (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Наша обасы. г а з е т и ***Нашақорлық.*** Батыстың бірқатар елдері кейбір есірткі түрлерін ресми түрде дүкендерде сатсақ қайтеді деген мәселені талқылауда. Тығырықтан шығудың бір жолы осы деп түсінуде. Яғни *н а ш а о б а с ы* ол жақты жаулап болды деген сөз («Егемен Қазақстан»).

НАШАГҮЛ [ир. نشاگل] з а т. ө с. *Сары түсті гүлі бар өсімдік* (Н.Оңдасынов, Парс.-қаз. түс. сөзд.).

НАШАҚ[1] з а т. **1.** ж е р г. е с к і к і т. ***Мазақ.*** Сен кімді *н а ш а қ* қыласың? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ұнатпасаң, жақсылар, Қылмаңдар, *н а ш а қ* сыртымнан – Көңілімді жаралап (Жүсіп Ешниязұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). Нәрседен *н а ш а қ* болар бойды сақтап, Жүргендер көлеңкелі гүжім дарақ. Қолға алып осы ақылды аңғарсаңдар, Ағаңның айтқан сөзі алтын тарақ (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НАШАҚОР [ир. نشاخور] з а т. **1.** *Нашақұмар, наша тартқыш кісі.* – Е, сен онда Тәшкеннің *н а ш а қ о р ы* сияқты болған екенсің (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Тәшкен шаһарын пәлен жандарал барып өзіне қаратып алып, енді әскерімен сырнай-кернейлетіп жеңілген қаланың ішіне кіргенде, шайханада ләйліп отырған бір *н а ш а қ о р*: «Ташканны алса алсын, әмма ғарнайына зауық еттім» депті ғой. Сенің де сол болғаның ғой! – дегенде жұрт тағы да ду күлді (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Есірткі пайдаланушы, соның соңына түскен, соған дағдыланған адам.*

Айтқандай, үстіміздегі жылдың ақпан айында сонау Тәжікстан жерінен 50 кг героиннің әкеле жатқандығы, оның көпшілігі Свердлов қаласына, біраз бөлігі Тараз бен Бішкек қалаларының *н а ш а қ о р л а р ы н а* арналғандығы туралы хабар алынады («Егемен Қазақстан»).

НАШАҚОРЛЫҚ з а т. <грек. narke – мелшию, mania – ессіздік, құтырыну> *Есірткі заттарға патологиялық дағдыланудың салдарынан пайда болатын есірткіге құмарлық, қоғамдық-әлеуметтік індет. Н а ш а қ о р л ы қ т ы ң* алғашқы кезеңінде организм есірткі заттарды қабылдауға дағдыланады (ҚҰЭ). ҰҰҚ жүргізген бір ғана операция бізге көп нәрсені айтып тұрғандай. Қоғамды *н а ш а қ о р л ы қ* жайлап барады. Бұрындары білетініміз марихуана секілді наша түрлері еді («Егемен Қазақстан»). *Н а ш а қ о р л ы қ т ы ң* жегі құрттай кесел екендігі белгілі. Адамның өмірін улағанымен қоймай, түрлі қылмыстарға көз жұмғызып барғызатын індеттен күреп пайда тауып отырғандар үшін обал, сауап дегеніңіз түк емес («Егемен Қазақстан»). Қазір Қазақстан халқының, әсіресе, жастардың денсаулығының нашарлағаны кім-кімді де ойлантпай қоймайды. Тіпті, шикі өкпе балалардың әуелі темекімен ауызданып, бара-бара маскүнемдікке, *н а ш а қ о р л ы қ қ а* бой ұруы түбінде мемлекет басшыларын мықтап ойлануға, тіптен дабыл қағатын кез келген сияқты («Ана тілі»).

НАШАР[1] [ир. ناچار] с ы н. **1.** *Денсаулығы жоқ.* Бет алған сапары аяқталмайды, жүгі көп, денсаулығы да *н а ш а р* (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). **2.** *Өз ісін білмейтін, кәсіби шеберлігі төмен. Н а ш а р* диқанның сай жері көлдейді, дөң жері шөлдейді (Қаз. мақал.). **3.** *Жағдайы жоқ, тұрмысы төмен.* Ауруын жасырған жазылмайды. Мектеп пен мұғалімдеріміздің *н а ш а р* екендігін анық айтып, анық түсіну керек. Нашарға жәрдем беріп, жоқты бар қылу – бәріміздің міндетіміз. Мұны ұмытпасқа керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). **4.** *Күшті емес, әлжуаз.* Балалар жас күнінде тым елгезек, Әрнемеге жүгіріп қағар дедек. Ол кезінде жан күшті, дене *н а ш а р*, Осыдан-ақ сөзімді ұқсаң керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *Жұпыны, ескі.* Көремін – дорбаң ескі, *н а ш а р* екен, Қызығып, қызармасын онша шекең, Алтынды қанша алсаң да аямаймын Бірақ бұл дорбаң сенің шыдар ма екен? (А.Байтұрсынов, Шығ.). **6.** *Жаман, тегі жоқ.* Тұрлаусыздан сөз ұқпа, Аузы оның епті деп; *Н а ш а р д а н* шыққан жақсының Сөзін жерге тастама, Атасы нашар өтті деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **7.** *Түсінігі жоқ, таяз.* Жақсы әйел ер жігіттің, адал мүлкі, Кіреді сән-салтанат ердің көркі. Дүнияның орнын таппас *н а ш а р* қатын Өткені ғұмырының болып күлкі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **8.** *Мінезі жаман, шайпау, шырт етпе, дөрекі т.б.* Мінезді мұндай *н а ш а р* ғадет етсең, Сарсаңның ұшырарсың кесегіне. Айта ма қатын билік өр болмаса, Қатынның сәні бар ма ер болмаса? **9.** *Қанағаттанарлықтай емес, сапасы төмен, жеткіліксіз.* Күні кеше орыс тілін неғұрлым тез әрі жетік меңгерсек, коммунизмге соғұрлым тезірек жетеміз деген ұранмен өскеніміз тағы бар. Сондықтан алды қырыққа, арты жиырмаға келген азаматтарды былай қойғанда, ата сақалы аузына шыққан кейбір замандастарымыз ана тілін *н а ш а р* меңгерді, тіпті өз ойын қазақша жеткізе алмайтындар да бар («Егемен Қазақстан»). **10**. а у ы с. ж е р г. *Қыз бала, әйел.* Осы күнгі *н а ш а р л а р* соғыс кезіндегідей қол жұмысын істемейтін болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Оспанның әйелі бір *н а ш а р* бала туып, соның тойына барғалы отырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). // *Сіңірі шыққан, кедей, жалшы-жақыбай.* Менің өзімде ат жоқ еді, *н а ш а р* адам едім (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Н а ш а р г а* көңілдері еріп жатыр, «Мә, жәрдем!» – деп аямай беріп жатыр, Ұйымнан, ынтымақтан басын тартпай, Сөзге, жөнге, қатарға кіріп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалғыз-ақ сізге ескертетінім, әнеугі Николай тақтан түскен күнгі қуаныштың ішінде болып жұртқа айтқан сөздеріңізді естіп едім. Сондағы қара бұқараға, кедейге деген теңдіктеріңіз рас болса, біз де жуаннан зорлық көріп жүрген *н а ш а р д ы ң* біріміз. Соны ғана айтамын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НАШАР[2] з а т. ж е р г. *Әйел.*

Нашар туған. *Нашар, әйел жынысты.* Бар еді *нашар туған* бір перзентім, Шешер ме әйел билеп көптің дертін Қызымды берген жанды мирасқор қып, орныма қойсам деген бар-ды сертім (Н.Ахметбеков, Амангелді).

НАШАРЛА= е т. **1.** *Бастапқы қалыптан төмендеу, бәсеңдеу, кему.* Төртіншіден, төмен температураның әсерінен дәнекер тігісінің түрлі төзімділігі *н а ш а р л а й д ы* және тот баспайтын болаттың дәнекер тігісінде түрлі себептермен жарықшақтар пайда болады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Тұрмысы төмендеу, күйі кету.* Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің парақорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыстіршіліктің *н а ш а р л а у ы*, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-қоныстың тарылуы, қоныс аударушыларға

шұрайлы жерлердің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің азуы, аштық, жұт т.т. сөз болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қауырсындары тозған құстардың, біріншіден, ұшу мүмкіндігі бәсеңдесе, екіншіден, қауырсындарының жылу сақтау ерекшелігі де *н а ш а р л а й д ы* (Ә.Әлімбаев,.. Құстар.). **3.** *Күш-қуаты кему, әлсіреу, жұмыс істеу қабілеті төмендеу.* Жасекең үйге келген соң буын-буыны босап, күш-қуаты *н а ш а р л а п,* мұрттай ұшқан-ды (F.Сармұрзин, Мейірім.). Ұйқының бұзылуы ұзаққа созылса, адамның жұмыс қабілеті *н а ш а р л а п,* жүдей бастайды («Қазақст. әйелдері»). **4.** *Денсаулығы құру.* Тым *н а ш а р л а п* кетіпті, Өліп қалмаса неғылсын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазір Қазақстан халқының, әсіресе, жастардың денсаулығының *н а ш а р л а ғ а н ы* кім-кімді де ойлантпай қоймайды. Тіпті, шикі өкпе балалардың әуелі темекімен ауызданып, бара-бара маскүнемдікке, нашақорлыққа бой ұруы түбінде мемлекет басшыларын мықтап ойлануға, тіптен дабыл қағатын кез келген сияқты («Ана тілі»).

НАШАРЛАН= е т. **1.** *Әлсіреу, талмау-сырау, талықсу.* Баланың бар киімін шешіп алды, Жүз қамшы арқасына дүре салды. Қыңқ етіп бір дыбысты шығармады, Азырақ талмау сырап, *н а ш а р л а н д ы* (Абай, Тол. жин.). **2.** *Тұрмысы төмендеу, күйі кету.* Еңкейіп екіндідей күні кеткен, Жұқарып, *н а ш а р л а н ы п* күйі кеткен (І.Жансүгіров, Шығ.). Патша үкіметі жақындаған сайын, хан күшейген сайын қара халықтың күйі *н а ш а р л а н а* бастады. Салық көбейді, ел аралаған әскердің, төрелердің, билердің жәбірі көбейді. Бұлардың көбі елдің қамын жеді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). **3.** *Уайым-қайғыға бату, еңсесі түсу.* Ол Ләйлі күннен-күнге *н а ш а р л а н д ы,* Ұйқы жоқ, тыныштық жоқ, астан қалды. Бір сұмдық денесінен сезді-дағы Шақырып ата-анасын қасына алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НАШАРЛАНУ *Нашарлан етістігінің қимыл атауы; жұмыс, қызметі бұзылу.* И.П. Павлов нерв жүйесінің *н а ш а р л а н у* белгілері тіпті де тұқым қуалаушылық емес деп талай баса айтқан болатын (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

НАШАРЛАТ= е т. *Әлсірету, босаңсыту, сапасын төмендету, құлдырату.* Тексеру нәтижесінде негізгі кемшілік бригадирдің міндетіне жауапсыз қарап, бригадада еңбек ұйымдастыру мен еңбек тәртібін *н а ш а р л а т ы п* жібергендігі анықталады (С.Рабдуллин, Өрлеу.). Соңғы кездерде кейбір өнеркәсіп су ағындарында пайда болған синтетикалық беттік – белсенді заттар судың биохимиялық тазалағыш қабілетін бірден *н а ш а р л а т а д ы* (Табиғат сулары.).

НАШАРЛАТУ *Нашарлат етісігінің қимыл атауы.* Сабағын үлгере алмай жүрген балаларға ұдайы ұрсу, сенімін *н а ш а р л а т у* да зиянды әдістердің бірі (С.Көбеев, Орынд. арман).

НАШАРЛАУ с ы н. **1.** *Сапасы төменірек, жаманырақ.* Су тапшылығына байланысты ауданда егін көгі *н а ш а р л а у* (Б.Тоқтаров, Қыран.). Енді араздаспайтын шығармыз. Мінезімнің *н а ш а р л а у* екенін байқаған боларсың (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** *Кедейлеу, ауқаты төмендеу.* Ақбаланы әйелі өлген *н а ш а р л а у* біреуге тұрмысқа шығыпты деп есіткен (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

НАШАРЛАУ² *Нашарла етістігінің қимыл атауы.*

НАШАРЛЫҚ з а т. **1.** *Сапасы төмендік, жартымсыздық, жамандық, әлсіздік.* Әй, Қасым, бар ма жөнің адасарлық! Күшің бар, ғұмырың бар көп жасарлық, Болды үйір қайдан ғана бұл *н а ш а р л ы қ?* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ғылым атауларын дұрыстап таға алмай, тілімізді ғылым жолына дұрыстап сала алмай, кей жұрттарша араб пен парсыны, латын мен орысшаны араластырып былжыратсақ, бұл тіліміздің жарлылығынан, кемдігінен емес, кітеп жазушыларымыздың *н а ш а р л ы л ы ғ ы н а н* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Нансаңыз ағам да жоқ, інім де жоқ Уа, ғайыры *н а ш а р л ы қ т а н* мінім де жоқ. Нақақтан мені тақсыр күйдіресіз, Жауыздық сізге ойлаған күнім де жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Кедейлік, тұрмысы төмендік.* Балалар *н а ш а р л ы қ т а н* оқи алмай, Келмей тұр зор үміттің шартына да! Бір кезде ұмтылып ел талпына да, Патша өліп, бақ ашылған балқымада (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Денсаулығы жоқтық.* Денсаулығының *н а ш а р л ы ғ ы н а* қарамастан, Әмірхан ауылға келісімен жұмысқа кірісті (Ә.Әлішев, Батыр.).

НАШАРСУ *Нашарсы етістігінің қимыл атауы.*

НАШАРСЫ= е т. *Нашар көріну, нашар болғансу.* Ылғи *н а ш а р с и с ы ң* да отырасың (Ауызекі).

НАШАРСЫН= е т. *Біреуді нашар деп білу, кедейсіну.* Байды зорсып, кедейді *н а ш а р с ы н ы п,* Бұзылдың көзі құрғыр, елді талдап (І.Жансүгіров, Шығ.). – Бізді *н а ш а р с ы н а д ы* ғой хазірет жарықтық, – деді Қазине (Д.Әбілев, Ақын.).

НАШАРСЫНУ *Нашарсын етістігінің қимыл атауы.*

НАШАТЫР [ир. نشادر] з а т. *Хлорлы спирт.* Оң жақ жанында отырған Николай қолындағы *н а ш а т ы р ғ а* малынған мақтаны иіскетіп қойып, оған сұрақ берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Дәрігер

н а ш а т ы р спиртін бір-екі рет иіскеткенде қыз есін жиды (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

НАШАШЫ з а т. *Наша тартатын адам, нашақор.* Қожа Ахмет Яссауидің мавзолейінің батыс жағында «жеті ата» деген орын бар, оны құмарпаздар мен *н а ш а ш ы л а р д ы ң* пірі деп атаған (О.Дастанов, Әулие.).

НАШТА= е т. *Нақышына келтіру.* Сусындап саясатқа алғанымша, Жас ақын және де көп сөзді *н а ш т а р* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НАШТЫ с ы н. к ө н е. ***Нақышты.*** Бұл жұмбақ жабылды аузы тас бекіліп, Тоқталды толымды боп *н а ш т ы* етіліп. Жолдаушы қармақшылық Тұрмұхаммед, Келеді жаңа түлек жас жетіліп (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

НАШЫ з а т. ж е р г. *Реті, жөні.* Еңбек туралы оның айтқанының *н а ш ы* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Нашымен айтты. *Бабымен, ырғағын келтіріп айтты.* Жанымда тиіп-қашып өлең жазып, әнді *н а ш ы м е н а й т а т ы н* Ғазез деген ағайым бар (І.Қажытай, Тасжарған).

НАЯТЫ ү с т. ж е р г. *Барлығы, бар болғаны.* Менің болғанымы (кеңес ағасы) *н а я т ы* 2 жыл болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НӘБАТАТ [ар. نباتات] з а т. ө с. **1.** *Жер бетіне шығатын өсімдік, жеміс-жидек, гүл-бәйшешек.* Ақыл көзімен қара: күн қыздырып... неше түрлі *н ә б а т а т т а р д ы* өсіріп, хайуандарды сақтатты, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен (Абай, Тол. жин.). Он сегіз мың ғалам болғанда, үш бөлім болып тараған. Алтауы болар жәмәдәт, Алтауы болар *н ә б а т а т*, Алтауы болар айуанат. Үш алтыны қоса ғой, Он сегіз мың жан болад (Қашаған ақын, Шығ.). **2.** б и о л. <лат. flora> *Белгілі бір өңірде не өсімдіктер бірлестігінің құрамында өсіп, дамып, өзара эволюциялық-тарихи қалыптасқан өсімдік түрлерінің (таксондарының) жинағы.* **3.** *Нақтылы бір өңірде, суда өсетін өсімдік түрлерінің тізімі.*

НӘБИ [ар. نبى] з а т. д і н и. **1.** *Алланың бұйрығын адамдарға жеткізуші елші, өздерін кітап пен шариғат берілмей, бір расулға (Алланың елшісіне) берілген кітап пен шариғатқа амал қылуға бұйырылған пайғамбар. – Н ә б и* деген сөзді білесіңдер ме? Білмесеңдер «пайғамбар» деген мағынада (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жаһаннан Ыдырыс *н ә б и* жөнелген соң, Бұзықтық бас көрсетті әрбір жерден (Т.Ізтілеуов, Шығ.) *Н ә б и л е р д і ң* ешқайсысы расул бола алмайды, бірақ расулдарың әрбірі нәби бола алады (ҚҰЭ). **2.** а у ы с. *Шарапатты кісі.* Атасы Жақып нәби сушы болған, Жебірейіл оларға елші болған. Бабасы Халиолла Ысхақ *н ә б и*, Болады расул Алла тап солардан («Жас Алаш»). Өкінбе өзің қылдың, көтер мұны, Басыңа жығылса да аспан құлап. Кәпірден көп *н ә б и л е р* жапа тартқан, Әзәлда Алла қосса болмас хилаф. Секілді жасық кісі бекер жасып, Отырсың балаларша босқа жылап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НӘДҮРІС [ир. نادوروست] с ы н. ж е р г. *Есалаң, жынды, нақұрыс. Н ә д ұ р і с* адам ғой деймін кез келгенге ұрына береді. Нәдүріс болмаса солай істер ме еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Көңіл үшін айтыла салған сөзді ұмытпайтындай Елтай *н ә д ұ р і с* емес, омпиып отырған күйі күңк етті («Жұлдыз»). Шақырып ақырында алды інісін: – Ауатын болды бастан, – деді, – ырысым. Придон бұлайынша жазыпты хат, Айтты деп ісіңнің ел *н ә д ұ р і с і н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НӘЖЕТҚАНА з а т. ж е р г. ***Дәретхана***. Контордың *н ә ж е т қ а н а с ы н* түзету керек болып тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НӘЖІК [ир. نازك] с ы н. ж е р г. ***Нәзік.*** Жаңа туған қозының аяға *н ә ж і к* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Шөжиген *н ә ж і к* қойы жоқ, Қара қоңыр мәліштер. Құйрығын жүр тарта алмай. Сидиған шөжік сиыр жоқ, Қарыны салпы зеңгі ата Қазанқап келін қалтадай (І.Жансүгіров, Шығ.).

НӘЖІС [ар. نجس] з а т. **1**. *Жан-жануардың жеген тамағының қорытылмай қалған қалдығы, боқ.* Аурудың боғын-*н ә ж і с і н*, қақырығын, құсығын темірден йәки тастан жасалған ыдысқа жинап, шашпай, жерді терең қазып көміп тастау керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Сахнаға малай киіміндегі бір артисіміз қалақ пен сыпырғыш алып шығып, ит *н ә ж і с і н* сыпырып тұр («Жас Алаш»). **2.** а у ы с. *Былапыт, былғаныш, жаман.* Толғау таза болуы тиіс. Нас, былғаныш, *н ә ж і с* әдемі нәрседен шықса, көңілге қандай әсер етеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Неге Құдай жолындағы адамның аузына *н ә ж і с* сөз салып күнәға батасың (С.Адамбеков, Атылған қыз.). – Кешегі *н ә ж і с* атқан нас аузыңнан, бүгін мәдениетті сөз сөйлемек боласың (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **3.** а у ы с. *Дүние, байлық.* Ғапыл пенде жүреді Дүниядағы *н ә ж і с к е* Мұны білмей былғанып. Жақсы сөзді жат етіп, Ахиреттік үлестен Жүрмеңіз пенде құр қалып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Н ә ж і с к е* көңілінді аударғанша Мал, перзент тіле хақтан, бармақтай бақ. Әуеліден ер жолдасы жақсы қатын, Егер де жаман болса өшір атын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НӘЗИРА [ир. نظيرة] з а т. *Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс.* Қазақ әдебиеттану ғылымында *н ә з и р а* әдеби үрдісін М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев,

Р.Бердібай, Ш.Сәтбаева, А.Қыраубайқызы, Ө.Күмісбаевтар зерттеді (ҚҰЭ). Төл әдебиетімізде *нәзира* ықпалымен дүниеге келген, алайда басқа сыңайда қалыптасқан бағыт Шәкәрімнің «Дубровскийінен», Ақылбайдың «Зұлысынан» көрініс тапқан (Әдеб. термин. сөздігі).

НӘЗИРАЛЫҚ с ы н. *Нәзира дәстүрінде жазылған.* Мұнда *нәзиралық* сипатпен қатар, еркін аударманың белгілері де бой көрсетіп отырады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Абайдың ортағасырлық Шығыс дастандарынан тамыр алатын «Ескендірінде» *нәзиралық* үлгіден гөрі «дара сипат» басым (Әдеб. терин. сөздігі).

НӘЗІГІМ з а т. э к с п р. *Сүйікті қызға қарата айтылатын еркелету мәніндегі атауыш.* Бұл өлең – бастамасы тамам сөздің, Талайын кездестірер көрген көздің. Ақ тамақ, алма мойын *нәзігімсің*, Кезіміз айтысатын келді біздің (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НӘЗІК с ы н. **1.** *Үзіліп түскелі тұрғандай, жіп-жіңішке, сүйкімді.* Еркелі *нәзік* қолмен маған тиді, Ұмытпа деп айырылған жерде берді. Қан сорғалар жүзіңе жас сорғалап, Қайғымен өртенгеннің белгісі еді (Абай, Тол. жин.). Қызба сөздің үстінде Иван өзі қолтықтап келе жатқан Маринаның *нәзік* білегін қаттырақ қысып жіберсе керек (М.Дүзенов, Ант). – Рахмет, Сәулеш!— Талғат *нәзік* саусағынан қатты қысты (К.Тоқаев, Түнде.). **2.** а у ы с. *Берік емес, әлсіз, осал.* Жіп *нәзік* жерінен үзіледі (Қаз. мақал.). Ақтиін терісі өте *нәзік* және жұқа болады (Ж.Кенжебаев, Орман.). **3.** а у ы с. *Арық, жүдеу.* Шамасы бала сонда алты жасар, Қурайдай жіп-жіңішке, *нәзік*, нашар. Сықылды тау киігі жатырқаған, Жоламай жанға жақын сырттан қашар (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Ғашыққа сендей шыдап жүре алмадым, Қойныңа, арманым сол, кіре алмадым. Қайтейін атым әйел, денем *нәзік*, Еркектей қайрат қылып тұра алмадым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Көзге көрінбейтін ұсақ-түйек зат.* Адам баласын екі аяққа бастырып, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге *нәзіктен*, зарардан қорғап тұрарлық қабақ берді (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Кәсіби шеберлікті, ептілікті қажет ететін.* Түркменстанның бай табиғатын *нәзік* те шебер, әсем де берік кілем бетінде сан алуан бояумен шешен сөйлеткен («Қаз. әдеб.»). Болаттың қырын шығару ең *нәзік* жұмыс (С.Бегалин, Сәтжан). **6.** *Биязы, ұяң.* Терезенің алдынан өте бергенімізде менің құлағыма біздің ауылда жоқ бір *нәзік* дауыс таза бұлақтай естілді (Ү.Уайдин, Ендігісі.). **7.** ж е р г. *Нашар.* Осында бір тексерушілер келіп, істердің *нәзік* деп кетіпті дегенді естідік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **8.** а у ы с. *Әсем, сұлу (табиғат туралы).* Өзі пері, Иранбаг жерлері оның, Бұралған *нәзік* зипа белдері оның, Жалғанда көремін бе ғұмыр бойы, Билеген пері жұрты елдері оның (Сейфүлмәлік). **9.** а у ы с. *Сезімтал, жаны жұмсақ.* Ақынның қарағайы – жары да сол, Ата-ана, малы-мүлкі, жаны да сол. Сезімпаз қарағайдың *нәзік* қылы Ақынның жүрегіне жалғанған ол (М.Жұмабаев, Шығ.).

Нәзік бел. п о э т. *Қыпша бел.* Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, *Нәзік бел* тал шыбықтай бұраңдайды, Етіндей жас баланың білегі бар, Ажымсыз ақ саусағы іске ыңғайлы (Абай, Тол. жин.).

Нәзік белдік. *Ширатпалы күміс белдік.* Оқалы қамзол киіп, беліне металл шытырлармен безендірілген немесе ширатпалы күміс белдік (оны *нәзік белдік* деп те атайды) буынады екен (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

Нәзік жағдай. *Алма-ғайып, аумалы-төкпелі кез.* Осындай *нәзік жағдайда* түрік-кеңес қатынасын бұзуға тек саяси санасы тым төмен адамдар ғана болуы ықтимал (М.Шоқай, Таңд.).

НӘЗІКТЕ= е т. *Нәзік тарту, нашарлау.* Қазақ қойын мериноспен аудара шағылыстырудан шыққан будандар көпшілігі ұсақтап, *нәзіктеп* кетті (М.Ермеков, Қазақст.).

НӘЗІКТЕЛ= е т. **1.** *Нәзік күйге келу, биязылану, жіңішкеру.* **2.** *Нашарлау, төмендеу.* Бүгінгідей сана-сезіміміздің әбден *нәзіктелген* шағы (І.Есенберлин, Айқас).

НӘЗІКТЕЛУ *Нәзіктел етістігінің қимыл атауы.*

НӘЗІКТЕН= е т. **1.** *Нәзік күйге келу, жіңішкеру, биязылану.* Бәтестің денесі тіпті *нәзіктеніп* оқыс қимылдаса, қыпша белі үзіліп кететін сияқты болып тұр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** а у ы с. *Нашарлау, төмен түсу.* Барған сайын зор өкінішке бөгіп, *нәзіктеніп*, күңіреніп кеудені алып барады (М.Қаназов, Сонар).

НӘЗІКТЕНДІР= е т. *Нәзік күйге келтіру, нашарлату, босаңсыту.* Бірақ ол күш психологизм шеңберінен асып кетпейді. Қайта сол құбылысты барынша айқындай *нәзіктендіре* түседі («Қаз. әдеб.»). Кейбір ата-аналар балаларын еңбектен қорғаштап, оларды *нәзіктендіріп* жібереді (Семья тәрбиесі). Өте жылы су әсіресе күнде жуынғанда қаныңды тасытып, денеңді босатып, *нәзіктенді-*

р і п жібереді. Бұл есіңде болсын. Жылы суға я моншаға түскеннен соң денеңді жайымен бірден-бірге салқындат. Суықтан сақтан (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

НӘЗІКТЕНДІРУ *Нәзіктендір етістігінің қимыл атауы.*

НӘЗІКТЕНУ *Нәзіктен етістігінің қимыл атауы.* Осы бағыттағы ізденістер үзіп-жұлып әкетіп бара жатқан оқиғалардан бас тартып, психологизмге ден қойған сюжеттің *н ә з і к т е н у* процесіне алып келді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

НӘЗІКТЕУ с ы н. *Талдырмаштау, жұқалау, нәзігірек.* Мен терезеден әлі *н ә з і к т е у,* ашаң жүзді әйелдің ширақ та сергек қимылына, шаруаға шеберлігіне қарап тұрып қалыппын («Қаз. әдеб.»). Полковник көзі саптың ең соңында тұрған қара көзді, *н ә з і к т е у* келген, кішкене қызға түсті (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). Үлкен жүк көтеруге Рай *н ә з і к т е у* еді (І.Омаров, Шабыт.).

НӘЗІКТІК с ы н. **1.** *Сұлулық, көркемдік, әдемілік. Н ә з і к т і к* шіркін кімге жараспаған, неге жараспаған? Нәзіктік шіркін әдептілік пен әдеміліктің сиқырлы символы ғой («Қаз. әдеб.»). Құралай – пәк, күнәсіз *н ә з і к т і к,* сұлулық символы (Е.Тұрысов, Құралай.). **2.** *Талдырмаштық, жіңішкелік, сүйкімділік.* Жәмиләнің денесі бұрын жіңішке, сұңғақ сияқтанса, көзірде жуан, жауырынды, икемсіз, ешбір *н ә з і к т і к* белгісі жоқ, сүйкімсіз сияқтанады (М.Әуезов, Қараш.). Саусақтары мен білегінің *н ә з і к т і г і н е,* денесінің өте талдырмаш әлі толысып жетпегеніне қарағанда Дуся бала қыз дерлік (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сынайсың қолымыздың *н ә з і к т і г і н,* Ол үшін демес ешкім жазықтымын (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес.). **3.** а у ы с. *Биязылық, асқан шеберлік, ұқыптылық.* Ертеңіне қаладан оралған хирург Әділхан жасаған операцияның *н ә з і к т і г і н е,* тігісінің шеберлігіне тәнті болды (М.Сүндетов, Құмда.). Цехтардағы үнсіздік те жұмыстың осындай өте *н ә з і к т і г і н е н* және байсалдығынан болса керек («Білім және еңбек»). **4.** а у ы с. *Ізеттілік, әдептілік.* Мысалы, Бәйкен Әшімов – керемет ақсақал, ғажап адам, биязы, мәдениетті, әзіл-қалжыңында да бір *н ә з і к т і к* бар. Ұғым-түсінігі де таза, кәдімгі шынайы қалпымен өмір сүріп келе жатыр («Жас Алаш»). *Н ә з і к т і к* әлсіздік емес, әдемілік, ол дөрекіліктен аулақ құбылыс (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **5.** *Әлсіздік, төзімсіздік, осалдық.* Адамды жаратушы көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззат алар едік? Ол көз *н ә з і к т і г і н е н* керегіне қарай алып, жауып тұру үшін қабақ беріпті (Абай, Тол. жин.).

НӘЗІКТІЛІК з а т. *Адамға тән сыпайыгерлік, биязылық.* Әйелге тән сүйкімділік, *н ә з і к т і л і к,* естілік, қайырымдылық оның сырт бейнесін көріктендіре түседі («Қазақст. әйелдері»). Қадишаның әдептілігі, *н ә з і к т і л і г і,* әйелдік мінезі Бибосынға қатты ұнады (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

НӘЗІР [ар. نذير] з а т. д і н и. **1.** *Діни салтпен берілетін қайыр, садақа.* Қаптап жүрген қайыршы, халфе, дуаналар «аллай хақ!» деп басына ылаң түсіп, белі босап тұрған жұрттан *н ә з і р,* садақа дәметіп, көрінген кісіге қарап дұға қылады (І.Жансүгіров, Шығ.). *Н ә з і р г е* берген теңге есер емес, Апарған ат пен түйе қарасы бар (Мансұр). Қожа Ахмет Яссауидің бұл қазанын зиратшылардың *н ә з і р і н* тастайтын орын қылған (О.Дастанов, Әулие.). **2.** *Шариғат ұғымында белгілі бір істің орайы келіп орындалса немесе тілеген тілеуі қабыл болса, атқарамын деп ниет еткесін, Құдай разылығы үшін ерікті атқарылатын құлшылық. Н ә з і р* нәпіл амалдар сияқты ерікті орындалады, егер нәзір ғибадат етілсе, орындалуы уәжіп болады (ҚҰЭ). Тілеуі бесеуінің бірдей келді, Балалар ауруынан жазылды енді. *Н ә з і р* қылған үш күннен құтылуға Бел байлап оразаға бұлар кірді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Нәзір беру. *Өлген кісіге ас беру.* Қожахмет әкесіне *н ә з і р б е р г е л і* жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Нәзір болды. *Жолында құрбан болды, жанын пида етті.* Қыз алған жоқ жақыннан Тобықты әзір, Өлтірем деп жүрмесін бізді қазір. Өзімді аяп тұрғам жоқ, сізді аяймын, Сен сау болсаң *б о л а р* ем мен-ақ *н ә з і р* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НӘЙЕТІ үс т. ж е р г. **1.** *Ең ақыры, тіпті, тым болмаса.* – Әкел бері! – дедім. – *Н ә й е т і* қармақ жемдеуді білмейсің, балықшы болу сенің не теңің осы?! (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **2.** *Ең құрығандағы, ең төменгі.* Бала туған қатыннан да жұрт осы күні понбарқыт киіп жатыр ғой. *Н ә й е т і* жұқа көйлек екен, кисек киеміз де дедім (Б.Баялиев, Дегелек.). Қара базарлардағы *н ә й е т і* ащы пияздың бір килограмы 60 теңгеге жетуі, бақша өнімдерін сату бағаларын бақылауды реттеуді Үкімет жергілікті әкімдерге қатаң табыстауы нарық заңдылықтарына мүлдем қайшы («Түркістан»).

НӘК з а т. **1.** *Алмұрт жемісінің ірі, өте сапалы түрі. Н ә к,* өрік, жүзім түрлі жемісі көп, Қай жермен салыстырса тең дескендей

(А.Тоқмағамбетов, Таң. шығ.). Әттең, Семейдің *н ә г і* мен шафталысы, исі қандай! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Гүлдер қатарынан бері шыға шапталы, *н ә к* ағаштарына жоғарылай көз тастап қызыға қарай ілгері басып келеді (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Өсімдіктен бөлініп шығатын тәтті шырын; нектар.* – Жинаған шырын – *н ә к п е н е н* Аралар гүлге қонады. Сол нәкпенен ап келген Түйіндеп жеміс толады (Ж.Смақов, Намыс).

НӘКЕС [ир. ناكس] з а т. ж е р г. *Жексұрын, опасыз, найсап.* – Неғыл дейді, – әй, мына *н ә к е с?!* Бір нәрсенің салқыны сағанда тиіпті ғой (О.Бодыков, Бұлбұл). – Ой бай-ау, бұл *н ә к е с т е р д і ң* менде не ақысы кетті екен? Біресе сиырымды ұрлайды, біресе соққыға жығады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жолбарыстай жұлқынып, Майданға шықты бұл *н ә к е с* (Бабалар сөзі).

НӘКІМШІЛ с ы н. *Жәдігөй, мұсәпір, момақан.* Екіншіден, ерлі-зайыпты адам боп әкесі мен шешесі кейде кикілжіңдене қалса, Зейнепке қол жұмсап көрмеген ызақор Шыңғыстың ашуын тарату үшін осындай *н ә к і м ш і л* бола қалатыны кездесуші еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НӘҚАНСЫ = е т. *Кеуде көтеру, мықты санау.* Сайланып, іріктеніп өңшең батыр, Ерлердің *н ә қ а н с ы ғ а н* бәрі жүрді. Бір порым, бәрі бірдей сыпайылар, Өнерпаз ығай-сығай неше түрлі. Сырдария бадалына жеткенінде, Азырақ Бұхар жақтан шаң білінді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

НӘҚОЛАЙ с ы н. к ө н е. *Жөнсіз, теріс, қолайсыз. Н ә қ о л а й* көрем нәпсімді, «Жүрмейтін жөнге жөн бе?» деп. Өз-өзімді нығайтам, Туралықтан төнбе деп (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

НӘЛ[1] з а т. *Аяқкиімнің өкшесі мен табан тұмсығына қағылатын темір тақа. Н ә л* – етіктің өкшесіне қаққан дөңгелек таға, жалпақ темір (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Етікті *н ә л* сақтайды, Жігітті әл сақтайды (Қаз. мақал.). Етікті әуел бастан *н ә л* сақтайды, Бәйгеден келген жүйрік алшақтайды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НӘЛ[2] з а т. с ө й л. ***Ніл***. *Н ә л г е* салған жаулықтай көгеріп аспан көрінеді (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Кірді жуарда оның ағын бірыңғай, *н ә л і* шығатын қоңырын бірыңғай бөлу керек (Шопан сырласы). Шайдың *н ә л і* кесенің ішіне жұғарлықтай қою болуы керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НӘЛ[3] з а т. ж е р г. *Тамырымен алынып, жерге қайта отырғызылатын жеміс ағаштарының жас түрі.* Келесі базарда Ташауздан *н ә л* әкеліп отырғызамын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НӘЛБЕК з а т. ж е р г. *Тәрелке.* Марфа бастаған әйелдер стакан қойып, *н ә л б е к* жайып, тұздалған қиярларды тіліп, дастарқан жасап, аяқ-аяқтарына жұқпай ұшып-қонып жүр (Ә.Сараев, Еділ-Жайық).

НӘЛДЕ= е т. *Аяқкиімге нәл қағу.* Етікші шырағым, мына ботинканы дұрыстап *н ә л д е,* ішкі ұлтанға шеге шығып кетіп жүрмесін (Ауызекі).

НӘЛДЕТ= е т. *Аяқкиімге нәл қаққызу.* Лезде *н ә л д е т і п* алды (Ауызекі).

НӘЛДЕТУ *Нәлдет етістігінің қимыл атауы.*

НӘЛДЕУ *Нәлде етістігінің қимыл атауы.* Аяқкиімнің тақасына жұқа тағашық қағып, *н ә л д е у* керек (Ауызекі).

НӘЛДІ с ы н. *Нәл қағылған, нәлі бар етік, аяқкиім.* Пристав *н ә л д і* етігімен үйді басына көшіре тарс-тұрс басты (М.Қаратаев, Далада.). Ал оның темір *н ә л д і* ботинкалары тиген жерін оңдырмайтын еді (Ж.Тәшенов, Жауынгер.).

НӘЛЕТ з а т. с ө й л. ***Лағынет***. Қарабай бұл мінезді сөн көреді, *Н ә л е т т і* өзі ақымақ кім көреді (Батырлар жыры). Түйекеш шал келіп мүйізгегіне көсеу қыздырып басты – қайқақдауын қоймады, қыс тоғыста жараған үлекті бауырына тіздеп салдық – тоқтамады, Жаңақорғаннан дәрі әкеліп ектірдік – дарымады, *н ә л е т і* («Жас Алаш»).

Атаңа нәлет. б е й п і л. *Ата-бабасына айтылған қарғыс.* Опасы жоқ бұл дүние, Түспеді қолға, қуғанмен, Неше алуан түрленіп. Өткіздік өмір қапылатпен *А т а ң а н ә л е т* дүниенің Алдағанын шын көріп (Базар жырау, Шығ.). Сіздің өлеңдеріңізде өзіне-өзі қайшы келетін «Құдай-ау, құс мінезді ақындарды қалайша қанатсыз ғып жаратқан ең» («Қауырсын» өлеңінде) дей келе, артынша «құшар ем тас қып, *а т а ң а н ә л е т* қанаттан ыңғайсызданам!» («Жас Алаш»). Әй, осы *а т а ң а н ә л е т* жұмысбастылық, – деді Нықақ өзін, ішінен, әрине сыбап бір алып (А.Сүлейменов, Бесін).

НӘЛЕТТЕ= е т. *Қарғап-сілеу, лағынеттеу.* – Өй, қойыңдаршы, осы елдің жесірін бір алып, атасын бір *н ә л е т т е п,* қайда барасыңдар? (М.Әуезов, Қараш.). Шалдың бет әжімі қырық бөлек болып, Бекетхан тұқымын *н ә л е т т е п,* Жаубөрінің өлердегі сөзін айтып, көз алдына елестетумен болды (Т.Әбдіков, Көкжиек). Молданың өкшесі қисық десе, тамұққа кетем деп қорқатын қара халық Махмұттың қожамолданы *н ә л е т т е г е н і н е н* «иманы» түршігіп, Махмұтты «қияли», «жынды» деп қауесет қылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НӘЛЕТТЕУ *Нәлетте етістігінің қимыл атауы.* Төртінші күні де боран басылмаған соң, әкесі белсенді атаулыларды түгін қоймай сыртынан жіпке тізіп алып, сықпыртып *н ә л е т т е у м е н* болды (К.Сегізбаев, Қойнау.).

НӘЛІМ з а т. з о о л. < лат. lota lota> ***Нәлім балық***. Қазақстада Ертіс өзені су алыбы мен Жайық өзенінің жоғарғы ағысында кездеседі. Дене тұрқы 30 см-ден 1 м-ге дейін, салмағы 10-12 кг (32 кг болатын *н ә л і м* де ұсталған) (ҚҰЭ).

Нәлім балық. з о о л. *Треска тәрізділер отрядына жататын балық. Н ә л і м б а л ы қ т ы ң* ұзындығы – 20-180 см, массасы – 0,5-40 кг-ға дейін. Еті тұздалған және жас күйінде пайдаланылады, бауырынан А және Д витамині бар балық майы алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

НӘМ з а т. с ө й л. ***Нам***. *Н ә м і* қыпшақ, найман, арғын балалары түгел жиналды (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Нұрғазы қателеспепті. Захар Петровичтің ұлты расында орыс екен. Бала күнінде әке-шешеден жетім қалып, бір қазақтың *н ә м і н д е* өсіпті (К.Ахметбеков, Ақдала).

НӘМАҚҰЛ с ы н. к ө н е. *Дұрыс емес, мақұлдауға болмайтын, қате*. Осы рет «*н ә м а қ ұ л*» деп надан да айтпас, Жүргізген жол-жобаңды жалпы жұртқа (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

НӘМӘЛІМ [ир.ар. نامعلوم] с ы н. *Беймәлім, күдікті, сенімсіз*. Жаз екен гүл жайнаған сала мынау, Қыс екен дейді біреу дала қырау. Жұмақтан шыққан кезде Кімге болсын Ұнау қай кездің де *н ә м ә л і м*-ау (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

НӘМӘРТ [ир. نامرد] с ы н. *Айтқан сөзінде тұрмайтын, опасыз; сараң*. Адам болсаң – жомартсың, Жомарттар да – жақсылық! Сараң болсаң – *н ә м ә р т с ы ң*, Көңілінде – жат ғұрып (Ғ.Мүсірепов, Алау). Жақсылардың сөзін ұқпай, Ақылсыздай болма *н ә м а р т*. Сырыңды айтпа ғауретке, ішің толар қайғы-дертке (Қисса Шеризат). Ұқсамақ емес бұл ойдың Түбі олақ *н ә м ә р т қ а*. Он бесіме келгенде, Қаршыға, бүркіт көргенде, Құс салып жүрдім серуенде, Еркіндеп шығып азатқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Саз керек атқа шаппаққа, Ой керек қиял таппаққа, Жолдас болсаң жақсымен Жетеді қолың мақсатқа. Жолдас болсаң *н ә м ә р т п е н* Аунатар бір күн батпаққа (Базар жырау, Шығ.).

НӘМӘРТТІК з а т. *Айтқан сөзінде тұрмаушылық, опа жасамаушылық*. Алайда ол күні кеше ғана өзіне теперіш көрсеткен ағайындарына қарсы күш жұмсауды *н ә м ә р т т і к* деп білді («Қаз. әдеб.»). – Көтер қолыңды азғын! Жігіттік шартына да *н ә м ә р т т і к* жасадың. Өз обалың өзіңе (Ж.Еділбаев, Түркістан). Бұл неткен зұлымдық, жаным-ау, Бұл неткен ағаттық!.. Биікті биік деп танымау – *н ә м ә р т т і к* (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Көршікорші» ойнаған тұста бұларды ажыратқысы келген адамдар болып еді, өзін джентельмен санайтын Қосайдар қызды беріп жіберуді *н ә м ә р т т і к* көрді (М.Мағауин, Өмір жыры).

НӘМЕНГЕР з а т. с ө й л. ***Әмеңгер***. Жесір қалған келінін жіберуді намыс көріп *н ә м е ң г е р і м д і* өзім аламын дейді («Лен. жолы»). Өлгеннің жанын ұрады, тірінің несі кетеді. Молдасы ол да Құраны *Н ә м е н г е р* дік-дік етеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

НӘН с ы н. **1.** *Үлкен, дәу, қомақты*. Кілең құйрықты, *н ә н* қойлар (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Суда жүзген *н ә н* балық, Шағала құсқа жем болар (Махамбет, Өлең д.). *Н ә н* бөркімен милығын жаба киген, Бір ғаламат қарт көрдім жабағы үйден. Серіппесін серт ұстап, қазықбаулап, Солқылдаған жас талдан садақ иген (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мықты, күшті*, Шәртік қарын Малқар болыс пен жылпос Жақып т. б. Алтай – Қарпықтың *н ә н д е р і* Шәкен тобын толықтыра түседі (Х.Сүйіншалиев, Ізденіс.). Алдымен Аббас, Шерияздаңды иландырып, ұйытып алды. Содан соң Көлбеттегі жеті ауылдың *н ә н* шонжарларымен сөйлескен-ді (Д.Әбілев, Ақын.).

НӘНБАЙ с ы н. ж е р г. *Тым үлкен, дәу*. Сосын қосшы жігіт аузының қызыл пешеті бұзылмаған *н ә н б а й* бір жетілік арақты шығарып, Жаналының алдына қойды (Б.Аманшин, Көкжар). – Келіншек ерінін бұртитып әкеліп, ыңғайсыздау бір дыбыс шығарған, Қази санын шапақтап, сақ-сақ күлді: мә-мә, мамамды қара, *н ә н б а й* болып (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

НӘНДІК з а т. ж е р г. **1.** *Үлкендік, дәулік*. Барым болып қолға өссе, *Н ә н д і к* қалар аюдан (Ақберен). Ағаштың *н ә н д і г і* кескенде білінеді («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** а у ы с. *Күштілік, мықтылық*. Үш ай жарым соғысып, *Н ә н д і г і м д і* білдірдім (Көрұғлы).

НӘНСУ *Нәнсі етістігінің қимыл атауы*. Неге керек *н ә н с у і ң*, Қой, қой ақын! Қой, ақын! Кімге дәрі бәлусің, Кезің жетті қоятын (С.Сейітов, Жаңғырық).

НӘНСІ= е т. *Мықты көріну, ірісіну, күштісіну*. Бұрын әлдебір топ жиында, *н ә н с і г е н* мырзалар ортасында, біреудің әнін айт десе: «Өз әнім тұрғанда, біреудің әнін қайтемін» – деп шам шығаратын («Лен. жас»).

НӘНСІН= е т. *Мықтысыну, ірімсіну*. Алтай – Қарпықтыр нәндері Шәкенге келіп отыр. Қанша *н ә н с і н г е н м е н*, жаңа заман желі қағып, еріндері тобарсыған, жүректері біраз шайқалған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

НӘНСІНУ *Нәнсін етістігінің қимыл атауы*. Құр өтірік мықтысынып *н ә н с і н у м е н* іс бітпейді (Ауызекі).

НӘПАҚА [ар. نفقه] з а т. *Табыс, рызық.* Өкімет берген ұн-шай, қант әлі ауыздары нанға тимеген әулетке бірсыпыра *н ә п а қ а* боп қалды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Нәпақа тапты. *Күнін көрді, күнделікті тіршілігіне қажетті ризықын тауып жеді.* Жасымнан осы өнерге бейім боп өскен басым өзіме үлкен *н ә п а қ а т а п қ а н ы м д ы* енді білгендеймін (А.Байтанаев, Қайнар.). Балық саудасындағылардың дені «Сорбұлақтың» балығынан *н ә п а қ а т а у ы п* жүр ғой. Сіздер сәл ертерек келіп қалыпсыздар, «сезон» басталғанда келсеңіздер, небір қызықты көресіздер («Жас Алаш»).

НӘПСІ [ар. نفس] з а т. **1.** д і н и. ф и л о с. *Барша тірі табиғатқа ортақ қасиет, тіршілік негізі болып табылатын рухқа қарсы қойылатын табиғи қажеттіліктер. Н ә п с і н і ң* онтологиялық сипаты табиғи заңдылық ретінде көрінеді, ол – тіршілік иесінің қоректенуі мен ұрпақ қалдыру дәстүрі (ҚҰЭ). **2.** *Құлқын, тойымсыздық, құмарлық.* Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас, Сұм *н ә п с і ң* үйір болса, тез тыйылмас. Зиян шекпей қалмайсың ондай істен, Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас (Абай, Тол. жин.). Ет жүрексіз ерніннің айтпа сөзін, Тіл үйренген *н ә п с і н і ң* қу мінезін. Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма? Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін (Абай, Тол. жин.).

Асау нәпсі. *Ырыққа бағынбай кеткен құлқын.* Мұның бәрін қандай шыдап, қарысып, *А с а у н ә п с і,* абыроймен алысып, Күндіз күлкі, түнде ұйқы бір көрмей, Мың бейнетпен тапқанымды кім білед? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қу нәпсі. *Пендешілік, пайдакүнемдік.* Атадан қалған жол ма еді, *Қ у н ә п с і г е* құл болып, Хайуандай тоят алмақ-ай Біз білмейтін болмаса (Бес ғасыр.).

Нәпсіге азды. *Құлқынның құлы болды, жолдан тайды.* Ғаріп қыз елден шықты тілден жазып, Пәнда күнә табады *н ә п с і г е а з ы п.* Ханға қызмет қылдырмақ оңай емес, Адамға мұнан үлкен бар ма жазық? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нәпсіге бойын билетті. *Құлқынын тия алмады, пендешілік жасады. Н ә п с і г е* өз *б о й ы ң д ы б и л е т п е с е ң,* Ақылың мол, сабырың болып берік. Иман қажет болмайды кейбір насқа, Малым аман болсын дер үш-төрт түлік (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нәпсіге ерді. *Пендегершілік жасады, жолдан тайды.* Біреуді көркі бар деп жақсы көрме, Лапылдақ көрсеқызар *н ә п с і г е е р м е*! Әйел жақсы болмайды көркіменен, Мінезіне көз жетпей, көңіл берме! (Абай, Тол. жин.). Мінеки, *н ә п с і г е е р і п* елді жеген, Зарлайды қарғыс айтып талай неген. Өлген кісі тіріліп бір сөзінен, Салонның күні бүгін аты өшпеген (Шәкәрім, Өлең д.).

Нәпсіге ерік бермеді. *Құлқынның құлы болмады, пендешілік жасамады.* Фәниден қалмас дейді адам өлмей, *Н ә п с і г е* көңіл тербеп *е р і к б е р м е й,* Бүгінгі ертеңде жоқ опасыз деп, Жалғанның жазығы көп қызық көрмей (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нәпсінің құлы. *Құлқынның құлы, тойымсыз, қанағатсыз.* Фашықтық тек ізгілікке ғана бастамайды. Мәселен, бір жігіт өзінің көңілі қалаған қызбен көңіл қосу үшін достарын да, туыстары мен аға-бауырларын да, ата-анасын да құрбандыққа шалу оқиғалары аз ба. Тіпті, мұның өзі *н ә п с і н і ң қ ұ л ы* болушылыққа да саяды («Қаз. әдеб.»). Мына отырған Ережеп пен Сүлейменнің екеуі де *н ә п с і н і ң қ ұ л ы* (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Нәпсісін жеңді. *Құлқынын тыйды, пайдакүнемдікке салынбады.* Тату тұрса, адамға дүние кең, Еңбек ет, жер жеткілік береді кен. Адамның адал ұлы болам десең, Алдыменен өзіңнің *н ә п с і ң д і ж е ң* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең, Мықты болсаң, өзіңнің *н ә п с і ң д і ж е ң!* Іші тар көре алмастың біреуі сен, Ондай кісі бұл жерге келмейді тең (Абай, Тол. жин.).

Нәпсісін тыйды. *Қанағат етті, ашқарақтыққа салынбады.* «Құдайға құлшылық қылып, құдай жолын қуып, *н ә п с і н і* біржолата *т ы ю* керек, осыдан басқаға ғұмырды өткізбесе, сонда адамның жаны тыныш тауып, тәні мұңлықтан құтылады» деп бірталайлары айтты, басқалары айтты: «Жақынға, тағы туысқанға, барша жан-жануарға жақсылық қылу керек, міне, адамға тіршілік бұл үшін керек» деп (М.Дулатов, Шығ.). Неменені қимайсың, *Н ә п с і н і* неге *т ы й м а й с ы ң*? Өзіңді кімге сыйлатып, Өзің кімді сыйлайсың? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Е, жұртым! *Н ә п с і м і з д і т ы я* алмадық, Не түрлі жаман істен ұялмадық. Күнәмыз көп болған соң қаһар етіп, Жіберді бізге Құдай ауыртпалық (А. Байтұрсынов, Ақ жол).

НӘПСІБАТ з а т. *Нәпсі, пендегершілік.* Белгісі кәріліктің шығар деймін, Кимесем көзілдірік көз көрмейді. Танабы тәніміздің тартылса да, Ниеті *н ә п с і б а т т ы ң* өзгермейді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НӘПСІҚОР с ы н. *Көрсеқызар, нәпсіге қызыққыш.* Ал сарай маңының сабылмаларының да *н ә п с і қ о р* еркектердей қашан барлық гәпті біліп болғанша өліп-өшетін ежелгі әдеті бар (Ә.Кекілбаев, Дала.).

НӘПСІҚОРЛЫҚ з а т. *Көрсеқызарлық, құлқынқұмарлық.* «Қара жаяуда» жазушы тоғышардың өліп-өшер махаббаты әншейін *н ә п с і қ о р л ы қ,* барлық жақсының бәрі менде болсын деген дүниеқоңыздық та, құмарлығы, көрсеқызарлық, бөрібасарлық екенін ұтымды ашқан («Қаз. әдеб.»).

НӘПСІҚҰМАР с ы н. *Жеңілмінезді, желікшіл.* Қызбалық желікпен аңсары ауған жігіт *н ә п с і қ ұ м а р* жалынды әйелді көз жұмбай тәуекелмен аймалағандығын ұғыну қиынға соқпайды (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Темірәлі Мәруаға қамшы сілтегенде де күйеуі майданда жүрген жас әйелдің *н ә п с і қ ұ м а р* ұстамсыздығына күйіп кеткендіктен сілтеген («Лен. жас»).

НӘПСІҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Жеңілмінезділік, желігушілік.* Сөйтіп Ләйла менің басымнан *н ә п с і қ ұ м а р л ы қ т а н* туған жеңілтек ой тұманын осылай ыдыратып, лезде қуып шығатын (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Бұл арзан *н ә п с і қ ұ м а р л ы қ* түбінде пәтуә әпермейтініне көзім жетті (Т.Бердияров, Солдат.).

НӘПІЛ з а т. д і н и. *Парыз етілген ибадат-тан, міндеттен тыс, қосымша.* Кираәтін оқытып көріп едім, шатылды. Ниет қыла білмейді, Не қылады *н ә п і л д і.* Нәпіл түгіл намазы Бәрі желге кетеді (Абай, Тол. жин.). Ашура күні шын ниетпен ораза ұстасаңыз, бір жыл *н ә п і л* ораза ұстағанның сауабын алып, жәннат есігін қағасыз («Егемен Қазақстан»). Шыңғыс «*н ә п і л і м д і* өтеймін» деп, ертеден қара кешке жай-намаздан түспей, еңкеңдеу мен тоңқаңдаудан дамыл алмайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бес намаз, ораза мен бар зекет, қаж (қажы), Оқырсың өзің үшін, *н ә п і л* намаз. Кәләм бар неше түрлі аят ахпар, Үмбетке ғибрат қалсын, қағазға жаз (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

НӘПІЛШІЛ с ы н. *Артық, қосымша намаз оқығыш.* Әкесі намаз оқып жатыр. Зейнепке қол жұмсап көрмеген ызақор Шыңғыстың ашуын тарату үшін осындай *н ә п і л ш і л* бола қалатыны кездесуші еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

НӘПІС: нәпіс алды. *Демалды, тынықты.* Ер Әли жатыр еді зарлық қылып, Азғана *н ә п і с а л д ы* көзін жұмып (Бабалар сөзі).

НӘР з а т. **1.** *Өлместей ас боларлық талшық, жұмырға жұқ болатын қорек.* Қос уыс бидай *н ә р* осы, Түсірмей жейміз ақырын (Қ.Мұқашев, Күн.). Екі күн ұдайы қуғында. Жүріп келе жатып, шөп басын шалады. Басқа *н ә р* жоқ (Ә.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Сыналмайды ер жігіт Ерте тұрып, кеш жатып, Күнара зорға *н ә р* татып, Қабағы әбден қатпаса. Аңсыраған қыранда – Айнадай болар жер дүние – Аспанда ұшып қалықтаса, Еңбексіз тапқан дүниенің, Қадірі болмас кісіге, Жоқтықтың зарын тартпаса, Нелер келіп, не кетпес (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Өсімдік шырыны, сөлі.* «Соты» – араның сорып жинап әкелген шырынды, *н ә р д і,* яғни балды құюға жасаған ұясы. «Аудармашылар» сөздіктен «сотыны» оқыған да, «ұялы» деп ала салған («Жас Алаш»). Бар *н ә р і н* бойында сақтап тұрған шөптің қыс та болса, малға берері мол (М.Дүзенов, Әке.). Қоңыр құрт түнде бидай сабағымен өрмелеп, сүттеніп келе жатқан дәннің бар *н ә р і н* сорып алады екен (Б.Жанғалов, Жылдар.). **3.** а у ы с. *Күш-қуат, үлгі-өнеге, игілікті іс.* Қайтадан қайырылып Қауымға келмейсің, Барыңды, *Н ә р і ң д і* Тірлікте бергейсің. Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нәр ақтарды. *Күш-қуат берді.* Біз сенімен, Сен бізбен қанаттандың. Қанаттанып халқыңа *н ә р а қ т а р д ы ң.* Сенің көшің тоқтамас жер бетінде, Өлмес мәңгі сапарға жаңа аттандың (М.Мақатаев, Шығ.).

Нәр алды. *Қуат алды, тәлім-тәрбие алды.* Біле білсеңіз, ислам дінінің философиясы өте терең. Исламнан *н ә р а л ғ а н* араб, парсы поэзиясы өте мықты. Ендеше, бұл өте қуатты, болашағы мол дін («Қаз. әдеб.»). Алайда біз Отанымыздың ұлттық теңдікке ұмтылысынан, жерлестеріміздің рухани көмектерінен *н ә р а л а м ы з* (М.Шоқай, Таңд.). Қолайлы кеңес айтылса, Түсінген тыңдап *н ә р а л а р* Сөйленген сөздің парқынан. Білгірсіп жұртқа жөн сілтер, Дін бұзған кейбір дүмшелер Келгендей кеулі ғаршыдан (Базар жырау, Шығ.).

Нәр сызған жоқ [татпады]. *Тұқ ішіп-жемеді.* Бүгіндікке аш құрсақ, *н ә р с ы з ғ а н ж о қ* («Лен. жас»). Су мен наннан басқа *н ә р т а т п а д ы* (Қоғамдық тәртіп.).

Нәрі бұзылмаған. *Сапасы, негізі, үлгі-дәстүрі сақталған.* Сөйтсем, французда, жалпы, Еуропаның біраз халықтарында ұлттық саз дәстүрі үзіліп қалған екен ғой. Сақталмаған, бүгінге дейін жетпеген, ұрпақ жадында қалмаған. Сондықтан олар тамыры терең, *н ә р і б ұ з ы л м а ғ а н* таза халықтық музыка үлгілерін керемет аңсайды екен («Жас Алаш»).

Нәрі жоқ. *Ағзаға пайдасыз, күш-қуат бермейтін, татымсыз.* Қытайдың ұсақ-түйегін, сапасыз киім-кешегін былай қойғанда, *н ә р і ж о қ* алмасы мен жүзімі де дастарқанымызда тұратын болды. Қазақ елі жеңіл өнеркәсіпке жеңіл мәселе деп қарай ма, кім білсін, әйтеуір, жеңіл өнеркәсіпті дамытуға шын ниеттенбей тұр («Жас Алаш»).

НӘРЕГЕЙ с ы н. ж е р г. *Әлсіз, осал, нашар, әлжуаз.* Суық тиген қозы өлмесе де, *н ә р е г е й* болып нашар өседі (З.Шүкіров, Қиын түйін). Жоқ-ау, *н ә р е г е й* неден болады, Дүбәрә қайдан туады? Соны білгім келеді ғой (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

НӘРЕЛЖІҢ с ы н. с ө й л. ***Нәрегей***. Бұршақ дегенің торғайоты құсап *н ә р е л ж і ң* өседі де, кейіннен қалуен сияқты қаулай жөнеледі (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

НӘРЕНЖУ с ы н. ж е р г. *Әлсіз, нәзік.* Жас ботаны күту өте қиын. Бота алғаш туғанда тым әлсіз, *н ә р е н ж у* болады («Қаз. әдеб.»). Үш қозы болған соң *н ә р е н ж у* бола ма деп қоржынға салмай сақтанып қойныма салдым (С.Бегалин, Уақыт.). Басқа түлікке қарағанда түйе түлігін төлдету өте жауапкершілік пен ұқыптылықты қажет етеді. Өйткені жаңа туған бота нәзік те *н ә р е н ж у* келеді (Б.Абдырахманов,.. Табыс түйіні).

НӘРЕСТЕ [ир. نارسیده] з а т. *Бір жасқа дейінгі сәби. Н ә р е с т е н і ң* алғашқы бір жылы дүниеге келу кезеңіне (алғашқы 4 апта) және емшектегі кезеңге (жас толғанға дейін) бөлінеді (ҚҰЭ). Сол тақтайдың біреуінде Әлдеқандай мейірімді қол Мықтап тұрып байлаған *Н ә р е с т е* кетіп барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бай, сізге Томан айтты – арызым бар: Бұл бала тағдыр айдап туған шығар. *Н ә р е с т е* жас баланың жазығы не? Боласың қан жүктеуге неге құмар? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көшуде туған *н ә р е с т е* Қалды ғой есте әр нәсте. Салмағын елдің көтеріп, Демікпей алға кетер нық, Ширығып белге жетер нық (Қабан жырау, Алтын қазық).

НӘРЕСТЕДЕЙ с ы н. **1.** *Нәресте сияқты.* **2.** а у ы с. *Уыздай жас, балғын.* Көзімді анық ашқан соң. Хақиқаттың қымызын ішіп, бүгін мас едім, Тазалап жүрек ындызын, *Н ә р е с т е д е й* жас едім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Пәк, таза, бейкүнә.* Нәресте табиғат қойнында, *Н ә р е с т е д е й* таза жанды, Ел бар ғой деп ойлаушы ем, Дос та, жар да, махаббат та, Елде ғой деп барлаушы ем (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қорғансыз.* Жас талдар жалқау сілкінер, Жауында қалған торғайдай. «Күзгі ырғақтар». Мынау мүлгіген момақан пәк дүние жаңа туған *н ә р е с т е д е й* қорғансыз, сондықтан бұл сурет мейір тудырады («Жас Алаш»).

НӘРЕСТЕЛІ с ы н. *Нәрестесі бар, жас балалы.* ≈ *Н ә р е с т е л і* болу.

НӘРЕСТЕЛІК с ы н. *Бөбектік, сәбилік.* Шартты рефлекстердің анализаторларда пайда бола бастауымен *н ә р е с т е л і к* кезең аяқталады (Қ.Жарықбаев, Психология).

НӘРЕСТЕХАНА [ир. نارسیده خانه] з а т. *Нәрестелер үйі, сәбихана.* Мысалы, «детский сад» – балалар бақшасы болып тілімізде қалыптасып кетті. Енді «дом малюток» – *н ә р е с т е х а н а,* «детская ясли» – бөбекхана дәлме-дәл келіп тұр («Қаз. әдеб.»).

НӘРКЕС[1]: **нәркес көз**. п о э т. *Әдемі, сұлу көз. Нәркес көздері* қарақаттай. Ақ күмістей кеңмаңдайына қаршығаның қанатындай қиылған қасы жарасып тұр (Ж.Қизатов, Өмір.). «Лә ила илла алла»! – айтқан сөзі, Қызыл иүзге (жүзге) жарасып *н ә р к е с к ө з і.* Әр басқанда екі бас намаз оқып, Өзге жұрттан форымы (бірден) бөлек өзі (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Аса сыпайы қарайтын, ойлы, нұрлы көзінде бөлек бір шұғыла бар. Ақ, ақсұр жүзді қаракөз әйелдерде оқта-текте кездесетін осы шұғыла кейде қоңырқай көлеңке реңденіп, көзінің астына ұялап тұрады. Қара көз сұлу көп болса да, бұл бітім, қасиет анда-санда біреуде ғана болатын. «Ұялы қара көз», «*н ә р к е с к ө з*» деп осыны айтса керек (М.Әуезов, Абай жолы). // *Сұлу қыз, ару.* Аһу *н ә р к е с к ө з і м с і ң,* Жан-жан деген сөзімсің, Жаһан ішінде мысалың жоқ, Мөлдір де таза сезімсің (Тахир-Зухра).

НӘРКЕС[2] [лат. narcissus, ир. نرگس] з а т. ө с. *Амараллис тұқымдасына жататын баданалы көпжылдық шөптесін өсімдік.* Пиязшықтары арқылы пияз, сарымсақ, лалагүл, қызғалдақ, сүмбілшаш (гиацинт), *н ә р к е с* (нарцисс), баршынгүл (гладиолус), қазжуа, бәйшешек, нәркесше (амариллис) және т.б. көбейеді (Биология). *Н ә р к е с* улы өсімдік, Қазақстанда қолдан өсіріледі (ҚҰЭ).

НӘРКЕСТЕН= е т. *Сұлулану, әдемілену, көркемдену.* Бұл күмбездің әр нүктесінде жарқырай алаулаған асылдай арманым, *н ә р к е с т е н е* мұңайған махаббатым, арайына аңсаумен қол созған өмірім бар (С.Ғаббасов, Өскен ұя).

НӘРКЕСТЕНУ *Нәркестен етістігінің қимыл атауы.*

НӘРКЕСТІК з а т. *Әдемілік, сұлулық.* Көз тоймас күміс көлдер *н ә р к е с т і г і,* Жез арай шұғыла шашқан әр кез нұры (К.Бектұрсынұлы, Үміт.). Әлі де сонау бір жаны риза жылдардағы *н ә р к е с т і к т і ң* ізі қалған шарасы үлкен мейірімді көздер кірпік қақпай алысқа, бір ноқатқа телміріп қарап қалған (С.Ғаббасов, Қыран.).

НӘРКЕСШЕ з а т. ө с. <грек. amaryllis> *Амараллис тұқымдасына жататын гүлі әдемі, сәндік үшін өсірілетін баданалы өсімдік.* Пиязшықтары арқылы пияз, сарымсақ, лалагүл, қызғалдақ, сүмбілшаш (гиацинт), нәркес (нарцисс), баршынгүл (гладиолус), қазжуа, бәйшешек, *н ә р к е с ш е* (амариллис) және т.б. көбейеді (Биология).

НӘРКҮМӘН с ы н. ж е р г. *Дүдәмал, әрі-сәрі, екішты.* Екіталай *н ә р к ү м ә н* кез болса да (Жаны қандай кең еді). «Кремльдің қиялшылы» соншама Шарық киген мүжықтарға сенеді (А.Нысаналин, Көзайым). Берқайыр Аманшиннің «Жар мұңы» атты кітабын қолымызға алғанда біз де дәл осындай *н ә р к ү м ә н* сезімде болдық («Қаз. әдеб.»).

НӘРЛЕ= е т. **1.** *Нәр алу, ауқаттану.* Апта бойы *н ә р л е п* ас ішіп, алақан толтырып, ауыз майламаған Әуездің асқазанына ашы қымыз құтаймауға айналды (А.Мекебаев, Жезтырнақ). **2.** а у ы с. *Ажарлау, мәнерлеу, көріктеу, сәнін келтіру.* Ол тақырыпты меңгеріп, игеріп бүгешігесіне дейін қырғыштап, әрлеп, *н ә р л е п,* жетілдіріп, дамытып, жүгендеп, ауыздықтап, ерттеп мініп жүр (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.). Достыққа арналған кештер, концерттер т. б. түрлері конференцияның теориялық жағын жалғастыра, нақтылай, *н ә р л е й* түсті (Б.Мәдиев, Өрендер).

НӘРЛЕН= е т. **1.** *Азықтану, қоректену.* Сиыр мен бұзау шөп жеп *н ә р л е н г е н ш е,* Тұрсынай қораны тазалады (З.Асабаев, Ар соты). **2.** а у ы с. *Ажарлану, көріктену, құлпыру.* Орман тағы *н ә р л е н і п,* Өсімдіктер құлпырды (Г.Айтмағамбетова, Сапар.).

НӘРЛЕНДІР= е т. **1.** *Қоректік қасиетін арттыру, құнарландыру.* Осының бәрі жемшөпті үнемдеп, оны малға ұсақтап, булап, *н ә р л е н д і р і п* беру міндетін алға қоюда («Соц. Қаз.»). **2.** а у ы с. *Күш-қуат беру, ауқаттандыру.* Шіркін, ел ырысын, халық қазынасын толықтырып, адамды *н ә р л е н д і р е т і н* осы жер ана ғой («Қазақст. әйелдері»).

НӘРЛЕНДІРУ *Нәрлендір етістігінің қимыл атауы; қоректену, құнарлану.* Халық фольклорының мақал-мәтел, нақыл сөздер сияқты шағын жанрлары газет-журнал жұмысын *н ә р л е н д і р у г е,* әсерлендіруге көп себін тигізді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бетпақдаланы суландырып, *н ә р л е н д і р у г е* Лениннің өзі Совет өкіметі құрылған алғашқы күннен бастап нұсқау берген (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

НӘРЛЕНУ *Нәрлен етістігінің қимыл атауы; құнарландыру, көркейту, ажарландыру.* Бұл ағаштың тереңдігі тамырларының ылғалмен мол *н ә р л е н у і н* қамтамасыз етеді (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

НӘРЛЕС с ы н. *Нәрі бір, негіздес.* Дән күткендей бір көктемі бір күзден, Сыр даласы *н ә р л е с* еді бұл қызбен (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс).

НӘРЛЕУ *Нәрле етістігінің қимыл атауы; ажарлау, сәнін келтіру. Н ә р л е у* қажет мынау өмір көктемін, Тамашалап бүр жаюын, көктеуін (Т.Қызықбаев, Алтын.).

НӘРЛІ с ы н. **1.** *Құнарлы, қуатты, маңызды.* Түйенің сүті қою *н ә р л і* болады. Одан қымыз сияқты сусын жасалады («Қаз. әдеб.»). Жусан – қойдың күздегі ең *н ә р л і* қорегі (Октябрь өрендері). Шөп мол. Бірақ жаңа туған саулықтар үшін *н ә р л і* шөп қажет («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Мәнді, сапалы, тартымды.* Қазақ нақылдарының ішінен сан алуан *н ә р л і,* дәмді тізбектерді табуға болады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Шығарманың құрылыс материалы тілі десек, Қ.Ахметбековтің тілі *н ә р л і,* сөлді, жылтырақ теңеу, лепіру жоқ («Қаз. әдеб.»).

НӘРЛІК з а т. с ө й л. ***Нәрлілік.*** Картоп басқа тағамның *н ә р л і к* және дәмдік қасиетін жақсартады (Б.Шағыров, Картоп.).

НӘРЛІЛІК з а т. **1.** *Азықтық сапасының молдығы, жұғымдылық.* Оның қасиеттері какао бұршақтарының *н ә р л і л і г і н е* байланысты (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Алматыда сатылатын қымыздың сапасы, дәмділігі, *н ә р л і л і г і* туралы күңкіл болса да айтылып жүрген наразылық тіпті аз емес («Лен. жас»). Аурулардың тамағы сапасы, *н ә р л і л і к* жағынан жоғары болып, оның жұғымдылығын ойластырған жөн (К.Әбисатов, Қарын рағы). **2.** а у ы с. *Әсемділік, көркемділік.* Жас қауымға тіліміздің *н ә р л і л і г і н,* орамдылығын жеткізе алмау олақтық («Қаз. әдеб.»). Жалғыз білім жеткіліксіз, ғылыми мағлұматты сылдыр сөзбен сырғыта салу емес, нағыз поэзия кестесіне түскен *н ә р л і л і к* болса ғана ондай дүние қымбат (М.Әлімбаев, Қалам.).

НӘРСЕ з а т. **1.** ф и л о с. *Қандай да бір затты, әлдебір құбылысты білдіретін ұғым.* Объектісіз *н ә р с е* жоқ. Объект адамзат іс-әрекетінің, тәжірибелік және танымдық қызметінің аясына енгенде ғана нәрсеге айналып, сонда ғана оны танып-білуге мүмкіндік туады (ҚҰЭ). **2.** д е р е к т і. *Бұйым, зат.* Базарға қарап тұрсам, әркім барар, іздегені не болса, сол табылар. Біреу астық алады, біреу маржан, Әркімге бірдей *н ә р с е* бермес базар (Абай, Тол. жин.). Иленген теріден көк сауыр, таспа, қайыс, қапшық сияқты *н ә р с е л е р м е н* қатар, былғары, ұлтан т.б. көлемді заттар да жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Тұтынбаған *н ә р с е* жоғалады («Абай»). **3.** *Дүние-мүлік.* Кешегі Оспан бір бөлек жан, Үйі – базар, түзі – той, Ақша, *н ә р с е* Ала берсе, Ат та мінсе, көнді ғой (Абай, Тол. жин.). Сый дәметпе, берсе, алма еш адамнан, Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан? Сүйенерлік адамды құрмет қыл, Аулақ боп әнін сатып *н ә р с е* алғаннан (Абай, Тол. жин.).

Н ә р с е м болса бергендей Әлдеқашан сатпас пем. Серінің сөзін қомсынып, Сен, ит, сенбей тұрмысың? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4**. д е р е к с і з. *Ұғым, түсінік*. Ең алдымен тексеретін *нәрсе* – аламандық. Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілік тұра алмайды. Шын әлеуметшілік орнаған жерде аламандық та бола алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қазақта жөн ақылмен ой бекітпек, Нәпсі ұнаса болғаны, бәрі бітпек. Тәуекел деп ат қойып ықтималға Байлауы жоқ *н ә р с е д е н* пайда күтпек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біздің анық көріп, сезіп, біліп тұрған айналамыздағы нәрселердің бәрі не табиғат ісінен шыққан жаратынды *н ә р с е*, не адам ісінен шыққан жасалынды нәрсе (А.Байтұрсынов, Шығ.). **5.** *Жағдай, себеп, мәселе*. Ал менің қолыма қалам алуыма себепші болған *н ә р с е* – автордың осы мақаласын түйіндей келе жазған сөздері... ел таныған екі ағамыздың пікірталасы сол елдің тұтас бір өңірін жайлаған халықтың намысына тиер сөздерге барып ұласса, оған қалай енжар қарап отыра аласың! («Егемен Қазақстан»). Жазушыларға ескертетін *н ә р с е* мынау: әрі болса – қара халық үшін, бері болса – ауыл мектептеріндегі мұғалімдер түсінетін сөздер жазуға (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Әр нәрсе. *Әртүрлі зат, жағдай. Ә р н ә р с е г е* ұрынып Аман жүрмей, сау басын – Шатып алған жиырма бес. «Өлем» деген ойда жоқ, Күнәсі бар да тәубе жоқ Қапы қалған жиырма бес (Базар жырау, Шығ.).

Байлауы жоқ нәрсе. *Пайдасы жоқ, рақаты жоқ дүние, тірлік*. Қазақта жоқ ақылмен ой бекітпек, Нәпсі ұнатса болғаны, бәрі бітпек. Тәуекел деп ат қойып ықтималға, *Б а й л а у ы ж о қ н ә р с е д е н* пайда күтпек (Ш.Құдайбердиев, Өлең д.).

Басы артық еш нәрсе жоқ. *Ешқандай кемшілік жоқ, орынды*. – Жаратушы ісінде шынында да мін жоқ. Мінді деп отырған адамның табиғаты (он екі мүшесі) қандай теңдесі жоқ шеберлікпен жаратылған. Адамның дене мүшелері рет-ретімен, бәрі бір-бірімен үйлесімді, келісті, керемет. Адамның биологиялық болмысы мінсіз. Бәрі орын-орнында, *б а с ы а р т ы қ е ш н ә р с е ж о қ*. Пәле адамның санасына келгенде басталады. Мін санада дейтініміз сондықтын («Қаз. әдеб.»).

Болмас нәрсе. *Түкке тұрмайтын зат, ұғым, әрекет*. Бұрындары аталарымыз жер мен жесір дауын ел дауына айналдырмауға тырысып, іріп бара жатқан жұртты үйытуға қызмет етсе, бүгіндері таудай деп жүрген ағаларымыз *б о л м а с н ә р с е г е* текетіресіп, қызылшеке дау-дамайды өршітіп жүр («Егемен Қазақстан»).

Бір нәрсе. *Әлдебір зат, ұғым, бірдеңе*. Ән салған ақын жігіт, жас бозбала, Айт десе қиын жерде қамалмаса, Кетпей ме жыртық көңіл жай-жайымен, Осындай *б і р н ә р с е м е н* жамалмаса?! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мысалы астындағы ат о дағы ұшты, Ескендір де атының жалын құшты Жалтырап сәуле берген *б і р н ә р с е г е* Патшаның ат үстінде көзі түсті (Абай, Тол. жин.). Пірдің сөзін тәрк етіп, Шайтанның көңілін аулайды. *Б і р н ә р с е с і н* сұрасаң, Өлсе де оған баспайды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Еш нәрсе. *Ештеңе*. Тіршілікте талпынып, Талаптан деннің сауында *Е ш н ә р с е д е н* жасқанба. Атың барда жер таны, Азаматтармен әміре бол, Берерлік қолда ас барда (Базар жырау, Шығ.).

Қиын нәрсе. *Орындалуы ауыр, қолдан келмейтін жұмыс, әрекет*. Күн сайын тонна-тонна жүн, тері, темір-терсек Қытай асып жатыр. Өнім өңдеу біз үшін соншалықты *қ и ы н н ә р с е* ме? Мен осыған түсіне алмаймын («Жас Алаш»).

Нәрсе жоқ. *Кездеспейді, ұшырамайды*. Жалғанда жаман әдеттен тез тарайтын *н ә р с е ж о қ*. Оған континенттер де, мұхиттар да кедергі бола алмайды («Ана тілі»).

Не нәрсе. *Қандай нәрсе, не зат, нендей ұғым, не мәселе, не жағдай*. Ұйқының *н е н ә р с е* екені, неден пайда болатыны осы күнге дейін анық шешілген жоқ. Ұйқының не екенін тануға, себебін білуге талай білгіштер көп уақытын сарп қылды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Бұл газет туралы өткен 10 қаңтарда болған земский собранияда сөз болған. Зорлығы қандай болу керек, айына неше рет шығару керек, бұларының барлығы да белгіленген еді. Бұл уақытқа дейін шыға алмай тұрғанына *н е н ә р с е* себеп болғандығы жоғарыда жазылды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Не нәрсе болсын. *Қандай да бір зат, ұғым, әрекет болсын; кез келген нәрсе*. *Н е н ә р с е г е* де *б о л с ы н* асықпай, не нәрсені болсын ақылға сыйдырған жөн сияқты. Ең алдымен қазақ бала-бақшалары мен мектептерін көбейтейік, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында ана тілін жан-жақты оқытатын жағдай жасайық («Егемен Қазақстан»).

Не түрі. *Көп түрі, алуан нәрсе*. Ауру адамның денесінде қотырдың тек бір түрі ғана болмайды, *н е т ү р л е р і* кезектесіп келмейді, көбіне аралас келеді. Бір адамда бір мезгілде мең де, бөрткен де, жара да болуы мүмкін (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

НӘРСЕ-ҚАРА з а т. ж е р г. *Оны-пұны мұлік, киім-кешек.* Ол біздің елден арзанға қой сатып алып, қасап істейтін. Жаздыгүні елге *н ә р с е-қ а р а* әкеліп сататын (С.Омаров, Дала қызы). *Н ә р с е-қ а р а л а р ы н а* сақ болыңдар. Жүргіншілердің арасында ұры-қарылар көп (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жаңағы тапсырған *н ә р с е-қ а р а м д ы* алуға № 8 терезеге келдім (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

НӘРСІЗ с ы н. **1.** *Қорексіз, тамақсыз, талшықсыз.* Азаптан талып, өлімші болған Қасым үш күндей үнсіз, *н ә р с і з* жатып алады (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** а у ы с. *Қуаты шамалы, жасық, дәмсіз.* Нан да *н ә р с і з* тоқ отырып жеп көрсең, Бал да дәмсіз жаның шығып кеткен соң (Шығыс жұлдыздары). Мақтап отырғаны арық құртшабақ. Ашта жеген *н ә р с і з* ас бал татыса керек (З.Шүкіров, Ізгілік.). **3.** а у ы с. *Нашар, құнсыз.* Ара тойына осындай *н ә р с і з* өлеңмен келуі мінбеден түскенде жүрегін шоқтай қарыды (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Көсілген көмекейің ақын емес, Суындай сөзің *н ә р с і з* шалшық көлдің (Айтыс). **4.** с т и л ь. *Қисық, қаңғыған, бос. Н ә р с і з* оқтай қаңғытып, Қызықпен көлден су ішпей, Далада шаршап шаң жұтып Тоқтамады кідіріп (Батырлар жыры).

НӘРСІЗДЕН= е т. *Қоректік затынан айырылу, құнарсыздану.* Яғни топырақтың ең беткі жұқа қабаты ғана құнарланады да, төменгі қабаты *н ә р с і з д е н е* бастайды («Білім және еңбек»).

НӘРСІЗДЕНУ *Нәрсізден етістігінің қимыл атауы.* Мұның өзі жайылымдардың бірте-бірте жүдеп, шөбінің азайып, *н ә р с і з д е н у і н е* әсер етеді («Білім және еңбек»).

НӘРСІЗДЕУ с ы н. *Сапасы нашарлау, құнсыздау. Н ә р с і з д е у* шыққандарының әрқилы мүкісі мен міндері бар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

НӘРСІЗДІК з а т. **1.** *Ас боларлық қуатының шамалылығы, құнарсыздық.* Қалтырап тоңуға қан азаюы, тамақ *н ә р с і з д і г і,* А және С витаминдерінің жетімсіздігі себепші болады (О.Сейкетова, Тереңі күту.). Нәубетіндей *нәрсіздік* – Бойдан қайрат күш тайды (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). **2.** а у ы с. *Нашарлық, сапасыздық, құнсыздық.* Абай әуелде барлық ақыл-ойын мынау ортаны мінеп, шенеп, *н ә р с і з д і к,* құнарсыздығын ашуға жұмсайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Маңғыстау жерінің үсті қандай *н ә р с і з д і г і м е н,* қаталдығымен көрінсе, оның асты өлшеусіз байлығымен таңғалдырады (Р.Өтесінов, Ақиқат.).

НӘРУЫЗ з а т. б и о л. *Бір-бірімен пептидтік байланыс арқылы байланысқан аминқышқылдары қалдықтарынан құрылған жоғары молекулалық табиғи қосылыстар класы; белок. Н ә р у ы з д а р* генетикалық ақпаратты іске асыруда және тірі организмдерде жүретін реакциялардың барлығын дерлік өршітуде негізгі рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Химия). *Н ә р у ы з д а р д ы ң* үлесіне тірі организмдер массаларының көп бөлігі тиеді (Қаз. тілі термин. Химия). Зат алмасудың негізгі өнімі – клетка шырыны. Ол әртүрлі органикалық (аминқышқылдары, *н ә р у ы з д а р*, көмірсулар, органикалық қышқылдар, илік заттар) және биоорганикалық (нитраттар, фосфаттар, хлоридтар) заттардың ерітіндісінен құралады (Биология).

Жай нәруыздар. б и о л. *Молекулалары тек аминқышқылдары қалдықтарынан тұратын нәруыздар.*

Күрделі нәруыздар. б и о л. *Нәруыздардың нәруыз емес заттармен биологиялық белсенді кешендері.*

НӘРІК= е т. *Әлсіреу, әлі құру.* Төрт баламды өліктер арасында аштан *н ә р і г і п* жатқан жерінен тауып алғанымды жоғарыда айтқанмын («Қаз. әдеб.»).

НӘРШЫРЫН з а т. б и о л. *Өсімдік сабағын тамырға жақын деңгейінде қиып тастағанда тамырдан бөлініп шығатын тамыр сөлі. Н ә р ш ы р ы н н ы ң* құрамы құбылмалы және қоршаған орта факторларына тәуелді. Оның құрамы мен мөлшері арқылы өсімдік тамыр жүйесінің қызметтерін (сіңіргіш, түзгіш, тасымалдағыш т.б.) анықтауға болады (Қаз. тілі термин. Биология).

НӘСТЕ з а т. с ө й л. ***Нәрсе***. Түні бойы жүріпті, болды сәске, Көрінді жарқыраған үйдей *н ә с т е.* – Бұл не? – деп сұрап еді, тұра қашты, Биттей аял қылмады кәпір әсте (Абай, Тол. жин.). Неғып жүрсің? Жиналысқа неге қатыспайсың? Тағы да бір *н ә с т е* бүлдіргенсің де? (Тұлпар). Бұл онша қынжылатын да *н ә с т е* емес қой! (Ж.Қизатов, Өмір.).

НӘСІЛ[ар.نسل]зат.**1.**антр.*Адамдардыңшығу тегі ортақ болғанымен, сыртқы ерекшеліктері (терісінің түсі, дене құрылысы, шашы, көзі және т.б.) бар тарихи қалыптасқан топ. Н ә с і л д і ң* негізгі үш тобы бар: негроидтық (қара), европеоидтық (ақ) және моңғолоидтық (сары) (ҚҰЭ). Қазақтың қай *н ә с і л д е н* тарағанын Білерсің шежіреден қарағаның. Бұл жерге соның үшін тоқтамаймын, Жазайын басқа сөздің жарағанын (М.Дулатов, Шығ.). Империализм тепкісінде езілген ұлттар мен *н ә с і л д е р* отаршылдық шынжырын быт-шыт үзіп лақтырып жатыр (З.Қабдолов, Сыр). **2.** *Адамның тұқымы, руы, тегі.* Бұл адам Семипалат облысы, қазақ, *н ә с і л і* тобықтыдан еді, Өскенбайдан

тараған Құнанбайұлы Ибраһим мырза (М.Дулатов, Шығ.). Ежелден олқылық жоқ *н ә с і л і ң д е*, Көз салып қарап тұрсам арғы түптен. Баласы алтайының сен бір асыл, Сыртыңнан жүрміз әлі зор үмітпен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бар болса Қалқаманның *н ә с і л д е р і* Оқығын осы өлеңді талапты ері. Осында туысқан ел Олжай – Бәкең, Семейпалат облысы тұрған жері (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әмір Темір *н ә с і л і н е н* Құмар Шаих баласы, белгілі Батыр патшаның шешесіменен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Тәшкентке хан болып, кішісі қазақты билеген (Абай, Тол. жин.). **3.** *Ұлт. Н ә с і л і м* – араб, тұрағым – Медине шаһар, Қылышым қолымдағы қам зұлпықар. Ей, патша, тағы менен не сұрайсың, Астымда мінген атым дүлдүлім бар (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Онегин – қазақ емес, *н ә с і л і* орыс, Һәм және орыс деуге емес дұрыс. Өнерін білімімен байқағанда, Низам мен шариғаттан кетпес бұрыс. Осындай жаһан асқан кемеңгердің Басынан аңдаусызда өтті бір іс (Ә.Найманбаев, Шығ.). Біздің қазақтар Бийскідегі, Кузнецкідегі қалмақтарды «білеут» дейді. Менің ойым: осы «білеут», «брут» бір сөзден шыққан деймін, о да қырғыздың *н ә с і л і* болмағы таң емес (Абай, Тол. жин.). **4.** *Ұрпақ.* Құлеке, тәтті шәрип асыл едің, Асылдың артық туған *н ә с і л і* едің. Алшайып ат үстіне мінгеннен соң, Тасыған меһманды басып едің. Баласын қара қазақ былай қойып, Басыңды ақсүйекке қосып едің (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Патшаның Алдиярхан уәзірі асыл, Өзіндей о да заттан шыққан *н ә с і л.* Тең шыққан заманында екі асылдың Мұрады әр нәрседен болған хасыл (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Заттың я басқа құбылыстың түпкі шыққан негізі, төркіні.* Сұйық шынының *н ә с і л і* минералдық тұз ерітіндісі екен (Е.Оразақов, Дәрігер.). Сөз *н ә с і л і н* аңдағын, Маңайды түгел барлағын (Батырлар жыры). **6.** а у ы с. *Жаратылысы, табиғаты, болмысы.* Көрмедім *н ә с і л д е* әйел мұндай ерді, Тең туған төрт құбыласы кемеңгерді. Солдаттың қырық жігіттен қалғаны деп, Ақырып айғай салып тапап берді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шеше тұқымы күлдіргі, қалжың, әзілге ұста, Қантай, Тонтай деген күлкімен сөгіп, қалжыңмен жеңіп, аты шыққан адамдар *н ә с і л і н е н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір құс бар тауыс деген жүні жасыл, Беріпті құдай маған сондай *н ә с і л,* Болыппын бүгін мен де тауыс, Аң бар ма дүниеде менен асыл (Ш.Құдайбердиев, Өлең.). **7.** а у ы с. *Артық туған, озық ойлы (жан).* Білімі артық, көзі ашық жұрттар дүниедегі адам баласының асылын, *н ә с і л і н* тексеріп болып, барлығын кітапқа шығарды («Қазақ»). Біліксізді үйрету – Салғандай құрық асауға. Асылдың ізде *н ә с і л і н* Басыңды әуел қосарға (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Европалық нәсіл. г е о г р. *Терісі ақ, шашы толқынды, денесі тұкті, ортогнатизмді, бет сүйегі мен мұрын қыры өте шығыңқы, еріндері жұқа болып келетін адамдар тобы.*

Көшпенді нәсіл. *Тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты, көшіп-қонып жүретін халық. К ө ш п е н д і н ә с і л д і ң* бүгінгі ұрпағы өз шығармасын «Киіз кітап» деп атаса, онысы қисынға қиғаш келе қоймас («Жас Алаш»).

Моңғол нәсілі. г е о г р. *Терісі сарғыш, шашы тік, қайратты, денесінің түгі аз, мезогнатизмді, бет сүйегі өте шығыңқы, таңқы мұрын, еріндері біршама қалың, эпиантусты – қиық көзді, қалың қабақты болып келетін адамдар тобы.*

Нәсіл қуды. *Ұрпақтан ұрпаққа берілді.* Бір тобы Жұрат дейтін ел атасы, Жайлауы Үлкен тауда Жаятасы. Билеген *н ә с і л қ у ы п,* тұқым жалғап, Халқына қадірлі еді ханның басы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Хан нәсілі. *Текті, асыл тұқымды, хан ұрпағы.* Болса да қанша жаман, *х а н н ә с і л і,* Болмайды айыптауға қолмен жасқап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Экваторлық нәсіл. г е о г р. *Терісі қара, бұйра шашты (негроидтер), шашы толқынды, денесі тұктілеу, прогнатизмді, жақ сүйегі біршама шығыңқы, жалпақ мұрынды, қалың ерінді болып келетін негр-австралоидтер.*

НӘСІЛДЕС с ы н. *Шыққан тегі, негізі бір, тектес.* – Түрік *н ә с і л д е с* халықтардың жері болып табылады, – деп аңтарыла қарады (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бір кезде әлдеқалай бір *н ә с і л д е с* Алдында көп таулардың болып кеңес. Қазыбек Шат тауымен екеуінің Бір үлкен арасында шықты егес. Кәрі Шат деді: «Сақтан» Қазыбекке; Адамға бағынбадың тіпті, текке. Үй салып, түтіндетіп етегіңе Қиратса ағашың да бармас көпке (М.Дулатов, Шығ.). Дулат тайпасы түрік *н ә с і л д е с* тайпалардың бірі (Н.Баяндин, Саяхат.).

НӘСІЛДІ с ы н. **1.** *Шыққан арғы тегі бір, тұқымдас, тектес; туыстас.* Арғы жер бұрынғы ұйғыр *н ә с і л д і* халықтың орнығып иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты (Абай, Тол. жин.). **2.** *Нәсілден тұратын, нәсілден құралған.* Қала төрт *н ә с і л д і* халық еді (Мың бір түн).

НӘСІЛДІК с ы н. *Нәсілге тән, тұқым-қуалаушылық.* Инстинк көбінесе дамудың төменгі сатысында тұрған жануарларда кездесетін мінез-құлықтың қарапайым *н ә с і л д і к* формасы (Қ.Жарықбаев, Психология).

Қоғамдық белсенділіктің қандай түрдегі көрінісі болса да, баланың тұқым қуалауынан пайда болған *нәсілдік* қасиеті емес («Қазақст. мект.»). Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, *нәсілдік*, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді (ҚР Конституциясы).

Нәсілдік ерекшелік. *Әр нәсілге тән сипат, сыртқы пішін айырмашылығы. Нәсілдік ерекшеліктері* (тері түсі, шаш пошымы т.б.) адамдардың тек сыртқы айырмашылықтарын көрсетеді, олардың мәдени дамуына ешқандай қатысы жоқ (ҚҰЭ).

НӘСІЛСІЗ с ы н. *Ата-тегі нашар, тексіз.* Атаның баласы аштан өлсе де, Асатпай жемейді, Жетесі жаман *нәсілсіз* Жеп отырса да, мәдемейді (Н.Наушабаев, Өлеңд.). Қыдырып қонақ асын іше алмаса, Атаң да бір *нәсілсіз* жамандағы (Айтыс). Қыз түгіл, қымыз тауып іше алмайды, *Нәсілсіз* асылында болса жасық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мал баққан шаңды аяқ *нәсілсіздін* Қоясың есіктегі құлыңды әкім. Үлгілі қасиеті болмаған соң, Табылсын қай жерінен білім, ақыл (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Нәсілсіздің баласы. *Тексіздің ұрпағы.* Екіталай жер болса, Жаман кірмес қатарға. *Нәсілсіздің баласын* Жолдас қылма сапарға (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НӘСІЛШІЛ с ы н. *Адамның ата-тегін, тұқымын бір-бірінен артық не кем деп танитын.* Оңтүстік Африка республикасының *нәсілшіл* үкіметі африкалық және европалық емес халықтарды аяусыз қорлау саясатын жүргізіп келеді (ҚСЭ). *Нәсілшілдер* кейбір халықтардың экономика мен мәдениет жағынан артта қалуын олардың нәсілдерінің «толық бағалы еместігінен» деп түсіндіреді (Жалпы биология).

НӘСІЛШІЛДІК з а т. *Адамзатты жоғары және төменгі нәсілге бөлетін, ғылымға қайшы, адамға жат тұжырымдардың жиынтығы. Нәсілшілдіктің* салдарынан елде қайсыбір топтың немесе топтардың үстем топтан антропологиялық және нәсілдік айырмашылықтары негізінде кемсітушілік жайттары орын алады (ҚҰЭ).

НӘСІП [ар. نصيب] з а т. с ө й л. ***Несібе*** *(ризық, ырыс).* Болмасын кекшіл, Болсайшы көпшіл, Жан аямай кәсіп қыл. Орынсыз ыржаң, Болымсыз қылжаң Бола ма дәулет, *нәсіп*, бұл? (Абай, Тол. жин.). Қара ағаштай шүңгірден. Қалшаны ұстап байладың, Баламды салдың телімге; Босатып қондың бостырып Аттарын алдың бегімді. Қорғалап тауға босқаным, Қазаққа берді *нәсіпті*. Арағың менен бозаңды. Алтынды жағаң қисайса, Бітеу сойып басыңды, хан шеңгелдеп туыпты (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы). Осынау қамшы сабындай келте жалғанда әркім өз пешенесіне жазылған тәрекуді базарлап, жақсының алдынан тоспай, жаманның артында қалмай, бұйырған *нәсіпті* көппен бірге көргенге не жетсін (К.Ахметбеков, Ақ дала).

Алла нәсіп етсін. т і л е к. *Бұйырсын, тілегің орындалсын деген мағынада.* Сондай бір ақ дастарқанда ақ бата жасаған ақсақал тілегінің соңында «мынау отырған Нұржамалды туыстарымен жүздесуге *Алла нәсіп етсін*» деп бетін сипады. Мен Нұржамал әженің жүзіне қарадым: «е, қайда» деп күбірледі әже көжесін аузына апара беріп. Жанарынан іркілген жасты көрдім («Қаз. әдеб.»).

Нәсіп айдады [тартты]. *Жолы болды, сәті түсті; бұйырған ас тартты.* Төлеген сонда сөйледі: – Көңіліме түсіп бір қиял, Сапар шегіп барамын, Алла *нәсіп айдаса,* Бір сұлу қызды аламын (Қыз Жібек). Осынша жерден бізді осы жаққа *нәсіп айдаған* екен, жеңіздер (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ.).

[Алла] нәсіп етті [қылды]. *Бұйырды, тілегі орындалды.* Дүзеткен муминдердің ізгі хұлқын, Үстіне ажал тонын кисе бір күн, «Уәдә раята тәмәраята Нағима умәяна қабира» Маһшарда *нәсіп еткей* үшбу мүлкін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ғайыптан бұлбұл кез болды, Гүл бақшаға қонғалы. *Алла нәсіп қылған* соң, Бір жұртқа ана болғалы. Құтты болсын орыңыз! Мақтау сөзге толғалы. Қайнаға, қайын – баршалар Разы, қошуақ болғалы! Қайнағаларға бір сәлем! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Еркекке әйел, әмбемізге иман парыз, Жаратқан бір Алланы есіңе алып. Бір *Алла* иманыңды *нәсіп қылса*, ішерсің ғаузы гәусар суың қанып (Қабан жырау, Алтын қазық).

Нәсіп болды. *Бұйырды, тап келді, маңдайына жазылды, бұйрық болды.* Қосылсам *нәсіп болып* сеніменен, Кім айтар жүрмеді деп теңіменен? Сенімен отқа жансам арманым жоқ, Жуылмаған Жұман атты періменен (М.Дулатов, Шығ.).

НӘСІР[1] з а т. к ө н е. *Жәрдем беруші, жарылқаушы.* Бұл кітап *нәсір* екен, назым емес, Нұсқа қылған кітабым жазым емес. Көрген соң бәйіт қылып шығарсам деп, Біразырақ көңіліме салдым кеңес (Бабалар сөзі).

НӘСІР[2] з а т. к ө н е. *Кәпір, жау.* Келдесі ұшты аспанға, *Нәсір* қалмақ мақтанды, Шау-

ып шықты жесір боп, Иесіз аты бос қалды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

НӘТИЖЕ [ар. نتيجه] з а т. **1.** *Белгілі бір іс-әрекеттен туатын, шығатын қорытынды, түйін.* Үкімет басшысы индустриялық-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асырудың бір тетігі саналатын корпорацияның жұмыс *н ә т и ж е с і н* оң бағалай келіп, корпорация басшылығы алдына ағымдағы және орта мерзімдік кезеңге арналған бірқатар міндеттер қойды («Егемен Қазақстан»). Мұнда кешігіп тұруға уақытым жоқ, сондықтан берілген минутты босқа өткізбей, уағда етілген сөздің *н ә т и ж е с і н е* шықсақ деймін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барлық заттар эфирді өзіне шоғырландыруға тырысады. Соның *н ә т и ж е с і н д е* барлық заттың денесін эфир тұтып тұрады (А.Қалығұлов, Жарық.). **2.** *Қол жеткізген табыс, жеңіс.* Қазақстан көлемінде Ораз алыс қашықтықтарға жүгірудің шебері еді. Оның *н ә т и ж е л е р і н* қазір келтіріп жатпаспын. Ол коньки спортының қыр-сырын білмейтін немесе уақыт ерекшелігін бағамдамайтын жандар үшін түкке тұрғысыз болып көрінуі де мүмкін («Жас Алаш»).

Рекордтық нәтиже. *Ең жоғарғы нәтиже, жетістік.* Ол кездегі *р е к о р д т ы қ н ә т и ж е л е р д і ң* өзі қазіргі спортсүйер қауымды таңдандыра қоймауы мүмкін. Бірақ ол кез Отан соғысынан кейін елдің есін енді-енді ғана жиып келе жатқан кездері болды («Жас Алаш»).

НӘТИЖЕЛІ с ы н. *Өнімі мол, табысы көп, жемісті.* Ағаш өсірудің *н ә т и ж е л і* болуы топырақты сапалы өңдеуге байланысты (А.Балтабаев, Шөлде.). Дәрігер Оразалиевтің ашқан жаңалығы клиникалық сынаудан өткен *н ә т и ж е л і* жұмыс деп табылсын (Е.Оразақов, Дәрігер.). Облыс басшысы С.Нұрғисаевтың шағын және орта бизнес өкілдеріне дер кезінде қолдау көрсетті де істің *н ә т и ж е л і* болуына септігін тигізуде («Жас Алаш»).

НӘТИЖЕЛІЛІК з а т. *Іс-әрекеттен туатын өнімділік, табысты болушылық, пайдалылық.* Әктеген сабанның *н ә т и ж е л і л і г і* туралы бағалы мәлімет Мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының жүргізген тәжірибесінен айқын көрінеді (Қ.Құсайынов, Сабан.). Қандай бір жаңа бастама болмасын ол *н ә т и ж е л і л і г і м е н* өміршең («Білім және еңбек»). Қосымша төсек-орын ашу жолдарын қарастыру, емнің *н ә т и ж е л і л і г і н* арттыру мақсатында патогенетикалық, симптоматикалық, хирургиялық емдерді кеңінен қолдану, тағы да басқа шараларды дер кезінде қолға алуды ойластырамыз («Жас Алаш»).

НӘТИЖЕСІЗ с ы н. *Іс-әрекеттің ешбір қорытынды-түйінге келмей бітуі; жеміссіз.* Эйкман қорқынышты ауруға қарсы көптеген дәрілерді пайдаланып көрді, бірақ *н ә т и ж е с і з* болды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Алғашқы тәжірибе *н ә т и ж е с і з* болды (М.Ахметов, Егін қорға.). – Артына із қалдырмай, *н ә т и ж е с і з* өткен жылдарды сұрап қайтесіз (Алғы шепте.).

НӘТИЖЕСІЗДІК з а т. *Іс-әрекеттің қорытындысыздығы; түйінсіздік, жеміссіздік.* Әрине, берекесіздіктің көлеңкесінде *н ә т и ж е с і з д і к* жүреді (С.Алдабергенов, Алға).

НӘТИЖЕСІНДЕ ү с т. *Нәтижесі, қорытындысы бойынша.* Заңгер студенттердің қызметке тұруын жоспарлау жөніндегі комитет өткізетін сауалнамалар, дәрістер, жиналыстар және семинарлар арқылы студенттер прокурордың, адвокаттың немесе соттың жұмыс ерекшеліктерін толық түсіне алады. *Н ә т и ж е с і н д е,* студенттер өздерінің мансап жолын не оқуды бітіргеннен кейін бірден еңбек нарығына түсу арқылы шеше алады, не оқуды жалғастырады немесе заң қызметін көрсетуге лицензия алу үшін емтихан тапсырады («Жас Алаш»). Бақылау *н ә т и ж е с і н д е* әр 10 жылда Күн бетіндегі дақтың саны көбейіп, тағы бес жыл өткеннен кейін азайып, кей кездерде мүлде жоғалып кететіні есепке алынған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

НӘТПІС з а т. к ө н е. *Жауап, қайтарым. Н ә т п і с і* сөзімнің қайтпаса егер, Ағаңның айтқаны іске аспағаны (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НӘТІ[1] з а т. ж е р г. *Нәсілі, тегі.* Ипырм-ау, *н ә т і* орыс емес пе еді мұның? Кең халық еді ғой орыс? (М.Дүзенов, Ант.). Бірақ *н ә т і* жуас қой, Күлзипа мен Ермақ қанша қайрат салғанмен, Бәкен ондай ірі жұмысты істей алатын болмады (Б.Майлин, Шығ.). Қайрақбайдың шешесі-Айғаным *н ә т і* кедей демесе, ажарлы әйелдің бірі болатын (Б.Майлин, Шығ.).

НӘТІ[2] м о д. *Шамасы, сірә.* Шайды тез ішіп аттанып кетейік. *Н ә т і,* осы күн қатты жауады-ау, деймін (А.Нұрманов, Құлан.). *Н ә т і,* жалпақ табан бір машина жүрген ғой (Т.Тобағабылов, Тағы күз.).

НӘУБЕТ[1] [ар. نوبت] з а т. *Ырзық, ырыс, бақ, дәулет.* Қарсы бір қарады ма жау бетіме? Жаралған жаһан менің *н ә у б е т і м е.* Қай дұшпан қас қылды екен еркі жетіп, Шығыстың шұбар төсі әулетіне (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Кеңейеді көкірегімде Кенен қиял кемері. Ұлан-асыр ұлғаяды, Сол бір шағын бөлмеде. Дәулетімнің, Сәулетімнің, *Н ә у б е т і м н і ң* көлемі (Қ.Шаңғытбаев, Армысың.). Бауырында

неше түрлі гүл, жеміс, неше алуан *н ә у б е т т е р* өседі (М.Әуезов, Абай жолы).

НӘУБЕТ[2] [ар. نوبت] з а т. *Апат, кесапат, ауыртпалық.* Ақ патша кеңдік етсе дәулеті көп, Әгерше тарлық етсе *н ә у б е т і* көп. Жүзінде жеті ықлымның ұлығ патша, Жетерлік бұ ғаламға құрметі көп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). – Ей, ата, не қыласың болды *н ә у б е т* Дәл бүгін қонған күні ауыр дәулет. Алланың әміріне бар ма шара, Қайранмын ажалсыздан қалдым-ау деп (Н.Ахметбеков, Амангелді). Жанға жұт, жарық сәуле, жоқ мұқтаждық, Сырт берер адамзаттың әулетіне. Артықша тасқан қайтып, толған солып, Құритын кез келмекші *н ә у б е т і н е* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Еменнен соққан көк дарбазаның ар жағынан *н ә у б е т* атаулы өте алмастай бекем еді-ау (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Алла тағала көне құландыларды, жылнамақолжазбаларды бүгінгі ұрпақ ашып көріп, бір кездегі құдіретті қалалар мен мемлекеттер неден харап болғанын, бастарына неліктен *н ә у б е т* орнағанын жітірек тексеріп ұғыну үшін қалдырған («Жас Алаш»). Түн өтіп, ертеңгі күн руза тұтты, Бұл *н ә у б е т п е н* бұлардан бұл түн өтті. Бес нандық ақшасына алып арпа, Жіп иіріп, жөйіттің жүнін түтті (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Нәубет келді [түсті]. *Басқа ауыртпашылық түсті, қиыншылыққа кездесті.* Иманы жолдас болсын, балаң өлсе, Кім тоқтайды, адамға *н ә у б е т к е л с е* (Сүйінбай ақын, Ақиық). Қас пен достың құртып мысын, Тақ құдіретін сезген-ді. Басқа *н ә у б е т т ү с і п* бүгін, Бар қызықтан безді енді (Қ.Жұмағалиев, Сахара).

НӘУБЕТ[3] [ар. نوبت] з а т. *Кезек, рет, жөн.* Олар келіп есікте жатқанда нәубетпен отырып, *н ә у б е т п е н* ұйықтар еді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Біздің бірінші *н ә у б е т т е г і* міндетіміз өзіміздің барлық күшімізді, өзіміздің барлық білімімізді ауылшаруашылық стахановшыларына көмек беруге жұмсау («Соц. Шәуілдір»). Ақыры бұл дүниеден олар өтті, Бір-бірлеп кейінгігіе *н ә у б е т* жетті (Қасым Жомарт). Артықша тасқан қайтып, толған солып, Құритын кез келмекші *н ә у б е т і н е* (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Нәубеті келді. *Реті, ыңғайы келді.* Бұл бір *н ә у б е т і к е л г е н* шаруа болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НӘУБЕТКЕР с ы н. к ө н е. *Нәсіп етілген, ырзығына тиесілі.* Ақыр бір күн болармын Сол жігітке *н ә у б е т к е р.* Қаршыға сөзін есітіп, Жібек енді түйінді (Қыз Жібек).

НӘУЕТЕК с ы н. *Еңбек етуге қыры жоқ, бос.* Аяғы небәрі жеті жасар баланың аяғындай, өзі сәл жел түрса құлап қалатындай аса *н ә у е т е к,* нәзік болыпты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Олардың міні мынада: балаларын әу бастан *н ә у е т е к* өсірген, түрмыстың барлық жүгін өздері ғана көтеріп, балаларын аянкес етіп алған («Мәдениет және тұрмыс»). *Н ә у е т е к к е,* зәнталаққа сенген кім? Жолы сынсын бұлбұлды атқан желбастың, Қолы сынсын аққуды атқан мергеннің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аяншақ кісі, жұмсақ жүрек *н ә у е т е к* кісі жақсы өмір сүре алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әй, *н ә у е т е к-а й,* не үй жұмысына, не түз жұмысына қыры жоқ (С.Шаймерденов, Қарғаш).

НӘУЕТЕКСУ *Науетексі етістігінің қимыл атауы.*

НӘУЕТЕКСІ= е т. *Қолынан еш нәрсе келмегенсу, орашолақтану.* Әйтеуір, басыңа бақ қонған соң, әлдеқандай боп талтаңдап, кеудеге нан пісіп, *н ә у е т е к с і п* жүрсің де (Б.Тілегенов, Аққайнар.). Мен *н ә у е т е к с і п* жылағанмен, жаны ашып жатқан жау жоқ (Б.Тұрсынбаев, Ауылда). Біреулер: «Балта, балға саптай алмайтын ем» – деп *н ә у е т е к с и д і* (Ө.Тұрманжанов, Адам).

НӘУТЕКСІТ= е т. *Еркелету, шолжаңдату, о р а ш о л а қ т а н д ы р у.* Аузынан шыққан қызғаныштың күйігі екенін де, дырдай азаматты балаша елпектетіп *н ә у е т е к с і т к е н і н е* қозған намысы екенін де айыра алмады (Т.Тілеуханов, Өзге.).

НӘУЕТЕКСІТУ *Нәуетексіт етістігінің қимыл атауы.*

НӘУЕТЕКТІК з а т. *Қырсыздық, орашолақтық.* Бұ *н ә у е т е к т і к т і* қойсайшы, қозының жылы-жұмсағымен бірге сан ет те туралып кетіпті (А.Сүлейменов, Бесін).

НӘУМЕД з а т. д і н и. *Нәмед, Құдайдың сыйлығы.* Қазаға разы болмаған, Тәңірі алдына барғанда Рахметтен *н ә у м е д* құр қалар (Қыз Жібек).

НӘУМЕЗ с ы н. ж е р г. *Реніші, өкпелі, наразы.* Азаматтық правоның барлық түрінен шетке қағылып, *н ә у м е з* болған халық бұқарасы армандарын ұрпақтан-ұрпаққа ауыз әдебиеті арқылы қалдырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Не дегенмен өтініш иелерін *н ә у м е* з қалдыра беруім де келіспес еді (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Бұта-бұта, бұрыш-бұрышты сағалаған жұмырықтай торғайлар ғана ауа райының осыншама ылжыраңқы мінезіне *н ә у м е з* болғандай күңкілдеп өкпелеп отыр (О.Бөкеев, Мұзтау).

Нәумез болды. *Ренжіді, өкпеледі.* Сен бұл сұраққа жауап бермеді деп *н ә у м е з б о л м а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Көз көрген ескі досының алдынан *н ә у м е з б о л ы п* қайтты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). – Жаман иттің атын Бөрібасар қояды деп, осы ауылға тоқтап бекер

әуре болады, – *н ә у м е з б о л а* күңкілдесті (О.Бөкеев, Ән салады.).

НӘУМЕЗДЕН= е т. *Наразы болу, ренжу.* Өйткені ол палаталарына ер адам кіріп келгенде ерекше бір әбігер күйге түсіп қалады. Өзіне бұрылмай, өзгеге кеткен адамды көзінің астымен сүзіп, қатты *н ә у м е з д е н е д і* (С.Ғаббасов, Ана.). Ілкіде салт атты, сабау қамшылы әлгі кім еді, «е, соны айтамын-дағы» деп *н ә у м е з д е н е* қалатын кім көрінген бара-бара осы шаңыраққа қыз беріп, келін түсіріп, құда-жекжат атансақ деп ындындары құруға айналды («Жалын»).

НӘУМЕЗДЕНУ *Нәумезден етістігінің қимыл атауы.*

НӘУМЕЗДЕУ с ы н. *Көңілсіз, реніштi.* Құлазып жануар-ай жетімсіреп, *Н ә у м е з д е у* көтерілді екінші рет (Қ.Ілиясов, Қайран.). Жердің шүйгініне көзі тойса да, болашақ тоқалдың кім болатынына көзі жетпей, Сәдудің көңілі бүгін де *н ә у м е з д е у* еді (А.Жүнісов, Өмір.).

НӘУМЕЗДІК з а т. *Наразылық, өкпелі болушылық.* Бұл жалғанда әлін білмейтін әлектер Аспансыз да жеткілікті, ендеше аш отырып ас таңдайтын көргіме мінез, басқаның талайына біткен қаспағына көз аларта қарайтын *н ә у м е з д і к* – Сыбай атты жылқышы үшін мүлдем жат ғадеттер еді (О.Бөкеев, Көшкін).

НӘШ з а т. *Нақыш, ырғақ, мәнер, қисын, сән.* Шын күйші домбыраны сабаламай, *н ә ш п е н* күй әуеніне орай баппен қағады (Н.Сералиев, Қаңтар). Файдасыз мылжың сөзді һәркім айтар, Келмейді сөздің *н ә ш і* асылданбай. Һәммісін бұл айтқанның байқамайсың, Өзіңе-өзің, жігіт, қасың бардай (М.Дулатов, Шығ.).

Нәшіне келтірді. *Сәндеді, мәнерледі.* Кеселінен құтылып, көңілді сергек жатқан шал да өзі білетін жалғыз ауыз орысшасын *н ә ш і н е к е л т і р е* айтты (Ж.Еділбаев, Түркістан). Қайыржан «Саржайлау», «Балбырауын», «Қайран шешем», «Сылқылдақ» тәрізді күйлерді *н ә ш і н е к е л т і р е* тартады (С.Хайдаров, Азамат.).

НӘШТЕ= е т. *Нақышына келтіру, әрлеу, әдемілеу, мәнерлеу.* Әр сөзін тоқтап-тоқтап ойлана, тебірене *н ә ш т е п* сөйледі (И.Жақанов, Қайта орал.). Зергер қолы мен *н ә ш т е п* соғылған осындай әралуан адамдар, кейіпкерлер дүниесі тұтас алғанда бүкіл халық туралы кесек ұғым туғызады (І.Омаров, Шабыт.). Жетібай жазым болса, аңдаусыз сілтеген шоқпардан, содан соң жуан сіңір, күдіс бел ағайынның тал түсте жасаған жуандығының, зорлығының кесірінен зауал тапқанының, жерде – адамның, көкте – Алланың барын ұмытқанның кесірі екенін *н ә ш т е д і* (К.Сегізбаев, Беласқан).

НӘШТЕН= е т. *Нақышына келтіру, әрлендіру, мәнерлендіру.* Ұзын жақты, қабағы қатыңқылау, *Н ә ш т е н е д і* сөйлесе даусы сыңсып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Шүйдесін шодырайтып, қарнын деңкитіп, андасанда *н ә ш т е н е* жөткірініп қойып Қорабай Сұлтанмахмұттың жөнін сұрап отыр (Д.Әбілев, Арман.).

НӘШТЕНУ *Нәштен етістігінің қимыл атауы.* Күш көрсетіп сестенумен, жөткірініп *н ә ш т е н у м е н* іс бітпейді (Ауызекі).

НӘШТЕУ *Нәште етістігінің қимыл атауы.* Құрышпай тыныстап, сөзін *н ә ш т е у і* айтысқа түсер шешеннің желпінісі сияқты көрінді Серенейге (З.Шашкин, Теміртау).

НӘШТІ с ы н. *Нақышты, сәнді, әдемі.* Көлденең сыбыр-күбір, оқыс жөтеліс бола қалса, *н ә ш т і* де нәзік күй үзіліп кететіндей («Қаз. әдеб.»). Сөзінің соңында *н ә ш т і* папканың ішіне жазылған жазуды оқыды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

НӘШІРИЯТ [ар. نشريات] з а т. е с к і к і т. *Баспа, басылым.* «Волга-реченька» деген әңгімені жазарда аталмыш әннің текстін *н ә ш і р и я т ы* әлдеқашан қалыптасқан орыс әдебиетінің арнаулы төрт томынан таба алмай, Бүкілодақтық радиодан тапқам-ды («Қаз. әдеб.»). Түрік халықтарының бірсыпырасында, татарлар, өзбектер, ұйғырлар, башқұрттар, әзірбайжандардың сөздік қорында ұлт, баспасөз, баспа, басылым атаулары әлі күнге шейін милләт, мәтбуғат, *н ә ш і р и я т*, нашр лексикалық тұлғасында жұмсалып, таза арабтық сипатын сақтап қалды («Түркістан»).

НӘҺАН с ы н. к ө н е. *Шексіз, тұңғиық.* Ой терең ойнар – *н ә h а н* теңізден де, Тың тұрған тіл сүзеген өгізден де (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НӘҺАН [ир. نهنگ] з а т. *Үлкен, алып балық, кит.* Өте үлкен *н ә h а н* екен жұтатын нар, Шамасы анау-мынау шоқаттай бар. Тартқан соң жайын әрі, өзі бері, айналды опырылып құлауға жар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сол суда *н ә h а н* балық болар еді, Ол барлық балықтарға әмір берді. – Әдеп сақтап, балықтар, қарамаңдар. Құданың пайғамбары суға келді («Жас Алаш»).

НЕ е с і м. **1.** *Сұрау мағынаны білдіретін есім сөз.* Әй, қу қатын-ай, Базарбаймен көзқарасың жаман. Шекенді жер соқтырып жүрсің ғой. Өз байынан *н е с і* артық, сайтан-ау... Жап-жақсы қатынын тастап, Бұ да бір есі шыққан сорлы (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Сұрқы бұзылып тұр. Бірақ *н е* шара?! Не қылмақ керек, – деп Нүке

өзге жолдастарына қарады (М.Әуезов, Қилы заман). – О, *не* Дүреке? – жұмыс бабы ғой! (Ө.Ахметов, Адам.). **2.** *Неше түрлі, қилы-қилы.* Мұны жазған кісінің Атын білме, сөзін біл! Осы жалған дүниеден шешен де өткен *не* бұлбұл Көсем де өткен не дүлдүл (Абай, Тол. жин.). Мен жаспын, білесің бе жастықты сен? *Не* қызықты үміт бар ойға келген! Көріп пе ең, я болмаса ұмыттың ба, іштегі отты достық пен қастық деген (Абай, Тол. жин.). *Не* жамандар өткен жоқ Өкпедей суда қалқыған. Ғаламға мәлім аттары Ертеде өткен ерлер көп Тақ шыққан талай талқыдан (Базар жырау, Шығ.).

Жастық не дегізбейді, аштық не жегізбейді. *Тәжірибесіздік пен басқа түскен ауыртпашылық орынсыз, амалсыз іс істеуге мәжбүр етеді.* «*Жастық не дегізбейді, аштық не жегізбейді*?» демекші, бұл Парламент бізге не дегізбей жатыр? Енді келіп жалғызын жағадан алып, жағаға лақтырғаны жанға батты. «Бір қызым бір қызымнен сорақы» дегендей, «келесі Парламент бұдан да сорақы болды» дейді білгіштер («Жас Алаш»).

Қолынан не келеді. *Қарсы еш нәрсе істей алмайды, еш шамасы жоқ.* Талдыбұлақта тау көшкен күні Алматыда жүрген Премьер-министр Даниал Ахметов апат орнына барып, «апаттан зардап шеккендерге қолдан келген көмектің бәрін жасаймыз» дегендей қылып еді. Он күннен бері Үкіметтің «*қолынан не келгенін*» білмекке, кештетіп Талдыбұлаққа тарттық («Жас Алаш»).

Не айтарын білмеді. *Жауап таппады, сасып, әбіржіп қалды.* Затсыздан күтпе жақсылық *Не айтарын білмейтін* Шамасыз шалғай шарқыдан. Екі елі аузын жаппайды Айтқаны өсек балшылдан, Тентектің жайы белгілі Асау нардай тарпыған (Базар жырау, Шығ.). Олар біздегі мәдени ахуалдың қазіргі қалпын да біліп отыр екен. «Сіздерде қазір дәстүрлі музыкаға деген көзқарас оң болмай тұрған сияқты ғой» дегенді естігенде, *не айтарыңды білмей* қаласың («Жас Алаш»).

Не айтып, не қойғанын, не қылғанын білмеді. *Орынсыз, қисынсыз іс істеді.* Надан ел қуанбас нәрсеге қуанады және қуанғанда *не айтып, не қойғанын, не қылғанын* өзі *білмей*, есі шығып, біртүрлі мастыққа кез болып кетеді (Абай, Тол. жин.).

Не атамда, не батамда жоқ. *Еш қатысы жоқ, жеті атамда жоқ. Не атамда, не батамда* жоқ еді, бұл бәле қайдан болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Не әкеңнің құны [көз құны] бар. *Ала алмай жүрген кегің, кеткен есең бар ма еді деген мағынада.* Қалқа анада Шалабайды жатқызып қойып сойғанда: «Тәукенің жалғызында *не әкеңнің құны бар?*» – деп сойыпты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мені осынша кедей қылғандай *не әкеңнің құны бар* еді? – деп Тайман Мырқылды көк қарының тұсынан тартып-тартып жіберді (Ә.Әбішев, Замана.).

Не берсе де. *Қандай нәрсе ұсынса да, аз-көбіне қарамай.* Ел сыйлаған Елағаң жүрт *не берсе де,* асын аузынан жырып, бәрімізге теңдей бөлетін. Нарынқолдағы бір шаруашылықтан бас-басымызға бір қой алып, қарық болғанымыз бар. Сонда деймін-ау, Елағаң, жанындағы Қалағаң, Серағаң секілді азаматтар біздерге үлестірмей-ақ, өздері қоралы қой айдап қайтса, кім не дер еді («Жас Алаш»).

Не бетімен қарады [не бетін айтады]. *Ұялмай-қызармай кісі бетіне қалай қарайды; қандай уәжді сөз айта алады деген мағынада.* Ел-жұртқа *не бетімен қарайды* (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). *Не бетімді айтайын* жұрт шуылдар, Осы ісің басыңызға емес пе ар? (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Не болады. *Қалай бітеді, аяқталады.*

Не болары. *Немен бітері, аяқталары.* Адам алдында *не боларын* болжай білсе, көре білсе, ешқандай қателік жасамай, жолдас-дос болар адамдарын ертерек таңдап алып, жер-жүзіне тыныштық орнатып, бақытты өмір сүрер еді («Жас Алаш»). Мүмкіндігінше толық жүріп кеткенше, шығындарын азайтып, коммерциялық ұсыныстармен келген танысқа, жора-жолдастарға уәде бере бермеу керек. Себебі, Сіздің коммерцияда тәжірибеңіз аз болғандықтан, алда *не боларын* болжап біле алмайсыз («Ана тілі»).

Не болмаса. *Немесе, оның орнына.* Қазіргі әншілердің бірсыпырасының клиптерде көрінуі шамамен былай: болар-болмас дауысы бар біреу қасына әйелін алып, мысық *не болмаса* соған ұқсас бірдеңені аялап, не болмаса үйінің байлығын, әдемі көрінісін көрсету, тағысын тағылармен шектеледі («Жас Алаш»).

Не болса да. *Бір іске белді буып, тәуекел қылғанда айтылатын сөз.* Ұйықтап кетіп, шошынып тез оянды, Жұтқалы көрді келген айдаһарды. *Не де болса* тәуекел қылды-дағы, Қанжармен қақ басынан шауып қалды (Абай, Тол. жин.). *Не болса да* өзімді Тапсырдым сізге налынып. Толтырып жасқа көзімді, Есірке деймін жалынып (Абай, Тол. жин.).

Не болса соған. *Болар-болмас нәрсеге, тұкке тұрмайтын сөзге, іске.* Жалпы, менің жасымда әрнені бір қызықтап, *не болса соған* елігіп жүру – жараспайтын қылық. «Мынау керемет

екен!» деп, не болмаса, «мынау дұрыс емес қой, халайық, аттаныңдар!» деп айқайлай беруге де әуестігім жоқ («Жас Алаш»).

Не боп қалды. *Күтпеген не болды, бүлінгендей не болды.* – Бір-екі күннен кейін келші! – дейді. – Е, *не боп қалды?* Моншадан жаңа шықкандайсың ғой? – дедім («Жас Алаш»).

Не бір. *Өте озық, аса жарамды, мақтанарлық.* Бізде келе жатқан жаһанданудың төніп қалған әлемдік топан су немесе апшыны қуырған құрғақшылық сияқты апат ретінде көзге елестеу, үйрену басым. Өйткені жаһанданудың не екенін бізге бажайлап түсіндіріп беріп жатқан, *не бір* саясаткеріміз, не бір философымыз жоқ екен («Жас Алаш»).

Не де болса. *Қандай жағдай болса да, не күтіп тұрса да. Не де болса* барайын, албасты болса, шашынан сүйреп, сабармын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Не деген. *Таңғаларлық, керемет, гажап; өрескел, ерекше.* Ол Абай ағасына сызылып келіп, иіліп сәлем берді. Үстіндегі киімі де әдемі, жарасымды үлбіреп тұр. «*Не деген* келбетті, сұлу актриса еді!» – деп қоямын ішімнен («Жас Алаш»). Мұғалім оқушының үй жұмысын қып-қызыл ғып түзеп, өзіне қайтып береді де: – Түсінбеймін, бір адамнан осыншама қатенің шығуы *не деген* масқара? – деп бұрқылдайды. Сөйтсе, бала: – Қайдағы бір адам? Маған әкешешем көмектесті ғой! – депті («Жас Алаш»).

Не десе о десін. *Не істесе де, не айтса да бәрібір, мән бермеу.* Кім *не десе о десін,* біздің бүгінгі қазақ әдебиеті – батыс пен шығыстың озық үлгілерінен үйренген, ұлттық және классикалық мектептердің синтезінен жаралған, синкретизмнің көркемдік әдістерін молынан меңгерген әдебиет дер едім («Жас Алаш»).

Не жаздым? [**не жазып қалдым**?]. *Қандай кінәммен жақпай қалдым деген мағынада.* Жауға пенде қылғандай Мен тәңірге *не жаздым?* (Қобыланды батыр). Түсінбеймін, *не жаздым* мен оларға? (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Не жақсылық күтуге болады? *Қандай пайда, дұрыс нәтиже береді деген мағынада.* Ендеше, бүгінде жалғыз ұлдың күйін кешіп жалтақтап тұрған тілімізді аялай білмегендіктерден *не жақсылық күтуге болады*? Әке-шешесі жалғыз ұлынан не аяушы еді?! Айтайын деп айтпайсың, Құдай берген жалғыз ұлы бар депутаттар ойланса керек еді ғой («Жас Алаш»).

Не жетсін [жетеді]. *Ойдағыдай болып орындалғаны дұрыс, іске асқаны жөн.* Әрине, бір сөзге қатып қалмай жетілдіріп отырудың қажеттілігін түсінеміз. Дегенмен бүгін дұрыс деп, ертең бұрыс екен деп шатысуға бола ма? Асығыстыққа жол бермегенге *не жетсін* («Егемен Қазақстан»).

Не зат. ж е р г. *Не нәрсе? Не зат* болып қалды, неге шақырып жатыр? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Аға, бұл *не зат?* – Бұл қарақшы, балақай (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Не керек. *Несіне әуре болады, қажеті қанша.* Бенде көрген бар қызықтың Бәрін ішкен сұм жүрек. Айныған соң, сен жолықтың, Айтып-айтпай *не керек*! (Абай, Тол. жин.). Осы жерде сізге кадрдың сыртынан дөнен қошқардың маңырағанындай аса жұғымды һәм сіңімді бір қоңыр дауыс естіледі: «Іш тазалығы болмаса, сырт тазалығы *не керек*?! Өз жүрегіңді тазартпай тұрып, дүниені қалай тазартпақсың?!» («Жас Алаш»). Жақсы сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып, не салбырап, салғырттанып, есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей *не керек?* (Абай, Тол. жин.).

Не көрінді. *Не басына күн туды.* Япырай, жер жетпегендей-ақ қия бетке қос қабатты үй тұрғызып *не көрінді* десеңізші. Алдымызда шөгіп қалған түйедей болып екі қабатты бір үй тұр. Оны құдай сақтап аман қалыпты. Қатардағы дәл сондай қос-қабатты үйді көшкін соғып кеткен («Қаз. әдеб.»).

Не қара басты? *Жаман қылықты істеуге не себеп болды; сонша өзіне не көрінді; басыңа не күн туды?* – Абай үндемей, арқарды айнала қарап шығып: – Бұны *не қара басып* жүр? Соқырдан сау ма өзі? Әлде можа боп, алжыған арқар ма? – деп еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Елді ала тайдай бүлдіріп, сені мұнша *не қара басты,* көк төбет! (С.Омаров, Қайырлы.).

Не қылса. *Дәу де болса, қайтсе де, әйтеуір.* Бір күні лапкесінде отыр еді, Торғын тон, алтын кемер бір шал келді. *Не қылса* бір құрметті адам ғой деп, Әзім тұрып, иіліп сәлем етті (Абай, Тол. жин.). *Не қылса,* сол күн бала шала ұйықтады, Өтірік, расын ойланып таба алмалы. Мыс бақырын қолына алды-дағы, Лапкеге күндегіден ерте барды (Абай, Тол. жин.).

Нені болсын. *Қандай нәрсе болса да, бәрін, түгел.* Бастамалары, аяқ алыстары ұнаған соң, партияның басы-қасында жүрген жігіттерге де: «*Нені болсын* байыппен жасауға тырысыңдар, айқайламай-ақ талай пайдалы іс тындыруға болады», – дегенмін. Бұл ақсақалдық ақылым, жанашырлық ниетім-тұғын («Жас Алаш»).

Ненің белгісі. *Қандай нәрсенің көрінісі, не білдіріп тұр.* «Қара шаңырақ» атты топтамадан

сезілмей қалмас бір сыр бар, ол зиялы қауымның жүрегіндегі ат басындай шер, мына шер *н е н і ң б е л г і с і*? («Жас Алаш»)

Несі артық. *Қай жері жақсы, несі асып тұр.* Әй, қу қатын-ай, Базарбаймен көзқарасың жаман. Шекенді жер соқтырып жүрсің ғой. Өз байынан *н е с і а р т ы қ*, сайтан-ау... Жап-жақсы қатынын тастап, Бұ да бір есі шыққан сорлы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Несі бар. *Онда тұрған не бар.* Барса *н е с і б а р*? (Ауызекі).

Несі кетті. *Еш нәрсе де болмайды, ештеңке бұлініп қалмайды.* Басы көкке, сирағы жерге енсе де, Ақырып долданғанда алып ұрды. Майысқаннан шіліктің *н е с і к е т т і*, Батыр, мақтан көйлеме сен де о ғұрлы (Абай, Тол. жин.). Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін, Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін. Ыржаңдамай тыңдасаң *н е ң к е т е д і*, Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін (Абай, Тол. жин.).

Несін береді. *Беретін еш нәрсесі, түгі жоқ.* Қызымды қара қазаққа бермеймін, қара таяқтың біріне беремін. Ойбай, байғұс-ау! Қара таяқ *н е с і н б е р е д і*. Парщеткеден басқа дымы жоқ, қара таяқ болғанда ана Махмұт сияқты студент болса екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Не табады. *Не ұтады, неменеге қол жеткізеді.* Сол кездері көп зәбір көрсеткен өте бір табиғи топас адам болды. Қалай көтеріліп жүргені белгісіз. Оны сөзбен төмпештеп *н е т а б а м*? Өзі де аз сөз естіп жүрген жоқ («Жас Алаш»).

Не тамды. *Болар-болмас пайда, демеу болды ма.* Жақын жерден елге тиер пайдаң жоқ, Алыстағы құр сөзіңнен *н е т а м д ы?* Бірақ елде тұра алмайсың, ел – толқын, Түсіп кетсең, ағызатын бір жойқын. Қарсы тұрсаң, жаншып, жиекке атады. Қандай алып толқынға бой бермейтін? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Не түрлі. *Неше, бірнеше.* Жеңуге, қор қылуға тағы да ұста, Өзіне күндес шықса жол таласқан. Ажуаға, қорлауға тілі орамды, *Н е т ұ р л і* тұзақ құрып көңілін басқан (Абай, Тол. жин.). Екінші, мақтаншақ деген біреуді «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрдайым *н е т ұ р л і* болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді (Абай, Тол. жин.).

Не шара. *Басқа амал бар ма?* Бұрын алтын аяқтың ернеуінен ас ішкен жарықтық екеуіне *н е ш а р а* барын таба алмай, барынша нағылетті нұсқасымен ызғар шаша қарап отырып (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

Не істейді. *Қандай әрекет жасайды.* Әділдік сұрап барған министрі «Енді өзіңіз отырып қалған көрінесіз ғой» дейтін көрінеді. Сонда бұл отырмай *н е і с т е й д і*, орным әкімге керек болып қалған екен деп, зейнетке бір жылы қалғанда қайда барады? («Жас Алаш»).

Не істей қояды. *Қолынан не келеді, не бітіреді.* Тойдың басталуына төрт күн қалғанда, үкімет пен партия тосын қаулы қабылдап, Жансүгіровтің мерейтойын қазан айына шегерді де (өлі Ілекеңнің кімге *н е і с т е й қ о й ғ а н ы н* білмедім), Кенен Әзірбаев атамыздың туғанына 100 жыл толуы белгіленген мерзімінен дереу ілгерілетіп, әлгі жиналған меймандар Қордайға шұғыл аттандырылды («Жас Алаш»).

Не істерін білмеді. *Амалын таппады, қандай себеп айтарын білмеді.* «Қызыл кітапқа» енген аң-құстарды көздің қарашығындай қорғаудың орнына арам аңшылықпен айналысқан ол кінәсін біресе мойындап, біресе жауапкершіліктен жалтарып, *н е і с т е р і н б і л м е й* дал... Бұл аумақта аң-құстың неге азайып кеткені енді түсінікті болып отыр («Егемен Қазақстан»).

НЕ[2] ш ы л. *Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын немесе «я» сөзінің мағынасына пара-пар талғаулық мағынадағы жалғаулық.* Жүгенді қайыстан, былғарыдан тігеді *н е* түйеді, әшекейлейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қапшықты ашып кеп жібергенде, ішінен: *н е* қант екені, не ашудас екені белгісіз бірдеңе шықты (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі *н е* шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек (Абай, Тол. жин.).

НЕАНДЕРТАЛЬ: неандерталь адамы. [лат. Homo neanderthalensis] *Қаңқа қалдықтары ғана сақталған ертедегі адамдардың жеке тобы.* Алайда өткен ғасырда бастан-аяқ жүргізілген кешенді зерттеулер Африканың австралопитек, питекантроп, *н е а н д е р т а л ь*, хомосапиенстердің жаратылулары түгел табылған бірден-бір құрылық екенін анықтады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Антрополог ғалымдардың пікірі бойынша, *н е а н д е р т а л ь а д а м д а р ы* бұдан 300-350 мың жыл бұрын Еуропада, Африкада және Азияда өмір сүрген (ҚҰЭ).

НЕБӘРІ үс т. *Бар болғаны, азғана.* Аяғы *н е б ә р і* жеті жасар баланың аяғындай, өзі сәл жел тұрса құлап қалатындай аса нәуетек, нәзік болыпты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Дегенмен, ондағылар *н е б ә р і* 40 тонна көмір берумен шектеліпті («Жас Алаш»).

НЕБІР е с і м. *Әлдеқандай, әрқилы, неше түрлі.* Жасымнан жұртым ардақтап, Қосқанда *н е б і р* думаннан – Жалғыз келдім жан сал-

май. Тұлпардың толмайды оясы, Сулыққа сүйеп пардамен Тізгінді орап қаңтармай (Базар жырау, Шығ.). Өйткені бұл түсірілімде Қаллеки Қуанышбаев, Қапан Бадыров, Рахия Қойшыбаева, аттарын атай берсем, *н е б і р* Қазақстан театрының көңілге қозғау салатын атақты өнер қайраткерлері – саңлақтары бар еді («Жас Алаш»). Өткенге бойлаған сайын арамыз жымдасып, айырмамыз азая түсетіндей бәріміздің де арғы-бергідегі талайды тамсандырып, талайды табындырған *н е б і р* сүлейлерді тудырған екі аяқты нәсілден екендігімізді қапысыз ұғына түскендейміз. Бірақ осынау әбден басы ашық ақиқаттың өзіне бара-бар уақытта мадиықтанып, масаттана қоймайтынымыз тағы рас (Ә.Кекілбаев, Заманмен сұхбат).

НЕВРАЛГИЯ з а т. м е д. *Шеткі жүйкенің ұстамалы ауруы. Н е в р а л г и я н ы ң* пайда болуына жүйкенің қабынуы мен омыртқа жотасының аурулары немесе тіндер мен органдардың жарақаттануы, инфекция түсуі (тұмау), қатты суық тию т.б. әсер етеді (ҚҰЭ). Полибемен организмде витамин жетіспегендіктен болатын ауруларды, мәселен, гепатит, жүрек талмасын, *н е в р а л г и я н ы*, невритті емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

НЕВРАСТЕНИЯ з а т. м е д. *Невроздың бір түрі; аса күйгелектіктен және тітіркенгіштіктен жүйкенің әбден шаршап, тозуы. Н е в р а с т е н и я* кезінде ауру адам тез ұйықтап кеткенімен, болар-болмас дыбыстан ұйқысынан лезде оянады; өзін аш сияқты сезінгенімен, тамақты көрсе болды, аштығы басылады; жүйкенің әбден тозуынан науқастың көңіл күйі тез өзгеріп отырады (ҚҰЭ).

НЕВРИТ з а т. м е д. *Жүйке тамырлардың талаурап ісінуінен пайда болатын ауру.* В витамин адамның жүйке тамырларының ісінуінен пайда болатын *н е в р и т* ауруын емдеуге таптырмайтын дәрі-дәрмектің қатарына жатады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Клиникалық белгісі: адам ауырсынады, бұлшық етінің сезімталдығы кеміп, ол бірте-бірте семеді. Мысалы, бет жүйкесінің *н е в р и т і* ортаңғы құлақтың қабынуынан болады (ҚҰЭ).

НЕВРОЗ з а т. м е д. *Нерв жүйесі қызметінің бұзылуынан, әлсіреуінен болатын ауру. Н е в р о з* – гректің неврон деген сөзі, қазақша нерв жүйесінің қызметінің бұзылуы (М. Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Ұзаққа созылып, азап шектіретін аурулар кейбір жағдайларда *н е в р о з д ы ң* ауыр түріне әкеліп соқтырады (А.Айтхожина, Бронх демікпесі). *Н е в р о з* шамадан тыс психикалық жағдайдың себепші болуынан дамитын, өте жиі таралған дерт. Негізінен жүйке жүйесі әлсіреген адамдарда байқалады (ҚҰЭ).

НЕВРОЛОГ з а т. *Неврология маманы.*

НЕВРОЛОГИЯ [грек. neurologia, neuron – жүйке, logos – ілім] з а т. м е д. *Нерв жүйесін зерттейтін медицина ғылымының бір саласы. Н е в р о л о г и я* – жүйке жүйесі туралы морфологиялық ілім (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕВРОПАТОЛОГ з а т. м е д. *Невропатологияның арнаулы маманы.* Бехтерев микстурасын орыстың атақты *н е в р о п а т о л о г і* әрі психиаторы В.М.Бехтеревтің атымен атайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Ол *н е в р о п а т о л о г* шақыртты (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

НЕВРОПАТОЛОГИЯ [грек. neuron – жүйке, pathos – қасірет, logos – ілім] з а т. м е д. *Жүйке жүйесі ауруларының себебі мен механизмін анықтау, емдеу және олардан сақтандыру әдістері туралы ғылым.* Қазақстанда *н е в р о п а т о л о г и я* ғылымының негізін қалаған проф.: М.Фаризов, Е.М.Стеблев, Б.Атшабаров, А.П.Касаткина, Г.Жанайдарова, В.В.Шидловский, С.Қайшыбаев (ҚҰЭ).

НЕВРОТИЗМ з а т. м е д. *Эмоциялық орнықсыздықпен, алаңдаушылықпен, өзінөзі сыйлаудың төмендігімен, вегетациялық кінәраттармен сипатталатын күй. Н е в р о т и з м д і* неврозбен теңгестіруге болмайды, өйткені невротизмдік нышандар сау адамдарда да болуы мүмкін (ҚҰЭ). *Невротизм*, әдетте, арнаулы шкалалар арқылы немесе тұлғалық сауалнамалар арқылы өлшенеді (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

НЕГАТИВ [лат. negativus] з а т. *Суретке тартылған заттың ақ жері қара, қара жері ақ болып көрінетін жарық сезгіш пластинкаға түскен бейнесі.* «Сменаға» екі кассета салынады, бірінде таза пленка болады да, екіншісіне түсірілген *н е г а т и в* кадр оралады (Б.Тілекметов, Фотосурет.). Бір қарағанда суреті – фотоның өзі емес, ағы қара, қарасы ақ *н е г а т и в* сияқты көрінді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

НЕГАТИВИЗМ [лат. negativus] з а т. *Субъектінің басқа индивидтердің немесе әлеуметтік топтардың талаптары мен күтулеріне әдейі қарама-қарсы іс-әрекеттерінен көрінетін мотивацияланбаған мінез-құлқы. Н е г а т и в и з м* жағдаяттық реакция немесе тұлғалық сипат ретінде (мағынасыз қарсыласуға саятын клиникалық жағдайлардан басқасында) субъектінің өзін көрсетуге тырысуынан туындайды (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

НЕГЕ е с і м. *Не себепті, неліктен деген мағынада қолданылатын сұрау сөз.* Қаны қызып

құтырып, Ар-абыройы ұмытылып. Ашуды қару жұтынып, Артыңнан *н е г е* қалар ол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кенесарымен бірге Қырғыз еліне барған Ағыбай батырдың қанды шайқастан соң елге оралғаны тарихтан белгілі. Сонда хас батыр Тасаралды неге таңдады екен десеңізші?! Ол кезде ауыл бүгінгідей көл жағасында емес, судың ортасында, аралда екен («Жас Алаш»). Сен тоқыған шілтер мынау тозбаған, Ал мен болсам, тозбайтұғын сөз бағам. «*Н е г е* адамды сақтау қиын зат құрлы?!» – Дейді менің бота көңілім боздаған (К.Ахметова//Екімыңжылдық.). Әуелі толып жатыр сенің мінің, *Н е г е* керек, жеміссіз құры білім. Сапар – алыс, ынсап қыл, хақтан ұял, Бұрынғы міндерің де жетер, інім (Ақмолла ақын, Күндер.).

Неге десеңіз. *Себебі не десеңіз.* Санитарлық-эпидемиологиялық станса ның сансыз тексеруіне төтеп берген. Олардікі жөн. *Н е г е д е с е ң і з*, бала біткен қолындағы дүниесін алдымен тіске басып көреді («Егемен Қазақстан»). Қоғамдық пікір кеше ғана кісі өлтіріп, тонаған, ұрлаған жандарды рухани тұрғыдан тәрбиелеу ісіне сеніммен қарамайды. Мұның да жаны бар шығар. Әйтсе де онымен түбегейлі келісуге де болмайды. *Н е г е д е с е ң і з,* жыл сайын түрмеге түсіп жатқандар «жасарып» барады («Егемен Қазақстан»).

Неге екені белгісіз. *Себебі беймәлім, ақиқаты жоқ.* Қаржы министрлігінің басына Ерболат Досаев келгені, *н е г е е к е н і б е л г і с і з,* үлкен деңгейдегі және үлкен көлемдегі «ұрлық-қарлық» көбейіп кетті. Бір ғана қазынашылық комитеттің төрт рет қалтасы қағылды («Жас Алаш»).

Неге екенін білмейді. *Себебінен бейхабар, не себеп болғаны белгісіз.* Жалпы, біздің теледидардағы ой негізгі мәселеге жауап бермейді ғой деп ойлаймын. *Н е г е е к е н і н б і л м е й м і н.* Ал негізгі мәселе – бар-жоғын анық білмейтін мемлекеттік идеология емес. Ол – ұлттық идеология болуы керек («Жас Алаш»). Жалпы, кейбір тұлғаларға ұқсап, «уа, халқым» деп меншіктеп сөйлеуге, *н е г е е к е н і н б і л м е й м і н*, именшіктей беремін, иемденуге әлі хақым жоқ сияқты көремін. Олай сөйлеу біздің буынға емес, жасы үлкен ақсақал-абыздарға ғана жарасатын тәрізді («Жас Алаш»).

НЕГЕН үс т. ***Негеннен***. Кедейдің еңбегін жеген, Жылатқан ол талай *н е г е н*, ісіне сескеніп денем, Дедім мен «астапыралла» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Матай да соқтыққан жоқ тіпті *н е г е н*, Мақал бар «ел құлағы елу» деген, Қыздың қайны Сыбандар және білді, Екі елде де адам жоқ есітпеген (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Би, болыс, өнер емес пара жеген, Нашарға өкім қылып текке, *н е г е н.* «Ісіңді жөндерміз» деп, иек қағып, Мұнан да хайуан артық, шуын жеген (Ақмолла ақын, Күндер.).

НЕГЕННЕН үс т. ж е р г. *Нақақтан, кінәсыз.* Біреуді *н е г е н н е н* күйдіруге болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЕГЕШ з а т. *Тілі жаңа шығып жетіліп жатқан, бәрін қызық көріп жан-жағынан сұрай беретін білімқұмар баланың атауы.* Бұл энциклопедия өздерің сияқты білімге әуес балаларға арналғанын *н е г е ш* деген атынан-ақ байқайсыңдар («Балдырған»).

НЕГР [лат. niger] з а т. *Тропикалық Африканың жергілікті қара түсті халқының негізгі тобы.* Лас Казас: «Егерде құлдар бек керек болса, бұлардан күштірек, денесі де сом жаралған Африка *н е г р л е р і н* көшіріп алу керек» деп жазған (М.Дулатов, Шығ.). Америкадағы *н е г р л е р* 16-19 ғасырларда Африкадан еріксіз әкелінген, ақ нәсілдермен едәуір, жергілікті үндістермен ішінара араласқан, ағылшын, португал, испан, француз, голланд тілді түрлі тайпалардың ұрпақтары (ҚҰЭ).

НЕГРДЕЙ с ы н. *Түрі негрге ұқсаған, қап-қара.* Ала қашпай, елірмей, Әдемі ырғақ тауып бір, Қап-қара бұлт *н е г р д е й,* Ақ жаңбыр боп жауып тұр (Қ.Мырзалиев, Ақ отау).

НЕГРОИД [франц. negroide] з а т. *Экватор нәсілді халықтардың жалпы атауы.* Сондықтан да, Даймонд *н е г р о и д т а р д ы* европейдтерге қарағанда әлдеқайда белсенді әрі жасампаз болған деп санайды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

НЕГІЗ[1] з а т. **1.** ф и л о с. *Кейбір құбылыстардың немесе құбылыстар жүйелерінің бастапқы алғышарты.* Ертедегі шығыстың көптеген философия жүйелерінде *н е г і з* ретінде көбінесе қайырымдылық, зұлымдық сияқты этикалық категориялар алынды (ҚҰЭ). Нарық демократия *н е г і з і* десек, одан ізгілік болмысын табу қиынға соғады. Нарық табиғи сұрыптау тәсілі. Демек, одан зардап шегетіндер аз болмайтыны түсінікті («Қаз. әдеб.»). **2.** *Түп-төркін, тек, тұқым.* Ет жақсысы қартады, *н е г і з і н е* тартады (Мақал). Табаны жаудан таймаған, Нағыз гөзәл сендерсің, Асыл туған *н е г і з і ң.* Екіталай жер болса, Екі көздің біріндей Мен едім қимас егізің (Базар жырау, Шығ.). Нұрмақ Ақайды *н е г і з і* тексіз, жаңадан байыған арамза, опасыз жан деп біледі (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **3.** *Жаратылысы, болмысы.* Асылыңа бір күн

қайтарсың, Топырақтан болған *н е г і з і ң* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Киімім – жапырақ, *н е г і з і м* – ағаш. Адамдар мұнда қалдырды алғаш. Жайқалып, жайнап келемін өсіп, Не болмақ дала жатса жалаңаш (Қ.Ыдырысов, Ойлап тап.). **4.** л и н г в. *Сөзжасамдық маңызы бар сөздің өзекті, мағыналы бөлігі. Н е г і з* түбір арқылы жасалады, белгілі бір сөз табының құрамына еніп, оның барлық тұлғалық категориясын қабылдайды (ҚҰЭ). *Н е г і з д е* зат немесе құбылыстың лексикалық мағынасы көрініс табады, ол денотаттық және сигникаттық мағынаға ие (ҚҰЭ). **5.** *Түпнұсқа.* Әлімұлы, Байұлы, Жетірудың арасында осы өлең көп жайылулы. Біздің қолымызда ел ішінен жиналған осы өлеңнің бірнеше нұсқасы бар. Айтушылардың көбі бірақ Махамбеттің түрлі сөзін қосып шатастырып айтқан. Жетірудың ішінен жиылған нұсқаларда қаталар өте көп, кейбір жерлерінде сөздің *н е г і з д е р і н* өзгертіп жіберген (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). **6.** *Іргетас.* Осы бақшаның *н е г і з і* салынарда Асан ұйтқы болды («Лен. жас»).

Негізі жарымаған [жаман]. *Түп-тегі нашар, тұқ көрмеген. Н е г і з і ж а р ы м а г а н* неме еді, қолыңа не ұстата қояр дейсің? (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Болаты қайтар жүзінің Балта ұрма қашауға. *Н е г і з і ж а м а н* жасықты Қайтадан болмас жасауға (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Негіз бар. *Сүйеніш, дәйек бар.* Қазба кезінде табылған ыдыс сынықтарына, құрылыс қалдықтарына қарай ашылған алаң мен оны жиектей орналасқан бөлмелерді XI-XII ғғ. кезіндегі құрылыстар деуге толық *н е г і з б а р* (А.Ювалы,.. Қарашық).

Негіз болды. *Басшылыққа алды, тірек етті, арқа сүйеді, дәлел болды.* Қазақстан осыған дейін 40 елмен әуе қатынасын орнату туралы келісім жасаған болатын. Солардың бірі – «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Бельгия Корольдігі Үкіметінің арасындағы Әуе қатынасы туралы келісімді бекіту туралы» заң жобасына *н е г і з б о л ғ а н* халықаралық құжат болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Негізге алды. *Басшылыққа алды, ұстанды, сүйенді.* Тілді саясаттан бөліп қарауға болмас. Алайда осы хабардың саясилығынан гөрі, шын мәніндегі адамшылық қағидаларын *н е г і з г е а л а* отырып, таза елдік мүддені көздегенін баса айту керек шығар («Жас Алаш»).

Негізін қалады. *Бастамасын жасады, іргетасын тұрғызды.* Көп ұзамай, 1703 жылғы 16 (27) мамырда Нева бойындағы қалың орманның арасында Ресейдің болашақ астанасы Санкт-Петербургтің *н е г і з і н қ а л а д ы* (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

НЕГІЗ[2] з а т. х и м. *Ерітінділерді бір немесе бірнеше гидроксид иондарын тұзып, диссоциацияланатын күрделі заттар. Н е г і з д е р д і ң* көпшілігі суда ерімейді немесе аз ериді. Суда жақсы еритін негіздерді сілтілер деп атайды (ҚҰЭ). *Н е г і з д е р* суда еритін (сілтілер) және суда ерімейтін болып бөлінеді, екідайлы негіздер әлсіз қышқылдық қасиет көрсетеді (Қаз. тілі термин. Химия).

Күшті негіздер. х и м. *Ерітіндіде жоғары диссоциациялану дәрежесін көрсететін негіздер.*

Әлсіз негіздер. х и м. *Ерітіндіде төменгі диссоциациялану дәрежесін көрсететін негіздер.*

НЕГІЗГІ с ы н. *Шешуші мәні бар, басты.* Жаңа материалдарды түсіндіру және ол материалға жаттығуға байланысты мұғалім алдына екі *н е г і з г і* міндет қойылады («Қазақст. мект.»). Қай ұлт болмасын, үлкен бе, кіші ме, ешкімге тәуелді болуды қаламайды. Тәуелсіздіктің сақталуының көп шарттары бар. Оның *н е г і з г і л е р і* – жерінің, тілінің, ұлттық салт-сананың сақталуы («Қаз. әдеб.»). Біздің шаңырағы шайқалған туған тіліміздің тағдырын өзге біреулер түзеп бере алмайды. Тіл тағдырын шешетін заңнамаларымыздың ең *н е г і з г і л е р і* әлі дүбара күйінде («Жас Алаш»).

Негізгі діңгегі. *Ең бастысы, ең маңыздысы.* Теледидар – ұжымдық еңбек. Бірігіп атқаратын іс. *Н е г і з г і д і ң г е г і* – режиссер мен журналист. Қазіргі Қазақстан тележурналистикасында журналистердің орны режиссерлерден әлдеқайда биік болып кетті («Жас Алаш»).

Негізгі капитал. э к о н. *Субъектінің бүкіл заттай да, ақшалай да капиталын ақшаға шағып сипаттайтын көрсеткіш. Н е г і з г і к а п и т а л г а* ұзақ мерзімді активтер: жер, ғимарат, жабдық, қаржы жұмсалымдары, бейматериалдық активтер кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Негізгі қағидаттар. *Басты баптар, ережелер.* Кишеневте 2002 жылғы 7 қазанда жасалған 1992 жылғы 15 мамырдағы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қатысушы мемлекеттер арасындағы Әскери-техникалық ынтымақтастықтың *н е г і з г і қ а ғ и д а т т а р ы* туралы келісімнің шеңберінде жеткізілетін әскери мақсаттағы өнімдердің нысаналы пайдалануын бақылауды жүзеге асыру тәртібі туралы хаттама бекітілсін («Егемен Қазақстан»).

Негізгі қақпашы. с п о р т. *Командадағы бас қақпашы, бірінші қақпашы.* Өкінішке орай, мұндай астамшыл ойға команда жаттықтырушысы Йозеф Марко да бой алдырса

керек, кез келген есеппен жеңсе болды, келесі сатыға ілінгелі тұрған шешуші кездесуге *н е г і з г і қ а қ п а ш ы* Иво Викторды шығармай, оның орнына талантты болғанмен, тәжірибесіз Антонин Крамериусті қойды («Жас Алаш»).

Негізгі қорлар. э к о н. *Материалдық өндіріс саласында да, бейөндірістік салада да заттай нысанда ұзақ уақыт бойына жұмыс істейтін және өзінің құнын тозуына қарай бөліктер бойынша жоғалтатын материалдық-заттай құндылықтардың жиынтығы. Н е г і з г і қ о р л а р ғ а*, атап айтқанда, ғимараттар, беріліс қондырғылары, жұмыс және күш машиналары мен жабдықтар, өлшеуіш және реттеуіш аспаптар мен құрылғылар, өндірістік, шаруашылық құрал-саймандар мен керек-жарақтар, жегіндік және өнімдік мал, көпжылдық екпе ағаш, басқа да негізгі қорлар жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Н е г і з г і қ о р ғ а* үйлер, ғимараттар, беріліс құралдары, машиналар, жабдықтар, көлік құралдары, аспаптар, өндірістік және шаруашылық саймандары, жұмыс малы және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Негізгі ой. *Ең басты мәселесі, көздеген мақсаты, идеясы.* Ел ішінде «Сорбұлақ» төңірегінде айтылып жүрген әңгіме әрқилы. Біздің білетініміздан білмейтініміз көп. Мәселен, менің бір танысым қаладан шыққан судың, қалдықтың бәрі тікелей «Сорбұлаққа» жіберіледі деп түсінеді. *Н е г і з г і о й ы* дұрыс. Бірақ ол пайдаланылған су мен қалдықтардың химиялық және биологиялық тазартудан өтетінін білмейді («Жас Алаш»).

Негізгі өндіріс. э к о н. *Кәсіпорынның тауар өнімін (бұйымдар, тауар) өндіруді (жеткізу мен өткізу үшін қызметтер көрсетуді) қамтитын өндірістік қызметінің бір бөлігі. Н е г і з г і ө н д і р і с* құрамы кәсіпорында пайдаланылатын шикізат ресурстарының, орындалатын жұмыстар мен шығарылатын өнімнің сипатына, технологиялық процестің ерекшеліктеріне, өндірістің мамандандырылуы мен шоғырландырылуы деңгейіне, басқа да факторларға байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Негізгі сөздік қор. л и н г в. *Тілдің негізін құрайтын, сөздік құрамның қалыптасуы мен сөзжасамда маңызды рөл атқаратын, жалпыхалықтық сипатқа ие бір буынды сөздер. Н е г і з г і с ө з д і к қ о р д ы ң* жалпы саны аса көп емес. Қазақ тіліндегі *н е г і з г і с ө з д і к қ о р ғ а* енетін тұлғалар көне дәуірден жалғасып келе жатқан барлық түркі тілдеріне ортақ сөздер (ҚҰЭ).

НЕГІЗДЕ= е т. *Дәлелді етіп тұжырымдау.* Осы бір көріністің бәрін КПСС Еңбекшіқазақ, аудандық партия комитетінің бірінші секретары Әлханбек Мәлкеев толықтыра, *н е г і з д е й* түсті (Б.Тоқтаров, Қыран.). Мұндай көзқарасын ол XIX ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азия дамуының перспективаларына қатысты еңбектерінде *н е г і з д е д і* (Д.Дулатова, Шоқан.).

НЕГІЗДЕЛ=е т. *Негізге алыну, сүйенілу.* Әрбір қимыл өз сипатына үйлес келетін музыка үніне *н е г і з д е л е* орындалады («Қазақст. мект.»). Сонымен, Қоқандағы басқару жүйесін зерттей келіп, Уәлиханов ол жүйе түгелдей қарапайым халықты талап-тонауға *н е г і з д е л г е н* деген қорытындыға келді (Д.Дулатова, Шоқан.). Дегенмен, мамандардың айтуына қарағанда, туберкулезбен күреске *н е г і з д е л г е н* ұлттық бағдарламаларға толықтырулар мен өзгертулер енгізу қажет («Жас Алаш»).

Негізделген табыс. э к о н. *Мүлікті (жылжымайтын мүлікті, бағалы қағаздарды) иеленуден алынатын табыс. Н е г і з д е л г е н т а б ы с т ы ң* негізгі түрлері – рента мен пайыздар. Тек қана осындай табыс алушы тұлға рантье деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НЕГІЗДЕЛУ *Негіздел етістігінің қимыл атауы.* Белгілі бір нәрсені басшылыққа алуда, тірек етуде, сүйенуде әрқашан партиялық принципке *н е г і з д е л у і м і з* керек («Соц. Қаз.»).

НЕГІЗДЕМЕ з а т. **1.** *Тиянақты дәлел, дәйектеме.* Жаратылыс құбылыстарын тәжірибе жүзінде зерттеу, оған математикалық *н е г і з д е м е* беру жағы дами берді (О.Жәутіков, Математика.). Ол бұл әдістің кванттық болжалға толық түсініктеме берілмегенімен, оған *н е г і з д е м е* беретіндігін атап көрсетеді (Н.Қойшыбаев, Кванттар). **2.** *Бір шараның я құбылыстың, т.б. тиянақты дәлелі, дәйектемесі көрсетілген құжат.*

НЕГІЗДЕС с ы н. *Түп-тегі бір, төркіндес.* Түркі *н е г і з д е с* тілдерді былай қойғанда, толып жатқан басқа көп тілдерден қазақ тілінің бір ерекшелігі – онда айқын көрініп тұрған диалектологиялық айырым, өзгешеліктер жоқ (І.Омаров, Шабыт.). Осы *н е г і з д е с* сөздің біразы осы кеште молынан айтылып еді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

НЕГІЗДЕУ[1] з а т. **1.** *Айғақты дәлел.* Одан да гөрі соғыста болған жағдайға байланысты өзіңіздің шешіміңізді айтып, *н е г і з д е у,* дәлелдеуіңізді келтіріңіз (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** ғ ы л. *Ғылыми нәтижені ақиқаттығы анықталған басқа пікірлер мен тұжырымдарға, теорияларға сүйену арқылы дәлелдеу.*

НЕГІЗДЕУ[2] *Негізде етістігінің қимыл атауы; дәлелді етіп тұжырымдау.* Сонымен бұл мақаланы бар қадарынша ғылыми дәлдікке *негіздеуге* тырыстық (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

НЕГІЗДЕУШІ з а т. *Іргетасын қалаушы, нұсқасын салушы.* Осы тас жолды салушының, *негіздеушінің* бірі – мына жігіт («Лен. жас»).

НЕГІЗДІ с ы н. **1.** *Түбі мықты, текті. Негізді* адам тегіне тартпай қоймайды (Ауызекі). **2.** *Дәлелі орынды, дәйекті.* Толықсыған әдебиеттің бай материалына тиянақталып, қисынды, заңды, әдісті сынның үлгілерінен тудырып жасаған сын ғана *негізді,* іргелі сын болады («Лен. жас).

НЕГІЗДІК с ы н. х и м. *Негізге қатысты.*

Негіздік денешік. б и о л. *Жасушалардың арнайы органеллалары – кірпікшелер мен талшықтар құрамында кездесетін құрылым. Негіздік денешік* цитоплазмада орналасқан кірпікшелердің проксимальды бөлігін құрайды. *Негіздік денешіктің* диаметрі – 105 мм. Ол құрылысы жағынан центросома центроліне ұқсас, 9 триплет микротүтікшелерден құралған (Қаз. тілі термин. Биология).

Негіздік жарғақша. б и о л. *Эпителий ұлпасының эпителиоциттері мен олардың астындағы борпылдақ дәнекер ұлпасы шекарасында орналасқан құрылым.* Бірқабатты эпителий ұлпасының барлық эпителиоциттері *негіздік жарғақшамен* жанасады. Ал көпқабатты эпителий ұлпаларында тек эпителийдің ең төменгі негіздік қабатындағы эпителиоциттер ғана негіздік жарғақшада орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

Негіздік қабат. б и о л. *Көпқабатты эпителий ұлпасының негіздік жарғақпен жанасатын төменгі эпителиоциттер қабаты. Негіздік қабат* бір қатарда орналасқан призма тәрізді эпителиоциттерден тұрады. *Негіздік қабат* клеткалары цитоплазмасында тонофиламенттерді (болашақ топофибриллалар – арнайы органелла) құрайтын ерекше белоктар түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕГІЗСІЗ с ы н. **1.** *Тұп-төркіні нашар, тексіз.* Онысы бір көрмекке әжептеуір болғанымен, түбі *негізсіз* сұйық біреу боп шықты (Ш.Құмарова, Қос шынар.). **2.** *Дерегі жоқ, дәлелсіз.* Сөйте-сөйте «бәрінен асқан, мықты, бір пір болса керек» деген дәлелсіз, *негізсіз,* шалағай түсінік туған (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

НЕГІЗСІЗДІК з а т. **1.** *Тұп-төркіні нашарлық, тексіздік.* Өзінің атақты рудан шықпағандығын, *негізсіздігін* айып көрмейді Асан («Лен. жас»). **2.** *Дәлелі жоқтық, орынсыздық.* Мектеп оқушысымен оның теріс ісі, сәтсіздігінің себебі, кейбір тілек-талаптарының *негізсіздігі* жөнінде ашық сөйлескен дұрыс (Семья тәрбиесі). Ренжіме десе де Сәбең мен түскен теріс жолдың *негізсіздігін* жайлап отырып жеткізе айтты (С.Шаймерденов, Өмір.). Сюжеттің шығуына байланысты мифологиялық, көшпелілік теорияларының *негізсіздігі* әлдеқашан дәлелденген (Р.Нұрғалиев, Күретамыр.).

НЕГІЗІНДЕ үс т. *Сайып келгенде, шынында, анығында.* Семей, *негізінде,* студенттер қаласы («Қаз. әдеб.»). *Негізінде,* Сәкен шығармаларындағы кемшіліктер, жазушының өсу жолындағы қиыншылықтарына берген бағамыз әлі де дұрыс (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *Негізінде,* малшылар аулын аралауды «Құмкент» совхозынан бастағанымыз жөн («Қаз. әдеб.»).

НЕГІЗІНЕН үс т. *Тұптеп келгенде, асылында, шын мәнінде.* – Мұныңыз *негізінен* дұрыс, – деді де, сосын әңгіме тақырыбын өзгерте қойды (Ж.Тілеков, От кешу.). Біздің аудан *негізінен* малшаруашылығымен айналысады («Қаз. әдеб.»). Осы мың жыл бойы қобыз сарыны қазақ даласында *негізінен* бақсылар арқылы сақталып келген екен. Кейбіреулер сол бақсылар көбірек қолданған нарқобызды күй тартуға арнаған қылқобызбен шатастырып жатады. Қазақ нарқобызбен күй шығармаған, музыка ойнамаған, оның басындағы шылдырмағынан-ақ бақсылардың аспабы екені байқалып тұр ғой («Жас Алаш»).

НЕҒАЙБІЛ үс т. *Істің жүзеге асу-аспауы белгісіз, күмәнді, екіталай.* Бұдан әрі ұлттық нигилизм асқына түспесе, ұлттық бекіну, патриоттық нығаю *неғайбіл.* Қазіргі парламент мемлекеттік тілден жеріне отырып, өзінің тілсіз де күн көретінін ашықтан-ашық әйгілей бастады. Өйткені мемлекеттік мәртебесі бар тілді менсінбеген Парламентте басқа тіл болмауы мүмкін емес еді («Жас Алаш»). Күн ашық болып, аспан жарқырап тұрса, мұндай жиындардың соғыс даласында болуы *неғайбіл* (С.Мәуленов, Үркер.). «Әзір кебін кигем жоқ қой! Әлде арманыма жетіп, әжем мен Марияны көріп, Еркімбектен кегімді алып өлетін шығармын» деген *неғайбіл* үміт (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НЕҒАЙБІЛДЕУ с ы н. *Істің жүзеге асу, аспауы күмәнділеу, шүбәлілеу. Неғайбілдеу* іс екен деп күңіренді Қараша («Лен. жас»). Тіпті жеңіс екені де *неғайбілдеу* («Қаз. әдеб.»).

НЕҒҰРЛЫМ үс т. *Бар мүмкіндігінше, мейлінше, барынша. Н е ғ ұ р л ы м* бір нәрсені қымтай берсе, Соғұрлым көңілің соған ауады ғой. Қазақтың қарап тұрсаң әдет-ғұрпын, Мінез жоқ адамыңда қылтың-қылтың. Сүйсе де, жек көрсе де ашып айтад, Боялып бұзбайды әйел мінез-құлқын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күні кеше орыс тілін *н е ғ ұ р л ы м* тез әрі жетік меңгерсек, коммунизмге соғұрлым тезірек жетеміз деген ұранмен өскеніміз тағы бар. Сондықтан алды қырыққа, арты жиырмаға келген азаматтарды былай қойғанда, ата сақалы аузына шыққан кейбір замандастарымыз ана тілін нашар меңгерді, тіпті өз ойын қазақша жеткізе алмайтындар да бар («Егемен Қазақстан»). Қонаққа яки ойын-тойға барғанда *н е ғ ұ р л ы м* сыпайы да қарапайым киінген жақсы (С.Байжанов, Сыр.).

НЕҒЫП е с і м. с ө й л. *Не қылып, неге?* Ұрылардың тізімін Сотқа неге даттадың? Біздің жақтан жиырма бес, Ұрыны тізіп бергенде, Өз жағыңнан жетіден Артықты *н е ғ ы п* таппадың? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НЕДӘУІР үс т. с ө й л. ***Едәуір***. Орыс әдебиетінде қазақ халық әдебиеті туралы сан жағынан *н е д ә у і р* мақалалар болғанымен, бүкіл халық әдебиетін қамтитын жүйелі де толық очерк жоқ (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Патша тәртібінің талай сұмдықтарына түсінді. Сөйтіп Рақымжан екеуі бір үйде жарты жылдай тұрып, Бекболаттың көзі *н е д ә у і р* ашылды (С.Шарипов, Бекболат). Кескіні бір қуарып, бір қызарып, Демін де қорыққан жандай жиі алып, Маңдайын үш саусақпен тіреп тұрып, *Н е д ә у і р* отырады ойға батып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

НЕДЕН е с і м. *Қайдан, не себептен, ненің нәтижесінде.* Жүргенде, жүгіргенде, сөйлегенде, ұйықтағанда мұрнымен дұрыстап дем ала алмайтын болсаң, доктырға көрін. Доктыр тексеріп қарап, дем алысың *н е д е н* бұзылғанын тауып береді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Жануарлармен, жержүзіндегі ағаш, шөп секілді түкпенен, тас-топырақпен таныстыру, жердің қалай жаралғанын, *н е д е н* түзілгенін білдіру (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

НЕДОИМКЕ ор. з а т. т а р. *Қоғамдық және мемлекеттік алым-салықтан өтелмей қалған қарыз, борыш.* – Торсан ел мойынында он тиын «*н е д о и м к е*» қалса, атымызды саттырып төлетеді, – деп ауылнайлар зыр қағып жүреді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Тегінде мойында *н е д о и м к е с і* қалғандар ауылдан жылыса тұрғандары дұрыс болар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

НЕЙБЕТ үс т. *Ештеңесі жоқ, құралақан, дәнеңесіз, босқа.* Егіндікті бүлдірген қай иті екен, ардан *н е й б е т* немелер (Т.Иманбеков, Тұт ағашы). Өстіп әр нәрсемен алданып жүргенде жас өмірімді *н е й б е т* өткізіп алып, «кәрі қыз» атанбасам неғысын? (С.Омаров, Қайырлы.). Етігінің басымен түрткілеп еді, тек қана ауа, не әрі, не бері жоқ құдықтың шелегіндей *н е й б е т к е* салбырап тұрғанын сезді (О.Бөкеев, Мұзтау).

НЕЙЗИЛЬБЕР [нем. Neusilber] з а т. к е н. *Құрамы 65% мыстан, 15% никель және 20% мырыштан тұратын қорытпа.* Егер құрамында Pb болса, онда ол қорғасынды *н е й з и л ь б е р* деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

НЕЙЛОН з а т. *Жасанды талшық және содан тоқылған синтетикалық мата.* Жейде *н е й л о н н а н* не басқа бір жасанды талшықтан жасалған матадан дайындалады («Білім және еңбек»). Терістіктен қоңыр леп есіп тұр екен. Уақас ақ *н е й л о н* көйлегінің түймелерін ағытып, көкірегін тосты (М.Мағауин, Ақша қар). Папаңдарға шақ *н е й л о н* жейде екен, қап, ақшаның болмағанын қарашы (Е.Өтетілеуов, Бос шелек.).

НЕЙРОАНАТОМИЯ [грек. neuron – жүйке, anatome – жару] з а т. м е д. *Жүйке жүйесі мен оның мүшелерінің нысаны мен құрылымын зерттейтін анатомия бөлімі* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЕЙРОКИБЕРНЕТИКА [грек. neuron – жүйке, kibernetike – басқару] з а т. *Кибернетикадағы нейрондар, нейрон ансамбльдері және тұтастай орталық нерв жүйелерінің қызметі мен құрылымы зерттелетін әрі үлгіленетін бағыт.*

НЕЙРОМЕДИАТОР [грек. neuron – жүйке, mediator – делдал] з а т. м е д. *Қозуды тасымалдау процесінде аралық функция атқаратын жүйке ұшынан бөлінетін физиологиялық белсенді заттар.* Түрлі жүйкелік құрылымдарда көптеген *н е й р о м е д и а т о р л а р* қоздырушылық та, тежеушілік те функция атқарады (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е й р о м е д и а т о р л а р* – жүйке талшығының пресинаптикалық ұшынан бөлінеді және постсинаптикалық потенциалды түзе отырып, синаптикалық берілу процесіне аралық әсер етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕЙРОН [грек. neuron] з а т. м е д. *Жанжаққа таралған жүйке жасушасы.* Нысаны мен өлшемі әр алуан болып, әртүрлі функция атқаруға қатысқанымен, барлық *н е й р о н д а р* ядросы мен жүйке өсінділері (аксон және бір немесе одан да көп дендриттер) бар клетка

денесінен немесе қосындыдан тұрады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЕЙРОПСИХИАТРИЯ з а т. м е д. *Жүйке процестері мен психиатриялық бұзылу арасындағы байланысты зерттейтін медицина саласы.*

НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ [грек. neuron – жүйке, psyche – жан, logos – ілім] з а т. *Неврологиялық процесс пен мінез-құлықтың өзара байланысын қарастыратын физиологиялық психологияның бөлімі.*

НЕЙРОХИРУРГ з а т. *Нейрохирургия саласындағы маман.*

НЕЙРОХИРУРГИЯ [грек. neuron – жүйке, cheir – қол, ergon – жұмыс] з а т. м е д. *Орталық нерв жүйесі мен оның тарамдарының ауруларын әрі хирургия, әрі неврология тарапынан зерттейтін ғылым.* Тоңазытып ұйықтау әдісін ғылымда гипортения деп атайды. Оның хирургияда, *н е й р о х и р у р г и я д а* (миға операция жасау), күйген денені емдеуде үлкен маңызы бар (Шопан серігі). *Н е й р о х и р у р г и я* клиникалық медицинаның шеткі және орталық жүйке жүйесінің ауруларының себептерін анықтап, оларды хирургиялық жолмен емдейтін және диагностикасын қоятын саласы (ҚҰЭ). Әлі де болса қолымыз жете бермейтін жайлар да жоқ емес. Өзге саланы қайдам, өзім қызмет атқарып жүрген *н е й р о х и р у р г и я* саласында маман тапшылығын да, медициналық құралжабдықтардың жоқтығын да айқын сезініп жүрмін («Егемен Қазақстан»).

НЕЙРОХИРУРГИЯЛЫҚ с ы н. *Нейрохирургияға қатысты.* Алғашқы *н е й р о х и р у р г и я л ы қ* операция – бас сүйекті ашу (трепанация) көне заманнан белгілі, бұл әсіресе Майя өркениеті кезінде кең дамыған. Қазір жүйкенің зақымдануы өте жиілеп кетті. №7 қалалық клиникалық ауруханада 220 орынды *н е й р о - х и р у р г и я л ы қ* орталық орналасқан («Егемен Қазақстан»).

НЕЙРОФИЗИОЛОГИЯ [грек. neuron – жүйке, physis – табиғат, logos – ілім] з а т. *Жүйке жүйесінің функцияларын, жүйке ұлпасындағы ақпараттарды өңдеу процестерін, сондай-ақ адам мен жануарлардың мінез-құлықтарының негізінде жататын механизмдерді зерттейтін физиология ғылымының бір саласы. Н е й р о - ф и з и о л о г и я н ы ң* негізгі проблемалары: жүйке жүйесі функцияларының шоғырлануы мен құрылысын, интегративтік әрекетінің механизмдерін, нейрондар мен глиальдық клеткалар қызметінің механизмдерін зерттеу (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕЙТРОН [ағыл. neutron] з а т. ф и з. *Атом ядросындағы электрлік зарядынан айырылған материалдық бөлшек.* Совет физигі Д.Д.Иваненко атом ядросының күрделі екенін ядро протон мен *н е й т р о н* бөлшектерінен құралғанын бірінші болып дәлелдеді (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). Ядроның құрамындағы тағы бір зарядсыз элементарлық бөлшектердің бірі *н е й т р о н* болады («Қазақст. мект.»). *Н е й т р о н* тек қана ядроның құрамында тұрақты болады. Еркін күйде протонға айналады, осының нәтижесінде электрон және «антинейтрино» деп аталатын электрон және бөлшек шығарады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Нейтрон бомбасы. ә с к. *Нейтрон зарядтарының ажырауына негізделіп жасалған, тірі жанды қырып-жоятын ядролық қару.* Адамзат үшін аса қауіпті болып саналатын *н е й т р о н б о м б а с ы н* таратуды тоқтату және оны мүлдем жою керек («Лен. жас»).

НЕЙТРОНДЫҚ с ы н. ғ ы л. *Нейтронға қатысты.*

Нейтрондық жұлдыздар. а с т р. *Негізінен нейтрондардан тұратын әрі электрондардың, протондардың және аса ауыр атом ядроларының шамалы қоспасы бар ең тығыз жұлдыздар. Н е й т р о н д ы қ ж ұ л д ы з д а р* алғаш рет пульсарлар түрінде ашылды (ҚҰЭ).

Нейтрондық қару. ф и з. *Негізгі зақымдаушы факторы өткір радиация болып табылатын ядролық қарудың бір түрі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Нейтрондық оптика. ф и з. *Ядролық физиканың баяу нейтрондардың ортамен, электр-магниттік және гравитациялық өрістермен өзара әсерлесуін зерттейтін бөлімі.* Жарық оптикасындағы сияқты *н е й т р о н д ы қ о п т и к а д а* не сәулелік жуықтаумен (нейтрон шоқтарының екі ортаның шекарасында сынуы мен шағылуы), не толқындық жуықтаумен (периодтық құрылымдардағы және жекелеген әртектілердегі дифракция) сипатталатын құбылыстардың бірнеше типтері бар (ҚҰЭ).

НЕКЕ[1] [ар. نكاح] з а т. *Жаңа үйленген адамдардың ерлі-зайыпты болғандығын ресми түрде заңдандыру ісі.* Жаңа үйленіскен жастар осы Чоури храмына келіп, тізелерін бүгу қажет болған. *Н е к е л е р і* содан кейін ғана берік болады-мыс екен (М.Әуезов, Индия очерк.). *Н е к е* – тарихи кезеңдерге сай қалыптасқан, қоғам негіздейтін және реттейтін, ерлі-зайыптылардың отбасындағы құқықтары мен міндеттерін белгілейтін рәсім (ҚҰЭ).

Неке бұзды. *Ажырасты, айырылысты.* Бір күнде он сегіз келіншектің ақ *н е к е с і н б ұ з ы п,*

күйеуінен ажыратыпты (С.Талжанов, Сейфулла.). Шариғат бойынша, егер ері әйелін өз аузынан үш қайырып талақ еткен болса, ол әйелмен арадағы *неке бұзылады* (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Неке жүзігі [сақинасы]. *Жаңа үйленуші ерлі-зайыпты адамдардың сүйіспеншілік, махаббаттың, адалдықтың белгісі ретінде бір-бірінің қолына тағатын (өзара сыйға тартатын) зергерлік бұйым.* Қолыма қарасам, екеуміз үйленген кездегі *неке жүзігі* алақанымда қалып қойыпты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Бұлар да жиналған қауымның ақ ниетін, тілегін алып, қолдарына алтын *неке сақиналарын* салысып, неке қию куәлігін аққайнармен жуды («Қазақст. әйелдері»).

Неке куәлігі [қағазы]. *Жұбайлардың некеленгендігін білдіретін ресми құжат.* Жаңа қосылған жастарға *неке куәлігі* көпшіліктің басы қосылған жерде, салтанатты түрде тапсырылды («Мәдениет және тұрмыс»). Той үстінде жас жұбайларға салтанатты түрде *неке куәлігі,* бағалы сыйлықтар табыс етілді («Лен. жас»). Иә, Ермек пен Мағрипа сонау отжалынды жылдары алғаш отау тіккенде, бақыттарыңның баянды болуына тілектес көңілмен *неке қағазын* тапсырған да мен едім («Қазақст. әйелдері»).

Некесін қиды. *Жұбайларды тұрмыс құрғандығын ресми түрде заңдандырды.* Ықтиярсыз алып кетті, Шеркеуге дайындаулы барып жетті. *Некесін қиямын* деп өз заңынша Алтарьдан бір кәрі поп шыға келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Неке сарайы. *Жас жұбайларды бір-біріне қосылғандығы туралы дәстүрлі жоралғыны өткізетін салтанат орны, ғимарат.* Орал қаласында ашылған жаңа *неке сарайының* банкет, некеге тіркеу залдары бар («Мәдениет және тұрмыс»). Некені *неке сарайында,* мәдениет үйлерінде тіркеу дәстүрі қалыптасты (Семья тәрбиесі).

Неке суы. *Ескі салт бойынша, неке оқылғаннан кейін ерлі-зайыптыларға ауыз тиюге беретін су. Неке суын* қалыңдық та, күйеу де, куәгерлер де ішті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Неке суын* қолындағы молданың, Басын иіп бұйрығына Алланың. Бір-бір жұтты күйеу менен қалыңдық, Көтердік, – деп тағдыр басқа салғанын (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал).

НЕКЕ[2] з а т. *Көктем кезінде жылқы денесінен тері сыртына өздігінен шығатын бұзылған қан.* Көкке тісі іліне өріске жіберсең, тойына келе бұзығы сыртына теуіп, *некесі* ағады да, шілде-қақты боп қатып қалған сары жүні түсер еді (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

НЕКЕҚИЯР з а т. **1.** *Үйлендіру, екі жасты үйлендіру рәсімі.* Жаназа *некеқияр* деген жұмыс, Артылмас жалаңдаған ауылнайдан, Еңбегі қожа, молда жалғыз-ақ сол, Қанағат қанып ішсе қара шайдан (Мәшһүр-Жүсіп, Тірлікте.). Қол ұстату, шаш сипату деген атақты ырымдар осы шашсипардың алдында күйеу жақтан берілетін үлкен сыйы болады. Жаңағы Абайды мысқылдаған ашық жеңге сол шашсипарды Ұлжаннан бір сыбаға қып алған екен. *Некеқияр* мен той салтының бәрі өткен соң, үлкендер тегіс дауыстап бата қылысты да, жалпыға айтқандай боп: – Қайырлы болсын! Ұзақ қызық берсін! Құтты, құтты болсын! – десті (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Отбасын құрған адамдардың мемлекеттік, азаматтық хал актілерін тіркеу (АХАТ) органдарында тіркелу рәсімі. Некеқияр* дәстүрлері қазақ қоғамында молда және куәлікке алдын ала белгіленген екі жігіт арқылы атқарылған (ҚҰЭ). **3.** *Ерлі-зайыпты боп тұрмыс құрған кісілердің некесін қиғанда алатын (беретін) зат (мал, ақша).* Кедейдің малына емес, өмір бойы мені зарлауға қалдырып, Қалдыбек байдан *некеқияр*ға алған мүйізді қараға қожалық етсін Қарқабек сұм! (М.Мырзақұлов, Ақық). Молда-екең *некеқиярымды* берсін деп жатыр. Не атап едіңдер? (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

НЕКЕЛЕ= е т. *Үйленгендікті куәландыру, ерлі-зайыпты болғандықты заңдандыру. Некелеген* қатынын осы арада, жұрт көзінше талақ етіп, біреуге қосатын көрінеді. Кімге берер екен? (С.Жүнісов, Ақан сері). Сол жолаушы *некелеп* анамды алған, Үйінде ие болып бес ай тұрған. Бес айдан соң анамды тастап кетіп, Мен тудым төрт айдан соң іште қалған (Ғашықнаме). Жолжомарттың сұлу келіншегі саған ғашық болады. Оны *некелеп* ал. Орамал мен қылышыңды бойыңнан тастама (Бозінген). Ер өлсе кетпеуші еді қатындары, *Некелеп* алушы еді жақындары. Қыз алып ел шетіне күйеу келсе, Көтеріп тұрушы еді шатырларын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НЕКЕЛЕН= е т. *Некеге тұру, некесін қидыру.* Әдепті бол, шырағым, Көптен алғыс табам деп. Өз бағаңды кетірме, Өсек-аяң бағам деп. *Некеленген* жарыңа Кішілік қыл, жағам деп. Қайны ағаң мен қайны енең Ойласын жақсы адам деп. Түзу болсаң, бір ана Онда да бар, жар-жар (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ғайсаның тууын інжілде де құдайдың құдіретінен деп суреттейді. Бірақ інжілдегі Мариям Иосиф дейтін балташыға *некеленді* (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Күн жайлап жүгірумен өте берді, Бір жігіт қыз сүйді де *некеленді.* Алды да чемоданын кетті бізден, Ол

сөйтіп басқамыздан жекеленді (Т.Молдағалиев, Қош, көктем.). Петр Андреевичтің баласының *н е к е л е н і п* қойғанын білгенде төсек тартып жатып ап, енді оның атын атаушы болмаңдар деген (М.Әуезов, Шығ.).

НЕКЕЛЕНУ *Некелен етістігінің қимыл атауы.* Көп әйел алуды тыю және кәмелетке келмеген қызға *н е к е л е н у д і* жою – қазақ әйеліне бостандық әперу жолындағы екінші қадам болды (Аялы жандар).

НЕКЕЛЕС= е т. *Бірге некеге тұру.* Ақсұлу анамыз Белгібай 17 жасқа келгенде, өзі 37 жасында Белгібаймен *н е к е л е с е д і,* Келбұға, Кетбұға атты екі ұл табады («Қазақст. әйелдері»). Сол мерекеде Мезгілбай мен Бәтес ерлі-байлы адамдай *н е к е л е с і п,* оқуға бір семья болысып қайтты (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

НЕКЕЛЕСУ *Некелес етістігінің қимыл атауы.* Біраз уақыт некесіз тұрып көрейін, көңілім орнына түссе, *н е к е л е с у і м* қашпас деп шешті (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Ауыл Совет кеңсесінің ішіне кіріп *н е к е л е с у* жағдайын сұрасам қайтеді деп бір тұрдым да, «қойшы, әлі ерте шығар» деп жүріп кеттім (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бәрінен қауіптісі, бәрінен адамға зияндысы мерездің еркек пен әйелдің жақындасуынан жұғуы. Үйленетін еркек, ерге тиетін әйел бірінің-бірі сау екеніне көзі жетуі керек. Екеуінің бірі ауру болса, *н е к е л е с у д е н* қашу керек (М.Дулатов, Шығ.). Статистика мәліметтері соңғы жылдардағы *н е к е л е с у д і ң* азайғанын, баласының саны шектеулі, жартыкеш жанұялар қатары көбейіп отырғанын көрсетеді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

НЕКЕЛЕТ= е т. *Некеге тұрғызу.* Қазыра әкеліп кәнизек хұқығын алып тастап, ерікті әйелді *н е к е л е т т і м* (Мың бір түн). Миншаны құтпа оқытып *н е к е л е т т і,* Бишанның өмір серік нөкері етті. Тудырып, көп ұзатпай, ұл менен қыз, Жаратқан қуандырып бөпелетті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Еріксіз параменен *н е к е л е т т і,* ілгері озып, халықтың көбі кетті. Топтан бата алуға аз айналып, Күйеуге де жүретін уақыт жетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ).

НЕКЕЛЕТУ *Некелет етістігінің қимыл атауы.* Ол ақыр аяғында, қалыңдығын *н е к е л е т у г е* апарды («Лен. жас»).

НЕКЕЛЕУ *Некеле етістігінің қимыл атауы.* Наздан ата-анасы қызын *н е к е л е у г е* қарсы болды («Лен. жас»).

НЕКЕЛІ с ы н. *Ресми түрде үйленген, некеге тұрған, некесі қиылған.* Зейнеп, сен құдай қосқан *н е к е л і* қатынымсың, Жас кезім болса, жан-жағыма жалтақтамай-ақ тастап, «бала белде, қатын жолда» деп, жортып жүре берер ем (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Катюша тек өзінікі, *н е к е л і* жары. Мұндай сұлу жан бүкіл қазақ жерінде жоқ (М.Дүзенов, Ант). Жауапкер жағы: – Бұл *н е к е л і* қатын дегеніңіз қалай? – деп сұрасып еді, билер: «Шариғат бойынша ижаб қабыл болған соң, бәрібір неке емес пе?» – деген болды (М.Дулатов, Шығ.).

Ақ некелі. э к с п р. *Заңды некеге отырған, некесі қиылған.* Әй, қорлық-ай! *А қ н е к е л і ә й е л* сүндетсіздерге рәсуа болды-ау!.. Жарықтық құран дәретсіз қолға түсті-ау! Шошқа етін жейтін арам ауызда шылым болып тартылды-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НЕКЕЛІК с ы н. *Ерлі-зайыптылыққа қатысты. Н е к е л і к* өмірдің 25 және 50 жылдығы (күміс, алтын тойлары) совет адамдарының өміріндегі маңызды оқиға, мейрам, дәстүр ретінде салтанатты жағдайда өткізіледі («Мәдениет және тұрмыс»).

Некелік одақ. к і т. *Ерлі-зайыпты болып отбасын құрған ер мен әйелдің бірлігі.* Егер олар *н е к е л і к о д а қ* құрғысы келсе, олардың әрқайсысы дүниеге келген сәбилердің тағдыры үшін мемлекет пен қоғам алдындағы жауапкершілігіне үнемі көздерін жеткізіп отыру керек (Семья тәрбиесі).

НЕКЕН үс т. к ө н е. *Жалғыз-жарым, жалқы.* Жалғанда Құдай деген сен бір *н е к е н,* Дегендер оңбас сізге қастық етем. Біздер қас қылады деп ойыңа алма, Мүсәпір керуенбіз Құдай деген (Ғашық-наме). Отызда орда бұзған дүлдүл едім, Әлінің *н е к е н* мекен бұлбұлы едім. Күнінде үш тоғызды алсам дағы, Тоймаған еш нәрсеге құзғын едім (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

НЕКЕНДЕР з а т. б и о л. *Көне замандық түрлер, қазіргі заманда аз да болса түрлері сақталған, бұрынғы геологиялық дәуірде тіршілік еткен өсімдіктер мен жануарлардың қалдығы. Н е к е н д е р д і ң* бәрі палеонекендер болып есептеледі. Мысалы, жұпар тышқан қазір Қазақстанда шектелген аймақта тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология). Қазақстан жерінде *н е к е н д е р д е н* – виттрон рауғашы, сөгеті сасыры, қылтанақты осмориза, су шылымы, түйесіңір және т.б. өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕКЕН-НОҚАН с ы н. ж е р г. ***Некен-саяқ***. Шағадам жерінде өлкелі жер *н е к е н-н о қ а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЕКЕН-НҰҚАН с ы н. с ө й л. ***Некен-саяқ***. Амал қанша, мойынсерікке кірмей, сай-сайда бұрып отырған *н е к е н-н ұ қ а н* кедейлер әлі де бар-ау, неге қосылмайды екен? (А.Жүнісов, Өмір.). Мұндай адамдар табиғат дүниесінде *н е к е н-н ұ қ а н* кездесетін асыл заттай барған

сайын жайнап, жасарып, құлпыра береді («Қаз. әдеб.»). Ертістің теріскей жағында *н е к е н-н ұ қ а н* шағын ауқатты ешкілі адамдар болмаса, ойға тартқан ол жақ иен болатын (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НЕКЕН-САЯҚ с ы н. **1.** *Бірен-саран.* Көшесі де таза, жай қыдырып жүрген *н е к е н-с а я қ* балалар болмаса, бостан-босқа ермекпен жүрген ешкім көзге шалынбайды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Елді бастап әкелген Матай батыр Орда, Көкен, Ащысу, Доғалаңға. Әр топта да батыр бар *н е к е н-с а я қ,* Сүйтсе де батыры көп Жуантаяқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асан анда-санда бір өткен *н е к е н-с а я қ* машинадан басқа көшеде тірі жанның қалмағанын сезгенде барып, үй іргесіндегі басқышқа сылқ етіп отыра кетті (Т.Әбдіков, Ақиқат). **2.** *Өте сирек, ілуде біреу.* Осы өнер мектебі кедей балалары үшін іздесе табылмайтын орын болса да 32 жылдан бері бұл: мектептен оқып шыққан қазақ жігіттерінен үйренген өнерімен пайдаланып, кәсіпке кіріскен *н е к е н-с а я қ,* ел ішінде мәшинемен киім тігушілер болмаса, көзге шалынбайды (М.Дулатов, Шығ.). Оның үстіне, Қазақстанның жеңіл өнеркәсібі шикізатқа бейімделген-ді. Таза өнім шығаратын кәсіпорындар *н е к е н-с а я қ* еді. Сондықтан отандық іскер қауымға, шағын және орта бизнес өкілдеріне қызметті жаңа тұрпатта бастауға тура келеді («Жас Алаш»). **3.** *Сирек, анда-санда кездесетін, мыңнан бір.* Қыз көрдім қыз ішінде *н е к е н-с а я қ,* Сұлулық берген тәңірім аямай-ақ. Ақ маңғаз, ақылды ажар, ақ жүзінде, Ай мен күн шағылысып тұрғандай-ақ (Д.Әбілев, Миллиард.). **4.** *Бірлі-жарым. Н е к е н-с а я қ* жолсыздық болмай тұра ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.)

НЕКЕН-САЯҚТАУ с ы н. *Бірлі-жарымды, азын-аулақтау, сиректеу. Н е к е н-с а я қ т а у* болса да үш тармақ шумақ мақал-мәтелдеріміз де ұшырасып отырады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

НЕКЕС с ы н. *Арам пиғыл, сұм, жексұрын.* Арқадан соққан борандай Жер түбіне желген ер! Атасы *н е к е с* қәуірдің, Мәстегін айдап келген ер! (Ер Тарғын). Күн-түн қатып жортқанмын Атаңа *н е к е с* қалмақтың Жайлау, қыстау жері үшін (Батырлар жыры).

НЕКЕСТІК з а т. *Жексұрындық, арамзалық.* Жал бітейін мойнына дегеннен соң, *Н е к е с т і г і н* ол есек біледі енді (Молда Мұса).

НЕКЕСІЗ с ы н. **1.** *Ерлі-зайыпты болғандығы ресми түрде куәландырылмаған, ерлі-зайыптылығы заңсыз. Н е к е с і з* ерлі-зайыпты болып жүргендер қаншама («Ана тілі»). *Н е к е с і з* түрде қосыла алмаймыз, бұл күні азаматтық неке деп жүргені азғындық. Оған бара алмаймын («Жас Алаш»). **2.** с ө й л. *Күйеусіз немесе әйелсіз, басы бос.* Тілеш уәжден жығылмай термелеп кеткен: «Пышағымыз жетесіз, шешеміз *н е к е с і з,* өзі болған жігіттің жеті атасын сұрап не етесіз» (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). // *Заңсыз түрде, некелеспей, некеге отырмай.* Сөйтіп, қарағым, басында *н е к е с і з* туды демесең, Ержан өз кіндігіңнен шыққан ұрпағың («Мәдениет және тұрмыс»). Гүлжан қайбір жетісіп жүр дейсің, бір басына қайғысы аз емес: сүйген жігіті Төлеутай сотталып кетті, одан *н е к е с і з* бала тапты (С.Омаров, Қиыр жол).

НЕКК [ағыл. neck] з а т. г е о л. *Жанартаудың көмейін толтырған баған пішінді лавалық, туфолавалық, туфтық дене. Н е к к* көлденең қимасында дөңгелек, сопақ, линза не бұрыс пішінді болады. Ені бірнеше метрден бірнеше километрге дейін жетеді (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕКРОЛОГ з а т. ***Қазанама*** *(өлген адамның өмірі мен қызметі жайлы хабар берілген қаралы мақала).* Редактор редакцияға келісімен жауапты секретарьға Зауірдің суретін тауып, *н е к р о л о г* әзірлеуді тапсырды (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Тек қана солай болса, таласы жоқ, Е, кімнің кем-кетік, шаласы жоқ? Өлген соң, өзі жайлы *н е к р о л о г т ы,* Оқуға дананың да шамасы жоқ (Ж.Молдағалиев, Қызыл.). Осы оқиғадан кейін бас-аяғы бір жұма өтпей жатып, Қабен газет бетінен *н е к р о л о г* оқыды: Сардар Сұлтанов дүние салыпты (З.Қабдолов, Жалын).

НЕКРОПОЛЬ [грек. nekros – өлі, polis – қала] з а т. т а р. *Адамдар жерленген обалар мен қабір топтары немесе отырықшы-қалалық орталықтар төңірегіндегі негұрлым үлкен зираттар.* Қазақстанның батысында Шопан ата сияқты үлкен *н е к р о п о л ь д е р,* Оңтүстік Қазақстан өңірінде, Сырдың орта ағысындағы қалалық орталықтар төңірегінде шоғырланған көптеген *н е к р о п о л ь д е р* бар (ҚҰЭ). Қожа Ахмет Яссауи кесенесі маңында 3 метр тереңдікте жатқан көне *н е к р о п о л ь* бар екені анықталды (ҚҰЭ). Цитадельдің теріскей бетінде орналасқан «Өлі қала» – әлемдегі ең үлкен *н е к р о п о л ь,* онда XV ғасырда жерленген бейіттер бар (С. Абдрахманов, Елдік сыны).

НЕКТАР з а т. ***Шырын*** *(гүлді өсімдіктерден бөлінетін тәтті зат).* Гүлді өсімдіктердің көпшілігінің күлте желектері түбінде *н е к т а р* деп аталатын тәтті шырыны болады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Гүлдерде *н е к т а р* дейтін балшырын бар (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

НЕКТОН [грек. nentos] з а т. з о о л. *Суқоймалардың пелагиаль аймағында тіршілік ететін, белсенді түрде жүзіп жүретін ағзалар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Сушар.). *Н е к т о н д а р ғ а* балықтар, кальмарлар, киттәрізділер, теңіз жыландары, сондай-ақ құрлықта көбейгенімен, суда қоректенетін жануарлар жатады (ҚҰЭ).

НЕҚОСТАУ с ы н. ж е р г. *Селқостау, енжарлау.* Мұның өзі бір *н е қ о с т а у* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЕЛЕР е с і м. с ө й л. *Небір, нетұрлі.* Жылқы да Қалбағайды танығандай еді: *н е л е р* шу асаулар Қалбағай боз айғырмен қуғанда қалтырап, қаша алмайтын (М.Әуезов, Шығ.).

НЕЛЕУ с ы н. с ө й л. *Көңілдегідей емес, ойдағыдай емес дегенді тура айтуға қиналғанда қолданылатын тұспалдау мәнді сөз.* Дұрыс қой, Тоқа. Бірақ қазір жол жүреміз. Былай, *н е л е у*... ауырлау болмас па екен? (М.Мағауин, Ақша қар). Ие-ие. Әдемі боп өскен екен. Ептеп былай *н е л е у* болғанмен... Киімі де жарасады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

НЕЛІКТЕН үс т. **1.** *Не себептен, неге.* Әйел басын ақырын ғана жоғары көтеріп, бұның көзіне қарап тұрып: – *Н е л і к т е н* дерттісіз, қайғыңыз не? Мен бастан-аяқ ұққаным жоқ! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Бала *н е л і к т е н* күйгелек болады? Күйгелектік балада, кейде ол, іште жатқанда пайда болады (Семья тәрбиесі.). Бұның іздеп келгеніне Заңгіраштың *н е л і к т е н* қуанғанын ол енді ғана ұғайын деді (А.Жақсыбаев, Егес). Әдетте елдің қоғамдық өміріндегі жаңалықтар жайлы әңгіме саясат пен экономика төңірегінде өрбиді. Сөйтеді де, билік институтының аса ықпалды, маңызды бұтағы саналатын заң, құқық жүйесіндегі өзгерістер назардан тыс қалып жатады. *Н е л і к т е н* бұлай? («Жас Алаш»). **2.** *Қалайша, қайтіп осылай болды деген риторикалық сұрақ мағынасындағы сөз.* Кімге қарсы қару көтергенімізді ойламай, *н е л і к т е н* досқа күлкі, дұшпанға таба болу жолына түстік? (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жолын таппай жаралап бір сыңар қыз, Оны да біз алдарқатқан шығармыз. Біз сүймесек, сүйісеміз неліктен, Біз *н е л і к т е н* ғашық емес, құмармыз?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

НЕМАТОБЛАСТЫҚ: нематобластық құрылым. г е о л. *Кристаллобластық құрылымның түрі. Н е м а т о б л а с т ы қ қ ұ р ы л ы м д а* тау жыныс ұзын призмалы минералдардан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕМЕ з а т. қ а р а п. *Тең көрмей қомсынған кезде айтылатын есім сөз.* Онда болды, қызымның өзі біледі. Әкеңе айттым демей-ақ қой, шырағым. Бала *н е м е* қысылып жүрер (М.Қаназов, Жер.). Күшік *н е м е,* манадан бері өзі келіп сәлем бере ме десем, жездесінің жанынан шыға алмай қалды ғой (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). **2.** *Жек көріп, қорлау, кемсіту үстінде айтылатын есім сөз.* Ей, сандалған *н е м е,* шатымай жайыңа отыр, отыратын болсаң (А.Жүнісов, Өмір.). Қызғанып жауыз *н е м е* жас жұбайын, Зытқан ғой... әнші бағын аш, Құдайым! Кеш қалды – жәрмеңкесі кеткен тарап, Сөйтеді десе қырсық қас қылайын (М.Әлімбаев, Өшпес от). Жал біткен соң жалтарған, Не қылған арсыз *н е м е* едің?! Құдағи бар, құда деп, Әдейі мұнда келгенім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қынжылған жоқ Сәбидің де әкесі, Өңінде бар қайта мазақ, кекесін: – Өлсе барсын, шала піскен жұмыртқа, Жап үніңді, сайқал *н е м е,* жетесіз («Соц. Қаз.»). Не керек, сөздің қысқасы, Басқаға о да сілтеді. Ақырда хандық кеңесі Жүзі қара *н е м е с і* Жендетке барып жетеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жаман неме. с ө й л. ж а ғ ы м д ы. *Балаға қарата сөйлегенде тіл тигізіп алмайын деп әдейі қомсынған болып айтылатын сөз.* – Ой, *ж а м а н н е м е,* атасын танып «аталап» жатыр ғой мынау, – деп сырттан сөйлей кірген Мәлике шешей, – бері әкелші, андағының бетін жуайын, – деді (С.Ғаббасов, Ана.).

НЕМЕДЕЙ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Неме адамдай, неме сияқты.* Арқасы қозса, ылди ма, ер ме, елемей, Зымырар еді сындарлы сырлы жебедей, Ауаны тесіп аспанда ұшқан кемедей, Немесе безіп түрмеден шыққан *н е м е д е й* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

НЕМЕЛТАЙ з а т. ж е р г. *Немеренің баласы (шөбере.).* Немеремнен туған *н е м е л т а й л а р ы м д ы* да көріп отырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұл бала оның *н е м е л т а й ы* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЕМЕНЕ[1] е с і м. **1.** *Не нәрсе, ол не.* Өмір деген *н е м е н е,* Зымыраған күн бе ол? Күлімсіреп келе ме, Көктемдегі гүлде ол (Б.Әбдіразақов, Тұңғыш.). – *Н е м е н е,* бірдеме айтқысы келіп отыр ма? – деді апам маған қарап. Әкем басын шайқады (Т.Әбдіков, Ақиқат.). **2.** с ө й л. *Не дейсің, не дедің, не деп тұрсың деген мағынада.* Әпенделер. Ақынға ақыл бере ме? Қаламы еркін жүгірсін дер Көргенді ер ішің пысқан жоқ па, жаным? *Н е м е н е*? Біттім енді. Кеттім міне. Болды енді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). // с ө й л. *Не болды сонша, сонша не көрінді деген мағынада. Н е м е н е*! Бомба түсті ме?! Неліктен жұрттың бәрі алаң?! Кез келген тойдың үстіне Қысылмай кіріп бара алам (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // с ө й л. *Сол да сөз боп па, түкке тұрғысыз нәрсе деген мағынада.* Өмір бар не бір күндік, не бір айлық, Көңіл жетсе *н е м е н е* жарлы, байлық (Ақмолла ақын, Күндер.).

...емей немене. *Алдында тұрған сөзге қатысты содан басқа не болар, бұл соның өзі емес пе деген мағынадағы сөзқолданыс.* Алдыартын жимай, елге хабар айтпай, жаудың қуатын салмақтамай «ерлігіне сиынып» жалғыз барып, екі жүз елу түрікпенмен соғысу аламандықтан шыққан менмендік *емей немене*? (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Бытырап азыптозған ел Бөдене *емей немене*? Ортаңа дуан келген соң, Ел қорғар ерлер өлген соң, Толыңды, елім, шайқады, Тұнығыңды сапырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Демалатын сары үй тұрған төбеге Адам байғұс айтысам деп келе ме? Көрмей, білмей бәле жаққан пәлекет Екі аяқты албасты *емей немене*?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ойлаңыз, біздің ғаскер өле ме, Қағазға бір басылып қалған соң. Бұл мықты әскер *емей немене*, Жайылып талай орын алған соң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НЕМЕНЕ[2] з а т. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жеті ата жүйесі бойынша таратылатын жетінші ұрпақ.* Қазақ өз баласының баласын немере, оның баласын шөбере, шөберенің баласын шөпшек, шөпшектің баласын *немене,* оның баласын туажат, туажаттың баласын жүрежат, оның баласын жегжат, жегжаттың баласын жұрағат деп атайды (Ауызекі).

НЕМЕНЕГЕ е с і м. *Не үшін, не себепті, неге. – Неменеге* күлесің? Оқудың аты – оқу. Егер ұстаз алдында өзіңді ұстай алмасаң, оқушылар қатарынан шығарып жіберем, – деп Есімбек қабағын түйді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

НЕМЕНТАЙ с ы н. ж е р г. *Болмашы ғана, мардымсыз.* Біраз жыл тәжірибе жинақтағаннан кейін, үлкен газеттің редакторлығын кішкентай баспасының *нементай* қызметіне айырбастауға тура келді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

НЕМЕРЕ з а т. э т н. *Ата-ананың ұлынан туған баласы; атадан санағандағы үшінші ұрпақ.* Арғынның тоқалынан Бозша деген Момындық, әділдікпен ел билеген. Жәнібек жалғыз ұлы жастау өліп, Артында үш ұл қалды *немереден* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Абылай ханның он жеті қатыны, отыз ұлы болған. Солардың ішінде «Абылайлап» жауға шапқаны — қалмақтың ханы Қалдан Цереннен тартуға келген Топыш ханымнан туған Қасым төренің балалары – кешегі даңқты Кенесары хан мен ер Наурызбай. Бұлардан басқа хан қаны қайнап, өз еркіменен басқаларға қолдан тізгін бермеске қарысқан Абылайдың *немересі* Абайділда сұлтан Уәлихан ұғлы (М.Дулатов, Шығ.). Айғаным әже Шыңғыстан туған ең үлкен *немересі* Шоқанның зеректігін, алғырлығын, байқампаздығын сезіп, болашағынан үлкен үміт күтіпті («Қазақст. әйелдері»). Адал жарың – бірге соққан жүрегің. Жақсы ұлың – жер бетінде тірегің. Жақсы қызың – мәңгі сөнбес шырағың, *Немерелер* – кеш көркейтер легің (К.Салықов, Жезкиік). Жан жабықса, көңіл хошы келе ме, Шынымен-ақ, қамқор шырақ сене ме... Әжем жатқан бөлме қайда дегендей, Солай қарай еңбектейді *немере* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Аталас, атасы бір, бір атаның баласының ұрпақтары болып келетін.* Шағы еді, бірі бастық – ел ағасы, Сол кезде бірі ауылнай ең алғашқы, Әкеммен *немере* еді екеуі де, Еңбекпен жүрген жерде беделі асты (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Еспембеттің шешесі Ер Қосайға *немере.* Қиық жоқ қыздан туғанда Оны бөтен көре ме (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Немере аға. э т н. *Екінші ұрпақтан жалғасатын туысы, бір атадан туған ағайынды кісінің жасы үлкен ұлы.* Бір кездері Африкалық елдерде трайбализм қатты өрістеген уақыттар болды. Сонда айтылған мынадай бір сөздер болған: «Мен ағама қарсымын, ағам екеуміз *немере ағама* қарсымыз, ал үшеуміз бірігіп алып кейде бөтендерге қарсы боламыз». Менің пікірім тура сол секілді болып жүрмесін («Жас Алаш»).

Немере қарындас. э т н. *Ағайынды кісінің балаларының ішіндегі жасы кіші қыз.* Жесір қалған шешесі Үсеннің *немере қарындасы* болатын. Ол Үсен аулын төркін қылып, ылғи араласып жүретін (М.Әуезов, Шығ.). *Немере* қасымдағы *қарындасым,* Ғашық боп құдай бұзып алып қаштым. Қазаққа қоспас еді мұндай әдет, Аңдай боп мекендедік таудың тасын (К.Әзірбаев, Таңд. Шығ.).

Немере сүйді [жетектеді]. *Үлкен жасқа жетіп, ұрпағының балаларының қызығын көрді. Немере сүйіп* отырсам да, сен маған осы уақытқа дейін бала секілдісің (С.Шаймерденов, Өнім.). Ия, ол – мамыр емес, май болатын, «Жеңіс» – деп сан баланың қойған атын. Солар да елу жасқа келіп қалды *Жетектеп немересін,* қолғанатын (F.Қайырбеков,Көнсадақ).

Тұңғыш [алғашқы] немере. *Ата-ананың ұлдарынан бірінші болып туған бала.* Сөз емес сенделген, Балалар, сендерден, Ыстықтау көрінді, *Алғашқы немерем* (К.Салықов, Жезкиік).

НЕМЕРЕЛЕС с ы н. *Ерлер жағынан алғанда әкелерінің әкесі бір туыстас.* Кенсуаттағы Кенейдің *немерелес* туысы Шағбан деген шал келді (С.Омаров, Қиыр.). Сентай атам тұлғалы кісі. Бізге *немерелес* болып келеді (Қ.Сәрсекеев, Кілт.). Оспан Қанипаға бөле.

Екеуінің шешелері *н е м е р е л е с* адамдардың қызы (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Екі жағында он шамалы үлкен туысқандар. Әкесімен туысқан Үркер, Мырзатай, Жортар сияқты ағалары. Тоқал шешелерінен туған Жақып, Тайбасар сияқты тұрғыластары және әлдеneше інілер, *н е м е р е л е с* туысқандар бар (М.Әуезов, Шығ.).

НЕМЕРЕЛІ с ы н. *Немере көрген, немересі туған. Н е м е р е л і* болған Шакен қуанышында шек болмай, той қамына ерте кіріскен болатын (Е.Мырзахметов, Медет). – Қайнаға, сүйінші, сүйінші? *Н е м е р е л і* болдыңыз, ұл, ұл! – деп оның алдынан ентіге шықты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

НЕМЕРЕ-ШӨБЕРЕ з а т. э т н. *Немере мен шөбере; ұрім-бұтақ, өрен-ұрпақ.* Кемпір-шалдар *н е м е р е-ш ө б е р е л е р і н е* дейін тастамай, арқалап алады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қазір жасым 85-те болса да мен *н е м е р е-ш ө б е р е л е р і м н і ң* оқуын қадағалап отырамын («Қазақст. мұғ.»).

НЕМЕРТИНДЕР [лат. nemertini]**: немертиндер типі**. б и о л. *Басым көпшілігі теңіз жағалауларында еркін тіршілік ететін, тек кейбір өкілдері тұщы суларда паразиттік тіршілік етуге бейім жануарлар. Н е м е р т и н д е р т и п і н і ң* денесі құрт тәрізді созылыңқы, алдыңғы ұшында қозғалмалы ұзын тұмсығы бар (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕМЕСЕ ш ы л. *Не болмаса, не.* Иранғайып *н е м е с е* Ғайыпиран. Ғайыптан пайда болған Иран деген сөз екен (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Диссертациялық зерттеу даярлаған ізденуші қолжазбаны ғылыми-зерттеу институты басшылығына *н е м е с е* университет деканатына, сондай-ақ кітапхананың оқу залына тапсырады («Егемен Қазақстан»). Көне тәсіл нанды қоламтаға көміп пісіру. Оны қазақтарда көмпеш, көмбе *н е м е с е* қоламта нан, күлше деген түрлері бар (Д.Катран, Қаз. ас-тағам.).

НЕМЕУРІН з а т. ж е р г. *Көмек, жәрдем.* Басқаларын қойшы, анау Әбдіраман деген кісі жазық түскенде *н е м е у р і н* әкеліп, кілем алды (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Күнтайдың некесі Ақанға қиылғаннан кейін, жаңа тұрмысқа қосқан *н е м е у р і н і м* деп, Зейнеп ас үйдің көнетоз кигізін жіберген еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жаңа отау жайды қанат Қазақстан, *Н е м е у р і н* басты шашу барлық тұстан. Ордадан көтерілді ұлы шаңырақ, Қызарып маңдайшасы күншығыстан (Ә.Тәжібаев, Жаңа ырғақ).

НЕМЕШЕ ү с т. ж а ғ ы м с ы з. *Неме сияқтанып.* Кепе тақиялы, маңқиған москал бержебай арбасындағы кісі екенімен де, есек екенімен де ісі жоқ, «әйтеуір ақша бересің ғой» деген *н е м е ш е*, алдындағы ағаштың аласа бұтағынан еңкейіп өтіп, атының арт жағын алыстан шөп етіп, айдай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НЕМКЕТТІ ү с т. *Қалай болса, солай, немқұрайды, самарқау.* Төлеген талай қызметте жүріп, партия жұмысына осынша *н е м к е т т і* қараған адамды көргені сол (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). // *Енжар, селсоқ.* Председательдің өзі шығып сөйлеп, колхоз шаруашылығына *н е м к е т т і* кісілерге ендігі жерде төзуге болмайды деп, біраз кісілердің атын атады (Н.Әбдікәрімова, Сенім). Байкеннің қазіргі *н е м к е т т і* тұрысы оның бұл ойын айтпай-ақ танытқандай еді (К.Тоқаев, Түнде.).

НЕМКЕТТІЛЕУ с ы н. *Самарқаулау, селқостау, немқұрайдылау.* Қасына таяған соң салқындығымды, өкпемді жасыра алмадым. Амандығына *н е м к е т т і л е у* емеуірінмен қысқа жауап қайырдым (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Әшейінде өзіне *н е м к е т т і л е у,* самарқау қарайтындай боп көрінетін жігіт пляждан қайтарда өліп-өшіп өбектеді де қалды («Қаз. әдеб.»).

НЕМКЕТТІЛІК з а т. *Енжарлық, селқостық, немқұрайдылық.* Кейде адамның өмірге деген сенімі, ақ ниеттілігі мұқаяды. Керенаулық, *н е м к е т т і л і к* пайда болады («Қаз. әдеб.»). Конференцияда дәл осындай атүстілікке, *н е м к е т т і л і к к е* жол берген Талғар ауданы «Алматы» колхозының комсомол ұйымы қатты сыналды («Лен. жас»). Табиғаттың өзі берген байлыққа *н е м к е т т і л і к п е н,* жауапсыздықпен қарауға жол берілмесін («Қазақст. мұғ.»).

НЕМҚҰРАЙДЫ ү с т. *Қалай болса, солай, шын ниетімен емес; керенау, селқос.* Әйелдерге *н е м қ ұ р а й д ы* қарайтын Еркекті мен санамаймын еркек деп. Қай кезде де сұлулықтың жолы – мұз. Әйел біздің әзиз байлық қорымыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл менің жылқышым ғой. Егер, шіркін, атын зорықтырады-ау, – деп *н е м қ ұ р а й д ы* жауап бере салды Сасықбай (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Әншейін, өз мәнінен төмен; салғырт.* Манж-Цин империясына толық бағынышты болмай, Манж патшасын немқұрайды нышан-белгі ретінде селқос мойындады (Х.Мұхамадиұлы, Моңғолия. қазақ.). // с ө й л. *Мардымсыз, тұкке тұрғысыз.* Сонда өзіңіз есептеп көріңізші, осы өңірден қаншама табиғат байлығы *н е м қ ұ р а й д ы* қаржыға сатылып, шетел асып кеткен («Жас Алаш»).

НЕМҚҰРАЙДЫЛАУ с ы н. *Шын ниетімен емес, немкеттілеу, керенаулау.* Нұрпейіс Бейсенді көріп, ерінін *н е м қ ұ р а й д ы л а у* жы-

бырлатып, мұның сәлемін алды (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Қаныш сөз қайырған жоқ. Тізімді *н е м қ ұ р а й д ы л а у* қалпы ұсына салды (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

НЕМҚҰРАЙДЫЛЫҚ з а т. *Немкеттілік, қалай болса, солай қараушылық, керенаулық.* Жаңа адам тәрбиелеу жолындағы күресте *н е м қ ұ р а й д ы л ы қ қ а* төзуге болмайды (Б.Мәдиев, Өрендер). *Н е м қ ұ р а й д ы л ы қ* – үлкен кесел. «Жаны ашымастың жанында басың ауырмасын» деген осы тұста дәл келіп тұр («Лен. жас»). Сөйтіп адамның денесі күні бойы бойкүйездіктен, *н е м қ ұ р а й д ы л ы қ* сезімінен аулақ болады («Егемен Қазақстан»). Бюрократизм жүрген жерде соның түп етегінен ұстап, салдыр-салақтық, *н е м қ ұ р а й д ы л ы қ,* жауапсыздық, былықшылық қоса жүреді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.).

НЕМІС з а т. *Германия Федеративті Республикасының байырғы халқының, негізгі ұлтының қазақша атауы; осы ұлт өкілі.* Жуалылық *н е м і с* фермер Егор Кох шаруашылығына сурет сыны осы ғажап өңірді таңдапты («Егемен Қазақстан»). Содан сол екі *н е м і с т і ң* мақсаттары жүзеге асып, ұлы диқанның жасампаз бейнесі Германия сахнасынан көрінді ме, жоқ па, одан хабарсызбын («Егемен Қазақстан»). Қазақша сөйлейтін *н е м і с* келіншегі Сардардың есіне Гүлбаршынды түсірді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). // *Германияға қатысты.* Игорьдің әкесі соғыстың ең соңғы айында *н е м і с* жерінде қаза тауыпты (А.Жақсыбаев, Егес). // *Фашистік неміс.* Есеңгіретті, есін алды. Мүмкін мас адам шығар. Орыс бозасы көзін бозартып, ақылын алып, сенделтіп жіберген *н е м і с т і ң* елірме офицерлерінің бірі шығар (М.Иманжанов, Адам тур.). Олардың әр кездерде *н е м і с т е р г е* тұтқынға түскен Қызыл Армияның бұрынғы әскери қызметшілері екені анықталды («Егемен Қазақстан»).

НЕМІСШЕ ү с т. *Неміс тілінде.* Оның құлағына қазақша, *н е м і с ш е,* корейше құйқылжытып салған әндер қайта оралды (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала). *Н е м і с ш е* бір ауыз сөз білсем бұйырмасын (Қ.Исабаев, Соңғы.). – Бізде *н е м і с ш е* білетін кім бар? – деп сұрады Черкасов (Ә.Нәбиев, Ауыр.).

Неміс фашистері [фашистік неміс]. т а р. *Екінші дүниежүзілік соғыста халық арасында қалыптасқан фашистік Германия әскерінің аты.* Ел тозғанда талықсып «Жеңіс» келді, Намыс жеңді *Ф а ш и с т і к н е м і с т е р д і.* Жетімжесір көбейді ауылымда, Бітеу жара тым баяу тегістелді (К.Салықов, Жезкиік). *Н е м і с ф а ш и с т е р і м е н* шайқастағы Қызыл Армия қорына тек өз есебінен 350 пұт тары, 50 мың сом ақша тапсырған («Егемен Қазақстан»).

НЕМІСШЕЛЕ е т. *Неміс тілінде сөйлеу.* Маған қарап *н е м і с ш е л е п* бірдеңе деген еді, мен олардың не деп тұрғандарын түсіне алмай, басымды шайқадым (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

НЕМІСШЕЛЕУ *Немісшеле етістігінің қимыл атауы.*

НЕНДЕЙ е с і м. *Қандай, қандайлық.* – Өз халың қалай, қалада *н е н д е й* жаңалық бар? – деді әңгімені бірден бастап кеткісі келген Лида (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Ағатай! Бұ не сұмдық! Бәрің бірдей... Шұбырып түгеліңмен кел дегендей... «Апарып тастаңдар» дегенім қайда? Құдай-ау! Қырсық болды мынау *н е н д е й*?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Содан бері Омар өзі басқарып келе жатқан колхозда *н е н д е й* өзгеріс, *н е н д е й* жаңалықтың куәсі болмады дейсіз (Б.Тоқтаров, Қыран.). Тақса-дағы ол *н е н д е й* айып, нендей сын, Сөзін тыңда, тыңда сөзін бөлмей шын. Ол егерде: «Сонша жаман қалпымен Саған ғашық», – десе ғана сенгейсің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Әлде нендей. *Әлде қандай.* Боп жатады өмірде *Ә л д е н е н д е й* тосын жай, ұмытпассың мені де, Ең жақын бір досыңдай (А.Шамкенов, Жайлау.).

Нендей бір. *Қандай да бір, әлдебір.* Әйтсе де, әйелдер үйінде *н е н д е й б і р* жанжалдардың болып жатқанын ағайындарына, туысқан жекжаттарына айта бермейді, қайта күйеуімен татуласып, бізде келеңсіз жағдайларға жол берілмейді деп, істі өздері жауып отыратын жағдайлар да көптеп кездеседі («Егемен Қазақстан»).

НЕНДЕЙЛІК з а т. *Қандай бір, қандайлық.* Әсет жастайынан Дүйсенді көріп өссе де, ол кісінің ішінде *н е н д е й л і к* қазынаның барлығын білмейтін (К.Оразалин, Ақ жазық). Абай келер ұрпаққа *н е н д е й л і к* асыл мұра қалдырса, соның бәріне де өзекті желі осы бір қабат сұр үйден Шыңғысқа қарай тартылғандай болып тұратын (К.Оразалин, Абай.).

НЕО... *Жаңа деген мағына үстейтін әдетте терминдік күрделі атаулардың алғашқы құрамдас бөлігі.*

НЕОАНТРОПТАР [грек. neos – жаңа, anthropos – адам] з а т. т а р. *Археологиялық қазбалардан табылған және бүгінгі саналы адамдардың (homo sapiens) жиынтық атауы.* Неандерталь адамын кейінгі палеолитте кроманьондықтар, яғни *н е о а н т р о п т а р* алмастырды (ҚҰЭ). Археологиялық қазба барысында аршып алынған *н е о а н т р о п т а р-*

д ы ң сүйектері қазіргі адамдардың сүйектерінен біршама ірілеу (ҚҰЭ).

НЕОБИХЕВИОРИЗМ з а т. ф и л о с. *Дәстүрлі психологиядағы бихевиоризмнің дағдарысын көрсететін XX ғасырдың 30-жылдарында Америка психологиясында пайда болған бағыт.* Гештальтпсихология мен фрейдизмнің, сондай-ақ жоғары жүйке қызметі туралы Павловтың ілімінің идеяларын пайдаланып, *н е о б и х е в и о р и з м* бастапқы бихевеористік доктринаның шектеулілігін жаңуге тырысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЕОГЕГЕЛЬШІЛДІК з а т. ф и л о с. *Дін мен спекулятивтік философияны қорғау үшін пайда болған жаратылыстың тарихи материализм мен позитивизмге қарсы XIX ғ. екінші жартысында Англия мен АҚШ-та қалыптасқан идеалистік философиялық бағыт.* Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін *н е о г е г е л ь ш і л д і к* көбіне-көп экзестенциализммен қосыла отырып, Францияда тарады (Филос. сөздік).

НЕОГЕЙ з а т. г е о л. *Жердің геологиялық (тектоникалық) дамуының соңғы докембрий, палеозой, мезозой және кайнозой эраларын біріктіретін соңғы сатысы.* Планета дамуының *н е о г е й г е* дейінгі сатысы протегей деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕОГЕН [грек. neos – жаңа, жас, genos – туылу] з а т. г е о л. *Неоген жүйесі және неоген кезеңі терминдерінің қысқаша атауы.*

Неоген жүйесі. г е о л. *Кайнозой тобының ортаңғы (палеоген жүйесі мен төрттік жүйенің арлығындағы) жүйесі. Н е о г е н ж ү й е с і* «миоцен» деп аталатын төменгі және «плиоцен» деп аталатын жоғарғы бөлімдерден тұрады; халықаралық дәрежеде келісілген жіккабаттық жіктемесі жоқ (Қаз. тілі термин. Геология.).

Неоген кезеңі. г е о л. *Кайнозой эрасының ұзақтығы шамамен 23 млн. жылмен өлшенетін екінші (ортаңғы) геологиялық кезеңі. Н е о г е н к е з е ң і* бұдан 24,6-1,6 млн жылдар бұрынғы уақыт аралығын қамтыған болса керек (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕОДИМ [лат. neodymium] з а т. х и м. *Табиғатта сирек кездесетін, күміс түстес ақ металл, рет нөмірі алпысыншы химиялық элемент. Н е о д и м* жеңіл құймаларда лигерлеуші қоспа, шыны, кәрлен өндірістерінде, радиоэлектротехникада лазерлік материалдардың құрауышы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕОКАНТШЫЛДЫҚ з а т. ф и л о с. *Кант философиясының диалектикалық элементтерінен гөрі оның метафизикалық элементтерін қайта жаңғыртып дамытқан, XIX ғ. екінші жартысында Германияда пайда болған идеалистік философиялық ағым.* Қазіргі кезде *н е о к а н т ш ы л д ы қ т ы* қайталаушылар кейбір аксиологиялық ағымдарда ықпалды болып жүр (Филос. сөздік). Сыншыл рационализм өкілдері де *н е о к а н т ш ы л д ы қ қ а* жақын (Филос. сөздік).

НЕОКОЛОНИАЛИЗМ з а т. с а я с и. *Тәуелсіз елдерді отарлау саясатының жаңа формаларын сақтауға бағытталған жаңа отаршылдық империалистік қарым-қатынас жүйесі.* Форумда делегаттар бейбітшілік, ұлттық тәуелсіздік үшін, халықаралық ынтымақ пен прогресс үшін, империализм мен *н е о к о л о н и а л и з м г е* қарсы күресте екі құрылық жазушыларының рөлі мен міндеттері жайында мәселе көтеріп, пікір алысты (ҚСЭ). Әзірге белгісіздеу, бірақ Зимбабве президенті Мугабе мырза биік мінберден шошына мәлімдегендей, осы күндері әлемде *н е о к о л о н и а л и з м* қатты қарқын, айрықша екпінмен жүріп жатыр («Түркістан»).

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ з а т. с а я с и. *Заңның орындалуы мен азаматтар құқығының қорғалуын және т.б. қатаң қадағалайтын күшті мемлекет, қоғамдық тәртіп үшін күресетін саяси экономика мен философиядағы бағыт. Н е о к о н с е р в а т и з м н і ң* қазіргі түрлері жаһанданудың шынайы саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени процестерін ұлттық идеологиялар түрінде көрсетеді (Саяси түс. сөзд.). *Н е о к о н с е р в а т и з м н і ң* көптеген өкілдерінің пікірінше, өркениетті елдер идеологиясы неоконсерватизм болатын «постлиберализм дәуіріне» өтті (Саяси түс. сөзд.).

НЕОКОТОНДАР з а т. х и м. *Ерімейтін азобоғыштардың күрделі эфирлерінің ерімтал натрий тұздары. Н е о к о т о н д а р* матаны ылғал күйінде бояйды (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕОЛИБЕРАЛИЗМ з а т. с а я с и. *XX ғасырдың 70-жылдары пайда болған экономиканы мемлекеттік реттеуді мойындамайтын, еркін нарық пен шексіз бәсекелестікті дамудың негізгі құралы ретінде қарастыратын саяси экономика мен философияның бағыты. Н е о л и б е р а л и з м* XX ғ. ортасында бірлесу үрдісін, әлеуметтік әріптестік және қорғау, бәсекелестіктің мемлекеттік реттеумен сәйкес келуін күшейтуді ойластыратын либералдық идеялардың өзгеріске ұшырауына оппозиция ретінде пайда болды (Саяси түс. сөзд.). *Н е о л и б е р а л и з м* кейде жаһанданудың экономикалық идеологиясы ретінде қарастырылады, оның идеяларына халықаралық валюта қоры,

Бүкіләлемдік банк, Бүкіләлемдік сауда ұйымы және басқа да халықаралық құрылымдар арқа сүйейді (Саяси түс. сөзд.). // *Неолиберализм тән, соған қатысты. Н е о л и б е р а л и з м* философиясында нарықтың болуы, қызмет етуі – шексіз өзіндік құндылық, ал тұтыну идеологиясы (консюмеризм) этиканың басты негізі ретінде қарастырылады (Саяси түс. сөзд.).

НЕОЛИТ з а т. т а р. ***Неолит дәуірі***.

Неолит дәуірі. т а р. *Тас дәуірінің соңғы, ақырғы кезеңі*. Тас ғасырының соңы – *н е о л и т д ә у і р і н д е* бидайдың мәдени түрі болғаны анықталды (Ж.Әбиев, Биология). *Н е о л и т д ә у і р і* дәуірлеуіне негіз болған сол кезге тән керамикалық заттардың қалдықтары болды («Қазақст. мект.»). *Н е о л и т д ә у і р і н д е* шаруашылықтың жаңа екі түрі – мал өсіру мен егіншілік дамыды (ҚазССР тарихы).

НЕОЛОГИЗМ з а т. л и н г в. *Тілдің сөздік қорындағы жаңа сөз немесе жаңа мағына*. Тілімізде, көркем шығармаларда бұрын болмаған жаңа сөздерді *н е о л о г и з м* дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Тіліміздегі бұрыннан келе жатқан белгілі тәсілдер арқылы жасалған немесе мағынасы ауысу арқылы туған жаңа сөзді *н е о л о г и з м* дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

НЕОМИФОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. ф и л о с. *Жаңа мифологиялық ділге қатысты, соған тән*.

Неомифологиялық сана. ф и л о с. *XX ғ. басындағы символизмнен басталып, постмодернизммен аяқталатын XIX ғ. позитивтік санаға жауап ретінде пайда болған жаңа мифологиялық мәдени ментальдылықтың бір бағыты. Н е о м и ф о л о г и я л ы қ с а н а н ы ң* мәні мәдениеттегі классикалық және архаикалық мифтерді зерттеуге көп көңіл бөлінуінде жатыр (Мәд.-филос. энцикл. сөзд.).

НЕОМИЦИН з а т. б и о л. *Актиномицеттер тобының кейбір микроағзалары түзетін антибиотиктік кешен. Н е о м и ц и н н і ң* бактерияларға қарсы жоюшылық спектрі күшті, кейбір қарапайымдыларды жоя алады, әсер ету механизмі өте күрделі (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е о м и ц и н* өзге аминоглюкозидтер (стрептомицин, канамицин) тәрізді бактерицидтік әсер етеді, ылғал тартқыш, суда жақсы ериді, қышқылға төзімді (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕОН з а т. х и м. *Жанғанда құлпырып тұратын инертті газдар тобына жататын, рет нөмірі онныншы химиялық элемент, түссіз, иіссіз, салғырт газ. Н е о н* электр ұшқынында қызыл түс береді, осы қасиеті электротехникада, жарнама және маяк шамдарында қолданылады, сонымен қатар криогенді техникада жұмысшы зат ретінде, демалуға қажет арнайы қоспалардың құраушысы ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия). Маңдайшасында *н е о н* шамдары жарқыраған ғимараттар қараңғы үйде жұмыс істеп тұрған әйдік радиоқабылдағыштар секілді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Атомдық салмағы 20 және 22 *н е о н* атомдарының массаларының қосындысы қоспаның 100 атомның орташа атомдық салмағына тең («Қазақст. мект.»). *Н е о н* – инертті газдар қатарына жататын химиялық элемент, қалыпты жағдайда түссіз, иіссіз газ (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Неон шамы [оты]. т е х. *Неон газында өтетін электр разряды негізінде көзге көрінетін сәуле шығаратын төмен қысымды газ разрядты жарық көзі*. Машиналар гүрілдеді, *н е о н о т т а р ы* бір сөніп, бір жанып, кафелер мен ішімдік залдарында қарлыққан әуендер безілдеді (Т.Шаханов, Көгілдір.).

НЕОПАЛЛИУМ з а т. б и о л. *Бауырымен жорғалаушылардың үлкен ми сыңарларының жүйке жасушаларының сұр затынан тұратын қыртысы. Н е о п а л л и у м* алғаш рет пайда болған жаңа түзіліс (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕОПЛАТОНИЗМ з а т. ф и л о с. *Платонның идеалистік теориялары мистикалық эманация (сәуле шашу) туралы ілім формасында қабылданған Рим империясының құлдырау дәуіріндегі мистикалық, кертартпа философия*. Алғашында *н е о п л а т о н и з м* Александрияда, Мысырда пайда болды (Филос. сөздік). *Н е о п л а т о н и з м н і ң* ең соңғы мектебі Проклдың ұйымдастыруымен Афинада ашылып, ол 529 жылға дейін жұмыс істеді (Филос. сөздік).

НЕОПОЗИТИВИЗМ з а т. ф и л о с. *Позитивизмнің жаңа формасы түріндегі шындық туралы білімді ойлау арқылы алуға болады деп есептеген XX ғасырдағы философиядағы бағыт. Н е о п о з и т и в и з м н і ң* көзқарасы тұрғысынан алғанда философиялық талдау объективті шындыққа таратылмайды, ол тек «мәліметтермен», яғни тікелей тәжірибемен және тілмен шектелуі тис (Филос. сөздік).

НЕОПОТИЗМ [лат. nepos – тек, немере, жиен] з а т. с а я с и. *Ағайын-туыс, жекжат-жұрағаттарына қызметтік қамқорлық жасап, оларды аса табысты, ықпалды орындарға тағайындау*. Қазіргі қолданыстағы *н е о п о т и з м* ұғымы, әсіресе, жоғарғы билік эшалонындағы ағайындық, фаворитизм немесе рушылдық (трайбализм) кеңінен таралған, авторитарлық және тоталитарлық тәртіптерге тән сыбайлас жемқорлықтың (коррупция) ерекше түрі ретінде белгілі (Саяси түс. сөзд.).

НЕОРЕАЛИЗМ з а т. ф и л о с. *Жаңа реализм, бейнелеудің материалистік теориясына қарсы бағытталған XX ғасырдағы ағылшын-америка философиясындағы ағым. Н е о р е а л и з м* әдебиетінде негізгі жанр «лирикалық құжат», яғни өз негізінде өмірбаяндық сәттерді көркем ой-қиялға ұластыра баяндау болды (Мәд.-филос. энцикл. сөзд.). *Н е о р е а л и з м н і ң* гносеологиялық негізі – жеке заттардан жалпылықтың алшақтауы (Филос. сөздік).

НЕОРЕАЛИЗМДІК с ы н. ф и л о с. *Неореализмге қатысты, соған тән. Н е о р е а л и з м д і к* таным теориясының негізінде «дуализм» ретінде сыналған «тәуелсіздіктің имманенттігі» идеясы мүмкіндігін мойындау жатыр (Филос. сөздік).

НЕОРОМАН з а т. ә д е б. *Жаңа роман, француз посавангардистері (1950-1970 жж.) жасап шығарған жаңа әдістер негізінде қалыптасқан роман. Н е о р о м а н д ы* дәстүрлі модернизммен жазу техникасын қатаң ұйымдастыру орайында туыстас деуге болады (Мәд.-филос. энцикл. сөзд.).

НЕОТЕКТОНИКА [грек. neos – жаңа және тектоника] з а т. г е о л. *Жаңа тектоника, кайнозой дәуірінде байқалған тектоникалық үдерістерді зерттейтін тектоника саласы.* Тектоникалық үдерістерді зерттеу үшін *н е о т е к т о н и к а д а* геологиялық, геофизикалық, тектоникалық және геоморфологиялық, тарихи-археологиялық, биогеографиялық тәсілдер қолданылады (Қаз. тілі термин. География).

НЕОТЕКТОНИКАЛЫҚ с ы н. г е о л. *Неотектоникаға қатысты. Н е о т е к т о н и к а л ы қ* қозғалыстар қазіргі және жаңа (неотектоника) болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Н е о т е к т о н и к а л ы қ* идеялар мен ғылыми қорытындылар М.В.Ломоносов, Н.А.Головкинский, М.Ж.Жандаев, Г.Ц.Медоев т.б. еңбектерінде баяндалған (ҚҰЭ).

НЕОТЕНИЯ з а т. з о о л. *Кейбір жануарлардың дамуының дернәсілдік кезеңінде жыныстық жетіліп, көбею қабілеті.* Мысалы, амбистомалардың дернәсілі – аксолотльдің лабораториялық жағдайда түрленбей-ақ дернәсілдік мүшелерін сақтап көбеюі жатады. *Н е о т е н и я* құбылысы кейбір қосмекенділерде, шаянтектестерде, өрмекшітектестерде, жәндіктерде байқалады (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е о т е н и я* мүктерде, плаундарда және т.б. өсімдіктерде де жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕОТОМИЗМ з а т. ф и л о с. *Аквинскийдің іліміне негізделген католик шіркеуінің ресми философиялық қағидасы.* Қазіргі жаратылыстану ілімі теориясын діни тұрғыдан түсіндіру *н е о т о м и з м д е* елеулі орын алады (Филос. сөздік). Жалпы алғанда *н е о т о м и з м* дін туралы философия болып табылады (Филос. сөздік).

НЕОТОМИСТЕР з а т. ф и л о с. *Неотомизм қағидасын ұстанушылар, осы ілім көзқарасындағы философ, діндтанушылар. Н е о т о м и с т е р* ең жоғары шындық пен руханилықты, Құдай жаратты деген «таза болмысты» ғана мойындайды (Филос. сөздік).

НЕОТОМИСТІК с ы н. ф и л о с. *Неотомизмге қатысты, соған тән. Н е о т о м и с т і к* метафизика өзінің проблемасы мен терминологиясы жөнінен ортағасырлық томизмнен елеулі түрде ажыратылады (Филос. сөздік).

НЕОФАЗИЯ з а т. п с и х. *Шизофренияның белгілі бір нысанында жиі байқалатын сөз.*

НЕОФАШИЗМ з а т. с а я с и. *Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін таратылған фашистік ұйымдардың саяси және идеялық бағытын жалғастырушы қазіргі заманғы оңшыл-радикалдық қозғалыс.* Еуропада 1960-80 жж. оңшыл-радикал бағыттағы ұйымдар көптеп құрылып, *н е о ф а ш и з м* күшейді (ҚҰЭ). *Н е о ф а ш и з м г е* қоғамның демократиялануы және қатал заңға бағынуы ғана тосқауыл бола алады (ҚҰЭ).

НЕОФРЕЙДИЗМ з а т. п с и х. *Классикалық фрейдизмнің биологизмін еңсеріп, оның негізгі қағидаларына әлеуметтік мағына беруге әрекеттенген психологиялық бағыт. Н е о ф р е й д и з м* өкілдері адамның ішкі әлемі көкжиегін кеңейткен санадан тыс әрекеттердің фрейдтік тұжырымдарына сүйенеді (Филос. сөздік).

НЕОФРЕЙДИСТЕР з а т. п с и х. *Неофрейдизмнің ұстанушылары, осы бағыт өкілдері. Н е о ф р е й д и с т е р* классикалық-психикалық талдаудың бірқатар тұжырымдары мен қорытындыларын сынға алды (Филос. сөздік).

НЕОХАСЕДИЗМ з а т. д і н и. *Иудаизмдегі жаңа ағымның бірі.* Иудаизмнің осы заманғы израильдік абыздары *н е о х а с е д и з м д і* сионизмнің концепцияларымен байланыстара уағыздайды («Парасат»).

НЕОЦЕРЕБЕЛЛУМ з а т. б и о л. *Мишықтың эволюциялық ең жаңа бөлігі. Н е о ц е р е б е л л у м* жасырын қабық пен тісті ядродан тұрады. Қазіргі кезде бұл құрылымның тіл және ес сияқты танымдық функцияда маңызды рөл атқаратыны дәлелденді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЕОЭНЦЕФАЛОН з а т. б и о л. *Жаңа ми; мидың едәуір кеш дамыған құрылымы. Н е о э н ц е ф а л о н* қабығы және онымен байланысты құрылымдар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЕПОВИРУСТАР з а т. з о о л. *Нематодалар (жұмыр құрттар) арқылы тарайтын, пішіндері көп қырлы вирустар. Н е п о в и р у с т а р д ы ң* вириондарының көлемі – 30 нм, пішіні икосаэдр тәрізді, геномы бір жіпті РНҚ. Бұл вирустардың тобы жүзім, темекі, қызанақ, құлмақ және т.б. өсімдіктерді зақымдайды (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕПТУН з а т. а с т р. *Күн жүйесінің күннен бастап санағанда сегізінші үлкен ғаламшары. Н е п т у н н а н* да қашығырақ планета Плутон 1930 жылы ашылды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Алып планеталар — Юпитер, Сатурн, Уран және *Н е п т у н;* бұлар күннен өте қашық жатқан планеталар (Астрономия). Осы кезде 9 ірі планета (Меркурий, Шолпан, Жер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, *Н е п т у н,* Плутон) және 1600-ден аса кіші планеталар бар екені мәлім (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *Н е п т у н* Жерге қарағанда Күннен 30 есе алыс тұрады. Ол Күнді 165 жылда, ал өз білігінен 15 сағат 25 минутта толық бір рет айналып шығады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

НЕПТУНИЗМ [лат. neptunus] з а т. ф и л о с. *Барлық тау жыныстарын бастапқы дүниежүзілік мұхит суы мен «топан суынан» түну арқылы жаралған деп түсіндіретін, 18 ғ-дың соңы мен 19 ғ-дың басында тараған ілім. Н е п т у н и з м* идеясының негізін жасаған неміс геологы А.Г.Вернер (1749-1817) болды, ал оны қолдағандар француз геологы А.Делюк және орыс ғалымдары П.Паллас (1741-1811), В.Севергин (1765-1826) т.б. (ҚҰЭ).

НЕПТУНИЙ [лат. neptunium] з а т. х и м. *Рет нөмірі тоқсан үшінші актиноидтар қатарындағы радиоактивті химиялық радиоактивті элемент, жұмсақ, ауыр метал. Н е п т у н и й* табиғатта сирек тараған, өте аз мөлшерде уран кендерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия). Тіпті *н е п т у н и й* мен плутонийдің өзі әрі өте аз мөлшерде кездеседі («Білім және еңбек»).

НЕРВ з а т. а н а т. ***Жүйке*** *(ми мен жұлыннан денеге өте жіңішке талшықтар түрінде таралып, ағза қызметін басқарып отыратын жүйке тамырлар).* Ең қиыны – шаштың бір талынан да жіңішке боп келетін *н е р в* жүйкелерінің талшықтарын тігу қиындығын айтсайшы («Білім және еңбек»). Күн сайын, сағат сайын қауіп үстінде жүру – *н е р в і м д і* тоздырған да болу керек (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

Нерв жүйесі. а н а т. ***Жүйке жүйесі***. Халық медицинасында өсімдік қайнатындысының тұнбасын қақырық түсіруге, тыныс жолының созылмалы ауруын емдеуге, бастың сақинасына қарсы, ұйқы бұзылып, *н е р в ж ү й е с і* әлсіреген кезде қолданған (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Дем алу – *н е р в ж ү й е с і н і ң* және басқа да жүйелердің, органдардың дұрыс қызмет етуін қамтамасыз етеді (Семья тәрбиесі).

НЕРИТ: нерит шөгінділері. г е о л. *Теңіздер мен мұхиттардың саяз сулы жағалау алқаптарының шөгінділері. Н е р и т ш ө г і н д і л е р і* термині, бір жағынан, барлық саяз сулы теңіз шөгінділерін, ал екінші жағынан, тек қана саяз сулы теңіз фаунасы мол ашық қайраң шөгінділерін белгілеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕРПА з а т. з о о л. *Тюлень тобына жататын суда тіршілік ететін, сүтқоректі, тырбық аяқты жануар.* Морж, *н е р п а,* лахтака аулау оңай емес, ептілікті, төзімділікті талап етеді («Лен. жас»). Бір мезгілде: «Турист жолдастар! Біздің оң жақ бортымызда су бетінде бір үйір *н е р п а* көрінеді» деп хабарлады диктор («Қаз. әдеб.»).

НЕРПАЛАР з а т. з о о л. <лат. phoca> *Ескекаяқтылар отряды нағыз тюленьдер тұқымдасының туысы. Н е р п а л а р* ұзындығы 1,5 м-ге, салмағы 100 кг-ға жететін сүтқоректілер (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е р п а л а р д ы ң* қорегі – балықтар мен шаянтәрізділерді кәсіптік жолмен аулау шектелген (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСЕП з а т. б и о л. *Бүйректен сүзіліп өткен қаннан түзілетін зат алмасу үдерісінің өнімі.* Чума негізінен бүргелер мен кемірушілердің *н е с е п т е р і* мен нәжістері арқылы таралады (Н.Шоқанов, Микроб.). Тер шығару күшейгенде *н е с е п т і ң* мөлшері азаяды, сөйтіп тер аздыкөпті болса да бүйрек қызметін де атқарады (О.Сейкетова, Тері күту.). *Н е с е п* шығару органдарының системасы – бұның қызметі – клеткаларының тіршілік әрекетінен шыққан қалдықтарды қан жүру жолдарынан сыртқа шығару (Т.Күлтебаев, Қой төлі.).

Несеп жолдары. а н а т. <лат. viae urinariae> *Бүйректе түзілген зәрді уақытша жинап, сыртқа шығаратын мүшелер жүйесі. Н е с е п ж о л д а р ы н а* бүйректегі бүйрек тостағаншалары, бүйрек сабақшалары, бүйрек түбегі, несепағар, қуық, несепшығар өзегі, несепжыныс өзегі (еркек жануарларда), несепжыныс кіреберісі (ұрғашы жануарларда) жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е с е п ж о л д а р ы* – құрылысы жағынан түтікше мүшелер. Олардың қабырғасы ішкі – кілегейлі, ортаңғы – етті, сыртқы – сірлі немесе адвентиция қабықтарынан құралған (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСЕПАҒАР з а т. а н а т. <лат. ureter> *Бүйректен зәрді қуыққа алып баратын түтікше мүше. Н е с е п а ғ а р д ы ң* қабырғасы үш қабықтан тұрады. Оның ішкі кілегейлі қабығын көп қабатты ауыспалы эпителий астарлайды (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСЕП-ЖЫНЫС: несеп-жыныс жүйесі. а н а т. <лат. systema urogenitalis> *Адам мен жануарлардың филогенезі (ұзақ тарихи даму) мен онтогенезінде (жеке даму тарихы) зәр бөлу және көбею мүшелерінің біртұтас қалыптасқан жүйесі. Н е с е п-ж ы н ы с ж ү й е с і* өз кезегінде несеп бөлу және көбею (аталық, аналық) мүшелері жүйелеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСЕПНӘР з а т. х и м. *Карбамид – суда жақсы еритін, иіссіз, түссіз кристалды зат, адамның, сүтқоректі жануарлардың ағзасында жүретін нәруыз алмасу үдерісі нәтижесінде түзілетін ақырғы өнім. Н е с е п н ә р д і* сілті немесе қышқыл ерітіндісімен араластырып жылытса, гидролизге ұшырап, аммиак және көмірқышқыл газын түзеді (Қаз. тілі термин. Химия). *Н е с е п н ә р* өте бағалы азотты тыңайтқыш, кейбір пластмассалар алынатын химиялық шикізат (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕСЕПТІ с ы н. а н а т. *Несеп жүретін, несебі бар*. Бүйрек денешігі тамырлы және *н е с е п т і* бөліктерден құралған (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е с е п т і* бөлікті қылтамырлар торы шумағын сыртынан қаптайтын, бүйрек денешігінің қапшығы құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСЕПТІК с ы н. а н а т. *Несепке қатысты*. Зәр шығару мүшелерінің бойымен қозғалған сайын *н е с е п т і к* сұйық өзгеріске ұшырайды (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕСИҒАТ з а т. ж е р г. ***Насихат** (ұлгілі сөз, ақыл сөз, өсиет)*. Ақтан, Нұрым, Қашағандардан да талай *н е с и ғ а т* қалды-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЕСИЕ [ар. نسيه] з а т. **1.** *Кейінірек қайтару келісімімен ауысатын ақшалай-заттай алыс-беріс; борыш, қарыз*. Атасы бай адам болмаса да, Ғали инабатты жігіт болып, һәрдайым алыс-беріс істерінде уағдасында опашыл болғандығы көрінгенге, байлар шамалап *н е с и е* беруден тартынбаушы еді (М.Дулатов, Шығ.). Тамақ сол шайханадан. «Күндегісін жазып тұрыңыз, ақшаңыз келгесін есептесеміз», – деп Құрманбет *н е с и е г е* берді (Е.Өмірзақов, Ұстаз). **2.** э к о н. *Бір тұлғаның екінші тұлғаға қарыз түрінде ақша немесе тауар-материалдық құндылықтар беруі жөніндегі мәміле. Н е с и е* белгілі бір мерзімде сондай нысанда пайыз төлей отырып немесе өзара көмек тәртібімен пайызсыз қайтару шартымен беріледі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Комиссия мүшелері тарапынан мемлекет қаражатымен *н е с и е г е* үй алып жатқандардың арасында мұғалімдер мен дәрігерлер үлесінің әлі де аз екендігі, осы мәселені шешу қажеттігі айтылды («Егемен Қазақстан»).Тұрмыстық қызмет орындарына арнайы үйлер бөлінді, мемлекет тарапынан жаңа объектілердің құрылыстарына *н е с и е г е* қаржы берілді (Ж.Бодауов, Малшы.). Үстіміздегі жылдың алты айында облыстағы банк филиалдары заңды және жеке тұлғаларға 29,7 млрд. теңгенің *н е с и е с і н* берген, өткен жылға қарағанда өсім – 22,6 пайыз («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Қайтарылуға тиіс, қайтарымы болатын іс, сұрауы бар жақсылық, өтемі болатын бақытты шақ*. Тірлік кейде мырза тым, ұсынады ол саған *н е с и е г е* бір затын (С.Оразаев, Дала.). Ол күндері несіне Жазығырасың, жарқыным! Бүгіннің бәрі – *н е с и е*, Өтейтін жоқ алтыным (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Білім беру несиесі. ә л е у м. *Белгілі бір әлеуметтік топтағы тәлімгерлерге, талапкерлерге білім алу үшін берілетін, кейін қайтарылуға тиісті төлемақы*. Екіншіден, білім алушы студенттерге *б і л і м б е р у н е с и е с і* бойынша бұрын төленбеген мемлекеттік стипендия осы санаттағы студенттерге берілетін болады («Егемен Қазақстан»).

Ипотекалық несие. э к о н. *Несиегері банктер болып табылатын тұрғынүй алу үшін жеке тұлғаларға белгілі бір шарттар бойынша берілетін қарыз түрі*. Бұған кепілдікке қойылатын мүлікті қайта бағалау, оларды сақтандыру қаржыларын қосса, *и п о т е к а л ы қ н е с и е н і* заңдастырудың өзі қандай шығындармен байланысты екенін көруге болады («Егемен Қазақстан»).

Мемлекеттік несие. қ а р ж ы. *Мемлекет тарапынан берілетін несие. М е м л е к е т т і к н е с и е л е р* есебінен мемлекеттік білім беру гранттарының саны көбейді («Егемен Қазақстан»).

Несие алу. *Өсімімен және белгілі бір мерзімде қайтарып беретін болып қарыз алу*. Төмен пайыздық мөлшермен *н е с и е а л у* – қияметтің қияметі. Екінші деңгейдегі банктер кепіл сұрап, кәсіпкерлердің жолын кес-кестейді («Жас Алаш»).

Несие капиталы. э к о н. *Жеке немесе заңды тұлғаларға қайтарылу шартымен және несие пайызы түріндегі төлемақыға берілетін ақшалай нысандағы капитал*. Уақытша бос

ақшалай капиталдың құралуы және оның *несие капиталына* айналуы өндіріс пен айналыс саласында болатын ауыспалы айналым негізінде жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Несие капиталының* нысандары – банк несиесі мен коммерциялық несие (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несие құны. э к о н. *Қарызгер несиені пайдаланғаны үшін несиегерге төлейтін сома.* Пайыздық мөлшерлеме, комиссиялық төлемдер, алымдар, сақтандыру сыйлықақысы *несие құнын* құрайтын басты негіз болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несие мөлшері. э к о н. а) *Ақшалай ресурстардың валютаға сәйкес көлемі. Несие мөлшерін* банктер немесе несие мекемелері қарыз алушыларға береді (Қаз. тілі термин. Экономика.). ә) *Белгілі бір шарттар бойынша, белгілі мерзімге берілетін қарыз көлемі.* Екіншіден, банктердің беретін *несие мөлшері* тым жоғары, үшіншіден, қолданыстағы құрал-жабдықтардың тозығы жеткен. Қазір заман өзгерді. Экономикалық талаптар да өзгеше. Ескі технологиямен жұмыс істеу тиімсіз («Жас Алаш»).

Несие нысандары. э к о н. *Несие қоры қозғалысының нақты көріністері. Несие* ақша немесе тауар *нысанында* қолданылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несие пайызы. э к о н. *Несиегер (капиталдың меншіктенушісі) қарызгерден (борышқордан) белгілі бір кезең ішінде ақшалай төлемақы (ақшалай несиені пайдаланғаны үшін қойылатын баға). Несие пайызының* нормасын капиталға сұраным мен ұсыным, сондай-ақ ұлттық экономикада құралатын орта пайданың нормасы айқындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несие рыногы. э к о н. *Түрлі төлем құралдарына сұраным мен ұсыным болатын рынок. Несие рыногы* – несие капиталы рыногының бір бөлігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несие шарты. э к о н. *Несиегер мен қарызгердің арасындағы несие мөлшері мен оны беру талаптары, несиелік қатынастар субъектілерінің құқықтары мен міндеттері айқындалатын шарт. Несие шартында* әдетте, несиенің мөлшері мен валютасы, оны пайдалану тәртібі, өтеу мерзімі мен нысаны, пайыздық мөлшерлеме көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НЕСИЕГЕР з а т. э к о н. *Қарызға (несиеге, борышқа) ақшалай қаражат, тауар және басқа құндылықтар беруші жеке немесе заңды тұлға; бухгалтерлік есепте – кәсіпорын (азамат), ақшалай қаражат берешек болған жеке немесе заңды тұлға.* Мысалы, берген материалдық құндылықтары, орындаған жұмыстары мен көрсеткен қызметтері үшін жеткізушілер мен мердігерлер, олардан алған аванстары үшін тапсырыс берушілер, алынған векселі үшін вексель ұстаушылар, коммерциялық несие, мерзімінде төленбеген жалақы бойынша депонент берген кәсіпорындар *несиегер* болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.). Ақыр соңында 2000 жылдың орта тұсында осындағы *несиегерлердің* бастамасымен жергілікті сот оны банкрот деп жариялады («Егемен Қазақстан»).

НЕСИЕГЕРЛІК з а т. *Несиегер болушылық.*

Несиегерлік берешек. э к о н. *Субъект уақытша тартқан, шарт бойынша белгіленген мерзімде қайтарылуға тиіс ақшалай қаражат.* Екінші тарап үшін *несиегерлік берешек* дебиторлық берешек болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Егер *несиегерлік берешек* талап етілмейтін жағдай қалыптасса, онда талап ету мерзімі аяқталғаннан кейін бүкіл сома кіріске жатқызылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НЕСИЕЛЕ= е т. *Бір тұлғаның екінші тұлғаға қарыз түрінде ақша немесе тауар-материалдық құндылықтар беруі.*

НЕСИЕЛЕН= е т. *Борыштану, қарыздану.* Мексикада жүрген кубалық төңкерісшіл имигранттар өзара қаржы жинап, жетпегеніне *несиеленіп,* сатып алған болатын (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.).

НЕСИЕЛЕНДІР= е т. э к о н. *Қарыз түрінде ақша немесе тауар-материалдық құндылықтар бергізуі, қарызға қаржыландыру.*

НЕСИЕЛЕНДІРУ э к о н. *Несиелендір етістігінің қимыл атауы.* Шаруашылық субъектілері мен халықты *несиелендіру* көлемі жыл сайын артып отыр («Егемен Қазақстан»).

Несиелендіру қағидаттары. э к о н. *Несие механизмінің несиелендіру үдерісін айқындайтын негізгі ережелері. Несиелендіру қағидаттарына* несиенің мерзімділігі, қайтарымдылығы, ақылылығы, материалдық жағынан қамтамасыз етілуі жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несиелендіру тиімділігі. э к о н. *Несиеге берілетін қаражаттың үдайы өндіріс үдерісінде пайдаланылу нәтижесі. Несиелендіру тиімділігі* өндірістің экономикалық тиімділігінің бір бөлігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НЕСИЕЛЕНУ *Несиелен етістігінің қимыл атауы.*

НЕСИЕЛЕУ э к о н. *Несиеле етістігінің қимыл атауы.* Елде отандық кәсіпорындарға қолдау көрсететін ұзақ мерзімді төмен пайыздық *н е с и е л е у д е н* бастап, инновациялық гранттарға дейінгі қаржы құралдарын ұсынатын мемлекеттік даму институттарының толық жүйесі құрылды («Егемен Қазақстан»). Осы тұрғыда ипотекалық *н е с и е л е у д і* шындығында да мұқтаж адамдардың қолын жеткізердей, оларды әлеуметтік көтермелеу механизмі ретінде ұйымдастыру – мемлекетіміздің алдыңғы қатарлы мәселелерінің бірі екендігін атап кеткен жөн («Егемен Қазақстан»). Бастапқы жарнаның ең төменгі мөлшері *н е с и е л е у д і ң* шарттарына және сатып алынатын үйдің бағасына байланысты өзгеріп отырады («Жас Алаш»).

НЕСИЕЛІ с ы н. *Борышты, қарызды.*

Несиелі сөз. *Нақтылы емес, бос сөз.* Жасынан оқу оқып, көпті білген *Н е с и е л і с ө з* жоқ, әдет көрген (С.Торайғыров, Шығ.).

НЕСИЕЛІК с ы н. э к о н. *Несиеге қатысты, соған тән, несие бойынша.* Бүгінгі күні облыстық банк жүйесі екінші деңгейлі 11 банктің филиалынан, *н е с и е л і к* серіктестіктер, ломбард, қор, айырбас пункттері бар 63 қаржылық ұйымнан тұрады («Егемен Қазақстан»).

Несиелік ақша. қ а р ж ы. *Несиелік билеттер – несиенің дамуы және ақшаның төлем құралы ретіндегі атқарымы негізінде пайда болған төлем құралдары (банкноттар, чектер, вексельдер). Н е с и е л і к а қ ш а* айналыстағы алтын мен қағаз ақшаның орнына жүреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несиелік билеттер. э к о н. *Эмиссиялық банктер шығаратын және несиелік ақша рөлін атқаратын құн белгілері. Н е с и е л і к б и л е т т е р* ұғымы банк билеттері ұғымымен мәндес (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несиелік қатер. э к о н. *Қарызгердің несиегерге қатысты өз міндеттемелерін орындамау қатері: қарызгердің пайыз төлеуден және (немесе) несиегерге тиесілі негізгі (күрделі) борышты қайтарудан бастартуы мүмкін екендігі. Несиелік қ а т е р* қарызгердің немесе контрагенттің қаржы жағдайын мұқият зерттеу, операцияларды әртараптандыру, кепілдіктерді талап ету арқылы бейтараптандырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Несиелік шектеу. э к о н. *Несие мөлшерін банктер мен мемлекеттің шектеуі немесе қысқартуы.* Есеп-несие операциялары бойынша пайыздық мөлшерлеме және несие көлемін тікелей қысқарту *н е с и е л і к ш е к т е у* әдістері болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НЕСИЕШІ з а т. *Несие беруші, қарызға беруші.* Әйелі шығып есікті ашып, не керек екенін сұрайды. *Н е с и е ш і* ақшасын алғалы келгенін айтады («Жас Алаш»).

НЕСТОРИАНШЫЛДЫҚ з а т. д і н и. *Несториан діні, V ғасырда Византияда пайда болған христиан дініндегі ағым. Н е с т о р и а н ш ы л д ы қ* ағым «адам Құдай» жайлы христиандық ұғымды сынға алды (ҚҰЭ). Несторийдің пікірі бойынша, қасиетті Мария ана адамды туған, кейіннен Иса адамға тән әлсіздікті жеңіп, мессия дәрежесіне жеткен. *Н е с т о р и а н ш ы л д ы қ т ы* жақтаушылар дінбұзарлар ретінде айыпталып, қудаланды (ҚҰЭ).

НЕСІБЕ [ар. نصبة] з а т. **1.** э т н. *Сыбаға, ризық, үлес.* Жаяудың *н е с і б е с і н* атты жемес (Мақал). Ешкім ара тұрған жоқ *Н е с і б е м д і* жегізбей. Бір есіткен сөзімді Тарқамады құмары Ғашық боп «Мақпал-Сегіздей!» (Базар жырау, Шығ.). Наурыздың отбасылық мәні оның жаңа жылдың бірінші атқан таңын, бірінші шыққан күнін бірге қарсы алуда жатыр. Біздер Мағжан атамыз айтқан «күннен туған гүндердің» ұрпағымыз, *н е с і б е м і з д і* түннен емес, күннен тілеген елміз («Жас Алаш»). **2.** д і н и. *Алланың пендесіне бұйыртқан ырыздығы, Құдайдан берілген тіршілігіндегі барлық тағдыр-талайы.* Ислам дінін мойындаушылар әркімнің маңдайына жазылған өз *н е с і б е с і* болады, тіршілігіндегі және о дүниедегі тағдыр-талайының бәрін бір Алла белгілейді, тозақ отына түспес үшін мына жалған дүниеде күнәға батпай, таза жүруді уағыздайды («Парасат»). Мал, дүние-мүлік Алла тағаланың адам баласына берген *н е с і б е* рыздығы («Егемен Қазақстан»). Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім *н е с і б е с і н* Құдайдан тілейді, әйтпесе Құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді (Абай, Тол. жин.). Соңына түрік, моңғол тайпаларынан құралған қисапсыз әскер ерткен, жержүзіне Әмір жүргізу – көктегі тәңірінің өзі маңдайыма жазған *н е с і б е* деп ұққан Шыңғыс та өтті (М.Мағауин, Бір ата.). Тапқаны – дүниені сірестіріп Жинамай, жүрді жұртқа үлестіріп, Құдайдың күтуші еді *н е с і б е с і н*, Құдай да қоймады оны түгестіріп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Молшылық, мол ішіп-жем, ырыс, асқан дәулет.* Аягөз, сенің бойыңда *Н е с і б е*, ырыс тегіс қой, Сай-салаң – толған жеміс қой. Қырың – малдың кіндігі, Ойың – өнім егіс қой (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Кешегі қайран сәулетің, Толықсыған дәулетің, Кең *н е с і б е* нәубетің, Береке, бірлік,

ұйытқылы Басыңнан кетіп жүйіткіді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Тіршілік, осы дуние қызығы.* Өлім, өлім, өлімдеп, Өкінеміз несіне. Өлген адам көмілмек. Тірі адамға – *н е с і б е* (М.Мақатаев, Шығ.).

Жел несібе. *Бос әурешілік, пайдасыз іске уақыт кетірушілік.* Жел кірді көңіліме он бесімде, Айдады ерікке қоймай *ж е л н е с і б е.* Ол күнде ойлағанның бәрі қызық, Түседі адасқаным енді есіме (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тұрмыстың тұра қалдым көрмесіне, Солардың көрінді ме келмесіне. Кендірмен белді буып келешекке Мен тарттым «қайдасың» деп, *ж е л н е с і б е*! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Несібе етті. *Бұйырды, ризық қылды.* Еліне миллиард пұтты *н е с і б е е т і п,* Тың жатыр ен қимылдан есі кетіп, Ала қиғаш шабады рельстер, Тауларды тесіп өтіп, кесіп өтіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Несібесіне берген. *Маңдайына біткен.* Ертеңнен қара кешке зыр жүгіріп тыным таппайды. Құдай бұл келінді Көкіш кемпірдің *н е с і б е с і н е б е р г е н* (Ауызекі).

Несібесін жаттан тіледі. *Өз маңдайына бұйырар ырызығын сырттан іздеді.* Алмаған жауың қоймадың, Алғанменен тоймадың, *Н е с і б е ң д і ж а т т а н т і л е д і ң* (Бұқар жырау, Жыр.).

Несібесі өрледі. *Ризығы артты, ырыздығы көбейді, дәулеті тасыды.* Ерге қырсық дарыса, *Н е с і б е с і ө р л е м е с.* Құдайдан келген қазаға Ер азамат меңдемес (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Несібесі суалды [несібесі тандыр болып суалды]. *Ырыс, байлық, бірлік тайды, таусылды.* Сендер атқа мінген соң, *Т а н д ы р б о л ы п с у а л д ы,* шалқар көлдей *н е с і б е м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Несібесі таусылды. *Алладан бұйырған несібесі түгеді, ризығы бітті.* Жер ырысты адамбыз, шашылған *н е с і б е м і з т а у с ы л ғ а н ш а* қайда жүрсек те, қайтіп жүрсек те теріп жейміз (Н.Әбдікерімова, Сенім).

Несібе терді. *Өз бақ-талайын, бұйырған ырысын іздеді, қармады.* Қанша күн өтті-кетті мұнымен, Мен *т е р д і м н е с і б е м д і* жүріп елден. Жетпейді бұйырмаса пәнде, сірә, Қол созып көрінгенге жүгіргенмен (Мансұр). Жел сөзді тәңірім берген неге аяйын, Шашылған *н е с і б е м д і* жүрмін *т е р і п.* Мақтанба, малым бар деп бағыңызға, Бағыңыз тұрса жақсы тағыңызда (Шал ақын, Өлеңд.).

НЕСІБЕЛІ с ы н. **1.** *Ризықты, ырысты, сыбағалы.* Жұрттан бөлек түрі бар, Жарықта жүрген шер білем. Ас-азығын қамдаған *Н е с і б е л і* ер білем (Манас). **2.** *Бақытты, бағы бар.* Әркімнің келешектен үміті зор, Дүниеде жалғыз сен бе *н е с і б е л і.* «Көптің аузы уәлі» деген рас, Мақтанар осы Қалқа десіп еді (Айтыс).

НЕСІБЕСІЗ с ы н. *Риықсыз, сыбағасыз, ырыссыз.* Халықта «бір қозы туса, жерге бір түп жусан артық өседі» – деген мақал бар ғой. Сондай-ақ, менің балам да *н е с і б е с і з* қалған жоқ (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **2.** а у ы с. *Бақытсыз, сорлы.* Өзімен кетсін! Арамтамақ! *Н е с і б е с і з!* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғы.).

НЕСІБЕСІЗДІК з а т. *Ризықсыздық, сыбағасыздық, ырыссыздық. Н е с і б е с і з д і к т і* Құдай оның маңдайына жазып қойыпты деп біреу айтты ма? (Ауызекі).

НЕСІП з а т. с ө й л. **1.** ***Несібе, нәсіп*** *(ризық, ырыздық, тіршілікке қажетті ырыс).* Қашаннан белгілі аңқау ала қарға, *Н е с і п к е* бұйырмаған шара бар ма? – Шығатын шығасыға болып себеп, Ағашты Түлкі залым аралар ма! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Түбінде сол көк тастың жатты Төстік, Құс пенен айдаhарды бақты Төстік. Бұлақтың суын ішіп, балығын жеп, *Н е с і п т і* неше түрлі татты Төстік (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өмір – баланың бесігінде, Өмір – даланың есігінде. Өмір – еңбек атты құдіреттің Әкелетін адамға *н е с і б і н д е* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** д і н и. а у ы с. *Алланың бұйырғаны, маңдайға жазғаны, жазмыш, тағдырдың бұйырған шағы, кезі.* Балқаштың қаштық үркіп тесігіне, Айдаса кім бармайды *н е с і б і н е.* Тігулі үй, қоралы мал босқа қалды, Жолығып жауыздардың кесіріне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бір жаста, екі жаста бесіктемін, Бес жаста тәңірі берген *н е с і п т е м і н,* Алты жаста қайыңның тозындаймын, Жеті жаста ойпаң жер бозындаймын (Шал ақын, Өлеңд.). Айта берсе таусылмас Шал кеңесі, Мешкейдің жіліншік өтер кең өңеші. Алдына келген асты жаудай шабар, Басқаның болсадағы *н е с і б е с і* (Шал ақын, Өлеңд.). Әркімге бақ берілген есеппенен, Ерлерге бар *н е с і б е* кесекпенен, Қорлауға ұстаздықты қажеті жоқ, Ғалым болса, болсын ел жетектеген (Ақмолла ақын, Күндер.).

Несібі артылды. *Алланың бұйырған ырыздығы артты, Алланың рақымы түсіп, ырысы артты.* Жеңгең айтты: жиенім, *А р т ы л д ы* биыл *н е с і б і м.* Жабылып қалған жан кірмей, Ашылды қалқам, есігім (О.Шипин, Екі дастан).

Несібін көрді. *Алланың жазғанына мойынсыды, тағдырға бой ұсынды.* Жебір Сұлтан сен білмейсің, Мен аңқау туған бөрімін. Көп екен деп саған иек сүйемен, *Н е с і б і м д і* бір тәңірден *к ө р е р м і н* (Батырлар жыры).

Несібі шашылды. *Берекесі кетті, ырысы талан-таражға түсті, ризығы босқа кетті.* Шалалықтан ел *н е с і б і ш а ш ы л а р* Сондықтан да барлық билер, қазылар, Барлық әскер басылар, ісін мінсіз атқарған Сайлансын тек ақ сақалды қарттардан! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Несіп етті. а) *Өзіне азық етті, иеленіп алды.* Мойындамайтын шектелу, шекара заңын, Бір елден бір елге кесіп өтетін, Байлығын сан ел *н е с і п е т е т і н*, Еркіне бағындыра алмай, Табындыра алмай, Есер күш иелерінің есі кететін (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Бұйырды, маңдайына жазды.* Алла бақ-дәулет *н е с і п е т с і н* (Ақ тілек).

Несіп берді. *Бұйыртты, ризық берді.* Тағдырыңнан тілеңіз: «*Н е с і п б е р*, – деп, – адалдан». Атамыз адам пайғамбар Он сегіз мың әлемнің – Абзалы болып жаралған (Базар жырау, Шығ.). Шал-кемпір күншуақтап, көңілі жай боп, Өткен күн, өмірін айтып, күбірлесіп. Бота, құлын, бұзау, лақ, қозы туып, Қуанып ойнақтайды, олар да өсіп. Сүйтсе де адам көзі бір тоймайды, Харекет *б е р с е*-дағы қанша *н е с і п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Несіп болды. *Ырыздығына берілді, бұйырды.* Таң қалып Ер Төстікті көзі тесіп, Біреуі тұра келіп ашты есік. Ет беріп, шай қайнатып, қымыз құйып, Қонаққа қой сойылып, *б о л д ы н е с і п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Несіп кетті. *Ырыздығы кеміді.* Мал азайды, Баяғы *н е с і п к е т т і*, Асау нарық жалыны есіп жетті. Көрші ауылда бар еді көңілдесім, Қызылжарға ол кеше көшіп кетті (К.Салықов, Жезкиік).

Ортақ несіп. *Ұқсас үлес, бірдей мәнмаңыз, ортақ мәртебе.* Ерке Есіл бесікке тең, Көкшетаумен *о р т а қ с ы н Н е с і п к е* сен. Атамекен көрінер көз ұшында, Құшағыңа Мен де ертең көшіп кетем (К.Салықов, Жезкиік).

НЕТ з а т. с ө й л. ***Ниет***. Жұртым-ай, бұл жылаған *н е т і ң д і* қой, Өлім шықса, тіріге болмай ма той (Батырлар жыры).

НЕТКЕН ш ы л. **1.** *Таңғалуды, таңдануды білдіретін, не қылған керемет деген мағынадағы эмоциялық сөз. Н е т к е н* қайсар сұлулық бұл, – деп бір орыс ақыны жас алыпты көзіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қызыл кілем – қызыл бөлме ішінде, Көктем желі терезеден еседі. Шалқып жүрдік. Өңім бе әлде түсім бе? Неткен жандар, *н е т к е н* сұлу кеш еді! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). О, құдірет, *н е т к е н* шалқар күй ең сен, Бүгін менің әулием сен, ием сен. Осындайда ойланып қой, жігітім, Жығылмайсың орманыңа сүйенсең (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Не қылған, қандай, қай деген сұрау мағынасындағы сөз.* Көрер-ау, жаңбыр жауса, көрешегін!.. Бірақ *н е т к е н* мезгілдің төресі едің?! (І.Қажытай, Тасжарған). «Бұл *н е т к е н* есімі елге запы мекен, Әлде бір соқыр сезім аты ма екен», – Деп саған көп қараушы ем, Жанарымдай Жаутаңдап мұнай толқып жатыр екен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Кекесін мағынадағы не қылған, қайдан пайда болған деген мәнді жақтырмауды, мазақты білдіретін сөз.* Тіпті сырттан келіп сыбаға дәмететіндердің де аузын майлап, атын сайлап қалуға тырысамыз, *н е т к е н* дархандық («Түркістан»).

НЕТКЕНМЕН ш ы л. с ө й л. *Қалай еткенмен, қайткенде де.* Қазір оның екеуі де жоқ. Әйел жалғыз. *Н е т к е н м е н,* сөйлескім келді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

НЕТТО [итал. netto] з а т. **1.** *Тауардың ыдыссыз таза салмағы.* **2.** э к о н. *Тауардың белгілі бір шегерімді шегеріп тастағаннан кейінгі бағасы, таза баға. Н е т т о* – шығасыны, шығысты, аударымдарды т.б. алып тастағаннан кейінгі табыс сомасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нетто қайтарымы. с у ш а р. *Бөген толық шығындармен немесе брутто шығындарымен анықталатын ағындыны реттеу есептеулері* (Қаз. тілі термин. Сушар.).

Нетто су өтімі. с у ш а р. *Каналдың, арықтың соңындағы үзілу мен буланып жоғалуынан кейінгі таза су өтімі, л/с немесе* $м^3/с^2$ *пен өлшенеді.* Брутто су өтімін тұтынушылар пайдаланған пайдалы сумен (*н е т т о с у ө т і м і*) бірге булану мен сүзілу ысыраптары да құрайды (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НЕТТО-АҒЫН з а т. э к о н. *Халықаралық несие қатынастарында: елдің сыртқы қарызы бойынша негізгі төлемдер түрінде шетке ағылуды шегеріп тастағанда, қарыз қаражатының елге ағылып келуі.*

НЕФЕЛИН з а т. г е о л. *Алюминийдің шикізаты болып табылатын негізгі қаңқа силикаттары тобының бір тармағына жататын минерал. Н е ф е л и н* – алюмосиликаттар қатарына жататын минерал, алюминий, сода өндірісінде, шыны, былғары өнеркәсібінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕФЕЛИНДЕНУ з а т. г е о л. *Ультранегізді таужыныстардың (негізінен пироксениттердің) метасоматоздық өзгеруінен нефелин-пироксенді таужыныстың пайда болу үдерісі. Н е ф е л и н д е н у д е* жорамал бойынша постмагмалық ерітінділердің әсерінен пироксендер ыдырап, оларды нефелин алмастырады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕФЕЛИНДІ с ы н. г е о л. *Нефелиннен тұратын, нефелині бар.*

Нефелинді сиенит. г е о л. *Түсі – сұр, ашық сұр, кейде жасылдау, қызғылттау, бітімі – бедерлі, жолақты, шомбал, құрылымы – әркелкі орта, ірі түйірлі, нефелиннен және т.б. тұратын интузиялық таужыныс.* Бітіміне, құрылымына, далашпаттар мен фемалық минералдардың құрамы мен мөлшеріне қарай *н е ф е л и н д і с и е н и т т і ң* көптеген түрлері бар (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕФЕЛОМЕТР з а т. х и м. *Нефелометрлік талдау жүргізу үшін, сұйықтықтың тұнықтығын, лайлығын өлшеу үшін қолданылатын аспап. Н е ф е л о м е т р* майлы реагенттердің суда эмульсиялану деңгейін, қатты заттың коллоидтық деңгейін және т.б. қасиеттерін зерттеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕФЕЛОМЕТРИЯ з а т. к е н. *Жарықтың жайылу қарқындылығын өлшеу арқылы ортаның лайлығын анықтауға негізделген сандық талдау әдісі. Н е ф е л о м е т р и я д а* арнаулы аспап – нефелометр қолданылады. Бұл әдіс бірсыпыра құбылыстарды (полимерлердің молекулалық массасын, химиялық заттардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатын қосылыстарын т.б.) зерттеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

НЕФЛОМЕТРЛЕУ з а т. х и м. *Жарықтың жайылу қарқындылығын өлшеу арқылы ортаның лайлығын анықтауға негізделген сандық талдау әдісі. Н е ф л о м е т р и я* бірсыпыра құбылыстарды (полимерлердің молекулалық массасын, химиялық заттардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатын қосылыстарын т.б.) зерттеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НЕФРИДИЯЛАР [грек. nephros] з а т. з о о л. *Жануарлар ағзаларының зәр шығаратын мүшесі. Н е ф р и д и я л а р* жануарда протонефридия, метанефридия, бүйрек түрінде дамыған (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕФРИТ[1] з а т. г е о л. *Кішігірім, ұсақ көркем бұйымдарды діретін көкшіл түсті бағалы тас.* Қазақстан жерінде үй құрылыстарына және әртүрлі сәнді заттар шығаруға пайдаланылатын гранит, яшма, мрамор, *н е ф р и т* сияқты тас кен орындары көп (М.Бакенов, Қазақстан ресурс.). Сенің минералдар, оның ішінде *н е ф р и т* жайында айтқаның да қызық (С.Бақбергенов, Мен. сүйемін). Көне қытайлық мәтіндерде императорлар мен Хань әулетінен шыққан аса мәртебелі зиялылардың *н е ф р и т т е н* жасалған осындай «кебіндерге» оралып көмілетіні келтіріледі («Парасат»). **2.** г е о л. *Амфиболдар тобының минералдары: актинолит пен тремолиттің жасырын кристалды түрі. Н е ф р и т* тығыз тұтқыр ақ және жасыл жартылай мөлдір массалар (Қаз. тілі термин. Геология.).

НЕФРИТ[2] з а т. м е д. *Суық тигеннен ісініп, қабынған бүйрек ауруы.* Гипертония, *н е ф р и т,* қант диабеті, эндокардит аурулы адамдарға және екіқабат әйелдерге АКТГ дәрісін беруге болмайды (С.Сұбханбердин, Дәрі — дауа.).

НЕФРОЛОГИЯ з а т. м е д. *Бүйрек ауруларын зерттейтін медицина саласы.* Ауруханада қандай сырқаттарға көмек беріледі дегенге келсек, созылмалы бүйрек ауруларына арналған гемодиолиз, ересектер мен балалар гематологиясы, инсульттік, пульмонология, *н е ф р о л о г и я* т.б. («Егемен Қазақстан»).

НЕФРОН [грек. nephros] з а т. а н а т. *Бүйректің құрылымдық және қызметтік бірлігі – бүйрек түтікшесі.* Бүйректі миллиондаған *н е ф р о н д а р* құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Н е ф р о н* бүйрек денешігінен, проксимальды және дистальды бөлімнен (түзу, ирек түтікшелер) тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

НЕШЕ е с і м. **1.** *Заттың сан мөлшерін білу үшін жұмсалатын сұрау есімдігі.* Бұл газет туралы өткен 10-қаңтарда болған земский собранияда сөз болған. Зорлығы қандай болу керек, айына неше рет шығару керек, бұларының барлығы да белгіленген еді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Бағасы ол киімнің үш мың ділда, Тапқан жоқ жігіт мұндай *н е ш е* жылда. Өзін қуған сопының әйелі екен, Жарандар, не болады сөзім тыңда (Бозінген).

Неше алуан. *Сан түрлі, алуан-алуан, көп. Н е ш е а л у а н* жат сөздерді айтып, Қанай Алуаның жанын тағы да жаралай келген (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Н е ш е а л у а н* өзгерген, Есітсе құлақ, көз көрген. Әр заманның өзіне – Ылайықты саз болар (Базар жырау, Шығ.).

Неше жолай. ж е р г. *Бірнеше рет.* Үзір бар осылайша амал қанша, Арыз ашып келіп қайттым *неше жолай*, – Деген соң дәлел таппай дағдарысып, «Қойдық», – деп, халық тарқасты, – болса олай (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

Неше түрлі [қилы]. а) *Әртүрлі, сан түрлі, түрлі-түрлі.* Содан кейін садақ ату, күресу, тағы басқа *н е ш е т ү р л і* ойындар болып, кешкі отырыста кезек Нұрпейіске келді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Келген соң бес жасыма ойын білдім, Ойыннан қалғанымды уайым білдім, Алтыда балалармен асық атып, Ойынның, *н е ш е т ү р л і* жайын білдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тәуекел мен батыр ой Өткір тілді найза етіп, Сайысып-ақ бақты ғой, *Н е ш е т ү р л і* айла етіп (Абай, Тол. жин.). ә) ж а ғ ы м с ы з. *Қай-қайдағы.* Сосын жылқы

таза жануар ғой. Байқайсыздар ма, қазір сиырдан да, қойдан да, ешкіден де, тауықтан да *н е ш е т ү р л і* бәле шығып жатыр. Құдай сақтасын, жылқы аман («Жас Алаш»). // *Қилы-қилы, небір-небір, бір-біріне ұқсамайтын кез, кезең, оқиға т.б.* «Кең далада көшіп-қонып, жылжып отырса бытыраңқы елді бағындырып, айтқанын істету патша үкіметіне оңай болмас. Басымнан *н е ш е т ү р л і н і* атқардым. Заманның өзгеруі қиын емес. Қаша ұрыс салып отырсаңдар, соғыстың ақыры жақсылық болып кетуі мүмкін» деп тоқтау айтып, болысты өлімнен айырып алып қалады (М.Дулатов, Шығ.).

Неше атасы. э к с п р. т а ң ы р қ а у. *Неше түрі, небір түрі, ең бір ерекшелері.* Шағын бөлмеге ертіп келді. Үстел үстінде ертеректе орыс балалары ойнап, біздің ойымызға кірмейтін текшелердің *н е ш е а т а с ы* көз жауын алады. Әрқайсысына қазақ әріптері айшықтап жазылып, бүйірлеріне түсінік суреттер салынған («Егемен Қазақстан»).

Неше дүркін. *Қаншама рет, бірталай мәрте.* Он сегіз мың ғаламнан, Біз бір пенде Адамнан. *Н е ш е д ү р к і н* ел өтті Содан бергі заманнан (Базар жырау, Шығ.).

Неше кәрре. ж е р г. *Бірнеше рет.* Бұл өлеңді біз оған *н е ш е к ә р р е* айтқызған едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Неше тарау жұрт. *Әр алуан топтан тұратын әлеумет. Н е ш е т а р а у ж ұ р т* керегін жаза білсек, істей білсек, әлі де алдымызда уақыт бар. Бірақ не себептен екенін білмейміз, «Қазақ» газетін аузына алмаса, «Айқаптың» көңілі көншитін емес (М.Дулатов, Шығ.).

НЕШЕЛЕГЕН е с і м. *Көптеген, бірқатар, бірнеше.* Екі жақтан *н е ш е л е г е н* жігіттер сойылға жығылды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НЕШЕДЕ е с і м. с ө й л. *Жасы қаншада деген мағынадағы сұрау сөз.* Қызыңыз *н е ш е д е* еді? (Т.Тобағабылов, Жазира). Олардың әрқайсысының жасы *н е ш е д е,* білімі қанша екенін анықтаңыздар (С.Сейфуллин, Шығ.). – Жә, арыныңды бас, жөніңді айт. Жасың *н е ш е д е*? Келін бар ма? – деп тіпті адами әңгімеге бет бұрды («Түркістан»).

НЕШЕЛЕР е с і м. ж е р г. *Неше түрлі.* Біздің ауданда *н е ш е л е р* жақсы ақындар бар емес пе? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мәдениеті марқайған ел – асарын асап, жасарын жасаған ел, *н е ш е л е р* дәуірді басынан кешіріп, ой көзін өсірген ел; қиядан қияға, тереңнен тереңге, жаңа пікір, жаңа өнер, жаңа тұрмыс табуға құлаш сермеген ел – табиғат сырын дендеп білген, табиғатты жеңген ел (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НЕШЕМЕ е с і м. *Талай-талай, қаншама, небір-небір, сан алуан.* Оңғарбаев *н е ш е м е* табын жылқының қоңын сылып алып жемеді! («Ара»). Бұл арадан *н е ш е м е* сылқым қыз-келіншектерді де көресің (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Құдайға тәуба, бүгінде республикамыз *н е ш е м е* ұлттар мен ұлыстар қоянқолтық араласып, бір-бірімен бейбіт өмір сүріп жатқан, тыныштық бақыты салтанат құрған жер бетіндегі бірден-бір ел екені рас («Егемен Қазақстан»).

Нешеме алуан. *Қанша түрлі, сан алуан.* Қуатты, батыр халық, батыр балуан, Жеңістің шыңына өрлеп *н е ш е м е а л у а н* (Айтыс).

НЕШЕУ е с і м. *Саны жағынан қаншама, қанша.* Өнерпаз *н е ш е у* болса, өрнек те сонша (Мақал-нама). Бес алманың үшеуін Досың сұрап алады. Айтшы, сонда *н е ш е у і* Өз қолында қалады? (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Мен келдім алпыс жастың бесеуіне, Не жиып, не жетпейміз *н е ш е у і н е.* Құдайым иман бергей, бір қаза бар, Дүниенің көз жете ме өлшеуіне?! (Шал ақын, Өлең д.). Және пайғамбарымыз саллаллаhу ғалайhи уәссәлам «ақыр заманда бір жылдық, бір күн болар» дегенде сахаба-и, кәрәмлар, бұл бір жылдық күнде намаз *н е ш е у* болар» деп сұрағанда, оның пәтуасын сол заманның ғалымдары білер деген сөзінен ғибратланып қарасаң, заман өзгерумен қағидалар өзгерілмегенін білдіргені мағлұм болады (Абай, Тол. жин.).

НЕШІК[1] е с і м. **1.** *Қайтіп, қалай, не.* Қайтіп тура бағармын деп, Иранбаққа *н е ш і к* от жағармын деп. Анасы ақырында ой ойлады, Бір ақыл енді бұған табармын деп (Ғашық-наме). Қонақ келсе сыртыңа Жүгіріп шық, кешікпе. Қырықтың бірі Қыдыр-ды, Дұғасы тиер *н е ш і к* те (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қайыршы енді қарап тұрсын *н е ш і к,* Дорбасын тоса берді аузын шешіп. «Сала бер, төгілер деп қорықпа, – деді, Болғанмен дорбам ескі, емес тесік» (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Қандай.* Қоңыршұнақ боқтыңмын, Мен түсемін қиялға, *Н е ш і к* айла болады Көзімнің жасын тиярға (Батырлар жыры). **3.** ж е р г. *Не себепті, неге.* Құдай осы немені *н е ш і к т е п* жаратты екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Нешік совхоз жұмысы жүрмей жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Амал нешік. *Амал жоқ, амал не, өкініштi-ақ. А м а л н е ш і к* қиялшыл жан, жұрттың сөзін алмады. «Мұның жұлдыз емес» деген Сөзге құлақ салмады (С.Сейфуллин, Шығ.). Ондай ықыласыңызға рақмет. Мұны сіз сияқты талай ағалар айтты, *а м а л н е ш і к* (Жас қанат).

НЕШІК[2] с ы н. е с к і. *Әртүрлі.* Қоңыр шұнақ тоқтыңмын. Мен түсемін қиялға, *Н е ш і к* айла болады Көзімнің жасын тиярға (Қобыланды батыр). Төртмың құлалдында тұрушы еді. Әр*нешік* патшалар болушы еді. Құлдарым ертеменен кіріп келіп, Алдымда қол қусырып тұрушы еді (Қисса-и Жұм-жұма).

НЕШІНШІ е с і м. *Реті, саны бойынша қаншасыншы.* Айназар Жанбикеге қарап: – Бұлар *н е ш і н ш і* бригада еді? – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Үстелдің үстінде тұр екі шыны, Кім білсін *н е ш і н ш і* ғып алды мұны, Салынған сәнді ыдыс табақтарға, Алдарында қымбатты астың түрі (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Ұзақ әңгімені қозғамыс бұрын ол Үрмәштен: – Осы Ақпан сенің *н е ш і н ш і* атаң? – деп сұрады (Ә.Әлішев, Батыр.).

НИАЦИН з а т. х и м. *Құрамына никотин қышқылының туындылары кіретін химиялық қосылыстар. Н и а ц и н* витамин қызметін атқара алатын биологиялық белсенді зат (Қаз. тілі термин. Химия).

НИВАЛЬДЫҚ [лат. nivalis] г е о г р. *Қарлы, суық.*

Нивальдық белдеу. *Таудың қар сызығынан жоғары орналасқан көпжылдық мұзды-қарлы белдеуі. Н и в а л ь д ы қ б е л д е у* көбінесе көлеңке беткейде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Сушар.). *Н и в а л ь д ы қ б е л д е у* тау өзендерінің басы болып табылады (Қаз. тілі термин. Сушар.).

Нивальдық климат. г е о л. *Геоморфологиялық жіктемде жоғары ендіктің не биік таулы өңірлердің ауа райы. Н и в а л ь д ы қ к л и м а т* жағдайында қар еритін және буланатын мөлшерден көп жауып, осыдан қатпа қарлар мен мұздықтарға айналады (Қаз. тілі термин. Геология.). *Н и в а л ь д ы қ к л и м а т* полюстік аймақтардың арктикалық белдеулеріне және биік таулардың қарлы деңгейінен жоғары орналасқан бөктеріне қатысты (Қаз. тілі термин. Геология.).

НИВЕЛИР [франц. niveler] з а т. т е х. *Жер бетіндегі нүктелердің бір-бірінен биіктік айырмасын өлшеу үшін қолданылатын геодезиялық аспап. Н и в е л и р* горизонталь орнатылған дүрбіден және оған бекітілген деңгейден тұрады (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НИВЕЛИРЛЕУ е т. г е о г р. *Бастапқы нүктемен (нөлдік биіктікпен) немесе теңіз деңгейінен алғандағы тұрақты белгімен салыстыра отырып, жер бетіндегі нүктелердің биіктігін анықтау. Н и в е л и р л е у* геодезиялық өлшеулердің сандық көрсеткішінің бір түрі (Қаз. тілі термин. Сушар.). *Н и в е л и р л е у* орындалу тәсілдеріне қарай: геометриялық, тригонометриялық, барометрлік, механикалық, гидростатикалық және стереофотограмметриялық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НИВЕЛИРЛІК с ы н. т е х. *Нивелирге қатысты.*

Нивелирлік биіктік. г е о г р. *Жер беті нүктесінің нивелирлеу әдісімен анықталатын биіктігі. Н и в е л и р л і к б и і к т і к* геометриялық нивелирлеу нәтижесінде нивелир сызығының бойымен алынған бір-біріне жақын орналасқан екі нүкте арасындағы биіктіктер айырымымен анықталады (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НИГИЛИЗМ з а т. ф и л о с. *Эстетиканың, этиканың т.б. барлық қағидаларын ешбір мойындамай, түгелдей жоққа шығару.* Тарихи негізі жоқ солақай *н и г и л и з м г е* тойтарыс бере келіп, ұлы көсем адамзаттың ғасырлар бойғы озық мәдениетін түгел меңгермей тұрып, жаңа мәдениет орнату әншейін құрғақ әңгіме болатынын ескерткен-ді (М.Мағауин, Ақша қар). Халықтың ұзақ ғасырлық мәдени мұрасын немқұрайды түсінудің – жұқалап келтіргенде, *н и г и л и з м н і ң* салқыны деп таныр едік («Қазақст. мұғ.»). Мұндай *н и г и л и з м н і ң* белең алып кетпеуі үшін, тіл саясатын жүзеге асыруды қаржыландыру төңірегінде жариялылықты қамтамасыз етпей болмайды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Ұлттық нигилизм. *Ұлттық ерекшеліктерді, құндылықтарды мойындамау, жоққа шығару.* Бұдан әрі *ұ л т т ы қ н и г и л и з м* асқына түспесе, ұлттық бекіну, патриоттық нығаю неғайбыл. Қазіргі парламент мемлекеттік тілден жеріне отырып, өзінің тілсіз де күн көретінін ашықтан-ашық әйгілей бастады («Жас Алаш»).

НИГИЛИСТ з а т. ф и л о с. *Нигилизмнің жөн-жобасын жақтаушы, қолдаушы.* Егер сен нағыз *н и г и л и с т* болмасаң, досты да өзіңдей көр (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). Біз *н и г и л и с т* емеспіз, реалистпіз. *Н и г и л и с т е р* барды жоққа шығарған, реалистер әрқашан шындықты айтқан («Қаз. әдеб.»).

НИГИЛИСТІК с ы н. ф и л о с. *Нигилизмді жақтаушыларға тән, соларға қатысты.* Талғампаз да талапшыл оқушыларымыз журнал бетіндегі қазіргі сын мақалаларда бұрынғы бір кездегідей субъективизм мен *н и г и л и с т і к* әуен жоқ екенін анық байқайтын сияқты (С.Мәуленов, Үркер.). Тек солардың өзіне байланысты ақылға сыйымды шешім тауып, тез арада жүзеге асыра алсақ, мемлекеттік билік орындарының ана тілімізге деген қамқорлығына

деген *н и г и л и с т і к* көзқарасты белгілі мөлшерде әлсірете алар едік (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

НИГРОЗИНДЕР з а т. х и м. *Азиндермен конденсацияланған феноксазин туындылары. Н и г р о з и н д е р* типография бояуының құрамына кіреді, басатын машина таспасының, етік майларының бояуы ретінде және былғары, жүн, жібек бояуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИҒМӘТ з а т. е с к і к і т. ***Нығмет***. Сахиб *н и г м ә т к е* шүкіршілігін жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба? Бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де хаупі бар (Абай, Тол. жин.). Хәрами макруһи былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатыменен иждиһат ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген *н и г м ә т т е р і н е*, онан көрмек хұзурға суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па? (Абай, Тол. жин.). Енді бар саны алты, аты мәлім, Оларға қажеті жоқ сөз айтпақтық. Кәмілден бейлайқат сөз шығыпты, Бағасын кетміткендей *н и г м ә т т і ң* (О.Шораяқов, Шайыр).

НИҒМЕТ з а т. е с к і к і т. *Нығмет (береке, рақат, бақыт)*. Ғұмырға сәлемет бер, ақырда – иман, Өлгенше халәл *н и г м е т* бұл қажетім. Қайырын сұрап хақтан тәмам еттім, Кердері Әбубәкір менің атым (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Құранның 6-сүресінің 44-аятында: «Олар (кәпірлер) ескертпе аяттарды ұмытқан соң, Біз (Алла) барлық қазынаның (*н и г м е т т і ң*) аузын аштық, олар берілген дүниеге қуанды (істемегендері қалмады). Біз оларға тосыннан азап көрсеттік, сондықтан олар ызалы» делінген (М.Тоқжігітов, Құаран тур.). Халқымау, мен не деймін, жас не дейді? Тіл білмей сөз сөйлесе, бас не дейді? Әртүрлі дәулет те мол, *н и г м е т* те көп, Етіңіз бұлай паһим қас дейді (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

НИЗИН з а т. б и о л. *Құрамында мизин, гистидин, промин т.б. амин қышқылдары бар сүтқышқылы бактериялары түзетін зат. Н и з и н* стафилококтар, стрептококтар сияқты ауру қоздырғыштарға қарсы қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

НИЕТ [ар. نية] з а т. **1.** *Бір нәрсеге, бір іске, біреуге бейіл, ықылас білдіруде алдын ала қалыптасатын мақсатты ой, ынта, тілек.* Әрине, татуластықты, ағайындылықты, бітімді, бірлікті мақтан айтуға лайық еді. Бірақ жиылған көпке бітім туралы бір ауыз сөз айтар ниет жоқ. Әрқайсысы өз руын мақтап, екінші руға тіл тигізе бастайды. (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Түптеп келгенде, әңгіме – көмектің көлемінде де емес, пейілде, ниетте емес пе?! («Жас Алаш»). Бір таудағы хайуанды бір арыстан Билеген патшасы екен әуел бастан. Әділ аталмақшы *н и е т і* бар, Ешкімді ауырт-пастан, жылатпастан (Абай, Тол. жин.). Жан достым, төрт-бес күнде жолығып кет Болса да сөйлесерміз нендей рет. Өзің де қарап жүрмей ескере бер, Көңілге кіргеннен соң мұндай *н и е т* (М.Дулатов, Шығ.). Қайнатпай қазан пісірген Басайын сенің деміңді. *Н и е т і ң* сенің қастандық, Білемін сенің тегіңді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Көңіл, пейіл, ықылас.* – Келін жан, Алла разы болсын, *Н и е т і ң е* рақмет. Қораштар ер үстінен түспей-ақ қойсын енді, – деп, Мырзабай атамдар жабыла сөйлеп жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай). Бұ жаманның қара деме дәмесін, *Н и е т і м* таза, түзу менің және есім. Алдымды орап шаршатқанда толқындар Тұманбай да тоқтатады кемесін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ешкімге болған емес өш *н и е т і м*, Көбінің өз мінезін кештім еркін, Біреулер түк жазығың болмаса да Бар екен тірлігіңді көпсінетін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** ф и л о с. *Қазақ ұлттық дүниетанымында адам әрекетінің нақтылы мақсатын, мазмұнын бейнелейтін қозғаушы күш.* Кісіні нысанаға бағыттайтын да, істің мән-мәнісін белгілейтін де *н и е т* (ҚҰЭ). *Н и е т* субстанция болса, қылық пен пиғыл оның акциденциялары (Филос. сөздік.). Ұлттық дүниетанымда жиі қолданылатын *н и е т т і ң* формалары тілек және бата (ҚҰЭ). **4.** д і н и. *Адамның ойға алған ибадаты мен атқарар ісі алдында негізгі мақсатын белгілеуі.* Исламда *н и е т і н* «Бір Алланың разылығы үшін» деп туралау және осы ниетке берік болу парыз етілген бұлжымас басты міндет (ҚҰЭ). Бір адам түн жарымында ертеңгі күннің ораза екенін біліп, бұл айда ораза ұстайтынын жүректен өткізсе немесе сәреге тұрса, бұл ісі ораза ұстауға *н и е т* саналады (Ислам ғылымхалы). *Н и е т і н*, мақсатын да теріс ұғып, Мұхиттан арсы-гүрсі бері шығып, Құдайдың баспанасын әкетіпті, Атеист тайфун дейтін жел ұшырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Адал ниет. *Оң пейіл, таза көңіл, ұғі мақсат, ізгі ықылас.* Әлі де жүрміз мақұрым Білімнен, мәдениеттен, Жамандық болса – шақырдық, Алыстан *а д а л н и е т т е н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қазақта туысқандық, достық баянсыз. «Бүгінгі дос – ертең жау» андығаны ағайын, айтқаны өтірік, жапқаны жала, аққөңіл, *а д а л н и е т* жоқ деп, данышпан Абайды ішінен кемірген дерт көбінесе осы еді (М.Дулатов, Шығ.).

Бір ниетте болды. *Ойы, діті бірдей, мақсат-тілегі ортақ болды. Б і р н и е т т е*, бір тілде Халық бірдей *б о л с а й ш ы*. Бір оқуда, бір жолда, Тарих жоқ, кемі жоқ, Барлық бірдей болсайшы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Игі [ізгі] ниет. *Таза ой, оң мақсат, дұрыс діт*. Бірақ бұдан Абаймен жарыса аудардың екен, одан кем түспе деген ізгі тілек, *и г і н и е т* туады (С.Мәуленов, Үркер.). Өнерпаздардың жүрегінде «адамдардың жанын әсем әнге, тәтті күйге бөлеп, тамаша әсер қалдырсақ» деген *і з г і н и е т* тұрады («Қазақст. әйелдері»).

Жаман ниет. *Арам пиғыл жасауға бағытталған мақсат, әрекет*. Ойына *ж а м а н н и е т* алса, Бірде-бірін қыла алмас, Суырылып жүйрік бола алмас, Ойлап ақыл таба алмас, Қатарға басы кіре алмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бұл қыздың енді білді *ж а м а н н и е т і н*, Ұялды сол арада шымшып бетін. Анасы: «Қарның ашып келді ғой» – деп, Әкелді кәуап қылып тауық етін (Ә.Найманбаев, Шығ.). Досмайылдың мұндай *ж а м а н н и е т п е н* қызмет еткелі жүргенін білгеніміз жоқ, «Айқап» та, «Қазақ» та жұртқа бірдей пайда келтіру үшін шығып тұр еді. Бірін ақсатып, бірін көтеруден оған қанша пайда бар еді. Осылай қыл деп алда онан біз өтіндік пе? (М.Дулатов, Шығ.). Мұны естісе қылпылдар байдың к... «*Ж а м а н* еді-ау кәпірдің – деп – *н и е т і*, Семіз атын дайын қыл, ақшасын бер, Тәуір, толық жасалсын шай мен еті» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл тірлікте айлакер мен ез байып, Байлықтары болып жатыр тез ғайып. Кейде жақсы, Кейде *ж а м а н н и е т п е н* Әрлі-берлі жүреді өтіп сөз – қайық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ниет білдірді. а) *Емеурін танытты, оңтайланды, ұсыныс жасады*. Ауыл мәдениетін сөз етуге *н и е т б і л д і р г е н* автордың идеялық көркемдік нысаны өз міндетін толық атқарған («Егемен Қазақстан»). Мырзахан кемпірге: «Тынығып аттаныңыз, келініңіз бос қайырмас» деген *н и е т б і л д і р д і* (К.Оразалин, Абай.). ә) д і н и. *Аллаға ғибадатын іштей белгіледі*. Құранның сүрелерін айтып, жаратқанға құлшылық жасап, *н и е т і н б і л д і р е д і*, тілек айтады («Егемен Қазақстан»).

Ниет етті [қылды]. а) *Көңілін, ықыласын аңғартты, танытты*. Мінеки hарун келді өз еліне, Бастады көріп елін жан сүйіне. Түбінен терезенің дауыс етті, Кіруге *н и е т е т і п* өз үйіне (Шәңгерей Бөкеев). ә) д і н и. *Алла алдындағы ғибадатын, парызын өтеуді алдына мақсат қылып қойды, соған іштей дайындық істеді, ынта білдірді*. Қажыға *н и е т қ ы л а д* бармақ болып, Ағайынды аулайды қармақ болып. Қажыға барып, атанып қажы, әпенді, Жөнеледі көп сауап алмақ болып (М.Қалтаев, Шығ.). Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке иждиhат нәзім, сіздер әрбір ғамал қылсаңыз езгулік деп қаласыз, езгулікке бола қасд етіп *н и е т е т е с і з* (Абай, Тол. жин.).

Ниет ету. д і н и. *Алла алдындағы парызын, оған деген ғибадат-құлшылығын өтеуге дітін білдіру, іштей соған дайындалу, жүректен өткізіп, ауызбен бекіту*. Барлық оразаға жүрекпен *н и е т е т у* – жеткілікті (Ислам ғылымхалы). Барлық оразаға түнде немесе таң уақыты кірмей тұрып *н и е т е т у* абзал (Ислам ғылымхалы).

Ниет [ниетің] қабыл болсын. д і н и. т і л е к. *Ойға алған іс, ықылас орындалсын*. «Ассалаумағалейкүм, *н и е т қ а б ы л б о л с ы н*, ақ мол болсын!» – деп, сәлден соң ақ сәлделі ақсақалдар, немерелерінің бірін жетелеп, бірін арқалап, ақ жаулықты әжелер келе бастайтын («Жас Алаш»).

Ниет тарылды. *Жақсы пиғыл, ізгі амал-тілектен айырылды, діті жақсыдан жаманға қарай ойысты, ашкөздікке ұрынды*. Ертең бізге туардай заман ақыр, Неге *н и е т т а р ы л ы п* бара жатыр. Үш жүз қайда... Үйді-үйге бөлінісіп, Күңіреніп, күрсініп дала жатыр (К.Салықов, Жезкиік).

Ниеті ақ [жақсы, адал, түзу, дұрыс]. *Көңілі, ықыласы адал, ойы таза, діті түзу*. Бүкпесі, қалтқысы жоқ, тілі ұзын, *н и е т і а қ*, екпінді, ескі шахтердің мінезі мәлім (F.Мұстафин, Шығ.). Өлгенше қор болмайды Азаматтар *н и е т і а қ*. Оларға үйір болады, Сарқылмайтын дәулет-бақ (Қабан жырау, Алтын қазық). Жақсылар жолдан азар ма, *н и е т і ж а қ с ы* болған соң (Қаз. әңгім.). Жолдастыққа адал, *н и е т і т ү з у* адамдар бізде аз емес («Қазақст. мект.»). Әңгімеден аулақпын ұзынқұлақ. Әділетті жақтаймын қызулырақ. Артығы жоқ, Кемі жоқ, Кәдімгідей Сізге деген *н и е т і м т ү з у* бірақ (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Онсыз да барлық қылығың жазылды миға, Сүймесең, қорлап, санама сазынды құйма. ...*Н и е т і т ү з у* құлынды тірідей көмбе, Қай иыққа артсаң да тәжіңді бұйра (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кәсіпкерлікке кіріскендердің алдымен ойлайтыны байлық екенін жасырып қайтеміз. *Н и е т д ұ р ы с*. Бірақ байлық қалтамен шектеліп қалса, мәніс кетеді, адам рухани ләззатты іздейді де жүреді («Егемен Қазақстан»).

Ниеті ауды. а) *Ойы кетті, көңілі кетті*. Ақанның қызына Асанның ұлының *ниеті ауып*

жүрген көрінеді (Семья тәрбиесі). ə) *Ықыласы түсті.* Селоның дəулетті түрғындарының ішінде Сабыржанға *н и е т і а у ы п*, жылы шырай білдіре жақындасқаны Маклаков болатын (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Ниеті бұзылды. а) *Азғындады, жаман жолға түсуге барды, жамандық əрекетке барды.* Арғымақ мінген ерлерді Арбаменен тосқан күн. *Б ұ з ы л г а н* пенде *н и е т і*, Бұрынғыдай аспан, күн (Кердері Əбубəкір, Қазағым). Жан жомарттығы, кісілігі мол адам ниетінің таза болатыны əуел бастан белгілі, бірақ əлеуметтік хал, тұрмыс адамдарды не қылы талқыға түсіреді, сөйтіп *н и е т б ұ з ы л а д ы*, бірақ адамдардың өз ниеттерін тазарту мүмкіндіктері үнемі болады (ҚҰЭ). ə) д і н и. *Күнə əрекет жасауды ойға алды, Алланы ұмытты.* Адамның адамға деген ниеті бұзылса, кінəлі, жаратушысына *н и е т і б ұ з ы л с а*, күнəлі (ҚҰЭ).

Ниеті бірыңғай. *Тілегі, мақсаты мен ойы бір, діті ортақ, пиғылдас.* Талысбай мен Билібай *Н и е т т е р і б і р ы ң ғ а й.* Қыста, жазда ауылдас, іргелері айырылмас (К.Əзірбаев, Таңд. шығ.).

Ниеті жолдас болды. ж е р г. *Ниеті қабыл болды, ойлағаны болды.* Сау бол, *н и е т і ң ж о л д а с ы ң б о л с ы н* (Қаз. тілі диал. сөзд.).

Ниетіңе жет! а л ғ ы с. *Ойың, ниет-ықылас қойғаның, көңіліңе алғаның орнына келсін деген мағынадағы алғыс сөз.* Той істеймін дейсің. Ойдағы-қырдағы ағайын-жекжатты шақыртсаң мына кəріңді бір көтеріп тастағаның! *Н и е т і ң е ж е т* (Ауызекі).

Ниеті жаман [қара]. *Көңілі бұзық, ықыласы теріс, арам ойлы. Н и е т і ж а м а н д ы* Құдай табады, киімі жаманды ит қабады (Мақал). Көңілі көбең, көтермес сіркесі суды, Кісікиіктей күнсізден іркесің сырды. Кеудесі қаптай жазғыштың *н и е т і ж а м а н*, Жазбаханасы етікші күркесі-сынды (Ж.Жақыпбаев, Ləйлə).

Ниеті кепті. ж е р г. *Ниеті бұзылды, ниеті құрыды.* Оның өзі бір *н и е т і к е п к е н* жайсаң еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Хақ ниет. *Тура, дұрыс пиғыл, адал, тұзу көңіл.* Уақытым ойнап-күлер өтіп кетті, іздер ем, қолым жетсе, *х а қ н и е т т і.* Азабын тіршіліктің тартып едім, іздер ем, қолым жетсе, ақыретті (Ə.Найманбаев, Шығ.).

Шын ниетпен. *Бүкіл жанымен, бар пейілден.* Біз жыр аяқталмаса екен деп, ішімізден *ш ы н н и е т п е н* мінажат ете тіледік («Лен.жас»).

НИЕТ-ҚҰЛЫҚ з а т. *Діттеген ой мен ынтаықылас.* Иншалла, хат жазарға болар ма екен, Бейсенбай тəуір екен *н и е т-қ ұ л қ ы ң*, Талпынып қанша қабыл қылсаңдағы Ауру кемітеді ердің сиқын (Кердері Əбубəкір, Қазағым). Мұжық бай, нəрсесі сай, қазаны тоқ, Семірді Түлкі əбден тұлыптай боп. Бағуға тауықтарды жаhаты зор, Жалғыз-ақ *н и е т-қ ұ л қ ы* түзелген жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НИЕТ-МАҚСАТ з а т. *Белгілі бір нəрсе жайында ой-арман, мүдделік тілек.* Оқудан қол үзіп кеткен біздерге бар *н и е т-м а қ с а т ы м ы з* – оқып білім алу, ұстаздық ету («Қазақст. мұғ.»). Дүшпанның *н и е т-м а қ с а т ы* астананы солтүстік жағынан қоршап алмақ еді (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

НИЕТСІЗ с ы н. *Дітсіз, алдын ала ойлаған мақсатсыз, пиғылсыз.* Керуеді, биді өлтірер қастық қылған, *Н и е т с і з* сөйтіп өткен, шіркін, жалған (Қисса-дастан.). *Н и е т с і з*, себепсіз мақсат қойылмайды (ҚҰЭ).

НИЕТТЕН= е т. *Ықылас-ынтасын салу, пейіл білдіру, мақсат қою.* Бригада мүшелерінің арасында сырттай да, өндірістен қол үзіп түсуге *н и е т т е н г е н д е р і* де бар («Қазақст. əйелдері»). Автор ұлы тақырыпты сөз қылуға *н и е т т е н г е н і м е н,* ол шығандап кетіп, қай-қайдағы бір бастарға сипаттама береді («Қазақст. мұғ.»). Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп *н и е т т е н і п* үйрену керек (Абай, Тол. жин.). Тағы да талап алмасын, Жəңгір ханды *н и е т т е н і п*, Қызың да кетіп барады (Батырлар жыры). Қытайдың ұсақ-түйегін, сапасыз киім-кешегін былай қойғанда, нəрі жоқ алмасы мен жүзімі де дастарқанымызда тұратын болды. Қазақ елі жеңіл өнеркəсіпке жеңіл мəселе деп қарай ма, кім білсін, əйтеуір, жеңіл өнеркəсіпті дамытуға шын *н и е т т е н б е й* тұр («Жас Алаш»).

НИЕТТЕНУ *Ниеттен етістігінің қимыл атауы.* Оның шамалауынша, ұғыну, *н и е т т е н у* аз көрінеді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Бұл қорлыққа шыдамаған ол Алпысбай деген нағашысына кетпекке *н и е т т е н у д е* еді (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

НИЕТТЕС с ы н. *Ықыласы, пейілі ортақ, мақсаттас, тілеулес.* Ербол Бегимовтың үйіне барған-ды. Екеуі *н и е т т е с,* бірінің үйіне бірі қонаққа барғыштап, араласып тұратын сыйлас көрші еді (З.Шашкин, Сенім). Ет жақын болмағанмен де, *н и е т т е с* адамдарым бар еді ғой (Ə.Сəрсенбаев, Батыр.).

Ниеттес болды. *Тілеуін тіледі, шын көңілімен тілеулестік жасады.* Менде дос-жарандар толып жатыр, *Н и е т т е с,* тілектестер *б о л ы п* жатыр. Əйелден Латипа мен Мəртай сұлу, Жүректің түкпірінде тынып жатыр (К.Əзірбаев, Таңд. шығ.). Күндіз айрық жолдың үстіндегі тақтадан Бексұлтанның суретін көргедер

Әлімханның өтінішіне *н и е т т е с б о л ы п* жүр (Ж.Жұмақанов, Шығ.).

Ниеттес болу. *Тілеуін тілеу, бар көңілімен жақсылық ойлау.* Шалда тек бір-ақ тілек бар. Екеуіңнің баянды тұрмыс құруларыңа *н и е т т е с б о л у* ғана қалды (А.Байтанаев, Қайнар).

НИЕТТЕСТІК з а т. *Ықылас, пейілі бір болушылық.* Бұл қозғалысқа көп жерлерде орыс еңбекшілері де *н и е т т е с т і к* білдіріп, қолдап отырды (К.Әзірбаев, Шығ.). Бұл күнде қазақ кедейлері мен орыс шаруалары арасындағы ізгі *н и е т т е с т і к* пен достық сезім қалыптасты (А.Нұрқанов, Мызғымас.).

НИЕТТІ с ы н. **1.** *Пиғылды, мақсатты, пікірлі.* Бірақ халықтың ыстық ықыласын, ынтық көңілін басқа жаққа бұрып, адастырушылардың істеріне дер кезінде тосқауыл қоймаса болмайтындай. Айналамызға анықтап қарайықшы. Дін атын жамылған түрлі *н и е т т і* топтардың көршілерімізді дүрбелеңге салып жатқанын қайда қоямыз?! («Жас Алаш»). **2.** ж а ғ ы м д ы. *Ынтасы зор, ықыласы мол, діті таза.* Бақыт қайда барасың? – Тарауық намаз оқыған, Көңіліне аят тоқыған *Н и е т т і* елге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

Адал ниетті. *Пиғылы дұрыс, діті оң, ынтасы тура.* Әдебиет адамгершілік өнегені, прогресті, гуманизмді жырлап, өмір сүйгіш *а д а л н и е т т і* адамдардың көкірегіне жақсылық шұғыласының шуағын құюда («Қаз. әдеб.»).

Арам ниетті. *Жаман пиғылды, жақсылық бермейтін.* Қазір Ақсай қаласында әлемнің әр түкпірінен келген түрлі фирмалар қызмет етеді. Солардың арасында *а р а м н и е т т і* миссионерлердің де көп болғаны енді анықталып жатыр («Жас Алаш»).

Жаман [жат] ниетті. *Арам пиғылды, арам ойлы.* Қармыстың батырлығында шек жоқ. Қармыс – асқан батыр. Бірақ Қармыс аламан батыр. Екі жүз елу жәумет – *ж а м а н н и е т т і* аламан, Қармыс – жақсы ниетті аламан. Екі жағының құлқында айырма аз (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

НИЕТТІК з а т. с ө й л. ***Ниеттілік.***

Арам ниеттік. *Діті бұзылғандық, жаман пиғылдылық.* Бұл мақсат алға қойылғанда, әрине, адам бойындағы жақсы қасиеттерді былай қойып, түрлі айла-сұмдыққа, *а р а м н и е т т і к к е* дейін барады («Қаз. әдеб.»).

НИЕТТІЛІК з а т. *Пейілділік, мақсаттылық.*

Адал ниеттілік. *Діттің таза, пиғылдың оң болушылығы, ақкөңілділік.* Адал болу дегеніміз қоғамның, мемлекеттің, халықтың мүдделерін бәрінен артық санау, оған *а д а л н и е т т і л і к п е н* қызмет ету (Қ.Аманжолов, Қасиетті борыш.).

НИЕТ-ПИҒЫЛ з а т. *Ниет және пиғыл.*

НИЕТ-ФИҒЛЫ з а т. е с к і к і т. ***Ниет-пиғыл***. Бір адам хуфияттан ашса мектеп, Хакімге көрсетеді біреу қастап. Көбінің *н и е т-ф и ғ л ы* жаман еді, Әйтеуір келе жатыр құдай сақтап (М.Дулатов, Шығ.).

НИЗАМ [ар.نظام] з а т. к ө н е. **1.** *Заң, ереже.* «Дала *н и з а м ы н а*» екінші Александр патша 1869 жылы 21 октябрьде қол қойып бекіткеннен кейін-ақ оны орындау ісі бірден қарулы күшке сүйенеді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ол өмір сүрген кезең қазақ даласында хандық дәуір жойылып, патша өкіметінің отарлау саясаты кеңінен өріс алып «Жаңа *н и з а м*» бойынша ел басқару тәртібі аға сұлтандардың қолына көшкен кез еді («Қазақст. мект.»). Жүйеге келтірілген конституциялық *н и з а м д а р* еліміздің заңнамалық органы қызметінің тегеурінін, оның депутаттарының кәсіпқойлығын арттыруға бағытталды («Егемен Қазақстан»). Мұжық болсын, басқа болсын *н и з а м н а н* күшті емес (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Дала уәлаятының *н и з а м ы н* кіргізген соң жердің билігі бүтіл орыс халық пен старшындағы халықтардың ықтиярында болатұғын болуы, жердің дау-жанжалын болысной съезі мен ауылнай съездері бітіретұғын болды («ДУГ»). **2.** *Жүйе, тәртіп, жүйелілік.* Ақыл ғылымның жайын сонан артық кім ұқтыра алады. Сонан артық *н и з а м м е н* дүние тізіліп тұра алады (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Бұл күндегі тәхсил-ғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда мектеп харбия, мектеп рушдиялар салынып, жаңа *н и з а м г а* айналған (Абай, Тол. жин.). **3.** *Жөн, жосық, құрылыс.* Ұрмақ тиіс балғаны Темірдің қызу жұбында. Өлшеп заман *н и з а м ы н*, Тәрбиелі талапқа ұмтыла басып қимылда! (О.Шораяқов, Шайыр). **4.** д і н и. *Діни заңдар.* Жанжалсыз сонда жұмыс тынар еді, Шариғат пен *низамға* ұнар еді. Мұсафірдің тыйылып көз жастары, Халық арасы тыныштықта тұрар еді (М.Дулатов, Шығ.).

Низам аяқ асты болды. *Заң бұзылды, заң орындалмады.* Бүгінде 15 миллион халқы бар Қазақстанның өзінде әлемге әйгілі темекі өндіретін жеті трансұлттық компания ірге тепкені белгілі. Осы алпауыттар әлгі заңға бағына қойса жақсы, егер пысқырып та қарамаса өмірлік маңызы бар есіл *н и з а м а я қ а с т ы б о л а д ы-а у* («Ана тілі»).

Низам шығарды. *Заң жүйесін жасады, заң әзірледі, қабылдап, енгізді.* Жоғары хакімдердің қазақ жері турасында *шығарған низам*, бұйрықтары болса да, ол бұйрықтарды мұндағылардың қайсылары орнына келтіріп, қайсылары орнына келтірмейді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Қазақ жерін алу турасында *шыққан низам*, бұйрықтарды қазақ білсе, осындай жәбір көрушілер азаяр еді деймін (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Низам шықты. *Заң қабылданды, заң енгізілді.* Әскери қызметін атқару қазақ халқының мойнында міндет болып *низам шығарлық* болса, біз атты әскер болуды лайық көреміз («Қазақ»).

НИЗАМИ [ар. نظامی] с ы н. к ө н е. **1.** *Заңи, заңды, рұқсат етілген.* Қыздың баратын адамын балаң өзі ықтияр қылсын деп *низами* ерік беріп қойған жоқ па? (Мақыш). **2.** д і н и. *Шариғат талаптарына сай, дінмен рұқсат етілген.* Олар шығармаларында қайсыбір кездерде дүниеқоңыз байларды, надан молдаларды, парақор би-болыстарды, ел арасындағы жолсыздықты сынады; оларды шариғат *низами* жөнімен түзетуді ойлады (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы).

НИЗАМНАМА з а т. к ө н е. *Заң ұғымында қолданылатын ереже жинағы; устав.* Ең ақырында бірнеше сөз қалды, *низамнама* (устав) бойынша ашылған «несие серік» («мойын серік») пенен қазіргі болыс кассалары арасындағы пайда, кіріс хақында («Айқап»).

НИКЕЛЬ [лат. niccolum] з а т. х и м. *Күміс түстес ақшыл, қатты, тотықпайтын, коррозияға ұшырамайтын металл, рет нөмірі 28 химиялық элемент.* Сібір мен Орал тауы *никель*, платина, асбестке бай (ҚСЭ). *Никель* кешенді қосылғыштар түзгіш, механикалық мықты, сыртқы әрекеттерге төзімді (Қаз. тілі термин. Химия). Қазір былғары мен болат, оны жалтыратуға керек *никел*ь халық шаруашылығының басқа да мұқтаждарына керек-ақ (Е.Оразақов, Дәрігер.).

НИКЕЛЬДЕ= е т. х и м. *Бір нәрсенің бетіне никель жалату, никельмен қаптау.* Жоталарға ай көктен Күңгірт сәуле түсірді. *Никельдеген* шайнектен Ыстық шай да ішілді (С.Сейітов, Жаңғырық).

НИКЕЛЬДЕУ х и м. *Никельде етістігінің қимыл атауы. Никельдеу* – металл бұйымдардың беттеріне қалыңдығы мкм-нің оннан бір үлестерінен 20-30 мкм және одан қалыңырақ никель қаптамалар жасау (Қаз. тілі термин. Кен.). *Никельдеу* негізінен электролиздік әдіспен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

НИКЕЛЬДІ с ы н. т е х. *Никель жалатқан, никельмен қаптаған.* Бөлменің бір қапталын тұтас алып, *никельді* кереует жарқырап тұр («Лен. жас»). Бөлменің екі жақ қабырғасында ақ *никельді*, үлкен екі темір төсек тұр (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Оң жақта үстіне ақ масахана құрған ақ *никельді* кереует, оның үстінде өрнекті ғажап жабу (С.Мұқанов, Менің мектеп.).

НИКОТИН з а т. х и м. *Сезімге әсер ететін, елітетін, әсіресе, темекі құрамында көп болатын өткір иісті улы зат.* Темекі түтінінде алколоид тобына жататын *никотин* атты у бар (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Темекі құрамындағы *никотин* уы және темекі түтінінен смола тәрізді заттар бөлінетіндігі көпшілігімізге мәлім (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

НИҚАЯТСЫЗ с ы н. ж е р г. *Есепсіз, өлшемсіз.* Балықты бүгін *ниқаятсыз* көп алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НИЛАС з а т. г е о г р. *Тұтас, жартылай мөлдір, майысқан, қарапайым мұз қабаты. Нилас* толқындар мен толқын бедершелері кезінде жеңіл майысады, қысылған кезде тісті қабыршақ қабаттарын құрайды. Жартылай мөлдір және қалыңдығы 10 см-ге дейін (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НИЛЬСБОРИЙ [лат. nielsbohrium] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің V тобындағы жасанды жолмен алынған химиялық элемент. Нильсбориий* ұшқыш хлориді мен бромиді белгілі (ҚҰЭ).

НИМФА з а т. з о о л. *Кенелердің және шала түрленіп дамитын жәндіктердің дамуындағы соңғы сатысы* (Қаз. тілі термин. Биология).

НИМША з а т. ж е р г. *Жеңсіз көйлек.*

НИОБАТТАР з а т. х и м. *Ниобий және ортониобий қышқылдарының тұздары, кристалдық заттар. Ниобаттарды* ниобий оксидін металдардың оксидтерімен, нидроксидтерімен немесе карбонаттарымен балқыту арқылы алады (Қаз. тілі термин. Химия). *Ниобаттарды* сегнетэлектриктер, лазерлі материалдар, пьезоэлектриктер т.б. алуда қолданады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИОБИЙ з а т. х и м. *Ашық сұр түсті қиын балқитын металл, қатты химиялық элемент. Ниобий* – ыстыққа және тотығуға төзімді қорытпалардың негізгі құрамбөліктерінің бірі (ҚҰЭ). *Ниобий* негізінен болаттарды микролегирлеу үшін, тот баспайтын және ыстыққа төзімді болат, ыстыққа берік қорытпалар алу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

1844 жылы неміс химигі Розе колумбийде екі элементтің бар екенін тауып, оларды ажыратты да, бірін *н и о б и й*, екіншісін тантал деп атады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). *Н и о б и й* болатқа қосылып, қызуға төзімділік бітірсе, молибден тұтқырлық пен беріктік береді (Н.Нұрахметов, Химия.).

Ниобий кентастары. к е н. *Құрамынан ниобий металы бөліп алынатын табиғи-минералды шикізат. Н и о б и й к е н т а с т а р ы н д а* әртүрлі мөлшерде тантал қоспасы болады (ҚҰЭ). Өндірістік *н и о б и й к е н т а с т а р ы* магмалық пегматиттік, метасоматик, пневматолиттік, гидротермалдық, экзогендік типтерге бөлінеді (ҚҰЭ).

НИПАС з а т. с ө й л. ***Нифас***. – Қашапа, қайыз, *н и п а с т а р д ы ң* я дүниеге, я ахиретке нинди файда бар соң? – деді мұғалім (І.Жансүгіров, Шығ.).

НИСАП з а т. д і н и. *Шариғат бойынша зекет, құрбан шалу, пітір беруді парыз, уәжіп ететін дүние-мүлік мөлшері. Н и с а п* – зекетті, құрбан шалуды, пітір беруді парыз, уәжіп ететіндей байлық мөлшері (Ислам ғылымхалы).

НИСТАТИН з а т. б и о л. <streptomyces noursei> *Көптеген ауру қоздырғыш бактерияларға, қарапайымдыларға жойқын әсер ететін актиномицеттен қоректік ортада өсіріп алынатын антибиотик. Н и с т а т и н* патоген саңырауқұлақтар қоздыратын кандидаминоз ауруына қарсы қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

НИТРАГИН з а т. *Бұршақ дақылдарына арналып, түйнек бактерияларынан дайындалатын тыңайтқыш. Н и т р а г и н д е г і* бактериялар бұршақ дақылдарының тамырында түйнек түзіп, ауадағы азотты өз бойына сіңіріп, өсімдіктерді органикалық азотпен қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НИТРАТ з а т. х и м. *Азот қышқылы тұздарының жалпы атауы.*

Аммоний нитраты. х и м. *Түссіз, бірнеше түрөзгерісі бар кристалдық зат. А м м о н и й н и т р а т ы н ы ң* балқу температурасы 170°С, одан жоғары температурада қыздырса, айырылады; азотты тыңайтқыш ретінде, аммониттер мен ядролық отын өндірісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Барий нитраты. х и м. *Түссіз кристалдық зат, суда ерімтал. Б а р и й н и т р а т ы* эмаль, жылтыратпа алуда және жасыл түсті пиротехникалық құрамдардың құрауышы ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Калий нитраты. х и м. *Калий селитрасы, түссіз кристалдық зат. К а л и й н и т р а т ы* ауылшаруашылығында калий тыңайтқышы, тамақ өнеркәсібінде консервант ретінде, қара оқ дәріні дайындауда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Кальций нитраты. х и м. *Кристалды зат, азотты тыңайтқыш ретінде қолданылады.*

Күміс нитраты. х и м. *Айнаны күмістеуде, фотоэмульсия өндірісінде, бактерицидтік зат және талдаулық химияда реагент ретінде қолданылатын зат* (Қаз. тілі термин. Химия).

Натрий нитраты. х и м. *Натрий селитрасы, табиғатта Чилий селитрасы деген атпен Чили Республикасында кездеседі. Н а т р и й н и т р а т ы н* металл түріндегі натрийға немесе оның оксидіне, гидроксидіне азот қышқылын қосу арқылы алуға болады (Қаз. тілі термин. Химия). *Н а т р и й н и т р а т ы* тыңайтқыш ретінде, шыны, натрий тұздарын өндіруде тағамдық өнімдерінің консерванты ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Сынап нитраты. х и м. *Талдаулық химияда реагент ретінде қолданылатын зат.*

Стронций нитраты. х и м. *Пиротехникалық құрамға қызыл күрең түс беретін құрауыш ретінде қолданылатын зат. С т р о н ц и й н и т р а т ы* автомобильдердің зиянды газдарын зиянсыздандыратын қоспаның құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРАТТАР з а т. х и м. *Химиялық қосылыстар, құрамына атомдық NO_3 топтамасы кіретін азот қышқылының туындылары. Н и т р а т т а р* суда оңай еритін заттар, қызуға төзімсіз, оңай ыдырап, оттек бөліп шығарады (Қаз. тілі термин. Химия). Құрамындағы азоттың валенттілігі кемиді, сондықтан *н и т р а т т а р* жоғары температурада күшті тотықтандырғыштар (Қаз. тілі термин. Химия). *Н и т р а т т а р д ы ң* көпшілігі азотты тыңайтқыштар ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Бейорганикалық нитраттар. х и м. *Азот қышқылының тұздары, кристалдық заттар, тотықтырғыштар. Б е й о р г а н и к а л ы қ н и т р а т т а р д ы* металдарға, олардың оксидтеріне, гидроксидтеріне және кейбір тұздарына азот қышқылымен әсер ету арқылы алады (Қаз. тілі термин. Химия).

Органикалық нитраттар. х и м. *Азот қышқылының эфирлері, түссіз немесе ашық сары түстің сұйықтықтар. О р г а н и к а л ы қ н и т р а т т а р* суда ерімейді, спиртте және эфирде жақсы ериді; көпшілігі қопарылғыш, термиялық тұрақсыз заттар, гемоглобинді

метаглобинге тотықтырады, қышқылдық және сілтілік ортада спирттерге, олефиндерге дейін оңай гидролизденеді (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРАТТЫ с ы н. х и м. *Нитраты бар.*

Нитратты тыңайтқыштар. а у ы л ш а р. *Құрамында азот нитратты түрде кездесетін азотты тыңайтқыштар. Н и т р а т т ы т ы ң а й т қ ы ш т а р* сілтілі болады да, сортаң жердегі өсімдік өте жақсы сіңіреді (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НИТРИДТЕР з а т. х и м. *Азоттың өзінен электртерістігі аздау элементтермен қосылысы, кристалдық заттар.* Бейметалдардың көптеген *н и т р и д т е р і* – диэлектриктер және жартылай өткізгіштер; ал сілтілік металдардың нитридтері – диэлектриктер, көпшілігі қыздырғанда ыдырайды, ауада тотығады, сумен металл гидроксидтерін және аммиак түзе гидролизденеді (Қаз. тілі термин. Химия). *Н и т р и д т е р д і ң* техникалық маңызы зор, бұлар қызуға өте шыдамды, электрөткізгіш, қышқылдың, сілтінің әрекеттеріне төзімді; көптеген құймалардың құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРИЛ з а т. х и м. *Химиялық қосылыста бір валентті атом орнына жүретін бір валентті радикал* (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРИФИКАЦИЯ з а т. х и м. *Табиғат жағдайында азот қышқылының түзілу үдерісі.* Жер қыртысындағы органикалық заттар шірігенде, құрамындағы азот аммиакқа айналады, ал ол аммиак арнаулы бактерялардың әрекетінен азот қышқылына немесе оның тұздарына айналып, *н и т р и ф и к а ц и я* жер қыртысын құнарландыруда үлкен рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРИФИКАЦИЯЛАУШЫ с ы н. х и м. *Табиғи ортада азот қышқылын, азот тұзуші.*

Нитрификациялаушы бактериялар. б и о л. *Азот қосылыстарын анаэробты немесе аэробты жағдайда ыдыратқанда ортаға аммиак түріндегі азот түзетін бактериялар. Н и т р и ф и к а ц и я л а у ш ы б а к т е р и я л а р* орта реакциясының бейтарап болғанын қалайды, өсу температурасы 25-30° С (Қаз. тілі термин. Биология).

НИТРОБОЯҒЫШТАР з а т. х и м. *Окси немесе аминотопқа сай алғанда орто- немесе пара- орында тұратын екі не үш нитротобы бар хош иісті қосылыстар. Н и т р о б о я ғ ы ш т а р* сары түс беретін майдалы бояғыштар ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРОБОЯУЛАР з а т. х и м. *Жұқа қабықша түзе алатын лакты коллоксилин негізінде алынатын бояулар.*

НИТРОГЛИЦЕРИН з а т. м е д. **1.** *Жүрек ауруына қарсы қолданылатын дәрі.* Жүрек ұстамасымен ауыратын адамдардың қалтасында тез жәрдем ететін *н и т р о г л и ц е р и н,* валидол сияқты дәрілердің үздіксіз болғаны жөн, себебі, жүрек ұстамасы бір-екі, үш минут ұстайтын болса, мұндай ысқа уақытқа дәріханаға жүгіріп жүруге болмай қалады (Б.Омарұлы, Жүрек. ауруы.). **2.** ә с к. *7,8 м/сек жылдамдықпен тұтанатын маңызды жарылғыш заттардың бірі. Н и т р о г л и ц е р и н* артиллериялық снарядтар мен миналардың, сондай-ақ кейбір жарылғыш заттардың, соның ішінде динаминттердің ұрыс зарядтарынан түтінсіз оқ-дәрі шығару үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

НИТРОЗБОЯҒЫШТАР з а т. х и м. *Гидроксил тобында орта- немесе пара- орында орналасқан нитрозтобы бар ароматты қосылыстар. Н и т р о з б о я ғ ы ш т а р д ы ң* металдармен түзетін ішкі кешенді қосылыстары лак-бояу өнеркәсібінде, полиграфияда пигмент ретінде және т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРОЗҚОСЫЛЫСТАР з а т. х и м. *Көміртек атомымен байланысқан бір немесе екі нитроз тобы бар органикалық қосылыстар. Н и т р о з қ о с ы л ы с т а р* бояғыштар, органикалық заттар, көксағыздар синтездеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРОҚОСПА *Нитрлеуге қолданылатын азот және күкірт қышқылдарының қоспасы.*

НИТРОҚОСЫЛЫСТАР з а т. х и м. *Құрамында нитротобы бар органикалық қосылыстар. Н и т р о қ о с ы л ы с т а р д ы ң* көпшілігі қопарылғыш заттар (Қаз. тілі термин. Химия). *Н и т р о қ о с ы л ы с т а р* бояу, дәрідәрмек, қопарылғыш заттар өндірістерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НИТРОН з а т. х и м. **1.** *Көмірден, мұнайдан, әктастан алынатын жасанды талшық.* Таза полиакрилонитил торқасын АҚШ пен Англияда орлон деп, бізде *н и т р о н* деп атайды (Химия өнімдері.). *Н и т р о н* талшығы жұмсақ та, түкті де келеді және жасанды басқа талшықтарға қарағанда табиғи жүнге көбірек ұқсайды (Орган. химия). **2.** *Нитрон талшығынан жасалған мата.* Қазір көмірден, мұнайдан, известен, азоттан жасалатын *н и т р о н* деген мата өндіріске ене бастады («Қазақст. мұғ.»).

НИФАС [ар. نفاس] з а т. д і н и. *Ораза тұту, намаз оқу сияқты т.б. ибраттар жасау харам болып саналатын әйел адамның босанғаннан кейінгі кезеңдегі етеккірі. Н и ф а с* – әйел адам босанған кезде жатырынан келетін қан (Ислам ғылымхалы).

НИХРОМ з а т. к е н. *Құрамында никель (65-80%) және хром (15-30%), кремний, алюминий т.б. элементтер болатын, ыстыққа төзімді, меншікті кедергісі жоғары құйма. Н и х р о м* электр пештері, тұрмыстық аспаптар үшін қыздырғыш элементтер және резистор мен реостаттар дайындауда қолданылады (ҚҰЭ). Никельдің бір бөлігі (20%-дан артық) темірмен алмастырылған *н и х р о м* типті құйма ферронихром деп аталады (ҚҰЭ).

НИҺАЯТ [ар. نهاية] з а т. е с к і к і т. **1.** *Шек, шама, мөлшер.* Құдай тағаланың жолы деген жол ниһаятсыз болды. Оның *н и ҺА я т ы н а* ешкім жетпейді (Абай, Тол. жин.). **2.** *Соңында, ақырында.* Ол жігіт *н и ҺА я т ы* залым болып, Қылығы көрінбеді көпке ұнай (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

НИҺАЯТЛЫ с ы н. е с к і к і т. *Ниһаятты, шамалы, шағын.* Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, өзің *н и ҺА я т л ы с ы ң*, ол жол Құдайдың жолы емес (Абай, Тол. жин.).

НИҺАЯТСЫЗ с ы н. е с к і к і т. *Өлшеусіз, шексіз.* Ол ғылым құдіретте ешбір *н и ҺА я т с ы з* ғылымында ғафлөт құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ (Абай, Тол. жин.). Ол *н и ҺА я т с ы з* жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың, ниһаятсыз құдаға тақырып хасил болып хас езгу құлдарынан болмақ үміті бар, өзге жолда не үміт бар? (Абай, Тол. жин.). Отарба және шықты *н и ҺА я т с ы з*, Барады жер бұрышына міниіп атсыз (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НИҺАЯТТЫ с ы н. *Ниһаяты бар, шамалы.*

НИЯЗ [ар. نياز] з а т. к ө н е. *Құдай жолына берілетін қайыр-садақа, қолқайыр.* Көп біріксе, жалғыздың есі кетер, Баянды ұрар, өзгенің несі кетер, Құдай-ау, шұбар жорға ат болсын *н и я з,* Қозыке күн бар болса екен жетер (Қозы Көрпеш.). Қар жауды деп қуанба, аязы бар. Қожа келді деп қуанба *н и я з ы* бар (Мақал). Таң атқан соң орнынан түрегелді, Шайхыға көп жалынып ғұзыр қылды. Мұның айтқан *н и я з ы н* қабыл қылып, Шайхы бастап жауапты береді енді (Бабалар сөзі // Хикаят дастан Хатымтай).

Нияз айтты [етті]. *Құдайға құлшылық етіп, садақа берді.* Айтып бір кеш ниязға, Көзге, көке, жас алдық, Көкежан қайтып келгенше (Батырлар жыры). Бір кісі кетуші еді *н и я з е т і п*, Нияз етсек кетуші ек аман өтіп (Қисса-дастан.).

Нияз берді. *Садақа берді, қайыр берді.* Сәмсая келе жатыр көзі көріп, Баяғы айтқан сырдың кезі келіп. Баяғы айтқанына жеткеніне, Құдайға мың қайтара *н и я з б е р і п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НИЯЗЫ з а т . ж е р г. э т н. *Сұрап келіп қолқалап алатын қосымша нәрсе.* Теңгеден сеңге табылады, тебеннен *н и я з ы* табылады (Мақал.).

НОБАЙ з а т. **1.** *Бір нәрсенің мөлшермен алғандағы жалпы көлемі, жобасы, сұлбасы.* Ақ бөріктіні *н о б а й м е н* нысанаға алып, көздемей атып жіберді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Мұқан таңертең ерте тұрып Мола жақтан бүркенген біреудің *н о б а й ы н* көріп, тесіле қарады (Б.Әшімов, Қаражол). – Енді сендерге барып соның жалпы *нобайын* қағазға түсіріп көрейік, – деп Нұрахан ойда жоқта сап ете қалған ақылды тереңірек толғауға ыңғай білдірген (С.Хайдаров, Құрыш.). **2.** ж е р г. *Мінезі, құлқы, пішіні. Н о б а й ы* түзу адам екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Н о б а й ы* оңды адамнан түңілме (Қазақ. тілі аймақ. сөздігі). **3.** ө н е р. <франц. esguisse> *Көркемсурет туындыларының, құрылыстардың, механизмдердің тұтас немесе жеке бөліктерінің алдын ала жасалған жоба суреті. Н о б а й* салынатын нысанның жалпы тұрпаты мен негізгі белгілерін қамтиды (ҚҰЭ). Кескіндеме мен мүсін өнерінде де *н о б а й* қолданылады (ҚҰЭ). Сақталмауы мүмкін емес зерделеуде, Сен тоғызға келгенде, Ұлу жылы, Үкітайдың тойында, Оқ өтпейтін алып батыр жайында, Кешір, әке, балалық па, Зерсіздік пе, Шалалық па, Тек *н о б а й ы* ғана қапты ойымда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нобайы келмеген. *Жөн-жобасы келіспеген, сиықсыз. Н о б а й ы к е л м е г е н* неме екен, не тындыра қояр дейсің (Ауызекі).

Нобайын салды. *Ұзын-ырғасын келтірді, жобасын қалады.*

Нобайы түзу. *Жарамды, жөн-жобасы келіскен.* Труба түбіндегі жапырақ тас үй – мехцех. Бұл өншейін келешегіне қарай қойылған ат. Әйтпесе *н о б а й ы т ү з у* бір механизм жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

НОБАЙЫМЕН ү с т. ж е р г. *Түгелімен, барлығы.* Активтерді *н о б а й ы м е н* пішен жию жұмысына ұйымдастыру керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОБАЙ-НОҚАЙ с ы н. *Жоба-долбарлы, болжалды.* Осы мінезімен әкесінің манағы көрмейбілмей жатып сырттан пішіп, шаптырмалаған *н о б а й-н о қ а й* баламаларын тобықтан кеп орынды соққандай (А.Сүлейменов, Бесін).

НОБАЙЛА= е т. *Бір нәрсені жобалау, долбарлау.* Ұсынысым осы еді, Қалай қарар халайық? Деген ойды абайлап, Жеткізді ол *н о б а й л а п* (Ж.Кәрбозин, Бір шоқ.). Мадияр мен

Бұғыбайдың алдын ала *н о б а й л а п* жүрген жоспары бар (С.Омаров, Күншуақ). Қалайда сабақ кестесін үйлестіріп жасау сонша қиын емес. Жаңа жоғарыда күндік жоспарды, күндік сабақты сағатқа (а, б, с, д) *н о б а й л а п* жіктеп те қойдық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НОБАЙЛАН= е т. *Жобалану, долбарлану.* Қоныш, бастек *н о б а й л а н ғ а н* былғары болғандықтан, оны да мәнерлей құрастырып, қалыптың үлкен-кішілігіне қарай етікші өзі ойып пішеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ер бөлшектері әбден *н о б а й л а н ы п* шабылып, тек өңдеу жұмысы қалған уақытта бір қазан тұзды суға бие сауым уақыт қайнатады да, көлеңкеде кептіреді (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

НОБАЙЛАНУ *Нобайлан етістігінің қимыл атауы.*

НОБАЙЛАТ= е т. *Жобалату, долбарлату.*

НОБАЙЛАТУ *Нобайлат етістігінің қимыл атауы.*

НОБАЙЛАУ *Нобайлау етістігінің қимыл атауы.* Бөлкім, Тарғынбайдың *н о б а й л а у ы н а* ішінен күліп те қойған болар (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Котовтың ойы үнемі машина жасауға, алдымен жобасын *н о б а й л а у ғ а* арналды (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

НОБАЙЛЫҚ *Болжалды, жобаланған.* ≈ *Н о б а й л ы қ* іс.

Нобайлық жарылыс. к е н. *Оқтамдау және оқтамдарды жару көмкерме шпурларда (ұңғымаларда) жүргізілетін әдіс. Н о б а й л ы қ ж а р ы л ы с т ы* қолдану арқылы жобалау шегінен тыс жатқан бүйірлік таужыныстардың тұтастығы мейлінше аз бұзылып, қазба беттерінің біршама тегістігі қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Кен.). *Н о б а й л ы қ ж а р ы л ы с т ы ң* негізгі ерекшеліктері: ұңғымалар мен шпурларды жақын орналастыру, жарылғыш заттардың оқшандарын бір-бірінен алшақ жайғастыру, оқшандардың диаметрі шпур (ұңғыма) диаметрінен кіші болуы, қазба қабырғасын қорғайтын жағында саңылау қалдыру (Қаз. тілі термин. Кен.).

НОБЕЛИЙ [лат. nobelium] з а т. х и м. *Актиноидтар қатарындағы жасанды радиоактивті химиялық элемент, рет нөмірі 102. Н о б е л и й* жай зат, табиғатта кездеспейді, 1957 жылы швед, американ және ағылшынның бір топ ғалымдары уран және трансуран элементтерін неон және басқа жеңіл элементтердің иондарымен атқылау арқылы алған; тұрақсыз болғандықтан, қасиеттері әлі толық зерттелмеген (Қаз. тілі термин. Химия).

НОВЕЛЛА [итал. novella] з а т. ә д е б. *Қара сөзбен баяндалған шағын көлемді прозалық шығарма.* Оқушыларға романның композициясы туралы әңгімелегенде, ондағы әрбір әңгіме өз алдына жеке-жеке *н о в е л л а* формасында алынғандығын баса айту қажет («Қазақст. мект.»). «Махаббаттың төрт өлшемі» атты фильм төрт *н о в е л л а д а н* тұрады (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Балладаның *н о в е л л а* жанрымен тым жақын келетін қасиеттері де бар («Қазақст. мект.»).

НОВЕЛЛИСТ з а т. *Новелла жазушы.* Оның бірінші әңгімелер жинағы совет әдебиетіне үлкен *н о в е л л и с т* қосылғанын танытқан еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Шүкіршілік, қазір бізде *н о в е л л и с т е р* саны көбейіп келеді («Лен. жас»).

НОВОКАИН з а т. м е д. **1.** *Ауруды бәсеңдететін қасиеті бар дәрі.* Пенициллин: күші адам организмінде ұзақ сақталуы үшін *н о в о к а и н,* экмолин және т.б. дәрілерге араластырып жіберіледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Аздап *н о в о к а и н н ы ң* исі шығады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Барлық жағдайда да операция 0,25-0,5 процент *н о в о к а и н* ерітіндісін енгізу әдісі арқылы жасалады (С.Табанбаев, Жемсау.). **2.** х и м. *п*-аминобензой қышқылының диэтиламиноэтил эфирінің гидрохлориді. *Н о в о к а и н* суда және спиртте жақсы ериді, анестетик ретінде, дәрілерді ерітуде т.б. жерлерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НОҒАЙ з а т. **1.** *Әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты жағынан қазақ пен қарақалпаққа жақын, қазіргі кезде Ресей Федерациясының негізінен Ставрополь өлкесі мен Дағыстанда тұратын түркі тектес халық, сол халықтың өкілі. Н о ғ а й ғ а* қарасам, содаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды (Абай, Тол. жин.). Қазақтың тоқыған шекпені, басқұры, басқан кигізі, текеметі, бәрі де ел ішінде сынаптай сырғанап жүрген *н о ғ а й* саудагерінің қолына ілігеді. Торғай үйезінде Орқаш маңындағы қазақтар арба, доға, үй ағаш, ер һәм басқа сондай саймандар істейді. Бұларды да саудагерлер жарты бағасына сыпырып алады. Бұлар базарға түскеннен кейін, бейне ішкі Россияның үлкен қалаларында істеліп шыққан нәрседей қазақтың өзіне қайтадан қымбат бағаға сатады (М.Дулатов, Шығ.). Бұл кісі – *н о ғ а й.* «Татарсын» дегенді қатты көңіліне алады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Ел аузындағы: «*н о ғ а й,* қазақ – бәріміз бір алаштың баласымыз» деген сөз, «алты алаштың баласы» деген сөздер сонан шыққан болады (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Қазақ халқына жақын, тілі қыпшақ тілдер*

тобына жататын түркі тектес рулардан тұратын ірі тайпалық одақ құрған халық. Әбілқайыр тұсында қазақ, *н о ғ а й* қауымдары аралас-құралас көшіп жүрген (І.Есенберлин, Алмас.). Сөйлер сөз мың түрлі ғазаппенен, Маһшарда оның орны дозақ деген. Бұл сөзім баршаңызға бірдей ортақ Дін қарындас, *н о ғ а й*, естек, казақпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жандырған *н о ғ а й* халқы қайрат шамын, Ойлаған батырлары бастың қамын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Даласынан Бетпақтың Алты күнде өтеді. Адыр-адыр белдерден Жарты күнде өтеді. Орыс елін аралап Оянғанша өтеді. Он сан *н о ғ а й* үстінен Ойнақтатып өтеді, Қалмақтардың елінен Қарағанша өтеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** с ө й л. *Татар.* Б а з а р б а й. Талай қызық сонда болады екен ғой: Беттен сүю, қол жүгірту, не керек. Қаладағы *н о ғ а й* қыздарын әкеп, Сол ойында ортаға алса не дер ед? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ қожалар, *ноғай* молдалар көбінесе ақын болмағандықтан, қазақтың ертегі, жырларындай келістіріп, мұңды, зарлы, әдемі қылып шығара алмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ноғай бесік. *Аспа бесік.* Осы жердің бәрінде де *н о ғ а й б е с і к* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ноғай бөрік. э т н. *Ноғай руына тән ерекшеліктермен, үлгімен тігілген бөрік.* Қобыланды батырың Беліне семсер іледі. *Н о ғ а й б ө р к і н* киеді. Кешегі кеткен Қияттың Соңынан желіп жөнелді (Батырлар жыры). *Н о ғ а й б ө р к і н* киеді, Қобыландының соңынан Дөңгелентіп жөнелді (Батырлар жыры). Біреуінің сымпиған қара киімі бар, басындағысы – *н о ғ а й б ө р і к.* Орынға алмай, қоқиып, атқа отырғысы; екі тізесін қомдап, аяқтарының басын аттың шынтағына тығып, қамшылағанда қолтығы көтеріліп, қолп-қолп етіп желгені «ел қазағы емеспін!» – деп анадайдан айғайлап, айтып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ноғай жұрты. *Ноғай елі, ноғай халқы, адамдары.* Мысал үшін *н о ғ а й ж ұ р т ы н* алайық: олардың байлары табанның күші, маңдайдың терімен тапқан малдарын жұрт пайдасына жұмсауға құмар болады, біздің байларда ол көрінбейді («Қазақ»).

Ноғай қотыр. *Теміреткінің түрі.* Теңге қотыр, *н о ғ а й қ о т ы р*, жіңішке ауру, мерез аурулары көбейіп барады (М.Дулатов, Шығ.).

Ноғай үй. ж е р г. э т н. *Шаңыраққа уықтың өзін шаншитын керегесіз үй.*

НОҒАЙЛЫ з а т. т а р. *Алтын Орда ыдыраганнан кейін құрылған Ноғай Ордасының негізін қалаған түркі-моңғол тайпаларының ортақатауы.* 15-16 ғасырлардың аяғында *ноғайлы* жұрты көрші елдерге де осы атымен мәлім болған (ҚҰЭ). 16 ғасырдың 2-жартысынан бастап *н о ғ а й л ы* неше ұлысқа бөлініп кетті (ҚҰЭ). *Н о ғ а й л ы* ауыз әдебиетіндегі батыр, билер туралы жырлар көптеген түркі халықтарының ортақ мұрасына айналды (ҚҰЭ).

НОҒАЙША үс т. **1.** *Ноғай тілінде. Н о ғ а й ш а* тіл білді (Ауызекі). **2.** *Ноғай үлгісімен.* Ғали әуелден *н о ғ а й ш а* киініп жүретін һәм Жамалды да ноғайша киіндіріп, шәлі бүркендірген соң жолда көрген кісілер шүбәсіз ноғай деп біліп, бұлардан қауіптенбей, көңілдері шаттанып, оңашада ойындағы сөздерін сөйлесті (М.Дулатов, Шығ.). Сыздық кетіп бара жатқан екі-үш әйелдің ішінде ақ көйлек киген, басында *н о ғ а й ш а* оқалы тақиясы бар жіңішке, сұңғақ бойлы қыздың сыртын көріп қалды (М.Әуезов, Шығ.).

НОҒАЙШАЛА= е т. **1.** *Ноғайша сөйлеу.* Мәлике *н о ғ а й ш а л а п* жыр жырлайды, Қанат сыбызғы тартады («Лен. жас»). **2.** *Ноғай үлгісімен тігу.* Қалпағы мен *н о ғ а й ш а л а п* тіктірген қара пальтосын Шаймерден апарды (Д.Әбілев, Ақын.).

НОҒАЙШАЛАУ с ы н. *Ноғай үлгісіне жақын.* Бұл жігіт орта бойлы, қияпатты, бетінде азырақ қорасан дағы бар, жаңа мұрт шығып келе жатқан, сөйлеген сөзі сыпайы, әдепті, киімі *н о ғ а й ш а л а у* Ғали есімді бір зат еді (М.Дулатов, Шығ.).

НОҒАЛА з а т. м е д. <лат. leucoma> **1.** *Көздің қарашығын ақ шел қаптайтын ауру, көздің қасаң қабығының ақшыл-сарғылт болып қарауытуы.* Малдың көз ауруларының көпшілігі көздің кілегей қабығының қабынуы – *н о ғ а л а* (конъюктивит) болады (Ә.Әбішев,.. Мал санитары.). *Н о ғ а л а* бола бастаған көзге қант және қарағай көмірінің үгінділерін салатын. Бұдан жазылмаса, оташылар шақырып, *н о ғ а л а с ы н* сылытатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Н о ғ а л а* қасаң қабықты жартылай немесе бүтіндей жабатын тығыз ақ шел (ҚҰЭ). **2.** ж е р г. *Құлынның, бұзаудың көзіне шығатын жара.* Біздің бұзауға *н о ғ а л а* шығыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұзаудың *н о ғ а л а с ы н* мал дәрігеріне көрсетіңдер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Құлын-тайдың *н о ғ а л а с ы н*, сақауын, бұзаудың қылауын, қос кіндігін, қойдың көнтақасын емдейді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

НОҒАТЫҚ з а т. *Бұршақ тұқымдас біржылдық және көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстан үшін дәндібұршақты дақылдардың ішінен ас бұршақтың, *н о ғ а т ы қ т ы ң,* нұттың

және сояның мәні зор (Агроном. анықтама.). Тыңайтқышқа арналған жасыл шөп егісіне *н о г а т ы қ,* сиыр жоңышқа және шабдар өсімдіктері пайдаланылады (М.Ерлепесов,.. Суармалы егін.). Бұршақ тұқымдас шөптерден басқа Қазақстанда көк азық пен пішен үшін соя, жасымық, жем бұршақ, екпе *н о г а т ы қ,* пелюшка т.б. өсіріледі (Т.Сарбасов,.. Мал. азық.).

НОЙЫС с ы н. *Дойыр мінезді, дөкір, дөрекі.* Бастығымыз Ерден деген қатыгез, *н о й ы с,* тоңмойын, қатал жан еді (З.Шашкин, Ақбота). Қолына түссең, оңдырмайтыны айдан анық. Мінезі шадыр, *н о й ы с* адам (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Тыныбай болса жалтақ, Көксеген болса бір беткей, *н о й ы с* (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Ержетіп, ел ұстауға жарап қалған інісін *н о й ы с* ашумен қорқытып, өр кеудемен баспақ (F.Мұстафин, Дауыл.). // *Дойыр мінезді, дөкір адам.* – Тағы айтарың бар ма? Доңғыз, *н о й ы с!* – деді Сұраншы (С.Талжанов, Ұлдай.). Баспа редакторының өзі де жазушы. Яғни жалпыға ортақ жағдай оның да төбесінен түсуі мүмкін. Оның үстіне, дос-жар болмаса да, жүзтаныс, әріптес. Және мүлде қаражаяу, ұрда-жық *н о й ы с* емес («Жұлдыз»).

НОЙЫСТАН= е т. *Дойырлану, дөкірлену.* Маулади ләм-лим дыбыс шығарған жоқ. Анау тарпа бас салса, талағын жұлып алатындай қияңқы мінезбен күдірейіп, *н о й ы с т а н ы п* тұрған сыңайы бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

НОЙЫСТАНУ *Нойыстан етістігінің қимыл атауы.* Осы жерде мұның соншалық *н о й ы с т а н у ы н ы ң* керегі жоқ еді (Ауызекі).

НОЙЫСТАУ с ы н. *Дойырлау, дөрекілеу.* – Жарықтық, ә, жарықтық! – деп оятты. Анау бір *н о й ы с т а у* пәле екен (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Ағасының мінезі *н о й ы с т а у* еді, бұл жағдайды біле ме, жоқ па? – деп ойым он саққа жүгіріп мен тұрмын (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

НОЙЫСТЫҚ з а т. *Дойырлық, дөкірлік, дөрекілік.* Көшімбай – бетке шапшып сөйлемейтін момын. Аңдамай сөйлеп қалатын аңқаулығы да, кей кезде бас демей, салып жіберетін *н о й ы с т ы ғ ы* және бар (Қ.Исабаев, Айқыз). – Айтып шыққанша бөлмесең болды, – деді Мағрипа момын адамға бітетін *н о й ы с т ы қ п е н* басын шайқап (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

НОКАУТ [ағыл. knock-out] з а т. с п о р т. *Боксшының алған соққы салдарынан 8 секундтан көп уақытқа есінен танып, бағдарынан айырылып қалған күйі.* Кейде ұрыс тең де болады, дәл соғып көзін ісіремін. Кейде өліктей серейтіп, *н о к а у т* түсіремін («Қаз. әдеб.»). Жанын жақса отқа ұстап, Берер бетті «бүтіндеп». *Н о к а у т* аз бокста, ұпайменен ұту көп (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.). – Мен әлі шыдаймын, – деді Джек. – Мынау поляксымақтан *н о к а у т* алғым келмейді («Лен. жас»). Соған қарамастан, төрешілердің үшеуі де жеңісті 94:93 есебімен американдық боксшыға берді. Егер жекпе-жек тағы біраз созылған болса, Жировтың өз қарсыласын *н о к а у т қ а* түсіруге де мүмкіндігі бар еді («Жас Алаш»).

НОКДАУН [ағыл. knock-down] з а т. с п о р т. *Боксшының алған соққы салдарынан ұрысты 8 секундтан кем уақытқа жалғастыра алмай қалған күйі.* Алғашқы раундтарда «Балқаш арыстаны» ширақ жұдырықтасты. Бірақ жекпежектің ортасына қарай ол қорғанысқа көшті. Тек соңғы 9–10 раундтарда ғана Жиров жиі шабуылдай бастады. Мезиді ол екі рет *н о к д а у н ғ а* жіберді («Жас Алаш»).

НОКТЮРН [франц. nocturne] з а т. м у з. *Адамның көңіл күйін бейнелейтін (көбінесе ұрмелі аспапқа арналып жазылған) шағын музыкалық лирикалық шығарма. Н о к т ю р н* – негізінде, жеке аспапта, әсіресе фортепьяноға арналып жазылатын лирикалық сазды шығарма (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.). Бүгін тағы Григгің ғажайып сырлы *н о к т ю р н ы* ойналып, көңіл күйін шертеді (З.Шашкин, Теміртау).

НОҚ: ала мойын ноқ. *Қаршыға тектес қыран құс.* Қаз қырған ала мойын *н о қ* сықылды, Зырқырап келе жатыр доп сықылды (Ә. Найманбаев, Шығ.).

НОҚА з а т. ж е р г. *Оқа, зер.* Қалайы салдық қапсырып, Қабына *н о қ а* жапсырып (Батырлар жыры). Жетіп бардым ақ үйге, Көз түрмайды кілемге, *Н о қ а с ы н ы ң* ендері Жетеді сынық сүйемге (О.Шипин, Дастан.). *О қ а н ы* кимешектің өңіріне, киімдердің жиегіне ұстайды (ҚҰЭ).

НОҚАЛЫ с ы н. ж е р г. *Оқалы, зерлі. Н о қ а л ы* киім жарасымды келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОҚАЙ с ы н. **1.** *Тұк білмейтін топас, надан, тұлей.* Алда-жалда тілегі бола қалса, мынау *н о қ а й* Айгүлдің басынан таяқ кетірмес (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Кекең-кекең еткен, *н о қ а й,* даңғой офицер залым болыс арамдығын түсінер деңгейде емес (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Сұлтандар тағдырын бүгін қара халыққа шешкізсек, дағды алған бассыз кеткен *н о қ а й* тобыр ертең ереуілдеп, орда тағдырын өзі сойылымен шешеді (І.Есенберлин, Алмас.). Былғауыш басты қатынын, бықсып шыққан түтінін, «қағба» санап, қымыз қаны, ет жаны боп қарнын сипаған *н о қ а й л а р ғ а* ес кіргізер деуші

еді (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). **2.** *Іске икемсіз, олақ.* Ноғай дегенше, *н о қ а й* десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, «башалшік ноғай» дейді (Абай, Тол. жин.).

Ақай жоқ, ноқай жоқ. с ө й л. *Әй-шай жоқ, ешбір себепсіз.* Аз ойлағанда Бөжей өз ішінен: «шариғат та жөнге, шынға қарайтын шығар, *а қ а й ж о қ, н о қ а й ж о қ,* көрінгенге бүйда бере бермес» дегендей. Бірақ бұл ойын айтса, Құнанбай тағы бойлап тартып кетеді, сондықтан үндеген жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

НОҚАЙЛАН= е т. *Тұқ білмеу, топастану, надандану, тұлейлену.* Соның баршасы көз алдына келгенде, Мәлке: «Зады, осы күннің өспірімдері *н о қ а й л а н ы п* барады ғой» деп уатады өзін (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

НОҚАЙЛАНУ *Ноқайлан етістігінің қимыл атауы.*

НОҚАЙЛАУ с ы н. **1.** *Топастау, надандау.* – Әйел адаммен қалай сөйлеседі? *Н о қ а й л а у* ма? – деп ренжіп қалды Ақдидар (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **2.** *Ебедейсіздеу, іске икемсіздеу.* – Тама жағы менің қайын жұртым, – деді – орталықтан шалғайда жатқандықтан ба, сәл *н о қ а й л а у* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

НОҚАЙЛЫҚ з а т. *Тұкке тұсінбеушілік, білместік, топастық, надандық.* Тыныш жүрмей нем бар еді, осы. Онсыз да жадау көңілді *н о қ а й л ы қ п е н* жаралаппын, ғой (Т.Иманбеков, Үш ай.). – Әй бала, тұра тұр. Қалжыңды түсінбейтін неме екенсің, – деп қонақтарға сыр білдірмей, Нұрмағамбеттің *н о қ а й л ы ғ ы н* бүркеген Саққұлақ орнынан тұрып, жігіттің соңынан тысқа беттеді (С.Жүнісов, Ақан сері). – Мұнысы көрінеу *н о қ а й л ы қ* екен, – Сәруәр шарасыздықтың жүгін арқасынан түсіріп тастағысы келгендей, керегеге сүйенді (А.Сүлейменов, Бесін).

НОҚАЛА= е т. *Оқалау, зерлеу.* Ол *н о қ а л а п* көйлек киеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОҚАЛАУ ж е р г. *Ноқала етістігінің қимыл атауы.*

НОҚАТ[1] [ар. نقط] з а т. **1.** *Кішкентай ғана дақ, қарайған нәрсе, нүкте.* Кенет сонау аспан төрінде, аса биікте бармақтай бір қара *н о қ а т* пайда болды (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.). Тұрмын қарап бір әдемі сезіммен Тырналардың келген осы кезін мен. Көк аспанды сыбағама қалдырып, Бір топ *н о қ а т* ғайып болды көзімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сонда сонау көк жүзіне қарадым, Жалғыз *н о қ а т* – боз торғайы даланың Бір орында мық шегедей қадалып, Төкті дейсің көмейдегі бар әнін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Екі көзін төбедегі бір *н о қ а т т а н* алмай қадалып қалған, кірпік қақпайды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Алыстан көрінген *н о қ а т қ а* қадала қарап, жол үстінде шофер тұр (Жыл он екі ай). **2.** с ө й л. ***Нүкте.*** *(ойдың аяқталғандығын білдіру үшін сөйлем соңына қойылатын тыныс белгісі).* Ахат бүгін әңгімесін аяқтап, ақыры *н о қ а т ы н* қойып, «yh» деп демін алды (Ауызекі).

НОҚАТ[2] ө с. <лат. сісег> з а т. **1.** *Бұршақ тұқымдас мәдени дақыл, бір және көпжылдық шөптесін өсімдік.* Мысалы, биыл мен өз жеріме бидай ғана емес: тары, қонақ, тіпті *н о қ а т* пен жүгері еккім келеді (Р.Райымқұлов, Болат.). Адам баласының еңбек қып мәпелеп өсіріп отырған жоңышқасына да, арпа, бидай, тары, *н о қ а т,* бұршағына да ауыз салды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Филлодияға мысал ретінде австрия қарағанын және біздің оңтүстік аудандарымызда өсетін *н о қ а т т ы* алуға болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника.). **2.** а у ы с. *Бұршақ сияқты кішкентай түйнек.* Жиырма мылтық, сұр шинель, Алтын *н о қ а т* төбесі Бөрік берді көк бүйра (О.Шипин, Дастан.).

НОҚАТТЫҚ с ы н. *Ноқаттардан тұратын, ұсақ нүктелі.*

Ноқаттық құрылым. г е о л. *Коллоидті немесе кристалды затпен керіштелген ноқат пішінді агрегаттардан тұратын құрлым. Н о қ а т т ы қ қ ұ р ы л ы м* бокситтерге тән (Қаз. тілі термин. Кен.).

НОҚТА з а т. **1.** *Ауыздығы жоқ жүген тәрізді, мал басына кигізілетін ер-тұрман әбзелі. Н о қ т а* – ер-тұрман әбзелі. Сағалдырық, мұрындық, төбелік арқылы мал басын ырыққа көндіру үшін қолданылады (ҚҰЭ). *Н о қ т а* қайыстан, жүннен (арқаннан) жасалады. Онда жүген сияқты сулық, ауыздық болмайды (ҚҰЭ). Басына қызыл құрдан өнерлеп, өріп жасаған әдемі, сәнді, шашақты *н о қ т а* кигізген (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Түйе жүні айыл, құйысқан, өмілдірік, *н о қ т а* жасауға және көген, бау-шу есуге де өте қолайлы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жатырмын тіршіліктің нақ қасында, Тозақтың енді бармай қақпасына, Түскенде сыпырылып қолда қалған, Қараймын қызыл аттың *н о қ т а с ы н а* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Тыйым, кедергі.* Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы, Түбі – жүрек, болады мида басы. Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға Талаптың алты түрлі бар *н о қ т а с ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Басында ноқта. *Еріксіз, еркінен айырылған, тәуелді, біреудің бодауында.* Кіршіксіз таза көңілдің бар қиялы осы ғана. Бірақ екеуінің арасына өмірдің үлкен бөгеттері, қарсылығы кеп төнді. Алаңсыз тілек, алаңсыз көңіл созып еді, болмады! Бұның аяғында тұсау, оның *б а с ы н д а*

н о қ т а. Енді міне, екеуін қақ айырған еріксіздік үстінде, бұлардың жүректері ғана бір-біріне талпынып ұмтылады (М.Әуезов, Шығ.).

Ноқта ағасы. э т н. *Көштің басында жүретін (тұңғыш ұл) бастаушы.* Көштің басында ноқталанған түйе жүреді. Ноқтаның жетегінде жүрген тұңғыш ұлы жетектеуші болғандықтан, *н о қ т а а ғ а с ы* аталған («Жұлдыз»). Қазақта *н о қ т а а ғ а с ы* – үлкен, басшы мағынасында қолданылады. Олай дейтіні көне заманда әке балаларына енші бергенде көш алдына жүретін ноқталы түйені үлкен ұл жетектеген. Содан ноқта ағасы атанған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Ноқта киді. *Ықтиярсыздыққа түсті, еркінен айырылды.* Сонда сол қармақтан бұлар құтыла ма, жоқ әлде тұтылып, қайтадан тұтқындық *н о қ т а с ы н к и е* ме? Ол арасы әзірге бимәлім (С.Досанов, Қыран.). Бейсембай әке құнын алудың орнына, әкеден «қалған» *н о қ т а н ы* өзі *к и і п,* Нәсіптің шаруасына жалшыларының біріндей боп араласып кеткен (Д.Әбілев, Баян ауыл.). Құлында *н о қ т а к и м е г е н,* Тайында жүген тимеген. Жарысып ойнап желменен, Тасынды саздай илеген (Ә.Абайділданов, Алыс.).

Ноқтаға бас сұқты. *Біреуге кіріптар болды, еркіндігінен айырылды.* Айлықты да, Байлықты да жоқтама! *Б а с ы н ұ с ұ қ п а* бұйда, жүген, *н о қ т а г а*! Мықты болсаң – алаңдама! Ауытқыма! Мықты болсаң – аялдама, Тоқтама! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жан серігім домбыра, Жастан алдым қолыма. Талаптанып тайқымай, Түстім қиын жолына. Әр *н о қ т а г а б а с с ұ қ п а й,* Жатсам-тұрсам ойымда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ноқтаға басы керілді. *Жуасыды, арыналқыны басылды.* Сөз көбейді, ұлғайды. Мақтанның к...і көрінді. Қазақты жеген қайратты «ер» Ұрынды да берінді. Әрлі-берлі тартысып, ісі арамы жеңілді. Алқыны күшті асаулар *Н о қ т а ғ а б а с ы к е р і л д і* (Абай, Тол. жин.).

Ноқтаға басы сыймады. *Біреудің еркіне бағынбады, бодауға көндікпеді, еркіндігін сақтады.* «Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған тілімізді ұмыту – бүкіл ата-бабамызды, тарихымызды ұмыту» деп, *н о қ т а ғ а* алтын *б а с ы с ы й м а й* кеткен хас батыр Бауыржан Момышұлы айтқандай, қазақ тілінің тағдыры қазір Отанымызда талайдың «бас» ауруына айналып отырғанын несіне жасырамыз («Егемен Қазақсан»).

Ноқтаға көнді. *Жуасыды, мойынсұнды.* Сүйеу карт келінінің өздеріне қараған жігіттердің ішінен *н о қ т а ғ а* толық *к ө н г е н* біреудің етегінен ұстағанын тәуір көретін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ноқтаға түсті. *Ұсталды, тұтылды, біреуге тәуелді болды, бостандығынан айырылды. Т ұ с т і м* бе жауыз байдың *н о қ т а с ы н а,* Тырмысып зорға шықтым шөп басына, Шыбын жан осы түннен қалар ма деп, Көз жасым аға бермей тоқтасын ба? (К.Әзірбаев, Шығ.).

Ноқтадан басын алды. *Біреудің, бір нәрсенің жетегінде кетпеді, өз ойымен жүрді, біреуге бағынбады.* Пән менен дін деп қор болар, Ойында – өзі зор болар, *Н о қ т а д а н б а с ы н а л а* алмас, Жетекшіл айуан сол болар, Ақылға анық жүгінбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ноқта киді. *Бодауға түсті, бас еркінен айырылды.* Бітті, басыңа *н о қ т а к и д і ң,* одан құтылу қиын (Ауызекі).

Ноқта кимеген [тимеген]. а) *Басына жүген, құрық ілмеген, асау.* Басына *н о қ т а к и м е г е н* Алты жасар асауды Ұстап міндім далада (С.Сейфуллин, Шығ.).ә) *Біреуге айттырылмаған (қыз бала).* Баяғыда қыз көргенде есік көрмеген бе екен, *н о қ т а к и м е г е н* бе екен? – деп сұрайтын (Қаз. тілі. фразеол. сөзд.).

Ноқта қылып киді. *Өзіне жаманат жапсырып алды.* Шаран қанша енді соның бәрімен, Қоштасатын шақ келді. *К и м е к п і с і ң* қорқақ атын *н о қ т а ғ ы п,* Қалсын десең еркек атың сақталып, Есіңді жый, айнам менің, есіңді жый, қамықпа, Ел мазағын көтеруден өлім ауыр болып па?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ноқта салды. *Еркіне бағындырды, ырқына көндірді, тежеп ұстады.* Қамбарбек білетін біраз жігіттер басына әйел *с а л ғ а н н о қ т а н ы* бір іліп алғансын неде болса соған көнігіп жүре берер еді (С.Бақбергенов, Кентау). Туғам мен де сол бір шақта Бақытсыздық болған үстем. Жетімдік ит *с а л ы п н о қ т а* Мойнымa кеп, міне түскен (Ә.Оңалбаев, Өсиет).

Ноқта түсті. *Басы байланды, кіріптар болды.* «Асау қара» атанған қара қызға да *н о қ т а т ұ с т і* білем! (Ауызекі). Е! Е-е! – деді келіншекті аяғаны белгісіз. – Райға да *н о қ т а т ұ с т і.* Құрығы ұзын ғой бұлардың! Құрығы ұзын ғой! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ноқта үзіп кетті. *Өз еркіне кетті, біреудің қамқорлық, қарауынан ажырады.* Сен *к е т е р с і ң* Ақ ботадай *н о қ т а ү з і п,* Бәлкім, сенің Алдыңда тұр көп қызық. Мен қалармын, Жыл мүжіген бір жартас – Ескі күнді көз алдымнан өткізіп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

НОҚТА-ЖҮГЕН з а т. э т н. *Ноқта мен жүген сияқты ауыздықсыз ер-тұрман, әбзел.* Қойшының қой жайлатқан бірі – Күлен, Өсірген

қозы-лағын ілмей көрген. Бес жасқа жеткен қойы бесті асаудай, Басына тимей өскен *н о қ т а-ж ү г е н* (О.Шипин, Дастан.).

НОҚТА-ЖІП з а т. э т н. *Ноқта, арқан сияқты ер-тұрман әбзелдері.* Күнгейге келгеннен бері қарай ауылдың үлкендері: «Құлындар жетіліп қалды, жайлауға қымызсыз барғанның орны жоқ, енді бие байлау керек» – дескен болатын. Сондықтан биесі бар ауылдар *н о қ т а-ж і п* есіп, саба тігуге қатын-қалашты жиып, науқан қылып жатыр (М.Әуезов, Шығ.).

НОҚТАЛА= е т. **1.** *Малдың басына ноқта кигізу.* Мұқаштың Нұрышкейі мен Түсіптің Зікіриясы құлын біткенді шетінен ұстап, *н о қ т а л а п* та, желіге байлап та жатыр (Ы.Тникин, Жомарт.). Сиыр тобынан бөлінбей бұлталақтай беріп еді, беліндегі шашақты белбеуін шешіп жіберіп *н о қ т а л а д ы* да, жетегіне алды (С.Смайлов, Алау). Үкібайдың бәйге торысына тоқымды салып, арқанмен *н о қ т а л а п* мінді де, станцияға қарай тартып отырды (Ж.Еділбаев, Түркістан). **2.** *Байлап ұстау, жетектеу, тұзаққа түсіру.* Босатты өзін беріп әлгі шалды, Кісенді аяғына өзі салды. Мәжнүнді шал орнына *н о қ т а л а п* ап, Жетелеп әр қақпаға алып барды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бағындыру, ығына көндіру, басыбайлы ету, бодауына алу.* 1869-1870-інші жылдардағы қазақты әбден *н о қ т а л а ғ а н* «Уақытша дала низамына» («Степное положениеге») көнбейміз деп Орал, Торғай қазақтарының жасаған көтерілісі. Бұл көтерілісті «Ауа» деп айтады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **4.** а у ы с. *Тежеп ұстау, тыйым салу, еркіне жібермеу.* Тілсіз мұңға көміліп от талабым, Өзімді-өзім аяусыз *н о қ т а л а д ы м.* Осы шыққан биікте қалу үшін Қоштасудан басқа амал жоқ, қарағым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НОҚТАЛАН= е т. **1.** *Малдың ноқтамен байлануы.* Құлын жас кезінен-ақ *н о қ т а л а н ы п,* байлауға үйретіледі. Мұның өзі оларды күту мен азықтандыру жұмыстарын едәуір жеңілдетеді (Қымыз және шұбат). Сиыр да түйе сияқты *н о қ т а л а н а д ы.* Оған ырық бермесе мұның да танауын тесіп, бауына сүйектен не ағаштан жасалатын бір жағы тұйық тығырық өткізеді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** а у ы с. *Екіқабат әйелдің бетіне қоңырқошқылданып көлденең дақ түсу.* Танауының үсті *н о қ т а л а н ы п,* ернінің көнтигені болмаса, бұрынғы сылқым сұлулығынан еш айырмасы жоқ (Д.Досжанов, Дария).

НОҚТАЛАНУ *Ноқталан етістігінің қимыл атауы.*

НОҚТАЛАС= е т. *Ноқтамен байласу.* Ақташы ханның алты би, Ақтанкерді алды енді, Басына ноқта салды енді, *Н о қ т а л а с ы п* алды енді (Бабалар сөзі // Шора батыр).

НОҚТАЛАТ= е т. *Ноқтамен байлату.* Жер өзін жатыр енді *н о қ т а л а т ы п,* Кеудесін қан мен терге соқталатып. Қолыңда – жұмыртқадай жарам десең, Космосқа жіберсең де доптай атып (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың).

НОҚТАЛАТУ *Ноқталат етістігінің қимыл атауы.*

НОҚТАЛАУ *Ноқтала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Малды ноқтамен байлау.* **2.** а у ы с. *Басыбайлы ету, қолға түсіру.* Бұл осы бастан басын айналдырып, *н о қ т а л а у д ы ң* амалы (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). **3.** а у ы с. *Шектеу, мәнін тарылту.* Бұларды «диалект» деп *н о қ т а л а у* ағаттық. Оны жаңа сөздің туу, таралу процесі деген жөн (І.Омаров, Серпін).

НОҚТАЛЫ с ы н. *Басында ноқтасы бар, басына ноқта кигізілген.* Есті келін жұпыны тұрмысқа *н о қ т а л ы* құлындай тез үйренісіп кетті (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Мәруә колхоздың *н о қ т а л ы* сары атанын мініп шыққан (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ақ ауылдың сәні жоқ – Топталып жылқы үйездеп, *Н о қ т а л ы* құлын күйездеп, Тартқан желі болмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ноқталы бас. *Басы бос емес, өз еркінен айырылған. Н о қ т а л ы б а с,* ағызып жас, Қызусыз мас, желіксіз, Хаққа көніп, жалын сөніп, Көрге төніп еріксіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ноқталы басқа бір өлім. *Тағдыр байлауындағы жанға бір қаза, бірақ әзірге тәуекел деген мағынада.* Жалаңаш болып жауға шап, Ажалдан бұрын өлер ме? *Н о қ т а л ы б а с қ а б і р ө л і м,* Өлмей де адам жүре ме (Шортанбай Қанайұлы). *Н о қ т а л ы б а с қ а б і р ө л і м,* Ордаңды талқан қылармын (Махамбет, Өлеңд.). Қайғы емес қаза, Болмаймын наза, *Н о қ т а л ы б а с қ а б і р ө л і м.* Туған жан өлмек, Тағдырға көнбек, Кімді алмайды бұл өлім, Шал болмай-ақ өлейік, Алла ісіне көнейік (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НОҚТАСЫЗ с ы н. **1.** *Басында ноқтасы жоқ, жүгенделмеген.* Құлынды *н о қ т а с ы з* қалай байлаймыз. Мінгіш атты жүгенсіз қалай ұстаймыз? (Береке бастауы). **2.** а у ы с. *Еркін, ешбір кедергісіз. Н о қ т а с ы з* оймен тексердім, Боялы діннен сескендім. Дін шатағын көп көрдім, Қатесін сынап тергенде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НОЛЬ з а т. м а т. ***Нөл*** (*жоқтық шаманы білдіретін сандық белгі). «Н о л ь»* – латын сөзі,

мағынасы – «ешқандай» (сан емес) дегеннен шыққан (М.Исқақов,.. Математика.). Кейбір математика тарихшылары үнділер *н о л ь д і* гректерден алды деп те айтады (О.Жәутіков, Математика.). Кеше маған Есен ағам *Н о л ь* мен бірді үйретті. Сол сандармен Шолпандармен Сөйлесуге ой кетті (Ә.Табылдиев, Көңілді.).

НОЛЬДІК с ы н. ***Нөлдік*** *(нөльмен белгіленген, нөлге тән).* Әдетте иондалған атомның энергиясы энергияның *н о л ь д і к* деңгейі деп саналады (П.Полатбеков, Оптика.). *Н о л ь д і к* сым фаза сымдары арасындағы кернеу бірдей мөлшерде бөлінбейтін жарықтандыру жүйесінде пайдаланады (ҚСЭ).

НОН з а т. *Араб алфавитіндегі «н» дыбысының айтылуы. Н о н* – нала қып, қайғыңмен күйдірдің көп, Уоу – Уайлана ғишқың уайым жеп (Абай, Тол. жин.).

НОМАДИЗМ [грек. nomades] з а т. ә л е у м. **1.** *Ұлттық шекаралардың жайылуы, капиталдың жөнсіз «құйылуымен» және диаспоралар белсенділігімен ерекшеленетін өндіріс үдерістерінің қарқынды интернационализациясы кезінде қоғамтанудағы аса танымал болған ұғым.* А.Негри мен М.Хардтың «Империя» еңбегінде *«н о м а д и з м г е»* азғана пұрсатты топтардың ерекше тәжірибесін ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, әлемдік масштабта өршіп келе жатқан еңбек миграциясын да жатқызады (Саяси түс. сөзд.). **2.** б и о л. *Тұрғылықты жерін немесе айналысатын жерін жиі ауыстыру. Н о м а д и з м* тек патологиялық жағдайға қатысты қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

НОМАДТАР [грек. nomas – бөліну, nomadas – көшіп-қонушы] з а т. т а р. *Шаруашылық қызметі мен оған байланысты тұрмыс салтының ерекше үлгісінде өмір сүретін әлеуметтік топтың өкілдері. «Н о м а д»* термині шөлейт, қуаң аудандарды мекендейтін малшыларға, кейде өте ежелгі шаруашылық – мәдени типке жататын кезбе аңшылар мен терімшілерге байланысты қолданылады (ҚҰЭ). Б.з.б. 1-мыңжылдықта және б.з. алғашқы ғасырларында *н о м а д т а р* Орталық, Батыс Азия, Қара теңіз жағалауларын, сәл кейінірек Солтүстік Африканы мекендеді (ҚҰЭ).

НОМАДТЫҚ с ы н. *Ескі көшпелі.* Мынау эпостық сағыныш, тектілікке аңсар, технологиялық өмір салты күшейген сайын әлсіреуге, жоғалуға айналған *н о м а д т ы қ т ы ң* шамшырағынан айырылмаудың зарына ұқсайды («Жас Алаш»). *Н о м а д т ы қ* тұңғыш мемлекеттер дәуірінің шындығы батырларымыздың қалайша таңғажайып жолмен бойға бітіп, дүниеге келуінен басталатын, одан соң жауға шабар тұлпарын таңдауы мен жаратуы, қалыңдық іздеу мен құда түсуі, одан екі жақтаң ата-бабаларымен бәсекелестері арасындағы араздық пен қақтығыстарға ұласып, жеңісті жорықпен аяқталатын хикаясы мол қаһармандақ дастандарға арқау етілді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

НОМАЙ[1] ү с т. ж е р г. *Үнемі.* Балық *н о м а й* болып тұрса, банк аузына плашкут қоямыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Жақай планын *н о м а й* орындап келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОМАЙ[2] ү с т. ж е р г. *Түгел, барлығы.* Мына тас *н о м а й м е н* түсіп жатыр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОМЕНКЛАТУРА з а т. *Белгілі бір мамандық атауларының жиынтығы; тізім.* Қазір Ақтөбе облыстық партия комитетінің *н о м е н к л а т у р а с ы н а* енген кадрлардың тоқсан процеттен астамының жоғары және орта білімі бар («Соц. Қаз.»). Вадим – управлениенің ерекше есепке алып жүрген жігіті. Былайша айтқанда, *н о м е н к л а т у р а д а ғ ы* жігіт (М.Дүзенов, Астана.). Қазақстан Компартиясы бұл дәуірде ірі колхоздардың председательдерін өз *н о м е н к л а т у р а с ы н а* алды (Жаңарған өлке).

Брюссельдік кеден номенклатурасы. э к о н. *Дүниежүзінің көптеген елдерінде кеден тарифтерінің жүйесі және көбінесе сыртқы сауда номенклатуралары үшін негіз ретінде қолданылатын тауарлардың халықаралық топтастырмасы (номенклатурасы)* (Қаз. тілі термин. сөздігі. Экономика.).

НОМЕР з а т. к і т. ***Нөмір***. Қолымда қонақүйдің *н о м е р і* бар, Көрсеттім сол арада тұрғандарға. «Северный-Северный» деп шуылдайды. Тіліне түсінбедім ылаж бар ма! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

НОМИНАЛ [лат. nominalis] з а т. э к о н. *Атаулы құн (ақша, бағалы қағаздар құнының көрсетілу шамасы). Н о м и н а л* құн ақша белгілерінде және бағалы қағаздарда көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОМИНАЛДЫҚ с ы н. э к о н. *Номиналға қатысты.* Номинал құны *н о м и н а л д ы қ* құн деп те аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Мәселен, егер 1995 жылы теңгенің бағамы 17,9 пайыз болса, 1996 жылы – 15,4 пайызға төмендеді, 2001 жылы теңгенің *н о м и н а л д ы қ* құнсыздануы 5,17 пайыз, ал 2002 жылы – 3,25 пайыз болды («Егемен Қазақстан»).

Номиналдық акциялар. э к о н. *Атаулы акциялар, алыс-берісі акционерлік қоғамның акцияларын тіркеу кітабында тіркелетін акциялар. Н о м и н а л д ы қ а к ц и я* иесінің есімі немесе

атауы акцияның өзінің бланкісінде көрсетіледі, яғни белгілі бір тұлғаның атына беріліп, тізілім-кітапта соның атына тіркеледі (ҚҰЭ).

НОМИНАЦИЯ [лат. nominatio] з а т. к і т. *Аталым.* Бұлардан өзге оқушыларға ынталандыру және *н о м и н а ц и я л а р* бойынша сыйлықтар тапсырылды («Егемен Қазақстан»).

НОМОГЕНЕЗ [грек. nomos – заң және генез] з а т. з о о л. *Тірі табиғаттың тарихи дамуы ішкі заңдылықтар негізінде жүзеге асады деген эволюциялық көзқарас. Н о м о г е н е з* терминін 1922 жылы Л.С.Берг ұсынған (ҰҮЭ). Жалпы *н о м о г е н е з* ілімі дарвиндік теорияға қарсы бағытталған қате көзқарас болды (ҚҰЭ).

НОМОГРАФИЯ з а т. м а т. *Математиканың функционалдық тәуелділіктері (формула, теңдеу, теңдеулер жүйесі) график түрінде өрнектеу әдістерін зерттейтін саласы. Н о м о г р а ф и я* берілген формулаларға сәйкес сызбаның ерекше түрлерін салудың теориясымен айналысады және ешқандай есептеу жұмысынсыз әртүрлі теңдеулер мен теңдеулер жүйесінің шешімдерін табады (ҚҰЭ). *Н о м о г р а ф и я н ы ң* негізгі мәселелерінің бірі – үш белгісізі бар f (x, y, z)=0 теңдеулерін қарастыру (ҚҰЭ).

НОНАН з а т. х и м. *Қаныққан көмірсутек. Н о н а н* мұнай және одан айдалған бензиндер құрамында болады: суда ерімейді, спиртте ериді (ҚҰЭ).

НОН-ГРАТА: нон-грата тұлға. д и п л. <лат. persona non grata> *Дипломатиялық құқық бойынша мемлекеттің белгілі бір формада бұл ел аумағында бұдан былай қалуын қаламайтындығы жарияланған қандай да бір елдің дипломаты, оның отбасы мүшесі немесе елшілік қызметкері.* Жириновский тектес депутаттың сандырағын Қырымдағы саяси және қоғамдық ұйым мүшелері естіген бойда Дмитрий Рогозинді Украинада *«н о н-г р а т а т ұ л ғ а сы»* деп жариялауды талап етті («Түркістан»).

НОНКОНФОРМИЗМ [франц. nonconformisme] з а т. с а я с и. *Қоғамдағы үстемдік етуші көзқарастар мен дәстүрлерді қабылдамау, кері итеру.* Саясатты *н о н к о н ф о р м и з м* – өмір сүріп отырған саяси жүйені, жүргізіліп отырған саяси курсты, оны жүзеге асырып отырған адамдарды сырт тебу (Саяси түс. сөзд.).

НОНКОНФОРМИСТ з а т. с а я с и. *Қоғамдағы үстемдік алған көзқарастар мен дәстүрлерді қабылдамайтын адам. Н о н к о н ф о р м и с т* – қалыптасып отырған ережелерді мойындамайтын адам (Саяси түс. сөзд.).

НОНСОМНИАК з а т. п с и х. *Ұзақ ұйқыны қажет етпейтін қалыпты индивид.* Кейбір жағдайда ондай адамға түнде бір немесе екі сағат ұйықтау жеткілікті. *Н о н с о м н и а к т ы* ұйқының бұзылуынан ажырата білу керек (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НОНТРОНИТ з а т. к е н. *Смектиттер қабатты силикаттарға жататын минералдар тобы. Н о н т р о н и т* моноклинді сингонияда кристалданып, қабатты құрылым түзеді. Түсі сары, сары жасыл, сұр жасыл (ҚҰЭ). *Н о н т р о н и т* серпентиниттердің үгілуінен түзіліп, одан әрі үгілу кезінде темір гидроксидімен алмасады (ҚҰЭ). *Н о н т р о н и т* кейде тоғыз опал тәрізді масса құрайды. Түсі – жасыл сары, қоңыр жасыл, жылтырлығы – күңгірт (Қаз. тілі термин. Геология.) *Н о н т р о н и т* тері кендерінің мору қыртысында қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НООЛОГИЯ з а т. а ғ ы л. *Метаинтеллект туралы В.И.Вернадский қалыптастырған ілім. Н о о л о г и я* зерттеуінің негізгі объектілеріне модель, құрылым, аппарат, мақсат, мән-мағына, есеп жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

НООСФЕРА [грек – сана және – орта, шар] з а т. б и о л. *Биосфераның жаңа жағдайға көшкен деңгейі; адамның саналы түрде жүргізілген іс-әрекеттерінен туындайтын жер сферасындағы барлық өзгерістер мен олардың дамуын анықтайтын басты фактор. Н о о с ф е р а* – ақыл-ой сферасы деген түсінікті алғаш 1927 жылы француз ғалымдары Э.Леруа (1870-1954) мен Тейяр де Шарден (1881-1955) енгізген (ҚҰЭ). 20 ғасырдың 30-40-жылдары *н о о с ф е р а н ы* материалистік тұрғыдан сипаттап жазған А.И.Вернадский болды (ҚҰЭ).

НОР: **қара нор.** *Қалың нөпір, қара қорым.* Бөкенші, Көтібақ атаулының сансыз көп ауылдарының үсті қалың нөпір, *қ а р а н о р* еді (М.Әуезов, Абай жолы). *Қ а р а н о р* қалың жау тобы, Сәтте үйіріліп сасқандай. Жалын болып оңы-солы, Жанартау қойнын ашқандай (С.Бегалин, Таңд. өлең.). Көпке топырақ шашасың ба? Олар қалың тобыр, *қ а р а н о р* (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Жиырма жылда оңалдың, қырық жылда қайтадан *қ а р а н о р* қол қылдың, өшкенің жанды, бірақ өлгенің тірілгені қане? (М.Мағауин, Алас.).

НОРИТ з а т. г е о л. *Негізді құрамды магматиттерге жататын интрузиялық таужыныс. Н о р и т* мөлшері шамалас негізді плагиоклаз бен ромбылық пироксеннен тұрады. Қосымша минерал ретінде оливин, моноклиндік пироксен, горнбленд, биотит кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология.). *Н о р и т т і ң* түсі сұрдан

қараға дейін, бітімі – шомбал, кейде бағдарлы, жолақты; құрылым орта, ірі түйірлі (Қаз. тілі термин. Геология.).

НОРМА з а т. **1.** *Қандай да бір шаманың, нәрсенің белгіленген мөлшері, өлшемі.* Өзіне берген *н о р м а с ы н*, Орындап артық қарқынмен, Былай деді Елеусіз Ақ маңдайы жарқылдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Олар бір сменада екі *н о р м а ғ а* дейін орындап жүр («Қазақст. әйелдері»). **2.** л и н г в. *Белгілі бір тарихи кезеңде қоғам тарапынан жарамды ретінде мойындалған жалпы қолданыстағы тілдік құралдардың жиынтығы және оларды таңдау мен қолдану ережелері.* Жастарды әдеби тілдің жақсы үлгілері негізінде тәрбиелеу үшін, көркем әдебиетте (диалогта) сөйлеу тіліндегідей *н о р м а д а н* ауытқуларды оқушылар айыра білетін болсын («Қазақст. мект.»). **3**. *Қалыптасқан заңдылық, тәртіп, ереже. Н о р м а* бойынша 1000 қойды екі адам бағуы керек, ал бізде 1500 қойды екі адам бағуда (Жас қайрат). Диспут әдісінің негізгі міндеті – белгілі адамгершілік *н о р м а л а р ы* мен ережелердің әділдігіне оқушылардың көзін жеткізу, сөйтіп дұрыс моральдық көзқарастар жүйесін қалыптастыруға көмектесу («Қазақст. мект.»). Этика – адамдардың мінез-құлық *н о р м а л а р ы н,* адамгершілік принциптердің заңдылықтарын зерттейтін ғылым (Қ.Жарықбаев, Психология). Республика Конституциясы бойынша, сайлаушылардың өз еркін білдіруіне бақылау жасауға жол берілмейді. Мұндай әрекеттер заң бойынша, оның ішінде қылмыстық құқықтық *н о р м а л а р* (ҚК-нің 146-бабы) арқылы да жазаланады («Егемен Қазақстан»). **4.** э к о н. *Белгілі бір уақыт кезеңінде белгіленген сапада белгілі бір өнімнің бір өлшемін өндіруге жұмсалған нақты ресурстардың абсолюттік шығынының ең жоғары үйғарынды шамасы.* ≈ Уақыт *н о р м а с ы.* Шикізат пен материалдар шығынының *н о р м а с ы* (Қаз. тілі термин. Экономика.). **5.** м а т. *Санның абсолют шамасының жалпы түсінігі. Н о р м а с ы* бар векторлық кеңістік нормаланған кеңістік деп аталады (ҚҰЭ).

Демократиялық норма. *Қоғамдағы әділдік, теңдік қағидалары.* Меніңше, міндетті түрде тыйым салынуы керек. Тыйым салу үшін *д е м о к р а т и я л ы қ н о р м а л а р ғ а* сүйену қажет. Мен сізге айтайын, егер ол қалыптасқан дін болатын болса, Қазақстанда сол дінді ұстанатын адамдар болса, біз оларға тыйым сала алмаймыз («Қаз. әдеб.»)

НОРМАЛА= е т. *Нормаға келтіру, мөлшерлеу, шамаласын, өлшемін белгілеу, кесу.* Суармалы егіншілікті аудандарда, үй іргесіндегі жерді *н о р м а л а у* және жер участоктарының орнын, көлемін белгілеудің өзіндік ерекшелігі бар (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Олардың банкі мен сақтық кассаларындағы күнделік счетынан берілетін ақшаны *н о р м а л а п,* шек қойды (Х.Ермұратов, Октябрь.).

НОРМАЛАН = е т. *Шамасын, өлшем, көлемінің кесілуі, белгіленуі.* Оларға жұмасына екі рет аудан орталығындағы жабық дүкеннен *н о р м а л а н ғ а н* азық-түлік берілді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мұнда да оның жұмыс күні де *н о р м а л а н а д ы,* әрі апталық және жылдық демалысы беріледі (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). *Н о р м а л а н б а й т ы н* жұмыс күні – еңбек келісімшартының талап-шарты; ол бойынша қызметкер жұмыс күнінің нормативтік тұрғыда белгіленген ұзақтығынан тыс жұмыс істеуге міндеттенеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОРМАЛАНУ *Нормалан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көлемі, мөлшерінің белгіленуі.* Сауын малына жүгері сүрлемі мен қант қызылшасын беру – сауылатын сүт не мақсатқа пайдаланатынына қарай *н о р м а л а н у ы* керек (З.Сейітов, Сүт өндеу.). **2.** л и н г в. *Тілдік бірлік, құралдардың жалпы қоғамдық тұрғыдан жарамды ретінде мойындалуы.* Ол басқа диалектілерден өзінің лексикалық байлығы, орфоэпиялық және грамматикалық жағынан *н о р м а л а н у ы* арқылы ерекшеленеді (Қаз. тілі.).

НОРМАЛАП-ДОРБАЛАП үс т. с ө й л. *Аздап болса да, кейде аздап, кейде көптеп, есептеп-ептеп.* Бірақ жұрт былтырғыдай дым сызбай қалған жоқ, тақ-тұқ болса да, аздап *н о р м а л а п д о р б а л а п* болса да, тіске сыздық етер дән беріліп тұрды (Б.Қыдырбекұлы. Алатау).

НОРМАЛАУ *Нормала етістігінің қимыл атауы.* Жалақыны еңбекке қарай бөлістің экономикалық заңына сәйкес ұйымдастыру еңбекті дұрыс *н о р м а л а у д ы* және тарифтік системаны жақсы ойластыруды көздейді (Қысқ. саяси экон.). Қазір сауда ұйымдастыру, еңбекті *н о р м а л а у* ісі ерекше маңыз алып отыр (Халық бақыты).

НОРМАЛЫ с ы н. *Өлшеулі, мөлшерлі.*

НОРМАЛЫҚ с ы н. *Мөлшерлі, шамалы.* Мен бір айдың *н о р м а л ы қ* жұмысын он-ақ күнде орындадым (Ауызекі).

НОРМАЛЬ [франц. normal, лат. normalis – түзу] з а т. г е о м. *Қисық сызықтың (беттің) берілген нүктесі арқылы өтетін және осы нүктедегі жанама түзуге (жанама жазықтыққа) перпендикуляр болатын түзу сызық.* Жазық қисық сызықтың әрбір нүктесінде осы қисықтың жазықтығында жататын *н о р м а л і* болады (ҚҰЭ). Жанасушы жазықтықта жатқан *н о р* -

м а л ь бас нормаль деп, ал оған перпендикуляр нормаль бинормаль деп аталады (ҚҰЭ).

НОРМАТИВ [лат. normatio] з а т. э к о н. *Жұмыс уақытының материалдық және ақша ресурстарының есептеліп белгіленген мөлшері.* Өндіріс қорына қаржы бөлу бірқатар жылға белгіленген тұрақты *н о р м а т и в т е р* бойынша жүргізіледі (Қысқ. саяси экон.). Сіз белгілі *н о р м а т и в* бойынша істеген жұмысыңызға ақы аласыз (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Олимпиада нормативі. с п о р т. *Олипиадаға бару үшін алдын ала көрсететін міндетті жарыс көрсеткіші.* 1956 жылғы олимпиадаға Қаңлыбаев аяқ жарақатының кесірінен қатыса алмады. Оған 5000 метрде *о л и м п и а д а н о р м а т и в і н* орындауға бір ғана секунд жетпеді. Ол Мәскеуге оқуға аттанды («Жас Алаш»).

НОРМАТИВТІ с ы н. к і т. *Белгілі бір нормативі бар, мөлшерленген.* Бұл талаптар түрлі халықаралық талаптармен, мемлекеттік стандарттармен және салалық *н о р м а т и в т і* документтермен реттеліп отырады («Білім және еңбек»).

Нормативті грамматика. л и н г в. *Тіл нормалары тұрғысынан дұрыс және жарамды болып саналатын сөз тұрпаттары мен синтаксистік құрылым үлгілерін анықтайтын грамматика.*

НОРМАТИВТІК с ы н. *Нормативке қатысты, соған тән. Н о р м а т и в т і к* актінің барлық түрлері бір жүйеге келтірілген (ҚСЭ).

Нормативтік акт. э к о н. *Қоғамдық қатынастың белгілі бір аясын реттеуші құқық нормаларынан тұратын мемлекеттік құжат. Н о р м а т и в т і к а к т* заңдарда көрсетілген арнайы тәртіпте даярланады және оны тек мемлекеттің арнайы құзыры бар органдары ғана шығарады (ҚҰЭ). *Н о р м а т и в т і к а к т і г е* заңдар, президент жарлықтары мен өкімдері, үкімет шешімдері мен өкімдері, министрліктер мен агенттіктердің, салалық комитеттердің нұсқаулары мен ережелері, бұйрықтары, жергілікті мәслихаттар мен әкімдердің өз құзырлары шегінде шығарған шешімдері мен өкімдері жатады (ҚҰЭ).

Нормативтік әдіс. э к о н. *Өзіндік құнды есептеу және оны бақылау үшін қолданылатын өнімді өндіруге, жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге жұмсалған шығынды есептеудің негізгі әдістерінің бірі. Н о р м а т и в т і к ә д і с* міндетті шарттары: материалдық және ақша ресурстарының жұмсалу нормаларын жасау мен бекіту, нормативтік калькуляцияларды жасау, нормалардың өзгеруін және олардан нақты шығындардың ауытқуын есептеу (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ с ы н. з а ң. *Белгіленген заң тәртібі мен құқыққа қатысты.* Заң жобаларын қарай отырып... шет мемлекеттердің қолданылып жүрген *н о р м а т и в т і к-қ ұ қ ы қ т ы қ* жүйелерін... зерделеу керек болады («Егемен Қазақстан»). Сала бойынша соңғы жылдары қабылданған Жер, Су, Орман кодекстері мен астық, егіншілікті сақтандыру, ветеринария туралы заңдар, басқа да маңызды *н о р м а т и в т і к-қ ұ қ ы қ т ы қ* құжаттар ауылшаруашылығының инвестициялық тартымдылығын айтарлықтай арттырады («Егемен Қазақстан»). Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты *н о р м а т и в т і к-қ ұ қ ы қ т ы қ* актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады (ҚР Конституциясы).

НОРМИРОВЩИК з а т. с о в. *Норма кесуші, нормалаушы.* Ол сәл үнсіз отырды да, *н о р м и р о в щ и к* жігітті шақыртты («Соц. Қаз.»). Маша қатардағы сылақшыдан совхоз бойынша *н о р м и р о в щ и к* қызметіне дейін өсті («Лен. жас»).

НОРТОН [norton commander] з а т. и н ф. *MS DOS операциялық жүйесімен жұмыс істеуге арналып құрыстырылған, кеңінен таралған бағдарламалық қабықша, құрастырушы Peter Norton* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НОРЫМДА= е т. ж е р г. с о в е т. *Нормалау, нормамен беру.* Колхоздың *н о р ы м д а п* берген планын орындаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОСТРА: ностра тілдері. л и н г в. *Семит-хамит, үнді-еуропа, картвел, орал, дравид, алтай тілдерінің шоғыры. Н о с т р а т і л д е р і* терминін 1903 жылы дат ғалымы Х.Педерсон енгізген (ҚҰЭ). *Н о с т р а т і л д е р і н і ң* тобы толық анықталмаған. Ностра тілдерінің фонологиялық құрылымы бір-біріне жақын, зерттеулер ностра тілдеріндегі 7 дауысты дыбыс пен дауыссыздардың ата тілде ортақ болғандығын көрсетті (ҚҰЭ).

НОСТРО [итал. nostro] з а т. э к о н. *Банктің өз корреспондентіндегі шоты. Н о с т р о ғ а* оның барлық шығыстары мен түсімдері енгізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОТА[1] [лат. notatio] з а т. м у з. **1.** *Музыкалық дыбыстарды жазу үшін пайдаланылатын графикалық белгілер жүйесі.* Жалпы, жеті *н о т а н ы ң* алма-кезек, үйлесімді келуінен кестеленетін әуеннің ақыл-санаға етер әсерін адамдар баяғыдан білген («Зерде»). Әбден айызы қанған сыншылар толғау-термелер мен бір алуан әндерді *н о т а ғ а* түсіріп алды (Б.Әбдіразақов, Серпіліс.). **2.** *Музыкалық*

шығарманың мәтіні. Екеуі еркін алып бір оңаша үй, Марияға үйретеді *н о т а д а н* күй. Ісі таза, ішінде – шын махаббат, Біріңді-бірің сүйсең, соларша сүй (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Пианино алдына отырып, *н о т а* қағазға қарап, әнді орындады (К.Жүнісова, Құстар.). Кеңеске жүйріктерді жиып талмай, Алдыңа *н о т а л а р д ы* үйіп таудай, Дыбысты жерден іздеп, көктен іздеп, Шығасың түні бойы ұйықтамай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Нота қағаз. *Ноталар арқылы музыкалық шығарма мәтіні түсірілген (жазылған) қағаз.* Лемм өзінің қолын қайта-қайта созып тұрған қалпында фрагінің артқы қалтасынан ораулы *н о т а қ а ғ а з д а р ы н* алып, ернін үнсіз жымырып, сол ноталарды фортепианоға қойды (М.Әуезов, Шығ.). Еденге жайылған зебрдің жолақ-жолақ терісі *н о т а* жазатын *қ а ғ а з* жолындай («Лен. жас»).

НОТА[2] з а т. д и п л. *Бір үкіметтің екінші бір үкіметке ресми түрде берген дипломатиялық жолдауы.* СССР Сыртқы істер министрлігі Совет үкіметінің тапсыруы бойынша, Аргентина республикасының Москвадағы елшілігіне *н о т а* жолдады («Соц. Қаз.»). Іс насырға шауып, Бельгия шұғыл *н о т а* жолдауға шейін жетті (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Бұл жөнінде кезінде Совет үкіметінің *н о т а с ы* жарияланған болатын (Ж.Тілеков, От кешу).

НОТАРИАЛДЫ с ы н. қ о ғ. *Нотариус арқылы, нотариустың уәкілдігімен.* Қызметкердің қайтыс болғаны туралы *н о т а р и а л д ы* куәландырылған куәлігі мен қызметкер қайтыс болған жағдайда пайда алушының зиянды өтетуге құқығын растайтын құжат та талап етіледі («Егемен Қазақстан»).

НОТАРИАЛДЫҚ с ы н. з а ң. *Түрлі актілер мен құжаттарды куәландыратын.* Советтердің қызметкерлеріне *н о т а р и а л д ы қ* істерді қалай жүргізу жөнінде тиісті ақыл-кеңестерін айтып, өздерінің мол тәжірибесі мен білімін ортаға салады («Қазақст. әйелдері»).

НОТАРИАТ [лат. notariat] з а т. қ о ғ. *Түрлі заң актілерін ресми түрде куәландыратын, құжаттар көшірмелерінің және құжаттардағы қойылған қолдардың түпнұсқалылығын куәландыру құқығы бар мемлекеттік органдар. Н о т а р и а т* лауазымды адамдарды нотариустар болып табылатын нотариалдық кеңселер арқылы өкілдік етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОТАРИУС з а т. *Заңды актілер мен құжаттарды куәландыруға уәкілдігі бар адам.* Сот бірқатар жеке нотариустардың шағымы бойынша азаматтық істі қару кезінде көрсетілген баптың жеке практикамен айналысатын *н о т а р и у с т а р д ы ң* ғана кәсіби деңгейін айқындау мақсатында бес жылда бір рет аттестаттаудан өткізу жөніндегі нормасы Конституцияға кереғар келеді деген тоқтамға келіп, оның күшін жою туралы өтініш жасады («Егемен Қазақстан»). Алматыдағы мемлекеттік бірінші нотариалдық конторға қызметке жіберілген Торғын үш жылдай *н о т а р и у с,* ал 1954 жылдан бері аға нотариустың орынбасары болып істеп келеді («Қазақст. әйелдері»). Ол *н о т а р и у с к е* куәландыратын бес жүз сом керек деп жазыпты (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

НОТАС з а т. ж е р г. *Әк, ақ балшық.* Мына үйді *н о т а с п е н* ақтадым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НОТАЦИЯ [ағыл. notation] з а т. и н ф. *Компьютерлік тілдің синтаксисін сипаттаудағы шартты белгілер мен ережелер жүйесінің жиынтығы, элементтері бедер-белгілер болатын мәліметтер коды* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НОТИС [ағыл. notice] з а т. э к о н. *Жеткізілім туралы хабарлама, сатушы фьючерстік биржаға биржалық өзара шартты орындау үшін нақты тауарды өзінің жеткізіп бермек ниетін білдіру мақсатымен белгіленген нысанды ұсынатын хабарлама* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОУМЕНАЛДЫҚ с ы н. т е р м. *Сезіммен болжанатын, шамаланатын.* Жанды этиканың экотерикалық қағидалары бойынша салынған петроглифтердегі жануарлардың анатомиялық, топографиялық кескінделуі, шын мәнінде, *н о у м е н а л д ы қ* ауқымда (Б.Хинаят, Жауырын.).

НОУТБУК [ағыл. note book] з а т. и н ф. *Салмағы аз, ықшамдалған пішінді, тасымалдауға қолайлы шағын қол компьютер. Н о у т б у к* өлшемдері ықшам компьютерден кіші және салмағы екі килограмнан аз, ықшам компьютерде бар құрылғыларға ие, әрі тасымалдауға ыңғайлы компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика).

НОУ-ХАУ [ағыл. know-xow мәнісін білемін] з а т. э к о н. *Халықаралық құқықта техникалық білімдерді, тәжірибені машықты құжаттама нысанында басқа елге беру жөніндегі міндеттемені білдіру үшін қолданылатын термин. Н о у-х а у* лицензиялық келісімшарттарда, техникалық ынтымақтастық туралы шарттарда және т.б. пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НОЯБРЬ [лат. november] з а т. ***Қараша*** *(жылдың он бірінші айы).* Шопан қыстауға *н о я б р ь* айының бас шенінде, ал қыс кеш түскен жылдары *н о я б р ь д і ң* орта шенінен аса келеді

(Береке бастауы). Отарда күйек алу, әдетте *н о я б р ь* айының екінші жартысында басталады (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). Мұз қатып *н о я б р ь д е* суық түсті, Декабрь бұрқырады боран күшті. Январьда жол үстіне кесе тұрып, Жол бермей жүргіншінің алдын тосты (О.Шипин, Дастан.).

НОЯН[1] з а т. **1.** т а р. *Ертедегі (XI-XII ғасырлардың алғашқы жартысындағы) Моңғолиядағы ақсүйек феодалдар, рубасылары.* Алатау кімге? – Алдаспан айтар төрелік, *Н о я н н ы ң* артын найзамен ашып көрелік (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Аспан астын тітіркенткен Шыңғыстың жер қайысқан қалың қолының ат тұяғына таптылып, жоңғар қалмақтарының *н о я н д а р ы* қанды қылыштарын ойнатқан (Е.Тұрысов, Келіншектау.). – Дүниеде не қызық? – деп сұрапты Шыңғыс хан бір күні өзінің нөкер, *н о я н д а р ы н а н* (І.Есенберлин, Қаһар). – Онда кешікпей Қалден Церенді де көріп қаларсың. Жоңғар *н о я н ы* орнынан түрегелді (І.Есенберлин, Жанталас). Қалмақ әскерінің нарты Нор деген *н о я н* екен (Қазыбек). Жоңғар *н о я н д а р ы н ы ң* ішінде соның бәрінен де ауыр жаза шегіп, қасіретті халге ұшыраған – Әмірсана болды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **2.** а у ы с. *Мықты, күшті адам.* Нартайлақ оның жайын білуші еді, Болам деп мен де *н о я н* жүруші еді. Сол жерге екі жарын қойғандығы Батырдың орнын құрмет қылушы еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біліп алды бірлікті һәм тірлікті. Бұл өмірде кімдер *н о я н*, кім мықты, – Әдісім деп алдау менен арбауды, Ақылым деп қулық пенен сұмдықты (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Айырылып ата-анадан, Жетімдік шіркін жүдетті. Жабырқау тартып налыды, Жас *н о я н д а р* жүректі (О.Шипин, Дастан.).

НОЯН[2] с ы н. ж е р г. *Орасан зор, үлкен.* Ұлттық-патриоттық сезім Отанға деген, туған жерге деген ыстық сезіммен бірігіп, *н о я н* күш боп көрінеді (І.Омаров, Шабыт.). Мұның бәрі бір жаз түгіл екі жылға созылатын *н о я н* жұмыс (М.Дүзенов, Әке.). // *Мықты, күшті адам немесе зор денелі ан.* Екеуі де тоюға қам қылысып, Түс-түсынан жемтікті жүр жұлысып. Шегінгенде ернеуін басып алып, Көкжал *н о я н* ұраға кетті түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

НӨКЕР з а т. **1.** *Патша, хан, ақсүйектердің қасына еріп жүріп, қызмет ететін әскер, қол, жауынгер.* Ханы еді қалмақтардың Сейқын деген, Он мыңдай *н ө к е р і* бар соңына ерген. Өзі бай, өзі мықты заманында, Ешкімге Сейқын тұрып дес бермеген (И.Байзақов, Құралай.). Тұлпар мінді сайлаған, Алтын балдақ қылыш алды, ішсе қанға тоймаған, Қырық мың *н ө к е р* қасында (Көрұғлы). Исатай *н ө к е р л е р і м е н*, жүзбасы сардарларымен кеңеспей, Жәңгірге «осы не істей қояр дейсің» деп, он күнге ықтиярлық етіп, мұрсат береді («Түркістан»). Жәңгірдің *н ө к е р і н д е г і* Бекмағамбет бидің інісі Махамбет Өтемісұлы бірден Исатайға қосылады да, Орданы тездетіп шабу керек, ең алдымен Бекмағамбет пен Балқы биді жою керек, бұлар алдап жүр деп зарлайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **2.** т а р. *Байырғы қазақ қоғамында және Орта Азиялық қоғамдарда ақсүйектердің қасына еріп жүріп соғыс кезінде жауынгер, бейбіт кезде күзетші қызметін атқарған әлеуметтік топ өкілі.* Қазақтың ескі тұрмысында алғашқы кезде таптықты хандық туғызды. Хандар, төрелер, бұлардың *н ө к е р л е р і*, төлеңгіттері бір тап еді. Өңге халық бір тап еді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). *Н ө к е р* – билеушілер (патша, хан т.б.) мен жоғары лауазымды адамдарға қызмет еткен адамдар (ҚҰЭ). *Н ө к е р* атқарған қызметі үшін баспанаға, киім және қару-жарақ, соғыстан түскен олжадан үлес алды, басыбайлы болды (ҚҰЭ). Бір топ қыз-келіншек *н ө к е р і* бар, қара көз, қызыл жүзді, ақ құба қыз. Жасы он тоғыз-жиырманың шамасына келген. Сұлу пішінінің толықсып тұрған кезі (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Дәулетті, ауқатты ақсүйектер мен билеуші тап өкілдерінің қасына еріп жүретін қызметші, күзетшісі. Н ө к е р і* жоқ, жап-жалғыз Шыға келіп патша қыз, Ұшырасты ханменен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қырық *н ө к е р* қасында Хандық сәулет құрыпты. Ақжелекті апарып, Атырапқа тапсырды. Төкетайдың басына Белгі қойып, ас қылды. Қырық жігіт пен Сумұрын Елдің басын қостырды. Парасатын астырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көрді де, миы жетпей қайтып келді, Бір қызық әңгімеге батып келді. «Ғажайып көз көрмеген нәрсе бар», – деп, Көргенін бастан-аяқ айтып келді. Таң көріп уәзірдің мақтауымен Патша *н ө к е р і м е н* барып көрді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Саудалап елін тиынға, Құмартып патша сиына Бек дегенің бек емес, Хан жалшысы, *н ө к е р і* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Нөкер ертті. а) *Жанына қызметшілері мен әскерін жиып алып жүрді; әскер, қол жиды.* Бұл қалаға аға сұлтан көп туысқанын, көп *н ө к е р і н е р т і п* келген (М.Әуезов, Таңд. шығ). Ол ақымақ мен өлісімен тайтаңдап, Жайлары, ашкөз түпті *н ө к е р е р т і п* ап, Өлігімнен кілттерімді тауып ап, Мынау мылқау, төніп тұрған күмбезге Дүсірлетіп дереу қалам басадыау (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Қызметшілікке, әскерлік қызметке алды.* Тегін білмей жолдас

ертпе. Атасын сұрамай әсте *н ө к е р е р т п е н*, Мен өзім демес нәмарттың Еңсесіне бір мініп (Едіге).

Нөкер жиды. *Үзеңгі серік, қол топтады. Ж и н а п* болып *н ө к е р і н*, Жарқылдады ол қырандай. Батыр барлық халықпен Ақылдасты ұрандай (Жамбыл, Шығ.).

НӨКЕС с ы н. ж е р г. *Жарымес, кеще, мигула.*

НӨКЕСТІК с ы н. ж е р г. *Жарыместік, есуастық.* Онысы бір *н ө к е с т і к* ғой (Эксп. матер.).

НӨЛ [лат. nullus] з а т. **1.** *Еш нәрсе жоқ, ешбір мәні жоқ деген белгі.* Тұқымның температурасы *н ө л д е н* төмен болса, онда айына екі рет, ал *н ө л д е н* жоғары болса, бір рет тексеріледі (Агроном. анықтама). Ісі жоқ құр ынта кәдеге аспайтын бұйым сияқты, *н ө л* сияқты мәні де, мағынасы да жоқ нәрсе (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** м а т. *Кез келген санды қосқанда сол санды өзгертпейтін қасиеті бар сан және соның таңбасы.* Кез келген санның *н ө л г е* көбейтіндісі нөлге тең (ҚҰЭ). Абай атамыздың 150 жылдық тойын ЮНЕСКО ауқымында атауға қол жеткізу де оңайға түскен жоқ, ол халықаралық ұйымның тәртібі бойынша тек соңында кемінде екі *н ө л і* бар даталар аталатын көп кедергі келтірді («Егемен Қазақстан»). // *Мәнсіз, бос, еш маңызсыз.* Күйелі кешегісі, ертеңі – *н ө л*, Жайың жоқ жайтаң қағып ерке күлер. Күйелеш ханым бекер айтылмаған, Дегенмен соңы нұрлы ертегілер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ақыл, ғылым болмаса, бір пияла, Жанары жоқ дөңгелек көзің бір *н ө л*. Уағдасыз сөз – тұсаусыз бейне жылқы, Секілді пайдасы жоқ жаңбырсыз жел (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НӨЛДІК с ы н. *Нөлге тең болатын, ешбір сандық мәні, көрсеткіші жоқ.*

Нөлдік бүркеме. г е о л. *Қатқан таужыныс қат-қабаттарындағы су фазасы мұз фазасына ауысқанда және керісінше, немесе нөлдік температурадағы күшті ылғалданған дисперсиялық грунттарда пайда болатын жылжымалы температуралық тосқауыл немесе бүркеме. Н ө л д і к б ү р к е м е* уақыт ағымында жылжып тұрады: қыстың басында жер бетінен басталып, біртіндеп тоң қабатқа дейін төмендейді, ал жаздың басында процесс жаңарады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Нөлдік дыбыс. л и г в. *Абсолют нөлге жақын температурада кванттық сұйықтарда таралатын ерекше текті тербеліс. Н ө л д і к д ы б ы с* ферми-сұйығындағы элементтер қозулардың (квази-бөлшектердің) таралу функциясының тепе-теңдік мәннен ауытқуымен байланысты (ҚҰЭ). Белгілі бір шарттарда, электрондары зарядталған ферми сұйығын түзетін металдарда да *н ө л д і к д ы б ы с* пайда бола алады (ҚҰЭ).

Нөлдік сым. ф и з. *Үш фазалы айнымалы ток көзі мен тұтынушылардың бейтарап нүктелерін өзара жалғастыратын сым. Н ө л д і к с ы м* ток көзі мен тұтынушының бейтарап нүктелері арасындағы кернеудің шамасын шектейді (ҚҰЭ).

Нөлдік энергия. ф и з. *Кванттық-механикалық жүйенің негізгі күйінің энергиясы мен жүйенің потенциалдық энергиясының минимумына сәйкес келетін энергия арасындағы айырма. Н ө л д і к э н е р г и я н ы ң* бар болуы анықталмағандық қатынастарының салдары (ҚҰЭ). *Н ө л д і к э н е р г и я н ы ң* болуы – микробөлшектердің байланысқан жүйелерінің жалпы қасиеті (ҚҰЭ).

НӨЛ-МОДЕМ з а т. и н ф. <ағыл. base band modem> *Синхронды немесе асинхронды түрде жүктемесіз гальваникалық байланыс желісі бойынша түрлендіруді пайдаланбай, жақын қашықтықта мәліметтер жеткізуді жасақтайтын сигналдарды түрлендіру құрылғысы. Н ө л-м о д е м н і ң* жеткізу жылдамдығы 1Мбит/с-қа дейін жетуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НӨЛ-МОДЕМДІК: нөл-модемдік кабель. и н ф. <ағыл. null modem cable> *Екі компьютерді тізбекті интерфейс арқылы қосу – мәліметтер жеткізудің ең арзан (басқа жағынан тиімсіз болса да) тәсілі.* Екі компьютерді модемсіз байланыстыратын болғандықтан, осындай кабель *н ө л-м о д е м д і к к а б е л ь* аталады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НӨМІР о р. з а т. **1.** *Біртекті заттардың реттік саны.* Бұл газет туралы өткен 10 қаңтарда болған земский собранияда сөз болған. Енді осы бірінші *н ө м і р і н* үйреніп жатқан бала наборшіктермен шығарып қараймыз (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Бұдан кейін екі-үш жыл өтті... арада Ғазизден басқа екі *н ө м і р* өтті. Бұлар қазақ жігіттері еді. Біреуі босаң, олақтау шәкірт еді, ол биші болатын, бірақ Ағайшаны күннің көзінен де қызғанатын болды (М.Әуезов, Шығ.). Еурокомиссияның сыртқы қатынастар комиссары Кристофер Паттеннің Қазақстанға келгені және мемлекет басшысымен кездесетіні туралы өткен *н ө м і р і м і з д е* айтқанбыз («Жас Алаш»). Комитеттің жұмысымен бір жерге бара қалса, сол барған жерінің адресін, телефон *н ө м і р і н* комитетке сағат сайын хабарлап отырады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). **2.** а у ы с. *Қонақүйлердегі реттік саны көрсетілген жеке бөлме.* Түнгі сағат екінің кезінде Бейімбет мен жатқан *н ө м і р д і ң* есігін қақты, жүзінде азырақ қобалжу бар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). «Москва»

қонақүйінде екі кісілік *н ө м і р д і ң* кілтін алып, бөлмеме көтерілдім (Бәйішешек). **3.** а у ы с. *Алдын ала жасалған концерттік бағдарламадағы кезекті ән, күй, би, тақпақ т.б.* Сөйтіп, бізде бірнеше балеттік шығармалар бар. Жекелеген би *н ө м і р л е р і* де жетеді (І.Омаров, Серпін.). Осылардан құралған концерттік *н ө м і р л е р д і* дикторлар жариялағаннан кейін, студия аппараттары бөлмесіндегі магнитофондардан эфирде береді (О.Сәрсенбаев, Радио.).

Реттік нөмір. х и м. *Атомдық нөмір, әрбір элементтің Д.Менделеев периодтық жүйесіндегі орнын көрсететін ең басты сандық сипаттама. Р е т т і к н ө м і р д і ң* сандық мәні нуклидтері зарядтарының модуліне тең (Қаз. тілі термин. Химия.).

НӨМІРЛЕ= е т. *Заттарға белгілі бір тәртіппен реттік сан белгісін соғу.* Әр көшеге ат қоямыз, үйлерді *н ө м і р л е й м і з* дегені маған да, жұртқа да қатты ұнады (С.Омаров, Өмір.). Оның бар хатын *н ө м і р л е п,* бірін де тастамай әскери сумкама салып жүретінмін (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Тұтқындар үстіндегі *н ө м і р л е г е н* киімдерін арнаулы күзетші тұрған жерге шешіп, бараққа көйлек-дамбалшаң кіретін болды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

НӨМІРЛЕН= е т. *Реттік сан белгісінің соғылуы, берілуі.* Қозы туған кезде енесімен екеуі бірдей *н ө м і р л е н е д і* (Дала шұғыласы). Саулықтар мен төлдер уақытша бояумен *н ө м і р л е н е д і* (Шопан серігі). Құстардың өмірінің ұзақтығын оларға жас кезінде сирақтарына *н ө м і р л е н г е н* белгі салып немесе зоопарктерден алынған деректерге сүйене отырып шамамен кейбір құстардың жасын, неше жыл өмір сүретінін анықтауға болады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

НӨМІРЛЕНУ *Нөмірлен етістігінің қимыл атауы.*

НӨМІРЛЕУ *Нөмірле етістігінің қимыл атауы.* Қырқылмаған қойды *н ө м і р л е у* – артық жұмыс (Е.Әкімқұлов, Даңқ.). Негізінде қой белгілеу үшін *н ө м і р л е у* дұрыс болады (М.Ермеков, Қазақст.).

НӨПІР [ар. نفر] с ы н. *Қаптаған, қалың, көп.* Футболдан жаңа шығып, *н ө п і р* топты жарып, баспалдаққа ілініп жүре беретін студент кез емес, автобусқа міне алмай тұрғам (М.Мағауин, Бір ата.). Осы *н ө п і р* тобыңмен қара бұлттай төніп көр, өңшең кедей (М.Әуезов, Абай жолы). Көштер үздік-создық болмай, топтанып іріліп алып, қалың *н ө п і р* боп қозғалды (М.Әуезов, Абай жолы).

Қара нөпір. *Қара қорым, көп. Қ а р а н ө п і р* жиналған қалың жұрт, кірлеген жыртық сәлдесін көкіте ораған соқыр сопылар да көбейіп кеткен (С.Бегалин, Шоқан асу.). Айтқандай-ақ кең көшенің бойында *қ а р а н ө п і р* көрініп қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

НӨСЕР з а т. **1.** *Қатты жауатын, өткінші жаңбыр.* Шелектеп құйғандай *н ө с е р* сабалап түрды (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Он күн бойы аспан бір жадырамады. Ақ жауын, *н ө с е р* кезектесіп көз ашырмады (Ә.Тарази, Қиян.). Кешегі *н ө с е р д е н* кейін құрғақ отын тұратын Көлбай үйі ме? Әл-дәрменін жиып, от басына шөгіп ап, тағы-тағы үрлейді. Ащы түтін қолқасын атып, көзінен жас ағызады (М.Әуезов, Шығ.). *// Қатты құйған, шелектеп жауған. Н ө с е р* жаңбыр құйылғандай шүмектен, Осы маңда өршелене үдеткен. Құлыншақты тербегендей шайқалтып, Қара жердің кеудесі бір дір еткен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** г е о г р. *Күшті, бірақ қысқа мерзімдік, конвективтік сипаттағы, не қоңыржай ендіктегі циклондардың суық шебіндегі дүлей желді жаңбыр.*

Ақ нөсер. *Ұзақ уақыт жауған, желді, қатты жаңбыр.* Аунар ма еді дүние *а қ н ө с е р д і ң* селіне! Жетпей тұр-ау сол құрғыр Жаңа шыққан көгіме. ... Мұхит пенен теңіздер жатыр ма әлде өртеніп? Мынау жалын аңызақ, әлде соның лебі ме?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Көк нөсер. *Көктемде, жазда қатты жауатын өткінші жаңбыр.* Жаз айында құяды-ай көп, құяды-ай *к ө к н ө с е р,* Осы бір шақ, бақытты шақ өз басымнан мен кешер (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Келді көктем қыс бойына кір басқан, Кейде қара, кейде сұйық, сұр аспан. Енді міне *к ө к н ө с е р м е н* тазарып Дүниеге жас сәбидей көз ашқан (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қара нөсер. *Дүлей желді қатты жауатын суық, қалың жаңбыр.* Қара аспанымнан, кей-кейде, *қ а р а н ө с е р л е р* боратса, Самалдатқаным мен сені, қапырық болып баратса. Кішкентай күнім, кеш мені, барлығы дағы сен үшін, Иілмес емендерге мен, иілсем кейде садақша? (М.Мақатаев, Шығ.). Төгіліп *қ а р а н ө с е р* төбесінен Жатса да, жаңылмаған ер есінен, Тұтқиыл шабуыл мен қаша ұрысу – Даланың ой мен жыра, белесінен (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ән нөсерін ағызды [сапырды]. б е й н. *Құйқылжытып, тамылжытып, еліткізіп ән салды.* Әсеттей сал, ән салсаң, аңыратып, Орман, тоғай, өзенді жамыратып. Еркем, сені сағындым! Арқыратып *а ғ ы з ы п ә н н ө с е р і н,* Толқынымен жүректі жадыратып. Сағынбасқа не шара? Әуелетіп ал жібер Әсет әнін, Шарықтасын, шомылтсын әнге маңын. Аққудайын айналып айға қонып, Аймаласын, қуансын әнші жаның. Сағынбасқа не шара?! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аласұрып Бетховен отты желдей, *Ә н н ө с е р і н с а п ы р ы п* төкті селдей. Симфония даусымен дауылдайын, Қасарысқан тағдырды етті жердей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Нөсер құйды. *Қатты жаңбыр жауып кетті, шелектеп төкті.* Күл мен құм таудың бетіне және жақындағы айналаға түсіп, қара көрпедей басып алды, аспанда қалың бұлт шығып, күн жарқылдап үлкен *н ө с е р қ ұ й д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Әдемі үш күн, үш түн көз аштырмай, дамыл таппай *н ө с е р қ ұ й д ы* (З.Ақышев, Бұршақ.).

Нөсер өтті. *Қатты жаңбыр жауып кетті.* Бұзық өтті – Қан қалды. Қызық өтті – Таң қалды. Тарақ өтті – Бас қалды. Арақ өтті – Тост қалды. *Н ө с е р ө т т і* – Қақ қалды. Өсек өтті – Гәп қалды. Аптап өтті – Тап қалды. Таптап өтті – Шаң қалды. Бақыт өтті – Мұң қалды. Уақыт өтті – Нең қалды?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Нөсер соғыс. б е й н. *Қырғын, жаппай (дүниежүзілік) ұрыс. Н ө с е р с о ғ ы с* әлемге жетіп жатыр, Ақ патша жұртқа пәрмен етіп жатыр. Ол пәрменде санатқа қазақ кіріп, Шот, қорегі жылтыңдап кетіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НӨСЕРДЕЙ с ы н. *Нөсер сияқты.* Ата қоныс Арқадан Басында қазақ ауғанда, Күзді күнгі *н ө с е р д е й* Көзінің жасы жауғанда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сырымды менің сұрасаң, Тұманың тұнық суынан. Кеудеме қайғы толған соң, Тұнық жырмен жуынам Сорғалаған *н ө с е р д е й* Жырын тыңда Дулаттың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жігіттер, өкінсеңдер әнімді аңсап, Армандай еске түсер менің даңқым. Сөздерді інжумаржан ақтарғанда, *Н ө с е р д е й* сорғалатып жаудыратын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НӨСЕРЛЕ= е т. **1.** *Шелектеп құю, қатты жаңбыр жауу. Н ө с е р л е п* жаңбыр жауды. Аспаннан ақтарылған суық су ыстық денені аралап, жылы қойынға кіруге ұмтылады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Жолдары мынау сан жүрген, Жасқанар емес түннен де, *Н ө с е р л е п* құйған жаңбыр мен Күркіреп жатқан күннен де (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шатақтың ақыры, Кім білген мұндай деп, Сабалап шатырды *Н ө с е р л е п* құйды-ай кеп (Қ.Ыдырысов, Ойлан.). **2.** а у ы с. *Алай-дүлеймен өте шығу.* Бір кездері бұл күн де көшер менен, Шектерімді шулатып неше өрлеген. Шаңқай түсте шатырлап тас төбемнен, Аласапыран ғасырлар *н ө с е р л е г е н*! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

НӨСЕРЛЕТ= е т. **1.** *Шелектеп құю, қатты жауу.* Көктем. Кешке қарай жауын толассыз *н ө с е р л е т і п* құйды да тұрды (К.Боқасов, Әке.). Бірде БайрамАлиде түн бойына жауын болып, таңертең тіпті *н ө с е р л е т е* құйып тұрды (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер.). **2.** а у ы с. *Құйқылжытып, еліпіп, төгілту, ағылту.* Ақындарың бұлттанғанда сөкпеңдер, *Н ө с е р л е т с і н* бір керім. Ақын жасын абайлаңдар, төкпеңдер, Көзелерге құйыңдар да. Сіміріңдер, күндерім! (М.Мақатаев, Шығ.). Күмбірлеп ертелі-кеш күйін тартқан. Жыр төгіп, *н ө с е р л е т к е н* ақындар көп, Үлгі алып тоқсан толғау Жамбыл қарттан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кәрі құс – жап-жас көңіл қайран шабыт, Қайтсын бір мекеніне сайран салып, Сол кезде *н ө с е р л е т і п* құяр, бәлкім, Өлеңнен төбесіне айналса бұлт (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Күймен тербеп байыттың, *Н ө с е р л е т і п* сыр маған, Сол бір кеште Жайықтың Жағалауы жырлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

НӨСЕРЛЕТУ *Нөсерлет етістігінің қимыл атауы; шелектеп құю.* Құрсаған қалың сұр бұлт кейде бірнеше тәулік күндіз күн, түнде ай, не жұлдыз көрсетпей *н ө с е р л е т у м е н* тұрады (З.Қабдолов, Жалын.). Айналаны ызғарымен шарпыған, Айтатұғын өз бойынан артық ән, Бұлтқа еліктеп қалықтар ем, бұлт болсаң, *Н ө с е р л е т у* керек екен артынан (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

НӨСЕРЛЕУ *Нөсерле етістігінің қимыл атауы.* Кешегі қалың жауынның *н ө с е р л е у і н* айтсаңызшы (Ауызекі).

НӨСЕРЛІК с ы н. *Нөсерге қатысты, соған тән.* Нөсер ағындысы *н ө с е р л і к* канализациямен қабылданатын су мөлшері (Қаз. тілі термин. Сушар.).

Нөсерлік ағынды. *Нөсер жауудың нәтижесінде қалыптасатын ағынды. Н ө с е р л і к а ғ ы н д ы* су тасу кезеңінде байқалатын деңгейдің көтерілуі мен қайтуға қарағанда тез әрі биіктігімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Сушар.). *Н ө с е р л і к а ғ ы н д ы* нақты тұстама арқылы ағып өтетін жаңбыр суының қосынды көлемі (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НУ с ы н. **1.** *Арасынан ит тұмсығы өтпейтін, қалың (орман, жыныс, тоғай, қамыс).* Еділдің кең тоғайлары, теңіздің жағасындағы қалың нуларды қазақ әуелгі уақытта еміне-еркін қоныстанушы еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сейхун бойы *н у* орман, Сейхун бойы *н у* қамыс. Аңшылары солардан, Аңдиды екен жолбарыс (Ә.Ахметов, Маржандария). Кең байтақ даланың қай қиыры болмасын теңіздей толқыған қалың *н у* егін (Б.Мұстафин, Жайна.). Мен – жыртқыш жолбарыс, Тұрағым – *н у* қамыс. Түн демей, күн демей, Жортамын жолда алыс (Е.Өтетілеуов, Жалауша). *Н у* қамыс жарыса өскен шулап күліп, Қайтадан түрегелді

сұлап барып. Толқыны жардан құлап, аунап тұрып, Сұңқылдап жатыр бұлақ сыр ақтарып (Т.Айбергенов, Мен саған.). // *Қалың орманды, қалың тоғайлы немесе қалың жынысты жер, жасыл мекен.* Қайнап тұрған жүз градус суым жоқ. Түкіретін, Шағатұғын уым жоқ. Ең болмаса, Қауіп төнген кезінде Көк көжектей бас сауғалар нуым жоқ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жардырып *н у д а н* нуды қоныс етіп, Бір жерде бес күн қонып отырмаған. Үйінде ақсақалдың кеңес құрып, Аламан тарқаушы еді топырлаған. Ұл туса, қыз ұзатса – той қылдырып, Қатар халық қоймаушы еді шақырмаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тұлпарға тола мінеді Қаршығасын көтеріп, Көліне *н у д ы н* жөнеді (Батырлар жыры). // *Сансыз, саны көп, қаптаған ел-жұрт.* Тегімді менің сұрасаң, Қалың найман *н у ы н а н.* Жырымды менің сұрасаң, Сары алтынның буынан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Арқаның *н у д а н* ұшқан алғырымын, Кең қолтық Орта жүздің арғынымын. Сүйінген ел мадақтаған өлеңімді, Алдынан өткергенмін сан мыңның. Найманның араладым дәмін татып, Бастаған артына еріп тағдырымның (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Көп, жыпырлаған, мыңғырған.* Қарала ағаш Қазанда Бұғы, марал, елікпен Тауешкілер сияқты Қаптап жүрген *н у* аң бар, Аю деген ірі аң бар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ну орман. *Қалың, ит тұмсығы өтпейтін орман. Н у о р м а н н ы ң* қала жақ беті қысқы көрпесін қалың жамылған дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Сай-саласы *н у о р м а н* Қарағай, қайың самсыған. Мәңгі жатқан ақ қары Ызғар шашқан қарсыдан (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

НУВОРИШ [франц. nouveau riche – жаңа бай] з а т. *Тез арада қандай да бір жолмен (заңды немесе заңсыз) байыған, алайда жаңа әлеуметтік ортаға әлі де толық бейімделе алмаған адам, қуыс кеуде-бай. Н у в о р и ш т е р* әр елдерде де кездеседі, бірақ бұл ұғым, көбіне, дамушы елдердегі ұлттық азаттықтан кейін, асығыстықпен жүргізілген экономикалық реформаларды, тез баюға ашылған жолдарды, әсіресе алып-сату, сауда-қаржылық айлакерлік, жемқорлық және т.б. әдістерді қолданып, қор жинағандарға қолданылады (Саяси түс. сөзд.).

НУЖУМ з а т. к ө н е. **1.** *Жұлдыздар; жұлдыз сөзінің арабша нұсқадағы көпше түрі.* Ол кезде шаш қойған жандар сирек, ілуде біреу болғандықтан, Ғұбайдолланы көп жұрт: «Жеті қат жер астындағы *н у ж у м* ғылымын бітіріп шыққан Абуғали Сина» десетін (Х.Есенжанов, Таңд.). **2.** *Жұлдызнама, астрология.* Астрология – жұлдызнама – *н ұ ж ы м* ғылымы дегені рас (А.Машанов, Жерасты.).

НУКЛЕАЗАЛАР з а т. б и о л. *Нуклеин қышқылдарын нуклеотидтерге дейін ыдыратын ферменттер. Н у к л е а з а л а р* табиғатта кең таралған және нуклеин қышқылдарының синтезінде және ыдырауында маңызды рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

НУКЛЕАРЛЫҚ с ы н. ф и з. *Ядролық.*

Нуклеаралық саты. г е о л. *Жер дамуының ең алғашқы кездеріндегі континенттер өңірі базальт және андезит лаваларының жаппай төгілуімен, негізінен граувакты шөгінділердің, азын-аулақ хемогендік тұнбалардың түзілуімен сипатталады деп есептейтін шартты тұжырым. Н у к л е а р а л ы қ с а т ы д а* қарқынды тектоникалық қозғалыстар онша болмаған, сондықтан негізінен брахипішінді құрылымдар қалыптасқан деп топшыланады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НУКЛЕИН: нуклеин қышқылдары. х и м. *Полинуклеотидтер – тірі табиғатта көп таралған, құрамында мононуклеотидтер көп санынан құралған күрделі фосфор бар биополимерлер. Н у к л е и н қ ы ш қ ы л д а р ы н* ядролық материалы көп клеткалардан (лейкоциттен, албырттың аталық клеткасынан) 1868 жылы ең алғаш рет И.Ф. Мишер тапты (Қаз. тілі термин. Биология).

НУКЛЕОЗИДТЕР з а т. х и м. *Рибоза немесе 2'-дезоксирибоза мен нуклеин қышқылдарының гетероциклдік негіздерінен тұратын табиғи қосылыстар. Н у к л е о з и д т е р д і* нуклеин қышқылдарын гидролиздеу арқылы алады (Қаз. тілі термин. Химия).

НУКЛЕОПРОТЕИДТЕР з а т. б и о л. *Нуклеин қышқылдарымен байланысқан күрделі белоктар. Н у к л е о п р о т е и д т е р д і ң* құрамына кіретін нуклеин қышқылдарына байланысты дезоксирибонуклеопротеидтер (ДНП) және рибонуклеопротеидтер (РНП) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НУКЛЕОСОМАЛАР з а т. б и о л. *Ұзын тізбекті ДНҚ молекуласы жасушада кішкене көлемде орналасатын хроматиннің негізгі құрылымдық бірлігі. Н у к л е о с о м а л а р* ядросында төрт гистонды белоктар жұптасып, онтамерлер түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

НУКЛЕОТИДТЕР з а т. х и м. *Нуклеозидтердің фосфорлы эфирлері, нуклеин қышқылдарын құрайтын негізгі құрылымдық бірлік.* Нуклеозидтің құрамына кіретін азотты негіздің типіне байланысты пиримидинді және пуринді *н у к л е о т и д т е р*

болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Химия). *Нуклеотидтер* нуклеин қышқылдары құрамына еніп, белок түзілуі мен тұқым қуалау процесіне қатысады (Қаз. тілі термин. Биология). *Нуклеотидтер* бір-бірімен коваленттi байланыс арқылы байланысқан 3 түрлі химиялық бөліктен тұрады (ҚҰЭ).

НУКЛЕСҮЙГІШТЕР з а т. х и м. *Органикалық химияда бос электрон жұбы бар немесе электрон тығыздығы жоғарылаған молекулалардың фрагменттері және аниондар.*

НУКЛИДТЕР з а т. х и м. *Өзара күшті әсері бар, аса берік байланысқан протондар мен протонды жүйелер.*

НУКЛОНДАР з а т. х и м. *Атом ядросының құрамындағы материалдық ұсақ бөлшектер; протон мен нейтронның жалпы атауы.*

НУЛАН= е т. *Қалың өсу, ну болу.* Берсиев қарт жердің суланғанын, *нуланғанын* көргісі келетін (Х.Мұстафин, Ақ тары.). Қары кетіп, баурайы көкжасыл бұталармен безенген тау алабы қыстың ізі түгіл, өзі келсе де гүліне орап жасырып әкететіндей жетіліп, *нуланып* кеткен екен (С.Бегалин, Уақыт.).

НУЛАНУ *Нулан етістігінің қимыл атауы.*

НУЛЛИФИКАЦИЯ [лат. nullificatio] з а т. э к о н. *Мемлекеттің құнсызданған ақша белгілерін жарамсыз деп жариялауы.* Әдетте *нуллификация* салдарынан ақшаның сатып алуға жарамдылығының күрт төмендеуі кезінде жүзеге асырылады, кейде девальвациямен нақты сай келеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Нуллификация* термині қайсыбір актінің, заңның күшін жою, жарамсыз деп тану мағынасында да қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НУЛЫ с ы н. *Арасынан адам жүре алмайтын қалың ағаш өскен; орманды, тоғайлы.* Жатқан жұмбақ айжұлдызды көгім бар, Таулы, тасты, сулы, *нулы* жерім бар. Қалай болған? Қайда барады? Кім? Не? – Ыза болып, шеше алмаған кегім бар (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). Ерте-ерте, ертеде, *нулы* өлкеде Жемін терген жұптасып, Өмір сүрген құптасып (М.Әлімбаев, Орақ.). *Нулы* жерден Көшті айырды, Сулы көлден Құсты айырды. Ер орнына Еркек қалды, Көлеңкеден үркек қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НУЛЫҚ з а т. *Шөбі, өсімдігі қалың жер.* Маңғыстау ойы ол күнде. Қалың *нулық* көл екен. Құмның бойы жағалай. Түрікпен деген ел екен (Қашаған ақын.).

НУМИЗМАТ з а т. *Тиын, құйма ақша коллекциясын жинайтын адам.* Хорезмде жібек ақша кесінділерінен тігілген көрпелері бар *нумизматтарды* қазір де кездестіруге болады деседі («Лен. жас»).

НУМИЗМАТИКА [лат. numisma] з а т. *Тиын, құйма ақша коллекциясы арқылы тиын соғу, ақша айналымы тарихын зерттейтін қосалқы тарихи ғылым саласы. Нумизматикаға* әдетте бонистика, сондай-ақ орден, медальдарды, жетондарды зерттеу де жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

НУМИЗМАТИКАЛЫҚ с ы н. *Нумизматикаға қатысты, соған тең.* СССР-де *нумизматикалық* зерттеулер негізінен тиындардың ірі коллекцияларын сақтайтын маңызды музейлерде жүргізіледі (ҚСЭ).

НУН [ар. النون] з а т. *Араб әліпбиінің жиырма бесінші әрпі, сандық мағынасы елу.* Пистонсыз шүріппеге пытыра қойған. Арабша «*нун*» әрпіне жақындатқан. «Қаф» пен «уау», «әлиф» пен «нун», «шин»-нің әрпі Қуаныш болмай шығад сіздің аттан (Кете Жүсіп). Бір сарай нұрланады жалғыз «мим» мен «Ра» мен «*нун*», «хи» менен «зи» оған ерген (Ырысжан).

НУСЫЗ с ы н. *Қалың жамылғысыз, жапырақсыз, тықыр.* Қариялар үнсіз қара тас, Ормандар *нусыз* жалаңаш. Көңілім аласапыран, Дауыл мен жаңбыр аралас (С.Мәуленов, Алыс кет.).

НУТАЦИЯ [лат. nutatio] з а т. ф и з. *Қатты дене қозғалысының прецессиясымен қабаттаса жүретін құбылыс. Нутация* нәтижесінде дененің айналу осі мен прецессия болатын осьтің арасындағы бұрыш өзгеріп отырады (ҚҰЭ). Бұл бұрыш *нутация* бұрышы деп аталады (ҚҰЭ).

НУТАЦИЯЛЫҚ [лат. nutatio] с ы н. ф и з. *Нутацияға қатысты.*

Нутациялық қозғалыс. б о т. *Өсімдік мүшелерінің айнымалы немесе ерсілі-қарсылы бағыттағы қозғалысы.* Сазды-батпақты топырақта өсетін өсімдіктердің мүшелері сағат тіліне қарсы бағытта *нутациялық қозғалыстар* жасап ширатыла өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

НУЫЛДАС= е т. *Шуылдасу.* Нүсіпхан осыны айтып арыздасты, Шошыды отыз жігіт, қаны қашты: – Бағланым, шыныңменен кеттің бе?! – деп, Отырып жолдастары *нуылдасты* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

НҰҒАРА з а т. *Азап, қиындық.* Қамалға қайратты ер деп қорқақ кіріп, Тапталмай тартар ма оның *нұғарасын* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НҰҚАЙ з а т. *Қысым-қорлық.* Осындай кезде оларға көрсеткен *нұқайына* қалған қазақтың қыбы қана түседі (Ә.Кекілбаев, Шығ).

НҰҚСАН [ар. تنقصان] з а т. *Кемістік, зиян, залал.*

Нұқсан болды. *Зиян келді, қауіп төнді.* Дініне *н ұ қ с а н б о л ғ а н ы* – Алланың берген қазасын Мұсылман пенде кектесе (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Нұқсан [тигізді] келтірді. *Зиянын жасады, бұзды, кесірін тигізді, бүлдірді.* Ол судьяларға алабөтен артықшылық берудің қажет еместігін, оның өзі соттың халық алдындағы беделіне *н ұ қ с а н т и г і з і п* отырғанын орынды ескертті («Жас Алаш»). Бірақ бұл айтуға ғана болмаса, жаңа әдіске *н ұ қ с а н к е л т і р е р л і к* кедергі емес-ті (Ы.Тникин, Жомарт.). Ауылшаруашылығының мол, берекелі межесіне елеулі *н ұ қ с а н к е л т і р е р* кемшілік екені сөзсіз (Береке бастауы). Беделіме *н ұ қ с а н к е л т і р і п* не қыламын («Қазақст. әйелдері»).

НҰҚУ *Нұқы етістігінің қимыл атауы.* Жыбырлап қана қимылдаған саусақтарының болар-болмас *н ұ қ у ы н а н* шыққан күйдің солқылдаған сарыны тасқындап барады (К.Баялиев, Дегелек.). Бірінші он жыл ойынмен өтті. Асыққа толы қойынмен өтті. Жылаумен, қабақ шытумен өтті, Шұқумен өтті, *Н ұ қ у м е н* өтті (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

НҰҚЫ= е т. *Қолмен не бір нәрсемен түрту.* Осы кезде Әріп Шәріпті шынтағымен *н ұ қ ы п* қалды (А.Шамкенов, Толқын.). Бүйірімнен біреу *н ұ қ ы п* қалғандай, үйден атып шықтым (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек.). Әшейіндегі *н ұ қ ы п* қалу емес, темірдей тегеурін бар екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жарылып адалынан қуана кеп, Қолымды алып жатыр «қу бала!» – деп. Исекең *н ұ қ ы п* қалды иығымнан, Ұнатты өлеңінді бұл ағаң деп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

НҰҚЫЛ ү с т. ж е р г. *Ыңғай, кілең, ылғи.* Әсіресе *н ұ қ ы л* малмен күн көрген шаруалардың тұрмысы, тіршілігі жер ыңғайына, ауа райына толық тәуелді болды (Б.Адамбаев, Халық.). Аузында *н ұ қ ы л* қымбат папирос не сигарета (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

НҰҚЫЛА= е т. *Қайта-қайта нұқу, түрткілеу.* Байқап тұрмын, ол қолындағы бір жапырақ қағазды қайта-қайта *н ұ қ ы л а п,* ымдаған сайын Назгүлдің түсі де бұзылып барады (Ә.Әбішев, Найзағай). Талғат қос балдақпен еденді *н ұ қ ы л а п* ары-бері жүрді де, кенет тоқтай қалып, ақырып жіберді (Ә.Тарази, Асу.).

НҰҚЫЛАС= е т. *Қайта-қайта бірін-бірі түрткілесу.* Жігіттер *н ұ қ ы л а с ы п,* «баста, баста!» десіп үйге кірді (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

НҰҚЫЛАСУ *Нұқылас етістігінің қимыл атауы.*

НҰҚЫЛАУ *Нұқыла етістігінің қимыл атауы.* Жолдасыңды *н ұ қ ы л а у ы н а* жол берме (Ауызекі).

НҰҚЫС= е т. *Бірін-бірі түртісу.* Жігіттер бірін-бірі бүйірден түртіп, *н ұ қ ы с ы п* алды («Лен. жас»). Ол да тұра ұмтылды. Екеуі біраз *н ұ қ ы с т ы,* күш сынасты (З.Шашкин, Ақбота).

НҰҚЫСУ *Нұқыс етістігінің қимыл атауы.*

НҰҚЫТ= е т. *Біреуге өзін түрткізу.* Адам болды бәрі де, Байға ақысын жегізбей. Бұрынғыдай *н ұ қ ы т ы п,* боқтатып, «Әй, ит» дегізбей (С.Сейфуллин, Шығ.).

НҰҚЫТУ *Нұқыт етістігінің қимыл атауы.*

НҰН [ар. النون] з а т. д і н и. **1.** *Нән балық [Діни аңыздағы Жуніс пайғамбарды жұтқан балықтың аты].* Бар дейді жаратқанның көрген нұрын, Нұрды көрген бейіштен алады орын. Ұлбике, сен сұрасаң мен айтайын, «Қаф» пен *«н ұ н д ы»* жаратты ілкі бұрын (Күдері қожа). **2.** з о о л. *Кит.*

НҰП з а т. к ө н е. *Зиялылық, білімділік, мәдениеттілік.* Еңбек қылсаң, ерге қыл, Бал төкпе шіркей-шыбынға! Мағрұр болмай жоқтыққа Баһарлы сөзден пайда қыл, Боларсың кеңес *н ұ б ы н д а* (О.Шораяқов, Шайыр).

НҰР [ар. نور] з а т. **1.** *Сәуле, жарық, шұғыла.* Жүрісі шатаспайды, шаршамайды, Дыбыс жоқ, кідіріс жоқ, не қылмайды із. Күн *н ұ р ы н,* жер жүрісін, көлеңкені Жарық уақыт, қараңғы деп атаймыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Талай рет есті жел Тарап ұлдың тұлымын, Талай рет шықты күн Аясына ап *н ұ р ы н ы ң* (О.Шипин, Дастан.). Күн *н ұ р ы* бүгін өз шұғыласын далаға аямай-ақ төгіп тұр («Лен. жас»). «Киіз кітапта» жылқыны әнге, күйге, найзағай мен *н ұ р ғ а* теңеуге болады екен, бұған ақынның қауырсын қаламы куә, әрі көріп тұрған көкіректегі көз қазаққа біткен. Демек, құс бейнесіне өмір сыйып кетеді, қайтқан қаздай өмір озады («Жас Алаш»). Жұлдызға тән жарық, жарқын түрменен Маздағанмен, жазбағанмен бір де өлең. Осылайша сөйлейді олар ұрпаққа, Сөйлейді олар сұлу қызыл *н ұ р м е н е н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Шапағат, шарапат, ығі әсер, оң ықпал, ығілік.* Сонда бойды жылытып Соңғы ыстық буыңмен, Жамандықты ұмытып, Жақсылықтың *н ұ р ы м е н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Жас ұрпақтың тағдыры болса, олардың бойына білім мен ізгілік *н ұ р ы н* себуші сіздердің – ұстаздардың қолында («Егемен Қазақстан»). Шын асықтың әрбірі

Өліп топырақ болды да, Жаралыстың тағдыры Жаратты мені орнына. Бәрінің *н ұ р ы* қосылған Мол керемет менде бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ). **3.** а у ы с. *Мейірім, жылылық, ыстық ықылас.* Күнге тартқан баланың *Н ұ р* көресің көзінен... Ал мен болсам, Даламның Аумайды екем өзінен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** *Жарқыл, жылтыл, көз тартарлық әдемілік.* Он сегіз, он тоғызда гүл-гүл жайнап, Жібектің қызыл-жасыл *н ұ р ы н д а й с ы н.* Мақсатың көңілдегі болып қалса, Біреудің айтқанына бұрылмайсың. Харам менен халалды білмеген күн, Күнәпті ғұсыл қылып жуынғайсың, Алладан қорықпаған тәубәсыз күн, Сол күнде өлсең, тозақта шырылдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Көрік, рең, кескін, кейіп.* Дүниенің мағмұрлығы бір түрлі ақылға *н ұ р* беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады (Абай, Тол. жин.). Адам өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі; әуелгісі – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жинамақтық, бұл адамға *н ұ р* болады (Абай, Тол. жин.). Екінші – өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдықтың *н ұ р ы н*, гүлін бұзады (Абай, Тол. жин.). **6.** а у ы с. *Ажар, өң, рең.* Исің гүл аңқыған, *Н ұ р ы ң* күн шалқыған. Көргенде бой еріп, Сүйегім балқыған (Абай, Тол. жин.). Көңілімнің рақаты сен болған соң, Жасырынба, *н ұ р ы ң а* жан қуансын. Біреуге жаққан біреуге жақпаушы еді, Сүйкімді тірі жанға не еткен жансың?! (Абай, Тол. жин.). Бұл жерде ешкім сырымды Білмейді, айтып не етейін? Жақтырмай бұзсаң *н ұ р ы м д ы* Білдірмей күйіп өтейін (Абай, Тол. жин.). // *Нұрлы, жарық, жарқыраған.* Әуезов өз ұлтының рухани қайта өрлеу дәуірінде туып, өмір сүріп, өз ұлтының рухани құдіретінін *н ұ р* шұғыласын күллі әлемге түсірген алапат алаудай болды («Жас Алаш»).

Ай нұры. *Жарық айдың сәулесі.* Күн сәулесі, *А й н ұ р ы* оранғаным, Менің де бар дауылды борандарым. Сүріндір деп дүлдүлді сауал артқан Сорақыға сойылшы бола алмадым (К.Салықов, Жезкиік). Екі көзің, анау бір екі алмаң да от, Сәулем, сенен еш жаққа кете алғам жоқ. *А й д ы ң н ұ р ы н* сімірдім өз қасында Жұлдыздардың санына жете алғам жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ақша беттен [жүзден] нұр тайды [кетті]. *Жүзі солғын тартты, қартайды, ажары кетті, сұлулығы көмескіленді.* Толқын шашын от шалып, *А қ ш а б е т т е н н ұ р к е т т і.* Жас шағының жазынан Айырылатын күн жетті (С.Мәуленов, Алыс кет.). Күніс бір күн сөйледі: – Қой, қарағым, қой, – деді, Сен жыласаң, бауырым, Айырыламын есімнен, *А қ ж ү з і м н е н н ұ р т а й ы п*, Ажар кетер бетімнен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Бай әйелі басынып, Қабаған иттей үреді. *А қ б е т і н е н н ұ р т а й ы п.* Ұйқысыз қашты рені (О.Шипин, Дастан.).

Алланың [хақ] нұры. д і н и. а) *Бүкіл ғалам, жанды, жансыз дүние, адам баласы жаралған Алла тағаланың құдіретті қуаты.* Білмесек иман, ислам үйренелік, Болады пәс көңілің шамдай жарық. *Н ұ р ы н а н х а қ* расулдың пина болып, Жаралған жержүзіне барша халық (Қабан жырау, Алтын қазық). Шілденің жанға жайлы күншуағы, Жайнаған жанға рақат жапырағы. Көңілі хош бір *А л л а н ы ң н ұ р ы м е н е н*, Теңеліп көтерілер жанның бағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Адамға Алланың берген қуаты, сұлулығы т.б. ерекше қасиеті.* Бір түйіп, бірде керіп қиғаш қасын, Құлпыртып сабын жуған қара шашын. Аямай *А л л а* берген *н ұ р ы н* сонша, Ақылдан, сақтанбасаң, адасасың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Алланың нұры [нұр] жауды. а) *Жаңбыр жауды. Н ұ р ж а у с а* да аспаннан Оған тамшы тамбаған. Құла түздей сарғайып, Сусыны бір қанбаған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Н ұ р ж а у ы п* тұрған көктемде, Гүл тере барсаң бөктерге, Қоңыраулатқан аспанды Найзағай шаншып өткенде, Есіңе мені алғайсың? (М.Мақатаев, Шығ.). Жержүзіне *н ұ р ж а у ы п*, Күн жылынды, шөп өсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Басына бақыт қонды; құт-береке болды.* Жақсы қатын алсаңыз, *А л л а н ы ң ж а у ғ а н н ұ р м е н* тең. Жаман қатын алсаңыз, Маңдайға біткен сормен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Алыста болса, іздеп тап Кореннойға кіруге, «Талапты ерге *н ұ р ж а у а р*», Жүріп өмір сүруге (Абай, Тол. жин.).

Әуел Құдай пайғамбар нұрын қылған. д і н и. *Ислам аңыздары бойынша, Алла тағала бүкіл ғаламды, жанды, жансыз дүниені, адам баласын жаратудан көп бұрын Жер бетіндегі соңғы пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.а.) нұрын жаратқан деген мағынада. Ә у е л Қ ұ д а й п а й ғ а м б а р н ұ р ы н қ ы л ғ а н.* Нұрынан екі тамшы нұрын алып, Екі тамшы нұрдан ай мен күнін қылған (Шал ақын, Өлеңд.).

Екі көздің нұрындай. *Көз жанарындай.* Сақтайсың сен оны, *Е к і к ө з д і ң н ұ р ы н д а й* Балама бер деп мұнымды Әкең Рүстем берген-ді (Қисса-дастан.).

Жүзінде нұры бар. *Иманы төгілген.* Білмеймін, әйтеуір, сол кездің қарияларының көбінің иегінде желкілдеген сақалы, *ж ү з і н д е* иманы, *н ұ р ы б а р*-тұғын («Жас Алаш»).

Жүзінен нұр төгілді. *Мейірім шашты, мейірленді, қуанды.* Жетті артынан барлығы Ұлықпанның ізімен. Бала көңіл мақтанып *Нұр төгілді жүзінен* (О.Шипин, Дастан.).

Жүрегіне нұр тұнды. *Мейірленді, жүрегіне ыстық, ынтық сезім ұялады.* Қайран жігіт *жүрегіне нұр тұна* Өліп кетті сені тастап жүртына. Кебек толы құмыраның келісті Ішін көрмей ғашық болып сыртына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жүректің ақ нұры. б е й н. *Таза, кіршіксіз пейіл, көңіл.* Балалық-тазалық өлді. *Жүректің ақ нұры* сөнді. Амалсыз осыған көнді. Дұрыс деп тыңдаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Көздің нұры енді. *Ажарланды, өңденді.* Жас жүрегім қозғалса, Бір Аллаға тілегім, Ол қарағым оңалса, Тыншыр еді жүрегім. Жүздеріңді сау көрсем, Екі *көзім нұры еніп*, Қосылысып бір жүрсем, Әр нәрсені үйреніп (Абай, Тол. жин.).

Көздің нұры тайды. *Көзінің оты солғын тартты, жастық кетті, қартайып жанары солды.* Жетпіс беске жеткенде жер таянып, Тамақты бітеу жұтып қылғынғайсың. Сексенде қара *көздің нұры тайып*, Көзіңді ұрмай жылап сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көздің нұры. а) *Көздің оты, жанары.* Елуге келген, шашы бурыл тартқан, *Көзінің* түсі оңып, *нұры* қайтқан. Жүріс-тұрыс сүйтсе де жас жігіттей, Қуатына жарамас шал деп айтқан (Абай, Тол. жин.). ә) *Көз қуанышы, көңіл хошы, ардақтысы.* Атаға бес жасыңда құлындайсың, *Көздің нұры*, көңілдің буындайсың. Он жаста ми қатпаған ақылсыз кез, Жақсылық, жамандыққа ұрынбайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Көзімнің нұры* – жастарым Еркелеп мінген мойнымa. Көңіліме қуат жігерім, Жырлайын шаттық тойында. Елімнің өңкей қыраны Жігерім сендер бойымда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Күннің нұры. *Күннің жарығы, сәулесі.* Болады ойсыз, мисыз кейбір надан, Ол етер жігеріңді құмменен тең. Біреуден пайдаланған ақыл, білім Бір түсіп өткен *күннің нұрымен* тең. Көзі ашық, көкірегі ояу жастар үшін, Ескерткен насихатым сырменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тоғандап егін салды жазғытұрым, Ағызып арық, жаппен сайдың суын, Артынан суарғанның шуақ болып, Көп егін тартып алды *күннің нұрын* (О.Шипин, Дастан.).

Қабірі нұрға толсын! д і н и. *Қайтыс болған адамның көрі жарық, ақырзаманға дейін көр азабы жоқ болсын деген мағынадағы тілек сөз.* «Барып қайтса Ертістің суын татып, бір арыз беріп қайтса бұтып-шатып, елді алып, беделді алып пісіреді, қабарып, ісіп-кеуіп келе жатып...» *Қабірің нұрға толып*, рухың мәңгі рахатта болсын, марқұм Абай! (М.Дулатов, Шығ.).

Мұхаммедтің нұры. д і н и. *Дуниедегі барлық тіршілік иесінің нәр алатын Мұхаммед пайғамбардың мәңгі жасайтын жаны туралы ілім [Мұхаммед (с.ғ.а.) – Ахметбин Әбд Аллах (570-632 ж.) – Ислам дінінің негізін салған, Алладан қасиетті кітап – Құран тұскен мұрсал пайғамбар, жер бетіндегі соңғы елшісі].* Сүнниттер арасында *Мұхаммедтің (с.ғ.а.) нұры* идеясы алғашында IX ғ. қалыптасты да, кейін барлық сүнниттердің Құдайға құлшылық ету тәжірибесіне енгізілді (Ислам энцикл.).

Нұр алды. *Жанданды, әдеміленді.* Нұрыңнан *нұр алып* Аспанда жарық ай, Келеді қозғалып, Жақындап бері қарай. Аямадың өлер деп Мен ғарыпты, Мейірімсіз сәулем-ау, Сырыңды айт, бұл қалай? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нұр [нұрлы] назары. *Жылы жүзі, ықыласы.* Әуезовтің үмітімін, жігітімін санаулы, Ұстазымның *нұр назары* біздің жаққа сан ауды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Нұр бейне [сипат]. *Ажарлы, көрікті тұлға, оның жарқын елесі.* Айтпа, Сәулем, бәрін, бәрін түсінем, *Нұр бейнеңді* көкірегіме түсірем. Бір көрініп жоқ боласың сен ылғи Өтіп жатқан күндерімнің ішінен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Нұр сипат* ханның қызы Гүлайымша, Сыр мінез, сынық дерттің мұнайынша. Қаріпке бас қосатын кезі болды, Құстардың құп мүбәрәк құмайынша (О.Шораяқов, Шайыр.).

Нұр берді. а) *Өңін кіргізді, сәнін келтірді.* Әрі жаңа, әрі жас сәулетті қала осы өңірге *нұр беріп* тұр (Тоғызыншы шежіре). ә) *Шапағын шашты, сәулелендірді, жарық, жылуын төкті.* Күншығыстан таң келеді, мен келем, Көк күңренед: мен де күндей күңренем. Жердің жүзін қараңғылық қаптаған, Жержүзіне *нұр беремін*, Күн берем (М.Жұмабаев, Шығ.).

Нұр бұлақ. б е й н. о к к а з. *Жақсылықтың, адамгершіліктің, сауаттылықтың көзі.* Шын таз жан тазалықпен Тәңірісіне бармақ ол. Мейрім, ынсап, әділеттен Ағызам деп *нұр бұлақ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нұр жайнады. а) *Жарқырады, жадырады, жайдарыланды.* Мәтқабыл не сөйлесе де, оның күлімдеген көзі, дені сау кезіндегідей *нұр жайнаған* жүзі ғана жауап береді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Үйқыдан көзін ашып хан оянды, Сөзіне пайғамбардың мейірі қанды. Ашылып шекер, шәрбат, *нұр жайнап* тұр, Жүрегі жарылуға тез таянды. Аллаға сыр

ашады, сәжде қылды; «Артымда болады екен ұл баянды» (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Құлпырды, жарқырады, шешек ата түрленді.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі *н ұ р ж а й н а й д ы.* Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай, Тол. жин.).

Нұрға бөледі. *Жадыратты, жайнатты, қуантты, мейірімге толтырды.* Жанымды *н ұ р г а б ө л е г е н* Жазымды оймен тербетіп. Қияға қарай жөнелем, Қиялдың атын тербетіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Нұрға қанды. *Күн сәулесіне кенелді.* Құбылып бидайлар тұр басын салып, Жіберген мырза Құдай *н ұ р г а қ а н ы п.* Әй, әке! Мұның мәнін түсіндірші? Бір іске тұрмын өзім қайран қалып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Нұрға толды [бөленді, шомылды, малынды]. а) *Жарық болып тұрды, сәулеленді, жарқырады.* Шомылып айна өзенге аулақ бетте, Өтті де екі-үш рет арғы бетке. Өзі өскен өлкеге оймен қарап, Көз салды *н ұ р г а ш о м ғ а н* төңірекке (О.Шипин, Дастан.). Өнер-білім, бар өнер Астанамнан табылған. Алабың үлкен Алатау Өлкең *н ұ р ғ а м а л ы н г а н* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). ә) *Береке қонды, бақытқа кенелді.* Барады *н ұ р ғ а т о л ы п* мына мекен, Сен оған өнеріңмен ұна, көкем. Тіріге бақ тілейтін бай күніндей Өліге иман тілеу күнә ма екен? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Б ө л е н д і к* бақыт *н ұ р ғ а* бүгінгілер, Ғылымпаз өсті елімде білімділер. Қосылып мың домбыра күйге шертіп, Шырқаған көкке жетті шаттық үндер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Нұрға шомылды. *Жарқырады, жылуға, шұғылаға малынды.* Есімде жылқы баққан күн, Сәуірде *н ұ р ғ а ш о м ы л ы п,* мұздағын сордым ақпанның. Есімде жылқы баққан түн, Арасын кеулеп ақ қардың, Далада талай жатқанмын (М.Мақатаев, Шығ.).

Нұр жауды. *Береке кірді, жақсылық болды.* Жержүзіне *н ұ р ж а у ы п,* Күн жылынды, шөп өсті. Бие байлап, қой сауып, Буаз малдан төл өсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Нұр жаусын [жауғыр]! т і л е к. *Ізгілік, жақсылық болсын, бақытты бол деген мағынадағы тілек сөз. Н ұ р ж а у с ы н* саған, интернаттың наны! (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

Нұр сәуле. а) *Жарқырап шашырап, жан-жағына жарығын төккен сәуле.* ә) *Мейірімге толы ыстық ықылас, жан жылуы.* Төңкерілген алтын көзден, Себілгендей *н ұ р с ә у л е с і.* Жаңа туған жас жүзінен, Көрінеді жар елесі (С.Мәуленов, Алыс кет.). б) *Көкіректі оятып, көзді ашатын тәжірибе, іс т.б.* Әуезовтен алған сабақ санадағы *н ұ р с ә у л е м,* Жолдас болам іздеп барып ғылымдағы бір саумен, Ғаламдағы барлық ақын жанын қиған ел үшін, Күн кешеді арман менен жақсылықты аңсаумен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Нұр тұнды. *Жылу, мейір, ыстық сезім ұялады.* Қайран жігіт жүрегіне *н ұ р т ұ н а* Өліп кетті сені тастап жұртына. Кебек толы құмыраның келісті ішін көрмей ғашық болып сыртына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Нұр үстіне нұр. *Тіпті жақсы, өте тамаша, жақсылық үстіне жақсылық.* Ол жергілікті тұрғындар арасында экологиялық тәрбие мәселесін жолға қояр еді. Нақ осы күні әркім өз ауласына, көшеге, туған ауылына, қаласына ағаш отырғызса, *н ұ р ү с т і н е н ұ р* («Жас Алаш»). Қазіргі көп қабатты үйлерде тұратын жүздеген семьялардың көпшілігі дәл осы Сара мен Дидардай тату көрші болып, қоғамдық ережелерді бұзбай, пәтер тәртібін сақтаса, *н ұ р ү с т і н е н ұ р* («Қазақст. әйелдері»).

Нұры сөнді. *Мәні кетті, маңызы тайды, көңілсіздік жаулады.* Еркелеп ел ішінде жүруші едім, Қапыда құтылмастай түстім торға. Тірліктің *н ұ р ы с ө н і п* бара жатыр, Бір Алла, сапарымды өзің оңда! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нұры тасыды. *Мерейі үстем болды, абыройы артты.* «Жақсының жақсылығын айт, *н ұ р ы т а с ы с ы н*» дегендей, Уәйіс Жалаиридың таққа отырып, ел басқарып, қолына қылыш, найза ұстап, қолбасшылық жасаудан басқа да кеңірек айтылуға тиісті тағлымды қырлары аз болмаған («Парасат»).

Нұры тең. *Алладан берілген сұлулығы, қуаты т.б. ерекше қасиеті еш кем емес, мәртебесі бірдей. Н ұ р ы т е ң* Шеризатпен, жасы құрдас, Сипатын көрген адам сабыр қылмас. Қойыпты ханышаның атын Гүлшат, Атағы дүнияға болыпты маш (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нұры шарпыды. *Қатты әсер етті, көркі таңғалдырды.* Қобыландыны көргесін *Н ұ р ы ш а р п ы п* батырдың, Балқыды сұлу денесі (Батырлар жыры).

Нұрын [нұр] шашты [төкті]. а) *Жап-жарық етті, сәулесін шашыратты, жан-жаққа жайды.* Көруге тұрмын асығып, Жүрек соқты қуанып, Сөйлеп те кетті зеңбірек, Аспанда сәуле *н ұ р ш а ш ы п,* Қараңғы түн жап-жарық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Мейірін, шапағатын жайды, жылуымен бөлісті, жақсылығын аямады.* Тағы да бір күн... *Т ө г е д і н ұ р ы н* Өңірге, Тағы бір жұлдыз Көбейер бүгін Көгімде. Менсіз бір қызық Жетпейтін шығар жерде деп, Тағы бір

бөбек Келеді қазір өмірге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). б) *Сәулеленді, жайнады, жылт-жылт етті.* Айтгүл тіпті көтеріліп кетті, көбінесе күлімсіреп *н ұ р ш а ш ы п* тұрған қара көздері бұл жолы суық ызғар, ашулы ұшқын шашты (Ж.Жұмаханов, Шығ.).

Санасына нұр құйылды. *Көкірегі оянып, көзі ашылды, түйсінді. Қ ұ й ы л д ы* бір *н ұ р* келіп *с а н а с ы н а,* Өмірде жоқ болса да жанашыр да, Торғайдың сол қазағы қарай берді, Қазанның тым сәулетті қаласына (О.Шипин, Дастан.).

Таң нұры. *Таң шапағы, таңғы жарық.* Алатаудан алыс кетсем, жеткенімше асықпын. Алатаудың *т а ң н ұ р ы н а,* жаңбырына ғашықпын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

НҰРА[1] з а т. *Су орған жыра, терең сай.* Соғысып жүріп Ер Қосай, Жолықты бөлек *нұрағa,* Қосаймысың сен? – деді, Нәсілсіз құлға қол ұрып (Батырлар жыры). Тобылғылы *н ұ р а д а н,* Сексеуілді жырадан, Баялышты құмайттан, Бүлдіргенді шыңайттан, Жалғыз тауып жол шекті (Қобыланды батыр). Көрінген баурайында *н ұ р а,* нұра, Сел орған кәдімгідей жыра-жыра (А.Бабийұлы, Өлгий.).

НҰРА[2] з а т. ж е р г. *Көз жеткізгісіз, ен дала.* Осы құмнан былай шыққан соң, жер *н ұ р а* болып келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НҰРАТ з а т. к ө н е. *Бетінің нұры, нұрсипат.* Құдіреті күшті, құдая, Басымнан кетті сәулетім, Жүзімнен кетті *н ұ р а т ы м* (Қыз Жібек).

НҰРБЫ з а т. к ө н е. *Көпшіліктің ортасы, іші.* Мағрұр болмай жастыққа, Баһарлы сөзден пайда қыл, Боларсың кеңес *н ұ р б ы ң а* (О.Шораяқов, Шайыр).

НҰРДАЙ с ы н. *Нұр сияқты.* Ақ күріш аппақ, кірсіз ажарындай, Әр дәні талма түскі таза *н ұ р д а й.* Шоқылар шоғыр-шоғыр тізіледі Дарияның сары бауыр сазанындай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жас а-алкид шынында да баладай! Сүттей таза, түк көрмеген еді, сондықтан жас әйелдің барлық тұлғасы бұған ғажайып *н ұ р д а й* көрінетін (М.Әуезов, Шығ.).

НҰРЛА= е т. **1.** *Нұрға бөлеу, құлпырту.* Жаңа жылдың күміс күні, Көкті *н ұ р л а й* тұрғанда. Көкті нұрлай, туғанда жыл Тау тулана тұрғанда (Т.Жароков, Шығ. жин.). Күн де *н ұ р л а п* көз алдында, Марияның тағы алтын күз (С.Бегалин, Таңд. шығ.). **2.** *Мейірімге, ізгілікке толтыру.* Ізгі дұға етіңіз, Айтқанымды қылмасаң. Пайдасын өзің көресің, Ғибадат қылып Аллаға, Бір жаныңды *н ұ р л а с а ң* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НҰРЛАН= е т. *Сәулелену, жарқырау, құлпыру.* Жалқынданып күн батар, Ай да туар *н ұ р л а н ы п.* Біреу сезіп тіл қатар, Шық үйіңнен ұрланып (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Жайнау, құлпыру, әдемілену.* Сіздің батиныңыз таза болмағы ол иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат-батиныңыздағы иманның көлеңкесі, һәм сол иманның *н ұ р л а н ы п* тұрмағына көрік үшін бүйырылған (Абай, Тол. жин.). Ақ денеңде жасыл көйлек ырғалып, Өзгермейсің өмір бойы бір қалып. Ақсары қыз маң бәйбіше болыпты, Мені көріп, бой түзейді *н ұ р л а н ы п* (К.Салықов, Жезкиік). Жүректен аққан қанымнан Жиіркенбе, нұр деп біл. Сайраған бұлбұл зарынан *Нұрланады* қызыл гүл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Рақаттану, мейірлену, жайдарылану.* Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бір-ақ езгу тағатпенен *н ұ р л а н а д ы,* тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлки сөну хаупі де бар деген (Абай, Тол. жин.). Болашаққа қайтушы едік бір барып, Езеурейтін өз қауызын гүл жарып. Таң атқанша отыратын шақтар-ай, Жазғы түннің әнін тыңдап *н ұ р л а н ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жанары нұрланды. *Көзі жайнады, қуанды.* Ойлаған сайын *ж а н а р ы м, Н ұ р л а н а* түскен секілді. Естіген жаңа хабарым Кеудемде жыр боп бекіді (М.Хакімжанова, Намыс).

Жаны нұрланды. *Жайдарыланды, рақаттанды.* Кербез көркіңнен ұдайы *ж а н ы м н ұ р л а н д ы,* Қырмызы гүлге ырғалып, әні қыр қалды (Е.Құлекеев, Өлең д.). Төменде таудың өзені жатты гүрілдеп, Жапырақ біткен дірілдеп, Ай тұрды жүзі күлімдеп, Менің де *ж а н ы м н ұ р л а н ы п,* Жартасты жарып шыққан бір қызыл гүлді алып, Өзіңе, айнам, ұсына берген кезімде Үрей сап шаттық сезімге, Биікте таудан тас құлап, Азан да-қазан бар маңай, Өзіңе деген сол гүлді Бере алмай қалдым арман-ай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өңі [жүзі] нұрланды. а) *Ажарланды, сұлуланды, көркі кірді.* Қыздың *ж ү з і н ұ р л а н д ы* хордай болып, Хор-перімен дидары бірдей болып (Молда Мұса). ә) *Мейірленді, иманы жүзіне үйірілді.* Жақсының, бағасы артық хақ қасында, Ондайды махаббат тұт, көрме салқын. Бәтима әрдайымда ерін күткен *Н ұ р л а н ы п* оның *ж ү з і* болған жарқын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Күмісайдың жүзі күлімдеп, қызыл шырайлы *ө ң і н ұ р л а н а* түсті («Қазақст. әйелдері»). Ақ құба *ө ң і н е* қан жүгіріп, бұрынғыдан гөрі *н ұ р л а н ы п* кетіпті (А.Лекеров, Түз гүлі).

НҰРЛАНДЫР= е т. **1.** *Сәулелендіру, жарықтандыру.* Кеншілер шахтасының түнгі оттары көшеге күндізгідей жарық беріп,

бүкіл өңірді *н ұ р л а н д ы р ы п* тұр (Жарық жұлдыздар). **2.** а у ы с. *Құлпырту, жайнату, сұлуландыру, әдемілендіру.* Ойпырмай, бұл сүйкімім қалай кетті, Қоюшы ем *н ұ р л а н д ы р ы п* талай бетті. Қоюшы ем шоқтандырып талай көзді, Тұрмады, бұл басымнан бәрі де өтті (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жаңа шыққан күн сәулесі қыздың жүзін қызыл шұғылаға бөлеп, *н ұ р л а н д ы р а* түскен (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **3.** а у ы с. *Ізгілендіру, игілікке айналдыру.* Әй, балам-ай, балам-ай! Ғалымсыңдар дүниені *н ұ р л а н д ы р ғ а н* талғамы Қолдарыңда ғасырлардың толғағы (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Шапағатын шашу, рухтандыру.* Ол бір кезде жоғалып сырдаңдылық, Мейірім оты жанғандай қырдан күліп, Біздің бүкіл ауылды осы қарттың Тұрушы еді есімі *н ұ р л а н д ы р ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НҰРЛАНДЫРУ *Нұрландыр етістігінің қимыл атауы; шапағатын шашу, рухтандыру.*

НҰРЛАНТ= е т. **1.** *Сәулелендіру, жарықтандыру.* **2.** а у ы с. *Шапағатын шашқызу, рухтандыру.* Сүйікті еткен еліңе ұлы өнерің, Даңқың жетті төріне дүниенің. Сахарада жалт еткен сен бір жұлдыз, Ойлы жырың *н ұ р л а н т ы п* жыр әлемін (Беташар.). Орында, көктем, тілегін Жайдары, жомарт әр жанның. Шабытпен *н ұ р л а н т* жүрегін, Жарқырат асыл маржанын (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). Қанша жүректі *Н ұ р л а н т ы п* келдің. Қанша теректі Ырғалтып келдің. Қанша қап алма Тағы үзіп келдің. Қанша балықты Ағызып келдің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

НҰРЛАНТУ *Нұрлант етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жарқырату, нұрға бөлету.* Памирдің мұз қатпарларын *н ұ р л а н т ы п*, Таң атады тамаша бір жырды айтып. «Мұхтар тірі. Өрінде, – деп, – өмірдің» Қуантады көңілімді иландтып (Абд ар-Рахман әл-Хамиси). **2.** а у ы с. *Рухтандыру, шапағатқа бөлету.* Өзің от боп жанасың, Өзгелердің *н ұ р л а н т у ғ а* санасын. Өзің күл боп қаласың, Өзгелердің құнартуға даласын (М.Әлімбаев, Ту тіккен.). Оның ойы үйдің ішін жарқыратып, жандандыру, *н ұ р л а н т у* еді («Лен. жас»).

НҰРЛАНУ *Нұрлан етістігінің қимыл атауы; сәулелену, жарық шашу.* Иә, физикада да қай жарық көзінің *н ұ р л а н у ы* күшті болса, сонысының сәуле шығарғыштығы, жарқырауы күшті деп есептеледі (А.Қалығұлов, Сан сырлы.).

НҰРЛАС с ы н. *Нұры бір, нұры ұқсас.* О, менің інілерім, кіл жас айбын, Сендерді көрген сайын бір жасаймын! Сендермен өмір қызық, өмір нәрлі, Сендермен сәнді, жарық, *н ұ р л а с* Ай, Күн (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

НҰРЛАТ= е т. *Жарықтату, сәуле шашқызу.* Сен бе едің, көкірегіме ән тулатқан, Сен бе едің, жүрегіме күн *н ұ р л а т қ а н?* (Г.Сейілжанова, Білезік.).

НҰРЛАТУ *Нұрлат етістігінің қимыл атауы.*

НҰРЛЫ с ы н. **1.** *Жарқырап жайнаған, шұғылалы, сәулелі. Н ұ р л ы* аспанға тырысып өскенсің сен, Менмен, кердең, қайғысыз ер көңілмен. Жазғытұрым жасырып жердің бетін, Жасыл шөппен, бой жеткен егінмен тең (Абай, Тол. жин.). Ал егер ұлы күн күркіреп, Жай түссе жендетке, Сәулесін бізге тек түсірмек Жарқырап *н ұ р л ы* күн көкте (Интернационал). Ол күнде *н ұ р л ы* бейіс ішінде екен. Өзі де періштелер түсінде екен. Жылы жүзбен жұлдыздар жылжып жүріп, Сәлемдесер, сөйлесер күшінде екен (Абай, Тол. жин.). Қалды бәрі санамда өшпей, Күнге тартқан *н ұ р л ы* көштей, Сені маған әкеп берген, Ризамын сол бір кешке (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тамам жұлдыз жарығы Балқып *н ұ р л ы* ай болмас. Айдың нұры жадырап Күн шығып атқан таң болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Сау, саламатты, қуатты, рухты.* Кісі бағын деме бағым, Өз денеңді *н ұ р л ы* қыл. Ай сықылды болма жарық, Қарыз алып күн нұрын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Денең – Жан *н ұ р л ы* болса, жөнделмек, Өлең – Әнге өлшеп айтса, оңделмек, Ұйқасса қолайлы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жарқыраған, ажарлы, шырайлы, әдемі.* Бір жасап, екі жасап Әзім өсті, Сонан соң медресеге барып түсті. Аз жылда жақсы ғылым нәсіп етіп, Жас жігіт жүзі *н ұ р л ы*, көңілі мас-ты (Абай, Тол. жин.). Аққуба жүзіне *н ұ р л ы* жұқа бояу жүгіріп, Женсейіттің әр қимылын бағады (К.Ахметбеков, Сый орамал). **4.** а у ы с. *Мейірімді, жылылыққа толы, жанға жайлы.* Сырнайша тербеп *н ұ р л ы* үнің көк перде, Басымнан ұшып бір мұңым кеткенде. Бұлақты көрген ботадай жұтынып, Ерніңе қызғылт ындыным кепкенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Жанарлы көрінетіндей.* Алпыс бала ата деп Алдыңа түсіп бастаса, Тәңірі *н ұ р л ы* жаратқан Маңдайдағы көз болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Жолы нұрлы. *Өмірі ұлгілі, ісі әрдайым игілік, ізгілікке толы.* Жан аға жаның жайсаң, *ж о л ы ң н ұ р л ы*, Бүгінгі ұрпағына өмірің ұлгі. Қанышым жүзге келді – дейді-дағы Көктемде сыйлап жатыр небір гүлді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Күндей нұрлы. *Жарық, мейірім, жылуға толы.* Кісі деген кісіге *К ү н д е й н ұ р л ы*

жүрегі Барлық жанның түсіне Балалығы кіреді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Нұрлы ақыл. *Зердесі терең ой-таным.* Осыны оқып, ойлай бер болсаң зерек. Еңбекті сат, ар сатып, неге керек? Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: Ыстық қайрат, *н ұ р л ы а қ ы л*, жылы жүрек (Абай, Тол. жин.).

Нұрлы бейне. *Жарқын елес.* Ұлттық Ғылым академиясына қоштасуға келгендердің бәрі куә, сол күні түрі адам танымастай өзгерген әйгілі ғалымның мәйітін ешкім Зәкең еді деуге қимады... өйткені академик Ахметовтің *н ұ р л ы б е й н е с і* елдің бәрінің көз алдында тұр еді («Түркістан»).

Нұрлы болашақ [ертең]. *Бақытты келешек. Б о л а ш а қ қ а н ұ р л ы*, жырлы мен өзіңнен жол алдым, Жол алдымда, ор алдымда, топқа кіріп жоғалдым. Қай жарысқа қоссаң дағы озып келдім мен байғұс, Қай алысқа жұмсасаң да саған аман оралдым (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ұстаз болдым. Сөз сөйлетті болашақтың мінбері, Көз алдымда қызыл ала қызғалдақтар гүлдеді. Дәл бүгін де *н ұ р л ы е р т е ң н і ң* қоңырауы етіп тұр мені Өміріме өзің қаққан қоңыраудың үндері (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Нұрлы жанар [көз]. *Әдемі көз, жайнаған көз.* Оған жібермейтін сұлу, *н ұ р л ы к ө з і* мен езуіндегі ерке, ашық күлкісі және сүйікті жас тұлғасының барлық нәзік еркелігі (М.Әуезов, Шығ.). Қыздың сыр тарта жаудыраған *н ұ р л ы ж а н а р ы н* жаңа ғана көргендей болды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Нұрлы жүз. *Әдемі, жас, ажарлы дидар, сұлу келбет.* Қартайсаң *н ұ р л ы ж ұ з д е н* шырай кетер. Бойдағы жастық қуат бәрі бітер. Оқтай түзу мүшеңіз бүкшисе егер, Басың бола жаздайды жерге жетер (Шал ақын, Өлеңд.). Хат жаздым қалам ұстап сәулем сізге, Болады жігіт құмар *н ұ р л ы ж ұ з г е*. Кісідей жаман-жұман жалтақтамай, Шырағым, жақсы жауап берші бізге (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қара көзің және *н ұ р л ы ж ұ з і ң е* Мәңгі-бақи борышты боп кеттім мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Нұрлы қабық. а н а т. <лат. iris> *Көз алмасының ортаңғы тамырлы қабығының алдыңғы бөлігі. Н ұ р л ы қ а б ы қ* көздің қасаң қабығынан кейін орналасады. Оның ортасындағы тесігін қарашық деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Н ұ р л ы қ а б ы қ т а* көздің түсін анықтайтын боғыш пигментті жасушалар (пигментоциттер) болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Нұрлы сөз. *Ойлы, ақылды сөз.* Жайына біреу кез келсе, Белгілі жұмыс, сор қайнар. Қуаты күшті *н ұ р л ы с ө з*, Қуатын білген абайлар (Абай, Тол. жин.).

Таң нұрлы болсын. *Таңертең аман көргенде айтылатын тілек.* Жатамын ба сол үшін Көз шығарып, Бас жарып?! *Б о л с ы н* тыныш ел іші! *Т а ң ы н ұ р л ы*, Кеш жарық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

НҰРЛЫЛЫҚ з а т. **1.** *Сәулелік, жарық болушылық.* Бұл сәуленің *н ұ р л ы л ы ғ ы*, қуаттылығы сонша, елімізде өндірілген электр қуатының жалпы көлемі 1980 жылы мүлде шегінен шығып кетеді («Жұлдыз»). **2.** а у ы с. *Нұры молдық, жылылық, тартымдылық, ажарлылық.* Адамға тік қарағанда оның мөлдірлігі, *н ұ р л ы л ы ғ ы* сонша жанарына бойыңмен батып кетіп, қалқисың да қаласың (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). **3.** а у ы с. *Жарқындық, ізгілік, игілік.* Бұл өткен күн, ауыр шақты оп-оңай ұмытудан емес – сәулеге, *н ұ р л ы л ы қ қ а* деген ықыласы мол халықтың тірлігі (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

НҰРЛЫМ з а т. *Жақсы көретін адамына, әдетте сүйіктісіне айтылатын әдемім, келбеттім деген мағынадағы еркелету мәнді атауыш.* Ойымнан, сірә, қалмас бағлан *н ұ р л ы м*, Қадірін қатты білген айтқан сырдың. Бір сағатқы қызығың мың күнгі өмір, Тілектес заманымда туған құрбым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НҰРЛЫХАЯТ [ар. نور] з а т. д і н и. *Нұрлы өмір, жарық дүние [Ертедегі аңыз бойынша, қасиетті су бар, оны ішкен адам мәңгі жасайды].* Көлінен *Н ұ р л ы х а я т* сулар ішіп, Дүниеде болса өмірім неше мың сан. Жәннеттен періштелер жерге еніп, Кәусар ап пердәуіштен ішіп тұрсам. Мәрмәрдан Бағирамға бина салып, хор қызын жәннәттегі құшып тұрсам (Шәңгерей ақын, Шығ.).

НҰРСЫЗ с ы н. **1.** *Сәулесіз, шұғыласыз.* Кеше, арғы күн сәуле, *н ұ р с ы з* бірге өлді, Дүйсенбі кеп дүн-дүние түрленді. Тек сенбі мен жексенбіні жек көрем – Сені маған көрсетпейтін күндерді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Түсіндім көп нәрсеге, жетті көзім, Көбісі көлгірсітіп, етті мезі. Енжарлық пен егделік қарайды, әне, *Н ұ р с ы з*, түссіз тұнжырап етті көзі, Түсіндім, елегізер кетті кезім (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Отсыз, солғын, ажарсыз.* Көтеріп төмен салған Сары басын, Сарғайған жүдеу жүзі жадырасын. Шаршаған, шүңірейген *н ұ р с ы з* көздер, Бір сәтте жайнап кетсе, нағыласың! (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **3.** а у ы с. *Мәнсіз, мағынасыз, көмескі, бос.* Өйткені бұлбұлға гүл керек, гүлге бұлбұл керек. Осы екеуінің біреуі болмаса аспан күнсіз, дүние *н ұ р с ы з* болар еді (С.Мәуленов, Үркер.). Мосқал шебер күйіп-пісті: «Қарағым-

ау, мұның не? Көпсінгенің осы *н ұ р с ы з* шабаталы күнің бе?» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НҰРСЫЗДАН= е т. **1.** *Нұры тау, сәуле, шұғыла шашпау.* **2.** а у ы с. *Мәнсіздену, күңгірттену, сүреңсіздену.* Ақын бір сәт қалғандай жырсыз мәңгі, Нұрлы ғұмыр түнерді, *н ұ р с ы з д а н д ы* (О.Сүлейменов, Атамекен).

НҰРСЫЗДАНУ *Нұрсыздан етістігінің қимыл атауы.*

НҰРСЫЗДАУ с ы н. *Нұры тайғандау, жанарсыздау.* Байқуатов салпылау ернін бұрынғыдан да көнтите жиып ап, желкесін күдістендіре бере, бояуы оңған *н ұ р с ы з д а у* көзін Дәуренге тосырайта тікті (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

НҰРША с ы н. *Нұр сияқты, нұрға ұқсас.*

НҰС з а т. ж е р г. **1.** *Кемсітушілік, жәбір көрсетушілік.* Дұшпанның асы екен берген *н ұ с ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Ластық, кір, нас.* Көңілден кетір сын мен сықақ *н ұ с ы ң д ы* («Сөз сандық»).

Нұс берді. а) *Қоқан-лоқылады.* Мәгарки осылай етпесең, пәлен де қылам, түген де қылам деп ылғи *н ұ с б е р е* сөйлейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Кемсітті, төмендетті.* Ғибадат қылмай Құдайға Біз жанға қас пендеміз Өз-өзіңе *н ұ с б е р г е н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НҰСҚА[1] [ар. نسخة] з а т. **1.** *Белгілі бір заттың ең алғашқы түп негізі, қайталанбас үлгісі.* Қазір біз оның *н ұ с қ а с ы н* көшірме ескерткіш материалдардан ғана көреміз (Жыл он екі ай). Біздің өмірге жетіп отырған ауыз әдебиет *н ұ с қ а л а р ы н ы ң* көбі берірек дәуірлерден келген жұрнақтар сияқты (С.Сейфуллин, Шығ.). Хафиз, Жәми, Мақтұмқұл, Деп айтад шыққан сөзге дүр Хиуаның түрікпен, сартынан. Солардан қалған соңғыға Үлгілі өрнек нұсқа бар Әр жұрттың, сана-салтынан (Базар жырау, Шығ.). Шығыс классиктерінің немесе шығыс ауыз әдебиет *н ұ с қ а л а р ы н ы ң* тақырыбы бойынша жазылған қиссалар, хикаялар, дастандар (ХХ ғ. қаз. ақын.). **2.** *Жоба, нобай.* Абай Құнанбаевқа военный генерал-губернатор жаздырған заң *н ұ с қ а с ы* Орта жүзге аңыз болып тараған-ды (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Мен мақаламның *н ұ с қ а с ы н* жазып та қойдым (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** *Бір үлгінің бір-бірінен азын-аулақ ерекшеленетін түрлері.* Әлімұлы, Байұлы, Жетірудың арасында осы өлең көп жайылулы. Біздің қолымызда ел ішінен жиналған осы өлеңнің бірнеше *н ұ с қ а с ы* бар. Айтушылардың көбі бірақ Махамбеттің түрлі сөзін қосып шатастырып айтқан. Жетірудың ішінен жиылған нұсқаларда қаталар өте көп, кейбір жерлерінде сөздің негіздерін өзгертіп жіберген (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Қалпақтың қазақы, жырық, құйма, керей *н ұ с қ а* деп аталатын түрлері болған (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). Киім, тамақ денеден жоқ бір *н ұ с қ а,* Жылдам кіріп шығады, жылдам тысқа. Маңдайда жалғыз көзі жарқыраған, Тұлымның бірі ұзын, бірі қысқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** к ө н е. *Тұлға, келбет.* Сыйласарлық тектінің Кім танымас *н ұ с қ а с ы н*? Күнде өзімшіл ептінің Несін адам ұстасын? (Абай, Тол. жин.). Қарағым, бермен кел, Бізге де көңіл бөл. Қалқамның *н ұ с қ а с ы н* Көр, көзім, бір кенел (Абай, Тол. жин.). Бір түрлі болды *н ұ с қ а с ы,* Порымы мынау баланың (Алпамыс). **5.** и н ф о р. *Бағдарламалық өнімнің бір варианты немесе басқа файлды түрлендіру арқылы алынған файл* (Қаз. тілі термин. Информатика.). – Олай болса, осы компьютерде қазақша шрифтінің 4-5 *н ұ с қ а с ы* жүргені қалай («Жас Алаш»). // *Нұсқалы сөз.* Аз сөзде көп мағына деген мысал, Халімді баян етіп жаздым *н ұ с қ а.* Жамалжан, парасатлу етер фәһім, Бұл сөзім биілтифат қалмас босқа (М.Дулатов, Шығ).

Бой нұсқа. *Тұр-тұлға, бет-келбет, дене бітім.* Біреуден *б о й н ұ с қ а с ы н* алды сұрап, Әдейі берді ғой деп мені сынап. Өз миына қалыптап, таразылып, ішікті тігіп болды қыз да шыдап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарасаң *б о й н ұ с қ а с ы* тал құрықтай, Қиылған белі оның қылдырықтай. Дариға-ай, күйеуімді бір көрсем деп, Дөңбекшиді төсегінде бұлдырықтай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Нұр нұсқа. *Ажарлы, келісті тұр-тұлға, әдемі келбет.* Он сегіз осы күнде деген жасы, Баяғы фадиғұндай *н ұ р н ұ с қ а с ы.* Қызыл гүл перде ішінде үлпілдеген, Бір асқан кәрі шалдың Сәмсаясы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Нұсқа нөмірі. и н ф. <ағыл. versionnumber> *Бағдарламалық өнімге ол шығарылған кезде тағайындалған нөмір, ол сан бағдарламаны неше рет толықтырылып өзгертілгенін көрсетеді.* Әдетте *н ұ с қ а л а р н ө м і р і* біртіндеп өсіп отырады, бірақ ол тәртіп кейде сақталмайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Он екіде бір нұсқасы ұқсамайды. *Ешқандай жері сәйкес емес; ешбір шындыққа жанаспайды.* Бұл сөздерді дәл кеше, қосшылар съезінде сөйлеген, көпті жақсы жолға бастаған сөзіндей сөйлейді-ау және күліп отыр, әзіл етіп отыр-ау деуге тіпті *о н е к і д е б і р н ұ с қ а с ы ұ қ с а м а й д ы.* Жүзінде күлкінің нысбысы да жоқ, шынның шыны (М.Әуезов, Шығ.).

НҰСҚА[2] з а т. **1.** *Үлгі, өнеге; ақыл, кеңес.* Ақылдының сөзі қысқа, айта қалса үлгі, *н ұ с қ а* (Мақал). Саған болсын бұл *н ұ с қ а,* Бұл нұсқаны

берік ұста, Алғырдан туған сұңқарым. Түзелмес заман жайланып, Басқа дәурен айналып, Сонда бізге ерерсің, Не қызықты көрерсің. Кешеден бергі қызмет Еткеніңе рақмет. Қайырлы болсын талабың (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жол, сызық.* Бұл *н ұ с қ а н ы* ойласаң қылып парық, Милының көкейінде көзі жарық. Ақымақтың белгісі адыр мінез, Білімдінің даңқы зор, өзі ғаріп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екеуің жігіңді ашпай берік тұрсаң, Ұялас төменбісің жолбарыстан. Мұншалық тәрбиялы тату туып, Япырмау, мінездерің неге ауысқан? «Тірлік күші бірлікпен болады» деп, Сіздерге бірер ауыз айтқан *н ұ с қ а м* (Ә.Найманбаев, Шығ.). От пен оттың арасында ұсталар, Ұстахана түтін толы ысталар. Арасында тармақ пенен тармақтың Он сызылған, Жүз сызылған *н ұ с қ а* бар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Ақылды, өнегелі, үлгілі (адам).* Көп көрген *н ұ с қ а*, көп істеген ұста (Мақал). Айтатын әңгіменің ұстасы бар, Адамның үлгі көрген *н ұ с қ а с ы* бар, Елермей, елеуремей иесін біл, О, халқым, осы айтқан сөз тура шығар (К.Әзірбаев, Шығ.).

Ауызекі нұсқа. *Ауызша сөйлеу үлгісі, түрі.* Айталық, жаңа сайланған депутаттарға мемлекеттік тілдің *а у ы з е к і н ұ с қ а с ы н* түсіну міндетті болсын. Бұл сөйлеу, оқу, жазу деген талап емес, бар болғаны *а у ы з е к і н ұ с қ а н ы* түсіну («Жас Алаш»).

Мың нұсқа. б е й н. *Тәжірибе боларлық алуан-алуан түрлі үлгі, сансыз өнеге аларлық құбылыс деген мағынада.* Балық та, көгершін де, құмырсқа да Тырмысқан тіршілікке, тұрмысқа да. Бір мезгіл соларға да қарау керек, Мән беріп құбылысқа, *м ы ң н ұ с қ а ғ а* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Әрине, ұрпақ қалар, тұрмыс қалар, Аз емес алдымызда *м ы ң н ұ с қ а* бар. Амал не, ала алмаса содан үлгі, Таулардың түбіндегі құмырсқалар?! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Нұсқа көрген. *Тәлім-тәрбие алған, өнегелі.* Орман алды ауылға қыстау берген, Шашымды он екіден ұстап өрген. Келген жерден іркілмей өлең айттың, Баласы жақсы ауылдың *н ұ с қ а к ө р г е н* (Айтыс).

Нұсқа қылды. *Үлгі етті, өнеге тұтты. Н ұ с қ а қ ы п* айтсам кейінге, Ақынның солар бірі еді. Қай қазақтан ақын боп, Өткендерден ірі еді (С.Торайғыров, Шығ.).

Нұсқасы кетті. *Бұрынғы қалпы, береке-сиқы қашты.* Нанымы жоқ, анты бар, Ел *н ұ с қ а с ы к е т т і* ғой, Елмін деген салты бар Әлі күнге уайым Қылған жан жоқ, ұялмай (Абай, Тол. жин.).

НҰСҚА³= е т. *Меңзеу, сілтеп көрсету.* Лиза бөлме арқылы өтіп ақырын басып, *н ұ с қ а ғ а н* орындыққа барып отырды (Қоғамдық тәртіп.). Кінәлі кісідей төмен қарап, *н ұ с қ а ғ а н* жеріне Оралхан отыра кетті (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала.). Көк сиқырын бүгін бір сәт аймағым Көрсеткен соң ұмыттым да қайғы әнін, Кемпірқосақ тұрған тұсты *н ұ с қ а д ы м*: «Анау тұрған әпкесі, – деп, – Ләйләнің» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жол нұсқады. *Дұрысын айтты, дұрыс жолға түсірді, жөн сілтеді, тура бағыт берді.* Бұл ретте әрбір ата-ана баласына *ж о л н ұ с қ а п*, ақылкеңес беріп отыруы тиіс («Білім және еңбек»). Сөреден бәрі қарап тұр байғұстар. Дегендей: «кезің қайда қолыңа ұстар?» Қайтсын-ай, олар да бір қаққан қазық Мен кешкен үлкен өмір *ж о л ы н н ұ с қ а р*! (Ғ. Қайырбеков, Көнсадақ).

Нұсқа болды. *Үлгі, өнеге болды.* Сұлу сөз көп болмасын, қысқа болсын, Жақсыға көрсету жоқ *н ұ с қ а б о л с ы н.* Дұшпанға жамандықтың бәрі лайық, ізгілік, дәулет, пайда досқа болсын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

НҰСҚАҒЫШ з а т. и н ф. <ағыл. indicator, pointer> *Мәліметтер құрылымында кейбір элемент өрісіндегі басқа элемент адресі, мәндері адрестер болып келетін бағдарламадағы айнымалы.* Кейбір бағдарламалау тәсілдерінде *н ұ с қ а ғ ы ш т ы ң* мәліметтер типі болады (Қаз. тілі. термин. Информатика.). Егер мәліметтер құрылымында кейбір А элементінің өрісінде В элементінің адресі бар болса, онда А-да В-ға *н ұ с қ а ғ ы ш* бар немесе А В-ға нұсқайды деп атайды (Қаз. тілі. термин. Информатика.).

Нұсқағыштар әдісі. и н ф. <ағыл. pointers method> *Жазбалар арасындағы байланыс жазбаның арнайы өрістерінде орналасатын сілтемелер көмегімен компьютер жадына тармақтық және желілік құрылымдарды ұсыну әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Нұсқағыштар жиымы. и н ф. <ағыл. pointer array> *Мәліметтер базаларында – жазбаның ішінде немесе одан тыс орналасатын басқа жазбаларға сілтемелер жиыны* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НҰСҚАЛ= е т. *Меңзелу, сілтеп көрсетілу.* Көзіне көрінгендей кең болашақ *Н ұ с қ а л ғ а н* саусағымен алдан алшақ. Еруге ұшқыр ойдың ағысына, Ормандай көтерілген қолдар самсап (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Әр кабинеттен *н ұ с қ а л ы п* жіберіліп жатқан басшылық талап, жігер сол бір ғана жайды таңертең де, түсте де, кеште де естірте-естірте береді (М.Әуезов, Шығ.).

НҰСҚАЛА¹= е т. *Қайта-қайта ақыл айту, кеңес беру, уағыздау.* Сөз жазамын *н ұ с қ а л а п*, Көп ұзатпай, қысқалап (О.Шораяқов, Шайыр).

НҰСҚАЛА²= е т. *Қайта-қайта нұсқау, жол сілтеу.* Темекі, сіреңке әкеліп бер деп, қазақтарға *н ұ с қ а л а п* айтып, алдырып, ризылық айтып қуанысады (С.Бегалин, Замана.). Айырсын аңдар қалай қара, ақты, Кімі ақ, кімі қара – таба алмапты. *Н ұ с қ а л а п* білмегенді білдіруге, Сөз қылып данышпандар мысалдапты (А.Байтұрсынов, Шығ.).

НҰСҚАЛАУ *Нұсқала етістігінің қимыл атауы; қайта-қайта ақыл айту.*

НҰСҚАЛУ *Нұсқал етістігінің қимыл атауы.*

НҰСҚАЛЫ¹ с ы н. **1.** *Кейіпті, пішінді.* Айбынбас онан дұшпаны, Бейне албасты *н ұ с қ а л ы*, Ел ішінде борандай, Аяздай болып қысқаны (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Үлгілі, негізді.* «Есімдер сыры» атты кітапта қазақ арасына кеңінен тараған 1200-ден астам кісі есімдерінің түбір *н ұ с қ а л ы* тегі қазақ, орыс тілдерінде қатар түсіндіріледі (Ж.Әбдіхалықов, Шығ.).

НҰСҚАЛЫ² с ы н. *Үлгілі, өнегелі, ғибратты.* Келелі кезеңдерді салтанатпен атап өтудің *н ұ с қ а л ы* дәстүрін қалыптастыру қажеттігі туғалы қашан (С.Байжанов, Сыр.). Осындай көркемдік ізденіс драмадағы негізгі кейіпкерлердің тілдік сипаттамаларын *н ұ с қ а л ы*, жүйелі, іргелі етіп шығарған (Қазақ әдеби тілі).

Нұсқалы жауап. *Дәл, дөп түсетін жауап.* Әрі жырау, һәм бақсы, Сөйлесе сөзі тым жақсы, Сарыбайдан шыққан Құлназар. Алтын Топжан, Әлібай, Егесті жерде тоқталмай, *Н ұ с қ а л ы ж а у а п* сөз табар (О.Шораяқов, Шайыр).

Нұсқалы сөз. *Ғибратты ой, жазуға түскен өнегелі сөз.* Қарасақал Ерімбет – *н ұ с қ а л ы с ө з д і ң* кестесі, Қалам, қағаз қолға алса, Тіл мен жағы қозғалар (Үш ғасыр.). Шырағым, «шын» менен «иа» саумысың, «хи»? Басыңнан бақ-дәреже таймасын күй. Парықсыз, ақпа құлақ ақымақ болмай, Көрінсе *н ұ с қ а л ы с ө з*, көңіліңе түй (XX ғ. қаз. ақын.).

НҰСҚАЛЫҚ¹ з а т. *Үлгілік, даналық.* Жинақылық, әуезділік, қарапайымдылық, *н ұ с қ а л ы қ*, сонылық – Сапарғали Бегалиннің балаларға арналған тақпақ, жаңылтпаш, жұмбақ өлеңдеріне тән қасиеттер (Р.Нұрғалиев, Талант.).

НҰСҚАЛЫҚ² с ы н. *Сілтегіш, нұсқа болар лық.*

Нұсқалық қаріп. и н ф. <ағыл. outline font> *Символдардың базалық формасы математикалық өрнектермен ұсынылатын қаріп түрі. Н ұ с қ а л ы қ қ а р і п т і ң* арқасында символдарды масштабтау өте оңай орындалады және олардың экрандағы, қағаз бетіндегі сыртқы түрі жақсартылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НҰСҚАЛЫЛЫҚ з а т. *Үлгілілік, даналылық.* Айбергенов өлеңдеріндегі су жаңа *н ұ с қ а л ы л ы қ т ы* эпитет көлегейлеп, көрсетпей тұрған жоқ, қайта айқындап, аша түсіп тұр (З.Қабдолов, Жалын.).

НҰСҚАМА¹ з а т. **1.** ә с к. <франц. instruire> *Жеке құрамды әскери қызметтің белгілі бір міндеттері мен қойылған міндеттерді орындауға дайындаудың түрі. Н ұ с қ а м а* кезінде әскери қызметшілерге қойылған міндетті орындаудың реті мен жолдары ұғындырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Әскердің күнделікті тәжірибесінде тәуліктік және гарнизондық нарядқа – қызметті өткерудің ерекшеліктері бойынша сабақ жүргізушілерге жауынгерлік дайындық бағдарламасы мен қолда бар оқулықтарға сәйкес өтілетін сабақтардың әдістемесі бойынша т.б. с.с. туралы *н ұ с қ а м а л а р* өткізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). **2.** п е д. *Оқытушының тапсырманы айтып түсіндіруінің әдістемелік бір түрі. Н ұ с қ а м а г а* әңгімелесу, жұмыс тәсілдерін, іс-әрекет ретін, еңбек құралдарын, технологиялық процестерді, сондай-ақ еңбек өнімін және т.б. көрнекілік құралдарды көрсету жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НҰСҚАМА²: нұсқама минералдар. г е о л. *Шөгінділердің қалыптасуына және шөгінді таужыныстардың келешек өзгерістеріне тән физикалық-химиялық жағдайлардың көрсеткіштері рөлін атқаратын минералдар* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Нұсқама элементтер. г е о л. *Өздері табылған өңірлерде кенорындар мен кенді денелердің бар екендігін көрсететін элементтер. Н ұ с қ а м а э л е м е н т т е р* кейбір кендердің өте маңызды іздестіру сілтемелері рөлін атқарады, мысалы, молибден, қорғасын, күшән, мыс, радий, радон т.б. сирек металл кенорындарының сілтемелері рөлін атқара алады (Қаз. тілі термин. Геология.).

НҰСҚАСЫЗ с ы н. *Жөнсіз, өнегесіз.*

Нұсқасыз сөз. *Ойсыз, бос, өнегесіз сөз.* Әмірді тәрік еттің деп Құдірет мұны шам алған. *Н ұ с қ а с ы з с ө з і м* жоқ еді, Қарасаң молда, тәліптер, Осы сөзім ғазалдан (Базар жырау, Шығ.).

НҰСҚАУ¹ з а т. **1.** *Белгілі бір істің қалай орындалуын көрсететін жөн-жоба, кеңес.* Заң бойынша госиздат өз ісіне өзі ерікті, ешкімнің *н ұ с қ а у ы н* алмайды. Қолына келген кітаптардың қашан басылуы, қалай басылуы госиздаттың толық еркінде (Х.Досмұхамедұлы,

Таңд.). Өкіл ат үстінде қоштасып тұрып та, қайта-қайта ақылын айтып, қысқа-қысқа *н ұ с қ а у л а р ы н* берді (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). **2.** р е с м и. *Белгілі бір іс-шараны орындау бойынша жоғары лауазымды тараптан берілетін бұйрық, ереже немесе құжат т.б.* Тіл туралы Заңды жүзеге асыру барысында бірыңғай жүйеленген, белгіленген заңнамаларға сәйкес *н ұ с қ а у л а р ы* мен түсініктемелерін жасап, оны өкілетті органдарға тарату. Себебі, Тіл туралы Заңдағы кейбір ұғымдарды әркім әртүрлі түсінуге тырысады («Егемен Қазақстан»). Малдың басын сақтау мақсатында «мал сойылмасын» деген *н ұ с қ а у д ы ң* бар екені рас-тын (Б.Әшімов, Қаражол). **3.** ә с к. <лат. instructio> *Әскердің (күштің) қандай да бір жағын реттейтін немесе ұрыс құралдарын қолдану мен пайдалану мәселелері бойынша толық ережелері бар құжат. Н ұ с қ а у* мемлекеттің қолданыстағы заңдары, үкіметтің қаулылары, бұйрықтар мен директивалар, жарғылар мен басшылыққа алынатын құжаттардың негізінде шығарылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Н ұ с қ а у л а р д ы* шығару құқығы Қорғаныс министріне, оның орынбасарларына, Қарулы Күштер түрлерінің бас қолбасшысына, әскер түрлерінің (арнайы әскер түрлерінің) қолбасшыларына (бастықтарына) берілген (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Н ұ с қ а у д а* әдетте жойғыш құралдарды қолдану және ұрыс қимылдарын қамтамасыз ету (бомба тастау бойынша нұсқау), жауынгерлік дайындықты қамтамасыз ету (жаттығу және ұрыс атыстарын ұйымдастыру және өткізу бойынша нұсқау) мәселелері көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4.** *Қатаң қадағалаушылық, шектеушілік.* Одан-дағы қалғаным жөн тірі өліп, Мен *н ұ с қ а у м е н* жазу үшін тумағам. Қаламаймын қайдағы бір Родов Не жазуды көрсеткенін бұл маған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Меңзеушілік, белгі, ым-ишара.* Түлкінің түсінді адам *н ұ с қ а у ы н а*, Арманда еді қолға ұстауына. Қасқырды тоқпағымен төпей берді: «Асықсаң бар, – деп, – жорам, қыстауыңа!» (О.Шораяқов, Шайыр). **6.** а у ы с. *Ақыл, кеңес.* Сонау жыл арпалысқан жауды жеңіп, Торғайға заң орнатты Әли келіп. – Үйымдас, егін егіп, жер сенікі! – Деді ел бұқараға *н ұ с қ а у* беріп (О.Шипин, Дастан.).

НҰСҚАУ[2] *Нұсқа етістігінің қимыл атауы.* Ойлап-пішіп, бәрін күні бұрын біліп, енді ыммен *н ұ с қ а у ғ а* кіріскені ме? (Х.Есенжанов, Тар кезең). Мемлекет басшысының тікелей *н ұ с қ а у ы м е н* тұңғыш рет Қарулы Күштерді бағдарламалық-мақсатты, кепілді қаржыландыру қағидаты қаланды («Егемен Қазақстан»).

НҰСҚАУЛЫҚ з а т. р е с м и. *Белгілі бір істің орындалуы бойынша жөн сілтейтін, іс-шараларды жүзеге асырудың жөн-жобасын белгілейтін, сөз жүзіндегі немесе жазбаша түрдегі ресми кеңес немесе құжат.* Жеке гигиенаны сақтау мәселелері бойынша мектептерде және басқа да балалар мекемелерінде, халыққа түрлі қызмет көрсету орындарында семинарлар мен *н ұ с қ а у л ы қ т а р* өткізілді («Егемен Қазақстан»).

НҰСҚАУЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК с ы н. *Нұсқаулар мен әртүрлі әдіс-тәсілдер аралас, солар қатысты болған.*

Нұсқаулық-әдістемелік сабақ. ә с к. *Жауынгерлік және саяси дайындық бағдарламасының жаңа тақырыбын оқып-үйрену алдында бөлімшелермен осы сабақты жүргізудің біртұтас әдістемесін өңдеп жетілдіру мақсатында жүргізілетін сабақ. Н ұ с қ а у л ы қ-ә д і с т е м е л і к с а б а қ т а* сабақ мәселелерін зерделеудің ең тиімді әдістемелік тәсілдері мен тәртібі көрсетіліп түсіндіріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

НҰСҚАУШЫ з а т. *Белгілі бір істің дұрыс орындалуын қадағалап, жөн сілтеп отыру міндетін атқаратын маман.* Әкпесі бар, жездесі – райкомда *н ұ с қ а у ш ы* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). 1947 жылы осында, Преснов аудандық партия комитетіне жас коммунист *н ұ с қ а у ш ы* болып келеді (З.Иманбаев, Айналайын.). 1920 жылы Қостанайдың оқу бөлімінде *н ұ с қ а у ш ы* болып, бірге қызмет істедік («Қазақст. мект.»). «Ираクта ядролық қару бар» деп сайсаласын түгел МАГАТЭ *н ұ с қ а у ш ы л а р ы н а* тексертіп, ақыр аяғында, тәуекелге салып, құмнан құмырсқа іздегендей бес қаруы сай пәленбай мың әскермен Ирак территориясына еніп, бейбіт тұрғындарды «тазалап» шыққан АҚШ-тың екінші сценарийіне кім сене қойсын («Жас Алаш»).

НҰСҚЫН з а т. с ө й л. *Тұр-әлпет, ұсқын.* Сүтіме ортақ болатын біреу деп, *н ұ с қ ы н ы н* байқаған қолын қалқан қып, битті қызыл көзді қадап еді, бәлен құнды кісі көрінбеді білем, «Е, бір қаңғырған неме ғой!» деп, отына тезек тастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Н ұ с қ ы н ы н а н* тани кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.)

НҰТ з а т.ө с. <лат. cicer> *Бұршақ тұқымдас біржылдық және көпжылдық дәнді дақыл, шөптесін өсімдік. Н ұ т* пен сиыр жоңышқа құрғақшылыққа өте төзімді келеді (Агроном. анықтама.). Басқа бұршақ тұқымдас дақылдардан *н ұ т т ы ң* ерекшелігі сол, егісі піскен кезінде жатып қалмайды және дәні

төгілмейді (К.Боранғазиев, Жемшөп.). Бұршақ, сиыр жоңышқа, чина, ат бұршақ, соя, *н ү к т* біржылдық бұршақ тұқымдас дақылдарға жатады (К.Боранғазиев, Жемшөп.).

НҮКЕТЕКТЕУ с ы н. ж е р г. *Кемістеу, мүгедектеу.* Біз бір *н ү к е т е к т е у* адамбыз ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НҮКТЕ з а т. **1.** *Кішкентай ғана қара дақ, ноқат.* Аспанға қарады. Қарайған *н ү к т е* көрінді. Көзін алмастан ұзақ қарады. Қадала қараған сайын сол нүкте жақындап келеді (Ш.Құмарова, Қазбауыр.). «Әрбір рудың таңбасы әртүрлі белгі ретінде (тура сызық, қисық сызық, дөңгелек, ашамай, крес, квадрат, *н ү к т е* т.б.) алынып, жалпы саны (Хакасия бойынша) 270-ке жеткен, ал руға қарасты ауылдар мен жеке аталардың таңбасы одан да (900-дей) көп болған», деп жазады В.Я.Бутанаев («Парасат»). **2.** г р а м м. *Ойдың аяқталғандығын білдіру үшін сөйлем соңына қойылатын тыныс белгісі.* Бір қызығы, бұдан кейінгі сөзінде, егер жазып алса, үтір болса болар, *н ү к т е* қояр жер жоқ еді («Қаз. әдеб.»). «Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысына» деп жаздым да, *н ү к т е* қойып, ойландым (М.Иманбаев, Сұлу.). **3.** м а т. *Геометрияның жүйелі түрде баяндалуындағы негізгі ұғымдардың бірі.* Математиканың көптеген салаларында арнаулы аттары бар *н ү к т е л е р* кездеседі (ҚСЭ). **4**. *Орын, мекенжай, елді мекен.* Туберкулез бен жұмыссыздық, туберкулез бен кедейшілік өзара ажырамайтын бөлшекке айналды. Ақырғы тірелетін *н ү к т е с і* – ауыл жұрты («Жас Алаш»). **5.** и н ф. *Экран бетіндегі немесе параққа басылған графикалық кескіннің бағдарлама бойынша түсі өзгертіле алатын ең кіші элементі. Н ү к т е* – екі өлшемді растрлық-графиканың адрестелетін ең кіші элементі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бір нүктеге [телмірді, қадалды] қарады. *Көзін бір орыннан алмай ұзақ қарап қалды; терең ойға түсіп, айналасындағыны ұмытып кетті.* Қара кемпір сөйлегенде жеңгесі қабағы түсіп, *б і р н ү к т е г е т е с і л е қ а р а д ы* (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Үлкен ала көздерін терезеге беріп, *б і р н ү к т е г е қ а д а л ы п* қалған (З.Иманбаев, Айналайын.). Аяздан алма жүзі арайланып, Жүр, әне, күзетші шал қора айналып. Дәл қазір нені ойлап тұр екен ол, *Т е л м і р і п б і р н ү к т е г е қ а р а й* қалып?.. (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Нүктесін қалдырма. *Түгел қамты, еш нәрсесін қалдырма.*

Нүкте қойды. а) *Бітірді, істі тамамдап шықты, аяқтады.* Осы айғақтық зат арқылы қылмыскерді құрықтап, жаңа қылмыстық іске *н ү к т е қ о я* салуға болар еді («Егемен Қазақстан»). Кеше ғана көптен бері жазып жүрген жұмысын бітіріп, *н ү к т е қ о й ғ а н* болатын («Лен. жас»). ә) *Үзді, кесіп тастады, тоқтатты.* Әңгімеге осы арадан *н ү к т е қ о й с а* да болар еді. Бірақ сөйтсе де оны әрі қарай жалғастырғым келді (Х.Рахимов, Қызғалдақ). б) *Доғарды, шектеді, тыйып тастады.* Орыс тілі мен қытай тілі үстемдік алып барады деген жел сөзге де *н ү к т е қ о я т ы н* мезгіл жетті деп ойлаймын («Жас Алаш»).

Растр нүктесі. и н ф. *Растрлық графикада түсін және айқындығын басқа бейнеден тәуелсіз жеткізуге болатын бейненің ең кіші бірлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сауда нүктесі. *Сауда жасайтын орын.* Денсаулық саласын сауықтыруға қомақты үлесін қосып келе жатқан аудан әкімі Байділдә Жылқышиевтің айтуынша, заңды түрде «Диханкөл қымызы» дейтін тауар белгісін қойып, аудан, облыс орталықтарынан *с а у д а н ү к т е л е р і н* ашу ойластырылып жатыр екен («Жас Алаш»).

Тұрақты нүкте. и н ф. *Позициясы санның берілу форматымен анықталатын нүкте. Т ұ р а қ т ы н ү к т е* берілген сандарға амалдар орындау барысында нүктенің орнын өзгертпей, санның бүтін және бөлшек бөлігін ажырататын тәсіл (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НҮКТЕДЕЙ с ы н. *Нүкте сияқты.* Қасқабақты баққан қарагерің бар, Түнжырап тек отырдым мен түк демей. Қыр мұрныңның үстінде бір меңің бар, Махаббатқа қойған жалғыз *н ү к т е д е й* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көңіл шіркін Сұлулыққа тым ынтық, Қарайды оған Қиял көзін жүгіртіп. Бұлт ойнатып, Бұлдыратып *н ү к т е д е й* Тағы тасқа Жан береді тірілтіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

НҮКТЕЛІК-МАТРИЦАЛЫҚ: нүктелік-матрицалық принтер. и н ф. *Инелерден құрастырылған тік матрица көмегімен басып шығаруды жүзеге асыратын баспалық құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НЫҒА= е т. *Қатты етіп нығыздау, нықтау.* Қапқа және шелекке *н ы ғ а п* толтырып қар алдық. Конвой солдат вагонға тез кіріңдер деп асықтырып дігерледі (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Бір қатынағанда *н ы ғ а п* тұрып сексеуілдің томарынан түсіріп бересің, – деп қойды (Б.Шаханов, Ғашық.).

НЫҒАЙ= е т. *Беки түсу, күшею.* Отанға деген сүйіспеншілік, дұшпанға мейірімсіз болу сезімі ұрыс үстінде *н ы ғ а й ғ а н* үстіне нығая түсті (Арулар.). Бирманың социалистік

елдермен экономикалық байланысы жылдан-жылға *н ы ғ а й ы п* келеді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Колхоз экономикасы жылдан-жылға өрлеп, өсіп, *н ы ғ а й ы п* келеді (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

Ел іргесі нығайды. *Мемлекет күшейді, халықтың тұрмыс-тіршілігі жақсарды.* Рас, тәуелсіздік алған жылдарда *е л і р г е с і н ы ғ а й д ы*, қатайды, алға батыл жылжып келеміз («Егемен Қазақстан»).

НЫҒАЙТ= е т. *Бекіте түсу, күшейту.* Жазу жұмысы оқушылардың ауызша талдау нәтижесінде алған білімдерін *н ы ғ а й т а* түсті («Қазақст. мект.»). Жаңа кездесу ескі достықты *н ы ғ а й т ы п,* жаңғырта түседі (С.Мәуленов, Шыңда.). Өзге жыр көкейіме келмес бүгін. Күйге қос, Әнге байла тілек арнап, Қазағым тез *н ы ғ а й т а р* дербестігін (К.Салықов, Жезкиік). Менің дінге, оның ішінде ислам дініне деген көзқарасым өте жақсы. Бұл алдыңғы діндердің жақсы жақтарын бойына сіңіре білген ең соңғы тарихи дін. Өткен тарихи діндердің жағымсыз тұстарын қабылдамаған, дүниетанымдық мәселесін күшейткен, философиясын нықтаған, ұғымдарын *н ы ғ а й т қ а н* («Қаз. әдеб.»).

НЫҒАЙТУ *Нығайт етістігінің қимыл атауы.* Баланың өз мүмкіншіліктері мен күшіне сенуін *н ы ғ а й т у* семьяға байланысты (Семья тәрбиесі). Исатайдан соң үкіметтің жүргізген саясаты да осы пікірді көпке сіңіріп, *н ы ғ а й т у ғ а* себеп болды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Оң пиғылдағы оппозиция өзінің тілеулестік келбетін тәуелсіздікті *н ы ғ а й т у д а*, реформаны тереңдетуде, халықты дағдарыстан тезірек шығаруда үкіметтің өзімен бәсекелесе алатындай нақты істерімен ғана дәлелдей алмақшы (Ә.Кекілбаев Үш белес).

НЫҒАЙТЫЛ= е т. *Күшейтілу, беки түсу.* № 3 учаскедегі комсомол ұйымы да *н ы ғ а й т ы л ы п,* әрбір сменада комсомол тобы құрылды («Қазақст. комм.»). Партия ұйымдарының басшылығымен комсомолда партиялық ықпал *н ы ғ а й т ы л д ы* («Лен. жас»).

НЫҒАЙТЫЛУ *Нығайтыл етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒАЙТЫС= е т. *Бірге күшейту, бірге бекіту.* Табанды лениншіл Оразбен бірге алғашқы колхоздардың жұмысын жолға қойып, *н ы ғ а й т ы с қ а н ы м ы з* болашақтың бір іргелі міндетін атқарған кезеңіміздей болып, есімізде сақтала береді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

НЫҒАЙТЫСУ *Нығайтыс етістігінің қимыл атауы.* Алғашқы колхоздарды Ленин нұсқағандай *н ы ғ а й т ы с у ғ а* көмектесіп, өзіміз де едәуір өсіп қайттық (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

НЫҒАЛ= е т. *Нығыздалу, толу.* Ертіс бойымен буыршын, Қаба қыран құйғанынан, күңгей беттен үздік-создық көшкен ел бірер жылда Алтай асуының теріс бетіне *н ы ғ а л ы п* қалды (С.Тәукеұлы, Арман тау).

НЫҒАҢҚЫРА= е т. *Нығыздаңқырау, нықтаңқырау.* – Жарысатының сол қыз. Намысыңды қолдан беріп жүрме, Шеген жан, – деп сөзін *н ы ғ а ң қ ы р а п* қойды (А.Хангелдин, Ғани.).

НЫҒАҢҚЫРАУ *Нығаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒАРА үс т. *Нығарлай, салмақтай.* Айқайлады дауыстап, Қалмақтар шық деп жекеге. Қамбар бек ұрды *н ы ғ а р а* (Батырлар жыры).

НЫҒАРЛА= е т. **1.** *Қатты басу.* Жерден кегін алғандай, ағаш аяқты қадай, *н ы ғ а р л а й,* сау адамдай аттап Әужан кіріп келді (З.Ақышев, Жесірлер). **2.** *Нығыздау, нықтау.* **3.** а у ы с. *Шегелеп айту, бекітіп қою.* Даусын көтермесе де, әр сөзін шегелеп, *н ы ғ а р л а п* айтады. Өзі де шегелеп тастағандай нығыз тұрады (Т.Ахтанов, Шырағың.). Бұл мәселеге бей-жай қарамай, осы отырған жігіттердің бәрінің де пікір айтуы керек деп *н ы ғ а р л а п* қойды (М.Хасенов, Нартәуекел).

НЫҒАРЛАН= е т. **1.** *Нығыздалыну.* Қораптағылар енді орындарына *н ы ғ а р л а н а* отырысты (Ә.Көшімов, Лашын.). **2.** *Бекітілу, нықталу.* – Әттең, асырауым келіспей жүр, әйтпесе мен бұл арада жүрмес едім, – деп Тынышбай құнжыңдап, орнында *н ы ғ а р л а н а* түсті (Б.Тілегенов, Аққайнар).

НЫҒАРЛАНУ *Нығарлан етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒАРЛАҢҚЫРА= е т. *Нығарлаңқырай түсу, нығау.*

НЫҒАРЛАҢҚЫРАУ *Нығарлаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒАРЛАУ *Нығарла етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒАУ *Ныға етістігінің қимыл атауы.* Тоғыз жүз батпан еді түскен бұғау, Аз емес, аңдағанға ауыр жүк-ау. Ерді ер қорламайды дегендей-ақ, Болмас, деп аттан түсіп *н ы ғ а у* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

НЫҒАЮ *Нығай етістігінің қимыл атауы.* Егіншіліктің дамуы, жемшөп базасының *н ы ғ а ю ы* малшаруашылығы өнімдерін өндіруді едәуір арттыруға мүмкіндік жасады («Қазақст. әйелдері»). Қарақорым! Ұлы Қаһанның ең бір шанағынан асып *н ы ғ а ю ы н а* себепкер

болған, ұлы жорықтың бар қамын жасауға аса қолайлы, ғылым-білім мол тамаша шаһар болды (О.Бөкеев, Мұзтау). Бұдан әрі ұлттық нигилизм асқына түспесе, *ұ л т т ы қ* бекіну, патриоттық *н ы ғ а ю* неғайбыл. Қазіргі парламент мемлекеттік тілден жеріне отырып, өзінің тілсіз де күн көретінін ашықтан-ашық әйгілей бастады («Жас Алаш»).

НЫҒМАТ з а т. ***Ныгмет***. Төртіншi, қымбат нәрсе шүкір деген, *Н ы ғ м а т қ а* шүкірсіздік күпір деген. Жатқан жерден құдай кешір деген қорлық, Себеп іздеп түзу жолмен жүгір деген (Ақмолла ақын, Күндер).

НЫҒМЕТ [ар. نعمة] з а т. **1.** *Береке, рақат, бақыт.* **2.** а у ы с. *Тәтті тағам, дәулет, байлық.* Ол түйең арық емес, семіз еді, Халыққа түрлі *н ы ғ м е т* жегізеді. Жылда өлтіріп, өтірік арықтатып, Осынша жалған сенің неңіз еді (Ырысжан).

НЫҒЫЗ с ы н. **1.** *Тығыз, қатты.* Құрдың еті өте *н ы ғ ы з* болады («Лен. жас»). Өзбек *н ы ғ ы з*, мығым денелі жігіт. Отырған, тұрған орнында ап-ауыр, өзінде жер қозғалса қозғалмастай салмақ бар (З.Қабдолов, Жалын). **2.** *Мықты, берік.* Ерге тақымы жабысып, ат-матымен құрыштан құя салғандай *н ы ғ ы з* отыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қандай зілді сөйлейді!.. Мықты, *н ы ғ ы з* ғой, бәтір-ау! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Менмен, маңғаз.* Бір кезде Қасен кеңселерге бастық болып, аяқты кердең басатын мықты да, *н ы ғ ы з* да болған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Зілді, салмақты.* Сабыр сақтап,сараң сөйлегенімен, дауысында ризашылық райы бар. Салмақты *н ы ғ ы з* сөйледі (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

НЫҒЫЗДА= е т. *Берік ету, тығыздау; таптау.* Боран үйілген қарды суырып әкетудің орнына, қар үстіне қар үйіп, *н ы ғ ы з д а п* тастапты (Б.Момышұлы, Шығ.). Арам шөптердің тамырларын да өздері отады, өздері шұңқырларды топырақпен толтырып, аяқтарымен таптап *н ы ғ ы з д а д ы* (І.Есенберлин, Көлеңке.). Түйелердің ізіндегі сүйретпелер жолдың қарын *н ы ғ ы з д а п-а қ* тастаған (Ә.Әлішев, Батыр.).

НЫҒЫЗДАҒЫШ з а т. т е х. *Жердің қожытылған қабатын таптап, тегістеп, үстінен басып, нығыздайтын техникалық құрал, көлік. Н ы ғ ы з д а ғ ы ш* – жердің қопсытылған жоғарғы қабатын нығыздайтын мәшине (Қаз. тілі термин. Сушар.).

НЫҒЫЗДАЛ= е т. **1.** *Тығыздалу, таптану.* Бұл жердің қары түйе түгіл піліңді де көтеретін түрі бар. Әбден *н ы ғ ы з д а л ы п* қалыпты (К.Қазыбаев, Ызғар). Жаз ортасында үйіліп, әбден басылып, *н ы ғ ы з д а л ы п* қалған шөп оңайлықпен суырылар емес (С.Әсіпов, Ауыл.). Таужынысының *н ы ғ ы з д а л у ы* талу қасиеттерін сипаттайтын мөлшерсіз шама (Қаз. тілі термин сөздігі. Кен.). **2.** а у ы с. *Шегелену, салмақталу (сөз туралы).* Қайталақтаудың бір түрі еспелеу келеді. Арқан яки тарамыс ескен сияқты алдыңғы пікірдің аяғын соңғы пікірге қатыстырып, қайта айтатын қазақта ақындар бар: бір сөзді көп қайтара айтып айналақтағанда сөздің әсері мылжыңдықтың әсеріне айналып кетеді, бір сөзді екі-үш қайтара айтқанда сөз пысықталған, *н ы ғ ы з д а л ғ а н*, ширатылған іспетті болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Нығыздалған бейне. и н ф. <ағыл. compressed video> *Сақталатын мәліметтердің көлемін азайту мақсатында цифрлық нығыздау әдістерімен өңделген бейнекескін немесе оның сегменті* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Нығыздалған дыбыс. и н ф. <ағыл. compressed audio> *Цифрлы код түріне келтіріліп әрі нығыздалып, бейнедискіге жазылған дыбыстық сигнал* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Нығыздалған файл. и н ф. <ағыл. compressed file> *Ішіндегі мәліметтерінің көлемін кішірейту мақсатында арнайы утилиттер арқылы нығыздалып жазылған файл. Н ы ғ ы з д а л ғ а н ф а й л д а р* иілгіш дискілер арқылы бағдарламалық жасақтамалардың көшірмесін алу (тарату) кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

НЫҒЫЗДАЛҒЫШТЫҚ з а т. т е х. *Ұнтақ немесе кеуек материалдың қысым әсерінен тығыздығын ұлғайту қасиеті.*

НЫҒЫЗДАЛУ *Нығыздал етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫЗДАЛУШЫЛЫҚ з а т. т е х. *Сусымалы заттардың белгілі бір пішінге келуі және нығыздалып қатаюы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

НЫҒЫЗДАН= е т. *Орнығу, беку.* Бір-екі рет сағатына көз тастады да, столына *н ы ғ ы з д а н ы п*, жайғасыңқырап отырды (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Неғұрлым қалтасы қалыңдап, темір сандыққа аққұйрық жүздіктер мол түскен сайын, *н ы ғ ы з д а н а* түседі (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

НЫҒЫЗДАНУ *Нығыздан етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫЗДАҢҚЫРА= е т. *Нығаңқырай түсу, нықтаңқырау.* – Бүгіннен бастап Балжан осы үйдің келіні, – дедім дауысымды *н ы ғ ы з д а ң қ ы р а п* (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). – Түсінікті ғой мәселе! – Дүрімбек даусын *н ы ғ ы з д а ң қ ы р а й* соза, ернін шүйіріп қойды (К.Ахметбеков, Ақдала).

НЫҒЫЗДАҢҚЫРАУ *Нығыздаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫЗДАУ[1] с ы н. *Тығыздау, мықтырақ.* Ең алдымен төлдің жылтыр, тегіс тері қабаты болады. Бірақ жетілуінің бұдан бұрынғы кезеңдерімен салыстырғанда анағұрлым *н ы ғ ы з д а у* келеді (Т.Күлтебаев, Қой төлі.).

НЫҒЫЗДАУ[2] *Нығызда етістігінің қимыл атауы.* Қыртысты ойып алу, құм көтеру, шпал бекіту, жолды *н ы ғ ы з д а у* сияқты ауыр жұмысқа шыдай алмағандар бірден сыр береді (С.Хайдаров, Азамат.). Кейбір топырақтар тырмалап қопсытылады, керісінше кейбір жерлерде топырақты *н ы ғ ы з д а у,* таптау керек («Халық мұғ.»). // т е х. *Металдарды пластикалық және соққы арқылы өңдеу негізінде дайындамалар мен бұйымдар жасау әдісі.* Илемдеу, *н ы ғ ы з д а у,* созу, көлемдік қалыптау, пластикалық өңдеу және шыңдау қысыммен өңдеуге жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

НЫҒЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Нығыз болып қалғандық, тығыздық.* Заводта басылған киіздің қалыңдығы мен *н ы ғ ы з д ы ғ ы* соншалық, тебен ине әрең өтеді («Лен. жас»). **2.** *Мығымдық, мықтылық, беріктік.* Зор, мықты денесін *н ы ғ ы з д ы қ п е н* сірестіріп тұрып, «жасым жиырмада» – дейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әркім-ақ өзінің *н ы ғ ы з д ы ғ ы н* қимыл-қозғалысымен көрсетпек тәрізді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **3.** а у ы с. *Менмендік, маңғаздық.* Қайта көпшілікке қолдан жасаған сыртқы момындықтың ар жағынан айқын көрініп тұрған кекесін мазақ, *н ы ғ ы з д ы қ* белгісі бар (М.Әуезов, Қилы заман).

НЫҒЫЗСУ *Нығызсы етістігінің қимыл атауы.* Әрқашан орынсыз жерде *н ы ғ ы з с у д а н* аулақ болған абзал (Ауызекі).

НЫҒЫЗСЫ= е т. *Мығымсу; менменсу, маңғазсу.* Майбасар бұл тұста қайтадан *н ы ғ ы з с ы п,* дарлая түсіп: – Е-е, соны айтсаңшы!– деді (М.Әуезов, Таңд.шығ.). Киімдері жақсы, бұрынғы жұмыскерлігін ұмытып, енді *н ы ғ ы з с ы п* саудагер қатарына кірген тәрізді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мосқалдауы *н ы ғ ы з с ы п,* сөзге зауқы соқпай отыр. Жас жігіт «ішіңіз, жеңіз» деп жалтақтап, оның қас-қабағын аңдыды (А.Жақсыбаев, Егес).

НЫҒЫЗСЫН= е т. *Мығымсыну; менменсіну, маңғазсыну.* Шақта сол қосылуға қол ұсынған, Сүйіскен екі жастың дәл тұсынан, Суық қол сыбдырлатып жапырақты: – Тоқта! – деп, әлдебіреу *н ы ғ ы з с ы н ғ а н* (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Ол сыр бермей *н ы ғ ы з с ы н ғ а н м е н* терең күрсінуде (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

НЫҒЫЗСЫНУ *Нығызсын етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫЗ-ҰНТАҚ з а т. т е х. *Жартылай қатаюға ұшыратылған термореактивті шайыр мен ұнтақ күйдегі толықтырғыштар қоспалары. Н ы ғ ы з-ұ н т а қ* жаншуда немесе қысым әсерінен құюда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

НЫҒЫРАҚ с ы н. *Мықтырақ, берігірек.* Арқама мін енді, ұстап ал *н ы ғ ы р а қ,* ұшамын мен енді Аспанға зымырап (Ә.Ахметов, Тыраутырау.). *Н ы ғ ы р а қ* басамын мен аяғымды, Алға ұстап жүрегімді, аянымды, Өз жүрген жолдарыма келем жазып, Сырымды, барлық өмірбаянымды (С.Хайдаров, Жүрек сыры).

НЫҒЫРЛА= е т. с ө й л. **1.** ***Нығарла.*** Тағы бір қызығы, жаңағы дүнген әлсін-әлі ауыз үйдегі қонақтарына барып есеп айырысады да, уыс-уыс ақшаны біздің қасымызда тұратын қақпағы ашық қобдишаға *н ы ғ ы р л а п* салып кетеді («Жұлдыз»). **2.** а у ы с. *Шегелеп, бекітіп айту.* – Шулама, жүгірмектер, Әкеңнің аузы жыбырлап отыр, – деп жұбайы балаларын *н ы ғ ы р л а п* отыр!.. (О.Иманәлиев, Соқырішек). – Адамға атақ та, абырой да тек еңбек арқылы келеді, – деді жігіт *н ы ғ ы р л а й* сөйлеп (К.Туғанбаева, Алтын.).

НЫҒЫРЛАУ *Нығырла етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫРТ= е т. ж е р г. *Сөзбен төпеу, тұқырту.* «Отыра тұр. Қызметіңнен қалып бара жатпаған шығарсың» – деп үнемі *н ы ғ ы р т ы п* сөйлейді (С.Шаймерденов, Қарғаш). Оңтайы келгенде Ыбырайларды *н ы ғ ы р т п а й* қалмайтын Рымбектің әдеті (Т.Тілеуханов, Өз. бақыты.).

НЫҒЫРТУ *Нығырт етістігінің қимыл атауы.*

НЫҒЫТ= е т. ж е р г. *Нығайту, нықтау.* Ауылдық жерде жұмысты *н ы ғ ы т т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Орындап жатқан планын, Қолдаған табыс құралын, *Н ы ғ ы т қ а н* таптың ұранын, Еңбекші емей немене (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЫЖАТ [ар. نجاد] з а т. е с к і к і т. *Қалыс қалдырды.* Мәлік Риян барлығын азат қылды, Пенделіктен құдайым *н ы ж а т* қылды. Тоғыз жүз кісі зынданда жатыр екен, Бәрін Риян Жүсіпке бағындырды (Жүсіп-Зылиха).

НЫҚ с ы н. **1.** *Бекем, орнықты, берік.* Жағасынан жауының Жатқандай-ақ *н ы қ* ұстап. Батырады шеңгелін Қалың қарды уыстап (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Винтовкаңды *н ы қ* ұста, жолдас жауынгер, жауды аямай шап! (Ә.Тәкенов, Қазақст.). Және оның жүрегіне *н ы қ* бекіген хақиғи жолдың беті ездікпен толқымайды (Абай, Тол. жин.). Көшуде туған нәресте, Қалды ғой есте әр нәсте Салмағын елдің көтеріп Демікпей алға кетер нық, Ширығып белге жетер *н ы қ* (Қабан жырау, Алтын қазық).

2. *Анық, айқын.* Кездемеге, былғарыға, қант, шайға, ұнға *н ы қ* баға кесілді. Бұл кескен баға осы күнгі лаукеші, саудагерлердің сататын бағасынан екі-үш есе арзан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Нық басты. *Салмақты болып, өзіне сенімді жүрді.* Бүгін аяғын *н ы қ б а с ы п,* олардың жанынан күлімсіреп өтті. Дәл бір мазақтап бара жатқан адамдай (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). *Н ы қ б а с қ а н* қадамынан оның орнықты ойдың, салмақты сабырдың адамы екені аңғарылады (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

НЫҚА= е т. сөйл. ***Ныға.*** – Талақ, талақ, талақ – деп, *н ы ғ а п* тұрып үш қайырды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Ал сықаққой шырақ, сендерде бір сұрақ? Көптен бері сықақ жазамыз, Кемшілікті құр жібермей көрген жерде *н ы қ а п* жазамыз (С.Кенжахметов, Қуырдақ.).

НЫҚТА= е т. **1.** *Берік етіп нығыздау, нығырлау.* Салжан есікті *н ы қ т а п* жаба, жаулығын жүре жөндеп, шығып кетті (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). **2.** а у ы с. *Қадап айту, нақтылау.* – Ал шайға жүріңдер! – Ол бұл сөзді түрегеліп тұрып, бұйрық бергендей *н ы қ т а п* айтты (Н.Әбутәліпов, Құрдастар). Әшірбек қызып кетті. Бір шағын жиналыста баяндама жасап тұрғаннан әрмен әр сөзіне факті тіркеп, *н ы қ т а п,* нығайтып жатыр (А.Байтанаев, Қансонар). Менің дінге, оның ішінде ислам дініне деген көзқарасым өте жақсы. Бұл алдыңғы діндердің жақсы жақтарын бойына сіңіре білген ең соңғы тарихи дін. Өткен тарихи діндердің жағымсыз тұстарын қабылдамаған, дүниетанымдық мәселесін күшейткен, философиясын *н ы қ т а ғ а н,* ұғымдарын нығайтқан («Қаз. әдеб.»).

НЫҚТАЛ= е т. *Нығыздалу, нығарлану.* Сыртқы киімін шешіп шкафқа іліп, маңғаздана қақырынып, шашын тарап, сәндене басып жұмсақ орындыққа *н ы қ т а л а* келіп отырды (С.Бегалин, Уақыт.). Молдасын құрып *н ы қ т а л а* отырды да, домбыраны алып, тиегін жөндеді (Ж.Еділбаев, Түркістан).

НЫҚТАЛУ *Нықтал етістігінің қимыл атауы.* Оқушылар бригадасы шәкірттердің ұйымдастырушылық дағдыларының дамып, *н ы қ т а л у ы н а,* олардың қоғамдық белсенділігін тәрбиелеуге барынша жәрдемін тигізеді («Қазақст. мект.»).

НЫҚТАН= е т. *Нығарлану, ыңғайлану.* Жеңіл киініп жүгіре басып далаға шықсам, әкем қоңыр тайға *н ы қ т а н ы п* отырып ап, есік көзінде тұр екен (Тұлпар). Жолбарыс жатыр ықтанып, Жалтылдап жіті нұр көзі. Бекінді Жомарт *н ы қ т а н ы п,* Айқасар жауын білді өзі (Т.Исабеков, Мөлдір.).

НЫҚТАНУ *Нықтан етістігінің қимыл атауы.*

НЫҚТАҢҚЫРА= е т. *Нықтай түсу, нақтылау.* Үндемес аға қазір осы бір отауға бұрынғысынан гөрі едәуір салмақ салғандай *н ы қ т а ң қ ы р а п* айтты (Ақ бидай). Ол *н ы қ т а ң қ ы р а п* сөйледі: – Келеді, адамның қолы әкеледі. Бірлесіп істеген көптің еңбегі әкеледі (Жарық жұлдыз.).

НЫҚТАҢҚЫРАУ *Нықтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

НЫҚТАУ[1] с ы н. *Мықтырақ, беріктеу.* – Жоқ, сірә, – деді біреу жуантықтау, Тұлғасы басқасынан соның *н ы қ т а у.* Түйілген қабағы да қалың екен, Мінезі болмаса егер томырықтау (Н.Ахметбеков, Амангелді).

НЫҚТАУ[2] *Нықта етістігінің қимыл атауы.*

НЫҚТЫ с ы н. ж е р г. *Мықты, бекем.* Қазықтың орнына лом қақ, *н ы қ т ы* болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Бұл баланың әкесі *н ы қ т ы* жігіт еді, соғыста қайтты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЫҚТЫҚ з а т. *Беріктік, мықтылық, бекемдік.* Жылда үстіңнен өтемін, Жыл құсындай қатынап. Мың шүкірлік етемін, *Н ы қ т ы ғ ы ң д ы* бақылап (Т.Шопашев, Сұлутөбе). Төтеп бермей әлсізі, Жардан бір-ақ құлайды. Бірі кетсе мықтының, Өзгелері, әрине, Көрсете алмас *н ы қ т ы ғ ы н* (Т.Смаханұлы, Кездік).

НЫҚЫР= е т. *Шымбайына батыра айту; сөзбен ықтыру, тықсыру.* – Сол кемпірден-ақ тізгініңді ала алмай қойдың-ау, – деп Рабиғаны *н ы қ ы р а* бергенімде, апамның өзі де кіріп келді (К.Баялиев, Дегелек.). Чишейко пункт қожасын *н ы қ ы р ғ а н* бұл ымыраға тегін келе қойған жоқ (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

НЫҚЫРТ= е т. *Тықсырту, тежеу.* Оны *н ы қ ы р т а* түскісі келгендей, ойда жоқта жел көтеріліп, етек-жеңін жұлқылап бара жатты (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). – Бір нәрсе десең бұл көтеріліп кетеді, – деп шалды кемпір *н ы қ ы р т ы п* тастады (А.Тоқмағанбетов, Жыр.).

НЫҚЫРТУ *Нықырт етістігінің қимыл атауы.*

НЫҚЫРУ *Нықыр етістігінің қимыл атауы. Н ы қ ы р у* үшін деп айтып отыр ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

НЫҚЫТ= е т. с ө й л. ***Нықыр.*** Түнде немесе таңертең келем. – Үйден шықпа. Ал егер сыр шашып, не басқадай жаманшылыққа баратын болсаң, жер бетінде тірі жүргізбеймін, – деп *н ы қ ы т т ы* (С.Алдабергенов, Асу).

НЫҚЫТУ *Нықыт етістігінің қимыл атауы.*

НЫМ[1] з а т. ж е р г. *Дым, ылғал.* Сосын барып буға ұстап қайта еседі, *н ы м* сіңіреді, ширатады (Д.Досжанов, Жібек.).

НЫМ[2] з а т. *Жарты, жарым.*

НЫМША з а т. ж е р г. *Кеудеге киетін жеңсіз киім, кеудеше.* Көйлектің сыртынан *н ы м ш а,* оның сыртынан ұзын қамзол киетін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қонақтар ішкі үйге аяқ аттаған бетте бесік жанында *н ы м ш а с ы н* түймелеп тұрған әйелге көз тоқтатып, ұзақ қарап қалды (Д.Исабеков, Тіршілік).

НЫМШИРЕК з а т. *Бір нәрсенің сегізден бірі, ширегі.*

НЫП-НЫҚ с ы н. **1.** *Өте берік, орнықты, нығыз.* Ояз бастаған чиновниктер әлденені айтысып, мәз бола күліседі. Қарақан *н ы п-н ы қ* отырған күйінен қозғалмайды (К.Оразалин, Абай.). **2.** а у ы с. *Ап-анық, салмақты.* Баланың сөзі де *н ы п-н ы қ,* пайымдауы да үлкен адамдай (К.Қазыбаев, Ызғар). – Жанат, сенде бір сөзім бар, былайырақ шықшы, – деді. *Н ы п-н ы қ* қып өктем үнмен бұйыра айтты (С.Мұратбеков, Көкорай).

НЫРАЙ с ы н. *Дымсыз, еш нәрсесі жоқ.* Бірақ жұрт былтырғыдай *н ы р а й* дым сызбай қалған жоқ, тақ-тұқ болса да, аздап нормалап-дорбалап болса да тіске сыздық етер дән беріліп тұрды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау). Хат танитындарын бірыңғай, *н ы р а й л а р ы н* бірыңғай отырғызып, екі класқа қолайлап алды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

НЫРДАЙ с ы н. с ө й л. *Дымдай.* Сонан соң қазақтың атын қорықпай атайтын адам *н ы р д а й* құриды. Сөйтіп, үйге келіп, қытымызды жайып, кең далаға кете береміз (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

НЫСАЙ з а т. ж е р г. **1.** *Пиғыл, ниет, ой.* Сатан келіншектің *н ы с а й ы н* түйгендей болып, қымызды қылғып жіберді де, шараны келіншекке қайырды (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұхтар түгіл Абайдың қазақ екеніне кәміл сенбейтін сияқты және оның Құнанбайдан туғанына дауласатындай *н ы с а й* сездім (С.Талжанов, Ұлдай.). **2.** *Тұр, қалып, сыңай.* Бекбол азғана таңырқаған *н ы с а й г а* міниіп, көз алмай қараса да, мұның түсін танымады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оның *н ы с а й ы* тәуір (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

НЫСАН[1] з а т. **1.** *Белгілі бір зат, бізден тыс өмір сүретін материалдық дүние.* Егжей-тегжейлігі, жалпы көлемі, нысанды сатып алу мерзімі және *н ы с а н н ы ң* орны бойынша талап конкурстық құжаттамада көрсетілген («Егемен Қазақстан»). Сауда-саттық аукционшының сатылатын *н ы с а н д ы,* нысанның қысқаша сипаттамасын, сауда-саттық өткізу әдісін, бастапқы баға мен бағаны өзгерту қадамы жариялауымен басталады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Бір іс-әрекеттің орны, мекеме, кәсіпорын, шаруашылық не қорғаныс мақсатындағы телім т.б.* Күзеттің негізгі қызметі – мемлекеттік, жекеменшік және басқа да *н ы с а н д а р д ы* күзету. 1995 жылы Президент қол қойған «ішкі істер органдары туралы» Заңда «Күзетке» түрлі нысандарды күзетумен қатар, патрульді полициямен де бірігіп, ұйымдасқан қылмысқа, басқа да заңсыздыққа қарсы күресу құқы берілгені көрсетілген («Жас Алаш»). Ғарыштан көрінетін Жер бетіндегі жалғыз *н ы с а н* (әрине, адам қолымен тұрғызылғандарын айтамыз ғой) – осы Ұлы Қытай қорғаны (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **3.** ғ ы л. *Белгілі бір іс-әрекет бағытталған не зерттеуге, бақылауға арналған зат, құбылыс.*

Құрылыс нысандары. к і т. *Құрылыс салынып жатқан орын.* Қытайда күші Рихтер шкаласы бойынша 5,9 балдық жер сілкінісі болып, 734 ғимарат толығымен қираса, 40 мыңға жуық *қ ұ р ы л ы с н ы с а н д а р ы* зақымданған («Жас Алаш»).

НЫСАН[2] з а т. *Ерінге түсетін жара.*

НЫСАНА з а т. **1.** *Көздеп ату үшін алынған қарауыл, белгі.* Кезінде оны Шу бойына беттеген, Атты мерген бұлтартпайтын оқпенен. Қырағы көз *н ы с а н а д а н* мүлт кетпей, Қорғасын оқ қадалды қос өкпеден (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тәуекелдің мініп ұшқыр кемесін, Үміт-садақ, тартып келем жебесін. Кейде оғым *н ы с а н а г а* дөп тисе, Кейде армандар көрсетпес те төбесін (Ә.Есмырзаев, Мұрат). **2.** с п о р т. *Сопақша тақтайларға жапсырылып, бетіне дөңгелек белгілер салынған қағаз немесе ұшатын табақтар.* **3.** ә с к. *Қарсыластың жойылуға белгіленген объектісі. Н ы с а н а* кеңістікте орналасуына қарай жер үстіндегі, әуедегі, теңіздегі нысана, құрамына қарай жеке (танк, ұшақ, кеме т.б.) және топтық, мөлшеріне қарай – нүктелік, сызықтық, алаңдық; қызметіне қарай активті, пассивті, қозғалыстағы, соның ішінде маневрдегі, қозғалмайтын, пайда болатын, қорғану дәрежесіне қарай ашық жердегі, тасадағы, сауытты болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4.** а у ы с. *Алға міндет етіп қойған мақсат.* Медицина – денсаулық ғылымы. Оның көздеген *н ы с а н а с ы* адамды ажалдан сақтап қалу (Жыл он екі ай). Ол жол ортасында тоқтамайды, азды қанағат етпейді,

н ы с а н а ғ а жетіп, ойлағанын орындап тынады (Жарық жұлдыз.). Үкіметтің (билеуші таптың) зорлық-зомбылығы қара бұқараны көрген күніне наразы қылып, түрлі қимыл туғызады. Адастыратын соқпақтарға түспей, көздеген *н ы с а н а* жеткізетін дұрыс жолмен жүре алса ғана осындай қимыл жемісті бола алады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Ауыл мәдениетін сөз етуге ниет білдірген автордың идеялық көркемдік *н ы с а н ы* өз міндетін толық атқарған («Егемен Қазақстан».).

Нысанаға алды. а) *Мылтық сияқты оқпен атылатын қаруын бір нәрсеге қарай бағыттады, көздеді.* Аңшы есін жиып, мылтығын оқтап, аюды *н ы с а н а ғ а а л ы п* тартып қалды (Қазақст. аң байлығы.). «Жастықтың соңы, кәріліктің алды» деп өзі де сырыққа байлаған тиынды *н ы с а н а ғ а а л д ы* (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). ә) *Меңзеді, ишарат білдірді.* – Олардың тіптен айырылатын реті де жоқ қой, шеше. Соңғы кезде арзанқол сұмдар табылып жүрген жоқ па, ерлі-зайыптың ортасына түсетін, – деп әлдекімді *н ы с а н а ғ а а л ы п,* көздей сөйлейді (З.Шүкіров, Шығ.). б) *Мақсат етті, межеледі.* Қарамағымыздағы саулық қойдың әр жүзінен 141-ден төл бердік. Алдағы жылы бұдан да биік межені *н ы с а н а ғ а а л ы п* отырмыз («Білім және еңбек»).

Нысанаға шаншылма. *Біреудің көздер жеріне айналма, көзге түспе.* Жуасты мін де, айран іш, Жоқ немеге шатылма, Ұры залым, қуларға *н ы с а н а ғ а ш а н ш ы л м а* (Абай, Тол. жин.).

Нысана етті. *Алдына мақсат қойды.* Бұл ретте, Тахауи Ахтанов та өзі *н ы с а н а е т і п* алған биіктен табыла білді деп айтуға толық негіз бар («Жас Алаш»).

Нысана көздеу. с п о р т. *Ататын және пневматикалық қарумен, орбалет атудан, сол сияқты садақ тартудан жарысатын ежелгі спорт ойындарының бірі.* Ауқаттылар бәйгеден кейін басқа ойын-сауық түрлерін: *н ы с а н а к ө з д е у,* ат жарысы, палуандардың белдесуін т.б. өткізеді (Қаз. әдет-ғұрып.).

Нысананы көрсету. ә с к. *Нысананың орналасқан орнын қысқаша, айқын, түсінікті етіп көрсету. Н ы с а н а н ы к ө р с е т у* тікелей жергілікті жерде, снарядтарды (миналарды) жару, із қалдырушы оқ (снаряд), жарықтандырғыш авиациялық бомба немесе артиллериялық снарядтар және т.б. арқылы құралды нысанаға бағыттаумен іске асады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

НЫСАНААТЫМ: нысанаатым жер. *Оқ жетерлік қашықтық.* Келген жау бұларды әлі көрмеген-ді, Қатқақсып аты сусап шөлдеген-ді. Мимырттап мергендерге көлбей-көлбей, Солдаттар *н ы с а н а а т ы м ж е р г е* келді (Н.Ахметбеков, Амангелді).

НЫСАНАЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені көздеу, нысана ету.* Біздің артиллерияның *н ы с а н а л а п* ататын жері екенін жау жақсы білген секілді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Самолет соны *н ы с а н а л а ғ а н* екен. Оқ гүрс жарылды да, мені әлдеқайда лақтырып тастады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Егер су бұл *н ы с а н а л а ғ а н* жерге жетпей, беріден шықса, онда ол атын екі рет босқа сабылтқан болды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **2.** *Көру түтікшесін қашықтықтағы белгілі бір нысанаға бағыттау, көз мөлшермен кескіндеу.*

НЫСАНАЛАУ *Нысанала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көздеу, нысана ету.* Түрса егер ажал жанымда, Қабырғам қайтіп сөгілмес... Сол адам мүмкін жарын да *Н ы с а н а л а у д а н* шегінбес (С.Оразаев, Шырқау.). **2.** <нем. Visier> *Көру түтікшесін қашықтықтағы белгілі бір нысанаға бағыттау, көз мөлшермен кескіндеу.* Жалпы ауыспалы объективтерді түсірілетін затқа *н ы с а н а л а у* үшін, аппаратқа арнаулы универсалды көрсеткіш аспап орнатылады (Б.Тілекметов, Фотосурет.).

НЫСАНАЛЫ[1] с ы н. **1.** *Нысанаға алынған, көзделген, белгіленген.* Тосқауылшылар *н ы с а н а л ы* жердегі жау солдаттарына бас көтертпей оқ төгуде (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Олар *н ы с а н а л ы* жеріне жеткен кезде түн ортасы болған еді (Ә.Шәріпов, Партизан.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір бағыттағы, арнайы, нақтылы.* Қазақ тілі кімге керек болса, сол ғана оның көсегесін көгертуге жұмыла біліп, салқынқанды да *н ы с а н а л ы* әрекетке көшкенде ғана бірдеңе шығады («Жас Алаш»).

Нысаналы пайдалану. *Бағыштalған орнымен пайдалану, басқа мақсатқа жібермеу.* Кишеневте 2002 жылғы 7 қазанда жасалған 1992 жылғы 15 мамырдағы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа қатысушы мемлекеттер арасындағы Әскери-техникалық ынтымақтастықтың негізгі қағидаттары туралы келісімнің шеңберінде жеткізілетін әскери мақсаттағы өнімдердің *н ы с а н а л ы п а й д а л а н у ы н* бақылауды жүзеге асыру тәртібі туралы хаттама бекітілсін («Егемен Қазақстан»).

НЫСАНАЛЫ[2] с ы н. *Бірегей, өзгеше туған.* Көзінде қал, артық тіс болу, қол-аяғының башпайлары артық *н ы с а н а л ы* болуын қалыптан тыс ерекше жақсылықтың нышанына теңеп, бөлекше құрметпен қарайды (Қаз. әдет-ғұрып.). «Тәйжі, мұныңыз табылған ақыл екен, бұл пәлекетті бес уақыт намазбен айналдырмаса елге тыныштық бермейді» – деп, жиырма қой атады, бірақ ол бұл қойларын өзі аралап жүріп

меңсіз қарасынан, үш мүйіз *н ы с а н а л ы с ы н а н*, құрт мүйіз жағалынан іріктеп ұстатып, күннің қызылы сөніп бара жатқанда қарасынан бөлгізді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

НЫСАП [ар. انصاف] з а т. *Тойымдық, тоқмейілдік, қанағат.* Бірақ біз *н ы с а п т а н* айырылдық («Қаз.әдеб.»). Қанағат, тоқтам, ар, *ны-сап,* қасиеттер ғой ең әсем. Әлдекім құсап дәурен сап, Жүрмедім шайқап деме сен (Ө.Жайлауов, Жарқын.). Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де өз ақылың, өз *н ы с а - б ы ң* өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады (Абай, Тол. жин.). Және бір пайғамбарымыздың бір хадисі: «Үш түрлі істі қылған пенденің Алла тағала *н ы с а б ы н* жеңіл қылып бейішке кіргізеді» (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

Нысап бере гөр. *Қанағат, тойымшылық бер деген мағынадағы тілек.* Хажы заманы түгілі бірге туған ағасын түзей алмай: «Бишараға *н ы с а п,* таупық *б е р е г ө р*», – деп Құдайына жалбарынады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Нысап жоқ. *Қанағат жоқ, тойымсыз.* Көзінің алып шерінің, *Н ы с а б ы ж о қ* перінің. Жерге түскен миды алды, Жеп сонымен сыйланды (Ө.Тұрманжанов, Өлеңд.). Расында, жездесі тажал адам, *н ы с а п ж о қ* («Лен. жас»). Тірліктен *н ы с а п ж о қ* – қуыршақ өңкей балауыз... Біздікін айтсаңшы!.. Бер қара, осы араны Шырамытам, танидың ба осы жерді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Нысаптан безген. *Қанағатсыз, тойымсыз.* Нәтижесінде диқан *н ы с а п т а н б е з - г е н* өсімқорлардың қолына түсіп қалатын еді (М.Шоқай, Таңд.).

Нысап тұтты. *Қанағат етті, барға разы болды.* Ей, ғапыл, иман демек – шынға нанбақ. Шындықты *н ы с а п т ұ т ы п* көңілге алмақ. Жүректі адалдыққа анық байлап, Тартынып арамдықтан таза қалмақ (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.). Қиын, қиын ойланбасаң түбінде Құр қалбақтап ұшуды *н ы с а п т ұ т қ а н* Ұқсастық пен ұсақтықтан Біз әрдайым тиістіміз қорқуға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

НЫСАПСЫЗ с ы н. *Тойымсыз, ашкөз, қанағатсыз.* Бураханнан басқа хандықта Қожа пайғамбардың әулетіміз деп *н ы с а п с ы з* кеткен (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Әдеп пен нысапта жұмысыңыз болмасын. Қайсымыз *н ы с а п - с ы з* екенімізді көре жатармыз (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

НЫСАПСЫЗДЫҚ з а т. *Көзі тойымсыздық, ашкөздік, қанағатсыздық.* Билеушілердің *н ы с а п с ы з д ы ғ ы* сияқты талай құбылысты ақын тани білген, жұртшылықты жақсы сезімдерге баулыған (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Ел мүддесінен гөрі өз мүддесін ойлаушылық *н ы с а п с ы з д ы қ* байқала түсті (Б.Әбдіразақов, Серпіліс.). *Н ы с а п с ы з д ы қ* жеке тұлғаның күнәға, ұрлыққа, парақорлыққа, жемқорлыққа ұрынуына себепші болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

НЫСАПТЫ с ы н. *Көзі тойғыш, қанағатшыл.* Ақбота *н ы с а п т ы,* сыпайы жануар-ды. Өз үлесін алғаннан кейін, қайтып қолыңдағыға ұмтылмайтын (З.Шашкин, Өмір.). Бұл қартың оның бірін де кәсіп қылып көрген жан емес. *Н ы - с а п т ы* көңіл әу баста мұны мал соңына салған («Лен. жас»).

НЫСАПТЫЛЫҚ з а т. *Барға қанағаттанушылық, ашкөзденбеушілік.* Ер-азаматтың бір қасиеті *н ы с а п т ы л ы қ* болса керек (Ауызекі).

НЫСПЫ[1] з а т. *Адамның аты-жөні, есімі.* Көк тамыры адырайған, арық қолын ұсынды. – Танысып қоялық. Менің *н ы с п ы м* – Дулат (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Өлсе өлген шығар қорқақтар, Өлген бе батыр өмірде. Ерлердің *н ы с п ы н* ұрпақтар, Сақтайды мәңгі көңілде (С.Әлімқұлов, Қыран.). Хатшы жолдас, менің *н ы с п ы м* – Көшен. Мен осы отырған елдің бәріне ортақ ағайын адаммын (Ж.Еділбаев, Түркістан). Өзгелер мәнсап жолмен жөнелсе өрге, Қиялдың сен бұл аймақта не көрсең де... Жақұтпен сырғанаған мына судың *Н ы с п ы - с ы н* Алтынарық деген сен бе?! (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

НЫСПЫ[2] ү с т. *Тұқ, мұлде, атымен.* Арғы руым мен ата-бабамның кім екенін *н ы с п ы* білмейтін («Лен. жас»).

Нысны [нысны сымен] жоқ. *Тұк жоқ, дәнеме, атымен жоқ, тып-типыл.* Сақал-мұрт дегеннен *н ы с п ы ж о қ,* тек иек астында селдір ғана сақалсымағы бар (І.Есенберлин, Шығ.). Жоңғар даласына қашар кезде мырзасының айтарына елірген адырақ мінезбен сойқан іздеген өркөкіректіктен *н ы с п ы ж о қ* (З.Жәкенов, Таң самалы).

НЫСПЫЛА= е т. *Атау беру, атау.* Алла емес, жердегі пенделер *н ы с п ы л а - г а н* әйгілі төрт пайғамбардың бірі Ескендір Зұлқарнайын ақтық ауасын алқына жұтты да, соңғы демін шығарарда мынаны әрең-әрең айтып үлгірді («Жұлдыз»). Ғұлама ерекше құпия жағдайда патша мен оның ең сұлу да ақылды әйелінің ұрығын қосып, шыны құты ішіне жасанды жолмен баға өсіріп шығарады. Патша мұрагерінің атын Сүлеймен деп *н ы с п ы л а й д ы* («Жұлдыз»).

НЫШАН [ир. نیشان] з а т. **1.** *Бір нәрсенің белгісі, көрінісі.* Күнделікті өзімен қатар жүрген жан-

ның жүрегінің тынысына құлақ тосып, әуезді күйін ұра білсең, Кімнен де болса жақсылық *н ы ш а н ы н* табасың («Мәдениет және тұрмыс»). Кемпір-шал мұны жақсы тілектің *н ы ш а н ы* деп түсінеді (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Ойсыз көз көрмек үшін үңілмейді, Өнерге салақ адам шүңілмейді. Алтын, мыс айырылмасы *н ы ш а н ы* бар, Құмай бүркіт болғанмен, түк ілмейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дінді пайдаланып, елдің тыныштығын бұзу әр кезде болған. Осыдан сақ болуымыз керек. Қазір елімізде діни ұйымдардың шектен тыс көбейіп кетуі жақсылықтың *н ы ш а н ы* емес («Қаз. әдеб.»). **2.** п с и х о л. *Қабілеттіліктің қалыптасуының алғышарты болып табылатын ағзаның анатомиялық-физиологиялық және негізінен орталық жүйке жүйесінің ерекшеліктері.* Егер адамның туғаннан бастап *н ы ш а н ы* болса да, дұрыс тәрбие көрмесе, яғни белгілі бір әрекетпен айналыспаса, оның қабілеті айтарлықтай дамымайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** *Мемлекеттік белгі, рәміз.* Халық Конституцияның мемлекеттік басқару органдарын, оның *н ы ш а н д а р ы н,* азаматтардың демократиялық құқықтары мен бостандықтарын айқындайтын басты Заң екенін анық түсінді («Егемен Қазақстан»). Қазақстан Республикасының мемлекеттік *н ы ш а н д а р ы* – Туы, Елтаңбасы және Гимні бар. Олардың сипаттамасы және ресми пайдаланылу тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). Көшпенділердің космогониялық діни идеологиясында әртүрлі таңбалар, күннің, оттың *н ы ш а н ы н* түспалдайтын қызыл түс маңызды рөл атқарған («Парасат»).

Нышан білдірді [берді, көрсетті]. *Ниет байқатты; белгі берді.* Партбюро секретары аса бір ризалық *н ы ш а н б і л д і р і п,* оған ұзақ қарап қалды (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). Мына тұрған Ұлжан мен Асанның аузынан кешірім *н ы ш а н ы н б і л д і р е р* жалғыз сөз естісе болғаны, бұның да беті қайтқалы тұр еді (А.Байтанаев, Жастық.). Біздіңше, мұнда біраз жаңалықтар *н ы ш а н б е р е* бастаған (М.Базарбаев, Замана.).

Жақсы нышан. *Оң белгі, үміт.* Бүгінгідей заманда техникамен «дос» болған адамның еш нәрседен ұтылмасы анық. Сондықтан жастардың техникалық оқу орындарына түсуге көбірек ұмтылуы *ж а қ с ы н ы ш а н* («Жас Алаш»).

НЫШАНА з а т. с ө й л. ***Нышан** (бір нәрсенің белгісі).* Кәрі көз танып отыр. Бұлай деуі жақсылықтың *н ы ш а н а с ы* (Абзал жандар.). Бұл қауымға жаңа толқынның келіп қосылуы жақсы *н ы ш а н а* деп қараған жөн (С.Мәуленов, Үркер.). Секілді Шамен, Қамар, Дахтарбану, Затында жанға арам мендей тану. Заты жоқ жақсылықтың *н ы ш а н а с ы,* Адамға ар – айтқан сөзге жетпей қалу (Ақан сері, Шығ.). Оқыды бір кітапты хан баласы, Кітаптың сурет екен айналасы. Ер Хасен анадайдан көзін салса, Суреттің қыз секілді *н ы ш а н а с ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

НЫШАНАЛЫ с ы н. *Айрықша белгісі бар.* Иегінің астында бір тал ақ қыл бар, Қырандығының белгісі. Мұндай *н ы ш а н а л ы* тазылар сирек кездеседі («Лен. жас»).

НЫШАНАСЫЗ с ы н. *Ешбір белгісі жоқ, нышансыз.*

НЫШАНАСЫЗДЫҚ з а т. *Нысанасы жоқтық, нышансыздық.*

НІЛ з а т. **1.** *Көк шөптің, ағаш жапырағының, тағы басқа өсімдіктердің сөлі, шырыны, бояуы.* Көк *н і л і* жұққан шалбарының тізесін бет орамалымен сүртіп тастап, Самалдың жанына келіп жайғасты (З.Жәкенов, Таң самалы). Өзіңді өлшеуден сырт мұнша мақтап, Дәлелің не, күлесің, жасырмай-ақ? Халық күлсін, қайсымызға қарап өзі, Ақ бөзге ат қойғандай *н і л д е н* бояқ (Қара өлең). Бұрын да малшылар Шабанбайға таласа көшіп келіп, аспанның реңі, шөптің *н і л і* бұзыла топырлап ойға түсетін еді («Жұлдыз»). **2.** *Көк түсті бояу. Н і л г е* салып шайқаған кірдей аппақ жылтыр қағаздар (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Аспан да жерде *н і л г е* малып алғандай жап-жасыл (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Дұспанға да бол әділ, Түсірме ойға тат пен *н і л,* Ұмытпа, болсаң біздің ұл, Осы өлеңді құлаққа іл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ніл қара көк. *Шымқай қара көк, көкпеңбек.* Жағалауды гүрс-гүрс ұрып, Алакөл ашуланып жатыр. Біресе запыран жасыл, біресе *н і л қ а р а к ө к* тартқан жайқыннан сазанның баурындай ағарып толқын аунайды («Қаз. әдеб.»).

НІЛДЕ= е т. *Бір нәрсені көгілдір, көкшіл түсті бояуға салу, сонымен бояу.* Кіп-кішкене, тап-түйнақтай, ақ дәкені көк *н і л д е п,* крахмалдап қатырып, есік-терезеге, шкаф беттеріне іліп тастаған (Ш.Құмарова, Қос шынар). Бәлмен қатынның шебер қолымен сәл-пәл *н і л д е г е н* бір тартар ақ жібек шаршысы мен ақ самауыр, ақ патнос одан сайын жарқыл қаққандай (Б.Аманшин, Көкжар). Қолмен *н і л д е г е н д е* нілді шүберекке түйіп, жылы суға салып, сәл көк түске енгенше араластырады (Шаңырақ энцикл.).

НІЛДЕЙ с ы н. *Ашық көк, көкпеңбек.* Тек *н і л д е й* көк, кіршіксіз, аспан биігінде теріскейге

беттеп, самғап бара жатқан қос моторлы, құрыш қанат өрлей берді (Е.Тұрысов, Келіншектау.). Қазір Қараш Қазақстанның жағрафиялық картасына жарты тамшы *н і л д е й* боп түскен көлге жол тартып келе жатыр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Нілдей бұзылды. *Аяқ астынан айнып қалды, тез өзгерді, құбылды.* Әуездің атын естігенде Байыс *н і л д е й б ұ з ы л д ы* («Лен. жас»). Жайшылықта жайдары сияқты жарқ-жарқ етіп құбылып тұратын жүзі *н і л д е й б ұ з ы л ы п,* түнеріп сала беретін (Р.Райымқұлов, Болат.).

НІЛДЕН= е т. *Көкшіл түсті бояуға салынып, бояну.* ≈ Мата *н і л д е н е* түсті.

НІЛДЕНУ *Нілден етістігінің қимыл атауы.*

НІЛДЕТ= е т. *Нілмен бояту.*

НІЛДЕТУ *Нілдет етістігінің қимыл атауы.*

НІЛДЕУ *Нілде етістігінің қимыл атауы.* Лазурь және Синева ұнтақ түрінде шығарылады, құрамында оптикалық ағартқыштардың болуы біркелкі *н і л д е у г е* қолайлы, бұйымдарға ашық, жаңарған өң береді (Шаңырақ энцикл.).

НІМШЕ з а т. ж е р г. ***Нымша.*** Ендігі жүрістері әні – *н і м ш е* сайын бір-бір ішікті білекке орап бүткіл қойнаудың ішін қан сасытып жіберіпті (А.Сүлейменов, Бесін).

НЭПМАН з а т. т а р. с о в. *Жаңа экономикалық саясат (НЭП) кезіндегі саудагер, алыпсатар.* – Жоқ, жоқ, – деді ол сасқалақтап, – мен комиссар болмаған. Жәй банкада кассир... қалай айтады, не, ақша беретін адам болып жұмыс қылған. Жалақы аз семья көп, содан кейін *н э п м а н - д а р* (А.Нұрманов, Құлан.).

НЬЮСМЕЙКЕР [ағыл. news – жаңалық, make – жасау] з а т. п у б л. *Оқырмандар мен тыңдармандарға қызығушылық туғызу арқылы журналистердің назарына іліккен саяси қайраткер, әртіс, спортшы т.б. кез келген адам.* Олай болмаған жағдайда, «Қазақстанның стратегиялық таңдауы» туралы, ынтымақтасу процесі жайлы пікірталасты бөгде *н ь ю с м е й - к е р л е р* мен оппозициядағы басылымдар қыздырып отыратындай ахуал қалыптасуы әбден мүмкін («Жас Алаш»).

НЬЮТОН з а т. ф и з. *Ағылшын физигі И.Ньютонның есіміне орай аталатын бірліктердің халықаралық жүйесіндегі күштің өлшеу бірлігі. Н ь ю т о н* – массасы 1 кг денеге 1 м/с^2 үдеу беретін күшке тең (Қазақстан энцикл.).

НЮАНС [франц. nuance] з а т. *Бір нәрседегі сәл ғана айырмашылық, нәзік ерекшелік. Н ю а н с* – музыкалық шығармалардың үндерінің түрлі сазбен, нақышпен, күшпен әсерленуі (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). Өмірді қызықтау, тұрмыс рахатын сезіну, әсемдікті көңілге ұялатып, көкірек көзін ашу сияқты сезім *н ю а н с т а р ы н* беру көзделген («Қаз. әдеб.»).

О

О[1] з а т. л и н г в. **1.** *Тілдің кейін жиырылып, еріннің дөңгеленуі арқылы жасалатын еріндік, ашық, жуан дауысты дыбыс; фонема. О* фонемасы еріннің дөңгеленуі арқылы айтылатындықтан, оны ерін дауыстысы дейміз (Қазіргі қаз. тілі). **2.** *Осы ашық дауысты дыбысты таңбалайтын әріп. О* әрпі қазақтың көп буынды сөздерінің алғашқы буынында және бір буынды сөздерде ғана жазылады: орамал, отын, торы, долана, ол, от, оқ, он т. б. (Р.Сыздықова, Қаз. орфографиясы.). Орыс тілінен енген сөздердің соңғы буындарында *о* әрпі жазыла береді: кино, домино, революция, паспорт, ассонанс (Р.Сыздықова, Қаз. орфографиясы.).

О[2] о д. **1.** *Адамның алуан түрлі сезімімен байланысты айтылатын одағай сөз.* – *О,* мерейлерің үстем болсын, халайық! – деді ортадағы топтың алдында келе жатқан дембелше бойлы қара жігіт (Ә.Әбішев, Замана.). Көз бұлдырап, елжіреп барады ішім, *О,* туған жер, сен күнсің балаң үшін. Қалтама сол шөңгеңді салып алдым, Бала күнді еске алып қарау үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). *О,* ғажап, біз жол үстінде қайтадан ызғытып келеміз (Т.Ахтанов, Үндістан.). Өмір деген ағыл-тегіл арпалыс, Арпалыстарда жасамаймын жалтарыс. Қалар деме Қай қияда жүрсем де *О,* туған ел, тағдырыңнан қалтарыс (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Есіркеп-мүсіркегендікті, жаны ашығандықты, аяушылықты білдіретін одағай сөз.* Абай: *О-о,* сорлы Көкпай, неғып әукең түсіп тұр? (М.Әуезов, Қараш.). *О,* сорлы Бәтес, енді не бүліншілік күтіп тұр екен алдыңда? (С.Мұқанов, Ботакөз). Сәл алқынын басып: – *О,* сорлы, – деді, Кекшағыр халықтың сорына туған қамысты көлдің қабаны (Д.Әбілев, Ақын.).

О, бәрекелді. *Бір нәрсені құптау, мақұлдау, сүйсініп, разылық білдіру үшін айтылады. О, б ә р е к е л д і,* Айдар, жақсы айтасың, бәсе, міне, осылай сүйген көңілге күйініш жат болмаққа керек қой (М.Әуезов, Қараш.). Атасы: – *О, б ә р е к е л д і,* балам. Хат таныған қандай жақсы еді, – деп, Азаттың соңынан ерді (Е.Өтетілеуов, Биік үй.).

О ғұрлы [құрлы]. *Оншама, сонша.* Арты – бұршақ, алды шаң, жел құтырды, Шілік жерге

бас ұрды, емен тұрды... Майысқаннан шіліктің несі кетті, Батыр, мақтан көйлеме сен де *о г ұ р л ы* (Абай, Тол. жин.). Алса да аяншақтау кедей сорлы, Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны. Жас бала кемпір-шалын тентіретпей, Бір қыс сақта, тас болма, сен де *о қ ұ р л ы* (Абай, Тол. жин.).

О, дариға. *Таңғалу, масаттану немесе өкіну мағынасында айтылады.* Келсе сол күн, мен күн болып күлер ем. Келсе күн, жүйрік желдей жүрер ем. Келсе сол күн, *о, д а р и ғ а,* жұртыма, Судай сұлу жырлар жырлап берер ем (М.Жұмабаев, Шығ.). Соғысқа шығатұғын болса патша. Арманым *о, д а р и ғ а,* болмас еді, Көздерін қарғақұзғын шұқып жарса (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жеткіз мені, жеткіз, көкем соларға, Сонау қара сол шіркіндер болар ма. Зырлап, көктем, бас айналар деме, сен, *О, д а р и ғ а,* о, дариға, бір жетсем! (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

О, Жасаған [Тәңірі]. *Жаратқан Аллаға, Құдайға жалыну, жалбарыну, өтіну мағынасын білдіру үшін айтылады.* Жолды оңғар, тілекті бер, *о, Ж а с а ғ а н!* (М.Әуезов, Қараш.). – *О, Т ә ң і р і,* енді Шөгелдің тілеуін тілеттің бе?! – деп, ауыр күрсініп қалды Малқар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ақанға кеше бөле таяндырған. Қалайша туа қалды аяу бұған? *О, Т ә ң і р!* Сақта бізді осындай дос, Көлгір көз, күңгірт жаны бояулыдан! (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев).

О, пәлі. *Таңырқау, таңдануды білдіру үшін айтылады.* Береке бар бетінде Анамыздың, ...*О, п ә л і*! Мүсінін-ай ана қыздың! Ах! Еңбек пе?! Ұлы еңбек бара жатыр Дүрілдетіп төсінде даламыздың (М.Мақатаев, Шығ.).

О, тоба [тәуба]. *Бір нәрсеге таңдануды немесе өзіне-өзі шүкіршілікті, қанағат етуді білдіру үшін айтылады, – О, т о б а!* Мынаған не істесем екен, ә? (Ә.Әбішев, Замана.). *О, т о б а,* ақырында әжуалай бастады-ау өңшең еш нәрсенің парқын білмейтін немелер түге (С.Алдабергенов, Алға). Қазан-ошақ кеңейді, Үлкен үйде, отауда, Шал мен кемпір көбейді. Бұған да шүкір, ...*О, т ә у б а* (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

О[3] е с і м. *Ол есімдігінің сөйлеу тіліндегі ықшамдалған түрі.* Ақәжем – бүкіл қазақтың анасы. *О* кісіге жаман адам келін болмайды (М.Дүзенов, Ақәже). – *О* не, апа? – деді кір-кір ескі көйлек киіп алған Мағрипа басын көтеріп (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Қартайғанда мүкістеу болар құлақ, Жас ағып екі көзден тұрар жылап, Нәрсені басқа көрген көре алмассың, «*О* не» деп көргендерден білер сұрап (Шал ақын, Өлеңд.). Қиналып бәріміз де, Өсіп ек *о* жылдары. Ұмыт па әлі бізге, Айтсаңшы, соның бәрі (Т.Молдағалиев, Шақырады.)

О баста [бастан]. *Әуелгі кезде, әуелден, ежелден, алғашқы кезден. О б а с т а* мен бұған да әжептәуір шамданып қалушы едім (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Қабен ішпейтіндігін *о б а с т а* айтқан (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). – Иә, не айтты? Әсерлер *о б а с т а н* шабуыл жасап келді ғой Ленинге (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Өзіңмен талай бел асқам, Көргенбіз талай жол табын. Секемшіл едің *о б а с т а н,* Селт ете қалсаң – қорқамын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

О бір. *Сонау, анау кез.* Саудагерлердің біреуінен *о б і р* жылдары Балуан Шолақ үйсіннің білікті деген адамдарына сәлем айтып, іздеуге ойы барлығын хабарлаған еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

О дүние. д і н и. *Діни наным бойынша, адам өлгеннен кейін де тіршілік етеді-міс дейтін ақыреттік өмір, махшар.* Қазақ өмірден озған туыстарын *о д ү н и е г е* қатты құрметтеп, шығарып салады, марқұмды жерлеу мен Құран оқып, ас беруге мол қаражат жұмсаудан аянып қалмайды (Қаз. әдет-ғұрып.). Бұ дүниеден *о д ү н и е* жақсы болса, Адамға айтпай қожалар кетер еді (Айтыс). – Сен бе, сен *о д ү н и е н і ң* қамын ойламайтын болып барасың, – деді Сүгірбай (Х. Мұстафин, Қыр жігіті).

О дүниеге аттанды [кетті, сапар шекті]. *Қайтыс болды, өлді, дүние салды.* Танктарынан айырылып, немістің талай солдаты *о д ү н и е г е а т т а н д ы* (Б.Момышұлы, Москва.). Үйге барған соң, нервісі тозған адам, қояншығы ұстап, *о д ү н и е г е* тілсіз *к е т т і* («Қаз. әдеб.»). – Жалғызынан айырылған сорлы әкем қайғымен қапа боп *о д ү н и е г е с а п а р ш е г і п т і,* осы күнгі бір тоқтының құнына сатылып кеткен мен тірі қалыппын, – деді қарт (Ә.Әбішев, Үлкен жол.). Бүтін шаңқай түсте сол жатқан ауру күйінен бір сәт айықпастан, маған бір тіл қатпастан шешем байғұс *о д ү н и е г е с а п а р ш е к т і* («Лен. жас»).

О заман да, бұ заман. *Бұрын-соңды, ілгері-кейінді. О з а м а н д а, б ұ з а м а н* бейтанысын үйлену тойына шақыру болған ба? (Ә.Әбішев, Замана.). Әрине, арашашы ұрған қолды ұстайды. Тұрған қолды несіне ұстайды? *О з а м а н д а, б ұ з а м а н* арашашыны ұрған бар ма? (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

О қып, бұ қып. *Өйтіп-бұйтып, ілдалдалап.* Қойшы, амалдап *о қ ы п, б ұ қ ы п* ұстанікінен аман-есен өз жатағыма жеттім (С.Сейфуллин, Әңгім.).

О несі. *Онысы несі, ол не қылғаны.* Ал, *о н е с і* екен (М.Әуезов, Қараш.). *О н е с і?* Күрсініп, төмен қарап, мұңдана қалыпты (Д.Әбілев,

Ақын.). Жиырма бес көз ұшында елестейсің, Бір келіп енді бізбен кеңеспейсің. Біздерге осы уақытта күлсек те ұят, Қол созсақ: «Құрышы әрмен, *о н е с і*» – дейсің (Базар жырау, Шығ.).

ОАЗИС [грек. oasis] з а т. г е о г р. *Шөлдер мен шөлейттердегі өсімдік өсетін көгалды, сулы алқап.* Бұл жерлердің ауа райы құрғақ, сондықтан жерін суарады, суармаса егін шықпайды, сол суару арқылы мына Амудария мен Сырдария араларында гүлденген бау-бақшалы *о а з и с* пайда болған (Н.Баяндин, Саяхат.). Суды каналдармен және арықтармен егістіктерге шығарған. Сондықтан да өзендердің бойында немесе қалалар мен селолардың маңында ғана жеке *о а з и с т е р* көгереді (Ә.Бірмағамбетов,.. Қазақст. геогр.). *О а з и с* үлкен су көздері мен құдықтардың маңында, өзен жағалауында ұшырасады. Оазис кейде адамның қолымен жасалады (Физ. геогр. сөзд.).

ОБ з а т. **1.** *Астықты көлікпен бастырғанда көлікті байлау үшін орнатылған қырман ортасындағы ағаш.* Біздің қырмандағы *о б т ы ң* түбі босап кетіпті, соны жөндейін деп едім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Қырмандағы бидайды бастыратын бір топ көлік. О б* қостық. Об айда, сабаны саған пайда, дәні маған пайда (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **3.** *Шығырды айналдыратын көліктің жүретін жолы. О б* кең болса, көлік жүруге қолайлы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Об айдау. *Көлікпен егін бастыру.* Кеше кешке дейін *о б а й д а д ы м* (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). Айдап *ж ү р м і н о б ы м д ы,* айналдырып кидім тонымды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБА[1] з а т. **1.** *Дөңес жерлерге тастан, топырақтан үйіп жасалынған меже, белгі.* Осындай қиын жағдайда жүрген ол бүгін ең жанашыр екі серігін алып, *о б а* қасына келген (І.Есенберлин, Қаһар). Мешіттің тарихи бір белгі болып мәңгіге қалуын тілеушілер болса, оны түзетуді археологический обществолардың біріне тапсырып, қайдан болса да жиылған ақшаның жарты тиыны артық болмайтын жолмен жиылып, инженерлерді сол общество өзі жалдап түзеттірсе ғана мақсат қабыл болар еді, болмаса енді бір аз жылдарда бес-алты жүз жыл өмір сүрген Қожа Ахмет Яссауи мешітінің орнында үйіліп бір *о б а* томпайып қалуы ғажап емес (М.Дулатов, Шығ.). Дөңестің биігінде, әлдене заманда жасалған аласалау *о б а* бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жүрегім көрген сайын кетер жанып, Білгендей сол екеуін анық танып. Қорамнан Шақпақтары көрініп тұр, Екі *о б а* дәл екі емшек сияқтанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Өлген адамдар жерленіп, үйінді, төмпешік түрінде жасалған орын. О б а л а р ғ а* жерлеу орындарының бәрі емес, тек қабір үстіне тас, топырақтан үйінді тұрғызылғандары ғана жатады. Жекелеп, жұптасып кездеседі, ал көбіне қорым, зираттарға бірігеді (ҚҰЭ). Өлсем құным сұраусыз елім үшін, Төгілсе қан тергеусіз жерім үшін. Өлексесін үйейін *о б а* қылып, Жастай өлген Жапардың кегі үшін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ОБА[2] з а т. **1.** *Өте жұқпалы ауру, індет, дерт. О б а д а н* өлген адамдар жайын Сармолла көп санап айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Қандай дәрілермен оның құртын өлтіруге болатынын білген соң, өнерлі Еуропа халқының арасына *о б а* деген ауру тіпті кірмейтін болды (М.Дулатов, Шығ.). Оның дұрыс. Қуып жіберу керек. Елге *о б а* таратар... Қытай обадан қырылып қалыпты дейді ғой! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** м е д. <лат. pestis> *Табиғатта түрлі кемірушілер арқыла таралатын, адамдарға кемірушілерден, не бүргелердан жұғатын аса қауіпті зоонозды табиғи-ошақты карантиндік жұқпалы ауру. О б а* таяқшасы пішіні жұмыртқа тәрізді, ұсақ, қозғалмайды, талшықтары болмайды, спора түзбейді, анилинді боғыш заттармен тез боялады. Кемірушілер денесінде 4–5 ай, бүргелерде 1 жылға дейін тіршілік етеді (ҚҰЭ). Қазіргі кезде *о б а,* шешек, қорасан сияқты жұқпалы (эпидемиялы) аурулар мүлде жойылды деуге болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Мәселен, ертеректе әлемдегі талай елжұртты қынадай қырған тырысқақ (холера), *о б а* (чума), алапес (проказа), шешек (оспа) секілді аса қатерлі жұқпалы аурулардың дауасын іздеген дәрігерлердің сол жолда өз бастарын өлімге байлағандары қаншама! («Парасат»).

Оба құрты. *Оба ауруының таратқышы. О б а н ы ң қ ұ р т ы* оба қылып ауыртады. Обаның құрты кезік йәки шума қылып ауыртпайды. Құрт аурулар жұқпалы дедік, ауырған кісінің қаны құртпен йәки құрттың зәһірімен толып кетеді. Һәм ондай кісінің ішінен шыққан заттың бәрі құртты болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

ОБАҒАН с ы н. ж е р г. *Ішіп-жемге тойымсыз, ашқарақ, обыр.* Осында *о б а ғ а н* көз обыры да, Осында жегін өгіз момыны да, Осында бір тойынып кетейін деп, Келіпті кедей-кепшік шоғыры да (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Нұртай беті қызара қалып, *о б а ғ а н* көзінің титімдей қарашығын ойнақтатып, Күреңбайдың өңменінен өткізе қарады (С.Омаров, Қайырлы.). Олар зәулім ағаштарды күйретіп, Пушкинге тән дүниелерді талан-таражға салып, озбырлықпен олжаланып,

о б а ғ а н аранын ашқан (С.Мәуленов, Үркер.). Тарс жұмылып талай көздер *о б а ғ а н*, Талайларға туар еді зобалаң (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ОБАДАЙ[1] с ы н. *Оба сияқты томпайған.* Төбедей болып томпаймай, *О б а д а й* болып омпаймай, Айтсын сөздің шындығын (О. Шипин, Дастан.).

ОБАДАЙ[2] с ы н. *Зор індет сияқты.*

Обадай опты, обырдай опырды. *Тұқ қалдырмай сыпырып-сиырды; жалмауыздай жалмады.* Бүгін бәріңді бірдей *о б а д а й о б а м ы н* деп қаһарын төгіп отыр (Ғ.Сланов, Очерк.).

ОБА-КЕЗІК з а т. *Оба ауруының түрі.* Бір жерден су ішкен елде *о б а-к е з і к* аурулар көбейсе, ол уақытта суды қайнатып ішу керек. Қайнаған суда құрт өліп қалады. Қайнаған су зарарсыз (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

ОБАҚАН з а т. с а я т. *Биік төбеге бұталардан жасалған саят құсын отырғызатын тұғыр. О б а-қ а н* дегеніміз — ең биік төбеге құс орнығып отыратындай етіп, сол маңның ескерусіз бұталарына жасалған тұғыр (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

ОБА-ҚОРЫМ з а т. *Өлген адамдар жерленген төбешік, дөңес түріндегі ұмыт қалған зираттар.* Жас ұрпақ антикалық, ерте дәуір, ортағасырлық қалалар мен *о б а-қ о р ы м д а р д ы* айтпағанда, туған халқының арғы-бергі тарихын, ауыл-аймақтарда жаппай салынған қыстаулар болғанын, тіпті Шоқан мен Абайдың қандай қыстаулары болғанын да дұрыстап біле бермейді («Парасат»).

ОБАҚ-ШҰБАҚ с ы н. *Олай-былай; бірде олай, бірде бұлай. О б а қ-ш ұ б а қ* дүние ғой, бір қалыпта тұрмайтын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ОБАЛ [ар. وبال] з а т. **1.** *Қоршаған ортаға келтірілген зиян, жанды-жансызға жасалған жамандық, жәбір-жапа, қиянат.* Онда жер-жерде Арал теңізінің аянышты тағдыры кеңінен сөз болып жататын. Сол жолы ол менімен қоштасарда тағы да: «Ой, *о б а л-ай!* Обал-ай») – деп ұзақ күрсінді («Жас қазақ»). **2.** д і н и. *Мұсылман дініндегі Алла тағаланың жаратқан жанды-жансыз дүниесіне жасаған қиянатты білдіретін сауап категориясының қарама-қарсы ұғымдар жиынтығы.* – Хазірет! – деді ол Әбдірақымға қарап, Шыңғысқа білдірмей көзін қысып қойып, – «екі досты айырған *о б а л*, екі жасты қосқан – сауап» дейсіздер ғой (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).– Қой, құлыным, *о б а л*, обал, Молда оқытар, мектепке бар, – Әжеау, біздің Лұқбек айтад: «Жер – ойнайтын доп, – деп айтад. – Тағы алыста теңіз де бар, Тіпті түбі жоқ!» – деп айтад. «Шөл деген бір жер бар дейді, – Ылғи қызыл шоқ!» – деп айтад (М.Жұмабаев, Шығ.). Оның үстіне мынау алыстан келген асыл малды далада ұстау *о б а л* (С.Қалиев, Еңбек.).

Обал артты. *Күнәлі болды, қиянат қылды, істеді.* Атама мен не жаздым қор қылғандай, Болмаса бір мінезбен жақпадым ба? Жасымнан тәрбиелі хан қызындай, Қасірет ақырында тартқаным ба? Әлпештеп ұлдан артық қыз басымды Өсірген атама *о б а л а р т қ а н ы м* ба?! (М.Дулатов, Шығ.).

Обал болды. *Қиын болды, қиянат болды.* Ғашықты жардан бөлсе де, Талай жан жолда өлсе де, Жасты, қанды көрсе де, *О б а л б о л д ы* демейді («Жұлдыз»). Туралыққа көшпеген, Өркендеп өніп-өспеген; Қозы бұты, қой саны, Сабаздардың ақ қаны, Момындардың ақ малы *О б а л б о л д ы* деспеген (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Обал жасады [қылды]. *Жәбірледі, қиянат етті, қиянатшылық көрсетті.* – Онда шопандар қауымына *о б а л ж а с а ғ а н* болар едің (Ө.Ахметов, Алда күн.). – Яйпырым-ай, білместіктен сізге *о б а л ж а с а ғ а н* екем, – деп кешірім сұрап жатыр (Е.Өмірзақов, Ұстаздарым.). Сезгендей соны ала бұлт тұрды тұтаспай, Дегендей: – Көшті доғардың, Алайық, – деп-ақ, – *о б а л ғ ы п* («Қаз. әдеб.»).

Обал жоқ. *Сауап болды, сол керек, тілегені сол еді, сыбағасын алсын.*– Шаптықпа, – деді жердегі екінші маяшы, – ұлың өзің секілді көк ми болса, күзгі емес, қысқы сынға қалдырса да *о б а л ж о қ* (О.Бөкеев, Мұзтау). Былғады бір өзі емес, баршамызды Біреудің шөбін ұрлап, қара басқыр! Соншама не көрді екен, құдай ұрған? *О б а л ж о қ* бұ көрімге жұртты қырған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өзіне-өзі сөйледі, Сөйлегенде не дейді: *О б а л ж о қ* осы байларға Мал қызығын көрмеген, Жақсы төсек, жақсы ас жоқ, Жан қадірін білмеген (Абай, Тол. жин.).

Обалы жібермеді. *Тақсыретін тартты, зардабын шекті. Ж і б е р м е с і н о б а л ы* жеңешемнің, Оны тастап қазаққа не деп келдің (Айтыс).

Обалы қанша [қане]. *Орынсыз кінәлаудың, жазғырудың керегі не. О б а л ы қ а н ш а,* колхоз оларды алуын алды да, орнатып да берді (Т.Құмарова, Қос шынар). Соғыстың сонау кезінде, Киініп солдат көйлегін. Досымыз болды біздің де, *О б а л ы қ а н ш а* Гейненің (С.Мәуленов, Таңд. өлең.). *О б а л ы қ а н е,* аудандық комсомол комитетінің екінші секретары Тұрсынай қалбалақтай жүгіріп райком кірді,

райисполком барды – көліктің жөні табылмады («Лен. жас»).

Обалы қырық [қырық бір] жылқыға. *Ұзатылған, қалыңмалға сатылған қыз туралы аянышты өкінішпен айтылып тұр.* Кесте бір тіктім күләпара, Айтарым жар-жар сыңсыма. Әкеңнің тәуір баласы, *О б а л ы ң қ ы р ы қ б і р ж ы л қ ы ғ а* (Халық ақын.).

Обалы мойныңа. *Біреуге жасаған күнә, қиянатың өз басыңа деген мағынада. О б а л ы м м о й н ы ң а,* кетсең жазбай, Гауһармын тесілмеген, тұрған ойбай. Ғашықтық ойлағанда оңай емес, Байпаңдап барды алдына бала қаздай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Обалына қалды. *Қиянат істеді, жазықсыз жапа шектірді; көз жасына қалды.* Рас, Торғай үйезінде күні бүгінге дейін елдің *о б а л ы н а қ а л ы п*, шаруасын күйзелтіп, момындарды қорқытып топ жасап жүрген бұзақы, ұры, кәззаптар бар (М.Дулатов, Шығ.). Орта жолда болдырып өліп қалар, Мұның мен *о б а л ы н а қ а л м а й м ы н*-ай. Қарагер-ау, жөніңді айтшы маған, Айтсаңшы қайдан келген сорлы едің-ай! (Сүйінбай ақын, Ақиық). Жатпалық жалқауланып тіпті жайға! Жайлы ақыл ойланалық жанға пайда! Кейінгінің *қ а л м а л ы қ о б а л ы н а*! – Сонда мақұл боламыз бір құдайға (Ш.Құдайбердиев, Тол. жин.).

Обалынан қорықты. *Қиянат жасамады, қаймықты, аяғын тартты.* Жеп қойды құстың жетім балапанын, *Қ о р ы қ п а й-а қ о б а л ы н а н* Түлкі залым. Қарасақ, ел ішінде аз ба адамдар Жеп жүрген обалсынбай жетім малын? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Обалы не керек [не, нешік]. *Жазықсыз жазғырудың қажеті жоқ деген мағынада. О б а л ы н е к е р е к,* колхоз бастығы да, бригадир Қара-көк де қолын қаққан жоқ (Ә.Әлішев, Батыр.). Қуанышбек шал мен Ұмсындың дейтін кемпір *о б а л ы н е к е р е к,* жаман қарсы алған жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Тамаша қала! *О б а л ы* босқа *н е к е р е к.* Құйысқан еріп, жатпаймын таға шегелеп. Алып қаланың аздаған шуы болмаса, Қызылда-жасыл, қымқиғаш әсем төңірек (М.Мақатаев, Шығ.). *О б а л ы н е,* Рәш жолдастықты мықты ұстайтын (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Олар бір сиырдың сүтін күзге дейін, *о б а л ы н е ш і к,* айтқан сөзін екі етпей саған беріп тұрды (С.Мәуленов, Үркер.). *О б а л ы н е ш і к,* Жаңыл жан ұшырып Рабиғаға қолғабыс та жасады (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

Обалын көтерді. *Күнәсына қалды, айыпты болды.* Өзгенің *о б а л ы н к ө т е р г е н ш е,* өз қабырғамды сөгіп-ақ берейін (Б.Аманшин, Жар мұңы). Құстардың ұяларын неге бұздым, *О б а л ы н к ө т е р д і м*-ау келер күздің. Пышақ сап сабасына кете бардым, Қымызын бермей қойған жеңгеміздің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Қой, біреудің *о б а л ы н к ө т е р м е*! – Баршын шайпаулау сөйлейтін Бөбекті көзімен жасқады да, түйенің өркешіндей қылтқылт етіп, толқындар жөңкіп кетіп жатқан терістік көкжиекке көз сүзді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Обалын мойнына алды. *Жазасын тартты, көтерді.* Көршіме көңілі жарым қимаймын ба? *О б а л ы н м о й н ы м а а р т ы п,* өлтіргенше! Жүз ақыл берген шығар келген бәрі: Бірі олай, бірі бұлай деп жас-кәрі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Обалың бір Құдайға. *Осы күйге түскеніңді Құдайдан көр деген мағынада.* Құдай басқа салмасын, сен секілді, Желмен жерге жығылып, жар сүзбекті. *О б а л ы ң б і р Қ ұ д а й ғ а,* байғұс, сенің, Қақтырып қойған мұнша бос селтекті (Абай, Тол. жин.).

Обалы [өз обалы] өзіне. *Обал жоқ, өзінен көрсін; бейнетті тапқан өзі, жазасын өзі тартсын деген мағынада.* Несін айтасыз. Ендеше *о б а л ы ө з і н е* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қайда баратынымды кеше он сегіз сағат он бес минутте жар салып айтқамын. Естімеген *о б а л ы ң ө з і ң е* (С.Бердіқұлов, Аспан.). – Е, олай болса, *ө з о б а л ы ө з і н е.* Тиісті жазасын тартсын, бәлем! (С.Шәріпов, Бекболат). Жақын келген бақытқа қуанбасам, Жақын тұрған биікке шыға алмасам, Жақын жүріп жауымды танымасам, Жақын жүріп досымды ұра алмасам, Өз қайрыммен өзімді жазалағын, Онда менің *ө з і м е ө з о б а л ы м*! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өзіне де обал жоқ. *Оған сол керек, өзінен көрсін, басқаға өкпелемесін. Ө з і м е д е о б а л ж о қ,* қайран әжетайым-ай, өтті ғой, білмеппін ғой қадіріңді, – деп күйіндім (О.Тәжиева, Жетім қыз). – Ойынның соңы өрт қой. *Ө з і ң е д е о б а л ж о қ,* – деп ол да жақтырмады (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

ОБАЛАҚЫН ш ы л. *Тіпті, ешбір, тұқ.* Ахметтің не айтып жүргенін мен *о б а л а қ ы н* білмеймін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБАЛДАУ с ы н. *Қиянаттау, әділетсіздеу; обалырақ.* Айтса айта берсін ғой, бірақ... Бірақ тек кей-кейде бөркіме, еркек деген атыма *о б а л д а у* болып кетеді (Е.Домбаев, Ол. адам.). Мұндай ғажайып ғимаратты тек қана ел басқару, салтанатты қабылдау, бал, ресми аудиенциялар өткізуге ғана пайдалану *о б а л д а у* болар еді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОБАЛ-САУАП з а т. э т н. п е д. *Халықтың ұрпақты әдептілікке, қоршаған ортаға зиян, жамандық, жәбір-жапа, қиянат келтірмей, игілік іс жасауға тәрбиелейтін мұсылман діні қосжақты категориясы негізінде қалыптасқан ұлағатты ұғымы. О б а л-с а у а п* рәсімі ұрпақты жақсы нәрсенің қадірін білуге үйретеді. Мысалы, «Сүтті төкпе, нанды тастама, обал болады» деп халық ұрпаққа жақсы нәрсенің қадірін білмей, күнәға батқан адам оның зардабын тартатынын, яғни өмір заңдылығын ескертеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Мемлекетке де ондай өкілет пен құқ берілмейді. Басын ашып алатын мәселе, бодандық дегеніміз *о б а л-с а у а б ы ң д ы* біреуге артып, құдайдың салғанына көніп бағу (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ОБАЛСУ *Обалсы етістігінің қимыл атауы.*

ОБАЛСЫ= е т. *Жаны ашып аяу, мүсіркеу.*

ОБАЛСЫН= е т. с ө й л. ***Обалсы.*** Содан жылқы қарап жүріп, ойда-жоқта үстінен түстім де, *о б а л с ы н ы п,* ит-құс жеп кетер деп, үйге алып келдім (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Серікбай бейшара сықырлаған жолаушы болса *О б а л с ы н ы п,* қондырып аттандырады екен (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Әлсіреген біреуі текке өлетін болған соң *о б а л с ы н ы п,* мен атып қалдым (З.Иманбаев, Қыран.).

ОБАЛСЫНУ *Обалсын етістігінің қимыл атауы.*

ОБАЛЫ с ы н. *Обасы бар, оба қойылған.* Кейде қырқа-қырқа төмпешікті, *о б а л ы,* таулы-тасты көз ұшы жетпейтін кең Арқа шексіз сияқты (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

ОБАШЫҚ з а т. *Көлемі кішілеу, кішігірім оба.* Отан бандысының оң жақтағы қанатына қарап, оның аржағындағы едәуір жердегі *о б а ш ы қ-т а н* ербеңдеген бірдемені көре қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). Шоқ-шоқ қыстаулар, кішкене-кішкене *О б а ш ы қ* аралдай боп тұр (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит).

ОБЕЛИСК з а т. *Біреудің құрметіне қойылған, жоғары жағы жіңішкелеу сүйірленіп келген, төрт қырлы, биік мәрмәр тас бағана; ескерткіш. О б е л и с к і н і ң* биіктігі 142 метр (Б.Момышұлы, Шығ.). Кентау қаласының жастары Ұлы Отан соғысы жылдарында ерлікпен қаза тапқан батырларға арнап *о б е л и с к* ашқалы отыр («Лен. жас»).

ОБЕР-ЛЕЙТЕНАНТ [нем. Ober – бас, негізгі, франц. lieutenant] з а т. ә с к. *Кейбір елдердегі әскери атақ, шен.* Октябрьдің он екісі күні Битке дейтін *о б е р-л е й т е н а н т ы н* ұрлап әкелді (С.Мұқанов, Аспаз). Осы кезде Күлшебай машинаға тұра ұмтылып, ішінде отырған шофер мен *о б е р-л е й т е н а н т т ы* қас қаққанша атып түсірді (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

ОБЕРТОН [нем. Obertune] з а т. м у з. *Негізгі әуенге ерекше реңк беретін қосымша сарын.* Бұл негізгі тондармен қатар әрбір негізгі тонды жалғастыратын *о б е р т о н д а р* да бар (А.Қалығұлов, Жарық.). Біріншісі оның негізгі үні – негізгі *о б е р т о н ы,* қалғандары қосымша обертондар (К.Әбдіғапаров,.. Қызық. физ.).

ОБИТ= е т. *Қалқиту, тұрғызу.* Жүктерін түсіріп, күркешелерін *о б и т т ы* да, жабынды қарағайлардың түбін паналады (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ОБИТУ *Обит етістігінің қимылы.*

ОБЛИГАЦИЯ [лат. obligatio] з а т. э к о н. *Ұстаушысының оны шығарған адамнан онда көзделген мерзімде нақты құнымен облигация немесе басқа мүліктік балама алуға құқығын куәландыратын бағалы қағаз. О б л и г а ц и я* өзінің ұстаушысына облигацияның нақты құнының онда белгіленген процентін не өзге де мүліктік құқық алуына да құқық береді (Заң термин. анықт. сөзд.). *О б л и г а ц и я д а н* табыс қатаң тіркелген пайыз түрінде немесе жыртылмалы купонға төлем төлеу жолымен де, оларды ойнатып, ұтыс төлеу жолымен де, өзгермелі мөлшерлеме бойынша пайыз түрінде де алынады (ҚҰЭ). Біріккен Араб Республикасының үкіметі «күні өткендердің» әрқайсысына он бес жыл ішінде төленіп болатын төрт проценттік *о б л и г а ц и я* беріп қойған (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ОБЛЫС [ор. область] з а т. *Қазақстан Республикасы құрамындағы ең ірі әкімшілік-территориялық бөлік, аймақ.* Әлгі екі Думада әр *о б л ы с т а ғ ы* көшпелі қазақтан бір депутат болғанда, отырықшы шаһар халқында қазақпен тең депутаттар барған (М.Дулатов, Шығ.). Дермене Шымкент *о б л ы с ы н ы ң* Шаян, Арыс, Шәуілдір жағында ғана өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** ә к і м.-с а я с и. *Аудандау кезінде табиғи жағдайлары, тарихи қалыптасқан дәстүрі, этникалық немесе экономикалық ерекшеліктері, әкімшілік-саяси мәні т.б. белгілері бойынша бөлінетін қандай да бір аумақтық (табиғи өңір, мемлекет, құрлық, шартты түрде алынған жер, т.б.) бөлік.* Байқаймыз, ауданның ғана емес, *о б л ы с т ы ң,* республиканың жаңалықтарын бағдарлайтын шамасы бар (С.Қайдаров, Жүрек

сыры). Ол кезде қазіргі Қарағанды, Целиноград, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан *о б л ы с т а р ы* Қарағанды облысы аталатын (С.Ақтаев, Дала.). **3.** геогр. *Сондай-ақ табиғи нысандарының таралуы (зоогеографиялық облыс, флоралық облыс, геосинклиналдық облыс, т.б.) бойынша анықталатын географиялық кеңістік (белдем, белдеу).* **4.** м а т. *Евклид кеңістігіндегі жүйелі түрде байланысқан ашық жиын.* Жазықтықтағы дөңгелектің ішкі жағы *о б л ы с* болады, ал ашық жиын болатын әрі өзара сырттай жанасатын екі дөңгелектің ішкі нүктелерінің жиыны облыс бола алмайды (ҚҰЭ).

Облыс орталығы. ә к і м ш. *Әкімшілік-территориялық бөліктегі саяси-әкімшілік орындар орналасқан басты қала.* Біз осы жолы министрліктің есебінен мұнайлы аудандарды *о б л ы с о р т а л ы қ т а р ы м е н* байланыстыратын бетондалған асфальт жол құрылысын күшейте түсуді талап еттік (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ОБЛЫСТЫҚ с ы н. *Облыс көлеміндегі, облысқа қатысты.* Қазақстанда жиырма үш театр бар. Оның жетеуі республикалық, он бесі *о б л ы с т ы қ* театр (І.Омаров, Серпін). Арада екі-үш жыл өткесін тек *о б л ы с т ы қ* мәжілістерде Мәжитовпен кездесіп қалғанда ғана Шәрипа есіне түсетін (Т.Ахтанов, Боран). Республикалық және *о б л ы с т ы қ* партия, кеңес органдарының басшылары арасында аузы епті болғанымен, бұтынан борсық өткізген қулар, қара басының қамын жеп, бүйенін майлағандар, мансаптың буына пісіп, елдің қамын, шаруа жайын ұмытқандар болды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ОБ: об шапты. ж е р г. к ә с. *Ұзын аудың екі жағын бірдей алып төгу. О б ш а п қ а н д ы қ т а н* Шәку бүгін балықты көп алды. Асыққанда *о б ш а б у* да қиын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБРАЗ з а т. ә д е б. *Өмір шындығының көркем шығармадағы, өнердегі жинақталған әдеби кейпі, бейнесі.* Пушкин сол Мазепа *о б р а з ы* арқылы Бірінші Петр заманындағы Россия тарихын көз алдына алып келеді (С.Талжанов, Ұлдай.). Мұнда аттың *о б р а з ы* арқылы мен басқа ақындар суреттеген аттың образынан басқа жаңа образ бергім келген еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОБРАЗДА= е т. *Көркемдеп бейнелеу, кейіптеу.*

ОБРАЗДАУ *Образда етістігінің қимыл атауы.*

ОБРАЗДЫ с ы н. ә д е б. *Бейнелі, мәнерлі, айшықты.* Мәтелдерде ой-пікір топшылау мақалдардағыдай, тікелей кесіп айтылмайды, *о б р а з д ы* түрде жанамалай айтылған ишара болады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ол қазақ поэзиясындағы ойлы өлеңдерді, *о б р а з д ы* сөздерді, жаңа эпитеттерді ести қалса, өзі жазғандай шын көңілмен тебірене толқитын (С.Мәуленов, Үркер.).

ОБРАЗДЫҚ з а т. с ө й л. ***Образдылық.*** Бірінші сигнал жүйесінің қызметі есте қалдыруда басыңқы рөл атқаратын болса, онда естің *о б р а з д ы қ* түрі болғаны (Қ.Жарықбаев, Психология). Осы бір жолдардың табиғи шындығы мен *о б р а з д ы қ* нақтылығы Мәжікен марқұмды білетін азаматтардың қай-қайсысына болсын бірдей байқалады (Уақыт және қаламгер).

ОБРАЗДЫЛЫҚ з а т. *Бейнелілік, көркемділік.* Мұның сыры көркем шығарманың шыншылдық, *о б р а з д ы л ы қ* күшінде жатқан сияқты (Р.Бердібаев, Достық.). Ол – қазақ тілінің өте бір *о б р а з д ы л ы ғ ы,* яғни әрбір зат, әрбір құбылыс, әрбір қимылды өзгелерге теңеп, бейнелеп, суреттеп атауы («Мәдениет және тұрмыс»). Талғамсыз фотографиялық көрсету емес, суреткерге тән *о б р а з д ы л ы қ п е н* жеткізу бар («Қаз. әдеб.»).

ОБСЕРВАТОРИЯ [лат. observare] з а т. **1.** а с т р. *Астрономиялық, метеорологиялық бақылау жүргізетін ғылыми мекеме.* Біздің жерлесіміз әл-Хорезми заманында Бағдад *о б с е р в а т о р и я с ы* мен «Даналық үйінің» ең бір белді, білгір ғалымы болды (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). 1958 жылы ноябрьде ресейлік астроном Н.А.Козыревтың Қырым *о б с е р в а т о р и я с ы н д а* жүргізген бақылау-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Айдың бетінде жанартаудың атылу құбылыстарының болып тұратындығы дәлелденді (М.Құдайқұлов, Ғылым тур.). Ұлықбек өз заманында Самарқанда дүниежүзінде теңдесі жоқ аса зор астрономиялық *о б с е р в а т о р и я* салдырады, медресе ашады (А.Көбесов, Матем. тарихы.). **2.** ғ ы л ы м т а н у. *Жүйелі бақылау жүргізетін, астрономиялық, магниттік, метеорологиялық, сейсмикалық және т.б. сондай-ақ мамандыққа сай құралдармен жабдықталған ғылыми орын.*

ОБСКУРАНТ [лат. obscurans] з а т. ғ ы л ы м т а н у. *Обскурантизмді қолдайтын, ғылымға, оқуға қарсы кісі.*

ОБСКУРАНТИЗМ [лат. obscurans] з а т. ғ ы л ы м т а н у. *Ғылым мен оқуға өте жау қарсылықпен қарау, қараңғылық.*

ОБУ *Оп етістігінің қимыл атауы.*

ОБШАРҚА з а т. ж е р г. *Қой қырқатын жер. О б ш а р қ а ғ а* ағаш жеткізбелі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБЪЕКТ [лат. objectum] з а т. **1.** ф и л о с. *Адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүретін материалдық дүние, нысан.* Адамның санасы мен қызметі неге бағытталса, сол нәрсені *о б ъ е к т* деп атайды (Саяси сөздік). Тіпті өзіме жеке ғылыми *о б ъ е к т і н і ң* табылғанына қуанғанымды да жасыра алмаймын (Т.Әбдіков, Ақиқат). Еттің жиырылуын зерттеу үшін ең жақсы *о б ъ е к т* бақаның оңашалап бөліп алған балтыр еті болып табылады (Адам анатом.). **2.** *Белгілі бір жұмыс (құрылыс) істеліп жатқан жер.* Өткен түнде басқа *о б ъ е к т і л е р* бетон сұрамапты (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Құрылыс материалдарын қандай *о б ъ е к т і л е р г е* жіберудің қажеттігі туралы пікір алысты (Е.Естаев, Өмір.). Алдағы жылдары тағы да бірнеше құрылыс *о б ъ е к т і л е р і н* салуды жоспарлап отырмыз («Лен. жас»).

Объект ұқсастырғыш и н ф. <ағыл. entity indentifier> *Жүйе ішінде объектіні бірмәнді анықтайтын мәліметтер элементі.*

Объектілер класы. и н ф. < ағыл. class object> *Бір немесе бірнеше параметрлері бойынша біріккен объектілер тобы.*

Объектілерді байланыстыру және енгізу. и н ф. < ағыл. linkage and introduction of objects> *Мәтінді, графиканы, электрондық кестелердің үзінділерін, дыбыстық хабарларды және т.б. қамтитын құрама құжаттармен жұмыс істеуге Microsoft корпорациясы әзірлеген технология.*

Объектілерді ендіру және байланыстыру технологиясы. и н ф. < ағыл. object linking and embedding (OLE)> *Microsoft фирмасы жасаған қолданбалы бағдарламалар арасында объектілер алмасу технологиясы [OLE технологиясы бойынша құрамалы құжатпен байланысқан объектілер сол құжат құрамында сақталмай, ондағы сілтеме арқылы ғана түпнұсқадағы объектімен байланысып тұрады. Егер байланыстағы объект өзгертілсе, құжаттағы оның бейнесі де өзгереді. Құжаттағы сілтемені пайдалану объект орналасқан негізгі программаны іске қосады. OLE технологиясы мәтін, графика, дыбыс және т.б. объектілермен жабдықталған құрамалы құжаттар жасауға мүмкіндік береді].*

ОБЪЕКТИВ [лат. objectivus] з а т. ф о т о. *Оптикалық құралдың, аспаптың бетіндегі шынысы, әйнегі.* Әрбір микроскоптың оптикалық системасы *о б ъ е к т и в* және окуляр делінетін екі бөліктен құралады (П.Полатбеков, Оптика). *О б ъ е к т и в т і ң* не айнаның жинайтын жарық мөлшері олардың ауданына пропорционал болады (Астрономия). Адамның көзі не деген керемет! Ешбір *о б ъ е к т и в* оған парапар келмейтін сияқты (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ОБЪЕКТИВИЗМ [лат. objectum] з а т. с а я с. **1.** *Қоғамдық ғылымдардың, идеялардың және теориялардың таптық және партиялық мәнін бұркемелеуде буржуазиялық ғылым мен публицистиканың қолданатын әдісі. О б ъ е к т и в и з м* қоғамдық құбылыстарды, тап күресінің тарихи нәтижелерін партиялық-теориялық тұрғыдан көрсетпей, оларды тап күресінен тыс көрсетеді (ҚСЭ). *О б ъ е к т и в и з м н і ң* айтуынша, танымда өмірдегі бар құбылыстарды тек сырттай түсіндірумен шектелу керек (ҚҰЭ). **2.** филос. *Дүниетанымдық позиция, оның негізінде әлеуметтік-саяси «бейтараптылық» таным, әлеуметтік-сынақтылық баға, құндылық және мақсаттар туралы пікірлер, дүниетанымдық және адамгершілік мәселелерді тану бағдары жатыр. О б ъ е к т и в и з м* дегеніміз, ол – мәдени-тарихи субъектінің шынайылығына, адам әлеміне, заттарға деген айырбасталмаған қатынасқа байланысты нигилизм (Ор.-каз. түс. сөздік. Философия).

ОБЪЕКТИВТІ с ы н. **1.** *Нысан ретінде адамның санасынан тыс, оған тәуелсіз, өз бетінше өмір сүретін, материалдық дүниеге тән.* Ол – *о б ъ е к т и в т і* әлемдік құбылыс. Азаттық аясында енді ғана қанаттанып, қуатын жая бастаған ұлттық мәдениетіміз ғаламданудан қашпауға тиіс, қолдан келгенше табанда жаншылмай, пәрменді әрекетке кірісуміз керек («Егемен Қазақстан»). Маркс пен Энгельс табиғаттағы сияқты, қоғам дамуында да *о б ъ е к т и в т і,* адамның санасы мен еркіне тәуелсіз заңдар ықпалын жүргізіп тұратынын дәлелдеді (Маркс. филос.). **2.** а у ы с. *Нақты, әділ, ақиқат, дәлелді.* Осы *о б ъ е к т и в т і* шындық жаңа мақаламыздан іле-шала көрініс тапқанына сүйсінесің (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). Әне осылардың *о б ъ е к т и в т і* себептерін мықтап ашып, түсіндіріп берген ешкім жоқ (О.Бөкеев, Мұзтау). Адам шығарма туралы *о б ъ е к т и в т і,* әділ, дәлелді пікір айтуға тиіс («Лен. жас»).

ОБЪЕКТИВТІК с ы н. *Дәлелді, нақты, әділ.* Көп адамның байланыстары, ықыластары тарихи қоғамының *о б ъ е к т и в т і к* шындықтарымен астарластырылып көрсетіледі (Р. Бердібаев, Гүлстан.). Сыртқы *о б ъ е к т и в т і к* әлем; ол – реализм, ішкі субъективтік әлем: ол – модернизм («Қаз. әдеб.»).

Объективтік модульдер кітапханасы. и н ф. <ағыл. object module library> *Объективтік модульдерге арналған кітапхана.*

Объективтік септік. *Толықтауыш қызметін атқаратын жанама септік.*

ОБЪЕКТИВТІЛІК з а т. *Дәлелді нақтылық, ақиқаттық.* Баспасөздің партиялық сипаты материалдардың *о б ъ е к т и в т і л і г і м е н,* шыншылдығымен табиғи астасып жатады (Т.Ыдырысов, Баспасөз.). Ал жаңағы сәтте әңгіме әділдік, *о б ъ е к т и в т і л і к* туралы болды («Қазақст. мект.»).

ОБЪЕКТІЛІК з а т. ғ ы л ы м т а н у. **1.** *Адамның өмір сүруіндегі санасы мен бостандығына қарамастан оның ақиқаты, заттардың қарым-қатынасы мен ерекшелігі.* **2**. *Объектілік ақиқатқа сай негізделген алаңсыз, алдын ала шешілмеген білім мазмұны.*

Объектілік архитектура. и н ф. <ағыл. object architecture> *Процестер, енгізу-шығару операциясы, файлдар объекті ретінде ұсынылатын жүйелер архитектурасы.*

Объектілік код. и н ф. <ағыл. object code> *Машинамен тікелей орындалуға пайдаланылатын машиналық кодтағы программа.*

Объектілік модуль. и н ф. <ағыл. object module> *Алғашқы модульді компиляциялаудың нәтижесі болып табылатын бағдарламалық модуль. О б ъ е к т і л і к м о д у л ь* байланыстар редакторы көмегімен басқа объектілік модульмен бірігуге дайын машиналық командалар тізбегі болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Объектілік бағдарлама. и н ф. <ағыл. object program> *Орындауға болатын шығыс бағдарламасы [Объектілік бағдарлама редакциялауды қажет етпеуі де мүмкін].*

Объектілік тіл. и н ф. <ағыл. object language> *Объектілік бағдарламаларды өрнектеуге әзірленген шығыс тілі.*

Объектілік файл. и н ф. <ағыл. object file> а) *Бағдарламалардың алғашқы нұсқасынан ассемблермен немесе копиляторомен аудару арқылы қалыптастырылған объектілік код, ол бұдан кейін құрастырғыш (linker) бағдарлама арқылы әрі қарай өңделеді.* ә) *Бір немесе бірнеше объектілік модульдері бар аударғыштың шығыс файлы.*

Объектілік ЭЕМ. и н ф. <ағыл. target computer> *Бағдарламалық жасақтама жазуға арналған компьютер [Бұл термин негізінен бағдарламалар кросс-компилятор көмегімен бағдарлама тағайындалған компьютерден басқа компьютердің типінде жазылғанда қолданылады].*

Объектілік-бағдарланған бағдарламалау. и н ф. <ағыл. object-orinted programming> *Объектілік-бағдарланған архитектура пайдаланылатын бағдарламалау. О б ъ е к т і л і к-б а ғ д а р л а н ғ а н б а ғ д а р л а м а л а у* негізгі 3 қасиетімен: инкапсуляцияларымен, мұрагерлігімен және полиморфизмімен сипатталады. Объект ұғымы дәстүрлі Паскаль, Си процедуралық-бейімделген бағдарламалау тілдеріне де енгізіледі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Объектілік-бағдарланған тіл. и н ф. <object-orinted language> *Объектілік-бағдарланған бағдарламалау тұжырымдамасына сәйкес келетін бағдарламалау тілі.*

ОБЫҒУ *Обық етістігінің қимыл атауы; араны ашылу.*

ОБЫҚ= е т. **1.** *Араны ашылып құнығу, ашқарақтану, қомағайлану.* Қол-аяғымды пая жырып, басы-көзімді тер баса отырып бидай көжені *о б ы ғ а* жұтқан маған Орынтай жымыңжымың күле қарайды (Ғ.Орманов, Жүрек). Бұлармен қатар отырған манағы ала тақиялы кісілер, шілдесінде тамақ көрмегендей, осыншама *о б ы ғ ы п,* маңдайларынан аққан терді сүртуге шамалары жетпей, ас ішкен (О.Сәрсенбаев, Жиде.). **2.** а у ы с. *Жем болу, талану.* Малдының малын көре алмай, Борышын түгел бере алмай, Көрінгенге *о б ы қ т ы* (Абай, Тол. жин.). **3.** *Талау, жабылу.* Ордалы құлан *о б ы ғ ы п,* Бір бәлеге жолығып, Жануарлар жабығып, Көбейіп кетті шығыны (Батырлар жыры).

ОБЫҚТЫР= е т. **1.** *Құнықтыру, ашқарақтандыру.* **2.** *Арандату.* Әнуар Түркияны дүниежүзілік соғысқа *о б ы қ т ы р ы п* күйреткені үшін, елінен қуылған пантюркистердің бастығы, белгілі авантюрист еді («Лен. жас»).

ОБЫҚТЫРУ *Обықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ОБЫЛ= е т. *Құлау, жығылу. О б ы л ы п* неге жердің астына түсіп кетпейді әрі-беріден соң (М.Гумеров, Хазірет.). Екі-үш рет *о б ы л ы п,* сүйір иегін алға қаншама көтере созып ұмтылғанымен, етегінен біреу қос қолдап тартып тұрғандай, тәлтіректеп отыра кетті (М.Мырзақұлов, Ақын). «Ұлың өлді, о дүниеге қарап көзін жұмды» деп естірткенде, үш о *б ы л ы п* зорға тұрдым (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ОБЫЛУ *Обыл етістігінің қимыл атауы.*

ОБЫР[1] с ы н. **1.** *Көзі тоймайтын ашқарақ, қомағай, жебір.* Міне, енді мың аяқты, сан мың тісті жалмауыз *о б ы р* айдаһар боп созылыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Көрші елі, Бозекеңнің момын екен, Сол елді Бозбай қасқыр торыр екен, Арық тоқты сойса да алып, Ел үшін арын сатқан *о б ы р* екен (М.Дулатов, Шығ.). **2.** м и ф. *Тірі адам бейнесінде көрінетін, адамдардың асауқатын ішіп кететін аруақ; түрлі кейіптегі қорқынышты құбыжық.* Бөки келеді, жалма-

уыз кемпір келеді, пері, жын-шайтан, албасты, *о б ы р* келеді деген сықылды сөздермен балаңы қорқыту қып-қызыл зиян (М.Жұмабаев, Шығ.). **3**. *Тойымсыз, алпауыт.* Жержүзінде қай мемлекет, қай үкімет, қай халықтың байлары, мырзалары өте жауыз деп, білетін кісіден біреу сұраса, жержүзіндегі ең *о б ы р,* өзімшіл мемлекет Англия дер еді (С.Сейфуллин, Шығ.) Жай тыныштық жолымен іс өнбейтін болған соң, жер үшін *о б ы р л а р ғ а* қарсы қару алып шыққан қазақ бұқарасының қолбасылары – сатайлар (Т.Шонанов, Жер тағдыры).

Обыр дерт. *Ел-жұртты не малды қырып салатын жұқпалы ауру.* Сондай қап-қара май сіңген үлкен брезентті арба обадай *о б ы р д е р т т і ң* баршасы тәрізді (М.Әуезов, Шығ.).

Обыр көшіп, орда қонған. ж е р г. *Аласапыран, қуғын-сүргін мезгіл.* Біздер бұл жаққа *о б ы р к ө ш і п, о р д а қ о н ғ а н* уақытта келгенбіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Обыр обыды. *Жалмауыздай жалмады, сүліктей сорды.* Ұйқышыл жұртты Түксиген мұртты *О б ы р о б ы п,* сорып тұр. Түн етіп күнін, Көрсетпей мінін, Оятқызбай қорып тұр. Обыр болса қамқорың, Қайнағаны сол сорың! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Обыр шегіртке. а у ы л ш а р. *Ауылшаруашылығына зиянды тік қанатты шегіртке, жебір шегіртке.*

Обыр шегірткелер тұқымдасы. *Обыр шегірткелер түріне жататын шегірткелер.*

Обыр шығыпты. м и ф. *Өлген кісі тіріліп келіп сол үйдің асын ішіп кетеді деген діни нанымға байланысты айтылады.* Бір жыл ел жайлауда еді «*О б ы р ш ы ғ ы п т ы*» деп жұрт дабырласты. Анық көрген адам болмады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБЫР[2] з а т. с ө й л. *Орындаушы.* Жүр еді Дубровский өз жайында, Бармайды бұрынғыдай дос байына. Сізді ертең мекемеге шақырды деп, Бір *о б ы р* хат тастады маңайына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОБЫРДАЙ с ы н. *Обыр сияқты; жалмаған.*

Обырдай опты. *Обырдай жалмады, тұқ қалдырмай сыпырып-сиырды. О б ы р д а й о б ы п,* үнін шығармай жұтып отыр (М.Әуезов, Қилы заман). Көптен торып, *о б ы р д а й о б ы п* келіп, енді түгіңмен жалмағалы отырғаны осы (М.Әуезов, Абай жолы).

ОБЫРЛАН= е т. *Ашқарақтану, қомағайлану; жемқорлану.* Шах пен ақын екеуінің *о б ы р л а н ғ а н* нәпсісі тоятындай, бәсекеге түскендей кездері де болған еді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Баяғы тоқшылық кезде күйеуі мен балаларының аузына қарап отыратын Қайша да ешқандай қымсынбастан, бір жауырынды қолына ұстап, *о б ы р л а н а* жұлып жей бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Аузына шай қасықпен тамызған кезде Тұрдыбек енді сүттің дәмін бірден сезінеді, *о б ы р л а н ы п,* тамсанып жұта бастайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ОБЫРЛАНУ *Обырлан етістігінің қимыл атауы.*

ОБЫРЛАР з а т. б и о л. *Тірі және өлі қатты заттарды қармап, оларды ерітіп жоятын жануарлар ағзасындағы ерекше жасушалар. О б ы р л а р ғ а* нейтрофилді түйіршікті лейкоциттер (гранулоциттер) және моноцит туындылары – макрофагоциттер (гистиоциттер, бауырдың жұлдызша жасушалары, қан жасау мүшелерінің және өкпе альвеоларының макрофагтары, остеокластар, терідегі Лангерганс жасушалары, жүйке ұлпасындағы микроглия және т.б.) жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ОБЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Тамақсаулық, қомағайлық.* Онан қорқып, *о б ы р л ы қ* қоймасаң да, Адам боп, хайуаннан болсаңшы ерек! Жалмағанша, жәрдемің тигізсеңші, Жығылған, жылағанға болып көмек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл айтыста Шашубай ел малына ескілікті *о б ы р л ы қ* мінезбен қасқырдай шауып жүрген бай-құлақты да мұқатады (М.Әуезов, Әр жыл.). Қасқырды адам қорқаулығы, *о б ы р л ы ғ ы* үшін жек көреді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). **2.** а у ы с. *Қанағатсыздық, місе тұтпаушылық.* Ақшаға деген құмарлық мұнда *о б ы р л ы қ қ а* айналып кеткен (І.Омаров, Шабыт.).

ОБЫР-ОҚПЫН з а т. *Оппа, ішіне тартып кететін ми жер.* Жардың ернеуі мен арғы ойы толған *о б ы р-о п қ ы н н ы ң* өзі еді (Д.Қасенов, Жаза).

ОБЫРЫҚ з а т. ж е р г. *Қайыққа көлденең қағылған, адам отыратын тақтай.* Мәгер *о б ы р ы қ* болмаса, мына қайықтың адам отыратын жері де жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОБЫС= е т. *Бірге шабысу, бірге талап жесу.* Сайлаудың шығындарын төлетуге, Халықты қан қақсатып *о б ы с қ а н ы н.* Жер дауы, жесір дауы араласып, Белгілеп ала алмайтын қоныстарын (Айтыс).

ОБЫСУ *Обыс етістігінің қимыл атауы.*

ОВАЦИЯ [лат. ovatio] з а т. *Ұран тастап, салтанатты түрде ұзақ ду қол шапалақтау.* Кенеттен залда қозғалыс басталып, делегаттар орындарынан тұрды, ду қол шапалақтау *о в а ц и я ғ а* айналды (Аялы жандар). «Бис-бис» деген үн зорайып барып, *о в а ц и я ғ а* айналды (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Космонавтың залға келуін жиналғандар ұзақ *о в а ц и я* жасап қарсы алды («Соц. Қаз.»).

ОВОЩ ор. з а т. с ө й л. ***Көкөніс.*** *О в о щ* егіс дақылдарына қарағанда суды өте жақсы көреді (М.Ерлепесов,.. Суармалы егін.). Аудан егер шаруашылықты дұрыстап ұйымдастыра білсе, өзін-өзі арзан *о в о щ п е н* де, картоппен де, сүт, овощтық тағамдарымен де толық қамтамасыз етуіне болады (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Адам микробтардың көмегімен капуста және басқа *о в о щ т а р д ы* ашытып, оларды ұзақ уақыт сақтау әдісін тапты (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ОВОЩТЫҚ с ы н. ***Көкөністік.*** Рауғаштың бұл түрін қуыс сабаққа мысал ретінде қолданумен бірге, оны жертаған жапырақтарға, витамин с болатын *о в о щ т ы қ* келешегі зор өсімдіктерге, бүтін жапырақ тақталыларға да мысал ретінде пайдалануға болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ОГНЕМЕТ ор. з а т. ә с к. *Жанғыш сұйық зат шашушы соғыс құралы.* Бірінен соң бірі көз аштырмай жарылып жатқан граната, атылып жатқан миномет, *о г н е м е т* (З.Ақышев, Жесір.).

ОГОРОД ор. з а т. ***Бақша*** *(үй жанындағы көкөніс өсіретін жер).* Табын қалаға кірерде *о г о р о д* біткенді таптап кеткен екен (F.Мүсірепов, Суреткер.). Сейтім жастарды ертіп алып, келер жылы *о г о р о д* пен бақша салынатын орынға келгенде, екі адам жоқ болып шықты (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Овощ керек пе, онда практикаға барып, керегінді *о г о р о д т а н* өзің теріп бересің (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.).

ОГОРОДТЫҚ с ы н. ***Бақшалық.*** Сондықтан мұндай жағдайда олар қосымша жер үлесін, коллективтік бау-бақша және жеке *о г о р о д т ы қ* участоктар алуға праволы (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.).

ОҒАН з а т. ж е р г. *Бүркіт.*

ОҒАТ с ы н. **1.** *Өрескел, ерсі.* Бұным *о ғ а т* көрінді, білем («Ана тілі»). // *Оғаштық, ерсілік.* Әрбір мастық бойдан *о ғ а т т ы* көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қарауылшылардың көзін ашады (Абай, Шығ.). Қылығыңда жоқ *о ғ а т.* Қарап тойман жүз қабат. Істық тартып барасың, бір сағаттан бір сағат (Абай, Тол. жин.). **2.** *Бөтен, бөгде.* Оған айтты: «Бар-дағы құлдарды оят, Үй ішінде қалмасын біреу *о ғ а т.* Егоровна бар болса, оны да әкел, Осы жерге жиылсын бар жамағат!» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Өрескел іс, өкініш.* Әке берсе, қыз болмас кімге қатын, Қайтейін сенде-ақ еді махаббатым? Еркекше киімімнен ұялам деп, Уақыт өтті, сол болды қатты *о ғ а т ы м* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОҒАШ[1] с ы н. **1.** *Ерсі, дөрекі, өрескел, сөлекет.* Атқа тыныш, адамға және жайлы Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы. *О ғ а ш,* оғат, оқыра, сызаты жоқ, Ер қайда сыр-сымбаты түгел сайлы! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сондықтан Шолпанның мынау мінезі Сәрсенбайға да, басқаларға да жат, *о ғ а ш* көрінді. (М.Жұмабаев, Шығ.). Отырған жүрттың көбі себебін білмегендіктен, қыздардың күлкісін *о ғ а ш* көрді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). **2.** а у ы с. *Жеке-дара, бөлек, оқшау.* Ақат атайдың су суарып жүріп *о ғ а ш* тұрған бойшаң, мақтаншақ, кербез, такаппар гүлге көзі түсті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Адамның тұла бойында орынсыз біткен, *о ғ а ш* тұрған, белгілі бір міндетін атқармайтын мүше болмайды (С.Талжанов, Ұлдай.). Сондай-ақ түйелер ойнақшып, *о ғ а ш* қозғалыстары көбейсе халқымыз «атан түйе ойнақтаса, жұт болады» деген (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

ОҒАШ[2] ү с т. ж е р г. *Өте, тым, аса.* Биыл тары жылдағыға қарағанда *о ғ а ш* биік екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҒАШТАН= е т. **1.** *Ерсі қылық көрсету, дөрекілену.* **2.** а у ы с. *Даралану, бөлектену, өзін бөтен санау.*

ОҒАШТАНУ *Оғаштан етістігінің қимыл атауы.* «Солардың ішінде бұратана елдерден мен жалғызбын», – деді Шоқан. – *О ғ а ш т а н у ы н!* – деп қалды, бұл сөзін ұнатпағандар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОҒАШТАУ с ы н. **1.** *Ерсілеу, өрескелдеу.* Жас адамда, әсіресе, жас ақындарда кейбір *о ғ а ш т а у* мінездер бола береді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Алғашқы сөздерінің аузынан *о ғ а ш т а у* шыққанын енді аңғарған (А.Лекеров, Түз гүлі). **2.** *Оқшаулау, өзгешелеу.* Өзімді-өзім тексеріп бір тергедім, Алғаным көп, тіпті аз екен бергенім. Кейі оның көрер көзге қораштау, Өзгелерден одағайлау, *о ғ а ш т а у* (С.Сейітов, Жаңғырық).

ОҒАШТЫҚ з а т. **1.** *Іс-әрекеттегі өрескелдік, ерсілік.* Меніңше, Мұқышев жолдастың қоғамдық мінездерінде едәуір *о ғ а ш т ы қ т а р* бар (F.Мүсірепов, Суреткер.). Даладан келген жігіттер бұдан ешқандай *о ғ а ш т ы қ* таппай, Зипаның бұл тапқырлығына жоғары баға берісті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Заттың бойындағы артық-кем жер, селкеулік.* Ешбір *о ғ а ш т ы қ,* өрескел сызық, артық бір кірпіш жоқ (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ОҒРЫ з а т. е с к і к і т. ***Ұры.*** Еліп *о ғ р ы* болса, оғры бол, бөрі болса, бөрі бол («ТУГ»).

ОҒЫЛ з а т. к і т. ***Ұл.*** Хақысыз – пұлсыз учителіміз Мұқан мырза Тоқтабай *о ғ ы л ы* бізді

бір мезгіл қазақша оқытып, жазу-сызу үйретіп жіберген еді (М.Дулатұлы, Шығ.).

ОҒЫП-БҰҒЫП үс т. с ө й л. *Өйтіп-бұйтіп, ілдалдалап.* Дүйсенжаным қырман қағып, *о ғ ы п-б ұ ғ ы п* ешкімге телміртпей түр еді (Н. Сералиев, Қаңтар). Қашқаны хәлі нашар есі шығып, Ордадан қара үзгенше *о ғ ы п-б ұ ғ ы п.* Жолшыбай жанталасып жатқандарын, Бейітке тыққан дейді ұрып-жығып (Е.Бердин, Қанды асу).

ОДА [грек. ode] з а т. ә д е б. *Көркем әдебиеттегі көтеріңкі пафоста жазылған поэзиялық шығарма.* Поэзиялық жанрдың ішінде баллада, *о д а,* сонет, элегия сияқты формалар тіпті жоқ болып шықты (Е.Ысмайылов, Сын.). Қазір ұлы көсемге арналған мерекелі *о д а* жазып жүрмін («Соц. Қаз.»).

ОДАҒАЙ[1] с ы н. **1.** *Ебедейсіз, қолапайсыз.* Қайлаға дағдыланған жуан саусақтар жіңішке қарындашты қомсынғандай *о д а ғ а й* ұстап, ауыр қозғалады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** *Дөрекі, тұрпайы.* Әйелінің мінезі неткен *о д а ғ а й* (А.Жағанова, Еркежан).

ОДАҒАЙ[2] з а т. г р а м м. *Кісінің көңіл-күйін, сезімін білдіретін сөз табы. О д а ғ а й* дегеніміз кісінің сезімін, көңіл күйін білдіретін, дербес грамматикалық тұлғалары жоқ сөз табы (Қазіргі қаз. тілі). Көмекші сөздер тобына жататын шылау, *о д а ғ а й л а р д ы ң* тілімізде алатын орны, атқаратын қызметтері елеулі («Қазақст. мект.»). Ғалия алақанымды бетіне басып тыңдап, ықыласпен қоштап: «қайран дүниеай» деген *о д а ғ а й л а р д ы* жиілетіп барады (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

ОДАҒАЙЛА= е т. **1.** *Өз алдына жеке-даралап бөлектеу, бөліну, шеттеу, оқшаулану.* Жаулығын ысырып құлағынан кейін түріп, топқа келе алмай *о д а ғ а й л а п,* жас әйелдер біроңкей жиналды (Б.Майлин, Шығ.). Жас теке тобы *о д а ғ а й л а п,* үйірден бөлініп шыға бергенде, шалбас жортып кеп бұлардың жолын кескестеді (С.Елубаев, Ойсыл қара). **2.** *Оқшаулану, айрықша көзге ұру.* Осы ұзын жалдың солтүстік ұшығында *о д а ғ а й л а п,* биікте қоңыр адыр тұрады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ОДАҒАЙЛАН= е т. *Жеке-даралану, бөлектену, оқшаулану.* Бұл кезде үгітшілердің бәрі *о д а ғ а й л а н ы п* тұр екен (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Үшеуі мылтықтарын тастап, қарудан қарасын үзіп *о д а ғ а й л а н ы п* шетке шықты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ОДАҒАЙЛАНУ *Одағайлан етістігінің қимыл атауы.*

ОДАҒАЙЛАУ[1] с ы н. **1.** *Оғаштау, ерсілеу, дөрекілеу, тұрпайылау.* Олардың кейбірі тіпті *о д а ғ а й л а у* (І.Омаров, Серпін). Сөйлемнің сыртқы түрі *о д а ғ а й л а у* көрінгенмен, бар халықтағы әйелге тән әуесқойлықты аз сөзбен тұжырымдаған (К.Тоқаев, Түнде.). **2.** *Оқшаулау, өзгешелеу.* Өзімді-өзім тексеріп бір тергедім, Алғаным көп, тіпті аз екен бергенім. Кейі оның көрер көзге қораштау, Өзгелерден *о д а ғ а й л а у,* оғаштау (С.Сейітов, Жаңғырық).

ОДАҒАЙЛАУ[2] *Одағайла етістігінің қимыл атауы.*

ОДАҒАЙЛЫҚ з а т. **1.** *Бір нәрсенің бойынан байқалатын ерсілік, тұрпайылық, дөрекілік.* Лермонтовтың шумағын «бар табиғат хаққа мүлгіп» деп айтуларында ешбір *о д а ғ а й л ы қ* жоқ (І.Омаров, Серпін). **2.** *Оқшаулық, селкеулік.* Кірме сөздер қабылдаушы тілдің грамматика заңдарына міндетті түрде бағыну керек. Әйтпегенде ол *о д а ғ а й л ы қ т а н* арыла алмайды («Қаз. әдеб.»).

ОДАҚ з а т. **1.** *Қоғамдық топтардың, жеке адамдардың тығыз ұйымдасқан бірлестігі.* Осының бәріне қосшылар *о д а ғ ы н ы ң* беретін жәрдем астығын жеткізу де оңай болмады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). **2.** *Бір жақ, бір бөлек, бір топ.* Ақыры бұлар жасырынбақ ойнауға келісті. Әбдірахман мен Сыдық бір *о д а қ* (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғаухар). **3**. с о в е т. т а р. *Кеңес еліндегі мемлекеттік бірлік.* Советтік Социалистік Республикалар *О д а ғ ы* – жер шарындағы тұңғыш социалистік держава (ҚСЭ). **4**. *Белгілі бір мақсатты бірлесіп жүзеге асыру үшін мемлекеттер арасында жасалатын бітім, келісім, шарт негізіндегі еларалық бірлестік.* Германия, Австрия, Италия үш *о д а қ* патшалар бір жақ еді («Қазақ»). Америка Құрама Штаттары агрессияшыл Атлантика *о д а ғ ы н* ұлғайтып, дүниежүзінің бәрінде соғыс базаларын құрып жатыр («Соц. Қаз.»). Жергілікті тайпалардың феодал шонжарлары мен моңғолдың әскери-феодалдық шонжарларының арасындағы *о д а қ* бірден-бірге күшейе түсті (ҚазССР тарихы).

Валюта одақтары. э к о н. *Қаржы мекемелері мен ұйымдарының валюталық қатынастар саласындағы бірлестігі.* Қазірдің өзінде-ақ *в а л ю т а о д а қ т а р ы* мен қаржы жүйелері арасындағы «соғыстар» туралы емес, олардың өзара ықпалдастығы туралы айту керек («Егемен Қазақстан»).

Одақ болды. *Бір жақ болды, одақтасты.* Тұрбек пен Назым бір *о д а қ б о л д ы* (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғаухар). Құшақтасты көп тымақ! Қол ұстасты, *б о л д ы о д а қ!* Қызыл жалау орнатты! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Одақ жасады. *Келісім жасап, бітімге келіп бірікті.* Осылай қарама-қарсы бағытта тұрған

екі Россияның әрқайсысы өзін жақтайтын таптан қолдау табуды және олармен *о д а қ ж а с а у д ы* көздеді (А.Нұрқанов, Мызғымас.).

Одақ құрды. *Белгілі бір мақсатты жүзеге асыру үшін ұйымдасты, бірікті, топтасты.* Кім біледі, олар маған қарсы *о д а қ қ ұ р ы п* жүрген шығар (І.Есенберлин, Алмас.). Күні бұрын пікір ұштастырып, сөз біріктіріп, маған қарсы кішкентай *о д а қ қ ұ р ы л ғ а н ы* шүбәсіз болды (С.Баязитов, Айдарлы.).

Одақ Советі. с о в е т. *КСРО Жоғарғы Кеңесінің тең құқықты екі палатасының бірі. О д а қ С о в е т і н і н* өкілдік нормасы бойынша сайлау округтерінде 300 мың адамнан бір депутат сайланады (ҚСЭ). *О д а қ С о в е т і* мен Ұлттар Советінің сессиялары бір мезгілде басталып, бір мезгілде аяқталады (ҚҰЭ).

ОДАҚТАС с ы н. **1.** *Бір одаққа енетін, бір одақ құрайтын.* Олардың бір жағы ынтымақтас, екінші жағы *о д а қ т а с* патшалар болып, екіге бөлінген еді («Қазақ»). Мұның өзі соғыс кезіндегі *о д а қ т а с* үш мемлекет басшыларының жұмысы (Ж.Тілеков, От кешу). **2.** *Ниеті бір, жақтас, серіктес.* Оның *о д а қ т а с ы* Толстов оған көмектесе алмады (Х.Ермұратов, Октябрь.). Батыстан оның *о д а қ т а с т а р ы н ы ң* тынысы естіледі (Қ.Исабаев, Жолдас.). Жеңешем менен рұқсат сұрамайды, өзіне *о д а қ т а с* болуға шақырады (М.Дүзенов, Ақәже).

Одақтас республикалар. с о в е т. *Өзара тең құқықтық негізінде КСРО құрамына бірлескен социалистік федерацияның жоғарғы формасы.* Туысқан *о д а қ т а с р е с п у б л и к а л а р д а н* келген өкілдердің әрқайсысы өздеріне әскери-патриоттық тақырыпта не істеліп жатқандарын баяндады (Д.Есмұрзаев, Мәртебе). Жалпы электр қуатын өндіруден Қазақстан *о д а қ т а с р е с п у б л и к а л а р* ішінде (РСФСР мен Украинадан кейін) үшінші орында («Қазақст. әйелдері»).

Одақтас Совет Республикасы. с о в е т. т а р. *Кезінде КСРО-ға біріккен жұмысшылар мен шаруалардың тәуелсіз социалистік мемлекеті. О д а қ т а с С о в е т Р е с п у б л и к а с ы* СССР Конституциясының 14-ст-да көрсетілген праволарын жүзеге асырады (ҚСЭ).

ОДАҚТАС= е т. *Бір одаққа бірігу, ұйымдасу, топтасу.* Ноғай, Қазан, Қырым, Астрахань хандары мен сұлтандары таламасын десең, арғы жағындағы ұлы жұрт – орыс елімен тіл тауып, *о д а қ т а с қ а н* жөн (І.Есенберлин, Алмас.). Ақбала екеуі Еламанға қарсы іштей *о д а қ т а с ы п,* тізе қосып алғысы келгендей де түрі бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Біз, қыздар, жігіттерге қарсы әрқашан да осылай *о д а қ т а с ы п* жүреміз (М.Дүзенов, Астана.).

ОДАҚТАСТЫҚ з а т. **1.** *Одақтас болушылық, ұйымдасушылық.* Сақатай, сірә, біздің *о д а қ т а с т ы ғ ы м ы з* осымен біткен болар. Сережа, қонақты қарсы ал (Ә.Әбішев, Замана.). **2.** *Ниеттестік,серіктестік.* Еркіндікті қолға алса да, Черепков әзірге байдың малын шетелге бірге айдатып, *о д а қ т а с т ы қ* пиғылын сақтап жүрді (М.Дүзенов, Ант).

ОДАҚТАСУ *Одақтас етістігінің қимыл атауы; бірігу, топтасу.* Бабасұлтан Ташкент шаһарына қалың қолмен аттанған Хақназардың қаһарынан қорқып, енді қазақ ханымен *о д а қ т а с у ғ а* уәде берген (І.Есенберлин, Жанталас). Бірақ екі-екіден *о д а қ т а с у* үшін және бір адам керек (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ОДАҚТЫҚ с ы н. с о в е т. т а р. *Кеңестер Одағы көлеміндегі, одаққа тән, соған қатысты.* Бүкіл облыс, өлке, *о д а қ т ы қ* съездердің бәріне де барып келді (Б.Майлин, Шығ.). Сондықтан да оның романы өзінен бұрынғы тарихи роман саласындағы *о д а қ т ы қ,* тіпті дүниежүзілік тәжірибеге терең психологиялық суреттер, ақындық толғаулар қосты (С.Қирабаев, Октябрь.). Өлеңдері мен поэмалары қазақша, орысша республикалық, *о д а қ т ы қ* газет-журналдарда жарияланады (Т.Сыдықов, Толған. тағдыр).

Одақтық мемлекет. с а я с и. *1999 ж. 8 желтоқсанда Белорусь және Ресей Федерациясы президенттері қол қойған Одақтық мемлекет құру жөніндегі келісімшартта белгіленген мемлекеттік құрылымның атауы.* Бұл келісімшарт екі ел арасындағы ықпалдастық процестерін жаңа деңгейге көтеруді көздеді. Келісімшартта былай делінген: «*О д а қ т ы қ м е м л е к е т* – екі елдің демократиялық құқықтық мемлекетке бірігуінің жаңа кезеңін білдіреді» (Саяси түс. сөздік).

ОДАНАЛАУ с ы н. ж е р г. *Ерсілеу, одағайлау, оғаштау.* Көзге де *о д а н а л а у* тұрады-ау екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОДАН-БҰДАН ү с т. **1.** *Әр жерден, анадан-мынадан. О д а н-б ұ д а н* түйе жеккен екі-үш фургон арба тауып, ауруларды соған жатқызды (М.Қаратаев, Далада.). Қараш әдебиетті бір кісідей түсінетінін танытып, *о д а н-б ұ д а н* мысалдар келтіріп, бастырмалатып жатыр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **2.** *Оны-мұнадан, әртүрлі заттардан, нәрселерден.* Байдәулеттің әкесі *о д а н-б ұ д а н* құрастырып, ауылдың шет жағына Монастыревқа арнап төрт қанат үй тігіп береді (Қ.Исабаев, Өткелде).

ОДАНДЫҚ з а т. ж е р г. *Ерсілік, оғаштық.* Олай деп айту *о д а н д ы қ* болар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОДАНЫ с ы н. **1.** *Оғаш, ерсі, тұрпайы.* Кейіннен де соның жай-жапсарын қарап, ақылына сап, сараптап көрді. Барлығын таразылай келе, немере ағасының істеп жүрген қылығы мүлдем *о д а н ы* көрінді (Б.Алдамжаров, Ұлы сел). Осындай істерді өзіңе *о д а н ы* болар демейсің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ол *о д а н ы* сөз айтпайтын адам (Ауызекі). **2.** ж е р г. *Тілазар, қыңыр.* Бізде *о д а н ы* адам деп тіл алмайтын, сөзді елемейтін адамды айтамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОДЕКОЛОН [франц. eay de cologne] з а т. *Әдетте ер адамдар себінетін жұпар аңқитын иіссу, әтір.* Бұған үстелетін қосымша киімді сыпайы киеді, таза жүреді, *о д е к о л о н* жағынатын мінезі де жоқ емес (Б.Майлин, Азамат.). Мана мұрын жарған *о д е к о л о н н ы ң* иісі әлі кетпеген (К.Қазыбаев, Дәуір.).

ОДЕЯЛ ор. з а т. *Жүннен, мақтадан тоқылған жұқа, жылы, жеңіл жамылғы.* Жігіттер атты ағытып, өзіміздің төсек-орынды үйге енгізіп, астымызға техникумның қара *о д е я л ы н* төседі (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Бүркеулі жатқан бетін ашып, *о д е я л ы н* сырып тастады (А.Байтанаев, Қансонар). Голоножкинге мана түндікті түгел аштырып, екі жақтан іргені де түргізіп жатқанда, ешкінің түбітінен басқан ағылшын *о д е я л* жамылған (А.Сүлейменов, Бесін).

ОДЫР с ы н. *Дүңк етпе, томырық, ұр да жық (мінез).* Сайра, мен бір күн де болса ұлық атандым, сен сылқым атандың, *о д ы р* мінез, ұр да жық орталарына бір түсті (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Күнәсіз *о д ы р* мінезі, Моп-момақан кезі де, Көрінбей бәрі мін өзі, Тартады билеп өзіне (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

ОДЫРАЙ= е т. **1.** *Бірдеңеден (біреуден) сескеніп қорыққанда, таңданғанда, біреуді жақтырмаған пішін көрсету, көз алартып тесірейіп қарау.* Мына екі қошқары қамауда тұрса да, айналдырған кісілерден үркіп, танауларының желбезегі кеуіп, *о д ы р а й ы п* тұрған-ды (С.Бегалин, Уақыт.). Сәкен қиғаштай кеп жанаса берген мені көрмегендей, *о д ы р а я* өтіп кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көрмегенге көсеу де таң деген, ауыл жұртынан алабөтен ерсі киімдеріне, қолдарындағы сары ала шабадандарына *о д ы р а я* қарайды (Б. Тілегенов, Көктем.). **2.** с ө й л. *Оқшаулану, даралану, бөлектену; бадыраю.* Ол үй жолаушыларға жалғыз түйеге ұқсап, сонадайдан *о д ы р а й ы п* көрінеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** *Шодыраю.* Онсыз да тұла бойында қармаққа шаншар еті жоқ, ырсиған сүйектері *о д ы р а й ы п* тұрған (Р.Райымқұлов, Болат.). **4.** *Білеулену, бұлтию.* Қазір бұлшық еттері *о д ы р а й ы п* терісі қалыңдап, білек-балтырлары да жуандап қалған (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ОДЫРАЙТ= е т. **1.** *Едірейту, қоқырайту.* Есек саспаса да, ұзын құлағын *о д ы р а й т а* бір қарады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** *Қобырату.* Әдеміше қара толқын шашын *о д ы р а й т п а й* ғана желкесіне түйіп тастапты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ОДЫРАЙТУ *Одырайт етістігінің қимыл атауы.*

ОДЫРАЙЫС= е т. *Едірейісу, қоқырайысу.* Ит пен мысықтың кездесуі тәрізді. *О д ы р а й ы с ы п* тұр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өзі тектес, бірақ сыры жат көкжалды екі бөлтірік *о д ы р а й ы с ы п* қарсы алды (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ОДЫРАЙЫСУ *Одырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ОДЫРАҚ с ы н. с ө й л. *Одыраңдаған, қоқаңдаған.* Малти білсе бір сәрі, *о д ы р а қ* шал су түбіне кетіп жүрмесе (З.Шашкин, Өмір.).

ОДЫРАҚТА = е т. *Одыраңдау, қожаңдау.* Шадияр, әл-асхабқа араласып, Кәусәрдің гөлөйтіне кірер едім. Суынан сүттен де ақ қанып ішіп, *О д ы р а қ т а п* ортекедей шабар едім (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ОДЫРАҢ е л і к. **1.** *Көздің бақшыраюы сияқты әдеттен тыс, ебедейсіз, дөрекі қимылды бейнелейтін сөз.* // а у ы с. *Содыр, сотқар, оспадар.* Орданың *о д ы р а ң* әскері қиқуды салып, бөріктерін аспанға атып, садақпен көздеп, арынды аттары ауыздықпен алысып, Самарқанға саусылдап кіріп келгенде, шатырларының алдында бетіне қара салған, сымбатты бөтен әйелдер ұшырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Дөрекі, дікіңдеген, бейпіл (сөз).* Еркебұлан қоянжырықтың оқыс мінездерін, *о д ы р а ң* сөздерін қағазға тізіп, ішінен күліп отырғанда, қоянжырық оған қарай еңсеріле бұрылды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). // *Дүңк етпе, аусар, ожар.* Өстіп, ожар, *о д ы р а ң* мінезін өзгертпестен Қалжыр Қара Ертіске барып құяды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Одыраң етті. а) *Көзі шатынап жалт қарады, адыраң етті.* – Ұятсыздар, – деген Тайманның ызалы сыбырын естіп қалған қыздың жігіті орнынан *о д ы р а ң е т і п* ұшып тұрды (З.Қабдолов, Жалын). ә) *Ежірейіп бұрыла қарады.* Ордекең орынбасарына қарай *о д ы р а ң е т т і* (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.).

ОДЫРАҢДА= е т. **1**. *Оқыс қимылдап, одыраң-одыраң ету; қоқаңдау.* Маңайындағы

жылқыны әрі қарай қуып тастады да, бізге қарай *о д ы р а ң д а й* шапты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жыққан жақтан айғайлап, *о д ы р а ң д а п* біреу шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еңгезердей қара жігіт *о д ы р а ң д а п* шыға келеді (С.Талжанов, Ұлдай.). **2.** *Үркіп тоңқу, тапырақтау.* – Ә-ә, – деді Нұрғазы ойынан кілт серпіле машинадан үркіп қиыстай *о д ы р а ң д а ғ а н* есекке көз тіге, – жақын маңда ауыл болды ғой (К.Ахметбеков, Ақдала). **3.** *Қожаңдау, қоқаңдау, дікіңдеу.* Сен *о д ы р а ң д а м а,* тыңда! Қоқиыңнан қорқар мен емес (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). – Әй, шырағым, неге *о д ы р а ң д а й с ы ң?* Кім едің сонша?! – деп ұшып тұрып атына мініп алды (С.Мұратбеков, Дос.). *О д ы р а ң д а й* берме, әрі. Көтере алмаймын сенің одыраңдағаныңды (З.Ақышев, Жесір.).

ОДЫРАҢДАТ= е т. *Қоқыраңдату, қоқаңдату.* Шідербай үйінің арбасының астынан қойшының сойылшасын тауып әкеліп, қирататын кісіше атына мініп *о д ы р а ң д а т ы п* жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОДЫРАҢДАУ *Одыраңда етістігінің қимыл атауы; қоқаңдау, қожаңдау.* Бүйткенше денеме дақ түсіріп алып, барайын бастықтарына. *О д ы р а ң д а у ы н* тыймасам ба, қап! («Қаз. әдеб.»).

ОДЫРАЮ *Одырай етістігінің қимыл атауы.*

ОДЫРЛЫҚ з а т. *Дөрекілік, дұқ етпелік, тоң мінезділік.* Өзі болмысынан *о д ы р л ы қ қ а* жоқ үркектеу сияқты екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). *О д ы р л ы қ,* олқылығын көріп анық, Күлерсің де, жыларсың күйіп ішің (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ОЖАР с ы н. **1.** *Алды-артына, бас-көзге қарамайтын, ұрда-жық.* Бұл тым *о ж а р* батылдық, бірлі-жарым жаман өлеңмен де, жақсы өлеңмен де бір дәуірдегі әдебиетке баға беру шетін пікір. Өткендегі әдебиеттен жақсы мысалдар көрсетуге болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үстіне егін шықса қырқып алып, Аузына не түскенін итше қажар «Біз солдат патшаға бердік» дейді, Омырауға салады өңкей *о ж а р* (М.Жұмабаев, Шығ.). Рас, оның мінезі ұрт, *о ж а р,* содырлы (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** *Оғаш, дөрекі, ерсі.* Ояз тергеуінің *о ж а р,* озбыр сөздері ызасын келтіріп, зығырын қайнатты (М.Әуезов, Абай жолы). Гүр ете түсетін *о ж а р* дауысы қазір сынық (М.Дүзенов, Ант). **3.** а у ы с. *Оқшау, алабөтен.* Арманменен, елеспен ажарланған. Амансың ба, от далам, *о ж а р* далам! (М.Мақатаев, Шығ.).

ОЖАРЛАН= е т. *Оғаш мінез көрсету, дөрекілену; ерсілену.* Олар *о ж а р л а н ғ а н* өктемдігін қойды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Езіліп отырған қартқа енді қарағанында тұғырында сілкінген кәрі бүркіттей *о ж а р л а н ы п,* қайраттанып шыға келген адамды көрер еді (К.Ахметбеков, Ақдала). Сөзіңнің бізге мәлім кестелері. Ойға алып *о ж а р л а н б а* ештеңені. Әкесі бай да болса, сарң болса, Төс түгіл, төсегі де кеш келеді (Айтыс).

ОЖАРЛАНУ *Ожарлан етістігінің қимыл атауы.*

ОЖАРЛАУ с ы н. *Қимыл-қозғалысы, мінезі өрескелдеу, дөрекілеу.* Тамақ дәметкен сұқ ит көзденген, мінезі кесектеу, *о ж а р л а у* адам (І.Жансүгіров, Шығ.). Қиыр Сібірде туып-өскен кесек тұлғалы, мінезі де тұлғасына сәйкес *о ж а р л а у* болса да, аққөңіл адам (Ә.Сәрсенбаев, Батыр ізі.).

ОЖАРЛЫҚ з а т. *Қимыл-қозғалыстағы тұрпайылық, мінездегі дөрекілік, өрескелдік, ерсілік.* Әттең, амал нешік, ондай *о ж а р л ы қ т ы* заң деген көтермейді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Нұрби шешесінде де нақ әкесі тәрізді *о ж а р л ы қ,* бірбеттілік барын бүгін ғана ұғып, өзі де аң-таң боп қалды (С.Бақбергенов, Кентау). Жалғыз Мұстафаның *о ж а р л ы ғ ы,* дөрекілігі демесек, өзге характерлер әлсіз (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ОЖАУ з а т. **1.** *Сұйық нәрсені құюға арналған сабы бар ас құралы, кішкене шөміш.* Бірінің қолында *о ж а у,* бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Иісі аңқыған сары қымызды күміс *о ж а у м е н* сапыруға кірісті (І.Есенберлин, Алмас.). Қасына ақылшы ретінде Бексейітті ертіп жүріп бір қабат төсек-орын, бір кастрюль, екі қалайы табақ, екі қырлы стакан, бір пышақ, *о ж а у,* екі-үш қасық сатып алды (М.Мағауин, Бір ата.). Шал, кемпір, жас бала, әйелдер *о ж а у,* шөміш, қасық-қалағын салып суға бас қойған (Н.Баяндин, Атамекен). **2.** т е х. *Жер қазатын, көмір, топырақ салатын экскаватордың үлкен, металл шөміші.* Төрт экскаватор екі-екіден қатар тұра қалып, алып *о ж а у л а р ы н* батпақты ойпатқа қарш-құрш батырады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Экскаватордың *о ж а у ы* топыраққа толып, биікке қайта көтерілген кезде жиналған жұрт уралап айқайлап жіберді (С.Тәжіғұлов, Асау ертіс.). Экскаваторлардың азулы *о ж а у л а р ы* топырақ қыртысын сүңгі қопарады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ОЖАУДАЙ с ы н. *Ожау тәрізді, шұңғыл.* Содан соң тек *о ж а у д а й* ойық тұмсықтарымен балықты көсіп алып, жағалауға қарай лақтыра беру ғана қалады («Парасат»).

ОЖАУЛА= е т. *Ожаумен құю, шөміштеу.* Сол қалпында қазаннан алмай, ыдысын әкелген жұртқа о *ж а у л а п* сатады екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Палауды жеп болып, енді шелектегі салқын суды *о ж а у л а п* кезектесіп ішіп отыр (С.Шарипов, Шығ.). – Мол дүние ғой. Көл суы *о ж а у л а п* төккенмен таусылмайды дейтін шығар («Лен. жас»).

ОЖАУЛАУ *Ожаула етістігінің қимыл атауы.*

ОЖАУЛЫ с ы н. т е х. *Ожауы бар, ожау орнатылған.* Түсіретін шұқырдан дән *о ж а у л ы* элеватормен және қырғыш транспортермен бункерге беріледі (Мал бордақылау.). Жем тиеуде өздігінен жүретін бір *о ж а у л ы* трактор тиеуіштер кеңінен пайдаланылады (Мал бордақылау).

ОЖАУША з а т. *Кішірек ожау.* – Гуля, етті сапырып қой, жақсылап! – деді. Гуля *о ж а у ш а с ы н* қолына алып: – Сапырып отырмын ғой, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОЖДАН з а т. с ө й л. ***Ұждан.*** Шахтаға адам жетіспей жатқанда *о ж д а н ы ң* шыдамайды екен (А.Хангелгелдин, Ғани.). Адамшылық ар, жігіттік *о ж д а н,* кісілік қасиет – қалған жоқ, бәрі де (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Адамдарды өндірістік көрсеткіштермен ғана емес, ар, *о ж д а н* тазалығымен де бағалау керек (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

ОЖЫРАЙ= е т. **1.** *Көзді әдеттен тыс кең ашып, адырая қарау; ажыраю.* – Сілем қатып өлгелі отырсам, – деп Қалампырды оқты көзімен атып, *о ж ы р а я* сөйледі (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Әлгі кісі сатушыға: «Мұныңыз не?» деп *о ж ы р а й ғ а н* екен, сатушы аспай-саспай: «Е, бұл біздің жақтың мейізі ғой», – депті (Т.Бердияров, Солдат.). **2.** а у ы с. *Ерекше көріну, оқшауланып көзге түсу.* Пәрәңнан бара сала алып кілтті, Салдың, – деп,– саясатқа сен іріткі, Болмайсың бұл маңайда, көшесің, – деп, Отырды *о ж ы р а й ы п,* сипап мұртты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Мұндайда ол әуелі көзін жұмып, онсыз да *о ж ы р а й ы п* оқшау біткен жалбыр қабағын түйіп ап, қос ішекті баппен қағады («Лен. жас»).

ОЖЫРАЙЫС= е т. *Адырайысу, ажырайысу, бақшиысу.* Ол да мені танығандай, мен де оны танығандай *о ж ы р а й ы с ы п* қалдық (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

ОЖЫРАЙЫСУ *Ожырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ОЖЫРАҢДА= е т. *Ерсі мінез көрсету, адыраңдау.* Айтқожаның *о ж ы р а ң д а й* бір нәрсені айтып қалғаны болмаса, қолын қоянға көтермейтін су жүректігін жеріне жете білетін қу бала Жұмабек күлімдейді (С.Бегалин, Замана.). Қолына бір қылышты ала сала, Түрған соң Барзу жаяу аласада – Желкеңді қылышпенен қияйын, – деп, Қоймады *о ж ы р а ң д а п* бара сала (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ОЖЫРАҢДАУ *Ожыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ОЖЫРАЮ *Ожырай етістігінің қимыл атауы.*

ОЖЫР-БҰЖЫР с ы н. ж е р г. *Бұжыр-бұжыр.* Үй жаңа болғанымен, сапа жағы ойдағыдай емес, қабырға бетінің әр жері *о ж ы р б ұ ж ы р* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЗ= е т. **1.** *Алға шығу, ілгері кету.* Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, ... қосқан иті өзгеден *о з ы п* барып ұстаса, есі шығып бір қуанады (Абай, Тол. жин.). Арабтың Нәбік деген жалғыз аты – Сол екен болған малы, мүлкі, заты. *О з б а й т ы н* шапса жылқы асқан жүйрік, Бітпеген өзге аттарға түр-сипаты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұқарбайдың жүрегі аузына тығылды, екі-ақ шақырым жер қалған. Ай, текежәуміт *о з ғ ы з с а* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Еңбек жарысында табысқа қолы жету, үздік шығу.* Біз ең әуелі дәл осы күнге аудан бойында *о з ы п* тұрған «Победа» колхозына келдік (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұл тақтада «Майтөбе» мал басын өсіру жөнінде Оңтүстік Қазақстандағы совхоздардың бәрінен *о з ы п,* бірінші орынға ие болды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). **3.** а у ы с. *Асу, арту, өту, ерен шығу.* Тұлпардан тұғыр *о з б а с* шабылса да, Оған да үкі, тұмар тағылса да (Абай, Тол. жин.). Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен *о з а д ы* (Абай, Тол. жин.). Өз тобында, қатарда Елден *о з ғ а н* сұлу ед; Пар келмеген өзіне Пішін менен ісіне (Қамбар батыр). Арпалыстым, алыстым, Жағаластым, жарыстым. Дәл өзіндей болған соң, *О з а м ы н* деп қарыстым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Уақыт жылжып, заман өту, ілгері кету.* Қартайып тоздың ба? Еріншек боп бүйда создың ба? Сен барша адамнан озам деуші едің, Мынау кәріліктен *о з д ы ң* ба? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О з б а с* өмір, тозбас темір жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бірін-бірі қуалап, ай соңынан ай *о з д ы,* бірін-бірі жетелеп жыл соңынан жыл озды, не керек, Шолпанның «бала болмасын» деген ойы бекігеннен бекіді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Әдептен озбады. *Белгілі қалыптан, әдет-ғұрыптан аспады, шектен шықпады.* Жүректен қозғайын, *Ә д е п т е н о з б а й ы н.* Өзі де білмей ме, Көп сөйлеп созбайын (Абай, Тол. жин.). Диқан жігіттің бойындағы осынау биязылық,

кішіпейілділік, жарастықты жақсы қасиеттен секретарь Ысыраил да аттап өте алмады, *ә д е п - т е н о з б а д ы* (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

Басып озды. *Қуып жетіп, асып кетті, алдыңғы қатарға шықты*. Ендеше, өнер, мәдениет, техникада біздің Қазақстанымыз Еуропа, Американы қуып жетіп, *б а с ы п о з д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Қазақ республикасы қазір жыл сайын орта есеппен мемлекет қоймасына 724 миллион пұт астық тапсырып, капиталистік елдердің ішіндегі астықты ең көп өндіретін Канаданы *б а с ы п о з д ы* (Ә.Бірмағамбетов,.. Қазақст. геогр.). Егер біз Елбасы айтқандай, 2012 жылға дейін жан басына шаққанда ішкі жалпы өнімді шын мәнінде 9 мың долларға жеткізе алар болсақ, онда біз Сан-Сальвадор, Колумбия, Египет, Үндістан, Гана, Таиланд, Қытай, Болгария және Мексика секілді елдерді *б а с ы п о з а м ы з* («Айқын»).

Мойны озды. *Алдыңғы қатарда болды, алды болды*. Біздің тұқымнан *м о й н ы о з ы п* шыққан сол кісі (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Жайындай өрге жүзген қадамдысың, Әр жерден атағың бар хабарлысың. Дулатта *м о й н ы о з г а н* жігіт дейді, Алпысбай, Мәкеңменен аманбысың? (Жамбыл, Шығ.).

Оза көшіп, кең жайлады. *Арқаны кеңге салып, емін-еркін дәурен сүрді*. Баста дәурен тұрғанда, Біздер дағы, Бәйеке. *О з а к ө ш і п, к е ң ж а й л а п,* Еркімен еркін жатқан ел едік (XVIII–XIX ғ. қаз. ақын.).

Оза шапты. *Қатардан озды, асып түсті*. Сен бай аталарын айта бергенше, өзінің жетім қалғанын, оқып, адам болғанын, *о з а ш а у ы п,* өнер тапқанын айт (К.Әзірбаев, Аңыз.). Талай майталман көркемөнер иелерінің алдында *о з а ш а у ы п* бәйге алды (Е.Салиқов, Алақан.).

Топтан озған. *Жұрттан асқан, елден ерек шыққан, атақты*. Әміре сынды *т о п т а н о з г а н* тұлпардың аты қазақ халқының жүрегінде мәңгі өшпейді (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). Шал ақын, Орынбай мен Ақан, Біржан, Тезекбай, Арыстанбай, Нүркей, Тоғжан, Ыбырай, Орынтай мен Сұлтанмұрат, Көкшенің жүйріктері *т о п т а н о з г а н* («Соц. Қаз.»). Наркескен алмас қолға алып, Таңдап мінді астына, *Т о п т а н о з г а н* жүйрік-ті (О.Шипин, Дастан.).

ОЗАҒАН с ы н. ж е р г. *Жүйрік, озғыш*. Қасымның асқан *о з а ғ а н* бір жүйрік аты болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЗАЛДА үст. ж е р г. *Баяғыда, әуелде*. Мола болды ма екен деп қараған ел көзі, ол күдігіне де белгі таба алмайды. *О з а л д а* қазылған құдықта екен деп іздестіреді, оған да ыспат жоқ (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Құландар жортпас құла дүз, Қандай-ды бұрын, сұраңыз. Құла дүз жайлы *о з а л д а*. Тараған екен бұл аңыз (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу.).

ОЗАН з а т. *Айқай, шу*. Көрші ауыл *о з а н ы* шалғайдан, Талықсып қалады естілмей (Қ.Ілияс, Тасжарған.).

Озан салды. *Айқайлады, шу шығарды*. Дәркембайға да қамшы жауып жатыр. Әр үйдің есігінен қарап тұрған қатын-бала *о з а н с а л д ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Озан ұран. з а т. *Айқай, ұран*. – Қой, Абайжан. Олай дей көрме. Мен кім? Мен бір *о з а н ұ р а н* салғыш айғайшы. Аттаншы қара шоқпармын ғой (М.Әуезов, Абай жолы).

ОЗАНДА= е т. *Созып дауыс шығару*. Ас- салау-ма-ға-лей-күм! – деп *о з а н д а й* сәлем беріп, Құлжабек кірген (К.Сегізбаев, Беласқан).

ОЗАҢ з а т. ***Озан***. Сонымен, даяшының *о з а ң ы* шыққанда етек-жеңі мол жұрт шарбаққа қарай лек-легімен ағыла бастады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ОЗАҢДА= е т. *Үздіксіз дауыс шығарып, мазаны алу, құлаққа тыным бермеу*. Дем алмастан *о з а ң д а п* түр (М.Мырзақұлов, Ақық). Бәрінің басы бірігіп, ерлерін азалай қалғанда мынау монданақтай жер шарын азан-қазан шуға бөлеп, *о з а ң д а ғ а н* дауыстары құдайға жетерліктей еді (О.Бөкеев, Мұзтау).

ОЗАҢДАТ= е т. **1.** *Шулату, айқайлату; даусын созып шақыру*. Жеңіл қалықтап барып, ақ шарбы бұлттардың арасында сіңіп жатыр. Оқта-текте *о з а ң д а т қ а н* әтеш үні келеді құлаққа (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** *Қайта-қайта ұлу*. Әлдебір жақтан аш иттердің *о з а ң д а т ы п* ұлығаны талып естіледі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОЗАҢДАТУ *Озаңдат етістігінің қимыл атауы*.

ОЗАҢДАУ *Озаңда етістігінің қимыл атауы*.

ОЗАТ с ы н. *Алдыңғы қатарлы, озық, үздік*. 23-жылдың көктемінде рабфакты *о з а т* бітіріп, Москваға, Тимирязев атындағы академияға оқуға кетеді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өмірбайға көп иектей беретіннің бірі – баяғы қызылшашы *о з а т* қыз Жауһар (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Озат ойлы. *Озық пікірлі, білімді; өресі биік*. XIX ғасырдың бас кезінен-ақ орыста *о з а т о й л ы* адамдар шыққан (Д.Әбілев, Арман.).

ОЗАТТЫҚ з а т. *Алдыңғы қатарлылық, озықтық, үздік шығушылық*. Олар ұдайы іскерлік көрсетіп, *о з а т т ы қ* пен жаңалықтың ұйтқысы болуда («Қазақст. комм.»).

ОЗБАЛЫ: озбалы муфта. м ә ш и н е ж а с. *Айналу моментін бір бағытқа беруші және қарама-қарсы бағытқа бос қатысты айналуды жіберуші өзін-өзі басқаратын муфта.*

ОЗБЫР с ы н. *Жәбір көрсетуші, зорлықшы; зұлым.* Мейлінше қатал, *о з б ы р* Құнанбай Абайдың ерекше зеректігін танып, оған үлкен үміт артты (Т.Әлімқұлов, Абай). Үлкен бір төбені көтеріп әкеліп, мына *о з б ы р* жендеттерді екінші тұра алмайтындай қылып бастырар ма еді деп кіжінеді (М.Дүйсенов, Мейман.). Бақайшағына дейін қаруланған *о з б ы р,* айлакер жауды жеңу үшін, әскери қару-жарақты жіті меңгеру керек (Т.Бердияров, Солдат.).

ОЗБЫРЛАН= е т. *Озбырлық көрсету, қатыгездену.* Билеушілер *о з б ы р л а н г а н,* Билеп-төстеп қинайтын жан. Халық жүдеп қалжырайтын, Қалалардан кететін сән (Х.Хасанов, Тарту). Қасқыр енді бұрынғыдан бетер *о з б ы р л а н а д ы* («Балдырған»).

ОЗБЫРЛАНУ *Озбырлан етістігінің қимыл атауы.*

ОЗБЫРЛАУ с ы н. *Зорлықшылдау, қатыгездеу, залымдау.*

ОЗБЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Жәбір көрсетушілік, зорлық-зомбылық, зұлымдық, жауыздық.* Мәдениеттің ілгері басқышындағы халықтар ғылымның жемісін зорлық, қиянат, *о з б ы р л ы қ қ а* жұмсап отыр («Абай»). Жаны ашымай әлсізді аңша қырып, Мейірімсіз, *о з б ы р л ы ғ ы* осындайлық. Мұнысы айуаннан қалай дейсің, Бір жаңа өнер шықса, «пәлі-ай», дейсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ауылдық жерлерде де байлардың *о з б ы р л ы ғ ы н а,* зорлық-зомбылығына қарсы ереуілге шыға бастайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** с а я с и. *Озбырлық нысанын мәжбүрлеу мақсатында күш қолдану немесе қолданамын деп қоқанлоқы көрсету. О з б ы р л ы қ т ы ң* ашық және жанама түрлері болады. Алғашқысы – өмірге қауіп төндіру, екіншісі – өмір сүруде маңызды жағдайларға (мыс., адамның ар-ожданына тию, құқын шектеу) байланысты. Қазіргі қоғамда ашық озбырлық көбіне жанама түрімен ауыстырылуда (Саяси түс. сөздік).

ОЗБЫРШЫ з а т. *Зұлымдық жасаушы, зорлық-зомбылық етуші.* 1912 жылы патша *о з б ы р ш ы л а р ы* бізді атамекенімізден қуып, оны қоныс аударушы орыстарға тартып әперді (С.Ерубаев, Шығ.). Көп заман надандықпен жасап бірге, Болса да *о з б ы р ш ы л а р* салған түрме, Елдегі, маңындағы көбін тартқан,білімнің ордасы бұл осы күнде (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ОЗҒАН с ы н. ж е р г. ***Өткен***. *О з ғ а н* жылы онымен жолығыстық. *О з ғ а н* заманда бұлай етпеуші едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЗҒАР= е т. ж е р г. ***Өткізу***. Біраз сөйлесіп, уақытты *о з ғ а р д ы қ.* Көп жасыңызды бақытпен *о з ғ а р д ы ң ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЗҒЫЗ= е т. *Оздыру, алға шығару.* Досекеңнің тайын алаштың атынан *о з ғ ы з ы п,* абыройын ел алдына шығарсам ба деп арман қылушы едім (І.Жансүгіров, Шығ.). Жол жағасында қаптаған қойға қарай Сарыжорғаны жосылта жөнелгенімде, көсіле желген Кербауыр мені *о з ғ ы з б а д ы* (А.Лекеров, Қырда.).

ОЗҒЫЗУ *Озғыз етістігінің қимыл атауы.*

ОЗҒЫН с ы н. *Алдыңғы қатарлы, озық, озат.* Кейбір терең өсиет, *о з ғ ы н* ойлары бұның тыңдаушыларының санасына жетпеуге мүмкін (М.Әуезов, Әр жыл.). Өзіміз орнатқан бақытты өмірімізді, *о з ғ ы н* мәдениетімізді, бүкіл езілген жанның көзін тіккен шаруашылығындай ұлы Отанымызды аянбай қорғаймыз! (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Әлемдегі ең алғашқы университет соларда ашылды. Кордова, Севилья, Гренада – ол кездегі *о з ғ ы н* мұсылмандық өркениеттігін әуелі Пириней түбегіне, содан Еуропаға тарата бастады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОЗҒЫНДА= е т. *Озыңқырау, ілгерілеу, озып шығу.* Құнанбай аға сұлтан болды да, өзгелерінің қатарынан *о з ғ ы н д а п* кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Махамбет пен *о з ғ ы н д а п* келе жатқан үшеудің арасы кем дегенде бір жарым шақырымдай (С.Санбаев, Аруана). Бірінен-бірі *о з ғ ы н д а п,* қалмай жарысып, құрыл шайқайды (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ОЗҒЫНДАТ= е т. *Ілгерілету, оздырту.* Ораншы ақ сабынға болашағым, Атыңды алты қырдан *о з ғ ы н д а т ы п* (Ө.Нұрғалиев, Кемпірқосақ).

ОЗҒЫНДАТУ *Озғындат етістігінің қимыл атауы.*

ОЗҒЫНДАУ[1] с ы н. *Озықтау, озаттау.*

ОЗҒЫНДАУ[2] *Озғында етістігінің қимыл атауы.*

ОЗДЫР= е т. **1.** *Ілгерілету, алдыға шығарту.* Бұл екі мереке өнерпаз қауымның шабытына шабыт қосып, жүйріктен жүйрік *о з д ы р а т ы н* ұлы белеңдер (І.Омаров, Серпін). Ақжол машинасын *о з д ы р ы п,* алға ұмтылып шығады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **2.** *Өткізу.* Жаңа туған бала үйқыдан тамақ үшін ғана оянады. 24 сағат бір тәуліктің 20 сағатын ұйқымен *о з д ы р а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОЗДЫРТ= е т. **1.** *Ілгерілету, алдыға шығарту.* Бәрі де кетіп барады, Жүйрігін алға *о з д ы р т ы п,* Жаяуын артқа қалдыртып,

Тұлпарға тұяқ тоздырып, Қыранға қанат талдыртып! (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). **2.** а у ы с. *Шығармашылық еңбегін тарату.* Өзінен сөзін *о з д ы р т ы п,* Өтті де қанша ұлылар! Көмейге келген сөзді іркіп, Күмілжіп көрген кімі бар?! (С.Иманасов, Ғашық.).

ОЗДЫРТУ *Оздырт етістігінің қимыл атауы.*

ОЗДЫРУ *Оздыр етістігінің қимыл атауы.* Нағыз жігіт сондай болсын!– деп егесе түседі. Әйтеуір, бірінен-бірі о *з д ы р у ғ а,* жетік білуге құмар (Ә.Әлішев, Батыр.).

ОЗДЫРЫЛ= е т. ***Өткізіл.*** Кеше ғана *о з д ы р ы л ғ а н* көктемгі егіс салу кезінде... Үгітшілерге ешқандай басшылық жасалмайды, олардың семинары *о з д ы р ы л м а й д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЗМЫШ: **жазмыштан озмыш жоқ**. д і н и. *Тағдырдың дегені болады деген мағынада.* – Әйтсе де сабыр түбі сары алтын деген бар. *Ж а з м ы ш т а н о з м ы ш ж о қ,* – деді Әреш (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). – Сабыр етіңіз, бәйбіше, *ж а з м ы ш т а н о з м ы ш ж о қ* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ОЗОН [грек. ozon] з а т. х и м. *Оттегінің үш атомынан құрылатын көгілдір түсті газ; ауа.* Үшінші «қабат» 55-тен 80 километрге созылады. Ондағы ауа негізінен *о з о н н а н* құралады (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Оттегі мен фторгаздар әрі қарапайым тотықтырғыштар, бұлардың қатарына оттегінің үш атомынан тұратын *о з о н* д а жатады (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Жердегі тіршілік үшін *о з о н* қабатының маңызы өте күшті (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ОЗУ *Оз етістігінің қимыл атауы.* Бұл бәсекеде *о з у* үшін өндіріске электр қуатын қосу қажет (С.Тәжіғұлов,.. Асау Ертіс.). Оны-мен жарысқа түсіп *о з у д ы* көздесем де, асып кете алмайтынымды өзім де сезуші едім (Алғы шеп.).

ОЗУШЫ з а т. *Ілгері кетуші, үздік шығушы.* Олай емес екен, мұнда да қалысшы бар, *о з у ш ы* бар (Б.Тоқтаров, Қыран.). Оқушыдан жазушы Көп боп кеткен заманда, Топ бәйгеден *о з у ш ы,* Жүйрік келер әмәнда! (Ғ.Қайырбеков, Торғай.).

ОЗЫҒЫРАҚ с ы н. **1.** *Ілгерірек, біраз алда.* Төрт ат жегілген ұзын көк арбаға төрт пәуеске тіркеліп *о з ы ғ ы р а қ* келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Пулеметші Жұмақан өзгелерден *о з ы ғ ы р а қ,* шығар ауызда, басқалары кейінірек соның сыртын ала қой тастарды баспалап, мылтықтарын кезене жатқан-ды (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Өңшең тайынша айдап, өзгелерден *о з ы ғ ы р а қ* сары шашы үйпа-түйпа бір бала келе жатыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Үздіктеу, озаттау.* Жеткізіп айта алмаймыз оны бірақ. Ол өзі оңай ойдан *о з ы ғ ы р а қ.* Шерткендей жанымыздың нәзік қылын, Келеміз өмір бойы соны жырлап! (Ғ.Орманов, Жер қызығы). Тасқындап сөзің кетті екі-үш рет, Білімің – ғани деуші ем, қайда жүр еді? Оқуың о *з ы ғ ы р а қ,* мектеп көрген, Пейішке бармағымның жолын үйрет! (Айтыс).

ОЗЫҚ[1] с ы н. *Алдыңғы қатарлы, маңдайалды, артық, үздік, озат.* Осы оқыған балалар ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, *о з ы қ* (Абай, Тол. жин.). – Бәрін білгісі келеді, қажымай алға қарыштайды, өткен заманның *о з ы қ* ойлы адамдары қол созған ізгі мақсат оны қанаттандыра түседі (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Осы хатты апарушы Жүсіп менің баламды үш жыл *о з ы қ* балалармен он бір айда теңеп, орыс мектебіне түсірді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Озық технология. *Алдыңғы қатардағы технология.* Тәуелсіз еліміздің *о з ы қ т е х н о л о г и я л а р ы м е н* және маңызды ғылыми зерттеулермен толық жабдықталуы үшін қолдан келгеннің бәрін істей беретін боламыз («Егемен Қазақстан»).

ОЗЫҚ[2] үс т. *Ілгері, ерте, алда.* Ертай сегізінші класта оқиды, Бектастан екі класс *о з ы қ* (З.Шүкіров, Ғажайып.). – Алматы уақыты үш сағат *о з ы қ,* бұрын жүреді (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Мойны озық. *Алдыңғы қатарда, алда.* Үлкен бір қалалық жиналыстарда басқалардан анағұрлым *м о й н ы о з ы қ,* жоғарыдан қарап отыратын, алыстан көргендері болмаса, біздің жас, біздің дәрежеміздегілерден кім Сәкенмен сөйлесті дейсіз (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Озық мерген. *Атқан оғы әрқашан дәл тиетін, өте мерген адам.* Үш жүзге аты шыққан заңғар еді, Атақты *о з ы қ м е р г е н* осыншадан. Аспаннан аққуды атып түсіреді, Жердегі былай тұрсын жүгірген аң (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОЗЫҚТАУ с ы н. *Артықтау, ерекшелеу, үздіктеу.* Несін жасырайын, кей ретте менен *о з ы қ т а у* да байқалады (Ә.Омарбаев, Кәрлен.).

ОЗЫҚТЫҚ з а т. *Үздік шығушылық, алдыңғы қатарда болушылық, артықшылық.* Мәселе, шығармаларымыздың идеялық, көркемдік, шеберлік жақтарындағы ерекшеліктерін, *о з ы қ т ы ғ ы н* ұғынуда (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Соның өзін дардай етіп, менен білімі *о з ы қ т ы ғ ы н* білдіретіні бар-ды (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Қоймашының қызы бұл мәселеде ондеөзінің *озықтығын* көрсетті (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ОЗЫҢҚЫ с ы н. *Озықтау, ілгерірек.* Өзгелерінен *о з ы ң қ ы,* баран атты жігіттің қолында артқы жақтағы біреуінің қалпағы (М.Мағауин, Ақша қар). Бұл кезде Ташкент Орта Азиядағы революциялық дәстүрі мол, көп ұлтты ұйымшыл жұмысшылар, еңбекші бұқара шоғырланған, мәдениеті де *о з ы ң қ ы* қала болатын (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев).

ОЗЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Сәл озыңқы, артықтау; сорайыңқыраған.* Орташа бойы, жақ еті қушиып ішіне қарай кіріңкі, одан бет сүйегі мен мұрны *о з ы ң қ ы л а у* шыққан ақ құбаша жігітке фирма иесі көз тастады (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ОЗЫҢҚЫРА= е т. *Ілгерілеңкіреу, едәуір алға шығыңқырау.* Бұлар үйге жақындағанда Шынасыл әжей алға *о з ы ң қ ы р а п,* бұрын жетіп, есік ашып еркектерге жол берді (Ө.Ахметов, Алда күн.). Алдыңғы машина *о з ы ң қ ы р а п* кетпек еді (Ж.Тілеков, От кешу).

ОЗЫҢҚЫРАУ *Озыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОЙ[1] з а т. **1.** *Объективтік шындық туралы түсінік, пікір, ұғым.* Көңілдегі көрікті *о й* ауыздан шыққанда өңі қашады (Абай, Тол. жин.). Бойдағы бар қуаттың бәрін алып, Қайрат, өнер, талапқа қат қылғандай. *О й м е н е н,* талаппенен болды сегіз, Айтылмай енді қалды неменеміз? Өзге жақсы мінездің бәрі-дағы Шығады осылардан түгел деңіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О й* ұшты, адам құстай, азат жаққа, Өлім мен өмір қатар қабат жаққа. Таулары басын бұлтқа жасыратын, Ләззат мол тіршілікте ғажап жаққа (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Ақыл, ес.* Басыңда ми жоқ, өзіңде *о й* жоқ, күлкішіл кердең наданның (Абай, Тол. жин.). Бұнысы тағы бар. Газет – партияның тілі, халықтың *о й ы* мен санасы ғой (М.Қаназов, Жер кіндігі). Мен үйімнен шыққанда, Сен бар едің *о й ы м д а.* Өзің қандай, мен қандай, Жалыным аз бойымда (Жамбыл, Шығ.).

Арам ой. *Жаман ой, арамзалық.* Үлкендерде мінез жоқ таңданарлық, Олардың қылған ісі ұрлық-қарлық. *А р а м о й д ы* ақыл деп ардан күсіп, Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Бар ойы. *Есі-дерті, бар мақсаты. Б а р о й ы* – өлең айтып, өн салалық, біреуді қалжың қылып қолға алалық (Абай, Тол. жин.).

Ой ағымы. *Ой желісі, ойлау.* Іліктестік заңы, оны бір сыртқы сезім билеп, алаңдатып кетпесе, қашанда болса, біздің *о й а ғ ы м ы м ы з* басқарып жүргізіп отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал өткір ақылды, жүйрік, терең қиялды адамдардың *о й а ғ ы м ы* минут сайын оп-оңай үзіліп қалуы мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ой ауды. *Көңілі әр нәрсеге ауытқыды.* Бір үміт, бір хауіп Көңілге жол тауып, Кірген соң сөз қиын Әрнеге *о й а у ы п* (Абай, Тол. жин.).

Ой әдісі. *Ойлау тәсілі.* Асқардың «ой тасқыны» әдісі батыстық *о й ә д і с і* үлгісінен өзіндік ерекшелігімен бөлектенеді («Қаз. әдеб.»).

Ой басты. *Қалың ойға қалды, ой азабына түсті.* Осындай ұйқылы-ояу бір *о й б а с т ы,* Қайғы, үміт, қайрат, ыза араласты. «Әнекей, «Покровский» қышлақ деген, Антонның да уысымен көзін ашты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.) Соңғы кезде баланы біртүрлі *о й б а с ы п* жүр, сергітер бір амал тапшы (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Ой бернесі [пернесі]. *Ой жүйесі. О й б е р н е с і,* ми соқпағы екеуінде де бірдей (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ой биледі. *Ойға берілді.* Қорқытқа ес білгелі бір ой түскен, Айнымас сол ойымен күнде у ішкен. *О й б и л е п* үйден, елден безіп кетіп, Жұрт оны әуейі ғып жынды дескен (М.Жұмабаев, Шығ.). Асқардай *о й б и л е г е н* мәңгі қалғып. Біраздан көтеріліп жанжағына Қарады жер-жиһанның бәрін тар ғып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ой бөлді. *Бір нәрсеге назар аударды, ынта қойды.* «Әсіресе халықтың ертегі-жырын, тілін зерттеуге көбірек *о й б ө л д і м»,* – деп жазады ол (Ж.Бейсенбаев, Шоқан.). Әңгімеге *о й б ө л і п,* Айналғанда кеңеске. Кетіп қапты қой өріп, Беттеп сонау белеске (С.Мәуленов, Торғай.).

Ойға алды. а) *Есіне түсірді, ойлады.* Көктемнің бір кешінде, Баласын ана *о й ғ а а л д ы.* Терезеге көз тігіп, Қарай-қарай толғанды (С.Машақов, Жылдарым.). Алып іске көз салып, Ардақтаймыз *о й ғ а а л ы п,* Жеңімпаз ел қадамын (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). ә) *Мақсат тұтты, көздеді.* Оның *о й ғ а а л ғ а н* ісі осы екеуі қолында болса ғана жүзеге асады деп сенетін (Қ.Исабаев, Өткелде). *О й ғ а а л ғ а н н ы ң* бәрі түгіл бірі жоқ, Керек білем жәрдемшіңіз, пұлыңыз. Аяғында жармаспасақ үмітке Қанша айтқанмен біз – тағдырдың құлымыз (С.Дөнентаев, Шығ.).

Ойға батты [қалды, түсті, шомды]. *Неше түрлі ой жетегінде болды, ойланды.* «Қайда, – деп, – қазақ?» бұрын желіккен жау Көрген соң көп қазақты *о й ғ а б а т қ а н.* Қазақтың қалың қолы ерлер кілең, Батырды көп қалмақты ойға терең (М.Жұмабаев, Шығ.). Үстелге сүйеніп, көзі үмітсіз мөлдіреп, Қапан ауыр *о й ғ а б а -*

т ы п отыр (Б.Майлин, Шығ.). Шақыртып Аю менен Түлкіні алды, Кеңесіп, екеуіне ақыл салды. Арыстан іс мәнісін айтқаннан соң, Кідіріп Түлкі азырақ *о й ғ а қ а л д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қартайғанда, жантайғанда *О й ғ а т ү с е р* қайдағы. Тау-таудағы, сай-сайдағы Жастық дәуір ойнақы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Деп өзінше игілікті *о й ғ а ш о м ы п* ана бір Қарсы отырған бойжеткенге қадайтұғын жанарын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шошынғаны сонша, қайда жатып, қайдан тұрғанын біле алмай, төсегі үстінде мең-зең боп *о й ғ а ш о м д ы* (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

Ойға келді. *Белгілі бір тұжырымға, тоқтамға келді.* Жайлауды көрмегеніме бірнеше жыл болды, одан да сонда барғаным рақат емес пе деген *о й ғ а к е л д і м* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Ойға кетті. *Өткен-кеткенді еске түсірді.* Ойланып *о й ғ а к е т т і м* жүз жылғы өткен, Тон қабаттап, кигенім шидем шекпен (Абай, Тол. жин.). Қалтырап әкем байғұс *о й ғ а к е т т і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ойға қонымды. *Ақылға, көңілге сыйымды; түсінікті.* Сабақ *о й ғ а қ о н ы м д ы,* әсерлі болып өту үшін, қандай пәнде болсын көрнекі құралды пайдаланып отырудың пайдасы зор («Халық мұғ.»).

Ойға олақ. *Ойы таяз, ақылсыз, ақылы келте.* Қиналма бекер, тіл мен жақ. Көңілсіз құлақ – *о й ғ а о л а қ* (Абай, Тол. жин.).

Ойға оралды. *Еске түсті.* Әлекеңнің мына бір сөзі *о й ғ а о р а л а д ы* (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Әншейінде еленбейтін көп жайлар көңілге қаяу түссе, қай-қайдан ұрандасқандай *о й ғ а о р а л а д ы* екен («Лен. жас»). Әрине, «Х.Досмұхамедұлының мәдени тарихымыздағы ерен еңбегі не?» дегенде, алдымен *о й ғ а о р а л а р ы* – әдебиетіміздің классигі Махамбетті «тірілткені», оның алдаспан жыр-толғауларын бүгінгі ұрпаққа мирас қылғаны (Р.Сыздықова,.. Х.Досмұхамедұлы//Алғы сөз).

Ойға салды. *Ойландырды, ойға қалдырды.* Кім болса, кез болса арттағылар, *о й ғ а с а л ы п* оқыр да, сөзін сынар (Абай, Тол. жин.).«Жұмысқа тез кірісіңіз... Ауруханасыз өлетін болдық» – деген секретарьдың сөзі жас маманды *о й ғ а с а л д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Колхоздың қой фермасы меңгерушісінің өз басынан кешкен уақиғасы бәрімізді де терең *о й ғ а с а л д ы* (Тарту).

Ойға түсті. а) *Ойға берілді. О й ғ а т ү с т і м,* толғандым, Өз мінімді қолға алдым (Абай, Тол. жин.). ә) *Еске келді, еске түсті.* Өмірде *о й ғ а т ү с і п* кем-кетігің, Тулағыш мінезің бар, жүрек сенің (Абай, Тол. жин.).

Ойда болды. *Есінде сақтады, ұмытпады. О й д а б о л с ы н,* Есте жүрсін мәңгіге: Тұлпар жайлы сөз жақпайды әңгіге. Ағайыны өлген үйде асылып, Арқан жайлы айтылмайды әңгіме (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ойдағы жоқ. *Ойға келмеген, күтпеген (нәрсе).* Көк шегірдің тұқымы *О й д а ғ ы ж о қ т ы* алады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ойда дым жоқ. *Алаңсыз, қайғысыз. О й д а д ы м ж о қ,* еркін жүрген шағында, Шын сүйіскен махаббаттың тағында (Б.Күлеев, Айтшы.).

Ойда жоқ жерден [жерде, жоқта]. *Аяқ астынан, күтпеген жерден, кенеттен, тосыннан.* Салым суға кетіп жүргенде, *о й д а ж о қ ж е р д е н* қол ұшын беретін адам табыла кетті (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Күн бата көкпеңбек қару асынған алты солдат *о й д а ж о қ ж е р д е* сап ете түсті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *О й д а ж о қ т а* өздерің жолығып жақсы еттіңдер-ау (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Ойдан ағытты. *Ойдан шығару туралы.* Күнбұрын қамданбай-ақ ойыма не келсе, Соны айтам, махаббаттың жырын *о й д а н а ғ ы т а м* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ойдан баз кешті. *Көңілден түңілді.* Жырла да, зарла, көңілім, сел болып жасың төгілсін. Естіген *о й д а н б а з к е ш і п,* Қамығып шындап егілсін (Б.Кулеев, Айтшы.).

Ойдан кетпеді. *Ұмытпады, естен шықпады.* Қылығың, қалқам, *к е т е р м е* Жалғанда менің *о й ы м н а н* (Абай, Тол. жин.).

Ойдан шығарды. *Жанынан шығарып айтты, ойдан құрастырды.* Жаттап алған ғой, *о й д а н ш ы ғ а р у* қайда! – деді Қоржынбай (С.Сейфуллин, Шығ.). Әкемнің *о й д а н ш ы ғ а р ғ а н* әңгімелері менің санамнан берік орын алды («Лен. жас»).

Ойдан шықпады [кетпеді]. *Ұмытылмады, есте қалды, жадында сақталды.* Түнде түсіме кіресің, күндіз *о й ы м н а н ш ы қ п а й с ы ң* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Сағыныш зарын білдірмей, Жүруші едім ішімнен. Қылығың, қалқам, *к е т е р м е.* Жалғанда менің *о й ы м н а н?* (Абай, Тол. жин.).

Ойдан шықты. а) *Ұмыт болды, естен кетті.* Дүние *о й д а н ш ы ғ а д ы,* Өзімді-өзім ұмытып. Көңілім әнді ұғады, Жүрегім бойды жылытып (Абай, Тол. жин.). ә) *Көңілдегідей болды, ойлағанындай болды.* Бұл өзі *о й д а н ш ы қ қ а н* іс болды. Шіркін, көңіл қалауы қалтқысыз болса, бәрі «мен мұндалаусыз-ақ» біте береді емес пе? («Лен. жас»). б) *Ойлады, ойлап болды.* Бұл сөзіне мен айтамын, қарағым: *О й д а н ш ы қ-*

т ы м, ойға тағы барамын. Көптен өзін ұстамап ем қолыма, Тотыққандай болды мынау қаламым (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ой дәмін татты. *Ойға беріліп кетті.* Деп ойлап қалың ойда жатыр едім, Көп ойлап, *о й д ә м і н е н т а т ы п* едім. Естілді үй сыртынан апам даусы: «Ноқта апар, неғып тұрмай жатыр едің?» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ой дүниесі. *Ақыл-ой жемісі, сана, рухани әлем.* Осы аралықта рухани *о й д ү н и е м і з г е* қатысты қордаланып қалған талай істер де бірте-бірте шешуін тауып келеді («Егемен Қазақстан»).

Ойды қозғады. *Көңілді тербетті, ойды тұрткіледі.* Келісімді тәтті ой, әм шеберлік қуантпас *о й ы н қ о з ғ а п* пәлен дерлік (Абай, Тол. жин.).

Ойды ой қозғайды. *Ойдан ой туады.* Шілтер жайлы мұңды өлеңді созбай тым. Бітірейін. *О й д ы о й* ғой *қ о з ғ а й т ы н.* Өмір шығар – өзі кетіп адамның, Бір ескерткіш қалдыруы тозбайтын (Екімыңжылдық.).

Ойды үнемдеу принципі. ф и л о с. *Танымның ақиқат өлшемін максимум білімге минимум таным құралдары арқылы жетуге болады деп білетін Мах және Авенариус енгізген субъективті-идеалистік көзқарас.*

Ой екпіні. л и н г в. *Белгілі бір сөзге (мағынаға) баса көңіл аудару үшін, оны сөйлемдегі басқа сөздерден өзгешелеп айтатын екпін.* Қазақ тілінде *о й е к п і н і* әдетте, баяндауыштың алдында тұрған сөзге түседі (ҚҰЭ).

Ой елегінен өткізді [елегіне салды]. *Еске түсіріп салмақтады, іштей жан-жақтылы талдады. О й е л е г і н е н ө т к і з у* арқылы қалыптасқан сенімі, нанымы барлығын қыздың іші біраздан сезетін (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ол сол баяғы съезд үстіндегі болған жағдайларды қайта *о й е л е г і н е н ө т к і з і п* отыр еді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Естігендерімді *о й е л е г і н е с а л ы п* отырған мен, оның сөзіне бірден түсіне алмадым (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Ой елеуіші. *Ой елегі, ойталқысы.* Кіші, елеусіз нәрсе деп, *о й е л е у і ш і н е* көп қысым жасай берме (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ой емді. *Ой кернеді, мазалады.* Ару емшекті бала емгендей, Аксиньяның жүрегін *о й е м і п* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ой еңбегі [жұмысы]. *Шығармашылық еңбек, зияткерлік кәсіп.* Табиғаттың өзінде бас пен қолдың бір денеге тиісті болатыны сияқты, *о й е ң б е г і* мен дене еңбегі де еңбек процесінде бірігеді (К.Маркс, Капитал). Жүректің бұл ауруы ауыл-қыстақ тұрғындарынан гөрі қала тұрғындарында, олардың ішінде *о й ж ұ м ы с ы м е н* көп шұғылданатын адамдарда жиі кездесе береді (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.).

Ой жемісі. *Ойлау нәтижесі.* Таза ой ойлай алмас үйде басым, Ойсыз сіңбес бойыма ішкен асым. *О й ж е м і с і н* теремін өлгенімше, Өсектесін, күндесін мейлі қасым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ой жетпейді. *Ой жеткісіз, болжап болмайды.* Ойлап тұрсаң, бұл өмір *О й ж е т п е й т і н* тым қызық, Әкетеді сені бір Асауына мінгізіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ой жүгіртті [жіберді]. *Әр жайды ойша барлады, шолу жасады.* Күңгірт көңілім сырласар Сұрғылт тартқан бейуаққа, Төмен қарап мұңдасар, *О й ж і б е р і п* әр жаққа (Абай, Тол. жин.). Кеңесте бұлардың дауласуы, жарысып *о й ж ү г і р т у л е р і* көп болатын (М.Әуезов, Абай жолы). *О й ж і б е р і п* қарасаң, Менің осы түсіме. Лашынның ісі ұқсайды, Адамзаттың ісіне (С.Сейфуллин, Шығ.). Жұрттың бәрі оны «өзіміздің Ораз» дейтініне енді-енді ғана *о й ж ү г і р т е* бастадым (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

Ой жіберді. *Ой жүгіртті.* Күңгірт көңілім сырласар Сұрғылт тартқан бейуаққа Төмен қарап мұңдасар *О й ж і б е р і п* әр жаққа (Абай, Тол. жин.).

Ой исінер. *Ой тоқтатар, ойға қонар.* Мылжыңдар қыртпа, *о й и с і н е р* сөзі жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ой келді. *Пікір туды.* Көшеге шыққанымда маған мына бір *о й к е л д і* (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Токарьлық іске әжептеуір ысылып қалғанмен, сірә өз күшімді сынайын деген *о й к е л д і* (С.Қайдаров, Құрыш білек.).

Ой кернеді. *Ой биледі.* Ессіз жүрек аспанға қол сермеді, Ессіз жүрек ақылға жол бермеді. Жастық – у ғой, айнымай у ішіппін. Бұл күндерде кеудені *о й к е р н е д і* (М.Жұмабаев, Шығ.). *О й к е р н е г е н* кезінде Оңаша сәт көп керек. Ойын-тойдың өзінде Отырамын шеткерек (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ой көзі. *Ойы, санасы, ояу көкірек, зейін.* Ондай өлеңді оқығанда оқушының шері қозғалып, *о й к ө з і*, жүрегіне үңілетін бір әсер пайда болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менің айтқан бұл сөзім, Саналы болса *о й к ө з і ң*, Өлең емес, жыр емес, Құнсыз сөздің бірі емес, Басыңа түссе білерсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ой көзімен тыңдады. *Зейін салды, ынта қойды.* Жақсы әнді *т ы ң д а с а ң о й к ө з і ң м е н*, Өмір сәуле көрсетер судай тұнық (Абай, Тол. жин.).

Ой кірді. *Есейді, ақылы толды. О й к і р г е л і* тимеді ерік өзіме, Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме (Абай, Тол. жин.).

Ой қажытты. *Ой шаршатты.* Ой деген бір терең дария тұңғиық, *О й қ а ж ы т а р* бір қайғы, бір нұр құйып. Ой деген сел, онда құлан қағы жоқ, Ой дегенің таусылмайтын кермиық (М.Жұмабаев, Шығ).

Ой қамады. *Ой басты, ойсоқты болды.* Қайдан келдім, қайда барам, Қайда барып тоқтаймын. Мен бір жанмын *о й қ а м а ғ а н,* Қасіретім жоқ, жоқ қайғым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ой қозғарлық. *Ой саларлық. О й қ о з ғ а р л ы қ* артына түк қалдырмай, ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас (Абай, Тол. жин.).

Ой қорытындысы. п е д. *Бірқатар пайымдаулар салыстырылып қорытылатын ойлау нысандарының бір түрі. О й қ о р ы т ы н д ы с ы* ойлау әрекеті ретінде міндетті ұғынудан басталып, шешім қабылдаумен не жаңа пайымдаумен аяқталады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

Ой ойлады [қылды]. *Бір нәрсені мақсат етті, армандады.* Ескендір елде алмаған хан қоймады, Алған сайын көңілі бір тоймады. Араны барған сайын қатты ашылып, Жердің жүзін алуға *о й о й л а д ы* (Абай, Тол. жин.). Қалай айла қылса да бір қоймады, Шал айтқан жауабына қыз тоймады. Еңліктің бұл жауабын есіткен соң, Кебек батыр тағы бір *о й о й л а д ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қусақтың осы қылта мойынында, Аттардың шауып өтер жолы мұнда; Кек кернеп жасырынып тұрды біреу, Бір жаман осы өзекте *о й қ ы л у ғ а* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Оймен тон пішті. *Сыртынан шешім айтты.* Кеңшілік сүтін ішем деп, *О й м е н е н т о н п і ш е м* деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ой өлкесі. *Ой өрісі, ішкі дүниесі.* Ата-анаға көз қуаныш – Алдына алған еркесі. Көкірегіне көп жұбаныш, Гүлденіп *о й ө л к е с і* (Абай, Тол. жин.).

Ой салды [тастады]. *Ойландырды, толғандырды.* Құлақтан кіріп бойды алар. Тәтті ән менен тәтті күй. Көңілге түрлі *о й с а л а р,* Әнді сүйсең, менше сүй (Абай, Тол. жин.). Әр жайға өздігімен, кейде өз бетімен тың ойлар айтқыш Жандос қазір жаңа бір *о й т а с т а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Сезімтал ұланына бір *о й т а с т а п,* Балжекең бір әңгіме кетті бастап. Айтты ол Петерборда болғандығын. Суреттеп сұлу сөзбен өте наштап (О.Шипин, Дастан.).

Ой таппады. *Іздемеді, ойланбады.* Орынды іске жүріп, *о й т а п п а ғ а н,* не болмаса жұмыс қып, мал таппаған (Абай, Тол. жин.).

Ой тиегі. *Түйткіл, кілтипан, күдік.* Мазмұндауында *о й т и е г і н* ағытқан сияқты айтайын деген пікірдің бәрі айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ой тоқтатты. а) *Тұрақты пікірге, бір тоқтамға келді.* Енді *о й т о қ т а т а р л ы қ* еш нәрсе таба алмай жүгірте оқыды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Жұрт ары толқып, бері толқып көшпеуге *о й т о қ т а т ы п,* пәтуа жасапты («Лен. жас»). ә) *Ер жетті, ақылы кірді.* Есім кірді, *о й т о қ т а т т ы м* ер жете, Өзгерді де өмірге көзқарасым. Болғандықтан шығар өзім әлде әке, Анашымның енді білем бағасын (Б.Ысқақов, Москва.).

Ой туды [түсті]. *Жаңа пікір пайда болды.* Күн артынан күн туар. Бір күн дамыл еткізбес. Ой артынан *о й т у а р,* Желге мінсең, жеткізбес (Абай, Тол. жин.). Қыз аңдыған жігіттің түнде жортқан жеңіл-жеңсік қуған әдеті өзгеге де *о й т ұ с і р е д і* (М.Әуезов, Шығ.). Карузоның өліміне байланысты Мұқаш қамалғаннан кейін барып Үкенге *о й т ұ с т і* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

Ой түбіне жетпеді [жете алмады]. *Көп ойланды, ой ұшығын ұстай алмады.* Ойланамын *о й т ұ б і н е ж е т п е д і м.* Ойлады қыран, ойлады, Ой түбіне бойлады. Қылмиып қарап жабыққа, Ноғайдың қалай алғанын, Азапқа жанын салғанын Зар қылып аспан – жарыққа (М.Дулатов, Шығ.). Кім біледі қанша жыл жасарымды? *О й т ұ б і н е ж е т е а л м а й* бас ауырды. Ойламайын қайтадан жасаруды, Үлкен бір кеңес ашып кетсем деп ем, Жинап алып жырымды – жасағымды (М.Мақатаев, Шығ.).

Ой түбіне жетті. *Ойланып-ойланып, нақты бір шешімге келді.* Отыз күн ойланып, қырық күн толғанған хан, ақыр бір күні *о й т ұ б і н е ж е т т і* (Қаз. ертегі).

Ой түйді. *Ойын жеткізді, тұжырымдады.* Білесің бе? Жыр жазу — маған қайғы! Мысалы, Анам жайлы Сөзбенен сурет салып, *о й т ұ й с е м* де, Анамдай бәрібір ол бола алмайды (М.Мақатаев, Шығ.).

Ой түкпірін ақтарды. *Түпкі ой-мұддесін жайып салды, сырын айтты.* Қыз жайын кім біледі жақындаспай, *о й т ұ к п і р і н а қ т а р ы п,* сырын ашпай (С.Торайғыров, Шығ.).

Ой түрмесі. п о э т. *Ой шырмауы.* Ақ боз үйдің атан тұр іргесінде, Шопан отыр *о й ы н ы ң т ұ р м е с і н д е.* Талай құстың ордасын ойрандаған, Алаңғасар жас шағы тұрды есінде (М.Мақатаев, Шығ.).

Ой ұшы. *Ойдың түйіні, тоқ етері.* Сыздық отыр *о й ұ ш ы н а* шыға алмай, Кім екенін, не болғанын ұға алмай. Сылаңдаған сұлу келіншек келді де, Амандасты қолын жеңнен шығармай (М.Жұмабаев, Шығ).

Ой шығару. *Ойлай білу. О й ш ы ғ а р у* қалай жасалады? Біз бір ұғымды екінші ұғымға байлап қойып, яғни хүкім жасап қана қанағаттанбаймыз, бәлки осы хүкімді басқа хүкімдермен салыстырып, осы хүкімді анықтаймыз (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ой шырмады. *Ой иектеді, мазасын алды.* Мақтар еді жарылып бір ағынан, *О й ш ы р м а ғ а н* қызғаныш ит тағы бар. Ал даттауға қорқатын ол Бүлбүлдың Үлкен болашағынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ойы ауды. *Көңілі бөлінді, алаң болды.* Бір үміт, бір қауіп, Көңілге жол тауып. Кірген соң сөз қиын, әр неге *о й ы а у ы п* (Абай, Тол. жин.). Дәм-тұз айдап қалаға, Бара қалған кезінде, *О й ы ң а у ы п* далаңа, Көлдер тұнды көзіңде (М.Сатыбалдиев, Шула. толқын).

Ойы бар. *Көңілі, ниеті бар.* Құдай тамыртаныстан айырмасын!.. Күнбұрын есіне сап қояйыншы, Қала жүзін көруден *о й ы м б а р* ед. Үй іші мүлде жүдеп, тозып барады. Сататын малдың да ыңғайы кем ед (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ойы басқа [бөлек]. *Өзге пікірде, жұрт ұйғарған пікірден шет. О й ы б а с қ а* болмаса, жиынға неге келмеді («Лен. жас»). *О й ы б ө л е к* кітаптың шығуын кешеуілдету, жұртқа солай ету керек екен деген жолбике пікір туғызу («Лен. жас»).

Ойы бұзылды. *Бұрынғысынан айныды.* Баянның *б ұ з ы л м а й д ы о й ы* дейді. Тал шыбықтай бұралған бойы дейді (Қозы Көрпеш.).

Ойы кетті. *Көңілі ауды.* Не де болса бір сөз айтып, өз сезімін білдіруге *о й ы к е т т і* (Ауызекі).

Ойына алды [алмады]. *Есіне түсірді, ескерді.* Көп салқын бірін-бірі *о й ы н а а л м а с,* Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас (Абай, Тол. жин.).

Ойына келгенін істеді [қылды]. *Не істеймін десе де өзі білді, еркінсіді.* Не қылса да, *о й ы н а к е л г е н д е р і н і с т е п,* дүрілдесіп кетті (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Бекерге жұрт баласын қырып жүрсін, *О й ы н а к е л г е н і ң д і қ ы л ы п ж ү р с і ң* (Алпамыс).

Ойына келді. *Есіне түсті, жадына келді.* Ақыры ойладым: осы *о й ы м а к е л г е н* нәрселерді қағазға жаза берейін (Абай, Тол. жин.).

Ойына кіріп-шықпады. *Елең қылмады, ескермеді, елемеді.* Бүгін таңда Аман ояз бастығы болады деген оның *о й ы н а к і р і п т е ш ы қ п а ғ а н-д ы* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Оған таңның атқаны, күннің батқаны, бүгінгі таңның әсері оның *о й ы н а д а к і р і п-ш ы қ қ а н* жоқ (С.Дөнентаев, Шығ.). *О й ы н а к і р і п-ш ы қ п а й д ы* Зылиқаның мұң-зары, Тоқал етіп бір құшу Жүректегі арманы (О.Шипин, Дастан.).

Ойынан шықты [шықпады]. *Көңілдегідей болды, діттегені орындалды.* Шыңғыс Есенейдің *о й ы н а н ш ы қ т ы* да, қонақүйге түсіп, аз уақыт жайлағаннан кейін, «Есекеңе сәлем беріп шықсам» деген ниетін білдірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұл мәселе Мейрамның дәл *о й ы н а н ш ы қ т ы* (Б.Әшімов, Қаражал). Әдейі барған үйінің көрсеткен құрмет-сыйы оның *о й ы н а н ш ы қ п а д ы* (Ауызекі).

Ойына салды. *Есіне түсірді.* ...бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені *о й ы н а с а л ы п,* бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың... дейді (Абай, Тол. жин.).

Ойын бөлді. *Көңілін басқаға аударды, ойын шатастырды.* Сол кезде Асқардың ыығына біреу қолын салып, *о й ы н б ө л і п* жіберді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). – Ағай, мен үйге келдім, – деген Мұраттың сөзі Тілегеннің *о й ы н б ө л і п* жіберді (М.Иманжанов, Шығ.). – Қайырлы таң!– деген баржа капитаны Төлеген Сарыбаевтың дауысы Ұштаптың *о й ы н б ө л д і* (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

Ойында қалды. *Жадында, көңілінде сақтады.* Адамның сол қызықты нәрсесін іздеген кез өмірінің ең қызықты уақыты болып, *о й ы н д а қ а л а д ы* (Абай, Тол. жин.).

Ойын тербетті. *Көңілін аялады, сезімін оятты.* Он төрт жасқа келгенде, Еспембеттей еріннің Туған ел *о й ы н т е р б е т к е н* (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Ойы онға бөлінді. *Не істерін білмеді, дел-сал болды.* Қалайда Күнікейдің ақылы алтыға, *о й ы о н ғ а б ө л і н і п,* көпке дейін көзіне ұйқы келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ойы онға, санасы санға бөлінді. *Не істерін білмей, дәл-сал болды, басы қатты.* Дүниенің барлық таршылығын ойлағанда, *о й ы м ы з о н ғ а, с а н а м ы з с а н ғ а б ө л і н е д і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Түбі болар. Бірақ қашан болар? Ел шыдай ма? Менің *о й ы м о н ғ а, с а н а м с а н ғ а б ө л і н е д і* осыны ойлап (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ойы таза. *Бөтен ойы жоқ, жат ойдан аулақ.* Нанбасаңдар Шежіреден сұралық. Шыжымдаған шежіреге сыр анық. *О й ы м т а з а...* Ойбай салды біреулер Ұйқасымда жетпейді деп бір әріп! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тылсым ой. *Белгісіз бір сезім, ой. Т ы л с ы м о й л а р* масадай мазаны алып, Тағы бір сөз көңілсіз жазары анық. Қойдым енді, мына бұлт

ол да қойсын, Себе бермей кір жаңбыр азаланып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Үш ұйықтаса ойында жоқ. *Мүлде ойламаған, күтпеген.* Міне, *ү ш ұ й ы қ т а с а м о й ы м д а ж о қ* сұмдық осылай басталды («Лен. жас»). Майраштың қызығын көрмеймін деген анасы Сақыптың *ү ш ұ й ы қ т а с а о й ы н д а ж о қ* («Лен. жас»).

ОЙ[2] з а т. **1**. *Ойпаң, ойыс, төмен жер.* Бүркітші тау басында, қағушы *о й д а*, іздің бетін түзетіп аңдығанда (Абай, Тол. жин.). Жігіттердің күншығыс жақтағы тобы *о й г а* таман түсіп, ұлық үйлеріне өзгелерден жақынырақ келіп тұр еді (М.Әуезов, Қилы заман). Қырдан *о й г а* дүбірлеп, Жас балалар шуласты. Күншуақта күбірлеп, Кемпір-шал да сырласты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қала, қалалы жер.* Елде сияз, *о й д а* ояз, Оңбай-ақ тұр әртүрі (Абай, Тол. жин.). Қай қазақ *о й д а н* орып, қырдан қырды, Білмейді деп жүр ме екен ішкі сырды. Қазақтың қайратының түбі мәлім, Алтыбақан алауыз иттей үрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ой желке. *Шоқтығы биік, желкесі аласа.* Ауыз омыртқа шығыңқы майда жалды, *о й ж е л к е,* үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.).

ОЙ[3] о д. *Кісінің көңіл күйін білдіруде қолданылатын одағай сөз.* – *О й,* мынасы несі? – деген дауыстар қараңғы даланы жаңғырықтырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О й,* тәңір-ай, кімнен кім артық дейсің! – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз (Абай, Тол. жин.). – *О й,* ақылыңнан айналайын, Сәке! Тауып кеттің,– деді ол қуанып (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Ой, бауырым! э т н. *Ер адамдардың жақын адам қазасына дауыс шығарып, жылап келгенде айтылатын сөзі.* Құлады «*о й, б а у ы р ы м*» деп ат үстінен, Болмады онан басқа айтар сөзі (Т.Ізтілеуов. Назым).

Ой, бауырымдады. э т н. *Ер адамдар кісі өлген үйге ат қойып, дауыстап жылап келді.* Шу ауылға қарай ат қойып, «*о й, б а у ы р ы м д а п*» келе жатқан жылқышылар мен қуғыншылар шуы (М.Әуезов, Қараш.). Шыңғырлаудан суыт жүріспен жеткен Ораз бен Хакімді көргенде ол *о й, б а у ы р ы м д а п* еңіреп қоя берді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ОЙ= е т. **1.** *Шұңқырлап қазу, ұңғу.* Қазып, *о й ы п* тастаған мекемелік, өндірістік үйлердің орындарында құрылыс материалдары үйіліп жатыр (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Солдаттар ошақтай жерді *о й ы п,* өздеріне окоп етіп алған («Лен. жас»). **2.** *Қашау.* Кім жазған осы сөзді *о й ы п* тасқа, Құлама, шың-құздардан қорықпастан (Бейбітшілік.). **3.** а у ы с. *Озу, басым болу.* Ортадан *о й ы п* шыққан қарақөктер, Атына ертеден ел қаныққандай (Бес ғасыр.).

Төбесін ойды. *Жанын шығарды, ұрды, соқты.* Інім екен демеймін, тап *т ө б е н д і* өзім *о я м* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ОЙ-АҚЫЛ з а т. *Ақыл, ес, зейін.* Адам баласы қылып жүрген іс, *о й- а қ ы л* болып басталады, адамды бала тапқан қатындай қинап сөз болып сөйленеді ия жазылады, ақыл-сөз сонан соң барып іске айналады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ОЙ-АРМАН з а т. *Негізгі тілек, мақсат, мүдде.* Осындай қарым-қатынастар кезінде майдандағы жауынгерлер мен тылдағы халықтың *о й-а р м а н ы,* тілегі бір екендігі айқын көрінетін еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Балалардың *о й-а р м а н ы н а* араласқым келмейді (М.Дүзенов, Ақ әже).

ОЙБАЙ о д. *Қорыққанда, сасқанда, шошынғанда немесе басқа да күйге түскендегі сезімін, күйін білдіру үшін айтылатын одағай сөз.* Жүрегім, *о й б а й,* соқпа енді! Бола берме тым күлкі (Абай, Тол. жин.). – *О й б а й - а у!* Ұят қой!.. Пәленшенің қатыны дейді ғой, – деп тағы бірдеңе айтпақ болып еді, Өрік одан жаман дәуірлеп: – ...Қатын болсам неғыппын? (Ж.Аймауытов, Шығ.). – *О й б а й,* балам-ай, сен де солай келте ойлаушы ма едің? – деді шешем жымиып (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ойбай, көтек. қ а р а п. *Ерсі көріністен шошығанда не таңырқағанда айтылатын сөз. О й б а й, к ө т е к!* Жырп-жырп етеді ғой. Шайтан ба өзі? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ойбай салды [ойбайға басты]. *Айғай салды; айқайлап жылады; ойбайлады, бақырды. О й б а й с а л д ы,* зарлады, Құр қайғыдан пайда жоқ (Абай, Тол. жин.). Түйесі үркіп шешесі мен Шіңкілдек жығылып, Шіңкілдек *о й б а й с а л ы п* жылап, өліп жатқан шешесінің басын көтеріп отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Зәресі ұшқан Рәш *о й б а й с а л ы п* шыңғырып, оған бүкіл ауылдың иті үре жүгірді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Серағаңның мынау шатағынан кейін, қыз кенет өзгеріп, еденге отыра қалды да, шашты жайып жіберді, екі бүйірін таянып, *о й б а й ғ а б а с т ы* (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ОЙБАЙЖАПЫРАҚ з а т. ж е р г. *Мал жемейтін ащы шөп түрі. О й б а й ж а п ы р а қ* ащы болады, мал жемейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙБАЙЛА= е т. **1.** *Ойбай-ойбай деп дауысты қатты шығарып бақыру, айғайлау.* Сол желіккеннен желігіп, Жынды сары жоғалды. *О й б а й л а ғ а н* болайын-ай, жоқтамасам обал-ды (Абай, Тол. жин.). Оң жағымда бір

баланың *о й б а й л а ғ а н* дауысы естілді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Нөсербай атқан солдат *о й б а й л а п* жатыр, иығын қан жауып кетіпті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** а у ы с. *Байбалам салу, шыр-шыр ету.* Менің қара күзде *о й б а й л а ғ а н ы м* сол ғой (К.Қазыбаев, Ызғар). – Сонша *о й б а й л а й т ы н* онда не түр екен? (Ауызекі).

ОЙБАЙЛАС= е т. *Байбалам салысу, бақырысу, айғайласу. О й б а й л а с қ а н* жұрт бір жаққа қарай жүгірісіп барады (С.Мұқанов, Есею. жыл.).

ОЙБАЙЛАСУ *Ойбайлас етістігінің қимыл атауы.*

ОЙБАЙЛАТ= е т. *Байбалам салдыру, бақырту, айғайлату.* Жездесінің жылқысы биыл Тартүбекті қыстайды деп көңіліне тоқ санап, бейқам жатқан Түндебайды мына сөз ұрмай-соқпай *о й б а й л а т т ы* (А.Хангелдин, Ғани.). Сыр бермей оқ тисе де қарсыласты, Талайлы тапа ұмтылды, мерген састы. Қаратпай ой-пойына *о й б а й л а т ы п* Мергенді бара шаншып найзалады (Батырлар жыры).

ОЙБАЙЛАТУ *Ойбайлат етістігінің қимыл атауы.*

ОЙБАЙЛАУ *Ойбайла етістігінің қимыл атауы.* Екінші үйден тіпті мылтық даусы да естілген жоқ. Сиық әлі *о й б а й л а у д а* (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын). Ол ұрысу, *о й б а й л а у* арқылы емес, байыппен істелетін іс (Өнегелі өмір).

ОЙБАЙШЫ з а т. *Ойбайлап байбалам салушы.*

ОЙБАЙШЫЛ с ы н. *Айқайшыл, даурықпа.*

ОЙҒЫ с ы н. ж е р г. *Төменгі, ойдағы.* Біз *о й ғ ы* жолмен жүреміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙҒЫЗ= е т. ***Ойдыр***. Мәжіліс залынан төрт есік *о й ғ ы з ы п т ы* (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Қиды түгел *о й ғ ы з ы п,* сыртқа шығартты («Қаз. әдеб.»).

ОЙҒЫЗУ *Ойғыз етістігінің қимыл атауы.*

ОЙҒЫЛА= е т. *Шұқырлап қазу, ұңғу.* Бірнеше күн бойы Үрпек сыртындағы қабірде жүздеген сарбаз қаза болған жолдастарын жерлеу үшін, күртік қарды аршып, жердің тоңын сүйменмен *о й ғ ы л а п* жатты (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ОЙҒЫЛАУ *Ойғыла етістігнің қимыл атауы.*

ОЙҒЫШ с ы н. *Бірдеңені оятын, оя алатын.* Жігіттер ше?! Алтын ғой шетінен. Мысалы, Анатолий Лумазев, сүргілегіш, *о й ғ ы ш,* оюлағыш станоктарды да қатар меңгерген («Лен. жас»). Қыс болса мұз *о й ғ ы ш* агрегаттың гүрілінен құлақ жаңғырығады (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.).

ОЙДАҒЫ с ы н. *Бауырдағы, етектегі, төмен жердегі.* Қырдағы ел *о й д а ғ ы* елмен араласып, Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып (Абай, Тол. жин.).

ОЙДАҒЫДАЙ үс т. *Көңілдегідей, ойлағандай.* Шолғыншылар жауынгерлік тапсырманың алғашқы бөлімін *о й д а ғ ы д а й* орындап, кері оралған (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Мұғалімдік қызметіңді *о й д а ғ ы д а й* атқардың, қоғам жұмысына белсене қатынастың (С.Омаров, Қиыр жол). Қойшы үш жігіттің үшеуі де қысқы емтихан тапсыру сессиясын *о й д а ғ ы д а й* өткізді (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ОЙДАҒЫ-ҚЫРДАҒЫ с ы н. *Әр жердегі, алыс-жақындағы.* Ыбырайым *о й д а ғ ы-қ ы р д а ғ ы н ы* жинап, тұңғыш баласына той қылып, барын төкпек (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Келесі жексенбіде үйіме барсам, *о й д а ғ ы-қ ы р д а ғ ы* қашып-пысқан адамдардың бәрі де ауылда жүр (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Бір көлікпен *о й д а ғ ы-қ ы р д а ғ ы н ы ң* бәрін бірдей жинау мүмкін емес (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ОЙДАЙ үс т. ж е р г. *Көп, орасан.* Әлгінде залдың ішінде отырғанда *о й д а й* терледім дейсің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұрынғы әйелі *о й д а й* бала тапқан (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Халықтың *о й д а й* ақшасын жұмсап, мәдениет үйін салдырып беріп, сені бастық қойып едік (Ғ.Сланов, Домбыра.).

ОЙДАН-ҚЫРДАН үс т. *Әр жақтан, шартараптан; анан-мұнан.* Ал мектептерде музыка, сурет сабақтарын *о й д а н-қ ы р д а н* қашқан селтеңбайлар жүргізеді (О.Сәрсенбаев, Сағым). *О й д а н-қ ы р д а н* келген хабардың бәрі осында (С.Шәріпов, Бекболат).

ОЙДӨЙТ о д. *Пәлі, шіркін; ойхой.* – *О й д ө й т,* деген-ай! – Қайтсін енді, одан артық не десін! – Пah, шіркіннің, дәмесін! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ОЙДЫМ с ы н. **1.** *Ойылмалы, шұңқырлау (жер), тегіс емес, біркелкі емес.* Елең-алаңнан көшкен ауыл күн қыза құм арасындағы *о й д ы м* көгалға қонды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жол бойындағы *о й д ы м д а р д ы ң* кей жері балшық, кей жері шалшық (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Аудан орталығынан шығып, «Социализм» колхозына келе жатқан Бақтияр Болатовтың жеңіл машинасы орман ішіндегі әр *о й д ы м ғ а,* әр жылғаға бір кідіре берді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). **2.** *Шоқ, бір бөлек, шұбар.* Ақ Есіл – ақ отауым, алқа көңілім, Қайың бақ, *О й д ы м* орман, қамқа жерім (М.Мақатаев, Шығ.).

ОЙДЫМ-ОЙДЫМ с ы н. **1.** *Ойқы-шойқы, ойлы-қырлы, шұңқырлы; тегіс емес.* Бұлар поселкадан шыққанда бетон жолмен, маңайы *о й д ы м-о й д ы м* қазылып, топырағы төбе боп үйілген (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Тасты, *о й д ы м-о й д ы м* жол шұқанақтары автомашиналарды қиралаңдатып, шиқылдатып, жолаушының мазасын алады (А.Сатаев, Ақын ізі). Машина үлкен көшеден тайқақтай шеткі *о й д ы м-о й д ы м* көшемен шетке шықты («Лен. жас»). **2.** *Бөлек-бөлек, үзік-үзік.* Түнде жауын жауғандықтан, аэропорт алды *о й д ы м-о й д ы м* су болатын (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Қарағай арасында үлкенді-кішілі *о й д ы м-о й д ы м* ашық жерлер бар (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). Қос бұл арадан үш километрдей жердегі *о й д ы м-о й д ы м* қарағай, қайың аралас орманның арасында (С.Омаров, Қиыр жол).

ОЙДЫР= е т. **1.** *Ойғызу.* Ертеректе Мінәй атты шебер әйелге түскиіз *о й д ы р ы п,* тіктірген екен («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Көзін шығарту, соқыр қылу.* Маһрам айтты: – Көрұғлыбек, кел өзің, Мендей ерге ете алмассың сен төзім. Ілгеріде шауып алып еліңді, *О й д ы р ғ а н м ы н* Раушанбектің мен көзін (Көрұғлы).

ОЙДЫРТ= е т. *Ойғыздырту; шұңқырлаттыру.*

ОЙДЫРТУ *Ойдырт етістігінің қимыл атауы.*

ОЙДЫРУ *Ойдыр етістігінің қимыл атауы.* – Скважина *о й д ы р у ғ а* рұқсат етіңіз,– деді участок бастығы байсалды үнмен (А.Жолдасбеков, Әке.).

ОЙКУМЕНА з а т. г е о г р. *Жер бетінің адам баласы қоныстанып, игерген аумағы.* Бірақ ол адамзат қоныстанатын *о й к у м е н а н ы ң* кеңейе түсуіне байланысты әр алуандана бастады (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Сөйтіп жүріп те, олардың саны аталмыш кезеңде 4-5 немесе 5-6 миллионға жетіпті. Ол кездегі *о й к у м е н а* ол кездегі халықтың санына көзапара тарлық етті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОЙКУМЕНАЛАНУ= е т. г е о г р. *Адам баласының жер бетін игеруі, мекеніне айналдыруы.* Жарайды, Америка – *о й к у м е н а л а н у* барысында кеткен қапының есесін қайтаруға тырысқан отаршылдықтың әлі балаң кезеңінің құрбандығы дейік (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Осының өзінен-ақ біз жоғарыда сөз болған жер шарының *о й к у м е н а л а н у ы* барысында туындаған әлеуметтесу құбылысы нәтижесінде қарабайыр күнкөрістің экономикаға айналғанын байқаймыз (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОЙКҮЙЕЗ с ы н. *Енжар, селқос.* Сүйсініп ақынға елі мән бергендей, Өлеңмен өміріне сән бергендей. Қадалып жүрегіне ақ қанжардай, Оятсын *о й к ү й е з д і* жан бергендей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙҚАН-ТОЙҚАН үс т. ж е р г. *Астан-кестен.* Мына колхоз базары үйінің есік жақ қабырғалығын *о й қ а н-т о й қ а н* шығарып құлатыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙҚАСТА= е т. **1.** *Бір жерде тұрмай ойнақшу, орағыту.* Үрейлі ауылды торып, екі ат жетелеп, *о й қ а с т а п,* құлағын түріп, түсі жаман, ойы қараңғы бір адам жүр. Ауылдан бажыл шыққанда әлгі адам бір тұрып, бір жүріп, ауылға таман ұмтылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).Асау інген әлден үркектеп, танауы шуылдап, басын жетелеп келе жатқан аттылының алды-артына шығып *о й қ а с т а й* бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *О й қ а с т а й* шауып және бір үш атты қатар шықты (Т.Ахтанов, Боран). **2.** а у ы с. *Көзге түсу үшін, біреудің көңілін аудару үшін паңданып, маңғазданып, қыр көрсету.* Бір қызарып, бір бозарып, төңірегіндегілерге шыққшық ете тиісіп *о й қ а с т а п* жүрген оның сол күнгі әрекеті сойқан еді (Ш. Құмарова, Қос шынар). *О й қ а с т а п* қызға Абылай жақын келді, Ұнатып қыздың сөзін мақұл көрді. Жарқыным, енді бәйгің қолдан келмес, іс болып жүрмесін деп ақыл берді (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Дүр сілкініп алып, соңынан ерген жұртына *о й қ а с т а й* қарап, тәкаппар асқақ қалыпта кекірейіп тұр! («Лен. жас»).

ОЙҚАСТАТ= е т. *Ойнақшыту.* Қасына торы айғырын *о й қ а с т а т ы п* Жантас ілесе кетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ол ешқайда бұрылмастан атын *о й қ а с т а т а* аяңдатып, колхоз кеңсесінің алдына барып түсе қалды (С.Ғаббасов, Ана.).

ОЙҚАСТАТУ *Ойқастат етістігінің қимыл атауы.*

ОЙҚАСТАУ *Ойқаста етістігінің қимыл атауы.* Біраздан кейін тісі сақылдап, құтырар бурадай оқыс *о й қ а с т а у д ы* шығарды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Алғашқы кездегі ауыздықты шайнап, еліріп, *о й қ а с т а у* сап болған (С.Бақбергенов, Мен. сүйемін).

ОЙҚОЙ о д. *Көңіл күйіне байланысты айтылатын сөз.– О й қ о й,* дәурен, Қаракөлдің аңғарында сіздің ел бар, біздің ел бар, қария (Б. Майлин, Шығ.). *О й қ о й,* адыра заман-ай! (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *О й қ о й,* халық атой салып, ер қасына ту қадады (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

ОЙҚҰМАР с ы н. *Ойшыл.* Жаралыстан ғибрат алсаң, Болар едің *о й қ ұ м а р.* Неше

түрлі гүл, жапырақ, Әрбіреуін қолыңа ал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О й қ ұ м а р*, өлең құмар, малға құмар,– Бұл үш құмар қоя ма мені көмбей? Қайрат қайтса, амалсыз бәрі қайтар Қайран ой қартаяды-ау өзім өлмей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙҚЫ с ы н. *Кедір-бұдыр, қисық; тегіс емес.* Оңынан түндік ашыпсың, Ошағың түзе *о й қ ы с ы н.* Ілгері аяқ басыпсың, Өкшең түзе шопқысын (І.Жансүгіров, Шығ.).

ОЙҚЫЛ с ы н. *Ойдым, ойпаң, ойыс (жер).* Онда арық, мұнда шұқыр, *О й қ ы л* жерлер кей жерде («Қазақ»). Алдымызда алыстан *о й қ ы л* жерде қойдың маңыраған дауысы естілді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Отыз жас – ор қабақтың *о й қ ы л ы н д а й*, Аяққа түскен сарсық кілтіндей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

ОЙҚЫЛДАН= е т. *Ойыстану, шұңқырлану.* Әрқайсысының төменгі етектерінде алып циркульмен мінсіз етіп сызылған сияқты, *о й қ ы л д а н ы п* кеткен, шөп басқан шеңбері бар («Білім және еңбек»).

ОЙҚЫЛДАНУ *Ойқылдан етістігінің қимыл атауы.*

ОЙҚЫЛДАУ с ы н. *Ойыстау, шұңқырлау.* Тоқал тамнан ат шаптырым ұзағанда *о й қ ы л д а у* алаңқайдан Байқадамның жайпақ төбесі көрінді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ОЙҚЫЛДЫҚ з а т. *Ойыстық, ойдымдық, ойпаңдық, шұңқырлық.* Ауыл отырған жердің *о й қ ы л д ы ғ ы н а н* «мал қырыла ма?» деген күдік те жоқ емес-ті (К.Оразалин, Ақ жазық).

ОЙ-ҚЫР з а т. *Ой да, қыр да, ой мен қыр. О й д ы-қ ы р д ы* қар басқан (М.Жұмабаев, Шығ.). Осылай әлденеше күндер өтті, Шілде боп, күннің ыссы кезі жетті. Аралап *о й д ы-қ ы р д ы*, орман, тауды, Екі дос күн ыссыда сайран етті (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жаман «Алғабастың» үлкен-кішісін, *о й-қ ы р ы н* түгел сағындық (К.Қазыбаев, Ызғар).

ОЙҚЫ-ШОЙҚЫ с ы н. **1.** *Кедір-бұдыр, тегіс емес, ойыстау.* Белгілерін бет-бетіне айтпай, өңіне, орнына үйлестіріп айтып, нәрсенің суретін *о й қ ы-ш о й қ ы*, қиқа-сиқа қылмай дұрыс түрпаттап, адамның қиял саңлауына суреті өзіне ұқсап, дәл түсерлік етіп шығару керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Құдайдың кең жазығы жетпегендей, қайдағы бір *о й қ ы-ш о й қ ы* жерге тығылғандарын айтсаңшы,– деді Сәмбет Жанайға қарап қойып (С.Мұратбеков, Көкорай). Көлдің сол қабағы *о й қ ы-ш о й қ ы*, құзды болатын (З.Шашкин, Ұядан үш.). **2**. а у ы с. *Қалай болса, солай, жатық емес.* Мені қынжылтатын нәрсе жас драматургтердің *о й қ ы-ш о й қ ы* тілі мен соны сахнадан айту түрі (І.Омаров, Серпін). Нәзік атанған ақындарымыз осынша *о й қ ы-ш о й қ ы л а р ы н* өздері неге көрмейді, бізге ол түсініксіз (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Бір парақ қағазға *о й қ ы-ш о й қ ы* арбиған әріптерімен екі-үш қана сөйлем жазылыпты: «Нұрбек, мен қазір қаладамын» (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОЙЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені ақылға салу, еске түсіру.* Өмір, дүние дегенің Ағып жатқан су екен. Жақсы-жаман көргенің, *о й л а й* берсең, у екен (Абай, Тол. жин.). Мұнда онша еш нәрсе жоқ *о й л а й т ұ ғ ы н*, Іс емес онсыз жөні болмайтұғын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бар болса білім, Сен сөйле, тілім, Жан менен дене бірінде. *О й л а с а ң*, көңіл, Өзіңе жеңіл, Қайратың қалың күнінде. Жас көңілде жарық бар, Кәріде кемдік анық бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Есептеу, санау.* Көзіңді аш, есіңді жи, енді ойнама, Мені сен өз діндесім деп *о й л а м а* (Абай, Тол. жин.). Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп, *о й л а м а* отсыз, ойсыз, суық жан деп (Абай, Тол. жин.). **3.** *Мақсат ету, көңілді күйде қалу. О й л а м а д ы м* туғанды, бір өзіңе бас ұрдым (Абай, Тол. жин.). **4.** *Ескерді, есептесті, санасты.* Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын, түбін *о й л а п*, уайым жеп айтқамын (Абай, Тол. жин.). *О й л а с а ң ш ы*, Мағашым кімнің гүлі солмайды (Абай, Тол. жин.).

Артын ойлады. *Іске байыппен қарады, артының қалай боларына көңіл бөлді.* Шөп шауып, көңіл қошын сақтағандар, Шаттанды күннен-күнге гүл-гүл жайнап. Жәтшілдің жалқаулардан бағасы артық Әрқашан іс істеген *а р т ы н о й л а п* (О.Шипин, Дастан.).

Әрі ойлап, бері ойлап. *Әрлі-берлі ақылдасып, ойланып-толғанып, қорытып барып. Ә р і о й л а п, б е р і о й л а п* «Мен базарда не көрдім» деген тақырыпқа тұңғыш рет шығарма жазып келдім (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Мен *ә р і о й л а п, б е р і о й л а п*, осыған келістім де, Хадишаны қатты қысып, сүйіп-сүйіп алдым (С.Сейтхазин, Хадиша).

Бас қамын ойлады. *Өз жағдайының қамын жеді.* Күніміз де күн болмайды, *О й л а м а с а қ б а с қ а м ы н.* Тілің де, дос, тіл болмайды Құлағынсыз басқаның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қайғы ойлады. *Қайғырды, уайымдады.* Қартайдық, *қ а й ғ ы о й л а д ы қ*, ұлғайды арман, Шошимын кейінгі жас балалардан (Абай, Тол. жин.). Бір *қ а й ғ ы н ы о й л а с а ң*, жүз қайғыны қозғайды (Абай, Тол. жин.).

Қамын ойлады. *Қамын жеді, жағдайын ойлады.* Көптің *қ а м ы н* әуелден тәңірі *о й л а-*

ған, Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін (Абай, Шығ.).

Қауіп ойлады. *Қауіптенді, қорықты.* Мен отқа шоқынамын, дініме көн, Менде бардың *бәрінен қауіп ойлама* (Абай, Тол. жин.).

Ойлаған жерден шықты. *Ойындағыдай болды, ойына дөп келді.* Шындап келгенде, опера сахнасындағы жас артистеріміздің бірі Ришад бұл жолы *ойлаған жерден шықты* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Ойлағаны болды. *Ойына алғаны орындалды, ойындағысы болды.* Атаңа нәлет, хан ұлы-ай! Тілегін сұрап алған соң, *Ойлағаның болған* соң, Патшаға хабар салдырып (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Ойламаған жерден. *Ойда жоқта, кенеттен.* Қазір мырзаның *ойламаған жерден* «рақымы түсіп», азат етті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *«Ойламаған жерден»* деген сөзді әрдайым айта береміз ғой, *ойламаған жерден* кездесе кеттім (Ә.Әбішев, Замана.).

Ойлап бақ. *Ойла, ойға сал.* Дене ауырса, дұрыс-ақ, Дәрігер, бақсы ем қылар. Жан ауырса, *ойлап бақ,* Жанға емді кім қылар? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Пайда ойлады. *Табыс табуды көздеді. Пайда ойлама,* ар ойла, Талап қыл артық білуге (Абай, Тол. жин.).

Уайым ойлады. *Уайымдады, қайғырды.* Ол екеуіне анық сенген кісіге *уайым ойлап* не керек (Абай. Тол. жин.).

Шыға ойламады. *Алысты болжамады, терең ойламады. Шыға ойламай,* шығандап қылық қылмай, Еріншек ездігінен көпке көнбек (Абай, Тол. жин.).

ОЙЛАҒАНДАЙ с ы н. *Есептегендей, дегендей. Өзіне ойлағандай* оларға да болса игі демек, бұлар жүрек ісі (Абай, Тол. жин.).

ОЙЛАҒЫШ с ы н. *Көп ойлайтын, ой үстінде жүретін, ойлампаз.* Әрбір уақыт қайғы *ойлағыш* кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырық болса керек (Абай, Тол. жин.). – Густав Христианович, сіздің жаңалық *ойлағыш,* ізденгіштігіңіз – басқа шен иесі ұлықтардан өзгешелігіңіз (С.Бегалин, Шоқан асу.). Көрініп кейде көпке тым сыпайы, *Ойлағыш* халық қамын жан санаған (Д.Еркінбаев, Шығ.).

ОЙЛАМАЛДА= е т. *Байымдау, тұжырымдау.*

ОЙЛАМАЛДАУ *Ойламалда етістігінің қимыл атауы, оймен амалдау.* Сөйтіп көңіл ырза болмағандағы шығатын толғаулар жалғыз көңіл күйінің сөзі болмай, ой, қиял қатысып шығады. Сондықтан мұнды толғаулар *ойламалдау* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сондықтан түбіріндегі толғаулардың көбі таза толғау болмай, байымдамалау, *ойламалдау* болып келеді. Жоғарыда айтылған нәрселер турасында байымдау даналық (пәлсапалық) байымдауы болып шығады(А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОЙЛАМПАЗ с ы н. *Көп ойлайтын, ойлаңғыш.* Жазушылықпен әуестенуші жас қаламдар қандай *ойлампаз* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Бұл Мұса баяғыдан *ойлампаз* жан, Сондықтан солғын тартып, өңі де азған (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ОЙЛАН = е т. **1.** *Ақылға салу, байымдау.* Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа, Өмір қайда, сен қайда, соны да *ойлан* (Абай, Тол. жин.). Жұрт болудың *ойланалық* амалын, Қамсыз жатар емес енді заманың. Надандықтың қираталық қамалын, Мақсатыңа ұмтыл таяу, алашым! (М.Дулатов,Шығ.). *Ойланар* уақыт болды бас қосарлық, Дұшпан көп енді бізге жол тосарлық. Арамдықтан көңілді арылталық, Ақыл ойлап, алалға қол босарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2**. *Ойға түсу, ойға берілу.* Ерте ояндым, *ойландым,* жете алмадым, етекбасты көп көрдім елден бірақ (Абай, Тол. жин.). Ол жігіт шал сөзіне құлақ салды, Көзін төмен жіберіп, аз *ойланды* (Абай, Тол. жин.).

ОЙЛАНҒЫШ с ы н. *Ойлампаз, көп ойлайтын.*Қос қыртысын кетірмес ойларының, Лап бергіш, к... айналғыш, қайта *ойланғыш* (Абай, Тол. жин.).

ОЙЛАНДЫР= е т. *Ақылға салдыру, еске түсірту, толғандыру.* Мұның өзі ...мықтап *ойландырды* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Мұрат сұрағы Қарғашты *ойландырып* тастаған (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Қазіргі қазақ диаспорасы Қазақстанның хабарын Қазақстанның тікелей өзінен емес, Американың «Азаттық» радиосынан тыңдайды. Бұл да *ойландыратын* хал («Қаз. әдеб.»). Себебі олар үлкен болсын, кіші болсын, терең ойға ие, өзіңізді де *ойландырмай,* толғандырмай, қайрапжігерлендірмей, алға ұмтылдырмай қоймайды («Егемен Қазақстан»).

ОЙЛАНДЫРУ *Ойландыр етістігінің қимыл атауы.* – Шындықты жасыру үшін айтам,– Жаңылды *ойландыруға* келтірмей көмескі сөздермен бастырмалата береді (М.Дүзенов, Ақәже).

ОЙЛАНТ= е т. *Ақылға салдырту, толғанту.* Күлімсіреп аспан тұр, жерге *ойлантып* әрнені (Абай, Шығ.). Адам-қоғам проблемасы соңғы жылдары жазушыларымызды қатты *ойлантып* келеді (Ф.Оразаев, Басты.). Үнді қызының

қазақ әндері қасиетін сезінетіндігі, әншілік өнері туралы білгісі келетіні – біздерді еріксіз *о й л а н т т ы* (Ж.Шәкәрімов, Әміре).

ОЙЛАНТУ *Ойлант етістігінің қимыл атауы.* Бірақ осы жалғыздық адамды көбірек *о й л а н т у г а,* тағдыр тауқыметін қылша мойнымен бірегей көтеруге үйретеді (О.Бөкеев, Үркер). – Сонымен, адамды *о й л а н т у* да тәрбиенің бір түрі дейсің ғой (Фермаға кел.).

ОЙЛАНУ *Ойлан етістігінің қимыл атауы.* Тән – терезе, ой қожасы, Оймен анық байқасаң. Бар ғылымның түп атасы – Таза ақыл мен *о й л а н у* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оқуға баратын болсаң басынан *о й л а н у ы н* керек еді (Т.Ахтанов, Боран). *О й л а н у г а* уақыт жоқ (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ОЙЛАНЫЛ= е т. *Ақылдастырылу, ақылдасылу.* – Ол *о й л а н ы л ғ а н,* тек келісіміңді айт (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Байыпты *о й л а н ы л ы п* ұйымдастырылған пән үйірмелерінің ерекше мәні бар («Халық мұғ.»).

ОЙЛАНЫЛУ *Ойланыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЛАНЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Ойлана тұсу, еске түсіріңкіреу, ақылға салыңқырау.* Мен сәл *о й л а н ы ң қ ы р а п* барып, басымды изедім (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** *Бөгеліңкіреу.* Қандай іске болмасын батылы күшті Орекең дәл осы жолы *о й л а н ы ң қ ы р а п* қалды (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

ОЙЛАНЫҢҚЫРАУ *Ойланыңқыра етістігінің қимыл атауы.* Мәселен, поселкені қыстақ, қалашық деп алса, қалай болар еді деген пікір жайында әлі де *о й л а н ы ң қ ы р а у* керек («Қаз. әдеб.»).

ОЙЛАНЫС= е т. *Ақылдасу, бірігіп ақылға салу, толғанысу.* Олар да ұзақ *о й л а н ы с ы п,* не істесе, сол істесін, тергеушіге бере салайық дей алмады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ОЙЛАНЫСУ *Ойланыс етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЛАП-ОЙЛАП үс т. *Көп ойланып. О й л а п - о й л а п* патшаның мойны түсті, Құдайым көрсетті деп қандай істі (Абай, Тол. жин.). Егер түзу көрінсе, *О й л а п-о й л а п* құлаққа іл (Абай, Тол. жин.).

ОЙЛАП-ПІШ= е т. *Ойланып-толғану, жобалау, мөлшерлеу.* Әскери адам айнала ойлап, не мәселе болса да *о й л а п - п і ш і п,* сонан кейін әрекет етуі керек (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ол мұны кеше кешке, жатар алдында *о й л а п-п і ш і п* алған-ды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Барлық ісін күнбұрын *о й л а п-п і ш і п,* байыппен шешеді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ОЙЛАП-ПІШУ *Ойлап-піш етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЛАС= е т. *Ақылдасу, пікірлесу.* – Балам, жылама! Мен Мүсілім ағаңа тапсырғанмын, сонымен *о й л а с,* – деп көрпесін бүркеніп, Ешнияз үнсіз қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Сосын ағам екеуін *о й л а с ы п* шешерсіңдер (Д.Досжанов, Тұлпар.). Сондықтан да демократиялық қайта жаңаруларды *о й л а с ы п,* біртіндеп жүргізу қажет деп санаймын («Егемен Қазақстан»).

ОЙЛАС с ы н. *Ойы бір жерден шығатын, пікірлес.* Ол кезде бар жалқаулықты, барлық олақтықты, тек қана «Дөңіздің» ылаңына жауып, ақтаушыларымен *о й л а с* едім (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ОЙЛАСТЫР= е т. *Қарастыру, іздестіру.* Тамаққа тойғаннан кейін, ұйықтап тұратын жерді *о й л а с т ы р а* бастадым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Еліміздің мыс пен полиметалға деген қажеті үздіксіз өсіп келеді. Түсті металлургияның бар зауыттарын өркендетуді, сондай-ақ жаңа зауыттар салуды осы бастан *о й л а с т ы р ғ а н* жөн (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Бұл мәселенің заңды құқықтық жағынан *о й л а с т ы р а т ы н* тұстары бар («Қаз. әдеб.»).

ОЙЛАСТЫРУ *Ойластыр етістігінің қимыл атауы.* Келешекте қант қызылшасын Орал және Шымкент облыстарында егудің мүмкіншілігін *о й л а с т ы р у* қажет (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Тек осы істі қолға алып, *о й л а с т ы р у* керек (Б.Мәдиев, Өрендер).

ОЙЛАСТЫРЫЛ= е т. *Қарастырылу, іздестірілу.* Тутанхамон бейітінің үлкен-үлкен үш бөлмесінде адамның о дүниедегі өмірі үшін не керектің бәрі бар. Алтын тақ, алтын төсек, алтындатқан күймелер, алтын-күмісі аралас қорамсақтар, садақтар, жебелер, тіпті садақ тартқанда қолға батпауы *о й л а с т ы р ы л ғ а н* биялайға дейін бар, алтын табақ, піл сүйегінен оймышталған орынтақтар, тамақ салынған жәшіктер, ішіндегі шарабының табына дейін сақталған ыдыстар, о дүниеде егіп, қорек ететін өсімдік дәндері (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Денсаулық саласын сауықтыруға қомақты үлесін қосып келе жатқан аудан әкімі Байділлә Жылқышиевтің айтуынша, заңды түрде «Диханкөл қымызы» дейтін тауар белгісін қойып, аудан, облыс орталықтарынан сауда нүктелерін ашу *о й л а с т ы р ы л ы п* жатыр екен («Жас Алаш»). Қазақ халқының рухын өшіруге бағытталған, жан-жақты *о й л а с т ы р ы л ғ а н* істердің аты-жөнін тауыса алмаймыз («Қаз. әдеб.»).

ОЙЛАСТЫРЫЛУ *Ойластырыл етістігінің қимыл атауы.* Басқа да аллергиялық аурулар сияқты бронх демікпесінің арнаулы диагностикасы да комплексті, жан-жақты *о й л а с т ы р ы л у ы* қажет (Б.Айтхожина, Бронх демікпе.). Бұл кезде, әлбетте, тау-кен және транспорт жабдықтарының жоғары өнімді әрі қауіпсіз жұмысын қамтамасыз ету тағы да *о й л а с т ы р ы л у ғ а* тиіс (Т.Қалыбеков, Экология.).

ОЙЛАСУ *Ойлас етістігінің қимыл атауы; ақылдасу, кеңесу.* Ұлттық әдебиеттің проблемаларын... *о й л а с у* жағы бізде әлі жетіңкіремейді (С.Қирабаев, Октябрь.). Ойлануға, *о й л а с у ғ а* уақыт бермей, Черкезов бірден қолқа салып, Асанғали абыржыды, не дерін білмеді (Ж.Тәшенов, Қаратас). Оңашаға қамалып Керек мұны *о й л а с у.* Дүниенің жаманы – Дарыныңды май басу! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ОЙЛАТ= е т. *Толғанту, ойландыру.* Тамақсыз аштың күй-жайы қандай болып жатыр екен деп *о й л а т ы п*, жанын ашытып, үйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын... (Абай, Тол. жин.). Қуанды атқан оғым тиді ме деп, Мен үшін қыз киімін киді ме деп. Қауіп шіркін тағы да *о й л а т а д ы* Менен басқа біреуді сүйді ме деп? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шалдың әңгімесі, өзі, пойыз, баласы – бәрі тұтасып баланың тарихын *о й л а т т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Артын ойлатпады. *Неге апарып соғатынын білгізбеді, байымдатпады.* Бірін-бірі «айда батырлап!» қыздырып алады да, *а р т ы н о й л а т п а й* азғыратұғын сөздері (Абай, Шығ.).

ОЙЛАТТЫР= е т. *Еске түсірттіру.* Елге қайтар уақыт болды, Ертісімді *о й л а т т ы р м а д ы ң.* Днепр маған бақыт болды, Толқыныңа бойлаттырғаның (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ОЙЛАТТЫРУ *Ойлаттыр етістігінің қимыл атауы; ойша құрастырту, таптырту.* Оқушыларға сөйлем *о й л а т т ы р у* белгілі бір мақсатқа бағындырыла жүзеге асырылады («Қазақст. мект.»).

ОЙЛАТУ 1. *Ойлат етістігінің қимыл атауы.* Екеулеп Қалманның көңілін аулады, басқа түскен ауыр қайғыны *о й л а т у ғ а* мұрша бермеді (Ә.Әлішев, Батыр.). **2.** *Ойландыру, пайымдату.* Ойсыз миды білім болып *о й л а т у,* Тас қараңғы көкіректі жайнату, Төзімдерді сәйгүліктей үйрету, Ақ қағазда қаламдарды ойнату (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр).

ОЙЛАУ[1] *Ойла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Пайымдау, топшылау.* Әйелдік қылма, сөзге байлау керек, Балаға екеуміз де бірдей күйрек. Кімде түрса баламыз сорлы болмайд, Жалғызақ сол арасын *о й л а у* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сүйте-сүйте денеге әбден тартып, Мақтан күйлеп кетеді одан да артық. Жан керегін *о й л а у ғ а* жалқауланып, Ала алмайды өз бойын өзі қайтып? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Армандау, қиялдау.* Өмірдің қауіпті жағынан гөрі қызықты жағын *о й л а у д ы* жақсы көретін Көксеген әлгі бір сәтте болған қатерді ойына түсіргісі келмеді (С.Бегалин, Уақыт.). **3.** *Қамтамасыз ету.* Демократия – елдегі тұрақтылықты *о й л а у*, экономикалық өсуге, оның ішінде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға қолайлы жағдай жасау («Егемен Қазақстан»). **4.** ф и л о с. *Объективті қоршаған дүниені субъектінің мақсатқа бағындыра заттың және құбылыстардың маңызды байланыстарын және қатынастарын белсенді бейнелеудің жоғарғы түрі. О й л а у* арқылы жаңа идеялар жасалып, келешек оқиғалар болжанылады (Ор.-қаз. түс. сөздік. Философия). **5.** ғ ы л ы м т а н у. *Мақсатқа сәйкес және жалпыланған субъектілік танымалдың өмір сүрерлік байланыстары мен құбылыстарының және заттар қатынасының объективті болмысындағы жоғары формасының белсенді көрінісі.* **6.** б и о л. *Адамның алдында тұрған міндеттерді орындауға не тығырықтан шығудың жолдарын саналы түрде табуға бағытталған әрекеттері кезіндегі ми қыртысы қызметінің ең күрделі түрі. О й л а у* – дүниені тану мен бейнелеудің ең жоғарғы сатысы. *О й л а у* процесін түсіндіретін бірнеше қағидалар белгілі (Қаз. тілі термин. Биология). **7.** п с и х. *Ақиқат дүниенің мида жанама түрде ұғымдар арқылы барлық қасиет, байланыс, қатынастармен бейнеленуі. О й л а у* адамның сезім мүшелері арқылы алынған мәліметтерді өңдей отырып, адамның сезім дүниесінен тыс құбылыстарды танып-білуіне мүмкіндік жасайды. *О й л а у д ы ң* дамуы әрекетпен байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **8**. ә л е у м. *Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс-қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі.* Біз тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек *о й л а у* арқылы ғана білеміз (Әлеуметтану. түс. сөздігі).

Көркемдік ойлау қабілеті. ф и л о с. *Өнер туындыларының танылуына, құрылымына бағытталған интеллектуалды әрекеттің түрі; қоғамдық тәжірибелікке кіретін әлеуметтік міндеттер, әдістер, соңғы мақсаттар және мінез-құлықпен ерекшеленетін адам ойлау қабілетінің әртүрлілігі.*

Ойлауды модельдеу. и н ф. а ғ ы л. <thinking simulation> *Компьютердің көмегімен адамның ақыл-ой қызметін ұқсату.*

Ойлау заңдары. ф и л о с. *Ойлаудың тиімділігін арттыруға қолданылатын ережелер [Ойды анықтайтын принциптер және қолданылатын ережелер, ойдың өзінде емес, реалдығына немесе идеалдығына қарамастан оның пәнінде].*

Ойлау мәдениеті. п е д. *Адамның ақыл-ой қызметінің әдіс-амалдарын, нормалары мен ережелерін меңгеру дәрежесі. О й л а у м ә д е н и е т і* міндеттерді (проблемаларды) дәлмедәл тұжырымдап, оларды орындаудың оңтайлы жолдарын таба білуінен, негізді қорытындылар шығарып, оларды іс-әрекетте дұрыс қолдана алудан көрінеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ОЙЛАУ[2] с ы н. *Ойыстау, шұңқырлау, төмендеу.* Алаңның орта шенінде, бұзылған қорғанның орнындағы *о й л а у* жерде бір түп алма ағашы тұр екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Бірнеше аунап барып, бір *о й л а у* жерге тап келді (Н.Баяндин, Құм асты.). Арба *о й л а у* жерден орғытып өтіп, қырлау жерден секіртіп өтті (А.Жағанова, Еркежан).

ОЙЛЫ[1] с ы н. **1.** *Сана-сезімі мол, есті, саналы.* Көкірегінде оты бар Құлағын *о й л ы* ер салсын (Абай, Тол. жин.). Әлдеқайда, Қырда, Сырда алаш бар... Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш бар... Есіл елді, есіл жерді жат алды... *О й л ы* ұлына бұл кең дүние болды тар (М.Жұмабаев, Шығ.). – Шындықты сүйетін *о й л ы* бала көрінесің, осы бетіңнен тайма! – дегенді сабырлы кейіппен, салмақтай сөйлеп (З.Шашкин, Сенім). **2.** *Сыры бар, мәні терең, ой алғандай.* Ақылдының сөзіндей *о й л ы* күйді Тыңдағанда көңілдің өсері бар (Абай, Тол. жин.).

Екі ойлы болды. *Әрі-сәрі болды, күдіктенді, күмәнданды.* Абылаев төніп келіп, кіруге *е к і о й л ы б о л ы п* тұрған кезде, ішкі жақтан келе жатқан адамның аяқ басқанын есітті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сүйтіп *е к і о й л ы б о л ы п* жүргенде, бір күні түнде Жауқашар жалғыз өзі жатыр еді (С.Шәріпов, Бекболат).

ОЙЛЫ[2] с ы н. *Тегіс емес, ой-шұңқыры бар, кедір-бұдыр.* Арқам алпыс *о й л ы,* желкем жетпіс ойлы (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Жүріп-жүріп ақыры, әйтеуір, тоғайлы, төбелі, *о й л ы,* ойпатты бір алқапқа шықтым («Лен. жас»).

ОЙЛЫҚ з а т. ж е р г. *Ояң, ой жер.* Ауыл *о й л ы қ т а* отыр, үстінен түспесең көрінбейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙЛЫ-ҚЫРЛЫ с ы н. *Тегіс емес, кедір-бұдырлы.* Төбесі *о й л ы - қ ы р л ы* су ағарлы ұлан-байтақ. Үстің сұрқыл көк аспан. Астың жайған терідей, о жақ, бұ жаққа сирағын созып жатқан, тамдары кезерген Түркістан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оңтүстіктен солтүстікке қарай созылған қатпар тасты, *о й л ы-қ ы р л ы* қырқада екі жүздей сарбазы орналасқан (І.Есенберлин, Қаһар). Мұз бүкіл Еуразия және Солтүстік Американың сол жағының, әсіресе, Канада жерінің қопсынды тау жыныстарын қопарып, астындағы ерте заманның гранит, гнейстерінің бетіне із қалдырып, жер бедерін *о й л ы-қ ы р л ы* еткен, кейіннен ауа райы жылынған соң, мұз мүлде солтүстікке қарай шегінген (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ОЙЛЫЛЫҚ з а т. *Саналылық, ақылдылық, естілік.* Күлімдеп тұратын қой көздерінен енді тек адалдық, ақжарқындық қана емес, *о й л ы л ы қ* аңғарылады (А.Жұмаділдин, Сең.). Сонан соң, аз сәтте күнқақты болған қайратты, қара торы өңіне *о й л ы л ы қ* ұялап (А.Сейдімбеков, Ақиық). Бірақ соның бәрін табандылық, о *й л ы л ы қ,* ақылдылық жеңді («Қазақст. әйелдері»).

ОЙЛЫ-ШҰҢҚЫРЛЫ с ы н. *Тегіс емес, кедір-бұдыр.* Әлден уақытта *о й л ы-ш ұ ң қ ы р л ы* көше бойымен ыңыранып, жүк машинасы өтті («Қазақст. әйелдері»). *О й л ы-ш ұ ң қ ы р л ы* жол бос машинаны безгегі ұстаған адамдай селкілдетеді («Лен. жас»).

ОЙМА[1] с ы н. **1.** *Ойып жасалған, ойылған.* Үстінде көкшіл бәтестен тігілген *о й м а* жағалы ішкі көйлегі бар (М.Қаратаев, Далада.). Апандай *о й м а* тастан су шығып жатыр (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Ердің қапталы мөлшерлеп тесілген төртқұл тесік жауыр бетіне дәлдеп қойылған соң, жара беті ашық қалады. Ішпек тоқымды жауыр бетіне тигізбейтін ойықты «*о й м а*» атаған (Н.Нұрғалиұлы,.. Ата салт.). **2.** ө н е р. *Ағашты, тасты, сүйекті ойып, көркемдеп өңдеу; ағашқа, тасқа, сүйекке ойып салынған сурет, өрнек.* **3.** к е н. *Жерасты қазбалары қабырғасындағы ағаш және басқа да материалдарды сақтауға, ысырмалық шығырларды, бұрғылау білдектерін, станоктарын орналастыруға керекті ойық. О й м а* үңгубетте комбайнды қалпына келтіру жұмысы үшін де жасалады. Тасымал горизонттарында қарсы келе жатқан жүк көліктерінен сақтану үшін, қазба қабырғаларында адамдар тасалайтын арнайы қалтарыс – қуыс жасалынады (Қаз. тілі термин. Кен.). **4.** б а с п а. *Графика түрі [Рельефті суреттің басқа оттискі болып саналады, көрініс тақтаға оюлау арқылы түседі].* Станокты түрлерімен қосақабат кітапты *о й м а,* өрнек дамыды (Журналистика).

Ойма жазу. *Бір нәрсенің бетіне, сыртына жазылған жазу (кітап сыртындағы немесе тастағы көне жазулар).*

Ойма құдық. ж е р г. *Аузы тар кішкене құдық. О й м а қ ұ д ы қ* тез құлайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ойма таз. а) *Шашы әр жерінен ойдым-ойдым болып түсіп қалған таз.* Таз болғанда әуелі әр жердің шашы түседі, ондай кезін қазақ: «*о й м а таз*», «төбел таз» және т.с.с. атады (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.). Ақшаны қалай алысын айта келе: «*О й м а т а з ғ а* он сом, қырма тазға қырық сом», – деді (Б.Шалабаев, Өмірде.). ә) *Шағын ғана тегіс (жер).* Дірілдеп-қалшылдаған, арсылдап-гүрсілдеген зымыранды қайта бұрып, сол *о й м а т а з* алаңның үстіне қалайша қайта алып келгені түсініксіз, бірақ солай болды (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

ОЙМА[2] з а т. қ о л ө н е р. *Етіктің қоныш пен басы қосылатын жер.*

ОЙМАКІЛТЕК: оймакілтек ажарлайтын білдек. м ә ш и н е ж а с. *Түрпілі дөңгелектер мен ойма кілтектік беттерді таза өңдеуге арналған білдек.*

Оймакілтек жоңғылау. м ә ш и н е ж а с. *Бұрамдық жонғышпен баптау әдісі бойынша оймакілтек беттерді өңдеуге арналған білдек.*

Оймакілтек қосылыс. м ә ш и н е ж а с. *Шығыңқылар мен ойымдардың тікбұрышты пішіндегі тісті қосылысы.*

ОЙМАКІЛТЕКТІ с ы н. *Оймакілтегі бар.*

Оймакілтекті бұрандалы тығын. м ә ш и н е ж а с. *Бұрауыштың астында тілігі бар бұрандалы тығын.*

Оймакілтекті сомын. м а ш и н а. *Қосалқы сомынды кілттің сыртқы цилиндрлік бетінде орын алған тікбұрышты ойықты дөңгелек сомын.*

ОЙМАҚ з а т. қ о л ө н е р. *Іс тіккенде қолға ине кірмес үшін сұқ қолдың не ортан қолдың басына киетін, жезден, темірден, былғарыдан жасалған құрал.* Сәуле сұқ қолының басындағы *о й м а қ п е н* инені артынан түртіп қалды (С.Талжанов, Ұлдай.). Бәрі де хат таниды, бәрі де саусағынан *о й м а ғ ы* түспейтін ісмер (С.Жүнісов, Ақан сері). *О й м а қ т ы ң* тілімізде тері оймақ, темір оймақ, жез оймақ, күміс оймақ секілді атаулары болған (Қаз. зергер. сөздігі).

Оймақ ауыз. б е й н. *Кішкентай әдемі ауыз. О й м а қ а у ы з*, күлім көз ақ құбаның ең көріктісі (М.Әуезов, Шығ.). Қаныш байың қойлы бопты. Қойлы бопты – ойлы бопты. Оның ойы: *о й м а қ а у ы з* Бір тоқал той, тойлы бопты (М.Жұмабаев, Шығ). Бір ағашты бүлдірген, Қыз бен жігіт бір жүрген. *О й м а қ а у ы з*, күлім көз, ішімді оттай күйдірген (Қаз. әндері).

Тамыр оймағы. а у ы л ш а р. *Тамырдың ұшын зақымданудан қорғайтын жасушалар тобы.*

ОЙМАҚТА= е т. **1.** *Оймақпен өлшеу, оймақ-оймақ етіп бөлу.* Прилавканың аржағына тұра қап, кір, ластан жиіркенбей, көк ніл мен бояуға дейін *о й м а қ т а п* сата жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** а у ы с. *Шектеу, тежеу.* Қимастықты сезбес кім Қиылып тұрған көзіңнен. Балдырған күнмен кездестім Қалдырған бірге өзіңмен. Күнгейге шыққан еліктей Ойнақтап келді шумақтар. *О й м а қ т а п* қайтем сезімді, Тулап қал жүрек... тулап қал (К.Салықов, Жезкиік).

ОЙМАҚТАЙ с ы н. э к с п р. *Кішкентай, титтей, құртақандай.* Аузы да онша *о й м а қ т а й* емес, сөйлегенде дымыға беретін болғандықтан, ернін жымырыңқырап, бір сорып қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аспанда *о й м а қ т а й* бұлт жоқ (К.Қазыбаев, Ызғар). Елу мың халқы бар *о й м а қ т а й* қаланың намысын қорғайтын футболшының атының өзі жалпақ жұртқа жайылып жатады (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ОЙМАҚТАЛ= е т. *Оймақ сияқты дөңгелене түсу.* Бокалдарға бір-бір гүл *о й м а қ т а л ы п,* Еріндерге түйіссе жайлап барып, Жаңа жылдың жас дәмі, ыстық дәмі, Әлі-ақ сені қуантар тойға ап барып, Мың бокалда мың көмшік *о й м а қ т а л ы п* (Ж.Боранбаев, Жанартау.).

ОЙМАҚТАЛУ *Оймақтал етістігінің қимыл атауы.*

ОЙМАҚША з а т. *Оймақ тәрізді кішкене нәрсе.* Тамырдың бой конусын *о й м а қ ш а* қаптап тұрады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Тамыр ұшын тамыр *о й м а қ ш а л а р ы* жауып тұрады (Ж.Әбиев, Биология.).

ОЙМАЛА= е т. *Бір нәрсені ойып кесу.* Қоныш, бас тек нобайланған былғары болғандықтан, оны да мәнерімен құрастырып қалыптың размеріне қарай етікші өзі *о й м а л а п* пішеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ой болмас оның көңілі ойламаған, Ол пішіп талай үлгі *о й м а л а ғ а н,* Қиялы дүниенің дүзін шарлап, зат болмас тағы мұнда болжамаған (С.Керімбеков, Өлең.).

ОЙМАЛАУ *Оймала етістігінің қимыл атауы.* Баспа орындарында баспа пішіндерін даярлауда машиналық *о й м а л а у* қолданылады, электронды-оймалау автоматтары іске қосылып, түрлі жолдармен үрдіс жалғасымы арнасын табады (Ор.-қаз. түс. сөздік. Журналистика).

ОЙМАЛЫ с ы н. *Оюлы, өрнекті, бедерлі.* Төрт қабырғасына да *о й м а л ы* қақпа тәрізді, ішке қарай ойық етіп бір метрдей қыш өрілген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ОЙМАУЫТ з а т. ж е р г. *Ойдым, ойпат жер.* Айналасы ат шаптырым *о й м а у ы т т а* жатқан

Өзеннің көше-көшесіндегі көшелерге кілкіген кіршең қар суының қайда жұтылғаны белгісіз (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ОЙМАШ з а т. ж е р г. *Нанның бір түрі.* Жақсы пісірілген *о й м а ш* ет орнына беріледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙМЫШ з а т. *Ағашқа, сүйекке, тасқа ойып түсірген бедер, ою.* Көшір шананың көтеріңкі етіп жасаған *о й м ы ш* басы сияқты боп көрінеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Қарағандылық Қошқарбергенов сүйектен ойып 40 түрлі *о й м ы ш,* өрнектер салып күмістеген (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Таяғын кенет жігіт қолына алды, *О й м ы ш қ а* бетіндегі көзін салды. «Таяқта тұрған, сірә, не қайыр бар?» Дегендей қызықтырар мына шалды (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ОЙМЫШТА= е т. *Оюлау, өрнектеу; нақыштау, әшекейлеу.* Сүйектен *о й м ы ш т а ғ а н* төсек ағаштың алдында кемпір отыр (С.Бегалин, Уақыт.). Тек құрылыстың ішінде, қақпасы мен керегесінің қиылысқан жерінде *о й м ы ш т а п* жасалған жылқылардың бейнесі салынған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ОЙМЫШТАЛ= е т. *Өрнектелу, нақышталу, әшекейлену.* Домбыра сабының пернепернелерінің арасына да неше түрлі *о й м ы ш т а л ғ а н* әшекей сүйектер шебер ұстаның қолтаңбасын танытады (М.Дүйсенов, Мейман.). Жалт-жұлт сары жезбен *о й м ы ш т а л ғ а н* үлкен есік ауыр ашылды (Т.Сұлтанбеков, Лұхман Хакім). Тутанхамон бейітінің үлкен-үлкен үш бөлмесінде адамның о дүниедегі өмірі үшін не керектің бәрі бар. Алтын тақ, алтын төсек, алтындатқан күймелер, алтын-күмісі аралас қорамсақтар, садақтар, жебелер, тіпті садақ тартқанда қолға батпауы ойластырылған биялайға дейін бар, алтын табақ, піл сүйегінен *о й м ы ш т а л ғ а н* орынтақтар, тамақ салынған жәшіктер, ішіндегі шарабының табына дейін сақталған ыдыстар, о дүниеде егіп, қорек ететін өсімдік дәндері (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОЙМЫШТАЛУ *Оймыштал етістігінің қимыл атауы.*

ОЙМЫШТАТ=е т. *Өрнектету, нақыштату.* Ат мініп ер-тоқымын күмістеген, Жонасын *о й м ы ш т а т ы п* бүлішпенен (Т.Жароков, Шығ.).

ОЙМЫШТАТУ *Оймыштат етістігінің қимыл атауы.* Тас қазу, тас жону, тас *о й м ы ш т а т у* өнерін туғызған осы тастар болса керек («Қаз. әдеб.»).

ОЙМЫШТАУ *Оймышта етістігінің қимыл атауы.*

ОЙМЫШТЫ с ы н. *Бедерлі, оюлы, өрнекті әшекейлі.* Бәтестің өрнекті сандығы мен соқыр кемпірдің *о й м ы ш т ы* кебежесіне қоса, бір-бір пар шынаяқ қалдырды (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). Көмбенің төріне қастерлей жиналған *о й м ы ш т ы* сандық осы дүниелердің басы іспеттес (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Отырарлық *о й м ы ш т ы* бөркі жазық маңдайынан төмен түсіп, отты көзіне төнген (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ОЙНА= е т. **1.** *Сауық-сайран салу, көңіл көтеру.* Ылым таппай мақтанба, орын таппай баптанба, Құмарланып шаттанба, *о й н а п* босқа күлуге (Абай, Шығ.). Кейде бірге жүрелік, кейде ойналық! *О й н а п,* күліп, кешікпей ой ойлалық! Ойынымыз аз болсын, ойымыз көп, Оймен талап етпеген іс қоймалық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмір – дала. Сен бір – бала. Сайран ет, Гүлдер жиып, Сәуле сүйіп, *о й н а п* өт! Қырға шықсаң, Тілін ұқсаң, жел жылар. Жер жыламас, Жел жыламас, ел жылар (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Төлдің асыр салып ойнақтауы.* Мен көрдім *о й н а п* жүрген қызыл киік, кеудесіне мылтықтың оғы тиіп, Қалжырап, қансыраған қабақ түскен, кімге батар ол байғұс тартқан күйік (Абай, Шығ.). Көкорайға қонғанда, Қозылар *о й н а р* дүркіреп. Жаздың күні болғанда, Жаңбыр жауар күркіреп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Әзілдеу, қалжыңдау.* Қалжыңы, шыны аралас, Өмірім аз деп білдіріп, Бөтен көзде көрсе жас, *О й н а й м ы н* деп күлдіріп (Абай, Шығ.). Жігіттерге қарап қойып, Гүлия ақсақ балаға *о й н а п:* – Осы араға тоқтаса мініп кетер едім мен!– деді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қайран қарт қызық кісі еді-ау. Жастармен құрдасындай *о й н а й* беретін (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **4.** *Белгілі бір музыкалық аспапты тарта білу, орындау.* Старшина Егоров аккордеон *о й н а п,* өзі соған ән қосты (Ж.Тілеков, От кешу). Кімдер біздің класты, Өнерсіз деп ойлайды. Алсаңыздар Тұрашты, Домбырада *о й н а й д ы* (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Хадила баянда *о й н а ғ а н д а,* «Лезгинканың» әсем де әсерлі әуеніне елтіп, қосыла билеп кеткің келеді («Қазақст. әйелдері»). **5.** *Ермек ету.* Екі қыз шатыраш *о й н а п* білмей қалды, Кірді де тұра қалды орта жерде (Абай, Шығ.). Арамдықтан шығады кім сытылып? Бір желіксе, кетеді тым құтырып, «Жығылған жан күреске тоймас» деген, Қарта *о й н а ғ а н* кісідей күнде ұтылып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6.** ө н е р. *Белгілі бір кейіпкердің рөлін сахнада орындау, бейнелеу.* Тек өзі бұрыннан *о й н а п* келе жатқан «Қыз Жібек», «Біржан-Сара», «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Абай» тәрізді операларға ғана қатысып жүрді (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл).

Бүгінге дейін Сәбира Майқанова әртүрлі драмалық шығармаларда жүзден астам рөлдер *о й н а д ы* (Аялы жандар). **7.** б е й н. *Жарқ-жұрқ етіп, сусылдап, жаландап тұру (өткір жүзі бар қару, қанжар, қылыш туралы).* Сүйкімді болат қанжар тұрсын жайнап, Ыстық, суық майданда шығады *о й н а п* (Абай, Шығ.). **8.** а у ы с. *Қуану, қобалжу т.б. көңіл күйдің өзгерісіне қарай адам жүрегінің қатты лүпілдеп соғуы, ауызға тығылуы.* Сайраған Блок, *О й н а ғ а н* жүрек – Кейде үміт, кейде зар (М.Жұмабаев, Шығ.). **9.** к ө н е. *Шайқасу, алысу, ұрысу, соғысу.* Жайыңа қой қатынды, Жеңген алар, *о й н а й м ы н* , Сеніменен мен енді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Ішінде болсын ендігі іс, Сырыңды алар көп дүшпан, Дабыр қып сырды жаймалық, Мына жаумен *о й н а л ы қ* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ат құлағында ойнады. *Ат үстінде отыруды жетік меңгерген, атқа мықты адам туралы айтылады.* Әуелінде атқа міну түгілі, айыр ұстауды білмесек, енді міне, шетіміздің *а т қ ұ л а ғ ы н д а о й н а й м ы з* (Дала дауылпаздары). *А т қ ұ л а ғ ы н д а о й н а ғ а н* шабандоздар о жақтан да, бұ жақтан да ойыстап өтеді «(Лен. жас»). *А т қ ұ л а ғ ы н д а о й н а п* өскен ол таутасқа қарамай, тезірек ауылға жетуге асығады («Қаз. әдеб».).

Бетіне [бетінде] қан ойнады. *Жүзі нұрланды, бал-бұл жанды.* Қазимасын көргенде Сәлиманың *б е т і н е қ а н о й н а п,* нұрланып кетеді («Казақст. әйелдері»).

Доп қылып ойнады. *Еркін меңгерді, өте жеңіл көрді.* Көрген соң көзің жетсін, – деді дағы, Атып, қағып, *д о п қ ы л ы п о й н а п* берген (Абай, Шығ.).

Жүзінде нұр ойнады. *Жүзі бал-бұл жанды, жайнады.* Оның да даусы қалтырап шықты, *ж ү з і н д е* алқызыл *н ұ р о й н а п* өтті (Бәйшешек).

Көзінде от ойнады. *Көзі жалт-жұлт етті, жайнады.* Шашына ақ кіріп, бетін әжім басқанмен Бәшкеңнің *к ө з д е р і н д е от о й н а й д ы,* қолдары да қуатты (С.Хайдаров, Жүрек.).

Қан ойнады. *Ызаланды, булықты.* Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді, Алла бөлек жаратқан түрін дейді. Жиырма сегіз жасында ажым түскен, көк тамырда *қ а н о й н а п* дірілдейді (Абай, Шығ.).

Найзағай [жасыл] ойнады. *Жарқ-жұрқ етіп, найзағай жарқылдады.* Жарқ-жұрқ етіп *н а й з а ғ а й о й н а п,* күн күркіреді (С.Мұратбеков, Дос изде.). Оқ жыландай атылып, қара бұлтты қақ жарып, *н а й з а ғ а й о й н а д ы* (А.Тоқмағамбетов, Әке.). *Ж а с ы л о й н а п,* жарқылдап, аспан қақ айырылып жатқандай («Қаз. әдеб.»).

Ойнап айтты. *Қалжыңдап айтты, әзілдеп айтты.* Бақа көріпкел әулие екен, жұрт *о й н а п а й т а м* деп, ойлап айтып жүр екен (Қаз. ертег.).

ОЙНАҚ з а т. **1.** *Асыр салып ойнайтын жер; орын.* Іннің маңайы қасқырдың *о й н а ғ ы* (М.Әуезов, Көксерек). Мынау жер ханзаданың *о й н а қ т а р ы,* Қорыған көшпелі алтын шормақтары (Сүйінбай ақын, Ақиық). Желі басы қызыққа батқан *о й н а қ,* Бәріне құмартамын нақ бажайлап (І.Қажытай, Тасжарған). **2.** ж е р г. *Әскери жаттығу орны.* Әскер ойнайтын жерді *о й н а қ* дей береміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Жын-шайтанның ойнағы. *У-шулы, астан-кестен, ойын-сауықты орта.* Өзі салған қасиетті орынның *ж ы н-ш а й т а н н ы ң о й н а ғ ы н а* айналғанша жер бетінен жоғалып кеткенін жөн көреді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ойнақ қақты. *Көзі ойнақшып, бір орында тұрмай құбылды.* Жер-дүниені шаң, тұман қабат басып, *о й н а қ қ а ғ ы п* құтырып дауыл келді (Абай, Шығ.). – Кәрім шал оның *о й н а қ қ а қ қ а н* шегір көзінен ешқандай жылылықтың ізін аңғара алмай, әуре-сарсаң боп отыр (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Ойнақ қылды. *Опыр-топыр етті, астан-кестеңін шығарды, талқандады.* Тастүлек жылы талқандап, *О й н а қ қ ы л д ы* киік ордасын. Бұғының түсіп тобына, Қиратты теуіп шорттасын (С.Бегалин, Таңд. өлең.).

Ойнақ салды. *Секірді, асыр салып ойнады.* Тұранның таулары бар аспанға асқан, Мәңгіге басын аппақ шаштар басқан. Бауырында ерке бұлақ *с а л а д ы о й н а қ,* Жаралып таудан аққан салқын жастан (М.Жұмабаев, Шығ.). Сені де адам дегенге. Сенбейін бе сенем бе?! *О й н а қ с а л д ы ң* төбемде, Көнбейін бе, көнем бе?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ОЙНАҚТА= е т. **1.** *Асыр салып, емін-еркін жүгіру, секіру (төл).* Тай, құлындар еліріп, *о й н а қ т а п* шығып жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Шешек атқан гүл, сайраған құс, масайраған мал, *о й н а қ т а ғ а н* төл, жүзі жадыраған адамдар – үлкен бір қуаныштың, жаңарған дүниенің шеті көрінгендей (З.Ақышев, Жесір.). Қызыл қасқа бұзау *о й н а қ т а п* барып, шаншылып-шаншылып тұрған төрт емшектің біреуіне бас салды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2.** а у ы с. *Әрлі-берлі шапшаң, тез қозғалақтау (көз, саусақ т.б.).* Ол қолыңнан келмесе, *О й н а қ т а м а,* дулама. Ойлашы өзің, ендеше, Соған көңілің тола ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қыздың бота көзі өзінің қарауына тұрарлық бір нәрсеге түскендей жайраңдап, *о й н а қ т а п,* оймақ аузына күлімсіреу пайда болады (С.Ерубаев,

Шығ.). Менің көк қаршығамның шабытына түскендегі кезіндей отты көзі жалт етіп, *о й н а қ т а п* кетіп, от шашып отырды (Ш.Айманов, Қыран.). Гармонь тілін қос басып, *О й н а қ т а ғ а н* он саусақ; Жоғарылы-төменді, Шалқытып берді өлеңді! (Д.Әбілев, Жүрек.). **3.** а у ы с. *Бір орында тұрмау, құбылу.* Су сабалап, суды тіліп, Көк теңізде келе жатты бір кеме. Бір мезгілде түсі суық Бір қара бұлт көкке *о й н а қ т а п* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөз – жаңбыр, даусым – дауыл, әнім – ескек, *О й н а қ т а п*, басылайын аз желдетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). *О й н а қ т а п* толқын, жел гулеп, Майысар діңгек сықырлап (Абай, Шығ.).

ОЙНАҚТАТ= е т. **1.** *Асыр салдыру, ойнату, секірту.* Тарбан көк серкені өңгеріп, торы дөненді *о й н а қ т а т ы п* шыға келді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). **2.** *Көзді әрлі-берлі төңкеріп, шапшаң қозғалақтату, мың құбылту.* Ханша көзін *о й н а қ т а т ы п,* еркін тосқандай қуақы қимыл жасады да, кейін орнына отырды (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ОЙНАҚТАТУ *Ойнақтат етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАҚТАУ *Ойнақта етістігінің қимыл атауы; төлдің асыр салып, секіріп ойнауы.* Олар да келіп айтты білген дауын, Тайлақтың бозбастық қып *о й н а қ т а у ы н.* Әртүрлі әрқайсысы жауап айтып, Бұл сөзге қақ жарылды қара қауым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мына ызғырықты елемей *о й н а қ т а у ы н* қарашы өздерінің! (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Төлдің *о й н а қ т а у ы* – адам көңілінің қуанышы сияқты нәрсе (Алғы шепте.).

ОЙНАҚШУ *Ойнақшы етістігінің қимыл атауы.* Балықтар су бетіне секіріп шығып, *о й н а қ ш у ы н* жиілетеді (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуан.).

ОЙНАҚШЫ= е т. **1.** *Бір орында тұрмау, тыпыршу.* Жарау ат астында тұрмай, *о й н а қ ш ы п,* желікке желік қосады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Исахмет қораның түкпірінен қоңды, *о й н а қ ш ы ғ а н* көк байталды дірдектей жетелеп шықты (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2.** а у ы с. *Бірқалыпты тыныш тұрмау, қозғалақтау (көз, қабақ, жүрек т.б.).* Ұрлық қылған кісідей екі көзі бір орында тұрмай, *о й н а қ ш и* береді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Жүрегім бір сұмдықты сезгендей, *о й н а қ ш ы п* әкетіп барады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОЙНАҚШЫТ= е т. **1.** *Тыпыршыту, қозғалақтату.* Аянбай ақбозын *о й н а қ ш ы т ы п* шыр айнала шапты да, бір уақытта бердеңкесін қайта кезеді (Т.Есімжанов, Аяулым.). **2.** *Көзді әрлі-берлі төңкеріп, мың құбылту.* Көзін *о й н а қ ш ы т қ а н* келіншек күлімсіреп, қылымсып басын изеді (Ж.Әділбаев, Түркістан).

ОЙНАҚШЫТУ *Ойнақшыт етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАҚЫ с ы н. *Құбылып тұратын; бірқалыпты емес.* Шөженің бағанағы мысқылшыл, *о й н а қ ы,* ащы күлкісі Абайдың көз алдында (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сангвиник темпераменті. Сыртқы әсерлерді жеңіл һәм тез алу, бірақ терең ала алмау. Сангвиник адам ұшқыр, *о й н а қ ы,* еті тірі болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Шетін сездірген соң ар жағының бәрі түсінікті. Бернелеу шығарманың неғұрлым лұғаты жайнақы, *о й н а қ ы* келсе, әдемі болып шығады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ойнақы көз. *Жалт-жұлт етіп құбылып, бірқалыпта тұрмайтын көз.* Ауызғы бөлмеде отырған *о й н а қ ы к ө з,* сұр қара жігіт, болысқа кірушілерді реттеп жібереді (А.Хангелдин, Ғани.). Тек оның *о й н а қ ы к ө з і* Меруерттің алдында тұрған шоқ қызғалдаққа сәл кідірген (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ОЙНАҚЫЛАН= е т. **1.** *Адам көзінің әрлі-берлі төңкеріліп мың құбылып ойнақшып тұруы.* Ботаның көзіндей үлкен мөп-мөлдір қара көздері ерекше бір шабытты сездіріп, *о й н а қ ы л а н а* төңкеріліп, бабына келіп отырған шағы еді (Х.Рахимов, Қызғалдақ). **2.** *Көңілдену, қылжақтау.* Көңілденіп қалжақтап және *о й н а қ ы л а н ы п* отырып, қатаң сөздерін түгел ұққанды (М.Әуезов, Абай жолы). Ұсталған жерің осы болар деген адамша Жайынбай Қамбарбекке *о й н а қ ы л а н ы п,* қулана қарады (С.Бақбергенов, Кентау).

ОЙНАҚЫЛАНДЫР= е т. **1.** *Көзін ойнақшытып, аударып-төңкеріп, мың құбылту.* Бауыржан осылай, өлеңнің алғашқы түсінікті сөздерін адам ұқпастай етіп өзгертіп, көзін *о й н а қ ы л а н д ы р ы п,* ырғаңдап, селкілдеп отырып, қайтадан әндетіп шықты (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** *Денені сергек, жеңіл ұстау.* Денесін *о й н а қ ы л а н д ы р ы п,* күлім қағады (І.Қожабаев, Қансонар).

ОЙНАҚЫЛАНДЫРУ *Ойнақыландыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАҚЫЛАНУ *Ойнақылан етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАҚЫЛАУ с ы н. *Аздап ойнақы, құбылмалылау.* Жігіттердің көз қарасына лайық болайыншы дегендей кішіпейіл, әдепті, сонымен қатар аздап *о й н а қ ы л а у* да боп көрінетін (С.Бақбергенов, Қарға там.). – Мұстафа орнықты ойының *о й н а қ ы л а у* шыққанына ыңғайсызданып та қалып еді (К.Сейдеханов, Түркістан).

ОЙНАҚЫЛЫҚ з а т. *Ойнап тұрушылық, құбылмалылық.* Кемшілік жақтары: күшінің аздығы, бойының аласалығы мен мінезінің *о й н а қ ы л ы ғ ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық *о й н а қ ы л ы қ* бар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Әйел әлгіндегі *о й н а қ ы л ы қ т а н* заматында тыйылды (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Мінезіндегі *о й н а қ ы л ы қ* қылықтары болмаса, сырға берік жан (М.Дүзенов, Әке.).

ОЙНАЛ= е т. **1.** *Ойынның орындалуы.* Орман ішінде *о й н а л ғ а н* ойын туған өлкесінің табиғатын сүйе білуге қалыптастырады (Қ.Жарықбаев, Психология). **2.** *Музыкалық аспаптың тартылуы.* Гитара *о й н а л ы п*, би биленді (Ауызекі). **3.** ө н е р. *Жеке рөлдердің орындалуы.* Бұл драманың дұрыстығын, шындығын тексеріп қарамай-ақ, қалай *о й н а л ғ а н ы* туралы бір-екі сөз айталық (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОЙНАЛУ *Ойнал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Музыкалық аспаптың тартылуы.* Ғежек (ұйғыр музыка құралы) – түрі де, *о й н а л у ы* да қазақша қобызға ұқсас құрал (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** *Белгілі бір кейіпкер рөлінің орындалуы.* Жеке рөлдердің *о й н а л у ы* туралы қызу айтысып, біреулері жанжалға да келіп жүр (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ОЙНАМАЛЫ с ы н. *Құбылмалы, өзгермелі, тұрақсыз.* Бір рет шығып, орнына салынған бақай кейде *о й н а м а л ы* болады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Сол үркек сезімнің табы ма, әйтпесе манағы жығылғаннан жүрегі *о й н а м а л ы* болып қалды (К.Ахметбеков, Ақдала). Мынау *о й н а м а л ы* бие ғой, жылда құлын тастап өмірінде бір құлындамады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *О й н а м а л ы* болып кеткен былғанған, ластанған жатыр, соңынан іріп, шіріп базданып кетсе, қазақтар тотияйын ерітіндісімен жуып, шіріген бөлігін отқа қыздырған алмас кездікпен қарып кесіп, кесігін жіппен байлап, ыстық күл себеді (А.Рамазанов, Ауылшар. түс. сөздігі).

ОЙНАМПАЗ с ы н. *Ойыншыл, әзілқой.* – Бұл шопыр ма, бұл шопыр, Тілеуі болғыр, жақсы адам. Бұл сөйлесе күл де отыр, *О й н а м п а з-а қ* жарқын жан (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

ОЙНАМПАЗДЫҚ з а т. *Ойыншылдық, әзілқойлық.* Қайдан білейік, осы күнге дейін бойдақ жүргендігің сол *о й н а м п а з д ы ғ ы ң н а н* екен ғой, бәсе! (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ОЙНАП-КҮЛ= е т. **1.** *Ойнау, күлу, көңіл көтеру.* Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, ол бірақ қайтып келіп *о й н а п-к ү л м е с* (Абай, Шығ.). Мен бейбақ тап сол кезде шетте жүрдім, Есімде еш нәрсе жоқ, *о й н а п-к ү л д і м.* Бұл күнде қалың ойлар, қайғы басты, Жан жарым жоқ екенін жаңа білдім (М.Жұмабаев, Шығ.). Қалқаман қыз айттырмай жүреді екен, Мамырды жас күнінен біледі екен. Асықтығын айта алмай іштен жанып, «Құрбымыз» деп құр *о й н а п - к ү л е д і* екен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңіл қосу.* Біздің ағай сона бір жігіт күндерінде Жатыпатардың шешесімен *о й н а п-к ү л і п* жүріпті де, кейін әлдебір себептермен ат ізін салмай кеткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жақыпты сенен өзгемен де *о й н а п-к ү л е д і* дейді (Б.Нұржекеов, Күй толғақ).

ОЙНАП-КҮЛУ *Ойнап-күл етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАРҒЫ с ы н. к ө н е. *Ойнақы, ойыншыл.* Мен сізді бүгінгідей білемін. О, онда сіз *о й н а р ғ ы* бала едіңіз – өткен марқұм Герцог айтар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЙНАС[1] з а т. *Жасырын көңіл қосатын адам, ашына.* Күйлеме жігітпін деп үнемі *о й н а с*, Сағынсаң салдуарлық қадір қоймас (Абай, Шығ.). Шаруаға ол қарар ма?! *О й н а с т ы ң* әйелі ғой. Сыры маған аян ғой. Көз тамырлар бұрынғы, Жағаласа жаман ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен татысам, жігітсің маған татыр, Міне, осындай ішімде қайғым жатыр. *О й н а с* емес, өмірлік жолдасым деп, Беремісің уәде, Кебек батыр? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ойнас болды. *Некелі ерлі-зайыпты адамдардың бөгде бір адамдармен немесе әлі некеде емес ер мен әйелдің көңіл қосуы. О й н а с б о п* Айсұлуды бұзғаны анау. Майпаздап тағы барып алып кетпек. Аулақта, әттең дүние жолықпайды-ау! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ойнас қылды. *Некесіз көңіл қосты, жеңіл жүріс жасады.* Әулие қайда? Осы заманда әулие бар ма? Айтқаны өтірік, *қ ы л ғ а н ы о й н а с* ұрлық (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О й н а с қ ы л ы п - п ы н* ба? Өтірік айтыппын ба? Құдайға шүкір, оң қолым таза, аузым оймақтай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір шыны аяқ шоғыры қолдан түсіп кетіп сынған үшін, сол үшін бе? Жоқ. Әзімбаймен *о й н а с қ ы л ғ а н ы* үшін! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ойнастан тапқан [туған]. *Ойнас жасап тапқан бала.* Деді де жетіп барды Айсұлуға: «Бай керек пе салдақы сендей қуға!» Жұлқылап бүркеншігін, ішке тепті, *О й н а с т а н* дайынсың деп ұл *т а б у ғ а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұмтылды жас баланы көре сала, «Өлтірем, *о й н а с т а н* – деп – *т у ғ а н* бала». Қусырып Томан қолын арыз айтты, Алдына көлденеңдеп тұра қала (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙНАС[2]= е т. *Бірге ойнау, көңіл көтерісу.* Сәуірде көтерілер рақмет туы, *О й н а с ы п* су бетінде қаз бен қуы. Жан-жануар көк майсаға

баурын төсер, Емізіп жас баладай жаңбыр суы (Нақыл).

ОЙНАСУ *Ойнас етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАСШЫ с ы н. *Жеңіл жүріске салынған, жүргіш, зинақор.* Салақ, олақ, *о й н а с ш ы,* керім-кербез, Жыртың-жыртың қызылдан шығады ерек (Абай, Шығ.). Сәнқой, даңғой *о й н а с ш ы,* керім-кербез, Қанша қызық болады өзіңізге (Абай, Шығ.). Айтыпты қатынының бір *о й н а с ш ы с ы:* Неге ойнас қылады екен байлы кісі? «Өзің неге қыласың?» деп сұраса, Өйтпесе бұрайды екен оның іші (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙНАТ= е т. **1.** *Ойынға қосу, бірге ойнау.* Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты, Ағып жүріп *о й н а т а р* көздің жасы (Абай, Шығ.). **2.** *Алдандыру, алдаусырату.* – Бақытжан оянып жыласа, жастығының астында ойыншықтары бар, *о й н а т* (С.Омаров, Қиыр жол). **3.** *Музыкалық аспапты тартқызу, музыка қойғызу.* Шай ішіп болған соң Мәрзия бұрышта тұрған радиоланы *о й н а т ы п,* музыка тартқызды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

Ат ойнатты. *Әлек салды, тықсырды, берекесін алды.* Тігулі тұрған үйлерді сойылдап, қызыл отау айналасындағы қызметшілерді сабап, *а т о й н а т т ы* (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). – Егер сыйлықты аясаң, мына қашқын орыс офицерін Қоқанға ұстап апарып беремін,– деп, Төрегелді *а т о й н а т т ы* (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ОЙНАТТЫР=е т. *Көңіл көтерту, сауық-сайран құрғызу.* Бір жұмадай ойынын *о й н а т т ы р ы п,* Күреске балуандар сайлаттырып. Патшамыз жасап жатыр бір үлкен той, Алыстан ат, жақыннан тай шаптырып (Ғашық-наме).

ОЙНАТТЫРУ *Ойнаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАТУ *Ойнат етістігінің қимыл атауы.* Баланы уақтылы *о й н а т у,* дем алдыру өте пайдалы («Қазақст. әйелдері»). Кейбір телевизорларға пластинка *о й н а т у* және радиохабар қабылдау тетіктері орнатылды (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ОЙНАТЫЛ= е т. *Үнтаспаға жазылған музыканың қойылуы немесе музыкалық аспаптың тартылуы.* Орталық архивтен әкелінген валиктер фонограф аппаратында *о й н а т ы л ы п,* Әміре даусы пленкаға көшірілмек (Ж.Шәкәрімов, Әміре.). Пластинка қайта *о й н а т ы л д ы* (Ғ.Қабышев, Мысық. сақал.).

ОЙНАТЫЛУ *Ойнатыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЙНАУ *Ойна етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ойын түрін іске асыру, ойынға кірісу, алдану, ойын қызығына түсу.* Айқұлақты *о й н а у* үшін кешке таман жұрт аяғы басылған соң, көп балалар жиналып өздерінің арасынан үш баланы шығарады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Көңіл көтеру, сауық-сайран салу.* Сарт қорқорға елітіп, Бәтша *о й н а у д а н* босамай, қазақ болыстыққа мал төгіп, партияға белшесінен батып жатқанын Петербордағы депутаттар қайдан білсін! (М.Дулатов, Шығ.). Жас адам өз қалыңдығымен жасырып қалыңдық *о й н а м а у ш ы* ма еді? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** ө н е р. *Кейіпкер рөлін сахнада орындау.* Қалибектің актерлік қасиеті – қандай рөлді орындаса да жан-тәнімен беріле, ішіне кіре әшекейсіз, әсіресіз адал *о й н а у ы н д а* («Қаз. әдеб.»).

ОЙНАУШЫ з а т. *Ойнататын адам. О й н а у ш ы* қоймас әбден қарны тоймай, көкжалдар жүрер қойды бағып ойнай (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОЙ-ӨРІС з а т. *Адамның дүниетанымы, білім көкжиегі, рухани дүниесі.* Адам *о й-ө р і с і* кеңіп, ақылы толысқанмен, бойға біткен мінез көп өзгермейді екен (Т.Ахтанов, Махабб.). Коммунизм дәуірінде адамның *о й-ө р і с і,* рухани – интеллектуалдық дүниесі кең болуға тиіс (З.Ақышев, Біздің шамшы.). Осы журналдар оқушылардың *о й-ө р і с і н,* білімін кеңейтті, оларды жұмысшылар мен шаруалардың қаһармандық еңбегімен таныстырды (Т.Ыдырысов, Баспасөз.).

ОЙПАҢ с ы н. **1.** *Төмен, ойлау жер.* Мен біткен *о й п а ң* жерге аласа ағаш, Емеспін жемісі көп тамаша ағаш. Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі – Пайдалан шаруаңа жараса, алаш (М.Дулатов, Шығ.). Жол сілтеп жөн айтатын жоқ па мұнда, Малтықтым *о й п а ң* жерде оппа құмға. Еліктер еншілеген ізім қалды Сүрлеусіз шатқалдардың соқпағында (Ә. Дәуренбеков // Екімыңжылдық.). Жылжып отырып құм арасындағы аумағы бір шақырымдай, жайпақ тегеш сияқты дөңгелек *о й п а ң г а* кезікті (Т.Ахтанов, Боран). **2.** г е о г р. *Жер қыртысының шөгінді, шөгінді-жанартаутекті таужыныстармен айнала көмкерілген еңіс.*

ОЙПАҢДАУ с ы н. *Ойлау, ойыстау.* Біздің бекінісіміз *о й п а ң д а у* жерде болатын (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Полк күн шыға Ащы өзенінен өтіп, қырқадағы көп бұйраттың *о й п а ң д а у* бір жеріне бөгелмек (З.Ақышев, Ақбел.).

ОЙПАҢДЫ с ы н. *Ойлы, ойысты.* Осы арадан *о й п а ң д ы* жазық та, қырлы белес те көзге шалынады (С.Мәуленов, Үркер.).

ОЙПАҢ-ТОЙПАҢ үс т. *Астан-кестен, ойран-топыр.* Олар бірінің соңынан бірі жүгіріп, *о й п а ң-т о й п а ң* боп жатқан жерге

кетті (Р.Райымқұлов, Болат.). Не болса да, күн шықпай *о й п а ң-т о й п а ң* ету керек (Б.Момышұлы, Офицер.).

Ойпаң-тойпаңын шығарды. *Астан-кестен етті, быт-шыт қылды; бітіріп тастады.* Кетпеншілердің көбі күн ұясына батқанша тиесілі жерлерін әрең жағалағанда, бұл *о й п а ң-т о й п а ң ы н ш ы ғ а р ы п* бітіріп тастайды (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

ОЙПАТ[1] з а т. **1.** *Ойыс жатқан жазық жер.* Басын жұлып алып алдындағы *о й п а т қ а* қарады (М.Жұмабаев, Шығ.). Олар *о й п а т т а* жылтыраған көп отты көрді (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** г е о г р. *Теңіз деңгейінен төмен жатқан жазықтық, ойпаң жер. О й п а т т ы ң* жер беті жазық, төбешікті келеді. *О й п а т* тектоникалық жолмен пайда болған теңіз және құрлық шөгінділерінен түзілген (ҚҰЭ). *О й п а т* – ой, ойпаң жазық, мұхит деңгейінен есептегенде 200 биіктікке дейін орналасқан, құрлықтағы айтарлықтай кеңістік алып жатқан жазық үлескісі (телімі). Мысалы, Тұран ойпаты, Амазон ойпаты (Қаз. тілі термин. Су.).

ОЙПАТ-ЖАЗЫҚ з а т. *Ойпатты жазық жерлер.* Европаны алғашқы ашып, зерттеген адамдардың көзімен қарасақ, оның жыныс орманын, желкілдеген көкорай шалғынын, асқар тауларын, айдын көлдерін, тыныштық бесігіне бөленген *о й п а т-ж а з ы қ т а р ы н*, бұларды емін-еркін мекендеген ғасырлар бойы қалыптасқан жан-жануарларын көрер едік (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ОЙПАТТА = е т. к ө н е. *Қырып-жою, ойпан-тойпанын шығару.* Шыңғыс халықтарды қырып, *о й п а т т а п*, өзіне бағындырып жатқанда, үш жүз-төрт жүздей Қаңлы арап жұртына қашып барады (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ОЙПАТТАН= е т. *Ойпаң тарту, төмендеу, ойпатқа айналу.* Насыптың босаған жерін табу оп-оңай, бір поезд жүріп кеткенде-ақ, ол түсіп *о й п а т т а н а* қалады (С.Мұқанов, Саяхат.). Көрдің үсті *о й п а т т а н ы п* шөгіп кеткен (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ОЙПАТТАНУ *Ойпаттан етістігінің қимыл атауы; ойпатқа айналу, ойпаң тарту.*

ОЙПАТТАУ с ы н. *Ойпаңдау, төмендеу. О й п а т т а у* жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай ақтарылып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Хан аңға шыққан жер Сейхунның *о й п а т т а у* сағасы болатын (І.Есенберлин, Алмас.). – Алдымызда *о й п а т т а у* жер болуға тиіс (Ә.Шәріпов, Майдан).

ОЙПАТТЫ с ы н. *Ойдым, төмендеу, ойпаң (жер).* Жаз күндері қараша ауылдар қаптап отырған *о й п а т т ы,* белесті кең атырапқа бұл күндерде өндіріс ошақтары қаптаған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Нақ осындай ойлы-қырлы, *о й п а т т ы,* биік, белеңді жерде газ бұлтының қозғалысы қандай бағыт алатыны да байқалынды (Ж.Жұмақанов, Адам.).

Ойпатты батпақ. с у ш а р. *Жер бедерінің ойпатында, су айрықтарының тоғысқан жерлерінде пайда болатын табиғи процесс; эвтропты балшық. О й п а т т ы б а т п а қ т ы ң* сумен толығу түрлері: аралас және қысымды жерасты суларымен немесе тау бөктерінің суларымен жалғасып жатады (Қаз. тілі. термин. Су.).

ОЙПАУЫТ с ы н. с ө й л. ***Ойпаң.*** Дәл үстінен түспесең таптырмайтын *о й п а у ы т қ а* орналасыпты (М.Қаназов, Жер.).

ОЙ-ПОЙ о д. *Көтеріңкі көңіл күйіне байланысты айтылатын сөз. О й-п о й,* қартайып қалғаныңыз-ай... Тақ бір сақалыңыз белауырға түсіп тұрғандай сөйлейтініңіз не? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОЙПЫЛ-ТОЙПЫЛ үс т. **1**. *Астан-кестен, опыр-топыр.* Мұндай о *й п ы л-т о й п ы л* кезде халыққа қызмет ету өте қиын (А.Жүнісов, Өмір ізі). Ғасырлар бойы күн жалап, жел мұжыған тақыр дала үстінде жойқын күштер *о й п ы л-т о й п ы л* жағаласты (К.Оразалин, Ақ жазық). **2.** *Алай-тұлей, ұйқы-тұйқы, әрі-сәрі.* Қыздың аз күн Жұбандық бауырында болғанын естігенде күйеудің жүрегі *о й п ы л-т о й п ы л* күйге түскенімен, әкесі көңілін орнықтыра кеңес айтқан (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Мынадай *о й п ы л-т о й п ы л* заманда ашық-шашық бейқам отыруға болмайтынын көңіліне мықтап түйген-ді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ойпыл-тойпылын шығарды. *Астан-кестен етті, быт-шыт қылды.* Бастағы баққа тықыр таянғанда Жақып айналасы бір-екі жылдың ішінде қойды қоралап, жылқыны үйірлеп қалаға айдап, *о й п ы л - т о й п ы л ы н ш ы ғ а р д ы* (К.Боқасов, Әкеге қара.). Бірнеше күн қатарынан соққан жел жауған қардың *о й п ы л-т о й п ы л ы н ш ы ғ а р ғ а н* («Лен. жас»).

ОЙПЫР-АЙ о д. *Таңдану мағынасында айтылатын көңіл күй одағайы; апырай. – О й-п ы р-а й,* талай-талай мылжыңдарды көріп ем, мынау бір нағыз түйсіксіз мылжың екен,– деп Майлыбай да күйіне сөйледі (С.Адамбеков, Көсе.). – *О й п ы р-а й,* күннің ыстығы-ай! – деп, ол бусанған маңдайын орамалмен қайта-қайта сүртті (Т.Бердияров, Солдат.).

ОЙПЫРЫМ-АЙ о д. *Бір нәрсеге таңданғанда, таңырқағанда айтылатын сөз: ой пірім-ай.* Іии-иау... ықық-ым... іии-иау-ау! Отырғанда көп жалқау, іии-иау... ықық-ым... іии-иау-ау! Қалғып, шұлғып, жабырқау, іии-иау... ықық-ым... іии-иау-ау! Не бопты кетті *о й-*

п ы р ы м-а й (Ж.Аймауытов, Шығ.). – *О й п ы - р ы м-а й,* қарағым, бермен келші! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). – *О й п ы р ы м-а й,* мұнысы несі? (К.Тоқаев, Түнде.).

ОЙПЫРЫМ-АУ о д. с ө й л. ***Ойпырым-ай***. – *О й п ы р ы м-а у,* қарындас-ау мынау, шынымен, Бегайдардың жүзігі ғой! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – *О й п ы р ы м-а у,* ет қызуымен білмесем керек, белім сынып барады ғой (Б.Шалабаев, Өмірде.).

ОЙ-ПІКІР з а т. *Бір нәрсе жайындағы жалпы түсінік, ұғым, пікір.* Ханмен дидарласар алдында Қасым төре балаларының да *о й-п і к і р-л е р і н* білу керек (І.Есенберлин, Қahар). Бір жазушының екінші жазушыға тигізген әсерін дәлелдеу үшін кейде тақырып ұқсастығы, кейде *о й-п і к і р* ұқсастығы зерттеліп жүр (С.Талжанов, Ұлдай.). Олар жөнінде менің өз *о й-п і к і р і м* болды (Б.Кенжебаев, Асау.).

ОЙРАН[1] [ир. ویران] з а т. *Тас-талқан, бүліншілік; әлек.* Соғыс *о й р а н ы* сағат сайын өршіп, дабыл үстіне дабыл қаққандай күңіреніп, орман үстінен будақ-будақ қара түтін көрінеді (Б.Момышұлы, Москва.). Соңғы отыз жыл ішінде әр кезде бір соқтыққан Таутен балаларының *о й р а н ы* бұл ғана емес екен (Р.Райымбеков, Бұрылыс.). Мұндай үлкен соғыстың зардабы бір бұл емес, ондаған жылға созылады, *о й р а н ы* ғасырлар бойы естен шықпайды (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

Ойран болды. *Астан-кестені шықты, қирады, бүлінді.* Адасып тура іздеген Хакимдер болмаса, дүние *о й р а н б о л а р* еді (Абай, Шығ.). Босқын қырғыздың көбі қытай жеріне барып, ашаршылыққа шыдамай, бала-шағаларын қытай-қалмаққа сатқандығы, бір адамның құны бір пұт бидайға шыққандығы мағлұм болып еді. Мұны естіген алаштың азаматы көз алдында бауырларының құлдыққа айналғанына, рулы ел *о й р а н б о л ы п,* іргесі бұзылғанына қабырғасы қайысып, қайғыға қалған еді (М.Дулатов, Шығ.). Талай қала *о й р а н б о л ы п,* ығыжығы майдан болып, фабрик-завод қирады (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Ойран етті [қылды]. *Тас-талқанын шығарды, бүлдірді, күл-талқан етті.* Тарт, ордасын *о й р а н е т,* Тап еліңді, Аламан! Сен батырдан ұзама, Қасында қал, Қараман (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *О й р а н е т і п* тау-тасты, Қанға бояп көз жасты, Шүлдірлетіп қызыл басты, Сайлап шаншар күндер бүгін (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жау үйімді *о й р а н е т т і,* Тып-типыл ғып орнын орып, Әке-шешем қайда кетті, Қалғаным ба сорлы болып? (С.Мәуленов, Тартыс.). – Сен жас болсаң, Имаш итте ес бар емес пе, ойлап істемей *о й р а н қ ы л д ы* ғой ұямызды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Ойран салды. *Тас-талқан етті, күл-талқанын шығарды, қиратты.* Ағаштың сөзін Мұжық қабыл алды, Қиратып, бәріне де *о й р а н с а л д ы.* Кесіліп ағаш біткен жан-жағында, Сорайып манағы Ағаш жалғыз қалды (А.Байтұрсынов, Шығ). Алашты алып шығып ел қылмаққа, Жауына аш бөрідей *о й р а н с а л д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ойранын шығарды. *Быт-шыт етті, бүзды, берекетін алды.* Әлбетте, ол жай жарылып жатқан жоқ, түскен жерін үйпа-түйпа қылып *о й р а н ы н ш ы ғ а р ы п* жатыр (С.Сейітов, Сөз сұра.). Ер азаматтар ес жиып, ат тауып міниі үлгіргенше, Қаңбақбайдың қанқұйлы содырлары алтыбақан басындағы жастардың *о й р а н ы н ш ы ғ а р д ы* (З.Жәкенов, Таң самалы).

Ойраны шықты. *Быт-шыт болып қирады, күл-талқан болды. О й р а н ы ш ы ғ ы п* жау қалды, Жер теңселіп дірілдеп (С.Бегалин, Шығ).

ОЙРАН[2]**: ойран шалбар.** э т н. к ө н е. *Киіктің терісінен кең, мол етіп тігілген шалбар.*

ОЙРАН-АСЫР ү с т. *Әлем-тапырық, ойран-топыр.* Көңіл күйі ала-құла, *о й р а н-а с ы р* (З.Қабдолов, Жалын). Желінген түйенің айналасы *о й р а н-а с ы р* (С.Елубаев, Ойсыл қара). Жүгіріп сыртқа шықсам, дүниенің бәрі *о й р а н-а с ы р,* шашылып жатыр (С.Сейтхазин, Хадиша).

Ойран-асыр болды. *Астан-кестені шықты, быт-шыт болды.* Жүргенбай ауылы лезде *о й р а н-а с ы р б о л д ы* (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Әлгінде ғана жым-жырт жел мен жерге табынып жатқан құм әп-сәттің арасында *о й р а н-а с ы р б о л д ы* («Лен. жас»).

Ойран-асырын шығарды [етті]. *Тас-талқан қылды, астан-кестенін шығарды, быт-шыт қылды.* Сәлменнің маңындағылардың *о й р а н-а с ы р ы н ш ы ғ а р ы п,* бықпырт тигендей қақ жарып, бері қарай ұмтылып, төніп қалды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Немістер қорғанысының бергі босағасын біздің снарядтар *о й р а н-а с ы р е т і п,* топырағын аспанға көтерді (Ж.Жұмақанов, Солдат.).

ОЙРАН-БОТҚА ү с т. *Быт-шыт, былықпа, астан-кестен.* Ой-санам *о й р а н-б о т қ а,* ауаның ыстық-суығын ажыратпаймын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Осыдан кейін-ақ оның көңілі *о й р а н-б о т қ а* бұзылды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Ойран-ботқа болды. *Астан-кестені шықты, былығып бүлінді.* Алайда Ақназарлар өліп, қарттар да «о дүниеге» аттанып, небір асылдың үйлері иесіз қалды, шаңырағы *о й р а н-б о т қ а б о л д ы* (Ф.Оразаев, Басты.). Ақанның кескіні со кезде құйын үрлеген судың бетіндей *о й р а н-б о т қ а б о п,* екі көзінен жас шұбыра жөнелді (С.Мұқанов, Менің мектеп.).

Ойран-ботқасын шығарды. *Быт-шыт қылды, былықтырды.* Танктер жау қамалының *о й р а н-б о т қ а с ы н ш ы ғ а р д ы* (Т.Бигелдинов, Аспан.).

Ойран-ботқасы шықты. *Быт-шыт болды, былығы шықты.* Кеше ғана майдаланып, ілешала дән себілген кең алаптың *о й р а п-б о т қ а с ы ш ы ғ ы п* жатыр (Т.Есімжанов, Дала.). Ыдыс шашылып, стақан, бөтелкелер қирап, арақ төгіліп, үйдің *о й р а н-б о т қ а с ы ш ы ғ ы п* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЙРАНДА= е т. **1.** *Қирату, бүлдіру, быт-шыт етіп талқандау.* Қанаттарының ұшын шалдырып, жаудың берік қамалдай шегін *о й р а н д а п,* талқандап бұзып шықты (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Ол – туған даласына өрт қаптатып, ауылдарды *о й р а н д а п,* жерді қанға бояған жоңғар билеушісінің тағы алдында тұрды (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Қаланы *о й р а н д а ғ а н* ақ бандылар азуын бізге де басты (Р.Тоқтаров, Терістік.). **2.** *Тайраңдау, еркінсу.* Пәленшені ұрам деп, Түгеншені қырам деп, Таршылықта қайраңдап, Кеңшілікте *о й р а н д а п,* Көп батырға қалдыңыз (Абай, Шығ.).

ОЙРАНДАЛ= е т. *Қиратылу, быт-шыт етілу, талқандалу.* Фашизмнің туы жығылып, ордасы *о й р а н д а л д ы* (F.Мүсірепов, Суреткер.). Гитлер жендеттерінің қолымен *о й р а н д а л ғ а н* село мен қала, елді мекендерге қарауға дәтің бармайды (Ә.Меңдібаев, От кешу).

ОЙРАНДАЛУ *Ойрандал етістігінің қимыл атауы.*

ОЙРАНДАС= е т. *Қиратысу, тас-талқан етісу.* Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен *о й р а н д а с ы п,* ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр (Абай, Шығ.). Айбике бір титтей азаттыққа ұмтылғандай белгі танытса, бұлармен қалай да *о й р а н д а с ы п,* ұрыс салуға бар күшін жұмсамақшы болатын (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ОЙРАНДАСУ *Ойрандас етістігінің қимыл атауы.*

ОЙРАНДАТ= е т. *Қираттыру, тас-талқан еттіру.* Жоқ, оларды өз жерінде *о й р а н д а т ы п,* өз алаңында дарға асу керек (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

ОЙРАНДАТУ *Ойрандат етістігінің қимыл атауы.* Оның осы оқиғамен елді *о й р а н д а т у ғ а* дейін баратынын сіз неге ұқпайсыз? (М.Дүзенов, Ант).

ОЙРАНДАУ *Ойранда етістігінің қимыл атауы.* Өзгесін айтпағанда отыз бес танкті *о й р а н д а у* осал іс емес қой! (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). – Жауды ойлаған жерінен *о й р а н д а у* керек (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

ОЙРАН-ТОПАН үс т. *Астан-кестен, ойран-топыр.* Жержүзіндегі өзге жұрттардың да талай келешектегі істері шым-шытырық, *о й р а н-т о п а н* болып, орнына келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айтысушылар жеке басты не қарсыласының руын қорлап, тіл тигізген кезде, айтыс кейде төбелеспен, *о й р а н - т о п а н м е н* аяқталады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ОЙРАН-ТОПЫР үс т. *Астан-кестен, быт-шыт, ойран-асыр.* Сол бетімен кескілескен *о й р а н-т о п ы р д ы ң* арасына сүңгіп кетті (О.Сәрсенбаев, Сағым). Барлық ауылдардың қазіргі көрінісі сұрапыл дауыл соғып бүлдіріп кеткендей *о й р а н-т о п ы р* күйзеліске ұшыраған (К.Оразалин, Абай.).

Ойран-топыр қылды [етті]. *Тас-талқанын шығарды.* Өңкей тағы жылқы ауылды *о й р а н-т о п ы р қ ы л ы п* кете жаздайды (Қаз. ертегі.).

Ойран-топыры шықты. *Астан-кестен, быт-шыт болды.* Күтірлеп сынған қалың мұздар бірін-бірі қаға жылжып, бірі шетке қағылып, бірі ағынға түсіп, *о й р а н-т о п ы р ы ш ы ғ ы п* жатыр (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ол кезде осы жердің *о й р а н-т о п ы р ы ш ы ғ ы п* жатыр еді (С.Мәуленов, Шыңда.).

ОЙРАНШӨП з а т. ө с. <лат. ambrosia> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік, қызыл түсті бояу алынатын және дәрілік шөп.* Бояулы *о й р а н ш ө п т і ң* тамырын өттегі тасты түсіру үшін, денедегі, аяқтағы ісікті қайтару үшін қолданады (К.Шалекенова, Жеміс.). *О й р а н ш ө п т і ң* тамырынан жасалған экстракт бүйрекке тас байланғанда, буынға тұз жиналғанда емге қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Ойран-ш ө п* – карантиндік арам шөп, сондықтан олар егістікке көп зиян келтіреді (ҚҰЭ).

ОЙРАНШЫЛ с ы н. *Тас-талқан етуші, ойрандаушы, бүлікшіл (адам).* Жерін басып алып, халқын аздырып-тоздырған *о й р а н - ш ы л,* баскесер құба қалмақ (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Қалғаны жеңімпаздардың қолына түсіп, зұлымдық пен *о й р а н ш ы л* орданың күлі көкке ұшты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ОЙРАТ з а т. *Орта ғасырларда Батыс Моңғолияны мекендеген тайпалардың ортақ атауы. О й р а т т а р* құрамына дөрбіт (дәрбәт), баят (баит), торғауыт, хошшоут, захчин т.б. тайпалар кірген (ҚҰЭ). Түркі тіліндегі әдебиеттерде және қазақтар арасында *о й р а т т а р* қалмақтар деп аталған (ҚҰЭ).

ОЙРАШ з а т. ө с. <лат. ostrovskia> *Қоңыраугүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Қазақстанда Өгем жотасының (Батыс Тянь-Шаньда) оңтүстік-батысындағы орташа биіктіктегі тау белдеулері мен жартастардың қорымдарында өсетін 1 түрі – көрікті *о й р а ш* бар. Биіктігі 1 м-дей. Сабағы мықты, сырты тегіс, іші қуыс болады (ҚҰЭ).

ОЙ-САНА з а т. *Ақыл, ес.* Қой дегенде қоймасаң. Түсірермін *о й-с а н а* (Алпамыс.). Дене пішінін *о й-с а н а ғ а* әбден сіңіріп, адам өздерінің істеп шығаратын бұйымдарын кемеліне жеткізуге тырысады да, пішін туралы ұғымды ажыратуға кіріседі (О.Жәутіков, Математика.).

ОЙСАҢ ү с т. ж е р г. *Орасан зор, керемет.*– Мынау кетіп бара жатқан қалың көш екен, малы да *о й с а ң* көрінеді, сірә, болыстікі осы ауылда шығар, – деп бойлары көтеріліп қалды (С.Шәріпов, Бекболат). Салмағы да *о й с а ң* еді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Алынып қолға бірден үш құрылыс, Екпін – от, қарқын – *о й с а ң,* қызды жұмыс. Игілік орындарға ірге тартқан алғашқы шабуылшы еді бұл күш (F.Игенсартов, Тың дала).

ОЙСОҚТЫ: ойсоқты болды. *Көп ойланып шаршады.* Әжім торлаған кәрі жүзі түнжырап, өзімен-өзі *о й с о қ т ы б о л ы п* әбден тұйықталып кетті («Лен. жас»). Байшуақ онсыз да *о й с о қ т ы б о л ы п,* бірер айдың ішінде тойған қозыдай томпайған тұтас тұлғасын біраз жұқартып-ақ алған інісіне мүсіркей қараған (К.Сегізбаев, Беласқан). Байғұс соңғы кезде *о й с о қ т ы б о л ы п,* көз іле алмай жүрген-ау, қол-аяғын бауырына жиып, балаша бүк түсіп ұйықтап жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОЙСЫЗ с ы н. **1.** *Ақылсыз, зердесіз, санасыз.* Сөз бен ой бірін-бірінен айырылмайтын қайнаса біткен нәрсе. Сөз – ойдың айнасы. *О й с ы з* сөз – сөз болмайды. Ой жетілу мен тіл жетілу қатар жүреді. Тілді ойдан бөлек жетілту мүмкін емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз суға батып бара жатқан адамды көрсек, осыны құтқарып, осыдан олжа алайын деген оймен емес, ешбір *о й с ы з,* жанымызды өлімге байлап толқынға кіріп кетеміз (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Уайымсыз, қайғысыз, алаңсыз.* Есінде бар ма жас күнің, Көкірегің толық, басың бос. Қайғысыз, *о й с ы з* мас күнің? (Абай, Шығ.). Бәрібір қыз күнім қысқа жіптей келте үзілген; *о й с ы з,* уайымсыз ол күндерімнен оқшау белгі жоққа тән (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Роберттің өміріндегі ең бір *о й с ы з,* қамсыз өткен, бақытты болып елестейтін кезеңі осы балалық шағы (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Ойсыз құлақ. поэт. *Айтқан сөзді ұқпайтын, санасы төмен, ой-өрісі тар адам туралы.* Қыз, қызық, батыр, балуан керек қылған *О й с ы з қ ұ л а қ,* мисыз бас шыға тұрсын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда, *о й с ы з қ ұ л а қ* ала алмас ондай сыйды (Абай, Шығ.). Айқай салып бақырса, *О й с ы з қ ұ л а қ* ұқпады. Қанша тұқым шашылса, Жер жыртылмай шықпады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙСЫЗДЫҚ з а т. *Ақылсыздық, санасыздық, зердесіздік.*– Оның бәрі көзсіздік те, *о й с ы з д ы қ* та емес, өмірдің заңы (Ә.Әбішев, Ғаламат). Соңғы кезде қазақ әдебиетінде өзінің көптеген жаңалығы бар, қара дүрсіндіктен, *о й с ы з д ы қ т а н* арылған туындылар дүниеге келді («Қаз. әдеб.»).

ОЙСЫЛҚАРА з а т. м и ф. **1.** *Ертедегі қазақтардың сенім-нанымы бойынша, түйе малының сақтаушысы, пірі. О й с ы л қ а р а* – Ислам тарихында пайғамбарға деген сүйіспеншілігімен белгілі болып, әулие ретінде құрметтелген Уәйіс әл-Қаранидің атымен байланысты ұғым (ҚҰЭ). Түйенің *«О й с ы л қ а р а»* деген, сиырдың «Зеңгі баба» деген, жылқының «Жылқышы ата» деген «иелері» бар деп нанатын (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Түйе малы.* – Сенің әкең шөгіп жатқан *о й с ы л қ а р а ғ а* міне алмайды екен ғой (С.Мәуленов, Шыңда.). Жүрісі өнбеген жолаушы қырсықты *о й с ы л қ а р а д а н* көріп келе жатты (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). *О й с ы л қ а р а* ата-баба аруағына біткен мал деуші еді, түйе жарықтықтың бұл өңірде, жеті ағайынды жұт келсе де, жұтамайтыны көрініп тұр (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ОЙСЫРА= е т. **1.** *Орны толмау, жоқ екені біліну.* Бұл үш мысалдың ішінде алып тастаса, орны *о й с ы р а м а й т ы н* сөздер: «Мал жиғыш», «Пайда тапқыш», «Көз алымнан атқарып», «Қалыптанған» деген лебіздер (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің күрт төмендеуі, азаюы; баудай түсу, күйреу.* Ай туа әскері *о й с ы р а п* қалған Мұхамед-Шайбани, таңертеңгі ұрысқа төтеп бере алмайтынына көзі жетіп, Яссы қаласына барып бекінбекші боп кейін шегінді (І.Есенберлин, Алмас.). Сталинград түбінде неміс фашистерінің *о й с ы р а п* жеңілуі

кеудені бір желпіп тастаған еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ОЙСЫРАТ= е т. **1.** *Күрт төмендету, зардап келтіру.* Темір Тоқтамысты 1395 жылы ғана *о й с ы р а т а* жеңді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** *Күйрету, тас-талқан ету.* Малшаруашылығын орасан *о й с ы р а т т ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ОЙСЫРАТУ *Ойсырат етістігінің қимыл атауы.* Оларға қарсы алдында келе жатқан жауды *о й с ы р а т у* қиын да емес (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ОЙСЫРАУ *Ойсыра етістігінің қимыл атауы.* Малшаруашылығында болған *о й с ы р а у* социалистік шындықтың тұлғасы емес (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бар қуаты біртіндеп *о й с ы р а у д а,* Жануар ғой, тілі жоқ жай сұрауға (М.Мақатаев, Дариға.).

ОЙСЫРАУШЫЛЫҚ з а т. *Зардап шегушілік, бүлінушілік; жетімсіздік, ойсырап тұрушылық.* Сол өзгерістің қайсысы болса да, тек бағыныңқы сыңардың құрамында болып жатыр, басыңқы сол алғашқы күйінде қалғанымен, тұтас сөйлемнің мазмұнында *о й с ы р а у ш ы л ы қ* жоқ, соның нәтижесінде синонимдік қатар құрайды («Қазақст. мект.»).

ОЙТАМАҚ з а т. с а я т. *Саят құсын бірқалыпта ұстау үшін беретін арнайы жем.* Ал «сарбөртпені» құсты бірқалыпта ұстау үшін береді. Мұны қазақ «*о й т а м а қ*» деп те айтады (А.Сейдімбеков, Аққыз).

ОЙТАМЫЗЫҚ з а т. *Ой тудыратын пікір.* Шағын да болса аткөпір мақалаға бергісіз *о й т а м ы з ы қ т ы* далаға тастаған екен («Қаз. әдеб.»).

ОЙ-ТАМЫР з а т. с ө й л. ***Жүйке тамыр***. Мидағы *о й-т а м ы р ғ а* жол салалық, Жүрекке оймен сынап апаралық! Ақ жүректің ғадалат қылған ісін Қабылдауға қызығып қозғалалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОЙТАҢ с ы н. с ө й л. ***Ойпаң.*** Мұнай барлау жұмыстары таусыз, *о й т а ң,* шөгінді қабаттар орналасқан аудандарда жүргізіледі (М.Маташев, Қара алтын.). Үйлер сонау *о й т а ң д а* (С.Шәрипов, Бекболат.).

ОЙТАҢ-ОЙТАҢ с ы н. ж е р г. ***Ойпаң-ойпаң.*** Шағыл арасындағы *о й т а ң-о й т а ң* жерлерде түлейлік кездесіп қалып отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙША ү с т. *Ойлау арқылы, оймен.* Жаңа ғана Величкин мұны *о й ш а* есептеп шығарды (С.Қайдаров, Құрыш.). Өзінің туған еліне, кіндік кесіп, кір жуған қасиетті мекеніне *о й ш а* жол тартты (С.Омаров, Өмір.). Жаңағы процестердің бәрін *о й ш а* шолып, көз алдынан өткізіп шықты (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар).

ОЙШАҢ с ы н. *Ойлы, зерделі.* Ондай кітаптар Шоқан, Григорий сияқты *о й ш а ң* балаларды қызықтырмайды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ақжан *о й ш а ң* көзімен Жиенбайға біраз қарап тұрды да, артынан тұнжырап міңгірлей берді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Бүгінгі біздің балалар – бойшаң ғана емес, *о й ш а ң* да балалар (Уақыт және қаламгер).

ОЙ-ШЕР з а т. *Ой қайғысы, ішкі күйзеліс.* Қайтса Алтай, баяғы Алтай күңіренген, Асқарға аспан төніп еміренген. Керіліп бұлтпенен бел алысқан, Еркенің не ісі бар *о й-ш е р м е н е н*?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОЙ-ШҰҚЫР з а т. **1.** *Тегіс емес, ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы жер.* Кедір-бұдыры, *о й-ш ұ қ ы р ы* көп, кейде тұяқ тимеген тың жермен жүретін арбадан, жолаушылар жылдам қажиды да, жиі қонады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол кісі аяғын абайлап басып, құрылыс маңындағы *о й-ш ұ қ ы р д ы* айналып өтті де, Бейбіттің қасына келіп тоқтады (М. Дүзенов, Әке.). **2.** а у ы с. *Кемкетік, кемістік, олқылық.* Шаруаның *о й-ш ұ қ ы р ы н а* жетік адамды сыйлап, ақыл-кеңес сұрап тұрады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бұл ғалымдар діннің *о й-ш ұ қ ы р ы н* толық біліп алып, жалғандығына көздері әбден жеткендіктен, діннен бас тартқан (М.Тоқтаров, Құран.).

ОЙ-ШҰҚЫРЛЫ с ы н. *Кедір-бұдырлы, ойлы-қырлы. О й-ш ұ қ ы р л ы* қысқы жол жиі-жиі көтеріп тастап, баяу келеді машина (З.Шүкіров, Жас жесір.). Адыр-бұдырлы, *о й-ш ұ қ ы р л ы* жерлерді бульдозер, скрепер арқылы тегістеп, егін егуге дайындау қажет (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). Ауылға дейінгі жол кедір-бұдырлы, *о й-ш ұ қ ы р л ы,* сай-салалы, көп-көп жылғалы еді («Қаз. әдеб.»).

ОЙ-ШҰҢҚЫР з а т. с ө й л. ***Ой-шұқыр***. Біз сияқты пойыз станциясынан тоқсан километр жерге орнаған және жолының бәрі тау, *о й-ш ұ ң қ ы р,* тас-қия, жар-жыра болған совхоздар бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оның бұраландары да, кедір-бұдырлы *о й-ш ұ ң қ ы р л а р ы* да бар (Ә.Қалмырзаев, Ар.). Екі ара әжептәуір жер. Оның үстіне *о й-ш ұ ң қ ы р ы* да көп (Ө.Ахметов, Алда.).

ОЙШЫЛ с ы н. *Көп ойлайтын, данышпан, дана, кемеңгер.* Өзіңе сенбе, жас *о й ш ы л,* Тіл өнері дертпен тең (Абай, Шығ.). Философ, *о й-ш ы л,* данышпан, Терең ойлап алыстан, «Құдай бар ма, жан бар ма?» – деп ақылмен жарысқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ). Ол – сол кезінде де жазушы, сол кезінде де ақын, сол кезінде де *о й-ш ы л* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ОЙШЫЛДЫҚ з а т. *Даналық, кемеңгерлік, данышпандық.* Зеректік, *о й ш ы л д ы қ,* сезімталдық – ана сүтімен бірге бітетін қасиеттер (І.Есенберлин, Қаһар). Ғанидың аққұба жүзі мен өткір көзінен үлкен бір *о й ш ы л д ы қ* пен байсалдылық байқалатын (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Панфиловтың сабырлылығын, *о й ш ы л д ы ғ ы н* бір қос дұрыс көрсеткен (Р.Нұрғалиев, Талант.).

ОЙЫҚ з а т. **1.** *Мұздың, жердің ойылған жері.* Сәлден соң, көл астынан өгіз сүйреп бара жатқандай, өзім де *о й ы қ қ а* қарай жылжып кеткенімді сездім (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Андреев көліндегі *о й ы қ т а н* кеспекпен су әкелесің (Т.Ыдырысов, Жалынды жыл.). Осы бір көлдердің қасынан *о й ы қ* жасап қоятын екен, су алуға оңай болар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Мата сияқты көлемді заттың бір бөлігін ойып кесіп алған тұсы, дөңгелене ойылған кесік. О й ы қ* көйлектен күнге күйген жіңішке мойындары қылтиып көрінеді (Ә.Нәбиев, Шолпан.). Нұрым бақырайып, Сәнтайдың *о й ы қ* жұқа көйлегінің омырауына тесілді (О.Сәрсенбаев, Сағым.). **3.** э т н. *Малдың құлағына салынатын еннің бір түрі.* Базарда сатылатын жылқылардың бәрі: торы, жалы екі жағында, оң жақ құлағы артынан *о й ы қ* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Тобылғы түсті торы ат, екі құлағы артынан *о й ы қ,* жалы мінер жағында, кекілінің астында бармақ басындай төбелі бар (Б.Майлин, Шығ.). Енді біреулер аттанар жақ құлағының алдынан *о й ы қ,* қамшылар жақ құлағының артынан қиық (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **4.** к е н. *Жерасты қазбасында бір немесе екі жағынан оған жанаса біткен пайдалы қазылымды қазып алғанда пайда болатын кеңістік.* **5.** ж е р г. *Үйдің қабырғасында ыдыс-аяқ қою үшін жасалатын қуыс, тауша.* Там үйдің қабырғасындағы кішкентай *о й ы қ қ а* сығырайған шам қойылды (М.Қозыбеков, Тұсаукесер). Әке, тамақ ішетін табақ *о й ы қ т а* тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЙЫҚБАСТЫ: ойықбасты жыландар. з о о л. <лат. crotalidae> *Қабыршақтылар отрядының тұқымдасы. О й ы қ б а с т ы ж ы л а н д а р д ы ң* ұзындығы 3,6 м-ге дейін жетеді. Басының екі жағында (танау тесігі мен көзінің арасында) жұп жылу сезгіш шұңқыр орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология).

ОЙЫҚТАУ с ы н. *Сәл ғана ойық.* Тұқымның түсі тегіс қызыл, сопақтау келген, тұмсығы *о й ы қ т а у,* айнала жиегінде жіңішке сызығы бар (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

ОЙЫҚША з а т. *Кішкентай ойық, шұқырша.* Мұз *о й ы қ ш а л а р ы* жанына бара қалсаңыз болды (М.Мұсабаев, Антарктида.). Картоптың қабығы астында дақ тәрізденіп басталады, сөйтіп зақымданған орында *о й ы қ ш а* пайда болады (Б.Шағыров, Картоп.).

ОЙЫЛ[1]= е т. **1.** *Тесіліп, ойық жасалу.* Қарды соғып төрт бұрыш, Төрт бұрышты қыш кірпіш, Үй іргесін қаласты. «Мен оям!» – деп біреуі, «Мен қоям!» – деп біреуі Терезеге таласты. Терезелер *о й ы л д ы,* Қардан құрсау қойылды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Үй төбесінің т.б. тесіліп, құлауы, ортасына түсуі.* Ағаштан салынған мектеп үйінің төбесі *о й ы л ы п* ортасына түсті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **3.** *Қатып жатқан мұздың ыдырап жарылуы.* Жатып-жатып, кенет жоқ жерден мұз *о й ы л ы п,* сең қозғалғандай қалың жылқы тасыр-тұсыр етіп, дөңге қарай дүркіресе жөнелді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ОЙЫЛ[2]= е т. **1.** *Аяқтың, қолдың, мал арқасының қажалып жарақаттануы, жауыр болуы.* Шалдырмай шабуылға салудан байтал арыған, жадаулықтан жалынан да айырылған, күтімсіздік қырсыздықтан арқасы *о й ы л ғ а н* (М.Әуезов, Әр жыл.). Жауыр болды арқасы отын артып. Табандары сойылып, қол *о й ы л ы п,* Тойдыра ас бермейді еш жарытып (Батырлар жыры). **2.** *Ауыз кілегей қабығының күлбіреп, қызаруы.* Баласының аузы *о й ы л ы п,* су ағуы тыйылмады (Ауызекі).

ОЙЫЛДЫР= е т. *Бедерін кетіру, таптау, астан-кестен ету.* Көп тұяқ тастақ белді *о й ы л д ы р ы п,* Сартылдап үзеңгілер, сойыл, құрық (С.Ләмбеков, Қарқаралы.).

ОЙЫЛДЫРУ *Ойылдыр етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЫЛУ *Ойыл етістігінің қимыл атауы.* Олар: ауыз кілегей қабығының жай ғана қызаруы; екіншісі – жас балаларда кездесетін ауыз кілегей қабығының күлбіреуі; үшіншісі – ауыз *о й ы л у ы* (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ОЙЫМША үс т. *Менің пікірімше, түсінігімше, білуімше.* Менің *о й ы м ш а,* сол жігітті өнерпаздар бригадасына жетекші етіп бекітейік (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ол образын жасаған «Қыз Жібектегі» Шеге, «Жалбырдағы» Елемес, менің *о й ы м ш а,* оның басқа ойындарынан шоқтығы ерекше биік (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл). – Екінші курсқа өтті ғой. *О й ы м ш а,* оқушы жаман емес (Ш.Айтматов, Қош бол.).

ОЙЫМШАҚ з а т. ж е р г. *Ою, өрнек, нақыс.* Төбесінде алтын бедерлі *о й ы м ш а қ т а р м е н,* ұшып жүрген қанатты жалаңаш қор қыздарының суреттерімен әшекейленген

көнезі ресторанның іші лық толы, әр тараптан жиналған кісі (І. Есенберлин, Қатерлі.).

ОЙЫН з а т. **1.** *Ойнау үшін жасалатын әрекеттер, қимылдар.* Бірін-бірі құшақтап, шуылдасып, *О й ы н* тарқар кезінде ұрыс салар (Абай, Шығ.). Құда түсіп құйрық жеп. Қыламыз қызық *о й ы н д ы* (Қамбар батыр). Кейде бірге жүрелік, кейде ойналық! Ойнап, күліп, кешікпей ой ойлалық! *О й ы н ы м ы з* аз болсын, ойымыз көп, Оймен талап етпеген іс қоймалық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Балалар *о й ы н г а* шығып, жүгіріп, жыл құстары тегіс келіп, жұмыртқа салған (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Әзіл, қалжың.* Жігіттер *о й ы н* арзан, күлкі қымбат, Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат. Қай ауылды көрсең де жабырыңқы, Күлкі, *о й ы н* көрінбейді сейіл-серуен (Абай, Шығ.). Жүзіне қарасам, *о й ы н ы* жоқ шын сөзі екен (С.Шаймерденов, Сел.). – *О й ы н* ғой, әке!– деп Қалижан әке мен ағасына арашашы болғысы келіп еді Жиенбай Мақаннан көзін алмай кейи сөйледі (М.Дүйсенов, Мейман.).

Ойын баласы. *Алты-жеті, бес-он жас арасындағы ойыннан басқа алаңы жоқ жас бала.* Оған дейін шашымды әлі жөндеп те өре алмайтын *о й ы н б а л а с ы* едім (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Мен болсам *о й ы н б а л а с ы м ы н,* бір мезгіл ойнап кетемін де, ұмытқандай боламын (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

Ойын бизнесі. *Құмар ойындарды (бильярд, казино) ұйымдастырудан, лотерея өткізуден, ойын-сауық, эстрадалық қойылымдарды, сахналық көрсетілімдерді т.б. ұйымдастырудан пайда алуға бағытталған бизнес* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ойын болды. *Мазақ болды, күлкі болды.* Бір жіпті берік бек байлап, Аяғына жалғады. Балаларға *о й ы н б о п*, Қор болып сүйтіп қалғаны (Абай, Шығ.).

Ойынға салынды [ойын қуды]. *Ойынға берілді, көп ойнайтын болды.* Баладан қойшы қойсаң, алдындағы малын ұмытып, *о й ы н ғ а с а л ы н а д ы* (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Үйір болма, балалар, *О й ы н қ у ы п* кетуге (Қырғыз жырлары).

Ойын көтермеді. *Қалжыңдағанға, әзілге түсінбей ашу шақырды, өкпеледі.* – *О й ы н к ө т е р м е й д і* екенсің, құрдас болып нең бар еді. – Жоқ, қайнаға, мен ойнап тұрған жоқпын, – деді уәкіл Кәрімбайға (С.Мұқанов, Шығ.).

Ойын ойнады. *Ойнады, асыр салды.* Бұл жарыққа аяқ басып туған жер, Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер. Жастық – алтын, қайтып келмес күнімде *О й ы н о й н а п*, шыбын-шіркей қуған жер (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ойын салды. а) *Асыр салды, ойнады, сайрандады.* Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар. Құлын-тайдай айқасып *о й ы н с а л ы п,* Кептерше сүйініскен демалыс бар (Абай, Шығ.). Адамзат сайран етер көңілі жай, Секіріп *о й ы н с а л а р* құлын мен тай (Ы.Алтынсарин, Шығ.). ә) *Ұрыс салды, соғысты.* Тарлан салды мойынды, Толып жатқан қалмаққа Тарғын *с а л д ы о й ы н д ы* (Ер Тарғын).

Ойыны келді. *Қылжақтап, әзілдескісі келді.* Ақ семсерді қолыңа ал, Маңдайын жарып, басын шап, Жерге түссін мойыны, *К е л е д і* кіммен *о й ы н ы*? (Қамбар батыр).

Ойының осылғыр [осылсын]! қ а р ғ ы с. *Ойынға салынып кеткен балаға айтылатын кейіс.* – Oh, етің қызып тұр екен. *О й ы н ы ң о с ы л ғ ы р-а й,* тағы да қайда жүріп тер қатырып алдың! – деп, төсекке жатқызып қояды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). – Өзі бір сумақай ғой, *о й ы н ы ң о с ы л ғ ы р,*– деді Тайбек Айшаға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). – *О й ы н ы ң о с ы л с ы н,* ылайымда! – деді Күнтай жылауын үдете түсіп, – шөгірдей қадалып, сен-ақ өлтіретін болдың-ау, ойбай (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОЙЫНБҰЗАР з а т. э т н. *Ойын тәртібін бұзғаны үшін беретін кәде.* – Айтқанымды істейсіңдер, істемегенің *о й ы н б ұ з а р* бересің, – деп, кеудесін ашып, білегін сыбанып, түрегелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЙЫН-ДУМАН з а т. *Ойын-сауық, той-думан.* Жаздай малдың ыңғайымен әр жерде бытырап, орталықтан жырақ жүретін жастар бас қосып, ауылды *о й ы н-д у м а н ғ а* бөлейтін шақ (М.Дүзенов, Әке.). *О й ы н-д у м а н* бұрынғыдан да қыза түсті (А.Лекеров, Түз гүлі). Осы топтың ішінде Екеу екен қазағы. *О й ы н-д у м а н* іздеді, Тойған соң әбден тамағы (С.Машақов, Жылдарым.).

ОЙЫНДЫ з а т. *Киімнің жаға, жең орнату үшін ойылған орны.* Жағасының *о й ы н д ы с ы н* үшкілдеп ойғаны да маған ұнамайды («Қаз. әдеб.»). Оның үстіндегі көйлектің *о й ы н д ы с ы* нашар («Лен. жас»).

Ойынды ет. *Бұлшық, кесек ет; сом ет.* Енді біреу асықты жіліктің *о й ы н д ы е т і н* шеңгелдеп, шолақ пышағымен мыжығырлап, жөнді кеспей, өз аузын тауып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О й ы н д ы е т і* бөп-бөлек, омыраулы, Тояттаған бүркіттей салқы төсті (Абай, Шығ.). Омыраулы есіктей, *О й ы н д ы е т і* бесіктей. Сырты сұлу бурылдың. Құмдаудан қазған көсіктей, Қос құлағын қайшылап (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ОЙЫНДЫ-ШЫНДЫ с ы н. *Ойын-шыны аралас.* Кейде ерігіп отырады, құмалақ тар-

тысып, қарта бал ашып, *о й ы н д ы - ш ы н- д ы* о жігітті олжалы қып, үйлендіріп қоятын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЙЫН-ЗЫҚЫР з а т. *Ойын аралас зікір.* Бақсы қобызын тастап, өзіне һәм науқасқа әртүрлі тамаша *о й ы н-з ы қ ы р* көрсетеді («ДУГ»).

ОЙЫН-КҮЛКІ з а т. *Сауық-сайран, әзіл-қалжың. О й ы н- к ц л к і* жастықта гүл дейміз ғой, Сауық-сайран етелік жүр дейміз ғой, Сыпайы сөз, сынық тіл мүләйімсіп, Әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой (М.Дулатов, Шығ). Көрінбестен өмір көбі өткен шақ, Тіршіліктің сән, ләззаты кеткен шақ, *О й ы н-к ц л к і,* мәжілістен, қызықтан Мезгіл қуып, «шық!» деп әмір еткен шақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бекболаттың әкеден де, туысқаннан да артық сенетін адамы – Ақберген. Өйткені ол білмейтін сыр жоқ. Балалық, жастық, аңшылық, желбастық, аштық, тоқтық, *о й ы н-к ц л к і* екеуінің бір тартқан тауқыметі. Бірге күйінген, бірге сүйінген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЙЫНҚҰМАР с ы н. *Ойыншыл, ойынға берілген.* Жиында иіледі, бүгіледі. Балаларды *о й ы н қ ц м а р* күлдіреді. Шөп басы қимылдаса: «Пардон, мамзель!» Тағы да «Аля» деген сөз біледі (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОЙЫНПАЗ с ы н. *Ойынқұмар, ойынға берілгіш.* Өміртай құрттайынан *о й ы н п а з,* ән-күй, биді, жиналып ойнайтын түрлі ойынды жаны сүйетін бала болды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Өзі бір көңілді жүретін, *о й ы н п а з,* ақжарқын бала (С.Мұратбеков, Дос.). Кішкене Жомарт – *о й ы н п а з,* әр нәрсеге еліктегіш, қиялшыл, саяхатты жаны сүйетін бала (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

ОЙЫНПАЗДЫҚ з а т. *Ойынқұмарлық, ойыншылдық. О й ы н п а з д ы қ* оған да жұғайын деген секілді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Балалар оны *о й ы н п а з д ы ғ ы* үшін «Өміртай артист» деп атайды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ОЙЫНПАСЫ з а т. к ө н е. *Ойын-сауық істерін басқарушы.* Канизаптың ішінде *о й ы н- п а с ы* Жамғырған («Жеті қаған»).

ОЙЫН-САУЫҚ з а т. *Көңіл көтеретін жиын, сауық-сайран, той-думан.* Түн ортасы кезінде жұртты намазға үндеген адам шыққанда, *о й ы н-с а у ы қ* пышақ кескендей тоқталды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл елде *о й ы н-с а у ы қ* әлі қалмаған, болғанда бір қыз, бір жігіттен қатар отырғызатын әдет бар еді (М.Дулатов, Шығ.). *О й ы н-с а у ы қ т а,* той-домалақта т.б. жастардың бас қосуы әдетте айтысқа, әсіресе қыз (жас келіншек) бен жігіт арасындағы өлеңмен сөз жарыстыруға ұласады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ойын-сауық құрды. *Сауық-сайран салды, көңіл көтеріп думандатты.* Осылай бір апта *о й ы н-с а у ы қ қ ц р г а н н а н* кейін бір күні Мұқамет-Жөкі хан алдына келді (І.Есенберлин, Алмас.). Ал жастар жағы болса *о й ы н-с а у ы қ қ ц р ы п,* колхоз клубының есігін босатпайтын (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ОЙЫН-ТОЙ з а т. *Сауық-сайран, той-думан.* Бай, жарлы келген күйі, *О й ы н-т о й* ауыл үйі. Қой сойып, қонақасы, Мырзалық еткен сыйы (М.Дулатов, Шығ.). *О й ы н-т о й* болып жатқан, Ел көшіп, қонып жатқан. Жаз шығып, жазғытұры, Анау мал толып жатқан (М.Дулатов, Шығ.).

ОЙЫНШЫ з а т. *Ойын ойнайтын адам, ойынға қатынасушы.* Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, *о й ы н ш ы,* күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді (Абай, Шығ.). Мен ақынмын – жел жүйрік, Гуілдеймін, ұшамын. Мен – *о й ы н ш ы* көбелек, Көрінген гүлді құшамын (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарашы ауылдан: етікші, өрімші, әнші, домбырашы, *о й ы н ш ы,* балуан сияқты өнер иелері де шыққан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОЙЫНШЫҚ з а т. **1.** *Ойнау үшін балаларға арналып жасалған әртүрлі, қызықтыратын заттар.* Мысалы, баланың қолындағы *о й ы н- ш ы ғ ы н* ойнап қана алсаң да, ол қатты ашуланады (М.Жұмабаев, Шығ.). Оң қалтасынан кішкене *о й ы н ш ы қ* машина алды да, дөңгелегін зыр қақтырып, өзінен-өзі әлденеге мырс етті (И.Жақанов, Қайта орал.). Үйдегі кереуетті, столды не баланың *о й ы н ш ы қ т а р ы н* терезенің алдына қою дұрыс емес (Б.Хабижанов, Бала.). **2.** а у ы с. *Түкке тұрмайтын, болмашы, оңай.* Қаратаудағы өзендер бұл жақтағы өзендердің қасында *о й ы н ш ы қ* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бұл ойын Битабарға *о й ы н ш ы қ* секілді болып көрінді (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Ойыншық болды. *Келемежге айналды, еріккеннің ермегі, мазағы болды.* – Сізге адам тағдыры *о й ы н ш ы қ б о л д ы* ма? – деді Әзиза кейіп (З.Иманбаев, Қыран.). Қазақтың хандығы рәсім түрде он тоғызыншы әсірдің ортасына дейін созылса да, шынында, Әбілқайырдан бастап қазақтың хандары патша үкіметінің қолында *о й ы н ш ы қ б о л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Тарихта бұрын болмаған, Жасартыңыз елді сіз, Жасарған елде жасардым, *О й ы н ш ы қ б о л д ы* маған жүз!.. (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

Ойыншық емес. *Ойнауға болмайды; мән беретін нәрсе.* Политрук *о й ы н ш ы қ*

е м е с, ол партияның өкілі (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Революция саған *о й ы н ш ы қ е м е с* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Ойыншық етті [қылды]. *Мазақ қылды, келемежеді, ажуалады.* Әсіресе Яссы, Сауран қалаларын басқарып отырған Мұхамед Мазит-тархан, Күлмұхамед-тархан секілді Әбілқайыр кезінде де биліктерін ешкімге *о й ы н ш ы қ е т е* қоймаған хакімдері бар (І.Есенберлин, Алмас.). Әр жерден әйел шақыртып, адам тағдырын *о й ы н ш ы қ е т т і* (С.Бегалин, Уақыт.). Кеше сенің Отаныңды құртпақшы жау зеңбірегін, *О й ы н ш ы қ қ ы п* өз қолыңа Табыс еттім, міне, бүгін (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

Ойыншық көрді. *Жеңіл, оңай санады, елемеді, болмашы деп білді.*– Соғысты *о й ы н ш ы қ к ө р е с і ң-а у,* бала, ә? – деп, Әбілқайыр маған жымия қарады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ал Зейнеп болса қара кемпірдің сөзін *о й ы н ш ы қ к ө р д і* (І.Есенберлин, Қаһар).

Ойыншыққа айналды. *Еріккеннің ермегі болды, мазақ болды.*

Ойыншыққа айналдырды. *Келемеж етті, мазақ қылды, ермегі етті.* Өз тағдырымызды *о й ы н ш ы қ қ а а й н а л д ы р у г а* жол бере алмаймыз (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Өзін *о й ы н ш ы қ қ а а й н а л д ы р г а н* дөйден түк кем еместігін, қайта болашағының бәрі алда екенін сыпайы ескертеді де, ананы ұялтады (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Ойыншық құрлы көрмеді. *Елемеді, ескермеді.* Ол өз күшіне сеніп, соңынан қуып келе жатқан жігітті *о й ы н ш ы қ қ ұ р л ы к ө р м е й д і* (М.Дүзенов, Әке.).

ОЙЫНШЫҚТАЙ с ы н. *Кіп-кішкентай, қуыршақтай, сүп-сүйкімді.* Ендеше біз жаңа мартен жанында баланың *о й ы н ш ы ғ ы н д а й* болып қалдық (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Өзі кіп-кішкене, қуыршақ *о й ы н ш ы қ т а й,* қолындағы сумкасы жер соғады (З.Ақышев, Достар.). Өзі сондай сүйкімді, *О й ы н ш ы қ т а й* мендегі. Келтіреді күлкіңді, Мамасын кеп емгені (Е.Елубаев, Көкпар).

Ойыншықтай көрді [көрінді]. *Түкке тұрмайтын, болмашы деп елемеді, жеңіл санады.* Уыздай жас қыз, соғысты *о й ы н ш ы қ т а й к ө р і п* жүр ғой (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). Оңаша көшедегі төбелес Оспанға *о й ы н ш ы қ т а й к ө р і н і п,* әлі жете тұрса да, ауыртып жұдырық соқпады (А.Хангелдин, Қараторғай).

ОЙЫНШЫҚША үс т. *Баланың ойыншығы тәрізді, кішкене ойыншық секілді.* Қашан полкқа жеткенше жол қысқарсын, түйедей аюды *о й ы н ш ы қ ш а* көтеріп, көкпардай өңгерген Макаров палуанмен таныстырайын (Б.Момышұлы, Шығ.).

ОЙЫНШЫЛ с ы н. **1.** *Түрлі ойынды жақсы ойнаушы, ойынды жақсы көретін (адам). О й ы н ш ы л* жігіт жүгіргенде оқтай атылады (А.Хангелдин, Алғыс.). Бұл да кішкентай ғой. Бала сияқты *о й ы н ш ы л* (М.Гумеров, Хазірет.). Жалынды барбус жуас, *о й ы н ш ы л,* тез қимылдайтын балық (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). **2.** *Қалжыңбас, әзілқой, қуақы.* Өзі *о й ы н ш ы л,* қалжыңқой, ісіне мейлінше адал, өте іскер жігіт болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қалай дегенмен де, Қажекеңе ауыл-үй қона келе, біз оның аққөңіл, *о й ы н ш ы л* жан екенін біліп алдық (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Қалжыңбас, *о й ы н ш ы л* жігіт екен, әрі-беріден соң екеуміз су ішінде алысып ойнай бастадық (Қ.Сақабаев, Өткел.).

ОЙЫҢҚЫ с ы н. *Жартылай дөңгелене ойылған, ойықтау.* Бұл клеткалардың формасы екі жағы *о й ы ң қ ы* дөңгелек, мөлшері 0,007 миллиметрдей (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Осының нәтижесінде форманың бетінде баспалық *о й ы ң қ ы* элементтер түзіледі (ҚСЭ).

ОЙЫС[1] з а т. **1.** *Ойық, ойпаң жер.* Жатқан жерім *о й ы с.* Бауырым асты сыз (С.Бақбергенов, Алтын.). **2.** г е о л. *Айналасы түгел немесе түгелдей дерлік түйықталған, әдетте, тектоникалық жолмен қалыптасқан жер бетіндегі ойыңқы жер, ойпаң.* Кейде *о й ы с* термині «қазаншұңқыр», «депрессия», «тектоникалық», «майысу» терминдерінің синонимі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.). *О й ы с* тектоникалық, карстық, эрозиялық болып бөлінеді. Тектоникалық ойыс – тектоникалық қозғалыстар әсерінен; карстық ойыс – карст облыстарында ойылып түсу нәтижесінде; эрозиялық ойыс – өзен эрозиясының әрекетінен пайда болады (ҚҰЭ). Ішкі күштердің әрекетінен жер бетінде ірі-ірі таулар мен терең *о й ы с т а р* пайда болады (С.Жортанов, Өлкетану.).

ОЙЫС[2]= е т. **1.** *Мұз т.б. қатты заттарды жүзі бар не үштік заттармен жарып ойып алысу.* Жаңа естідің ғой, өзі Ертістің мұзын *о й ы с ы п* жатыр екен (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Жерден шұңқыр қазысу.* Мал әкелдім, сойыстым. Қазан іздеп, жерден ошақ *о й ы с т ы м* (С.Асанов, Шолпан).

ОЙЫС[3]= е т. *Бір нәрсеге қарай көшу, жылжу, ыңғайлану; ауысу.* Мына кеңестің соңы жанжалға айналар деп сескенген Зейнұр күн тәртібіндегі екінші мәселеге *о й ы с т ы* (А.Сатаев, Аққу.). Мен үндей қоймаған соң,

осма жағып әдейі келгендей, әдемі қара қасын қабағымен бір көтеріп қойып, қайта сөзге *о й ы с т ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Орынбордан Тәшкент пойызымен жүріп келген біз, Арыс аталатын станциясынан Алматыға қарай *о й ы с т ы қ* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ОЙЫСТАУ с ы н. *Төмендеу, ойлау келген, ойпаңдау (жер).* Жағалай қонған үйлердің орта шенінде, *о й ы с т а у* жерде тұрған көшпелі автобустың радиоторабы үздіксіз жұмыс істеуде (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). Қарағайдың қылқанына зер салып қараса, оның бір жағы дөңес, екінші жағы жазық немесе аздап *о й ы с т а у* келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ОЙЫСТЫР= е т. *Ыңғайластыру, икемдеу, бағыттау.* Қаланың сондай бітеу байын еріксіз осы қолға, көмекке қыз өзі *о й ы с т ы р г а н* (М.Әуезов, Абай жолы). Азнабай ендігі әңгімені өз ішіндегілерге қарай *о й ы с т ы р д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ОЙЫСТЫРУ *Ойыстыр етістігінің қимыл атауы.* Аудандық комитет секретары осы бір қиын-қыстау жағдайдан жол тауып, соны үлкен арнаға *о й ы с т ы р у д ы ң* ыңғайын қарайды (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар). Халел геофизиктермен кеңесе келіп, барлауды оңтүстік жаққа таман *о й ы с т ы р у г а* тоқтады (Береке бастауы).

ОЙЫСТЫРЫЛ= е т. *Безендірілу, оюланды-ру.* Көбінесе мұндай ерлердің беті әртүрлі темір пластикаларынан белгілі бір симметриялық тәртіпті сақтай *о й ы с т ы р ы л ы п,* тұтас жабылады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

ОЙЫСТЫРЫЛУ *Ойыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ОЙЫСУ *Ойыс етістігінің қимыл атауы.* Батыстық Аңғараны көре кетуге зауқы соққан Шоқан, «Әулие тұмсықтан» *о й ы с у* ойын айтты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). XIX ғасырдың орта кезінен бастап, Қазақстанда отырықшылыққа *о й ы с у* айрықша етек ала бастайды (С.Ысқақов, Табиғат.).

ОЙЫСЫҢҚЫ с ы н. *Ойыстау, шұңқырлау, ойпаңдау.* Табиғат жасаған ба иіп садақ, ішіне *о й ы с ы ң қ ы* биік қабақ (Б.Ырзабаев, Өлеңд.).

ОЙЫСЫҢҚЫРА= е т. *Бір жаққа қарай, ауыңқырау, ауысыңқырау, беттеңкіреу.* Қыр басындағы жылқылар өзенге қарай *о й ы с ы ң қ ы р а й* беріпті (F.Мүсірепов, Оянған өлке). Алғашқысы жолма-жол аудармаға көбірек *о й ы с ы ң қ ы р а п* тұр (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ОЙЫСЫҢҚЫРАУ *Ойысыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОКЕАНАРИУМ [грек. okeanos] з а т. *Теңіз хайуандары мен балықтарды бақылау үшін жабдықталған жасанды бассейн.* Бұл кешен мұхиттан 3000 км қашықтықта орналасқан әлемдегі жалғыз *о к е а н а р и у м* («Алтын Орда»). Аквариумда тек ұсақ жануарлар ғана емес, суда тіршілік ететін ірі жануарлар да өсіріледі, аквариумның ондай түрлері дельфинарий және *о к е а н а р и у м* деп аталады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ОКЕАНОГРАФИЯ [грек. okeanos – мұхит, grapho – жазамын] з а т. ғ ы л. *Мұхит табиғатын зерттейтін ғылым.* Тынық мұхиттағы балық шаруашылығы және *о к е а н о г р а ф и я* ғылыми-зерттеу институтының ихтиология музейінде байырғы замандағы сегізаяқты ұстайтын қыш құмыра экспонат ретінде қойылған (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ОКЕАНОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. ғ ы л. *Океанографияға қатысты.* XIX ғасырдың соңынан бастап арнайы жабдықталған кемелермен комплексті *о к е а н о г р а ф и я л ы қ* зерттеулер жүргізілді (ҚСЭ).

ОКЕАНОЛОГ з а т. *Мұхит зерттеушісі.* Совет *о к е а н о л о г ы* Л.А.Зенкович мұхит суының тереңдегі қоректік тұздарды мұхиттың бетіне қопарып шығара алатын құралдар жасаудағы ұсынды (Ғалам ғажап.).

ОКЕАНОЛОГИЯ [грек. okeanos – океан, logos – ілім] з а т. *Дүниежүзі мұхиттарындағы әртүрлі үдерістерді зерттейтін ғылымдар жиынтығы.*

ОККАЗИОНАЛИЗМ з а т. ә д е б. *Көркем шығарма авторына ғана тән тілдік нормадан өзгеше, бірақ оқырманға көркемдік, эстетикалық т.б. әсері жоғары сөз – қолданыс.* В.Маяковскийдің *о к к а з и о н а л и з м і* жалпыланып кеткені қашан («Қаз. әдеб.»). О.Бөкевтің шығармасындағы *о к к а з и о н а л и з м д е р г е* лингвопоэтикалық талдау жасалды («Тілтаным»).

ОККЛЮЗИЯ [лат. occlusus] з а т. х и м. *Әртүрлі қатты заттардың газдарды сіңіріп алуы.* Оның адсорбциядан өзгешелігі – газдар сіңіргіш заттың бойына түгел сіңеді. Бұл мағынада *о к к л ю з и я* абсорбцияға – газдардың сұйықтықта еруіне ұқсас (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОККУЛЬТИЗМ [лат. occultus] з а т. м и ф. *Ғылыми зерттеуге келмейтін ғажайыптар мен тылсым күштердің бар екенін мойындайтын және олармен өзара іс-қимылдың ерекше әдістерін жасайтын ілім.* XIX ғасырда мистикалық ағым ретінде пайда болған *о к к у л ь т и з м* барлық заттар тұтастықты, жиынтықты құрайды, олардың арасында мақсатты қатынастар болады деген теорияға негізделеді (ҚҰЭ).

ОККУПАНТ з а т. с а я с и. *Басып алушы, басқыншы.* Совет патриотизмін өрістетуге, еңбекшілерді неміс о *к к у п а н т т а р ы н а* қарсы жауды талқандау үшін барлық күш-жігерін жұмсады (Қ.Әбілдаев, Қаһарлы күн.). Жаудың тылында фашистік *о к к у п а н т - т а р ғ а* қарсы бүкілхалықтық күрес өрістетілді («Соц. Қаз.»).

ОККУПАЦИЯ [лат. occupatio] з а т. с а я с и. *Бір мемлекеттің территориясын басқа мемлекеттің әскер күшімен басып алуы, басқыншылық. О к к у п а ц и я* кезінде талай адамдарға айуандық жасаған, бұрынғы кулак балалары екі полицайды халық үні өлім жазасына үкім етті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ефремов – ірі теміржол станциясы. 1941 жылы 22 күн *о к к у п а ц и я д а* болған (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Әскери *о к к у п а ц и я н ы ң* тәртібі құрғақтағы соғыстың заңдары туралы 1907 жылғы 4-Гаага конвенциясында, соғыс кезінде бейбіт халықты қорғау туралы 1949 жылғы Женева конвенциясында және басқа да халықаралық келісімдерде белгіленген (ҚҰЭ).

ОККУПАЦИЯЛА= е т. *Басып алу, жаулап алу.* Неміс фашистері 1942 жылы Таганрог қаласын *о к к у п а ц и я л а ғ а н* кезде, олар бұл тоғайды құртып жіберді (М.Ахметов,.. Егін қорға.). Неміс фашистері *о к к у п а ц и я л а ғ а н* аудандардың шаруашылығын қалпына келтіру жөніндегі бүкілхалықтық көмек 1943 жылы басталды (А.Нұрқанов, Мызғымас дос.).

ОККУПАЦИЯЛАН= е т. *Басып алыну, жаулап алыну, оккупацияға ұшырау.*

ОККУПАЦИЯЛАНУ *Оккупациялан етістігінің қимыл атауы.*

ОККУПАЦИЯЛАУ *Оккупацияла етістігінің қимыл атауы; бір мемлекеттің аумағын басқа мемлекеттің әскер күшімен уақытша басып алуы.* Түркия Англияға Кипр аралын *о к к у п а ц и я л а у ғ а* право берді (ҚСЭ). Намибияны заңсыз *о к к у п а ц и я л а у д ы* одан әрі соза түсу жөніндегі әрекет деп бағалады («Соц. Қаз.»).

ОККУПАЦИЯЛАУШЫ з а т. *Басып алушы, оккупация жасаушы.* Эбан Израильдің *о к к у п а ц и я л а у ш ы л а р ы* кейін әкетілгенге дейін, Араб мемлекеттері Израильмен тікелей келіссөз жүргізетін болсын деп қасара талап етті («Соц. Қаз.»).

ОККУПАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Басып алушыға тән, оккупацияға қатысты.* Жаудың *о к к у п а ц и я л ы қ* соғыс комиссарлары, комендатуралар мен полициялар, полиция топтары да қарап қалмады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ОКОП ор. з а т. *Оқтан, снаряд жарықшақтарынан қорғану үшін жерден қазылған бекініс.* Әлде *о к о п қ а* барармын, жігіттерді бастармын, солардың ішінде болармын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жауынгерлер терең *о к о п* қазады (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ол *о к о п т а н* шығып, осы сай ішіне түскен кезде, күн бесінге айнала берді (Х.Рахимов, Полк туы). *О к о п т ы ң* атысқа (бір адамдық, бөлімшелік), пулеметке, зеңбірекке, минометке, танкіге арналған түрлері болады (ҚҰЭ).

ОКРОШКА ор. з а т. *Ішіне көкөніс және ұсақ туралған ет салып квастан істелген суық тамақ.*– Біздің әйел жаздың күні жеңіл болады деп *о к р о ш к а* жасайды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ішеміз десеңіз, *о к р о ш к а* мен солянка бар (К.Ұябаев, Қырда.).

ОКРУГ ор. з а т. *Ресейдің немесе оған қарасты аумақтың территориялық-әкімшілік бөлігі.* Үкімет 2004 жылдан бастап селолық *о к р у г т е р* үшін республикалық қазынадан 3 миллиард теңге қаржы бөлуге тиіс («Жас Алаш»). *О к р у г* – Ресей өкіметінің 1822 ж. 22 маусымдағы «Сібір халықтары туралы Жарғысы» бойынша Орта жүзде енгізілген әкімшілік-аумақтық бөлініс. «Жарғының» 5-параграфы бойынша жаңа құрылым: ауыл – 50-70 шаңырақтан, болыс – 10-12 ауылдан, округ – 15-20 болыстан құралды (ҚҰЭ). Председатель қысқа ғана байлау айтты. *О к р у г* соты ерекше шара есебінде сахарадан қашып келген, патшалық сотына арыз берген Әзім қызының ісін уақытша өз қарамағына алуға ұйғарды (М.Әуезов, Шығ.).

Әскери [әскерлік, соғыс] округ. *КСРО-дағы әскери бөлімдердің, құрамалардың орналасуына қарай бөлінген жалпы әскери аумақтық бірлестік.* Соғыс жылдарында республика территориясында төрт *ә с к е р и о к р у г* әскери ұйымдастыру жұмыстарын жүргізді (Қ.Досқалиев, Қаһарман.). Бұл совхоздың құрылысын өз міндетіне, шефтік ретінде серттесіп алған Түркістан *ә с к е р л і к о к р у г і* еді (М.Әуезов, Шығ.). Содан кейінгі кездің бәрінде де Орта Азия *с о ғ ы с о к р у г і* әскерлері командашысының орынбасары болып қызмет істеп келемін (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер.). *С о ғ ы с о к р у г і н* округ әскерлерінің СССР Қорғаныс министрлігіне бағынатын қолбасшысы басқарады (ҚСЭ).

Сайлау округі. *Сайлаушылардың аумақтық ірі бірлестігі.* Осы арада айта кетейік, 1967 жылғы мартта Андрей Иванович Киреев № 416 Вишнев *с а й л а у о к р у г і* бойынша Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты болып сайланады (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Қазақ

ССР Жоғарғы Советін Қазақ ССР-інің азаматтары *с а й л а у о к р у г т е р і н д е* төрт жылға сайлайды (Қазақ ССР Конституциясы).

ОКРУГТІК с ы н. *Аумақтық әкімшілікке, бөлікке тән, соған қатысты.* Төрде *о к р у г т і к* өкіл Нұғман Қанаев деген сіріңке қара жігіт (Б.Майлин, Шығ.). Біраздан кейін артымнан *о к р у г т і к* комсомол комитетінің үгіт-насихат бөлімінің басқарушысы Зарап Темірбеков келді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Верный қаласындағы округтік әскер бастығы, *о к р у г т і к* соттың, қала басшысы, уезд бастықтары биліктерінен тайдырылды («Түркістан»).

ОКСИД [грек. oxys – қышқыл, грек. eidos – түрі] з а т. т х и м. ***Тотық*** *(химиялық элементтердің оттекпен қосылыстары). О к с и д т е р д і ң* құрамы элементтер валенттігіне қарай әртүрлі болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОКСТЕНКТЕР з а т. т е х. *Ақаба суларды тазалау үшін пайдаланылатын, ауа кірмейтін жабық және ішіне техникалық оттек түсірілетін жабдықтар. О к с т е н к т е р д е* аэротенктерге қарағанда тотықтыру процесі бірнеше есе күшті жүреді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОКТАВА [лат. octava – сегізінші] з а т. м у з. **1.** *Тұтас тондар мен жартылай тондардан тұратын дыбыстардың жүйелі қатары.* Егіс даласында жүрген Нина Петровнаға мынау аққулардың қатарлары ғажайып боп сезілді, әсіресе олардың сұңқыл үндері – жоғарғы *о к т а в а м е н* анық, әсем естіледі (М.Әуезов, Шығ.). Біріншіден, «Алла бермегенді молла бермейді» деп Мұзағаң (Мұзафар Әлімбаев) айтпақшы, тумысында жоқ дауысты Әнуарбек Байжанбаевтың, Мұхтар Бақтыгереевтің, Зәмзәгүл Шәріпованың дауысындай кең тынысты, қоңыр үнімен ұшқан құсты мамырлататын құдіретті үн болмағанымен, күнделікті тынымсыз жаттығумен (оқулықпен емес) дикцияны, дауысты (тембрін емес) жарты, бір *о к т а в а г а* кеңейтуге болар («Түркістан»). **2.** *Бірінші және соңғы тондары бірдей айтылатын 12 жартытонды біріктіретін аралық.* Мысалы, егер шекті екі есе ұзартсақ (немесе қысқартсақ), онда *о к т а в а* деп аталатын музыкалық интервал шығады (А.Көбесов, Математика.). Олар: квадраттың қабырғасы мен диагоналының ортақ өлшемін табу, музыканың математикалық теориясында кездесетін 1-мен 2-нің геометриялық ортасын – *о к т а в а* интервалын – қақ бөлу және квадратты 2-ге тең болатындай рационал санды табу (А.Көбесов, Математика.).

ОҚ[1] з а т. **1**. ә с к. *Дәрімен атылатын қарудың жез гильзаларына ыңғайлап орнатылған домалақ немесе сопақша қорғасын. О қ* – оқатар қаруынан атылатын патронның бас бөлігі. Оқты ату патронның оқ-дәрі қуатының есебінен жүргізіледі (ҚҰЭ). **2.** ә с к. *Қарудың өзінен бөлініп шығып, қарсыласқа тиіп мертіктіретін бөлігі. О қ* пен қылыш бұзбастай киінсем де, Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің (Абай, Шығ.). Қолды қардан *о қ* үзді Ордаға байрақ байлатпай. Өлер өмір, сөз қалар Молаға қойған сайғақтай (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** к ө н е. *Садақ жебесі.* Қисық *о қ* атқанменен тура кетпес, Көңілден жаман сөздің дағы кетпес. Құтырған ит әуеге үргенменен, Аспанда тұрған Айдың нұры кетпес (Ақмолла ақын, Күндер.). Жалмажан садағымды алып, *о ғ ы м н ы ң* масақ жағымен атып едім, өтпеді (Қырық өтірік). Көзді ашып-жұмғанша болған жоқ, ауаны тілгілеген садақ *о қ т а р ы н ы ң* зуылы құлаққа келгендей (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

Ажал оғы. п о э т. *Өлім ала келген, ажалына тиген оқ. А ж а л о ғ ы* бір күні атылмай ма? Тура келсе, тіл тартпай қатырмай ма? «Әлхилла ассалата жаназа» деп, Ақ кебінге оралып жатылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аққуды атар мергенің мен емеспін, *А ж а л о ғ ы н* алған жоқ менен ешкім. Айдын көлдің аққуын арашалап, Аттан салып, талаймен төбелестім (М.Мақатаев, Аққу.). Қандай жұмыс болса да істеймін. Өзіңе қарсы бораған *а ж а л о ғ ы н а н* ауыл жұмысы қиын емес шығар (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

Ата көрген оқ жонар. *Өнеге алған ұрпақ әке жолын қуып, ісін жалғастырады деген мағынада. А т а к ө р г е н о қ ж о н а р,* Ана көрген тон пішер (Мақал).

Атарға оғы жоқ. *Ыза болғаннан істейтін амалы болмай құрыды.* Әмзе ішінен бұл екеуін және әсіресе Сұлтанмахмұтты *а т а р ғ а о ғ ы ж о қ* боп отыр (Д.Әбілев, Баянауыл.). Айжан оқуға кеткеннен бері Айтқұл у жеген қасқырдай. Мәдиядан тараған ұрпақты *а т а р ғ а о ғ ы ж о қ* (З.Ақышев, Жесір.).

Жай оғындай атылды. п о э т. *Тұтқиылдан қадала тиісті.* Әнге арналған өлең текстері майданда дүшпанға *ж а й о ғ ы н д а й а т ы л ғ а н* ердің арыстан бейнелі тұлғасын елестетеді (С.Қирабаев, Октябрь.).

Жай оғындай жайратты. п о э т. *Мұрттай ұшырды, сұлатып салды.* Сырттан шығып атқан оқ, *Ж а й о ғ ы н д а й ж а й р а т т ы.* Семіздігі сонша екен, Төбенің басын майлапты (Қамбар батыр).

Көздеген оқ. *Адамды атуға, өлтіруге бағытталған қару. К ө з д е г е н о қ,* сермеген қылыш болса да, Тәуекел деп қасқайып көзді

жұмарым. Кім үшін тусам, сол үшін өлу борышым, Міндет қылып қосқаны маған құдайдың (М.Дулатов, Шығ.).

Оқ арық. с у ш а р. ж е р г. *Бас арықтан егін арасына қарай жүргізілген тұзу арық. О қ а р ы қ т а н* жан арық, жан арықтан кіші арықтар тарайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *О қ а р ы қ* суды арықтан алып, жүйекке береді, су өтімі – 20-30 л/с шамасында, ұзындығы – 70-400 метр, ал арақашықтығы жүйек ұзындығына тең болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Оқ астына алды. *Оқ жаудырып жіберді.* Тек қана сендер батыл бастасаңдар, *А л а м ы з о қ а с т ы н а* көпті бұзық (Ә.Дүйсенбаев, Қаһарман.).

Оқ атты. *Қарсылық жасады, қастандық істеді.* Жалғыз шиден *о қ а т т ы ң.* Атқан оғың жоғалттың, Кәне, шыққан мүйізің! (Батырлар жыры). Арамың сол, Бөжей маған қақпан құрғанын қойсын. Біреудің бетін сыртқа ұстап жүріп, маған арнап *о қ а т қ а н ы н* қойсын (М.Әуезов, Абай жолы). Ықтималдың есігі екеу болмақ, ішіне пайда, зиян... бәрі толмақ. Нысананы сыралап дәлдеп атпай, Көзін жұмып *о қ а т қ а н* қайтіп оңбақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Оқ бойы. *Тым таяу, оқ жетер мөлшеріндегі қашықтық.* Өзінен *о қ б о й ы* озық кеткен ұялас қос ақ қасқа да балаң, бір ғана қар басты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қасымбай Қодарды алдына салып, өзі әдейі *о қ б о й ы* жер артта, іркіле жүріп келе жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Оқ жетер жер. *Оқ атым қашықтық.* Жазым қылды көп ерді, *О қ ж е т е р ж е р д е н* сырлығып, Серпіліп қошын жөнелді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Оққа байлады. *Өлімге басын тікті, жанын аямады.* – Кебек арғыннан асқан ардагеріміз емес пе еді. Қолымыздан *о қ қ а б а й л а п* бергенше қырылсақшы ел болмай! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Отқа күй, *о қ қ а б а й л а н*, адалды тап, Киген тәж, мінген тағың болсын сол-ақ (Үш ғасыр.).

Оқ қардай борады. *Оқ жауып кетті.* Хауіп етіп өлімнен, Үстіне сауыт кимейді. *Қ а р д а й б о р а п о қ* жауса, Біреуі тағы тимейді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Оққа қарсы тұру [шабу]. *Ажалмен бетпе-бет келу.* Арғын, қыпшақ сарбазының ішіндегі бас адамдар келіскенде Әбдіғапар тұрып: «Қалаға шауып, *о қ қ а қ а р с ы т ұ р у д а* мән жоқ» (М.Дулатов, Шығ.). Әбдіғапар: «Торғайды жоғалтамыз деп, *о қ қ а қ а р с ы ш а б у д а* мән жоқ» – деді (М.Дулатов, Шығ.).

Оққа ұшты. *Оқ тиіп қайтыс болды, оқтан ажал тапты.* Бір атқанда сарбаздың Бесеуі бірдей *о қ қ а ұ ш ы п*, өліп кетті құр текке (О.Шипин, Шығ.). Мейірімсіз тағдыр құрған торға түсіп, Жапанда жатыр едік біз *о қ қ а ұ ш ы п*, Кеудеден таза ыстық қан сорғалап, Қайырымсыз қара салқын жерді құшып (М.Жұмабаев, Шығ.). Патшаның жазалаушы жасақтарымен қарсыласып, талай азамат *о қ қ а ұ ш т ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Оқ қылды. *Адамға қарсы жұмсады, адамзат игілігіне емес, зиянына бағыттады.* Шын залымға берме ғылым, Ол алар да *о қ қ ы л а р.* Қаруым дер, кісі атып жер, Ол ғылымды айла етер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Оқ тиген ұзақ көзденді. *Мүсәпір күйге түсті. О қ т и г е н ұ з а қ к ө з д е н і п*, Ұшырап күйге кезбелік (М.Дулатов, Шығ.).

Оқ тістесті. *Ант етісті, серттесті.* Екі батыр айдалада кездесіп, бірін-бірі ала алмаған соң, бізге не жетпейді десіпті де, *о қ т і с т е с і п т і* (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі). Ол заманда анттың үлкені *о қ т і с т е с у* болыпты (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Оқ шашты. *Үсті-үстіне төпеп, оқ жаудырды.* Майданда шаңды боратып, Өрттен шыққан ұшқындай *О қ т ы ш а ш қ ы ң* келе ме? (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Омырауын оққа төседі. *Басын өлімге байлады.* Отанының қасиетті жерін Совет жауынгерлері *о м ы р а у ы н о қ қ а т ө с е п* қорғады (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Тілі мірдің оғындай. *Тілі тіліп түсетіндей өткір.* Өзінің *т і л і м і р д і ң о ғ ы н д а й*, молда ұрса, өршелене түседі (Қ. Әбдіқадыров, Мақташы.). – Рас, деседі ғой жұрт, бірақ *т і л і м і р д і ң о ғ ы н д а й* екен. Оны бізге жеткен өлеңдерінен де білеміз ғой (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Ей, Тілеміс, Тілеміс, *Т і л і ң м і р д і ң о ғ ы н д а й.* Тиіп кетсе күйдірген Сексеуілдің шоғындай (Жамбыл, Шығ.).

ОҚ[2] з а т. ж е р г. *Арықтың бір түрі. О қ* деп отыздың айналасындағы су жүретін жерді айтады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚ[3] з а т. к ә с. *Арбаның білігі.*

ОҚА[1] з а т. э т н. *Жібек және зер жіптерден өрнектеле тоқылған көмкерме.* Дәстүрлі қазақ қоғамында ұлттық киімдер *о қ а м е н* көмкерілген. Қазақ шеберлері қамзол, бешпент, шапан т.б. киімдердің жағасын, жеңін, омырауын *о қ а м е н* әшекейлеп, ұлттық ою-өрнектерді жоғары эстетикалық талғаммен салған (ҚҰЭ). *О қ а с ы н* жерге төгілтіп, әлде неден озғырдың, Асыл туған арыстанды. Әзіл жанмен түңілтіп

(Батырлар жыры). Үстінде қос етек ақ көйлек, шетін алтын *о қ а м е н* көмкерген қызыл барқыт қамзол, белі қыналып үзілейін деп тұрғандай (І.Есенберлин, Қатерлі.). Оның асты-үстінен алтындай жылтыраған *о қ а* жүргізген де, оның үстіне араларын бір сүйемдей етіп, жалтылдаған шытыраларды меруертпен араластыра қадаған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ОҚА²: оқа емес. *Ештеңе етпейді, оқасы жоқ. – О қ а е м е с,* қорықпа, – деді де Ушаков өз бөлмелеріне, жоғарыға кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). –*О қ а е м е с,* турасын айтсам, тіпті маған жаман да болған жоқ, біраз нәрсе аңғарып қалдым (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Оқасы жоқ. *Тұкте емес, ештеңе етпейді. О қ а с ы ж о қ,* тотықса енді ашылар, Қаламымнан тағы сөзім шашылар. Сен, бөбегім, ержетерсің, өсерсің, Толқындар да толқып-толқып басылар (М.Жұмабаев, Шығ.). – Сөз таусылып қалды. *О қ а с ы ж о қ,* бір жөні болар, – дедім де, мен шығып кеттім (С.Мұқанов, Есею жыл.). – *О қ а с ы ж о қ,* мен қашан уақыт табылса, сонда істеп үйренгенмін (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ОҚАҒАШ з а т. ж е р г. *Оқтық, арбашананың жетегі, тертесі. О қ а ғ а ш қ а* екі ат жегіледі, Оқағаш қалқанды арбада болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚАДАЙ с ы н. *Оқа тәрізді, құлпырған.* Беті ойнаған *о қ а д а й,* Оппа қарға опадай, Күп берісті топырлап, Топырлап, шулап, соқтыға, Тоғытқан бейне тоқтыдай Жыпырласты шөпірлеп (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОҚАЛА= е т. қолөнер. *Зермен көмкеру.* Алдымнан шықты сәулем бейне шапақ, Киген қара камшат *о қ а л а ғ а н* (Батырлар жыры). Басында *о қ а л а ғ а н* қара тақиясы жаңа тараған қара шашына, бетінің ақ түсіне жарасып тұр (М.Әуезов, Қараш.). Олардың әйелдері мен қыздарының киген киімдері *о қ а л а п* сірестіріп тастаған қызылды-жасылды әдемі (Қ.Сатыбалдин, Қара торғай).

ОҚАЛАҚ з а т. ж е р г. ***Оқыра.*** Кейде *о қ а л а қ т ы ң* даусынан-ақ сескеніп, арандай шеңгелге сұңғіп те кетті (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Әсіресе, *о қ а л а қ* кезінде қашқан малға ие болу қиын-ақ (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *О қ а л а қ* тиген малдың мазасы болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оқалақ тиген сиырдай. *Адыраңдаған, елірген.* Әйелдің танауы қусырылып, көп қуғын көрген немесе *о қ а л а қ т и г е н с и ы р д а й* көзі бадырайып, осқырына қарады (С.Бақбергенов, Қарға там.). Педальді басып едім, *о қ а л а қ т и г е н с и ы р д а й* темір тұлпар шоршып кетіп, ыршып түсті (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).

ОҚАЛАҚТА= е т. **1.** *Сиырдың оқыра (сәйгел) тигеннен тыншып тұра алмай, ойға-қырға безуі. О қ а л а қ т а ғ а н* бұзаулар үшке бөлінді, бірі қара ағашқа тартты (М.Мырзақұлов, Ақық.). Шаншып құйрықтарын, жаны шығып, Қашып жүр сиыр біткен *о қ а л а қ т а п* (С.Асанов, Алматым.). Бір сиырым *о қ а л а қ т а п* қашып жүріп, құлап өлді (Қаз. тілі термин. сөздігі). **2.** а у ы с. *Тасыраңдап зыр жүгіру.* – Ой-ой, қоя тұрсаңшы. Тұу, мынаны-ай, *о қ а л а қ т а п* қызын ала жөнелгені несі (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ОҚАЛАҚТАУ *Оқалақта етістігінің қимыл атауы.*

ОҚАЛАН= е т. *Зерлену, әшекейлену.* Бастарына алтын және күміс жіптермен *о қ а л а н ғ а н* кашмирдің ақ шаңқан матасының орнына крахмалданған жай марля орап алған (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Сондағы *о қ а л а н ғ а н* шалбарының, Бөркінен шеті шығып айдарының, Қамардың қапсырмалы белдігінен, шығып тұр сарғылт сабы қанжарының (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

ОҚАЛАНУ *Оқалан етістігінің қимыл атауы.*

ОҚАЛАТ= е т. *Зерлету, әшекейлету.* Ойнақтатып мінем де күреңімді, *О қ а л а т ы п* қоямын жүгенімді (М.Мақатаев, Шығ). Торғын шапан тіктіріп, *О қ а л а т ы п* жиегін. Етегін сәндей бүктіріп (Манас).

ОҚАЛАТУ *Оқалат етістігінің қимыл атауы.*

ОҚАЛАУ *Оқала етістігінің қимыл атауы.*

ОҚАЛЫ с ы н. *Оқалаған, зер басқан.* Арыстанымның барында. *О қ а л ы* байпақ кигенім, Оқасын жерге бөгілтіп (Батырлар жыры). Үйінен шығып бара жатқанда, төрдегі ілулі ақ торғын көйлегі, *о қ а л ы* тақиясы, ақ орамалы көзіне оттай басылды (З.Шашкин, Доктор.). Ішіктер кейде әдіпті, *о қ а л ы,* шет-шеті жұрындалған қайырма жағалы болып келген (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Оқалы бөрік. э т н. *Сай тігісін бастыра оқа ұстаған, масатымен тысталып, құндызбен жиектелген қыздардың сәнді бас киімі.* Қарындасы қасында *О қ а л ы б ө р і к* басында. Көлденеңдеп тұр екен, Қамбардың қасқа қарасы (Қамбар батыр).

Оқалы киім киді. к ө н е. *Шен алды, сәнденді деген мағынада.* Военный қызмет іздеме, *О қ а л ы к и і м к и ю г е* (ақын бұл жерде оқалы

(әскери) киімді киюді мақсат етпеуді айтып отыр) (Абай, Тол. жин.).

Оқалы тон. э т н. *Жалт-жұлт еткен зерлі, сыйға келген сәнді тон.* Күнде жақсы бола ма, Бір қылығы жаққанға? *О қ а л ы т о н* тола ма, Ар-ұятын сатқанға (Абай, Тол. жин.). Жалынып саятшыға жетіп барды: «Ағатай, мен де осындай едім зарлы». *О қ а л ы* алтындаған *т о н ы н* беріп, Өзімдей ғарып қой деп киікті алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әрі-беріден соң шатырдан қасында он шақты қыздарымен жарқ етіп Сара қыз шыға келді басында кәмшат бөрік, үстінде *о қ а л ы т о н*, Біржанға біраз қарсы қарап тұрып «Кел, шырағым, амандасайық» деген Біржанның сөзіне ілтипат етпестен, сол жақтағы биік орынға барып, шалқая түсіп отыра кетті (М.Дулатов, Шығ.).

Оқалы шапан. э т н. *Өңірі, етек жеңі оқазерлі шапан.*

ОҚАП з а т. *Жер бедеріндегі кедір-бұдыр.* Шана бір *о қ а п қ а* соққанда келіншек пен кемпір қатарынан жығылған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сақан жарылған доңғалақтың орнына бүтін доңғалақ салып, орманның *о қ а п,* ойпаңына қарамастан қатты айдап, өз комбайнына кетті (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Таңдайланған жал-жал *о қ а п т ы ң* ара-арасымен ирелеңдеп жаяу сырғыма жүріп жатыр (С.Жүнісов, Жапанда.).

ОҚАР-ШОҚАР с ы н. *Орқаш-орқаш.* Баян тауының күнгей қойнауында, *о қ а р ш о қ а р* тастың ішінде, солында тау, оңында Сабындыкөл. Қазақ-орыс қаласы тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҚАТЫМ: оқатым жер. э т н. *Садақ,мылтық оғының жетер шамасындағы аралық; оқжетер қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Ол енді Хакімнің жетіп қалғанын көріп, қамшыны атқа баса түсті де, онан *о қ а т ы м ж е р* алға шығып-ақ кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ОҚБАҚ з а т. ***Оқпақ*** *(нардың бір түрі). О қ б а қ т ы қ* жүні селдір, шудасы аздау. Сирақтары әлсіз, жіңішке болады (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ОҚБҰРІККІШ з а т. *Пулемет.* Үлкен-кіші *о қ б ұ р і к к і ш,* автомат, түрлі мылтықтар, белге байланған қол бомбы дейсің бе – біткен қару-жарақ әр азаматтың бойында жүр (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Потайдан жалын бүркіп күркілдеп ірі *о қ б ұ р і к к і ш т і ң* нысанаға алған жерін түбіттей түтіп, шаңын бората атқылаған кезде-ақ қасқайып қарсы жүгірген екі сарбаз оққа ұшты (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ОҚ-ДӘРІ з а т. *Атыс қаруына қажетті керек-жарақ (оқ, дәрі, снаряд т.б.).* Алғашқы күні майданға *о қ-д ә р і* алып бара жатқан машинаға ілесіп, армия штабының маңына жетіп қалып еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). – Жолдас генерал, зеңбіректердің тең жартысы істен шықты, *о қ-д ә р і* де таусылып барады (Б.Момышұлы, Москва.). Жаңағы үзілісте *о қ-д ә р і* мен гранаталарды жеткізіп алған батальон енді сол шабуылды күтіп жатыр (М.Хасенов, Берлин.).

ОҚЖАТАР з а т. ж е р г. *Мылтықты, автоматтың оқ тұратын қорабы, магазині.* Мылтықтың *о қ ж а т а р ы н д а* үш оқ бар екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЖЫЛАН з а т. з о о л. <лат. prammophis lineolatus> **1.** *Шөл және шөлейт жерлерде ғана болатын, денесі жіңішке, жылдам қозғалатын жылан; қабыршақтылар отрядына жататын бауырымен жорғалаушы.* Абайсызда қойға тасадан тап берген қасқыр, құмды үйіре жөнейтін құйын, аяқ астынан атыла қашатын сұр қоян, сумаңдаған *о қ ж ы л а н* ғана қойшыны елеңдететін (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Қазақстанда жоғарыда келтірілген улы жыланның төрт түрінен басқа *о қ ж ы л а н* кездеседі (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). **2.** а у ы с. *Сұрқия, жауыз.* Қарлығаш Күнікейге: Үніңді өшір, *о қ ж ы л а н,* Жас тілеуін жалмаған! Өзіңдей деп ойлап па ең, Өктегенге өзеуреп, аярлықтан талмаған (М.Әуезов, Шығ.).

ОҚЖЫЛАНДАЙ с ы н. *Оқ жылан сияқты. О қ ж ы л а н д а й* бұраңдап, безгектей қалтыраған, қобыздың шегіндей тырсылдаған ауыр ойлар ол түні ханымның басын ара шаққандай қылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұмтылды *о қ ж ы л а н д а й*... садақ пен қан. Кезерген ердің ерні қозғалғандай: «Көзімнен неге ақпайды қан боп жасым, Жан беріп жазғаным-ай жан жарасын. Кетсе де жаннан жара, қан кетпек пе?» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Оқжыландай ысқырды. *Айбат шекті, зәрін шашты, кәрін төкті, ашуын шақырды.* Сөйткенше болған жоқ, қылыштары жарқылдаған екі адам *о қ ж ы л а н д а й ы с қ ы р ы п* кіріп келді (С.Омаров, Дала қызы). *О қ ж ы л а н д а й ы с қ ы р д ы,* Дыбысынан ызғар сап, Жолатпай ерден ешкімді (С.Мұқанов, Замандас.). Бұрын сынақтан сылтау тауып *о қ ж ы л а н д а й ы с қ ы р а* келетін Нұртай бұл күнде Күреңбаймен шүйіркелесе сөйлесетін болды (С.Омаров, Шығ.).

ОҚИҒА [ар. واقعه] з а т. *Болып өткен іс, маңызды, елеулі құбылыс. О қ и ғ а* – қалыпты өмір ағымындағы өзгеріс, санаға сілкініс әкелетін жәйт; құбылыстың, әрекеттің өту бары-

сы (ҚҰЭ). Былтыр Павлодар үйезінде бір қызық *о қ и ғ а* болды. Қарамола елі екі партияға бөлініп, өткен сайлауда жеңілген жағы ана жағынын, бас адамдарының үстінен ұрлық қылады, жұртты бұзады деп арызды жаудыра береді (М.Дулатов, Шығ.). Қазір дүниенің назарын аударған ірі-ірі *о қ и ғ а л а р* барысы осы кітапта суреттелген қалып бойынша өріс алып келе жатқандай («Егемен Қазақстан»). Желтоқсан *о қ и ғ а с ы н* бастан өткізбек тұрмақ, ол туралы естудің өзі жан түршіктіреді («Түркістан»).

ОҚҚАҒАР з а т. **1.** *Ылғи сәтіне кезігіп, бәле-жала жуытпайтын ыңғай.* Бәріміздің де *о қ қ а ғ а р ы м ы з* бар екен, әйтеуір арғы жағалауға аман шықтық («Қазақст. мұғ.»). – Апырай, сіздің *о қ қ а ғ а р ы ң ы з* бар емес пе ед? Бұл қалай болды өзі (Ш.Хұсайынов, Қызыл.). **2.** *Біреудің өміріне жауап беруші, қорғаушы адам немесе осындай кәсіп иесі.* Сол жылдары Д.Қонаевтың *о қ қ а ғ а р ы* болып жүрген еді («Алтын Орда»). **3.** *Оқ өткізбейтін кеудеге киетін.* - Ахмад шах Масудтың көлігі Ауғанстанның солтүстігіндегі Тахор провинциясына қарайтын Қожа Бахауттин елді мекенінің маңында жарылған болатын. Жарылыстан оның *о қ қ а ғ а р ы н ы ң* бірі бірден көз жұмып, өзі ауыр жараланған еді («Егемен Қазақстан»). Жазушы Салман Рушдиді 1989 жылы аятолла Хомейни өлім жазасына кескен-ді, мұсылман діні мен мұсылман қауымын қорлағаны үшін. Салман Русидиді өлтіруге бірнеше рет әрекет жасалған. Бірақ күзетінің күштілігі мен *о қ қ а ғ а р л а р ы н ы ң* мықтылығы арқасында [---] аман қалған («Жас Алаш»).

ОҚПА[1] з а т. к е н. *Карбонатты таужыныстардың жерасты және жерүсті суларының әсерінен шайылып-еруінен туындаған қуыстар, үңгірлер, жарықшақтар. О қ п а н ы ң* жерүстілік белгілері қазаншұңқырлар мен жайпақ астауларға ұқсайтын ойықтар болса, жердің астында кездесетіндері – үңгірлер, жыралар мен кедір-бұдырланған жарықшақтар (Қаз. тілі термин. Су.).

Оқпа суы. геол. *Таужыныстардың еруі нәтижесінде пайда болған жер қыртысындағы жарықтарды, қуыстарды, каналдарды толтыратын жерасты суы.*

ОҚПА[2] з а т. ж е р г. *Ердің басы.* Ердің *о қ п а с ы н а н* ұстай алып айырылмауға тырыстым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚПАҚ[1] зат. зоол. *Қамыс арасында тіршілік ететін, өте сақ, бірден көзге шалына қоймайтын, түнде ұшатын құс.* Дала төсі тыныштық. Анда-санда «оқ!» деген *о қ п а қ* құстың даусы естіледі (Ә.Әлішев, Батыр.). Түтін қозғар леп болмай, терек басы су киімдей малынып тұратын со бір шақ қараңғы тынық түнді елең еткізіп, ұйқылы *о қ п а қ* бақыратын (Ә.Сараев, Қараша.). *О қ п а қ т ы* қамыс арасынан қасында тұрсаң да көре алмайсың, оның түсі қамысқа ұқсас және *о қ п а қ* аяғынан тік тұрып, ұшталған таяқ сияқты бола қалады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ОҚПАҚ[2] зат. түйе шар. *Қырысты қоспақты қылағай нар мен қоспақты қылағай нардың бурасын шағылыстырудан туған түйе.* Атасы – таза үлек, «енесі – қалбағай», «Жол жүргенде *о қ п а қ* құс» (көккұтанның бір түрі) сияқты анда-санда «о-о-оқ» деп үн шығара дауыстап алып жүре беретін әдетіне байланысты *о қ п а қ* атанған (С.Сейфуллин, Жер қазғандар). Бұзаубақтың денесі жапырайған, жүк басты болған жапырақ өркеш ақ қаптал, өмірінде шыр бітпеген *о қ п а қ* қоңыр түйе тәрізді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

ОҚПАН з а т. **1.** *Ойылып түскен жер қуысы, шұқыр.* Жас кезімде осы Әбіш ауылында той болып, шауып келе жатып *о қ п а н ғ а* түсіп кетіп, құлағаным бар (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). «Үйқы – дүшпан» деген, қалғып кетіп мына бір *о қ п а н ғ а* ұрыныппын ғой (С.Еркебаев, Жолдар.). Көшейік, көрсе біреу, көрсетпес күн, Осы үйдің ортасынан ашып *о қ п а н* (Лұқпан Хәкім). **2.** *Ердің астындағы қол сыятындай қуыс.* Кей ер бар жанға жайлы, үсті жалпақ, Жатып алар жалпиып атқа салсақ, Желдік салмай мінуге жарамайды, Тегіс тиер *о қ п а н ы*, сонша талпақ (Шәкәрім, Өлеңд. поэма.). Қасының маңдайын қара ала кавказдатып, айнала жиегіне, *о қ п а н ы н а* күміс шеге қаққан ер-тоқымның алды құлпырып, неше құбылады (С.Жүнісов, Ақан сері). Сөйтіп тұрғанымда, кенет бір суаяқ торғай дәл алдымнан жарқ ете түсті де, сып беріп ерімнің *о қ п а н ы н а* кірді де кетті (С.Қасиманов, Алтай.). **3.** *Ердің алдыңғы басы.* Атақозының оғы Құттықожа ерінің *о қ п а н ы н* алып түсіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *Дәрімен атылатын қарудың оғы белгілі бір бағыт алып шығатын, іші қуыс түтік тәрізді бөлігі.* – Жә, жата-жастана кеңесерміз, қос ауызыңның *о қ п а н ы н* үңірейтпей, керегеге іліп қой (Т.Әлімқұлов, Сырлы.). Олар мұнараның қабырғасына Лизаны сүйеп қойып, сансыз мылтықтың *о қ п а н ы н* оның жүрегіне таяп тұрып: – Партизандар қайда? – деп сұрайды (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Жұмысшы-шаруалар жасақтары ұлы айқасқа атылғалы жатқан арыстандай жауқимылын, оқ бағдарын, зеңбірек *о қ п а н д а р ы н* бағып жатыр (С.Мәуленов, Жұлдыз.). **5.** к е н. *Шахтадағы кен өндіретін қуыс жер.* – Шахтаның түгел өзін салу ғана емес, үш

жылда жүз жиырма метрлік *о қ п а н ы н* қазудың өзі оңайға түспес,– дейді рудниктің бас инженері (С.Хайдаров, Құрыш.). Шахталар суға толып, олардың *о қ п а н д а р ы* құлап, тіреулері шіріп, майысып, қисайып қалған, көп жерлерінде тіпті жүруге болмайды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). *О қ п а н* – кен орнын ашу мен жерасты жұмыстарына қызмет етуге арналған жердің бетіне тік немесе көлбеген шығысы бар күрделі кен қазбасы (ҚҰЭ). **6.** к ə с. *Егінге қарай су жүргізетін үлкен арық.* Бір диқанның *о қ п а н д ы* жырғаны, бір диқанның балшыққа сүрінгені ұзақ-сонар сөз болады (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). **7.** ж е р г. *Оппа, су обатын жер.* Арық қазушылар *о қ п а н ғ а* кездесіп қалмауға тырысады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **8.** а у ы с. *Қанағат, місе тұтпайтын құлқын, аран.* Қашық жер шаһар құбыл *о қ п а н ы ң ы з,* Пікірмен қандай жедел аттандыңыз (Дастандар). Жақсы жан ойы, бойы өзіме тең, Кетті ме кездеспей-ақ бұдан бөтен. Ұзақтың *о қ п а н ы н а* мал тығындап, Шынымен алғаны ма осы Көбен? (І.Жансүгіров, Шығ.). Әрине, ел *о қ п а н ы н* Мақажан алдын ала біліп, оның үстіне қалыңмалын да көп беріп ойсыраған жоқ (С.Талжанов, Сейфулла.).

ОҚПАНА з а т. с ө й л. ***Оқпан***. Атамзаманғы *о қ п а н а* шұқырлар әлі жатыр («Егемен Қазақстан»). *О қ п а н а* қазылған жер биікте еді де, сырты терең сай болатын («Егемен Қазақстан»).

ОҚПАНДА= е т. *Қуыс етіп қазу, үңгірлеу.* Төңкеріп шымды, *О қ п а н д а п* жерді, Тегістеп, Теңеп, Ылдиды, Өрді, Адырды шалып құрбанға (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр).

ОҚПАНДАЙ с ы н. *Оқпан сияқты.* Жалмауыздың *о қ п а н ы н д а й* аңырайған үңгір тұр. Ол осында таңды күтіп, бүгін тағы түнейді (М.Мақатаев, Шығ.).

ОҚПАНДАУ *Оқпанда етістігінің қимыл атауы.*

ОҚПАНДЫ с ы н. *Оқпаны бар, қуысты.* Осы барған жолында. Биік-биік қыр екен, *о қ п а н д ы* сай жыра екен (Батырлар жыры).

ОҚПАТАНУ з а т. с у ш а р. *Суда еритін, таужыныстарында дамитын үдерістер мен жер бедерінің пішіндері туралы ғылым.*

ОҚПАУЫР з а т. ж е р г. *Алтын, күміс, қола, қорғасын қорытатын, темірден немесе саз балшықтан жасалған, суағары бар, тұтқалы ыдыс, ожау.*

ОҚСАЛҒЫШ з а т. *Мылтық оғын салып жүретін жалпақша келген қорамсақ.*

ОҚСАТУ *Оқсат етістігінің қимыл атауы.* Мына шамның өзі *о қ с а т ы п* тұр-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Әй, сен бір жұмысты *о қ с а т ы п* істемейсің-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚСАТЫП ү с т. с ө й л. *Жақсылап, мықтап.* Содан соң комбинаттың міндеті – жоқ нәрсені табудан гөрі бар нәрсені, яки табылған байлықты *о қ с а т ы п,* ел игілігіне жарату (З.Қабдолов, Жалын). Онсыз да ашулы жүрген шал баласына ежірейе қарап, *о қ с а т ы п* бір боқтап алды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ОҚТА= е т. **1.** *Ату үшін қарудың ұңғысына оқ салу.* Көкбай еңбектей жүгіріп, бұлардың қасына келе бере мылтығын *о қ т а п* алып, көздей жата қалды (М.Әуезов, Қилы заман). Қазақтың еркектері мұжықтардан қорқып, шөлдің ішіне қарай көше беретін. Орысты көрсе, айқай-ұйқай болып, мылтықтарын *о қ т а й т ы н,* бірақ атпайтын, шамасы ата білмесе керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Клотильда пилоткасын қайта киіп, пистолетін *о қ т а п,* сыртқа бет алды (Қ.Исабаев, Соңғы.). **2.** *Қарсы қару кезену.* Шалғымбай қолындағы ақ пышақты *о қ т а й* ұмтылып еді, приказчик шошып, шегірткедей ырғып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Үрейі кетіп құп-қу болған Столетов айбалтаны *о қ т а п* ұмтыла берді (Қ.Тоқаев, Тасқын).

ОҚТАЙ с ы н. *Тартқан сымдай, тіп-тік, түп-түзу.* Арпа-бидай ақ ұндай. Қасы сары жай керілген. Кірпігі *о қ т а й* тігілген (Батырлар жыры). Бау-бақшаға бөленген о *қ т а й* асфальт көшелерінде Ильич шамы жарқырап тұр («Лен. жас»). Шатырларын қар басқан әр алуан үйлері, қаз-қатар тізілген *о қ т а й* түзу көшелері ұнап кетті маған (С.Омаров, Дала қызы).

Атқан оқтай. а) *Тіп-тік, түп-түзу.* Қарағайдың қайда кеткен бұтағы, Дерсіз әлде мұны біреу бұтады. Көп қарағай тұрса қатар қаланып, *А т қ а н о қ т а й* аспанға тек зытады (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Молдақымның сушыл кертөбелі кеудесін көтере жүзіп, өткелдің қыспақ-соқпағынан *а т қ а н о қ т а й* тура келіп шықты (С.Бегалин, Уақыт.). ə) *Ағып өткен жылдыздай, тез, жылдам.* Өтті күн, өтті айлар, өтті жылдар, Зымырап *а т қ а н о қ т а й* отты жылдар (С.Мәуленов, Жолдас.).

Оқтай атылды. *Бірден ытқып кетті, тұра ұмтылды.* Қасқырдың өте берер тұсына жер бауырлап көрінбей келіп жатады да, тұспа-тұс келгенде *о қ т а й а т ы л а д ы* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сарыбала бұдан әрі шыдаған жоқ, *о қ т а й а т ы л д ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бір жолбарыс *о қ т а й а т ы л ы п* келіп, қызды жарып жіберді (Қаз. ертег.).

Оқтай зулады [зырлады]. *Көз ілеспей зымырады.* Сонда *о қ т а й з ы р л а ғ а н* Балшы ұшып кіріпті. Кіріп құрдай жорғалап, Құлдық ұрып

үш қабат, Тұрып сөйлей беріпті (М.Жұмабаев, Шығ.). Қалқаман Көкенай жауыздың алдынан досы мінгізген қан жирен атпен *о қ т а й з у л а п* өтеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Бұрқана долданған тасқын судың екпінімен *о қ т а й з у л а п* келе жатқан соң, балалар әңгімесін аяқтап болмай-ақ, су жиекке келді (А.Сарбөпин, Аспалы бесік).

Оқтай қадалды [қадады]. *Қаһарлы раймен шаншыла, тікірейе қарады; көзін қадады.* Келіншек алғашқы айтылған сөздерге түсінбеді. «Жау» деген соңғы сөз оған *о қ т а й қ а д а л д ы* (М.Дүзенов, Ант). Құнанбай босаңсыған пішіндердің барлығына жалғыз көзін *о қ т а й қ а д а п*, атып жібергендей қадады (М.Әуезов, Шығ.).

Оқтай парлады. *Барынша зымырады, құйғыта шапты.* Осыны айтып Сүлеймен Майданға қарай самғады, Атқан *о қ т а й п а р л а д ы.* Шұбатылып шаң қалды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Оқтай тиді. *Шаншудай қадалды.* Орловтардың тастаған ұраны байларға, кадет-меньшевик әскерлерге *о қ т а й т и д і* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Оқтай [оқтан] түзу. *Түп-түзу.* Қалаға лезде кіріп келген торы жорға мен кашаба шана... ағынын бәсеңдетпей соқтырып келеді. Содан көлденеңдеп тағы да *о қ т а й т ү з у* кең созылған Сельский көшемен Никольский шіркеуіне қарай тартты (М.Әуезов, Шығ.). Инелік өтпес жіп-жиі, *О қ т а н т ү з у* тал бойы Қарағайға оралған (М.Жұмабаев, Шығ.).

Оқтай ұшты. *Жұлдыздай ақты, зымырады.* Артиллерия дүмпуінің астымен екеуі рейхстагқа қарай *о қ т а й ұ ш т ы* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бала *о қ т а й ұ ш ы п* қайта оралды да, жүріп бара жатқан пойызға мысықша ырғып мініп, тарта берді («Қаз. әдеб.»).

ОҚТАЛ= е т. **1.** *Оқ салыну.* Әкпар Хасеннің дауысы шыққан жаққа жалт бұрылып қарады да, өзінің кеудесіне *о қ т а л ғ а н* мылтықты көріп, зәресі ұшып кетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** *Бірдеңе айтпақ, жасамақ боп ұмсыну, бір әрекет жасауға дайындалу.* Әлгі бір байда есесі кеткен Батыраш тағы бірдеме дейін деп *о қ т а л а* беріп еді, қасындағы Қотыраш етегінен басты (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір нәрсеге *о қ т а л ы п* қалса қайтпайтын қу мінезі бұл жерде де қылқың-қылқың етіп, бас көтеріп қояды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Айбике бұдан әрі бірдеме айтқысы келіп *о қ т а н ы п* еді, тынысы жетпеді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Зай-Залым көп қылыш боп жанға *о қ т а л д ы*, Ғайым-Ғақлымды басымнан тартып алды (Абай, Шығ.).

ОҚТАЛУ *Оқтал етістігінің қимыл атауы.* Сонымен Айдар әрбір сәтті кезеңді бағып, Тау бай ағайға сыр шертуге *о қ т а л у д а* болды (К.Баялиев, Жер.).

ОҚТАЛЫС[1] з а т. *Ілгері ұмсынған талпыныс.* Мұның өзі тастүлектің көздеген нысанасына отты ашумен серпіле атылар сәттегі *о қ т а л ы с ы* тәрізді еді (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ОҚТАЛЫС[2]**=** е т. *Әрекет жасауға ұмтылысу.* Кейбіреулер осындай сөз шыққан жаққа қарай үріккен аттай оқырая қарап, ала көздерімен атып тастардай *о қ т а л ы с а д ы* (А.Хангелдин, Қара торғай).

ОҚТАЛЫСУ *Оқталыс етістігінің қимыл атауы.*

ОҚТАМ з а т. *Жаруға дайындалған жарылғыш заттардың белгілі мөлшері.* Пішініне қарай *о қ т а м* шоғырланған, созынды және жайпақ болып келеді. Биіктігінің көлденеңіне қатынасы 4:1-ден аспайтын шоғырланған *о қ т а м* сыртқы шағын камералық және камералық жару әдістерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОҚТАМДАУ= е т. *Оқтам камерасына (шпурға, ұңғымаға және т.б.) жарылғыш заттарды орналастырып, оны жаруға дайындау үдерісі.*

ОҚТАС= е т. *Мылтық оғын жасасу.* Асықпай отырып, мылтық *о қ т а с т ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Біреуінде делегей, Біреуінде тымағы. Екі пышақ селебе, *О қ т а с а д ы* екеуі (І.Жансүгіров, Поэм.).

ОҚТАСУ *Оқтас етістігінің қимыл атауы.*

ОҚТА-ТЕКТЕ үс т. *Анда-санда, кейде. О қ т а-т е к т е* Күнікейге бір айналып, кіші үйдегі Айдарлым келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрынғыдай бұрылған тар сатымен *о қ т а-т е к т е* сәулені бір көріп қап, арада бір дем алып, алқынып мешіттің төбесіне шықтық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оған *о қ т а-т е к т е* бөтен де өнші қыз бен жігіттер қосылып, той қыза түскен (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ОҚТАУ[1] з а т. *Қамыр жаятын ұзынша жұмыр ағаш.* – Ұн елейтін елеуіш, етке салатын қамыр жаятын жіңішке, ұзын *о қ т а у* болуы қажет,– дейді ол (Келіншектер.). Қамырды бөлшектеп кесіп ұнға былғап домалақтайды, домалақтанған қамырды *о қ т а у м е н* жайып, ортасына фарш салады (Шопан сырласы). Асүй жақтан Нұрбектің әйелі Ғалия көрінді, бұлардың келгенін аңғармаса керек, қолына *о қ т а у,* пышақ ұстап бейқам жүр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Оқтау жұтқандай. *Қақайып, серейіп қатып қалған, тіп-тік.* Алдында ғана *о қ т а у ж ұ т қ а н-*

д а й илікпей отырған ұлық табан астынан жадырап сала берді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Кім қандай қызмет істейтінін ізет айырып жатыр ма, *о қ т а у ж ұ т қ а н д а й* тікірейген біреуі мән-жосықты сұрап алғаннан кейін, қасындағы совхоздың парткомына дүрсе қоя берсін (К.Ахметбеков, Ақдала.). – Құбырды қашан көмесіңдер? *О қ т а у ж ұ т қ а н д а й* иілетін емессіңдер ғой, – деді Сағын трактордың қасында тұрғандарға (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ОҚТАУ[2] *Оқта етістігінің қимыл атауы.* Мылтық қауіпті құрал, сондықтан мылтықты қалай ұстау, қалай *о қ т а у,* қалай ату әдістерімен танысқан жөн (Ш.Айманов, Қыран.). Олардың арақашықтығын шапшаң анықтаған Афанасьев зеңбіректі *о қ т а у г а* бұйрық берді (Ә.Меңдібаев, От кешу.).

ОҚТАУДАЙ с ы н. **1.** *Түп-тізу, тіп-тік.* Қара бұжыр шал, дене бітімі еңгезердей, екі өкшесін астына бастырып, *о қ т а у д а й* тіп-тік, шаншылып отыр (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Әрбір үйдің төбесінен шыққан түтін тымық ауада *о қ т а у д а й* тіп-тік көтеріліп, құс ұшар биіктікке жеткен соң, әлдеқайда ғайып боп жатыр (Д.Исабеков, Тіршілік). **2.** *Сұмбідей қатқан, жұп-жұмыр.* Сойыл сүйреткен еңгезердей қара жігіт, бауырынан жарап, *о қ т а у д а й* қатып қалған ақ боз атын аяңдатып келіп, Байболат үйінің алдына тоқтай қалды (С.Омаров, Дала қызы).

Оқтаудай боп жараған. *Қаншырдай қатып, әбден бабына келген (ат).* Астында *о қ т а у д а й б о п ж а р а ғ а н* күзен күрең (І.Есенберлин, Шығ.). Міне, *о қ т а у д а й ж а р а ғ а н* тобылғы торыға мінген кәмшат бөрікті шопан қыз өзін өршелене қуған жігітке дарытпай, безіп барады (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

Оқтаудай ойнады. *Зыр қақты.* Астында сар қасқа аты бар, шекіп тастап, *о қ т а у д а й о й н а п,* киікше орғып келеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ОҚТАУЛА= е т. *Оқтаумен қамыр жаю, жұқалау.* Сатайдың әйелі ауыз бөлмеге кетіп, нан *о қ т а у л а ғ а н* Бикенмен сыбыр-сыбыр әңгімеге кірісті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ОҚТАУЛАУ *Оқтаула етістігінің қимыл атауы.* Асүйде Гүлжаһан нан *о қ т а у л а у ғ а* кірісті (А.Жақсыбаев, Егес.).

ОҚТҰМСЫҚ з а т. ә с к. *Соғыс заряды және жарылғышы бар зымыранның тұмсық бөлігі.* Комиссия мүшелерінің айтуынша, «Днепр» ядролық *о қ т ұ м с ы қ т а р* ату үшін 1975 жылы қолданысқа енгізілген («Егемен Қазақстан»).

ОҚТЫ с ы н. *Оғы бар, оқталған.* Боздан айырылып жаяу қалған соң, соны мінген Бақтығұл жалғыз *о қ т ы,* кәрі шиті мылтықты оқтап алып, сайды өрлей тауға шықты (М.Әуезов, Қараш.).

Оқты көзімен атты [қарады]. *Қаһарлана, зәрлене қадалды, айбар шеге көз тастады.* Соны ертеден бастап сезген сайын Ұзақ төбе басында қоразданып отырған байды алыстан-ақ *о қ т ы к ө з і м е н а т ы п,* жақтырмаған қабақ көрсетті (М.Әуезов, Қилы заман). Бойков Жәукені *о қ т ы к ө з і м е н а т ы п,* «елді бүлдіріп жүрген сен екенсің ғой, асықпай тұра тұр, сазайыңды тартқызармын» деп іштей кіжініп отыр (С.Омаров, Дала қызы). Бородин оған ештеңе демей, *о қ т ы к ө з і м е н қ а р а д ы* да қойды (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Оқты көзбен [көзімен] атты [қарады]. *Қаһар шаша.* Қанат қаны басына шапшыды, ашумен бір нәрсе деп тастағысы кеп еді, бірақ ызадан аузына сөз түспеді, тек *о қ т ы к ө з б е н а т т ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Екі бай өңдері сұрланып, *о қ т ы к ө з д е р і м е н а т т ы* (М.Әуезов, Шығ.).

ОҚТЫҚ[1] з а т. **1.** *Арба, шананың жетегі, тертесі.* Көбінесе қисықтау біткен жуан қара ағаштың кесіндісін алып, қысқа жағын сүйірлеп тіс кигізеді де, оған жеке *о қ т ы қ* орнатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). – Әлде, жатқан түйені арбаның *о қ т ы ғ ы м е н* әдейі сүйкеп отырмысың?– деп қарсыласқан болды ол (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** ж е р г. *Аттық арбаның жетек ағашы.* Арбаның *о қ т ы ғ ы* жарылып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Жебенің ұшы.* Мыңжылқы – Қаратаудың шоқтығындай, Шоқтығы қас мергеннің *о қ т ы ғ ы н д а й* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Соғыста тәңірі – зеңбірек, Ұстаса батыр ер жүрек. *О қ т ы ғ ы ң* – наган, оғың – жай, Күндей үнің күркіреп (К.Әбдіқадыров, Өлеңд.). **4.** *Шідер бұтағының аралығы.* Аяғына салғаны, *О қ т ы ғ ы* таза күдерді, Көрген жан қайран қалады, Тиегі күміс шідерді (Қамбар батыр).

ОҚТЫҚ[2] з а т. ж е р г. *Оқпан, ұңғы, ствол.* Далада мылтықтың *о қ т ы ғ ы н* тазаламаса болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚТЫМ-ОҚТЫМ ү с т. ж е р г. *Әлсін-әлсін, мезгіл-мезгіл. О қ т ы м-о қ т ы м* барып тұрдым (Қазақ тілі. аймақ. өздігі).

ОҚТЫМ-СОҚТЫМ ү с т. ж е р г. *Андасанда.* Мен мұнда *о қ т ы м-с о қ т ы м* келіп тұрамын (Қазақ тілі. аймақ. өздігі).

ОҚТЫН-ОҚТЫН ү с т. *Көп кідірмей, ауық-ауық, дамыл-дамыл, әлсін-әлсін.* Мариям аспалы айнаның алдына отырып, маңдай терісін аз-кем бүрістіре түсіп, *о қ т ы н-о қ т ы н* күрсінетін болды (Б.Майлин, Азамат.).

Сұр шолақ танауын тізесіне *о қ т ы н-о қ т ы н* сүйкелеп, сүңгісін түсіргенде, Мұстекең бетін жапқан қырауды қолымен бір сипамады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ашық инфляция кейбір тауар нарығындағы бағаның *о қ т ы н-о қ т ы н* төмендеуімен немесе оның өсуінің баяулауымен сыйыса береді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ОҚУ[1] *Оқы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жазудың қарасын айыру, тану.* Осы арада арнайы ескерте кететін бір мәселе – Т.Досановтың көне түрік жазуын *о қ у* тәсілі жөнінде. Бұл, әділін айту керек, назар аударарлық, ешкімге ұқсамайтын жаңа тәсіл. Бәлкім, бұл – дұрыс оқудың кілті болар («Жас Алаш»). Бір сөзім «Мың бір түннен» *о қ ы п* көрген, Өлең қып сол сөзімді айтқым келген (Абай, Шығ.). Шана үй жанына жеткен соң, бар ықыласым әлгі журналға ауған мен үйге кіріп кеттім де, аяғымдағы етігімді де шешпестен, текеметтің етек жағына етбетімнен құлай кетіп, журналымды *о қ у г а* кірісіп те кеттім («Қаз. әдеб.»). **2.** *Тиісті оқу орнында білім алу, хат тану.* Интернатта *о қ ы п* жүр, Талай қазақ баласы (Абай, Шығ.). Көзіңді салдың тұрғыға, Бейнетін қиын көрмедің. Бірге *о қ ы г а н* құрбыға. Бас бәйгені бермедің (Абай, Шығ.). **3.** д і н и. *Ішінен дұға оқып арбау, дуалау.* – Ауылда жыланның уын *о қ у м е н* қайтаратын кісі бар, – десіп, құрбыластарым маған дем беріп келе жатыр (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Дұға оқу. *Құдайға жалбарынып, Алладан тілек тілеу.* Жатқан сайын ұйқыға, *Д ұ ғ а о қ у ш ы* ем шошынып (Абай, Шығ.). Жер жүзіндегі адамзат атаулының Құдайға жасаған ғибадаттары әртүрлі болғанымен де, негізгі мақсаттары ортақ: жаратушыға жалбарынып *д ұ ғ а о қ у* арқылы жақсылықты тілеу, жамандықтан арылу («Жас Алаш»).

ОҚУ[2] з а т. **1.** *Білім алу, оның бір саласын игеру, меңгеру жолындағы ізденіс, іс-әрекет. О қ у* – оқушының алдағы іс-әрекеті үшін білім, білік, дағдыларды мақсатты түрде меңгеру процесі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қазақты үкімет «надан» деп сылтау қылса да, әуелгі екі думадағы қазақ депутаттары надан емес еді. Оқыған, шешен, қазақ жайын жақсы білетін адамдар еді. Енді думада жер, дін, земство, билік, *о қ у* һәм басқа қиын мәселелер қаралмақшы (М.Дулатов, Шығ.). Айтамын үгіт қылып қазақ халқын, Көңліңіз *о қ у* десе сонша салқын. Қаншама ғұламалар айтса дағы Бұрынғы қоя алмайсыз ата салтын (Ақмолла ақын, Күндер.). **2.** *Оқу орнында өтетін сабақ.* Жаңылмасам, *о қ у* басталған соң айдан кейін болар, бір күні жұрт Қажымұқан келе жатыр десіп дүрліге қалысты (Ә.Көшімов, Жас аңшы.). – Біз *о қ у* үлгірімі жағынан университетте алғашқы орындардың біріндеміз («Лен. жас»).

Оқу бағдарламасы. п е д. *Әр пән бойынша берілетін білім мен игерілетін дағдылардың мазмұны мен көлемін белгілейтін жоспар. О қ у б а ғ д а р л а м а с ы н ы ң* түсінік хатында оқу пәнін оқытудың мақсаты, бағдарламаның құрылымы, оқу материалының жүйесі, оқытудың әдістері мен ұйымдастыру формаларының ерекшеліктері көрсетіледі, сыныптағы және сыныптан тыс оқыту жұмыстарының басқа пәндермен байланыстылығы анықталады (ҚҰЭ).

Оқу бөлімі. п е д. *Білім беру жүйесін меңгеретін мекеме.* Ауданның *о қ у б ө л і м і н д е г і* жігіттер сен туралы хабарлаған (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әсия әкесіне аудандық *о қ у б ө л і м і н і ң* «Жұлдыз» мектебіне мұғалім етіп жіберіп отырғанын айтты (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

Оқу жабдықтары. *Мектептің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға қажет барлық жабдықтар. О қ у ж а б д ы қ т а р ы н а*: кинодиопроектор, компьютер, шеберхана, музыкалық және денешынықтыру аспаптары т.б. шаруашылық құрал-жабдықтары, оқу кабинетінің көмекші жабдықтары (перде, тартпа, шкаф т.б.) жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Оқу жоспары. п е д. *Оқу орындарында оқылатын пәндердің тақырыптық құрамын, мөлшерін, өтілу тәртібін белгілейтін құжат. О қ у ж о с п а р ы* – оқу орнының мақсат, міндетіне сай жасалады. Оқу жоспарында көрсетілген білім бағыты мен сипаты оқу бағдарламалары мен оқулықтарда айқындалады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Оқу жылы. п е д. *Оқып-үйрену барысында жоспармен шектелген бірнеше айлық мерзім. О қ у ж ы л ы* жалпы білім беретін орта мектептерде, арнайы және жоғары оқу орындарында қыркүйек айының 1 жұлдызынан басталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Үстіміздегі *о қ у ж ы л ы н д а* облысымызда 3500 жұмысшы және село жастары жұмыстан қол үзбей оқып жатыр («Халық мұғ.»). *О қ у ж ы л ы* 1 қыркүйекте басталады. Оқу жылы басталғанға дейін барлық оқу орындарында дайындық жұмыстары ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жақсы болсаң шынында, Қартаймас деп айта алам. Жаңа *о қ у ж ы л ы н д а* Жасарады қайтадан (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

Оқу кестесі. *Белгілі бір жүйеге келтірілген, мағлұматтар, есептеу мәліметтерінің тізбесі, көрнекі құралдардың бір түрі. О қ у к е с т е-*

с і – тақырыптық мазмұн, сандық, графикалық (сызықтық), суретті және аралас болады. *О қ у кестесі* – ауқымды хабар беруге, көрсеткіштерді салыстыруға, кез келген дамудың ретін бейнелеуге және т.б. мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Оқу кітаптары. *Белгілі пән, мамандық бойынша, білім, берілетін кітаптар.* Әсіресе *о қ у к і т а п т а р ы* техника жағынан айыпсыз болып, дұрыстап басылып шығуы керек. Алғашқы уақытта қазақша басылып шыққан кітаптар техника жағынан өте нашар болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Оқу құралы. *Білім беру, үйрету ісіне қажетті оқулық пен басқа да бұйымдар.* Осы сияқты «Айқап» қазақ арасындағы оқу, мәдени-ағарту мәселелерін, жаңа оқуды өрістету, жаңаша программаларды, *о қ у қ ұ р а л д а р ы н* жасау мәселелерін кеңінен сөз етті (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Жасадық сауда бәріміз, Алдың *о қ у қ ұ р а л ы н,* Кассаны санап көріңіз, Білеміз дұрыс шығарын (Қ.Ыдырысов, Аршында.).

Оқу оқыды. *Білім алды.* Түбінде баянды еңбек егін салған, Жасасын *о қ у о қ ы п,* білім алған (Абай, Шығ.). Құлағы мен көзін аш, *О қ у о қ ы т,* ғылым жай. Насихатты сөйтіп шаш, Соны жүрсін біле алмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Оқу орны. *Білім беретін оқу-ағарту мекемесі.* Мемлекет білім берудің жалпыға міндетті стандарттарын белгілейді. Кез келген *о қ у о р н ы н ы ң* қызметі осы стандарттарға сай келуі керек (ҚР Конституциясы). Оқиға *о қ у о р ы н д а р ы н ы ң* бірінде болады да, ондағы жаңа идея мен ұлтшылдықтың тартысы көрсетіледі (С.Қирабаев, Октябрь.). Бұл *о қ у о р н ы н* 1964 жылы бітіріп, туған халқының астанасына қайта оралды (Ш.Сариев, Арай.).

Оқу программасы. ***Оқу бағдарламасы.*** Кейінгі кезде кейбір жолдастар көптеген халық күйлеріне консерваторияның *о қ у п р о г р а м м а с ы н а н* аз орын беріледі деген реніш туғызып жүр («Қаз. әдеб.»). Доңғалбай яслилік медсестралар курсындағылармен кездесті, олардың *о қ у п р о г р а м м а с ы м е н* танысты (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Оқу практикасы. *Теориялық алған білімдерін нақтылау үшін тәжірибе жүзінде көз жеткізуі.*

Оқу тоқсаны. *Оқу жылының ұзақтығы әртүрлі болып бөлінген төрт кезеңнің бірі.*

Оқу шеберханасы. *Жалпы білім беретін оқу орындарында оқушыларды қарапайым құралдармен (егеу, балға, қашау т.б.) жұмыс істеуге не станокпен металды өңдеу жұмыстарын үйретуге жабдықталған бөлме. О қ у ш е б е р х а н а л а р ы н д а* еңбек сабақтары, сыныптан тыс жұмыстар (техникалық үйірмелер, оқуға қажетті көрнекі құралдар жасайтын үйірмелер, шеберқолдар үйірмелері) өткізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Оқу ісінің меңгерушісі. *Мектептегі педагогикалық процестің ұйымдастырушысы әрі басқарушысы.* Ақторта сол әдетімен бүгін де жолай кейбір балалардың үйіне соғып мектепке келсе, өзін *о қ у і с і н і ң м е ң г е р у ш і с і* іздеп жатыр екен (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Елдің соңынан кластан шыққан *о қ у і с і н і ң м е ң г е р у ш і с і* мұны көріп, анадайдан айқай салды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ОҚУ-АҒАРТУ з а т. *Хат таныту, сауаттандыру, білім беру ісі.* СССР Жоғарғы Советінің сессиясында бекілген *о қ у-а ғ а р т у д ы* қайта құру туралы заң осындай үлкен талаптар қойды (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Баспасөз беттерінде қазақ халқының *о қ у-а ғ а р т у* проблемаларының өзекті тұстарын талқылайтын көлемді мақалалар жариялай бастайды («Түркістан»). XX ғасырдың бас кезінде *о қ у-а ғ а р т у* жұмысы жандана түсіп, мектептер саны анағұрлым көбейеді (XX ғ. қаз. ақын.).

ОҚУ-БІЛІМ з а т. *Ізденумен, үйренумен жинақталған білім, мағлұмат жиыны.* Таң, Күн деген жер жаны, Екеуінсіз жоқ сәні, *О қ у-б і л і м* – ер жаны, Жараспас ерге құр жаны (М.Жұмабаев, Шығ.). – Осының бәрі де еңбегін болса да, қасиетті өнерін болмаған, *о қ у-б і л і м* алар орның болмаған... ұзын көштің соңында өткеннің салдары да (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ақылбай орысша оқи алмай қалған, оның *о қ у-б і л і м і,* ауылда оқыған мұсылманша, ескіше оқудың орташа дәрежесі болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

ОҚУ-ЗЕРТХАНА з а т. *Техникалық және ғылыми-зерттеу тәжірибелерін жасайтын арнаулы жабдықтары бар оқу орны, зертхана.* Елбасы металды термоөңдеу және механикалық сынау, электронды микроскоптарды тексеру, пештен тыс өңдеу құрал-жабдықтарымен, компьютер техникасымен толық қамтамасыз етілген *о қ у-з е р т х а н а* корпусында болашақ металлургтердің тиянақты әрі сапалы білім алуына барлық жағдай жасалғанына ризалық білдірді («Егемен Қазақстан»).

ОҚУЛЫ с ы н. *Көп оқыған, білімдар. О қ у л ы* адамдармен жақсы жанасып, тәлім-тәрбие жұқтыра алмай сырттап қалыңқырадым (І.Жансүгіров, Әңгім.). «Ел – теңіз, түбінде талай асыл жатыр. Сүңгіп жүріп ердің ері табады...» дейді. Онда

о қ у л ы болу қиын-ау?! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Советтен бұрын қандай зор *о қ у л ы* қазағың ояз бен гүбірнада тілмаштықтан әрі аса алған жоқ-ты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ОҚУЛЫҚ з а т. п е д. *Бағдарлама мен дидактика талаптарына сай нақты оқу пәнінің мазмұнын ғылыми негізде жүйелеп, баяндайтын оқу кітабы.* Қолыма ілінген кітаптар физика мен математиканың әлдебір ескі *о қ у л ы қ т а р ы* болғандықтан, оны сырғытып тастадым да, қалың дәптерді ашып қарауға кірістім (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Кеше бір қарт мұғалім келіп, тіл *о қ у л ы ғ ы н* жазуға ұлықсат сұрап кетті (Қ.Исабаев, Жолдас.). Мектепте оқыту процесінде балалар алдымен *о қ у л ы қ т а р м е н* жұмыс істеуге үйренеді, дағдыланады («Қазақст. мект.»).

ОҚУХАНА з а т. к ө н е. *Медресе, мектеп.* Мұнда тұрғанда ол Баку мұсылмандары үшін тұңғыш *о қ у х а н а* ашады (М.Дулатов, Шығ.). Сөйтсе де соңғы кезде бұл әдетті жоятын шаралар істеліп, ондайды көп істейтіндер қарменшіктер камерасына (бөлмесіне) бөлек қамалып, сауатсыздық жоятын мұғалімдер үгіттеп, қызыл бұрыш (*о қ у х а н а*) бөлімінің бастықтары түрлі саяси үйірмелеріне тартып, жоғарғы әдет азайтылған («Жалын»).

ОҚУШЫ з а т. **1.** *Мектеп қабырғасында тәлім-тәрбие алып, білімге үйренуші, шәкірт.* Мұғалімдердің, әртүрлі үйірме бастықтарының сөздеріне қарағанда, Ажар барлық сабақтан да озат *о қ у ш ы* екен (С.Мұқанов, Шығ.). Қазақ пен ноғайдан оқу, оқыту, *о қ у ш ы л а р*, жазушылар жайынан сөйлеп кеттік (М.Дулатов, Шығ.). Класқа кірген бетте бірнеше *о қ у ш ы* Шолпанды үрейлі дауыспен шулап қоршап алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** *Әдебиет оқитын қауым, оқырман.* Абай атына алғашқы ашылған ескерткіш осы журнал болғандықтан, тынысын тарылтпай, жазушының да, *о қ у ш ы н ы ң* да қиялына кең өріс беруді лайық көрдік («Абай»). Осы бір газет, бір журналымызды үлкейтеміз, көбейтеміз демей, қолдағы бар екеуін көп алып оқуға тырыссақ болады. Қазір осыдан артықты көтерер шамамыз жоқ қой деп ойлаймын. *О қ у ш ы м е н* байлығымыз белгілі ғой, – деп (М.Дулатов, Шығ.). Бұл шығармаларда Абай өзінің *о қ у ш ы л а р ы м е н* әңгімелесіп, жүзбе-жүз кездесудегі мәслихат, кеңес құрып отырған ойшыл ұстаз тәрізденеді (М.Әуезов, Әр жыл.).

Намаз оқушы. д і н и. *Намазхан адам, Аллаға құлшылық етіп, мұсылманның бес парызының бірі ретіндегі намазды орындаушы кісі.* Көзін күнде көреді *н а м а з о қ у ш ы*, ораза тұтынушылардың не халетте екендіктерін, оған дәлел керек емес (Абай, Тол. жин.).

Оқушылар сайысы. *Оқушылардың спорт сияқты т.б. салада өзара бәсекеге, жарысқа түсуі.* Олардың ізбасары Сафура Жеменей гимнастикадан республикалық *о қ у ш ы л а р с а й ы с ы н д а* үшінші орынды иеленді («Егемен Қазақстан»).

ОҚУШЫЛЫҚ с ы н. *Оқушыға тән. О қ у ш ы л ы қ* дәуірдің ішіне қайта батқандай, сол кезді еске алып, вокзалға терезеден қарап, қозғалмай жата бердім (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Оның көңіліне ой түсті. Көзінің алдында *о қ у ш ы л ы қ* кезі, Троицкідегі «Рәсүлие», «Уазипа» мектептері, онда оқыған жолдастары елестеді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Ал бұлардың кез келген пойызға мінетін *о қ у ш ы л ы қ* билеті бар (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ОҚША[1] үс т. *Көз ілеспестей тез.* Құлағын жымитып ап, қанша безіп бақса да, Аққұмай атқан *о қ ш а* зулап, жетіп-ақ барды (Н.Сералиев, Намыс). Кенет су астынан керемет құбыжығы *о қ ш а* зулап келіп, оны егеудей өткір қышқаштарымен қысып ұстап алды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Оқша атылды. *Бірден ытқып түсті (кетті).* Құрбан «Әне көрдің бе!» дегендей жалт қарады. Сол сәтте Сейіт бар пәрменімен құрбанға *о қ ш а а т ы л д ы* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Оқша қадалды. *Шаншыла қарады.* Өмірбектің көзі қиғаштанып, жалбырланған қағазға *о қ ш а қ а д а л д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ОҚША[2]**=** е т. ж е р г. ***Ұқсау***. Бұ там жүдә *о қ ш а ғ а н* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Сенің мына балаң кімге *о қ ш а ғ а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Оған еш бір жері *о қ ш а м а й д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Тарбағатай шың-құздарын ұзыннан-ұзақ созылған жіп-жіңішке ақ бұлт екіге бөлініп, аспан тауына *о қ ш а с а т ы н* (О.Бөкеев, Ардақ).

ОҚШАНТАЙ з а т. **1.** э т н. *Жоғарғы жағын сүйірлеу, етек жағын доғалдау етіп келтіріп, былғарыдан тігіп, белдікке тағып, оқ-дәрі салып жүретін қалта.* Бір-екі түлкі терісі, қын-қынай, *о қ ш а н т а й л а р ы* салпылдаған ескі кісе, етікке жарайтын былғары, мәсіге жарайтын «көзел» – ешкі терісі (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қабағы түсіп, түсі сұрланып, қайтып келді де, о да мылтықтарын сүртіп, *о қ ш а н т а й л а р ы н а* оқ толтырып, киім, ер-тоқымдарын жинап, қамдануға кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сырбайдың белінен түспейтін: *о қ ш а н т а й ы*, қыны, басқа да қажетті салпыншағы көп қазақы кісесі болушы еді (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Ұяларына мылтық оғын (жезін) қатарлап*

салып жүретін жалпақша келген белбеу. Қолдарында әлгі айтылған төрт мылтық. *Оқшантайға* тізілген оқтары да бар екен (Р.Райымқұлов, Болат.). Қосауызын оқтап, беліне патрон толы *оқшантайын* буып, кәнігі аңшыларша ит ертіп шыққан Қабылға қоян қыр аспай жатып-ақ кездесті (Ж.Түменбаев, Қимас.). Белге кемер белбеудей ғып байланған *оқшантайда* патрондар самсап тұр (І.Қожабаев, Қансонар).

ОҚШАҢ с ы н. ж е р г. *Оқшырақ, одырақ.* («Сөз сандық»).

ОҚШАУ үс т. *Өзгеден жеке-дара, бөлек, оңаша.* Ауылдың біз кірген жақ шетінде *оқшау* тұрған ағаш мешіт пен медресені көріп өттік. Медресенің түрі қайғылы, белуарынан қар басқан, есігі тас бекітулі, көптен адам аяғы баспаған (М.Дулатов, Шығ.). Қалың қарауылдың ойын-тойының көркі Ақан болады. Біріне бедеу мінгізіп, біріне бүлде кигізіп дегендей, 15–20 жігітті өзі тәрбиелеп нөкер қылып алады. Жүргенде сол жігіттердің алдында қолбасыдай *оқшау* отырады (М.Жұмабаев, Шығ.). Бурахан пысынап кеткендей желпініп, *оқшау* шықты да, солтүстік-батысқа қарай керіліп жатқан кең даланың көкжиегіне дейін көз жіберіп, ойда тұрып қалды (Ә.Әбішев, Ғаламат).

Оқшау сөз. л и н г в. *Сөйлем ішінде басқа сөздермен синтаксистік байланысқа түспей, айтылуда дауыс ырғағымен өз алдына бөлектене, оқшаулана жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестері.* Осыған орай да *оқшау сөздер* жазуда басқа сөздерден тыныс белгілері арқылы көбінесе үтірмен ажыратылып тұрады (ҚСЭ). *Оқшау сөздер* сөйлем мүшесінің қызметін атқармайды, тек басқа сөздермен мағыналық қарым-қатынаста ғана болады (ҚСЭ). *Оқшау сөздерді* оқытып үйреткенде, талдау, салыстыру тәсілдері қолданылады («Қазақст. мект.»).

ОҚШАУЛА= е т. **1.** *Өзгелерден дараланып бөлу, оқшалау.* Панферов үш командирді *оқшаулап* алып, болашақ операцияның жағдайын кеңесті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ең алдымен мал дәрігерлері қорадағы қойды әбден сараптап тексереді, байқалған ауруларын бөліп шығарып, *оқшаулап* емдейді (С.Омаров, Қой. бағу.). Тағы бірдеңенің ұшығын шығарар деп сескенді ме, әлгі арада Құдайберген жігітті бізден *оқшаулай* беріп, әлденелер айтып жатты (Ақ бидай). **2.** т е р м. *Арнайы түрде ортадан алыстатып, жеке-дара ұстау, бөлектеу.*

ОҚШАУЛАН= е т. *Өзгелерден дараланып бөліну, оңашалану.* Үйге таман жақындаған соң, Сақыпзада бізден *оқшаулана* бастады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Сырғыма опырылмамен бірге өзен аңғарларындағы *оқшауланып* бөгелген көлдердің пайда болуына себепші болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Мырыш рудасы мыс пен қорғасын рудаларынан *оқшауланып*, жеке-дара участок болып жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Оқшауланған су. г е о л. *Тау жыныстарының түйісу аралығындағы немесе қуыстары бұрышындағы су.* Капиллярлық судың мынадай түрлері болады: жыныс бөлшектерінің түйісуіне жақын аралығында беттік керілу арқылы ұсталып тұратын *оқшауланған су* (түйісу аралығының суы немесе қуыстардың бұрышындағы су), төмен қарай тамуға капиллярлық менискінің үйкеліс күші ұстап тұратын салпыншақ су (әдетте, аэрация аймағының жоғары бөлігінде кішкене жаңбырдан кейін пайда болады), грунт сулары деңгейінің бет жағын ала орналасқан капиллярлық жиекті түзетін су (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Оқшауланған нарық. э к о н. *Экономика саласында ұлттық сипаты жоқ, жергілікті нарық.* Территориялық белгілеріне қарай нарық мынадай түрлерге бөлінеді: дүниежүзілік нарық, еларалық бірлестіктер нарығы, ұлттық нарық, аймақтық нарық және *оқшауланған* (локальды) немесе жергілікті *нарық* (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ОҚШАУЛАНДЫР= е т. *Өзгелерден дараланып бөлектендіру.* Қазір қайта бұл көрініс Құлайшаны бар әлемнен *оқшаландырып* тұрған сияқты (К.Баялиев, Жер.).

ОҚШАУЛАНДЫРУ *Оқшауландыр етістігінің қимыл атауы.*

ОҚШАУЛАНУ *Оқшаулан етістігінің қимыл атауы.* Оның жолдастарынан қол үзіп, *оқшауланы,* өзімен-өзі болу белгісі көрінбей ме, егер ондай нышан байқалса, балалар коллективіне енуіне көмектесу қажет (Семья тәрбиесі). Өзге елдермен араласқысы келмеген, *оқшауланыға* бейім тұрған мемлекеттердің бәріне де қиындық төнетін сияқты («Егемен Қазақстан»).

ОҚШАУЛАНУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Өзгелерден бойды аулақ салып дараланушылық.* **2.** с а я с и. *Тұйықталып отырушылық, сыртқы әсерден қорғанып, жабық болушылық, тұйықталып қалушылық.* Жүз мыңдаған адамдар Россияның бір түкпірінен екінші түкпіріне ауысып отырады, *оқшауланушылық* пен ұлттық тұрпайылық жоғалуға тиіс (XX ғ. қаз. ақын.). **3.** с а я с и-ә л е у м. *Жатсынушылық, өзін бөлек ұстаушылық, жалпымен қабылданған жүйе, ұстанымдарды мүлде қабылдамау, олардан бойын аулақ ұстаушылық.*

Философиялық проблемадан социологиялық проблемаға айналған *о қ ш а у л а н у ш ы л ы қ* (отчуждение) өзегінде де қаталдық жатыр («Егемен Қазақстан»).

ОҚШАУЛАТ= е т. *Өзгелерден даралап, бөлектету.* Қазірде жасы қырыққа таянған Ақапа он жыл бойы осы құрметті көріп келеді. Мұның өзі оны жүрттан *о қ ш а у л а т ы п* жіберді (С.Алдабергенов, Жаңару).

ОҚШАУЛАТУ *Оқшаулат етістігінің қимыл атауы.*

ОҚШАУЛАУ[1] *Оқшаула етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өзгелерден даралап бөлу.* Біз үшеуміз: ол, Өтепов жолдас және мен – Бородуллиннің өзіне сездірмей оны қызыл әскерлер бұқарасынан *о қ ш а у л а у ғ а* кірістік (Қ.Әміров, Революция.). **2.** *Арнайы түрде ортасынан ажыратып бөлектету.* Туберкулез күдігі бар малдарды туберкулин енгізу арқылы анықтауды күтпестен, дереу *о қ ш а у л а у* керек (Малды туберк. сақта.). Оларды гидротехникалық ғимараттар, тоннельдер, метрополитендер т.б. жерасты құрылыс жұмыстарын жүргізуде едәуір қиындатумен бірге, көбінесе, өте күрделі болып келетін құрғату (дренаж) және суды *о қ ш а у л а у* (гидроизоляция) шараларын жүргізу қажеттігін тудырады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОҚШАУЛАУ[2] үс т. *Өзгеден шеткерірек, оңашалау.* Еламан жұмыс кезінде де өз қайғысымен оңашаланып, *о қ ш а у л а у* жүрген-ді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тамара мен Жамал орман жиегіне шығып, *о қ ш а у л а у* тұрған теректің саясына барып отырды (Ә.Шәріпов, Майдан). Елімізде психикалық сырқат қылмыскерлерді қатаң *о қ ш а у л а у д ы* қамтамасыз ете алатын психиатриялық аурухана жалғыз Алматыда ғана бар. Ондағы орындар саны қатаң шектеулі («Егемен Қазақстан»).

ОҚШАУЛЫҚ з а т. **1.** *Өзгеден бойын аулақ салып шеттеушілік, өзімен-өзі болушылық.* Екі жігіттің жүрісінің *о қ ш а у л ы ғ ы н* былай қойғанда, жүрістері өте көңілсіз (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). **2.** п с и х. *Адамның өзімен-өзі болып, басқалардан бойын аулақ салып, өзін жеке, дара ұстауы. О қ ш а у л ы қ* көбінесе адамның табиғатына (темпераментіне т.б.), жасына және денсаулығына байланысты болады (ҚСЭ). Темпераменттердің ішінде *о қ ш а у л ы қ қ а* икем тұратыны меланхоликке жататындар (ҚСЭ).

ОҚШАУ-ОҚШАУ үс т. *Алды-алдына оңашаланған, дара-дара, бөлек-бөлек.* Бір жайпақ жоннан еңкейіп түсе бергенде, көз ұшында бұлдырап, *о қ ш а у-о қ ш а у* шаншыла біткен сүйір таулар көрінді (Н.Габдуллин, Өмір күйі). Ауыл шетіне *о қ ш а у-о қ ш а у* қонған малайлардың үйлерінің жанынан мал өріп барады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ОҚШАУЫРАҚ үс т. *Өзгеден бөлегірек, шеткерірек, оңашарақ.* Абай бұлардың қасынан *о қ ш а у ы р а қ* кетіп, жалғыз шомыла бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Ауылдың артында *о қ ш а у ы р а қ* жерде, жолаушылардың арбасына ұқсаған екі хадок арба тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Теміржолдан өткесін, таса-тасаны бетке ұстап кеп, *о қ ш а у ы р а қ* тұрған тас үйдің іргесіне жата-жата қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ОҚШАШАР з а т. *Пулемет (қару).* Солдатта қару қандай, бесатар, бердеңке *о қ ш а ш а р*, зеңбірек... бәрі де бар (М.Дулатов, Шығ.).

ОҚШИ= е т. с ө й л. *Оқшыраю.* Аналар төбе басынан шыққан дауысты ұйып тыңдап, жетесіне сіңіріп алған тақылетті *о қ ш и ы п* тұрды-тұрды да, мүйіздерін шайқады (К.Ахметбеков, Ақдала).

Оқшия қарайды. *Одырая, едірейе қарайды.* Бізге *о қ ш и я қ а р а й д ы* да, «зиянсыз балалар» екенімізді білген соң, тұмсығын көтеріп, жүріп кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жылқы мен жақындағаннан бәрі де одырая бас көтеріп, *о қ ш и я қ а р а с ы п* қалды (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Тоған байланатын Таркезең екі жағы құз жартас, біріне-бірі *о қ ш и я қ а р а с қ а н* аттылы адам тәрізді (А. Жұмаділдин, Қайырлы.).

ОҚШИМА с ы н. *Үсті сүйірлеу, етек жағы қайқиып келген (қалпақ).* Бастарына кигендері кеуделеріне дейін жабатын түйе жүн далбағай, етек жағы айбалтаның жүзіндей қайқиып келген, әшекейлене кестеленген *о қ ш и м а* қалпақ (І.Есенберлин, Қаһар).

ОҚШИЮ *Оқши етістігінің қимыл атауы.*

ОҚШЫ з а т. *Қарапайым әдіспен оқ жасаушы адам.*

ОҚШЫРАЙ= е т. **1.** *Одыраю, едірейе қарау.* Жайсыз сыбдырдан кенет шошыған тағы құстай *о қ ш ы р а й ы п*, еленде тұрып, Мадиярға көздің қырымен қарап қойды (С.Омаров, Өмір.). Сары қыз тұра жөнелгісі келгендей, *о қ ш ы р а я* қарап аз бөгелді де, жаңағыдан гөрі көтеріңкілеу дауыспен әнді қайта бастады (М.Мағауин, Бір ата.). Бастарын төмен тұқырып, денелерін қырын беріп, үш серке анадай *о қ ш ы р а й ы п* шықты да, маңырап кері бұрылды (Т.Тілеуханов, Өзге.). **2.** *Бас киімді тіктеп, шекеге қырындата кию.* Құлан бойын жазғанда назары алдымен оң жақтағы жертөсектің үстінде отырған *о қ ш ы р а й ғ а н* ақ жаулықты, жалпақ жүзді қара кемпірге түсті (А.Нұрманов, Құлан.).

ОҚШЫРАЙТ= е т. **1.** *Одырайту, едірейте қарау.* ≈ Көзін *о қ ш ы р а й т т ы.* **2.** *Бас киімді қақайтып кию, тіктетіп шекеге қырындату.* Сонсын мұртын ширатып, басындағы құндыз бөрікті әрлі-берлі *о қ ш ы р а й т а* киіп, құдды бір көпшілік алдына шығатын артиске ұқсап, біраз құбылды (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Аяғында киіз байпақты саптама етік, ұзын қара ішіктің екі омырауы екі жақта, түлкі тымағының бір құлағын қайырып, шекесіне *о қ ш ы р а й т а* киіпті (З.Шүкіров, Жас жесір). Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды. Үшпадай бөркін киген *о қ ш ы р а й т ы п* (Абай, Тол. жин.).

ОҚШЫРАЙТУ *Оқшырайт етістігінің қимыл атауы.*

ОҚШЫРАЙЫС= е т. *Одырайысу, едірейісу.* Анау үшеуі серейіп-серейіп *о қ ш ы р а й ы с ы п* тұр (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ОҚШЫРАЙЫСУ *Оқшырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ОҚШИРАЮ *Оқшырай етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫ= е т. **1.** *Жазылған сөздерді әріптерге қарап отырып, іштей не дауыстап қайталап шығу. О қ ы р с ы з* түзеңкіреп сөз қатесін, Қайғыменен қажыған мен бір жанмын, Биік бір мәртебеңе сәлем болсын, Азғантай өкпеменен айтып салдым (Ақмолла ақын, Күндер.). Құл Ғали қиссасы XIII ғасыр түріктерінің қарапайым тілінде жазылған. *О қ ы ғ а н* кісі бүгінгі қазақ тіліне тым жақын екенін аңғарады («Айқын»). Газет, журнал басылды, Міне, *о қ ы* деп қуанттың. Қазаққа ғылым шашылды Ал қуан деп жұбаттың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Білім жинау, кәсіп т. б. меңгеру, ой тұю.* Сонда тиер файдаңыз аймағыңа, Кім *о қ ы м а с* рахмет файдалыға. Ғәр нәрсенің фарқына көзің жетсе, Алдаушының түспесін қармағына (М.Дулатов, Шығ.). «Жүрсең көре бересің, *о қ ы с а ң* біле бересің». Сол айтқандай, мамандар сығылған ауаны қуат көзі ретінде пайдалану идеясының талайдан бар екенін айтады («Зерде»). Бұл күнде күштен ойды бұрын жұмса, Қара күш бәйге алмай жүр осы шақта. Амал ет заманыңның ыңғайына, Бәйгесіз құр лағып босқа шашпа. Ақылдан күшіңді артық көріп жүрсең, Жадыңа бұл кеңесті *о қ ы п* сақта! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Оқу орнында білім алу, ілім-білімді меңгеру.* Қабыш – Мойылды болысындағы тәуір *о қ ы ғ а н* жігіттердің бірі болатын (М.Әуезов, Қараш.). Баяш тегін адам емес, өзі ертеректе ішкі жаққа кетіп, орыс арасында *о қ ы п т ы* (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Ол бұрын Өмірбекпен бірге *о қ ы ғ а н* еді, енді осындағы облыстық бір мекеменің бастығы болатын (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). **4.** *Дұға айтып, дем салу.* Сәлде орап, ел ақтап, Жүреді бала піштіріп. Аурулы үйде қонақтап, Емдейді *о қ ы п,* үшкіріп (С.Мұқанов, Замандас.). **5.** *Арбау, алдау.* Жыланды *о қ ы п* арбап тұрған адамның осы әрекеті жыланға қашықтан радиотолқындары арқылы берілуі мүмкін (М. Мұқанов, Жан дүние.).

Бата оқыды. *Игі тілек білдірді.* Партия жиып, мал сойса, *Б а т а о қ и с ы н,* жейсің бас (Абай, Шығ.).

Дұға оқыды. д і н и. *Алла тағалаға жалбарынып тілек тілеу, кешірім сұрау сияқты ғибадатты орындады.* Көкірегің қатып қалған қара тастай, ісің көп келіспеген одан басқа-ай. *Д ұ ғ а о қ ы п* азаптану құр әдетің, Ақырет пайдасына жарамастай (Ақмолла ақын, Күндер.).

Құран оқыды. *Өлген кісіге дұға қылды.* Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан *қ ұ р а н о қ ы с ы н* дейді (Абай, Шығ.).

Намаз оқыды. д і н и. *Аллаға құлшылық етіп, мұсылманға парыз етілген ғибадатын тәртібі, рәсімі бойынша орындады.* Парыз, ғылым, тағлымда жоқ қайғысы, *н а м а з ы н* өзі *о қ ы р* тұрып кештен. Тыс дәрет алуменен іс бітпеді (Ақмолла ақын, Күндер.). Ғылымсыз *о қ ы ғ а н н а м а з,* тұтқан ораза, қылған хаж ешбір ғибадат орнына бармайды (Абай, Шығ.).

Оқу оқы. *Білім ал.* Айтар сөзім ендігі, Аласұрған көңілге: *О қ у о қ ы,* өнер қу, Басқалардан түңіл де! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тәпсір оқыды. д і н и. *Құранның араб тілінен аударылып, мәтініне берілген түсініктерді жазуға қарап, іштей немесе дауыстап қайталап шықты.* Көрер көзге моласымақ салтанатсыз, Сәлдені келістіріп орасақ біз, *О қ ы с а қ т ә п с і р,* хадис түсінік жоқ, Дариға, біз мақтарда, не болмақпыз (Ақмолла ақын, Күндер.).

ОҚЫҒАН с ы н. *Көзі ашық, білімді адам, зиялы.* Бұл – қазақ, тәңіріге зар еткен қазақ! Қиналып, қанды азап шеккен казақ. Әйтеуір қанды азаптан құтқарар деп, *О қ ы ғ а н* азаматын күткен қазақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Елдің тілі бұзылуына ең алдымен *о қ ы ғ а н д а р ы* себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жолбасшы болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Айланыстың алаңы, Кейде алтын, кейде жез, Қызыл алды қаланы, *О қ ы ғ а н д а р,* мұны сез (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О қ ы ғ а н д а р* бас болар, Жас өмірге мас болар, Үлкенін қылар ол мазақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Оқыған адам. *Білімді адам.* Мысалы, бір әннен бір уақытта жағымды әсерлену, екінші уақытта жағымсыз әсерлену алуға мүмкін, яки білімді, *о қ ы ғ а н а д а м* бір нәрседен жағымсыз әсерлену алғанда, ол нәрседен оқымаған надан адамның алған әсерленуі жағымды болуға мүмкін (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақты үкімет «надан» деп сылтау қылса да әуелгі екі думадағы қазақ депутаттары надан емес еді. *О қ ы ғ а н*, шешен, қазақ жайын жақсы білетін *а д а м д а р* еді (М.Дулатов, Шығ.).

ОҚЫҒАНДЫҚ з а т. *Көп білім алғандық, білімділік.* Намыс қанша билегенмен, Әбілқайыр Рабиу-Сұлтан-Бегім бәйбішесін өзге әйелдерінен анағұрлым жақсы көретін, оның ақыл-парасаты, *о қ ы ғ а н д ы ғ ы* үлкен мақтаныш еді (І.Есенберлин, Алмас.).

ОҚЫҒЫШ с ы н. **1.** *Әдебиетті көп оқитын.* Әр кітаптың басынан түсіп, ең соңғы бетіне дейін аударып оқып шығамын, әліпті таяқ деп білмесем де, *о қ ы ғ ы ш*-ақпын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Жиналыс сайын соларды *о қ ы ғ ы ш,* білгіш деп мақтайды да жатады (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). **2.** *Нақышына келтіріп, бабымен оқитын.* Маяковский кім екенін мен сонда ғана толық таныдым. Даусы зорлығының үстіне ол мейлінше *о қ ы ғ ы ш* екен (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ОҚЫЛ= е т. *Кітап, жазу арқылы білдірілу.* Дон өзен өмір бойы ағып, оның екі жағындағы егіндік дала мәңгілік қалар болса, «Тынық Дон» да өмір бойы *о қ ы л ы п,* совет әдебиетінің өмірлік шығармасы болып қалады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Бұл әңгімелер барлық бастауыш мектептердегі таңертеңгілікте дауыстап *о қ ы л ы п* жүрді (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Ана тіліміз толыққанды мемлекеттік тіл бола алмай жатқанда, «келешегі қандай болады екен» деп отырған заманда, қазақ тілінде жазылған дүниелер *о қ ы л ы п*, түсіндіріліп, жиған-тергеніңіз пайдаға асып жатса, оған неге түсінушілікпен қарамасқа («Жас Алаш»). Студенттік аудиторияларда Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім өлеңдері жасырын таратылып, *о қ ы л а т ы н* («Егемен Қазақстан»).

ОҚЫЛАУ з а т. ж е р г. ***Оқтау.*** Байжан *о қ ы л а у* жонғанда оған жоңғы ізі түспейтін шебер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫЛУ *Оқыл етістігінің қимыл атауы.* Тойға жиылып отырған колхозшылар Николайдың колхоз председателіне жазған хатының *о қ ы л у ы н* талап етті (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Бұл семинарларда маркстік-лениндік философияның негіздерінен лекциялар *о қ ы л у д а* («Соц. Қаз.»).

ОҚЫЛЫМ[1] з а т. с а я с и. *Маңызды құжаттарды жоғары билік, заң шығару орындары мен институттарда қарау, тексеріп шығудың сатысы, кезеңі.* Аграрлық мәселелер жөніндегі комитет пен Экономикалық реформа және аймақтық даму жөніндегі комитетке ҚР Парламенті Мәжілісінің жалпы отырысында ҚР Жер кодексінің жобасын бірінші *о қ ы л ы м д а* талқылау ұсынылды («Егемен Қазақстан»). Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізу, конституциялық заңдар қабылдау немесе оларға өзгертулер мен толықтырулар енгізу мәселелері бойынша кемінде екі *о қ ы л ы м* өткізу міндетті (ҚР Конституциясы). Біз екі ай бойы бюджет жобасымен жұмыс істедік. Бірінші *о қ ы л ы м д а* мақұлдап та қойдық («Жас Алаш»).

ОҚЫЛЫМ[2] з а т. п е д. *Тілді меңгертудің қатысымдық әдістемесінің жазба мәтінді дауыстап немесе іштей қайталап шығуға байланысты білім, біліктілік, дағдыларды игертіп, бекітуге бағытталған маңызды бөлігі.* Осы әдістеменің негізінде сөйлеу іс-әрекетінің бес түрі: *о қ ы л ы м*, жазылым, айтылым, тыңдалым, тілдесім терминдерін енгізген және оның сөйлесімдік дағдысына сай ерекшеліктерін арнайы қарастырды (Педагогика).

ОҚЫМАҒАН с ы н. **1.** *Арнайы білім алмаған, ресми жүйемен кәсіби білімді игермеген адам.* «Наурыз» күн райын, шаруа ыңғайын дұрыстап зерттеген бір шоңғал, «*о қ ы м а ғ а н* агроном» қазақтың, я түріктің аты болуға керек (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Надан, көрсоқыр, қараңғы адам.* Ғалым алдында өзіңді тый деген, сөйтсе мұғалім сізден рұқсат болса бір ауыз сөз сұрағалы отырмын. Біз *о қ ы м а ғ а н* надан кісі, «аузыңды ашсаң нанамын, өтірік айтсаң зауалын» деген екен бабаларымыз (М.Дулатов, Шығ.).

ОҚЫМЫС з а т. ж е р г. *Оқымысты.* Әміржанның бір баласы бар еді, қазір *о қ ы м ы с* адам болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫМЫСТЫ з а т. *Көп оқыған білімпаз адам, ғалым.* Өзі *о қ ы м ы с т ы,* білгір және халық қамы үшін ойланған, қамқор ойшылдың қайғысы болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Қазақтың басқалардан саны аз болғанмен, *о қ ы м ы с т ы* болса, қай жұртпен болса да қатар тіршілік ете алмайды деуге болмайды (М.Дулатов, Шығ.). Қанша *о қ ы м ы с т ы* адамдардың ғылымының тәжірибесімен бірқатар аурулар адамға малдан жұғатыны табылған (М.Дулатов, Шығ.). Шоқан оның қандай адам екенін Амурскийдің

аузынан естігенде буряттан да бұндай ойшыл, *о қ ы м ы с т ы* шығуына таңданған боп, беретін бағасына тереңдей түскісі келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОҚЫМЫСТЫЛЫҚ з а т. *Білімге, ғалымға тән қасиет.* Ол сөздің бұл жерге үйлесер-үйлеспесін өлшеп-пішіп жататын жағдай бар ма, қалай болғанда, өзінің *о қ ы м ы с т ы л ы қ* беделін түсірмеу жөн (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ОҚЫМЫШ з а т. ж е р г. ***Оқымысты.*** Ол *о қ ы м ы ш* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫМЫШТЫ з а т. ж е р г. ***Оқымысты.*** Бұл күнде балалардың бәрі *о қ ы м ы ш т ы* болады ғой. Ол жігіт оқымыш адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫНУ *Оқын етістігінің қимыл атауы; санау, есептеу.* Достум Сейт Мағзаманды (қожаны) аға *о қ ы н ғ а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫҢҚЫРА= е т. с ө й л. *Аздап оқу, білім алу.* Сізге уәде берер едім, бірақ менің *о қ ы ң қ ы р а п*, Елге қызмет етсем деген, Көңілімде ойым бар! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҚЫҢҚЫРАУ *Оқыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРА з а т. **1.** *Сиыр малының терісі астында өсіп жетілетін құрт және осы құрттан пайда болатын сәйгел.* Ыстық-суыққа бірдей шыдамы жоқ сиырлар даладан *о қ ы р а* қуып келсе, ауылда да тыныштық таба алмай, аласұрып жүр (М.Әуезов, Қараш.). Мен суға түсіп жатқанда қызыл шолақ өгізге *о қ ы р а* тиді (І.Жансүгіров, Шығ.). Күн ыстыққа *о қ ы р а* қуған сиырлар өзге сауғалар жер таппай, көздері шарасынан шыққанда, тасырлатып үйге де басып кіріп келеді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **2.** а у ы с. *Ағаштың діңіндегі бұтақ орны, без.* Атқа тыныш, адамға және жайлы Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы. Оғаш, оғат, *о қ ы р а*, сызаты жоқ, Ер қайда сыр-сымбаты түгел сайлы! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өру мен тоқуға бұтақсыз, *о қ ы р а с ы* жоқ бүтін ағаштар таңдап алынады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ОҚЫРАЙ= е т. *Бір жақ шекесін көтере одырайып қарау.* Кейбіреулер осындай сөз шыққан жаққа қарай үріккен аттай *о қ ы р а я* қарап, ала көздерімен атып тастардай оқталысады (А.Хангелдин, Қара торғай). Ауыл жұрты тағы бірдеме болып қалды ма дегендей абдырап, сасып, *о қ ы р а я*, үрке қарайды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ОҚЫРАЙТ= е т. *Одырайту.* Қыс қырауы түскенше осы бір ескіріп, сиқы кеткен қара былғары картозын шекесіне *о қ ы р а й т а* киіп, әсте тастамайды (Б.Тілегенов, Көктем.).

ОҚЫРАЙТУ *Оқырайт етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРАҚТА= е т. *Қайта-қайта одырайып, оқыс жалтару.* Ол күдірейе жақындағанда ат *о қ ы р а қ т а п* қаша жөнелді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Астымдағы жас тағы біресе ерін бауырына алып тулаған асау байталдай бар пәрменімен *о қ ы р а қ т а п* аспанға атылады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ОҚЫРАҚТАУ *Оқырақта етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРАЛА= е т. *Сиыр малына сәйгел түсіп, тым-тырақай болып қашу.* «Төреге» жусап жатқан қой да, *о қ ы р а л а п* жүрген сиыр да тамаша көрінді (М.Әуезов, Қараш.). – Өре құлататын *о қ ы р а л а ғ а н* сиыр емес қой, белсенділер! – деп жымия қарады қыз (А.Жүнісов, Өмір.). Әлден уақытта жаңағы кемпір отырған күркеге *о қ ы р а л а ғ а н* бір сиыр қойды да кетті («Қазақст. әйелдері»).

Оқыралаған сиырдай. б е й н. *Ойран-топырын шығарғандай қылды деген мағынада.* Азғантай мүлт етсең *о қ ы р а л а ғ а н с и ы р д а й* мөңки тулап, жұртты бөліп жеткелі тұр (І.Есенберлин, Шығ.).

ОҚЫРАЛАУ *Оқырала етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРАН= е т. *Таныс бір жайды сезініп, елегізіген, үйірсіреген дыбыс білдіру (жылқы малына туралы).* Марқакөлдің шынадай тұнық суы да, көл жиегіндегі үйірім-үйірім ауыл да, барылдап, кісінеп, *о қ ы р а н ы п*, өріске тартып бара жатқан жылқы да (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрын әкесін әке деп ойлаушы еді. Енді әкесі жұрт көзінше биеге *о қ ы р а н ғ а н* айғыр тәрізді көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйірдің орта шенінде жайылып келе жатқан қалың жалды баран айғыр жерден басын жұлып алып, елең етіп, құлағын Бақтығұл жаққа тіге қойып, *о қ ы р а н ы п* жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Қалың қау арасынан түрегелген Еламанға ат бұрылып, *о қ ы р а н ы п* қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ОҚЫРАНТ= е т. *Еміренті п, осқырту.* – Па, шіркін, кешке таман ауылдың қыр жағымен күжбеңдей *о қ ы р а н т ы п,* естіріп өтер ме еді,– деді Аманқұл (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ОҚЫРАНТУ *Оқырант етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРАНУ *Оқыран етістігінің қимыл атауы.* Арғымақ болса бір батып, бір көрініп, табан тірер таянышқа кезікпей *о қ ы р а н у м е н* жүзе береді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ОҚЫРАНЫС= е т. *Еміреніп, осқырысу.* Жылқылар одан үрку дегенді білмейтін, қайта оны танып, *о қ ы р а н ы с ы п* қалатын (Ә.Сараев, Бозқырау). Үйреніскен қора-қопсының орнын көріп, исін сезген жылқылар *о қ ы р а н ы с ы п* сала берді (Д.Исабеков, Тіршілік).

ОҚЫРАНЫСУ *Оқыраныс етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫРАУ з а т. *Боқырау.* «Қыркүйек өтті қырау» Қараша мынау соқыр-ау! Қаңтар келіп қалшылдап, Сәйкес болған *о қ ы р а у!* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҚЫРА-ШОДЫРА з а т. ж е р г. *Сиырдың арқасына түсетін құрт* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҚЫРМАН з а т. *Әдебиет оқитын қауым, жұртшылық; оқушы. О қ ы р м а н д а р* ұстазын асыра мақтап жіберіпті деп ойламасын, ақындық алдымен мида, одан кейін ойда, жүректе (Б.Момышұлы, Шығ.). Оны автор ретінде емес, жай қатардағы *о қ ы р м а н н ы ң* көзқарасымен қарап, оқып шығамын (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Кейіптеу арқылы ақын «түнге» жан бітеді. Өлеңнің әсері сонша: сондағы «қатты аязды», «соққан желді» сездіре отырып, *о қ ы р м а н д ы* «қара түнге» орайды («Қаз. әдеб.»).

ОҚЫР-ШОҚЫР е л і к. *Қиқы-жиқы шоқиып, шоқайып қисық орналасқан денелерді бейнелейтін күрделі сөз.* Бөкенбай екеуі Ырғыз өңіріндегі қатқыл таусылып, шоқалақ-шоқалақ құм басталып, ұлы шөл енді-енді күш ала бастайтын жерде аспаннан тас жауғандай *о қ ы р-ш о қ ы р* боп қонжиған Жаманшының күнбатысындағы қара ойдың қақ ортасына ерттеулі қара арғымақтай қақшия байланған жеке шоқының маңына ұлысұлыстан үсті-үстіне құйылып баққан қара нөпір қалың қолдарды көрген сайын бір масаттанып қалатын (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ОҚЫС[1] үс т. **1.** *Күтпеген жерде, кенет, шұғыл.* Омар атын тік бұрып жалт бергенде, о да соны істеймін деген шалдың қара жорғасы *о қ ы с* сүрініп, аз-ақ домалап кетпеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Өткен оқиғаны ойламайын, ұмытайын десе де, өз кеудесінде *о қ ы с* оянған сезім өкінішке айналып, тікендей қадалып, түйнеп тұр (Ә. Нұрпейісов, Сергелдең). *О қ ы с* жөтелген соң барып басымды көтеріп, бұрыла бергенде әкемді көріп, әрине, аз-кем ыңғайсыздандым «Қаз. әдеб.»). **2.** *Естуге, көруге ерсі, дөрекі, тұрпайы.* Оның *о қ ы с* қылығы бәріміздің бетімізге шіркеу келтіргендей, алдында өлеңдетіп, думандатып келе жатқан біздер бір сәт жым бола қалдық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бүркіт Әкпардың тым *о қ ы с* мінезіне ренжіп қалғанын білдіргісі келіп, бірдеме айтайын деп келе жатыр еді, анау қолын көтеріп, сөзін бөліп жіберді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Оқыс кетті. *Жаңсақтық істеді, қателесті.* Бұл дәуірінде ақында олақтық та бар, *о қ ы с к е т у* де бар, бірақ ақынның не айтқысы келген адал ойы бұрмалауға жатпайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Оқыс іс қылды. *Ойда жоқ, жұрт лайық көрмейтін іс істейді.* Атам балаларынан шығады. Жылда бір *о қ ы с і с қ ы л м а с а* көңілдері көншімейді (ҚТФС).

ОҚЫС[2]**=** е т. *Бірге білім алысу.* Бірге *о қ ы с қ а н*, бірге оқытысқан, жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ мұғалімдері! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жас күннен бірге ойнап, бірге өстік, Бір жүріп, сабақты да бірге *о қ ы с т ы қ*. Есейіп бірте-бірте ес кірген сайын, Жақындық, арамызда артты достық (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол менің кітаптарымды бірге *о қ ы с ы п,* «жақсы оқы, жақсы оқысаң адам боласың» деп ақылын да айтып қоятын (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ОҚЫСТАН үс т. *Кенеттен, күтпеген жерден.* Күзетшінің айтағы басында қатты үріккендей болып *о қ ы с т а н* шықса да, аздан соң басылып қалды (М.Әуезов, Қараш.). Өткен жолы кім екенін біле алмай адасып, қаңғырып қалған жігіт енді бұ қызды *о қ ы с т а н* көргеніне таңғала бере қуанып та кетті (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ОҚЫСТАУ үс т. *Ерсілеу, тұрпайылау, өрескелдеу.* Рахметулла ақсақал әлгі *о қ ы с т а у* айтқан домбай сөзін жуып-шаю үшін сөзге күле араласты (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). – Сендер, немене босаңсып кеттіңдер,– деп әріптестеріне қатаң әмір берді. Даусының *о қ ы с т а у* шыққанын өзі сезген жоқ (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Жас қыздың өз бетінше өмірге қадам басқалы тұрған шағында, ешкімнің пікірімен есептеспей, «өзім білділікке салынуы» үй ішіне де *о қ ы с т а у* көрінген (Ф.Оңғарсынова, Биіктік).

ОҚЫСТЫҚ з а т. *Кенеттік, тосыннан болған ерсілік, өрескелдік.* Бірақ осы мақсатқа жетуде олақтық та, *о қ ы с т ы қ* та, естір құлаққа жаттау дөрекілік те боп жатады (С.Бақбергенов, Қарға там.). Бірақ сондай үміт артқан адамы жастықпен бір *о қ ы с т ы қ* жасап, одан айырылып та қалған-ды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Қандай *о қ ы с т ы қ* кездесіп, тосын жай жолықса да, салқын сабырынан әсте айырылмайтын бір тұңғиық терең жан (Е.Мырзахметов, Медет).

Оқыстық болды [өтті]. *Жаңсақ болды, қате кетті.* Осының қайдан маған бай болып қалғанына өзім де түсінбеймін дедім ғой. Әйтеуір менен бір *о қ ы с т ы қ б о л д ы,* жолдас (І.Жансүгіров, Әңгім.). – Қатадан бір о *қ ы с т ы қ б о л д ы,* – деді аттан түскен адам, төмен қарап, – оны түгел айтып берерміз (Ж.Молдағалиев, Самал). Қатыннан, не баладан, не малшыдан, білместік, бір *о қ ы с т ы қ ө т т і* ме екен (І.Жансүгіров, Шығ.).

ОҚЫСУ *Оқыс етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫСЫНАН үс т. *Күтпеген жерден, кенеттен.* Бірақ мешіттің ірге жағы шебер жазылған дуадай, шебер қадаған маржандай тізіліп келе жатып, үстіңгі жағы *о қ ы с ы н а н қ ц й қ а л а қ т а н ы п,* иілген арқалықтар, көлденең бүкпелер, кедір-бұдыр боп бара жатқанын ханым байқай қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҚЫТ= 1. *Әріптерді дыбыстап, жазудағыны іштей немесе дауыстап қайталап айту.* Ақ әжем көкем жазған өзінің естелік өсиетін дәл осылай сыр етіп, маған *о қ ы т қ а н* (М.Дүзенов, Ақәже). **2.** *Кітап, білім беру орны арқылы білім алдыру.* – Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең, – *о қ ы т,* мал аяма (Абай, Тол. жин.). Бойға сенген биіктер жайға қалып, Талаптанған нашардың амалы асты. Ұл, қыз демей баланы *о қ ы т,* қазақ, «Пәлі – делік сонда біз, – мынау асты» (М.Дулатов, Шығ.). **3.** д і н и. м и ф. *Дұға, т.б. қасиетті саналатын сөздерді айтқызу арқылы емдету немесе кеселін қайтару.* Қарақұрт не жылан шаққан малды дарымшыға әкеліп *о қ ы т а т ы н* (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

Қирағат [қираәт] оқытты. д і н и. *Ең қысқасы үш немесе осы үш аяттың көлеміндей бір яки екі аяттан тұратын намаздағы Фатиха сүресінен кейін оқылатын Құран аяттарын айтқызды. Қ и р а ә т і н о қ ы т ы п* Көріп едім, шатылды, Ниет қыла білмеді, Не қылады нәпілді (Абай, Тол. жин.).

Оқу оқыт. *Білім бер.* Құлағы мен көзін аш, *Оқу оқыт,* ғылым жай. Насихатты сөйтіп шаш, Соны жүрсін біле алмай (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

ОҚЫТҚЫЗ= е т. *Білім алдыртқызу.*

ОҚЫТҚЫЗУ *Оқытқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫТТЫР= е т. **1.** *Әріптерді айту арқылы жазудағыны іштей немесе дауыстап шыққызу.* Сәбеңнің талай күндер қайта-қайта оқып, қайта-қайта өзіне *о қ ы т т ы р ы п,* әділ пікір, түзетулер жасағаны менің әлі есімде (С.Шаймерденов, Сыбазғы.). **2.** *Кітап арқылы білім алдырту.* Ұлдарға сабақты өзі бермек, қыздарды Көкешіне *о қ ы т т ы р м а қ* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОҚЫТТЫРУ *Оқыттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОҚЫТУ[1] з а т. **1.** *Білім алғызу.* Адамның бір қызығы – бала деген, Баланы *о қ ы т у д ы* жек көрмедім (Абай, Тол. жин.). **2.** *Жазба мәтінді дыбыстап айтқызу.* Баяндап *о қ ы т у д ы ң* тағы мынандай шарттары бар: анық, айқын оқу, ыңырсымай, сөзді орынсыз созбай, салмақты, айтатын орында асықпай, кісі қалай сөйлесе, солай оқу керек (М.Дулатов, Шығ.). **3.** п е д. *Білім беру, шеберлікке, іс-әрекет дағдыларына үйрету және оларды меңгеру үдерісі мен адамды өмір мен еңбекке бейімді етіп даярлаудың басты тәсілі.* Республикалық мемлекеттік тілді жеделдетіп *о қ ы т у* орталығында дайындалған «Атадан мирас» атты көмекші тіл дамыту құралындағы «Ата дәстүр – асыл қазына» айдармен берілген мәтін тақырыптары («Жас Алаш»). Қазақстан Орталық партия Комитеті мен Үкіметінің 1956-1957 жылдарда мәдени мұраны игеру, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу, қазақ тілін *о қ ы т у д а ғ ы* олқылықтарды түзету жөніндегі үш қаулысының шығуыны тікелей қозғау салған жарияланымдар әдебиет газетінің бетінде жарық көрген («Қаз. әдеб.»).

Оқыту әдісі. *Оқытып, білім беру жолдары мен тәсілдері.* Қазіргі мектебіміздің еңбек мектебі, баулу мектебі болуы да, онда оқылатын сабақтардың программаларының өзгеріп, тұрмысқа бейімделуі де, *о қ ы т у ә д і с і* жаңғырып, комплекс әдістері сықылды жаңа әдістердің шығуы да, мектептен шыққандар – «молда», «ұстедент» болып шықпай, тұрмысқа түсінген азамат болып шығу үшін болып отыр (М.Дулатов, Шығ.). Оқытуды, еңбекпен ұштастыру – *о қ ы т у ә д і с т е р і н* жетілдіруді талап етеді («Халық мұғ.»).

Оқыту мәшинесі. п е д. *Әрбір жеке оқушымен байланыс жасау негізінде, оқу үдерісінің белгілі кезеңдерін автоматтандырушы оқыту техникалық құралы. О қ ы т у м ә ш и н е с і* 1926–1927 жылдары қолданылып, бірақ кең тарамады (ҚСЭ). *О қ ы т у м ә ш и н е с і н і ң* оқыту (жаттықтыру) түрімен қатар емтихан алатын, бақылау сынақ жұмыстарын жүргізетін түрлері бар (ҚСЭ).

ОҚЫТУ[2] *Оқыт етістігінің қимыл атауы; білім алғызу.* Ерқара аға екеуміз үшінші класқа дейінгі балаларды ылажсыздан бір класта, бір мезгілде *о қ ы т у ғ а* келістік (Р.Райымқұлов, Болат.). – *О қ ы т у* ақысы не болады екен, мұғалім соны айтсын, – деп біздің әкей қиғаш

қара мұртын сипап қойды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

ОҚЫТУШЫ з а т. **1.** п е д. *Жоғары оқу орындарында сабақ, дәріс, семинар, лаборатория жұмыстарын басқаратын оқу пәнінің маманы.* Жоғары оқу орындарында педагогикалық жұмысты аға оқытушы және *о қ ы т у ш ы*, арнаулы орта оқу орындарында оқытушы, жалпы білім беретін мектептерде мұғалім жүргізеді (ҚСЭ). **2.** *Мұғалім, мектептегі ұстаз.* Оқу ауыр да болса, *о қ ы т у ш ы* мен оқушылар күлісіп, желпінісіп алады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Мен әскерде де, соғысқа дейін *о қ ы т у ш ы* кезімде де қаншама қисық, түсінбейді деген баланы, солдатты да тезге салып түзеттім (Ғ.Сланов, Шалқар). Сауықтан кейін тыным алмастан еңбекке аттанған адамдардан көз ала алмай, таң самалына кеудесін тосқан бойы жас *о қ ы т у ш ы* ұзақ қарап тұр (М.Иманжанов, Адам.).

Оқытушы беделі. п е д. *Оқытушының оқушыға ықпал етуі, өзінің ұстаздық борышын орындауда оқушы қауымының алдында абыройлы мол сенімге бөлейтін тәрбиешіге тән әлеуметтік басты қасиет, адамгершілік тәрбиесінің қажетті шарты. О қ ы т у ш ы б е д е л і н і н* педагогикалық мәні педагогтың тәрбиедегі рөліне қарай айқындалады (ҚСЭ). Жеке *о қ ы т у ш ы б е д е л і* педагогикалық ұжымының беделіне байланысты (ҚСЭ).

ОҚЫТУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Оқытушыға тән қасиет, мұғалімдік, ұстаздық.* Кәрімнің *о қ ы т у ш ы л ы қ*, ұйымдастырушылық қабілеті қалыптасып, шеберлігі шыңдала түскен уақытта 1937 жылдың ауыр уақиғасы келіп жетті (С.Мәуленов, Шыңда.). **2.** *Оқытушы болушылық, мұғалімдік жол.* Парламент депутатының басқа өкілді органның депутаты болуға, *о қ ы т у ш ы л ы қ*, ғылыми және өзге де шығармашылық қызметтен басқа, ақы төленетін өзге де жұмыс атқаруға, кәсіпкерлікпен шұғылдануға, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруге құқығы жоқ (ҚР Конституциясы). Ыбырай саналы өмірін *о қ ы т у ш ы л ы қ*, ағартушылық жолына жұмсады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

ОҚЫТЫЛ= е т. *Білім алдырылу.* Әйелдер колледжінде *о қ ы т ы л а т ы н* ғылымдар: психология, политика, социология сияқтылар болады екен (М.Әуезов, Индия очерк.). Осы әдіспен *о қ ы т ы л г а н* бала ұзамай хат танып кетеді, енді ежіктеуді қойып, бірқалыппен оқитын болады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ОҚЫТЫЛУ *Оқытыл етістігінің қимыл атауы.* Математиканың жаңа программа бойынша бір жыл ерте *о қ ы т ы л у ы* оқушыларды көптеген материалдармен ерте таныстыруға мүмкіндік береді («Қазақст. мект.»).

ОҚЫТЫС= е т. *Бірге білім берісу.* Бірге оқысқан, бірге *о қ ы т ы с қ а н*, жылдарымыз бір, жолымыз бір, қазақ мұғалімдері! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОЛ[1] е с і м. **1.** *Үшінші жақты білдіретін жіктеу есімдігі.* Жаңа жылдың басшысы *о л*, Мен ескінің арты едім (Абай, Тол. жин.). Надандық-білім, ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені *о л а р с ы з* біліп болмайды (Абай, Тол. жин.). *О л а р д ы* көрген соң Қартқожаның да зығыры қайнады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О л* дағы намыс қылды қызын бермей, Елшіні қайырыпты сөзге көнбей. Әскерін жиып алып қарсы шықты, Ләйліні бермеймін деп өзім өлмей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Едәуір қашығырақтағыны, алысырақтағыны нұсқайтын сілтеу есімдігі.* Ескерусіз қалса, *о л* қуаттың қайсысы болса да жоғалады (Абай, Тол. жин.). *О л* күнде Күнікейдің бала кезі, Сүю мен жек көруден таза кезі (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ол* жаққа кітапша қазір жуан-жуан кітаптарға айналды, жүдеу Шерхан бүгінде тығыршықтай жігіт ағасы, белгілі жазушы болды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **3.** *Бұл, осы, мұны.* «Мен де соққы жедім – деп – сұм дүниеден» Көп жазып ем, *о н ы м а* өкіндім мен. Ойласам, көрген бейнет, тартқан қайғы Болыпты не біреуден, не өзімнен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Не ол емес, не бұл емес. *Әрі-сәрі. Н е о л е м е с, н е б ұ л е м е с*, Менің де күнім күн емес (Абай, Тол. жин.).

Ол бәйбішеден, біз тоқалдан туыппыз ба? *Есе, сыбаға, үлес тимегенде, кем болатындай біз кім едік, ол кім еді деген мағынада айтылады.* Бәріміздің баққанымыз бір совхоздың малы, *о л а р б ә й б і ш е д е н, б і з т о қ а л д а н т у ы п п ы з б а*, үлесіміз тимейтіндей (Қаз. тілі фразеол. сөзд.).

Ол болмаса. *Немесе, әйтпесе. О л б о л м а с а* шыныңды айт, Кінә өзімде, өзіме аз (Абай, Тол. жин.).

Ол ғұрлы. *Оншама, соншалықты.* Қанша алтын алса да, Тон алмады *о л ғ ұ р л ы* (Абай, Тол. жин.).

Ол кезде. *Ол күнде, баяғыда, ертеде. О л к е з і м д е* бала едім мен, Аямасқа бекіп ең (Абай, Тол. жин.).

Ол түгілі. *Оны былай қойғанда, оны айтпағанда. О л т ұ г і л і* ақылдың әр тарауынан

қозғайтын пәндердің аралатпа келгені де миға тыныс береді. Кей пән жатталуды тілейді. Кейбір пәнге қиял қуаты керек, кейбірін салыстыру, толғаумен білуге мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Онан соң. *Одан кейін, сонан соң. О н а н с о ң* жүрек айтыпты: мен адамның денесінің патшасымын (Абай, Тол. жин.).

Онысыз да шығайын деп тұрған көз еді. *Онысыз да бұлінейін деп тұр еді.* Оның үстіне *о н ы с ы з д а ш ы ғ а й ы н д е п т ұ р ғ а н к ө з е д і* дегендей, арадағы жүріп жатқан бітімнің күрт тоқталып, Орынбор әскери губернаторы Обругиевтың Кенесарыға қатал ұсыныс етуіне тағы да бір қанды оқиға себеп болды (І.Есерберлин, Шығ.).

ОЛ²= е т. е с к і к і т. ***Болу***. Мүбадә *о л с а* ол бір кәз, Тамаша қылса йузма-йуз (Абай, Тол. жин.). Жасымда шешем өліп, өгей шешенің қолында қалып [жетімдіктің зарын өзім тартып] едім. Содан өмірім жылаудан, күйіктен арылған емес. Енді қартайып [төрімнен көрім жуық] *о л ғ а н д а* Құдайдан ертеңгі-кеш тілейтінім: «Жақыбымның жаманатын естіртпе, осының алдында ал!» – деуші едім (М.Әуезов, Қараш.).

ОЛАЙ үс т. *Дәл соншалық, ондай.* Жоқ, біз *о л а й* қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай қарқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық (Абай, Тол. жин.). Әбутәлі: Мен сіздің маған бұлайша қарағаныңызға кием кетеді, сіз мені әйелге ыңғайы жоқ бір суық жан деп ойлайтын шығарсыз; бірде *о л а й* ойлауға жарамайды, адамшылықтың бір негізі – әдеп. Әдеп тұрған жерде иман тұрады деген пайғамбардың халисі бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалайда Майраны Әбілмәжіннен айырудың әрекетін істейді, бірақ істің шыны *о л а й* болмайды (С.Бегалин, Сахара.).

Біреуі олай, біреуі бұлай. *Бірі олай, бірі бұлай; бет-бетімен, әрқайсысы өзінше. Б і р е у і о л а й, б і р е у і б ұ л а й* қарап, Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ (Абай, Тол. жин.). Көршіме көңілі жарым қимаймын ба? Обалын мойныма артып, өлтіргенше! Жүз ақыл берген шығар келген бәрі: бірі *о л а й, б і р і б ұ л а й* деп жас-кәрі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Олай болғанда. *Ендеше, өйткенде. О л а й б о л ғ а н д а* байлықтан не пайда, кедейліктен не зиян? (Абай, Тол. жин.).

Олай [болатын] болса. *Ондай жағдайда, ендеше, демек.*– Ауданымыздың негізгі бағыты мал өсіру, – деген ол, – *о л а й б о л с а,* мал шаруашылығы мәселесі бізді күн сайын толғандырып жүретін үлкен мәселе (Ұ. Бағаев, Жан.). – *О л а й б о л с а,* совхозға қай мектеп оқушылары көмектескендігін нақтылап айтыңдаршы («Қазақст. мект.»). Зікірия Айшаны алмайтын болған шығар. *О л а й б о л а т ы н б о л с а,* енді қайтып мұндайдың реті келмес (С. Шарипов, Бекболат).

ОЛАЙ-БҰЛАЙ үс т. *Біресе олай, біресе бұлай, әрлі-берлі.* Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды. Тұтқасын *о л а й-б ұ л а й* қатты жұлды (Абай, Тол. жин.). *О л а й-б ұ л а й* жүріп өзіне-өзі көңілі толған кісіше айнаның алдына орындыққа отырып, омырауынан медальонын алып қарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайсыбір сатушылар есік алдына шығып, *о л а й-б ұ л а й* өткендерді ынтызар болып шақырады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Телефон тұтқасын іліп қойып, Жақсылық салмақты басып, *о л а й-б ұ л а й* жүріп кетті де, Бексұлтан тұсына келіп тоқтады (Ғ.Сланов, Шалқар).

Олай-бұлай болып кетсе. *Қапелімде қайтыс болып кетсе, өлеқалса. Олай-ұлай боп кетсем,* Асыл туғанЖібекті, Еш жаманға қор қылмай өзің бір алып сүйгейсің (Қыз Жібек). Ұрпақсыз өтетіні өз алдына бір қасірет, мен *о л а й-б ұ л а й б о л ы п к е т с е м,* Ақнардың күні не болар деп, қайғырады баласыз әйел (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан). «Жаман айтпай, жақсы жоқ, Ешнияз көкем *о л а й-б ұ л а й б о п к е т с е,* онда халім не болады» деп, оңашада көп жылайды ол (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

ОЛАЙ-БЫЛАЙ үс т. с ө й л. *Олай-бұлай.* ...Бұ дүниеде қонақ – сен, Дәулет, бақыт таптым деп, Не берсе де Алла деп, Шүкірлігің тастама. Бағың бір күн ұйықтаса, *О л а й-б ы л а й* қыларсың, Қылған ісің оңалмай, Қайран болып тұрарсың (Ақмолла ақын, Күндер.). Осы арада аялдама бар, жолға шығатындар *о л а й-б ы л а й* ағылған автобусқа осы жерден мінеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ОЛАЙ-ПҰЛАЙ з а т. ж е р г. *Олай-бұлай.* Әке, тысқа шығып көз салғын, сиыр *о л а й-п ұ л а й* беттеп кетпесін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Домбыра қолыма ұстап, бастым перне, «Нұр жауар – деген сөз бар – талапты ерге» Жасымнан бай баласы бұлғақтаған, Жаман қыз *о л а й-п ұ л а й* маған тең бе (М.Дулатов, Шығ.).

ОЛАЙША үс т. *Дәл сол сияқты етіп, солайша.* Жас әйелдерді *о л а й ш а* ұстау – ханша дәрежесіндегі Зейнепке жарасып тұр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Мақпал, сенің папаң туралы пікір айту маған қиын, өз басым *о л а й ш а* өмір сүрмес едім (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ОЛАЙЫМ: олайым да бұлайым үст. көне. фольк. *Олай-бұлай.* Жалғыздығын білген соң. Сонда Тарғын сөйлейді. *Олайым да бұлайым.* Көтере көр Жаббар құдайым (Батырлар жыры).

ОЛАЙЫНША үст. сөйл. *Олайша. Олайынша* болғанына ренжіме (Ауызекі).

ОЛАҚ[1] зат. жерг. **1.** *Көл жағасынан мал суару үшін қазылған шұңқыр. Олақтан* сиырды суарып келші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Қой тоғытуға арналған шұңқыр* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЛАҚ[2] сын. *Іске икемі жоқ, ебедейсіз. Олақ* оқытушы бар баланың жазғанын бірқалыпқа сыйғызып шығарам деп әуре болады. Әлгі «бірдеме зорлық» деген осы болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ. Бәрі де шаруаға келеді *олақ* (Абай, Тол. жин.). Надандау Троекуров ғылымға *олақ*, Сүйтседағы қадірі елге мол-ақ. «Сүйек қайда көп болса, ит сонда», – деп, Үйінен үзілмейді мың-сан қонақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Іске икемсіз, ебедейсіз адам.* Биік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен *олақ*, ғалым мен надан қатар келгенде, араларындағы айырмасын анық көреміз (А. Байтұрсынов, Шығ.).

Ойға олақ. *Топас, шорқақ.* Қиналма бекер тіл мен жақ, Көңілсіз құлақ *ойға олақ* (Абай, Тол. жин.).

ОЛАҚТАУ сын. *Іске икемсіздеу, қырсыздау.* Еңсебай ағай сөзге *олақтау,* жасынан жетім болып, кәсіп қуып қалада өскен бір сөзділеу кісі екен (С. Бегалин, Замана.). Іскер болса – мінезі шайпау, алдына келгенді сүзетін, артына келгенді тебетін асаулау келеді, мінезді болса – іске шабан, *олақтау* келеді көбіне (Ә.Қалмырзаев, Ар).

ОЛАҚТЫҚ зат. *Іске қыры, икемі жоқтық, ебдейсіздік.* Бұған себеп: елдің сүйегіне сіңген ескі әдеттің әлі күштілігі, әйел табының көзі ашылып жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың салақтығы – *олақтығы,* тағы-тағылар (М.Дулатов, Шығ.). Жыланды көрген шақта малшы өкінді, Достығын Сарымасаның сонда ұғып. Сөзімнің сөкпеңіздер шолақтығын, Демеңдер сөз жазуға *олақтығын* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жұматай Қабыштың аты ілгері жүруге айналғанда-ақ жолдасының *олақтығына* шыдамсызданып «ой, тарт!» – деген (М.Әуезов, Қараш).

ОЛ-БҰЛ есім. *Ана-мына.* Мен енді қайтқаным дұрыс болар... Үйде де *ол-бұл* шаруа бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЛБЫР: **олбыр тоқым**. эт н. *Жаба салма, үлкен тоқым.* Арқасына *олбыр тоқым* тоқымдап, оның үстіне ердің қасында жатқан көк жонаны төседі (М.Әбдіхалықов, Алыста.). *Олбыр тоқымды* сал, баланың шалбары бүлінбесін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Күміс жүген патшалық, Бес алқалы таққаны. *Олбыр тоқым* құранды ер кеудеріден тартқалы (Едіге).

ОЛДА-БІЛДӘ од. сөйл. *Олләһи-билләһи деген мағынадағы қарғанып ант етуді білдіретін сөз.* – *Олда-білдә,* ұрған жоқпын, жеңгей! – дедім мен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – *Олда-білдә,* мен өз көзіммен көрдім құдай үшін, мұны әзірге айта көрмеңіз, – деді (Ә.Әбішев, Шығ.). Бұл сөзді естіп құланнан зәресі ұшты, Ұмытпастай сөз болды көкейкесті. Енді құлан қумасқа *олда-білдә,* Ант етіп, қайтып келіп үйге түсті (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ОЛЕАНДР [франц. oleadre] зат. өс. *Ыстық жақтың өзен алқаптарында өніп-өсетін, үнемі көгеріп тұратын бұта тектес өсімдік.* Гортензия, пеларгония, райхангүл, *олеандр* өсімдіктерінің гүлдері біржылдық жас бұтақтарға бітеді (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). Көптеген өсімдіктөр, атап айтқанда, *олеандр* мен мирт құрғақ ауаға төзбейді (Семья тәрбиесі).

ОЛЕЙН: олейн қышқылы. хим. <лат. oleum> *Бірнегізді қанбаған карбон қышқылдары, түссіз, тұтқыр сұйық. Олейн қышқылы* табиғатта көп тараған қышқылдардың бірі, ол үш глициериа түрінде барлық өсімдік және мал майының құрамында болады (ҚСЭ). *Олейн қышқылына* жеке қос байланысты қанбаған қышқылдардың қасиеттері тән (ҚСЭ).

ОЛЖА зат. **1.** *Ойламаған, күтпеген жерде пайда болған кіріс.* Кісімсі қайда жүрсең *олжаға* тоқ, Шұқыма халық көзінше қарғаша боқ (Абай, Тол. жин.). Кебек сонда шалға айтты:– Ей, ақсақал, Өзің таңдап түлкінің біреуін ал. Бағыңа кез келген бір бұл *олжа* ғой, Жығыт тымақ істетіп сандыққа сал! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** ауыс. *Тиімді, жағымды, пайдалы нәрсе, іс т.б.* Басқа сая, жанға *олжа* дәнеме жоқ. Қайран ел осымен жүр құр далақтап (Абай, Тол. жин.). Жалпы, әлемдегі елдердің бәрімен сыйластық қарымқатынас орната алғанымыз осы он жылдағы *олжалар ымыздың* бастыларының бірі («Егемен Қазақстан»). Арғы атасы түріктен бөлінбей тұрған заманда, соңынан өз алдына жұрт болып жүрген заманда да қазақ жауынгер ел болып, кез келген жұрттың бәрімен соғыса бергені анық. Соғыста жеңген елдерін шауып алып, жетім-жесірді *олжа* қылып, ұлын құл, қызын күң етіп жүргені де мәлім

(М.Дулатов, Шығ.). **3.** э т н. к ө н е. *Соғыстан түсетін пайда.* Оларға байлық үш түрлі арнамен келіп құйылатынын байқадым: біреуі – өз бұқарасынан жинайтын дан (салық), екіншісі – күшпен қаратып алған елден түсетін адбан. Ол да алым-салық, үшіншісі – соғыстан түсетін *олжа.* Бұлардың тыстағы бір салық түрі бар. Ол – пешкеш деп аталатын діни салық (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы.).

Олжа бала. *Әкесіз туған сәби.* Егде әйелдер бөбектерді бауырларына қысып, «Құдай берген», «Алла берген», «*о л ж а б а л а*», «құтты бала» деп, қолдарынан түсірмейді (М.Дүзенов, Ақәже).

Олжа берді. э т н. *Соғысқаны үшін жауынгерге соғыстан түскен пайдадан, салымнан енші берді.* Сонда Айман сөйлейді, Сөйлегенде бүй дейді: – Екі батыр мал бөлдің, Маған да *о л ж а б е р,* – дейді («Айман – Шолпан»). «Қыз атаға жау» деген, Бірігіп шаптым Маманды, Сіздермен бірге мен дейді. Сонда Арыстан сөйлейді, – Мақұл екен мұнысы, Бұған да *о л ж а б е р,* – дейді (Айман-Шолпан).

Олжа болды. *Пайдаланды, пайда етті, өз пайдасына алды.* Алтыншы тілек тілеңіз, Алпыс басты ақ орда, Ардақтаған аяулық Күнінде біреуге Тегіннен-тегін *о л ж а б о л м а с қ а* (Бұқар жырау, Жыр.). Қараша Абылайға келген екен, Екеуі сертке тағам жеген екен, Рұқсатсыз үйіне кісі кірсе Ат-тоны *о л ж а б о л с ы н* деген екен (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Олжа қылды. *Пайдаланып кетті, қажетке жаратты.* Шырағым, *о л ж а қ ы л ғ а н ы ң* кімнің малы? Жетім-жесірдің көз жасы? Мұныңмен сен кім болғаныңды сезінермісің (Қаз. тілі фразеол. сөзд.). Байлар жүр өнер көріп болыснайды, Қыдырып, *о л ж а қ ы л ы п* ет пен шайды Билікті биіктік деп, қарнын сипап, Ғаламдық дәреже деп ауылнайды (Ақмолла ақын, Күндер.).

Олжаға [белшесінен, шаш етектен] батты [байыды, кенелді]. *Қарық болды.* Өзара құжың-құжың жымыңдасып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, ұрпақ қызығының үстінде де ылғи *о л ж а ғ а б а т ы п* жүр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Насыр молданың әруағы асып, мол *о л ж а ғ а б е л ш е с і н е н б а т ы п* жүргенін есіткен Әбдімолда іштей оны күндей бастады (С.Адамбеков, Көсе.). Ызғытып малды шығарып, Қобыланды батыр келеді, Қияттың жаман әскері, көп *о л ж а ғ а к е н е л д і* (Қобыланды батыр).

Олжадан қалды. *Пайдадан, көздегенінен айырылды.* Туралық бұл заманда құрып қалған, Тура айтушы арт жақта бұғып қалған, Кей молдалар қазаққа өтірік айтар, *О л ж а д а н қ а л а м ы н* деп қорыққаннан (Ақмолла ақын, Күндер.).

Олжаға түсті. *Қолға түсіп, тұтқын болып келді.* Мал-мүлкінің көбі орыс ғаскерінің қолына *о л ж а ғ а т ү с т і* («Абай»). Хан жинаған қалың қол, Бодам еткен бір елді, Алып қайтқан мүлкі мол, *Т ү с к е н* сұлу *о л ж а ғ а* (І.Жансүгіров, Поэм.). Бұл – сегіз жасында жаугершілікте *о л ж а ғ а т ү с і п,* Түркістан қазағының қолында тұрған Көбен сыншы (С.Талжанов, Ұлдай.).

Олжаны ортаға салды. *Түскен кірісті, тапқан табысты бөлісті.* Біз өзен жағасына, жасыл шалғынға келіп жайғастық та, *о л ж а л а р ы м ы з д ы о р т а ғ а с а л д ы қ* (Т.Оразов, Қаныш.). Бес сыбанның ұлына *О р т а ғ а с а л д ы о л ж а н ы,* Жүз тайлақтан есептеп, Біреуін де алмады (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Олжа салды. э т н. *Қарсы жақты жеңіп, тізілген бәйгені, басқа да дүниені иеленді.* Мың кісіге бір кісі *о л ж а с а л а т ұ ғ ы н,* олжаңды аямасаң жолдасың қалмас жаныңнан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Атығай-Қарауылға *о л ж а с а л ғ а н,* Бота тірсек, қыз сағақ сандал керім (Ақан сері, Шығ.).

Олжа салу. *Қарсы жақты жеңгені үшін талабы бойынша бәйгені не басқа дүниені алу.* Оның үстіне тек асыл қазынаның мұрагері ғана емес, сол мұраны молайта түсуге, өз еліне *о л ж а с а л у ғ а* тырысты (Қ.Тоғызақов, Өнер.). Құмар болса айтысу Жымқанымыз алуға, Жұртқа *о л ж а с а л у ғ а,* Бәйгіге тігіп мал, басты (Жамбыл, Тол. жин.).

Олжа тапты. *Пайда көрді.* Еліріп таласады выборнайда, Шығынды бірдей салып жарлы, байға. Ел сынасқан таластан *о л ж а т а у ы п,* Ласқа жел береді болыснай да (Ақмолла ақын, Күндер.).

Олжа түсірді. *Кіріс кіргізді, түсім келтірді.* Уйстлер өте көңілді еді, ол бүгін биржадан көп *о л ж а т ү с і р і п* еді (Бейбітшілік.). Арқалы аға мерген, әке, сабаз, *Т ү с і р г е н о л ж а с ы н а* қараса мәз (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Бір қараны екі-үш рет аударып сатып, біраз *о л ж а т ү с і р і п т і* (ҚТФС).

ОЛЖАЛА= е т. **1.** *Күтпеген жерде түсімге кезігу, табысты болу.* Ел аралауды жақсы көретін әнші, мүмкін, Маралды жақтан ән *о л ж а л а п* қайтар (А.Жұбанов, Замана.). Екеуара бір арқарды *о л ж а л а ғ а н* олар ымыртта аттарына қонып, Ащысайға қарай жол тартты (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Бір бие сауымда бес-алты үйректі *о л ж а л а п* келген Ыбан мен қасына ерген жігіттер құстарды лезде жүндеп, жеке қазанға тоғытып та жіберген еді («Қаз. әдеб.»). **2.** *Қолға*

түсіру, иелену. Сона бір замандарда қазақ елін қалмақ шауып, мал-мүлкін, қатын-баласын *о л ж а л а п* алып, қалың бұқараны қан қақсатса керек (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Аталы-бабалы бес машина қару-жарақты *о л ж а л а п,* қуанышпен партизан мекеніне кетпек болдық сол түні (М.Иманжанов, Адам.). Әбзелмен жарқыраған әсем басқан, Аз қалды сыйлы, сынды күндер тұрған. Жақында жаны ашымас жау кеп шабар, Қалдырмай әбзелімнің бәрін тонар, Соқтырған шын күмістен тағаларды Суырып аяғымнан, *о л ж а л а н а р* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОЛЖАЛАН= е т. *Олжаға кенелу.* Ол Шығыс Түркістанға аттанып, Қашқар мен Жаркентті аямай шауып, көп мал-мүліктерін *о л ж а л а н д ы* (І.Есенберлин, Жанталас). Партизандар ең алдымен жау *о л ж а л а н б а қ* болған азық-түліктерді, малдарды шаруаларға қайтарып берді (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ОЛЖАЛАНУ *Олжалан етістігінің қимыл атауы.* Менің назарды көбірек аударатыным, ондай «барымташыларды» тұншықтырып, өздерін *о л ж а л а н у д ы ң* амал-айласын да әзірлей отырамыз (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Бұл – әр дәуірде өмір сүрген халықтардың табиғатқа деген жан ашымастық, тегін *о л ж а л а н у* тәсілдерінен туған жағдайлар (С.Ысқақов, Табиғат.).

ОЛЖАЛАС[1] = е т. *Олжаға кенелісу.*

ОЛЖАЛАС[2] с ы н. *Күтпеген жерде түскен түсімге, кіріске ортақтас.* Құтырды көпті қойып азғанасы, Арызшы орыс – олардың олжаласы (Абай, Тол. жин.). Оның үстіне Жетісу сияқты алыс өлкедегі елдің қойдан қырыққан жүніне Шахворостовтан басқа *о л ж а л а с* адам болмады (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Жоқ, ол әумесер ертең Мәдел қолға түсе қалса, *о л ж а л а с* болудан да тайынбайды (Ә.Әбішев, Найзағай).

ОЛЖАЛАСУ *Олжалас етістігінің қимыл атауы.*

ОЛЖАЛАТ= *Олжаға кенелту.*

ОЛЖАЛАТУ *Олжалат етістігінің қимыл атауы.*

ОЛЖАЛАУ *Олжала етістігінің қимыл атауы.* – Неғып жатсың мұнда? Атты казактарды тосып, атын *о л ж а л а у* үшін жатқан жоқсың ба? (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Және сіздің еңбегіңіз ешбір генерал-губернатордың *о л ж а л а у ы н д а* кетпейді (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ОЛЖАЛЫ с ы н. *Түскен кірісі бар, табысты.* Христофор Коломп өзінің әуелі шыққан жері Испанияға кеме-кеме алтын, күміс, қымбатты асыл ағаштар, хош иісті шөптер алып, *о л ж а л ы* болып қайтыпты (М.Дулатов, Шығ.). Бір көктемде Сапар теңізден аса *о л ж а л ы* болып қайтты (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Ауыр жолға, еріксіз жұмысқа аттанып, бостандық сағатын туғызып, қуанышпен *о л ж а л ы* оралып, ауылға келдің (С.Бегалин, Замана.).

ОЛЖАШЫЛ с ы н. *Олжа тапқыш, олжақұмар.*

ОЛИВИН [лат. oliva] з а т. *Перидат, хромзолит, селикаттар класының оливиндер тобындағы минерал. О л и в и н* ромбылық сингопияда кристалданады, жеке кристалдары жапырақ не призма, ал минералдық агрегаттары түйірлі масса түрінде келеді (ҚСЭ). *О л и в и н н і ң* түсі қою сары, жасыл не түссіз мөлдір; шынидай майда жылтыр, жымдастығы жетілмеген, кейде орташа, сынымы шытынақ (ҚСЭ).

ОЛИГАРХ [грек. oligos – азған, archos – билеуші, әскери бастық] з а т. *Қаржы капиталының үстемдігіне иелік ететін аса ірі, ең бай монополистердің шағын тобы.*

ОЛИГАРХИЯ [грек. oligos – азған, arce – билік] з а т. с а я с и. *Қаржы капиталына иелік ететін аса ірі алпауыттардың халық бұқарасына саяси және экономикалық үстемдігі немесе осындай жолмен мемлекет басқарудың түрі.* Бұл өзгерістердің әсіре оңшыл күштерге, жергілікті *о л и г а р х и я г а* және шетелдік монополияларға ұнамағаны түсінікті («Жетісу»). Ал Ботани, О· Донели, *о л и г а р х и я н ы ң* ешқашан ешкіммен билік бөліскісі келмейтін әдеті бар екен (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОЛИГАРХИЯЛАНДЫР= е т. с а я с и. *Қаржы капиталына үстемдік ететін ірі иеліктерге топтасу.* Ол [Путин] *о л и г а р х и я л а н д ы р у д ы* болдырмас үшін мемлекеттік институттарды күшейтіп жатыр. Күйреу мен күйзелу кезінде Ресей экономикасының ең шұрайлы да құнарлы бөліктерін жұмыртқадай астына басып алған алпауыттардың жекелеген өкілдерімен күресуді көздеп отыр («Жас Алаш»).

ОЛИГАРХИЯЛАНДЫРУ *Олигархияландыру етістігінің қимыл атауы.*

ОЛИГОПОЛИЯЛЫҚ: олигополиялық бәсеке. с ы н. э к о н. *Өндірісті және оның маңызды салаларында шығарылатын өнімдерді монополияландыруда бірінші ірі формалардың бәсекелестігі.* Бәсеке нарығында баға белгілеу саясаты мен маркетингтік стратегияға аса сезімтал азғана сатушылар тобы құрайды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *О л и г о п о л и я л ы қ б ә с е к е* нарқында баға белгілеу саясатын маркетингтік стратегияға аса сезімтал азғана сатушылар тобы құрайды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ОЛИГОФЕНОПЕДАГОГИКА [лат. oligophreia – ақылы кеміс, грек. oligos – кішкене және phren – ақыл] з а т. п е д. *Ақыл-ой кемістігі бар балаларды тәрбиелеу, оқыту мен олардың дамуындағы кемістікті түзету проблемаларын зерттейтін дефектология саласы. О л и г о ф е н о п е д а г о г и к а* 19 ғасырдың басында медицина мен педагогика дамуындағы бағыт ретінде пайда болды (ҚСЭ).

ОЛИМПИАДА [грек. olympiados] з а т. **1.** с п о р т. *Ежелгі грек олимпия ойындарының үлгісімен 4 жылда бір өткізілетін халықаралық спорт ойындары жарысы.* Бұл күндері олар Москва қаласында өтетін *о л и м п и а д а ғ а* арнап сувенирлер шығаруда («Лен. жас»). Совет атлеттері тек төрт жазғы *о л и м п и а д а* мен үш қысқы олимпиадада 294 алтын медаль, 234 күміс медаль мен 210 қола медаль алды («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Жалпы жарыстар мен түрлі бәсеке ойындар.* Содан да болар, осы туысқан елдің жастары Москвада өткен математикалық *о л и м п и а д а д а* бірінші орынға шықты (С.Хайдаров, Азамат.). Оқу Халық комиссариаты бір жұма бойында Алматыда мектеп өнерпаздарының *о л и м п и а д а с ы н* өткізген-ді (Б.Тоқтаров, Тауда.). «Жас тарихшылар» қабырға газетін шығару, түрлі *о л и м п и а д а л а р* мен конкурстар өткізу сияқты жұмыстарға да ол белсене қатынасады («Қазақст. әйелдері»).

Ақ олимпиада. с п о р т. *Спорттың қысқы түрлері бойынша төрт жылда бір өтіп тұратын халықаралық жарыс.* Талапты конкишілердің осындай көрсеткіштері *а қ о л и м п и а д а* алдында тілеулес жұртшылықты шын қуантады («Лен. жас»).

ОЛИМПИАДАЛЫҚ с ы н. *Олимпиадаға қатысы бар.* Бірінші *о л и м п и а д а л ы қ* ойындар өткенде ең күшті палуан үлкен өгізді иығына салып, стадионда көтеріп жүріпті (Б.Хабижанов, Бала организм.). Ол Мельбурн қаласында болып өткен XVI *о л и м п и а д а л ы қ* ойында жүзу жөніндегі жарыста озып шығып, алтын медальға ие болды (Б.Елқондиев, Жүзу.). Үйірмелер, конкурстар, *о л и м п и а д а л ы қ* жарыстар, диспут, конференциялар – осындай кластан тыс жұмыстарға айтарлықтай көңіл бөлінбейді («Қазақст. мект.»).

Олимпиадалық ойындар. с п о р т. *Халықаралық спорттық жарыс.* Қазіргі заман кешенді *о л и м п и а д а л ы қ о й ы н д а р* бұрынғыдағыдай төрт жылда бір рет, кібісе жылы өткізілетін болып шешім қабылдады (ҚСЭ).

ОЛИМПИАДАШЫ з а т. *Олимпия ойындарына қатысқан спортшы.* Сондай-ақ шаңғышылардың тартысы бәсекесіне рудныйлық *о л и м п и а д а ш ы,* халықаралық дәрежедегі спорт шебері И.Гаранин төрешілік етті («Лен. жас»).

ОЛИМПИЯЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Олимпиядалық.* Сондықтан біз осы арада күндердің бір күнінде *о л и м п и я л ы қ* ойындар өтер-ау деген қалжың айттық (І.Омаров, Серпін.). Осындай үлкен үміт артылудың қандай бақыт екендігін совет делегациясымен Мехикода өткен *о л и м п и я л ы қ* ойындардан оралғанда анық сезіндім (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). Шешуші ойында 5:0 есебімен жеңіске жеткен СССР құрама командасы Х қысқы *о л и м п и я л ы қ* ойындардың чемпионы атанды («Лен. жас»).

ОЛИФ [грек. alripha] з а т. т е х. *Зығыр не кендір шайырларын қайнатып, майлы бояулар жасауға пайдаланылатын қабыршық сұзгіш сұйық зат. О л и ф* дегеніміз белгілі тәсілдер арқылы әдейі дайындалатын, орта есеппен бір тәулік ішінде суға, ауа жағдайына төзімді қабық болып келетін сұйық заттар (Химия өнімдері.). *О л и ф т і* марганецтің, қорғасынның не кобальттың тұзын қосып, кебетін майды қыздырып жасайды (Орган. химия).

ОЛИФТЕ= е т. т е х. *Бұйым бетіне олиф жағу.* Ол күні біз еденімізді *о л и ф т е п* тастаған соң, үйде қонған жоқ едік (Ауызекі).

ОЛИФТЕУ *Олифте етістігінің қимыл атауы.*

ОЛҚАЛ з а т. ж е р г. *Қара қоға, мал жемейтін у шөп. О л қ а л* жеген мал оңушы ма еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *О л қ а л* көбінесе сулы жерге шығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОЛҚЫ с ы н. **1.** *Толмаған, орта, бос.* Ол қазанның *о л қ ы* түрмайтынын да ұмытқан (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Етігі аяғына *о л қ ы* келіп, Сұр шинель қажаса да балғын мойнын (Т.Бердияров, Бозторғай). Бұнысы – *о л қ ы с ы н* толтыру ниеті емес, өншейін қазіргі екеу арадағы жақындықтың, қарым-қатынастың басын ашып алу еді (О.Бөкеев, Мұзтау). **2.** а у ы с. *Жетіспей, кемдеу тұрған, кеміс.* Басқа мәдениетім жетісіп, *о л қ ы* жерім тек сол ғана болып тұрғандай жүрген-тұрғанымның бәрін жазыппын (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Көжек жоғалғалы взводта бір кірбің пайда болып еді, күлсе де, ойнаса да көңілдің бір жағы *о л қ ы* болып тұратын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Егер бәріміз жұмылып істемесек, жұмысымызға көңіл толмай тұрады, *о л қ ы* жері көзге түсіп қалып отырады (З.Ақышев, Біздің шамш.).

Олқы көрінеді. *Кем, жетімсіз көрінеді.* Әлектеністің қайраткеріне тек «Қайраткер» деген ат қанша *о л қ ы к ө р і н с е,* әуреленістің

қайраткеріне «Қайраткер» деген ат сонша үлкен көрінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Биік нәрсе қандай сәулетті, көзге көрнекті, көңілге тамаша көрініп сұқтандырса, таңдандырса, төмен нәрсе өзінің төмендігімен, ұсақтығымен көзге күйкі, көңілге *о л қ ы к ө р і н і п*, күлкіңді келтіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОЛҚЫЛА= е т. *Онша кептемей, бостау, орталау ету.* ≈ *О л қ ы л а п* салу.

ОЛҚЫЛАН= е т. *Онша тығыздалмау, босаңдану.* Алшағырдың бет томпақтары өсіп, ұрты *о л қ ы л а н ы п,* жүдеп кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Төбесінде үлбіреген үкі шоғы бұлғақтап, үстіндегі қызыл гүлді патсайы бешпенті *о л қ ы л а н а* делеңдеп көрінді (С.Бегалин, Замана.).

ОЛҚЫЛАНУ *Олқылан етістігінің қимыл атауы.*

ОЛҚЫЛАУ[1] с ы н. *Жетіспей жатқан, кемдеу.* Ол тек оқта-текте осы өмірін ортайтып, *о л қ ы л а у* етіп тұрған тағы бір жетпесі бар сияқтанып, көңілі қоңылтақсып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ілияс орыстың әдебиет тілін емін-еркін меңгеретін дәрежеге ілінді,ептеген *о л қ ы л а у* жері болса, оны ГИЖ-де оқи жүре толықтырады (Қ.Шөкенов, Гудок).

ОЛҚЫЛАУ[2] *Олқыла етістігінің қимыл атауы.*

ОЛҚЫЛЫҚ з а т. **1.** *Тығыздалып толмағандық.* Қаптың *олқылығы* жақсы болды, тік көтеріп алдым да, арбаға құлата салдым (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Іс-әрекеттегі жетіспегендік, кемшілік.* Ежелден *о л қ ы л ы қ* жоқ нәсілінде, Көз салып қарап тұрсам арғы түптен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жұмыстың қай жерінде *о л қ ы л ы қ* болса, Қорғамбек ылғи соған жұмсалумен келеді (Б.Майлин, Шығ.). Мемлекеттік тілді қолданудағы *о л қ ы л ы қ - т а р,* бұқаралық ақпарат құралдары қызметіндегі бұра тартушылықтар, ғылым саласындағы сылбырлықтар, білім реформасындағы қиыншылықтар – бәрі жұртшылыққа мәлім («Егемен Қазақстан»). Мұндай *о л қ ы л ы қ - т ы ң* Үкімет жүзеге асырып жатқан жер реформасына да қатысты беріліп жатқан хабарлардан байқалатындығын айтты («Егемен Қазақстан»).

ОЛҚЫЛЫ-ТОЛҚЫЛЫ с ы н. *Әрі-сәрі, екіойлы, дел-сал.* Ауыл кісілері үрпиісіп, жиналып, қатынды ортаға алып, екі баласын айтып, обал-сауапты салыстырып, *о л қ ы л ы-т о л қ ы л ы,* кеу-кеулеген әңгімемен жолаушыларды бірқатар кідіртіп, қашаннан орнығып қалған әйелдің жып етіп шыға қоюы оңай ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Абрек ауданның тоқал төбелі мейманханасында жатып, *о л қ ы л ы-т о л қ ы л ы* қиялға беріліп кетеді (С.Омаров, Хантағы). Шынын айтайын, біздің Бибі құдағи *о л қ ы л ы-т о л қ ы л ы* болып, ақылшы тәтейлерінің тізе қақпайына түсіп қалыпты (С.Бегалин, Замана.).

ОЛҚЫРАҚ с ы н. **1.** *Түгел толмаған, босырақ.* Сонда біздікіне түсірген мөшегі *о л қ ы р а қ* болғанына ол кәдімгідей қысылып қалды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Кемірек, төменірек.* Біз білетін нотаға түскен, осы айтыста өлеңге қосып айтты деген ән – музыкалық жағынан Біржанның басқа әндерінен *о л қ ы р а қ* түседі (А.Жұбанов, Замана.).

ОЛҚЫСЫН= е т. *Міне тұтпау, менсінбеу, қомсыну.* Маржанкүлдің институтқа бармай, бухгалтерлік курсқа түскеніне ішінен разы болмаған Есенжол оның бұл мамандығын әуелгі әзірде *о л қ ы с ы н ы п* жүруші еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Өзіме тағылған бұралқы атымды *о л қ ы с ы н ы п* та қоятын кездерім болушы еді (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Қара танымаған қазақ жұртының бүгінгі буыны онжылдық білімді *о л қ ы с ы н а д ы* (С.Хайдаров, Құрыш.).

ОЛҚЫСЫНУ *Олқысын етістігінің қимыл атауы.*

ОЛЛА-БІЛЛӘ о д. *«Құдай ақы», бар шыным деген мағынада. – О л л а-б і л л ә,* мен өз көзіммен көрдім, құдай үшін мұны ешкімге әзір айта көрмеңіз,– деді Сайдақ (Ә.Әбішев, Замана.). – Рас, әже, *о л л а-б і л л ә,* «құлқуалланың» қазақшасы тап осылай (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ОЛЛАЙ-ПЕЛЛАЙ о д. ***Олла-біллә.*** *О л л а й-п е л л а й* апа, мен сізді алдамаймын ғой (О.Бөкеев, Ән салады.).

ОЛЛАҺИ о д. *«Құдай ақы», шыныменен.* – Мына нәлет бүйте беретін болса, Күдеке, үйім, *о л л а h и,* бітпей қалатын түрі бар (М.Иманжанов, Менің махабб.). – Келгеніңді, *о л л а h и,* естімедім, – деп Өтеш бұның қолын алуға ұмтылды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Байқайық та кім екен, *О л л а h и,* сол, ант етем (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ОЛОГЕНЕЗ з а т. з о о л. *Жер бетіндегі өмірдің пайда болуы және органикалық дүниенің дамуы жөнінде итальян зоологы Д.Роза XX ғасырдың басында ұсынған идеалистік теория. О л о г е н е з* теориясы өмір бүкіл жер шарында бір-біріне ұқсас және бір ғана түрге жататын көптеген ультрамикроскопиялық организм ретінде бір мезгілде пайда болған деп болжайды (ҚҰӘ).

ОЛ-ПҰЛ з а т. *Болмашы ұсақ-түйек, жеңіл-желпі, анау-мынау.* Түр қалқам! Менің *о л-п ұ л ы м д ы* даярла (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әркім тамыр-таныс сағалап, *о л-п ұ л,* картоп, жеміс алып, үзіп-жұлып дегендей біразға дейін талшық етті (С.Жүнісов, Жапанда.). Қалған егінді тез орып, ертеңі баулап, жинап шықтым да, *о л-п ұ л ы м д ы* жаңа орылатын егін басына тасып алдым (F.Орманов, Жүрек).

ОЛПЫЛЫҚ з а т. *Ширамағандық, болбырлық, бостық.* Найза сілтесіп, қылыш сермесер жауынгершілік емес, сөз біліп таңдай тақылдатар даугершілік те емес, отырыс-тұрысынан *о л п ы л ы қ* сезілмейтін, сөзінде ағаттық айтылмайтын, кісіліктен гөрі кішілігі басым биязы, «Шіркін, мына қазақтар осындай жұрт екен ғой» дегіздермей, үлгілі серіктер таңдарсың (К.Сегізбаев, Беласқан).

ОЛПЫ-СОЛПЫ с ы н. **1.** *Ықшам, жинақы емес; қалай болса, солай.* Етек-жеңі кең, *о л п ы-с о л п ы* киінген осы шалға генерал өз көңілінен ризалық тауып, артықша ықыласпен сыйлай бастаған-ды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Музейге салған суреттері мен айдауда жүргенде киген *о л п ы-с о л п ы* киімдері, қыл қаламдары, бояу тақтайлары қойылған (К.Тоқаев, Көмескі із). – Колхоздан тері-терсек әкелген арбаның үстінен жаңа түскендейсің, үстіндегі киімің нашар, әрі *о л п ы-с о л п ы,* – деді Бексейіт (М.Мағауин, Бір ата.). **2.** а у ы с. *Шырақ емес, бір қайнауы ішінде, қырналып, жетілмеген.* Нығмет бар жанымен ұйып тыңдайтын, тыңдай жүріп өлеңіндегі *о л п ы-с о л п ы* жерлерін дәйім өзгертіп, өңдеп отыратын (И.Жақанов, Екі жирен). Әйтсе де оның бұл алғашқы көлемді туындысында бірқатар *о л п ы-с о л п ы* жерлер көзге түсетінін айтпауға болмайды («Қаз. әдеб.»). Қатем болса өкпелемей, *о л п ы-с о л п ы с ы н* өздерің түзетерсіндер деп ойлаймын (Ол күндер.).

ОЛПЫ-СОЛПЫЛАУ с ы н. *Шырақ емес, болбырлау, бостау.* Бұл өзі – *о л п ы-с о л п ы л а у* жүретін алакөз, еңкіштеу келген арық адам еді (А.Нұрманов, Аққу.). Үйге кірген кезде жүріс-тұрысы *о л п ы-с о л п ы л а у* көрінген Дүрия Сәрсенге енді біртүрлі ыстық тарта бастады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ОЛПЫ-СОЛПЫЛЫҚ з а т. *Ширамаған болбырлық, бостық.* Бірақ Сәмиденнің де ошақ басында *о л п ы-с о л п ы л ы қ қ а* немқұрайды қарайтын еркек емес екендігін аңғарғаны бар (К.Қазыбаев, Дәуір.). Сондықтан да мына повесте көзге түскен көркемдік, *о л п ы-с о л п ы л ы қ-т а р* З.Шашкин шығармасында болуға тиісті емес еді («Қаз. әдеб.»).

ОЛПЫ-СОЛПЫСЫЗ с ы н. *Олпы-солпы емес, жинақы.* Жағаласақ, камерада Абылайдың көз тасы жатыр. Ұзындығы кісі бойындай. Биіктігі орындықтай. Мінсіз төрт қырлы көк ала мәруар мұздай жылтыр, айнадай тегіс, шимайша ойып келтірген *о л п ы-с о л п ы с ы з,* үшкір сұлу жазулары жалап қойғандай мүлтіксіз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОЛШИ= ет. с ө й л. *Алшай, алши.* Пәленшенің домбырашы қатыны! Алла сақтасын! Қысқа аяқты адамның *о л ш и ы п,* омырауын салақтатып, домбыра тартып отырғаны не жақсылық дейсіз! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ОМ[1] з а т. ф и з. *Электр кедергісінің халықаралық жүйедегі бірлігі.* Телефон кедергісі жоғары [2000 *о м*] болу керек (К.Айманов, Физика).

ОМ[2] з а т. к ө н е. *Ома, омбы. О м а* – ойпаң жерге, сайға мол жиналған қар (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ОМА з а т. ж е р г. *Су ішіндегі кішкене құрғақ жер. О м а* судың сайыз жерінде болады. *О м а* үйілген топырақ тәрізді болып көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМА: **ома қап**. қ а р ғ. *Өліп кет, мейлің деген мағынадағы қатты ашуланғанда, кейігенде айтылатын сөз.* Әрі ақын, әрі құрбым намысым бір, Дейтұғын өл де, *о м а қ а п,* мен емеспін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Ойнамасаң *о м а қ а п,* онан да арман, Ойын түгіл тіршілік сенен қалған. Жон теріңді сойғанын көзім көрмей, Осы ұраның басынан кете қалман (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ома қапты. *Жер жастанды, өліп түсті.* Сонау қиырдағы Кубаньда қашан, қалай, қай жерде *о м а қ а п қ а н ы ң д ы* да бір пенде білмей өтеді ғой (С.Санбаев, Аруана).

Ома болып отырды. *Қол қусырып, бос отырды. О м а б о п о т ы р г а н н а н* атымыз шықса Қайда жүр? Ел қатарлы қызмет етсек, ісіп кетпеспіз («Қаз. әдеб.»).

ОМАЙ о д. с ө й л. ***Ойбай***. *О м а й-а у,* шіркін, есер баланы жеті түнде жалғыз жіберіп, сонда мені кім деп отырсың өзің (Т.Ахтанов, Дала сыры). – *О м а й,* анаң қара! Мүлік көтерілді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Құнанбай жігіттері қарсы айғайлап: – Келсең кел! *О м а й*! Түссең түс! – деп сапырылысып, араласып кетті. Бұларда да сойыл шоқпар сай еді (М.Әуезов, Шығ.).

ОМАҚ з а т. ж е р г. *Астық, тамақ қоятын үй.* Біздің жерде әр үй сайын бір *о м а қ* салып алады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Омақ пеш. з а т. ж е р г. *Дөңгелек темір пеш. О м а қ* пешке қазан орнатады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМАҚА[1] з а т . ж е р г. *Астық, ас қоятын жер. О м а қ а н ы ң* есігін жаппай кетіппін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМАҚА[2] з а т. ж е р г. *Ас, тамақ сүзетін тесік ожау* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМАҚА[3] з а т. *Белгіленген жерді көрсету үшін топырақтан, тастан т.б. үйілген шағын үйінді.* Бір қорқақ үнді келе жатып, жаудан үрейлене берсе, қараңдаған *о м а қ а н ы*, обашықты не бір бұтаны көрсе, жау екен деп ойлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жақындай берсе, не шошайған *о м а қ а*, не бір түп ши, не бір бөктергі, болмаса өлген малдың сүйегі болып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тұрғызып *о м а қ а н ы* әрбір жерге, Жер, суды әкетті ғой қазық қағып (Мәшһүр-Жүсіп, Тіршілікте.).

ОМАҚАША үс т. *Омақа сияқтанып, омақа ұқсап.*

Омақаша қопиды. *Омақа құсап қоқиып, ебедейсіз көрінді.* Жеңгей атқа мініп, артық үйренбеген кісі ғой: бір қолымен ердің қасынан ұстап, аяғын үзеңгінің сағасына салып орнатқан *о м а қ а ш а қ о п и ы п* буынын билей алмай, қолп-қолп еткені Ақбілекке айт пен тойдан да қызық болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОМАҚАЛА= ет. *Омақамен (үйіндімен) белгілеу.* Қараекең ұлдарына енші берген... Малды да, қонысты да қылдай бөлген, О кезде *о м а қ а л а п* жер бөле ме? Айтты болды, қағазды қашан білген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОМАҚАС= е т. **1.** *Мойны астына кете, жер сүзе құлау.* Қартқожа арт жағында келе жатып: «Ойпырым-ай!» – деді. Алдағылардың бірі *о м а қ а с а* жер қауып еді. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барлық дене салмағын салып ұрған кейбір соққысынан өзі де тәлтіректеп, *о м а қ а с а* жаздап қалды (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Анда-санда шыдамсыз ешкілер бақырып-бақырып тұрып, *о м а қ а с ы п* жығылып та жатыр (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** а у ы с. *Сәтсіздікке ұшырау. – О м а қ а с қ а н* ақын-жазушының жамбас сипап тұрып кеткенін көріп жүрміз, – деді Шөңке (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). – Кәрі төбет, мені жығам деп *о м а қ а с ы п* жығылғаныңды да білмедің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ошақбаевтар да *о м а қ а с а д ы* екен (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыры).

ОМАҚАСТЫР= е т. *Мойнын астына келтіру, жер сүзе құлату.* Бар қаруын жұмсап, шіреке тартқанда арғымақ аспанға оқша атылып, *о м а қ а с т ы р ы п* кетті (Т.Есімжанов, Аяулым). Оларды *о м а қ а с т ы р а* құлату үшін ақынға ең алдымен ержүрек, өткір тіл, қапысыз қадалатын ұлы мысқыл, сарказм керек (С.Мәуленов, Үркер.).

ОМАҚАСТЫРУ *Омақастыр етістігінің қимыл атауы.* Темірмәлікке тап қазір жазықсыз елшіні өлтіргізу оны *о м а қ а с т ы р у м е н* парапар (Д.Досжанов, Жібек.). Тіпті соның жартысы-ақ бір Барлыбайды *о м а қ а с т ы р у г а* жетіп жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ОМАҚАСУ *Омақас етістігінің қимыл атауы.*

ОМАҚАСЫР= е т. *Жер сүзе құлату.* Кісі алатын қабаған төбетті қалқалы келген жерінде Оспан қара тұмсығынан бір самса тартып, жалғыз шертіп, *о м а қ а с ы р ы п* талдырып түсіргені бар (М.Әуезов, Шығ.).

ОМАҚАСЫРУ *Омақасыр етістігінің қимыл атауы.*

ОМАҚАТ= е т. с ө й л. ***Омақасу***. Бұрын Аққасқа бұндай жұлып өткенде қандай қасқыр болса да *о м а қ а т ы п,* тұмсығынан шанша түсуші еді (М.Әуезов, Қараш.). Бірақ ат сүрінді, *о м а қ а т ы п* барып қарға шөге қалғанда, Алпысбай ұшып түсті (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Жаныңды жаңа өмірдің сәулесімен емдеп, жемдеп алмасаң алысқа бармай *о м а қ а т а с ы ң* (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ОМАҚАТТЫР= е т. *Омақастыру.* «Бірақ» – жолда тұрған жалғыз қазық. Қашан, қайда кездессін кімді де болса ол бір *о м а қ а т т ы р м а й* жібермейді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ОМАҚАТТЫРУ *Омақаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОМАҚАТУ *Омақат етістігінің қимыл атауы.*

ОМАЛ з а т. ж е р г. *Сарп, ревматизм* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМАЛ= е т. **1.** *Ешқайда шықпай, қыбыр ете алмай отырып қалу.* Төрде *о м а л ы п* отырғандардың кейіпі бұлардан бөлек (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). – Бірге адасып, бірге өлу де келмеді-ау қолымнан, қалғаным ба *о м а л ы п* осылай (С. Жүнісов, Өшп. іздер). – Одан әрі бұл шіркіндерің де өлмес, қамына көшер, *о м а л ы п* өзгенің ошағын күзетпес! – деген ол (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жеңешем ізшілермен бірге кеткен, әжем Балабектің шешесінің жанында. Үйде *о м а л ы п* қалған мен ғана (Н.Сералиев, Қаңтар). **2.** *Омбылану, көмілу.* Тұяқ тасыры оқыс кеміп, *о м а л а* алынған тұяғынан суылдай төгілген құм дыбысы шыққан кезде ғана тізгін іркісті (М.Мағауин, Аласапыран).

ОМАЛУ *Омал етістігінің қимыл атауы.* Мимырт осындай ашыған нан секілді көнтиген томпақ орындыққа *о м а л у д ы* тумай тұрып армандаушы еді (О.Әубәкіров, Сиқыр).

ОМАН с ы н. *Үлкен, кең.* Сауапты іс – сарқылмайтын *о м а н* дария, Қайғырып халқының үшін жортып келсең (Т.Ізтілеуов, Алты ақын.). Енді сен де аман бол *о м а н* дәрия, Бізге жайлау болмады-ау, сұққарға ұя (Мәделі Жүсіпқожаұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Оман арық. к ә с. *Үлкен арық, бас арық.* Көк орай шалғынды сонау Ынталының ойдым-ойдым аңғарынан, қолдан қазылған *о м а н а р ы қ т ы н* жағасынан көрмесең, басқа жерден емге таппайсың (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Жұмыстан қорқып Нұрмолда Басын тартып таймады. Нелер *о м а н а р ы қ т ы* Жалғыз өзі байлады (Қ.Жапсарбаев, Жетісу).

ОМАРТА з а т. а у ы л ш а р. **1.** *Бал арасын өсіретін шаруашылық.* Аю күнде келетін болып алыпты, колхоздың аңға қойған мергені – сіз, Құсайынның *о м а р т а с ы н а* барып, аңдып көрсеңіз дұрыс болар, – деп, Садуақас Жангүдейге қарады (С.Бегалин, Уақыт.). Таудың араларында қызылды-жасылды гүлдер толып тұрады, гүлдердің төңірегінен тау аралары (бал құрттары) *о м а р т а* салады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *О м а р т а* таяу орналасқан жеміс бағы мен мәдени өсімдіктердің жоғары өнім беретін себебі де осыған байланысты (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **2.** *Бал арасының бал жиятын үйшігі.* Күз болғанда, *о м а р т а* балға толғанда өрмекшінің көкше торы омартаның алды-артын әбден шырмап алған еді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Орманның етегіне түссеңіз, құжынаған алтын араларды көресіз. Орман гүлдерінен нәр жиып, *о м а р т а ғ а* бал құяды олар (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Бақша дақылы егілген жердің әрбір гектарына бал арасының бір-екі *о м а р т а с ы н* орналастырса, оның өнімге тигізетін пайдасы көп (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

ОМАРТАШЫ з а т. *Бал арасын өсіруші, омарта басындағы адам. О м а р т а ш ы* бал қорын қастарына қойып, бар араны омартасымен қоса жел соқпайтын, тамшы тамбайтын, қар баспайтын, жып-жылы үй астына апарып қойды қазір (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Елден аулақ қалың орманның ішінде *о м а р т а ш ы н ы ң* үйі бар еді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). – Менің *о м а р т а ш ы* боп ара баққанымa міне он бес жылдан асып барады екен (С.Ғаббасов, Өскен.).

ОМАТА з а т. *Тастан, топырақтан үйілген белгі, омақа.* Жерді тас *о м а т а ғ а* бөліп алу бізге біртүрлі жат көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОМАШ з а т. к ө н е. *Ерте заманда пайдаланылған ағаш соқа.* Ал «соқа» дегенің біраз жерде, түреніне темір қаққан, өзге жағы ағаштан жасалған *о м а ш* (С.Мұқанов, Алып. адым.). Диқаншы қазақтардың шаруашылығында көбінесе *о м а ш,* сабан, тағы басқалары сияқты ең жабайы саймандар қолданылды (ҚазССР тарихы).

ОМБРОФИТТЕР [грек. ombros – жаңбыр, phyton – өсімдік] з а т. б о т. *Тамыры топырақ бетіне жақын орнаалсатын және осыған орай топырақтың үстіңгі қабатына сіңген жауын-шашын суын пайдаланатын өсімдіктер.*

ОМБРОФОТТАР [грек. ombros – жаңбыр, phobos – қорқу] з а т. б о т. *Ұзақ жауатын жаңбырға төзімсіз, құрғақшылық аймақта өсетін өсімдіктер. О м б р о ф о т т а р г а* қарағанда омброфиттер тобына жататын өсімдіктер ұзақ жауған жаңбырға, топырақтың аса көп ылғалдылығына, сондай-ақ жаңбыр тамшысының механикалық әсеріне төзімді келеді (ҚСЭ).

ОМБЫ с ы н. *Белуарға дейін қалың түскен күртік қар.* Топ ішінен мүйізі иір-иір, тайдай құлжа бөлініп шығып, *о м б ы г а* түсті, қалғандары бірінен соң бірі соның артынан ерді (М.Мағауин, Ақша қар). Орта жолға келгенде машина ойпаттағы беті жартылай мұз боп жатқан *о м б ы г а* келіп, алдыңғы екі дөңгелегі батты да кетті (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Жаңа жолды басқан қар биыл ала-құлалау. Әр үй ығынан көсіліп қалған *о м б ы* жоталары да әртүрлі (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Омбы қар. *Қалың түскен күртік қар.* Жылқының екеуі қашып ауылға жақындап қалды да, біреуін көксерек *о м б ы қ а р г а* қамап кеп, белгілі әдісімен жығып алды (М.Әуезов, Қараш.). Қырылды қосты жылқы сорға түсіп, *О м б ы қ а р,* терең сай мен орға түсіп. Хал кеткен қайыруға жылқышылар. Жанымен «қош» айтысты олар да үсіп (М.Дулатов, Шығ.). Солдат қалпақтай түсіп, *о м б ы* ояна *қ а р г а* жоқ боп кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауылдың алды *о м б ы қ а р,* «Не бар? Қолың домбығар!» – Шешелері десе де, Томпаңдап бір топ бала, Соқпақ болып ақ қала, Кіріп кетті кесеге (М.Дулатов, Шығ.).

ОМБЫҒУ *Омбық етістігінің қимыл атауы.*

ОМБЫҚ= е т. с ө й л. ***Омбылау***. Міркемел қарға *о м б ы ғ ы п* төбешікке шықты (С.Ерубаев, Шығ.). Сусыма құм белестен *о м б ы ғ ы п* шыққан күрең қасқа тақырға тұяғы тиісімен даланы дүрсілдетіп, жұлқына шапты (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ОМБЫҚТЫР= е т. ***Омбылату***. Қара аланың көзі соған түсті, үйірден бөліп алып, айнала қуып, қарға *о м б ы қ т ы р ы п* оп-оңай ұстап алды (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ОМБЫҚТЫРУ *Омбықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ОМБЫЛА= е т. *Қарға, құмға т.б. белуардан батып, малтығу.* Қадиша жеңгейдің барлық көмейін көрсете қарқылдағаны – фельдшер атынан айырылып, атты мен қуып, шоқанақтағы қалың қарға *о м б ы л а п*, атматыммен жығылғаным, үсті-басым қар боп, аунап түрегелгенде Күлеңнің күліп, қашқан атты қайырмалап ұстағаны, қайтарда екеуміз тізе қағысып келе жатып сөйлескеніміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төрт сағат жүргенде *о м б ы л а п*, жолсызбен баяулап шұбыра жүрген топ үш-ақ шақырым ғана жол жүріпті (М.Әуезов, Өскен өркен). Күнге шағылысып жатқан аппақ қарды бауырымен сызып, төрт-бес аттап *о м б ы л а д ы* да, торы ат тұрып қалды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Өзі қалтырап тоңып қатып қалғандықтан, биені шешіп мінуге жарамай, боранда *о м б ы л а п* әлгі ауылға келсе, баяғы Боқандардың ауылы екен (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ОМБЫЛАТ= *Қалың қарға, құмға малтықтыру.* Бізді қаланың ішіне кіргізбей, жолсыз, соқпақсыз тың қармен *о м б ы л а т ы п* айдап келеді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Купцианов жолдан бұрылып, атын *о м б ы л а т ы п* маяның қасына келді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ОМБЫЛАТУ *Омбылат етістігінің қимыл атауы.*

ОМБЫЛАУ *Омбыла етістігінің қимыл атауы.*

ОМДЫҚ с ы н. ф и з. *Омға қатысты.* Электр тогы өткенде дене кедергісінің бірлігіне қатыстылық. Электролиттік әдіс химиялық әдіске ұқсас. Айырмашылығы электролит енгізгенде төмендейтін судың *о м д ы қ* кедергісін тәжірибе барысында бақылап отыру (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОММЕТР з а т. ф и з. *Электрлік активті кедергіні тікелей өлшеуге арналған аспап.* Магнит электрлік *о м м е т р д і ң* жұмысы өлшенетін кедергі арқылы өтетін ток күшін өлшеуге негізделген (ҚСЭ). *О м м е т р* көбінесе аралас біріктіріліп жасалған аспап – ампервольтметрдің бөлігі ретінде жасалады (ҚСЭ). Егер шу естілмесе дыбыс зорайтқыштың орамдарының кедергісін *о м м е т р м е н* өлшеп көріңіз (М.Бекбауов, Көгілдір.).

ОМНИБУС [лат. omnibus] т е х. *Жолаушылар тасуға арналған әрі көліктен (атпен) сүйретілетін көп орынды көлік түрі. О м н и б у с* 19 ғасырдың 20-жылдары Франция мен Ұлыбританияда, содан кейін басқа елдерде де кеңінен пайдаланылды (ҚСЭ). 20 ғасырдың басында *о м н и б у с* пайдаланудан толығымен шығып қалды (ҚСЭ).

ОМОГРАФ [грек. homos – бірдей, grapho – жазамын] з а т. г р а м м. *Жазылуы бірдей болғанмен, айтылуы мен мағынасы әртүрлі сөздер мен сөз формалары. О м о г р а ф т ы ң* жасалуына екпіннің алмасып түсуі де негіз болады (Қазіргі қаз. тілі).

ОМОНИМ [грек. homos – бірдей, onima – есім] з а т. г р а м м. *Айтылуы мен жазылуы бірдей болғанмен, мағыналары әртүрлі сөздер мен сөз тіркестері.* Шығуы жағынан да, мағына жағынан да басқа-басқа, тек айтылуы ғана бірдей сөздерді *о м о н и м* сөздер дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

ОМОНИМИКА з а т. г р а м м. **1.** *Лексикологияның омонимдерді зерттейтін бөлімі.* **2.** *Белгілі бір тілдегі омонимдердің жиынтығы* (Қазіргі қаз. тілі)

ОМОНИМИЯ з а т. л и н г в. *Омонимика.*

ОМОФОН [грек. homos – бірдей, phone – дыбыс, дауыс] з а т. л и н г в. *Айтылуы бірдей болғанмен, жазылуы мен мағынасы басқа сөздер мен сөз формалары.* Түрліше жазылып, бірдей айтылатын сөздерді *о м о ф о н д а р* дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

ОМПА[1] з а т. э т н. *Асықтың аша жағы, төмен қарап тік тұру қалпы.* Сыздық «шық етер» деп шыдатпаған соң, *«о м п а ғ а»* ауысқан екен (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тәйке мен тік те менікі, Бергенім саған *о м п а н ы* (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

Омпасынан салды. а) *Асықты омпа тұрғызды.* ә) *Тікесінен тік құлатты, сұлатып салды.* Бір кезде ер Талайлы ыңғайға алды, Сап етіп сол аяқтан қағып қалды. Қаққанда түйедей ғып дүрс еткізіп, Омыра *о м п а с ы н а н* бір-ақ *с а л д ы* (Батырлар жыры).

ОМПА[2] з а т. с ө й л. ***Оңқа.*** Асықты иіргенде *о м п а* тұра қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМСЫРАЙ= е т. *Бір нәрсенің орны олқыланып, бос қалуы, ойсырауы.* Бір кезде мүлікке, думанға толы үлкен үй қазір қатты *о м с ы р а й ғ а н*, шалдың тек гөй-гөйімен толы (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Атжал қып төккен ақ бауырсақтың сұпы жақ шеті *о м с ы р а й ы п* сала берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Құмы үгітілген үйінді топырақтың ортасы *о м с ы р а й ы п* жатыр (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ОМСЫРАЙТ= е т. **1.** *Олқыландыру.* Бұл баласы – соңғы үміті еді, ажал шеңгелі оны да бүріп алып, үлкен үйдің бір жағын *о м с ы р а й т ы п* ойып әкетіп бара жатқанын көрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** ж е р г. *Еңсеріп тастату, ойсырату.* Жігіттер мына жұмысты

о м с ы р а й т ы п тастаған екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМСЫРАЙТУ *Омсырайт етістігінің қимыл атауы.*

ОМСЫРАЮ *Омсырай етістігінің қимыл атауы.*

ОМУЛЬ [лат. coregonus] з а т. з о о л. *Лосось тұқымдасына жататын балық. О м у л ь* Солтүстік мұзды мұхитта таралған, уылдырық шашуға осы мұхитқа құятын Сібір өзеніне шығады (ҚСЭ). *О м у л ь* жыныстық жағынан 6-8 жылда жетіледі (ҚСЭ).

ОМЫҒУ *Омық етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫҚ = е т. *Ешқайда шықпау, қыбыр етпеу, омалу.* Кей адамдар жолға шықпай сөнеді. Ондай жандар отбасында *о м ы ғ ы п* Өзін-өзі тірісінде көмеді (К.Салықов, Нұрлы күн). Бір күні үйде отыра-отыра *о м ы қ қ а н* көңілден серпілу мақсатында тоғайға барды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

ОМЫР= е т. **1.** *Шорт сындыру, опырып жіберу.* Бір дәу кеме келіп-ақ қалған екен, онсыз да қаусап тұрған жаман қайықты ортасынан екі бөліп, *о м ы р ы п* өте шықты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қаз-қатар тізілген үлкенді-кішілі сойдақ, аппақ азулар атан түйенің жілігін *о м ы р ы п* жіберетіндей (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** *Бір шетінен ала сындыру.* – Әлгі *о м ы р ы п* қойған сары майды ұмытып кетіппін ғой, ес жоқ қой менде, – деп орнынан тұра жүгірді Нұрманның әжесі (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Лава дегеніміз – таяуда комбайн көмір *о м ы р ы п,* бір рет қана жүріп өткен жылға іспетті қуыс (Ш.Есмұрзаев, Ильич.).

Омыртқасын омырды. *Белін сындырды, құртты.* Жауының жауырынын жерге тигізіп, *о м ы р т қ а с ы н о м ы р ы п,* дегеніне жетіп, мерейі үстем болған батырдың тұлғасын елестетті қыздың көз алдына (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Осалдың *о м ы р т қ а с ы н о м ы р ы п,* беріктің белін бүгілдіріп кеткен соғысты кінәлап, жас өмірімді мәңгілік өшпес өртке салып кеткен соған лағнет айтамын (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ОМЫРАЙ= е т. *Ішке қарай ойысу, орны үңірейіп қалу.* Анда-санда ескі тамның не обашықтың *о м ы р а й ғ а н* орны ғана көзге тиек болар (О.Бөкеев, Қамшыгер). Кәміш – қазір тіссіз, аузы ішке *о м ы р а й ғ а н,* қатаң қара сұр кемпір (С.Жүнісов, Жапанда.).

ОМЫРАЙТ= ет. *Омсырайту.*

ОМЫРАЙТУ *Омырайт етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРАУ з а т. **1.** *Жан-жануардың, адамның көкірегі, кеудесі. О м ы р а у* мен сан, тілерсектері жаңа кепкен терідей айғыз-айғыз боп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Кейде *о м ы р а у ғ а* соғып жіберген толқын құлатуға айналып еңсеріп кетсе де, көзі шатынап, екі құлағын қайшыландырып, оттай ыстық қайрат жиып, жан айласын істеуден жаңылмайды (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Киімнің кеуде тұсы.* Денесі кесек, қолы қайратты Оспан түрегеліп алып, шалқалата жығып салды. Және соның үстіне, ұртына тығып жүрген бір сілекейлі қатты нәрсені әп-сәтте Абайдың көйлегінің *о м ы р а у ы н* ашып, жалаңаш етіне тигізіп тастап жіберді (М.Әуезов, Абай жолы). Сұлу қыз кішкене көк камзолды тізесіне салып, *о м ы р а у ы н а* тана, күміс қадайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарап тұрса, осылардың қай-қайсысының болса да о *м ы р а у ы* ордендер мен медальдерге сыймайды (М. Иманжанов, Менің махабб.). Не айтарын білмей қалған Асқанның жаутаңдаған көздерінен мөлт-мөлт еткен жас домалап, *о м ы р а у ы н а* тама береді (А.Сатаев, Дала.). **3.** а у ы с. *Әйелдің кеудесі, емшегі.* Пәленшенің домбырашы қатыны! Алла сақтасын! Қысқа аяқты адамның олшиып, *о м ы р а у ы н* салақтатып, домбыра тартып отырғаны не жақсылық дейсіз! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ол – еркек емес, қыз, қыз болғанда балиғатқа жеткен, ер жеткен, *о м ы р а у ы* шыққан қыз (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Әйелдер емшектегі балаларын ала келіп жыласа, *о м ы р а у л а р ы н* жарқыратып ашып, емізіп отырғанын көресің (Б. Соқпақбаев, Өлгендер.). **4.** а у ы с. *Менмен, кеудемсоқ.* Газет-жорналға бір-екі сөзі басылса «жазушы», «ақын» екенмін деп, партия комитеті қол қойып, мөр басқандай-ақ өзінен-өзі ден қойып алатын *о м ы р а у* жігіттер аз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазанғап, даусы да денесіне лайық екен. Олақ, ожар сөйлейтін *о м ы р а у* көрінеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сауатсыз еді дегенге Мұхамметті еш нәрседен хабары жоқ құр *о м ы р а у* адам болған екен деп ойламау керек (М.Тоқжігітов, Құран тур.). **5.** ж е р г. *Өмілдірік.* Өмілдірікті кейде *о м ы р а у* деп те айтады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Омырауға алды [салды]. *Кие жөнелді, күш жұмсады, кеудеге салды.* Бобров енді ес жиғызбай, оларды *о м ы р а у ғ а а л ы п,* киіп кеткісі келді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Тергейтіндерін тергемей бұл Тәйтік дыраудың *о м ы р а у ғ а с а л ы п* істеп отырған бүлігі (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Омыраудағы бала. *Емшектегі бала; емізулі бала.* Ол кезде Сараңдай *о м ы р а у д а ғ ы б а л а* еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Омырау жасады. *Кие жөнелді, кеудеге салды.* Осы фронттағы шабуылдарының ең мықты деген

ұрынғыш тобы сол. Ол әлі де *о м ы р а у ж а с а п* келеді (М. Әуезов, Шығ.).

Омырау көрсетті. *Өктемдік жасады, тізе батырды.* Ол аз сөйлейтін, үнемі *о м ы р а у к ө р с е т і п,* елді суық айбынмен имендіруді тәуір көретін (З.Жәкенов, Таң самалы).

Омырау қақты. *Бір орнында тыпыршып тұрып алды (жылқы туралы).* Жан серігі Бурыл ат, ілгері аяқ баспайды, *О м ы р а у қ а ғ ы п* ақсайды (Қобыланды батыр).

Омырау қалта. *Төсқалта.* Шарды кешіктіре тұруға болмас па екен? Соны сұра! *О м ы р а у қ а л т а м д а* пакетке салулы ақша бар еді. Осы ақшаны ретін тауып беріп көр (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ал, оқы, – дегенде Ақбілек ақ кенеп пальтосының *о м ы р а у қ а л т а с ы н а н* кішкене кітапшаны суырып: – Өзім де саған оқығалы ала келіп едім, – деді. – Е, осы екен? (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Онда жақсы, – деді Алматай ағай қағазын жинап, қарындашын *о м ы р а у қ а л т а с ы н а* салып жатып (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

Омырау қамыт. э т н. *Түйе қамыттың желкелігі. О м ы р а у қ а м ы т* түйенің иығында тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Омырау қылды. *Айбат жасады, қыр көрсетті.* Түбек маған *қ ы л а д ы о м ы р а у ы н,* Найман оған тағады қоңырауын (Айтыс). Істеген ісі астын-үстін келіп жатса да, бұрынғы жоқшылық тартып, жалшы болғандығы, оқу білмейтіндігі кеңес өкіметіне бүгінгі еркелік сияқтанып, кейде *о м ы р а у* да *қ ы л а т ы н* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Омырау соқпа. *Өз айтқанынан басқаға көнбейтін кеудемсоқ. Ожар.* Күркілдек *о м ы р а у с о қ п а* неме екенсің, Дәметкен сенің дағы кеудең қайда? (Жамбыл, Шығ.). Жайлауда тана бұқадай кимелеп, лақ текедей бақылдап Әселдің төсіне қол салмақ болған *о м ы р а у с о қ п а,* есерсоқтарға Әсел пысқырып та қарамайды (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Омырауы дал [есіктей аңқиған]. б е й н. а) *Ұзақ жүріске төзімді, жүйрік қазақы жылқыға тән ат сынының бір белгісі, омырауы кең (жылқы). О м ы р а у ы е с і к т е й,* Ойынды ет бесіктей, Сырты сұлу бурылдың Құмдаудап қалған көсіктей (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бір салмойын сал келер, *О м ы р а у ы д а л* келер. Бақайынан келмес-ақ, Өзінен басқа пенделер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Кең кеуделі, еңгезердей, алып (адам, жігіт).* Танауы таңқиған, *о м ы р а у ы а ң қ и ғ а н,* үркек малша оқшиған, бес тал сақалы шоқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын іскендер екен кәдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Омырауы жасқа малынды [боялды]. *Зар қағып, еңіреді, қайғыға батты. О м ы р а у ы ж а с қ а м а л ы н ы п,* Көрінген құсқа жалынып (Қаз. ертегі.). Жақсыдан қалған жалғыз тұяғым, келдің бе? – деп қойнына сүңгіп, құлаған баланы құшақтап сүйіп, *о м ы р а у ы ж а с қ а б о я л д ы* (Ә.Бөриев, Ақ бидай.). Жыласын, көзден *ж а с* ақсын. *О м ы р а у ы м б о я л с ы н* (Абай, Шығ.).

Омырауымен соққандай. *Өркеуде, қажымайтын.* Әйтсе де Махмұттың бойы сергек, көңілі көтеріңкі, ойлаған мақсатына жетуге, жолында не тұрса да, *о м ы р а у ы м е н с о қ қ а н д а й* жалындаған от болып қайтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Омырауын ашты. *Шын пейіл білдірді, құшақ жайды.* Ебейсін осынша ықылас білдіре шұрқырасып жатқан кісілерге *о м ы р а у ы н а ш а* қоймайды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Кім болса да хош аламын мен дәйім Құшақ жайып, *а ш ы п о м ы р а у ы м д ы* (Қ.Жұмағалиев, Перзент.).

ОМЫРАУЛА= е т. *Кеудемен соғу, киіп-жару, баса-көктеу.* Өңі сүреңі бұзылып отырған кісі, мына қыр қазағының *о м ы р а у л а п* келіп, қолын созғанын жаратпайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайда қалған өткен заман қызығар? *О м ы р а у л а п* күшке салмай, ептелік. Әлдеқандай заман болар алдында Ғафилдықта бекер шулап өтпелік (М.Дулатов, Шығ.). Өлімнің хақ екенін көрсең де, Өлместей *о м ы р а у л а п,* шатасың. Дозақтың барын біліп жүрсең де, Күнәға, әлің келсе, батасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дөй қара келе сала жағасынан ала түсетіндей, жолындағы кісілерді оңды-солды лақтырып, *о м ы р а у л а п,* киіп-жарып келе жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Биік бастарынан етекке қарай құлап түскен қисық ирек жыралар қасқа жол сияқтанып андыздап жатыр. Бұл көрініс: күшті екпіні бар қатты ағын ұлы тасқынды еске түсіріп, *о м ы р а у л а п* ұмтылуға, шапшаңдап іс істеуге екілендіріп, жетелеп тұрғандай (М.Әуезов, Шығ.).

ОМЫРАУЛАС= е т. *Баса-көктесу, киіп-жарысу.* Кимелесіп өте бере қайырылды да, тағы да *о м ы р а у л а с т ы* (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ОМЫРАУЛАСУ *Омыраулас етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРАУЛАТ= ет. *Баса-көктету, өктемдік жасату.* Шөгел атты борбайға осып қалып, *о м ы р а у л а т а* бергенде, Аман аттан тымақтай жұлып алды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бірі атын *о м ы р а у л а т ы п* келді де, өткір қамшымен

Төлеудің арқа-жонын остырып, тартып-тартып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ОМЫРАУЛАТУ *Омыраулат етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРАУЛАУ *Омыраула етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРАУЛЫ с ы н. **1.** *Алқымы кең, кеуделі адам.* Бұрын *о м ы р а у л ы,* үлкен денелі, айбатты жауы қазірде жауырыны бүрісіңкіреп, еңкеюге айналғандай болды (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Журіске төзімді, берік, жүйрік (ат, ат сыны).* Ойынды етті бөпбөлек, *о м ы р а у л ы,* Тояттаған бүркіттей салқы төсті (Абай, Тол. жин.). *О м ы р а у л ы* қара аттың арқасы кеңіп, маңдайынан қарсы соққан өткір желді қайықша жүзіп, жосылтып келеді (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** а у ы с. *Күшіне сенген, күшті.* Ақсақалдар да түрегелді. Оларды кимелеп қамшысын білеп, *о м ы р а у л ы* жігіттер де ақырысты (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ОМЫРАУЛЫҚ[1] з а т. **1.** *Малдың көкірек үсті, кеуде ауқымы.* Дене өлшемдері жағынан алғанда арқардың биіктігі, тұрқының ұзындығы, *о м ы р а у л ы ғ ы* және кеуделігі биязы жүнді қойдың қай тұқымынан да жоғары (Ә.Есенжолов, Қаз. қойы.). **2.** *Киімнің қайырып тігілген кеуде тұсы.* Шешесінің жеңіл шұға пальтосының *о м ы р а у л ы ғ ы* ашылып кеткен (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **3.** ж е р г. *Өмілдірік. О м ы р а у л ы қ т ы* көп салмайды бізде (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМЫРАУЛЫҚ[2] з а т. <нем. Büstenhalter> *Әйелдердің төсін көтеріп тұратын іш киімі.* Жалпы *о м ы р а л ы қ т ы ң* зияны жоқ. Ол омыраудың салбырамауына, шамадан тыс өспеуіне септеседі («Денсаулық»).

ОМЫРАУША з а т. **1.** к ө н е. э т н. *Төсінің өскендігін білдірмес үшін, қазақ қыздары киетін өте тар кеудеше, көкірекше. О м ы р а у ш а н ы* алтын, күміс, тас, маржан, меруерт басқа да асыл металл араластырып, неше түрлі формамен жасайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). *О м ы р а у ш а н ы* көбінде екі омырауға қатар немесе бір омырауға тартуға болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). **2.** ***Омыраулық.*** Омырау тым кіші болса немесе салбырауға бейімділік танытса, астынан мақтамен кептеген жөн. Ал ең дұрысы төменгі жағы қабаттап тігілген, қаттырақ *о м ы р а у ш а л а р* өте қолайлы («Қазақст. әйелдері»).

ОМЫРАЮ *Омырай етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРМАЛЫ с ы н. *Орта тұсынан опырып екіге бөле қоятын, бүктемелі.* Оның өзге ұрылардан ерекшелігі – тек жылқы ұрлайды, жалғыз аттанады, сойыл, сапы, *о м ы р м а л ы* берданка, алтатар – төртеуін бірдей асынып жүреді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Есім жас бала жігітке бірдеңе деп ымдап еді, ол кенеп дорбаның ішінен *о м ы р м а л ы* домбыраны алып берді (М.Дүйсенов, Мейман.).

ОМЫРТ= е т. *Омыртып сындыру.* ≈ *О м ы р т ы п* алды.

ОМЫРТҚА з а т. **1.** а н а т. *Жанжануарлардың қаңқа негізі болатын арқа сүйегі және соның жеке бір бөлігі.* – Қаңқаға бас сүйек, қабырғасымен бірге *о м ы р т қ а,* төс және аяқ-қол кіреді, – дейді (Құс өсіруші.). *О м ы р т қ а с ы* нешеге бөлінеді? Аттары не? Сонда қолда қанша, қандай жігі болады? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** э т н. *Ет асып, табақ тартқанда берілетін мал етінің бір мүшесі. О м ы р т қ а н ы ң* алды немесе шекесін «батырдың маңдайына» теңесе, шүйдесін «шешесінің таңдайына» теңеп, онан басқаларын «жұмыр жердің» жаннаты (бұл – омыртқаның иығы), самұрық құстың қанаты (қолтығы), асқар таудың заңғары (тірегі, қалағы), өзен судың аңғары (жұлындық, өзегі), арғымақ аттың азуы (күрегі, ұшы), ұстаның ыңғыруы (қармағы, ілгегі) деп, өлеңге қоса отырып балаларға көрсетіп, үйретіп отырған (С.Медеубекұлы, Бел омыртқа). *О м ы р т қ а н ы ң* жұлынын жеме (атың сүріншек болады, атың өткелден өте алмайды (қызға бара жатқанда) («Айқын»).

Ауыз омыртқа. а н а т. *Мойынның баспен жалғасатын жеріндегі омыртқа. А у ы з о м ы р т қ а* шығыңқы, майда жалды, ой желке, үңірейген болса сағақ (Абай, Тол. жин.). Имаш келесіде қара лақтың мүйізіне шикі *а у ы з о м ы р т қ а н ы* берік бекітеді де, құсын соған шақырады (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Жон омыртқа. а н а т. а) *Ауыз омыртқа мен бел омыртқаның арасындағы омыртқа тұсы.* ә) *Бір нәрсенің өзегі, ең маңыздысы, тірегі.* Ұлттық идеяны елдіктің, мемлекеттіліктің діңгегі – *ж о н о м ы р т қ а,* жұлыны деп ұғыну керек («Айқын»).

Бел омыртқа. ***Беломыртқа*** *(арқа омыртқа мен құйымшақ аралығындағы омыртқа).* а н а т. Әйелі күйеуге шыққан жылы үйдің төбесінен құлап, *б е л о м ы р т қ а с ы н* жарақаттап алыпты (І.Есенберлин, Ғашықтар). Офицерлер шуылдасып келіп, қолтықтап тұрғызып еді, бүркітші және жығылды: *б е л о м ы р т қ а с ы* үзіліп кеткен екен (С.Санбаев, Аруана).

Бел омыртқасы үзілді. *Күл-талқаны шықты, қирады.* Фашистік айуанның *б е л о м ы р т қ а с ы н ү з і п,* шаңырағын ортасына түсіре, советтік туымызды рейхстагтың төбесіне тіккен ең салта-

натты күн еді (С.Сейітов, Сөз сұра). Фашизмнің *б е л о м ы р т қ а с ы н ү з і п*, Совет жауынгерлері ұлы жеңістің қуанышына бөленді (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

Мойын омыртқа. а н а т. *Омыртқа жүйесінің мойын тұсындағы бөлігі.* Жігіттің *м о й ы н о м ы р т қ а с ы* үзіліпті, сол күні жұлдыз шыға жан тәсілім етті (Д.Исабеков, Тіршілік). Батырдың басын қылышпен екі шауып барып түсірген, *м о й ы н о м ы р т қ а д а* қылыштың іздері тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Омыртқаға шақыру. э т н. *Кейбір өңірлердегі соғымнан дәм татыру дәстүрі.* Көкшеде қонақ табаққа салынатын қадірлі мүше – омыртқа. Бұл жақта қысқы соғымнан дәм татыру дәстүрінің *«о м ы р т қ а ғ а ш а қ ы р у»* деп аталатыны осыдан («Егемен Қазақстан»).

Омыртқа жотасы. а н а т. <columna vertebhalis> *Омыртқалылардың тұлға тірек қаңқасы.* Адамның *о м ы р т қ а ж о т а с ы* 32-33 омыртқадан тұрады (ҚСЭ). *О м ы р т қ а ж о т а с ы* құрамындағы омыртқа доғалары құратын қуыста жұлын орналасқан (ҚСЭ).

Омыртқаның ішіндегі жұлыным. б е й н. *Ең қымбаттым, еңқадірлім деген мағынада.* Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай! *І ш і н д е о м ы р т қ а н ы ң ж ұ л ы н ы м-а й*! Жын ба екен, сайтан ба екен, қаза болғыр, Қандықол қастықпенен ұруын-ай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Омыртқасы бекімеген. *Буыны қатпаған, жас.* – Әлі жассың ғой, шыбыным. Қабырғаң қатып, *о м ы р т қ а ң б е к і г е н* жоқ (Ә.Жылқышиев, Мешін).

Омыртқасын үзді. *Көзін жойды, құртты.* Ал оның алдында жаман атың сезіліп, өзің көлденең келдім дегенше *о м ы р т қ а м ү з і л д і* дей бер (А.Жұмаділдин, Сең.).

Омыртқасы түзу жігіт. ж е р г. *Білімді, ақылды, көрнекті, іскер жігіт.* Қасыңа *о м ы р т қ а с ы т ү з у ж і г і т* ертіп жүрің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОМЫРТҚАДАЙ с ы н. *Омыртқа сияқты.* Су қайда, сусын қайда томыртқадай, Ет қайда мұжып жейтін *о м ы р т қ а д а й* (Халық әндері).

ОМЫРТҚАЛЫЛАР з а т. з о о л. *Дене тірегі омыртқалардан тұратын ең жоғары сатыдағы жануарлар тобы.* Еменді орманда жануарлар дүниесінің қарапайымдардан бастап жоғары сатылары *о м ы р т қ а л ы л а р* – құс пен сүтқоректілерге дейін көп (Жалпы биология). Жер бетіне төменгі сатыдағылар, бауырмен жорғалайтындар, *о м ы р т қ а л ы л а р* өсіп-өніп кең тарады, жыныс ормандар іші жан-жануарларға толды, ағаш басын құстар, маймылдар мекендеді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ОМЫРТҚАСЫЗ с ы н. *Омыртқасы жоқ. О м ы р т қ а с ы з* ет болмайды (Ауызекі).

Омыртқасыз жануарлар. з о о л. ***Омыртқасыздар***. Бұл дәуір қалдықтарының көптеген балдырлар, *о м ы р т қ а с ы з ж а н у а р л а р* түрлерінің тасқа басылған таңбалары, тас болып қатып қалған қаңқалары кездесді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ОМЫРТҚАСЫЗДАР з а т. з о о л. *Омыртқасы жоқ жануарлар тобы; ұсақ жәндіктер.* «Құрттар» класына *о м ы р т қ а с ы з д а р* типтерінің барлығы кірген (Жалпы биология). *О м ы р т қ а с ы з д а р* арасындағы ең ұзыны – линеус деген құрт (Ғалам ғажап.). Егер шартты түрде жіліктеп, бөлетін болсақ, бірінші бөлігі сүтқоректілерге, екіншісі негізгі бөлігі – құстарға, үшінші бөлігі қосмекенділерге, бауырымен жорғалаушыларға, *о м ы р т қ а с ы з д а р* мен балықтарға (т.б.) арналған («Жас Алаш»).

ОМЫРТУ *Омырт етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРУ *Опыр етістігінің қимыл атауы.*

ОМЫРЫҚ с ы н. *Омырылып түскен, опырылған.* Шал да өмірінде алғаш рет тауық көргендей-ақ *о м ы р ы қ* сарғыш тістері ырсиып, үңірейіп үнсіз қалды (Қ.Ысқақов, Бұктырма.).

ОМЫРЫЛ= е т. **1.** *Белінен, ортасынан морт сыну.* Белі сынып, ет денесі ортасынан *о м ы р ы л ы п* қалғандай, баяғыдан шор болып, қатудай байланып жүрген жарасын бүгін сыртына ақтарып шығарып, көз алдына барлық уын жайнатып, жайратып салғандай болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Маздап жанған кебу ағаштар лезде қып-қызыл шоққа айналып, *о м ы р ы л ы п* түсіп жатыр (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** *Бір шетінен кертілу.* Ертеректе бақты қоршай салынған ескі дуалдың көп жері *о м ы р ы л а* құлап, жермен-жексен болып жатыр (К.Ахметбеков, Ақдала).

ОМЫРЫЛҒЫШ с ы н. *Опырыла кететін, сынғыш.* Өйткені бұл кезде дәнді бұршақты дақылдардың өркендері *о м ы р ы л ғ ы ш* болады (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.). Сапалы тұздалған қияр мықты, қабығы қатты, тістегенде *о м ы р ы л ғ ы ш*, исі ұнамды, түсі сарғыштанып тұрады (Келіншектер.).

ОМЫРЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Морт сынатындық, опырылғыштық.*

ОМЫРЫЛМАЛЫ с ы н. *Опырылып қалғыш, опырылатын.* Сұлтанмұрат қанжығадағы қос түйіншек пен қоржындағы *о м ы р ы л м а л ы*

домбырасын қымтай береді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ОМЫРЫЛУ *Омырыл етістігінің қимыл атауы; шетінен кертілу.* Негізгі алтын кендерінің біртіндеп *о м ы р ы л у ы* нәтижесінде алтын жарықшақтары тасқуммен араласып, талай жерге тарап кетеді («Білім және еңбек»).

ОН с а н. *Тоғыздан кейінгі, он бірдің алдындағы есептік сан.* Байлар жүр жиған малын қорғалатып, Өз жүзін *о н ы н* беріп олар сатып. Онын алып, тоқсаннан дәме қылып, Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып (Абай, Тол. жин.). Өтемістен туған *о н* едік. Онымыз атқа мінгенде, Жер қайысқан қол едік (Махамбет, Өлең д.). Соны айтып ұшып қонды биік талға: Болайын неге тұтқын сендей шалға, Бар еді *о н* мысқалдай гауһар тасым, Айырылдың соны ала алмай алдағанға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О н* екі иман әулие, Жиырма сегіз әмбие, Қолда өңшең аруақ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жыл он екі ай. *Ала жаз, ала қыстай, бүкіл жыл бойы. Ж ы л о н е к і а й д а* бір келген жарықтық қой, бұл күнді көрген де, көрмеген де бар шығар (Б.Майлин, Шығ.). Қызығы да, тамашасы да мол *ж ы л о н е к і а й д ы ң* бұл маусымы жаңа бір леппен өтті (Береке бастауы).

Ойы онға бөлінді. *Не қыларын білмей, басы қатты, дел-сал болды.* Совхоз тіршілігіне осындай жол айырығы дерлік шақта араласып отырған Әскер Әбуовтың *о й ы н ы ң о н ғ а б ө л і н е т і н і* де рас (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Ал *о й ы о н ғ а б ө л і н і п,* үркек аттай өзін әр жаққа бір алып қашады (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Он алты тілік қазандай. б е й н. *Торсиған, үлкен.* Азу тісі балғадай, Бауырлары аралдай, Қабырғасы шеңбердей, Омыртқасы отаудай, Шоқтықтары шоңқалдай, Толарсағы тоқпақтай, Желіншегі жіптіктей, Ту сыртынан қарасаң Суға жүзген сазандай. Шекесінен қарасаң, *О н а л т ы т і л і к қ а з а н д а й* (Қ.Шопықұлы).

Он бір қара жұмбақ қой. э т н. *Он бір санының халықтық ұғымы.* Жетім– желке емес пе, Сегізім – серке емес пе. Тоғызым – торқа болмай ма? Он дегенім – оймақ қой, *О н б і р қ а р а ж ұ м б а қ қ о й.* Жұмбағым, балалар, ұнай ма? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Он бір сан. а) *Он бір рудан құралған.* Еліне кәдірменді бір би екен, Дәл *о н б і р с а н* халайық жұрт келеді (Батырлар жыры). ә) *Қырық рудан құралған.*

Он бір ырым. э т н. *Ел айырылысарда киім-кешек, мал-мүлкін айырбастап, алмастыратын ырым.* «Екі жақ айырбастап алып кетті». Малындай тиесілі болып ие. Мұны жұрт деседі екен *о н б і р ы р ы м,* Мұндай іс болған екен мұнан бұрын («Қазақ шежіресі» ҚХР).

Он екі баспа қобыздай. б е й н. *Даусы зор, үлкен қобыздай.* Байұлыға белгілі Ұстазым Тіней Өгізбай. Неше буын жыр төккен *О н е к і б а с п а қ о б ы з д а й* (Қалнияз).

Он екі де бір гүлі ашылмаған. а) *Кіршіксіз таза, қыршын жас.* Бұл өзі өлімнен гөрі өмірді, *о н е к і д е б і р г ү л і а ш ы л м а ғ а н* қападан гөрі қуанышты тәуір көретін, азамат («Қаз. әдеб.»). Ақан – Смайыл қарттың *о н е к і д е б і р г ү л і а ш ы л м а ғ а н* қызғалдақтай қызығы еді («Лен. жас»). ә) *Балиғатқа келмеген (қыз бала туралы).* Қыз арын аяққа басып, *о н е к і д е б і р г ү л і а ш ы л м а ғ а н* жас қыз Нұрмағамбетованы жәбірлеуші адамдар тиісті жазаларын алды («Лен. жас»). Ал осы *о н е к і д е б і р г ү л і а ш ы л м а ғ а н* алғашқыдағы Ақбілекті – бейкүнә, қаймана қазақ ұлтының бейнесі десек ше?! («Жас Алаш»).

Он екі де бір нұсқа жоқ [ұқсамау]. *Еш нәрсенің әлі басы да құралмаған, аты бар да заты жоқ; түк те ізі түспеген, жүйеге келмеген.* – Мен не айта аламын! Түк айтуыма болмайды, өйткені жаңаша оқытарлық бізде жағдай, *о н е к і д е б і р н ұ с қ а ж о қ* (М.Иманжанов, Көк белес). Ол *о н е к і д е б і р н ұ с қ а с ы ж о қ* радиоторабының жұмысын ретке келтірді («Қаз. әдеб.»). Ол госпитальдың қазір *о н е к і д е б і р н ұ с қ а с ы ж о қ* (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Күліп отыр, әзіл етіп отыр-ау деуге тіпті *о н е к і д е б і р н ұ с қ а с ы ұ қ с а м а й д ы.* Жүзінде күлкінің ныспысы да жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Он екі елі ішек [шек]. а н а т. *Қарынның шығар аузына жалғасып жатқан ұзындығы он екі елідей жуан ішек.* Қарыннан *о н е к і е л і і ш е к к е* келіп түсетін тамаққа ұйқы безінің, ішек бездерінің және бауырдың сөлдері құйылады (Адам анатом.). Негізінен *о н е к і е л і і ш е к* пен ашішек зақымданады, олардың кілегей қабықтарында уытты жара пайда болады (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). Ас қорыту органдарының жүйесіне: ауыз қуысы, жұтқыншақ, өңеш, жемсау, безді қарын, ұлтабар, *о н е к і е л і ш е к,* ұйқы безі, ашішек, соқырішек, тікішек кіреді (Құс өсіруші.).

Он екі қарыс. э т н. *Қазының үлкенінің көлемін білдіретін халықтық мөлшер атауы. О н е к і қ а р ы с қ а* тегі бір қойдың еті түгел сыймақ керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Он екі құйрық, бес шалғы. с а я т. *Саят құсының құйрығындағы он екі үлкен қауырсыны мен қанатының қарулы бес қауырсыны. «О н е к і қ ұ й р ы қ, б е с ш а л ғ ы»* деген сөзді естуің бар ма? деп Шәкең құсбегі өзіме кері сұрау

тастады. – Я естімеген сияқтымын. – Естіген болсаң, он екі құйрық дегені – құйрықтың он екі қауырсыны да, бес шалғы дегені – қанатының ең қарулы бес қауырсыны. Кейбіреулер бүркіттің шеңгелін бес шалғы дейді деседі (М.Юсупов, Білмейді.).

Он екі құрсау, жез айыр [мылтық]. э т н. б е й н. *Берік мылтық, бес қарудың бірі. О н е к і қ ұ р с а у ж е з а й ы р* Қара мылтық жұмсаған, Бұ жиынның ішінде қара найман Жақан бар (Шайыр).

Он екі мүше. э т н. *Адамның тұп-тұгел тұтас денесі. О н е к і м ү ш е ң* саудырап, Екі көзің жаудырап, Әлі-ақ өтіп кетерміз, Еріп кеткен тоңнан тез (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жалғыз көзі бар, аузы итаяқтай, құлақ жоқ, мұрын да жоқ, шашы да жоқ, *о н е к і м ү ш е д е н* бірі жоқ (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Қой, Махмұт, кетпе Тройцкіден! Денің сау, *о н е к і м ү ш е ң* аман, өзіңдей Айтуар былғары заводында жұмыс істеп жүр (Д.Әбілев, Ақын.).

Он екі өрім дырау [бұзау тіс] қамшы. *Он екі таспадан өрілген жуан қамшы; қару.* Осы ой оны еріксіз үйге кіргізіп, керегеде ілулі тұрған *о н е к і ө р і м д ы р а у қ а м ш ы с ы н* еріксіз қолға алдырған еді («Лен. жас»).

Он екі саққа [әр саққа, неше саққа] жүгіртті. *Неше түрлі құбылтты.* Жолдастар әрбір хабарды *н е ш е* түрлі *с а қ қ а ж ү г і р т і п*, талқыға салады (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы топтың *н е ш е с а қ қ а* құбылып, арбаса аңдысып, құйқылжып отырғанын байқады (М.Әуезов, Шығ.). Оның ұзын құлақтан естіген бұралқы сөзі Тәтиев Әбікен жолдасты алты ай әуреледі. *О н е к і с а қ қ а ж ү г і р т т і* (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Он екі тұтам [оқ, жай]. э т н. *Үлкен садақ оғының өлшеміне тең халықтық өлшем.* Толағай-толағай оқ атқан, *О н е к і т ұ т а м ж а й* тартқан (Махамбет, Өлеңд.). Орай да орай оқ атқан, *О н е к і т ұ т а м ж а й* тартқан. Тазқараның тайлық жүн Өзі жүндеп өзі атқан Бас бармақтай бөдене, Басына байлам көре атқан (Шернияз, Шығ.).

Он екі тұтам жебе. э т н. *Үлкен, ұзын жебе. О н е к і т ұ т а м қ у ж е б е* Ер қасына алады-ай. Атайын деп ол оқты Оңтайланып қарады (Батырлар жыры).

Он қолынан [саусағынан] өнері тамған. *Ағаштан түйін түйетін, өте шебер. О н қ о л ы н а н ө н е р і т а м ғ а н* қыз өндіріске араласқалы саусақпен санарлықтай уақыт өтсе де, ысылып, ыждағатты еңбектің арқасында көп құрметіне бөленіп алды («Лен. жас»).

Он неше. *Он шақты.* Оның бір жағында *о н н е ш е* күннен бері ауылдарына ақын әнші Әсет пен ағартушы Нүсіпбек Шайхысылам келіп... мәре-сәре қып жатқан (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). Соңынан тағы да *о н н е ш е* түтін албандардың көші жетті (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Он ойланып, мың толғанды. *Бір мәселені шешуде мейлінше жауаптылықпен қарады.* Және осыған сабақтас бір мәселе – аса ірі әрі күрделі мәселелерді шешуге келгенде асықпайтынмын. Көмекшілеріме: «Мына қағаз жата тұрсын. Ертең бұдан да ақылдырақ болады» – дейтінмін. Оған дейін өзің де *о н о й л а н ы п, м ы ң т о л ғ а н а с ы ң* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Он салса, бір баспайды. *Жүріс-тұрысқа бейімі жоқ, жатыпішер жалқау.*

Он сан. э т н. *Қырық рудан құралған, түрлі-түрлі. О н с а н* халқын Таймақ би жиып алып, Отырған әлеуметке үндемейді (Батырлар жыры). Жұлдызың туды-ау оңыңнан, Жат біткен еріп соңынан, *О н с а н* алаш баласын Аузыңа Құдай қаратып (XVIII-XIX ғг. қаз. ақын.).

Он сан ноғай. *Күллі ноғай тайпалары.* Орманбеттен аттанған *о н с а н н о ғ а й*, Біреуінің ақылы он сан қолдай (Қозы Көрпеш.). Орманбет би өлгенде, *о н с а н н о ғ а й* бүлгенде (ҚТФС). *О н с а н н о ғ а й* оймауыт, Тоғыз санды торғауыт Барабан соғып, шың қағып (Ер Тарғын).

Он саусағынан өнері тамған [төгілген]. *Қолынан бәрі келетін, өте шебер.* – Әкем *о н с а у с а ғ ы н а н ө н е р і т а м ғ а н* зергер еді, – деді де Иман тынысы бітелгендей, жасқа булығып, тұншығып қалды (Ә.Әбішев, Найзағай). Байкең сияқты *о н с а у с а ғ ы н а н ө н е р і т а м ғ а н* шебер адам қалада да ешкімнен кем тұрмас еді («Қаз. әдеб.»). *О н с а у с а ғ ы н а н ө н е р і т ө г і л г е н* бір жан жиырмада елден кетіп, қырыққа шығарында кеп отыр (К.Оразалин, Ақ жазық).

Он саусағындай біледі. *Бәрін түгел біледі, жете түсінеді.* Қарауындағы адамдарын *о н с а у с а ғ ы н д а й б і л е т і н* Назаренко көп ойланған жоқ (Ә.Әбішев, Замана.).

Он сегіз мың ғалам [әлем]. д і н и. п о э т. *Жержүзі, күллі дүние [мұсылмандық аңыз бойынша, Алла тағаланың жер бетінде жаратқан алты мың түрлі мақлұқат (фауна), алты мың түрлі нәбәтат (флора) және алты мың түрлі жамиғаттан (ұлт, ұлыс) тұратын әлемінің жалпы саны].* Мен көкемді тапсырдым, *о н с е г і з м ы ң ғ а л а м н ы ң*, падишасы, өзіңе (Батырлар жыры). *О н с е г і з м ы ң* бұл *ғ а л а м н ы ң* Бар тынысы күнде тұр (Абай, Тол. жин.). Жаратушы

Құдайым Өзіңді тілге алайын. Алымдар айтқан кітапта, *Он сегіз мың әлемнің* Біледі дейді әл-жайын (XVIII-XIX ғг. қаз. ақын.).

Он төртінші [туған, күнде туған] айдай [айша, айға ұқсап]. п о э т. *Толған айдай жарқырап, сұлуланып көзге түсіп (балиғатқа толған бойжеткен туралы). Он төртінші айдай* боп, Түседі кімнің көзіне (Қыз Жібек). Бір күні үйден шықтым, сейіл құрып, Сейілден үйге қайттым мойын бұрып. Үйімнен бір қатыным қарсы шықты, *Он төрт күнде туған айдай* болып (Бабалар сөзі). Патшалық Пәрәңгізді қойды жайға, Отырды *он төртінші ұқсап айға.* Киюге Иран елі риза болып, Еретін болды ізіне барса қайда (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Көркін көрген жандар кетер емес, Нұры-дүр *он төртінші туған айдай.* Мінезін сол сұлудың жан білгендей, Жаманның маңайына кім келгендей (Бабалар сөзі). Ажары *он төртінші туған айша,* Үстінде отыр тақтың ойнап тайша. Сен үшін соған барып келіп тұрмын, Кейіме, кеткенім жоқ кеше жайша (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Он шақты. *Шамасы онға жуық.* Ертеңгісін ойлап, бұлар *он шақты* қарбызды арбаға ытқытып та жібереді (Т.Ахтанов, Шырағың.). Шолақ қол өкілдің ала жаздай біздің ауылда жүріп, ауданға қайтып кеткеніне *он шақты* күн болған (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ОНАН-МҰНАН үс т. *Әр жерден бір. Онан-мұнан* сығалап қараған балалар мен қатын-қыздардың шек-сілесі қатып жырқылдайды (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Сөйтіп, *онан-мұнан* құрастырған шөп байлағышты шабындыққа әкеліп, алдымен өзім сынап көруді ұйғардым (К.Баялиев, Жер.).

ОНАЯҚТЫ: онаяқты шаян тәрізділер. з о о л. <лат. decapoba> *Омыртқасыздар типінің бір тобы. Онаяқты шаян тәрізділердің* 8500-ге жуық түрі белгілі, олардың көбі теңізде, аздаған түрлері тұщы сулар мен құрлықта таралған (ҚСЭ). *Онаяқты шаян тәрізділер* – дара жыныстысы (ҚСЭ).

ОНБАСЫ з а т. э т н. **1.** *Ерте кездегі Орта Азия мен Қазақ хандықтарындары он әскер үстінен қарайтын сарбаз лауазымы.* Мұқанның сол кездегі жастығына қарамастан, ауылға жау шапқанда, Бөке батыр оны талай рет *онбасы* етіп қойған екен (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Жолжөнекей талай қамшыларға төзіп, түн ортасы ауып бара жатқанда *онбасының* қолына тидім (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). **2**. *Патша үкіметінің жергілікті жерде отарлау саясатын жүзеге асырушы.* 1868 жылғы «Уақытша ереже» бойынша енгізілген сайлау тәртібіне сай әр ауылда он үйден бір адам *онбасына* сайланды (ҚСЭ).

ОНДА үс т. **1.** *Ол нәрседе, ол істе; ол жерде. Онда* оны алдайды, мұнда мұны, Жанын берсе табылмас сөздің шыны (Абай, Тол. жин.). Октябрь оңай олжа емес. *Онда* талай өткел бар. Табамын деп өткелді Талай суға кеткен бар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). – *Онда* сіздің шаруаңыз жоқ, ондай сұрағыңызға жауап бере алмаймын (С.Сейтхазин, Қадиша). **2.** *Ол кезде, сол уақытта. Онда* мен он сегіз жаста едім, біреуден артық, біреуден кейін ақыл, көркім бар (С.Омаров, Өмір.). Мен *онда* жас ем, қиялмен әсем жүріппін, Соғысты жай бір ойын деп қана біліппін (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). Бірақ сен кішкентай едің ғой *онда,* ұмытқан шығарсың (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). **3.** *Олай болған жағдайда, олай еткенде.* Қырық күнге шыдасаң ғой, *онда* мұндай пәлеге душар болмайтын едің (Қаз. ертегі.). Егерде екінші колбаны қайтадан қыздыратын болсақ, *онда* бастапқы процесс кері жүріп, түнба түзе бастайды («Халық мұғ.»).

ОНДАҒАН с а н. *Ұзын-ырғасы он шақты, көптеген. Ондаған* парламентшілер бүгінде атқарушы билік жүйесінде, ғылым мен білім саласында жауапты басшылық қызметте табысты еңбек етуде («Егемен Қазақстан»). Адам көрмеген алып барабан дүңкілдеп, *ондаған* отты қара орасан діңгек көкке шаншыла атылады (Б.Момышұлы, Москва.) Басқұспромға қарайтын *ондаған* құс совхозы және фабрикасы бар екен (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Осы көкше құмға, осының астындағы теңізге *ондаған* өзен құяды (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ОНДАҒЫ е с і м. **1.** *Ол жақтағы.* Ататегі мұндағы – Орта жүздің ұлығы, Ана тегі *ондағы* – Өзен судың тұнығы (Абай, Тол. жин.). Атып тұрсам – Рахимов екен, – Гусеновадан келдім, *ондағылар* қатты қуанып қалды,– дедім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** *Ол кездегі, ол уақыттағы. Ондағы* біздің адамдар. Сендердей емес балаңдар (Абай, Тол. жин.).

ОНДАҒЫ-МҰНДАҒЫ е с і м. *Арғы-бергідегі; анау-мынау.* Жарасбайдың да, Сәт тәрізді, қырына алған қысас аулы енді келіп, *ондағы-мұндағы* арыздардың тізелері қосылып, қатар отырып, шырайлары жарасып қапты (М.Әуезов, Қараш.). *Ондағы-мұндағы* көрініп, таң атқанда өзенге келсек, кешегі құтырған өзен долы ағыс қылығынан жаңылып, жуасып қалыпты («Қаз. әдеб.»).

ОНДАЙ с ы н. *Ол секілді, соған ұқсас.* Қасиетті болмайды *ондай* жігіт, Әншейін құр бекерге

бұлғақтаған (Абай, Тол. жин.). «Пәлен баланың пәлендей ісін мұғалім ұнатпады, ендеше онда мен *о н д а й* іс істемеймін» деп ойлайды бала (М.Жұмабаев, Шығ.). Ашусыз адам болмайды, Ескеру керек *о н д а й д ы*, Қапы өткізбей қайырып Алмағандар оңбайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О н д а й* шығармалардың ішкі-тысқы оқушылары да көп, туа қартаймай, жаңғырып, жасарып, өмірлі екенін танытады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ОНДАЙ-ОНДАЙ с ы н. *Ол секілді, соған ұқсас.*

Ондай-ондай хан қызында да болады. *Ұсақ кемшілік кімде болса да болады.* Әскер өмірі Ержанды ондайға үйреткен. *О н д а й-о н д а й х а н қ ы з ы н д а д а б о л а д ы,* Ержан сөгіс те алып көрген (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ОНДАЙ-МҰНДАЙ с ы н. *Анау-мынау, олпұл, оны-мұны.* Әуел білім-ғылым табылса, *о н д а й-м ұ н д а й* іске жаратар едім деп дүниенің бір қызықты нәрсесін керек болар еді деп іздемекке керек (Абай, Тол. жин.). Балаларға *о н д а й-м ұ н д а й* алу керек, әжеңе не берерімді білмеймін. Тіпті құралақан барғанымыз ұят қой (М.Дулатов, Шығ.). Штаб пен Перушин жатқан үйдің арасында бір-ақ қора бар, *о н д а й-м ұ н д а й* бола қалса, жігіттері дереу соғысуға дайын (С.Шарипов, Бекболат).

Ондай қылма, мұндай қыл. э т н. *Жастар ойыны.* «Хан қалай?» «Белбеу соқ», «Тақия жүгіртпек», «Сақина тықпақ», «Мыршым», «*О н д а й қ ы л м а, м ұ н д а й қ ы л*», «Ләпи молда», «Қалдырма қақи», «Балтам тап...» сияқты сүйісетін, белбеумен ұрысатын, жұдырық жұмсайтын, емшек ұстайтын, қол қысатын, тағы талай қол жұмысы аралас ойындарды адақтаған кезде, жігіттер түрегелісіп, «құр-құр» қалмақ ойыны сияқты жақтан ұратын, күш сынасатын ойындарды да істеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОНДАЙША ү с т. ж е р г. *Сондай. О н д а й-ш а* өнерімді есіткен соң, Жүргенов шақырып ап шашын тарап. Бұйырды «Шаһнаманы» сөз қылуға, Ойласып Мирзоянмен ойға сарап (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ОНДА-МҰНДА ү с т. *Әр жерге (жерде) бір, әрлі-берлі.* Жарасбай болса енді «өйт-бүйт!» деп, *о н д а-м ұ н д а* нұсқап, аттандырып жіберетін өз мінез, әдетінен тыйылды (М.Әуезов, Қараш.). Мадияр болса, әнеугі «Қызылқия» мектебінің әуресімен дамыл көрмей, *о н д а-м ұ н д а* шапқылап жүр (С.Омаров, Өмір.). Басқа сырдан бихабар күйі тек Елдостың *о н д а-м ұ н д а* болып жер көре бергенін ұнатқан пейілімен рұқсат етті (А.Байтанаев, Қансонар).

ОНДАҚ-МҰНДАҚ с ы н. ж е р г. ***Ондай-мұндай***. Мен қарт болғаныммен, *о н д а қ-м ұ н д а қ* қызмет істеймін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОНДАТР з а т. з о о л.< лат. ondatra zibethica> *Аламан тұқымдасына жататын бағалы терілі аң. О н д а т р* су өсімдіктері өскен өзен, көл, батпақты жерлерді мекендейді (ҚСЭ). Ол алдымен аквариумдарда өсіріледі, су құстарына, *о н д а т р* мен сазқұндызы сияқты қымбат терілі аңдарға жем-шөп ретінде беріледі (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Көлдің табиғат жағдайы *о н д а т р* өсіруге өте қолайлы (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ОНДЫҚ[1] з а т. **1.** *Саны он кісіден тұратын топ.* Байсын колхозынан Рысдәулет бастаған жігіттер сол *о н д ы қ т ы ң* санатына іліккен еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Мұндай биік белеске жерлестеріміз тұңғыш рет көтеріліп отыр, олар бұрын-соңды күштілер *о н д ы ғ ы н а н* орын алып көрген жоқ-ты («Спорт»). **2.** *Қарта ойынындағы тоғыздықтан кейінгі қағаз.* Олардың қолындағысы қарғаның алтылығы еді, үстіне *о н д ы қ* шықты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Әкесінің баласы енді «кірпіштің» *о н д ы ғ ы н* құшақтайды да, әлгі «түйенің» бәрін алады (М.Әлімбаев, Тәрбие.). **3.** т а р. *Он сарбаздың үстінен қарайтын бастшы; онбасы.* Құрбашы бірдеңе деп тіл қатып еді, олар аттарын тебініп қалып, әлгі *о н д ы қ-т а р д ы* жан-жағынан қоршап тұра қалысты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Жүнісов, сен *о н д ы қ* болуға да жарайсың, сені өз жүздігіме аламын, – деп иығынан қақты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Ондық бөлшек. м а т. *Бөлімі он санының бүтін дәрежесі болатын бөлшек.* Егер берілген сан рационал болса, оны *о н д ы қ б ө л ш е к* түрінде жазу үшін, алымын бөліміне біртіндеп бөле беру керектігі туралы жоғарыда айтылды, бірақ жалпылама тәсіл ол емес (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Егер бөлшектердің бөлімдері 10, 100, 1000, т.с.с. болып келсе, онда мұндай бөлшектердің *о н д ы қ б ө л ш е к т е р* деп аталатыны бізге белгілі (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Симон Стевин алпыстық бөлшектер орнына ықшам да ыңғайлы *о н д ы қ б ө л ш е к т е р д і* қолдануды ұсынады (А.Көбесов, Математика.).

Ондық санау жүйесі. м а т. *Санаудың кең тараған жүйесі. О н д ы қ с а н а у ж ү й е с і н і ң* негізгі он саны, ол екі разрядты бірлікті құрады. *О н д ы қ с а н а у ж ү й е с і* позициялық принципке негізделген, яғни ондағы бір таңбаның өзінің орналасу орнына байланысты әртүрлі мәні болады (ҚСЭ).

Ондық жүйе. м а т. *Ондық санау жүйесі.* Ежелгі Мысырда қазірде қолданылып жүрген позициялық емес рим нөмірлеуіне ұқсас келетін иероглифтік *о н д ы қ ж ү й е* қолданылған (А.Көбесов, Математика.).

Ондық логарифм. м а т. *Негізі онға тең болатын логарифм, яғни берілген сан шығуы үшін оннның дәрежеленетін дәреже көрсеткіші.* N санының *о н д ы қ л о г а р и ф м і* IgN таңбасы арқылы жазылады (ҚСЭ). *О н д ы қ л о г а р и ф м* бриггс логарифмі деп те аталады (ҚСЭ).

Ондық система. ***Ондық жүйе.*** Қазір жер жүзіндегі барлық мәдениетті халықтардың қолданатын санау системасы – *о н д ы қ с и с т е м а.* Бұл система – ұзақ тарихи дамудың нәтижесі, оны ойлап табуға бүкіл халық болып атсалысты деуге болады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Мәдениеттің даму тарихында адамзаттың тәжірибелік қимыл-әрекеті үшін *о н д ы қ с и с т е м а д а й* үлкен ғылыми прогресс жасаған, терең ықпал тигізген мысалдар көп емес (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Ондық шам. к ө н е. *Білтесінің кеңдігі өзгелеріне қарағанда жалпақтау болатын шынылы майшам.* Сол себептен қалай болар екен деп, *о н д ы қ ш а м ғ а* май құйып, шөлмегін сүртіп, білтесін жөндеп, әзірлеп қойдым (С.Омаров, Қиыр жол). Төр алдында дөңгелек стол жайылып, оның үстіне маздата жағылған *о н д ы қ ш а м* қойылыпты (Ә.Нұршайықов, Жер.).

ОНДЫҚ[2] с ы н. *Оған жарарлық, оған татырлық.* – Құдайға шүкір, бір жігіттің қалыңмалына қыңқ етпеймін. *О н д ы қ* дәулетім жетеді, – деді Қарасай (С.Жүнісов, Жапанда.).

ОНДЫҚТАН ү с т. с ө й л. *Олай болғандықтан. – О н д ы қ т а н* емес-ау, бір-ақ көпке дейін бір жерде отыра бергесін жалығады екенсің (Т.Жармағамбетов, Нәзік.).

ОНЖАРҒАЛА= е т. ж е р г. *Шаршау, жүдеу, үнжырғысы түсу.* Ол *о н ж а р ғ а л а й* қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОНЖЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. **1.** *Он жылды қамтыған кезең.* Табиғатты қорғау қазіргі кезде адамзатты толғандырып отырған аса маңызды мәселелердің бірі. Себебі соңғы *о н ж ы л д ы қ т а р* ішінде табиғат ресурстарын пайдаланудың салдарынан адамзаттың табиғатқа тигізетін әсер-ықпалы өлшеусіз өсті (Т.Қалыбеков, Экология.). Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жалпы тұрақтану және өсу нәтижелерін ескере отырып, таяу *о н ж ы л д ы қ* ішіндегі қазақстандық армияның бет-бейнесі туралы нық сеніммен сөз қозғауға болады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Жалпы білім беретін орта мектеп.* Фани Оразов ауылда *о н ж ы л д ы қ* мектепті бітіріп, Алматыға келді (М.Иманжанов, Көк белес). Қасен деген інісі *о н ж ы л д ы қ т ы* күміс медальмен бітіріп, былтыр КазГУ-дың химия факультетіне түсті (Ғ.Сланов, Очерк.).

ОНЖЫРҒА з а т. с ө й л. ***Үнжырға.*** Дәл сендей *о н ж ы р ғ а с ы н* салған кісі жоқ шығар деген сықылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О н ж ы р ғ а с ы* түсіп кеткен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОНКОЛОГ [грек. onkos – ісік, logos – ілім] з а т. м е д. *Қатерлі ісік ауруларын емдейтін маман дәрігер.* Қатерлі ісіктермен ауырып шыққан адамдар жүйелі түрде *о н к о л о г т а р д ы ң* үнемі бақылауында болуы керек (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Осыдан екі ай бұрын ол коллегияның алдына елге *о н к о л о г* дәрігерлерді шығару жөнінде мәселе қойған (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ОНКОЛОГИЯ з а т. м е д. *Қатерлі ісік ауруларының пайда болу себептерін анықтайтын, емдейтін және алдын ала сақтану әдістерін зерттейтін медицина ғылымының бір саласы.* Ісікті зерттейтін ғылымды *о н к о л о г и я* деп атайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қазір *о н к о л о г и я* мұндай мысалдардың көбін біледі (Гормондар.).

ОНКҮНДІК з а т. *Он күнмен шектелетін уақыт аралығында өткізілетін шара.* –«Түгіскен» совхозы осы *о н к ү н д і к т е* өзіне бекітілген күрішті түгел суға бастырып бітетін болсын (Д.Досжанов, Дария). Осы жылы 12 желтоқсанда қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі *о н к ү н д і г і* өзінің ұлттық өрнегімен, ішкі мазмұнымен ерекше есте қалады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Ахтановтың романы *о н к ү н д і к* қарсаңында қазақша, орысша басылып шығып еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москвада өткізілетін *о н к ү н д і г і н д е* жас жазушылар творчествосын кеңінен талқылауға айрықша қамқорлық етті (З.Серіккалиев,.. Ақыл.).

ОНЛАЙН: онлайн режимі. з а т. *Соғыс кезінде қарсыласқа моральдық ықпал жасау тәсілі ретінде тікелей эфирде ақпараттар мен мәліметтерді жаппай халыққа көрсету.* Мысалы, коалиция әскерлерді танктерінің Бағдадқа аттанысын сағаттар бойы *о н л а й н р е ж и м і н д е* тікелей көрсету журналистиканың әдісі емес, соғыс операциясының, яғни қарсыласқа моральдық соққы берудің әдісі болып шыққанын форумда сөйлеушілер жақсы атап көрсетті («Егемен Қазақстан»).

ОНОМАСИОЛОГИЯ [грек. onoma – ат, есім, logos – ілім] з а т. *Семантиканың бір бөлігі,*

номинация (атау) теориясын зерттейтін тіл білімі саласы.

ОНОМАСТИКА [грек. onomastikes] з а т. л и н г в. *Тіл біліміндегі жалқы есімдер жиынтығын зерттейтін сала.*

ОНОМАТОЛОГИЯ [грек. onoma – ат, есім, logos – ілім] з а т. л и н г. *Тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы.*

ОНСЕРІ з а т. ж е р г. *Бес килограмдық ауырлық өлшемі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОНТОЛОГИЯ [грек. on (ontos) – нағыз, нақты, logos – ілім] з а т. ф и л о с. к і т. *Бүкіл әлемдегі барлық заттардың негізін, құрылымын зерттеу мен шұғылданатын философияның тарауы.*

ОНША үс т. *Бәлендей дерлік, соншалықты.* Той болса, тон киелік, жүр баралық, Біріміздібіріміз аударалық. Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер, Күлкіні *о н ш а* күйлеп, шуламалық (Абай, Тол. жин.). – Бұл *о н ш а* ұзақ та жол емес, апа, өзіміздің облысты он айналғандай-ақ, – депті жауынгер (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Соңғы айларда Нұртас Сұлтанмахмұтқа «өкпелі» адам тәрізді; *о н ш а* сырласа бермейтін боп алған (Д.Әбілев, Арман.).

Оншадан мұнша жүріп. *Жүріп-жүріп кеп. О н ш а д а н м ұ н ш а ж ү р і п,* ауырып та көрген жоқ едім (Қамбар батыр).

Онша емес. *Бәлендей, көңілдегідей емес, шамалы.* Жүрек жағынан мен де *о н ш а е м е с* едім, бірақ түк әсері болған жоқ, қайта ұйықтап кетіппін (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Еңбекшілер ауданының кей жерлерінде «мал шаруашылығы» *о н ш а е м е с* деседі (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

ОНШАЛЫҚ үс т. *Оншама, соншалық.* Жолдан *о н ш а л ы қ* қашық емес, әудем жер (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Өзі басын жоғары көтермейді, соған қарағанда, сөзінің жұртқа *о н ш а л ы қ* ұнай қояр-қоймасына сенімі жоқ секілді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ОНШАЛЫҚТЫ үс т. *Соншалықты, оншама.* Келінім *о н ш а л ы қ т ы* жөнсіз адам көрінбейді, қайта Елеместің оғаш ісін келемеждейтін сияқты (К.Баялиев, Дегелек.). Дегенмен осы бір түліктің жаңа тұқымдарын өсіріп, дамытуға *о н ш а л ы қ т ы* мән берілмей жүр («Лен. жас»).

ОНШАМА үс т. *Бәлендей, соншама.* Темірке ел қазағы әкелген нәрселерді жақсы көргенмен, олардың өздерін *о н ш а м а* бойына жуықтата қоймайтын (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қуанышы қойнына сыймаған Сәуле машина табылмағанына *о н ш а м а* ренжіген жоқ (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Өйткені Ұлпанның құлпысы көздің жауын алатын көркем де, бірақ *о н ш а м а* үлкен болмайтын (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ОНША-МҰНША с ы н. *Жеңіл-желпі, бәлендей, айтарлықтай емес. О н ш а-м ұ н ш а* қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр (Абай, Тол. жин.). Жомарттығым ұстап кетіп, үйден алып шыққан *о н ш а-м ұ н ш а* жол азықты терезе тұсындағы кішкене үстелге қоя бастадым (Қ.Сатыбалдин, Қара торғай). // *Қайта-қайта, аздап болса да. О н ш а-м ұ н ш а* асықтыра бермеңіз (Ғ.Сланов, Шалқар).

ОНЫ-МҰНЫ е с і м. *Болмашы, анау-мынау, ол-пұл.* Айтқанмен таусылар ма *о н ы-м ұ н ы*? Талайдың тыңдамалы түпкі сыры: Жанасқан шын көңілмен жақындық аз – Көбінің іші салқын, сырты-ақ жылы (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қыр қазақтары – әрқайсысы келіп, *о н ы-м ұ н ы* айтады: маған сөзін сөйлетпек, мені керегіне жаратпақ, өздеріне кісі қылып алмақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шынығып, шыңдалудың нәтижесінде *о н ы-м ұ н ы* кеселдерге бой бермейтіндей дәрежеге жетеді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ОНЫНШЫ с а н. *Тоғыздан кейінгі реттік сан.* Баяғы лашығында жан тапсырып, *О н ы н ш ы* миллионды санап жатып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы облыс орталығындағы мектеп-интернатта істеп жатқандарына да міне *о н ы н ш ы* жылға аяқ басты (Ө.Қанахин, Бақыт.). Фашистердің жазалаушы отряды *о н ы н ш ы* күн дегенде бірден із-түзін білдірмей жоқ болды (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ОНЫ-ПҰНЫ е с і м. с ө й л. ***Оны-мұны.*** Бұнда солдаттарға осындай ұзақ жолға шыққанда беретін *о н ы-п ұ н ы* бірдеңе бар екен (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Бұл кісі бар болғаны үйінде отырып, пима табандап *о н ы-п ұ н ы* шаруасын тындырып жатты («Лен. жас»).

ОНІКІ з а т. *Оған тән, сонікі.* Адам ғапыл дүниені дер менікі, Менікі деп жүргеннің бәрі *о н і к і.* Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде, Сонда ойла, болды не сенікі? (Абай, Тол. жин.). «Мен айтпап па едім, *о н і к і* қулық сөз деп, міне, көрдің бе?» – деп екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады (Абай, Тол. жин.).

ОҢ с ы н. **1.** *Солға қарама-қарсы, соған қарсы жақтағы.* Ірімшікті көрінген Тістеп ап ұшады. Бір ағашқа қонды да, Асықпай жемек болды да, Мазатсып қарады *О ң ы н а* солына (Абай, Тол. жин.). Арқалық жадағай, жалғыз болған соң, жел терісінен соқса да, *о ң ы н а н* соқса да панасы болмайды (М.Әуезов, Қараш.). Екеуі бірдей қоймаған соң, Ақбілек қозғалып, Бекболаттың *о ң* тізесіне шапанын сүйкей отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Дұрыс, жөн.*

Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда, ісі жоқ теріс пе, *о ң* ба? Тіленіп, телміріп ізденер, Тиын ба яки бір сом ба? (Абай, Тол. жин.). – Е, Нұрғазы баласы Дәулетхан, келдің бе? – деді бурыл мұртын бармағымен бір сипап,– келгенің *о ң* болды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **3.** м а т. *Теріс емес, плюс мәнді.* Егер зерттеліп отырған f (x) функцияның туындысы $f^{1}(x)$ сыналатын x_0 нүктесінің сол жағындағы x_0-ге тақау жатқан барлық x-терде *о ң* болса, ал оның оң жағында жатқан барлық x-тер үшін теріс боса, онда f (x) функциясының x_0 нүктесінде максимумы бар болады (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Айы оңынан туды. *Бақыты жанды, жолы ашылды.* Шын ғашықтық, міне, осылай туатынын мен елуден асқанда ғана сезгендеймін. Жігітке шын лайық бала екенсің, *а й ы ң о ң ы ң н а н т у а р*-ақ (Б.Әшімов, Қаражал). Оқу бітірдік, өмірге ендік, онда да *а й ы м о ң ы м н а н т у д ы,* бір совхоздың мақтаулы шофері болдым («Қаз. әдеб.»).

Желі оңынан тұрды. *Сәті түсіп, ісі оңға басты.* Оның есесіне Шегеннің көңілі көтеріңкі екен, *ж е л і о ң ы н а н т ұ р ы п,* жолы болған жігіттің ажарын танытып-ақ тұр (А.Әлсеров, Алыста.). *Ж е л і т ұ р ы п о ң ы н а н,* Желбіреп туы қолынан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жұлдызы оңынан туды. *Жолы болды, бағы ашылды.* Өйткені бұл – жолы болып, *ж ұ л д ы з ы о ң ы н а н т у ы п* келген жас адамдардың бірі (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Несі бар, өмірі бағы ашылмай келген сорлының *ж ұ л д ы з ы о ң ы н а н т у ы п,* неғұрлым қатарға тезірек қосылсын (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Оң батасын алды. *Ризашылығын алды, риза етті.* Базарбайдың теріс батасы да оған аз бөгет болмайды. Базарбайдың *о ң б а т а с ы н а л г а н* Сансызбай мұрат-мақсатына жетсе, теріс батасын алған Төлеген мерт болады (М.Әуезов, Шығ.). Абзал хазіретті станцияға дейін өзім шығарып салып, *о ң б а т а с ы н а л ғ а н м ы н,* – деді Ғилман қарт (М.Гумеров, Хазірет.).

Оң батасын берді. э т н. *Ризашылығын білдірді, сәт сапар тіледі.* –Атаң Ырғызбайға атам Кеңгірбай *о ң б а т а с ы н б е р і п,* би сайлап еді (М.Әуезов, Абай жолы). – Мың жаса, Сақи, мың жаса! – деп, Аман қарт *о ң б а т а с ы н б е р і п* келеді («Лен. жас).

Оң болсын. т і л е к. *Сәті түссін.* – Жолыңыз *о ң б о л с ы н,* қайда барасыз? Әйел бара жатқан қаласын айтты (М.Жұмабаев, Шығ.).

Оңға басты. *Жөнге келді.* Обалымыз қиюы жоқ, қисыны қашқан дүниеге, *о ң ғ а б а с п а й,* солға басқан қазақтың қара ғұрпына болсын (С.Торайғыров, Шығ.).

Оңға баспады. *Жолы болмады, ісі кейін кетті.* Жанған жаным жана берсін, обалымыз қиюы жоқ, қисыны қашқан дүниеге, *о ң ғ а б а с п а й,* солға басқан қазақтың қара ғұрпына болсын (С.Торайғыров, Шығ.). Шаруасы құрғыр бір рет *о ң ғ а б а с п а й-а қ* қойды, қырсық иектеуін қоймады (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Оңға келді. *Сәті түсті, реттелді.* Биыл шаруа *о ң ғ а к е п* тұр. Жүз қойдан жүз елу қозы алдық (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Ашынып сөз сөйлейтін *к е л д і ң о ң ғ а,* Есірдің әдеп қылсам сен соныма. Шашы ұзын, ақылы келте әйелсің ғой, Сын тағып көп сөйледің ат-тонымa (М.Байзақов, Өлең.).

Оңға туралау. и н ф. <ағыл. right alignment> *Мәтін жолдарының соңын беттің немесе бағананың оң жағындағы шеткі түзу бойымен реттеп орналастыру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оң дамыту. с а я с и. *Алға қарай дамыту, ілгерілеу.* Бір сөзбен айтқанда, өткен уақыттың өшпес өкінішіне қарамастан, мен екінші дүние - жүзілік соғыс туралы айтып тұрмын, біз қатынастарды *о ң д а м ы т у д ы ң* тәжірибесін жинақтай алдық (С.Қасиманов, Алтай.).

Оң жағымды қарайтты. *Отбасын құрып, өрісін кеңейтіп, қамқор болды, пана, тірек болды.* Қарағым Ғалижан мен Жамалжан қашан елдің сөзінен құтылып, *о ң ж а ғ ы м д ы қ а р а й т ы п* отырар деуші едім, ол тілегіме Құдай жеткізбеді (М.Дулатов, Шығ.).

Оң жағына қондырды. *Қамқорына алды.* Бұзықты құрап ел етіп, *Қ о н д ы р д ы ң о ң ж а ғ ы н а.* Ұрыңа елді торытып, өтірік дауды қорытып, Бүлдіре бер тағы да («Қаз. әдеб.»).

Оң жағынан [аяғыңмен] тұрды. *Істің сәті болды, жолы оңғарылды.* Ол терезе алдында кітап оқып отырған мені тауып алды да: – Бүгін *о ң ж а ғ ы ң н а н т ұ р ғ а н* екенсің Әлібек! Киін! – деді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Оң жақ. а) *Солға қарама-қарсы жақ.* Өзінің ойлап жүрген ісін айтты, *О ң ж а қ т а* жатып көрген түсін айтты. «Сен соған халлал жұпты боласың!» – деп, Өзінің жорып қойған түсін айтты (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Шаңырақтың жабылмай қалған шетінен *о ң ж а қ* босағада құрулы ақ шымылдыққа түсіп тұрған айдың сәулесі ақырын ғана дірілдейді (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) э т н. *Бойжеткен қыздың ұзатылғанға дейін болатын туған үйі, төркіні* [*Қазақтың салты бойынша, киіз үйдің оң жақ босағасы бойжеткен отырған қыздың кеңістігі болып есептеледі, оң жақта отырған қызды күйеуге кеткенше*

мәпелеп, ерекше еркелетіп еркін өсірген]. *«О ң ж а қ т а* аз күн тайраңдап, дәурен сүрсін!» – деген бәйбішенің тілін екі қылмай, Ақбілегін маңдайға шерткен жан емес еді; оның танамоншағына, сән-салтанатына дүние аяған жоқ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Керімбала – бұл күнде осы үйдегі Тобықты қызының ішінде *о ң ж а қ т а* ең көп отырғаны. Бірақ ауылдың, ата-ананың, өзінің де қадір-қасиетін кетірер жаманаты шықпаған (М.Әуезов, Шығ.).

Оң жақтан [оңнан] айы, сол жақтан күні туды. *Бақыты жанды, жолы ашылды, дәурені келді.* Теңдік тиер бізге де күн келер ме? Бізден соңғы еркін күнді көрер ме? «Адам болмай, осы көрім жансын» деп, Надандықтың жаққан оты сөнер ме?! *О ң н а н а й ы м, к ү н і м т у ы п с о л ж а қ т а н,* Алашыма айнадай сәуле берер ме? (Б.Күлеев, Таңд.).

Оң жақта отырған қыз. э т н. *Айттырылып қойған қыз. – О ң ж а қ т а о т ы р ғ а н қ ы з ғ а* секеңдеп әткеншек тепкен жараспайды, – деді Шынтас ұнатпай (Т.Ахтанов, Дала сыры). – Сансызбай аға, менің біреудің *о ң ж а қ т а о т ы р ғ а н қ ы з ы* екенімді ұмытпаңыз (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Оң жақтан айы, сол жақтан күні туды. *Бақыты жанды, жолы ашылды, дәурені жүрді. О ң н а н а й ы м, к ү н і м т у ы п с о л ж а қ т а н,* Алашыма айнадай, сәуле берер ме? (Бұқар жырау, Жыр.).

Оң жақтың қызығын көрді. *Бойжеткен қыз өз ата-анасының үйінде еркелеп өсіп, қызықты күндерін өткізді.* Баяғыда, күйеуіне көңілі толмаған қыз *о ң ж а қ т ы ң қ ы з ы ғ ы н к ө р і п* қалуға тырысатын (Қаз. тіл. фразеол. сөздігі).

Оң жақты шек. м а т. *Ордината осінің 0-ден бастап оң жақтағы сандар шегі.* Егер x_0 нүктесінде f (x) функциясының *о ң ж а қ т ы* және сол жақты *ш е к т е р і* болмаса, онда x_0 нүктесін оның екінші тектес үзіліс нүктесі дейді (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Оң және теріс коэффициенттер. м а т. *Алгебралық формулалардың сандық (немесе әріптік) көбейткіштерінің түрлері.* Олар теңдеудің *о ң* және *т е р і с к о э ф ф и ц и е н т т е р і н* және сандардың оң, терісін ажырату үшін әртүрлі таяқшалар мен таңбалар пайдаланған (А.Көбесов, Математика.).

Оң жел. *Қайықтың артынан соғатын жел.* Бүгін *ж е л о ң* болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оң жол. *Дұрыс бағыт.* Ал мені, сия малып оң қолыңа, Тілесең мен сілтейін *о ң ж о л ы ң а* Қолыңда жолдасың – мен, қылышың – мен, Ой, Алла! Қайран қалам қорқуыңа (М. Қалтаев, Тұлпар).

Оң кері байланыс. <лат. positive feedback> ф и з. *Әрекеті кейбір кибернетикалық жүйенің бастапқы күйінен ауытқуын арттыруға бағытталған кері байланыс.*

Оң көзбен қарады. а) *Шын пейілмен ықылас білдірді, күтті, бақты.* Қыса берсе малшыны, жұмысқа көңіл салар ма, Баққан байдың малына, *О ң к ө з і м е н қ а р а р* ма? (С.Сейфуллин, Шығ.). Иран қазақтарының жай-күйін ол кісі сонда шахтан сұрастыра отырып, сондағы қазақтарға *о ң к ө з б е н қ а р а у ы н* өтінеді («Егемен Қазақстан»). ә) *Дұрыс, жөн пейіл білдірді.* Мейлі теріске тартпай, таршылық етпей, *о ң к ө з і м е н қ а р а п* баға берсе болды, басқа тілерім жоқ (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Оң көзі. *Біреудің жанашыр, сенімді адамы. О ң к ө з і м н і ң* нұры, Жәңгір-ай, кім біледі, сенің маңдайыңа тағдырда жерді жылытып, жерге бақыт себу жазылған шығар-ау? (М.Жұмабаев, Шығ.). Шөгел тек шабарман ғана емес, Малқардың *о ң к ө з і,* атса – мылтығы, шапса – қылышы (Ғ. Мұстафин, Дауыл.).

Оң көру. *Таңғалу.* Бұл затқа несіне *о ң к ө р е д і* екен? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оң қабағын берді. *Жылы шырай білдірді.* Әшейіндегі бір жанға жүзі жылымай, безеріп алатын қаттылығынан қайтып, қазір көбінше күйеуіне *о ң қ а б а ғ ы н б е р е* бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Осылар бізге *о ң қ а б а ғ ы н б е р е т і н* түрі жоқ, әлі де біраз әурелейтін сияқты, – деді Гусев бір күні (Т.Ахтанов, Боран.).

Оң қанат. ә с к. *Әскер шебінің оң жақ бөлігі.* Көшпелілер қоғамында әскери-әкімшілік мақсатта рулар екіге бөлініп, *о ң қ а н а т* және сол қанат деп аталған (ҚҰЭ). Оғыздарда *о ң қ а н а т т ы* бұзықтар құраса, түркі-моңғолдарда барұңғар деп аталған (ҚҰЭ).

Оң қарады. *Көңілі түсіп, ықыласы ауды, ұнатты.* Құнанбай *о ң қ а р а ғ а н* жуан ауылдар Ырғызбай ішіне малдарын айдап апарып, сонда жан сақтап жатыр (М.Әуезов, Таңд.).

Оң қарамады. *Жақтырмады, жек көрді, көңілі қаламады.* Бұрын Қаражан Абайды жақтырмағанда «Тәкежанға *о ң қ а р а м а й д ы*» деп кінә қоюшы еді (М.Әуезов, Шығ.).

Оң қолы болды. *Сойыл соғары, жақтаушысы болды, сенімді көмекшісі болды.* Елдегі талас-тартыстар кезінде Жарасбайдың қасында *о ң қ о л ы б о л ы п* жүретін серігі – Қоқыш бар (М.Әуезов, Шығ.). Әбіш Махамбетшенің *о ң қ о л ы б о л ғ а н д а,* бұл – сол қолы, үшеуі түйдей құрдас болатын (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Оң мен солын айырды [таныды, білді, аңғарды]. *Жақсы мен жаманды ажырата білді, ержетіп, есейді.* Түнерген бұлт түрілді де, сол уақытта шықты күн, Қаралы түн қанды туын арпалыста жықты күн. Шыққан күннің шұғыласы жарқыратты жолымды, Содан бері *а й ы р д ы м* мен *о ң ы м м е н е н с о л ы м - д ы* (С.Мәуленов, Шығ.). Оңдаған бала жастан менің жолым, *Б і л м е д і м* бұл дүниенің *о ң м е н с о л ы н,* Бойыма осы күшім қалай сыйған, Кілтті жұлып алды шолақ қолым (Балуан Шолақ, Шығ.). Ертең ер жетіп, *о ң қ о л, с о л қ о л ы н т а н ы ғ а н н а н* кейін, қайда барам десе де еркі (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Өмірімнің қапқараңғы түнінде, Еш не білмес түсім бе, я өңім бе? *О ң м е н е н с о л,* от пенен су *а й ы р м а с,* Күшсіз, әлсіз есім білмес күнімде (М.Жұмабаев, Шығ.). Шыққан күннің шұғыласы жарқыратты жолымды, содан бері *а й ы р д ы м* мен *о ң м е н с о л ы м д ы* (С.Мәуленов, Шығ.).

Оң мен солына қарады. *Өмірге, төңірегіне абайлап назар салды. Қ а р а о ң м е н с о л ы ң а,* Түспей қазған орыңа (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Оң сандар. м а т. *Нөлден үлкен, плюс таңбалы сандар.* Ноль саны не *о ң с а н д а р,* не теріс сандар қатарына қосылмайды (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Оң түбір. м а т. *Оң таңбалы, оң мәнді түбір.* Декарт теңдеудің коэффициенттері қатарында қанша таңба ауысса, сонша *о ң т ү б і р і* болатынын, таңба қанша қайталанса, сонша теріс түбірі болатынын көрсетеді (А.Көбесов, Математика.).

Ісі оңға басты. *Бағы жанып, тірлігі жақсара бастады.* Ермаков қазір елдің елдігін көрді, жолдас тапты, көңілі көтерілді, *і с і н і ң о ң ғ а б а с а т ы н ы н а* көзі жетті (З. Ақышев, Ақбел.). *І с і м о ң ғ а б а с с ы н* десең, қарауыңдағы халықтың қиналған кезде қасынан табыл! (Д.Досжанов, Дария).

ОҢ[1]= е т. *Жөнді болу, жетісу, жолы болу.* Қорқыт деп қойған екен ердің атын, *О ң ғ а н* ел ер деп атар азаматын. Талайлар таңданыпты күнде көріп, Қорқыттың мінезінің тым-ақ жатын (М.Жұмабаев, Шығ.). «Құдай кешер алда» – деп күнә қылмақ, Ар кетіріп ант ішіп, жан сатылмақ. Не жалғанда немесе ақыретте *О ң а* алмастай өкпеден бір атылмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сөзің бұлбұл секілді, жүзің айдай, Сені сөккен пенде де heш *о ң б а с* та. Мен мұнда, көңілім сенде, ойың кімде, Тілеймін осы сөзді ұмытпасқа (М.Дулатов, Шығ.).

ОҢ[2]= е т. **1.** *Бояуы қайту, өңі, түсі кету.* Әсіреқызыл тез *о ң а р* (Мақал). Онда мақпалдай қара еді, қазір жүн *о ң ы п,* азып құбақан болып кетті (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бәрін басынан бастау, бастапқы күйден бастау.* «Молданың ісін қылма, айтқанын қыл», Ерте сақтан әр іске әдеттенбей. Қапы қалсаң, қайта *о ң ы п,* тағы да ойла, Деп жүрме: сөзің қалды ішіме енбей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ОҢАЗА с ы н. **1.** *Жаланданған ашқарақ, тамақсау, қомағай.* Қазір де елді губернаторлар мен сұлтандар билейді, баяғы ата-бабаларындай жегені алдында, жемегені артында, сондай ашқарақ, *о ң а з а* (С.Бердіқұлов, Аспан.). Күшікке жасында тамақты көп берсе, өскенде *о ң а з а* болады (Қаз. тілі диалек. сөздігі). **2.** а у ы с. *Құлқыны, ындыны құрыған, аңсары ауған.* Әлгі тастай салған алтын сақинаны Қаңбақбай жерге түсірмей мысықша қағып алып, *о ң а з а* кескінмен үңіле қарады (З.Жәкенов, Таң самалы). Сенейін десе, жаңа ғана *о ң а з а* отырған аяулысы тұңғыш рет өзінің атын атап, шақырғаны қандай қорқынышты әрі жат естілген (О.Бөкеев, Мұзтау). Құрт салған шайды бұлар қарама-қарсы отырып, ырсылдатып, ұзақ ішісетін, ләм деспей, әрқайсысы өз ойымен болып, *о ң а з а* ішілетін (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ОҢАЗАЛАН= е т. **1.** *Араны ашылу, ашқарақтану, обырлану.* Күнұзын тамақ ішпегендер тақ осы тамақ үшін ораза ұстағандай *о ң а з а л а н ы п* қырып барады (І. Жансүгіров, Шығ.). Қыр сахарасында қарнымды кере ішіп, жаман үйреніп қалған басым *о ң а з а л а н ы п,* арпадан ажыраған аттай омсырайып, жүдеу бастанып кеттім (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). **2.** а у ы с. *Ындыны құру, құмарту.* Көрген түстей жоқ болған «З. Қ.»-ны кездестіремін бе деп, талайларға *о ң а з а л а н ы п* қараған сәттерім де болды (Қ. Шыңғысов, Бетпе-бет).

ОҢАЗАЛАНУ *Оңазалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ерекше *о ң а з а л а н у.*

ОҢАЗАЛЫҚ з а т. *Обырланған ашқарақтық, тамақсаулық. О ң а з а л ы қ* асқынса, іш үңірейіп, бел бүкірейіп, қайраттан айырылары анық (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ОҢАЙ с ы н. **1.** *Қиын емес, ауырлығы жоқ, жеңіл.* Сондықтан еспелеп қайталақтауды шамалы қолданбаса, маңыздаудың орнына мылжыңдау болып кетуі *о ң а й* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әйеліңіз сұлу шығар, Байдың ерке баласы? Қалай *о ң а й* құтылмақсыз, Бүлінбей ме ел арасы? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Еңбексіз, күш жұмсаусыз.* Қайратың мен Сақтығың Көріне ме маңайда? Өлше істің ақтығын, Ынсап бар ма *о ң а й д а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Оңай балқитын қорытпалар. к е н. *Балқу температуралары қалайының балқу темпера-*

турасынан (233ӘС) асып түспейтін екі немесе көп құрамбөлікті қорытпалар. О ң а й б а л қ и т ы н қ о р ы т п а л а р құрамына әртүрлі арақатынаста қалайы, висмут, индий, қорғасын, кадмий, мырыш, сүрме, галлий, сынап және т.б. элементтер кіреді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Оңай қоржын қылды. *Жеңіл олжа қылды.* Кез келген қандай пән болса да, шыдайтыныңды бір көрсетсең, бар жауың жымдай болып тақымын қысады. Әйтпесе, емен де, семен де басынып, *о ң а й қ о р ж ы н қ ы п* алады (М.Әуезов, Қараш.).

ОҢАЙЛА= е т. *Іс қиындай түспей, жеңілдену.* Егер білсе, міндеті біраз *о ң а й л а й д ы,* білмесе онда ол тәрбиелік іске алмайды (Ж. Жұмақанов, Шұбартау.). Өйткені олардың атомдарында бірінші электрон қабаттары ядроға жақындау орналасқандықтан, ядроның электронды қармап алуы *о ң а й л а й д ы* («Қазақст. мұғ.»).

ОҢАЙЛАН= е т. *Жеңілдену, тәуірлену, қиындамау.* Жаз шыққан соң, жол қатынасы *о ң а й л а н ғ а н* соң, ылғи келіп тұрамын деп сендіреді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қазіргі уақытта еліміздің мектептерінде геометрия жөнінен негізгі оқулық болып отырған Киселевтің немесе басқа авторлардың геометрия, тіпті айта берсе бүкіл жержүзіндегі орта мектептерде өтетін геометриядан жазылған оқулықтар Эвклид кітабының *о ң а й л а н ы п* өңделген түрі болып табылады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Егер адам өзінің бойына сіңген әдетіне байланысты қимылдаса, оның ісі *о ң а й л а н ы п,* көңілі рақат тауып отырады (К.Жарықбаев, Психология).

ОҢАЙЛАНДЫР= е т. *Жеңілдендіру, қиындатпау.* Конспектіні оқытушының белгілерімен ғана көрсетіп қоймай, қайта қиын жерлерін *о ң а й л а н д ы р ы п,* көпке түсінікті түрде жасау керек («Қазақст. мект.»).

ОҢАЙЛАНДЫРУ *Оңайландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *О ң а й л а н д ы р у м е н* болды.

ОҢАЙЛАНУ *Оңайлан етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАЙЛАТ= е т. *Жеңілдету, қиындатпау.* Қиынды *о ң а й л а т ы п,* ауырды жеңілдетіп, адам өмірін ертең бұдан да жақсарту үшін қам жасаймыз (А.Шамкенов, Табамын.). Маркетинг нарықта болатын себепті-салдары байланыстарды және субъектілермен олардың ортасының арасындағы тәуелділіктерді зерттеп анықтауды *о ң а й л а т а д ы* (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Сөрелер арасының 1 – 1,5 метр болуы шикізаттарды алып-салуды *о ң а й л а т а д ы* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ОҢАЙЛАТУ *Оңайлат етістігінің қимыл атауы.* Оңай болса, бақылау шарттарын мүмкін болғанша жабайы түрге келтіріп, *о ң а й л а т у ымыз* мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қозғағыштар үшін бетоннан жасалған, бір жерден екінші жерге көшіріп жүруге болатын іргетастарды қолдану, бұрғылау мұналарының құрылысын *о ң а й л а т у* Жезқазған кендерін бұрғылау жұмыстарын бұлжымайтын категорияларға бөлу, оларды мөлшерлеу ісін дифференциялау, осылар сияқты басқа да толып жатқан жаңа шараларды іске асыру геология-барлау ісінде жұмыс уақытын барынша толық және жақсы пайдалануға бірден-бір жол ашты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Арзанды қымбаттатып, оңайды қиындатудың орайы жоқ, бірақ *о ң а й л а т у д ы* тілеп тұрған қиындықтар аз ба? (Т.Ахтанов, Боран).

ОҢАЙЛАТЫЛ= е т. *Жеңілдетілу.* Әуелде сөз болып отырған зат пен жан-жануардың суреттерін әбден өздеріне ұқсатқысы келіп, тәптіштеп салыпты. Кейін олар *о ң а й л а т ы л ы п,* тек сырт жобасын бергендей (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОҢАЙЛАТЫЛУ *Оңайлатыл етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАЙЛАУ[1] с ы н. *Қиын болмайтындай, жеңілдеу.* Бақтығұлға тегінде арғы бетке тығылтаяңдау уақытта өтіп жүретін бір *о ң а й л а у* жерді біліп қою керек (М.Әуезов, Қараш.) // *Жеңілдеу түрі.* Сабақтарымның *о ң а й л а у ы н* осындай кешкісін, қиындауларын ертеңгісін жасайтын сүйегіме сіңген үйреншікті әдетім болатын-ды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ОҢАЙЛАУ[2] *Оңайла етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАЙЛЫҚПЕН үс т. *Тез арада, қиналмай, оңайшылықпен.* Бұзылған соң мен оңай табылмаспын, не қылып *о ң а й л ы қ п е н* ырық берем деп (Абай, Тол. жин.). Достым-ау, бұ дүниенің түбі жалған, Табылмас *о ң а й л ы қ п е н* көңілге алған (Ғашықтық дастан.). Сөйтсе де Жарасбайдың қызы өткір болса керек. Екі жылдан бері не сұмдықтың бәрін мұғалімнен үйреніп қалған ғой. Қолында алған ерік қағазы болса, *о ң а й л ы қ п е н* көне де қоймас (М.Дулатов, Шығ.).

ОҢАЙШЫЛЫҚПЕН үс т. с ө й л. ***Оңайлықпен.*** Несі бар деген оймен қабымды жерден жұлып алмақшы болдым, сөйтсем зіл батпан, *о ң а й ш ы л ы қ п е н* көтере алатын емеспін (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Бұл жерде де алдауға

оңайшылықпен көне қоятын ақымағың жоқ көрінеді (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

ОҢАЙЫРАҚ с ы н. *Жеңілірек, қиын емес.* Сол сәтте бұлар барып ұрыс жүргізетін жерден өзімнің жолдастарымды да тауып алуым *оңайырақ* болар-ау деген бір ойдың ұшығы көріне қалды (Ж.Саин, Жол үсті.). Сізді бұлар кітап бойынша көбірек біледі екен, сондықтан бізге бұл кісімен сөйлесу *оңайырақ* та десіп отыр (Б.Момышұлы, Шығ.).

ОҢАЛ= е т. **1.** *Оңдалып жөніне келу, түзелу.* Жеті күн жынды болар суын ішкен, Жеті күн өткеннен соң және *оңалар* (Абай, Тол. жин.). Енді қайтып сен мықты бола алмассың, Жас күндегі тұғырға қона алмассың. Кейін баспай, ентелеп ілгері бас, Құр айналсаң, еш жерде *оңалмассың* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дүние ескі жолмен *оңалмайды*, Жаңаға ескі қожа бола алмайды. Жуан кеуде ұлықтар түгесілмей, Әділет орынына қона алмайды (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Қатарға қосылу, жетіліп кету.* Қыс қыстауың – ол бір пәле, оралып ешбір шаруа *оңалмай* жүр (Абай, Тол. жин.). Тұрмысымыз кәдімгідей *оңалып,* аз уақыттың ішінде үйімізге дүкеннен бірсыпыра бағалы заттар кіріп үлгірді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Сонан соң-ақ еңбегіміз жанып, көзіміз ашылып, тұрмыс-халіміз біртіндеп *оңала* бастады (Қ.Асанов, Сағыныш). **3.** *Еталып, қоңдану, семіру.* Жатыпатар бұрынғыдан көрі *оңалып* қалды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Құла қасқа қазір көкке тойып *оңалып* қалып еді, комиссиясы оны қайтсе де жаратады (М.Дүйсенов, Мейман.). Алыстан исі аңқыған сары қымыз. *Оңалған* сонан талай арығымыз (Д.Еркінбеков, Шығ.). **4.** а у ы с. *Сырқаттан жазылу, айығу.* Ол қарағым *оңалса,* тыншыр еді жүрегім (Абай, Тол. жин.). Базаралы науқасынан *оңалып,* қайтадан азамат қалпына келгенге қараша үйлердің үлкен-кішісі түгел қуанды (М.Әуезов, Абай жолы). Қалаға келісімен дәрігер шақырып, емдеу істеліп, бір жетіде *оңалдым* (С.Бегалин, Уақыт.).

ОҢАЛДЫР= е т. **1.** *Айықтыру, сырқаттан жазу.* Ол қылған дәрім Ғашығымның жанына, *Оңалдырып* ойды, Түзетпей ме? (Абай, Тол. жин.) **2.** *Жөнге келтіру, реттеу.* Әлсіреген жұмысты *оңалдырып,* өрге бастырып алып кететін тәжірибелі, іскер басшы жіберу аса қажет болған (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ОҢАЛДЫРУ *Оңалдыр етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАЛТ= е т. *Жөнге келтірту, жақсарту.* Андрейге қол қой деп келгендерге, Жауап бермей, аз тұрды қарап жерге. Ақ ісін қара жеңіп кеткендігі, *Оңалтпас* оқтай тиді қайран ерге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мұсабай мұнда ең кемі екі ай боламыз, арып-талған көліктерді әбден *оңалтып* алмастан қайта жолға шығу мүмкін емес деген еді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғаухар).

ОҢАЛТУ *Оңалт етістігінің қимыл атауы.* Ал жұмысшыларға тұрғын үйлер салу, совхоздың ақша қаржы жағын *оңалту* міндеттері алда тұрды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ОҢАЛУ *Оңал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түзетілу, жөнге келу.* Сөйтіп, жалпы халық шаруасының тағы да ілгері басып *оңалуы* үшін түрлі қаулылар шығарып, жүзеге асыртуды сол жиылыста сайланған жоғарғы үкіметке тапсырды (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Сырқатынан айығу.* Сол бал мен варенье себеп болды ма, әлде аурудың бет қайтатын мерзімі жетті ме, әйтеуір содан былай *оңалуға* айналып, көңіл күйім келе бастады (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ОҢАТ с ы н. ж е р г. *Жақсы, жөнді, оң.* Кешегі қыз *оңат* кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оңаты келді. *Реті келді, сәті түсті.* Бара көреміз. Орын болмаса тағы бір *оңаты келер* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осы іс көптен бері ойда жүрсе де, орындап тастауға бір *оңаты келмеді* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢАТТА= е т. ж е р г. *Өңдеу, жөндеу.* Балық аулайтын қайықтарды қыстыгүні *оңаттап* қоямыз. *Оңатталмаған* қайықты теңізге шығарамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢАША үс т. *Өзгелерден оқшау, жекедара, бөлек.* Ақ отаудың ішінде *оңаша* жатса да, яки күйеуін құшақтап жатса да, ол ылғи ішінен: «Жасаған-ау, бала бере көрме?!» – деп тілейтін еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ғали бұл хатты оқығаннан кейін сол күні өзіне сенімді құрбылары Жүніс, Нұрмаш деген жігіттермен күн батқаннан түн ортасына шейін ауылдан аулақ бір *оңаша* жерде ақылдасқан еді (М.Дулатов, Шығ.). *Оңаша* орын іздеп, екі әйел аралды өрлеп барып, Алаш жақтағы орманның бір алаңқайына алдын бере отырып, әңгімесін қайта қозғады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҢАШАДА үс т. **1.** *Бөтен адам жоқ жерде.* Жамалға жаны ашып көріне болысатын кісі болмай, жалғыз қолынан келгені *оңашада* зарланып жылау ғана еді (М.Дулатов, Шығ.). Маймылдың көзі түсті томашаға, «Енді жұрт қалсын, – дейді, – тамашаға». Томарды бір көтеріп, бір сүйретіп, Бүлінді өз-өзінен *оңашада* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен жалғыз, сендер елде қойдың қалып, Ешкімнің кеткенім жоқ ма-

лын алып. Елу бес жыл жинаған қазынамды *Оңашада* қорытам ойға салып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Ерекше жағдайда, әспеттеп. Оңашада* оязға мақтамаймын елімді (Абай, Тол. жин.).

ОҢАШАЛА= е т. *Оңаша шығару, даралау, оқшаулау.* Мана Шамалғаннан келісімен Шелпек мұны *оңашалап,* өзінің бірдеңеге сезіктенгенін аңғартқан (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Байқайды, әрқайсысы өзіне тартқысы келеді, *оңашалай* беретіндері тегін емес (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол келісімен, бірдеме айтпақ болып, мені *оңашалай* бастады (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ОҢАШАЛАН= е т. *Оқшаулану, бөлектену, жекелену.* Енді, міне, түстен бері терезеден сыртқа қарап, өзімен-өзі болып *оңашаланып* қалған (С.Шаймерденов, Болашақ.). Бір күні үй іші *оңашаланған* кезде апасы қабақ түйіп, реніш білдірді (Р.Тоқтаров, Терістік.).

Оңашаланған мүше. л и н г в. *Өзінен бұрынғы сөйлем мүшесін жан-жақты нақтылап, дәлдеп тұратын айқындауыштың бір түрі. Оңашаланған мүше* алдындағы сөзді заттық, шақтық, мағыналық жақтарынан айқындап тұрады (Тойға Жақсыбай ақсақалдың балаларының барлығы да – Айқын да, Сапар да, Батырбек те, Жомарт та келді) (Қазақ тілі. энц.). *Оңашаланған мүше* сөйлем мүшелерін түгелге жақын айқындап тұрады (Қазақ тілі. энц.).

ОҢАШАЛАНДЫР= е т. *Оңашаландыру, бөлектеу.* ≈ Алдына *оңашаландыр.*

ОҢАШАЛАНДЫРУ *Оңашандыр етістігінің қимыл атауы.* Сонымен, қиялдың қызметі не *оңашаландыру,* не үйлестіру, не құрастыру жолымен жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҢАШАЛАНУ *Оңашалан етістігінің қимыл атауы.* Олжай манадан бері Дәменнің *оңашалануын* аңдып тұр екен. Шекердің соңынан тұра жүгірген оны ұстай алды (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Ондай жұмысты көп болып дүрмекпен істегенді сүйемін, жалғыз ойнағанды, *оңашалануды* жаным жек көреді (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.).

ОҢАШАЛАТ= е т. *Оқшаулау, жекелету, бөлектету.* Ол «айта бер, не сыр ол *оңашалатып* айтатын» дегендей иегін көтеріп, басын кекжите күлімдей қалды (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ОҢАШАЛАТУ *Оңашалат етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАШАЛАУ[1] с ы н. *Жұрт назарынан тыс, оқшаулау, бөлектеу.* Ол қысты күндері қаладағы таныстарының үйінен бір *оңашалау* орын тауып алатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Екеуі де келгендерді өз жөнімен қалдырып, *оңашалау* түкпір бөлмеге барып жасырынған (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ОҢАШАЛАУ[2] *Оңашала етістігінің қимыл атауы.* Аурудың белгілері байқалса, күдіктілерді де бөлек палаталарға орналастырып, *оңашалау* керек (Аса жұқпалы ауру.).

ОҢАШАЛЫҚ з а т. *Сырт көзден тыс оқшаулық, жеке-даралық.* Жас адамдардың түбіне жететін – *оңашалық,* қол бостық қой. Оны бізге жіберіңіз, шетте үйренген әдеттерін әлі-ақ ұмытып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ләззаттың да іздегені *оңашалық* еді, не де болса ақтарылып сөйлесіп, өзінің белгісіз халінен құтылғысы келді (Т.Ахтанов, Дала сыры). – Жоқ, мен жұмысты бірлесіп істей алмаймын, маған *оңашалық,* тыныштық керек (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ОҢАШАР= е т. *Жұрт тарап, үй іші босау, кеңу.* Аздан кейін жұрт аяғы басылып, үй іші *оңашарды* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ас бітті, *оңашарды* үй, жұрт тарасты, Молда мен тоқалқұмар шал жарасты (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ОҢАШАРАҚ с ы н. *Өзгелерден жеке-дара, шеттеу, бөлектеу.* Ректордың қабылдауында болғанымды естігендер, мені *оңашарақ* шығарып алып, оның қандай адам екендігін сұрай бастады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Анадай *оңашарақ* үстелдерде бірлі-жарым ағылшындар отыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ОҢАШАРУ *Оңашар етістігінің қимыл атауы.*

ОҢАШПА= е т. ж е р г. *Келісе алмау, жараспау.* Менмендік қылған адам бұл арада ешкіммен де *оңашпайды* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢБАҒАН с ы н. *Ниеті қара, жексұрын, сұрқия.* Осындай *оңбаған* қылықтарын көріп отырсаң да безе алмайсың, амал бар ма (М.Дулатов, Шығ.). Ой, тіліңе құлғана шықсын, ой, күйдіргі шықсын. Ой, *оңбаған,* тентіреген ит. Есік-есіктен, тесік-тесіктен өт. Өл де маған. Ол не қылғаны екен? (Ж.Аймауытов, Шығ.) // *Жексұрын, сұрқия адам.* Өңшең *оңбағандар,* сендерді ме, тұра тұр, бәлем (Ауызекі) // *Надан, қараңғы адам.* Қызыл иегімен қажалатқызып балаға нан беріп, ет беріп, сорғалатып май беріп қойған ана–баланың досы емес, қасы. Маған майлы бауырсақ, не болмаса қазы-қарта шайнап бере гөр дегендей, баласына ет, нан шайнап беретін ана – ананың нағыз *оңбағаны* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОҢБАҒАНДЫҚ з а т. *Қарапиеттік, жексұрындық, сұрқиялық.* Әсіресе жаңағы *о ң б а ғ а н д ы ғ ы* үшін бар ма, талай талқыға түсіремін мен оны (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қолынан жұмыс келмегенге мақтаудан артық *о ң б а ғ а н д ы қ* бар ма дүниеде (Ө.Тұрманжанов, Адам.). – Хаузаның мұнысы *о ң б а ғ а н д ы қ* екен, біз оған шара қолданамыз, – деді Саматов (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ОҢБАҒЫР с ы н. қ а р ғ. *Құрып кеткір деген мағынадағы кейде жай ғана кейігенде де айтылатын сөз.* Неге екенін білмеймін, әлгі *о ң б а ғ ы р* жиырма бес сомды түгелдей тиыннан санап берді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ОҢҒАЙТТА= е т. ж е р г. ***Оңтайлау.*** Бұл қызметке Әсетті *о ң ғ а й т т а й т ы н* сияқты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢҒАЙТТАУ *Оңғайтта етістігінің қимыл атауы.* Бригадир болуға Ережепбайды *о ң ғ а й т т а у* керек сияқты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢҒАҚ[1] з а т. з о о л. <лат. tinca tinca> *Судан шығарғанда түсі оңып кететін, денесі ұсақ қабыршақты, шырышы мол, тұқы тәрізділер отрядына жататын тұщы су балығы. О ң ғ а қ* денесі жалпақ, жуан, тығыз ұсақ қабыршақтармен қапталған (ҚҰЭ). *О ң ғ а қ* – дене түрқы 28-63 см, салмағы 1-7 кг келетін сарғыш қара балық (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Балықтың уылдырығын сазан кәдімгі мөңке және *о ң ғ а қ т ы ң* аталықтары ұрықтандырады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ОҢҒАҚ[2] с ы н. **1.** *Өңін тез жоғалтатын, оңғыш, өзгергіш.* Қырмызы, қызыл жібек, бозбалалар, *о ң ғ а қ* бұлдай былғайды, бір дым тисе (Абай, Тол. жин.) Бағыт алып шын бекінген екенсіңдер, жолдарың болсын, тек *о ң ғ а қ* бұлша тез оңып, солғын тартқандарыңды көрмесем екен! (Ғ.Сланов, Жанартау). «Сен – гүлі жоқ сояусың, *О ң ғ а қ* өңсіз бояусың. Бұтағы жоқ бұтасың, Жондағы жалғыз жаяусың!» (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). **2.** а у ы с. *Тұрақсыз, опасыз.* Қайғы келсе, қарсы тұр, құлай берме, Қызық келсе, қызықпа, *о ң ғ а қ қ а* ерме (Абай, Тол. жин.).

ОҢҒАР= е т. **1.** *Жолы болып, ісі оңға басу.* Көріскен соң бір дидар, Алла *о ң ғ а р ы п* келгенде, Сынаушы сонда табылар, Мұнда жатқан елден де (Абай, Тол. жин.). Көкемнің *о ң ғ а р* сапарын, Жасаған құдай беріп бақ (Қобыланды). Менің сөзім шын болса, Тәңірі *о ң ғ а р ы п*, Сонау бақша ішінен табылармын (Абай, Тол. жин.) **2.** ж е р г. *Реттеу, жөнге келтіру.* Басқа құралсыз пышақпен-ақ *о ң ғ а р а д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢҒАРУ *Оңғар етістігінің қимыл атауы.*

ОҢҒАРЫЛ = е т. *Оңға бастырылу, сәті түсірілуі.* Соңынан байқалды, бұл түсті билеудің халыққа келер пайданың жоқтығы, ап-анық көзге көріне бастады: халық надан қалып барады, жылдан-жылға мал азайды, ауру-сырқау көбейді, жұрттың кәсібі *о ң ғ а р ы л м а д ы* (М.Дулатов, Шығ.). – Міне, ісіміз *о ң ғ а р ы л ы п* келеді, – деп сүйсінді бір колхозшы (С.Алдабергенов, Алға). Жолдары *о ң ғ а р ы л с а* Жансейіттер әрі кеткенде екі айда қайта айналып келеміз деген (С.Омаров, Қиыр жол).

ОҢҒАРЫЛУ *Оңғарыл етістігінің қимыл атауы.* «Асарымды асадым, жасарымды жасадым» деген ұғымдағы Алшынбайдың ендігі бар тілегі – Тәттімбеттің ісінің *о ң ғ а р ы л у ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол да әлдекімге сенеді; қайдағы бір жоқ түсініксіз істің *о ң ғ а р ы л у ы н* тілейді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ОҢҒЫШ с ы н. *Түсі тез кететін, оңғақ.* Халықтың рәсімдерін басшылыққа алуы да оның әр нәрсеге еліктегіш, тез *о ң ғ ы ш* еместігін, өмірлік адамгершілік тұрғысының беріктігін дәлелдейді (Р.Бердібаев, Достық.).

ОҢДА= е т. **1.** *Жөнге келтіру, түзеу, дұрыстау.* Жас жүрегім Жанды менің, Жай таба алмай, ыпырым! Өзің *о ң д а*, Жақсы жолға ақырын (Абай, Тол. жин.). Біреуінің ауыздығы сынып жүрсе керек, Бекболат оларды да *о ң д а п* берді (С.Шарипов, Бекболат). **2.** *Сәті түсу, жолы болу.* Оқы, қарағым, Тәңірі тізгінін *о ң д а с а*, ертең-ақ ортан қолдай азамат боласың (М.Мағауин, Ақша қар). Бәрі өзіңді сүю ғой, *о ң д а с ы н* тек, Жанса – жансын жүректер тоңбасын тек (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ОҢДАЙЛАН= е т. *Оқталу, ұмтылу.* Шал байғұс айғайлайды аттан салып Айырып алған жан жоқ оны барып. Кім де болса бір ерлік қылайын деп, Масғұт ұшты ұрыға *о ң д а й л а н ы п* (Абай, Тол. жин.).

ОҢДАЙЛЫ с ы н. ж е р г. *Оңтайлы, икемді, бейімді.* Ол тілге едік *о ң д а й л ы*, Қарыпсыз біліп сондайды. Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек, Енді ішіме қонбайды (Абай, Тол. жин.). Біз оның жолын тосып, *о ң д а й л ы* жерден қарауылдап жаттық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢДАЛ= е т. **1.** *Сәті түсу, реті келу.* Сергі көңілім, сергі енді! Балапан құстай *о ң д а л ы п*, Қанатыңды қомданып, Жатпа ұяда қорғанып (Абай, Тол. жин.). Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық, Отырайық жиылып, *о ң д а л а й ы қ*. Мың жылғы өткен қуам деп ата заңды, Өнерден кеш қалармыз, ойланайық (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұлдыздың зауза оңында, Үш алшыннан қол жиып, Соғысқа батыр *о ң д а л д ы* (Ы.Шөреков,

Исатай-Махамбет). **2.** *Жөнделу, түзетілу.* – Деревнямыз өртенді деп ренжімейміз, бас аман болса, бәрі де *о ң д а л а д ы,* тек жауды тез қуыңдар! – дейді олар (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

ОҢДАЛУ *Оңдал етістігінің қимыл атауы.* Әйелдердің еңбекке қатысы, жұмыс жағдайының *о ң д а л у ы* олардың материалдық әл-ауқатының жақсаруымен ұштасуда («Қазақст. әйелдері»).

ОҢДАП үс т. *Әбден, жан-жақты бүгешігесіне дейін.* Оның қате, меніңше, үйленуге, Әйелдің сырын *о ң д а п* білу керек. Өмірден көп тәжірибе алу керек, Еркін жүріп, жастықтың дәмін татып, Сол сарпалдаң өмірден қашу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рәш, сенімен тағы *о ң - д а п* тұрып бір сөйлесемін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҢДАС= е т. *Жөндесу, көмектесу.* Бұл шаһардан жарымыз табылмаса, Жолаушының жабдығын *о ң д а с а л ы қ* (Ғашықтық дастан.). Екеуінің ақылын ешкім білмес, Жолаушының жабдығын *о ң д а с а д ы* (Ғашықтық дастан.). Күндіз болса қызметін *о ң д а с а д ы.* Түн болса бишаралар мұңдасады (Қисса-дастан.).

ОҢДАСУ *Оңдас етістігінің қимыл атауы.*

ОҢДАТ= е т. *Жөндету, ретке келтірту.* Бәрі де қираған, бұзылған аспаптарын, саймандарын *о ң д а т ы п* алып кетіп жатыр (С.Шарипов, Бекболат).

ОҢДАТУ *Оңдат етістігінің қимыл атауы.* Ол мезгіл оздырмай енді қаусай бастаған қамалды *о ң д а т у ғ а* шұғыл кірісті (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ОҢДАУ *Оңда етістігінің қимыл атауы.* Қалың көпшілік енді төрт жыл бойы күрмеуге келмей сетіней бастаған жүдеу тірлікті қайта *о ң д а у ғ а* кіріскен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ОҢДЫ с ы н. *Жөні дұрыс, жақсы, тәуір.* Не дегенмен жарадың, сабазым! Сертімізге жеттік, кегімізді алдық. Әлгі біреуі құтылмағанда, тіпті *о ң д ы* болатын еді. Атың жаман болды ма? Не ғып жете алмадың? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ер қосқанға ұқсайды сөз сөйлемек, Қисындырып жымпитып қойсам демек, Атқа тыныш, адамға жайлы келіп, Көзге сұлу, өзі *о ң д ы* болса керек (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Ұрған тас дәлдеп тиді жеке-таққа, Кез болған қай *о ң д ы* дос ол бейбаққа? Иә қаза, иә пәлеге жолығарсың, Егерде болсаң жолдас ақымаққа (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОҢДЫЛАУ с ы н. *Өзгесінен гөрі тәуірлеу, жақсылау.* «Жарастың үйі қайсысы екен?» деп, қарсы алдындағы екі қоңыр үйдің *о ң д ы л а у ы н а* көз салды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ОҢДЫЛЫҚ з а т. *Жөні тәуірлік, құрылымы дұрыстық.* Онысы – жайылым жайы, отар жайы, қора *о ң д ы л ы ғ ы,* қой қоңдылығы (Шопан серігі).

ОҢДЫР= е т. *Істі тындыру, бітіру, ретке келтіру.* Бар болса сондай жүйрік қызар деймін, Естілсе құлағына дүбір барып. Әйтпесе арық шауып *о ң д ы р а* ма, Жүргенде қамыт басып, қажып-талып?! Қасқырдан *о ң д ы р а р* ма қойшы салып, Тауықтың Түлкі болса сондай қалып. Зәредей күдік қылмай Мұжық жазған, Шынымен түзелді деп жүрді нанып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Арыстан Түлкі ақылын қабыл алды, Бөріден өңшең көкжал қойшы салды. Қойларды Қасқыр бағып *о ң д ы р а р м а*? Ала түгіл, ағы да аз-ақ қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Сенің *о ң д ы р ы п* жүргенің де белгілі ғой! – дегенді естілер-естілмес қып мұрнының астынан бір міңгірлеп алып, ол содан соң қасара түседі (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ОҢДЫРМА= е т. **1.** *Еш нәрсе тындыра алмау, тұқ бітірмеу.* Кейбірі законшік, *о ң д ы р м а с с ы ң,* берсе арыз. Кейбірі пірге қол берген, іші – залым, сырты – абыз (Абай, Тол. жин.) Сен білместік қыласың. Сен күйеуге тиесің, Одан бала көресің. Өгей әке *о ң д ы р м а й д* (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Тырысқан қуың тентек қой өзі, сен мынаумен жүріп *о ң д ы р м а с с ы ң,* – деп күңкілдеді (А.Тоқмағамбетов, Әке.). **2.** *Рақым етпеу, аямау.* Біздің қазақты *о ң д ы р м а й* жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар (Абай, Тол. жин.) Қолына түссең *о ң д ы р м а й т ы н ы* айдан анық, мінезі шодыр, нойыс адам (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ОҢДЫРМАЙ үс т. **1.** *Үлкен етіп, батти-тып.* Бір қырқымда «қой»! десе қоймай барып, қой қырыққан Қалдықыз қолын *о ң д ы р м а й* кесіп алды («Қаз. әдеб.»). Тұрдыбек омақаса жығылып, бір қолын көріктің қып-қызыл шоғына білегіне дейін *о ң д ы р м а й* тығып алады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Аямай, бар пәрменімен.* Тұрсынбай Аламанның сөзін сөйлеп, мылтық атқан нашандікті *о ң д ы р м а й* орай тартып жіберді (Ж.Молдағалиев, Самал).

ОҢДЫРМАУ *Оңдырма етістігінің қимыл атауы.* Оның бұл істі *о ң д ы р м а у ы* да сол себептен болуы мүмкін (Ауызекі).

ОҢДЫРТ= е т. *Тындыру, бітіру.* Әңгіме жазады, жазушы ғой... Дегенмен не *о ң д ы р т ы п* жүр дейсің сол (Ауызекі).

ОҢДЫРТУ *Оңдырт етістігінің қимыл атауы.*

ОҢДЫРУ *Оңдыр етістігінің қимыл атауы.*

ОҢДЫ-СОЛҒА үс т. *Олай-бұлай, әрлі-берлі.* Қараңдар! Шара бар ма мына сорға? Аяғын Ат келеді басып зорға. Қысымды Есек көрген бұ да көріп, Болдырып, бұлғақтайды *о ң д ы-с о л ғ а* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОҢДЫ-СОЛДЫ үс т. **1.** *Олай да бұлай, әрлі-берлі.* Өз жұрты аз көрініп, көршілерге көз алартып қарады *о ң д ы-с о л д ы* (Абай, Тол. жин.) Билер қырланып, қақырынып, түстерін суытып алып, айыпкерді *о ң д ы-с о л д ы* қаға бастады (М.Әуезов, Қараш.). Самолет шұғыл төмендеп кеп, қос қанатын *о ң д ы-с о л д ы* бұлғап жіберді (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2.** *Үсті-үстіне, кезекпе-кезек.* Жоқтан – барды сөйлесіп, сауқым салып, Алысты пияланы *о ң д ы-с о л д ы* (Абай, Тол. жин.)

ОҢҚА[1] з а т. э т н. **1.** *Асықтың аша жағының жоғары қарап тік тұру қалпы. О ң қ а с ы н а н* тұрған асық секілденіп, тізелерін бүккенси жүгінді (А.Тоқмағамбетов, Әке.). **2.** *Асық ойынының түрі. О ң қ а н ы* атқан ұтады. Шығара алмаса (екі-үш) асық тігеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оңқа тұрды. *Қаңтарылды, бос тұрды.* Маңайдағы елдердің әлі күнгі арбасы *о ң қ а т ұ р ы п,* жазысы жарбиып, жер ағашы тұрып-жығылып, «қық-қық!» деп аяқтары салақтап, құрым, түтін сасып, жертөледен күркілдеп екі көзі жылтырап, мұрындарын тұмшалап жүргені «жарықтық сансыз әулиелердің шарапаты күштілігінен?» (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОҢҚА[2] з а т. м е д. *Банка (дәрігерлік құрал).* Ол бүгін дәрігерге барып, арқасына *о ң қ а* салғызды. Қарақұрттың шаққан жеріне *о ң қ а* қояды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢҚА[3] с ы н. с ө й л. ***Оңқай.*** *О ң қ а* ойын бұзар. Тентек тойын бұзар (Мақал.).

ОҢҚАЙ с ы н. **1.** *Жұмысты тек оң қолымен істейтін (адам). О ң қ а й л а р* көп, солақайлар аз, ең көп болғанда мен сол көп оңқайлардың бірі болармын (С.Бақбергенов, Адам.). Зайра ежіктеп: – Бұрын *о ң қ а й* едің ғой, – деді («Лен. жас»). **2.** *Малдың оң жақ аяғының асығы.* Ішіне әдемілеп қорғасын құйған, қалай иіріп тастасаң да, алшысынан жазбайтын *о ң қ а й* қызыл сақамды берсем бе екен? (М. Сүндетов, Құмда.). Әсіресе аңшылық, саятшылыққа қатысты әрекетке оң иығын беріп, *о ң қ а й* асықша үйіріліп тұрғаны (А.Сейдімбеков, Ақиық). Шігесін ішке алып ұстағанда бас бармаққа тәйке жағы келеді. Ол бір *о ң қ а й* асыққа Ойып құйып қорғасын, Сақа жасап асықпай, істеуде өз жұмысын (Т.Жароков, Өлең.).

Оңқай асықтай жылдам. *Епті, оралымға бейім, ыңғайлы.* Айыбы таз демесең, мырза екен, Секілді *о ң қ а й а с ы қ ж ы л д а м* екен (Айтыс).

Оңқай көлік. ж а ң а. *Рөлі оң жақта орналасқан жеңіл мәшине, көлік.* Рөлі оң жақтағы көліктердің иелері алаңдамауына болады. Ішкі істер министрлігі *о ң қ а й к ө л і к т е р д і ң* тозығы жеткенше дейін жүруіне рұқсат беріп отыр («Жас Алаш»).

ОҢҚА-ШОҢҚА: **оңқа-шоңқа болды [оңқа-шоңқасы шықты].** *Аяғы аспаннан келді, омақаса құлады.* Сіз алдыңғы елікті өткізе беріп, келесіні атып қалғаныңызда омақасып барып, *о ң қ а-ш о ң қ а б о л у ш ы* еді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Абырой болғанда, кесілген ағаш түбінен аттай бере *о ң қ а-ш о ң қ а б о п* жығылды (Тұлпар). Оның артынан шыға келген салт аттының *о ң қ а-ш о ң қ а с ы ш ы қ т ы* (Б.Момышұлы, Москва.).

ОҢЛА= е т. ж е р г. *Өңдеу, жөндеу.* Тамның есігін *о ң л а п* қойдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢЛЫ с ы н. ж е р г. *Оңды, ыңғайлы.* Бір *о ң л ы* атым бар еді, өліп қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОҢСЫН= е т. *Өз ісін, өз қылығын жөнсіну.* Қой-ешкіні бастайтын Текенің болам өзі нақ!.. – Ой, бөспе, – деді ешкі қомсынып, Серке өз қылығын *о ң с ы н ы п* (М.Рашев, Біле қойдым).

ОҢСЫНУ *Оңсын етістігінің қимыл атауы.*

ОҢТАЙ з а т. *Орайы, сәті түскен іс, қолайлы жағдай, реті келген ыңғай.* Ойлау *о ң т а й ы* да екі түрлі: 1) Айырыңқы оңтай. 2) Жиылыңқы оңтай. Талдама оңтай – нәрсені бұтарлап, мүшелеп, ұсақтай түсіндіргенде қолданатын оңтай (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұдан қиынырақ *о ң т а й,* әңгіме һәм суретті сөздер. Баланы жан қуаттары едәуір жетілген кезде сөйлеу түрі әңгіме һәм суретті сөз ретінде қолданылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мал десең оның орны толар, бұрын қалыңға алған малдарың ғой, тірі болсақ бір *о ң т а й ы н* табармыз (С.Жүнісов, Ақан сері).

ОҢТАЙЛА= е т. *Қолайлы ету, ыңғайлау.* Қамдағаны құрысын! Күнікейдің көзі тіріде бір қатынмен сөз байлап, алуға соны *о ң т а й л а п,* төртті-бесті қараның бір-екеуін беруге, бүгін, ертең қам қып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әсет көше шетіндегі шарбақтан бір қазықты жұлып ап, *о ң т а й л а п* ұстады да, терезеге келді (С.Мұратбеков, Дос.). Әсен Балзияның жаңағы жылы жауабына орай бірдеңе айтқысы

келіп, аузын *о ң т а й л а й* бергенде, екі ортадан Зылиқа сөзге килікті (С.Омаров, Өмір.).

ОҢТАЙЛАН= е т. *Ыңғайлану, дайындалу.* Өзге жолдастардың сөзін тыңдап отырған Ақбала енді өзі сөйлеуге *о ң т а й л а н д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Соңғы уақытта түндітүнге ұрып, ақтардан қашып жүріп, күмәнді бір дыбыс естілсе-ақ, алдымен ерде *о ң т а й л а н ы п* отырып алып, дереу мылтықтың құлағына қол салуға әбден әдеттеніп алғанмын (М.Жұмабаев, Шығ.). Жылап-жылап шаршап талып жатқан жас баладай сұлық жатқан Шолпан: «Жоқ, енді тіпті келме!» – деп айтуға *о ң т а й л а н ы п* еді, бірақ оның іздегені не еді? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОҢТАЙЛАНДЫРУ з а т. и н ф. <ағыл. optimizer> *Объектілік модульді ыңғайлайтын оңтайландырушы аударғыштың бөлігі. О ң т а й л а н д ы р у*, әдетте, бағдарламаның орындалу уақыты мен оның жадтан алатын көлемін азайту мақсатында орындалады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОҢТАЙЛАНЫҢҚЫРА= е т. *Қолайлырақ етіңкіреу, ыңғайланыңқырау.* Ол шашын шалқайта тарап, бетін, көзін жұмсақ қол орамалымен сүртіп, *о ң т а й л а н ы ң қ ы р а п* отырып, төңірегіне көз тастап еді (А.Лекеров, Түз гүлі).

ОҢТАЙЛАҢҚЫРА= е т. *Ыңғайланқырау, реттеліңкіреу.* Бүйра шашты бозбала мырс етіп күліп, аяғын жинаңқырап, бірдеңеге *о ң т а й л а ң қ ы р а г а н д а й* болып: – Болса болар... болса болар... – деді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОҢТАЙЛАС= е т. *Ыңғайласу, реттелісу.*

ОҢТАЙЛАСУ *Оңтайлас етістігінің қимыл атауы.* Бұл – баяғы дайын ырзық айырудан өндірмелі шаруашылыққа көшкеннен кейінгі екінші экономикалық *о ң т а й л а с у* еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОҢТАЙЛЫ с ы н. *Икемді, лайықты, қолайлы, ыңғайлы.* Толып жатқан есіктің қайсысына кірерін білмей аңырып тұрғанда, бір есіктен *о ң т а й л ы* аттай даяршы жігіт шыға келіп, сәлем беріп қонақүйге бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөздің әуезділігі ішіндегі дауысты-дауыссыз дыбыстар *о ң т а й л ы* орындасуынан болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әшейінде ықшам, *о ң т а й л ы* жас, дәл керекті жерде ордақтап, қыз қасына жанаса алмай келе жатыр (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Оңтайлы ету. *Барынша қолайлы жасау.* Жерді комплексті мелиорациялаудың, күрделі қаржыны және су ресурстарын пайдалануды *о ң т а й л ы е т у д і ң* тиімді бағыттары әзірленсін («Соц. Қаз.»).

Оңтайлы бағдарламалау. и н ф. <ағыл. forced programming> *Бағдарламаның орындалу уақыты және, бірінші кезекте, сыртқы сақтау құрылғыларында орналасқан мәліметтерді іздестіру және таңдау уақытын азайтатын бағдарламалау тәсілі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оңтайлы режім. и н ф. <ағыл. optimal mode> *Берілген шарттар бойынша кейбір функцияның экстремумын жасақтайтын компьютердің немесе жүйенің жұмыс режімі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оңтайлы ылғалдану белдемі. с у ш а р. *Егіншілік үшін қолайлы атмосфералық жауын-шашынның жылдық қосындысының мөлшері булану көрсеткішіне тең немесе сәл ғана жоғары болатын аумақтар. О ң т а й л ы ы л ғ а л д а н у б е л д е м і* жалпақ жапырақты ормандардың, орманды даланың және ылғалды саваннаның географиялық белдемдерін қамтиды (Қаз. тілі термин. Су.).

ОҢТАЙЛЫҚ з а т. *Бір нәрсеге икемділік, лайықтылық, ыңғайлылық.* Менің қандай жұмысқа болса да оңқай асықтай *о ң т а й л ы ғ ы м а* ұстазым қатты риза болды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ал ақылы, тұрмыс тегеурініне төзімділігі, ебі мен *о ң т а й л ы ғ ы* жөнінен қыз анасының алдына жан салып көрген емес (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ОҢТАЙЛЫЛАУ с ы н. *Икемдігі бар, ыңғайлылау, қолайлылау.* Тарас Борисович дүрбісін алды да, анық көрінетін *о ң т а й л ы л а у* жерге барып, көшедегі қимылдағанның бәрін көңілге тоқып тұр (Ә.Шәріпов, Партизан.). Әлден уақытта *о ң т а й л ы л а у* біреуміз лақ терісін ала қашамыз, қалғанымыз оны жабыла қуып береміз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ОҢТАЙЛЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Оңтайлық.*** Жүріс-тұрысының бедеу байталдай *о ң т а й л ы л ы ғ ы н а н* да, өткір мінез-қылықтарынан да Нарғыз – нақ сол (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оқу-тәрбие процесінің *о ң т а й л ы л ы ғ ы* проблемалары отандық дидактикада үнемі назарға алынып келе жатқан проблемалар болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОҢТАЙСЫЗ с ы н. *Қолайсыз, ыңғайсыз,* Маңдайында кесе-көлденең *о ң т а й с ы з* тиген қылыш ізіндей қызыл тыртығы бар (С.Санбаев, Аруана).

ОҢТАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Икемі жоқтық, ебедейсіздік.* Бұларда қатар келген дауыссыз дыбыстар екеуден артық емес және сөздің үнін азайтып, айтуға онша *о ң т а й с ы з д ы қ* келтіріп тұрған жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әрине, сонша қадірлі мұртты осынша былғап алғаныңызды

өз *о ң т а й с ы з д ы ғ ы ң ы з д а н* деуге де болады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ОҢ-ТЕРІСІ с ы н. *Істің ақиқатқа қатысы, дұрыс-бұрыс екені.* – Бұлай болғанда қазақ баласына кім жала жапса, соның сөзі *о ң-т е р і с і н е* қарамай мақұл болатын болды ғой (М.Әуезов, Қилы заман). – Бір істі істеп салған екенсің, *о ң-т е р і с і н* біздер қайдан білейік (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Автор оның өмірдегі алғашқы қадамдарының *о ң-т е р і с і н* түу бастан қалтқысыз баян етеді («Қаз. әдеб.»).

ОҢТҮСТІК з а т. **1.** *Әлемнің төрт бұрышының солтүстікке қарама-қарсы жағы; түстік. О ң т ү с т і к т і ң* жылы қысына бейімделген өсімдіктерді Сібірдің суығына үйретпек болып еді (С.Шаймерденов, Әңгім.). Түн қараңғы, бұлт қоюланып, *о ң - т ү с т і к т е н* Арыстанды қарабастың желі де көтеріле бастады (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Құс жолы жазғытұрым таң алдында сондай болып, аспанды қақ жара *о ң т ү с т і к т е н* солтүстікке қарай қайтқан құстың жолымен созыла көрінеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **2.** *Белгілі аймақтың түстік бағыттағы тұсы.* С. қаласының *о ң т ү с т і г і н* жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *О ң т ү с т і к* жақ дөңестегі қырман басына үйілген астық маялары да қылаң беріп, көзге шалынды (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ОҢТҮСТІК-БАТЫС з а т. *Жер бетіндегі нүктенің оңтүстік жағының батыс тұсы.* Қанапия бәрімізақылдасып хатарқылы шақырған үйге баратын болдық, адресі қаланың *о ң т ү с т і к б а т ы с* жақ шетінде екен (С.Омаров, Дала қызы). Мазардың *о ң т ү с т і к-б а т ы с қ а* қараған алды өрнекті белдеулермен әшекейленген (ҚазССР тарихы).

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС з а т. *Жер бетіндегінүктенің оңтүстік жағының шығыс тұсы.* Совхоздың *о ң т ү с т і к-ш ы ғ ы с ы н д а ғ ы* күмістей жалтыраған бұл екі склад совхоз коллективінің де, студенттердің де мақтанышы болып табылады (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Қарсы алдында терістік-батыстан *о ң т ү с т і к-ш ы ғ ы с қ а* қарай Шыңғыстау жатыр (К.Оразалин, Көктем.).

ОҢУ *Оң етістігінің қимыл атауы.* Түсі тым ашықтау екен, кейін күн қағып, жел қағып дегендей тез *о ң у ы* да ғажап емес (Ауызекі).

ОҢШЫЛ с ы н. с о в е т. с а я с. *Саяси кертартпалықты қолдайтын, реакцияшыл.* Мен оған бетің бар, жүзің бар демей: «Сен *о ң ш ы л с ы ң,* байшылсың, біздің ішімізде жүрген жегі құртсың!» – дедім (Б.Майлин, Шығ.). Бұл «өскен мәдениет артта қалған мәдениетті езеді» деген буржуазиялық теориясының сырын ашып, жерге, руға бөлінген әртүрлі жіктердің *о ң ш ы л* мазмұнын әшкерелейді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Ол мені *о ң ш ы л* десе, мен оны солшыл деп сөгемін, ақыры бітпеске кеттік (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ОҢШЫЛДАН= е т. қ о ғ.-с а я с и. *Саясатта оңшыл (реакцияшыл, консервативтік) көзқараста болу жағына ауыса түсу.* ≈ *О ң ш ы л д а н ы п* кетті.

ОҢШЫЛДАНУ *Оңшылдану етістігінің қимыл атауы.* Бірақ кейбір капиталистік елдерде саясаттық, бүкіл ішкі жағдайдың одан әрі едәуір *о ң ш ы л д а н у ы н ы ң* халықаралық қатынастар үшін де елеулі қауіп төндіріп отырғанын айтпауға болмайды (КПСС тарихы).

ОҢШЫЛДАУ с ы н. *Саяси кертартпалау, реакцияшылдау.* – Ал Стейтсменнің мына мақаласы тіпті жақсы, – деді қолындағы газеттің бетін ақтарып. – Бұл өзі *о ң ш ы л д а у* газет болатын (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ОҢШЫЛДЫҚ з а т. *Саяси кертартпалық, реакцияшылдық.* Кеудесін соққан, іс жүзінде көріне *о ң ш ы л д ы қ т ы,* байшылдықты жақтаған зиянды пікірлермен жөнді күресе алмады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сөйлеушілердің біразы Сәкенді ұлтшылдықпен айыптаудың дұрыс еместігін айтса, «меңдешевшілдер» *о ң ш ы л д ы қ қ а* іш тартады деуден тартынбады (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

ОҢЫҢҚЫ с ы н. *Түсі бозарыңқы, өңі қуарыңқы.* Әнкенге бұрыла қарап, өңінің жүдеу, *о ң ы ң қ ы* екенін енді ғана байқадым (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.). Жартылай жеркепедегілердің түстері де *о ң ы ң қ ы* («Қаз. әдеб.»).

ОҢЫС= е т. ж е р г. *Жөнге келісу, тату тұру, ымыраласу.* Дедің бе мені «Кем-кем кемдетейін, білдірмей біздің үшін дендетейін». Деп едім: Өзіңмен-ақ *о ң ы с а р м ы н,* Апарып енді кімге жөндетейін (Үш ғасыр.). Арнайы асқақ қиял, қағысқанда, Ақындар оңай, сірә *о ң ы с қ а н* ба? (Айтыс).

ОҢЫСУ *Оңыс етістігінің қимыл атауы.*

ОҢЫШ= е т. ж е р г. *Келісе білу, тату тұру.* Біз екеуміз осылайда *о ң ы ш а м ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ООГАМИЯ [грек. oon – жұмыртқа, gamos – неке] з а т. б и о л. *Жыныстық көбеюдің спермияның жұмыртқа жасушасын ұрықтандыратын түрі. О о г а м и я* көп клеткалы жануарларда, төменгі және жоғарғы

сатыдағы өсімдіктерде жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ООГЕНЕЗ [грек. oon – жұмыртқа, грек. genesis – пайда болу] з а т. б и о л. *Аналық жыныс жасушасының, яғни жұмыртқаның пісіп жетілуі. О о г е н е з д і ң* ұзақтығы 3 кезеңнен тұрады: көбею, өсу және пісіп жетілу (ҚҰЭ). Ошақтанған түрінде *о о г е н е з* процесі тек белгілі бір жерде, яғни аналық безде ғана жүреді (ҚҰЭ).

ООЛИТТЕР [грек. oon – жұмыртқа, lithos – тас] з а т. г е о л. **1.** *Карбонаттар мен темір тотықтары және марганец т.б. тұратын минералдық құрылым. О о л и т т е р* құрылысы концентрлік қабат түрінде (бірін-бірі сырттай ораған) қалыптасқан шар тәрізді минерал шоғырлары (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** *Шөгінді жыныстарда кездесетін шар немесе эллипс пішінді түзілімдер. О о л и т т е р* тарамдалған сәулелі, кейде ядроны қоршаған центрлес қабықша түрінде әктастарда, бокситтерде, фосфориттерде және марганец кентастарында кездеседі (ҚҰЭ). *О о л и т т е р* – көмір қышқылды әктен, темір мен марганец тотықтарынан, лептохлориттерден, басқа да минералдардан тұратын, ішкі құрылысы бір-біріне кигізіле қабатталған шарларға немесе радиальды-сәулелі талшықтарға ұқсас сырт пішіні шар немесе эллипс тәрізді минералдық түзілімдер (Қаз. тілі термин. Кен.). Әдетте кеуектерге кіріккен ерітінділер айналымы нәтижесінде қалыптасатын *о о л и т т е р д і ң* ортаңғы өзегі рөлін бақалшақ сынықшасы, құм тозаңы және т.б. түйіршіктер атқаруы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

Оолит кендері. г е о л. *Оолиттер шығарылатын кен орындары.* Ванадий қосылған Лотарингия типтес *о о л и т к е н д е р і.* Бұған теңіз лагуналарының түбінде пайда болған миллиардтаған тонна қоры бар жоғары бор жасындағы Аят кендері, көлдер мен өзендердің торабында пайда болған, қоры да миллиардтаған тоннамен есептелетін Лисак, Ертіс маңының (Қызылқақ), Арал маңының кендері жатады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Оолит рудалары. г е о л. ***Оолит кендері.*** Қостанай, Қызылорда, Павлодар облыстарының жерлерінен табылып отырған фосфорлы *о о л и т р у д а л а р ы н ы ң* геологиялық қорлары жағынан дүниежүзілік маңызы бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ООЛИТТІ с ы н. к е н. *Оолит араласқан, оолиті бар.*

Оолитті шөгінділер. г е о г р. *Негізінен оолиттерден құралған теңіз немесе көл шөгінділері.* Қазіргі сушараларда негізінен әкті *о о л и т т і ш ө г і н д і л е р* құм мен құмайттар кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология). *О о л и т т і ш ө г і н д і л е р* карбонаттарға қаныққан сулардан толқын көтерген құм түйірлеріне (ядроларға) химиялық жолмен CAO_3 тұнуы нәтижесінде жаралады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ООЛИТТІК с ы н. к е н. *Оолитке тән, оолитке қатысты.*

Оолиттік құрылым. *Оолиттер мен керіштеуші заттан тұратын шөгінді таужыныстың құрылымы. О о л и т т і к қ ұ р ы л ы м* әктастарға, фосфориттерге, бокситтерге және т.б. тән (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОП[1] з а т. *Терең құз, ор.* Ұлығы *о п қ а* қамаса, жуаны жұт боп жалмайды (М. Әуезов, Қараш.). Опыты аздық *о п қ а* түсіруі мүмкін (Ә.Әбішев, Пьеса.).

ОП[2] з а т. ж е р г. **1.** *Қада, қырманға қадаған ағаш.* Құрып топ көлікті қырмандағы *о п қ а* байлап айдайтын еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Шығырды айналдыратын көліктің жүретін жолы, оның айналасы, алаңы. О п* кең болса, көліктің айнала жүруіне қолайлы болады. *О п т ы ң* тарлығы көліктің жүруіне кедергі келтіріп жүреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Балшық басқанда шұңқырдың ортасында адам тұратын орын.* Балшық басқанда адам осы *о п т а* тұрып атты айдайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Оп айдау. ж е р г. *Опқа байланған көлікті айдау.* Оп, *о п а й д а,* сабаны саған пайда, дәні маған пайда. Оп айдап жатырмыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *А й д а п* жүрмін *о б ы м д ы,* айналдырып кидім тонымды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОП[3]**:оп басында.** с ө й л. ***О баста.*** *Оп басында* Арал ауданы көшпелі ел еді, қазір балықшы болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОП[4]**=** е т. **1.** *Қомағайлайланып асау, жалмау.* Кейде желі бар қараңғы түн тәрізденетін ауыртпалық бұны *о п қ а л ы* төніп тұрғандай болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Арлан аузын арандай ашып, бірер рет қар *о б ы п* алды (Қ.Әжікеев, Жылан.). Таңжарық шабақ емес, шортан балық, Көрсетші жайын болып *о п қ а н ы ң д ы* (Т.Жолдыұлы, Арман-тау). **2.** а у ы с. *Жоқ қылу, құрту, сіңіру.* Өте сақ болыңыз. Әсіресе социалистік мүлікті *о б ы п* қоймасын (С.Бегалин, Уақыт.). *О п т ы* да, жұтты қара жер, Атылған көктен жасынды (М.Мақатаев, Шығ.).

Обырдай опты. *Ажалдай төнді, аранын ашты. О б ы р д а й о б ы п,* үнін шығармай [абақты] жұтып тұр (М.Әуезов, Қилы заман).

ОПА[1] [ар. وفاء]з а т. <франц. poudre> *Гигиеналық және косметикалық мақсатта пайдаланылатын, бетті ағартып, әрлеуге арналған хош иісті, жұмсақ, майда ұнтақ.* Жағатын *о п а* сияқты – тек көрік үшін ғана керек нәрсе, шындықтың жүзін күнгейлейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). *О п а* басқан жүзіңіз. Жүз төңкеріп көзіңіз, Жақындайсыз өзіңіз. Сізге кім ғашық болмасын? Мәселен, біз өзіміз (М.Жұмабаев, Шығ.). Дарқан табиғат берген ажарын, арайлы жүзін *о п а м е н* өңдеп әбігерленудің қанша қажеті бар (Т.Бердияров, Фарида).

ОПА[2] а р. з а т. *Қайыр-шапағат, қайырым.* Қарағым, басқа жарға көзің салма, жалғанда *о п а* бар деп қапы қалма. Біреуге аманатың беріп кетіп, Бейісте қосыла алмай сонда ұялма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тұрақсыз бұл жалғанда *о п а* бар ма? Сақтан, алдар, бой салып жақын барма! Бүгінгі күн жан досың болып жүріп, Құлатып кетер ертең сені жарға (М.Жұмабаев, Шығ.).

Опа берді [етті, қылды]. *Құт-берекелі болды, қайыр-шарапаты тиді.* Дертісәліне *о п а б е р м е г е н* мал бізге де *о п а б е р м е с* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн). Анна ханым. Диаго, қойыңызшы сізді тыңдап, Обал таптым мен, сізді сүйе алмаймын: Тұл әйел азаға *о п а е т у к е р е к* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қой бағып қасқыр қашан *о п а қ ы л ғ а н,* Көре бер өз бетіңмен күніңді өлмес. Қайраған қолдан келмес іске әуре боп, Қорлыққа, тілімді алсаң, болма кездес! (М.Дулатов, Шығ.). Нұр жауар деген талантың, уағдаға *о п а қ ы п,* Бесінші күн жетемін (Батырлар жыры). Кісі малын ала алмаймыз, Дербісәліге опа бермеген мал бізге де *о п а б е р м е с* деп тұрып алды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Опа көрді. *Пайда көрді, береке тапты.* Жеткен де, жетпегенде де өкініште, Ұстағанмен бос қалған ерегісте. Екеуі де *к ө р м е й д і* одан *о п а,* Ұқсайды таң алдында көрген түске (С.Торайғыров, Өлеңд.). Ер едің тұлпар кетпес тақымыңнан, Қатты бұзар кетіп ең ақылыңнан Тірі сынап секілді жұрт қозғалды. Кім *о п а к ө р е р* дейсің жақынынан? (Ә.Тәңірбергенов, Таңд.).

Опа жоқ. а) *Тұрақ, байлау жоқ, қайыр, құт жоқ.* Дүние өмірін мен сынадым, Ешбірінде *о п а ж о қ.* Әйелде ешбір опа жоқ, Бүгін – жалын, ертең – шоқ, Белді бу, Бетті жу! (Абай, Тол. жин.). Не нәрсе талаптансаң табылады, *О п а жоқ* ер жігітке жафа шекпей. Мысалы, хәрәкетің сол секілді, Алмассың егін орып тұқым сеппей (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Пайдасыз, бос әурешілік.* Әуре боп *о п а с ы ж о қ* көңілменен, Мен кеттім, дегендей-ақ: «Түңіл менен!» Сонда да үмітіңді үзбей қарай-қарай, Жан досым, қоштасыпсың өмірменен (М.Жұмабаев, Шығ.). Болмаса қайратыңа ебің серік, *о п а ж о қ* құр айласыз мықтылықтан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Опасы жоқ сұм жалған [дүние, дүние боқ]. *Тұрлауы жоқ пәни жалған; өткінші ғұмыр. О п а с ы ж о қ с ұ м ж а л ғ а н,* Өтеріңді білмедім. Алдыма алып қозымды, Өз қолымнан бермедім (Мұңлық-Зарлық). Өкінгенмен пайда жоқ, Құдайым басқа салған соң, Мезгілді уақыт болғанда *о п а с ы з м ы н а у ж а л ғ а н д а* (Махамбет, Шығ.). *О п а с ы ж о қ д ұ н и е,* Талайларды көшірген. Біреудің алып баласын, Шамшырағын өшірген (XVIII-XIX ғг. қаз. ақын.). Осынау *о п а с ы ж о қ с ұ м ж а л ғ а н н а н* ертең аһ ұрып аттанар кезде артымда ұрпағым қалды-ау деп тәуба ете алмаудың қаншалықты қасірет екенін топшылайсыз («Қаз. әдеб.»).

Опа тапты. *Пайда көрді, береке тапты, мұратына жетті.* Осы күні өткен өмірінен безініп жүр. Желіден кесіп мал алды. Онысы жетімдікі ме? Әлде жалғыздікі, әлде әлсіздікі ме? Малына мал қосқан Құдайменен де не *о п а т а п т ы?* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Е, сорлы, өз әкесінен *о п а т а п п а ғ а с ы н,* басқадан да шошып тұрған ғой (Ө. Күмісбаев, Ауыл.). Қашқындарға еріп *т а п қ а н о п а м ы з* қайсы? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Сөзіне [уәдесіне] опа қылмады. *Сөзінде тұрмады, уәдесін бұзды.* Большевик партиясы әсер партиясындай қара бұқараға айтып жүрген *с ө з і н е о п а қ ы л м а й,* байлармен достасқан жоқ (С.Сейфуллин, Шығ.). *С ө з і н е, у ә д е с і н е о п а қ ы л а т ы н,* берген сертіне берік жалғыз-ақ дос бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОПА[3] з а т. жер г. *Дерт, нәубет.* Жаңбыр мол жылы қарақұрт аз болады. Жаңбыр қарақұртқа келген *о п а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПА[4] з а т. *Оба, төбе.* Мешіттің тарихи бір белгі болып мәңгіге қалуын тілеушілер болса, оны түзетуді археологический общественолардың біріне тапсырып, қайдан болса да жиылған ақшаның жарты тиыны батық болмайтын жолмен жиылып, инженерлерді сол общество өзі жалдап түзеттірсе ғана мақсат қабыл болар еді, болмаса енді бір аз жылдарда бес-алты жүз жыл өмір сүрген Қожа Ахмет Яссауи мешітінің орнында үйіліп бір *о п а* томпайып қалуы ғажап емес (М.Дулатов, Шығ.).

ОПА-ДАЛАП з а т. *Бетке, ерінге жағатын косметикалық заттар.* Сендердің бүгін беттеріне *о п а - д а л а п* жақпай шыққандарыңды сонадайдан байқап, әдейі бұрылғаным ғой

(К.Ахметбеков, Ақдала). Оның бұлайша әдемі киініп, *о п а-д а л а п* жағынып, бой түзеймін деген үш ұйықтаса түсіне кірмеуші еді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ОПАДАН ү с т. ж е р г. *Ерсі, жөнсіз.* Мына сөздерің *о п а д а н* болып отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПАДАР з а т. **1.** *Құт, ізгілік.* Қазақ ырымдарында ит *о п а д а р* саналады (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.). **2.** *Сүйеніш, тірек. О п а д а р ы м,* хан қызы, Дұға қылып тұрыңыз (Ғашық-наме). **3.** э в ф. *Ит жылы туған адам.* Жылы ит болғандар *о п а д а р,* жылы доңыз болғандар қара киік деп сыпайылау да бар. *О п а д а р* деп таныстыру түркпен мен қарақалпақта да бар (Қ.Халиди, Тауарих.).

ОПАЙКЕ з а т. *Бұзау терісінен өңделген былғары.* Өңі жылтыр болмаса, *О п а й к е д е н* мықты ма? Етігіңнен именіп, Жауың, қорқып бұқты ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О п а й к е* етігінің биік өкше сірілігіне қапталған жалтырауық күміс шегелер бір әсемдік өрнектер жасап тұр (К.Оразалин, Көктем.). Ұстап көрсе, шым жібегі *о п а й к е* былғарыдай сықырлаған кілем (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ОПАЙТ= е т. ж е р г. *Шошайту, үйіп қою.* Ол тезекті *о п а й т ы п* қойыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПАЙ-ТОПАЙ е л і к. **1.** *Ұмар-жұмар, опыр-топыр.* Екі жігіт қомшаны аударып тастады. *О п а й-т о п а й* алыс басталып кетті (Д.Исабеков, Тіршілік). Ол *о п а й-т о п а й* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Астан-кестен, бейберекет.* Жауын көпке созылған жоқ. Бір сәт айналаны *о п а й-т о п а й* етті де бітті (Ақ бидай).

ОПАҚ: отырса [отырғаны] опақ, тұрса [тұрғаны] сопақ. *Іс-әрекеті, жүріс-тұрысы ұнамады, жақпады.* Күн озған сайын Жамалдың *о т ы р г а н ы о п а қ, т ұ р г а н ы с о п а қ* көріне бастайды (Қ.Тайшықов, Октябрь.). Алмаға барған жері *о т ы р с а о п а қ, т ұ р с а с о п а қ* деп күн көрсетпей қойды (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ОПАЛ [лат. oplaus] з а т. х и м. *Тотықтар класына жататын табиғи минерал. О п а л* қыздырғанда судан бөлінеді, су жұтқанда мөлдірленеді (ҚҰЭ). *О п а л д ы ң* түсі сан түрлі болуы мүмкін; бекзат опал және от жалынды опал деп аталатын барынша мөлдір түрлері асыл не әшекей тас ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *О п а л* қаттылығы минералогиялық шкала бойынша – 5 – 6,5; тығыздығы – 1900 – 2300 кг/м^3 (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОПАЛА= е т. *Бетіне опа жағу; сәндену. О п а л а ғ а н* өңі ұлпа қардай ақ, екі бетінің ұшы ғана қызара бөртіп тұр (С.Алдабергенов, Әңгіме.). Ол не ернін бояп, не бетін *о п а л а п* тұрған тәрізді (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

ОПАЛАН= е т. *Бетке опа жағыну, сәндену.* Қанша *о п а л а н ғ а н ы м е н,* өңі де ақ құбадан гөрі қараторыға көбірек келеді (М.Мағауин, Көк мұнар). Қасы-көзін сүрмелеп, ернін бояп, *о п а л а н ғ а н* қазақ қызы тәтті үлестірді (А.Нысаналин, Алыста.).

ОПАЛАНУ *Опалан етістігінің қимыл атауы.*

ОПАЛАҢ-ТОПАЛАҢ е л і к. *Опыр-топыр, әбігер қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Опалаң-топалаң болды. *Опыр-топыр болды, әбігерге түсті.* Жұрт көшіп бет-бетімен қашып жатыр, *О п а л а ң-т о п а л а ң б о п* сасып жатыр (Қ.Тәкежанов, Қария.).

ОПАЛАУ с ы н. ж е р г. *Бос, нашар, осал.* Сүйегі жасық, *о п а л а у* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПАЛАУ *Опала етістігінің қимыл атауы.*

ОПАЛИНДЕР [лат. opalinata] з а т. б и о л. *Саркомастигофорлар типіне жататын қарапайымдар. О п а л и н д е р* жер шарында кең тараған, 100-ден аса түрі белгілі (ҚҰЭ).*О п а л и н д е р д і ң* жапырақ тәрізді денесінің ұзындығы 1 мм-дей, оны өте көп қысқа талшықтар жапқан (ҚҰЭ).

ОПАЛЫ с ы н. *Тұрақты, тұрлаулы, баянды.* Серіктікке *о п а л ы* батыр «ісі қиындап тұрғанда алауыздық көрсетуім сөкет болар» деп, Сұлтанның қай қылығына да көніп баққан (І.Есенберлин, Қаһар). Алып батырды табатын, ер жігітке *о п а л ы* жар болатын, әйел тұлғасын жасау да қоғамдық өмір қажетінен туған (Р.Бердібаев, Достық.). Ойлым-ай, *о п а л ы м-а й,* ұланым-ай! Ауызы көріпкелдей дуалым-ай! (І.Қажытай, Тасжарған).

ОПАЛЫЛЫҚ с ы н. *Опалы болушылық, тұрлаулылық.* Мәмбеттің адалдығын, достыққа *о п а л ы л ы ғ ы н* білетінмін («Қаз. әдеб.»). Ақынның әйелдер тақырыбына жазған өлеңдерінде қазақ әйелдерінің сұлулығы, махаббатқа *о п а л ы л ы ғ ы* жыр етіледі («Қаз. әдеб.»).

ОПАКА з а т. к е н. *Негізінен аморфты кремнезмнен (опалдан) тұратын (92–98%), саз түйіршіктерінің, ағзалар (диатомдар, радиолярийлер, кремнийлі губкалар) қалдықтарының, минерал (кварц, дала шпаттары, глауконит және т.б.) түйірлерінің аздаған мөлшерін кіріктіретін жеңіл, қатты, ұсақ*

кеуекті, кремнийлі таужыныс (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОПАН з а т. ж е р г. *Көлемі кең қазылатын құдық. О п а н н а н* көп малды суғаруың жеңіл болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПАР с ы н. ж е р г. *Қияңқы, содыр, сотқар, тебір, тентек.* Ұлы жүз өзің тентек *о п а р* жұртсың («Қазақтың байырғы айтыстары»).

ОПАРА з а т. т а м а қ. *Аздап қант пен ұн қосылып, суға езілген ашытқы. О п а р а* – қамырға алдын ала дайындалатын ашытқы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ОПАР-ТОПАР з а т. ж е р г. *Опыр-топыр, апыр-топыр.* Жүктің *о п а р-т о п а р ы н* шығарып, айнала шашқандарың не? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПАСЫЗ с ы н. **1.** *Екіжүзді, құбылмалы.* Тұрма, қарғам, ұмтыл! Аты өшкірден құтыл! «Білімсіз – есек, *О п а с ы з*» десек, Сөйлеп, күліп жүрсе де (М.Жұмабаев, Шығ.) *// Екіжүзді адам.* Сол күні бір *о п а с ы з д а р* әкемді немістерге ұстап берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** *Тұрақсыз, тұрлаусыз.* Жүргенім жалғыз тым артық, Арыстандай жортқан құмдарда. Болғанша жолдас *о п а с ы з* Қатын жүрек құлдарға (М.Дулатов, Шығ.). *О п а с ы з* жардың күнәдан күйген қара бетін көргісі келмей шыдап бақты (Ә.Бөриев, Ақ бидай).– Антына *о п а с ы з,* жаулық кисін оқасыз, – деп Сары бәйбіше сақ-сақ күлді (Д.Әбілев, Арман.).

Опасыз дүние [жалған]. *Тұрлаусыз өмір, фәни дүние.* Мен сорлың *о п а с ы з д ц н и е-д е* қонақтай алмай адасып қалдым, қош, жаным (М.Дулатов, Шығ.). «Қалқаман, аман бол!» – деп көзін ашты, Алла деп алақанмен бетін басты. Қоштасып қасындағы қатындарға *О п а с ы з* бұл *ж а л ғ а н ғ а* амандасты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *О п а с ы з д ц н и е* десеңші, ие де кетті, дәулет те бітті (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ОПАСЫЗДАЙ з а т. ж е р г. ***Опасыз***. Достықтың ешкім жетпес кәдіріне, іс болды *о п а с ы з д а й,* әттегене! (Дастандар).

ОПАСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Опа көрсетпеушілік, екіжүзділік.* Сондай өмір жүзіндегі түрлі *о п а с ы з д ы қ* ақынды да ренжітеді, мұңайтады, ықыласын қайтарады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жоныңнан таспа алармын *о п а с ы з д ы ғ ы ң* үшін (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Қорқақтық *о п а с ы з д ы қ қ а,* сатқындыққа апарады (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Жауыздық, дұшпандық.* Фашистік Германияның Отанымызға *о п а с ы з-д ы қ п е н* шабуыл жасауына байланысты бұл жұмыс саябырлап қалды (Қ.Серікбаев, Қастек.). Патшаның зұлымдығына, алашордашылардың *о п а с ы з д ы ғ ы н а* деген кекке суарылған сөздер айтылды («Қаз. әдеб.»). **3.** п с и х. *Адамның азамат, ұйым мүшесі, отағасы ретіндегі әлеуметтік позицияларынан (мәртебесінен), парыз ұғымынан және т.б. туындайтын, өзі ұстанған принциптерін, сенімдерін, міндеттерін бұзатын іс-әрекетінің сипаттамасы. О п а с ы з д ы қ* адал берілгендіктің қарамақарсылығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Сатқындықтан өзгешілігі – *о п а с ы з д ы қ* өзі соған қатысты жасалған адамға не іске тікелей бағытталмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Опасыздық етті [жасады, қылды, істеді]. *Пәтуада тұрмады, тұрлаусыздық істеді, алдады.* Республика Президенті өзінің міндеттерін атқару кезіндегі іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке *о п а с ы з д ы қ ж а с а ғ а н* жағдайда жауап береді және бұл үшін Парламент оны қызметінен кетіруі мүмкін (ҚР Конституциясы). Гератқа еріп ол қыз жердің шегіне баруға әзір. Бірақ Герат *о п а с ы з д ы қ е т т і* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Айтты ғой, әлі *о п а с ы з-д ы қ ж а с а ғ а н* жоқ (М.Мағауин, Көк мұнар).

ОПАТ [ар. وفات] з а т. *Өлімге, қырғынға ұшыраушылық.* Қожа Ахмет Ясауи мешітінде бірнеше қазақ хандары қойылыпты. Мұндағы хандар: Орта жүздің ханы Абылай – 1781 жылы *о п а т,* Ұлы жүздің ханы Жолбарыс – 1740 жылы 5 апрельде Ташкентте мешіт ішінде сарттар өлтірген (М.Дулатов, Шығ). Білсін, естісін, тыңдасын бүкіл әлем халқы соғыс ойранын, орны толмас о *п а т ы н* (А.Мұздыбаев, Тағдыр). – Ориенте, Камугэйдегі қайғылы *о п а т т а р-д а н* хабарларыңыз бар болар (Б.Момышұлы, Шығ.).

Опат болды. *Мерт болды, мезгілсіз қазаға ұшырады.* Абулқайыр хан 1760 жыл шамасында *о п а т б о л ғ а н* һәм арғынның атақты Жәнібек батыры мен Кенесары сұлтанның әкесі Қасымхан да осында қойылған (М.Дулатов, Шығ.). Оған әсіресе түрлі жұқпалы аурулар мен соғыс, аштық пен жұт кездерінде халық әдебиетінің белгілерінің жаппай *о п а т б о л у ы* әсер етті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сондай-ақ Жанатай батыр Баянмен бірге қаза таппайды, басқа бір ұрыста *о п а т б о л а д ы.* Осы сияқты айырмашылықтар болғанына қарамастан, Мағжан поэмасы Шоқан еңбектерінен бастау алған ба деп жорамалдауға болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Опат қылды [етті]. *Өлім құштырды, мерт қылды.* Бір күні өзін не өзге біреуімізді *о п а т қ ы л у ы* мүмкін (М.Сүндетов, Құмда.). Есілдің

тік жарлары атты адамды *о п а т е т е д і* (З.Иманбаев, Айналайын.).

ОПАШЫЛ с ы н. *Баянды, тұрлаулы.* Атасы бай адам болмаса да Ғали шабытты жігіт болып, һәрдайым алыс-беріс істерінде уағдаласында *о п а ш ы л* болғандығы көрінгенге байлар шамалап несие беруден тартынбаушы еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Бір кезде мұны шығарған менің *о п а ш ы л* Жан достым, менің желбас ғашығым, Дон Карлос. Сенің Дон Жуаның – дінсіз, лағнат (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолдасқа *о п а ш ы л*, уәдешіл болғандықтан, кейде шенқұмарлардың соңына да еріп кететін еді. Бірақ олардың қатесіне өз көзі жеткен соң, мына жерің дұрыс емес деп айтар еді де, айырылып кетер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОПАШЫЛДЫҚ з а т. *Қайырымдылық, баяндылық.* Олар Балжанға *о п а ш ы л д ы ғ ы н* көрсетем десе де, сиырлардай дос қылмаушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОПЕРА [итал. opera] з а т. м у з. *Қатысушы кейіпкерлер оқиғаны оркестрдің сүйемелдеуімен, көтеріңкі ырғақпен орындайтын сахналық музыкалы-драмалық шығарма. О п е р а* вокалдық және аспаптық музыка, драматургия, хореография (балет) және бейнелеу өнері түрлерін біртұтас театр әрекетіне біріктіреді (ҚҰЭ). Қазақтың халықтық музыкасы негізінде «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Жалбыр», «Біржан-Сара» сияқты қазақ *о п е р а л а р ы* туды (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ОПЕРАЛЫҚ с ы н. м у з. *Операға лайық, операға арнап жазылған.* Ол үлкен *о п е р а л ы қ* формаға бармағанның өзінде, симфониялық сюита не поэма жазу ойында болды (А. Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Әншілеріміздің репертуарында тек *о п е р а л ы қ* ариялар ғана емес, халық әндері де жеткілікті (І. Омаров, Серпін).

ОПЕРАНД [лат. operandum] з а т. и н ф. *Компьютер командасында немесе бағдарламасында кез келген операцияға (іс-әрекетке) қатынасатын мәліметтер элементі. О п е р а н д* арифметикалық немесе басқа операциялар таңбаларымен біріктіріледі (ҚҰЭ). Компьютер кез келген амалды – операцияны *о п е р а н д* түріндегі екі сан арасында жүргізеді, мысалы, алу операциясына азайғыш және азайтқыш түріндегі екі *о п е р а н д* қатынасады (ҚҰЭ).

Операнд өрісі. и н ф. <ағыл. argument field> *Машиналық команданың немесе операнды бар ассемблер командасының бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операнд регистрі. и н ф. <operand register> *Орындалатын команда операндысын орналастыруға пайдаланылатын арифметикалық-логикалық құрылғы регистрі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операндтың атқару адресі. и н ф. *Жадқа орналасқан операндтың орнын анықтау үшін санауыштың тапқан ығыстыру аралығы. О п е р а н д т ы ң а т қ а р у а д р е с і* операнд орналасқан сегменттің басынан санағанда операндқа дейін байтпен өлшенген аралықты көрсетеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПЕРАТИВТІ с ы н. *Шұғыл шешімді керек ететін, тікелей іске асырылатын; қолма-қол.* Әр цехтан кезекшілер сайлап, мәліметтерді *о п е р а т и в т і* түрде жинайтын штаб құрдық (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). Аудандық партия комитеті өз жұмысын икемді әрі *о п е р а т и в т і* жүргізуге ұмтылып отыр («Соц. Қаз.»).

Оперативті жад. и н ф. <ағыл. random acces memory (RAM), main storage> *Процессорда орындалып жатқан бағдарламалар мен оларға қажетті мәліметтерді сақтайтын компьютердің жедел жады. О п е р а т и в т і ж а д* мәліметтерді оқу және жазу операцияларын орындайды, электрондық микросхемалардан тұрады, жұмыс істеу шапшаңдығы процессордың шапшаңдығымен шамалас (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оперативті меню. и н ф. <ағыл. shortcut menu> *Меңзермен объектіні көрсетіп тұрып, нұсқағыштың оң батырмасын басқанда, суырылып шығатын жанама меню. О п е р а т и в т і м е н ю* құрамында көрсетілген объектіге байланысты орындалуға тиіс командалар болады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Мәтіннің бір бөлігін белгілеп, тышқанның оң бастырмасын басқанда, сол мәтіндегі басқаша пішімдеуге, оны басқа жаққа жіберуге және көшірмесін алуға болатын *о п е р а т и в т і м е н ю* пайда болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оперативті өңдеу. и н ф. < ағыл. shortcut processing > *Мәліметтерді жүйеге келіп түсісімен кідіріссіз өңдеу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оперативті регистр. и н ф. <ағыл. scratch-pad register> *Компьютердің аса жедел жадының регистрі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оперативті таңдау пернесі. и н ф. <ағыл. shortcut key> *Көптеген қолданбалы бағдарламалар мен графикалық интерфейстерде – менюге кірмей-ақ, кейбір командаларды жылдам шақыратын перне немесе пернелер комбинациясы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оперативті топ. *Белгілі бір маңызды мәселені шұғыл шешу үшін құрылған адамдар тобы.* Облыстық партия комитетінің секретары

басшылығымен *оперативті топ* құрылды (Қ.Досқалиев, Қаһарман.). Дереу *оперативті топ* айтылған жерге жетті («Лен. жас»).

ОПЕРАТИВТІК с ы н. с ө й л. ***Оперативті***. – Сен *оперативтік* мәжіліске қатысқан жоқ па едің (К.Тоқаев, Түнде.). Түс ауа *оперативтік* бөлімге келдім (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Оперативтік есеп. *Белгілі бір шаруашылық операцияларын тікелей жүзеге асырылып жатқан жерде және сәтте күнделікті бақылау мен тіркеу жүйесі болып табылатын шаруашылық есебінің түрі. Оперативтік есеп* қызметтерді көрсету барысында басқарушылық және экономикалық шешімдер қабылдау үшін фирма басшылығын кірісу ақпаратымен қамтамасыз ету мақсатында жүргізілген өндірістің, шығындардың, ақшалай, несиелік ресурстардың т.б. есебі (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Оперативтік есеп* негізінде өнімді өндіру мен өткізу жоспарының, өндірім нормаларының орындалуы, материалдық ресурстардың түсуі мен жұмсалуы, жабдықтың пайдаланылуы, техникалық күтім жасау мен жөндеудің орындалуы күнбе-күн есептеліп бақылауға алынады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПЕРАТИВТІЛІК з а т. *Іске тікелей араласушылық, іскерлік*. Қорытындылаушы жылдың міндеттері шаруашылық мәселелерін *оперативтілікпен* шешуді қажет етіп отыр (Ы.Ыбыраев, Аспан). Бұл бағыттағы жұмыстарда, әсіресе, «Комсомолдық прожектор» рейдтерінің *оперативтілігіне* көп сенім жүктеледі («Лен. жас»).

ОПЕРАТОР [лат. operator] з а т. **1.** *Кино түсіруге арналған техникалық құралдардың қызметін реттейтін маман*. Кино басталды. ГДР-дан барған *операторлардың* түсірген документалдық фильмі екен (Б.Момышұлы, Шығ.). Совет телевизор көрушілері Алжир *операторлары* түсірген материалдармен танысатын болады («Лен. жас»). «Қазақтелеком» ААҚ Қазақстан Республикасындағы жалпы пайдаланудағы телекоммуникациялардың біртұтас желісінің ұлттық *операторы* және қалааралық және халықаралық байланыстың эксклюзивті операторы болып табылады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Өнеркәсіп пен әскери техникалардың тетігін басқарушы, бақылап ретке салушы*. Олар қазір аса қуатты кен машиналарының білгір *операторлары* болып алды («Қазақст. комм.»). Бегім 1970 жылы Өзен мұнай-газы өндіру басқармасына *оператор* болып орналасты (Достық). Әскер қатарына алынған соң үш айлық курста оқып, зенитті артиллерияның *операторы* болып қызмет істейді («Лен. жас»). **3.** и н ф. *Компьютер жұмысын бақылап, басқарып отыратын, оған мәліметтер енгізіп, нәтижелерінің шығарылуын тексеретін маман. Операторлар* компьютер орталықтарында, компьютер желілерінде, ақпаратты өңдеу жүйелерінде электрондық құрылғылар жұмысын сүйемелдеу қызметін атқарады (ҚҰЭ). **4.** т е х. *Пульт арқылы күрделі жабдықтардың жұмысын басқарушы маман (мысалы, радиолакация, стансылар, бұрғылау қондырғылары, электронды есептеуіш машиналарында т.б.). Оператор* – белгілі бір процестің өтуіне жауап беретін, күрделі механизмді басқаратын, жоғары білікті жұмысшы (Қаз. тілі термин. Информатика.). **5.** м а т. *Жүйені сипаттайтын функцияны түрлендірудің математикалық түрлі операцияларын (алгебралық, дифференциялық, интегралдық, т.б.) жасайтын математикалық өрнек. Оператор* ұғымы көбіне функционалдық анализде, сызықтық алгебрада, векторлық кеңістікті бейнелеуде қолданылады (ҚҰЭ). *Операторлардың* математикалық жолмен жан-жақты зерттелген түрі – Гильберт кеңістігіндегі сызықтық түрі (ҚҰЭ).

Аға оператор. т е х. *Оператор мамандығын жете игерген басты маман*. Биологиялық бақылауды *аға оператордың* көмегімен инкубатор меңгерушісінің тікелей өзі жүргізеді (Құс өсіруші). Шағырова осы кәсіпшілікте *аға оператор* болып істеп, өзін көрсете білді (Аялы жандар.).

Дыбыс операторы. т е х. *Телевизор, радио, кинолардың дыбыс жүйесін бақылайтын маман*. Бұл бұдан қырық жыл бұрын жазылған *дыбыс операторы* Евдокимовтің жұмысы («Лен. жас»).

Оператор командасы. и н ф. <ағыл. operator command> *Пайдаланушының пернетақтадан операциялық жүйенің енгізген командасы. Оператор командасы* үдерісін операциялық жүйенің мәліметтер өңдеу процесіне араласу үшін ЭЕМ операторының консольдан (пернетақтадан) енгізген командасы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оператор қатесі. и н ф. <ағыл. operator error> *Есептеу үдерісін басқару барысында білмеу немесе ұқыпсыздық салдарынан компьютер операторының жіберген қатесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операторлар кезектестілігі. и н ф. <ағыл. operator precedence> *Өрнектерді есептеу кезінде орындалатын операторлардың (амалдардың-*

операциялардың) белгілі бір реттілікпен – артықшылықпен кезектесе орындалуы.

Операторларды ішке салу. и н ф. <ағыл. statement nesting> *Бір немесе бірнеше операторды бағдарламаның басқа операторының ішіне орналастыру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операторлар теориясы. и н ф. *Операторлардың қасиеттерін, олардың әртүрлі есептерді шешуде қолданылуын зерттейтін функционалдық анализ бөлімі. О п е р а т о р л а р т е о р и я с ы н ы ң* ішінде Гильберт кеңістігіндегі сызықтық операторлар толығырақ зерттелген (ҚҰЭ).

ОПЕРАТОРЛЫҚ з а т. *Оператор болушылық, оператор мамандығын атқарушылық.* Оны Москва облыстық комплексіне екі айлық курсқа жіберіп, *о п е р а т о р л ы қ* мамандық игеруіне мүмкіндік бердік («Қазақст. әйелдері»). Арада бірер ай өткен соң, Бақытты *о п е р а т о р л ы қ қ а* ауыстырды («Лен. жас»).

Операторлық жақшалар. и н ф. <ағыл. statement brokets> *Бағдарламаның операторлар жиынтығын шектейтін қолғабыстық сөздер begin және end* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операторлық қызмет. *Оператор атқаратын қызмет.* Сонымен бірге бүгінгі таңда спутниктік желілерімен бөлінген операторлар, мәліметтер беру интернет, IP – телефондандыру желілеріне заңды және жеке тұлғалар, кейбір жағдайларда, «Қазақтелеком» ААҚ-мен абоненттік шарттар жасай отырып кіре алады, ал кейбір жағдайларда олардың болмаған кезінде, нақты *о п е р а т о р л ы қ қ ы з м е т т і ң* осы нөмірлері арқылы «Қазақтелеком» ААҚ-ның хабарлауынсыз халықаралық байланыс қызметін көрсетуге арналған абоненттік және сериялық нөмірлерді жүзеге асырады («Егемен Қазақстан»).

Операторлық өнер. к и н о. *Көркем шығармашылықтың кинематографиялық түрі. О п е р а т о р л ы қ ө н е р* түсіру әдістері мен құралдары арқылы фильмнің мамұнын, идеясын ашатын көркем образ жасау (ҚҰЭ). Оператор өз жұмысында *о п е р а т о р л ы қ ө н е р д і ң* көркемдік бейнелеу құралдарын, кинематографиялық техниканың мүмкіндіктерін кеңінен қолданады және фильмнің сценарийі мен түпкі шығармашылық мақсатын басшылыққа алады (ҚҰЭ).

Операторлық схема. и н ф. <ағыл. the operator circuit> *Жад схемасынан, схемалар қаңқасынан жинақ және полюстер арасында жадты ұлестіру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПЕРАЦИЯ [лат. operatio] з а т. **1.** м е д. *Адам не хайуан денелеріндегі кеселді жою үшін жасалатын хирургиялық емдеу тәсілі.* Ақыры, ол өте ауыр *о п е р а ц и я д а н* кейін тәуір болып, қайтадан жауынгерлер сапына қосылды (Р.Ыдырысов, Отты жылдар.). Сол кісінің *о п е р а ц и я с ы н* тосып отырмын. Қолы жеңіл болғай (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). Ол дәрі ауыр *о п е р а ц и я д а н* тұрған адамдарға әбден жазылып кеткенше беріледі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** *Белгілі бір жұмыстың орындалу барысы, атқарылу үдерісі.* Субъектінің объективті дүниені танып білу үшін осындай *о п е р а ц и я л а р* арқылы адамда жаңадан пікір, дүиедегі заттар мен құбылыстар жайында ұғым туады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Кез келген психикалық процестерді зерттеуде *о п е р а ц и я н ы ң* рөлі зор (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бұл жүк тиеу *о п е р а ц и я с ы н д а* капитан көмекшісінің жұмысын жеңілдетеді (М.Тайыров, Балқаш.). Ол тәжірибе машина атқаратын әр *о п е р а ц и я н ы* ұштастыра отырып, уақытты үнемдеуге жол ашты (Дала қырандары). **3.** ә с к. *Белгілі бір елді мекенді, қаланы жаудан азат ету не басып алу мақсатымен істелетін әскери-стратегиялық қимыл, әрекет.* Өтеш 1944 жылдың 28 мартында Николаев қаласын жаудан азаттау *о п е р а ц и я с ы н а* қатысты (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ірі *о п е р а ц и я л а р д ы* орындау үшін неміс тілін білетін қыздар керек болды (М.Дүзенов, Ақәже). Әскери *о п е р а ц и я л а р*: жалпы әскери, теңіз, әуе, әуе шабуылына қарсы, әскери-десанттық, шабуыл және қорғаныс, стратегиялық, майдандық (армиялар тобы), армиялық, флоттық т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ). **4.** и н ф. *Компьютердегі мәліметтермен орындалатын белгілі бір іс-әрекет.* Алгоритм орындауда бағдарламалау тілдерінде *о п е р а ц и я л а р д ы ң* арифметикалық, логикалық, салыстыру, символдарды өңдеу сияқты түрлері бар (ҚҰЭ). *О п е р а ц и я н ы ң* мәнін, мағынасын, реттілігін таңбалар тізбегі анықтайды (ҚҰЭ).

Депозит операциялары. э к о н. *Несие мекемелерінің салымдарға ақша қаражатын тарту және оны орналастыру жөніндегі операциялары* (Ж.Аяпова,.. Іскер адамның экон. түсінд. сөздігі).

Операция бөлмесі. м е д. *Ауруларға операция жасалынатын арнаулы бөлме. – О п е р а ц и я б ө л м е с і н е* барыңыздар, – деді үшеумізге кезекші медсестра (Жыл он екі ай).

Операция жасады. *Кеселді хирургиялық жолмен сылып тастады.* Тума соқыр адам *операция жасап,* доктор көзін ашып жібергенде, заттардың түрін айырмайды дейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол жаралыларға *операция жасайтын* жер үйге кірді (От ортасы.).

Операция коды. и н ф. <ағыл. operation code (opcode)> *Орындалатын операцияны (операндтар құрылымын да) анықтайтын мәшинелік команда өрісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялар бойынша жоспарлау. *Орындалатын жұмыс қағидаттары бойынша өндірістік ресурстарды топ-топқа бөлу* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Операциялардың қосарлануы. и н ф. <ағыл. instruction overlap, pipelining> *Әртүрлі құрылғыларда бағдарлама операторлары берген әрекеттердің бір мезгілде орындалуы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операцияларды қосарлау коэффиценті. к е н. *Ұңғылау циклінде кейбір үдерістер мен операциялардың бір мезгілде қос атқарылуы мүмкіндігін сипаттайтын шама. Операцияларды қосарлау коэффиценті* процестер мен операцияларды қоса жүргізуде кеткен барлық уақыт ұзақтығының олардың бірінен кейін бірін орындағанда кететін барлық уақытқа қатынасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Операцияларды хронометраждау. к е н. *Нұсқаулық-технологиялық карталарды жасауға қажетті мәліметтер алу мақсатымен циклдік және мезгіл-мезгіл қайталанып отыратын операцияларды орындауға жұмсалатын уақытты есептеп, зерттеу* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Операция өрісі. и н ф. <ағыл. operation field> *Мәшинелік команданың бөлігі немесе операция кодын жазуға арналған стандартты бланктың өрісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операция регистрі. и н ф. <ағыл. operation register> *Операция коды бар басқару құрылғысындағы командалар регистрінің бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операция үстелі [столы]. *Ауру адамға операция жасау үшін дайындалған орын, арнаулы үстел.* Осыдан ол есін *операция столында* бір-ақ жинады (С.Ақтаев, Дала.). Оның әйелі *операция столында* қайтыс болған (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ОПЕРАЦИЯАРАЛЫҚ с ы н. *Операциялар арасындағы. Операцияаралық* кезең – іргелес операциялар арасындағы уақыт аралығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПЕРАЦИЯЛА= е т. *Операция жасау, кеселді сылу.* Ол кезде қазіргідей науқасты дәрідәрмекпен ұйықтатып тастап, ауыртпай *операциялайтын* тәсіл жоқ-ты (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ауру адамдарды қате *операциялаған* кездер де болған (С. Табынбаев, Жемсау.).

ОПЕРАЦИЯЛАН= е т. *Операция жасалыну.* Исмаилов кеше *операцияланды.* Оны көруіңізге болады (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Операцияланбай* қалған бездер ауыз қуысындағы ас қорытылу бұзылмас үшін жеткілікті сілекей бөліп шығарады (Адам анатом.)

ОПЕРАЦИЯЛАНУ *Операциялан етістігінің қимыл атауы.*

ОПЕРАЦИЯЛАУ *Операцияла етістігінің қимыл атауы.*

ОПЕРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Операция жасауға арналған, соған лайық.* Сондықтан ауруханаларда арнаулы *операциялық* бөлмелер салынады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Операциялық автомат. и н ф. *Операциялық құрылғының атқарушы бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық жүйе. и н ф. <ағыл. operating system> *Компьютердің барлық басты әрекеттерін (пернелер тақтасын, экранды, диск-жетектерді пайдалануды), сондай-ақ қатар операциялық жүйенің басқарумен іске қосылатын басқа бағдарламалардың жұмысын басқаратын, көбінесе тұрақты сақтауыш құрылғыда тұратын, мәшинелік кодта жазылған бағдарлама.* Алғашқы компьютерлердің *операциялық жүйесі* болған жоқ, себебі басқару программалары тек компьютердің нақты бір типіне арналып жазылды, бірақ шалғайлық жабдықтарға стандарттардың пайда болуымен сан алуан компьютерлер үшін осындай жабдықпен әрекеттестіктің бірыңғай программаларын жазуға мүмкіндік туғызды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық жүйе жүктеуші. и н ф. <ағыл. operating system loader> *Компьютер алғаш іске қосылғанда операциялық жүйені дискіден оперативті жадқа енгізуді жүзеге асыратын бағдарлама. Операциялық жүйе жүктеуші* жүйелік дискінің түпкі секторында *(boot-сектор)* орналасады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық жүйе қоршамы. и н ф. <ағыл. shell> *Операциялық жүйе мен пайдаланушы-адамның өзара әрекетін жеңілдететін резиденттік бағдарлама. Операциялық жүйе қоршамының* негізгі қызметі пайдаланушының файлдармен, каталогтармен

жұмысын айтарлықтай жеңілдету (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық бағдарлама. и н ф. <ағыл. operationing program> *Есептеу желілерінде әрекеттесетін параллель процестердің жиынтығы сияқты ұйымдастырылған желілік процессордың бағдарламасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық жүйе. э к о н. *Ұйымның өндірістік атқарымының жалпы жүйесі. О п е р а ц и я л ы қ ж ү й е* қайта өңдеу жүйетармағы, қамтамасыз ету жүйетармағы және жоспарлы-бақылау жүйетармағы сияқты үш жүйетармақтан тұрады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Операциялық жүйе ядросы. и н ф. <ағыл. operating system kernel> *Компьютердегі барлық үдерістерді басқаратын және оның жедел жадында тұрақты орналасатын операциялық жүйенің негізгі бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық зерттеу. и н ф. *Жүйені талдау тәсілі. О п е р а ц и я л ы қ з е р т т е у* тәсіл үлкен мекемелердің жұмыстарын зерттеу және осы мекеменің жұмысын компьютерде модельдеу үшін қажет (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық көрсеткіштер. э к о н. *Субъектінің негізгі өндіріспен тікелей байланысты емес ағымдағы операцияларын сипаттайтын экономикалық көрсеткіштер* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Операциялық құрылғы. и н ф. <ағыл. operation unit> а) *Арифметикалық операцияларды орындайтын мультиплексордың құрамды бөлігі.* ә) *Ақпаратпен әртүрлі операциялар орындауға арналған кез келген цифрлық құрылғы.* Жобалау процесін және *о п е р а ц и я л ы қ қ ұ р ы л ғ ы л а р д ы ң* жұмыс істеу ұстанымдарын түсіну тұрғысында операциялық құрылғылар операциялық автоматтар және басқарғыш автоматтар болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық кірістер. э к о н. *Сатудан түскен жекеше түсім, несиелер мен салымдар бойынша пайыздар, жалгерлік төлемдердің түсуі, комиссиялық алымдар, айыппұлдар, өсімпұл, сотта ұтқан немесе сотқа дейінгі келісімтәртібімен шешілген даулар бойынша тұрақсыздық айыбы т.б.* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Операциялық лизинг. э к о н. *Мерзімі бұйымының амортизациялық кезеңінен қысқа келісім. О п е р а ц и я л ы қ л и з и н г* келісімнің қолданылу мерзімі аяқталғаннан кейін шарт зат иесіне қайтарылуы немесе қайтадан жалға берілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Операциялық орта. и н ф. <ағыл. operational environment> *Операциялық жүйе арқылы ұйымдастырылған бағдарламалық орта; операциялық жүйе мен оның қосымшалары. О п е р а ц и я л ы қ о р т а* өзара әрекеттескенде программа (жұмыс істейді) орындалады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *О п е р а ц и я л ы қ о р т а* программаның өзіне, оның сипаттамасы мен жұмыс сапасына өз қолтаңбасын қондырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық семантика. и н ф. <ағыл. operational semantics> *Кейбір функцияларды есептеу тәсілінің берілуімен анықталатын тіл семантикасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық тарих. и н ф. *Операторлық режімдер терминдерінде предикаттық айналымдар жинағымен бағдарлама өткізілгені туралы операторлардың толық тізбегі. О п е р а ц и я л ы қ т а р и х* бір оператордан бір операторға ауысу жолын жадтың қалып-күйлер тізбегімен бірге қалпына келтіруге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Операциялық шығындар. э к о н. *Тауарды өткізуге жұмсалған шығындар, басқару шығыстары, пайыз, салық, айыппұл т.б. төлеуге байланысты шығындар. О п е р а ц и я л ы қ ш ы ғ ы н д а р* – мәмілелерді әзірлеуге және жасасуға, оларды іске асыруға (серіктестер іздеуге және таңдауға, келісімшарттарды ресімдеуге және оларға қол қоюға, өкілдік жасауға) байланысты шығыстар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ОПЕРЕТТА [итал. operetta] з а т. м у з. *Музыкалы комедия араласатын, операның шағын түрі.* «Айман-Шолпан» сияқты күрделі туындыларда операдан гөрі *о п е р е т т а н ы ң* элементтері басым және бұл заңды да құбылыс (І.Омаров, Серпін). 19 ғасырдың ортасына дейін шағын операны *о п е р е т т а* деп атап келді (ҚСЭ). *О п е р е т т а л а р д а* ән, романс, ариялармен бірге музыкасыз айтылатын сөздер де болады (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). *О п е р е т т а д а* вокалдық және аспаптық музыка, би, балет және эстрадалық өнердің элементтері ұштастырылады (ҚҰЭ).

ОПЕРЕТТАЛЫҚ с ы н. *Опереттаға лайық, соған арналған.* Егер осыған оперетта жанрына тән сахналы, режиссуралық түр берсек, одан *о п е р е т т а л ы қ* туынды алу қиынға түспейді (І.Омаров, Серпін).

ОПЕРОН [лат. operare] з а т. б и о л. *Ақпаратты РНҚ-ның бір молекуласының транскрипциясын реттейтін гендер тобы. О п е р о н* респрессор, промотор, оператор және

құрылымдық гендерден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *О п е р о н* – көптеген гендердің белсенділігінің реттелуінің негізгі механизмі (Қаз. тілі термин. Биология).

ОПИСТОРХОЗ [грек. opisthen – артында, артқы, orehis – аталық без] з а т. б и о л. *Ішек құрт ауруы.* Аурудың қоздырғышы – ұзындығы 4 – 13 мм-дей жалпақ құрт *о п и с т о р х о з* (ҚҰЭ). *О п и с т о р х о з* денесінің алдыңғы бөлігінде екі сорғышы болады (ҚҰЭ).

ОПИСТОЦЕЛЬДІ: описто́цельді омыртқа. б и о л. *Омыртқа денесі алдыңғы жағынан дөңес, артқы жағынан ойыс болып келетін омыртқа түрі. О п и с т о ц е л ь д і о м ы р т қ а* негізінен қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушыларда болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ОПҚЫН з а т. сө й л. ***Оппа.*** Жардың ернеуі мен арғы ойы толған қар, найза бойламайтын обыр, *о п қ ы н н ы ң* өзі еді (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен *о п қ ы н* болса немесе ащылы сор болса, сондайларға құлан қырылып қалатын (М.Әуезов, Абай жолы).

ОП-ОДАНЫ ү с т. ж е р г. *Біртүрлі, лайықсыз, ерсі.* Шалдардың өзі жастарға *о п-о д а н ы* болып тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПОКА з а т. к е н. *Кремнийлі шөгінді тау жынысы. О п о к а н ы ң* негізгі массасы (92–97%) аморфты кремнеземнен (опал, халцедон) тұрады (ҚҰЭ). *О п о к а* түсі ашық сұрдан қара сұрға дейін, қаттылығы 3 – 5, тығыздығы 1,2 – 1,5 г/см^3 (ҚҰЭ).

ОП-ОҢАЙ с ы н. *Ешбір қиындықсыз, жеп-жеңіл.* Баланың жаратылысы тілейтін нәрседен тыйсаң, бала бұл жасама тәртіпті *о п-о ң а й* бұзып кетеді. Яғни бала өтірік айтуға, алдауға үйренеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Менің саған ақылсыз көрінуім де, данышпан көрінуім де *о п-о ң а й* (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Абыройға бөлену қиын да, одан айырылу *о п-о ң а й* екен (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ОП-ОҢДЫ с ы н. *Жап-жақсы, тәп-тәуір.* Ернияз алғашқы кезде *о п-о ң д ы* жар болар деп, Күлзейнешке көңілі ауып-ақ кеткен (А.Байтанаев, Қыран.). Мысалы, «Қарағанды жырларындағы», «Сүйді екен кімді жүрегі» деген екі шумақ лирикасы *о п-о ң д ы* (С.Мәуленов, Үркер.).

ОП-ОЯУ с ы н. *Ояу, ұйықтамаған.* Жоқ, *о п-о я у*, ұйқы жоқ, Зырлап кетті ойы – оқ... Қонды атқа, құнтиды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОППА з а т. **1.** *Ой-шұңқырларға жиналған борпылдақ, бос қар.* Тегіс жолдың өзі кеуде тірер *о п п а ғ а* айналған (М.Мағауин, Аласапыран). Бұл ойпаңдарға қар үйіліп қалса, машина *о п п а ғ а* батып, қарға адым жер жылжуы мүң болады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қазір оның қары – биік жарының бетімен бірдей, жылқы түссе, қайтып шыға алмайтын *о п п а* (Ж. Тілеков, Хинган асуы.). **2.** *Борпылдақ құм.* Әмірші ұлы шөлге келгелі бері *о п п а* құмның осы бір обыр мінезінен назарын қанша алып қашса да, құтыла алмай-ақ қойды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3.** ж е р г. *Аң ұстау үшін қалың қарды қазып, ішіне от жағып, айналасын мұз қылып жаптырған шұңқыр. О п п а м е н* қоянды көп аламын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОППАЛА= е т. ***Омбыла.*** *О п п а л а ғ а н* төрт-бес адам боран арасында қараңдап барады (З.Иманбаев, Қыран.). Үріккен саулықтар омбы қарға *о п п а л а п*, біріне-бірі соқтығысты (С.Санбаев, Аруана). Қарлы жыралардың кей жерлерінде трактор *о п п а л а п* қалады («Лен. жас»).

ОППАЛАТ= е т. ***Омбылату.*** Атын *о п п а л а т а* жолдан бұрып, сиырларды орап, қайта жолға түсті (С.Мұқанов, Ботагөз). Сай, жыра, күртік басқан қалың тоғайлардың ішімен атты *о п п а л а т ы п* жүріп келем (З.Иманбаев, Солма. гүл.).

ОППАЛАТУ *Оппалат етістігінің қимыл атауы.*

ОППАЛАУ *Оппала етістігінің қимыл атауы.*

ОППАЛЫ с ы н. *Оппа қар жиналған, оппасы бар.* Ол қалың *о п п а л ы* қораның сыртын айнала беріп еді, алдынан бір салт атты кісі шыға келді (Фермаға кел.).

ОППОЗИЦИЯ [лат. oppositio] з а т. қ о ғ.-с а я с и. **1.** *Өз көзқарасын, саясатын басқа немесе биліктегі топ саясатына, көзқарасына қарсы қою, қарсы әрекет жүргізу.* **2.** *Көпшіліктің пікіріне немесе басым пікірге қарсы шығушы белгілі бір топ немесе партия.* Саяси өмірде *о п п о з и ц и я* билік жүйесі қызметінде көрініс таппаған мүдделер мен құндылықтарды білдіруді мақсат етеді ҚҰЭ). *О п п о з и ц и я* халықтың наразылық белсенділігін білдіріп, оны топтастырады, биліктің әрекетіне қарсы тұратын немесе оны ретке келтіретін талаптарды тұжырымдайды (ҚҰЭ). **3.** *Билеуші партияға не үкімет саясатына өз көзқарасын қарсы қоюшы, күресуші адам не партия.* Атақты коммунистердің көбі *о п п о з и ц и я ғ а* қосылып кетті (М.Шоқай, Шығ.). Қазақстанда *о п п о з и ц и я* мен саяси бөгде ойдағылардың социалистік құрылыс пен үкіметке деген наразылықтары арта түседі («Егемен Қазақстан»). Егер де Қырғызстанда билік *о п п о з и ц и я м е н* сәтсіз болса да тіл

табысуға әрекеттеніп жатса, Өзбекстанда жымжырт («Ана тілі»).

ОППОЗИЦИЯЛЫҚ с ы н. *Оппозицияға айналған, оппозицияға тән.* Ол үнді ұлт конгресі партиясының ішіндегі *оппозициялық* күштерге тоқталады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Контрэлитаны немесе *оппозициялық* элитаны билікке тарту демократиялық елдерде бар үрдіс («Егемен Қазақстан»).

ОППОЗИЦИЯШЫЛ з а т. *Оппозицияны жақтаушы, қостаушы.* Марқұм премьер-министр С.Милошевич режиміне қарсы ең белгілі *оппозицияшылдардың* бірі болған еді («Егемен Қазақстан»).

ОППОНЕНТ [лат. opponens] з а т. ғ ы л. *Ғылыми баяндамаға, диссертацияға талдау жасап, баға беруші және қарсы пікір айтушы адам.* Диссертация қорғау үстінде *оппонент* өз қорытындысын көпшілік алдында жариялайды және ғылыми кеңес мүшелерінің диссертацияны талдауына қатысады (ҚҰЭ). Ғылым докторы дәрежесін алу үшін диссертация қорғағанда кемінде үш ресми *оппонент* керек (ҚСЭ). Диссертацияның *оппоненті* – спорттық медицинаның еліміздегі ең көрнекті мамандарының бірі (Спорт жұлдыз.).

Бейресми [ресми емес] оппонент. ғ ы л. *Ресми емес оппоненттер санына шек қойылмайды.*

Ресми оппонент. ғ ы л. *Диссертацияға жан-жақты мұқият талдау жасап, оның негізінде жазбаша сипаттама беретін адам.* Ғылым кандидаты дәрежесін алу үшін диссертациялық жұмысқа 2 *ресми оппонент* белгіленеді. Ғылым докторы дәрежесін алу үшін диссертация қорғау кезінде кемінде 3 *ресми оппонент* (ғылым докторларынан) белгіленеді (ҚҰЭ).

ОППОРТУНИЗМ [лат. opportunus – ыңғайлы, тиімді] з а т. с а я с и. *Ымырашыл топ, саяси ағым. Оппортунизм* – социал-демократтар мен ұсақ буржуазиялық партиялардың коммунистік және жұмысшы қозғалысына іріткі салу, бұзу арқылы еңбекші бұқараның мүддесін қанаушы таптың мүддесіне сәйкес бейімдейтін ағым (ҚСЭ). «Не істеу керек» деген кітабында экономизмнің ғана емес, сондай-ақ бүкіл халықаралық *оппортунизмнің* идеялық төркінін батыл әшкерелейді (КПСС тарих).

ОППОРТУНИСТ з а т. с а я с и. *Оппортунизм жолына түскен, ымырашыл адам.* В.И.Ленин партияға әртүрлі тұрақсыз, ауытқымалы, *оппортунист* элементтердің кіріп кету қаупінен сақтандырып отырды (КПСС тарихы).

ОППОРТУНИСТІК с ы н. с а я с и. *Оппортунистерге тән, соларға лайық.* Австрия теоретиктері марксизм идеясына оңшыл *оппортунистік* ревизия жасады (ҚСЭ). Империалистік соғыс II Интернационалдың негізгі партияларының идеологиясы мен саясатының *оппортунистік* мәнін айқын ашып берді («Білім және еңбек»).

Оппортунистік қылық. с а я с и. *Әріптестің есебінен пайда алу мақсатымен келісімшарт талаптарын сақтаудан жалтарушы жеке адамдардың әрекеті* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ОПТИК з а т. ф и з. *Оптика маманы; физик.* Ал қанның қызыл түйіршіктерін, аталық жыныс клеткаларын, кейбір қарапайым жануарларды ашқан Голландия *оптигі* Ван Левенчук болды (Гистология.).

ОПТИКА [грек. optike] з а т. ф и з. *Жарықтың таралуын, жарық пен зат арасындағы құбылыстарды зерттейтін физика ғылымының бір саласы; физиканың сәуле (жарық) шығару табиғатын, жарықтың таралуын және оның затпен әсерлесу құбылыстарын зерттейтін бөлімі.* Птолемей геометрия, астрономия салаларынан басқа механика, *оптика,* география салаларынан да көптеген еңбектер жазды (О.Жәутіков, Математика.). Жарық электро-магниттік толқын болғандықтан, *оптика* электро-магниттік өріс жөніндегі жалпы ілімнің (электр-динамиканың) бір бөлігі болып табылады (ҚҰЭ). Алда математикалық зерттеулер мен есептеулерді аса қажет ететін маңызды мәселелер бар еді, олар: гидротехникалық проблемалар циклі; кеме жасау және навигация; артиллерия және баллистика; *оптика*; дәл прибор жасау (А.Көбесов, Математика.).

ОПТИКАЛЫ с ы н. ф и з. *Оптикасы бар; әйнекті.* Қыз алдында тұрған аппараттың *оптикалы* әйнегіне шұқшия түсіп, әлдекімге белгі берді («Лен. жас»).

ОПТИКАЛЫҚ с ы н. *Оптикаға қатысты, соған тән. Оптикалық* сәулелер толқын ұзындығы бойынша 1 нм-ден 1 мм-ге, бір жағынан радиосәуленің микротолқындық диапазонына дейінгі аралықты қамтиды (ҚҰЭ). Тербеліс жиіліктерінің жиыны *оптикалық* спектр деп аталады (П.Болатбеков, Оптика). Осы кезде физика оқулықтарында микроскоп *оптикалық* құрал ретінде таныс (Гистология.).

Оптикалық атаксия. ф и з. *Визуалды бақылау кезінде нысанаға жете алмуымен сипатталатын атаксия.*

Оптикалық афазия. п с и х. *Визуалды көрінетін объектілерді атай алмауымен сипатталатын неврологиялық күй. Оптика-*

лық афазия күйдің ассоциативті афазиядан айырмашылығы – пациент стимулдың мәнін біледі (яғни ол етікті қалай киетінін пантомимамен көрсете алады, бірақ бұны айта алмайды, яғни «етік» немесе «етік кию» деп айта алмайды). «Аномия» деп те аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Оптикалық бейне. ф и з. *Нысанды айнамен, линзамен немесе басқа оптикалық құрылғымен шағылыстыру арқылы пайда болатын кескін* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық диск. и н ф. <ағыл. optical disk (compact-disk)> *Лазерлік технология арқылы мәлімет жазу мен оқуға арналған ақпарат жинақтауыш дискілерге қойылған жалпы атау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық дискідегі жинақтауыш. и н ф. <ағыл. optical disk drive> *Ақпаратты сақтау құрылғысы оптикалық диск болып келетін мәліметтер жинақтауыш. Оптикалық дискідегі жинақтауыш* ерекшелігі – жұмыс істеу шапшаңдығы жоғары және мәліметтер сыйымдылығы үлкен (650 Mb шамасында), бірақ компьютерде ақпаратты жоюға және жаңартуға мүмкіндігі жоқ (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық дисперсия. ф и з. *Жарық толқындарының ұзындықтарына байланысты оптикалық тұрақтыларының өзгеруі. Оптикалық дисперсия* сыну көрсеткіштерінің, индикатрисаның басты осьтері орнының, қосарланып сыну шамасының, оптикалық осьтер бұрышының және т.б. диперсиялары ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология)).

Оптикалық енгізу. ф и з. <ағыл. optical entry> *Оптикалық құралдарды: фотооқығыштарды, оптоэлектроника құралдарын, лазерлік техниканы қолдану арқылы мәліметтерді енгізу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық ентаңба. ф и з. <ағыл. optical label> *Оптикалық электрлік тәсілмен қабылданатын мәліметтер тасушыдағы белгі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық жеткізу. ф и з. *Лазерлер мен оптикалық талшықтарды пайдаланатын жеткізу жүйесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық жүйе. ф и з. *Оптикалық кескіндер құрайтын, әйнекті аспаптардың жиынтығы. Оптикалық жүйе* есептеулері екі кезеңнен тұрады (ҚСЭ).

Оптикалық индикатриса. ф и з. *Кристалдардан өтетін жарық толқындарының тербеліс бағыттары мен сыну көрсеткіштерін сипаттайтын векторлар бойынша жасалған бейне. Оптикалық индикатриса* минерал арқылы өтетін жарық толқындарының тербеліс бағыттары мен олардың сыну көрсеткіштерінің байланысын білдіреді (Қаз. тілі термин. Геология.). *Оптикалық индикатриса* түрлері минералдардың симметриясына байланысты (Қаз. тілі термин. Геология).

Оптикалық кварц. и н ф. *Тау хрусталінің ультракүлгін сәуледегі өте мөлдір, ақаусыз кристалы не оның бөлігі. Оптикалық кварц* тау хрусталінің инфрақызыл, әсіресе, ультракүлгін сәулелерді өткізу және жарық сәулелерін қосарлана сындыру мен үйектелу жазықтығын айналдыру қасиетіне негізделген (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық кескін. ф и з. *Нысаннан тарайтын және оның контуры мен жеке бөлшектерін кескіндейтін сәулелердің оптикалық жүйе арқылы өтуі нәтижесінде алынатын кескін. Оптикалық кескіннің* мөлшері объектінің мөлшерімен шамалас болады (ҚСЭ). *Оптикалық кескін* нәрсе кескінінің масштабын өзгерту және белгілі бір бетке (киноэкран, фотопленка т.б.) проекциялау мүмкіндіктеріне байланысты қолданылады (ҚСЭ). Нәрсе көзге көріну үшін оның *оптикалық кескіні* көз торына проекциялануы керек (ҚҰЭ).

Оптикалық күш. ф и з. *Оське қарағанда симметриялы болатын линзалар мен линзалар жүйесінің жарық сәулесін сындыру қасиетін сипаттайтын шама.* Жүйенің *оптикалық күші* неғұрлым көп болса (фокус аралық қашықтық азайған сайын), жүйе соғұрлым жарық сәулесін күштірек сындырады (ҚҰЭ). *Оптикалық күш* диоптриямен ($м^{-1}$) өлшенеді (ҚҰЭ).

Оптикалық қаріп. и н ф. *Оптикалық құрылғылардың мәселелерін тез шешу үшін арнайы жасалған қаріп* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық минералдар. ф и з. *Оптика өндірісінде қолданылатын минералдар – сутас, марион, исланд шпаты, флюорит, гипс және т.б.*

Оптикалық ось. ф и з. *Жарықтың қосарлануы жүзеге аспайтын бағыт.*

Оптикалық резонатор. ф и з. *Оптикалық диапазондағы электрмагниттік толқындар қоза алатын айналар жүйесі. Оптикалық резонатор* лазерлердегі оң кері байланысты қамтамасыз етеді (ҚҰЭ). Қарапайым *оптикалық резонатор* – екі жазық параллель айналар жүйесі (Фараби – Перо резонаторы) (ҚҰЭ).

Оптикалық сәуле. ф и з. *Толқын ұзындығы нм-дің үлесінен мм-дің ондық үлесіне дейінгі диапазонды (жиілік диапазоны ~3 • 10^{11} – ~3 • 10^{17}Гц) қамтитын электрмагниттік толқындар. О п т и к а л ы қ с ә у л е г е* адам көзі қабылдай алатын, көрінетін сәулелерден басқа инфрақызыл сәулелер мен ультракүлгін сәулелер де жатады (ҚҰЭ). Вакуумдағы *о п т и к а л ы қ с ә у л е л е р д і ң* таралу жылдамдығы (жарық жылдамдығы) с≈3 • 10^{10} см/с (ҚҰЭ).

Оптикалық спектр. ф и з. <грек. optike> *Толқын ұзындығы диапазоны 10^3 – 10^{-3} мкм аралығындағы электрмагниттік сәуле шығару спектрлері. О п т и к а л ы қ с п е к т р* шығару спектрлері (эмиссиондық спектр деп те аталады), жұту спектрлері (абсорбциялық спектрлер), шашырау және шағылу спектрлері болып ажыратылады (ҚҰЭ). *О п т и к а л ы қ с п е к т р* физиканың бір саласы – спектроскопияда зерттеледі (ҚҰЭ).

Оптикалық талшық. ф и з. *Жарықтық сигналдарды жеткізуге пайдаланылатын мөлдір материалдан жасалған жіп.* Ақпараттар үшін үлкен жиіліктерде кең жолақтар бөлінеді, ол бір *о п т и к а л ы қ т а л ш ы қ* арқылы көп мәліметтер жіберуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Информатика.). *О п т и к а л ы қ т а л ш ы қ* лазерлермен бірге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық тұрақтылар. ф и з. *Әр заттың оптикалық қасиеттерін сипаттайтын тұрақты шамалар. О п т и к а л ы қ т ұ р а қ т ы л а р* аморфтық заттар мен текшелік минералдарға тек қана сыну көрсеткіші (*n*) тән; гексагондық, тригондық, тетрагондық минералдарға ең үлкен (n_g), ең кіші сыну көрсеткіштері (n_p), қосарлана сыну шамасы (n_g–n_p), оптикалық таңбасы (оң не теріс) тән (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Оптикалық тіркемжабдықтар. ф и з. *Ажыратқыш микроскоп окулярының орнына қойыла отырып, әртүрлі арнаулы зерттеулерді жүзеге асыру мақсатында қолданылатын қосымша жабдықтар жиынтығы. О п т и к а л ы қ т і р к е м ж а б д ы қ т а р ғ а* мысал ретінде минералдарды инфрақызыл сәулелер өңірінде зерттеуге арналған тіркемжабдықты келтіруге болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПТИМАЛ [лат. optimus] с ы н. к і т. ***Оптималды***.

Оптимал шешім. *Тиімді, оңтайлы шешім.* Бұдан сызықтық функцияға максимал мән әперетін сызықтық программалау есебінің *о п т и м а л ш е ш і м і*, тек қана функционалдың жоғарғы (не төменгі) шектері болған жағдайда табылатынын көреміз. (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Егер сызықтық функция өзінің *о п т и м а л ш е ш і м і н* бірнеше шеткі нүктеде қабылдаса, онда сол нүктелердің дөңес сызықтық комбинациясы да есептің оптимал шешімі болады (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ОПТИМАЛДЫ с ы н. **1.** *Тиімді, ұтымды, үйлесімді.* Жоспарлық есеп-қисаптың автоматтандырылған жүйесінің негізгі міндеті – халық шаруашылығының *о п т и м а л д ы* жоспарын жасауға көмектесу («Қазақст. комм.»). **2.** *Қолайлы, қажетті; жеткілікті.* Клетканың тіршілігіне қолайлы температура о *п т и м а л д ы* температура деп аталынады (Гистология.). Оларға [микроорганизмдерге] нағыз қолайлы *о п т и м а л д ы* температура 21°–35° (Н. Шоқанов, Топырақ.).

ОПТИМАЛДЫҚ с ы н. *Қолайлы, тиімді, ұтымды.* Шаруашылық жүйесінің барлық буындарында қабылданатын шешімдердің *о п т и м а л д ы ғ ы н а* айрықша көңіл бөлу қажет («Қазақст. комм.»). Халық шаруашылығын *о п т и м а л д ы қ* жоспарлау социалистік экономика заңдарының талаптарын практикада қолданудың бір түрі (ҚСЭ).

ОПТИМИЗМ [лат. optimus] з а т. *Өмірге, болашаққа сеніммен қарайтын бағыт, өршіл көзқарас. О п т и м и з м* болашаққа жарқын сеніммен, түбінде жамандықты жақсылық, әділетсіздікті әділеттілік жеңеді деген сеніммен қарайды (ҚСЭ). «*О п т и м и з м*» термині алғаш рет біздің әлем «ықтимал әлемдердің ең жақсысы» деп пайымдаған Г.В.Лейбництің философиялық ілімін сипаттау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *О п т и м и з м* болашаққа жарқын сеніммен, түбінде жамандықты жақсылық, әділетсіздікті әділеттік жеңеді деген сеніммен қараса, пессимизм, керісінше, сары уайымшылдықпен қарайды (ҚҰЭ). *О п т и м и з м* мен пессимизмнің екі тұрпаты бар (ҚҰЭ).

ОПТИМИСТ з а т. *Болашаққа жарқын сенім артатын, өршіл көзқарасты адам.* Осы кісі маған тым артығырақ о *п т и м и с т* боп көрінді (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ертеңге сенімі зор *о п т и м и с т* жігіттің кескініне Сүйеніш сүйсіне қарады (Ж.Еділбаев, Түркістан). Күйрек болып күн көре алмай жүргенше, о *п т и м и с т* болып орып түс (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ОПТИМИСТІК с ы н. *Оптимизмге толы, өршіл ойлы; сенімді.* Ақын күндер керуенінің, жылдар тізбегінің өте беретіндігін айта келіп, үлкен *о п т и м и с т і к* түйін жасайды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Әлімжанов кітабының беттерінен сәулетті болашаққа сенген, Аф-

рика халқына сенген *о п т и м и с т і к* леп есіп тұрады (І.Омаров, Серпін). *О п т и м и с т і к* және пессимистік көзқарастар Қайта өркендеу және Ағартушылық дәуірлерінде де өзіндік ерекшеліктерімен көрініп, дамып отырды. Болашаққа *о п т и м и с т і к* немесе пессимистік көзбен қарау кәдімгі санаға негізделген халықтың дүниеге көзқарасында да үнемі көрініс тапты (ҚҰЭ).

ОПТОЭЛЕКТРОНИКА з а т. ф и з. *Жұмыс істеуі жарық сәулелерін немесе толқындардың оптикалық аумағындағы электрмагниттік тербелістерді пайдалануға негізделген оптоэлектрондық элементтерді қолданып, есептеуіш құралдарды жасау технологиясы* (Қаз. тілі термин. Информатика.)

ОПТРОН з а т. ф и з. *Электрондық сигналдар мен сәулелерді түрлендіру мен күшейтуге пайдаланылатын электрондық құрал* (Қаз. тілі термин. Информатика.)

ОПТЫҒУ ж е р г. *Оптық етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүріске жарамай *о п т ы ғ у ы.*

ОПТЫҚ= е т. *Күші әлсіреу, шаршау, діңкелеу.* Десе де, *о п т ы ғ ы п* отырған кісі қомағайланып, үлпершектен басыңқырап жіберіп, қараған қуған түйеше қолы қыдырыңқырап қара кесегін іздеп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қос күрең қанша жүйрік болғанымен, тоқ күйінде ұзақ шабысқа жарамай, *о п т ы ғ ы п,* болдыра бастады (І. Есенберлин, Жанталас). Сенің атың *о п т ы ғ ы п* қалыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОПЦИОН [лат. optionis] з а т. э к о н. **1.** *Иесіне келешекте қайсыбір активтерді тиянақталған бағамен (орындалған бағамен) сатып алу (опцион колл) немесе сату (опцион пут) құқығын беретін бағалы қағаз* (ҚҰЭ). Шын мәнінде, *о п ц и о н* мерзімді міндеттеме болып табылады (ҚҰЭ). *О п ц и о н* сатушы уағдаласылған активтерді тиянақталған бағамен сатуға немесе сатып алуға (*о п ц и о н н ы ң* түріне қарай) міндеттенеді; сатып алушы сатып алынған құқықты актив құнының өзгеруіне қарай өткізу керек пе, жоқ па деген мәселені шешеді (ҚҰЭ). **2.** *Мерзімді биржа бағасында қамтылатын шарт. О п ц и о н* бойынша бірін-бірі теріске шығаратын немесе бастапқы шарттарды өзгертетін жекелеген мәміле шарттарының бірін таңдау құқығы беріледі (ҚҰЭ). *О п ц и о н* баламалы міндеттемені (екі немесе бірнеше міндеттеменің бірін) орындау тәсілін (әдетте, борышқордың) таңдау мүмкіндігі; болашақта (тараптар уағдаласқан мерзімде) шарт жасасу туралы алдын ала келісім; иесіне бағалы қағазды сатып алу немесе сату құқығын беретін құжат; теңіз тасымалы шартындағы кеме жалдаушының жүк түсірілетін немесе тиелетін портты таңдау құқығы көзделетін жағдай (Қаз. тілі термин. Экономика.). *«О п ц и о н»* термині бір мемлекет авторларының шығармаларын екінші мемлекетте басып шығару туралы шарт жасасу кезіндегі авторлық құқықта да қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Опция батырмасы. и н ф. < а ғ ы л. option button> а) *Графикалық пайдаланушылық интерфейсте – диалогтық терезедегі шағын дөңгелек батырмалар тобы.* Кейде *о п ц и я б а т ы р м а с ы* радиобатырма (radio button) деп атайды. Себебі *о п ц и я б а т ы р м а л а р* әрекеті жеңіл көлік радиоқабылдағышының батырмаларын еске түсіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.). ә) *Мәзірдің орындалатын кез келген жолы (мүмкіндігі).* б) *Команданың қосымша орындай алатын әрекетін белгілейтін қосқыш (қанатбелгі, жалауша).* в) *Міндетті түрде орындалмайтын параметр, вариант.* г) *Компьютердің ең төменгі деңгейдегі құрамына міндетті түрде кірмейтін құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ОПЦИОНДЫҚ с ы н. э к о н. *Опционға тән опционға қатысты.* Қазіргі кезде *о п ц и о н д ы қ* келісімшарттар тек бағалы қағаздарға (акциялар мен облигацияларға) ғана емес, сонымен бірге түрлі тауарларға да (алтын, күміс, мал, жүгері, қант, бидай, соя т.б.), шетелдік валютаға да, тіпті қор индекстеріне де жасалады (ҚҰЭ).

ОПЫҒУ *Опық етістігінің қимыл атауы.*

ОПЫҚ з а т. *Қапы қалушылық, өкініш.* Бұл секілді жаужүрек жандармен бірге су түбіне кетсең де *о п ы қ* жоқ (Д.Әбілев, Арман.). Жаңа орындағы алғашқы *о п ы қ* оны қатты күйзелтіп кетті (С.Ақтаев, Дала.). Оның кеудесінде орны толмас *о п ы қ* бардай (К.Қазыбаев, Ызғар).

Опық жеді. *Өкінішке қалды; бармағын тістеді.* Адасып келгеніме *о п ы қ ж е д і м,* Өзім де есім шығып тоңып едім. Поптың не деп тұрғанын ұқпасам да, «Мейліңіз, бастасаңыз, баста» – дедім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жер астындағы қиындықта сырын ашып қалғанына *о п ы қ ж е й т і н* тәрізді (І.Есенберлин, Алтын.).

ОПЫҚ= е т. *Өкінішке қалу; санын соғу.* Ойынның да өстіп, адам ғұмырына ақау салатынын кеш ұққанына *о п ы ғ а д ы* (Жыл он екі ай).

ОПЫҚСЫЗ с ы н. *Опығы жоқ, өкінішсіз.* Барша өміріміз *о п ы қ с ы з* өтсін, арманымызға жете берейік (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ОПЫҚТЫ с ы н. *Опық жеген, өкінішті.* Күні кеше артта қалған *о п ы қ т ы* күндерді ұмытқандай болатын (Ш.Мұртазаев, Табыл.

теңіз). Бірақ бұл *о п ы қ т ы* алдында ақталатын жолы бар (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ОПЫН= е т. *Опық жеу, өкіну.* Ішетін қымызды төгіп алып, өзім *о п ы н ы п* отырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Жоқ, тіпті мен оған *о п ы н ы п* та отырғаным жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қилыбай қара басып, бұларды қалай байқамағанына *о п ы н д ы* (Ә.Сараев, Бозқырау).

ОПЫНДЫР= е т. *Өкіндіру.* Жеңіл басқан бір қадамы Дәмештің бүкіл болашағына көлеңке түсіріп, сан рет *о п ы н д ы р д ы* (С.Байжанов, Замандас.). Сабыржанды *о п ы н д ы р г а н* да сенің сол бір жаратылысың-ау, Тұрғанкүл (О.Сәрсенбаев, Даңқ.).

ОПЫНДЫРУ *Опындыр етістігінің қимыл атауы.* Ал махаббат болса оны *о п ы н д ы р у ы* мүмкін («Білім және еңбек»).

ОПЫНУ *Өкіну етістігінің қимыл атауы.* Орны толмас о *п ы н у г а* түскеніңізге де түсінем (Б.Момышұлы, Шығ.). Оның жүзінде әбіржу де, қайғыру да, *о п ы н у* да жоқ, сүйікті Сафурасына, қатыгез Сафурасына деген реніші мен күйініші де жоқ, бәріне көнген, бәріне разы (Д.Исабеков, Таңд. шығ.).

ОПЫНЫС з а т. с ө й л. ***Өкініш.*** Қаратау төсін жайлаған ұлдары туралы, сол ұлдардың қилы-қызық тағдыры, күресі, *о п ы н ы с ы* туралы күй шықты (Д. Досжанов, Зауал).

Көкірегін опыныс билейді. *Қатты өкінді.* Молдабай қарттың *к ө к і р е г і н* орны толмас бір ыза, *о п ы н ы с б и л е д і* (Д. Исабеков, Қарашаңырақ).

ОПЫР= е т. **1.** *Бүтін затты бөлу, сындыру.* Бір таба нанды алдымызға қолымен *о п ы р ы п* турады (С.Мұратбеков, Жабайы.). Ол білектей колбасадан бас бармағымен езгілеп, сынық сүйемдейін *о п ы р ы п* алды (Қ.Нүсібалиев, Қарымта). **2.** *Қирату, шағу, сындыру.* Қыстығүні қалың қар төбеге үйілген кезде шифрді *о п ы р ы п* кетуі сөзсіз (М.Дүзенов, Әке.). «Югославия» қақпасын *о п ы р ы п* жібере жаздаған допты ол іліп алды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Енді қолыма түссең, отыз тісіңді *о п ы р а м ы н* (К.Сейдеханов, Түркістан.). **3.** а у ы с. *Қомағайлану, обырлану.* Қою астан алдына не келсе, соны *о п ы р ы п* жібереді (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Манағы қаймақты ол қалайы қасықпен *о п ы р ы п* жей бастады (Д.Исабеков, Тіршілік).

ОПЫРАЙ= е т. *Тісі қаусап қалу, қызыл иек болу.* Тісі түсіп *о п ы р а й г а н* кәрі адамның аузы тәрізді, келісімсіз, кілең шым үйлер (І.Есенберлин, Алмас.). Аузы *о п ы р а й ы п* ішіне түсіп кетіпті (Ж. Молдағалиев, Тыңдағылар). Салбырап көзін жапқан түкті қасы, Ауызы *о п ы р а й ы п* түскен тісі (Ш.Әбенов, Ортақ арал).

ОПЫРАЙТ= е т. *Үңірейту, қаусату.* Бомба мен қуатты снарядтар *о п ы р а й т ы п* тастаған шұңқыршақтарға да жиі кездесіп қалады (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Әр қақпаның алдынан түйе тұрып кеткен сайын, терезесін үңірейтіп, босағасын *о п ы р а й т ы п* бір үй қаңырап босай береді (З.Қабдолов, Жалын).

ОПЫРАЙТУ *Опырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Біржола *о п ы р а й т у.*

ОПЫРАЙЫЛ= е т. *Үңірейтілу, қаусатылу, омырылу.* Жаулық кетті жапырайылып, ауыз кетті *о п ы р а й ы л ы п* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ОПЫРАҢДА= е т. *Аузын опыраң-опыраң еткізу.* Кемпірі Сағынайдың *о п ы р а ң д а п,* «Кет-кет» деп дуананы қуалап жүр (І.Жансүгіров, Шығ.). – Онысы несі екен, аузы *о п ы р а ң д а п,* тыныш отырмай,– деді Жақсымбет қалжыңдап (М.Әуезов, Өскен өркен).

ОПЫРАҢДАУ *Опыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ОПЫРАЮ *Опырай етістігінің қимыл атауы.*

ОПЫРҒЫЗ= е т. *Опырту, сындырту, омырайту.* Үйқымды соғыс дейтін «содыр» бұзған, Кезім жоқ бірақ белді *о п ы р ғ ы з ғ а н* (Р.Ниязбеков, Темір қазық).

ОПЫРМАЙ о д. с ө й л. ***Ойпырым-ай.*** Ой, шынында да қалай қатты, *о п ы р м а й,* қум да мұндай болады екен-ау (Қ.Салғарин, Сол бір түн.). – *О п ы р м а й,* мұнша ренжитініңді кім білген (М.Иманжанов, Көк белес).

ОПЫРМАЛЫ с ы н. *Опырылатын, опырмасы бар.* Манадан бері әлекке түсіп, *о п ы р м а л ы* шолақ бесатарын тазалап отыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *О п ы р м а л ы* мылтығымен таулардың қиясынан арқар атқан күні де болды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ОПЫРТ= е т. *Зақымдандыру.* Омыртқаны *о п ы р т қ а н* туберкулез дертінің жұмсақ тканьдарды іріңге айналдырғанын білді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ОПЫР-ТОПЫР с ы н. **1.** *Айран-асыр, апалаң-топалаң, асығыс-үсігіс.* Асау той, тентек жиын, *о п ы р-т о п ы р,* ішінде түсі суық бір жан отыр. Алысты тұманданған ол ойлайды, Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр (Абай, Тол. жин.). Қасында жолдастары – ақсақ, соқыр, Қайыр тілеп шулап жүр *о п ы р-т о п ы р.* Палицын бай есікке келіп еді, Шыр айналды күңк етіп әлгі бүкір (Абай, Тол. жин.). **2.** *Үймежүйме, ығы-жығы.* Тықыр, тықыр, *о п ы р-т о п ы р,* Кісілер келгенге ұқсайды. Ой, алақай! Құлағына жылы дауыс естілед (Ж.Аймауытов,

Шығ.). Сонымен сөз қысқа, *О п ы р-о п ы р* топ тышқан Ию-қию тойда отыр. Жалғыз-ақ бір қария, Өзінше ойы – дария, Тойда отырып ойда отыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОПЫРТУ *Опырт етістігінің қимыл атауы.*

ОПЫРУ *Опыр етістігінің қимыл атауы.* Мұндай адамды күйретіп, *о п ы р у* оңайға түспес (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ОПЫРЫҚ с ы н. **1.** *Аузында бір тісі жоқ, қаусаған, омырылған.* Ортада отырған сирек бурыл сақалды, *о п ы р ы қ* ауыз, сары шалды иегімен нұсқады (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Жылқыбай тісі жоқ, *о п ы р ы қ* аузын малжаңдатты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). «Отыз ұлым болғанша, *о п ы р ы қ* шалым болсын» депті ғой баяғыда бір қатын... (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Опырылған, омырылған. О п ы р ы қ* көрдің аяқ жағынан өтіп, үлкен қоңыр көр мен қабырғаның арасындағы маяжон жас топырақ-қа келіп, Әбежан тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұлытаудың оңтүстігі мен шөлейт жақтары *о п ы р ы қ* болып тез оянданып, жазыққа айналып кетеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ОПЫРЫЛ= е т. *Морт қиратылу, омырылу.* Жұмысшы қауым о *п ы р ы л ы п* түскен жерді күрекпен, қайламен қазуға кірісті (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Бәсең жер сілкінулердің тым аз бөлігі жер бетіндегі тау жыныстарының *о п ы р ы л ы п* қалуына байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.). Оның бір қабырғасы құлап, *о п ы р ы л ы п* қалыпты, әкешешеміз өліп, екі иесінен бірдей айырылғаннан кейін үй екеш үй де шөгіп, аласарып кетіпті (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Опырылған таужыныстарды жарып түсіру. к е н. *Тазартылыс кеңістігінің бос қуыстарын жою әдісі, таужыныстарды жоғарыдағы аралық этаждарын төменгілеріне түсіру мақсатымен шпурлық, ұңғымалық не қазандық оқтамдар мен этажаралық не этажасты кентіректерді жарып толтыру тәсілі. О п ы р ы л ғ а н т а у ж ы н ы с т а р д ы ж а р ы п т ү с і р у* жоғарыда орналасқан ескі қазбалар аймағында іштен тұтанудан шығатын өрт ошақтары жоқ жағдайда қия қаттарды қазу кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОПЫРЫЛҒЫШ с ы н. *Опырыла бергіш; морт.* Бұрғыланып жатқан қыртыстың құламалы, *о п ы р ы л ғ ы ш* екені Сәменнің есінде (Дала қырандары). Мұндай зардапталған ағаш өте *о п ы р ы л ғ ы ш* келеді («Қазақст. мект.»).

ОПЫРЫЛМАЛЫ сын. *Опырылған, опырыла беретін.* Канал қазылған жердің топырағы *о п ы р ы л м а л ы,* құмдауыт. Соған қарамай жиегіне, табанына бетон төселген («Лен. жас»).

ОПЫРЫЛУ *Опырыл етістігінің қимыл атауы.* Алтын, күміс, мыстар жер қыртыстарының *о п ы р ы л у ы,* өзгеруі сияқты геофизикалық құбылыстарға жиі ұшырайтын қатпарларында кездеседі («Білім және еңбек»). Қажетті жағдайларда, жыныстар жылжуға, *о п ы р ы л у ғ а* бейім кезде, жиектік учаскелерді нығайту жөнінде арнайы жұмыстар жүргізіледі (Т.Қалыбеков, Экология.). Жеке алғанда құрылыс алаңдары айқын байқалатын, болашақта пайда болуы ықтимал жарылыстардан, шөгінді жыныстардың төмен қарай *о п ы р ы л у ы* мен сырғу қаупі төніп тұрған тік беткейлерден аулақ орналастырылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОПЫРЫЛЫМ з а т. г е о л. *Тік жарлы баурайлардағы құрғақ таужыныс шоғырларының өз төсенішімен ілінісін кенет жоғалтуы немесе уақытша таянышынан айырылып қалуы салдарынан қопарыла құлауымен сипатталатын гравитациялық қозғалыс түрі. О п ы р ы л ы м* өте ірі шоғырлардың опырылуынан, көбінесе сейсмикалық дүмпулер әсерінен туындайды, тау-төбе етегіне опырыла құлаған шоғырлар құламалар түрінде ошарылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ОПЫРЫМ-АЙ о д. с ө й л. ***Ойпырым-ай.*** Отырған жұрт тіксініп *о п ы р ы м - а й* десті (Б.Майлин, Шығ.). – *О п ы р ы м-а й,* қарағым, басымды қатырмай, берсең заттың өзін жеке бер (О.Әубәкіров, Жасыр.).

ОР[1] з а т. **1.** *Табиғат әсерінен болған немесе қазылған шұңқыр жер.* Бірін айт, бәрін айт та, басқа батыр Баяндай «Алашым!»– деп еңіреп пе еді? Бұл жолы кешігуі жәй емес қой, Тұлпарым, кез болды ғой *о р ғ а*, тегі! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жан жарым, ұзақ, қиын түстім жолға. Алдымда түпсіз дария, сор да, *о р* да. Бетпақ шөл: сусыз, отсыз, қайнаған құм, Ысқырған жылан, шаян оң мен солда (М.Жұмабаев, Шығ.). Әлі бұйрық айтасың босқа шатып, Өзің қазір өлгелі *о р д а* жатып. Тіпті, көрмей кетпеймін, былшылдама, Бас теріңді сойғанын ыржыңдатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** к е н. *Көлденең қимасында трапеция тәріздес ашық кен қазбасы. О р* астыңғы жағынан табанымен, бүйір жақтарынан еңіс беткейлерімен шектеледі. Бүйір жақтарындағы бұрышы беткей еңісінің бұрышы деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.). Жер бетінен қазылатын кенді денеге көліктің жетуіне арналған күрделі *о р л а р*, жұмыс шебін жасауға, кен және көлік жабдықтарына арналған жарма орлар, кәріздік орлар, барлау орлары және т.б.

түрлері болады (Қаз. тілі термин. Кен.). *О р* – түп таужыныстарды немесе кен көздерін ашу не беткі борпылдақ таужыныстар қимасын саралау мақсатында қазылатын, біршама ұзын, енсіз және саяз тау-кен қазындысы (Қаз. тілі термин. Геология). **3.** ə с к. *Соғыс алаңдарында арнайы қазылған бекініс; окоп.* Орман төңірегі ор. «Окоп» дегені *о р* екен. Таң атса жігіттер тамақтанып ор қазуға кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О р д ы ң* түбінде, зуылдаған дөңгелектің жанында қолында шүберек ұстаған бір адам жүр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жоғары қарасам, бір самолет... көрінді. Біз *о р г а* құлап түстік (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

Орға түсті [құлады]. *Жамандыққа дуушар болды, басына іс түсті.* Байқамай *о р г а т ү с т і ң* мені де алып, Өлдік қой екеуміз де мұнда қалып. Тым болмаса, мен болсам жағасында, Шығарып алмас па едім талды салып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адамның аяғы бір тайса, әдеті, тәлтіректей береді, сөйтіп бір күні *о р г а қ ұ л а й д ы* (З. Шашкин, Темірқазық).

Орға жықты [итерді, құлатты]. *Жаманшылыққа тап болдырды, мерт қылды.* – Сейтенді де қоса *о р г а ж ы қ қ ы ң* келеді,– деді Жарқын тепсініп (М.Иманжанов, Адам.). Мұратқа жететін адам өйтіп жетпейді, өзінен басқаны *о р г а и т е р г е н н е н* емес, қайта біреуді жетектесе, сонда жетеді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). «Ұрлық түбі – қорлық» деген, аяғында бұл қылмыс *о р г а қ ұ л а т ы п* тынды («Лен. жас»).

Ор қазды. а) *Біреуге жаманшылық істеді, қастандық жасады.* Жатқан шығар *о р қ а з ы п*, Жауға ма, әлде өзіне. Бұрыла алмай бой жазып, Қайғы шығып жүзіне (М.Жұмабаев, Шығ.). Бар сырын білем қолма-қол, Осынымды сезеді ол. Айналама *қ а з ы п о р*, Қалдырмай отыр маған жол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ə) э т н. *Күйеу келгенде алдына шұңқыр қазып, күйеу сол шұңқырға жығылса, одан кəде алатын ырым.* Қасым күйеу келгенде *о р қ а з ы п*, омақата құлаттым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Өз орын өзі қазды. *Өзіне-өзі қастық жасады; аңғалдық істеді.* Сол астан-кестен, қым-ғуыт күндерде асығыстықта болған шығар. Сөйтіп, *ө з о р ы м д ы ө з і м қ а з д ы м* (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

ОР[2] с ы н. *Қызғылтым, қоңыр (түс).* Тек ешкіде кездесетін бөрте, шұбар, *о р;* ірі қара мен ешкіде тарғыл түстер жиі кездеседі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Көршi үйдегі апа өзінің *о р* ешкісінің ор лағын əкеліп берді (М.Тиесов, Дала.). Қайсыбір кезде Қарақатынның екі *о р* лағы топырлап жүгіріседі (Ə.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ор ат. *Құланмен шағылысқан жылқы тұқымы. О р* аттың танауы ақтау, түсі құлагер, тері мен тұяқтың астасқан жері сарғыштау келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ор көз. *Дөңгелекше біткен, сарғыш көз; қой көз.* Атып ақ мамығын қандамай-ақ, тұзақпен ұстап, үлпілдек сағағынан сипап қойып, ана *о р к ө з і н е* өлгенше қарап қана отыратын бір перизат екен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Шегір көзімен Шəкиляні, *о р к ө з і м е н* Азусарыны атып тұр (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ОР[3] с ы н. к ө н е. *Ақ түсті, бор тəрізді.* Біресе от сықылды аспанға асқан, Жоқ əлде *о р* қоян ба орғып қашқан?! Біресе күрсінгендей, күңіренгендей, Жандай-ақ қапқараңғы қайғы басқан (М.Жұмабаев, Шығ.). *О р* қоян – қояндардың ішіндегі ең ірісі, оның тірідей салмағы жеті килограмға дейін жетеді (Х.Қыдырбаев, Дала.). Олар осында *о р* марқаның етін жеу үшін емес, Дарханның дауын қызықтауға келген (Ə.Кекілбаев, Дала баллада.).

Ор киіктей [текедей] орғыды. *Секірді, асыр салды, ойнақтады.* Бала *о р к и і к т е й о р ғ ы п* шығып, екі-үш құртты жыпыра кетті (С.Бердіқұлов, Аспан.). Қастарына жетіп барса, қыздар шашбаулары сыңғырлап, *о р т е к е д е й о р ғ ы п* жөнеледі (Ə.Бөриев, Ақ бидай).

Ор қояндай орғыды. *Заулады, зымырады. О р қ о я н д а й о р ғ ы ғ а н* сұр газик совхоз директорынікі екен (М.Хасенов, Берлин.).

Ор текедей пысқырды. *Сескенді, сескендірді деген мағынада.* Патша келіп қараса, оқ жыландай ысқырып, *о р т е к е д е й п ы с қ ы р ы п*, жігіттерді бұтына қысып-қысып тыштырып (Мұңлық-Зарлық).

ОР= е т. **1.** *Егін, құрай, шөп, тағы басқаларды орақпен кесу.* Сыздық сұм-ай, *о р а р ы ң д ы* біліп ем, Ордың да сен, тындың. Болды тілегің. Бір сұрауым: тағы да ер болсаң, Бір оғыңмен азаптанып өлемін (М.Жұмабаев, Шығ.). Сосын қолорақ, арқан алады да, бір арқа құрай немесе ши *о р ы п* əкеледі (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Таза емес деп шекпенін, Сыртын көріп сын тақпа. Əркім *о р а р* еккенін, Өз ішінді салмақта (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Комбайнмен егін бастыру, астық жинау.* Күніне үш жүз мың гектар егін *о р а т ы н* алып комбайнның кенересіне шықты (Ə.Нұршайықов, Батыр.). – Сені кеше егін *о р ы п* жатыр демеп пе еді? (З.Шашкин, Өмір.). Егінді əне-міне *о р а м ы з* деп күтініп отырған шақ (М.Хасенов, Нар тəуекел.).

Аузымен [тілімен] орақ орды. *Тілі мен жағына сүйенді, боссөздікке салынды.* Сен беталды *а у з ы ң м е н о р а қ о р ы п* тұрсың ғой (Ғ.Сармұрзин, Мейірім). – *А у з ы м е н о р а қ о р ғ а н ы* болмаса, бұл шал немді білуші еді (М.Иманжанов, Көк белес). Жас буын болғанмен де, *т і л м е н о р а қ о р м а й,* баспен жұмыс істейтін өжет те өткір топ (Ә.Тарази, Асу.).

Орып [кеп] жіберді. *Серпе бауыздады; тартып жіберді.* Бисмилласын асығыс айтқан ол арқарды тамағынан *о р ы п ж і б е р д і* (Ж.Еділбаев, Түркістан). Қолындағы пышағымен қара қозының тамағынан *о р ы п к е п ж і б е р д і* (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

Су орды. *Су ағысы қазып кетті; жырды.* Жаңа арнаның бөгетін *с у о р ы п* кеткен (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Үлкен үй мен біздің үйдің арасында *с у о р ы п* кеткен терең жыра бар (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Жауында арықтарды *с у о р ы п* кетті (А.Оразалин, Қайырлы сапар).

ОРА о д. с ө й л. ***Ура***. Жасасын Кеңес! Жасасын Қызыл Әскер! *О р а*-а-а! – Ора-а-а-а! – деді балалар жағы шу етіп (Ә.Сараев, Ақ тымық түн.).

ОРА[1] = е т. **1.** *Қағазға не матаға екінші бір затты қымтап бекіту, көрінбестей етіп орналастыру.* Мәликеге деп қағазға *о р а ғ а н* көйлектік бұлды да ала шықты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Анау шетірек жатқан жұпар сабынның *ораған* қағазы тіпті әдемі екен (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос). Зейнеп апай *о р а п* қойған кір киімдерімді қолтығына қысып алып, ауыз үйге шығып кетті (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Темекіні қағазға салып шыратпалау, шылым жасау.* – Бере тұрыңыз, шылымыңызды мен *о р а п* берейін, – деді Сәуле (Ә. Әбішев, Жас түлек.). Ол жерде тұрып асықпай шылымын *о р а й* бастады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол күрсініп қойып, темекі *о р а д ы* (Ә. Сараев, Тосқауыл). **3.** *Айнала жүру, шеңбер жасау.* Ол көштің арт жағын бір *о р а п* қайтты (Ғ. Мүсірепов, Кездесп. кет.). Арғы жартысына бару үшін оралды *о р а п* кету керек (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Солтүстігін Сілеті *о р а п* аққан, Бал деп айтар суының дәмін татқан (Айтыс). **4.** *Белін байлау, белбеу буыну.* Белбеуін беліне жүре *о р а п,* бүгежектеп, қорасын айналып шығады (С.Досымов, Жаңғырық). Жастықтың астындағы қызыл жібек белбеуін беліне үш *о р а п* таңып алды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **5.** *Жылы киіммен не көрпемен қымтау, жылылап жабу.* Әйелдің балаларын көрпеге *о р а д ы қ,* жәндіктерін сабанмен, пішенмен қоршадық (Б.Момышұлы, Москва.). Манарбек үстіндегі ішігін шешіп, Төлеутайды соған о *р а д ы* (Т.Тілеуханов, Өзге.). **6.** а у ы с. *Ардақтау, мәпелеу.* Көрмеймін кеше жүрген қыр-сайды да, Күндіз – Күн, түнде – күміс нұрлы Айды да! Ардақтап, шын жібектей арайға *о р а п,* Өсірген алтын анам Алтайды да (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ақ киізге орады. к ө н е. э т н. *Халық болып сайлаған ханды ұлықтау рәсімі бойынша ханды ақ киізге отырғызып, көтерді.* Ел ағалары Шыңғысты анау биіктің басына алып шығып, *а қ к и і з г е о р а п,* төбелеріне хан көтеріпті (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Алдын [алды-артын] орады. *Алдынан кескестеп шыға берді, бөгет болды, кедергі жасады.* – Қап, осы сұмырай *а л д ы м ы з д ы о р а й б е р д і-а у* (Ә. Нұрпейісов, Сергелдең). Алтынай есін жинап, есікке таяп қалған Қатираның *а л д ы н о р а д ы* (Қ. Жұмаділов, Қаздар.). Бүгін күні бойы а *л д ы-а р т ы м д ы о р а п,* қайтақайта не үшін шығып жүр (Р. Райымқұлов, Бұрылыс.).

Гүлге [гүл-бәйшешекке] орады. *Гүл жамылды, гүлденді.* Көктемде аппақ, *г ү л г е* қояды *о р а п,* Қаулаған етегінде алма ағашын (М.Әшірбеков, Белестер). *О р а д ы г ү л г е* даланы, Қызғалдақ көктем, қыз – көктем (Х.Балшабеков, Жылқышы.). Сырдың суы жапан далаға бет алып, айналамызды *г ү л-б ә й ш е ш е к к е о р а м а қ* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Қызыл тілін қырық орады. *Көпсөзділікке салынды, тілі мен жағына сүйенді. Қ ы з ы л т і л і н қ ы р ы қ о р а п,* деміге, Қабылдады лыпылып етіп беріле (Қ. Көпішев, Кезеңдер).

Орап алғандай. *Асып түскендей, алдын орап озып кеткендей.* Анау-мынау жігітіңнен олқы соғатын қыздар емес. – Кей жігітті *о р а п а л г а н д а й,* – деп жауынгерлер әр жерден көтеріп әкетті (Т.Ахтанов, Шығ.).

Орап алды. *Асып түсті, басым болды.* Ұңғыл-шұңғылы көп Оразбайдың өзін *о р а п а л а т ы н д а й* қауқары барын сезінді (С.Алдабергенов, Асу). Қазақстан өндіретін ет, май, жүн көлемі халқы өзінен бірнеше есе артық Түркия, Иран, Пакистан елдерімен салыстырғанда екі-үш есе *о р а п а л а д ы* (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Сәлде орады. *Басына сәлде киіп, мұсылман екенін білдірді. С ә л д е о р а п,* ел ақтап, жүреді бала піштіріп (С. Мұқанов, Замандас.). «Алдалап» *с ә л д е о р а ғ а н* молдаларда, Білмей жүр асып-сасып не қыларға (Т. Жароков, Шығ.).

Үлде мен бүлдеге орады. *Бар жақсыны үстіне ілді, барын кигізді.* Әйелін *ү л д е м е н б ү л д е г е о р а п* қойған (Ә.Тарази, Асу.). Әй, құл! *О р а* мына қызды *ү л д е м е н б ү л д е г е* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Балаларым *ү л д е*

м е н б ұ л д е г е о р а с а д а, түні бойы тізем жылынбай тоңып шығам («Қаз. әдеб.»).

ОРАҒЫТ= е т. *Қайта оралу, айналсоқтау.* Шеткерек *о р а ғ ы т ы п* жүрген Әбдір ақсақал атының басын тежеп тұра қалды (Ә. Көшімов, Екі бүркіт). Мен кейін қарай *о р а ғ ы т а* бұрылып, киіз үйдің дәл іргесіне ағындап шауып келдім (Н. Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Алдын орағытты. *Алдынан кесе-көлденеңдеді, жолын тосты.* Менен бұрын *а л д ы м д ы о р а ғ ы т ы п,* тіпті, сөйлетпей қойды (Т.Тобағабылов, Тағдыр). – Ай, жігітім, *а л д ы м д ы о р а ғ ы т ы п* жүріп, ақыр көндірдің-ау, ә (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Алыстан орағытты. *Сөзді арыдан бастады, ойын бірден айтпады.* Мәлке *а л ы с т а н о р а ғ ы т ы п* жатпай, келген шаруасының тоқ етерін айтты (Ә. Әбішев, Ғаламат).

ОРАҒЫТУ *Орағыт етістігінің қимыл атауы.* Шынында, алдан *о р а ғ ы т у д ы ң* жөні жоқ (Т.Тобағабылов, Жазира). *О р а ғ ы т у д ы* білмейтін Құттыбек тіке қысымға көшті (Ә.Сараев, Қараша.).

ОРАҒЫШ с ы н. *Орауға икемді, тез орайтын.* Әртүрлі сым темірлерді орау үшін *о р а ғ ы ш* станоктар пайдаланады («Халық мұғ.»).

Мойын орағыш. ***Мойынорағыш*** (*сырт киімнің ішінен мойынға оралатын, ұзынша келген, жіңішке орамал; шарф*). Шляпасын көтере киген, кең иықты, пальтосының астынан салған ақ жібек *м о й ы н о р а ғ ы ш ы* бар екен (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Манарбек *м о й ы н о р а ғ ы ш ы н* алып басына тартты (Т.Тілеужанов, Өзге.).

ОРАҒЫШТА= е т. *Айналыңқырап, орала өту, жүру.* Екінші танк Өміртай бөлімшесінің оң жақ қанатын *о р а ғ ы ш т а й* өте берді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

Алдын орағыштады. *Алдынан шыға берді; көлденеңдеді.* Тек «шынымен алданғаны ма?» деген ой *а л д ы н о р а ғ ы ш т а й* берді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ОРАҒЫШТАУ *Орағышта етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЗА [ир. روزه] з а т. д і н и. **1.** *Мұсылмандар күнтізбесі бойынша, тоғызыншы ай есебіне тура келетін, қасиетті саналатын рамазан айы.* Биылғы *о р а з а* айында осы термос тіпті рахат болды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). – Айтқандай, қазір *о р а з а н ы ң* орта тұсы ғой, елде ұйқы жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Рамазан кірісімен осы ай бойы тәуліктің күндізгі уақытында ауыз бекітіліп, күн шыққаннан күн батқанға дейін ас-су ішуге болмайтын, ислам дінінің бес парыздың бірі ретіндей ғибадат. О р а з а* ұстаған адам таң атқаннан күн батқанға дейін ниетін бекітіп, ішіп-жеуден, басқа да оразаны бұзатын нәрселерден аулақ болады ҚҰӘ). *О р а з а* дәл бір айға созылады. Бірақ жыл сайын бір мезгілде өтпейді (Ә.Шәріпов, Қапаста.). **3.** *Бес парызға кірмейтін мұсылман адамның таң атысынан кеш батысына дейін ас-су ішпей ауыз бекітуі ретіндегі сүннет, уәжіп ғибадат түрі.* Әр дүйсенбі, бейсенбіде *о р а з а* тұтқан бойдақ адамның сауабы мол болады («Рахмет самалы»).

Ораза айт. д і н и. *Ораза айы біткен соң үш күн бойы ауыл аралап, дәм тататын діни мейрам.* Жалпы мұсылман жұрттарына ортақ жылына екі рет келетін *о р а з а,* құрбан *а й т т а р ы н* есепке алмағанда, біздің қазақ-қырғызда жалғыз-ақ мейрам бар, ол – Наурыз (М.Дулатов, Шығ.). Еманалы *о р а з а а й т ы* өткен соң, Есенейге ас бергелі отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Ораза ашар. д і н и. ***Ауызашар*** (*ораза ашқанда ішетін тағам).* Қатын алғанда *о р а з а а ш а р ы м* да болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О р а з а а ш а р д а н* айырылып, қас пен көздің арасында шоңқайдық та қалдық (Ж Айсауытов, Шығ.).

Оразасын ашты. *Таңертеңгі асын іште.* – Әлгінде қонақүйден *о р а з а м д ы а ш ы п* шығып ем (С.Бердіқұлов, Аспан.). Қара торсықты шайқап-шайқап қымыз құйып, *о р а з а с ы н а ш т ы* (С.Омаров, Қиыр жол).

Ораза тұтушы. д і н и. *Ораза ұстаушы, ауыз бекітуші адам.* Көзің күнде көреді намаз оқушы, *о р а з а т ұ т у н ы ш ы л а р д ы ң* не халәтта екендіктерін, оған дәлел керек емес (Абай, Тол. жин.)

Ораза тұтты [ұстады]. д і н и. *Қасиетті Рамазан айында таңның атысынан кештің батысына дейін ас-су ішпей ауыз бекітті, мұсылмандық негізгі парызының бірін өтеді.* Ғылымсыз оқыған намаз, *т ұ т қ а н о р а з а,* қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды (Абай, Тол. жин.) Енді ниет еттіңіз таһарат алмаққа, намаз оқымаққа, *о р а з а т ұ т м а қ қ а* (Абай, Тол. жин.) Жоғалды ойын-күлкі, сауықтары, Зор болып аурудан қауіптері. Қасқырлар қойға тимей, *о р а з а ұ с т а п,* Жай жүрді түлкі жемей тауықтарды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОРАЗАҚОР с ы н. *Оразашыл.* Сонау бала кезінде *о р а з а қ о р* атасының сәрі асын бір оянып, бір қалғып аңдып жатқан бір түні есінде қалыпты (А.Сүлейменов, Бесін).

ОРАЗАЛЫ с ы н. д і н и. *Ораза ұстаған, мұсылмандық парызын орындаған.* Еңбектіміз өлер, *о р а з а л ы м ы з* қалар, құтылар деді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

ОРАЗАШЫЛ с ы н. *Ораза тұтқыш; діншіл.* Кейбіреулер *о р а з а ш ы л,* намазшыл болып жүр (Абай, Шығ. жин.). Бала кезімде намазшыл, *о р а з а ш ы л* болдым,– дейді Баймағамбет (Б.Ізтөлин, Шығ.).

ОРАЗДЫ с ы н. *Басына жақсылық үйір, бақытты.* Бүгін атақты қазақ ақыны марқұм Құнанбаев опатына дәл он жол толды. Егер Абай қазақтан өзге *о р а з д ы* жұрттардың бірінің ақыны болса, сегіздегі баласынан сексендегі шалына дейін түгел атына қанық, сөзімен таныс болар еді, елі туғанына сүйініп, өлгеніне тегіс күйінер еді (М.Дулатов, Шығ.). *О р а з д ы м е н* оттас ет, Қыдыр атамен жолдас ет, Не тілегін әзір ет, Жарылқаушы құдірет (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мінекең ырысты, *о р а з д ы* адам деп атын Оразбай қойып берді (Т.Ахтанов, Дала.).

Ораздының он [көп] ұлы, Жиырлының [қызы] жалғызы. к ө н е. *Өсер ұрпаққа өмір бағасын тұспалдап айту.* Жел, жел өсер, жел өсер. Жел астына қарасам, қоға менен тал өсер. *О р а з д ы н ы ң ұ л ы ө с е р, Ж и ы р л ы н ы ң қ ы з ы* өсер (Шалкиіз ақын, Шығ.). *О р а з д ы н ы ң о н ұ л ы* ойын салып жүргенде, *Ж и ы р л ы н ы ң ж а л ғ ы з ы* Атқан оғын таба алмай жер сабалап қалған күн (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Ораздының баласы он үшінде баспын дер [он бесінде бас болар]. *Ынтымақ-берекесі бар, бақытты адамның ұрпағы тез өседі деген мағынада. О р а з д ы н ы ң б а л а с ы о н б е с і н д е б а с б о л а р* дегенді білуші ме ең? (З.Жәкенов, Таң самалы).

ОРАЙ[1] з а т. *Адамның басындағы (шүйдесінде не желкесінде) шаштың үйіріліп өсуінен болатын белгі.* – Шүйдеңнің екі *о р а й ы* бар екен, екі қатын аласың,– деуші еді шешем басымды сипап отырып (Ауызекі).

ОРАЙ[2] з а т. **1.** *Бір істің, әрекеттің реті, сәті, жөні. О р а й ы м* бар ма менің сенен кетер Ондайға алаң болмай жүрсең нетер. Әкемнің беремін деп айтқаны рас Әуре боп болмас іске жүр ғой бекер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Төртінші – әуездің түрлі *о р а й ы н,* шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біздің үстімізге адам мінгізгенін онша ұната қоймағанымызды байқаған Майя тіл қатысар *о р а й д ы* күтпеді (Т.Ахтанов, Үндістан.). **2.** *Белгілі бір жағдайға сай, соған лайық; сол бағытпен.* Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай, Артық қайыр артықша қызметке *о р а й* (Абай, Тол. жин.). Сегізінші мартқа *о р а й* активтердің жиналысына барғалы жатырмын (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің төлеуі, қарымтасы.* Қажының ашуланғаны Сатанның өз қылығының *о р а й ы* емес пе еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бір орайда. *Бір ретте, сәтте, бірде. Бір орайд а* адамгершілік, достық көмек деген жайлар сөз болған (М. Әуезов, Абай жолы).– Ал, қалай, шештіңіз бе,– деп сұрады парторг *б і р о р а й д а* комбайнерден (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Көп орайда. *Көбінесе, негізінен, көп жағдайда.* Қазақтың аққөздігін *к ө п о р а й д а* бауырмалдықтың жеңіп кетерін Крейгель біледі (А. Сүлейменов, Бесін).

Орайы келді [болды]. *Сәті түсті, реті келді.* Бірақ *о р а й ы к е л і п* дидарласа алмай жүретінмін (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос.). Басқа адамның *о р а й ы б о л м а ғ а н* соң, сол бес тұяқтың бағып-қағуын өздеріңіз сырттан көрген ақсақалға жүктеп едік (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). Кемелбектің Айдархановты сөзден ұстайтын *о р а й ы* енді *к е л г е н* сияқты (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Орайын тапты. *Ретін, қисынын келтірді, жөнін тапты.* Осындайда *о р а й ы н т а у ы п,* сөз айта алмай қалғанына ызаланды (Т. Ахтанов, Көккұтан). Оқу қауырт болса да *о р а й ы н т а у ы п,* оны екі ай бойы іздестірумен болдым (М.Хасенов, Алғашқы ән).

Орайы түсті. *Реті келді, қисыны түсті.* Біз *о р а й ы т ү с і п,* сол кісіге кез келе кеттік (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Өкінішке орай. с ө й л. *Бір өкініштісі, қап дегізгені.* Ал «Айман-Шолпан» мен «Шұғаның» соңғы опералық клавирі *ө к і н і ш к е о р а й,* кейін жоғалып кетті (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл). *Ө к і н і ш к е о р а й,* сол кезде атам үйреткен күйлердің атын сұрамаппын («Мәдениет және тұрмыс»).

ОРАЙ з а т. ж е р г. *Орта.* Совхоз *о р а й ы н д а* кешкі уақытта құлақтан су ашылмасын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАЙЛА= е т. *Туралау, ыңғайлау.* Демек, таза көркемөнерді жақтаушылар Маяковскийдің өзін де өз мақсаты мен мүддесіне *о р а й л а п* баққан (Е.Букетов, Атан қомы.). Атқа мініп *о р а й л а п,* Он шақырым жерде тұр, Шамасында Сарыөзек. Дыбыс білсең алыстан, Оят бізді шауып кеп (О.Шипин, Дастан.). Екеуміз де о бастан балаға жарымаған жанбыз ғой. Енді тағдырдың өзі *о р а й л а ғ а н* шығар бізге бұл баланы (Ж.Жұмақанов, Қызыл жалау).

ОРАЙЛАН= е т. *Ретіне келу, жөнге түсу.* Осы жұмыс *о р а й л а н ғ а н ш а,* әлдеқалай күн болады деп, ол ақшаны сақтап отырмыз (А.Хангелдин, Қараторғай).

ОРАЙЛАНУ *Орайлан етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЙЛАС с ы н. *Ұқсас, сай; бірдей, сәйкес.* Менің қаным оның қанымен *о р а й л а с* боп шықты (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Біздің қазақта бұл ойыңызға *о р а й л а с* келетін жақсы мақалдар бар (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Баласының туған күнінің де әкесінің туған күнімен дәл бір күні *о р а й л а с* келуін қарашы (Ж.Мусин, Үміт).

ОРАЙЛАС= е т. *Ұқсасу, сәйкесу, деңгейлесу.* Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері *о р а й л а с ы п,* ұнамды құралуынан болады (А.Байтұрсынов, Шығ). Әңгіме ортақ арнаға түсті, ойлар *о р а й л а с ы п,* пікірлер тоғысты («Соц. Қаз.»). Сценарий авторларының, режиссердің қазақ өмірін, халықтық характерлердің дәстүр ерекшеліктерін жеткіліксіз білуі, сөйтіп, кейіпкерлер аузына образға *о р а й л а с п а й т ы н*, ұлттық әдет-ғұрыпқа сыймайтын сөздер салуы – фильмнің талай тұстарын құнсыздандырып тұр (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОРАЙЛАСТЫҚ з а т. *Ұқсастық, бірдеңгейлестік.*

ОРАЙЛАСТЫР= е т. *Деңгейлестіру, ыңғайластыру, саю.* Шаруа баққан адамның әр нәрсені *о р а й л а с т ы р а* жүретін әдеті емес пе (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Оның бұл ырымды игілікке, жақсылыққа *о р а й л а с т ы р ы п* істеп тұрғанын бірден білдім (С.Омаров, Қиыр жол).

ОРАЙЛАСТЫРУ *Орайластыр етістігінің қимыл атауы.* Біз осында үлкен бір маңызды мәселені келісіп, өз орнына *о р а й л а с т ы р у* қамымен жиналып отырмыз (А.Байтанаев, Қыран.). Осы ойын орындаудың сәтін партия мүшелігіне қабылданар кезіне әдейі *о р а й л а с т ы р у ы н д а* да ішке түйген есеп бар (З.Жәкенов, Таң самалы).

Орайластыру блогі. и н ф. *Енгізу-шығарудың стандартты орайластырылуына қосуды жасақтайтын енгізу-шығару құрылғысының блогі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Орайластыру құрылғысы. и н ф. *Ақпараттық құралдардың үйлеспейтін екі құрауышының интерфейсін жасақтайтын құрылғы.*

ОРАЙЛАСТЫРЫЛ= е т. *Деңгейлестірілу, ыңғайластырылу.* Үлкен секіріс саясаты «болат қорыту» деген науқанға *о р а й л а с т ы р ы л ы п* жүргізілді («Қаз. әдеб.»).

ОРАЙЛАСТЫРЫЛУ *Орайластырыл етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЙЛАСУ *Орайлас етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЙЛАУ *Орайла етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЙЛЫ с ы н. *Қолайлы, ыңғайлы.* Өлең деген – әр сөздің ұнасымы, Сөз қосарлық, *о р а й л ы* жарасымы (Абай, Тол. жин.). Іс *о р а й л ы* кезінен кетіп қалғандықтан, енді өзіне Жұмағұлдарға тілеулестікті лайық көрген (М.Әуезов, Қараш.). Өз тағдырының шешілер түйіні ойда жоқта өз қолына келіп тисе, бұдан өткен *о р а й л ы* іс бола ма (А.Хангелдин, Қараторғай).

ОРАЙЛЫҚ з а т. ж е р г. ***Орталық.*** Совхоз *о р а й л ы ғ ы* гүлденіп келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бүгін *о р а й л ы қ қ а* барамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАЙОТ з а т. ө с. <лат. xeranthemum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын, біржылдық, жарғақ жапырақты шөптесін өсімдіктердің бір түрі.* ≈ *О р а й о т* жапырағы.

ОРАЙПЕК з а т. к ө н е. **1.** ***Оралпек.*** **2.** э т н. *Сәукеле, қарқара, қосыбаның жалғыз бізбен тігілетін кестесі.* Демек, *о р а й п е к* сөзінің мағынасын басқадан іздемеу керек. Сәукеленің, қарқараның, қосыбаның, сарабаның жалғыз бізбен тіккен кестесін осылай атайтынын жұрт бүгін де білсе керек-ті (Б.Қыдырбекұлы, Шығ.).

ОРАЙСЫЗ[1] с ы н. *Басында орайы жоқ.*

ОРАЙСЫЗ[2] с ы н. *Жөнсіз, ретсіз; қолайсыз.* Олар әлеуметке аян болғандықтан, бұл арада тізіп жатуды *о р а й с ы з* көрдік (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Осындай адамның малдан шығам деуі колхоз жағдайына *о р а й с ы з* келеді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ОРАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Жайсыздық, ыңғайсыздық.* Манадан бері ортада кілкіп тұрған *о р а й с ы з д ы қ* Меңсұлуды әбден мезі қып бітіп еді (Қ.Найманбаев, Үміт.). Асылбекте де бір *о р а й с ы з д ы қ* пайда болып, не айтуды білмей сипаңдай берді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

ОРАЙЫНДА үс т. *Реті келгенде, ыңғайында.* Сондай бір әңгіме *о р а й ы н д а* ол соны айтты (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Сөз *о р а й ы н д а* манағы таластың төрешісі Тамбай атай болсын дедім (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Бір сөздің *о р а й ы н д а* өзінің онжылдықты бітіргенін, техникумға түспек ниетін де білдірді (М.Хасенов, Алғашқы.).

ОРАҚ з а т. **1.** *Егін, шөп ору үшін жасалған, имек жүзді, қысқа сапты еңбек құралы.* Үйде отырғанша, қолдарыңа *о р а қ* алып, атызға кетулерің керек еді (Ә.Жәмішев, Дала.). Көршіден сұрап алған *о р а қ т ы* беліне қыстырып, аспада тұрған арқанды шешіп алды (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Балалар, ертеңнен бастап қолдарыңа бір-бір *о р а қ*

алып, егіннің арам шөбін отауға шығыңдар (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Егін ору кезі; науқан.* Сонан бері рақымсыз көп жыл өтті, *Орақ* келер, орылар мезгіл жетті (Абай, Тол. жин.). Бригадир шал шіңк-шіңк етіп, кемпір-шал, балашағаны *о р а қ қ а* қуады (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Колхоз партия ұйымы *о р а қ* кезінде көпшілік арасындағы саяси-ұйымдастыру жұмысына айрықша көңіл бөлді (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

Алтын орақ. п о э т. *Астық піскен шақ, орақтың дер кезі.* Жомарт жер тілін тапса аянбаған, Жетті кез *а л т ы н о р а қ* оян, далам (Т.Айдаров, Қоңыр жел). Ол беташар жылдың *а л т ы н о р а ғ ы н д а* міндеттемесін екі есе артығымен орындады («Лен. жас»).

Аузымен [ауызбен, тілімен] орақ орды. *Істі қолмен емес, сөзбен «тындырды»; пысықсыды.* Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, *А у з ы м е н о р а қ о р ғ а н* өңкей қыртың (Абай, Тол. жин.). Ел ішінде қызылкөз әрі *а у з ы м е н о р а қ о р ғ а н* адам атанғанын Құдыштың өзі де сезетін еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Басына жастық болды да қалды, *А у ы з б е н о р а қ о р ы п*, Шөбін де салды, Жемін де төкті (А.Тоқмағамбетов, Сайра бұлбұл). Қысылды кешпегендер көңін жайлап, Көңіне қымыз ішкен бие байлап. Алты ай жаз сайрандаған шегірткедей *Т і л і м е н о р а қ о р ы п* жүрген сайрап (О.Шипин, Дастан.).

Қолынан орақ түспеді. *Тыным таппай шаруа істеді, шөп шапты.* Үйретті әжептеуір іске қолың, *Қ о л ы н а н* кетпен, *о р а қ т ү с п е д і* оның. Үйіне жеткенінше асығатын, Білсе де күйеуінің іште жоғын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Орақ ауыз, от тілді [от ауызды, орақ тілді; от ауыз, орақ тісті]. *Адуын мінезді, өткір тілді, турашыл адам.* Бес ұлдың буына піскен адуын, *о р а қ а у ы з* әйел шалына соқтыға кірді (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Жасында *о р а қ а у ы з, о т т і л д і* басшыларды да көрді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Әйкен *о т а у ы з, о р а қ т і л д і,* қадалған жерінен қан алатын қатал екен,– дейді (С.Бақбергенов, Кентау). Құрманғазы: «Қайран *о т а у ы з д ы, о р а қ т і с т і* ақыным-ай!» – деп, сол арада «Исатай мен Махамбет, Өкіне ме екен «өлдім» деп!» – деген жолдармен басталатын өлеңін жайлап термелеп айтып келіп, аяғында бір күй тартып жіберген екен дейді (А.Жұбанов, Замана.).

Ораққа береке! т і л е к. *Егін ору кезінде түсім мол болсын деген мағынада айтылатын сөз.*

Орақ мұрын [тұмсық]. *Ортасы дөңестеу, имектеу келген, үлкен мұрын.* Бір жиында Ғалиянұр деген бір ноғай молда Ақанмен айтыспақ болады. Ақан ноғайдың *о р а қ м ұ р н ы н а* тие сөз бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Үй иесі *о р а қ м ұ р ы н* сары кемпірмен де едәуір ұғысатын боп қалды (Т.Ахтанов, Дала.). *О р а қ м ұ р ы н,* алпамсадай зор денелі, суық қара сұр жүзді кісі әлі боз жусанды жапыра жамбастап жатыр (З.Жәкенов, Таң самалы). Қайқы жауырын, қарашегір, қанды көз, *о р а қ т ұ м с ы қ,* делдең танау, балуан батыр, еңкіш еңсе, мұзбалақ, үш түлеген тастүлек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Орақ орды. *Шөпке орақ салды, орақпен шөпті қиды.* Күркіреп жауып кеткен өткіншідей, Секілді өмір солай өкінішің. *О р а қ о р ы п,* кетпенді шаппасам да, Ән мен күй, өлең еді бар жұмысым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Орақ пышақ. ж е р г. а) *Үлкен пышақ. О р а қ п ы ш а қ п е н* нан кеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Шалғы.* Тақтаның ара-арасынан шыққан шөпті *о р а қ п ы ш а қ п е н* шауып аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орақ салды. *Егінге орақ түсті, егін ору кезі туды.* Үш жігіт тұңғыш рет алып дала машинасына отырып, астықты алқапқа *о р а қ с а л д ы* (М.Неталиев, Үлкен жол.). Облыста алғашқылардың бірі болып егіске «Шардара» совхозының механизаторлары *о р а қ с а л д ы* («Лен. жас»).

Орақ су. ж е р г. *Егін бас тарта бастағаннан кейін берілетін үшінші су.* Биыл жаңбыр көп болып, біздің егін желке су мен *о р а қ с у ы н* ішкен де жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орақ тартты. *Орақ орды; сілтеді.* Бала кезімізде Ақәжемнің дәл осы арада *о р а қ т а р т қ а н ы н* талай көргенбіз (М.Дүзенов, Ақәже).

Орақ түсті. *Егін орағы басталды.* Тарыға *о р а қ т ү с к е л і,* міне бүгін екі күн (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Егінге *о р а қ т ү с к е н ш е* совхоз албарын шөпке толтыру керек (М.Хасенов, Нартәуекел). Үш күрішшінің қарамағындағы 90 гектар егінге де *о р а қ т ү с к е н* (Балдәурен).

Шалғы орақ. с ө й л. *Шалғы.* Тоғай арасындағы алаңқайда шөп шауып жүрген екеу *ш а л ғ ы о р а қ т а р ы н а* сүйеніп тұрған күйі бізге қарады (Қ.Мұхамбетқалиев, Тоғай).

ОРАҚ-БАЛҒА з а т. т а р. с о в е т. *Шаруа мен жұмысшының одағын білдіретін КСРО гербіндегі белгі.* Оның көз алдына Совет үкіметінің мөріндегі күн астында айқасқан *о р а қ-б а л ғ а н ы ң* суреті елестеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Алтайдың батырлары, сұлулары, Толқынға маңдай терін жуынады. Жарқырап бара жатыр *о р а қ-б а л ғ а* Зайсан көл кемесінің туындағы (Д.Әбілев, Алтай.).

ОРАҚЖАПЫРАҚ: орақжапырақ құртқашаш. ө с. <л а т. falcifola> *Құртқашаш өсімдігінің жапырағы ораққа ұқсаған түрі. О р а қ-ж а п ы р а қ қ ұ р т қ а ш а ш ы* май, июнь айында гүлдейді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ОРАҚЖЕМІС з а т. ө с. <лат. drepanocaryum> *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстанда Шу-Іле, Қаратау, Батыс Тянь-Шань тауларындағы тасты, қиыршық тасты тау беткейлерінде, жартастардың көлеңкелі жерлерінде, ағаштар мен бұталар арасында өсетін 1 түрі – северцов *о р а қ ж е м і с і* бар (ҚҰЭ).

ОРАҚТАЙ с ы н. *Имиген; қисық, орақ сияқты.* Біздің шәһәрдің айы арбаның доңғалағындай, соған да ешкім көз қырын салмайды, ал сендер *о р а қ т а й* айды көргенге мәз болып тұрсыңдар (Қожанасыр.). Атылатұғын садақтай, имиіп алмас *о р а қ т а й* (Көрұғлы). // *Бүкшиіп, жүдеп, еңкейіп.* Жас күнде тасығандай қайнар күшің, Толықсып толған айдай көрінесің. Сол қалыптан айнымай тұра бермей, *О р а қ т а й* боп қалғанда күйеді ішің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ОРАҚТАН= е т. *Орақ сияқты иілу, ораққа ұқсау.* Жамбасын сыз қарып, шымырлатып өткенін де осы *о р а қ т а н ы п* туған айдан көреді (К.Тоқаев, Көмескі із).

ОРАҚТАНУ *Орақтан етістігінің қимыл атауы.*

ОРАҚТҰМСЫҚ з а т. ө с. <лат. lbidorhyncha struthersii> *Татрең тәрізділер отряды, қарала балшықшылар тұқымдасына жататын құс. О р а қ т ұ м с ы қ* – отырықшы құс. Жеке жұптары ұсақ тастар арасына шұңқырлап ұя салады. 3-4 жұмыртқаны мекиені мен қоразы кезектесіп басып, балапандарын да бірігіп өргізеді (ҚҰЭ).

Орақтұмсық шалшықшы. з о о л. *Тұмсығы ұзын, имек келген балшықшы құс.* Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитұмсық, қызғылт бірқазан, қызыл жемсау, ақ тырна, *о р а қ т ұ м с ы қ ш а л ш ы қ ш ы*, жылқышы, су бүркіті, қара ләйлек, ақ бас үйрек, мәрмәр шүрегей, тарғақ, кәдімгі қоқиқаз бар. Аңдардан шошқа, киіктің бірнеше түрі, қарсақ, қоян, күзен және басқалар кездеседі («Соц. Қаз.»).

ОРАҚША[1] з а т. ө с. <лат. spirorhynchus> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік.* Қазақстанның құмды, далалы аймақтары мен шөлді жерлерінде өсетін бір түрі – құмды *о р а қ ш а* бар (ҚҰЭ).

ОРАҚША[2] ү с т. *Орақ тәрізді, орақ секілді, қатты иілген.* Қадірбекке ақ жастыққа шашылған мойыл қара шашы, ақ борлаттай жүзі, *о р а қ ш а* иілген әйелінің қиғаш қасы көрінді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Күймеге жегілген семіз қара айғыр мойнын *о р а қ ш а* иіп, аяғын сәнмен еркін тастап келе жатыр (М.Дүйсенов, Мейман.).

ОРАҚШЫ з а т. *Орақпен егін орушы, орақ оруға шебер адам.* Бір танап жердің оруына төрт *о р а қ ш ы* керек. Үш өгізбенен күнде үш танаптай күрішті бастырады («ТУГ»). Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда, Тал гүлдеп, шалғын өсіп оңалғанда, Көлбеңдеп көк орайда күрілдетіп, *О р а қ ш ы* пішен шауып, шөп алғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Арқасы күнге күйген дамбалшаң *о р а қ ш ы л а р* бастарына желбіретіп орамал тартып, кейбірі әдейі күлсін дегендей, орған ұзын шалғыннан басына сәлде орап көлбектеп, күрілдетіп пішен шауып жүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Таң сәріден қимылдаған *о р а қ ш ы л а р* күн қыза дем алды (С.Бегалин, Ана.).

ОРАҚШЫЛЫҚ з а т. *Орақ ору кәсібі.* Осы бір *о р а қ ш ы л ы қ* өнерді Ұлбала кейін кетпеншілікке ауыстырды (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

ОРАЛ[1]= е т. **1.** *Бүркеліп жабылу, оратылу.* Ажал оғы бір күні атылмай ма? Тура келсе, тіл тартпай қатырмай ма? «Әлхилла ассалата жаназа» деп, Ақ кебінге *о р а л ы п* жатылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сыбдыр-сыбдыр жүргендей, Сылқ-сылқ қана күлгендей, Көрінбей неге билейді?! Жібектей жетпіс *о р а л ы п*, Жыландай жүзге бұралып, Бетімнен неге сүймейді?! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Шырматылу, аяқ алып жүре алмау. О р а л ы п* адам мен мал жүре алмайтын, Түйенің шудасындай қалың қияқ. Бұлақтың көзі шыққан қайнар жері Бұрқылдап аспанға атып тұр шымырлап (О.Шипин, Дастан.). Аялап кейде сол сезім, Бозбала күннен аумаймын, Махаббат, жалын мол кезім *О р а л ы п* келіп, лаулаймын (К.Салықов, Жезкиік). – Қарындас, сенің ана шашыңа *о р а л ы п* өлген жігіттің арманы бар ма екен (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). **3.** *Оратылу, айқасылу.* Жылыстар соңдарынан бозбалалар, Ғашығын іздеп табар со барғанда. Қауышып емін-еркін ен далада, Айқасып жұмыр білек *о р а л ғ а н д а* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аяққа оралды. а) *Жолына бөгет болды, кедергі келтірді.* Бұл жұмыста *а я ғ ы н а*

о р а л ы п, ешқайда шығармай қойды (Ауызекі). ә) *Жалынып-жалбарынды, жабысты. А я ғ ы н а о р а л ғ а н д а й* боп, зорға дегенде бір көндірдік (Ауызекі).

Тал жібектей оралды. б е й н. *Еркеледі, назданды. Т а л ж і б е к т е й о р а л ы п,* Гүл шыбықтай бұралып (Абай, Тол. жин.).

Тізгініне [шылбырына] оралды. а) *Шын ықыласпен қызмет етті, жабыса кетті.* Үмбетәлі Жәкеңнің атының *т і з г і н і н е о р а л д ы* (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Ел азаматтары *ш ы л б ы р ы н а о р а л ы п,* аттан әрқайсысын қолтықтап түсірмекке ұмтылды (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Жолына бөгеу болып, жүрем деген адамды тоқтатты.* Нәдір атқа міне бергенде, бәйбіше кеп *ш ы л б ы р ы н а о р а л а* кетті (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ОРАЛ[2]= е т. **1.** *Бір жерге қысқа уақыттың ішінде барып-келу, қайту.* Жастық шақтың көп-ақ шығар өтеуі, Арман содан ашылатын гүл екен. Мен дүкеннен *о р а л ғ а н д а* екеуі Бір әуенді қосыла айтып тұр екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шарап десе, шаттанып, құлақ ұшып, Болса – өзімнен, болмаса – сұрап ішіп, *О р а л ғ а н д а* үйіме, шешем тұрды: – Және мас боп келді, – деп, – мына күшік (М.Мақатаев, Шығ.). Үйге түн ортасында *о р а л д ы қ* (А.Жақсыбаев, Менің дос.). **2.** *Алыс, қиын сапардан, соғыстан т.с.с. біраз уақыт өткеннен кейін қайтып келу.* Біздің қатал тағдырымыз қалай шебер тоғысқан, Екеуміздің әкеміз де *о р а л м а д ы* соғыстан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жауды жеңіп Ұлы Отан ел қуанды, *О р а л ы п* елге аман ер қуанды, Кемпір-шалдар нұрланып, жастар жайнап, Халықтың қуанышқа мейірі қанды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сол майданда жеңіске жетеміз бе, Әлде мүлде хабарсыз кетеміз бе. Шешемізге мәңгілік *о р а л м а г а н* Ұқсамай-ак қояйық әкемізге (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сол кеткеннен мол кеттім, *о р а л м а д ы м,* Жерді аңсаймын... Жалғыз-ақ сол – арманым. Қиын екен қимасың екі бірдей, Көз алдыңда ғайып боп жоғалғаны (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Оратылу, шому, толу.* Ұрқия өлгеннен былай Ақанның жаны қасіретке *о р а л а* бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жоғалған шылбырына *о р а л ғ а н* мұң, Біздерге қызметші болар бар күн. Туған ел, алтын бесік, толғантады Бүгінгің, ертеңгің мен одан да арғың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *Қайта көңіл бөлу, екінші рет соғу.* Түрлі ақындар Нәзира дәстүрімен «Жүсіп-Зылихаға» *о р а л ы п,* жаңғыртып жазған (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Әлгі Крайды неге шауып тастай жаздағаныма *о р а л а й ы қ* (А.Сатаев, Ақын.). **5**. а у ы с. *Сәті түсу, реті келу.* Қыс қыстауың – қып-қызыл ол бір пәле, *О р а л ы п* ешбір шаруа оңалмай жүр (Абай, Тол. жин.). **6**. а у ы с. *Әннің, күйдің адамды баурап, ұйытып әкетуі.* Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, үннің тәтті *о р а л ғ а н* мәні оятар (Абай, Тол. жин.). Мұңмен шыққан, *о р а л ғ а н* тәтті күйге, Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық (Абай, Тол. жин.). **7.** *Сөзі шешен шығу, жүйесін тапқан сөз айту.* Сөйлеріне келгенде, Судағы қара сүліктей, қызыл тілім қадалған. Шабарына келгенде, Қашаған қуған жүйріктей, Оңды-теріс *о р а л ғ а н* (Базар жырау, Шығ.). **8.** а у ы с. *Бақытты сезінген күндерді қимай қайыра еске алу.* Танакөз! Біздің қайсар достықтың даңқы сіңген, Өткен күнге *о р а л ы п* балқысын дем. Жарты сырым шертілді жан досыма. Енді саған шертейін жартысын мен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Балалық шақ – гүл жазира, балалық шақ – байтақ ән, Қартаямыз, бірақ саған *о р а л а м ы з* қайтадан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **9.** *Уақыт айналып өткен кезге келу, қайталану.* Кездесіп еді сонда бір Ақсары сұлу келіншек, *О р а л м а с* енді ол дәуір Қайтадан жігіт көрінсек (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қомағай қос жанарым, қарап үлгер, Шыққан күн, жанған гүлдің алауын көр. *О р а л с ы н* адастырған бала күндер, Жаныма жас сәбидің талабын бер. Неғұрлым күндер зулап өткен сайын, Солғұрлым ынтықтырып барады Жер. Жалықпа, қос жанарым, қарап үлгер! (М.Мақатаев, Шығ.). **10.** а у ы с. *Ие болу, кенелу, қайта табысу.* Кебенекпен жүргенді керексізге жорыма, Айтқаныңды қосайын ақыл-естің қорына. Майданнан соң иесін әзер тапқан ордендей Ақындарға абырой *о р а л а д ы* соңыра (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бақыттың құсы оралды. б е й н. *Бақ қонды, болмай жүрген жолы болды, сәті туды. Б а қ ы т т ы ң қ ұ с ы* қолында Басыңа қонды *о р а л ы п.* Өзіңіздей тең басып, Халқыңа қылдың ағалық (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қайта оралмайды. *Қайырылмайды, қайталанбайды.* Тіршіліктің, кейде тіпті шері – бал. Бір жоғалтсаң, *Қ а й т а о р а л м а с* кері мал. Екі айналып келмейді өмір, Келмейді! Келмейді екен, Не болса да көріп ал! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Махаббатты мазасыз майданда уат, Алғандай ек екеуміз айдан қуат. Құшақтасып ақырын келе жатқан *Қ а й т а о р а л м а й* кетті ғой қайран уақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ойға оралды. *Еске түсті.* Түз демеймін Немесе қыз демеймін. Қыс демеймін, Не көктем, Күз демеймін. *О р а л ғ а н ы о й ы м а* жетіп жатыр, Мен арнайы тақырып іздемеймін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сыртынан бақыт тілер бөтен елге, – Мінезге қасиеттер жете ме өңге?! *Ойыма оралады* жасыл бамбук, Сіздердің саулық үшін көтерерде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өмірге оралды. *Ажалдан аман қалды.* Тағы бір адам ажалдан арашаланып, *өмірге оралды* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Сөз оралды. *Айтар сөзі шешен шықты, орайын, ұйқасын тапқан сөз айтты, шешендігін көрсетті.* Қой зор болып түйеден, құлын зор боп биеден, *Сөз оралмай* жүйеден, Бұзақы би боп тізілді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ОРАЛ з а т. к ө н е. *Шама, әл, мүмкіндік. Оралыңның* барында ойна да күл, Ақ жүзіңді қара жер жасырғанша (Айтыс). Барында *оралыңның* ойнақтап өт, Қара жер әлі-ақ бір күн кетер тартып (Халық өлең.).

ОРАЛҒЫ[1] з а т. *Бөгет, кедергі.* Бекболат матүшкеге *оралғы* бола берген соң, тысқа шығып, қолын жуып бой жазды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз жасасақ, жасқа *оралғы* боламыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Балалардың дұрыс білім алуына *оралғы* болады (М.Дулатұлы, Шығ.). Күнзила мен председательде бір-бірден чемодан бар. *Оралғы* – Әскербектің екі қап дүниесі (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Оралғы болды [аяққа, етекке оралғы болды]. *Кедергі келтірді, бөгет жасады.* Егер енді баланың ойынына қатысқың келсе, өзің бала болып қатыс. Яғни ойындарына бөгет, *оралғы болма* (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен де сендерге *оралғы болдым-ау* деп анасы қабақ шытты (А.Нұрманов, Аққу.).

Оралғы болу. к ө н е. *Шатастыру, кері әсерін тигізу, қиындату.* Және де тіл дәлдігіне мынадай орындарда кемшілік келеді. Сөйлем ішіне орын алып, *оралғы болудан* басқа қажеті жоқ сөздер кірсе (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ОРАЛҒЫ[2] з а т. *Жоғалған заттың қайтқан қарымы, төлемі.* Жоғалғанның *оралғысын* сізден күтем деген ниетте болған жоқпын (К.Оразалин, Абай.). – Апам шіркіннің қуанышында шек болмас!– Өшкенінің *оралғысы,* жоғалғанның жоралғысы – сен (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

Оралғысы болсын! т і л е к. *Жоғалғанның өтеуі, кеткен нәрсенің қайтуы болсын деген мағынада.*

ОРАЛДЫР= е т. *Келтірту, қайтарту.* Мәрзия Әділді ойына бірде-бір рет *оралдырмаса* екен деп армандайды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Онан кейін мені ешқандай күш кранға қайта *оралдыра* алмас еді (К.Баялиев, Жер.).

ОРАЛДЫРУ *Оралдыр етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЛМА с ы н. *Алыстан айналатын, бұрылма.* – Қайтамыз. – Келген маршрутпен бе? – Өзің біл. – Ол жол *оралма* (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ОРАЛМАЛЫ с ы н. *Оралып өсетін, оратылған.* Мысалы, екпе бұршақтың *оралмалы* мұрттары – түрі өзгерген жапырақтар (Жалпы биология).

ОРАЛМАН з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Жаппай қуғын-сүргінге ұшыраған, этникалық тазалаудан қашып, саяси сауға сұрап, жат елге жаппай қоныс аударған қазақ халқы өкілдерінің Қазақстанға оралғанда материалдық, моральдық қамқорлық көрсетілуге тиіс, азаматтық алғанға дейінгі айрықша әлеуметік тобы.* Этникалық отандастардың тарихи Отанына қайтуға бел байлап, шекара аттағандары ғана ерекше әлеуметік мәртебе алып, *оралман* атауына ие болады («Ана тілі»). Оның ішінде, ең маңызды мәселелердің қатарында *оралмандарды* қабылдау, орналастыру, оқыту, жұмыс тауып беру сияқты проблемалар аталынды («Егемен Қазақстан»). Шетелдердегі қазақтар мен *оралмандарға* арналып жарық көретін «Қазақ елі», «Шалқар 2» газеттеріне де ерекше қомқорлық керек («Қаз. әдеб.»).

ОРАЛПЕК [қырғ. оройпок] з а т. к ө н е. *Әйелдің басына тартатын кесте төгілген орамалы. Оралпектің* ортасын оймай кетті, Басына қос қарқарам қоймай кетті. Әке-шешем бұйырып қоям деді, Жиылып елі-жұртым болмай кетті (Ақбала-Боздақ).

ОРАЛТ= е т. **1.** *Қайта қайырып әкелу.* Шопан саулықтарды өрістен *оралтқанша* қораның қиы тазартылды (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Енді оларды елге *оралтып* қайтесіңдер (Самал). **2.** *Біреуді-біреуге араластыру, бұру, ыңғайын жасау.* Сүйсең де, сөксең дағы өз бұйрығың, Жібердім сізге *оралтып* сөз құйрығын. Жаңаны бұрынғымен салыстырып, Осының, Татьяна, айт билігін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ОРАЛТҚЫЗ= е т. *Қайтартқызу, келтірткізу.* Сол жол әмсе адастырмай сапардан, *Оралтқызған* туған мекен, ұяңа (Ө.Жайлауов, Арай).

ОРАЛТҚЫЗУ *Оралтқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОРАЛТТЫР= е т. *Ораттыру.* Айыбыңды салып қойшы қойнына, *Оралттырып* қолаң шашын мойнына (Қ.Мұқышев, Құзар.).

ОРАЛТТЫРУ *Оралттыр етістігінің қимыл атауы; қайтару.*

ОРАЛТУ *Оралт етістігінің қимыл атауы.* Өткенді *о р а л т у* мүмкін еместігі, бәрі де түпсіз терең жұтқандай жоқ болатындығы жүрегін жаралап, өзегін өртеді (С.Алдабергенов, Асу). Оның жігіттік намысына тиіп, қалайда өзіне *о р а л т у* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). Дәстүршілдікті күйттесек, жоғалтқанымызды қайта *о р а л т у ы м ы з д ы* ғана қамдастыруымыз керек (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОРАЛУ *Орал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір жерге барып-қайту, қайта келу.* – Жұмыс көп, тағы бір жерге соғып, бүгін түнде *о р а л у ы м* керек (К.Тоқаев, Көмескі із). **2.** *Алыс сапардан, соғыстан, көп уақыттан кейін алдыңғы кеткен жеріне қайтып келу.* Кеткендей едім-ау мен көк түбіне, Жеткендей едім-ау мен жоқ түбіне, Ақталды ақ мұратың, о, Туған Жер, Сағаты *о р а л у д ы ң* соқты міне! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Пәлен жерде... Пәлен деген ауылда Кіл құрдасы болыпты оның жанында... Күндізтүні ойлайтыны сен дейді, Жүр дейді ол да *о р а л у д ы ң* қамында (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Соңғы кезде жүр менің болмай күйім. Серілерсіз күлкіге толмайды үйің... Сол күлкіні сағынып шыққаннан соң, *О р а л у ы ң* кезінде сондай қиын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қартайған уақытыңда кемтар боп *о р а л у* қайдан оңай болсын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Желтоқсан оқиғасы шетелде тұратын қазақтарды да жаңаша ойлауға алып келді. Ол – атамекенге *о р а л у* еді («Егемен Қазақстан»).

Орта жолдан оралу [қайту]. *Істі аяқтамай тастап кету, басқа шаруаға ауысып кету.* Бала кезде болмайды ақыл – Сол қайғы. Қонбайтынға ғұмыр бойы қонбайды. Қайткен дұрыс? Шығып қалдық сапарға, *О р т а ж о л д а н о р а л у ғ а* болмайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ОРАЛУЛЫ[1] с ы н. *Оралып қойған, ораулы тұрған. О р а л у л ы* шылымы, Котелокта шай қайнап. Әңгімеге кірісер Бір бөгеліп, ол жайлап (С.Сейітов, Жаңғырық.).

ОРАЛЫМ[1] з а т. **1.** *Сөз сапталым; қисын. Оралым* екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін мақсаттай баяндаса, *о р а л ы м* мақсатты деп аталады (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Көтеріңкі, елірме *о р а л ы м д а р* мұнда кездеспейді (І.Омаров, Серпін). Шығыс әдебиетінің үлгісінде жырлағанын осы *о р а л ы м д а р* аңғартады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). **2.** *Икем, еп.* Қарт адам сияқты, *о р а л ы м ы* азайған ауыр дене бірнеше бұтақты сындырып барып әрең тыншықты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Бір оралымға келтірмеді. *Сөзге дес бермеді, қарсы адамды сөйлетпеді.* Жеңгем әзілдескенде *б і р о р а л ы м ғ а к е л т і р м е й* қағып тастайды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Оралымға келмеді. а) *Уақыт тығыз, қысқа болды.* 1965 жыл арайлы болғанмен, *о р а л ы м ғ а к е л м е й* қалды (С.Хайдаров, Азамат.). ә) *Аузына сөз түспеді, сөзі қиыспады.* Тіл қатайын десем, *о р а л ы м ғ а к е л м е й д і,* күрмеле берем (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Сөз [тіл] оралымы. *Тіл шеберлігі, сөз байлығы.* Мұнда бұрын әдеби тілде орын теппеген кейбір *с ө з о р а л ы м д а р ы* да, образдық ұғымдар да ұшырасады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Мұғалім маған қазақ тілінен бірнеше жеңіл сұрақ беріп, *т і л о р а л ы м ы м д ы,* сөздік қорымды байқады (С.Омаров, Өмір.).

ОРАЛЫМ[2] з а т. *Квартал, орам мағынасындағы сөз.* Штабтың рұқсаты бойынша, Әлиханды Киевтің батыс шетіндегі Прилуки дейтін *о р а л ы м ы н а* апарып орналастырды (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

ОРАЛЫМ[3] з а т. *Бір айналым, шеңбер,* Қанша баурына тартты дегенмен, *о р а л ы м ы* он шақырымдық жерге екі ат та ақ көбіктеніп жетті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ОРАЛЫМДЫ с ы н. **1.** *Өте орынды, қонымды.* Әдебиеттану ғылымында «риторическое обращение» дегеннің орнына алынып жүрген «риторикалық сұрау» деген термин *о р а л ы м д ы,* ыңғайлы емес сияқты (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Нұсқабаев шертісінен құлаққа қонымды, көкейге *о р а л ы м д ы* қоңыр үндер күмбірлеп шыға бастады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **2.** *Өресі кең, алғыр, алымды.* Гүлсанат жігіт бойынан сыпайы мінезді *о р а л ы м д ы,* әрі қамқоршыл интеллигентті көргісі келетін (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Оралымды лизинг. к ө л і к. *Көлік құралдарын, құрылыс техникасын, приборларды, аппаратураны және басқа техникалық құралдарды қысқа мерзімге (бір жылға дейін) жалға беру.* Аталған құралдардың пайдаланылғаннан кейін иесіне – лизингілік фирмаға (жалға беретін кәсіпорынға) қайтарылатыны *о р а л ы м д ы л и з и н г і н і ң* ерекшелігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОРАЛЫМДЫҚ з а т. с ө й л. ***Оралымдылық.*** Мен мұғалім мен бухгалтердің сөздерінің *о р а л ы м д ы ғ ы* мен жан-жақты біліміне қызығып отырмын («Қаз. әдеб.»).

ОРАЛЫМДЫЛЫҚ[1] з а т. *Ой-өрісі кеңдік, тапқырлық, алғырлық.* Оспанханның осындай *о р а л ы м д ы л ы ғ ы н а* қызығатынмын (Ғ.Қабышев, Күлеміз.). – Партиямыздың ұлт саясатының күрделі мәселелерін алыстан ойлап, *о р а л ы м д ы л ы қ п е н* шешуді Наримановтан үйреніңдер, – дейді (Х.Ермұратов, Октябрь.). Жәкеңнің ақылы, *о р а л ы м д ы л ы ғ ы,* аз сөйлеп көп тындыратыны үшін бригадир оны ерекше құрметтейтін («Қазақст. әйелдері»).

ОРАЛЫМДЫЛЫҚ[2] з а т. к е н. *Қазып алу мәшинелерінің, кешендердің немесе агрегаттарының басқарушылық әрекетімен өздерінің қозғалыс траекториясының бағыттарын өзгерту қабілеті* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОРАЛЫМПАЗ с ы н. *Оралғыш; айналшықтағыш.* Кей мал бар кезіп оттап үйіріне, Кешікпей ізіменен *о р а л ы м п а з* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ОРАЛЫМСЫЗ с ы н. *Бейімі жоқ, ебедейсіз.* Ойы *о р а л ы м с ы з,* сөзге доғал Жұмабай қымс етсе жазалауға бейім тұрады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ауылдан келген біздің қала жағдайына *о р а л ы м с ы з* аңқау түрімізге қарап, ол енді ақыл бере бастады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ОРАЛЫМСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Келте қайырушылық, өресіздік.* Енді міне, сол әлгіндегі *оралымсыздығыма* күйініп, опық жегендей болып жатырмын (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). *О р а л ы м с ы з д ы қ т а н* опық жеген екенсің (С.Хайдаров, Құрыш білек.). **2.** *Икемсіздік, үйлесімсіздік.* Шынында да, бытыраңқы басшылық, көп баспалдақты әкімшілік *о р а л ы м с ы з д ы қ қ а,* кей реттерде икемсіздікке алып барып соқтырады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Біздің фабрикаларымызды қажетті товарлармен қамтамасыз етуде *о р а л ы м с ы з д ы қ* бар («Қаз. әдеб.»).

ОРАМ[1] з а т. **1.** *Заттың сыртын орағаннан бума, байлам.* Ол қайтадан төмен еңкейіп, *о р а м н ы ң* сыртын басқа шүберекпен байлауға кірісті (С.Санбаев, Аруана). **2.** *Бір заттың сырт аумағы, шеңбер көлемі, жуандығы.* Жылқының көкірек *о р а м ы* – 172 см, жіліншік орамы – 19 см-ге дейін болады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Қазақ жылқысының көкірек *о р а м ы н ы ң* мөлшері бірқатар жылқылардан едәуір артық болады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Адамның бел *о р а м ы* жас мөлшеріне және физиологиялық ерекшеліктеріне қарай әртүрлі болады (Адам анатом.). **3.** *Спиральді қозғалыстағы бір айналым.* **4.** *Қағаздың, матаның т.с.с. оралған бір бумасы.* Тойға келген адамға Торқалай жүктеп пұл берем. Жайына жүрген әйелге Беліне *о р а м* пұл берем. Ер Манасқа барғанда Осыны айт деп тапсырды, Ақжелек пен Боқмұрын (К.Әзірбаев, Таңд. шыг.). **5.** *Ішіне қарата оратылған зат.* – Мә, Бәтіш апаларыңның бергені,– деп екі май шелпекті тостағанға тастады *о р а м ы н* жазып (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Бір орам. а) *Бір бума, топ.* Тапсырманың бөгетсіз орындалуын көздеген ол олардың мал айырбастап алуына *б і р о р а м* кездеме ұсынды (Ә.Әзиев, Жез тау.). ә) *Бір рет шеккендей, бір тартатын.* Жерлес дегеніміз – бір тістем нанды бөліп жеу, *б і р о р а м* шылымды алмакезек сору, ұйымшылдық, тапқырлықта бірге болады (Т.Бердияров, Солдат.). Хат ішіне газет жыртындысы мен *б і р о р а м* темекі салыпты (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.).

Орамына келтірді. *Орайын, ыңғайын тапты.* Қонбай тастап кетер ме талды кісі, Ашуланшақ болады жарлы кісі, Ашуланса қолынан түк келмейді, *О р а м ы н а к е л т і р е р* малды кісі (Шал ақын, Өлең.).

ОРАМ[2] з а т. **1.** *Көше, квартал.* Ағаштың айналасын әбден жүріп қарап болған соң, *о р а м ғ а* шығып, жолай дауыстап сұрайды (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрест.). Түнде қатты соққан желден *о р а м д а* бірнеше бағана құлап қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мұқаң облыстық партия комитетінің секретарымен бірге Шымкенттің екі-үш *о р а м ы н а* барып қайтыпты (Ә.Омаров, Асыл арман). **2.** ж е р г. к ө н е. *Жер-су.* Ақырып ақырында жіберді ұрып, Ит қосып *о р а м ы н а н* шықты қуып, Әлсіреп, әлі кетіп титықтады, Көк шөпті көшедегі жеді жұлып (О.Шипин, Дастан.).

Орам берді. ж е р г. *Жер-су берді, бағынды.* Есет орыс патшасына *о р а м б е р м е й м і н* деп, көп қарсылық істеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орам болды. ж е р г. *Бағынды.* Біздің бұл ара ертеде қарақалпаққа *о р а м б о л ы п т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мөңке би орысқа *о р а м б о л у д а н* бұрын өткен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орамға шықты [жүрді]. *Серуендеді.* Бисен Жәнікешов жасында *о р а м ғ а* көп *ш ы ғ у л ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ауыл маңында болмай, алысырақ темір *о р а м д а ж ү р с е* де өлең айтып жүреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орам жүргізді. ж е р г. *Бағындырды.* Қоқандар *о р а м ж ү р г і з і п,* халық мазасын кетірді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАМ[3] з а т. **1.** *Сөз саптам; оралым.* – Сыланып, сипануға уақыт керек-дүр, – деді жазушы. Әдейі шұбар *о р а м м е н* айтты (Т.Әлімқұлов,

Күрең өзен). **2.** л и н г в. *Сөз тізбектері, сөз шумақтары, сөз оралымдары.*

Сөз [тіл] орамы. *Сөз жүйесі, реті.* Тілмаш Күнжанның байсалды *с ө з о р а м д а р ы н* үздік-создық әсерсіз жеткізді (К.Оразалин, Абай.). Бастан кешкенді өз қалпында беруге шаруа адамның *т і л о р а м ы,* ой өрісі жетер ме (Е.Тұрысов, Келіншектау.).

Тілі орамға келмеді. *Сөйлей алмады, тілі күрмелді.* Әбді аса көсіліп сөйлей алмады, оқ тескен *т і л і о р а м ғ а к е л е* бермейді (К.Қазыбаев, Ызғар). Тоқсанбай бірдеңе дейін деп еді, *т і л і о р а м ғ а к е л м е д і* (Д.Исабеков, Тіршілік).

ОРАМА[1] з а т. **1.** *Бір нәрсенің оралған тысы; тауар, заттарды және т.б. орайтын материалдар* (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қазір венгер магазиндерінде азық-түлікті жұқа полиэтилен пленкаға орайтын, содан кейін *о р а м а ғ а* ұсынылатын товардың дәл салмағымен бағасы көрсетілген қағаз жапсыратын ұзын саны 4 мыңға жуық осындай арнаулы машиналар бар («Лен. жас»). **2.** ф и з. *Магнитті өріс жасайтын, электр мәшинелеріндегі өткізгіштер жүйесі.*

ОРАМА[2] з а т. т а м а қ. *Жаймаланған жұқа қамыр ішіне тартылған ет пен картоп салып, сопақша, домалақ етіп оралып пісірілетін тағам* (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Етті ұсақ етіп турап, оған ұсақ туралған пияз, асқабақ немесе сәбіз немесе картоп араластырып фарш дайындау керек. Әрине еттің жас әрі семіз болғаны жөн. Сонда *о р а м а* дәмді болады (Шаңырақ энцик.). Дайындалған қамырыңыз бен фарштан осылай ораманы орналастырғаннан кейін, қайнап жатқан суы бар кастрюльдің бетіне қойып, бетін буы шықпайтындай етіп қымтап жабасыз. Осылайша әзірленген *о р а м а* 30-35 минутта (ет машинаға тартылса, 25-30 минутта) әзір болады (Шаңырақ энцик.).

ОРАМА[3]: **орама білезік**. з е р г. *Оратыла жасалған, жұмыр білезік. О р а м а б і л е з і к - т і ң* екі шеті кейде алтынмен көмкеріліп сызықталады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Орама қағаз. *Оралған тауарлардың (жәшік, байлам, шиыршық т.б.) барлық түрлері, сорттары, түрі тізіп берілетін тауар құжаты* (Ж.Аяпова,.. Іскер адам. ор-қаз. экон. түсінд. сөздігі).

Орама мылтық. *Сыртын орайтын арнаулы қабы бар мылтық.* Дәулет беліне қанжар байлап, иығына бесатар, *о р а м а м ы л т ы қ* іліп, атқа мінді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Желп-желп еткен ала ту жиырып алар күн қайда, *О р а м а м ы л т ы қ* тарс ұрып, жауға аттанар күн қайда (Махамбет, Өлеңд.).

Орама пеш. т а м а қ. *Сырты қаңылтырмен қапталған дөңгелек пеш; голланд пеші.*

Орама теру. қ о л ө н е р. *Өрмектің өрісі, қарсысы және арқауы – бәрі бір түсті жіптен тоқылатын тәсіл.*

Орама ши. қ о л ө н е р. *Әрбір талының сыртына бояулы жүн жіп оралып тоқылған ораулы ши.* Ішкі жиһаздарының байлығын былай қойғанда, күмбезінің иінішіне киіз астынан берілетін, жолағы ақ қойдың жүнінен иірілген жіптен тоқылатын кілем басқұрдан (оны ақбасқұр деп те атайды), кереге мен уықтың қиысатын тұсына тұтылатын желісі қазақтың «қошқарат», «шынжара» атты өрнектерінің әуеніне құрылатын термебасқұрдан, нышандық белгілер ретінде сәндікке ілінетін шаңырақбау, у ы қ б а у, ж е л б а у, с а л п ы н ш а қ т а р ы н а н, шаңырақкоршау, туырлық, үзік жолақтарынан, тіптен керегенің сыртына туырлық астынан тұтылатын *о р а м а ш и д е н,* шекпеленген ағаш құрастырмаларындағы бағалы және жартылай бағалы металдармен, сүйекпен, түрлі-түсті тастармен толықтырылатын ою-өрнектерден Ордадағы адам қиялына сыя бермейтін мінсіздікті көреміз (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

Орама шелпек. т а м а қ. *Дөңгелек етіп жайылған жұқа қамырдың бетіне май жағып, туралған сарымсақ, пияз сеуіп, бала білегіндей етіп орап, буға пісіретін, дайын болған соң бетіне ет салып, дастарқанға қоятын ұлттық тағам.*

ОРАМА[4] з а т. б о т. *Атқаратын қызметіне байланысты түрі өзгерген жапырақ.* Жүгері собығының сыртындағы *о р а м а с ы* – жапырақ қынабының түр өзгерісі болса, күрделігүлділер тұқымдасының себет гүлшоғырының айналасына орналасқан орама жапырақтың түр өзгерісі (Қаз. тілі термин. Биология). Собықтың *о р а м а* жапырағы собықтағы дәндері әбден піскенше қолайсыз жағдайлардан, зақымданудан қорғайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ОРАМАЛ[1] [ир. رومال] з а т. **1.** э т н. *Әртүрлі матадан шаршы, ұшбұрыш етіп тігілген, әйел, қыз бала басына тартатын жаулық.* Басын ақ *о р а м а л м е н* таңып алған әйел газиктің артынан шыға келді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). *О р а м а л ы н* көзіне түсіріп, бетін жаба, басына тұмшалай тартқан күйі үйге кірді (Ө.Қанахин, Жүрек.). Елжіреп есім шығып ет жүрегім, Қызығын дүниенің жаңа көрдім. Ақ торғын алтын шашақ *о р а м а л м е н* Отырды аз құрғатып көкірегін (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** э т н. *Әйел, келін екенін білдіру үшін тартатын жаулық.* Жә, жә, жарар, Өткен күн оралар ма? Қарау керек,

бауырым, саған алға. Басыңдағы бөрік пе, *Орамал* ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Енсіз матадан ұзынша етіп жасалған, сүртінетін орамал, сүлгі.* Әне қарашы, бір *орамалмен* бәрі бірдей аузын, қолын сүртіп жатқанын. Мерез елге осылай тарамай қайтеді. Қазақ арасында жұқпалы аурулардың жайылып бара жатқаны осыдан ғой... Қазақ мұнысын қоймаса мерез түбіне жетеді ғой (М.Дулатов, Шығ.). Қақпадан лақтырды бір *орамал*, Сыйым осы, есерім, мынаны ал! (Абай, Тол. жин.). **4.** ***Беторамал***. Жырларыммен кестелейін *орамал*, Бүлдіргендей, бөбектайым, бетің бал. Балға талай шыбын қонуға ұмтылар, Ұмтылғанды *орамалмен* қағып қал (М.Жұмабаев, Шығ.). **5**. ж е р г. *Қызыл орамал, қыздар ғана басына тартатын орамал* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **6.** э т н. *Көрсеткен сый-сияпат, базарлық деген мағынада*. Көтерген көп көмегі бір баланы, Көрікті киімдерге жырғалады. «Базарлық», «*орамалым*» деген атпен, Сақина, болды күміс сырға-дағы (Сара Тастанбекқызы, Тордағы тоты). Өз шамасынша жиналған қызбозбала ойнаған, өлең айтқан болысып, ауыл жігіттері *орамал*, шаршы ырымдарын алып тарасты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жібек орамал. *Жібек матадан істелген орамал.* Аялап қолмен, бұрыштап Жұқа бір қағазға ораған, – Төгіліп түсті уысқа Сусылдап *жібек орамал* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кестелі орамал. э т н. *Сүйген жігітіне арнайы, өз қолымен кестелеп атын жазған бойжеткен қыздың орамалы. Кестелі орамалымды* салайын, бетіңді сүртіп жүрерсің! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Саған *кестелі орамал* жіберген қыз қалыңдығың шығар (Ж.Тілеков, От кешу). Бойжеткен қыздар жігіттерге жақсы тілек, асыл армандарын осы бір таза шүберекке өрнектеп, қастерлеп тігілген *кестелі орамалдарын* ұсынады (А.Хангелдин, Қараторғай).

Қара орамал байлану. э т н. *Қаралы болған үйдің қасына найзаға қара түсті орамал байлап 1 жылға дейін сүйеп қою рәсімі.* Бұл «қара жалау», яғни *қара орамал байланған* найза киіз үйге сүйеліп, бір жылға дейін тұрған. Найзаны тіккеннен кейін марқұмның әйелі мен қызы жоқтай бастаған (Қаз. әдет-ғұрып.).

Қара орамал тартты. э т н. *Қаралы болған үйдің әйелі мен қызы басына қара түсті орамал салды.* Марқұмның денесін жуған орын топырақпен көмілген немесе өртелген, ал киіз үй басқа жерге көшірілген. Осыдан кейін садақаға жиналған әйелдер марқұмның әйелінің басына *қара орамал тартып*, үстіне қара көйлек кигізген (Қаз. әдет-ғұрып.). Егер марқұмның үйінде қыз болса, онда ол да басына *қара орамал тартып*, қара көйлек киген. Содан соң қара орамал байланған найза қойылған, бұл салт «қара жалау» деп аталады (Қаз. әдет-ғұрып.).

Майлық орамал. *Ет, палау сияқты ас желінген соң қол сүртуге берілетін орамал, сүлгі.* Ас жеп болғандар *майлық орамалмен* қолдарын сүртті (Ауызекі).

Орамал аудару. ж е р г. *Келін боп түскен қыздың қызыл орамалын алып, оның орнына бүркеншік жабу салты* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орамал жүгіртпек. ж е р г. о й ы н. *Тізенің астына орамал жүгіртіп ойнайтын ойын. Орамал жүгіртпекті* ойын-тойда ойнайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Орамал кепкенше. *Реніштің, наланың тез қайтуы, тез басылу туралы.* Ата дұшпан аразы – Өмір бойы өткенше, Ағайынның аразы – Торқа *орамал кепкенше*. Ақжелектей атамыз, Кешіре көр, қапамыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Орамал салды. э т н. *Келін болып түскен бойжеткеннің басына орамал жапты.*

Орамал сыйлады. *Қыз өзі ұнатқан жігітіне кестелеген орамал сыйлап, сезімін білдірді.* Жолықтың ару армандар болып алысқа тартқан жолда кең, Босатып қайта қоя да берген, қондырып алып қолға әрең. *Орамал сыйлап* Оралда қалдың қара бұрымды қыз болып, Сағынып кеткем сонда мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Орамал тартты. э т н. а) *Әйел, қыз бала басына орамал салды, байлады.* Ертеңгілік ел ұйқыдан жаңа-жаңа тұрғанда, Көк *орамал тартқан* бір қыз келе жатты қырманға (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ай туған кезде ағарып алтын алқадай, Қыр жатқан кезде құлағын түріп, елеріп, Аппақ бір нұрға бөленіп, Мамырлы таңдай албырап, лаулап нұр жүзің, Биіктен жанып жұлдызың, Алғашқы жауған ақ қардай *Орамал тартып* басыңа, Келдің сен менің қасыма (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Келін болып түсті, біреуге әйел болды.* Ол да сенің сұлулығың арқасы, Көңіліме көшкен байлық оралар. Алтын басың аман болса, *тартасың* Жібек жүннен тоқылған бір *орамал* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Орамал тастады. о й ы н. *Орамал тастап ойнайтын жастар ойыны кезінде ойыншы орамалды қалаған адамының алдына қойды.* Бұл елдің әйелге бар көрсететін бір артық сыйы: жігіт *орамал тастаса*, қыз үн-түн жоқ барып сүйер еді, қыз тастаса, жігіт үш ауыз өлең айтып сүйер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Орамалын бұлғады. *Қыз бала алысқа ұзаған адамға «хош» айтып, орамалын көтеріп, бұлғады.* Қолға алып *о р а м а л д ы б ұ л ғ а й* бергін, Жерменен қаздан қалмай зулай бергін, Қолыңа пері қызы қонар келіп, «Ағатай, көрейін» деп алдайды енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сулық орамал. *Бет, қол жуған соң сүртінетін сүлгі, орамал.* Жуынатын бөлмедегі *с у л ы қ о р а м а л д ы* жетісіне екі рет ауыстыру керек (Ауызекі).

Шаршы орамал. *Той-томалақта өнер көрсеткендерге сый-құрмет белгісі ретінде берілетін сый-сияпат.* Қазанға қырық жыл қайнап жібімейтін Күн шалған сахарадағы қатқан таспын. Алмаған *ш а р ш ы о р а м а л* дүние тойдан, ішер ас, тамағым жоқ, жалаңашпын Гүліндей райханның нұрлы Тәтіш, Сені де мен қалайша аямаспын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ОРАМАЛ[2] з а т. ж е р г. *Орамалға тұйген ақшаны атпен алып қашып ойнайтын ойын* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАМАЛДЫ с ы н. *Басына орамал салған, орамалы бар.* Қора жақтан жеркепеге қарай қызыл *о р а м а л д ы* қыз кетіп бара жатты (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Мал маңында екі-үш бала, ақ *о р а м а л д ы* бір әйел отыр (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Алыс тұрып, ақырды қыр басынан: «Берекесін бұл жердің кім қашырған?..» Өңім бе, түсім бе деп таңданады, Көз алмай *о р а м а л д ы* ұрғашыдан, Көз алмай сүле-сопа тұлғасынан (М.Мақатаев, Шығ.).

ОРАМАЛДЫҚ з а т. *Орамал боларлық, орамалға лайық. О р а м а л д ы қ* маталар дүкендерге түспей кетті (Ауызекі).

ОРАМАЛСЫЗ с ы н. *Басында орамалы жоқ; жалаңбас.* Қазіргі келіндердің көбі *о р а м а л с ы з* жүре береді (Ауызекі).

ОРАМАЛТАСТАМАҚ з а т. э т н. о й ы н. *Бір жігіт не қыз дөңгелене отырғандарды айналып жүріп, қалаған адамның сыртынан орамал тастап ойнайтын жастар ойыны.* Өлеңнен кейін *о р а м а л т а с т а м а қ* болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *О р а м а л т а с т а м а қ* басталды. Бұл ойыннан кімнің көңілі кімде екені байқалып-ақ тұр (F.Мұстафин, Көз көрген). Жұрт қайта жиналып, *о р а м а л т а с т а м а қ* ойнап жатыр екен (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ОРАМАЛТЕППЕК з а т. о й ы н. ж е р г. *Ересек балалар ойыны.* Жасымызда *о р а м а л т е п п е к т і* көп ойнаушы едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАМАЛТОЙ з а т. ж е р г. *Күйеу аттандырарда, күйеу қалыңдықты әкелуге жүрерде жасалатын той. О р а м а л т о й* жасаған үйге жақындары орамал деп кездеме, мал, ақша т.б. заттар апарады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРАМАЛ-ШАРШЫ з а т. *Жүлде, сыйлық.* Жаңа түскен жас келін, Кемпірлерге ас келін. *О р а м а л-ш а р ш ы* бермесе, Абүйырсыз тас келін (М.Жұмабаев, Шығ.). Біздің қазақта *о р а м а л-ш а р ш ы* алып жүрген балуандар болса да, бұл күнге шейін дүние аралап, атағын шығарып, қазақтың ұранын көтеріп жүрген балуан жоқ еді, Мұқан балуан бұл турада біріншілікті алды («Қазақ»).

ОРАМДЫ с ы н. **1.** с ө й л. *Оралымды, шешен.* Осындай *о р а м д ы л а р* әр елде көп, Бәрін атап не керек пәленше деп. Неге айтты, не деп айтты, кімді айтқаны, Сөзін ұқ та, соны ойла осында кеп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ал мәтелдердегі сөз тіркесі қалыптасқан, нақышты, *о р а м д ы* сөйлемше түрінде жасалады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Дәлелді де *о р а м д ы* сөзімен тыпыр еткізбей қойды (А.Жағанова, Еркежан). **2.** *Көкейге қонымды, орынды.* Гүлжан істеген *о р а м д ы* әрекетіне сүйсінгенін ақжарқын қабағынан танытты (С.Омаров, Қиыр жол). Осы отырыстың аяғы өзі шаруашылықтың кешегісі мен бүгінгі биігі жайлы *о р а м д ы* ой, қиялдарға барып жалғасады (Ә.Ибрагимов, Асыл мұрат.). **3.** *Ынғайлы, сәйкес.* Көз – мерген, жігіт – мылтық, көңіл – білте, *О р а м д ы* аң табылмай атылмайтын. Жібек пен қойдың жүнін қосып ессең, Бірігіп арқан болып қатылмайтын (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Епті, лайық.* Сөйлесе, сөзге шешен, қимылы *о р а м д ы,* адамға тайсалмай, тура қарайтын жан (От ортасы.).

Сөзі орамды. *Мағыналы, мәнді.* Таңғажайып бұл қалай хат. Мағынасы алыс, өзі жас? *С ө з і о р а м д ы,* әрі түрі жат және әдепті және жас (Абай, Тол. жин.).

Тілі орамды. *Сөзге ұста, шебер, тілі бай.* Өзіне күндес шықса жол таласқан, Ажуаға, қорлауға *т і л і о р а м д ы* (Абай, Тол. жин.). Көкірегі сезімді, *т і л і о р а м д ы,* Жаздым үлгі жастарға бермек үшін (Абай, Тол. жин.). «Ата», «папа», «мама» деп сөз бастаған, Сөйте-сөйте сөз қосып, ұғып алған. Ерні епті, *т і л і о р а м д ы* жаратылып, Адамнан аңша ымдасу сөйтіп қалған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, *о р а м д ы,* терең *т і л* жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОРАМДЫЛЫҚ с ы н. *Оралымдылық, іскерлік, қабілеттілік.* Жаңылтпаш әдейіленіп, тілдің *о р а м д ы л ы ғ ы н,* тілдің өте ыңғайлылығын тілейтін, айтуға қиын қырлы сөздерден құралады (С.Сейфуллин, Шығ.). Шаруа қамына күйгелектеніп жүрген Зей-

нені Сәтжанның *о р а м д ы л ы ғ ы* сергітіп жіберді (С.Бегалин, Уақыт.). Өтеуәлі өзінің ұйымдастырғыш *о р а м д ы л ы ғ ы н а* сүйсінді (С.Бегалин, Уақыт.). Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік,ептілік, *о р а м д ы л ы қ*, дәлділік, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, қарулылық, қатты қолдылық, сескенбейтін серттілік сияқты ішкі қасиеттермен ұштасып жататын мамандық («Түркістан»).

ОРАМДЫРАҚ с ы н. *Жаттыққан, төселген, икемдірек.* Беков аудармасының тілі *о р а м д ы р а қ*, тартымдырақ екенін айтыпты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ОРАМЖАПЫРАҚ: орамжапырақ тұқымдасы. б о т. <лат. cruciferae, brassicaceae> *Қосжарнақты, бір, екі және көпжылдық шөптесін, бұта, жартылай бұта өсімдіктер. О р а м ж а п ы р а қ т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* арасында тағамдық көкөністер (капуста, шалқан, шалғам, тарна т.б.), майлы өсімдіктер (қыша, арыш т.б.), дәм-татымдық (қышабас, ақжелкек, баймана т.б.), дәрілік (ымыртгүл, шытырмақ, қанатжеміс, жұмыршақ т.б.), бояу алынатын (қышабас, шытыршық), балдық және әсемдік үшін өсірілетін көптеген түрлері кездеседі (ҚҰЭ). *О р а м ж а п ы р а қ т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* шөл, шөлейт жерлерде өсетін түрлерінің мал азықтық маңызы зор (ҚҰЭ).

ОРАМСЫЗ с ы н. *Орамы, икемі жоқ; лайық емес, ебедейсіз.* Өзінің *о р а м с ы з* айтқан кейбір сөздері, оқыс істеген әрекеттері ойына түскенде, ол өкінді (Ж.Жұмақанов, Солдат.).

ОРАМСЫЗДАУ с ы н. *Бейімсіздеу, икемсіздеу.* Жұртпен тез үйлесіп, жұғысып кетуге *о р а м с ы з д а у* екенсің (Б.Тілегенов, Көктем.).

ОРАМСЫЗДЫҚ з а т. *Орамы, бейімі жоқтық, ыңғайсыздық.*

ОРАН= е т. **1.** *Бұркену, қымталу.* Осыны айтты да, етегі жер сызған су-су қара плашына *о р а н ғ а н* күйі шығып кетті (Б.Аманшин, Көкжар). Тамағым ісіп, Қырылдап, *О р а н ы п* алап ішікке, Кофеңнің өзін бұрын да Жарытқан емен ішіп мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жібердік қолғап, шұлық қып, Жіп көрсек жерден оны алып. Көрпені мүлде ұмыттық, Киізге жаттық *о р а н ы п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қолдан тоқылған жүн орамалға қанша *о р а н с а* да, дірілдеп тоңып тұрған іңкәмал апай география сабағына Индия жағалауларына жақын жердегі ғажайып Цейлон аралы туралы әңгіме айтып тұр («Қаз. әдеб.»). Бірақ ол кереуеттен түскен жоқ, қайта көрпесіне *о р а н ы п* жата қалды (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). **2.** а у ы с. *Жамылу, басу, қаптау, бұркелу.* Толқын мен толқын сырласып, Сыларынептеп ұрласып, Толқынға толқын еркелеп, Меруерт көбікке *о р а н ы п*, Жыландай жүзге бұралып, Жарға жетер ентелеп (М.Жұмабаев, Шығ.). Асқар шыңдарға қонады Ақ иық бұлтқа *о р а н ы п*. Аспан таулардың болады Алай да дүлей бораны (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жаз шығып, жаманшылық жоғалғанда, Тал гүлдеп, өмір шалқып оңалғанда. *О р а н ы п* жердің беті көкорайға, Самалы салқын сая болар жанға. Бүлдірген, қарақат пен тереміз деп, Сайсайға қыз-келіншек жоғалғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тұла бойымен сезіну, басынан өткеру.* Әнге елтіп тұрған қызды мен тұңғыш Құшағыма ап ессіз сүйе беріппін. Жаным содан нәзік нұрға *о р а н д ы*, Сен шығарған дейді ғой жұрт сол әнді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аңызақ, желді білмеген, Армансыз туған ақ дене, Ойнайды жалғыз нұрменен *О р а н ы п* балғын сәулеге (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Гүлге оранды. б е й н. *Жайқалды, жайнады, жарқырады.* Інім де жатыр бұл жерде, Үйірген уақыт ұршықтай. *О р а н ғ а н* сая *г ү л д е р г е*, Үзілген үні тіл шықпай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Нағыз ақын қартайдым деп налымас, Үш мың жылдан асқан Гомер әлі жас. *Г ү л г е о р а н ғ а н* даладайсың, Өткеніңе қарамайсың өкініп, Тоқсанға да осылай шық секіріп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дала қалай *г ү л г е о р а н ғ а н*, Жырлады орман, жылады арман. Тай-құлындар жүр ойнақтап, Аман шығып бір бораннан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жалынға оранды. *Қан майданға түсті, соғыстың ішінде болды. Ж а л ы н ғ а* талай *о р а н ы п*, Көрді ғой бұл жан көпті де. Әкелік мейірім оянып, Әлияны аяп кетті ме? (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Кебінге оранды. б е й н. *Қайтыс болды, қаза тапты.* Мықтымын ғой тегінде! Қорқытарың өлім бе, *о р а н а р ы м к е б і н* бе?! Түкірдім мен оларға! Ей, жүрегім, жеңілме! Ана тұрған көгіңде, жұлдызың бар сенің де, Басын иген өлімге, түкірдім мен өмірге! Ей, жүрегім, жеңілме! Ей, жүрегім, жеңілме! (М.Мақатаев, Шығ.). Боздақтарым жоғалып, Боз *к е б і н г е о р а н ы п*, Маңдайымнан сор ағып, Келіп тұрмын, әулие (М.Мақатаев, Шығ.).

Көк торғынға оранды. б е й н. *Көк шықты, айнала жасыл түске енді.* Ah, дүние, жанға батты сол арман, Ей, Бұқара, алармысың мені еске? Өзбек жері *к ө к т о р ғ ы н ғ а о р а н ғ а н* Жұмақтың да тер жағындай емес пе?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қар оранды. б е й н. *Қар қалың жауды.* Борандарда сыз қарып, Жаттық *қ а р д ы о р а -*

н ы п. Шықты өмірге бізді алып Жалаң аяқ балалық (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ақпанның желін – жел демей, Ақ ұлпа *қ а р ғ а о р а н д ы м*. Өтінде тұрдым желбегей, Ышқына соққан боранның (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Отқа оранды. б е й н. *Азаптанды, психикалық қарама-қарсы көңіл күй сезімдеріне салынды. О т қ а о р а н ы п*, суға түсіп жүрген осы қалпымды, Түсінеді тұрғыластар сөз қылады әртүрлі. Ту ғып ұстап келем әлі, мағыналы күн кешіп, Қан соғыста қайтыс болған Молдағали марқұмды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ОРАНГУТАНГ [малай. orangutan] з а т. з о о л. *Приматтар отрядына жататын тартажаулы маймылдар тобының үстін түк басқан, құйрықсыз түрі.* Ғылымға мәлім болған адамға ұқсас маймылдар шимпанзе, горилла, *о р а н г у т а н г*, гиббон екен (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *О р а н г у т а н г т е р* мен гиббондар Оңтүстік-Шығыс Азияда, горилла мен шимпанзе Батыс Африканың тропик аудандарында мекендейді (Жалпы биология). Ересек *о р а н г у т а н г т і ң* дене тұрқы 130–150 см, салмағы 100–150 кг, ұрғашысы кішірек болады (ҚСЭ). *О р а н г у т а н г т і ң* денесін жапқан қалың түктері қызыл-жирен не қызғылт-қошқыл түсті, иық тұсындағы түктерінің ұзындығы 40 см-дей. Қолы өте ұзын, құлашы 3 м-ге дейін жетеді, аяғының тобығына дейін түсіп тұрады (ҚҰЭ).

ОРАНДЫР= е т. *Тұмшаландыру, қабаттап киіндіру.* Еш уақытта күн жылы деп жеңіл-желпі немесе күн суық деп баланы қымтап, *о р а н д ы р ы п* киіндірудің қажеті жоқ (Н.Нұрғожаев, Бала. ауруы).

ОРАНДЫРУ *Орандыр етістігінің қимыл атауы.*

ОРАНЖЕРЕЯ [франц. orangerie] з а т. *Өсімдіктер өсіру үшін арнайы жасалған, бірқалыпты температура сақталатын әйнектелген жарық орын.* Пассифлораны әдемі гүліне бола сәндік үшін үйде және *о р а н ж е р е я л а р д а* өсіреді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Космос корабльдерінің ішінде өсімдік *о р а н ж е р е я л а р ы* да болады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Какао СССР-де тек *о р а н ж е р е я л а р д а* өсіріледі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *О р а н ж е р е я д а* ылғалдың, температура мен жарықтың белгілі бір жағдайлары қамтамасыз етіледі (ҚҰЭ).

ОРАНТ= е т. *Қымтату, жамылту.* Бар денесін *о р а н т ы п* мұз бен қарға, Суық желді аузынан бұрқыратқан (Б.Бигелдиев, Балқаш.). *О р а н т ы п* қанды көйлек сұлқ тартқызып, Әлдилеп алдына алды таң сағымы (А.Тоқмағамбетов, Дастан.).

ОРАНТУ *Орант етістігінің қимыл атауы.*

ОРАНУ *Оран етістігінің қимыл атауы. О р а н у д ы* ұмытып қыс тоныңа, Боранда да бастадың көшті оңына (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ОРАНЫП-ҚЫМТАН= е т. *Жылы киіну, тұмшалану, орану.* Шанаға отырып *о р а н ы п-қ ы м т а н ы п* жүріп кеттік (Ауызекі).

ОРАНЫП-ҚЫМТАНУ *Оранып-қымтан етістігінің қимыл атауы.*

ОРАНЫП-ШЫМҚАН= е т. с ө й л. ***Оранып-қымтану***. Мына қызды қараңдар, күн күйіп тұрғанда *о р а н ы п-ш ы м қ а н ы п* алған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Кешке ол бұрышта *о р а н ы п-ш ы м қ а н ы п* жатқан атасымен күбір-күбір сөйлесіп жүрді (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ОРАНЫП-ШЫМҚАНУ *Оранып-шымқан етістігінің қимыл атауы.*

ОРАНЫШ з а т. *Бір нәрсенің сыртын ораған зат. О р а н ы ш ы н а н* су өтіп, дымқыл тартып қалған баланы орнына қойды (С.Ғаббасов, Ана.).

ОРАҢ е л і к. *Арбаң еткен ебедейсіз, қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Ораң етті. *Арбаң етті; қолапайсыз қимылдады.* Кейде Рамазанның қолы жете бергенде, қолтығы астына *о р а ң е т і п*, сытылып жүре береді (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ОРАҢДА= е т. *Ораң-ораң ету, сораңдау, қолапайсыз қимылдау.* Қара чемоданды екі қолына кезек алмастырып, *о р а ң д а п*, зорға жүріп келеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Оразай бұл кезде жалп-жалп ұшқан қарақұсша тазы соңынан *о р а ң д а п* қуып бара жатыр еді (Н.Сералиев, Намыс).

ОРАҢДАУ *Ораңда етістігінің қимыл атауы.*

ОРАҢҚЫРА= е т. **1.** *Бір нәрсенің сыртын айналыңқырау, орағыту; орай тұсу.* Днепрдің көпірін өте, теміржол біраз уақыт қаланы *о р а ң қ ы р а п* жүрді (С.Мұқанов, Саяхат.). **2.** *Жаба тұсу, қымтау.*

ОРАҢҚЫРАУ *Ораңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОРАП-ҚЫМТА= е т. *Бүркемелеу, жауып-жасыру, орағыштау.* Нұржамал бөлек-бөлек ыдыстағы биенің сүтін бір-біріне қотарыстырып, *о р а п-қ ы м т а п* машақатқа түсіп жатты (М.Хасенов, Тұлпар.). Марқаның етін өз қарнына салып, жан-жағын *о р а п-қ ы м т а п*, көміп пісіріп жатыр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ОРАП-ҚЫМТАУ *Орап-қымта етістігінің қимыл атауы.*

ОРАП-ШЫМҚА= е т. с ө й л. ***Орап-қымта***. Олар мені босанған әйелдей *о р а п-ш ы м қ а п* үйге алып келді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Мына тамақты *о р а п-ш ы м қ а п,* ыстықтай жеткізіп едік, суып қалды-ау (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ОРАП-ШЫМҚАУ *Орап-шымқа етістігінің қимыл атауы.* Бірақ баланы осылай *о р а п-ш ы м қ а у д ы ң* өзі кейде суық тигізеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ОРАРАРАҚ о д. *Ой пәлі-ай деген мағынада.* Айтып бола бергенде: «Мынау салың не дейді, *о р а р а р а қ*!» деп, енді біреуі айқайлап көтерді. Әнші пәлен дәріпті емес (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ОРАС= е т. *Байласу, шүйке жасасу.* Кешке қарай сәлделерін қауқайта *о р а с қ а н* молдалар ағылды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Екі кемпір бір-біріне шүйке *о р а с т ы* (Ауызекі).

ОРАСАН үс т. **1.** *Өте, аса, тым, ерекше.* Құл екеніне қарамай бұ кісі де *о р а с а н* батыр болыпты (І.Есенберлин, Алмас.). Ибн Сина, Фирдауси, *О р а с а н* озық білгірлер, Шыққан дейд тәжік, парсыдан. Әбунасыр, Науаиы, Шығыпты айрықша ғалымдар Өзбек пен қазақ халқынан (Базар жырау, Шығ.). Осы күні мектеп өмірінде жиналыстар *о р а с а н* көп (О.Сәрсенбаев, Сағым). Серік Әміренің келістіре айтқан әндерін естіп, қуанып, *о р а с а н* ықылас көрсетті (С.Бегалин, Сахара.). **2.** *Ыңғайсыз, ұялатындай.* Тірі жанға көрсетпей, Басынан тәжін шешпеді. Сөлекет болды патшаға *О р а с а н* шашы өскені, Оңашада өзінің Ұнамсыз болды көзіне, Айнаға қарап кескені (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мысал үшін ұялу деген жан көрінісін алайық, қасымызда бір кісі бір *о р а с а н* істі істеді де, қызарып кетті, біз осы кісіде ұялу жан көрінісінің болғанын біле қоямыз (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Сұмдық, масқара.* Қоңырқұлжа өткен жылғы қыстың *о р а с а н* қатты болғанын есіне түсірді (І.Есенберлин, Қаһар). Қой енді, тыйылайын, бұғынайын. Ойымды *о р а с а н ғ а* бөлмей бөтен (М.Мақатаев, Шығ.).

ОРАТ= е т. **1.** *Айналдыра орау, тұмшалау.* Жайлатып, жайғастырып келген көппен, Денесін жеті *о р а т ы п* ақ жібекпен (Рүстем-Дастан). **2.** *Дөңгеленту, айналдыру.* Олай болса, қанеки, темекіңнен *о р а т* бір (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қайта оралдыру.* Дүнияда пенделер Қылса да күнә боратып, ізгілікке бір күні келтірер Ақыр иман *о р а т ы п.* Қойған болса құдайым Мұсылман кәміл жаратып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ОРАТҚЫЗ= е т. *Орап қымтату, айналдыра бүркемелендіру.* Жас баланы арбаға салып сүйреу – қазақтың бір қате жұмысы. Тақтай арбаның ішіне жаман көрпеге *о р а т қ ы з ы п* баланы салып алып, 6–7 жасар балалар: «Мен ағамның қаракер атынша шабамын» деп тұрып арбаны дүрілдеткенде баланың не жаны қалады? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОРАТОРИЯ [итал. oratorio] з а т. м у з. *Жеке дауысқа, хорға не симфониялық оркестрге арналып жазылған, эпикалық-драмалық сюжетке құрылған көп бөлімді музыкалық шығарма.* Өнерімізге кантата, *о р а т о р и я,* романс сияқты өнердің жаңа түрлері енді (І.Омаров, Серпін). *О р а т о р и я ғ а* жеке әнші немесе дуэт, трио, квартет сияқты ансамбльдер қатысады (ҚҰЭ). Концерт «Дала таңы» *о р а т о р и я с ы м е н* басталды (С.Мыңжасарова, Замандас.). Қазақ музыкасында *о р а т о р и я* жазған композиторлар: С.Мұхамеджанов, Ғ. Жұбанова, Қ.Қожамияров т. б. (ҚСЭ).

ОРАТОРИЯЛЫҚ с ы н. *Ораторияға тән, лайық.* Халық әндерінің операда, кантата, *о р а т о р и я л ы қ* жанрда пайдаланылуы сәл кейінірек кездеседі (ҚСЭ).

ОРАТУ *Орат етістігінің қимыл атауы.*

ОРАТЫЛ= е т. *Шырматылу, шатасып байлану.* Бала түйенің *о р а т ы л ы п* қалған бұйдасын шешіп, жарбиып міниі алды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). – Балам, ана бұзау бас жібіне *о р а т ы л м а с ы н,* қарай салшы (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Аяғына оратылды. *Жалынып-жалбарынды, аяғына жығылды.* Серікбай байғұс қалбалақтап, бірдеңе деп *а я ғ ы н а о р а т ы л ы п* еді, сәлемін де жөндеп алмастан қағып жіберді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Тым болмаса таң атқанша шыда, – деп *а я ғ ы н а о р а т ы л д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Етегіне [шалғайына] оратылды. *Жармасты, жұруіне кедергі жасады.* Кішкентай Гаррибальди жылап келіп, шешесінің *е т е г і н е о р а т ы л д ы* (Т. Ахтанов, Дала сыры). Төлеу жүгіріп барып Ебейсіннің *ш а л ғ а й ы н а о р а т ы л д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Шылауына оратылды. *Айтқанына көнді, дегеніне жүрді.* Мектепте оқып жүргенде талай қыздар *ш ы л а у ы м ы з ғ а о р а т ы л ы п* еді (К.Ахметбеков, Ақдала).

ОРАТЫЛУ *Оратыл етістігінің қимыл атауы.*

ОРАУ[1] *Ора етістігінің қимыл атауы.* Кітап сатушылардың сытырлаған жарғақ қағазға кітап *о р а у д а н* қолы тимеді (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Бәріміз жапа-тармағай шылым *о р а у ғ а* кіріскенбіз (С.Мұратбеков, Көкорай).

ОРАУ[2] з а т. *Бір нәрсенің сыртын ораған зат, орам.* Мәди орындыққа жайғасты да, газеттің *о р а у ы н* аша бастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Торқалтаның ішінен май-май газетке оралған бірдеңе алды да, *о р а у ы н* жазуға кірісті (М.Мағауин, Көк мұнар). Сыздық түз бүркітін үйге кіргізіп, *о р а у ы н а н* босатқанда ысылдап, сақылдап қатты қиқарлық жасады (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Аяғына орау болды. *Қолбайлау болды; кедергі жасады.* – Сендер *а я ғ ы м ы з ғ а о р а у б о л а с ы ң д а р.* Жау болса мынау қаптап жүрген (Ә.Шәріпов, Орманда.).

Орау мәшинелері. т а м а қ. *Кондитер өнімдерін орайтын, тұйетін арнаулы мәшинелер мен автоматтар (әртүрлі автоматтар, жартылай автоматтар). О р а у м ә ш и н е л е р і н е* әртүрлі қағаздардан жасалған затбелгілер қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Орау материалдары. т а м а қ. *Өнімнің ластанбауы, бұзылмауы үшін, әсем көрік беру үшін олардың сыртын орайтын материалдар. О р а у м а т е р и а л д а р ы н ы ң* бөтен иісі, шаң, зиянды қоспалары, зиянды микроорганизмдері және ылғалы болмауы керек (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ОРАУЛЫ с ы н. **1.** *Сыртында орауы бар, оралған.* Бақыт Алмагүлді тонға *о р а у л ы* жатқан шоферге ертіп келді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Құрман әкеп берген бір ширек шай ақ шүберекке *о р а у л ы* әбдіренің түбінде жатқан (З.Ақышев, Ақбел.). Бимендінің қолында бір *о р а у л ы* нәрсе бар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Таңулы, байлаулы.* Қазір қолаяғым *о р а у л ы,* дала госпиталінде жатырмын (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Асқар өне бойы ақпен *о р а у л ы* жатқан адамға қайта қарады (Ә. Нұршайықов, Батыр.). *О р а у л ы,* таңулы күйімде жата беріппін (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** *Құндақтаулы, жөргектегі.* Қаратты да, шүріппесін баспады, Ана жатты қобырап аппақ шаштары. *О р а у л ы* сәбиді іліп алып найзаға Тұтқындарға лақтырып тастады (М.Мақатаев, Шығ.). Ант бердің сен адалдыққа, еңбекке, Ант бердің сен адамдыққа, жер-көкке, Әр үйге де ант бердің сен дірілдеп, Сәбиге де *о р а у л ы* жатқан жөргекке (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ораулы ши. э т н. *Әр түске боялған жіппен оралып тоқылған сәнді ши, шым ши.* Өне бойы тұтас емес, әр жерінен аралатып оралған шиді *о р а у л ы ш и* дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Шамның сәулесі төрдегі әсем жиналған жүкке, *о р а у л ы ш и л е р* мен үйдің әшекейлі бау-шуына түсіп, маңайды жайнатып жіберді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОРАУШЫ з а т. **1.** *Бір затты қағазбен не матамен ораған адам, орау жұмысын істеуші.* Октябрь айы қант *о р а у ш ы л а р* үшін тіпті қиын болды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2.** *Жіп шудаларын арнаулы станоктармен орап, реттеуші адам.* Оқуға түсе алмаған жас қыздардың көбі АХБК-де жіп *о р а у ш ы* боп жұмыс істеп жүр («Лен. жас»).

ОРАУЫШ з а т. *Бір затты сыртынан орауға арналған мата, қағаз т. б.* Картон, мақта, желім, қағаз *о р а у ы ш* шүберек деген сияқтыларды түгел таптық (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

Балтыр орауыш. *Етік ішінен балтырға оралатын мата, байтаба.* Мұнда солдаттардың түймелері салулы ма, белдігі дұрыс буылған ба, *б а л т ы р о р а у ы ш т а р ы* дұрыс оралған ба, соны тексерді (М.Қаратаев, Далада.).

ОРАШОЛАҚ с ы н. *Еш нәрсеге бейімі жоқ, епсіз; олақ.* Жалпы жұмыста ақылшы бола жүре, Сәкен ұйымдастыру ісіне *о р а ш о л а қ* адам еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жасынан қалада өскен жеңгем ауыл тіршілігіне *о р а ш о л а қ* еді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ләйлә шеше тәлім-тәрбиесін жүре тыңдайтын *о р а ш о л а қ,* құлықсыз қыздардың біріне де ұқсамайды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ОРАШОЛАҚТАН= е т. *Бейімсіздену, олақтану, шорқақтану.* Кіші ұлы бір нәрсеге жұмсаса не істемейді, не *о р а ш о л а қ т а н ы п,* бүлдіріп алады («Мәдениет және тұрмыс»).

ОРАШОЛАҚТАНУ *Орашолақтан етістігінің қимыл атауы.*

ОРАШОЛАҚТАУ с ы н. **1.** *Бейімсіздеу, епсіздеу; қыры жоқтау.* Шайқы үй шаруасына *о р а ш о л а қ т а у* еді (М.Дүйсенов, Ант). Шымырбай шаруаға *о р а ш о л а қ т а у* болғанымен, өзінікі дегенде үзіп түсетін адам (Б.Тілегенов, Көктем.). Жетіншінің бригадирі жұрттың тілін табуға, жұмсауға *о р а ш о л а қ т а у* (М.Гумеров, Хазірет.). **2.** *Жатық емес, жүйесіз; төселмеген.* Өкілдің өзі орысшаға *о р а ш о л а қ т а у* екен (С. Жүнісов, Жапанда.). Кейде *о р а ш о л а қ т а у* құрылған сөйлемдерінде де терең мән жататындығы байқалды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Орысша ойланып, қазақша сөйлегендіктен, сөзі *о р а ш о л а қ т а у,* созалаңдау шығып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ОРАШОЛАҚТЫҚ с ы н. *Іске, сөзге олақтық, епсіздік, қырсыздық.* Инеш өзінің әзілге *о р а ш о л а қ т ы ғ ы н* танытып, ақтала сөйледі (С.Шаймерденов, Болашақ.). Құмдағы, Сырдағы малшыларды да мәдени жағынан қамту ісінде *о р а ш о л а қ т ы қ т а р* аз емес (Ұ.Бағаев, Дала.). Бибігүл қазіргі сәтте өзінің тым *о р а ш о л а қ т ы ғ ы н* есіне алды (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

Орашолақтық жасады [көрсетті]. *Олақтық, қырсыздық істеді, шорқақтық жасады. О р а ш о л а қ т ы қ ж а с а п* орынсыз сөз айтып, үркітіп алмайын дегендей сақтық етті (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Бірақ осы талантты жастарымыз халықтық әндерді орындауға келгенде *о р а ш о л а қ т ы қ к ө р с е т і п* жүр (І.Омаров, Серпін).

ОРБИТА [лат. orbita] з а т. а с т р. ғ а р ы ш. *Аспан денелерінің, Жердің жасанды серіктерінің, ғарыш кемелерінің, планеталық стансылардың Күннің айналасында қозғалатын жолы.* Жасанды серіктердің *о р б и т а с ы* әртүрлі сыртқы күштердің әсерінен үнемі аздап өзгеріп отырады (ҚҰЭ). Жердің Күнді айналып шығатын жолы оның *о р б и т а с ы* деп аталады (Астрономия). Жаңа Айдан кейін бір жұмадан соң ай *о р б и т а с ы н ы ң* 1/4-ін жүріп бүйірге келеді, енді бізге ширек Ай боп көрінеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жер күнді эллипс формалы *о р б и т а м е н* айнала қозғалады (Ғалам ғажап.).

Орбитаға шығарылды. ғ а р ы ш. *Жерсерік не ғарышкеме жерден ажырап, планетаның сыртына шықты.* Спутник *о р б и т а ғ а ш ы ғ а р ы л д ы.* Орбитаның параметрлері мынадай: бастапқы айналып шығу мезгілі 89,8 минут («Соц. Қаз.»).

Орбита стансасы. *Орталық телевизия хабарларын алысқа таратуға әрі алыстан қабылдауға арналған байланыс жүйесі. О р б и т а с т а н с а л а р ы* алғаш 1967 жылы іске қосылды (ҚСЭ).

ОРБИТАЛЫҚ с ы н. ғ а р ы ш. *Орбита үшін жұмыс істеуге арналған, орбитаға шығарылатын.* Бұл космос кеңістігінде салмағы жүздеген тонналық *о р б и т а л ы қ* лабораториялар – жердің жасанды серіктерін жасауға болады деген сөз («Білім және еңбек»). Алаң арқылы ең соңынан *о р б и т а л ы қ* ракеталар жылжып өтті («Лен. жас»).

Орбиталық станса. *Жер, Ай немесе басқа аспан денелері айналасындағы орбитада ұзақ уақыт жұмыс істейтін арнайы экипажбен немесе өздігінен басқарылатын ғарыш аппараты. О р б и т а л ы қ с т а н с а с ы* Күн жүйесінің басқа планеталарына ұшуға арналған ауыр ғарыш кемелерін құрастыру үшін де қолданады (ҚҰЭ). *О р б и т а л ы қ с т а н с а* космонавт басқарып ұшатын немесе автоматты түрде ұшатын станцияларға бөлінеді (ҚСЭ).

ОРБИТАЛЬ [лат. orbita] з а т. ф и з. *Атомда, молекулада немесе басқа кванттық жүйелерде бір электрон күйін сипаттайтын толқындық функция. О р б и т а л ь* белгіленген жүйесіне қарай атомдық, молекулалық, кристалдық түрлерге бөлінеді (ҚҰЭ). Атомдық *о р б и т а л ь д і ң* пішіні әртүрлі болып келеді (ҚҰЭ).

ОРГАН[1] [грек. organon – құрал] з а т. м у з. *Үрлемелі, клавишті музыкалық аспап. О р г а н н ы ң* алғашқы түрлері Египет, Греция, Италия, Византия елдерінде пайда болды (ҚСЭ). Осы ораторияда Ғазиза қазақтың симфониялық музыкасына алғаш рет *о р г а н д ы* енгізді (С.Мыңжасарова, Замандас.). *О р г а н* – тілді музыкалық аспаптардың ең үлкені (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөзд.).

ОРГАН[2] [грек. organon] з а т. **1.** *Қоғамдық өмірдің белгілі бір саласы бойынша нақты міндеттер атқарушы ресми мекеме, ұйым, әкімшілік орын.* Соған қарағанда ол бозбаланың *о р г а н н а н* келген кісі екенін сезіп қалған болу керек (М.Гумеров, Хазірет.). Онсыз біздің *о р г а н д а* істеп бос орын алып жүруіміз тіпті партия алдында қылмыс емес пе? (А.Сатаев, Аққу.). Олар осы бастан бұл кешенге байланысты ұсыныс-пікірлерін тиянақтап, жобалаушы *о р г а н д а р м е н* қоян-қолтық жұмыс істеулері керек («Қаз. әдеб.»). **2.** *Мерзімдік басылымдар.*

Баспасөз органы. т а р. *Газет, журнал шығаратын ұйым, мекеме.* Пленум *б а с п а с ө з о р г а н д а р ы н ы ң* алдына бұл жөнінде партия ұйымдарына жан-жақты көмек көрсетіп отыру міндетін қойды (Қ.Әбілдаев, Қаһарлы күн.).

Басшы [жоғарғы] орган. *Басқарушы, жетекші мекеме, әкімшілік орын.* Съезд партияның *б а с ш ы о р г а н д а р ы н:* Орталық Комитетті және Орталық органның редакциясын сайлады (КПСС тарих. очерк.). *Б а с ш ы о р г а н д а р д а* жұмыс істеу жақсы ғой, бірақ мен журналист болуды армандаймын (От ортасы.). – Иә, сенің бастығың *ж о ғ а р ғ ы о р г а н д а р ғ а* ақпар берді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Милиция органы. т а р. *Мемлекеттің, жеке адамның мүддесін қорғайтын мекеме.* Ниязбек *м и л и ц и я о р г а н ы н а* кіріп, бар документтерін тапсырып, тиісті орынға жіберу туралы өтінді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Партия, совет органдары. т а р. с о в е т. *Совет үкіметінің жергілікті және жоғарғы басқару жүйесі, әкімшілік және партия орындары.* Сөйтіп, ол *п а р т и я* және *с о в е т о р г а н д а р ы н ы ң* қызметіне белсене қатынасып, барлық ынтасымен жұмыс істеді (Д.Айдаров, Дәуір.). *П а р т и я, с о в е т о р г а н д а р ы* оның еңбегін жоғары бағалады (Т.Нұртазин, Ауыл.). Мектеп басшыларына *п а р т и я, с о в е т о р г а н д а р ы* айтарлықтай көмек көрсетуде («Қазақст. комм.»).

Ішкі істер органдары. *Мемлекеттің ішкі тәртібімен шұғылданатын орындар, мекемелер.* ҚР *Ішкі істер органдарының* жеке құрамы арасындағы құқық бұзушылық пен қылмыстың алдын алу, анықтау және жолын кесу мақсаттарын шешуге бағытталған Ішкі істер министрлігінің өзіндік қауіпсіздік департаменті комиссияның жұмысшы органы болып табылады («Егемен Қазақстан»).

ОРГАН[3] [грек. organon] з а т. б и о л. *Жануарлар мен өсімдіктер ағзасының белгілі бір функция атқаратын бөлігі, мүшесі.*

ОРГАНЕЛЛА [грек. organellae] з а т. б и о л. *Жасуша цитоплазмасындағы әртүрлі қызмет атқаратын тұрақты құрылым.* Жануарлар клеткаларында *органелланың* жалпы және арнайы екі түрі болады (ҚҰЭ). Жалпы *органелла* жануарлар организмі клеткаларының барлығына түгелдей ортақ, яғни барлық клеткаларында кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ОРГАНИЗМ [лат. organismus] з а т. б и о л. ***Ағза*** (*тұқымқуалаушылық қасиеттеріне сәйкес өзіне тән құрылысы мен даму ерекшеліктері бар, белгілі бір ортаға өз бетімен тіршілік етуге бейімделген, тірі және тарихи қалыптасқан біртұтас жүйе).* 25 – 30 жастан кейін адам *организміндегі* клеткалардың өсуі жалпы тоқталады (А.Есенқұлов, Әйелдер.). Денеге түскен микробтарға қарсы *организмнің* өзі де күреседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Қарақат – адам *организмі* үшін өте қажет, бағалы жемістің бірі (К.Шалекенова, Жеміс.).

Организмді тірілту. м е д. *Ағзаның тіршілік етуіне қажетті ең маңызды органдар қызметінің бұзылуын не тоқтауын қалпына келтіру. Организмді тірілту* терминальдық жағдайларда, оның ішінде клиникалық өлім кезінде қолданылады (ҚҰЭ). *Организмді тірілту* үшін ең алдымен қолдан тыныс алдыру мен жүрекке массаж жасалынады (ҚҰЭ).

ОРГАНИКАЛЫҚ с ы н. **1.** б и о л. *Өсімдіктер мен жануарлар әлеміне жататын. Органикалық* дүние миллиондаған жылдарға созылған эволюция процестері негізінде қалыптасқан (ҚСЭ). **2.** *Ағзаға тән, денеде болатын.* – Кешіріңіз, контузия түгіл нервтік жүйесінде *органикалық* өзгерістерді дәлелдейтін белгі жоқ (Е.Оразақов, Дәрігер.). Жануарлардың *органикалық* құрылыстарын, тканьдерін, клеткалық формаларын зерттеу – гистологияның міндеті (Қ.Нұғматжанов.., Гистология.). **3.** а у ы с. *Біртұтас, бөлінбес.* В.И.Лениннің жастарға білім, тәрбие беру жөніндегі ілімі марксизм-ленинизмнің *органикалық* құрамды бөлігі болып табылады («Қазақст. мект.»). Ақын жасаған сол жаңа сөздер *органикалық* келісім тауып, бойға сіңіп, қанға үйып қалады (С.Мәуленов, Үркер). СССР тарихы мен шетелдердің тарихын *органикалық* байланыста оқытуға қолайлы жағдай жасалған («Қазақст. мұғ.»).

Капиталдың органикалық құрамы. э к о н. *Тұрақты капиталдың ауыспалы капиталға қатынасынан пайда болатын құндық құрамы.*

Органикалық анализ. х и м. *Органикалық заттардың сандық, сапалық құрамын және химиялық құрылысын анықтау әдістері жөніндегі ғылым. Органикалық анализ* элементтік, функционалдық анализдер болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).

Органикалық геохимия. х и м. *Тау жыныстарындағы органикалық заттардың химиялық және изотоптық құрамын зерттейтін геохимияның бір саласы. Органикалық геохимия* организмдердің құрамын, көмілген органикалық зат пен оның табиғи дифференциалануын, осы заттардың өзгеру химизмін (диагенез, катагенез, метагенез және метаморфизм факторларының ықпалы), органикалық заттың әрқилы түрлерінің гипергендік өзгеру процестерін зерттеумен айналысады (Қаз. тілі термин. Геология.). *Органикалық геохимияның* маңызды бөлімі жер қыртысында органикалық заттардың миграциясы мен химиялық элементтердің концентрациясы және кенді алқаптардың (уран, алтын, сынып, мыс, ванадий, германий т.б.) түзілулерін зерттейді (ҚҰЭ).

Органикалық дүние. б и о л. *Жер бетінде тіршілік етіп, жойылып кеткен және осы кезде тіршілік етіп жатқан ағзалардың жиынтығы. Органикалық дүние* бірнеше тіршілік деңгейлерінен құралады. Ең қарапайым тіршілік деңгейі – молекула (ҚҰЭ).

Органикалық зат. х и м. а) *Көміртек пен сутектің химиялық қоспасы.* А.М. Бутлеров пен А.Н. Бах тәжірибелері қарапайым *органикалық заттар* суда қант және белок сияқты заттарға айналуы мүмкін екенін дәлелдеді (Жалпы биология). Өсімдіктер дүниесінің басты ерекшелігінің бірі – олар өзінің өсу, даму жолында ауадан көмір қышқыл газы мен күн сәулесін пайдаланып, *органикалық заттар* түзеді және оттегін бөліп шығарады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Бұл тәсілді су минералды және ерімеген *органикалық заттардан* тазаланған соң қолданылады (Табиғат сулары.). ә) г е о л.

Шөгінді таужыныстардың қалыпты құрам бөлігі. Шөгінді таужыныстарда *органикалық заттағы* жекелеген кірінділер (детрит) сорылу арқылы және химиялық жолмен келеді, олардың мөлшері 1-2%-дан аспайды (Қаз. тілі термин. Геология.).

Органикалық қалдықтар. б и о л. *Тірі ағзалардың (жануарлар мен өсімдіктердің) сақталып қалған бөліктері.* Көптеген *органикалық қалдықтар* организмдер тіршілік еткен және тау жыныстары қалыптасқан табиғи ортаның жағдайларын да бейнелейді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Органикалық қосылыстар. х и м. *Құрамында негізгі элемент ретінде көміртегі және сутегі, оттегі, азот бар химиялық қоспалар. Органикалық қосылыстардың* құрамында көміртегінен басқа сутегі, оттегі, азот болады (ҚСЭ). Көміртек атомының өзара және көптеген өзге элементтердің атомдарымен химиялық байланысқа түсуіне орай *органикалық қосылыстардың* саны 5 млн-нан асты (ҚҰЭ).

Органикалық қышқылдар. х и м. *Құрамында карбоксил тобы (COOH) бар органикалық қосылыс.* Мыңжапырақтың құрамында эфир майы, глюкозид, «с» витамині, *органикалық қышқылдар* бары анықталды (С.Сұбханбердин, Өсімдік–дәрі.). Құрамындағы карбоксил тобының санына байланысты *органикалық қышқылдар* бір, екі не көп негізді болып бөлінеді (ҚСЭ).

Органикалық ластаушы. э к о л. *Тірі ағзалардың (жануарлар мен өсімдіктердің) қалдықтарының ыдырауынан пайда болған ластаушы заттар.* Бұл тәсіл суды *органикалық ластаушылардан* толық дерлік тазартады (Табиғат сулары.).

Органикалық синтез. х и м. *Органикалық химияның органикалық қосылыстардың түзілу жолдары мен әдістерін лаборатория және өндіріс көлемінде зерттейтін бөлімі. Органикалық синтездің* дамуы органикалық заттардың құрылыс теориясы мен органикалық қосылыстардың химиялық қасиеттері туралы мағлұматтар жинақталғаннан кейін (19 ғасырдың 2-жартысы) басталды (ҚҰЭ). Сол уақыттан бастап *органикалық синтез* жаңа органикалық қосылыстар алудың көзі ретінде органикалық химияның дамуында түпкілікті орын алып, зерттелетін нысандардың қатарын кеңейте түсті (ҚҰЭ).

Органикалық тыңайтқыш. а у ы л ш а р. *Жануарлар мен өсімдіктер қалдықтарының органикалық қосылыстары түрінде кездесетін қоректік заттар.* Негізгі *органикалық тыңайтқышқа* көң, құс саңғырығымен қатар карбамид, сабан, балық ұны да жатады (ҚСЭ). Биогендік элементтер мен органикалық заттардың айтарлықтай қорын жинаған ластанған телімдерді шөгінділерден тазарту және оларды *органикалық тыңайтқыш* ретінде қолдану, қосымша аэрация жасау арқылы судың түп қабатының оттегімен қанығуының дәрежесін көтеру жатады (Табиғат сулары.). Өте күшті *органикалық тыңайтқыш* алуға өнеркәсіп пен ауылшаруашылығын биохимиялық құрамы әртүрлі қосымша шикізатпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (Табиғат сулары.).

Органикалық тіршілік. б и о л. *Жердің биосферасын мекендеуші ағзалардың жиынтығы.* Планетамыздағы барлық *органикалық тіршілік* бізден жүз миллиондаған километр қашықта жатқан космос процесінің әсерінен туғандығын А.Л.Чижевский дәлелдеп шыққан (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Органикалық химия. х и м. *Көміртекті химиялық қосылыстардың өзгеру заңдылықтарын зерттейтін химияның бір саласы.* Көміртек және оның қосылыстарының өзгеру ерекшеліктері, теориялық, практикалық маңызы *органикалық химияның* жеке ғылым болып бөлінуіне себеп болды (ҚСЭ). *Органикалық химияның* органикалық заттардың құрылымын анықтауда, ондағы электрон тығыздығының таралуын, атомдардың кеңістіктік орналасуын және химиялық реакция механизмін белгілеудегі мүмкіндіктері шексіз (ҚҰЭ). Республикамызда химия өнеркәсібінің, оның ішінде қышқыл, тұз химиясының да, сондай-ақ *органикалық химияның* да қажетін өтейтін ірі шикізат қоры бар (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

Органикалық шыны. х и м. *Органикалық полимерлер (полиакрилаттар, полистпрал, поликарбонаттар) негізінде жасалатын мөлдір, қатты материал. Органикалық шыны* тығыздығы салыстырмалы түрде төмен, кейбірі ылғал және атмосфералық ортаға тұрақты (ҚҰЭ).

ОРГАНОГЕНДЕР [грек. organ. грек. genos – тұқым, тек] з а т. б и о л. *Органикалық заттардың құрамындағы негізгі химиялық элементтер (оттек, көміртек, сутек, азот, фосфор, күкірт).*

ОРГАНОГЕНДІК з а т. б и о л. *Органогендерге жататын, органогендерге тән.*

Органогендік жыныстар. [грек. organon + genos – тек] б и о л. *Тірі ағзалардың (жануарлар мен өсімдіктердің) қалдықтарынан пайда болған*

жыныстар. Органогендік жолмен жаралған *жыныстар* жануарлардың (зоогендік) және өсімдіктердің (фитогендік) жақсы сақталған органикалық қалдықтарының нәтижесінде қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Органогендік құрылым. геол. *Өсімдіктер мен жануарлардың қалдықтарынан тұратын шөгінді таужыныстардың құрылымы. Органогендік құрылым* егер таужыныс өсімдік қалдықтарынан тұрса фитогендік, таужыныс жануар-жәндік қалдықтарынан тұрса, зоогендік болады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Органогендік тұнбалар. *Тірі ағзалардың (жануарлар мен өсімдіктердің) қалдықтарынан пайда болған шөгінділер. Органогендік тұнбалар* (шымтезек т.б.) теңіз жағаларының батпақты жерлерінен орын алады. Химиялық шөгінділер онша жиі ұшырамайды, олар негізінен тұзды лагуналарда немесе жылы теңіздердің түбінде (оолитті ізбестасты шөгінділер) тұнады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОРГАНОГЕНЕЗ [грек. organogenesis] зат. биол. *Көп жасушалық жануарлардың филогенез және онтогенез барысында органдар бастамаларының қалыптасуы мен жетілу сатысы.* Барлық көп клеткалы жануарлардың онтогенездік *органогенезінің* алдында ұрық денесінің бөлінуі жүреді, соның нәтижесінде ұрықтың эктодерма (сыртқы), мезодерма (ортаңғы) және энтодерма (ішкі) қабаттары түзіледі (ҚҰЭ). Жеке организмдердегі мүшелердің дамып жетілу кезеңін онтогенездік *органогенез*, ал әртүрлі жануарлар организмдерінде ұзақ тарихи дамудың нәтижесінде жүзеге асатын мүшелердің даму кезеңін филогенездік *органогенез* деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ОРГТЕХНИКА [planning] зат. ин ф. *Мекемелерде, кәсіпорындарда құжаттарды дайындау мен талдау, бақылау, жоспарлау, есепке алу операцияларын механикаландыру мен автоматтандыруға пайдаланылатын техникалық құралдардың жиынтығы.*

ОРҒАШ үс т. *Ерекше, ыңғайсыз.* Сұлулық! Қайда мені жетеледің, Өзгеден неге *оргаш* жекеледің? Қарама, тау түніндей тұңғиық көз, Тынысым тоқтап қалса не етер едің? (К.Салықов, Жезкиік).

ОРҒУ *Оргы етістігінің қимыл атауы.* Әсіресе Рақымның екі қара аты бірсыпыраларды басып озып *оргумен* келеді (Б.Майлин, Азамат.). Өңменінен оқ тиген ат екі-ақ рет *оргуға* шамасы келді (Ә.Әбішев, Замана.).

ОРҒЫ= е т. **1.** *Секіру, ыргу.* Жүз бөрі аз дамылдап алысты да Ат қойды қалың жауға «Абылайлап!» Жүз қыран мың сан қолға араласты, *Оргыган* асқар таудан судай тасты (М.Жұмабаев, Шығ.). Мысық кәрмен қарғыды, Ерсіл-қарсыл *оргыды*, Шиқылдатты талайды. Дар майданнан жынойнақ Қылды мысық әп сәтте-ақ Жып-жылмағай маңайды (М.Жұмабаев, Шығ.). О, ғажап, бар екен көрер күні, Жер дүрсіл құлағына келеді үні. *Оргыган* отрядтың аттары ғой, Бай кімі, жарлы кімі, төре кімі (Т.Есімжанов, Ілияс.). **2.** ауыс. *Бірқалыпты емес, шамадан тыс жоғарылау.* Қисмет бір қызық ән тамашалы, Естуге ел құмар боп таласады. Бір өрлеп, бір еңістеп, бір бұлтарып, Қиялап, *оргып* ойнап қыр асады. Жүлгелеп жүрегінді, өкпеңді өрлеп, Құрылыс қуатыңмен санасады (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ОРҒЫЗ= е т. *Шөпті, астықты шапқызу.* Мен осы пішенді *оргызамын* (М.Әуезов, Абай жолы). Зоотехник Кәрім Шудың төменгі жағасынан пішен *оргызып* жатқан (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

ОРҒЫЗУ *Оргыз етістігінің қимыл атауы.*

ОРҒЫЛ: **орғыл құм**. *Қырат-қырат, белес-белес құм.* Кеңсе алды үйіліп жатқан *оргылқум* (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Асқар-асқар таулардан, Асу-асу белдерден, Батпақ, сорлы жерлерден *Оргыл*, шағыл *құмдардан* Және де өтіп барады (Қарадөң). Ол жақта біраз болғасын, осы «Ақтастының» сыртындағы елсіз, *оргылқұмдарға* бекінген (Ж.Түменбаев, Қардағы із.). *Оргылқұмның* қырқасынан аттарын секірте жөнелді (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

ОРҒЫЛА= е т. *Қаргу, секіру, ыршу.* Жүгірді айдын-айдын айна бұлақ, *Оргылап* ойдым-ойдым сайға құлап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ақ қанат аспандағы сонда жауып, Балбұлақ таудан, тастан *оргылаған* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ОРҒЫЛАУ *Оргыла етістігінің қимыл атауы.*

ОРҒЫЛ-ОРҒЫЛ сын. *Өркеш-өркеш.* Астындағы қарасы *Оргыл-оргыл* құмдардан Ақ бөкендей орғытып, Аузын ашып келеді (Қобыланды).

ОРҒЫМАЛЫ сын. *Ой-шұңқыры көп; тегіс емес.* Ойлы-қырлы, *оргымалы* жол еңіске құлағанда, шопанның киіз үйі көрінген («Мәдениет және тұрмыс»).

ОРҒЫҢҚЫРА= е т. *Орги түсу, аздап оргу.* Жылан да сол кезде «саған берісе қойман» дегендей, *оргыңқырап*, мысыққа таянып қалды (С.Мұқанов, Мөлдір махаб.).

ОРҒЫҢҚЫРАУ *Оргыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ОРҒЫП-ҚАРҒЫП үст. *Қатты секіріп, бір қарғып, бір секіріп.* Өткен күн ертегімен таласқандай, Уа, дүние, ол күндерде Алаш қандай?! Ой-қырдан *о р ғ ы п-қ а р ғ ы п* еріккенде, Алтайға ойнақ салып жүрген аңдай (М.Жұмабаев, Шығ.). Ор қояндай *о р ғ ы п-қ а р ғ ы п,* ақбөкендей атылып жастар барады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тастан-тасқа *о р ғ ы п-қ а р ғ ы п,* Көк толқындар өтті алдымнан. Оның күшін қалдым аңдып, Электрдің оттарынан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ОРҒЫТ= е т. *Қарғыту, секірту.* Айгүл атын тебініп, көпірге қарай *о р ғ ы т а* жөнелді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Мотоциклімді арықтан атша *о р ғ ы т ы п* зулап келемін (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Алты рулы Алаштан, Ел қоймай кетіп барады. Сырдан өтіп сырғытып, Шудан өрлеп шүйілтіп, Іледен өтіп ырғытып, Ылди-өрден *о р ғ ы т ы п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ОРҒЫТУ *Орғыт етістігінің қимыл атауы.*

ОРҒЫШ с ы н. *Оратын, оруға арналған.* Жемшөп дайындауға 70 трактор, 36 *о р ғ ы ш* машина, 200 кісі жұмыс істеді («Қазақст. комм.»).

ОРҒЫШТЫҚ с ы н. *Оруға шеберлік. О р ғ ы ш т ы ғ ы н* көрсеткісі келді (Ауызекі).

ОРДА[1] з а т. **1.** т а р. *Орта ғасырдағы көшпелі елдердің әкімшілік, саяси басқару орталығы, ел билеушілер тұрағы, сарай.* Бұлар шулап бір күні келді *о р д а ғ а,* Хан мен уәзір қарайды тамашаға. Бәрі де есі шығып, жынды болған (Абай, Тол. жин.). Сол Шақада қажы Жүсіп дер еді, Жақып пенен Өсіп те бар деп еді. Ұл боп туып, тартып мінген ат жалын, *О р д а* иесі Хасен де бар деп еді (М.Жұмабаев, Шығ). Мінгізгеннің қабақтары түсіп, мінгендерінің көңілдері шат болып, жеткізбегендері қуанып, жете алмағандары қайғырып жабырқаңқы болып, жете алмағанына ішінен ұялып, барлығы да *о р д а ғ а* жиылады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** э т н. *Қазақ киіз үйінің шоқтығынан саналатын, құрастырылып-ажыратылатын киіз жабынды тұрғын жайдың аса сыйымды түрі, ел билеген хан мен сұлтандар үшін көпшіліктің қатысуымен салтанатты, рәсімді жиындар өткізіп тұруға, елшілер мен құрметті қонақ қабылдауға, қарсы жақтың зиялыларымен келіссөздер жүргізуге, шартқа қол қоюға ыңғайластырылған сыйымды орынның болуын қарастырған ізденістің нәтижесінде пайда болған 12, тіпті одан да көп қанатты киіз үйдің үлгісі* (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). *О р д а н ы ң* сәндік қисынан белгілі бір деңгейде алты қанат ақүйдікін қайталанғанымен, қазақтың қолтума өнерінің үйлесімін тапқан ұқыптылығының арқасында ағашты, сүйекті, алтын-күмісті, әртүрлі тасты, былғарыны, киізді, иірілген жіпті кәдеге жаратуда мүлтіксіздікке жеткендігімен ерекшеленеді (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). **3.** а у ы с. *Өнер, білім, мәдениет т. б. топталған орны, жинақталған жері, қайнаған ортасы.* Қазақ ССР Ғылым академиясы қысқа мерзім ішінде республиканың ғылым *о р д а с ы н а* айналды (А.Нұрқатов, Мызғымас.). *О р д а ң* опат, айырыл елдігіңнен, Босамасын басың бір шерлі күннен, Тоз-тоз болып ұрпағың әр қиянда, Билігіңнен айырыл, теңдігіңнен! (М.Мақатаев, Шығ.). Театр – өнер *о р д а с ы,* мәдениет ошағы (С.Байжанов, Сыр.). Қазақтың қара домалақ балалары, міне, бүгін мәдениет *о р д а с ы н ы ң* төрінде отырмыз (С.Омаров, Дала.). **4.** ж е р г. *Орталық жүйке.* Бұл нервілер қызметтеріне қарап екіге бөлінеді. Біреулері әсерді сыртқы дүниеден яки денеден *о р д а-г а,* яғни миға алып барады. Бұл нервілер сезу нервілері, яки *о р д а г а* ұмтылатын нервілер деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Еңселі, салтанатты үй.* Тәңірі добы – бұл ғаріп бас, Кетті амалсыз, қорлама! Қайта қақты, қайла болмас, келді, түсті, *о р д а ң а* (Абай, Тол. жин.). Ой толған оранғанда өңір гүлге, Өссін деп, – оны көрген көңіл күнде. *О р д а м н ы ң* алты қанат керегесін Бояймын сондықтан мен көгілдірге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Оларда түрлі жағдай, түрлі намыс, Тілерім бәріне де шын қуаныш. Кезінде кикілжіңін түзетер ем, Олардан *о р д а м* шалғай, жүрдім алыс (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Мұқанның тіккен *о р д а с ы н а* өз үйіңізге келгендей келіп түсе беріңіз (С.Шәріпов, Бекболат). Мына балаларды, *о р д а м д ы* тастап қайда барам (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). **6.** *Бір жерге топталып өмір кешетін аң, жылан т.б. ұясы.* Улы жыландар негізінде бір жерге жиналып қыстайды. Оларды жылан *о р д а с ы* деп атайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Оқжыланның *о р д а с ы* болады, одан жалғызжарым кісі ештеме ала алмайды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бір *о р д а* құлан көрдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **7.** *Орталық, қала.* Қалаға келіп көрсем де қырттар қыспағын, Өзімді тауда жүргендей жайсаң ұстадым. Көгілдір *о р д а,* көзіңнің қарашығымын, Қарағай тулы кешегі Мағолстаным (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өткендей болды біржола мұңды әннің шағы, Кіргендей болды мәулен бас шыңдардың сәні. Орыстық ұлы *О р д а д а н* осында келген Шәйірді қайран қалдырды ғұндардың шалы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Оралым – *О р д а м* менің таныс маған, Бораның Махамбет боп

дауыстаған. Исатай – ақ семсерін, Құрман бабам Ұрпаққа домбырасын табыстаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ Орда. а) т а р. *Оңтүстік пен Орталық Қазақстан жерін мекендеген тайпалардың ортағасырлық мемлекеттік одағы. А қ О р д а* Орысхан мен Тоқтамыстың тұсында онан да күшейді (ҚСЭ). ә) *Еңселі, үлкен киіз үй.* Бұлыттай қасы жауып екі көзін, Басын сіліксе, қар жауып мазаңды алды. Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда, Алты қанат *а қ о р д а* үй шайқалды (Абай, Тол. жин.). Айбарлы *а қ о р д а д а* Әшекейлі дөдеге, Шаншулы найза ілулі, Алтын сапты селебе (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алты қанат ақ орда. п о э т. *Даңғарадай, кең, еңселі үй, мекенжай.* Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда, *А л т ы қ а н а т а қ о р д а* үй шайқалды (Абай, Тол. жин.). Бұл біз іздеген Ұяқпай болыстың *а л т ы қ а н а т а қ о р д а с ы* екен (А. Машанов, Жер асты.). Жағалай қонған ел қайда, Маңғыстаудай жер қайда? *А л т ы қ а н а т а қ о р д а* Айбарыңды көрсетіп, түске тігер күн қайда (Ақберен).

Алтын Орда. т а р. *Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Еуропа халықтарының басын қосқан феодалдық мемлекет. А л т ы н О р д а н ы ң* халқы этникалық жағынан біркелкі болған жоқ (ҚСЭ).

Жау ордасы. б е й н. *Қан майдан, жаудың ең негізгі күші жинақталған жер.* Аз уақыт қашып жүріп амалдашы, Сонда да революция бар олжасы. Жүрсең де жарлы-жалшы, қашып-пысып, Бір кезде талқанданар *ж а у о р д а с ы* (О.Шипин, Дастан.).

Орда бөлім. е с к і к і т. *Ми, жұлын.* Нерв системасы екі бөлімнен тұрады: *о р д а б ө л і м* (ми, жұлын) һәм бұтақ бөлім. Нерв системасының бәрінің түбі – бастағы ми (М.Жұмабаев, Шығ.).

Орда бұзған отыз. *Қатарыңның алды болуға, мақсатқа жету жолындағы алғашқы жеңіске жететін, күш-қуаттың қайнаған кезі, отыз-отыз бес жас.* Жазы қайда – *о р д а б ұ з ғ а н о т ы з д ы ң.* Көбелектей гүлден ұшқан көп қыздар (Ө.Нұрғалиев, Кемпірқосақ). *О р д а б ұ з а т ы н о т ы з ы м д а* қолым жеткен шүйке басымнан айырылып қалмаймын ба (Ж.Еділбаев, Түркістан). Шабатұғын қылыштай Жылтың еткен жиырма бес. Жиырма бестен өткен соң, *О р д а б ұ з ғ а н о т ы з* бес (Шернияз, Шығ.).

Ордасымен талқандады [құртты]. *Түп-тамырымен жойды, жоқ қылды.* Кетеді әкімшілік өз басымен, Әкімдер өштеседі жолдасымен. Жарыққа қараңғы елді шығармақпын, *Т а л қ а н* қып надандықты *о р д а с ы м е н* (О.Шипин, Дастан.).

Орда шарқы. *Үй-жай қамы.* Қыс болса, түсіп қалды, қарашаның қары жауды. Алымсағы, берімсегі, соғымы, қаласы, даласы дегендей *о р д а ш а р қ ы* үйдің жабдығы аз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Үміт ордасын тікті. п о э т. *Сенімді, баянды іс жасады.* О, Олжасым, Олжасым! Бауырлармен бөліскен, Жиған-терген олжасын, Қиын күнде қол беріп, Қия шыңнан жол көріп, *Т і к к е н ү м і т о р д а с ы н,* Сен секілді ерлердің Еңсесі төмен болмасын! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ішкі Орда. *Бөкей Ордасы.* Кіші жүзден бөлінген Бөкей Ордасы, яғни *І ш к і О р д а* пайда болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Хан ордасы. *Хан отыратын, билік жүргізетін орын, хан сарайы.* Торғайдың оң жағасында сегіз қанат *х а н о р д а с ы* тігілген, оның іші хатшы, уәзір, песірлерге толы (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Х а н о р д а с ы* қалғып-ақ тұр Рақатты, жайлы түнде. Қойшы көңілі жылжиды ептеп, Аспандағы аймен бірге (О.Шипин, Дастан.). *Х а н о р д а с ы н а н* кісі келді, жағдайың жаман Махамбет (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ОРДА[2] з а т. о й ы н. э т н. *Хан сайланған қызыл асықпен қалған асықты шертіп ататын асық ойынының бір түрі.* «Ханның» «*О р д а*» және «Бұлғақ» аталатын, кең тараған екі түрі бар. Біріншісінде – хан сайланған қызыл сақамен қалған асық шертіп атылады. Ал екіншісі – шын бұлғаққа ұқсас. Әуелі қатарынан бес кеней ұтып, бек болған бірі оңтайлы асықпен ханды атып алады (М.Мағауин, Аласапыран). Қырық шамалы *о р д а н ы* атып жатқан кезі екен («Атамұра»).

Орда болды. э т н. о й ы н. *Шеңбер жасап, кемей асықтарды тігіп, реттеп қойды.*

Орда бұзды. э т н. о й ы н. *Шеңбер ішінде тігілген асықтарды белгілі қашықтықтан сақамен атып бұзды.*

ОРДА[3] з а т. э т н. о й ы н. *Ақсүйек ойынындағы сүйекті тауып алған баланың утқанын білдіретін шартты мекен.* Бұл сүйекті тауып алған бозбала: «сүйек менде!» – деп айқайлап, бар күшін жұмсап, «*о р д а*» деп аталатын шартты мекенге тез жүгіре жөнеледі. Егер сүйек алып жүгірген баланы «ордаға» дейін қарсы топтан ешкім қуып жете алмаса, онда қарсы жақтағы топтың бүкіл мүшелері сүйекті тауып, «ордаға» қарай өзіне ешкімге жеткізбей жүгірген бозбаланы арқалайды (Қаз. әдет.-ғұрып.).

ОРДАБАСЫ з а т. т а р. *Бұрынғы заманда қазақтың үш жүзінің басты билері ел*

тағдырын, жер тағдырын ақылдасып, бітім, шешім қабылдайтын жері (Ордабасы тауы). Үш ұлы биіміздің ортақ тойын бір жерде – қасиетті *О р д а б а с ы н д а* ұйымдастырғанымыз да өте орынды шықты, ол той да барша қазақтың есінде деп білемін («Егемен Қазақстан»). Атақоныс аумасқа мекенінен, *О р д а б а с ы* дөңінің етегінен, Көк найзаға сүйеніп салмағын сап, Жоғарыға батырлар көтерілген (С.Мәуленов, Алыс кет.). *О р д а б а с ы.* Алдаспан жарқылдайды, Қаз дауысты шешендер саңқылдайды. Талқыдағы тағдырлар таразыда Толқын тепкен қайықтай қалтылдайды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ордабасы құрылтайы. т а р. *1726 жылы қазақтың үш жүзі өкілдерінің Бадан өзені бойы Ордабасы тауындағы тарихи бас қосуы.*

ОРДАЙ с ы н. *Ор сияқты, ор тәрізді.* Темірдей көріктегі соғыс қызып, Ұры иттей ақ пен Колчак көзін сүзіп, Қанды *о р д а й* қалдырып із арттарында, Түркістан теміржолын кетті бұзып (О.Шипин, Дастан.).

ОРДАЛЫ с ы н. **1.** *Ордасы бар, кең сарайдай үйі бар.* Көл сыртындағы үлкен ақ *о р д а л ы* Мұса аулы ерекше көз тартады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Анау оңаша ақ *о р д а л ы* Әбунәсіп ағаның өз аулы (Д.Әбілев, Арман.). **2.** а у ы с. *Тұқым-тұқияны көп, өсіп-өнген, үйлі-баранды.* Дәулетбай сияқты *о р д а л ы* байдың қызына кім қызықпайды, кім құда болғысы келмейді (Д.Исабеков, Тіршілік). Қасқырдай талап, түлкідей арбап, обып жібергелі отырған *о р д а л ы* орта мені оңдырар ма (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Ордалы жылан. *Белгілі бір жерде іні көп, шоғырланған жыландар.* Байқамай жүріп жайылып жатқан *о р д а л ы ж ы л а н* үйіріне килігіп қалғанын енді сезді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Ордалы құлан. *Бір аймақты жайлаған құландар үйірі. О р д а л ы қ ұ л а н* обығып, Көбейіп кетті шығыны (Қабанбай батыр).

ОРДАҢ[1] с ы н. *Тәкаппар, кердең; өрескел.* Сұңқақ денелі, сұлу, сүйкімді, ұяң емес, ашық, *о р д а ң* емес, әдепті болатын (Ғ.Мүсірепов, Белдер.). Кетер істі күйретіп, Сендей жігіт *о р д а ң ы* (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ОРДАҢ е л і к. *Едірең еткен ебедейсіз қысқа қимылды бейнелейтін сөз.*

Ордаң етті. *Одыраң қақты, селт етті.* Түйелер шошып кетіп, *о р д а ң е т т і* (Б.Майлин, Шығ.).

Ордаң қақты. *Одыраң-одыраң етті; арбаңдады. О р д а ң қ а ғ ы п* секіріп, шықпайды бір көңілден (И.Шұғаев, Найза).

ОРДАҢДА= е т. *Ордаң-ордаң ету, ордаңдай басу.* Әншейінде ықшам, оңтайлы жас, дәл керекті жерінде *о р д а ң д а п,* қыз қасына жанаса алмай келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Жас жігіт менің кабинетіме *о р д а ң д а й* басып кірді («Қаз. әдеб.»). Ол *о р д а ң д а п* ортадан аттап, төрге таман ұмтылды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ОРДАҢДАС= е т. *Ордаң-ордаң етісу.* Осылай *о р д а ң д а с ы п* ойнайды олар Қалбаның қабырғасын қақыратып (Ғ.Қайырбеков, Алтын.).

ОРДАҢДАСУ *Ордаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ОРДАҢДАТ= е т. *Одыраңдатып қою.*

ОРДАҢДАТУ *Ордаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ОРДАҢДАУ *Ордаңда етістігінің қимыл атауы.* Кісі алдында *о р д а ң д а у* әдептілік емес («Қазақ»).

ОРДАҢДАУШЫЛЫҚ з а т. *Ордаң-ордаң етушілік.*

ОРДЕН з а т. *Қоғамға сіңірген ерекше еңбегі үшін үкімет тарапынан берілетін, бағалы металдардан жасалатын марапат белгісі.* Бесжылдықта тамаша табыстарға ие болған осы коллективтің қырық бес адамы *о р д е н д е р м е н,* медальдармен наградталды (Б.Ержанов, Биік.). Жас жігіттің кеудесінде жарқыраған *о р д е н д е р* мен медальдарды көріп, көңілі тасыды (Т.Ыдырысов, Жалынды жыл.).

Алтын Қыран ордені. *Қазақстан Республикасындағы ең жоғары дәрежелі орден. А л т ы н Қ ы р а н о р д е н і м е н* республикаға ерекше еңбек сіңірген азаматтар марапатталады (ҚҰЭ).

Ана Даңқы ордені. т а р. с о в е т. *Кеңес дәуірі тұсындағы көп бала өсірген аналарға берілетін, үш дәрежелі орден. А н а Д а ң қ ы о р д е н і м е н* көп балалы аналарды СССР Жоғарғы Советінің өкілдік етуімен және оның атынан Одақтас республикалардың Жоғарғы Советтерінің президиумдары наградтайды (ҚСЭ).

Батыр Ана ордені. т а р. с о в е т. *Кеңес дәуірі тұсындағы Отан қорғаудағы ерекше ерлігі үшін әйелдерге берілетін орден. Б а т ы р А н а о р д е н і* 1941–1945 жылдары көптеген аналарға берілді («Лен. жас»).

Даңқ ордені. т а р. с о в е т. *Отан соғысында ерлігімен көзге түскен жауынгерлер мен офицерлерге берілетін үш дәрежелі орден.* Бексұлтан Рахимов *Д а ң қ о р д е н і н і ң* үш дәрежесін бірдей алды (Р.Ыдырысов, Отты жылдар.).

Еңбек Қызыл Ту ордені т а р. с о в е т. *Социалистік құрылысқа сіңірген ерекше еңбегі үшін Совет азаматтары мен мекеме, ұйымдарға берілетін орден.* Шал омырауына *Е ң б е к*

Қызыл Ту ордені, тағы екі-үш медалін тағып шықты (М.Дүйсенов, Мейман.). *Еңбек Қызыл Ту ордені* 1928 жылы белгіленді (ҚСЭ).

Жеңіс ордені. т а р. *Әскери қолбасшыларға жауапты операцияларды батыл шешкендігі үшін берілетін үш дәрежелі жоғары орден. Жеңіс ордені* 1943 жылы белгіленді (ҚСЭ).

Құрмет Белгісі ордені. а) т а р. с о в е т. *Бейбіт өмірдегі ерекше еңбегі үшін жеке адамдар мен ұжымдарға берілетін орден.* Қалекең *Құрмет Белгісі ордені-мен* наградталған жылы, Қазақ ССР-нің халық артисі деген атаққа ие болды (М.Майшекин, Қалибек Қуанышбаев). ә) *Қазақстан Республикасының жоғары наградаларының бірі.*

Ленин ордені. т а р. с о в е т. *Социалистік құрылыстағы аса зор еңбектері үшін азаматтар мен аудан, облыс, республика т. б. берілетін ең жоғарғы үкімет ордені.* Қазақстандағы қаhармандық іс өзіне лайық жүлде алды: республика *Ленин орденімен* наградталды (З.Қабдолов, Сыр). Партия мен үкімет оны 1935 жылы *Ленин орденімен* наградтады (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

Октябрь Революциясы ордені. т а р. с о в е т. *Бейбіт еңбектің озаттары мен жоғары көрсеткішке жеткен ұйым, мекемеге т. б. берілетін орден. Октябрь Революциясы ордені* 1967 жылы белгіленді (ҚСЭ). Оның омырауына *Октябрь Революциясы орденін* мықтап қадап берді (Жас қайрат).

Орден алды [тақты]. *Орденге қолы жетті, орденге лайық деп табылды.* Шешесі он жылдан бері колхоздың сауыншысы екен, жақында *орден алыпты* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Сераған екі мәрте *орден алған* еңбек ардагері (Ш.Мұртазаев, Ильич хаты). Әзір жаман емессің, еңбегің жанып, төсіне *орден тақтың* (М.Мырзақұлов, Ақық).

Орденге өңірі толған [жарқыраған]. *Кеудесінде ордені көп, жарқыраған, марапат, құрметтеу көрген. Орденге толып өңірің,* Өбектеп атамекенің, Келесің білмей өмірі Тымаудың тіпті не екенін, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Соңынан тізілетін жауынгерлер, Отанның әр тұсынан келген ерлер, *Жарқырап өңірінде ордендері*, Бір кезде алып берген елге бедел (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Отан соғысы ордені. т а р. с о в е т. *Отан соғысында ерлік көрсеткен жауынгерлер мен офицерлерге берілетін екі дәрежелі орден.* Тумаларыңыздың бірінде Қызыл Ту, бірінде *Отан соғысы ордені*, ал сізде Қызыл Жұлдыз (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Сол жақ төсінде Ленин ордені, жауынгерлік Қызыл Ту ордендерінің, *Отан соғысы орденінің* колодкалары қадалған (Ө.Қанахин, Бәйшешек).

Парасат ордені. *Ерен еңбегі, өз саласындағы аса жоғары жетістіктері т.б. үшін берілетін Қазақстан Республикасының жоғары мемлекеттік наградасы.*

Халықтар Достығы ордені. т а р. с о в е т. *Халықтар арасындағы ынтымақ үшін күресушілер мен социалистік қоғамды дамытудағы қосқан үлесі үшін жеке адамдарға және ұйым, мекемелерге берілетін жоғары награда. Халықтар Достығы ордені* кейде шетел азаматтарына да беріледі (Ауызекі).

ОРДЕНДЕЙ с ы н. *Орден сияқты, орден тәрізді.* Кебенекпен жүргенді керексізге жорыма, Айтқаныңды қосайын ақыл-естің қорына. Майданнан соң иесін әзер тапқан *орденде й* Ақындарға абырой оралады соңыра (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ОРДЕНДІ с ы н. *Орден таққан, ордені бар.* Полковник Сомов үш *ордендi* гвардиялық атқыштар дивизиясының алтыншы командирі болатын (С.Бақбергенов, Қарға там.). Ол қазір республикаға еңбегі сіңген *ордендi* мұғалім (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ОРДЕР [франц. ordre] з а т. **1.** *Пәтер алу үшін не басқа бір затқа иелік ету үшін берілетін куәлік қағаз; құжат. Ордер* басқа құжаттардың атауына да қолданылады, мысалы, тұрғын алаңды иелену құқығына, тінтуге берілген құжат, сондай-ақ архитектурада (баған-арқалық құралымдарының салмақ түсетін және салмақ түсіп тұрған бөліктерінің белгілі бір ұштасуы, олардың құрылымы және көркемдік өңделуі) және басқа жағдайларда қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика). – Жаңа пәтердің *ордерін* алуға мен саған қашан кел деп ем, Ақан інім (Т.Бердияров, Фарида). Қолымызда қалалық Советтің *ордері* бар (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Сегіз жүз сомды қайтып алуға *ордер* берді (Е.Домбаев, Ғашықтың.). **2.** з а н. *Біреуді ұстауға, қамап қоюға әкімшілік орындары жағынан шығарылған арнаулы шешім қағазы.* Еркектің біреуі ұсына берген қағазды Асқар алып оқыса, оны тұтқындау туралы *ордер* екен (С.Мұқанов, Ботакөз). Гестапо өз кезегінде ондай сөздерді айтушы адамды империяның саяси жауы деп, оны тұтқынға алуға *ордер* берген (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ОРДИНАТА [лат. ordinatus] з а т. м а т. *Декорт жасаған нүкте координаттарының бір түрі.* Мәселен, жүп функцияның графигін құру үшін, алдымен оның графигін х-тің мәндері үшін құрып алып, сонан кейін жазықтықтың осы графиктің нүктелерімен *ординатаға* қарағандағы симметриялы нүктелерінің жиынын табу керек (О.Жәутіков, Жоғары матема-

тика.). Горизонталь түзуді абсциссалар осі (не х осі), ал вертикаль түзуді *о р д и н а т а л а р* осі (не у осі) деп атайды (О.Жәутіков, Жоғары математика.). Керісінше де, егер жазықтық нүктелерінен тұратын Е жиынының *о р д и н а т а л а р* осіне параллель болатын әрбір түзумен бір ғана (біреуден артық емес) ортақ нүктесі болса, онда бұл жиынды y=f (x) функциясының графигі деп қарастыруға болады (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

ОРДИНАТОР [лат. ordinator] з а т. м е д. *Денсаулық сақтау мекемелеріндегі бөлім не палатаны басқаратын дәрігер.* – Ертеңнен бастап, менің клиникама *о р д и н а т о р* болып келіңіз, – деді ректор (С.Мыңжасарова, Замандас.). Ғалымдар госпитальдің емдік жұмысын шолып болғасын, кабинетке *о р д и н а т о р* Оразалиевті шақырды (Е.Оразақов, Дәрігер.). *О р д и н а т о р* науқас адамға дәрігерлік көмекті ауруханада, өзінің учаскесінде көрсетеді (ҚСЭ).

ОРДИНАТОРЛЫҚ с ы н. *Ординатор отыруға арналған (бөлме).* Ол қызды палатаға жайғастырып, *о р д и н а т о р л ы қ* бөлмеге кірді (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ОРДИНАТУРА з а т. м е д. *Мамандандырылған, ординаторлар дайындайтын мерзімді курс, оқу.* Қарындасым қазір ауылда дәрігер. Енді *о р д и н а т у р а* не аспирантураға түсем дейді (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

ОРЕОЛ з а т. к е н. **1.** *Таужыныстың негізгі массасы арасындағы жеке-дара порфирлі сеппелерді сол массаға тиесілі тектестері есебінен жиектей отырып, одан әрі даралай түсетін жолақша.* **2.** *Кен шоғырын кіріктіретін таужыныстардың кентүзуші процестер әсерінен немесе морылу процесі барысында кентүзуші немесе басқа да элементтермен қанығa түсуі нәтижесінде қалыптасатын, кен орынға шендес өңірлерден көрініс беретін арнаулы белдем* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ОРИЕНТАЛИСТ [лат. orientalis] з а т. *Шығыс халықтарының тілі мен әдебиетін, мәдениетін зерттейтін ғалым.*

ОРКЕСТР [грек. orchestra] з а т. м у з. *Музыкалық шығарманы әр алуан аспаптарда орындайтын музыканттар тобы. О р к е с т р* әуелі күй анасы Динаның «Той бастарын» орындап берді (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). *О р к е с т р д і ң* қалыптасуы 17 ғасырдың бас кезінде гомофония музыка жанрларының (опера, оратория, концерт) пайда болуымен сәйкес келеді (ҚҰЭ). Қалың жиын келе жатты жүректері жаралы *О р к е с т р д і ң* зарлы даусы мұңға бөлеп қаланы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Менің мына қайта туған күнімде, Сөйле, *о р к е с т р*, дүрілде бір, дүрілде! Сөйле, Моцарт, менің Ана тілімде, Сөйле, Данте, менің Ана тілімде (М.Мақатаев, Шығ.).

Домбыра оркестрі. м у з. *Шығарманы негізінен домбыра арқылы орындайтын оркестр.* Сейіт студенттік шақта *д о м б ы р а о р к е с т р і н* құрды (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Құрамында 18 оқушы бар *д о м б ы р а о р к е с т р і* жұмыс істейді (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

Симфониялық оркестр. м у з. *Ішекті және ұрып ойналатын музыка аспаптарының бірігуінен құралған музыканттар тобы.* Оркестрдің жоғары формасы – *с и м ф о н и я л ы қ о р к е с т р* (ҚСЭ).

Ұлт аспаптар оркестрі. м у з. *Құрамы әр ұлттың өзіне тән музыкалық аспаптарынан тұратын, музыканттар тобы.* Осы күні Құрманғазы атындағы *ұ л т а с п а п т а р ы о р к е с т р і н і ң* концертін тыңдамаған пенде бар деймісіз (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Үрмелі оркестр. м у з. *Құрамы негізінен үрмелі аспаптардан құралған оркестр.* Музыкадан мына тұрған *ү р м е л і о р к е с т р і м і з* бар («Қаз. әдеб.»).

ОРКЕСТРЛІ с ы н. *Оркестрі бар.*

ОРКЕСТРЛІК с ы н. *Оркестрге арналған, оркестр үшін.* Моцарт *о р к е с т р л і к* сюиталар, хорға арналған шығармалар және әндер жазып қалдырды (Ғалам ғажап.).

ОРҚАШ с ы н. с ө й л. *Жер қыртысының жарықтары арасынан көтерілген.* Жер қабатының көбірек опырылған жерлерінде кездесетін жақпарлы *о р қ а ш* таулар Батыс Еуропада бар (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). Жолға шыққанына төртінші күн дегенде ұзын бойлы, қапсағай қара шал осы Етікші асуының бір *о р қ а ш* биігіне көтерілді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ОРҚАШ-ОРҚАШ с ы н. *Өркеш-өркеш.* Анау тау жылғасындағы ағаш, анау көгал, анау сай-сала, анау *о р қ а ш-о р қ а ш* тас Ақбілектің адамгершілігін аяққа таптаған, абыройын төккен жер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тек мына бір жарық күнді, сонау бір көгілдір тауларды енді қайтып көрмейтін, анау бір *о р қ а ш-о р қ а ш* биіктерде бұдан кейін бүркіт салып жүрмейтінің ғана өкінішті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ОРҚЫЛ-ОРҚЫЛ с ы н. ж е р г. *Төмпеш-төмпеш, оргыл-оргыл, қырат-қырат.* Орқоянның мекені, *о р қ ы л-о р қ ы л* құм болар (Мұрат Мөңкеұлы).

ОРЛА= е т. *Айналдыра ор қазу, ормен қоршау.* Жолдың күнбатыс бетінде айналасын *о р л а ғ а н* топырақ төбешік тұр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Мая салып пішенді *о р л а й -*

д ы екен, Жазғы малға жегізбей қорғайды екен (Айтыс).

ОРЛАН= е т. *Ор болып қазылу.* Зират түгелімен айнала *о р л а н ғ а н* (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Жараған бураның жер бауырлап жорғалаған жері борозданың ізіндей *о р л а н ы п* қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ОРЛАНУ *Орлан етістігінің қимыл атауы.*

ОРЛАТ= е т. *Ор етіп қаздырту.* – Қыдырымпаз қазақтың аяғы, малы бүлдірмеу үшін *о р л а т ы п* жатырмын, – деді Тұрлыбай (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Күтінбесек күнбұрын, Қоймас деп алмай бұл бізді. Қаланың сыртын *о р л а т ы п*, Айналасын торлатып, Ағаштан қорған тұрғызды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ОРЛАТУ *Орлат етістігінің қимыл атауы.*

ОРЛАУ *Орла етістігінің қимыл атауы.* Тышқан ұялайтын маяларды үйден аулақ жерге салып, айналасын *о р л а у* керек (Аса жұқпалы.).

ОРЛЫ с ы н. *Ор қазылған; ой-шұңқырлы, шұқанақты.* Жан-жағын қоршай қазған, терең *о р л ы* бекініс қоңырқұлжа мен қарапұшық оп-оңай бере сала ма (І.Есенберлин, Қаһар). Хантағы мен Баялдыр өзендерінің аралығында әрқилы *о р л ы* жерлер кездеседі (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ОРМА[1] з а т. *Астығы орылған атыз, егінжай.* Егін *о р м а с ы н д а* отырған бір топ қазға жіберген көкжендетті [құсты] қаздар жабылып, қанатымен сабап, тұмсығымен шоқып, өлтіріп кетеді (Ш.Айманов, Қыран тур.). Сірге тұмсық комбайн *о р м а д а* жатқан құрғақ дестені сиырдың тіліндей жалап, жалмай жөнелді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Егін *о р м а с ы н д а* отырған бір топ қазға жіберген көкжендетті қаздар жабылып қанатымен сабап, тұмсығымен шоқып, өзі жеткенше өлтіріп кетеді (С.Бегалин, Шығ.).

ОРМА[2] з а т. *Судың орып кеткен жері.* – Қап, *о р м а ғ а* түсті, бөренені жіберме, – деп Сәлім бастаған арттағылар суға қарғып-қарғып түсе қалды (С.Бегалин, Уақыт). Алдыңғы аяғы *о р м а ғ а* лық етіп түсіп кеткен көк ат суға күмп етіп көміліп барып, малти бастады (С.Бегалин, Уақыт).

ОРМА[3] з а т. ж е р г. *Шабындық, шабылатын шөп.* Биыл *о р м а* көп, *о р м а* өте жақсы шықты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРМАДАЙ *Орма*[2] *сияқты, орма тәрізді.* Ашудың арты – ашық өткіншідей, Түнеріп жаумай тынбас бұрқасындай. Аса артық ақымаққа ашу бітер, Арнаның бұрып аққан *о р м а с ы н д а й* (О.Шораяқов, Шайыр).

ОРМАЛЫ с ы н. к ө н е. ***Ораулы.*** Шақпақ тасын тырлаған, Елеусіз жермен еңбектеп, Бауырын бұта тырнаған: *О р м а л ы* мылтық қолға алып, Ойпаңдау жермен зырлаған (Базар жырау, Шығ.).

ОРМАН з а т. **1.** *Әртүрлі ағаштардың табиғи, өскен шоғыры, қалың тоғай. О р м а н н а н* бір шал қайтты отын алып, Бүкшеңдеп, көтере алмай, өліп-талып (А.Байтұрсынов, Шығ.). *О р м а н* қарайған, ішінде құстарды көре алмайсың, қоян күндіз жасырынып, түнде ғана жүгіріп жас ағаштарды кеміріп жүр (М.Дулатов, Шығ.). Сар дала, бейне өлік сұлап жатқан, Кебіндей ақ селеулер бетін жапқан. Тау да жоқ, *о р м а н* да жоқ, өзен де жоқ, Сәуле емес, қан шашып тұр, күні батқан (М.Жұмабаев, Шығ.). Сағым сайран құрады, Бораны ұлып тұрады, Қыс – ақ кебін, жаз – сары. *О р м а н ы* жоқ, шуы жоқ. Тауы да жоқ, суы жоқ, Мәңгі, өлік сахрасы, Сарыарқа деген жерім бар. Неге екенін білмеймін, Сол Арқамды сүйемін! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** б о т. *Жер бетіндегі табиғи қорлардың, оның ішінде өсімдіктер жамылғысының басты бір типі. О р м а н* қорлары бүкіл биосферадағы тіршілік үшін, оның ішінде адамзат қоғамы үшін аса маңызды (ҚҰЭ). *О р м а н* географиялық ландшафтың элементі болумен қатар биосфераны толықтырушы (Қаз. тілі термин. Су.).

Жасыл орман. *Мәңгі көгеріп тұратын, қарағайлы орман.* Ақ Жайықтың жағасы – *ж а с ы л о р м а н,* Ақ Жайықтың жағасы – асыл арман. Көшіріп балапанын ұясынан, Көк орман, көгал қуып ұшып кетті (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

Көк орман. *Орманның жасыл түсі туралы.* Далаға шықсам бәрі ауылымдай, *К ө к о р м а н* Көкшетаудың бауырындай, Көп үйлер көк тіреген Алатаудай, Көшелер Ұлытаудың сауырындай (К.Салықов, Жезкиік). Мен оларды теңедім *к ө к о р м а н ғ а,* Бал қымызын кім берді шөп орғанда. Болсын –деді халқым да Тұманбайын, Толсын – деді көңілі көп арманға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қалың орман. *Қалың өскен ағаш, тоғай; ну орман.* Қараймын *қ а л ы ң о р м а н ғ а,* Сыңсиды олар гулесіп. Қараймын қарлы тауларға, Биіктеп бойым бірге өсіп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жалғанда жан азығы күй дегенін, Ой қозғар сүйгенің мен сүймегенің. Ішінен *қ а л ы ң о р м а н* әрең шығып, Жол тапқан жолаушыдай түрленемін (К.Салықов, Жезкиік).

Қара орман. а) *Қазына, мал-мүлік, байлық.* Азынаған тулап күй, *Қ а р а о р м а н д ы* қыс

буған. Бүкіл орман бір-ақ үй, Боран ұлып, ышқынған (С.Мәуленов, Алыс кет.). Адамдай өртке алдырған *қ а р а о р м а н ы н,* Тұр, Марвар, біткен шығар, ол арманың (З. Шүкіров, Арал.). Мырзатай ірге бұзса да, шаңырақты ұстап қалдың... *қ а р а о р м а н ы н д ы* сақтап отыра бердің (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). ə) *Қыста жапырақтарын түсіретін, емен, көктерек, қайың секілді ұсақ және жалпақ жапырақты ағаштардан тұратын орман.*

Қарағай орманы. *Құмды және тасты жерлердегі негізінен қарағай ағашынан тұратын орман, кейде қайың ағашы аралас өскен орман* (Физ. геогр. терм.).

Ну орман. *Қалың жыныстысы, тоғайлы орман. Н у о р м а н,* шылқыған батпақ, елсіз-күнсіз (М.Әбдіқалықов, Қара толқын). Содан қайтып жер бетіне қонасың, Кең даланы, *н у о р м а н д ы* шоласың (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.).

Орман ағаш. с ө й л. *Ну болып өскен ағаш, тоғай.* Өлмеген кімнің бабасы, Өлмеген кімнің анасы, Өлмеген кімнің ағасы, Кімнің өлмес баласы? Тұлпардың да тозбай ма, Аяқта болат тағасы. Жаздыкүні толады, Қыстыкүні солады, Тоғайдың *о р м а н а ғ а ш ы* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Орман ақшайыры. ө с. <лат. omolotheca sylvatica> *Сиретілген және ашық орманда, оның шетінде, бұталар қауымында, биік шөпті құмдық және батпақты немесе ылғалды жерлерде өсетін, күрделігүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 10-80 см көпжылдық шөптесін бұта. О р м а н а қ ш а й ы р ы н ы ң* қайнатпасын организмнің жалпы әлсіздігін әлдендіру үшін дәрі ретінде қолданады; ұнтағын жарақаттарды емдеу үшін себеді; тұндырмасын былжырақ теміреткіге жағып, сылап емдейді; халық емшілері қаны аздықты, бауыр және жүйке ауруларын емдеуге шипалық етеді (Халық. мед. пайд. өсімдік).

Орман белдеулері. *Орман өсетін алқапты жерлер. О р м а н б е л д е у л е р і н і ң* саны мен түрлері алаптың климаттық, топографиялық, гидрологиялық және гидрогеологиялық жағдайына байланысты айқындалады (Табиғат сулары.).

Орман бүлдіргені. <лат. fragaria vescal> ө с. *Раушангүлділер тұқымдасына жататын, өзен жағасы, орман шетінде, таудың ылғалды бөктерлерінде, бұта арасында өсетін, жапырағы мен жемісін дәрілік шикізат үшін пайдаланатын, биіктігі 10-30 см көпжылдық, шөптесін өсімдік. О р м а н б ү л д і р г е н і* ас қорыту жұмысын жақсартып, тамаққа тәбет шаптыратын, қабынуға қарсы әсер ететін, дененің ауырған жерлерін тыныштандыратын, жарақаттардың жазылуын жылдамдататын, подагра, жүрек, бауыр және бүйрек ауруларына, әсіресе бүйрекке және бауырға тас байланғанда өте жақсы шипалық әсері бар өсімдік болып табылады (Қазақстан. дәстүр. пайд. өсімд.). Дәрілік шикізат үшін *о р м а н б ү л д і р г е н і н і ң* жапырағы мен жемісін (жидек) дайындайды (Халық. мед. пайд. өсімдік).

Орман жаңғағы. ө с. <лат. corylus> *Қайың тұқымдасына жататын орман бұтасының жемісі; кондитер өндірісінің құнды жаңғақ шикізаты. О р м а н ж а ң ғ а ғ ы* ылғал топырақтарда, әсіресе орманның сұр топырағында және қара топырақты жерлерде жақсы өседі (ҚҰЭ). *О р м а н ж а ң ғ а ғ ы н ы ң* жапырағымен ішек сырқаттарын, қаны аздықты, витаминдердің жетіспеуінен болатын науқастарды, мешеуді, қуық түбі безінің қалыптан тыс ұлғаюын емдейді (Халық. мед. пайд. өсімдік).

Орман жаңғақ туысы. б о т. *Орман жаңғағына туыстас өсімдік. О р м а н ж а ң ғ а қ т у ы с ы н а н* Қазақстанда шаттауық (C. Avellana L.) атты бір-ақ түрі өседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Орман жаңғырту. о р м а н ш а р. *Орман ішінде ағаштары кесілген не өртелген алаңдарға ағаш отырғызу.*

Орман жидегі. ө с. *Биіктігі 5-20 см, көпжылдық шөп сабақтас өсімдік және орманда жабайы түрде өсетін бұталар, шала бұталар, шөптесін өсімдіктердің шағын, шырынды жемістері* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Орман жолағы. *Суармалы танаптардың төңірегіне, каналдардың, су қоймаларының жағалауларына, жол бойларына өсірілген ағаш, орман белдеулері* (Қаз. тілі термин. Су.).

Орман заңнамасы. о р м а н ш а р. *Орман-тоғайды сақтау, қорғау және пайдаланудан туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық актілер кешені. О р м а н з а ң н а м а с ы* орман-тоғайды күзетудің, қорғаудың, молықтырудың, экологиялық және ресурстық әлеуетін көтерудің, ұтымды пайдаланудың негіздері мен тәртібін белгілейді (ҚҰЭ).

Орман зиянкестері. з о о л. *Ағаш, бұта өсімдіктерін зақымдайтын жәндіктер, кейбір кене түрлері, қоян, тышқан тұқымдас кемірушілердің жалпы атауы.* Қазақстанда *о р м а н з и я н к е с т е р і н і ң* ішінде жиі кездесетіні жәндіктер, қоректену түріне қарай: жапырақ жегілер (қылқан жапырақты да), дің кемірушілер, тамыр зиянкестері немесе

топырақ мекендеушілер және жеміс, тұқым зиянкестері деп бөлінеді (ҚҰЭ). *Орман зиянкестеріне* қарсы олардың көбею, таралуының алдын алатын және жойып жіберетін химиялық, биологиялық шаралар (зиян келтіретін жәндіктерді жеп құртатын жәндіктер, жәндікқоректі құстар, биологиялық препараттар) қолданылады (ҚҰЭ).

Орман зонасы. г е о г р. *Қоңыржай климаттық белдеудегі қысы суық, қары қалың, жазы жылы, ылғалы мол, топырағы күлгін, батпақты табиғат зонасы.*

Орман күтуші. *Орманды қорғаушы, қараушы.*

Орман қазтамағы. ө с. *Биіктігі 80 сантиметрге дейін жететін, тамыры тік өсетін, сабағының өн бойын тұк басқан, жоғарғы жағында бұтақтары көп көпжылдық, шөп тектес өсімдік.* Қазақстанда *орман қазтамағынан* да басқа оның шалғын қазтамағы, роберт қазтамағы деген түрлері өседі (Қазақстан. дәстүр. пайд. өсімд.).

Орман қорғау. о р м а н ш а р. *Орман қорын тиімді пайдалану, оны толықтыру, өрттен, зиянкестерден және аурулардан қорғау, сондай-ақ ағаш өнімін арттыру шаралары.* Орманды алқаптарда *орманды қорғау* шараларын тиянақты жүргізу үшін орман бірнеше телімдерге бөлінеді де, олардың әрқайсысы бір орманшыға бекітіледі (ҚҰЭ). Орманшының жұмысына техникалық *орман қорғау* инженері басшылық етеді, бақылайды (ҚҰЭ).

Орман қоры. г е о г р. *Мемлекет аумағындағы барлық ормандар мен орман шаруашылығы қажетіне арналған жерлер. Орман қоры* меншік түрі мен пайдаланушысына орай мемлекеттік және жекеше болып бөлінеді (ҚҰЭ). *Орман қорына* ерекше қорғалатын табиғи аумақтағы ормандар, табиғи және қолдан өсірілген ормандар, орман шаруашылығының қажетіне берілген ормансыз жерлер, халықаралық және республикалық маңызы бар ортақ пайдаланудағы теміржол, автомобиль жолдары, канал, магистралдық және басқа да желілік құрылыстардың белдеуіндегі ені 10 м-ден кем емес, алаңы 0,05 га-дан үлкен қорғаныш екпелері жатады (ҚҰЭ).

Орман қорықжайы. о р м а н ш а р. а) *Орман ағаштарының көшеті өсірілетін жер.* ә) *Ағаштар мен бұталардың көшеті өсіріліп, тұқымдары алынатын шаруашылық.*

Орман құлқайыры. [лат. malva sylvestrise] ө с. *Биіктігі 1 метрге дейін жететін, тамыры тұтас әрі тұзу, көптеген қосымша тамырлары бар, бір немесе екіжылдық, шөп тектес өсімдік. Орман құлқайыры* бос жатқан жерлерде, жолдар мен бақшалардың маңайында, бұталардың және сиреген ормандардың арасында кездеседі. Дәрілік мақсат үшін өсімдіктің гүлдері мен жапырағы пайдаланылады (Халық. мед. пайд. өс.). *Орман құлқайырының* гүлдері мен жапырақтарының құрамында каротин, С витамині, қоймалжың, бояулы заттар, крахмал бар. Одан жасалған дәрілердің қақырық түсіретін, адамды әлдендіретін, жүйкені тыныштандыратын, қабынуға қарсы әсер ететін қасиеттері бар (Қазақстан. дәстүр. пайд. өсімд.). *Орман құлқайыры* сирек ағаш арасында Солтүстік, Шығыс Қазақстанда, Алтайда кездеседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Орман мелиорациясы. с у ш а р. *Қандай да болсын бір аумақтың (оған бұзылған жерлер де енеді) гидрологиялық, топырақтық, климаттық, ландшафтық және т.б. табиғи жағдайларын жақсарту үшін қолдан жасалатын немесе өзгермелі орман екпе ағаштарын пайдалану бойынша шаралар кешені* (Қаз. тілі термин. Су.).

Орман отырғызу. *Орман ағаштарын қолдан егіп өсіру. Орман отырғызу* жұмыстарының су көздерін сарқылудан және ластанудан сақтау шараларында алатын орны күннен-күнге күшеюде (Табиғат сулары.).

Орман өскін. *Өсіп шыққан орман, орман қоры.* «Қазіргі қоғам құрылықтың 50 процентінен астамын пайдаға жаратып, өзен суларының 12 процентін, *орман өскінінің* 50 процентін пайдаланады, жыл сайын құрылыс және тау-кен жұмыстары кезінде 4 мың км^3-тан астам жыныстар аударыстырылып, жер қойнауынан 100 миллиард тоннадан астам кен алынады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Орман паркі. *Қала сыртындағы көпшілік демалатын арнаулы орман-тоғай.*

Орман патшасы. б е й н. *Орман иесі.* «Неге қорқып тығылдың, Айтшы, көзім қарасы?» «Көз алдымда жарқ етті, Жан ата, *орман патшасы*» (Ж.Жұмабаев, Шығ.).

Орман сиыржоңышқасы. ө с. *Ағаш арасында өсетін биіктігі 150 см-дей, жайылымдық, көпжылдық шөп. Орман сиыржоңышқасы* ағаш арасындағы жайылымдық шөптердің бірі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). *Орман сиыржоңышқасының* биіктігі 150 см дейін жететін көпжылдық өсімдік (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Орман сусары. з о о л. *Ақшыл қоңыр түсті, құйрығы ұзын, бағалы аң. Орман сусарының* тұрқы құйрығымен қоса есептегенде 82 см-ге жетеді (Х.Қыдырбаев, Дала.).

Орман тәлімбағы. *Ағаш немесе бұта көшеттері өсірілетін тәлімбақ.*

Орман хайуанаттары. *Орманды аймақта тіршілік ететін жануарлар. О р м а н х а й у а н а т т а р ы н ы ң* арасында зиянды жәндіктерді жеп, пайда келтіретін түрлері көп. Мысалы, кәдімгі жертесер жылына 5,5 кг-дай зиянды жәндіктермен қоректенетіні белгілі (ҚҰЭ). *О р м а н х а й у а н а т т а р ы н ы ң* көптеген түрлері бағалы аң аулау нысаны болып табылады. Мысалы, бұлғын, елік, тиін т.б. Ал кейбір түрлері орман шаруашылығында бағалы саналатын ағаштар мен бұталардың тұқымдары және жемістерімен қоректеніп, оларды басқа жерге таратуға септігін тигізеді (ҚҰЭ).

Орман химиясы. х и м. *Ағаштан көпір, шайыр, сірке қышқылын алу үшін, ағаш сүректерінің өндірістік өнімдерін өңдеумен шұғылданатын химияның технология саласы.*

Орманын отын етті. *Тіршілігін, күнкөрісін жоқ қылды, ойрандады.* Сенің ызаң, Хантожы, отыр өтіп, Алды-артыңды асқақтап ойланбадың. *О р м а н ы м д ы о т ы н е т і п*, Ошағымды ойрандадың (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Орман ішік. *Бұлғын, тиін, кіс тәрізді орман хайуанаттарының терісінен дайындалған ішік.* Кигенге үстіндегі *о р м а н і ш і к*, Отырса басқа мамық жастанады. Бас қосып отырсаңыз бір азғантай Үлгілі түрлі әңгіме басталады (Е.Қандеков, Тұлпар тұяғы). Бір көкшолақ шапанды, Әлібиге жабады. Жапқаны оның құрысын, Қырық үй қоңсы тамаға, Қырық *о р м а н і ш і к т е н*, Салық қылып салады (Бабалар сөзі). Баймағамбет: – Мынаны жамыл, үйге кірген соң өзіме бересің, – деп иығындағы *о р м а н і ш і г і н* Шерниязға берді (Шерниязь, Шығ.).

Сексеуіл орманы. *Орта және Орталық Азияның Иран мен Ауғанстанның шөлдерінде кездесетін сексеуілдің аласа орманы.*

ОРМАН[2] з а т. к ө н е. ***Орман ішік.*** Кешегі Исатайдың дәулетінде, ішіп-жеп, ен Дәулеті байша түрдық. Жанаттан *о р м а н* түгіл көрпе қылып, Мырза едік, мұнда тоның бір тиындық (Шерниязь, Шығ.).

ОРМАНДАЙ с ы н. *Орман сияқты, орман тәрізді.* Қарасам түнде қалың *о р м а н д а й с ы ң*, Ал күндіз киіз үй боп қонғандайсың. Құйылған қорғасыннан құрыш қамал, Енді сен жау ала алмас қорғандайсың (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ормандай орыс. б е й н. *Көп, қаптаған. О р м а н д а й о р ы с п е н* осы күнге дейін тайталасып келе жатқанда, борбайлап босып келе жатқан бозөкпе қазаққа жүрегі шыдамай, оларға не көрініпті? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Ормандай түнерді. *Қабағы түсті, іштей ызаланды.* Сенсің жалғыз күндіз-түн тілегенім, Мың тіріліп, сен десе мың өлемін. Айқайласам жетпейді даусым менің, Ойлай-ойлай *о р м а н д а й т ү н е р е м і н* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ОРМАНДАН= е т. *Орман өсу, орман пайда болу.* Жеріміз ұлан-байтақ *о р м а н д а н д ы*, Егін жай орманменен қорғандалды (Қ.Айнабекұлы, Өлең.).

ОРМАНДАНУ *Ормандан етістігінің қимыл атауы.*

ОРМАНДАНДЫР= е т. *Орман отырғыздыру.*

ОРМАНДАНДЫРУ *Ормандандыр етістігінің қимыл атауы.* Шөл даланы *о р м а н д а н д ы р у ғ а* толық мүмкіндік бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Орман мелиорациясы жөнінде қолданылатын шараларға сай, жыра, құмайт жерлерді *о р м а н д а н д ы р у* жұмыстары жатады (М.Ахметов, Егін қорға.).

ОРМАН-ДАРИЯ з а т. *Жер-су, орман, тоғай.* Кеңесі кеңінен келген кертағы еді. Үш жүзге *о р м а н-д а р и я* ортақ еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ОРМАНДЫ с ы н. *Орман өскен, орманы бар.* Әбен ауылы Алтайдың бір шұрай қойнауында. Сырты – *о р м а н д ы*, ақбарлы, заңғар тау, алды бұйрат (Ж.Аймауытов, Шығ.). Андыз Іле Алатауының *о р м а н д ы* өңірлерінде өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *О р м а н д ы* не болмаса таулы жердей емес, жазық жер, күн -шуақты, жылыны жақсы көреді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Орманды дала. г е о г р. *Ормандық және далалық зоналары аралас жер.*

Орманды дала зонасы. г е о г р. *Орман және дала зоналарының ландшафтысы кезектесіп отыратын қоңыржай климаттық белдеудің табиғат зонасы.*

Орманды парк зонасы. *Адамдардың тынығуына арналған ауыл, қала маңындағы және ауыл, қала сыртындағы орманды территория.*

Орманды тундра. г е о г р. *Солтүстік жарты шардағы орман мен тундра аралығындағы табиғи ауыспалы зона.*

ОРМАНДЫҚ с ы н. *Орман өскен, қалың ағашты (жер).* Қалада және ауылдық жерлерде *о р м а н д ы қ* жер қорын арендаға беруге тұтастай тыйым салынған (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.).

ОРМАН-КӨЛ з а т. *Жасыл, тоғайлы алқап, мөлдір су, бәрі.*

ОРМАН-ҚЫСТАҚ з а т. *Дала, тоғай, елді мекен, бәрі.*

Отыздың орманы. б е й н. *Нақ өзінің өмірлік жолын таба алмай жүрген, іздену үстіндегі адамның жас кезеңі.*

ОРМАНСЫЗ с ы н. *Ағаш өспеген тақыр; орманы жоқ.* Төңірек елсіз, *о р м а н с ы з,* көлсіз. – Өзіме мәлім жазық дала (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ОРМАНТАНУ з а т. ғ ы л. *Орман туралы ілім, оның құрылымын, экологиясын, биологиясын, өсуін, атмосферамен байланысын, гидрологиялық режімін, жануарлар әлемімен байланысын зерттейтін ғылым саласы* (Қаз. тілі термин. Су.). *О р м а н т а н у д а* орманды құрайтын өсімдіктердің, ортаның ерекшеліктері, оны орманның өзгертуі, орман өсімдіктерінің бірлестіктері, олардың географиялық таралуы туралы мәліметтер қарастырылады (Физ. геогр. терм.).

ОРМАН-ТОҒАЙ з а т. *Табиғи өскен, қалың ағаш, ну, жыныс.* Таба алмай бір барғанда еш белгісін, Көзден жас көлдей болып ағасың да. Шалқар көл, аққан бұлақ, жайлы қоныс *О р м а н-т о ғ а й* кетті ғой ағашың да (М.Дулатов, Шығ.). Неше қайқаң, сай-сала, ойдым-ойдым, *о р м а н-т о ғ а й,* заңғар таулар көзден таса болды (Х.Ерғалиев, Шындық.). Мұндай аралық адам қалдықтары ауа райы жылы, суық, мұз ызғары бармаған, тропикалық, субтропикалық белдеулердегі Африка мен Азияның жыныс *о р м а н-т о ғ а й,* тау-тас үңгірлерінде кездеседі (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Ту ұстап Ойса тұра мінді атқа, Намысын жібермеуші ед ол да жатқа. Бұл жақтан, тыңда, олар келе берсін, Ұрынып *о р м а н-т о ғ а й* қалың шатқа (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ОРМАН-ТОҒАЙЛЫ с ы н. *Орман-тоғайы көп.* Бір ауданның не бір облыстың жері сулы, *о р м а н-т о ғ а й л ы* қара топырақты болып келсе, ол өңірде егін бітік, шөбі қалың, малы семіз болатыны сөзсіз (С.Ысқақов, Табиғат.). Пушкин тауларының маңдары табиғаты көркем, *о р м а н-т о ғ а й л ы,* көк майса болып келеді екен («Қазақст. әйелдері»).

ОРМАНША з а т. *Көлемі шағындау орман.* Целиноградта 18 км жердегі Күйгенжер *о р м а н ш а с ы н д а* 1903 жылы питомник салынған (А.Балтабаев, Шөлде.).

ОРМАНШАРУАШЫЛЫҚ з а т. *Халық шаруашылығының орманды зерттеу, есепке алу және ұлғайту, өрттен, зиянкестер мен аурулардан қорғау, қалпына келтіру, пайдалану, өнімділігін арттыру ісімен шұғылданатын саласы. О р м а н ш а р у а ш ы л ы ғ ы* географиялық ерекшеліктеріне қарай 4 өңірге бөлінеді: 1) шығыстағы Алтай таулы ормандары (бағалы қылқанжапырақты орман); 2) солтүстіктегі орманды дала (қайың, көктеректен тұратын шоқ ормандар және қарағайлы орман жолағы); 3) оңтүстік-шығыстағы Тянь-Шань тауындағы және Іле Алатауындағы шыршалы орман; 4) оңтүстіктің шөлейтті жеріндегі сексеуілді орман (ҚҰЭ). *О р м а н ш а р у а ш ы л ы қ т а р ы н* аралап жүріп, Қондыбай мылтығын бір тастамайтын (Жыл он екі ай). Қазақстан *о р м а н ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң* қарамағында 287 миллиои м^3 ағаш қоры бар (ҚСЭ).

ОРМАНШЫ з а т. *Орман күзетуші қызметкер. О р м а н ш ы* ағаш кесе алмас, Ақ балтаны қайрамай; Жорыққа батыр аттанбас, Жау жарағын сайламай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жортып қырдың жонында, Боран бір күй тартады. *О р м а н ш ы н ы ң* қолында, Бүкіл орман әр талы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Нұрпейіс Нарынқол орман шаруашылығының *о р м а н ш ы с ы* болып істейді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Әлден уақытта ағаш арасынан жылт етіп *о р м а н ш ы н ы ң* үйі кездесті (С.Сейтқазин, Хадиша).

ОРМАНШЫЛ с ы н. *Орманға барғыш, орманды жақсы көретін.* Алағаштың баурайындағы ауылдың малы да *о р м а н ш ы л* келеді («Лен. жас»).

ОРМАНШЫЛЫҚ зат. **1.** *Орманшаруашылығымен айналысушылық, орман егушілік. Орманшылық* – орман шаруашылығындағы территориялық-өндірістік бірлік. *О р м а н ш ы л ы қ* орманды қалпына келтірумен, ағаш өсірумен, оларды күту және пайдалану істерімен шұғылданады (Физик. геогр. терм. анықт. сөзд.). 1912 жылы Қарқаралы *о р м а н ш ы л ы қ* мекемесінің орманшылары 28 шырша қарағай отырғызған (А.Балтабаев, Шөлде.). **2.** *Орманшы кәсібін меңгерушілік.* – Біздің негізгі кәсібіміз *о р м а н ш ы л ы қ,* – деді қарт (Қ.Исабаев, Жолдас.). Әке кәсібі – *о р м а н ш ы л ы қ т а н* басталған еді («Лен. жас»).

ОРНА= е т. **1.** *Орнығу; пайда болу.* Табиғаттың, барша заттың Білер адам айласын. *О р н а р* бейіс, кетер кейіс, Көрсе еңбектің пайдасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Салыну, тұрғызылу.* Кең даланың кеудесіне күмбезді үйлер, салтанатты сарайлар *о р н а д ы* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Он тоғызыншы ғасырдың қырқыншы жылдарында Ұлытауға әскери бекініс *о р н а д ы* (Ә.Әзиев, Жез тау.). **3.** а у ы с. *Меңдеу, басып алу, жайлау.* Ақыл айтып жүрмесе қасымызда, Сонда *о р н а й д ы* жетімдік басымызға. Жалаңашқа шекпенін шешіп беріп, Бір күлшесін бөліскен ашымызға (М.Мақатаев, Шығ.). Мамырың келіп, мамыра-

жай күн *о р н а с ы н*, Көбелек боп кетсін еңсемді басқан қорғасын. Бәйімбет атам бақшасына жетіп мыңсайрам, Бақытты жерде бәйіт пен дастан толғасын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Талай ару зарладың, Жақын достан айырылып, Жанның көбі сорлады. Қарындастан айырылып, қара тұман *о р н а д ы*. Талай қыршын жігіттер, Талай тұлпар жүйріктер, Талай асыл мүліктер, Талай, талай сүйікті ел, Талай туған құтты жер, Топырағы түкті жер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** *Қол жету*. Большевиктік әділ заң Қаласына Торғайдың Әлимен барып *о р н а д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Аруақ орнады. д і н и. *Аруақ қонды, ата-бабаларының рухы қолдады.* – Әй, Жиенбайдың нағашысы болсаң, *а р у а қ о р н а г а н* шаңырақтың күлдіреуішін көрген кісі екенсің (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

Әділеттік орнады. *Теңдік, әділдік келді.* Күннің көзін жасырар Аспанды бұлт торласа, Елдің бағы ашылар, *Ә д і л е т т і к о р н а с а* (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Бақыт орнады. *Бақ қонды, бағы ашылды.* Жарлылықпен өтіпті ол Өмір тойын тойламай, Әрі кедей, әрі аз боп, Жүр екен *б а қ ы т о р н а м а й* (О.Шипин, Дастан.). Өзім жылап, жан досымды жылатпаған кездерім. Бәр-бәрісі, жомарттығым, адалдығым сондағы Кеудеме кеп жиналды да *б а қ ы т* болып *о р н а д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бостандық орнады. *Азаттық алды, бостандыққа жетті, бейбіт өмір келді. Б о с т а н д ы қ* мәңгі *о р н а с ы н*! Болмасын соғыс, болмасын! Жорықты солай өткердім, Жазылған ұран көп көрдім, Парағында дәптердің, Қанатында кептердің (М.Мақатаев, Шығ.).

Заманақыр [ақырзаман] орнады. *Дуние қарап қалды, қайғы-қасірет басты.* Нұрымнан соғыс басталар-басталмастан қарақағаз келіп, *з а м а н а қ ы р о р н а г а н* ол шаңыраққа (Р.Тоқтаров, Ертіс). Жекей шал осы қазір *а қ ы р з а м а н о р н а й* қалатындай шошынып, жағасын ұстайды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Көкірекке орнады. б е й н. *Сезімін баурады, жан-дүниесін жайлады.* Тартатын: «Мынау, қалқам, Ән басы», – деп, – Ал тыңда «Сексен сезім арбасын», – деп, – «Әлемнің бар әуені, назды ырғағы Қала сап *к ө к і р е г і н е о р н а с ы н*», – деп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қайғы-қасірет орнады. *Қайғылы жағдай, уақиғалар көбейді, басты.* Көл суындай суалып, Жай түскендей қуарып, Көп өртенген өзегі, Ел басына *о р н а г а н*, *Қ а й ғ ы-қ а с і р е т* торлаған Ол қаралы кез еді (О.Шипин, Дастан.).

Совет үкіметі орнады. т а р. с о в е т. *Жұмысшы табы жеңіске жетіп, үкімет басына келді.* Артына өлмес мұра қалдырған оның творчествосы тек *с о в е т ү к і м е т і о р н а ғ а н н а н* кейін ғана халық игілігіне айналды (Қ.Нұрмаханов, Дос.). Патша тақтан түсті, кедейлердің *ү к і м е т і о р н а д ы* (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Социализм орнады. т а р. с о в е т. *Барлық э к о н о м и к а л ы қ р е с у р с т а р м е м л е к е т т і ң м е н ш і г і н д е б о л а т ы н, ә л е у м е т і к т о п т а р а р а с ы н д а т е ң д і к б а р қ о ғ а м д ы қ қ ұ р ы л ы с қ а қ о л ж е т к і з і л д і.* – Енді аз жылда *с о ц и а л и з м о р н а й д ы*, – деді Сағатбай (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Тыныштық орнады. *Тым-тырыс бола қалды.* Бәрі де бұл дүниеде болмағандай, Мәңгіге бір *т ы н ы ш т ы қ о р н а ғ а н д а й*. Бақыттың бал шарабын ішіп бітсем, ішімдік береді өмір онда қандай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ОРНАЛ= е т. *Тігілу, орнығу.* Жер үстін шат қылып көркейтіп, қызыл ту желбіреп *о р н а л с ы н* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ОРНАЛАС= е т. **1.** *Үлкен, ірі нысандардың орын тебуі, орнығысуы.* Қала Амур өзенінің жағасына *о р н а л а с қ а н* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Жаңаарқа орман шаруашылығы Орталық Қазақстанның далалы аймағында *о р н а л а с қ а н* (А.Балтабаев, Жасыл орман). Генерал орманның шыға берісіне *о р н а л а с қ а н* алғы шепке келді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **2.** *Жұмысқа, қызметке тұру.* – Облыстық сушаруашылығы басқармасына жұмысқа *о р н а л а с т ы м* (М.Дүзенов, Ақ әже). Екі айдай шал үйінде жатты бағып, Жұмысқа қосты бір күн алып барып. Жас Әли *о р н а л а с т ы* осы араға, Бұтарлап бұтақтарды отын жағып (О.Шипин, Дастан.). Мен қырманға *о р н а л а с т ы м* есепші боп «айбарлы», Ал Танакөз комсомолдың хатшысы боп сайланды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қол жұмысына жарамағандықтан, қойманың күзетшісі болып *о р н а л а с т ы* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **3.** *Тұру, орнығу.* Әрбір келесі минералдың үшкір шеті өзінің алдындағы минералдардың бәріне сызат қалдырады, ал өзінен кейін *о р н а л а с қ а н* минералдар оларға із түсіреді (К.Сапарбайұлы, Геология.). **4.** *Қоныстану, өмір сүру*. Шығыс славяндықтар орыстар, украиндар, белорустар Европаға *о р н а л а с т ы* (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

ОРНАЛАСТЫР= е т. *Жайғастыру, орын тептіру.* Осы мақсатта ол енді ғарышқа 22 ракета ұшырып, әрқайсысына 2 байланыс спутнигін *о р н а л а с т ы р м а қ* («Егемен Қазақстан»). Бұл векторларды координат остерінің бойына, олардың бағыттары мен координат остерінің оң

бағыттары сәйкес келетіндей етіп *о р н а л а с т ы р с а қ,* онда бұл векторлар үш өлшемді векторлар кеңістігінің бірлік векторлар системасын құрайды (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Мақтанға орналастырды. б е й н. *Мақтанды, мақтаныш көрді.* Ол да малды суармақ, тойғызбақ, ...күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, суық-сұғанақ – солардан сақтанбақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп *м а қ т а н ғ а о р н а л а с т ы р ғ а н ш а* қашан? (Абай, Тол. жин.).

ОРНАЛАСТЫРТҚЫЗ= е т. *Жайғастыртқызу, орын тепкіздірту.* Мен оның өз ауданының зав. РАЙОНО-сымен келісемін де, өз аулына *о р н а л а с т ы р т қ ы з а м* (С.Еркебаев, Алғашқы.).

ОРНАЛАСТЫРТҚЫЗУ *Орналастыртқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОРНАЛАСТЫРТУ *Орналастырт етістігінің қимыл атауы.*

ОРНАЛАСТЫРУ *Орналастыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орын тептіру.* Қазақстан территориясына Англия, Франция тәрізді жеті мемлекетті *о р н а л а с т ы р у ғ а* болады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жерді рекультивациялау проблемасы сан қырлы, оның географиялық, экономикалық, кен-техникалық, топырақ, биологиялық, *о р н а л а с т ы р у* аспектілері бар (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** *Жайғастыру.* Ал үю және жинау жұмыстарының міндетінде аршыма жыныстар мен пайдалы қазбаларды қабылдап алуды және арнайы бөлінген алаңдарға *о р н а л а с т ы р у д ы* ұйымдастыру кіреді (Т.Қалыбеков, Экология.). Осылармен бірге, мемлекет баға белгілеу, қаржы-несие, ақша айналысы, тұрғындардың ақша қаражаты, сыртқы экономикалық істер, өндіргіш күштерді *о р н а л а с т ы р у* саясатының негізін құрумен де айналысады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Экономикалық тиімділікті арттыру үшін ресурстарды *о р н а л а с т ы р у г а* әсер ету (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). **3.** м а т. *Кез келген* $A=(a_1, a_2,...,a_m)$ *жиынынан* $в=(a_{i1}, a_{i2},...,a_{in})$ *элементтерінбөліп алып, белгілі бір ретпен тізбектеу.* Егер в-ның барлық мүшелері әртүрлі болса, онда в-ны қайталауы жоқ *о р н а л а с т ы р у* деп атайды.

ОРНАЛАСТЫРЫЛ= е т. *Жайғастырылу.* Қадірлі қарт өз алдына жеке бөлмеге *о р н а л а с т ы р ы л д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ОРНАЛАСТЫРЫЛУ *Орналастырыл етістігінің қимыл атауы.* Қысқасы, гәп кабинаның ішіндегі басқару механизмдерінің схема бойынша дұрыс *о р н а л а с т ы р ы л у ы н д а* («Қаз. әдеб.»). Басқа минералдардың қаттылығын анықтау үшін пайдаланылатын қаттылық шкаласы немесе Моос шкаласы (оны бірнеше рет құрастырған зерттеуші Моостың құрметіне) деп аталатын топқа *о р н а л а с т ы р ы л ғ а н* (К.Сапарбайұлы, Геология.). Басқаша айтқанда, пайдалы қазбаларды өндірудің территориялық *о р н а л а с т ы р ы л у ы н* ескеріп, рекультивациялау жұмыстарын жүргізудің тиімді кезегі мен оларға жұмсалатын тиісті қаржы мөлшерін анықтау, тау-кен жұмыстарының технологиясын жетілдіру, бұл жерлерде орман және ауылшаруашылық дақылдарын өсіру тәсілдерін жасау, жерді рекультивациялаудың праволық нормаларын енгізу қажет (Т.Қалыбеков, Экология.).

ОРНАЛАСУ *Орналас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орын алу, орын тебу, тұру.* Заттың құраушы бөлшектердің кеңістіктегі заңды *о р н а л а с у ы н а* қарай кристалдық тор түзіледі, осы тордың түйіндерінен атомдар, иондар, радикал-иондар және молекулалар орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Сондықтан екінші вектор мен бірінші вектордың өзара *о р н а л а с у ы н* дәл көрсету үшін, аралық бұрышты қай жаққа қарай есептейтінімізді айтуымыз керек (А.Ермеков, Ұлы матем. курсы). **2.** б а с п а с ө з. *Басылатын материалдың орнын белгілеу.* Мұқаң ғылыми-педагогикалық, суреткерлік қыруар іс атқарып жүргеніне қарамастан, «Қазақ әдебиетінің» әрбір саны талқыланатын отырыстарға келіп, үлкендікішілі жарияланымдардың бәріне пікір айтып, қандай материалдың қай бетке *о р н а л а с у ы* тиісті екеніне дейін көңіл бөлетін («Қаз. әдеб.»).

ОРНАЛУ *Орнал етістігінің қимыл атауы.*

ОРНАТ= е т. **1.** *Белгілі ірі тұлғалардың моласының басына белгі салдыру, жасату, қойдырту.* Ана тастарды да белгіле бір адамдар *о р н а т қ а н* шығар (С.Шәріпов, Бекболат). Есім хан бұл мешіттің ішінде болмаса да, маңайында қойылған екен. Үстіне *о р н а т қ а н* белгісі бұл күнде жоғалып кетіпті, бұлардан басқа Әмір Темірдің шөбересі Бабырхан hәм Ондан сұлтан мұнда қойылған деседі (М.Дулатов, Шығ.). Кесене кең далаға қарқын сайлап, Көркіне жігер қосты барқын аймақ. Белгі осы бүкіл қазақ бірлігіне, Ырымдап ел *о р н а т қ а н* алтын айғақ (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Қару-жарақты оқтау, оқ салу.* Ал балам, жолың болсын, садақ осы, Кездеспес бұдан мылтық саған сайлы. *О р н а т қ а н* қорамсаққа он оқ берді, Атсаң да жарайды деп құралайды (О.Шипин, Дастан.). *О р н а т т ы* үш обаға зеңбіректі, Ор қазып оң

қатардан тереңдетті. Қарумен қарауылға әскер қойды, Қалтқысыз қарап тұр деп төңіректі (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Орналастыру, қою.* Көл жатыр күміс шолпы, теңгедейін, Өңірі жасыл орман, көлге бейім. Күміс қанат құсыңды қондыр, ұшқыш, Көкшенің бауырында дөңгелейін. «Сырғасын хор қызының қайық етіп», Ақанша айдынында тербелейін, «Оқжетпеске» мен жетіп өрмелейін. Даланың бағы іспеттес арлан Көкше, *О р н а т қ а н* сахараға көрмедейін (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жамандық, қайғы-қасірет әкелу.* Мен қуансам, жас баладай қуанам, Көрген адам талай деген: «Есалаң!» Мен қайғырсам, *о р н а т а м ы н* қиямет. Жас баламын – тағы да тез жұбанам (М.Жұмабаев, Шығ.). Жарамды, жақсы ат болса, Оны ептеп алады. Егер де атын бермесе, Оған пәле жабады. Жоқ пәлені *о р н а т ы п*, Бақайшағын шағады (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Басына заманақыр [қара түн] орнатты. *Қара аспанды төндірді, не жоқтыны айтты, ойлады. О р н а т п а й ы н б а с ы м а з а м а н а қ ы р,* Жетер енді. Түс ауып бара жатыр. Түтіндетіп түскі асын әзірлеген, Әйбәт жеңгем қол бұлғап далада тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Осынау зор кереметті жасаған Батыр жігіт – менің жарым болатын. Екеумізде бір-ақ арман бар еді, Сол арманның сен күйдірдің қанатын. Сен *о р н а т т ы ң б а с ы м ы з ғ а қ а р а т ұ н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бейбітшілік орнатты. *Соғысты тоқтатты, бейбіт өмір әкелді.* Шүбә жоқ жауыз жауды біз жеңеміз, Сазайын Гитлер иттің біз береміз. Қанқұйлы фашистерді күл-талқан қып, *О р н а т ы п б е й б і т ш і л і к* гүлденеміз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ескерткіш орнатты. *Өмірден озған белгілі қоғам, ұлт қайраткерлерінің жасаған еңбегіне тағзым ретінде мүсінін жасап, алаңдар мен саябақтарға қойды.* Әттең, шіркін, мүсінші болсам-ау мен, Ұзақ түн кірпік ілмей толғатар ем. Ұрпағы үшін жүрегі жырлап өткен, Ұрпағы үшін өмірін құрбан еткен Осындай алыптарға Ғажайып бір *е с к е р т к і ш о р н а т а р* ем (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құлпытас орнатты. *Белгілі қоғам, ұлт қайраткерлерінің моласына құлпытас қойды.* Тұрады Абай елімен Аспан мен жердей біртұтас. Тұрады өшпей өмірден, *О р н а т қ а н* халық *қ ұ л п ы т а с* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ОРНАТҚЫЗ = е т. **1.** *Салдырту, жасату.* Терезені арқадан шығартып, оның орнына есікті *о р н а т қ ы з а д ы* (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). **2.** *Белгілі қоғам, ұлт қайраткерінің моласына белгі қойдырту.* Исан - Бұғы өзі хан болғаннан кейін, қыздың өлген жеріне құлпытас *о р н а т қ ы з ы п,* ескерткіш қойдырған (І.Есенберлин, Алмас.).

ОРНАТҚЫЗУ *Орнатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ОРНАТТЫР= е т. **1.** *Салдырт, орналастыру (затты).* Мұратжан үйдің іші-сыртын әктетіп берді, терезені де қайта *о р н а т т ы р д ы* (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** *Белгілі қоғам, ұлт қайраткері моласының басына белгі қойдыру.* Науаттың қабірінің басына құлпытас *о р н а т т ы р д ы* (К.Баялиев, Дегелек.).

ОРНАТТЫРУ *Орнаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ОРНАТУ *Орнат етістігінің қимыл атауы.* XIV-XV ғасырларда Колизейдің тасынан 6 шіркеу тұрғызылса, 1495 жылы Рим папасы кеңесінің ғимараты салынған, XVI ғасырда көпір *о р н а т у ғ а* талай тасы алынған (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Желтоқсанның 5-і мен 13-і аралығында өткен съездің Қазақстан үшін маңызы зор. Дәл сонда ұлттық Алаш мемлекетін *о р н а т у* «Алашорда» уақытша халық кеңесі – үкіметі құру туралы шешім қабылданған болатын («Егемен Қазақстан»).

Достық қатынас орнату. р е с м и. *Бейбітшілікті, ынтымақты қарым-қатынаста болу.* Ол Американың Қазақстан мұсылмандарына құрметпен қарайтынын, АҚШ-тың 6 миллион мұсылман жамағаты мен біздің республика мұсылмандары арасында *д о с т ы қ қ а т ы н а с о р н а т у* ойын білдірді («Егемен Қазақстан»).

Совет үкіметін орнату. т а р. с о в. *Жұмысшы табы үкімет басына келетін басқару формасын жасау.* Ол Жетісуда *С о в е т ө к і м е т і н о р н а т у* жолындағы күреске белсене қатысты (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ОРНАТУШЫ з а т. *Орнату ісіне тікелей қатысушы, өз қолымен атқарушы.* Совет мемлекетін *о р н а т у ш ы л а р* еліміздің алдына ірі мақсаттар қойды (С.Мұқанов, Шыңда.). Жаңа қоғамды *о р н а т у ш ы л а р д ы ң* ішінде жұмысшы табының атқаратын рөлі елеулі (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

ОРНАТЫЛ= е т. *Жасатылу, құрылу.* Сосын, ләм деп тіл қатпастан, еркін басып шеткері, Өзіне арнап *о р н а т ы л ғ а н* ақ шатырға беттеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Нақ біздің взвод бағытында *о р н а т ы л ғ а н* пулемет бар (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Ескерткіш орнатылды. *Белгілі қоғам, ұлт қайраткерінің тұлғасы ел есінде мәңгі қалсын деген мақсатпен, мүсінін жасап, көпшілік, мәдени орындарға қойылды.* Москвада Ваганьков

бейітінде де Ғани Мұратбаевқа *е с к е р т к і ш о р н а т ы л ы п* жатыр (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Жол жиегіндегі бір шіркеуде «Камо грядеши» орманы үшін Нобель сыйлығын алған ұлы поляк жазушысы Генрик Сенкевичке *е с к е р т к і ш о р н а т ы л ы п т ы* (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОРНАТЫЛУ *Орнатыл етістігінің қимыл атауы.* Әлішер білгенінше олардың *о р н а т ы л у* тарихын айтып тұр (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Қораның ішінде ауаны тазартып тұратын желдеткіштер *о р н а т ы л у ы* керек (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Жерасты суының шығыны болмас үшін фонтандаушы скважиналарға шүмек жаппа т.б. судың өздігінен құйылып, орынсыз ысырап болуын тежейтін қондырғылар *о р н а т ы л у ы* қажет (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ОРНАТЫС= е т. **1.** *Құрысу, жасасу.* Ол 1918 жылдың басында қолына қару алып, Алматыда совет өкіметін *о р н а т ы с а д ы* (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Сол Ақәжеңнің тұқымы осы өңірде кеңес өкіметін *о р н а т ы с қ а н* (Б.Дәулетбаев, Парыз). **2.** а у ы с. *Қолдан жасау, болдыру.* Ағыстардың айдарын солқым қылып, Толқынды толқынға ұрып, Өрге қарай күреймін күркіретіп. Жер бақытын жүргендей *о р н а т ы с ы п*, Кейде мен торға түсіп, Торға түсіп жатамын дір-дір етіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ОРНАТЫСУ *Орнатыс етістігінің қимыл атауы.* Исламғали Құрманов совет өкіметін *о р н а т ы с у д а* бірсыпыра еңбек сіңірген адам еді («Қазақст. мектебі»).

ОРНАУ[1] *Орна етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Белгілі бір табиғи не қоғамдық құбылыстың басуы, жайылуы.* Коммунизм *о р н а у ы н а* көп уақыт бар ма деп сұрақ берді қыздардың бірі (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Осы сәтте дастарқан басына тыныштық *о р н а у ы* орынды болды (Ж.Еділбаев, Түркістан). **2.** *Тұрақтау, беку.* Қоғамдағы үлкен кері өзгерістерге, Сталиндік режимнің ұлғаюына, әдебиеттегі «социалистік режим» доктринасының *о р н а у ы н а* байланысты («Қаз. әдеб.»).

ОРНИТОЗ з а т. в е т. <лат. ornix> *Адамдар мен құстарда болатын жұқпалы ауру. О р н и т о з* тыныс алу жолдары арқылы жұғып, өкпенің қабынуы, орталық жүйке жүйесі, бауыр, көк бауырдың зақымдануы, организмнің жалпы улануымен сипатталады (ҚҰЭ).

ОРНИТОЛОГ з а т. з о о л. *Құстар өмірін зерттеуші ғалым.* Ағылшын *о р н и т о л о г і* Стюарт Бекер тау шымшықтың ұясы Гималай тауынан табылғанын жариялаған еді («Соц. Қаз.»). Атақты *о р н и т о л о г*-ғалым И.А.Долгушиннің басшылығымен 1927 жылы Солтүстік Қазақстанға шекаралас Грань көлінде жүзге тарта жабайы үйректерге номерленген адресі бар білезік салынған (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Англия *о р н и т о л о г т е р і* 1927 жылы Британия аралында бір қызғыштың аяғына білезік салып, ұшып бара жатқан қызғыштардың арасына қосып жібереді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ОРНИТОЛОГИЯ [грек. ornis – құс, logos – ілім] з а т. з о о л. *Омыртқалы жануарлар зоологиясының құстар өмірін, олардың жүйеленімі, жекеше және тарихи дамуы, физиологиясы, экологиясы, жер бетіне таралуын зерттейтін саласы. О р н и т о л о г и я* мәліметтері бионикада, паразитология мен эпидемиологияда, құс шаруашылығында, аңтануда, ұшақтардың әуеде құстармен қақтығысуына жол бермеу, сирек және жойылып бара жатқан түрлерді сақтап қалу жұмыстарында пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология). *О р н и т о л о г и я* терминін итальян табиғат зерттеушісі У.Альдрованди 16 ғасырдың аяғында енгізді (ҚСЭ).

ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ з а т. *Орнитологияға тән, соған қатысты.* Ш.Уәлиханов өте бай *о р н и т о л о г и я л ы қ*, этнографиялық коллекциялар жинады (ҚазССР тарихы).

ОРНИТОФАГТАР [грек. ornis – құс. грек. phagos – жалмаушы] з а т. *Тірі құстарды ұстап, тек солармен ғана қоректенетін жыртқыш құстар, лашындар, қырғилар* (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ОРНИТОФАУНА з а т. з о о л. *Белгілі бір аумақта тұрақты мекендейтін, не белгілі бір маусымда кездесетін немесе кездейсоқ ұшып келген құстардың тізімі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ОРНЫҒУ *Орнық етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орналасу, тұру.* Сонда да барысыңмен менің жатқан үйіме *о р н ы ғ у* жағын қара (С.Шәріпов, Бекболат). **2.** *Беку, тұрақтау.* Совет әдебиетінде социалистік реализмнің жеңіп, *о р н ы ғ у ы* да осы дәуірге қатысты (С.Қирабаев, Октябрь.). Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін жариялау, мемлекеттік құрылыс, кеңестік дәуірден кейінгі саяси жүйенің *о р н ы ғ у ы*, кемелденуі, шыңдалуы шын мәнінде тебіреніп айтар мәселелер («Егемен Қазақстан»).

ОРНЫҒЫС= е т. *Жайғасу.* Бұлар үсті жасыл матамен жабылған ұзын столға барып

о р н ы ғ ы с т ы (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). *О р н ы ғ ы с қ а н н а н* кейін Қожекең манағысынан гөрі де қошаметін көбейтіп, үйдің ішкі жиһазына таңдана бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ОРНЫҒЫСУ *Орнығыс етістігінің қимыл атауы.*

ОРНЫҚ= е т. **1.** *Орын тебу, орналасу, тұрақтау.* Қазақтың бар қатты өсе бастағаны құба қалмақтың жұрты бұзылған соң, осы Сарыарқаға *о р н ы қ қ а н* соң ғана болса керек (Абай, Тол. жин.). *О р н ы ғ ы п* ел билесе, Ерік берсе, тимесе, Өз есіңді жи десе, Қайтер еді бұл қазақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біздің қыстау *о р н ы қ қ а н* жалдың түбінде бұлақтың бар екені сол аймаққа тегіс аян (С.Мұратбеков, Дос изде.). **2.** а у ы с. *Қалыптасу.* Дүниеге дос, ахиретке бірдей болмас, екеуі тап бірдей боп *о р н ы ғ а* алмас (Абай, Тол. жин.).

Жүрегі орнықпады [орнықты]. *Көңілі жай таппады, қобалжыды.* Сыяз десе *ж ү р е г і м, О р н ы қ п а й д ы* суылдап (Абай, Тол. жин.).

Көңілі орнықты. *Көңілі жайланды, жаны жай тапты.* Әлдекім оны алып кететіндей күніне бір байқамасам, *к ө ң і л і м о р н ы қ п а й д ы* (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Тек Қабылхан бұрын көрмей жүргендей, Бас салды-ай кеп: «Анау өлең... бұл нендей?!» Деген кезде *о р н ы қ т ы-а й к ө ң і л і м,* Орыстардың ортасына кіргендей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бауырмал жұртқа бойы үйреніп, *к ө ң і л і о р н ы қ с а* да, өгей ұлдай өксігі, арманы көп сияқты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ОРНЫҚСЫЗ с ы н. *Мықты орнықпаған, орны жайсыз. О р н ы қ с ы з* тұрған мүсін еденге гүрс етті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). *О р н ы қ с ы з* сал үстінде тұрып дәлдеп ата алмай қалам-ау деп қауіптенем (Саятшылық). Үлкен және *о р н ы қ с ы з* ыдыстарды жатқызып қойған дұрыс («Қазақст. мект.»).

ОРНЫҚСЫЗДАНДЫР= е т. *Бұзу, орнатылуына кедергі келу.*

ОРНЫҚСЫЗДАНДЫРУ *Орнықсыздандыру етістігінің қимыл атауы.*Желтоқсан оқиғаларынан сол Тәуелсіздік күніне дейін Қазақстандағы ахуалды *о р н ы қ с ы з д а н д ы р у ғ а* тырысқан қаншама саяси бейпілдік пен бейбастықтарға куә болмадық десеңізші... (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ОРНЫҚСЫЗДЫҚзат.**1.**физ.*Табиғаттағы не техникадағы қозғалысты сипаттайтын дифференциалдық теңеулердің қозғалушы жүйеге қатысы тұрғысынан тұрақсыз көрінісі.* Қозғалушы системаның қозғалысын сипаттайтын дифференциалдық теңдеулердің шешуіне қарап, оның орнықтылығын немесе *о р н ы қ с ы з д ы ғ ы н* әбден айтуға болады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). **2.** п с и х. *Жүйке клеткасы не функциялық құрылымның уақыттың бір өлшемінде бұрмаламай бере алатын импульстерінің ең көп саны.*

ОРНЫҚТЫ с ы н. **1.** *Қозғалмайтын, мықтап бекітілген, жайлы.* Орыс шебері тақтайдан жасаған жалпақ *о р н ы қ т ы* ағаш төсек болатын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оны самолет ауытқымай, *о р н ы қ т ы* болу үшін қояды екен (Т.Бигелдинов, Аспанда.). **2.** а у ы с. *Байыпты, салмақты.* Қайыр – негізінен алғанда *о р н ы қ т ы* жігіт (С.Байжанов, Замандас). Директор телефон құлағын байыпты, *о р н ы қ т ы* адамға тән қимылымен көтерді (З.Шашкин, Өмір.). Есқара сөзі де *о р н ы қ т ы,* намысы да күшті, қайратты жігіт еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** *Тұрақты, қалыпты.* Қашан болса да бір кезде екі планета немесе бірнеше планеталар бірбірімен соқтығысып қалуы мүмкін бе, жоқ болмаса, олар өз орындарында *о р н ы қ т ы* болып қала бере ме? Міне, осы мәселелерді сан және сапа жағынан шешу керек болды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Орнықты система [жүйе]. м а т. *Табиғаттағы немесе техникадағы қозғалысты сипаттайтын дифференциалдық теңеулердің қозғалушы жүйеге қатысты тұрғысынан тұрақты көрінісі.* Қозғалушы системаға тиіп кеткен азғантай ғана ауытқу, оны бұрынғы қозғалысынан тіпті әрі тайдыруы мүмкін. Егер ұйытқу тиіп кеткеннен кейін қозғалушы системаның бұрынғы орны барлық уақыттың ішінде сәл ғана өзгерсе, онда мұндай қозғалушы системаны *о р н ы қ т ы с и с т е м а* дейді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Ісі орнықты. *Шаруасы тыңғылықты, ісі көңілге қонымды.* Зілқара бәрінің де сөзін ұқты, Батырдың жазығы жоқ, *і с і о р н ы қ т ы.* Құр қосқа киік келіп өзі өлмейді, Сендерге көп беріпті Ораз тіпті (О.Шипин, Дастан.).

ОРНЫҚТЫЛЫҚ з а т. **1**. *Байыптылық, салмақтылық, тұрақтылық.* Оразымбетованың келбетінен ұқыптылық пен *о р н ы қ т ы л ы қ* байқалып тұрды (Л.Құрманаева, Өшп. жалын). Өзінің кішіпейілділігімен, *о р н ы қ т ы л ы ғ ы м е н* кәрі-жастың тілін табады (Ұ.Бағаев, Жан сұлулығы). **2.** с ө й л. *Тыныштық, ел ішіндегі тұрақты саяси-әлеуметтік жағдай.* Жаңағы Анкарада да, Ыстамбұлда да пікір

алысулар барысында біздің түрік достарымыз Қазақстандағы *о р н ы қ т ы л ы қ қ а* қатты риза болысты («Егемен Қазақстан»). **3.** ф и з. *Табиғаттағы не техникадағы қозғалысты сипаттайтын дифференциалдық теңеулердің қозғаушы жүйеге қатысы тұрғысынан тұрақты көрінісі.* Қозғалушы системаның қозғалысын сипаттайтын дифференциалдық теңдеулердің шешуіне қарап, оның *о р н ы қ т ы л ы ғ ы н* немесе орнықсыздығын әбден айтуға болады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Солардың ішінде *о р н ы қ т ы л ы қ т ы н* ең жалпы, қолайлы анықтамасын беріп, математикалық теориясын жасаған Ляпунов болды (ҚҰЭ).

Орнықтылық теориясы. м а т. *Планеталардың орын тұрақтылығы туралы дифференциалдық теңдеулер теориясының бір тарауы.* Қашан болса да бір кезде екі планета немесе бірнеше планеталар бір-бірімен соқтығысып қалуы мүмкін бе, жоқ болмаса, олар өз орындарында орнықты болып қала бере ме? Міне, осы мәселелерді сан және сапа жағынан шешу керек болды. Мұны шешудің нәтижесінде, математиканың жаңа саласы «*О р н ы қ т ы л ы қ т е о р и я с ы*» туды. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Ал *о р н ы қ т ы л ы қ т е о р и я с ы* дифференциалдық теңдеулер теориясының бір тарауы (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ОРНЫҚТЫР= е т. *Орнына келтірту, тұрақтандыру.* Съезд социалистік шаруашылықты *о р н ы қ т ы р ы п,* алға бастыру жөнінде қаулы алды (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде *о р н ы қ т ы р а д ы,* оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары (ҚР Конституциясы).

Жүректі орнықтырды. *Көңілін сабасына түсірді.* Я, Құдай, бере көр, тілеген тілекті. Қорқытпай *о р н ы қ т ы р,* Шошыған *ж ү р е к т і* (Абай, Тол. жин.).

ОРНЫҚТЫРУ *Орнықтыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** э к о н. *Тұрақтандыру.* Тіркелген айырбас курсы – бұл ұлттық валютаның шетел валютасына қатынасын *о р н ы қ т ы р у* және өзгермейтін жағдайда қалыптасатын жүйе болып табылады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Жалақының тепе-теңдік деңгейін *о р н ы қ т ы р у д ы ң* автоматты тенденциясы болады деген жорамал бар (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). **2.** *Бекіте түсу, қалыптандыру.* Осындай тұста жазылған «Абай жолы» ұлттық сана-сезімді *о р н ы қ т ы р у г а* орасан қызмет еткені өзіненөзі түсінікті (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ОРНЫҚТЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсенің орнығуына атсалысушы, белсене араласушы.* Шашкин Октябрь революциясының жаңа өмір *о р н ы қ т ы р у ш ы* қасиетін өзіне мұрат еткен жазушы (С.Байжанов, Замандас.). Совет халқы өзінің дүниені жаңартушы, өмірді *о р н ы қ т ы р у ш ы* күшін әлемге паш етті (Шарапат). Сондықтанда Қ.И.Сәтбаевты металлогения ғылымын негіздеушілердің бірі, ал Қазақстанда осы ғылыми бағыттау *о р н ы қ т ы р у ш ы* деп атайды (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ОРНЫМЕНЕН үс т. *Реті келгенде, орынды жерде.* Кейде паң, кейде көнгіш *о р н ы м е н е н,* Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен. Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу, От жалындай жауапкер құрбыменен (Абай, Тол. жин.).

ОРОГРАФИЯ з а т. г е о л. *Жер бедерінің әртүрлі элементтерінің (жоталар, жондар, ойыстар және т.б.) сипаттамасы және олардың шығу тегіне байланыссыз сыртқы нышандарына қарай жіктеу* (Қаз. тілі термин. Геология).

ОРОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Орографияға тән.*

Орографиялық жауын-шашын. г е о л. *Жер бедері әсерінен пайда болған бұлттардан жауған жауын* (Қаз. тілі термин. Су.).

ОРПА з а т. ж е р г. *Аузы кең, таяз, шегенделмеген құдық* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРПАЛАН= е т. *Өзеннің оралымында топырақ, майда құмның жиналып көтерілуі.* Дарияның *о р п а л а н ғ а н* орамы, Айқай дүние айдынына толады. Қара түбір шалса аяқтан – қалжың бұл (біздің жақта мұндай да әзіл болады) (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

ОРПАЛЫҚ з а т. ж е р г. *Құдық қазғанда суы таяздан шығатын жер* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ОРСАҚ с ы н. *Қисық, кетік.* Езуі құлағына жанай біткен, Еріні әзер жапқан *о р с а қ* тісті (Т.Жекібаев, Арман дауысы). Қисық көз, тісі *о р с а қ,* түстіктегі жаудан, көзі шегір, өзі жемір жаудан үрім-бұтақ, заузатым, көп азап шегеді екен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ОРТ [нем. Ort] з а т. к е н. *Кен орнының ұзына бойына кесе-көлденең жазықтықта жүргізілген, еңістік бұрышы 0-3°-тан аспайтын көлденең қазба.*

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

XI том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
Д. ОМАРҒАЛИЕВА

Беттеген
Ә. МОМЫНОВА

Теруге 27.10.2011 берілді. Басуға 01.11.2011 қол қойылды. Пішімі 70x100 $^{1}/_{16}$. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік баспа табағы 80,5. Шартты баспа табағы 61,1. Баспа табағы 47,0. Таралымы 10 000 дана. Тапсырыс № 1446.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ISBN 978-601-7293-22-2

9 786017 293222

ЖСШ РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН